İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ
TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA
VE BİYOGRAFYA LUGATİ

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
A. ADIVAR, R. ARAT, A. ATEŞ. C. BAYSUN, B. DARKOT
TARAFINDAN
LEYDEN TAB'I ESAS TUTULARAK
TEL'İF TÂDİL, İKMÂL ve TERCÜME SÛRETİYLE
NEŞREDİLMİŞTİR

7. CİLT

LABBAY — MESÂNÎ

DEVLET KİTAPLARI

İSTANBUL
MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

LABBAY (LUBBAY, tamil. *ilappay* olup, *ʿarabī* kelimesinden muḥarref olduğu söylenilmektedir), hind müslümanlarından müteşekkil bir sınıf olup, aynı zamanda Conaka (skr. *yavana* „yunan, garbî“) adı ile tanınmaktadır. Bunların yerli kadınlar ile evlenmiş olan arap muhâcirlerinden geldiği tahmin edilmektedir; bugün elbiselerinin şekli ve kendilerine has saç ve sakal kesme âdetlerinden başka, onları yerli ahâliden ayırt eden bir tarafları yoktur. Çoğu cenûbî Hindistan'ın şark sâhilinde oturan bu halkın sayısı 1911'de 401.703 kadar idi. Bunların çoğu sünnî olup, şâfi'i mezhebindendirler; merkezleri Ḳādir Vali yahut Mirān Ṣāḥib (bk. *Gazetteer of the Tanjore District*, s. 243) lekabı ile anılan evliyâları Şāh al-Ḥamīd ʿAbd al-Ḳādir (ölm. 1600)'in mezarının bulunduğu Nagore'dir. Bunlar *Kur'an*'ı Tamil diline tercümesinden okur ve arap harfleri kullanırlar; çalışkan ve müteşebbis insanlar olup, daha çok balıkçılık ve ticâret ile uğraşırlar.

Bibliyografya: E. Thurston, *Castes and Tribes of Southern India* (Madras, 1909), IV, 198 v.dd.; Ḳādir Ḥusain Khān, *South Indian Musulmans* (Madras, 1910), s. 29 v. dd.; *Manual of the Administriation of the Madras Presidency* (Madras, 1893), III, 437. (T. W. ARNOLD.)

LABBAYKA. [Bk. TALBİYA.]

LABĪD. [Bk. LEBĪD.]

LACCADİVEŞ. [Bk. LAKKADİV ADALARI.]

LÂDİK. LĀDİḲ LĀDIḲ, LĀDĪK, Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde rastlanan bir takım meskûn yerlerin adı. Bu adın menşe'i Lâzkiye (b. bk., Lāẕiḳiya) ile berâber kadîm Laodikeia ismine bağlanır.

1. Likos (Büyük Menderes) Lâdik'i. Şimdi yerine Denizli şehrinin geçmiş bulunduğu kadîm belde olup, harâbeleri bu şehrin 8 km. şimâlinde, Eski-Hisar isimli bir köyün yanında yükselmektedir. Eski devirlerde civarından geçen ve Büyük Menderes'in başlıca kollarından biri olan Çürük-Su'nun eski adı kullanılmak suretiyle, Laodicea ad Lycum diye diğerlerinden ayrılan bu şehrin ismi al-Battānī'de Lāẕiḳiya Frūcis (= Φρυγίας, Frigya'dan) olarak geçmektedir (*Opus astronomicum*, nşr. Nallino, II, 39; III, 237, nr. 116). Kadîm beldenin ne zaman terkedilerek, Denizli'nin onun yerini aldığı kat'î olarak bilinmiyor ise de, XIV. asrın ilk yarısında (732 = 1332) buradan geçen İbn Baṭṭūṭa'nın ziyâret ettiği şehrin Denizli olduğunda şüphe yoktur; zîra bu seyyah, Yınanç Bey'in hukümdar bulunduğu şehre Lâdik denilmekle berâber, buraya دِنِزْلِ ismi verildiğini bildirir [bk. mad. DENİZLİ] ve esâsen güzel bahçeleri ve bol akarsuları ile medhettiği beldenin tasviri şimdiki şehrinkine çok uyar. Nasıl ki Lâzkiye adı, çok daha sonraları bile, Denizli için ikinci bir isim olarak kullanılmıştır (msl. bk. *Cihannümâ*, s. 634).

Bibliyografya: Bk. mad. DENİZLİ; ayrıca Ḥamd Allāh Mustawfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (Bombay tab.), s. 162; ʿAlī Yazdī (Kalküte tab.), II, 448 v. d.; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 145, 153.

2. Konya Lâdik'i. Konya'nın 40 km. şimâlinde, Konya vilâyetinin Kadınhanı kazasının Saray-Önü nâhiyesi içinde bir köy (1945 sayımında nüfusu: 1.781) olup, Konya'yı Eskişehir ve Afyon-Karahisar üzerinden, Ege ve Marmara bölgelerine bağlayan işlek yol bunun yakınından geçer. Burası Λαοδίκεια ἡ Κατακεκαυμένη (Laodicea Combusta)'ya tekabül eder ki, bir takım eski kaynaklarda Lādiḳ Sūḫta („yanık“) şekline çevrilen bu im, bâzılarının iddia etmiş oldukları gibi, zemin tabiatı ile alâkalı görünmemekte (zîra civardaki arâzi, Kula çevresinde olduğu tarzda, volkanik olmayıp, daha ziyâde kireçlidir), muhtemel olarak, eski çağlarda işletilmiş olan mâden (civa) izâbe ocaklarından iştikak

etmiş bulunmaktadır. *Cihannümâ* (s. 616) burayı şahrah üzerinde, câmi, hamam ve hanları bulunan bir kazâ merkezi gibi gösterir. Evliyâ Çelebî (*Seyâhat-nâme*, II 390) ise, buranın, kendi zamanında „celâlî ve cemâlî zulmünden“ bir kasabacık hâline gelmiş bulunduğunu söyler. XIX. asırda buradan geçmiş olan bâzı seyyahlar ve bunlardan faydalanan kaynaklar, bu arada *EI*, II, Leiden tab., mad. LĀDHĪḲ ve Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie*, II, 721, buranın yeni adını da „Yorgan Lâdik“, Texier'ye göre, gûyâ halkın başlıca meşgûliyetinin „örtü“, halı ve aba imâli olması şeklinde izah ederek, kaydetmişlerdir ki, yanlış okunmuş olan kelimenin aslı *Cihannümâ*'da yazıldığı gibi يوركن لادق („Lâdik yürükleri“) (veya Lāzikiya-i Ḳaramān) olmak icâp eder.

Bibliyografya: İbn Bībī (nşr. Houtsma), *Recueil d. textes rel. à l'hist. des seldj.*, III, 23, 25 = IV, 8, 9; Cramer, *Asia Minor*, II, 33; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor ...*, II, 193; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 449; F. Sarre, *Reise in Kleinasien*, s. 25; W. M. Ramsay (*Class. Review*, XIX, 367 v. dd.); G. le Strange, *ayn. esr.*, s. 136, 149.

3. Amasya Lâdik'i. Amasya şehrinin 40 km. şimâlinde bulunan bir kasaba olup, şimdi Samsun vilâyetine bağlı bir kazânın merkezidir. Ayrıca bunun 9 km. şarkında aynı ismi taşıyan bir göl ve Samsun—Amasya demir-yolu üzerinde, kasabaya 16 km. bir yol ile birleşen bir istasyon vardır. Deniz seviyesinden 950 m. yükseklikte bulunan kasabanın cenûbundaki tepelerden gelen akar-sular, kasabadan geçip, bahçeleri suladıktan sonra, şimâie ve şarka doğru açılan ovaya iner ve Lâdik gölünde sona erer. İlkbaharda, karların erimesi ile epeyce büyüyen bu tatlı su gölü, fazla suyunu, Tersakan çayı vâsıtası ile, Yeşil ırmağa boşaltır. Yaz sonunda ise, sâhası çok darlaşarak, kenarları bataklık hâlini alır ki, buralarda hasır imâline elverişli sazlar bulunduğu gibi, gölde balık da boldur. Ruge (*Realencycl., göst. yer.*)'nin kaydettiği gibi, Mithradates Eupator tarafından bastırılmış sikkeler vesilesi ile ismi bilinen Λαοδίκεια ποντική'nin burası olması icâp eder ise de, E. Honigmann (*EI*, Leiden tab., III) bunu hiç zikretmeyerek, onun yerine Amasya şehrine nazaran daha cenûpta bulunan başka bir Lâdik (aş. bk. nr. 4)'i bahis mevzûu etmektedir. Muhtemel olarak, Dânişmend-oğulları eli ile, XI. asrın ikinci yarısında fethedilmiş olan ve XIV. asır sonunda da, ilk defa Yıldırım Bayezid devrinde, osmanlı mülküne ilhak edilen Lâdik, Amasya vâliliğinde bulunan şehzâdeler zamanında imâr edilmiş ve onlara sayfiye hizmetini görmüştür. XVII. asır ortalarına doğru (1057 = 1647) buradan geçen Evliyâ Çelebî'nin geniş tasvirinden, kasabanın o sırada mâmûr olduğu anlaşılır. Bu seyyaha göre, Bayezid II. Amasya vâliliğinde iken, burada güzel bir bahçe inşâ ettirmiş, valdesine vakıf tahsis ettiği Lâdik'in halkını vergiden muâf kılmış idi. Ziyâreti sırasında, cenûp tarafında, dört köşe ve köhne bir kaleciği bulunan şehrin 17 mahallesinde 3.020 kadar kiremitli ev, 6'sı cuma câmii olmak üzere, 47 mihrap, Davud Paşa'nın yaptırmış olduğu kârgir bir bedesten, 400 dükkân var idi. Lâdik gölünün etrafı da bir takım mâmûr köyler ile donanmış bulunuyordu. Daha sonra Lâdik, mevkiinin sapalığı neticesinde, nisbî bir gerilemeye uğramış olmalıdır. XIX. asrın sonlarına doğru, nüfusu 1.500'ü geçmiyordu. Son yıllarda bu nüfusun sayısında yavaş bir artma kaydedilmiştir (1940'ta: 3.854, 1930'de: 5.054). Cümhûriyet devrinden evvel Lâdik kazâsı, Amasya vilâyetine bağlı iken, bu devirde irtibâtı Samsun vilâyetine nakledilmiştir. Kazânın 596 km.² arâzisi üzerinde 23.300 nüfus vardır.

Bibliyografya: Evliyâ Çelebi, *Seyahat-nâme*, II, 390 v.d.; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 625; Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, tür. yer.; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, V, 3963; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 767 v.d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe*, s. 173—174; W. J. Hamilton, *Researches ...*, I; Mehmed Cemâl, *Anadolu*, s. 204.

4. Çekerek Lâdik'i. Yozgat vilâyetinin Çekerek kazâsı içinde, Kadı-Şehri nâhiyesine bağlı, 309 nüfuslu (1945'te) bir köy olup, Deveci dağlarının cenûp eteklerinde ve Zile'nin 28 km. cenûbunda bulunur. Kiepert gibi eski haritalarda adı geçmeyen bu mevkî Türkiye'nin büyük mikyaslı yeni haritaları üzerinde görülmektedir.

5. Niksar Lâdik'i. Tokat vilâyetinin Niksar kazâsı içinde, kazâ merkezinin 20 km. garbında, R. Kiepert'in Anadolu haritasında, Kemer dağının şimâl eteğinde gösterilmiş nâhiye merkezi bir köydür (1945'te nüfusu 891). Buranın Laodikeia adlı eski bir iskân yerine tekabül ettiği de Jerphanion tarafından muhtemel görülmektedir (*MFOB*, 1911, V, 353).

Yukarıda sayılanlardan başka Evliyâ Çelebî, Osmanlı mülkünde, Konya ve Amasya Lâdik'leri ile berâber, bir de Van eyâletinde Lâdik isimli bir yer bulunduğunu zikretmekte ise de, bu yer muâsır kaynaklarda tesbit edilememiştir (*Seyahat-nâme*, II, *göst. yer.*)

(BESİM DARKOT.)

LAḠUAT. [Bk. AGVAT.]

LAḤİC. [Bk. LAHİC.]

LAḤİC. LAḤİC, cenûbî Arabistan'da Aden'in şimâl-i garbîsinde suyu bol bir vâha içinde kurulmuş, takriben 12.000 nüfuslu bir kasaba olup, aynı ismi taşıyan bir sultanlığın merkezidir. 1503'te Ludovico di Barthema ve 1810'da U. J. von Seetzen tarafından ziyâret edilen Laḥic, XIX. asrın ilk yarısında, Wellsted tarafından 400 kadar ev, 800 kadar kuru ot ve kamıştan yapılma kulübeden mürekkep bir topluluk gibi tasvir edilmiş idi. Burası 1878 Osmanlı-rus harbi esnâsında ehemmiyet kazandı: o sırada İngiltere 'Aden'de yaşayan arapları ve Sōmalîleri muvakkaten oradan çıkartmış idi. Bunlar Laḥic'e gidip, şehrin etrafında binlerce kulübe inşa ederek, burayı büyüttüler. Laḥic sokakları ekseriyetle dar ve eğri-büğrü olup, düz damlı evlerin çoğu kerpiçtendir. İç-kalenin etrafında da toprak bir sûr bulunur. Ev yığınlarının yeknasaklığını, sultanın hindli mimarlar tarafından yapılmış 4—5 katlı sarayı ile sâde yapılı câmiler az-çok ihlâl eder. Laḥic nüfusunun büyük kısmını yemenli araplar teşkil eder. Bunlardan başka, Sōmalîler, Savāḥilîler, ticâret ve küçük san'atlar ile meşgul yahudiler, büyük ölçüde ticâret yapan bâzı müslüman hindliler de vardır. Laḥic'in mevkii 'Aden ile hinterlandı arasındaki kervan ticâreti bakımından ehemmiyetli olup, şehir 'Aden'e bir yol ve dar hatlı bir demir yolu ile bağlı bulunur.

Nemli ve sulanmış bir çukur ova mânasına gelen ve şehrin coğrâfî mevkiine iyi uyan Laḥic (Laḥc) kelimesi, ensâb mütehassıslarınca himyerî Laḥc b. Vā'il ile münâsebetli görünür ve coğrafyacılar tarafından, Yemen'in 'Aden yakınlarında Abyan arâzisi içinde bir bölümüne izâfe edilmek suretiyle kullanılır. al-Hamdānī ve Yāḳūt burayı Yemen Tihāmalerinde olarak gösterirler.

İslâmiyet Yemen'e yayılınca, Laḥic de bu memleketin mukadderâtına iştirâk etti: Yemen ile berâber Emevîlerin ve Abbâsîlerin idâresini gördü. 203 (818/819)'te halife Yemen eyâletini taksim ederek, Mekke ile 'Aden arasında yer alan arâziye 'Abd Allāh b. Ziyād al-Umavî'yi vâli tâyin etti ki, Zabîd şehrini te'sis eden bu vâlinin kurduğu Ziyādî sülâlesi, 293 (905/906)'te mezkûr şehrin Karmatîler tarafından işgâl edilmesi bir tarafa bırakılacak olursa, bu havâlide 402 (1011/1012) tarihine kadar huküm sürmüş idi. Daha sonra onların yerine iktidârı ele alan habeşli köleler devrinde Laḥic, 'Aden, Abyan, al-Şiḥr ve Ḥaḍramavt ile berâber, Banī Ma'nların eline düştü; 439 (1047/1048)'da 'Aden'i zapteden 'Alī b. Muḥammed al-Sulayḥī (ölm. 459 = 1066/1067) buraya vâli olarak Zuray' b. al-'Abbās (ölm. 485 = 1092/1093)'ı göndermiş idi. Laḥic ile al-Şiḥr ve Ḥaḍramavt hükümdarı İbn 'Umar bilâhare 'Aden'i de zaptederek, kardeşi Mas'ūd ile burada huküm sürdü. Her ne kadar bunların halefleri Yemen'in mühim bir kısmını ele geçirdiler ise de, sonraları hâkimiyetleri, dâhilî didişmeler yüzünden, zaafa uğradı ve 1152'de sultan al-Manṣūr 'Aden'i zaptetti ve 1173'te, Eyyûbî hükümdarı al-Malik al-Muʿaẓẓam Tūrānşāh'ın istilâsına kadar, buraya hâkim oldu. Bundan sonra Laḥic'in mukadderâtı 'Aden'inkine bağlı olarak devam etti. Tūrānşāh'ın 'Aden'e vâli tâyin ettiği malik al-Mas'ūd'un halefi Sultan Nūr al-Dīn (1233—1249) Yemen'de Rasūlî hânedanını kurdu ve Abbâsî halifelerinin lafzî hâkimiyeti altında huküm sürdü. Fakat 1249'da halife ile arasının açılması üzerine, onun tarafından gönderilen al-Malik al-Muẓaffar Şams al-Dīn 'Aden ve Laḥic'i zaptetti. al-Muẓaffar 1251'de Laḥic ve Abyan'ı zeâmet olarak kardeşleri Mufaḍḍal ve Fā'iz'e verdi. 1294'te İbrāhīm b. Muẓaffar Laḥic'i ele geçirdi ise de, az sonra Muẓaffar'in halefi Dā'ūd'a bırakmak zorunda kaldı. 1302'de Laḥic zeâmet olarak, Şerif 'Imād al-Dīn İdrīs'in eline geçti. 1454'te 'Aden ve hinterlandı tâhirîler tarafından zaptedilerek, 1507'ye kadar onların elinde kaldı. Tâhirî 'Āmir b. 'Abd al-Vahhāb'ın portekizlilerin tecâvüzünden korunmak üzere Memlûk hükümdarı Ḳānsūh al-Ġūrī'ye mürâcaat etmesi neticesinde, Ḥusayn al-Muşrif kumandasında Kızıldeniz'e gönderilen kuvvet Yemen'in bir kısmını işgâl etmek suretiyle, yakın osmanlı istilâsına yol açmış oldu. 1538'de Kulzum (Süveyş) kumandanı Hadım Süleyman Paşa'nın idâresindeki türk filosu 'Aden'i fethetti ve bu havâli, türklerin Yemen'i terkedecekleri 1635 tarihine kadar, Osmanlı imparatorluğuna tâbî kaldı. Bunu tâkip eden devirde Yemen'de imâmlık iddiasında bulunanlar arasında didişmeler oldu. 'Abdelîlerin başında bulunan Laḥic hânedanı kurucusu Faḍl b. 'Alī b. Faḍl b. Ṣāliḥ b. Sālim imâmlara karşı istiklâlini ilân etti ve Laḥic'i kendine merkez seçti; 1735'te 'Aden'i ele geçirdi. Torunu Aḥmed b. 'Abd al-Karīm ile İngiltere arasında, 1802'de Sir Home Popham'ın tavassutu ile, bir ticâret anlaşması ve dostluk paktı imzâlandı ise de, yeğeni ve halefi Muḥsin, kendi adamları tarafından bir Hindistan gemisinin yakılması üzerine, ingilizler ile mücâdeleye girişti ve 'Aden'i kaybetti. 23 kânun II. 1838'de imzâlanan ihzârî bir muâhedeye göre, 'Aden kalesi ingilizlerde kalacak, fakat şehirde yaşayan araplar hukuken Laḥic sultanına tâbî bulunacaklar, sultan ayda 541 taler

tazminat alacaktı. 19 kânun II. 1839 'da ingilizler ʿAden 'i fi'len işgâl ettiler. 19 hazîran 1839 'da imzâlanan bir muâhede neticesinde S. B. Haines bâzı kabîlelere tahsisat vermeği ve sultan Muḥsin ile haleflerine ayda 6 500 taler te'diye etmeği taahhüt ediyor, sultan ise ʿAden 'e gelip-giden kervanların emniyet ve intizâmını te'min etmeği üzerine alarak, İngiltere ile dostça münâsebette bulunmağı kabûl ediyordu. Ayrıca, bir harp vukuunda iki taraf birbirine yardımda bulunacaklardı; sultanın ʿAden 'e gelen tebesi, burada ikametleri sırasında, ingiliz kanunlarına tâbî olacakları gibi, Laḥic 'e gelen ingiliz teb'ası da sultanın nizâmâtına ittibâ edeceklerdi; sultana ve oğullarına âit eşyâ, giriş ve çıkışʿa, gümrük vergisinden muâf tutulacaktı. Bu anlaşmaya rağmen ʿAden 'in kaybına bir türlü râzı olmayan sultan, ingilizlere karşı el altından harekete geçti, hattâ bir baskınla ʿAden 'i zaptetmek bile istedi; 1840 'ta arapların bu şehre karşı hareketlerini destekledi, ingilizlerin Laḥic 'deki mümessili Ḥasan Ḫatîb 'i katlettirdi ve ancak muvaffakiyetsizliğe uğrayınca bu düşmanca hareketlerden vazgeçmek mecbûriyetinde kaldı. 11 şubat 1843 'te, sonra 20 şubat 1844 'te ağırlaştırılmış şartlar ihtivâ eden bir uzlaşma imzâ etti; fakat 1846 'da ingilizler ile tekrar mücâdeleye girişti. 1847 'de ölünce, yerine geçen oğlu Aḥmed, ingilizlere karşı dostca hareket etmeği menfaatine uygun saydı ise de, 1849 'da ona halef olan kardeşi ʿAlî tekrar düşmanlık politikasına döndü. Her ne kadar 1849 senesinde East India Company kendisi ile bir muâhede imzâladı ise de, bir müddet sonra sultanın ʿAden 'e erzak idhâlini men'etmesi üzerine, savaş tekrar başladı ve 18 mart 1858 'de Şêḫ ʿOsmân civarında yenilen sultan, uzlaşma yoluna dönmek zorunda kaldı. Yemen 'i tekrar fethetmeğe teşebbüs eden türkler, 1873 'te bu havâliye doğru ilerileyince, ingilizler Laḥic 'i işgâl ettiler ve Bâbılâlî nezdinde teşebbüse geçerek, türk kuvvetlerinin geri çekilmesini sağladılar. Birinci cihan harbi sırasında Yemen 'de imâm Yaḥyâ b. Ḥamîd al-Dîn ile iş-birliği yapan türk kuvvetleri 1915 hazîranında ʿAden etrafındaki ingiliz nufûz mıntakasına doğru taarruza geçerek, Muḥammed Naṣr kumandasında bir aralık Laḥic 'e kadar ilerildi. Çarpışma bu şehir civarında oldu. Neticede ingilizler Laḥic 'i boşaltmak zorunda kaldılar ve sultan ʿAlî b. Aḥmed kurşuna dizildi. Her ne kadar ingilizler bir mukabil taarruz ile, 21 temmûz 1915 'te Laḥic 'e tekrar girdiler ise de, 21 ağustosta buradan kovuldular ve Laḥic mütâreke imzâlanıncaya kadar (1918 sonbaharı) türklerin işgâli altında kaldı.

LAḤİC SULTANLARININ ŞECERESİ

Faḍl b. ʿAlî b. Ṣâliḥ b. Sâlim
(1728—1742)

ʿAbd al-Karîm
(1742—1753)

ʿAbd al-Hâdî (1753—1777)	Faḍl (1777—1792)	Aḥmed (1792—1827)

Muḥsin
(1827—1847)

Aḥmed (1847—1849)	ʿAlî (1849—1866)	Faḍl (1866— ?)
ʿAlî (ölm. temmuz 1915)	Faḍl	

ʿAbd al-Karîm
(1915 temmuzundan itibâren)

Bibliyografya: Muḳaddasî (*BGA*, III, 70, 85); Yâḳût, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 548; III, 244, 638; IV, 352, 434, 751; *Marâṣid al-iṭṭilâʿ* (nşr. T. G. J. Juynboll), III, 9; al-Bakrî, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), I, 202; II, 439; Hamdânî, *Ṣifa Cazîrat al-ʿarab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 52 v.d.; ʿAzîmuddîn Aḥmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwân's im Šams al-ʿulûm* (*GMS*, XXIV), s. 94; A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (*Abh. K M*, IiI/3), s. 109, 141, 145, 152; Badr al-İslâm Muḥammed b. İsmâʿîl b. Muḥammed al-Kibsî, *al-Laṭâʾif al-sinnîya fî aḫbâr al-mamâlik al-yamânîya* (Viyana millî kütüphânesinde, Cod. Glaser 126, s. 4,6 v.dd., 12, 14, 19); Amîn al-Rayḥânî, *Mulûk al-ʿarab*, I, 338 v.dd.; S. W. Redhouse, *The pearl-strings a history of the Rasûliyy dynasty of Yemen* (*GMS*, III/1, 2), I (Leiden, 1906), 130, 137 v.d., 238, 270, 283; II (Leiden, 1907), 12, 19 v.d., 29, 35, 77, 242; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 255; J. R. Wellsted, *Reisen in Arabien* (alm; trc. Halle, 1842), II, 305 v.d., 311—314; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/I, 703, 705 v. dd.; Noël Desvergers, *Arabie* (*l'Univers, histoire et description de tous les peuples, Asie*, Paris, 1847, V), s. 21 (Aden sultanının sarayının resmi vardır); R. L. Playfair, *History of Arabia Felix or Yemen* (Bombay, 1859), s. 178; G. Weil, *Geschichte der Chalifen* (Stuttgart, 1862), V, 398; H. v. Maltzan, *Reise nach Südarabien* (Braunschweig, 1873), s. 324—349; R. Manzoni, *El Yèmen, tre anni nell' Arabia felice. Escursioni fatte dal Settembre 1877 al Marzo 1880* (Roma, 1884), s. 14—16, 22, 270 v.d. (Laḥic kalesinin resmi vardır); E. Glaser, *Tagebuch* (1887), II, 3b, 4b, 5a; O. Baumann, *Besuch von Lahadj in Südarabien* (*Globus*, 1895, LXVII, 1—6, üç resim ile); M. Hartmann, *Die Mekkabahn* (Berlin, 1908), s. 23 v.d.; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England* (*Hamburgische Forschungen*, Braunschweig, 1916, I, 64,72,111 v.d., 122, 132—140, 17*—19*); *Handbooks prepared under the Direction of the historical section of the Foreign Office No. 61, Arabia* (London, 1920), s. 71, 75, 88 v.d.; *The Statesman's Yearbook* (1921 yılı için, London, 1921), s. 96 (1927 yılı için ,London, 1927), s. 95; D. G. Hogarth, *Arabia* (Oxford, 1922), s. 127. — Laḥic arâzisinin haritaları için bk. G. S. Stevens, *Report on the country around Aden* (*JRGS*, 1873, XLIII, 295); G. U. Jule, *A Rock-cut himyaritic inscription on Jabal Jehaf, in the Aden Hinterland* (*Proc. Soc. of Biblical Archaeology*, 1905, XXVII, 153—155); *Map showing the new boundary of the Aden Protectorate* (*GJ*, 1906, XXVIII, 632).

(ADOLF GROHMANN.)

LÂḤİCÂN. [Bk. LÂHİCÂN.]

LÂHİCÂN. LÂHİCÂN, I. İran 'ın Gîlan eyâletinde Safîd-Rûd şarkında ve Dulfek dağı şimâlinde, Çom Ḫala (Purdesar) çayı kenarında ve Rân-i Kûḥ idârî bölgesinin şimdiki merkezi olan Langarûd kasabasının 12 km. yukarısında bir şehir olup, her ne kadar eski arap coğrafyacıları tarafından bilinmezse, de, Gîlan 'ın en eski iskân merkezlerinden olduğu muhakkaktır. Efsânede, kurucusu olarak, Laḥic b. Sâm b. Nûḥ gösterilir. Yukarıda zikredilen Safîd-Rûd öteden beri Gîlan 'ı iki kısma ayırır: eski çağda bunlar şarktaki Amardoi ile garptaki Kadusioi adlı kavimler arasında hudût teşkil ettiği gibi, islâm devrinde de şarktaki Biya-Pîş ve garptaki Biya-Pas bölgelerini ayırıyordu ve Kâşânî 'ye göre birincinin halkı alevî (Zaydî), ikincisininki ise sünnî (hanbelî) idi.

Biya-Pîş 'te en eski hânedan Kavtum veya Havşumlar olup, bunun kurucusu ʿAlî neslinden Nâṣir al-Ḥaḳḳ Ḥasan ʿUtrûş (ölm. 304 = 917) idi: Nâṣirvand denilen nesli sonradan iki dala ayrıldı: Ulcaytu zamanında hânedanın başında Sâlûk b. Sâlâr bulunuyordu; Gîlan 'da en kudretli sayılan Lâhîcân hükümdarına Nav-Pâdişâh yahut Şâh-i Nav deniliyordu. 706 (1307) 'da, Ulcaytu Lâhîcân 'a yaklaştığı sırada, Nav-Pâdişâh ona itaat etmek sureti ile, mevkiini muhâfaza edebildi.

Lâhîcân, bilhassa Biya-Pîş 'in Kâr-Kiyâ denilen hânedanına merkez olmakla tanındı. Bu seyyidler Rân-i Kûh bölgesinde Malât köyünden gelme idiler. 769 (1367/1368) 'a doğru, Nâṣirvand âilesinin iki dalı arasında didişmeler olurken, Sayyid ʿAlî b. Sayyid Kiyâ Biya-Pîş 'i, Daylamân 'ı ve Mâzandaran 'ın bâzı bölümlerini ele geçirdi. Nâṣirvandler 791—792 (1389—1390) 'de bir aralık tekrar iktidâra döndüler; 908 (1502) 'de Biya-Pas 'ta Fûman 'lı Amîr Ḥisâm al-Dîn 'in kuvvetleri şehri yağmaladılar. Bu türlü akınlar 910 (1504) ve 914 (1508) 'te tekrarlandı. Buna rağmen Kâr-Kiyâ hânedanı 1000 (1592) tarihine kadar iktidarda kaldı. Safevîlerin Lâhîcân ile sıkı münâsebette bulundukları bilinir. Safevî hânedanının mâruf atası Şayḫ Şafî al-Dîn 'in pîri Şayḫ İbrâhîm Zâhid (ölm. 714 = 1314) 'in türbesi, Lâhîcân — Langarûd yolu üzerinde, Şayḫânbar köyündedir. Ak-Koyunlular tarafından kovalanan Şâh İsmâʿîl I., Kâr-Kiyâ Mirza ʿAlî 'ye ilticâ etmiş ve Mavlânâ Şams al-Dîn Lâhîcî 'nin derslerinden faydalanmış idi (E. Denison Ross, *The early years of Shah Ismail*, *J R A S*, 1895, s. 286). Kâr-Kiyâ Hân Aḥmed Ḫân zamanında (943—975 = 1536/1537—1567/1568 ve 985—1000 = 1577—1591/1592) bu münâsebetler bozuldu. Osmanlılar ile gizlice temâs ettiği iddia olunan bu zât evvelâ Şâh Ṭahmâsp tarafından hapsettirildi ve sonra Şâh İsmâʿîl tarafından memleketinden kovularak, ömrünün sonunu İstanbul 'da geçirdi (J. v. Hammer, *GOR*, II, 562, 576). Ruslar, Gîlan 'ı işgâl ettikleri sırada (1724—1734), Lâhîcân 'da iki yerde tahkimât yaptılar. Bundan sonra artık hiç bir siyâsî rol oynamıyan Lâhîcân, sâdece Gîlan 'ın geniş ve zengin bir bölümünün merkezi olarak, mahallî bir ehemmiyet muhâfaza etti. XX. asrın başlarında, 2.260 evi ve 11.000 kadar nüfusu olan şehirde, eski hükümdar âilesine mensup bir çok fertlerin mezarları bulunmaktadır.

Bibliyografya: Yâḳût, IV (Lâhic); Mustavfî Ḳazvînî, *Nuzhat al-ḳulûb* (nşr. G. le Strange), s. 163; Lâhîcân 'ın Ulcaytu tarafından zaptı hakkında bk. Raşîd al-Dîn (Dorn, *Auszüge aus muham. Schriftstellern*, Petersbourg, 1858, s. 138—152 ve Abu 'l-Ḳâsim Kâşânî, *Târîḫ-i Ulcâytû* (Paris, Bibl. Nat. yazm., *Suppl. persan*, 1419); d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, IV,488—497; Ẓahîr al-Dîn Marʿaşî, *Târîḫ-i Gîlân va Daylamistân* (nşr. Robino), Raşt, 1330; ʿAlî b. Şams al-Dîn, *Târîḫ-i Ḫânî* (nşr. Dorn), Petersbourg, 1857, fihrist; Ritter, *Erdkunde*, VIII, 544 v. dd.; Melgunof, *Das Südliche Ufer d. Kasp. Meeres* (Leipzig, 1868), s. 230—234; Barthold, *İstor.*

-*geogr oçerk Irana* (Petersburg, 1903), s. 156; Rabino, *Le Guîlan* (*R M M*, 1915—1916, XXXII, 291—334, 397 v. dd.).

II. İran'da *Lāh* ve *Lār* [b. bk.] aslından iştikak eden bir çok yer isimlerine rastlanır: Lāhîc, cenûbî Kafkasya'da Şamāḫa garbında büyük bir kasaba [bk. mad. ŞİRVAN]; Lāhîcî, Fars eyâletinin Kurbāl nâhiyesinde köy; Lāhîcān, Kurdistān-Mukrî'de nâhiye [bk. mad. SAVUC-BULAK]. Tebriz'in cenûbunda İlḫiçi civarında Lāhîcān adlı köy; Aras vâdisi cenûbunda, Karasu kavşağının 20 km. kadar yukarısında Lāhîcān adlı bir köy vardır. *Lāh* ve *Lār* şekilleri **Lāz*'dan iştikak etmiştir. (V. MINORSKY.)

LAḪM. [Bk. LAHM.]

LAḪM. LAḪM (BANÎ), bir arap kabîlesi. Eski arap şiirinde pek çok övülmüş olan Irak lahmîleri bir tarafa bırakılırsa, Banî Laḫm'in islâmdan önceki tarihi pek az bilinmekte ve efsâne ile dolu bulunmaktadır. Rivâyetin onlara mâlettiği an'anevî bir şecere için bk. mad. CUZĀM. Bu şecerede Laḫm'in Yemen menşe'li sayılan Cuẕām ve ʿĀmila ile akrabâ olduğu görülür. Bu şecereden çıkan neticeler yalnız Cuẕām için bir değer taşımaktadır. Lahmîlere gelince, bunlardan Yamanî ve Maʿaddîler Irak'ın kudretli Laḫmî sülâlesinin kendilerinden çıktıklarını iddia etmektedirler. Laḫm'in Cuẕām ve ʿĀmila ile akrabâlığına gelince, bu keyfiyet islâmiyetin zuhûr ettiği asırdaki hâdiselere uymaktadır. Bu, üç gurubun, o zaman menfâat ve gâye berâberliği ile, birbirine yaklaşmış bulunduğuna bir delîl teşkil edebilir. Bu da, diğer hususlarda tenkide mârûz kalabilir ise de, şecere bakımından, sağlam bir te'minat sayılabilir.

Üç kardeş kabîleden Laḫm, muhakkak ki, en şöhretli, aynı zamanda en eski gurubu teşkil ediyordu. Efsâne bunları İbrāhîm peygambere kadar götürür. Yūsuf peygamberi kardeşlerinin atmış olduğu kuyudan bir lahmînin çıkardığını ileri sürer. Hicretin arifesinde ʿĀmila [b. bk.] ve bilhassa Emevîler devrinde birinci plânda bir rol oynayan Cuẕām'ın hilâfına olarak, Laḫmî dalı kurumağa yüz tutmuş gibi idi. Hicretten iki asır önce, Laḫm halkının fazla kısmı, Arabistan'ın şimâl taraflarına, Suriye—Filistin havâlisine ve Irak'a akın etmiş idi ki, bunlar orada, Suriye Gassânîleri ile yaptıkları müemâdî mücâdelelerden sonra, Ḥîra [b. bk. ve CAẔÎMA] yarımüstakil devletini kurdular. Suriye'de Cuẕām'ın işgâl ettiği aynı bölgelerde yerleşmiş lahmîler bulunur. Bunlar da, Cuẕām gibi, aynı zamanda Ḥîra lahmîlerinin de resmî dini olan hıristiyanlığı seçmişlerdir.

İslâmın zuhûrunda, Cuẕām akrabâları olan Suriye lahmîlerini bilfiil kendi bünyesinde eritmiş idi. Bu da zâten sulh yolu ile ve iki tarafın rızâsı ile olmuş idi. I. (VII.) asırda her iki kabîle, ekseriyâ, bir tek topluluk vücûda getiriyorlarmış gibi zikredilmişlerdir. O kadar ki, bir Laḫm reisinden bahsedildiği zaman, onun aynı zamanda Cuẕām'ı da idâre ettiğini düşünmek pek hatâ olmazdı. Cuẕāmî nisbesine nazaran, Laḫmî nisbesine daha az tesâdüf edilmeğe başlamıştır. İslam fütûhatı ve Suriye'nin zaptı sırasında, Yarmūk'te, Ṣiffîn'de, daha sonra Yazîd I. devrinde, Mekke ve Medine şehirlerine yapılan sefer esnâsında, bu iki kabîle aynı reisin idâresinde ve aynı sancak altında yürüdü. Laḫmî nisbesi git-gide fiilen bir şeref unvanı mânasına gelmeğe başladı. Kelimenin eskiliği, yarı-müstakil Irak hükümdarlarının zamanlarına âit şanlı hâtıraları canlandırması bunlara şecerenâmelerde mühim bir yer te'min ediyordu. Fakat bu isim, Lahmîler için, artık muhtar ve Cuẕām'dan ayrı bir mevcûdiyet ifâde etmiyordu. Fırat'ın garbındaki memleketlerde, tek başına zikredildiği zaman, bu kelimeden yalnız Banî Cuẕām anlaşılıyordu. Vekayinâmeler, umûmiyetle Lahmîlerden bahsederken, Cuẕām'ı kasdetmişlerdir.

Bibliyografya: İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*, s. 225 v. dd; İbn ʿAbd Rabbihi, *al-ʿIḳd al-farîd*, II, 85; Hamdānî, *Cazîra* (nşr. D. H. Müller), s. 129, 9 v.d., 130, 131, 205, 206; Yaʿḳūbî, *Historiae* (nşr. Houtsma), I, 229, 264; ayn. mll., *Kitāb al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 329, 343, 344; Balāẕurî, *Futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 59, 136; Masʿūdî, *Murūc* (Paris tab.), IV, 353; V, 192; al-Kindî, *The Governors and Judges of Egypt* (nşr. Rhuvon Guest), s. 45, 151, 162; G. Rothstein, *Die Dynastie der Laḫmiden in al-Ḥîra*, s. 41 v. dd.; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes*, I, 326, 349; II, 232; III, 212, 352, 422; H. Lammens, *Le califat de Yazîd Ier*, s. 272 v. dd. (*M F O B*, V, 591 v. dd.); O. Blau, *Arabien im sechsten Jahrhundert* (*Z D M G*, XXIII, 577).

(H. LAMMENS.)

LĀHÛR. [Bk. LÂHÛR.]

LÂHÛR. LĀHŌR veya LĀHÛR (Avrupa eserlerinde ekseriyetle Lahore), Pâkistan devletinin garbî Pencâb eyâlet merkezi ve ikinci büyük şehri olup, Râvî çayı kenarında, 31° 33′ şimâl arzı ve 74° 16′ şark tûlünde bulunur. [Nüfusu son senelerde, bilhassa Hindistan'dan hicret edenlerin katılması ile fazla artmıştır (1951'de 849.000).] 1911'de 228.700 kadar olan şehir nüfusunun 129.000 kadarı müslüman idi. Şimdi müslüman nisbeti ziyâdesiyle artmış bulunuyor. An'aneye göre, şehrin kurulması Rāma'nın oğlu Lava yahut Loh adlı bir şahsiyete atfedilir ve buna göre şehrin Lohâvar ismini aldığı ifâde olunur. Bu şehir Büyük İskender istilâsına âit vekayinâmelerde, veya Strabo ve Plinius tarafından zikredilmekle berâber, Batlamyus'un kaydettiği Labokla'nın burası olması muhtemel görülür: Sir Alexander Cunningham (*Ancient Geography of India*) bunu Lavâlaka „Lava'nın evi" olarak tefsir eder. *Mahābhārata*'da Pencâb ülkesine Tākadesa, yâni Tākalar memleketi denilir. Huien-Tsang'a göre, 633 (m. s.)'te Pencâb'ın pâyitahtı Tāki idi. Bu müellif, bütün eyâleti dolaşmış ve tam iki sene orada ikamet etmiş olduğu hâlde, Lāhōr olarak teşhis edilebilecek hiç bir şehirden bahsetmez. *Purāṇa*'ların Lohkot'u belki Lāhûr olabilir. *Deşvā Bhāgā* (*Purāṇa*'lar tarafından toplanmış), Lavpûr racası Bānmal ile Bhîm Sen Kanēkson arasında vukûa gelen bir muhârebeyi anlatır: orta Hindistan hukümdarları güneş asıllı Rāçpūtların efsânevî ceddi sayılan bu zâtın, Lohkot'tan cenûba doğru hicret etmiş olduğu söylenir (miralay Tod bu hâdisenin tarihini m. s. 145'e doğru olarak tesbit etmektedir). Şehrin kapılarından biri Bhāti kapısı ismi ile mârûftur; Rāçputāna ülkesinin Solankhî ve Bhātileri, Lāhûr'u daha eski bir te'sis yeri olarak gösterirler. Lāhûr adı açıkça ilk defa Sebük-Tigin ve gazneli Mahmud'un seferleri sırasında, Paşāvar ve Ohind'den kovulan Kābil vâdisi Brahman hukümdarlarının yeni pâyitahtlarını önce Chelam nehri üzerinde Bhēra ve daha sonra Lāhûr'da kurmaları ile geçer. Birbirini tâkip ederek gazneli istilâcılara karşı duran Cay Pāl ve oğlu Anang Pāl'i Lāhûr racaları olarak zikreden Fariṣta'ya göre, Hindû hânedanı 1031 (m. s.) tarihinde devrilmiş ve Lāhûr'a gazneli hukümdarlar tarafından müslüman bir vâli tâyin edilmiş idi. Hindûların son bir isyânı 1042'de Mavdūd tarafından bastırılmış ve şehrin idâresi — müslüman an'anesine göre bu beldenin bânisi sayılan — Melik Ayaz'a verilmiş idi. Masʿūd III. (1099—1114) zamanında, Lāhûr Gazneliler sülâlesinin pâyitahtı oldu ise de, 1186 (m. s.)'da, Hindistan'ın müslüman fâtihi Muḥammed Ġūrî ismi ile mârûf Şihāb al-Dîn tarafından zaptedildi. Daha sonra şehir Cengiz Han ve Timur orduları tarafından yağmalandı; Mubārak Şāh devrinde burası „uğursuz baykuştan başka hiç bir canlı mahlûkun bulunmadığı ıssız bir sâha" olmuş idi (Elliot-Dowson, IV, 56, 57). Paṭhān sülâlesi devrinde Lāhûr ehemmiyetsiz bir şehir olarak kaldı. 1436'da Bahlūl Lōdî Lāhûr'u zaptetti; 1524'te şehir Babur'un orduları tarafından yağmaya uğradı.

Bu devirlerde bile Pencâb, hemen-hemen geniş bir boşluktan ibâret olup, burada yalnız Hindûların akınlardan az-çok korundukları bir kaç müstahkem şehir bulunuyordu. „Belh ve Kâbil moğulları her yıl Pencâb'a akınlarda bulunmağı âdet etmişlerdi; bu yüzden eyâlet uzun zaman ıssız kaldı ve pek az toprak ekildi. Patiâla'lı Ray Rām Deo Bahtî, tekmil Pencâb'a Lāhûr vâlisi vâsıtası ile, 900.000 *taka* (2.000 ingiliz lirası) bir iâne te'diye ettirdi" (Babur, *Vekayi*, trk. trc. R. Rahmeti Arat, ing. nşr. Beveridge,).

Büyük Hind-türk imparatorluğu devrinde Agra, Delhi ve Lāhûr başlıca üç şehir teşkil etmekte ve Hind-türk imparatorluğunun pârası bu şehirlerde basılmakta idi. Akbar, 1584'ten 1598'e kadar, Lāhûr'da yerleşti; kaleyi tâmir etti ve genişletti. Burayı ikinci bir pâyitaht yapan Cihāngîr'in zamanında Lāhûr zenginlik ve ihtişâmının en yüksek devresine erişti ki, bu imparatorun ve meşhûr zevcesi Nûr Cihān'ın türbeleri Râvî ırmağının karşı tarafında bulunmaktadır. Fakat bundan sonra şehir, Hind-türk imparatorluğunun gerilemesi sırasında vukûa gelen felâketlerin bir çoğuna mârûz kaldı: Burası Efganistan yolu üzerinde bulunduğu için, garptan gelen bütün istilâcılar tarafından, çiğneniyordu. Bu suretle birbiri arkasına Nādir Şāh'ın, Aḥmed Şāh Durrānî'nin ve onlara nisbetle daha az tanınmış istilâcıların yağma ve tahribine uğradı. Lāhûr, müslümanlar ile Sihler arasında mücâdele mevzuu oldu ve Hind-türk imparatorlarının ve umûmî vâlilerinin makarrı olan büyük şehir hemen-hemen bir harâbe yığını hâline geldi. Fakat Sihler, 1798'de Ranciṭ Singh devrinde, hâkimiyeti ele geçirince, Lāhûr yeniden parlak bir kıraliık pâyitahtı oldu; onun ölümünden sonra tekrar kargaşalık içine daldı. Daha sonra birinci ve ikinci Sih harpleri ve nihâyet 1849'da ingiliz Hindistanı'na ilhâk hâdisesi vukûa geldi. Bu tarihten sonra Pencâb eyâletine merkez olarak devamlı şekilde inkişâf etti ve yakın vakitlere kadar boş kalmış sâhalar üzerine yayıldı.

Yerlilerin şehri on üç kapılı bir sûr ile kuşatılmış olup, 1867 tarihinden beri, belediye teşkilâtını hâiz bulunmaktadır. Lāhûr'un eski san'atları hemen-hemen ortadan kalkmış ise de, bunların yerine — pamuklu dokuma, un ve demir fabrikaları gibi — zamanımızın san'atları kâim olmuştur. Burası aynı zamanda zirâî mahsûller için faâl bir ticâret merkezi meydana getirir. Avrupalı mahallesi, yahut Civil Station şehrin cenûp ve şar-

kında uzanır, geniş bir idâre, terbiye ve ticâret merkezi teşkil eder. Buranın Anârkalî denilen en eski kısmında eyâlet sekreterliği, Pencâb üniversitesi, eyâlet kolleji, tıp ve hukuk fakülteleri ile müze bulunmaktadır. Anârkalî ile Avrupalı mahallesi arasında ise, adliye sarayı, kiliseler, Lawrence bahçesi ve eyâlet binâsı, daha ötede ise evvelce Miān Mīr ismi ile tanınmış kışlalar yer alır. Lâhûr aynı zamanda Hind kıt'asının şimâl-i garbîsinde ehemmiyetli bir demir yolu düğüm noktasıdır.

Bibliyografya: Syad Muḥammed Laṭīf, *Lahore, its history, architectural remains and antiquities* (Lahur, 1892); T. H. Thornton, *Lahore* (Lahur, 1876); *Gazetteer of the Punjab* (*Provincial and District*); G. W. Forrest, *Cities of India* (London, 1905); J. D. Cunningham, *A History of the Sikhs* (London, 1849, tekrar basılışı, Lâhûr, 1899; Kalküte, 1904).

(R. B. WHITEHEAD.)

LAK. [Bk. LEK.].

LAKHNAV. [Bk. LAKNAV.]

LAKHNAVTÎ. [Bk. LAKNAVTÎ.]

LAḲİT. [Bk. LUḲAṬA.].

LAKKADİV ADALARI (*Lakṣa dīvi*, „yüz bin ada"), Hindistan'ın cenûb-i garbîsinde, Malabār sâhili açıklarında, 14° — 8° şimâl arzında ve 71° 40′ – 74° şark tûlleri arasında uzanan mercan kayaları takımı olup, içlerinden ancak sekizi meskûn olan on bir ada bulunur. Amini, Kardamat, Kiltan ve Cetlat meskûn adalarını ihtivâ eden şimâl gurubu ile Agatti, Kavaratti, Androth ve Kalpeni adlı meskûn adaları ihtivâ eden cenûp gurubu olmak üzere, iki takıma ayrılır. Daha cenûpta ise, Lakkadiv, Maldiv adaları arasında tek başına bulunan Minikoi adasına rastlanır ki, tabi'î bakımdan sözü geçen takım-adaların ne birine, ne de ötekine benzer. Lakkadiv adalarına daha evvelce gelip yerleşmiş bulunan hindûların XIII. asırda müslüman oldukları rivâyet olunur. [Mesâhası 1.927 km². olan bu adaların nüfusu 1948'de 12.285'e varmıştır]. Ahâlisi, şimâlî Malabār Māppilla'larına benzer ise de, zeveceleri onlarınkinden daha itibârlı olup, kapalı ve örtülü tutulmazlar, verâsette kadın tarafı tâkip edilir. Lakkadiv adaları halkı, evvelce fi'len müstakil vaziyette olmak üzere, kendilerini Kolituray racasına tâbî sayarlardı; XVI. asırda bu hükümdar, adaları kendi amirali Kananor racası 'Alī'ye bıraktı ve 1791'de Kananor, ingilizler fethedinceye kadar, onun nesli tarafından idâre edildi. [Hindistan kıt'ası 1947'de iki devlete ayrıldığı sırada Lakkadiv adaları Hindistan cümhûriyetine geçti; Maldiv adaları [b. bk.] 1953'ten itibâren Britanya milletler topluluğu içinde bir cümhûriyet meydana getirdi; aradaki Minikoi adası (3,9 km.², 2.000 nüfus) ise, İngiltere ticâret nezâretine bağlı kaldı].

Bibliyografya: J. Stanley Gardiner, *The Fauna and Geography of the Maldive and Laccadive Archipelagoes* (Cambridge, 1901—1905); *Malabar District Gazetteer* (Madras, 1908); *Imperial Gazetteer of India* (Oxford, 1908). (T. W. HAIG.)

LAKNAV. LAKHNAU (LUCKNOW), Hindistan'da bir şehir. Oudh (Avaz) eyâletinin eski merkezi iken, daha sonra Āgra ve Oudh birleşmiş eyâletlerinin ikinci merkezi oldu. Şimdi Uttar Pradesh âyâletine merkez olan ve Gumtī ırmağı kenarında bulunan şehrin 1911'de nüfusu 19.782 olup, bunun 4.461'i müslüman idi [1951'de nüfusu 496.000]. Şehrin müslüman istilâsından evvelki tarihine dâir bir şey bilinmiyor. Her ne kadar isminin ilk hecesi Laçman veya Lakhman'ın kısaltılmasından doğmuş ise de, bu ismin menşe'i kat'î olarak belli değildir. En eski kısmı, XIII. asrın sonunda şeyhler tarafından kurulan Laçman Tila'dır. Bu tarîkatin bir ferdi olan Şāh Mīnā (ölm. 1478), halk tarafından mübârek sayılarak, türbesi bir ziyâretgâh oldu. Laknav'ın ehemmiyeti, Dehli'nin Sūrī hukümdarları devrinde başladı. 1526'da Humāyūn tarafından işgâl ve 1528'de Babur tarafından zaptedildi; Akbar'ın zamanında *Sarkār*'ın başlıca şehri oldu. Hind-türk imparatorluğunun inhitâtı 1724'te Sa'ādat Ḫān'a Oudh'da müstakil vâli gibi hukûm süren Navābvazīr hânedanını kurmak fırsatını verdi ki, bunlar, bilâhare Oudh hukümdarları olarak, 1856'ya kadar memlekete hâkim oldular. İranlı bir Sayyidī ve şi'î mezhebine mensup olan ve imparatorluğun vezîri bulunan Sa'ādat Ḫān, Laknav şeyhlerinin kudretlerine son verdi, fakat pâyitahtı yine Fayzābād'da kaldı. Şehrin ehemmiyeti bu hânedanın dördüncü hukümdarı olan Āṣaf al-Davla (1775—1797) devrine rastlar. Bu devirde Laknav Oudh devletine pâyitaht oldu. Muhteşem Viktoria parkının şarkında bulunan Rūmī Darvāza, büyük İmāmbārā gibi güzel binâlar ve bir câmi hep Āṣaf al-Davla'nin eseridir. Sözü geçen binâların ikinci ve üçüncüsü Eski-Hisar (Maçhī Bhavan)'da bulunur. Laçman Tila üzerinde de Avrangzib'in câmii yükselir. Şehrin mimarî bakımından en muhteşem eseri büyük İmāmbārā'dır. General Claud Martin tarafından kendisine ikametgâh olarak inşâ ettirilip, sonra mektebe çevrilen La Martinière de bu devirden kalmıştır.

Sa'ādat 'Alī Ḫān (1797—1814), Dilkuşā sarayı ve Sikandra Bāġ'ı inşâ ettirdi. Kendisi ve

halefleri şehir etrafını umûmî binâlar, bahçeler, sayfiye evleri ile süslemeğe devam ettiler. Bu devrin binâlarında görülen bozuk üslûp, Hindistan'daki islâm mimarîsinin inhitâtına işâret eder. Ġāzi 'l-Dīn Ḥaydar, Oudh kıralı unvanını aldı; Chattar Manzil sarayını ve Şāh Nacaf ismi verilen türbeyi inşâ ettirdi.

Muḥammed 'Alī Şāh (1837—1842) idârede islâhat yaptı ve masrafları kısarak, iktisâdî tedbirleri ile, hânedanın daha iki hukümdar devrinde ayakta durmasına imkân hazırladı. Onun da ismi Ḥusaynābād binâlarının ismine bağlıdır. Oğlu Amcad 'Alī Şāh devrinde eski kötü hareketler yeniden alabildiğine başgösterdi ve memleketin idâresi felce uğradı.

Vācid 'Alī Şāh (1847—1856), Oudh kıral-larının sonuncusu olup, Ḳayşar Bāġ'ı inşâ ettirdi.

Sarayın kötü idâresi, Oudh'un 1856'da, Lord Dalhousie'nin umûmî vâliliği sırasında, ilhâkına vesile hazırladı. Bu hâdisenin sebep olduğu ayaklanma sırasında Laknav cesâretle müdâfaa edildi.

İlhaktan sonra, şehrin asrî ihtiyaclarını te'min etmek ve inkişâfını kolaylaştırmak için, büyük gayret sarfedildi ve Laknav, yakın çevresi ile berâber, bâzılarınca şimâlî Hindistan'ın en güzel şehri telâkkî edilecek kadar gelişti. Urdū kültürünün merkezi telâkkî edilen Laknav, bu sıfatla, Dehli'nin rakibi olup, bilhassa kadınların tahsil ve terbiyesi bakımından büyük kolaylıklar arzeder. Bādşāh Bāġ'daki Canning üniversitesi (1864), King George tıp mektebi (1910) ve Isabella Thorburn kızlar mektebi şimdi yeni üniversite içinde yer almış bulunuyorlar. Eyâlet müzesi de Laknav şehrindedir ve burada büyük bir kışla da mevcuttur. Muhtelif demir yolları bu şehirde düğümlenir. Evvelce burada yapılan altın ve gümüş işleme, muslin, bakır ve tunç işleri gibi yerli san'atlar sonradan inhitat etmiştir.

Bibliyografya: *Lucknow District Gazetteer* (1904); E. H. Hilton, *Guide to Lucknow* (Luknov, 1902); S. C. Hill, *The Life of Claud Martin* (Kalküte, 1901); Sleeman, *A Journey through the Kingdom of Oude* (London, 1858); J. J. Mc Leod Innes, *Lucknow and Oude in the Mutiny* (London, 1895 ve 1905.) (R. B. WHITEHEAD.)

LAKNAVTÎ. [Bk. GAUR.]

LALA MEHMED PAŞA. [Bk. MEHMED PAŞA, LALA.]

LALA MUSTAFA PAŞA. [MUSTAFA PAŞA, LALA.]

LÂLAZÂRÎ. [Bk. LÂLEZÂRÎ.]

LÂLEZÂRÎ. [Bk. MEHMED, LÂLEZÂRÎ.]

LÂM. [Bk. LÂM.]

LÂM. LĀM, arap alfabesinin 23. ve ebcedin 12. harfi. Sayı kıymeti 30'dur. Harflerin tasnifinde *mahcūra* olanları *muḫārif* kısmındadır (bk. *Ḳitāb Sībawayh*, nşr. H. Derenbourg, II, 453 v.d.). Bu harfin yazı tarihinde aldığı şekiller için bk. mad. ARABİSTAN (yazı), levha I.

LÂM. LĀM (BANĪ LĀM), Dicle'nin aşağı mecrâsı çevresinde (ʿAlī-Ġarbī, ʿAlī-Şarḳī, ʿAmāra), göçebelikle yaşayan bir arap kabîlesi. Ḫurşīd Efendi (XIX. asrın ortası)'nin istatistiğine göre, Dicle'nin garbında (ʿAmāra ile Şaṭṭ al-Ḥayy arasında) 4.400 ve Dicle'nin şarkında, Mandalī'den Karḫa'nın kayboldu-ğu bataklık bölgeye (Ḫōr) kadar uzanan İran hudûdu boyunca 5.070 Banī Lām âilesi var idi. Ayrıca, 1788 ile 1846 tarihleri arasında, İran topraklarına (Puşt-i kūh'un cenûp bölgelerine, Ḫuvayza vâlilerinin hâkimiyet sâhalarına), Banī Lām'dan 17.450 âile geçmiş, hattâ bunların muhtelif bölümleri Karḫa'nın şarkında ve Fallāḥiya'de yerleşmişlerdi.

Banī Lām, menşe'lerinin Mekke civarı olduğunu (Lyclama a Nijeholt, *Voyage*, III, 225) ve isimlerinin en eski reisleri olan Farac Lām'dan geldiğini söylerler. Büyük kısmı itibârı ile şi'î olan Banī Lām, Safeviler devrinden itibâren, İran siyâsetinin fa'âl taraftarı olan Ḫuvayza vâlileri (Muşa'şa', arap kabîle seyyidleri) ile dostça münâsebetlerini idâme ettiriyorlardı. 1678, 1715, 1742, 1748'de Banī Lām, Ḫuvayza reisleri ile birlikte hareket ederek, Bagdad vâlilerine karşı isyankâr bir vaziyet takındılar. Kendilerini Bayāt köyleri, Dah-i Lurān ve Baksāya üzerindeki mülkiyetlerinden mahrûm eden Puşt-i Kūh'taki Lur vâlileri ile münâsebetleri pek iyi değil idi; umûmiyet ile komşuları Lūrlar ile anlaşıyorlardı. ʿAlī Rizā Paşa (1836'ya doğru) ve Nacīb Paşa (1843'ten sonra) Banī Lām'ı ağır bir bozguna uğrattılar. Merkezî İran hukûmeti de (1841'de Muʿtamid al-Davla'nin seferleri sırasında) Banī Lām'ı Karḫa'nın sol kıyılarına sürdü ise de, şimâlde ve şarkta Puşt-i Kūh dağlarına, cenûpta Ḫōrlara sığınan Banī Lām, Türkiye ile İran arasında, 1914'e kadar, muhtar bir mevkî muhâfaza etti. ʿAmāra, Pāy-i Pul ve Dizfūl arasında Banī Lām ve Sagvand Lurlarının bulunması, bu yol üzerinden doğrudan-doğruya yapılan ticârî münâsebetleri durdurmuş idi.

Kabîle XIX. asırda birliğini kaybetti. Dicle'nin sağ tarafındaki kol ile sol tarafındakiler ayrı-ayrı reislerin idâresine girmiş idi. 1821'de Candīl'in oğlu azimli bir şahsiyet olan Maẓkūr (Matkūr) tahtından indirilen ʿAr'ar'ın yerine geçti. Layard'a bakılırsa, o zaman Maẓkūr'un rakipleri üzerindeki hâkimiyeti pek az idi. Lady Blunt, Şayḫ Mizbān ve oğlu Boneye

'den bahseder. Boneye 'nin oğlu Şeyḫ Ġażbān, 1914 harbi başlarında, Ahvāz 'da ingiliz karargâhlarına hücûm etti ise de, pek çabuk püskürtüldü.

Bibliyografya: Layard, *A Description of the Province of Khuzistan* (*JRGS*, 1846, s. 45—48; Ḫurşîd Efendî, *Siyāḥatnāma-i ḥudūd* (rus. trc. Petersburg, 1877), s. 76—81; Lady A. Blunt, *A Pilgrimage to Najd* (London, 1881), II, 113—223 (Bagdad — 'Alî-Garbî — Dizfûl — Şuştar — Bahbahān — Dilam); Huart, *Histoire de Bagdad* (Paris, 1901), s. 144; Adamov, *Irak arabskiy* (Petersburg, 1912), bk. fihrist.; Longrigg, *Four centuries of modern Iraq* (Oxford, 1925). (V. MINORSKY.)

LAMAS, LAMOS, LİMŪS cenûbî Anadolu 'da Toros dağlarından bir kaç kol ile doğarak, Taş-Eli bölgesinden geçen ve Mersin ile Silifke arasında Akdeniz 'e dökülen bir akarsu olup, eski çağda dağlık ve ovalık Kilikya (Taş-El ve İç-El) arasında hudut sayılırdı. Bu ırmak kenarında, müslümanlar ile bizanslılar arasında, bir çok defâlar cizye ödenmesi ve esir mübâdelesi yapılmış idi ki, bunlardan ilki Hārūn al-Raşîd ve imparator Nikephoros I. devrinde (189 = 805 tarihinde), ikincisi yine aynı halife ve hükümdar zamanında (192 = 808), üçüncüsü halife al-Vāṯiḳ ile imparator Michael III. (sarhoş) zamanında (muharrem 231 = eylûl 845), dördüncüsü (241 = 856) ve beşincisi (246 = 860) aynı imparator ve halife al-Mutavakkil zamanında, altıncısı (283 = 896) halife al-Mu'taźid ve imparator Leon VI., yedincisi aynı imparator ve halife al-Muktafî devrinde (292 = 905), sekizincisi bundan üç sene sonra (295 = 907), dokuzuncusu halife al-Muḳtadir ve imparator Konstantin Porphirogenetos VII. zamanında, onuncusu halife al-Muṭî' zamanında ve Haleb 'e sâhip bulunan Ḥamdânî Sayf al-Davla 'nın tavassutu ile (335 = 946), icrâ edildi. Bu ırmak üzerinde, denizden uzak olmayan bir yerde, aynı isimli bir şehir var idi (Λάμος, Lamus). [Şimdi, ırmağı sağlam bir köprü üzerinden geçen Mersin—Silifke yolunun bir az içerisinde Lamas isimli küçük bir köy bulunmaktadır].

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), III, 706, 707, 1339, 1353, 1426, 1449, 2153, 2254, 2280; Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, II, 191 v.dd.; Balāźurî, *Futūḥ*, s. 198; İbn Miskavayh, *Tacārib al-umam*, VI, 486, 532 (*Fragmenta historicorum arabicorum*, nşr. de Goeje, Leiden, 1871); İbn al-Aṯîr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), VII, 16; Sylvestre de Sacy (*NE*, 1810, VIII): Mas'ūdî, *Murūc*, IX, 356—362, 375, nr. 64 v.d.; Mas'ūdî, *Tanbîh*, s. 189—196 (trc. Carra de Vaux, *Livre de l'avertissement*, s. 241, 255 v.dd.); Cl. Huart, *Hisoire des Arabes* (Paris, 1913), II, 118 v.dd.; Fr. Beaufort, *Karamania* (London, 1817), s. 244; V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie* (Paris, 1861), s. 105 (Roma su kemerini gösteren resim).

(CL. HUART.)

LAMĠĀNĀT. [Bk. LAMGÂNÂT.]

LAMGÂNÂT. LAMĠĀNĀT, şarkî Efganistan 'da bir bölge olup, Babur tarafından sık-sık zikredilir. bk. Babur, *Vekâyi* (trk. trc. R. Rahmeti Arat; trc. W. Erskine, s. 141 ve P. de Courteille, I, 287). Bu isim, hayâlî bir surette Nūḥ 'un babası Lāmek 'in de adına bağlanır. (H. BEVERIDGE.)

LÂMİ'Î (1472—1532), ŞAYḪ MAḤMŪD B. OSMĀN B. 'ALÎ AL-NAḲḲĀŞ B. İLYĀS LÂMİ'Î, XVI. asır türk edebiyatında büyük şöhret kazanmış bir mutasavvıf ve san'atkâr. Bayezid II. 'in hazîne defterdarı olan babası Osman Çelebî (Sehî, *Tezkire*, İstanbul, 1325, s. 50; Âşık Çelebî, *Maşā'ir al-şu'arā*, Üniversite kütüp, nr. TY. 2406, 135a; Baldır-zâde Şeyh Mehmed, *Vefeyat-nâme*, Üniversite kütüp., nr. TY. 2556, 92a), Bursa 'da, Hisar 'da, Orta Pazar mevkiinde, Nakkaş Ali Paşa câmii ḥazîresinde medfun olup, hâlen mezar taşı mevcuttur. Lâmi'î 'nin Nefise Ḫatun adında bir halası ve Mustafa isimli de bir amcası mâlûmdur (bk. Keçeci-oğlu Kâmil, *Bursa kütüğü*, Bursa Genel kitaplığı, Halkevi kitapları, dosya 6). Şâirin büyük babası Nakkaş Ali Paşa, devrinin kendi san'atında birinci sınıf şahsiyetlerinden olup, Timur tarafından gençliğinde Semerkand 'a götürülmüş, orada nakkaşlığı ileriletmiş, bilâhare memlekete dönünce Yeşil câmi, Yeşil türbe gibi türk mimarîsinin XV. asır şâheserlerinin iç nakışlarında büyük hizmeti görülmüştür (Mecdî, *Şakâik tercümesi*, İstanbul, 1269, s. 431). Nakkaş Ali 'nin yaptırdığı ve kendi adı ile anılan câmi, şimdi metrûk ve harap bir hâldedir. Nakkaş-zâdelerden bir-çokları burada gömülüdür. Osman Çelebî 'nin oğlu olan Mahmud Lâmi'î Bursa 'da doğmuştur. Annesi Dilşâd Ḫatun 'dur (*Bursa kütüğü, göst. yer.*). Doğum tarihini eserlerindeki kayıtlardan çıkarmak mümkündür. *Şaraf al-insān* mukaddimesinde, 933 (1527) yılında, 55 yaşında olduğunu (Üniversite kütüp., nr. TY. 3411, 5b) açıkça belirttiği nazara alınırsa, Lâmi'î Mahmud 'un 877 (1472) tarihinde doğduğu anlaşılmış olur. Esâsen 938 (1532) yılında vefatı sırasında, 60 yaşlarında bulunduğu da bilindiğine göre, doğum zamanı hakkında tereddüde mahal olmadığı kabûl edilmek icâp eder. Ha-

yatı, doğum ve ölüm yeri olan Bursa 'da geçmiştir. Zamanının âlim ve fâdıl şahsiyetlerinden Molla Ahaveyn ve Molla Muhammed b. Hacı Ḥasan-zâde 'den ders görmüştür (*Şakaik tercümesi, göst. yer.*). Önce medrese tahsilinin kuvvetli te'siri altında kalmış, fakat daha genç yaşta, tarîkat cezbesi gâlip gelmiş, büyük nakşibendî şeyhi Emîr Aḥmed al-Buḫārî 'den irâdet almış ve ömrü boyunca ona bağlılığı devam etmiştir (Bursa 'dan bu zâta yazılmış güzel mektuplar için bk. *Nişāb al-balāġa*, Üniversite kütüp., nr. TY. 1911; *Hüsn ü dil*, Üniv. kütüp., nr. TY. 635 gibi nisbeten gençlik çağı eserlerinden sayılabilecek kitaplarında da bu zâta hürmet ve hayranlığını müşâhede etmek kolaydır).

Lâmi'î 'nin ilk gençlik çağları hakkında esâslı bir bilgimiz yoktur. Yalnız eserlerine bakarak, Murâdiye medresesine devam ettiği, sarf ve nahivden arûz ve kafiyeye kadar, çeşitli bilgilere ve şeri'at ilimlerine hakkı ile vukûf peydâ eylediği, arapça ve farsçayı hakkı ile tasarruf edebilecek kadar iyi öğrendiği söylenebilir. Fakat bunlar ile iktifâ etmemiş, hassaten Emîr Sultan diye meşhûr olan Şeyh Muḥammed Şams al-Dîn al-Buḫārî ile Sayyid Aḥmed al-Buḫārî 'nin şahsiyetinde ve büyük mufasavvıf Mavlānā 'Abd al-Raḥmān Câmî (1414—1492) 'nin eserlerinde nakşibendîliğe hürmet ve hayranlık duyarak, kusursuz bir nakşibendî mütefekkir-edibi olmağı tercih etmiştir. Lâmi'î, her hâlde yine genç yaşında evlenmiş olmalıdır. Hanımı Humâ Ḫatun adını taşıyordu (*Bursa sicilleri*, s. 21—29). Eldeki mâlûmata nazaran Mehmed Çelebî, Ahmed Çelebî, Abdullah adlarında üç oğlu ve Safiye Ḫatun isminde de bir kızı yaşamıştır. Torunlarından Mahmud Çavuş b. Ahmed Efendi 'nin Lâmi'îzâde diye tanındığı, Nakkaş Ali câmii ḥazîresindeki mezar kitâbesinden anlaşılmaktadır.

Lâmi'î 'nin elimizdeki ilk eserleri Bayezid II. devrine rastlar. Câmî 'den tercüme ettiği *Şavāḥid al-nubuvva* 'yı 915 (1509) 'te ikmâl etmiştir. Asıl şahsiyeti Selim I. 'in saltanat yıllarında tanınmağa başlar. Onun yine ilk eserleri arasında olmak üzere Fattāḥ Nîşābûrî 'den çevirip, Yavuz Sultan Selim 'e takdim ettiği mensûr *Hüsn ü dil* 'i mârûftur. Pâdişah, bu hizmete mükâfâten, Lâmi'î 'ye 35 akçe yevmiye tahsis ettirmiş, o da tabiatındaki sükûn ve inzivâya temâyül hasebiyle, genç yaşta, ihtiyâr-ı tekaüd eylemiş, kendini bilgiye, tasavvufa, ibâdete ve çeşitli sâhalarda eserler vücûda getirmeğe vermiştir. *Hüsn ü dil* 'in te'lif sebeplerini anlatırken, gençliğindeki hevâ ve hevesten vazgeçtiğini, uzleti ihtiyâr ettiğini de söyler (Üniversite kütüp., nr. TY. 635). Mâmafih türlü fırsat ve vesilelerden faydalanıp, devrin büyüklerine kasîdeler sunmaktan, eserler ithâf etmekten geri kalmamıştır. Msl. manzûm eserlerinden *Ferhâd-nâme* 'yi de Selim I. 'e armağan etmiş ve bu münâsebetle kendisine, sâliyâne olarak, bir köy ihsan olunmuştur (Âşık Çelebî, *Tezkire*, Üniversite kütüp., nr. TY. 2406, var. 135; *Şakâik tercümesi, göst. yer.*). Kanûnî 'nin cülûsunda, bir tarih düşürerek, pâdişaha takdim eylemiş, câizeye nâil olmuştur. Kanûnî 'nin vezîri İbrahim Paşa 'dan da esâslı himâye gördüğü açıkça anlaşılmaktadır (krş. *Dîvān*, Ali Emîrî kütüp., nr. 380). Bâzı mesnevî mukaddimelerinde de İbrahim Paşa 'yı medheder. Faḫr Cureānî 'den naklettiği *Vaysa u Rāmîn* mesnevîsini de İbrahim Paşa 'ya yollamıştır. Paşa da buna mukabil yövmî 20 akçe ihsân eylemiş, şâir bunu kendi bildiği gibi evlâdına taksim etmiştir (Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüp., nr. TY. 5959, 414b). Divanının bir nüshasını bu zât adına tertip eylediği ve kendisine yolladığı mâlûmdur. Kanûnî devri başlarında, Câmî 'den ilâveler ile çevirdiği *Nafaḥāt al-uns* tercümesine, Belgrad fethi sıralarında tamamlandığı için, *Futūḥ al-mucāhidîn* adını vermiştir. Sonra msl. bir ara Kanûnî 'nin Bursa 'ya geleceği şâyi olunca, Lâmi'î, sultana Bursa 'yı sevdirip tanıtmak ve tabiatiyle in'âm ve ikrâma nâil olmak şevki ile, hemen bir *Şehrengîz* kaleme almıştır. Onun büyük osmanlı pâdişahına ithâf ettiği eserler arasında *Vāmiḳ u 'Aźrā'*, *Şem ü Pervâne* ve *'Ibrat-nāma* de yer alır. Âşık Çelebî (*göst. yer.*) 'nin ifâdesine bakılırsa, Kanûnî, 'Unṣurî 'nin *Vāmiḳ u 'Aźrā'* 'sını tercümeyi arzu ederek, muktedir bir şâir bulmak isterken, kazasker Muhyiddin Çelebî ile Kadirî Çelebî bu işe Lâmi'î 'yi sevketmişlerdir; o da, altı ay zarfında, eseri tercüme ve ikmâl eylemiştir. Lâmi'î, 1512 yılında, 4.000 akçe vakfetmiş ve o sıralarda Bursa 'da oturan Mavlānā Muṣliḥ al-Dîn Mūsā b. Muṣṭafā Faḳîh (İstanbul 'da adına câmi ve mahalle bulunan meşhûr Merkez Efendi) 'i mütevellî tâyin etmiştir (*Bursa sicilleri*, 23/227; Kâmil Keçeci, *ayn. esr.*). Lâmi'î, 55 yaşlarında, *Şaraf al-insān* 'ı kaleme alırken, bu eser dâhil, 25 esere sâhip bulunuyordu. Bundan sonra da, te'lif, nakil veya tercüme yolu ile, daha beş kadar risâle vücûda getirmiştir. Yukarıda işâret olunduğu gibi, ölümü de Bursa şehrinde, 938 (1532) yılındadır. Lâmi'î, dedesinin yaptırdığı câmi ḥazîresinde medfun olup, uzunca bir mezar taşında „al-Şayḫ Lāmi'î b. 'Oşmān" kelimeleri okunmaktadır. Lâmi'î 'nin oğulları arasında Lem'î mahlası kullanan Dervîş Mehmed Çelebî müderris olup,

arûz hakkında bir risâle te'lif eylemiş ve 957 (1550) tarihinde ölmüştür (Âlî, *ayn. esr.*; Belîg, *ayn. esr.*, s. 502).

Lâmi'î 'nin husûsî hayatına dâir de esâslı bir mâlûmat serdedebilecek durumda bulunmuyoruz. Ancak bir mıkdar gelirine rağmen, bir az da çocukları yüzünden, başı dertte olduğu, zaman-zaman muzâyakaya düştüğü söylenebilir (krş. *Münşeât*, Üniversite kütüp., nr. TY. 194, 11a). İnzivâyı sevmesine, ağır başlı olmasına, kendini tasavvufa vermiş bulunmasına rağmen, Lâmi'î tok sözlü, hazır cevap, zaman-zaman hezliyâta mâil ve fikirlerinde musir gözüküyor (bk. Lâtifî, *Tezkire*, s. 293). Bâzılarının oğlu Lem'î 'ye izâfesine (Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, hâşiye, 416b) veya dibâcesinin oğluna âidiyetini ileri sürmüş olmalarına (*Güldeste*, s. 503, hâşiye, nâşir Eşref 'in notu) rağmen, *Letâif-nâme* 'nin Lâmi'î 'ye âit olmadığını kabûl ettirecek delîller kuvvetli değildir. Hâl böyle olunca ve Âşık Çelebî 'nin Semerei-zâde hakkında naklettiği hicvi nazara alınınca (*Maşâ'ir al-şu'arâ'*, *göst. yer.*), Lâmi'î 'nin bir başka cephesi de düşünülmüş olur. Lâmi'î nakşbendîdir. Medreseden tekkeye, şeriatten tarîkate geçiş onun hayatında bir dönüm noktası teşkil eder. Kendisi *Hüsn ü dil* mukaddimesinde de, hakikî gâye ve mânayı, ancak ârifler zümresine katıldıktan sonra hissettiğini belirtir (Üniversite kütüp., nr. TY. 635, 3b v. d). Bir-çok şiirlerde ve münâsip mahallerde medhettiği şeyhi Emîr Ahmed Buhârî 'nin irşâdı onu âdetâ yep-yeni bir insan yapmıştır. Nakşibendîliğe derinden bağlanışında, 'Abd al-Raḥmân Câmî 'nin eserlerinin te'siri olduğu muhakkaktır. Lâmi'î 'ye Câmî-i Rûm denmesinin bir sebebi Câmî 'nin husûsiy'e *Şavâhid al-nubuvva* ve *Nafaḥât al-uns* gibi büyük eserlerini türkçeye kazandıran kendisi olması ise, diğer bir sebebi de nakşibendîlikte ve edebiyatta osmanlı Câmî 'si denilmeğe lâyık müsmir çalışmaları olsa gerektir.

Lâmi'î türk edebiyatında en çok eser veren şahsiyetlerden biridir. Nazım, nazım-nesir karışık ve nesir olmak üzere kaleme aldığı eserlerin sayısı 30 'u bulmaktadır. Edebî faâliyeti değişiklik ve verimlilik bakımından fevkalâde husûsiyet arzeder. Tercüme ve nakil mahsullerinde Lâmi'î birinci safta, hattâ birincidir. Zamanında pek harc-ı âlem olan *Leylâ ve Mecnûn*, *Yusuf ve Züleyha* gibi mevzûları işlemeği arzu etmemiş, böyle mevzûların dışında kalarak, İran edebiyatından edebiyatımıza yeni bir hava getirmek istemiştir. *Vaysa u Râmin*, *Vâmiḳ u 'Aẕrâ'*, *Salâmân u Absâl* ve *Haft Paykar* bu türlüdür. Tabi'î bunların bir kısmının osmanlı sarayı ve muhitinin tavsiyesi ile tercüme veya nakledildiği de unutulmamalıdır. Bizzat kendisi, *Şaraf al-insân* mukaddimesinde eserlerini şöylece sıralar: *Rasâ'il*, *Şavâhid al-nubuvva*, *Nafaḥât al-uns tercümesi*, *Risâle-i tasavvuf*, *Hüsn ü dil*, *Münâẓarât-i bahâr u şitâ*, *Şarḥ-i dibâca-i Gulistân*, *Munşa'ât-i makâtib*, *Ḥall-i mu'ammâ-i Mîr Ḥusayn*, *Risâla-i 'arûż*, *Manâḳib-i Uvays al-Ḳaranî*, *'İbrat-nâma*, *Risâla-i uṣûl min al-funûn*, *Mavlid al-Rasûl*, *Maḳtal-i imâm Ḥusayn*, *Salâman u Absâl*, *Şam' u parvâna*, *Çevgân*, *Farhâd-nâma*, *Vâmiḳ u 'Aẕrâ'*, *Ḳissa-i avlâd-i Câbir*, *Luġat-i manẓûma*, *Risâla-i fâl*, *Şahrangîz*, *Dîvân-i aş'âr*. Bu eserlerin sayısı *Şaraf al-insân* ile 25'i bulur. Ayrıca bunlara *Vaysa vu Râmîn* mesnevîsi ile Ali Emirî kütüphânesindeki *Külliyât* başında bulunan *Faẓâ'il-i şi'r u şâ'irân* ve son taraflarındaki *Ḥayrat-nâma*, *Haft Paykar* ve *Ḥirad-nâma* ilâve edilirse, bu yekûn 30'a yükselmiş olur. Hattâ ayrıca *Risâla-i nafs al-amr Lâmi'î* (Üniversite kütüp., nr. TY. 3182) denilen yedi sahifelik bir risâle ile bu rakmı da aşar. Bunlardan bir kısmının nüshalarına bugüne kadar tesâdüf edilememiştir. Bunun sebebi, Âlî (bk. *göst. yer.*) 'nin dediği gibi, bâzı eserlerinin daha zamanında, ya müellif nüshası olarak kalmış, yahut üçüncü ve dördüncü nüshaya kadar yazılmış olması olabilir. Burada yalnız eserlerinden bir kısmı üzerinde kısaca durulmakla iktifâ edilecektir.

1. *Şavâhid al-nubuvva*, Câmî 'nin bu isimdeki eserinin tercümesi olan bir siyer kitabıdır. Yalnız Lâmi'î bu mevzûda „esnâd-ı sahîhe ile kütüb-i mûteberede irâd olunan abhâr ve âsârdan" bulduğunu da buraya dercetmekle mütercimlik hudûdunun bir-az üstüne çıkmıştır (İstanbul, 1293, s. 13). Eser, sonundaki nazım parçasında ebced hesabı ile ifâde edildiği gibi, 915 (1509) tarihinde ikmâl edilmiştir. Dili, devrine göre, haylı sâdedir, *Ḥadîḳat al-su'adâ'* 'nın nesrini andırır. Eser basılmış (İstanbul, 1293) olduğu gibi, bir çok yazma nüshaları da vardır (İstanbul kütüphânelerindeki yazma nüshaları için bk. *Tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, fasikül 5, sıra nr. 252). Ayrıca Üniversite kütüphânesinde beş yazması daha mevcuttur. 2. *Nafaḥât al-uns tercümesi*, Câmî 'nin bilhassa 'Abd Allâh Anṣârî 'nin *Ṭabaḳat-i ṣûfîya* 'sine ve o vâsıta ile de al-Sulamî 'nin aynı mâhiyetteki eserine tevfikan ve bir haylı ilâveler ile, 881 (1476) yılında farsça olarak hazırladığı *Nafaḥât al-uns min ḥażarât al-ḳuds* 'ünün, yeni eklemeler ile, türkçeye çevrilmiş şeklidir. Lâmi'î, tercümesine *Futûḥ al-mucâhidîn li-ṭarvîḥ ḳulûb al-muşâhidîn* adını verdiği (İstanbul, 1289, s. 10) ise de, eser yine *Nafaḥât al-uns tercümesi* olarak şöhret bulmuştur. Lâmi'î Çelebî dostlarının ısrârı üzerine, türkçeleştirdiği (s. 7) bu kitapta kendini bir haylı serbest telakkî eylemiş, esâs itibârı ile Câmî 'nin izinde gitmekle berâber, bâzı mâlûmat ilâvesinde, bâzı güç tâbirleri aynen bırakmakta, Anadolu ve muahhar tarîkat erbâbından bâzı zevâtın tercüme-i hâllerini de eklemekte bir beis görmemiştir. Eser bir bakıma tercüme olduğu ölçüde, aynı zamanda yer-yer başarılı bir te'lif hissi vermektedir. Hele Anadolu türk sûfîlerinin ilâvesi ona ayrı bir kıymet kazandırmıştır. Bu iki eser karşılaştırılırsa, mütercimin dikkati ve arapça ve farsçaya olan vukûfu hemen göze çarpar. İfâde güzel, lisan sâdedir. Manzûm parçalarda da asla sadâkatin muhâfazasına çalışılmıştır. Şâyân-ı dikkat olan bir nokta da, Câmî 'ye ilâveler yapılırken, tekrardan kaçınılarak, tamamlayıcı bir zihniyetle hareket edilmiş olmasıdır. Yalnız *Şavâhid al-nubuvva* ve *Nafaḥât* tercümeleri ile bile, Lâmi'î, Câmî-i Rûm unvanını hakkı ile ihrâz edebilirdi. *Nafaḥât* tercümesinin kataloğa geçen İstanbul yazmaları 37 âdettir (bk. *ayn. esr.*, 6. fasikül, İstanbul, 1946, nr. 303). Başka kütüphânelerde de, msl. Üniversite kütüp. 'de üç yazması daha vardır. *Tarcuma-i nafaḥât al-uns* (İstanbul, 1289) basılmıştır. 3. *'İbrat-nâma*, Lâmi'î 'nin ahlâkî hikâyeler ve menkıbeleri muhtevî muvaffakiyetli eserlerinden biri sayılabilir. Bir mukaddime ve iki bâbdan ibârettir. Birinci bâbda 19 hikâye, ikincide ise 7 hikâye mevcuttur. Kitap 932 (1526) yılında, diğerleri gibi, Bursa 'da Kanûnî Süleyman devrinde, yeni bir eser daha yazmak ve bu sıralardaki fetihleri dolayısı ile hakana tebrik ve hayranlığını arzetmek arzusundan doğmuşa benziyor. Hikâye ve menkıbeler 'Abd Allâh Yâfi'î, 'Abd al-Ḳâdir Gîlânî, Muḥy al-Dîn İbn al-'Arabî, Bahâ' al-Dîn Naḳşibandî gibi büyük zâtların kitaplarından toplanmıştır. İstanbul kütüphânelerinde (*ayn. esr.*, 6. fasikül, sıra nr. 302) 7 nüshası mevcut görünüyor ise de, hakikatte bu sayı eksiktir. Msl. Ali Emirî 'deki dört nüsha ile Ragıb Paşa 'daki güzel ve eski bir nüsha (nr. 2408) unutulmuştur. Ayrıca iki yazma nüsha da Üniversite kütüphânesinde bulunmaktadır. 4. *Şaraf al-insân*, Lâmi'î 'nin en ziyâde beğenilen bu kitabı tercüme ile te'lif arası bir eserdir (bk. Latîfî, s. 293; Âlî, *göst. yer.* ve Gibb, *A History of ottoman Poetry*, London, 1904, III, 2. kısım). *Şaraf al-insân*, 933 (1527) 'te, Kanûnî Süleyman adına yazılmıştır. Eser aslında mensûr olmakla berâber, yer-yer manzûm parçalara da tesâdüf edilir. Âyet ve hadîslerden iktibâs ve tazminler de yapılmıştır. İnsanın eşref-i mahlûkat oluşu burada güzel bir şekilde ve tafsilâtı ile, temsilî imkânlardan da istifâde edilerek, kuvvetle belirtilmiştir. Kitap umûmiyetle insan ile hayvan arasında bir nevî münâzara mâhiyetini taşımaktadır. İnsanların hayvanlara eziyeti münâsebeti ile, bir şikâyet üzerine, her ülkeden seçilmiş birer hâkim ile hayvanların mümessilleri gûyâ karşı-karşıyadır. Münâzarayı neticede insan kazanır. İlâhî ilme müstait ve lâyık olan, Allahın mükerrem kıldığı yegâne mahlûk insandır; ama Allahın ve Peygamberin emirlerine itaat ve inkıyât eden insan, insandır. Murâd, nehiyden müctenib, etrafındakileri iyiliğe teşvik eden, fâzıl âdem-oğullarıdır. Yoksa şeri'ati ve aklı hiçe sayanlar değil; bu gibiler hayvan, belki ondan daha fazla dalâlettedir. Gibb ve Menzel *Şaraf al-insân* 'ın arapçadan serbest bir tercüme olduğunu, *Rasâ'il Iḫvân al-ṣafâ'* 'nın 21. sini teşkil eden „insanın hayvan ile rekabeti" risâlesinden geniş ölçüde müteessir bulunduğunu kaydederler. Eserin dili oldukça külfetli ve ağırdır. Meseleleri vaz'-ediş ve açış, teferruâta kadar iniş husûslarında, çeşitli meselelerde, iktibas ve iştihadlarda Lâmi'î 'nin geniş kültürüne, arapça ve farsçaya hakkı ile tasarrufuna şâhid olunur. *Şaraf al-insân* 'ın İstanbul 'da, Anadolu 'da ve Avrupa kütüphânelerinde bir çok yazmalarına rastlanır. 5. *Maktel-i imâm Hüseyin*. Bahr remel-i müseddes ile yazılan bu mesnevî, Kerbelâ fâciası ile ona tekaddüm eden hâdiselerin, esâs itibârı ile tarihî mûtalara oldukça uygun bir şekilde, iyi bir tahkiye üslûbu ile, nazmedilişinden ibârettir. Bu maktelin husûsiyetlerinden biri de, Muḫtâr Ṣaḳafî 'nin, İmâm Hüseyin 'in intikamını almak üzere, tâifden hurûcunu anlatmasıdır. *Maktel-i Hüseyin* 'ler ağlama ve ağlatmayı bir gâye telakkî eylediklerini, umûmiyetle, okuyucuya hissettirirler; Lâmi'î ise bunu daha ileri götürmüş, aşk ve şevk ile yapmıştır. Şâir eseri uzlete çekildiği bir zamanda kaleme almıştır. Kaynakları belli değildir, yalnız bir yerde Vâḳidî 'den bahsolunur. Eser, vezin, kafiye ve lisanı kullanış bakımlarından devrinin diğer mahsûllerinden aşağı değildir. Okuyan ve dinleyeni rikkate getirmek için sarfedilen cehde rağmen, şiir bakımından, pek kuvvetli sayılamaz. Lâmi'î maktelinin güzel ve sekiz minyatür ile süslü bir nüshası Türk ve islâm eserleri müzesi 'ndedir (4. dolap, nr. 1958; tafsilât için bk. Abdülkadir Karahan, *Anadolu türk edebiyatında Maktel-i Hüseyin'ler*, tez, 1939, Üniversite kütüp., tez nr. 443, s. 20 v.d.). 6. *Vaysa u Râmîn*, Lâmi'î Çelebî 'nin

mesnevîleri arasında Câmî'den çevirdiği *Salâmân u Absâl* (Üniversite kütüp., nr. TY. 3088) 'Unṣurî'den tercüme eylediği *Vâmiḳ u Azrâ'* ve nihâyet Faḫr Curcânî'den naklettiği *Vaysa u Rāmîn* san'at itibârı ile ön plânda gelenlerdir. *Vaysa u Rāmîn*, san'atkârın son eserlerinden biridir. Daha doğrusu *Şaraf al-insān*'dan sonraki ilk kitabıdır. Lâmi'î'nin, sadrâzam İbrahim Paşa'ya bu eseri gönderirken yazdığı ubûdiyetnâmede, mesnevînin tercümesi ile alâkalı düşüncelere de rastlanır. Şâirin bu mektubuna göre, eksik bir nüshadan yapılan tercüme 7.000 beyit kadar tutmaktadır. Lâmi'î Faḫr Curcânî'nin te'lifini de tenkit eylemektedir (*Nişāb al-balāġa*, Üniversite kütüphânesi nüshası). *Vaysa u Rāmîn*'in müellif hattı ile olan yazması (Bursa, Genel Kitaplık, Baba Efendi dergâhından müntakil kitaplar, nr. 2278) tetkik edilirken, evvelâ dikkati çeken şey hemen her sahifenin dört bir tarafındaki bol tashih ve ilâvelerdir. Bu da, san'atkârın bir tercümeden çok fazla serbest hareket ettiğini, vak'aların ana çizgilerini Curcânî'den almakla berâber, muhayyilesini serbest bıraktığını ve tedâîlerine uyarak, kalemini hür bir şekilde kullandığını gösterir. Esâsen bu nüshada bâzı kelimeler ve beyitler üzerinde çizilerek tashihler yapılmış ve bâzan da bir beyit tamâmen silinip, yerine yenisi yazılmıştır. Oldukça güzel bir nüshası da Üniversite kütüphânesinde (nr. TY. 4020) bulunmaktadır. *Vaysa u Rāmîn*'de kullanılan vezin, bu gibi mesnevîlerde en çok tesâdüf edilen *mafā'îlun mafā'îlun fa'ūlun* veznidir. Eser Vaysa ile Horasan pâdişahının oğlu Rāmîn'in aşk mâcerasından ibârettir. Lâmi'î, Curcânî'nin dünyevî bir aşk mâcerası olarak anlattığı vak'alara, son taraflarda yeni bir veche vermiş ve bu suretle esere tasavvufî, mecâzî bir mâna kazandırmıştır. Curcânî'de aşk ve gençlik bütün engelleri yener; Lâmi'î'de ise, asıl aşk, ilâhî aşka, hakka ve hakikate olan aşka doğru yeni bir istikamete yöneltilir. Lisan burada da diğer mesnevîlerine göre, bir az ağdalanmış, terkipler artmıştır. *Vaysa u Rāmîn*, şâirin ihtiyarlık çağı mahsûlü olmakla berâber, muvaffakiyetli bir eser sayılabilir. 7. *Şehrengiz*. Divan edebiyatının diğer nevîlerinden ayrılan, mahallî renkler ve gelenek izleri de taşıyan şehrengizler, Edirne, Bursa, İstanbul gibi büyük merkezler hakkında yazılmış olup, mâlûm olduğu üzere, Mesihî (ölm. 918 = 1512) ile başlar. Lâmi'î Çelebî'nin *Şehrengiz*'i bunların en mühimlerindendir. Kanûnî Süleyman'ın Bursa'ya geleceği haberi şâyi olunca, kaleme alınmıştır. Burada Keşiş dağından (Uludağ) bağlayarak, muhtelif yaylakların, Bursa hisarının, câmi ve mescidlerin, kaplıcaların medh ü senâsına ve tasvirlerine rastlanmaktadır. Ayrıca Burṣa'nın mevsimlerinden de bahsedilir. Lâmi'î *Şehrengiz*'inin ilk husûsiyeti taklit olmamasıdır. O, hattâ bu sâhada Mesihî'den bile müteessir olmamıştır denebilir. Yalnız aynı fikir ve hayaller etrafında döndüğü ve itnâba düştüğü hissini veren yerler az değildir. Bu risâlede bir bakıma XVI. asır Bursa'sını temâşâ etmek kabildir. Tarihî ve ictimâî cepheden tetkike değer bir çok noktaları vardır. Bununla beraber, Lâmi'î *Şehrengiz*'i şiir bakımından kuvvetli sayılamaz. Şâirin çekingen mizâcı ve risâlesini pâdişaha takdim etmek düşüncesi ile meydana getirmiş olması, eserin diğer şehrengizlerden daha müeddeb bir şekilde kaleme alınmış olmasında müessir olsa gerektir. Eser, Bursa'da 1288'de basılmıştır. Ancak baskı, eksik ve kusurlu bir nüshadan yapılmıştır. En iyi nüshası Millet kütüphânesi yazmaları arasında olup, sadrâzam İbrahim Paşa'ya takdim edilmek üzere hazırlanan *Külliyât*'ın sonlarındadır (Ali Emîrî kütüp, nr. 380, var. 288 - 310). Bursa *Şehrengiz*'i Pfizmaier tarafından almancaya tercüme edilmiştir: *Verherrlichung der Statt Bursa*, Wien, 1839).

Hülâsa, yukarıdan beri verilen açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Lâmi'î, eski edebiyatımızın manzûm ve mensur edebî nevîlerinin hemen hepsinde eser vermiş ve muvaffak olmuş bir san'atkârdır. Lâmi'î'nin bunlardan başka şu eserleri de vardır: *Dîvān* (Millet kütüp, Ali Emirî, nr. 380; Lala İsmail, nr. 481; Üniversite kütüp, nr. TY. 671); *Hüsn ü dil* (Ali Emirî, edebiyat, 13, 220, 375, 424, 431; Üniversite kütüp., nr. TY. 635, 825); *Letā'if* (Üniversite kütüp., nr. TY. 762); *Lugat* (Bursa, Genel kitaplık, Hüseyin Çelebî kısmı, nr. 1158, Üniversite kütüp., nr. TY. 2785); *Münāẓarāt-i bahār u şitā* (Üniversite kütüp., nr. TY. 3068) 1290'da İstanbul'da basılmıştır); *Münşeât* (Bursa, Genel kitaplık, Haracı kısmı, nr. 938; Üniversite kütüp., nr. TY. 860, 3180, 3204, 1911: *Nişāb al-balāġa* adı ile); *Nafs al-amr risâlesi* (Üniversite kütüp., nr. TY. 3182); *Şarḥ-i dibāca-i Gulistān* (Üniversite kütüp., nr. TY. 578, 1013; Ali Emirî, Edebiyat, nr. 115, 366, 397; Bursa, Genel kitaplık, Orhan kısmı, nr. 1168); *Vāmiḳ u 'Azrā'* (Üniversite kütüp., nr. TY. 1871, 9287; Bursa, Genel kitaplık, nr. 1448, Süleymâniye, Çelebî Abdullah, nr. 286).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka, bk. 1. Tezkireler — Hasan Çelebî (Üniversite kütüp., nr. TY. 516, 293ᵃ — 294ᵃ); Beyânî (Üniversite kütüp., nr. TY. 2568, 75ᵃ); Riyâzî (Üniversite kütüp., nr. TY. 761, 105ᵇ—106ᵃ): Fâizî (Üniversite kütüp., nr. TY. 3289, 96ᵃ); Müstakîm-zâde, *Macallat al-niṣāb* (Süleymâniye, kütüp., Hâlet Efendi, nr. 628). 2. Tezler — M. İzzet, *Türk edebiyatında şehrengizler* (İstanbul, 1936; Üniversite kütüp., tez 318); Muzaffer Gürses, *Divan edebiyatın bâzı meseleleri ve Lâmi'î Çelebî* (İstanbul, 1945, Üniv. kütüp., nr. 1132); M. Yücelt, *Bursalı şair Lâmi'î Çelebî* (İstanbul, 1946; Üniv. kütüp., tez 1171); Sabiha Gürkan, *Lâmi'î Çelebî'nin Ebsâl ü Selâmân mesnevisi ile Molla Câmî'nin Ebsâl ü Selâmân mesnevisinin karşılaştırılması* (İstanbul, 1951; Üniv. kütüp., tez 1981). 3. Tetkikler, — J. von Hammer, *Geschichte der osmanischen Dichtkunst* (Pesth, 1837), s. 20—195; Faik Reşad, *Eslâf*, I, 64; Nâcî, *Esâmî* (İstanbul, 1333); M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, IV, 86; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, V, 30, 73; Bursalı M. Tâhir, *OM*, II, 492—495; M. Câvid Baysun, *Emir Sultan* (*İA*, İstanbul, 1948, II, 261—263). (ADÜLKADİR KARAHAN.)

LAMṬA. [Bk. LEMTA.]

LAMṬŪNA. [Bk. LEMTÛNE.]

LANKORAN. [Bk. LENKERÂN.]

LĀR. [Bk. LÂR.]

LÂR. LĀR. 1. Cenûbî İran'da Fārs eyâletine dâhil Lāristān bölgesinin merkezi olan şehir. Bölgenin, Ardaşır-Pāpakān'ın öldürdüğü Haftān-Bōḫt adlı efsânevî ejderin memleketine tekabül etmesi muhtemeldir. Ardaşîr'in rakibi Alār (veya Gulār?) isimli bir köyde yaşıyordu. Firdavsî'ye atfedilen bir şiire göre (krş. Vullers, *Lexicon*, mad. Lād), şehir evvelce Lād ismini taşımakta idi ve Kayânîlerden Kay-Ḫusrav koluna dâhil kahramanlardan Gurgîn Milād'ın eline geçmiş idi. *Fars-nāma-i Nāṣirî*'de geçen bir başka efsâneye göre de, cenûbî İranda'ki Lār'ın ahâlisi, aslında Damâvand Lār'ından gelme olup, oranın soğuğuna dayanamıyarak, göçmüşlerdi.

Arap coğrafyacıları Lār'dan bahsetmezler; zîra Fārs eyâletinin baş şehirlerini gerek Sīrâf ve Ḳays'a, gerek Fasâ ve Furg üzerinden Hurmūz'a bağlayan eski yollar Lār şehrinden geçmezdi (krş. *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 185, 187). Hamdallāh Mustavfî'ye göre, Lār denize yakın bir vilâyet idi. Ancak İbn Baṭṭūṭa Lār'dan bahsederken, buranın büyük bir belde olup, bir çok menbâları, büyük nehirleri ve bostanları bulunduğunu anlatmakta ve çarşılarının güzelliğini zikretmektedir [*Sayāḥat-nāma*, trc. Mehmed Şerif, İstanbul, 1335, I, 303 v.d.].

Lār'da mahallî bir sülâle huküm sürmekte idi ki, buna mensûp hukümdarlar, yukarıda işâret edildiği gibi, Lād şehrinin Kay-Ḫusrav tarafından Milād-oğlu Gurgîn'e verilmiş olması menkıbesine dayanarak, kendilerini bu kahramandan türemiş biliyorlardı. Hattâ ona atfedilen tâcı da giyerlerdi ki, bu tâc 1010 (1601/1602)'da Safevîlerin ganîmetleri arasında yer almış idi.

Müslümanlığa giren ilk Lār hukümdarı (100 tarihine doğru) Calāl al-Dīn İrac oldu. Bu memlekete âit tarihler emîr Ḳuṭb al-Dīn Mu'ayyad Pāḳūy (?, 594—648)'dan itibâren daha inanılır bir mâhiyet alır. Ondan sonra, kendi neslinden daha 14 emîrin ismi sayılır ise de, sıraları katî olarak tesbit edilmiş değildir: 748 (1347)'de, İbn Baṭṭūṭa Lār'dan geçtiği sırada, ifâdesine göre, „Türkmen aslından" Calāl al-Dīn burada hukümdar bulunuyordu. Hâlbuki Milādîler şeceresine göre, 731 ile 753 arasında, Bākālincār II.'ın huküm sürmesi icâp ederdi. Lār'ın Muzaffarîlere tâbî olmuş bulunması, Şāh-Şucā' (760—786 = 1359—1384) nâmına bu şehirde basılmış bir altın paradan anlaşılmaktadır (Lane Poole, *The Coins of the Mongols*, London, 1881, s. 240). 799 senesinde, Timur'un torunu Muḥammed Sulṭān'ın orduları Fārs'ın şark kısmını Kārzīn-Fāl, Cahrum-Lār v.b. istikametlerde geçtiler (*Ẓafar-nāma*, I, 809). Lār'da basılmış Timur hânedanına (ve Çağataylara?) âit sikkeler vardır (Codrington, *A Manuel of Musulman* [!] *Numismatics*, London, 1904, s. 183). Milâdîlerden Cihān-Şāh (859—883 = 1455—1478/1479) devrinde rus seyyahı Afanasii Nikitin, Lār'dan 1469 senesinde Hurmūz ve Hind istikametinde, 1472'de de Hurmūz'dan Şîraz'a giderken geçmiş idi. Milâdî Nūşirvān („âdil", 930—948 = 1523/1524—1541/1542) şâir, mûsikişinas ve edip idi; bir fedâî eli ile öldürüldü. Onun yerine geçen İbrāhîm Ḫān, Safevîlere inkıyât ederek, *amîr-dîvān* unvânını aldı. Oğlu al-Nūr (Navr?) al-Dahr Sulṭān Muḥammed Ṣafavî devrinde yaşıyordu. 'Abbās I. zamanında, Nūr al-Dahr'in oğlu Mîrzā 'Alā' al-Mulk'ün, İbrāhîm Ḫān II. unvânını almasına izin verildi. Genç han istiklâl sevdâsına düştü ve memleketten geçen tâcir ve seyyahlara zulmetti. Safevî pâyitahtını deniz kenarına bağlayan ana yolun Lār'dan geçtiği bir devirde böyle bir hareketi hoş görmek mümkün olamazdı. Fārs beylerbeyi Allāh-Verdi Ḫān, 1009/1010 (1601)'da İbrāhîm Ḫān'ın üzerine yürüyerek, topraklarını istilâ etti. Allāh-Verdi Ḫān'a boyun eğmek zorunda kalarak, ondan iyi muâmele gören İbrāhîm II. Belh'te Şāh 'Abbās nezdine götürüldü ve orada bir salgın hastalıktan öldü. Daha sonra Lār'ın idâresi itikadı bütün bir şi'î olan Ḳāżī'l-Ḳāsim'a tevdî edil-

di (*Târîḫ-i ʿālam-ārā*, Tahran, 1314, s. 423—426). Lār'da Milādîlerin hâkimiyet devrinden kalma yapılar bulunur ki, başlıcaları bir câmi ve bir kapalı çarşı olup, bu sonuncusu 1015 (1606/1607)'te Lār vezîri Ḳanbar ʿAlî Beg Cahrumî tarafından ihyâ edilmiştir.

Şeyh ʿAlî Ḥazîn'in hâtırâtında, XII. (XVII.) asır zarfında Lārdaki hayata dâir meraklı tafsilât bulunur (efganlı Ḥudâdâd-Ḫân'ın idâresi, Şâh Aşraf'in bozulmuş ordusunun Lār'dan geçişi v.b.). ʿAlî Ḥazîn'e göre (s. 210), Lāristān'ın sıcak bölgesi (*Garmsîr*) halkının bir kısmı şâfiʿîdir. Bunlar efganlılar zamanında refâha erişmiş idiler. Nâdir Şâh tarafından üzerlerine gönderilen Fārs serdarı Muḥammed Ḫân Balūç Lār'da bir takım güçlükler ile karşılaştığından, halk ile uyuşup, Fārs'a döndü. 1146 (1733/1734)'da Nâdir Şâh'a karşı isyân eden Muḥammed Ḫân, Lār şâfiʿîlerini ayaklandırmağa teşebbüs etti. Bunlar müteredditbir tavır muhâfaza etmekle berâber, Nâdir Şâh tarafından katl-i âma uğradılar ve dağıtıldılar. Daha sonra Lār, Kirman ile Lāristān arasındaki *Buluk-i sabʿa*'nın eski eşkiyâlarından olup da, Nâdir Şâh tarafından kendisine *ḫân* unvânı verilmiş Naṣîr isimli birinin eline geçti. Az-çok müstakil bir ḥukûmet tarzı, uzun bir müddet bunun âilesinde kaldı (*beylerbeyiler*). Nihâyet 1262 (1845)'de Fārs eyâletinin umûmî vâlisi Lār'a kuvvet gönderdi ve buranın başına basit bir *kalāntar* getirdi (*Fārs-nāmay-i Nāṣirî*).

XIX. asrın başında, belûcistanlı Mihrāb Ḫân Lāristān'ı istilâ etti (Pottinger, *Travels in Beloochistan*, London, 1816, s. 163). Burası, 1256 (1840)'ya doğru, şaha karşı isyân etmiş ismâilî reislerinden Aḳā Ḫân tarafından işgâl edildi (H. Schindler, *The Eastern Persian Irak*, s. 94).

Şîraz'ın 57 fersah cenûb-i şarkîsinde olan Lār şehri, Şîraz—Cahrum—Cūyum—Lār—Bandar-i ʿAbbāsi doğru yolu üzerinde bulunduğu XVII. asır esnâsında, avrupalı seyyahlar tarafından sık-sık ziyâret edilmiş idi. Figueroa (1617), Sir T. Herbert (1627), J. A. Mandelslo (1638), J. B. Tavernier ve Thevenot (1665), Struys (1672), Chardin (1673), Dr. J. Fryer (1676), Le Brun (1703). Bu sırada Felemenk kumpanyasının Lār'da bir acentası bulunuyordu (Thevenot, *Voyage*, Amsterdam, 1727, III, 460—476). Safevîlerin sukutundan sonra, Bandar-i ʿAbbāsî artık yalnız Kirman eyâletinin iskelesi durumuna düştüğü hâlde, Büşîr Basra körfezinin başlıca limanı oldu. Lār şehri Bandar-i ʿAbbāsî, Linga [b. bk.] ve Ṭāhirî (eski Sîrāf, b. bk.) limanları ile mahallî bir ticâret idâme ettiriyordu; krş. Stiffe, *Ancient trading centres of the Gulf* (*GJ*, 1895, s. 166—173). XIX. asır zarfında Dupré ve Stack, Lār'ı tasvir etmişlerdir.

1917'de A. T. Wilson, Lār'ı oldukça iyi bir hâlde bulmuş idi (*Notes on a Journey from Bandar-Abbas to Shiraz*, *Geogr. Jour.*, 1908, s. 152—170). Lār'ın merkez olduğu idârî bölge takriben 125.000 km². sâha kaplar ve arâzisi cenupta Basra körfezine kadar uzanır. Memleket sâhile muvâzî dağ sıraları ile kaplanmış durumda olup, iklimi sıcak, su nâdir ve tuzlumsudur. Lāristān'ın mecrâsı boyunda muhtelif isimler taşıyan başlıca akar-suyu, garp-şark istikametinde uzanarak, Kung'un bir fersah şarkında denize dökülür.

Lāristān'ın nüfusu seyrek olup, başlıca iskân merkezleri Lār (Dupré'ye göre 15.000 nüfus; Stack'a göre 1.200 ev, 6.000 nüfus) ve Linga [b. bk.]'dır. Bu nüfusun ekseriyeti iranlı olup, şimâldeki Mazāʿicān (merkezi İzad-Ḫvâst) nâhiyesinde Baharlu türkleri bulunur; cenûptaki nâhiyelerde araplar yaşar.

Lāristān'da mahallî münevverler tarafından işlenmiş husûsî İran lehçeleri konuşulur (O. Mann, *Die Tajik-Mundarten des Provinz Fars*, Berlin, 1909, s. XXXIV, 126—131).

Fārs-nāma'de, arapça, farsça ve „darî" bilen Āḫund Mullā Muḥammed zikredilir. Romaskeviç, şâir Mahcūr'un mahallî lehçe ile yazılmış manzûmelerini ve menşe'i Lāristān olan bir takım halk şâirlerinin rubâîlerini toplamıştır (Romaskeviç, *Pers. narod. çetverostişiya*, *Zapiski*, 1916, XXIII, 313, 340).

Bibliyografya: Defrémery, *Voyage d'Ibn Batoutah dans la Perse* (Paris, 1848), s. 37, 81; Ḳāżi Aḥmed Ġaffārî, *Cihānārā* (British Museum, Orient. 141, 150a—b); İskandar Munşî, *ʿĀlam-ārā* (Tahran, 1314), s. 423—426; Müneccim-başı, *Ṣaḥāʾif*, II, 666 (Fāżil-i Nîşābūrî [?] ve Ġaffārî'den naklen); Kâtib Çelebî, *Cihânnümâ*, s. 261; Şayḫ ʿAlî Ḥazîn, *Taẕkira* (nşr. Belfour), London, 1831, s. 89, 179—217, 246; Ḥasan Fasāʾî, *Fārs-nāma-yi Nāṣirî* (Tahran, 1314), II, 181—291 (değerli bilgiler ihtivâ eder). Safevî devri seyyahlarının eserleri hakkında bk. Ritter, *Erdkunde*, VIII, 736, 749—757 ve Curzon, *Persia*, II, 114; A. Dupré, *Voyage en Perse* (Paris, 1819), I, 423; Stack, *Six months in Persia* (London, 1882), I, 133—145. *Survey of India* tarafından 1912'de neşredilen 1: 2.000.000 mikyaslı cenûbî İran haritası (*International series*).

2. Basra körfezinde bugün Abū Şuʿayb ismi verilen ada. Nearchos'un uğradığı hâlde adını vermediği bu adanın Batlamyus'a göre ΣῶΦδα (sâmî aslında „yosunlar adası") olması icâp etmektedir. İbn Ḫurdāẕbeh buraya Alār (G. le Strange'e göre arapça diğer şekilleri Allān ve Lān) adını verir. Portekizliler adaya — Lāz köyü dolayısı ile — Ilha de Lazo diyorlardı. 4×2½ km. eb'âdında olan adanın 15 km. kadar şimâlinde, Fārs sâhilinde, Naḫîlū adlı küçük bir liman vardır. Adanın ismi ile Lār şehri arasındaki münâsebetin mâhiyeti bilinmiyor. Hurmūz adasının cenûbunda da Lārak („Küçük Lār") isimli bir ada bulunmaktadır.

Bibliyografya: Tomaschek, *Die Küstenfahrt Nearchs* (*SB Ak. Wien*, 1890, CXXI, 55.

3. İran'ın Mâzenderan eyâletinde, Harāz-pay menbâlarında bulunan yüksek bir **vâdi** olup, Demâvend'in garbında bulunan bu vâdinin irtifâı 2.200—2.750 m. arasındadır. Yazın göçebeler burada çadır kurdukları gibi, Tahran'dan da sayfiye için gelenler olurdu. Stahl, Lār'ın sağ sâhilinde, eski iskân izleri bulmuştur (*Pet. Mitt.*, Ergh., 1896, CXVIII, 619). Bu mevkie bâzan Lāricān denilir ki, bu Lār-îç („lārlı") kelimesinin cemi şekli olarak alınmalıdır. al-Lāriz arapça yazılışı (Balāẕurî, s. 8: Taberistan'da bir bölge) da aynı istikak ile izah olunur. al-Lāriz, 131 (748)'de Abū Muslim tarafından fethedilen Maşmuġān arâzisi arasında bulunuyordu (Marquart, *Ērānşahr*, s. 127, 137). Lāricān'ın Taberistan'da en eskiden iskân edilen sâha olduğu zikredilir ki, buradaki Varaka köyü Farîdūn'un doğduğu yer olarak gösterilirdi. Stahl, Demâvend dağının şimâl mâilesindeki köylerde Żaḥḥāk'ın ölüm yıl dönümü münâsebeti ile yapılan bir şenliğe şâhit olmuş idi (11 ağustos, krş. Morier, *Second Journey*, s. 357). Lāricān'da, Taberistan *ispahbad*'lerine tâbî bir *marzubān* bulunuyordu (İbn İsfandiyār, trc. Browne, *GMS*, s. 15, 183, 250).

Lāhîcān (Lāricān) isim değişmeleri hakkında bk. mad. LĀHİCĀN. Spiegel (*Varena*, *ZDMG*, 1876, XXXII, s. 716—726), Varak (Farîdūn = Thraētaona'nın vatanı Varaka, İbn-İsfandiyār, s. 15)'ı Avesta'daki Varena ülkesi ile karşılaştırmağa mütemâyil idi. Varaka'nın yeri mâlûm değil ise de, Lāricān'da Vāna adlı bir köy vardır; İran lehçelerinde *r* harfinin düşmesi husûsunda krş. *Grund. d. Iran Phil.*, I II, 55, 351. (V. MINORSKY.)

LARACHE. [Bk. AL-ARĀʾIŞ.]

LĀRANDA. [Bk. LĀRENDE.]

LÂRENDE. [Bk. KARAMAN.]

LÂRÎ MEHMED. [Bk. MEHMED LÂRÎ.]

LARİN (F. *lārî*), Basra körfezinde ve Hind okyanusunda XVI. ve XVII. asırlarda kullanılan **gümüş para**. Bu para adını, Lāristān [b. bk.]'ın hukûmet merkezi olan Lār [b. bk.]'dan almıştır. Larin ilk defa bu şehirde basılmıştır; bk. Bedro de Texeira, *Travels*, (*Hakl. Soc.*, 1902, s. 341): „Lār şehri de var idi.... gâyet iyi basılmış, saf gümüşten ve bütün şarkta geçen bir para olan *Lārî* adı Lār'dan gelmektedir". Sir Thomas Herbert (*Some Years, Travels*, London, 1665, s. 130) 1627'de, Lar'dan şöyle bahsediyor: „bu pazar civarında, çok meşhur olan Larin adında paralar basılır". Larin, tahminen 74 dâne (4.9 gr.) ağırlığında olup, ihtivâ ettiği gümüşün saflığı ile çok meşhur idi. İngiliz parası ile 10 *pence*'e (Herbert) yahut fransız *couronne*'unun 1/5'ine (Tavernier) ve yahut da 60 portekiz reis'ine muâdil idi.

Larin, şekli bakımından, bütün diğer mâdenî paralardan tamâmen farklıdır. Tahminen 4 parmak (aş.-yk. 27 mm.) uzunluğunda, ikiye katlanmış, her iki yüzünde, diğer paralardaki gibi, kabartma yazılar bulunan, ince bir gümüş çubuktur. William Barret, 1594'te Başra paralarına dâir yazdığı raporda, *larin*'i etaflıca târif ediyor (Hakluyt, *Principal Voyages*, Glaskow, 1904, VI, 12): „Larin dedikleri şey garip bir paradır; çünkü hıristiyan âleminde tedâvül eden diğer paralar gibi yuvarlak olmayıp, küçük, gümüş bir çubuktan ibârettir; büyüklüğü yazı yazmak için kullanılan kaz tüyü kadar uzunluğu da bunun sekizde biri kadardır; bu çubuk o şekilde katlanmıştır ki, her iki ucu orta kısmında birleşmekte olup, baş tarafında türkçe bir damga bulunmaktadır; bunlar bütün Hind ülkelerindeki paraların en iyisidir; bu *larin*'lerin altı tânesi bir duka değerindedir."

Lār kıralığı büyük Şâh ʿAbbās tarafından zaptedildikten sonra, larin tedâvülden kaldırıldı (Chardin, *Voyages*, Amsterdam, 1735, III, 128); fakat bu çeşit paralar o derece tutunmuş idi ki, Hind okyanusunun diğer devletleri tarafından da kabûl olundu. XVI. asrın son yarısındaki Hürmüz hukümdarları larin bastırdıkları gibi, İran şahları Şîraz'da, Osmanlı pâdişahları da Basra'da bastırdılar. Hindistan'da XVII. asırda, Bicāpūr'da ʿAdîl Şâh sülâlesi ve diğer hukümdarlar tarafından bastırıldı; Hindistan'da sık-sık larinlere tesâdüf olunması, bu paraların bu bölgede ne kadar yaygın bulunduğunu göstermektedir (F. Pyrood de Laval, *Voyages*, *Hakl. Soc.*, 1887, I, 232 v.d.)

Elde ettiğimiz bilgiye göre, XVII. asır başlarında, Maldiv adalarında, hukümdar kendi larinlerini bastırmıştır. *Lārî* adı az değerde bakır bir paranın adıdır ve hâlâ bu adalarda kullanılmaktadır. Seylan adasında, bu para yalnız yerliler tarafında değil, aynı zamanda

Colombo'lu Portekiz tâcirleri tarafından da bastırılmakta idi. Bu adada paralar, kaba bir şekilde kıvrılmakta olup, bâzan olta biçimini almaktadır ki, „olta paralar" tâbiri buradan gelmiştir. Bunların üzerinde bâzan yazı bulunmazdı, bâzan da arap harflerinin kaba-saba taklitleri bulunurdu. „Olta" şeklindeki para Seylan'da XVIII. asıra kadar devam etti. Basra Körfezi'nin Arabistan sâhillerinde, larinin bozuk bir şekli XIX. asra kadar devam etmiştir ki, buralarda *ṭavīl*, yâni „uzun" para diye meşhur idi. Uzunluğu bir parmak olup, bakırdan veya bozuk gümüşten mâmûl idi ve üzerinde hiç yazıya rastlanmıyordu. Bu parayı tasvir eden Palgrave (*Journey*, London, 1865, II, 179), memleket dışında hiç bir şeye yaramayan mahallî paraya kıyasla, insanlar hakkında da „Ḥasā ṭavīli gibi" bir tâbir bulunduğunu ilâve ediyor.

Bibliyografya: Yule, *Hobson-Jobson*², bk. mad.; H. W. Codrington (*Numismatic Chronicle*, London, 1914, s. 162 v.dd.); ayn. mll., *Ceylon Coins and Currency* (Colombo, 1924), fihrist; O. Codrington, *Journal of the Bombay Branch* (*RAS*, XVIII, 36 v.d.); J. Gerson da Cunha, *Contributions to the study of Indi-Portugaese Numismatics Chronicles* (Bombay, 1850), s. 40—45; J. Allan (*Numismatic Chronicle*, London, 1912), s. 319—324; H. H. Wilson, *ayn. esr.* (1852), s. 180; R. Knox, *Historical Relation of Ceylon* (Glasgow, 1911), s. 156; Chardin, Tavernier ve başka seyyahlar.

(J. ALLAN.)

LĀT. [Bk. LÂT.]

LÂT. AL-LĀT, eski Arabistan ilâhesi. Bu isim (*al-ilāhat*'tan gelmektedir) „ilâhe" mânasına gelmekte iken, belli bir mâbudun, bizzat araplara göre, güneşin has ismi olmuştur (bk. İbn Ya'īş, nşr. Jahn, s. 44, 23). al-Lāt adına nabatî ve Palmir kitâbelerinde rastlanmakta olup, bu „ilâheye" sonraları muhtelif bedevî kabîleleri (msl. Havāzinler, bk. İbn Hişām, s. 849, 13) tapmağa başlamışlardır. Şâirler çok zaman al-Lāt üzerine edilen yeminlerden bahsederler. Msl. Abū Sa'd (İbn Hişām, s. 567, 7), Mutalammis (nşr. Vollers, s. 2, 1), 'Avs b. Ḥacar (nşr. Geyer, s. 11, 2), hattâ al-Aḫṭal (*Kitāb al-aġānī*, VII, 173). Bu ilâhe adına Ṭa'if civarında Vacc vâdisinde bir mâbed var idi; Mu'attib ('Attab) b. Mālik b. Ka'b'lar bu mâbedin râhipleri idiler: üzerinde çeşitli süs bulunan beyaz bir taş bu mâbedin remzi idi. al-Lāt, çok zaman al-'Uzzā (İbn Hişām, s. 145, 7; 206, 2; 871, 6, ki burada Vudd'da bulunmaktadır; 'Avs b. Ḥacar, s. 11, 2) ile birlikte zikredilmektedir. Kureyşlilerde al-'Uzzā ve Manāt ile birlikte o derece yüksek tutulmakta idi ki, Peygamber bu üç ilâhenin Tanrı nezdinde şefâatcilik ettiğini kabûl mecbûriyetinde kalmış (sûre LIII, 15 v. dd.), fakat çok geçmeden bunu inkâr etmiştir. Ṭabarī (I, 1395, 3)'ye göre, Abū Sufyān, al-Lāt ile al-'Uzzā'yı Uḥud gazvesine götürmüştür. Mekke'nin zaptından sonra, Ṭā'if civarındaki al-Lāt mâbedi, mâbed râhiplerinin akrabâsı olan al-Muġīra tarafından tahrip edildi; fakat, al-Lāt unutulmadı; zîra Doughty'ye bakılırsa, bugün hâlâ Ṭā'if'de, ahâlinin al-'Uzzā, Hubal ve al-Lāt diye adlandırdıkları ve hastalıklara karşı devâ bulmak ümidi ile gizliden-gizliye ziyâret ettikleri taş yığınları bulunmaktadır.

Herodot (III, bâb 8) arap mâbutlarından bahsederken, arapların Opatal dedikleri Dionysos'u ve yine onların Alilat dedikleri Urania (yâni Aphrodite Urania)'yı zikrediyor; fakat, aynı müellif bir başka yerde (I, bâb 131) Aphrodite Urania'ya Asurluların Mylitta, arapların da Alitta dediklerini yazıyor. Bu vaziyette hangi şeklin doğru olduğunu bilmek meselesi ehemmiyet kazanıyor. Blochet, Alilat kelimesini Alidat olarak değiştirmek istemektedir; fakat sözü geçen ikinci bahiste Mylitta isminin kelimenin hakikî şekli olan Alilat'ın bozulmuş bir şekli olması muhtemeldir. Alilat'ı esas şekil olarak telakkî edersek, onu ya *al-ilat* (*El*'in müennesi; krş. fenikelilerin ve cenup araplarının *'lt*'ı) yahut *al-ilāhat* (*ilāh*'ın müennesi)'ın zıddı olarak izah edebiliriz. Bu sonuncu izaha göre—ki müdâfileri Alilat yerine „Alilaat" okunmasını teklif etmektedirler—bu isim *al-lāt* [b. bk.]'ın aynı olmalıdır.

Bibliyografya: Yāḳūt (nşr. Wüstenfeld), III, 665 v. dd.; IV, 336 v. dd; Azraḳī (nşr. Wüstentenfeld), s. 79; İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 55, 914 v. dd; Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1192 v. dd.; Vāḳidī (trc. Wellhausen), s. 384 v.d.; İbn Sa'd (nşr. Sachau), I/1, 137 v. d.; Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*, s. 219; Baethgen, *Beiträge zur semitischen Religionsgeschichte*, s. 97 v.d., 128; Lagrange, *Études sur les religions sémitiques*², s. 76, 135; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, s. 29—34, 61; Lammens (*MFOB*, VIII, 202 v.d.); Doughty, *Travels in Arabia*, II, 511, 515 v.d.; Blochet, *Le culte d'Aphrodite-Anahita chez les Arabes du Paganisme*, s. 12; Lagarde, *Übersicht über die ... Bildung der Nomina*, s. 168 v d.; Glaser, *Punt* (*Mitt. der Vorderasiat Gesellsch.*, 1899, levha 2), s. 26; Hommel, *Aufsätze und Abhandlungen*, s. 215, 270 v.d. Glaser ve Hommel Alilat'ı mısırlıların „Verereti" ile mukayese etmektedirler. (F. BUHL.)

LAṬÎF. [Bk. LAṬÎF.]

LATÎF. AL-LAṬÎF, esmâ-yı hüsnâdan biri [bk. mad. ALLAH].

LATÎFÎ. LATÎFÎ, ABDÜLLATÎF ÇELEBİ, XVI. asırda yaşamış bir türk tezkireci, edip ve şâir. 896 (1491) tarihinde doğdu, kastamonuludur. Kendi ifâdesine göre (*Tezkire*, s. 135, 297), „Hatib-zâdeler" denilen eski bir âileye mensup olup, ceddi Fâtih devri şâirlerinden Hamdî Çelebî'dir; henüz 7 yaşında iken âşık olmuş ve bilgi ve mümâresesi olmadığı hâlde şiire başlamıştır (*Tezkire*, s. 298). Bu ifâde, pek küçük yaşta şiire başlayan san'atkârın istidâdını şâirâne bir hikâye havasına bürünmek ve aşkın mûcizesi gibi göstermek için, belki küçük bir hakikatı mübâlega ile anlatmasından ibârettir. Latîfî, tahsiline Kastamonu'da başlamıştır. Ne kadar okuduğu bilinmiyor. Âşık Çelebî (*Maṣā'ir al-ṣu'arā*, Üniversite kütüp., nr. TY. 2406, 132b)'ye göre, bir müddet sonra tahsilden ferâgat ederek, muhâsebe ve kitâbet işlerinde vazife almıştır. Ancak, onun, şiir ve bilhassa inşâ sâhasında büyük bir şevk ve gayretle çalışarak, kendi-kendini yetiştirmeğe devam ettiği muhakkaktır; çünkü eserleri, devrinin ve yolunun icâp ettirdiği kültürü fazlası ile edinmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Kâtiplik mesleğine giren Latîfî, yine Âşık Çelebî'nin bildirdiğine göre, defterdar İskender Çelebî'ye nevrûzda bir *bahâriye* sunmuş ve bunun üzerine kendisine, Belgrad'da imâret kâtipliği verilmiştir. Latîfî epey müddet Rumeli'de kaldıktan sonra, 950 (1543)'de İstanbul'a geldi ve bâzı imâret kâtipliklerinde bulundu. Yalnız şu husûsa işâret edilmelidir ki, bu, edîbin İstanbul'a ilk gelişi değildir; zîra *Risâle-i evsâf-i İstanbul*'u 929—931 h. yıllarında yazdığına göre (Üniversite kütüp., nr. TY. 3751, 2b, 60b), 950 (1543)'den önce İstanbul'da bulunmuş, husûsiyetlerine nufûz edilebilmiş, Rumeli'ye 931 (1525)'den sonra gitmiş olması lâzım gelir. İlk gelişinde, kendi ifâdesince (*ayn. esr.*, 60b), gençlik çağında idi, kendisini bulmağa çalışıyor, bâzan dünyevî zevklere, işrete, bâzan zikr ve ibâdete meylediyor, rindlik ve zâhidlik arasında bocalıyordu. İstanbul'a bu gelişinde, Sehî Çelebî *Tezkire*'sini yeni yazmış, eseri edebî muhitte büyük bir alâka uyandırmış idi. Bu edebî hâdise, Latîfî'yi de cezbetti, dostu şâir Za'îfî'nin teşvik ve israrı ile (*Tezkire*, s. 229) ve Âşık Çelebî'nin de fikirlerinden istifâde ederek, eserini hazırlamağa başladı ve kendisine haklı bir şöhret te'min eden *Tezkire*'sini 953 (1546)'te tamamladı. Latîfî bu eseri Kanûnî'ye takdim ederek, Taşlıcalı Yahyâ'nın mütevellîsi bulunduğu Ebû Eyyûb-i Ensârî vakfına kâtip tâyin edildi. Böylece „Vakf-ı Ebû Eyyûb ma'şer-i şevâir" oldu (Âşık Çelebî, *ayn. esr.*, 133a). Âlî'nin bu husûstaki ifâdesinden (*Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüp., nr. TY. 5959, 416a) 960 (1553) senesinde bu vazifede bulunduğu anlaşılıyor. Latîfî, bir müddet sonra, azl ve Rodos'taki Kanûnî imâretine nakledildi. Burada ne kadar kaldığı bilinmiyor. Rodos'tan sonra, Mısır'a geçti ve dostu Âlî'ye bakılırsa, Mısır'da bâzı „müfidce kitâbetlerde" bulundu. Latîfî'nin son günlerine dâir de pek az mâlûmat vardır. 982 (1574)'de hukümdar olan Murad III.'a, aşağıda açıklanacağı gibi, mukaddimesini değiştirip, gençlik eseri olan *Risâle-i evsâf-ı İstanbul*'u sunarak, bâzı nîmetler ummuş ise de, neticenin ne sûretle tecellî ettiği mâlûm değildir. *Tezkire*'sini 974 (1566/1567)'te bitiren Âşık Çelebî, onun kâh şiir, kâh inşâ ile meşgûl olduğunu, zamanını ibâdet ile geçirdiğini söylüyor. Hasan Çelebî ise tezkiresinde (Üniversite kütüp., nr. TY. 1737, 265b, 266a) Latîfî'nin İstanbul'da bulunduğunu ve artık son demlerini yaşadığını kaydediyor ki, edîbin son yıllarında İstanbul'da bulunduğunu te'yit eden başka tarihî kayıt yoktur. Fakat eserini 994'te bitirmekle berâber, ikmâl, tebyiz ve takdim için, uzun zaman bekleten Hasan Çelebî, bu müddet zarfında vukû bulan değişiklikler üzerine müsveddesinde düzeltmeler yapmıştır ki, bugün elimizde bulunan bu nüshadan bâzı mâlûmat elde edilebiliyor. Latîfî'nin hâl tercümesinde de böyle bir düzeltme vardır: müellif önce Lâtîfî için „nice müddet Mısr-ı Kahire'de ikamet kılmış idi" demiş iken (265b), bu ibâreyi silmiş, „hâlen İstanbul'da pîr ü nâtuvân yatar..." sözlerini ilâve etmiştir. Buna göre son günlerinde İstanbul'a gelniği ve belki hacc için tekrar Mısır'a uğradığı düşünülebilir; çünkü Kefevî'nin, *Rāz-nāma*'sine aldığı, Mesîh-zâde'ye âit bir mektuptan (Üniversite kütüp., nr. TY. 4098, 105a v.d.) Latîfî'nin Mısır'dan Yemen'e giderken, bindikleri geminin büyük bir fırtınada batması üzerine, 25 ramazan 990 (23 teşrin I. 1582)'da öldüğü öğrenilmektedir. Fâizî, *Zubdat al-aṣ'ār* (Üniversite kütüp., nr. TY. 3289, 96b)'ında, Murad III.'ın ilk saltanat yıllarında, Mısır'da öldüğünü söyler ise de, bahsedilen deniz kazasından tesâdüf eseri olarak kurtulmuş bir kaç kişiden biri olan Mesîh-zâde'nin sarîh ifâdesi daha ziyâde itimâda şâyân olmalıdır.

Latîfî'nin doğum tarihi veya ne kadar yaşadığı hakkında, tarihî kaynaklarda hiç bir

kayıt yok ise de, kendisi *Evsâf-ı İstanbul* (60 b)'unda, bu risâleyi bitirdiği 931 (1524/1525) tarihinde 35 yaşında bulunduğunu söyler ki, buna göre, 896 (1490/1491)'da doğmuş ve 94 yaşında ölmüş olmalıdır.

Eserlerinin tetkiki, edîbin hayatının mütemâdî bir hoşnutsuzluk içinde geçtiğini gösteriyor. San'atından ve ilminden emin olan edip, lâyık olduğu alâkayı bulamamanın, kendi dûnundaki kimseleri daha müsâit hayat şartları ve yüksek mevkîlerde görmenin verdiği küskünlükten doğan bir bedbinlik içindedir. *Evsâf-ı İstanbul*'unda, bu ilim ve san'at diyarına ümitler ile geldiğini, uğradığı hayâl kırıklığını açıkça anlatır. Onun tâlihinden şikâyeti, hayatının bir fâcia ile bitmesine kadar, devâm etmiştir. Latîfî'nin müreffeh bir hayat te'min edememesi girgin bir insan olmayışından, dalkavukluktan dâimâ kaçmasından ve değerinin kendiliğinden takdirini beklemesinden ileri gelmiştir. Kendisi müşkülpesenddir, düşündüklerini gizlemeğe lüzûm görmeden söyleyebilir.

Latîfî, tezkiresinde 12 adet kitap, risâle ve münşeât mecmûası meydana getirdiğini söyler ise de, bunlardan tesbit edilebilenler şunlardır: 1. *Tazkirat al-şu'arā'*, Lâtifî Çelebî'nin en mühim eseridir. Nevâ'î'nin *Macālis al-nafā'is*'ine ve Cāmī'nin *Bahāristān*'ına özenerek, yukarıda zikredilen sâikler ile yazılmıştır. Bugün bilinenlere göre, bu eser, osmanlı sâhasında tertip edilen ikinci tezkiredir. Müellif bu eserinde (s. 301) zamanında 10'dan ziyâde tezkire yazıldığını, fakat bunların rağbet görmeyerek, yayılmadıklarını bildirir. Bunlar her hâlde sonu gelmemiş teşebbüsler olmalıdır; çünkü Âlî, Anadolu'daki tezkireciliğin tarihini çizerken, bugün de bilinen eserlerden bahseder (*ayn. esr.*, 488 b — 489 a). Eser, bir mukaddime, üç fasıl ve bir hâtimeden müteşekkildir. Mukaddimede, müellif şiirin fazîlet ve meziyeti, şâirliğin vasıfları hakkındaki görüşleri ile, kitabını nasıl ve ne için yazdığını bildirir. Birinci fasılda, Anadolu'da yetişen veya Anadolu'ya gelerek, „rûmî"lik ile şöhret bulan şâir şeyhlerden, ikinci fasılda, osmanlı hânedânından şiir ile meşgul olanlardan bahseder. Eserin asıl kısmını teşkil eden üçüncü fasıl ise, Murad II. devrinden eserini yazmağa başladığı 950 senesine kadar (s. 36) yetişen şâirlerden 300 kadarını (s. 372), alfabe sırası ile, ihtivâ eder. Bu sıralayış usûlü türk tezkireciliğinde ilk defa bu eserde kullanılmıştır. Sehî, Nevâ'î'nin eseri ile, İran tezkirelerindeki tabaka tarzını almış, hattâ Latîfî de başlangıçta tarihî bir tasnif düşünmüş idi. Âşık Çelebî, şâirleri hurûf-i hecâ sırasına göre dizmeği düşünmüş ve fikrini Latîfî'ye açmış idi. Latîfî, bu tertibi almış ve ondan önce eserini ortaya çıkarmıştır. Böylece bu tertip tarzında, fikren Âşık Çelebî, fakat tatbikte Latîfî öncüdür.

Latîfî'nin eseri, tahmin ettiği gibi (s. 20), haklı-haksız bâzı tenkitlere mârûz kalmıştır. Mevcut ilk tenkit, tezkirenin görülebilen en eski nüshasının (Kayseri, Râşid Efendi kütüp., nr. 1160) sonuna (172 b), eserde 957 (1550) tarihli bir temellük kaydı bulunan, fakat adı pek okunamayan bir zâtın aynı tarihte derecettiği, son derece âlim ve fâzıl olduğunu belirttiği birisine âit bir listedir. Bu listede, tezkireye alınması gerekirken, ihmâl edilen, nâkilin bir kişi ilâvesi ile, 62 şâirin alfabe sırası ile ismi verilir. Ayrıca bu listeyi derceden zât esere yer-yer ilâve ve tashihlerde bulunmuştur (bahsedilen liste, ilâve ve tashihler Üniversite kütüp., nr. TY. 2564, 968 [1562]'de istinsah edilmiş nüshasına aynen nakledilmiştir). Dikkat edilecek bir husûs, bu ilk nüshalarda, Latîfî'nin kendi tercüme-i hâlinin bulunmayışı, listede adı geçen ve hâşiyede hâl tercümesi verilenlerden (nr. 1160, 81 a, kenarda: Riyâzî), müellif tarafından, metne alınanların bulunuşudur (matbû, s. 173). Bu gibi delîllere nazaran, müellifin karşılaştığı tenkitleri nazar-ı itibâre alarak, bâzı ilâvelerde bulunmuş, kendi tercüme-i hâlini de ilâve ederek, burada, „ihvân-i hıkd u hased" e cevap vermiş, diğer tezkire yazmağa teşebbüs edenlerin başarısızlıklarını da izah etmiş, eserine tatbik ettiği kıymet ölçüsünü, şâirlerde ne gibi husûslar aradığını, bir daha etraflıca açıklamış, kendi san'atını, bilhassa inşâdaki kudretini beyân ve müdâfaa etmiş olduğu düşünülebilir. Devrin en büyük münekkidi olan Âşık Çelebî'nin uzun tenkidi, bâzı şâirlerin kastamonulu gösterilmesi veya lüzûmsuz yere, bir münâsebetle, Kastamonu'ya bağlanmalarıdır. Bu yüzden esere, „Kastamonu-nâme ve âlet-i hengâme" denildiğini nakleder (*Maşā ir al-şu'arā*, 133 a). Âşık Çelebî, *Tezkire*'nin tertibinden dolayı Latîfî'ye muğber olmasına rağmen, bir başka kusurdan bahsetmez. Hattâ eseri, her bakımdan, Sehî'nin *Tezkire*'sinden ayrı, makbûl ve değerli bulur. Hasan Çelebî'nin, buna ilâve olarak, üslûbunu tatsız ve yavan bulması (265 b), her hâlde yersizdir. Âlî, büyük bir anlayış ile, bu tenkitlere cevap vermiştir (*ayn. esr.*, 415 b). Şurası muhakkaktır ki, bu eser yalnız şekil itibârı ile değil, tezkirelerimize edebî tenkit ve hükümlerin girişi bakımından da bir merhaledir. Hattâ bu bakımdan daha sonraki benzerlerinin çoğundan ileridir. Eser bu mevzûdaki müteâkip eserlerin çoğuna örnek olmuştur. Daha yazılışını tâkip eden yarım asır içinde, birbirinden pek uzak yerlerde, müteaddit defalar istinsâh edilmiş olması, hemen-hemen nüshalarına en çok tesâdüf edilen ikinci tezkire oluşu, edebî muhitinin hem kıymet hükümlerine, hem zevkine ne derece tercüman olduğunun en açık delîlidir. Bu eser, *Tezkire-i Latîfî* adı ile, *İkdam* gazetesi sâhibi Ahmed Cevdet tarafından neşredilmiş (*Âsâr-ı eslâf*, nr. 9, İstanbul, 1314), H. Theodor Chabert tarafından almancaya telhisen tercüme edilmiş (*Latîfî oder Biographische Nachrichten von Vorzunglichen Türkischen Dihtern nebst einer Blumenlese aus ihren Werke*, Zurich, 1800); O. R[eşad] tarafından, yine almancaya tercüme edilmiştir (*Lâtîfî's Tezkire*, Tübingen, 1950). Bu tercümede, matbû nüsha esâs alınmış, ayrıca 9 eski yazmadan istifâde edilmiştir (s. III). 2. *Risâle-i evsâf-ı İstanbul*. Gerek XVI. asırdaki İstanbul'un bir çok husûsiyetini, gerek 35 yaşında bulunan müellifin muhtelif tereddütlü rûh hâllerini öğrenmek, aynı zamanda onun ibdâ ettiğini söylediği (*Tezkire*, s. 300—301) nesrinin dikkate değer bir nümûnesini bulmak için baş-vurulacak bir eserdir. Bir mukaddime ile altı fasıl ve bir hâtimeden mürekkeptir. Kitabın aslını teşkil eden 6 faslın ilkinde İstanbul'un, hangi tarihte, ne için ve kimin tarafından binâ edildiği; ikinci fasılda şehrin büyüklük ve güzelliği, şöhreti; üçüncü fasılda saray ve teşkilâtı; dördüncü fasılda Ayasofya ve Fâtih câmileri ile Sahn-ı Semân, İmâret-i âmire ve bunlara mülhak kısımlar; beşinci fasılda Bezzâzistan, çarşılar, dükkânlar ve bâzı müzeyyen köşkler ve evler; altıncı fasılda Tahtakale, Akdeniz, Karadeniz, Galata, Tophâne ve Ebû Eyyûb-i Ensârî kasabası tasvir ve hikâye olunur. Latîfî, bütün bu fasıllarda yalnız sathî bir tasvir vermekle iktifâ etmez, devrin maddî ve mânevî cepheleri ile, yaşayış ve düşünüşünü aksettirmeğe çalışır, beğenmediği taraflarını, bâzan ince bir istihzâ, fakat çok defa açık ve acı bir tarzda, tenkit eder. XVI. asrın bu mümtaz münekkidi, eseri hakkında cidden isâbetli bir hüküm verir: gençliğin icâplarınca, günah ile sevâp arasında bocalayan „taklib ve televvünden temkin ve teskin bulamamış" bir rûhun ifâdesi. Bu yüzden eser, bâzan rindâne, bâzan zâhidâne bir üslûpla yazılmıştır (62 a). Muhtelif güzellikleri ile, göz alıcı ve sürükleyici İstanbul, insanı doğru yoldan ayırabilir. Fakat ârif kişi bu zâhirî debdebeye kanmaz, ne izzetine mağrûr, ne de zilletinden bîhuzûr olur. İstanbul Arkeoloji Müzesi kütüphânesindeki zilhicce 983 tarihli bir nüshası (nr. 341; *Osmanlı müellifleri*, III, 135'te bahsedilen mecmuadır) en güzel yazmalarından biridir. Bu nüshaya göre, risâlenin mukaddimesi, 982'de değiştirilerek, Murad III.'a ithâf edilmiştir. Esâsen bütün nüshalarda te'lif sebebi ve hâtime kısımlarında, eserin yazıldığı gençlik günlerinden hikâye sigası ile bahsetmesi de ayrıca düşünülecek bir husûstur. 3. *Dîvân*. Şâir *Tezkire* (s. 300)'sinde gençliğinde 500 kadar gazel, 33 kasîde, ayrıca terbî ve tahmisten başka, mürettep bir dîvân vücûda getirdiğini söyler ise de, eseri bugün elimizde değildir. Fakat muhtelif mecmualarda şiirlerine tesâdüf edilir. 4. *Fusûl-i erba'a* (*Münâzara*; *Muhâvere*?). Dört mevsimin husûsiyetlerini, san'atkârâne bir üslûp ile anlatan, nazım ve nesir karışık yazılmış bir eserdir. *Asır* gazetesinde tefrika edildikten sonra, Tevfik Bey tarafından 1287'de, İstanbul'da bastırılmıştır. Matbû nüshasının *Münâzara-i Latîfî* adını taşıması, bâzı yanlışlıklara yol açmış, yukarıdaki isimler bâzan ayrı eserler olarak zikredilmiştir. 5. *Rebî'iyye-i ezhâr*. Latîfî'nin yakını bulunan Âşık Çelebî (*göst. yer.*)'nin ve Âlî (*ayn. esr.*, var. 415)'nin kaydettikleri ve bunlardan naklen sonraki kaynaklarda zikredilen bu eserin bir nüshası görülemedi. Ancak bunun *Fusûl-i erba'a*'nın ilk faslı olması ihtimâli pek kuvvetlidir; çünkü bu eserin yarısından fazlasını teşkil eden ve bahar ve çiçeklerden bahseden bu kısım müstakil bir „hâtime-i risâle" (matbû, s. 45) de taşımaktadır. Diğer fasıllar sonradan ilâve edilerek eser genişletilmiş ve adı ona göre değiştirilmiş olabilir. 6. *Subḥat al-uṣṣāk*. Müteaddit yazmalarına tesâdüf edilen bu eser, 100 kadar hadîsin, birer kıt'a ile, türkçeye tercümesidir. Mesnevî şeklinde bir mukaddime ve hâtimesi vardır. 7. *Naẓm al-cavāhir* (*La'ālī-i manṣūrā va cavāhir-i manẓūma*). Arkeoloji müzesi kütüphânesindeki mecmuada (nr. 341, 40 b — 66 b) bir nüshası bulunan bu eser, şekil itibârı ile, *Subḥat al-uṣṣāk*'a benzer. Risâlede 'Alî'nin 207 sözü birer kıt'a ile tercüme edilmiştir. 8. *Ahvâl-i İbrahim Paşa*. Âşık Çelebî'nin zikrettiği bu eser, vezîr-i âzâm İbrahim Paşa hakkında olmalıdır. Âlî'nin bizzat gördüğünü söyleyerek, saydığı eserler arasındaki *Vasf-ı âsâf-nâme* de her hâlde aynı eserdir. 9. *Anîs al-fuṣaḥā'*. Böyle bir eserinin bulunduğu bizzat kendisinden öğrenilmektedir (*Tezkire*, s. 301). 10. *Asmā' suvār al-Ḳur'ān*. *Kur'an*'ın sûrelerinin adlarını sayan 29 beyitlik bir manzûmedir (Üniversite kütüp., nr. TY. 902, 115 b—116 a).

Eserleri hakkında verilen izahattan da anlaşılacağı gibi, Latîfî, devrinin ikinci derecede bir şâiri, fakat zevki, temyiz kudreti ve bilgisi ile en mühim münekkitlerinden biridir. Latîfî,

Necâtî 'nin nazımda yaptığı gibi, nesri bir takım darb-ı meseller, tâbirler v.b. ile işleyerek, yeni bir üslûp vücûda getirdiğini söyler (*Tezkire*, s. 300—301). Filhakika onun nesri, XV. asırdan itibâren gelişen secîli nesrin mütevâzin ve olgun bir örneğidir; ta'kid, tetâbû ve me'nus olmayan kelimelerin kullanılışı gibi kusurlardan sâlim, selîs ve âhenkli bir nesirdir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Ahdî, *Gülşen-i şu'arâ* Üniversite kütüp., nr. TY. 2604, 107b—108a); Beyânî, *Tazkirat al-şu'arâ'* (Üniversite kütüp., nr. TY. 2568, 75b—76a); Fâizî, *Zubdat al-aş'âr* (Üniversite kütüp., nr. TY. 3289, 96b); J. von Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (trc. M. Atâ), İstanbul, 1329, I, 34; ayn. mll., *Geschichte der Osmanischen Dichtkunst* (Peşte, 1837), III, 28—30; Smirnov, *Oçerk istorii turetskoy litteraturı* (Petersburg, 1891), s. 456; Fâik Reşad, *Tezkire-i Latîfî* (İstanbul, 1314), s. 375—381; E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry* (London, 1900); M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1316), IV, 92; K. J. Basmadjian, *Essai sur l'histoire de la litterature Ottomane* (İstanbul, 1910), s. 50; Köprülü-zâde M. Fuad ve Ş. Süleyman, *Yeni osmanlı tarih-i edebiyatı* (İstanbul, 1332), s. 317; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām* (İstanbul, 1314), IV, 3994; İbrahim Necmi, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), s. 88; F. Babinger, *Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre werke* (Leipzig, 1927), s. 110 v.d.; Mehmed Halid, *Latîfî ve tezkiresi* (*Hayat* mecm., 1927, sayı 17, 19); Tahsin Banguoğlu, *Türk şuarâ tezkireleri* (tez, İstanbul 1930; Üniversite kütüp., tez. nr. 83); *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları* (*şâirler tezkireleri*) (İstanbul, 1947), s. 597 v. dd.; Şerif Oktürk, *İstanbul kütüphânelerinde bulunan osmanlı şu'arâ tezkireleri* (tez, İstanbul, 1945; Üniversite kütüp., tez, nr. 1122, s. 25 v. dd.); A. Karahan, *İslâm-türk edebiyatında kırk hadis toplama, tercüme ve şerhleri* (İstanbul, 1954), s. 178—182. (NİHAD ÇETİN.)

LAVĀTA. [Bk. LEVÂTE.]

LAVḤ. [Bk. LEVH.]

LAVṢA, isp. LOJA, Endülüs'te küçük bir şehir olup, Granada 'nın 52 km. cenûb-i garbîsinde, Genil ırmağının sol sâhilinde, kireç taşından meydana gelme le Periquetes adlı heybetli bir dağın eteğinde bulunur. Şimdi 20.000 kadar nüfusu olan bu şehir, araplar zamanında, şüphesiz daha da ehemmiyetli idi. Burası hakkında hayranlık dolu bir tasvir bırakmış olan meşhur İbn al-Ḫaṭîb Lisān al-Dîn Lavşa 'da doğmuş idi. Müslümanlar zamanında şehir üzerinde yükselen Ḥişn (kale) harâbesi hâlâ bâkîdir. Şehir 280 (893) 'de halife 'Abd Allāh b. Muḥammed tarafından tekrar iskân edildi. „Granada anahtarı" denilen bu şehir 893 (1488) 'te İspanya 'nın katolik kıralları tarafından muhâsara edilerek, bir ay sonra, bir ingiliz kuvvetinin de yardımı ile, zaptedildi.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, VII, 343; F. Simonet, *Descripcion del reino de Granada* (Granada, 1872), s. 95 v. d. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

LAYLA. [Bk. LEYLE.]

LAYLA 'L-AḤYALİYA. [Bk. LEYLE 'L-AHYELİYE.]

LAYLĀ VA MACNŪN. [Bk. LEYLÂ İLE MECNÛN.]

LAYLAT AL-BARĀ'A. [Bk. RAMAZAN.]

LAYLAT AL-ḲADR. [Bk. RAMAZAN.]

LAYṢ B. BAKR. [Bk. LEYS B. BEKİR.]

LAZ. [Bk. LAZLAR.]

LAZARE. [Bk. ÂZİR.]

LAZARUS. [Bk. ÂZİR.]

LĀẒIḲ. [Bk. LÂDİK.]

LĀẒIḲİYA. [Bk. LÂZKİYE.]

LÂZKİYE. AL-LĀẒIḲİYA (muâsır Avrupa eserlerinde LATAKİA, LATAKİEH, LATTAQUİÉ), Suriye 'de Akdeniz kıyısında bir şehir olup, aynı isimli eyâletin merkezidir (1950 'de şehrin nüfusu 100.500). Burası III. (m. ö.) asır başlarında Selefkos I. (Nicator) tarafından kurularak, annesi Laodike 'nin ismi verilen şehirlerden biri idi ve ötekilerden ayrılmak üzere, Λαοδίκεια ἡ ἐπὶ θαλάσσῃ „Kıyıdaki Laodikeia" diye anılıyordu. Şehrin denize doğru ilerileyen bir burun vâsıtası ile şimâl rüzgârlarından korunan bir limanı bulunduğu gibi, mevkii kara tarafından da müdâfaaya elverişli idi. Bugünkü Lâzkiye, kadîm Laodikeia 'nın bir-az şarkında, münbit bir ova üzerinde, bulunmakta ise de, geride yükselen dağlık sâha, şehrin dâhilî Suriye ile olan irtibâtını epeyce güçleştirmektedir. Bununla berâber, Laodikeia, kadîm Apameia 'nın iskelesi rolünü oynayordu.

Şehrin mevkii, muhtemel olarak, çok eskiden beri iskân edilmiş idi. Bir Finike te'sisi olan Ramitha 'yı istihlâf etmiş olduğu tahmin edilen Laodikeia 'nın, Malalas 'a göre, daha evvelki κίωμη Μαζαβδά 'nın yerini aldığı, bizanslı Stefan 'a göre de burada Λευκτμ ἀκτή bulunduğu kaydedilmektedir. Strabo (XVI, 753), Posidonius 'a atfen, şehrin güzel bir limanı olduğunu, civarının fevkalâde münbit bulunduğunu söyler. Selefkîler devri sonuna doğru Antiochia, Apameia, Seleukia gibi meşhûr şehirleri içine alan πόλεις ἀδελφαί 'ye dâhil bulunmuş, Pompeius 'tan itibâren, Roma

hâkimiyeti altına girmiş, Sept. Severus devrinde âbideler ve umûmî binâlar ile süslenmiş, daha sonra Justinian I. devrinde Theodorias eyâletine merkez olmuş idi.

Ḥimṣ vâlisi 'Ubāda b. al-Ṣāmit al-Anṣārî kumandasındaki arap kuvvetlerinin hücûmu sırasında, şehir halkı bunlara karşı geldi ise de, karargâhını civarda kurmuş olan 'Ubāda, içinde süvârilerin görülmeden hareket edebilecekleri hendekler kazdırdı ve çekilir gibi yaptıktan sonra, geceleyin geri dönerek, lâzkiyelileri gâfil avladı; şehrin açık bırakılmış büyük kapısından girdi. İç-kale de hücûmla zaptedildi. Bir kısmı al-Busayd (Πουσίδειον) 'e çekilmiş olan hıristiyanlara, tesbit edilen harâcdan hisselerine düşeni ödemek şartı ile, şehre dönmek izni verildi ve kiliseleri de kendilerine bırakıldı. 'Ubāda sonradan tevsî edilmiş olan bir câmi yaptırdı (al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 133,4). Hicretin 97. (yukarıki müellife göre, 100 = 718/719) yılına doğru, bizanslılar, bir filonun da yardımı ile, Lâzkiye sâhillerine tecâvüz ederek, şehri yaktılar ve halkı esir olarak götürdüler (Balāẕurī, *ayn. esr.*; Brooks, *Journ. of Hellen Stud.*, 1898, XVIII, 195). Halife 'Omar b. 'Abd al-'Azîz ve halefi Yazîd II. şehri ihyâ ederek, sûrlarını yeniden yaptırdılar. Muhâfız kuvvetleri arttırıldı ve halk, fidye verilmek suretiyle, kurtarıldı (krş. Balāẕuri, *ayn. esr.*; Mas'ūdî, *Murūc*, Paris tab., VIII, 281).

Nikephoros Phokas zamanında (968), Lâzkiye, bütün şimâlî Suriye ile berâber, bizanslıların eline geçti (Yaḥyā b. Sa'îd al-Anṭākî, nşr. Kraçkovskiy ve Vasiliev, *Patrolog. Orientat.*, 1924, XVIII, 816). Bu müellife göre, Fâtımîlerin Ṭarābalus eyâletine karşı yapılan bir seferde başarı göstermiş olan Karmarūk isimli birisi, imparator Basileios II. tarafından, 980 'de Lâzkiye vâlisi tâyin edildi ise de, Nazzāl ile İbn Ṣākir şehri muhâsara edince, bir hurûc hareketi sırasında ele geçirilen Karmarūk, Kahire 'de idâm edildi (Rosen, *Zapiski imp. akad. nauk*, XLIV, 16 v.d., 153 v.d.). Michael Burtzes (*al-Burcî*), 992 'de şehirdeki müslümanların bir isyânını bastırarak, onları Anadolu 'ya sürdü (Yaḥyā, nşr. Rosen, *ayn. esr.*, s. 30, 237). 1086 'da, Lâzkiye Banî Munḳiẕ elinde bulunmakta idi (Derenbourg, *Ousâma*, s. 27 v.d.) ve onlar tarafından Selçuklu sultanı Malik Şāh 'a terkedildi. 1098 ağustosunda, Normandiya kontunun eline geçen şehir, bundan sonra bizanslıların, Taranto 'lu Bohemund 'un, tekrar bizanslıların, nihâyet bir buçuk senelik muhâsaradan sonra, Antakya 'da hüküm süren Tankred 'in hâkimiyeti altına girdi (1103; krş. Röhricht, *Gesch. des Kgrs. Jerusalem*, s. 45, not 8). Bizanslılar, 1104 'te şehri karadan ve denizden tekrar muhâsaraya başladılar. Devol muâhedesi (1108) neticesinde, imparator Alexios Komnenos burayı ele geçirdi (Anna Komnena, *Alexias*, Bonn tab., II, 241, 6); fakat bu sırada Tankred, bir Pisa filosunun yardımı ile, şehri yeniden zaptetti. 1136 'da Haleb vâlisi şehri zapt ve tahrip etti. Lâzkiye, 1157 ve 1170 'te, iki şiddetli zelzeleden büyük zarar gördü. 1188 'de Salāḥ al-Dîn Ayyūbî Lâzkiye 'yi zaptetti ('İmād al-Dîn, *Fatḥ*, s. 141; Abū Şāma, *Kitāb al-ravżatayn*, Kahire, 1287/1288, s. 128 = *Hist. orient. des Crois.*, IV, 361).

1197 son baharında, Bohemund III. Lâzkiye 'yi, yahut hiç değilse şehrin bir kısmını yeniden ele geçirmeğe teşebbüs etti. 1223 senesinde halebliler, beşinci Haçlı seferine iştirâk eden hıristiyanların yaklaşması korkusu ile, şehir veya iç-kalesini tahrip ettiler. Bununla berâber şehrin bir yarısı (1197 'den itibâren) frenkler elinde kaldı. 1275 'de Baybars, bu kısmın kendisine geri verilmesini onlardan istedi. 1281 'de Lâzkiye, sultanın bir muâhede imzâlayarak burayı terketmek mecbûriyetinde kalması üzerine, Dimeşk emîri Sunkur 'un hukmüne geçti ise de, Sunkur düştükten sonra, başka bir emîr burayı Baybars nâmına yeniden fethetti (20 nisan 1287); az sonra şiddetli bir zelzele şehirde büyük zararlara sebep oldu.

Eyyûbîler devrinde idârî bakımdan Haleb 'e bağlı olan al-Lāẕiḳîya arâzisi (bu hususta krş. Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 338; İbn al-Şiḥna, Beyrut tab., s. 231), XIII. asır sonlarına doğru, yeni kurulmuş olan Ṭarābulus eyâletine katıldı ('Omarî, *Ta'rîf*, s. 182, krş. R. Hartmann, *ZDMG*, 1916, s. 35; Ḫalîl al-Ẓāhirî, *Zubda*, nşr. Ravaisse, s. 48; *Dîvān al-inşā'*, Paris, arap. yazm. 4439, 94b, 152a, 243a; van Berchem, *Voyage en Syrie*, s. 290, not 3; al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şā'*, IV, 145; trc. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie*, s. 113 v.d.).

Arap coğrafya ve tarihçileri şehirde bir çok kadîm eserlerin mevcûdiyetini zikrederler. Bu arada, Lâzkiye 'ye hâkim bir tepe üzerinde kâin, birbirine bağlı iki hisarın (Bahā' al-Dîn, *Hist. orient. des Crois.*, III, 110), açılması için çok adama ihtiyac gösteren heybetli şehir kapısının (al-Balāẕurī, *ayn. esr.*, s. 132), ismi hâlâ şehrin şimâlindeki bir-tepenin adında yaşamakta olan *Dayr al-Fārūs* adlı muhteşem bir manastırın (Mas'ūdî, *Murūc*, VIII, 281; Dimaşḳî, nşr. Mehren, s. 209; Abu 'l-Fidā', *Géogr.*, nşr. Reinaud-Guyard, II/II, 35; İbn Baṭṭūṭa, I, 183; *al-Fārūş* şeklinde

tepenin adı, *Tall Fārūs*, bk. M. Hartmann, *ZDPV*, XIV, 166, harita ile) sözü geçer. Raoul de Caen, Lâzkiye'nin kısa bir tasvirini verir (*Gesta Tancredi*, fasıl 144; Röhricht, *ZDPV*, X, 316, orta çağ frenk kaynaklarına göre, şehirde mevcut olduğunu öğrendiğimiz binâların bir listesini tertip etmiştir). Lâzkiye'nin asırlar boyunca uğradığı tahribâta ve vukûa gelen şiddetli zelzelelere rağmen, tamâmiyle boşalıp ıssızlaşmış bulunmaması muhtemel görünmüyor. Bununla berâber şehrin İbn al-Aşir ve Abū Şāma (*Hist. orient. des Crois.*, I, 720; IV, 361; ayrıca krş. Yāḳūbī, nşr. de Goeje, *BGA*, VII, 258) tarafından medhedilen ve yine onlara göre, yağmalardan çok zarar görmüş bulunan yüksek ve güzel evleri, mermer döşeli doğru yolları, daha ziyâde Posidonius tarafından κάλλιστα ἐκτισμένη πόλις tesmiye edilen Laodikeia'nın tasvirlerini hatırlatmaktadır (Strabo, XVI, 753). Van Berchem, Lâzkiye şehrinde hâlâ görülen doğru yolların plânının, zamanımızda çizilmişe benzemekle berâber, orta çağda da mevcut olmasına dikkati çekerek, bunların Şam ve Kudüs'teki bâzı doğru yollarda görüldüğü gibi, eski çağdan kalma olmasını muhtemel bulmaktadır (*JA*, 1902, s. 425; krş. *Voyage*, I, 289 v.d.). Hattâ zamanımızda bu doğru yolları ve şehrin kâim zâviyeli plânını Roma imparatorluğu mimarlarına atfedenler bile olmuştur (A. v. Gerkan, *Griech. Stadtanlagen*, 1924, tür. yer.; bu hususta krş. Th. Schreiber, *Festschrift für H. Kiepert*, 1898, s. 335—348). Bununla berâber Cultrera, sokakların böyle kaim zâviyeli bir tertibe tâbî bulunuşuna daha helenistik devir başlarında da rastlandığını ve Miletli Hippodamos (V. asır)'un böyle bir üslûbu kadîm şark mimarîsinden almış olduğunu ileri sürmüştür (*Memorie dell' Acad. dei Lincei*, 5. seri, XVII, 403, 433 v.d., 473: *Architettura Ippodamea*; Cumont, *Fouilles de Doura-Europos*, Paris, 1926, s. XIX, not 4, 25 v.d., 483).

Lâzkiye'nin osmanlı hâkimiyeti altına girmesi Selim I.'in Mısır seferi sırasında vukuâ gelmiş, kalenin anahtarları, şehrin hâkimleri tarafından, hükümdara teslim olunmuş idi. Lâzkiye, Trablusşam eyâleti içinde bir sancağa merkez olmuş, bu sancak uzun zaman iltizâm suretiyle idâre edilmiştir. Kâtib Çelebî, Lâzkiye'yi Trablus vilâyeti mukataası arasında sayar ve şehrin güzel bir limanı olduğunu kaydeder (*Cihannümâ*, s. 590). Evliyâ Çelebî'nin tasvirine göre, 300 gemi alabilecek bir genişlikte olan limanın üç tarafı, kadîm şehrin harâbeleri içinde, hurma bahçeleri ile kaplı olup, mâmûr olan sâha daha şarkta, iskeleden bin adım kadar bir mesâfede bulunuyordu. Şehirde düz damlı 900 kârgir ev, 200 dükkân, 9 câmi var idi (Evliyâ Çelebî, *Seyâhatnâme*, İstanbul, 1935, IX, 388 v.d.).

XIX. asrın ikinci yarısında, Beyrut-vilâyeti kurulduktan sonra. Lâzkiye sancağı buraya bağlanmış idi. Birinci cihan harbinden evvelki yıllarda şehrin nüfusu 25.000'e yakın olarak tahmin ediliyordu ve büyük tonajlı gemilerin girip-çıkmasına pek elverişli olmayan limandan, yakın bölgenin meyva, hubûbat ve tütün gibi mahsûlleri ihrâc olunmakta, bir kısım halkın geçiminde, zirâat ile berâber, balıkçılık ve süngercilik de oldukça ehemmiyetli yer tutmakta idi. Harbin son ayında (19 teşrin I. 1918) ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl edilen Lâzkiye, daha sonra Fransa'ya devredilmiş, 31 ağustos 1920'de, Suriye, Lübnan ve Cebel Duruz ile birlikte, Levant ismi altında toplanan „mandat" idâresi içinde „Alevîler devletine" (État des Alaouites) merkez olmuş, 1936'da Suriye ve Lübnan'ın üç yıl zarfında istiklâllerine sâhip olmaları esâsı kabûl edilince, Lâzkiye Suriye hudutları içine alınarak, bir vilâyet (muḥāfaẓat) merkezi olmuştur. Şehrin nüfusu 1922'de 21.100 olarak tahmin ediliyordu (1935'te 25.000; 18.000'i sünnî müslüman; gerisi alevî, ermeni, mârunî, rum, latin ve protestan). 1950'de ise, bu nüfus 100.000'i aşmış olarak kaydedilmektedir (Lâzkiye vilâyeti: 6.301 km.², 1950'de 502.000 nüfus). Bugünkü Suriye topraklarında, başlıca liman olan Lâzkiye'nin inkişâfı için gayret sarfediliyor ise de, ticârî faâliyet bakımından Lâzkiye, Beyrut'a rekabet edememektedir. Bugünkü şehre nazaran daha garpta bulunan kadîm Lâzkiye'nin çifte suru hâlâ kısmen bâkîdir. Şehrin şimâl-i garbîsinde de, bir km.'den fazla bir uzunlukta, 1860'ta Renan'ın tasvir etmiş olduğu kadîm mezâristan vardır. Şehrin şimâlinde, büyük bir manastırın, şarkında da eski bir su yolunun harâbesi bulunmaktadır. Şehrin hisarı (Haçlıların şehre verdikleri isme göre: Château de la Liche) ise, kadîm şehir şarkında bir tepe üzerinde, şimdiki şehrin şimâl-i şarkîsinde, bulunuyordu. Şehir içinde başlıca kadîm eser, kenarları sütunlu bir caddenin başka bir yolu kestiği yerde kurulmuş olan Tetrapylon idi. Şehrin garbındaki eski limanın dar medhali, XIV. asırda haçlıların inşâ etmiş oldukları burclar ile müdâfaa ediliyordu. Kısmen kaya içinde yarılmış olan eski liman, şimdikinden daha şarka ve cenûba doğru uzanıyordu.

Bibliyografya: E. Honigmann, *Laodikeia No. 1*; Pauly-Wissowa, *Realenzykl.*, XII, 713—718 (kadîm şehir hakkında); al-Ḥwārizmī, *Kitāb ṣūrat al-arż* (nşr. v. Mžik, *Bibl. arab. Hist. u. Geogr.*, III, 19, nr. 267); al-Farġānī, *Element. Astron.* (nşr. Golius), s. 38; al-Battānī, *Opus astronom.* (nşr. Nallino, *Publ. del R. Osservat. di Brera in Milano, XL*), II, 39; III, 237 (nr. 122); al-Yaʿḳūbī (*BGA*, VII, 324 v.d.); al-Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 132 v.d.; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 338; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. Juynboll), III, 1; al-Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 209; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 257; Yaḥyā b. Saʿīd al-Anṭākī (nşr. Rosen), s. 16 v.d., 30, 153 v.dd., 237 (*Zap., imp. Akad. Nauk*, 1883, XLIV); Masʿūdī, *Murūc*, VIII, 281; İbn Baṭṭūṭa, *Tuḥfat al-nuẓẓār* (Paris tab.), I, 179—183; Abu 'l-Fidā', *Annales Moslem.* (nşr. Reiske), I, 226; III, 264, 464; IV, 88, 108, 316; V, 352; Maḳrīzī, *Hist. des Sultans Mamlouks* (trc. Quatremère), II/1, 30, 205, 221; Kamāl al-Dīn (Freytag, *ZDMG*, XI, 228 ve tür. yer.); al-İdrīsī (nşr. Gildemeister, *ZDPV*, VIII, 23); Ḫalīl al-Ẓāhirī, *Zubda* (nşr. Ravaisse), s. 48; ʿOmarī, *Taʿrīf*, s. 182 (R. Hartmann, *ZDMG*, LXX, 35); al-Cī'ān Abu 'l-Baḳā' (R. L. Devonshire, *BIFAO*, 1921, XX, 10); Ritter, *Erdkunde*, XVII/1, 927—932; Renan, *Mission de Phénicie*, s. 111 v.d., 825; M. Hartmann, *Das Liwa el-Ladhḳije* (*ZDPV*, 1891, XIV, 151—255, harita, levha VI); G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 490—492; Caetani, *Annali dell' Islām*, III, 794, 799, 802; van Berchem, (*JA*, 1902, s. 425); ayn. mll. ve Fatio, *Voyage en Syrie* (*MIFAO*, 1913, XXXVII, 289 v.d.); Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 113 v.d.; Probst, *Die geogr. Verhältn. Syriens u. Paläst. nach Wilh. v. Tyrus* (Leipzig, 1927), I, 25 v.d. (*Das Land der Bibel*, IV, fas. 5/6); P. Jacquot, *l'État des Alaouites* (*Gouvernement de Lattaquié*, 2. tab., Beyrouth, 1931),

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir]. (E. HONIGMANN.)

LAZLAR, cenûbî Kafkasya (İber „gürcü") menşe'li bir kavim olup, bugün Karadeniz sâhilinin cenûb-i şarkî kısmında oturmaktadırlar.

Lazların eski tarihleri, Kafkasya kavimlerinin isimlerinde umûmiyetle hâkim olan kat'iyetsizlik yüzünden, çok karışık bir vaziyette bulunmaktadır: aynı isimler, asırlar boyunca, ayrı birlikleri (veya grupları) ifâde etmiştir. Phasis adının Rion'a, Çoruh (eski Akampsis)'a, hattâ Aras'ın kaynaklarına verilmiş olması da bir takım güçlüklere yol açmaktadır.

En eski yunan müellifleri lazlardan bahsetmemektedirler. Λαζοί, Λᾶζοι adına ancak hıristiyanlık devrinden itibâren rastlanıyor (Plinius, *Hist. Nat*, IV, 4; Arrianus, *Periplus*, XI, 2; Batlamyus, V, 9, 5). Lazoinin mâlûm olan en eski yerleri Lazos şehri yahut „eski Lazika" dır ki, Arrianus buranın mukaddes limanın (Noworossiisk) tahminen 680 stad (aş.-yk. 124 km.) cenûbunda, Pityus'un 1.020 stad (185 km.) şimâlinde, yâni Tuapse civarında bulunduğunu söyler. Kiessling'e göre, Lozoi, Kerketayların bir koludur; bunlar, hıristiyanlığın ilk günlerinde, kendilerine Adıġe (Adzıġe) adını veren Zygoinin (yâni çerkes, b. bk.) tazyiki altında, cenûba göç etmek zorunda kalmışlardır; aynı müellife göre Kerketaylar bir gürcü kabîlesidir. Hakikatte Arrianus (II. asır) zamanında, Lazoi Suḫum'da oturmakta idiler. Trabzon'un şarkındaki sâhillerde oturan kavimlerin sırası şu idi: Colchi (ve Sanni), Machelones, Heniochi, Zydritae, romalılara tâbî kıral Malassus'un tebeası olan Lazai (Λαζαι), Apsilae, Abasci [bk. mad. ABHAZ], Sebastopolis (= Suḫum) civarında Sanigae.

Sonraki asırlarda, lazlar o derece ehemmiyet kazandılar ki, bütün eski Colchis ülkesine Lazika denildi (Anonymus Periplus, *Frag. Hist. Graec.*, V, 180). Konstantin Porphyrogenetos (*De admin. imperio*, fasıl 53)'a göre, Diokletian (284—303) devrinde, Bosporus kıralı Sauromatus, Lazai topraklarını istilâ etti ve Halys'e (N. Marr, bu ismi „nehir" mânasına gelen Laz kelimesi ile izah ediyor) kadar ilerilemeğe muvaffak oldu. Lazlara tâbî olan milletler arasında, Prokopius (*Bell. Got.* IV, 2 ve 3) Abasgoiyi Suania ve Skymnia (= Le-çḫum) halkını zikretmektedir. Lazika adının en kudretli bir unsuru ifâde ve bir çok kabîlelerden müteşekkil bir guruba delâlet etmesi muhtemeldir. Lazlar VI. asrın başlarında hıristiyanlaştırıldılar. Justinian (527—565), „Kudüs çölündeki" bir laz mâbedini tâmir ettirmiştir (Prokopius, *De aedificiis*, V, 9) ki, mâbedin bu tarihten önce mevcut olması gerekmektedir. Lazlar komşularına papaz bile göndermekte idiler (Prokop, *Bell. Got.*, IV, 2). Colchis'teki lazlar, kıral larına kırallık tevcih eden Roma imparatorlarına tâbî idiler ve laz kıralları da Kafkasya'nın garp geçitlerini şimâl göçebelerine karşı muhâfaza ile mükellef idiler. Diğer taraftan, romalıların ticâreti inhisarları altında bulundurma meyilleri, Colchis ahâlisi arasında, memnûniyetsizlik doğuruyordu. 458'den itibâren, kıral Gobazes, romalılara karşı, Sâsânî hükümdarı Yezdigird II.'in yardımına baş-vurdu. 539 ile 562 arasında Lazika Bizans (Justinian) ile İran (Ḫusrav I.) arasındaki meşhûr savaşlara sahne oldu.

Belisarius'un seferlerine iştirâk eden Prokopius'a göre, lazlar Phasis'in iki sâhilini işgâl etmekte idiler, fakat kendi şehirlerinin (Archaeopolis, Sebastopolis, Pitius, Skanda, Sarapanis, Rhodopolis, Morchoresis) hepsi bu nehrin şimâl tarafında bulunuyordu. Hâlbuki, nehrin sol tarafı ıssız idi ve lazların ellerindeki topraklar bir günlük bir mesâfeyi aşmıyordu. Daha uzaklarda, Trabzon'a doğru „Roma Pontiklerine" rastlanmakta idi ki, bu da, ahâlinin lazlara değil, doğrudan-doğruya imparatorlara tâbî olduğunu ifâde etmekte idi. Sonradan bu sâhil uzun zaman lazların bakiyelerini barındırmıştır.

1204'te, Gürcistan kıraliçesi Thamar'ın verdiği askerî birliklerin yardımı ile, Alexios Komnenos Trabzon imparatorluğunu kurdu. Bu imparatorluğun tarihi (1204—1461) cenûbî Kafkasya tarihi ile sıkı-sıkıya münâsebetlidir. Gregoras (V, 7)'a göre, imparatorluk sülâlesinin kurucusu „Colchilerin ve lazların" topraklarını zaptetti. 1282'den itibâren, Johannes Komnenos „şarkın, İberya'nın ve deniz aşırı ülkelerin imparatoru" unvânını aldı. 1341'e doğru, prenses Anna Anakhutlu, lazların yardımı ile, tahta çıktı. Doğrudan-doğruya Trabzon imparatorluğuna tâbî toprakların Makriali'ye kadar uzandığı, Gonia'nın ise, mahallî hukümdarlar elinde kaldığı sanılmaktadır (bk. 1376 senesine âit Michael Panaretos vekayinâmesi).

865 (1461)'te Fâtih Sultan Mehmed Trabzon'u zaptetti ve bu şekilde lazlar islâmiyet ile temâsa geldiler ve bu dinin şâfi'î mezhebini kabûl ettiler. Bu hâdisenin safhaları henüz bilinmemektedir. Hakikatte, Gürcistan'ın merkezî bölgelerinde (Ahalçıh) bile, islâmiyet XIII. asırdan itibâren, derece-derece hâkim olmağa başlamıştır (N. Marr, *Bull. de l'Acad. de St. Petersbourg*, 1917, s. 415—446, 478—506).

926 (1519)'da Trabzon, Batum'un da ilâvesi ile, ayrı bir eyâlet hâline getirildi. Bu ülkeyi 1050 (1640)'de dolaşmış olan Evliyâ Çelebî'ye göre, eyâletin beş sancağı şunlar idi: Canik, Trabzon, Günye (Gonia), aşağı Batum ve yukarı Batum. Lazistan'ın merkezi Günye idi ve kazâları arasında şunlar var idi: Atina (= Pazar), Sumla, Viçe/Biçe (Witse) ve Arhavi (Evliyâ Çelebî ve *Cihannümâ*'nın tercümesi; Falmerayer, *Originalfragmente, Abh. Bayer. Akad.*, 1846). Kâtib Çelebî ve Evliyâ Çelebî Kafkasya has adlarındaki ses benzerliğine aldanıp (Vivien de St. Martin de böyle yanılmıştır), Lezgi ve Laz kelimelerinin aynı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Evliyâ Çelebî Trabzon'a „eski Lezgi vilâyeti" diyor. Kâtib Çelebî de, bölge kavimlerini („Lezgi"), yâni Megril (mingreliler), gürcüler, abhaz (abaza), çerkes ve lazları saydıktan sonra, bu sonuncuların Trabzon'a en yakın bir yerde oturduklarını ekliyor. Trabzon'un cenûb-i şarkîsinde, Çepni dağlarındaki „İran şâhına mâbut gibi tapan (müfrit şiîler)" ve lazlar ile birlikte yaşayan (*müşterik*) türklerden bahsetmektedir. Kâtib Çelebi ve Evliyâ Çelebî, Trabzon'un 41 nâhiyesinden çoğunun itâatsizliği yüzünden eyâletin kıymetten düşmüş olduğunu ileri sürmektedirler (*Cihannümâ*, s. 429; Evliyâ Çelebî, II, 81, 83 v.dd.).

Lazistan derebeylerinin istiklâline ilk darbe XIX. asırda Trabzon vâlisi Osman Paşa tarafından indirildi; fakat, bu seferden sonra oraları gezen Koch, hürriyetleri azalmış olmakla berâber, derebeylerin çoğunu yerli yerinde bulmuş idi. Koch onbeş derebeylik sayar: Atina (Pazar, iki), Bulep, Artaşin (Ardaşen), Viçe, Kapiste, Arhavi, Kisse, Hopa, Makria (Makriali), Gonia (Günye), Batum, Maradit (Maradidi), Perlevan ve Çat derebeylikleri. Bu son üç derebeylik toprakları, Çoruh üzerinde, bu nehir vâdisini asıl Lazistan'dan ayıran dağın ardında idi. Lazistan derebeyleri arasında, Hemşin'in, yâni islâmlaşmış ermenilerin oturduğu Kalopotamos ve Furtuna yüksek vâdilerinin hâkimi de bulunmakta idi. Ermeni tarihçisi Lewond (trc. Chahnazarian, Paris, 1856, s. 162)'a göre, bu ermeniler Amatuni sülâlesine mensûp olan hukümdar Hamam ile birlikte, imparator Konstatin VI. (780—797) zamanında, bu bölgede yerleşmişlerdi ve eski Tambur, Hamşin < Hamamşen „Hamam tarafından kurulmuş" adını aldı. Clavijo (1403—1406, Petersburg, 1881, s. 383)'nun „tierra de Arraquiel" dediği yer burası olmalıdır; Clavijo'ya göre, beyleri Arraquiel (Arakel ?)'den memnûn olmayan ahâli İspir müslümanlarına tâbî oldular. Bugün Hemşinliler müslümandır ve yalnız hopalı olanlar ermeniceyi unutmamışlardır. Bir Hemşin lûgati Kipşidze tarafından neşredilmiştir.

Vilâyetin teşkilâtının kurulması sırasında, Lazistan sancağı Trabzon vilâyetine bağlandı: merkezi önceleri Batum idi, fakat Batum'un ruslar tarafından 1878'de işgâlinden sonra, sancağın idâresi Rize (Rhizaion)'ye nakledildi. [Bugün Türkiye cümhûriyeti mülkî taksimâtında, burada Çoruh (Artvin) ve Rize vilâyetleri bulunmaktadır.]

Laz tâbiri, Türkiye'nin garbında, fark gözetilmeksizin, Karadeniz'in cenûb-i şarkî kısmındaki ahâliyi ifâde için kullanılır, halbuki hakikatte, kendilerine laz diyen ve lazca konuşan halk, bugün Hopa ve Pazar (=Atina) kazâlarında oturmaktadır. Batum'un cenûbunda az sayıda Laz vardır ki, bunlar türk hudûdunu Sarp (Çoruh munsabının cenûbu)'a getiren 16 mart 1921 tarihli türk-rus anlaşması gereğince Türkiye'ye alındılar.

Lazlar gâyet iyi denizcidirler; aynı zamanda zirâatle de (pirinç, mısır, tütün, meyve ağaçları, çay) meşguldürler. 1914'ten önce, bir çok laz hayatlarını, Rusya'da ekmekçilik ederek, kazanmakta ve sonradan müslümanlığı kabûl ettirdikleri rus kadınları ile evlenerek, memlekete dönmekte idiler. Lazlar dinî muhâfazakârlıkları ile meşhurdurlar. Türk atasözleri ve Karagöz oyunları çok zaman lazları alay mevzuu olarak ele alırlar (*Lazların termonu—müslüman yemez onu*: *termoni* „lâpa" yunanca θέρμος'tan gelmektedir.)

Laz dili (gürcü dilinin bir benzeri olan) mingreli diline çok yakındır; fakat N. Y. Marr, bulduğu bir takım husûsiyetlere dayanarak, bunu bir dilden ziyâde mingreli dilinin bir lehcesi saymaktadır. Bu müellif, Laz-mingreli gurubunda, eski ermenicenin (grabar) Hind-avrupâî olmıyan unsurları ile benzerlikler görmektedir. İki laz dili vardır: şark ve garp lazcası; ayrıca daha küçük kolları (meselâ Çhala lehcesi) da mevcuttur. Laz dili baştanbaşa türkçe kelimeler ile doludur. Yazılı edebiyatı yoktur, fakat Lazistan'da mahallî şâirler yetişmiştir (Reşid Hilmî Pehlivan oğlu v.b.). Lazlar şimdi kendi dillerini unutmakta ve bir türk şivesi konuşmaktadırlar (bk. Pisarev, *Zap.*, 1901, XIII, 173—201) ki, bunda sesli harflerin âhengi kaybolmaktadır (bk. örnek, N. Y. Marr, *Teksti i rozıskaniya*, Petersburg, VII, 55).

Gürcüler lazlara *ç'an* derler; lazlar bunu bilmezler. „Ç'an" herhâlde yunanca Sannoi/Tzannoi kelimelerinin aslıdır ve Samsun sancağının eski adında yaşamaktadır: Canik. Tarihî bakımdan lazlar ile ç'anlar, arasındaki sıkı akrabâlık bağlarına rağmen, birbirlerinden ayrılmış görünmektedirler. Arrianus zamanında, Sannoi trabzonluların en yakın komşuları idi. Bu müellifin eserinin bir yerinde (bk. C. Müller, *Geogr. graeci minores*, *Arriani peripl.*, 8'deki müphem izahında) Of deresini Kolchiler (Laz ?) ile Θυαννιχη (?) arasında hudut olarak gösteriyor. Koch, Of ahâlisinin „husûsi bir dil (?)" ile konuştuklarını ve Marr'a göre de (Atina civarındaki) Hoşnişin ahâlisinin de anlaşılmaz bir dil kullandıklarını söylüyor. Procopius'a göre, „şimdi Tzannoi adını taşıyan Sannoinin", Çoruh vâdisini denizden ayıran dağların sâhil bölgesinde idi (Paryadres dağ silsilesi ki, bugünkü türkçede Parhar/Balhar olarak yaşamaktadır). N. Y. Marr'ın araştırmaları göstermiştir ki, Ç'an/Tzannoiler önceleri Çoruh havzası ile sağ sâhilindeki tâbîleri arasındaki kısmı içine alan geniş bir sâhayı işgâl etmekte idi; burasını muvakkat bir zaman için ermeniler ve nihâyet gürcüler (Kharthli) almışlardı. Trabzon vekayinâmeleri lazları „Tsianidlerden" (Τζιανίδες) ayrı tutmakta devam ediyorlardı. Bu sonuncular, müslümanlar ile birleşerek, 1348'de, Trabzon topraklarına hücûm ettiler ve 1377'de imparator tarafından cezâlandırıldılar. Bu devrede Tzianidler Trabzon'un cenûb-i garbîsinde olmalıdırlar (zâten Canik sancağı bu şehrin garbındadır). Böylece gürcülerin lazlara Ç'an demeleri iki kabîlenin birbirine karıştırılmasından ileri gelmiştir (hakikî Ç'anlar Lazistan'ın cenup ve garp kısımlarında yaşarlar) ki, bunlardan biri sonradan Trabzon'un garbına çekilmiştir.

Bibliyografya: Guruplanmış olarak, belli-başlı bizans kaynakları için bk. Dietrich, *Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde* (Leipzig, 1912), I, 52—58; Dubois de Montpéreux, *Voyage autour du Caucase* (Paris, 1839), II, 73 ve Atlas, seri I, levha XIV: Lazistan savaşlarının vukû bulduğu yerlerin haritası; Vivien de St. Martin, *Études de géographie ancienne* (Paris, 1852), II, 196—218: *Étude sur la Lazique de Procope*; Hermann, *Lazai* ve Kiessling, *Heniochoi* (Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*², XXIII, 1042 ve VIII, 258—280); Koch, *Wanderungen im Oriente* (Weimar, 1846/1847), II: *Reise im pontischen Gebirge*; Bianchi, *Viaggi in Armenia, Kurdistan e Lazistan* (Milano, 1863; müellif asıl Lazistan'ı görmemiştir); Kazbek, *Tri mesyatsa v turetskoy Grazii* (*Zap. Kavk. Otd. Geogr. Obşç.*, Tiflis, 1875), X/I, 1—140; Deyrolle, *Lazistan et Arménie* (*Tour du Monde*, 1875/1876); Vivien de St. Martin, *Lazistan* (*Nouv. Dict. Géogr. Universelle*, Paris, 1887); Proskuriakov, *Zametki o turtsii* (*Zap. Kavk. otd. geogr. obşç.*, Tiflis, 1905, XXV); N. Y. Marr, *İz poezdki v turetskiy Lazistan* (*Bull. de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Petersbourg*, 1910, s. 547—570, 607—632); ayn. mll., *Gruzin. pripiski greç. Evangelia iz koridti* (*ayn. esr.*, 1911, s. 217); ayn. mll., *Kreşçeniye armian...* (*Zap.*, 1905, XXVI, 165—171); G. Vechapéli, *La Géorgie Turque* (Bern, 1919, s. 1—52).

Laz dili için bk. G. Rosen, *Über die Sprache d. Lazen* (*Abh. Bayr. Ak. W.*, 1843, Phil.-Hist. Klasse, s. 1—38; Peacock, *Original vocabularies of 5 west-cauc. languages* (*JRAS*, 1887, XIX, 145—156); Adjarian, *Étude sur la langue laze* (*MSL*, 1899, X, 145—160, 228—240, 364—401, 405—448);

N. Y. Marr, *Grammatika č'anskago* (*lazskago*) *yazika* (Petersburg, 1910), XXVIII, 240 (gramer, müntehabât, lugatçe); Kipşidze, *Dopoln. svedeniya o č'anskom yazike* (Petersburg, 1911). (V. MINORSKY.)

LEBBEYKE. [Bk. TELBİYE.]

LEBÎD. LABÎD B. RABÎ'A ABŪ 'AḲÎL (? — 661 ?), islâmın ilk devirlerini de idrâk eden (*muḫaḍram*) câhiliye devri arap şâiri. Banî 'Âmir'in, dolayısı ile, Ḳays-Havâzin'in bir kısmını teşkil eden Kilâbların kollarından Banî Ca'far'e mensup idi. İbn Sa'd (VI, 21)'e göre, 40 (660/661) senesinde Mu'âviya'nın Ḥasan b. 'Alî ile sulh yapmak için, al-Nuḫayla'ye muvâsalat ettiği gece ölmüştür. Nöldeke (*Fünf Mo'allaqāt*, II, 15)'nin doğruluğuna kanî olduğu İbn Ḥacar gibi bâzı müellifler, şâirin ölüm tarihini hicretin 41 ve diğerleri de 42 senesi olarak zikrederler. Söylendiğine göre, son derecede yaşlı olduğu hâlde ölmüştür (al-Sicistānî, *Ḳitāb al-mu'ammarîn*, nşr. Goldziher, fasıl 61); filhakika şiirlerinde ekseriyâ geçkin yaşına dâir imâlarda bulunmaktadır. Fakat doğum tarihini ancak tahmin yolu ile tesbit etmek mümkündür. Labîd, 600'den önce bile, kabîlesi içinde, hitâbetindeki suhûlet ile ehemmiyetli bir mevkî kazanmış gibi görünüyor. Daha pek genç yaşta iken, al-Ḥîra hukümdarı, Abū Ḳābūs Nu'mān (aş.-yk. 580—602)'ın sarayına giden kabîlesinin murahhas heyetine iştirâk edecek ve hukümdar, dostu Abū Rabî' b. Ziyâd al-'Absî (Labîd'in annesinin mensup olduğu kabîleden idi) tarafından Banî 'Âmir'in aleyhine dönmüşken, Labîd *racaz* bahrinde yazdığı bir hiciv ile Abū Rabî'i, hukümdarın nazarında o kadar küçülttü ki, hissiyâtı Banî 'Âmir'in lehine çevrildi. Labîd'in hicvinde, yüzüne vurduğu meseleye karşı kendini müdâfaa isteği ile, Nu'mān'ın nedimine verdiği cevaptan alınmış bir beyit, darb-ı mesel hâline gelmiş idi (bk. al-Mufaḍḍal, *al-Fāḫir*, I, 41 v.d.; al-'Askarî, *Amṡāl*, Maydānî hâşiyesi, II, 117, 7—18; al-Maydānî, II, 33; *K. al-Aġānî*, XV, 94 v. dd., 91 v. dd.; XVI, 22 v. d., 21 v. dd.; 'Abd al-Ḳādir, *Ḫizānat al-adab*, II, 79 v. dd.; IV, 171 v. dd.). Sonraki şiirlerinde Labîd, belâgati ile, kabîlesine hizmet etmiş olmakla sık-sık öğünür. Labîd meşhur bir şâir olduğu zaman da kabîlesine sâdık kaldı ve çağdaşı al-A'şā gibi, gezici bir şâir olmağı küçüklük saydı. Fakat Peygamberin zuhûru, onda bütün benliğini alt-üst eden bir sarsıntı husûle getirdi. Müslüman olduğu tarihi, kat'î olarak, bilmiyoruz. Daha hicretin 8. yılında, cemâziyelâhir ayında, kabîlenin reisleri 'Âmir b. Ṣa'ṣa'a, 'Âmir b. Ṭufayl ve Labîd'in üvey kardeşi olan Arbad b. Ḳays'ın, kabîlelerinin yeni siyâsî teşekküle bağlanması için, müzâkerelere giriştikleri, fakat bir netice alamadıkları sanılmaktadır (bk. Caetani, *Annali*, II, 90 v.dd.). Bundan bir az sonra, söylenildiğine göre, 'Âmir b. Ṭufayl ve Arbad b. Ḳays meş'ûm bir âkıbete uğramışlar: 'Âmir vebâdan ve Arbad de yıldırım çarpmasından ölmüştür [al-Āmidî, *al-Mu'talif va 'l-muḫtalif*, Kahire, 1354, s. 25]. Bu sonuncu rivâyet, Labîd'in, Arbad'in ölümü üzerine söylediği mersiyesi (*Dîvān*, nr. 5) ile te'yit ediliyor gibidir. Buna mukabil, Arbad'in Peygamberi öldürmek niyeti ile, ithâm edilmesine hiç bir şekilde inanılamaz. Bu doğru olsa idi, Labîd ona bundan başka daha bir çok mersiyeler yazmayacak ve onları *Dîvān*'ına, muhakkak ki, almayacak idi. Hicretin 9. yılında kabîle Medine'ye yeniden bir hey'et gönderdi. Hey'ete Labîd de iştirâk ediyor idi. Bu defa bir anlaşmaya varıldı. Söylendiğine göre, Labîd o zaman islâm dinini kabûl etmiş bulunuyordu. Çok zaman sonra Kûfe'ye gitti ve orada öldü. Âilesi içinde yalnız kızının onun şâirliğini tevârüs etmiş olduğu söylenilmektedir (bk. al-Maydānî, II, 49, 13 v.dd.; al-Ġuzūlî, *Maṭāliʿ al-budūr*, I, 52, 7 v. dd.).

Labîd'in şiirleri araplar tarafından çok takdir edilmiştir. Daha sağlığında, al-Nābiġa Labîd'i, *Mu'allaḳa*'sını kasdederek, arapların veya hiç olmazsa kendi kabîlesi, Havâzin'in en büyük şâiri saymıştır. Labîd de kendisinin, İmru' al-Ḳays ve Ṭarafa'den sonra, arapların üçüncü şâiri olduğunu iddia etmektedir. Al-Cumaḥî (*Ṭabaḳāt al-šu'arā'*, nşr. Hell, s. 29 v. d.) de onu, Nābiġat al-Ca'dî, Abū Ẓu'ayb, al-Şammāḫ ile birlikte, üçüncü tabaka câhiliye devri şâirleri arasına koyar.

Labîd, kasîdede olduğu kadar, hicviyede ve mersiyede de muvaffak oluyordu. Kasîdelerinden biri *Mu'allaḳāt* mecmuasında yer almış ve Nöldeke (*Fünf Mo'all.*, II, 51) tarafından, bedevî şâirlerin yarattığı en güzel eserlerden sayılmıştır.

Labîd, büyük tahammül gösterilmekle öğünülen içki âlemlerinin pek hoş sahnelerini çizmekte olduğu kadar, lâtif bir şekilde, avcının önünde yaban eşeklerinin ve ceylanların kaçışlarını veya onların köpekler ile mücâdelesi gibi, hayvanlar âleminden alınmış an'anevî sahneleri de tasvir eder. Diğer taraftan, eskiden yalnız an'anevî bir nevî olduğu için, *nasîb* ile meşgûl olmuş görünüyor. Labîd, san'atkârâne yapılmış girift bir tezyinâtâ benzettiği *aṭlāl* tasvirlerinin lehine olarak, aşk mevzuunu ikinci plâna atar. Aynı zamanda, sulama işlerini, hurmalıkları, kendisi için

dâimâ güzel tasvirlere vesile olan yurdunun hâtıralarını anmağı da sever. Hattâ bu çeşit bir hâtırasını anarak, orta Arabistan'dan Basra körfezine kadar devâm eden bir yolculuğun (bk. v. Kremer, *ayn. esr.*, s. 12) tam bir tasvirini verir (*Dîvān*, nr. 19, beyit 4 v. dd.). Kendisinden biraz daha genç olan çağdaşı Abū Ẓu'ayb gibi, o da sevgili karısına hitap eder (*Mu'allaḳa*, V, beyit 55 v. dd.) ve böylece *nasîb*'i ve kasîdenin belli-başlı kısmını tam bir insicâm içinde kalıba döker. Fakat bu şekil, onun için, sâdece bir başka tasvire geçişten ibârettir. Onun şiiri, Peygamberin zuhûrundan önce, şâirin mısrâlarında sıksık rastlanan dinî bir his ile, câhiliye devrinin diğer şiirlerinden ayrılır. Meselâ, Zuhayr'in uzun ömrünün tecrübeleri neticesi olan amelî hikmetleri, şüphesiz dokunaklı bir dil ile, fakat yer-yer bize anlatmasına karşılık, Labîd böyle hâllerde dâimâ dinî bir edâ takınır. Onun hıristiyanlığı kabûl etmediği muhakkaktır. v. Kremer gibi, biz de Labîd'in şahsında, *Sîra*'nın *ḥanîf*'i vasfının bir mümessili olmaktan başka bir şey bulamıyoruz. Onda, daha Peygamberden önce, Arabistan'da hıristiyan kilisesinin vâizleri ile pek yayılan ve ahlâkın temeli olan Allaha imân heyecanlı bir tarzda ifâde edilmiştir. Pek tabi'î olarak, bu türlü yazılar müslüman râvîler için kolayca yapılabilecek genişletmelere hareket noktası oldu. Nihâyet daha sonraki bir müellif ona Abu 'l-'Atâhiya'nin bir beytini isnat edecek kadar ileri gitmiştir (nr. 18). Fakat *Dîvān*'ının pek çok yerleri *Kur'an*'dan mülhem olarak yazılmışa benziyor. Onun müslüman olduktan sonra şiir yazmadığı rivâyeti tamâmen asılsızdır (bk. İbn Sa'd, VI, 21, 4; bu bilgi sonradan sık-sık tekrarlanmıştır; meselâ bk. al-Ġuzūlî, *Maṭāliʿ*, I, 52 aş.); *Dîvān*'indaki 21. ve 53. şiirlerin, ancak şâirin ölümünden bir az önce söylenmiş olması (*K. al-Aġānî*, XVI, 101) bunun aksini göstermektedir. Yine bunun gibi, bir şiirindeki cennet tasviri (*Dîvān*, s. 3, 4) muhakkak ki, tıpkı bu tasvire tekaddüm eden ve insanların bütün yaptıklarının defterinin tutulması fikri gibi, ancak *Kur'an*'ın nâzil oluşundan sonra yazılmış olabilir. 39 ve 41 numaralı şiirlerinde (bu sonuncunun 11. beyti, eğer metne sonradan katılmış bir parça sayılmaz ise, daha İbn Ḳuṭayba tarafından, şâirin ancak islâmı kabûlünden sonra yazılmış bir beyit addedilmiş idi) *nasîb*'i dinî-mev'izeler ile değiştirecek kadar ileri gitti. Böylece insan hayatının fânîliği hakkında öğütler ile dolu yeni bir edebî nevi ortaya koydu. Bunu yaparken, *Kur'an*'ın yanı sıra, ayrıca 'Adî b. Zayd'in daha önce hıristiyan mev'izelerinden mülhem olan eserlerini de örnek tutmuş olması mümkündür. Bu tasvirlerde vaaz ve nasihati, bir kadının ağır ithâmlarına karşı, Ṭarafa'nin *Mu'allaḳa*'sında olduğu gibi, kendisini müdâfaa etmek gerektiği zaman da yine en eski örnekleri alır. Bununla berâber Ṭarafa'nin şiirinde mev'ize ancak kasîdenin bir kısmını teşkil eder.

K. al-Fihrist (s. 158)'e göre, Labîd'in *Dîvān*'ı al-Sukkarî, Abū 'Amr al-Şaybānî, al-Aṣma'î, al-Ṭūsî ve İbn al-Sikkît gibi, en büyük arap dilcilerinin tetkik mevzuu olmuştur. Bütün bu rivâyetlerden, sâdece Ṭūsî'ninki, aş.-yk. yarım olarak, bir şerh ile birlikte, bize intikal edebilmiştir. Ḫālidî'nin yazmasının (aş. bk.) içerisinde muhâfaza edilmiş olan bu nüsha h. 589 tarihini taşımaktadır. Diğer bütün yazmalar çok daha sonraya âittir. Bunlar, Leiden, Strassburg yazmaları ile, bugüne kadar istifâde edilmemiş bulunan ve J. Helle tarafından neşredilen Abū Ẓu'ayb *Dîvān*'ını da ihtivâ eden Kahire yazmasıdır.

Bibliyografya: İbn Sa'd, *K. al-ṭabaḳāt*, V, 120 v. d. ve VI, 20 v.d.; İbn Ḳutayba, *K. al-šiʿr va 'l-šuʿarā*, s. 148—156; Abu 'l-Farac al-İṣfahānî, *Kitāb al-Aġānî*², XIV, 90—98; al-Suyūṭî, *Şarḥ šawāhid al-Muġni* (Kahire, 1322), s. 56; *Dîvān Labîd al-'Āmirî riwāyat al-Ṭūsî*, *al-Ṭabʿat al-'ūlā bi-ḫasb al-nusḫa al-mawcūda 'inda ṭābiʿihi 'l-Šayḫ Yūsuf Ziyā' al-Dîn al-Ḫālidî al-Maḳdisî* (Wien), al-Cawā'ib, 1297; A. von Kremer, *Über die Gedichte des Labyd* (*S. B. Ak. Wien*, XCVIII, nr. 2, s. 555—603); *Dîvān des Lebîd, zweiter Teil, nach den Handschriften zu Strassburg und Leiden mit den Fragmenten, Überzetzung und Biographie des Dichters aus dem Nachlass des Dr. A. Huber* (nşr. Carl Brockelmann), Leiden, 1891; *Die Gedichte des Lebîd nach der Wiener Ausgabe übersetzt und mit Anmerkungen versehn aus dem Nachlasse des Dr. A. Huber* (nşr. Carl Brockelmann), Leiden, 1891; *Die Moʿallaqa Labîds übersetzt und erklärt* (Th. Nöldeke, *Fünf Moʿallaqāt*, *SB Ak. Wien*, Ph. hist. Kl., CXLII, nr. V, 1900); Brockelmann, *GAL*, I, 36; *Suppl.*, I, 64 v.d.; R. A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, s. 119 v. dd.

(C. BROCKELMANN.)

LEK. LAK, 1. İran'daki kürt kabîlelerinin en cenûbta olan gurubu. Zayn al-'Âbidîn'e göre, adları (Lek, çok zaman Lekk) farsça *lek* („100.000") kelimesinden gelmektedir. Leklerin başlangıçta sayıları 100.000'i bulmakta idi. Bu kabîle Zand [b. bk.] sülâlesinin kendisinden çıkmış

olması bakımından ehemmiyetlidir. **Lek** gurubu, şimâlî Lûristan'da oturmakta olup, vücut yapısı ve ırk bakımlarından aralarında benzerlik olan Lûrlar ile çok zaman birbirlerine karıştırılmışlardır (Zayn al-ʿĀbidīn'de: Morgan). Fakat tarihî mûtâlar, Leklerin bugünkü topraklarına çok daha şimâlden göç ettiklerini göstermektedir. O. Mann'a göre, Lekkī dilinde, Lūrī lehçesinin değil, kürtçenin husûsiyetleri vardır [bk. mad. LUR]. Çirikov, Lur ile Leklerin ayrı-ayrı lehceler kullanmakta olduklarını ve birbirlerinden nefret ettiklerini söyler (*Putevoy jurnal*, Petersburg, 1875, s. 227).

Lekler, *Şaraf-nāma* (I, 323)'de, Zandlerin yanı-başında, İran'a tâbî, ikinci dereceden kürt kabîleleri arasında görünmektedir. Rabino'ya göre, Lekler Şāh ʿAbbās'ın emri üzerine, Luristān'a yerleşmişlerdir. Şāh ʿAbbās'ın gâyesi, bu şekilde, eski atabeg Şâhverdi (*Tārīḫ-i ʿālam-ārā*, s. 369)'nin akrabâları arasından seçtiği Luristān'ın yeni vâlisi Ḫusayn Ḫān'a başka bir destek sağlamak idi. Bu kabîlelerden Silsila kabîlesi önceleri Māhīdaşt (Kirmanşāh'ın cenûb-i garbîsinde)'te oturmakta idiler; Dilfān kabîlesi, adını, III. (IX.) asırda Luristān'ın şimâlinde [bk. mad. SULṬĀNĀBĀD] mâlikâneleri bulunan Abū Dulaf [bk. mad. AL-ḲĀSIM B. ʿĪSĀ]'ten almakta idi; Zohāb [b. bk.] ve aynı zamanda Luristān'daki Bācilānlar Musul'dan geldiklerini ileri sürmektedirler ve şüphesiz tek bir kabîle teşkil ederler. Luristān kolunun, Şāh ʿAbbās zamanından beri, Lekler arasında yaşarken, Kurmancī lehçesi yerine Lekkī dilini ikâme ettiği sanılmaktadır. Şāh ʿAbbās'tan sonra bile, bir çok Lek kabîlesi Luristān dışında kaldı. Zayn al-ʿĀbidīn (XIX. asrın başlarında), Leklerin arasında şu kabîleleri zikrediyor: Zandler, Māfīler, Bācilānlar ve Zandi-yi kele (?). Karīm Ḫān Zand, bu sonuncu kabîleye (S. Schindler'e göre: Begele) mensup idi ve Sulṭānābād yolu üzerinde Davlatābād'dan tahminen 30 km. uzakta bulunan Periye (bugün Peri)'de doğmuş idi. Karīm Ḫān, Şīraz'a gidince, Bayrānvand'deki Lek kabîlesini oraya getirtti. 1212 (1797)'de Bayrāvandler ile Bācilānlar, iktidarı Kaçarlardan geri almak ümidi ile, Zandli Muḥammed Han'ın tarafını tuttular (H. J. Brydges, *A History of Persia*, London, 1833, s. 46, 58; R. G. Watson, *A History of Persia*, London, 1866, s. 116). Kaçarlar zamanında Lek kabîlelerinden bir çoğu dağıldı. Zandler hemen tamâmen ortadan kalktı: 1850'ye doğru, Ḫānikīn'li Bācilānlar arasında bunların bakiyelerine rastlanmıştır (Ḫurşīd Efendi, *Siyāḥat-nāma-i ḫudūd*, rusça trc., s. 112, 221). Kirmānşāh'ın cenûb-i şarkîsindeki Dorū-Farāmān bölgesinde hâlâ bir kaç Zand âilesine rastlanmaktadır (*R M M*, XXXVIII, 39). Puşt-i Kūh'lu ʿAmalalerin bir kolu, Karīm Ḫān kabîlesinden geldiğini ileri sürmektedir. Bugün Māfīlere Varamīn, Tahran ve Kazvin'de rastlanmaktadır.

O. Mann ve Rabino'ya göre, bugün, Luristānlı Lek kabîlelerî şunlardır: Silsila (9.000 âile), Dilfān (7.470 âile) Ṭirhān-Amrā'ī (1.582 âile) ve aynı zamanda Bālā-Girīva gurubuna dâhil Dālvand (1.000 âile); hepsi tahminen 15.000 çadırdan ibârettir. Bayrāvandler ve Dālvanlar, Ḫurramābād'ın şarkında, buradan geçen nehrin kaynağı civarında yaşamaktadırlar; Silsila ve Dilfān kabîleleri güzel Aliştar ve Ḫāva ovalarını işgâl etmektedir. Ṭirhān kabîleleri ise (şüphesiz = Tarḫān, yânî „vergiden muâf"), Saymara'nın sol sâhili ile, Ḫurramābad'dan gelen sol tâbiinin aşağı kısmında bulunmaktadır. Lek kabîlelerinin işgâl ettiği ve Luristān'ın şimâl ve şimâl-i garbî kısmını ihtivâ eden topraklara bâzan Lekistan denilmektedir.

Lek kabîlelerinin birbirine bağlılığı, daha 1914'ten önce, Silsila, Dilfān ve Ṭirhān kabîlelerinin ʿAmrā'ī kabîlesinden Naẓar ʿAlī Han'ın idâresi altında toplanmış olmaları ile de sâbittir. Kabîle ve dil bağlarına bir de din unsuru eklenmektedir; çünkü Dilfānlar ve Ṭirhān'lı ʿAmalaların çoğu çok müfrit bir şi'î mezhebi olan Ahl-i Ḥaḳḳ'tandırlar (krş. SULṬĀN ISḤĀḲ).

Bibliyografya: E. Beer, *Das Tarikh-i Zendije* (Leiden, 1888), s. XVIII, XXVI; Zayn al-ʿĀbidīn Şīrvānī, *Bustān al-siyāḥat* (Tahran, 1315), s. 522; O. Mann, *Skizze d. Lurdialekte* (*SB Ak. Wien*, 1904, s. 1173—1193); *ayn. mll.*, *Die Mundarten d. Lur-Stämme* (Berlin, 1910), s. XXII—XXIV, müellif, „Lekkī" dili konuşan kabîlelere, Kirmānşāh'taki Kalhūr ile Puşt-i Kūh'taki Makīleri de eklemektedir; Rabino, *Les tribus du Luristan* (*R M M*, 1916); Minorsky, *Notes sur la secte des Ahl-i Hakk* (*R M M*, XL, 56).

2. Lek, aynı zamanda orta Dağıstan'da, şarkî Koy-Su üzerinde oturan Ġāzī-Ġumuḳların [bk. mad. KAZI-KUMUK] kendilerine verdikleri isimdir (bk. mad. DAĞISTAN; Erckert, *Der Kaukasus und seine Völker*, Leipzig, 1887, s. 248—257 ve Dirr, *Die heutigen Namen d. kaukasischen Völker*, *Pet. Mitt.*, 1908, s. 204—212).

Diğer taraftan ermenicedeki Lēk ve gürcü dilindeki Lek-i (.cem. Lek-ebi) kelimeleri Dağıstan dilindeki Lezgi/Legzi mânasına gelmektedir. Bu son isim, önceleri, Samur'un kaynağında oturan Küre dağlıları ve sonra da, her ne kadar hiç bir kafkasyalı millet kendisine Lezgi/Legzi demiyor ise de, dağıstanlılar arasında yayılmıştır. Marquart, *Beiträge z. Geschichte und Sage v. Eran* (*Z D M G*, 1895, XLIX)'da arapça al-Lakz kelimesinin Lek (yahut lak) kelimesine farsca *-zī* ekinin eklenmesi suretiyle meydana geldiğini iddia etmiştir. Krş. Sag-zī „Sîstanlılar".

(V. MINORSKY.)

LEKNAV. [Bk. LAKNAV.]

LEMTA. LAMṬA, Barānis menşe'li büyük berber kabîlesi. Arap ve berber nesb âlimlerince, menşe'leri kat'î olarak bilinmemektedir. Bu âlimler, sâdece, Lamṭaların Ṣanhāca, Haskūra ve Gazūlaler ile akrabâ olduklarını söylemektedirler. Başka âlimler ise, Lamṭaları, Havvāra ve Lavātaler gibi, Ḥimyarî bir menşe'e bağlarlar.

Lamṭalar göçebe bir kabîle olup, efrâdı yüzlerini *liṯām* [b. bk.] ile örterlerdi (*mulaṯṯimūn*). Kabîlenin bir kolu Mzāb'ın cenûbunda, garptaki Massūfa ile şarktaki Tārgaler (= Tuareg) arasında oturmakta idi. Bunların Niger havzasına kadar uzandıkları sanılmaktadır. Fas'ın cenûbunda, Sūs'ta Gazūla ile birlikte göçebe hâlinde yaşayan Lamṭalara rastlanmakta idi. Maʿḳil âilesine mensup göçebe araplar buralara gelince, Lamṭaların iki kolu tamâmen Ẓavī Ḥassān kabîlesinin hukmü altına girdi; geri kalan kolları da, Ẓavī Ḥassān ile birleşen Gazālalere mukavemet edebilmek için, Maʿḳilere mensûp bir başka kabîle olan Şabānāt ile ittifak ettiler.

Sūs Lamṭalarının toprakları üzerinde, Vādī Nūl (bugün Vād Nūn) munsabında, Lamṭaların ticâret şehri olan Nūl bulunmakta idi; burası, büyük Sahra'dan gelirken rastlanan ilk meskûn yer idi; bir çok faslı hukümdar sülâlesi bu şehirde sikkeler bastırmışlardır.

Sicilmāsa'da yerleşmiş olan ve Abū ʿİmrān al-Fāsī'nin şâkirdi fakîh Vaggāg İbn Zallū, Lamṭa kabîlesine mensup olup, Murâbıt devletinin kurucusu ʿAbd Allāh b. Yāsīn al-Gazūlī onun şâkirdi idi.

Lamṭa ülkesi, Nūl'da, *Lamṭ* gazâli derisinden yapılan *lamṭīya* kalkanları ile meşhur idi.

Bibliyografya: al-İdrīsī, al-Bakrī; İbn Ḫaldūn (*Kitāb al-ʿibar*), bk. fihrist: Lamṭa ve Nūl; Léon l'Africaine, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), III, 272, 437.

(G. S. COLIN.)

LEMTŪNE. LAMTŪNA, Ṣanhāca ırkî gurubuna mensup büyük bir berberî kabîlesi olup, yüzlerini *liṯām* [b. bk.] ile örten başka kabîleler ile birlikte, Fas'ın cenûbunda, çölde göçebe hâlinde çadırlarda yaşamakta idi.

Önceleri puta tapmakta olan Lamtūna kabîlesi sonradan islâmiyeti kabûl etmiş ve komşuları bulunan zencîlere de bu dini kabûl ettirmiştir. Başlarında bir-çok müstakil hukümdarlar bulunan Lamtūna büyük bir karışıklığa uğradı ve nihâyet Yaḥyā b. İbrāhīm al-Gudālī'nin hukmü altına girdi. Bu zât, 440 (1048/1049)'ta Mekke'ye hacca gitti; dönüşünde fakîh ʿAbd Allāh b. Yāsīn al-Gazūlī'yi berâberinde getirdi. Bu sonuncu, Lamtūna kabîlesine islâmiyetin ve şerî'atin hukümlerini öğretti ve daha sonra, onların başına geçti; komşuları bulunan Gudāla ile Massūfa kabîlelerini hukmü altına alarak, onları Fas'ın istilâsına iştirâk ettirdi. Kendisi Mulaṯṯimūn veya Lamtūna devleti isimleri ile de tanınan Murâbıt devletini kurdu. Murâbıtların sukutu ile berâber Lamtūna adı da Fas tarihinden silindi. Bugün bu isme Moritanya kabîleleri arasında rastlanmaktadır.

Bibliyografya: Arap tarihçilerinin Murâbıt sülâlesi tarihine ayırdıkları faslın ilk kısımları ve bilhassa İbn Abī Zarʿ, *Ravż al-ḳirṭās*; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar* (nşr. de Slane), I, 235 ve 237; al-Bakrī, *Kitāb al-muġrib* (nşr. de Slane), 1911, s. 164—168.

(G. S. COLIN.)

LENKERAN. LANKARĀN (LANKORAN, LENKURAN), Azerbaycan'da Bukû'ya tâbî Lenkeran idârî bölümünün (fars. *Lenkerān*, tâliş dilinde *Lankōn*, eskiden *Langar-kunān* „demir yeri" yahut belki de *Langar-kanān* „demir koparan yer") merkezidir. Bakû ile Enzeli arasında işleyen vapurlar Lenkeran'a uğrarlar; şehrin 12 km. şimâl-i şarkîsinde, Sarā adasında, fenâ havalarda gemilere sığınak teşkil eden iyi bir liman vardır.

Lenkeran bölgesi içinde de Morgan çok eski zamanlara âit yapılar bulmuş idi (dolmenler, mezarlar, ölülerin konulduğu mazdekîlere (?) âit açık mezarlar v.b.); fakat Lenkeran şehrinin ne zaman kurulduğu belli değildir. Bâzı kaynaklara bakılırsa (*Tārīḫ-i ʿālam-ārā*, 940 = 1533, bk. Dorn, *Auszüge*, IV, 283 ve Şayḫ ʿAlī Ḫazīn [1725'e doğru], *Tārīḫ-i aḥvāl*, nşr. Belfour, s. 157) Tāliş'in merkezi ilk önce Astārā'da bulunmuş olmalıdır; XVIII. asrın sonlarına doğru Lenkeran hanlık merkezi olmuştur. Burası Deli Petro zamanında ruslar tarafından zaptolunmuş (Ṭahmasp II. ile yapılan 1723 ve efganlı Aşraf ile yapılan 1729 muâhedeleri) ise de, 1732 muâhedesi mûcibince, tekrar İran'a iâde edilmiştir. 1796'da Lenkeran tekrar Kont Zubov tarafından zaptedilmiş ise

de, 1812 'de İranlılar tarafından tekrar alınmış ve tahkim edilmiştir. 9 muharrem 1228 (1 kânun II. 1813)'de, Lenkeran iranlıların kahramanca mukavemetinden sonra, general Kotliarevski tarafından, hücûm ile, zaptedilmiştir. Bundan sonra Gülistan muâhedesi (1813) imzâlanmış ve bu muâhedeye göre, İran Tâliş'in Astârâ ırmağının şimâl tarafındaki kısmını ruslara terketmiştir. 1846'dan itibâren, Lenkeran idârî bir bölgenin merkezi olmuştur. Şehir kalesi 1865'te yıktırılmıştır. Lenkeran 1921 'den beri, Sovyetler birliği içinde, Azerbaycan cümhûriyetine dâhil bulunmaktadır.

Şehrin nüfusu 1867'de 3.970 iken, 1897'de 11.100'e çıkmış idi. İdârî bölümün nüfusu ise, bu tarihte 125.895 idi; Âzerî türkleri bu nüfusun 46,5 %'ini, iranlı tâlişler 46,2 %'sini, ruslar 6,9 %'unu (şimâlde), ermeniler 0,2 %'sini teşkil ediyordu. İdârî bölge üç kısma ayrılır. şimâlde Muğân boz-kırına dâhil topraklar; şarkta küçük göller ile kesilmiş, zengin nebatlar ile kaplı bataklık sâhil bölgesi; garpta orman ile kaplı dağlık bölge; 1.830—2.440 m. yükseklikte olan bu dağlar rus hudûdunun beri tarafında, İran'ın Erdebil eyâletinin kenarında, yükselmektedir. Bu bölge balıkçılık ve orman bakımından çok zengindir.

Bibliyografya: Krş. mad. TĀLİŠ; Zayn al-ʿĀbidīn Şirvānī, *Bustān al-siyāḥat* (Tahran, 1315, bk. Lankarān; Berezin, *Puteşestviye po Dagestanu* (Kazan, 1849), III, 113; Semenov, *Geogr.-statist. slovar Ross. imperii* (Petersburg, 1867); *La Grande Encyl. russe* (nşr. Brockhaus-Efron); G. Radde, *Reisen an d. persisch-russ. Grenze* (Leipzig, 1886); ayn. mll., *Talysh* (*Pet. Mitt.*, 1875, XXXI); de Morgan, *Mission scient.* (*Études géogr.*, I, 231—289); *Études archéol.*, I, 13—125 (bir arkeoloji haritası ile birlikte); N. Y. Marr, *Talışi* (Petrograd, 1922, mufassal bibliyorafya ile); B. Miller, *Predvar. otçet o poyezdke v Talış* (Bâkû, 1926, bilhassa dil bakımından). (V. MINORSKY.)

LEO AFRICANUS. [Bk. LEON, AFRİKALI.]

LEON, AFRİKALI. LEO AFRICANUS, AL-ḤASAN B. MUḤAMMED AL-VAZZĀN AL-ZAYYĀTĪ, diğer adı ile Yuḥannā al-Asad al-Ġarnāṭī, latincesi Johannes Leo Africanus, Gırnata'da 901 (1495)'e doğru dünyaya gelmiş ve Fas'ta büyümüştür. Fas'ın cenûbunda Banî Vaṭṭâslar tarafından üç ayrı siyâsî vazifeye tâyin edilmiş ve 921 (1516)'de Mekke'ye, sonra da İstanbul'a gitmiştir. Dönüşünde, sicilyalı korsanlar tarafından esir edilerek, 926 (1520)'da Napoli'ye, oradan da Roma'ya götürülmüştür. Roma'da papa onu „Johannes Leo" adı ile vaftiz etmiştir. Leo, Roma'da, yalnız birincisi arapça asıl metni elimizde bulunan şu eserleri kaleme almıştır: 1. 930 (1524)'da tabip Jakob ben Simon için yazdığı *Arapça-ibrânîce-latince lugat* (yazm. Escurial, nr. 598; krş. H. Derenbourg, *Cat. mss. arabes de l'Escurial*, Paris, 1884, I, 410). 2. 10 mart 1526'da italyancaya çevirdiği *Descrittione dell' Africa*, Ramusio tarafından neşredilmiştir. *Navigationi, viaggi* (Venedik, 1550), I, 1—103ª; frs. trc. Temporal (nşr. Schefer, 1896), lat. trc. Florianus, ingl. trc. Proy (nşr. Browne, 1896), felemenkçe trc. Leers, alm. trc. Lorsbach. 3. 1527'de tamamlanmış olan *Libellus de viris illustribus apud Arabes* (lat. trc. önce Hottinger, sonra da Fabricius). Bu eserler, garba, islâm tarihinin malzemesini te'min etmiştir. Fas şehri hakkında verdiği geniş iktisâdî ve ictimâî mâlûmat için bk. *Descrittione*, Lib. IV, fas. 23—54; kelâmın tarihî tekâmülünün Mâlikî nokta-i nazarına göre şâyân-ı dikkat bir hulâsası. Leo, 957 (1550)'den önce, Tunus'a dönüp, iyi bir müslüman olarak orada öldü.

Bibliyografya: Widmanstad, *Evangelia syriaca* (1555 tab.), giriş; Casiri, *Bibliotheca arabico-hispana* (Madrid, 1770), I, 172 v.d.; Schefer, *ayn. esr.*; Goldziher, *Pallas Nagy Lexikona, Az ösnes ismeretek enciklopédiája* (1897 tab.), XI, 426; Massignon, *Le Maroc... d'après Léon l'Africain* (Algier, 1906), s. 4—11, 32—69.

(L. MASSIGNON.)

LEPANTO. Yunanistan'da Korint (Korinthos) körfezinin şimâl sâhilinde ve medhali yakınında, şimdi Epahto denilen küçük şehir. Asırlar boyunca kendisi ve civarı mühim hâdiselere sahne olan Lepanto'nun eski adı Navpaktos (Ναύπακτος)'tur. Eski çağda gemi inşâsı (ναυπηγία) tâbirinden geldiği bilinen bu isim, Dor göçleri ile alâkalı sayıldığı gibi, bulunduğu Lokris bölgesi ahâlisinin orada gemi yapmış oldukları söylenmiş (*Géographie de Strabon*, frns. trc. A. Tardieu, Paris, 1894, II, 662, kitap IX, fas. IV, 7; ayrıca bk. Pausanias, *Voyage historique en Grèce*, Paris, 1731, II, 407). Bu hususta daha başka faraziyeler de ileri sürülmüştür. O havâlide bulunan Taphiassos dağlarının ağaçları Lepanto'nun bu cins inşaata müsâit olabileceği ihtimâlini kuvvetlendirmektedir. *Real. Encyclopadie*, bk. mad. *Naupcktos*), Navpaktos isminin zamanla çok değiştiği, onun orta çağ metinlerinde Neopaktos, Neopanto, Nempatto, Nepanto, Néopant, Nempant ve Nepant şekillerini aldığı (C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'Histoire de la Grèce*, Paris, 1885, VI. fihrist; *Chronique de Morée*, nşr. F. Lagnon, Paris, 1911, fıkra 258, 610, 561, 889, 918, 981, Th. Spandouyn Cantacasin, *Petit traicté des Turqz*, Paris, 1896, s. 50), ancak daha sonraları Lepanto, Lépante ve Lépanthe hâline geldiği görülüyor.

Şehrin türkçe muahhar eserlerde umûmiyetle İnebahtı şeklindeki ismi eski kaynaklarda, harekesiz yazıldığı veya okunuşuna dâir izahat verilmediği zaman, bu şekilde okunabilir ise de, türklerin, ona Eynebahtı dahi dedikleri muhakkaktır. Lepanto'nun fethinde hazır bulunduğunu bildiğimiz Pîrî Reis (*Kitâb-i bahrîya*, faks., İstanbul, 1935, s. 313 ve 316'daki harita) kelimeyi harekeli olarak yazmış ve Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*, zeyil kısmı, Hâlet Efendi kütüp., nr. 640, TY. 116ª) yalnız harekelemekle iktifâ etmeyerek, ismin nasıl okunacağını da göstermiştir. Lepanto'ya türklerin İnebahtı, Einebchtı, Einebchte ve Enebchte dedikleri muhtelif yabancı müelliflerde kayıtlıdır (bk. Leunclavius, *Historiae Musulmanae Turcorum*, Frankfurt, 1591, st. 854; Chalcondyle, *Histoire générale des Turcs*, Paris, 1662, I, 306; Coronelli, *Mémoires historiques et géographique du Royaume de la Morée*, Amsterdam, 1685, s. 230; Pouqueville, *Voyage en Morée*, Paris, 1805, II, 24).

Navpaktos veya muahhar ismi ile Lepanto şehri Rigani (Rhigani, eski ismi Origanon) dağının denize uzanan ve cenûba müteveccih bulunan bir kolu üzerine kurulmuş ve mevkii dolayısı ile V. (m. ö.) asırdan çok daha evvel ehemmiyet kazanmıştır; şehrin küçük bir limanı, etrafını çeviren uzun sûriarı var idi. Sûr dışında ve şehrin doğu tarafında tahkim edilmemiş bir varoş bulunuyordu (Thukydides, III, 102, 2, 4). Dağın eteklerinden zirveye doğru, denize muvâzî dört sûr şehri beş mahalleye ayırmış idi. Asıl kale ile onun arkasındaki yüksek sırtlar arasında bir çöküntü bulunduğundan, sûrun buraya bakan kısmı daha yüksek olarak yapılmış ve böylece hâkim tepelere karşı kuvvetli bir müdâfaa hattı te'sis edilmiş idi.

Eski çağ müelliflerinden bâzıları şehirde Poseidon, Artemis ve Apollon mâbedleri ile deniz kenarında da bir Afrodite mağarası bulunduğundan bahsederler. Şehrin dışında hâlen aynı adı taşıyan ve dul kadınların yeni bir evlenme için adak adadıkları yer olan mağaranın eski mağara ile alâkası bulunmadığı anlaşılıyor. Buna mukabil, Asklepieion mâbedinin mevcûdiyeti tahakkuk etmiştir (bk. *Pausanias*, II, 408).

Romalılar devrinde, orta Yunanistan'daki askerî yollardan biri olup, Aktion'dan başlayarak, Megara'da nihâyet bulan yolun üzerine tesâdüf ettirilmek suretiyle, ayrı bir husûsiyet kazanan Navpaktos yer sarsıntılarının sıksık vukû bulduğu bir bölgede olduğundan, şehrin bu sarsıntılar (msl. 551, 1547—1588 ve 1872 zelzeleleri gibi) yüzünden, zaman-zaman çok hasar gördüğü mâlûmdur. Fakat her defasında yeniden imâr edildiğini tahmin etmek güç değildir (G. F. Hertzberg, *Histoire de la Grèce sous la domination des Romains*, Paris 1890, III, 219, not 495; *Real Encyclopädie*, ayn. mad.). Orta çağda, eski yerlerinden geçirilmek suretiyle yapılmış olan sûrlar, vaziyetini hemenhemen muhâfaza etmiş ve Venedik hâkimiyeti zamanında da, Lepanto esâslı olarak tahkim edilmiş idi. Osmanlı devrinde Venedik'in San Marco'suna her yerde (ihtimâl sûrlar ve eski binâlar üzerinde) rastlanıyordu. Bu kabartmaların birer gâlibiyet nişânesi olarak muhâfaza edildiğini söyleyenler var ise de (J. Spon, G. Wehler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie de Grèce et du Levant*, Lyon, 1678, II, 33) onu türklerin müsâmahakârlığına delîl olarak kabûl etmek daha doğrudur.

Türk fethinden sonra Lepanto'yu gören müellifler sâyesinde şehir ve civarı hakkında oldukça geniş bilgi edinmek mümkün oluyor. Pîrî Reis'in kısaca târif ettiği Lepanto mahrutu andırır bir manzara arzetmekte idi ve şehir bu mahrutun bir kısmı üzerine kurulmuş idi. Onu sûrları ile birlikte bir müsellese, hattâ ehrâma benzetenler de olmuştur (Coronelli ile Spon-Wehler'in eserlerinde Lepanto'nun birer resmi mevcuttur. Tavfsifi için ayrıca bk. Pouqueville, *Voyage en Morée*, II, 24).

Lepanto'nun Osmanlı devrindeki durumuna dâir en geniş mâlûmatı Evliyâ Çelebî'de buluyoruz. Türk seyyahı, kalenin metânetini öğdükten sonra, sûrların cem'an 4.500 adım tuttuğunu, kara tarafındakilerin yalın kat olmasına mukabil, kale cihetindekilerin 10 arşın genişliğinde bulunduğunu söyler. Evliyâ Çelebî'ye göre, sûrun dışındaki hendek, taşlık yerlerden geçtiği için, derin olmayıp, geniştir. Fakat iç kalenin havâlesi (yâni dışarıda ona hâkim dağ) mevcut olduğundan, bu tarafta hendek „gayyâ misâl" 'dir. Sûrların dirsekleri ve 77 burcu çok sağlam yapılmıştır. Batı kısmındaki duvarların eğri-büğrü olarak gösterildiğine bakılır ise, diğer kısımların, zeminin vaziyetinden mütevellit bir intizamda olduğu anlaşılır (Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, 1928, VIII, 613). İç sûrlar ile ayrı-ayrı kısımlara bölünen Lepanto, denizden bakılınca, düz bir sırt üstüne binâ edilmiş gibi göründüğü hâlde, her sûr arkasında bir küçük vâdi bulunmakta idi (Spon-Wehler, II, 32). Lepanto'nun biri diğerine hâkim olarak yapılmış üç kalesinden birincisine Peritorio, ikincisine Uramasio ve üçüncüsüne ise, Neo-Castron denilirdi; bk. J. v. Hammer, frns.

trc., IV, 57). Evliyâ Çelebî, dâhilî bölmeleri anlatırken, iç hisardan aşağı tâ yalı kapısına gelince, 6 kat hisar duvarı geçmek gerektiğini ve bu mesâfenin 1.000 adım tuttuğunu, netice itibârı ile, şehrin 7 kat bölme hisar olduğunu söylüyor. Seyyah Lepanto'nun sûr kapıları hakkında mâlûmat vermiş ve 5 kapıdan ikisinin batıya baktığını, birinin aşağı, diğerinin orta hisarda bulunduğunu, nihâyet Salina (Salone) kapısı dahi denilen bir kapıyı iskele kapısı olarak kabûl etmiştir.

Lepanto'nun önü insan eseri olup, medhali zincir ile kapatabilen ve Pîrî Reis (*Kitāb-ı baḥrīya*, 313)'in îfâdesine göre, kalenin içine alınmış bulunan sığ, küçücük bir limanı (Pouqueville, *Voyage en Morée*, II, 24'te limanın at nalı şeklinde ve 20 ayak çevresinde olduğu kayıtlıdır, bk. bir de Coronelli, *ayn. esr.*, s. 23) var idi ki, buraya ancak ufak gemiler (msl. ığrıp kayıkları ve fırkateler girebilir, kadırgalar dışarıdaki büyük liman içinde, barça kalyonları limana karşı körfez denizinde yatardı. Evliyâ Çelebî'nin târifine ve zamanına âit resimlere göre, limanın etrafı alçak enli ve müteaddit burclu bir sûr ile çevrilmiş idi. Esâsen derin olmayan bu liman, sular çekildiği vakit büsbütün sığlaştığından, böyle zamanlarda gemiler dışarı çıkamazdı. Meşhûr denizcilerden, İnebahtı sancak beyi Durak Bey zamanında liman dâimâ temiz tutulur ve fırkatelerin girip-çıkması mümkün olurdu. Fakat İnebahtı, git-gide bakımsız kalmış, limana yalnız kayık nev'inden vâsıtalardan başkası giremez olmuş idi.

Evliyâ Çelebî Lepanto'da 8 câmi bulunduğunu söyler (Spon-Wehler, *ayn. esr.*, II, 34'te câmi sayısı 6—7; Coronelli ise, s. 230'da 7 olarak gösterir). Bu câmilerin başlıcaları eski hisarda Bayezid II.'in te'sis ettiği bir minâreli Fethiye câmii, aslen Mehmed Efendi tekkesi câmii iken, konağının yanında bulunduğu ve kendi tarafından tâmir edildiği için, onun ismini alan Durak Bey câmii, büyük kapı ve Pigadiye câmileri, orta hisarda Mehmed Efendi câmii, cebehâneye bitişik Bayezid Velî ve büyük kapı dışında Ömer Efendi câmileri idi. Safer ve rebiülevvel 1114 tarihli iki vesikadan anlaşıldığı üzere, sadrâzam Amca-zâde Hüseyin Paşa da yukarı kalede bir câmi yaptırmış, Karlı ili ve İnebahtı sancağındaki hâs-ı hümâyundan ifrâz olunarak, kendisine temlik edilen kariyeleri bu câmiye vakfetmiş idi (Başvekâlet arşivi K. Kepeci tasnifi, 3319). Evliyâ Çelebî, Lepanto'da „içlerinde câmi olmağa müstait" Parmaksız Hacı ve Ebussu'ûd Efendi hayrâtı 11 mescid saymış, tekkelerinin adedini 6 olarak göstermiş, bunlardan dördünün ismini vermiştir. Lepanto'da 3 medrese ile müteaddit (sayıları kayıtlı değil) sıbyan mektebi bulunduğunu ve şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi'nin bu kaleye ehemmiyet vererek, orada zengin vakıflı bir mektep te'sis ettiğini görüyoruz (*Seyahatnâme*, VIII, 614). Seyyahımız Lepanto'da 3 hamam, 2 han, 200 dükkân kaydeder ve kalenin içinde ve dışında, taştan yapılmış, kiremit ile örtülmüş, körfeze bakan çoğu eskiden kalma 2.000 evin, sed-sed ve fevkalâde hoş bir manzara teşkil ettiğini, sokakların temiz, taş döşeli ve yokuş olduğunu söyler. Suyu bol bir bölge olan Lepanto havâlisinde 245 kaynak ve şehrin içinde 45 çeşme bulunduğunu, ancak yukarı kalede su olmadığını ilâve eder (*Seyahatnâme*, s. 315; bilhassa şark tarafında pınarların çok olduğuna dâir bk. Coronelli, *göst. yer.* ve *Realencyclopädie*).

İnebahtı, türk fethinden itibâren, 2 asra yakın bir zaman, Osmanlı idâresindeki en parlak devrini geçirmiştir, denilebilir. Mühim bir askerî faâliyetin göze çarptığı bu kalenin önüne yabancı gemilerin gelmesi yasaktı. Bunlar Patras'ta dururlar ve boğazdan yalnız kayıklarını geçirirlerdi. Boğazdan çıkan ihrâcât eşyâsından (deri, zeytinyağı, tütün, buğday, pirinç ve arpa) gümrük emini yüzde 3 gümrük resmi alır ve buna karşılık da hukûmete senede 6.000 kuruş öderdi (Spon-Wehler, II, 37; Coronelli, s. 229) İnebahtı'daki te'sisler dikkate alınacak olursa, orada hiç değilse eski çağlardaki kadar (tahminen 5.000), belki daha fazla insanın yaşadığına hükmolunabilir (Evliyâ Çelebî, hâne adedini 3.000 göstermiş ve halkın türkçe, rumca ve arnavutça bildiğini kaydetmiştir. İnebahtı'da dericilik sanâyiinin başta geldiği, civarda mükemmel bir dabbakhâne bulunduğu, şarap istihsâlinin de ileride olduğu hakkında bk. Spon-Wehler, II, 35 v.d.; Coronelli, s. 231; Evliyâ Çelebî, VIII, 614 v.dd.).

Şehrin yakınları, anlaşıldığına göre, bir zamanlar pek ferah yerlerdi. Salina kapısından çıkınca, deniz kenarında bir ağaçlık mesire var idi ki, şehrin bütün suları buradan gelir ve bu sular aynı zamanda değirmenlerin ve bâzı imâlâthânelerin çalışmasını te'min ederdi. İnebahtı'nın, vaktiyle, havuzlar, köşkler, maksûreler ile bir kat daha güzelleşmiş olan „bu su başı ârâmgâhı" Evliyâ Çelebî'nin gördüğü zaman harap bir hâlde idi. Mâmafih kalenin civarı, bağları, dut, limon, portakal ve zeytin ağaçları, çamları ve servileri ile yine de güzel idi (Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, VIII, 616; Coronelli, *göst. yer.*; Spon-Wehler, II, 34). Osmanlı hâkimiyetinin muahhar devirlerine doğru, Lepanto, Venedik harpleri ve Rum isyânları gibi

çeşitli sebepler yüzünden, bakımsız kaldı. Kaleyi bu devirlerde görenler, onu sûrları yer-yer harâp olmuş, evleri yıkılmış gösterirler. Hattâ İnebahtı paşasının birinci sûr içinde denize yakın bir yerdeki sarayını bile virâne hâlinde tavsif ederler (Pouqueville, *Voyage en Morée*, II, 24 v.d.). Son hâdiselerin büyük tahribâta uğrattığı Lepanto, Yunan devletinin ilk zamanların da kendini toplayamamış, uzun müddet bakımsızlıktan dökülen ıssız bir harâbe hâlinde kalmış idi. XIX. asır ortalarına doğru buraya Suli ahâlisinin (Sulyotlar) bir kısmı yerleştirilmiş idi ve bunların adedi 916 kadardı (Dora d'Istria, *Excursions en Roumelie et en Morée*, Paris, 1863, I, 253; G. B. Depping, *La Grèce ou description topographique de la Livadie de la Morée et de l'Archipel*, Paris, 1823, I, 242 v.d.). Geçen asrın ortalarında bir müellif, câmilerinin, saray ve bahçe harâbelerinin eski ihtişâmını hatırlattığı Lepanto'da bir kaç eski yapı ile bir hastahâneden başka bir şey bulunmadığını, şehrin ihtiyar ve mâlûl askerlerin inzivâgâhı olduğunu söylüyor (Eugène, Yemeniz, *Voyage dans le royaume de la Grèce*, Paris, 1854, s. 383).

Lepanto, Patras körfezini Riyon (Rhion) boğazı (buna türk kaynaklarında Kasteller boğazı denildiğine dâir bk. Kâtib Çelebî, *Zeyl-i Cihannümâ*, Hâlet Efendi kütüp., TY. 640, 116b) vâsıtası ile, Korint körfezine bağlanır. Boğazın 1.800 m. kadar inen en dar yerinde iki burun vardır ki, bunlardan Mora'da olana Riyon, asıl Yunanistan'da bulunana da Antiriyon (Antirrhion) denilirdi. Bayezid II., İnebahtı fethini müteâkip, körfezin ehemmiyetini göz önünde tutarak, bu mevki'i hakikî bir deniz üssü hâline getirmek için, mezkûr boğazı esâslı bir surette tahkim ettirmeğe karar verdi ve her iki burun üzerine birer kale inşâ ettirdi ki, bunlardan Riyon'dakini Rumeli askeri, diğerini Anadolu askeri yapmış, inşaât 18 gün sürmüştür (Pîrî Reis, *ayn. esr.*, s. 313; Hoca Sa'deddin, *Tāc al-tavārīḫ*, İstanbul, 1280, II, 94). Daha sonra Kanûnî Sultan Süleyman, Korfu seferi esnâsında, Mora kastelini genişletmiş ve topçu kuvvetini arttırmak suretiyle, tahkim ettirmiştir. Kale kumsalda dört köşe, 18 dirsekli bir binâ idi. Arâzinin vaziyeti tırpan şeklinde olduğundan, rumların Drepanon dedikleri Riyon burnunda inşâ edilen kale, Mora Kasteli (Kasteli Moreas) karşısındaki de Rumeli Kasteli (Kasteli Rumelias) diye şöhret bulmuştur. Küçük Dardaneller adı ile de anılan ve boğazı top ateşi altında tutacak bir durumda olan bu kaleleri uzun-uzadıya tasvir eden Evliyâ Çelebî „bu iki adet Kastel kalelerinin mâbeyninden, kuş bile uçamaz" diyor (*Seyahatnâme*, VIII, 617 v. dd. Kara tarafları hendek ile çevrili bulunan bu kalelerin tasviri hakkında ayrıca bk. Felix de Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire ottoman*, Paris, 1829, I, 66). 1571 deniz muhârebesinde müttefik donanma Osmanlı Donanmasını mağlup ettikten sonra, boğazı zorlamak cesâretini gösterememiş ve boğazın geçilmesine imkâm olmadığına dâir şöhreti XIX. asrın başlarında bile devam etmiştir. Rum fetreti esnâsında müteaddit defalar bu medhal zorlandığı hâlde, güçlükle başarı elde edilebilmiş, 12 temmûz 1828'de bir fransız korveti, her iki kalenin ateşi altında boğazdan geçip, Korint körfezine girmiş idi (Jurien de la Gravière, *La station du Levant*, Paris, 1870, II, 86, not 1, 274); aş. bk.

Tarih. Lepanto (Navpaktos)'nun ne zaman kurulduğu hakkında kat'î bir şey söylemek mümkün değildir. Bu şehrin Dorlar tarafından te'sis edildiği rivâyeti hakikatten uzak olmakla berâber, onların Peloponnes'e bu havâliden göç ettikleri anlaşılıyor. Uzun müddet Etolya (Aitolia)lıların hâkimiyeti altında kalmış olan Navpaktos civarı ticâret yollarının emniyetini sağlamak için, daha VIII. (m. ö.) asırda Korintliler tarafından tahkim edilmiş idi. Mâmafih korintlilerin boğazı ele geçirdikleri tarihi kat'î olarak tesbit mümkün değildir. Bu, ihtimâl, onların garp ile ticâretlerini inkişâf ettirdikleri tarihlerde, VII. asrın başlarında, vukû bulmuş olmalıdır. Daha sonra, aynı asrın ortalarına doğru, bu sâhanın her iki tarafında Lokrisliler büyük Lokroi kolonisini kurdular. Nihâyet atinalılar bir ihtimâle göre, 457'de Navpaktos'u Lokrislilerden aldılar ve sonra Messenyalılara verdiler. Peloponnes harpleri esnâsında Navpaktos messenyalıları atinalıların müttefiki idi. 429 yazında Isparta'nın Navpaktos'u ansızın ele geçirmek için bir ordu sevketmesi üzerine, atinalılar Formiyon (Phormion) kumandasında 20 gemiden mürekkep bir filo gönderdiler. Bu donanma ıspartalıların Knemos tarafından idâre edilen 47 gemilik donanmasını Navpaktos boğazı yakınında mağlûp etti. Ispartalılar, takviye ettikleri donanmaları ile boğaza girip, bir hafta kadar sonra hücûma geçerek, atinalıları Navpaktos'a doğru ric'ate mecbûr ettiler ise de, atinalıların süratli bir dönüş hareketi neticesinde ikinci bir mağlûbiyete uğradılar (G. Glotz, *Histoire grecque*, Paris, 1929, II, 363 v. dd.). 426 sonbaharında Ispartalılar bir ordu gönderip, Navpaktos ile iş-birliği yapan şehirleri zaptettikleri gibi, etolyalılar ile birleşerek, Navpaktos'u tazyika başladılar. Müdâfileri pek az olan şehri, Akarnanyalıların yardımı sâyesinde, atinalı kumandan Demostenes başarı

ile müdâfaa etti ve Navpaktos Atina donanmasının üssü olarak kaldı (bk. Thukidides, III, 107, 114; Diodor, XII, 6). Peloponnes harpleri bittikten sonra ıspartalılar tarafından Messenyalılardan alınıp, Lokrislilere verilen şehir, bir müddet etolyalılar, ahayalılar ve lokrisliler eline geçmiş, nihâyet Makedonya kıralı Filip II. (Philippos) tarafından ahayalılara teslim edilmiş (m.ö. 339), Ahaya ve Etolya ittihâdları arasında sık-sık vukû bulan çarpışmalarda, şehrin civarı çok tahribât görmüştür. Romalılar ile harp hâlinde bulunan Hannibal Trasimenes mağlûbiyete uğradığı zaman, Navpaktoslu Agelaos yunanlıları sulhe teşvik etmiş ve Yunanistan harplerine son verecek müsâleha Navpaktos'ta yapılmıştır (m. ö. 217). (Ettore Pais-Jean Bayet, *Histoire Romaine*, Paris, 1926, I, 329 v. dd.; Hertzberg, I, 21; A. M. Mansel, *Ege ve yunan tarihi*, Ankara, 1947, s. 448). Daha sonra kartacalılara gâlip gelen romalılar Yunanistan işlerine karışarak, etolyalıları Filip V. aleyhine karşı harekete getirdikleri sırada, Etolya ittihâdının bir ictimâ mahalli olan Navpaktos'un Roma kuvvetleri için âdetâ bir üs hâlini aldığı görülür. Fakat kendilerine karşı mukavemete kalkışınca romalılar bu şehri muhâsara ettiler. Şehir muhâsaradan Flaminus'un müdâhalesi sâyesinde kurtuldu ise de, Etolya 189 (m.ö.)'da yeni bir taarruz karşısında romalıların hâkimiyetini kabûle mecbûr oldu ve Etolya ittihâdı garbî Lokris bölgesi ile Sperhiyos (Spercheios) vâdisinin yukarı kısımlarına münhasır kaldı ve dâhilî karışıklıklara sahne oldu. Navpaktos'un imparatorluk devrine kadar bir Etolya şehri olarak kalmış olması muhtemeldir. Pompeius ile mücâdelesi esnâsında Julius Caesar'ın 40 (m. ö.) senesinde Adriyatik'i geçip, Balkan yarım-adasına çıktığı zaman, Etolya'ya bir kuvvet gönderdiği ve Etolyalılar tarafından sevinçle karşılanan bu kuvvetin Navpaktos'u ele geçirdiği bilinir (G.-F. Hertzberg, *Histoire de la Grèce sous la domination des Romains*, Paris, 1887, I, 401 v.d.).

Tahmine göre, 30 senesinde ve belki Actium muhârebesinin hemen akabinde Patrae'de bir Roma kolonisi te'sis edildiği zaman, Etolya ve garbî Lokris sâhilleri bu koloniye bağlanmış ve Navpaktos, ehemmiyetini muhâfaza etmekle berâber, Patrae'den idâre edilmiştir (Yunanlılar devrinde demokrasi usûlü cereyân eden Navpaktos'un idâresi ile muvazzaf me'mûrlar ve müesseseler ile Etolya ittihâdı devrindeki strateg'ler hakkında bk. *Realencyclopädie*, ayn. mad.). Daha sonraki asırlarda Navpaktos'un Ahaya eyâletine dâhil bir şehir olarak gösterildiği de olmuştur (Hertzberg, *ayn. esr.*, II, 303, n. 1).

Navpaktos şarkî Roma imparatorluğu devrinde Ahaya dâhilinde (Hertzberg, III, 396) Yunanistan'ın en mühim 10 piskoposluğundan biri idi ve V. asrın ortalarına doğru Navpaktos adı silinen 3 piskoposluktan biri olduğu halde şehir hâlâ ehemmiyetini muhâfaza ediyordu. Onun X. asırda, teşkilât bakımından, Nikopolis *thema*'sına bağlı olduğu ve IX. asırdan beri piskoposluk merkezi bulunduğu tahmin edilebilir.

1204'te dördüncü haçlı seferi Bizans imparatorluğunun parçalanması ile neticelendiği sırada Epir (Epeiros) bölgesi Komnenos ve Dukas hânedanlarının akrabâsı Mihael Angelos'un eline geçti (1205). Bu zâtın Draç'tan Korint'e kadar uzayan sâhada te'sis ettiği despotluğa Navpaktos da dâhil idi (N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine*, Bükreş, 1934, III, 102; A. A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin*, Paris, 1932, II 190 v.dd.). Siyâsî istiklâle mâlik olan Epir despotluğunun kilisesi de kendini müstakil saymış ve bu kilisenin başı, Navpaktos metropoliti meşhûr Joannis Apokavkos İznik Sinoduna katılmaktan imtinâ etmiş idi (Diehl-Oeconomos-Guilland-Grousset, *Europe Orientale de 1081 à 1453*, Paris, 1945, s. 139, 158, 166, 196). Varlıklarını korumak ve inkişâflarını te'min etmek için komşuları ile çarpışmağa mecbûr olan Epir despotlarının garp devletleri ile anlaşmak mecbûriyetini duydukları ve bu arada despot Nikephoros'un, kızı İthamar'ı Anjou sülâlesinden Napoli kıralı Charles II.'ın oğlu Philippe ile evlendirdiği ve kızına, cihaz olarak, daha başka yerler ile birlikte, Navpaktos'u da verdiği biliniyor (1294 sonu veya 1295 başı). Nikephoros'un, Thomas adında bir oğul bırakarak, ölmesi ve dul zevcesinin bu cihâzı vermekten imtinâ etmesi yüzünden, çıkan mücâdelelerden sonra, 1304'te bir uzlaşmaya varılmış mâlî ve askerî yardım mukabilinde, şehir Thomas'a bırakılmış idi (Buchon, *Recherches historiques sur la Principauté française de Morée*, Paris, 1845, I, LXXIV, 323, 412, 422; *Chronique de Morée*, nşr. Jean Lognon, Paris, 1911, § 658; Emile G. Leonard, *Les Angevins de Naples*, Paris, 1954, s. 201). Epir despotluğuna âit toprakların bir kısmı Sırp kıralı Symeon Uroş'a ve ondan da arnavutlara geçti. Teşekkül eden iki arnavut beyliğinden Argyro Castro'nun despotu Ghin Bua Spata topraklarını sür'atle genişleterek, Navpaktos'u Napoli kırallığından almağa muvaffak oldu (D. A. Zakythynos, *Le despotat grec de Morée*, Paris, 1932; A. Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque au XV^e siècle*, Paris, 1927, s. 27). Venedikliler Lepanto'yu 1407'de arnavutlardan muhârebe ile ve-

ya para mukabilinde almışlardır (Diehl-Oeconomos v.b., *ayn. esr.*, s. 581).

Lepanto gibi pek mühim bir üssün venediklilerde bırakılamayacağını düşünen Fâtih Sultan Mehmed kalenin fethine karar vermiş ve Hadım Süleyman Paşa kumandasında 30 veya 40.000 kişilik bir kuvvet göndermiş idi. Kemâl Paşa-zâde (*Tevârîh-i âl-i Osman*, defter VII, nşr. Ş. Turan, Ankara, 1954, s. 462) seferin 882 (1477)'de vukû bulduğunu kaydediyor ise de, F. Babinger (*Mahomet II. le Conquérant et son temps*, Paris, 1954, s. 434)'e göre, muhâsara mayıs 1476'da başlamıştır. Chalcondyle, Guillet, Sagredo, Pétis de la Croix, Daru ve Sismondi gibi müellifler bu vak'anın tarihinde her zaman müttefik değildirler. Kemal Paşa-zâde'nin verdiği mâlûmata nazaran, dağlık yollardan top naklinin zorluğu göz önünde tutularak, türk ordusu, top yerine onu Lepanto civarında imâl edecek bakır götürmüş ve bir taraftan sûrlar kuşatılır ve müdâfîler üzerine ok yağdırılırken, bir taraftan da top dökmeğe çalışmış, fakat bunları kullanmağa vakit kalmamıştır (Kemâl Paşa-zâde, *ayn. esr.*, s. 473). J. v. Hammer (*Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1836, III, 213), Süleyman Paşa ordusundaki toplar ile, surlarda gedik açıldığı ve bunlar kâfî derece genişletilince, türklerin hücûma geçtiğini ve püskürtüldüğünü söylüyor. Sismondi (*Histoire des républiques italiennes au Moyen-âge*, Paris, 1840, VII, 69 v.d.) sûrlar her ne kadar bakımsızlık yüzünden, harâp bir hâlde ise de, arâzinin müdâfaaya elverişli olması ve sûr gerisinde hendekler kazılmış bulunması sâyesinde, şehrin hücumlara mukavemet edebildiğini ileri sürüyor. Toplar henüz hazırlanmadan, Venedik deniz kuvvetleri baş-kumandanı Antonio Loredano, bir filo ile, Lepanto önüne gelerek, yiyecek ve mühimmât yardımında bulunduktan sonra, ateş açıp, Süleyman Paşa'nın ordugâhını alt-üst etti. Asker bu ateşe dayanamıyor ve civarda ordugâh te'sisine müsâit başka bir yer de bulunmuyordu. Vaziyetten haberdar edilen ve denize hâkim olmadan Lepanto'nun fethedilemiyeceğini anlayan Fâtih Sultan Mehmed, o sırada donanma göndermeğe de imkân göremediğinden, muhâsaranın kaldırılmasını emretti. Süleyman Paşa ise, dökülen topları „kurulup atılmadan", tahrip ettirerek, çekildi (Kemal Paşa-zâde, *ayn. esr.*, s. 465). Babinger, Venedik gemilerinden üç gün sonra, osmanlı donanmasının geldiğini ve muhâsaranın 25 temmûzda sona erdiğini kaydeder. Yukarıda isimleri geçen garp müellifleri arasında muhâsara müddetini 4 ay ve hattâ daha fazla gösterenler vardır. Lepanto başarısızlığı hiç bir suçu olmayan ve Kemal Paşa-zâde tarafından sitâyiş ile bahsedilen Süleyman Paşa'nın gözden düşmesine sebep olmuştur.

Lepanto'nun türkler tarafından fethi Bayezid II. zamanına rastlar. İtalya'daki muhtelif devletlerin Venedik cümhûriyeti ile mücâdelesinden istifâde eden osmanlı pâdişahı, bu devletlerin de teşvikı ile, Venedik sulhünü bozduktan ve muhtemel bir taarruzu önlemek üzere o havâliye vukûfu bilinen İskender Paşa'yı Bosna eyâletine getirdikten sonra, bizzat sefere çıkarak, Vardar Yenicesi'nde Rumeli beylerbeyi Mustafa Paşa'yı Lepanto muhâsarasına me'mûr etti. Anadolu beylerbeyi Sinan Paşa da, o yakanın askerlerini toplayarak, Gelibolu yolu ile, Rumeli'ye geçmiş ve osmanlı kuvvetlerinin mecmuu 63.000'i bulmuş, muhtelif büyüklükte 300 gemiden mürekkep olan donanma da (*Tuḥfat al-kibār*, İstanbul, 1329, s. 18; Spandouyn, s. 50), Kaptan Dâvud Paşa (bu zâta Dâvud Paşa-yi Sânî veya Küçük Davud Paşa denilir) idâresinde, Mora sularına sevkedilmiş idi (Kemâl Paşa-zâde, *Tevârîh-i âl-i Osman*, Emirî Efendi, TY. nr. 32, defter VIII, 79b; Sa'd al-Dīn, II, 91, Bayezid'in İstanbul'dan hareketini 20 şevvâl 904 = 31 mayıs 1499 cuma olarak kaydederler; J. v. Hammer, IV, 39'da hareket tarihini bundan bir gün sonra olarak gösterir.)

Kale kumandanı Zuano Mori, Rumeli askeri ile Lepanto sûrlarını kuşatan Mustafa Paşa'nın teslim teklifini redd ile karşıladı ve türk donanması Lepanto önüne gelmedikçe, onu veremeyeceğini bildirdi (Sa'd al-Dīn, III, 91; Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār*, s. 18). Bu sırada Antonio Grimani kumandasındaki 160 (veya 130) gemiden mürekkep Venedik donanması epeyce gecikmiş olan osmanlı donanmasının Korint körfezine doğru ilerileyişini önlemek vazifesini üstüne almış idi. Osmanlı gemileri arasında her biri 20.000 filorine mâl olmuş iki büyük sefîneden birinin serdarı Kemâl Reis ve diğerinin Barak Reis (bu isim Hammer'de, Burak, Chalcondyle ile *Kunh al-aḫbār*, basılmamış kısım, Üniversite kütüp., T.Y 5959, 48b'de Budak şeklindedir; *Kitāb-i baḥriya*'de ise, dâimâ Barak okunmak üzere harekelenmiştir) idi. Fırtınaya tutularak, güç hâlde Modon kalesi karşısına Cezîre limanına (Sapienza adası olacak) girip, orada 20 gün kalan türk donanması su ve zahîre sıkıntısı çekiyor ve sâhile çıkan asker venediklilerin taarruzuna uğrayordu (*Tuḥfat al-kibār*, 19). Bu limandan ayrılıp, Navarin'i arkada bırakan donanma, Barak adasına geldiği zaman, Venedik donanması ile karşılaştı. Pışdar kuvvetlerin kumandanı Alban Armenio, içinde venediklilerin öldürmek fırsa-

tını kolladıkları Kemal Reis sanılan Yenişehir hâkimi Kemâl Bey'in bulunduğu Barak Reis gemisini diğerlerinden ayrılmış görünce, derhâl hücûma geçti ve ona Venedik'in mâhir denizcisi Andrea Lorendano da yardıma koştu. Türk gemisi, kendisine sım-sıkı çengellenen iki Venedik gemisi ile mücâdelede mağlûp düşeceğini anlayınca, düşman gemilerini ateşledi, üç gemi bir arada yanmak suretiyle mahvoldu (umûmiyet itibârı ile düşman gemilerini Barak Reis'in ateşlediği kabûl olunuyor; fakat Kemâl Paşa-zâde, *ayn. esr.*, 83 a, Barak Reis'in bir gülle isâbeti ile şehit düştüğü ve askerleri tarafından Venedik gemilerinden birinin kumbara endahtı ile tutuşturulduğu kayıtlıdır). Bu muhârebede Barak Reis, Kemal Bey ve meşhûr denizcilerden Kara Hasan dâhil, 500 türk askeri şehit düşmüş, 700 kişi kurtarılmış, Venedik gemilerindekilerin hepsi öldüğü gibi, muâvenete gelen bir büyük gemi de türkler tarafından ıgtinâm edilmiştir. Muhârebenin Kâtib Çelebî (*Tuḥfat al-kibār*, s. 19)'ye göre, 5 muharrem 905 (12 temmûz 1499) olan tarihi Hammer'de 28 temmûzdur. Deniz muhârebesinin önünde cereyân ettiği adanın Sapienza olduğu ve ona Barak adası denildiği söylenir ise de (J. v. Hammer, *ayn. esr.*, IV, 56), Lepanto fethinde hazır bulunan ve esâslı bir kaynak teşkil eden Pîrî Reis, muhârebenin Prodane adası önünde cereyân ettiğini ve meşhûr denizcinin barçası burada yandığından dolayı, ona Barak adası denildiğini haber vermektedir (*Kitāb-ı baḥrîye*, s. 312, harita, ayrıca bk. Evliya Çelebî, VIII, 309). Bu sırada Lepanto civarındaki Çatalca ovasına gelerek, hâdiseyi öğrenen Bayezid, 2.000 yeniçeri ile takviye ettiği Anadolu sipâhîlerini, Hersek-zâde Ahmed Paşa kumandasında, Mora'ya gönderdi. Hersek-zâde'nin Hulumiç (Gumenitza)'te iltihâk ettiği donanma Lepanto boğazına yaklaşmış idi. Boğazın medhalini kapamak üzere yaptığı hareketlerde başarı elde edemiyen Grimani, Korfu'ya çekilmiş ve 22 gemilik fransız yardımına rağmen, yeni bir teşebbüste bulunmağa cesâret edemediğinden, Lepanto yolu türk donanmasına açılmış idi (me'hazlarda bazan farklı olarak nakledilen bu hâdiseler için bk. *Tuḥfat al-kibār, göst. yer.*; Âşık Paşa-zâde, *Tevârîh-i âl-i Osman*, İstanbul, 1332, s. 251; Sa'd al-Dīn II, 62 v. dd.; Hammer, *ayn. esr.*, IV, 55 v. dd.).

Osmanlı donanması, Lepanto önüne gelirken pâdişah, Sinan Paşa'nın ricâsını kabûl ederek, Anadolu askerinin de hisarın önüne inmesine müsâade etti. Muhâsaranın kat'î bir mâhiyet aldığı bu günlerde müdâfilerin çıkış hareketi neticesiz kaldı. Kale kumandanı da Venedik donanmasının yardımından ümidi kestiği cihetle Lepanto'yu türklere teslim eyledi (çarşamba 21 muharrem 905 = 28 ağustos 1499; bu fethe düşürülen tarih مفتاح الامن ibâresidir.

Teslim şartlarına tamâmiyle riâyet ederek, müdâfilerin silâhlarını bırakıp çıkmasına müsâade gösteren ve Lepanto'da mahpus bir kaç yüz müslüman esirini kurtaran türk askeri cuma namazını kılmak üzere câmide bulunduğu esnâda, iç kaledeki venediklilerin baskınına uğramış, fakat bu baskın, dışarıdaki hisar erlerinin de yardımı ile, bertaraf edilerek, Lepanto fethi tamamlanmıştır (30 ağustos). Bu mühim mevkiin Osmanlı devletine ilhâkı Hersek-zâde Ahmed Paşa ile Venedik murahhası Zeccaria de' Freschi arasında akdedilen muâhede iledir (14 kânun I. 1502).

Fethi müteâkip, gerek kalede ve gerek civarında (yk. bk.), gereken tahkimât yapıldıktan sonra, Lepanto'nun XVI. asır başında bir sancak beyliği hâline konularak, Kapudan Paşa eyâleti dahi denilen Cezâyir (veya Cezâyir-i Bahr-i Sefîd) eyâletine bağlandığını (Ayn-i Ali, *Risâle*, İstanbul, 1280, s. 149) ve bu eyâlet sancakları, osmanlı devri boyunca, 13 ile 8 arasında değişmekle berâber, İnebahtı'nın dâimâ mezkûr eyâlette hâslı bir sancak olarak kaldığı görülüyor (Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, nr. 731, s. 2; *Tuḥfat al-kibār*, s. 146; İnebahtı sancağına bağlı nâhiyeler, hâslar ve zeâmetler hakkında bk. Tapu defteri, nr. 487). Kaptan-ı deryâ ile donanma seferine çıktığı ve deryâ beyleri diye anıldığını bildiğimiz bu sancak beyleri, bir kusurları görülmedikçe, ölümlerine kadar vazifelerinde bırakılır ve denizci olarak yetiştirilmiş oğulları var ise, me'mûriyetleri onlara tefviz edilirdi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*, Ankara, 1947, s. 433). Nitekim, Girid'in Hanya sularında venediklilerle bir muhârebede şehit düşen Durak Bey'in yerine İnebahtı mirlivâlığı oğluna verilmiş idi (Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, VIII, 812). Ayn-i Ali'ye göre, İnebahtı sancağının hâsları 440.000 akçe, cebelusunun sayısı 60 idi (*Tuḥfat al-kibār*: 3 yük akçe hassı, 13 zeâmet, 287 timar; Tapu defteri, nr. 731: timar adedi 297; bu hususlardaki farklı rakamlar için bk. Evliya Çelebî, *göst. yer.*). İnebahtı mirlivâları donanmaya bir gemi ile iştirâk ederler idi.

En mühim deniz üslerinden biri olmak bakımından Cezâyir'i andıran, hattâ bâzı müellifler tarafından Küçük Cezâyir diye isimlendirilerek (Pietro Garzoni, *Istoria della Republica di Venezia in tempo della Sacra Lega*, Venezia, 1705, s. 212), pek çok mag-

riblinin yerleştiği söylenilen (Coronelli, *ayn. esr.*, s. 229 ve 1571'de pek mühim bir deniz muhârebesine (aş. bk.) ismini veren İnebahtı, ikinci Viyana muhâsarasını müteâkip, Osmanlı devleti aleyhine teşekkül eden ittifaka Venedik cümhûriyetinin de girmesi ile, pek zor bir duruma düştü. Venediklilerin istilâsı esnâsında, Mora kasteli sukut etmekle İnebahtı boğazının ehemmiyeti sıfıra indi. Rumeli kasteli de taarruza dayanamayıp, türkler tarafından atılmak sûretiyle terkedilince İnebahtı'nın müdâfaası imkânsız bir hâle girdi ve 1678 yazında (ihtimâl ağustos) bu kale Francesco Morosini tarafından ele geçirildi. Harbin devam ettiği senelerde Osmanlılar tarafından Lepanto civarında bâzı hareketler yapılmış, Mora ser-askeri Koca Halil Paşa'nın 1103 (1692) sonlarında, Yanya sancak beyi Ali Paşa kumandasında sevkettiği 4.000 kişilik bir kuvvet ile kale civarı tahrip edilmiştir. 1699 Karlofça (b.bk.) muâhedesi ile, İnebahtı, tahkimatı yıkılmak şartı ile, Osmanlı devletine iâde olunmuştur (Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, II, 272 v. dd., 281, 297; Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 366 v.d.; P. Daru, *ayn. esr.*, V, 110; Garzoni, *ayn. esr.*, s. 211 v.d., 479 v. dd.; Hammer, XII, 226 v.d.; Sagredo, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Amsterdam, 1732, VII, 235 v.dd.). Rum fetreti esnâsında, isyân Yunanistan'ın muhtelif yerlerine sirâyet ettiği zaman, İnebahtı havâlisi de âsîlerin faâliyet sâhası hâline gelmiş ve bu müstahkem mevkî Mora ve Yunanistan'daki müslüman ahâlinin ilticâgâhı olmuş idi. Âsîlerin zulmünden kaçan halk, kayıklar ile, buraya geliyordu (Pouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce*, Paris, 1825, II, 316). Bu sırada tâyin olunduğu Egriboz'a gitmekte olan Sirozlu Yusuf Paşa, maiyetindeki askeri, küçük deniz vâsıtaları ile, Rumeli kastelinden Mora kasteline geçirerek, muhâsara edilmiş olan Patras'ı kurtardı (1821). Rumeli kasteli ile muhâfızı vezîr Hasan Paşa, Tepedelenli Ali Paşa üzerine gönderildiği için, mütesellim Firecikli Emin Ağa'nın idâre ettiği İnebahtı, âsîlerin tazyiki altında, tehlikeli bir duruma düştüğü zaman, bu kaleleri, zahîre yetiştirmek suretiyle kurtaran yine Yusuf Paşa oldu (Cevdet, *Tarih*, İstanbul, 1309, XI, 149 v.dd.; isyân eden İnebahtı reâyâsına rum patriği tarafından gönderilen afnâme sûreti için bk. *ayn. esr.*, XII, 240 v.d.). Navarin vak'asından (1827) sonra, Mısır vâlisinin gönderdiği kuvvetler çekilir ve kaleler birer-birer alden çıkarken, Mora kasteli şiddetli bir mukavemet göstermiş ve ancak General Schneider'in ciddî bir taarruzu neticesinde, hayli zâyiât vermek bahasına, 1 teşrin II. 1828'de sukut etmiştir (Jurien de la Gravière, *La station du Levant*, II, 274; Lûtfi Efendi, *Tarih*, İstanbul, 1291, II, 6). Rumeli kasteli üzerine harekât 1829 ilk baharına tesâdüf eder ve J. Zavellas ile Hacı-Hristos karadan, Miaulis denizden, tecâvüze geçmişlerdir. Osmanlı devletinin Rusya ile harp hâlinde bulunması ve rumların Fransa ve İngiltere'den fi'lî yardım görmesi, isyânın inkişafına sebep olmuş, Miaulis İnebahtı boğazını geçerek, 24 mart 1829'da, Rumeli kastelini ateş altına almıştır. Fransızların iştirâki ile, palikaryalar karadan hücûm ediyorlardı. Bu tazyik karşısında, türk müdâfaası kırılarak, kastel 25 mart günü âsîlerin eline geçti. Bütün civar ve etrâfı istilâya uğradığı ve her türlü yardımdan ümidini kestiği için, İnebahtı kalesi 2 mayıs 1829 günü Capo d'Istrias'a teslim oldu (*La station du Levant*, II, 280 v.dd.).

Lepanto (Epakto) şimdi Yunanistan'ın Etolya ve Akarnanya vilâyetine bağlı olup, 4.210 nüfusludur (1928).

Lepanto (İnebahtı) deniz muhârebesi (pazar 17 cemâziyelevvel 979=7 teşrin II. 1571) Osmanlı tarihinin en büyük deniz muhârebelerinden (türkçe kaynaklarda *singun* = *sıngın* donanma seferi diye isimlendirilir) biridir. Selim II. zamanında Venedik sulhu bozularak, Kıbrıs [b. bk.]'ın fethine başlandığı zaman (1570), papa Pius V. hıristiyanlık âlemini bir haçlı seferine dâvet etmiş ve bu maksat ile giriştiği faâliyetin neticesinde türklere karşı papalık, Venedik ve İspanya arasında, isteyenlerin iltihâkı mümkün olmak üzere, bir ittifak muâhedesi imzâlanmış idi (20 mayıs 1571). Bu sırada İspanya'ya muhâsım bir siyâset tâkip eden Fransa, Venedik cümhûriyetini Osmanlı devleti ile barıştırmağa çalışıyordu; Charles IX.'ın İstanbul elçisi Dax (d'Acqs) piskoposu M. de Noailles muhârebenin önlenmesini te'mine uğraştı (buna dâir vesikalar için bk. E. Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*, Paris, 1853, III, 129 v.dd.; *Correspondance de Turquie*; bk. bir de F. Braudel, *La Méditérranée et le monde méditérranéen à l'époque de Philippe II*, Paris, 1949, s. 928 v.d.) ve diğer hıristiyan devletler ise, teşkil edilecek donanmaya gemi yardımı vaadinde bulunmakla berâber, böyle bir ittifaka girmek niyetinde olmadıklarını belirttikleri halde, papanın gayreti ve Venedik'in ısrârı sefer tedârikine başlanmasına sebep oldu, teşkil edilecek kuvvetlerin başına Karl V. (Charles Quint)'ın gayr-ı meşrû oğlu Don Juan de Austria (Don Juan d'Autriche)'nın getirilmesi kararlaştırıldı. Bu sırada acele hazırlanan bir filo,

Marcantonio Colonna kumandasında, Ege denizinde boşuna bir nümâyiş hareketinde bulundu (Zeller, *Les Temps modernes*, Paris, 1953, s. 63). Diğer taraftan Osmanlı Hukûmeti de, henüz Magosa muhâsarası devam ettiği bir zamanda, venediklilerin yardımına mâni olmak düşüncesi ile, donanmayı, henüz noksanları tamam olmadan, cenkçi ve kürekçisindeki eksikliklere ehemmiyet vermeden (ʿĀlî, *Kunh al-aḫbār*, 457a'ya göre, 978 senesi „nevrûzundaki cuma günü", ihtimâl nevruzu tâkip eden cuma = 23 mart 1571), İstanbul'dan yola çıkardı. Donanmanın kumandanı yeniçeri-ağalığından bu mevkie getirilen ve denizcilik ile alâkası olmıyan Müezzin-zâde Ali Paşa (Güzelce Ali Paşa) ve kara kuvvetlerinin başında da ikinci vezîr Pertev Paşa bulunuyordu. Hareketi esnâsında muhtelif büyüklükte 300'den fazla gemiden terekküp eden ve Akdeniz'de ümerâ ve levend gemileri ile 400 parçayı bulan (ʿĀlî, *göst. yer.*; Peçevî, *Tarih*, İstanbul, 1283, I, 495) donanma, Kıbrıs'taki türk kuvvetlerine yardım ettikten sonra, Rodos'a ve oradan Eğriboz'a gitmiş ve nihâyet Girid sularında harekâta başlamış idi. O sırada Venedik donanmasının bir kısmı, Sebastiano Veniero kumandasında Korfu'da ve bir kısmı da, Marco Quirini idâresinde, Girid'de buluyordu. Venediklilerin Kıbrıs'a muhtemel bir hareketini önlemek için, serdara, Venedik donanmasını, adaları, Dalmaçya ve Arnavutluk sâhillerini vurmak üzere, sıkı tâlimât verilmiş idi (böyle bir emirnâme hakkında bk. Ahmed Refik, *Kıbrıs ve Tunus seferlerine âit resmî vesikalar, Darülfünûn edebiyat fakültesi mecmuası*, İstanbul, 1926, V, sayı 1—2; Peçevî, *ayn. esr.*, 104). Quirini, gemilerini emniyet altına aldığı için, onlara bir şey yapamayan ve Cezâyir beyler beyi Uluç Ali Paşa'nın 20 gemi iltihakı sâyesinde takviye edilmiş olan osmanlı donanması, Suda civarına asker çıkarmak ve Hanya'ya taarruz etmek gibi, hareketlerden sonra, Mora sularına gitmiş Çuha (Cerigo), Zanta ve Kefalonya adalarını vurmuş (Jurien de la Gravière, *La guerre de Chypre et la bataille de Lépante*, Paris, 1888, II, 8; Âlî, *göst. yer.*; Peçevî, *göst. yer.*). Adriyatik'te geniş bir faâliyte başlamış idi. Bu durum karşısında Veniero, Korfu'da kalmanın vahim neticeler tevlid edeceğini anlıyarak, Venedik müdâfaasını boş bırakmak tehlikesini göze alıp, 60 kadar gemisi ile Messina'ya kaçtı (23 temmuz). Türkler tam bir hareket serbestîsi içinde Dalmaçya sâhillerinde Lesina, Antivari, Ülkün (Dulcino), Sopoto v.b. kalelerini, bu faâliyeti karadan destekleyen Ahmed Paşa kuvvetlerinin yardımı ile ele geçirdiler (bk. bir de Selânikî, *Tarih*, I, 107). Uluç Ali Paşa Zara'ya kadar uzandığı gibi, Kara Hoca da Venedik körfezine doğru ilerîledi. Venedik, büyük bir dehşet içinde, şehri müdâfaa etmek üzere, eski gemileri silâhlandırmak, sâhilleri bataryalar ile tahkim etmek gibi, çârelere başvuruyor, diğer taraftan Kapudan-ı derya, Cattaro'yu muhâsara ediyordu. Raguza'da müttefiklerin İtalya'da büyük kuvvetler topladığını öğrenen Uluç Ali Paşa, osmanlı donanmasının bu kadar geniş bir faâliyet sâhasına yayılmasını tehlikeli gördü. Kapdan Paşa ise, Cattora muhâsarasını kaldırmak lüzumunu duyarak, Castel-Nuovo'ya çekildi ve 16 ağustosta oradan hareket ederek, Korfu'ya taarruz etti. Adada çok tahribat yapmakla berâber, kale müdâfilerinin çıkış hareketleri yüzünden kendi kuvvetleri de epey zâyiât verdiği için bundan da vazgeçmek zorunda kaldı. Bu sırada, Magosa'nın fethi haberi ile, hıristiyan donanmasını, nerede bulursa, vurmak emrini alan kaptan-ı derya, pek boşuna yorduğu kuvvetlerine çeki-düzen vermek üzere, Lepanto'ya gitti ve Eğriboz beyi Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey, Mora'dan cenkçi ve kürekçi toplamağa me'mûr edilerek, o gelinceye kadar da donanmanın burada yatması kararlaştırıldı. Diğer taraftan müttefikler, ağır da olsa, hazırlıklarına devam ediyor, Agostino Barbarigo, Quirini ile, Girid'deki donanmayı İtalya'ya geçirmiş bulunuyor ve Amiral Jurien de la Gravière'in fikrine göre, bidâyette ikiye ayrılmış bulunan Venedik donanmasını ayrı-ayrı yakalayıp, imhâ etmek fırsatı türkler tarafından kaçırılmış oluyordu (*ayn. esr.*, II, 24 v.d.). Cenova ve Napoli'den geçerek, 23 ağustosta Messina'ya gelen Don Juan, Cattaro muhâsarası sırasında, müttefikleri büyük bir tereddüt ve korku içinde bulmuş, ispanyol ve italyan askerlerinin şiddetli geçimsizliklerine şâhit olmuş, hattâ bir defâ kendi de Veniero'ya kızarak, dönüp gitmeğe kalkışmış idi. İleri gelenler arasında yapılan görüşmelerde âdetâ Philippe II. adına konuşan Don Luis de Requesens, donanmanın göz göre tehlikeye atılmaması gerektiğini ileri sürüyor, papanın gücenmemesi, Venedik'in yalnız bırakılmaması için, gûyâ muhârebe edilecekmiş gibi, Yunanistan sâhillerine doğru bir gösteriş hareketi ile iktifâ olunması münâsip görülüyordu (Antoine Maria Gratiani, *Histoire de la guerre de Chypre*, Paris, 1685, s. 236 v.d.). Don Juan'ın fikri ise, doğrudan-doğruya Tunus veya Kıbrıs üzerine gidilmesi idi (Braudel, *ayn. esr.*, s. 937). Bu toplanmış kuvvetlerin türkler ile kat'î çarpışmasına şiddetle taraftar olan Venedik baş *proveditor*'u Veniero, ispanyolların muhârebe etmek istemediklerini hissetmiş, bu tereddüt ve ihtilâf, müttefikler (Venedik, Papalık, İspanya ve tâbîleri, Malta ve bâzı gönüllülerden mürekkep) donanması Korfu'ya geldiği esnâda dahi devam etmiş, orada toplanan harp meclisinde Papalık kuvvetleri kumandanı Colonna'nın bütün mevsim içinde geniş harekâtı yüzünden yıpranan türk kuvvetlerinin muhârebe edecek tâkatte bulunmadığını ileri sürmesi üzerine, bir-az yatışmış (Gratiani, s. 242), Veniero'nun israrı müttefikleri harbe sürüklemiştir (Braudel, *göst. yer.*). Bu vekayi cereyân ederken, iki taraf birbirinin hakikî kuvvetini öğrenmeğe çalışmakta, türklerden Karaca Ali ve Kara Hoca ismindeki denizciler ve müttefiklerden ise, Gil d'Andrada cür'etkârâne keşif hareketlerinde bulunmakta, fakat yapılan keşiflerde iki tarafın çok defa yanıldığı anlaşılmaktadır.

Sâlih Paşa-zâde Mehmed Bey 60 kadırgası ile dönünce, Lepanto'da serdar ve kapudan-ı deryadan başka, Uluç Ali Paşa, Trablus beylerbeyi Câfer Paşa, Hayreddin Paşa-zâde Hasan Paşa gibi, büyük kumandanların, sancak beylerinin ve bütün ileri gelenlerin iştirâki ile, bir harp meclisi toplandı ve bu mecliste donanmanın yorgun ve kuvvetten düşmüş olduğunu belirten Uluç Ali Paşa, müstahkem İnebahtı boğazını geçemeyecek bir düşmana karşı çıkmağı kat'iyen doğru bulmadı. Serdar Pertev Paşa ise, donanma İnebahtı'ya gelirken, karşı tarafın hiç bir mukabelesine rastlamadan, aylarca dolaşıp, sefer mevsimi geçtikten sonra, levend gemileri ile etraf beylerinin dönüş müsâadesi istediklerini ve donanmada cenkçi ve kürekçinin yarıdan fazlasının, izinli-izinsiz, dağıldığını göz önünde tutarak, Uluç Ali Paşa'nın fikrine iştirâk etti ise de, cesur ve mütehevvir bir zat olan ve merkezden de düşman ile mutlaka muhârebe edilmesi için emir alan Müezzin-zâde „gayret-i islâm ve ırz-ı pâdişahî yok mudur, her sefîneden beşer-onar adam nâkıs olmakla ne lâzım gelür „mukabelesinde bulununca, evhamlı ve korkak diye adı çıkan bu ihtiyatkâr ve tecrübeli vezîr, başından korkup, sustu (Âlî, *ayn. esr.*, 457b; Selânikî, *ayn. esr.*, s. 105). Jurien de la Gravière, muhârebede esir düşen türklerin şahâdetine istinâd eden italyan kaynaklarına, bilhassa Girolamo Diedo'ya inanarak, Uluç Ali Paşa'nın bu mecliste muhârebeye taraftar olduğunu, aksi şâyiayı hezimetten sonra yaydığını söylüyor (*ayn. esr.*, II, 103, not 1). Hasımlarına üstünlüğünü her bakımdan isbât etmiş bir osmanlı kumandanını kötülemek temâyülünde bulunan garplı müelliflerin bu kabil iddiaları vârit olmasa gerektir. Lepanto vak'asından kurtulanlar arasında, harp meclisi müzâkerelerine vâkıf ve bildiğini yüksek makamlara duyuracak pek çok adam bulunduğu muhakkaktır. Diğer bir mesele de bir müverrihin (Hayrullah Efendi, *Tarih*, XII, 44) sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın, ikinci vezîr Pertev Paşa'nın nufûzunu kırmak için, mağlûp olacağını bildiği donanmayı muhârebeye sevk husûsunda birbiri üstüne emirler gönderdiğidir. Aynı müverrih tarafından itiraf edildiği gibi, Selim II.'in tam itimadını kazanıp, devletin bütün işlerini „uhde-i istiklâline" bıraktığı ve aleyhindeki sözlere kulak asmadığı (ayn. mll., XII, 33) bir sadrâzamın, Pertev Paşa gibi, pek de ürküntü vermeyecek bir ikinci vezîri çekemeyerek, devlete hiyânet edeceği düşünülemez. Meseleyi merkezin cephedeki kumandana vaziyeti lâyıkı ile kavramadan, müdâhalesi şeklinde vaz'etmek gerektir.

Uluç Ali Paşa, eğer muhârebe zarûrî ise, onu açık denizde kabûl etmenin doğru olacağını, zîra kara sularında cereyan eden muhârebelerde, bir gemi isâbet alınca, askerin kendini sâhile atacağını ileri sürdü; bu fikir kabûl edilmeyince, kapudânelerin düşman tarafından farkolunmaması için, gemilerden fanuslar ile bayrakların kaldırılmasını söyledi. Müezzin-zâde bunu da istihzâ ile karşılamış, artık Uluç Ali Paşa için susmaktan başka yapacak bir şey kalmamış idi. Harp meclisi, müttefikler ile muhârebeye karar verdikten sonra, donanmadaki noksan, kale cenkçileri, hisar erleri ve azapları almak suretiyle, mümkün mertebe giderilmeğe çalışıldı (Selânikî, *Tarih*, s. 105). Bu sırada Don Juan da Korfu kalesindeki askerin büyük bir kısmını almış, türk donanmasının İnebahtı'da bulunduğunu öğrendikten sonra, 30 eylûlde adadan hareket ile Hulumiç koyuna girmiş, 3 teşrîn I.'de buradan kalkarak, muhârebenin cereyân edeceği sâhaya şimâl istikametinden ilerilemeğe başlamış idi. Bu sâha yunan denizinin, Ithake, Kefalonya ve Zanta adaları ile çevrili bir girintisi idi. Sâhile yakın kayalıklardan müteşekkil Curzolari = Echinae adacıklarının yanından geçen müttefikler donanmasının maksadı Aspro-Potamos suyunun munsabında durmak idi. Diğer taraftan Müezzin-zâde Ali Paşa, osmanlı donanmasını İnebahtı boğazının iç tarafına Colydon (= Gatala) limanına getirmiş ve bir gece burada kaldıktan sonra, 17 cemâziyelevvel 979 (7 teşrîn II. 1571) pazar günü sabahın erken saatlerinde denize açılmış idi. Haçlı donanması Oxia adası ile sâhil arasından geçerken, evvelâ osmanlı do-

nanmasının keşfe çıkan iki gemisini, sonra da tamâmını gördü. İspanyol generallerinden bâzısı Don Juan'ı hıristiyan âleminin tâlihini tehlikeye sokacak bir muhârebeden vazgeçirmek istedi ise de o, bu sözleri dinlemeyerek, harp işâretini verdi. İki donanma karşılaşmak üzere bulunduğu anda yekdiğerinin kuvveti hakkında doğru bir fikre sâhip değil idi. Kara Hoca'nın keşif gemileri, müttefiklerin yalnız sağ cenah gemilerini seçebilmiş, yüksek kayalıklar diğer gemilerin görünmesine mâni olmuş idi. Don Juan'ın gönderdiği Cecco Pisano ise, türk gemilerinin hemen hepsini saymakla berâber, askerin mâneviyâtını bozmamak için, bundan yalnız Colonna'yı haberdar etmiş idi (J. de la Gravière, *ayn. esr.*, II, 145). Uluç Ali Paşa çarpışma saatinin geldiğini görünce, kapudan-ı deryaya haber gönderip, önce bir manevra yapmak, sonra düşmanı ya arkadan veya böğründen vurmak teklifinde bulundu, fakat kapudan-ı derya bu defa da inat etti ve „pâdişahın donanmasına kaçtı namın komazam" diyerek (*Tuḥfat al-kibār*, 93), donanmayı şimâlden cenûba ve Yunanistan sâhillerine muvâzî, Skropha burnuna (muhârebeden sonra buna, türkler tarafından Kanlı-Burun adı verilmiştir) amut bir nizâma koydu. Müttefikler de Curzolari boğazından çıkarak, türk donanmasının karşısında yer aldılar.

Kaynaklarda iki tarafın bu muhârebeye soktukları gemi ve askerin mıkdarı hakkında verilen mâlûmat birbirini tutmamakla berâber, bu husûsta hakikate yakın bir fikir edinmek mümkün oluyor. Osmanlı donanması, hiç şüphesiz, sefer bidâyetindeki adedini muhâfaza etmemiş, İstanbul'dan hareketle İnebahtı'ya geliş arasındaki aylar zarfında hayli tahavvüller geçirmiştir. Binâenaleyh, gerek yerli, gerek yabancı kaynakların verdiği gemi sayısı üzerinde biraz durmak gerekir. Müttefiklerin aldığı osmanlı esirlerinin ifâdesine dayandığını bildiğimiz eski müellifler ile (bk. J. de la Gravière, II, 107 v.d.; bk. bir de Gratiani, s. 254) bizzat muhârebeye iştirâk eden Chevalier de Romegas (Daru, *ayn. esr.*, IV, 135, not 1 ve Charrière, III, 189)'ın verdiği rakamlarda dikkati çekecek farklar vardır. Hammer (*ayn. esr.*, VI, 423), faydalandığı kaynaklara uyarak, türk donanmasını 240 kadırga, 40 kalita, 20 küçük gemiden mürekkep, 300 parça göstermiş ise de, *Tuḥfat al-kibār*'ın bâzı yazmalarında gemi (Üniversite kütüp., TY. 6091, 40b; 2625, 61a; Müteferrika tab. 43a), bâzı yazmalarında ise, kadırga (Üniversite kütüp., 6118, 82b) ismi ile kaydedilen türk sefînelerinin sayısı 180'dir. Amiral J. de la Gravière bunu 275 olarak kabûl etmekle berâber, ona göre, muhârebede faâl rol oynayan kadırgalar 208'den ibârettir. Bu husûsta gerçi daha bir çok tahminler mevcut ise de, F. Braudel (*ayn. esr.*, s. 938)'in 230 adedini doğru bulduğunu kayd ile muhtelif tahminlerdeki farkın bir az da küçük gemileri donanmaya idhâl edip-etmemekten ileri geldiğini söyleyelim. Osmanlı donanmasındaki cenkçi askerin mıkdarı hakkında serdedilen mübâlegalı rivâyetler üzerinde durmayarak (msl. bk. P.-A. Farochon, *Chypre et Lépante*, Paris, s. 252'de 85.000), bu kuvvetin kürekçiler müstesnâ, 2.500'ü yeniçeri olmak üzere, 25.000 kişiden ibâret bulunduğu söyleniyor (J. de la Gravière, II, 107). Bu ihtilâf haçlı kuvvetleri hakkında da mevcuttur. İtalya'dan gelirken pek çok gemi ihtivâ ettiği bilinen müttefikler donanmasının 208 (Gratiani'de 243, Romegas'ta 271 veya 285, Kâtib Çelebî'de 231), kadırga ve 6 büyük mavna (galeazza) ile muhârebeye girdiği garp müelliflerinin ekseriyeti tarafından kabûl olunmuştur. Gratiani, mıkdarını pek çok tahmin ettiği küçük gemileri, askerin muhârebeden kaçması ihtimâlini bertaraf etmek üzere, geride bırakılmış gösteriyor (*ayn. esr.*, s. 256). Haçlıların, italyanlar, ispanyollar ve almanlardan mürekkep, muhârip kuvveti, zikrettiğimiz müelliflerde, 29.000, 37.00 ve 46.000 gibi, epey farklı rakamlar ile, ifâde edilmektedir. Şurasını hemen söylemek lâzımdır ki, burada sayı değil, donanmaların harp tâkati bahis mevzuudur ve bütün bir mevsim yorucu ve yıpratıcı muhârebeler veren ve vesâiti noksan olan türkler tâze ve techizâtı mükemmel bir kuvvet ile karşılaşmakta idiler. Donanmay-ı hümâyûnun merkez kesimini kapudan-ı derya Müezzin-zâde Ali Paşa ve serdar Pertev Paşa, sağ cenâhı İskenderiye beyi Mehmed Bey (bu zâta garp kaynaklarında cenup rüzgârı mânasına Scirocco lekabı verilir; Pirî Reis'te hemen aynı mânaya gelen şuluk tâbiri vardır ki, Mehmed Bey türk menbâlarında bu lekap ile anılmaktadır), sol cenâhı Cezâyir beylerbeyi Uluç Ali Paşa idâre etmekte, geride küçük bir ihtiyat filosu bulunmakta idi. Muhârebe nizâmları türklerinkine benzeyen müttefiklerde en ziyâde takviye edilmiş kısım bizzat Don Juan'ın idâresindeki merkez idi. Papalık kumandanı Colonna, Venedik kumandanı Veniero'dan başka, daha bir çokları burada bulunuyor, sağ cenahlarına zamanının en mâhir âmirali diye şöhret alan cenovalı Gian-Andrea Doria (Barbaros tarafından mağlûp edilen meşhûr Andrea Doria'nın yeğenidir), sol cenahlarına venedikli Agostino Barbarigo ile birlikte Marco Quirini kumanda ediyordu. İspanyol kumandanı Santa-Cruz markisinin emri altında olup, o sırada henüz Curzolari boğazından geçmekte bulunan ihtiyat filosu merkezin gerisinde yer alacak idi. Müttefiklerin yüzen kaleler hâlinde hazırladıkları, 30'ar top ile mücehhez *galeazza*'lar donanmanın önünde ileriliyordu. Muhârebe hattının boyu tahminen 4 mil bir uzunlukta idi. Sabahleyin müsâit esen rüzgâr 11'de durduğundan, türk donanması kürek kullanarak ilerilemeğe başladı (iki tarafın merkez ve cenahlarında kaçar gemi bulunduğu ve bunların kimler tarafından idâre edildiği hakkında bk. J. de la Gravière, *ayn. esr.*, II) ve mavnalar top ateşi ile bir az sarsılmakla berâber, yürüyüşe devam etti. Osmanlı sağ cenâhı, hıristiyan donanmasının sol müntehâsı ile kara arasından bir türk çevirme hareketine mâni olmak vazifesini üstüne alan hıristiyan sağ cenâhına taarruz etti. Hattâ bidâyette bâzı küçük türk gemileri sâhil boyunca düşmanın gerisini çevirmeğe muvaffak olmuş ve onlar için ciddî bir tehlike belirmiş idi. Vaziyeti kurtarmak üzere, bütün gayreti ile çalışan Barbarigo ölüm derecesinde yaralanıp, gemisi türklerin eline geçerken yardıma koşanlar sâyesinde muhârebenin tâlihi pek ağır zâyiât bahasına müttefiklerden tarafa döndü ve Şuluk Mehmed Bey şehit oldu. Deniz muhârebelerine alışık olmayan türk kara askerleri canlarına düşerek, yakındaki sâhili tutmak üzere denize atlıyor, kimi boğulmak veya ateşe tutulmak suretiyle telef oluyor, kurtulanlar ise, müttefiklerin karaya çıkardıkları kuvvetler tarafından yakalanıp, fecî bir şekilde öldürülüyordu (J. de la Gravière, II, 218 v.d.; osmanlı askerinin karaya döküldüğü Anatoloka civarındaki sâha için bk. Peçevî, *ayn. esr.*, I, 497). Bu cenahta temâsa başlarken, muhârebenin, merkez kesimine de yayıldığı, Müezzinzâde Ali Paşa'nın doğrudan-doğruya Don Juan'ın kadırgasına rampa ettiği, aynı zamanda Pertev Paşa'nın gemisi ile Veniero arasında çarpışma başladığı görüldü. Kaptan Paşa baştardasını iki defa istilâ ettikleri hâlde püskürtülen ispanyollar fenâ bir vaziyete düşmüş iken, Eğriboz beyi Mehmed Bey'in gemisine gâlip gelen Colonna'nın yardıma yetişmesi türk baştardasını iki taraftan tazyika mârûz bıraktı. Müttefik askerlerinin zırhlı olması ve türklerin ok silâhlarına karşı arkebüzün çok bozulması yüzünden, baştarda tekrar istilâya uğradı ve Müezzin-zâde Ali Paşa, geminin dümen yekesinin bulunduğu yere kadar çekilerek, çarpışa-çarpışa şehit düşerken (bu şehâdet hakkındaki muhtelif rivâyetler için bk. J. de la Gravière, II, 181), diğer taraftan Pertev Paşa gemisi de mağlûp olmuş ve yaralı olarak atladığı denizden Hasan Paşa-zâde Mahmud Bey tarafından kurtarılmış idi. Kapudan-ı derya ile serdarın uğradıkları bu âkıbetten sonra, sağ cenah ile merkezde türk gemilerinin şiddetli mukavemetine (Kara Yusuf bu çarpışmada dillere destan olmuştur) rağmen, müttefikler, pek ağır telefât vermek şartı ile, vaziyete hâkim oldular.

Karşılaşmanın daha ilk ânından itibâren Doria mütemâdiyen açılarak, esâs donanmadan uzaklaşıyordu (onun bu hareketi Lepanto muhârebesinin bir meselesi hâlinde dâimâ bir münâkaşa mevzuu olmuştur; J. de la Gravière, II, 198 v.dd.). Karşısında onun hareketlerini tâkip eden Uluç Ali Paşa, müttefiklerin merkezi ile sağ cenahları arasında kâfî bir gedik açıldığını görür-görmez, derhâl bir dönüş hareketi yaparak bu gedikten taarruza geçti, bir malta kapudânesi, bir papalık, bir Savua, iki Venedik gemisi, türk kadırgaları tarafından kuşatıldı ve bir kaçı söndürüldü. Gediği kapatmağa koşan Don Juan de Cardona'nın gemisinde 500 kişiden ancak 50'si kurtulabilmiş, müttefik baş-kumandanı, muhârebenin kazanıldığını zannederken, bu tehlikeli vaziyeti görünce şaşırmış idi. Kendisi ile Santa-Cruz markisi ve onları tâkiben diğer gemiler Uluç Ali Paşa'dan tarafa yöneldiler. Uluç Ali Paşa başa çıkamayacağı kadar çok gemi ile harbi kabûl etmedi; mahâretli manevralar yaparak, tahminen 30 gemi ile düşman donanmasından kurtulmağa muvaffak oldu. Arkasında suların enkaz hâlinde sürüklediği tahrip edilmiş 12 düşman gemisi ile mağlûp bir donanmanın bütün husûsiyetlerini gösteren muhârebe sâhasını bırakarak, Ayamavra adası istikametine yol aldı; bulduğu daha başka gemiler ile birlikte, İnebahtı'ya çekildi. Öğleye doğru başlayan muhârebe güneş batarken sona ermiş idi. Kâtib Çelebî, Âlî, Daru, Hammer, Hauser, Vertot (*Histoire des Chevaliers de Saint Jean de Jerusalem*, Paris, 1737, V, 142 v.d.) J. de la Gravière gibi müelliflerde türklerin gemi kaybı; 15,30, 40 ve 44 karaya oturmuş, batmış ve yahut yanmış; 60, 90, 117, 130, 140, hattâ 190 müttefikler eline geçmiş olarak, gösterilir (silâh zâyiâtı için bk. Hammer, *ayn. esr.*, VI, 428; Hauser, *ayn. esr.*, 90); Türk şehitleri, Müezzinzâde Ali Paşa, Şuluk Mehmed Bey, tersâne emini Mustafa Bey; İnebahtı beyi Firdevs Bey ile 10 sancak beyi dâhil 20—30.000 askerdir. J. de la Gravière, o devrin garp müellifleri, Paruta, Sereno, Diedo, Rosell, Caracciolo gibi müelliflerin bu meselelere dâir rivâyetlerini toplamış ve bir çok isim vermiştir (*ayn. esr.*, II, 218 v.dd.). Daru (*ayn. esr.*, IV, 133)'ya göre türk zâyiâtı fazla olmakla berâber, bir

deniz muhârebesi için 30.000 şehit de mübâlegalıdır. Peçevî (*ayn. esr.*, I, 498) yaptığı hesap neticesinde telefâtı 20 bin olarak tahmin etmektedir. Braudel (*ayn. esr.*, 939)'in 3.000 dediği esirler (bunların arasında Câfer Paşa da vardır) hakkında eski kaynaklardan çıkarılmış mâlûmatı yine J. de la Gravière vermektedir. Müezzin-zâde'nin esir düşen oğulları 18 yaşındaki Ahmed Bey ile 13 yaşındaki Mehmed Bey, hıristiyan edilmek için, papaya verilmek üzere, Don Juan tarafından alıkonmuş, fakat Ahmed Bey Napoli'de kahrından ölmüştür. Selânikî (*ayn. esr.*, s. 108) her ikisinin fidye mukabilinde kurtarılmasına dâir ferman çıktığını kaydediyor. S. Angelo şatosunda, hürriyetten başka her şeye sâhip olarak yaşadığını öğrendiğimiz (J. de la Gravière, II, 221) Mehmed Bey'in âkıbeti hakkında şimdilik bir şey bilmiyoruz. Bu muharebede türklerin 4—5.000 kadar esir verdiği ve osmanlı donanmasında kürekçi olarak çalıştırılan, 14—15.000 kadar hıristiyan esirinin müttefikler tarafından kurtarıldığı söylenilmektedir (Farochon, *ayn. esr.*, s. 284; Braudel, *ayn. esr.*, s. 939). Bu esirler kendilerine Kaptan Paşa'nın ne kadar insâniyetli davranmış olduğu söylemekte ittifak etmişler idi (J. de la Gravière, II, 222, not 1).

Me'hazların farklı adetler ile ifâde ettiği (ms. bk. Vertot, V, 142 v.d.; Farochon, s. 283 v.d.; J. de la Gravière, II, 210) müttefik zâyiâtına gelince, bunun 15 kadırga, 8.000 ölü (Hammer, VI, 429), 21.000 yaralı (Braudel, *göst. yer.*) olduğunu, haçlı donanmasında, Doria'nınki müstesnâ, hemen bütün gemilerin az-çok hasâra uğradığını kabûl etmek mümkündür (J. de la Gravière, II, 207). Muhârebede 60 Malta şövalyesi ile ispanyol ve italyan zâdegânından bir çoğu telef olmuş, Don Quijote müellifi meşhûr Cervantes sol elini kaybetmiştir.

Don Juan, muhârebeyi tâkip eden fırtınalı geceyi Petala limanında geçirmek sûretiyle, donanmayı perişan olmaktan kurtardıktan sonra, ertesi sabah harp sâhasını dolaştı. İki üç gün kadar kaldığı bu küçük limandan Aya Mavra adasına giderek, orada, tutulacak yolun tâyini için bir meclis topladı. Haçlılar o kadar zâyiâta ve telefâta uğramışlardı ki, bu vaziyette Lepanto'yu muhâsara etmek veya sefer esnâsında hukûmete karşı ayaklanmış (buna dâir 28 şevvâl 979 tarihli hüküm için bk. Safvet, *Sıngın donanma harbi üzerine bâzı vesikalar*, *TOM*, II, 558 v.d.) bulunan Mora reayasını büs-bütün kışkırtarak, geniş bir isyan çıkarmak üzere, osmanlı sularında kalmak mümkün değil idi. Esâsen Philippe II., donanmasını tehlikeye atmaktan çekindiği için, Mora'da emniyetli bir liman zaptedilemediği takdirde, İtalya'ya dönülmesi husûsunda emir vermiş idi. Don Juan, Ayamavra adasındaki türk kalesini de alacak durumda olmadığını anlayarak, Korfu'ya çekildi (23 teşrin I.); oradan da Venedik ve Papalık kumandanlarının isrârına rağmen ayrılıp, kendi filosu ile, Mesina'ya gittiğinden (1 teşrin II.), Colonna için Ancôna'ya, Veniero için de Venedik'e dönmekten başka çâre kalmadı (J. de la Gravière, II, 224 v.d.; Daru, IV, 136 v.d.; Braudel, s. 939).

Uluç Ali Paşa ise, muhârebeden kurtardığı, ve şurada burada rastlayıp, berâberine aldığı 42 (italyan kaynaklarından naklen Hammer, VI, 432'de: 87) kadırga, baştarda ve kalite ile şâban 979 (kânun I. 1571)'da İstanbul'a dönmüş ve daha evvel bir adamı ile, vak'adan hukûmeti haberdar etmiş idi (Selânikî, *ayn. esr.*, s. 107 v.d. müttefiklerden 2 gemi igtinâm edildiğine dâir bk. Safvet, *göst. yer.*).

Osmanlı donanmasının mağlûbiyetini, hıristiyan milletler coşkun sevinç tezâhürleri ile kutlarken, başta Selim II. olduğu hâlde osmanlılık âlemi derin bir teessür içinde idi ve pâdişah yemekten içmekten kesilerek, tesellîyi ibâdette arıyordu. Mâmafih sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa ve şeyhülislâm Ebussu'ûd Efendi ile, lekabı Kılıç'a çevrilerek kaptan-ı deryâlığa tâyin edilen (Selânikî, *ayn. esr.*, s. 107) Uluç Ali Paşa gibi dirâyetli zâtlar sâyesinde, osmanlı hukûmeti bütün imkânlarına baş-vurmuş ve yeni bir donanma hazırlamak için tersânelerini derhâl faâliyete getirmiştir. Bu arada Halic'de, Tersâne civarında bulunan has bahçeden, gemi yapılacak yer ifrâz edilmiş idi. Tekne inşâsının kolay, fakat techizinin güç olduğunu söyleyen Kılıç Ali Paşa'ya sadrâzamın, icâbında „cümle donanmanın lengerlerin gümüşten, resenlerin ibrişimden, yelkenlerin atlastan yapmakta" bu devletin zorluk çekmeyeceğini ve eğer hangi geminin „mûtâd üzere âlâtın ve yelkenin yetiştirmez isem, bu minvâl üzre benden al" mukabelesinde bulunduğu meşhûrdur (Peçevî, I, 498).

Velhâsıl, bu büyük gayretin neticesi olarak, 120 gün içinde, muhtelif cinsten 134 gemi yaptırılmış (Selânikî, s. 109; Âlî, 458b'de: 200) ve bunun için hazînece para sıkıntısı çekilmediği gibi, zenginlere mürâcaat lüzûmu da hâsıl olmamış idi (Âlî, *göst. yer.*; İstanbul tersânesinin faâliyeti hakkında bk. Ph. du Fresne-Canaye, *Voyage du Levant*, Paris, 1847, s. 112 v.d.). Bu hazırlıklar esnâsında, İstanbul'daki Venedik balyozu Marcantonio, Barbaro ile bir mülâkatında, Sokullu Mehmed Paşa'nın Kıbrıs fethini kol kesmeğe, donanma mağlûp etmeği de sakal traşına benzeterek, kesilen kolun yerine gelmeyeceğini, fakat traştan sonra, sakalın daha gür çıkacağını söylediği rivâyet edilir (Venedik kaynaklarından naklen Hammer, *ayn. esr.*, VI, 434, 531). Mahvolana muâdil ve belki sayıca daha üstün olarak hazırlanan donanmanın serdarlığı da Kapudân-ı derya Kılıç Ali Paşa'ya verildi. Bu sûretle evvelki seferlerin aksine, kapdanlık ile serdarlık aynı kimsenin uhdesinde birleştirildikten sonra, 250 gemiden mürekkep olan donanma 1572 baharında, Akdeniz'e gönderildi (Feridun Bey, *Münşe'ât al-selâṭîn*, İstanbul, 1275, I, 562 v.d.). Halkın Lepanto mağlûbiyetine ve onun intikamını alacak donanmaya ne kadar ehemmiyet verdiği, bu hâdiselerin edebiyata geçmesinden anlaşılıyor. Nitekim bildiğimize göre, şâir Bâlî'nin üç kasîdesinde, Kılıç Ali Paşa'nın, Don Juan'a Kızıl-Elma'ya ve İspanya'ya nasıl gemi alınacağı göstereceği ve onlara iyi bir ders vereceği, kahramanlık duyguları içinde, ifâde edilmektedir (Edirneli Bâlî, *Dîvan*, TY, husûsî).

Osmanlı hukûmetinin büyük bir donanma hazırladığını ve 60 pişdar gemisinin, adalardaki Venedik kolonilerini vurmağa başladığını öğrenip, ispanyolları Korfu'ya çağıran, fakat kimsenin gelmediğini görünce, Mesina'ya giden venedikliler, orada buldukları 52 ispanyol kadırgasını berâberlerine alarak, Çuha adası civarına geldiler; rastladıkları osmanlı gemileri ile muhârebe etmeden ayrıldıktan sonra, Korfu'ya varan Don Juan'ın dâveti üzerine geri döndüler. Bu defa 249 gemiden mürekkep bir müttefikler donanması meydana geldi ve bu donanma Navarin'e taarruz ettiği sırada, osmanlı donanması yetişti. İki taraf arasında, guruba doğru cereyân eden kısa bir topçu muhârebesinden sonra, müttefikler gece karanlığından bilistifâde uzaklaşırken, Kılıç Ali Paşa, Karaca Ali Bey'in tâkip teklifini kabûl etmediği gibi, maiyetindeki askerin harbe alışkın olmadığı ve „kara görünür yerde cenk olmaz" kanâatini de muhâfaza ettiği için, Koron'a çekildi. Şark sularında daha fazla kalmak istemeyen ispanyollar, venediklileri kaderleri ile baş-başa bırakıp memleketlerine döndüler (Selânikî, *ayn. esr.*, s. 110; Peçevî, *ayn. esr.*, I, 500; Solakzâde, *Tarih*, İstanbul, 1297, s. 593; Daru, *ayn. esr.*, IV, 137 v. dd.).

Lepanto muhârebesi, büyük ümitlere yol açmakla berâber, garp âleminin türklere karşı duyduğu aciz hissini hafifletmekten başka bir işe yaramadı. Nitekim o tarihlerde Flandres'daki muhârebeleri, İspanya'nın Fransa ve İngiltere ile münâsebâtını düşünmek mevkiinde bulunan Philippe II. hayâle kapılmamış, müşâvirlerinin de fikrini alarak, osmanlı satvetini kırmanın kolay olmayacağı neticesine varmış idi. Türklerin müteâkip senelerdeki garbî Akdeniz'deki faâliyeti, Tunus'un fethi, bu deniz muhârebesinin pek de mübâlega edilmemesi gerektiğini isbât eder.

Diğer taraftan müttefiklerinden hayır gelmiyeceğini anlayan Venedik Cümhûriyeti fransız politikasına temâyül ederek, Charles IX.'ın İstanbul elçisi M. de Noailles'in tavassutu sâyesinde, murahhaslarını (balyos Marcantonio Barbaro ve Aloisio Mocenigo) osmanlı hukûmeti ile müzâkereye me'zûn etmiş ve neticede 7 maddelik bir sulh muâhedesi imzâlanmıştır (7 mart 1573). Bu muâhede ile Venedik Kıbrıs'tan vazgeçiyor, Osmanlı devletine, sefer masrafı olarak, 200.000 duka altını tazminât veriyor, Zanta adasının 500 dukalık vergisini 3 misline çıkarıyordu. (Hammer, *ayn. esr.*, VI, 435 v.d.). Türkler için bir gâlibiyet vesikası teşkil ettiğini gördüğümüz bu muâhede, Kıbrıs seferinin bir safhası olarak düşünülmesi gereken Lepanto muhârebesinin, netice üzerinde hiç bir te'sir yapmadığını isbat bakımından da, ayrı bir ehemmiyet taşımaktadır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, donanma hazırlıklarına ve harekâtına âit 50 arşiv vesikası için bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kıbrıs fethi ile Lepanto (İnebahtı) muhârebesi sırasında türk devleti ile Venedik ve müttefiklerin faâliyetine dâir bâzı hazîne-i evrak kayıtları* (*TM*, İstanbul, 1935, III); D. Jauna, *Histoire générale des Roïaumes de Chypre, de Jérusalem et de l'Egypte* (Leide, 1742), II, XXVI. kitap; Ali Haydar Emîr, *Kılıç Ali Paşa ve Lepanto* (İstanbul, 1931); Fevzi Kurtoğlu, *Kılıç Ali Paşa* (İstanbul, 1935); Bellin, *Description géorg. du Golfe de Venise* (Paris, 1771); Wordsworth, *La Grèce pittoresque et historique* (Paris, 1841); Durand-Viel, *Les campagnes navales de M. Aly et d'Ibrahim* (Paris, 1937), I. (M. CAVİD BAYSUN.)

LERİDA, kadîm ILERDA, arap. LĀRİDA, şimâlî İspanya'da, Katalonya bölgesinde, Saragossa ile Barselona arasında, şimdi aynı isimli vilâyete merkez olan şehir [1950 senesinde 52.850 nüfus]. Ebro nehri tâbii Segre (arap. *Vâdî Şikar*) suyu kenarında, deniz seviyesine göre, 140 m. irtifâda bulunan Lerida'nın Aragon ovası medhalinde ehemmiyetli bir sevkülceyşî mevkii vardır.

Şüphesiz İber menşe'li olan Lerida, 49 (m. ö.) senesinde, Caesar tarafından Pompeius ile ara-

larında vukua gelen dâhilî harplerin birincisinde, zaptedildi. 546 senesinde burada bir konsil toplandı. Şehir, VIII. asrın ilk yarısında müslümanlar tarafından fethedildi. Görünüşe nazaran, bu andan itibâren Saragossa'nın mukadderâtına iştirâk etti ve yukarı hudûdun (*al-ṣuġr al-aʿlā*) başlıca istinat noktalarından biri oldu. Daha sonra Saragossa'daki Banî Hūd müstakil devleti içinde kaldı. Sulaymān b. Hūd al-Mustaʿîn bi'llāh'ın vefatında (1046) vukûa gelen arâzi taksimi ile oğlu Yūsuf'un hissesine düştü ise de, daha sonra Saragossa hükümdarı Aḥmed al-Muḳtadir tarafından alındı.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Ṣifat al-Andalus* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin s. 190, trc. s. 231; Abu 'l-Fidâ', *Taḳvîm al-buldān*, s. 180 v.d.; Yāḳūt, *Muʿcam al-buldān*, VII, 313; Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb*, fihrist; İbn ʿİẕārî, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. E. Lévi-Provençal), Paris, 1927, fihrist. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

LEVÂTE. LEVĀTA, Burt âlesine mensup bir berberî kavmî gurubu olup, ilk ceddi genç Lavā idi; Lavā'nın babası Lavā b. Zaḥîk idi. İbn Ḫaldūn, İbn Ḥazm'ın zikrettiği ve Levâtalerin, tıpkı Saddarāta ve Mazātaler gibi, kıptî olduklarını ileri süren bâzı berberî nesep âlimlerinin görüşünü reddetmektedir. Başka müelliflere göre, Lavātaler, Havvāraler ve Lamṭālar ile birlikte, Ḥimyarî aslından gelmişlerdir. Her ne olursa-olsun Lavātalerin en eski ana vatanlarının Afrika'nın şimâl-i şarkî kısmı olması muhtemeldir. Onlara şimâlî Mısır'da, İskenderiye ve Kahire arasında, Mısır'ın cenûbundaki vâhalarda ve Şaʿîd'de rastlanmakta idi. Lavātaler Barḳa mıntakasında göçebe hâlde yaşıyorlardı; Magrib'de Cabal Lavāta (Gabés ve Sfax'ın cenûbu)'yi işgâl ediyorlardı ve muhtemelen) Corippus'un *Ilagnaten* (= berberîce *Ilavāten* ismi altında zikrettiği bu parçadır; diğerleri Bicāya ve Tiāret (Tāhart)'in cenûbunda oturmakta idiler ve ʿİbāżîliği kabûl etmişlerdi. Fas'ta, Lavātaler Tādlā (Zanāralerin bir parçası)'da, Fas'ın cenûbunda ve Tanca ile Arzila arasındaki ülkede yaşıyorlardı.

Bibliyografya: al-İdrîsî ve al-Bakrî, fihristler; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar* (nşr. de Slane), I, 149—150; trc. I, 171, 231—236. (G. S. COLIN.)

LEVEND. tâbirinin italyanca şarklı mânasına olan *lavantino*'dan alınmış olduğunu Cevded Paşa (*Tarih*, I, 160) ile Mehmed Şükrü (*Esfâr-ı bahriye-i osmâniye*, İstanbul, 1306, s. 151, 152) kaydetmişler ise de, J. v. Hammer (*Devleti osmâniye tarihi*, I, 212) bu kelimenin „asker yazma" mânasına gelen *levée* kelimesinden alınmış olduğunu beyân etmektedir. XV. asrın ikinci yarısında Levend isminin İran'da da kullanılmış olduğu görülüyor. Sam Mirza *Tezkire*'sinde Ak-Koyunlu hükümdarı Sultan Yaʿḳūb (1478—1490) devri şâirlerinden Maḳbūlî'den bahsedilirken, onun Kum şehrinde oturup, levendler ile müsâhebet ederek, gazel-perdazlıkta meşhûr olduğu beyân edilmektedir Yine aynı *Tezkire*'de Yavuz Sultan Selim'in *nev* redifli farsça bir beytinde bu kelime bulunduğundan, *levend* kelimesinin XV. asrın sonları ile XVI. asrın başlarında da meşhûr ve müstâmel olduğu anlaşılmaktadır. *Burhān-i ḳāṭi*'da *levend* kelimesi, hulâsa olarak, „serserî, ayyaş, ahlâksız" mânalarına gelmektedir. Osmanlılar, boylu-boslu, yakışıklı, sihhatli yiğide *levend* demişlerdir. Hâlâ da bu vücuttaki insana „levend gibi" derler. *Levend* reislerine *şah levend*'in muhaffefi olarak, *şehlevend* derler ki, bu tâbir edebiyatımıza bile geçmiştir (Nedim'in *kâfir* redifli gazelindeki beyitlerden biri). XVI. asrın sonlarında, Kafkasya'daki gürcü prenslerinden Levend Han da meşhûrdur (*Münşaât-ı Mirza Vahîd*, Ragıb Paşa kütüp., nr. 1211; Peçevî, *Tarih*, II, 42, 43). Bu kayıtlardan istidlâl edildiğine göre, *levend* kelimesinin menşe'i İran veya diğer şark diyarları olmalıdır.

Deniz (gemi) levendleri. Levendler XVI. asırda, Akdeniz türk korsan gemileri ile, faâliyette bulunan gözü-pek, güçlü kuvvetli denizcilerdir (Mühimme defteri, sene 967, nr. 3, s. 473). Bu türk denizcilerinin 17'şer otraklı gemileri ile, rumlar ile meskûn Livadiya sâhillerini vurup, esir aldıklarını ve bunları Eğriboz adasında sattıklarını görüyoruz (aynı defter, s. 545, sene 968). Bunların Osmanlı devleti hizmetine girmeleri, tarihî karînelere ve bâzı kayıtlara nazaran, Lepanto (İnebahtı) seferini müteâkiptir (Mühimme defteri, nr. 10, s. 268 ve nr. 12, sene 979, s. 173). XVII. asırda donanmaya sâhil ahâlisinden lüzûmu hâlinde levend ismi ile tüfenkçi efrâdı alınırdı. Kâtib Çelebî'nin, eskidenberi vilâyetleri fetheden asker (yâni donanma hizmetine bağlı topraklı sipâhîler) dururken, „levend yazmağa heves olunmaya" demesi bundan dolayıdır (*Tuḥfat al-kibār*, İstanbul, 1329, s. 162); fakat daha sonraki tarihlerde levendlerin, devamlı olarak, donanma hizmetinde bulundukları görülüyor. Donanmanın yaya tüfekçi askeri olan bu deniz levendlerinin, kayıt ve kabûlleri için, eski nizamnâme mûcibince, bir kılıç veya mızrak ve yahut tüfenk veya tabancaları olurdu (M. d'Ohsson, *Tableau général de l'Empire Ottoman*, Paris 1824, VII, 434.)

Donanma levendleri, türk ve rum levendleri olarak, iki kısım idi. Türk levendleri timarlı olup, sâhil memleketlerindeki türklerden ve rumlar da adalardaki rum halkından alınırlardı. Bunlar evvelce kürekli olan çektirilerde ve sonra da, XVII. asrın sonlarında, yelken ile hareket eden kalyonlarda hizmet görürlerdi. Levendler ile kalyoncuları, XVIII. asrın sonlarına yakın zamana kadar, birbirlerine karıştırmamalıdır; fakat rum levendlerin hiyânetleri görüldükten sonra, donanma levendleri ismi kaldırılarak, hepsine birden kalyoncu denilmiştir; çünkü levendler muvazzaf dâimî bahriye efrâdı olup, kalyoncular ise, donanmanın denize çıkışında alınmış olan muvakkat taşralı denizciler idi (Bahriye defteri, nr. 5719, sene 1197, Başvekâlet arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi ve Râşid, *Tarih*, II, 359).

XVII. asırda osmanlı donanmasındaki levendlerin çoğu Çanakkale ve havâlisinden olduğundan, o taraflarda bulunan dağa izâfetle bunlara *Kazdağlı* denilmekte idi (Ricaut, *Etat présent de l'Empire Ottoman*, s. 494). Osmanlı donanması seferden döndükten sonra, gemilerdeki levendlerin yoklaması yapılmak üzere, yoklamacı denilen me'mûr istihdâm edilir ve mevcut olmayanların maaşları verilmezdi (Mühimme defteri, nr. 175, s. 131, şevvâl 1191). Levendlerin İstanbul'da oturan maaşlılarına *yerli levend* denilirdi. Bunlar 1131 (1718) tarihine kadar, İstanbul'da hanlarda oturup, türlü edepsizlikleri sebebi ile, Cezayir ocağından yetişen kaptan-ı deryâ Süleyman Paşa, bunlara İstanbul, Üsküdar, Galata, Beşiktaş, Hasköy ve Eyûb'da yerli levend kullukları yaptırarak, zapt ve rapt altına almış idi (Râşid, IV, 392). Bogaziçi'nin Rumeli sırtlarında bulunan levend kışlası, sonradan levend çiftliği adını alarak, Nizâm-ı cedîd askeri için kullanılmıştır.

Bu deniz levendlerinin başlarında *barata* denilen kırmızı başlık, arkalarında kollu beyaz gömlek olup, bunun üzerinde rengi kırmızı ve kenarları siyah harçlı bir yelek ve bacaklarında mâvi renkte kısa bir şalvar ve ayaklarında da yemeni denilen hafîf ayakkabı var idi; bellerine sarı kuşak sararlardı (Marsigli, *L'Etat militaire de l'Empire Ottoman*, trk. trc. Nazmi Bey, s. 148). Rum levendlerin ise başlıkları türk levendlerininkinden farklı idi; bunların arkalarında sarı harçlı yeşil bir yelek, bacaklarında kısa şalvar, bellerinde ve başlarında mâvili beyazlı bir sarık var idi; arkalarına da kenarları ve dikiş yeri kırmızı harç ile çevrilmiş başlıklı bir yağmurluk giyerler ve bellerinde bıçak taşırlardı (Mahmud Şevket Paşa, *Osmanlı teşkilât ve kıyâfet-i askeriyesi*, s. 91).

Kalyon devrinde donanma levendlerinin zâbitleri kalyon levend ağaları olup, onların da âmiri baş-ağa idi (*Mühimme defteri*, 112; donanma kanunnâmesi).

Kara levendleri. Osmanlılarda, donanma levendlerinden ayrı olarak, karada sarıca, sekban kuvvetleri ile berâber, vezîr ve beylerbeyi maiyetlerinde toplama bir sınıf süvâri levendleri var idi. Bâzı müellifler, donanma levendlerinin denizcilikten uzaklaştırıldıktan sonra, karada başı-boş gezerek, eşkiyâlık ettiklerini veya vâlilere kapılandıklarını söylüyor iseler de, donanma levendleri kısmında görüldüğü üzere, XVIII. asrın sonlarında bile donanma levendlerinin bulunduğu mâlûm olduğundan, her iki sınıf levendlerini birbirlerinden ayırmak lâzımdır. Zâten Silâhdar (*Tarih*, I, 152, 188) onları gemi ve kara levendi olarak, iki sınıf hâlinde zikretmiştir. Bundan başka karadaki serserî levendlere XVI. asrın ortalarında da rastgelmekteyiz (*Mühimme defteri*, nr. 3, s. 103, 283, 477 ve sene 966 ve 967.). Bu kayıtlar da deniz ve kara levendlerinin birbirlerinden tamâmen ayrı olduklarını göstermektedir.

Kara levendleri, bir vezîr veya beylerbeyi maiyetinde iseler, bunlara *kapılı-levend* denilirdi. Levendlerin mensup oldukları vezîr veya beylerbeyi azledilince, bunlar bir yere kapılanıncaya kadar, başı-boş bir hâlde Anadolu'da dolaşarak, eşkiyâlık ederlerdi ki, bunlara da *kapısız-levend* adı verilirdi. Bir muhârebe vukûunda, bu serserî levendler, ulûfe ve tayinleri hukûmet tarafından verilmek suretiyle, bâzan muvakkat olarak, Anadolu'daki vâli veya beylerbeyilerin maiyetlerinde toplanıp, muhârebeye giderlerdi. Bunlara *mîrî levendât* veya *mîrîli süvâri levendât* denilirdi (Râşid, *Tarih*, V, 13 ve İzzî, *Tarih*, s. 38). Paşaların maiyetlerindeki kapulu levendâtın da, uygunsuz hareketlerinden dolayı, 1131 (1719)'de bir fetvâ alınmış ve süvâri levendler ile süvâri sekbanların tamâmen kaldırılması hukûmetçe tekarrür etmiştir. Bunların vezîr-i âzâm kapısında bulunan *ser-çeşme* ismindeki büyük zâbitlerinin vazifelerine son verilmiş ve vezîr ve beylerbeyi kapılarındaki levendler ile sekbanlar da kaldırılarak, bunların gönüllü, fâris ve azab sınıflarına geçebileceklerine dâir fermanlar isdâr edilmiş idi. Fakat 1135 (1723)'te, İran'a karşı sefer açılması ve vâlilerin cephede bulunmaları sebebi ile, levendler ve sekbanlar fırsat bularak, şekavete başladılar. Bunun üzerine, 1139 (1726)'da, levendlerden ve sekbanlardan elde edilenlerin katilleri emrolundu ve yakalananlar öldürüldü (Küçük Çelebî-zâde Asım, *Tarih*, s. 404—406). Lâkin

İran seferinin devam etmesi sebebi ile, vâli ve beylerbeyilerin maiyetlerinde yine kapulu levend bulundurmalarına ve mirî levend alınmasına müsâade edildiğinden, bunlar yine meydana çıkmışlardır. Hattâ bâzı paşaların, maiyetlerindeki levendlere güvenerek, azledildikleri hâlde hukûmete karşı koydukları da görülmüştür (İzzî, *Tarih*, s. 25). Bunların harplerde faydalarından ziyâde maddî ve mânevî zararları olmuştur. 1158 (1745)'de İran ser-askeri bulunan eski sadrâzamlardan Yeğen Mehmed Paşa, Nâdir Han kuvvetlerini sıkıştırıp, tam mağlûp edeceği sırada, 10.000 kadar olan bu mirîli levendler, ser-askerin hastalığını haber alarak, kaçmışlar ve bu hâl ordunun diğer aksâmına da sirâyet ettiğinden, osmanlı ordusu yenilmiştir. Bunun üzerine, bu firârî levendlerden yakalananların, aman verilmeyerek, idam edilmesi hakkında fetvâ çıkarılarak, bir-çokları ortadan kaldırılmıştır (*Mühimme defteri*, nr. 152, s. 66; İzzî, *Tarih*, s. 39). İran ile sulh yapıldıktan sonra, Anadolu vâlisi Hekim-oğlu Ali Paşa levendlerin tâkiplerine me'mûr edilerek, pek çoklarını öldürtmüş ve ocakları tekrar kaldırılmıştır (şevvâl 1158 = teşrin II. 1742).

Levend ocağı, daha sonraki tarihlerde, muhârebeler sebebi ile, tekrar meydana çıkmış ise de, yine şekavet ve serkeşlikleri devam etmiş ve 1189 (1775)'da bunların tamâmen yok edilmesine Konya vâlisi Kuyucu Süleyman Paşa, Anadolu müfettişi sıfatı ile, me'mûr edilerek, bir-çoklarını ortadan kaldırmış ise de, kendisinin ertesi sene vefâtı sebebi ile, levendler yine meydanı boş bulmuşlardı; fakat bu defa hukûmet, işi sıkı tuttuğundan, 1190 (1776) tarihli ferman ile, bütün levendlerin katilleri kat'î olarak emredilmiş ve her taraftan halk da, hukûmetle berâber olarak, bunların pek çoğu ortadan kaldırılmış ve içlerinden kaçabilen bir kısım, Suriye'ye geçerek, Sayda vâlisi Cezzâr Ahmed Paşa ile Şam vâlisi Azmzâde Mehmed Paşa'nın himâyelerine sığınmışlardır (Cevdet, *Tarih*, II, 40—42). Levendlerin mevcûdu asgarî 16 000 kadar olup, kendilerine iltihâk eden eşkiyâ ile berâber, bu mıkdar artardı. Kapısız levendlerin kesretle bulundukları yerler, VIII. asrın başlarında, Çorum, Zile, Bozok ve Bolu'dan itibâren, Tokad'a kadar Kadıbeli, Sarmaşık, Direkli, Çengel ve Tokat'tan Tozatlı, Niksar ve Sivas'a doğru Yıldız-İli (Yeni-Han) bölgeleri idi (*Mühimme defteri*, nr. 125, s. 110, 158). Bâzan levendler ile süvâri sekbanları bir gösterilmiştir (*Mühimme defteri*, nr. 110, s. 597; Râşid, *Tarih*, V, 127). Kapılı levendlerin bölükbaşı, oda-başı, bayrakdar, çavuş ve soytarıdan mürekkep 5 sınıf olduklarını İzzî (*Tarih*, s. 39) kaydetmekte olup, bunlardan soytarının nefer olması muhtemeldir. Levendlerin başlarında *levend külâhı* denilen ortası geniş, dilimli külâhları var idi; bunun üzerine sarık sararlardı.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

LEVH. LAVḤ (A.), yassı safiha, levha. Birinci mânaya *Kur'an* (LIV, 13)'da rastlanmaktadır: burada Nūḥ'un gemisine *ẕāt alvāḥ* denilmektedir. İkinci mânada *lavḥ*, üzerine yazı yazılan yassı bir şey, msl. kanun levhalarını ifâde etmekte (sûre VII, 142, 149, 153; bk. *Lisān*, III, 421) ve bunun cemi olarak *alvāḥ* şekli kullanılmaktadır. *al-Davāt va'l-lavḥ* tâbiri (Buḫārī, *Tafsīr al-Ḳur'ān*, sûre IV, bâb 18) bizim „kâğıt kalem" tâbirine tekabül eder. *Mā bayna 'l-lavḥayn* „iki levha arasında bulunan" tâbiri de, hadîste, bütün *Kur'an*'ı ifâde için kullanılmıştır (Buḫārī, *Tafsīr*, sûre LIX, bâb 4; *Libās*, bâb 84); bk. *mā bayna 'l-daffatayn* (Buḫārī, *Fażā'il al-Ḳur'ān*, bâb 16). Bugünkü arapçada *al-lōḥ*, mekteplilerin taş tahtasını ifâde etmektedir.

al-Lavḥ, Ḳur'an, LXXXV, 22'de *lavḥ maḥfūẓ* adını alan levhayı ifâde eder. Mezkûr âyete göre, bu tâbir umûmiyetle „iyi muhâfaza edilmiş" levha mânasına gelir. Fakat burada bu iki kelimenin nahiv bakımından birbiri ile alâkalı olduğu şüphelidir. Filhakika *maḥfūẓun* olarak okunursa, kelime *lavḥin* ile değil, daha önceki *Ḳur ānun* kelimesine bağlanır ve tercümesi de şöyle olmak icâp eder: „Belki, bu levhada muhâfaza edilmiş olan övülmüş *Kur'an*'dır" (bk. tefsirler). „Muhâfaza edilmiş", her türlü değişikliğe karşı korunmuş mânasına gelmektedir.

Sûre XCVII, 1'in tefsirinde bir kere daha levha bahis mevzûu olmaktadır: „onu (*Kur'an*'ı) kadir gecesinde nâzil ettik"; bu âyette, gerek Peygambere nâzil olan ilk vahye, gerek yedi kat gökte bulunan bu levhadan en alttaki kata nâzil olan *Kur'an*'a telmih edilmektedir. Bu levha, *Kur'an*'ın aslı olmak itibârı ile, *Umm al-kitāb*'ın aynıdır.

Allahın emirleri *lavḥ* üzerine *ḳalam* [b. bk.] ile yazılmıştır. O halde burada iki ayrı görüş vardır:

a. Kur'an'ın asıl metni olan levha. Bu görüşe, islâmiyetten önce, mevsuk olmayan dinî eserlerde rastlanmaktadır. *Jubilé* kitabında (III, 10), doğuran kadının temizlenmesine dâir kanunlar (*Lāvīliler*, XII) ilâhî levhalarda yazılıdır, deniliyor. Aynı şey, *Jub.*, XII, 28 v.d.'da mûsevî bayramları ve *Jub.*, XXXII, 15'te de öşür kanunu (*Lāvīliler*, XXVII) hakkında söylenmiştir.

b. Allahın emirlerini ihtivâ eden levha olarak *lavḥ*'a yine *Jub.* kitabında rastlamaktayız. *Jub.*, V, 13'te yer yüzündeki bütün varlıklar hakkında ilâhî hükümler gökteki levhalarda yazılıdır, deniliyor. Enuh, bu levhaların muhtevâsına dayanarak, gelecekten haber vermiştir (*Enuh kitabı*, XCIII, 2; krş. LXXXI; CIII, 2; CVI, 19). *Danyal*, X, 21'de „Hakikat kitabından "bahsedilmekte ve Danyal bunun muhtevâsını, kehânet yolu ile, bilmektedir. Bu fikirler, Babilonya'ya has „kader levhası" fikri ile alâkalıdır.

Bütün bunlardan şu netice çıkıyor: mevsuk olmayan eski dinî eserlerde de, gökteki bu levhalar bâzan vahyin ilk metni, bâzan da kader levhası telâkkî olunmaktadır. Bu da, müslüman müelliflerin eserlerindeki *lavḥ* kelimesinin iki ayrı mânasını izah etmektedir. Başka yerler için bk. Charles, *The Apocrypha and pseudepigrapha of the Old Testament*, fihrist, mad. „Tablets". Bu iki görüşün, bu parçalardan hangisinde bulunduğunu kat'î olarak söylemek mümkün değildir.

Lavḥ, tasavvuf ve felsefe eserlerinde, kâinat sistemine sokulmuş, bâzan *'aḳl fa"āl*, bâzan da *nafs kullī* yahut *umm al-hūlī* olarak izah edilmiştir.

Bibliyografya: Zikri geçen yerlere âit *Kur'an* tefsirleri; J. Horovitz, *Koranische Unterschungen* (Berlin-Leipzig, 1926), s. 65 v.d.; Tahānavī, *Kaşşāf iştilāḥāt al-funūn*, II, 1291—1293. (A. J. WENSINCK.)

LEYLÂ HANIM (? — 1847), XIX. asrın ilk yarısında şöhret kazanmış bir türk kadın şâiridir. Kazasker Moralı-zâde Hâmid Efendi'nin kızı olan Leylâ Hanım'ın dayısı Keçeci-zâde İzzet Molla'dan ders görmüş ve ilk şiir zevkini de ondan almış olduğu söylenir. Leylâ Hanım'ın doğum yılı belli olmadığı gibi, hayatı hakkında da pek az şey biliniyor. Bu cümleden olmak üzere, genç yaşta evlendiği, fakat bir hafta sonra, zamanının kadınları gibi, emir altında yaşayamayacak kadar hür tabiatlı olduğundan, kocasını terkettiği bilinmektedir. Bu ayrılığa sebep olarak, kocasının hoyratlığı gösterildiği gibi, Leylâ Hanım'ın dile düşmüş bir „âlüfte-i zenân" olmasına da aynı hoyratlığın sâik olduğu ileri sürülür.

Sicill-i osmânî'ye bakılırsa, Leylâ Hanım güzel değil idi. Fakat yüzünün güzel olmamasına karşılık, şiirlerinin güzelliği ona „bülbül" lekabını kazandırmış idi. Leylâ Hanım, denildiğine göre, hayatı boyunca, şiir yazmış ve zamanını eğlenceler ile geçirimiştir.

Leylâ Hanım'ın divan edebiyatı üstatları yanında oldukça mütevâzî bir yer sâhibidir. Gazelleri, şarkıları, müstezâd, münâcat ve mersiyeleri içinde hâfızalarda yer edecek kuvvette ancak bir kaç beyti vardır. Şiirlerinin dili açık ve sâdedir, yapmacıktan uzaktır. Divan şiiri hayranlarından Muallim Nâci Leylâ Hanım için, — „eş'âr-ı ceyyidesi pek az idi" — demektedir. Leylâ hanım, şiirlerinde hislerine zaman-zaman coşkun ifâdeler buluyorsa da, bunlara hâkim olan tasavvuf mevzuundaki duygularına, akıcı olmakla berâber, daha önceki şâirlerin kullanıp eskitmiş oldukları ifâde şekillerinden başka şekiller bulamamıştır. Bilhassa münâcât ve mersiyeleri beğenilen Leylâ Hanım'ın basılmış bir *Divan*'ı vardır. Bu *Divan*, tâlik yazı ile ilk olarak, 1844'de Bulak'ta basılmıştır. İkinci defa 1851'te İstanbul'da „Takvimhâne-i Âmire" de, üçüncü defa da 1883'te yine İstanbul'da basılmıştır.

Leylâ Hânım, 1847 yılında, İstanbul'da ölmüştür. Kendisi mevlevî tarîkatine mensup idi. Bundan dolayı, Galata mevlevî-hânesinin bahçesine defnedilmiştir. Bursalı Tâhir Bey'e bakılırsa, irticâlen şiir söylemekte mahir olup, bilhassa hazır cevaplığı ile meşhur idi.

Bibliyografya: Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 363 v.d.; Mehmed Zihnî, *Maşāhir al-nisā'* (İstanbul, 1295), II, 195; Ahmed Rifat, *Lugat-i tarihiye ve coğrafiye* (İstanbul, 1300), VI, 154; M. Nâci, *Esâmî* (İstanbul, 1308), s. 271; Ahmed Muhtar, *Şâir hanımlarımız* (İstanbul 1311), s. 51 v.d.; M. Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, IV, 93; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, VI, 4060; Bursalı M. Tâhir, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1343), II, 406; İbrahim Necmî, *Tarih-i edebiyat dersleri* (İstanbul, 1338), I, 262; Konstantinidi, I, 228 ve 276—279; Smirnov, *Obrazcoviya proizvedeniya osmanskoy literaturı* (St. Petersbourg, 1903), s. 271; Hammer-Purgstall, Gibb ve Basmacıyan'ın Osmanlı şiiri tarihine dâir eserleri v.b. eserler. Bir de bk. Th. Menzel, *E I*, III, 11; M. Kemal İnal, *Son asır türk şâirleri* (İstanbul, 1938), V, 875—879; İbrahim Alâeddin Gövsa, *Türk meşhurları ansiklopedisi* (İstanbul, 1949), s. 229; Murad Uraz, *Kadın şâir ve muharrirlerimiz* (İstanbul, 1941).

(V. GÜNYOL.)

LEYLÂ İLE MECNÛN. LAYLĀ VA MAJNŪN, islâmî edebiyatlarda sık-sık ele alınmış olan bir hikâyenin iki kahramanı. Macnūn („deli", b. bk.), eski arap an'anelerini toplayan bâzı arap dilcilerine göre, 70—80 (690—700) yılları arasında ölmüş olan şâir Ḳays b. al-Mulavvaḥ al-'Āmirī'nin lekabı olup, aşk yüzünden aklını kaybedince, kendisine takılmış, sonraları adının yerini almıştır. Laylā ise, bir rivâyete göre, Laylā bint Mahdī b

Sa'd al-'Āmirîya'dir. Bunların başından geçmiş gibi anlatılan hikâyenin hemen hepsi, tesâdüf edilen türlü şekilleri ile, Macnûn al-'Āmirî'ye âit olan veya ona isnâd edilen şiirlerde zikrolunan küçük vak'aların, bir takım tefsir ve ilâveler ile, bir dereceye kadar, birbirine bağlanması ve büyük bir hikâye hâline getirilmesi sûretiyle meydana çıkmış intibâını vermektedir. Mâmafih büyük neseb âlimi İbn al-Kalbî (ölm. 204 = 819) ile başka bir âlime (bk. Abu 'l-Farac al-İṣfahānî, *al-Aġānî*[3], II, 4 v.dd.) göre, bu hikâye amcasının kızını seven, fakat hâlini açıkça anlatmak istemeyen Emevîler âilesine mensup bir genç tarafından uydurulmuş olup, Macnûn'a isnâd edilen şiirler de ona âittir.

I. Arap edebiyatında. Menşe'i ne olursa-olsun, IV. (X.) asırda bu hikâye, arap dil âlimleri tarafından, türlü şekiller ile, nakledilen tam bir halk hikâyesi hâlini almış bulunuyordu. Abu 'l-Farac al-İṣfahānî (ölm. 356 = 967), Ḫālid b. Camîl ile Ḫālid b. Kulṯūm adlı iki kimsenin bu hikâyeyi yazdıklarını açıkça kaydettiği (*Aġānî*[3], II, 27) gibi, İbn al-Nadîm (eserini 377 = 987'de yazmıştır) de, halk hikâyeleri arasında, bir *Kitāb Macnūn va Laylā*'yı zikretmektedir (*Kitāb al-fihrist*, Kahire, 1348, s. 425). Şimdilik arap edebiyatında bu hikâyeye âit eski rivâyetler olarak, zamanı tâyin edilmeyen ve Macnûn'un *Dîvān*'ı gibi görünüyorsa da, aralara sokulan mensur küçük parçalar ile tam bir hikâye teşkil eden Abū Bakr al-Vālibî'nin *Dîvān Macnūn Laylā* (yazma ve basmaları için bk. *GAL*, I, 48; *Suppl.*, I, 82)'sı ve İbn al-Mubarrad diye tanınan Camāl al-Dîn Yūsuf b. Ḥasan al-Maḳdisî al-Hanbalî (ölm. 909 = 1503/1504, krş. *GAL*, II, 108; *Suppl.*, II 130 v.d.)'nin *Nuzhat al-musāmir fî aḫbār Macnūn Banî 'Āmir* (yegâne nüshası Topkapısarayı müzesi, Ahmed III. kütüp., nr. 2473)'i ile Şams al-Dîn 'Alî b. Tūlūn al-Sālihî (ölm. 953 = 1546)'nin *Basṭ sāmî al-musāmir fî aḫbār Macnūn Banî 'Āmir*'i vardır (bk. Fu'ād Sayyid, *Fihrist al-maḫṭūṭat al-muṣavvara*, Kahire, 1954, I, 430 b). Ancak bu rivâyetler de, hattâ İran edebiyatında tesâdüf edilenlere nisbetle, oldukça yenidir. Bunlardan başka her hâlde yukarıda zikredilen rivâyetlere dayanan, fakat kimin tarafından toplandığı anlaşılamayan *Ḳiṣṣa Macnūn va Laylā* (Bombay, 1880) ile *Ḳiṣṣa Ḳays b. al-Mulavvaḥ al-ma'rūf bi-Macnūn Laylā* (Beyrut, 1868) gibi basmalara tesâdüf edilmektedir. „Teferruâttaki ayrılıklar bir tarafa bırakılırsa, Macnûn ile Laylā'nın hikâyesi, esâs itibârı ile, şu unsurları ihtivâ etmektedir (bk. *Aġānî*[3], II, 1—95): Necd'de bulunan Banî 'Āmir kabîlesine mensup olan Ḳays (Macnûn) ile Laylā, kabîlelerinin hayvanlarını otlatırken, birbirlerini severler; yaşlarının büyümesi veya aşklarının meydana çıkması üzerine, Laylā çadırda alıkonur ve Ḳays'e gösterilmez; bunun üzerine Ḳays'de aşkın ilk ıztırabı başlar. Ḳays'in babası Laylā'yı ister ise de, aşk sebebi ile dillere düştüğünden veya kızlarını rüsvâ ettiğinden, yahut başka bir bahâne ile, teklif reddedilir ve Laylā bir başkasına nişanlanır. Bu hâle müteessir olan Macnûn, ıztıraplarının te'siri ile, büs-bütün aklını kaybeder. O sırada kendisini görüp, murâdına erdirmek isteyen Marvān b. al-Ḥakam (45—65 = 675—683)'in vergi (*ṣadaḳāt*) me'mûru 'Omar b. 'Abd al-Raḥmān ile yerine tâyin edilen Navfal b. Muṣāḥiḳ'ın teşebbüsleri boşa gider. Macnûn'un babası, duâ ile iyi olacağını ümit ederek, onu Mekke ve Medine'ye götürür ise de, Macnûn aşkının artması için duâ eder ve çöllere kaçarak, vaḥşî hayvanlar ile birlikte yaşamağa başlar. Macnûn'un Laylā'ya benzettiği ceylânı avcılardan kurtarması v. b. vak'alar, bu sırada vâkî olmuştur. Sonunda, Laylā, Macnûn'u sevdiğinden, aşk ıztırapları içinde ölür; Macnûn da ona ağıtlar söyleyerek ve aşkının acılarını terennüm ederek, çöllerde dolaşır, nihâyet bir gün ölüsü bulunur (krş. bir de Mas'ūdî, *Murūc*, VII, 356— 360; İbn Şākir al-Kutubî, *Favāt al-vafayāt*, Kahire, 1299, II, 136 v.d.; Dāvūd al-Anṭāḳî, *Tazyîn al-asvāḳ*, Kahire, 1302, I, 54—73).

Görülüyor ki, rivâyetlerdeki ayrılıklara rağmen, Ḳays (Macnûn) ile Laylā'nın mâcerâsı, tâbi'î bir şekilde başlamakta, içinde cereyân ettiği çöl ve bedevî hayatına tamâmiyle uymaktadır. Hikâyenin kahramanları da, telakkî bakımından, cemiyetlerinin adamlarıdır: Macnûn, mümkün olduğu kadar, babasına ve kabîlesinin kanunlarına itâat eder; Laylā, aşkına rağmen, mecbûr olduğu itâat sebebinden, sevmediği bir kimse ile evlenir; Laylā'nın babası rüsvâlık ve dedi-kodular karşısında, tereddüt etmeden, kızının ve bir gencin saâdetini çiğneyecek bir bedevîdir. Bunların yanında Macnûn ile Laylā'nın birini cinnete, diğerini ölüme sürükleyen derin aşkları, din ve kabîle an'anelerinin verdiği iffet hissi, acıklı neticeler hazırlayan tam bir rûhî fâcia muharriki teşkil etmektedir. Bu kadar mükemmel hikâye unsurlarına rağmen, Laylā ile Macnûn'un arapça hikâyeleri insicâmsız rivâyetler topluluğu te'sirini yaratmaktadır. Bunun sebebini, hikâyenin arap edebiyatında kâfî derecede işlenmemiş olmasında değil, küçük fıkralardan ibâret ve vak'alar arasındaki mantıkî teselsüle o kadar ehemmiyet vermiyen arap telakkîsinde aramak lâzımdır.

Laylā ile Macnûn'un hikâyesi, arap edebiyatında, bir taraftan da sûfîlere, Allaha karşı duyulan aşkın, bir sevgilinin güzelliği sâyesinde uyanıp, sonra vâsıtanın ortadan kalkması veya unutulması ile, hakikî mevzûuna dönmesinin tam ve hakikî bir misâli olarak göründü. Bundan dolayı sûfîler, bu mâcerayı kendi tasavvufî mâceralarını bir temsil ile ifâde etmek için sık-sık zikrederler veya buna telmihler yaparlar. Msl. büyük sûfî şâir İbn al-Fāriż (ölm. 632 = 1235), *Dîvān*'ında, bir çok defalar, Macnûn'un memleketi olan Necd'den (tasavvufî olarak: „rezîletten ârî tabi'î cisim" veya „zâtî isimler hazreti", bk. Raşîd b. Ġālib, *Şarḥ Dîvān İbn al-Fāriż*, Kahire, 1289, II, 39, 142), Laylā 'l-'Āmirîya'den („mutlak sevgili", *göst. yer.*), Umm Mālik (Laylā'nın künyesi, aynı mânada, *ayn. esr.*, II, 146 v.d.) v.b.'dan bahsetmektedir (bk. bir de J. J. Kraçkovskiy, *Die Frühgeschichte der Erzählung von Macnūn und Lailā in der arabischen Literatur*, alm. trc. H. Ritter, *Oriens*, 1955, VIII, 1—50).

Bundan başka son devir büyük arap şâirlerinden Aḥmed Şevḳî (1863—1932), bu mevzûu, *Aġānî*'de bulunan şekli ile alarak, manzûm bir dram hâline sokmuştur (1931; etraflıca bir tahlili için bk. Ḥ. al-Fāḫūrî, *Târîḫ al-adab al-'arabî*, Beyrut, 1953, s, 1014 v.dd.).

II. İran edebiyatında. Bu acıklı hikâye, erken devirlerde, bütün islâm ülkelerine, bu arada İran'a yayılmış olmalıdır. İran edebiyatında Laylā ile Macnûn'a dâir ilk kayıtlara msl. Minüçihrî (ölm. 432 = 1041)'nin *Dîvān* (bk. nşr. M. Dabîr Siyāḳî, Tahran, 1326 h. ş., s. 66, 108, 115 v.b.)'i ile Bābā Kūhî-i Şîrāzî (ölm. 1050)'nin *Dîvān*'ında rastlanmaktadır. Bununla berâber, bu mâcerayı mevzû alan ve bize kadar gelen en eski eser, meşhur *Ḫamsa* sâhibi Niẓāmî-i Gancavî (b. bk.; ölm. aş.-yk. 600 = 1204)'nin *Laylî u Macnūn* mesnevîsidir (yazılışı 584 = 1188). Niẓāmî, bu mevzûu kendi isteği ile değil, Şirvanşahlardan Aḫistān b. Minüçihr'in isteği üzerine yazmıştır ki, bu hâl, hikâyenin o zamanlar tanınmakla berâber, henüz yüksek bir edebiyat mevzûu mâhiyetini almadığını gösterebilir. Niẓāmî'nin bu mevzûun zamanına kadar nazma sokulmadığını söylemesi de (bk. *Ḫamsa*, Bombay, 1304, s. 8, 7 v.d.) bunu te'yit edebilir. Niẓāmî'nin *Laylî u Macnūn*'u hikâyenin tarihinde mühim bir merhaledir; çünkü bundan sonra, bilhassa İran ve türk edebiyatlarında, bu mevzûa dâir yazılan mesnevîler, hemen dâimâ asıl kaynaklara değil, bu esere dayanır. Niẓāmî eserinde, arap kaynaklarının verdiği bütün malzemeyi kullanmış, onları birbirini tâkip eden uzun bir hikâye hâline sokmuştur. Mâmafih eserde çöl ve bedevî hayatından sık-sık bahsedilmekle berâber, bir çok yerlerde vak'alar şehirde geçiyormuş gibi tasvir edilmiştir. Msl. Laylā ile Macnûn'un aşkı hayvanları otlatırken değil, mektepte başlamıştır; babaları birer küçük hükümdar gibidir, Navfal de büyük bir hükümdar vaziyetindedir. Mevzûda en mühim değişiklik Laylā'ya ve hikâyenin sonuna müteallik husûslarda yapılmıştır. Laylā, İbn Salām ile evlenince, sonuna kadar, sâfiyetini muhâfaza etmiş, kendini seven İbn Salām aşkı yüzünden ölmüştür. Laylā, mâtemden sonra, Macnûn'u arayıp bulur, fakat onun aşkı hakikî aşka inkılâp etmiş ve artık Laylā'ya ihtiyâcı kalmamıştır; böylece faydası kalmayan Laylā aşkından ölür, Macnûn da onun mezarında can verir ve yanına defnolunur. Tasavvuf te'siri ile ilâve edilmiş olan bu son unsurlar, görülüyor ki, Laylā ile Macnûn'un mâcerasına daha yüksek bir gâye ilâve etmiştir.

Niẓāmî'den sonra, bugüne kadar gelen en eski eser, türk asıllı Amîr Ḫusrav (ölm. 725 = 1325)'in *Macnūn u Laylî*'sidir (yazılışı 698 = 1299). Amîr Ḫusrav mevzûu belki Niẓāmî'den daha fazla değiştirmiştir. Msl. Macnûn doğunca, müneccimler onun, aşk sebebi ile, delireceğini haber verirler; Laylā'nın kendisine verilmemesinin sebebi delirmesidir; Navfal, Laylā'yı Macnûn'a alamayınca, ona kendi kızını verir, sonunda ise, Macnûn Laylā'nın defnine yetişir ve üzerine atılarak, can verir ve onunla berâber gömülür. Amîr Ḫusrav'in eserinde mevzû, esâs itibârı ile, bir Hind şehzâdesinin mâcerâsına benzetilerek anlatılmış, hikâyenin tasavvufa uygun unsurlarına hemen hiç bir ehemmiyet verilmemiştir. Bununla berâber, Amîr Ḫusrav'in eseri, kolay okunur, canlı ve parlak bir roman gibidir. İran edebiyatında bu iki büyük üstadı 'Abd al-Raḥmān Cāmî (b. bk.; ölm. 898 = 1493) tâkip etti: o, *Haft avrang*'inin altıncı kitabında, Laylâ ile Macnûn'un hikâyesini anlattı. Cāmî'nin eseri bütün arap rivâyetlerini ihtivâ etmesi ve vak'aların izahında arap hikâyesinde görülen telakkîlere daha çok sâdık kalması ile diğerlerinden ayrılır. Msl. ilk tanışma, *Aġānî*'de de bulunan bir rivâyette olduğu üzere, bir ziyâret esnâsında vâkî olmuştur. Cāmî bu sûretle hayvan otlatan kahramanları çok alel'âde bir seviyeden kurtarmış olduğu gibi, araya mektep hikâyesi koyarak, onları çöl hayatından uzaklaştırmamıştır. Cāmî, Macnûn'un âkıbeti hakkındaki meşhûr rivâyeti terketmek

sûretiyle de, diğer müelliflerden ayrılır: bir bedevî Macnûn'u sorar, onu ararken, çölde, kucağında bir ceylân yavrusu bulunduğu hâlde, ölmüş olduğunu görür. Aynı şahıs bunu Laylâ'ya bildirir, Laylâ da Macnûn'un mezarında ölür. Câmî'nin eserini böyle bitirmesi, yâni Macnûn'u Laylâ'dan evvel öldürmesi hikâyeye vermek istediği veya onun nazarında hikâyenin mâlik olduğu husûsiyetle izah edilmelidir: o, kahramanlarını çöl muhiti içinde yetişmiş, son derecede iffetli iki şahıs olarak ele almış, fevkalâde olan aşklarına, daha başka fevkalâdelikler ilâve etmemiştir. Câmî, sûfî olmasına rağmen, başta ve Macnûn'un ölümünden sonra koyduğu ve bir ek gibi duran parçalar çıkarılırsa, bu mâcerayı tasavvufî değil, tam mânası ile hakikî bir aşk mâcerası gibi tasvir etmiştir, denilebilir.

İran edebiyatında yazılan *Laylî u Macnûn* mesnevîlerinin mühimlerinden biri de, yukarıda bahsedilmiş olan Câmî'nin yeğeni Hâtifî-i Câmî (b. bk.; ölm. 927 = 1521)'nin eseridir. Hâtifî, esâs itibârı ile, umûmiyetle kabûl edilmiş olan rivâyeti nazma sokmuş, fakat buna bâzı fevkalâde unsurlar ve tesâdüfler ilâve etmiştir. Msl. Macnûn'un kerâmetler göstermesi, Laylâ'ya âşık olan ve onu kendine almak isteyen Navfal'in, Macnûn için hazırlattığı zehir ile ölmesi, ölümden sonra, bir hacılar kafilesi gelmesi ve Macnûn'un defnedilmesi. Bir de Hâtifî Macnûn'u gerçek bir deli değil, deli şeklinde görünen bir akıllı, en mükemmel aşka, Allahın aşkına ermiş bir şahsiyet olarak tasvir etmiştir. Bunlar ile berâber Hâtifî, bu mevzûu en mâkul şekle sokmuş olan san'atkâr telakkî edilmektedir.

Farsça olarak yazılmış olan diğer *Laylî u Macnûn* mesnevîlerinin müellifleri, tarih sırası ile, şunlardır: 1. Muḥammed b. ʿAbd Allâh Kâtibî (ölm. aş.-yk. 839 = 1436; yegâne nüshası Petersburg'dadır; bk. Rieu, *Catal. of Persian Mss. in the British Museum*, II, 637 b); 2. Maktabî-i Şîrâzî (Niẓâmî'nin taklidi olan eserini 895 = 1490'da yazmıştır; bir nüshası Üniversite kütüp., nr. FY. 1142), 3. Niẓâm al-Dîn Şayḫ Aḥmed Suhaylî (ölm. 907 = 1502, eserini 889 = 1484'te yazmıştır; yegâne nüshası için bk. Sachau ve Ethé, *Cat. of the... Mss. in the Bodleian Library*, I, 639); 4. Migâlî-i Kâşânî (eserin yazılış tarihi 897 = 1492; yegâne nüshası için bk. Ż. Ḥadâ'iḳ, *Fihrist-i Kitâbḫâna-i Maclis-i Şûrâ-i Millî*, Tahran, 1318—1321 h. ş., s. 636 v.d.); 5. Savdâ'î (ölm. 920 = 1514; eserinin bir nüshası Cambridge kütüphânesinde bulunmaktadır); 6. Darvîş ʿAlî Gîlânî (*Laylî u Macnûn*'u 963 = 1556'da, Haleb'de, tamamlamıştır; müellif yazısına benzeyen bir yazı ile yegâne nüshası Üniversite kütüphânesi, nr. FY. 838, bk. Fatma Arıkan, *Derviş Mehmed Ali Gilânî'nin Leylâ ve Mecnûn mesnevisi*, tez, İstanbul, 1945, Üniversite kütüp., nr. 1016); 7. Mîrzâ Ḳâsim Günâbâdî Ḳâsimî (ölm. 979 = 1571; bk. msl. Rieu, *ayn. esr.*, II, 660 b); 8. Şayḫ Saʿd al-Dîn Raḥâ'î-i Ḫvâfî (ölm. 983 = 1575—1576); 9. Şeyh Yaʿḳûb Şarfî Kişmîrî (ölm. 1003 = 1594; Niẓâmî'yi taklit ederek yazdığı *Laylî u Macnûn* mesnevîsi *Ḫamsa*'sinin üçüncü kitabı olup, gâlibâ tek olan nüshası için bk. Q. Ḥasîr Radavî, ʿAbdul-Muqtadir, *Cat. of the Persian Mss. in the Bûhâr Library*, Kalküte, 1921, s. 271); 10. Rûḥ al-Amîn Mîr-Cumla İşfahânî (ölm. 1047 = 1638, eseri için bk. msl. Rieu, II, 675); 11. Hindû (eserini 1055 = 1645—1646'dan önce yazmıştır; muhtemelen tek olan nüshası için bk. Sachau-Ethé, *ayn. esr.*, I, 686, nr. 1101); 12. *Mihr u vafâ* müellifi mechûl bir Laylâ ve Mâcnûn mesnevîsi olup, ʿÂlamgîr'e ithâf edilmiştir); 13. Mulham (XVII. asır başlarında yaşamıştır, *Laylî u Macnûn*'undan parçalar için bk. Pertsch, *Die persischen Handschriften... zu Gotha*, nr. 9, 30 a); 14. Muḥammed Ṣâdiḳ Mûsavî Nâmî (ölm. 1204 = 1789/1790; eserinin bir nüshası için bk. L. Beeston, *Catal. of the Persian... Mss. in the Bodleian Library*, part III: *Additional Persian Mss.*, Oxford, 1954, s. 42, nr. 2652), 15. *Ḫalḳ-i Ḥasanî* (müellifi mechul bir *Laylî u Macnûn*, bk. Besston, *ayn. esr.*, s. 43, nr. 2657); 16. *Laylî u Macnûn* (müellifi mechûl, bk. Blochet, *Catal.*, nr. 1963); 17. *Laylî u Macnûn* (Gûrân lehcesi ile manzum bir şekil, bk. Rieu, *ayn. esr.*, II, 733 a).

Bu eserlere, yazılmış oldukları türlü kaynaklar vâsıtası ile, bilinen, fakat nüshalarına henüz tesâdüf etmemiş olduğumuz şu müelliflerin *Laylî u Macnûn*'ları da ilâve edilmelidir: 1. Ḳuṭb al-Dîn Amîr Ḥâcc Tûnî Unsî (ölm. 825 = 1422; *Ḥabîb al-siyar*, III/III, 341, krş. Abdul Muqtadir, *Catal. of the... Mss. at Bankipore*, Kalküte, 1910, II, 108); 2. Âhî-i Maşhadî (ölm. aş.-yk. 927 = 1521; Niẓâmî'nin *Ḫamsa*'sine nazîre söylemiştir; bk. Navâ'î, *Macâlis al-nafâ'is*, farsça tre. Sulṭân Muḥammed Faḫrî-i Harâtî ve Ḥakîm-Şah-Muḥammed Ḳazvînî, nşr. ʿA. A. Ḥikmat, Tahran, 1323 h. ş., s. 191, bunlardan birinin *Laylî u Macnûn* olması çok muhtemeldir); 3. Ḫvâca Ḫiżr-Şâh Astarâbâdî (XV.—XVI. asır, bk. Navâ'î, *ayn. esr.*, s. 38 ve 211; Blochet, *Catal.*, III, 447); 4. ʿİmâd-i Lurî (XV.—XVI. asır, bk. Navâ'î, s. 122, 312); 5. Mavlânâ Şaraf (XV.—XVI. asır, bk. Navâ'î, s. 187: *Ḫam a*

'ye bir nazîre söylemiştir); 6. Hilâlî (ölm. aş.-yk. 935 = 1529, bk. Sâm Mîrzâ, *Tuḥfa-i Sâmî*, Tahran, 1314 h. ş., s. 92); 7. Kamâl al-Dîn Ḥusayn al-İṣfahânî Żamîrî (ölm. 973 = 1565/1566, bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunûn*, nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya ve R. Bilge, İstanbul, 1943, II, 1571 v.d. ve *al-Żarî'a*, VII, 261); 8. Muḥammed Ḳâsim Ḫân Badaḫşânî Mavcî (ölm. 979 = 1571/1572; bk. Sachau—Ethé, *ayn. esr.*, nr. 2360, 395, *Ateş-kada*'den naklen), 9. Damîrî-i İşfahânî (ölm. aş.-yk. 990 = 1582; bk. Sachau—Ethé, fihrist); 10. Şanâ'î Ḥusayn (ölm. 996 = 1588, bk. ʿA. Munzavî, *Fihrist-i kitâbḫâna-i ihdâ'î-i âḳây Sayyid Muḥammed Mişkât, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân*, nr. 168, Tahran, 1332, II, 43); 11. Zayn al-Dîn Şâʿidî-i Ḫabûşânî (X. = XVI. asır, bk. Munzavî, *ayn. esr.*, II, 42); 12. ʿAbdî Bîg Şîrâzî Navîdî (ölm. 998 = 1590, bk. *Tuḥfa-i Sâmî*, s. 59, krş. *al-Żarî'a*, VII, 263); 13. Ḥakîm Şifâ'î (XVI.—XVII. asır, *Kaşf al-ẓunûn, göst. yer.*); 14. Maḥmûd Bîg Sâlim Turkmânî (X. = XVI. asır, bk. Şâdiḳî, *Macmaʿ al-ḫavvâṣṣ*, nşr. Ḫayyâmpûr, Tebriz, 1327 h. ş., s. 111); 15. Hidâyat Allâh Râzî (XVI. asır; bk. Sachau—Ethé, fihrist); 16. Mîr Maʿṣûm Nâmî-i Şafavî (XVI.—XVII. asır; eserine *Parî şûrat* adını vermiştir, bk. *G I Ph.*, II, 246); 17. Muḥammed Şarîf Kâşif-i Şîrâzî (ölm. 1060 = 1650, bk. msl. M. Naḫcivânî, *Fihrist-i kitâbḫâna-i devlatî-i Tarbiyat-i Tabrîz*, Tebriz, 1329 h. ş., s. 198); 18. Tacallî ʿAlî Rizâ (ölm. 1088 = 1667, bk. Munzavî, *ayn. esr.*, II, 45); 19. Molla Murâd b. Mîrzâ Cân (XI. = XVII. asır, bk. *al-Żarî'a*, VII, 262); 20. Mirzâ Muḥammed Ḫân Naşîbî (eserini 1229 = 1814'te yazmıştır; *G I Ph.*, II, 246); 21. Sayyid Muḥammed Nâşir Ḫân Bahâdir (1229 = 1814'te yazmıştır, bk. *göst. yer.*); 22. Abu 'l-Barakât Lâhûrî (bk. *al-Żarî'a*, VII, 263); 23. Hidâyat Ṭahrânî (bk. *al-Żarî'a*, VII, 265).

III. Urdu edebiyatında. Laylâ ile Macnûn'un hikâyesi Hindistan'da Urdu dili ile de terennüm edilmiştir. G. de Tassy, *Histoire de la littérature hindouie et hindoustanie* (2. tab., Paris, 1870—1871)'de şu şâirlerin *Laylî u Macnûn*'ları zikredilmektedir: 1. Mîr Muḥammed Ḥusayn Tacallî (1199 = 1784/1785'te yazmış. Bir çok basmaları olan esere bâzan *Afsâna-i Laylâ u Macnûn* adı verilmektedir; bk. *ayn. esr.*, II, 176 ve III, 205); 2. Mîrzâ Luṭf-ʿAlî Vilâ (XIX. asrın başı, eseri Amîr Ḫusrav'ın *Macnûn u Laylî*'sinin urdu diline tercümesidir, III, 301); 3. Muḥammed Vazîr Ḫân (XIX. asır, eseri Agra'da, 1868'de basılmıştır, III, 293 v.d.); 4. Şâh Muḥammed ʿAẓîm (mütekârib bahri ile, I, 267); 5. Mîrzâ Mahdî Ḫân ʿÂşiḳ (I, 231); 6. Muḥammed Ḳadir (eseri Agra'da 1868'de basılmıştır, I, 359); 7. Mîrzâ Muḥammed Taḳî Ḫân Havas (*Ḳiṣṣa-i Macnûn va Laylâ*'sı bir-çok defalar basılmıştır, I, 592); 8. Valî Muḥammed Naẓîr (Agralı olup, 1860'ta Kavnpur'da basılmış olan *Laylâ va Macnûn*'u 16 sahifelik küçük bir eserdir, II, 458).

IV. Türk edebiyatında. Leylâ ile Mecnûn hikâyesi türkler arasına çok eskiden beri hem arapça, hem de farsça eserler ve şifâhî rivâyetler ile girmiş olmalıdır. Türkçe yavaş-yavaş yüksek bir edebî dil hâline gelince, daha XV. asırda, birbirine çok yakın zamanlarda, bir taraftan şarkta ʿAlî Şîr Navâ'î, diğer taraftan garpta Şâhidî bu hikâyeyi manzûm olarak yazdılar. Bunlardan az bir müddet sonra, tebrizli Ḫaḳîrî (XV.—XVI. asır, bk. M. E. Resul-zâde, *Azerbaycan şâiri Nizâmî*, Ankara, 1951, s. 356) aynı mevzûu kaleme alacaktır. Böylece bütün türk halkları tarafından söylenen ve benimsenen hikâye, edebiyattaki bu mevkiini son zamanlara kadar muhâfaza etmiştir. Bu mevzûu manzûm olarak anlatan 30 kadar şâirin bir kısmı Niẓâmî'yi tâkip veya tercüme etmiş ise de, Navâ'î ile Fużûlî hikâyeye hemen-hemen tamâmiyle yeni birer rûh kazandırmışlardır.

ʿAlî Şîr Navâî (b. bk.; ölm. 906 = 1501), eserini 888 (1483) yılında yazmıştır ki, bu sırada dostu ʿAbd al-Raḥmân Câmî henüz kendi *Laylî u Macnûn*'unu yazmamış idi. O hâlde Navâ'î eserinin malzemesini, arap rivâyetleri ile berâber, ancak Niẓâmî ve Amîr Ḫusrav'in eserlerinden almış olabilir. Kendisi eserinde, mevzû bakımından, bir yenilik yapmayacağını, ancak Niẓâmî ile Ḫusrav tarafından yapılmış olan işi güzelleştirmekle iktifâ edeceğini söyler. Eserinde ise, gerçekten doğrudan-doğruya arap kaynaklarından istifâde edilmemiş olup, malzemesinin hemen tamâmiyle Niẓâmî'den alındığı görülmektedir. Bununla berâber, mevzûu kendi anlayışına daha çok uydurmak ve mânalandırmak için, Amîr Ḫusrav'den bâzı unsurlar almıştır. Msl. Nevfel'in Leylâ'yı Mecnûn'a alamayınca, teselli için ona kendi kızını vermek istemesi ve Leylâ ile buluşma sahneleri. Bu suretle Niẓâmî'nin hikâyede gördüğü mecâzî aşktan hakikî aşka geçiş unsuru, tabi'îdir ki, ortadan kalkmaktadır. Şunu da ilâve etmek icâp eder ki, Navâ'î esâsını Niẓâmî'den aldığı vak'aları da derin bir şekilde değiştirmiştir. Msl. ilk tanışma ve aşk, gerçi Niẓâmî'de olduğu gibi,

mektepte başlar, fakat teferruât Navā'ī'de büs-bütün başkadır: Leylâ'nın bir hastalıktan kurtulması münâsebeti ile, hocaları bir eğlence tertip ederler, Mecnûn bu eğlencede Leylâ'yı görünce, eğlenceyi bırakıp, çalılar arkasına saklanarak, ağlamağa başlar v.s. Navā'ī'nin getirdiği ve başka bir kaynakta bulunmayan bir değişiklik de, Mecnûn'un Leylâ'nın mahallesinde gördüğü uyuz bir köpek ile ülfet etmesidir. Böylece Navā'ī'nin eseri, saf, temiz ve derin, fakat tasavvuf ile alâkası olmayan bedbaht bir aşkın canlı ve güzel bir tasvirini teşkil etmektedir.

Türk edebiyatının şâheserlerinden biri olan Fuzûlî (b. bk.; ölm. 963 = 1556)'nin eseri, Nizāmī'nin tesbit etmiş olduğu istikamette, mevzûun en mükemmel bir şekilde işlenmesi ile meydana gelmiştir. Fuzûlî, bu mevzûu kendi isteği ile değil, fakat „bir nice zarîf-i hıtta-i Rûm“ un imtihan yollu istekleri üzerine kaleme almıştır. Çünkü ona göre, bu mevzûun başı gam, sonu fenâdır; binâenaleyh daha önce, Nizāmī'nin işâret ettiği gibi, bu mevzûda bir eser yazmak kolay değil idi. Bununla berâber Fuzûlî, mizâcına uyan ve kendi hislerini de ifâdeye imkân veren bu mevzûu, acılığı ile mütenâsip bir içlilik ve mükemmellik ile anlatmağa muvaffak olmuş idi. Fuzûlî bu sâhada yazılmış olan eserlerden yalnız Nizāmī ile Cāmī'nin eserlerini zikreder; gâlibâ bu mevzûu, kendisi gibi ilk defa olarak türkçe nazma soktuğunu iddia eden Navā'ī'nin eserini görmemiş, Amîr Ḫusrav'in eserini de asıl mevzûa aykırı bularak, zikre değer saymamıştır. Ne olursa-olsun, mevzû esâs bakımından Nizāmī'deki seyri tâkip eder. Şu kadar var ki, burada teferruâtta büyük farklar olduğu gibi, Fuzûlî'de bütün vak'alar, Leylâ'nın visâlinin Mecnûn tarafından reddedilmesi fıkrasına, yâni mecâzî aşktan hakikîsine geçişe göre, tertip edilmiştir. Bundan dolayı bu vak'a büyük bir teferruât ile anlatılmış, diğerleri çok kısaltılmıştır. Yine bunun neticesi olarak, kahramanların hisleri geniş bir şekilde tasvir edilmiş ve araya bir çok gazeller sokulmuştur. Bunlar bir bakıma hikâyenin akışını durduruyor ise de, Fuzûlî bu sâyede kendi duygularını daha serbest bir şekilde anlatmak fırsatını bulmaktadır. Elhâsıl Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn*'u insan oğlunun verebileceği en yüksek tasavvufî tecrübe ile, erişelemeyen sevgilinin ve tatmin edilmeyen sevginin ilhâm ettiği acı duyguların en mükemmel bir âhenk ve ifâdesini vermiştir.

Türk edebiyatında bu mevzûu işlemiş olan diğer şâirler, tarih sırası ile, şunlardır (bk. Agâh Sırrı Levend, *Leylâ ve Mecnunlar, Türk dili*, Ankara, 1952, I, 256 v. dd. ve *göst. yer.*, I, 521): 1. Şâhidî (XV. asır, bir nüshası için bk. Blochet, *Catal.*, I, 41); 2. Hamdullah Hamdî (ölm. 914 = 1508, yazmaları çoktur); 3. Ahmed Rıdvan (XV.—XVI. asır, A. S. Levend, *göst. yer.*, I, 389 v. dd.); 4. Bihiştî (XV.— XVI. asır, bir yazması Üniversite kütüp., nr. TY. 5591, bk. bir de Rezan İlter, *Behiştî ve Leylâ ve Mecnûn*, tez, İstanbul 1951, Üniversite kütüp., nr. TY. 2033); 5. Kadîmî (XVI. asır, bk. A. S. Levend, *göst. yer.*, I, 517 v. dd.); 6. Celîlî (XVI. asır, bk. Blochet, *Catal.*, I, 155); 7. Sevdâî (XVI. asır, bk. Gibb, II, 173 not); 8. Hamdî (Lârendeli, XVI. asır; bir nüshası Fâtih kütüp., nr. 3740); 9. *Leylâ ve Mecnûn* (Âzerî lehçesi ile, müellifi mechûl, 931 = 1524'te yazılmış, bk. Rieu, *Catal.*, s. 258); 10. Halîfe (ölm. 980 = 1572, bk. A. S. Levend, *göst. yer.*, I, 447 v.dd.); 11. Kul Ata Âzerî (XVI. asır, bk. Orhan Şâik, *Ülkü*, 1. seri, sayı 52); 12. Kaf-zâde Fâizî (ölm. 1086 = 1675, yazması Üniversite kütüp., nr. TY. 1237 ve 1699; bu eserin noksan kaldığı ve Seyyid Vehbi tarafından tamamlandığı söylenir); 13. Örfî Mahmud Ağa (XVIII. asır, bk. A. S. Levend, *göst. ger.*, I, 637 v. dd., hepsi 195 beyit olan küçük bir eser).

Bunlara şimdilik eserlerinin nüshaları ele geçmemiş olan şu müellifler de ilâve edilmelidir (bk. A. S. Levend, *ayn. esr.*, s. 259 v.d.): 1. Ahmed Paşa (ölm. 902 = 1496); 2. Hayâtî (XV. asır); 3. Türâbî (XV. asır); 4. Mahvî (Emîr İdris, XV. asır); 5. Necâtî Bey (Edirneli, ölm. 914 = 1508); 6. Çakerî Sinan (XV.— XVI. asır); 7. Hakirî (tebrizli, XV.—XVI asır), 8. Nâkâm (âzerî şâirlerinden); 9. Hayâlî (Abdülvehhâb, ölm. 928 = 1522); 10. Halîlî (Bursalı Sarı Halil, XVI. asır); 11. Hayâlî (Mehmed Bey, ölm. 964 = 1556); 12. Ârif Fethullah (ölm. 968 = 1561); 13. Fazlî (Kara, ölm. 970 = 1572, *Sitte*'si olduğuna göre, bir *Leylâ ve Mecnûn* yazmış olmalıdır); 14. Sâlih Celâl-zâde (ölm. 973 = 1565); 15. Sinan Çelebî (XVI. asır); 16. Zamîrî (XVI. asır); 17. Muhyî (Niğdeli, XVI. asır); 18 Fikrî (XVI. asır, Hâtifî'den tercüme); 19. Muhibbî Çelebî (XVI. asır, Hâtifî'den tercüme); 20. Mu'îdî (XVI. asır); 21. Rif'atî (Abdulhayy, ölm. 1080 = 1669); 22. Örfî (XVI. asır).

Leylâ ile Mecnûn hikâyesi türk halk edebiyatına da girmiş ve bir halk hikâyesi şeklini almıştır. *Leylâ ile Mecnûn hikâyesi* adını taşıyan tarihsiz taş-basmalarında oldukça özentili, fakat yavan bir dil kullanılmıştır. Mevzû, esâs itibârı ile, Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn*'unun aynı olup, bâzan kısaltılmış, bâzan da yeni hiç bir unsur ilâve edilmeden genişletilmiştir. Mensûr olan hikâyede, mevzûun icâp ettirdiği yerlere, şiirler konulmuştur. Bunların hepsi arûz vezni ile yazılmıştır ve halk şâirlerinin bu nevî bâzı bayağı şiirlerine benzemektedir. Bu metin, daha sonraları Süleyman Tevfik tarafından bir az daha islâh edilmiştir (İstanbul, 1327). Yapılan yenilik, araya Fuzûlî'nin eserinden parçaların ve bilhassa gazellerin serpiştirilmiş olmasıdır. Hikâyenin daha sonraki şekillerinde (bk. msl. *Tekmil ve tamam Leylâ ile Mecnûn*, araştırmalar yapıldıktan sonra Maârif kütüphânesi tarafından basılmıştır, İstanbul, 1954, resimli, 69 s.), çok daha sâde ve oldukça güzel bir dil kullanmıştır. Mevzû aynıdır, fakat nedense hikâyeye inanılmaz yanlışlıklar sokulmuştur. Msl. Mecnûn'un kabîlesinin adı Mülevvih (!) olup, bu kelime aslında babasının adı olan Mülevveh'in bozulmuş bir şekli olmalıdır; babasının adı ise, Mazahim (!) b. 'Amir'dir v.b. Araya sokulmuş olan şiirler de tamâmiyle değiştirilmiştir: bunların hepsi hece vezni ile yazılmış, fakat şekil bakımından ekseriyâ türk halk şiirlerinin husûsiyetlerine uymayan, eski şiirlerden istifâde edildiği görülmekle berâber, çok bayağı olan şiirler konulmuştur.

Leylâ ile Mecnûn hikâyesi, bir halk hikâyesi hâline geldikten sonra, benzeri olan Ferhad ile Şirin, Arzu ile Kanber v.b. hikâyeleri gibi, bu hâli ile, Karagöz oyunları arasına da girmiştir (bk. S. Esad Siyavuşgil, *Karagöz*, İstanbul, 1941, s. 77, 88 not 3, 114 v.d., 117; Selim Nüzhet Gerçek, *Türk temâşâsı*, 2. tab., İstanbul, 1942, s. 88).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka, bk. Ali Nihad [Tarlan], *İslâm edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn mesnevîsi* (İstanbul, 1922, tez, Türkiyat Ens., nr. 1); C. A. Nallino, *La letteratura araba, degli inizi all'epoca della dinasta Umayyade* (ital. trc. M. Nallino), Roma, 1948, s. 67 v.dd. (frns. trc. Pellat, Paris, 1950, s. 106 v.dd.); F. Gabrieli, *Oriente Moderno* (Roma, 1946), XXVII, 128 (İ. Kraçkovskiy 'in bu mevzûa dâir makalesi hakkında); Mehmed Zihni, *Maşâhir al-nisā'* (İstanbul, 1295), II, 184 v.dd.; E. Bertels, *Alî Şir Nevâî, Leylâ ve Mecnûn* (trc. Mirza Bala, *T M*, İstanbul, 1951, X, 47—64); M. Ğ. Hilāl, *Laylā va Macnūn fi 'l-adabayn al-'arabī va 'l-fārisī, dirāsāt naḳd va muḳārana fi 'l-ḥubb al-'uẕrī va 'l-ḥubb al-ṣūfī* (Kahire, 1954); Pertev Nailî Boratav, *Halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği* (Ankara, 1946), tür. yer., bk. fihrist. (AHMED ATEŞ.)

LEYLE. LAYLA (A.), gece. *Laylat al-barā'a* ve *Laylat al-ḳadr* için bk. mad. RAMAẒĀN.

LEYLE-L-AHYELİYE. LAYLA 'L-AḤYALİYA, arap kadın şâirlerinden olup, 'Uḳayl b. Ka'b kabîlesinden 'Abd Allāh b. Raḥḥāl(a) b. Mu'āviya'nin kızıdır. Lekabı, babasının veya başka rivâyetlere göre, cedlerinden Ka'b veya Mu'āviya'nin al-Aḥyal („bir nevî atmaca“) lekabını taşımış olmasından gelmektedir; ihtimâl bu lekap bütün kabîlesi için mutâd olarak kullanılmakta idi ve kabîlenin şânını anlatan şiirlerinde tesâdüf edilen *naḥnu 'l-aḥā'ilu* tâbiri ile (*Aġānī*, X, 80; *Ḥamāsa*, s. 711) buna işâret etmektedir. Laylā ekseriyâ kendi kabîlesinden olan ve [o devirde bâzı örnekleri görüldüğü üzere, kendisini son derecede afîf bir aşk ile seven] Tavba b. Ḥumayyir al-Ḫafācī ile birlikte zikredilmektedir. [Tavba tarafından istenildiği halde, Laylā son derecede kıskanç olarak tasvir edilen Savvār b. Avfā ile evlendirilmiştir. Bu şahıs, başkaları ile görüşmesine mâni olmak için, Laylā'yı kabîleden uzakta oturttuğu gibi, ziyâretine geldiği takdirde, Tavba'yi de, cezâya mârûz kalmaksızın, öldürebilmek müsâadesini aldı]. Bununla berâber Laylā, Tavba'nin ölümü üzerine, son derecede te'sirli mersiyeler yazmıştır ki, bâzı parçaları *Kitāb al-Aġānī*'de muhâfaza edilmiştir. Bundan başka halife 'Oşmān'ın ölümü üzerine de bir mersiye yazmıştır. al-Nābiġa al-Ca'dī'nin evvelâ zevcine, sonra kendisine karşı yazmış olduğu hicviyelere aynı şiddetle cevaplar vermiş ve onu uzun müddet tâkip ettirmiştir. Mu'āviya, 'Abd al-Malik ve Ḥaccāc b. Yūsuf ile görüşmelerinden sık-sık bahsolunur. İyice ihtiyarlamış olduğu bir sırada Ḥaccāc b. Yūsuf'tan kendisini Horasan'da vâli bulunan Ḳutayba b. Muslim'in yanına göndermesini ricâ etmiştir. [Layla 'l-Aḥyaliya, bir rivâyete göre, bu Horasan seyâhati sırasında, Ḳūmis veya Sāva'de ölmüştür]. Buna göre, I. (VII.) asrın ortası ile sonu arasında yaşamış olmalıdır. [Layla 'l-Aḥyalīya, arap kadın şâirlerinin en büyüklerinden biri sayılır; bunlardan yalnız al-Ḫansā' [b. bk.]'nın ondan üstün olduğu iddia olunur].

Bibliyografya: *Aġānī*, X, 67—84; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şi'r va 'l-şu'arā'* (nşr. de Goeje), s. 269—274; *Ḥamāsa* (nşr. Freytag), s. 170; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), III, 132 v.d.; V, 324, 389; krş. Rückert, *Hamāsa*, s. 98 v.d. [(nşr. Aḥmed Muḥammed Şākir), Kahire, 1364, I, 416 v. dd.; Abū 'Alī al-Ḳālī, *al-Amālī* (Bulak, 1324), I, 86 v. dd.; al-Bakrī, *Simṭ al-la'ālī fī şarḥ*

Amālī al-Ḳālī (nşr. ʿAbd al-ʿAzīz al-Maymanī), Kahire, 1354, I, 119 v.d., 279 v.dd.; al-Sarāc, *Maṣārīʿ al-ʿuşşāḳ* (İstanbul, 1301), s. 185 v. dd.; Cl. Huart, *Littérature arabe* (Paris, 1923), s. 52 v.d.; Mehmed Zihnî, *Maşāhir al-nisāʾ* (İstanbul, 1295), II, 180 v.dd.; Brockelmann, *GAL*, I, 60; *Suppl.*, I, 93 v.d.]. (H. H. BRÄU.)

[Bu makale A. ATEŞ tarafından tashih ve ikmâl edilmiştir].

LEYLET-ÜL-BERÂE. [Bk. RAMAŻĀN, ŞAʿBĀN.]

LEYLET-ÜL-KADİR. [Bk. RAMAŻĀN.]

LEYS B. BEKİR. [Bk. KİNÂNE.]

LİʾĀN. [Bk. LİʾÂN, ṬALĀḲ.]

LİʾÂN. LİʿĀN (A.), bir kocanın, karısı aleyhine, hukukî delîller göstermeksizin ve zinâ isnâdı için tesbit edilen cezâya çarpılmaksızın, zinâ isnâd etmesine ve diğer taraftan, karısından doğan çocuğun babalığını kabûl etmemesine imkân veren bir yemindir. „Şerîʿat hukümlerinde, kocaların yemin ile destekledikleri isnâdlar olup, koca, kizbi varsa, buna dayanarak, kendi kendine lânet (*laʿna*; bu mefhum için kullanılan tâbir bu kelimeden gelmektedir) eder, karısı ise, yalan söylüyorsa, kendisinin Allahın gazabına uğramasını diler; bu yemin, kocayı *ḳazf* („iyi şöhretli" insanlara karşı isbatsız ithâm)'den, karıyı da zinâdan mütevellit *ḥadd* („kanûnî cezâ")'dan kurtarır" (al-Tahānavī, *Kaşşāf iştilāḥāt al-funūn*, II, 1309). Bunlar ile alâkalı fiil şekillerinin ıstılah olarak kullanılışı için bk. arapça lugatler, msl. R. Dozy, *Supplément aux Dictionnaires arabes*, Liʿān kelimesi; al-Ḳasṭallānī, al-Buḫārī, *Ṭalāḳ*, bâb 25, baş kısımlara dâir şerhler; al-Zurḳānī, *Muvaṭṭaʾ*, *Bāb mā cāʾa fi ʾl-liʿān*'ın baş kısımlarına dâir şerhler.

1. *Liʿān*'a dâir hukümlerin başında *Kur'an* (XXIV, 6 v.dd.)'daki şu yer gelmektedir: „Karılarına, kendilerinden başka şâhid göstermeden (zinâ fiilleri) isnâd edenlere gelince, koca, doğru söylediğine dâir dört defa üst-üste: — „Allah hakkı için yemin ederim" — bir defa da: — „Yalan söylüyorsam, Allahın lânetine uğrayayım" — demeğe mecburdur. Kadın, dört defa üst-üste: — „Yemin ederim ki, kocam yalan söylüyor" — ve bir defa da —: „Eğer kocam doğru söylüyorsa, Allahın lânetine uğrayayım" — diyerek, cezâdan kurtulabilir. Eğer Allah gafûr ve rahîm olmasaydı, sizi derhâl cezâlandırırdı; hâlbuki o, tevbeyi kabûl edici ve hakîmdir!"

Bu âyetler, gâliba, zinâya dâir muhtelif hukümleri ihtivâ eden ve XXIV, 1—10 ile 21—26'yı içine alan bir küll teşkil etmektedir; hieretin V. yılına âit olan 11—20. âyetlerin bu sûreye sonradan idhâl olunduğu şüphesizdir; buna göre, bizim ele aldığımız âyetler daha eski olmalıdır (bk. Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, I, 210 v.d.; H. Grimme, *Moḥammed*, II, 27 sûreleri Badr [h. 2.] ve Uḥud [h. 3. yıl] gazveleri arasında gösteriyor).

Bu âyetler, koca lehine, *Kur'an* (XXIV, 4)'ın koyduğu *ḳazf* için şiddetli cezâya bir istisnâ kabûl etmektedir (bk. bir de âyet 23—25). Bu itibârla, bu cezâ, tamâmen islâma hâstır ve *liʿān* gibi bir hukukî müessesenin hiç yeri olmayan arap câhiliye devri ile de bir alâkası yoktur (bu düşünceye muhâlif olan kanâat için bk. D. Santillana, *Istituzioni di diritto musulmano*, I, 221 aş.) ve *Kur'an*'dan alınan *liʿān* kelimesine islâm şiirinde de rastlanmamaktadır.

Liʿān'a dâir hadîslerin hemen hepsi (ve istisnâsız olarak bütün eski hadîsler) tefsirî mâhiyettedir; zîra bahsi geçen âyetlerin vahy ile nâzil oldukları isbata çalışılmaktadır; bunlar kısmen birbirini nakzeder görünmektedir (al-Zurḳānī, *Muvaṭṭaʾ*, *Bāb mā cāʾa fi ʾl-liʿān*'da bunları birbiri ile te'life çalışır). Bunlar, ancak şematik bir tertibe tâbî tutulmuş olup, sıhhatlerine güvenilmez (bk. Nöldeke-Schwally, *oyn. esr.*; daha etraflı bilgi için ayrıca bk. A. J. Wensinck, *Handbook of Early Muhammadan Tradition*, s. 56. v.d. [sonda, bir de Tirmizī, 44, sûre XXIV]). Bunlar dört şekle ayrılabilir: 1. Adı zikredilmeyen bir koca, Peygambere, acıklı hâlinden müphem şekilde şikâyet etmiş ve bunun üzerine âyetler nâzil olmuş (en eski şekli); 2. ʿUvaymir b. Ḥāriş, önce bir dostu vâsıtası ile, sonra da doğrudan-doğruya, Peygambere aynı şekilde sual sormuş (birincinin değişik şekli); 3. Hilāl b. Umayya, karısını zinâ ile ithâm etmiş ve bu yüzden *ḥadd* cezâsına çarpılacağı sırada, âyetler nâzil olarak, onu kurtarmış (birincinin değişik bir şekli olup, sonradan meydana çıkan müşkile daha önceden istihzâ ile işâret etmiş olan Saʿd b. ʿUbāda'nın sık-sık adının geçtiği bu şekil, buraya kadar ele alınan üç şeklin, muhakkak ki, ilki değil, en şematiğidir); 4. Bir adam genç bir kız ile evlenir ve bâkire olmadığını görür; fakat kız bu iddiaya itiraz eder; bunun üzerine Peygamber de *liʿān*'a baş-vurulmasını emreder (tefsirî bir husûsiyeti yoktur). Tabiî bunun diğer muhtelif şekilleri de vardır. Hadîsler bize *liʿān* husûsunda yeni hiç bir bilgi vermediği takdirde, bu mümeyyiz vasıflar kâfî gelmektedir; bunlar, ancak *Kur'an*'ın en eski hukuk müessesesinin meydana gelişi bakımından, bir vesika teşkil ettikleri zaman, ehemmiyet kazanmaktadır.

2. En eski hukukî münâkaşalar *Kur'an*'da temâs edilmeyen *liʿān*'ın karı-kocanın ayrılmasını lüzûmlu kılıp-kılmadığı meselesini mevzû olarak alır. Bir çok hadîslerde bu meseleye o derece açık ve tenkit vasfı taşıyan kat'î cevaplar vardır ki, *liʿān*'ı müteâkip evliliğin devâmını kabûl eden bir kanâat bulunduğu düşünülebilir. al-Muṣʿab b. al-Zubayr'in bu görüşü ileri sürdüğü iddia edilmiştir (Muslim, Nasāʾī). Fakat bu kanâat, hadîsin kabûlü güç bir tefsirinden doğmuştur. Bu hadîste, al-Zubayr o tarihlerde yaşamış olarak görünmektedir; fakat ʿOsmān al-Battī için elimizde bu türlü düşündüğünü gösteren kâfî delîller bulunmaktadır (bk. al-Zurḳānī, *Muvaṭṭaʾ* şerhi). Sonradan hâkim olan ve *liʿān*'dan sonra evliliğe cevaz veren aksi kanâate gelince, bunun büyük bir ihtimal ile, ʿAbd Allāh b. ʿOmar ve kat'î bir şekilde de al-Zuhrī (onun zamanında *liʿān* bir sünnet telakkî olunmata idi) ve İbrāhīm al-Naḫaʿī (*Kitāb al-āşār*) tarafından ileri sürüldüğü söylenebilir; hadîslerde rastlanan bu kanâati ʿAbd Allāh b. ʿAbbās'a kadar çıkarmak tarihî hakikate uymaz.

Daha sonraları ortaya çıkan mesele, *liʿān*'ın neticesi olarak, evliliğin ne şekilde ortadan kalkacağı, kocanın karısını telâk-ı selâse ile mi boşayacağı veya huzûrunda *liʿān* icrâ edilen hâkimin mi karar vereceği, yahut bizzat *liʿān* ile mi evliliğin sona erceği meselesidir. İlk fikir, şüphesiz ki, bir çok hadîslere dayanmaktadır; fakat bunun hukukî tatbikatına dâir ortada hiç bir esere raslanmamaktadır; bu hadîslerin ikinci fikir lehine değiştirildiğini görüyoruz (krş. al-Zuhrī'nin naklettiği *ḥadîş*; Ṭabarī, *Tafsīr* ve al-Buḫārī, *Ṭalāḳ*, bâb 30, *Ḥudūd*, bâb 43; Aḥmed b. Ḥanbal, V, 330 v. dd.'daki hadîs ancak zâhirî bir istisnâdan ibârettir; krş. al-Ṭayālisī, nr. 2667, ilk fikre karşı reddiye). İkinci kanâat, hadîste görülen bir çok yerlerden ayrı olarak, daha sonraki hukukî *iḫtilāf*'ta devam etmiştir; bu kanâatin ihtimâl veya kat'iyetle tesbit edebildiğimiz mümessilleri ʿAbd Allāh b. ʿOmar, al-Zuhrī (zamanında *liʿān sunna* sayılıyordu) ve İbrāhīm al-Naḫaʿī (*Kitāb al-āşār*)'dir. Burada da, bu kanâati ʿAbd Allāh b. ʿAbbās'a kadar çıkarmak, tarihî hakikatlere aykırı düşer. Nihâyet, üçüncü kanâate gelince, bu husûsta hadîste hiç bir şehâdete rastlanmamaktadır; buna ancak *mażāhib*'in ortaya çıkışından sonra tesâdüf edilir. Görülüyor ki, gelişme pek muayyen bir istikamette olmuştur.

Kur'an'daki hukümlerden öteye geçen hadîsteki *liʿān*'a dâir olan hukümler pek mühim değildir. Msl. mesele ortaya atıldığı nisbette, kocanın aynı kadın ile, çok sonraları bile, tekrar evlenemiyeceği, *liʿān*'ın gebelik hâlinde bile tatbik olunabileceği (bu hadîsin tefsirinden sonra hukukî bir *iḫtilāf* çıkmıştır), çocuğun babalık iddiası ve miras hakkı bakımından, ancak anneye bağlı olduğu ve dolayısı ile gayr-i meşrû sayılacağı fikri de yerleşmiştir. Başka hadîsler, *liʿān*'ın câmide yapılması gerektiğini söylemekte ve kadının bu münâsebet ile tekrarlayacağı düsturları Peygambere kadar çıkarmaktadır. Aynı zamanda, daha sonraları *iḫtilāf*'ta bir rol oynayan husûsî meselelerin ortaya bir hadîs ile çıktığı bilinmektedir. Bu hadîse göre, Peygamber karı-kocanın islâmlık ve hürlük (İbn Māca) bakımından birbirine müsâvî olmadıkları takdirde, *liʿān*'ı kabûl etmemektedir; *Mudawwana*'de, aksi nokta-i nazarı tutan bir çok eski hadîs âlimlerine rastlanmaktadır.

Kitāb al-āşār, İbrāhīm al-Naḫaʿī'nin *liʿān*'a dâir olan görüşleri hakkında, etraflı bilgi vermektedir. al-Şāfiʿī ve Mālik'te bulunan umûmî mâhiyette iki huküm bizi mezheplerin kurulmağa başladığı devre götürmektedir. Mālik, Medine *sunna*'si olarak (bu husûsta şüphe ve ihtilâf yoktur) karı-kocanın, *liʿān*'dan sonra, tekrar evlenebileceklerini söylüyor ve al-Şāfiʿī de, Peygamberin *liʿān* hakkındaki *sunna*'leri arasına, karı-kocanın birbirinden ayrı düşmesini, çocuğun da gayr-ı meşrûluğu esâsını koyuyor.

3. Husûsî mezheplerin görüşleri, en eski mümessillerinin görüşlerini inkişâf ettirmekte, fakat her zaman onların düşüncesine bağlı kalmamaktadır (msl. *Muvaṭṭaʾ*'a bakılırsa, Mālik, karı-kocanın *liʿān* ile ayrılmaları hakkında ikinci kanâati ileri sürdüğü hâlde, kurduğu mezhep üçüncü kanâati desteklemiştir). *Fiḳh*'ın *liʿān*'a dâir olan ve şimdiye kadar söylenenlere fazla bir şey eklemeyen en mühim hukümleri şunlardır: Koca kanunun tesbit ettiği şekilde bir delîl göstermeden, karıya zinâ isnâd ederse ve kadın da bu isnâda itiraz ederse, o zaman *liʿān*'a baş-vurulur. Koca kendisine söylemesi emredilen düsturları söylemezse, *ḳazf*'tan dolayı *ḥadd*'e çarpılır; fakat Abū Ḥanīfa'ye göre, düsturları söyleyinceye kadar, hapsedilir; söyleyince cezâdan kurtulur; yalan beyanda bulunduğunu itiraf ederse, o zaman da *ḥadd*'e çarpılır. Kadın, bu düsturların karşılığını vermek istemezse, o zaman zinâ dolayısı ile, *ḥadd*'e çarpılır. Bununla berâber, Abū Ḥanīfa'ye ve Aḥmed b. Ḥanbal'den gelen en iyi rivâyete göre, düsturları söyleyinceye kadar, hapsedilir; söylerse cezâdan kurtulur; hatâsını itiraf ederse, o

zaman da *ḥadd*'e çarpılır. Karı-kocadan birinin veya her ikisinin müslüman veya hür yahut *'adl* olmamaları hâlinde, *li'ān*'ın mümkün olup-olmaması meselesinde, burada sayılamayacak kadar çok *iḫtilāf* vardır. Kadının gebeliği esnâsında, çocuğu tanımamak için baş-vurulan *li'an* için de aynı şey söylenebilir. Burada, çocuğun kimin sulbünden geldiğinde ve *li'an*'ın iki gâyesinin (karıya karşı zinâ isnâdı ve çocuğu tanımaktan imtinâ) tefrikinde (bu tefrik, mefhûmun sonradan uğradığı inkişâfın bir neticesidir) evliliğin kat'î bir rol oynadığını kabûl eden esas fikrin kuvvetine işâret etmek gerektir. Eski devir boyunca, bu iki gâye, hukukî bakımdan, biribirine karışmıştır. *Li'ān*'da, karı-kocanın birbirinden ayrılmasını gerektiren unsur, mâlikîlerin (Mālik ile olan fikir ayrılıkları için yk. bk.) ve Aḥmed b. Ḥanbal'in naklettiği bir hadîse göre, karının *li'ān*'ıdır; al-Şāfi'ī'ye göre, kocanın, Aḥmed b. Ḥanbal'den gelen en iyi rivâyete göre de, her iki tarafın *li'ān*'ından sonra, kadının vereceği hukümdür. *Li'ān*'ın koca tarafından sonradan geri alınması ihtimâli üzerinde de kanâatler birbirinden ayrılmaktadır: Aḥmed b. Ḥanbal'in Abū Ḥanīfa'ye naklettiği bir hadîse göre, bu takdirde, karı ile kocanın yeniden evlenmeleri mümkündür; Mālik'e, al-Şāfi'ī'ye ve Aḥmed b. Ḥanbal'in naklettiği en iyi bir rivâyete göre, bu mümkün değildir. Eski hadîs âlimleri arasında Sa'îd b. Cubayr birinci görüşe, buna karşılık, 'Omar, 'Alī, 'Abd Allāh b. Mas'ūd, 'Abd Allāh b. 'Omar, 'Aṭā' ve al-Zuhrī ikinci görüşe taraftar olarak zikredilebilirler. al-Avzā'ī ile Sufyān al-Şavrī de bu görüşü tutmaktadırlar. Nihâyet, *li'ān*'ın yalnız şifâhen, yahut taraflardan birinin dilsiz olması hâlinde, işâretle yapılıp-yapılamayacağı meselesinde de anlaşmazlıklar vardır. al-Buḫārī, *Kitāb al-ṭalāḳ*'ın 25. bâbını bu meseleye ayırmış ve orada kendi görüşünü yazmıştır.

4. *Li'ān*'a ancak tamâmen zarûrî hâllerde baş-vurulmakta olduğunu anlamak güç değildir. Msl. hicretin IV. asrında, kurtubalı bir âlim, Peygamberin unutulmuş olan *sunna*'sini ihyâ etmek niyeti ile, karısı aleyhine *li'ān*'a baş-vurmuştur (I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 21). Bununla berâber, islâm fıkhı bir çocuğu tanımamak için başka bir yol kabûl etmediğinden, *li'ān* bugün bile, tamâmen ortadan kalkmış değildir.

Bibliyografya: Yukarıda zikredilen eserlerden başka, bk. fıkıh ile hadîslere dâir eserler; E. Sachau, *Muhammedanisches Recht*, s. 73 v.dd.; Th. W. Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, s. 192; aynı mll., *Handleiding tot de kennis van de Mohammedaansche Wet* (Leiden, 1925), s. 216 v.d.; D. Santillana, *Istituzioni di diritto musulmano malichita*, s. 219 v.dd.; Th. P. Hughes, *A Dictionary of Islam*, bk. *li'ān* kelimesi. (JOSEPH SCHACHT.)

LİḪYĀN. [Bk. LİHYÂN.]

LİHYÂN. LİḪYĀN, bir arap kabîlesi olup, Huẕayl [b. bk.]'in bir koludur. Şeceresi: Liḥyān b. Huẕayl b. Mudrika b. al-Yās b. Muẓar'dır. Huẕayllerin diğer kolları gibi, Mekke'nin şimâl-i şarkî bölgesinde yerleşmiş olan Liḥyānların islâmiyetten hemen önce ve sonra, kan kardeşlerinin tarihinden ayrı bir tarihleri yoktur: bunlardan ayrı olarak adları pek ender zikredilir. Msl. kavgacı şâir Ta'abbaṭa Şarran ile olan mücâdeleler hakkında bk. *Ḥamāsa*, s. 34; Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, II, 272; IV, 104 (krş. al-Buḫturī, *Ḥamāsa*, s. 80 v.d.; İbn al-Carrāḥ, nşr. H. H. Bräu, nr. 86 = *S B Ak. Wien*, 1927, CCIII/IV, 31); Ḫuzā'alara karşı girişdikleri mücâdele için bk. II, 614. Umûmiyetle bu kabîle şâirleri Banī Huẕayl şâirlerinden sayılırlar: msl. Mālik b. Ḫālid Ḫunā'ī, al-Mutanaḫḫil al-Ḫunā'ī v.b. İslâmiyetin doğuşunda, diğer Huẕayller gibi, Liḥyānlar da Kureyşlilerin siyâsî nufûzu altında idiler: bu hâl Peygamberе karşı düşmanca davranışlarını izah etmektedir. Bu yüzden reisleri olan Sufyān b. Ḫālid b. Mubayḥ, Peygamberin emri ile, 'Abd Allāh b. 'Unays tarafından öldürülmüş idi. Liḥyānlar bunun intikamını bir çok müslümanı öldürmek sûretiyle merhametsizce aldılar (*Yawm al-raci'*, hicretin 4. yılı: bk. mad. HUẔAYL). Sonradan, müslümanlar ile Liḥyānlar arasında, düşmanca münâsebetten bahsedilmediğine bakılırsa, bu sonuncuların da Huẕayller ile birlikte islâmiyeti kabûl etmiş olmaları muhtemeldir.

Peygamberin muvaffakiyetinden sonra ve onu takîb eden devirlerde, Liḥyānlara dâir hemen hiç bir mâlûmat yoktur ve bu kabîleye mensup tanınmış pek az kimse vardır: asıl adı 'Alī b. Ḥāzim (Ḥāzim) yahut al-Mubārak olan ve 222 veya 223 (bk. al-Zubaydī, *Ṭabāḳāt al-nuḥāt*, nşr. Krenkow, *R S O*, VIII, 145, nr. 125 ve orada zikredilen eserler; Flügel, *Die gramm. Schulen*, s. 51)'te ölen nahiv âlimi al-Liḥyānī belki bu kabîleye mensup idi, fakat diğer kaynaklar (Yāḳūt, *Irşād*, nşr. Margoliouth, V, 229; *Tāc al-'arūs*, X, 324,19) ise, al-Liḥyānī nisbesini haddinden fazla uzun olan sakal (*liḥya*) ile alâkalı görüyorlar.

Liḥyānların, arap tarihinin çok eski devirlerinde, sonradan oynadıkları, fakat gözden kaçan rolden daha mühim bir rol oynamış olmalarını tahmin ettirecek sebepler var idi: İbn al-Kalbī (krş. *K. al-aṣnām*, s. 57 = Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 181,16)'daki bir parça bu tahmini haklı göstermektedir: burada İbn al-Kalbī, Huẕayl putu Suvā'a gösterilen tâzimde Liḥyān'ın ibâdete müteallik (*sadana*) vazifelerinden bahsediyor (krş. Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*², s. 18 v.d.); Hicaz'ın şimâlinde bulunan yüzlerce kitâbe ve duvar resimleri sâdece bu şüpheyi te'yit etmekle kalmamış, aynı zamanda, islâmiyetten önceki asırlarda, bir Liḥyān devleti bulunduğunu da meydana çıkarmıştır. Önceleri, Doughty ve Huber'in ellerindeki tam olmıyan kopyalarından öğrenilen bu kitâbelerden, J. Halévy'nin hazırlık mâhiyetindeki çalışmalarından sonra, D. H. Müller tarafından bir-çokları (900'den fazla) elde edildi ve okundu: bugün, Savignac ile P. P. Jaussen sâyesinde, bu kitâbelerin hem sayıları artmış, hem de bunlar daha iyi tetkik edilmiştir. Bu kitâbelerin hemen hepsi, cenûba doğru, al-Ḥicr [b. bk.] nabatîlerinin büyük merkezi Madā'in Ṣāliḥ yakınlarındaki el-'Öla köyü (bilhassa *el-Ḥereybe* denilen arkeoloji sâhasında ve bunun şarkındaki sarp kayalar) civârında bulunmaktadır; az sayıda olmakla berâber, kitâbelerin bir kısmı da bu son sâhada meydana çıkarılmıştır. Yazıları (yine büyük ölçüde el-'Öle'de bulunan) Mina kitâbelerininkine çok benzemektedir ki, Liḥyān yazısı bu sonuncuya bağlı veya ona muvâzî bir şekil arzetmekte ise de, her halde D. H. Müller'in iddiası hilâfına, çok daha yakın zamanlara âittir. Dilleri ise, tam tersine, tamâmen Şamūd ve Ṣafā dillerine, yâni şimâlî Arabistan arapçasına benzemekte olup, klasik arapçadan bir takım hüsûsiyetler ile ayrılmaktadır (msl. harf-i târif için *al-* yerine *-ha* ve klasik arapçada ism-i fâil olan *munfa'il* şekli yerine *nif'al* şeklinin kullanılması bilhassa kayda değer).

Bu kitâbelere göre, el-'Öla — eski ismi, Tevrat'ın Dedān'ına tekabül eden *DDN* şeklindedir — „Liḥyān ve Liḥyānlar kırallığı"'nın pâyitahtı idi ve hukümdarlarının bir çokları Talmay I ve II (krş. Ceşür hukümdarı, Absalum'un kayınbabası, Talmay'ın adı, *Mülûk-i sânî*, III, 3; XIII, 17), Taḥmay, Lavzān, Ḥanu'aş, *MŞM* ve Karib'îl idi. Bu kırallığın geniş ülkeye ve büyük bir ehemmiyete sâhip olduğu sanılmaktadır: teşekkül etmeden veya tamâmen müstakil olmadan önce, el-'Öla-Dedān bir Mina müstemlekesi idi ve Yemen ile Hindistan mallarını Akdeniz limanlarına götüren büyük ticâret yolu üzerindeki konaklardan birini teşkil ederdi. Mina kırallığının sukutundan sonra (Hartmann'a göre m. ö. 230 ve 200 yıllarında), nabatîler ticâret yollarının kontrolünü Minalılardan aldılar ve al-Ḥicr'e yerleştiler; fakat aynı zamanda Mina medeniyetini temessül etmiş olan Liḥyānlar müstakil bir kırallık meydana getirdiler ve nabatîlerin cenûba doğru ilerilemesine engel oldular. İki devletin hudutları al-Ḥicr ile el-'Öla arasından geçmiş olmalıdır. Bu Liḥyānların Asurîlerden Sargon'un vekâyinâmelerinde, m. ö. 715'ten itibâren, zikri geçen Şamūd [b. bk.] kavminin bir kolu olmaları muhtemeldir. Halbuki kadîm çağda Liḥyānlara dair, Plinius'a gelinceye kadar, hiç bir mâlûmat yoktur. Plinius ise (*Hist. Nat.*, VI, 33,3), onlardan Lechieni adı ile bahsetmektedir. Liḥyānların kudreti Petra kırallığının sukutundan (m. s. 106) sonra artmış olmalıdır; bu devirden itibâren, nabatîlerin terkettikleri al-Ḥicr'i de ellerinde tuttukları sanılmaktadır.

Liḥyānların ne zaman ve nasıl dağıldıkları, VI. asırdaki vaziyetleri, yâni asıl yurtlarından oldukça uzaklarda yerleşip, Huẕayl kabîlesine tâbî bir duruma düştükleri hakkında, elimizde hiç bir vesika bulunmamaktadır. İslâm an'anesi onlar hakkında hiç bir şey ihtivâ etmemekte ve onları, umûmî Şamūd adı altında, asıl Şamūdlar ile ve al-Ḥicr'li nabatîler ile karıştırmaktadır. Bununla berâber, eski Liḥyān kırallığına dâir çok müphem bir hâtıra, bir rivâyetteki münferit bir kayıtta mevcuttur. Buna göre, Liḥyānlar sonradan Huẕayllere dâhil olan „Curhumların bakiyeleri" dir (Ṭabarī, *Tārīḫ*, nşr. de Goeje, I, 749, 11—12 [krş. mad. CURHUM], I, 1114, İbn al-Kalbī'den naklen; *Tāc al-'arūs*, X, 324, 1—2, al-Hamdānī'den naklen, muhtemelen *al-İklīl* adlı eserinden; zîra bu bahis neşredilen *Cazīrat al-'arab*'da mevcut değildir). Vaktiyle eski arap yazısı denilen Şamūd yazısı, liḥyānî yazısının muahhar veya muvâzî bir tekâmülünü temsil eder ki, safâ yazı ve resimleri bunun son safhasını teşkil etmektedir; fakat bu birbirine benzeyen yazıları kullanmış olan kavimlerin tarihî münâsebetleri bugün hâlâ tamâmen mechûldür.

Bugüne kadar, ancak sathî bir şekilde tetkik edilmiş olmasına rağmen, Dedān-el-'Öla harâbeleri, Liḥyān medeniyetinin ileri merhalesi hakkında bir fikir vermektedir; bir kaçı kabartma ile süslü mezarlardan başka, Jaussen ve Savignac tarafından orta yerinde (abdest için?) yuvarlak bir havuz bulunan bir mâbed keşfedilmiştir. Havuzu süsleyen büyük heykellerin bir çok parçaları da bulunmuştur. Bu mâbeddeki bir kitâbe, Vadd adlı ilâhenin *afkal*'ini zikretmektedir. Şüphesiz bir dinî âyin ifâde eden bu tâbir, islâm-arap an'anesince

bilinmektedir (*Aġānī*, XXI, 186; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*, s. 197, 7). Liḥyānların taptıkları mabûdlar arasında, Allāh, al-Lāt, Vadd, Yaġūṯ ve hakkında hiç bir sarih bilgimiz bulunmayan Ẕū Ḳīṯbat gibi sırf araplara has tanrılar yanında, gök tanrısı Balsamen, bir insan has ismi içinde bulunan Şalm gibi ârâmî menşe'li tanrılara rastlanmaktadır. Gerek bu isimlerde, gerek diğer âramî tâbirlerde (bunlar arasında „mezar" mânasında *nafş*) nabatîlerin te'siri görülmektedir ki, bu da Liḥyān medeniyetinin meydana gelmesinde, Minalılar ile nabatîlerin bir hissesi olduğunda şüphe bırakmamaktadır. Müller ile Glaser 'in bu medeniyette buldukları yahudî unsurlarının mevcûdiyeti ise, çok şüphelidir.

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, M 8 (*Register*, s. 275); İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 31; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 109; İbn al-Kalbī, *Camharat al-ansāb* (yazma, Britisches Museum), var. 38; İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 638—642, 981—983; Vāḳidī (trc. Wellhausen), s. 158—160, 224; Ṭabarī, *Tārīḫ* (nşr. de Goeje), I, 1431—1437; Caetani, *Annali dell' Islām*, I, 577 v.d., 581 v.d. (H. 4. §§ 3—4, 7); D. H. Müller, *Epigraphische Denkmäler aus Arabien* (*Denkschriften Ak. Wien*, 1889 XXXVII); E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), s. 98—127; Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique en Arabie* (Paris, 1909), I, 263—271; II (Paris, 1914); VIII—XIV, 27—77, 361—534; M. Lidzbarski, *Ephemeris für semit. Epigraphik*, II, 23—48, 345—361; III, 214—217.

(G. LEVI DELLA VIDA.)

LİMNİ, rumcası Λῆμνος, Ege denizinin şimâl kısmında, Çanakkale boğazı medhalinden 80 km. mesâfede bulunan bir ada. Atinalıların bu kadîm kolonileri orta çağda Bizans imparatorluğuna tâbî bulunuyordu. Ada, bu sırada, 901 senesinde, Girid müslümanları tarafından tahribe uğradı. Çağ sonuna doğru italyanların eline geçmiş idi ve onlar tarafından Stalimene diye adlandırılıyordu. İstanbul 'un türkler tarafından fethi esnâsında Limni adası Midilli 'de hüküm süren cenevizli Gattilusio âilesinin elinde idi. Daha Çanakkale boğazını tahkim etmiş olan Bayezid I. devrinde, Osmanlı devletinin te'sirini hissetmeğe başlamış bulunan Limni, İstanbul 'un fethinden sonra, boğaz medhaline yakın diğer iki ada, İmroz ve Bozca ada ile berâber osmanlı hâkimiyeti altına girmekte gecikmedi. Mehmed II. 'in 1456 'daki İnos (Aynos) seferi neticesinde Taşoz, Semadirek ve İmroz adaları Fâtih in eline geçti. Bu sırada Midilli beyi ile pâdişah arasında, vergi verme mevzûu üzerinde müzâkereler yapılırken, bu beyin kardeşi olan ve Limni 'de hüküm süren Nikolas Gattilusio 'nun idâresinden hoşnut olmayan ada halkı kendilerinden pâdişaha boyun eğdiler. Pâdişah Hamza Bey 'i Limni 'ye vâli tâyin ederek, onu adaya yerleştirmeğe Gelibolu sancak beyi İsmâil Bey 'i me'mûr etti ve türkler gelmeden Gattilusio adadan kaçtı. Yalnız Bizans tarihçilerinden Dukas (XLV, 150) ile Kalkondylas (VIII, 248) 'ta geçen bu vukuâtın tarihi kat'îyetle bilinmez ise de, Midilli beyi tarafından pâdişah nezdine müzâkere maksadı ile gönderilen Dukas 'ın söylediklerine inanılabilir. 1457 'de türkler, Limni 'ye bir şövalye tarîkati yerleştirmek niyetinde olduğu rivâyet edilen papanın gönderdiği bir donanma tarafından adadan çıkartıldı ise de, az sonra İsmâil Bey Limni 'yi, civarındaki adalar ile berâber, geri aldı (Zinkeisen, II, 235 v. dd.). 1462 'de Fâtih Midilli 'yi de zaptetti. Bundan sonraki yıllarda Limni türkler ile venedikliler arasında sâhip değiştirdi: Amiral Canale 1467 'de (h. 872; Naṣrī ve Sa'd al-Dīn 'e göre) Aynos 'u ve Ege denizinin bu tarafındaki adaları ele geçirdi (bk. bir de Müneccim-başı, III, 384). Bunun üzerine, Mehmed II. Eğriboz adasına karşı büyük bir sefer açtı ve çok geçmeden, Limni türkler tarafından geri alındı. Venedikliler ile 1479 'da yapılan musâlâha neticesinde ada, kat'î olarak, bir türk toprağı oldu. Aynı sene Bozca-Adanın tahkim edilmesi suretiyle, Çanakkale boğazının müdâfaa sistemi tamamlandı.

1656 temmûzunda, venedikliler boğaz önünde türklere galebe çalarak, Bozca-Ada, Semadirek ve Limni yi zaptettiler. Bu hâdise osmanlı pâyitahtı için o kadar tehlikeli görüldü ki, Köprülü Mehmed Paşa, Kaptan Topal Mehmed Paşa kumandasında 4.500 kişilik bir kuvvet göndermek suretiyle, esâslı bir teşebbüse geçti. Gönderilen kuvvet, Kastro kalesini 63 gün muhâsaradan sonra, italyanları 15 teşrin II. 1657 'de teslim olmağa mecûbr etti. Aynı sefer sırasında Bozca-Ada da geri alınmış idi (Naimâ, II, 578, 585, 633). Daha sonra 1770 'te, osmanlı-rus harbi sırasında, kont Orloff, Kastro 'yu 60 gün kadar muhâsara edip, muhâfızları teslim olmak derecesine getirmiş iken, kapudan-ı derya Hasan Paşa 'nın rus donanmasına Mondros limanında saldırması üzerine, ruslar 24 teşrin I. 1770 'te mağlûp olarak, çekilmek zorunda kaldılar (Vâsıf, II, 118).

Balkan harbi sırasında, yunanlılar 21 teşrin I. 1912 tarihinde, Limni 'ye asker çıkartarak, burayı işgâl ettiler. Atina muâhedesi (14 teşrin II. 1913), Türkiye ile Balkan devletleri arasındaki hudutların tesbitini büyük devletlere bırakmış idi; onlar da 1914 şubatında İmroz, Bozca-Ada ve Meis adasından başka bütün Ege adalarının Yunanistan 'a verilmesini kararlaştırdılar. Türk umûmî efkârının şiddetle desteklediği osmanlı hukûmeti, bu kararı kabûl etmek istemedi ise de, araya giren ikinci cihan harbi bu husûsa dâir müzâkerelerin neticelenmesine fırsat bırakmadı. Limni adasının Türkiye için ne kadar büyük bir sevkülceyşî ehemmiyete sâhip olduğu birinci cihan harbi sırasında bir kere daha meydana çıktı: Çanakkale boğazını denizden zorlamak teşebbüsünde muvaffak olamayan müttefikler, 1915 nisanında adanın cenup sâhilinde gâyet muhâfazalı Mondros (yunancası Moudhros) limanında, Çanakkale boğazını zorlamak için girişmeğe karar verdikleri askerî hareketler için, bir deniz üssü kurdular ve bu üsten Çanakkale seferi sırasında büyük ölçüde faydalandılar. Osmanlı imparatorluğu ile itilâf devletleri arasında harbe nihâyet veren mütâreke, 30 teşrin I. 1918 'de Mondros limanında, ingiliz amiral gemisinde imzâlandı. Mondros mütârekesi, boğazların derhâl açılması, osmanlı ordusunun terhis edilmesi, uzak bölgelerde bulunan kuvvetlerin müttefiklere teslim olmaları ve müttefiklerin kendi emniyet ve selâmetlerini tehdit altında gördükleri takdirde sevkülceyşî noktaları işgâle hakları olduğunun kabûlü gibi hukümler ihtivâ eylemekte idi.

Osmanlı hâkimiyetinin ilk asırlarında Limni, Kapudan Paşa eyâletinin bir cüz'ünü teşkil eden Gelibolu sancağına dâhil sayılıyordu. XIX. asrın ikinci yarısında, vilâyetler idâresi kurulunca, teşekkül eden Cezâyir-i Bahr-i Sefîd vilâyeti dâhilinde Limni bir sancak oldu ki, bu sancak Limni, İmroz ve Bozca-Ada kazalarını ihtivâ etmekte, cenupta Bozbaba (Ayios Evstratios) adası nâhiye şeklinde merkez kazasına bağlı bulunmakta idi. Hukûmet ve muhâfız kıt'ası, evvelce olduğu gibi, adanın garp kıyısındaki küçük Kastro limanında yerleşmiş idi. XIX. asrın sonlarında adanın nüfusu, 1303 (1886) tarihli vilâyet sâlnâmesine göre, 22.427 (20.300 yerli hıristiyan, 1940 müslüman), 1892 'ye doğru, Cuinet 'ye göre ise, 27.079 (bunun 2.450 'si müslüman, gerisi rum ortodoks) idi. Limni adası bir takım tıbbî hassaları olduğu kabûl edilen „terra sigillata" (türkçesi *ṭīn-i maḫtūm*) ile meşhûr idi. Bu toprak adanın cenûp sâhilindeki Kokkino köyü (belki ilk çağdaki Hephaistia 'nın yerinde) civarında bulunuyor ve rum papazı ve türk hocasının hazır bulunduğu merâsim icrâsı suretiyle, senede bir defa (6 ağustos) çıkartılıyordu (Naimâ, II, 586). Yunanistan 'a ilhâk edildikten sonra Limni adası, Midilli (Lesbos) vilâyeti (*nomos*) dâhilinde bir idârî bölge (ἐπαρχία) hâline konulmuş olup, 470 km.² 'yi bulan arâzisi üzerinde yaşayan nüfus sayısı 30.000 'i aşmaktadır.

Bibliyografya: Zinkeisen, *GOR*, I, 169; II, 231, 235 v. dd., 315; IV, 853 v. dd., 943 v.d.; J. von Hammer, *GOR*², I, 81, 186, 438 v.d., 494, 534; III, 457, 482; IV, 685; [*Cezâyir-i Bahr-i Sefîd vilâyeti sâlnâmesi*, muhtelif seneler]; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, I, 475 v.d., 48 v.d.; S. Shebelew, *Zur Geschichte von Lemnos* (*Klio*, 1902), II.

(J. H. KRAMERS.)

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

LİNGA, İran 'ın Basra körfezi sâhilinde Lâristân [b. bk.] bölgesine dâhil küçük bir liman dır. Eski liman evvelce 10 km. daha şarkta Kung mevkiinde bulunuyordu. Portekizliler burada bir ticâret merkezi kurmuşlar ve Hurmüz 'u kaybettikten çok sonralara (1711 'de) kadar siyâsî nufûz sâhibi olarak kalmışlardı. Zand hânedanı zamanında 1.000 kadar Cavâsim arabı (Banī Cāşim, Cavâşim, Kovâsim), başlarında Şeyh Şâlih olduğu hâlde, 'Omān 'dan gelerek Linga 'yı Cahāngīrī *kalântar* 'i elinden aldılar. İran hukümdarı 1887 'de Linga 'yı işgâl ederek son irsî şeyhi Tahran 'a sürdü. Memleketin bugünkü nüfusu çok karışık (arap, iranlı, hindû, afrikalı) olup, gemi inşâ edilen limanın oldukça işlek bir ticâreti var idi ise de, geride yükselen dağlar, iç memleket ile irtibâtı güçleştirir.

Bibliyografya: LĀR maddesindeki kaynaklardan başka bk. Pelly, *Report on the Persian Gulf* (*Trans. Bombay Geogr. Soc.*, 1863 XVII, 32—112); ayn. mll., *A Visit to Linga* (*JRGS*, 1864, XXXIV, 251—258 [Constable ve Stiffe]); *Persian Gulf Pilot* (3. tab., London, 1890); Curzon, *Persia*, II, 407—409.

(V. MINORSKY.)

LİṢĀM. [Bk. LİSÂM.]

LİSÂM. LİṢĀM (A., bâzan *liṯām* olarak da okunur), ağzı örtmeğe mahsus peçe; bedevîlerin, yüzlerinin alt kısmını, ağızlarını, bâzan da burunlarının bir kısmını örtmek için kullandıkları bez (bk. Ḥarīrī, *Maḳāmāt*² nşr. de Sacy, Paris, 1821, s. 374, 2). *Liṣām*, teneffüs uzuvlarını sıcağa, soğuğa ve toza karşı korumak için kullanılır (bk. *Ẕu 'l-rumma*, nr. 5, 43, krş. bir de nr. 39, 24 ve 73, 16; Mutanabbī, *Şarḥ Dīvān*, s. 464, 27 ve Ḥarīrī, *ayn. esr.*, s. 374, 2) ve aynı zamanda yüzü az-çok gizleyip, tanınmasına imkân vermiyerek, kan dâvalarındaki intikamları önlerdi (Goldziher, *ZDMG*, XLI, 101). Bu iti-

bârla *liṯām* bâzan, örtünmeği âdet edinmemiş kimseler tarafından, kendilerini gizlemek maksadı ile de, kullanılırdı; msl. *Bin bir gece* masallarında (nşr. Macnaghten, I, 878), erkek kılığına giren bir sultan ile cinsiyetini saklamak isteyen bir başka kadın (*ayn. esr.*, II, 59) yüzlerini *liṯām* ile gizlerler. Bu isimden bir fiil yapılmıştır ki, bunun beşinci vezni bilhassa „*liṯām* takmak" mânasına gelmekte (bk. *Aġānī*, VIII, 102, 20; XXI, 55, 19; *Aġānī*, nşr. Kosegarten, s. 121, 13; Wright, *Opuscula arabica*, s. 111, 2; Ḥarīrī, *Maḳāmāt*[2], II, 433, 2), sekizinci vezni ise, „bir şeyi *liṯām* gibi takmak" tarzında, mecâzî bir mânada kullanılmaktadır. *Talṯīma*, umûmiyetle, kadınların kullandığı peçe mânasına gelir (Cherbonneau, *JA*, 1849, I, 64), fakat *talṯīmat al-bagāż*, Fâtımîler zamanında, resmî bir vazifeye hâs bir elbise idi. Fatımî kadıları bunu, sarık ve *ṭaylasān* ile birlikte giyerlerdi (de Sacy, *Chrest.*, II, 92). Fakat, umûmiyetle, *liṯām*, gâlibâ şehir ahâlisi tarafından kullanılmazdı.

Liṯām'ın, sırf din bakımından, islâmiyette büyük bir ehemmiyeti yoktur. *Muḥrim* için, başka giyecekler ile birlikte, *liṯām* takmak da yasak idi (Buḫārī, I, 390 aş.).

Liṯām takmak âdeti umûmiyetle şimâl-i garbî Afrika'daki Şanhāca kabîleleri arasında yaygın idi; bu sebepten bu kabîlelere *liṯām* takanlar, *mulaṯṯimūn* yahut da *avlād al-mutalaṯṯima* derlerdi; Murâbıtlar [b. bk.], Şanhācalerin bir kolu olan Lamṭūna kabîlesinden geldikleri için, *liṯām* siyâsî bir mâna aldı. *Liṯām* takmak âdeti (*nikāb*, bk. Bakrī, s. 170) Afrika'nın bâzı kısımlarında ve Kānem (Maḳrīzī, I, 193, 11 v.d.)'de câri idi ve bugün Tuareglerde de *liṯām* kullanırlar. Afrika'nın bu ahâlisi, *liṯām* takmak âdeti olmayan şark islâm memleketlerine gittikleri zaman, yüzlerini örterler; kadınlar ise, örtünmeden dolaşırlardı. Sonradan uydurulan bir rivâyet bu âdeti şöyle izah etmektedir: bir gün bir köy, erkeklerin az, kadınların çok olduğu bir sırada hücûma uğramış; düşmanı aldatmak için, erkekler *liṯām* ile yüzlerini örtmüşler, kadınlar da silâha sarılmışlar (Goldziher, *ZDMG*, XLI, 101); diğer bir kaynağa göre de, Emevîlerin sukutundan sonra, 200 emevî, kadın kıyâfetinde Afrika'ya sığınmışlar; *liṯām* takanlar da bunların ahfâdı imiş (Wüstenfeld, *Der Tod des Husejn*, s. VIII). Bakrī (metin s. 170, tre. s. 321)'ye göre, bunlar *liṯām*'sız dolaşmazlardı ve içlerinden biri savaşta *liṯām*'ı kaybedecek olur ise, dostları onu *liṯām*'ı tekrar yüzüne geçirmeden, tanıyamazlardı; *liṯām* takmayanlara „sinek yutan" derlerdi. Muvaḥḥidîler, bilhassa İbn Tūmart, Murâbıtların bu âdetine karşı mücâdele ettiler ise de, *liṯām* takma âdetini ortadan kaldırmağa muvaffak olamadılar (Goldziher, *ZDMG*, XLI, 102). Bu mânada *mulaṯṯim* kelimesine rastlanan diğer yerler şunlardır: ʿAbd al-Laṭīf, nşr. de Sacy, s. 483, not 48; Fleischer, *Kleine Schriften*, II, 243; Marquart, *Die Beninsammlung*, bk. mad. *Liṯāmträger*.

Liṯām kelimesi ve müştakları, bilhassa şâirler tarafından, birer teşbih olarak, çok kullanılmıştır; msl. „*liṯām*'ın gizlediği mâşukanın dudaklarını öpmek" (Dozy, *Vêtements*, s. 400, krş. *mā taḥta 'l-liṯāmayn* „çehre", Mutanabbī, s. 464, 27) gibi ifâdelerden *l-ṯ-m* „öpmek" (ʿOmar b. Abī Rabīʿa, nşr. Schwarz, s. 6, 207) ve bilhassa *talāṯama* „öpüşmek"; *malṯam* „öpülen yer" (Farazdaḳ, Dozy, *Supplément*) mânaları çıkmıştır. Bir genç kızın *liṯām*'ı kendi saçlarındandır (*Bin bir gece*, nşr. Habicht, Breslau, II, 52, 2); devenin ağzı etrafında, salyelerin den bir *liṯām* vardır (*ẕu 'l-rumma*, s. 76, 17); kurt, *aḥammu 'l-liṯām*'dır = „ağzının kenarları kara" (Ṭirimmāḥ, s. 4, 35; kurt için bk. *Ḥamāsa*, I, 762, 17; *lam yatalaṯṯam*); şarap testisinin *liṯām*'ı vardır, yânî „ağzına bez takılıdır" (*malṯūm, Mufażżaliyāt*, nşr. Lyall, nr. 125, 7; testi hakkında bk. bir de Socin, II, 43); güneşi toz bulutları kararttı, sanki yüzü *liṯām* ile örtüldü (*iltaṯāma*, Mutanabbī, s. 601, 15) „gün ışığı (*nahār*), *liṯām*'ını kaldırınca" [gün doğuşu tasviri: İbn ʿArabşāh, nşr. Golius, s. 64, 3, aş. bk.; Ḥarīrī, *Maḳāmāt*[2], s. 240, 10; *kaṣafa* ('*l-ṣubḥ*) *al-liṯāma*; bir çok eserlerin başlıkları şöyle başlar: *Kaşf al-liṯām*, bk. Brockelmann, *GAL*, II, 659]; bir duvarın *liṯām*'larını, yânî mânileri kaldırmak gerektir ('İmād al-Dīn, nşr. Landberg, s. 65, 12); İsrāfīl'in, muazzam bir *liṯām* gibi (*iltaṯama*), gökyüzünden tâ yerin yedi kat dibine kadar uzanan 4 kanadı vardır (Ḳazvīnī, nşr. Wüstenfeld, I, 56 aş.); bir ses boğuk (örtülü) *malṯūm* olabilir (Ṭarafa, nşr. Ahlwardt, nr. 5, 26 = Beyrut, 1886, s. 10); bir başka benzetme için bk. İbn al-Fāriż (Sacy, *Chrest.*, III, 55, 25).

Bibliyografya: Yukarıda verilen misâllerin çoğu A. Fischer ve F. Krenkow'dan alınmıştır. Umûmî olarak bk. Dozy, *Vêtements*, s. 339 v. d. ve *Supplément*, II, 516. Müslüman kadınların yüzlerini örtme âdetleri için bk. Snouck Hurgronje, *Twee populaire dwalingen verbeterd* (*Verspr. Geschriften*, I, 295 v. dd.).

(W. BJÖRKMAN.)

LİSÂN AL-DİN. [Bk. İBN AL-ḪAṬĪB.]

LİVÂ'. [Bk. LİVÂ.]

LİVÂ. LİVĀʾ (A., cem. *alviya*), sancak demek olup, islâmiyetin ilk zamanlarında gazâya gönderilen muayyen mıkdar askerin başbuğuna teslim edilen sancağa denilirdi. Fâtımîlerde en büyük sancağa *livāʾ al-ḥamd* adı verilmiş idi (C. Zaydān, *Medeniyet-i islâmiye tarihi*, I, 162). Osmanlılarda sancak-ı şerîfe bâzan *livâ-yı şerif* ve saltanat sancağına da *livâ-yı osmânî* denilmiş idi. Osmanlı devletindeki mülkî teşkilâtta, XIV. asrın ikinci yarısından itibâren, *livâ* veya *sancak* tâbirlerinin kullanılmakta olduğunu, kanunnâmeler ile, arâzi tahrir defterlerinde görmekteyiz; bu eski kayıtlarda bâzan *livâ* ve bâzan *sancak* tâbirleri geçmektedir (bk. *Kanûn-nâme-i âl-i osman*; *Sultan Süleyman kanûn-nâmesi*, Başvekâlet arşivindeki arâzi tahrir defterleri; Ayn-i Ali, *Risâle*; Feridun Bey, *Münşeât*; Tevkii Abdürrahman Paşa, *Kanun-nâme*; Hezârfen Hüseyin Ef., *Kanûn-nâme*; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* v.b.).

Livâ mülkî teşkilâtta eyâlet veya vilâyetten bir derece aşağı ve kazâdan bir derece yukarıdır. Livâlar vilâyetlere bağlı olup, burayı idâre eden sancak beyi veya beylerbeyi de denilen iki tuğlu paşa, muhârebe vukuunda cepheye giderken, eyâlet paşasının kumandası altında bulunurdu. Şarkî Anadolu'daki sekiz livâ, eyâletlere bağlı olmayarak, yurtluk, ocaklık sûretiyle müstakil idiler, yalnız muhârebe zamanında Diyarbekir beylerbeyi ile berâber sefere çıkarlardı. Eyâletlerde vâli olan eyâlet paşasının bulunduğu sancağa *paşa livâsı* veya *paşa sancağı* denilirdi.

Livâlara, XVII. asır ortalarına kadar, bir tuğlu sancak beyi ve eyâletlere de mîr-i mirân veya beylerbeyi denilen iki tuğlu paşalar tâyin edilirlerken, vezîr adedinin artması dolayısı ile, vezîrlerden eyâlet vâlisi ve beylerbeyilerden de sancak beyi tâyin edilmeğe başlanmıştır. Bâzı livâlar muhassılık, mâlikâne ve arpalık sûretleri ile de idâre edilmiştir. XVIII. asrın sonlarına doğru, livâlara tâyin edilen paşalara mutasarrıf denilmeğe başlanmış ve bilhassa XIX. asırda bu tâbir sancak paşaları hakkında taammüm etmiştir. Mahmud II. zamanında, asâkir-i mansûre teşkilâtını müteâkip, 1248 (1832) senesine kadar, bu teşkilâtın yapıldığı eyâlet vâlilerine *mansûre feriki* denilerek, livâlara dokunulmamış idi. Fakat bu tarihte, vezîr rütbesi ile aynı derecede olmak üzere, müşir rütbesi ihdâs edildiğinden, 1252 (1836)'de eyâletlere *mansûre müşiri* tâyin edilince, muvakkat bir zaman için, livâlar da mansûre feriklerine verilmiş, fakat mansûre teşkilâtı yapılmayan vilâyetlerde livâ paşalığı devam etmiştir. Yine Mahmud II., bir kaç livâyı birden mansûre ve hassa müşirlerinin idârelerine verdiğinden, bunlar üzerindeki livâları kaymakam denilen mutasarrıflar ile idâre etmişlerdir. Vilâyetlere bağlı olan livâlara da, kaymakam ismindeki mutasarrıflar tâyin edilmişlerdir.

1275 (1858)'te, idârî teşkilâtta bir yenilik daha yapılarak, livâlar biri müstakil ve diğeri bir vilâyete bağlı olmak üzere, ikiye ayrılmış, bunlar da müstakil livâya me'mûr olan mutasarrıf ve bir vilâyete bağlı olanlara da kaymakam denilerek, sivil idâre tarzına girilmiştir (*Takvîm-i vekayi*, sayı 571'de neşredilen talimatnâmenin 20. ve 28. maddeleri). Bu tebeddül safer 1284 (hazîran 1867) tarihine kadar devam etmiş olup, vilâyetlere bağlı livâların âmirlerine kaymakam denilmesi halkça hafif görüldüğünden, bu tarihten itibâren, müstakil livâlarda olduğu gibi, bu livâları idâre edenlere de mutasarrıf denilmiş ve aynı senede eyâlet ismi yerine vilâyet tâbirinin kullanılması kabûl olunmuştur (*Nuḫbat al-vaḳāyi'*, husûsî kütüp., basılmamış kısım, II, 131).

XIX. asrın sonlarından itibâren, livâ yerine sancak ve mutasarrıflık tâbirleri taammüm eylemiş ve bu Cümhûriyet devrinde, sancak teşkilâtının kaldırılıp, bunların hepsine vilâyet denildiği tarihe kadar devam etmiştir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Başvekâlet arşivi, Mühimme defterleri, Tevcihât vesikaları (İbnülemin tasnifi), Selânikî, *Tarih* ve diğer vak'anüvis tarihleri ve sâlnâmeler.

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI.)

LİVÂN. [Bk. LİVÂN.]

LİVÂN. LİVĀN (A. *al-īvān* yerine; Dozy, *Supplément*, II, 563), üç tarafı duvar ile kapalı ve dördüncü tarafı bir kemer ile açık olan, şark evlerine has büyük oda. Līvān, iki üç basamak kadar yüksektir ve her tarafı, ağaç ve çiçekler ile süslü bir avluya bakan ikametgâhın en geri kısmını teşkil eder. Līvān Bagdad'ın cenûb-i şarkîsinde *Ṭāḳ-i kisrā* veya *Īvān-kisrā* diye anılan harâbelerde bir örneği kalmış bulunan Sâsânî saraylarından alınmış bir oda şeklidir. Bu kelime yeni farsçanın *tālār*'ına tekabül eder. Serinlikten faydalanmak için, ekseriyâ şimâl tarafı açık olur.

Bibliyografya: A. von Kremer, *Topographie von Damascus* (*Denkschr. Ak. Wien*, 1854, V, 19); Lane, *Modern Egyptians* (London, 1837), I, 78, 20; II, 45.

(CL. HUART.)

LİZBON, portekizce LISBOA, diğer garp dillerinde Lisbona, Lisbon, Lissabon, Lisbonne,

Tajo nehri ağzında, Portekiz cümhûriyetinin merkezi olup, [1950 senesinde nüfusu 783.200 idi]. Ana'neye göre, kurulması Ulysse'e atfedilen şehir önce Finike asıllı *Olisippo* adını taşımış idi. Roma devrinde *Felicitas Julia* adını alan bir belde oldu. 407'den itibâren Slain'lerin, 585'den 715'e kadar Vizigotların elinde kaldı ve bu son tarihte müslümanlar tarafından zaptedildi.

Lizbon'un adı arapçada her ikisi de harf-i târif ile berâber veya yalnız kullanılmak üzere, LİŞBŪNA ve UŞBŪNA şekillerinde kaydedilmiştir (krş. bilhassa David Lopes, *Os Arabes nas obras de Alexandre Herculano*, Lizbon, 1911, s. 58 v.d. ve bibliografyada gösterilen kaynaklar). En çok kullanılan nisbet şekli al-Uşbūnī'dir. Müslümanlar zamanında Lizbon büyük bir şehir olmamakla berâber, coğrafyacılar tarafından bir çok tasvirleri yapılmıştır. al-İdrīsī, Lizbon'un surlarından, iç kalelerinden ve şehir ortasında fışkıran sıcak su kaynaklarından bahseder. Şehir, Tajo nehrinin kıyılarına attığı altın pulcukları sebebi ile, al-Ma'dan (Alamada) adı verilen kalenin karşısında idi. Yine bu coğrafyacı ve onu tâkip eden daha başkaları „sergüzeşt adamlarının" muhayyel seferlerine (Kanarya adalarına olacak; bk. mad. AL-HĀLİDĀT) Lizbon'dan çıktıklarını kaydediyor.

Lizbon, 711 yılından itibâren, müslümanların eline düştü ve Kurtuba Emevî halifeleri zamanında Santarem ve Cintra ile berâber, Balāṭa bölgesi içinde yer aldı. Arap vekayinâmecileri burada umûmiyetle çabuk bastırılmış muhtelif isyânlardan bahsederler. Fakat bu devirde Lizbon bilhassa Normanlardan (*mācūs*) zarar görmüş idi. Bunlar, al-Andalus'u 229 (844)'da birinci defa istilâ ettikleri zaman, karaya evvelâ bu şehirde çıkmışlardı. İbn 'İẓārī'nin şehâdetine göre, filolarında 54 kadırga ile daha küçük boyda 54 gemi bulunuyordu. Lizbon vâlisi Vahb Allāh b. Ḥazm Kurtuba halifesinden yardım istedi. al-Ḥakam zamanında başlayan 966—971 istilâsı sırasında, Normanlar Alcacer do Sal (Ḳaṣr Abī Dānis) de karaya çıktıktan sonra Lizbon ovalarını yağmaladılar. Daha fazla bilgi için bk. mad. MACŪS ve bibliyografya.

İspanya emevî halifelerinin düşmesinden sonra, Lizbon Afṭasîlerin [b. bk.] kurduğu müstakil kırallığa dâhil bulundu ki, bunların pâyitahtı Baṭalyaws (Badajoz) idi. Muvahhitler zamanında şehrin muvakkaten hıristiyanların eline geçerek, 504 (1110) senesi sonunda Santaren, Badajoz, Porto ve Evora ile berâber emîr Sīr b. Abī Bakr tarafından geri alınmış olduğu anlaşılıyor. Ancak 40 sene kadar sonra 542 (1147)'de şehir Portekiz kıralı Alfonso I. Henriques tarafından ve Arnold d'Aerschot kumandasında Filistin'e gitmekte bulunan bir haçlı kuvvet yardımı ile, kat'î olarak, zaptedildi.

Bibliyografya: al-İdrīsī, *Ṣifat al-Andalus* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin s. 183, trc. s. 222; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān* (bk. madd. Uşbūna ve Lişbūna); Abu 'l-Fidā', *Taḳwīm al-buldān* (nşr. Rivaud ve de Slane), s. 172 v.d.; İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarī, *al-Rawḍ al-mi'ṭār* (hus. yz.); E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezayir, 1924), bk. fihrist; İbn 'Iẓārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Lévi-Provençal), Paris, 1927, III, bk. fihrist.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

LODÎ. [Bk. LUDÎ.]

LOḤAYYA. [Bk. LUḤAYYA.]

LOJA. [Bk. LAVŞA.]

LOḲMĀN. [Bk. LOKMAN.]

LOKMAN. LUḲMĀN, islâmiyetten önceki araplarda **efsânevî bir şahsiyet** olup, *Kur'an*'da zikredildiği gibi, sonraki devirlerin efsâne ve şiirinde de yer almaktadır. Luḳmān efsânesi' inkişâfında üç esâslı safha gösterir: I. *Kur'an*'dan **önceki safha**: Luḳmān al-Mu'ammar, câhiliyenin uzun ömürlü kahramanı; II. *Kur'an* **safhası**: Luḳmān, darb-ı mesel hâline gelmiş hakîm şâir; III. *Kur'an*'dan **sonraki safha**: Luḳmān, hikmetli küçük kıssalar kahramanı.

I. **Eski Arabistan an'anelerinde Luḳmān.** Eski efsâneler bile Luḳmān'ı türlü simâlar ile tasvir eder: 1. Mu'ammar olarak, 2. kahraman olarak, 3. hakîm olarak. — Ona uzun bir ömür geçirmesi teklif edilmiştir. Hayatının süresi olarak, yedi kartalın hayatının süresini seçti: bir kartal yetiştiriyor, bu ölünce, bir ikincisini besliyor — ve böyle altı kartal besledi ve kendisi hayatta kaldı. Yedincisi olan Lubad ölür-ölmez kendisi de ölüdür. Uzun hayatı temsil etmeğe yarayan teşbihler arasında arapların tercih ettikleri kartal ile benzetme idi (Goldziher, *Abh. zur arabischen Phil.*, II, s. LI v. dd.). R. Basset (*Loqmân Berbère*, s. XXVII—XXIX), burada Sidonius Apollinarius'un başkaları arasında Romulus'un gördüğü alâmetleri tefsir tarzı ile açık bir benzerlik görmektedir: Romulus 12 kartal görür, bu Roma'nın 12 asır devam edeceğinin remzidir. Abū Ḥātim al-Sicistānī'nin *Kitāb al-mu'ammarīn*'i uzun bir hayata nâil olanlar arasında Luḳmān'a 2. yeri verir: en çok yaşayan Hızır'dır, sonra Luḳmān gelir ki, hayatı yedi kartal hayatı kadar uzun idi ve böylece $7 \times 80 = 560$ yıl yaşamıştır; fakat muhtelif rivâyetlerde bu yılların sayısı 1.000, 3.000, 3.500'e kadar çıkar. Luḳmān tarafından beslenen son kartal Lubad (= „müddet") 'dir; Lubad'in kanatlarını kaldırmadığı sırada, Luḳmān onu uçmağa teşvik eder. Fakat bunun fâidesi olmaz, Lubad ölür ve onunla berâber Luḳmān da ölür. — Damīrī'nin dikkati çektiği üzere, Lubad, al-Nābiġa'nın şiirlerinde bile geçer. — Luḳmān'a, câhiliye devri kahramanlarının başına gelebilecek muhtelif mâceralar isnât olunur; zinâ işleyen kadını recm ile, hırsızı da elini kesmek suretiyle, ilk önce cezalandırdı. — Luḳmān 'Âd kabîlesine mensuptur. Eski arap efsânesi burada *Kur'an*'daki efsanevî hikâyeye bağlanır. Sodome gibi günahkâr olan 'Âd'a kuraklık cezâsı verilmiştir. Luḳmān'ın da dâhil olduğu bir takım elçiler, duâları ile yağmur te'min etmek için, Mekke'ye giderler. Misâfirperverliğin verdiği zevk ve sefâya dalan 'Âd kabîlesi mensupları, seyahatlerinin gâyesini unuturlar. Vazifelerine dâvet edilince, biri siyah bir bulut niyâz eder. Bu bulut 'Âd kabîlesinin mahvına sebep olur; bu cezâ da onlara Hūd peygambere itâatsizlikleri sebebiyle verilmiştir.

İslâmiyetten önceki araplar bile Luḳmān'ı hakîm olarak tanıyorlardı. Hakîmliği câhiliye devri şâirleri tarafından tâzim edilmiştir (Horovitz, *Koranische Untersuchungen*, s. 133). Eski efsânelerin bile müteaddit kimselere âit olması icâp ettiğini kabûl etmek de düşünülmüştür. Luḳmān'ın hakîmliği câhiliye devrinden *Kur'an*'a geçiş teşkil eder.

II. **Luḳmān, darb-ı mesel hukmüne girmiş şâir.** XXXI. sûrede Luḳmān bir hakîm hâline getiriliyor ve ona dinî nasihatler verdiriliyor. Bunlar, ne Luḳmān'ın, ne de Peygamberin damgasını taşır, fakat umûmiyetle hikmetli şiirler zümresine girer. İşte şâyân-ı dikkat bir örnek: „Allah yer-yüzünün bütün ağaçlarını kalem kamışı hâline getirse, denizi büyültüp yedi deniz ile daha doldurarak, bunu mürekkep yapsa idi, yine de Allahın kelimeleri tükenmezdi" (XXXI, 26). Buna benzer teşbihler başka rivâyetlerde de bulunmaktadır (Bk. Reinhold Köhler, *Und wenn der Himmel vär' Papier, Orient und Occident*, II, 546—594: *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*, I, 311—323, 441—453). Bu hikmetin yahudilerin Aḥbār'ı ile yapılan bir münâkaşadan doğduğu nakledilmektedir. Aḥbār, *Tevrat* sâyesinde, her şeyi anlamakla öğünüyorlardı; hikmet onların aleyhine tevcih edilmiş olmalıdır. — Luḳmān'ın „Adımlarını hesaplı at, sesini alçalt, çünkü seslerin en çirkini muhakkak eşeklerin sesidir" (XXXI, 18) ihtarına gelince, Rendel Harris bunun örneğini Aḥiḳar'da bulmuştur: „Başını eğ, alçak sesle konuş ve ağaya bak; çünkü bir ev yapmak için yüksek sesle konuşmak lâzım gelse idi, eşek her gün iki ev yapardı".

Peygamberin Luḳmān'ı bir hikmetli sözler müellifi hâline getirmesinden sonra, dindarlık ve hikmetle dolu sözlerden kullanılmakta olan her şey ona isnât edilebilirdi. Vahb b. Munabbih'in Luḳmān'ın nasihatlerini ihtivâ eden 10.000 bahis okumuş olduğu iddia olunur. Arap hikmet ve darb-ı mesel mecmuaları (bilhassa al-Maydānī'ninki) bir-çoklarını Luḳmān'a isnât eder (bk. R. Basset, s. XLIV—LIV). al-Ṯa'labi *Maḳāliṣ*'inin bir bölümünü Luḳmān'ın hikmetlerine tahsis etmiştir. Bir çok cümleler Luḳmān sûresi ile alâkalı görünmektedir. Sûre XXXI, 14, ebeveyne ihtirâmı emreder, fakat çocukların ebeveyn te'siri ile sahte ilâhlara tapmamaları için onları ikaz eder. Ṯa'labī'nin güvendiği müellif Luḳmān'a şunu söyletir: —„Dostlarının bir şeyini reddetme, fakat Allahın istediğinden başka türlü hareket edecek kadar da ileri gitme".—Bir çok hikmetli sözlerde Aḥiḳar'ı hatırlatır: Luḳmān—„Su nasıl mahsûl için lâzımsa, dayak da öylece çocuklar için lâzımdır" — demiştir. Aḥiḳar: — „Çocuğa yumuşak muâmele etme; çünkü bahçelere gübre ne kadar lâzımsa, erkek çocuklara dayak o kadar lâzımdır"—demiştir. Yine Luḳmān diyor ki—„Allahı düşünen kimseler görürsen, onlara bağlan; eğer senin bilgin varsa, onların yanında sana faydası olacaktır ve onlar bunu çoğaltacaklardır; eğer bir şey bilmiyorsan, sana bir şeyler öğreteceklerdir; eğer Allahı düşünmeyen insanlar görürsen, onlara bağlanma, zîra senin bir az bilgin varsa, onların yanında bu işine yaramayacaktır ve eğer câhil isen, onlar cehâletini arttıracaklardır ve Aḥiḳar şöyle demiştir: — „Hakîm insana bağlan, zîra onun gibi hakîm olacaksın; fakat kavgacı ve gevezeler ile, onlardan bir sayılacak kadar münâsebet kurma"—. Luḳmān, seyahat için çok güzel nasihatler vermektedir; bir de silâh taşımağı tavsiye eder. Aḥiḳar de aynı şeyi söylemektedir. Maydānī'nin arap darb-ı mesellerinde, aşağıdaki tavsiye Luḳmān'a isnât olunur. „Oğlum, hasta olmadan önce tabip çağır". Bu tavsiye Ben Sirr'in alfabesinin ilk cümlesine tekabül eder: „Tabîbe hasta olmadan önce hürmet göster". Luḳmān, riyâya karşı da dikkatli olmağı tavsiye ediyor. *Disciplina clericalis*'te aynı şey vardır.

İslâmiyetteki enbiyâ kıssaları mukaddem devirlerin dindar şahsiyetleri ile hakîmlerine kudsiyet vermekten hoşlanmaktadır. Peygamber Luḳmān'ı bir hakîm olarak telâkkî ettiğinden, Allahın Luḳmān'a bir hakîm hayatı ile bir peygamber hayatı arasında seçme im-

kânını vermiş olduğu anlatılmaktadır; Luḳman hikmeti seçti ve Dâvûd peygambere vezîr oldu. Dâvûd peygamber onu bahtiyar saymaktadır: „Allah seni takdis etsin: sana hikmet, bize azap“. Luḳmân Yûnus (Jonas) peygamber zamanına kadar yaşadı. Rivâyetlerde o, yahudilerin hâkimi olarak da gösterilmiştir. Bununla berâber, bâzı hâllerde, müslüman enbiyâ kıssaları, Luḳmân'ı bir peygamber de saymaktadır ve bir „Mecelle“ (*Megilla*) ona bir hakîm rolü isnât etmektedir (Ṭabarî, *Târîḫ*, I, 1208).

III. Luḳmân, hikmetli kıssalar. kahramanı. Peygamberden önce ve sonra, Luḳmân'a hikmetli şiirler söyleyen bir şâir olarak ihtirâm gösterilmiştir. İhtimâl *amṯâl* hikmetli sözler, ata sözleri kadar kıssalar mânasına da geldiği için, bir kaç asır sonra, o bir kıssa kahramanı hâline de getirildi ve böylece arapların Aesopos (Ezop)'u oldu. Avrupa'da Aesopos'a atfedilen birçok nükteler Luḳmân'a isnât olundu. Bu değişmenin ilk alâmetleri çok erken zamanlarda kendini göstermektedir. En eski kıssalar Luḳmân'ı bir kahraman gördükleri, en eski islâmî enbiyâ hikâyeleri onu hâkim bir vezîr ve hattâ bir peygember yaptıkları hâlde, muahhar devrin şark hikâyeleri onu bir marangoz, bir çoban, biçimsiz bir köle, mısırlı bir köle, nubyalı veya habeş bir köle hâlinde tasvir ediyordu; bu son husûsiyetler açıkça Aesopos efsânesinden alınmıştır. Luḳmân'ın efendisi misâfirlerine en iyi ne varsa, onu ikrâm etmesini söyler. O da onlara koyun dili ve yüreği verir. Bir başka defa, efendisi en kötü ne varsa, misâfirlere onu vermesini ister. Luḳmân yine koyun dili ve yüreği verir; çünkü iyi bir dil ve iyi bir yürekten daha iyi bir şey yoktur, fakat kötü bir dil ile kötü bir kalpten de daha kötü bir şey yoktur (Plutarch ve Maximus Planudes'in *Vita Aesopi*'sinde, kalpten bahsedilmez, yalnız dil bahis mevzuudur). — Bir gün, Luḳmân'ın köle arkadaşları efendilerinin incirlerini yer ve Luḳmân'ı ithâm ederler. Luḳmân'ın tavsiyesi üzerine, efendisi hepsine sıcak su içirtir. Luḳmân yalnız su kusar, diğer köleler su ile berâber incirleri kusarlar. — Luḳmân'ın efendisi, sarhoş iken, bütün denizi içeceğini söyleyerek, övünür. Sarhoşluğu geçince, Luḳmân'a akıl danışır. Luḳmân efendisi ile bahse girişmiş olanlara, ilk önce, denize dökülen bütün nehirleri kapamaları icâp ettiğini; çünkü efendisinin elbette denize dökülen ırmakların değil, yalnız bütün denizin suyunu içmekle övündüğünü söyler. — Bu son fıkra, imparator ile papaz fıkrası nev'inde çok yayılmış olan bir hikâye mevzuudur (Walter Anderson, *Kaiser und Abt., F. F. Communications*, nr. 42, s. 134—140, bilhassa 139, burada Luḳmân'a da telmih vardır; Chauvin, *Bibliographie*, VIII, 60—62). Bu fıkralar Planudes'in *Vita Aesopi*'sinde de vardır (XIV. asır), fakat daha önce Plutarch, *Convivium septem Sapientium*'da bulunmaktadır.

Eski arap edebiyatı Luḳmân hikâyelerini tanımamaktadır. Ancak oldukça geç olarak, orta çağın sonlarında meydana çıkar. Jos. Derenbourg tarafından neşredilmiş olan Paris yazması 1299 tarihlidir ve 41 hikâye ihtivâ eder. Bu hikâyeler bir çok defalar basılmıştır ve Derenbourg, R. Basset ve Chauvin tarafından, usûlü dâiresinde, tetkik edilmiştir. 41 hikâyeden 22. sinin muvâzîsi yoktur: kıralların çiçek ve meyvalarından istifâde etmesi için, dikenler bahçıvandan kendilerine ihtimâm göstermesini ister, bahçıvan onları günde iki defa sular ve onlar da bütün bahçeyi istilâ ederler. R. Basset her şeyi yutan diken hakkındaki Jotham'ın hikâyesini (*Hâkimler* kitabı, IX) hatırlatır. Fakat 13. sü (sinek ile öküz hikâyesi) müstesnâ, bütün öteki hikâyeler Landsberg'in neşretmiş olduğu süryânî Sophos (= Aesopos) hikâyelerinde bulunmaktadır. 9. (geyik ile pınar), 22. (diken), 24. (arı ve eşek arısı) ve 40. (adam ve yılanlar) hikâyeler müstesnâ, hepsi Aesopos'ta bulunur. Haklı olarak, bir de deve kuşu, sırtlan, çakal, deve gibi arapların alışık oldukları hayvanların bu hikâyelerde hiç rolleri olmadığına dikkat nazarı çekilmiştir. Bu hikâyeler, orta çağda oldukça geç meydana çıktığından, Aesopos hikâyelerinden yapılmış bir seçmenin arapçaya tercümesi bahis mevzuu olduğu vâkıasında, bugün hiç bir şüphe mevcut değildir.

IV. Benzer efsânevî şahsiyetler. Luḳmân muhtelif kıyâfetlere girmektedir: o *muʿammar*, kahraman, hakîm, hikmetli şiir söyleyen şâir ve hikâye kahramanıdır. O hâlde onun sık-sık başka efsânevî kahramanların ve hattâ Promete'nin Alkmaion'un, Lukianos'un, Sulaymân'ın aynı sayılmasında ve onu bunlar ile mukayese etmekte şaşılacak bir şey yoktur; Abu 'l-Farac Luḳmân'ı Empedokles'in üstâdı olarak gösteriyor. Bu ayniyetlerin üçü daha yakından tetkik edilmeğe değer: 1. Bileʿam'ın aynı sayılması, 2. Aḥikar'ın aynı sayılması, 3. Aesopos'un aynı sayılması. Bileʿam'ın aynı sayılması eskidir. Arap efsânesi şu şecereyi tesbit ediyor: Luḳmân b. Nâḥûr b. Târiḥ. *Kur'an* müfessirlerinin *Kitâb-ı Mukaddes*'te Luḳmân'a tekabül edecek bir şahsiyet aramaları tabi'îdir. Onlar Bileʿam'ı buldular; zîra *balaʿ* kökü ve *laḳama* kökü, her ikisi de aynı mânadadır: yutmak. Bu ayniyet sonraları müslüman an'anesinin bir kısmı hâline gelip, ibrânî *Mişle Sindbad*'a geçmiştir ki burada Luḳmân şehzâdenin hocaları olan yedi âlimden biri olmuştur (nşr. Cassel, s. 220 v. d.); bir de Petrus Alphonsus'un *Disciplina clericalis*'ine girmiştir ki, burada doğru metin şöyle der: „Balaam qui lingua arabica vocatus Lucaman“ (nşr. Hilka-Söderhjelm, s. 3). Müfessirler için, Luḳmân Bileʿam'dır, bunda hiç bir şüphe yoktur. Fakat Peygamber Luḳmân'ı Bileʿam ile bir tutmuş mudur ve bundan başka Luḳmân gerçekten Bileʿam mıdır? Bunu bilmek bahis mevzuudur. Derenbourg, R. Basset ve Eduard Meyer (*Die Israeliten und ihre Nachbarstämme*, s. 378) bu husûsta müsbet kanâattedirler. Bununla berâber, bu akla sığmaz. Luḳmân hakkındaki *Kur'an*'dan önceki an'anede, *Kur'an* sûresinde kendisine derin bir saygı gösterilen Luḳmân, *Kitâb-ı Mukaddes* ile *Aggada*'nın nefret ettiği Bileʿam'ı hiç bir suretle hatırlatmaz. Bu ayniyet ancak, her ne bahasına olursa-olsun, Luḳmân'ı *Kitâb-ı Mukaddes*'e bağlamak isteyen ve onu Beʿar'ın oğlu, yâni Bileʿam ve Job'un kadın veya erkek cihetinden yeğeni yapan müfessirler tarafından te'sis edilmiştir.

Luḳmân ile Aḥikar arasındaki benzerlik de çok eskiden beri farkedilmiştir. Fakat ancak son zamanlarda, *Story of Aḥikar*'ının yedinci bahsini bu meseleye tahsis eden Rendel Harris tarafından, mükemmel bir şekilde, aydınlatılmıştır. Harris bu ayniyeti XXXI, 18'in Aḥikar'ın eşeğin sesi hakkında söylediğine uygun olması vâkıasına istinâd ettirmektedir; bunu aynı zamanda, Luḳmân'ı tarih ve efsânenin başka şahsiyetleri ile mukayese eden arapların serdettikleri faraziyelere ve bilhassa Luḳmân ile Aḥikar ve Aesopos arasında mevcut olan benzerliğe istinât ettirmektedir. Aesopos efsânesi Aḥikar efsânesi ile çok büyük bir benzerlik gösterir. Luḳmân efsânesi, muahhar inkişâfında, Aesopos efsânesinin bir çok hatlarını almıştır ve bu vâsıta ile, Aḥikar efsânesine yaklaşmaktadır. Bununla berâber hakikatte Luḳmân doğrudan-doğruya Aḥikar'a değil, fakat Aesopos'a bağlanmaktadır.

Luḳmân efsânesinin inkişâfı büyük bir tenevvû gösteriyor gibidir; fakat bununla berâber, bu inkişâf vâzıhtır. Luḳmân aslında islâmiyetten önceki arap efsânelerine, yahut hattâ tarihine âit bir şahsiyettir. Bununla berâber, daha bu devirde, Luḳmân hâkim olmak itibârı ile de tanınıyordu. *Kur'an*'ın XXXI. sûresini izâh etmek isteyen müfessirler hemen her tavsta Luḳmân'ın hikmetlerine ve meselerine tesâdüf ettiler; hattâ bizzat Luḳmân'ı *Kitâb-ı Mukaddes*'in Bileʿam'ında buldular. En nihâyet ona yalnız hikmetli sözler ve meseller değil, fakat nükteli fıkralar da isnât olundu ve arapların Aesopos'u hâline getirildi.

Bibliyografya: *Kur'an*'ın XXXI. sûresi üzerine yazılan tefsirler, bilhassa Ṭabarî, *Tafsîr* (Kahire, 1321), XXI, 39—50; ayn. mll., *Târîḫ* (nşr. de Goeje), I, 235—242; I, 1208; al-Ṯaʿlabî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyâ'* (Kahire, 1325), s. 220—222; Abû Ḥâtim al-Sicistânî (nşr. Goldziher, *Abhandlungen zur arabischen Philologie*, Leiden, 1899, II, 2); al-Damîrî, *Ḥayât al-ḥayavân* (*nasr* ve *lubad* kelimelerinde). Bir çok başka menbâlar René Basset, *Loqmân Berbère* (Paris, 1890)'de gösterilmiştir; bu eser eski rivâyetler, hikâye ve efsânelerin mukayesesi için de mühimdir; *Ẕikr Luḳmân b. ʿĀd* bu eser içinde basılmıştır: s. LXXI—LXXX; daha sonra şu eserler çıkmıştır: C. H. Toy, *The Lokman-legend* (*Proceedings J Am. OS*, 1889, XIII, s. CLXXII—CLXXVII; Jos. Horovitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin-Leipzig, 1926)'da en esâslı ve özlü parça Luḳmân'a tahsis edilmiştir: s. 132—136; ayn. mll., *Hebrew Union College Annual* (1925), II 173—175. — Hikâyeler ile gösterdiği sayısız benzerlikler hakkında bk. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, III, 1—82. — Luḳmân-Bileʿam için bk. Jos. Derenbourg, *Fables de Loqmân le Sage* (Berlin-London, 1850), s. 5—50. — Aḥikar-Esope için bk. Nöldeke, *Untersuchungen zum Achiqar-Roman* (Berlin, 1913), s. 61—63. — Luḳmân-Aḥikar için krş. Conybeare, Rendel Harris, Agnes Smith Lewis, *The Story of Aḥikar* (Cambridge, 1913²), s. LXXIX—LXXXIII. (BERNHARD HELLER.)

LOMBOK (yerli halk daha ziyâde Tanah Sasak adını kullanır) İndonezya'da Cava adası şarkında sıralanan Sunda adalarının ikincisi olup, Bali ve Sumbava adaları arasında yer alır. Adanın orta kısmında fazla geniş olmayan, oldukça düz ve yer-yer fevkalâde verimli bir sâha şimâlde ve cenûtaki dağlar sâhasını biribirinden ayırır. Şimâldeki Rincani volkanı mübârek sayılır. İndonezya'nın en verimli sâhalarını ihtivâ eden adanın halkı geçimini bilhassa zirâat (başta pirinç) ve ikinci derecede hayvan yetiştirme ile sağlar.

Daha ziyâde sâhillerde yerleşmiş bulunan ecnebî tâcirler (Buginais, arap ve çinli) bir tarafa bırakıldığı takdirde bile, adanın nüfusu mütecânis olmayıp, birbirinden farklı iki guruptan teşekkül eder. Garpta Balililer, orta ve şark kısımında ise, daha çok sayıda olan Sasaklar yaşar. Garptakiler, XVII. ve XVIII. asırlarda adayı istilâ ederek, nufûzlarını

yavaş-yavaş bütün memlekete yaymış bulunan Balililerin nesli olup, yerli halk ile az ihtilât etmişlerdir. Bu itibârla dilleri geldikleri adadakinin aynı olup, dinî hususta da onlara nazaran pek farklı değildirler.

Sasaklar adanın hakikî yerli halkı olup, sâkin ve faal insanlar olarak tanınırlar, dış görünüşleri ve dilleri Sumbava ahâlisininkine benzer. Puta tapan ve kendilerinin evvelce Bali'den geldiklerini söyleyen küçük **Bodha** gurubu dışında hepsi de müslümanlığı kabûl etmişlerdir.

Adanın eski tarihi hakkında bildiğimiz, buranın XIV. asırda Cava'nın Macapahit kıralığına tâbî olmuş bulunduğudur. Adanın müslümanlaşmasının ne zaman ve nasıl vukû bulduğu hususunda da açık bilgimiz olmamakla berâber, müslümanlığın Macapahitlerin sukutu sırasında Cava'nın şarkından buraya geçmiş olduğu tahmin edilmektedir. İndonezya'nın diğer yerli halkı gibi, Sasaklar da, müslümanlığın saf şekline tâbî olmamakla berâber, islâmiyet bunlar üzerine öyle kuvvetli bir te'sir yapmıştır ki, uzun zaman Balililerin hukmü altında yaşadıkları hâlde, bunlar tarafından temsil edilemeyişleri, müslüman oluşları ile izah edilebilir. Bunlar iki gurup hâlinde olup, daha ziyâde adanın ortasında oturan **Vaktu limalar** daha koyu müslüman sayılırlar ve esâsen isimleri de günde beş vakit namaz kılmak mecbûriyetini gösterir (*lima* = 5). Bu böyle olduğuna göre, çoğu dağlık sâhalarda yaşıyan **Vaktu tigaların** günde üç namazı kâfî gördükleri (*tiga* = 3) ve isimlerinin de bundan geldiği söylenir ise de, bir-çokları bunu ibâdetin bilhassa üç ânda, cuma günü (yahut doğuş sırasında), ölüm sırasında ve oruç ayının sonunda yapılması keyfiyeti ile izâh ederler. Nihâyet bâzıları da bu ismi eski putperestliğe delâlet eden „üç prens devri" 'nin dinî manasına alırlar. Bu hususta kat'î bir şey söylenemez ise de, Vaktu limaların Vaktu tigaları yarı-putperest saydıkları bir gerçektir. Bu sonuncuların yaşadıkları yerde az câmi bulunduğu gibi, ibâdet ile alâkalı hemen bütün işleri dinî reislerine (*kyahî*) bırakırlar ve domuz eti yememek, oruç tutmak ve hacca gitmek gibi husûslara da pek riâyet etmezler. Müslüman bayramlarından ancak büyüklerini kutlularlar. Putperestliğin icâbı olan bir takım ziyâretler bunların yaşayışında ehemmiyetli bir yer tutar. Bu gibi âdetlerden Vaktu limalar bile tamâmiyle kurtulmuş değillerdir.

İslâmiyetin girişini tâkip eden devir hakkında da hemen hiç bir şey bilmiyoruz. Bu sırada ada çok defa birbirleri ile didişen küçük prensliklere ayrılmış idi. Adanın şark tarafı Makassar ve Sumbava'nın, garp tarafı Bali'nin te'siri altında bulunuyordu. 1674'te Şarkî Hind kumpanyası, Lombok prensi ile ilk mukaveleyi akdetti. 1692'de Balililerin ilk büyük taarruzları vukûa geldi ve 1740'a doğru Karangasem prensi adayı tamâmiyle kendi hukmü altına aldı. Bu sırada ada birbiri ile geçinemiyen dört Bali prensliği hâlinde idi. Bu durum 1838'de Mataram prensinin bütün rakiplerini yenmesine kadar sürdü. 1849'a kadar kendisini Bali'deki Karangasem prensinin tâbii sayan prens, bu tarihte Felemenk Hindistan'ı hukûmetinin himâyesine girdi. Sasaklar bir kaç defa Bali asıllı hükumdarlarına isyân ettiler ki, bunun neticesinde, 1894'te Hollandalılar vaziyete müdâhale edip, Mataram'ı ele geçirdiler. 1895'te Lombok idâre bakımından Bali ile birleştirilerek, doğrudan-doğruya Felemenk Hindistan'ı idârssine bağlandı; [ikinci dünya harbinde, Japon işgâline uğradıktan sonra, 1949 senesi sonunda teşekkül eden İndonezya cümhûriyetinin bir cüz'ünü teşkil etti].

Bibliyografya: C. Lekkerkerker, *Bali en Lombok* (Rijswijk, 1920): Lombok hakkında 1919'a kadar tam bibliografya ihtivâ eder. Bu tarihten sonra çıkanlar: J. C. van Eerde, *De volksnaam Bodha in Nederkandsch-Indië Tijdschrift van het Kon. Ned. Aardrijkskundig Genootschap* (2. seri., 1922, XXXIX, 109); A. W. L. Vogelesang, *Eenige aanteekeningen betreffende de Sasaks op Lombok* (*Koloniaal Tijdschrift*, mayıs 1922); ayn. mll., *Sasaksche spreekwoorden en zegswijzen*; C. Lekkerkerker, *De tegenwoordige economische toestand van het gewest Bali en Lombok* (*ayn. esr.*, 1923, s. 153); A. W. L. Vogelesang, *Waktoe teloe-verhalen* (*ayn. esr.*, 1923, s. 417); C. Lekkerkerker, *Het voorspel der vestiging van de Nederl. macht op Bali en Lombok* (*B T L V*, 1923, LXXIX, 198); H. T. Damsté, *Heilige weefsels op Lombok* (*T B G K W*, 1923, LXII, 176); P. de Roo de la Faille, *Javaansch grondenrecht in het licht van Lomboksche toesranden* (*B T L V*, 1925, LXXXI, 552); J. C. C. Haar, *De heilige weefsels van de „Waktoe-Teloe" op Oost-Lombok* *T B G K W*, 1925, LXV, 38); C. Lekkerkerker, *Bali 1800—1814* (*B T L V*, 1926, LXXXII, 315); B. M. Goslings, *Een „nawa-sanga" van Lombok* (*Gedenkschrift uitgegeven ter gelegenheid van het 75-Jarig bestaan van het Kon. Instituut voor de taal-,land-en volkenkunde van Ned. Indië* (La Haye, 1926), s. 200.

(W. H. RASSERS.)

LORCA. [Bk. LŪRAḲA.]

LORKA. [Bk. LŪRAḲA.]

LOTH. [Bk. LŪṬ.]

LUBNĀN. [Bk. LŪBNAN.]

LUCKNOW. [Bk. LAKNAV.]

LUDD. [Bk. LŪDD.]

LŪDHİĀNA. [Bk. LUDHİANA.]

LUDHİANA. LŪDHİĀNA, Pakistan'ın Bahawalpur eyâleti dâhilinde idarî bir bölüm ve bir şehir. Memleket İndus nehrinin büyük tâbii Sutlec'in eski mecrâsının geçtiği bir ova olup, burası Sirhinda kanalından bir-az su te'min eder. İptidâî devirlerin tarihi hakkında bir şey bilinmiyor ise de, memlekete mahsus bâzı eski sikkelerin bulunduğu Sunet mevkii, Sikhlerin vekayinâmelerinde ehemmiyetli yer tutar. İlk olarak 1809'da Lūdhiāna şehrine bir ingiliz sınır garnizonu gelip yerleşmiş idi. Bölümün 1921'de yarım milyonu geçen nüfusunun % 30'unu, bilhassa zirâatle geçinen Caṭ Sikhler teşkil ediyor, bunlardan sonra, sırası ile Gucarlar, Arainler ve müslüman Racputlar geliyordu. Burası Pathān Lōdîler tarafından kurulmuştur. Nüfusu 1911'de 44.170'i buluyordu. Ludhiānā canlı bir ticâret yeri olup, şal ve sarık tezgâhları, mobilye ve tahta işleri, yün ve ipek boyacılığı ile mâruftur.

Bibliyografya: *Punjab District Gazetter* (Lâhûr, 1907), XV A.

(R. B. WHITEHEAD.)

LUDÎ. LODİ, Efganistan'da Gılzey kabîlesine mensup bir kolun ismidir. Hindistan'ın Gazneli Mahmud tarafından istilâsından önce, bu kabîleden bir âile Multān'da yerleşmiş idi. Burası 395 (1005) yılında, buraya gelip yerleşmiş olan Şeyh Ḥamîd Lodi'nin torunu Abu 'l-Fatḥ Dāvūd tarafından idâre edilmekte idi. Bu kabîle, Fīrūz Tuġluḳ zamanında, mensuplarının ticâret maksadı ile Hindistan'a gitmeleri ve orada çok geçmeden siyâsetle uğraşmağa başlamalarından sonra, husûsî bir ehemmiyet kazanmıştır. Tuġluk hânedanının ortadan kalkması üzerine Davlat Ḫān Lodî ile Ḫiżr Ḫān arasında taht mücâdelesi başladı. Malik Bahrām Lodi, Multān vâlisi Malik Mardān Davlat'in hizmetine ve büyük oğlu Sultan Şāh da Multān'daki Ḫiżr Ḫān'ın hizmetine girdi. 19 cemâziyelevvel 808 (12 teşrin II. 1405)'de Ḫiżr Ḫān'ın Mallū (İḳbāl Ḫān)'yu mağlûp ederek, öldürdüğü muhârebeden sonra, Sultan Şāh İslâm Ḫān unvanını aldı ve kendisine, timar olarak, Sirhind verildi. O buraya dört kardeşi ile birlikte yerleşti ve büyük bir kısmı kendi kabîlesine mensup kimselerden teşekkül eden 12.000 süvâriden ibâret bir ordu topladı. İslām Ḫān, kendi oğlu Ḳuṭb Ḫān'ı verâsetten iskat ederek, kardeşi Kālā'nın Buhlūl (Hindistan'da umûmî olarak Bahlol) adlı oğlunu evlât edindi ve kendi kızı ile evlendirdi. Ḳuṭb Ḫān Delhi'ye kaçtı ve Sayyid Muḥammed Şāh'ın hizmetine girdi. Ḳuṭb Ḫān hukümdara kendi akrabâlarını devlet için ciddî bir tehlike olarak gösterdi. Muḥammed onlara karşı kuvvet gönderdi ve mağlûp ederek, hepsini dağlara kaçmağa mecbûr etti. Fakat çok kısa bir müddet sonra, bunlar geri dönerek, eski mülklerini ellerine geçirdiler ve Sādhavra yakınında vezîr Ḥisām Ḫān'ı hezîmete uğrattılar. Delhi 846 (1442) yılında Mālva'lı Maḥmūd Ḫalcī II. tarafından tehdit edildi; Muḥammed Şāh yardım için Buhlūl'e baş-vurdu. Buhlūl yardımına mukabil düşmanı olan Ḥisām Ḫān'ın idâmını ve Ḥamīd Ḫān'ın vezîrliğe tâyinini talep etti. Zayıf hukümdar buna râzı oldu ve Buhlūl, kendi askeri ile, Delhi üzerine yürüyerek, ordunun kumandasını eline aldı. Mālva kuvvetlerine karşı başlayan harpten bir netice alınamadı; fakat Maḥmūd, kendi pâyitahtında çıkan isyân haberini alınca, geri dönmeğe mecbûr oldu ve Buhlūl, memleketin kurtarıcısı sıfatı ile, tezâhüratla karşılandı. Kendisine *ḫān-i ḫānān* unvanı ile Pencâb vâliliği tevcih edildi. Kısa bir zaman sonra, Muḥammed ile arası açıldı ve onu Delhi'de kuşattı; fakat şehri zaptedemeden Sirhind'e çekildi. 847 (1443/1444) yılında, Muḥammed öldü, yerine oğlu 'Ālam Şāh geçti. Bu zayıf hukümdar, Delhi'de karışıklıklar ile dolu ve kısa bir saltanat sürdükten sonra, kendisi için devamlı bir merkez olarak seçtiği Budāon'a çekildi. Bunun üzerine Buhlūl, Delhi üzerine yürüdü ve 'Ālam Şāh onu lehine tahtından ferâgat mecbûriyetinde kaldı. Buhlūl 25 zilhicce 855 (19 nisan 1451)'te tahta çıktı ve 38 yıl huküm sürdü. 2 şâbân 894 (17 temmûz 1489)'te yerine oğlu Sikandar geçti ve 7 zilkâde 923 (21 teşrin II. 1517)'te ölünceye kadar memleketi idâre etti. Yerine geçen oğlu İbrāhîm 7 recep 932 (22 nisan 1526)'de, Pānîpat meydan muhârebesinde, Babur tarafından mağlûp edilerek, öldürüldü.

Bibliyografya: Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī*; Ḫvāfī Ḫān, *Muntaḫab al-tavārīḫ* (nşr. ve trc. G. S. A. Ranking); Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832).

(T. W. HAIG.)

LUḤAYYA. [Bk. LUḤAYYE.]

LUḤAYYE. LUḤAYYA, Arabistan'ın Kızıldeniz sâhilinde Cāzān koyunun cenûp kenarında Yemen'e âit küçük bir kasaba ve liman olup, cezir zamanında karaya bitişen bir ada üzerinde kurulmuş idi. Niebuhr'un ziyâreti zamanında şehrin suru olmamakla berâber, kara tarafından Luḥayya bir düzine kadar kule ile korunmakta

idi. Ehrenberg'in 1825'te ziyâreti sırasında ise, şehir bir sur ile çevrilmiş bulunuyordu. Daha yakın bir zamanda türkler şehrin gerilerinde bir kale inşâ ederek, içine bir kaç top koymuşlardı. Luḥayya'deki evlerin çoğu, Tihāma'nin her tarafında görüldüğü gibi, çardağa benzer kulübelerden ibâret olup, yalnız bir kaç taş binâ bulunur. Limana gelince, sığlıklar ve mercan kayaları yüzünden, gemilerin girip-çıkmasına elverişli değildir. İçilecek su tuzlumsu ve pahalıdır. Esas itibârı ile araplardan mürekkep olan ve içinde ayrıca Banianlara rastlanan Luḥayya halkı balıkçılık, ticâret, bilhassa kahve ticâreti ile geçinir. Çoğu yaylalardan gelen ve bir kısmı da civardaki kahve bahçelerinden elde edilen mahsûl burada biriktirilip, dışarıya sevkedilir. Luḥayya'nin Cidde, Ḥudayda ve Aden ile oldukça faal bir ticâreti vardır.

A. Sprenger, burayı Batlamyus'un Μαμάλα κώμη şehri olarak teşhis ederse de, bu sâdece bir ihtimalden öteye gidemez ve Luḥayya'nin menşe'i hakkında kat'î bir şey söylenemez. Yine burayı, Glaser'in yaptığı gibi Νανχγοῦς κώμη veya Laupas limanı yahut Sanhachate şehri farzetmek de doğru değildir. Niebuhr, limanın istihsal edilen kahvenin ihrâcı bakımından kendisine lüzûm hâsıl olduğu nisbeten yakın bir zamanda kurulmuş bulunduğunu ileri sürer. XVI. asrın başlarında Luḥayya portekizliler tarafından Luya şeklinde zikredilmektedir. 1513'te Affonso d'Alboquerque Kızıldeniz'e yaptığı bir seferde buraya geldi. Bu sırada Luḥayya, Ṣan'ā imamları arâzisinde yer almış bulunuyor ve onlara bir vergi ödüyordu. XVIII. asrın ikinci yarısında Luḥayya, Ḥāşid ve Bakīl aşîretlerinin tecâvüzüne uğradı, hattâ bir defa onlar tarafından yakıldı. Fakat 1760'a doğru Ṣan'ā imamına liman gelirinden 3.000 taler vergi ödendiğine bakılırsa, bu sırada ticâreti oldukça ehemmiyetli idi. XIX. asır başlarında Luḥayya vâlisi artık kendini müstakil sayıyordu. Fakat Vehhâbîler Yemen'i istilâ edince, vâli gâliplerin tarafını tuttu ve bütün Tihāma'yi imamların elinden aldı. Bu durum, Luḥayya'ye geniş arâzinin iskelesi olmak bakımından parlak bir istikbal yaratıyor gibi idi. Fakat Yemen işlerine müdâhale eden Kavalalı Mehmed Ali'nin 1833'te Luḥayya'yi işgâl etmesi ile şehrin gelişmesi inkıtâa uğradı. 1869'da Luḥayya osmanlı kuvvetleri tarafından zaptedildi ve Yemen vilâyetinin Ḥudayda sancağına, bir kazâ merkezi olarak, bağlandı ve sık-sık ihtilâllerin vukûa geldiği 'Asīr'e karşı bir üs olarak kullanıldı. Birinci dünya savaşı sonlarında Luḥayya, bir aralık Ḥudayda ile berâber, 'Asīr emîri Sayyid 'Alī b. Muḥammed al-İdrīsī tarafından işgâl edildi ise de, çok geçmeden, Ṣan'ā imamı Yaḥyā tarafından geri alındı.

Bibliyografya: *Decada secunda da Asia de João de Barros* (Lizbon, 1628), kitap VIII, fas. 2; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 210, 228; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin 1846), VIII/I, 882—887; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 44 v.d., 252; R. Manzoni, El Yèmen, *tre anni nell' Arabia felice. Escursioni fatte dal Settembre 1877 al marzo 1880* (Roma, 1884), s. 179; E. Glaser, *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (Berlin, 1890), II 33, 38, 43, 55, 138, 152, 238; H. Burchardt, *Reiseskizzen aus dem Yemen* (*Zeitschr. d. Ges. f. Erdkunde zu Berlin*, 1902, s. 593 v.d.); W. Schmidt, *Das südwestliche Arabien* (*Angewandte Geographie*, nşr. H. Grotte, ser. 4, cüz 8, Frankfurt/Main, 1913, s. 20); G. W. Bury, *Arabia Infelix or the Turks in Yamen* (London, 1915), s. 26, 119; F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England* (*Hamburgische Forschungen*, Braunschweig, 1916), s. 69; *Handbooks prepared under the Direction of the historical Section of the Foreign Office, No. 61, Arabia* (London, 1920), s. 44 v.d., 53, 61, 63; A. Grohmann, *Südarabien als Wirtschaftsgebiet* (*Osten und Orient, I. Reihe., Forschungen* (Viyana, 1922), IV, 248; *The Statesman's Yearbook 1926* (London, 1926), s. 644, 647.

(ADOLF GROHMANN.)

LUḲAṬA. [Bk. LUKATA.]

LUKATA. LUḲAṬA (A.), **bulunmuş eşyâ.** İslâm hukukunda, bulunmuş eşyâya dâir hukümlere hâkim olan düşünce, eşyâ sâhibinin eşyâyı bulana karşı korunması düşüncesidir; buna bâzan bir takım ictimâî mülâhazalar karışmıştır. Her ne kadar bâzan, bulunan eşyâya el sürmemek daha övünülecek bir hareket sayılmakta ise de, umûmiyetle bunları almağa cevâz var idi. Kayıp bir eşyâyı bulan veya alan adam, bir sene içinde, kıymetsiz veya çabuk bozulur cinsten eşyâlar hâric, onu ilân etmeğe mecburdur. Bu ilânın teferruâtı da, husûsî hukümler ile, tesbit edilmiştir. Mālik ve al-Şāfi'ī'ye göre, bu bir yıllık müddet geçtikten sonra, eşyâyı bulmuş olan kimse ona sâhip çıkmak ve istediği şekilde tasarruf etmek hakkını elde eder. Abū Ḥanīfa'ye göre de, bu hakka ancak „fakir" ise, sâhip olabilir; bununla berâber Abū Ḥanīfa ve Mālik, bir yıl geçmeden de, o eşyâyı bir *ṣadaḳa* telâkkî etmeğe tarafdardırlar. Bir yıllık müddet sona ermeden, malın sâhibi ortaya çıkarsa malı ona geri verilir; mal sâhibi, bir yıl geçtikten sonra, meydana çıkar ve mal, hâlâ onu bulanın elinde olursa, eşyâ yine asıl sâhibine iâde edilir; eğer eşyâyı bulan kimse, yukarıda bahsi geçen hukümlere uygun şekilde onu istediği gibi kullanırsa, mal sâhibine karşı eşyânın değerinden mes'uldür. Yalnız Dāvūd al-Ẓāhirī, bu hâlde, eşyâyı kaybeden kimseye hiç bir hak tanımıyor. Eşyâ sâhibinin, eşyânın kendisine âit olduğu husûsunda göstereceği delîller, Mālik ve Aḥmed b. Ḥanbal'de ve aynı zamanda al-Buḫarī (bk. *Luḳaṭa*'ya koyduğu başlık, bâb 1)'de, umûmiyetle hukukî tatbikatın icâplarına göre, basitleştirilmiştir. Issız bir yerde, ehlî hayvan bulanlar için, husûsî hukümler vardır: Bu hukümler, hayvanların tehlikeye mârûz bulunmaları hâlinde, daha yumuşak, aksi hâlde ise, daha serttir. al-Şāfi'ī ve Aḥmed b. Ḥanbal'de, Mekke *Ḥaram*'inde bulunan eşyâ için bâzan ağır hukümler vardır: bunlar, aslında *Ḥaram* ve *Ḥaram*'deki eşyâ üzerinde husûsî bir sâhiplik hakkı bulunduğu düşüncesine bağlanmaktadır.

Bu fıkıh hukümlerinin temelinde, bize kadar gelen muhtelif şekilli bir-kaç hadîs vardır (bk. Buḫārī, *Luḳaṭa*; Muslim, İstanbul, 1329 v. dd., V, 133); bu hadîsleri burada birer-birer saymak lüzûmsuzdur; çünkü umûmî hatlarında bahsi geçen hukümlere uymaktadır. Bununla berâber, şunu zikretmek yerinde olur: en eski olan ve sonradan değiştirilen hadîslerde iki veya üç yıllık bir mühlet bahis mevzûdur. İlk fakîhlerin düşüncesinde, bulunan eşyâ bâzan bir *vadī'a* itibâr olunmakta idi; diğer taraftan, yerlerde bulunan hurmaları toplamak ve yemekten sakınılıyordu. Bu husûsî mâhiyeti olan dinî bir tedbir idi; çünkü bu hurmalar zekâta dâhil olabilirdi. Nihâyet Mekke'ye hacca gidenlere, yerlerde bulunan eşyâyı almağı umûmiyetle men'eden bir hadîs var idi. al-Buḫārī'nin *luḳaṭa*, bâb 11'e eklediği başlık gösteriyor ki, bulunan eşyâ resmî bir dâireye teslim edilirdi ve yahut bu eşyânın teslimi âdet olmuş idi; bu eşyâyı bulanın muhâfaza etmesi bir hadîste açıkça te'yit edilmiş idi.

Bu hadîsler arasında yalnız Peygamberin Mekke'nin zaptından sonra, *Ḥaram*'de bulunan eşyânın haber verilmeden alıkonmasını men'etmiş olmasına dâir hadîsi, içindeki eski tâbirler dolayısı ile, mevsuk olabilir. *Kur'an*'da *luḳaṭa*'dan bahsedilmemektedir.

Bibliyografya: Fıkıh ve hadîse dâir eserlerde bulunan bu mevzû hakkındaki kısımlardan başka bk. Th. W. Juynboll, *Handleiding tot de kennis van de mohammedaansche wet*[3], s. 386; E. Sachau, *Muhammedanische Recht*, s. 637 v.dd.; D. Santillana, *Istituzioni di Diritto Musulmano Malichita*, I, 328 v.d.

(J. SCHACHT.)

LUḲMĀN. [Bk. LOKMAN.]

LŪLĪ. [Bk. LÛLÎ.]

LÛLÎ. LŪLĪ, **İran'da çingenelere verilen adlardan biri.** Muvâzî şekilleri şunlardır: fars. *Lūrī*, *Lōṛī* (*Farhang-i cahāngīrī*); belûçcada *Lōṛī* (Denys Bray, *Census of Balūchistān*, 1911, IV, 143; *Lōṛ* „kısmet, kısım" halk iştikakını vermektedir).

Lūlī adına önce Bahrām Gōr (420—438)'un saltanatı ile alâkalı bir rivâyette tesâdüf olunuyor. Bu Sâsânî hukümdarının ricâsı üzerine ve tebeasını eğlendirmek için, Hindistan hukümdarı Şangal (?) İran'a 4.000 (12.000) hindû çalgıcı göndermiştir. Ḥamza (350 = 961; Berlin Kaviani, s. 38), bunlara al-Zuṭṭ [b. bk.], Firdavsī (Mohl, VI, 76—77) Lūriyān der; Ṣa'ālibī (429 = 1037'ye doğru, nşr. Zotenberg, s. 567) çok iyi flüt çalan siyah Lūrîlerin (*al-Lūriyān al-sūdān*) bunlardan çıktığını söyler, *Mucmil al-tavārīḫ* (520 = 1126'ya doğru, tre. Mohl, *J A*, 1841, XII, 515, 534) Lūrilerin bu menşe'ini te'yit eder. Lūliler (cem. *Lūliyān*) iranlı şâirler tarafından sık-sık zikrolunur. Minūçihrī (Dāmġān—Curcān—Ġaznī, V/XI. asır), Camāl al-Dīn 'Abd al-Razzāḳ (ölm. 588 = 1192, İsfahan), Kamāl İsmā'īl (ölm. 635 = 1237, İsfahan), Ḥāfiẓ (ölm. 791 = 1398, Şîraz) Lūlîlerin (gece gibi) „siyah", şuh ve zarif (*şangūl*) olduklarını, flüt çaldıklarını, ev barklarının (*bunagāh* „ağırlık, eşyâ") dağınık olduğunu söylerler. Farsça lûgatler, *lūrī/lūlî* kelimesine „iffetsiz, şen, tatlı, çalgıcı, hafif meşrep kadın" v.b. mânalarını verirler (krş. Vullers, *aġn. esr.* 'de Lūr kelimesinde, Amīr Ḫusrav [ölm. 725 = 1325]'de, Hindistan'dan alınan misâller, daha ziyâde Luristān halkı ile alâkalıdır).

Lūlī kelimesinin menşe'i şimdiye kadar tetkik edilmiş değil idi. Bu kelime arap müelliflerinin Arūr veya al-Rūr (krş. Aras > al-Ras; Alān > al-Lān) adını verdikleri Sind şehrinin sâkinlerine delâlet ediyor gibi görünmektedir. Bu şehir, 95 (714)'ten önce, Muḥammed b. al-Ḳāsim tarafından zaptedilmiş idi (Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 439, 440, 445). al-Bīrūnī (nşr. Sachau, s. 100, 130)'ye göre, Arūr (Aror) şehri Multān'ın, 30 fersah cenûb-i garbîsinde ve al-Manṣūra'nin 20 fersah yukarısında kâindir. Elliot, *The History of India* (London, 1867, I, 61, 363)'da, şehir Alor adı altında zikredilmektedir. Sind Hindû râcalarının bu eski pâyitahtı şimdi harâbe hâlindedir (İndüs nehri üzerinde, Sukkur bölgesinin Rohri *tāluka*'sında; krş. *Imperial Gazetteer of India*, Oxford, 1908, VI, 4 ve XXI, 308: Aror ve Rohri). *Arōrī/Rūrī'nin Lōrī/Lūlī'ye geçmesi,

bilhassa Aror(hindçe)'un (al-)Rūr (arap.)'a geçmesinden sonra, iki *r* nin assimilâsyonu hakkındaki fonetik kanun ile kolayca izah olunabilir. O hâlde Bahrām Gōr'un hindli çalgıcılarının ahfâdı (yâni çingeneler), isimlerini gâlibâ arap müstevlîlerinin ve muhtemelen onlardan önce sâsânîlerin tanıdığı en mühim şehirden almışlardır. Bu izah Lūlī/Lūrîlerin vatanının neresi olduğunu açık olarak izah ediyor, bununla berâber bu son kabîlenin ırkî akrabâlığı hakkında peşin hükümler vermemek lâzımdır.

Lūlī/Lūrī adına bilhassa İran'ın cenûb-i şarkîsinde, Kirman ve Belûcistan'da tesâdüf edilmektedir (Horasan'da mâlûm değildir, İvanov, 1914). Lūlī (yahut Lūlī) tâbiri Türkistan'da da çok yaygındır: Babur (nşr. Ilminsky, s. 358, 457) "Lūlī"yi "köçek" mânasında kullanır; Abu 'l-Ġāzī (nşr. Desmaisons, s. 241, 258, 276, 282), XV. asırda, Merv ve Ābîvard'de bir Lūlī kadından doğmuş bir şıbanı şehzâdesinden bahsetmektedir. Mayev, *İzvestiya ross. geogr. obşç.*, XII, 4. kısım metin s. 349 ve *Geogr. Magazine*, 1876, s. 326—330: şarkî Buhârâ'da Lūlī; Ujfalvy, *Le Kohistan* (Paris, 1878), s. 70: Kaşgar Lūlîleri; Grenard (Dutreuil de Rhins, *Miss. scient. dans la Haute Asie*, Paris, 1898), II, 308: Çin Türkistanı'nda Lūlī ve Āğālar; Valiḫanov, *Soçineniya, Zapiski ross. geogr. obşç. po ethnografii* (Petersburg, 1904), XXIX, 43: Kaşgar'da Lulu (aynen) ve Multānî. Nihâyet Suriye'deki çingene aşîretinin adı olan Nūrî (cem. Navara)'nin Lūlī'den müştak olduğu ileri sürülmektedir. Krş. Pater Anastāsius, *al-Maşrik*, 1902, V; trc. *Journ. Gypsy Lore Soc.*, 1913—1914, s. 298—319.

Lūrī/Lūlī çingeneleri açık renkli olan, içinde mâlûm hiç bir hind unsuru bulunmıyan bir İran dili konuşan ve İran'ın cenûb-i garbîsinde oturan dağlı Lurlardan [b. bk.] kat'î bir şekilde ayrılmalıdır. Bununla berâber bâzı teferruât vaziyeti karıştırmaktadır. İlk önce Lūlī, Lurī (kısa *u* ile), Lur v.b. tâbirlerin kullanılması her zaman vâzıh değildir. Fars'taki "arap" kabîleleri arasında bir Lur kabîlesi vardır (Sykes, *Ten thousand Miles*, s. 330; Rittich, *Poezdka v Belaçistan* (*İzv. geogr. obşç.*, 1902, XXXIII/1, 69'daki Kirman Lūlîleri arasında bir Lorî (Lūrî'nin farsça telâffuzu?) küçük zümresinin bulunduğundan bahseder. Edmonds, Luristan'da Bayrānvand topluluğunda, Daşēnān bölümünde, bir küçük Lurî (?) zümresinin mevcûdiyetine işâret eder. Kürdistan'da Lurr-i Kulāhgar [bk. mad. SENNA] adlı küçük bir kabîle vardır.

Bâzı Lūrların canbazlık yaptıkları ve ayı oynattıkları vâkıası (bk. Çirikov, s. 277) daha çok müşkiller çıkarmaktadır. Daha XIV. asırda Şihāb al-Dīn al-ʿOmarî Lurların bu san'atlarını tebârüz ettiriyordu. Şimdi de şimâlde Tebriz civarında da göçebe Lur gurupların rastlanır; burada meslekten şarkıcı ve oyuncu olan bir Ḳaraçi çingene halkı mevcuttur. Şu hâlde Lur oyuncuları ile çingeneler arasında bâzı vasıf farkları göstermek mümkündür: çok mükemmel oyun oynayan ve şarkı söyleyen Kürdistan Sūzmānîleri [bk. mad. SARPUL ve SENNA] canbaz değillerdir. Fakat her şeyden önce göçebe Lur san'atkârlarının kat'î olarak hangi zümreye mensup olduğunu gösterecek husûsî bir araştırma yapılmasını beklemek lâzımdır.

Luristān'a çingenelerin nufûz etmiş olmaları imkânsız değildir. Hûzistan'da Zuṭṭ topluluklarının bulunduğu Ḥaccāc [b. bk.] devrinden beri te'yit edilmektedir (krş. Arracān ile Rām-Hormūz arasında Havmat al-Zuṭṭ; şimdiki Hindiyān ("Hindiler") şehrinin menşe'i de böyle olabilir). Balāẕurî (s. 382)'ye göre, h. I. asrın ortalarında Zuṭṭlar müslümanlıktan ayrılınca, mahallî kürtler kendilerine iltihak etmiş ve bundan dolayı ʿAbd Allāh b. ʿĀmir İẕac (=Mālamîr, sonradan Lur-i Buzurg'ün pâyitahtı)'e kadar bir cezâlandırma seferi yapmıştır. Zuṭṭlar ile Kürtlerin (=Lur, b. bk.) bu kadar eski bir tarihte ittifâk etmiş olmaları çok dikkate değer. Yāḳūt (II, 833), al-Rūr kelimesinde, iki yer zikrediyor: Sind şehri ve Hûzistan'da Ahvāz'a bağlı bir nâhiye. Schwarz (*Persien*, V, 665), bu Rūr'u, al-Lūr [bk. mad. LURİSTĀN] ile birleştirilmeğe temâyül etmektedir. Şimdiye kadar söylenilenlere bakılacak olursa, al-Rūr'da eski bir Hind topluluğunun mevcûdiyeti tasavvur edilebilirdi. Fakat kaynaklarımızda bu faraziyeyi te'yit edecek hiç bir müsbet delîl yoktur. Lur adı, al-Lūr şehir adından gelmiş olsa bile, ismin menşe'i zarûrî olarak bu balkın kavmî menşe'leri hakkında peşin hükümler vermemize kâfî değildir.

Kirman ve Belûcistan'dakilerden başka umûmiyetle İran'daki çingeneler ve eyâletlerdeki isimleri şunlardır: Horasan'da Ḳirişmāl (burada, uydurma halk iştikakı, bu kelimeyi *ġayri şumār* telâkkî edip, "sayısız" diye mânalandırmaktadır; Kafkas ötesi türk lehçesinde *kırışmāl* "işe yaramaz, haylaz" demektir. Bk. Feth Ali Ahundof [b. bk.]'un komedyaları); Astarabad ve Mâzenderan'da: *cūgî* ve *Gāodārî*; Azerbaycan'da: *Ḳaraçi* (ve Çagatay türkçesinde "gözcü, sâdık uşak, hana yakın olan kimse", Abu 'l-Ġazî, s. 145 ve Bugadov, II, 45); Fars'ta (ve başka yerlerde): *Kāolî* (=Kābulî).

Newbold'a göre, İran çingeneleri iki zümre olmalıdır: Kāolî (veya Ġurbatî) ve Gāobāz. Umûmiyetle İran çingenelerine delâlet eden ad olarak, Gobineau Beşāvān/Peşāvān (krş. ermeni ve cenûbî kafkasya çingenelerine verilen Boşo adı) ve Ocūlî (?)'yi zikrediyor. Ayrıca şu lekaplar da kullanılmaktadır: *ġurbatî* ("gurbette yaşayan"; İvanov'a göre, *ġ* ile *ḳ*'yı birbirine karıştıran iranlılar bunu *ḳurbati* [*kurbat* "akrabâlık, kandaşlık"] şeklinde de kullanırlar); *fiyūc* (arap. *fuyūc*, "habercî" 'den), *ustākār*, *aġa*, *ġarbāl-band* ("kalburcu") v.b.

İran'daki çingenelerin sayısı, 5.000 âilesi Azerbaycan'da ve 300—500 âilesi Kirman'da olmak üzere, 20.000 âile, yâni 100.000 kişi tahmin edilmiştir (Sykes). Çingenelerin husûsî bir teşkilâtı vardır ki, başında şâhın *şāṭir-başı*'sı bulunur; eyâlet mümessilleri (*kalāntar*) ona tâbîdirler. Şarkî İran'da çingeneler köylülerden pek fark edilmezler (Sykes, İvanov). Horasan'da elek, zincir ve tarak yaparak zirâî iktisâdiyatta mühim bir rol oynarlar. Esterâbâd'da Gāodārîler kazancılık, yün ve pamuk örücülüğü yaparlar (de Morgan). İran'ın her tarafında çingene olmaları icâp eden hadsiz hesapsız siyah *Îlāt* çadırları görülür. Bir de Ḫarrāt ("tornacı"), Lurr-i kulāhgar ("külâhcı") gibi isimler taşıyan kürt kabîlelerinin çingene menşe'li olup-olmadıkları [bk. mad. SENNA] tetkik edilecek bir meseledir. Sabzavār, Nīşāpūr ve Tebriz gibi şehirlerde, çingenelerin kendilerine mahsus mahalleleri vardır. İran'da çingene çalgıcı ve oyuncular mevcut ise de, pek o kadar meşhur değillerdir. Ouseley, Ḳaraçilere âit orta-oyunlarının ve kukla tiyatrolarının bir tasvirini vermektedir. Kürdistan'daki Sūzmānî kabilesine mensûp oyuncu ve şarkıcı kadınlar, seyyahlar tarafından, sık-sık tasvir edilmiştir, bilhassa bk. Lycklama à Nijeholt, *Voyage*, IV, 30—70; Çirikov, *Putevoy Journal*, s. 282, 299, 330; Ḫurşîd-Efendi, *Siyāḥat-nāma-i ḥudūd*, rus. trc., s. 119; krş. T. Thomson, *The Soozmanee: are they Gypsies?* (*Journ. Gypsy Lore Soc.*, 1909, II, 275—276).

İran çingenelerinin dili (Sykes, de Morgan, İvanov) şekle âit husûsiyetlerini yeni farsçadan almıştır; lûgatçesinde de pek çok farsça kelimeler vardır (bk. de Morgan'ın listeleri); Hind unsurları Avrupa çingenelerinkinden daha az görünmektedir; Kirman ve Horasan dilleri (İvanov, Sykes) büyük ölçüde tanınmaz unsurları ihtivâ eder. Longworth Dames, Sykes'in lûgatçesindeki 96 kelime arasında 12 hindce, 4 arapça, 28 farsça ve 52 meçhul menşe'li kelime bulmuş idi. O, bu dili daha ziyâde, sun'î bir gizli dil telâkkî etmiş idi. Ne olursa-olsun, Denys Bray lōrî'nin, Belûcistan'da, çocuklar tarafından, ayrı bir dil olarak öğrenildiğini te'yit etmektedir.

Sūzmānîler bilhassa kürtçe konuşurlar. Çirikov'a göre, onlara Dūmmî denilir ki, bu Dūmān (=Ẓōm, Hindistan'da aşağı tabakadan bir kastın adı, çingenelerin mâlûm adı olan *Rom* bundan gelmektedir)'a tekabbül etmelidir. Dūmānların (Bagdad, Haleb?) lûgatcesi, Altun-Köprü'den gelen bir şahsın ağzından Newbold tarafından toplandığı şekilde (*JRAS*, 1856, s. 303) kürtçe kelimeler ile doludur: *kāver* ("taş"), *ḫoy* ("tuz"), *lāvak* ("erkek çocuk") v.b. Bohtan'ın şarkındaki bir kürt kabîlesi, Sindî/Sindiyān ("Sindliler") adını taşır. *Şaraf-nāma*'ye göre, Kurdikān adlı küçük aşîretin (Zrāḳî kabîlesinden) reisi bir çingene ile evlenmiş idi. Bundan başka, kürt-çingene münâsebetleri hakkında hüküm vermek için, 220 (835) yılından itibâren, bir kısım Zuṭṭların Ḫānikīn'e, yâni kürt topraklarının kapısına, yerleşmiş olduklarını hatırlamak uygun olacaktır (bk. de Goeje, *Mémoire*, s. 30; Ṭabarî, III, 1168).

Hindçenin kelime kökünde telâffuz edilen orta hecesinin geçirdiği safhalara göre, çingene dilleri iki zümreye ayrılır (Sampson): bir kısmı bunu kapalı telâffuz edilen şekle sokar, msl. Prākrit *bhāynî* > *phen* (Ermenistan, Avrupa), diğerleri telâffuz etmez, *bhāynî* > *ben* (İran, Suriye, Mısır). İran lehçelerinin ehemmiyeti, çingenelerin Hindistan'ı (ihtimâl Sâsânîler devrinde) terkettikten sonra, kalmış oldukları ilk memleketin İran olmasından ileri gelmektedir. Bütünü ile o kadar kifâyetsiz bir şekilde bilinen İran çingeneleri lehçelerinde oldukça eski bir fonetik sistemin izlerinin ortaya konulması ümit edilebilir. Ouseley, Tebriz'deki Ḳaraçiler arasında, *phen* veya *ben*'den eski olması icâp eden *bhen* ("kız kardeş") kelimesini tesbit etmiştir (bk. bir de Gobineau'da *Ghorà*).

Bibliyografya: Bk. madd. LUR, SARPUL, SENNA, ZUṬṬ. Venedikli tâcir (1514'e doğru Hakluyt serisinde, London, 1873, II, 171, Tebriz çingenelerinin safevîlerin dininden (*şî'a*) olduğunu ve diğer halk gibi kırmızı kaftan giydiklerini söyler; Don Juan de Persia, *Relaciones* (Valladolid, 1604), s. 17 (çingenelerin hafif meşrepliği hakkında); Ouseley, *Travels in various contries of the East* (London, 1819—1823), I, 309; III, 400, 405 (Tebriz Ḳaraçileri); Ker Porter, *Travels in Georgia ...* (London, 1822), II, 528—532 (Meraga Ḳaraçileri); *Die Zigeuner in Persien und*

Indien (*Das Ausland*, München, 1833, s. 163—164); Bataillard, *Nouvelles recherches sur l'apparation et la dispersion des Bohémiens... avec un appendice sur l'immigration en Perse entre les années 420 et 440 de dix à douze mille Louri, Zutt et Djatt de l'Inde* (Paris, 1849), s. 1—48 [ilk olarak *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 3. seri, I, 14—55]; Newbold, *The Gypsies of Egypt* (*JRAS*, 1856, XVI, 285—312, s. 399—311: *Gypsies of Persia*); Gobineau, *Die Wanderstämme Persiens* (*ZDMG*, 1857, XI, 689—699 [krş. bilhassa *Revue des deux mondes*, 15 teşrin I. 1902, s. 733]; Polak, *Persien* (Leipzig, 1865); Grierson, *Arabic and Persian references to Gypsies* (*Indian Antiquary*, Bombay, 1887, XVI, 257—258 [*Journ. Gypsy Lore Society*, Edinburg, 1889, I, 71—76 'da *Ḍoms*, *Jats and the origin of the Gypsies* adı altında yeniden basılmıştır]); R. Burton, *The Jew, the Gypsy and El-Islam* (London, 1898), s. 215—217: Belûcistan jatları; s. 217—219: İran çingeneleri; P. M. Sykes, *Anthrop. notes on Southern Persia* (*Journ. Anthr.*, I, 1902, s. 339—349; s. 345—349: „Gurbati" lûgatçesi; s. 350—352: Longworth Dames'in notları); P. M. Sykes, *Ten thousand Miles in Persia* (London, 1902), s. 436—439, (bir fotograf ile birlikte); de Goeje, *Mémoire sur les migrations des Tsiganes à travers l'Asie* (Leiden, 1903), bilhassa s. 40, 48, 63; de Morgan, *Miss. scient. en Perse, V, Etudes linguistiques* (Paris, 1904), s. 304—307: Cūgī (Ḫoşnişīn) kabîlesine âit 233 kelime; Esterâbâd vilâyetinde toplanmış Gāodari kabîlesine âit 91 kelime; P. M. Sykes, *The Gypsies of Persia, A second vocabulary* (*J. Anthr. I*, 1906, XXXVI, 302—311: Cīruft ve Sīrcān'dan 96 kelime; P. M. Sykes, *Notes on musical instruments in Khorasan with special reference to the Gypsies* (*Man.*, London, 1909, IX, 161—164); P. Sykes, *Tattooing in Persia* (*Man*, kânun I. 1909, krş. *Journ. Gypsy Lore Soc.*, 1911—1912, s. 134); W. Ivanow, *On the language of the Gypsies of Qainât* (Horasan) (*JASB*, 1914, X, 439—455); ayn. mll., *Further notes on Gypsies in Persia* (*göst. yer.*, 1920, XVI, 281—291; bundan evvelki makalenin tashihleri, Nīşāpūr, Sabzavār v.b. yerlerde toplanan 95 kelime); ayn. mll., *An old Gypsy-Darwish Jargon* (*JASB*, 1922, XVIII, 376—383, Buhârâ'da bulunmuş ve XVI. asırda yazılmış bin Derviş lûgatçesindeki çingenece bâzı unsurlar hakkında); ayn. mll., *Notes on the ethnology of Khurasan* (*GJ*, şubat 1926, s. 156 v.d.); J. Sampson, *On the origin and early migration of the Gypsies* (*Journal Gypsy Lore Soc.*, 1923, s. 156—170); krş. bir de *Journal Gypsy Lore Soc.* (Edinburg, Liverpool) 'da çıkmış olan şu makaleler: de Goeje ve Sampson, *The Gypsies of Persia* (1907), s. 181—183 (Sykes, 1906 hakkında); Groome, *Persian and Syrian Gypsies* (1909), s, 21—27 (Ouseley'in topladığı Ḳaraçi lûgatçesi); W. T. Thomson, *The Soozmanee: are they Gypsies?* (1909), s. 275 v.d.; Sykes, *Persian Jats* (1910), s. 320 (müellif İran'da hakikî Caṭların varlığını inkâr ediyor); Sinclair ve Ranking, 1911, s. 69 v.d., 235 (Sykes, 1909 münâsebeti ile); Sykes, *The Shah's runners*; Sinclair, *Gypsy tattooing in Persia* v.b. (V. MINORSKY.)

LU'LU'. [Bk. LÛ'LÛ'.]

LU'LU'A. [Bk. LÛ'LÛE.]

LŪRAḲA. [Bk. LÛRAKA.]

LÛRAKA. LŪRAḲA (LORCA), şarkî İspanya'da Gırnata ile Mursiye arasında 26.700 nüfuslu bir şehir. Bu şehre romalılar *Iluro* yahut *Heliocroca* derlerdi. Müslümanlar zamanında Tudmīr [b. bk.] *küra*'sine dâhil olup, toprak altı zenginliği, münbitliği ve sevkülceyşî durumu ile meşhûrdur. Kalesi Endülüs'ün sağlam kalelerinden biri idi. Lūraḳa Sierra del Câno'nun cenup sath-ı mâilesinde 350 m. 'lik bir yükseklikte kâin olup, Guadalentín nehrinin mecrâsına hâkim vaziyettedir. Arap hâkimiyeti zamanında, hemen dâimâ Mursiye'nin tâlihini paylaşmış ve 1266'da tekrar hıristiyanlar tarafından istilâ edilmiştir.

Bibliyografya: al-İdrīsī, *Ṣifat al-Andalus*, metin s. 196, trc. s. 239; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, VII, 342; E. Lévi-Provençal, *Documents inédits d'histoire almohade* (Paris, 1927), fihrist; E. Tormo, *Levante* (Guias-Calpe), Madrid, ts., s. 387 v.d.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

LUR-İ BUZURG. [Bk. LUR-İ BÜZÜRG.]

LUR-İ BÜZÜRG. LUR-İ BUZURG, şarkî ve cenûbî Luristan'da, 500—827 (1155—1423) arasında parlayan Atabegler sülâlesi olup, merkezi İẕac (= Mālamīr, b. bk.) idi. Faẕlavī ismi ile de tanınmış olan sülâle bu adını Faẕlōya isminde suriyeli bir kürt reisinden almıştır. Bunun evlâtları (*Cihānārā*, Abū Ṭāhir'in 9 selefini sayar), Suriye'yi terkederek, Meyyâfârikîn ve Azerbaycan [burada Gīlānlı Amira Dībāc (?) ile akrabâlık kurdular] yolu ile, 500 (1006)'e doğru, Uşturān-Kūh (Luristan)'un şimâlindeki düzlüğe geldiler.

Reisleri (1.) Abū Ṭāhir [b. 'Alī] b. Muḥammed Salġurlulardan Sunkur (543—556 = 1148—1162)'un hizmetinde Şabānkāralere [b. bk.] karşı bir seferde kendini gösterdi. Sunkur, mükâfat olarak, ona Kūh-Gīlūya'yi verdi ve Luristan'ın fethine onu göndermeğe râzı oldu. Bu teşebbüs başarıldı. Abū Ṭāhir *atabeg* unvanını istedi ve müteâkiben, Sunkur ile bozuşarak, müstakil oldu (550 = 1155'e doğru). [*Macmaʿ al-ansāb*, Ḳā'id 'Alī ismi altında, müteaddit kimseleri birbirine karıştırmışa benziyor; burada Ḳā'id 'Alī'ye şu muvaffakiyetleri isnât edilmektedir: Şüllerin [b. bk.] bozguna uğratılması; Luristan hukümdarı Badr sülâlesinin sonuncusu Nāṣir al-Dīn'in mevkiinden atılması; türklerden Eşek tarafından kumanda edilen Hûzistan kuvvetlerinin mağlûbiyeti].

Abū Ṭāhir'in oğlu (2.) Malik (!) Hazārasp (600—626 veya 650 = 1203/1204—1229 veya 1252) zamanında refâha kavuştu ve külliyetli arap ve iranlı kabîle buraya aktılar. Hazārasp Şüllerin son döküntülerini Luristan'dan çıkardı ve bizzat Şülistān'ı istilâ etti. Şüller Fārs'a göçtüler. Hazārasp Salgurlulardan Māncaşt (Mungaşt, Mālamīr'in cenûb-i garbîsinde) kalesi üzerindeki haklarını tanımadı. Hazārasp'in toprakları İsfahan'a 4 *fersah* mesâfeye kadar yayıldı. Halife Nāṣir (575—622 = 1180—1225) Hazārasp'in atabeg unvanını tasdik etti. Diğer taraftan Hazārasp Ḫvārizmşāh Muḥammed ile iyi münâsebetler kurmuş bulunuyordu. Kızını, Muḥammed'in oğlu Ġiyāṯ al-Dīn'e verdi (*Cihānguşā*, *GMS*, XVI/II, 113, 204). [*Cihān-ārā* Hazārasp'in iki oğlunu zikreder: 'Imād al-Dīn (ölm. 646 = 1248/1249) ve Nuṣrat al-Dīn Kalḥa (?, ölm. 649 = 1251/1252). Birincisi Zarda-Kūh mevkiini satın almıştır. Burada, sonra âilenin bir-çok âzası gömülmüştür].

(3.) Tikla (655—656 = 1257—1258'e doğru), Hazārasp'in Salgurlu karısından doğan oğlu olup, bilhassa Luristan Şüllerinin kovulmasından canı sıkılan Fars Salgurluları atabegi tarafından yapılan dört hücûmu muvaffakiyetle püskürttü. Tikla, Lur-i Kûçek'in bâzı semtlerini Ḥisām al-Din Ḫalīl (637—657)'den aldı. Hûzistan'dan kendisine karşı gönderilen halifenin emîrlerini mağlûp etti. Hulagu Han'ın Bagdad seferinden (655 = 1257) itibâren, Kitbuka-noin'in tümenlerinde, onunla berâber, bulundu. Mâmafih halife ile müslümanların mârûz kaldıkları muâmele hakkındaki hissiyâtını gizlememiştir. Bu sebeple Hulagu ondan şüphelendi. Tikla, Luristan'a kaçarak, Māncaşt'e kapandı. Hulagu aman verdi ise de, müteâkiben fikrini değiştirdi ve onu Tebriz'de idâm ettirdi. Tikla Zarda-Kūh'ta gömüldü.

(4.) Şamsal-Dīn Alp Argun, idâm edilen kardeşinin yerine geçti ve 15 yıl hüküm sürdü. Göçebe hayatı yaşıyordu. Kışlık merkezi İẕac'de ve Sūs (burası Kārūn üzerinde ve Şuştar'in yukarı tarafında bulunan Sūsan olacak)'ta, yazlık merkezi ise, Cūy-i sard (Zanda-rūd kaynaklarında) ve Bāzuft (Kārūn menbaı)'ta idi.

Oğlu (5.) Yūsuf-Şāh gençliğini Abaḳa Han (663—680 = 1265—1281)'ın yanında geçirdi, hattâ babasının yerine tâyin edildiğinde, 200 süvâri ile birlikte, sarayda kaldı. Baraq-Han [b.bk.]'a karşı olan muhârebeye katıldı ve küçük bir çarpışmada, Deylemliler ile birlikte, temâyüz etti. Abaka, Yūsuf-Şāh'ın topraklarına Hûzistan'ı, Kūh-Gīlūya bölgesini ve Fīrūzān (İsfahan'dan, ırmağın akışı istikametinde, 7 7 fersah mesâfede), Carbāẕaḳān (Gulpāyagān şehirlerini ilâve etti. Yūsuf-Şāh, Kūh-Gīlūya'ye geldi ve Şüllere (Kūh-Gīlūya'nin şarkında bugünkü Mamassanîlerin bölgesine yerleşmişlerdi) hücûm etti. Abaka'nın ölümünden sonra Yūsuf-Şāh, arzu etmemesine rağmen, 2.000 süvâri ve 10.000 piyâde ile, Aḥmed Han'a yardıma gitmeğe mecbûr oldu. Aḥmed Han yenildi (683 = 1284/1285) ve Lurlar Tabas'tan, çöl yolu ile, Natanz'a ric'at ettiler. Bu esnâda çoğu susuzluktan telef oldu. Argun'un cülûsundan sonra, Yūsuf-Şāh ona ubûdiyet arzına gitti ve Luristan'a sığınmış olan eski vezîr Ḫvāca Şams al-Dīn hakkında şefâatte bulundu (d'Ohsson, IV, 5). Oğlu (6.) Afrāsiyāb kardeşi Aḥmed'i Argun'un yanına gönderdi, kendisi Luristan'da kaldı ve orada eski vezîrler âilesini öldürdü. Bunların yakınları İsfahan'a ilticâ ettiklerinden kendi akrabâlarını onları tâkibe gönderdi. Bu sırada Argun'un ölüm haberi geldi. Lurlar İsfahan'daki moğul vâlisini öldürdüler. Afrāsiyāb, Hemedan'a, Fars'a ve İran körfezine kadar uzanan bölgelere kendi ailesi efrâdını tâyin etti ve hattâ pâyitaht üzerine yürümek istedi. Moğul kumandanı Amīr Turak, Kūhrūd (Kāşān yanındaki Ḳohrūd)'da mağlûp oldu. Kayḥatu Han moğul ve Lur-i Kûçek kuvvetlerini Afrāsiyāb üzerine sevketti. Afrāsiyāb Mancaşt'e kapandı, fakat az sonra Kayḥatu'ya teslim oldu ve affedildi. Luristan'a dönen Afrāsiyāb kendi akrabâlarını ve asillerden bir haylısını katletti. Gazan Han (694—703) bidâyette Afrāsiyāb'a mültefit göründü ise de, 696 (1296/1297)'da, Fars emîri Hurḳudaḳ'ın şikâyeti üzerine, Afrāsiyāb mahkûm oldu ve Farāhān Mahāvand (?)'inde idâm edildi. Atabeglik mansıbı oğlu (7.) Nuṣrat al-Dīn Aḥmed (696—730 veya 733 = 1296/1297—1329/1330 yahut 1332/1333'e kadar)'e tevcih olundu. Aḥmed uzun seneler İlhanlılar sarayında kalmış

idi. *Macmaʿ al-ansāb*'a göre, Luristan'a „moğul usûlünü" (*āyīn-i moğūl*) o sokmuştur. Ḥamd Allāh Mustavfī onun mâhir idâresini ve Afrāsiyāb tarafından irtikâb edilmiş kötülükleri islâh ve telâfî eden basîretini över. Din adamlarını severdi ve Faẓl Allāh Ḳazvīnī'nin *Tārīḫ muʿcam fī aḥvāl-i mulūk al-ʿacam* gibi daha bir çok eserler ona ithâf edilmiştir. *Macmaʿ al-ansāb* ona *Pīr* unvânını verir. İbn Baṭṭūṭa'ya göre, 44'ü İzac'de olmak üzere, 160 medrese („zâviye") inşâ ettirmiş, kayalıklar içinde yollar açtırmıştır. Oğlu ve halefi (8.) Rukn al-Dīn Yūsuf Şāh II. (733—740 = 1332/1333—1339/1340) da âdil bir hukümdar idi. Toprakları (*Macmaʿ al-ansāb*) Basra ve Hûzistan'dan Lālalmüstān (?) ve Fīrūzān'a kadar uzanıyordu. Ruknābād medresesine gömüldü. Halefi oğlu (İbn Baṭṭūṭa'ya göre kardeşi) (9.) Muẓaffar al-Dīn Afrāsiyāb II. (Aḥmed). İbn Baṭṭūṭa, (Mācūl — Rāmuz — Tustar yolu ile gelerek) onu pâyitahtı İzac veya Mālamīr [b. bk.]'de ziyâret etti; emîri kendini şaraba vermiş buldu. Arap seyyahı, „sultanın" oğlunun gömülmesi esnâsında şâhid olduğu Lurların garip âdetlerini tasvir eder. Muẓaffar al-Dīn'in hâkimiyeti altındaki topraklar Tustar (Şūştar)'i içine alıyor ve Garīvā' al-Ruḫ (Fīrūzān'ın garbında Çarmaḥāll'de bugünkü Kahvaruḫ)'a kadar uzanıyordu. Bu bölgeyi dolaştığı 10 gün zarfında arap seyyahı her akşam bir medresede konaklamış idi. Aynı devre doğru (740) Ḥamd Allāh Mustavfī Cābalaḳ (her hâlde Luristan'ın şimâl-i şarkîsinde Gulpāyagān'ın garbında kâin bölge)'ı onun toprakları arasında zikreder. Bundan sonra karanlık bir devir başlıyor. İskender'in müellifi mechûl tarihine göre, Afrāsiyāb'a, oğlu (10.) Navr al-Vard („gül tomurcuğu") halef olmuş, 736 (1335/1336?)'dan 756 (1355)'ya kadar idârenin başında bulunan bu zât ecdâdının hazînelerini israf etmiştir. *Cihān-ārā*'ya göre, onun Abū İsḥaḳ İncū ile münâsebetlerini haber alan Fars hâkimi Muḥammed Muẓaffar (713—760 = 1313/1314—1358/1359), 756 (1355)'da Sūs'ta onun gözlerini kör etmiştir. Yerine amcası oğlu [*Cihān-ārā*'da: yeğeni] (11.) Şams al-Dīn Paşang b. Yūsuf Şāh II. (?) geçti ve 756 (1355)'dan 780 (1378/1379)'e kadar memleketi idâre etti. Bu devirde Luristan Muẓaffarîler tarafından iç mücâdelelere sürüklendi. Şūstar'de yerleşmiş olan Şāh Manṣūr, Paşang'in topraklarında üst-üste tecâvüzlere başladığı zaman, Şāh Şucāʿ (Manṣūr'un büyük kardeşi ve rakibi, ölm. 786 = 1384) Paşang'in yardımına geldi. İzac'de 762 ve 764'te Şucāʿ adına basılmış sikkeler mevcuttur (S. Lane-Poole, *Cat. of Oriental Coins in the British Museum*, London, 1887, VI, 235,237). Paşang'in ölümünden sonra, iki oğlu (12.) Malik Pīr Aḥmed ile küçük kardeşi (12., *mükerrer*) Malik Hūşang arasında mücâdele başladı ve ikincisi öldürüldü (İskender'in müellifi meçhûl tarihine göre, eğer Howorth tarafından iyi anlaşılmış ise, Aḥmed ve Hūşang Navr al-Vard'in oğulları idiler ve Aḥmed babasından hemen sonra ona halef olmuş idi). Şāh Manṣūr, Pīr Aḥmed'i kovdu ve yerine eşrâftan Malik Uvays adında birini tâyin etti. Timur, 795 (1392/1393)'te Luristan'dan geçerken, Pīr Aḥmed Rām-Hormuz'da onun yanına gitti. Timur, Şiraz'da büyük bir hüsn-i teveccüh ile huzûruna kabûl ettiği Aḥmed'i, bir emirnâme (*al tamġa*) ile vârisi bulunduğu topraklara sâhip kıldı ve Şāh Manṣūr tarafından götürülmüş olan 2.000 lurlu âileyi tekrar memleketlerine göndermesine izin verdi. Buna rağmen Timur, 798 (1395/1396)'de, Pīr Aḥmed'in kardeşleri Afrāsiyāb ile Manṣūr Şāh'ı, rehine olarak, berâberinde Semerkand'a götürmüştür. Daha sonra Timur Lur-i Büzürg'ü (?) Pīr Aḥmed ile Afrāsiyāb arasında paylaştırdı. Timur'un ölümünden sonra, Mīrzā Pīr Muḥammed, Pīr Aḥmed'i Kuhandiz'de hapsetti. 811 (1408/1409)'de eski hukukunu kazanan Pīr Aḥmed, ahâlinin çıkardığı bir kargaşalıkta, öldürüldü. Yerine oğlu, iki sene rehine olarak Şīraz'da Mīrzā İskender'in sarayında muhâfaza edilmiş olan (13.) Abū Saʿīd geçti ve 820 (1417)'ye doğru öldü. Bunun oğlu (14.) Şāḥ Ḥusayn 827 (1424)'de, akrabâsı Giyāṣ al-Dīn'in elinde telef oldu. (15.) Ġiyāṣ al-Dīn b. Kāʾūs b. Hūşang (12 *mükerrer*), iktidarı ele geçirdi. Fakat Timurlulardan Sultan İbrāhīm b. Şāhruḫ'un onu kovmak için, kuvvet göndermesi üzerine, Faẓlavī âilesinin hâkimiyeti sona erdi. Bilâhare iktidar Baḫtiyārī aşîretinin mahallî eşrâfına geçti (*Şaraf-nāma*, I, 48).

Bibliyografya: Raşīd al-Dīn (nşr. Quatremère); Vaṣṣāf, *Tacziyat al-amṣār* II (Yūsuf Şāh ile Afrāsiyāb'ın tarihi); *Tārīḫ-i guzīda*, zeyilde Muẓaffarîler tarihi ile birlikte (*GMS*, s. 537—547, 723, 725, 745; Raşīd al-Dīn ile Camāl al-Dīn Kāşānī, *Zubdat al-tavārīḫ*'e dayanmaktadır); Muḥammed b. ʿAlī Şabānkārī, *Macmaʿ al-ansāb* (743'e doğru: zeyil [Royal Asiatic Society'nin yardımı ile, Lur-i Burzug hakkında zeyli ihtivâ eden Cat. Morley, nr. XV, var. 142—145 — yazmaya mürâcaat edilebilir; müellifin verdiği mûtâlar oldukça karışıktır]; *Ẓafar-nāma*, I, 438, 599, 619, 811; Mīrḫond, *Rawżat al-ṣafāʾ*, cüz IV; Ḳāżī Aḥmed Ġaffārī, *Cihān-ārā* (972'ye doğru), yazma, British Museum, Or. 141, var. 137—140 (Muḥammed-Ḫān Ḳazvīnī'nin istinsahından), bâzı kıymetli notlar ihtivâ eder; *Şaraf-nāma*, I, 23—32 (baş taraflarında *Tārīḫ-i guzīda*'nin iyi bir metnine istinat eder); Ḫusrav Abarḳūhī, *Firdavs al-tavārīḫ* (Charmoy'un *Şaraf-nāma* tercümesinde Lur-i Buzurg faslı, I/II, 328—337); Kâtib Çelebî, *Cihan-nüma*, s. 286 (krş. Charmoy, *ayn. esr.*, I/I, 100—116); Müneccim-başı, II, 597—598; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 24, 28, 230, 259, 400, 455, 589; IV, 5, 12, 62, 94, 114, 169—170, 580; Howorth, *History of the Mongols*, III, 140, 407, 751—754, burada Timur'un torunu Mīrzā İskender adına 815'te yazılmış olan müellifi mechûl tarihten (British Museum, Or. 1566; Leningrad, Asya müzesi, 566 b,c) istifâde edilmiştir. (V. MINORSKY.)

LUR-İ KŪÇAK. [Bk. LUR-İ KÛÇEK.]

LUR-İ KÛÇEK. LUR-İ KŪÇAK, şimâlî ve garbî Luristan'da, pâyitahtı Ḫurramābād olmak üzere, 580 (1184) ve 1006 (1597) arasında huküm süren atabegler sülâlesi. Bu atabegler Cangrūʾī (Cangardī?) kabîlesinden neş'et etmişlerdi. Bunlar aynı zamanda, ilk atabegin adına izâfetle, Ḫurşīdī ismi ile de tanınmışlardı (bu ismin, Lur-i Buzurg atabeglerinin zuhûrundan önce eski Luristan hukümdarlarının vezîri Muḥammed Ḫurşīd'in adı ile münasebattâr olup-olmadığı meselesi de vardır). 730 (1329/1330)'dan sonra iktidar, bilâhare kendisinin ʿAlī'nin ahfâdından olduğunu iddia eden başka bir kola geçti; kezâ bu devirde *atabeg* unvânı yerine *malik* unvânı da meydana çıkmaktadır.

Ḫurşīdîlerin ataları; Selçukların sonuna doğru (aş.-yk. 550—580 = 1155—1185), Luristan ve Hûzistan'da hukûmet süren Ḥisām al-Dīn'in (türk Şūhli veya Şuhla kabîlesinden) hizmetinde idiler.

(1.) Şucāʿ al-Dīn Ḫurşīd b. Abī Bakr b. Muḥammed b. Ḫurşīd, bidâyette, Luristan'ın bir kısmında, Ḥisām al-Dīn'in *şiḥna*'si bulunuyordu, fakat Ḥisām al-Dīn'in ölümünden (570 veya 580 = 1174/1175 yahut 1184/1185) sonra, bütün Lur-i Kūçak'in müstakil hukümdarı oldu. Cangravîler (kendi neş'et ettiği, fakat o sırada rakibi Surḫāb b. ʿAyyār tarafından idâre edilmekte olan kabîle) ile muhârebe etti ve onlara âit müstahkem Diz-i Siyāh (Mānrūd mevkiinde ve Samhā vilâyetinde?) kalesini kuşattı. Ahâli bütün Mānrūd'u ona bıraktı, lâkin halife Māngarra (Ḳilāb şimâlindeki Mūngerre) müstahkem kalesinin kendine verilmesini resmen istedi. Buna mukabil Şucāʿ Hûzistan'da Ṭarāzak bölgesini aldı. Şucāʾ al-Dīn Luristan'ı yağmalayan Bayat türklerini geri attı. Kendisi göçebe hayatı yaşıyor, yazı Kirīt'te (Bālā-Giriva'de), kışı Dulur (Puşt-i kūh'ta Dih-i Lurān) ve Malāḥ (?)'ta geçiriyordu. 621 (1224)'de 100 yaşında öldü. Türbesi lurlular tarafından ziyâret ediliyordu. Oğlu Badr, yeğeni (2.) Sayf al-Dīn Rustam b. Nūr al-Dīn tarafından öldürüldü. Atabegliğe yükselen Sayf al-Dīn iyi bir idâreci idi. Rustam'in yerine kardeşleri geçtiler: evvelâ (3.) Şaraf al-Dīn Abū Bakr ve arkasından (4.) ʿİzz al-Dīn Garşāsp. ʿİzz al-Dīn, Abū Bakr'in karısı, bilâhare halife al-Mustaʿṣim'ın baş-kumandanı olan Sulaymān-şāh Ayva'nin hemşîresi Malika Ḫatun ile evlendi [*Abūh* kelimesini *Ayva* olarak düzeltmek lâzımdır. Bu, Selçukluların son devrinde faâliyet gösteren bir kabîlenin ismidir, bk. *Rāḥat-al-ṣudūr*, *GMS*, s. 346; *Cihāngušā*, *GMS*, XVI/II, 153; *Nuzhat al-ḳulūb*, *GMS*, s. 107; Defrémery, *Recherches sur quatre princes d'Hamadan* (*JA*, 1847, s. 177); *Act. Orient.*, III, 148]. (5.) Ḥisām al-Dīn Ḫalīl b. Badr b. Şucāʿ, Garşāsp'ı öldürünce, onun ile Sulaymān-şāh (Şihāb al-Dīn?) arasında bir mücâdele başladı. Lurlar Bahār (Hemedan yanında)'ı aldılar ise de, neticede Ḫalīl mağlûp edildi ve Şāpūr Ḫvāst civarında öldürüldü (640 = 1242). Kardeşi (6.) Badr al-Dīn Masʿūd, Mangu'nün sarayına gitti ve Hulagu'nun maiyetinde avdet etti. Zâhid ve şâfiʿî fıkhına vâkıf olan Badr al-Dīn 658 (1260)'e kadar huküm sürdü. Sulaymān-Şāh, Bagdad'ın zaptında idâm edilince, bunun yakınlarına karşı büyük lutuf ve kerem gösterdi. Masʿūd'un oğullarını idâm ettiren Abaka (7.) Tāc al-Dīn b. Ḥisām al-Dīn Ḫalīl'i atabeg tâyin etti (bu da 677 = 1278/1279'da Abaka tarafından idâm ettirildi). Masʿūd'un iki oğlu aynı zamanda halef oldular. Bunlardan (8.) Falak al-Dīn Ḥasan, Luristan'ın muayyen bir kısmında (*Dilār*, *Vilāy*?) hâkim oldu ve (8. *mükerrer*) ʿİzz al-Dīn Ḥusayn has arâziyi (*incū*) idâre etti. Kuvvetlerinin sâyısı 17.000 kişi idi. Bayatları te'dip ettiler ve Hemedan ile Şūştar ve İsfahan arasındaki arâziyi ve arap topraklarını hâkimiyetleri altına aldılar. Her ikisi de 692 (1292/1293)'de öldü. Kayḫatu, bunlara halef olarak, (9.) Camāl al-Dīn Ḫiżr b. Tāc al-Dīn'i getirdi. Bu, 693 (1294)'te, Luristan hudutlarında yerleşmiş moğul kabîlelerine dayanan (10.) Ḥisām al-Dīn ʿOmar b. Şams al-Dīn „Darnakī" b. Şaraf al-Dīn b. Tahamtan b. Badr b. Şucāʿ tarafından, Ḫur-

ramābād yakınında, öldürüldü. Diğer şehzâdeler ikinci koldan gelen bu gâsıpı tanımadılar ve o yerini (11.) Şamşām al-Dīn Maḥmūd b. Nūr al-Dīn b. ʿİzz al-Dīn Garşāsp'a terketti; bu da, Şihāb al-Dīn İlyās adında birini öldürdüğünden, kendisi Gazan Han tarafından 695 (1295/1296)'te idâm ettirildi. (12.) ʿİzz al-Dīn Muḥammed b. ʿİzz al-Dīn (8. *mükerrer*) küçük idi ve amcasının oğlu Badr al-Dīn Mas'ūd (8.'nin oğlu) Ulcaytu'dan atabeg unvânını ve Luristan'ın bir kısmının (*Dilār*) idâresini aldı. Fakat az sonra, ʿİzz al-Dīn yine tam hukukuna sâhip oldu. Ölümünden (716 = 1316/1317 yahut 720 = 1320/1321) sonra karısı (13.) Davlat Ḥatun, moğullar her işe müdâhale ederlerken, sözde bir iktidar sâhibi olarak kaldı. Ḥamd Allāh'ın *Tārīḫ-i guzīda*'sini yazdığı devirde (730 = 1329/1330'a doğru) vaziyet böyle idi. Bilâhare *Malīka* (İskender'in müellifi mechûl tarihine göre, Büyük Lurlu Yūsuf-Şāh'ın zevcesi olmuştur), iktidarı kardeşi (14.) ʿİzz al-Dīn Ḥusayn'e terketmek zarûretinde bulunduğunu anladı. Abū Saʿīd'den tevcih alan ʿİzz al-Dīn Ḥusayn 14 sene memleketi idâre etti. Oğlu ve halefi (15.) Şucāʿ al-Dīn Maḥmūd 750 (1349)'de kendi adamları tarafından öldürüldü. (16.) Malik ʿİzz al-Dīn b. Şucāʿ al-Dīn, babasının ölümünde, ancak 12 yaşında idi. Hayatının meraklı safhaları bilhassa *Ẓafarnāma*'de yapılan nakiller ile mâlûmdur. 785 (1383)'e doğru, Muẓaffarîlerden Şāh Şucāʿ, ordusu ile birlikte, Ḫurramābād'ı ziyâret etti ve ʿİzz al-Dīn'in kızını aldı. Kızlarından diğer biri de Celâyirlilerden Uvays ile evlendi. 788 (1386)'de, Timur İran'a geldiği zaman, ʿİzz al-Dīn'in Lurları tarafından yapılan yağmacılık ve hasar hakkında bilgi edindi ve Firūz-kūh'tan hareket edip, cebrî yürüyüş ile, Luristan'a vardı: Burūcird tahrip edildi, Ḫurramābād kalesi tamâmen yıkıldı, suçlular dağların tepesinden aşağıya atıldı. ʿİzz al-Dīn'in ne olduğu mechuldür ve Timur'un 789 (1387)'da Şîraz'da huzûruna kabûl ettiği „Luristan atabegleri" arasında bulunup-bulunmadığı da bilinmiyor, fakat müellifi mechûl İskender tarihine göre, ʿİzz al-Dīn 790 (1388)'da Rūmiyān (Armiyān, Vāmiyān, Burūcird'in hemen yanında) kalesinde tevkif edilmiş ve aynı zamanda oğlu Türkistan'a sürülmüştür. 3 sene sonra baba ve oğul serbest bırakılmışlardır. 793 (1391)'e doğru, ʿİzz al-Dīn eski metbûu Şāh Şucāʿ'ın oğlu Muẓaffarilerden Zayn al-ʿĀbidīn'in topraklarını genişletmesinde rol oynadı; 795 (1392/1393)'te, Timur İran'a döndüğü zaman, Burūcird'den Şūştar'e gitti. Luristan mütemâdiyen ayak altında kalan bir sâha hâline geldi; Mīrzā ʿOmar'in müfrezeleri tarafından tahrip edildi ise de, ʿİzz al-Dīn tâkipçilerden kurtuldu. 798 (1395/1396)'e doğru Fars vâlisi Muḥammed Sultan, nufûzunu bütün Luristan'a ve Hûzistan'a teşmil etti. 805 (1402/1403) yılında Burūcird yakınında Armiyān (?) kalesinin, Timur'un emri ile, tâmir edildiğinden bahsolunur ve 806 (1403/1404)'da, *Ẓafar-nāma*, İzz al-Dīn'in, evvelâ derisine saman doldurulmuş ve asılmış olan başını taşıyan bir ulağın Nihāvand'den Baylaḳān'a geldiğini zikreder. Oğlu (17.) Sīdī Aḥmed, vergileri ödemekteki ihmâlleri yüzünden, babasının cezâlandırılmasına sebebiyet vermiş görünmektedir. Kendisi Timur'un ölümünden (807 = 1404/1405) sonra, topraklarına tekrar sâhip oldu ve 815 yahut 825 (1412/1413)'e kadar huküm sürdü. ʿİzz al-Dīn'in diğer oğlu (18.) Şāh Ḥusayn („ʿAbbāsī", yâni ʿAbbās b. ʿAlī b. Abī Ṭālib neslinden) topraklarını genişletmek husûsunda Timurluların zayıflamış olmalarından faydalandı: Hemedan, Gulpāyagān ve İsfahan'ı yağmaladı ve hattâ Şahrazūr'a bir sefer yapmağa teşebbüs etti. Orada Baharlu türkleri tarafından 871 (yahut 873)'de öldürüldü. Oğlu (19.) Şāh Rustam, İsmāʿīl I. ile birleşti: bu devre doğru Küçük Lur reisleri kendilerinin ʿAlī'ye mensup oldukları iddiasını haylı yaymışlardı. Rustam'in oğlu (20.) Oğur (veya Oğuz), Şāh Ṭahmāsp'ın 940 (1533/1534)'ta ʿUbayd Allāh Ḫān'a karşı seferinde, Ṭahmasp'ın yanında idi. Birâderinin gaybûbeti sırasında (21.) Caḫāngīr, iktidarı ele geçirdi. Bu da 949 (1542/1543)'da idâm edildi. Oğlunun lalası (22.) Rustām Şāh efendisini Ṭahmāsp'a teslim etti. Ṭahmāsp onu Alamūt'ta hapsetti. Cihāngīr'in diğer bir oğlu olan Muḥammedī, Lurlar tarafından, Çangula'da saklanmış idi. Bir yalancı Luristan'da kendini Şāh Rustam diye tanıttı, bunun üzerine Ṭahmāsp hakikî Şāh Rustam'i serbest bıraktı. Şāh Rustam mâlikânelerini geri aldı ise de, üçte birini (*du dang*) kardeşi (*22 mükerrer.*) Muḥammedī'ye terketmeğe mecbûr oldu. Şāh Rustam âilesinin tahrikleri ile, Hemedan vâlisi tarafından yakalanan Muḥammedī Alamūt'ta hapse atıldı. Muḥammedī'nin oğulları Luristan ve civar bölgeleri alt-üst etmeğe koyuldular. 10 sene sonra, Şāh Rustām şâhın sarayına sığınırken, Muḥammedī, hapishâneden kaçarak, Luristan'ı işgâl etmiş bulunuyordu. Muḥammedī, Ṭahmāsp ve İsmāʿīl ile dostâne münâsebetler kurdu, fakat bunların ölümünden sonra, Sultan Murad III. (982—1003 = 1574—1595)'ın tâbiiyetine girdi. Topraklarının Pu ı-ış

Kūh'un garbındaki Mandalī, Cesān, Badrāʾī ve Tursaḳ bölgeleri ile genişlemesi bu sâyede olmuştur. Bununla berâber, Osmanlılar ile münâsebetleri çabuk bozuldu ve Muhammedī Safevîler ile uzlaştı.

Rehine olarak bulunduğu Bagdad'dan kaçan (24.) Şāh-Verdi b. Muḥammedī, babasının ölümünden sonra, Şāh Ḥudābanda'den tevcih aldı. Nihāvand'in türkler tarafından işgâli sırasında, Şāh-Verdi bir iki defa te'sirsiz ve muvakkat istiklâl temâyülü gösterdi. 1000 (1591/1592) yılında, Şāh ʿAbbās ile yeniden dostâne münâsebetler kuruldu; Şāh-Verdi kendisinin ʿAbbās b. ʿAlī menşe'li oluşundan ve şi'iliğinden, Şāh ʿAbbās nezdinde, istifâde etmiş idi. Şāh ʿAbbās onun kız kardeşini aldı ve onu Safevî âilesinden bir kız ile evlendirdi. 1002 (1593/1594)'de Şāh-Verdi bir meydan muhârebesinde, Burūcird'de vergi toplamak isteyen Hemedan vâlisi Oğurlu Sulṭān Bayat'ı öldürdü. Hiddetlenen Şāh ʿAbbās, Horasan cephesini bıraktı ve son sür'atle Ḫurramābād'a geldi. Şāh-Verdi, Şaymara (Karḫa) ırmağını geçti ve Bagdad'a kaçtı. Luristan Sultan Ḥusayn b. Şāh Rustam'e teslim edildi. 1003 (1594/1595)'te Şāh-Verdi affedilerek, yerine geldi ise de, yeni bir cürüm işlemekte gecikmedi. 1006 (1597/1598)'da Şāh ʿAbbās ikinci defa, ona karşı yürüdü. Şāh-Verdi muhâsara edildi ve Çangula (Puşt-i Kūh) kalesinde öldürüldü. Luristan'ı, Ṭahmāsp Ḳuli İnanlu'ya verilmiş olan Şaymara, Ḥindmas (?) ve Puşt-i Kūh müstesnâ, Ḥusayn Ḫān b. Manşūr Beg Salvīzī (?) aldı. Luristan (b. bk., bilâhare yalnız Puşt-i Kūh) *Vālī*'ler sülâlelerine menşe' olarak Şāh-Verdi'nin amcasının oğlu Ḥusayn Ḫān'ı göstermelerine rağmen, bu tarihe Küçük Lur atabeyleri sülâlesinin sonu nazarı ile bakılmıştır.

Bibliyografya: *Tārīḫ-i guzīda* (*GMS*, XIV/I, 547—557, 700); *Ẓafar-nāma*, I, 305, 438, 587—588, 594, 788, 811; II, 515, 555; Timur'un torunu İskandar Mīrzā'ya dâir müellifi mechûl tarih (Howorth tarafından faydalanılmıştır); Ḳāżī Aḥmed Ġaffārī, *Cihān-ārā*; *Şaraf-nāma*, I, 32—55; *ʿAlamārā-yi ʿAbbāsī* (Tahran, 1314), s. 320, 342, 367—370; *Cihannümā*; Müneccim-başı, II, 598—600; d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, III, 559—561; IV, 171; J. v. Hammer, *Gesch. d. Ilchane*, I, 161—163; Howorth, *History of the Mongols*, III, 140, 406, 754. (V. MINORSKY.)

LURİSTĀN. [Bk. LURİSTAN.]

LURİSTAN. LURİSTĀN, İran'ın cenûb-i garbîsinde bir bölge. Moğul devrinde, „Büyük-Lur" (Lur-i buzurg) ve „Küçük-Lūr" (Lur-i kūçak) tâbirleri, aşyk Lur aşîretlerinin yaşadığı topraklara tekabül ediyordu. Safevîler devrinden itibâren, Büyük-Lur arâzisi Kūh-Gīlū ve Baḫtiyārī isimleri ile ayrıldı. XVIII. asrın başında Mamāsanī kabîleler birliği eski Şūlistān [b. bk.]'ı işgâl ederek, Kūh-Gīlū ile Şîraz arasında üçuncü bir Lur arâzisi meydana getirmiş oldu.

Bununla berâber, Lur-i Kūçak ancak XVI. asırdan itibâren, Luristān (Luristān-i Feylī) coğrâfî ismi ile zikredilmiştir. XIX. asırda Luristān iki kısma ayrıldı: 1. Pīş-Kūh („dağların berisindeki ülke"), 2. Puşt-i-Kūh („dağların ötesindeki ülke"), yâni Kabîr-Kūh'un garbındaki ülke. Zamanımızda Luristān tâbiri, daha ziyâde, Pīş-Kūh'a delâlet etmekte ve Feylī ismi ile bilhassa Puşt-i Kūh anlaşılmaktadır.

Mamāsanī toprakları ve Kūh-Gīlū, Fars bölgesinde yer almakta olup, mamāsanīlerin merkezi Fahliyān [bk. mad. ŞŪL]'dadır. Kūh-Gīlū arâzisi de Bāşt (Fahliyān'ın garbında)'tan Bihbahān'a kadar uzanır; bu sonuncu şehir, Kūh-Gīlū kabîlelerinin başlıca merkezidir. Cenûpta Kūh-Gīlū kabîleleri Basra körfezine kadar inerler. Bunların arâzisi iyice mâlûm olmadığı gibi, kendileri ile Baḫtiyārī kabîleleri arasındaki hudut da açıkça bilinmemektedir. Kūh-Gīlū hakkında Ḥasan Fasāʾī'nin mükemmel eseri olan *Fārs-nāma-i Nāṣirī* (Tahran, 1313)'si ile Stocqueler, Haussknecht (*Routen im Orient*, harita IV), Wells ve Herzfeld'in seyyahatleri, de Bode (I, 251—289; II, 327—398)'in toplu bakışı tavsiyeye değer; Ritter, *Erdkunde* (IX, 132—144) ise, artık eskimiştir.

Baḫtiyārī arâzisi Çahārmaḥal (İsfahan'ın garbında)'den Şūştar'e kadar uzanır. Baḫtiyārîler cenupta Kūh-Gīlū'ya komşu olup, şimâlde Luristān'ın şimâl seddi olan dağları (Şusturān-Kūh v.b.) aşmışlardır. Bunlara Faraydan, Burburūd, Cāpalaġ'da ve Burūcird tarafında da rastlanır. Baḫtiyārîler, takribî olarak, yukarı Zanda-rūd havzası ile Kārūn havzasının Şūştar yukarısındaki kısmını işgâl ederler. Layard, Sawyer, Bishop, Curzon v.b.'nın çalışmaları, ortasında 3.900 m.'lik Kūh-i Rang zirvesi yükselen ve Basra körfezi mâilesini İran'ın dâhilî yaylalarınınkinden ayıran bu dağlık memleket hakkında oldukça teferruatlı bilgi verirler.

Baḫtiyārîler ile asıl Lurlar arasındaki hudut Kārūn nehrinin kuvvetli bir kolu olan Āb-i Diz'in garp kolunu tâkip eder. Luristān (Pīş-Kūh) arâzisi, şarktan ve garptan, Āb-i Diz ve Karḫa [b. bk.] ırmaklarının birbirine yaklaşan mecrâları ile tahdit edilir; şimâlde Çihil-Nā-bāliġān, Garrū v.b. dağların teşkil ettiği yüksek sed, Luristān'ı Nihāvand ve Sīlā-

ḫor (Burūcird idârî bölümü)'dan ayırır; Karḫa nehrinin garbında Puşt-i Kūh başlar; şimâl-i şarkîde Luristān sınırı Kirmanşāh'a tâbî Hulaylān ve Harsīn arâzisinin cenûb-i şarkîsinden geçer.

Karḫa nehrinin soldan aldığı başlıca tâbî Kaşgān (Rawlinson'da Kaşaġān) ırmağı olup, bunun iki kolundan cenupta olanı Ḫurramābād [b. bk.] şehri civarından geçer. Memleketin cenûbunda Karḫa ve Āb-i Diz biribirine yaklaşır. Balad-rūd suyu, Dizfūl ile Susa arasında, Āb-i Diz'e dökülür. Bu suyun sağdan tâbii olan Ḳir-āb („zift suyu") ile Dizfūl arasında, evvelce mükemmel surette sulanan Ṣaḥrā-i Lur bozkırı bulunur. Ḳir-āb'daki neft kaynağı eski çağdan beri mâruftur: Dārā, bir Yunan kolonisini, muhtemel olarak, buraya yerleştirmiş idi (Ritter, IX, 201).

Luristān dâhilinde, İran'ın bu kısmında mûtad olarak tesâdüf edilen şimâl-i garbî – cenûb-i şarkî istikametli ve birbirine muvâzî silsileler vardır ki, bunlar Susiana ovası ile şimâldeki yüksek dağlık sed (yüksekliği aş.-yk. 2.750 m.) arasında birbiri üzerinde yükselir.

T a r i h. Memleket daha irânîler gelmeden evvel iskân edilmiş idi ve bilhassa Elam'ın te'sirine uğramış bulunması icâp ederdi. Milâddan üç bin yıl öncelere âit mesken izlerine tesâdüf edilen Susa, Küçük-Lur dağlarının hemen eteğinde idi. Bununla berâber, mahallî kültürün bozulmamış te'sirini taşıyan izlere daha cenûb-i şarkîde rastlanıyor. Büyük-Lur atabeylerinin merkezleri İzac(= Mālamīr)'de bulunduğu gibi, kadîm çağın en eski devirlerinde buranın sâhiplerinin, Ayapir (Hapirti?) hukümdarlarının Susa hukümdarları ile ne şekilde münâsebette olurlarsa-olsunlar, Kārūn havzasını nufûzları altında tutmuş olmaları muhtemeldir. Mālamīr'in mevkii (bk. de Bode, Layard, Jéquier [Morgan, *Délég. en Perse*, 1901, III, 133—143], Hüsing, *Zagros und seine Völker*, Leipzig, 1908, s. 49—59) tam mânası ile mahallî (sâmî değil, elamî) kitâbe ve kabartmaları ile pek ehemmiyetlidir. Herzfeld (*Reisebericht*, *Z D M G*, 1926, s. 259)'in Māmasanî bölgesinde bulduğu bir kabartma ile üzerinde m. ö. 1500—1000 yıllarına âit Elam yazıları mevcut olan tuğlalar, Elam te'sirinin Lur dağlarına yayılma sâhasını göstermek bakımından, kıymetlidir. Susiana ile Persis arasında yer alan Kūh-Gīlū ülkesi, Büyük Kurus'un cedlerini çıkartmış olan hâlâ esrarlı Anşan (Anzan) bölgesine tekabül edebilir. Bu ismin Şūştar civarında bâkî kalışı hususunda bk. *Grundr. d. iran. Phil.*, II, 418 (Rawlinson'a göre: Assān).

Kārūn nehrinin yukarı havzasının eski çağ bakiyeleri yeter derecede bilinmiyor; Sawyer'e göre, yukarı Baḫtiyārî ülkesi, kadîm âbideler bakımından, fakirdir. Asıl Luristān'ın garp kısmı için bk. madd. MĀSABAẒĀN ve PUŞT-İ KŪH. Pîş-Kūh'ta Med asıllı olması mümkün bâzı mağaralar hâricinde, çok eski devirlere âit bakiyeler henüz bulunmamıştır (Çirikov, s. 129).

Luristān'ın eski sâkinleri, m. ö. 1760—1650 arasında, Babilonya'ya kendi hânedanlarını hukümdar olarak yerleştirmiş bulunan Kaşşu (Κοσσαῖοι) idi. Ahemenîler bunlara, Ekbatan — Bâbil yolu için, geçit vergisi veriyorlardı. Büyük İskender zamanında (m. ö. IV. asır) bu dağlılar muvakkaten itâat altına alındılar. Eumenes'in tâkip ettiği Antigonus, Kosseio arâzisinin içine, Rawlinson'a göre, Pul-i Tang — Kaylūn geçidi — Ḫurramābād yolu üzerinden girdi (Ritter, *Erdkunde*, IX, 335). Kosseiolar (ki bunları belki Κίσσιοι = Οὐξῖοι = Uvaca = Ḫūzlardan ayırmak icâp eder) komşularınkinden farklı, fakat artık hind-avrupâî dillerden alınmış bâzı has isimler ihtivâ eden bir dil ile konuşuyorlar idi. Krş. E. Meyer, *Gesch. d. Altert.* (Berlin, 1913), I/II, § 455; Hüsing, *Der Zagros*, s. 24 ve Autran, *Les langues du monde*, Paris, 1925, s. 283). Kaşgān ırmağı adını Kaşşu'dan almış olabilir.

Şimâlî Luristān'ın asurlular tarafından sıksık zikredilen Ellipi ülkesine az-çok tâbî olmuş bulunması muhtemeldir. Kuvvetli Med te'sirine uğramış bu memleket bugünkü Kirmanşah havâlisine tekabül eder (krş. Andreas, *Alinza*; Pauly-Wissowa, *Realenz²*.; Streck (*ZA*, XV, s. 379; *Cambridge Ancient History*, 1924, II, harita).

Herodot (V, 49)'un bir taraftan ermenilere, öte taraftan Susalılara komşu olarak gösterdiği Ματιηνοί hakkında pek az şey biliniyor (bk. Reinach, *Un peuple oublié: les Matiènes Revue des études grecques*, 1894, VII, 313—318).

Daha sonraları gelen irânî istilâların birbirini tâkip eden tabakaları altında gömülmüş bu muhtelif kuvvetler burada sâdece zikredilmekle iktifâ olunmuştur. Baḫtiyārî ülkesinin şimâl-i şarkîsindeki Faraydan nâhiyesinin isminde Paraitakenoi (Herodot, I,110) ve Med kabîlesi, Medya eyâleti ile Parsis arasında yer alan Παραιταχηνή eyâleti (Strabo, I, 80) adlarının bir izi bulunmaktadır (asur. Partakka, Partukka, bk. Streck, *ZA*, XV, 363). Memleketin iranlılaşması Ahemenî, Makedonya, Part ve nihâyet Sâsânî imparatorluklarının kurulması ile, büs-bütün hızlanmış olmalıdır. Karḫa nehri vâdisinde bir-çok sâsânî şehrine rastlanır. Bu sâsânî eserlerinin çoğu, halk tarafından Luristān atabeylerine atfedilir ise de, bunlar şüphesiz evvelden mevcut mevkîleri ihyâ ve tâmir etmiş olmalıdırlar. Susiana nehirlerinin yukarı mecrâlarındaki yolların ve köprülerin (fotoğraları için bk. de Morgan, *Etudes géogr.*, II ve *Etudes archéol.*), Paris, 1896—1897, s. 360—374) mûdil sistemi dikkati çeker. Tang-i Savlak (Bihbahān ile Mālamīr arasında)'ta, Sâsânî kabartmaları civarında, taş döşenmiş ve kaya içine oyulmuş eski yol izleri (de Bode, I, 353, 364) Mālamīr'in garbında ve şarkında (de Bode, I, 390; II, 820: *Cadda-yi atābakān*) Dizfūl ile Ḳirāb arasında (Rawlinson, *A march from Zohab*, s. 93); Ḫāva cenûbunda (*Cadda-yi Ḫusrav*; Çirikov, s. 211—221) bulunmaktadır. Bütün bu inşaat memlekete sistemli ve devamlı bir şekilde sokulmak gayretini göstermektedir. Fakat IV. (X.) asır sonlarına doğru, Ḫūzistān ovası hakkında *Hūz* dilini unutmadığına bakılırsa (Muḳaddasī, s. 418), dağların sapa köşelerinde, bir takım eski kavim kümelerinin daha uzun zamanlar yaşamış olmaları pekâlâ mümkün sayılabilir. Lur dağları bugünkü nüfus husûsiyetini ancak atabeyler devrinde bulabilmiştir.

Arap coğrafyacıları, Ḫūzistan ile Fars arasındaki yolları (bk. Schwarz, *Persien*, s. 173—180: Arracān—Şīrāz, s. 190 : Arracan—Sumayram) Ḫūzistān ile İsfāhān arasındaki yolları (İbn Ḫurdāẕbih, s. 57; Muḳaddasī, s. 401) ve nihâyet Ḫūzistān ile Cibāl arasındaki yolları tasvir etmekle berâber, Lur memleketleri hakkında geniş bilgiye sâhip değildirler. Bu sonuncu yollar hakkında İṣṭaḫrī (s. 196), fersah olarak, mesâfeler verir ve Muḳaddasī (s. 401) bu hususta bâzı teferruâtı aydınlatır ve ayrıca Āb-i Diz boyunca bir yolun mevcûdiyeti ihtimâlini ortaya koyar (s. 418).

Şimdiki Luristān toprakları üzerinde, başlıca meskûn mevkîler, a l-L u r şehri, Dizfūl (Ḳanṭarat Andamiş)'un iki fersah şimâlinde olup, mevkii Ṣaḥrā-yi Lur'da Ṣāliḥābād civârında aranmalıdır; L ā ş t a r şehri, bugün ortadan kalkmış olup, yeri Aliştar ovasında aranmalıdır; Ş ā p ū r-Ḫ v ā s t, şehrin yeri V. (XI.) asrın bir takım hâdiselerini aydınlatmak bakımından mühimdir (İbn al-Aṯīr, IX, 89, 146, 211; X, 166; *Tārīḫ-i guzīda*, s. 557). Rawlinson, bu şehrin Ḫurramābād olduğunu ileri sürmüştür (krş. G. le Strange, *The Lands* ..., s. 202, 668). İṣṭaḫrī (s. 196, 201), *Nuzhat al-ḳulūb* (s. 70, 176) ve bilhassa Muḳaddasī'nin tasvir ettiği güzergâh (s. 401), hep bir arada, G. le Strange'in aksine olarak, Rawlinson'a hak verdirmektedir. İsim değişmesi (yahut mevkî değişmesi, krş. Schwarz) VII. (XIII.) asra doğru vukua gelmiş olmalıdır. *Nuzhat al-ḳulūb* 740 (1340) tarihinde, Küçük-Lur şehirlerini sayarken, Şāpūr-Ḫvāst'ı söylemeyip, Ḫurramābād („harâbe hâlinde güzel şehir")'ı zikreden ilk eserdir. Buna mukabil, gûyâ Lurların vatanı olduğu iddia edilen Mān-Rūd vilâyetinin Ḫurramābād yakınında bulunmuş olması az muhtemeldir. Bunu al-Lur şehrinin şimâlinde, Mān-garra (= Mūngarre) civârında aramak doğru olur. Samhā mevkii (*Tārīḫ-i guzīda*, s. 548) Mān-rūd'da bulunuyordu. Bunun Diz-i Siyāh kalesi, Mūngarre'nin medhalini koruyan ve 1895'e doğru Puşt-i Kūh vâlisi tarafından tahrip edilen Diz kalesine tekabül etmiş olmalıdır (Mann, *Die Mundarten der Lur-Stämme*, s. 117). Nihâyet Girīt kalesi (*Tārīḫ-i guzīda*, s. 549, 552), Çirikov (s. 133) tarafından, Pāpī kabîlesinin konaklama yerleri arasında sayılmaktadır.

İ k t i s â d î ş a r t l a r. İsfahan'a yakın olan ve mâmûr köyler ihtivâ eden Baḫtiyārî nâhiyeleri bir tarafa bırakılacak olursa, göçebe ve yarı-göçebe halk tarafından iskân edilmiş Lur topraklarından yalnız yetiştirilen hayvanların mahsulleri ihrac edilir. Bununla berâber, Ḫūzistān ovası etrafında sed-sed yükselen dağın istikbali parlak görünüyor. Lur arâzisi mâden ve bilhassa petrol bakımından zengindir. İran'ın en meşhur petrol havzası olan ve yakın zamana kadar Anglo-Persian (Iranian) şirketi tarafından işletilmiş bulunan Masçid-i Sulaymān (Maydūn-Naftūn) havzası Baḫtiyārî arâzisinin ortalarında (Şūştar ile Mālamīr arasında) yer alır. Petrol yataklarının çok daha geniş sâhalara yayılmış olduğu sonradan anlaşılmıştır.

Diğer taraftan, bugün Lurların yaşadıkları memleket eski çağda İran imparatorluğunun büyük merkezleri arasında, geçit sâhası olarak, ehemmiyetli rol oynamıştır. Memleketin cenup kısmı Avrupa — orta şark hava yolları üzerinde mühim bir mevkî işgâl edebilir. İran'ı baştan-başa kat'ederek, Basra körfezinden Hazer denizine doğru uzanan demiryolu bu memleketten geçmektedir. Ayrıca İran'ın muhtelif bölgelerini birbirine bağlıyan bir takım ehemmiyetli yollar da Luristān geçitlerinden faydalanır.

B i b l i y o g r a f y a: Bk. madd. BAHTİYÂRÎ, HURREMÂBÂD, KÂRÛN, KERHA, KÜRTLER, MĀLAMĪR, MĀSABAẒĀN, PUŞT-İ KŪH, ŞŪL.—Stocqueler, *Fifteen Months' Pilgrimage through Khuzistan* (London, 1831), krş. de Bode, I, 325; Aucher Eloy, *Relations de voyages* (1835 tab.), s. 270—285, 329—331; Rawlinson, *Notes on a March from Zohab*

(*J R G S*, 1839, IX); Ritter, *Erdkunde* (Berlin, 1840), IX, 144—158, 199—219, 323—411 (bilhassa Rawlison'a istinat eder); Layard, *Ancient cities among the Bakhtiari mountains* (*J R G S*, 1842, XII, 102-109); de Bode, *The Country of Mamaseni and Kuhgilu* (*J R G S*, 1843, XIII, 75—85); *From Behbehan to Shustar* (*ayn. esr.*, 86—107); ayn. mll., *Travels in Luristan and Arabistan* (2 cild, London, 1845); Layard, *A Description of the Province of Khuzistan* (*J R G S*, 1846, XVI, 1—105); Loftus, *On the Geology of the Turco-Persian frontier* (*Qarterly J. Geolog. Soc.*, 1854, X, 464—467; 1855, XI, 247—344, bilhassa s. 261—265: Dizfūl-Ḫurramābād, renkli IX. harita ve şekil 3—8); Lady Sheil, *Glimpses of Life* (London, 1856), s. 393-422 (aşîretler listesi Col. Sheil tarafından yapılmıştır); Loftus, *Travels and Researches in Chaldaea and Susiana* (London, 1857); Comte Rochechouart, *Souvenirs d'un voyage en Perse* (Paris, 1867), s. 91; Spiegel, *Ērānische Altertumskunde* (1871 tab.), I, 105—113, 751—758; Çirikov, *Putevoy journal* (*1849—1952*), Petersburg, 1875, s. 85—88, 122—131, 134—141: Dizfūl — Mūngarra — Ḫurramābād — Burūcird; s. 211—241: Kirmānşāh — Hulaylān — 'Alī-gīcān — Cāydar — Pul-i Tang — Ḳal'a-i Riżā — Şūş; s. 269—281: Dizfūl — Cāydar — Rūbār — Şīrvān — 'Āsim-ābād [Āsmān-ā.] — Hārūnābād — Kirind; s. 379—424: Ḫāniḳīn — Mandalī — Ḫavīza — Şūş — Dizfūl — Pā-yi Pul; Dakka — Dih-i Lurān — Çangula — Mandalī — Ḫāniḳīn, s. 88—121: Ḫūzistān ve Luristān (Layard'a göre); s. 132 v.d.: Pīş-Kūh (1849—1852 'nin anglo-rus keşfiyâtında mevcut haritaların esâsını teşkil eder); Ḫurşīd Efendi, *Siyāḥat-nāma-i ḥudūd* (rus. trc. Ġamazov, Petersburg, 1877, s. 84—109: Feylī, Cesān, Badra, Mandalī; s. 375—380: Puşt-i Kūh; Houtum Schindler, *Reisen im südwestlichen Persien* (*Z G Erdk. Berl.*, 1879, XIV, 38—67, 81—124 (Şūştar — Mālamīr — Dupulūn — İşfahān — Faraydān, Burburūd, Cāpalaḳ — Burūcird — Ḫurramābād — Dizfūl 'da iki yol Rām Hormuz — Ahvāz); Rivadaneyra, *Viaje en Persia* (Madrid, 1880), II (Nihāvand — Burūcird — Ḫurramābād — Dizfūl); Lady A. Blunt, *A Pilgrimage to Nejd* (London, 1881), II, 113—223: 'Amāra — Dizfūl — Bahbahān; Stack, *Six months in Persia* (London, 1882), II: İşfahān — Çiġaḫūr — Duak — Sulaycan — Ḫonsār; H. L. Wells, *Surveying tours in southern Persia* (Bihbahān — Şīrāz), *Proc. R G S*, 1883, V; Col. Bateman Champain, *On the Various means of communication between Central Persia and the Sea* (*Proc. R G S*, 1883); *ayn. esr.*, Mackenzie'nin konuşması (krş. Mackenzie, *Communication to the Earl of Derby Gray Davis and Co.*, London, 13 teşrin I., 1875); Layard, *Early adventures* (2 cild; London, 1887); Col. M. S. Bell, *A visit to the Karun river and Kum* (*Blackwodd's Magazine*, nisan 1889, Burūcird — Dizfūl); A. Rodler, *Bericht ü. eine geolog. Reise im westl. Persien* (*S B Ak. Wien*, 1889, XCVII, I, 28, krş. *Pet. Mitt.*, 1889, s. 27): Sulṭānābād — Cāpalaḳ — Şuturān-Kūh (3.500 m.) — Çiġaḫor — Çārmaḥāll — Faraydān; H. Blosse Lynch, *Across Luristan to Ispahan*, *Proc. RGS*, eylūl 1890); W. F. Ainsworth, *The river Karun* (London, 1890), Bishop, *Journeys in Persia*, 1891 (XIV. — XX. mektuplar: İşfāhān — Şalamzār — Kūh-i Rang — Māsīr — Bādūş — Ḫānābād — Hurramābād — Burūcird); Curzon, *Persia and the Persian question* (London, 1892), II, fasıl XXIV, cenûb-ı garbî eyâletleri, 268—320; De Morgan, *Miss. scient., Etudes géogr.* (Paris, 1895); s. 141—156: Burūcird, s. 157—213: şimâlî Luristān; s. 214—248: Puşt-i Kūh (güzel resimler ile; Elam'ın haritası ayrıca 1895'te neşredilmiştir); H. A. Sawyer, *The Bakhtiari mountains and Upper Elam* (*G J*, 1894, s. 481—501) [krş. Sawyer, *Report on a reconnaissance in the Bakhtiari country* (Simla, 1891), s. 1—108]; Tumanskiy, *Ot Kaspiiskogo morya k Hormuzskomu prolivu* (*Sbornik materialov po Azii* (Petersburg 1896), LXV (Burūcird—İşfahān); Tomilov, *Otçet o poyezdke po Persii* (Tiflis, 1902), s. 160: Dizfūl — Ḫurramābād — Burūcird; Lady Durand, *An autumn tour in western Persia* (1899), London, 1902 (İşfahān — Ahvāz — Dizfūl — Ḫurramābād — Burūcird); Feuvrier, *Trois ans à la cour de Perse* (Paris, t. s., Burūcird civarı); Barthold, *Istor. geogr. obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 121—129 (Luristān); Strauss, *Eine Reise an d. Nordgrenze Luristans* (*Pet. Mitt.*, 1905, s. 265—271); Smirnov, *Luristan* (*Izvestiya štaba kavkaz. okruga*, Tiflis, 1905, nr. 11—12, s. 1—53, Farsça ve fransızca kaynaklara göre); Herzfeld, *Eine Reise d. Luristan* (*Pet. Mitt.*, 1907, LIII, 49—63, 72—90, Ḫaniḳīn — Şaymara — Ahvāz — Kūh-gīlū — Şīrāz); D. L. R. Lorimer, *Report on Puşt-i Kūh* (1908); H. Grothe, *Wanderungen in Persien* (Berlin, 1910, Puşt-i Kūh); d'Allemagne, *Du Khorasan au pays des Backhtiaris* (aynen) Paris, 1911, IV, 137—216 (İşfahān — Ċunagūn); Minorskiy (*Materialı*

po vostoku, Petersburg, 1915, II, 276—325: Dizfūl — Duveiric — Baksāye — Mandalī; Rabino, *Les tribus du Louristan* (*R M M*, 1916, s. 1—44); Watelin, *La Perse immobile*, 1921 (Luristān'ın bir kaç fotografı ile); Edmonds, *Luristan, Pish-i Kuh and Bala-Gariveh* (*G J*, mayıs 1922, s. 335—356, hazîran, s. 437—453; Mūngarra; Dizfūl — Ḫurramābād — Kirmānşāh: bir çok yeni ve şâyân-ı dikkat mâlûmat [Edmonds, Burton (1897) Williams (1908) ve A. T. Wilson (1911) keşiflerini zikretmektedir]. Maunsell, *The land of Elam* (*G J*, Mayıs 1925, s. 432—437, Puşt-i Kūh); Cl. Anet, *Feuilles Persanes* (Paris, 1924), s. 214—255 (Çārmaḥāll); M. C. Cooper, *Grass* (New-York, 1925) (güzel resimler ile süslü bulunan bu kitapta Baḫtiyārīlerden Baba Aḥmedi kabîlesinin mevsimlere göre göçleri tetkik edilmektedir: Şuştar — Şimbār — Zarda-Kūh — Çahār-Maḥāll).

(V. MINORSKY.)

LURLAR (frs. *lor*, kısa *o* ile), İran'ın cenûb-i garbîsinde dağlarda oturan iranlı kavim. Kürtlerde olduğu gibi, lurların dört kolunu (Mamāsanī, Kūhgīlū'ī, Baḫtiyārī ve asıl lurlar) bir araya getirmeğe yarayan başlıca temel lisandır. Lur lehcelerinin husûsiyeti memleketin irânîleşmesinin Medler zamanında değil, persler zamanında vukû bulduğuna inandırmaktadır. Luristān'ın muhtelif kısımlarında ortadan kaldırılan, irânîleştirilen veya temsil edilen eski halklar için bk. mad. LURİSTĀN.

İsim. Mahallî an'ane (*Tārīḫ-i guzīda*), lurların adını Mān-Rūd geçidindeki Lur mevkiine bağlamaktadır. Bu an'ane ihtimâl eski arap coğrafyacılarının (İṣṭaḫrī, s. 195 v.b.) bahsettikleri ve adı Şaḫrā-yi Lur (Dizfūl'ün şimâlinde)'da hâlâ yaşamakta olan al-Lūr şehrinin hâtırasına istinât etmektedir. Bundan başka Lur'a benzeyen bir çok yer adları mevcuttur: Līr, Cunday-Sābūr'a bağlı bir nahiye (Schwarz, *Persien*, s. 666; krş. Kūhgīlū'ī kabîlesi içinde Līrāvī kolu) olup, ihtimâl Lūr ile alâkalıdır; nitekim lurcadaki *pīl*, farsçada *pūl* „para" olmaktadır; Lurcān (Yāḳūt: Lurdacān, şimdi Lurdagān), İṣṭaḫrī'ye göre, Sardan (Kūh-Gīlū ile Baḫtiyāriler arasında) nâhiyesinin merkezi; nihâyet bir Lurt (Lort) mahalli, Şaymara'nın yakınında.

Yalnız Mas'ūdī, „kürt" kabileleri için tertip ettiği listede, Lurrīya (bu al-Lūr mahalline mensup Lurlara da delâlet edebilir) kabîlesinden bahseder.

XIII. asırda Yāḳūt, Ḫūzistān ile İsfahan arasındaki dağlarda yaşayan kürt kabîlesini göstermek için Lur, Lurr isimlerini kullanır; oturdukları memlekete *Bilād al-Lur* veya Luristān adını verir.

Bu vâkıalar coğrâfî tâbirin kavmî bir ada doğru inkişâfının safhalarını gösterir. Coğrâfî ada gelince, bunun irânîden önceki devre âit olması, yahut Hindistan'daki Rōr şehri ile alâkadar bulunması mümkündür (krş. mad. LŪLĪ). Bununla berâber, Lur ismine irânî bir iştikak aranacak olursa, akla ilk önce Luhr-asp isminin ilk unsuru ile alâkası (daha önce de Bode tarafından teklif edilmiş idi) gelir. Justi (*Iranisches Namenbuch*)'ye göre, Luhr, *ruzra* („kırmızı") ile izah edilmektedir. Yāḳūt'taki Rūr şekli bir orta şekil olabilir. *Tārīḫ-i guzīda*, *Lur < lir* („ağaçlı dağ", Lurī dilinde) halk iştikakını kaydetmektedir.

Etnoloji. Lisânî mûtâlar lurları Fars'a bağlamakta ise de, mahallî an'ane ve rivâyetler ancak Mān-Rūd geçidinden çıkmış olan kabileleri hakikî Lur saymaktadır. *Tārīḫ-i guzīda* (s. 539, 547)'ye göre, Mān-Rūd vilâyetinde, yanında bir geçit bulunan ve Kurd denilen bir kasaba vardır. Lur denilen yer, bu *kūl* (bu kelime lurcada „küçük geçit, boğaz" demektir, krş. O. Mann)'da kâindir. Mān-Rūd adı Miyān-Rūd adına çok benzemektedir (Mādiyān ismi, lurcada *mān/mūn* olmaktadır; Jukowski, III, 158), fakat bâzı tarihî mülâhazalar bu yerin Māngarra-Mūngarra yakınlarında aranmasını icâp ettirmektedir (bk. *Tārīḫ-i guzīda*, s. 548, Mān-Rūd, Samhā ve Māngarra arasında mevcut olan alâkalar). Aslında Kūl-i Mān-Rūd'dan gelen guruplar (*gurūh*), sonraları yerleştikleri mahallerin adına nisbetle, adlar aldılar, msl. Cangrū'ī (Çangrū'ī, Cangardī) ve Ūtarīler (Aztarī). Küçük Lur atabeyleri Cangravīlere mensup idi (bunların küçük kabîlelerinin adı olan Salbūrī, Salġūrī kelimesi Salvīzī [*'Ālam-ārā*, s. 369], Salīvarzī ['Ali Ḫazîn, *Taẕkira „Tārīḫ-i aḥvāl"*, s. 135] veya Salavarzī [Houtum-Schindler listesinde] şeklinde tashih edilmelidir). *Tārīḫ-i guzīda* sonunda, iki başlı gurubun (*gurūh*) 8 kolu (*şu'ab*) ve Lur'un geri kalan 18 kabîlesi (*aḳvām*) sayılmaktadır. Bu isimlerin az bir kısmı (Māngarra, Anārakī, Cūdakī) şimdiki isimlere tekabül eder. Ondan sonra şu 4 kol zikredilmektedir: Sāhī (Sāmī), Arsān (Asbān, Asān), Arkī ve Bīhī; bunlar lurca konuştukları hâlde, Lur değildirler; bunun gibi, Mān-Rūd'un başka kasabalarının sâkinleri köylü (*rūstā'ī*) idiler.

500 (1106) yılına doğru, Suriye'den 100 (veya 400) Faẕlavī kürt âilesi geldi. Bunlar şimâlden (Şuturān-kūh) gelmiş ve ilk önce Ḫürşīdī vezîrlerin toprakları üzerinde yerleşmişlerdi (bk. mad. LUR-I KŪÇAK, krş. *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 70, *Girdlāḫ* kelimesinde). VII.

(XIII.) asrın başlarında, Büyük Lur'a mensup Hazārasp'in bayrakları altında, yeni kabîleler geldi. Aralarında iki arap kabîlesi, 'Uḳaylî ('Aḳîlî, krş. Şūştar'in aşağı tarafında bu addaki mahal), Hāşimî ve içlerinde Baḫtiyārî (Muḫtārî), Cavānikî (Marāsilî), Gōtvand (krş. Şūştar yakınındaki şehir), Cākî, Lîrāvî, Mamāsati (Mamāsani?) v.b. bulunduğu 28 muhtelif (*mutafarriḳa*) kabîleler var idi. *Şaraf-nāma* (I, 26)'ye göre, bütün bu kabîleler de Suriye'den gelmiş idi. Bütün bu hicret dalgaları büyük Lur'un ırkî teşekkülü üzerinde çok te'sir etmiş olmalıdır. Gelen muhâcirlerin kürt olmaları mümkündür ve bakiyeleri, İbn Baṭṭūṭa (II, 21—30)'nın Büyük Lur'un idâre merkezine doğru giderken, Bahbahān ve Rām Hormūz yakınlarında tesâdüf ettiği kürtler arasında bile hâlâ mevcûdiyetlerini muhâfaza edebiliyorlardı. Carrāhî üzerinde, Kürdistan adlı bir köy, uzun zaman mevcut kalmış ve hattâ bu ırmağa kendi adını bile vermiş idi. Fakat diğer taraftan Şihāb al-Din al-'Omarî (*NE*, XIII, 330—332) Suriye ve Mısır'da Lurların mevcûdiyetini te'yit ediyor ve Ṣalāḥ al-Dîn Ayyūbî (563—589 = 1168—1193)'nin, en dik mânialara tırmanmaktaki istidadlarına kızarak, onları kütle hâlinde, nasıl imhâ ettiğini anlatıyor. Bu fıkra, 600 tarihine doğru, çok sayıdaki İran kabîlelerinin Luristān'a gelmelerini (dönmelerini?) tahrik eden sebepler üzerine yeni bir ışık saçmaktadır.

Küçük Lur'un şimâl kısımları, bilhassa Karḫa vâdisi, kürtlerin sızıp girme hareketlerine mârûz olup (bk. mad. LAK; Susa'nın tam şimâlinde *Dār-i Bābū* adlı bir ağaç vardır ki, Cuzḳān kürt kabîlesine mensup bir kolun adını taşımaktadır ve Ḥasanvayhîlerin tarihinde çok meşhûrdur, İbn al-Aṯîr, IX, 146, 219) türk ve moğulların istilâlarına açık idi (krş. Lur-i Kūçak atabeylerinin Bayāt ve Ayva = Bahārlu? türkleri ile şiddetli savaşları).

Safevîler zamanında türkler, Küh-Gîlū tarafından Luristān (burada hâlâ bakiyeleri bulunmaktadır)'a ve Baḫtiyārî memleketinin şimâline de gürcü ve ermeni halkları sokuldu. Nādir Şāh, Zand ve Kaçarlar zamanındaki halkın göç hareketleri için aş. bk. Etnik vaziyet ancak XIX. asrın başında istikrar kazandı.

Lur kabîlelerinin adları ve teşkil ettikleri birlikler şimdi kâfî derecede bilinmektedir ve elde 1836'dan 1922'ye kadar giden cedveller bulunduğundan, bunların mukayesesi, bu zaman fâsılasında husûle gelen değişmeleri tesbite imkân vermektedir. Guruplar teşkil etme hareketleri, lurlar arasında, kürtlerdekinden daha sür'atle vukûa geliyor gibi görülmektedir. Fakat kabîlelerin guruplar teşkil etmesinin umûmî çerçevesi hissedilir bir şekilde aynı kalmaktadır.

1881 (Curzon, II, 274)'de, 170.000'i Baḫtiyārî, 41.000'i Küh-gîlū ve 210.000'i Faylî olmak üzere, 421.000 Lur nüfusu var idi. Rabino'ya göre, bu son kolun nüfusu, 1904 yılına doğru, Pîş-Küh'ta 31.650 çadır, yânî 130.000 kişi, Puşt-i Küh'ta 10.000 çadır, yânî 50.000 kişi idi (son rakam pek az görünmektedir).

Mamāsanî (Mamassani) kabîle birliği belli-başlı 4 kabîle ihtivâ eder: Bakaş, Cāvîdî (Cāvî), Duşmanziyārî ve Rustamî (krş. mad. ŞŪL). Küh-Gîlū (Küh-Gelū) kabîle birliği ise, üç büyük kabîle ihtivâ eder: Aḳācarî, Bavî ve Cākî. Bu kabîlelerin birincisi (krş. eski Ağaçeri türk kabîlesinin adı, b. bk.) gayr-i mütecânistir; 9 kolundan 4'ü (Afşar, Begdeli, Çagatay ve Kara-Baglı) türktür (şüphesiz kendilerine Safevîler zamanında Küh-Gîlū idâresi verilmiş olan Şāh-sevanlerin bakiyeleri) ve bir beşinci kol Senna [b. bk.] Kürdistan'ında bulunan bir nâhiyenin ismini (Tîlakūhî) taşımaktadır. İkinci kabîle olan Bavîler için, O. Mann, Ahvāz civarında bulunan arap kabîlesinin adını taşıdığına dikkati çekmiştir. Bununla berâber Ḫurramābād'ın cenûbunda Bavî adlı bir dağ vardır. Üçüncü Cākî kabîlesi hâlis Lur'dur ve iki büyük koldan müteşekkildir: Çārbunîça ve Lîrāvî; bunların pek çok tâlî kolları vardır. Küh-Gîlū kabîle birliğinin üç tabakadan müteşekkil bünyesi bir çok Lur kabîlelerinde görülen bir husûsiyettir.

Sawyer, Baḫtiyārîlerin yerleri hakkında daha 1894'te şöyle yazıyordu: „8 mil bir inç olmak üzere, haritası alındıktan, her kâbîle kendi konak yerinde ziyâret edildikten sonra, denilebilir ki, Baḫtiyārîlere âit her şey artık mâlûmdur". Bununla berâber Curzon'un tasvirleri (1881) her kesin istifâde edebileceği son bilgi olarak kalmaktadır. Baḫtiyārîlerden Çahār-Lang ve Haft-Lang adlı iki kabîle birliğinden sonuncusu şimdi çok daha mühimdir. Eskiden cenupta toplanmakta olan Çahār-Langler, şimdi bilhassa şimâl dağlarının şimâlindeki nâhiyeler sâhası üzerinde (Burūcird ile Gulpāyagān arasında) hareket etmektedirler.

Lur'a gelince, büyük kabîle birlikleri şunlardır: Tarhān, Dilfān, Silsila [bk. mad. LAK] ve Bālā-girîva. Bu son kabîle birliğine mensup kabîleler asıl Lurlardır ve Dirîgvand, Sagvand v.b. gibi mühim kolları vardır. Dirîgvandların Lur ırkının hakikî nüvesi olması mümkündür. Reislerine *mîr* denilir.

Kendi irsî reislerine çok bağlı bulunan kürtler aksine, asıl Lurlar (Bālāgirîva) daha halkçı hisleri ile temâyüz ederler. İrsî hanlar âilesinin iktidarı „muhâfızlarına" (*ḳaytul*) dayanır, fakat bu iktidar kabîle kolları reislerinin (*tuşmāl*) sultaları ile büyük ölçüde azalmaktadır. Hanlar bu küçük reisleri hîle ile elde etmeğe mecburdurlar; bu sonuncular komşularının ricâ ve teşviklerine kapılırlar ve böylece kabîleler parçalanır ve yeni kabîle birlikleri meydana çıkar.

Lurlar antropolojik bakımdan iyi bilinmemektedirler. Duhousset (1859'da emrinde bir Lur alayı var idi; *Études sur la popul. de la Perse*, s. 23)'nin Khanikoff (*Mémoire sur l'éthnogr. de la Perse*, Paris, 1866, s. 15, 110 ve 138) ve Danilov'un müşâhedeleri mevzûa ancak hafif bir şekilde temâs etmektedir. Duhousset bilhassa Lurların kafa tasının husûsî şeklini kaydetmektedir. Edmonds, Lurlar ile Lakler arasındaki farkı tebârüz ettirir; sonuncular daha uzun boyludurlar, hatları daha düzgün ve gaga burunludurlar; kadınları Lurlarınkinden daha güzeldir. Lurların saçları ekseriyâ kestâne rengindedir; Luristān'da son derece kıllı erkeklere tesâdüf edilir (iranlılar Luristān'a *Ma'dan-i rîş* „sakal ocağı" derler). Lurlar arasında kadınlar gâlibâ kürtler arasında olduğu kadar büyük bir hürriyetten faydalanmıyorlar. Edmonds'a göre, Lur kadınlarının kabîle reisi gibi hareket etmelerine şahit olunmaz. Bununla berâber, Hammer (*GOR*, II, 239), 1725 yılında, vâli 'Alî Mardān Ḫān'ın iki kızının harp seferlerini zikretmektedir.

Dâhilî hayatları ve örf ve âdetlerinin tasviri için Baḫtiyārîler Layard, Bishop ve Cooper (*Grass*, New-York, 1925)'in şahıslarında heyecanlı destancılar bulmuşlardır. Buna mukabil Lurlar hakkında seyyahların ekserisi çok şiddetli hükümler vermişlerdir (bk. Edmonds, *GJ*, 1922; aynı yerde, 1904'te, Lurlar tarafından yaralanmış general Douglas'ın nutku).

Bibliyografya: Mamāsanîler (krş. mad. ŞŪL) ve Küh-Gîlūlar için bk. bilhassa Ḥasan Fasā'î, *Fārs-nāma-yi Nāṣirî*; Demorgny, *Les tribus du Fars* (*RMM*, 1913, XXII) ve B. Miller, *Koçevıye plemena Farsa* (*Vost. sbornik*, Petersburg, 1916, II, 213—218) bilhassa bu esere dayanmaktadır. Bk. bir de Bode, Layard, Sheil, Baring v.b. (Curzon, *Persia*, II, 317'de hulâsa edilmiş) ve O. Mann (*Die Mundarten der Lurstämme*, s. XV—XXI)'ın cedvelleri. — Baḫtiyārîler için bk. Rawlinson, *A March from Zohab*, s. 102—106 (krş. Ritter, *Erdkunde*, IX, 210—215); Layard, *Descrip. of Khuzistan* ve bilhassa *Early adventures*; Curzon, *Persia*, II, 286—288.—Lurlar için Rawlinson'un cedvelleri (Ritter, *Erdkunde*, IV, 215—219 VIII; 388; IX, 215—219), de Bode, Layard, Çirikov, Houtum-Schindler, O. Mann, *ayn. esr.*, s. XXIII ve bilhassa Rabino (*RMM*, 1916) ve Edmonds (*GJ*, 1922)'un makaleleri.

Din. Sâsânîlerden beri, Karḫa vâdisinde yerleşmiş olan [bk. mad. MĀSABAẒĀN] hıristiyan ve yahudi kavimler (krş. Toledolu Benjamin'in şehâdeti) memlekette bâzı izler bırakmış olabilir. Büyük Konstantin (?) zamanında, Baḫtiyārîlerin hıristiyan olduğu hakkındaki rivâyet çok alâka çekicidir (Hanway, II, 168). *Tārîḫ-i cihānguşā* (*GMS*, XVI/II, 216)'nın bir kaydı, 650 (1252) yılına doğru *mulḥid* (İsmā'îlî)'lerin Gird-Küh civarına yerleşmiş olduğunu isbât etmektedir. Hurûfîliğin [b. bk.] ihtimâl Luristān'da tarafdarları var idi; çünkü bu tarîkatin müessisi Faḍl Allāh Ḫurūfî'nin *murîd*'i olup, 1427'de Şāhruḫ'un hayatına kasdetmiş olan şahsın adı Aḥmed Lur idi (Browne, *Pers. Lit. under Tartar Dominion*, s. 366). Safevîler devrinde, küçük Lur vâlileri halife 'Alî'nin oğlu olduklarını ve mezarı Sîrvān (MāsabaẒān) yakınında gösterilen 'Abbās'ın neslinden geldiklerini iddia ediyorlardı (krş. Rawlinson, Ritter, IX, 402). Müfrit şi'îlere bağlı bâtınî akîdeler Luristān'da çok yaygındır. Laklerin büyük bir ekseriyeti Ehl-i Hak ('Alî-allāhî)[b. bk.]'tırlar. Sagvand, Pāpî, Badrā'î kabîleleri de bu gizli dinin sâliklerindendir. Luristān Ehl-i Hak inançlarında, ilâhî tezâhürün Baba Ḫoşîn denilen üçüncü tenâsuhunün faâliyet sâhasıdır ve „melekleri" arasında Baba Ṭāhir [b. bk.] de bulunmaktadır. Dinin ehemmiyetli bir ibâdet yeri, Şāh-zāda Aḥmed (İmam Mūsā Ḳāẓim'ın sözde oğlu)'in mezârı, Bî-āv (Ḳalavand arâzisi) yakınında, Küs mıntakasında bulunmaktadır ve Pāpî kabîlesinden olan seyyidler tarafından muhâfaza edilmektedir; bu seyyidler kırmızı sarık sararlar ki, bu hâl bayrakları kırmızı olan eski Muḥammira = Ḫurmîya [b. bk.]'nin kırmızı renge temâyül etmelerini hatırlatır.

Lurların dini, şi'î nokta-i nazarına göre bile, islâmiyete o kadar az uygun idi ki, XIX. asrın başında şehzâde Muḥammed 'Alî Mîrzā bu kabîleleri islâmlaştırmak için, bir müctehid getirtmiş idi (Rabino, s. 24). Bütün Lur ve Lak kabîleleri resmen şi'îdirler (krş. diğer taraftan hakikî kürtlerin sünnîliğe bağlılıkları).

Dil. XX. asrın başlangıcına kadar, Lur lehceleri hakkındaki bilgi, Rich'in topladığı 88 kelime ile Layard'daki 4 Baḫtiyārî mısrâına ve Houtum-Schindler'ın tesbit ettiği 30

kadar kelimeye inhisar ediyordu. *Grundriss. d. iran. Philologie* (1898—1901, I/II, 249)'de bile, Lurî'nin „kürtçe ile sıkı bir akrabâlığı olduğu ve hattâ tamâmen vâzıh bir şekilde onun lehcelerinden biri olarak tavsif edilmesi icâp ettiği" iddiası bulunmaktadır. Jukovskiy'nin 1883—1886'da toplamış olduğu mâlzeme, müellifin ölümünden (4. kânûn II. 1818) sonra, neşredildi. O hâlde kürtçe ile Lurcanın birbirinden ayrı olduğu mühim vâkıasını tesbit etmek şerefi O. Mann'a düştü. Bu âlim, Luristan'da her ne kadar kürt kabîleleri var ise de [bk. mad. LAK], hakikî Lurların (kürtçe ve „merkezî" lehceler gibi) şimâl-i şark gurubuna değil (farsça ve fars lehceleri gibi), cenûb-i garbî İran dilleri gurubuna dâhil olduğunu kat'î surette meydana çıkarmıştır.

Kürtçenin [b. bk.] hiç bir sertliğine sâhip olmayan Lurî şiveleri iki zümre teşkil eder. Büyük Lur şiveleri, Mamâsanî, Kühgalū'î ve Baḫtiyārî (bu sonuncunun ehemmiyetsiz husûsiyetleri vardır) şiveleri birinci zümreye, küçük Lur, yâni Faylî Lurları şiveleri de ikinci zümreye girer.

Birinci zümre bile, yeni farsçaya nazaran, pek az husûsiyete sâhiptir. Ses bilgisi bakımından: kelime sonundaki *-am* hecesi, *-om, -um* olur (*mīkonem* > *īkunom*; *ādem* > *āẓom*); *ū, ī* olur: *pūl* > *pīl*; iki ünlü arasında bulunan *d*, sesi *ẓ* (*y*) olur: *mīdihem* > *īẓim*; *ḫt* ve *ft*, sesleri, sırası ile, *-hẓ* ve *-ht* (*t*) verir: *duḫter* > *duhẓer*, *reft* > *reht*; kelime başındaki *ḫ* sesi *h* olur: *ḫānc* > *hone* v.b. Bilhassa Baḫtiyārî şivesine âit husûsiyetler şunlardır: iki ünlü arasındaki *m*'nin *v* olması: *cūve* = *cūme* ve *ş*'nin zaman-zaman *s* olması (*Tārīḫ-i guzīda*, s. 537 v.d.): *īsā* = *īṣān* [bu ses husûsiyetlerinin bâzılarının daha Ḥamd Allāh Mustavfī tarafından bile müşâhede edilmiş olması dikkate değer; o Lurcada, arapça kelimeler ile dolu olduğu hâlde], *ḫ, ṣ, ġ, f* ve *ḳ* sesleri gibi, arapçaya mahsus seslerin bulunmadığını söyler). K e l i m e l e r i n ş e k i l d e ğ i ş t i r m e l e r i: cem.- *gel, -yel* ve *-el* ile teşkil edilir, msl. *ānhā* = *āngel* („onlar"); ilgi hâli eki *-rā* yerine *-e, -ne* kullanılır: *yūne got* = *īnrā guft* („bunu söyledi"); bugünkü zaman eki farsçadaki *mī-* yerine *ī-*; birinci şahıs çokluk eki *īmū*(*n*): *īḫerīmū*(*n*) = *mīḫerīm* („satın alıyoruz"). Lurcada, umûmiyetle mâlûm fiillerin geniş zamanı bu zamanı mechûl fiil şeklinde tasrif eden (fars lehcesi de dâhil) farsça lehcelerinin ekserisi ve kürtçede olduğu gibi değil, şahıs zamirleri yardımı ile teşkil olunur (mâlûm tasrif şekli). L u g a t ç e: bugünkü zaman ve geniş zaman köklerinden yapılan kelimeler lurcada umûmiyetle farsçaya uyar; fakat bu dilde farsçada bulunmayan kök ve kelimeler vardır: *īvenum, vendum* („atmak"); *ter-, īterom* („muktedir olmak, muktedirim"); *tia* („göz") v.b. Lurcada moğul devrinden kalma bir-çok tâbirler muhâfaza edilmiştir, msl. *tuşmāl* („kabîle reisi"), moğulca *tüşümel* („me'mûr"); *ḳaytul* („hanın muhâfızı"), şark türkçesinde: „karargâh", krş. Budagow, II, 102); *küren* („ordugâh"), moğulca *küren* („hisar, ordugâh").

Faylî gurubuna gelince, bu şive müşterek farsçadan pek az ayrılır (O. Mann).

Luristān'da oldukça mühim kürt zümrelerinin teşkil ettiği adacıklar vardır. Şimâldeki Lak [b. bk.] kabîleleri böyledir. Faylîler arasında Mahkî gurubu (Kirmanşah hudûdunda, Hulaylān'da ve daha cenupta) Kalhur lehcesine benzeyen bir cenûbî kürt lehcesi konuşur; Kurdîşūhān gurubu (Puşt-i Kūh'un cenûbunda) bir „Kurmānecî kürtçesi konuşur. Puşt-i Kūh'taki durum daha çok araştırmalara muhtacdır.

B i b l i y o g r a f y a: Lerch, *Izsledovaniya*, III, s. XI—XIV (alm. tre. *Forschungen*, II); O. Mann, *Kurze Skizze d. Lurdialekte* (*S B Pr. Ak. W.*, 1904, s. 1173—1193); ayn. mll., *Die Mundarten der Lur-Stämme im südwestl. Persien* (*Kurd.-pers. Forschungen*, Abt. II, Berlin, 1910; bibliyografya, kabîle cedvelleri, Mamāsanî, Kühgelū'î, Baḫtiyārî ve Faylî lehceleri ile metinler); D. L. R. Lorimer, *The phonology of the bakhtiari* (London, 1922); Jukovskiy (ölm. 4. I. 1918), *Materyalı dlya izuç. pers. nareçii*, III: Çarlang ve Haftlang Baḫtiyārîleri lehceleri (Petersburg, 1922; 1883—1886'da toplanmış metinler, Baḫtiyārî dili rusça ve rusça-baḫtiyārî dili lûgatçeleri); Hadank (O. Mann, *Kurdisch-persisch Forschungen*, Berlin, 1926, III/1'in mukaddimesinde), Romaskeviç'in topladığı Mamāsanî ve Kühgelū'î dil mâlzemeleri için bk. *Bull. Acad. de Russie*, 1919, s. 452.

E d e b i y a t. Lur kabîlelerinin ve bilhassa Baḫtiyārîlerin, zengin bir halk edebiyatları vardır: peri masalları (Muḥammed Taḳî Ḫān Çar-Lang ve Ḥâcecî Lihānî Haft-Lang gibi) kahramanlarının mâcerâlarını tercnnüm eden dastânî parçalar, aşk şiirleri, düğünlerde okunan şiirler (*vāsînak*) ven'nniler (*lālā'ī*) v.b. Bu parçalar ekseriyâ güzel ve derin hisler ile doludur. Krş. O. Mann ve Jukovski'nin topladığı parçalar (sonuncu müellif, farsça ve Baḫtiyārî lehcesinde ninniler için, *Journal. Min. Norodn. Proveşç.*, kânun II. 1889'da bir makale neşretmiştir); D. L. R. Lorimer ve E. O. Lorimer, *Persian tales*, London, 1919, s. 197—351: *Bakhtiari tales* (yalnız tercümeleri).

Lurî lehcesi ile yerleşmiş edebî şekillerde eserler yazmış şâirler de vardır: Ḥusayn-Kuli Ḫān Haft-Lang (1882'de öldürülmüş), Naemā Mamāsanî, Daftarî, Fāyiż (1902'de hayatta idi), İzadî (ölm. 1905), 'Alî Aṣġar Ḫān Nihāvandî (krş. O. Mann). Şayh 'Alî Akbar Mu'ammam'ın bir *Mi'rāc-nāma-yi baḫtiyārî*'si taş-basması ile, neşredilmiştir (Tahran, 1314). Molla Zulf 'Alî Kurrānî'nin bir *ġazal*'i Y. Marr tarafından neşredilmiştir (*Comptes-rendus de l'Acad. de l'U R S S*, 1927, s. 55—58). P. Marr'a göre, 'Ommām-i Sāmānî tarafından yazılmış bir Baḫtiyārî şâirler *Taẓkira*'si Sālār-i Fātiḥ'in kütüphânesinde bulunmaktadır. Aḥmedî-yi Baḫtiyārî de buna benzer bir *Taẓkira* yazmıştır. Krş. bir de Romaskeviç, *Skazoçniki v Persii*, s. 257.

T a r i h. Ḫūzistān ve Fārs kabîlelerinin hicretin ilk asırlarındaki Arap-İran mücâdelelerine iştirâki hakkında bk. mad. KÜRTLER. Halifeler memleketin, bilhassa Lur-i Küçak [b. bk.]'in işlerine doğrudan-doğruya müdâhale ediyorlardı. Lurların mukadderâtı Ḫūzistān, Şîrāz, İṣfāhān, Hamadān ve Zagros'ta huküm sürmüş olan iranlı hânedanlara, Saffârîlere, Büveyhîlere, Kāküyîlere ve Ḥasanvayhîlere ve Abu'l-Şavk'in âilesine mensup haleflerine [bk. mad. KÜRTLER] daha sıkı bir sûrette bağlı idi.

İzac'de basılmış Büveyhî paraları vardır (Codrington). 323 (935) yılında Buvayhî ordusu Luristān'ı kat'etti (Sūs—Şāpūr-Ḫvāst—Karac). İdâre merkezleri Sarmāc'da (Bīsūtūn'un cenûbunda) bulunan Ḥasanvayhî kürtleri hâkimiyetlerini Karḫa havzasında genişlettiler. Şāpūr-Ḫvāst (= Ḫurramābād), 400 (1009) yılına doğru, onların sâhalarına dâhil idi (İbn al-Aṯīr, IX, 89; *Tacārib al-umam*, nşr. Amedroz, II, 291; III, 451). Kāküyîlerden Garşāsp, Şāpūr-Ḫvāst'ta 434 (1042)'te Selçukluların muhâsarasına dayandı. Sonra bu son sülâleye mensup emîrler şimâlî Luristān'a yerleştiler: Zangî b. Barsuḳ âilesi, Şāpūr-Ḫvāst'ta (499 = 1105'ten önce); Ḥisām al-Dīn Alpaġūş, Diz-i Māhkî'de (Karḫa üzerinde 549 = 1154'ten evvel, bk. Rāvandî, *Rāḥat al-ṣudūr*, *G M S*, s. 285). 547 ile 570 (1152 ve 1174/1175) arasında, Luristan ile Ḫūzistān'ın bir kısmının hâkimi olarak, Ḥisām al-Dīn Şūhla veya Aḳsarî adlı bir türk zikredilmektedir. Ḫurramābād civarında, bir dikili taş üzerindeki uzun bir kûfî (?) kitâbe, okunmamış bir hâlde, durmaktadır (bk. de Bode, II, 298'deki sûret; Rawlinson orada atabey Şucā' al-Dīn'in adını bulduğunu zannediyordu. Fakat Curzon'a göre, daha eski bir tarihi, bilhassa 517 = 1123 tarihini taşımaktadır).

Bunlar ile berâber, Luristān'a hâkim olmak veya sâhasının bir kısmını elde etmek için, dışarıdan yapılan bütün teşebbüsler, inkişâfı atabeyler devletinin kurulmasını intaç eden sağlam dâhilî kabîle bünyesine oldukca az te'sir etti. Memleketin dâhilî hayatı için başlıca kaynak şimdilik *Tārīḫ-i guzīda* (730 = 1330)'dir. Bu da Camāl al-Dīn Kāşānî'nin *Zubdat al-tavārīḫ*'ine dayanır (Preussische Staatsbibliothek'te yalnız birinci cildi vardır, Pertsch, nr. 368). *Macma' al-ansāb* (743 = 1342'e doğru) müstakil, fakat oldukça müphem şifâhî an'naneye dayanır. *Cihān-ārā*, muahhar olmasına (müellifi Ḳāżī Aḥmed 975 = 1567/1568'te ölmüştür) rağmen, neşredilmemiş bilgilerden faydalanmıştır. *Şaraf-nāma* (1105 = 1696)'nin menbaı *Zubdat al-tavārīḫ* yahut daha ziyâde *Tārīḫ-i guzīda*'nin iyi bir nüshasıdır. Arap coğrafyacılarının verdiği bilgileri tamamlayan bu kaynaklara göre, 300 (912) yılına doğru Luristān'da vaziyet şöyle idi:

Şüller [b. bk.] — araplar moğul devrinden önce onları hiç zikretmezler — Luristān'ın bir kısmını („yarısını") işgâl ediyorlardı. Asıl Şülistān vilâyetinin (*Tārīḫ-i guzīda*, s. 537 ve 539, 13) Naem al-Dīn Akbar (*Macma' al-ansāb*'a göre, Naem al-Dīn lekabı Şüllerde irsen kullanılırdı) adlı bir vâli var idi. Hâlbuki Şüllere (ihtimâl Kūh-Gīlūlara) âit sâhalarda Sayf al-Dīn Mākān adlı bir „Pîşvā" var idi ki, âilesi Sâsânîler devrinden beri bu memlekette tanınmakta idi; yine *Tārīḫ-i guzīda*'nin Lur kabîlelerinden saydığı Rūzbihānî kabîlesinden idi. Luristān'ın geri kalan kısmı (Şüllerden müstakil) bir Lur hukümdar âilesi tarafından idâre ediliyordu; bu âileye mensup olan Badr Büyük-Lur'u, kardeşi Manşūr da Küçük-Lur'u idâresi altında bulunduruyordu. Tarihleri kat'î olarak belli değildir. Badr'in halefi torunu Naṣīr al-Dīn Muḥammed b. Ḫalīl b. Badr (*Macma' al-ansāb*'a göre, Naṣīr al-Dīn Avrang [Rang] b. Muḥammed b. Hilāl'in yeğeni) idi. Naṣīr al-Dīn Büyük-Lur atabey sülâlesini kurmuş ve dışarıdan gelen kabîlelere (bk. yukarıda etnoloji bölümü) dayanmış olan Faẓlavî kürt kabîleri tarafından tahttan indirilmiştir. Aynı Faẓlavîler, Şülleri yerlerinden attılar.

Mezkûr Badr'in kardeşi Manşūr hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Küçük-Lur kabîlesi doğrudan-doğruya halifelere bağlı idi ve şimâlde ise, müstevlîlerin iktidarı altına girmekte idi. Lur-i Küçak [b. bk.] yerli atabey sülâlesinin kurucusu (580'e doğru), rakibi Surhāb b. 'Ayyār (ihtimâl 'Ayyār/Annaz adını taşıyan Abu'l-Şavk sülâlesine mensup bir şahıs)'ı bertaraf etmek mecbûriyetinde kaldı.

İki atabeyler sülâlesinin tarihi, muhârebe, katil ve idâmlar ile doludur, fakat dâhilde memleket daha ziyâde inkişâf hâlinde idi. Atabeyler köprü ve medreseler yaptırıyorlar (İbn Baṭṭūṭa), halka sâkin bir hayat te'min ediyorlardı (krş. *Tārīḫ-i guzīda*, s. 550). İki atabeyin her birinin vâridâtı 1.000.000 dinara yükselmiş idi, hâlbuki her biri moğul hazînesine 91.000 dinar veriyordu (Ḥamdallāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 70).

Moğullar ile Timurlular arasındaki fâsılada atabeyler Muẓaffarīlere bağlı idiler. Timur 788 (1386) ve 795 (1393)'te Küçük-Lurları tahrip etti, fakat Büyük-Lur hâkimine daha mülâyim davrandı. 795 (1393)'te Timur, Kūh-Gīlū ve Şūlistān'ı baştanbaşa kat'etti. Timurlular [bk. mad. BAYKARA] Luristān'da hâkimiyetlerini kuvvetlendirdiler. 837 (1433/1434)'de son Büyük-Lur atabeyi ortadan kayboldu.

Safevîler devri. Küçük-Lur hâkimleri, yalnız başlarına vaziyetlerini muhâfaza ettiler ve hattâ hâkimiyetlerini bir entrika ile, Puşt-i Kūh dağlarının garbında, yaylalara bile teşmil ettiler. Şāh 'Abbās, Şāh-Verdi Han'ın idâmından sonra, yerine eski âilenin tâlî bir koluna mensup bir vâli tâyin etti. Bu Ḥusayn Han'ın sâhip olduğu arâzi bir dereceye kadar tahdit edilmiş idi.

Büyük-Lur sülâlesinin ortadan kalkmasından sonra, iktidar bu kabîleler birliğini teşkil eden kabîlelerin reislerine geçti. Şāh Ṭahmasp zamanında, esâs Astarakī küçük kabîlesinin reisi Tāc-mīr'e mahallî ulusların serdârı unvânının verildiği görülüyor. Tāc-mīr, vazifelerini sûiistimâl ettiğinden, idâm edildi ve yerine Mīr Cihāngīr Baḫtiyārī getirildi (Astarakīler Luristān'a 600 yılından sonra gelmişlerdi, *Tārīḫ-i guzīda*). Cihāngīr, Küçük-Lur'dan Şāh Rustam'in te'minâtı ile, Safevî hazînesine yılda 10.000 katır te'min etmeği taahhüt etti; 974 (1566/1567)'te Hemedan vâlisi, taahhütlerini hatırlatmak üzere, ona gönderildi (*Şarafnāma*, I, 48). Bu zamandan itibâren Baḫtiyārī kabîlesi birinci plâna geçiyor ve umûmiyetle kabîle birliğine kendi adını veriyor.

Kūh-Gīlū sâhasına gelince, burası Lurlar arasında yerleşmiş olan Afşar türk kabîlesi („Şāh-seven"; b. bk.) tarafından idâre edildi. 988 (1580)'e doğru, kendini Şāh İsmā'īl II. gibi gösteren bir yalancı dervîş, bâzı Afşar vâlilerini öldüren Cākī, Cavānikī ve Bandānī kabîleleri arasında bir-çok taraftar kazandı. 1005 (1596/1597)'te Afşarlar kadar Lurların da sebebiyet verdikleri bu karışıklıklardan istifâde eden Fars vâlisi Allāh-Verdi Han Kūh-Gīlū'yu doğrudan-doğruya kendi hâkimiyeti altına aldı (*Tārīḫ-i ʿālam-ārā*, s. 198, 358).

Safevî hânedanının sonlarına doğru (bk. *Fārs-nāma-i Nāṣirī*), 600'den sonra Büyük-Lur'a, hicret ederek gelmiş olan Mamāsanī kabîle guruplarının eski Şūlistān'ı hangi şerâit içinde işgâl ettikleri bilinmemektedir [bk. mad. ŞŪL].

Safevîlerden sonra. Efganlıların İsfahan önünde görünmelerinin tevlit ettiği karışıklık devrinden sonra Şāh 'Abbās tarafından tâyin edilmiş olan Ḥusayn Han neslinden Luristān vâlisi 'Alī Mardān Han Faylī, mühim bir rol oynadı. Adamlarından 5.000'i ile, 1135 (1722)'te, idâre merkezinin müdâfaasına iştirâk etti. İran birliklerinin baş-kumandanı bile oldu, fakat diğerleri ona itâati kabûl etmediler. 1725'te Osmanlılar İran'ı istilâ edince, 'Alī Mardān Han (Aḥmed Paşa tarafından işgâl edilen) Ḫurramābād'ı terkedip, Ḫūzistān'a giderek, oradan Bagdad'a karşı bir şaşırtma taarruzuna teşebbüs etti. Baḫtiyārī memleketinden geçerek, Fīrūzān'a kadar varmış olan türkler, geri çekilmek mecbûriyetinde kaldılar (krş. vukuâtı gözü ile görmüş olan 'Alī Ḥazīn, *Tārīḫ-i aḥvāl*, nşr. Belfour, London, 1831, s. 115, 134, 137, 148; Hanway, *The revolutions of Persia*, II, 135, 159, 168, 238; Malcolm, *Histoire de Perse*, II, 445; III, 35; de Bode, *Travels*, II, 281—283; J. v. Hammer, *G O R*, IV, 227).

Aynı devirde, Efgan ve Osmanlı istilâsına mukavemet eden, fakat 'Alī Mardān Faylī ile anlaşamıyan bir çok Baḫtiyārī hanları (Ḳāsim Han, Şafī Ḫan) zikredilmektedir. 1137 (1724)'de Muḥammed Ḥusayn Han Baḫtiyārī kendini şehzâde Ṣafī Mīrzā diye gösteren bir müddeiyi hukümdar olarak tanıdı. Bu saltanat müddeîsinin ordugâhı Kūh-Gīlū'da idi; o ancak 1140 (1727)'ta yakalandı (Hanway, II, 168, 238; Mahdī Ḫān, *Tārīḫ-i cihānguşā-yi Nādirī*, Tebriz, 1284, frns. trc. Jones, London, 1770, s. XXVII). Efganlılar Baḫtiyārīmemleketine nufûz edememiş görünüyorlar. Kūh-Gīlū'ya karşı 1724'teki seferleri bir muvaffakiyetsizlik oldu (J. v. Hammer, II, 210; Malcolm, *ayn. esr.*, III, 20). 1140 (1727) muâhedesi ile, efganlı Aşraf, başka garp eyâletleri arasında, Luristān'ı da Türkiye'ye bıraktı. Türkler 1149 (1736) yılına kadar (ismen) burayı ellerinde tuttular. Bu tarihte Nādir Şāh eski vaziyeti yeniden te'sis etti (Hanway, II, 254, 347; J. v. Hammer, *G O R*, IV, 235, 317).

Nādir Şāh zamanında Bābā Han Çapuşlu (Çavuşlu) Luristān-i Faylī'ye beylerbeyi tâyin olundu. Diğer taraftan 'Alī Mardān II. Faylī, Nādir tarafından, İstanbul'da siyâsî müzâkerelere girişmeğe me'mûr edildi. Nādir Şāh, 1732'de, orduları ile, Kūh Gīlū'yu bir baştan

bir başa kat'etti ve (Şîraz saltanat müddeîsi) Maḥmūd Han Balūç orada mağlûp edildi (buradaki Afşarların, Nādir Şāh bu kabîleden olduğu için, Nādir Şāh'ı desteklemiş olmaları lâzımdır). Baḫtiyārīlere karşı bir çok seferler yapıldı, çünkü 'Alī Murād Mamīvand (Çahār-Lang?) adlı yeni bir reis gayr-i memnûnları etrafında toplamış idi. 1732'de Bābā Han Çāpuşlu, ilk defa olarak, onun üzerine gönderildi. 1149 (1735)'da, bizzat Nādir Şāh, Cāpalaḳ ve Burburūd yolu ile, üzerine yürüdü. Baḫtiyārī memleketi bir çok cihetlerden istilâ edildi; fakat esâslı darbe Şuturān-Kūh'un az tanınan arâzisi üzerinde indirildi. 'Alī Murād yakalandı ve idâm edildi. Baḫtiyārīler kısmen imhâ ve kısmen Cām ve Langar (Horasan'da)'e sürüldü. Az sonra, bir Baḫtiyārī birliği Kandehar'ın hücûmla zaptında temâyüz etti (Mahdī Han, *ayn. esr.*, s. 116, 134; dikkate değer coğrâfî bilgiler ihtivâ eder; trc. Jones, I, 185, II, 18; 'Alī Ḥazīn, s. 231, 253; Malcolm, III, 96).

Horasan'a sürülmüş olan Baḫtiyārīler, Nādir Şāh ölür-ölmez, geri döndüler (*Tārīḫ-i ba'd Nādirīya*, nşr. Mann, s. 26) ve hânedanı münkariz olunca, 'Alī Mardān Han (iki Luristān-i Faylī vâlisi ile karıştırmamalı), hemen-hemen birinci derecede bir rol oynamak üzere idi. Bu zât 1163 (1750)'te, Karīm Han Zand ile birlikte, Safevîler tâlî kollarına (Āl-i Dāvūd) mensup bir şahsı, İsmā'īl III. adı ile, İsfahan'da tahta çıkardı. Nādir Şāh tarafından ihdâs edilmiş olan „vasî-hukümdar" vazifesi kendisine verilecek gibi görünüyordu. Fakat Karīm Han gâlip geldi; Lakleri, Kalhur ve Zangana kabîlelerini ihtivâ eden 'Alī Mardan kuvvetleri 1752'de mağlûp edildi; kendisi Bagdad'a kaçtı ve orada bir katil tarafından öldürüldü (krş Mīrzā Ṣādiḳ, *Tārīḫ-i gītī-guşā*, Malcolm, frns. trc., III, 168—171'de zikredilir; J. v. Hammer, *G O R*, IV, 475, 477; R. S. Poole, *The Coins of the Shahs of Persia*, London, 1887, s. XXXV; Curzon, II, 289).

Baḫtiyārīlere mensup rakibini bertaraf eden Karīm Han [b. bk.]'ın kendisi, Luristān-i Faylī'nin hemen yanındaki sâhalara yerleşmiş olan Laklerin Zand [b. bk.] kabîlesinden idi. Zamanındaki nüfus hareketleri için bk. madd. KÜRTLER ve LEK. 1200 (1785)'de Ca'far Han Zand, Şiraz'a çekilmek mecbûriyetinde kalınca, Lurlar ile türklerin bir kısmı İsfahan'da 'Alī Murād Zand'in eski taraftarları etrafında toplandılar; fakat şehir hemen Aḳa Muḥammed Kaçar tarafından işgâl edildi ve o ilk iş olarak Baḫtiyārīlere hücûm etti ('Abd al-Karīm Şīrāzī, *Tārīḫ-i Zandīya*, nşr. Beer, s. 29; Malcolm, *ayn. esr.*, III, 247) ve bu onun kabîleler arasındaki şöhretine fenâ te'sir etti.

Kaçarların huküm sürdükleri bir buçuk asır esnâsında, Lur-Baḫtiyārī memleketi tamâmiyle temsil edilmedi. XIX. asırdaki Baḫtiyārī tarihinin hulâsası için bk. Curzon, *Persia*, bahis XXIV. Önce 'Alī Mardān Han (yk. bk.)'ın kardeşinden gelen Kunurzī âilesi ehemmiyet kazanmış idi, fakat İsfahan vâlisi Minuçihr Han Mu'tamid al-Davla (asıl adı ile Yenikolopov, tiflisli bir ermeni), İlḫānī Muḥammed Taḳī Han'ın vazifesine, 1841'de, son verdi ve kabîle birliği bir daha kendini toparlayamadı. 1850'ye doğru, Baḫtiyārvand (yahut Baydarvand) âilesi (kendilerinin Pāpī kabîlesinden bir çobanın neslinden olduklarını söylerler) Haft-Lang kabîleleri arasında yükseldi ve reisi Ḥusayn Ḳulı Han („Ḥaccī İlḫānī") 'ın şehzâde Ẓill al-Sulṭān'ın emri ile, katline (1882) rağmen, servet ve ehemmiyetini muhâfaza etti. Baḫtiyārīler, Muḥammed 'Alī Şāh Kaçar'ın tahttan indirilmesini (1909) intâc eden İran ihtilâlinde, mühim bir rol oynadılar. Baḫtiyārī memleketi *īlḫānī* ve *il-begi*'lerin idâresi altında, her zaman tam bir muhtâriyete sâhip idi.

Kaçarların merkezî idâre kurmak için sarfettikleri cehdler, Kirmanşah'ta kudretli ve gayretli şehzâde Muḥammed 'Alī'nin idâresinden beri (XIX. asrın başı), eski Luristān vâlileri âilesinin haklarının yalnız Puşt-i Kūh sâhasına inhisar ettiğini görmeleri bakımından, Luristān-i Faylī (eski Lūr-i Kūçak)'de daha fazla muvaffakiyet kazandı (krş. mad. PUŞT-İ KŪH ve Çirikov, s. 227). Pīş-Kūh „Luristān" eyâletini teşkil etti. Muḥammed 'Alī Mīrzā, askerleri ve topçusu ile, bu eyâletten geçti. 1836'da Rawlinson, Güranîlerden müteşekkil alayı ile, onu tâkip etti. Minüçihr-Han meşhûr seferinden sonra (1841), yeğeni Ḫūzistān vâlisi Sulaymān Han Sahām al-Davla Luristān'da âsâyişi te'min etti ve bu devirde bir çok kâşifler, kargaşalık ile dolu eyâlette serbestçe seyâhatler yaptılar. Âsî şehzâde Salār al-Davla'nin aralarında zuhûr etmesi ile, Lurlar arasında ve umûmiyetle İran'ın garp tarafında mühim kargaşalıklar hâsıl oldu (1905'ten beri bir çok defâlar). İran devletinin cehd ve gayretlerine rağmen, 1917'ye kadar Luristān kapalı kaldı; bu tarihte yabancı mümessillerin iştirâki ile, bir çok kervanlar Dizfūl'den ve Burūcird'den geçti. Aynı devre doğru İran hukûmeti Naẓar 'Alī-Han Amrā'ī'ye Pīş-kūh vâlisi rütbesini verdi [bk. mad. LAK]. Krş. Edmonds, *G J*, 1922.

Ancak Riżā Han (sonra Şah Riżā Pahlavī)'ın hukûmeti eline almasından itibâren, Lur

menşe'li kabîleler ile meskûn mıntakalarda vaziyet esâslı bir şekilde değişti ve merkezî hukûmetin sultası cenûb-i garbî eyâletlerinin her tarafında kabûl edildi.

Bibliyografya: Bk. madd. BAHTİYÂRÎ, KÜRTLER, LEK. Baḫtiyārîlerin tarihi için bk. ʿAlî Ḳulî Ḫān Sardār-i Asʿad, *Tārîḫ-i Bāḫtiyārî* (Tahran, 1330; tarih, coğrafya, zamanındaki vaziyet, avrupalıların seyahatnâmelerinden tercüme).

(V. MINORSKY.)

LŪṬ. [Bk. LÛT.]

LÛT. LŪṬ, *Kitâb-ı mukaddes*'te **L o t**. Lūṭ'un islâm kıssalarında ve *Kur'an*'da *Kitâb-ı Mukaddes* ve *Aggada*'dakinden daha büyük bir ehemmiyeti vardır. Bu kolay izah edilebilir; çünkü Lūṭ'un tarihi, günahkâr (*Kur'an*'da zikredilmeyen) Sadūm şehrinin tarihi ile alâkalı olup, Peygamber nazarında, selefleri Hūd, Ṣāliḥ, Nūḥ, Şuʿayb ile birlikte, rezîletler ile mücâdele eden bir peygamber idi. Peygamber, kendisine düşmanları tarafından yalancılık isnâd edilince, kendisinden evvel Nūḥ, ʿĀd, Şamūd, İbrāhîm ve Lūṭ kavimlerinin de kendi peygamberlerini yalancılıkla ithâm etmiş (*Kur'an*, XXII, 43) olmalarını düşünerek, tesellî buluyordu. Lūṭ kavmi (*ḳavm Lūṭ*, L, 13; *iḫvān Lūṭ*) umûmiyetle Şamūd ile Madyān arasından gösterilir. Lūṭ *Kur'an*'da *mursal*, Allahın resûlü (XXVI, 160; XXXVII, 133), *rasūl amîn*, güvenilir peygamber (XXVI, 162), Allahın ilim ve hikmetinden nasipli (XXI, 74) olarak zikredilir. İbrāhîm kendi kavmine ihtarda bulunduğu zaman, Lūṭ ona inanıyor (XXIX, 25). Lūṭ misâfirperverliği kaldıran (XV, 70), yabancılara saldıran, lûtîlik yapan, o zamana kadar hiç bir kavmin yapmadığı vahşete sapan günahkârlara gönderiliyor. Onlar, fazîletle yaşayanları süreceğiz diye, Lūṭ'u tehdit ediyor ve: — „Eğer sen hakikati söylüyorsan bizim üzerimize Allahın gazabını yağdır" — diyorlar (XXIX, 28). O vakit Allah cezâ meleklerini gönderiyor, İbrāhîm'in şefâati boşa çıkıyor (XI, 77, 78). Melekler Lūṭ'a geliyorlar. Lūṭ'un kavmi, misâfirlerin iffetlerine tecâvüz maksadı ile, kendilerine teslim edilmesini istiyorlar. Lūṭ, kızlarını boş yere teklif ediyor ve sonunda kendini çâresiz hissediyor. Melekler onu tesellî ediyor ve: — „Biz sizi kurtarırız, yalnız hiç kimse dönüp bakmasın; fakat zevcen bunu yapacaktır" — diyorlar. Şehrin altı-üstüne getiriliyor (XI, 84, XV, 74). Allah tarafından işâretlenmiş taşlar (*sicill*) yağmağa başlıyor.

Kur'an'da Lūṭ kıssasında başka bir işim zikredilmiyor. Harâp olan şehre *al-mu'tafika* (LIII, 54) denilmektedir ki, bunun cem'i *al-mu'tafikāt* (IX, 771, LXIX, 9) olup, *Kitâb-ı mukaddes*'te Sadūm'un tahribi hakkında kullanılan ibrânîce *mahpeka*'ya tekabül etmektedir.

Kur'an müfessirleri *Kitâb-ı mukaddes*'teki kıssayı çok iyi bilmektedirler (Ṭabarî, nşr. de Goeje, I, 346, 347). Bütün eksiklikleri tamamlanmış ve bütün isimler zikredilmiştir. Sadūm'da işlenen günâhları etraflıca tasvir etmişlerdir. Sadūm'un Nemrûd soyundan bir hukümdarı vardır. Ahâli putlara tapmaktadır, Lūṭ, 40 yıl onları doğru yola sokmağa çalışıyor (al-Kisāʾî). O vakit Allah üç meleği, Cabrāʾîl, Mikāʾîl ve İsrāfîl (al-Kisāʾî'ye göre, bir de Azrāʾîl)'i gönderiyor. İbrāhîm sadūmlular lehine şefâat istiyor: — „İçinde 300 mü'minin de yaşadığı halkı imhâ mı etmek istiyorsunuz?" — „Hayır" — „300, 200, 100 mü...? — „Hayır" — „14 mü'mini mi?" — „Hayır." Bu rakam kat'ileşiyor. İbrâhîm, Lūṭ'un karısı da mü'minler arasındadır diye düşünerek, sükûnet buluyor. Lūṭ dört defa şehrin günahkârlığı hakkında şehâdet etmeden, melekler Sadūm'u tahrip edemiyeceklerdir. Melekler derhâl Lūṭ ile karşılaşıyorlar. Lūṭ şehrin günahkârlığı hakkında şehâdet ediyor. Bâzı müelliflere göre, onlar Lūṭ'un kızı ile karşılaşmışlardır. Lūṭ'un kızı onları babasının evine dâvet etmiştir. Lūṭ kendi adamlarına, bilhassa 40 yıldan beri kendine karşı koyan karısına susmalarını emrediyor (al-Kisāʾî). Fakat Lūṭ'un karısı, evde misâfir bulunduğunu açığa vurmak için, mahsus evi aydınlatıyor yahut dikkati çekmek için tuz almağa çıkıyor (bundan dolayı tuz kesiliyor) veya sâdece şöyle diyor: — „Bize şimdiye kadar görmediğim derecede güzel yüzlü, nefis kokular sürünmüş delikanlılar misâfir geldi". Halk gençlerin teslimini istiyor, Lūṭ kızlarını teklif ediyor ise de: — „Biz senin kızlarını istese idik, onların nerede bulunduğunu bilirdik" — diyorlar. Lūṭ kapıyı kapıyor, meleğin emri üzerine tekrar açıyor. Cabrāʾîl, bir kanat darbesi ile, içeri girmek isteyenlerini kör ediyor. Hepsi birbirlerini eziyor ve — „Kaçın, Lūṭ'un evi büyülü" — diye bağırışıyorlar. Tahrip saati gelince, Cabrāʾîl (bâzılarına göre, Mikāʾîl) şehrin altını-üstüne getiriyor; onu havalara kaldırıyor; öyle ki, gökte melekler Sadūm horozlarının ötmesini, köpeklerinin havlamasını duyuyorlar. Gökten taşlar (*sicill*) yağıyor; taşların üzerinde kime isâbet edecekleri işâretlenmiştir. Lūṭ'un karısı dönüp, teessürle halkına bakarken, kafasına bir taş isâbet ediyor. Ölenlerin sayısı bir rivâyete göre, 4.000 (Saʿlabî), bir rivâyete göre de, 4 milyondur (Ṭabarî, nşr. de Goeje, I, 342). Halkın hepsi de ölüyor, ancak içlerinden biri Mekke'ye kaçıyor ve kendi taşını (*sicill*) Ḥaram'e götürüyor; taş burada tam 40 gün, gök ile yer arasında, muallakta kalıyor; sonunda düşüp, sâhibini öldürüyor (Saʿlabî).

İslâm rivâyetlerinde bu kıssaya âit her şeyin adı ve izâhı vardır: Lūṭ ismi *lāṭa* („bağlanmak") 'dan gelmektedir; çünkü İbrāhîm'in kalbi sevgi ile Lūṭ'a bağlanmıştır (Saʿlabî). *Lavāṭa* kelimesi de Lūṭ'a izâfetle meydana gelmiştir. Lūṭ'un karısının ismi Halsaḳaʿ yahut Vāʿila, büyük kızının Rîş (?), küçük kızınınki de Rariya (?; Ṭabarî), Zuġar (Yāḳūt) veya Ravāya (?; al-Kisāʾî)'dir. Yalnız Sadūm değil, dört şehir daha zikrediliyor ki, bunlar *Kitâb-ı mukaddes*'teki ʿAmōra, Admah, Şebaʿim ve Şoʿar şehirleridir. Saʿlabî'ye göre, Şoʿar „Lūṭ'a inandığı için" kurtulmuştur (*Tekvîn*, XIX, 20—22).

İslâm rivâyetlerinin eski *Aggada* (*Tekvîn, Rabba*, XLIX, L; *Sanhedrin*, 109b) ile pek az müşterek noktası vardır; msl. İbrāhîm'in bir takım mü'minlerin masûn kalacağını zannetmesi gibi. *Pirke R. Eliser* (XXV)'in Lūṭ'un kızlarından daha müsâit bir şekilde bahsetmesi, *Midraş Haggadol* (nşr. Schechter, s. 287)'un Sadūm'a gönderilen meleklere Cabrāʾîl ve Rafāʾîl adlarını vermesi, islâm rivâyetinin daha muahhar *Midraş*'a te'sir etmiş olması icâp ettiğini göstermektedir.

Bibliyografya: *Kur'an*'da bellibaşlı yerler: XI, 73—91; XV, 59—61; XXI, 71—74; XXVI, 160—175; XXVII, 55—59; XXIX, 25—34; LIV, 33—39; LXVI, 10; Ṭabarî (nşr. de Goeje), I, 266, 267, 321, 325—343, 341; İbn al-Aṯîr, *Tārîḫ al-Kāmil*, I, 46—48; Saʿlabî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyāʾ* (Kahire, 1325), s. 65—67; al-Kisāʾî, *Ḳiṣaṣ al-anbiyāʾ* (nşr. Eisenberg), I, 145—149; Geiger, *Was hat Muhammed...* (1902²), s. 109, 124, 129—131; M. Grünbaum, *Neue Beiträge*, s. 132—141; Horovitz, *Hebrew Union College Annual* (1925 tab.), II, 152, 187; ayn. mll., *Koranische Untersuchungen* (1926 tab.), s. 21, 26, 45, 49, 50 v.d., 54, 136.

(BERNHARD HELLER.)

LUT GÖLÜ (BAḤR LŪṬ, Ölü-deniz), Filistin'in şarkında, Şarīʿa nehrinin döküldüğü g ö l. *Tevrat*'ta geçen „Tuz denizi" ismi zamanımızda İsrâil neşriyâtında yeniden kullanılmağa başlamıştır (Yam Amelah, Σιρβωνὶς λίμνη, Strabo, XVI, 763); gölün suyunda münhal tuzların fazlalığı ile alâkalı olan bu isme karşılık, Yunan ve Roma kaynaklarında, gölün sathında toplanan zift dolayısı ile, „Asfalt gölü" ('Ασφαλτῖτις λίμνη: Strabo, *göst. yer.*; Batlamyus, V, 15, 3; *Lacus asphaltites*: Plinius, II, 226; kezâ θάλασσα ἡ Νεκρά: Pausanias, V, 7, 4) denilirdi. Garp kaynaklarında bugün umûmiyetle kullanılan „Ölü deniz" (Mer Morte, Mare Morto, Dead Sea, Totes Meer) adı eski orta çağda da kullanılmış (Justin., XXXVI, 13: mare mortum) olup, bu ad muâsır arap coğrafyacılarına da al-Buḥayra al-mayyita şeklinde geçmiştir. Ölü deniz ismi, *Tevrat*'ın ilk kitabında (*Takvîn*, XIX) tasvir edilen âfet, âsî kavimlerin yaşadığı memleketin yere batıp, bunlara âit şehirlerin (Sodum ve Ġumura ile berâber) göl altında kaybolması menkıbesi ile alâkalı görünür ve bu isim, göl çevresinin çorak manzarası, göl sularının hayattan mahrum bulunması gibi hâdiseler ile de desteklenir. Şark kaynaklarında, göl daha ziyâde yukarıda sözü geçen kavimlere gönderilen peygamber Lūṭ'un adı ile zikredilmektedir: Baḥr (veya Buḥayra) Lūṭ. *Tevrat*'ın naklettiği menkıbeye *Kur'an*'da da sık-sık işâret edilmekle berâber, burada gölün adına tesâdüf edilmez. Görünüşe bakılırsa, göle Lūṭ peygamberin ismi verildiğini ilk defa kaydeden islâm coğrafyacısı iranlı Nāṣir Ḫusrav (V.=XI. asır)'dir. İslâm coğrafyacılarına göre ayrıca al-Buḥayra al-maḳlūba („alt-üst olmuş göl"; Arż al-maḳlūba denilen Arż Ḳavm Lūṭ'ta bulunduğu için) al-Buḥayra al-muntina („fenâ kokan göl") dedikleri gibi, Buḥayrat Şuġar (mevkî ismi: Zuġar), Sodum ve Ġumura gölü isimlerini de verirlerdi. Muntina ve Zuġar isimleri daha yakın bir devirde Kâtib Çelebî (*Cihannümâ*) tarafından zikredildiği gibi, Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, IX, 516), ibhamlı bir ifâde ile bahsettiği Lūṭ gölüne Sidrem (Siddin = Sodum'dan tahrif edilmiş olacak) ismi verildiğini söylemekte ve Zuġar gölünü de ayrı gibi göstermektedir (*ayn. esr.*, IX, 519).

Lut gölü, şarkta Moab (al-Karak) yaylasının alacalı kum taşlarından meydana gelen dik yamacı ve garpta, Filistin'deki Yehûdiye yaylasının açık renkli kireç taşından müteşekkil cidarları arasında, şimâlden cenûba doğru uzanan derin bir çukuru işgâl eder. Gölün şimâl-cenûp istikametindeki uzunluğu 80 km., âzâmî genişliği ise, takrîben orta kısmında, 16,2 km.'dir. Cenûba doğru, gölün şark kenarına bitişen bir yarım-ada (al-Lisān „dil") bu genişliği 4 km.'ye kadar düşürür ve daha cenupta, gölün esâs kütlesinden ayrılan bir koy, yeniden 15 km. kadar bir genişlik kazanır. Lut gölü yer-yüzünde sathı, deniz seviyesine nazaran, en çukurda kalmış, hâric cereyandan mahrum bir göldür; gölün sathı, deniz seviyesine göre, vasatî olarak, 392 (bâzı haritalarda 394 veya 393) m. alçaktadır ve bu seviye, mevsimden-mevsime, bâzan 3—4 m.'yi

bulan oynamalar kaydeder. Ayrıca daha büyük zaman devirlerine uyan yükselme ve alçalmalar müşâhede edilir; nasıl ki, XIX. asrın ikinci yarısında, göl seviyesinde daha evvelki devreye nisbetle hissedilir bir yükselme görülmüş idi. Gölün derinliğine gelince, cenuptaki koyda bu derinlik umûmiyetle 5—6 m.'yi geçmediği hâlde, geri kalan kısmında birdenbire artar (vasatî derinlik 146 m.) ve şimâlde, Zarḳā vâdisi munsabı hizâlarında, hemen 400 m.'ye kadar iner (399) ki, buna göre, gölün en çukur yeri deniz seviyesinden 790 m.'den fazla bir derinliktedir. Gerçekte Lût gölü, Filistin'in şarkında uzanan ve al-Ġavr (Ghor) ismi verilen, oluk şekilli, şimâl—cenûp istikametli geniş çukurun en derin yerini kaplamaktadır. Bu çukur oluğun mihverini Şarī'a nehri tâkip eder ve şimâlde Ṭabarīya gölü (su seviyesi — 212 m.) de buna açılır. al-Ġavr çukuru, Lût gölünün cenûbunda da, aynı istikameti tâkip eden ve Vādi 'l-'Araba ismi verilen tabi'î oluk ile temâdî eder ki, bunun zemini cenûba doğru yavaş-yavaş yükselerek, deniz seviyesi üzerinde, 240 m. irtifaa vardıktan sonra, tekrar alçalıp, 'Aḳaba körfezinde nihâyete erer.

Lut gölü çukuru, al-Ġavr ve Vādi 'l-'Araba ile, arâzi şekli bakımından olduğu kadar, menşe' birliği bakımından da, bir bütün meydana getirmektedir. Bu devamlı çukurlar dizisi, üçüncü zamanın ikinci yarısında vukûa gelmiş büyük ölçülü zemin hareketleri neticesinde teşekkül etmiş, şimâl—cenûp istikametli ve birbirine muvâzî yer kırıkları boyunca, şarkta ve garptaki arâzi yükselirken, ortâda kalan sâha derin bir şekilde çökmüştür. Gölün bugünkü seviyesi, bulunduğu sâhada, şimâlden cenûba doğru gittikçe kuraklaşan bir iklim altında (yıllık yağış yekûnu, göl üzerinde umûmiyetle 100 mm.'den az, kenar dağlarda ve şimâle doğru 200 mm.'den fazla), 13 mm.'yi geçen çok şiddetli bir günlük tebahhur emsâli ile, Şarī'a nehrinin vasatî olarak günde 6 milyon m^3 hacminde getirdiği tahmin olunan su kütlesi arasındaki muvâzene neticesinde, az-çok sâbit kalmaktadır. Her ne kadar göle garptan ve bilhassa şarktan oldukça uzun bir takım vâdiler de açılmakta ise de, bu vâdilerin zemininde ancak nâdir olarak, yağmur sağnaklarından sonra, bir az su bulunabilmektedir. Lut gölü çukurunun teşekkülünden sonra, göl sâhasının iklim devrelerinde vukûa gelmiş değişikliklere göre, şimdikine nazaran daha darlaşmış ve daha genişlemiş olduğuna hukmediliyor. Mâmafih yakın dördüncü zamanın nemli-serin iklim devresinde, daha bol su ile beslenen ve daha az tebahhura mârûz kalan gölün yükselerek, bir aralık Ṭabarīya gölü ile birleşmiş olması muhtemel ise de, gerek cenupta Vādi 'l-'Araba vâsıtası ile 'Aḳaba körfezine, gerek şimâlde Marc İbn 'Āmir (Esdrelon ovası, Hayfa) üzerinden Akdeniz'e kavuşmuş olması pek mümkün sayılmıyor. Göl suyunun fazla tuzluluğu ve terkibinin açık denizlerdekinden farklı oluşu, kısmen böyle bir durum ile, kısmen de akar-suların, sellerin, bugünkü su seviyesi altında göle karışan ve bâzıları sıcak olan menbâların civardaki arâzi içinden eritip getirdiği münhal maddelerin tabiatı ile izah edilmektedir. Filhakika Lut gölünün suyunda, işbâ derecesine yakın denilecek kadar fazla münhal madde bulunmakta olup, tuzluluk nisbeti binde 240'ı aşmakta (açık denizlerde binde 35—37) ve suyun izâfî kesâfeti de 1,119'u bulmaktadır (açık denizlerde vasatî 1.025). Tuzluluğun bu yüksek nisbeti, balık nev'inden canlılara Şarī'a nehri munsabı gibi, tatlı suyun bol geldiği sâhalar hâricinde, hemen-hemen rastlanmayışını ve gölün içine dalma güçlüğünü izah eder ise de, suyun rüzgâr ile kolay-kolay dalgalanmayacak kadar ağır oluşu iddiası mübâlegalı görünmektedir. Gölde münhal tuzların terkibi de açık denizlerdekinden pek farklı olup, en fazla bulunan tuz, göl suyuna fenâ bir tat ve yağlımsı bir hâl veren magnesium klorürü (binde 102) olup, bunu sodium klorürü (79), kalsium (37) ve potasium (15) klorürleri ile sodium bromürü (5) tâkip etmektedir. Evvvelce gölün suyuna bir takım şifâ'î hassalar atfedilirdi. Gölün dibinden vakit-vakit çıkarak, sathında biriken, sonra rüzgârın sevki ile kenarlarda toplanan zift (asfalt; ḳafr al-yahūd) de çok aranırdı. İlk çağdan beri istihsâline ehemmiyet verilen bu madde, haşerâttan korumak üzere, asma çubuklarına sürülür, ayrıca tabâbette de kullanılırdı. Kâtib Çelebî, bâzı seneler gölün dibinden çıkan bu maddenin (*ḥamīr*) bala benzediğini ve asma çubuğuna sürüldüğünü söyler (*Cihannümâ*, s. 555). Evvelce göl üzerinde oldukça fa'âl bir şeklilde nakliyat yapılır, Zuġar vâhasının (gölün cenup kıyısına yakın, şimdiki Ġavr al-Ṣāfiya civarında) mahsûlleri gemiler ile taşınırdı. Haçlılar zamanında da karşıdan-karşıya asker ve yük naklediliyordu. Fakat bunu tâkip eden asırlarda, göl ve civarı iktisâdî ehemmiyetini tamâmiyle kaybetti. Bununla berâber, göl kenarında sulanabilen sâhalarda toprağın verimi çok yüksek olup, sulama işlerinin genişletilmesi ile, Lut gölü çevresinin mâmûr bir hâle gelebileceği anlaşılmaktadır. Akdeniz ile Lut gölü arasındaki seviye farkından kudret istihsâli husûsunda faydalanmağı hedef tutan tasavvur henüz tatbik edilememiş ise de, gölden brom ile potasium klorürü istihsâli için, 1930'dan itibâren, sınâî teşebbüslere geçilmiştir. Lut gölünde ilmî mâhiyette ilk araştırma, XIX. asrın ortalarına doğru, W. F. Lynch'in idâresi altındaki sefer hey'eti tarafından yapılmış, bunu fransız ve ingiliz ilim adamlarının yaptıkları araştırmalar tâkip etmiştir.

XVI. asrın başlarından itibâren, 400 seneyi geçen bir devre zarfında, Osmanlı imparatorluğu hudutları içinde yer alan Lut gölü, XX. asır başında, şarktan Suriye vilâyeti (Kerek sancağı) ve garptan da Kudüs müstakil mutasarrıflığı ile çevrilmiş bulunuyordu. 1918 senesi son baharından itibâren, çevresi ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl edilen göl, bilâhare Mâverâ-i Şerî'a (Ürdün) ve Filistin topraklarını birbirinden ayırdı. Filistin'in taksimini (1948) tâkip eden şimdiki durumda ise, gölün şark sâhilleri, eskisi gibi, Ürdün devletine âit kalmakta, garp sâhillerine gelince, Şarî'a nehri munsabından Engedi ('Ayn Cadi) vâhası yakınlarına kadar, bu devlet tarafından işgâl edilmiş bulunmakta, buadan itibâren cenûba doğru İsrâil devleti hudutları dâhilinde yer almaktadır.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie d. klass. Altertumswiss.*, IV, 1276; C. Ritter, *Erdkunde von Asien*, s. 557 v.d., 750 v.d.; M. Meusburger, *Das Totes Meer* (Programme, Brixen, 1907—1909, bütün eski vesikalar); başlıca arap kaynakları için bk. *B G A*, I, 64; II, 123 v.d.; III, 178, 184 v.d.; V, 118; VI, 79; VII, 329, VIII, 73 v.d.; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (nşr. Barbier de Meynard), I, 96; al-İdrīsī, *Z D P V*, VIII, 3*; Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 516; II, 934; Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 108; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 108; İbn Bayṭār (trc. Sontheimer), Stuttgart, 1842, II, 309 v.d.; Nāṣir-i Ḫusrav (nşr. Schefer), s. 17—18; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (islâmî kaynaklar bir araya toplanmıştır), s. 64—67, 286—292; yeni ilmî araştırmalar için bk. W. F. Lynch, *Expedition to the Dead Sea* (1848); *Voyage d'exploration à la Mer Morte par M. le Duc de Luynes* (Paris, 1876, 3. cild: L. Lortet, *Géologie*); M. Blanckenhorn, *Enstehung und Geschichte des Toten Meeres* (*Z D P V*, Leipzig, 1896); ayn. müll., *Naturwissench. Studien am Toten Meer und im Jordantal* (Berlin, 1912); L. Gautier, *Autour de la Mer Morte* (Genève, 1901); G. Hill, *The Dead Sea* (*Quarterly Statem. of the Palestine Explor. Fund*, London, 1900, 1906, 1910); F.-M. Abel, *Une croisière autour de la Mer Morte* (Paris, 1911); Hermann Schrötter, *Das Totes Meer* (Wien-Leipzig, 1924); R. P. Barnabé-Meistermann, *Guide de Terre Sainte*² (Paris, 1923).

(BESİM DARKOT.)

LŪṬ B. YAḤYĀ. [Bk. ABŪ MIḪNAF.]

LUṬF 'ALĪ. [Bk. LUTF-ALĪ.]

LUTF-ALÎ BEY. LUṬF-'ALĪ BEY „ĀZAR" B. AKA HAN BEGDİLİ ŞĀMLU İṢFAHĀNĪ (1722—1781), daha çok aşağıda bahsedilecek olan şâirlere dâir tezkiresi ile şöhret bulan İran şâirlerinden biridir. Önceleri Vālih mahlasını kullandığı hâlde, sonradan Nakhat ve daha sonra bundan da vazgeçerek, Āzar mahlasını almıştır (Aġa Buzurg al-Ṭahrānī, *al-Ẕarī'a ilā taṣānīf al-Şī'a*, Tahran, 1332 h. ş., IX/1, 3). 20 rebiülâhır 1134 (7 şubat 1722)'te İsfahan'da doğdu. Aslen Oğuz türkmen boylarından Begdili aşîretine mensuptur. Kendisi, *Āteş-kada* adlı tezkiresinde gerek âilesi, gerek mensup olduğu türk oymağı hakkında kısmen Raşīd al-Dīn'in *Cāmi' al-tavārīḫ* (krş. nşr. Beresin, s. 6—7 ve Faruk Sümer, *Bozoklu Oğuz boylarına dâir*, *D T C D*, XI, 78 v.d.)'inde, kısmen de İskender Munşī'nin *Tārīḫ-i 'ālam-ārāy-i 'Abbāsī* adlı eserinden faydalanarak, oldukça geniş mâlûmat vermektedir (bk. II. Micmara, s. 370 v.d.). Müellif, önce mensup olduğu oymağa Begdili adının ne için verildiğini şu suretle anlatır: Oğuz Han'ın altı oğlundan üçüncüsü olan İldeñiz Han'ın dört oğlundan üçüncüsünün adı Begdili Han idi (krş. Raşīd al-Dīn, *göst. yer.*). Begdili Han'ın vücûda getirdiği oymağa Begdili adı verildi. Bu oymak, ya Gazneli Mahmud devrinde (387—421 = 997—1030) veya Cengiz hâdisesi üzerine, diğer türk kabîleleri ile birlikte, İran'a göç ettiler. Begdili oymağına mensup kabîlenin bir kolu İran'da kaldı; diğeri ise, Luṭf 'Alī Bey'in cedlerinin idâresinde, Suriye'ye gidip yerleşti ve kendilerine Begdili-i Şamlu adı verildi (*Āteş-kada*, *göst. yer.*). Sonraları Timur, Şam ve havâlisini işgâl edince, dil ve kavimdaşlıklarını (*iliyyet*) nazar-ı itibâra alarak, onları tekrar Türkistan'a yerleştirmek niyeti ile, İran'a götürdü. Fakat Timur, Erdebil'de Safevî tarîkatinin ileri gelenlerinden, Şeyh 'Alī Siyāh-Pūş'u ziyâret edince (krş. W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cunayd*, nşr. TTK, IV. seri, nr. 5, s. 8 v.d.), Şeyh, Timur'dan berâberinde getirdiği bu kabîleyi serbest bırakması için, şefâatte bulundu. Timur, Şeyh 'Alī Siyāh-Pūş'un bu arzusunu yerine getirdi. Bunun üzerine bu kabîle halkı da, bir teşekkür borcu olarak, bu tarihten itibâren, Safevî tarîkatine ve siyâsî bir teşekkül hâline gelince de, Safevî devletine 250 yıl kadar hizmette bulundu (*Āteş-kada*, *göst. yer.*). Müellifin verdiği bu

mâlûmat, Timur'un Suriye'den ve Anadolu'dan götürdüğü ve sayıları on binleri aşan esirlerin ne maksat ile toplatıldığını izah bakımından da mühimdir. Filhakika başka kaynaklarda bu işin ne maksat ile yapıldığı açıklanmamaktadır (krş. W. Hinz, *ayn. esr.*, s. 9). Yine bu arada, yaşadığı devirde muhtelif devlet hizmetlerinde bulunan diğer akrabâlarından da, bir kaç satır ile, bahsetmektedir. Bunlardan Muhammed-Kuli Han adındaki dayısı Şâh Sulṭân Ḥusayn-i Ṣafavî'nin vezîr-i âzâmı (krş. Storey, I/II, 869) idi ve Şâh Sulṭân Ḥusayn ile birlikte efganlılardan Aşraf tarafından öldürüldü (*Āteş-kada*, s. 372). Rizâ Kuli Han adındaki diğer dayısı ise, Şah Ṭahmāsp II. (1135—1144) tarafından, elçilik ile, İstanbul'a gönderildi (*ayn. esr.*, s. 373) ve daha önce aynı vazîfe ile gönderilen Luṭf ʿAlî Beg'in amcası Valî Muḥammed Han ile birlikte İran'a döndü (*göst. yer.*). Valî Muḥammed Han, bu elçiliği dışında, Kirman ve Azerbaycan vâliliklerinde bulundu ve Nâdir Şâh'ın Ṭahmāsp II.'ı saltanattan uzaklaştırdığı tarihte (1148 = 1736) katledildi. Kendisi aynı zamanda şâir idi. Şiirlerinde Manşûr mahlasını kullanıyordu (*Āteş-kada*, s. 425). Nâdir Şâh zamanında (1148—1160) da amcasının oğlu Muṣṭafâ Han, aynı vazîfe ile, İstanbul'a gönderildi (*ayn. esr.*, s. 382, s. 376'da amcası olarak tesbit edilmiştir).

Luṭf ʿAlî Bey, soyu-sopu hakkında yukarıdaki mâlûmatı verdikten sonra, kendi tercüme-i hâlini anlatır: Doğduğu yılda (1722) efganlılardan Kandehar vâlisi bulunan Mîr Vays'in oğlu Maḥmûd Han'ın İsfahan'ı işgâli üzerine, babası âile efrâdı ile birlikte, Kum şehrine hicret etti. Luṭf ʿAlî Han, 14 yaşına kadar, burada kaldı. Onun bu müddet içerisinde nasıl bir hayat geçirdiği ve nasıl bir tahsil gördüğü bilinmiyor. Nâdir Şâh saltanata geçince (1148 = 1736), Luṭf ʿAlî Bey'in babası Aka Han'ı Lâr ve Fârs sâhilleri vâliliğine (*ḥâkim*) tâyin etti. Luṭf ʿAlî Bey, babası ile birlikte bu vilâyetlerin merkezi ittihaz edilen Şîraz'a geldi (*Āteş-kada*, s. 446). Babası 2 yıl sonra Bandar ʿAbbâs'ta öldü. Amcası Hacı Muḥammed Bey ile hacca gitti. Hacdan dönüşünde, Meşhed'e uğrayıp, bir yıl kadar burada kaldı. Nâdir Şâh Hindistan ve Türkistan seferinden dönünce onunla birlikte (şevvâl 1153 = kânun I. 1740) Lakziye dağlık bölgesi (Cibâl-i Lâzkîya) seferine iştirâk etti. Mâzenderan üzerinden Azerbaycan'a kadar geldi. Dönüşte tekrar ana vatanı olan İsfahan'da yerleşti. Nâdir Şâh'ın katlinden (1160 = 1747) sonra, sıra ile, onun halefleri olan ʿAlî Şâh (1160—1161 = 1747—1748), İbrâhîm Şâh (1161—1163 = 1748—1750), Şâh İsmâʿîl III. Ṣafavî (1163 = 1749/1750), Şâh Sulayman II. Ṣafavî (aynı yıl) hizmetinde bulundu (*Āteş-kada*, s. 447). Müellifin bu hükümdarların hizmetindeki vazifeleri hakkında pek az şey bilinmektedir. Tezkiresinde sâdece bir yerde (s. 378) „İbrâhîm Mîrzâ Irak'a gelişinde, fakir, darugagî-i [b. bk.] defter-i dîvan-ı âlâya me'mûr idi" kaydı bulunmaktadır. Bu vazifede bulunduğu sırada, Kum'da ʿAlî Şâh'ın askerlerinden bir gurubun eline esir düştü; fakat İbrâhîm Mîrzâ tarafından kurtarıldı (*Āteş-kada*, s. 378).

İran'ın en karışık devirlerinde yetişen ve ihtimal bu arada türlü fâcialara şâhit olan Luṭf ʿAlî Bey, selâmeti ileri gelen âlimlerin, ârîflerin sohbetine devamda ve tasavvufa intisap etmekte buldu (*Āteş-kada*, s. 447). Fakat müellifin ifâde ettiği gibi, bu karışıklıklar yüzünden, uzun yıllar değil şiir yazmak, okumağa bile imkân bulamadı. Herkes kendi derdine düşmüş idi (*ayn. esr.*, s. 367). Devlet hizmetini bırakıp, ilim ve san'at hayatına hangi tarihte başladığı kesin olarak tâyin edilemiyor; çünkü müellif tarafından verilen bu tarih, maalesef *Āteş-kada*'nın matbû ve görebildiğimiz yazma nüshalarında (krş. Üniversite kütüp., nr. FY. 499, 188ª; nr. FY. 612, var. 639, 231ª, Bombay, 1299, s. 447) kaydedilmeden geçilmiştir. Fakat hizmet ettiği hükümdarlardan sonuncusunun saltanat süresine bakarak, 1163 (1750)'ten sonra, devlet hizmetinden ayrıldığı söylenebilir. Kendi ifâdesine göre, yaradılıştan şiir söylemeğe karşı bir istidâdı olmasına rağmen, şiir tekniğini bilmiyordu. Bunu, son zamanlarda „liyâkatsizlerin elinde gevşek bir hâle gelen eski şiiri yeniden canlandırmış olan" (*Āteş-kada*, s. 425) Mîr Sayyid ʿAlî Muştâḳ'tan öğrendi. Bu sıralarda ise, aş.-yk. 30 ile 40 yaşları arasında bulunuyordu. Bu arada Mîr Sayyid ʿAlî Muştâḳ'tan başka diğer bir çok çağdaş şâirlerin sohbetlerinde de bulunduğu anlaşılıyor (bk. *ayn. esr.*, s. 427, 368, 394, 395 v.d.). Luṭf ʿAlî Beg, 60 yaşını geçmiş olduğu hâlde, 1195 (1781)'te öldü (*Macmaʿ al-fuṣaḥâ'*, II, 73; krş. Storey, *ayn. esr.*, s. 870). Ölümü için kendisinin de çok takdir ettiği şâirlerden Hâtif-i İṣfahânî ve Ṣabâḥî birer tarih düşürmüşlerdir (bk. *al-Ẕarîʿa*, IX/I, 3).

Luṭf ʿAlî Beg'in belli-başlı eserleri şunlardır: 1. *Āteş-kadā*. İran'da Zand hânedanından Karîm Han devrinde (1163—1193 = 1750—1779) yazılan (bk. II. Micmara, s. 369; krş. *al-Ẕarîʿa*, I, 4) ve 845 tarihine kadar eski ve yeni İran şâirlerinin tercüme-i hâlleri ile müellifin bir kısım şiirlerini ihtivâ eden bu tezkire bilhassa yaşadığı devrin İran tarihi için çok kıymetli mâlûmâtı ihtivâ etmektedir (bk. II. Micmara). Eserde tercüme-i hâllerinden bahsedilen şâirler, şu bölümler altında, alfabe sırasına konulmuştur: 1. Micmara: eski şâirler. Bu da 1 *şuʿla*, 3 *ahgar* ve 1 *jurûğ*'a ayrılmıştır. *Şuʿla* adını verdiği bölüm, hakikatte bir vilâyete mensup olmayan türk ve türkten gayrı hükümdarlar, şehzâdeler, ve emîrlere, 3 ahgardan birincisi İran, ikincisi Turan, üçüncüsü Hindistan şâirlerine ve bir furûğ da kadın şâirlere tahsis edilmiştir. II. Micmara ise, iki *Partav*'a ayrılmıştır. 1. Partav, efgan istilâsı ile onu tâkip eden hâdiseleri muhtevî bir ön söz ile başlayıp, yine alfabe sırası ile, çağdaş şâirlerin tercüme-i hâllerini, 2. Partav ise, müellifin tercüme-i hâlini ve şiirlerinden seçmeleri ihtivâ etmektedir. Eserde bahsi geçen şâir ve ediplerin tam bir listesi için bk. Ed. Sachau-H. Ethé, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindustâni, and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library*, part I. *The Persian Manuscripts*, Oxford, 1889, s. 261 v. dd. Ayrıca bu şâir ve ediplerin isimleri, alfabe sırası ile, adı geçen kataloğun A. F. L. Beeston tarafından hazırlanan üçüncü kısımdaki (III. *Additional Persian Manuscripts*, Oxford, 1954) umûmî fihristte gösterilmiştir. Müellif eski şâirlere dâir mâlûmat verirken, daha çok Davlat-Şâh'ın *Taẕkira*'sından faydalanır (bk. msl. s. 280, 284, krş. Davlat-Şâh *Taẕkira-i şuʿarâ'*, nşr. Browne, s. 302 v. d., 202 v.d.). Ancak, bu mâlûmatı Davlat-Şâh'tan veya başka kaynaklardan alırken, hakikat ile bağdaşamıyan rivâyetler hakkındaki fikirlerini de kaydeder (bk. msl. s. 284). Bu husûsta bâzan haklı olmakla berârer, bâzan da, msl. Nâṣir-i Ḫusrav hakkında mâlûmat verirken, ona atfedilen ve fakat sahte olduğu her bakımdan meydanda olan (bk. *Dîvân-i muḳaṭṭaʿât-i Nâṣir-i Ḫusrav*, Tahran, 1304—1307, Sayyid Ḥasan Taḳî-zâda'nin önsözü) bir risâleyi de, hiç bir fikir beyân etmeden, eserine nakletmekten kendini alamaz (*Āteş-kada*, s. 202 v. d.). *Āteş-kada*'nin eski şâirlerden bahseden kısmında, en mühim taraf, daha ziyâde seçilen şiirlerde göze çarpar. Filhakika örnek olarak seçilen bu şiirler, diğer bir çok tezkirelerdekinden hem fazla, hemde farklıdır. Bununla berâber, bu parçalar, İran edipleri tarafından beğenilmemektedir (bk. Blochet, *Catalogue des manuscripts persans*, II, 325). *Āteş-kada*'nin oldukça bol yazma nüshaları vardır: bk. Storey, *ayn. esr.*, s. 871—872. Burada zikredilen nüshalar dışında, Kaçar hânedanından Fatḥ ʿAlî Bâbâ Han (1212—1250 = 1797—1834) adına istinsah edilmiş güzel bir nüshası da Üniversite kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. FY. 499; ayrıca bk. *ayn. esr.*, FY. 612, 639). Müellifi devrinde istinsah edildiği sanılan bir nüsha da Sâmarrâ'da Muḥammed al-Ṭahrânî isminde bir âlimin elinde imiş (bk. Âḡâ Buzurg al-Ṭahrânî, *al-Ẕarîʿa*, I, 4). Eser, ilk defa Kalküte'de (1249 = 1833) ve iki defa da Bombay (1277 = 1860 ve 1299 = 1882)'da basılmıştır. *El*'da Kramers tarafından yazılan LUṬF ʿALİ BEY maddesinde ve oradan naklen Storey (*ayn. esr.*, s. 872)'de eserin türkçeye tercüme edilip, h. 1259'da İstanbul'da basıldığına dâir verilen mâlûmatı ihtiyat ile karşılamak lâzımdır; çünkü bahsedilen bu tercümenin Luṭf ʿAlî Bey'in eseri yerine, Fehîm Efendi tarafından yapılıp, aynı tarihte (1259) *Safînat al-şuʿarâ'* adı ile basılan Davlat-Şâh *Taẕkira*'sinin tercümesi olması mümkündür.

2. *Yûsuf u Zulayḫâ*. Müellifin 1176 (1762/1763)'da ikmâl ettiği anlaşılan (bk. *Āteş-kada*, Üniversite kütüp., nr. FY. 499, 199ᵇ) 12.000 beyit tutan (*al-Ẕarîʿa*, *göst. yer.*) bu mesnevînin büyük bir kısmı *Āteş-kada*'nin sonuna nakledilmiştir (s. 447—469). Bunun Câmî'nin aynı adı taşıyan eserinin te'siri ile yazılmış olması çok muhtemeldir. Nitekim gerek müellifin Câmî'nin san'atına karşı gösterdiği yakınlığı ifâde eden sözleri (*Āteş-kada*, s. 449), gerek hikâyenin muhtelif bahislerine başlarken kullandığı ilk kelimenin, Câmî'ninki ile aynı oluşu (krş. Câmî, *Yûsuf u Zulayḫâ*, Üniversite kütüp., nr. FY. 187, 2ª, 10ª; *Āteş-kada*, s. 447, 448 v.b.) ve bahislerin aş.-yk. aynı sırayı tâkip etmesi gibi husûslar böyle bir te'sirin mevcûdiyetini gösterecek mâhiyettedir. Bununla berâber eser, Câmî'nin mesnevîsinin tam bir taklidi sayılmadığı gibi, san'at bakımından da büyük bir değer taşımaz. 3. *Dîvân*. 10.000 beyit olan (bk. ʿAbd al-Laṭîf al-Şûstarî, *Tuḥfat al-ʿâlam*, s. 141'den naklen, *al-Ẕarîʿa*, *göst. yer.*) *Dîvân*'ının hemen hepsi kâsîde, gazel ve terkib-i bendlerden müteşekkildir (*al-Ẕarîʿa*, IX/I, 3). Tam olarak bir nüshası Bankipur (Kalküte, III, nr. 400), diğer iki nüshası da Tahran'da Melik kütüphânesinde (bk. *ayn. esr.*, *göst. yer.*) bulunmaktadır. Ayrıca sâdece gazellerini ihtivâ eden bir nüsha Râmpûr (bk. Naẕîr Aḥmed, s. 105) ve diğer bir nüsha ise, Lahur'da (bk. *O C M*, IV, 4 ağustos 1930, s. 67). 4. *Ganjînat-al-Ḥaḳḳ*. Saʿdî'nin *Gulistân*'ı tarzında yazılmış bir eserdir (bk. *Fihrist-i Kitâbḫâna-i Maclis-i Şurây-i Millî*, Tahran, 1318/1321, h.ş., s. 139). 5. *Daftar-i nuh âsumân*. Çağdaşı bulunduğu şâirlerin tercüme-i hallerine dâir mâlûmat ile şiirlerinden seçmeleri ihtivâ eder (bk. *göst. yer.*).

Luṭf ʿAlî Bey'in Ḥusayn (veya Ḥasan) ʿAlî Bey adında bir oğlu olduğu ve Şarar mahlası

ile şiirler yazdığı *Macmaʿ al-fuṣaḥāʾ* (II, 262, krş. Rieu, *Supl.*, s. 118)'da kaydedilmektedir.

Bibliyografya: Rižā-Ḳulī Ḫān, *Macmaʿ al-fuṣaḥāʾ*, II, 73—75; Muṣḥafī (Ġulām Hamadānī), *İḳd-i Ṯurayyā* (*Taẕkira*)'dan naklen, Bankīpūr, III, 219—220; Aḥmed ʿAlī Han, *Maḫzan al-ġarāʾib*, nr. 235; *Ṣuḥuf-i İbrāhīm* (bk. W. Pertsch, *Die Handschriften Verzeichniss der Königlichen Bibliothek zuBerlin*, fihrist; *JRAS*, 1848, s. 161, 628); Aḥmed Beg Aḫtar, *Taẕkira-i Aḫtar* (Pertsch, *ayn. esr.*, s. 665, nr. 664); M. Fāżil Ḫān Rāvī, *Ancuman-i ḫāḳān* (Rieu, *Suppl.*, s. 86b); M. Ṣiddīḳ Ḥasan Ḫān, *Ṣamʿ-i ancumān* (Bhopal, 1292/1293 = 1876), s. 65; ʿAbd al-Razzāḳ Dunbulī, *Taʿrīfāt al-aḥrār* (Rieu, *Suppl.*, s. 97b, nr. 132); Browne, *Persian literature*, IV, 283 v.d. (frs. trc. Raşīd Yāsimī, *Tārīḫ-i adabiyāt-i Īrān*, Tahran, 1316 h. ş., s. 185—191); C. A. Storey, *Persian literature*, I/II, 868—873; ʿAbd al-Laṭīf al-Şūstarī, *Tuḥfat al-ʿālam* (Bombay, 1263).

(TAHSİN YAZICI.)

LUTF-ALİ HAN. LUṬF-ʿALĪ ḪĀN, İran'da Zand hânedanının son **hükümdarı**. 1769'a doğru doğdu. Karīm Ḫān Zand [b. bk.]'in torunu ve Ca'far'in oğlu idi. 1785'te idâreyi ele almış olan Ca'far, Ḳaçar Ağa Muḥammed'e karşı mücâdeleye devam etmiş, bunun tarafından Şîraz'a çekilmeğe zorlanarak, orada 23 kânun II. 1789'da, zehirlenmek suretiyle, ölmüş idi. Babasının hâkimiyetinin sonlarında, Luristan ve Kirman'ın fethine me'mûr edilmiş olan Luṭf ʿAlī Han muvaffakıyetler kazanmış ise de, Ca'far'in ölümünden sonraki ahvâl, onu, Būşī'ī'nin arap hâkimi nezdinde melce' aramak üzere, Kirman'daki ordusundan kaçmağa mecbûr etti. Būşī'ī hâkiminin yardımı ile, Luṭf ʿAlī, Sayyid Murâd adında birinin kendini hükümdar ilân ettiği pâyitahtı Şîraz'ı ele geçirmeğe muvaffak oldu. Luṭf ʿAlī, bilhassa babasının nâzırı olup, şehrin *kalāntar* [b. bk.]'i bulunan Ḥāccī İbrāhīm sâyesinde, hükümdarlığını tanıtmağa muvaffak olmuştur. Tahta çıktıktan sonra, o zamana kadar kibarlığı ve cömertliği de cesâreti derecesinde öğülmüş olan genç hükümdarın şahsiyeti değişmişe benziyordu. Zâlimâne hareketleri ve merhametsizliği Ḥāccī İbrāhīm'i Zandlerin menfaatini korumamağa ve onlara hiyânete sevketti. Luṭf ʿAlī Han, Ağa Muḥammed Han'a karşı yürüdüğü 1791 yılında, Ḥāccī İbrāhīm Şîraz'a hâkim oldu ve Luṭf ʿAlī'nin kuvvetlerini isyâna teşvik etti. Luṭf ʿAlī sâhile doğru kaçtı ve toplamağa muvaffak olduğu küçük bir kuvvet ile, boş yere Şîraz'ı istirdâda uğraştı. O zaman bir kaç yıl müddetle, çete harpleri vukû bulmuştur ki, Luṭf ʿAlī bu savaşlarda Kaçar'a karşı pek büyük bir gayret sarfetmiştir. Luṭf ʿAlī bütün cenûbî İran'ı dolaştı. Bir aralık Tabas hâkiminden yardım gördü ve hattâ Yezd'i zaptetti. 1794'te, Narmasīr bölgesi reislerinden aldığı yardım ile, Kirman'ı bile ele geçirdi. Bu esnâda Ağa Muḥammed Han, büyük bir kuvvetle, Kirman'ı muhâsaraya gelmiş idi. Dört ay sonra şehir teslim oldu; Luṭf ʿAlī Han yine, Bam'a kadar çekilmeğe muvaffak oldu ise de, orada hiyânetle, hasmına teslim edilerek, gönderildiği Tahran'da gözleri kör, vücûdu sakat edildi ve nihâyet öldürüldü. Müteâkiben Kaçar'ın Kirman [b. bk.]'a karşı korkunç intikam hareketleri vukû buldu.

İran hükümdarları arasında son kahraman sîma olan Luṭf ʿAlī Han (Browne), ihtimâl muâsırlarından çoğunun sevgisini kazanmış bulunuyordu. Ağa Muḥammed Han'ın bile onun değerini açıkça itirâf etmiş olması bunun delîlidir. Fakat tarihi yeni Kaçar hânedanı zamanında yazılmış olduğundan, Fars kaynakları onun hakkında fazla bir teveccüh gösteremezlerdi. Avrupa kaynakları hâdiseleri daha doğru bir şekilde tasvir eder. Bununla berâber Mīrzā Muḥammed ʿAlī Han gibi, daha yeni İran tarihçileri (*Davra-i muḫtaṣar-i tārīḫ-i Īrān*, Tahran, 1326, taş-basm.; bk. bir de *Neupersische Konversationsgrammatik*, Heidelberg, 1914, s. 229—256) Ḥāccī İbrāhīm'in hiyânetini belirtmekte tereddüt etmiyorlar. Mamafih az sonra Ağa Muḥammed Han'ın vezîri olan Ḥāccī İbrāhīm Sir John Malcolm karşısında hareketini haklı ve mâzûr göstermeğe çalışmıştır.

Bibliyografya: *Tārīḫ-i Zandīya* (nşr. Beer), Leiden, 1888; J. Malcolm, *The History of Persia*2 (London, 1829), II, 106 v.dd.; H. J. Brydges, *The Dynasty of the Kadjars* (London, 1833), giriş, s. CXX v.d. (metin; ʿAbd al-Razzāḳ b. Nacaf Ḳulī'nin *Maʾāṯir-i sulṭānīya* adlı tarihinin tercümesini ihtivâ eder); D. G. Browne, *A History of Persian Literature in Modern Times* (London, 1924), s. 142 v.d.

(J. H. KRAMERS.)

LUTFİ PAŞA. LUṬFĪ B. ʿABD AL-MUʾĪN ʿABD AL-ḤAYY (1488—1563), **Osmanlı sadrâzamlarındandır.** Nerede ve hangi tarihte doğduğu hakkında ne bizzat yazdığı hâl tercümesinde (Lûtfi Paşa, *Tarih*, İstanbul, 1341, s. 2. v. dd.; *Âsaf-nâme*, İstanbul, 1326), ne de diğer kaynaklarda sarih bilgi vardır. Devrine en yakın bir kaynak olan müverrih Âlî onun, selefi Ayas Paşa gibi, arnavut aslından olduğunu bildirmektedir ki, böylece Bayezid II.'in ilk devirlerinde Avlonya taraflarından devşirme suretiyle getirildiği anlaşılmakta, harem-i hasta tahsil ve terbiye gördüğü, saray hizmetlerinde bulunduğu bilinmektedir. *Tevârîh-i âl-i Osman*'ın mukaddimesinde hayatını anlatırken, çocukluğunda sarayda bulunduğuna ve bir haylı zaman tahsile çalıştığına Safevî hükümdarı Şâh İsmāʿīl'in Dulkadır beyi ʿAlāʾ al-Davla üzerine yürümesi hâdisesinden (1508) itibâren vak'aları tâkip edebilecek bir seviyede bulunduğuna ve bu sırada da, çuhadarlık gibi, en az 20 yaşında yapılabilecek bir saray me'mûriyeyiti îfâ eylediğine göre, Lutfi Paşa'nın 1488'e doğru doğmuş olması kabûl edilebilir. Yavuz Sultan Selim'in cülûsunda (1512), 50 akçe müteferrikalık ile, taşraya çıktı. Sonra sırası ile çeşnigir-başı, kapucubaşı ve mîr-alemlik vazifelerinde bulundu (*Âsaf-nâme*, s. 7). Lûtfi Paşa'nın bu hizmetleri hangi tarihlerde yaptığı bilinmiyor ise de, Çaldıran seferi esnâsında (1514) sol kol ulûfeciler ağası çavuş-başı olarak zikredilen Lutfi Bey (krş. Feridun, *Münşaât*; Haydar Çelebî, *Rûz-nâme*, 1274, s. 396 v.d.) olmasına, kendisinin bunlardan hiç bahsetmemesi sebebi ile, pek ihtimâl verilmez. Bundan iki sene sonra (rebiülevvel 922 = nisan 1516) çakırcı-başı, şâhinci-başı, kapucu-başı gibi kapu halkı arasında tebeddüller yapılırken, Eğriboz sancağına 200.000 akçe ile gönderilen Lutfi Ağa (Feridun, *Münşaât*, s. 475)'nın da, bizim Lûtfi Paşa olması, aynı sebepten dolayı, pek mümkün görünmemektedir. Tezkireci Sehî'nin Lûtfi Paşa'ya Yavuz Sultan Selim'in terbiyesi ile yetiştirilmiş bir şahıs olarak tanınması ve onun nezdinde „çok itibârda" olduğunu bildirmesi (Sehî, *Tezkire*, s. 25), Seyyid Murâdî'nin Nova (Castelnuovo) *Fetih-nâmesi*'nde, bir münâsebetle, ondan „yâdigâr-ı Sultan Selim" olarak bahsetmesi (Üniversite kütüp., *Feth-i kale-i Nova*, TY. 2475, var. 68; Mukaddes Mayda, tez, 1947/1948, 68b), Yavuz Sultan Selim devrinde Lutfi Paşa'nın türlü hizmetler ile pâdişahın hemen muhitinde bulunduğuna bir delîl sayılabilir. Zâten tarihinin mukaddimesindeki kayıtlardan Lûtfi Paşa'nın dâimâ pâdişahın yanında bulunduğu anlaşılıyor. Haydar Çelebî *Rûz-nâme*'sinde geçen Lûtfi ismindeki şahısların Lutfi Paşa zannedilmesi (Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, II, 537), *Sicill-i osmânî* müellifinin de Lutfi Paşa'yı iki defa Şam beyler-beyiliğinde göstermesi, bu devirde, bu nâmda mevcut ümerâdan iki zât bulunduğunun farkına varılmamış olmasından ileri gelse gerektir. *Sicill-i osmânî*'ye kaynak olduğu anlaşılan Ferdî'nin tarihi (Ayasofya kütüp., nr. 3317) dikkatle incelendiği zaman, Şam beylerbeyisi olan Lutfi Paşa'nın sadrâzam Lutfi Paşa'dan ayrı bir şahsiyet olduğu açıkça görülmektedir. Bu hususta tetkikat yapan Tschudi (*Der Asafnâme des Lutfi Pascha*, Türkische Bibliothek, Berlin, 1910, XII), Köprülü-zâde Fuad Bey (*TM*, I) ve Babinger (*Die Geschichtsschreiber der Osmanen*)'in de bunun farkına varamayışlarının, Âlî, Celâl-zâde ve Peçevî'nin bu meselede sarih mâlûmat vermemelerinden, Ferdî tarihine de ihtimâl sâdece, Hammer vâsıtası ile vâkıf olmalarından ileri geldiğine hukmolunabilir. Diğer taraftan İbrahim Paşa (Pargalı)'nın sadâreti devrinde tanzim edilen ve Osmanlı imparatorluğunun eyâlet ve livâlarının kimlerin uhdesinde bulunduğunu gösteren defterler bu hususdaki tereddütleri katî olarak izâleye yarayacak mâhiyettedir. Bunlara göre, o 1524 sıralarında, emîr-i alem pâyesi ile, Aydın livâsına 503.000 akçeli bir dirlikle mutasarrıf bulunuyor, aynı zamanda, diğer mîr-i mirân Lûtfi Bey ise, 10 yük akçe ile Şam'da vazife görüyordu. Bundan anlaşılıyor ki, Lutfi Paşa her hâlde Kanûnî Sultan Süleyman'ın cülûsunda, kendisinin zikrettiği, Kastamonu sancak beyliği ile livâya çıkmış ve sonra da Aydın'a gelmiş idi. Onun daha Rodos muhâsarası sırasında (1522) Aydın sancak beyi olduğunu, zaptından sonra, diğer bâzı sancak beyleri ile birlikte, kalenin tâmirine me'mûr edildiğini biliyoruz (Feridun, *Münşaât*, s. 539). Lûtfi Paşa, bir müddet sonra Yanya sancak beyliğinde bulundu (Topkapısarayı arşivi, D. 10057, 8303) ki, Âlî ve ondan naklen Peçevî de bu sancağa mutasarrıf olduğunu bildirmektedirler (Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüphânesi nüshası, var. 339; Peçevî, I, 21). Lûtfi Paşa'nın bu vazifede iken Viyana muhâsarasına iştirâk ile 8 safer 936 (12 teşrin I. 1529)'da, Avlonya sancak beyi Süleyman Bey ile birlikte, kaleye hücûm ettiği mâlûm olduğu gibi (Feridun *ayn. esr.*, s. 573), çeribaşı Solak Hasan'ın zeâmeti hakkında sadrâzam İbrahim Paşa'ya, kapıcı Hamza'nın gediği için, pâdişaha arîza gönderdiğini de biliyoruz (Topkapı sarayı arşivi, E. 5866, 6435). Âlî'nin işâret edip de isimlerini vermediği, kendisinin ise, hiç bahsetmediği diğer bâzı sancaklarda da bulunduktan sonra, 1533'te Karaman beyler beyiliğine tâyin edildi (Ferdî, *ayn. esr.*, Ayasofya kütüp., 3317, var. 146). O bu sıfatla Irakayn seferinde Karaman eyâleti kuvvetlerini sevk ve idâre etmiş, Tebriz civarındaki hareketlerde artçı olarak vazife görmüş idi (26 rebiülevvel 941 = 5 teşrin I. 1534; Feridun, *ayn. esr.*, I, 587). Yine bu sefer esnâsında Van gölü civarındaki harekâtta da mühim bir rol oynadığını, ezcümle Tatvan sâhillerinde Mi-

mar Sinan'a gemiler inşâ ettirerek, düşman hakkında mâlûmat topladığını biliyoruz (Sâ'î, *Tazkirat al-bunyān*, İstanbul, 1315, s. 24). Lutfi Paşa, bir müddet Anadolu beylerbeyliğinde de bulunduktan sonra, evvelâ Mustafa Paşa'nın yerine Rumeli beylerbeyliğine (1536), müteâkiben de üçüncü vezîrliğe getirildi (J. v. Hammer, trc. Atâ, V, 197). 1537'de Korfu seferi esnâsında, Barbaros Hayreddin Paşa ile birlikte ve donanma serdarı olarak, Akdeniz harekâtına me'mûr oldu. 135 kadirga ve baştarda olmak üzere, 280 gemi ile 20 mayısta İstanbul'dan hareket etti (Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār*, s. 49; Lutfi Paşa'nın 160 kadirga ile 10 mayısta İstanbul'dan hareketini bildiren Macon piskoposunun 2 temmûzda Roma'dan kardinal Bellay'a yazdığı mektup için bk. Charrière, *Négociation de la France dans le Levent*, I, 332). Donanma Avlonya önünde pâdişaha mülâkî olduktan sonra, Barbaros'un 60 kadirga ile, zahîre getirecek gemilerin selâmetini te'min için, İskenderiye tarafına gittiği sırada, Lutfi Paşa İtalya sâhillerini vurmağa gönderildi ki, bu akından o Otranto ve Castro kalelerini tahrip ederek, bir mıkdar esir ile avdet etti. Bu sırada onun elçilik ile Venedik'e gönderdiği Gelibolu tersânesi kethüdâsı Bostan Kethüdâ'nın Venedik gemileri tarafından esir edilmesi ve diğer bâzı sebepler neticesinde (tafsilât için yk. bk.) Venedik'e karşı harp açılmasına ve Korfu'nun muhâsarasına karar verilince, Lutfi Paşa 25.000 kişi ve 30 toptan mürekkep kara ordusunu adaya ihrâç etti (25 ağustos 1537). İki hafta kadar devam eden ve Ayas Paşa ile ikinci vezîr Mustafa Paşa'nın da katıldığı muhâsara, Lutfi Paşa'nın fethin yakın olduğuna dâir isrârına ve Barbaros'un da itirazına rağmen, „bir mücâhid kulumu bin böyle hisara değişmem" diyen pâdişah tarafından, 7 eylûlde kaldırıldı (Âlî, *ayn. esr.*, var. 269) ve üçüncü vezîr, donanmanın bir kısmı ile, İstanbul'a avdet etti. Döndükten sonra kısa bir müddet nekbete uğradığı ve bunun da Korfu harekâtının muvaffakiyetsizliğinden ileri geldiği hakkında bir rivâyet var ise de (J. v. Hammer, *ayn. esr.*, s. 197), Lutfi Paşa bundan sonra da vazifesini muhâfaza etmiş, ertesi sene Mustafa Paşa'nın vefâtı üzerine, ikinci vezîrliğe tâyin edilmiştir (mayıs 1538). Buğdan seferine ikinci vezîr olarak iştirâk eden (tafsilât için bk. Celâl-zâde Mustafa, *Ṭabaḳāt al-mamālik fî daracāt al-masālik*, Üniversite kütüp., nr. 5997, var. 241) Lutfi Paşa'nın en mühim hizmeti, Prut nehri üzerinde bir köprü kurdurarak, ordunun kısa zamanda buradan geçmesini mümkün kılması idi (Muḥammed b. Muḥammed, *Nuḫbat al-tavārīḫ*, s. 72; Peçevî, *ayn. esr.*, s. 259). *Tazkirat al-bunyān*'da anlatıldığına göre, o bu işte mimar Sinan'ı pâdişaha tanıtmış ve köprünün kurulmasını ona havâle ettirmiş idi (*ayn. esr.*, s. 25 v.d.). Lutfi Paşa ertesi sene, Ayas Paşa'nın vefâtında, sadrâzam olduğu vakit (temmûz 1539), ilk işi, o sırada inhilâl eden hassa mimarlığına, kabiliyetini pek takdir ettiği mimar Sinan'ı getirmek sureti ile, kadirşinaslık göstermiş oldu.

Lutfi Paşa'nın vezîr-i âzamlıktan azli tarihi olan mayıs 1541'e kadar iki seneye yakın iktidarı devrinde en mühim dâhilî icraatı olarak „ulak" âdetini kaldırması gösterilebilir. Öteden beri bu usûlün sancaklarda ve eyâletlerde fenâlıklarını gören sadrâzam, *Tevârîḫ-i âl-i Osman*'ında bu mevzuu, bir çok misâller zikrederek, uzun boylu anlatmıştır (s. 374 v.dd.). Bu hususta Yavuz Sultan Selim'den bizzat dinlediği şikâyet yollu sözleri de nakleden Lutfi Paşa, bu usûlün kaldırılmasına karar verildiği zaman, İstanbul'daki elçilerden kendi memleketlerinde „ulak zulmü" olup-olmadığının sorulduğunu ve onlardan menfî cevap alındığını ilâve etmekte, sonradan Rüstem Paşa zamanında ulak hukmüne avdetin, bu zulüm yoluna tekrar dönenleri nasıl felâketlere uğrattığını, iddiasını te'yit makamında ve halefinin 1553'teki azlini telmihen, bildirmektedir (tafsilât için bk. *ayn. esr.*; Köprülü-zâde, *ayn. esr.*, s. 135 v.d.).

Lutfi Paşa'nın sadâreti zamanında halline muvaffak olduğu en mühim hâricî meseleler, venedikliler ile sulh akdi ve Avusturya müzâkerelerini mahâret ile idâresi idi. İktidara geçtikten bir-az sonra İstanbul'a gelen Venedik elçisi Contarini, vukû bulan harplerde zaptedilmiş bâzı yerlerin iâdesini talep ettiği zaman, sadrâzam ona, müsâleha akdinin daha geniş bir salâhiyet ve me'zûniyete mâlik olmakla te'min edilebileceğini hatırlatmak maksadı ile, Venedik'e dönmesini, ancak şehzâde Bayezid ile Cihangir için son baharda (1539) yapılacak sünnet düğünlerinde hazır bulunmasını söylemiş idi. Gerçi kararlaştırılmış zamanda mûtad merâsim, fakat eskilere nazaran daha kısa bir müddet ile icrâ edilen düğünlerde Venedik'i sâdece İstanbul'daki balyos temsil etti ise de (bk. Celâl-zâde, *ayn. esr.*, var. 280; J. v. Hammer, *ayn. esr.*), ertesi sene başında (1540) yeni elçi Badoero İstanbul'a gelerek, sadrâzam ve dîvân-ı hümâyûn âzası ile üç aylık bir müzâkereden sonra, Venedik için oldukça ağır fedakârlıkları tazammun eden bir sulh akdine muvaffak oldu (mayıs 1540; tafsilât için bk. P. Daru, *Histoire de la République de Venise*, Paris, 1821, IV, 110 v.dd.; J. v. Hammer, *ayn. esr.*, V, 214 v.dd.). Lutfi Paşa, o sırada Zápolyai'ın hizmetinden ayrılarak, Ferdinand'ın temsilciliğine geçmiş olan Avusturya elçisi Laczky ile iki devlet arasındaki ihtilâflı meseleleri müzâkereye başladıktan sonra, Macaristan'da yeni bir vaziyet hâsıl olmuş, ölen Zápolyai'ın bütün memleketlerine sâhip olmak isteyen Ferdinand yeni murahhası Andronicus Tranquilus'u dîvân-ı hümâyûna göndererek, Lutfi Paşa'yı kendi dâvası lehinde kazanmağa çalışmış idi. Sadrâzam vukû bulan görüşmelerde Avrupa ahvâline vâkıf bir devlet adamı sıfatı ile, Laczky'ye sualler sormuş, Avusturya ile İran arasındaki ittifak müzâkereleri hakkında da nükteli beyânda bulunmuş ve nihâyet elçiye Osmanlı devleti hizmetine girmeği teklif etmiş idi (Laczky'nin raporlarına atfen Hammer, *ayn. esr.*, s. 221). Bu müzâkereler neticesinde Avusturya ile harp kararını alan dîvân-ı hümâyûn toplantısında, her hâlde, Lutfi Paşa'nın büyük bir rolü oldu. Diğer taraftan fransız elçisi Cesar Cantelmo'nun Bâbıâli nezdindeki teşebbüsü üzerine, Galata'daki Saint-Bénoit kilisesinin katolik âyînlerine tahsis edilmesi bu sıralara rastlamaktadır (krş. De Saint-Priest, *Mémoires sur l'Ambassade de France en Turquie*, Paris, 1877, s. 183). Avusturya ile harp kararının icrâsına geçildiği ve Budin seferine çıkılacağı esnâda Lutfi Paşa birden-bire azledildi. Buna sebep, zevcesi olan pâdişahın hemşîresi ve Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan ile aralarında geçen sert bir münâkaşadır. Öteden beri zevcesi ile geçimsizliğini nakleden Âlî, bir kadına tatbik ettirdiği gayr-i insânî cezânın, Şah Sultan tarafından tenkit edilmesi ve paşanın da bu tenkide tahammülsüzlük göstermesi üzerine, bu hâdisenin pâdişaha aksettirilmesi ile kendisinin azil, Şah Sultan ile nikâhının feshedildiğini bildirir (*ayn. esr.*, var. 339 v. dd.). Lutfi Paşa ise, *Âsaf-nâme*'de bu azli kendi arzusu ile tekaüt şeklinde göstermektedir (s. 9). Onun, dürüst ve iyi niyetli bir devlet adamı sıfatı ile, icraâtında bâzı menfâatlere darbe vurması ve böylece sarayda aleyhinde bir cephe teşekkül etmesinin de bu azilde dahli bulunmuş olacağı kabûl edilebilir. Filhakika vezîr olduğu zaman, devlet işlerini pek fenâ bulduğunu söyleyen Lutfi Paşa idârî ve mâlî bir takım islâhata girişmiş ve bu suretle, zâhirî ihtişâmına rağmen, bozulmağa başlayan imparatorluğun geniş kadroları ve yüksek kademeleri arasından irtikâp ve irtişâyı kaldırmağa teşebbüs ettiği için, bâzı aleyhdarlar kazanmış idi. Şubat 1541'de İstanbul'da iskele emîni Süleyman'a gönderttiği bir hükmü-

de, levend tâifesinin aldıkları Venedik esirlerinin satılması ve itk-nâmeler ile serbest bırakılanları hakkında iskelelerde sûistimâllere sebebiyet verildiği yolunda Venedik balyosunun vâkî şikâyetini haklı bulduğunu ve bu gibi hâllerin önlenmesi için, cezrî tedbir alınmasını emretmesi, Lutfi Paşa'nın bu vâdide ne kadar titiz davrandığına bir misâl teşkil etmektedir (şevvâl 947 tarihli bir huküm için bk. Bibliothèque Nationale, *Manuscrits Turcs*, nr. 41, var 131/133). Kezâ müsâdere yolu ile yetimlerin hakkına tecâvüz edilmesini aslâ câiz görmediği için, sadâreti zamanında beytülmâle gelen paranın yedi sene emânet suretiyle durmasını ve ancak veresesi çıkmadığı hâlde hazîneye alınması usûlünü koydurmuş idi (*Âsaf-nâme*, s. 12). Diğer taraftan bahriye işlerine çok ehemmiyet vermiş, denizcilik mevzuunda ayrı teşkilât yapmış ve bu hususta masraflar için ayrı bir emânet te'sis etmiş idi (*ayn. esr.*, s. 21). Bu meselelerde daha Yavuz Sultan Selim zamanında bâzı tasavvurlara vâkıf olan Lutfi Paşa, kendi iktidarı devrinde, Osmanlı devletinin, yükselmek için denizlerde hâkimiyet te'min etmesinin lüzûmunu anlamış ve bu vâdide gayret sarfetmiştir. Onun vezîrliği zamanında Korfu seferine serdar nasbedilmesinde bu işlerdeki vukuf ve tecrübesinin bir te'siri olsa gerektir.

Lutfi Paşa geçirdiği uzun idâre hayatı boyunca, devlet idâresinde bâzı tecrübeler edinmiş ve mâlûmat kazanmış, bir takım ıslâhat fikirlerine inanmış ve sadâreti devrinde de bunlara sâdık kalmağı bilmiş idi. Msl. her hangi bir me'mûrun bir tek kabahat sebebi ile azledilmeyerek, iptidâ ikaz ve ihtarda bulunulması, narh işlerine itinâ edilerek, me'mûrların nufûzlarını kötüye kullanmalarına ve ticâret yapmalarına mâni olunması, her sene tahakkuk edecek vâridâta göre, masraf ihtiyar edilmesi, yâni bir mâlî muvâzene kurulması, asker mıkdarını lüzûmundan fazla çoğaltmayarak, keyfiyet bakımından üstün askerî bir kuvvetin elde tutulması, vezîr-i âzamın her meseleyi pâdişaha açık bir şekilde anlatarak, hakikati gizlememesi gibi esaslar, onun icraâtında müdâfaa ve haleflerine tatbikını ehemmiyetle tavsiye ettiği belli-başlı fikirleri idi (krş. *ayn. esr.*).

Lutfi Paşa, sadâreti devrinde evlenerek, kısa bir müddet yaşadığı zevcesinden (Âlî, *ayn. esr.*, var. 240) tefrik ve azledilince (ayrılması meselesinde başka bir sebep için bk. Boissard'ın kaydını zikreden Tschudi, *ayn. esr.*, s. XIV) 200.000 akçe tekaüt hasları ile Dimetoka'daki çiftliğine çekildi. Kendi bildirdiği gibi derhâl olmamakla berâber, ertesi se-

ne İstanbul'a geldi ve hacc için müsâade alarak, Hicaz'a gitti (tafsilât için ve 949= 1547'da haccda bulunduğu hakkında bk. Şeyh Gülşenî menâkıbinden naklen Fuad Köprülü, *ayn. esr.*, s. 130).

Lutfi Paşa'nın haccdan döndükten sonraki hayatı artık tamâmen Dimetoka'da geçti. Âlî, onun daha bâzı arzularının yerine getirildiğini söyler ise de, bunların nelerden ibâret bulunduğunu, bir aralık yine İstanbul'da yaşayıp-yaşamadığını bilemiyoruz. Vefatı tarihini ve mahallini, yine bu müverrihe göre, tesbit ve kabûl ettiğimiz Lutfi Paşa, mütebâkî 20 senelik hayatını tamâmen te'lifâta hasretmiş görünmektedir. *Tevârîh-i âl-i Osman*'ının mukaddimesinde birer-birer saydığı (s. 3 v. dd.) ve Kâtib Çelebî'nin de bir kısmının mevcûdiyetlerine işâret ettiği bu türkçe ve arapça eser ve risâleler en ziyâde şer'î ilimlere ve bilhassa fıkıh ve kelâma âittir (bk. Tschudi, *ayn. esr.*, s. XV v. dd.; Köprülü-zâde, *ayn. esr.*, Bursalı Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, III, 132 v. dd.). Türkçe yazdığı *Tanbîh al-ʿāḳilîn va taʾkîd al-ġāfilîn* adlı eseri dört fasıldan mürekkep olup, mukaddimesinde halkın çoğunun Ümmî olmasından ve islâmı bilmemesinden dolayı, âkilleri tenbih ve gâfilleri de te'kit maksadı ile bunu yazdığını bayân etmektedir (bk. Üniversite kütüp., TY. 1930).

Lutfi Paşa, gerek saraydaki tahsil ve terbiyesi sırasında, gerek tâyin edildiği me'mûriyet mahallerinde muhitindeki âlim ve şâirler ile sıkı temas ve münâsebeti neticesinde, mümkün olduğu kadar ilim ve mârifet tahsiline çalışmış, diğer devlet adamlarına nazaran, bu sâhada muayyen bir seviyeye yükselmiş idi. Âlî ve Peçevî onun sarf ve nahiv okuduğunu, ve fıkıhtan, *Kenz*, *Kudûrî* ve *Munya al-muṣallî* gibi kitapları gördüğünü söylemekle berâber, kendi ilmî iktidarına lüzûmundan fazla kıymet ve ehemmiyet verdiğini, mağrur ve kendini beğenmiş bir adam olduğu cihetle, Ebussu'ûd ve Aşçı-zâde gibi, devrinin mârûf âlimlerini şöhretleri nisbetinde ilmî kudretleri olmamakla ithâm ettiğini bildirerek, ilmî hüviyeti hakkında bir fikir verirler (Âlî, *ayn. esr.*; Peçevî, I, 21). Ancak *Ṭabaḳāt al-mamālik* müellifinin, paşanın azl ve nekbet devrinde yazdığı eserinde, onun ilim ve iktidârı hakkında çok medihlerde bulunması (Celâl-zâde, *ayn. esr.*, var. 241), Sehî'nin sözleri ile birlikte (*Tezkire*, İstanbul, 1325, s. 25 v.d.) mütâlea edilir ise, Âlî'nin bu hususta bir az mübâlegaya kapıldığı kabûl olunabilir Köprülü-zâde, aynı makale, s. 142). Lutfi Paşa, aynı zamanda şâir idi. Fakat eserini Lutfi Paşa'nın ikbâl devrinde (945 = 1538) yazmış olan Edirneli Sehî'nin kaydettiği bir gazeli istisnâ edilir ise, diğer tezkire sâhipleri kendisinden bahis dahi etmemektedirler. *Tevârîh-i âl-i Osman*'daki manzûm kısımlarının ekserisinin de Lutfî Paşa'nın olmadığı anlaşılmaktadır.

Lutfî Paşa'yı, daha ziyâde, yazdığı *Tevârîh-i âl-i Osman* ve *Âsaf-nâme*'si ile, bir müverrih olarak, mütâlea etmek lâzımdır. Ancak Bayezid II. devrinin sonuna büyük bir kısmı, eski anonim *Tevârîh-i âl-i Osman*'ların iktibas ve istinsahından başka bir şey olmayan, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman devirleri, yâni kendi yaşadığı ve bizzat şâhit olduğu hâdiseleri de nisbeten basit ve iptidâî bir tarih felsefesine göre yazıldığı anlaşılan Lutfi Paşa tarihi, bâzı tarafgir mülâhazaları sebebi ile de, ihtiyatla kullanılması icâp eden bir kaynak mâhiyeti göstermektedir. Her meseleyi dinî zâviyeden mütâlea etmesi, bâzan isimlerini saydığı eserlerden lâyıkı ile istifâde edememiş olması, muâsırları hakkında kindarlık göstermesi, müverrih olarak, Lutfi Paşa'ya büyük bir mevkî ve ehemmiyet verdirecek mâhiyette değil ise de, kendi vezîrlik ve sadrâzamlık devirlerine dâir verdiği mâlûmat, bilhassa imparatorluğun zayıf ve bozulmağa yüz tutan taraflarını açıklayan yerleri, 961 tarihine kadarki hâdiseleri ihtivâ eden eserine, yine husûsî bir kıymet atfına sebep teşkil etmektedir. Macar tarihçilerinden Szekfü Gyula, türk müverrihleri hakkındaki mütâleaları arasında, Lutfi Paşa'yı, Kemâl-zâde ile birlikte, en büyük bir üstat olarak tavsif eder (*Török Történetirók*, Budapeşte, 1916). Bilhassa üslûbunun sâdeliği ile, en samimî düşünceleri ve idâre hayatındaki uzun tecrübelerinin neticelerini ihtivâ eden Âsaf-nâme büyük ve kıymetli bir tarihî vesîka sayılabilir. Lutfi Paşa'nın asırlarca *Âsaf-nâme* müellifi olarak tanınması da bu yüzden olsa gerektir.

Lutfi Paşa'nın 970 (1563) sıralarında Dimetoka'da öldüğünü kaydeden Âlî'ye inanmak lâzımdır; çünkü Ali Emîrî'nin, *Âsaf-nâme*'nin bâzı nüshaları üzerinde *al-madfūn bi-bilād al-Şām* ibâresinin görüldüğünü söylemesi ve bunu muhtemel gördüğünü imâ etmesi, muâsırı diğer Lutfi Paşa'nın 938'de Şam beylerbeyi iken vefat ettiğini (Ferdî, *ayn. esr.*, var. 142) bilmemesinden ileri gelmektedir. Mezarının 1878 istilâsından önceki „Lutfi Paşa Müslim" kariyesinde bulunması icâp eder. Dimetoka kazasının, teşkilâttan sonra da, Lutfi Paşa adında bir köyü var idi (krş. Bâdî Ahmed, *Riyâz-ı belde-i Edirne*, Bayezid umûmî kütüp., nr. 10393, III; *Devâyih-i mülhakât-ı Edirne*, 208). Onun İstanbul'da bir çeşme, Edirne'de de bir mescid yaptırdığını biliyoruz (*Ḥadīḳat al-cavāmiʿ*, I, 189; T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, İstanbul, 1952, s. 42). 3 Rebiülâhır 948 = 27 temmûz 1541 tarihli vakıfnâmesinde, ikamet ettiği Dimetoka'nın Müslim köyündeki mescid ve muallimhânesine 100.000 akçe ile Edirne'de 20 dükkânı vakfettiği anlaşılmaktadır. Zevcesinin bâzı vakıfları için bk. T. Gökbilgin, *ayn. esr.*, tür. yer., 1556'da hasları ve Yanya'daki köprüsü için bk. 467 ve 586 nr.'lu Tapu defteri.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

LUXOR. [Bk. AL-UḲṢUR.]

LÜBNAN. LUBNĀN, Suriye'yi şarkî Akdeniz kıyılarından ayıran dağ kütlesinin (Cabal Lubnān), bu dağ kütlesini ihtivâ eden memleketin ve bugün bu memleketi içine alan devletin (Lübnan cümhûriyeti) ismi.

Coğrafya. İbrânîce Lĕbānōn, yunanca Λίβανος, latince Libănus, muâsır garp dillerinde Liban, Lebanon, Libanon ve Libano tesmiye edilen bu dağ hakkında arap coğrafyacılarının fikri oldukça karışık, hattâ esrârlıdır. İbn Ḥurdāẕbeh, Nūḥ'un gemisinin Lübnan dağından kalkarak, Cudî dağında durduğu rivâyetini kaydettiği gibi (*Kitāb al-masālik va 'l-mamālik*, nşr. de Goeje, *B G A*, 1889, s, 76), İbn al-Faḳîh al-Hamadānî de (bk. *Kitāb al-buldān*, nşr. de Goeje, Leiden, 1885, s. 123) bu dağı al-ʿUbbād ve Abdāl [b. bk.]'ın ikametgâhı olarak tasvir eder (bk. s. 112; ayrıca bk. al-Muḳaddasî, *Aḥsan al-taḳāsîm*, Leiden, 1877, s. 189). Bütün bu coğrafyacılar, Lübnan'ı şarkta ona muvâzî ayrı bir dağ kütlesi olan Anti-Lübnan'dan ayırmazlar ve bu kütleye ayrı bir isim de vermezler. Anti-Lübnan'ın Baradā [b. bk.] vâdisi şimâlindeki kısmına *Cabal Sanîr* denilir ve daha cenuptaki dağ kütlesine ise, Ḥassān b. Ṯābit'ten itibâren, Cabal al-Ṯalc (Hermon, bugünkü Cabal al-Şayḫ) ismi verilirdi (bk. İbn Ḫurdāẕbeh, *ayn. esr.*, s. 77). Eski coğrafyacılar arasında, dağların şimâlde nereye kadar uzandığı husûsunda da ittifak olmayıp, bâzıları Cabal al-Lukkām (Amanos)'ı da buna katmışlardı (msl. bk. İṣṭaḫrî, *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik*, nşr. de Goeje, Leiden, 1870, s. 56; İbn Ḥavḳal, *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik*, Leiden, 1873, s. 108 v.d.). Abu 'l-Fidâ' da Cabal al-Ṯalc, Cabal Lubnān ve Cabal al-Lukkām hakkında aynı mâlûmata rastlanır (bk. *Taḳvîm al-buldān*, nşr. Ch. Schier, Dresden, 1846, s. 60). Suriye'yi, Akdeniz kıyılarına muvâzî olarak, Âsi nehrinin aşağı mecrâsından şimâlî Filistin'e kadar boydan-boya kesen silsileye, orta çağdan beri, halk arasında, müphem bir şekilde, sâdece Cabal denilmesi, bu karışıklığı desteklemiştir. Müslüman vekayinâmecilerinin Nuṣayrî, Mutavâlî, Durzî v.b. gibi kavimlere Ahl al-cabal, Cabalîyūn („dağlılar") demeleri bu isim ile ilgilidir. Ḳatâda'nın rivâyetinde, Kâbe'nin yapısında Lübnan taşlarının da kullanıldığı söylenmiştir (bk. İbn al-Faḳîh, s. 19). Bu an'ane, arap coğrafyacılarının Lübnan'ı, Hicaz ve Necd'i birbirinden ayıran ve Suriye ile Anadolu'dan geçip, Karadeniz'e ulaştığı farzedilen uzun dağ silsilesinin bir cüz'ü saymalarını belki izah edebilir; çünkü Medine ile ile Mekke arasında bulunan Cabal al-ʿArc'ın Şam'a kadar uzandığı ve Ḥimṣ tarafından Lübnan'a eriştiği keyfiyetinde hepsi müttefiktir (msl. bk. İbn al-Faḳîh, s. 25; İbn Ḫurdāẕbeh, s. 172). Bu coğrafyacılar, Lübnan'ın cenup hudûdu olarak, umûmiyetle Layṭānî (Leontes, şimdiki Ḳāsimîya) nehrinin aşağı mecrâsını alırlar. Âdet olduğu gibi, Lübnan bu nehir ve şimâlde Tarablus ile Ṭarṭūs arasında denize dökülen Nahr al-Kabîr (eski Eleutherus) arasında gösterilirdi (aş. bk.). Şarktaki Anti-Lübnan kütlesinin sayısı az olan nüfusu, umûmiyetle şarkî Suriye şehirlerinin te'sirinde kalmış, hâlbuki vâdileri ile Akdeniz'e doğru açılan ve yamaçları üzerinde denizin nemli havasından faydalanan Lübnan, kadîm Fenike sâhîllerindeki merkezlerin iktisâdî ve siyâsî nufûzu altında yaşamıştır. Lübnan'ın al-Muḳaddasî tarafından tasvir edilen (bk. *ayn. esr.*, s. 188) çam ormanları, XIII. asırda henüz canlılığını muhâfaza ediyordu (bk. H. Lammens, *Frère Gryphon et le Liban au XVe siècle*, *R O C*, 1899, s. 14). Burada demir mâdenlerine de rastgelinirdi ki, müellifler istihsal edilen mâdenin Mısır'a sevkedildiğini yazarlar. İpek böceği yetiştirilmesi Lübnan'da büyük bir sür'atle taammüm eylemiş olup, ipek XVII. asra kadar Lübnan'ın başlıca ticâret maddelerinden biri sayılıyordu. İpek, bilhassa, Kasravân nâhiyesinden geliyordu. Beyrut'a gelen ipekliler gibi, Sayda'ya ve buradan Fransa'ya sevkolunanlar da, bir Dürzî nâhiyesi olan Şūf'ta imâl ediliyordu (bk. Ducousso, *L' Industrie de la soie en Syrie*, s. 55—56; Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le levant au dix-septième siècle*, s. 388).

Cebel-i Lübnan, Suriye'nin garbında, şarkî Akdeniz kıyılarına muvâzî olarak, şimâl—şimâl-i şarkî, cenup—cenub-i garbî istikametinde, uzunluğu 170 km.'yi ve âzamî genişliği şimâle doğru 45 km.'yi bulan bir dağ kütlesidir. Daha ziyâde vâdiler ile yarılmış bir yayla manzarasını gösteren şimâlî Filistin (Calîla)'den, şimâle doğru, irtifâ tedrîcen artarak, Nahr al-Ḳāsimîya (= Layṭānî)'nin açtığı yarma vâdiden ötede 2.000 m.'yi bulur.

Beyrut—Şam caddesi, dağ kütlesini Lübnan geçidinde 1542 m.'de aşar ve bunu Beyrut'un şarkında yükselen Cabal Sannīn (2.600 m.) tâkip eder. Daha şimâlde dağların genişliği ile berâber, irtifaı büs-bütün artarak, 2.900 m.'ye varır ve en yüksek zirve (Ẕahr al-Ḳuzīb) 3.066 m.'yi bulur. Fakat daha şimâlde, dağ kütlesi Nahr al-Kabīr vâdisi üzerine birden-bire iner. Lübnan dağının bünyesi oldukça basittir: yapısında, esâs itibârı ile, ikinci ve üçüncü zamanın kumlu, killi ve bilhassa kireçli arâzisi hâkim olup, bütün bu arâzi, üçüncü zaman sonuna doğru, boydan-boya kırılmış, dağ kütlesini şarktan tahdit eden çukur bölge (al-Biḳāʿ) ve garpta şimdi Akdeniz'in işgâl ettiği sâha alçalırken, aradaki kütle hafifçe kubbeleşerek yükselmiştir.

Cebel garpta sâhil üzerine dik olarak iner ki, bunun denize doğru uzanan bâzı çıkıntıları ve şimdi karaya bitişmiş ada parçaları, Sûr, Beyrut ve Trablus gibi kadîm liman şehirlerine yerleşme noktası hizmetini görmüştür. Deniz ile onu yakından tâkip eden dağın yamacı arasında, pek ince bir şerit şeklinde uzanan yalı boyu, eski çağda Fenike medeniyetinin kurulma sâhası olmuştur. Cebel'in yalı boyu üzerinde uzanan ilk kısmı, gerideki yüksek dağlardan inen dar vâdiler ile yarılmış, çalılıklar ile kapalı, yazları çok sıcak ve kurak, bu sebepler ile iskâna ve geçilmeğe az elverişli olduğundan, daha ziyâde, dağın iç kısmını deniz tarafından koruyan tabiʿî bir engel rolünü oynamıştır. Bunun gerisinde uzanan daha yüksek kısma (2.000 m.'ye kadar), Vusūṭ („orta kısım") ismi verilir. Burada vâdiler daha geniş, sırtlar daha düz, iklim daha nemli, kışın yağan yağmurlar bol, yazlar mûtedil, nebâtî örtü zengindir. Bu sâha vaktiyle geniş ormanlar ile kaplı bulunuyordu. Lübnan'ın meşhur sedr (erz) ormanlarından şimdi Trablusşam'ın cenûb-i şarkîsinde, Bşarra civarında, 1925 m. irtifâda, bir nevî millî park içinde, itinâ ile muhâfaza edilmekte olan 350 kadar ağaç kalmıştır. Sedr (*Cedrus libani*) ağacı bugünkü Lübnan cümhûriyeti bayrağı üzerinde de temsil edilmektedir. Vusūṭ bölgesinde, şimdi daha ziyâde insanların yetiştirdiği ağaç, fidan ve mezrûâttan mürekkep yeşil bir örtü göze çarpar: başta dutluklar olmak üzere, zeytin, incir ve diğer çeşitli meyva ağaçları, ıhlamur ve çınarlar, arada bağlar, hubûbat ve sebze bahçeleri burada yer alır. Bu kısım, Lübnan'ın en meskûn ve mâmûr bölgesi olup, esâsen kalabalık olan yerli halka, yazın kıyı şehirlerinden, şarkî Akdeniz memleketlerinden ve daha uzak yerlerden gelen ziyâretçiler katılır. Vusūṭ bölgesinin daha gerisinde, dalgaların umûmiyetle 2.000 m.'yi aşan yüksek kısmı uzanır ki, burada Curd adı verilen sathı çıplak ve kuru, ıssız sırtlar yer alır. Bu bölgeye kışın bol olarak yağan kar, zirvelerden ancak hazîrana doğru çekilir; hattâ gölgelik yerlerde bütün sene kalır. Cebel'in yüksek kısmından, şarktaki çukura iniş birden-bire olur. al-Biḳāʿ ismi verilen bu çukur, oluk şeklinde olup, 8—14 km. genişliğinde ve 120 km. uzunluğundadır. Daha cenuptaki Ġavr çukurundan bir eşik ile ayrılan bu çukur sâhanın zemini, Baalbek yakınlarına rastlayan orta kısmında 1.100 m. yüksekliğinde olup, buradan itibâren şimâle ve cenûba doğru 1.000 m.'ye kadar alçalır ve menbâları birbirine çok yakın olan iki nehir tarafından tâkip edilir ki, bunlardan şimâldeki Nahr al-ʿĀṣī, cenuptaki de Nahr al-Layṭānī'dir.

al-Biḳāʿ'ın şarkında, Cabal-i Lübnan'a takriben muvâzî ikinci bir dağ kütlesi birden-bire yükselir. Coğrâfî eserlerde Anti-Lübnan ismi ile tanınan bu dağlar gerçekte cenupta Cabal al-Şayḫ (2 760 m.) kütlesi ile, Şam'dan Beyrut'a giden yolun 1.250 m. irtifaında, bir eşik üzerinden aştığı ve Baradā ırmağının da geçtiği alçalma sâhası şimâlinde daha başka dağ kütlelerinden meydana gelmektedir. Bu sonuncular, cenup tarafında birbirine az-çok muvâzî ve sıkışık olduğu hâlde, şimâl-i şarkîye doğru yelpâze gibi birbirinden ayrılarak, Suriye çölü dâhilinde uzanan ayrı-ayrı parçalar teşkil ederler ki, garpta al-Biḳāʿ üzerinde birden yükselen ilk mühim sıra (Cabal al-Şarḳī) üzerinde en yüksek zirve 2.659 m.'ye kadar çıkmaktadır. Anti-Lübnan'a dâhil bütün dağ kütleleri, umûmiyetle çıplak ise de, yüksekliklerî dolayısı ile, oldukça fazla yağışa mârûz bulunduğundan, suyu bol menbâları beslerler ki, Şam vâhasının gelişmesi bu sular sâyesindedir.

T a r i h. İslâmdan evvelki devre âit şiirlerde Lübnan, nâdir olarak, zikredilir. Bu arada Gassânîler sarayında bulunmuş olan al-Nābiġa al-Ẕubyānī zikredilebilir. Müslüman şâirlerden ʿAbū Dahbal al-Cumaḥī, al-Nābiġa al-Şaybānī ve ʿAbd al-Raḥmān b. Ḥassān gibilerinin Emevî saraylarını ziyâret etmelerinden sonra, bu isim daha sık geçmektedir.

636 yılında, araplar tarafından Dimeşk eyâletine bağlanan Lübnan'ın (bk. Yaʿḳūbī, *Kitāb al-buldān*, nşr. de Goeje, Leiden, 1892, s. 327), küçük millet gurupları için tabiʿî bir sığınak rolü oynadığı ve bu grupların zamanla, daha başka kaçakların katılması ile, büyüdüğü anlaşılıyor. Nitekim, arap müelliflerinin Carâcima adını verdikleri Merdâîler (Μαρδαΐται), VII. asrın ikinci yarısından itibâren, islâm âleminde zuhûr eden fırsatlardan faydalanmak maksadı ile, Amanoslardan gelerek, Lübnan'a yerleştiler. Konstantinos Porphyrogenetos (*de Thematibus*, nşr. Bonnae, 1811, III, 96, 103) ile Balāẕurī, (*Futūḥ al-buldān*, nşr. de Goeje, Leiden, 1866, s. 159 v.d.) Merdâîlerin bu havâlide bulunduklarını kaydederler. ʿAbd al-Malik, Merdâîlere karşı yaptığı seferlerde, bu gurubu himâye etmemesi içʿn, Justinianos II.'a bir çok tâvizlerde bulunmuştur. İbn al-Faḳīh (*ayn. esr.*, s. 112) gibi, al-Muḳaddasī, bize arap hâkimiyeti zamanında Lübnan hakkında mâlûmat vermektedir. Ayrıca Sufyān al-Ṣavrī tarîkatindeki Abū İsḥāḳ al-Balūṭī ile temsil ettiği guruba dâir bâzı kayıtlar görmekteyiz. XIII. asır seyyahlarından İbn Cubayr (*Riḥla*, nşr. W. Wright, s. 289) ile XIV. asır arap coğrafyacısı Abu 'l-Fidāʾ (*ayn. esr.*, s. 130)'da da, bu husûsta mâlûmat vardır (ayrıca bk. İbn Baṭṭūṭa, *Tuḥfat al-nuẓẓār*, trc. M. Şerif, İstanbul, 1335, I, 84).

Lübnan'ın asırlar boyunca muhâfaza edegelmiş bulunduğu yarı-müstakil vaziyeti buraya sığınmış ve müslümanlığın saf şekli dışında teşekkül etmiş bulunan Mutavālī, Durzī ve Nuṣayrī gibi cemaâtlerin başlı-başlarına gelişmelerine ve bâriz birer husûsiyet kazanmalarına hizmet etti. Ayrıca Malkī, Yaʿḳūbī ve Mārūnī gibi hıristiyan cemâatler de burada yer almışlardı. Mārūnîler, bilhassa Cubayl, Baṭrūn ve Kasravān'da, Malkī ve Yaʿḳūbîler ile birlikte zikrolunuyorlardı. Bu Mārūnîlerin orta çağdan beri fransızlar ile sıkı münâsebette bulunmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir (René Ristelhueber, *Traditions françaises au Liban*, Paris, 1918, s. 2).

Bir mezhep mensûbu olarak ortaya çıkan, sonraları millî bir mâhiyet alan bu cemâatlerin elde ettikleri muhtâriyetin derecesi, Suriye'de arap ve türk nufûzunun azalıp-çoğalması ile ilgilidir.

Lübnan, 759/760'ta, vergilerin ağırlığına karşı silâha sarılan yerli halkın kıyâmı ile, yeniden tarihî hâdiselere sahne olmuştur. Lübnanlılar, Trablus-Şam'da bir bizans kuvvetinin bulunmasından da istifâde ederek, Munayṭira'den kaçıp gelen dağlıların da iltihâkı ile, Biḳāʿ'ı zaptedip, Baalbek'e karşı yürümüşlerdi. Bu hâdiseleri İbn ʿAsākir (V, 341) ile Balāẕurī'nin eserlerinde (s. 162) görüyoruz. Abbâsîler, bu ülkeleri muhâfaza etmek için, büyük gayret sarfetmiş ve bunda muvaffak olmuşlardır. Aynı devirde Beyrut'ta yaşayan al-Avzaʿī, bu sırada kullanılan cebir ve şiddeti tenkit eder. Yaʿḳūbī'nin bildirdiğine göre (*ayn. esr.*, s. 327), bu karışıklıklar olurken, bir takım bedevîler cenup ve şimâlden Lübnan'a nufûz etmeğe çalışmışlardır.

Bu arap kabîlelerinden Banī Tağlib gibi, Tolun-oğulları ile Fâtımîler arasındaki fâsıladan istifâde edenler, bu asırda Lübnan'da hukûm sürmekte idiler. İsimlere bakılacak olursa, Yaʿḳūbī'nin bu arap kabîlelerine nisbetle kullandığı „bedevî muhâcereti" (s. 324) tâbirine hak vermek icâp eder. Mâmafih, Nuṣayrîlerin kendi dağlarını (Cabal al-Summāḳ) bu bedevî istilâsına kapamış olduklarına dâir kayıtlar görmekteyiz. Cenupta Layṭānī'yi aşan bedevîlerin, bu memlekette „yamanî"—„Ḳaysî" arapları arasındaki ihtilâfı yaydıkları ve şiʿîlik propagandası da yaptıkları istidlâl edilebilir.

Her mezhebî cemâat, Şam, Bagdad veya Kahire'deki hukûmdarların tâbiiyetini kabûl etmiş farzolunan küçük yerli hânedânların hukmü altında bulunuyordu ve bu yerli reisler, hukûmet sürmek hakkını o hukûmdarlardan alırlardı. Merkez, almak imkânını bulursa, onlardan bâzı vergiler ve icâbında asker isterdi. Memlûk kaynaklarında bu gibi hallerin misâllerine rastlanmaktadır. Ṣâliḥ b. Yaḥyā (*Târîḫ Bayrūt*, nşr. Cheikho, Beyrut, 1927, s. 77), 687 (1288)'de, Memlûk hukümdarı Ḳalâvūn'un Cebel ümerâsının elinden iktâlarını aldığını kaydeder. Buna rağmen, Lübnan'daki reisler, yakın şarkta birbirini tâkip eden idâreler, halifeler, Selçuklu sultanları, haçlılar, Eyyûbîler, Memlûkler ve türk paşaları arasında ve iktidar kargaşalığı içinde işlerini hayret verici bir mahâretle yürütmeğe imkân bulmuşlardı.

Haçlılar Cebel'i, Ḥişn al-Akrād ve Ṣaḳīf Arnūn (Beaufort) gibi kaleler ile kuşatmışlardı. İslâm hâkimiyeti sırasında böyle tahkîmât yapılmaması, Carâcima gibi, Mārūnîlerin şimâlî Lübnan'daki yüksek sâhalara yerleşmelerini ve Cebel'de esâslı bir rol oynayan bir hıristiyan cemâatinin gelişmesini kolaylaştırdı. IX. asrın sonuna doğru, Haleb taraflarından gelen Tanūḫ arapları, cenûbî Lübnan'da kısmen araplaşmış ve şiʿî itikadlarının teʾsiri altında kalmağa başlamış kavimler arasında, kendilerine bir emîrlik teʾmin ettiler. Bu Tanūḫîlerden Bani 'l-Ḥamrāʾ, Banī Abi 'l-Cayḥ ve bilâhare Garp Emîrleri ismini alan Buḥtûrlar, evvelce hıristiyan olup, Abbâsîler tarafından islâmiyeti kabûle zorlanmışlardı. Bu emirliğin gelişmesi, XI. asırda Sayda ve Beyrut hıristiyan baronluklarının kurulması ile durdurulmuş oldu. Cubayl, Baṭrūn hıristiyan beylikleri ve Trablus kontluğu şimâlî Lübnan'ın hıristiyan kuvvetine dayanmakta idi. Arap emîrleri olan Buḥtûrların, müslümanlar ile franklar arasında, nasıl bir siyâset tâkip ettikleri katʿîyetle mâlûm değildir. Fakat başka bir Lübnan kavmi olan Durzîler bu bölgede ayrı bir cemâat teşkil ettiler.

Durzî adı, ilk defa olarak, XI. asrın ilk yarısında, Fâtımî halifesi Ḥâkim bi-Amr Allâh zamanında geçer (bk. M. C. Şehâbeddin Tekindağ, *Dürzî tarihine dâir notlar*, *Tarih dergisi*, 1954, X, 147). Fakat bunlar, daha sonra, Lübnan'ı aşmışlar ve Kasravân dağlarında ve daha sonra da Şûf bölgesinde yerleşmişlerdir. Yahudi seyyahı Tudelalı Rabbi Benjamin (ölm. 1173), Durzîlerin Lübnan'da bulunduklarını kaydeder. İbn Cubayr (ölm. 614=1217), bize Suriye'de, frank hâkimiyeti zamanında, müslümanlar ile hıristiyanlar arasında hudut olduğunu belirttiği Lübnan hakkında mâlûmat vermektedir (bk. *ayn. esr.*, s. 257, 289).

Öyle anlaşılıyor ki, islâm-hıristiyan ve islâm-moğul savaşları zamanında, Lübnan'daki reisler, eski hukukunu te'yit edebilecek bir vaziyette bulunan devletten, maiyetlerini yerleştirmek üzere, bir mıkdar arâzi koparmağa muvaffak olmuşlardır. 'Akkār, Kasravān ve Curd bu arada sayılabilir. Bu cemâatleri, müslüman kaynakları Kasravāniya ve Curdiya âsîleri olarak adlandırıyor. Yine aynı kaynaklar, Lübnan'dan bahsettikleri sırada, hıristiyan unsurları isimleri ile zikretmezler. Memlûkler, 1293'te bu âsîlere mağlûp oldular (bk. Baybars al-Manṣūrī, *Zubdat al-fikra*, Brit. Mus. nüshası). 1304'te, Taḳī al-Dīn İbn Taymiya'nın verdiği fetvâ (sureti için bk. *Stanislas Guyard*, *J A*, 6. seri, XVIII, 158—198) üzerine Nuṣayrī, Mutavālī ve Durzîlere karşı 1305 Kasravān seferini yapan Memlûkler, bu sonuncuları ezerek, Lübnan'ı ellerine geçirdiler.

Memlûkler, 706 (1306/1307)'dan itibâren, Lübnan'ı idâreleri altına almışlardır. Evvelâ, Beyrut'un müdâfaasını Tanūḫîlere bırakan Memlûkler, lübnanlıların hâric ile münâsebetlerini kesmek ve muhtemel bir ayaklanmayı önlemek için bir kısım türkmenleri, lübnanlıları göz önünde tutmak üzere, Kasravān dağlarında yerleştirdiler. Memlûk tarihlerinde sık-sık bahsi geçen „Kasravān türkmenleri" tâbirine, daha XV. asrın ilk yarısında yaşayan Ṣāliḥ b. Yaḥyā'nın eserinde tesâdüf etmekteyiz (bk. *ayn. esr.*, s. 33). Lübnan'ın sâhil kısımları memlûkler tarafınan askerî bölge hâline getirildi ve bununla alâkalı sıkı nizamlar konuldu. Mâmafih XIV. asırda, hıristiyan donanmalarının İskenderun, 'Akkā, Ṣūr, Trablus ve Sayda'ya yaptıkları akınlar ve Memlûk ümerâsının birbirleri ile uğraşmaları yüzünden, lübnanlılar, bilhassa dürzîler, etrafa dağılan taraftarlarını toplayarak, eski kazâlarını yeniden iskân etmek fırsatını buldular. Bu arada, Garb ve Şûf yeniden bir durzî nâhiyesi olmuş idi. Nitekim, 1441 'de, bir Durzî — Mārūnî hey'etinin, Roma'ya giderek, papa tarafından kabûl edildiğini görüyoruz (bk. H. Lammens, *La Syrie*, Beyrouth, 1921, II, 39, not 3). Böylece, XIII.—XV. asırlarda, Memlûklere karşı vukuâ gelen isyânın ardından, orta Lübnan Mutavālīlerinin ve Durzîlerinin şiddetle cezâlandırılması, Mārūnîlerin Nahr İbrāhīm cenûbundaki bölgeleri, XV. asırdan itibâren, işgâl etmelerini kolaylaştırdı.

XVI. asır başında Tanūḫîler, 1516'dan itibâren, Suriye'yi fetheden Osmanlılara itâat ettiler ve dâhilî geçimsizlikler ile zayıflamış olduklarından, çok geçmeden iktidarı Durzîlerden Ma'n-oğullarına [bk. mad. DÜRZÎLER] bırakmak zorunda kaldılar ki, bunların en meşhûrları Faḫr al-Dīn II.'dir. Avrupa devletlerinin yardımına güvenerek, sâhası Cebel'in dışına taşacak müstakil bir devlet kurmağı tasarlamış olan Faḫr al-Dīn, XVII. asrın ilk yarısında, Osmanlı devletinin başına ciddî bir gâile çıkardı ve ancak 1635'te tenkil edilebildi. Halefleri zamanında, Lübnan'da yine bâzı karışıklıklar oldu. 1660'ta Şam vâlisi olan Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa, Cebel'e kuvvet göndererek, âsîleri Kasravān'da mağlûp etti.

1109 (1697/1698)'da, Ma'n-oğullarının son emîri Aḥmed ölünce, Lübnan'ın ileri gelenlerinden ekseriyetin teşebbüsü ve Bâbıâlî'nin muvafakati ile, nüfuzları akrabâları olan ve Cabal al-Şayḫ'in garp mâilesindeki Vādi al-Taym'den gelen Şihāb-oğullarına [bk. mad. DÜRZÎLER] intikal etti. Ḳays ve Yemen kolları arasında uzayıp-giden ihtilâf Tanūḫîleri zayıflattığı gibi, aynı ihtilâf Dürzîlere de sirâyet ederek, onları da iki fırkaya ayırmış ve Cebel dâimî bir ihtilâf kaynağı hâline gelmiştir. Bilhassa Ma'an-oğullarının Yemen kolunu tutmalarına mukabil, Şihābîlerin Ḳaysîlere taraftar olması bu münâfereti çoğaltmıştır. Şihāb-oğulları zamanında, Lübnan'da meydana çıkan Canbulāṭī ve Yazbakī isminde iki fırka, bunların yerine geçmiştir.

Faḫr al-Dīn'in sukutu ile, Osmanlı hâkimiyeti, bilhassa Sayda vâlileri vâsıtası ile, Lübnan'da daha çok hissedilmeğe başlamış ve böylelikle, âsâyişsizliği ve Durzî reislerinin tecâvüzlerini önlemeğe çalışan Şihābîlerin nufûzu zaafa uğramış idi. Ma'n-oğulları, zirâatin terakkîsi için, şimâlî Lübnan hıristiyanlarının cenûbî Lübnan'a gelmelerini teşvik etmişlerdi; Şihāb-oğulları da, bu yolda yürüyerek, Mārūnîlere yakınlık gösterdiler. 1578'den itibâren Lübnan'a vâsıl olan hıristiyan misyonerlerinin te'sirinde kalan bu Durzî beylerinden bir kısmı, daha XVIII. asır ortalarında, hıristiyanlığın, katolik mezhebini kabûl ettiler. Bu sûretle Lübnan'da hıristiyanların mıkdarı gittikçe artarak, hıristiyan ve müslüman unsuru arasında bir

muvâzene teşekkül etmiş oldu. Hattâ bu arada, birbirlerine yaklaşma bile müşâhede ediliyordu.

Şihābîler, vakit-vakit Osmanlı devleti aleyhine faâliyetlerde bulundular. Emîrlikten azledilmiş olan Manṣūr'un, 1771'de, Akdeniz'deki rus donanması kumandanı ile temâsları bu arada zikredilebilir. Şihābîler arasında en tanınmış şahsiyet emîr Başīr II.'dir. Bunun zamanında hıristiyanlık Cebel'de çok gelişti. Esâsen hıristiyan olan Başīr'in Cebel'deki emâreti, hıristiyanların bir galebesi şeklinde kabûl ediliyordu. Hemen söylemelidir ki, Başīr'in bilhassa katolik hıristiyan olan Melkî ümerâsına istinâdı, dürzî meşâyihi tarafından hiç bir zaman tasvib edilmemiştir. 1826'da, Beyrut'a, yunan korsanlarının baskını vesilesi ile, müslüman ahâlinin hıristiyan evlerini yağmaya kalkışmaları (bu husûsta bk. Ḥaydar Aḥmed al-Şihābī, *Tārīḫ*, Mısır, 1900, III, 1016; Şidyāḳ, *Aḫbār al-aʿyān fī Cabal Lubnān*, Beyrut, 1859, s. 559) Beyrut hıristiyanlarından büyük bir kısmının Lübnan'a hicretine yol açmıştır.

Başīr, Faḫr al-Dīn'in düşüncesini tatbik sâhasına çıkarmağa uğraşarak, yarım asırlık bir müddet (1789—1840) boyunca, büyük bir Lübnan devleti kurmağa çalıştı. İcâp ettikçe devlete, bilhassa Cezzâr Aḥmed Paşa [b. bk.]'ya müzâheret gösterir, fakat her defasında, 1810'da Vehhâbîlere karşı girişilen hareket sırasında görüldüğü gibi, kendi menfaatini göz önünde tutardı. Başīr, bir aralık, Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'ya iltiçâ etti. Memleketine dönünce, rakibi Şeyḫ Canbulāṭ'a karşı harekete geçip, onu mağlûp ve idâm etti (1825). Mehmed Ali isyânında emîr Başīr, mısırlılara taraftar oldu ve onlara yardımda bulundu (1832). Osmanlı devleti Durzîlerin emîr Başīr'e olan muhâlefetinden istifâde etmek istedi. Bu yüzden Dayr al-Ḳamar, Zaḥla ve Matn'de, islâmiyet gayreti güden Durzîler ile Başīr taraftarı hıristiyanlar arasında vuruşmalar oldu. Bütün Durzîler, Dayr al-Ḳamar'de toplandılar. Ancak, Mısır ordusunun Bayt al-Dīn ile Dayr al-Ḳamar'i zaptı üzerine, mesele önlenebildi. Emîr Başīr, 1840'ta memleketini yeniden terketmeğe mecbûr oldu. Bu geçen müddet içinde, İbrāhīm Paşa'nın sıkı idâresi bütün lübnanlıları memnûn etmemiş, Cebel'de ayaklanmalar olmuş idi. Bunu tâkip eden 20 senelik bir devre içinde (1840—1860), Lübnan doğrudan-doğruya Osmanlı devleti tarafından idâre edildi. Bu arada, başta Fransa olduğu hâlde Avrupa devletlerinin teşvik ettiği Mārūnî — Durzî unsurları arasında bir çok geçimsizlikler oldu. Devletin bu unsurlar arasında âhenk te'min etmek için sarfettiği gayret, mezkûr teşvikler yüzünden, boşa gitti. İlk çatışma 1841'de vukûa geldi. Bunun önlenmesine çalışırken, ser-asker Mustafa Nûri Paşa, islâhat için, Beyrut'a gönderildi. Nuri Paşa, Lübnan'ı, devletin tâyin edeceği bir me'mûr vâsıtası ile, idâre etmeğe teşebbüs etti ise de, Avrupa devletlerinin Cebel'e bir hıristiyan vâli tâyini husûsunda Bâbıâlî'yi tazyik etmeleri, bu teşebbüsü baltaladı. Bunun üzerine, Sayda eyâletine tâyin edilen Es'ad Muhlis Paşa'nın teşebbüsü ile, Lübnan'ın biri Mārūnî, diğeri Durzî birer kaymakam ile idâre edilen iki kazâya ayrılması kararlaştırıldı. 1845'te Cebel'de yeniden isyân çıktı. Bâbıâlî, hâriciye nâzırı Şekib Efendi'yi Lübnan'a gönderdi. Bu zât, karışıklıkları önlemek için, halkın silâhlarını toplatmağa karar verdi. Bu teşebbüs, ecnebîlerden teşvik gören cebelliler tarafından fenâ karşılandı. Nihâyet 1846'da, Cebel'in maiyetlerinde birer muhtelit meclis bulunan iki kaymakam tarafından idâre edilmesi esâsının tatbikine girişilebildi ve nisbî bir sükûn hâsıl oldu.

Bu arada Cebel hıristiyanları, Mārūnîler, 1856 hatt-ı hümâyûnundan faydalanarak, teşkilatlandılar. 1860'ta, küçük bir çatışma, mayıs ayı sonunda büyük bir isyân hâlini aldı. Durzîler, Mārūnî köylerini basarak, yağma ve kıtâle giriştiler. Hâdise Avrupa'ya aksedince, Fransa hukûmeti, ingilizleri de iknâ ederek, Cebel'e 5.000 kişilik bir kuvvet çıkardı. Bu ecnebî müdâhalesinden doğabilecek tehlikeyi sezen Bâbıâlî, Lübnan meselesinin halline hâriciye nâzırı Fuad Paşa'yı, fevkalâde komiser sıfatı ile, me'mûr etti. Fuad Paşa, Lübnan hâdiselerinin arkasından, temmûz ayı içinde, Şam'da vukûa gelen kargaşalığı da bastırarak, Avrupa devletlerinin şiddetle tenkil edilmesini istedikleri Durzîleri mâkul bir şekilde cezâlandırıp, yabancı kuvvetlerin fi'lî müdâhalesini önledi. Lübnan'ın idârî vaziyeti, evvelce Beyrut'ta, sonra İstanbul'da yapılan müzâkereler neticesinde, 9 hazîran 1861 anlaşması ile, tesbit edildi. Bunun üzerine, ecnebî kuvvetler memleketi tahliye edip çekildiler. Bu anlaşmaya göre, Cebel-i Lübnan, Beyrut (Sayda) ve Şam eyâletlerinden tamâmiyle ayrılarak, yerli olmayan, fakat devletin tebeasından bulunan ve me'mûriyeti büyük devletler tarafından tasvib edilen bir hıristiyan mutasarrıfın idâresi altına konulacak, muhtelif cemâatlere mensup ikişer âzâdan bir idâre meclisi kurulacak ve eski mukataalar yerine geçmek üzere, bu mutasarrıflık dâhilinde teşkil edilen yedi kazânın her birinde, yine cemâatlerin seçtiği birer meclis bulunacak, emniyet ve

âsâyiş işleri de muhtelit bir zâbıta kuvvetine verilecek idi. Bu esâsa göre, Cebel-i Lübnan'a ilk olarak Dâvud Efendi (Paşa) isminde bir ermeni katolik mutasarrıf tâyin edildi ve daha sonra onun yerini Franko Paşa isimli bir hıristiyan arap aldı. Müzâkereler sırasında, Fransa'nın ilk teklifine göre, Trablus, Beyrut ve Sayda'yı ihtivâ etmesi istenen Cebel-i Lübnan mutasarrıflığı, tesbit edilen şekli ile, Akdeniz sâhilinde Trablus şehri cenûbundan Sayda şehri şimâline kadar uzanmakla berâber, bu sâhil şehirlerini ve Beyrut'u içine almıyor, 6.500 km². arâzi üzerinde, XX. asır başlarında 400.000'e yakın nüfusu ihtivâ ediyordu. Mutasarrıflığın merkezi, cenûbî Lübnan'da Dayr al-Ḳamar kasabası şarkında Bayt al-Dīn idi. Mutasarrıflar kışı Beyrut cenûbunda Baʿabda'da geçirirlerdi.

İmtiyazlı idâre kurulduktan sonra, Birinci Cihan harbine kadar geçen seneler, Lübnan için, sükûn ve inkişâf yılları oldu. Bir taraftan Suriye ve Mısır gibi komşu memleketlerden veya Avrupa'dan gelen seyyahların bıraktıkları para ve gerek dış memleketlere (Mısır, Amerika, Brezilya, Arjantin) hicret ederek, orada zengin olan lübnanlıların yardımları sâyesinde, memleket büyük bir ümrâna kavuştu; fakat aynı zamanda, tâbî olduğu muhtâriyet idâresi yüzünden, yine bilhassa fransızların körüklediği ayrılma hareketleri için başlıca faâliyet merkezi rolünü de oynadı.

Birinci Cihan harbinde, Akdeniz'de iki büyük devletin tehdidi altında bulunan Osmanlı devleti için, Lübnan'ın bu durumu çok tehlikeli görünüyordu. Bu tehlikeyi önlemek üzere, Lübnan dâhiliye nezâretine bağlı ve başında müslüman bir mutasarrıf bulunan bir müstakil mutasarrıflık hâline konuldu. Suriye vâliliği ile berâber, dördüncü ordu kumandanlığını üzerine almış bulunan Cemal Paşa'nın sevk ve idâresi ile, ecnebî taraftarı olarak bilinen bir kısım Mārūnī ve Durzī ileri gelenleri, bir müddet, Kudüs'te ikamete me'mûr edildi. Aşırı ayrılma taraftarları hakkında kanûnî tâkibat yaptırıldı ve suçlular cezâlandırıldı. Harbin ancak son safhasında (teşrin I. 1918), Lübnan ingiliz kuvvetlerinin eline geçti. 25 nisan 1920'de, San-Remo konferansında, Suriye ve Lübnan'ın Fransa mandası altına konulması kararlaştırıldı. Ertesi yıl eylûlünün birinci günü, Fransa cümhûriyeti yüksek komiseri general Gouraud „Büyük Lübnan devleti" nin kurulduğunu, Beyrut'ta, merâsim ile, ilân etti. Merkezi Beyrut olan bu devlet, eski Cebel-i Lübnan müstakil mutasarrıflığı arâzisinden başka, şimâlde Trablusşam ile berâber Nahr al-Kabīr munsabına, şarkta Anti-Lübnan'ın en yüksek silsilelerinin zirveler hattına kadar uzanarak, al-Biḳāʿ'ın hemen tamâmını, Baalbek ile berâber ihtivâ etmekte, cenupta Sayda ve Sūr havâlisini içine alarak, Akdeniz kıyısında Raʾs al-Nāḳūr'a kadar uzanmakta idi. Bugünkü Lübnan cümhûriyeti arâzisine tekabül eden ve mesâhası 10.380 km². 'na varan bu arâzi üzerinde, o sıralarda (1921/1922), 629.000 olarak tesbit edilen nüfusun 275.000 müslüman (125.000 sünnî, 105.000 mütevâlî veya şi'î, 43.000 dürzî v.b.) idi ve buna mukabil 330.000 hıristiyan (bunun 200.000 kadarı Mārūnī), ayrıca 3.500 mûsevî ve 20.000 kadar ecnebî ihtivâ ettiği tahmin olunuyordu.

Fransız himâyesi, müteâkip senelerde, tedrîcen gevşetildi. 1926 mayısında, büyük Lübnan yerine, husûsî bir kanûn-i esâsîye ve muhtar idâreye ve 45 âzâdan mürekkep bir mümessiller meclisine sâhip olan Lübnan cümhûriyeti kuruldu. 1936'da Fransa ile Suriye ve Lübnan arasında yapılan anlaşmalara göre, bu memleketlerin birer müstakil cümhûriyet hâline getirilerek, bu cümhûriyetlerin, anlaşmaların Milletler Cemiyetinde tasdikından üç sene sonra, tam istiklâllerine kavuşacakları kararlaştırıldı. İkinci cihan harbinin başında, Fransa'nın mağlûbiyeti üzerine, 1941 senesi yazında, Suriye ve Lübnan ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl olundu ve bu memleketlerin en yakın bir gelecekte istiklâle kavuşmaları İngiltere tarafından taahhüt edildi. Lübnan cümhûriyetinin tam istiklâli 1944 senesinde ilân edildi. 1950 senesinde, Lübnan'ın nüfusu 1.250.000 civarında olarak tahmin ediliyordu ki, bu nüfus içinde hıristiyanların sayısı müslümanlarınkini bir-az geçmekte (360.000 Mārūnī, 77.000 ortodoks, 46.000 rum katolik, 26.000 ermeni gregoriyen, daha az olarak, ermeni katolik, muhtelif keldanî ve süryânî cemâatleri), müslümanlar arasında ekseriyeti sünniler, geri kalanını şi'îler ile sayısı 80.000 civarında olan durziler teşkil ediyor, mûsevîlerin sayısı ise 6.000'e varıyordu (1952 tahminine göre, nüfus 1.320.000).

Lübnan cümhûriyeti ile komşusu Suriye arasında, bidâyette kurulmak istenilen iş-birliği, geçen seneler içinde, her zaman istenildiği gibi tahakkuk etmemiş, hattâ siyâsî ve iktisâdî ihtilâflar yüzünden bâzan aradaki hudutların kapatıldığı bile olmuş, Suriye başlıca tabiʿî mahreclerinin Lübnan'a bırakılmış olmasından, Lübnan ise, şark komşusunun vakit-vakit ileri sürdüğü „Büyük Suriye" tasavvurundan endîşe duymuştur. Bugün Türkiye ve Lübnan cümhûriyetleri arasında çok iyi münâsebetler kurulmaktadır.

Bibliyografya: Metinde adı geçen eserlerden başka bk. *Annales de géographie, XXIIIe et XXIVe bibliogr. géogr.* (1913—1914), nr. 1105; *Fī taḳsīm Cabal Lubnān va ḥālat al-ḥukkām fīh* (Berlin, nr. 4291); R. Dussaud, *Histoire et religion des Nosairis* (Paris, 1900), s. XXIX, nr. 72; Şihāb al-Dīn al-ʿUmarī, *al-Taʿrīf* (Mısır, 1312), s. 161 v.d.; Mufaḍḍal b. Faḍāʾil, *Histoire des Sultans Mamlouks* (nşr. ve trc. E. Blochet, Paris, 1928), III, 23; Maḳrīzī, *al-Sulūk* (nşr. M. Muṣṭafā Ziyāda), Kahire, 1936, I, 3. kısım, s. 902—903; R. Jêrome Dandini, *Voyage du Mont Liban* (trc. R. S. P., Paris, 1675); Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih* (İstanbul, 1928), I, 215 v.d; Evliyâ Çelebî, *Seyâhatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 405 v.d.; Said Efendi, *Vasf-ı Cezzâr Paşa* (Üniversite kütüp., nr. TY. 6206); de la Roque, *Voyage de Syrie et du Mont-Liban* (Amsterdam, 1723, I, 316; Henry Light, *Travels in Egypt, Nubia, Holy Land, Mound Libanon and Cyprus in the Year 1814* (London, 1818), s. 225; d'Arvieux, *Mémoires* (Paris, 1835), II, 405—430; Albert Vandal, *Les voyages du Marquis de Nointel* (Paris, 1901); Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern* (Kopenhagen, 1774 „1778"), II, 450; Baron de Tott, *Mémoires* (Amsterdam, 1784), IV, 126; Volney, *Voyage en Egypte et en Syrie pendant les années 1783, 1784 et 1785* (Paris, 1822), I, 464; Michaut-Poujoulat, *Correspondance d'Orient* (Paris, 1835), VII, 329 v. dd.; G. Robinson, *Voyage en Palestine et en Syrie* (Paris, 1838), II, 25 v.d.; R. P. Laorty-Hadji, *La Syrie, La Palestine et la Judée* (Paris, 1854), s. 40 v. d., 52 v. dd.; A. de Lamartine, *Voyage en Orient* (Paris, 1854), I, 183 v. dd.; C. H. Churchill, *Mount Lebanon* (London, 1853, 3 cild); J. Lewis Farley, *Two years in Syria* (London, 1859), s. 203 v. dd.; Richard Edwards, *La Syrie 1840-1862* (Paris, 1862), s. 51, 72 v. dd.; Cevdet Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1288), I, II, III, V, VII; Ahmet Lutfi, *Tarih* (İstanbul, 1306), VII, 34, VIII, 102 v.d.; H. Lammens, *Les Nosairis dans le Liban* (*R O C*, 1902); J. T. Parfit, *Among the Druzes of Lebanon and Bashan* (London, 1917), s. 33 v. d.; R. de Gontaut-Biron, *Comment la France s'est installée en Syrie* (Paris, 1923); Q. Wright, *Mandates under the League of Nations* (Chicago, 1930); Charles-Roux, *Les Échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle* (Paris 1928), s. 29, 67; H. N. Howard, *The partition of Turkey* (Norman, 1931); H. W. V. Temperley, *History of the Peace Conferance* (London, 1924), VI; S. B. Himadeh, *Economic organisation of Syria* (Beirut, 1936); *Ministère des Affaires Etrangères: Rapport à la Société des Nations sur la situation de la Syrie et du Liban, 1936* (Paris, 1937), s. 201 v. d.; A. H. Hourani, *Syria and Lebanon* (London, 1946), s. 85 v. d.

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

LÜDD. LUDD, Filistin'de, Yafa'nın cenûb-i şarkîsinde bulunan ve *Ahd-i Atik*'te ismi Lod olarak ve yunan devrinde Lydda olarak geçen bir şehirdir. Roma çağında buraya verilmiş olan Diospolis yunan ismi tutunamamış, kadîm adı *Acta*, IX, 32'de bâkî kalmıştır. Milâdın birinci asrında burası bir idârî bölüm (toparchia) merkezi idi ve bir piskoposluk merkezi hâlini almakta gecikmedi. Bu mevkiin şöhreti, üzerinde bir kilise inşâ edilmiş olan Saint-Georges'un mezarının burada bulunmasından ileri gelmiş olmalıdır. Bu şehir de, diğer bir çok Filistin şehirleri gibi, ʿAmr b. al-ʿĀṣī tarafından fethedildi ve eski merkez olmak dolayısı ile daha sonra halife Valīd (705—715)'in Filistin'e vâli olarak gönderdiği kardeşi Sulaymān'a Ramla şehri inşâ edilinceye kadar, merkez hizmetini gördü ve bu şehrin inşâsından sonra inhitâta uğradı. X. asırda Muḳaddasī muhteşem Saint-Georges kilisesini ve ejderi öldürenin menkıbesine bağlanan müslüman efsânesini zikreder ki, bu menkıbeye göre, İsâ bir gün bu kilisenin karşısında Daccāl'ı öldürecektir. Kilise fâtımî halifesi Ḥākim (996—1020) tarafından tahrip edildikten sonra, tekrar inşâ edildi ise de, 1099'da haçlıların yaklaşması üzerine, müslümanlar tarafından yeniden yıkıldı. Bunlar da burada yalnız muhteşem mezarı buldular. Hıristiyan devrinde Lydda yeniden bir piskoposluk merkezi oldu ve eski kilisenin enkazı yanında bir yenisi hemen yükseldi ise de, bu da Salâhaddin Eyyûbî tarafından tahrip edildi. Moğullar zamanında 1271'de tamâmiyle tahrip edilen şehir asırlar boyunca kalkınamadı. Eski kilise yerinde bir câmi yapıldı. [Haçlılar tarafından Lydda ismi verilen kasaba, Yafa—Kudüs demir-yolu üzerinde ve Ramla'ye 3 km. kadar mesâfede olup, 1950'de iki komşu kasabadan her birinin 12.000 nüfusu var idi ve Lydda'nın nüfusu içinde arapların sayısı 1.200'ü bulmuyordu].

Bibliyografya: P. Thomsen, *Loca sancta*, s. 56; Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 138, 143; Ṭabarī, *Tārīḫ*, I, 2406 v.d.; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), II, 388, 390; XII, 47, 587; *BGA* (nşr. de Goeje), III, 159, 176; VI, 79; VII, 328; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr.

Wüstenfeld), II, 818; IV, 354; Robinson, *Palästina*, II, 263 v. dd.; *Palestine Exploration Fund* (*Memoirs*, II, 252, 267); Guérin, *Judée*, I, 322 v.d.; C. Mauss, *Révue archéologique*, 3. seri, XIX, 233 v. dd. (F. BUHL.)

LÜKSOR. [Bk. AL-UḲṢUR.]

LÜ'LÜ'. LU'LU', 1. Halep hukümdarı Sayf al-Davla'nın kölesi (*mamlūk*), oğlu Sa'd al-Davla ve torunu Sa'îd al-Davla'nın müşâviri. Sa'îd al-Davla'nın katlinden sonra, Lu'lu', bunun oğullarının vasîsi ve 394—400 (1003—1009)'e kadar, Fâtımîlerin tâbiiyetinde, Haleb'in müstakil vâlisi oldu (bk. mad. HAMDÂNÎLER, bibliyografya).

2. Halep Selçuklu sultanı Riżvān'ın hadım mûtemedi. Riżvān'ın 507 (1123)'de ölümünde oğlu Alp Arslan al-Aḫras (aslı „dilsiz" demek olup, güç konuştuğu için, böyle adlandırılmıştır)'in atabeyi oldu. İdâreyi Lu'lu'e bırakan Alp Arslan, zulüm ve huşûneti ile, etrafı için tehlikeli bir hâl alınca, sûikaste kurban gitti. Lu'lu' bu sûikastte medhaldar gibi görünür. Lu'lu' idâreyi elinde sağlamca tutabilmek için, Alp Arslan'a halef olarak, onun kardeşi Sulṭān Şāh'ı tâyin ettirdi ki, bu da ismen, 517 (1123)'ye kadar hüküm sürmüş idi. O devirde Suriye hemen-hemen tam bir karışıklık içinde idi [bk. mad. HALEB]. Lu'lu', hükümranlığını korumak için, haçlılar, Suriye atabeyleri ve Selçuklu sultanı Muḥammed arasında, kâh birine, kâh diğerine yaklaşır gibi davranmak zorunda kaldı. Sultan Muḥammed'e kendiliğinden Haleb'i vermeği vaad ediyor, fakat aynı zamanda ona karşı, gizlice, Dimeşk atabeyi Tugtigin [b. bk.] ile Mardin sâhibi İl-Gâzî'nin yardımlarını ricâ ediyor; ayrıca bu sonuncuların fazla kuvvetlenmelerine meydan vermemek ve onları zayıf düşürmek için, bunların hareketlerinden haçlıları haberdar ediyordu. Tugtigin'in süvârilerinin yardımı ile Haleb'i muhâfaza etmeğe muvaffak oldu. Bu süvârilerin ve kendi kuvvetlerinin ücretlerini ödemek için, istisnâsız bütün vezîrlerini ve Haleb zenginlerini tam mânası ile soydu. Hayatına kasdedileceğinden çok korktuğu için, kaleden hiç ayrılmıyordu. Bununla berâber, 510 (1117) yılında, hazînelerini bir dostuna götürmek ve yahut ona emânet bıraktığı parayı almak üzere, çıkmak mecbûriyetinde olduğu bir yolculuk esnâsında, ansızın bastırıldı ve refâkatindeki türk müfrezesi tarafından katledildi. Hazînesine el koyan bu müfreze, Haleb'i bir baskın ile zaptetmeği denedi ise de, muhâfızlar tarafından püskürtüldü ve aldığı ganîmeti iâde etmeğe mecbûr oldu. Lu'lu' Suriye'de haçlıların ilk zamanlarında hüküm sürüp, ancak Nūr al-Dīn [b. bk.]'in kudret ve mahâreti sâyesinde nihâyete ermiş olan karışıklık devresinde yaşamış dikkate değer bir şahsiyettir.

Bibliyografya: Mad. ḤALEB; Kamāl al-Dīn, *Histoire d'Alep* (trc. Silv. de Sacy, Röhricht, *Beiträge zur Geschichte der Kreuzzüge*, Berlin, 1874, I, 243, 245—251). (M. SOBERNHEIM.)

LÜ'LÜ'. LU'LU', BADR AL-DĪN ABU 'L-FAŻĀ'IL AL-MALIK AL-RAḤĪM, Musul atabeyi. Zangîlerden Nūr al-Dīn Arslan Şāh I.'ın kölesi olan Lu'lu', bu hükümdarın yanında, büyük bir nufûz sâhibi idi ve Nūr al-Dīn ölüm döşeğinde (607 = 1210/1211), oğlu al-Malik al-Ḳāhir 'Izz al-Dīn Mas'ūd'u kendisine halef gösterdiği zaman, Lu'lu''ü devlet işlerini tedvire me'mûr etti; bu sırada Nūr al-Dīn'in küçük oğlu 'Imād al-Dīn Zangī Musul civarındaki al-'Aḳr ve Şūş kalelerini elinde tutuyordu. 615 rebiülevveli sonunda (1218 temmûz nihâyeti) al-Malik al-Ḳāhir, henüz sabî bulunan oğlu Nūr al-Dīn Arslan Şāh'ı kendine halef ve Lu'lu''ü nâip tâyin ettikten sonra, öldü. 'Imād al-Dīn, bu yılın ramazan ayında (1218 kânûn I.), al-'Imādīya kalesini ele geçirince, Lu'lu' ona karşı bir ordu gönderdi. al-'Imādīya'yi kuşatan Lu'lu' kuvvetlerinin netice alamadan dönmek zorunda kalmaları üzerine, al-Ḥakkārīya'nin ve al-Zavazān'ın diğer kaleleri 'Imād al-Dīn'in hukmüne girdi. Lu'lu', 'Imād al-Dīn'in Erbil hukümdarı Muẓaffar al-Dīn ile ittifak akdetmesi üzerine, Elcezîre'nin büyük bir kısmına hâkim bulunan Eyyûbîlerden Malik al-Aşraf'e mürâcaat ile, yardım istedi ve onun hâkimiyetini tanıdı. al-Malik al-Aşraf de icâbında Lu'lu''e yardıma koşmak için, Naṣībīn'e bir ordu sevketti. 616 muharreminde (1219 nisan), al-'Aḳr yakınında, Lu'lu''ün kuvvetleri tarafından mağlûp edilen 'Imād al-Dīn Erbil'e kaçmağa mecbûr oldu. al-Aşraf'in ve halife al-Nāṣir'ın gayretleri sâyesinde, az sonra sulh tekarrür etti ise de, esâsen hastalıklı bir bünyeye sâhip olan Nūr al-Dīn o sırada öldü ve yerine üç yaşlarında kadar bulunan kardeşi Nāṣir al-Dīn Muḥmūd geçti. O zaman 'Imād al-Dīn ve Muẓaffar al-Dīn Musul topraklarına akınlar yaptılar. Kendi büyük oğlunu bir ordu ile, franklara karşı yardım olmak üzere, al-Aşraf'e göndermiş bulunan Lu'lu' de, al-Aşraf'in Naṣībīn'deki kumandanı Aybeg'e mürâcaat etti. Aybeg derhâl yola çıkarak, Lu'lu' ile birleşti. Lu'lu' 20 receb 616 (1 teşrin I. 1219)'da Musul civarında mağlûp edildi ise de, taraftarlarını tekrar toplamağa muvaffak olduğu için, Muẓaffar al-Dīn çekildi. Sulh akdinden sonra 'Imād al-Dīn Kavāşā kalesini zaptetti.

Lu'lu' yeniden al-Aşraf'ten yardım istemek zorunda kaldı. Fakat Muẓaffar al-Dīn, aralarında İbn al-Maşṭūb'un da bulunduğu bir çok emîrleri al-Aşraf'ten ayrılarak, al-Aşraf'in yolunu kesmek için, Dunaysir civarında toplanmağa teşvik ve iknâ etti. Mâmafih İbn al-Maşṭūb müstesnâ, bu emîrler kısa zamanda fikir değiştirdiler. Yalnız İbn al-Maşṭūb, Erbil'e gitmek üzere yola çıktı ise de, evvelâ Naṣībīn'deki kuvvetler ve sonra da Sincār hâkimi Farruḫ Şāh tarafından iki kere mağlûbiyete uğratıldı ve Farruḫ Şāh tarafından yakalanarak, hapse atıldı. Serbest bırakılır-bırakılmaz, etrafına topladığı çapulcular ile, memleketin geniş bir sâhası üzerinde tahribâta koyuldu; Lu'lu''ün ordusu tarafından mağlûp edilince, Tell A'far kalesine kaçtı. Kale kuşatıldığı zaman Lu'lu' de Musul'dan gelmiş idi. 17 rebiülâhır 617 (21 temmûz 1220)'de kale teslim oldu ve İbn al-Maşṭūb esir edilerek, Musul'a gönderildi. al-Aşraf, Muẓaffar al-Dīn ile sulh yaptıktan sonra, Cudayda kalesini, Naṣībīn'i ve Elcezîre'nin idâresini Lu'lu''e verdi; müteâkiben bunlara başka kaleler de ilâve edildi. Nāṣir al-Dīn'in ölümünden (619 = 1222/1223, yahut başkalarına göre, ancak 631 = 1233/1234) sonra Lu'lu', Musul atabeyi olarak, tanınmış ve al-Malik al-Raḥīm adını almıştır. Lu'lu' 635 (1237/1238)'te, Eyyûbîlerden al-Ṣāliḥ Nacm al-Dīn'e karşı bir harbe sürüklendi. Nacm al-Dīn'in kendilerine Ḥarrān ve Urfa'yı vererek, maiyetine aldığı Ḫvārizmliler, Naṣībīn şehrini işgâl ettiler. Fakat Lu'lu', bir kaç sene sonra, burayı geri aldı. Lu'lu', Eyyûbîlerden, Halep hâkimi al-Nāṣir Yūsuf ile de harp etmeğe mecbûr oldu ve 648 (1250/1251)'deki mağlûbiyeti üzerine, Naṣībīn, Dārā ve Ḳarḳīsiyā' haleblilerin eline geçti. Lu'lu' 657 (1259)'de Hulagu [b. bk.]'nun hâkimiyetini tanıdıktan sonra, 80 yaşını geçmiş olduğu hâlde, öldü.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), XII, 193 v.d., 218—227, 247, 268, 275, 289—291; İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, V, 268—276; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 443, 449, 469, 480; IV, 18; *Recueil des histor. des croisades, Histor. orient.*, I, 86, 90—93, 98, 115, 120, 128, 138; II/I, 127—143, 153; II/II, 362, 373 v.d.; van Berchem (*Orient. Studien, Th. Nöldeke gewidmet*, s. 197 v.dd.).

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

LÜ'LÜE. LU LU'A, evvelce Bizans'ın en ehemmiyetli kalelerinden biri iken, bugün Ulukışla'nın şarkında bulunan İhsan Gâzili (Hasan Gâzî) isminde ehemmiyetsiz bir köydür. Rumca λουλου, Lulum ve arapça Lu'lu'a („inci") denilen bu kalenin hakikî adı Halala'dır ve Lu'lu'a bu kelimeden iştikak etmektedir. Kale, Vasiliev'e göre, Roma imparatorlarından Marc-Aurèle'in ölen zevcesi nâmına inşâ ettirdiği Faustinopolis şehrinin yerinde bulunuyordu [bk. mad. KÜLEK].

Kadı Aḥmed Nekîdî'nin rivâyetinde (bk. *al-Valad al-şafīḳ*, Fâtih kütüp., nr. 1519, s. 128 v. d.), Ma'den—Lü'lü' yolu üzerindeki Kervansaray dağında olduğu zikrolunan Dakyanos'un mezarı bu eski şehir ile alâkadar mıdır, bilmiyoruz.

Kilikya'da, Tarsus'tan başlayıp, Pyleae Ciliceae (Külek boğazı)'den geçerek, Tyane (= Ṭavāna, şimdiki Bor civârı)'ye varan yolun üzerinde, Külek boğazına hâkim bir yaylada bulunduğu için, Podandon (bugünkü Pozantı)'dan bir kaç mil ötede, eskiden beri bir hudut kalesi ve tarassut mevkii hizmetini görmüştür. Eski Caena yakınında, Külek boğazından çıkan bu yol, iki kısma ayrılıyodu; bir kol, Lu'lu'a'den geçerek, Tyane'ye gidiyordu, ikinci bir kol da, Herakle (Ereğli) istikametinde olarak, garba uzanıyordu. Tarsus'tan Lu'lu'a'ye giden yolu tasvir eden İbn Ḫurdāẕbeh'in ifâdesinden güzergâha göre (bk. *al-Masālik va 'l-mamālik*, nşr. de Goeje, s. 100, 110), bir çok müellifler tarafından Ḥişn al-Ṣaḳāliba ile birlikte zikredilen Lu'lu'a'nin Podandon vâsıtası ile, yekdiğerinden ayrılan birer mevkî olduğu anlaşılıyor. Nitekim, Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma, II, 573), Lu'lu'a ile Tarsus arasında al-Badandūn (= Podandon, Pozantı)'u gösterir. Lu'lu'a'nin mevkii ile meşgûl olan Ramsay (*Geographical Journal*, 1903, s, 401, 404) ile G. le Strange (*The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 134, 135, 139, 150) bu mevkii şimdiki Pozantı civarında aramışlardır.

Konstantinos Porphyrogenetos, merkezi Tyane olan küçük Kapadokya'nın hudutları içinde, diğerleri ile birlikte, φρούριον λουλού'i kaydetmesine mukabil (bk. *de Thematibus et...*, nşr. Bonn, III, 19, 20—22), bizanslı müellifler umûmiyetle kaleyi Tarsus yakınında gösterirler. Arap müverrihlerinde Lü'lü'e adı daha IX. asırdan itibâren geçmektedir. Mas'ūdī, Lu'lu'a'nin Nakīda (Niğde)'ye olan mesâfesini 20 mil olarak kaydeder (bk. *al-Tanbīh va 'l-işrāf*, Kahire, 1357, s. 151).

Gâyetle müstahkem olan kalenin, VIII. asrın sonunda, Ḥişn al-Ṣaḳāliba gibi, bir kısım islavlar ile iskân edildiği anlaşılıyor. Hārūn al-Raşīd zamanında, bu kale için, mücâdele edildiği gibi, 217 (832)'de Ma'mūn, 100 gün müddetle, Lu'lu'a'yi muhâsara etmiş, zaptı gecikince, kalenin etrafına iki istihkâm inşa ettirmiştir. Lu'lu'a'yi muhâsara eden ordunun kumandanı 'Ucayf b. 'Anbasa'nin rumlara esir düş-

tüğünden bahsedeп bir çok bizans ve arap kaynaklarında, kaleye yardıma gelen Theophilos'un, istihkâmlardaki islâm askerine mağlûp olduğu anlatılmakta ve müdâfîlerin, kaleyi 'Ucayf'in delâlet ve tasavvutu ile, Ma'mūn'a teslim ettikleri kaydolunmaktadır. Ya'ḳūbī ile müellifi mechûl tarihin (nşr. de Goeje) bildirdiklerine göre, bu sırada kaleye müslüman ahâli yerleştirilmiştir. Bununla berâber, islavlar ile bir kısım maniheistlerin yerlerinde bırakıldıkları, arapça kaynaklardaki kayıtlardan anlaşılıyor. Kale, rumlar ile araplar arasında el değiştirmiş ve bu yüzden de pek çok tahribâta uğramıştır.

IX. asrın ikinci yarısında, Mihail III. zamanında, yeniden inşâ edilerek, islâmların geldiğini ateş yakılarak merkeze bildirmeğe me'mûr muhâfızların ikametine mahsus bir tarassut kalesi olarak kullanıldığı gibi, araplara da, yapacakları taarruzlarda bir istinat noktası teşkil etmiştir. Ṭabarī, 245 (859)'te, Sumaysaṭ'a taarruz eden rumlara mâni olan Lu'lu'alilerin Mihail III.'in kendilerini iknâ için gönderdiği patriki *Balkācur*'a teslim ettiklerini bildirir. Diğer taraftan, Konstantinos Porphyrogenetos, Basil I.'in 875—878 seneleri arasında cereyân eden savaşlardan sonra, bir maniheist kalesi olan Καταβατάλα ile dâimî temâsta bulunan Lü'lü'e'yi istilâsını kaydeder. İbn al-Aṯīr, islâmlardan yardım görmeyen Ṣaḳāliba'nin, kaleyi rumlara teslim etmek zorunda kaldıklarını anlatarak, bu sûretle, Tarsus'ta husûle gelen heyecanı tasvir etmektedir (bk. *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, VII, 214). İslâm kaynakları, *Maġāriba* askerinin 363 (973)'te Lu'lu'a'ye karşı giriştiği bir taarruzdan ve bunun neticesinde kalenin Bāb al-farādīs nâhiyesinin yakılmasından bahsederler (bk. İbn al-Aṯīr, *ayn. esr.*, VIII, 471).

Lu'lu'a, Anna Komnena'nın bildirdiğine göre, Kilikya'nın diğer kısımları gibi, 1108'de imparator Alexios Komnenos ile yapılan muâhede gereğince, Antalya prensliğine tâbî olmuştur (bk. *Alexiade*, Paris, 1945, III, 133, 22). Bu tarihten itibâren, artık bizans tarihlerinde zikri geçmiyen kalenin ismine ermeni tarihlerinde, ezcümle 1195'te Nersès'in eserinde tesâdüf ediyoruz (bk. *Rec. des Hist. des Crois., Doc. arm.*, I, 558). Lu'lu'a için „harâbiyete yüz tutmuştur, kardeşlerimden Şāhinşāh onu yeniden iskân ile müstahkem hâle koydu" diyen müellif gibi, diğer ermeni müelliflerinin eserlerinde, dâimâ „Lu'lu'a kontu" olarak gösterilen Şāhinşāh'ın, 1199'da kıralhığını resmen ilân eden Levon I.'un hâkimiyetini kabûl etmiş olduğu anlaşılıyor. 20 sene sonra, Levon'un hastalığı esnâsında, Gaban (şimdiki Geben)'ı muhâsara eden Konya Selçuklu sultanı 'İzz al-Dīn Kaykā'us I., müellif Nersès'in yeğeni Kostantin ile, yine aynı isimdeki kırâliyet nâibini esir almağa muvaffak olarak, Héthoum (bk. *Table chronologique*, yıl 1218—1219, *Doc. arm.*, I, 484) ile Sempad (*Chronique*, *Doc. arm.*, I, 645)'ın bildirdiklerine göre, fidye mukabilinde, kendisine terkedilen bir kısım kaleler gibi, Lu'lu'a'yi de ele geçirmiştir. İbn Vāṣil'ın kaydı, ismi geçen müelliflerin bildirdiklerinden farklı olup, kalenin daha evvel zaptedildiğini imâ etmektedir (bk. *Mufarric al-kurūb*, Molla Çelebî kütüp., nr. 119, 59ª v.d.) Ermeni kaynaklarındaki bu haber kaleye âit son kayıttır. Alishan, moğulların Anadolu'ya taarruzları esnâsında, kalenin tekrar ermenilere geçtiğini tahmin eder ise de, Şihāb al-Dīn al-'Omarī'deki kayıttan, moğul nâiblerinin emrindeki üç Anadolu gümüş mâdeninden biri olduğu anlaşılan Lu'lu'a mıntakasının (bk. *Masālik al-abṣār*, Ayasofya kütüp., nr. 3416, 98ª), ne ermeni ve ne de Selçuklulara değil, doğrudan-doğruya moğulların idâresine girdiği tahmin olunabilir. Moğulların kendi inhisarlarında tuttukları sâir mâden ocakları gibi, bir askerî kuvvet ile de takviye ettikleri Lu'lu'a kalesinin muhâfızı Sābiḳ al-Dīn kendi adamları idi (bk. İbn Bībī, nşr. Houtsma, IV, 314; Aksarâyî, nşr. Osman Turan, s. 107—108). Bunun gibi XIV. asrın ilk yarısında, Lu'lu'a ile *Gümüşsâr*'a sâhip bulunduğunu, Şihāb al-Dīn al-'Omarī'den öğrendiğimiz Şucā' al-Dīn Uğurlū da ya moğul idi veya onlara tarafdarlık ediyordu. Moğulların Lu'lu'a'yi ikametgâh olarak tercih etmelerinde, Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (bk. *Nuzhat al-ḳulūb*, Fâtih kütüp., nr. 4518, 258ᵇ)'den anladığımıza göre, otlakları ve avı bol olmasının da rolü olabilir.

Lu'lu'a XV. asrın ilk yarısında henüz ehemmiyetini muhâfaza ediyordu. Eğer fransız seyyahı Bertrandon de la Broquière'in Gaban'dan sonra, garp dağlarından geçerken, bir tepe üzerinde gördüğü kaleyi, Ch. Schefer'in ikazına rağmen, Leve olarak okumakta devam edersek, Lu'lu'a bu fransızın seyyahat tarihi olan 1432'de, Karaman-oğlu İbrahim Bey'in hâkimiyetinde idi; bir rumun nezâretine tevdî edilmiş olan gümrüğünde seyyahtan iki duka talep olunmuş idi (bk. *Voyage d' Outremer*, nşr. Schefer, s. 104).

40 sene sonra (1472), Osmanlılar, Fâtih Sultan Mehmed zamanında, Karamanlılar ile savaşa giriştikleri esnâda, şehzâde Mustafa ile Gedik Ahmed Paşa, Lu'lu'a'yi muhâsara etmişler ve top ateşine alışkın olmayan muhâfızların teslim olmaları üzerine, kaleye osmanlı askeri yerleştirmişlerdir. Dursun Bey'de, kalenin ismi, Memlûklü müellifi 'Aynī'de olduğu gibi, ﻟﻮﻟﻮ şeklini almıştır ki, 'Āṣiḳī, bunun okunuşunu izah etmek zorunda kalmıştır.

Aynı senelerde bir Venedik seyyahının „una città fortissima nominata Lula" ifâdesi ile kaydettiği kalenin (bk. Alishan, *Sissouan*, 118) gittikçe metrûk kaldığı hakkında hiç izahat vermeyerek, Niğde'nin kazâlarından biri olduğunu söylemekle iktifâ eden Kâtib Çelebi'nin ifâdesinden anlaşılıyor (bk. *Cihannümâ*, s. 615). Osmanlı kaynaklarında yanlış bir imlâ ile geçen bu isim, Hammer'e Loulghé şeklinde intikal etmiştir (bk. *Hist. de l'Empire Ottoman*, Paris, 1836, III, 142—143).

Bibliyografya: L. Alishan, *Sissouan* (frns. trc.), Venise, 1899, s. 117—118; E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches* (Brüssel, 1935), s. 42, 44, 45, 47, 60, 68; A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* (Bruxelles, 1935), s. 117 v.d.; W. Brooks, *The Campaigne of 716—718 from Arabic sources* (*The Journal of Hellenic Studies*, 1889, XIX, 32).

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

M.

MĀʾ AL-ʿAYNAYN. [Bk. MÂ-ÜL-AYNEYN.]

MAʿĀD. [Bk. RÜCÛ.]

MAʿADD. [Bk. MAADD.]

MAADD. MAʿADD, bâzı arap kabîlelerine ve umûmiyetle kabûl edilen bir an'aneye göre, Yemen kabîlelerinin zıddına olarak, şimâlî Arabistan menşe'li (Muzar ve Rabīʿa) kabîlelere verilen müşterek bir isimdir. Maʿadd adının kendisinde mevcut bulunan bu sözde-zıdlık fikrine eski şâirlerde sık-sık rastlanmaktadır; şu kadar var ki, bundan bahseden şiirlerin mevsûkiyeti kat'î değildir. Msl. İmruʾ'l-Ḳays (Ahlwardt, nr. 41, I, beyit 5)'ın bir beyitinde Maʿadd tâbiri 'İbâd, Ṭayy ve Kinda'yi, Nābiġa (Ahlwardt, nr. 18, beyit 1, 2)'da da Ġassān'ı içine alıyor, fakat diğerlerini hâric bırakıyor gibi görünüyor. Aynı zamanda an'anede, islâmdan önceki devirde, Maʿadd ile Yemen arasındaki muhârebelere dâir kayıtlar vardır (bk. Yāḳūt, II, 434; İbn Badrūn, s. 104). Daha sonraki zamanlarda, Emevîler ile Abbâsîler devrindeki mücâdeleler sırasında, Maʿadd ile şimalli araplar arasındaki muhâlefet kendini daha da bâriz bir şekilde göstermiştir (bk. Goldziher'de zikredilen yerler; bir de aş. *bibliyografya*). Hiç bir zaman *Banī* ile birlikte kullanılmamış olmasına ve bizzat kelimenin şekline bakılırsa, Maʿadd'ın menşe'de, umûmiyetle „halk, halk gürûhu" için kullanılan *maʿşar* gibi, müşterek bir isim olduğu ve aynı mânaya geldiği düşünülebilir. İbn Durayd, *Iştiḳāḳ* (s. 20)'ta $\sqrt{ʿdd}$ „saymak" sözünden geldiğini ileri sürmüş ve daha başka izah şekilleri de bulmağa çalışmıştır. Arapların mûtad ensâp an'anesi Maʿadd kelimesini, muhtelif kabîlelere adlarını veren bir ecdâd sülâlesine bir cedd ismi, daha doğrusu ilk arap ceddi 'Adnān'ın oğlu olarak, idhâl etmiştir. Efsâne Maʿadd'ı, Curhumîlere mensup Muʿāna ile evli göstererek, Mekke tarihine bağlamaktadır. Bu evlenmeden Nizār da dünyaya gelmiştir. Bu da muhtelif kabîlelere adlarını veren, Mużar, Rabīʿa ve 'İyād'ın babasıdır. *Hist. anteislamica* (nşr. Fleischer, s. 72)'ya göre, Maʿadd Nabukadonosor ile çağdaştır.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 671 v.dd.; Maḳdisī (sözde-Balḫī), nşr. Huart, IV, 101 v.d. Şimâlî ve cenûbî Arabistan arasındaki düşmanlığın menşe' ve tarihi için bk. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 78 v.dd.; nesep şeceresi için bk. *ayn. esr.*, s. 179. (H. H. BRÄU.)

MAʿĀFİR. [Bk. MAÂFİR.]

MAÂFİR. MAʿĀFİR, nesep âlimlerinin Yaʿfur b. Mālik b. al-Ḥāriṯ b. Murra b. Udad b. Humaysaʿ b. 'Amr b. Yaṣcib b. 'Arīb b. Zayd b. Kahlān b. Saba'ʾ'ye bağladıkları ve Himyerîler arasında saydıkları bir cenûbî Arabistan kabîlesi. Toprakları Osmanlı devletinin Yemen vilâyeti arâzisi içinde Taʿizziya'ye tekabül etmekte ve yukarı-Maʿāfir, aşağı Maʿāfir olmak üzere, iki kısma ayrılmakta idi. Maʿāfirleri en iyi bilen Hamdānī kabîlelerin yaşadığı yerleri şöyle gösteriyor:

1. Hamdānī kabîlesinden al-Ẕu 'l-Muġallis âilesinin idâresinde olan al-Cuvva (bugün Cabal Şalv ile Cabal Badr arasındaki Sūḳ al-Cu'a). Ancak bir merdiven ile çıkılabilen kale bunlara âit idi. Daha sonraları bu kale Marrānîlere geçti. Bunlar Peygamberin mektup gönderdiği Hamdānîlerin bir *ḳayl*'i olan 'Umayr Ẕū Marrān'ın ahfâdıdır. 2. Cabal Ṣabir ile Cabal Ẕaḫir (bugün Cabal Ḥabaş) arasındaki boğazda ve Cabā ismindeki Ḳaʿ'da kâin Cabā (bugün Sūḳ Cabā); E. Glaser (*Tagebuch*, II, 15ᵇ)'e göre, Cabal Ṣabir'in cenûbundaki Bilād Aḳrūż'da, Cabal Ṣabr ile Cabal Sāmiʿ arasındadır. 1892 yılında Glaser'in gezdiği bu yer şimdi fakir bir köy hâlindedir. Burada, eski devrin debdebesini gösteren güzel dört köşe mermerlerden yapılmış büyük bir kuyu (Bīr Saḥlūla) bulunmaktadır; Cabā, eskiden iktidarda olan

al-Karandāların oturduğu Maʿāfir bölgesinin merkezi idi. 3. Yollu kumaştan elbiseler yapılan Ḥarāza. 4. Ṣuḥāra (bugün Uzzla Savva), Maslama b. Yūsuf al-Ḥayvānī'ye göre, Maʿāfirlerin sarayları burada idi; al-Hamdānī de *İklīl*'in VIII. kitabında bunların harâbelerinden bahsetmektedir. 5. 'Azāza (bugün 'Azāz, Cabal Samadān'ın şarkında). 6. al-Dumayra. 7. Birdād (İbn al-Mucāvir, A. Sprenger, *Post- u. Reiserouten*, s. 152 'de doğrusu böyledir; yoksa, D. H. Müller'in Hamdānī'nin *Ṣifa* tab'ında s. 99, 16'da gösterdiği gibi, Yazdād değildir). E. Glaser (*Tagebuch*, II, 14ᵛ)'e göre, Birdād Taʿizz'den üç fersah kadar bir mesâfede Cabziya'nin şimâlinde kâin olup, Bilād'a bağlıdır ve Cabal Ṣabr ile Cabal Ḥabaş arasındadır. Fakat Birdād bir mevkii değil, bir bölgeyi ifâde etmektedir. 8. al-Cizla. 9. al-'Ansiyayn (al-'Aşaş değil; bk. bir de al-'Uşayş şekli, *Ṣifa*, II, 100). 10. Cabal Ṣabir (bugün Ṣabr). 11. Cabal Ẕaḫir (bugün Ḥabaş).

Demek ki, Maʿāfir'in ülkesi Vādī Ḥarāza ile Vādī Naḫla arasında idi ve H. v. Maltzan'ın hudutlarını verdiği Taʿizziya'nin büyük bir kısmını içine almakta idi. Fakat Maʿāfirler burada sıkışıp kalmış değillerdir. Çok zaman, bilhassa Cabal Ṣabr ile Ẕaḫir'de, başka kabîlelere (Azd, Saksak, al-Rakb, al-Ḥavāşib, al-Karb, Banī Macīd, Vāḳid) mensup kimseler ile ihtilâṭ hâlinde idiler. Cabal Ḥabaş'in şarkında Vādī Ẕabāb'daki al-Maʿāfir kalesi bugün hâlâ onların hâtırasını taşımaktadır. Bu bölgenin bir kısmının (aşağı-Maʿāfir), sihirbazları ve büyücüleri dolayısı ile, adı fenâya çıkmış idi; bura halkı ayrı bir lehce konuşmakta idi. Maʿāfirler öteden beri dokumacı olarak da şöhret kazanmışlardır. Efsâneye göre, Kâbe'ye ilk olarak Tubbaʿ Asʿad Kāmil'in örttüğü örtünün bir Maʿāfir kumaşı olması icâp eder. Yine efsâneye göre, Peygamberin cenâzesi de Maʿāfir kumaşına sarılmıştır. Dokumacılık yanında, Maʿāfirler saraçlık da yapmakta idiler; bunların yaptıkları eğer ve semerler Arabistan'da bu zanâatte en ileri gelen kabîlelerden biri olan hadramûtlularınki kadar meşhûr idi.

Maʿāfir kabîlesinin tarihî seyrini islâmiyetten çok öncelere kadar çıkarmak mümkündür. Daha eski Ṣābiʾī kitâbesi Gl. 1000 A, büyük Ṣābī imparatorluğunun kuruluşunu nakleden Şirvaḥ (m. ö. 500'e doğru)'taki muazzam metin, üçüncü satırının başlarında, Ṣābiʾī fâtihi Kariba'īl Vatār'ın şehirlerini yaktığı Maʿāfir (מעפרו) kabîlesinden bahsetmektedir. Demek, Maʿāfirlerin ülkesi bu imparatorluk dâhilinde bulunmakta idi. Bunu milâdî I. asırda *Periplus maris erythraei* (§ 16, 22, 31)'de Μαφαρεῖτις adı altında zikredilmiş buluyoruz. Hukûmet merkezi Μούζα (Muḫā)'dan, yaya olarak, üç günlük mesâfedeki Σαύη (Save) şehri olan τύραννος Χόλαιβος (Kulayb)'un hâkimiyeti altında bulunmakta idi. Fakat Batlamyus VI, 7, 42 Σαύη βασίλειον'deki bu Save, C. Ritter (s. 771)'in ileri sürdüğü gibi, Taʿizz olmayıp, kitâbedeki (סם). Svm'dir; burası Taʿizz'in cenûb-i şarkîsinde olmalıdır. Svm adı, şüphesiz, Savvā'da muhâfaza edilmiştir ki, Ḳāʿ Cabā'nın şimâl-i garbîsindeki bir bölge bu adı taşımaktadır ve merkezi olan Yefrus, Taʿizz'den 7—8 fersah uzaktadır. Taʿizz ile Muḫā arası deve ile 3 günlük bir mesâfe olduğuna göre, bu, aynı zamanda, *Periplus maris erythraei*'de işâret edilen Muza ve Save arasındaki mesâfeye tekabül etmektedir. Fakat mafrîtîlerden Tyrannos yalnız, Ṣābiʾī imparatorluğunda bir hukümdar sıfatı ile Maʿāfir ülkesini açıkça idâre etmiyor, aynı zamanda Afrika sâhillerinde kâin olan 'Αζανία (aş.-yk. Somali) ülkesine de hâkim bulunuyordu. Maʿāfirler, daha önce A. v. Kremer (*Sage*, s. XIV)'in gösterdiği gibi, Batlamyus (VI, 7, 25)' ta 'Ομηρῖται (Ḥimyar)'ın, kezâ Σαπραρῖται ve 'Ραθῖναι (Ẓafār ve Redāʾ ahâlisi)'nin komşusu olarak zikredilen Μαθαρῖται ile bir olması muhtemeldir. R. Glaser (*Skizze*, II, 28, 141 v.d.) sonradan Plinius (*Nat. Hist.*, VI, 158)'taki Amphryleri (Phryai) de Maʿāfirler ile aynı saymıştır ve netice olarak Strabo (*Geogr.*, XVI, 776)'daki Garindae ve Larendanların da al-Karandā hânedan âilesi olduğunu ileri sürmüştür. Fakat bu iki tahmin de çok şüphelidir. Maʿāfirlerin islâmiyetten sonraki tarihi hakkında bir az daha bilgi sâhibiyiz. Gl. 424 kitâbesinden öğrendiğimize göre, Savvā şehrinden, Saba' kıralları İlīşarḥ, Yaḥżib ve kardeşine bir elçi hey'eti giderek, Maʿāfirlerin onlara inkıyâdını bildirmiş ve sulh istemişlerdir. O zamanlar, Savvā, Maʿāfir ve hukümdarı Şamir Ẕū Raydān ile birlikte Saba'lıların düşmanı olan Ḥabaşātların tarafını tutmakta idi. Hicretin 9. yılı ramazanında (milâdî 630 kânûn I.) Maʿāfirler, Ẕū Ruʿaynler ve Hamdânîler ile birlikte islâmiyeti kabûl ettiler ve Peygamberden, tâbî olacakları mükellefiyetlere dâir, yazılı bir emir aldılar. Bu mükellefiyetler içinde, Maʿāfir parası ile tam âyârlı bir dinar değerinde olan baş-vergisinin, aynı zamanda, yukarıda bahsi geçen Maʿāfir kumaşından yapılmış giyecek eşyâ olarak da verilebileceği husûsu kayda değer. Daha sonraları Maʿāfir kabîlesi Mısır'a göç etmiş ve orada, diğer cenûp arapları ile birlikte memleket tarihinde mühim bir rol oyna-

mıştır. Daha al-Fusṭāṭ'ın inşâsında, 'Amr b. al-'Āṣ'ın yolların yapılmasını havâle ettiği mürâkipler arasında bir Ma'āfirî de var idi; bu husus dikkate değer; çünkü bu vazifeler, devamlı olarak, cenûbî Arabistan kabîlelerine mensup klanlara verilmekte idi. Bütün diğer cenûbî Arabistan arapları (Ṣadîf, Ḥavlān, Mazḥic, Ru'ayn, Saba', Vā'il, al-Kabaż, Hadramût v.b.) gibi, Ma'āfirlerin de kendi mahalleri (*ḫiṭaṭ al-Ma'āfir*) var idi. 322 (934)'de adı geçen *Birkat al-Ma'āfir* de, Ma'āfirleri hatırlatmaktadır. Kabîle bir çok yüksek şahsiyetler yetiştirmiştir; al-Ma'āfirî nisbesine yalnız Mısır'ın mahallî tarihinde değil, aynı zamanda Kahire'de arap san'atı müzesindeki mezar taşlarında ve arap papirüslerinde de rastlamaktayız (msl. Viyana'daki Erzherzog Rainer papirus sergisinde, nr. 646 ve 736).

Bibliyografya: Kitâbeler: Glaser 1000 A, bk. N. Rhodokanakis, *Altsabäische Texte*, I (*SB Ak. Wien*, 1927, CCVI, 22, 41, 120); Glaser 424, bk. C. Conti Rossini, *Sugli Ḥabaṣāt* (*RRAL*, V. seri, XV, 1906, s. 51). — al-Muḳaddasî (*B G A*, III, 87); al-Ya'ḳūbî, *Kitāb al-buldān* (*B G A*, VII, 318); al-Hamdānî, *Ṣifat Cazîrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884—1891, s. 54, 67, 78, 99, 100, 125, 126, 134, 190, 201, 204; ayn. mll., *İklîl*, X (Cod. Berol. Gl. 22), s. 2, 10; VIII (Cod. Strassburg, Ar. Spitta 16), s. 76, 10; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 590; II, 472, 886; III, 66, 367; IV, 590 v.d.; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), III, 118; al-Bakrî, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 552; Calāl al-Dîn 'Abd al-Raḥmān al-Suyūṭî, *Lubb al-lubāb fî taḥrîr al-ansāb* (nşr. P. J. Veth), Leiden, 1840, I, 348; İbn Hişām, *Sîra* (nşr. Wüstenfeld), I, 956; Abū Żarr, *Şarḥ al-sîra* (nşr. P. Brönnle), Kahire, 1911, II, 445; al-Kindî, *Kitāb al-vulāt* (nşr. Rh. Guest; *G M S*, Leiden, 1912, XIX, 45, 283); al-Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-a'şā* (Kahire, 1914), III, 330 v.d., 332; 'Aẓîmuddîn Aḥmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwan's im Šams al-'ulūm* (*GMS*, Leiden, 1916, XXIV, 73); C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/I, 71, 770 v.d.; A. v. Kremer, *Über die Südarabische Sage* (Leipzig, 1866), s. XIV, 31, 34, 84; F. Wüstenfeld, *Register zu den geneal. Tabellen d. arab. Stämme u. Familien* (Göttingen, 1853), s. 277; A. Sprenger, *Post- u. Reiserouten d. Orients* (*Abh. f. d. Kunde d. Morgenlandes*, Leipzig, 1864, III/III, 152); ayn. mll., *Daş Leben und die Lehre des Mohammad*[2] (Berlin, 1869), III, 440, not 1, 450 v.d.; ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 75 v.d., 78, 183, 255, 310 v.d.; F. Wüstenfeld, *Die Geographie und Verwaltung von Ägypten nach dem Arabischen des Abu 'l-Abbâs Ahmed ben 'Ali al-Calcaschandi* (*Abh. Ges. d. Wiss. Gött.*, 1879, XXV, 51); J. Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten* (Berlin, 1889), IV, 105, nr. 11 ve s. 7, 191, nr. 142 ve s. 75; E. Glaser, *Tagebuch* (1892), I, 8[a], 9[a], 10[b]; II, 1887, 14[a], 15[a], 25[a], 29 v.d., 34[b]; ayn. mll., *Skizze der Geographie und Geschichte Arabiens* (München, 1889), I, 23; II (Berlin, 1890), s. 28, 141 v.dd.; M. Hartmann, *Der islamische Orient, Berichte und Forschungen*, II, *Die arabische Frage* (Leipzig, 1909), s. 37, 154, 416 v.d., 466 v.d.; I. Strzygowski, *Ornamente altarabischer Grabsteine in Kairo* (*Isl.*, 1911, II, 325 v.dd.), baştan sona kadar, *al-Maġâfirî* yerine, *al-Ma'âfirî* okumak lâzımdır; S. Sperber, *Die Schreiben Muḥammads an die Stämme Arabiens* (tez, Berlin, 1916 = *M. S. O. S. As.*, XIX, 76 v.d.).

(ADOLF GROHMANN.)

MA'ARRAT MAṢRÎN veya MİṢRÎN. [Bk. MAARRET MASRÎN veya MISRÎN.]

MA'ARRAT AL-NU'MĀN. [Bk. MAARRET-ÜN-NÛMAN.]

MAARRET MASRÎN veya MISRÎN. MA'ARRAT MAṢR.N veya MİṢRÎN, Haleb'e bağlı bir nâhiye merkezi. Bu isim Ma'arrat Naṣrîn şeklinde de yazılmaktadır. Bunu Ma'arrat Ḳinnasrîn'in kısaltılmış bir şekli telâkkî edenler olmuş ise de, bu görüş doğru değildir (G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 497). VIII. asra âit Suriye yazmalarında, bu şehre Me'arret Meṣrēn de denildiği görülmektedir (Wright, *Catalogue of the Syr. Mss. in the Brit. Mus.*, s. 454[b], yıl milâdî 745; Agnes Smith Lewis, *The old syr. Gospels or Evangelion da-mepharreshê* (London, 1910), azîzelere dâir hâl tercümesi külliyâtında bir yazma. Bu külliyat, Antakya *kūra*'sinde Me'arret Meṣrēn şehrindeki Bēṣ Marî Ḳānūn manastırının keşişi Yōḥanna tarafından meydana getirilmiştir).

Abū 'Ubayda 16. yılda Haleb ile Ma'arrat Maṣrîn arasında toplanmış olan büyük bir bizans ordusunu yendi; bunun üzerine, Ma'arrat Maṣrîn de, Haleb gibi, aynı şartlar ile teslim oldu (al-Balāẕurî, *Futūḥ*, nşr. de Goeje, s. 149). Halife Mutavakkil zamanında, aslen Ma'arrat al-Nu'mān civarındaki Ma'rāgā al-Buraydîya'den olan 'Amr b. Havbar (krş. Yāḳūt, *Muştarik*, s. 400) bu şehre vâli tâyin olundu. Kamāl al-Dîn (Freytag, *Selecta ex historia Ḥalebi*, Paris, 1819, metin s. 24; trc. s. 18) 'Amr b. Havbar'in Haleb kadısı Abū Sa'îd 'Ubayd b. Cannād (ölm. 231) aleyhinde yazdığı hicviyenin baş tarafını zikrediyor. Nikephoros Phokas Ma'arrat Maṣrîn şehrini 357 (968)'de zaptetti ve 12.000 kişilik nüfusu Bilād al-Rūm'a sürdürdü (Kamāl al-Dîn, Freytag, *ZDMG*, XI, 228). Bizanslılar ile Karġūya arasında 359 (969/970) yılı safer ayında yapılan mütârekeden sonra, şehir Karġūya'nin idâresine geçti (*ayn. esr.*, s. 232). 415 (1024)'te Kilâbîlerin reisi Ṣāliḥ b. Mirdās Haleb üzerine yürüdüğü esnâda, taraftarlarından Sulaymān b. Ṭavḳ Abū Manṣūr'u Ma'arrat Maṣrîn üzerine yolladı. Bu sonuncusu şehri ele geçirdi ve kumandanını esir etti (J. J. Müller, *Historia Merdasidarum*, Bonn, 1829, s. 14; Rosen, *Zapiski imp. akad. nauk.* XLIV, 378). Ṣimāl'in ölümünden az bir zaman önce (454), bizanslılar, bir takım ihânetler sâyesinde, şehre hâkim oldular (Kamāl al-Dîn, Müller, *ayn. esr.*, s. 52). Maḥmūd, Baalbek üzerine yürürken [bk. mad. HALEB], amcası 'Aṭîya, Antakya baş-kumandanı ve bir bizans ordusu ile birlikte, Ma'arrat Maṣrîn üzerine ileriledi, dış mahalleleri yakıp-yıktı ve ahâlinin büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi. 491'de Antakya hükümdarı Yagı Basan, Ma'arrat Maṣrîn'de öldü. Bu şehir, aynı yılın zilhiccesinde veya 492 yılının muharrem ayında, franklar tarafından zaptedildi (*Hist. or. des. crois.*, III, 483). Franklar al-Rūc'dan geçerek, şehre doğru yürüdüler ve burayı müdâfaa edenleri öldürüp, câmiin minberini parçaladılar (*ayn. esr.*, III, 579). Edessa'lı Balduin esir edildikten sonra, 497'de franklar al-Cazr bölgesinde, al-Fū'a'da, Sarmîn'de ve Ma'arrat Maṣrîn'de halkın taarruzuna uğradılar ve kılıçtan geçirildiler (*ayn. esr.*, s. 592). 507 (nisan 1114) yılında, Fāmiya, Ma'arrat Nu'mān ve Ma'arrat Maṣrîn'e (kelime böyle yazılmaktadır) gelen İsmâilîlerden (Kamāl al-Dîn'de bāṭinîya) müteşekkil bir kuvvet hıristiyanların paskalya yortusunda Ṣayzar'e baskın yapmağa çalıştı ise de, Banî Munḳiẕ tarafından püskürtüldü (*ayn. esr.*, III, 548). Balduin II.'in 513'te yaklaşması üzerine, Sarmîn ve Ma'arrat Maṣrîn şehirleri teslim oldular (*ayn. esr.*, III, 623). 514'te Tuġtigin ile İlgâzî, frankları, çekildikleri Ma'arrat Maṣrîn'de kuşattılar. Balduin, onlara yardım etmek üzere, harekete geçince, sulh anlaşması yapıldı: bu anlaşmaya göre, Ma'arrat Maṣrîn, Kafarṭāb, al-Cabal, al-Bāra ve başka müstahkem şehirler hıristiyanlara terkedildi (İbn al-Aṯîr, *Rec. hist. or. d. crois.*, I, 332; Kamāl al-Dîn, *ayn. esr.*, III, 624 v.d.). Musul'lu Aksungur, 520'de Sarmîn, al-Fū'a ve Dāniş topraklarına girince, franklar onun karşısında Ma'arrat Maṣrîn sarnıçları (*ḫavż*) civarında karargâh kurdular; erzakları tükeninceye kadar orada kaldılar; sonra receb ortalarında geri çekilmeğe mecbûr oldular (*ayn. esr.*, III, 653). Atabey 'Imād al-Dîn Zenġî 524'te al-Aşārib ve Ma'arrat Maṣrîn'in dış mahallerine hücûm etti ve o esnâda Balduin II.'in kızı ve Bohemund'un dul karısı Alice, Antakya'da babasına karşı ayaklandı (*ayn. esr.*, III, 661). Halebli Savār (yahut Asvār) 527'de al-Cazr'e ve Zardanā kalesine karşı yağma hareketine geçti ve frankları Ḥārim civarında gâfil avladı, Ma'arrat al-Nu'mān ile Ma'arrat Maṣrîn topraklarına girdi, sonra ganîmetler ile Haleb'e döndü (*ayn. esr.*, III, 667). Cemâziyelevvel 619'da al-Malik al-Ẓāhir'in oğlu al-Malik al-Ṣāliḥ, Şuġr, Bakās, al-Rūc ve Ma'arrat Maṣrîn'i ele geçirdi ve 5 yıl sonra da bunları Ayıntab, Rāvandān ve Zūb ile değişti (Kamāl al-Din, trc. Blochet, *R O L*, V, 64, 72; Abu 'l-Fidā', *Annales Muslemici*, nşr. Reiske, IV, Hafniae, 1792, s. 312).

Şehre yeni çağ seyyahları pek seyrek uğramışlardır. Jullien Ma'arrat Maṣrîn'in geniş bir ovada, susam tarlaları ve zeytinlikler ortasında büyük bir köy olduğunu söylüyor. Garrett de civarın verimliliğini övüyor: — „Burada toprak görülmemiş derecede verimlidir, incir ağaçları sayısız derecede çoktur, yollar boyunca gül fidanları yetişmektedir.“ Yakın zamanlarda şehrin adı çok zaman Ma'arrit il-Miṣrîn (harf-i târifle birlikte) olarak yazılmaktadır; msl. J. B. L. J. Rousseau (*Description du Pachalik de Haleb*, *Fundgruben des Orients*, Wien, 1814, IV, 11), Ritter (*Erdkunde*, XVII, 1576), Garrett (*Publications of an American Archaeol. Expedition to Syria*, 1. kısım, New-York, 1914, s. 119) böyle yazmaktadırlar.

Bu şehri Ma'rrat'in şarkında kâin olan ve bâzan sâdece Ma'arra denilen Ma'arrat al-Iḫvān (aynı zamanda Ma'arrat al-Akvān da denilmektedir) şehri ile karıştırmamalıdır (msl. bk. Seiff Maarat; *Zeitschr. f. Erdk.*, 1873, VIII, 24). Ona göre, burası „külâh şeklindeki beyaz damlı binâlar ile geniş, ıssız bir ovada kâin“ büyük bir köydür.

Halebli al-Cibrînî (ölm. 843 h.) ve İbn al-Şiḥna (XI. asırda Abū 'l-Yumn al-Baṣrūnî tarafından neşredilmiştir)'ye göre, Ma'arrat Maṣrîn'in adı eskiden *Zāt al-Ḳuṣūr* (*ZDMG*, XXIII, 182; İbn al-Şiḥna, nşr. Cheikho, Beyrut, 1909, s. 164 v.d.; Lammens, *M F O B*, 1906,

I, 240) idi. Fakat bu iddia, Maʿarrat Maṣrîn ile Maʿarrat al-Nuʿmân'ın birbirine karıştırılmasından ileri gelmiştir (krş. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, Paris, 1927, s. 213, not 4).

Bibliyografya: al-Iṣṭaḫrî (*B G A*, II, s. XIV), *B G A*, I, 61'in ilâvesi); İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 118); al-Maḳdisî (*B G A*, III, 54, *al-Maʿarratayn*, 156, *Maʿarrat Ḳinnasrîn*); İbn Ḫurdâẕbih (*B G A*, VI, 75); Yâḳût, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 574; Şafî al-Dîn, *Marâṣid al-iṭṭilâʿ* (nşr. Juynboll), III, 120; Abu 'l-Fidâ' (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 231; İbn al-Şiḥna (nşr. Cheikho), 1909, s. 157, 165; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 497; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 109, not 3; H. Derenbourg, *Vie d'Ousâma*, s. 78; Alexander Drummond, *Travels through different cities of Germany, Italy, Greece and several parts of Asia* (London, 1754), s. 290 (*Martmishrhia*); J. Berggren, *Resor i Europa och Österländerne*, II. kısım (Stockholm, 1826), s. 183 (*Maarrat Massrîn*); Karsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien u. a. umliegenden Ländern* (Hamburg, 1837), III, 100 (*Mâad Masrîn*); Thomson, *Bibliotheca sacra and theological review* (New-York, 1848), V, 665 (*Maanat* [!] *Nusrîm* yahut *Musrîm*), 671 (*Maarrat Musnîn* [!]); Jullien, *Sinai et Syrie* (Lille, 1893, s. 284, *Maʿarrat Moucerin*); Melchior de Vogüé, *La Syrie centrale* (Paris, 1861—1867, tür. yer., *Maʿarrat meçrin*); Rob. Garret (*American Archaeol. Expedition to Syria*, I. kısım, New-York 1914, s. 119: *Maʿarrit il-Miṣrîn*)

(E. HONIGMANN.)

MAARRET-ÜN-NÛMAN. MAʿARRAT AL-NUʿMÂN (türk kaynaklarında Maarra), şimâlî Suriye'de bâzan kısaca al-Maʿarra denilen bir **ş e h i r** olup, şâir Abu 'l-ʿAlâ' Aḥmed al-Maʿarrî [b. bk.]'nin doğduğu yer olarak meşhûrdur. al-Samʿânî (*Kitâb al-ansâb*, nşr. D. S. Margoliouth, *G M S*, 1912, XIX, 536b, str. 4)'ye göre, şehrin adına yapılan nisbet, *Maʿarnamî* olup, Maʿarrat Maṣrîn'den iştikak eden *Maʿarnasî*'den farklı bulunuyordu. Şehir, muhtemel olarak kadîm Arra'nın yerinde kurulmuş idi. Yaʿḳûbî, Maʿarrat al-Nuʿmân'ı harâbe hâlinde eski bir şehir olarak zikreder. Nâṣir-i Ḫusrav, 438 (1047)'de, şehrin suru yakınında, üzerinde arapça olmayan kitâbeler yazılı bir sütun bulmuş idi. İbn al-Şiḥna de şehir içinde gömülü olarak rastlanmış eski sütunlardan bahsetmekte idi. Van Berchem medresede bir yunan kitâbesinin bakiyelerine tesâdüf etmiş idi (*Voyage*, s. 203, not 1).

Şehri, Suriye'de bulunan aynı adlı daha başka şehirlerden ayıran ek-isim Peygamberin sahâbelerinden al-Nuʿmân b. Başîr'den gelmiştir ki, Muʿâviya zamanında bu havâlinin vâlisi olan bu zâtın oğlu Maʿarra'da ölmüş idi. Başka bir rivâyete göre, bu isim, Tanûḫ âilesinden al-Nuʿmân b. ʿAdî al-Sâtiʿ'den geliyordu. İbn Baṭṭûṭa ve Ḫalîl al-Ẓâhirî (nşr. Ravaisse, s. 49)'ye göre, evvelce şehre Zât al-Ḳuṣûr, al-Dimaşḳî'ye göre ise, Ẓât al-Ḳaṣrayn denilmekte idi ki, al-Cibrînî ve İbn al-Şiḥna bu adı yanlış olarak Maʿarrat Maṣrîn [b. bk.]'e izâfe ederler. Gerçekte biz, mevkiine hâlen Ḳalʿât in-Nuʿmân [b. bk.] ismi verilmekte olan yalnız bir hisar (aş. bk.) biliyoruz. Daha eski olan Maʿarrat Ḥimṣ ismi çok daha evvel zikredilmektedir (al-Balâẕurî, nşr. de Goeje, s. 131. Abul 'l-Fidâ', *Annales Muslemici*, nşr. Reiske, Hafniae, 1789, I, 226 v.d.). Şehrin idârî bölgesi iptidâda Ḥimṣ *cund*'ü dâhilinde bir *iḳlîm* teşkil ediyordu (İbn Ḫurdâẕbeh, *B G A*, VI, 75; krş. bir de Ḳalḳaşandî, *Ṣubḥ al-aʿşâ*, IV, 142, trc. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie*, s. 109: gerçekte durum bu eserde zamanına uymaz bir tarzda zikredilmektedir). Ḥimṣ kapısı (aş. bk.) da muhtemel olan bu vâkıayı hatırlatmakta idi. Ancak Hârûn al-Raşîd zamanında şehir Ḳinnasrîn *cund*'üne idhâl edildi ki, sonraları Haleb buraya merkez olmuştur (G. le Strange, *Palestina under the Moslems*, s. 36, 39).

Yaʿḳûbî daha 278 (891/892)'e doğru Banî Tanûḫ'u şehrin halkı olarak zikreder. Bunların bölgesi Suriye'de bilhassa Mârûnîler ile meskûn olan arâziye dâhil bulunuyordu (Masʿûdî, *Kitâb al-tanbîh*, nşr. de Goeje, s. 153).

Civarda akar-su bulunmadığı için, halk yağmur suyunu sarnıçlarda biriktirmek zorunda idi. Bununla berâber şehir çevresi zeytin, incir, fıstık ve bâdem ağaçlarından yana zengin idi; kadîm Arra'da olduğu gibi, burada üzüm bağları da bulunuyordu. İbn Cubayr'e göre, şehir etrafında uzanan bahçeler sâhası ancak iki günde geçilebilirdi ve burası dünyanın en münbit ve en zengin memleketlerinden biri idi. Maʿarrat al-Nuʿmân'ın cenûbunda, sûrlar dışında, bunlara yaslanmış vaziyette, mahallî an'aneye göre, Nûn'un oğlu peygamber Yûşaʿ'a atfedilen bir mezar var idi; bununla berâber, Yâḳût'a göre, onun asıl mezarı Nâbulus civarında bulunuyordu (krş. Goldziher, *Muhammedanische Traditionen über den grabesort des Josua*, *Z D P V*, II, 13—17). Maʿarrat al-Nuʿmân'da 604 (1207/1208) tarihli bir kitâbesi bulunan Nabî Allâh Yûşaʿ câmiinin zamanımızdaki ismi Yûşaʿ'dan gelmektedir (van Berchem, *Voyage en Syrie*, s. 202, not 4).

16 (637) yılında Abû ʿUbayda Maʿarrat Ḥimṣ'a gelince, şehir halkı onu karşılamağa çıkıp, cizye ve harâc vermeği kâbul ettiler (al-Balâẕurî, nşr. de Goeje, s. 131; Caetani, *Annali dell 'Islam*, III, 794, § 284).

Halife ʿOmar II, 101'de Maʿarrat al-Nuʿmân yakınlarında al-Naḳîra (Νικέρται)'deki Simeon manastırına (Dayr Simʿân) defnedildi (Honigmann, *Z S*, 1922, I, 17; Dussaud, *Topographie historique de la Syrie*, Paris, 1927, s. 184 v.d.). Halife al-Maʿmûn tarafından 207'de Suriye vâlisi tâyin edilen ve babasına halef olan ʿAbd Allâh b. Ṭâhir, Naṣr b. Şabîṣ'e karşı giriştiği bir mücâdelede Maʿarrat al-Nuʿmân'ın sûrlarını ve dnha bir-çok küçük kaleleri yıktırdı (Kamâl al-Dîn, bk. Freytag, *Selecta ex historia Halebi*, Paris, 1819, s. 20). 290 senesinde Karmatîler, başlarında Ṣâḥib al-Ḫâl olduğu hâlde, Maʿarrat al-Nuʿmân, Ḥimṣ, Ḥamâ ve Salamîya havâlisini tahrip ederek, bu şehirler halkının büyük bir kısmını öldürüp, kadın ve çocukları esir aldılar. Necd'den gelen Banî Kilâb, 325 (936/937)'te Suriye'ye girerek, Maʿarrat al-Nuʿmân'a yaklaşınca, buranın kumandanı Muʿâẕ b. Saʿîd mevkii bilinmeyen al-Burâḡîṣî'de karşılarına çıktı ise de, ordusunun büyük kısmı ile, onlara esir düştü ve neden sonra Haleb kumandanı Kilâbîlerden Abu 'l-ʿAbbâs Aḥmed b. Saʿîd tarafından kurtarıldı. 332'de, Sayf al-Davla'nin amcası al-Ḥusayn b. Saʿîd b. Ḥamdân, Abu 'l-ʿAbbâs'ı ve Kilâbî Yânis'i Haleb'den çıkartarak, Maʿarrat al-Nuʿmân'dan geçmek suretiyle, Ḥimṣ'a kadar onları tâkip etti. 333'te Mısır vâlisi İḫşîd Sayf al-Davla'ye karşı yürüyerek, Maʿarrat al-Nuʿmân'ı ele geçirdi. Buraya vâli olarak tâyin ettiği Muʿâẕ b. Saʿîd Ḳinnasrîn muhârebesinde Sayf al-Davla tarafından öldürüldü. 357 (968)'de imparator Nikephoros Phokas, şehri zaptederek, büyük câmii ve sûrlarının çok yerini yıktırdı. Karḡûya, Haleb'de hukûmeti ele geçirdiği sırada, Maʿarrat al-Nuʿmân vâlisi Zuhayr, Ḥamdânî Saʿd al-Davla ile ittifak ederek (358), onunla berâber Manbiʿ'den Haleb üzerine yürüdü. Rum olan Turbasî, Karḡûya'nin yardımına gelince, ötekiler al-Ḫunâṣira ve Maʿarrat al-Nuʿmân'a doğru çekildiler. İmparator Nikephoros ile Karḡûya arasında akdedilen muâhede (sâfer 359) mûcibince, Maʿarrat al-Nuʿmân Karḡûya'ye bırakıldı. Ḥimṣ'tan harekete geçen Saʿd al-Davla, Karḡûya'yi tahtından iskat ve esir ettikten sonra (364 = 975), Haleb'de istiklâl ilân etmiş olan Bakcûr üzerine yürüdü ve Ḥimṣ civarındaki toprakları kendilerine vermek suretiyle ittifâkını teʾmin ettiği Banî Kilâb'ın yardımı ile, Bakcûr'un tarafını tutmuş olan Zuhayr'i Maʿarrat al-Nuʿmân'da muhâsara etti. Neticede Zuhayr teslim oldu ve Fâmiya kalesinde idâm edildi; Maʿarra kalesi gâlipler tarafından yağmalandı. Sayf al-Davla'nin memlûkü Rammâḥ 386'da Maʿarra'da Saʿîd al-Davla'ye karşı isyân edince, bu sonuncusu Luʾluʾ ile şehri muhâsara etmek üzere yola çıktı ise de, Bengütigin'in yaklaşması üzerine, Haleb'e çekilmek mecbûriyetinde kaldı (Freytag, *Locmani fabulae*, s. 45, str. 6). 392'de Haleb'i ele geçirmiş olan Luʾluʾ, ertesi sene Maʿarrat al-Nuʿmân arâzisinde Kafr Rûma'yi ve Arvâc'daki kaleleri, rakiplerinin eline geçmemesi için, tahrip ettirdi. 434'te Ḥamdânî Nâṣir al-Davla, Mirdâsîlerden Muʿizz al-Davla Şimâl'e karşı yaptığı seferde Maʿarra'yı ele geçirdi; 452'de Şimâl yeğeni Maḥmûd'a karşı yürüdüğü sırada, şehirde 8 gün geçirdi. Halk bu ikametten çok sıkıntı çekti; zîra kış şiddetli olduğu için, Maʿarralılar evlerine yerleştirilen araplardan fenâ muâmele görmüşlerdi. Maḥmûd 457'de Haleb'e girince, Maʿarra'yı türk reislerinden Hârûn'a verdi. Hârûn, 458'de 1.000 kişilik bir kuvvet ile, şehre girdi. Her ne kadar bunlar, gâyet sıkı bir inzibâta tâbî olarak, halka hiç bir zarar vermediler ise de, şehirliler, onların Maḥmûd'a yardım etmek üzere buradan ayrılıp, gitmelerine yine de memnûn oldular. 462 senesinde, Bizans arâzisinden gelen türkler, Haleb üzerine yürüyerek, Maʿarra'dan da geçtiler ve Suriye'yi ilk defa fenâ hâlde tahrip ettiler. 472'de türk emîrlerinden Tutuş Şam'dan şimâlî Suriye'ye doğru bir sefer açtı ve diğer bâzı şehirler gibi Maʿarra halkını da büyük bir para ödemeğe mecbûr etti. 488'de oğlu Riżvân, şehri ve buraya bağlı arâziyi Sokman b. Artuḳ'a hediye etti. Frenkler, Antakya'nın zaptından (491) az sonra Maʿarra üzerine yürüdüler. Tall Mannas halkının ve şehirdeki hıristiyanların kendilerine yardım etmesine rağmen, buralardan kovuldular. 492 senesi başında, o sırada içinde büyük bir ordu bulunan şehri muhâsara ve zaptederek, hemen bütün nüfusunu teşkil eden 20.000 erkek, kadın ve çocuğu öldürdüler (*Hist. orient. des Croisades*, III, 482 v.d.). O sene Kudüs gibi Maʿarrat al-Nuʿmân da tamâmiyle yağmalandı, sûrları ve câmileri yıkıldı. Franklar, daha muhâsara sırasında, şehir etrafındaki bahçeleri tahrip etmişler iken, Riżvân'ın yardımına gelen Kilâbîler de bütün bu bölgenin erzâkını tüketiklerinden, memleket tam bir kıtlığa uğradı. Fakat 496'da Riżvân, kaybettiği kaleleri yeniden geri almış bulunuyordu. 514 senesi sonunda, franklar ile akdettiği bu muâhedeye göre, Maʿarrat al-Nuʿmân franklara kalıyordu.

Ancak 531 (1137)'de Atabeg Zengī, Maʿarra'yi geri aldı. Halk, frankların kendi ellerinden almış oldukları mülklerin iâdesini ondan istedikleri zaman, bunlardan tasarruf senedleri talep etti. Bu senedler kaybolmuş bulunduğu için kayıtları Haleb vergi dâiresindeki defterlerden (*Dafātir dīvān Ḥalab*) arattı ve evvelce harâc ödemiş olanların isimlerine istinât ederek, hangi âilelerin evvelce arâzi sâhibi olduklarını buldurup, mezkûr arâziyi sâhiplerine iâde etti (İbn al-Agīr, nşr. Tornberg, XI, 34 = *Hist. or. des crois.*, I, 423; Abul 'l-Fidā', *Annales Muslem.*, nşr. Reiske, III, 470, V, 274). Zengī, şehrin sûrlarını yer ile berâber etti. Kudüs kıralı Fulco, Antakya'da bir isyânı bastırdığı sırada, türkmen kabîleleri Maʿarrat al-Nuʿmān ve Kafarṭāb arâzisine girdiler ise de, franklar tarafından buradan çıkartıldılar.

Bizans imparatoru Ioannis II. Komnenos, 532 (1138)'de Maʿarrat al-Nuʿmān arâzisine kadar ileriledikten sonra, birden-bire Şayzar [b. bk.] üzerine döndü ve burayı boşuna muhâsara etti. 552 (1157/1158) senesinde bir zelzele Maʿarra'da büyük tahribât yaptı (Kamāl al-Dīn, trc. Blochet, *ROL*, III, 529).

Ṣalāḥ al-Dīn'in saltanatı sonlarında (587 = 1191) Maʿarrat al-Nuʿmān, Takī al-Dīn'in Suriye'deki topraklarına dâhil bulunuyordu *Hist. orient. d. Crois.*, V, 4). Ṣalāḥ al-Dīn'in oğulları arasında vukua gelen çarpışmalar sırasında Maʿarra'nın adı da geçmektedir. 589'da burası al-Malik al-Manṣūr Nāṣir al-Dīn Muḥammed b. al-Malik al-Muẓaffar b. Takī al-Dīn 'Omar'in elinde bulunuyordu. Daha sonra zaman-zaman Ḥamā ve Haleb'e tâbî oldu. 595 (1199)'te, kapısındaki kitâbeden anlaşıldığına göre, Ḥamā Eyyûbî hukümdarı al-Malik al-Manṣūr Muḥammed I. devrinde, burada bir şâfiʿî medresesi inşâ edildi (plânı için bk. Creswell, *BIFAO*, XXI, 13). Bu medrese, şehrin ulu câmiinin dört köşeli yüksek minâresini yapmış olan mimarın eseridir. 596 (1199)'da İbn al-Muḳaddam, Fāmiya ve Kafarṭāb şehirlerine ve Maʿarrat al-Nuʿmān arâzisinde, 25 mülke sâhip bulunuyordu. 597'de Haleb hukümdarı al-Malik al-Ẓāhir al-Ġāzī tarafından yağmalanmış bulunan şehrin o sıralarda vakit-vakit bu hukümdarın arâzisine dâhil bulunması muhtemel görünüyor. 604 (1207/1208) tarihli kitâbede de bu hukümdarın ismi vardır. Kendisi, 598'de Şam'dan gelen al-Malik al-ʿĀdil ile bir muâhade akdederek, bir kısım topraklarını bu sonuncunun müttefiki olan Ḥamā emîri al-Malik al-Manṣūr'a terketti. 619 ve 622'ye doğru şehir, Ḥamā emîri al-Malik al-Nāṣir'e ve bir aralık da Şam emîri al-Malik al-Muʿaẓẓam ʿĪsā'ya âit bulunuyordu (Kamāl al-Dīn, trc. Blochet, *ROL*, V, 65; Maḳrīzī ve İbn Vāṣil, *ROL*, IX, 497 v.dd.; Abu 'l-Fidā', *Annales, Musl.*, nşr. Reiske, IV, 312). Bütün bu mücâdeleler sırasında, Maʿarrat al-Nuʿmān ve Ḥamā arâzisi Mānīʿ kumandasındaki arap çetesi tarafından tahribe uğradı (*ROL*, V, 68). Sayf al-Dīn ʿAlī b. ʿAbī ʿAlī al-Huẕbānī'nin tavsiyesi üzerine, Ḥama emîri al-Malik al-Muẓaffar Maʿarrat al-Nuʿmān kalesini inşâ ettirdi (631 = 1233/1234). Fakat 635'te Haleb emîri al-Malik al-Nāṣir şehri ve kısa bir muhâsaradan sonra kaleyi ele geçirdi. Fetih haberi Haleb'e bir güvercin ile yollandı (*ROL*, V, 100, 105; Abu 'l Fidā', *ayn. esr.*, IV, 404, 434, 596). Cengiz Han'ın kovduğu Ḫʷārizmliler, Fırat'ı aşarak, 638'de Suriye'ye girdiler ve o sırada Haleb'e tâbî olan Maʿarra'ya kadar geldiler.

Baybars'ın ʿAyn Cālūt civarında Moğulları mağlûp etmesi üzerine, Ḥamā'daki Moğul emîri Ḫusrav Şāh Suriye'den ayrıldı ve bunu müteâkip Sultan Ḳuṭuz 658 (1259)'de bu şehir ile berâber Bārīn ve daha evvel 23 sene Haleb'e tâbî kalmış olan Maʿarra'yı Ḥamā'nın eski emîri al-Malik al-Manṣūr'a iâde etti.

Bu tarihten itibâren Maʿarra, bâzı kısa fâsılalar hâricinde, Ḥamā emîrlerinin hukmünde kaldı. Bu suretle Abu 'l-Fidā', 710 (1310)'da sultandan Bārīn ve Maʿarrat al-Nuʿmān'ı iktâ' olarak aldı ise de, bu sonuncu şehri, sultanın emri ile, 713'te Haleb'e terketmek mecbûriyetinde kaldı; zîra kadastrolarda yapılan değişiklikler ve sultanın sık-sık verdiği hediyeler yüzünden, tasarruf şartları çok karışık bir hâle gelmiş idi (Abu 'l-Fidā', *Annales Muslem*, V, 274 v.dd.). 716'da Mısır'a yaptığı bir seyahat üzerine şehir ve kalesi kendisine iâde ve bu husûsta bir temlik-nâme tanzim edildi (*ayn. esr.*, V, 302, 304); fakat aynı sene sonunda şehri Muḥammed b. ʿĪsā'ya terketmeğe mecbûr oldu (*ayn. esr.*, V, 310).

Ḥamā idârî bölgesi 742'de kaldırılarak, burası eyâlet (cund) olmak üzere, Mısır vâliliğine bağlandı. Bu tarihten itibâren Maʿarrat al-Nuʿmān, sözü geçen eyâlet içinde, bir vilâyet oldu (Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, s.223, Ḳalḳaşandī'den naklen).

Memlûkler devrinde, *al-Ravż al-miʿṭār fī aḫbār al-aḳṭār* (al-Ḳalḳaşandī, Kahire, IV, 142'de zikredilmiştir)'ın yazdığına göre, şehrin yedi kapısı var idi. Maʿarra, güvercinler ile yapılan Mısır postasının bir merkezi idi (al-ʿOmarī, *Taʿrīf*, trc. R. Hartmann, *ZDMG*, LXX, 501; al-Ḳalḳaşandī, IV, 393).

Marc Dābiḳ muhârebesinden (922 = 1516) sonra, şehir osmanlı hâkimiyeti altına girdi. Bundan bir asır sonra, 1616'da Della Valle burada türk tâbiyetinde yerli bir emîr bulmuş olduğu gibi, Pococke zamanında buranın ağası, hukûmete vergi vermek şartı ile, istiklâlini muhâfaza ediyordu. Troilo şehirde, „birisi haylı eskimiş, öteki hâlâ epey tertipli ve her tarafı uzun ve geniş kurşun levhalar ile kaplı iki güzel han" bulmuş idi. Kâtib Çelebî, Maʿarrat al-Nuʿmān'ı Trablusşam eyâletini müteâkip kaydeylemekte ve burası için „hâlen müstakil bir sancaktır" demektedir (*Cihannümâ*, s. 592). Seetzen, Maʿarrat al-Nuʿmān'ı Şam (Suriye) eyâletinin en şimâldeki şehri olarak zikretmektedir. Walpole burada şehrin mutasarrıfına misâfir olmuş idi. Daha sonraları Maʿarrat al-Nuʿmān Haleb livâsında bir kazâ oldu. Sachau'un seyâhati sırasında (1879), burada bir kaymakam bulunmakta idi. XIX. asrın sonlarında nüfusu 5.900 olarak gösterilen Maʿarrat al-Nuʿmān, osmanlı hâkimiyetinin son senelerine kadar Haleb'in bir kazâsı olarak kaldı ve cihan harbi sonunda — teşrin I. 1918 — ingiliz kuvvetleri tarafından işgâl edilerek, bilâhare fransızlara terkolundu ve Suriye cümhûriyeti dâhilinde de Haleb'e olan idârî bağlılığını muhâfaza etti. Sachau, şehri sağlam yapılı 400 kadar ev ihtivâ eden, bahçeleri iyi bir şekilde ekilmiş, hayatın sâkin ve rahat geçtiği bir kasaba olarak tasvir ettiği hâlde, van Berchen buradam „oldukça sefil görünüşlü büyük bir köy" diye bahsetmekte idi. Maʿarrat al-Nuʿmān, Cabal Riḥā yaylasının şark kenarı eteğinde bulunan yeknasak manzaralı, fakat toprağı münbit bir ova içinde kurulmuş olup, şimâl-i garbîsinde orta çağ kalesinin harâbelerine rastlanan yüksek bir tepe bulunur (R. Garret ve F. A. Norris, *Americ. Archeol. Exp. to Syrie*, I, 50 ve *Princeton Exp.* II. B. 3. kısım'da; Ḳalʿat al-Nuʿmān yanlış olarak, şehrin şimâl-i şarkîsinde gösterilmiştir; ayrıca krş. van Berchem, *Voyage*, s. 202; Elie Smith, bk. C. Ritter, *Erdk.*, XVII, 1067 ve Sachau, *Reise*, s. 94). Maʿarra'nın binâları arasında Ulu câmiden başka, yukarıda sözü geçen şâfiʿî medresesi (inşâsı 595) zikre değer ki, her ikisi de dikkat çekici âbidelerdir. Osmanlı devrinden kalma yapılar arasında bilhassa dört köşeli büyük bir kervansaray zikredilebilir; bunun cenup kenarında bulunan güzel cümle kapısı üzerinde 974 (1566/1567) tarihli bir kitâbe görülmektedir. Sykes, kaymakamın kendisine şehirde görülecek yer olarak, gûyâ şâir Abu 'l-ʿAlā'nın mezarını gösterdiğini söyler.

Bibliyografya: al-Ḫʷārizmī, *Kitāb ṣūrat al-arż* (nşr. v. Mžik, *Bibl. arab. Histor. und Geogr.*, Leipzig, 1926), III, 20, nr. 282; al-Battānī, *al-Zīc al-ṣābī* (nşr. Nallino), II, 40, nr. 138; III, 238; al-Balāẕurī, *Futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 131; al-Iṣṭaḫrī (*BGA*, I, 61); İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 118); al-Muḳaddasī (*BGA*, III, 30, 154); İbn Ḫurdāzbih (*BGA*, VI, 75); al-Yaʿḳūbī (*BGA*, VII, 324); al-Masʿūdī, *Tanbīh* (*BGA*, VIII, 153); ayn. mll., *Murūc al-ẕahab* (Paris tab.), II, 406; Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 574; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. Juynboll), III, 120; Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 205; İbn Baṭṭūṭa (Paris tab.), I, 143; al-Idrīsī (nşr. Gildemeister, *ZDPV*, VIII, 27); İbn Cubayr, *Riḥla* (nşr. Wright), s. 256; Nāṣir-i Ḫusrav (nşr. Schefer), s. 3; al-Ciʾān Abu 'l-Baḳā' (trc. Mme Devonshire, *BIFAO*, XX, 21); Kamāl al-Dīn 'Omar İbn al-ʿAdīm, *Zubdat al-ḥalab fī tārīḫ Ḥalab* (tür. yer., krş. mad. HALEB ve KEMÂLEDDİN); Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane); ayn. mll., *Annales Muslemici* (nşr. Reiske, Hafniae, 1789—1794, tür. yer.); İbn Şiḥna (nşr. Cheikho), tür. yer.; Caetani, *Annali dell 'Islām*, III, 794, § 284; 796, § 288; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (1890 tab.), s. 495—497; M. Hartmann (*ZDPV*, XXIII, 125) = Zetterstéen, *Beiträge z. Gesch. der Mamlūkensultane* (Leiden, 1919), s. 240; Guadefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 109 ve tür. yer.; Frantz Ferdinand v. Troilo, *Reise-Beschreibung* (Dresden, 1676), s. 458; Rich. Pococke, *Beschreibung d. Morgenlandes* (trc. Windheim, Erlangen, 1754), II, 212; W. M. Thomson, *Bibliotheca Sacra* (1848 tab.), V, 680; Burton-Drake, *Unexplored Syria*, II, 204; Chantre, *Le Tour du Monde* (1889 tab.), II, 216; Ritter, *Erdkunde*, XVII, 1060 v. d., 1065 v. dd., 1568—1572; O. F. v. Richter, *Wallfahrten im Orient* (Berlin, 1822), s. 236; U. J. Seetzen, *Reisen durch Syrien...* (1854 tab.), I, 8; Sachau, *Reise in Syrien und Mesopot.*, s. 94; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 215—217; Jullien, *Sinai et Syrie* (Lille, 1893), s. 229; R. Oberhummer ve H. Zimmerer, *Durch Syrien und Kleinasien* (Berlin, 1899), s. 94; *Publications of an American Archaeol. Exped. to Syria in 1899—1900* (1914), I, 119; (1908), III, 277; (1905), IV, 188, 212; M. Sykes, *Dar-ul-islam* (London, 1904), s. 52; van Berchem ve Fatio, *Voyage en Syrie* (1914), I, 201—203; Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale* (Paris, 1927), s. 187—194; Creswell (*BIFAO*, 1922, XXI, 6, 12 v.d.).

(E. HONIGMANN.)

MA'BAD. [Bk. MÂBED.]

MA'BARÎ. [Bk. MÂBERÎ.]

MÂBED. MA'BAD, ABŪ 'ABBĀD MA'BAD B. VAHB, Emevîlerin başlangıçtaki mugannî ve bestecilerinin en büyüklerindendir. Medineli olup, Banī Maḫzūm'dan Vâbişa âilesinden 'Abd al-Raḥmān b. Ḳaṭan (krş. *Aġānī*, I, 19)'ın mensuplarından idi. Babası zencî olduğu için, Ma'bad melez idi. Gençliğinde muhâsiplik etmekte olup, sonradan Sā'ib Ḫāsir, Naşīṭ al-Fārisī ve Camīla [b. bk.]'den mûsikî dersleri alarak, kendini mûsikîye verdi ve çok geçmeden, şöhret kazandı. 'Abd al-Malik (65—86 = 685—705) zamanında, Mekke'de İbn Şafvān tarafından tertip edilen bir şarkı müsâbakasında mükâfat kazanmıştır. al-Valīd I. (86—96=705—715), Yazīd II. (101—105=720—724), al-Valīd II. (125—126=743—744)'in saraylarında şarkı söylemiştir ve bu hükümdarların ikincisi onu, emsâli görülmemiş şekilde, taltif etmiştir. 107 (726)'ye doğru, İbn Surayc'in ölümü üzerine, Ma'bad baş-hânende oldu ve Valīd II. tahta çıktığı zaman, yaşlanmış olmasına rağmen, hükümdarın Şam'daki sarayına dâvet olundu. Orada büyük itibâr gördü ve kendisine 12.000 altın ihsân edildi. Az bir zaman sonra, tekrar saraya dönme emrini aldı; fakat oraya vardığı zaman, çok hasta idi. Sarayda iken felce tutuldu; bütün ihtimamlara rağmen, çok geçmeden, 125 (743)'te öldü. Halife ile kardeşi al-Ġamr cenâze merâsimine iştirâk etmişler, Ma'bad'in talebelerinden meşhûr muganniye Sallāma al-Ḳass da, mersiyelerinden birini okumuştur.

Ma'bad'in, hiç şüphesiz, „dört büyük mugannî" arasında, diğerleri hakkındaki kanâatler ne olursa-olsun, yer almakta (*Aġānī*, I, 98, 151; II, 127) olduğu ileri sürülebilir. Medineli bir şâir şöyle demiştir: „Ṭuvays ve ondan sonra İbn Surayc tegannîde temâyüz etmekte idiler, fakat Ma'bad'in yeri hepsinden üstündür." İsḥāḳ al-Mavṣilī [b. bk.] de: — „Ma'bad mükemmel bir mugannî idi ve bestelerinde, bütün rakiplerine üstün bir hüner göze çarpmaktadır" — demiştir. al-Buḫturī [b. bk.] ve Abū Tammām [b. bk.] gibi şâirler, Ma'bad'in arap mûsikî tarihindeki değerini meydana koymuşlardır. Ma'bad'in besteleri içinde en meşhûrları „beldeler" (*mudun*) yahut „kaleler" (*ḥuṣūn*) adlı yedi şarkı ile *Ma'badāt* diye anılan diğer beş şarkıdır. Ma'bad'in şöhretini, *kāmil*, *tāmm* bir beste üslûbu *saḳīl* yahut „ağır" denilen *iḳā'āt* kullanmasına borçludur. İbn 'Ā'işa, Malik al-Ṭa'ī [b. bk.], Yūnus al-Kātib [b. bk.] Siyaṭ, Sallāma al-Ḳass ve Ḥabbāba, Ma'bad'in talebelerinden idiler.

Bibliyografya: *Aġānī* (Bulak tab., I, 19—29, 107, 116; V, 36, 102; VI, 66; VII, 124, 188; VIII, 6, 86, 91; *'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1887 1888), III, 187; İbn Ḫallikān, *Vafayāt*, II, 374; al-Buḫturī, *Dīvān* (İstanbul, 1300), II, 160, 193, 218; Abū Tammām, *Dīvān* (Beyrut tab.), V, 103; al-Mas'ūdī, *Murūc*, V, 448. (H. G. FARMER.)

MÂBERÎ. AL-MA'BARĪ, ZAYN AL-DĪN, 985 (1577)'e doğru, Bicapūr sultanı 'Alī Âdil Şāh (ölm. 987 = 1579) için, islâmiyetin 908—985 (1498—1578) arasında, Malabar'da yayılmasına, portekizlilerin gelişine ve müslümanlara yaptıkları zulümlere dâir kısa bir tarih kitabı yazmıştır. *Tuḥfat al-mucāhidīn* adı altında bugüne kadar muhâfaza edilmiş olan bu eser Brit. Mus., nr. 94'te ve India Office, nr. 714 ve 1044,5 yazmalar içinde, bir de Morley, *Catalogue of historical Mss.*, nr. 13'te bulunmaktadır ki, John Briggs, *Ferishta, History of the rise of the Mahomedan power in India* (London, 1829, IV, 531 v.dd.)'da bundan parçalar alınır ve M. I. Rowlandson, *Tohfut ul-Mujahideen, an historical work in the Arabic language* (London, Or. Transl. Fund 1833) adı ile ingilizceye tercüme etmiş olup, D. Lopez tarafından, şu ad ile, neşredilmiştir: *Historia dos Portugueses no Malabar, por Zinadim, mauuscripto arabe do seculo XVI publicado e tradüzido* (Lizbon, 1898).

(C. BROCKELMANN.)

MACARRA. [Bk. MECERRE.]

MACD AL-DAVLA. [Bk. MECD-ÜD-DEVLE.]

MACD AL-DĪN. [Bk. HİBAT ALLĀH B. MUḤAMMED.]

MACD AL-MULK. [Bk. MECD-ÜL-MÜLK.]

MACĪD. [Bk. MECÎD.]

MACNŪN. [Bk. MECNÛN.]

MACRĀ. [Bk. MECRÂ.]

MACRĪṬĪ. [Bk. MECRÎTÎ.]

MĀCŪC. [Bk. YĀCŪC VA MĀCŪC.]

MACŪS. [Bk. MECÛS.]

MACŪS. [Bk. MECÛSİLER.]

MACZŪB. [Bk. MECZÛP.]

MADAGASKAR, Hind okyanusunda, Afrika kıt'asından Mozambik boğazı (asgarî 392 km.) ile ayrılan büyük ada. Kapladığı sâha itibârı ile, dünya adaları arasında, Yeni-Gine ve Borneo'dan sonra, üçüncü gelir (589.415 km.²; Madagaskar'ın birer cüz'ü sayılan Nossi-be ve Sainte-Marie adaları ile berâber, 589.873 km.²). 11° 57′ ve 25° 38′ cenup arzları ile 43° 20′ ve 50° 30′ şark tûlleri arasında uzanan, şimâl-i şarkîye doğru bir az sivrilmek suretiyle, kabaca beyzî bir şekil gösteren adanın şimâl ve cenup uçları (Ambre ve St.-Marie burunları arasında en fazla uzunluğu 1.580 km., şark-garp istikamatinde vasatî genişliği 450 km. ve en fazla genişliği 580 km.'dir.

Adanın boydan-boya tekmil orta kısmı, billûrî arâziden mürekkep bir temel üzerinde genişleyen ve vasatî irtifâı 1.000 m. bulan bir yayla teşkil eder ve yayla üstünde, yüksekliği 2.000 m. aşan zirvelere rastlanır ki, bunların en yükseği şimâlde Tsaratanana dağıdır (2.880 m.). Merkezî yayla adanın şark sâhili üzerine kuvvetli bir meyil ile iner ve bu sâhil boyunda ancak dar bir yalı ovası uzanır; buna mukabil garp sâhiline doğru iniş daha tedricî bir şekilde olur ve dağ yamaçları ile kıyı arasında geniş bir yalı ovası kendine yer bulur.

Topraklarının büyük kısmı medârî mıntaka dâhilinde bulunan Madagaskar'ın deniz seviyesine yakın yerlerinde sıcak bir iklim hüküm sürer ise de, yaylaya çıkıldıkça, irtifâ ile nisbetli olarak, sıcakların şiddeti azalır ve yüksek satıhlar üzerinde mûtedil bir iklim hâkim olur. Yağışlar ise, adanın şark yamaçları üzerinde ve şimâlde bol olduğu hâlde, cenûb-i garbî köşesinde pek kıttır. Bu sebeple, adanın tabi'î nebat örtüsü yer-yer büyük farklar gösterir. Fazla nemli şark sâhilleri boyunca ve yamaçlar üzerinde kesif olan orman örtüsü, yayla satıhında bir dereceye kadar aralanır ve garp sâhillerinde iyice seyrekleşir.

Madagaskar'ın nüfusu 1948 sayımında 4.149.200 olarak tesbit edilmiş olup, bunun ancak 56.000 kadarı avrupalı (51.000'den fazlası fransız) ve 17.000 kadarı da asyalı idi.

Madagaskar'ın kendi nüfusuna gelince, asırlardan beri çeşitli ihtilâtlar yüzünden, epeyce karışık bir manzara arzetmekle berâber, adanın garbında yaşayan ve Afrika'nın karşı sâhillerinden gelmiş bulunmaları muhtemel olan zencî Sakalavalar bir tarafa bırakılacak olursa, ekseriyetin Malay ırkından olduğu ve İndonezya'dan geldiği kabûl edilebilir. Madagaska'ın, Afrika'ya nisbî yakınlığına rağmen, ilk defa milâddan 20 asır kadar evvel, Hind okyanusunun muntazam rüzgârlarından faydalanarak, buralara kadar gelmiş bulunan batı İndonezya zencirleri tarafından iskân edildiği ve İndonezya menşe'li malagaş dilinin ilk defa bu gemici kavimler tarafından getirildiği tahmin edilmektedir. İndonezyalı akını ilk ve orta çağda fâsılalı şekilde devam etmiş, sonuncu büyük göç XVI. asırda bitmiştir ki, Merina veya Hova ismi verilen bu son göçmen gurubu, ilk gelenler gibi, zencî değil, esmer veya zeytûnî sarı renkli Malay ırkına mensup idi. Adanın şark sâhiline çıkan, fakat bu kıyıyı yaşamağa ve gelişmeğe elverişli bulmayıp, merkezî yaylaya tırmanan, bu yaylanın orta kısımlarından (İmerina), göçler, ticârî münâsebetler ve muhârebeler ile diğer bölgelerine yayılan Hovalar, eski sâkinlerden daha mütemeddin oldukları için, çabucak idârecî sınıf mevkiine geçmişlerdir. İşte Malay asıllı nüfus arasında *andriana* ismi verilen reisler sınıfının teşekkülü böyle olmuştur. Bunların bir basmak aşağısında, din adamları, askerler, me'mûrlar ve tüccarlardan mürekkep, hür Hovalar geliyor, onları ise, „şeref" mevkiindeki eski yerliler tâkip ediyordu. Hovalar yayla bölgesine yayılmakla kalmayıp, daha sonraları kıyı bölgelerine, adanın garp sâhillerine de inerek, oraları işletmeye teşebbüs etmişler ve bu sırada, yeni geldikleri bölgelerin yerli halk az-çok karışmışlardır. Madagaskar nüfusunun kan karışıklığı hakkında fikirleri tamamlamak için, buraya muhtelif zamanlarda gelmiş olan hindlileri, iranlıları ve bilhassa arapları da hatırlamak icâp eder. Bu sonuncular, bilhassa IX. asırda, doğrudan-doğruya Arabistan'dan yahut şarkî Afrika'dan gelmişler, adanın şimâl-i garbî ve cenûb-i şarkî kıyılarına yerleşmişler ve oraların zencî veya Malgaş yerlileri ile karışmışlar, Madagaskar'a köle zencileri ve bunlar ile berâber ehlî hayvanları (sığır), çeşitli ekimleri ve zirâat âletlerini de idhâl etmişlerdir.

Bugünkü vaziyette Madagaskar nüfusunun 930.000 kadarını animist veya hıristiyanlaşmış Merina veya Hovalar teşkil etmektedir. İçlerinde reisler sınıfını meydana getiren *andriana*'lar, fransız müstemleke idâresinin kurulması üzerine siyâsî iktidarı kaybetmiş olup, şimdi yavaş-yavaş Hovaların esâs kütlesi içinde erimektedir. Açık gözlü, işgüzar, çeşitli şartlara intibak kabiliyeti fazla ve kazanca düşkün olsa Hovalar, adanın iktisâdî hayatında hâkim durumda bulunurlar. Madagaskar nüfusunun, sayı bakımından, en büyük kütlesini ise, yerine göre, Hovalar veya Afrika asıllı Bantular ile az veya çok karışmış İndonezya menşe'li Malgaşlar meydana getirir ve bunların arasında, yaşadıkları sâhaya göre, çeşitli hayat ve medeniyet seviyeleri görülür. Yayla halkı olan Betsileo'lar, Tanalalalar ve Sihanakalar, komşuları Hovalar gibi, faâl ve muktedir çiftçi oldukları hâlde, şark kıyılarında yaşayan kabîleler (Betsimisaraka), çok sıcak ve nemli bir iklim altında uyuşmuş gibidirler. Batı bölgelerinin yerlisi olan Sakalavalara gelince, büyük bir kısmı müslüman olan bu zencî unsurun nüfus sayısının 280.000 kadar olduğu tahmin edilir. Bunlar garbın nisbeten az yağışlı yüksek ovalarında sığır yetiştirmek ile uğraşırlar ve zirâatten pek hoşlanmazlar (ce-

nûb-i garbîde yaşayan Masikorolar müstesna). Yine bu guruba dâhil Vezolar ise, balıkçılık ile geçinirler. Garp kıyılarında eski Bantu kölelerin nesli olan ve iyi işçi sayılan Makoa veya Mosombikilere rastlanır ki, bunlar da Hovalar ve araplar ile az-çok melezleşmişlerdir. Adanın şimâl-i garbîsinde yaşayan Antalaotralar ile cenûb-i şarkîsinde yaşayan Antaimoronalar arap melezi müslümanlar olup, Madagaskar yerlileri arasında zirâat, ticâret bakımından, Hovalar gibi, en faâl unsurları teşkil etmektedirler.

Din bakımından Madagaskar yerlerinin ekseriyeti animist olup, ikinci cihan harbine yakın senelerde hıristiyanların sayısı, 450.000'i protestan ve 800.000'i katolik olmak üzere, 1.250.000 kadar tahmin ediliyordu. Müslümanlara gelince, bunların yaşama sâhaları Madagaskar'ın garp ve cenûb-i şarkîsine rastlamaktadır. Garp müslümanları Sakalavaların büyük kısmı tarafından meydana getirilmekte, cenûb-i şarkî müslümanları ise, 1480 tarihine doğru buraya göç etmiş olan, araplaşmış Malay âilelerinin nesli tarafından teşkil edilmektedir. Massignon, Madagaskar'ın cenûb-i şarkîsinde müslümanlığın gerilemesine karşılık, garp sâhilinde inkişâf hâlinde bulunduğunu kaydetmekte, hıristiyanlığın gelişme sahasında islâmiyetin mukavemeti ile ancak adanın şimâl-i garbîsinde karşılaştığını söylemektedir. Madagaskar'daki müslümanlar sayısı 40.000 ile 846.000 arasında tahmin edilmektedir. Massignon 200.000 sayısının doğru sayılabileceğini kaydeder ki, buna Komor adası müslümanları dâhil değildir.

Madagaskar adasında nüfus kesâfeti vasatî 7 olup, merkezî yaylanın müsâit sâhalarında bir-az artar. Ada nüfusunun ekseriyetini teşkil eden yerliler daha ziyâde köylerde yaşarlar. Adanın merkezi, yayla üzerinde, deniz seviyesine göre, irtifâı 1.200 m.'den fazla olan Tananarive şehridir (183.000 nüfus, 21.000'i avrupalı). Başka şehirler arasında nüfusu 50.000'e varmış bulunanı henüz yoktur. Bunların başlıcaları, adanın şark sâhilinde en mühim liman olan Tamatave (36.000 nüfus, 7.300'ü avrupalı), şimâlde güzel bir koy kenarında Diego-Suarez (30.000) ve şimâl-i garbîde Majunga (38.000)'dır.

Vasco de Gama'nın Ümit burnunu dolaşmasından az sonra, avrupalılar Madagaskar'ı tanımakta gecikmediler. Daha XV. asrın sonunda Pedro de Covilham, karşı sâhilde Sofala [b. bk.]'da iken, şarkta büyük bir ada bulunduğunu öğrenip, Portekiz kıralı Joao'ya haber vermiş idi. Adaya ilk çıkan Portekizli gemici 1500 senesinde Diego Diaz, başka bir rivâyete göre ise, 1506'da Laurenzo Almeida olmuş, portekizliler XVI. asrın ilk yarısında müteaddit defalar Madagaskar'a uğramışlardır. Bunlardan sonra, aynı asrın sonlarında, hollandalıların bir filosu (Cornelius de Houtman, 1595) adanın cenup ve şark sâhillerinde iki te'sis kurmuş ise de, bunlar tutunamamıştır. 1607'de ve daha sonra 1645'te gelen ingilizler de adaya ciddî bir şekilde yerleşmeğe teşebbüş etmemişlerdi. Fransızların adayı ilk ziyâretleri XVI. asra kadar çıkar ise de, yerleşme teşebbüsü 1638 (F. Couche) ve 1642 (Chevalier de Pronis) senelerinde olmuş, bu son tarihte adanın cenûbunda Fort-Dauphin üssü kurulmuş, fakat buraya yerleşen fransızlar daha sonra Bourbon (Réunion) adasına çekilmişlerdir. XIX. asrın ilk yarısında, Mauritius ve Seychelle adalarına yerleşmiş olan ingilizler ile 1815'te Réunion adasına tekrar sâhip olan fransızlar arasında, Madagaskar'a hâkim olmak bakımından, rekabet başladı. Fransızlar 1840'ta Mayotte ve Nossi-be adalarına yerleştiler. 1866'da Hova kırallığının pâyitahtı olan Tananarive'de bir konsolosluk kurdular. 1868'de kıraliçe Ranavalo I.'ya bir himâye muâhedesi imzâ ettirdiler ise de, bu muâhede tatbik edilemedi. Bu sırada Hova sarayında ingiliz nufûzu hâkim bulunuyor ve hattâ protestan misyonerlerinin faâliyeti Madagaskar'da katoliklerinkini aşıyordu. Alfred Grandidier'nin büyük ilmî seyahati (1865—1870) sâyesinde Madagaskar'ı tanımak fırsatını bulmuş olan fransızlar, nihâyet 1885'te adanın şimâlinde Diego-Suarez üssüne yerleştiler. O sene kıraliçeye imzâ ettirdikleri himâye muâhedesi yine yerine getirilmediği için, 1895'te Madagaskar'a kuvvet gönderdiler. 1 teşrin I. 1895'te Tananarive zaptedildi. Kıraliçe Ranavalo III. fransız himâyesini kabûl etti (18 kânûn II. 1896) ise de, bir isyânı bastırmak vesilesi ile, 27 eylûl 1896'da Madagaskar doğrudan-doğruya fransız müstemlekesi hâline konuldu ve başına bir umûmî vâli getirildi. Daha yakın senelerde, yerlilerin ve avrupalıların seçtikleri bir meclis te'sis edildiği gibi, Madagaskar'dan fransız teşri'î meclislerine seçilmiş âza gönderilmektedir.

Müstemleke idâresi devrinde, 1905'te çabuk bastırılmış bir isyân ve 1916'da Hova milliyetçilerinin bir ayaklanma teşebbüsünden başka bir hareket görülmemiş idi; bununla beraber, bu sonuncular, iktidarı ellerinden almış olan fransızlara karşı kırgın idiler. İkinci cihan harbi içinde japonların Asya'daki yayılma hareketleri, Madagaskar'da milliyetçilik cereyanlarını genişletmeğe hizmet etti. Bu sırada İndonezya ve Birmanya'yı istilâ etmiş bulunan Japonya'nın Madagaskar'ı da ele geçirerek, deniz yollarını tehdit etmesi ihtimâline karşı, İngiltere Madagaskar'a asker çıkarttı ve adadaki fransız kuvvetlerinin mevzi'î mukavemetini çabuk kırarak, buraya yerleşti (1942—1943). Harbin son senelerinde Madagaskar'da, müttefiklerin harp kudretine yardım eden iptidâî maddelerin bol olarak yetiştirilmesine mukabil, istihlâkin tahdidinden doğan bir takım hoşnutsuzlukların tohumu atıldı. Nihâyet 1947 senesi mart sonunda Hova ileri gelenlerinin el altından idâre ettikleri ormanlık sâhalar ve sâhil kabîleleri arasında büyük bir ayaklanma vukua geldi. Âsîler karakollara, istasyonlara, silâh depolarına ve çiftliklere tecâvüz ederek, ellerine geçirdikleri avrupalıları ve fransızlara yardım eden yerlileri öldürdüler. Askerî kuvvetlerin gecikerek gelmesi yüzünden, bu isyân hareketi ancak 1948 senesi sonlarına doğru bastırılabildi.

Bibliyografya: Alfred ve Guillaume Grandidier, *Histoire naturelle, physique et politique de Madagascar* (Paris, 1875); J.-S. Galliéni, *Neuf ans à Madagascar* (Paris, 1908); Cap. de Villars, *Madagascar 638—1894* (Paris, 1912); E.-F Gautier, *Madagascar* (Paris, 1922); A. Dandouau, *Géographie de Madagascar* (Paris, 1922); H. Paulin, *Madagascar* (Paris, 1924); G. Julien, *Madagascar et ses dépendances* (Paris, 1926); A. You ve G. Gayet, *Madagascar, colonie française. 1896—1930* (Paris, 1931); Fernand Maurette, *Afrique équatoriale, orientale et australe* (*Géographie Universelle*, Paris, 1938, XII, 342—374); L. Massignon, *Annuaire du Monde Musulman* (Paris, 1954), 4. tab., s. 367—370.

(BESİM DARKOT.)

Madagaskar adasına araplar al-Ḳomr, komşu şarkî Afrika Bantuları ve adada yaşayan bâzı kabîleler Bukini (Bukilerin olduğu (*ni*) yer), burayı 1506'da Saint-Laurent ismini taşıyan 10 ağustos günü keşfetmiş olan portekizliler Saint-Laurent adası adını vermekte ve nihâyet Marco Polo'nun rivâyetine göre de, Madagaskar denilmekte idi. Harekesiz olarak yazılan جزيرة القمر şekli XVI. ve XVII. asırda portekiz tarihçilerinin kaydettiği ve cenûbî Arabistan denizcilerince XIX. asır sonlarına kadar kullanılan Cazîrat al-Ḳamar tâbirini meydana çıkarmıştır.

Ḳomr adı, gâlibâ ilk defa olarak, Muḥammed b. Mûsâ al-Ḫvârizmî (ölm. 220 = 835 yahut 230 = 845)'nin *Kitāb ṣūrat al-arż*'ında yer almıştır; bu eserde جبل القمر ("Ḳomr dağı") tâbirine rastlanmaktadır ki, Nil'in bu dağdan çıktığı rivâyet edilirdi; fakat جبل القمر ("Kamer dağı") tâbiri ile izah ise, IX. asırdan daha evvellerine âit idi; çünkü bunu arap coğrafyacılarının çoğunun ve bilhassa al-Ḫvārizmī'nin örnek olarak aldıkları Batlamyus'un ὄρη σεληναῖα tâbirinde buluyoruz. Ḳomr yahut Ḳamar (ay) dağı, şarkî Afrika'dan bahsetmiş olan bütün müslüman coğrafyacılarında geçmektedir. Bu dağın adının, Ḳomr = Madagaskar adı ile ne kadar alâkalı olduğunu ileride göreceğiz.

Le K'oüen-louen et les anciennes navigations interocéaniques dans les Mers du Sud (*JA*, 1919, XIII ve XIV) adlı yazımda Ḳomr'un menşe'i araştırılmıştır: burada faydalanılan vesikalar sâyesinde, bunun, Kmer adı ve çin metinlerindeki 崑崙 *K'un-lun* ile alâkası olduğu görülmüş idi. Çin kaynakları bizi şarkî Afrika'ya kadar götürmektedir; burada Çao Ju-kua (1225)'daki *Çu fan çe*, Çow K'iu fei (1178)'deki *Lin wai tay ta*'dan iki ayrı kısmı kelimesi-kelimesine zikrederek, *K'un-lun ts'en-k'i kuo* ("K'un-lun zenglerı ülkesi)"'nun mevkiini tâyin etmektedir. Ona göre, bu ülke aş.-yk. 100 l. hacminde bir su kabı vazifesini görecek kadar büyük yaprakları bulunan *p'en* yahut arap. *roḫ*'un bulunduğu büyük bir adaya (= Madagaskar) çok yakındır Madagaskar'ın eski adı, bugünkü coğrafya eserlerinde, adanın şimâl-i garbîsindeki Komor adalarının isminde yaşamaktadır.

Râhip Luis Marianno, *Exploração portugueza de Madagascar em 1613* (*Bol. Soc. Geogr.*, Lissabon, 7. seri, 1887, s. 313—356)'te, madagaskarlıları *Buque* (daha doğrusu *Būki*) adı ile anıyor ki, buna daha sonraki seyahat kayıtlarında da rastlanmaktadır. Şarkî Bantular Afrika'nın bu büyük adasına *Būki* veya, lokatif eki olan *-ni* ilâvesi ile, *Bukini* adını vermişlerdir. *Būki* kelimesi madagaskarlılar dilinde *Vāhuāka* ("kıralık, tâbî olanlar") kelimesi (telâffuzu *vāhvāka*, ile münâsebetlidir; bu sonuncu kelime mahallî dile uydurulmuş, Bantu'daki (*wă-Būki*) cemi şeklidir: *wa-* < Bantu cemi ön eki *wa-* + *ḥ* (Madagaskar dilinde iki vokal arasına gelmektedir) + *wāka*. Bu kök, arap coğrafyacılarının kullandıkları ikizleşmiş şekil (*vāḳvāḳ* yahut *vaḳvāḳ*, b. bk.) ile ve ses bakımından eski seyâhat kayıtlarındaki *Būki*, şarkî Bantu *va-Būki* ("madagaskarlılar) ve *Bukini* ile aynıdır. Bu izah bana göre *JA* (III, 1904, 496 v.d.)'daki görüşe tercih edilebilir. Kanaatimce, Madagaskar dilindeki *vāhuāka* < *vă-Būki*'den geldiği ve bu kelimenin bir Bantu kökünden iştikak ettiği kabûl edilebilir.

Madagaskar'ın bugünkü adını Marco Polo, seyâhat notlarında *Madeigascar* (bk. *The Book of Sir Marco Polo*, nşr. Henry Yule ve Henry Cordier, 3. tab., II, 411 v. dd.) şeklinde kaydetmektedir. Yule, Morco Polo'nun Madagaskar'a gitmeyip, kulaktan duyduklarını anlatmış ve verdiği mâlûmatın şarkî Afrika'nın adaya yakın sâhiline âit olduğunu göstermiştir. Bu bakımdan mesele halledilmiş sayılabilir. Marco Polo'daki bu bahsi tekrar okuyup, işâret ettiğim üzere, *Madeigascar*, şüphesiz, *Zangbār* şekli gibi, tahrife uğramış bir kelimedir, bu *Madeigaskar* olarak düzeltilmelidir; *Zang-bār* nasıl „Zang veya Zanglerin ülkesi" mânasına geliyorsa, *Madeigas-bār*'da „madagaskarlıların ülkesi" mânasına gelmektedir (kşr. *MSL*, 1905/1906, XIII, 418—422: *Trois étymologies malgaches*; buradaki ذنج بّر kelimesi, ayrı baskıdaki gibi, ذنجبار şeklinde düzeltilmelidir). Bunu icâp ettiren sebepler şunlardır: yukarıda adı geçen seyahat kayıtlarında râhip Luis Marianno, Madagaskar'ın cenûb-i şarkîsinde bulunan ve *Mitacassi*, *Matacaci*, *Matacasi* (yahut *Matokasi*) denilen bir kırallıktan bahsediyor. Üç yıl sonra, 1616'da, aynı bölgede gezen râhip d'Almeida da *Matacassi* isimli bir kırallık zikreder. Cauche, seyahatnâmesinde (*Relations véritables et curieuses de l'isle de Madagascar et du Brésil*, nşr. Morisot, 1651, s. 10, 49, 99, 124, 127, 134) bâzılarının *Madegache* veya *Madagasse* dedikleri bir eyâletten bahsediyor ve ahâlisine de *Malegasse* veya *Mallegasse*'lar diyor. Aynı zamanda, bütün ada ahâlisine şâmil olmak üzere, *Madagascarois* kelimesini kullanıyor. Flacourt (*Histoire de la Grande isle Madagascar*, 1661, s. 1) şöyle diyor: „St. Laurentius adasına coğrafyacılar *Madagaskar*, halk *Madecase*, Batlamyus *Menuthias*, Plinius *Cerné*..., demekte iseler de, asıl adı *Madecase*'tir." Daha sonraki müellifler, az veya çok, Flacourt'un eserinden ilhâm almışlardır; bunun için burada onlardan bahsetmeğe lüzûm yoktur. Bu muhtelif bilgiler iki neticeye varmaktadır: iki büyük lehce (yâni sadâlı diş sesi (*d*) lehceleri ile akıcı (*l*) lehceleri) gurubuna tekabül eden *Madagasi* ve *Malagaisi*. Bu sonuncu şekil, Madagaskar adasında, bâzan ıslık sesi ile *malagasi*, bâzan da ön-damak patlayıcı sesi ile *Malagāçi* hâkim olmuştur. Ayrıca, bugünkü müstâmel dilde umûmiyetle kısaltılmış olan *Gāşi* ve hattâ *Gāşə* kullanılmaktadır. Bu müşâhedeler Madagaskar adı için, Marco Polo'nun nokta-i nazarını haklı göstermektedir.

Malagāsi (*Madagāsi*), *Malagāşi* (*Madagāşi*) çift şekilleri karanlık kalmaktadır. Dilin morfolojisine göre, ister sadâlı *mada-gāsi* şekli, ister portekizlilerin kaydettiği sadâsız şekil olan *mada-kāsi* bahis mevzuu olsun, bilinen hiç* bir şey hatırlatmayan **mala* veya *mada-gāsi* mürekkep şekillerine tekabül eder. Bunun bir garbî İndonezya yahut bir Bantu kökü mü olduğu da bilinmemektedir. Ne olursa-olsun, burada şark veya garp menşe'li, eski ve yeni dil ile izahı hâlen imkânsız olan yabancı bir kabîle ismi bahis mevzuu olması da muhtemeldir.

Arap coğrafyacıları arasında Ḳomr=Madagaskar adası hakkında ilk defa, etraflı olarak, Şarīf al-İdrīsī'nin *Kitāb nuzhat al-muştāḳ fi'ḫitrāḳ al-afāḳ* (1154) adlı eserinde bahsedilmiştir; bu müellif Afrika'ya bağlı bu büyük adayı, bâzan Zangler ülkesine bağlamaktadır. al-İdrīsī birinci iklimin yedinci bahsinde şöyle demektedir: „Zābag = Sumatra adaları ahâlisi, büyük ve küçük gemiler ile, Zang ülkesine gitmekte ve birbirlerinin dilinden anladıkları nisbette, mallarını satmak için, bunlardan istifâde etmektedirler" (yazm. 2221, Bibl. Nat., Paris, 29r, str. 15). Bu satırlar, XII. asırda, yanlış olarak, Zang ülkesi içinde gösterilen Madagaskar'a, Sumatra muhâcirlerinin daha önce gelip, yerleşmiş olduklarını ve Madagaskar dilinin menşe'i olan lisanlarını adaya soktuklarını göstermek bakımından, son derece mühimdir. Aynı iklimin sekizinci bahsinde, Madagaskar, Maldive adalarından deniz yolu ile yedi günlük mesâfede gösterilmektedir. Hükümdarları Malāy şehrinde oturmaktadır. Bu ada 4 aylık bir yürüyüş ile boydan-boya kat'edilecek uzunluktadır. Maldive adalarından başlayıp, şimâlde Çin adalarının karşısında nihâyet bulmaktadır. Sicilyalı coğrafyacı Rogers, haritasından da anlaşılacağı gibi, Madagaskar, Ceylan ve Sumatra'nın bir kısmını muazzam bir ada olarak göstermektedir. Dokuzuncu bahsinde, Ḳomr Mahārāca (= Sumatra) ülkesi tâcirlerinin Afrika'nın şark sâhiline geldikleri ve halk tarafından iyi karşılandıkları ve onlar ile alış-verişte bulundukları yazılıdır (bk. L. Ferrand, *Relations de voyages*, fihrist, mad. ḲOMR ve ḲOMOR).

Yaḳūt 1224'te tamamlanan *Mu'cam* (IV, 174)'inde sâdece: — „al-Ḳomr, Zang denizinin ortasındaki adaları en büyüğüdür. Bir çok şehirleri ve kırallıkları vardır. Bunlar birbiri ile savaş hâlindedir. Sâhillerinde kehribar ve *al-ḳomārī* (aynen) yaprağı bulunmaktadır. Bu güzel bir kokudur; buna betel (Hind asması) yaprağı da derler. Bundan aynı zamanda mum da elde edilmektedir" — diyor. Aynı müellifin *Kitāb al-muştarik* (nşr. Wüstenfeld, s. 358)'inde *Mu'cam*'den alınma aynı bilgiler bulunmaktadır; fakat bu son metinde daha doğru olarak *al-ḳomrī* yaprağından bahsolunmaktadır.

Daha çok İbn Sa'īd adı ile tanınan Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Sa'īd al-Mağribī, Gırnata civarında 1208 yahut 1214'te doğmuş ve 1286'da Tunus'ta ölmüştür. Paris millî kütüphânesinde, 2234 numarada kayıtlı bir yazma hâlinde var. 1 — 117'de umûmî coğrafyaya âit bir risâle bulunmaktadır; risâlenin adı „İspanyalı 'Alī b. Sa'īd al-Mağribī'nin toplayıp, hulâsa ettiği, 7 iklimi içine alan [Batlamyus'un] coğrafya kitabıdır; buna İbn Fāṭima'nın kitabından aldığı arz ve tûl dâirelerini ilâve etmiştir". 714 (1314/1315) tarihini taşıyan bu yazma Abu 'l-Fidā''nın mülkiyetinde bulunmuş idi. Bu yazma bir kaç satır içinde son derece mühim bilgi ihtivâ etmektedir. Bu bilgi, hulâsa olarak, şunlardan ibârettir: „Adlarını, Afrika'nın şarkında bulunan dağa vermiş olan Ḳomrlar, çinliler ile kardeştirler. Başlangıçta arzın şark bölgelerinde, yâni Asya kıt'asında, çinliler ile berâber yaşamakta idiler. Aralarına anlaşmazlık girince, çinliler Ḳomrları adalara doğru kovdular. Bir müddet sonra, adalara göçmüş olan Ḳomrlar arasında da anlaşmazlık baş-gösterdi; kıral ile âilesi yine göçtü ve büyük Ḳomr = Madagaskar adasına gitti ve kıral bu adanın Ḳomrīya adlı şehrinde yerleşti. Büyük adaya göç eden bu Ḳomrlar sayıca çoğaldılar ve adanın muhtelif şehirlerine dağıldılar; fakat yeni anlaşmazlıklar yeni göçlere sebep oldu ve bir-çokları, kendi adlarını taşıyan dağ boyunca, cenûpta memleketlerin topraklarının başladığı yerde, yerleştiler (bk. G. Ferrand, *Relations de voyages*, II, 316 v.dd.)". Bu birbiri ardınca vukû bulan göçleri, yeni coğrafya bakımından ifâde edersek, aşağıdaki neticeye varırız: çinliler ile akrabâ olan Komrlar, önceleri orta Asya'da oturmakta olup, kıt'anın, çinlilere komşu olan iç bölgesinden. civar deniz memleketlerine ve adalara göç ettiler (I. de Barros, *Da Asia*, Decade II, kitap IX; fasıl IV, 1777 tab., s. 352. Portekizli tarihçi cavalıların kendilerinin aslen çinli olduklarını ileri sürdüklerini söylüyor ve sonra İndonezya'dan, daha doğrusu Sumatra'dan (bk. G. Ferrand, *Empire sumatranais de Çrivijaya*, *J A*, 1922, XX) kendi adlarını taşıyan büyük adaya, Ḳomr = Madagaskar adasına, oradan da Ḳomr dağı ülkesine, yâni Nil (= şarkî Afrika)'in kaynağını aldığı sanılan meşhur dağ bölgesine göç, etmişlerdir.

Orta Asya'dan Ganj ötesi Hindistan sâhillerine yapılan ilk göç, muhakkak ki, çok eskiden vukua gelmiştir. Muhâcirlerin şarkî Tibet yaylalarından Asya'nın deniz bölgelerine yayılmaları, Birmanya'dan Hind-i Çīnī'ye hareketleri ile, İndonezya'yı aşmaları arasında bir-çok asırlar geçmiş olmalıdır. İbn Sa'īd, XIII. asırda yaşamış olduğuna göre, kendisinden binlerce yıl önce geçmiş olan ve başka yerde izlerine rastlanmayan hâdiseleri nasıl bilebilir? Uzak şark tarihlerinde ve efsânelerinde bu hususta hiç bir mâlûmat yoktur. Bilgilerine baş-vurduğum Hindistan, Hind-i-Çinî ve Çin mütahassısları bu hâdiselere doğrudan-doğruya veya vâsıtalı olarak temâs eden hiç bir metne tesâdüf etmediklerini söylediler. Nisbeten muahhar olan arapça bir metin dolayısı ile böyle bir meselenin ortaya atılması beni hayrete düşürdü; buna tatmin edici bir cevap bulamıyorum. Madagaskar üzerindeki tetkiklerim neticesinde, İbn Sa'īd'de bahsi geçen mâlûmatı şu şekilde tefsir etmiştim: Afrika'nın bu büyük adasına sumatralılar yerleşmişlerdir; bunların ataları Asya'dan gelmişlerdi. İbn Sa'īd'in söyledikleri de tamâmen buna uymaktadır. Arapça metinler ile hâdiseler bir birine tevâfuk etmektedir. Fakat inkâr kabûl etmez uygunluk beklenmedik bir şeydir; çünkü XIII. asırda bu bilgilerin nasıl ve nereden elde edilmiş olduğunu da bilmiyoruz. *Relations de voyages* (II, 320) adlı eserinde, İbn Sa'īd'in bu bilgileri, XIII. asrın ikinei yarısında, bir müddet misâfir olduğu Hulagu'nun sarayında öğrenmiş olması ihtimâlini ileri sürmüştüm. Fakat hâl tercümesini yazanlara bakılırsa, ispanyalı arap seyyahı Bagdad'da oturmuş, şehrin 36 kütüphânesine muntazaman devam ile yazmalardan parçalar istinsâh etmiştir. Bize bıraktığı bilgileri belki bu yazmaların birinde bulmuştur.

İbn Sa'īd'in çağdaşı olan ve daha ziyâde şamlı İbn al-Mucāvir al-Şaybānī diye tanınan Camāl yahut Nacm al-Dīn Abu 'l-Fatḥ Yūsuf b. Ya'ḳūb b. Muḥammed, *Tārīḫ al-mustabşir* (yazmada: *al-mustanşir*) adlı eserini 1230 yılına doğru kaleme almış idi (Paris, Bibl. Nat., yazm. nr. 6021). Müellifin 25 varak tutan 'Aden tarihi içinde 72 a b'de, Ḳomrların ana vatanlarından 'Aden'e ve bilhassa 626 (1228)'da Madagaskar'dan Afrika sâhillerine ve 'Aden'e yaptıları seyâhatlerden bahsedilmektedir (bk. *J A*, 1919, XIII, 469—483). Daha sonraki coğrafyacılar da bize Ḳomr adasına dâir fazla bir bilgi vermemişlerdir: Şams al-Dīn Abū 'Abd Allāh Şūfī al-Dimaşḳī (1325'e doğru), Abu 'l-'Abbās Aḥmed al-Nuvayrī (ölm. 1332), Abu 'l-Fidā' (1273—1331), İbn Ḫaldūn (1375'e doğru), Maḳrīzī (1365—1442). Afrika'nın bu büyük adasında imiş gibi gösterdikleri şehirler, hakikatte Seylan'da veya daha şarktadır yahut da bunların hakikî yerleri tâyin edilmemektedir (bk. *Relations des voyages*, II, fihrist, madd. *Ḳomor* ve *Ḳomr*).

XV. asırda İbn Mācid (bk. Şihāb al-Dīn Aḥmed b. Mācid), *Kitāb al-favā'id* adlı eserinde (bk. G. Ferrand, *Instructions nautiques et routiers arabes et portugais*, I, var. 68 a—b), *Ḳomr* adasını dünyanın altı büyük adası arasında gösteriyor ve onu arap yarım adasından sonra zikrediyor: — „Büyüklük bakımından ikinci gelen ada, *Ḳomr* adasıdır. Burası şimdi bir adadır (!). Şifâhî rivâyetlerde adanın uzunluğu ve genişliği üzerinde birlik yoktur; çünkü burası dünyanın meskûn yerlerinden ve iklimlerinden uzaktadır. Bu itibârla, bu husûslar şüpheli bulunmaktadır. Büyük [coğrafya] kitaplarında bunun en büyük meskûn ada olduğu yazılıdır. Bu ada ile Sofala toprakları ve ona bağlı adalar (= Mozambik kanalında) arasında, başka adalar ve alçak kayalıklar bulunmaktadır. Ḳomr adasının adı, Nūḥ'ün oğlu Sām ve Sām'ın oğlu 'Amr ve bunun oğlu Ḳāmrān'ın adından gelmektedir. Cenûbunda eski yunancada Okiyānūs adı verilen deniz var idi; bu dünyayı çevreleyen (*al-muḥīṭ*) okyanustur. Burası Ḳomr adasının cenûbundaki, cenup zulmet ülkelerinin başlangıcıdır." İbn Mācid kendisinin diğer deniz yollarına dâir el-kitaplarında da bir-çok defa Ḳomr adasından bahsetmektedir ve bu, hiç şüphesiz, Madagaskar'dır.

Sulaymān al-Mahrī (aş. bk.) ile, bilgimiz daha da kat'ileşiyor. *al-'Umdat al-Mahriya* adlı kitabının adalar ve adalar boyunca uzanan deniz yollarından bahseden IV. bâbında (bk. *Instructions nautiques et routiers arabes et portugais*, II, var. 22a) şöyle yazıyor: — „Önce Ḳomr adası ile başlayalım; çünkü bu, Zang ve Sofala boyunca uzanan büyük bir adadır. Şimâl ucuna *Ra's al-milḥ* (bugünkü Ambre burnu) derler; Na'şın" *iṣba'* altındadır (büyük ayıda α β γ δ = aş.-yk. 8° 37′ cenup arzında, takrîbi gerçek arzı 11° 57′). Hūfa (? = Sainte Marie burnu) denilen cenup ucu 3 veya 1 *iṣba'* (21° 37′ veya 24° 51′; takribî gerçek arzı: 25° 38′)'dır. Bu ada, meskûn topraklardan uzak olduğu için, sâhilleri boyunca geçen deniz yollarının istikameti üzerinde ileri sürülen fikirler muhteliftir. Şark sâhilindeki yolun istikametine dâir iki kanaat vardır: Bir kısım müelliflere göre, cenup-garp - 1/4 - garp bir kısmına göre de cenup-garp istikametini tâkip etmek lâzımdır. Bu üçüncü kanaat daha vardır ki, buna göre, adanın bir ucundan öbür ucuna garp-cenup-garp istikametini tâkip etmek gerektir. Bir sonuncusu eski kaptanların kanâatidir. Sulaymān al-Mahrī, „Benim fikrime göre" diyerek, şunları ilâve ediyor: „Yolun iki sebepten garp-cenup-garp yahut cenup-garp-1/4-garp, cenup-garp ve daha başka istikamette olması mümkündür: bir kere bu büyük bir adadır, sâhilleri uzundur ve yol da uzundur; sonra, daha önce adı geçen yollar, az seyâhat yapıldığı ve oraya gidenlerin seyr ü sefer hakkındaki bilgileri kâfî olmadığı için, tahkik ve tetkik edilememişlerdir. Zengli deniz ustalarının (*mu'allim*) bana dediğine göre, şark sâhilindeki yol, Ra's al-milḥ'ten Na'ş'ın 8 *iṣba'* (= cenup arzı 13° 30′) olduğu mevkie kadar cenup ve buradan adanın cenup ucuna kadar ise, cenup — 1/4 cenup-garp istikametindedir. Garp sâhilindeki yol Ra's al-milḥ'ten Na'ş'ın 6 *iṣba'* olduğu mevkie kadar (= cenup arzı 16°44′), adanın cenûbuna kadar tamâmen emindir. 6 *iṣba'*'dan cenup ucuna kadar, sâhilden itibâren, tahminen 2 *zām* (= 6 saat)'lık, yahut daha fazla bir mesâfe de bir *rikk* („sığlık") vardır. Ḳomr adası ile sâhil [yâni Afrika'nın şark sâhili] arasında, birbirine yakın olan ve Zeng ahâlisinin gidip-geldiği dört büyük meskûn ada bulunmaktadır. Bu adaların birincisi Angazidya (= büyük Komor) olup, merkezi, Mroni'dir. Bu ada ile Afrika sâhili arasındaki deniz yolu 16 *zām* (= 48 saat)'dır. İkinci ada, Mulālī (yahut Moheli veya Mohilla), üçüncü ada Dumūnī (Anjouan adasının merkezi) olup, Mulālī'nin şarkındadır; dördüncü ada Mavutū (bugünkü Mayotte adası)'dur. Bu adaların şarkında büyük bir kayalık bulunmaktadır; adadan tahminen 4 *zām* (= 12 saat)'lık bir mesâfede olan bu kayalığa *'Ayn al-baḥr* denilmektedir. Ḳomr'un garp sâhilindeki limanlar şunlardır: Langānī (15° 17′ cenup arzı), Sa'da (arz derecesi: aş.-yk. 13° 54′) ve Manzalācī (= garp ucu tahminen 15° 12′ arz derecesinde bulunan bugünkü Mahadzamba körfezi). Şark sâhilindeki limanlar şunlardır: Bender Banī İsmā'īl (garp sâhilindeki Langānī ile aynı arzda) ve Bimaruh (bugünkü Vohemar, 15° 12′ 15″). Langānī müstesnâ, bütün bu limanlar gemiler için tehlikelidir. Ra's al-milḥ ile Zang sâhili arasında, 50 *zām* (= 150 saat)'lık mesâfe vardır ve Ra's al-milḥ'in 20 *zām* (= 60 saat) uzağında Munavvarā (cenûbî Maldiv adalarından biri) adlı meskûn bir ada ile Ḳomr adasının cenûb-i şarkîsinde Tīr-raḥā (Maskaren adaları?) bulunmaktadır; bunlar Ḳomr adasına 12 *zām* (= 36 saat)'lık bir mesâfededirler.

Sulaymān al-Māhir, *Kitāb al-minḥāc al-fāḥir* (ayn. yazma, var. 73b) adlı eserinde, Ḳomr adasını yukarıda verilen izahattan pek farklı olmayan şekilde, tasvir ediyor. Dört sahife önce (var. 71b), aynı müellif, Ḳomr adasının bir kaç limanını daha zikretmektedir ki, bunların arz dereceleri Büyük-Ayı irtifaına göre hesaplanmıştır: Munavvarā adası, 11 *iṣba'*; şark sâhilinde Bender İsmā'īl yahut Banī İsmā'īl, garp sâhilinde de Lūlanganī yahut Langanī 10 *iṣba'*; şark sâhilinde Bimarūh, garp sâhilinde Anāmil, 9 *iṣba'*; şark sâhilinde Kehriba adası (*Cazīrat al-'anbar*), garp sâhilinde Bender al-Nūb, 8 *iṣba'*; şark sâhilinde Noşim (?) ve garp sâhilinde Malavīn (?), 7 *iṣba'*; şark sâhilinde Manakāra (hakikî arzı 22° 8′ 30″) ve Bender (al-) Şu'bān, 6 *iṣba'*; şark sâhilinde Bender Hadūda ve garp sâhilinde Ḳūrī, 4 *iṣba'*; şark sâhilinde Vabaya (?, Saydī 'Alī'nin türkçe metnine göre; bu isim 2559 numaralı yazmada okunamayacak şekildedir) ve garp sâhilinde Bender Hit (veya Hayt), 3 *iṣba'*; şark sâhilinde Bender Hadūda (!), 2 *iṣba'*; şark sâhilinde Bender Kūs (yahut Kavs) ve garp sâhilinde Ḳūrī koyu, 1 *iṣba'*. Bâzan her iki sâhilde de adı geçen bu isimlerin çoğu, bilinen hiç bir yer adını hatırlatmamaktadır.

Dil. Malgaş dili, şüphesiz, Malay-Polinezya kökünün garbî İndonezya gurubuna dâhil bulunmaktadır. Arap alfabesinin kabulüne kadar, dil sâdece şifâhî idi ve gâlibâ hiç bir yazı sistemi bilinmemekte idi. Yazılı bir şey ve eskiye âit âbidelerin bulunmaması yüzünden, Madagaskar'ın geçmişi hakkında bir bilgi sâhibi olamamaktayız. XVI. asırdan önceki devre âit olmak üzere, bir-kaç arap ve çin metnine inhisar eden pek mahdut mıkdardaki vesîka dil temeline âit bir takım değerli bilgiler ile kısmen telâfî edilmektedir ki, bunlar, Bantu ve sanskrit olmak üzere, 2 çeşit olup, Bantu diline âit olanlar üç zümreye ayrılır:

1. Nisbeten yakın zamanlarda suahili'den alınan şu tipteki kelimeler (ki suahili de bunları arapçadan almıştır): malag. *bahari* „deniz" < suah. *bahari* < arap. *baḥr*; malag. *kamba* „hindistan cevizi liflerinden yapılmış ip" < suah. *kamba* < ar. *kinbar, kanbar*; malag. *sukani* „dümen" < suah. *usukani* < arap. *sukkān* v.b. Bu kelimeler adanın yalnız şimâl-i garbî ve garp kıyılarında konuşulan lehcelerde yer almaktadır.

2. Suahili'den alınan şu tip kelimeler: malag. *buzu* „baobab ağacı" < suah. *mbuyu*; malag. *bwăna* „efendi, bey" < suah. *bwăna*; malag. *kibăba* „pirinç için kullanılan ölçü" < suah. *kibăba* „tahminen bir litrelik ölçü" v.b. Bu kelimeler de hemen-hemen yalnız adanın garp sâhili lehcelerinde kullanılmakta olduklarına göre, dile yeni geçmiş oldukları tahmin edilebilir.

3. Aşağıdaki kelimeler ise, gerek eski ve yeni kıyı lehcelerinde, gerek merkez ve şark lehcelerinde ve dolayısı ile şarkî Afrika sâhilleri denizcilerinin gidip-geldikleri bölge dışında kullanılmaktadır. Bunlara Bibliothèque Nationale'deki yazmalarda ve eski seyahatnâmelerde rastlanmaktadır; bunlar başka dillerden alınma olmayıp, eski birer bakiyedir.

malag. *ombŭa* „köpek" < bantu *mbwa*;
malag. *akănga* „beç tavuğu" < bantu *kanga*;
malag. *ampŭndra* „merkep" < bantu *punda*;
malag *anŏmbi, aŭmbi, ŭmbi* „öküz" < bantu *ngŏmbe*;
malag. *angănu* „masal, hikâye" < batu *ngano*;
malag. *anŏndri, aŭndri, ŭndri* „koyun" < bantu *nŏndi*;
malag. *finĕngu, funĕngu* „yeşil güvercin" < bantu *ninga*;
malag. *gĭdru* „bir nevî maymun" < bantu *ngedere* „ufak siyah maymun";
malag. *kăzi* kabile adı olarak *kazi-mambu* „hanım" < bantu *mkazi* „kadın, karı";
malag. *kŭnguna* „tahta kurusu" < bantu *kungunî*;
malag. *kŭnku, kŏnko* „bir nevî sakız ağacı" < bantu *mkoko*;
malag. *kwĕra* „papağan" < bantu *kwaru*;
malag. *mŭngo, mohŭngo, mahŏgo* „manyoka ağacı" < bantu *mahogo*;
malag. *muşăvi, musăvi* „sihir" < bantu *mşauri* „sihirbaz";
malag. *muşungu* „zehir" < bantu *uşungu* „okların üzerine sürülen nebâtî zehir";
malag. *ŭsi* „keçi" < bantu *mbuzi*;
malag. *papăngu* „Milvus aegyptius" < bantu *panga, kipanga* „şâhin";
malag. *sambu* „gemi" < bantu *çombo*;
malag *vahĭni* „garip, yabancı" < bantu *wagĕni* „yabancılar"; eski. malag. *vazăka*, yeni malag. *vazăha* „yabancı (bilhassa beyaz ırktan yabancılar") < bantu *vazŭngu* „beyaz ecnebî: avrupalılar v.b"; v.b.

Malagaş diline âit yer isimlerinde, ayrıca bir takım sâhil köyleri ve denize dökülen akarsular da yer almaktadır ki, bu isimler aynı zamanda bantu, suahili ve diğerleri de umûmiyetle bantudur. Bunlardan *L'origine africaine des Malgaches* (*JA*, 1908, II) adlı yazımda bahsedilmiştir.

Sanskrit bakiyeler çok sayıda olup, çeşitlidir:

1 Tanrı, cin ve cemiyet sınıfı isimleri:

Eski malag. *Yaha-hări*, yeni malsg. *Zaha-hări*, „en yüce Tanrı, güneş-Tanrı" (krş. çam *Yanharĕi* < indonezya dilinde *yan* „Tanrı", sanskrit *hari* „güneş, tanrılaştırılmış güneş");

Eski malag. *taivadey* „fenâlık tanrısı" < çam *debata* < skr. *devata* „tanrılık" (mâna değişmesi için krş. skr. *deva* „Tanrı" > zend *daēva*, pehlevî *dēv*, farsça *dīv* „fenâlık perisi, dey").

Eski malg. *Rau*, msl. *hanin-Rau vulan* „Ay-Rāhu tarafından yenmiş olan“ = ay tutulması; *alin-Rau masuandru* „güneş-Rāhu tarafından karartılan“ = güneş tutulması;

malg. *andriăn, andriăna* „asîl, kıral sınıfından veya asîl“ < kawi *ārgya* < skr. *ārva* v.b.

2. Ay adları:

Hind takvimindeki ay isimlerine bütün Madagaskar kabîlelerinin lehcelerinde rastlanmaktadır. Fakat başlangıçtaki sıralarını muhâfaza etmemişler ve msl. bir kabîlede sene başında bulunan bir ay, diğerinde orta yerde veya sonda yer almıştır. Diğer taraftan, *śrāvana, āśvina* ve *phālguna*, malagaş cedvellerinde yer almamaktadır; bunların yerine iki *asāra* (küçük ve büyük), iki *fisāka* (küçük ve büyük) ve *bita* (?) adlı bir ay vardır:

skr. *pauṣa* > malag. *făuṣa, fŏṣa, fŭṣa, fŭsa*;
skr. *māgha* > malag. *măka*;
skr. *caitra* > malag. *aṣŭtri, asŭtri, ṣŭtri*;
skr. *vaiśākha* > malag. *fiṣăka, fisăka, ṣăka*;
skr. *jyaiṣṭha* > malag. *tsihiă, hiahiă*;
skr. *āṣādha* > malag. *aṣāra, asăra*;
skr. *bhādrapada* > malag. *vatravătra*;
skr. *kārttika* > malag. *hatsi̇ha, haṣi̇ha, haṣi̇a*;
skr. *margaśirṣa* > malag. *ṣi̇rá* (*vula-ṣi̇ra* „ṣi̇ra ayı“);

Bk. bir de skr. *varṣa* „yağmur mevsimi“ > malg. *văratsa, văratra* (*faha-văratsa, faha-vărotra*: „fırtına mevsimi“).

3. Gündelik kelimeler:

Skr *koṭi* „10 milyon“ > malay. *këti* „100.000“ > eski malag. *hĕti* > yeni-malag. *hĕtsi* „100.000“;

Skr. *kaca* „cam“ > malag. *kăça* > eski-malag. *hătsa*;

Skr. *alābu* „kabak“ > malg. *lăbu*, batak *tābu* > malg. *tăvu*;

Skr. *megha* „bulut“ > *mēga* > eski-malag. *mika*;

Skr *tāmbūla* „kara-biber ağacı“ > cava. *tĕmbula* > eski-malag. *tambŭru*;

Skr. *tāla* „bir çeşit hurma ağacı“ > batak *otal*; malag., cava, sudan. *lontar* > malag. *dăra* „bir nevî hurma ağacı“;

Skr. *upavāsa* „oruç“ > malag. *puwāsa* > eski malag. *afuçe* „oruç tutmak“;

Skr. *catur* „dört“ > açe. *çato* „bir nevî dama oyunu“ > malg. *kătra*;

Skr. *maṇḍapa* „bayram münâsebeti ile yapılan sundurma“ > malg. *mĕndapa* „misâfir kabûl edilen binâ, paviyon“ > malag. *lāpa dăpa* ile „kıral ikametgâhı, saray, mahkeme, köy ortasında kurulan ve altında alış-veriş yapılan çatı“;

Skr. *tantra* „kitap, sihirli risâle“ > balinnai *tantri* „masal, şahısları hayvan olan masal“ > malg. *tantăra* „tarih, efsâne, masal“;

Skr *tamraka* „bakır“ > malg. *tĕmbăga*. bali. *barak* „kırmızı bakır“ > malag. *varăhi, varăhin, varăhina*;

Skr. *śringavera* „zencefil“ > malg. *şakarĭvu* ve seslerin yer değiştirmesi ile, *sakavĭru* v.b.

Arapça konuşan müslümanların getirdiği islâmlık Madagaskar'da bir çok izler bırakmıştır; bunların ilki ve en mühimi arap alfabesidir. Bu alfabeyi Madagaskar yazısına mâletmek nâzik ve güç bir iş olmakla berâber, muvaffakiyetle başarılmıştır. Malagaşçadaki *b, d, f, h, l, m, n, r, s* sesleri arapçadaki mukabilleri ile yazıldı; *d* yerine msl. ذ kabûl olundu; diğer sesler için şu şekiller kabûl edildi: malag. *g* yerine غ, gırtlaktan telâffuz olunan *ṅ* yerine ع, bâzan da غ; *ṅg* mürekkep harf yerine de yine غ; *dr* ve *tr* sesleri yerine ڒ, bâzan ڒ, *tanvĭn* ile birlikte (msl. *antrendri* „hurma ağacı“ ڒڒ şeklinde yazılır ve ڒ'nin *dr* yahut *tr* olarak mı okunacağı yalnız ibâreden anlaşılmaktadır); malag. *t* yerine ط; *ts* yerine arapça ت; malag. *v* yerine و, fakat arapça ض aynı zamanda *v* okunmaktadır, msl. رمضان *ramażān* > malag. *ramavă*; *z* malag. *z* olarak okunan ڒ ile: ڒڒ *zaza* „küçük çocuk“: *dz* sesi ڒ ve bugünkü arap-yeni malag.'da da bâzan ڒ ile gösterilir. Arap alfabesini kabûl etmiş ve patlayıcı *p*'yi yazmak mecbûriyetini duymuş olan, sâmî ırkından olmayan islâmlaşmış milletler muhtelif işâret ve remizler kullanmışlardır: malaylar bunu ڤ ile; iranlılar ve onlara bakarak, Komor takım-adalarının bâzı müslüman ahâlisi پ; şarkî Afrika'nın suahilileri de پ ile yazmaktadırlar. Madagaskarlılar umulmadık bir hâl çâresi bulmuşlardır: XVIII. asra kadar *p*'yi ڧ, yâni üstünde amûdî bir *taşdĭd* bulunan bir ف ile, daha sonra ڤ ile yazmışlardır. Malayaların tersine, her harf harekelenmiştir; bu da, burada zikredilmeyecek kadar çok olan yazı farklarına rağmen, arap-malagaş metinlerinin okunmasını kolaylaştırmaktadır.

Arap-malagaş alfabesi eskiden oldukça geniş bir sâhada kullanılmakta idi; bugün ise, ancak cenûb-i şarkî sâhilinde kullanılır. Burada çok sayıda yerli halk tarafından XIX. asır sonlarına kadar kullanılıyordu. Madagaskar'ın şimâl-i garbî ve garp müslümanları daha ziyâde arap-komor veyahut arap-suahili alfabesini kullanmaktadırlar Bu sonuncu alfabede *tr* sesi ڒ işâreti ile verilmiştir; fakat bu şekil yalnız Anjouan adasında kullanılmaktadır. Bu adanın lehcesinde ڒ (fars. ve türk. چ) gibi yazılan ڒ sesi vardır. Diğer arapça harflere, yânî ث, ح, ذ, ص, ض, ظ ve ق'ya Madagaskar dilinde,

yalnız arapça olarak zikredilen kelimelerde, rastlanmaktadır ve sıra ile *s, h, k, dz, z, s, v, z* ve *k* olarak okunmaktadır.

Arap-malgaş yazmalarına *şura-be* „büyük yazı“, yânî mukaddes yazı denilmektedir. Eskiden bunları elde etmek güç idi. Bunları ellerinde bulunduranlar, bu yazmalara bir sır mâhiyeti verdiklerinden, yabancıların görmesine râzı olmuyorlardı. 1890—1894 arasında bunlardan bir kaç tânesini görmek ve istinsah etmek fırsatını buldum. Paris'teki Bibliothèque Nationale'de bunlardan on tâne bulunmaktadır; bunların sekizi hakiki eski yazmalardır. 2, 3, 4. 5 numaralı yazmaları Saint-Germain-des-Prés manastırından kalmadır; 1820'de elde edilmiş olmasına rağmen, 6 numaralı yazma da eskidir; 1595—1620 arasında bir avrupalı tarafından satırlar arasına yapılan latince tercümesi sâyesinde, 7 numaralı yazma, Avrupa'ya XVI. asrın ikinci yarısında varmış sayılabilir; yazılışı da bu tarihten önce olmalıdır; Langlès'in el-yazısı ile yazdığı bir nota bakılırsa, 8 numaralı yazma „Fransa'ya 1742 de getirilmiş olmalıdır“; yanlış olarak arap eserleri arasına konulmuş olan 5132 numaralı yazma da, eski bir arap-malagaş yazmasıdır. Duc de Coislin tarafından Saint-Germain-des-Prés manastırına verilmiş olan 1 numaralı eserde renkli ve kaba bir şekilde yapılmış insan, hayvan, ağaç tasvirleri bulunmakta olup, bir tek satır yazı yoktur. Nihâyet 13 numaralı yazma, dört yeni yazmanın kopyesidir. 1 ve 13 numaralı yazmalar dışında bütün diğerleri *kalam* ile, yerli kâğıt üzerine, yine yerli mürekkep ile, yazılmıştır. Flacourt, *Histoire de la grande isle Madagascar* (s. 194 v. dd., 1661 tab.) adlı eserinde bundan etraflı olarak bahsetmektedir. Bu yazmaların muhtevâları çok değişiktir; gâlibâ bütün diğerlerinin örnek aldıkları bir *şura-be* tipi mevcut değildir. Müellif veya müstensih, keyfî olarak ve karma-karışık bir şekilde, bir çok *Kur'an* sûrelerini, Allaha, meleklere âit bitmez-tükenmez isim cedvelleri, satırlar arasında malgaşca tercümeleri ile birlikte, arapça dini metinler (bk. faksimile, *NE*, 1904, XXXVIII, 457) ve arapça ve malgaşca lugatçeleri, büyük sayıda sihirli duaları, tılsımlı dört köşe şekiller, formüller; seyyârelerin iyi veya kötü te'sirleri, burc işâretleri, kamerin menzilleri, aylar ve günler, islâm takvimindeki on iki ayın (muharrem ayı müzekker, safer ayı müennestir..., bk. yazma 2, 26b) husûsiyetleri, muska nümûneleri (*hirizi* < arap. حرز) v.b. toplamıştır.

Burada, husûsî bir ehemmiyeti olan bir-kaç metne işâret etmek gerektir ki, bunlardan biri umulmadık bir mâhiyet taşımaktadır. 3 numaralı yazmada Madagaskar ve Hollanda dillerinde 36 kelimelik bir lûgatçe bulunmaktadır; her iki lisan da arapça harfler ile yazılmıştır (nşr. *BTLV*, 1908, LXI).

5 numaralı yazmada (85a - 88a) Laylâ için yazılmış malagaşca tercümesi ile birlikte arapça bir şiir vardır (bunun Macnûn'un Laylâ'sı mı, yoksa arap edebiyatının her hangi bir Laylâ'sı mı olduğunu henüz tahkik edemedim). 8 numaralı yazmada (52a—56a) arapça bir *ḫuṭba* vardır; bunun adı الاعلان خطيب (?) olup, *Aladua ra-lakatibu* (*ra* malagaşcada harf-i târiftir) „hatîbin duâsı“ şeklinde okunmaktadır. Çok fenâ yazılmıştır. Malagaşların, kendilerine islâmiyeti kabûl ettiren araplardan aldıkları kelimeler çoktur ve bunlar, istisnâsız, adanın bütün kabîlelerine girmiştir. Bunlar bilhassa: 1. Gün isimleridir: *alatsinayni, talata, alarubia, alakamisi, zuma, asabutsi, alahadi*. Arapça harf-i târif pazartesi, çarşamba, perşembe, cumartesi ve pazarda alıkonmuş, salı ve cumada atılmıştır. Burada gün isimleri Merina lehcesinde verilmiştir; diğer lehcelerin şekilleri mûtad ses değişmelerini göstermektedir.

2. Merina ve başka bir-kaç kabiledeki 12 ay ismi, arapça on iki bürcun ismini almıştır: *alahamadi, adauro, adizauza, asurutani, alahasati, asumbula, adimizana, alakarabu, alakausi, adidzadi, adalu* ve *aluhutsi* ki, bunlarda şunları bulmaktayız: *al-ḥamal, al-ṯaur, al-cauzā', al-saruṭān, al-asad, al-sunbula, al-mīzān, al-'aḳrab, al-ḳavs, al-cadi, al-dalv* ve *al-ḥūt*. Birçok kabîleler Merinaların kullandıkları bu isimleri bilmemekte ve bunun yerine yukarıda zikredilen sanskrit menşe'li isimleri kullanmaktadırlar.

3. Flacourt (*Histoire*, 1661, s. 174)'un kaydettiği ayın 28 gününe âit isimler (cenûb-i şarkî madagaskarlılarda eskiden bir sene 366 gün idi) arapların 28 ay menzili adlarını hatırlatmaktadır. al-Süsi ve diğer müelliflerin kullandıkları usûle göre, yânî 28 merhaleyi 12 ile bölerek, bu merhaleler her burc mıntakası arasında, müsâvî şekilde, taksim olunmaktadır. al-Şikli: — „Biliniz ki, burc işâretlerinin her birinin 2 1/3 menzili vardır“ — diyor (Muḥammed al-Mukri, *Les mansions lunaires des Arabes*, trc. ve izah Motylinski, Cezâyir, 1899, s. 68).

4. *Şikili* (muhtelif lehcelerdeki şekilleri *şikili, şikidi* < *şikl* = şekil) fal san'atidir, gâyesi mâlûm olmayanı araştırmak ve ona karşı tedbir almaktır. Bütün adada revâcdadır, yalnız kabîleden kabîleye ufak farklar gösterir;

umûmiyetle kullanılan şekil olan *sikidi*, doğrudan-doğruya *'ilm al-raml*'den çıkmaktadır (krş. Şeyh Muḥammel al-Zanātī, *Kitāb al-faṣl fī uṣūl 'ilm al-raml*, taş-basm. Kahire).

Madagaskar'da ve diğer yerlerde kullanılan cedvellerin menşe'i olan Şayḫ al-Zanātī'nin cedvelinde 16 şekil vardır:

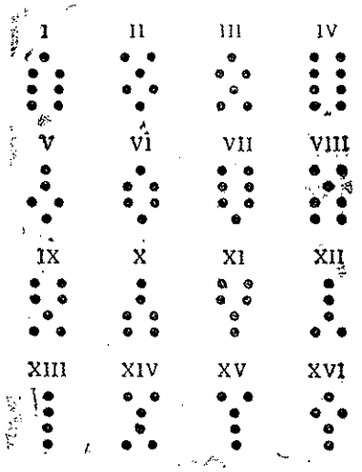

Cedveldeki her şeklin husûsî bir adı vardır ve âzâmî sekiz (IV) ve asgarî dört (XIII) olmak üzere, bir takım noktalardan müteşekkildir. Dört şekilde 5 nokta (V, XII, XV, XVI); altı şekilde 6 nokta (II, III, VI, X, XI, XIV); dört şekilde de 7 nokta (I, VII, VIII, IX) vardır. Her şekil bir takım eşya ve varlıklara hukmetmektedir; sorulacak suâle göre, falcı sorulan şey ile alâkalı şu veya bu şekil üzerinde bilhassa durmaktadır. Şekillerden her birinin tesiri bure, seyyâre, gün, arap ayı ve tekabül ettiği dört unsurun birinden gelmektedir. Ayrıca bu şekil hayırlı veya hayırsız, erkek veya dişi *ṭālib* („fala baktıran kimse") yahut *maṭlūb* („sorulan şey")'dur; şu veya bu şartlar altında az veya çok kuvvetli ve şereflidir ve aynı zamanda sorulan şeyin ne kadar müddet içinde gerçekleşeceğini de göstermektedir.

Cedvelin 16 şekli muhtelif guruplara ayrılmaktadır; bunların her birinin ayrı isimleri vardır:

Davāḫil („içeri girenler"), XI, II, XV. şekillerdir. Falcının başladığı *sikidi*'de, bunlar çok sayıda olurlarsa, bu hayra alâmettir ve fala baktıran istediğine kavuşacaktır. *Davāḫil*'den biri, birinci şekilde bulunur ise, istenilen şey „içeri girer", yâni olur.

Ḫavāric („dışarı çıkanlar"), III, X, XII. şekiller. *Sikidi*'de bir kaç defa yer alır ise, bu, şerre alâmettir ve istenilen şey bulunmayacaktır. *Ḫavāric*'den bir tânesi ilk şekil olursa, istenilen şey „dışarı çıkar", yâni fala baktıran için kaybolmuş demektir.

Munḳalib („geri dönenler"), IV, V, VI, IX, XIV, XVI. şekillerdir. Hâl ve şartlara göre, bâzan hayırlı, bâzan meş'ûmdurlar. *Munḳalib*'den bir tânesi ilk şekil olursa, fal şüpheli kalır.

Ṣābit („sâbit olanlar") I, II, X, XI, XIII, XV. şekillerdir. Hayra alâmettir ve fal baktıran aradığını bulacaktır.

Manāḫis („meş'ûm olanlar"), III, VII, VIII, XI. şekillerdir. İlk şekil bunlardan biri olursa, fal baktıran istediğini bulamıyacak ve korktuğu başına gelecektir.

Avtād („vetedler"), I, IV, VII, X. şekillerdir. Buradaki dört şekil aynı olursa, muvaffakiyet elde edilmiş demektir.

Mā Yalī'al-avtād („vetedlerden hemen sonra gelenler") II, V, VIII, XI., şekillerdir. Bundaki şekil aynı olursa, arzu yerine gelebilir.

Ẓaylat al-avtād („vetedlerin sonu"), III, VI, IX, XII. şekillerdir. Bunlardaki dört şekil aynı olursa, istenilen şey yoldadır veya gelmek üzeredir, yahut da fal biter-bitmez istenilen şey yerine gelecektir.

On altı şekil, aynı zamanda, sekizerlik iki guruba ayrılmaktadır; bunlardan birine *ṣikl al-ṭālib* („isteyenin şekli") derler; bunlar, fal baktıranı temsil eden sekiz şekildir; diğeri *ṣikl al-maṭlūb* („istenilenin şekli"), yâni matlûba cevap verecek olandır. *Sikidi*'nin ilk şekli sekiz *ṭālib* içinde ve yedinci de sekiz *maṭlūb* içinde olursa, bu tamâmen hayra alâmettir. Bil'akis birinci şekil *maṭlūb*, yedinci *ṭālib* olursa, o zaman felâketin önüne geçmek imkânsız olacaktır. Aynı zamanda bir de, falın 15. şeklinin *ṭālib* mi, *maṭlūb* mu olduğuna bakmak lâzımdır; *ṭālib* ise, hayır ve *maṭlūb* ise, şerdir.

Bir hasta için *sikidi*'ye baş-vurulursa, VIII, VI, V, XIV, IX, IV, XIII. şekillerin mevcûdiyeti ölümün yakın olduğuna alâmettir.

Cedveldeki ilk dört şekle *buyūt al-aqyām* denilmektedir. Birkaç defa tekrarlanırsa, istenilen şeyin bir günde olacağına alâmettir. Sonraki dört şekle (V—VIII.), *buyūt al-cum'āt* („haftaların evi") denilmektedir ve bir haftalık mühlet ifâde etmektedir; diğer dört şekil (IX.—XII.) *buyūt al-şuhūr* („ayların evi"), son dört şekil de (XIII.—XVI.) *buyūt al-sinīn* („senelerin evi") adını almaktadır. Günlerin evlerinden biri ilk dört şekilden başka yeri işgâl ederse, mühlet, ilk dört yerden uzak olduğu nisbette, artmaktadır. Buna mukabil, hafta, ay veya sene evlerinden biri, kendi sırasından önce gelirse, mühlet, ilk şekle yakın olduğu nisbette, azalır.

I, III, V ve X şark istikametini, VIII, XII, XIV ve XV garp istikametini, II, IV, VI ve VII şimâli, IX, XI, XII ve XVI. da cenup istikametini göstermektedir.

Cedvelin 1 numaralı şekli *al-ḥayyān* yahut *ṭāḫika* adını almaktadır. Bu isimlerin birincisi malag. diline *alahizani* şeklinde geçmiştir. „Fal baktıran" mânasına gelmektedir; burcu balık, seyyâresi müşteri, günü perşenbe ve unsuru da denizdir. Mütekabil şekil on beşincidir. Saâdet, erkek ve *ṭālib* alâmetidir, yâni fala baktıranı temsil eden sekiz şekle dâhildir. Ayı zilhiccedir. *Sikidi*'de on dördüncü yeri işgâl ederse, istenilen şey üç günde olacak demektir. Saâdet veya başarı yekûnu, birinci yeri işgâl ederse, artacak demektir.

Şekil II (*ḳabżat al-dāḫila*, malag. *alakavsi*), servet, mülk ve her çeşit mal ifâde eden şekildir. Burcu kavis, seyyâresi güneş, günü pazar, unsuru âteştir. Mukabil şekil onuncudur. Hayırlıdır, dişi ve *maṭlūb*'dur, yâni istenilen şeyi temsil eden sekiz şekle dâhildir. Ayı cemâziyelevveldir. On dördüncü yer işgâl ederse, fal baktıranın arzusu 55 günde yerine gelecektir; beşinci yerde olursa, vaziyeti müsâit demektir; dördüncüde ise, büyüklüğe alâmettir.

Şekil III (*ḳabżat al-ḫārica*; malag. *adalu*) âile, bilhassa erkek ve kız kardeşlere âittir. Burcu *ra's cavzahīr* (< frs. *gavzahr* „ejder başı")'dir; seyyâresi zuhâl, günü cumartesidir. Mütekabil şekil üçüncü şekildir. Bedbaht, erkek ve *ṭālib*'dir. On dördüncü yerde olursa, fal baktıranın isteği 150 günde yerine gelecek demektir. Âzamî büyüklük noktasına dokuzuncuda, kuvvet noktasına da üçüncüde ulaşmaktadır. Mâdeni altındır.

Şekil IV (*al-cama'a*, malag. *dzama, zuma*), memleket, bahçe ve mezarcıların şeklidir. Burcu sünbüle, seyyâresi utârit; günü çarşanbadır. Mütekabil şekli on dördüncüdür; unsuru kara topraktır. Hâl ve şartlara ve *maṭlūb*'a göre, iyi veya fenâdır. Ayı cemâziyelâhırdır. On dördüncü yerde olursa, arzunun yerine gelme mühleti 20, 55 veya 150 gündür. Altıncı yerde büyük, beşinci ve onuncu yerde ise, kuvvetlidir. Mâdeni gümüştür.

Şekil V (*al-kavsac* < fars. *kūsac* yahut *al-faraḫ*; malag. *adikasadzi*), çocukların ve habercilerin şeklidir. Burcu mizan, seyyâresi zühre, günü cumadır. Mütekabil şekil on ikincidir. Unsuru cenup rüzgârıdır. Ne iyi, ne fenâdır; *ṭālib* ve dişidir, ayı receptir. On dördüncü yeri işgâl ederse, fal baktıranın arzusu ertesi günü yerine gelecek demektir. On ikinci yerde büyük, dördüncü, sekizinci ve on birincide de kuvvetlidir.

Şekil VI (*al-ṣiḳāf*; malag. *alikula, alukula*), hastaların, feryatların, savaşın, esirlerin, mal kaybının, ilâc ve yelkenlilerin şeklidir. Burcu delü; seyyâresi utârit, günü de cumartesidir. Mütekabil şekil yedinci şekildir; unsuru garp rüzgârıdır. Hâl ve şartlara göre, iyi veya fenâ, *ṭālib* veya *maṭlūb*'dur. Ayı zilkâdedir; dişidir. On dördüncüde olursa, fal baktıranın arzusu 15 gün içinde tahakkuk edecektir. Dokuzuncuda büyük, sekiz, on bir ve on ikincide de kuvvetlidir. Mâdeni gümüştür.

Şekil VII (*ankīs* > malag. *alikisi*), yatak, karı-koca, kadınlar ve cinsî münâsebetler ile alâkalıdır. Burcu cediy, seyyâresi zühâl, günü cumartesi ve unsuru da topraktır. Mütekabil şekil altıncıdır. Hâl ve şartlara göre, meş'ûm, *ṭālib* veya *maṭlūb*, erkek veya dişidir. Ayı şevvâldir. On dördüncüde olduğu zaman, arzulanan şeyin tahakkuku 36 gün içinde olacaktır. İkincide, dokuzuncuda ve on ikincide büyük ve kuvvetlidir. Mâdeni gümüştür.

Şekil VIII (*ḫumrā* > malag. *alahumura, alaimura*), ölüm ve uzaklığa alâmettir. Burcu hameldir, seyyâresi merih, günü salıdır. Mütekabil şekli on altıncı; unsuru ateştir. Meş'ûm, *ṭālib* ve erkektir. Ayı muharremdir. On dördüncüde bulunursa, 21 günlük bir müddet ifâde eder. Birincide büyük, dördüncüde de kuvvetlidir. Mâdeni demirdir.

Şekil IX (*bayāż* > malag. *alibiava, adibidzadi*), ayrılık ve kefencilerin şeklidir. Burcu seretan, seyyâresi ay ve günü pazartesidir. Mütekabil şekli on üçüncüdür ve unsuru sudur. Ne hayıra, ne şerre alâmettir; fakat hâl ve şartlara göre, bunlardan biri olabilir. *Ṭālib* ve dişidir. Ayı cemâziyelâhırdır. On dördüncüde, fal baktıran 10 günde muradına erecek demektir. Dokuzuncuda büyük, on birincide de kuvvetlidir. Mâdeni bakırdır.

Şekil X (*naṣrat al-ḫārica*; malag. *asuralahi*), kuvvet ve hukümdarların şeklidir. Burcu arslan, seyyâresi güneş, günü pazar ve unsuru ateştir. Erkek, *ṭālib* ve çok hayra alâmettir; ayı zilkâdedir. On dördüncüde, 32 günlük bir müddet ifâde eder. Onuncuda büyük, on üçüncüde kuvvetlidir. Mâdeni altındır.

Şekil XI (*naṣrat al-dāḫila* > malag. *asuravavi*), şehirlerde ikamet, âile ocağına dönüş, dostluk ve ceninlerin şeklidir. Burcu sevr, seyyâresi zühre, günü cuma ve unsuru kara topraktır. Mütekabil şekil beşincidir. Erkek, hayırlı, *ṭālib*'dir. On dördüncüde olursa, murad on ayda tahakkuk edecektir. Dördüncüde kuvvetli, on birincide büyüktür. Mâdeni bakırdır.

Şekil XII (*'utbat al-ḫārica* > malag. *karidza*), düşman, hîle ve tuzak şeklidir. Burcu *ẕayl al-cavzahīr* („ejder kuyruğu"), seyyâresi zühal, günü cumartesidir. Mütekabil şekli üçüncüdür, unsurları su ve topraktır.

Meş'ûm, *maṭlūb* ve dişidir. On dördüncüde olunca, murad 66 günde tahakkuk edecek demektir. On ikincide büyük, on üçüncüde kuvvetlidir. Mâdeni demirdir.

Şekil XIII (*ṭarîḳ* > malag. *tarayki*), cenâze evinden mezarlığa götüren yola delâlet eder. Burcu seretan, seyyâresi ay, günü pazartesidir. Mütekabil şekli dokuzuncu; unsuru sudur. Uğurlu, *maṭlūb* ve dişidir. Ayı zilkâdedir. On dördüncü olursa, fal baktıranın isteği 50 gün içinde tahakkuk edecek demektir. On dördüncüde büyük, on beşincide kuvvetlidir. Mâdeni bakırdır.

Şekil XIV (*ictimā'* > malag. *aditsima*, *aditsimay*), âlimlerin, ilâcların, ilmin, silâhların ve doktorların şeklidir. Burcu cevzâ, seyyâresi utârit, günü çarşanbadır. Mütekabil şekli on dördüncüdür, unsuru rüzgârdır. *ṭālib*, meş'um veya uğurlu, dişi veya erkektir. Ayı cemâziyelâhırdır. Kendi yeri olan on dördüncüde 6 aylık bir mühleti ifâde eder. On dördüncüde büyük, on beşincide kuvvetlidir. Mâdeni demirdir.

Şekil XV (*'utbat al-dāḫila* > malag. *alihutsi*), hâkimin şeklidir. Burcu hût olup, seyyâresi müşteri, günü perşembe, unsuru sudur. Mütekabil şekli birinci şekildir. Uğurlu, *ṭālib*, erkek veya dişidir. Ayı şevvâldir. On dördüncüde, 55 günlük bir mühlet, ifâde eder. Dördüncüde büyük, on yedincide de kuvvetlidir. Mâdeni demirdir.

Şekil XVI (*naḳî al-ḥadd* > malag. *kizu*), her şeyin sonudur ve *sikidi*'nin sonuncu şeklidir. Burcu akrep, seyyâresi merih, günü, salı ve unsuru sudur. Mütekabil şekli sekizincidir. Meş'ûm veya uğurlu, *maṭlūb*, dişi veya erkektir. Ayı cevâziyelevveldir; on dördüncüde, 7 günlük bir mühleti ifâde eder. Yirmi dördüncüde büyük, kendi yeri olan on altıncıda kuvvetlidir. Mâdeni bakırdır.

Sikidi'nin on altı şekli ve Madagaskar'daki mânası bundan ibârettir.

Arapça isminden de anlaşılacağı gibi, bu „kum (*raml*) ilmi", önceleri kum üzerinde hatlar ve noktalar çizerek, tatbik olunurdu. *'İlm al-raml*'i ifâde için arap. *żarb al-raml* tâbiri kullanılmaktadır. Afrika'nın şark sâhilinde, Svahili'de, aynı ameliye için, *kubiga bao* („küçük tahtaya vurmak", bu da on şekli meydana getiren noktaların bir tahta levhaya yazıldığını ifâde etmektedir) yahut arap. *raml* („kum") 'in bantu diline geçmiş şekli olan *ramli* tâbiri kullanılmaktadır. Demek önce kum, sonra tahta levha ve nihâyet, Madagaskar'da olduğu gibi, kâğıt üzerine noktalar ve hatlar çizilmektedir. Diğer usûle göre, falcı kum, buğday ve bilhassa *fanu* (*Piptadenia chrysostachys*, Bth.) ağacı tohumları kullanılmaktadır.

Sikidi yolu ile fala bakması istenilen *mpisikidi*, yâni falcı önce şu münâcâtta bulunur: — „Uyan, ey Tanrı; uyan da güneşi uykusundan uyandır! Uyan, ey güneş, uyan da horozu uyandır! Uyan, ey horoz, uyan da insanı uyandır (*ulum-beluna*)! Uyan, ey insan oğlu, uyan da *sikidi*'yi uyandır! Yalan söylemesi, hatâya düşmesi, maskaralık yapması, abdalca şeyler söylemesi, olur-olmaz şeyler ile uğraşması için değil, fakat sırları çözmesi, dağların ötesindeki ormandaki şeyleri görmesi, hiç bir insan gözünün görmediği şeyi görmesi için uyandır! Uzun saçlı müslümanlardan (aynen! *silamu be vulu*) gelen, yüksek dağlardan, Raburubuaka'dan, Tapelaketsikatsika'dan Zafitsimaitu (cenûb-i şarkî kabîlelerinden birinin cedd adı)'dan Andriambavitualahi'den, Rakelihuranana'dan, Ianakara (islâmlaşmış bir cenûb-i şarkî kabîlesinin cedd adı)'dan, Andrinoni-Sulanatra'dan, Vazimaba (adının da gösterdiği gibi, Afrika menşe'li cüceler kabîlesi; eski toprak sâhipleri)'dan, Anakandriananahitra'dan, Rakelilavavulu („uzun saçlı küçük adam")'dan gelen san'atın adına kalk! Kalk, çünkü sen burada sebepsiz bulunmuyorsun, çünkü pahalıya geliyorsun, masraf kapısı açıyorsun. Seni, kocaman hörgüçlü semiz bir zebu ineği ve üzerinde toz toprak bulunmayan, yâni piyasada geçen para karşılığında tuttuk. Uyan, çünkü sende hukümdarın güveni var ve sen halkın hukmünü ifâde ediyorsun. Eğer sen konuşabilen bir *sikidi*, görebilen ve (yalnız) kalkın gevezeliklerini, sâhibinin öldürdüğü tavuğu, pazarda öldürülen ineği, ayaklara yapışan tozları nakleden, yâni her kesin bildiği şeyleri nakletmeyen bir *sikidi* isen, buradaki örtünün üzerinde uyan (krş. *Antananarivo Annual and Madagscar Magazine*, 1886, s. 221)!"

Falcı hubûbat v.b. tâneler ile fala bakıyorsa, bunlardan gelişi-güzel bir kaç tâne alır ve onları ikişer-ikişer sayar. Geriye bir iki tâne kalır ki, bunları şeklin baş tarafına koyar. Bu iş dört defa tekrarlanır; böylece ilk şeklin dört sırası tamamlanmış olur.

Falcı kâğıt üzerinde fala bakıyorsa, *ḳalam* („kalem") ile ortası noktalı kavis çizer. Nokta ve baştaki ve sonundaki eğri hatların (her biri nokta sayılmaktadır) yekûnu, falcının her ne kadar noktaları saymaksızın yapıyor görünmesine rağmen, 14'ü aşmamalıdır. Bundan sonra *mpisikidi*, aynı şekilde müşterek merkezli, üç münhanî daha çizer. Sonra noktalar ve hatlar soldan sağa ikişer-ikişer sayılır; ikişer noktalı gurupları şâkulî hatlar birbirinden ayırır. Bunu müteâkip şâkulî hattan sonra, bir nokta addedilen son münhanî yahut bir nokta, bir hat, yâni iki nokta kalır. Her hattın karşısına bu sonuncu veya sonuncular yazılır ve I, II, III ve IV. şekilleri meydana getirir:

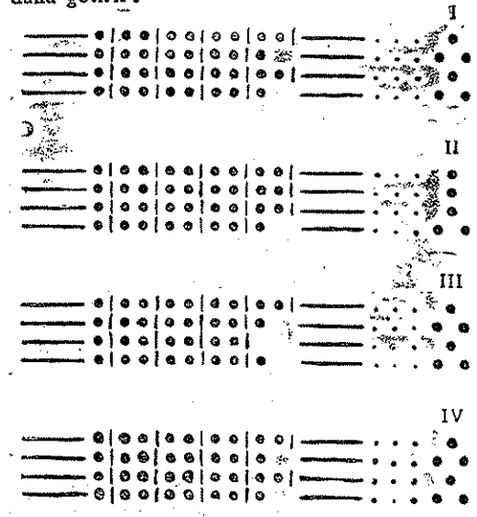

İlk birinci şekillere arap. *ummahāt* („anneler") denilir:

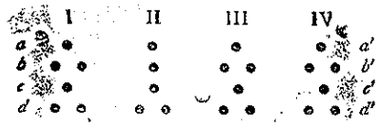

V. şekil soldan sağa doğru, şâkulî olarak, *a a'*, *b b'*, *c c'* ve *d d'* yazılarak, elde edilir; *d d'* de, aynı şekilde, şekil VI, VII ve VIII'i vücûda getirir. İlk dört şekilden çıkan bu yeni dört şekle *al-banāt* („kızlar") denilir:

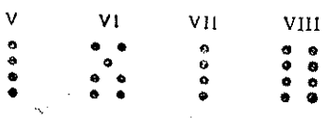

IX. şekil I, II noktalarını, ufkî olarak, toplamak suretiyle elde edilir (cem ameliyesinde •+•=••, •+••=•, ••+••=••). Bütün diğer şekiller aynı suretle meydana gelmektedir: III ve IV'ten X; V ve VI'dan XI; VII ve VIII'den XII; IX ve X'dan XIII; XI ve XII'den XIV; XIII ve XIV'ten XV; XV ve I'den de XVI meydana gelmektedir. Son sekiz şekle *banāṭ al-banāt* („kızların kızları") denilir.

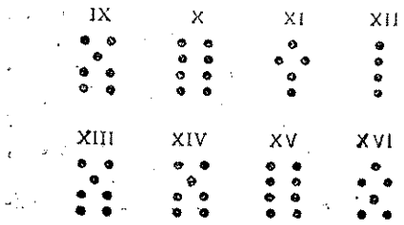

Bu on altı şekilde fal baktıranın kaderi saklıdır ve falcı, yukarıda verilen Şeyḫ al-Zanātī'nin cedveline göre, tefsire tâbî tutmak suretiyle, bu şekillerden her birinin mânasını açıklar ve böylece *sikidi*'nin madagaskarlıların hayatında işgâl ettiği mevkii ve fala başvurmağı gerektiren çok sayıdaki hâl ve şartları göz önüne getirmek mümkündür. Falcı bu hayatın nâzımı idi ve hâlâ da öyledir. Fi'liyâtta gerek ferdin, gerek âile, kavim ve kabîlenin husûsî ve umûmî hayatının her türlü işleri dolayısı ile falcıya baş-vurulmaktadır. *Mpisikidi* („falcı") vasfının nasıl kazanıldığını öğrenemedim. Bu, cinsiyet ve menşe' farkı olmaksızın, bir takım kimselerin ihtisâsıdır. Bir falcı veya sihirbaz kadın veya erkek olabilir (kadın sihirbaz görmedim, fakat var olduğunu duydum). Sihirbaz kıral âilesinden biri olabildiği gibi, asîl veya aşağı tabakadan hür bir kimse olabilir (her ne kadar köleler sihirbazlık yapıyor diye idâm edilmişler ise de, ben kölelerden sihirbaz bulunduğunu duymadım). Falcı veya sihirbaz çok zaman bir erkek falcı veya kadın falcının kızı veya oğludur. Bu da ona geniş bir müşteri kütlesi te'min eder; çünkü onlarda babadan veya anadan kalma bir takım sırlar bulunduğu farzolunur. Sihirbaz veya falcı yerli veya yabancı olabilir. Mananjary (cenûb-i şarkî sâhili)'de kaldığım 40 gün zarfında, o bölgenin islâmlaşmış *mpisikidi*'leri, islâmiyet hakkındaki vukûfumu öğrendikten sonra, bana da falcı gözü ile baktılar. Bu sâyede yavaş-yavaş *sikidi*'yi öğrendim ve bâzan da mürâcaatlar ile karşılaştım.

Afrika'da *'ilm al-raml*'in kullanıldığı sâha çok geniştir. Buna Darfur'da da rastlanmaktadır, Burton'un Dahomey'e âit seyâhat notları, islâmiyetten uzak kalmış olan garbî Afrika ahâlisi arasında *sikidi*'ye çok yakın fal şekilleri bulunduğunu meydana koymuştur (krş. *Musulmans à Madagascar*, III, 141 v. dd.).

5. Senelik büyük *Fandruana* veya hamam bayramı, eski *'id al-fiṭr* [b. bk.]'ın bir başka şeklidir. Bk. G. Ferrand, *Note sur le calendrier malgache et le fandruana* (aş. bk.)

Portekizli kâşiflerin ve bilhassa Flacourt'un dediğine bakılırsa, XVIII. asrın islamlaşmış cenûb-i şarkî madagaskarlıları ramazanda oruç tutarlar, namaz kılarlar, *Kur'an* okurlardı. Bununla berâber, tahammür etmiş içkiler içer, ve domuz besler ve etini yerlerdi. Cenûb-i şarkî kısmında *ḫaṭîb*'ler de bulunmakta olup, dinî toplantılar da yapılırdı. Câmi bulunduğuna dâir eski seyahatnâmelerde hiç bir kayıt yoktur ve Flacourt, ön sözünde, bahsini etmek istediği milletin hiç bir mâbudu ve mâbedi olmadığını söylüyor. Siam'da olduğu gibi,

İslâmiyet Madagaskar'da da fazla yayılmamıştır. Madagaskarlılar, kendi inanç, örf ve âdetlerini kökünden değiştirmediği nisbette, yabancı örf ve âdet ve inançları benimserler. Felsefeleri şu ata sözünde toplanmıştır: *mami ni aya* „yaşamak güzeldir". *Kur'an*'ın hükümlerine tam riâyet, âdet ve örflerini esâslı şekilde değiştirebilirdi. Allah tahammür etmiş içkileri, dikili taşları (*tsangambatu*), kumar ve sihirbazlığı, mekrûh ve şeytan işi diye harâm kılmıştır; fakat bu mekrûh şeyleri madagaskarlılar sevmektedirler: içki ve kumara bayılırlar, sihire inanırlar ve *tsangambatu*'lar bütün Madagaskar'da pek revacdadır. Şüphesiz, madagaskarlılar Allaha, *Kur'an*'a, Peygambere, islâm evliyâsına inanmaktadırlar; fakat ibâdet yalnız lafzda kalmaktadır; madagaskarlılar, şarkî Afrika'nın civardaki zencîleri gibi, hakikaten islâmlaşmış değildirler. Malagaşların hıristiyanlaştırılması da başarısız kalmıştır. Adanın fethi sırasında, 1895'te, madagaskarlılar, fransızlara yaranmak için, katolik olmağa hazır idiler. Onlara, fransız hukûmetinin yalnız kalanlara saygı gösterilmesini istediği ve dinî inançlara hurmet edeceği anlatıldı.

Yukarıda zikredilen ve bilhassa mukayeseli dil bilgisinin meydana koyduğu delîller, Madagaskar'ın iskân şemasını şöyle çizmemize imkân vermektedir:

I. Birçok efsâne, bugün kaybolmuş bulunan eski Vazimbaları, *tumpu-n-tani* yahut eski toprak sâhipleri, yâni yerliler olarak göstermektedir. Şarkî Afrika'da rastlanan isim açıkça bantu dilinden gelmekte ve eski bir *vazīmba* > malag. *vazimba* olarak görünmektedir. Rivâyete göre, bunlar kısa boylu, belki de bodur zencîler idi.

II. Milâddan önce afrikalı Bantuların büyük sayıdaki göçleri olmuştur ki, bugünkü dilde rastlanan bir takım Afrika menşe'li kelimeler bunu isbât etmektedir.

III. Milâdî II.—IV. asra doğru, Sumatra'dan büyük sayıda hindûlaşmış indonezyalı muhâcirler gelmiştir (bk. G. Ferrand, *L'empire sumatranais de Çrīvijaya*), malag. *hētsi* < eski malag. *hēti* „yüz bin" < malez. *kĕti* „yüz bin" < skr. *koṭi* „on milyon" ve başka kelimeler bunu göstermektedir. Bu indonezyalılar Madagaskar'daki küçük Bantu zencîlerin beden, kültür ve dil husûsiyetlerini değiştirmişlerdir.

IV. VII. ve IX. asırlar arasında araplar gelmiş ve madagaskarlıları islâmlaştırmışlardır. Bu arapların Basra körfezinden gelmeleri ve sünnî olmaları muhtemeldir.

V. Sumatralılar X. asrın sonlarına doğru ikinci defa buraya göç etmişlerdir. Kanâatimce Vāḳvāḳ[b.bk.]garbî indonezyalılardır. *Livre des merveilles de l'Inde* (nşr. van der Lith ve trc. M. Devic), 334 (945)'te Hind okyanusunda bu Vāḳvākların korsanlıklarını kaydetmektedir. Burada, başlarında „sumatralı" Ramini veya Raminia (kadın)'nın bulunduğu bir göç hareketi karşısında olmamız muhtemeldir. Bunun büyük oğlu Ra-Hadzi, Madagaskar'ın cenûb-i şarkî sâhillerindeki „Ramini'nin ahfâdı" Zafind-Ramini kabilesini meydana getirmiştir. Küçük oğlu Ra-Kuba ise, adanın içerilerine girmiş, İmerina yaylasına kadar varmış ve orda Vazimbafraulardan bir kadın ile evlenmiştir. Ra-Kuba Huvaların atasıdır ve onlara ismini vermiştir.

VI. Şi'î olan iranlılar ile arapların gelişi imamlığı 183—202 (800—818)'ye kadar hüküm süren ʿAlī al-Riżā'dan sonraya rastlar.

VII. Milâdî XIII. asrın ortalarına doğru, Abbâsî halifesi al-Mustaʿṣim'ın zamanında, sünnî arapların gelişi.

Bibliyografya: G. Grandidier, *Bibliographie de Madagascar* (Paris, 1906; bu tarihe kadar neşredilen eserleri ihtivâ eder). En mühim eserler şunlardır: A. Grandidier, Charles Roux, Cl. Delhorbe, H. Froidevaux ve G. Grandidier, *Collection des ouvrages anciens concernant Madagascar* (basma ve yazma eserler, 1500—1800 kadar, 9 cild, Paris, 1903—1920; *Revue de Madagascar* (1900—1911, 12 cild); *Colonie de Madagascar, Notes, reconnaissances et explorations* (Tananarive, 1897—1900, 6 cild); *The Antananarivo Annual and Madagascar Magazine* (Tananarive, 1885—1900, 24 yıl, 6 cild); Gabriel Ferrand, *Les musulmans à Madagascar et aux îles Comores* (Paris, 1891—1902, 3 cild); ayn. mll., *Essai de grammaire malgache* (Paris, 1903); ayn. mll., *Un texte arabico-malgache du XVI ème siècle* (*NE*, 1904, XXXVII); ayn. mll., *Essai de phonétique comparée du malais et des dialectes malgaches* (Paris, 1904); ayn. mll., *Un texte arabico-malgache en dialecte sud-oriental* (*Recueil de mémoires publiés en l'honneur du XIV ème congrès des Orientalistes par les professeurs de l'Ecole supérieure des Letters d'Alger*, Cezâyir, 1905); ayn. mll., *Prières et invocations magiques en malgache sud-oriental..... d'après le Ms. 3 de la Bibliothèque Nationale* (*Actes du XIV ème congrès des Orientalistes* Paris, 1906, II); ayn. mll., *Relations des voyages et textes géographiques arabes, persans et turks relatifs à l'Extrême-Orient du VIII ème au XVIII ème siècles* (2 cild, Paris, 1913—1914); ayn. mll., *La légende de Raminia d'après un Ms. arabico-malgache de la Bibl. Nat.* (yazma 13, *JA*, 1902, XIX); ayn. mll., *L'élément arabe et souahili en malgache ancien et moderne* (*JA*, 1903, II); ayn. mll., *Un chapitre d'astrologie arabico-malgache* (*JA*, 1905, VI); ayn. mll., *Les îles Râmny, Lâmery, Wâḳwâḳ, Komor des géographes arabes et Madagascar* (*JA*, 1907, X); ayn. mll., *L'origine africaine des Malgache* (*JA*, 1908, XI); ayn. mll., *Les voyages des Javanais à Madagascar* (*JA*, 1910, XV); ayn. mll., *Le K'ouen-louen et les anciennes navigations interocéaniques dans les mers du Sud* (*JA*, 1919, XIII ve XIV); ayn. mll., *Les Bantous en Afrique orientale d'après les textes égyptiens, grecs, arabes et chinois* (*JA*, 1921, XVII); ayn. mll., *Notes sur la transcription arabico-malgache* (*M S L*, XII); ayn. mll., *Trois étymologies arabico-malgaches*; ayn. mll., *Du traitement de quelques noms arabes passés en malgache, Notes de phonétique malgache, Un vocabulaire malgache-arabe* (*ayn. esr.* XV); ayn. mll., *Notes de phonétique malgache* (devamı); ayn. mll., *Deux cas de déterminatif en malgache* (*ayn. esr.*, XVII); ayn. mll., *Les migrations muslumans et juives à Madagascar* (*RHR*, 1905); ayn. mll., *Textes magiques malgaches* (*ayn. esr.*, 1907); ayn. mll., *Notes sur la région comprise entre les rivières Mananjara et Yavibola* (*sud-est de Madagascar*, Soc. de Géog. de Paris, 1896); ayn. mll., *Note sur le calendrier malgache et le Fandruana, le destin des quatre éléments dans la magie malgache* (*Rev. des études éthnographiques et sociologique*, 1908, I); ayn. mll., *Note sur l'alphabet arabico-malgache* (*Anth.*, 1909, IV); Hugues Berthier, *Manuel de langue malgache* (*dialecte merina*), 2 cild, Tananarive, 1922; A. Grandidier, *Histoire physique, naturelle et politique de Madagascar*, IV: A. Grandidier, *Ethnographie de Madagascar* (A. ve G, 2 cild, 1908—1914); *Bulletin de l'Académie malgache*, 1902'den beri neşrolunmaktadır.

(GABRIEL FERRAND.)

MADA'İN. [Bk. MEDÂİN.]

MADĀ'İN ṢĀLİḤ. [Bk. AL-ḤİCR.]

MADĀ'İNÎ. [Bk. MEDÂİNÎ.]

MADĀR. [Bk. ĠĀZÎ MÎYĀN.]

MĀDDA. [Bk. MADDE.]

MADDE. MĀDDA (A., felsefe ıstılahı = *hayūlā*, yunan. ὕλη), mütekabili olan *ṣūra* (yunan. εἶδος) tâbiri gibi, değişik mânâlı bir kelimedir. Umûmiyetle, hakikatte mevcut olmayıp (şekli olmayan), bilkuvve mevcut olan (δυνάμει), fakat zıt mâhiyetlere (şekillere) bürünerek, bir şey olabilen mânasına gelmektedir. Mümkünün tahakkuku tedricî bir gelişme olarak tasavvur olunduğuna göre, aşağı bir şekil, daha yüksek bir şekil için, tekrar bir madde teşkil edebilir. Ayrıca daha Aristo'da mesele bir fizikî ve bir mantıkî madde (bu sonuncusu, nev'e has bir mefhûm olup, şekilleri nev'î farklardan ibârettir) arasındaki tefrik ve fizikî maddenin semâvî ve dünyevî maddelere ayrılışı ile mûdilleşmiş idi. Arap feylesuflarında ayrıca bir de muhtelif te'sirler ve bilhassa yeni eflâtûncuların te'sirleri yer almıştır.

Umûmiyetle dört çeşit madde birbirinden ayırt edilmektedir (msl. *Iḫvān al-ṣafā*'): 1. Allahın varlığının, bilvâsıta ve bilâ-vasıta tecellîsi olan ilk madde ve binnetîce mâkûl sözde Empedokles'e göre, ilâhî varlığın ilk tecellîsi, fakat umûmiyetle yeni-eflâtunculara göre, tecellî silsilenin (rûh, nefs ve tabiat) sonuncusu ve aynı zamanda ekseriyâ ilâhî nûrun bir taşmasıdır. 2. dâimâ ve bilhassa semâvî kürelere hâs olan hey'et-i umûmiyesi ile kâinât maddesi ki, önce belirsiz (gayr-i muayyen) bir cismâniyet (imtidâd) şekline bürünür, yahut derhâl üç muayyen buud iktisâp eder; 3. arza âit dört unsur maddesi: ateş hava, su ve toprak; 4. her hangi bir şekil alan, fakat muayyen gâyeler için işlenilebilen madde; msl. odun, taş v.b.

Feylesuflar Allahı sâf, gayr-i maddî şekil olarak tasavvur etmek husûsunda Aristo ile aynı fikirdedirler. Yalnız, ʿAbd al-Karīm al-Cīlī gibi, aşırı bir mutasavvıf ona dünyanın *hayūlā*'sı demektedir. Daha aşağı derecedeki rûhlar (kürelerin rûhları, melekler v.b.) hakkında kanâatler muhteliftir; fakat akıl ile kavranan bir maddenin mevcut olduğu faraziyesi, mütefekkirlerin çoğuna, ilk önce yaratılanda, dünyanın en yüksek rûhunda bile maddî bir mebde'in varlığını kabûle imkân vermektedir. Feylesuflar akıl ile kavranılabilen bu maddeyi infiâl kabiliyeti ve dünyevî, mahsûs maddeyi de münfail olarak birbirinden ayırmaktadırlar. — *Principium individuationis* üzerinde de kanâatler muhteliftir. Nisbeten saf aristocular, bu mebde'i maddede ve Eflâtun'un fikirlerinin te'sirinde olanlar ise, şekilde aramağa mütemâyildirler. Bununla berâber, hepsi az-çok kuvvetle, maddenin şekli aradığından bahsetmektedir, fakat şeklin maddeye olan aşkından bahtmemektedirler.

Mantıkî maddeye gelince, hukmün üç cihetinin (zarûrî, muhtemel ve muhâl olması) birer madde (İbn Sīnā) telâkkî edilebildiğini de işâret etmek gerektir. Krş. bir de mad. UNṢUR

(TJ. DE BOER.)

MADĪD. [Bk. MEDÎD.]

MADĪNA. [Bk. MEDÎNE.]

MADĪNAT AL-ḲIRṬĀS. [Bk. ḲIRṬĀS.]
MADĪNAT AL-SALĀM. [Bk. BAGDAD.]
MADĪNAT AL-ZĀHİRA. [Bk. MEDİNET -ÜZ-ZÂHİRE.]
MADĪNAT AL-ZAHRĀ'. [Bk. MEDİNET -ÜZ-ZEHRÂ.]

MADRAS, Hindistan cümhûriyeti dâhilinde, Dekken yarım-adasının bütün cenûbunu işgâl eden idârî bölge olup, eski ingiliz Hindistanı'nın aynı isimli bölgesine (Presidency) tekabül eder [330.881 km.² arâzi üzerinde, 1951 sayımına göre, 57.016.000 nüfusa sâhip bulunur]. 1921'de bu nüfus 42,3 milyon idi ve bunun 2.840.000 (7 %)'i müslüman olup, müslümanların çoğu (93 %'ten fazla) sünnî idi, şi'îlerin sayısı 54.000'i geçmiyordu ve idârî bölge içinde hukümdarı müslüman olan tek bir küçük devlet (Banganapalle) bulunuyordu. Bölge dâhilindeki müslümanların ekseriyeti (39 %'a yakın) Malayâlam dili konuşmakta idi ki, Mâppillaların [b. bk.] hemen tamâmı bunlar arasındadır. Konuşulan diğer diller de hindustānî (3,5 %) ve tamul (21% kadar) idi.

T a r i h. Cenûbî Hindistan daha XIV. asırdan itibâren şimâldeki müslümanların tertipledikleri akınlara mârûz kalmağa başlamış, ancak Vicayanagar hindû kırallığının 1336'da kurulması, müslüman hâkimiyetinin cenûba doğru yayılmasına karşı iki asırdan fazla sed çekmiştir. 1564'te Dekken'in dört müslüman devletinin (Bīcāpur, Bīdar, Aḥmadnagar ve Golkonda) bu hindû kırallığına karşı birleşmesi üzerine vukua gelen tek ve kat'î bir muhârebede (Tālikota, kânun II. 1565) Vicayanagar devleti yıkıldı ve pâyitahtı tamâmiyle tahrip edildi. Topraklarının çoğu Bīcāpur ve Golkonda'ya ilhâk olundu. 1686 ve 1687'de Avrangzēb [b. bk.] bu iki devleti işgâl ederek, Hind-türk imparatorluğuna kattı. Haydarâbâd'ın birinci Niẓām'ı olan Āṣaf Cāh 1724'te istiklâlini ilân ettiği vakit, Karnatak nevvâbı (ki buna, pâyitahtın adı ile, Arkāt nevvâbı da denilirdi) onun Hindistan cenûbunda başlıca yadımcısı ve tâbii oldu. XVIII. asır ortasında ingilizler ve fransızlar Hindistan cenûbunda mücâdeleye giriştikleri sırada, her biri Karnatak nevvâbı olmak isteyen bir müddeînin tarafını tuttu. Robert Clive'ın kumandasındaki ingiliz kuvvetleri Muḥammed 'Alī (ölm. 1795)'in muvaffakiyetini te'min etti; fakat 1799'da zaptedilen Siringapatam şehrinde ele geçirilmiş kâğıtlar, nevvâb ile oğlunun Tīpū Sultan [b. bk.] ile gizli muhâberede bulunmuş olduğunu ortaya koydu. O sırada Hindistan umûmî vâlisi bulunan Lord Wellesley bunları ingiliz hukûmetinin düşmanı olarak ilân etti ve 1801'de Muḥammed 'Alī'nin torunlarından A'ẓam al-Davla ile bir muâhede imzâladı. Bu muâhedeye göre, A'ẓam al-Davla Karnatak (Carnatic.) hukûmetini şarkî Hindistan şirketine terketmekle berâber, unvânını muhâfaza edecek ve yüksek bir maaş alacaktı. Âilenin temsilcisi son zamanlara kadar Arkāṭ prensi unvânını muhâfaza etmiş ve Madras da asîllerin başında gelmişir.

M a d r a s ş e h r i. [İdârî bölgenin merkezi olan Madras şehri, Bengâle körfezi kıyısında 13° 4′ şimâl arzı ve 30° 17′ şark tûlünde kâin olup, ortasından Kown adlı küçük bir akarsu geçerek, denize dökülmektedir. Dış mahalleleri ile geniş bir sâha kaplayan ve sâhil boyunca 15 km. mesâfe üzerinde uzanan şehrin nüfusu 1871'de 398.000 iken, 1921'de 527.000 (bunun binde 113'ü müslüman, bir az daha az sayıda hıristiyan) olmuş, 1941'de 777.500'e yükselmiş ve 1951 sayımında da, 1.416.000'e varmış olup, buna göre, Madras Hindistan'ın üçüncü büyük şehridir.

Madras'ın kuruluşu XVII. asrın ortalarına çıkar. 1640 senesinde Şarkî Hind kumpanyası erkânından Francis Day'in teşebbüsü ile burada nehir munsabında bir kale inşâ edildi (Fort Saint George). 1653 senesine kadar, Madras Cava'nın Bantam idârî bölgesine tâbî iken, bundan sonra ayrı bir idârenin (presidency) merkezi oldu. 1702'de Avrangzēb'in kumandanlarından Dāvūd Ḫān bir kaç hafta müddetle şehri muhâsara etti. 1741'de Makarrattalar buraya taarruzda bulundular ise de, başarı gösteremediler. 1746'da fransız kumandanı La Bourdonnais şehri işgâl etti. İki sene sonra, ingilizler ile fransızlar arasında akdedilen Aix-la-Chapelle muâhedesi ile, Madras ingilizlere iâde edildi ise de, bölge idâresi ancak 1762'de şehre döndü. Lally'nin kumandasındaki fransızlar 1758'de Madras tevâbiinden Black Town („kara şehir")'ı işgâl ve Madras kalesini muhâsara ettiler ise de, iki ay sonra ingilizler kale muhâfızlarını ablukadan kurtardılar.

Yukarıda adı geçen „kara şehir"e 1906'da İngiltere kırallık veliahdının ziyâreti dolayısı ile, onun ismi verilerek, George Town denilmiş idi. Burası hâlen Madras'ın ticârethâneler, bankalar bulunan ve limana komşu olan iş semtidir. Bunun cenûbunda Fort Saint George, hukûmet dâiresi, hastahâne, büyük kilise, avrupalıların ve zenginlerin oturdukları mahalleler (Aydar, Tanempet), eski Portekiz kolonisi yerinde kesif bir iskân sâhası teşkil eden Saint Thomé ve Milapore, garpta yerli mahalleleri (Pudunpet, Veperi) ve avrupalıların yaşadıkları semtler (Perambur, Egmore, Nangambakan) uzanır. Madras'ta pamuklu dokuma, maden, makine ve çimento fabrikaları bulunur. 1857'de kurulmuş olan üniversitenin, son senelerde tıp, mühendis, hukuk, veteriner kollejleri, ayrıca muallim yetiştiren kollej ve güzel san'atlar mektebi bulunmakta idi. Şehirde cenûbî Hindistan'a âit bir tarih-i tabi'î, eski eserler ve güzel san'atlar müzesi, hayvanat bahçesi ve parklar vardır. İnşâsına 1875'te teşebbüs edilmiş ve sonraları müteaddit defalar genişletilmiş olan limanına normal senelerde 3 milyon tonluk 1.300 kadar ticâret gemisi girip-çıkmaktadır. Madras'ın başlıca ihrâcâtı deri ve kürk, yağlı tohumlar, pamuk, kahve ile krom ve magnezit gibi ham mâdenler olup, idhâlâtı arasında yanıcı maddeler, hubûbât, makineler ve avrupa malları başlıca yeri alır].

B i b l i y o g r a f y a: *Imperial Gazetteer of India* (*Provincial Series*) *Madras* (Kalküte, 1908); W. H. Hutton, *The Marques Wellesley* (Oxford, 1893); Prosper Cultru, *Dupleix* (Paris, 1901); Y. P. Rees, *Madras* (Society of Arts, 1901).

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

MADRASA. [Bk. MEDRESE.]

MADRİD, İspanya devletinin pâyitahtı ve aynı isimli eyâletinin merkezi. İber yarım-adasının hemen-hemen ortasında, yeni Kastilya bölgesinde Sierra Guadarrama (Vādi al-Raml) dağlarının cenûbunda, deniz seviyesinden 650 m. yükseklikte, boz-kır husûsiyetini hâiz bir bir sâhada ve Manzanares ırmağının sol sâhilinde kâindir. 40° 24′ şimâl arzı ile 3° 42′ garp tûlünde olup, 1.767.205 nüfusu vardır.

Arap kaynaklarında adı Macrīṭ (Maṣrīṭ) olarak geçer. Kelimenin menşei mâlûm değildir. Endülüs Emevîlerinden 'Abd al-Raḥmān II.'ın oğlu Muḥammed I. (tahta çıkışı 857) tarafından kurulmuş ve yahut, hiç değilse, kalesi onun tarafından inşa ettirilmiştir. Madrid'in bir sûru ve etrafında bir de hendeği olduğona göre, bu devirde askerî ehemmiyeti hâiz bir uç kalesi olduğu anlaşılmaktadır. Filhakika Madrid kalesi, kastilyalılara karşı zarûrî bir müdâfaa seddi idi. Yoksa, bu kurak bölgo bir şehrin inkişâfına müsâit değildi. Arap coğrafyacıları Madrid'in al-Ṣārāt dağının (ikliminin) eteğinde bulunan mühim mevkîlerden biri olduğunu, bu bölgenin koyun ve sığır yetiştirmekle meşhur bulunduğunu, bu civarda bir karyeden çok iyi evsafta bir nevî kil çıkarıldığını ve tâ Suriye, Irak ve türk ülkesine ihrac edildiğini, Madrid'de bir nevî topraktan çok dayanıklı, yıllarca ateşte kullanılabilen kap-kacak yapıldığını, müslümanlar zamanında burada bir câmi bulunduğunu (hattâ bir rivâyete göre, hıristiyanların Madrid'i zaptettikleri zaman, burada dört câmi varmış (bk. Şakīb Arslan, *al-Ḥulal...*, I, 345), nihâyet Madrid'in küçük bir şehir olup, müstahkem ve mâmur bir kalesi bulunduğunu kaydetmektedirler (al-İdrīsī, nşr. ve trc. R. Dozy ve M. de Goeje, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, Leyden, 1866, metin s. 175 v.d. ve 188). 'Abd al-Raḥmān III. zamanında 316 (928) tarihlerinde 'Abd Allāh b. Muḥammed b. 'Ubayd Allāh isminde bir şahsın burasının idâresi ile vazifelendirildiği zikredilmekte ve Madrid vergileri merkeze gönderilen bölgeler arasında gösterilmektedir. Sonra Leon kıralı Ramiro II.'nun burasını saltanatının ilk senesinde (932) arapların elinden aldığı mâlûm ise de, bunun muvakkat olduğu anlaşılıyor; çünkü şehrin müteâkip yıllarda, 'Abd al-Raḥmān III.'ın tâyin ettiği Aḥmed b. 'Abd Allāh b. Yaḥya al-Laysī (tanınmış fakîh Yaḥyā b. Yaḥyā'nın soyundan) tarafından idâre edildiğini ve 936'da yaptığı bir akından dönerken, şehit düşen bu zatın kumandası altında hıristiyanlara karşı hücumlarda buluuabilecek derecede kuvvetli askerî bir birliğin mevcut olduğunu görüyoruz. Başka kaynaklarda Madrid'in 939 tarihinde (yeniden?) zaptedildiği kaydedilmektedir. Bu noktaları tamamiyle aydınlatmak kabil olmkyorsa da, Madrid'in, uzun zaman arap hâkimiyeti altında kaldıktan sonra, X. asrın birinci yarısından itibâren, müteaddit defalar elden ele geçtiğini kabûl etmek mümkündür. Madrid nihâyet 1083 tarihinde Kastilya kıralı Alfonso IV. tarafından, kat'î olarak, arapların elinden alındı ve eski câmi yerine bir kilise yaptırıldı (bir rivâyete göre de, mevcut câmi kiliseye tahvil edildi; krş. *al-Ḥulal...*, I, 346).

Madrid'de al-Macrīṭī nisbesi ile anılan bir çok ilim adamı yetişmiştir; Abū Sa'īd b. Salim al-Ṣaġarī (ölm. 376 = 986), Abū Muḥammed 'Abd Allāh b. Sa'īd al-Macrīṭī (ölm. 391=1000), Madrid'e mensûp âlimlerin en tanınmış olanlarından bir de Abū al-Ḳāsim Maslama b. Aḥmed al-Macrīṭī (b. bk., ölm. 396 = 1007/1008), hey'et ilmi, sihir ve el-kimyada büyük bir şöhret sâhibi idi, Abū Naṣr Hārūn b. Ṣāliḥ b. Candal al-Ḳaysī (ölm. 401 = 1011), aslen Madridli olup, tanınmış bir edip ve dil âlimi idi. Abū Yāḳūb Yūsuf b. 'Abd Raḥmān b. 'Abd Allāh b. Ḥammād al-Macrīṭī (ölm. 473 = 1080/1081), rivâyetlerinin sıhhati ile tanınmış bir ilim adamıdır. Abu'l-'Abbās Yaḥyā b. Muḥammed b. Farac b. Fatḥ (ölm. 515 = 1121), İbn al-Ḥacc al-Macrīṭī diye mâruftur. Arap dil ve edebiyatında mütebahhir bir zâttır; Abu

'l-'Abbās b. Yaḥyā b. 'Abd al-Raḥmān b. 'Īsā b. 'Abd al-Raḥmān b. al-Ḥācc (ölm. 598 = 1201/1202) da aslen buralı olup, Endülüs'te kadılıklarda bulunmuş ve İbn Ruşd'ün ölümünden sonra, Kurtuba kadılığını deruhde etmiştir. Bu gibi tanınmış ûlemanın aslen Maerītī nisbesini taşımış olmasından, Madrid'in arap devrinde basit bir kasaba olmadığı neticesine varılabilir.

Daha orta çağlardan itibâren, bâzı Kastilya kıralları tercihan Madrid'de oturmağa başladılar; fakat burada sık-sık vukua gelen ayaklanmalar, kıralların âilesini Segovia'ya taşınmak zorunda bırakmıştır. Charles-Quint (Carlos I.) zamanında Madrid'de yeniden vukua gelen ayaklanma sür'atle bastırıldı ve araplardan kalan Alcazar (al-Ḳaṣr) bâzı tadilât ve ilâveler ile genişletildi ve kıralın ikameti için bir saray hâline getirildi. Bir yıl sonra Pavia meydan muharebesinde esir düşen François, Madrid'e getirilerek, Alcazar'da hapsedildi. Nihâyet Madrid Philipp II. (Felipe) zamanında, 1561 tarihinde, kat'î olarak, hukûmet merkzi oldu. Madrid verâset harpleri (1701—1714) esnâsında Fransa tarafını tuttu. Bourbon hanedanından bilhassa Carlos III. Madrid'in imar ve tevsiine büyük gayretler sarfetti; bu arada eski Madrid'den büyük kısımlar yıkılarak, yok edildi. 1808'de Napoléon'un tazyiki ile, Carlos IV. ve oğlu Ferdinand VII. saltanatı terke mecbûr kaldılar; Napoléon'un kardeşi Joseph İspanya kırallığına getirildi. Bu devir bir istikrar devri olmamakla berâber, yine de Madrid'in tevsiine çalışıldı. Napoléon hâkimiyetine karşı millî ayaklanma, ilk olarak, 2 mayıs 1808 tarihinde Madrid'de vukû buldu. Napoléon hâkimiyeti sona erince, Ferdinand VII. memleketine döndü; kardeşi Don Carlos ve çocukları arasında uzun zaman devam eden verâset mücâdelelerine rağmen, Madrid'in inkişâfı için çalışıldı. Madrid bu harpler esnâsında kırala olan bağlılığını muhâfaza etti. İspanya'da vukua gelen son iç harpler esnâsında (1936—1939) Madrid millî kuvvetler tarafından muhâsara ve zaptedildi (28 mart 1939).

Eski Madrid'in şekli (yeni kısımlar hâric) köşeleri yuvarlaklaştırılmış bir mustatili andırır. 16 tarihî kapısından bugün ancak üçü mevcuttur: şarkta Puerta de Alcalá; cenupta Puerta de Toledo; garpta Portillo de San Vicente. Puerta del Sol (güneş kapısı) Madrid'in merkezi ve en büyük işlek meydanlarından biri olup, adını şehrin 16 kapısından biri olan şark güneş kapısından almıştır. 1570'te henüz yerinde idi ve önünde güneşi temsil eden bir şekil var idi. Kıral sarayı araplar tarfından inşâ edilmiş olan kalenin (Alcazar = al-Ḳaṣr) bulunduğu yere yapılmıştır. Al-Ḳaṣr daha Hanri (Enrique) IV. zamanında bâzı tâdillere uğramış, Carlos I. ve Philipp II. devirlerinde daha esaslı ilâveler ile genişletilmiş, fakat 1734'te yanmıştır. Bugünkü saray (1931'den itibâren millî müze) Philipp V. (1737 — 1764) zamanında inşâ edilmiştir. Yukarıda zikredilen Puerta del Sol meydanın şimâl-i şarkîsine doğru uzanan Calle de Alcalá (al-Ḳal'a caddesi) da adını arap devrinin bir hâtırası olarak hâlâ taşımaktadır.

Bibliyografya: Şakîb Arslān, *al-Ḥulal al-sundāsiya fi'l-aḫbār va āṯār al-Andalusiya* (Kahire, 1936), I, 343 v.dd., fihrist; Muḥammed Labīb al-Batanūnī, *Riḥlat al-Andalus*, (1927 tab.); al-İdrīsī (nşr. ve trc. R. Dozy ve M. de Goeje, *Description de l'Afrique et de l'Espagne*, Leiden, 1866); E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne Musulmane* (Paris, Leyden, 1950), II; İbn 'Abd al-Mun'im al-Ḥimyarī (nşr. Lévi-Provençal), *Ṣifat Cazīrat al-Andalus* (Kahire, 1937; Leiden, 1938); Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*; İbn Başkuval, *Kitāb al-ṣila* (nşr. Franciscus Codera), Madrid, 1883.

(ŞİNASİ ALTUNDAĞ.)

MADURA, İndonezya'da, Cava adasının şark kısmının şimâl tarafında bulunan bir ada (mesâhası: 4.470 km².). Madura boğazı denilen ve garpta 3 km. kadar darlaşarak, Trechter („huni") ismini alan bir deniz kolunun Cava'dan ayırdığı bu ada, Cava'nın şark kısmı ile müşterek bir idâreye tâbî bulunur. Arâzi bakımından Madura, Cava'nın şarkındaki Surabaya bölgesindeki kireçli dağların devamı gibidir. İsminin ilk defa geçtiği Nāgaraḳtāgama (manzûme XV, beyit 2)'da bu adanın ancak III. (m. s.) asrın başlarında Cava'dan ayrılmış bulunduğunu ifâde eden mâlûmâta, tarihî bakımdan, pek güvenilemez. Madura, dağlık bir ada olup, topraklarının büyük bir kısmı verimsizdir. Zirâatin bilhassa sulama sâyesinde gelişmekte olmasına rağmen, pirinç istihsâli inkıtâsız ve sür'atli bir şekilde artan nüfusun (1,8 milyondan fazla) ihtiyâcını karşılayamaz. Çok defa halk kısmen veya tamâmen mısır ile geçinmek mecbûriyetindedir. Her sene bir müddet çok sayıda insan adayı terkederek, Cava'nın şark kısmında kendilerine iş ararlar. Aynı sebep halkı Cava şarkında yerleşmeğe zorlamış olup, bu yüzden, şarkî Cava'da Madura dili çok yaygındır. Hayvan yetiştirmenin (sığır, at, keçi ve koyun) maduralılar için zirâatten daha büyük bir ehemmiyeti vardır. Madura'nın hayvanları belki de bütün İndonezya'daki hayvan cinslerinin en iyilerini teşkil eder. Her sene çok sayıda iş ve kasaplık hayvanları ihrâc olunur. Boğa yarışları halkın tercih ettiği eğlencelerden biri olup, bu yarışlarda kullanılan hayvanların yetiştirilmesine çok emek sarfedilir. Bundan başka adalılar, seyyar satıcılıktan da çok hoşlanırlar. Sâhillerde ve yakın adalarda balıkçılık da başlıca geçim kaynaklarındandır.

Madura halkı ile cavalılar arasında büyük bir benzerlik görülür. Doğum, evlenme ve ölüm sırasında yapılan merâsim her iki adada da, umûmiyetle, birbirinin aynıdır. Bununla berâber, maduralılar ve cavalılar arasında göze çarpan farklar da vardır. Maduralılar, cavalılara nisbetle, daha ağır yapılı, daha enerjik ve daha atılgan oldukları gibi, kaide ve şekillere onlar kadar uymazlar. Daha sâdık, emniyetli, tutumlu, hattâ hasistirler. Evlerine ve iş yerlerine cavalılarınkinden daha az itinâ eder görünürler. Meskenler, Cava'da olduğu gibi, bir araya toplanmış olmayıp, arâzi üzerine dağılmış vaziyettedir. Maduralıların kaba ve ağır işlere olan istidatları, düşünce ve beceriklilik isteyen işlerden daha fazladır. İspirtolu içkileri fazla sarfetmekle berâber, afyonu az kullanırlar. Dilleri de Cava dillerine yakınlık gösterir ve bunların fazlası ile te'siri altında kalmış görünür. Edebiyatları daha ziyâde tercüme veya tâdil edilmiş Cava eserlerinden mürekkeptir.

Müslümanlık adada hâkim olan dindir. Maduralılar mutaassıp olmamakla berâber, başlıca dinî vazifelerini şevk ile yapar ve mûtâd ilk dinî tedrisâtı tâkip ederler; içlerinden çoğu bununla da iktifâ etmez. İslâmiyetin buraya ne zaman ve nasıl girdiği husûsunda vâzıh ve itimada lâyık bilgiye sâhip bulunmayoruz. Yerli kaynakların bu nokta üzerindeki kayıtları birbirine uymamaktadır. Bununla berâber, siyâsî bakımdan, Madura'nın tâliinin dâimâ Cava'nınkine sıkı-sıkıya bağlı olduğu (Hindû devrinde Madura Tumapele ve Macapahit kırallıklarına tâbî oluş, daha sonra Surabaya'nın *adipati*'sine, bunun arkasından da Mataram sultanınınkine bağlanışı) ve müslümanlığın Cava'ya girdiği bölgeye yakın bulunduğu düşünülür ise, ilk müslümanlık fikirlerinin Cava'da yayılması ile Madura'ya girmesi arasında büyük bir zaman geçmemiş olduğuna hukmedilebilir. Adanın tamâmiyle islâmlaşmasının az zamanda ve güçlükle karşılaşmadan vukûa gelmiş olması muhtemeldir. Hindû hâkimiyetinin burada te'siri derin olmamış idi. Bir yerli an'anesine göre, Madura Macapahit Hind-Cava kırallığını devirmiş bulunan islâm ittihâdına dâhil bulunuyordu. 1623'e kadar Madura (bu sıralarda beş devlete bölünmüş idi) Surabaya *adipati*'si topraklarının bir cüz'ünü teşkil ediyordu. O sene Mataram tarafından fethedilen Madura'ya yerli bir hukümdar tâyin edildi. 1678'de bunun Truna Caya adlı bir torunu Mataram'a karşı ayaklanıp, Madura'yı bağımsız bir hâle koymak isteyerek, hattâ bizzat Cava'ya hâkim olmak yollarını arayınca, Mataram hukümdarı Şarkî Hind kumpanyasının müdâhalesini talep etti. 1679'da Truna Caya esir alındı. 1705'te Mataram, Şarkî Hind kumpanyasının Madura adasının şark kısmında, gerçekte 1683'ten beri fiilen mevcut olan hukümranlığını kabûl etti. 1743'te bu hukümranlığın bütün adaya teşmiline muvâfakat etti. Bu arada kumpanya memleketin dâhilî işlerine karışmaktan dâimâ uzak kalmış idi. Daha sonra Holanda hukûmeti de uzun zaman böyle yaptı ve kendisine bir çok defalar ehemmiyetli yardımlarda bulunan bu hukümdarlara müstakil müttefikler gibi muâmelede bulundu. Fakat daha sonraları bu türlü muâmelenin halka zarar verdiğini görerek veya böyle bir bahâne ileri sürerek, XIX. asrın ortalarından itibâren, hukümdarın salâhiyetlerini yavaş-yavaş tahdit etmeğe başladı. 1885'te bütün ada doğrudan-doğruya Hollanda idâresi altına alındı ve bu durum, ikinci cihan harbinde adanın japonlar tarafından işgâline kadar, devam etti; daha sonra İndonezya devleti kurulunca, Madura bunun bir cüz'ünü teşkil etti.

Bibliyografya: Bu husûsta bk. *EI*, mad. MADURA. (W. H. RASSERS.)

[Bu madde BESİM DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

MADYAN ŞU'AYB. [Bk. MEDYEN ŞUAYB.]

MAĠNAṬİS, MAĠNĀṬİS VE MAĠNİTİS. [Bk. MIKNATIS.]

MAGNESİA. [Bk. MANİSA.]

MAĠRĀVA. [Bk. MAGRÂVA.]

MAGRÂVA. MAĠRĀVA, Zanāta kabîleler gurubuna mensup ve Banī İfran [b. bk.] Banī Irnīyān [b. bk.] müttehid kabîle gurupları ile akrabâ olan büyük **berber kabîleleri topluluğu.** Göçebe hâlde yaşayan bu kabîleler, Chélif vâdisinden Tlemsen'e ve Madyūnalar ile meskûn olan dağ silsilelerine kadar uzanan ülkede dolaşmakta idiler. Zahmetsizce islâmiyeti kabûl ettiler. Rivâyete göre, reisleri Şūlāt b. Vazmār o devirde Medine'ye halife 'Oṯmān'ın yanına gitmiş ve Maġrāvaların reisi olduğu tasdik edilmiştir. İşte bu sebepten, bu kabîle topluluğu, sonradan, kendisini İspanya Emevîlerinin *mavlā*'sı telâkkî etmiş ve bâ an da bu sülâlenin Magrib'deki haklarını silâh ile müdâfaa etmiş-

tir. Reis Şūlāt 'ın yerini oğlu Ḥafṣ almış, onun yerine de, Ḥafṣ 'ın oğlu Ḥazar geçmiş idi ki, kayravanlı arap emîrleri, 122 (739)'de, Maysara isyânı sırasında, onu korumuşlardır. Ölümünde oğlu Muḥammed, İdrîs I.'in Magrib 'deki ilk muvaffakiyetlerinden sonra, Maġrāvaları itâat altına aldı ve Banī İfranlerden zaptettiği Tlemsen 'i ona iâde etti. Böylece Maġrāvalar, başlangıçta, İdrîs sülâlesinin başlıca dayanaklarından biri oldular.

Muḥammed b. Ḥazar 'ın İdrîs I.'in çağdaşı olan ve Muḥammed adını taşıyan torunu, sonradan, açıktan-açığa Fâtımîlere [b. bk.] karşı vaziyet aldı. Mahdī 'Ubayd Allāh 'ın kumandanı Maṣāla b. Ḥabbūs, İdrîsîlerin orta Maġrib 'deki müstemlekelerini zaptettiği ve başlarına Miknāsalerin reisi Mūsā b. Abi 'l-'Afiya 'yi getirdiği zaman, Maġrāvaların reisi isyân etti ve peşi-sıra bir çok berberî kabîleleri sürükledi. 309 (921/922)'da kendisine karşı gönderilen orduyu bozguna uğrattı. Ordunun başındaki Maṣāla 'yi kendi eli ile öldürdü. Fakat ertesi yıl, Fâtımîlerin yeni bir hücûmu karşısında, Maġrāvalar Sicilmāsa bölgesine sığınmak zorunda kaldılar. Bir müddet sonra, Kurtuba 'daki Emevî halifesi 'Abd al-Raḥmān III. al-Nāṣir, Magrib 'i kendi topraklarına ilhâk gâyesi ile, Maġrāvaların yardımına baş-vurdu ve Muḥammed b. Ḥazar 'ın iştirâki ile, Tâhert bölgesi hâric, bütün orta Magrib 'i ele geçirdi. Maġrāva emîrinin oğlu al-Ḥayr b. Muḥammed Oran 'a vâli tâyin olundu. Banī İfran ile Mūsā b. Abi 'l-'Afiya de Emevîlerin tarafını tuttular (X. asrın ilk yarısı). Fakat bütün bu mutâvaât hareketleri menfaât sâiki ile yapılmakta idi; nitekim Muḥammed b. Ḥazar, Kayravan 'da 350 (961)'de öldüğü zaman, Fâtımî hükümdarı al-Mu'izz 'in tâbii idi.

'Abd al-Raḥmān III.'ın yerine Kurtuba halifeliğine geçen al-Ḥakam al-Mustanṣir, tıpkı babası gibi, Maġrāva ile ittifak etti; reisleri Muḥammed b. al-Ḥayr b. Ḥazar Fâtımî tâbiiyetini üzerinden attı; bu bozgunluğun başına açacağı dertleri sezen al-Mu'izz, Maġrāvaların reisine karşı Ṣanhācalerin reisi Zīrī b. Manād 'ı çıkardı. 360 (970/971)'ta, Maġrāvalar ile Bologgīn b. Zīrī kumandasındaki Ṣanhācaler arasında bir muhârebe oldu. Magrāvalar tam bir bozguna uğradılar ise de, çok geçmeden, al-Msīla ve Zāb emîri Ca'far b. 'Alī b. Ḥamdūn 'un iştirâki sâyesinde, öç alabildiler. Ertesi yıl, Bologgīn b. Zīrī, Fâtımî sülâlesi adına, Zanātalara karşı büyük bir sefere girişti ve onları orta Magrib 'de tamâmen itâat altına aldı. Maġrāvalar, bir defa daha Sicilmāsa 'ye sığınmak zorunda kaldılar ve orta Magrib 'i tamâmen boşatarak, Fas 'a gidip, yerleştiler. O tarihten itibâren, iki Maġrāva âilesi kendi hesaplarına muvakkat iki emîrlik kurdular ki, bunlardan biri Fas 'taki Banī Zīrī b. 'Aṭīya, diğeri ise Sicilmāsa ve Trablus 'taki Banī Ḥazrūn 'dur

Fas Magrâvaları. Maġrāvalar orta Maġrib 'de bozguna uğradıktan sonra, Ḥazar 'ın ahfâdından Muḥammed b. al-Ḥayr, meşhûr 'Āmirī hâcibi al-Manṣūr b. Abī 'Āmir [b. bk.]'in yardımını dilemek maksadı ile, denizi aştı. al-Manṣūr, Muḥammed 'in şikâyetlerini dinledikten sonra, Ca'far b. 'Alī b. Ḥamdūn kumandasında, Maġrib 'e karşı bir sefer açtı. Endülüs ordusu, Maġrāva ve Banī İfran kuvvetleri ile birlikte, Septe civarına yerleşti. Burası kuvvetle tahkim edilmiş olduğu için, Bologgīn b. Zīrī hücûm etmekten vazgeçti ve bütün Fas 'ı zaptetmek üzere teşebbüse girişti. 373 (983/984)'te Maġrāvalar endülüslü vâli İbn 'Aṣkalāca gittikten sonra, onun yerine al-Manṣūr 'u Fas 'a vâli tâyin ettiler. 377 (987/988) de *ḥācib*, Maġrāva emîri Zīrī b. 'Aṭīya b. 'Abd Allāh b. Ḥazar 'ı garbî Magrib tâbî emîrliğine tâyin etti. Zīrī, Fas 'ı hukûmet merkezi yapıp, kabîlesini şehrin civarına yerleştirdi. al-Manṣūr 'un emri üzerine, Ṣanhācalere karşı harp açtı ve topraklarını şarka doğru genişletti. 382 (922) 'de, *ḥācib* 'in dâveti üzerine, Kurtuba 'ya gitti. Tarihlerin çok zaman biribirini tutmayan kayıtlarına rağmen, Zīrī b. 'Aṭīya 'nin saltanat devri oldukça kargaşalık içinde geçti ve tesâdüfî gâlibiyetler neticesinde o devirde bâzan Maġrāva hukümdarı, bâzan Fâtımî rakibi Yaddū b. Ya'lā iktidarı eline aldı. Zīrī Fas 'a döndüğü zaman, yerinin İbn Ya'lā tarafından işgâl edilmiş olduğunu gördü ve ancak kanlı bir mücâdele sonunda tahtını tekrar ele geçirebildi. Fakat Fas 'ın merkezî bir mevkîde olmadığını görerek, endülüslü metbûlar gibi, o da, gerek kendisi, gerek kendine bağlı kabîlelerin belli-başlı reisleri için bir idâre merkezi kurmak istedi. 384 (994)'te Vacda (Oujda) şehrinin temellerini attı ve saray erkânı ile birlikte ortaya yerleşti. Aynı devirde, Kurtuba 'nın hâkimiyetinden kurtulmak istedi ve nihâyet al-Manṣūr ile münâsebetlerini bozdu. İbn Abī 'Āmir ona karşı, azadlı bir köle olan Vāżiḥ kumandasında, bir sefere girişti. Vādī Rdāt 'ta, iki tarafın kuvvetleri birbiri ile karşılaştı; Endülüs ordusu yenildi. Bunun üzerine *ḥācib* bir başka sefere girişti ve kuvvetlerinin başına kendi oğlu 'Abd al-Malik al-Muẓaffar 'i geçirdi. Bu defa 387 (997)'de Zīrī iki defa bozguna uğratıldı. Her ne kadar Fas 'a kaçmak istedi ise de, ahâli onu hukûmet

merkezine sokmadı ve az bir müddet için 'Abd al-Malik bu şehre girdi. Bunun üzerine Zīrī Sahra 'ya çekilmek mecbûriyetinde kaldı ve sonra Ṣanhācalerin topraklarında bir hukümdarlık kurmağa çalıştı. Hukûmet merkezi olan Āsīr [b. bk.] önünde kuşatma hareketine geçti ise de, şehri ele geçiremeden, eski bir yaranın te'siri ile, 391 (1000/1001)'de öldü.

Zīrī b. 'Aṭīya 'nin ölümü üzerine, Maġravalar, onun oğlu al-Mu'izz 'i emîr ilân ettiler. Bu sonuncu, ilk iş olarak, al-Manṣūr b. 'Abī 'Āmir 'in gözüne girmeğe çalıştı. al-Manṣūr, al-Mu'izz 'i emîr olarak tanıdı ve halefi 'Abd al-Raḥmān al-Muẓaffar 'i de 393 (1002/1003)'te Fas 'a ve garbî Magrib 'e vâli tâyin etti. al-Mu'izz, Kurtuba 'da, Banī Ḥazrūn 'a ayrılan Sicilmāsa bölgesi hâric, bütün Fas ülkesini idâresi için tevcih mektupları aldı. Fas ülkesi 417 (1026), yahut 422 (1031)'de ölen al-Mu'izz devrinde sükûna ve muayyen bir refâha kavuşmuş olmalıdır.

al-Mu'izz 'in yerine, amcasının oğlu Ḥammāma b. al-Mu'izz b. 'Aṭīya geçti. Vaziyetini kuvvetlendirmek için, o devirde İspanya 'da hukûm süren kargaşalıktan faydalanarak, etrafına fıkıh âlimleri ile edipleri topladı. Fakat 424 (1032/1033)'te, rakip sülâlenin vârisi olan Abu 'l-Kamāl Tamīm b. Zīrī al-İfranī, Şella [b. bk.]'den kalkarak, Fas üzerine yürüdü. Ḥamāma, Maġrāvalar ile birlikte, ona karşı harekete geçti ise de, mağlûp oldu. Aynı yıl, Tamīm Fas şehrine girdi. Ḥamāma 'ye gelince, Vacda ve Tenes 'e gitti; mühim bir kuvvet topladıktan sonra, 428 (1037/1038)'de Fas üzerine yürüdü. Tamīm, Fas 'tan çıkmak ve emîrliğin merkezi olan Şella [b. bk.]'ye gitmek zorunda kaldı. Ḥamāma de ölünceye kadar hukûm sürdü ve muhtemelen 431 (1039/1040)'de öldü.

Kendinden sonra iktidar oğlu Dūnās 'a geçti. Amca-zâdelerinden birinin çıkardığı isyânı çabucak bastıran Dūnās, zamanını Fas 'ı güzelleştirmeğe hasretti ve bu sâyede Fas çok nüfuslu, büyük bir ticâret şehri hâlini almağa başladı. Dūnās 452 (1060)'de öldü.

Fas 'ta, Dūnās b. Ḥamāma 'nin yerine, oğlu al-Futūḥ geçti ise de, tahta çıkar-çıkmaz, hukümdarlık haklarına kardeşi 'Acīsa tarafından itiraz edildi. 'Acīsa hukûmet merkezinin bir kısmını (al-Karariyīn kıyısını; *'idva*) hukmü altına aldı; al-Futūḥ ise, karşı sâhilde, al-Andalus kenarında yerleşti. İki kardeş şehrin içinde çarpışmağa başladı ve ahâli de iki cepheye ayrıldı. Kargaşalık, Fas 'a kadar yayıldı ve ancak 3 yıl süren bir mücâdele sonunda, 'Acīsa katledildi ve al-Futūḥ fi'len Fas 'ta hukümdar oldu. Bu şehrin cenûb-i şarkî sûrlarındaki bir kapı hâlâ al-Futūḥ adını taşımaktadır. Şimâl sûrlarındaki bir diğer kapı da, hafif bir değişikliğe uğramış olarak (*Bāb Gīsa*), hâlâ kardeşinin adı ile anılmaktadır.

al-Futūḥ 454 (1062)'te, Ḥammādī hukümdarı Bologgīn b. Muḥammed tarafından, Fas 'tan atıldı. O devir, Murâbıtların Fas ülkesini istilâya başladıkları devir idi. al-Futūḥ gittikten sonra, Maġrāvalar, onun yerine, 454 (1061) 'te akrabâlarından Mu'anṣar (yahut Mu'annaṣar [?]) b. Ḥammād b. al-Mu'izz b. 'Aṭīya 'yi geçirdiler. Bu sonuncu istilâcılara karşı mücâdeleye girişti. Yūsuf b. Taşfīn 'in kumandanlarından birini yendi ve elinden alınmış olan Fas 'ı tekrar zaptetti. Murâbıtlar şehri kuşatınca, Maġrāva emîri bir çıkış yapmağa kalkıştı ve bu esnâda (460 = 1067/1068) öldü. Bunun üzerine, Fas ahâlisi oğlu Tamīm 'i emîr ilân etti. Fakat iki sene sonra, Yūsuf b. Taşfīn şehri zaptetti ve küçük hukümdar ile birlikte, bir-çok Maġrāva ve Banī İfrani halkını kılıçtan geçirtti. Böylece Fas 'taki Maġrāva emîrleri sülâlesi sona erdi. İlk Maġrāva hukümdarları zamanında refâha ermiş ve genişlemiş olan bu şehir, Magrib tarihçilerinin rivâyetine göre, sonradan zulümden çok zarar görmüştür.

İbn Ḥaldūn 'a göre, Maġrāvaların Fas 'ta inkırâza uğradıkları devirde, Büyük Atlas 'ın Marrākuş ovasına açılan geçitleriden biri olan Āġmāt 'ta, aynı kabîle topluluğuna mensup küçük bir emîr sülâlesi var idi. 450—460 (1058—1067)'a doğru yaşamış olan bu emîrlerin sonuncusunun adı Laggūṭ b. Yūsuf b. 'Alī olduğu söylenir; bu emîr, Fas ülkesinin şimâline doğru yaptıkları başarılı hücûmlar sırasında, Murâbıtlar tarafından yenilmiş ve öldürülmüştür.

FAS MAĠRĀVALARININ ŞECERESİ.

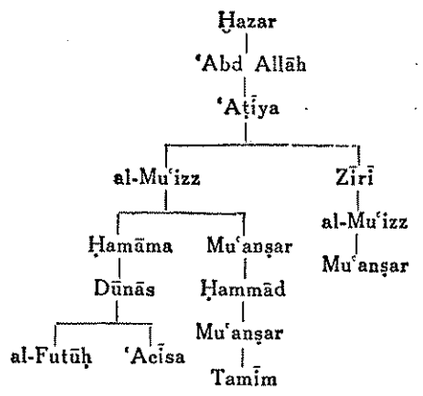

Sicilmāsa Maġrāvaları (Banī Ḥazrūn). Kurtuba *ḥācib* 'i al-Manṣūr Abī

'Āmir'in teşvikı ile, bir Maġrava reisi, 366 (976/977)'da Sicilmāsa [b. bk.]'yı zaptetmiş idi. Burası iki asırdan fazla bir zaman, Banī Midrār'ın Miknās koluna mensup emîrler tarafından idâre olunmakta idi. Adı Ḫazrūn b. Falfūl b. Ḫazar olan bu emîr, Sicilmāsa'de, İspanya Emevîlerinin hâkimiyetini ilân etti ve Midrārī sülâlesinin son emîri al-Mu'tazz bi'llāh'ın başını Kurtuba'ya gönderdi. Ḫazrūn al-Manṣūr'dan şehrin vâliliğini te'min etti ve ölünceye kadar bu vazifede kaldı. Ölünce, yerine oğlu Vanūdīn geçti. Bu emîr, garbî Maġrib'de Ṣanhācalere karşı müdâfaaya geçmek zorunda kaldı ve bir müddet menkûp yaşadıktan sonra, nihâyet vâliliği 390 (999)'da Emevîler tarafından kabûl edildi. İspanya halifeliğinin sukutu sıralarında istiklâlini ilân etti. Dra (Dar'a) bölgesini ele geçirdi ve 407 (1016/1017)'de Ṣufrūy (Sefrou) [b. bk.] ve Vādī Malvīya (Moluya)'yi zaptetti. Oğlu ve selefi Mas'ūd, 445 (1053/1054)'te Murâbıtlar tarafından yenilenerek, toprakları elinden alındı ve nihâyet katledildi. On sene sonra, Ṣufrūy'da tutunmuş olan son Banī Ḫazrūn dağıldı. Trablus Maġrava sülâleleri için bk. mad. TRABLUS.

Bibliyografya: Esâs kaynak İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar* (*Histoire des Berbères*, trc. de Slane), II, 33 v. dd.; trc. III, 227 v.dd. Krş. bir de İbn Abī Zarʿ, *Ravż al-ḳırṭās* (nşr. Tornberg), s. 63 v.dd.; İbn ʿİẕārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), I, 262 v.dd.; trc. Fagnan, I, 371 v.dd.; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (*Annales du Maghreb et de l'Espagne*, trc. Fagnan), Cezayir, 1898, bk. fihrist; al-Nuvayrī, *Nihāyat al-arab* (*Histoire d'Afrique*, trc. ve nşr. M. Gaspar Remiro, Granada, 1917), II, bk. fihrist; al-Nāṣirī, *Kitāb al-istiḳṣā'* (kısmî trc. *Archives maroc.*, Paris, 1925, XXXI, 81 v.dd.); Fournel, *Les Berbers*, tür. yer.; G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie* (Paris, 1914), bk. fihrist mad. *Marrâwa*. — Maġrāvalar Stanley Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties*'te gösterilmemiştir.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MAGRÎB. MAĠRİB, bâzan Berberistan veya Küçük Afrika denilen ve Afrika'nın Trablus, Tunus, Cezâyir ve Fas'ı içine alan kısmına arap müelliflerinin verdikleri isim. *Maġrib* kelimesi, şark, gün doğusunun (*maşrik*) zıddı olarak, garp, gün batısı mânasına gelmektedir; fakat İbn Ḫaldūn'a göre, bu isim yalnız husûsî bir bölgeye tatbik edilmekte idi. Bu bölgenin genişliği, müelliflere göre, değişmektedir. Bâzı şarklı müellifler, yalnız şimâlî Afrika'yı değil, aynı zamanda İspanya'yı da Maġrib'den saymışlardır; bununla berâber, çoğu Maġrib tâbirini, bu ülkelerden birinin için kullanmıştır. Fakat bunlar Maġrib'in şark tarafındaki hudûdu üzerinde anlaşamamaktadırlar. Bunun aksine olarak, şimâl, garp ve cenup sınırları üzerinde bir mutâbakat vardır. Maġrib'in şimâlinde „Roma denizi" (Akdeniz) bulunmakta, Maġrib garpta, „kuşatan deniz"e kadar uzanmaktadır; buna, „yeşil deniz", „karanlıklar denizi" de denirdi ve İbn Ḫaldūn'a göre, yabancılar bu denize „Okeanos" yahut „Atlant" (Atlas okyanusu) demekte idiler. Maġrib, bu deniz boyunca, Tanca'dan Lamtūna (Abu'l-Fidā'ya göre) çölüne, yahut sâdece Asafi (Saffi)'ye ve İbn Ḫaldūn'a göre de, Deren (büyük Atlas)'e kadar uzanmakta idi. Maġrib, cenupta Erg [krş. mad. ʿAREG] denilen, müteharrik kum seddine ve „Hammāda" (İbn Ḫaldūn) denilen taşlık bölgeye kadar uzanır. Būda, Tamentīt, Gūrara, Ġadames, Fezzān, Vaddān gibi, bu hudut dışında kalan sâhalar bâzan, gerçekte Sahrâ'ya bağlı birer bölge olmakla berâber, Maġrib'e dâhil sayılmaktadır. Şark hudûduna gelince, muhtelif müellifler, bunu Ḳulzum (Kızıldeniz)'e kadar götürmekte ve böylece Mısır ile Barḳa [b. bk.] ülkesini de Maġrib'e dâhil etmektedirler. Abu'l-Fidā' tarafından fikirleri benimsenen başka müellifler ise, bunu vâhalardan tâ Barḳa ile İskenderiye (Akabat al-Kabīra) arasında, deniz kenarında bulunan „Akaba"ye, yâni, bugünkü Mısır hudûduna kadar uzandığını kabûl etmektedirler. İbn Ḫaldūn bu hudutları kabûl etmemektedir. Ona göre, Maġrib ahâlisi Mısır ve Barḳa'yı kendi memleketlerine bağlı saymazlar. Onlara göre, kendi memleketleri, Trablus eyâletinden başlamakta ve eski zamanlarda Berberistan'ı meydana getiren bölgeleri içine almakta idi. İbn Saʿīd ve al-Zayyānī, Abū Ra's gibi sonraki Maġribli müellifler, İbn Ḫaldūn'un verdiği mâlûmâtı teferruâta âit bir kaç değişiklik ekleyerek, tekrarlamakla iktifâ etIV, 513), mektedirler. Yāḳūt'a gelince (nşr. Wüstenfeld, Maġrib'i, Miliana'dan Sūs'a kadar uzanan ülkeye hasrettirmektedir.

Altıncı „iklimde" bulunan Maġrib, bir çok bölgelere ayrılmaktadır: İbn Ḥavḳal (trc. de Slane, *Description...*, *JA*, 1841) iki bölgeyi birbirinden ayırıyor: Mısır hudûdunda, Trablus'ta Zuvila'ya kadar şarkî Maġrib; bu noktadan Sūs al-Aḳṣā'ya kadar garbî Maġrib; fakat umûmiyetle kabûl edileni Maġrib'i üçe ayıran taksimdir: İfrīḳīya, orta Maġrib ve uzak Maġrib (Abu'l-Fidā', İbn Ḫaldūn v.b.). İbn Saʿīd, bir az farklı bir taksim kabûl etmektedir: İfrīḳīya, uzak Maġrib, uzak Sūs. İfrīḳīya, Misratā (İbn Saʿīd) yakınlarındaki Ḳaṣr Aḥmed'den Bicāya'ye; orta Maġrib, Bicāya'den Mulūya (İbn Ḫaldūn)'ye, uzak Maġrib de Mulūya'den Asfi'ye ve Deren'e kadar uzanmaktadır ki, bu bölge Sūs'u da ihtivâ eder. Uzak Maġrib, İbn Ḫaldūn'a göre, bir ada yahut diğer kara parçalarından ayrılmış, etrafı denizler ve dağlar ile çevrili bir ülkedir.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères* (trc. de Slane), I, 186 v.dd.; Abu'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 122 (trc. Reinaud, II, 168 v.dd.); İbn Saʿīd, Abū Ḥāmid al-Andalusī, Aḥmed b. ʿAlī Maḥallī (İbn Zenbel) için bk. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezayir, 1924), tür. yer.; al-Ziyānī, *Riḥla...* (trc. Coofourier, *Archives Marocaines*, II, 436 v.dd.); Muḥammed Abū Ra's b. Aḥmed b. ʿAbd al-Ḳādir al-Naṣrī, *Voyages extraordinaires et nouvelles agréables* (trc. Arnaud), Cezayir, 1889, s. 11 ve 156 v. dd. (G. YVER.)

MAGRÎBÎ. AL-MAĠRİBİ, birkaç vezîrin adı.

1. ʿALĪ B. AL-ḤUSAYN, ABU'L-ḤASAN. Babası gibi, ʿAlī de Haleb'de Hamdânîlerden Sayf al-Davla'nın yakın dostlarından biri idi. Sayf al-Davla'nın oğlu Saʿd al-Davla yanında da büyük itibâra sâhip idi; fakat dostâne münâsebetleri bozulunca, ʿAlī Haleb'i terkedip, al-Raḳḳa'ya, Sayf al-Davla'nın eski memlûkü Bekçür'ün yanına giderek, onu uzun zamandan beri kendisinin münâsebetler idâme ettiği Fâtımî halifesi al-ʿAzīz bi'llāh [b. bk.] ile müzâkereye girişmeğe iknâ etti. Bekçür, al-ʿAzīz tarafından, Dimaşḳ vâliliğine tâyin edildikten sonra, vezîrliğe getirdiği ʿAlī'nin teşvikı ile, Haleb'e sefer etti; fakat 381 (991 nisan) saferinde maġlûp oldu. ʿAlī de al-Raḳḳa'ya kaçtı. Saʿd al-Davla bu şehri ele geçirince, ʿAlī Kûfe'ye kaçarak, oradan al-ʿAzīz'e bir mektup yazıp, Mısır'a gitmek için müsâade istedi. Aynı yılın cemâziyelevvelinde (temmûz — ağustos 991) Mısır'a vardı. Onun tavsiyesi üzerine, halife 383 (993/994) yılında o zamanki Dimaşḳ vâlisi Mengütigin kumandasında bir orduyu, bu arada Saʿd al-Davla'nın oğlu Abu'l-Faẕā'il'in babasına halef olduğu Haleb'e karşı sevketti. Fakat Mengütigin'in kâtibi sıfatı ile sefere iştirâk etmiş olan ʿAlī, Hamdânîlerin kumandanı Lu'lu' tarafından, rüşvet ile elde edildi ve Mengütigin'i, iâşe kaynaklarının bittiğini ileri sürerek, geri çekilmeğe iknâ etti. Halife bunu haber alır almaz, Mengütigin'e vakit geçirmeden muhâsaraya yeninden başlamasını emrederek, ʿAlī'yi azletti. O da bunun üzerine tekrar Mısır'a döndü. ʿAlī, gerek 386 (996) yılında babası al-ʿAzīz'e halef olan halife al-Ḥākim'e, gerekse oğlu al-Ḥusayn'e kendini çok sevdirdi. Fakat ʿAlī bir kaç yıl sonra al-Ḥākim'in bir kıskançlığına kurban gitti. 3 zilkâde 400 (18 hazîran 1010)'de, kardeşi Muḥammed ve iki oğlu ile birlikte, idâm edildi.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, 61 v.dd., 233; al-Maḳrīzī, *al-Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270), II, 157; İbn Taġrībirdī, *al-Nucūm al-ẓāhira* (nşr. Popper), II, 5 v.dd., 149.

2. AL-ḤUSAYN B. ʿALĪ, ABU'L-ḲĀSİM, kendisine „al-Vazīr al-Maġribī" denilmekte idi. Yukarıda adı geçenin oğlu olup, 13 zilhicce 370 (19 hazîran 981)'te Mısır'da doğmuştur. 400 (1010) yılında babası idâm edilince, al-Ḥusayn Mısır'dan al-Ramla'ye, Banī Ṭayyiʾ emîri Ḥassān b. al-Mufarric'in yanına kaçarak, onu halife al-Ḥākim'e itâatten vazgeçip, Mekke'nin alevî emîri Abu'l-Futūḥ al-Ḥasan b. Caʿfar'e bi'ate iknâ etti. Bu sonuncusu da al-Ramla'ye gelerek, halife ilân olundu. Fakat Ḥassān, al-Ḥākim tarafından rüşvet ile elde edildiğinden, Abu'l-Futūḥ Mekke'ye geri dönmeğe mecbûr kaldı. al-Ḥasan da Büveyhîlerden Bahā' al-Davla'nın vezîri Faḫr al-Mulk'e sığındı. al-Ḥusayn, mısırlı olmak dolayısı ile, Abbâsî halifesi al-Ḳādir için şüpheli bir şahıs olmasına rağmen, Faḫr al-Mulk ile birlikte, Vāsiṭ şehrine kadar gitmek müsâadesini elde etti ve Faḫr al-Mulk'ün ölümüne kadar, orada kaldı. Bundan sonra Musul'a gitti ve ʿUḳaylîlerden Ḳarvāş kendisini yanına kâtip olarak aldı. 414 (1023) yılında Irak'ın Büveyhî vâlisi Muşarrif al-Davla onu vezîrliğe tâyin etti ise de, al-Ḥusayn ertesi sene içinde türk ücretli askerleri ile çatışarak, Ḳarvāş'ın yanına kaçtı. al-Ḥusayn, ehemmiyetsiz bir meseleden dolayı, Abbâsî halifesi ile ihtilâfa düştüğü için, aynı yıl içinde Musul'u terketmek zorunda kaldı. Bundan sonra, kendisine melce' te'min eden Diyarbekir hükümdarı Naṣr al-Davla [bk. mad. MARVÂNÎLER]'nin yanında yerleşti. al-Ḥusayn Meyyâfârıḳîn'de 13 ramazan 418 (17 teşrin I. 1027)'de öldü ve Kûfe'de gömüldü.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (nşr. Wüstenfeld), nr. 192 (trc. de Slane), I, 450—456; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), IX, 226, 233, 235 v.d., 255; X, 11; al-Maḳrīzī, *al-Ḫiṭaṭ*, II, 157 v.d.; İbn Taġribirdī, *al-Nucūm al-ẓāhira* (nşr. Popper), II, 148 v.d., 229.

3. MUḤAMMED B. CAʿFAR B. MUḤAMMED B. ʿALĪ, ABU'L-FARAC, bundan evvelkinin kardeşlerinden birinin torunu. Abu'l-Farac reşid olunca, Mısır'ı terkederek, Irak'a gitti ve orada bir müddet kaldı. Başından bir çok mâcerâ geçtikten sonra, Mısır'a dönerek, vezîr al-Bārizī tarafından *Dīvān al-cayş* reisliğine

getirildi. Bu me'mûriyeti al-Bārizī'nin azline kadar muhâfaza etti; fakat vezîrin halefi onu hapsettirdi. Abu 'l-Farac henüz hapiste bulunduğu sırada, 25 rebiülâhır 450 (21 hazîran 1058)'de bizzat vezîr tâyin edilerek, *„al-vazīr al-acall al-kāmil al-avḥad ṣafiy amīr al-mu'minīn va-ḫālişatuhu“* lekabını aldı. Bir kaç yıl sonra (9 ramazan 452 = 7 teşrin I. 1060) azledilerek, *Dīvān al-inşā'* 'nın başına getirildi ve 478 (1085/1086) yılında öldü.

Bibliyografya: al-Maḳrīzī, *al-Ḫiṭaṭ*, II, 158; Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimidenchalifen*.

(K. V. ZETTERSTÉEN.)

MAGRİBİLER, MAUR, şimâlî Afrika'nın muhtelif ülkelerinin müslüman ahâlisinden bâzı şehirli unsurları ve bilhassa Akdeniz limanları ahâlisi için, XIX. asırda bile hâlâkullanılan, bir isim. Yunanca şekli Μαυρουσίοι olup, aslen Fenike lisanından gelmiştir. *Mauri* (Μαῦροι) şekli ile, Berberistan ahâlisinin ve romalıların kullandığı isme tekabül etmekte idi (Strabo, XVII, 825). Romalıların, umûmî olarak, berberîleri adlandırmakta kullandıkları *mauri* kelimesi ispanyolcaya *moro* şeklinde girmiştir. Bu *moros* kelimesi ile İspanya yarım-adası ahâlisi, bütün islâm hâkimiyeti devrinde arap fâtihleri ve Cebelüttârık boğazının öte tarafında yerleşen araplaşmış berberîleri kasdederlerdi. *Moros* kelimesi muhtelif Avrupa lisanlarına geçmiştir: fransızca *Maures*, ingilizce *Moors*, almanca *Mauren*. „Reconquista“ (istirdat) devrinde İspanya'da *moriscos* kelimesi ile, bu memlekette kalmış olup, 1610 yılında kat'î olarak tardedilen (umûmiyetle gizlenen) müslümanlar kasdolunmakta idi. Bunlar kısmen şimâlî Afrika'ya gitmişlerdir. Yerli ahâli bunlara „endülüslü“ derdi. Hıristiyan seyyahlar bunlara umûmiyetle *maur* demekte idiler. Şu hâlde yeni zamanlarda magribîler, Avrupa için, şimâlî Afrika limanlarının şehirli ahâlisini teşkil etmekte idiler. O zamandan itibâren bu ad umûmiyetle garbî Akdeniz şehirlerinin müslümanları için kullanıla-gelmiştir (krş. „maur hamamı“, maur kahvehânesi“ v.b.).

Maur tâbiri aynı zamanda bir taraftan şimâlî Senegal, bugünkü Mauretanya'daki arap veya berberî, saf veya zencî kanı karışmış ahâli, diğer taraftan Seylân adasında mühim bir islâm kolonisi teşkil eden (aş.-yk. 200.000) cenûbî Arabistan menşe'li araplar ile senegallilerin karışmasından meydana gelen melezler için de kullanılmaktadır.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MAḤALLA. [Bk. MAḤALLE.]

MAḤALLA AL-KUBRĀ [Bk. MAḤALLET-ÜLKÜBRÂ.]

MAḤALLE. MAḤALLA (A.), *maḥall* ile aynı kökten iştikâk eden ve başlangıçta „konaklanan yer“ mânasına gelen kelime. Sonradan mahalle, daha husûsî olarak, şehrin bir semti mânasını almış ve bu mâna türkçeye (msl. İstanbul'da *Yeni-Mahalle* gibi), fransızcaya ve hindustânîye (burada halk arasındaki telâffuzu *muḥalla*'dir) geçmiştir. Evvelce şehrin bir semti için, eski Bagdad'da olduğu gibi, daha ziyâde *dār* kelimesi kullanılıyordu. Ekseriyâ mahallelerin işlerine *muḫtār* denilen kimseler bakar.

Mısır'da *maḥalla* kelimesine şehir ve köy isimlerinin başında sık-sık tesâdüf edilir. Burada ilk mâna („yer, mevkî“) muhâfaza edilmiştir; hâlbuki bilhassa al-Fusṭāṭ ve İskenderiye'de evvelce mahallelere *ḫiṭṭa* denilirdi. *Muştarik al-buldān*'a göre, Mısır'da al-Maḥalla adını taşıyan aş.-yk. 100 mevkî mevcuttur; 'Alī Mubārak Paşa, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda* (XV, 21 v.d.)'de al-Maḥalla al-Kubrā [b. bk.] adlı büyük şehirden başka, Maḥalla kelimesi ile başlayan 30 kadar yer zikretmektedir.

(J. H. KRAMERS.)

MAHALLET-ÜL-KÜBRÂ. MAḤALLA AL-KUBRĀ yahut MAḤALLA KABĪR, Mısır'da Nil deltasında, nehrin Dimyat kolunun bir az garbında, Tanta'nın şimâl-i şarkîsinde bulunan mühim bir şehrin şimdiki adı. Şehir Baḥr Şibīn'in bir kolu olan Tur'at al-Milāḥ kanalı üzerindedir.

Mısır'da Maḥalla kelimesi ile terkip edilen coğrâfî isimlerin çokluğu yüzünden, eski arap müellifleri tarafından zikredilen isimler arasında şehrin teşhisinde güçlük vardır. Maspero ile Wiet buranın Tişayri adlı kıptî beldesi olduğunu ileri sürüyorlar (Amélinau, *La géographie de l'Egypte à l'époque copte*, Paris, 1893, s. 262) ise de, al-Maḥalla'nin arapça bir tâbir olması, bu teşhisi şüpheli bir hâle koyduğu gibi, bu ismin kıptî kelimesindeki mânayı verdiği kat'î değildir. Hem de Abū Ṣāliḥ'in Mısır'daki hıristiyan binâlarına dâir eserinde bu şehrin adı geçmez. al-Maḥalla yahut al-Maḥalla al-Kabīra isimli bir şehir zikreden en eski müellif al-Maḳdisī (s. 55, 194, 196, 200) olup, bu müellif adı geçen yerin bir Rīf şehri olduğunu, iki kısımdan mürekkep bulunarak, birinci kısmının Sandafā (yahut Ṣandafā) tesmiye edildiğini bildirir ise de, şehrin İskenderiye „nehri“ üzerinde bulunduğu ifâdesi hatâlı görünüyor. al-Bakrī, gâlibâ aynı şehri Maḥallat Maḥrūm ismi ile tanımaktadır (*Kitāb al-masālik va 'l-mamālik*, yazma, Brit. Mus.). İdrīsī (*Descr. de l'Afrique*, s. 158) şehri sâdece al-Maḥalla diye adlandırır ve bu şehre izâfe edilen bir kanal zikreder. Yāḳūt'un verdiği mâlûmat müphemdir; zîra bu müellif Maḥalla Daḳalā adlı bir şehir ile Maḥallat Ṣarḳīyūn adlı başka bir şehir (IV, 428) zikreder ki, her ikisi de aynı şehri ifâde ediyor gibi görünmektedir. Yāḳūt'un al-Maḥalla al-Kubrā dediği Maḥallat Ṣarḳīyūn Sandafā ile tek bir şehir meydana getirir; diğer taraftan bu müellifin, al-Ḳāhira ile Dimyāṭ arasında bulunan Maḥallat Daḳalā'nın bildiği mahalleler arasında en büyüğü olduğunu (bk. bir de Abu 'l-Fidā', II, 160) ifâde etmesine mukabil, Dimaşḳī (s. 231) burayı Daḳahla *kūra*'sinin merkezi olarak tanır; İbn Duḳmāḳ bu şehrin idâresinin „küçük vezîrlik“ (*al-vizāra al-ṣaġīra*) telâkkî edildiğini bildirir. Maḥallat Ṣarḳiyūn ismine al-Maḳrīzī (nşr. Wiet, III, 207)'de tekrar rastlanır. Bu müelliflerin ifâdesinden, şehrin X. asırdan itibâren, ehemmiyetli bir ticâret, merkezi olduğu anlaşılıyor. Bununla berâber, al-Maḳrīzī ve al-Cabartī'ye istinât ile bâzı hâdiseleri nakleden 'Alī Paşa Mubārak'e rağmen, şehir tarihte mühim bir rol oynamış gibi görünmüyor. XIX. asırda, asıl ehemmiyeti Tanta kazanarak, al-Ġarbīya *mudīrīya*'sine merkez ittihâz edilmiş, al-Maḥalla ise, bir kazâ merkezi olmuştur. XIX. asır sonlarına doğru 'Alī Paşa Mubārak, şehrin nüfusunu 50.000 kadar tahmin ederken, Baedeker'in 1928 tab'ında, bu nüfus 33.500 olarak gösterilmiş idi. [1947 sayımında ise, şehirde 115.500 nüfus tesbit edilmiştir. Şimdi burası, pamuk ticâretinin bir merkezi olup, şehirde ham pamuk işleyen bâzı sınâî müesseseler vardır]. al-Maḥallī nisbesini taşıyan bir-çok şahsiyetler arasında en mârûfu, bu şehirde doğmuş olan Calāl al-Dīn al-Maḥallī'dir.

Bibliyografya: Maspero ve Wiet, *Matériaux pour servir à la géographie de l'Egypte* (Kahire, 1919), s. 164 ve bu eserde zikredilen bibliyografya; 'Alī Paşa Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda* (Bulak, 1305), XV, 18 v.dd.

(J. H. KRAMERS.)

MAHARÎ veya MAKARÎ, aynı zamanda Kotoko da denilen zencî kabîlesi olup, Musgum'un aşağı tarafında, aşağı Logone'nin her iki sâhilinde ve Çat gölünden Fort-Lamy ve Kusseri'ye kadar da aşağı Chari'nin iki kıyısında oturmaktadır. Umûmiyetle Mahariler üç guruba ayrılır: Logone üzerindeki Lagwereler (bunlar Musgular ile karışmış bulunmaktadır); Kusseri'deki Semsirler; Gulfei'deki Sungwaller. Bu ahâli gâlibâ buranın yerlisi değildir. Rivayete göre, buraların ilk sâkinleri, ihtimâl eski Sao yahut Sô ahâlisi ile akrabâlığı olan Kerebinalardır. Mahariler, umûmiyetle, uzun boylu, ince ve kemikli insanlardır; kafaları uzun, renkleri koyudur; alınlarında birbirine muvâzî üç yara izi bulunur. Ortadaki iz, burnun ucundan saçların köküne kadar gitmektedir. Konuştukları dil Sao, Kuri ve Buduma'nınkine yakındır. Mahariler, umûmiyetle, Musgulara benzerler; bu iki kabîle birlikte, massa gurubunu meydana getirmektedir. Kanurilerden onlara, islâmlık ile birlikte, oldukça yüksek bir medeniyet intikal etmiştir.

Mahariler çiftçi ve balıkçıdırlar; ayrı-ayrı çeşitlerde darı, mısır, yer fıstığı yetiştirmekte ve tâneleri taşan bir el değirmeninde öğütmektedirler. Balık avı onlara oldukça bol bir gıdâ sağlamaktadır; uzunluğu 10 m., genişliği de 50 cm. ile 1 m. 20 santim arasında değişen büyük kayıklar ile ava çıkarlar. Uzun sırık veya kısa kürekler ile hareket ettirilen bu kayıkların altları düz, ön ve arka kısımları da kalkıktır; bu kayıklar sağlam tahtalardan yapılmakta olup, bu tahtalar birbirlerine bir takım deliklerden geçen nebâtî ipler ile bağlanmakta, bu delikler, sonra muhtelif ağaç kabukları ile, kalafat edilmektedir. Bu sebepten, „kayık yapmak“ tâbiri yerine, „kayık dikmek“ tâbiri kullanılır. Bu kayıklara 25—30 kişi binebilir. Kotokolar balık avında büyük ağlar kullanırlar; bunlar kayığın ön tarafına, ayrı istikametlerde yerleştirilen iki sırık üzerine konulmuş olup, bir manivela ile hareket ettirilir. Bu ağ denizin dibine indirildikten sonra, ufak bir kayığa bindirilen çocuklar, sırıklar ile balıkları büyük kayığa doğru sürerler. Balıklar içine girer-girmez, ağ derhâl yukarı çekilir.

Maharilerin evleri kerpiçten yapılmış olup, epeyce geniş ve nisbeten de rahattır. Duvarları iki metre yüksekliktedir. Kat-ı nâkıs şeklinde 1, 4 m. kadar boyunda bir kapısı vardır. Çatılar yarım dâire şeklinde olup, saman ile örtülüdür. Evin içerisinde kilden bir sedir, kap-kacak koymağa mahsûs, yine kilden raflar ve nihâyet bir ocak göze çarpar. Bâzan bir de karyolaya tesâdüf olunur; bu karyola, bir kasnağa öküz derisinden mâmûl kayışlar geçirilmek suretiyle yapılmaktadır.

Mahari ülkesinde münferit evler pek azdır; evler umûmiyetle köylerde toplanmıştır. Bu köylerin en mühimleri şunlardır: Logone Gana (küçük Logone), Karnak Logone yahut Logone Berni (büyük Logone) ve Kusseri. Bu köylerin hepsi eskiden dâirevî bir hendek ve kerpiç duvarlar ile çevrili olup, duvarlarda dar bir kaç kapı bulunmakta idi. Bu istihkâm inşaâtı, halkı komşuların sık-sık yaptıkları hücûmlara karşı korurdu.

Halk arasında demirci, çömlekçi, dokumacı ve tüccarlar da bulunmakta, bâzan araplara da tesâdüf edilmektedir.

Siyâsî bakımdan, Mahariler eski Bornu imparatorluğuna bağlı olup, bir çok küçük tâbî beyliklere ayrılmakta idiler ki, bunlardan en fazla istiklâle sâhip olanı Karnak Logone beyliği olmuştur.

Bibliyografya: F. Foureau, *De l'Algérie au Congo par le Tchad* (Paris, 1902); Poutrin, *Esquisse ethnologique des principales populations de l'Afrique Aquatoriale Française* (*Publications de la Société Anti esclavagiste de France*, Paris, 1914); G. Bruel, *L'Afrique Equatoriale Française* (Paris, 1918).

(HENRI LABOURET.)

MAḤBŪB. [Bk. MAHBÛB.]

MAHBÛB. MAḤBŪB, şimâlî Afrika ve Mısır'da türk altın sikkesine verilen isim olup, *zarmaḥbūb* [b. bk.] tâbirinin (bk. Dozy, *Suppl.*...) kısaltılmış şeklidir.

MAHDAVÎ. [Bk. MEHDEVÎLER.]

MAHDÎ AL-MAHDÎ. [Bk. MEHDÎ.]

MAHDİYA. [Bk. MEHDİYE.]

MAHDŪM AL-MULK. [Bk. MAHDÛM-ÜL-MÜLK.]

MAḤDŪM-İ CİHÂNİYÂN. [Bk. CALÂL BUḪÂRÎ.]

MAḤDÛM-ÜL-MÜLK. MAḤDŪM AL-MULK, Sulṭânpūrlu Şeyh Şams al-Dîn'in oğlu olan Mavlânâ 'Abd Allâh'ın lekabıdır. Ataları Multân'dan göç edip, Lâhur civarında, Sulṭânpūr'da yerleştiler. Maḥdūm al-Mulk, Mavlânâ 'Abd al-Ḳādir Sarhindî'den ders aldı ve Hindistan'ın en ileri gelen âlimleri sırasına girdi. Kendisi mutaassıp bir sünnî idi ve Abu 'l-Faẓl (ölm. 1011 = 1602)'i, başlangıçtan beri, tehlikeli bir insan olarak telâkkî etti. Muâsır hukümdarlar ona büyük bir itibâr ve saygı gösteriyorlardı. Humâyūn (937—963 = 1530—1556) tarafından ona şeyhülislâm, Şēr Şāh (946 — 952 = 1539 — 1545) tarafından da, Hind imparatorluğunu istilâ ettiği zaman, ona *ṣadr al-islām* unvânı verilmiş idi. Maḥdūm al-Mulk, Akbar (963 — 1014 = 1556 —1605) devrinde de, büyük bir saygı gördü. Bayrām Ḫān Ḫānān (ölm. 968 = 1560) bir *lak* rupyalık bir meblâg te'min eden Sānkavāla idârî bölgesini vererek, Maḥdūm'un vaziyetini daha da iyileştirdi; Akbar ise, ona sonradan meşhûr olan *Maḥdūm al-Mulk* lekabını vermiş idi. Akbar, dinî sâhada teceddüde başlayıp, halkı „hak dinine" dâvet ettiği zaman, Maḥdūm al-Mulk hukümdarın irâdesine şiddetle karşı geldi; bunun üzerine hukümdar onu Mekke'ye hacca gönderdi. Maḥdūm al-Mulk 987 (1579)'de hacca gitti. Mekke'den dönüşünde, rivâyete göre, 990 (1582)'da, Aḥmedābād'da ölmüş veya zehirlenmiştir.

Eserleri şunlardır: 1. *'İṣmat al-anbiyā'*, peygamberlerin „mâsûmiyeti" hakkında bir eser (krş. Badā'ūnî, III, 70); 2. *Minhāc al-dīn*, Peygamberin hayatı hakkındadır (krş. *Ma'āṣir al-umarā'*, III, 252); 3. *Ḥāşiya şarḥ Mullah*, Cāmî'nin İbn al-Ḥācib'in *Kāfiya*'si üzerindeki şerhine hâşiye (krş. *Ma'āṣir al-umarā'*, III, 252); 4. *Şarḥ şamā'il al-Tirmiẕī* (Tirmiẕî'nin *Şamā'il al-Nabî*'sinin şerhi (krş. Badā'ūnî, III, 70).

Bibliyografya: 'Abd al-Ḳādir Badā'ūnî, *Muntaḫab al-tavārīḫ*, III, 70; Şāhnavāz Ḫān Avrangābādî, *Ma'āṣir al-umarā'*, III, 252; *Ḫazînat al-aṣfiyā'*, s. 443, 464; *Â'în-i Akbarî* (trc. Blochmann), s. 172 ve 544.

(M. HIDAYAT HOSAYN.)

MÂHİYA. [Bk. MÂHİYET.]

MÂHİYET. MÂHİYA (A.), metafizik tâbiri; çok zaman *cavhar* kelimesinin muâdili olarak kullanılır. Abū Ḥanîfa, Żirār (ve al-Naccār), bu tâbiri, mahs ilâhî cevheri ifâde etmek için, kullanmışlardır; krş. 'Abd al-Ḳāhir al-Baġdādî, *al-Farḳ* (New York, 1920, s. 201—202, nşr. Badr, Kahire, s. 201 v. d.); al-Şahrastānî, *Kitāb al-milal va 'l-niḥal* (Kahire, I, 114; Sözde-Balhî, *Kitāb al-bad' va 'l-tārîḫ* (nşr. ve trc. Huart), I, 85; Tahānavî, *Kaşşāf* (nşr. Sprenger); mâhiyetin *vucūd* ile aynı olup-olmadığı meselesi için bk. Curcānî, *Şarḥ al-Mavāḳif* (Kahire tab.), s. 92.

(L. MASSIGNON.)

MAḤKAMA. [Bk. MAHKEME.]

MAḤKEME. MAḤKAMA, burada başlıca islâm memlektlerinde kazâ hakkının hudut ve teşkilâtından kısaca bahsedilecek ve gayr-i müslimler ile yabancıları alâkadar eden husûsî haller ele alınmayacaktır. **Fas, Cezâyir ve Tunus** için bk. madd.

Mısır'da Kahire'de, Mehmed Ali Paşa zamanında, İstanbul'dan bir yıllık müddet için gönderilen bir baş-kadı bulunmakta idi. Bu kadı, dâvaların büyük bir kısmını İstanbul'dan berâberinde getirdiği bir vekile bırakırdı. Dâvacı, umûmî kâide olarak, aslen ve devamlı bir vazife gören müftîden bir fetvâ getirmek zorunda idi. Diğer taraftan, müfti hukukî ihtilâfı tetkik ve kadı da çok zaman fetvâyı tasdik ile iktifâ ederdi. Basit dâvalar baş-kadı vekili veya ilk önce mürâcaat edilmek gereken resmî bir şâhit huzûrunda hemen halledilirdi. Daha çapraşık dâvalar baş-kadı vekili ve müfti huzûrunda görülürdü. Bu belli-başlı mahkemeler yanında, Kahire'de ve

Kahire'nin dış mahallelerinde ikinci derecede mahkemeler var idi. Bunlarda büyük mahkemenin resmî şâhidleri, baş-kadının murâkabesi altında ve onun vekili olarak, karar verirlerdi. Kahire dışındaki şehirlerde de kadılar var idi: bunlara umûmiyetle müftiler yardım ederdi. Bu kadılar bilcümle medenî hukuk dâvalarına bakmak salâhiyetini hâiz idiler. Cezâ dâvaları ve cezâların infâzı, vâlinin mümessili sıfatı ile, kâhya tarafından idâre edilen ve en yüksek idârî mercî olan *al-dīvān al-ḫidīvî*'nin salâhiyeti çevresine girmekte idi. Zaptiye âmiri (*żābiṭ*) ve *muḥtasib* de bir çok hâllerde cezâ vermek salâhiyetini hâiz idiler. Osmanlı impartorluğunun tanzimât mevzuâtının Mısır'a bir şümûlü olmadı ve *Mecelle* de bu memlekete girmedi. 1855'de Said Paşa zamanında, cezâ kanûnunu tedvin etmek husûsundaki teşebüsten — ki, büyük kısmı itibârı ile şeri'ata istinât eden karışık bir derlemeye müncer oldu — sonra, İsmail Paşa zamanında, muhtelit mahkemelerin kabûlü (1876) ile alâkalı olarak, büyük adlî islâhât yapıldı. 1874'te, ilk defa olarak, muhtelif meclisli mahallî bir mülkî kazâ sistemi kuruldu. 1883'te, bu teşkilâtın yerini *maḥākim ahlîya* adlı (bu sistem tam olarak ancak 1889'da tatbik olunabilirdi) ve aynı zamanda, hukuk ve cezâ dâvaları için (cezâ kanûnu 1904'te tâdil edildi), fransız kanunlarını örnek alan yeni hukümler ile dolu medenî kanûn, cezâ ve ticâret kanûnları neşrolundu. Bu arada şer'î (*şarî'a*) mahkemelerin yeniden teşkilâtlandırılması işine girişildi. 1880 tarihli bir nizamnâme ile Kahire ve İskenderiye mahkemelerinde üç hâkimli toplu mahkemeler ihdâs olundu. Kahire mahkemesi, münferit hâkimlerin kararları için, bir istînaf merci'i olarak kabûl olundu ve bu iki mahkemenin kararlarına karşı da hanefî baş-müftiye mürâcaat etmek imkânı verildi. İcâbında mahkemeler, salâhiyetli müftilere başvururlardı. Şeri'at mahkemelerinin salâhiyeti, âile ve mirâs hukukuna, vakıflar da dâhil (büyük şehirlerdeki mahkemeler için) mülkiyet hukukunun bir kısmına ve *macālis niẓāmîya*'nin havâle ettiği cezâ dâvalarına inhisâr ettirilmekte idi; aynı zamanda mahkeme usûlleri değiştirildi. 1875'ten itibâren, Mısır hukûmeti Mehmed Kadri Paşa'nın kaleme aldığı âile ve miras hukûkunu ihtivâ eden bir kanûn mecmuası neşretmiş idi (*al-Aḥkām al-şar'îya fi 'l-aḥvāl al-şaḫṣîya* ki, bunun fransızca ve italyanca tercümeleri de neşrolunmuştur). Fakat yeni kurulan muhtelit ve yerli mahkemelerde, şeri'at mahkemelerinin tatbik ettiği ictihadların bütününü içine alan kullanışlı bir hulâsaya karşı duyulan ihtiyaclara cevap verecek olan bu eser doğrudan-doğruya şer'î mahkemelerde tatbik edilmeyecekti. Aynı müellifin vakıflar hukukuna dâir eseri için de aynı mülâhaza ileri sürülebilir (*Ḳānūn al-'adl va 'l-inṣāf li 'l-ḳażā' 'alā muşkilāt al-avḳāf*, ilk defa Bulak'ta 1893/1894). 1901—1910'da tâdile uğrayan 1897 yılına âit mahkemelerin yeniden teşkilâtlandırılmasına dâir nizamnâme bu hususta atılan ikinci adımı teşkil etmektedir. İki metin arasında, 1899'daki kaza sisteminin değiştirilmesine dâir Muḥammed 'Abduh [b. bk.]'un fetvâsı gelmektedir. Her iki metin de şer'î mahkemelerin, *cuz'îya ibtidā'îya* ve *'ulyā* olmak üzere, üç dereceli bir teşkilâta tâbî tutuyordu; birincilerde tek hâkim, diğerlerinde bir hâkim hey'eti bulunmakta idi; birinci metne göre, bunların sayısı üç, ikinci metne göre de, orta derecedeki mahkemelerde üç, Kahire yüksek mahkemesinde ise, beş hâkim bulunuyordu. İstinaf mercii, bir derece yüksek mahkeme idi; daha mühim dâvâlar derhâl bidâyet mahkemelerine intikal etmekte idi. İlk metin, müftilere toplu mahkeme âzaları arasında yer vermekte idi; sonraki metne göre, Kahire hâric, diğer yerlerde reis muâvini müftînin vazifesini görmekte idi. Bu ara, şer'î mahkemelerin salâhiyet sâhaları, gerek doğrudan-doğruya, gerek diğer mahkemelerin salâhiyetlerinin tâyini ile tahdide uğratılarak, âile ve mirâs hukuklarına ve vakıflara inhisâr ettirildi (velâyet hukukuna âit dâvalar için, 1896'dan itibâren, *macālis ḥasbîya*'ler salâhiyetli kılındı). 1931 yılına âit son mevzuât yüksek mahkemedeki âza sayısını tekrar üçe indirdi. Muhâkeme usûllerine gelince, 1897'den itibâren mevzuâtta, delîl bakımından, şifâhen yapılan şâhitlik ile ikrâr git-gide tahdide ve yazılı delîlleri tercihe doğru açık bir temâyül görünmektedir. 1920'den beri, aynı zamanda, şer'î mahkemelerde tatbik olunacak hukukî şekillerin maddî şartlarını da bir dereceye kadar tanzim eden mevzûât konulmuştur; nüfusun büyük bir kısmının şâfi'î ve mâlikî olmasına rağmen, umûmiyetle Osmanlılar zamanından beri, hanefî mezhebi hâkim bulunmaktadır.

Hanefî mezhebine göre, islâm hukukunun fiilen ancak en büyük otoriteye kavuştuğu **Osmanlı imparatorluğunda** şer'î mahkemeler, tâ ilk zamandan itibâren, medenî hukuk ve cezâ dâvalarına bakmak salâhiyetini hâiz idi. Her kazâ merkezinde bir şeri'at mahkemesi var idi; bunların başında birer kadı bulunmakta idi. Kadılar baş-müftiye, yâni şeyhülislâma [b. bk.] tâbî idiler. Şeyhülislâm kadıların kararına karşı yapılan itirazlara bakıyor ise de, kendisi kazâ'î vazife görmüyor-

du. Bir bütün olması istenilen kazâ'î merâtibde, kazaskerler (Rumeli ve Anadolu kazaskerleri) başta gelmekte idiler. Kadıların yanında, asker ve zaptiye birliklerini temsil eden su-başılar yahut muhtesipler de cezâ vermek hakkına sâhip idiler ve bu hakkı, kısmen şeri'atın maddî icâplarını yerine getirmek suretiyle, kullanırlar ve bu vazifelerini îfâ ederken, dinî hukuku mer'î kılmış olurlardı. Bilfiil kadı tarafından tatbik edilmesi gereken cezâ hukuku kanûnnâmeler [b. bk.] ile değiştirildi. Bunlar, hükümlerine karşı gelmemek ve mer'iyete halel vermemek şartı ile, dinî hukukun noksanlarını doldurmağa çalışan formel kanunlar idi. Tanzimat [b. bk.] devri bu adlî teşkilâtta değişiklikler yaptı: 1840 'tan itibâren fransız örneği üzerinden, ticâret mahkemeleri kuruldu ve 1864 'te „nizâmî" mahkemeler (*maḥākim-i niẓāmîya*, hukuk mahkemeleri) teşkiline başlandı ki, bunlar son şekillerini mahkemeler teşkiline âit kanunda (1879) buldular. Bu mahkemeler, husûsî ticâret mahkemelerinin salâhiyetlerine giren dâvalar ile şeri'at mahkemelerine bırakılan husûsî dâvalar (âile, vakıf, miras dâvaları, kısas [b. bk.] ve diyet işleri) hâric olmak üzere, medenî hukuk ve cezâ dâvalarına bakarlardı. Bunlara muvâzî olarak, başka husûsî kanunlar kaleme alındı. 1850 ticâret kanûnu ve daha önceki iki tasarıdan sonra, 1867 cezâ kanûnu; bu kanûn, aynı zamanda şeri'atı hem ayakta tutmak, hem de terketmek gâyesini güttüğü için, müdâfaası imkânsız bir durumu aksettirmekte idi; her şeyden önce bir medenî kanun olan *Mecelle* [b. bk., 1869—1876], borçlar hukukunu, eşyâ hukukunu, esâs bakımdan tamâmen şeri'ata dayanarak tanzim etmekte, fakat avrupâî bir şekil gözeterek, paragraflara ayrılmakta ve bilhassa delîller husûsunda ve teferruâtta değişiklik kabûl etmekte idi. Türk milliyetçiliğinin uyanışı ile, şeriatı dünyevî hukuk prensiplerine icrâ husûsunda daha kuvvetli temâyüller baş-gösterdi: 1917 'de bu mahkemeler meşihat ile olan bağlarından sıyrıldı ve adliye nâzırlığına tâbî kılındı; aynı yıl şeri'at hukuku, âile hukukunu alâkadar eden bir kanûn ile, esâs bakımından değiştirildi. Fakat bu kanûn tekrar ilga edildi (Bouvat 'nın tercümeleri, *RMM*, XLIII). Türkiye cümhûriyeti 1924 'te, halifelik ile berâber, şer'î mahkemeleri ortadan kaldırdı ve 1926 'da İsviçre medenî ve borçlar kanûnu ile italyan cezâ kanûnunu kabûl etti (Bu kısım E. Pritsh 'in yardımı ile hazırlanmıştır).

Osmanlı imparatorluğundan ayrılmış olan arap memleketlerinde, dinî kazâ ile dünyevî kazâ arasındaki münâsebetler, esâs itibârı ile, ayrılış zamanında ne ise, yine öyle kalmıştır. Irak 'ta şi'îlik dikkat nazarına alınmıştır. İki nevî mahkemenin bir arada bulunuşuna güzel bir örnek teşkil eden Mekke 'nin dâhil olduğu asıl Arabistan 'da vehhâbî mezhebinin te'siri neticesinde, dinî kazâ sâhasında vukua gelen canlanma kayda değer. Sudî Arabistan 'da adâlet, sırf şeri'at hukümlerine göre icrâ edilmektedir ve al-Şiḥr, al-Mukallā sultanlığında ise, laik mahkemeler büs-bütün kaldırılmıştır.

Meşrûtiyet idâresinden önceki İran 'da dinî ve dünyevî kazâlar, hudutları açık şekilde birbirinden ayrılmaksızın, yan-yana bulunuyordu. Dinî kazâ, siyâsî ve idârî dâvalara, kısmen de ticâret ve cezâ dâvalarına bakmakta idi. Fakat muhâkeme usûlünde değişmez kaideler, sâbit emsâl ve hukümler yok idi. 1907 Anayasası adâlet sâhasında bu ikiliği kabûl etti ise de, salâhiyetlerini, açık olarak, tâyin etmedi. Sonradan mevzuâtta şeri'atın tatbik kabiliyeti olmadığı anlaşılan kısımlarını ortadan kaldırmağa, tâdil etmeğe veya tamamlamağa ve şer'î mahkemelerin salâhiyetlerini yavaş-yavaş azaltmağa doğru sürekli bir temâyül belirdi. En az güçlük ile karşılaşan islâhat, siyâsî hukuk, idârî hukuk ve ticâret hukuku sâhasındaki islâhat oldu; 1928 'in yeni medenî kanun ve miras hukuku, esâs ve şekil bakımından şeri'ata dayanmaktadır; evlilik hukukuna hiç el sürülmemiş ve bu hukuk, dinî bir hukuk olarak devam, etmiştir. Cezâ hukuku ve cezâ ictihâdı, 1928 cezâ kanûnu ve 1931 'deki bir başka kanûn ile, tamâmen dinî hukuktan ayrılmıştır. Medenî hukuk sâhasında da, şer'î mahkemelerin salâhiyetleri gittikçe azaldı. Nihâyet 1931 'de parlementodan çıkan bir kanûn ile salâhiyetleri tesbit edilen husûsî mahkemeler ihdâs edildi. Bunlar âdî mahkemelerden gönderilen dâvalara bakıyor ve burada, tek hâkim olarak, *muctahid* vazife görüyordu (bk. Frank, *Islamica*, II, 171 v.d.); Tahran 'daki şer'î mahkeme bir tashih-i karar mahkemesidir; salâhiyeti, evlilik hukukuna dâir bâzı dâvalara ve velâyet hukukuna inhisar etmektedir. Yalnız şeri'atın, şâhitlik ve yemin gibi, şeklî muhâkeme usûlleri ile halledilebilen dâvalardaki salâhiyeti, muhâkeme usûlünde sık-sık yazılı şâhitliğe mürâcaat edilmesi neticesinde, hiçe inmiştir. Hindistan 'daki durum için bk. mad. HİNDİSTAN; İndonezya için bk. Juynboll, *Handleiding* (3. tab.), s. 323 v. dd. ve mad. PANGULU.

Bibliyografya: Mısır — Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, fasıl IV; mad. HEDİV, 2. kısım; Schacht, *Šarī'a und Qānūn im modernen Ägypten* (*Isl.*, XX, 209 v.d.); kanûn ve emirnâme metinleri: *Journal Officiel du Gouvernement Egyptien*; ayrıca husûsî tabılar: msl. *Lā'iḥat al-maḥākim al-šar'îya* (Bulak, 1297), 1880; *Réglement de Réorganisation des Mehkemehs* (Kahire, 1910); *Macmū'āt ḳavānîn al-maḥākim al-šar'îya va'l-macālis al-ḥasbîya* (Kahire, 1926).

Osmanlı imparatorluğu — *bibliliyografya* için bk. madd. KADI, TANZİMÂT ve MECELLE; bir de kadıların merâtibi için bk. Hezârfen Hüseyin Efendi (h. 1081 'de yazmıştır), *Talḫîṣ al-bayān fî ḳavānîn āl 'Oṣmān* (msl. Paris, Ancien Fonds turc, nr. 40, 1); *kanûnnâmeler* için bk. Kraelitz-Greifenhorst, *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte*, I, 13 v.d.; Schacht, *Isl.*, XX, 221 v.dd.

Arabistan — Snouck Hurgronje, *Mekka*, II; ayn. mll., *Mekka in the latter part of the 19 th century.*

İran — J. F. Polak, *Persian*, I, 325 v. dd.; J. Greenfield, *Die geistlichen Schariagerichte in Persien und die moderne Gesetzgebung* (*Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*, XLVIII, 157 v.dd.); ayn. mll., *Rechtsvergleichendes Handwörterbuch*, I, 427 v. dd.; M. Habib (*Islamic Culture*, VII). (JOSEPH SCHACHT.)

Osmanlılarda da, diğer islâm memleketlerinde olduğu gibi, başlıca şer'î ve örfî dâvaların görüldüğü ve faslolunduğu yere, resmî yazılar ve kanûn-nâmelerde, mahkeme (msl. *maḥkamat madîna-i Bursa*, h. 889 tarihli Bursa şer'iye sicilli başında) veya meclis-i şer' denilmektedir. Bununla berâber ekseriyâ *kadı* [b. bk.], *ḥâkim-ül-vakt* veya *ḥâkim-üš-šer'* tâbirleri de kullanılmaktadır. Bir yerde mahkemenin teşekkülü, pâdişah berâtı ile tâyin olunmuş bir kadının veya onun niyâbetini hâiz bir kimsenin bulunmasına bağlıdır; zîra „kazânın velâyeti sâhib-i hilâfetin izn ü icâzetinden müstefâddır" (Ebussu'ûd). Pâdişâh kazâ salâhiyetini, ehliyetli şahıslara, ulemâya „tafvîz" etmektedir. Bu sebep ile kadı, halifesultanın emrettiği hususlar hâricinde hüküm vermeğe salâhiyetli değildir. Ehliyet ise, müderris olmak veya bir medreseden icâzet-nâme almış ve devletin mülâzemet defterlerine kayd edilmiş olmakla tebeyyün ederdi. 884 (h.) tarihli bir kadı berâtında: — „Engürü 'nün tevâbiinün kadılığın verüp tafviz kıldım" — denilmekte, kadının salâhiyet ve vazifeleri sayıldıktan sonra, halk „cemî kazâyâda buna rücû ederler" emri ile, kadının muayyen bir sâha içindeki ahâli üzerinde kazâ salâhiyeti te'sis olunmaktadır. Her kadı ancak kendi kadılığındaki dâvalara bakabilirdi (*Kanun-nâme*, TTK yazmaları, nr. 4, var. 8.)

Her sancak müteaddit kadılıklara ayrılmış olup, mahkemeler şehir ve kasabalarda kurulmuştur. İlk devirde kazâ dâiresi sü-başılık bölgesine tekabül eder görünmektedir; msl. 1431 'de Arnavut sancağında (bk. *Arvanid defteri*, Ankara, 1954) 5 kadı var idi. Kanûnî Süleyman zamanında ise (bk. Tapu defteri, 367), Il-Basan livâsında 3, Ohri livâsında 4, İskenderiye (İşkodra) livâsında 4 ve Yanya livâsında 4 kadı var idi. Koçi Bey zamanında (bk. *Risâle*, nşr. Aksüt, 107 v.d.) Anadolu 'da 700—800 ve Rumeli 'de 450 kadılık mevcut idi. Pâdişahın, bir hüküm ile, bir nâhiyeyi müstakil kadılık hâline getirdiğine dâir misâller vardır (bk. *İktisat fakültesi mecm.*, II, 2, s. 235). Kadıların aynı zamanda bir-çok idârî ve mâlî salâhiyet ve vazifeleri bulunduğundan, kadılık zamanla sancakların idârî taksimâtına esâs olmuştur. Kadılar, pâdişahın husûsî bir hukmü ile, başka kadılığa âit bir işe bakabilirler. İşleri için kendi aralarında ve askerî-mülkî makamlar ile doğrudan-doğruya muhâbere edebilirlerdi. Fâtih devrinde kadılar pâdişahın huzûruna arza çıkmak salâhiyetine mâlik idiler. Kadı mahkeme merkezini, keyfine göre, değiştiremezdi (*Kanûnnâme*, TTK, yazma, nr. 4, 87b).

Bütün mahkemeler divanda doğrudan-doğruya iki kazaskere [b. bk.] bağlı idi. Kadılıklarda değişiklikler, kadıların tâyin ve azilleri, hüküm sâhalarının tahdidi veya kaldırılması kazaskerin salâhiyeti dâhilindedir; daha doğrusu, onun buyuruldusu ile ve pâdişaha arzederek, aldığı hüküm ile olurdu. Diğer taraftan kadıların tanzim ettikleri vakıfnâme ve mülknâmelerin kazasker tarafından tasdik edilmesi lâzım idi. Kadıların hukümlerini, alâkalılar pâdişaha, yâni divana baş-vurarak, bozdurabilirlerdi. Böylece divan bir nevî temyiz mahkemesi vazifesini de görmekte idi. Umûmiyetle dâvanın yeniden görülmesi, pâdişah hukmü ile, aynı kadıya havâle olunur yahut başka bir kadı bu iş ile vazifelendirilir ve yahut doğrudan-doğruya divanda bakılarak, kesin hukme bağlanırdı.

Kadılar kendi kazâ dâirelerinde askerî-idârî makamlardan, sü-başı, sancak-beyi, beylerbeylerinden müstakildirler. Bunlar mahkemelerin kararlarını yalnız tenfiz etmekle vazifelidirler. Cezâ, arâzi intikali ve vergi sâhasında, şer'î olsun — örfî olsun, kanunların tatbikinde dâimâ „kadı hukmü lâhik" olması lâzımdır. Kadı hukmü olmadan, cezâ ve cerîme almak, kat'î olarak, men'edilmiştir (msl. bk. Barkan, *Kanûnlar*, s. 27, 44, 264, 286, 382 ve *Kanûn-nâme*, *MTM*, III, 541). Askerî bir ma-

kamın müdâhalesi takdirinde, kadı doğrudan-doğruya merkeze şikâyet edebilirdi.

Kadılar daha XV. asırda muhtelif sınıflara ayrılmışlardır (Fâtih kanûn-nâmesine göre, sırası ile, İstanbul kadısı, taht kadıları, vilâyet kadıları, diğer taraftan gündeliklerine göre, 500—300 akçe arasındaki kadılar; 150—20 akçe alan vilâyet kadıları. XV. asrın ilk yarısında vilâyet kadılarının timar tasarruf etikleri mâlûmdur). Fakat pâye ve maaşlar ile münâsebetdâr olduğundan, bunu salâhiyet bakımından bir mertebelenme şeklinde telâkkî etmemelidir. Divan müstesnâ, kadının hükümlerini isti'nâf eden ikinci bir makam yoktur. Tanzimâta kadar müftilerin salâhiyeti ancak nazarî idi.

Umûmiyetle şer'î bir mahkemenin göreceği işler tâyin ve tahdit edilmemiş olduğundan, aynı mahkeme şer'î hukuk sâhasına giren her iş ile uğraşır, yâni medenî, ticârî ve cinâî dâvâları görüp, hükme bağladığı gibi, bugün noterlerin gördüğü bir-çok vazifeler, vasiyetlerin tanzim ve îfâsı, vakfiyelerin tanzimi ve nezâreti ve her türlü mukavele ve senetlerin tanzim ve tescîli gibi işleri de yapardı. Bundan maada kadı örfî kanûn ve hükümlerin icrâ ve tatbikı ile de mükellef olduğundan, devlet mâliyesine âit işler, şahıslar ile devlet arasında her türlü taahhüt ve iltizâm işlerinin tanzimi ve nezâreti, vergi mükelleflerinin tâyin ve tesbiti, vergi kanunlarının tatbikına nezâret (msl. bk. Barkan, *Kanûnlar*, s. 269 v.d., 305), her türlü yasaknâmelerin tatbikını te'min etmek kezâ vazifeleri cümlesindendir. Bütün bu işlere âit karar ve zabıtlar diğer şer'î meselelere âit olanlar ile yan-yana sicil defterinde yer alır. Hattâ kadı bir mahalde örf ve âdetin tesbiti ve pâdişaha arzı suretiyle, bunların kanunlaşmasında âmil olabilir. Nihâyet kanunlara riâyetsizlik edenleri ve halkın şikâyetlerini merkeze bildirmek, yâni bir nevî müddeiumûmîlik, aslî vazifeleri arasındadır (krş. Barkan, *Kanûnlar*, s. 270, mad. 20). Hukuk ve nizâm ile alâkalı her türlü iş ile vazifelendirildiğinden, kadının idârenin her şûbesi ile münâsebettâr, daha bir-çok vazifeleri vardır. Ehl-i örfün büyük sûiistimâller ile işi azıttıkları XVI. asrın sonları ve XVII. asrın ilk yarısında, devlet kadılara bir-çok mühim mülkî vazifeler vererek, onların faâliyet sâhalarını çok daha genişletmiştir.

Mahkemelerde sicil defteri, başka bir tâbirle, sicill-i mahfûz, bütün vesikaların, merkezden gelen hükümlerin, şehir narh listesinin kayıt olunduğu resmî bir defter mâhiyetinde olup, dikkatle saklanarak, kadıdan-kadıya devredilirdi. Bâzı suiistimâlleri örtmek üzere, sicillerini kasden ortadan kaldıran kadılar olduğu da mâlûmdur. Bu defterdeki kayıtlar veya emirler mahkeme kararlarına esâs olur ve kadı, bunlara göre, sûret ve hüccet verirdi. İkinci mühim defter, ölenlerin metrûkâtını zapt ve vereseye taksimini gösteren **metrûkât** defterleridir. Osmanlı mahkemelerinde verilen belli-başlı vesikalar, **mektûp** (ilâm), **hüccet** (bir hukukî durumu tesbit eden vesika) ve **sûret-i sicildir.**

Kadıya tâbî me'mûrlara gelince, başta nâibi zikretmek gerektir. Nâip tâyinine me'zûn kadılar, kendi kadılıklarındaki her bir nâhiyeye bir nâip tâyin ederler. XV. asra âit bir nâip takririne göre (*Manāhic al-inşā*), nâip divânî ve örfî meselelere, cezâ ve cerîme ile ilgili işlere bakmaktadır. Ayrıca büyük merkezlerde kadı, işlerin çokluğu karşısında, muayyen işlere bakmak üzere, nâip tâyin eder. Kadılar iş sâhiplerinden kendileri için muayyen resimler almağa salâhiyetli olduklarından, nâiplikleri bu gelirlere tekabül eden bir mebliğ karşılığında vermeğe başlayanlar olduğu da görülmektedir. Kadıların maiyetinde bulunan kâtibin de, tatbikatta mühim vazife ve rolü var idi. Sicillerin yazılması, vesîkaların tanzimi onlar tarafından yapılırdı. Metrûkâtın tesbit ve taksimi işi ile mükellef kadı „kassâmları" da doğrudan-doğruya kadıya tâbî vazifelilerdendir. Bundan başka mahkemeye celbi gereken kimseleri icâbında zorla getirmeğe salâhiyetli muhzirler, kadının emri altındadır. Bursa'da kadıya bağlı bir kadı mahbesi de var idi. Bundan başka mühim merkezlerde, kadının bir çok mâlî murâkabe ve nezâret işleri için tâyin ettiği kadı eminleri bulunmakta idi. **Hisbe** kadının vazifeleri arasında bulunduğundan, **muhtesip** de kadı tarafından tâyin olunur. Kadı ihtisâp işini, sağladığı gelirden dolayı iltizâm suretiyle tâlibine satar (ihtisâp mukâtaası). Muhzir-başılık ve mahbes de iltizâm ile satılan mukattaalar idi (XV. asır Bursa şer'iyye sicilleri).

1479 tarihli bir kanûna göre, kadının ve adamlarının aldıkları resimler ve mıkdarları için bk. *Belleten*, sayı 44, s. 700; bu nisbetlerin sonraları arttırıldığına dâir bk. *MTM*, III, 542.

XV. asrın ikinci yarısına âit Bursa şer'iyye sicillerine göre, yabancı gayr-i müslimler, yalnız Osmanlı tebaası müslüman ve zimmîler ile işleri olduğu zaman değil, bâzan kendi aralarındaki ihtilâfları halletmek için, kadı mahkemesine mürâcaat etmektedirler. Bu ihtilâflar yine yabancılar arasında teşkil edilen hakem hey'etleri vâsıtası ile görülmekte ve hâkemlerin kararları, kadı tarafından, sicil defterine

kaydolunmaktadır. Bu usûl esâsen şeri'ate tamâmiyle uygundur. Osmanlı mahkemelerinde şeri'atin hanefî mezhebine göre tatbikı umûmî olmakla berâber, müddeî dâvasının dört mezhepten birine göre bakılmasını istediği takdirde, kadı bu isteğe uymak mecbûriyetinde idi. XV. asrın sonlarına doğru Bursa mahkemesinde sâfi'î mezhebine göre hükümler verildiğini biliyoruz. Şeri'at hâricinde sultanî-örfî denilen kanûnlar için, husûsiyle mâlî mes'elelerde, kadılar kendi sicil defterlerindeki hükümler ve yasak-nâmeler ile hâkânî defterindeki kanunlara göre amel ederlerdi. Kadı onların hâricinde bir usûl ile, şeri'at dâhilinde bulunsa dahi, amel etmeğe me'zûn değil idi. Bu sultânî kanûnların tedvini ve mahkemelerde esâs tutulması için, muhtelif tecrübeler yapılmıştır. Husûsiyle mîrî topraklar üzerinde kadıların hükümleri ve verdikleri vesikalar, sultanî kanûnlara aykırı olduğu zaman, bâzan toptan hükümsüz sayılmıştır. Bununla berâber, kadıların doğrudan-doğruya mahallî örf ve âdeti hükümlerine esâs tuttukları hâller de vardır.

Bibliyografya: Ana kaynak, şüphesiz, şer'îye sicil defterleri olup, bu bakımdan araştırma mevzuu olmamıştır. Bu defterler Ankara, İstanbul, Konya, Manisa, Kastamonu, Diyarbekir gibi merkezlerde müzelerde, şer'iyye sicilleri adı altında, tetkika açık olup, XV. asrın ikinci yarısına âit en eskileri Bursa ve Ankara müzelerinde bulunmaktadır. (HALİL İNALCIK.)

MAḤLAD. [Bk. MAHLED.]

MAHLED. MAḤLAD (BANÎ), Kurtuba'nın babadan-oğula, 10 nesil boyunca fıkıh bilgisi ile temâyüz eden meşhûr bir fakîh âilesi. Aileye adını vermiş olan ced, III. (h.) asrın ilk yarısında, emîr 'Abd al-Raḥmān II. devrinde, Reiyoh bölgesinde (İspanya'nın cenûb-i şarkîsinde merkezi Malaga olan bir *kūra*) kadı olan Maḥlad b. Yazîd'dir. Bunun oğlu Abū 'Abd al-Raḥmān Bakḳī (Buḳay?) b. Maḥlad mühim bir fıkıh ve hadîs âlimi idi. 201 ramazanında (nisan 817) doğmuş ve İspanya'da Mālik b. Anas ve Yaḥyā b. Yaḥyā al-Laysī'nin fıkıh nazariyelerini okuduktan sonra, şarkta uzun bir seyâhate çıkarak, fıkıh ve hadîs ilminde bilgisini arttırmıştır. Kurtuba'ya döndükten sonra, münâkaşa götürmez bilgisi İspanya'nın belli-başlı fakîhlerinin ve bilhassa Abū Muḥammed 'Abd Allāh İbn Martanīl (krş. İbn al-Farażī, nr. 245; al-Żabbī, nr. 572)'in kıskançlığını tahrik etmiş ve bunlar onu dinsizlik ve râfızîlik ile suçlandırarak, hakkında idam kararı elde etmeğe çalışmışlardır. Bakī b. Maḥlad kurtuluşunu yalnız saray kâtibi Hāşim b. 'Abd al-'Azīz'in tavassutuna borçlu olup, bundan sonra Emevîlerin himâyesinde, bütün kurtubalıların saygısını kazanarak yaşamış ve orada 276 (889)'da ölmüştür. Endülüs'teki Zâhirî mezhebinin ilk tarafdarlarından biri olduğu kabûl olunan Bakī b. Maḥlad [bk. mad. ZÂHİRİLER] iki eser yazmıştır: *Tafsīr al-Ḳur'ān* ve *Musnad*; kaybolmuş bulunan bu sonuncu eser, İbn Ḥazm'ın *Risāla* (al-Maḳḳarī, *Analectes*, II, 115)'sindeki medhiyeye bakılacak olursa, pek kıymetli bir eser olmalıdır; Bakī b. Maḥlad hakkında bk. İbn al-Farażī, *Tārīḫ 'ulamā' al-Andalus* (*B A H*, VII — VIII), nr. 281; İbn Başkuvāl, *Ṣila* (*B A H*, I — II), nr. 277; al-Żabbī, *Buġyat al-multamis* (*B A H*, III), nr. 584; İbn 'Abd Rabbihī, *al-'Iḳd*, II, 366; al-Kuşanī, *Kitāb al-ḳużāt bi-Ḳurṭuba* (nşr. ve trc. I. Ribera), Madrid, 1914, bk. fihrist; İbn 'Iẓārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), II, 112 v.d.; trc. Fagnan, II, 179 v.dd.; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb*, *Analectes*, I, 812; II, 115 ve 120 ve fihrist; Dozy, *ZDMG*, XX, 598; Goldziher, *Die Ẓāhiriten* (Leipzig, 1884), s. 115; Brockelmann, *GAL*, I, 164; *Suppl.*, I, 271.

Âilenin halefleri ilmî çalışmalarını bilhassa meşhur cedlerinin esâs eserlerinin şerhine hasretmişlerdir. Bu şahısların bibliyografya mâlûmâtını da ihtivâ eden bir listesi Banī Maḥlad âilesine tahsis edilen şu küçük eserde bulunmaktadır: Rafael de Ureña y Smenjaud, *Familias de Jurisconsultos: Los Benimajlad de Córdoba* (*Homenaje á D. Francisco Codera*, Saragossa, 1904, s. 251—258).

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MAḤMAL. [Bk. MAHMEL.]

MAHMEL. MAḤMAL (veya daha doğrusu *maḥmil*, A.), XIII. asırdan beri, müslüman hükümdarların istiklâllerini kabûl ettirmek ve hacc merâsiminde kendilerine bir şeref mevkii te'min etmek maksadı ile, Mekke'ye gönderdikleri içi boş ve süslü **mahfe**. *Maḥmal*'i taşıyan deveye binilmez; onun sâdece yularından çekilir. Bu deve, kervanın başında gider. *Maḥmal*'i gönderenler onu süslemekte birbiri ile âdetâ yarışırlar. 721 (1321) yılında Irak'tan Mekke'ye gönderilen, bir-çok altın, inci ve kıymetli taşlar ile süslenmiş bir mahmelden bahsedilmektedir (*Die Chroniken der Stadt Mekka*, nşr. Wüstenfeld, 1859, II, 278). Kahire'den gelen hacı kervanında bulunan dört köşe en muhteşem *maḥmal*'i bize Lane tasvir etmektedir; bu müellife göre, *maḥmal*, ağaçtan yapılmış dört köşe bir mahfe olup, üst tarafı ehrâm biçimindedir. Üstü işlemeli siyah bir ipekli ile örtülmüştür. Aşağı kısımları, ipekten saçaklar ile, süslenmiş ve dört köşesine yaldızlı küreler asılmıştır. Mah-

fenin ön kısmında Kâbe'nin sırma ile işlenmiş bir resmi bulunur. Burckhardt Mısır *maḥmal*'i hakkında, Lane'in dediklerine ilâve olarak, bunun deve kuşu tüyleri ile süslü olduğunu kaydeder. Burckhardt'a göre, *maḥmal*'in içinde yalnız bir duâ kitabı bulunurdu. *Maḥmal*, Kahire'ye dönünce, bu kitap teşhir edilir ve ziyârete gelen halk tarafından öpülürdü. Lane'e göre ise, *maḥmal*'e iki mahfaza tesbit edilmiş idi. Bunların her birinde bir *Kur'an* bulunuyordu. Bunlardan biri tomar, diğeri ise, kitap şeklinde idi. *Maḥmal*'i, güzel ve kuvvetli bir deve taşır ve hacc bitince bu deve hiç bir iş için kullanılmazdı. Mekke'ye ulaşan *maḥmal*'ler, sevinç çığlıkları ile selâmlanır ve tantanalı bir merâsim ile, halkın kalabalık bulunduğu sokaklarda gezdirilir, sonra da, onlara tahsis edilen bir yeri işgâl etmek üzere, hacılar ile birlikte, 'Arafât'a götürülürdü. Mısır *maḥmal*'inin Peygamber'in türbesini veya Kâbe'yi örtmek için kullanıldığı rivâyeti yanlıştır. Her ne kadar *kisva*, büyük bir hacı kervanı ile, Mekke'ye gönderilir ise de, bunun *maḥmal* ile hiç bir ilgisi yoktur.

Maḳrîzî'ye göre, Mekke'ye *maḥmal* göndermo âdeti, 670 (= 1271—1272)'te ilk defa Memlûk sultanı Baybars tarafından ihdâs edilmiştir. Başkalarına göre ise, bu âdet şerîf Abū Numayy'e kadar çıkar. Aynı şekilde rivâyet edildiğine göre, Baybars, hacı kervanları ile birlikte, böyle bir *maḥmal* göndermek fikrini, muhteşem bir *maḥmal* içerisinde haccını îfâ eden hânedana mensup bir kadından almıştır. Fakat bunun bir masaldan ibâret olduğu ve bu âdetin eski devirlerden kaldığı ve dinî bir mânâ taşıdığı ileri sürülebilir. *Maḥmal*, arapların seyyar ibâdet mahfesini hatırlatmakta ve Musil (*Die Kultur*, 1910, s. 8 v.d.)'in Rvāla kabîlesinin „Abū Ẓhur al-Markab"'i hakkında yaptığı tasvire uymaktadır ki, bu ince ağaç çubuklarından yapılmış ve deve kuşu tüyü ile süslenmiş bir çeşit mahfe olup, devenin semerine tesbit edilmiştir; bu, kabîlenin merkezini temsil etmektedir. Her hâlde bu, bizi muahhar devirlerdeki *maḥmal*'lerin gerçek mânasına götürmektedir ki, bu devirlerde böyle *maḥmal*'ler, muhtelif islâm devletlerinin istiklâl ve hukümranlık iddialarının birer remzi idi. Bu mânası ile *maḥmal*'ler tarihî bir kıymet ifâde eder; çünkü siyâsî değişmeleri ve asırlar boyunca vukû bulan rekabetleri aksettirirler. *Maḥmal* göndermek sûretiyle, şerîflere hukümranlık ve hâmîlik sıfatlarını kabûl ettirmek istiyen hukümdarlar meydana çıkıyor, çok geçmeden, onların yerini başkaları alıyordu. Mısır *maḥmal*'inin, Suriye'den gelen *maḥmal*'den daha üstün tutulması Memlûk sultanlarının siyâsî kuvvetinin bir tezâhürüdür. Bu hususta Osmanlı iktidarının bir değişiklik getirmemiş olduğuna da işâret edilebilir; nitekim İstanbul'dan gönderilen *maḥmal*'ler Mısır *maḥmal*'inden üstün tutulmuş idi. Vahhâbîler tarafından Mekke'nin 1807'de ele geçirilmesi, *maḥmal* gönderilmesini bir müddet inkıtâa uğrattı ise de, Vahhâbîlerin yenilmelerinden sonra, eski durum avdet etti. Mehmed Ali idâresinde, Mısır *maḥmal*'i yeniden üstünlüğüne kavuştu.

1914—1918 harbinden sonra, Suriye'den Mekke'ye *maḥmal* gönderme âdetine son verildi.

Mısır hukûmeti ile kıral Ḥusayn (1915—1924) arasında, *maḥmal*'e refakat etmesi icâp eden hey'et reisinin salâhiyetleri ve *maḥmal*'in karşılanma merâsimi yüzünden ihtilâf çıkması dolayısı ile, *maḥmal*'in gönderilmesi iki defa geri bırakıldı.

İbn Sa'ūd, Hicaz'ı ele geçirdikten sonra, *maḥmal*'e dâir bir-çok müzâkereler yapıldı. Vehhâbî hukümdarı *maḥmal*'e an'ane hâlinde refâkat eden tegannîlerin ve bâtıl itikatlar ile ilgili bütün merâsimin kaldırılmasını istiyordu. Ayrıca, *maḥmal*'e silâhlı muhâfızların refâkat etmesine de itiraz ediyordu. 1926 yılında, iki tarafı uzlaştırmak maksadı ile yapılan teşebbüs başarısızlık ile neticelendi: İbn Sa'ūd'un kuvvetleri ile Mısır askerleri arasında bir çarpışma oldu ve ancak İbn Sa'ūd'un şahsî tavassutu ile, ihtilâf sona erdi ise de, bu tarihten sonra, Mısır hukûmeti, hacca *maḥmal*, Kâbe'ye *kisva* („örtü") göndermemeğe karar verdi; fakat İbn Sa'ūd ile yapılan bir anlaşma sonunda *maḥmal* gönderme âdeti yeniden kuruldu.

Bibliyografya: Burckhardt, *Reisen in Arabien*, s. 394, 396, 407 v.d.; Burton, *A Pilgrimage to el-Medinah and Mekka* (1856), III, 12, 267; Wavell, *A modern Pilgrim in Mecca* (1912), s. 152, 155 v.d.; Lane, *Manners and Customs of the modern Egyptians* (1836 tab.), II, 180—186, 245 v.dd. (bir Mısır *maḥmal*'inin resmi ile birlikte); Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 29, 83 v.d., 152, 157 (*Atlas* kısmında bir fotoğraf ile birlikte, levha V); Juynboll, *Handbuch des islāmischen Gesetzes*, s. 151 v.d.

(FR. BUHL.)

MAḤMŪD. [Bk. MAHMUD.]

MAHMUD. MAḤMŪD, ŞIHĀB AL-DĪN, Dekken'de Behmenî sülâlesinin 14. hukümdarı olarak, babası Muḥammed III.'in ölümü üzerine, 22 mart 1482 tarihinde, 12 yaşında tahta çıkarılmış ve 36 senelik saltanatı boyunca, vesâyet altında bulunmuştur. Memlekette, başta Bîcāpūrlu Yūsuf 'Ādil Han olmak üzere, yabancı emîrler, Maḥmūd'un baş-vezîri olup, Maḥmūd Gāvān'ın ölümünden mes'ûl tutulan Niẓām al-Mulk Ḥasan Baḥrī'den memnûn değildiler. Genç hukümdarın emri ile, mezkûr vezîrin öldürülmesi, Maḥmūd ile Dekken fırkasının arasını açtı; bu fırka 1487 senesinde onu tahttan indirmek teşebbüsüne girişti, fakat bu teşebbüs akamete uğratıldı. Bunu hukümdarın emri ile, Dekkenîlerin katl-i âmı tâkip etti. Fakat genç hukümdar, kendi başına hareket edemediği için, aslen türk olan ikinci vezîri Ḳāsim Barīd al-Mamālik'in nufûzu altına girdi. 1490 senesinde, Malik Ḥasan Baḥrī'nin oğlu ve Cunnār vâlisi olan Aḥmed Niẓām al-Mulk, Yūsuf 'Ādil Han ile Berārlı Fatḥ Allāh 'Imād al-Mulk'e, Dekken hukümdarına karşı istiklâllerini ilân etmelerini teklif etti. Her ikisi de teklifi kabûl ettiler. Maḥmūd, zamanında yapılan bir-çok savaşlarda, sâdece bir gölge olarak kalmış idi. Kendisi, vezîri tarafından, savaş meydanına götürülüyor ve vezîr, sözde-efendisinin fikrini sormağa bile lüzum görmeksizin, emirler veriyordu. Maḥmūd, bir kaç defa, Ḳāsim Barīd al-Mamālik'in ve 1504'te ona halef olan oğlu emîr 'Alī'nin nufûzundan kurtulmağa teşebbüs etti ise de, muvaffak olamadı ve bil'akis her defasında daha fazla tahakküm altına girdi. 1494'te Telingāna vâlisi tâyin edilmiş olan Ḳulī Ḳuṭb al-Mulk, diğer eyâlet vâlileri gibi, 1512 yılında istiklâlini ilân etti. Sürdüğü sefîh hayat yüzünden, bitkin bir hâle gelmiş olan Maḥmūd, 1518'de öldü ve yerine, sırası ile, dört kukla hukümdar geçti. 1527 senesinde, emîr 'Alī Barīd al-Mamālik Bîdar hukümdarı unvânını alınca, Maḥmūd'un sülâlesi ortadan kalktı.

Bibliyografya: Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (taş-basm., Bombay, 1832); 'Alī b. 'Azīz Allāh Ṭabāṭabā'ī, *Burhān-i ma'āṣir* (yazma, trc. J. S. King, *History of the Bahmani dynasty*, London, 1900); Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (*Bibliotheca Indica*); 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Omar, *Ẓafar al-wālih bi-Muẓaffar va ālih* (nşr. E. Denison Ross, *An Arabic History of Gujarāt*, London, 1910).

(T. W. HAIG.)

MAHMUD I. MAḤMŪD I., NĀṢIR AL-DĪN, 1446—1460 senelerinde Bengâle sultanı olmuştur. Gâsıp Rācā Kāns veya Ganeş'in torunu Şams al-Dīn Aḥmed Şāh şiddetli istibdadından dolayı öldürüldüğü vakit, onun emîrlerinden biri olan Nāṣir Han tahta geçti. Fakat o da, bir haftalık saltanattan sonra, kendi içlerinden birine tâbî olmak istemeyen emîrleri tarafından, öldürüldü. Emîrler eski hukümdarlık hânedanının kurucusu İlyās'ın torunlarından Maḥmūd'u tahta çıkardılar. Maḥmūd 26 sene âdil ve insaflı bir saltanat sürdü, Gavr şehrini genişletti ve imâr etti. 1460 senesinde ölünce, yerine oğlu Bārbak Şāh geçti.

Bibliyografya: Ġulām Ḥusayn Salīm, *Riyāż al-salāṭīn*; Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (*Bibliotheca Indica*); Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832).

(T. W. HAIG.)

MAHMUD II. MAḤMŪD II., NĀṢIR AL-DĪN, Bengâle'nin habeşî veya afrikalı sultanlarının üçüncüsüdür. 1494'te babasının yerine geçti, fakat birbirini tâkip eden vezîrlerinin elinde bir kukla vaziyetinde kaldı. Afrikalı olup, Ḥabeş Han unvânını taşıyan baş-vezîri, rakiplerinden biri tarafından, öldürüldü; Deli Malik Badr adlı diğer bir afrikalı vezîri de, ancak 6 ay saltanatta kalmış olan Maḥmūd'u öldürdü ve onun yerine kendisi tahta çıktı.

Bibliyografya: Bk. mad. MAHMUD I., Bengâle sultanı.

(T. W. HAIG.)

MAHMUD III. MAḤMŪD III., ĠIYĀṢ AL-DĪN, Bengâle sultanı 'Alā' al-Dīn Ḥusayn Şāh'ın 18 oğlundan biri. Büyük kardeşi Nāṣir al-Dīn Nuṣrat Şāh'a bütün saltanatı boyunca sâdık kalmış fakat ölümünden sonra, 1533'te, onun oğlu 'Alā' al-Dīn Fīrūz Şāh'ı öldürüp, tahta çıkmıştır. Beş yıl süren ve kargaşalık içinde geçen saltanatı sırasında Bengâle'ye bir türlü tamâmen hâkim olamadı. Nihâyet tahta çıkan ve Bihār'da büyük bir nufûza sâhip olan Şīr Han Sūr, Maḥmūd'un Ḥāccīpūr vâlisi bulunan kayın birâderi âsî Maḫdūm-i 'Ālam ile birleşti. Şīr Han Maḥmūd'un kendisine karşı gönderdiği bir orduyu bozguna uğrattı ise de, Maḫdūm'un tâlihi yâver gitmedi ve bir başka muhârebede öldürüldü. Bunun üzerine Şīr Han, Teliyāgarhī geçidini zorlayarak, Bengâle'yi istilâ etti ve Maḥmūd'u 1537'de Ġavr'da kuşattı. Maḥmūd, Dehli sultanı Humāyūn Şāh'ı imdâdına çağırdı ve Şīr Han, Bihār'da çıkan bir isyanı bastırmak üzere, geri döndü ve Ġavr muhâsarasına oğlu Calāl Han'ı bıraktı. 1538'de Maḥmūd Ġavr'ı boşaltmak ve hukûmet merkezi ile birlikte oğullarını Calāl Han'ın eline terkederek, kaçmak zorunda kaldı. Bihār'dan dönen Şīr Han, Maḥmūd'u tâkip ederek, onu muhârebeye zorladı ve sonunda mağlûp etti. Maḥmūd yaralanarak, kaçırılmış olup, âkıbeti hakkında hiç bir şey bilinmemektedir.

Bibliyografya: Bk. mad. MAHMUD I., Bengâle sultanı.

(T. W. HAIG.)

MAHMUD. MAḤMŪD, ŞĀH, ŞARḳĪ, babası İbrāhīm Şāh'ın yerine halef olarak, 1436'da

Cavnpûr tahtına çıktı. 1443'te, islâm örf ve âdetlerine aykırı hareket eden Kālpī vâlisi Nāṣīr Han'ı cezalandırmak için, Mālva sultanı Maḥmūd I.'un müsâadesini elde etti. Fakat Maḥmūd verdiği müsâadeden pişman olunca, Mālva ile Cavnpûr arasında harp çıktı. Kararsızlık içinde devam eden mücâdeleler bir anlaşma ile neticelendi. Maḥmūd Şarḳī, 1452'de Bahlūl Ludī'nin uzakta bulunduğu bir sırada, ona muhâlif bâzı asîllerin dâveti üzerine, Delhi'ye yürüdü ise de, yenilerek, Cavnpûr'a çekilmeğe mecbûr oldu. Akılsızca yapılan bu tecâvüz, Bahlūl'de, Avadh'da müstakil bir devletin Dehli için tehlike teşkil ettiği fikrini uyandırdı ve 1457'de Maḥmūd'a karşı hareketo geçti. Fakat Maḥmūd, savaş meydanına gelemeden, öldü.

Bibliyografya: 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Umar, *Ẓafar al-wālih bi-muẓaffar wa ālih* (nşr. E. Denison Ross, *An Arabic History of Gudjarāt*, London, 1910); Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832); Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī*; 'Abd al-Ḳādir Badā'ūnī, *Muntaḫab al-tavārīḫ* (nşr. ve trc. Ranking). — Bu eserlerin hepsi de *Bibliotheca Indica*'da intişâr etmiştir. (T. W. HAIG.)

MAHMUD. MAḤMŪD, NĀṢİR AL-DĪN, Dehli sultanı, Şams al-Dīn İl-Tutmış'ın oğlu olup, annesi Ḳuṭb al-Dīn Aybeg [b. bk.]'in kızıdır. 1246'da, Delhi'nin ileri gelenleri Mas'ūd'un tembelliğinden, kabiliyetsizliğinden ve istibdadından bıktıkları vakit, henüz 18 yaşında ve Bahrāiç vâlisi bulunan Maḥmūd, tahtın boş kalmağa yüz tuttuğunu anlayınca, gizlice merkeze koştu. 10 hazîran 1246'da tahttan indirilip, hapse atılan Mas'ūd, az sonra orada öldü ve amcası Maḥmūd „Yeşil Saray'da" tahta çıkarıldı. Maḥmūd, sevimli ve dindar bir hukümdar olup, aynı zamanda güzel el-yazı yazmağa meraklı idi. Bu san'attaki zevkini yazdığı *Kur'an* nüshaları ile isbât etmiştir. Fakat hukümdar olarak değersiz idi. Kaynatası Ġiyāṯ al-Dīn Balaban kendisine büyük hizmetlerde bulunmuş ve sonra onun yerine geçmiştir. Balaban, Pencâb, Dūāb, Mevāt, Multān, Nāgavr ve Mālva şimâlinde hukümdarlık nufûzunu yeniden te'sis etti ise de, saraydan uzak bulunduğu sıralarda boş durmayan düşmanları, dönüşünde kendisini öldürmeğe teşebbüs ettiler. Balaban, bu teşebbüsü akamete uğrattı ise de, saraydan kovuldu. İleri gelenler, bir müddet sonra, Balaban'ın yerine geçen harem ağası Rayḥān'ın kibir ve gururuna dayanamadılar; Balaban ve diğer asîller ordularını Bhātinda'da topladılar. Rayḥān ile Maḥmūd, onlara karşı yürüdüler. Hukümdar karargâhındaki asîllerin bir-çoğu, hukümdara hücûm etmekte tereddüt eden Balaban'a taraftar olduklarından dolayı, ciddî çarpışmalardan sakındılar ve hukümdarın ordusu gerî çekildi. Asîller, Rayḥān'ı uzaklaştırmak husûsunda, hukümdarı iknâ ettiler. Rayḥān, önce Badā'ūn'a, sonra da Bahrāiç'e nefyedildi. Hukümdar ile Balaban barışarak, 1255 kânûn II.'da birlikte Dehli'ye döndüler. Çok geçmeden, Rayḥān'ın hukümdarın annesi ile gizlice evlenmiş olan Bayānalı Kutlug Han ile temasta olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine, harem ağası tutulup, öldürüldü. 1256'da, Maḥmūd ile Balaban, Kutlug Han'a karşı yürüdüler. Kutlug Han kaçtı; 1257'de Sirmūr'a kadar tâkip edildi ve Multān ile Uççh'un âsî vâlisi Kişlū Han'a sığındı. Balaban, âsîlere karşı yürüyünce, bunlar Dehli'ye doğru çekildiler ise de, şehrin mukavemete hazır bir vaziyette bulunduğunu ve merkezlerinin Balaban tarafından istilâya uğrayacağını anlayınca, kaçtılar ve 1259'da, Pencâb'ı istilâ etmekte olan bir moğul ordusuna katıldılar. Moğulların Dehli'ye saldırmalarından korkulmakta idi ise de, onlar Satlac'ı aşmağa yanaşmayarak, uzaklaştılar. Böylelikle Dūāb'da âsâyiş tekrar kuruldu ve ertesi sene, Mevāt Meoları, işledikleri sayısız cinâyetlerden dolayı, cezâlandırıldılar; memleketleri yakılıp-yıkıldı ve ileri gelenlerinden 250 kişi Dehli'ye getirilerek, işkence ile öldürüldü. İkinci bir seferde, Meolardan erkek, kadın ve çocuk olmak üzere, 12.000 kişi kılıçtan geçirildi. Bu esnâda Tebriz'de Hulagu Han ile müzâkere yapılmakta olup, 1260'ta bir moğul elçisi Dehli'ye gelerek, Hindistan'a yapılan akınların durdurulacağını, efendisi nâmına, vaad etti. Hind müslümanları tarihinin bu safhasında altı senelik bir boşluk vardır. Bundan sonra rastlanan ilk kayıt, 18 şubat 1266 senesinde Maḥmūd'un ölümüne ve Balaban'ın ona halef olmasına âittir.

Bibliyografya: Minhāc al-Dīn Sirāc, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (nşr. ve trc. H. G. Raverty); 'Abd al-Ḳādir Badā'ūnī, *Muntaḫab al-tavārīḫ* (nşr. ve trc. G. S. A. Ranking); Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (*Bibliotheca Indica*); Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (taş-basm., Bombay, 1832). (T. W. HAIG.)

MAHMUD I. MAḤMŪD I., SAYF AL-DĪN, Gücerât sultanlarının en büyüğüdür; Muḥammed I. Karīm'in küçük oğlu olup, 1444'te doğmuştur. 1458'de memleketin ileri gelenleri ahlâkı bozuk bir genç olen yeğeni Dāvūd'u tahttan indirerek, yerine Maḥmūd'u çıkardılar. Maḥmūd, henüz çocuk olmasına rağmen, hâkimiyetinin başlangıcında patlak veren ciddî bir isyânı bastırmak husûsunda büyük cesâret ve kabiliyet gösterdi. 1461/1462'de, Mālva hukümdarı Maḥmūd I. tarafından toprakları istilâ edilen Dekken'in genç hukümdarı Niẓām Şāh'ın yardımına giderek, müstevlîleri çekilmeğe mecbûr etti ve Dekken üzerine ikinci bir istilâ teşebbüsünü de akamete uğrattı. 1348 senesinde Dehli hukümdarı Muḥammed b. Tuğluḳ tarafından zaptedildiğinden beri müstakil durumda bulunan Kāşīvār kalesindeki Girnār râcasını 1466/1467'de yenerek, kendine tâbî hâle koydu. 1470'te Girnār'ı tekrar istilâ etti; aynı senenin kânûn I.'unda da râcanın kalesini ele geçirdi ve onu müslümanlığı kabûle mecbûr etti. Böylece Girnār'da 1000 sene hukûm sürmüş olan Çudâsama sülâlesine nihâyet verdi. Râca Gucarât emîri oldu ve Ḫān Cihān unvanını aldı. Maḥmūd, Girnār yakınında, Muṣṭafā-ābād adını verdiği bir kale yaptırdı. Sonra Kaççh'ı istilâ ederek, bu eyâlette çıkan bir isyânı bastırdı; reisleri, rehine olarak, Muṣṭafā-ābād'a götürdü ki, bunlar müslümanlığı kabûl ettiler. Maḥmūd 1472'de Rann'ı geçti ve âsîler tarafından muhâsara edilmiş bulunan Cām-Nanda (Niẓām al-Dīn)'ye yardıma gitmek üzere, Sind'e yürüdü. İsyânı bastırıp, geri döndükten sonra, bir müslüman tâcire âit gemiyi batırmış olan râca Bhīm'i cezâlandırmak maksadı ile, Dvārkā üzerine yürüdü; Dvārkā'yı ve bir eşkiyâ reisinin kalesi olan Bayt Şankhodhar'ı ele geçirdikten sonra, bu küçük devletin idâresini bir müslüman vâliye verdi. Bhīm de yakalanarak, idâm edildi. Maḥmūd'un bundan sonraki seferi, Malābārī korsanlarına karşı olmuştur. Korsanların Khambāyat (Cambay) yakınındaki sâhillerde yaptıkları tahribât ve yağmalarına, içlerinden bir kısmının yakalanarak idâm edilmesi ile, son verildi. Çāmpāner râcası Patāī Gucarât devleti hudutları içindeki eşkiyâlığı uzun zamandan beri teşvik ettiğinden, Maḥmūd, onun devletinin bâzı bölgelerine akın yaparak, mukabelede bulundu. Maḥmūd Aḥmedābād'a dönünce, devamlı faâliyetinden bıkmış bir kısım asîllerin, kendisini tahttan düşürmek üzere, bir suikast tertip ettiklerini öğrendi. Maḥmūd, tehdit makamında, küçük oğlunu nâip bırakarak, kendisinin Mekke'ye hacca gitmek niyetinde olduğunu söyleyince, devletin mârûz kalacağı tehlikeleri çok iyi bilen gayr-i memnûn asîllerin akılları başlarına geldi. Maḥmūd, devletin bâzı bölgelerinde nizâmı tekrar kurduktan sonra, kânûn I. 1482'de, Çāmpāner ile hesaplaşmak üzere, sefere çıktı. Kale iki yıl kuşatıldı ve 1484 yılının sonunda zaptedildi; râca ile nâzırı, 5 ay hapsedildikten sonra, islâmiyeti kabûl etmedikleri için, idâm edildiler. 1491'de Maḥmūd kendi teb'asına karşı Konkan âsîlerinden Bahādir Gīlānī tarafından yapılan korsanlık ve tecâvüz hareketlerinden endişeye düştü ve şikâyetleri üzerine karışıklık içinde bulunan Dekken devletinin asîlleri, âsîyi tepelemek üzere, birleşmeğe mecbûr oldular. 1507'de Maḥmūd'un Dīū meliki Malik Ayyāz kumandasındaki donanması, Portekiz donanmasına karşı kazanılan zaferde Mısır sultanı al-Malik al-Aşraf Ḳānsūh'un filosu ile iş-birliği etti. Bu savaşta, Portekiz nâibinin genç oğlu Lourenço de Almeida da öldürüldü. Mahmūd, aynı senenin sonlarında Ḫāndeş'i istilâ ederek, bu devletin tahtına kendi kızının oğlu 'Ālam Han'ı oturttu ki, bunun babası Ḫāndeş hukümdar âilesinden olup, Ādil Han unvânı ile tahta çıkmış idi. Bu sefer de Maḥmūd karşısında, düşman olarak, Aḥmednagar meliki Niẓām Şāh'ı buldu. 1511'de Mahmūd'u şî'iliği kabûle dâvet etmek maksadı ile, İran hukümdarı Şāh İsmā'īl Şafavī'den Gucarāt'a bir elçi hey'eti geldi, fakat Maḥmūd bu râfızîleri kabûl etmedi. Bu sıralarda rahatsız bulunan Maḥmūd, 23 teşrin I. 1511'de, 53 senelik bir saltanattan sonra, 69 (kamerî) yaşında olduğu hâlde öldü. Maḥmūd uzun boylu, iri yarı, âmirâne görünüşlü, aynı zamanda kudretli bir idâreci, muhârip ve yiğit bir kimse idi. Maḥmūd'un Begarha lekabı çeşitli surette izah edilmiştir. Fakat bu lekabın Girnar ve Çampaner gibi, iki büyük kalenin (*garh*) zaptı ile ilgili olduğu şüphesizdir. Maḥmūd'un büyük kardeşi zehirlenerek öldürülmüş olduğundan, kendisinin de böyle bir âkıbete kurban gitmemesi için, baş-vurduğu tedbirlere dâir garip hikâyeler vardır. Rivâyete göre, Maḥmūd muntazam bir surette ve tedrîcen zehir yutardı ve nihâyet vücûdu zehir ile o kadar işbâ hâline gelmişti ki, elinin üzerine konan bir sinek derhâl ölürdü. Butler, Maḥmūd'un bu garip korunma tedbirlerini şu mısrâlar ile anlatıyor:

„Cambay kıralının günlük yemeği: yılan, kertenkele ve kara kurbağadır."

Maḥmūd'un aynı zamanda aşırı oburluğu da meşhûr idi. Her gün yediği şeylerin ağırlığı 20—30 libreyi bulurdu ve yattığı vakit de, yatağının iki yanında ikişer libre pirinç pilâvı bulundurur ve hangi taraftan uyanır ise, oradakini yerdi. Sabahleyin kalktığı vakit, bir kâse bal, bir kâse tereyağı, 100—150 tâne de muz yerdi.

Bibliyografya: 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Umar, *Ẓafar al-wālih bi-muẓaffar wa ālih* (nşr. E. Denison Ross, *An Arabic History of Gudjarāt*, London, 1910); İskandar b. Muḥammed, *Mir'āt-i Şikandarī* (yazma);

Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (*Bibliotheca Indica*); Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832).
(T. W. HAIG.)

MAHMUD II. MAḤMŪD II., Gücerât sultanı, Muẓaffar II.'in 6. oğludur. Muẓaffar'ın ölümünde, büyük oğlu İskender tahta çıkarıldı ise de, 12 temmûz 1526'da öldürüldü. Bunun üzerine vezîr, idâreyi kendi eline almak emeli ile, henüz çocuk olan Maḥmūd'u tahta çıkardı. Fakat o zaman Dehli ve Cavnpūr'da bulunmayan Muẓaffar'ın ikinci oğlu Bahādır, büyük oğul sıfatı ile tahta geçmek için, 11 temmûzda alel'acele geri geldi; Aḥmedābād'da tahta çıktı ve küçük kardeşinin bulunduğu Çāmpāner'e karşı yürüdü. Bahādur, hiç mukavemet görmeksizin, kaleye girdi. Maḥmūd tahttan indirildi ve aynı yılda gizlice öldürüldü.

Bibliyografya: Bk. mad. MAHMUD I., Gücerât sultanı. (T. W. HAIG.)

MAHMUD III. MAḤMŪD III., SA'D AL-DĪN, Gücerât sultanı; Muẓaffar II.'in üçüncü oğlu olan Laṭīf Han'ın oğludur. Bahadır Şāh'ın ölümü üzerine, Gücerât tahtı kendisine teklif edilen Ḫāndeş hâkimi Muḥammed Şāh Fārūḳī'nin gelirken yolda ölmesi üzerine, memleketin ileri gelenleri tahtın erkek vârisi Maḥmūd'u hukümdarlığa getirdiler. Fakat Maḥmūd'u vesâyeti altında bulunduran amca-zâdesi Ḫāndeş hâkimi Mubārak II., Gücerât tahtına kendisi geçmek istediğinden, Maḥmūd'u göndermeği reddetti. Nihâyet Gucarāt'tan gelen bir ordu onu Maḥmūd'u teslim etmeğe mecbûr etti. Henüz 11 yaşında olan Maḥmūd, 8 ağustos 1537'de muhâfaza altında memleketine getirildi ve Maḥmūd III. adı ile tahta çıkarıldı. Maḥmūd saltanatının ilk 3—4 senesinde nufûzlu vezîrlerin elinde bir kukla vaziyetinde kaldı; vesâyetten kurtulduğu zaman da, aczi ve beceriksizliği meydana çıktı. Diü'yu portekizlilerin elinden almak için, 1546'da yaptığı teşebbüs başarısızlıkla neticelendi. Maḥmūd 1549'da Maḥmūdābād'a çekildi ve orada kendisini içki ve sefâhat âlemine verdi. 15 şubat 1554'te sarhoş olarak derin bir uykuya dalmış bulunduğu sırada, bendelerinden Burhān al-Dīn adlı birinin teşvikı ile, öldürüldü. Burhān al-Dīn, tahtı ele geçirmeğe teşebbüs etti ise de, asîller tarafından öldürüldü. Tahta vâris bulmak kolay olmadı; zîra vârislerinin rakip olabileceğinden korkan Maḥmūd, hareminde gebe kalan kadınların çocuklarını vahşîce düşürtmüş idi. Asîller, nihâyet, Şakar Han'ın torunu ve Aḥmed I.'in oğlu Raẓī al-Mulk'ü, Aḥmed II. adı ile, tahta çıkardılar.

Bibliyografya: Bk. mad. MAHMUD I., Gücerât sultanı. (T. W. HAIG.)

MAHMUD I. MAḤMŪD I., Halacîlerden olup, Mālva'nın ilk müstakil sultanı Dilāvar Han'ın hemşîre-zâdesi Malik Muġīṯ'in oğlu'dur. 12 Mayıs 1436'da Maḥmūd sefih ve haşin tabiatlı bir hukümdar olan amca-zâdesi Muḥammed Gūrī'yi zehirletti ve onun genç oğlu Mas'ūd'u tahta çıkarmak için yapılan bir teşebbüsü önleyip, kendi babası Muġīṯ'in tahta çıkmasını istedi ise de, Muġīṯ bunu kabûl etmedi. Bunun üzerine Maḥmūd bizzat tahta çıktı. Fakat bir çok zorluklar ile karşılaştı; Gūrī âilesine mensûp Aḥmed taraftarlarının ayaklanmasını bastırdıktan sonra, Mas'ūd'u tekrar babasının tahtına çıkarmak isteyen Gucarāt hukümdarı Aḥmed I.'in taarruzunu tardetti. Çandarī'de iktidarı, taht üzerinde hak iddia eden biri ele geçirmiş ise de, Maḥmūd'un bu kaleyi muhâsarası sırasında ölmüştür. Fakat Mālva'daki kargaşalıklardan istifâde ederek, burayı istilâya kalkışmış olan Gvāliyār hâkimi Dongar Singh'e karşı yürümek üzere, derhâl geri dönmeğe mecbûr kalmış olan Maḥmūd, hindûları püskürterek, Māndū'ya döndü. 1440 senesinde, Dehli ileri gelenlerinden bir gurup, Dehli tahtını kendisine vermek üzere, Maḥmūd'u dâvet etti. Maḥmūd Tuġluḳābād'a karşı yürüdü, fakat taraftarlarının ihânetine uğradı ve Bahlūl Ludī kumandasındaki Muḥammed Şāh Sayyid ordusunun hücûmuna mârûz kaldı. Maḥmūd bir kaç neticesiz çarpışmadan sonra, Māndū'da çıkan mühim bir isyân haberi üzerine, geri çekilmek kararını verdi. Dönüşünde isyânın babası tarafından bastırılmış olduğunu gördü. 1442'de, saltanatının ilk senelerinde kagaşalıklara sebebiyet veren taht iddiacılarına yardım etmiş olan Rānā'yı cezâlandırmak üzere, Mevār üzerine yürüdü. Bu seferde mühim bir başarı elde etti ise de, Çitor'u muhâsara etmeden, geri çekildi. Māndū'ya döndükten sonra, Kālpī'nin fesatçı hukümdarı Naṣīr Han yüzünden, Cavnpūr hukümdarı Maḥmūd Şah Şarḳī ile savaştı; fakat kat'î netice vermeyen bir seferden sonra, iki hukümdar arasında bir anlaşma yapıldı. Maḥmūd 1446 teşrin I.'de tekrar Mevār'a taarruz etti; Rānā'dan harâc aldı ve Ranthambhor'da nufûzunu te'min etti. Biyāna hâkimi Avḥad Han'ı itâate ve vergi vermeğe mecbûr etti, Kota râcasından da harâc aldı. Maḥmūd, Çitor'u kuşatmak için bir kuvvet bıraktı ise de, muhâsara neticesiz kaldı. 1450'de, Çāmpāner râcası Kanak Das'a sadâkat yemini ettirmek için, Gucarāt üzerine yürüdü ise de, harâca bağlamaktan başka bir şey yapamadı. Ertesi sene de Gucarāt'a yaptığı ikinci bir istilâ hareketinde

mağlûbiyete uğradı. 1451 yılında, şimâl hudûdunda, müfsid Hāra rāeputlarını itâat altına aldı ve daha sonra, aynı yılın içinde, Berār üzerine yürüyerek, Māhūr'u kuşattı ise de, Behmenî hukümdarının, şehrin yardımına gelmesi üzerine, geri çekildi. Maḥmūd 1455'de Mevār'ı yeniden istilâ etti, Acmer'i tekrar zaptetti, küçük kabîle reislerinden harâc aldı ve geniş Rāceputānā ülkesini tahrip etti. 1461'de Dekken'i istilâya teşvik edildi; buranın küçük yaştaki hukümdarı Niẓām Şāh'ı yendi ve onu pâyitaht içinde muhâsara altına aldı; fakat Gucarāt hukümdarı Maḥmūd I.'un Niẓām Şāh'a yardıma geldiğini duyunca, geri çekilmek zorunda kaldı. Bu çekiliş esnâsında, Melgāt Korkūsları tarafından, çok iz'âc edildi. Mahmūd ertesi sene Dekken üzerine yürüdü ise de, bir şey yapamadan, Gucarāt hukümdarı Maḥmūd I.'un önünden tekrar geri çekilmeğe mecbûr kaldı. Aynı senede, elinde bulunan Berār kalesi, Behmenî hukümdarlarının kuvvetleri tarafından zaptedildi ise de, Maḥmūd onu tekrar geri almağa muvaffak oldu. 1466'da yine Mevār üzerine yürüdü. Muhârebe meydanında Rānā Kumbha'yı yendi ise de, pâyitahtı baskın ile almağa muvaffak olamayarak, Māndū'ya döndü. 1468'de Çanderī üzerine yürüdü ve Karahra kalesini ele geçirerek, tahrip etti. Maḥmūd, Māndū'ya çekildiği sırada, sıcakların çok şiddetli olması yüzünden, 1 hazîran 1469'da 68 yaşında öldü. Maḥmūd Mālva'nın müslüman hukümdarlarının en büyüğü idi ve kendi hâkimiyeti zamanında, devleti en geniş hudutlarına ulaştırmış idi. Çitor'daki „zafer sütûnunun", Rānā Kumbha'nın Gucarāt hukümdarı Maḥmūd I. ve Mālva hukümdarı Maḥmūd I.'a karşı kazandığı zaferlerin hâtırasına dikildiği söylenir. Fakat bu doğru değildir; zîra Mālva'ya karşı Mevār'da kazanılan zafer, Kumbha'nın Maḥmūd I.'a değil, Sangrama'nın Maḥmūd II.'a karşı kazandığı zaferdir. Maḥmūd'un şöhreti Mısır'a kadar yayılmış idi; çünkü sonradan kendisini Mālva sultanı olarak tanıyan buradaki sözde Abbâsî halifesi, ona bir elçi göndermiştir. Maḥmūd, koyu bir müslüman olduğundan, bütün âmme hizmetlerinde, tatbikî mahzûrlu bulunan kamerî islâm takviminin kullanışını ihyâ etti. O „kâfirlere" karşı kazandığı başarılar ile övünmekle berâber, dindaşı olan hukümdarlara yaptığı bir çok haksız hücûmlarda kendisini mâzûr göstermeğe dikkat etmiştir.

Bibliyografya: Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832); Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (*Bibliotheca Indica*); 'Abd Allāh Muḥammed b. 'Umar, *Ẓafar al-wālih bi-muẓaffar wa ālih* (nşr. E. Denison Ross, *An Arabic History of Gudjarat*, London, 1910).
(T. W. HAIG.)

MAHMUD II. MAḤMŪD II., Halacîlerden, 'ALĀ' AL-DĪN, Mālva sultanı; babası Nāṣir al-Dīn Ḫalacî'nin ölümünden sonra, 2 mayıs 1511'de tahta çıkmıştır. Maḥmūd'un saltanatının ilk günleri, kardeşleri ve taht üzerinde hak iddia edenler tarafından çıkarılan kargaşalıklar içinde geçti; hattâ kendisi de bir defa pâyitahtından kovuldu ise de, bir racpūt ordusu ile yardımına gelen Madnī Rāy sâyesinde geri dönerek, âsîleri tardedebildi. Maḥmūd, çok geçmeden, bu yardımı kabûl ettiğine pişman oldu; zîra Mandī Rāy vezîr mevkiini işgâl etmiş olduğundan, hindûların tahakkümü memleketteki bütün ileri gelen müslümanların hoşnutsuzluk ve nefretine sebep olmuşdu. Çanderī vâlisi Bihcat Han, taht üzerinde hak iddia eden birinin dâvasını açıkça benimsedi ve Maḥmūd onun ile anlaşmağa uğraşırken, pâyitahtında çıkan bir isyân ile Gucarāt hukümdarı Muẓaffar II. tarafından topraklarına yapılan bir istilâ haberini alınca, korkuya düştü. Fakat isyân bastırıldı ve müstevlî de, yurdundaki dâhilî kargaşalıklar yüzünden, Gucarāt'a döndü. Taht iddiacısı, müzâkereleri sürüncemede bırakıldıktan sonra, kaçtı ve Bihcat Han da Çanderī'de Maḥmūd'u kabûl etti; onu hindûların nufûzundan kurtarmağa uğraştı ise de, muvaffak olamadı. Maḥmūd 1514'te Māndū'ya döndü, racpūtların tam nufûzu altına girdi ve onların isteği üzerine, memleketin müslüman asîllerinin bir çoğunu öldürttü. Hindûların küstahlıkları nihâyet dayanılmaz bir hâle geldiğinden, Maḥmūd, 1517'de Gucarāt'a kaçarak, Muẓaffar II.'den yardım istedi. Muẓaffar hukümdarın nufûzunu yeniden te'sis etmek üzere, Mālva'ya yürüdü, Mandū'yu zaptetti ve burayı ellerinde tutan rācpūtları kılıçtan geçirdi. Rācpūtların geri kalan kısmı, memleketin şimâl hudutlarında yerleşerek, Çitor hâkimi Rānā Sangrama'ya tâbî oldu. Muẓaffar, Maḥmūd'a yardımcı olarak, 10.000 atlı bıraktıktan sonra, Gucarāt'a döndü. Maḥmūd Hemkaran'ın Madnī Rāy nâmına zaptetmiş bulunduğu Gāgravn'ı kuşattı; fakat şehrin yardımına gelen Rānā'ya karşı çıkmak için yaptığı bir yan hareketi sırasında, ağır bir bozguna uğradı; yaralandı ve esir düştü. Sangrama Maḥmūd'a iyi kabûl gösterdi, fakat onu hazînesini teslime mecbûr etti. Sangrama Mālva'yı bu anda kendi ülkesine ilhâk edebilirdi. Fakat Hindistan'ın bütün müslüman hukümdarlarının kendisine karşı cephe almalarından korkarak, Maḥmūd'a tahtını iâde etti. Maḥmūd, bir kaç sene sonra, Gucarāt hukümdarı Bahadır Şāh'ın kardeşi ve taht üzerinde hak

iddia edip, kendisine sığınan Çand Han'ı himâye etti. Bunun üzerine, Bahâdur Mâlva'ya karşı yürüyerek, Mândû'yu muhâsara altına aldı. Maḥmûd'un tembelliği ve ihmâlkârlığı ordusuna da geçtiğinden, Bahadır, 17 mart 1531'de şehri zaptederek, Maḥmûd'u esir aldı. Mâlva Gucarât'a ilhâk edildi; Maḥmûd ve âilesi de, hapsedilmek üzere, Çâmpâner'e doğru yola çıkarıldı. Nisan ayının 12'sinde karargâh, Bhîl ve Kolî askerlerinin hücûmuna uğradı. Muhâfızları, ellerinden kaçırmamak için, Maḥmûd'u öldürdüler. Maḥmûd'un Çâmpâner'e nakledilen yedi oğlunun âkıbeti bilinmemektedir.

Bibliyografya: Bk. MAHMUD I. Mâlva sultanı. (T. W. HAIG.)

MAHMUD I. MAḤMŪD I. (1696—1754), Osmanlı pâdişahı. Mustafa II.'nın büyük oğlu olup, 2 ağustos 1696 (3 muharrem 1108)'da Edirne sarayında dünyaya geldi (bk. Silâhdar Mehmed Ağa, *Nusret-nâme*, Üniversite kütüp., 316b, nr. TY 5983); Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*'de, ikinci bir ihtimâl olarak, 7 ramazan 1107 tarihini kaydeder. Vâldesi Sâliha Sultan'dır. Tahsiline 18 mayıs 1702 (20 zilhice 1113) çarşamba günü, Edirne sarayında Dârüssaâde ağası Nezir Ağa nezâreti altında yapılan ve bizzat babası Mustafa II.'nın da iştirâk ettiği büyük merâsim ile (*Nusret-nâme*, var. 470 v.d.), ilk dersi şeyhülislâm Feyzullâh Efendi'den almak üzere başlamış, bilâhare muallimliğine Feyzullah Efendi'nin oğlu İbrahim Efendi tâyin edilmiştir.

Mustafa II.'nın diğer şehzâdelerine tercih ettiği (Râşid, *Tarih*, İstanbul, 1282, II, 557 v.d.) Mahmud, 8 yaşında iken, babası tahttan indirilince (23 ağustos 1703), babası ve kardeşleri ile berâber, hapsedildi (Râşid, *ayn. esr.*, III, 79) ve Ahmed III. tarafından İstanbul'a getirilerek, Saray-i âmirede bir dâireye yerleştirildi (bk. *Nusret-nâme*, 530b).

Mahmud, Patrona Halil isyânı neticesinde, Ahmed III.'in tahttan indirilmesi üzerine, 19 rebiülevvel 1143 (1 teşrin I. 1730)'te tahta çıktı (Sâmî, Şâkir, Subhî, *Tarih*, İstanbul, 1198, 9b; Abdî, *Tarih*, Ankara, 1943, s. 40; bu hususta ileri sürülen başka tarihler için bk. Abdurrahman Şeref, *Tarih-i devlet-i osmaniye*, İstanbul, 1312, II, 162; *Sicill-i osmânî*, I, 72; Ahmed III.'in saltanattan ferâgat ederek, yeğenine uzun nasihatler verdikten sonra, bi'at ettiğine ve oğulları Süleyman ve Mehmed ile berâber, sarayın mahlûl pâdişahlara mahsus kısmına çekildiğine dâir bk. Destârî Sâlih Efendi, *Tarih*, Millet kütüp,. Ali Emirî Efendi kitapları, nr. 451, 16a). Mahmud I.'un cülûsu gece yarısından sonra vukû bulduğu için, ona ancak saray halkı bi'at edebilmiş, cülûs keyfiyeti 2 teşrin I.'de duyulduğundan, devlet erkânının bi'atı o güne kalmıştır.

Mahmud I.'un ilk günlerinde hâkimiyet tâmâmen âsîlerin elinde kaldı. Patrona Halil ve taraftarları, şeyhülislâmlığa, Rumeli ve Anadolu kazaskerliklerine, İstanbul kadılığına, yeniçeri ağalığına ve ocak ağalıklarına kendi adamlarını getirdiler; sadâreti Silâhdar Mehmed Paşa'ya verdirdiler. Kendileri, mansıp kabûl etmeyerek, hükûmet üstünde bir kuvvet olarak kalmağı tercih ettiler. Patrona Halil'in, Mahmud I. ile yaptığı ilk görüşme esnâsında, bütün arzusunun, Dâmad İbrahim Paşa zamanında kabûl edilen mâlikâne usûlü ile bâzı vergilerin kaldırılması olduğunu açıkça söylediği ve Mahmud I.'un da, ilk icraat olarak, bu gibi vergilerin kaldırılmasını emrettiği görülüyor (*Relation des deux rebellions arrivée à Constantinople en 1730 et 1731*, La Haye, 1737, s. 41 v.d.). Müteâkiben İbrahim Paşa devrindeki zevk âlemlerinin hıncını almağa çalışan ayak takımına Kâğıthâne'deki köşkleri istedikleri gibi yakmağa değil, yıkmağa izin verildi. Cülûsu tâkip eden ilk günlerde devlet, Et-Meydanı'ndaki 49. cemâatin kışlasını merkez hâline getiren âsîler tarafından idâre edildi (Marquis de Villaneuve'ün teşrin II. 1730 tarihli raporu, Fransa hâriciye arşivi, Turquie, V, 82). Pâdişah, âsî reislerinin, bilhassa Vâlide Sultan tarafından ikinci oğlum diye hitap edilen Patrona Halil'in, âdetâ vesâyeti altında idi. Halil'in 6 teşrin I. cuma günü yapılan kılıç alayına, pâdişahın emrini dinlemeyip, silâhlı olarak iştirâk etmesi ve dikkati çekecek uygunsuz hareketlerde bulunması, Mahmud I.'un ilk zamanlarında ne kadar âciz bir durumda olduğunu göstermeğe kâfîdir (Crouzenac, *Histoire de la dernière révolution arrivée dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1740, s. 26—29).

Mahmud I. mansıp ve para teklifi suretiyle İstanbul'dan uzaklaştıramadığı Patrona Halil'in nufûzunu, nihâyet yeniçerileri ondan ayırmak suretiyle, bir az tahdit edebildi. Tehlikeyi sezen Halil ise, 10 teşrin I. 1730'da, hayatlarına dokunulmadığı takdirde, kuvvetinden mühim bir kısmını dağıtıp, bir azını alıkoyacağını saraya bildirdi ve Mahmud I.'un vaadi ve müftînin kefâleti üzerine, iki taraf arasında âdetâ bir anlaşma yapıldı. Patrona, Bursa'da menfî bulunan Kaplan Giray'ı, ileride mecbûr kalınca kendisine sığınmak düşüncesi ile, İstanbul'a getirip, Kırım hanı yaptırdı ve pâdişahın arzusu hilâfına, kasap Yanaki'yi Boğdan prensliğine tâyin ettirdi (J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1839, XIV, 240 v.d.). Bu hâdiseler, Mahmud I. için âsîlerin izâlesini zarûret hâline getirdi ve divanda bu husûsta gizli tutulan bir karar verildi. Bu vaziyetten şüphelenen zorbalar, Boşnak Rüstem Paşa'yı ve onun reddi üzerine, yeniçeri-ağasını sadârate getirmek teşebbüsünde bulundular ise de, muvaffak olamadılar. Silâhdar Mehmed Paşa'nın tecrübesiz bir devlet adamı olması ve bâzı ulemâ ile devlet ricâlinin zorbalara taraftar bulunması, Mahmud'un âsîlere karşı esâslı tedbirler almasına mâni oluyordu. Sadrâzam yeniden vak'a çıkarmamak için, zorba reislerine dokunmaktan çekiniyordu. Diğer taraftan kızlar-ağası Beşir Ağa ve Bursa'dan gelen Kaplan Giray, âsîlerin te'dibi husûsunda, pâdişaha yardıma karar verdiler. Bir taraftan Kaplan Giray ve bir taraftan da Patrona'nın düşmanı bulunan Pehlivan Halil Ağa'yı Bursa'dan çağırıp, zorbaların nasıl imhâ edileceğini araştırıyor (Abdülgaffâr Kırimî, *'Umdat al-aḫbâr*, Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2331, var. 239 v.d.), diğer taraftan Beşir Ağa da Mısır vâlilerine kethüdâlık etmiş olan Kabakulak İbrahim Ağa ile bu işi tertiplemeğe uğraşıyordu (bk. Şamdânî-zâde Süleyman Efendi, *Murî' al-tavârîḫ*, Bayezid umûmî kütüp., nr. 5144, 350a). Az sonra bu iki taraflı çalışma birleşerek, defterdar İzzet Ali Bey ile vezîr kethüdâsı Mustafa Paşa da bunlara iltihak etti. Bidâyette kendisine pek itimat edilemeyen sadrâzamın samimiyeti husûsunda kanâat hâsıl olduktan sonra, faâliyet ciddîleşmiş (bk. Sâmî, Şâkir, Subhî, *ayn. esr.* 17a), Muhsin-zâde Abdullah Paşa ile Canım-Hoca Mehmed Paşa da kendilerine iltihâk etmiştir. Âsîlerin imhâsı işini, kapudan-ı deryalığa getirilen Mehmed Paşa deruhde etti. Başlarına ne geleceğini hisseden âsîler ise, İstanbul'dan uzaklaşabilmek için, komşu devletlerden birine karşı harp açılmasını istiyorlardı. Şehrin hukûmet lehinde olduğu da anlaşılınca, hem İran'a, hem de Rusya'ya harp açılacakmış gibi, bir vaziyet ihdâs edildi. 23 teşrin II. 1730 tarihinde Patrona Halil'in de iştirâk ettiği divanda İran ve Rusya'ya hücûm edilmesi husûsunda, plân icâbı, hiç bir karara varılamadı (Marquis de Villeneuve, 29 teşrin II. 1730 tarihli raporu). Âsîlerin te'dibine me'mûr edilenler, iki gün sonra, sarayda, Patrona'nın arzusu vechile, muayyen şahıslardan müteşekkil bir divan toplanmasını kararlaştırdılar. Birinci toplantıda hayatlarına kasd husûsunda hiç bir teşebbüsün vâkî almadığını gören zorbalar, bu ikinci toplantıya daha az bir kuvvet ile gelmeğe karar verdiler. İki gün sonra tekrar toplanan divanda, Revan kasrı ve sünnet odasında, Pehlivan Halil Ağa, 30'dan fazla adamını geceden muhtelif yerlere gizledi. Patrona Halil, Muslî, yeniçeri-ağası Mehmed, sersekban Murtaza ile Zülâlî Hasan Efendi ve İstanbul kadısı İbrahim Efendi, 30 kadar muhâfız ile, saraya geldiler. Muhâfızlar, sarayın dış avlusunda alıkonulup, kendileri içeri götürüldü ve kısa bir ictimâ sonunda sıra, Patrona ile arkadaşlarına vezâret tevcihine geldi. Fakat bunlar, sadrâzam elinden hil'at giymek istemedikleri için, pâdişahın huzûruna çıkmak üzere, yan odalara alındılar; ortalığın karışmasından bilistifâde, Pehlivan Halil Ağa'nın etrafa sakladığı adamlar ile Canım-Hoca Mehmed Paşa ve Kaplan Giray Han da dövüşmek suretiyle, zorbalar katlolundu (tafsilât için bk. Abdî, *Tarih*, s. 54—58; Destârî Sâlih Efendi, *Tarih*, s. 22—27). Mahmud I. böylece vaziyete hâkim olmuş ise de, tehlike henüz ortadan kalkmış değil idi. Müteâkip günlerde âsîler ile birlikte hareket etmiş olanlar idâm edilmekle berâber, İstanbul'da Patrona'ya taraftar binlerce arnavutun yeni vak'alar çıkarması muhtemel görülüyordu. Bununla berâber, şehirde bir hareket görülmemiş, çarşı esnafını ayaklandırmak için yapılan teşebbüs de çabuk bastırılmıştır. Fakat Patrona isyânından 6 ay sonra, yeniçeri ve cebecilerin de iştirâki ile, yeni bir hareket zuhûr etti (24/25 mart 1731). Mahmud I. âsîlerin üzerine bizzat yürümek istedi ise de, Ahmed III.'in iclâsından korkularak, pâdişahın saraydan ayrılması muvâfık görülmedi. Bir gece içinde, Et-Meydanı'nda 13—14 kazan kaldırıldı ise de, İstanbul halkı sarayın kapıları önünde âsîler aleyhine tezâhürât yapmış ve hukûmet ile bir olduğunu belirtmiş idi. Şehir halkı, sadrâzam İbrahim Paşa'nın kapudan-ı derya ve yeniçeri ağasının kumandasında, üç koldan yürüyerek, Et-Meydanı ve Bayezid civarında, şiddetli çarpışmalardan sonra, âsîleri tenkil etti ve tekrar buna benzer hâdiseler çıkmaması için, İstanbul'daki yeniçeriler taşralara, boşnaklar ile arnavutlar da muhtelif yerlere sevkedildi. Bu isyânın zuhûrunda Ahmed III.'in kızı Fatma Sultan'dan şüphe edilmiş ve vak'ayı tâkip eden 10 gün saraydan çıkamayacak kadar korkan Mahmud I.'u, selefini ihtilâttan men'etmek gibi, sıkı tedbirler almağa mecbûr eylemiştir (*Relations des deux rebellions...*, s. 130—152). Fakat bu korkunun yersiz olduğu ve sadrâzamın lüzûmundan fazla şiddet gösterdiği anlaşılmıştır. 2 eylûl 1731'de vukû bulan üçüncü bir isyân teşebbüsü (Sâmî, Şâkir, Subhî, *ayn. esr.*, var. 25, 26) ise, neticesiz kalmıştır.

Mahmud I., zorbaları tenkil ederek, nufûzunu hâkim kılan zâtları mevkîlerinde tutmadı. Bunlardan yalnız çok te'siri altında bulunduğu Beşir

Ağa'yı vazifesinde alıkoydu ve diğerlerini birer vesile ile azletti. Bundan sonra İran harpleri ile meşgûl olarak, ser-askerliğine Bagdad vâlisi Ahmed Paşa [b. bk.]'yı tâyin eyledi. Ahmed Paşa, 15 eylûl 1731'de Kurıcan muhârebesinde, iranlıları mağlûp ettiği gibi, Hekim-oğlu Ali Paşa da Ürmiye ve Tebriz'i ele geçirdi (Nevres, *Tarihçe*, Süleymâniye kütüp., Es'ad Efendi kitapları, nr. 2252). Bunun üzerine 10 kânun II. 1732'de, Ahmed Paşa ile Mehmed Rıza-Kuli arasında, bir sulh muâhedesi akdolundu. Bu muâhedeye göre, Tebriz, Erdelân, Kirmanşâh, Hemedan, Huveyze ve Luristan tarafları İran'a, Gence, Tiflis, Revan, Şirvan, Şamahı, Dağıstan havâlisi de Osmanlı devletine kalacaktı. Fakat Mahmud I. Tebriz'in İran'a terkine şiddetle itiraz etti ve buna muhâlif kanâatte bulunan sadrâzam Osman Paşa ile şeyhülislâm Başmakçı-zâde Abdullah Efendi'yi azletti (mart 1732). Beşir Ağa'nın tasviyesi ile, İran harplerine taraftar olan Hekim-oğlu Ali Paşa sadârete getirilerek 6 teşrin I. 1732'de İran'a yeniden harp ilân edildi (İsmail Ziyâeddin, *Maṭâlî' al-'âliya fî ġurrat al-ġâliya*, Üniversite kütüp., nr. TY. 2486 42b v.d.).

Bu esnâda, Kandehar'dan muzaffer dönen Nâdir Ali dahi, Şâh Ṭahmāsp'ın Osmanlı devleti ile yaptığı müsâlahayı tanımamış ve İran'a hâkim olduktan sonra, Osmanlı devleti üzerine yürüyerek (V. Minorsky, *Esquisse d'une histoire de Nader-chah*, Paris, 1934), bir taraftan Kerkük üzerine hücûm etmiş, diğer taraftan da, kânun I. 1732'de, Bagdad'ı muhâsara altına almış idi. 8 ay kadar devam eden muhâsara sonunda, zahîresizlik yüzünden, kaledeki kuvvetlerin müşkil bir vaziyete düştükleri sırada, Erzurum vâlisi Osman Paşa Bagdad civarında, 19 temmûz 1733, Nâdir'i hezîmete uğratarak, Bagdad'ı muhâsaradan kurtardı (*Risâle*, Üniversite kütüp., nr. TY. 2499 ve Sâmi, Şâkir, Subhi, *ayn. esr.*, var. 55 v.d.); daha sonra, Tebriz üzerine yürüyerek, bu şehri de istirdât eyledi. Bu zaferler neticesinde Mahmud I. Gâzî unvânını taşımağa başlamıştır. Fakat bir müddet sonra Nâdir, az bir kuvvet ile Kerkük'e dönmüş bulunan Osman Paşa'yı, bir baskın neticesinde, mağlûp etti ve Tebriz tekrar iranlıların eline düştüğü gibi, Bagdad da muhâsara edildi. İran ser-askerliğine tâyin edilen Abdullah Paşa, 14 hazîran 1735'te, Revan civarında, Arpa-Çayı muhârebesinde mağlûp ve şehit olunca, Mahmud I. Hekim-oğlu Ali Paşa'yı azletti (Selâhî, *Zapt-ı vekayî-i yevmiye*, Üniversite kütüp., nr. TY 2518 var. 7—11). 13 Temmûz 1735'te, Bagdad vâlisi Gürcü İsmail Paşa sadârete ve Rakka vâlisi Ahmed Paşa da tekrar İran ser-askerliğine getirildiği gibi, Kırım hanına sür'atle kafkaslardan İran üzerine gitmesi emrolundu ve bu hâl, İran meselesi neticelenmeden, başka bir devlet ile harp açmak istemeyen Osmanlı devleti ile Rusya'nın arasını bozdu. Bu sebeple Nâdir'in Gence'yi, Tiflis'i ve Erivan'ı işgâline rağmen (bk. V. Minorsky, *ayn. esr.*, s. 16), İran ile sulh akdine karar verilerek, Gence muhâfızı Ali Paşa murahhas tâyin edildi. Nâdir dahi sulhe tâlip bulunduğundan Ahmed Paşa, Erzurum'a gönderilerek, Genç Ali Paşa ile birlikte, yapılacak sulhün esâslarını tesbite me'mûr edildi. Ali Paşa, Nâdir Şah'ın ağır tekliflerini (*Nâdir Şah tarihi tercümesi*, Topkapısarayı müzesi, Bagdad köşkü, nr. 285, var. 31) reddetti. Nâdir 1639 Kasr-i Şirin muâhedesi ile tâyin edilen hudûdun esâs kabûl edilmesi yolundaki türk teklifini, bir an önce serbest kalmak düşüncesi ile, müsâit karşıladı. Buna mukabil, kendi hükümdarlığının tanınmasını, şi'î Câferî mezhebinin beşinci mezhep olarak kabûlünü, her sene Kâbe'ye İran tarafından bir emîrülhâcc gönderilmesini, esirlerin mübâdelesini ve nihâyet iki tarafın birer dâimî elçi bulundurmalarını istedi. Fakat bu müzâkerelerden bir netice çıkmadı. Nâdir, Abdülbâkî Han'ı, bir hey'et ile, 7 mart 1736'da İstanbul'a gönderdi. Nâdir, bu arada 'Abbās Mīrzā'yı hal' edip, kendi şahlığını da ilân etmiş bulunuyordu. Osmanlı murahhasları İran tekliflerinden bir kısmının, dini alâkadar ettiğinden, evvelâ ulemâdan fikir alınması lâzım geldiğini bildirdiler. Uzun münâkaşalardan sonra Câferî mezhebinin beşinci bir mezhep olması teklifi redd, diğer maddeler ise, tâdil sûretiyle, kabûl edildi (bk. Sâmi, Şâkir, Subhî, *ayn. esr.*, var. 89). Fakat meselenin kat'î şeklini alabilmesi için, „temessük" teâtîsi istenildiği zaman, İran elçisi, kendi devletinin teklifi aynen kabûl edilmedikçe buna yanaşmayacağını bildirdi. Bunun üzerine meselenin İran'da halledilmesi münâsip görülerek, Kara Mehmed Paşa-zâde Mustafa Bey, elçi olarak gönderildi. Osmanlı devleti Câferî mezhebini tanımamış, Nâdir'in İran'da sünnîliği resmen ilânını memnûniyetle karşılamış ve bu devlet ile anlaşmağa taraftar olmuş idi. Bu anlaşma garptaki kuvvetlerini, Efganistan ve Hindistan üzerine sevketmek isteyen Nâdir'in dahi işine uygun geldiğinden, İran harbi, bir müddet için, nihâyet bulmuştur.

Lehistan verâseti harplerini, müttefiki Avusturya ile birlikte, kendi lehine hallettikten sonra, Osmanlı imparatorluğunun taksimini düşünen Rusya, Prut ve Edirne muâhedeleri hilâfına, Ukrayna ve Podolya hudutlarında,

yeni kaleler inşâ ettirdiği, Azak kalesine yakın mahallere kuvvet gönderdiği ve Don nehri üzerinde gemi bulundurduğu hâlde, İran hudûdundaki Osmanlı kuvvetlerine yardım için, Kırım kuvvetlerinin Kabartay arâzisinden geçmesini Bâbıâlî nezdinde protesto etmiş, Mahmud I.'un bu kuvvetlerin geri dönmelerini emretmiş olmasına rağmen (bk. Halim Giray *Gülbün-i hânân*, İstanbul, 1287, s. 86), Rusya, Kabartay ahâlisinin kendi himâyesi altında bulunduğunu ileri sürmüş, dostluk muâhedesi ile bağlı bulunduğu İran aleyhine kendi topraklarından Osmanlı askerini geçiremeyeceğini bildirmiş idi. Bu sırada Kırım kuvvetlerinin Kuban'a inmesini kendi topraklarına tecâvüz saydığından, karşılık olmak üzere, 30 mart 1736'da, Azak kalesine hücûm etmiş (A. Vandal, *Une ambassade française en orient sous Louis XV*, Paris, 1887, s. 249 v.d.) ve müteâkiben de Or-Kapu üzerine yürümüş idi. Mahmud I., keyfiyeti evvelâ, rus maslahatgüzârına bildirdi. Maslahatgüzâr bu haberlerin doğru olmadığı, meseleyi hukûmetten soracağı yolunda bir cevap verip, vakit kazanmak istiyordu. Diğer taraftan Fransa'nın İstanbul sefiri Marquis de Villeneuve, siyâsî vaziyetin böyle bir neticeye doğru gideceğini daha evvel sezdiği için, Osmanlı devletini ikaz etmiş ve birinci sadâreti esnâsında Hekîm-oğlu Ali Paşa, Bosna'daki kuvvetleri takviye etmiş idi (Sâmî, Şâkir, Subhî, *ayn. esr.*, 113b). Fakat Mahmud I. yeni bir harp mâcerâsına atılmak istememiş, Kumbaracı-başı Ahmed Paşa (Bonneval)'nın tavsiyesi üzerine, ileri sürülen bir osmanlı-fransız ittifakına da Fransa muvâfakat etmemiştir (J. v. Hammer, *ang. esr.*, XIV, 320 v.d.). Rus taarruzu karşısında yalnız kalan Mahmud I., Lehistan harpleri esnâsında, Rusya'dan Osmanlı devletine hiç bir zarar gelmeyeceği hakkında kendisine vaktiyle te'minât vermiş olan Avusturya, İngiltere ve Hollanda'yı, harp mes'ûliyetinin Rusya'ya âit olduğunu ileri sürerek, protesto etmekten başka bir şey yapamadı. İngiltere ve Hollanda elçilerinin büyük bir te'sir gösteremediği bu meselede, en faâl rolü Karl VI.'ın İstanbul'daki elçisi Talman ile yine fransız elçisi oynamıştır. Rusya bir taraftan Osmanlı hudutlarına tecâvüz etmekle berâber, diğer taraftan Visniyakov'u İstanbul'a göndermiş, rus harekâtının sâdece Kırım'a karşı bulunduğunu iddia etmiştir. Bu vaziyetten istifâde eden Villeneuve, derhâl faâliyete geçerek, Osmanlı devletini Rusya'ya harp ilânı husûsunda tahrike başladı. Nitekim bidâyette bu siyâsetinde muvaffak olup, 2 mayıs 1736'da, Mahmud I.'un huzûrunda akdedilen divanda, Rusya'ya harp ilânına karar verildi (Salâhî, *ayn. esr.*, 65b). Sadrâzam, Baba-Dağı'na gidecek olan orduya serdar tâyin olunduğu gibi, Kapudan-ı derya Canım Hoca da, donanma ile, Kırım'a müteveccihen, Karadeniz'e çıkarıldı. Trabzon vâlisi Yahya Paşa Özi kalesi muhâfazasına me'mûr edildi. Nâdir Şâh ile bir anlaşmağa varılmak üzere bulunulduğundan, Kars ve Tiflis taraflarındaki kuvvetlerden bir kısmının Kefe'ye sevkolunmasına, Bosna'dan toplanacak olan askerin Baba-Dağı'na gönderilmesine karar verildi. Bu sırada Villeneuve de Avusturya'nın bu harpte Rusya ile ittifak etmemesi için elinden gelen gayreti sarfediyor ve Rusya'nın ileride Avusturya için büyük bir tehlike teşkil edeceği husûsunda Talman'ı iknâa çalışıyordu. Lâkin Karl VI. çariçe Anna ile anlaşmış ve ruslar ile müşterek hareket etmeğe karar vermiş idi. Ancak Avusturya'nın hazırlıkları henüz tamam olmadığı için, sefir Talman Bâbıâlî'yi oyalamağa çalışıyordu. Filvâki bir rus ordusu, 13 temmûz 1736'da, Azak kalesini zapttetiği gibi, diğer bir rus ordusu tarafından da Gözleve, Or-Kapu, Kıl-Burnu zaptedilmiş [bk. mad. KIRIM], Mahmud I.'un bütün işleri kendilerine bırakmış olduğu sadrâzam Mehmed Paşa, kethüdâsı Osman Hâlisa Efendi ile berâber, fransız elçisinin sözlerine kıymet vermeyerek, sulh tarafını iltizâm eden Talman'a bağlanmış idi. Tuna boyundaki Özi, Bender ve Vidin muhâfızlarından, Avusturya'nın harbe hazırlandığı, kalelerin tahkim edilmesi icâp ettiği yolunda haberler geldiği hâlde, bunlara ehemmiyet verilmedi. 16 hazîran 1736'da, Dâvud Paşa'dan hareket eden Osmanlı ordusu, Baba-Dağı'nda ordugâh kurmuş, fakat Tuna'yı geçememiş idi; hattâ bu esnâda, bâzı kuvvetler, orduya iltihâk etmek üzere, İsakçı'ya geldiler ise de, sadrâzam ile kethüdâsı, sulh olacağına emin bulunduklarından, bunları geri gönderdiler (12 teşrin II. 1736). Az sonra büyük elçi tâyin edilen Talman, Mahmud I. tarafından kabûl edildi. Gûyâ Rusya ile Bâbıâlî'nin arasını bulmak üzere, kânun II. 1737'de, Baba-Dağı'na gitti ve sadrâzam ile görüştü (bk. Sâmî, Şâkir, Subhî, *ayn. esr.*, var. 93 – 95), fakat neticede, Talman'ın teklifi üzerine, rus murahhaslarının da bu müzâkerelere iştirâk edebilmesi için, Osmanlı hudutları dışında bir yerde toplanılmasına karar verildi. Bu esnâda fransızlar Baron de Totte'u Baba-Dağı'na gönderdiler ve hâdiseleri tâkip etmek ve Osmanlı devlet adamlarına te'sir etmek istediler ise de, muvaffak olamadılar. Nihâyet Lehistan'daki Nemirov şehri toplantı mahalli olarak seçildi. Devletinden Osmanlı imparatorluğuna harp ilânı emrini alan ve türk topraklarından bir an evvel uzaklaşmak isteyen Talman, toplantı için çok acele ettiği hâlde, rus

murahhaslarının vaktinde Nemirov'a gelmemesini te'vile kalkıştı. Daha sonra Rusya ve Avusturya için, ileri sürülen şartların kabûlüne imkân olmadığı bahânesi ile, harp notasını burada Osmanlı murahhaslarına verdi. Bu sırada Avusturya orduları da üç koldan taarruza geçmişlerdi (hazîran 1737).

Rusların Özi kalesini zaptettikleri sırada (11 temmûz 1737), avusturyalılar bir taraftan Niş üzerine, diğer taraftan Sava'yı geçerek, 9 temmûz 1737'de Banyaluka ve İzvornik tarafına yürümüş ve üçüncü kısım ise, Eflâk'a girip, Bükreş'i zaptetmiş, daha bir çok yerler avusturyalıların istilâsına uğramış idi (J. v. Hammer, *ayn. esr.*, XIV, 391; Ömer, *Aḥval-i ġazāvāt dar diyār-i Bosna*, İstanbul, 1154, var. 3—4). Bu hâdiselerden çok müteessir olan Mahmud I., sadrâzamı azledip, yerine Muhsin-zâde Abdullah Paşa'yı getirdi ve Osman Hâlisa Efendi'yi idâm ettirdi. Rikâb-ı hümâyûn kaymakamı Köprülü-zâde Ahmed Paşa'yı Rumeli vâliliğine tâyin ile Niş kalesinin istirdadı için, Sofya tarafına gönderdi. Avusturyalıların niyetini zamanında sezerek, Bosna'da gönüllü askeri toplayıp, bunları teşkilâtlandıran Hekim-oğlu Ali Paşa'yı Bosna müdâfaasına me'mûr etti. 18 ağustos 1737'de ordunun kumandasını eline alan Abdullah Paşa Vidin üzerine ve Hekim-oğlu Ali Paşa ise, Travnik sahrâsında topladığı Bosna kuvvetleri ile, bu havâliye hücûm eden avusturyalılara karşı yürüdü. Banyaluka civarında vukû bulan şiddetli muhârebelerden sonra (tafsilât için bk. İsmail Ziyâeddin, *ayn. esr.*, s. 56 v.d.), düşmanı mağlûp etti, fakat avusturyalılar yardım alarak, 10 eylûl 1737'de, yeniden taarruza geçtiler ise de, sadrâzamın gönderdiği kuvvet sâyesinde, Ali Paşa bunları yine hezîmete uğrattı. Diğer taraftan, İvaz Mehmed Paşa Vidin civarında düşmanı mağlûp etmiş, Köprülü-zâde Ahmed Paşa da Niş'i istirdâda muvaffak olmuştur (20 teşrin I.). Osmanlı ordusu İstanbul'a dönünce, Mahmud I., Muhsin-zâde Abdullah Paşa'yı azlederek, sadârete Yeğen Mehmed Paşa'yı getirdi ve harp mesûliyetinin Rusya ve Avusturya'ya âit olduğu kabûl edilmek şartı ile, Fransa'nın sulh tavassutuna tarafdar oldu (bk. Sâmî, Şâkir, Subhî, *ayn. esr.*, s. 119 v.d.). Mamâfih hudut boylarında, icâp eden mevkîler takviye ediliyor ve devlet için başlıca gâyenin Belgrad'ın istirdâdı olduğu belirtiliyor idi. 1738 baharında sefere çıkan ordu evvelâ Ada-Kale'nin zaptını ve sonra Belgrad'a gitmeği derpiş etti. Fakat bu sırada avusturyalıların Tamşvar tarafından tekrar taarruza geçmeleri üzerine, Orsova, Mahâdiye ve Semendere havâlisinde şiddetli muhârebeler oldu. Osmanlı ordusu Mahâdiye'yi zapt ve Orsova ile Ada-Kale'yi muhâsara ettiği gibi, Tuna'yı geçip, Tamşvar'a akınlar yaptı. Bu hücûmlar esnâsında Şebeş ve Legoş kaleleri tahrip edildi. 17 ağustos 1738'de Ada-Kale alındı. Daha sonra Yeğen Mehmed Paşa Niş'e gelerek, buradan Belgrad üzerine akınlar yaptırdı.

Ruslara karşı yapılan muhârebelerde ise, Bender ser-askeri Nûman Paşa, Ak-Su (Buğ), ve Turla (Dnester) boylarında, Kırım askerleri ile birlikte, Özi'yi kurtarmak gâyesi ile, muzafferâne çarpışıyordu. Turla'yı aşmak isteyen rus kuvvetleri, temmûz 1738 başlarında geri atılmış, Azak denizinden Karadeniz'e çıkan bir rus donanması ise, Kırım sâhillerinde, Kapudan-ı deryâ Süleyman Paşa'nın hücûmuna uğrayarak, içindeki asker tarafından yakılmış idi. Özi ve Kıl-Burun kalelerinin istirdadı ile Banyaluka, İzvornik Öziçe v. b. mahallerde Ali Paşa tarafından başarılar kazanıldı (Ömer Efendi, *ayn. esr.*, var. 10—56). Bu muvaffakiyetli seneden sonra, kış münâsebeti ile İstanbul'a dönen orduyu Mahmud I. parlak bir merâsim ile karşılamıştır. Bu sırada Fransa sulh için tekrar tavassutta bulunmuş, Osmanlı hukûmetince müsâit karşılanan bu teklife mağlûp durumdaki Avusturya ile Rusya taraftar olmamıştır. Mahmud I., harp işleri ile yakından alâkadar olarak, Yeğen Mehmed Paşa'yı sadâretten azledip, yerine Vidin ser-askeri İvaz (Elhacc) Mehmed Paşa'yı getirdi. 20 Nisan 1739'da İstanbul'dan hareket eden ordunun kumandasını Edirne'de ele alan ve selefi gibi Belgrad'ın istirdadı lüzûmuna kanî bulunan sadrâzam, muhtelif cephelerde gerekli tertibâtı almakla berâber, Belgrad üzerine yürüdü ve bu şehir ile Hisarcık civarında muhârebeler başladı (Râgıb Paşa, *Fethiye-i Belgrad*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3655, var. 11—25; Münif, *Fetihnâme-i Belgrad*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3655, var. 26—48). Bu esnâda, Besarabya üzerinden, Eflâk ve Buğdan'a girmek isteyen rusları, İsveç—Fransa anlaşması ve fransızların Baltık denizine bir donanma göndermeleri, diğer taraftan Osmanlı devleti ile Prusya arasında bir anlaşma temâyülünün belirmesi endişeye düşürdü. 10 kânûn II. 1737'de, Osmanlı devleti ile İsveç arasında bir ticâret muâhedesi yapılmış olduğundan (bk. G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, Paris, 1897, I, 239), Rusya İsveç'ten şüpheleniyordu. Hattâ Türkiye'ye gitmekte olan bir İsveç zâbiti ruslar tarafından öldürülmüş ve bu hâdise Avrupa'da aleyhlerinde bir te'sir uyandırmış (A. Vandal, *ayn. esr.*, s. 348 v.d.), İsveç ile Rusya'nın arası açılmış idi. Bu sırada Osmanlı ordusu Belgrad önünde avusturyalıları büyük bir hezîmete uğrattı ve Avusturya devleti Bâbıâlî ile sulh akdetmek mecbûriyetinde kaldı. Diğer taraftan Hotin'i zapteden ruslar, müttefiklerinin harpten çekilmeleri üzerine, Osmanlı devleti ile müsâleha akdini kabûl ettiler (krş. mad. BELGRAD).

Bundan sonra hudutların tesbiti işine başlanmış ve bu uzun müddet devam etmiştir. Vak'anüvis Subhî (s. 187 v.d.) bu gecikmenin mes'ûliyetini Avusturya murahhaslarına yükletiyor ise de, bunun hudut ölçmek meselelerinde osmanlı memûrlarının iktidarsızlığından tevellüt ettiği de ileri sürülmüştür (Kadı Nûman Efendi, *Tedbirât-ı pesendîde*, 2. kısım, Millet kütüp., Reşid Ef., Tarih ksm., nr. 667; Noradounghian, *ayn. esr.*, I, 70 v.d.). Osmanlı devletinin iki büyük devlet ile aynı zamanda gâlibâne harp edecek bir kuvvette olduğunu isbât eden ve daha eski harplerdeki zararlarının mühim bir kısmını telâfî ettiren Belgrad muâhedelerinin akdinde büyük bir rol oynayan fransız elçisi Villeneuve fransız kapitülasyonlarının, daha geniş olmak şartı ile, tecdidine muvaffak oldu (30 mayıs 1740). Bu muâhedede 1084 kapitülâsyonunun 58 maddesine 42 maddelik bir ilâve vardır (*Sultan Mahmud-ı evvel zamanında fransız muâhedesi*, Üniversite kütüp., TY. nr. 2270) ve Fransa'nın ticârî menfaatleri tezyit edilmiştir. Yine aynı elçinin tavassutu ile Osmanlı devleti ve İsveç arasında bir ittifak muâhedesi akdedilmiş (30 kânûn II. 1740), daha sonra (14 nisan) İspanya ile de bir ticâret anlaşması yapılmıştır. Bu faâliyetin neticesinde Osmanlı imparatorluğu ile komşuları arasında bir muvâzene teessüs etmiş ve bir sulh ve sükûn devri başlamıştır.

Diğer taraftan, bir müddet sonra, Hindistan seferinden dönen Nâdir Şâh'ın câferîlik meselesini tekrar ele alarak, İstanbul'a gönderdiği elçi vâsıtası ile, bu mezhebin beşinci mezhep olarak kabûlünü istediğini ve bu teklifin reddolunup, İran'a karşı harp hazırlıklarına başlanmakla berâber, Münif Efendi'nin, elçi olarak, İran'a gönderildiğini görüyoruz. Bu esnâda fransız sefiri İsveç ile arası bozulan Rusya'ya karşı Osmanlı devletinin harp açması için çalışmış ise de, muvaffak olamamış, İran'ın da osmanlı topraklarına tecâvüz kararında olduğu ve Nâdir Şâh'ın Bagdad üzerine yürümek niyetinde bulunduğu anlaşılmış idi. Osmanlı hukûmetinin ciddî surette harp hazırlığı yapmamasına mukabil, Nâdir Şâh, Bagdad vâlisi Ahmed Paşa'dan şehrin teslimini istedi; bir az sonra da Bagdad'ı ve Kerkük'ü muhâsara etti. Kerkük iranlıların eline geçti (temmûz 1743). İranlıların geniş bir sâhada tecâvüz hareketinde bulunacaklarından ziyâdesi ile müteessir olan Mahmud I., Hekim-oğlu Ali Paşa'yı sadâretten azl ile, halefi Seyyid Hasan Paşa'yı İran seferine me'mûr etti. Bu sırada Nâdir Şâh Musul'u da muhâsara etmiş, fakat muvaffak olamayarak, çekilmek zorunda kalmıştır. 1744 bidâyetinde Kars ser-askeri Ahmed Paşa'nın Osmanlı hukûmeti tarafından İran tahtına nâmzet gösterilen ve Safevî hânedanına mensup bulunan Safî Mirza ile Erzurum'dan hareket etmesi, bilâhare Kars ser-askerliğine getirilen sâbık vezir-i âzam Ahmed Paşa'nın mahallî kuvvetler ile Safî Mirza'yı takviyesi, Nâdir Şâh'ı cenuptan şimâle teveccüh etmek zorunda bıraktı. 31 mart 1744'te Kars önüne gelen (J. v. Hammer, *ayn. esr.*, XV, 82/83) Nâdir Şâh ile osmanlı kuvvetleri arasında cereyân eden muhârebeler kat'î bir netice vermemiş ve şah, tekrar sulh teşebbüsünde bulunmuş, fakat onu çok iyi tanıyan Osmanlı devlet adamları bu teklife ehemmiyet vermemişlerdir (Divan-ı hümâyun kâtibi Sırrî, *Makale-i vâkıa-i muhâsara-i Kars*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2417). Lâkin Nâdir Şâh teşebbüsünde muvaffak olmuş ve Osmanlı ordusunda huzursuzluk çıkardığı gibi, kumandanlardan bâzıları Nâdir Şâh ile sulh müzâkerelerine girişmeğe tarafdar olmuş idi. Mahmud I.'un metâneti ve harbe devam husûsunda büyük azim ve irâde göstermesi neticesinde (İzzî, *Tarih*, İstanbul, 1199, var. 8—11), muhârebeler tekrar başladı ve 9 teşrin I. 1744'e kadar devam eden devre sonunda Nâdir Şâh ric'ate mecbûr oldu. Bu esnâda Hindistan hukümdarı Muḥammed Şâh'ın elçisi ile de İstanbul'da müzâkereler devam ediyordu (şâir Mehmed Sâlim Efendi ile Hindistan'a gönderilmiş olan dostluk nâmesinin sûreti için bk. İzzî, *ayn. esr.*, 15 v.d.).

Şark ser-askeri Ahmed Paşa'nın hastalık yüzünden istifâsı üzerine, kânûn I. 1744'te yerine tâyin edilen Yeğen Mehmed Paşa kumandasındaki ordu ric'at hâlinde bulunan Nâdir Şâh'ı tâkip etti ve 10 ağustos 1745'te Revan civarında muhâsara eyledi ise de, bir hafta süren muhârebe sonunda, İran ordusu hezîmete yüz tuttuğu sırada, Yeğen Mehmed Paşa'nın ölüm haberinin şuyûu osmanlı askerinin dağılmasına ve ordunun Kars'a avdet etmesine sebep oldu. Mâmafih Diyarbekir vâlisi çeteci Abdullah Paşa'nın Hemedan üzerinden yaptığı akınlar ve bâzı İran hanlarının Osmanlılara yardımı sâyesinde, Nâdir Şâh müşkil bir vaziyete düştü. Bu sebeple Nâdir Şâh Mehmed Paşa yerine tekrar Kars ser-askerliğine getirilen eski sadrâzamlardan Ahmed Paşa ile Bagdad vâlisi Ahmed

Paşa'ya, câferî mezhebi üzerindeki isrardan vazgeçtiğini, buna mukabil Basra ve Musul havâlisini istediğini bildirdi. Mahmud I. bu teklifi, Nâdir Şâh'ın yeni bir oyalama hareketine hamledecek, harp hazırlıklarını arttırdı ve ayrıca Kırım hanlığından ve Mısır'dan asker celbettiği gibi, Hekim-oğlu Ali Paşa'yı Kars cephesi seraskerliğine getirdi. Bu sırada İstanbul'a gelen İran elçisi Fatḥ 'Alî Han da Nâdir Şâh'ın sulh isteğinde samimî olduğunu ve hudut tashihi hakkında bir arzusu bulunmadığını bildirdi. Cereyân eden müzâkerelerden sonra, 1639 Kasr-ı Şîrîn muâhedesi esâsları dâhilinde, bir muâhede yapılmasına karar verildi ve Nazif Mustafa Efendi ile birlikte, Fatḥ 'Alî Han 14 mart 1746'da İran'a gönderildi (Nazif Mustafa Efendi, *Sefâret-nâme-i İran*, Millet kütüp., Ali Emirî kitapları, nr. 824; ayrıca bk. İzzî, *ayn. esr.*, var. 80/107). Nazif Mustafa Efendi, 24 ağustos 1746'da Kazvin'de Osmanlı tekliflerini Nâdir Şâh'a bildirdi ve bu teklifler derhâl kabûl edildi. Müteâkiben, Bagdad'da vâlî Ahmed Paşa nezdinde imzâlanan vesikalar mübâdele olunup, 6 teşrin I. 1746 tarihinde son anlaşmaya varıldı ve muâhede-nâmelerin musaddak nüshalarının mübâdelesi için Kesrîyeli Ahmed Paşa, elçi olarak, İran'a gönderildi (bu sefâret hakkında bk. Mustafa Rahmî, *Sefâret-nâme-i İran*, Üniversite kütüp., TY, nr. 3782). Bir müddet sonra Nâdir Şâh öldürülmüş, İran'da saltanat mücâdeleleri başlamış ise de, Mahmud I. bu fırsattan istifâde etmek istemedi. Padişah, Avusturya, Rusya ve diğer Avrupa devletleri ile evvelce akdedilen dostluk muâhedelerini yenileyerek, devamlı bir sulh siyâseti tâkip ettiği gibi, İran hükümdarı 'Alî Han ile de dostâne münâsebet te'sis eyledi. Bu harplerden sonra, Mahmud I.'u uğraştıran meseleler kızlarağası Beşir Ağa'nın ölümünü müteâkıp çıkan saray ağaları vak'ası, Anadolu'da türeyen levend eşkiyâsının tenkili, Şam'da Seyyid Fethî'nin te'dip ve katli, Niş kalesindeki yeniçerilerin isyânı, 2 temmûz 1748'de İstanbul'daki ayaklanma, Necd'deki Vehhâbî meselesi ve buna benzer hâdiseler olmuştur.

Mahmud I. 13 kânûn I. 1754 günü, Bâbıâlî civarındaki Ağa câmiinde hasta olarak yaptığı cuma selâmlığından dönerken, Top-Kapı sarayının Demir-Kapı denilen medhalinden girdiği sırada, vefat etti (Vâsıf, *Tarih*, İstanbul, 1219, I, 40 v.d.; pâdişahın fistülden muzdarip olduğuna dâir rivâyet için bk. Jouannin, *Turquie*, Paris, 1840, s. 344). Mahmud I., Nûruosmaniye câmiinin yanında kendisi için yaptırdığı türbeye değil, halefi Osman III.'ın emri ile, babası Mustafa II.'nın türbesine gömülmüştür. Zayıf, kısa boylu, iyilik etmekten hoşlanır, tabiati yumuşak bir zât idi. Memleketin işleri ile yakından alâkadar olan ve ordunun zaferi ile mes'ud, mağlûbiyeti ile me'yus günler geçiren bu pâdişah (Salâhî, *ayn. esr.*, var. 9—11), divan ictimâlarında bulunarak, halkın şikâyetlerini dinler, selâmlığa mahsus cuma günlerinin hâricinde, vaktini mevsimin ve havanın müsâadesine göre, ya saray dâhilinde veya Boğaziçi, Kâğıthâne ve Fener gibi, mesirelerdeki kasr-ı humâyûnlarda geçirir, cirid, at koşusu ve yüzme gibi sporlardan çok hoşlanırdı. İstanbul'un âsâyişine ehemmiyet verip, isyân çıkmasından çok korkan Mahmud I. bu hususta şiddetli tedbirlere baş-vurmaktan geri durmamış, fenâ şöhret sâhibi serserîler hakkında idâm veya sürgün gibi cezâlar verdirmekten çekinmemiştir. O zamanın anlayışına göre, çok bilgili olduğu söylenen bu pâdişahın bilhassa şiir ve musikî ile meşgûl olduğunu (Şehrî-zâde Said, *Maḫzan al-şafā*, Belediye kütüp., M. Cevdet kitapları, nr. 0,74 var. 53b), Sebkatî mahlâsını kullandığını ve arap dilinde de şiir yazdığını biliyoruz (bâzı manzûmeleri için bk. Ali Emirî, *Cavâhir al-mulūk*, İstanbul, 1319, s. 30 v.d. 'Aṭâ', *Tarih*, İstanbul, 1293, IV, 67 v.d.). Eser besteleyecek kadar mûsikîye vâkıf bulunan ve kendisinden zamanımıza bâzı eserler intikal eden Mahmud I.'un daha ziyâde sâzende olduğu ve mûsikî erbâbını himâye ettiği anlaşılmaktadır (Yılmaz Öz-Tuna, *Türk musikisi lugati*, s. 120, 407; Subhi Ezgi, *Nazarî amelî türk musikîsi*, İstanbul, 1940, IV, 93 v.d.; Salâhî, *ayn. esr.*, var. 2b, 7b, 9a). Çiçeği çok seven bu pâdişahın lâle yetiştirmekle uğraştığı ve satranç meraklısı olduğu da biliniyor. Mahmud I.'un İstanbul ve civarında inşâ veya tâmir suretiyle yaptırdığı bir çok eserler vardır. Hoca Sâdeddin Efendi'nin haremi Fatma Hanım mescidinin yerinde başlanıp, itmâmı Osman III. zamanına tesâdüf eden Nûruosmâniye câmiinden başka, başlıca hayır eserleri, Yıldız-Dede mescidi, Yalı-Köşkü civarında Tulumbacılar-Odası mescidi, Defterdar-Kapısı mescidi, Rumeli-Hisarı'nda İskele câmii, Beşiktaş'ta Arap-İskelesi câmii, Üsküdar'da Sultan Mahmud câmii ve Kandilli câmiidir. Muhtelif câmileri de tâmir ettirmiştir. Mahmud I. Kâğıthâne civarındaki Bahçe-Köy ile Balaban köyleri arasından geçen iki çayın sularını toplayan Topuzlu-Bend'i yaptırmış ve burada toplanan sular Taksim'deki depodan Tophâne'de yine kendi binâsı olan Meydan çeşmesi ile Azap-Kapı'da Sâliha Sultan çeşmesine ve Kasım-Paşa, Tepe-Başı, Galata, Beşiktaş civarında daha 40 kadar çeşmeye tevzî edilmiştir. Mahmud I. tâmir ettirdiği İstavroz semtindeki

câmi ile Anadolu-Kavağı civarında ve Galatasarayı'nda da çeşmeler yaptırdığı gibi, hasekileri dahi bu yolda hayır eserleri vücûda getirmişlerdir (bk. H. Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 12, 204, II, 33, 61, 152, 166). Mahmud I., biri Ayasofya câmii içinde (1740), diğeri Fâtih câmii yanında (1742), üçüncüsü Galatasaray dâhilinde (1754) olmak üzere, üç kütüphâne yaptırmıştır. Bunlardan başka saray ve kasır inşâ veya tâmirine ehemmiyet vermiş, bu arada bilhassa Beşiktaş sarayının bir-çok kısımlarını ve Bayıldım kasrını yeniden yaptırmış, Yûşâ civarındaki Tokat köşkünü ihyâ ettirip, Hümâyûnâbâd adını vermiş, Kanlıca'da Mihrâbâd kasrını yaptırdığı gibi, Kandilli'yi de imâr ederek, Nevâbâd tesmiye etmiş idi. Onun İstanbul'dan başka yerlerde de müteaddit hayır eserleri vücûda getirmiş olduğu mâlûmdur.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Hıfzî, *1143 senesi rûz-nâmesi* (Topkapısarayı, Revan, nr. 1977); Ömer, *1153-1163 seneleri rûz-nâmesi* (Millet kütüp., Ali Emîrî, Tarih ksm., nr. 423); Halil, *Takvim* (1160—1184, Topkapısarayı, Bagdad köşkü, nr. 324); Hâkim, *Tarih* (Topkapısarayı, Bagdad köşkü, nr. 231); Hıfzî, *Mecmua* (Topkapı, Revan köşkü, nr. 1977); Râgıb Paşa, *Tahkik ve tevfik* (Üniversite kütüp., TY. nr. 3371); ayn mll., *Dîvân* (Bulak, 1253); Mahdî Han, *Nâdir Şâh tarihi* (trc. Karslı Hicâbî, Süleymâniye, Es'ad Efendi, nr. 2179); Mahmud I.'un 1749 senesinde Hicaz'a gönderdiği eşyâ için bk. Nimet Efendi, *Risâle* ve Medine kadısı Mehmed Efendi, *Hüccet sûreti* (Üniversite Kütüp. TY. nr. 2505); Lockhart, *Nadir Shah* (London, 1938); Mary Lucille Shay, *The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as revealed in despatches of the Venetian Baili* (Urbana, 1944); Türkiye-İran hudûdu meseleleri için bk. Derviş Paşa, *Müzekkere* (1269), İstanbul, 1286. (M. MÜNİR AKTEPE.)

MAHMUD II. MAḤMŪD II., Osmanlı pâdişahlarından. Abdülhamid I. ile Nakş-i Dil Sultan'ın oğlu olup, 20 temmûz 1784'te doğmuştur. Annesinin fransız olduğu husûsunda, bâzı avrupalılar tarafından, ortaya rivâyetler atılmış ise de, bunların doğruluğu hakkında türk vesîkaları henüz ele geçmemiştir (bk. Ahmed Refik, *Mahmud-ı sânînin vâlidesi*, *TOEM*, 87 [nr. 10], s. 218—224).

Mahmud II., saray geleneklerine göre, terbiye edildi. Okuma ve yazmadan başka, edebiyat, müzik, arapça ve akâid dersleri gördü. Devlet idâresi hakkında şehzâdelere verilmesi usûlden olan din ve mutlakiyet idâresine dâir fikirler kendisine de telkîn edildi (bu husûsta krş. *Sultan Mahmud-ı sânîye hocasından nasihatler*, Topkapısarayı arşivi, nr. 1668). Mahmud II. Selim III. devrinde yapılan askerî ıslâhat ile alâkalandı, topçuluğa merak etti. Selim III.'ün tahttan indirilmesinden sonra da onun ile yaptığı temâslar neticesinde, devletin içinde bulunduğu inhitat durumundan kurtarılması için, ıslâhata devâm edilmesi lüzûmuna kanâat getirdi. Alemdar Mustafa Paşa'nın Selim'i tekrar tahta geçirmek husûsunda giriştiği teşebbüs neticesinde, onun âsîler tarafından şehit edilmesi ve Mustafa IV.'nın da hal'edilmesi üzerine, Mahmud II. 28 temmûz 1808'de tahta çıktı.

Mahmud II. Alemdar Mustafa Paşa'yı sadr-âzam yaptı. Mustafa Paşa, ıslâhat taraftarı bulunan Rusçuk yârânının yardımı ile, devletin sarsılmış bulunan nufûzunu kuvvetlendirmek ve Selim III.'ün orduda başlamış olduğu ıslâhatı devam ettirmek için, teşebbüslere girişti. İlkin Kabakçı Mustafa isyânında rol oynamış bulunan ele-başıları cezâlandırdı. Bundan sonra, Anadolu ve Rumeli'deki âyânları İstanbul'a dâvet ederek, onlar ile bir ittifak senedi imzâladı. Bununla âyânlar pâdişahın emirlerine saygı göstermeği, âsâyişi muhâfaza etmeği ve içlerinden birinin serkeşlik göstermesi hâlinde, müştereken onun üzerine yürümeği, bundan başka tâlim ve terbiye usûllerinin yeniçeri ocağında tatbik edilmesi lüzûmunu kabûl ettiler. Yeniçeriler bu ıcraâttan memnûn olmadılar. İstanbul'un rehâvete alışmış enderun halkı da Mustafa Paşa'nın idâresini sert ve hırçın bulmakta idi. 14 teşrin II. 1808'de, yeniçeriler yeniden isyân ederek, Bâbıâlî'de kahramanca bir müdâfaada bulunan Mustafa Paşa'yı öldürdüler. Tarafdarlarından ellerine geçirdiklerini katlettiler ve bu başarılardan cesâret alarak, Mahmud II.'un yerine, tekrar Mustafa IV.'yı tahta geçirmeğe teşebbüs ettiler. Mahmud II., ulemâ ve ricâlin teklifleri üzerine, kardeşi Mustafa IV.'yı boğdurdu. Hânedandan başka erkek bulunmadığı için, bu tedbir ile isyânın yatışacağı ümit edilmiş idi. Fakat âsîler Sultan Mahmud'un tahttan indirilmesinde ayak dirediler. Ulemânın müdahâlesi üzerine ve ocaklarına dokunulmayacağına dâir te'minât verilmek suretiyle, isyâna son vermeğe râzı oldular. Mahmud II. şahsını hedef tutan tehlikeden bu suretle kurtulmuş oldu; fakat bu esnâda imparatorluk içten ve dıştan ciddî tehlikelere mârûz bulunuyordu. Balkanlarda Sırbistan isyân hâlinde idi. Hicaz'da vehhâbîlik imparatorluğun islâm birliğini parçalayacak bir şekilde, gelişmekte idi; Bâbıâlî ile Rusya arasında harp hâli hüküm sürüyordu; Fransa, İstanbul'da muhâfazakârların âkıbetini vesîle ederek, osmanlı dostluğundan ayrılıp, Rusya'ya meylediyordu.

Napoléon Bonaparte ile çar Alexandr I. arasında 12 teşrin I. 1808'de yapılan Erfurt antlaşmasında Fransa'nın, Rusya'nın Eflâk ve Boğdan'a yerleşmesine rızâ göstermesi ile, Osmanlı imparatorluğunun taksimi Avrupa'nın siyâset gündemine alınmış oldu. Bu şartlar içinde, Bâbıâlî Rusya'ya karşı harbe devam etti. Napoléon Bonaparte'ın Rusya'ya silâhlarını çevirmesi üzerine, çar sulhe tâlip olmakla, 28 mayıs 1812'de Bükreş muâhedesi imzâ edildi. Bu muâhedeye göre, ruslar Besarabya dışında almış oldukları toprakları iâde ettiler. Bir müddet sonra, sırplar da, kendilerine bâzı imtiyâzlar verilmek suretiyle, tekrar Bâbıâlînin nufûzunu tanıdılar. Bükreş muâhedesinden bir yıl önce, Mısır'da Memlûkleri imhâ etmiş olan Mehmed Ali'nin kuvvetleri 1813'te vehhâbîleri hezîmete uğratarak, onların elinden Mekke'yi ve Medine'yi kurtardı. Bir kaç yıl sonra da Vehhâbî hareketi tamâmen bastırıldı.

Mahmud II., imparatorluğun nisbî bir sükûna kavuşmasından faydalanarak, ıslâhata girişmek istedi. Fakat bu esnâda bütün işlerinde masraf-i şehriyârî emînî İbrahim Ağa, berberbaşı Ali Ağa ve rikâb-ı hümâyûn kethüdâsı Hâlet efendi ile istişâre ediyordu. Bu zâtlar ise, yeniçeri ocağı ile sıkı münâsebette olup, ıslâhat fikri ve teşebbüsüne aleyhdar bulunuyorlardı. Bu sebep ile pâdişahı, fikrinden vazgeçirmek için, türlü vesîleler ile ürkütüyorlardı. Hâlet Efendi, üstelik Fener rumları ile de dostluk münâsebetlerini devam ettirmekte idi. Fener rumlarının eksriyeti, 1814'te Odesa'da Yunanistan'ın istiklâlini sağlamak gâyesi ile, kurulmuş olan Eterya cemiyetine dâhil idiler. Hâlet Efendi'nin dostluğu, Osmanlı imparatorluğunda bu cemiyetin teşkilât ve faâliyetini geliştirmek için, değerli bir vasıfta vazîfesini görüyordu. Hâlet Efendi'nin enterikaları yüzünden, Tepedelenli Ali Paşa'nın fermanlı ilân edilmesi yunan isyânlarına elverişli bir zemin hazırladı. İpsilanti 6 mart 1821'de Eflâk'i ayaklandırmağa kalkıştı. Bu ayaklanma bastırıldı. Bir ay sonra, Mora'da isyân başladı. Mahmud II. bu hâdise karşısında hiddete kapıldı. İsyânla ilgisi bulunan rum patriği ile bir kaç metrepolidi astırdı. Halka silâh taşıması için emir verildi. Bu emirler, İstanbul'da ve diğer bâzı şehirlerde rumlara karşı aşırı bir takım hareketlerin yapılmasına sebep oldu. Fakat düzenli bir donanma ve ordu mevcut bulunmadığı için, Mora isyânı bastırılamadı. 13 Kânûn II. 1822'de Mora âsîleri Epidoros'ta Yunanistan'ın istiklâlini ilân ettiler. Avrupa'da umûmî efkâr âsîlerin tarafını tuttu. Büyük devletler de isyân ile alâkalanmağa başladılar. 25 Mart 1823'te İngiltere âsîleri muhârip olarak tanıdığını ilân etti. Rusya, rumların imhâ edilmesi karşısında, lâkayıt kalamayacağını belirtti.

Mahmud II., Mora isyânının devletler-arası bir mesele hâline gelmesine meydan vermemek maksadı ile, sür'ale bastırılmasına lüzûm gördüğü ve bu işi başaracak kuvveti de bulunmadığı için, Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'dan yardım istedi. Mehmed Ali'nin oğlu İbrahim Paşa, Girid'i bir üss hâline getirdikten sonra, âsîlere karşı nisan 1824'te harekete geçti. Mora'ya asker çıkardı ve her tarafta âsîleri ezmeğe başladı. Misolonki'nin nisan 1826'da zaptedilmesi üzerine, İngiltere ve Rusya Petersburg muâhedesi ile Mora'da, Bâbıâlîye vergi vermek suretiyle, muhtar bir yunan devletinin kurulması husûsunda anlaştılar. Mahmud II. bu anlaşmayı tanımak istemedi. Mora isyânını imparatorluğun bir iç meselesi saymakta ve yabancı devletlerin müdâhale etmeğe hakları bulunmadığına inanmakta idi. Ancak bir harp hâlinde de askerî tâlim ve terbiyeden mahrûm yeniçeri ordusu ile iş başarılamayacağına kanâat getirmiş bulunuyordu. İşte bu kanâatin sevki iledir ki, ulemâ, ricâl ve ocak ağalarının muvâfakati ile, yeniçeri ocağına düzen vermeğe teşebbüs etti. Hazîran 1826'da yeniçeriler bu teşebbüse karşı tekrar kazan kaldırdılar, ocak ve hükümdar bir defa daha karşı-karşıya geldi. İstanbul halkı, ricâl, ulemâ, topçu ve arabacı gibi, sâdık asker ocakları bu defa pâdişahın tarafını tuttular. Savaş başlamadan önce, sancak-ı şerîf de çıkarıldı. 15—16 Hazîranda yeniçeriler, kısa süren, fakat şiddetli sokak muhârebelerinden sonra, kışlaları top ateşine tutulmak sûretiyle, perişan edildiler. Bu suretle, bir vakitler Osmanlı imparatorluğunun en kuvvetli müessesesi iken, sonraları soysuzlaşmış olan yeniçeri ordusu tarihe karıştı. Bu vak'a osmanlı tarihine vak'a-i hayriye diye geçti. Vak'a-i hayriyeyi müteâkip, asâkir-i mansûre-i mahmûdiye adı ile, yeni usûlde bir ordunun kurulmasına girişildi. Rusya, bu durumu fırsat bilerek, kendisi ile Bâbıâlî arasında askıda bulunan meselelerin halledilmesini istedi. İki devlet arasında 27 teşrin I. 1826'da Akkerman mukavelesi imzâlandı. Bâbıâlî, Eflâk ve Boğdan'daki askerî kuvvetlerini çekmeği, Sırbistan'a idârî imtiyazlar vermeği kabûl ettiği gibi, rus ticâret gemilerine boğazlardan serbestçe geçiş hakkı da tanıdı. Mukavelede yunan isyânı ile ilgili bir hüküm yok idi. 5 hazîran 1827'de Atina'nın İbrahim Paşa tarafından zaptedilmesi ile, yunan isyânı sona ermek safhasına girmiş idi. İngiltere şarkî Akdeniz'de kuvvetli bir idâre-

nin kurulmasına muhâlif idi. Mısır'dan sonra, Girid ve Mora'ya yerleşen Mehmed Ali Paşa, İngiltere'nin şarktaki imparatorluğu için, ciddî bir tehlike teşkil ediyordu. Bu sebeple İngiltere, Rusya'ya yaklaşarak ve bir Akdeniz memleketi olan Fransa'yı da iknâ ederek, bu üç devlet arasında 6 temmûz 1827'de Londra muâhedesi imzâlandı. Bu muâhedeye göre, üç devlet, yukarıda sözü geçen Petersburg muâhedesinde tesbit edilmiş olduğu üzere, muhtar bir yunan devletinin kurulması için, gerekli teşebbüslerde bulunmağı kabûl ediyorlardı. Bunun bir neticesi olarak, üç devletin Akdeniz'deki filoları, Navarin'de bulunan osmanlı ve Mısır donanmalarını abluka ederek, İbrahim Paşa'dan Mora'nın tahliyesini istediler. Bu talebin reddi üzerine, 20 teşrin I. 1827'de osmanlı ve Mısır donanmalarını yaktılar.

Mahmud II. bu hâdise karşısında hiddete kapıldı. Osmanlı devleti, kendisi ile sulh hâlinde bulunmalarına rağmen, Navarin hâdisesini meydana getiren devletlere karşı cihâd ilân etti. Gerçekte bu harp Rusya'ya müteveccih idi; çünkü Mahmud II., Akkerman mukavelesinin hükümlerini tanımadığını da ilân etmiş idi; çar Nikola I., İngiltere ve Fransa'ya, Osmanlılara karşı müşterek bir hareket teklifinde bulundu. Ruslar, Balkanlar üzerine saldıracak, ingiliz ve fransız donanmaları da Çanakkale boğazını zorlayarak, İstanbul'u alacak idi. Teklif kabûl edilmedi. Rusya, bunun üzerine, Osmanlı devletine karşı harbe girişti. Yeni osmanlı ordusu henüz büyük harpler yapacak seviyeye getirilememiş idi. Ruslar, bundan faydalanarak, Balkanlar'da Eflâk ve Boğdan'ı işgâl ettiler ve Bulgaristan üzerine yürüdüler. Şarkta Kars ve Aşkale'yi almağa muvaffak oldular. Rus birliklerinin 10 ağustos 1829'da Edirne'yi işgâl etmeleri üzerine, Osmanlı devleti sulh görüşmelerine girişmeğe râzı olduğunu bildirdi. Bunun üzerine, 14 ağustos 1829'da, Edirne muâhedesi akdedildi. Rusya, harbe girerken, toprak elde etmek niyetinde olmadığını ilân etmiş idi. Bu sebeple sâdece şarkta Poti ve Anapa'yı aldı. Bundan başka, eski muâhedeler ile elde etmiş olduğu hakları te'kit ettirdi ve müstakil bir yunan devletinin kurulması şartını muâhedeye koydurdu. Bu şart 3 şubat 1830'da imzâlanan Londra protokolu ile tasdik ve tevsik edildi. Aynı yılda Fransa'nın bir osmanlı eyâleti olan Cezâyir'i işgâl etmesi ile, Osmanlı imparatorluğunun parçalanması yolunda yeni bir devir başlamış oldu.

Mora isyânı ve neticeleri, dünyaya Osmanlı devletinin zaafını ve Mısır'da Mehmed Ali Paşa'nın kurmuş olduğu idârenin kuvvetini göstermiş oldu. Bu hâdiseler aynı zamanda Mahmud II. ile Mısır vâlisinin aralarının açılmasına da sebep oldu. Pâdişah, Mehmed Ali'nin Navarin vak'asını müteâkip, izin istemeden, kuvvetlerini Mora'dan çekmesini, osmanlı-rus harbinde kendisine yardım etmemesini ve yeni ordunun kurulması için istemiş olduğu zâbitleri göndermemesini serkeşlik telâkkî ediyordu. Mehmed Ali Paşa ise, Mora'daki yardımına mukabil, kendisine vaadedilmiş olan Suriye'nin verilmemesinden ve pâdişahın etrafındakilerin düşmanlığından müteessir görünüyordu. Bilhassa Husrev Paşa'nın entrikalarından ürküyor ve Tepedelenli Ali Paşa'nın durumuna düşmekten endişe ediyordu. Mehmed Ali Paşa Anadolu'da ve Rumeli'de halkın kendisine mütemâyil olduğunu da biliyordu. Bu sebepler ile ve Akkâ vâlisi Abdullah Paşa'nın bâzı taahhütlerini yerine getirmemesini vesile ederek, Suriye üzerine kuvvet sevketti. Oğlu İbrahim Paşa kumandasında bulunan bu kuvvet 1 teşrin II. 1831 ile 21 kânûn I. 1832 tarihleri arasında Akkâ, Şam, Hama ve Humus'u alarak, Torosları geçmeğe ve sadrâzam Mehmed Reşid Paşa kumandasındaki osmanlı ordusunu Konya'da mağlûp edip, Reşid Paşa'yı esir etmeğe muvaffak oldu.

Mahmud II., Mısır kuvvetlerinin İstanbul üzerine yürümeleri hâlinde, tahtını ve belki de hayatını kaybedeceğini anlıyordu. Kurtuluş için tek çâre yabancı bir devletin yardımını te'min etmek idi. Fransa Mehmed Ali'ye tarafdar idi; İngiltere, Fransa olmadan, her hangi bir müdâhaleye aleyhdar idi; Avusturya ise Rusya'nın müttefiki bulunuyordu. Rusya'ya gelince, bu devlet son harpte işgâl ettiği yerleri terketmiş ve Edirne muâhedesini mûtedil şartlar ile imzâlamış idi. Mısır buhranı muvâcehesinde bu durum Rusya'nın Osmanlı imparatorluğunun devamına tarafdar bulunduğu suretinde tefsir edildi ve Mahmud II. Rusya'dan yardım istedi. Çar Nikola I. bu isteği memnûniyetle kabûl etti. 20 Şubat 1833'te rus donanması Büyükdere'ye geldi. 5 Nisanda 6.000 kişilik bir rus kuvveti de Beykoz sırtlarına yerleşti. Tarihte ilk defa görülen bu hâdise Fransa ve İngiltere'yi telâşa düşürdü. Bu iki devlet filolarını Çanakkale boğazı önlerine gönderdiler ve elçileri vâsıtası ile, pâdişahı Mehmed Ali'nin tekliflerini kabûl etmeğe zorladılar. Neticede, Fransa'nın tavassutu ile, Kütahya muâhedesi akdedildi. Buna göre, Mehmed Ali Paşa'ya Suriye'deki eyâletlerin vâliliği, oğlu İbrahim Paşa'ya da Adana eyâleti, muhassıllık olarak, verildi.

Kütahya muâhedesi, kısa bir müddet için, Osmanlı imparatorluğundan tehlikeyi uzaklaş-

tırmış bulunuyordu. Fakat pâdişah Adana'ya kadar uzanmış bulunan Mehmed Ali hâkimiyetinden, istikbâl için, endişe duyuyordu. Bu endişe onu ruslar ile tedâfüî mâhiyette olan Hünkâr iskelesi muâhedesini imzâlamağa mecbûr etti (8 temmûz 1833). Rusya'nın yapacağı yardıma mukabil, Osmanlı hukûmeti de, gizli bir madde ile, boğazları Rusya'nın düşmanı olan kuvvetlere kapamağı kabûl ediyordu. Mahmud II. muâhedeyi üzüntü ile imzâlamış, Rusya'nın yardımına ihtiyac duymayacak şekilde, devleti kuvvetlendirmeğe çalışmıştır. Bunun için, evvelâ orduyu islâh etmek gerekiyordu. Bu yolda en çok yardım gördüğü şahsiyetler Mehmed Reşid Paşa, Hâfız Paşa ve Husrev Paşa'lar olmuştur. Avrupa'ya, askerlik tahsili için, talebe gönderildiği gibi, oradan müşâvir zabitler getirtildi. Bunlar arasında meşhur von Moltke de var idi. 1839 'da Osmanlı devleti, kendisini yeter derecede kuvvetli gördüğü için, Mısır'a karşı askerî hareketlere girişildi. Fakat Hâfız Mehmed Paşa idâresindeki kuvvetler Nizip'te Mehmed Ali Paşa kuvvetlerine mağlûp oldular (24 haziran 1839). Bu haber İstanbul'a geldiği sırada, Mahmud II. ölmüş bulunuyordu (temmûz 1839). Ölüm pâdişahı yeni bir felâket haberi duymaktan kurtarmış idi.

Devrinde imparatorluğun başına gelen bütün siyâsî felâketlere rağmen, Mahmud II. büyük bir pâdişahtır. O, Osmanlı imparatorluğunu inhitattan kurtaramadı; fakat kurtulmasını sağlamak için tutulması gerekli yolu gördü. Bu hususta, Petro'nun Rusya'da ve Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da kurmuş oldukları idâre tarzlarından mülhem oldu. Bu iki devlet adamı, Avrupa müesseselerini kabûl etmek suretiyle, mutlakiyet ve merkeziyet esâsları üzerine, kuvvetli birer idâre kurmağa muvaffak olmuşlardı. Mahmud II. da, Osmanlı imparatorluğunu garba yaklaştırmak için, türlü sâhalarda islâhat yapmağa girişmiştir. Yeniçeri ocağını kaldırmağa muvaffak olması bu husûstaki çalışmalarını kolaylaştırdı. Ocağın kaldırılması ile birlikte, onun mânevî desteği olan bektaşî tarîkatine de şiddetli bir darbe indirildi. Bundan sonra, asâkir-i mansûre-i muhammedîye adı ile, Avrupa orduları tarzında bir ordunun kurulmasına teşebbüs edildi. Fakat böyle bir ordunun yetiştirilmesi için, her şeyden önce, zâbite ihtiyac var idi. Pâdişah, halkın avrupalılara olan husûmetini hesaba kattığından, ilkin Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa'dan zâbit istedi. Mehmed Ali, kâfî derecede zâbiti bulunmadığını ve bu husûsta avrupalılardan faydalanmakta olduğunu bildirdi. Bunun üzerine, Mahmud II., bir taraftan Avrupa'ya askerlik ve yeni silâhların kullanılmasını öğrenmek için, bir çok adam gönderdi; diğer taraftan, askerî tıbbiye ile harbiye mekteplerini kurdu ve bu iki müessese için Avrupa'dan hocalar ve mütehassıslar getirtti. Hattâ askerî tıbbiyede derslerin fransızca okutulmasında bile bir beis görmek şöyle dursun, fâide mülâhaza etti.

Yeni ordunun devamlı bir sûrette gelişmesinin te'mini için, devletin insan ve servet kaynaklarının bilinmesine ihtiyac var idi. Bundan dolayı ilk olarak, 1831'de, bir nüfus sayımı yapıldı. Arabistan yarım-adasından asker alınmadığı için, burası hâric tutularak, memleketteki erkek nüfus sayıldı. Bu bölgelerdeki hıristiyanların da sayılması, devlete vermekte bulundukları cizye ile alâkalı idi. Neticede takriben dört milyon hıristiyana mukabil, sekiz milyon müslüman bulunduğu anlaşıldı (fazla tafsilât için bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı imparatorluğunda ilk nüfus sayımı*). Nüfus sayımını müteâkip, yine Anadolu'da ve Rumeli'de emlâk tahriri yapıldı.

Osmanlı devletinin Avrupa devletler hukuku dışında, devletler-arası siyâsî münâsebetlere yabancı kalması da mahzûrlarını göstermiş idi. Mahmud II., Mehmed Ali Paşa tehlikesine karşı, Rusya'nın yardımı ve İngiltere ile Fransa'nın müdâhalesi sâyesinde karşı koyduğunu dikkate alarak, ancak bir muvâzene siyâseti tâkip etmek suretiyle, Osmanlı devletinin mevcûdiyetini devam ettirebileceğini anladı. Bu sebeple, ilk defa Selim III. devrinde başlayan ve Kabakçı isyânı neticesinde terkedilen, Avrupa devletleri ile diplomasi münâsebetleri idâmesi usûlüne avdet edildi. 1834'ten itibâren, büyük Avrupa devlet'erinin merkezlerinde yeniden ikamet elçilikleri kuruldu ve ilk olarak Paris elçiliğine Mustafa Reşid Bey (Paşa), Londra elçiliğine Nâmık Paşa, Viyana elçiliğine Dâmad Ahmed Fethi Paşa ve Berlin elçiliğine Kâmil Paşa gönderildi.

Bu elçiler, bulundukları memleketin siyâsî, ictimâî ve iktisâdî müesseseleri hakkında düşüncelerini pâdişaha bildirmeğe başladılar. Aralarından Rifat Paşa ile Mustafa Reşid Paşa, Avrupa usûl ve kaidelerinden, Osmanlı imparatorluğunda tatbik edilmesi gerekenler hakkında da mufassal lâyihalar gönderdiler. Mahmud II., bilhassa Mustafa Reşid Paşa'nın lâyihalarından, Avrupa'da umûmî efkâr denilen ve matbûat vâsıtası ile ifâde edilen bir kuvvetin mevcut olduğunu anladı. Avrupa umûmî efkârı Osmanlı devletini bu sırada „civilisation" usûllerine iltifat etmemekle suçlu tutmakta idi. Mahmud II., matbuâtın önemini takdir ettiğinden, devletçe yapılmakta olan icraâtın

memleket içinde ve dışında, doğru olarak bilinmesi için, daha evvel *Takvim-i vekayi* adı ile, ilk resmî gazeteyi te'sis etmiş idi. Bu gazetenin türkçe nüshasından başka bir de fransızca nüshası neşredilmeğe başlandı. Fransızca nüsha, Avrupa'daki elçiler vâsıtası ile, münâsip görülen yerlere gönderilmekte ve yabancı gazete tenkitçileri vâsıtası ile de bir kısım havâdisler Avrupa matbuâtına aksettirilmekte idi. Bu tenkitçilerin Mahmud II. hakkında yazmağa ve yazdırmağa muvaffak oldukları medhiyeler elçilerimiz tarafından İstanbul'a gönderiliyordu. Mahmud II. Avrupa devlet adamlarının Türkiye'de yapılan islâhat hakkındaki düşüncelerini de öğrenmek istedi. Mustafa Reşid Paşa, 1836'da Londra'dan mâbeyne gönderdiği bir lâyihada, İngiltere'nin askerî islâhattan başka, Türkiye'de ticâret ve zirâatin geliştirilmesi ile de alâkalandığını, iltizâmât usûlü ile yed-i vâhid usûlünün kaldırılmasını tavsiye ettiğini, karantine usûlünün kabûl edilmesini ve fabrikalar kurulmasını faydalı bulmakta olduğunu yazdı. Bu suretle Avrupa umûmî efkârının ve resmî şahsiyetlerinin islâhât hareketlerinde telkin ve te'sir devri başlamış oldu (krş. Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve tanzimat*, Ankara, 1955, s. 90 v. dd.).

Mahmud II., bu telkinlerin de te'siri ile, bütün müesseselerde bir garplılaşma hareketine girişti. Saray an'anelerini terkederek, avrupalı hukümdarlar gibi yaşamağa başladı. Setre ve pantalondan ibâret, garp kıyâfetine benzer bir kıyâfet kabûl etti; sakalını kısa kestirdi ve resmini devlet dâirelerine astırdı. Vükelâ ile ülemânın, huzûrunda oturup, devlet işlerini görüşmelerine müsâade etti. İstanbul'da, pâdişah hüvviyeti ile, teftiş yaptı. Harbiye ve tıbbiye imtihanlarında bulundu. Hattâ imparatorluğun durumu hakkında fikir edinmek için, ilk defa olarak, Rumeli'ye seyâhat etti.

Hukûmet teşkilât ve usûllerinde de değişiklik yaptı. Avrupanın kabine usûlünü kabûl etti. Nezâretler ihdâs edildi. Sadrâzama başvekil, deftardara mâliye nazırı, sadâret kethüdâsına dâhiliye nâzırı ve reisülküttâba hâriciye nâzırı denildi. Ayrıca evkaf nezâreti kuruldu. Bu değişiklik yeni meşveret usûllerinin de kabûl edilmesini gerektirdi. Askerî işleri görüşüp, karara bağlamak üzere, „Dâr-ı şurây-i askerî" ve me'mûrların muhâkemesi, hukûmet ile halk arasındaki dâvaların görüşülmesi gibi, mühim meseleler için de „Meclis-i vâlây-ı ahkâm-ı adliye" kuruldu. Bundan başka asrî mânada bir memûrluk mesleğinin kurulmasına teşebbüs edildi. Me'mûrlar, hâriciye ve dâhiliye olmak üzere, iki sınıfa ayrılarak, onlara rütbelerine ve derecelerine göre, maaşlar bağlandı.

Mahmud II. bu şekle taalluk eden yenilikler yanında bâzı hukuk prensipleri de kabûl etti. Halkın güvenliğini ve devlete müzâheretini te'min etmek için, müsâdere usûlünü kaldırdığını, bir ferman ile, ilân etti. Bundan başka, tebea arasında cins ve mezhep cihetinden bir fark gözetmiyeceğini de tevsik etti.

Mahmud II., iktisâdî sâhada, büyük çapta islâhat yapamamış, fakat böyle bir ıslâhatın ehemmiyetini takdir etmiştir. Ordunun ihtiyâcını karşılamak maksadı ile, bir dokuma sanâyii kurulmasına çalıştı. Osmanlı pazarlarını istilâ eden yabancı mâmûllere karşı, yerlilerini himâye etmek için, tedbirler aldı. Kapitülasyonlardan faydalanmak maksadı ile, konsolosların himâyesine sığınan yerli tâcirlerin durumunu tetkik ettirerek, önleyici tedbirler aldı. Dış ticâreti geliştirmek için, inhisar usûlünü kaldırdı. İltizam usûlünün kaldırılması yolunda da tetkikler yaptırdı. Karantine usûlünü kabûl etti. Posta müessesesini de kurdu ve posta yollarının da kurulmasına çalıştı ve bu cümleden olarak, Üsküdar'dan İzmit'e kadar, bir posta yolu yaptırdı.

Mahmud II. yapmakta olduğu islâhatın te'minâtını bu islâhatın mânasını kavrayacak ve onu müdâfaa edecek nesillerin yetiştirilmesi ile mümkün görüyordu. Bunun için de, tek çıkar yol, maârifi devlet için bir âmme hizmeti olarak kabûl etmek idi. Gerçi medrese bu hizmeti görmekle vazifeli idi. Fakat ne kendi kendini islâh etmeğe, ne de devlet tarafından islâh edilmeğe rızâ gösterecek zihniyete sâhip bulunuyordu. Üstelik her türlü yeniliklere karşı muhâlefet etmek itiyâdını da devam ettirmekte idi. Bu sebeple pâdişah, medrese dışında, Avrupa usûlünde, bir maârif sistemi kurulmasına teşebbüs etti. Bir ferman ile, ilk tahsil mecbûriyetini ve bunun parasız yapılacağını ilân etti. Fakat bunları gerçekleştirmek için gerekli tedbirler alınamadı. Harbiye ve tıbbiye mektepleri onlara talebe yetiştirecek başka mekteplerin kurulmasını icâp ettirdiğinden, sıbyan mekteplerinin üstünde, rüştiyeler, devlet me'mûrlarının yetiştirilmesi için de mekteb-i maârif-i adlî te'sis edildi. Bundan başka, türlü şûbelerde mütehassıs yetiştirmek için, Avrupa'ya çok sayıda talebe gönderildi. Tercüme faâliyetine de ehemmiyet verilerek, askerlik ile alâkalı mevzuâtın yabancı dillerden türkçeye çevrilmesi için, Dâr-ı şûrây-i askeriye'de bir tercüme odası kuruldu. Tıbbiye ve bilhassa harbiye için, yabancı kaynakların türkçeye çevrilmesine başlanmakla, türkçenin bir ilim dili olması yolunda ilk adımlar atılmış oldu.

Mahmud II.'un siyâset sâhasında uğradığı başarısızlıklar, devlet ve cemiyet bünyesinde yaptığı yenilikler, imparatorlukta geniş ölçüde menfî aksül'ameller husûle getirdi. Bosna ve Hersek'te ve Arabistan yarım-adasında isyânlar çıktı. İstanbul'da bile ona „gâvur padişah" diyenler oldu. Fakat bunlara rağmen, Mahmud II. hedefine doğru yürümekten şaşmadı.

Mahmud II. devri, siyâsî bakımdan felâketli, islâhat bakımından ise, feyizli bir devirdir. Bu devirde hıristiyan tebea arasında patlak veren millî isyânlar, müslüman tebeadan bir kısmının türk paşaları idâresinde, imparatorluktan ayrılmak maksadı ile yaptıkları isyânlar, bu isyânların sebebiyet verdiği askerî savaşlar devlet aleyhine zararlı neticeler vermiştir. Aynı devirde yapılan islâhata gelince, Osmanlı cemiyetini garp cemiyetine yaklaştırmak bakımdan, mühim bir hareket olduğunda şüphe yoktur. Bununla berâber, bu hususta Mahmud II., Petro I. ve Mehmed Ali ile mukayese edilerek, çok tenkide uğramıştır. Hâlbuki yapılan islâhat, tarihî zarûretler ve devrin şartları dikkate alınarak hukme bağlanırsa, yapılan tenkit mesnetsiz kalır. Filhakika Petro'nun islâh etmeğe teşebbüs ettiği rus cemiyeti, gelişmiş müesseselere sâhip bulunmuyordu. Rusya hıristiyan olduğu için, hıristiyan Avrupa'nın müesseselerini Rusya'ya kabûl ettirmekte ciddî güçlüklere rastlanması bahis mevzuu olamazdı. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da yaptığı islâhata gelince, bir halk çocuğu olan bu zât, Osmanlı devlet adamlarının teşebbüs kabiliyetini zayıflatan yetişme te'sirlerinden uzak kalmış, kölemenleri kaldırdıktan sonra, irâdesini köstekleyecek ne askerî, ne siyâsî, ne dinî ve ne de idârî bir sınıf kalmamış idi; onun tasarladığı islâhatı yapabilmesi bu sâyede mümkün olmuştur. Hâlbuki Mahmud II., saray muhitinde ve geleneklere göre terbiye görmüş idi. Şerefli ve şanlı bir mâzisi olan müesseseleri temsil etmekte idi. Soysuzlaşmış bulunmalarına rağmen, bu müesseseleri birdenbire atıp, yerlerine hıristiyan âlemin müesseselerini getirmek için bir kuvvete dayanmak gerekiyordu. Yeniçeri ocağı ve ulemâ, imparatorluğun maddî ve mânevî kuvvetlerini temsil etmekte idi. Bu iki kuvvet ise, her türlü islâhata aleyhdar bulunuyordu. Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra yapılan islâhat, ulemânın ve onun mürâkabesi altında bulunan umûmî efkârın mukavemetine mâruz kaldı. Bundan anlaşılıyor ki, Mahmud II., kendi irâdesine ve küçük bir münevverler zümresine dayanarak, devlete ve cemiyete yeni bir nizâm vermeğe çalışmıştır. Bu çalışmaları, Türk-Osmanlı cemiyetinin garplılaşması husûsunda, ehemmiyetli ve müsbet neticeli bir teşebbüs olarak kabûletmek icâp eder.

Bibliyografya: Ahmed Cevdet, *Tarih* (İstanbul, 1309), XI—XII; Ahmed Lutfi, *Tarih* (İstanbul, 1290—1306), I—IV; Mehmed Es'ad, *Üss-i zafer* (İstanbul, 1343); Kâmil Paşa, *Tarih-i siyâsî* (İstanbul, 1327), III; Iorga, *Osmanlı tarihi* (trc. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1948), V; *Takvim-i vekayi* külliyâtı; Ebû Bekr, *Vak'a-i cedîd* (İstanbul, 1332); M. Süreyyâ, *Nuḫbat al-vaḳāyi'* (İstanbul tab.); Juchereau De St.-Denys, *Hist. de l'Empire Ottoman* (Paris, 1844), II—IV; Atâ, *Tarih* (İstanbul tab.), V; Moltke, *Lettres sur l'Orient* (Paris, 1854); İ. H. Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa* (İstanbul, 1942); Ş. Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyânı, Mısır meselesi, 1831—1841* (Ankara, 1945).

(ENVER ZİYA KARAL.)

MAHMUD. MAḤMŪD B. MUḤAMMED B. MALIKŠĀH, Irak Selçuklu hükümdarı. Beş kardeşinin en büyüğü olduğu için, daha 13 yaşında iken, tahta çıkmıştır. Yakın müşâvirleri, ne yazık ki, yalnız kendi menfaatlerini düşünmüşler ve genç hukümdara, nufûzunu sarsacak tedbirler aldırmışlardır. Anüşirvân (bk. al-Bundārī) bu türlü tedbirlerden en az on tâne saymaktadır; bu yüzden, saltanatının ilk yıllarında, bir-çok türk emîri açıktan-açığa ona baş kaldırdı; fakat babasının hasta düşmesinden beri hazîneyi muhâfazası altında tutmakta olan büyük hâcib 'Alī Bār, kısa bir zamanda, bu emîrleri bertaraf ederek, genç hukümdara neş'eli bir hayat te'min etti. Bilhassa Maḥmūd'un kardeşleri Mas'ūd ve Tuğrul'un atabegleri nufûzunu tehlikeye soktular; zîra henüz reşîd olmamış bulunan efendileri adına saltanatı ele geçirmek için münâsip zamanı bulmuşlardı. Bunun neticesinde, 513 (1119)'te, hukümdarın kudretli amcası Sancar müdâhale etmek mecbûriyeti duydu ve kendisini tatmin etmek için yapılan teşebbüs, muvaffak olamayınca, Rey üzerine yürüdü. Maḥmūd, açıktan-açığa mücâdeleye mecbûr kaldı ise de, kuvvetleri Sāva [b.bk.] civarında bozguna uğratıldı, gâlibe teslim olmaktan ve istediklerini yerine getirmekten başka bir şey yapamadı. Bereket versin ki, Sancar, annesinin aynı zamanda Maḥmūd'un büyük annesi olması sebebi ile, yeğenine karşı mülâyim davrandı ve topraklarına yalnız bir-kaç bölgeyi, bu arada Rey'i ilhâk etmekle iktifâ etti; Maḥmūd'u gâyet iyi karşıladı ve hattâ ona kızlarından birini verdi. Kısa bir zaman sonra, çekilip gitti ve Maḥmūd'u, Irak'ta bütün güçlükler ortasında, yardımsız bıraktı. Bu güçlükler ciddî idi; zîra Mas'ūd'un (İbn al-Aṯīr'in Ay-Aba Cuyūş-Beg dediği; krş. *Recueil*, II, 132, not) atabegi, dâimâ kargaşalık çıkarmakta olan Malik al-'Arab ile anlaşarak, efendisini hukümdar ilân etmek tasavvurunda idi. Fakat bu tasavvurunda muvaffak olamadı; Ay-Aba'nın kuvvetleri, Asadābād civarında bozguna uğrayarak, kaçmak zorunda kaldılar (514) ve Mas'ūd'un bedbaht vezîri meşhûr şâir al-Ṭuġrā'ī [b.bk.] esir edilerek, az bir zaman sonra, dinsizlik ile ithâm olunup, idâm edildi. İki kardeş kolayca anlaştılar; çünkü Mas'ūd henüz bir çocuk idi; Ay-Aba kaçmağa muvaffak oldu, az sonra da Maḥmūd tarafından affedildi. Fakat eskiden uhdesinde olan Musul'un idâresi elinden alınarak, Aksunkur al-Bursuḳī [b. bk.]'ye verildi. Dubays, hukümdara daha çok müşkiller çıkardı; eline bir fırsat geçti; atabegi ile birlikte, Arrān eyâletini, *iḳṭā'* olarak alan Tugrul, burada, Tiflis'i 515'te zaptetmiş olan gürcülere karşı mukavemet edemedi (bk. Brosset, *Hist. de la Géorgie*, I, 365; Matth. d'Edessa, fasıl 230—232; İbn al-Fārikī, bk. İbn al-Ḳalānisī, nşr. Amedroz, s. 205) ve Irak'a gelerek, Maḥmūd'dan yardım istedi. Maḥmūd, gürcülerin üzerine yürüdü ise de, bir netice elde edemedi, kendi eyâletine dönmüş olan Tuğrul da, çok geçmeden Dubays ile buluştu; beriki onu, Irak'ta halife al-Mustarşid'e karşı yürümeğe iknâ etti. Teşebbüslerinde muvaffak olamayınca, ikisi birden Sancar'in yanına giderek, halife ve Maḥmūd'u şikâyet ettiler. Sancar derhâl Rey'e hareket etti ve 522 (1128)'de Maḥmūd'u yanına çağırtarak, kendini müdâfaa etmesini istedi. Maḥmūd tantana ile kabûl gördü ve Dubays'i Ḥilla topraklarına yerleştirmeğe mecbûr tutuldu; o sıralarda Sancar'in yanında bulunan Tuğrul ile Mas'ūd da, Sancar ile birlikte, gittiler. Fakat Maḥmūd, halifenin Dubays'in tekrar yakınlarında bulunmasına tahammül etmeğe niyetli olmadığını gördü. Bununla berâber fakat sultan 100.000 dinar karşılığında, bunu dikkat nazarına almayarak, Hemedan'a çekildi. Uzun zamandan beri halife ile Maḥmūd arasında anlaşmazlık vardı ve 520 (1126)'de, Bagdad sokaklarında, araplar ile hukümdarın kuvvetleri arasında, açıktan-açığa mücâdele başladı. Bütün bu hâdiselerde, Maḥmūd vazifesini gereği ile başaramadı; hukûmet işlerini vezîrlerine (bunlar arasında bilhassa al-Sumayramī ile al-Dargazīnī, yahut İbn al-Aṯīr'e göre, al-Anasābādī temâyüz etmişlerdir) bırakarak, av kuşları ve köpekleri ile meşgûl oluyordu. Mīrḫvānd'a göre, sayıları 400'ü bulan köpeklerin boyunlarında üzerinde kıymetli taşları bulunan altın tasmalar ve sırmalı örtüler var idi. İşin en kötüsü Maḥmūd kandini zevk ve sefâhate kaptırdı ve bu yüzden hasta düştü. Hemedan'da, 27 yaşında, 15 şevvâl 525 (10 eylûl 1131)'te öldü. Bütün bunlara rağmen değersiz bir hükümdar değil idi. Arapçayı gâyet iyi bilirdi ve Ḥayṣa-Baysa [b. bk.] onu uzun bir kasîde ile övmüştür. İbn al-Aṯīr, halim, selim olduğunu söylemekte ve diğer hukümdarlar gibi, tebeasının mallarını ellerinden almadığını belirtmektedir.

Bibliyografya: Bk. mad. SELÇUKLULAR; krş. bir de İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (Kahire, 1299), II, 519 v. d.

(M. TH. HOUTSMA.)

MAHMUD. MAḤMŪD, NĀṢİR AL-DİN, Tuğluk sülâlesinden olup, Fīrūz Şāh'ın torunudur. Büyük kardeşi Humāyūn (Sikandar Şāh)'un ölümü üzerine, 8 mart 1393'te Dehli tahtına çıkmış ve vezîrlerin elinde bir kukla vaziyetinde kalmıştır. Avadh'da çıkan bir hindû isyânını bastırmağa me'mûr ettiği harem ağası Sarvar, Sulṭān al-Şarḳ unvânını aldı ve bir daha Dehli'ye dönmeyerek, Cavnpūr'da istiklâlini ilân etti. Sārang Han adlı diğer bir emîr, Pencâb'da istiklâlini fiî'len ele aldı; vezîr Sa'ādat Han da, Muḳarrab Han'ın kendi mevkiini kapmasına kızarak, Maḥmūd'un amca-zâdesi Nuṣrat'i, Dehli devletinin dar hudutları içinde rakip hukümdar ilân etti. Sārang Han'ın kardeşi Mallū, 1398'de Muḳarrab Han'ı öldürdü ve kendisine İḳbāl Han unvânını veren Maḥmūd'u tamâmiyle nufûzu altına aldı. Bunun üzerine, Nuṣrat Şāh Dūāb'a sürüldü; fakat Dehli devleti kargaşalığın son haddine vardığı sırada, 1398 teşrin I.'de, Timur [b. bk.]'un İndüs nehrini geçerek Multān'ı zaptetmiş olduğu duyuldu. Timur, kânûn I.'da Pānipat'a vardı. O sırada pâyitaht, oradan kaçan mültecîler ile dolmuş idi. Devletin geliri o kadar azalmış idi ki, mukavemet için lüzûmlu hazırlık görülemedi ve Maḥmūd ile Mallū dehşete düştüler. Şehir sûrları içinde imkân nisbetinde asker toplandı ve 15 kânûn I.'da hukümdar ve vezîri, Lonī'deki karargâhı kaldırıp, Camna'yı geçen müstevlîyi karşılamak üzere, ilerilediler. Fakat ağır bir bozguna uğradılar ve geceleyin Mallū—Dūāb'da Baran'a, Maḥmūd da—Gucarāt'a, bilâhare oradan da—Mālva'ya sığındılar. Timur, yağma ve tahribattan sonra, kânûn I. 1399'da Dehli'yi terketti. Maḥmūd'un rakibi Nuṣrat Şāh harâbeye çevrilmiş pâyitahta girdi ise de, Mallū onu tardederek, Mevāt'a kadar sürdü ve Nuṣrat Şāh az sonra orada öldü. Mallu, 1400 senesinde, Dehli'ye döndü, Maḥmūd da 1401'de kendisine iltihâk etti; 1402'de Mallū, Maḥmūd'u berâberinde sürükleyerek, Cavnpūr hâkimi İbrāhīm Şāh'a taarruz etmek üzere, Kannavc'a yürüdü; fakat Mallū'nun tahakkü-

müne dayanamayan Maḥmūd, İbrāhīm 'in yanına kaçtı ve İbrāhīm 'in kendisini iyi karşılamaması yüzünden, onun yanından da ayrılarak, Ḳannāve 'a yerleşti. Bunun üzerine Mallū, Gvāliyār 'ı zaptetmek için beyhûde bir teşebbüsten sonra, Maḥmūd 'u yakalamak üzere, Kannavc 'a geldi; fakat şehrin kuvvetli müdâfaası karşısında Dehli 'ye döndü. Mallū Multān hâkimi Ḫizr Han 'ı itâat altına almağa çalıştı ise de, yenildi ve 1405 teşrin II. 'de onun tarafından öldürüldü. Mallū 'nun ölümünden sonra, Davlat Han Ludī Dehli 'ye fiʾlen hâkim oldu ve dâveti üzerine, Maḥmūd pâyitahtına geldi. Saltanatının geri kalan kısmı, Sāmāna, Sambhal ve Baran 'da nizâmı iâde etmek ve Mallū 'dan kaçtığı vakit kendisine gösterdiği fenâ kabûlden dolayı Cavnpūr hâkimi İbrāhīm 'i cezâlandırmak gayretleri ile geçti; fakat İbrāhīm ile şerefsiz bir sulh yapmağa mecbûr oldu; diğer noktalarda kazandığı başarıları da, Ḫizr Han 'ın taarruzu yüzünden, hiçe indi. Ḫizr Han, Timur 'un kendisini Hindistan 'da hükümdar vekili tâyin ettiğini iddia ederek, 1406 'da Maḥmūd 'un, Dūāb, Rohtak ve Sambhal müstesnâ, Dehli sûrları hâricindeki bütün mülklerini gasbetti. 1409 ve 1410 'da, Ḫizr Han, Rohtak 'ı, Nārnavl 'ı, Dehli 'nin cenûbunda üç şehir ile Fīrūzābād 'ı ele geçirerek, Maḥmūd 'u kendi pâyitahtı içinde kuşattı. Şehir ancak müstevlîyi çekilmeğe zorlayan bir kıtlık sâyesinde kurtuldu. Maḥmūd, sülâlesinin son hükümdarı olarak, 20 senelik sözde kalan bir hâkimiyetten sonra, 1413 'te Kaithal 'da öldü.

Bibliyografya: ʿAbd al-Ḳādir Badāʾūnī, *Muntaḫab al-tavārīḫ* (nşr. ve trc. Ranking); Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī* (*Bibliotheca Indica*); Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832, taş basm.) (T. W. HAIG.)

MAHMUD GÂVÂN. MAḤMŪD GĀVĀN, İMĀD AL-DĪN, ḪVĀCA (1405—1481), tanınmış Behnevî vezîri, milâdî 1405 yılında doğmuştur. Küçük Gilān hükümdarlığında uzun zaman yüksek mevkîlerde bulunmuş olan bir âileye mensup idi; rivâyete göre, Gāvān adını doğduğu yer olan Ḳāvān 'dan almıştır ki, sonraları Hindistan 'da bu ad ile tanınmıştır. İyi bir tahsil gördü ve daha genç yaşta, Mekke 'ye hacca gitti. Orada iken, âilesi gözden düştü ve Maḥmūd Gāvān yurduna, tehlikelere mârûz kalarak, döndü. İran 'ın başka şehirlerinde kendisine yapılan vazife teklîflerini reddederek, ticârete atıldı ve 1455 'te, Basra körfezinde gemiye binerek, Hindistan 'a hareket etti ve Dābhol limanında karaya indi. Oradan Behmenî hükümdarlarının merkezi Bīdar 'a gitti ve orada saltanat sürmekte olan ʿAlā al-Dīn Aḥmed II. tarafından iyi karşılandı. 1.000 kişilik bir süvâri kuvvetinin başına geçirildi ve Calāl Han 'ın isyânını bastırmak üzere, Telingāna 'ye gönderildi. Elde ettiği muvaffakiyet mevkiini sağlamlaştırdı ve kendisi memleketin ileri gelenleri arasında yer aldı; Aḥmed II. 'in ölümünden (1457) sonra, oğlu ve halefi Humāyūn 'dan, o zaman büyük bir kıymet ifâde eden *malik al-tuccār* unvânını aldı. Humāyūn 'un kısa süren saltanatı sırasında, Telingāne 'ye, isyânları bastırmağa ve nizâmı iâdeye gönderildi. Hukümdarın ölümünde (1461), dul zevcesi tarafından türk Ḫvāca Cihān ile birlikte, bir niyâbet meclisi kurmağa dâvet edildi. Devletin yabancı düşmanları, yeni hukümdar Niẓām Şāh 'ın gençliğinden istifâde ettiler ve Maḥmūd Gāvān, Urîsa racasının hücûmlarını bertaraf etmek husûsunda, şerefli bir rol oynadı. Raca külliyetli bir harp tazminâtı ödemeğe mecbur tutuldu. Mālva hukümdarı Maḥmūd Ḫalacī I., sonradan Dekken 'i istilâ etti, Niẓām Şāh 'ın ordusunu yenerek, devletin varlığını tehdit etti. Maḥmūd Gāvān, Gucarāt hukümdarı Maḥmūd I. Begarha 'nın yardımını te'mine muvaffak oldu ve bu yardım ile, istilâcıyı geri püskürttü. Niẓām Şāh 1463 'te öldü ve hukûmet Maḥmūd III. adı ile tahta çıkan oğlu tarafından, aynı niyâbet meclisinin yardımı ile, idâre edildi; fakat türk Ḫvāca Cihān, o derece haris ve pervâsız hareket etmeğe başladı ki, ana kıraliçe, bundan kuşkulanarak, oğluna onu idâm ettirmesini emretti ve az sonra, siyâsî hayattan çekildi; artık Ḫvāca Cihān unvânını almış olan Maḥmūd Gāvān 'ı biricik nâib olarak bıraktı. 1469 'da, Maḥmūd Gāvān Konkan 'ı inkıyât altına almağa ve bu bölgenin korsanlarını ortadan kaldırmağa gönderildi. Üç yıldan fazla bir zaman devâm eden bir çok savaşlardan sonra, ülkeyi ele geçirdi ve o zaman Vicayanagar 'ın belli-başlı limanlarından biri olan Goa 'yı zaptetti. Bīdar 'a döndüğü zaman, büyük bir tantana ile karşılandı ve devletin en yüksek şahsiyeti mevkiini kat'î olarak elde etti. 1472 'de, Belgaum muhâsarasını muvaffakiyetle sona erdirdi, fakat Bahmanī devleti için gördüğü en büyük hizmet idâre cihâzında yaptığı islâhât oldu. Devlet, başlangıçta Gulbarga, Davlatābād, Berār ve Telingāna olmak üzere, dört büyük eyâlete ayrılmış idi; bunlara *ṭaraf* adı verilmekte idi; *ṭarafdār* 'ın, yâni eyâlet vâlisinin salâhiyeti hemen-hemen mutlak idi. Bu vâli vergileri tahsil eder, orduyu kurar, besler ve idâre ederdi; hukümdar huzûrunda düzeni devâm ettirmek ve herkesi memnûn etmek mes'ûliyetini üzerine a'dığı için, bütün me'mûrları tâyin eder, hukûmet merkezine hissesine düşen vergiyi öder ve dâvet üzerine, te'min etmekle mükellef olduğu bütün askerî kuvvetleri ile birlikte, hukümdara iltihak ederdi. Devletin daha ilk günlerinde bile bu vâlilerin kışkırttığı isyânlar az değil idi; fakat, bu idâre sistemi, devlet hudutları nisbeten dar olduğu ve hukümdarlar da kuvvetli bulundukları müddetçe, umûmiyetle iyi işlemiştir. Devlet bir denizden bir diğerine kadar genişleyince, eyâletleri idâre güçleşti ve eski sistemin mahzurları kendini göstermeğe başladı. Maḥmūd Gāvān, eski *ṭaraf* 'ların her birini ikiye taksim etti ve sayılarını sekize çıkardı. Berār *ṭaraf* 'ı Gāvīl ve Māhūr eyâletlerine, Davlatābād *ṭaraf* 'ı Davlatābād ve Bīcāpūr eyâletlerine, Telingāna *ṭaraf* 'ı Varangal ve Rācāmahendrī eyâletlerine ayrıldı, *ṭarafdār* 'ların salâhiyetleri de azaltıldı. Bu islâhat, bütün eski *ṭarafdār* 'ları, bilhassa Telingāna 'nin büyük *ṭarafdār* 'ı Malik Ḥasan Bahrī Niẓām al-Mulk 'ü kızdırdı. Bu zât salâhiyet ve âidâtı yarı-yarıya inmek sûretiyle tekrar Rācānahendrī *ṭaraf* 'ının idâresine me'mûr edildi. Dekkenī zümresinin başkanı oldu ve Maḥmūd, Dekkenîler ile yabancılar arasındaki mücâleye son vermek husûsunda elinden geleni yapmasına rağmen, her kes tarafından yabancılar zümresinin reisi sayıldı. 1481 'de, hukûmet karargâhı Telingāna 'de bulunduğu sırada, Bahrī, Vicayanagar devletinin şark eyâletlerine karşı gönderilen ve Maḥmūd 'un belli-başlı tarafdarı olan türk Yūsuf ʿĀdil Han 'ın yokluğundan faydalanarak, Maḥmūd 'un sukutuna ve nihâyet öldürülmesine sebep oldu. Vezîrin sır kâtibi kandırılarak, ikiye katlanmış bir kağıda, efendisinin mührünü bastı, sûikastcılar, beyaz olan bu kâğıttaki mührün altına, Urîsa racasına bir ihânet mektubu yazarak, onu devleti istilâya dâvet ettiler. Mektubu hukümdara sarhoş olduğu bir anda gösterdiler. Hukümdar Maḥmūd 'u derhâl huzûruna çağırdı. Başına bir felâket geleceğini arkadaşlarından haber almış olmasına rağmen, Maḥmūd hukümdarın emrine itâat etti; hukümdar; — „İhânetin cezâsı nedir?“ — diye sorunca, Maḥmūd tereddüt etmeden: — „Kılıçtan geçirilmek“ — dedi. Bunun üzerine, mektup kendisine gösterildi. Maḥmūd, bunun sahte olduğunu iddia etti ise de, hukümdar aldırış etmedi ve cellâda Maḥmūd 'un icâbına bakmasını emrederek, çekilip gitti. Maḥmūd dize geldi ve kelime-i şehâdet getirdi; Cavhar adındaki cellat da kafasını kesti. Sonradan, karargâhının yağma edilmesine emir verildi ve taraftarlarının her biri bir tarafa sürüldü. Hukümdar son vezîrinin işlerini tetkik edince, son derece sukut-i hayâle uğradı. Bütün resmî hayatı boyunca, ticârî işlerine devâm etmiş ve gelirleri ile mütevazî bir şekilde yaşamış idi. Vezîrlik maaşını askerlere, idâme ettirdiği müesseselere ve âmme hizmetlerine tahsis etmiş ve geri kalan kısmını da hukümdar ve kendi adına, sadaka olarak, dağıtmış idi. Maḥmūd III., acele ile öldürttüğü vezîrinin değerini anladı ve son derece pişman oldu. Maḥmūd, büyük bir devlet adamı ve hayır sever bir insan idi. Kendi-kendine okumuş olan Maḥmūd, ilmi himâye etmiş ve Bīdar 'da, harâbeleri mevcut olan muhteşem bir medrese yaptırmış idi. Maḥmūd, Hindistan 'ın siyâsî tarihinin önde gelen simâlarından biri idi. Ölümü, canla başla hizmet ettiği sülâlenin sukutuna sebep oldu; zîra asilzâdeler artık itimâtlarını kaybettiler ve çok şeçmeden eyâlet vâlileri de istiklâllerini ilân ettiler.

Bibliyografya: Muḥammed Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832, taş-basm.); ʿAlī b. ʿAzīz Allāh Ṭabāṭabāʾī, *Burhān-i maʾāṯir* (yazm.; trc. J. S. King, *History of the Bahmani Dynasty*, London, 1900); E. Denison Ross, *An Arabic History of Gujarāt* (London, 1910); *Ṣirat al-Maḥmūd* (Haydarâbâd, 1314).

(T. W. HAIG.)

MAḤMUD GAZNEVÎ. MAḤMŪD ĠAZNAVĪ (970—1030), Yamīn al-Davla ve Amīn al-Milla Kahf al-İslām Niẓām al-Dīn Abu 'l-Ḳāsim Ġāzī Maḥmūd, büyük türk hukümdarı. Sâmân-oğullarının Gazne vâlisi Alp-Tigin tarafından satın alınarak, bilâhare kumandanlığa yükselen emîr ʿĀdil Nāṣir al-Dīn Sebük-Tigin Ḳara Beçkem b. Ḳara Arslan (*Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, s. 266 v. dd.) 'ın oğludur. 360 yılının 10 muharreminde (14 teşrin II. 970) doğmuştur. Daha küçük yaşlarında, cesâret ve zekâsı ile, temâyüz eden, babasının yardımcısı olarak savaşlara katılan Maḥmūd 'a, Sebük-Tigin tarafından Bust vilâyeti verilmiş idi. Maḥmūd uhdesine ilk tevdî olunan bu vilâyeti dâimâ sevmiş ve uğurlu saymıştır (Bayhaḳī, s. 111). O Sebük-Tigin 'in, Sâmânlılara bağlı olmak üzere, hâkimiyeti altındaki Bust, Kâbil, Parvān ve Gardīz bölgelerinin merkezi Gazne 'ye yakın, Hindūşāhîya sülâlesinden Caypāl 'in elindeki Hind ülkelerine yaptığı sefere (367 = 986/987) iştirâk ile, Lamaġān savaşında büyük yararlık göstermiş (al-ʿUtbī, s. 76—81), daha sonra, bilhassa 387 (994) 'de, Horasan hâdiselerinde ehemmiyetli rol oynamıştır. Sâmânlı hukümdarı Nūḥ b. Manṣūr 'un devlet hâkimiyetini korumak maksadı ile, Horasan vâlisi Abū ʿAlī Muḥammed Sīmcūr ile yine kendisine bağlı Herat vâlisi Fāʾiḳ al-Ḫāṣṣa 'nin arasını açması, Fāʾiḳ 'ın mağlûbiyetini müteâkip, Buhârâ 'nın hâkimiyetini artık tanımayan ʿAbū ʿAlī 'nin Türkistan hukümdarlarından

İlig Han Naṣr b. ʿAlī ile Sâmânlı topraklarını paylaşmak husûsunda anlaşmasına sebep olmuş idi. İlig Han 992'de Buhârâ'yı zaptetmekle berâber, az sonra hastalanarak çekilmiş, bunun üzerine, Fāʾiḳ ile birleşen Abū ʿAlī Sîmcūr, Sâmânlı devletine hâkim olmak için, hazırlığa başlamış idi. Nūḥ, Sebük-Tigin'den yardım istedi; Sebük-Tigin ve oğlu Maḥmūd'un gayretleri ile zafer kazanıldı (384 ramazan ortası = 24 teşrin I. 994). Bu münâsebet ile Nūḥ tarafından Sebük-Tigin'e Nāṣir al-Dîn, Maḥmūd'a Sayf al-Dîn lekapları verildi ve Maḥmūd Horasan vâliliğine getirildi (al-ʿUtbī, s. 193; Gardīzī, s. 43; Bayhaḳī, s. 200). Metbû hukümdara karşı vazife yapmaktan ibâret olan bu yardım neticesinde ulaşılan muvaffakiyet Sebük-Tigin ve oğlunun nufûzlarını arttırmış ve ileride gerçekleşecek olan müstakil Gazneli devletine doğru ilk adımı teşkil etmiş idi. Bir yıl sonra, Sîmcūr-oğlunun birâderi ve Fāʾiḳ ile birlikte Horasan'ı istirdad teşebbüsünün, Maḥmūd'un Herat'taki babasından aldığı kuvvetler sâyesinde, akîm kalması ile (20 cemâziyelevvel 385 = 24 mayıs 995), Horasan tamâmiyle Maḥmūd'un eline geçtiği gibi, Abū ʿAlī ve kumandanlarının yakalanarak, Gardīz kalesine hapsedilmesi neticesinde Sîmcūr âilesi de ehemmiyetini kaybetti. Sebük-Tigin 996'da Naṣr b. ʿAlī'nin hücûmuna uğrayan Sâmânlılar ile Kara-Hanlılar arasında mutavassıt rolü oynadıktan ve kardeşi Boğracık ile oğlu Maḥmūd'u Buhârâ'yı muhâfazaya me'mûr ettikten sonra, ismen Sâmânlıların tâbii olarak, 387 şâbanında (ağustos 997) öldü; ikinci oğlu İsmāʿīl'i veliahd göstermiş idi. Nîşāpūr'da bulunan Maḥmūd buna râzı olmadı ve Abu 'l-Ḥasan al-Ḥamūlī ile gönderdiği haberde, kendinin yaşça daha büyük olduğunu, hukukunun tanınması icap ettiğini İsmāʿīl'e hatırlattı ve İsmāʿīl'in babası öldüğü esnâda onun yanında, Belh'te, bulunması dolayısı ile, karışıklığa mâni olmak için seçildiğini, isterse Belh veya Horasan vilâyetini alabileceğini, fakat Gazne'nin kendisine âit olduğunu bildirdi ve yürüyüş hazırlığına girişti. İsmāʿīl yerini terk etmemekle berâber, al-ʿUtbī (s. 273)'ye göre, hazînenin mühim bir kısmını, bi'at almak vesilesi ile, dağıttığından kardeşine karşı kâfî kuvvet çıkaracak iktidarda değil idi. Diğer taraftan yanındaki kumandanlardan çoğu yaklaşmakta olan Maḥmūd'a temâyül gösteriyorlardı. Maḥmūd Herat'ta amcası Boğracık ile birleşti. Bust'ta bulunan kardeşi Abu 'l-Muẓaffar Naṣr b. Sebük-Tigin de kendisine iltihâk etti. Müşterek ordu Gazne önüne geldiği zaman, kaleye sığınan İsmāʿīl az sonra, aman ile teslim oldu, Maḥmūd Gazne'de tahta çıktı (388 rebiülevvel = mart 998).

Maḥmūd kardeşi ile uğraştığı aylarda, Horasan Sâmânlılar tarafından işgâl edilmiş idi. Ölen Nūḥ'un yerine geçen oğlu Abu 'l-Ḥāriṣ Manṣūr b. Nūḥ, Kara-Hanlı Naṣr b. ʿAlī'nin Buhârâ'yı işgâl teşebbüsünde (387 = 997), ona hiyânet ederek, kendi tarafını tutmuş olan Fāʾiḳ'ı Semerkand vâlisi yapmış, kumandanlarından Bektüzün'ü, Maḥmūd'un ayrıldığı Horasan'a sipehsâlâr tâyin etmiş idi. Maḥmūd Belh'e geldi ve Abu 'l-Ḥāriṣ Manṣūr'a Gazne tahtındaki son değişikliği anlatmak, babası gibi metbûuna hizmet edecek olan yeni emîrin eski ülkesindeki haklarının tanınmasını sağlamak üzere, elçi gönderdi. Manṣūr cevabında Maḥmūd'u tebrik ediyor, Belh, Tirmiz, Herat ve Bust vilâyetlerinin Gazne'ye bağlı bulunduğuna dâir menşûr gönderiyor, fakat Bektüzün'ün işgâli altına girmiş olan Nîşāpūr ve mülhakatının iâdesine imkân olmadığını bildiriyordu. Bunun üzerine Maḥmūd Nişāpūr'a yürüdü; Bektüzün'ün Nasā ve Bāvard'e çekilmesine mukabil, Abu 'l-Ḥāriṣ Manṣūr'un Fāʾiḳ ile birlikte, ona yardıma gelmekte olduğunu haber alınca, metbûu ile savaşmamak, fakat daha ziyâde Mâverâünnehr'e el atmağa çalışan Kara-Hanlılara fırsat vermemek için, Marv'e giderek, Rāʾūl köprüsünde, durumun gelişmesini bekledi. Filhakika o sırada, hukümdarın kendilerinden ziyâde Maḥmūd'a teveccüh gösterebileceğini düşünen Bektüzün ile Fāʾiḳ (Bayhaḳī, s. 640; İbn al-Aṣīr, VII, 196), Sarahs civarında Abu 'l-Ḥāriṣ'i tevkif ile (12 safer 389 = 5 şubat 999), gözlerine mil çektiler ve onun yerine henüz çok küçük yaşta bulunan kardeşi Abu 'l-Favāris ʿAbd al-Malik b. Nūḥ'u geçirdiler, dolayısı ile iktidarı fi'len ele almış oldular. Maḥmūd, onlara karşı harekete geçti ise de, yine ʿAbd al-Malik ile yaptığı ve Belh ile Herat'ı Gazne'ye bağlayan, fakat Nîşāpūr'u Bektüzün'de bırakan anlaşmaya uymak niyetinde idi. Fakat dönüş sırasında kardeşi Abu 'l-Muẓaffar Naṣr kumandasındaki birliklerin taarruzuna uğraması Maḥmūd'u Sâmânlı kuvvetleri ile açıkça mücâdeleye sevketti: Bektüzün Mâverâünnehr'e kaçtı, ʿAbd al-Malik Buhârâ'ya çekildi, Fāʾiḳ öldü. Karşı taraftan bu fırsattan istifâde eden İlig Han Naṣr b. ʿAlī, hiç mukavemet görmeden, Sâmânlı devletinin pâyitahtı Buhârâ'ya girdi (10 zilkâde 389 = 23 kânûn I. 999) ve sülâlenin bütün mensuplarını, Bektüzün ile birlikte, Özkend'e götürdü; Sâmânlı devleti ortadan kalktı. Böylece tam müstakil bir hukümdar vasfını kazanan Maḥmūd, rakipsizce sâhip olduğu Horasan'a kardeşi Naṣr'ı vâli tâyin etti. Cuzcān hâkimleri Āl-i Farīgūn ve Şār (= „Garcistān hukümdarı") Maḥmūd'a tâbiiyetlerini bildirdiler. Buralarda ve Horasan, Herat, Belh, Bust ve Kâbil bölgelerinde Maḥmūd kat'î surette hâkimiyetini kurdu. Bundan sonra tanınmış şâfiʿî fakîhi Abū Ḥāmid al-İsfarāʾinī (İbn Ḫallikān, I, 33)'yi Bagdad'a göndererek, durumu halife al-Ḳādir bi 'l-llāh'a bildirdi. 991'de al-Ṭāyiʿ Büveyhîler tarafından hapsedildikten sonra hilâfete getirilen ve Sâmânîlerce tanınmamış olan al-Ḳādir, Maḥmūd'un elçisini memnunlukla karşıladı ve yeni hukümdara hil'at, tâc ve bayrak ile birlikte, mâlik olduğu ülkelerin „ahd"ini gönderdi ve *valī amīr al-mu'minīn* unvânını verdiği Maḥmūd'u *yamīn al-davla va amīn al-milla* diye lekaplandırdı. 390 zilkâdesinde (teşrin I. 1000) büyük merâsim ile, hil'atleri ve tacı giyen Maḥmūd, devlet dâhilinde al-Ḳādir adına hutbe okuttu ve o zamana kadar Sayf al-Dîn diye anılırken, bundan sonra Yamîn al-Davla diye şöhret buldu.

Maḥmūd'a sultan denildiği de mâlûmdur. Muâsırları al-ʿUtbī, Bayhaḳī gibi müverrihler ve Farruḫī ve ʿUnṣurī gibi saraya mensup şâirler ona „emîr" veya sultan diyorlar. İbn al-Aṣīr ve Cuzcānī'ye göre, ilk olarak, sultan unvânı ile anılan islâm hukümdarı Maḥmūd'dur (*al-Kāmil*, VII, 185; *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, I, 270). Sultan tâbiri daha önce de mevcut idi (bk. Barthold, *Turkestan*, 271), fakat o zaman, lugat mânası ile, hukümdarlık karşılığı olarak kullanılıyordu. Kelimenin şimdi ifâde ettiği mefhûm ile, unvân olarak kullanılması Maḥmūd ile başlamış olsa gerektir.

Tarihte bâzan Sebük-Tigin-oğulları, bâzan Maḥmūd'un lekabına izâfetle, Yemînîler denilen, fakat bilhassa Gazneliler adı ile meşhûr olan devletin ilk müstakil hukümdarı Sultan Maḥmūd, iç idâresi, siyâseti ve azametli fütuhâtı ile, kendisini islâmın kahramanlarından ve islâm-türk tarihinin en büyük ve seçkin şahsiyetlerinden biri olarak belirten icraâtına başlamadan evvel, Sîstān'a yöneldi. Buranın sâhibi Saffârîlerden Ḫalaf b. Aḥmed, Maḥmūd-İsmāʿīl mücâdelesi sırasında, Būşanc'i almış, oğlu Ṭāhir'e de Ḳūhistān'ı zaptettirmiş, Herat vâlisi, sultanın amcası Boğracık, Būşanc'te mağlûp ettiği Ṭāhir'i kovalarken, tuzağına düştüğü Ṭāhir tarafından yakalanarak, başı kesilmiş idi. Maḥmūd, Ḫalaf'in üzerine yürüdü ve onu kuşattığı İşfahbad hisarında, ağır para mukabilinde, aman istemeğe mecbûr etti. Sonra komşusu Kara-Hanlılar ile hudut meselesinde kesin bir karara varmak istediğinden, diğer amcası, Saraḫs vâlisi Toğancık ile Nîşāpūr müftisi Abū Ṭayyib al-Ṣaʿlūkī (bk. İbn Ḫallikān, I, 392)'yi elçi göndererek, Naṣr b. ʿAlī ile anlaşma yaptı. Buna göre, Amu-Derya iki devlet arasında hudut kabûl edilmekte idi; ayrıca Maḥmūd *ilig han*'ın kızı ile evlendi (cemâziyelevvel 391 = 1001). Şimâl cephesini emniyete aldıktan sonra, Maḥmūd ilk Hind seferini yaptı. Takriben 1000 yıllarında, Kâbil şarkındaki Hind ülkesinde bir kaç kale zaptetmiş olan Maḥmūd, Peşâver'e karşı tertiplediği bu sefer için 10.000 seçme süvâri (Gardīzī, s. 51) hazırlamış idi. Vaktiyle Sebük-Tigin'e yenildikten sonra, hemen bütün Pencâb bölgesini ele geçirmiş bulunan Caypāl'ın kalabalık ordusu (al-ʿUtbī, II, 35 v.d.'ına göre, 30.000 piyâde, 12.000 süvâri ve 300 fil) üzerine yürüdü, hindlileri bozguna uğrattı, Caypāl'ı ve kumandanlarını esir etti (8 muharrem 392 = 28 teşrin I. 1001); kıymetli murassâ gerdanlıklar, altın ve mücevherât ele geçirdi. Caypāl, 50 fil ve yıllık vergi mukabilinde serbest bırakıldı ise de, müslümanlara esâreti dolayısı ile hindûların gözünden düştüğü için, kendini ateşe atarak, intihar etti; yerine oğlu Anândpāl geçti. Müteâkiben bunun merkezi, İndus nehrinin sağ sâhilinde, Peşâver hudûdunda Vayhând (Ūnd) şehrini zapteden sultan (2. Hind seferi), büyük ganîmet ve filler ile, muzafferen Gazne'ye döndü ve Gâzî unvânını aldı. Pâyitahtına geldiği zaman, Sîstān'da ordunun Ḫalaf'e karşı ayaklanarak, kendi adına hutbe okuttuklarını ve kendisini oraya dâvet ettiklerini öğrendi. Maḥmūd Sîstān'da Ḫalaf'i, sığındığı müstahkem Ṭāḳ kalesinden zorla indirdi (muharrem 393 = teşrin I. 1002); onu, arzusu üzerine, Cūzcān'a gönderdi ve mülkünü onun oğlu Abū Ḥafṣ'a verdi (Sîstân zaferi hakkında bk. ʿUnṣurī, *Dīvān*, s. 80 v.d.). Bilâhare Ḫalaf'in Cūzcān'da, İlig Han ile muhâberede bulunduğu anlaşıldığından, Hindistan'da Cardīn (M. Nāẓim'da: Gardīz, s. 69, not 3)'e nakledilmiştir ki, Ḫalaf ölünceye kadar (receb 399 = mart 1009), orada kaldı.

Maḥmūd, bu sıralarda, bir müddet Kara-Hanlıların elinden kurtulan son Sâmânlı al-Muntaṣir Abū İbrāhīm İsmāʿīl b. Nūḥ ile uğraşmağa mecbûr oldu. al-Muntaṣir, etrafına topladığı kuvvetler ile, kâh Horasan'da, kâh Mâverâünnehr'de görünüyor, Sâmânlı hâkimiyetini diriltmeğe çalışıyordu. Mâmafih al-Muntaṣir bir kere Buhârâ'ya girmesine (390 = 1000), bir kere de Maḥmūd'un kardeşi Abu 'l-Muẓaffar Naṣr'ı mağlûp etmesine (rebiyülevvel 391 = şubat 1001) ve bâzı mevziî harpleri kazanmasına rağmen, esâslı bir muvaffakiyet elde edemedi. Nihâyet kaçarken, Merv civarında, öldürüldü (rebiyülâhır 395 = kânûn I. 1005).

Maḥmûd üçüncü Hind seferini Bhâtiya (Bhâtinda bölgesinde, Multân'ın şarkında) 'ya karşı yaptı (1004 sonları). Buranın racası Beci Rây, kalabalık ordusunu Maḥmûd'un üzerine göndermiş, kendisi İndüs kıyısında müstahkem bir kaleye çekilmiş idi. Sultan, Bhâtiya'da Hind ordusunu hezîmete uğrattıktan sonra, gönderdiği müfrezelerin üç günlük ağır muhâsara ve tazyikına mârûz kalan ve kumandanlarından çoğu esir edilen raca intihar etti. Ganîmetler ve bir haylı esir Maḥmûd'a getirildi; 220 (bir rivâyete göre 280) fil ele geçirildi. al-'Utbî (I, 66 v.d.), bu seferin uzun ve meşakkatli olacağı hakkında şâir Abu 'l-Fatḥ al-Bustî (bk. İbn Ḫallikân, II, 52) tarafından sultanın dikkati çekildiğini söyler. Şiddetli yağmur ve taşan nehirler yüzünden, müşkilâtla Gazne'ye dönen Maḥmûd, Sîstân'da yeni bir isyân hareketini haber aldı; bir günlük savaş sonunda Sîstân'ı tamâmiyle hâkimiyeti altına aldı ve 1005 son baharında Multân'a karşı, mühim Hind seferlerinden birini yaptı (4. sefer). Kaynaklar, buna sebep olarak, daha evvel oraya giden gâzîlerden Multân emîri Abu 'l-Futûḥ Dâvûd'un Karmatî mezhebine girmesini ve bâtınî telâkkilerini neşre gayret etmesini zikreder (al-'Utbî, II, 71 v.d; İbn al-Aṯîr, VII, 227). Hindistan'daki askerî hareketlerin gâyesinin putperestler ile mücâdele etmek ve islâmiyeti yaymak şeklinde gösterilmesi yanında, aynı zamanda sünnîliği koruma fikrinin de yer alması sultanın esâs dinî siyâsetini belirtmektedir. Maḥmûd, nehirlerin coşkunluğu ve Pencâb'ın yol üzerindeki kısmından geçme imkânsızlığı dolayısı ile (İbn al-Aṯîr, VII, 228) veya daha muhtemel olarak Abu 'l-Futûḥ'u ansızın yakalamak için (Gardîzî, s. 53), Pencâb racası Anândpâl'in topraklarından geçmek istedi; raca râzı olmayınca, evvelâ onun üzerine yürümeğe mecbûr oldu. Kuvvetleri kılıçtan geçirilen, ülkesi yağmalanan Anândpâl, müşkülât ile, Keşmir'e sığındı. Maḥmûd'un Multân'da görünmesi, Abu 'l-Futûḥ'un, şehrini bırakarak, kaçmasına kâfî geldi (İbn al-Aṯîr VII, 228'e göre, Serendib'e gitmiş idi). Sultan bir hafta muhâsarayı müteâkip Multân'ı zapt ile bâtınîleri tenkil etti, her yıl 20.000 dirhem almak şartı ile anlaşma yapıp, Caypal'in sülâlesinden, esâreti esnâsında müslüman olarak Navâsa-Şah unvanını alan Suḫpâl'i Multân ve civarı vâliliğine getirdikten sonra, sür'atle Gazne'ye döndü; zîra Horasan tarafı yine karışmış bulunuyordu.

O zamana kadar, Sâmânlı al-Muntaṣir sebebi ile, Horasan'a karşı emellerini açığa vurmamış olan Kara-Hanlı Naṣr b. 'Alî, al-Muntaṣir'ın 1005'te ölümü ve Maḥmûd'un Hindistan'da bulunması sebebi ile, iki koldan Horasan'a girmiş idi. Bir kol sü-başı Tigin kumandasında, Herat, Nîşâpûr ve Ṭûs'a ilerilemiş (1005—1006'da Naṣr Ṭûs'ta para bastırmıştır, bk. mad. KARA-HANLILAR), Ca'far-Tigin idâresindeki diğer kol da Belh'e yürümüş idi. Kara-Hanlı kuvvetleri Marv al-Rûd, Saraḫs, Bâvard taraflarına yayılmışlardı. Sultanın kumandanı Arslan al-Câzib çekildi. Gazne'ye giden yollar tahkim edildi; Halaçlardan, efganlılardan muhârip kuvvetler toplandı. Maḥmûd, Hindistan'dan geldikten sonra, ganîmetin bir kısmını askerlerine dağıtarak, mukabil hücûma geçti. Kara-Hanlı orduları her yerde mağlûp ve büyük hâcib Altun-Taş, Arslan al-Câzib ve arap ve kürt kuvvetleri kumandanı Abû 'Abd Allâh al-Ṭâ'î tarafından şiddetle tâkip edildi. Sü-başı Tigin'in kardeşi dâhil, kumandanlarından çoğu esir alındı ve Horasan kurtarıldı. Fakat Kara-Hanlılar ile mücâdele bitmemiş idi. Naṣr b. 'Alî, Ḫotan'de bulunan „şerik kagan" Kadır Han Yûsuf b. Hârûn'dan yardım istedi. Bunların kuvvetleri (Gardîzî'ye göre, 40.000 süvâri, al-'Utbî'ye göre, 50.000'den fazla), Ceyhun'u geçerek, Belh'e doğru ilerilediler. Toharistan'da asker toplamakla meşgûl olan Maḥmûd, Oğuzlardan, efganlılardan, Halaçlardan ve hindûlardan mürekkep ordusu ile, onları Belh'e 4 fersah mesâfede, Çarḫiyân köprüsünde bekledi. Abû 'Abd Allâh Muḥammed al-Ṭâ'î ve Cûzcan vâlisi Abû Naṣr Aḥmed al-Fariğûnî'nin de katıldığı Altun-Taş ve Arslan al-Câzib kumandasındaki sultan ordusu, Mâverâünnehr kuvvetlerini, Katar sahrâsında tam bir bozguna uğrattı (22 rebiülâhır 398 = 4 kânûn II. 1008). Büyük ganîmet, silâh v.s. elde edildi. Kaçanların çoğu Ceyhun'da boğuldu. Kara-Hanlıların Horasan'a karşı son büyük teşebbüslerini kıran bu zafer dolayısı ile Maḥmûd devrin şâirleri tarafından tebrik edildi (al-'Utbî, II, 84 v.d.; Gardîzî, s. 54; İbn al-Aṯîr, VII, 391).

Sultanın şimâldeki meşgûliyetinden istifâdeye kalkan Suḫpâl (Navâsa-Şâh) Maḥmûd'a tâbiiyeti reddetmiş ve Hindû dinine dönmüş idi. Maḥmûd ana siyâsetine karşı ve devletinin bekasını tehlikeye düşürecek mâhiyette gördüğü bu irtidâd hâdisesinde ihmâl gösteremezdi. Mevsimin kış olmasına rağmen, derhâl Multân'a yürüdü (5. Hind seferi). Kendisi Suḫpâl'in pâyitahtı Bhera'ya giderken, müfrezeleri Navâsa-Şâh'ı dağlarda yakaladılar. 400.000 dirhem mukabilinde canını kurtaran Suḫpâl, ölünceye kadar, hapsedildi (Multân'ın fethi hakkında bk. 'Unṣurî, *Dîvân*, s. 121 v.d.). Maḥmûd bu havâliyi kumandanlarından Tigin Ḫâzin (Gardîzî, s. 54'te Figin Ḫâzin)'e verdi ve

Gazne'ye döndükten az sonra, aynı yılın son baharında, tekrar Hindistan'a gitmeğe mecbûr oldu; çünkü, Pencâb racası Anândpâl, Abû Rayḥân al-Birûnî'den öğrenildiğine göre (bk. Hikmet Bayur, *Hindistan tarihi*, I, 146), Kara-Hanlılar ile çetin savaşlar sırasında, sultana sadâkat göstermekle berâber, islâm tazyiki altında bulunan diğer racaların (Uccayn, Kalincar, Gvaliyor, Aena, Ḳanavc (Ḳanûc) v.b. racaları) teşvikı ile toplanan müşterek ordu başında harekete hazırlanmış idi. Maḥmûd Pencâb'a yürüdü (6. Hind seferi) ve onları Vayhand şehri yakınında karşıladı. Kalabalık Hind ordusundaki bilhassa muhârip Kaykar kabîlesinden 30.000 kişinin çetin mukavemeti Maḥmûd'u zor duruma düşürdü ise de, cesâreti nisbetinde ihtiyatlı bir kumandan olan Maḥmûd, lüzumlu tedbirlerden sonra, muhâfız kıt'asının da katıldığı savaşı kazandı. Uğradıkları mağlûbiyet neticesinde ittifakları bozulan racaların bir daha toplanamamaları Pencâb yolunun islâm orduları bakımından emniyetini sağlamış, daha mühimi racaların ellerinde mevcut kuvvetlerin ezilmesi, Maḥmûd'un bundan sonra her yerde hindûları, ciddî mukavemet görmeden, itâat altına almasını te'min etmiştir. Maḥmûd Ünd'dan meşhûr bir mâbedin bulunduğu sarp Bhîm Naġar (Nagarkot) kalesine doğru ilerileledi. 7 günlük kuşatma sonunda kaleyi aldı ve putları kırdı. Ele geçen altın ve gümüş küçeleri, mücevherât ve kumaşlardan mürekkep muazzam ganîmet ile Gazne'ye döndü ve pâyitahtta bu hazîneler halka gösterildi (400 = 1009'da Pencâb muzafferiyeti için bk. Farruḫî, *Dîvân*, s. 61). al-'Utbî'ye göre, ganîmetleri seyreden yabancılar arasında Kara-Hanlıların elçileri de var idi (s. 116 v. d.). Filhakika Horasan bozgunluğundan sonra, Kara-Hanlılar birbirine düşmüş, Naṣr b. 'Alî (İlig Han), kardeşi büyük kagan Aḥmed b. 'Alî'ye karşı, istiklâl ilân etmek istemiş, o da Naṣr'a karşı, sultan ile dostluk anlaşması yapmak üzere, elçilerini Gazne'ye göndermiş idi. Maḥmûd, 7. Hind seferinde, büyük bir ticâret merkezi olan Narâyan (Narâyanpûr)'a karşı yürüdü. Küçük müsâdemeler müstesnâ, karşı çıkmaktan korkan raca, cizye, fidye ve sultana hizmet etmek üzere, her yıl ikişer bin hindli, yıllık vergi ve 50 fil vermek şartı ile, sulh yaptı (al-'Utbî, s. 120 v. d.). 401 (1010)'deki Hind seferinde (8. sefer) Maḥmûd, kolayca Multân'a inerek, Karmatîlere ağır darbe indirdi ve hareketlerini dâimâ şüphe ile tâkip etmekte olduğu Suḫpâl'i yakaladı ve Gazne'ye getirdi. Suḫpâl Kandahar'da Gûrak kalesine hapsedildi ve orada öldü.

Maḥmûd 1011 yılında Ġûr'a çetin bir sefer yaptı. Sarp dağlar ve dar boğazlara sığınan Gûrlular yol keserler ve türlü fesad çıkarırlardı. Sultan Gûr üzerine iki büyük emîrini, Herat vâlisi Altun-Taş ile Ṭûs vâlisi Arslan Câzib'i, sevketti, kendisi de Bust'tan ilerledi ve öncülerinin boğazlarda sıkışık duruma düştüklerini öğrenince, ağırlıkları ile küçük yaşta olan iki oğlunu, Mas'ûd ile Muḥammed'i ve kardeşi Abû Ya'ḳûb Yûsuf'u Zamîn-Dâvar'de bırakarak, sür'atle ilerileledi ve yaptığı sahte bir ric'at manevrası sâyesinde Gûrlular mağlûp ve reisleri İbn Sûrî esir edildi. Bütün hisar ve kaleleri ele geçirilen bölgede, islâmiyeti yaymak üzere, din adamları bırakıldı. Dönüşte diğer bir „kâfir" târifesi itâate alındı. Maḥmûd, bundan sonra, memleketinin ârızalı oluşuna güvenerek, sultana karşı İlig Han ile münâsebet kuran Ḳuşdâr emîrinin (İbn al-Aṯîr, VII, 209) üzerine yürüdü. Herat'a gidiyormuş gibi yaparak, ansızın Ḳuşdâr bölgesine giren Maḥmûd, emîri kendisine ubûdiyet arzına ve mal vermeğe mecbûr etti (402 = 1012). Askerî dehâdan başka, nufûzlu bir siyâsî görüşe sâhip olan Maḥmûd, artık kendisince en büyük hasım olması gereken Kara-Ḫanlılar arasında hakem rolünü oynamakta idi. Evvelce Maḥmûd'un müzâheretini kazanarak, Naṣr b. 'Alî'yi ezmek isteyen büyük kaganın (Aḥmed b. 'Alî) 402 kışındaki Kâşğar seferi, şiddetli soğuk yüzünden akîm kalınca, her ikisi de, aralarındaki anlaşmazlığı kaldırmak üzere, sultana elçilerini göndermişlerdi. 403'te Naṣr b. 'Alî'nin ölmesi ile yerine geçen üçüncü kardeşleri Toğan Han (Manṣûr b. 'Alî) da Maḥmûd ile bir anlaşma yapmış idi (İbn al-Aṯîr, VII, 268). Halbuki al-'Utbî (s. 168 v. d.; bk. bir de Hikmet Bayur, *Hindistan tarihi*, I, 152)'ye göre, Aḥmed b. 'Alî bir taraftan Toğan Han'ı, diğer taraftan Yûsuf Ḳadır Han'ı Horasan'a karşı müşterek harekete teşvik etmekte idi. Bu sebeple, 404 (1013/1014) yıllarına doğru Maḥmûd, halife al-Ḳâdir bi'llâh'tan, Kara-Hanlılara âit Semerkand'ın kendisine verildiğine dâir bir menşûr istemiş, fakat halife buna râzı olmamış idi. Maḥmûd Garcistan bölgesini fethederek, Şâr'ını hapse attırdığı ve Kirman'dan gelen Abu 'l-Favâris Bahâ' al-Davla'nin, kardeşi Abû Şucâ' Sulṭân al-Davla'ye karşı yardım istemesi sebebi ile, Bust'ten Kirman'a yazdığı bir mektup ile, Abu 'l-Favâris'i vilâyetinin başına geçirmek suretiyle, Kirman'ı da kendine bağladığı bu sıralarda (404 başları) gazâlarına da devam etmekte idi. Nandana (Narâdîn)'ya karşı 9. Hind seferini yaptı. O zaman ölmüş bulunan Anândpâl yerine oğlu Triloçânpâl geçmiş idi ki, asıl idâreye hâkim olan bunun oğlu Nidar Bhîm, faâl bir siyâset ile tâbiiyeti reddedince, sultan iyi hazırlanmış büyük bir ordu ile, uzun ve

zahmetli bir yolculuktan sonra, Nandana (bugünkü Salt Range bölgesinde) 'ya ulaştı. Nandana 'ya kumandanlarından Sarıg'ı muhâfız bırakarak, racanın çekildiği Keşmir 'e doğru ilerledi. Yol üzerindeki kaleleri teslim aldı; hindûların bir kısmı müslüman oldu. Yeni fethedilen bu mahallerde mescidler yaptırıldı (405 = 1014). Gazne 'ye dönüşünde, halife al-Ḳādir tarafından, kendisine *Niẓām al-Dīn* lekabı verildi.

Maḥmūd bundan sonra Hindistan 'a mühim seferlerinden birini. Tānişar 'e karşı (10. sefer) yaptı. Delhi 'nin 150 km. kadar şimâlinde kâin ve hindûlarca mukaddes tanınan bu şehirde büyük bir put, hazîneler, gâyet muhârip bir fil cinsi bulunuyordu. Tānisar racası tarafından, seferden vazgeçildiği takdirde, 50 fil verileceği teklifini reddeden Maḥmūd, Derā racası Rām 'ın mukavemetini kırarak, ilerledi. Tānisar racası şehri boşaltmış ve kaçmış idi. Meşhûr put Gazne 'ye getirilerek, halka gösterildi (Gardīzī, s. 55 'te bu sefer 402 'de, al-'Utbī, s. 153 v. d. ve İbn al-Aṯīr, VII, 222 'de 405 'te gösterilmektedir). Maḥmūd 'un Nandana seferinde Tiloçānpāl 'e yardımlarda bulunmuş olan Keşmir racası Sangrāmarāca 'ya karşı tertiplediği sefer (11. Hind seferi) muvaffakiyetle neticelenmedi. Lohkot (Lohkarin) kalesini zamanında alamayan Maḥmūd, şiddetli kış yüzünden, oldukça ağır zâyiât ile, çekilmek zorunda kaldı (406 = 1016 başları). Bu yıl Ḫwārizm 'de cereyân eden bâzı hâdiseler Maḥmūd 'u bir müddet Hind seferlerinden alıkoydu.

Gürgenç (Curcānīya) hâkimi Ḫwārizmşāh Abu 'l-'Abbās Ma'mūn 406 'da ölen kardeşi 'Alī 'nin yerine geçmiş ve onun karısı, Sultan Maḥmūd 'un kız kardeşi Kalçı ile evlenerek, gazneliler ile iyi münâsebetlerini devam ettirmekte idi ise de, bir taraftan Gazne tazyikından kurtulmak için, Kara-Hanlılar ile ittifak arıyor, fakat Manşūr ve 'Alī onunla askerî işbirliğine yanaşmıyorlardı [bk. mad. KARA-HANLILAR]. Maḥmūd, çok ince bir siyâsî hareketle ile, Kara-Hanlılar ile dostluk kurmak üzere göndereceği kendi elçilerine Ḫwārizm temsilcilerinin de katılmasını Ma'mūn 'dan istedi. Ḫwārizmşāh 'ın bunu kabûl etmiyeceği âşikâr idi. O Maḥmūd 'un şüphelerini izâleye çalışarak, kendisinin sâdece bir emîr olduğunu, Kara-Hanlılar ile hiç bir alâkası bulunmadığını bildirdi. Bu hâl ise, Gazne 'ye karşı bir nevî kafa tutma sayıldı. Müteâkıben, Maḥmūd 'un vezîri Aḥmed b. Ḥasan Maymandī 'nin tavsiyesi ile, Ma'mūn 'a Ḫwārizm 'de Maḥmūd adına hutbe okutması teklif edildi. O zaman Ḫwārizm 'de bulunan Abū Rayḥān al-Bīrūnī Ḫwārizmşāh 'a mümkün mertebe meseleyi süründemede bırakmasını tavsiye etmiş ise de (bk. Bayhaḳī, s. 671), korkuya kapılan Ma'mūn ile hutbeye taraftar olmayan adamları arasında mücâdele çıkmış ve Ḫwārizmşāh kumandanlardan Buhârâlı Alp-Tigin ve arkadaşları tarafından öldürülerek, yerine 7 yaşındaki yeğeni Abu 'l-Ḥāriṯ Muḥammed b. 'Alī getirilmiş idi. Mâverâünnehr 'de Abu 'l-Muẓaffar Manṣūr b. 'Alī 'nin kendini büyük kagan ilân etmesi yüzünden, haklı olarak, bu mevkiin kendisine âit olduğunu ileri süren Yūsuf Ḳadır Han ile mücâdeleye giriştiği (407 'de) ve Ḳadır Han 'ın Sultan Maḥmūd 'a mürâcaata mecbûr kaldığı şu en münâsip fırsatta Maḥmūd, hemşîresinin kocasını öldürenlerden intikam almak vesilesi ile, Ḫwārizm 'e yürüdü ve Curcānīya 'ye girdi (4 mayıs 1017). Katiller kısâs üzere öldürüldü, ḫwārizmli esirler Hind sınırlarına gönderildi (bu fetih hakkında bk. Farruḫī, *Dīvān*, s. 206; 'Unṣurī, *Dīvān*, s. 48 v. d.) ve Maḥmūd öteden beri büyük hizmetlerde bulunmuş olan Ḥācib Altun-Taş 'ı *ḫwārizmşāh* tâyin ederek, ülkeyi kendine bağladı. Kara-Hanlılar birbirleri ile meşgûl iken Maḥmūd Hind 'e hareket etti (12. sefer). Bust 'te Türkistan 'dan gelen 20.000 kişinin iltihâkı ile ordusunun sayısını haylı yükselten Maḥmūd Ḳanavc 'a gidiyordu (409 = 1018 son baharı). Burası zengin ve mâmûr bir ülke idi. Maḥmūd Cumna ırmağını geçti. Raca Nidar Bhīm çekildi, fakat Keşmir civarındaki Sirsāva racası, Baran racası tâbiiyetlerini arz ve islâmiyeti kabûl ettiler. Sık bir ormanda mevzî almış olan Mahāban racası Kulçand bozguna uğratıldı. Mağlûbiyetten sonra gerileyen Kulçand, ele düşmemek için, karısını ve kendisini öldürdü. Hazîneleri ile birlikte, 185 fil iğtinâm edildi. Böylece Cumna ile Ganj arasındaki memleketler zaptedildikten sonra, Maḥmūd mukaddes Hind şehirlerinden olup, Krişna 'nın vatanı sayılan, taş sûrlar ile çevrili, mâbedleri ile meşhûr Muttra 'yı, bütün hazîneleri ile birlikte, ele geçirdi (fethe dâir sultanın mektubu için bk. al-'Utbī, II, 259 v. d.; bir de Gardīzī, s. 59). Oradan asıl hedefi olan Ḳanavc 'a yürüdü. Raca Rācyanpāl kaçtı. Ḳanavc 'a giren Maḥmūd (8 şâban 409 = 20 kânun I. 1018) hazînelere el koydu; yüzlerce puthâne tahrip edildi; etraftaki kaleler zaptedildi. Mukavemete yeltenen Şārva racası Çandar 'a yetişildi ve hezîmete uğratıldı. Bu muvaffakiyet ile islâm ve Hind dünyasında şöhreti bir kat daha artan Maḥmūd Ḳanavc 'dan aldığı ganîmet ile Gazne câmiini yaptırmıştır (al-'Utbī, II, 290 v. d.; İbn al-Aṯīr, VII, 283).

Maḥmūd Ḳanavc 'dan dönerken, bâzı birlikleri ile ağırlıkları dağlı efganlıların hücûmuna uğramış idi. Bu sebeple sultan 1019 ilk baharında Efgan topraklarına doğru bir sefer tertip etti. Bilâhare kendisinden yardım istediğini gördüğümüz Yūsuf Ḳadır Han ile buluşmak üzere, Ceyhun 'a kurdurduğu muazzam köprüden geçerek, Mâverâünnehr 'e girdi; fakat şimdilik Hindistan ile meşgûl olduğu sırada Kara-Hanlıların birbirleri ile uğraşmalarını daha uygun gördüğü için, Ḳadır Han 'ı hayal sukutuna uğratan bir şekilde geri döndü. 13. Hind seferinde çıktığı zaman, Ḳadır Han ile Abu 'l-Muẓaffar Manṣūr anlaşarak, müştereken Horasan 'a taarruzda bulundular ise de, sultan onları Belh civarında mağlûp etti (410 = 1020) ve kuvvetlerini Mâverâünnehr 'e sürdü. Sultan Maḥmūd Hind 'e 13. seferini, kendisine karşı orada hazırlanmakta olan bir mukabil taarruz üzerine yapmış idi. Kālincār racası Ganda (veya Nanda), Ḳanavc 'ı islâmlara bırakıp, kaçan Rācyanpāl 'i ayıplamış ve Gvāliyor racası Arcan ile birlikte, Ḳanavc 'ı geri almak maksadı ile, Pencâb racası Triloçānpāl ile de anlaşmağa karar vermiş idi. Nihâyet Ḳanavc üzerine yürüyen Ganda, Rācyanpāl 'i öldürdü ve Triloçānpāl 'e vaad ettiği Pencâb 'ı istirdâda teşebbüs etti. Bu münâsebet ile Maḥmūd 1019 kışında, cebrî yürüyüş ile Hindistan 'a girdi ve evvelâ, Ganda kuvvetlerine katılmak üzere, şarka gitmekte olan Triloçānpāl 'i Ramganga sâhilinde yakaladı. Ordusunu kısmen tulumlar ile, kısmen yüzdürerek, ırmaktan geçiren sultan bol ganîmet ve 200 küsûr fil iğtinâm etti (kânûn I. 1019). Yaralı raca kaçarken, kendi adamları tarafından, öldürüldü. Ancak Kālincar racası ve müttefiklerin başı Ganda, rivâyete göre, 150.000 'den ziyâde asker ve 600 'den fazla fil ile Maḥmūd 'un karşısına çıkmış idi. Sultan ordusunu teftiş ve yeniden tanzim etti. Ganda islâmiyeti kabûl teklifini de huşûnetle reddetmiş idi; fakat ilk darbe ile aynı zamanda vâkî olan çevirme hareketi karşısında hezîmete uğradı ve kaçtı. Külliyetli mıkdarda esir alındı, karargâhı yağmalandı; 580 fil daha ele geçirildi.

Müteâkip 1020 yılında Maḥmūd, Kâbil 'in şarkındaki Kâfiristan bölgesinde Ḳīrāt ve Nūr vâdilerindeki „dinsizlere" karşı yürüdü. Kīrāt şâhı itâat etti ve müslüman oldu. Mukavemet gösteren Nūr halkı üzerine gönderilen Ḥācib 'Alī b. Il Arslan al-Ḳarīb o havâliyi aldı; bir kale yaptırarak, muhâfız tâyin etti ve bölge islâmlaştırıldı.

Maḥmūd 'un 1021 senesinde Keşmir 'e karşı yaptığı 14. Hind seferi de, bundan önceki gibi, müstahkem Lohkot kalesinin zaptı mümkün olmadığından, başarısızlık ile sona erdi. Bu sefere sultanın kardeşi emîr Ya'ḳūb Yūsuf da iştirâk etmiş idi. Evvelki seferlere Maḥmūd ile birlikte katılan Horasan sipehsâlârı Abu 'l-Muẓaffar Naṣr b. Sebük-Tigin bu yıl ölmüş idi. Maḥmūd 413 (1022) 'te, yukarıda kaçtığını gördüğümüz raca Ganda 'ya karşı, Kālincar ve Gvāliyor (Kevākīr) 'a hareket etti (15. Hind seferi). Yolda Ganda 'ya bağlı Gvāliyor kuşatıldı, muhâsaranın dördüncü günü racanın teklif ettiği, sultana tâbî olmak ve 35 fil vermek şartı kabûl edildi ve müteâkıben, İbn al-Aṯīr (VII, 228) 'e göre, içinde yarım milyon insanın, 500 fil ve 20.000 askerin barınabildiği, sarplığı ve sağlamlığı ile meşhûr Kālincar kalesi muhâsara edildi. Şiddetli hücûmlar karşısında Ganda hediyeler ve 300 fil mukabilinde sulh istedi. Maḥmūd Ganda 'ya 15 kalesini kendisinde bırakan bir menşûr vererek, Gazne 'ye döndü.

Mâverâünnehr hâdiseleri yeni bir veche almağa başlamış idi. 410 'daki Belh mağlûbiyetinden sonra, Kara-Hanlılar arasında mücâdele şiddetlenmiş ve Kāşġar hâkimi Ḳadır Han 'ın kardeşi Aḥmed b. al-Ḥasan, İlig Han (Manṣūr b. 'Alī) 'ın pâyitahtı Özkend 'i ve arkasından Aḫsīkaṯ 'i zaptetmiş, diğer taraftan 'Alī Tigin (Yıġan-Tigin 'Alī b. al-Ḥasan) de Selçuklu Arslan ile birleşerek, Buhârâ 'yı almış (411 = 1020) ve ülkesini genişletmeğe çalışmakta idi. Büyük kagan Manṣūr b. 'Alī 415 (1024) 'te mevkiinden ferâgat edince, onun halefi Yūsuf Ḳadır Han 'ın büyük kaganlığını tanımak istemeyen iki kardeşi Aḥmed ile 'Alī-Tigin ona karşı birleştiler ve Aḥmed 'in kendisini büyük kagan ilân ederek, Balasagun, Hocend, Fergana ve Özkend 'e hâkim olması üzerine, Yūsuf Ḳadır Han ile, Maḥmūd arasında müşterek ve mütecâviz komşu 'Alī-Tigin yüzünden, tabi'î bir yakınlaşma meydana geldi ve Maḥmūd, Ḳadır Han 'ın yardım isteğine icâbet etti. Maḥmūd 'un Mâverâünnehr 'e geçmesine (415 = 1024) diğer bir sebep de ora halkının 'Alī-Tigin 'in zulmünden kendisine şikâyet etmeleri idi. Sultan Maḥmūd 'un Mâverâünnehr 'de görünüşü şaşkınlık husûle getirdi; ilk olarak, Çaġāniyān emîri Maḥmūd 'a tâbiiyet arzetti ve onu lâyıkı veçhile ağırladı. 'Alī-Tigin sür'atle çöllere çekildi. Ḳadır Han da hemen Kāşġar 'dan gelerek, Semerkand civarında sultana mülâkî oldu. Gardīzī (s. 65—67) 'de tafsilâtı ile anlatılan ve cereyân tarzından her iki hükümdarın birbirlerinin hukukuna âzamî derecede dikkat ettikleri anlaşılan bu mülâkatta mühim kararlar verildi. Buna göre, 'Alī-Tigin 'in ülkeleri Ḳadır Han 'ın oğlu Muḥammed b. Yūsuf 'a verilecek ve bu, sultanın kızı Zeyneb ile, Maḥmūd 'un ikinci oğlu Muḥammed de, Ḳadır Han 'ın kızı ile evlenecek idi. Buhârâ 'yı

terkederek kaçan ʿAlī-Tigin'in karısı ve kızları ve bütün ağırlığı, sultanın hâcibi Bilge Tigin tarafından alınarak, Maḥmūd'a getirildi. Maḥmūd Mâverâünnehr'den ayrıldıktan sonra, ʿAlī Tigin tekrar ülkesine dönmüş ve Zeyneb'i istemek üzere, Belh'e kadar gelen Muḥammed b. Yūsuf'a redd cevabı verilmiş ise de (Bayhaḳī, s. 526), sultan Tirmiz, Çaġāniyān, Huttel ve Ḳubādiyān gibi, Ceyhun'un Belh cihetindeki bölgeleri kendi kontrolü altına almış idi. Fakat bu mülâkatın, Selçuklular bakımından, başka bir ehemmiyeti vardır. Ḳadır Han o zaman Maḥmūd'a Mâverânnehr'de bulunan Selçuklulardan bahsetmiş, bunların kalabalık ve muhârip kimseler olduklarını, hükümdarlık peşinde koştuklarını, sultan Hindistan'a gittiği takdirde, Selçuklular tarafından karışıklıklar çıkarılabiceği üzerine dikkati çekmiş idi (Ẓahīr al-Din Nişāpūrī, *Selçuk-nâme*, s. 11 v.dd.; *Raḥat al-ṣudūr*, s. 87 v.d.). Maḥmūd, aynı zamanda ʿAlī-Tigin'in dostu bulunan Selçuklu reislerinden Arslan (İsrā'il)'ı hîle ile yanına çağırarak, adamları ile birlikte tevkif etti ve Kālincar kalesine sürdü. O sırada Arslan'a bağlı Türkmenler de, Mâverâünnehr'de geçim darlığını bildirerek, kendilerinin Horasan'a kabûl edilmelerini Maḥmūd'dan ricâ ettiler. Ṭūs vâlisi Arslan Cāẕib'in muhâlefetine rağmen, sultanın emri ile, 4.000 hâne kadar Türkmen, Nesâ, Bâverd ve Ferâve sahrâlarında yerleşti. Ancak diğer Selçuklu reisleri bilhassa Mikā'īl'in oğulları Tuğrul ve Çaġrı Bey'ler ile, İsrā'il'in oğulları, yâni Anadolu Selçuklu devletini kuran kol, sultan tarafından haksız yere Arslan'a revâ görülen muâmeleyi unutmadılar (bk. *Selçuknâme*; *Rāḥat al-ṣudūr*, *göst. yer.*) ki, bu da Selçukluların, Masʿūd zamanında, Gaznelilerden intikam almalarında te'sirli bir rol oynamış görünüyor.

Mülâkattan sonra Gazne'ye dönen Maḥmūd en şöhretli Hind seferini yaptı (16. sefer). Hindistan'ın garp sâhilinde Katiavar yarımadasında kâin Sumnât şehrinde mâbûd Siva'ya âit meşhûr bir put var idi. Şehir bu yüzden tâzim görür, putun bulunduğu 10.000'den fazla vakıf köye sâhip, ihtişamlı mâbedde, dâimî olarak, 300 erkek ilâhici ve 500 rakkase bulunur, binlerce ziyâretci en kıymetli mücevherlerini puta takdim ederlerdi. Hindû telakkîsine göre, Sumnât'daki put Hind ülkelerindeki diğer putların hükümdarı olup, o ana kadar islâmların fethettiği yerlerdeki putların uğradığı âkıbet Sumnât putunun onlara hükmettiği cezâ yüzünden idi. Sultan Maḥmūd kendisini çeken zengin ganîmetten başka, bu sahte inancı yıkarak, yerine islâmın umdelerini koymak maksadı ile, gönüllülerden başka 30.000 süvâri ile Sumnât'a doğru yola çıktı (10 şâban 416 = 8 teşrin I. 1025). Multān'dan sonra, büyük Tar çölüne girdi. Ordusuna kâfî mıkdarda yiyecek ve su te'min etmiş, hattâ askerlerinin yedek deve ihtiyâcını karşılamak üzere, kendi-has ahırlarından 20.000 deve dağıtmış idi. Çölden bir ayda geçti ve yoldaki kaleleri alarak ve putları kırarak, 6 kânun II. 1026'da Sumnât'a ulaştı; yalçın kaya üzerindeki kale ve mâbedi ikinci hücûmda zaptetti. Sumnât hâkimi, âilesi ile birlikte, uzakta bir adaya sığındı. Hindûların ne bol para vererek, Maḥmūd'u tahripten vazgeçirme gayretleri, ne de puta yalvarmaları fâide vermedi. Hazîneler yağmalandı. Binlerce put yıkıldı. Asıl büyük put dört parçaya bölünerek, Gazne'ye götürüldü. Cūzcānī'ye göre, bu parçalardan ikisi Gazne'de Ulu câmi ve sultan sarayının kapıları önüne konulmuş, diğer ikisi de, Mekke ve Medine'ye gönderilmiş idi (*Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, s. 271). Maḥmūd, zaferden dolayı, devrin şâirleri tarafından harâretle tebrik edildi (msl. Farruḫī, *Dīvān*, s. 35 v.d., 67 v.d.). Maḥmūd zengin ganîmet ile dönerken, Manṣūra—Pencâb sâhili istikametini tercih etmiş idi. Bu yolsuz diyarda ordusu, mahrûmiyetten olduğu kadar, İndüs Catlarının hücûmlarından da, haylı sıkıntı çekti. Oldukça ağır telefât ile Maḥmūd 1026 nisanının başlarında Gazne'ye vâsıl oldu. Bu büyük zafer Maḥmūd'u, akisleri yüz yıllarca devam eden, efsânevî bir kahraman hâline getirmiştir. Başarıyı takdir eden halife al-Ḳādir bi'llāh, 417 şevvâlinde (teşrin II. 1026) gönderdiği bir mektup ile sultanı tebrik etmiş ve ona teşekkür ile *Kahf al-davla va'l-islām* lekabını vermiştir. Maḥmūd halifenin mektubunu Belh'te almış idi; orada Sumnât'tan gelirken taarruzlarına uğradığı Catları cezâlandırmak ve yolda âsâyişi te'min etmek için, son Hind seferine hazırlanmakta idi (17. sefer). Orduyu hazırladıktan sonra, 418 baharında (mart 1027) Multān'a yöneldi. İndüs nehrine hâkim bulunan Catlar muhârip ve gâyet mâhir gemici insanlar idi. Maḥmūd Multān'da 1.400 gemiden müteşekkil bir filo inşa ettirdi; önünü ve yanlarını sivri çubuklar ile techiz ettiği her gemilere 20'şer okçu ve neftçi yerleştirdi. Muhârebede Catların gemileri delinerek, batırıldı veya yakıldı; müteâkiben onların âilelerini götürdükleri, hazînelerini sakladıkları ada yağmalandı ve içindekiler esir edildi (Gardīzī, s. 70). Maḥmūd, yeni bir şekle sokup, harp kabiliyetini artırdığı küçük gemileri ile, 4.000'lik düşman filosunu tamâmen imhâ etmiş, Cat tehlikesini ortadan kaldırmış ve Aḥmed b. Yınal-Tigin'i Hind kuvvetleri baş-kumandanlığına tâyin ettikten sonra, Gazne'ye dönmüştür.

Sultan Maḥmūd'un son seneleri Horasan ve Irak-ı Acem'de geçti. Onun izni ile Horasan'a geldiklerini gördüğümüz Türkmenler yerlileri sıkıntıya düşürmeğe başlamışlardı. 418 sonlarında (1028 başı), Nesâ, Bâverd ve Ferâve'den gelen hey'etler sultana Türkmenlerden şikâyetlerde bulundular. Maḥmūd'un emri ile tenkil hareketine girişen Arslan Cāẕib kat'î netice alamadı. Maḥmūd tarafından âcizlik ile ithâm edildiği zaman, bu hakikati kabûl ederek, bizzat sultanı mücâdeleye çağırdı. Maḥmūd 419 (1028)'da Bust üzerinden Ṭūs'a geldi. Ferâve'deki karşılaşmada Arslan Cāẕib ve diğer büyük kumandanların idâresindeki sultan ordusu muvaffak oldu. Ağır telefât veren Türkmenler, Masʿūd b. Maḥmūd zamanında tekrar ortaya çıkmak üzere, Balḫān dağlarına çekildiler.

Bu sıralarda Maḥmūd'un sıhhati iyice bozulmuş idi; fakat tabiplerin tavsiyelerini dinlemiyor, faâliyete devam ediyordu. Rey hükümdarı, Büveyhîlerden Macd al-Davla b. Faḫr al-Davla idâreyi annesi, Sultan Maḥmūd'un kızı, Umm al-Mulūk Sayyida (*Mucmil al-tavārīḫ va 'l-ḳiṣaṣ*, s. 397)'ye bırakmış olup, kendisi haremine kapanmış idi. Ordusu memnûn değil idi; üstelik Irak-ı Acem'de râfızî-bâtınî cereyânlar hayli gelişmiş bulunuyordu. Sayyida'nin ölümünü müteâkip, Rey'den aldığı dâvet mektubu üzerine, Maḥmūd, Curcān'a doğru ileriledi. Dâmadı, Taberistan hâkimi Minūçihr b. Ḳābūs, tarafından karşılandı. Maḥmūd kendisinden 400.000 dinar ve külliyetli yolluk aldıktan sonra, onun da teşvikı ile, Irak-ı Acem'e yöneldi; evvelâ az sayıda bir öncü kıt'asını ileri sürdü, arkasından Ḥācib Ġāzī'yi sevketti. Birbirini tâkiben gelen bu ikişer bin kişilik kuvvetlerden her hangi bir istilâ hareketi sezilemiyordu. Nihâyet Maḥmūd'un en geriden yola çıkardığı büyük Ḥācib ʿAlī Ḳarīb aldığı tâlimat gereğince, Rey civârında birleşmiş olan sultan ordularını istikbâle gelen Macd al-Davla'yi ve yanındakileri tevkif etti ve şehrin kapılarını tuttu. Böylece, mücâdele olmadan, Maḥmūd cemâziyelevvel 420 (mayıs 1029)'de Rey'e girdi. Büveyhîlerin hazînesi alındı, bölgedeki bâtînı ve râfızîler tenkil edildi. İsfahan tâbiiyetini bildirdi, Ḳazvīn kaleleri, Sâva, Āva, Zancān, Abhar şehirleri ele geçirildi. Taberistan bölgesini o sırada ölen Minūçihr'in oğlu Anūşirvān'a veren Maḥmūd, Irak-ı Acem işlerini tanzim ettikten sonra, oğlu Masʿūd'u buraya vâli tâyin etti ve Nīşāpūr'a döndü. Belh'e giderken müzmin bir hal alan hastalığı arttı (Gardīzī'da, *dikḳ* hastalığı; İbn al-Aṯīr'de zâfiyet ve ishâl, M. Nāẓim'a göre, ihtimâl son Hindistan seferinde malaryaya yakalanmış ve bu ishâl ile birleşerek, verememe çevirmiştir, s. 123) ve Gazne'ye dönmeğe mecbûr oldu; fakat bir türlü hastalığı kabûl etmiyor ve yatağa girmiyordu. 23 rebiülâhır 421 (30 nisan 1030)'de, oturduğu yerde vefat etti.

61 küsur yıllık ömrünün aş.-yk. 45 senesini savaş meydanlarında, dâimâ hareket hâlinde geçiren Sultan Maḥmūd'un türk-islâm dünyasının yetiştirdiği müstesnâ simâlardan biri olduğunda şüphe yoktur. Son derecede cesûr ve aynı nisbette basîretli, ihtiyatlı ve zekî idi. Abu 'l-Maʿālī, Cuvaynī'ye göre, hadîs bilir, huzûrunda, şâfi'î ve hanefî fakîhleri arasında, tertip ettirdiği münâzaraları dikkatle dinler ve onlara sık-sık suâller tevcih ederdi (bk. İbn Ḫallikān, II, 518). Askerî harekâtının başlıca gâyesini din teşkil ettiği muhakkak olan Sultan Maḥmūd'un bu hususiaki mücâdelesi, biri putperestlere (dinsizlere), diğeri de bilhassa kesif Fâtımî propagandası ile islâm memleketlerinde dal-budak salan râfızî-bâtınî telâkkîlere karşı olmak üzere, iki cepheli idi. Birincileri uğradığı her yerde ezmeğe muvaffak olmuş idi. Lâkin ikincilere karşı daha ihtiyatlı davrandığı görülmektedir. Msl. şi'î Büveyhîler idâresinde râfizî düşüncelerin mükemmel bir gelişme imkânını bulduğu yakın komşusu Irak-ı Acem'e ancak hayatının son yılında el atabilmiş idi. Bir kere Rey'i alınca da, cebren ortaya çıkarttığı râfızîliğe âit ve felsefî yüzlerce kitabı yaktırmakta tereddüt etmemiş idi (*Mucmal al-tavārīḫ va 'l-ḳiṣaṣ*, 404). Diğer taraftan 403'te Mısır'dan Horasan'a gelen ve geçtiği yerlerde propaganda yaptığı görülen Fâtımî halifesinin elçisi Ṭaharṭī huzûra kabûl edilmemiş, sünnî ulemânın şikâyeti ve halife al-Ḳādir bi'llāh'ın arzusu ile, Ḥasan b. Ṭāhir b. Muslim tarafından bâtınî mezhebinde olduğu isbât edilerek, öldürülmüş (al-Utbī, II, 237 v.d.; Gardīzī, s. 56), fakat 415 yılında Horasan hacılarının emîri Nīşāpūr'un reis âilesi Mikā'īl-oğullarından, Ḥasanak'in Mekke'den gelirken tâkip ettiği tehlikeli çöl yolunu bırakarak, Şam üzerinden avdet ederken, Mısır halifesi tarafından harâretle karşılanması ve kendisine hil'atler verilmesi Bagdad makamlarının hoşnutsuzluğunu mûcip olmuş ve onun karmatî mezhebine girdiği ileri sürülerek, idâmı istenmiş, fakat halifeyi hiç dikkate almayan Maḥmūd, aksine, Ḥasanak'i az sonra vezîrliğe yükseltmiştir (Bayhaḳī, 181; İbn al-Aṯīr, VII, 318). Sultan Maḥmūd devletinin menfaatlerini kavramış bir hükümdar sıfatı ile, hâdiseleri isâbetli şekilde tahlile muktedir bulunuyordu. Gerek resmî hudutları içinde, gerek fü-

tuhat sâhalarında râfızîliğe göz açtırmamağı devletinin başlıca dayanak noktası saymakta pek haklı olan sultanın memleketi dâhilinde yaşayan kerrâmîlere gösterdiği teveccüh de bu bakımdan dikkati çekmektedir. Bilhassa Horasan'da pek yayılmış olan kerrâmîlik, al-Ḳādir bi'llāh tarafından, sünnîliğe aykırı ve „bozucu" olarak tavsif edilmekte bulunmasına rağmen, Maḥmūd'un himâyesine mazhar olmuş, geniş ve kuvvetli bir teşkilâta dayanan meşhûr kerrâmî şeyhi Abū Bakr Muḥammed b. İshāḳ b. Maḥmaşād (bk. al-'Utbī, II, 309 v.d.)'ı devlet menfaâtlerine hizmet ettirmekte mahâret göstermiş idi; çünkü bir yandan Horasan'daki bâtınîler ve karmatîler ile mânevî mücâdelede bundan faydalanırken, aynı zamanda bitip-tükenmez gazâlarında bu mutaassıp kütleden fazlası ile istifâde ediyordu. Filhakika Hind seferlerinde Maḥmūd'un emrinde iki türlü ordu var idi. Biri husûsî terbiye ile yetiştirilen ve sultanın şahsî muhâfız kıt'alarını vücûda getiren köleler idi. Bunlar senede dört defa, *bîstgānî* adı ile, muntazaman maaş alırlar ve dâimâ Maḥmūd'un emrine âmâde bulunurlardı. Gazne ordularının asıl kalabalık kısmını *muṭavvi'a* denilen gönüllüler teşkil ediyordu ki, bunlar da yalnız ganîmetlerden hisse alan gâzîler idi. Sultanın bütün islâm memleketlerine husûsî adamlar göndererek, gâzîler toplattığı mâlûm ise de, yine islâm ülkelerinden, sefer zamanlarında, kendiliğinden orduya katılanlar kabarık bir yekûna bâliğ oluyordu. Bu yüzden Gazne orduları mütecânis değil idi. Niẓām al-Mulk'ün *Siyāsat-nāma* (nşr. Ḥalḫālī, fasıl 24)'sinde harâretle tavsiye edilen bu sistem ordu sâyesinde Maḥmūd orta şarkta cemiyet için zararlı ve işsiz kütleleri yabancı diyarlar üzerine atmak suretiyle, hem imparatorluğunu sükûna kavuşturuyor, hem de onlara servet yollarını açıyordu ki, zâlim olmayan bir inzibat altında birleşen bu kuvvetler memlekette kargaşalık unsuru olmaktan çıkmış, sultanın 17 Hind seferini gerçekleştirip, devleti başka islâm devletleri ile ölçülemeyecek nisbette zenginleştirmiş idi. Bu sâyede pâyitahtın, Belh ve Nîşāpūr gibi şehirlerin devrin en mâmûr şeldeleri hâline gelmiş olması tabi'îdir (bk. Farruḫī, *Dīvān*, s. 54). Gazne bahçeler, zafer âbideleri ve ulu câmi gibi, mûtenâ eserler ile süslenmiş idi. Lâkin bu refâh bütün imparatorluğu muvâzeneli şekilde kaplamış görünmemektedir. Hareket hâlindeki ordu maaş veya ganîmeti almakta, me'mûr sınıfı da geniş fütuhât ın nimetlerinden dolayısı ile faydalanmakta, fakat vergi mükellefiyetinden başka kendi iktisâdiyâtına kapanmak mecbûriyetinde kalan dehkanlar zümresi sıkıntı çekmekte idi. Nitekim bu gayr-i memnun kütleler, İlig Han'ın 1005'teki Horasan taarruzunda, Kara-Hanlılara iltihak ve onlara yardım edecek kadar ileri gitmişler (al-'Utbī, II, 77); 401 senesinde yine Horasan'da zuhûr eden büyük kıtlık ve açlık bin müşkilât ile önlenebilmiştir (al-'Utbī, II, 125 v.d.).

Kalabalık orduları binlerce kilometrelik sâhada, sızıltıya meydan vermeden, sevk ve idâre edebilen Sultan Maḥmūd, yerine ve iklim şartlarına göre, muhârebe usûlü tatbik etmek ve malzeme te'min etmek ve askerî sınıflar yetiştirmekte mâhir idi. Catlara karşı, âdetâ icatlar yaparak, onlarınkinden daha kudretli bir donanma çıkarmağa muvaffak olmuş, Hind muhârebelerinde mükemmel surette tâlimli okçu birlikleri kullanmış (bilhassa Kālincār, Nandanan, Sumnât'ta), Mâverâünnehr, Ḫvārizm ve Irak-ı Acem seferlerinde, bu mıntakalar ordularının savaşmağa cesâret edemedikleri fiilleri ileri sürmüş idi (al-'Utbī, II, 77; Gardīzī, s. 54; İbn al-Aṯīr, VII, 266 v. b.). Gazne yakınındaki Şābhār düzlüğünde yaptırdığı büyük geçit resminde tam techizatlı 1.300 fili bulunduğu görülmüş idi (Gardīzī, s. 63).

Maḥmūd, her arzusunu yerine getirebilen bir hükümdar olmakla berâber, zulüm yoluna sapmamış, muhârebeler dışında, adam öldürmemiş, esir aldığı bir çok hükümdarları hapis veya müebbed hapis ile iktifâ etmiştir. Bu sebeple iyi idâresi, adâleti, gerek zamanında (msl. 'Unṣurī, *Dīvān*, s. 65), gerek daha sonraki asırlarda övülmüş ve bütün İran edebiyatında adâlet ve insaf timsâli olan bir hükümdar hâline gelmiştir. Onun dünyevî hazlara karşı da meclûbiyeti var idi: gûy oynar, sıksık ava gider ve eğlence meclisleri tertip ettirirdi. Kendisine sâkîlik yapan Şāfī, Tuġrul, Ayaz (bunun hakkında bk. Farruḫī, *ayn. esr.*, s. 163) gibi, meşhûr gulamlarının da katıldığı bu meclislerde, çok kere devlet erkânı da hazır bulunur ve şâirlere, edîplere eserlerini duyurmak fırsatı verilirdi. Maḥmūd şâirlere karşı büyük sevgi beslerdi. Sarayında 400 şâir bulunduruduğu mübâlegalı bir rivâyet ise de, İran edebiyatının en meşhur şâirleri olan 'Unṣurī, Farruḫī, 'Asedī, Ġażā'irī v. b. ondan büyük himâye görmüşlerdi. Medhiyeler, kasîdeler şüphesiz sultanın gururunu okşayor, onun şöhretinin, dolayısı ile, devlet nufûzunun memlekete yayılmasında müessir oluyor, harp meydanlarına yanında götürdüğü edipler ve ilim adamları orduyu teşvik veya esir hükümdarlar nazarında Maḥmūd'un üstünlüğünün iyice belirmesinde rol oynayor, bâzan da al-Birūnī'nin yazdığı *Taḥḳīḳ māli 'l-Hind* gibi eser'erin

meydana gelmesine sebep oluyor, buna mukabil, sultan da kendilerine bol-bol ihsanlar dağıtmaktan geri kalmıyordu. Firdavsī'yi de şüphesiz memnun etmiş idi. Maḥmūd'un bu ölmez şâire az para verdiği yahut türkleri kötülediği için, ona kızdığı veya babasının köle olması dolayısı ile eski İran şahlarının destanı olan *Şāh-nāma*'ye tahammül edemediği, hattâ bu yüzden Firdavsī tarafından Maḥmūd hakkında bir hicviye yazdığı yolundaki iddiaların esassızlığı artık anlaşılmış bulunmaktadır (A. Ateş, *Belleten*, sayı 70, s. 164—167). Himâye edip, geliştirdiği farsçayı Hindistan'a sokmuş bulunan Sultan Maḥmūd, meşhûr gazâları ile Hind ülkelerinde asırlarca sürecek türk hâkimiyetinin temelini atmış ve kendinden 917 yıl sonra, 1947 yılında müstakil islâm Pâkistan devletinin teşekkülünde birinci derecede âmil olmuştur.

Bibliyografya: Yalnız birinci derecede kaynaklar zikredilmiştir: al-'Utbī, *al-Tārīḫ al-Yamīnī*; al-Manīnī, *al-Fatḥ al-vahbī 'alā Tārīḫ Abī Naṣr al-'Utbī* (Kahire, 1286), bilhassa I, 77, 79—81, 192—198, 205—208, 214, 236, 269—271, 294, 298, 310—345, 365, 371—379; II, 26—30, 66—99, 111—153, 219—300; Gardīzī, *Zayn al-aḫbār* (nşr. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī), Tahran, 1315 h. ş., bilhassa s. 43 v.d., 45—72; Bayhaḳī, *Tārīḫ* (nşr. Ġanī ve Fayyāż), Tahran, 1324 h. ş., s. 13, 22, 91, 94, 111, 113—119, 126, 132, 197—201, 205—210, 252, 295, 526—528, 640—642, 668—679; Niẓām al-Mulk, *Siyāsat-nāma* (nşr. 'Abd al-Raḥīm Ḫalḫālī), Tahran, 1310 h. ş., s. 32, 34, 51, 60, 107; *Mucmil al-tavārīḫ va 'l-ḳiṣaṣ* (nşr. Malik al-Şu'arā Bahār), Tahran, 1318 h. ş., s. 387 v.d., 397, 402—405; Ẓahīr al-Dīn Nîşāpūrī, *Salçuk-nāma* (nşr. Muḥammed Ramażānī), Tahran, 1332 h. ş., 13—14, 17; Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr* (nşr. Muḥammed İḳbāl, *GMS*, *NS*, nr. II, 1921, s. 87—93, 103, 460); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Kahire, 1353), VII, 387—390, 392, 392, 395—398, 400—409, 412, 414—416, 420 yılları hâdiseleri; İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-a'yān* (Kahire, 1299), I, 392; II, 55, 514—519; Minhāc Sirāc al-Dīn Cūzcānī, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (nşr. 'Abd al-Ḥayy Ḥabībī), Kâbil, 1328, s. 266, 269—273; 'Unṣurī, *Dīvān* (nşr. Yaḥyā Ḳarīb), Tahran, 1323 h. ş., s. 48 v. d., 58—61, 65, 82—84, 101, 120 v.d.; Farruḫī, *Dīvān* (nşr. 'Abd al-Rasūl), Tahran, 1311, s. 35 v. d., 38, 54, 61, 67, 163, 206. — Muḥammed Ḥabīb, *Sultan Mahmud of Ghaznin* (Aligarh, 1927); Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (*GMS*, *NS*, nr. V, 1928), s. 262—265, 271—277, 292; M. Nāẓim, *The Life and Times of Sultan Maḥmūd of Ghazna* (Cambridge, 1931); İqbāl M. Shafi, *Fresh light on the Gahznavīds* (*Islamic Culture*, XII, 1938), 189—234; A. Y. Yakobovskiy, *Gazneli Mahmud, Gazne devletinin menşe'i ve karakteri meselesine dâir* (trk. trc. A. Caferoğlu, *Ülkü*, 1939, sayı 72, s. 506—513; sayı 73, s. 49—57; sayı 75, s. 241—246; sayı 76, s. 321—330); Y. Hikmet Bayur, *Hindistan tarihi* (T. T. K., Ankara, 1946), I, 136—184, 236, 239; A. Ateş, *Şeh-nâme'nin yazılış tarihi ve Firdevsî'nin Sultan Mahmud'a yazdığı hicviye meselesi hakkında* (*Belleten*, 1954, sayı 70, s. 159—168). (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

MAHMUD B. İSRÂİL. [Bk. BEDREDDİN SİMÂVÎ.]

MAHMUD PAŞA (?—1474), Fâtih devri osmanlı vezîrlerinden. Menşe'i hakkında muâsırı olan türk tarihçileri bir şey söylemezler. XVI. asır tezkirecilerinden başlayarak 'Oṣmān-zâde Tā'ib (*Ḥadîḳat al-vuzarā*, İstanbul, 1271, s. 9)'e kadar, onun Sırbistan'daki Alaca-Hisar (Kruşevaç)'dan olduğunu bildirenler var ise de, bunun doğruluğu şüphelidir. Phrantzes'e göre, Tryballus'lu sırp bir anne ile rum bir babadan, Kalkokondilas'a göre, bulgar bir anneden doğduğu hakkındaki rivâyete mukabil, Kritovulos, onun ve babasının mûteber bir rum âilesinden geldiğini (bk. tre. Karolodi, *T O E M* ilâvesi, 1328, s. 192) ve daha ileriye giderek, babası Michael'in Philaninos (= Philathrôpenos)'un neslinden geldiğini söylediği gibi, Martinus Crusius (*Turcograeciae*, Bâl, 1584, s. 21)'ta, Mahmud Paşa'nın ana cihetinden Bizans'ın büyük âilelerinden Marko Yagari'nin Sırbistan'da bulunan torunu olduğunu ve Trabzon imparatoru David'in baş-mâbeyincisi olup, Mahmud Paşa'nın teyze-zâdesi olan Georgios Amirutzes'in yine bu Yagari'nin torunu olduğunu bildirir. F. Babinger'e göre, Mahmud Paşa, Novo Brdolu Michel (s. 139)'in oğludur (bk. Kalkondiles, Paris, 1620, I, 229, 246). Babasının sırp despotu Angelos âilesinin Tesalya kolundan gelmiş olması ihtimâli kuvvetlidir (fazla tafsilât için bk. Babinger, *Mahomet II. le Conquérant*, Paris, 1954, s. 139).

Mahmud Paşa'nın ölümünden sonra yazılan menâkıp-nâmenin (bk. *Menâḳıb-i Mahmud Paşa-i velî*, Üniversite kütüp., TY nr. 2425, s. 3) babasının kasap, kendisinin de râhip olduğunu iddia etmesi, umûmiyetle, Mahmud Paşa ile Kasab-zâde Mahmud Bey'i birbirine karıştırmasından ileri geliyor (Halil İnalcık-Mevlûd Oğuz, *Yent bulunmuş bir „Gazavât-ı Sultan Murad"*, *D T C F dergisi*, 1949, VII, sayı 2, s. 494).

Mahmud Paşa'nın ne zaman esir edildiğini sarih olarak bilmiyoruz. Bu husûsta Kalkondiles'in verdiği tafsilât (I, 246), *Şaḳā'iḳ* tercümesi (trc. Mecdî Ef., İstanbul, 1269, s. 176) ile Âşık Çelebî (bk. *Tezkire*, Üniversite kütüp., TY. nr. 2406, 215a v. d.)'de, bâzı küçük farklar ile, birbirinden ayrılmakla berâber, aynı esâsa dayanmaktadır. Bu müelliflere göre, Mahmud Paşa, annesi ile birlikte, Novo Brdo'dan Semendire'ye giden yol üstünde, ümerâdan Mehmed Ağa tarafından esir edilmiştir. Yalnız, *Şaḳā'iḳ*'ta, Mahmud ile birlikte zikrolunan Mavlânā 'Abd al-Karîm ve Mavlânā Ayâs'ın Mehmed Ağa tarafından „diyâr-ı küfr" den alınıp, Edirne'ye getirildiği hakkındaki kayıtlar düşünülür ise (krş. Âşık Çelebî, *ayn. esr*, 215a), her üçünün de Mehmed Ağa'ya intisapları bulunduğu tahmin olunabilir. Mehmed Ağa'nın himâyesinde tahsiline başlayan Mahmud, şüphesiz, bu zâtın nufûzu sâyesinde, Murad II.'a takdim olundu. Mahmud Paşa'nın pâdişah nezdindeki mevkii hakkında pek az mâlûmâtımız vardır. *Şaḳā'iḳ* (s. 177)'ta, Murad II.'ın Mahmud'u şehzâde Mehmed (Fâtih)'in mâiyetine verdiği kaydedilir ki, bunun tarihî hakikat ile alâkası olmasa gerektir (msl. bk. Âşık Çelebî, 214b).

Edirne sarayında bir müddet tahsil ve terbiye gören Mahmud, Mehmed II.'in cülûsundan (855 = 1451) sonra, yeni pâdişahın teveccüh ve iltifâtına mazhar olarak, ocak ağalığı rütbesine nâil oldu ve İstanbul muhâsarasında pâdişahın yanında bulundu; muhâsaranın ilk günlerinde (6 nisan 1453) pâdişahın onu, şehrin teslimini teklif etmek üzere, İstanbul'a gönderdiği de rivâyet edilir. Mahmud Paşa'nın bu muhâsarada, Anadolu beyler-beyi İshak Paşa ile birlikte, sûrun Edirnekapısı'ndan Yedikule'ye kadar olan kısmı ile, bu taraftaki denizin bir kısmını içine alan mıntakasına me'mûr edildiği mâlûmdur (bk. Kritovulos, *ayn. esr.*, s. 48 v. d., 76). Ancak Mahmud Paşa'nın hâl tercümesini ihtivâ eden tezkireler gibi, bir kısım tarihlerin de Mahmud Paşa'nın hem vezîr, hem de beylerbeyi olarak bu muhâsaraya iştirâk ettiğini rivâyet etmeleri şüphesiz yanlış olacaktır. Vezârete nasbının, Halil Paşa'dan sonra değil, Zaganos'un azlinden sonra, yânî 858 (1454)'de olduğunda mevsûk kaynaklardan bir çoğu (msl. İbn Kemâl, *Tevârih-i âl-i Osman*, nşr. Şerâfeddin Turan, Ankara, 1954, s. 147; Neşrî, *Cihannümâ*, Ali Emirî kütüp., TY. nr. 220, 166b; Enverî, *Düstûr-nâme*, nşr. Mükrimin Halil, İstanbul, 1928, s. 103 ve İdris Bitlisî, *Haşt bihişt*, Ali Emirî, farsça yazm., nr. 806, 83b) birleşiyorlar.

Beylerbeyliğine gelince, şu noktayı da düzeltmek icâb eder: Dayı Karaca Bey, Belgrad muhâsarasında (1456) şehit düşünceye kadar beyler-beyi olduğuna göre (bk. Tevki'î Mehmed Paşa, *Tavārīḫ al-salāṭīn al-'oṣmānīya*, nşr. ve trc. Mükrimin Halil, *T T E M*, 1340, s. 147), Mahmud Paşa'nın beyler-beyi olması, Orue Bey (nşr. Babinger, Hannover, 1925, s. 72) ile Kalkondiles (I, 252)'in de te'yit ettikleri gibi, Belgrad muhâsarasından sonradır (krş. İbn Kemâl, *ayn. esr.*, s. 147; Âşık Çelebî, *ayn. esr.*, 214b). Nihâyet, Küçük Nişancı Ramazan-zâde Mehmed (*Tarih*, İstanbul, 1279, s. 162), Mahmud Paşa'nın aynı zamanda kazasker olduğunu tasrih eder ki, bunun *Menâḳıb-nâme*'de bulunan bir kayda istinât etmesi çok muhtemeldir; çünkü onun, kazasker Ali Efendi (ihtimâl Mahmud Paşa'nın vakfında zikredilen Mavlânā 'Alî b. Yūsuf al-Fanārī)'nin Hacca gitmesi üzerine, yerine muvakkaten tâyin edildiğini *Menâḳıb*'daki bir kayıttan anlıyoruz (Ali Emirî kütüp., nr. 43, 50a).

Mahmud Paşa, Fâtih'in maiyetinde olarak, bir çok seferlere iştirâk etmiş ve bu seferlerde pek büyük muvaffakiyetler göstermiştir. Nitekim, Belgrad muhâsarasındaki şecâatine mükâfâten (İbn Kemâl, *ayn. esr.*, s. 122) vezîrliğe terfî etmiş, vezîr ve Rumeli beylerbeyi olarak hizmet etmiştir. Sırp kıraliçesi Helena'nın, Mahmud Paşa'nın kardeşi Mihael Angeloviç'i bertaraf ederek (31 mart 1458), katolik bir bosnalıyı iş başına getirmesi yüzünden, sırp boyarlarının Mehmed II.'e mürâcaat edip (bk. Zinkeisen, Gotha, 1845, II, 116), Sırbistan'ı teslim etmeği teklif etmeleri üzerine, 862 (1457/1458)'de Fâtih Sırbistan işinin halline Mahmud Paşa'yı me'mûr etti. Kendi parası ile techiz ettiği Rumeli askerine Anadolu askeri ile Fâtih'in verdiği 1.000 yeniçeriyi de katarak (bk. Dursun Bey, *Tarih-i Ebü 'l-Feth*, *T O E M*, ilâve, 1330, s. 82; Sa'd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, İstanbul, 1279, I, 465) Sofya'ya gelip, ancak pâdişah gelmesi ile taahhüdlerine sâdık kalacaklarını, aksi hâlde kaleleri teslim etmeyerek, macarlara iltihâk edeceklerini bildiren sırplıların menfî tavırları karşısında ileri yürümek istemeyen askerlerini bir çok vaadler ile iknâa muvaffak oldu ve harekâta devam ederek, başta Resava, Kuruca kaleleri olmak üzere (diğer kaleler hakkında bk. Âşık Paşazâde, *Tarih*, İstanbul, 1332, s. 150; Dursun Bey, s. 86), bir takım müstahkem mevkileri zaptetti. Mahmud Paşa bundan sonra Semendire'yi muhâsara etmiş ise de, muvaffak olamamış, Fâtih'in inşa ettirmiş olduğu havâle kalesine çekilmiş ve bir müddet sonra burayı tahkim ederek, Ostroviç ile Rudnik kalelerini

almıştır (bk. Dursun Bey, s. 89; Enverî, s. 103; İbn Kemâl, s. 154; Bihiştî, *Tevârih-i âl-i Osman*, Brit. Mus., Add. or. 7869, 168a).

Bayramı Niş civarında Yellü-Yurt'ta geçiren Mahmud Paşa, güvercinlik (Golumbaç) önünde görünmüş ve burayı zapt ve tahkim ettikten sonra, Minnet Bey oğlu Mehmed Bey'i, akıncı kuvvetleri ile, Macaristan topraklarına göndermiş ve Trava (Bihiştî, 168a; krş. Dursun Bey, s. 90) kalesi ile Rahâve'yi, geride bırakarak, martolosların da yardımını te'min edip, Üsküp'te Fâtih'in yanına gelmiş idi. Bu sırada Mahmud Paşa'nın, defterdar Titrek Sinan ile arasında çıkan ihtilâf hakkındaki mâlûmâtımız pek azdır. Fâtih'i Macarlar Tuna'yı geçtikleri sırada, ordusunu terhis etmekten alıkoyan Mahmud Paşa'dır. Bir kısım kaynaklarda, yanlış olarak, 864 (1459) senesinde, Semendire'nin zaptı ile neticelenen Sırbistan seferini Mahmud Paşa'nın idâre ettiği gösterilir (msl. bk. J. v. Hammer, trc. Atâ Bey, III, 38); hâlbuki Dursun Bey (s. 90) ile İdris Bitlisî bu seferi bizzat Fâtih'in idâre ettiğini söyledikleri gibi, Pesty Frigyes'in eserinde de (bk. Brankovics György, Budapest, 1877, s. 56) bu cihet te'yit edilmiştir (krş. Zinkeisen, *ayn. esr.*, II, 116).

Mahmud Paşa, 1460'ta, Fâtih'in ikinci Mora seferine (bk. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, Paris, 1932, I, 285 v.d.) iştirâk etmiştir. Pâdişahın emri ile despot Demetrius elindeki Mistra (Isparta) kalesinin fethine me'mûr olan Mahmud Paşa, burayı muhâsara ederek, Fâtih'in rum kâtibi Thomas Katavolenos vâsıtası ile, despotu teslim olmağa iknâ edip, onu, âilesi ile birlikte, Fâtih'e göndermiş (30 mayıs) ve Fâtih de rızâsı ile şehri teslim eden bu despota iltifat etmiştir (bk. Ducas, *Historia Byzantina*, Bonn, 1834, s. 521; Kritovulos, s. 128 v.d.; Dursun Bey, s. 94; İbn Kemâl, s. 168).

Mahmud Paşa ertesi sene Fâtih'in maiyetinde, Amasra, Sinop ve Trabzon seferine iştirâk etmiş ve pek büyük şecâat ve muvaffakiyet göstermiştir. Cenevizlilerin elinde bulunması dolayısı ile, ceddinin zaptında ihmâl ve tekâsül gösterdiği Amasra'nın fethine büyük bir ehemmiyet veren Fâtih (krş. Âşık Paşa-zâde, s. 153; Neşrî, 172b), Mahmud Paşa'yı 150 gemiden mürekkep bir filo ile göndererek, şehri tazyik ettirdiği bir sırada, kendisi de kara yolu ile gelmiş ve şehir türk kuvvetlerine teslim olmuş idi (1461; bk. Neşrî, 172b; İbn Kemâl, s. 185; Ḥadîdî, *Tevârîh-i âl-i Osman*, Üniversite kütüp., TY. nr. 1268, 126b).

Mahmud Paşa, Sinop'un zapt ve istilâsı ile neticelenen harekâtı idâre etmiş ve hazırladığı 100 parça kadırgayı, Dursun Bey tarafından yazılan bir mektup ile birlikte, Sinop'a göndermiş ve kendisi Edirne'ye ve sonra toplanan kuvvetler ile berâber, Bursa'ya gitmiştir. Neşrî her seferi anlatırken; — „Ol vakit Mahmud Paşa evc-i rıf'atta idi; gûyâ ki, pâdişah saltanatı ana ısmarlayıp, kendüsi fârig olmuşdu" — diyor (173b). Osmanlı müellifleri, Bursa'da yapılan ayak divanından bahsederken, Osmanlıların düşmanı olan İsfendiyar-oğlu İsmail Bey aleyhinde konuşan Mahmud Paşa'nın divanda bulunanlara te'sir etmiş ve hazırlanan tertibin kendi eseri olduğunun anlaşılmış bulunduğundan bahsetmektedir. *Tarih-i âl-i Osman* (Topkapısarayı, Revan, nr. 1099, var. 91)'a göre, seferin Trabzon üzerine olduğu şâyiasını çıkararak, evvelce Osmanlılara sığınan İsmail Bey'in kardeşi Kızıl Ahmed'i alt-etmeğe muvaffak olan Mahmud Paşa, Fâtih'in Ankara'da hedefi açıklamasını müteâkip, Sinop'a doğru yürümeğe başlamış, yolda Dursun Bey tarafından yazılmış bir mektup göndererek, İsmail Bey'e nasihatlerde bulunmuş (Dursun Bey, s. 98; Âşık Paşa-zâde, s. 156; Kalkondiles, I, 274) Fâtih'e hizmet etmesini te'min etmiştir.

Mahmud Paşa Trabzon seferinden evvel, Uzun Hasan ile çarpışmak üzere giden Fâtih'e Yassı-Çimen'e kadar refâkat etti; bu sırada, Uzun Hasan'ın annesi Sara ile Çemişkezek beyi Kürt Hasan'dan mürekkep elçi hey'etinin gizlice, Mahmud Paşa'ya bir dahâletnâme takdim ettikleri de rivâyet edilir (bk. Sa'd al-Dīn, I, 479).

Mahmud Paşa, bundan sonra, Rumeli ordusunun kumandanı sıfatı ile, Fâtih'in Trabzon seferine iştirâk etmiş ve önden giderek, bu sırada vukûa gelen sûikast hâdisesini de nisbeten hafif atlattıktan sonra (Kritovulos, s. 152 v. d.; krş. Babinger, *ayn. esr.*, s. 235) sol kolun başında Trabzon önünde görünmüş ve evvelâ şehirlileri ve sonra imparator David ile âilesini, teslim husûsunda iknâ etmiştir (bk. Kalkondiles, I, 278 v. d.; Crusius, *ayn. esr.*, s. 21, 121; K. Paparrigopulos, Yunan tarihi, rumca, Atina, 1925, V, 23). Bu arada Mahmud'un teyze-zâdesi meşhûr feylosûf Georgios Amirutzes'in, David'in baş-mâbeyincisi olarak, oynadığı role de işâret etmek icâp eder; nitekim bir kısım yunan müellifleri ihânetten bahsetmişlerdir (bk. Ducas, *ayn. esr.*, 343; krş. Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums Trapezunt*, s. 279).

1462'de, Fâtih ile birlikte, Eflâk seferine iştirâk eden Mahmud Paşa, Vald Drakul'un, Evronos Bey'in akıncılarını vurmasına mâni olduğu gibi (Enverî, s. 104; Dursun Bey, s. 106), onun bir gece baskınını da def'ederek, büyük bir başarı göstermiştir. Bunun üzerine macar-

lara ilticâya mecbûr olan Viad, Mathias tarafından, hapsedilmiştir. Salamon Ferenez'e göre, Vlad'ın hapsedilmesine sebep, aynı senede Fâtih'e olduğu gibi sadrâzâma (Mahmud Paşa) da gönderdiği bir mektupta Erdel'i Osmanlılara pişkeş çekmesi idi (bk. *Magyarország a török hoditás Korban*, Budapest, 1886, s. 41; krş. Zinkeisen, II, 176).

Mahmud Paşa Lesbos (Midilli) dukası Niccolo II. Gattilusio'nun kardeşi Dominici'yi boğdurmasını bahâne ederek (Ducas, s. 345 v. d.) sefere karar veren Fâtih'in emri ile, bu adanın fethine me'mûr olmuş ve askerinin bir kısmı, 60 kadırga ve 7 nakliye gemisinden (donanmanın gemi sayısında ihtilâf vardır) ibâret donanma ile Midilli adasını muhâsara etmiştir. 27 gün topa tutulan şehir, Mahmud Paşa tarafından, bir rivâyete göre, harben (msl. bk. Dursun Bey, s. 112), bir rivâyete göre de, aman ile alınmıştır (19 eylûl; bk. Ducas, s. 346, 511; Kritovulos, s. 163; Âşık Paşa-zâde, s. 163; Leonardus Chiensis, *De Lesbo a Turcis capta epistola*, nşr. C. Hopf). Mahmud Paşa Midilli dukasını esir ve adadaki ganîmeti tesbit etmiş (Neşrî, 178b) ve idâresini ʿAlī al-Bistāmī'ye vermiştir (krş. Babinger, s. 256). Kalkondiles, s. 526, bu vazifenin dukaya verildiğini söyler ise de, yanlıştır.

Bosna kıralı Stepan Tomaseviç'in Semendire üzerinde hak iddia etmesi ve birikmiş vergileri göndermekte ihmâl ve tekâsül göstermesi üzerine, Sırbistan'ın fethine kadar vererek, yolu üzerindeki Bobovats v.b. kaleleri zapteden Fâtih (22 mayıs 1463), Jajcza (Yayıça)'da bulunan kıralı yakalamağa karar verip, Mahmud Paşa'yı üzerine sevketmiş, Mahmud Paşa da, Turhan-oğlu Ömer Bey'i, akıncı olarak, göndermiş idi. Fâtih'in Jajcza'yı muhâsara ettiği haberini alan kıral teslim oldu. Mahmud Paşa, bundan sonra, Mora'daki rum şehirlerini isyâna teşvik eden venediklilerin (bk. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, Gotha, 1920, II, 372) tecâvüzlerini önlemeğe me'mûr edildi. Mora'ya çıkarak, Germe-Hisar'a doğru yürüdü ve venediklileri hezîmete uğratıp, bu kaleyi zaptetmeğe muvaffak oldu. Mahmud Paşa'nın bu muzafferiyeti, isyân eden rum şehirlerini korkutmuş ve onları teslim olmağa mecbûr etmiştir. Bundan sonra venediklilere âit toprakları Ömer Bey'e yağma ettirmekle meşgûl olan Mahmud Paşa venediklîler tarafından kuşatılan Midilli'nin imdâdına gönderilmiş, 12 günde 110 gemi hazırlayarak, Midilli'yi terkedip, Agriboz'a çekilen venedikli-leri tâkip etmiştir.

1464'te, Jajcza'yı muhâsara ile meşgûl olan Fâtih, Macarların taarruza geçmesi ile, Mahmud Paşa'yı kış ortasında macar seferine me'mûr etmiş, martoloslar vâsıtası ile, İzvornik'i mukavemete teşvik eden Mahmud Paşa (Enverî, s. 105; İbn Kemâl, s. 273; Kritovulos, s. 178), bilâhare Mihal-oğlu Ali Bey ile, akıncıları kaleye göndererek, macarları rîc'ate mecbûr etmiştir.

Mahmud Paşa'nın 1465'te venedikliler ile müzâkereye giriştiği (bk. Babinger, *ayn. esr.*, s. 292), ertesi sene Fâtih ile berâber, Arnavutluk'a giderek, harekâta iştirâk ettiği (*Münşaât*, Selimağa kütüp., nr. 862; krş. Kritovulos, s. 189; İbn Kemâl, s. 300), daha sonra, Sazlı-Dere (Edirne civarında)'deki hasın Hasköy'e çekildiği görülüyor (bk. Ciro-Truhelka, *Dubrovnik arşivinde türk-islâm vesikaları*, *İstanbul enstitüsü dergisi*, 1955, I, 51 v. d.)

Karaman-Oğlu İbrahim Bey'in vefatından sonra, Karaman ilinde vukû bulan ihtilâfa karışan Fâtih ile birlikte, 872 (1468)'de Konya ve Gevele'ye kadar giden Mahmud Paşa, Pîr Ahmed'in tâkibine me'mûr edildi ise de, Karaman beyini yakalayamadı. Rakibi olan Rum Mehmed Paşa, orduyu ve pâdişahı kazanmak için, Mahmud Paşa'nın bu işte ihmâli olduğunu ileri sürdü. Fâtih bu hâdiseye kızmakla berâber (Sa'd al-Dīn, I, 511), gazabını gizliyerek, Mahmud Paşa'yı Turgutların tâkibine gönderdi; bir müddet sonra da, Karaman ilinin merkezindeki amele ve san'at erbâbının kâmilen İstanbul'a nakline me'mûr etti. Mahmud Paşa, göçe mecbûr tutulan Karamanlılardan bir kısmını yerlerinde bırakıp, gidenleri de teselli etmekten geri durmadı (bk. İbn Kemâl, s. 291). Ancak rakipleri, onu büs-bütün gözden düşürmek için, zenginleri değil, fakirleri teheir ettiğini ve rüşvet aldığını iddia ettiler (Ḥadîdî, 139b; Âşık-Paşa-zâde, s. 170). Bu husûsta pâdişaha yapılan telkinler tesirini göstermekte gecikmedi; vazifesi Rum Mehmed Paşa'ya verilen Mahmud Paşa'nın ordusu Karahisar (Afyon)'a geldiği sırada, tevsik edilemeyen bir rivâyete göre, çadırı başına yıktırıldı; böylece, Rum Mehmed Paşa'nın tezviri ile „hem vezâretten ve hem de Rumeli beylerbeyiliğinden" azledildi.

İbn Kemâl (s. 293) ile Ḥadīdī (140a)'ye göre, Mahmud Paşa, bu azilden sonra, yine hâssına çekilmiş ise de, çok geçmeden, donanma kumandanlığına tâyin olunmuş ve kendisine Gelibolu sancağı verilerek (1469 veya 1470 baharı), Osmanlı donanmasının islâhına me'mûr edilmiştir.

874 (1470)'te Gelibolu'dan Eğriboz seferine me'mûr olarak, büyük bir donanma (gemi adedi hakkındaki ihtilâf için bk. Bihiştî, 183a; Kalkondiles, II, 110; Sismondi, VII, 6 ve

Kretschmayr, II, 376) ile, 5 hazîranda hareket eden Kaptan Mahmud Paşa, yolu üstündeki Şira adasını zapt ile, Venedik amiralı Niccolo da Canale'nin müdâhelesine mâni olmuş ve Eğriboz'a varmıştır. Mahmud Paşa büyük bir kuvvet ile karadan Eğriboz karşısına gelip, bir köprü inşa ettirerek (*Fetihnâme-i Eğriboz*, bk. *Fâtih ve İstanbul*, 1954, I, 305), adaya geçtiği hâlde müteredditdavranan Fâtih'i adanın zaptına iknâ etmiş (Maʿālī, *Hünkârnâme*, Topkapısarayı kütüp., nr. 1417, 9b; R. Anhegger, *Tarih dergisi*, sayı, 1,949,I,150 ayrıca bk. Dursun Bey, s. 140; Kalkondiles II, 113 v. d.; Oruç Bey, 127) ve ada 12 temmûzda (13 muharrem) fethedilmiştir. Bu fetihte Mahmud Paşa'nın hizmeti büyüktür (Dursun Bey, s.141; Neşrî, 186a; Bihiştî, 184a; İdris Bitlisî, 122a). Eğriboz fetihnâmelerinin bâzılarında bütün şerefin Fâtih'e atfedildiğine ve Mahmud Paşa'nın ismi geçmediğine dâir bk. Maʿnavî, *Eğriboz fetihnâmesi*, s. 291 v. d. ve *Eğriboz fethine âit iki vesika*, s. 303 v.d.

Uzun Hasan kuvvetlerinin merkezî Anadolu'da ilerilemeğe başladığı sırada, Mahmud Paşa, Rum Mehmed Paşa'nın yerine, Eğriboz zaferinin âmili olması dolayısı ile, tekrar sadrâzam oldu (Dursun Bey, s. 148; İbn Kemâl, s. 350). Mahmud Paşa İstanbul'da, Uzun Hasan'a karşı yapılacak hareket husûsunda, Fâtih'in topladığı mecliste bulunmuş ve onun teklifi ile, Anadolu beylerbeyi Davud Paşa, şehzâde Sultan Mustafa'nın maiyetinde, Uzun Hasan üzerine sevkedilmiştir. Muâsır kaynaklara göre, Mahmud Paşa bu meclîste Fâtih'in teklif ettiği kumandanlığı kabûl etmemiş ve bu yüzden onunla arası açılmıştır.

13 zilkâde 877 (11 nisan 1473)'de, pâdişah ile birlikte, İstanbul'dan çıkarak, Sıvas'a giden Mahmud Paşa, Fâtih'i Şebin-Karahisar'ın fethine teşvik etmiş, fakat bu fikri reddedildiği gibi, Otluk-Beli muhârebesinde, Rumeli beylerbeyi Has Murad Paşa'ya terfik edilmek suretiyle, kendisine ikinci derecede bir vazife verilmiştir. Büyük bir dirâyetle hareket eden Mahmud Paşa, Uzun Hasan'ın hîlesini sezerek, Has Murad'ı îkaz etmiş ve Maʿālī'ye nazaran, onun ölümünden sonra, Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed ile savaşmış (bk. *Hünkârnâme*, 29b), 11 ağustos 1473 (19 rebiülevvel 878) çarşanba günü Üç-Ağızlı (Tercan'da Başkend)'da vukua gelen savaşta, yarlığın bildirdiğine göre (nşr. R. R. Arat, *TM*, 1939, VI, 304), Davud Paşa kuvvetleri ile birlikte, harbetmiştir. Maʿālī'ye göre (47a; R. Anhegger, s. 154), her kes bu başarının Mahmud Paşa sâyesinde te'min edildiğine inanmış idi. Mahmud Paşa'yı çekemeyenler onu Mehmed II.'in gözünden düşürdüler ve azline sebep oldular (Bihiştî, 202b).

Bundan sonra, Hasköy'e çekilen Mahmud Paşa, Sultan Mustafa'nın ölümü üzerine, İstantanbul'a gelerek, hocası Kürt Hâfız'ın tavsiyesine rağmen, Fâtih'in huzûruna çıktı ve çok soğuk bir şekilde karşılandı. Fâtih, şehzâde Mustafa'nın ölümüne sevindiğinden şüphe ettiği Mahmud Paşa'yı ortadan kaldırmağa karar verdi ve onu Yedikule'ye hapsettirdi. Mahmud Paşa'nın, ölümünden evvel, vasiyetnâmesini hazırlayarak, bütün umûrun pâdişahta olduğunu kabûl ettiğini ve hiç bir şeyi bulunmayıp, pâdişah hizmetine, bir at ve bir kılıç ve 1.500 akçe ile geldiğini, oğlu Mehmed (vakıf kayıtlarında Ali) Bey ile evkafını pâdişahın himâyesine terkettiğini söylediği rivâyet edilir (bk. Hasan Çelebî, 215a). Mahmud Paşa Yedikule'de bir müddet kaldıktan sonra, idam edildi (kitâbesine nazaran 878; Osmanlı vekâyinâmelerine göre, 3 rebiülevvel veya 3 rebiülâhır 879; idamın boğdurulmak veya kollarından kan alınmak sureti ile olduğuna dâir rivâyetler için bk. Lâtifî, *Tezkire*, Üniversite kütüp., TY. nr. 2411, 171a). Mahmud Paşa İstanbul'da yaptırmış olduğu câmi önündeki türbede medfundur. Mahmud Paşa, Zaganos'un ikinci kızı ile evli idi. Bu kadından olan Ali Bey ismindeki oğlundan vakıf kayıtlarında bahsolunmaktadır (M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, İstanbul, 1952, s. 56, 451).

Fâtih devrinin pek mühim bir şahsiyeti olan ve halk tarafından çok sevilerek, velâyetine hukmedilen Mahmud Paşa'nın ölümü büyük bir teessür uyandırdı. Müellifler bu vak'ayı hüzün ile anlatırlar ve Mahmud Paşa'nın şehid edildiğini söylerler (bk. *Tevârih-i âl-i Osman*, nşr. F. Giese, Breslau, 1922, s. 115; Muhyî Çelebî, *Tevârih-i âl-i Osman*, Ali Emirî kütüp., TY. nr. 15, s. 170; türbesinin kapısı üstündeki kitâbe için bk. E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimarîsi*, İstanbul, 1953, s. 185).

Bâzı kaynaklardan anlaşıldığına göre, Mahmud Paşa hiç bir Osmanlı vezîrinde bulunmayan hasletlere mâlik idi. Fâtih'in çok takdirini kazanmış idi. Edirne müftisi ve müderrisi Fahreddin Acemî'nin muzâharetini te'min ettikten sonra, hurûfîleri yaktırması (bk. *Şakā'ik* trc., s. 82) ve bu suretle pâdişahın hurûfîliğe karşı duyduğu alâkayı önlemesi, ulemâyı ve halkı sevindirmiş idi. Hâmidî (bk. *Divan*, s. 284) bu hâdise münâsebeti ile Mahmud Paşa'ya bir kasîde sunmuştur.

Mahmud Paşa'nın pâdişahtan ortodoks mezhebinde olup, İstanbul'a gelen annesi için, Protromo Petras adlı kadınlar manastırının

temlikini âmir bir ferman (bk. Vl. Mirmiroğlu, *Fâtih Sultan Mehmed Han hazretlerinin devrine âit tarihî vesikalar*, İstanbul, 1945, s. 92) alması, teyze-zâdesi Georgios Amirutzes'in âşıkane mâcerâlarına karışarak, patriği tazyik etmesi (Crusius, *ayn. esr.*, s. 17 v.d.; Krumbacher, III, 716), onun hıristiyanlar ile münâsebeti bulunduğunu gösterir.

Rivâyete göre, Mahmud Paşa, Ali Kuşçu ile berâber, Tetimme ve Sahn-ı seman medreseleri teşkilâtının kurucusudur (bk. Adnan-Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim*, İstanbul, 1943, s. 32). Devrinin ricâli, büyük âlimleri ve şeyhleri ile sıkı münâsebette bulunan Mahmud Paşa, bilhassa şâirlere, ediplere çok alâka göstermiş ve bir çok te'lifâtın meydana gelmesine âmil olmuştur; nitekim ʿAlāʾ al-Dīn ʿAlī al-Bistāmī al-Haravī, onun nâmına, *Tuḥfat al-Maḥmūdīya fī nasīḥat al-vuzarāʾ* adlı, farsça bir kitabını (Canâbî, *al-ʿAylam al-ẓāhir*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3100, II, 315b), Enverî *Düsturnâme*'sini, Şükrullah *Bahcat al-tavārīḫ* adlı tarihini onun nâmına (bk. Babinger, *GOW*, 19) yazmışlardır. Mahmud Paşa'nın, kendi nâmına yazılan her eser için, 1.000 akça-i rûmî verdiği söylenir (İdris Bitlisî, 56a).

Türk edebiyatında mevkii olan ve divan tertip eden Mahmud Paşa'nın mahlası ʿAdnî'dir ve şiirleri zamanında çok şöhret kazanmıştır.

Tezkireler onun nesrini nazmından daha üstün bularak (bk. Hasan Çelebî, 214b; Âşık Çelebî, 215b) onu, Karamânî Mehmed Paşa ve Tâcî-zâde Câfer Çelebî ile mukayese ederler.

Mahmud Paşa'nın türkçe ve farsça şiirleri ile altı adet farsça mektubunu ihtivâ eden bir divanı vardır. İstanbul kütüphânelerindeki nüshalarından (Üniversite kütüp., TY. nr. 1962, Millet kütüp., nr. 278 ve 279) en mükemmeli Üniversite nüshasıdır. Şiirlerinin tenkitli metni için bk. Bereis Miski-oğlu, *Adnî divanı*, Üniversite kütüp., me'zuniyet tezleri, nr. 2123. Mahmud Paşa'nın farsça şiirlerini Hâfiẓ ve Ẓahîr Fāryābî ile mukayese için bk Meserret Diriöz, *Adnî, hayatı ve edebî şahsiyeti*, Üniversite kütüp., mezûniyet tezi, nr. 1356.

Muhtelif münşaat mecmualarındaki mektupları için bk. *Münşeat*, Wien, Nationalbibl. H. O., 161; Sarı Abdullah Efendi, *Münşeat*, Esat Efendi kütüp., nr. 3333, 45b; *Ciro-Truhelka Dubrovnik arşivinde türk-islâm vesikaları, İstanbul enstitüsü dergisi*, 1955, I, 50, nr. 18, s. 51, nr. 23.

Mahmud Paşa İstanbul'da, Rumeli'nin ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde pek çok hayrât yaptırmıştır; İstanbul'dakilerin başlıcaları: üzerinde kitâbesi kalan ve şehrin en eski dinî yapısı olduğu anlaşılan bir câmi (kitâbesine göre inşâsı 867=1462) ile türbe (kitâbesine göre, inşâsı 878 = 1473), hamam, mahkeme, mektep, çeşme, han, tekke (İdris Bitlisî, 56b) ve 265 dükkândan mürekkep bir çarşıdan (Mahmud Paşa dükkânları çarşısı, Sandal bedestanı) ibârettir. Diğerleri, Ankara'da Mahmud Paşa mescidi, Mahmud Paşa bedestanı (inşâsı Tâci-zâde Sâdi Çelebi'ye göre, 863 = 1459/1460; bk. *Mecmua*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 3258, 162a; vakfiyesine göre, 869 = 1464 ile 876 = 1471 arası) ile bir han, Bursa'da kervansaray (Ḥāmidî, s. 337'ye göre, inşası 866 muharrem) ve mescid; Edirne'de Mahmud Paşa câmii, Hasköy'de hamam ve medrese (bk. İdris Bitlisî, 56b); Sofya'da Cumâ mescidi (bk. İdris Bitlisî, 56b, Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, III, 397), sebil, medrese, handan (Evliya Çelebî, III, 398) mürekkeptir ve kendisi bunlara ayrı vakıflar tahsis etmiştir (bk. Ankara evkaf müdürlüğü, vakfın hazîne kaydı, nr. 106; Kuyûdat ve evâmir defteri, nr. 437).

Mahmud Paşa'nın 878'de, kazasker Mevlânâ ʿAli b. Yūsuf al-Fanārī tarafından tanzim edilen vakfiyesinde (Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, nr. 251, s. 109 v. d., krş. M. Tayyib Gökbilgin, s. 322 v. d.), İstanbul'daki câmiine, Edirne'de hamam ve evler vakfeylediği bildirildiği gibi, Çatalca, Silivri ve Kırk-Kilise'deki müteferrik vakıf köyleri de kaydedilmektedir. Âşık Çelebî ve Âşık-Paşa-zâde de Mahmud Paşa'nın Medine'nin fakirlerine, ulemâsına ve bevvaplarına senede 1.000 florin tahsis ettiğini, İdris Bitlisî (56b) bir köprü yaptırdığını, Kritovulos (s. 129) İstanbul'a su getirttiğini kaydediyorlar.

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

MAHPEYKER. [Bk. KÖSEM SULTAN.]

MAHR. [Bk. MEHİR.]

MAHRA. [Bk. MEHRE.]

MAHSŪD. [Bk. MAHSUD.]

MAHSUD. MAHSŪD, Pakistan'ın şimâl-i garbî hudut bölgesinde bulunan bir Paṭhān kabîlesinin adı. Mahsūdlar, Vaziristān dâhilinde, Kāniguram etrafında yaşarlar ve Pakistan topraklarından Bhittanni bölgesi ile ayrılırlar. Başka cihetlerden ise, Derveş Ḫēl Vazīrîleri ile kuşatılmış durumdadırlar. Bunların XIV. asır sonlarına doğru şimdiki Efganistan'ın Birmal tepelerindeki asıl yaşama sâhalarını terkettikleri ve yavaş-yavaş şarka doğru yayılarak, şimdi oturdukları bölgeyi işgâl ettikleri umûmiyetle kabûl edilmektedir. Kabîlenin başlıca üç kolu Bahlolzay, Şaman Ḫēl ve Alīzaylardır.

Bâtıl itikatlara bağlı olan ve müslümanlık dışındaki şeyleri pek az tanıyan Mahsūdlar keyiflerinin istediğini yapmaktan başka kanun bilmezler. İntikam almakta inatçı olan ve bu hususta hîleye de baş-vuran Mahsūdlar kadın ve çocuk öldürmekten de çekinmezler. Teâmüllerine göre, yalnız hakikî katilin cezâlanması gerekir ise de, bu bakımdan nazariye ile tatbikat arasında birlik görülmez.

Mahsūdlar, öteden beri Bannū ve Derecāt serhadleri için bir âfet teşkil etmektedirler. Sikhlerin kudretli devrinde olduğu gibi, Pencâb'ın 1849'da ilhâkından sonra da, İngiliz Hindistanı hudutlarına zarar vermekte devam ettiler. Kayalık dağlardaki tabiî kalelerinin Hindistan'ı Efganistan'a bağlayan beş geçitten ikisi olan Gomal ve Toçi geçitlerine hâkim durumda olması, ingilizleri bunlara karşı mukabelede bulunmağa zorlamış idi. 1860, 1881 ve 1894'te, Mahsūdların sebep oldukları kargaşalıklar, bunʿara karşı üç sefer açılmasını gerektirdi. 1860 seferi neticesinde, kabîlenin üç esâs kolunun kendi mensupları tarafından yapılan zararlardan mes'ûliyeti kabûl etmeleri ile, muvakkat bir sulha varıldı. 1862 ile 1874 arasında, kabîlenin muhtelif kolları vakit-vakit ablukaya alındılar ki, bunun neticesinde Şaman Ḫēl ve Bahlolzaylar ingiliz topraklarına ayak basmaktan devamlı surette men'edilişlerine artık dayanamayarak, tam bir itâat altına girdiler. 1879'da bir Mahsūd çetesinin Tank'ı yakması ve buna benzer hâdiseler 1881 seferine yol açtı ki, bu sefer sırasında bir ingiliz kuvveti Vazīristān'da Kāniguram ve Makīn'e kadar ilerileldi. Bunu tâkip eden 10 sene içinde İngiltere tebeası Mahsūdların tecâvüzünden masûn kaldı ve Vazīrī serhadlerinde nisbî bir sükûn devresi kaydedildi. Böylelikle 1883'te Mahsūdlar topoğrafya hey'etinin Khacuri Kaç etrafındaki çalışmalarına yardım ettiler ve Gomal geçidini muhâfaza ve müdâfaa etmek suretiyle tazminât aldılar.

1894'te kabîlenin ʿAlīzay koluna mensup Şabî Ḫēlli bir din adamı olan Molla Povinda'nın te'sirine kapılan Mahsūdlar, maaş alan meliklere rağmen, sevkülceyşî hudut çizgisi üzerindeki ingiliz konak yerine taarruz ettiler. Bu andan itibâren, Molla'nın nufûzu esâslı bir surette arttı ve meliklerin fesatçılara karşı nufûzlarını muhâfaza etmek için yapılan bütün gayretler boşa çıktı. 1897'de Mahsūdların hudut boyunda sonu gelmeyen tecâvüzlerine karşı mukabeleye geçilmesi bir zarûret oldu. 1900 kânûn I.'dan 1902 martına kadar Mahsūdlar sıkı bir abluka altına alındılar ve ancak dağlık sâhada üzerlerine ânî yürüyüşler yapılmak suretiyle teslimiyete mecbûr edildiler. Bu sırada, bölgede birisi meliklere, diğeri de onların düşmanı olan Molla Povinda'ya itâat eden iki hizib bulunuyordu (1900'de sulh maksadı ile Molla'ya aylık tahsisat verilmesi yoluna gidildi) ve 1902'den itibâren Molla'nın nufûzu memlekete tamâmiyle hâkim oldu. 1908'den sonra Mahsūd meselesi yeniden ehemmiyet kazandı ve Molla İngiliz Hindistanı topraklarına akınlarda bulundu. 1913'te ölünce, yerini tutan Molla ʿAbd al-Ḥakīm, kabîle halkının yağmacılık tarafını istismar ederek, Mahsūdlar memleketinin Hindistan ile Efganistan arasında istiklâlini muhâfaza etme politikasını gütmekte devam etti. 1914 ile 1917 arasında, Dera İsmāʿīl Ḫān arâzisinde, arası kesilmeyen tecâvüzler vukûa geldi. Nihâyet 1917'de askerî kuvvetler Mahsūd bölgesine yürüdüler ise de, burada fazla kalamadılar. İngiltere'nin türlü endişeleri, bunların cezâlandırılmasını geciktirdi ve 1919 ile 1920'de, rüzgârın şiddetle süpürdüğü Vazīristān *raghza*'ları, Hindistan hudutlarında vukua gelen en şiddetli mücâdelelerden birine şâhit oldu.

Bibliyografya: C. U. Aitchison, *Treaties, Engagements and Sanads* (1909), XI; R. I. Bruce, *The Forward policy and its Results* (1900); C. C. Davies, *The Problem of the North-West Frontier* (1932); ayn. mll., *Coercive Measures on the Indian Borderland* (*Army Quarterly Review*, 1928); R. H. Davies, *Report showing Relations of British Government with Tribes on N. W. F. of the Punjab, 1855—1864* (1864); *Frontier and Overseas Expeditions from India* (*Confidential*), (1908), II; *North-West Frontier province Administration Reports* (yıllık neşriyat); *Operations in Waziristan, 1919—1920* (1921); W. H. Paget ve A. H. Mason, *Record of Expeditions against the N. W. F. Tribes since the Annexation of the Punjab* (1885); *Panjab Administration Reports* (1850—1900); *Parliamentary Papers* (LXXI., Cd. 1177, 1902); H. Priestly, *Hayat-i Afghāni* (1874); H. A. Rose, *Glossary of Tribes and Castes of the Punjab and North-West Frontier Province*, III, bk. mad. VAZĪR; H. C. Wylly, *From the Black Mountain to Waziristan* (1912).

(C. COLLIN DAVIES.)

MAḤZAN. [Bk. MAḤZEN.]

MAḤZEN. MAḤZAN (A.), *ḫazana* („saklamak, kapatmak, muhâfaza etmek") 'den gelmekte olup, gâlibâ ilk defa, hicretin II. asrında, resmî bir tâbir olarak, şimâlî Afrika'da kullanılmıştır. Bununla İfrîkıye emîri İbrāhīm b. al-Aġlab tarafından Bagdad'daki Abbâsî halifesine gönderilmek üzere toplanan paraların

konulduğu bir demir kasa kasdediliyordu. Şimdi Fas ülkesinde h u k û m e t mânasına gelen bu tâbir, başlangıçta, daha ziyâde m â l i y e t e ş k i l â t ı mânasına kullanılmış idi. Fas hukûmetini ve bu hukûmet ile az-çok alâkası bulunan hususları ifâde eden *maḫzan* tâbirinin, ilk olarak, sâdece müslüman cemâatinin müşterek hazînesi olan *bayt al-māl*'e gönderilmek üzere, vergilerin muhâfaza edildiği yere delâlet ettiği söylenebilir. Sonraları böylece elde edilen paralar, toplandıkları memlekette sarfedilmek üzere artık müslüman cemâatinin hazînesine gönderilmeyince, *maḫzan* kelimesi mahallî cemâatlerden her birinin hazînesini ifâde etmeğe başladı ve böylelikle *maḫzan* ve *bayt al-māl* tâbirleri az-çok birbiri ile karıştırıldı.

Her ne kadar Endülüs'te *ʿabīd al-maḫzan* tâbiri kullanılmış ise de, bununla hukûmetin köleleri mânasından ziyâde, hazîne köleleri kasdedilmekte idi. Görünüşe göre, ancak daha sonraları Fas ülkesinde ve devletin, sırası ile Şam Emevîlerine, Bagdad Abbâsîlerine ve İspanya Emevîleri ile nihâyet Mısır Fâtımîlerine bağlı olarak yaşadıktan sonra, islâm cemâati bütünlüğünden tedrîcen ayrılmasını müteâkip, *maḫzan* kelimesi doğrudan-doğruya hukûmet mânasında kullanılmağa başlanmış, bilhassa Şerifî hânedânının Fas'a yerleşmesinden itibâren, *maḫzan* kelimesi yalnız hazîneye delâlet etmekle kalmayıp, bu hazînenin beslediği her çeşit idârî teşkilâta, yâni Fas hukûmetinin tamâmına teşmil olunmuştur. Bu mâna değişmesi tarih boyunca tâkip edilirken, kelimenin delâlet ettiği teşkilât ve te'sislerin dinî bir mâhiyet taşımayıp, bil'akis dünyevî iktidarın dinî müesseselere karşı tedrîcen kazandığı hâkimiyeti belirttiği ve sonunda Faslılar için yegâne iktidar kaynağını meydana getirdiği göze çarpar.

Müslüman topluluğunun cemâat esâsına dayandığı mâlûmdur. Halife ʿOmar sâdece bir idâre âmiri olan bu cemâat reisini, vesâyeti altına konulmuş bulunanların menfaatlerini koruyan, iffet sâhibi bir vasîye teşbih eylemiş idi. Zamanla bu kaideden tek olarak kalan şey cemâati teşkil eden fertlerin hakikaten vesâyet altında bulunması oldu.

Maḫzan'in teşekkülü tarih boyunca gözden geçirilirse, bu mutlak hukûmetin, islâmî kaidelere dayanarak, nasıl kurulduğu ve teşekkül eden bir arap cephesi arkasında, berberî kavimlerin yavaş-yavaş islâmlaşmalarına rağmen, kendi müesseselerini, bâtıl itikatlarını ve istiklâllerini nasıl muhâfaza ettikleri görülür. Bu noktada berberîlerin dinî kaidelere tam olarak riâyet etmemekle berâber, müslüman olduklarını ve kendilerini müslüman cemâatinden saydıklarını da kuvvetle belirtmek icâp eder. ʿUḳba b. Nâfiʿ'in ilk şimâlî Afrika fütûhatı sırasında (63 = 682) hiç bir teşkilât kurulmamış idi. Arap fâtihleri için mühim olan şey vergi ve köleler toplamak ve Şam'daki halifeye bol-bol hediye sunmak idi. Mūsā b. Nuṣayr'in seferinde (90 = 708) de vaziyet yine böyle olmakla berâber, Endülüs'ün fethi, Visigotların servetinden faydalanmak isteyen bir çok berberî kavimleri müslümanlığa cezbetmiş idi. Diğer taraftan başta gelenlerin irtikâpları ve halifenin tâkibinden kurtulma isteği, hâriricîliğin yayılmasını kolaylaştırmış, bunun muhtelif kolları, iktidarda vahdet te'sisine engel olmuş, hattâ adem-i merkeziyete doğru bir gelişme meydana getirmiş idi.

Şerifî menşe'i dolayısı ile, Fas'ın ilk müslüman sülâlesi telakkî edilmiş olan ve memleketin tamâmiyle islamlaşmasını te'min eden İdrîsî hânedanı bile gerçekte memleketin küçük bir sâhası üzerinde hâkimiyet kurabilmiş idi. Bu hânedanın yanı-başında Barġavāṭa [b. bk.] râfızîleri ve hâricîlerden müteaddit emîrler hukûm sürmekte devam ediyorlardı. Daha sonra Miknāsa Zenātaları, Maġrāvalar, Banī İfren de bir merkeziyet te'sisine muvaffak olamadılar. Ancak V. (XI.) asra doğru Murâbıtlardan Yaʿḳūb b. Taşfîn zamanında ana hatları ortaya konulan *maḫzan*, gerçekte Muvahhidler devrinde kurulabildi. Bu sülâlenin huküm sürdüğü devirde Fas'ın dinî birliği meydana geldi. Barġavāṭaların râfızî hareketleri ve bütün şiîlik cereyanları ortadan kaldırıldı. Böylelikle o zamana kadar memleketin vâridâtını aralarında paylaşan ve sünnet ehlinin tâbî olduğu esâslardan az-çok uzaklaşan müteaddit cemâatler yerine, tek bir cemâat, Muvahhidler birliği geçti. Denilebilir ki, zamanımızda Fas'ta müşâhede edilen *maḫzan* teşkilâtının esâs temeli, bu birleştirme hareketi ile onun neticesini meydana getiren tedbirler olmuştur.

Muvahhidler kendi birliklerini gerçekten müslüman olan tek cemâat telâkkî ediyorlardı. Bu cemâate dâhil olmıyanlar, öldürülmeğe, karıları ve çocukları köle edilmeğe, mal ve mülkleri sünnet ehli yegâne cemâat olan Muvahhidler birliği nâmına zaptolunmağa müstahak kâfirler sayılıyordu.

Muvahhidler, bu suretle, devletlerinin bütün toprakları üzerinde müslümanlığın gayr-i menkûle dâir esâs kaidelerini tatbik etmeğe muvaffak oldular, yâni Muvahhidlerden olmayanlardan, hattâ imanları şüpheli Muvahhidlerden aldıkları bütün toprakları kâfirlerden fethedilmiş bir mülk addederek, bunları müslüman, yâni Muvahhidler cemâatinin *ḫubūs*'u

hâline koymakta idiler ki, böyle mülkleri işgâl edenler *ḫarāc* denilen arâzi vergisi vermekle mükellef bulunurlardı. Vergi tarh etmek maksadı ile, sultan ʿAbd al-Muʾmin Afrika'daki devletinin topraklarını Gabes (cenûbî Tunus)'ten Vādī Nūn (Atlas okyanusu kıyıları)'a kadar ölçtürmüş idi.

Bir kaç sene sonra Yaʿḳūb al-Manṣūr, Cuşam ve Banī Hilāl arap kabîlelerini Fas'a getirterek, bunları, Barġavāṭaların imhâsından, Muvahhidlerin son Murâbıtlar ile olan didişmesinden ve Endülüs'e müteaddit ordular gönderilmesinden dolayı, boş kalan topraklara yerleştirdi.

Muvahhidlerin askerî bir kuvveti olan *cayş* (Fas'taki söyleniş şekli *giš*)'i meydana getiren bu arap kabîleleri, işgâl ettikleri topraklar için, *ḫarāc* ödemezlerdi. Bunlar *ḫarāc*'ı askerî hizmetler yapmak sûretiyle ödeyen *maḫzan* kabîlelerini teşkil etmekte idiler.

Bu teşkilâtın bakiyelerine daha sonraları *giš* kabîleleri ile *nāʾiba* kabîlelerinde tesâdüf edilmektedir. Marīnîlerin kendi kabîlelerinden bir *giš* teşkil etmek gayretleri başarı ile neticelenmediği için, bunlar Yaʿḳūb b. Manṣūr'un Fas'a getirttiği arap kabîlelerinin *maḫzan*'ine başvurmak mecbûriyetinde kaldılar; hattâ bunlara Sūs'taki Maʿḳil arap kuvvetlerini de kattılar.

Banī Vaṭṭās devrinde, bu hareket daha da hızlanarak, merkezî *maḫzan*'in daha mûdil bir şekilde kurulması ve sarayda protokola dâhil yeni hizmetler ihdâsı suretiyle, Endülüs te'siri daha fazla hissedilmeğe başlandı.

Hıristiyanların tecâvüzü, zâviyeler kıyâmına ve Banī Vaṭṭās'ın sukutuna sebep olarak, Vādī Darʿalı Saʿdīlerin saltanatı ele almalarına yol açtı. Bu sahrâ adamları, iptidâî âdetleri ve tarîkat şeyhlerinin dinî nufûzları yüzünden, saltanatı önce islâmiyetin ilk zamanlarındaki pederşâhî sâdeliğe ircâ etmek istediler. Hukûmet icrâsının icapları, kabîlelerin fesatçılığı ve sülâle efrâdı arasındaki mücâdeleler neticesinde, çok geçmeden askerî kabîleleri, nâzırlar, saray erkân ve ümerâsı ve daha sonra bunlara katılacak sayısız saray teşkilâtı ile hakikî bir *maḫzan* kurulması zarûrî oldu.

Saʿdīler ile XVI. asır başlarında Cezâyir ülkesine gelip-yerleşmiş olan türkler arasında sık-sık vukûa gelen temaslar, Fas sarayında bir nevî şark merâsimi, sultanın yaşamasında, onun etrafında ve *maḫzan*'e dâhil bütün eşhas nezdinde bir ihtişam ve tantana yerleşmesine sebep oldu.

İşte bu devirdedir ki, memlekete hemen-hemen yabancı olan ve memleketi idâre etmekten ziyâde, onu istismâr etmek suretiyle süp-gitmiş olan *maḫzan* kurulmuştur denilebilir.

Fas'ın Avrupa devletleri ile daha fazlalaşan resmî temasları, sefir mübâdeleleri, ticâret anlaşmaları, hıristiyan esirlerin fidye verilmek suretiyle geri alınması gibi, çeşitli hâdiseler bu *maḫzan*'in git-gide hakikî bir hukûmet görünüşü kazanmasına yardım etti. Devletler arasındaki kıskançlık, Fas'ta müesses durumu muhâfaza etmek isteği ve bunların karşısına görünüşte düzenli bir iktidar çıkartmak ihtiyâcı, *maḫzan*'i dış siyâset bakımından olduğu kadar, iç siyâset bakımından da kuvvetlendirdi. Sultan Mavlāy al-Ḥasan'ın 20 seneye yakın bir müddet zarfında bir taraftan devletler ve öte taraftan kabîleler arasında bir muvâzene siyâseti tatbik etmesine imkân verdi.

Avrupa'dan gelen sefirlerin kabûl merâsimi sırasında tâbî tutuldukları hemen-hemen hakarete yakın muâmele, kabîleler nezdinde sultanın ve *maḫzan*'in kudretini arttırmağa hizmet ederdi. Sarayın bir avlusunda hıristiyan devletin elçisi, yaya ve sultana getirdiği hediyeler ile çevrili olarak, at üzerindeki müslüman emîrine tâbiiyet vergisi vermeğe gelmiş gibi görünürdü. *Maḫzan*'in itinâ ile tertiplediği bu merâsim, gerek kabîleler, gerek Avrupa devletleri nezdinde, bu varlığın gerçek kudreti hakkında hayâle kapılmak imkânını verirdi.

Daha Muvahhidler, Merinîler ve Banī Vaṭṭās berberî sülâleleri zamanında, askerî kabîlelerin (*cayş*) en büyük kısmı arap idi. Saʿdîler devrinde bunların hepsi arap oldu; Cuşam ve Banī Hilāl'e Maʿḳiller eklendiler. Diğer taraftan Saʿdîler işgâl ettikleri müslüman cemâatine âit *ḫubūs* toprakların *ḫarāc*'ını para ile ödeyen bâzı kabîleleri *cayş* defterinden silmişlerdi. Bunlara *nāʾiba* kabîleler denildi ki, bundan *maḫzan*'in vesâyeti altında bulundukları (*nāʾib*, „vasî, baba vekili") veya *cayş* kabîlelerine bir bedel (*nāba* „bir şeyin yerini başkasının alması") vermeleri mânası anlaşılıyordu.

Fransa'nın Fas'ta himâye te'sis ettiği sırada memleketin manzarası böyle idi. Türklere âit topraklar ile Fas arasındaki hudut, Cezâyir ülkesinin fransızlar tarafından işgâlinden sonra da, hemen-hemen olduğu gibi kaldı ve Fas toprakları, himâye idâresi kurulmasını müteâkip, yine evvelki şekilde iki kısma ayrılmakta idi: 1. merkezî idâreye itâat eden *bilād al-maḫzan*; 2. itâatsizlerin yaşadığı *bilād al-sibāʾ* ki, sonuncu bölgeler, hemen tamâmiyle, berberîler ile meskûndur.

Asıl Fas'ı teşkil eden *bilād al-maḫzan*, müslüman cemâatine âit *ḫubūs* arâziye dâhil ve *ḫarāc* vergisine tâbî bulunmakta idi.

Bu topraklar üzerinde bir kısmı *gīš*, diğeri *nā'iba* olmak üzere, bir takım arap kabîleleri yaşıyordu. Bundan anlaşıldığına göre, Fas ülkesi, *gīš* veya *nā'iba* nizâmına dâhil arap kabîlelerinin yaşadığı *ḫarāc*'a tâbî arâziyi fi'len idâre eden bir hukûmetten (*maḫzan*) teşekkül etmekte idi.

Bilād al-sibā''da yaşayan berberî kavimler, *maḫzan* hâkimiyetinin kendi topraklarına girmesini istememekle kalmayıp, vaktiyle tedrîcî bir sûrette sürülmüş oldukları dağlardan ovalara doğru inmek temâyülünü gösteriyorlardı. Tāfīlālt'tan gelerek, XVII. asırda, Sa'dī sülâlesinin yerine geçen şimdiki Şorfā' 'Alavī hânedanının başlıca gayretlerinden biri, berberî kabîlelerinin bu yayılma hareketine karşı durmak oldu. Bu hânedanın en meşhûr hükümdarı olan Mavlāy İsmā'īl, berberîleri durdurmak için, *bilād al-maḫzan* hudûdunda 70 kale (*ḳaṣba*) inşâ ettirmiş idi.

Daha evvel söylendiği gibi, *maḫzan*'in faâliyeti memleketi nizâma sokmak, hattâ idâre etmek olmayıp, *gīš* kabîleleri vâsıtası ile, *nā'iba* kabîlelerinden ve limanlardan, her vâsıtaya baş-vurularak elde edilen vâridat yardımı sâyesinde, merkezî idâreye itâat etmeyenlerin sâhasını hudutları içinde tutmaktan ibâret bulunuyordu. Vakit-vakit başına bizzat hükümdarın geçtiği kuvvetler, itâatsiz kabîlelere karşı harekete geçirilip, sultanın hâkimiyeti te'yit ve nufûzu takviye ediliyordu.

Asırlar boyunca dâhilî siyâsetin imkân veya icapları ve hâricî siyâsetin zarûretleri ile tedricî bir sûrette kurulan *maḫzan*'in tam ve nihâî şeklini alması, 1873—1894 arasında, Fas'ın son büyük müstakil sultanı olan Mavlāy al-Ḥasan'ın devrine rastlar.

Hukümdarlık irsî olup, intihap ile değilse bile, ölen sultanın oğulları, erkek kardeşleri, kardeş oğulları, hattâ amca oğullarından biri, her şehir ve kabîlenin ulemâ ve başta gelenleri tarafından, ileri sürülmek sûretiyle tahta çıkardı. Bu tâyin şekline bi'at (*bay'a*) denilirdi. Ölenin yerine, mûtâd olarak, o sırada hazîneyi ve orduları elinde tutana bi'at edilirdi. Her ne kadar evvelki hukümdar ekseriyetle halefini tâyin eder ise de, bu tâyine müntehiplerin mutlaka riâyet etmeleri şart değil idi. Bu sûretle, tahta çıkma husûsunda, belli bir sıra mevcut bulunmamakta idi.

Eskiden yalnız bir vezîr, baş-vezîr var idi ki, bir nevî dâhiliye nezâreti mâhiyetinde olan baş-vezîrlik, her birinin başında bir kâtip bulunan, üç bölümden teşekkül ederdi. Birinci bölüm Cebelüttârık boğazından Vād Bū Regreg'e, ikinci bölüm Bū Regreg'den Sahrā'ya kadar uzanır ve üçüncüsü ise, Tāfīlālt'ı ihtivâ ederdi.

Sīdī Muḥammed'in saltanatı sırasında (1859—1873), Avrupa ile daha sık ve daha sıkı münâsebetler kurulması ve bilhassa memleketteki ecnebîlerin istifâde ettikleri imtiyâzlar yüzünden, hâricî münâsebetleri idâre edecek husûsî bir makam ihdâs edilerek, buna *vazīr al-baḥr* ismi verildi. Her ne kadar bu isim „deniz nâzırı" mânasını taşıyor ise de, bahriye nezâreti mâhiyetinde olmayıp, hakikatte bu vezîrlik denizden gelen, yâni avrupalılar ile alâkalı husûsların idâresi ile mükellef tutulmuş idi. Bu vezîrin Tanca'da oturan ve *nā'ib al-sulṭān* unvânını taşıyan bir mümessili, Avrupa devletlerinin temsilcileri ile, merkezî *maḫzan* arasında mutavassıt rolünü oynardı. Bu nâibin başlıca vazifesi, avrupalıların isteklerini ve hak iddialarını oyalama sûretiyle idâre etmekten ve sayısı gittikçe artarak, *maḫzan*'in an'anevî mutlak idâresine ekseriyâ güçlük çıkartan imtiyazlı ecnebîlerin menfaatlerini birbiri ile çarpıştırmaktan ibâret bulunuyordu. 1880'de, Madrid anlaşması ile, konsoloslara verilen yabancı tebeayı himâye hakkı, hâkimiyeti itâatsiz bölgelere doğru genişletmek bakımından, *maḫzan*'i teşvik etmemiş idi; çünkü böyle bir hâkimiyetin te'sisi, o bölgelerde ecnebîlerin konsoloslar tarafından himâye edilmesi hakkını da derhâl tatbik ettireceğine göre, Avrupa nufûzunun memlekete yayılmasına karşı durmak bakımından, memleketin en büyük kısmını zâhiren siyâsî bir istiklâl hâlinde tutmak ve bu sûretle zaman geçtikçe tekmil Fas'ı hakikî bir milletler-arası himâye altına koyacak gibi görünen te'sirlerden korumak, *maḫzan*'in menfâati icâbı idi.

Mahallî reisler, zâviye şeyhleri ve şerîf âileleri ile, gâyet oynak ve uyanık bir dâhilî siyâset tâkip eden *maḫzan*, memleketin en uzak bölgelerinde bile hakikî bir nufûza sâhip olabilmekte ve kabîlelerin arasını açık tutmak için, her fırsattan istifâde etmekte idi.

Dinî sultasını, bir gün kâfirleri memleketten kovacak bir cihâd hazırlamak ümidi ile, yaşatmakta ve *Kur'an* tedrisâtı yolu ile arapçayı yayarak ve şeri'at hükümlerini (*şra'*) berberî an'aneleri yerine ikame ederek, memlekete nufûz etmeğe çalışmakta, hulâsa, memleketi islâmlaştırmak ve müslümanlığı mahallî âdetler içine sokmak sûretiyle fethetmeğe gayret eylemekte idi.

Mavlāy al-Ḥasan devrinde *maḫzan*, baş-vezîr, *vazīr al-baḥr* (hâriciye nâzırı), *allāf* (sonraları harbiye nâzırı), *amīn al-umanā'* (sonraları mâliye nâzırı), ve *kātib al-šikāyāt* (bu makama kadılar-kadısı *ḳażi 'l-ḳużāt* vazifesinin de ilâvesi ile, sonra adliye nâzırlığı şekli verilmiştir)'tan mürekkep bulunuyordu. Bu yüksek

me'mûrların dâireleri (*banīḳa*, cem, *banā'iḳ*) sarayın *maṣvar*'inde idi. Burası, nezâret dâirelerinin bulunduğu dehlizler ile kuşatılmış geniş bir avlu idi. *Maṣvar*'in üstünde baş-vezîrin dâiresi ve onun yanında da *ḳā'id al-maṣvar*'inki bulunurdu ki, bu zât muhâfızlar kumandanı ve aynı zamanda sultanın teşrifatçısı vaziyetinde olup, *maṣvar*'in zapt ve raptı da bunun uhdesinde idi. *Gīš* kuvvetleri (*maṣvarīya, masaḫrīya* v.b.) ve sarayın dışındaki esnaf birlikleri *ḫanāṭī* (müfr. *ḫanṭa*) *al-barrāniyīn*, saray ahırlarının müdürü olan *mavlā al-ruvā*, sultanın karargâhında vazifeli olan *frā'igīya* v.b. *ḳā'id al-maṣvar*'in emrinde bulunurdu.

Maṣvar'in *banīḳa*'ları yanında, vezifesinin icâp ettirdiğinden daha ehemmiyetli bir rol oynayabilmiş bir şahsiyetin varlığını da zikretmek icâp eder ki, o da *ḥācib* [b. bk.]'dir. Unvânı „perdeci" veya „kapıcı" mânasına gelen bu me'mûr, sultan ile tebeası arasında bir mutavassıt, bir mâbeyinci olup, dâiresi *maṣvar* ile asıl saray arasındadır. Sarayın dâhilî idâresi ile *ḥācib* vazifelidir. Dâhilî teşkilât (*ḫanāṭī al-dāḫlīyīn*) *mvālīn al-użā'* (abdest alma=*vużū'* ile alâkalı vazifeliler), *mvālīn al-fraš* (yatak işleri ile vazifeliler) ve daha başkaları ona bağlıdır. Harem ağalarını da o idâre ettiği gibi, *'arīfa* denilen kadın me'mûrlar vâsıtası ile, haremin inzibâtına da karışırdı. Her ne kadar me'mûriyeti tamâmiyle benzemez ise de, *ḥācib*'e bâzan baş-mâbeyinci denilir.

Bu şahsiyetler etrafında, muhtelif dereceli bir çok kâtip ile, her rütbeden nazarî olarak, 500 atlıya kumanda eden *ḳā'id al-raḥā* ve 100 atlının başında bulunan *ḳā'id al-may'a*'den alelâde *muḳaddam*'e varıncaya kadar, *gīš* zâbitleri bulunurdu. Maaşları hem az olan, hem bunu muntazam almayan bu insanlar, saraya yakından veya uzaktan mensup olmanın verdiği kudretten istifâde ederek, sâhip oldukları nufûzu kullanmak sûreti ile, geçinirlerdi.

Böyle bir teşkilâtta asıl *maḫzan*'in, yâni dünyevî iktidarın, birbirini tâkip eden değişmeler ile, dinî iktidâr zararına git-gide genişlediği göze çarpar. Her ne kadar temel, esâs itibârı ile, dinî kalmakta ise de, tatbikat gittikçe bundan uzaklaşmakta, *ḳā'id*'lerin ve *maḫzan*'in adlî kazâsı, tedrîcen kadıların tatbik ettiği şer'î kazânın yerini almakta ve bu sonuncunun salâhiyeti yalnız ferdî hukuk ve gayr-i menkûle tasarruf sâhalarına inhisâr etmekte idi.

Hukümdarın sultası şehirlerde ve kabîleler nezdinde, baş-vezîr tarafından tâyin edilen *ḳā'id* ve *muḥtasib*'ler vâsıtası ile, temsil olunurdu. Me'mûriyetleri menşe' itibârı ile şeri'atten gelen *muḥtasib*'ler esnaf birliklerini idâre ve bunlara nezâret, gıdâ maddelerinin narhını tesbit, ölçü ve tartılar ile meskûkâtı kontrol ederlerdi.

Kadîm *ḫarāc*'ın yerini alan *nā'iba* vergisi, *gīš*'e dâhil olmayan kabîlelerden, bu kabîlelerin *ḳā'id*'leri tarafından toplanırdı. Mükelleflerin hissesi hiç tesbit edilmez ve toplanan para da hakikatte *ḳā'id*'ler, *maḫzan* kâtipleri ve vezîrler arasında taksim olunur, ne sultan, ne de devlet hazînesi bundan gerçek bir menfaat sağlamaz idi. Bir nevî zâbit olan nâzırlar baş-vezîr tarafından tâyin olunurlardı. Bunlar Mavlāy 'Abd al-Raḥmān devrinden beri, câmi ve ibâdetgâhlara âit *ḥubūs*'a bakan mahallî nâzırların maiyetine verilmişlerdi. Kadıları *ḳażi 'l-ḳużāt* tâyin ederdi. Şimdi bu tâyin adliye nâzırı tarafından yapılmaktadır. Kadılar *'adūl* [bk. mad. ŞĀHİD]'u teklif ederler, fakat tâyin edemezlerdi.

Mâliye me'mûrları (*umanā'*), gümrükçüler, *maḫzan*'e âit mülkler (*al-amlāk*) ile *mustafādāt* (çarşı vergisi, kapı vergisi ki, buna *maks* denilir)'ı idâre edenler, *bayt al-māl* müdürü (halk arasındaki ismi ile *abu 'l-mavārīṣ*), yâni cemâate âit hisseyi almak üzere verâset işlerine müdâhale eden, aynı zamanda sâhipsiz miraslara vasî olan (*vakīl al-ġuyyāb*) me'mûr, sonradan mâliye nazırı denilmiş olan *amīn al-umanā'* tarafından tâyin edilirlerdi. Bütün bu teşkilât tamâmiyle merkeziyetçi, yâni hedefi memleketin bütün gelirini devletin ve me'mûrlarının kasalarına doldurmak olup, bu geliri umûmî menfaat için kullanmak bakımından, hiç bir şey evvelden düşünülmüş değil idi.

Ortada hiç bir bütçe, nâfıa işleri, demir yolu, bahriye, ticâret, posta ve buna benzer başka bir teşkilât yok idi. Harp bütçesi sarfiyatı, bir ingiliz zâbitinin kumanda ettiği bir alay bulundurulmasına, bir fransız askerî tâlim hey'etine, Fas şehrinde italyan zâbitlerinin idâre ettikleri bir silâh fabrikasına ve Rabat'ta bir alman mühendisi tarafından tahkimât inşâsına inhisar etmekte idi. Aslında bu da hakikî mânada bir askerî teşkilât kurmak mâhiyetinde olmayıp, işte menfaatı olan Avrupa devletlerini siyâset sâhasında hoşnud etmek üzere, bahşedilmiş bâzı imtiyâzlardan ibâret idi. *Maḫzan*'in telâkkîsine göre, memleketin müdâfaası, sarayın meydana getirdiği ihtişamlı perde gerisinde, avrupalıların temâsından tamâmiyle uzak tutulan berberî kabîlelere bırakılmış idi. Bu bakımdan *maḫzan*, an'anevî muvâzene siyâsetine sadâkat göstererek, muhtelif devletlerden silâh ve cephâne almakta ve bunları vakti gelince, mukaddes cihâd ilân ederek, kabîlelere dağıtmak üzere, Fas'taki *makīna*'de saklamakta idi.

Maârif masrafları Fas şehrindeki al-Ḳarawīyīn ulemâsına verilen cüz'î maaştan ibâret idi. Bu maaş, *ḥubūs* gelirinden alınmakta ve buna bayramlar vesîlesi ile sultan tarafından verilen atiyeler (*ṣila*) ilâve edilmekte idi. Halkın sağlığı bakımından da, hiç bir şey yapılmamakta olup, bâzı şehirlerde mevcut olan *māristān* adlı müesseselere hastahâne demek mümkün değil idi.

Avrupa devletlerinin israrları üzerine sultan, hukümranlık hakkını Tanca 'da konsolosluk hey'etine terketmiş olup, bu hey'et de icâbında içinde bulaşıcı hastalık bulunan gemileri limana almamak karârını veren bir sağlık meclisi mâhiyetinde tertibât almış idi. Bu hâli ile *maḫzan*, daha kolay istismâr edebilmek ve kendisine karşı bir tehlike teşkil edebilecek yeni bir kuvvetin doğmasını önlemek için idâmesine çalıştığı karışıklık ortasında, hakikî bir kuvvet meydana getirmekte idi.

Maḫzan, an'aneleri, görünüşü, yemesi, giyinmesi, *al-luġāt al-maḫzanīya* denilen ve edebî arapça ile konuşulan arapça arasında mutavassıt bir şekil teşkil eden, klişe hâlinde, edibâne, veciz ve hiç bir taahhüt ifâde etmeyen husûsî dili ile, gerçekten kapalı bir zümre meydana getirmekte idi.

Maḫzan, eski devirler için, her ne kadar uygun telâkki edilse de, Fas 'ta himâye idâresinin kurulduğu günden itibâren, bunun esâslı değişikliklere uğraması icâp etti.

Himâye idâresi altında, hâriciye ve harbiye vezîrlikleri vazifesi „résident général" unvanını taşıyan fransız umûmî vâlisine, mâliye işleri de mâliye umûm müdürlüğüne verildi. Hakîkî birer nâzırlık olan zirâat ve maârif umûm müdürlüklerine, posta-telgraf-telefon idâresinin ve sıhhiye dâiresinin başına fransız me'mûrları getirildi. Birisi devlet mülklerine (*al-amlāk*), diğeri vakıflara (*ḥubūs*) bakmak üzere, iki yeni vezîrlik kurulmuş idi. Emlâk vezîrliği kaldırılarak, buna âit işler mâliye umûm müdürlüğüne bağlı bir idâreye verildi. *Ḥubūs* vezîrliği devlet işleri dâiresine bağlandı. Bu teşkilât Fas hukûmetinin himâye idâresinde temel rolünü oynamakta ve himâye muâhedesine göre, „islâh edilmiş bir *maḫzan*" teşkilini hedef olarak almakta idi.

(ED. MICHAUX-BELLAIRE.)

Bibliyografya: 1. *Maḫzan* kelimesinin mânasındaki değişme hakkında klasik lugat kitaplarında bk. madd. *ḫāzin*, *ḫizāna*, *ḫazna* ve *ḫazīna*, bilhassa *Tāc al-ʿarūs*; *Muḫīṭ al-muḫīṭ* (Beyrut, 1867), madd. *ḫāzin* ve *ḫazandār*; E. Lévi-Provençal, *Documents inédits d'histoire almohade* (Paris, 1928), arapça metin, s. 71 ve lugatçe, bilhassa Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes* (Leiden, 1881). Bu eserdeki bibliyografyaya, *maḫzan* kelimesinin Cezayir 'deki mânası için, aşağıdaki makaleler ilâve edilmelidir: *Revue Africaine* 'deki makaleler, 1856/1857, s. 393: F. Pharaon, *Notes sur les tribus de la subdivision de Médéa*; 1873, s. 196 v.dd.: N. Robin, *Notes sur l'organisation militaire et administrative des Turcs dans la Grande Kabylie* (1895 tab.), s. 5 v. dd. ve 109 v. dd.: E. Mangin, *Notes sur l'histoire de Laghouat*, Cezayir 'de kullanılan *maḫzan* kelimesi hakkında.

2. Bu müessesenin tarihi hakkında. *A.* Arapça eserler: *Kitāb al-Baydaḳ* (E. Lévi-Provençal, yk. bk.); İbn Abī Zarʿ, *Ḳirṭās* (Fas, 1305, taş-basm.); İbn Baṭṭūṭa, *Voyages* (trc. Paris, 1879); İbn Ḫaldūn, *Prolégomènes*; Muḥammed al-Ṣaġīr al-İfrānī, *Nuzhat al-ḥādī* (arapça metin, taş-basm., Fas, 1307; Paris, 1888); frns. trc. O. Houdas (Paris, 1889); Abu 'l-Ḳāsim al-Zayyānī, *al-Tarcumān al-muʿrib* (yazm.); O. Houdas 'ın *Le Maroc de 1631 à 1812* (Paris, 1886) başlığı altında tercüme ve neşrettiği yazmadan parçalar; Aḥmed b. Ḫālid al-Nāṣirī, *Kitāb al-istiḳṣā* (Kahire, 1312 = 1894, 4 cild); I. cildin frns. trc. A. Graulle, G. S. Colin ve İsmail Hamet (*Archives Marocaines*, cild XXX, XXXI, XXXII; IV. cildin frns. trc. E. Fumey (*Archives Marocaines*, IX ve X); Akensūs, *al-Cayṣ al-ʿaramram* (taş. basm., Fas, 1336 = 1918); *al-Ḥulal al-bahīya* (yazma, müellifi mechûl, XX. asrın başları = hicrî XIV. asır); E. Fumey, *Choix de Correspondances marocaines* (Paris, 1903); M. Nehlil, *Lettres chérifiennes* (Paris, 1915);

B. Avrupa eserleri: Diego de Torrès, *Relation de l'origine et Succez de Cherifs* (Paris, 1637), s. 315—320; Mouëtte, *Relation de captivité, Histoire des Conquêtes de Mouley Archy* (Paris, 1682), tür. yer.; Marmol, *L'Afrique* (Paris, 1667), tür. yer.; Pidou de St. Olon, *Estat présent de l'empire de Maroc* (Paris, 1694), s. 58 v.dd. ve s. 153 v. dd.; P. Dominique Busnot, *Histoire du règne de Mouley Ismael* (Rouen, 1714), s. 35—62; P. P. Jean de la Faye, Denis Mackar v.b. *Relation du voyage pour la redemption des captifs aux roiaumes de maroc et d'Alger* (Paris, 1726), s. 146 v.dd.; Braithwaite, *Histoire des révolutions de l'empire de Maroc* (Amsterdam, 1731), s. 214; Georg Höst, *Efter retninger om Marókos* (Kopenhagen, 1779), s. 158—171; L. S. de Chénier, *Recherches historiques sur les Maures et histoire de l'empire de Maroc* (Paris, 1787), III, 161—170, 226—244, 391—394, 480—481; *Voyages d'Ali Bey el Abbassi* (Paris, 1814), I, tür. yer.; Jacopo Gråberg di Hemsö, *Specchio geografico e statistico dell' Empera di Marocco* (Genua, 1834), s. 194—217; Garcin de Tassy, *Mémoire sur les noms propres et les titres musulmans* (Paris, 1878), s. 38—41; Oskar Lenz, *Die Machzanyah in Marokko* (*Deutsche Rundschau f. Geogr.*, 1882); Jules Erckmann, *Le Maroc moderne* (Paris, 1885); Henri de la Martinière, *Le Sultan du Maroc et son Gouvernement* (*Rev. fr. de l'Et. et des Col.*, 1885, II, 282—285); L. de Campou, *Un empire qui croule* (Paris, 1886); Ch. de Foucauld, *Reconnaissance du Maroc* (Paris, 1888), tür. yer.; ayn. mll., *Le Sultan Mouley Haçen et le Makhzen Marocain* (Paris, 1888); El. Reclus, *Géographie universelle* (Paris, 1890), XI; Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Ch. Schefer), Paris, 1897, II, tür. yer.,; Rouard de Card, *Les traités entre la France et le Maroc* (Paris, 1898); Budgett Meakin, *The Moorish Empire* (New-York, 1899), s. 197—236; Eugène Aubin, *le Maroc d'aujourd'hui* (Paris, 1904), s. 172—256; F. Weisgerber, *Trois mois de campagne au Maroc* (Paris, 1904); Gabriel Veyre, *Au Maroc, Dans l'intimité du Sultan* (Paris, 1905); de Castries, *Sources inédites de l'histoire du Maroc* (Paris, 1905 v. dd.), tür. yer.; Gust. Wolfrom, *Le Maroc, ce qu'il faut en connaître* (Paris, 1906); Louis Massignon, *Le Maroc dans les premières années du 16ème siècle*; *Tableau Géographique d'après Leo Africanus* (Cezayir, 1906), s. 172— 184; Chevrillon, *Un crépuscule de l'Islam* (Paris, 1906), s. 190—192; Cte Conrad de Buisseret, *A la Cour de Fez* (Bruxelle, 1907), s. 40—48; Gustave Jeannot, *Etude sociale, politique et économique sur le Maroc* (Dijon, 1907), s. 185—268; H. Gaillard ve Ed. Michaux-Bellaire, *L'Administratian au Maroc — Le Makhzen — Etendue et Limites de son Pouvoir* (Tanger, 1909); Ed. Michaux-Bellaire, *L'Administration au Maroc* (*Bull. de la Société de Géographie d'Alger et de l'Afrique du Nord* (Cezayir, 1909); Jerómino Becker, *Historia de Marruecos* (Madrid, 1915), tür. yer.; Bernard, *Le Maroc* (3. tab.), Paris, 1915.

Mecmualar: *Archives Marocaines*: I, 1 v. dd.: Salmon, *L'Administration Marocaine à Tanger*; I, 56 v. dd.: Michaux Bellaire, *Les Impôts Marocains*; II, 1—99: *Essai sur l'Histoire politique du Nord Marocain*; XV, 33 v. dd.: Xavier Lécureui, *Historique des Douanes au Maroc*; XVIII, 1—187: A. Peretié, *Le Raïs El Khadir Ghaïlan.*

Revue du Monde Musulman: V, 242—274: Michaux-Bellaire, *Un rouage du Gouvernement Marocain*; *La Beniqat ech-chikayat de Moulay Abd el-Hafid*; s. 646—662: Michaux-Bellaire, *Au Palais du Sultan Marocain*; VIII: Michaux-Bellaire, *L'Islam et l'état marocain*; IX, 1—43: Michaux-Bellaire, *L'organisme Marocain*; XII, 87—91: A. le Châtelier, *Lettre à un Conseiller d'Etat*; LVIII, 104—107: *Enquête sur les corporations musulmanes*; *L'influence du Makhzen.*

Bulletin du Comité de l'Afrique Française: 1902, s. 420: *Le Voyage du Sultan*; 1903, Suppl., s 293—304: René Mauduit, *Le Makhzen marocain*; 1904, s. 4: Général Derrécagaix, *La crise marocaine*; s. 50: *L'évolution du Makhzen*, 1905, R. C., s. 517—528: Commandant Ferry, *La réorganisation marocaine*, 1906, s. 335: *Le Sultan et la Cour*; 1907, s. 102: *Le Gouvernement marocain*; s. 367: *Le Sultan du Sud*; s. 368: *Le déplacement de la Cour de Fez*; 1909, R C., s. 185 v. dd.: Ed. Doutté, *Les causes de la chute d'un sultan*; *La Royauté marocaine.*

(M. BURET.)

MAḪZŪM. [Bk. MAḪZÛM.]

MAḪZÛM. MAḪZŪM (BANÎ), Emevîler ile berâber, Mekke'nin asîl kabîlesi. Bu hüküm, *Sīra* tarafından halk arasında yayılmış olan ve asîl kabîlelerin ceddini Ḳuṣayy [b. bk.] olarak gösteren nazariyeye uymamaktadır. Milâdî VI. asrın ortasına doğru, Ḳurayş [b. bk.] kabîlesi kolları arasında, itirazsız en itibârlı olanının Ḳuṣayy kademesinden geçmeden, Yaḳaẓa b. Murra... vâsıtası ile, efsânevî Fihr (Ḳurayş)'e bağlanan Banī Maḫzūm kolu olduğunu müşâhede ediyoruz. Bu devirde Banī Maḫzūm, Ḥaram müstesnâ, bütün Mekke 'yi elinde bulunduruyor ve Emevîlerin büyüyen nufûzlarını yalnız onlar muvâzene hâlinde durdurmağa muvaffak oluyorlardı. O derecede ki, adları bâzan Ḳurayş tâbirinin müterâdifi hâline geliyordu (İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*, nşr. Wüstenfeld, s. 94, 12).

Banī Maḫzūm bu üstünlüğü gâlibâ ʿAbd al-Muṭṭalib 'in muâsırı ve kabîleye ad veren ceddin torunu olan Muġīra b. ʿAbd Allāh 'a medyûn idi. Böylece „Muġīrī" nisbesi zaman-zaman „Maḫzūmī" nisbesinin yerini alıyordu Rivâyete göre, oğlu Hişām b. al-Muġīra „Mekke 'nin sâhibi (*rabb*)" unvânını bile taşımıştır (İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ*, s. 91, 1 v.dd. Kureyşliler tarih başlangıçlarından birini, Walīd b. al-Muġīra 'nin değilse, bu şahsın ölümü ile başlatıyorlardı. An'ane bu iki Maḫzūmī ara-

sında tereddüt etmektedir. *Mala'* 'de, Mekke 'de işleri kararlaştıran ileri gelenler meclisinde, Maḫzûmların nufûzu hâkimdir. İslâmiyetin zuhûru sırasında, Peygamber ile münâkaşalarda olduğu gibi, *mala'* adına sık-sık bir Maḫzûmî konuşmaktadır. Onlar belli-başlı dış pazarlara giden yolları Mekke ticâretine açmış sayılmaktadır. Zekâ ve çalışkanlıkları dolayısı ile, onlara „ateş gibi sıcak" (*Aġānī*, Bulak, XV, 8 aş.) deniliyordu. Asîl tavırları ve bilhassa servetleri dolayısı ile, diğer Mekke kabîlelerinin kıskançlığına mârûz kalıyorlardı. Hulâsa onlar Banî Hâşim gibi, Ḳuṣayy 'ın ahfâdını gölgede bırakıyorlardı. Halbuki an'anevî nazariye bunlar lehine ortaya atılmış gibi görünmektedir. Mensuplarının büyük bir mıkdarını Badr muhârebesinde kaybettiler. Bir daha kendilerini toplayamadılar. Bu vak'adan sonra, Banî Maḫzûm ilk yeri Emevîlere bırakmak mecbûriyetinde kaldı.

Müslüman an'anesinde onlara en çok ziyân veren şey doğmakta olan islâmiyete muhâlefetleridir. Bu an'ane Abū Cahl [b. bk.] 'in şahsında islâhı imkânsız hasım tipini bulmuştur. Mekke de Banî Maḫzûm 'dan Valîd b. al-Muġīra, Peygamber ile „istihzâ edenler" arasında sayılmakta idi. Gâlibâ Mekke 'de nâzil olan sûrelerin bir-çok âyetleri onun aleyhindedir (İbn Durayd, *İştiḳāḳ*, s. 60 v.d.). Ḫālid b. Valîd [b. bk.], *Sayf Allāh* („Allahın kılıcı") olmadan evvel, akrabâlarının ekseriyeti ile birlikte, Badr 'de, Uhud 'da Handaḳ 'ta v.b. yerlerde Peygambere karşı savaşmıştır. Bu israrlı muhâlefet onlar ile Emevîlere neden *al-afcarān min al-Ḳurayş* („Ḳurayş 'in iki en büyük fâciri") denildiğini (Ṭabarī, *Tafsīr al-Ḳur'ān*, XIII, 130) izah eder.

Fatḥ 'ten, Mekke 'nin fethinden sonra, yeni dini heyecansız olarak kabûl ettiler; bir çokları, idâreci muhitlere yaklaşmak için, islâmiyetin merkezi hâline gelmiş olan Medine 'ye yerleştiler. Peygamber Ḫālid 'in askerî kabiliyetinden istifâde etmesini bildi; bundan dolayı onun itâatsizliklerine göz yumdu. Emevîlere yaklaşmağı ve Abū Sufyān 'ın müsâit tekliflerini reddetmiş oldukları gibi (İbn Hişām, *Sīra*, nşr. Wüstenfeld, s. 203, 273—275) hem o, hem Banî Maḫzûm 'dan diğer kimseler, halifeler için idâreleri o kadar kolay olmamıştır. Abū Bakr 'in babası, oğlunun halife olarak seçildiğini duyunca, ihtiyarın ilk suâli: — „'Abd Manāf ve Maḫzûm bi'at ettiler mi?" — olmuştur (İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, III, 222). *Tuḥfa ẓavi 'l-'arab* (nşr. Mann, s. 170, 16) müellifi, hicretten evvelki şecerelerde, *'ābid* ve *'ā'iẓ* gibi, dinî endîşeleri açığa vuran Banî Maḫzûm adları bulmaktan hayrete düşmektedir.

Abū Bakr, ancak uzaklarda savaş yapmağa gönderdikten ve ona tamâmiyle hareket serbestîsi verdikten sonra, Ḫālid ile vukuatsız geçinmeğe başladı. Ḫālid ikinci halife 'Omar ile bozuştu. Banî Maḫzûm 'a mensup birinin oğlu olduğu da söylenilen 'Omar, itâatten ziyâde, yenmeğe alışmış olan taşkın kumandanı kendine gelmeğe mecbûr etti. Âilelerinin bir nesebine alınmış olan 'Ammār b. Yāsir [b. bk.] hakkında, Banî Maḫzûm 'Osmān ile zıddiyete düştü (Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, Paris tab., IV, 121, 266, 279, 360). Kütle hâlinde, 'Alī 'ye karşı olduklarını açıkça meydana koydular. 'Abd al-Raḥmān b. Ḫālid b. al-Valîd [b.bk.] de, Mu'āviya ile ittifak etmiş olduğu hâlde, müstakil hareket tarzı yüzünden nihâyet Emevî halifesine endîşe vermeğe başladı. Banî Maḫzûm Mu'āviya 'yi akrabâlarını zehirletmekle ithâm etti. Bu hâdise sırasında, kendilerinde intikam almak hakkını görerek, müstakil görüşlerinin yeni bir delîlini verdiler. Bu tarihten itibâren daha evvelki idârelerde olduğu gibi, sevk-i tabî'î ile, devlete küsmek ve ona semeresiz bir muhâlefet göstermek suretiyle, Emevî halifeleri ile araları bozuk bir hâlde kaldılar. 'Abd Allāh b. al-Zubayr [b. bk.], Yazīd I. 'e karşı isyân edince, bir kişi müstesnâ, hepsi ona iltihak etti. Buna mukabil İbn al-Zubayr onlardan birini, kendisinin mümessili olarak, Baṣra 'ya tâyin etti.

Marvanîler, zaferlerinden sonra, Banî Maḫzûm 'a karşı kin beslememeği kabûl ettiler. Hattâ o zamana kadar yalnız Emevîlerden birinin tâyin edildiği Medine vâliliği mevkiine Banî Maḫzûm 'dan olanları da seçtiler. Hicretten evvel olduğu gibi, sonra da Banî Maḫzûm Mekke 'nin en zengin sermâyedarları arasında sayılmakte devam etti. Badr muhârebesine sebep olan kervanda aş.-yk. 5.000 miskal altın taahhüde girmişlerdi. Ḥunayn [b. bk.] 'den önce, 40.000 dirhemlik bir istikrâz yapmak için, Peygamber onlara mürâcaat etmiş idi. İktidâra karşı sistemli bir şekilde muhâlefetleri, tabi'î olarak, diğer Ḳurayş kabîlesi kollarına mensup olanlara muazzam servetler te'min eden büyük idâre vazifelerinden onları uzak bıraktı. Asîlâne ve kibar tavırları onları ticâret ve hattâ sanâyide kazanç kaynakları istemekten alıkoymadı. Bunu en büyük Kureyş şâiri olan 'Omar b. Abī Rabī'a [b. bk.] 'nın hikâyesi dolayısı ile biliyoruz. Mekke 'de tesis edilmiş olan dokuma tezgâhlarında, 'Omar 'in kölelerinden 70 'i çalışıyordu (*Aġānī*, I, 37, 5). Fazîleti ve ibâdete muntazam devâmı dolayısı ile kendisine „Kureyş 'in râhibi" denilen bir başka Maḫzûmî de 'Omar 'in muâsırı idi (İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt*, nşr. Sachau, V, 153, 19). Hicrî I. asrın

en meşhûr tâbiîninden biri olan Banî Maḫzûm 'dan Sa'īd b. al-Musayyib, bu zâhidden çok daha fazla tanınmış olup, fıkıh ve hadîs meselelerinde mütemâdiyen zikri geçer.

Abbâsîlerin hâkimiyeti ile berâber, nufûz iranlılara geçti. Banî Maḫzûm 'un zikri, diğer Kureyş kollarınınki gibi, yavaş-yavaş karanlıklara gömüldü. Bugün de bâzı âileler Maḫzûmî nisbesini taşımaktadır. Bu iddianın Sirāc al-Dīn al-Maḫzūmī al-Ḥimṣī (krş. Brockelmann, *GAL*, II, 98) için olduğu gibi, kadınlar tarafından değilse, ne dereceye kadar bir esâsa dayandığını kararlaştırmak güçtür. Ḳalḳaşandī (*Ṣubḥ al-a'ṣā*, Kahire tab., I, 213), haklı olarak, Ḥimṣ bölgesinde göçebe hayatı süren Banî Ḫālid kabîlesinin büyük Banî Maḫzûm kumandanı ile, isimden başka, müşterek bir şeyi olmadığına dikkati çeker. Ḫālid b. al-Valîd 'in erkek soyu çok erken zamanlarda münkariz olmuş idi (bk. İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, V, 249 aş.); bu da yukarıda zikredilmiş olan müellif Sirāc al-Dīn tarafından te'yit edilmiş olan bir ifâdedir.

Bibliyografya: Makalede zikredilenlerden başka bk. İbn Durayd, *İştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 60 v.dd., 91 v.dd.; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), V, 88 v. dd., 328 v.dd.; *Aġānī*, III, 100, 102; XV, 11 v. dd.; İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 171, 238, 272; İbn 'Abd Rabbihi, *al-İḳd al-farīd*, II, 47; İbn Ḳutayba, *Uyūn al-aḫbār* (nşr. Brockelmann), s. 236, 242; P. Schwarz, *Der Diwan des 'Umar b. Abi Rebī'a* (Leipzig, 1900), IV, 1—34; H. Lammens, *Études sur le règne du Calife Omaiyade Mo'āwia Ier*, s. 4—11 (*MFOB*, I—III, ayrı baskı); ayn. mll., *La Mecque à la veille de l'hégire*, s. 24, 35, 53, 67, 75, 213, 223, 231, 316 (*MFOB*, IX, ayrı baskı). (H. LAMMENS.)

MĀ'İDA. [Bk. MÂİDE.]

MÂİDE. MĀ'İDA, *Kur'an* 'ın V. sûresi olup, Medine 'de nâzil olmuştur; umûmiyetle 120 ve bâzılarına göre de, 122 veya 123 âyet olarak kabûl olunur. Mā'ida „yemek sofrası" mânasına gelir. Müfessirler sûreye bu adın, 112. âyetinde, 'İsā taraftarlarından bir kısmının gökten *mā'ida* inmesi için duâ etmeleri bahis mevzuu olduğundan dolayı verildiğini kaydederler. Aynı zamanda, mü'minlere artık dinin ikmâl edildiğini bildiren bu sûreye, istiâre yolu ile, mânevî nimetlerin sunulduğu sofra olmak hasebi ile bu adın verildiğini kabûl edenler de vardır. Sûreye bundan başka al-'Uḳūd ve al-Munḳiẓa adları da verilmiştir. Fâsılaları *-āb*, *-īd*, *-ūd*, *-ū*, *-īl*, *-īm*, *-īn*, *-ūm* 'dur. al-Mā'ida sûresinde, helâl ve haram olan şeyler sayılmakta, insanların iyilik ile muâmele etmeleri, fiil ve tasavvurda doğruluk ve adâlet üzere bulunmaları bildirilmekte, kendilerine peygamber ve kitap gönderilen kavimlerden, bu kavimlerin bâzı yanlış hareketlerinden ve bu yüzden düçâr oldukları felâketlerden, mü'minlerin hıristiyanlara ve yahudilere karşı takınmaları gereken tavırdan bahsedilmektedir. Sûrede sık-sık adâlet ve doğruluk emreden, Allah korkusu telkîn eden hitaplara yer verilmiştir. Sûrenin nüzûl tarihine gelince, müfessirler al-Fatḥ sûresinden sonra nâzil olduğunu kaydederler ise de, bu ancak bâzı kısımları için vâriddir; zîra muhtelif zamanlarda nâzil olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim sûrenin büyük kısmı Hudaybiya hâdiselerinden itibâren (6=28 baharı), nüzûle başlamış, bâzı kısımları fetih senesi (8=630), bâzı âyetleri ise, vedâ haccı esnâsında (10=632) nâzil olmuştur. Bildirilen günlerde bâzı âyetler, bu arada „size bugün dininizi ikmâl ettim" ibâresini ihtivâ eden üçüncü âyet vedâ haccında arefe günü nâzil olmuştur ki, bu âyet, ahkâm âyetlerinin en son nâzil olanıdır. Bâzılarına göre, bu sûre bir takım mensûh âyetleri de ihtivâ eder.

Bibliyografya: Ṭabarī, *al-Tafsīr* (Bulak, 1321—1330), VI, 27, VII, 85; İbn Salāma, *al-Nāsiḫ va 'l-mansūḫ* (Kahire, 1315), hâşiyede, s. 186; al-Vāḥidī, *Asbāb al-nuzūl* (Kahire, 1315), s. 139—159; al-Zamaḫşarī, *al-Kaşşāf* (Bulak, 1318), I, 402—443; al-Bayżāvī, *Anvār al-tanzīl* (İstanbul, 1317—1320), II, 222—279; nşr. H. O. Fleischer (Leipzig, 1896) I, 246—282; al-Nasafī, *madārik al-tanzīl* (İstanbul, 1317—1320), II, 222 v.dd., hâşiyede; al-Ḫāzin, *Lubab al-ta'vīl* (İstanbul), II, 222—279; al-Rāzī, *Mafātīḥ al-ġayb* (Kahire, 1321), III, 351; Fīrūzābādī, *Tanvīr al-miḳbās min tafsīr İbn 'Abbās* (aynı baskıda kenarda, aşağıda), s. 222 v. dd.; al-Suyūṭī, *İtḳān* (Kahire, 1286), I, 67; II, 230; Nöldeke, *Geschichte des Qorans* (Leipzig, 1909), I, 227—234; M. Vehbî, *Ḥulāṣat al-bayān fī tafsīr al-Ḳur'ān* (İstanbul, 1341—1343), V, 1—220; Hamdi Yazır, *Kur'an dili* (İstanbul, 1936), II, 1543 v. dd.; R. Blachère, *Le Coran* (Paris, 1947—1951), III, 1110 v. dd., nr. 116. (NİHAD ÇETİN.)

MAḲALLA. [Bk. MUḲALLA.]

MAḲĀM. [Bk. MAKAM.]

MAKAM. MAḲĀM (A.), yer, namaz (*ṣalāt*) kılınan yer. *Maḳām İbrāhīm* için bk. mad. KA'BE.

MAḲĀMA. [Bk. MAKAME.]

MAKAME. MAḲĀMA (A.), arap edebî nesrinde bir nev'i.

Maḳāma, eski arap dilinde, kabîle toplantısı mânasında kullanılırdı ve *nadī* 'nin

bir müterâdifi idi (msl. Labīd, *Dīvān*, nr. 46, 10; Salāma b. Candal, *Dīvān*, I, 4 = *Mufaḍḍalīyāt* nşr. Thorbecke, nr. 20, 50, nşr. Lyall, nr. 122, 4; *Ḥamāsa*, s. 95, beyit 1 v.b.; bir de Hamaẕānī, *Maḳāmāt*, 16, 5) [İstanbul = Bayezid, 44]. Bu kelime önceleri Emevî halifeleri ile ilk devir Abbâsî halifelerinin, dindar kimselerin ağzından dinî ve ahlâkî hikâyeler dinlemek için yaptıkları toplantıları göstermek üzere kullanılmıştır; Ḫālid b. Ṣafvān'ı yanına kabûl eden Hişām böyle yapardı (*Kitāb al-aġānī*, 1. tab., II, 35, 2. tab., II, 33, 17 v.dd.); İbn Ḳutayba, *Kitāb 'uyūn al-aḫbār*'ının altıncı bahsi olan *Maḳāmāt* (husûsî başlıklarda *maḳām* kelimesine müfred olarak tesâdüf olunmaktadır) *al-zuhhād 'inda 'l-ḫulafā' va 'l-mulūk* adlı bahsinde (Köprülü kütüp., nr. 1344, 212 b—215 b), böyle toplantılardan bahsetmiştir ve sonraları İbd 'Abd Rabbihi, *'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1305, I, 286 v.dd.)'de ve al-Ṭorṭūşī, *Sirāc al-mulūk* (Bulak, 1289, s. 32 v.dd.)'te bu eserden istifâde etmişlerdir. Bu kelime o zaman daha geniş olan **şifâhî hikâye** mânasını almaktadır; nitekim Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris, V, 421, 8)'de ve ihtimâl Cāḥiẓ, *Kitāb al-buḫalā'* (s. 218, 13)'da, buna şiir, ata-sözleri ve harp hikâyeleri tâbirleri arasında, arap kültürünü teşkil eden unsurlardan biri olarak, tesâdüf olunur. Fakat III. (h.) asırda *maḳāma* yavaş-yavaş bu yüksek mevkiden aşağı iner; nihâyet bir zamanlar sarayın imtiyâzı olan *adīb*'in edebî kültürünün halk arasında yayıldığı nisbette, seçkin ve itinâlı bir dil ile ifâde edilmesi icâp eden bir **dilenci** hitâbesi mânasına gelmeğe başlar; Bayhaḳī, *Kitāb al-maḥāsin va 'l-masāvī* (nşr. Schwally, s. 623 v.dd.)'de al-Cāḥiẓ'den naklen, bu nevî bir hitâbenin örneğini kaydetmiş idi. Dilenci hitâbeleri asıl edebî nev'in esâsını teşkil etmiş görünmektedir (bk. A. Mez, *Abulḳāsim*, S. XXIII/IV). Bu nevî, Hamaẕānī [b. bk.] tarafından, edebî bir şekil hâline getirilmiştir. Bu zât, kendisinin de dâhil olduğu ve islâmiyetin ilk zamanlarının, Ḥuṭay'a gibi, *hicā'* şâirlerinin mirasını toplamış olan bu serserî muharrirlerin tam bir mümessilini yarattı. Hamaẕānī'nin en orijinal tarafı kahramanı Abu 'l-Fatḥ al-İskandarī'nin her zaman değişen rolünün ekseriyâ çok ince ve güzel bir tarzda yaratılması ve şekil bakımından da, hikâyede muâsırları arasında mektup üslûbunda zâten hâkim bir mevkî almağa başlamış olan secîlî nesrin kullanılması gibi görünmektedir. Kahramanın karşısında, 'Īsā b. Hişām'ın şahsında, bir hikâyeci bulunmaktadır. Hakikatta bu şahıs bâzan bizzat bu rolünde değil, 12. *maḳāma*'de olduğu gibi, bir hîlekâr rolünde görünür. En zayıf *maḳama*'lerden biri olan 7. *maḳāma*'de asıl kahraman hiç bir rol oynamaz. Burada 'Īşma b. Badr al-Fazārī adlı biri, Ẕu 'l-Rumma için pek şerefli olmayan bir hikâyede, onun Farazdaḳ ile bir karşılaşmasını anlatır. Bu taslaklardan sekizi, Margoliouth'nun nazariyesine göre [bk. mad. HAMAẔĀNĪ], *maḳāma*'lerin hepsinin ithâf edildiği velînimeti Sīstān hukümdarı Ḫalaf b. Aḥmed'i mübâlegalı bir şekilde medhetmeğe yarar. 1. *maḳama*, eski ve yeni şâirler hakkında, 14. *maḳama*, nesir üstâdları al-Cāḥiẓ ile İbn al-Muḳaffa' hakkında olduğu gibi, bâzan *maḳāma* şekli onun edebî meselelerde sırf kendi fikirlerini anlatmasına yarar; İskandarī'nin iştirâk etmediği 25. *maḳāma*'de, mûtezilîler aleyhindeki fikirlerini bir deliye bile söyletir. İskandarī artık her yerde bir dolandırıcı gibi görünmez, 42. *maḳāma*'de o kadar mütecâviz olmayan bir hayat felsefesi anlatır. 26. *maḳāma* (Beyrut basmasında mevcut olmayan, Suriye *maḳāma*'si) ve 31. *maḳāma* (Beyrut basmasında noksan olan, Ruṣāfa *maḳāma*'si), cinsî argo ile dolandırıcı dilinin örneklerinden başka, bir şey göstermez; bir atın tasviri için Sayf al-Davla tarafından tertip edilmiş bir müsâbakadan bahseden ve Ahlwardt tarafından (*Chalef al-aḥmar*, s. 250 v.dd.) şerh ve neşredilmiş olan 30. *maḳāma* dahi yalnız lugat bakımından alâka çekicidir. Sonuncu 52. *maḳāma* (Beyrut basması) bedevîlerin hayatından alınmış bir hikâye olup, secîlî nesirden başka, asıl *maḳāma*'ler ile müşterek bir unsura sâhip değildir ve tamâmiyle başka bir husûsiyet gösterir. Bir de İstanbul basmasında, bu *maḳāma*, ilâve olarak zeyle konulmuş olan diğer dokuz küçük hikâye arasında bulunmakta olup, *mulaḥ* adı ile gösterilmiştir.

Yukarıda Hamaẕānī maddesinde zikredilmiş olan huküm lehinde, yânî al-Hamaẕānī'nin İbn Durayd'in *Arba'īn*'inden mülhem olması lehinde, hiç bir muhâkeme yürütemiyoruz; zîra bu eser bugüne kadar gelmiş değildir. Ne olursa-olsun, bilhassa şekil bakımından zengin olmayan arap edebiyatında pek mebzûl mahsûller verecek olan yeni bir edebî örneğin yaratılması şerefi al-Hamaẕānī'ye âittir. Bize kadar gelmiş olan ve daha Ḥarīrī'nin bile yegâne bildiği parçaları meydana getiren 51 *maḳāma*'nin al-Hamaẕānī'nin bütün eserlerinin takriben sekizde birini teşkil ettiğini anlatan rivâyete inanmak lâzım gelirse, onun kabiliyetini hakkı ile takdir bile edemeyiz. Bununla berâber, muâsırları ve halefleri onun gösterdiği yolu tâkip edemediler. Muâsırlarından yalnız birinin, Sayf al-Davla'nin saray şâiri Abū Naṣr 'Abd al-'Azīz b. 'Omar al-Sa'dī (ölm. 405 =

939)'nin bir *maḳāma*'si bugüne kadar gelmiştir (Ahlwardt, *Verz. der ar. Handschr. Berlin*, nr. 8536). Ancak bir asır sonra, İbn Nāḳiyā ve al-Ḥarīrī onun yarattığı örneği ele aldılar. 15 zilkâde 410 (14 mart 1020)'da Bagdad'da doğmuş ve 4 muharrem 485 (10 şubat 1092)'te ölmüş olan Abu 'l-Ḳāsim 'Abd Allāh veya 'Abd al-Bāḳī Muḥammed b. Husayn İbn Nāḳiyā'dan şiir ve lisaniyâta dâir başka hiç bir eser bize kadar vâsıl olmamıştır. Bir İstanbul yazmasında (Fâtih kütüp., nr. 4097; *MO*, VII, 112) bize kadar muhâfaza edilmiş olan dokuz *maḳāma*'sinde, kahramanların bir şahıs olmasından vazgeçtiği nisbette ve hikâyeci olarak muhtelif şahısları esere soktuğu derecede, al-Hamaẕānī tarafından yaratılmış olan örneğe çok sıkı bir surette sâdık kalmamıştır; bununla berâber onun için de esâs, iddiasız küçük hikâyelerine verdiği, san'at ile dolu şekildir (bk. Cl. Huart, *Les séances d'Ibn Naqiya*, *JA*, 10. seri, 1908, XI, 435—454 ve nşr. O. Rescher, *Beiträge zur Maqāmen-Literatur*, İstanbul, 1914, IV, 123—153). *Maḳām* nev'ine klâsik şeklini veren yalnız al-Ḥarīrī [b. bk.]'dir, fakat kahramanı olan al-Ḥāriṯ b. Hammām tarafından anlatılan vak'aların merkezine Sarūclu Abū Zayd'i yerleştirmek ve her san'atı yapmağa müstait ve her vaziyete intibak eden bir serserî edibin mâcerâlarını parlak bir zekâ ve dilin kendisine verebileceği her türlü imkânları ile süslemek suretiyle, aynı zamanda mevzuu mühim bir mıkdarda tahdit etmiştir. Ona eserinin ilhâmını veren hakikî bir serserî mi idi? Burada ancak bir efsâne bahis muvzuu olması da mümkündür; al-Subkī, *Ṭabaḳāt al-şāfi'īya*, IV, 296, 10 'de ve İbn Taġribirdī, III, 23, 7 v.dd. 'de bir Basra serserîsini, al-Muṭahhar (İbn Taġribirdī al-Muẓaffar) b. Sallār (krş. C. Dumas, *Le héros des maqāmāt de Hariri, Abou Zeid de Serudj*, Alger, 1917)'ı zikrederler. Bununla berâber, doğru olabilecek şey, bu efsâneye bağlı olan bilgidir. Buna göre, sözde bu serserî tarafından ilham edilmiş olan *al-maḳāma al-ḥarāmīya* Ḥarīrī'nin yazdığı ilk *maḳāma* olmalıdır. Ne olursa-olsun, Ḥarīrī'nin tahayyül ettiği edebî san'atlar (tahlili için bk. Crussard, *Études sur les séances de H.*, Paris, 1923) sonraki müellifler indinde muhtevânın verdiği alâkayı o kadar gölgeye attı ki, bu edebî nev'in yegâne mümeyyiz vasfı, bundan böyle çok muhtelif muhtevâlar kabûl edebilecek şekil olarak kaldı. al-Ġazzālī (ölm. 505 = 1111) ve 'Abd al-Karīm al-Sam'ānī (ölm. 562 = 1167)'nin *al-Maḳāmāt al-ulamā' bayna yaday al-ḫulafā va 'l-umarā'* (Ahlwardt, *Verz. der Hss. Berlin*, nr. 8537,1) ve *Maḳāmāt al-'ulamā' bayna yaday al-umarā'* (Kâtib Çelebî, nr. 12702)'sında bu nev'in ilk husûsiyetleri hâlen görülmektedir. Fakat ispanyalı Abu 'l-Ṭāhir Muḥammed b. Yūsuf al-Aştarkūnī (ölm. 538 = 1143)'te Kurtuba'da), *al-Maḳāmāt al-Saraḳostīya* (İstanbul, Lâleli kütüp., nr. 1928, 1933)'sinde Ḥarīrī'nin örneğini daha yakından tâkip ediyor görünmektedir; o da artık her kesçe kabûl edilmiş olan 50 sayısını muhâfaza etmeğe çalışmıştır. Fakat al-Zamaḫşarī (ölm. 538 = 1143) bütün bu an'aneleri terketmektedir; onun *maḳāma*'leri sırf ahlâkî mev'izalardan ibârettir ve ekleri olan *Navābiġ al-kalim* ile *Aṭvāḳ al-ẕahab* gibi, bilhassa parlak belâgat parçaları olarak, zevk vermek gâyesi ile, yazılmıştır (Kahire, 1313, 1325 ve trc. Ressher, *Beiträge zur Makämenliteratur*, VI, Greifswald, 1913). Şihāb al-Dīn al-Suhravardī (ölm. 587 = 1191)'nin yazdığı tasavvuf ıstılahlarından bahseden *al-Maḳāmāt al-ṣūfīya* (bk. *Cat. of Mss. Brit. Mus.*, nr. 1349,23)'nin burada zikredilmesinin yerinde olup-olmayacağı suâli sorulabilir. Buna mukabil müellifi İbn al-Cavzī (ölm. 597 = 1200)'nin lugat bakımından bir şerhini de verdiği *al-Maḳāmat al-Cavzīya fi 'l-ma'ānī al-va'ẓīya* (Leiden, nr. 426; Cambridge, nr. 1098, Escurial, Dérenbourg, nr. 542) şekli itibârı ile, Ḥarīrī'nin misâline bağlı görünmektedir. Hıristiyan tâbip Abu 'l-'Abbās Yaḥyā b. Sa'īd b Mārī (ölm. 589 = 1193; bk. İbn al-Ḳifṭī, s. 361, 4)'nin *al-Maḳāmāt al-masīḥīya*'si açıkça Ḥarīrī'nin *maḳāma*'lerinin taklidi olarak görünüyor: yalnız bir kahramanı ve bir hikâyecisi vardır; fakat muhtevâsı ekseriyâ ilim ve teknik ile alâkalı olarak, muhtelif unsurlardan meydana getirilmiştir (bk. Flügel, *Verz. der Hss. Wien*, nr. 384). 30 *maḳāma*'sini baş-kadı Muḥy al-Dīn Abū Ḥāmid Muḥammed b. al-Ḳāsim al-Şahrazūrī (İbn Ḫallikān, Bulak, 1299, I, 597'de bahis mevzuu olan şahıs ile karıştırmamalıdır)'ye ithaf etmiş olan Abu 'l-'Alā' Aḥmed b. Abī Bakr b. Aḥmed al-Rāzī al-Ḥanafī gâlibâ VI. (h.) asır müelliflerindendir. Zamanını tesbite yarayan yegâne telmih Şirvan hakanının zikridir (51,7). Burada zikredilen unvânı 550'ye doğru taşımış olan Minūçihr [b. bk.]'dir. O al-Hamaẕānī ile al-Ḥarīrī'yi taklit etmek istiyor, fakat daha sâde bir dil kullanıyor. Onlar gibi kahramanı ile bir hikâyeciyi takdim ediyor. Kendisi zengin nükteli tasvirleri sever ve bu münâsebetle ekseriyâ kabalığa düşer; *maḳāma*'lerin bir çokları çifttir ve mütekabilen birbirlerini izah eder (nşr. Rescher, *Beiträge zur Maqāmenlitteratur*, IV, 1—115). VII. (h.) asırda, Ḥarīrī'nin *maḳāma*'lerinin ancak bir taklidi zikrolunabilir ki, bu *al-Maḳāmāt al-Zaynabīya* (bk. Brit. Mus., nr.

669, 1403; İstanbul, Nûruosmâniye kütüp., nr. 4273) adını taşıyan ve Cuvaynī (bk. *Tārīḫ-i cahānguşā*, nşr. Mirzā Muḥammed, *GMS*, XVI/1, s. LII, not 2) âilesine ithâf edilmiş olan Şams al-Dīn Ma'add (Muḥammed) b. Naṣr Allāh b. Şayḫal'ın 672 (1273)'de yazdığı 50 *maḳāma* ihtivâ eden eserdir; Mısır-Suriyeli şâir Muḥammed b. 'Afīf al-Dīn al-Tilimsānī al-Şābb al-Ẓarīf (ölm. 688 = 1289) bu şekli, kısmen şehvetengiz bir muhtevâ ile, aşk şiirleri sâhasına nakletmiştir (*Maḳāmāt al-'uşşāḳ*, Paris tab., nr. 3947; *Faṣāḥat al-masbūḳ fī malāḥat al-ma'şūḳ* ve *al-Maḳāma al-Hitīya va 'l-Şirāzīya*, Ahlwardt, *Verz. Hss. Berlin*, nr. 8594,4, 5). VIII. asırda bu taklitler daha çoktur. 730 (1329)'da Aḥmed b. Muḥammed Mu'aẓẓam al-Rāzī, *al-Maḳāmāt al-isnā' oşara*'yi yazdı (basma, Tunus, 1303; *Les douze séances du Cheikh A. b. M. Moâddhem*, nşr. M. Soliman al-Harairi, Paris, 1282 [1855]). Bu şekil dinî mevzûlar için de sık-sık kullanılmıştır; msl. Abu 'l-Fatḥ Muḥammed b. Sayyid al-Nās (ölm. 734 = 1334) *al-Maḳāmāt al-'aliya fi 'l-karāmāt al-caliya* (bk. Rosen, *Notices sommaires des mss. ar. du Musée Asiatique*, Petesrburg, 1881, nr. 146,10)'sini, Peygamber ile eshâbını öğmek için, Şams al-Dīn Muḥammed b. İbrāhīm al-Dimaşḳī (ölm. 727 = 1327) *al-Maḳāmāt al-falsafīya va 'l-tarcamāt al-ṣūfīya* (Cambridge, 1102, 50 *maḳāma* ihtivâ eder)'sini tasavvuf için ve Zayn al-Dīn 'Omar b. al-Vardī 749 (1349)'da *al-Naba' 'ani 'l-vaba'* adlı, aynı yılda kendisinin de ölümüne sebep olan vebâ hakkındaki *maḳāme*'sini (Ahlwardt, Berlin, nr. 8550,3; şüphesiz al-Suyūṭī'nin vebâ hakkındaki eserlerine almış olduğu *maḳāma* ile aynı eserdir) yine vaaz ve nasihat için yazmaktadır. Mekkeli 'Alī b. Nāşir al-Ḥicāzī, *al-Maḳāmat al-Ġavrīya va 'l-tuḥfa al-Makkīya*'sinde Memlûk sultanı Ḳānṣūh al-Ġavrī (906–922=1500–1516; bk. Pertsch, *Verz. der Hss. Gotha*, nr. 2773)'yi övmek için, bu şekli kullandı. Tabi'î IX. asrın o kadar çok eser vermiş olan büyük müellifi al-Suyūṭī [b. bk.] de bu şekli kullanmaktan geri kalmadı; an'anevî şekli tamâmiyle terkederek, ilmin en çeşitli sâhalarında, dinî ve gayr-i dinî şeyleri anlatmak için, msl. âhirette Peygamberin ebeveyninin mukadderâtından, türlü kokuların, çiçeklerin ve meyvaların evsâfından bahsetmek için, bu şekilden istifâde etti; bunu galiz mevzûlar için de kullanmakta tereddüt etmedi. Muâsırı cenûbî Arabistan zeydîlerinden İbrāhīm b. Muḥammed al-Hādavī b. al-Vazīr (ölm. 914 = 1508) *al-Makāmat al-naẓarīya va 'l-fākiha al-ḥabarīya* (Leiden, nr. 438; Brill-Houtsma, nr. 67'de bu şekli kelâm tedris mevzûlarına tatbik etti; al-Suyūṭī'nin rakibi Aḥmed b. Muḥammed al-Ḳasṭallānī (ölm. 923 = 1517), *Maḳāmāt al-'ārifīn*, İstanbul, Köprülü kütüp., nr. 784)'inde aynı şeyi yapmıştır. Edebî inhitat asırlarında (XI. ve XII. asırlar) *maḳāma* şekli en muhtelif mevzûlarda kullanıldı. 1078 (1667)'de Camāl al-Dīn Abu 'l-Fatḥ b. 'Alavān al-Ḳabbānī, Basra hâkimleri olan Ḥusayn Paşa ile 'Alī Paşa Afrāsiyāb'ın, İbrāhīm Paşa kumandasındaki bir türk ordusuna karşı, yaptıkları muhârebe hakkında yazmış ve *Zād al-musāfir* adını verdiği şerhte bu *maḳāma*'yi izah etmiştir (Brit. Muss., nr. 1405/6, basma, Bagdad, 1924; R. Mignon, *History of modern Bassorah*, s. 269–286'da bundan istifâde edilmiştir; bk. St. H. Longrigg, *Four Centuries of modern Iraq*, Oxford, 1925, s. 328). Hemşehrisi 'Abd Allāh b. al-Ḥusayn b. Mārī al-Baġdādī al-Suvaydī (ölm. 1174 = 1760) ve bunun oğlu Abu 'l-Ḫayr 'Abd al-Raḥmān (ölm. 1200 = 1786), bir takım eski ve yeni ata-sözlerini hoş ve eğlenceli bir tarzda birbirine bağlamak için, bu şekilden istifâde ettiler (*Maḳāmāt al-amṣāl al-sā'ira*, Kahire, 1324 ve oğlunun eseri, *al-Maḳāma cāmi'at al-amṣāl 'azīzat al-amṣāl*, Berlin, nr. 8582/3). Abū Bakr b. Muḥsin Bā'būd al-'Alavī, 1128 (1715)'de, Abu 'l-Ẓafar al-Hindī al-Sayyāḥ adlı birinin Hindista'da geçen ve al-Nāṣir b. Fattāḥ tarafından anlatılan 50 mâcerâsı şeklinde, bir Ḥarīrī taklidi yazmıştır. Maṭba'al-'ulūm Press'de 1264'te, *al-Maḳāmāt al-Hindīya* ismi ile neşredilmiştir (bk. Hidayat Ḥusain, *Catalogue raisonné of the Buhār Library*, II, 459). Bizzat Ḥarīrī *Rasā'il al-sīnīya va'l-ṣīnīya* adlı iki risâlesinden birinde, yalnız *sīn* harfini ihtivâ eden, diğerinde yalnız *ṣīn* harfini ihtivâ eden kelimeleri kullanırken (tıpkı daha evvel Simonid'in bir muâsırının sigma harfini ihtivâ etmeyen yunanca bir şiir yazması gibi; bk. Willamowitz, *Kultur der Gegenwart*, I/III, 49) san'atını sun'îlik ile bozmuştur; al-Ḥanafi nin *maḳāma*'lerinde bu nevî taslaklar bulunmaktadır; 'Abd Allāh b. 'Abd Allāh al-İdkāvī (ölm. 1184 = 1770) o zaman *al-Maḳāmat al-İskandarīya va'l-taṣḥīfīya*'sini yazdı ki, burada yalnız hareketleri ayrı olan eş kelimeleri birbirlerine yaklaştırmıştır (bk. Ahlwardt, *Verz. Hss. Berlin*, nr. 8581,2). 'Oşmān b. 'Alī al-'Omarī al-Mavşilī (ölm. 1184 = 1770)'nin *al-Maḳāmat al-ducayliya va 'l-maḳāla al-'Omarīya*'sinin husûsiyeti yalnızca geniş bir bilgi teşhiridir; mevzuu esâs olarak, islâm fırkalarının sayılması ve kısaca husûsiyetlerinin gösterilmesidir (nşr. Rescher, *Beiträge zur Maḳāmenlit.*, IV, 191–285; burada bu

san'atın daha sonraki mahsûlleri de bulunabilir).

Arap edebiyatında pek revâcda olan üstünlük kavgası mevzûları, *Munāẓara* (bk. Steinschneider, *Rangstreitliteratur*, *SB Ak. Wien*, 1908, CLV, 4; Brockelmann, *Mélanges Derenbourg*, s. 231; *Asia Major*, I, 32), Yūsuf b. Sālim al-Ḥifnī (ölm. 1178 = 1764)'nin *Maḳāmat al-muḥākama bayn al-mudām va 'l-zuhūr* (Ahlwardt, *Verz. Berlin*, nr. 8580)'unda bu *maḳāma* şeklini almıştır. Bu müellif aynı şekli *al-Maḳāma al-Ḥifnīya* (Brit. Mus., nr. 1052, 1)'de kullanmış olduğu gibi, medih mevzûlarında da bundan istifâde etmiştir. Bir giridli türk Aḥmed b. İbrāhīm al-Rasmī (ölm. 1179 = 1783) de, bu şekilde eser yazmak için, kendini denedi (al-Murādī, *Silk al durar*, I, 74 v. dd. 'da onun *al-Maḳāmat al-zulāliya al-bişārīya*'sini zikretmektedir).

Nihâyet XIX. asrın müellifleri de bu şekli yaşatmağı denediler. Beyrutlu hıristiyan Nāṣif al-Yāzicī (ölm. 1871), *Macma' al-baḥrayn*'inde, kendi tarafından şerhedilmiş 60 *maḳāma* hâlinde, Ḥarīrī'nin çok muvaffak olmuş bir taklidini verdi (basm. Beyrut, 1856, 1872, 1880, 1924); Şihāb al-Dīn Maḥmūd al-Ālūsī (ölm. 1270 = 1853)'nin 1237 (1822)'de yazılmış ve 1270 (1853)'te neşredilmiş (taşbasm., Bagdad, 1273) olan *maḳāma*'leri daha az muvaffakiyet kazanmıştır. Mısırlı 'Abd Allāh Paşa al-Fikrī (ölm. 1307 = 1890)'nin *al-Āṣār al-Fikrīya* (Bulak, 1315) adlı küllliyâtında bir çok *maḳāma*'ler bulunmaktadır; bunlardan biri, *al-Maḳāmat al-Fikrīya fī mamlakat al-bāṭinīya*, Kahire'de 1289'da ayrı olarak da basılmıştır.

Arapçada bu kadar sevilen bu şekil başka edebiyatlarda da bir takım taklitlerin yazılmasına sebep olmuştur. İran'da bilhassa eserini 551 (1156)'de yazmış olan Kadı Ḥamīd al-Dīn Abū Bakr b. 'Omar b. Maḥmūd al-Balḫī (ölm. 559 = 1164)'nin *maḳāma*'leri (Kâtib Çelebî, nr. 12716) bilhassa rağbet görüyordu. 'Arūżī *Çahār maḳāla* (nşr. Mirzā Muḥammed, s. 13, 11; trc. Browne, s. 25)'sinde bu *maḳāma*'leri Hamaẓānī ve Ḥarīrī'ninkiler ile müsâvî tutmakta idi. Eser, msl. gençler ile ihtiyarlar, sünnîler ile şî'îler, tabip ile nücûm âlimleri arasında ayrı *munāẓarāt* da ihtivâ eder ve bunlardan başka, içinde ilk bahar ve son bahar, aşk ve delilik tasvirleri, nihâyet fıkhî ve tasavvufî münâkaşalar vardır; fakat burada da esâs tamâmiyle şekle fedâ edilmiştir. 23. veya 24. *maḳāma*'nin sırası ve adları Brit. Mus. yazması (Rieu, *Cat. Pers. Mss.*, nr. 747) ile Tahran ve Cavnpur taş-basmalarında birbirlerinden oldukça farklıdır (bk. Browne, *A Lit. History of Persia*, II, 347). Ḥamīd al-Dīn tarzı pek taklit edilmiş görünmüyor. Mamafih Browne'ın elinde bulunan (bk. *Lit. Hist.*, IV, 349) bir yazmaya göre, 15 şubat 1917'de ölmüş olan gazeteci Adīb al-Mamālik bir *maḳāma*'ler mecmuası yazmıştır.

İspanya'da XIII. asrın başlarında yaşamış olan yahudi Rabbi Jehūda ben Şelōmō Ḥarīzī de Ḥarīrī'nin *maḳāma*'lerini ibrânî diline tercüme etti ve onları örnek alarak, *Sefer taḥkemōnī* adını verdiği aynı tarzda 50 taslak yazdı. Bunlarda *Kitab-ı mukaddes*'ten çok mahâretle iktibaslar yaparak, Ḥarīrī'nin üslûbunu taklid ediyordu (bk. *Iudae Harizii Macamae*, nşr. P. de Lagarde, Göttingen, 1881 yeni tab., Hannover, 1924).

Nihâyet Nusaybin metropoliti olup, 1318'de ölmüş olan 'Abdīşō (Ebedyeşū) 1290–1291'de, Ḥarīrī'yi taklit ederek, dinî ve ahlâkî mevzûlarda, süryânîce 50 manzûme yazmıştır; bunlar Henoch ve Elias adlarını taşıyan iki kısımdan ibârettir ve son derecede sun'î olan ifâde ve dilini 1316'da yazdığı bir şerh ile bizzat izah etmiştir (ilk yarısı için bk. *Pardaisa dha Edhen seu Paradisus Eden Carmina auctore Mar Ebediso Sobensi*, nşr. Gabriel Cardahi, Beyrut, 1889).

Bibliyografya: Madde içinde gösterilmiştir [krş. bir de Şavḳī Żayf, *al-Maḳāma* (Kahire, 1954)].

(C. BROCKELMANN.)

MĀKĀN. [Bk. MÂKÂN.]

MÂKÂN. MĀKĀN B. KĀKĪ, ABŪ MANṢŪR, Taberistan'daki alevî hükümdarların kumandanı. Babası da aynı vazifede bulunmuştur. Dā'ī adı ile tanınan Sayyid Abū Muḥammed Ḥasan b. Ḳāsim'ın kaçışından sonra, tahta çıkan ve Mākān'ın dâmâdı olan Sayyid Abu 'l-Ḳāsim Ca far b. Sayyid Nāṣir, Mākān'ı Cürcān'a vâli tâyin etti. Sayyid Abu 'l-Ḳāsim 312 (924)'de öldü. Yerine Sayyid Abū 'Alī Muḥammed b. Abu 'l-Ḥusayn Aḥmed geçti. Mākān onu tahttan indirdi ve daha emin bir şekilde mahbus tutulması maksadı ile, yeğeni 'Alī b. Ḥusayn b. Kākī'nin yanına göndererek, kendi torunu Sayyid İsmā'il b. Abu 'l-Ḳāsim'ı tahta çıkardı. Az zaman sonra, Abū 'Alī Muḥammed kaçmağa muvaffak oldu ve Mākān'a karşı ayaklanan Asfār b. Şīrūye [b. bk.] ile birleşip, Cürcān'a hâkim oldu. Mākān bunlara karşı savaşa girişti. Fakat yenilerek, Sārī yakınlarındaki tepelere çekilmek zorunda kaldı.

Sayyid Abū 'Alī Muḥammed 315 (927)'te ölünce, yerine kardeşi Sayyid Abū Ca far Ḥusayn geçti. Mākān o zaman çekildiği dağlardan ind; Abī Ca far kuvvetlerinin kumandanı Asfār'ı bozguna uğratarak, Horasan'a kaçmak zorunda

bıraktı ve Dā'ī'yi Taberistan'a vâli tâyin etti. 316 (928)'da, Rey'deki Sâmânî vâlisi Muḥammed b. Ṣa'lūk, Dā'ī'yi ve Mākān'ı Rey'e çağırarak, burasını onlara teslim etti ve kendisi Horasan'a çekildi. Dā'ī'nin ve Mākān'ın bulunmadıkları sırada, Asfār Horasan'dan gelip, Cürcān'ı ele geçirdi; Dā'ī'yi bozguna uğratarak, öldürdü ve kendisi de Taberistan'a vâli oldu. Bundan sonra Rey üzerine yürüdü, Mākān'ı yendi ve onu kaçmak zorunda bıraktı. Fakat az bir zaman sonra, Mākān ile anlaşarak, Āmul'ü ona verdi. Mākān'ın nufûzu yavaş-yavaş Cürcān'a kadar yayıldı, hattâ 318 (930)'de Nīşāpūr'u bile ele geçirdi. Bu sıralarda Mardāvic Asfār'a karşı ayaklanmış ve onu Kûhistan'da Ṭabas'e çekilmek zorunda bırakmış idi. Mākān Nīşāpūr'dan gelerek, Mardāvic üzerine yürüdü ve onu Rey'e kaçmağa mecbûr etti.

319 (931)'da Mākān, Amīr Naṣr b. Aḥmed'in isteği üzerine, Horasan'ı tahliye etti ve Taberistan'a döndü; fakat Asfār'ın ölümünden sonra Rey'e hâkim olan Mardāvic tarafından, buradan kovuldu. Mākān, Gīlānlı Abu 'l-Faẓl ve Horasan ordusu kumandanı Aḥmed b. Muḥammed b. Muḥtāc'ın yardımları ile, Taberistan'ı yeniden almağa teşebbüs etti ise de, Mardāvic daha kuvvetli çıktı ve onu kaçmak ve Horasan'a sığınmak zorunda bıraktı. Bunun üzerine emîr Naṣr b. Aḥmed Kirmān eyâletinin idâresini ona verince, Kirmān'a gitti, oradaki vâliyi mağlup ederek, eyâletin idâresini eline aldı. Fakat 323'te, Mardāvic'in öldürüldüğünü haber alınca, Kirmān'dan döndü; emîr Naṣr b. Aḥmed'den Cürcān eyâletinin idâresini aldı. Mardāvic'in kardeşi ve halefi olan Vaşmgīr'den de eyâleti kendisine bırakmasını istedi ve eyâlet kendisine verildi. Bundan sonra aralarında dostâne bir râbıta kuruldu ve bu dostluğun kuvveti ile Mākān Buhârâ'yı boyunduruk altından kurtardı. Bunu öğrenen emîr Naṣr b. Aḥmed Ḥorasan ordusu kumandanı Aḥmed'i Mākān'a karşı gönderdi. 7 ay süren ümitsiz bir muhârebeden sonra yenilen Mākān Rey'e, Vaşmgīr'in yanına, kaçmağa mecbûr oldu. Aḥmed onu oraya kadar kovaladı. Mākān'ın ve Vaşmgīr'in birleşik kuvvetlerini 21 rebiülevvel 329 (25 kânûn I., 940)'da İsḥāḳābād (Rey civârında)'da bozguna uğrattı. Mākān, bir ok ile başından vurularak, öldürüldü ve kafası kesilip, Buhârâ'ya gönderildi.

Bibliyografya: İbn Miskavayhi, *Tacārib al-umam* (nşr. Margoliouth), I, 275—297; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, 140—292; İbn İsfandiyār (*GMS*, II, 208-219); Sayyid Ẓahīr al-Dīn, *Tārīḫ-i Ṭabaristān* (nşr. B. Dorn), s. 175 v.dd.; Ḫvāndmīr, *Ḥabīb al-siyar* (Tahran tab.), II, 145 v.dd.

(M. NAZIM)

MAKARÎ. [Bk. MAHARÎ.]

MAKASSAR, İndonezya cümhûriyetine dâhil Selebes (Sulavesi) adasının cenûb-i garbî sâhilinde mühim ş e h i r ve l i m a n. Son yarım asır içinde çok gelişmiş olan bu şehir yerliler arasında hâlâ eski ismi olan UcunPandang (Cumpandang) adı ile tanınır. Buraya Makassar adını holandalılar, bu isimdeki kırallık dolayısı ile, vermişlerdir. Makassar Felemenk Hindistanı devrinde Selebes (Celebes) adası ve mülhakatının idârî merkezi olduğu gibi, ehemmiyetli bir ticâret limanı idi. Nüfusu 1905'te 26.000 iken, 1930'da 86.000'e yükselmiş bulunuyordu. Son yıllarda nüfusu daha da artmıştır. Şehrin daha evvel Vlaadingen denilen orta kısmı, Felemenk Hindistanı ticâret kumpanyası zamanından kalma olup, holandalıların ve çinlilerin ticâret müesseselerini ihtivâ etmekte idi. Holandalılar çekildikten sonra, çinlilerin ticâret sâhasındaki hâkimiyetleri büsbütün artmıştır.

1911'de doğrudan-doğruya Felemenk Hindistanı idâresi altına konulan ve eski büyük Makassar kırallığının bakiyesini teşkil eden Gova prensliği, Makassar ülkesinin merkezî kısmını meydana getirir. Geniş mânası ile Makassar halkının yaşadığı sâha, Selebes'in cenûb-i garbî yarım-adasının bütün cenup kısmı ile Saleyer adasını ve daha bir takım adaları ihtivâ eder. Cenûbî Selebes'in geri kalan kısmında, dilleri, âdet ve an'aneleri ile Makassarlara çok benzeyen Budgiler yaşar.

Makassarların görünüşü cavalılardan pek farklı değildir. Boyları vasatın üstünde, beden yapıları mütenâsip, hayat tarzları ve meskenleri sâdedir. Toprakları hemen her yerde verimli olduğu için, zirâatten iyi bir geçim temin aderler. Ovalarda umûmiyetle pirinç, dağlık sâhalarda bilhassa mısır ve ayrıca sebze eker ve hindistan-cevizi toplarlar. Hayvancılığa da oldukça ehemmiyet verirler. Sanâyî yerliler tarafından evde yapılan tezgâh işlerinden ibâret olup, az inkişâf etmiştir. Altın ve gümüş süs eşyası oldukça itinâ ile işlenir. Makassarların karakterleri hakkında ileri sürülen fikirler umûmiyetle mubâlegalı olup, bunlar her ne kadar inzibata rıâyet etmeği pek sevmezler ise de, idâre edilmeleri güç değildir. Zar oyunlarına ve horoz döğüşlerine fazla düşkünlük gösterirler. Evvelce makassarlar arasında üç zümre ayrılırdı. Prensler ile asîller, halk ve esirler. Kölelik holandalılar zamanından beri muhtar arâzide bile ilgâ edilmiş bulunmaktadır.

Halk umûmiyetle müslüman olup, dinin icaplarına oldukça sadâkatle riâyet etmekte ise de, ictimâî ve dinî hayatta islâmî olmayan bir takım te'sirlerin bâkî kaldığı göze çarpar. Köylerde cin ve perilerin yeri telakkî edilip, husûsî bir ziyârete sahne olan ve vazifelileri tarafından kurbanlar kesilen küçük binalar bulunur. Umûmiyetle çok basit yapılı olan câmiler harâp bir hâlde bulunduğuna göre, halkın taassubu da bahis mevzuu değildir. Müslümanların en yüksek rûhânî reisi bulunan *kali* (< *ḳāżî*) bir hükümdar âilesine mensup olup, evvelce hükümdar tarafından tâyin veya azlediilirdi. Bu reis bütün dinî hususların idâresi ile mükellef olduğu gibi, miras, nikâh ve talak işlerine de bakardı. Vâizlar, duâgûlar ve muallimler de ona tâbî idiler. İslâmiyet hakkında bilgileri umûmiyetle pek fazla olmayan bu din adamları başlıca gelirlerini *sakka* (*zakāt*) ve *pitara* (*fiṭra*) kaynaklarından sağladıkları gibi, müdâhale ettikleri her işte hediye kabûl ederler ve miras taksiminde de muayyen bir hesaba göre tesbit olunan bir harc (*tjuké*) alırlardı.

Makassar'ın ve makassarlar memleketinin eski devirlerdeki tarihine dâir hiç bir bilgimiz bulunmamaktadır. XVI. asır ortasında makassarlar Macapahit Hind-Cava kırallığına tâbî idiler. Gova ve Tello hükümdar âilelerinin, eski devirler için efsâne mâhiyetinde olan mahallî vekayinâmelerine göre, Gova kırallığı başlangıçta dokuz küçük bölümden mürekkep bulunuyordu. Bu bölümler bir hükümdarın elinde toplandıktan ve devletin toprakları genişledikten sonra, Gova'nın 6. hükümdarının ölümünde, memleket Gova ve Tello kırallıklarına ayrıldı. Bununla berâber, iki devlet arasında sıkı münâsebetler eksilmemiş olmalıdır. Avrupalılar bunlara „Makassarlar kırallığı„ derlerdi. 1512'ye doğru Sumatra malezyalıları, Makassar'da yerleşmek müsâadesini aldılar ve belki daha o zamandan Selebes adasının cenûbuna müslümanlığı soktular. Bununla beraber, portekizliler XVI. asrın ortalarında Selebes'e geldikleri zaman, adada, müslüman olmak üzere, ancak bir kaç ecnebi bulmuşlardı. Makassarların, umûmî olarak, bu yeni dini kabûl etmeleri XVII. asrın başlarında olmuştur. Tunicallo (1565—1590)'nun zamanında Ternat kıralı Bābullāh Makassar'a gelmiş ve bir muâhede imzalayarak, aynı zamanda müslümanlığı Selebes cenûbuna yaymağa teşebbüs etmiş idi. 1603'te Sultan ʿAlā al-Dīn, kardeşlerinden biri ile, müslüman oldu ve bundan sonra müslümanlık Gova ve Tello'da, bilhassa vâli Karaeng Motavayya'nın gayreti ile, çabuk inkişâf etti. Bu inkişâfta, Tello'ya 1606'da gelmiş bir köylü olan Dato-ri-Bandang'ın ve onun arkadaşları Dato-ri-Tiro ile Dato-Patimang'ın isimleri de zikredilmekte ve şimdi bile bunların mezarları ziyâret olunmaktadır.

XVII. asrın ilk yarısında Makassar kırallığı Selebes adasının hemen tamâmını, Flores, Sumbawa ve Lombok adaları ile Borneo'nun şark sâhilini hukmü altına alacak kadar büyük bir gelişme göstermiş idi. Makassarların kuvvetinden bir hayli sıkıntı çekmiş olan şarkî Hindistan Felemenk kumpanyası bunlar ile ancak 1637'de bir muâhede imzâlayabildi. Bu muâhedeye göre, kumpanya serbestçe ticârette bulunmakla berâber, hiç bir mahalde yerleşemeyecek idi. Fakat Makassar ile kumpanya Molük adalarında ihtilâfa düştükleri için, aralarında harp çıktı ve şehir yandı. 1660 muâhedesi ile hükümdar bir kısım topraklarını kaybetti. Portekizlilerin kırallık arâzisinde ikametleri men'edildi ve kumpanya Makassar'a yerleşip, burada ticârette bulunmak müsâadesini aldı. 1665'te muâhedenin tatbikinde güçlük çıkınca, kumpanya amirali Speelman, büyük bir filo ile, Selebes adasına gelip, Makassar'ın deniz kuvvetlerini tahrip etti ve 1667'de hükümdarı bir muâhede imzâlamağa mecbûr etti. 1669'da tasdik edilen bu muâhede Makassar'ın Selebes üzerindeki hâkimiyetine son veriyordu. Bununla berâber, kumpanya ve daha sonra Holanda idâresi, mahallî hükümdarlar ile iyi geçinemedi, 1856'da, Gova prensinin idâresi altında kalmak şartı ile, Tello, Holanda toprağı hâline konuldu. 1905'te Gova'ya karşı bir sefer açıldı ve memleket 1911'den itibâren, doğrudan-doğruya Holanda idâresi altına konulup, Felemenk Hindistanı idâresinin sonuna kadar böyle kaldı.

Bibliyografya: Krş. *EI*, mad. MAKASSAR. (W. H. RASSERS.)

MAḲDİŞŪ. [Bk. MAKDİŞU.]

MAKDİŞU. MAḲDİŞŪ (ing. Makdishu, ital. Mogadiscio), şarkî Afrika'da, Hind Okyanusu kıyısında bir ş e h i r olup, italyan Somali'sinin merkezidir [1950'de nüfusu 72.000]. Muhtemel olarak cenûbî Arabistan menşe'li sayılan bâzı harâbeler bir tarafa bırakılacak olursa, Maḳdişū X. (m. s.) asırda bir arap kolonisi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Araplar muhtelif devirlerde ve Arabistan'ın muhtelif bölgelerinden gelmişlerdir. Göçlerin en dikkat çekeni Basra körfezi kıyısındaki al-Aḥsā'dan, muhtemel olarak, hilâfet ile Karmatîler arasındaki mücâdele sırasında vukua gelmiştir. Bununla aynı zamanda iranlı bâzı zümreler de buraya gelmiş olmalıdırlar; şehirde hâlâ rastlanan bâzı kitâbeler Şîraz ve Nīşāpūr'dan gelme iranlıların orta çağda bura-

da yaşamış olduklarını açıklamaktadır. Bu sıralarda ecnebî tâcirler, Maḳdişū'yu her taraftan kuşatan göçebe kabîlelere (Sōmālī) ve vakit-vakit deniz cihetinden gelen tecâvüzlere karşı, siyâsî mânada, bir araya gelmek mecbûriyetinde idiler. Bu sebeple sözü geçen X. asırda 39 küçük zümreden müteşekkil bir birlik kurulmuş idi ki, bunların on ikisi Muḳrī, on ikisi Cid'atī, altısı 'Aḳabī, altısı İsmā'īlī ve üçü 'Afifī adlı kabîlelere mensup idiler. Bu şartlar altında ticâret inkişâf etti. Zamanla Muḳrī zümreleri şehirde, dinî bakımdan, bir üstünlük elde ettiler; bunlar almış oldukları „al-Ḳaḥṭānī" nisbesi ile bir nevî *'ulamā'* sülâlesi meydana getirdiler ve birliğin kadılarının ancak kendileri arasından seçilmesini diğer kabîle mensuplarına kabûl ettirdiler.

XIII. asrın ikinci yarısında Abū Bakr b. Faḫr al-Dīn Maḳdişū'da irsî bir saltanat te'sis etti ve bu hususta kendisine yardımı dokunan Muḳrī zümrelerine, şehir kadısının onlar arasından seçileceği vaadinde bulundu. 1331 senesinde, şeyh Abū Bakr b. 'Omar'in hukümdarlığı sırasında, İbn Baṭṭūṭa Maḳdişū'yu ziyâret etmiştir ki, *Riḥla*'sinde şehrin mufassal bir tasvirine rastlanır. Bu sülâle devrinde, XIV. ve XV. asırlarda, Maḳdişū umrânının en yüksek mertebesine varmış idi. Şehrin adı, Habeşistan kıralı Zare'a Yā'ḳōb tarafından yazılan *Maṣḥafa milād* kitabında, bu kıral ile müslümanlar arasında, 25 kânûn I. 1445'te Gomut'ta vukua gelen muhârebe vesilesi ile, zikredilmektedir.

XVI. asırda, Muẓaffar sülâlesi Faḫr al-Dīn sülâlesinin yerine geçti. Bununla berâber, şehrin asıl ticârette bulunduğu sâhayı teşkil eden Vēbi Şabēlle'de Maḳdişū'ya müttefik ve dost başka bir devlet kurmuş bulunan Acurānlar, kendileri gibi Sōmālī menşe'li Haviya göçebeleri tarafından mağlûp edilerek, topraklarını onlara bırakmak zorunda kaldılar. Bu suretle Maḳdişū kara cihetinde göçebe aşîretler tarafından tecrid edilmiş duruma düştü ve bu yüzden sönükleşmeğe başladı. Portekizliler ile ingilizlerin Hind okyanusundaki hareketleri bu gerilemeğe daha fazla hız verdi. Vasco da Gama, Hindistan'dan dönüşünde, 1499'da filosu ile şehre taarruz etti ise de, muvaffak olamadı. Tristao da Cuncha da 1507'de şehri ele geçiremedi. 1532'de Maḳdişū, Vasco'nun oğlu olan ve buradan bir gemi almağa gelen Dom Estevam da Gama tarafından ziyâret edildi. 1700 senesinin 5 kânûn I.'unda bir ingiliz filosu Maḳdişū önüne geldi ise de, karaya asker çıkartamayıp, bir kaç gün sonra, şehirden ayrıldı. Portekizliler ile 'Omān imâmı arasında vukua gelen harpler sırasında, Maḳdişū ile berâber, Sōmālī sâhillerindeki diğer şehirler imâm Sēf b. Sulṭān (ölm. 1116 = 1704) askerleri tarafından işgâl edildi ise de, çok geçmeden, imâm askerlerine 'Omān'a çekilme emri verdi.

Bu arada Maḳdişū sultanlığının sonu gelmiş ve iki mahalleye (Ḥamar-Vēn ve Şangānī) ayrılan şehir dâhilî muhârebeler sırasında harâp olmağa yüz tutmuş idi. Sōmālîler eski arap şehrine tedricî bir şekilde öyle sızmış idiler ki, Maḳdişū'nun kabîle zümrelerinin arapça adları da Sōmālī isimleri ile değiştirilmiş idi. Bunlardan „Aḳabī" — „rēr Şēḫ" olmuş, „Cid'atī" — „Şanşiya" ismini almış ve „'Afifī" — „Gudmane" şekline geçmiş, hattâ Muḳrī (Ḳaḥṭānī) bile adını yine Sōmālī menşeli „rēr Faḳīh" şekline çevirmiş idi. Fakat XVIII. asırda Maḳdişū'nun mübâlegalı zenginliği ile cezbedilen Sōmālī Darandolle bedevîleri şehre tecâvüz ile burayı ele geçirdiler. *İmām* unvânını taşıyan bedevî reisi karargâhını Şangānī'de kurdu ve Ḳaḥṭānîlerin kadılık inhisarları, şehrin yeni hâkimleri tarafından da te'yit edildi. XIX. Asrın ilk yarısında Zanzibār sultanı Barġaş b. Sa'īd Maḳdişū'yu işgâl ederek, buraya bir vâli tâyin etti. 1889'da Zanzibār sultanı şehri İtalya'ya kirâladı ve 1906'da İtalya Sōmālī sâhilinde Zanzibār'a âit bütün arâziyi satın aldı. [1931'de şehrin nüfusu 30 000 kadar tahmin edilmekte olup, bunlar arasında, ekseriyeti yerliler (Sōmālī) ile berâber arap ve hindli tâcirler, ayrıca eritreliler ve yahudiler de bulunmakta, italyanların sayısı 666'dan ibâret kalmakta idi. İkinci cihan harbi sırasında, Sōmālī kolonisi ingilizler tarafından işgâl edildi ve harpten sonra koloninin idâresi, muvakkaten kaydı ile, yine İtalya'ya bırakıldı].

Bibliyografya: Yāḳūt (nşr. Wüstenfeld), I, 502; IV, 602; İbn Baṭṭūṭa, *Riḥla* (Kahire, 1322), I, 190 (nşr. Defrémery ve Sanguinetti, II, 183); De Barros, *Decades da Asia* (Lisboa, 1777—1778), Dek. I, kitap IV, fasıl XI ve kitap VIII, fasıl IV; De Castanhoso, *Dos feitos de Dom Christovam da Gama* (nşr. Esteves Pereira), Lisboa, 1898, S. XI; Diego do Couto, *Decades da Asia* (Lisboa, 1778), Dek. IV, kitap VIII, fasıl II; Gaspare Correa, *Lendas da India* (Lisboa, 1858—1866), I/II, 678; III/II, 458 ve 540; Guillain, *Documents sur l'histoire, la géographie et le commerce de l'Afrique Orientale* (Paris, 1856), I; C. Conti Rossini, *Vasco da Gama, Pedralvarez Cabral e Giovanni da Nova nella Cronica di Kilwah* (*Atti de 3e Congresso geografico Italiano*, Firenze, 1899), II; ayn. mll., *Studi su popolazioni dell'Etiopia* (*RSO*, VI, 367, no' 2); E. Cerulli, *Iscrizioni e documenti arabi per la storia della Somalia* (*RSO*, XI, 1—24); ayn. mll., *Le popolazioni della Somalia nella tradizione storica locale* (*RRAL*, VI. seri, cild II, fas. 3—4, s. 150—172); ayn. mll., *Nuovi documenti arabi per la storia Somalia* (*RRAL*, VI. seri, cild III, fas. 5—6, s. 392—410). (ENRICO CERULLI.)

MAKĪN. [Bk. MEKĪN.]

MAḲḲARĪ. [Bk. MAKKARĪ.]

MAKKARĪ. AL-MAḲḲARĪ (1591?— 1632) ABU 'L-'ABBĀS AḤMED B. MUḤAMMED B. AḤMED B. YAḤYĀ AL-TLAMSANĪ AL-MĀLIKĪ ŠIHĀB AL-DĪN, *magribli edip ve tercüme-i hâl müellifi*, Tlemsen [b. bk.]'de 1000 (1591/1592) senesine doğru doğmuş, cemâziyelâhır 1041 (kânûn II. 1632)'de Kahire'de ölmüştür. Aslen bugün Cezayir'de Ḳosanṭina eyâletinde, Msīla'nin 20 km. kadar cenûb-i şarkîsinde bulunan maḳḳaralı bir âlimler âilesine mensup idi. Baba cihetinden cedlerinden biri, Muḥammed b. Muḥammed al-Maḳḳarī Fas baş-kadısı ve meşhûr âlim gırnatalı Lisān al-Dīn İbn al-Ḫaṭīb'in hocalarından biri oldu. Kendisi, pek küçük yaşlarından itibâren, çok geniş bir tahsil gördü; esâs hocası amcası Abū 'Oṯman Sa'īd (1030 = 1620/1621'de Tlemsen'de ölmüş, bunun hakkında bk. Ben Cheneb, *İcāza*, § 103)'dir. al-Maḳḳarī bundan sonra doğduğu şehri terketti; Merâkeş ve Fas'a gidip, 1022 (1613)'den 1027 (1617)'ye kadar, bu son şehirde büyük al-Ḳaravīyīn câmiinde imam oldu ve müftü tâyin edildi. Bundan sonra, hacc etmek üzere, Hicaz'a gitti; sonra (1028 = 1618) Kahire'ye gelip, bir kaç ay kaldı ve orada evlendi. Ertesi sene Kudüs'e gitti, sonra Kahire'ye döndü. 1037 (1627) yılında yeniden hacca gitti ve bu hareketini sonraları bir çok defalar daha tekrarladı. Bu münâsebetle, Mekke'de olduğu gibi, Medine'de de hadîs hakkında çok dikkati çeken dersler verdi. Bir defa daha Kudüs ve Şam'da ikamet etti; bu son şehirde, ulemâdan Aḥmed b. Şāhin tarafından, Madrasa Cakmaḳīya'ye kabûl olundu. Bu şehirde de hadîs hakkındaki dersleri çok ilgiyle tâkip olunuyordu. Kahire'ye döndü; kat'î olarak yerleşmek üzere Şam'a gitmek için hazırlanırken, hastalandı ve öldü.

al-Maḳḳarī, şarktaki uzun ikametine rağmen, müslüman İspanya tarih ve hâl tercümesine dâir bilgi ve vesikalarının esâsını Cezayir'de, bilhassa Merâkeş şehrinde, Sa'dī sultanlarının kütüphânelerinde (şimdi kısmen Escorial'de muhâfaza edilmektedir; al-Maḳḳarī, başkaları arasında, İbn Marzūḳ'un *Musnad*'inin yegâne nüshasından burada istifâde edilmiştir; krş *Hespéris*, V, 8—9) toplamıştır. Filhakika en büyük eseri müslüman İspanya'ya ve meşhûr, çeşitli sâhalarda eser vermiş gırnatalı Lisān al-Dīn İbn al-Ḫaṭīb'e dâir uzun, müstakil bir eser olan *Nafḥ al-ṭīb min ġuṣn al-Andalus al-raṭīb va-ẕikr vazīrihā Lisān al-Dīn İbn al-Ḫaṭīb*, Magrib'de toplanmış mâlzemeye istinâden, şarkta İbn Şāhīn'in talebi üzerine yazılmıştır. Burada çok geniş tarihî ve edebî bilgiler, şiirler, risâleler toplanmış olup, bugün ekseriyâ zâyi olmuş bulunan eserlerden iktibaslar ihtivâ eder. Bu hâl *Nafḥ al-ṭīb*'e son derecede kıymet kazandırmakta olup, onu fetih zamanından „reconquista" („yeniden zapt") nın son günlerine kadar, müslüman İspanya hakkındaki birinci derecede kaynaklar mevkiine yükseltmektedir. Aynı zamanda bu son devir için şimdi elde bulunan arapça yegâne vesikadır.

Nafḥ al-ṭīb birbirinden açıkça ayrılan iki kısımdan ibârettir: bir taraftan müslüman İspanya'nın tarih ve edebiyatına dâir müstakil bir eser; diğer taraftan İbn al-Ḫaṭīb hakkında müstakil bir eser. Birinci kısım şu bölümlere ayrılır: 1. al-Andalus'ün fizikî tavsifi; 2. al-Andalus'ün araplar tarafından fethi ve vâliler devri; 3. Emevî halifeler ve mevzîî hukûmetler (*mulūk al-ṭavā'if*) tarihi; 4. Kurtuba'nın tasviri, tarihi, âbideleri; 5. şarka seyâhat etmiş olan endülüslüler; 6. al-Andalus'e seyâhat etmiş olan şarklılar; 7. endülüslülerin edebiyat tarihleri ile fikrî ve mânevî meziyetlerinin umûmî izahı; 8. İspanya'nın yeniden zaptı ve müslümanların oradan uzaklaştırılması. İkinci kısma gelince, bu kısım şu bölümleri ihtivâ eder: 1. İbn al-Ḫaṭīb'in şeceresi ve cedlerinin hâl tercümesi; 2. İbn al-Ḫaṭīb'in hâl tercümesi; 3. hocalarının hâl tercümeleri; 4. İbn al-Ḫaṭīb'in gönderdiği veya aldığı Fas ve Gırnata divanlarının seçîli mektupları (*muḫāṭabāt*); 5. manzûm ve mensûr eserlerinden bir seçme; 6. eserlerinin tahlilî bir cedveli.

Nafḥ al-ṭīb, tam olarak, Bulak'ta 1279'da ve Kahire'de 1302 ve 1304'te (4 cild) basılmıştır. İlk kısmı *Analectes sur l'histoire et la littérature des Arabes d'Espagne* ismi altında, R. Dozy, G. Dugat, L. Krehl ve W. Wright tarafından, Leiden'de 1855—1861'de basılmıştır. D. Pascual de Gayangos 1840'ta, *The History of the Muhammadan Dynasties in Spain* adı ile, *Nafḥ al-ṭīb*'in ilk kısmının müslüman İspanya'nın siyâsî tarihine müteallik bölümünü, ingilizce olarak, neşretmiş idi. Fakat bu âbidevî eserin, bütün olarak, tenkitli bir tercümesi henüz yapılmamıştır.

al-Maḳḳarī'nin başka mühim eserleri de vardır. Bunlar arasında meşhûr Kadı 'Iyāż

[b. bk.]'a tahsis edilmiş müstakil bir eser olan *Azhār al-riyāż fi aḫbār al-ḳāżī ʿIyāż*'a husûsî bir yer vermek lâzımdır. 1322'de, iki cild hâlinde Tunus'ta basılmıştır Brockelmann ile Ben Cheneb'de eserinin tam listesi, yazmaları ile birlikte bulunmaktadır.

Bibliyorafya: Muḥammed Mayyāra, *al-Durr al-ṯamīn* (Kahire, 1306), s. 41; al-Vūsî, *al-Muḥāżarāt* (Fas, 1317), s. 59; al-Ḥafâcî, *Rayḥānat al-alibbā'* (Kahire, 1294), s. 293; İbn Maʿṣūm, *Sulāfat al-ʿaṣr* (Kahire, 1324), s. 589; al-Muḥibbî, *Ḫulāṣat al-aṯar* (Kahire, 1284), I, 302; al-İfrânî, *Ṣafvat man intaṣar* (Fas, ts.), s. 71; al-Ḳādirî, *Naṣr al-Maṣānî* (Fas, 1315), I, 157; Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber* (Göttingen, 1882), s. 265; Dugat, *Notice sur al-Makkari* (*Analectes*, baş tarafta); R. Basset, *Notice sommaire des manuscrits orientaux de deux bibliothèques de Lisbonne* (Lissabon, 1894), s. 24 v.dd.; ayn. mll., *Recherches bibliographiques sur ses sources de la Salouat el-Anfas*, s. 22, nr. 53; F. Pons Boigues, *Ensayo biobibliografico*, s. 417; Brockelmann, *GAL*, II, 296; *Suppl.*, II, 407 v.d.; Ben Cheneb, *İcāza*, § 102; Huart, *Litt. ar.*, s. 374; Carra de Vaux, *Les Penseurs de l'Islam*, I, 158; E. Lévi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa*, s. 93 ve not 3.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MAKKÎ. [Bk. MEKKÎ.]

MAKRÂN. [Bk. MEKRÂN.]

MAḲRÎZÎ. [Bk. MAKRÎZÎ.]

MAKRÎZÎ. AL-MAḲRÎZÎ (1364—1442), ABU 'L-ABBĀS AḤMED B. ʿALÎ B. ʿABD AL-ḲĀDİR AL-ḤUSAYNÎ TAḲÎ AL-DÎN, arap müverrihi. 766 (1364)'da Kahire'de doğmuştur. Hanefî mezhebinden İbn al-Ṣā'iġ'ın oğlu olup, babası onu kendi mezhebinde yetiştirmiştir. Fakat rüşte erince, şâfi'î mezhebine geçti, hanefîlere karşı mücâdele etti ve hattâ zâhirî mezhebi temâyülleri gösterdi. Mesleğine Kahire'de kadılık ile başladı ve al-Ḥākim câmiinde imamlık ve Mu'ayyadîya medresesinde hadîs müderrisliği mevkîlerine kadar yükseldi. 811 (1408)'de, Ḳalānisîya ve Nūr hastahânesi mütevellîliği ve aynı zamanda al-Aşrafîya ve al-İḳbālîya medreselerinde müderrislik vazifesi ile Şam'a gönderildi. 10 yıl kadar sonra Kahire'ye dönüp, orada alel'âde bir şahıs gibi yerleşti ve kendini tamâmiyle te'lif işlerine verdi. 834 (1430)'te yaptığı bir hacc ziyâretini müteâkip, 5 yıl Mekke'de yaşadı; uzun bir hastalıktan sonra, 27 ramazan 845 (9 şubat 1442) perşembe günü vefat etti.

Eser yazmak husûsundaki çalışmalarının hareket noktasını, topografyaya mütemâyil, mahallî Mısır tarihi teşkil eder; alâkası, Habeşistan'a kadar, komşu memleketlere yayıldı ve aynı zamanda medeniyet tarihi ile alâkalı meseleler ile, msl. ölçüler ve sikke meselesi ile, meşgûl oldu. al-Saḫāvî'nin mâkul ithâmına göre, asıl müellifinin adını söylemeden, sâdece kendine mâlettiği başlıca eseri olan *al-Ḫiṭaṭ*, gerçekte çok geniş bir mikyasta selefi al-Avḥadî'nin eserine istinât etmektedir. Bu eserde, çok teferruâtlı tarihî ve coğrâfî bir girişten sonra, İskenderiye ile memleketin tasvirine başlayıp, Fusṭāṭ ile Kahire'nin topografyasına dâir mebzûl bilgiler verir. Bu eserin kaynakları için bk. R. Guest (*JRAS*, 1902, s. 103 v.dd). Bu eser *al-Mavāʿiẓ va'l-iʿtibār fī ẕikr al-ḫiṭaṭ va 'l-āṯār* adını taşır. Bulak'ta 1270'te büyük boyda iki cild hâlinde ve 1324—1326'da Kahire'de basılmıştır. G. Wiet tarafından da 4 cild hâlinde neşredilmiştir *MIFAO*, 1911—1927, I—V); tercümeleri: Maḳrîzî, *Histoire de l'Égypte, trad. de l'arabe et accompagnée de notes hist. et géogr.* (trc. E. Blochet), Paris, 1908; U. Bouriant ve P. Casanova, *Description topographique et historique de l'Égypte* (*MIFAO*, 1893—1920, I—VI); bk. bir de Taḳî al-Dîn Aḥmed al-Maḳrîzî, *Narratio de expeditionibus adversus Dimyatham* (nşr. H. A. Hamaker), Amsterdam, 1824; Maḳrîzî, *Geschichte der Copten* (trc. F. Wüstenfeld), Göttingen, 1845; P. Ravaisse, *Essai sur l'histoire et la topographie du Caire d'après M.* (Paris, 1890); P. Casanova, *Histoire et description de la citadelle du Caire d'après M.* (*ayn. esr.*, Paris, 1894—1897); *al-Ḫiṭaṭ*'tan seçilmiş parçalar Aḥmed al-Ḥanafî tarafından *al-Rawża al-bahiyya* (bk. Pertsch, *Kat. Ar. Hss. Gotha*, nr. 1683) adı ile ve Abu 'l-Surūr Muḥammed al-Bakrî al-Ṣiddîḳî tarafından 1054 (1644)'te *Ḳaṭf al-azhār min al-Ḫiṭaṭ va 'l-āṯār* adı altında (Leiden, nr. 974; Paris, nr. 1765/1766; Petersburg, Asya müzesi, nr. 237; Aḥmed Taymūr Paşa, (*La revue de l'acad. ar.*, III, 334; krş. Vollers, *Note sur un ms. ar. abrévié de M.*, *Bull. de la soc. khédiv. géogr.*, 3. seri, nr. 2, s. 131—139) toplanmıştır. Bu asıl büyük eserine ilâve olarak, ilk önce bir Fâtımîler tarihi (*Ittiʿāẓ al-ḥunafā' bi aḫbār al-aʾimma va 'l-ḫulafā'* ilk olarak Gotha'da bulunan müellif hattı ile yegâne yazmasına istinâden H. Bunz tarafından neşredilmiştir, 1908 [bu neşir Camāl al-Dîn al-Şalyal'in notları ve tashıhleri ile yeniden basılmıştır, Kahire, 1948; eserin diğer bir yazma nüshası Ahmed III. kütüp., nr. 3013'te bulunmaktadır) ile 577—840 (1181—1436) Eyyûbîler ve Memlûkler (*al-Sulūk li-maʿrifat duval al-mulūk*, yazmaları için bk. *GAL*, II, 30; Quatremère, *Histoire des sultans Mamlouks*, 2 cild, Paris, 1837—1844) tarihi yazdı. Bu son esere al-Saḫāvî (Muḥammed b. ʿAbd al-Raḥmān, 902=1497) *al-Tibr al-masbūk fī ẕayl al-sulūk* (neşir ve tashihi için bk. A. Zeki Bey, *Continuation de l'histoire des Mamlouks de M. par El-Sakhaoui, texte ar. d'après le ms. unique conservé à la bibl. khéd., Rev. d'Ég.*, Bulak, 1896/1897, II, III; nşr. E. Gaillardot, Kahire, 1897) adı ile ve İbn Taġribirdî [b. bk.] zeyiller yazmıştır. *al-Ḫiṭaṭ*'a bir ilâve olarak, al-Maḳrîzî tercüme-i hâle dâir iki büyük eser yazmağı kararlaştırdı; fakat bunlar tamamlanmadan kaldı; çünkü al-Maḳrîzî'nin tasviri çok geniş idi. Mısır'da yaşamış olan bütün hukümdar ve meşhûr adamların hâl tercümelerini, *al-Muḳaffā'* adı ile, 80 cildde toplamak istiyordu. Fakat bunlardan ancak kendi el yazısı 3 cildi (Leiden'de, *Cat. codd. ar.*, nr. 1032 ve ihtimâl 1103) ve Paris'te (nr. 2144) bugüne kadar muhâfaza edilmiş olan 16 cildini ikmâl edebildi; krş. *Notices sur quelques mss. ar.*, Leiden, 1847, s. 8—16; bir parça için bk. van Vloten, *ZDMG*, LII, 224. Alfabe sırasına göre tertip etmek istediği muâsırlarının hâl tercümesine âit *Durar al-ʿuḳūd al-farīda fī tarācim al-aʿyān al-mufīda* adını taşıyan eseri de aynı şekilde tamamlanmamış bir hâlde kalmıştır (I. cildin *alif* harfinin bir parçası ve *ʿayn* harfinin bir kısmı, müellifin el yazısı ile, Gotha'da nr. 1771'de bulunmaktadır). Buna karşılık muhtelif tarihî meseleler hakkında bir çok müstakil risâleler yazmıştır ki, bunların ekserisi iki mecmua içinde (Paris, nr. 4657 ve Leiden, nr. 2408; bu son cild kısmen bizzat müellif tarafından yazılmış, kısmen de gözden geçirilmiştir, bk. Dozy, *Notices*, s. 17) zamanımıza kadar muhâfaza edilmiştir. Bu müstakil risâlelerin en mühimleri Emevî ve Abbâsî tarihine (*al-Nizāʿ va 'l-taḫāṣum fī-mā bayna Banī Umayya va Banī Hāşim*, nşr. G. Vos, Leiden, 1888 ve *Ẕikr mā varada fī Banī Umayya va Bani 'l-ʿAbbās*, Wien, nr. 1887; *al-Durar al-mużīʾa fī tārīḫ al-davla al-islāmīya*, Cambridge, Preston, s. 2), Mısır'a hicret etmiş olan arap kabîlelerine (*al-Bayān va 'l-iʿrāb ʿammā bi-arż Miṣr min al-aʿrāb*, nşr. Wüstenfeld, Göttingen, 1847) Mekke'de tesâdüf ettiği hadramutlu hacıların verdikleri bilgilere göre, Hadramut coğrafyasına (*al-Ṭurfa al-ġariba min aḫbār Vādī Ḥaẓramavt al-ʿacība*, nşr. P. Noskoviy, Bonn, 1866), Habeşistan'daki müslüman hukümdarlara (*al-İlmām bi-aḫbār man bi-arż al-Ḥabaşa min mulūk al-islām*, Kahire, 1895, nşr. Fr. Th. Rink, Leiden, 1790, krş. I. Guidi, *Sul testo del Ilmām d'al-M.*, *Centenario della nascita di Mich. Amari*, Palermo, 1910, II, 387—394), Tlemsen Ziyânîlerine (*Tarācim mulūk al-ġarb*, Leiden, *göst. yer.*, Dozy'nin faraziyesine göre, aslında *Durar al-ʿuḳūd*'un bir parçası idi), islâm sikke ve vezinlerine (*Nuẓat al-ʿuḳūd fī umūr al-nuḳūd*, Kahire, 1298, nşr. O. G. Tychsen, Rostock, 1797; S. de Sacy'nin tercümesi: *Traité des monnaies musulmanes*, Millin, *Mag. encl.*, 1797, II/IV, 472; III/I, s. 38 v.dd.; genişletilmiş ayrı baskı, Paris, 1797; müellifi tarafından gözden geçirilmiş şekli: *Şuẕūr al-ʿuḳūd fī ẕikr al-nuḳūd*, İstanbul'da 1298'de, *al-Nuḳūd al-ḳadīma va 'l-islāmīya* adı altında, bir mecmua içinde, basılmıştır. [Bu risâle bir de, notlar ve tashihler ilâvesi ile, İbrahim Artuk tarafından türkçeye çevrilmiştir: *Belleten*, Ankara, 1953, XVII, 367—391]; *Risālat al-makāyil va 'l-mavāzīn al-şarʿīya*, nşr. O. G. Tychsen, Rostock, 1800), müteallik meseleleri ele almaktadır. *Canī al-azhār min al-ravż al-miʿṭār* adlı bir umûmî coğrafya da yazmıştır (Berlin, nr. 6049; Kahire, V, 40). Bunun hangi eserden alındığı kat'î bir şekilde bilinmemektedir; Paris, nr. 5919'da al-İdrîsî'nin *Nazhat al-muştāḳ fī 'ḫtirāḳ al-āfāḳ*'ı gösterilmektedir; Lévi-Provençal, *Les Histoiriens de Chorfa*, s. 361'de bu eseri Abū ʿAbd Allāh Muḥammed b. ʿAbd al-Munʿim al-Ḥimayarî'nin, Kâtib Çelebî, III, nr. 6598'de zikredilen ve Fas'ta Karavîyîn câmii kütüphânesinde bulunması icâp eden *al-Ravż al-miʿṭār fī ḫabar al-aḳṭār*'ına benzetmektedir. Daha küçük bâzı eserlerinde kendisine tamâmiyle yabancı olan ilâhiyat sâhasına da girmiştir; 813 (1410)'te yazılmış olup, *al-Bayān al-mufīd fī 'l-farḳ bayn al-tavḥīd va 'l-talḥīd* (müellif yazm., Leiden, Amin, nr. 188'de muhâfaza edilmiştir; bk. bir de Kahire, VII, 565) ile *Tacrīd al-tavḥīd* (Paris'te yazma mecmuada)'i kelâm sâhasına ve Mekke'de Peygamberin âilesi ve ev eşyâsı hakkında vermiş olduğu dersler de (*İmtāʿ al-asmāʿ fī-mā li 'l-nabī min al-ḥafada va 'l-matāʿ*, 6 cild hâlinde, Gotha, 1830, İstanbul, Köprülü kütüp., nr. 1004) hadîs sâhasına âittir. Hayatının sonuna doğru, bu eseri tamamlamak için, kâinâtın yaratılmasından başlayıp, yeniden bir umûmî coğrafya ile arap kabîlelerinin şecerelerini, meşhûr savaş günlerini, Sâsânîlere kadar İran tarihini içine alacak *al-Ḫabar ʿani 'l-başar* adlı diğer bir esere başlamağı kararlaştırdı ve 844 (1441)'te hâlâ buna çalışmakta idi (ayrı-ayrı parçaları, müellif yazısı ile, İstanbul'da Ayasofya kütüp., nr. 3362 ve Fâtih kütüp., nr. 4338—41'dedir; diğerleri istinsâh edilmiş hâlde Ayasofya, nr. 3363—66'da ve Strassburg'da bulunmaktadır; bk.

Nöldeke, *ZDMG*, XL, 306; krş. T. Tauer, *Islamica*, I, 357—364). Zikrettiği bu eserinden sonra, Maḳrîzî *al-Żaw' al-sārī fī ma'rifat aḫbār tamīm al-dārī* adlı eserine başladı (bir Leiden mecmuasında ve bir de Leiden, nr. 1080 ve Brit. Mus., s. 669'da bulunmaktadır).

Bibliyografya: al-Suyūṭī, *Ḥusn al-muḥāżara*, I, 321; de Sacy, *Chrest. arabe*², I, 112; Hamaker, *Spec. cat.*, s. 207; Wüstenfeld, *Geschichtschreiber*, s. 482; Goldziher, *Ẓāhiriten*, s. 196—202; *GAL*, II, 47; *Suppl.*, II, 36 v.dd. (C. BROCKELMANN.)

MAKRŪH. [Bk. ŞARÎ'A.]

MAKS. [Bk. MEKS.]

MAḲṢŪRA. [Bk. MESCİD.]

MAKTAB. [Bk. MEKTEP.]

MĀKŪ. [Bk. MÂKÛ.]

MÂKÛ. MĀKŪ, İran'ın Azerbaycan bölgesinde eski bir hanlık ve bunun merkezi. Mākū İran'ın şimâl-i garbî köşesinde yer alır ve garpta — Türkiye, şimâlde — Aras nehri mecrâsı ile hudutlanmak suretiyle, cenûbî Kafkasya topraklarından ayrılır. Hanlığın şarktaki Hoy eyâleti ile olan hudutları oldukça vuzuhsuzdur. Hanların nufûzu en fazla olduğu devirde, toprakları Çay-Pāra, Çaldıran (Ḳara-Aynî) ve Elend nâhiyelerine kadar uzanıyordu.

Memleketin toprakları tepeler ve münbit vâdilerden mürekkeptir. Orta kısımda Zangimār ve Aḫ (Aḳ)-Çay havzaları arasında münferid Soḳḳar dağ kütlesi yükselir. Bu dağın yamaçlarında ve garptaki hudut silsilesi boyunca, sürüler için iyi otlaklar bulunur. Mākū'nun sulanan arâzisi gâyet verimlidir. Memleketin akar-suları Aras nehrine sağdan kavuşur ki, bunların başlıcaları şunlardır: şimâl-i garbîde aşağı Kara-Su; Aras vâdisi boyundaki (Türkiye'ye âit) „Dil mıntakasını“ cenuptan tâkip eder ve sağdan küçük Ağrı dağının cenûb-i şarkîsinde Dambat yaylasının sularını alır ki, Minorsky burada 1905'te, ermeni rivâyetine göre, Arşakavan olarak teşhis edilen şehrin harâbelerini bulmuş idi (krş. Horenli Moses, III, 27 ve I, 30). Zangimār (Zangibār) veya Mākū çayı (bunun üç kolu vardır: biri Türkiye hududu üzerinde eski Avacık hanlığından çıkan Avacık = Abacık suyu, ikincisi Çaldıran ovasının cenûb-i şarkî köşesinden Tığnıt = ermen. Tlmut („çamurlu“) ve üçüncüsü merkezî vaziyetteki Bebecik nâhiyesinden doğar; kollar birleştikten sonra, ırmak Mākū şehrinin bulunduğu boğazdan geçer ve zengin Zengi-Bazar nâhiyesini sular. Burada ırmak soldan Türkiye topraklarında Bayezid'in şimâlinden gelen Sarı-Su'yu alır), Ak-Çay (hudut dağlarından doğar, kolları ile Sögmen-Ova nâhiyesini sular; Çay-Pāra ovasından geçer ve Hoy ovasını sulayan Ḳotur-Çayı ile birleşir).

Şehir. Mākū şehrinin coğrafî vaziyeti oldukça gariptir. Şehir Zangimār ırmağının geçtiği boğazda kurulmuştur. Sağ sâhildeki kayalar, dik olarak, ırmak üzerine iner; sol sâhildekiler de vâdi üzerinde 200 m. kadar yükselir. Kasaba yamaç üzerine bir anfi şeklinde yerleşmiştir. Kasabanın üzerinde ve kayaların eteğinde eski tahkimât harâbeleri ile bir menbâ görülür ve daha geride hemen-hemen şâkulî olarak yükselen kayalar, 50—60 m. yukarıda, bir çıkıntı teşkil eder. Bu suretle şehrin üstünde, görünüşü insanı şaşırtan bir kaya kütlesi âdetâ muallakta durur. Monteith'in tahminine göre, kayanın teşkil ettiği yarım kubbenin yüksekliği 600 kadem, derinliği 800 kadem (?), genişliği 1.200 kadem ve kubbeyi meydana getiren tabakanın genişliği 200 kademdir. Bu dev ölçülü gölgeliğin altına güneş ışığı gündüzleri ancak bir kaç saat girebilir. Bunun altında bir mağara vardır ki, vaktiyle buraya derme-çatma bir ahşap merdiven ile girilirdi. Daha sonraları, mağara zından olarak kullanıldığı sırada, mahbuslar buraya ip ile indirilirdi.

Nüfus. Mākū'nun nüfusu türkler ve kürtlerden mürekkeptir. Türkler ekseriyeti teşkil eder ve memleketten geçen akar-sular boyundaki köylerde yaşarlar. Bunlar Bayat, Pörnek v.b. türkmen aşîretlerinin kalıntılarıdır. Soḳḳar dağı eteğindeki nâhiyenin ismi Kara-Koyunlu'dur. Buranın halkı (26 köyde toplanmış 900 kadar ev) *ahl-i ḥaḳḳ* mezhebine mensuptur (*RMM*, XL, 66) ki, bu hâl, Kara-Koyunlu türkmen hânedanına atfedilmiş bulunan râfızîlik iddiasının vâsıtalı bir delili sayılabilir (Müneccim-başı, III, 153). Türkmen kabîleleri arasındaki eski münâferet, Kara-Koyunluların şi'î komşularına verdikleri isimde bâkîdir. Bunlara Ak-Koyunlu adını verirler (Gordlevskiy, s. 9).

Memleketteki kürtler yarı göçebedir. Celâlîler (bunların muhtemel cedleri hakkında krş. 'Ālam-ārā, s. 539; 1017—1018 seneleri) Ağrı dağı eteklerinde yaşar ve yazın Türkiye—İran hududu dağlarındaki otlaklara çıkarlar. Bâzıları Dambat bölgesindeki mağaralara yerleşmişlerdir. Milânlar Aras nehri ile Soḳḳar dağı arasında yaşar ve yazı bu dağda geçirirler.

Ḳara-'Aynî (kürt. Ḳaleni)'de Ḥaydaranlular bulunur.

Birinci cihan harbinden evvel Mākū bölgesinde ancak 1.200 kadar ermeni var idi. Hanların saraylarında emniyetli müstahdemler bunlardan seçilirdi. Meşhûr ve heybetli St. Thaddäus (Thadevos-Arakel = müslümanlara göre, Kara-Kilise) manastırı (yeniden inşâ tarihi 1247 bk. St. Martin, *Mémoires sur l'Arménie*, II, 463) Bebecik nâhiyesindedir. Müslümanlar arasında da burayı kutlu sayanlar vardır. Giriş kapısında, Şâh 'Abbās'ın fermanı, uzun bir kitâbe şeklinde, yazılmıştır. Evvelce Mākū ve Hoy'un 14 köyü bu manastıra âit olup, gelirleri ile onu beslerlerdi. Başka bir ermeni manastırı (Sürp Stephanos = müslümanlara göre, Dâniyāl peygamber) Ḳotur-Çayı kavuşağının aşağılarında bulunur. Cabbârlu adlı küçük bir köyün sâkinleri yezîdîdir.

Eski tarih. Mākū bölgesinin en eski âbideleri Ḫald (Vannik) kırallığı çağına çıkar. Mākū — Bāzirgān — Bayezid yolu üzerinde Sangar'de kaya içinde oyulmuş olan oda, Bayezid'de ve Urmiye garbında bulunan diğerlerine benzer (Minorskiy, *Kela-şîn, Zap.*, XXVI, 171). Bir Ḫald kitâbesi, muhtemel olarak, Ak-Çay üzerinde, Bastām'dan gelmektedir. Kitâbe, Argişti (aş.-yk. m.ö. 680—645)'nin oğlu kıral Rusa II.'ya âittir (krş. Sayce, *A new Vannic inscription*, *JRAS*, 1912, s. 107—113; N. Y. Marr, *Nadpis Rusi II iz Mākū*, *Zap.*, 1921, XXV, 1—54). Bu kitâbe, Van kıral-larının hâkimiyetinin Hoy bölgesine kadar yayılmış olduğunu göstermek bakımından, ehemmiyetlidir.

Bundan sonra Mākū Ermeniye'ye dâhil oldu. Bölge Vaspurakan eyâletinin Artaz nâhiyesine tekabül ediyordu. Horenli Moses'e göre, nâhiye önce Şavarşan ismini taşırken, kıral Artaşēs'in bölgeye naklettiği Alanların eski vatanının hâtırasına uyarak, Artaz adını almış idi (krş. Osetya'daki Adroz). Şavarşakan adı, Artsruni hukümdarlarının hâkimiyeti ile izah edilebilir. Bunlar arasında Şavarş (Xşayārşan = Ξέρξης = yeni fars. Siyāvuş) adına çok rastlanırdı (Marquart, *Erânšahr*, s. 4, 177). Marquart'ın Artaz'ı daha eski olan Ἄζαρα v.b. (Strabo, XI, 14, 3) ile karşılaştırması doğru değildir; zîra Azara, Artaxata'nın yukarısında olup, burası da Artaz = Mākū arâzisinin daha yukarısındadır. Sonraları Aras'ın şimâlinde yerleşmiş bulunan Amatuni prensleri de Artaz'da huküm sürmüş olmalıdırlar; zîra kilise taksimâtına göre, Mākū bölgesi bunların ismini taşır: Amatuneac'-tan (Adontz'a göre).

Mākū ve bunun şimâlindeki Hac'iun (= Hasun)'un isimleri X. asırda yazılmış olan Thomas Artsruni tarihinde (kitap II, § 3), Sâsânî Ḫusrav tarafından, 591'de imparator Maurikios'a terkedilen arâzinin hudutlarından bahseden fıkrada zikrediliyor (Brosset, *Coll. histor. arm.*, Petersburg, 1874, I, 78). Mākū bölgesinde sayısı çok olan ermeni âbideleri hakkında Minosrkiy'nin hanlığın eski çağına dâir tetkiki görülmelidir; krş. bir de Hübschmann, *Die Altarm. Ortsnamen*, 1904, s. 344; Adontz, *Armenia v epoḫu Yustiniana*, Petersburg, 1908, fihrist.

Horenli Moses (I, 30; II, 49)'in naklettiği bir rivâyete göre, Tigran, medyalı Ajdahak'ı mağlûp edince, neslini Masis (Ararat) etrafına yerleştirdi. Arap tarihçileri (Ṭabarî, İbn al-Aşîr) ve coğrafyacıları, isminin eski görünmesine rağmen, Ermeniye'nin bu bölgesini tanımamaktadırlar. Mākū adını Māh-kūh „medler dağı“ şeklinde izah etmek câzip görünür (fars. Māh ve ermen. Mar, eski iran. Māda'ye çıkar). Bununla berâber Ḥamd Allāh Mustavfî'de geçen Mākūya (Mākōya), sonunda başka bir unsurun daha bulunduğunu düşündürür.

İslâm devri. Ḥamd Allāh (*Nuzhat al-ḳulūb*, nşr. le Strange, s. 89) Mākūya'yi, Naḫçuvān *tuman*'inin nâhiyeleri arasında ilk olarak sayan müelliftir (740 = 1340): „Burası bir kaya yarığında bulunan bir kaledir; köy bunun eteğindedir. Öğle vaktine kadar dağ bu köye şemsiye hizmetini görür. Hıristiyan keşişlerinin başı olan Marcanīsā burada oturur“.

Mākū'yu 1 hazîran 1404'te ziyâret eden ispanyalı sefir Clavijo burada az-çok müstakil yaşayan, prensleri Noradin'in hukmü altında bir ermeni katolik nüfus bulmuş idi. Timur Mākū'yu alamamış olmakla berâber, bu Noradin, bir anlaşma ile, icâbında ona 20 suvâri vermeyi kabûl etmiş idi. Noradin'in 'Omar Mirza'nın sarayına götürülen oğlu orada müslümanlığı kabûl edince, kendisine Sorgatmix (Suyurġatmış) ismi verilmiş idi. Noradin başka bir oğlunu, piskopos yaptırmak üzere, Avrupa'ya yollamak istemiş idi. Clavijo Mākū'da (*en el dicho lugar*) Dominik râhiplerinin bir manastırı bulunduğunu söyler (*Vida y hazañas*, nşr. Sreznevskiy, Petersburg, 1881, s. 158—162 ve 376). Clavijo şehrin doğru bir tasvirini yapmaktadır (vâdide bir kale, yamaçta sûrlar ile çevrili şehir, daha yukarıda kayada yontulmuş merdivenler ile çıkılan ikinci bir sûr).

Timur'un vefatında, Kara-Koyunlulardan Kara Yusuf tekrar sahneye çıktı ve Mākū onun 809 (1406)'dan itibâren ele geçirdiği ilk mevkîlerden biri oldu (*Şaraf-nāma*, I, 376). Bu tarihten itibâren memleketin türkleşmesi sür'atlendi. Yine *Şaraf-nāma* (II, 295, 308)'ye göre, 982 (1574)'de Osmanlı hukûmeti Maḥmūdî kabîlesinin reisi kürt 'İvaż Bey'i Naḫçivan mülhakatından Mākū'yu iranlılardan alıp, burada bir kale inşâsına me'mûr etti. Mākū İvaż Bey'e ocaklık olarak verildi.

1014 (1605) senesi yazında Şāh ʿAbbās Hoy civarında bulunurken, Maḥmūdī kürtleri onun nezdine gelmemişlerdi. Bunun üzerine, şah bu kabîlenin bir kolunu Irak bölgesine naklettirdi. Kendisi de Mākū üzerine yürüdü. Dağın eteğindeki kale zaptedilip, Maḥmūdī aşîretinin mal ve mülkü yağmalandı ise de, yukarı kale ele geçirilemedi (*ʿĀlam-ārā*, s. 479).

Türkler de iranlılar da Mākū 'nun mevkiine büyük bir ehemmiyet veriyorlardı. Murad IV. 1045 seferinde Ḳotur ve Mākū 'nun ehemmiyetini bizzat yerinde müşâhede ederek, 1048 'de Kara Mustafa Paşa 'nın iranlılardan her iki kalenin de yıktırılmasını istemesini emretti; hakikaten 1049 (1639) muâhedesine göre, iranlılar Ḳotur, Mākūr (oku : Mākū) ve Mağazberd kalelerini tahrip etmeği taahhüt ediyorlardı (*Naʿīmā*, *Tarih*, I, 686). Fakat Murad IV. ölünce, iranlılar Ḳotur 'u ve Mākū 'yu tekrar işgâl ettiler (Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, IV, 279).

Bunu tâkip eden safha, kale üzerindeki kayaya hakkedilmiş İran kitâbesinde yazılı (Minorskiy, *Drevnosti*, s. 23) olup, burada kalenin, fesatçılara sığınak hizmeti gördüğü için, Şāh ʿAbbās tarafından yıktırılmasına emir verildiği yazılıdır (1052 = 1641/1642). ʿAbbās 'ın tarihinde bu vak'a hakkında hiç bir açıklama yoktur (*Ḳiṣaṣ al-ḫāḳānī*, Paris, Bibl. Nat., *Sup. pers.*, nr. 227). Bununla berâber, 1052 'de genç şâhın sarayına bir osmanlı elçi hey'etinin geldiği yazıldığına göre, o zamana kadar İran 'ın sağlâm tutmağa çok çalıştığı kalenin tahribinin bu gelenler tarafından istenmiş ve kabûl ettirilmiş olması mümkündür. Evliyâ Çelebî (II, 337 v. dd.) kitâbenin muhtevâsına uymayacak şekilde, Mākū kalesini 1049 müsâlehasından sonra Osmanlıların yıktırdıklarını ve aynı zamanda buradaki Maḥmūdī beyini azlettiklerini iddia eylemektedir. 1057 (1647) 'ye doğru Şūşīk (İran hudûdunda bir kale) kürt beyi türklere karşı isyân etti. İranlılar bunun akınlarından şikâyet etmekle berâber, Mākū 'ya 2.000 Mâzenderân askeri koymağa fırsat buldular. Osmanlı hukûmeti Şūşīk 'e 72.000 kişilik bir ordu gönderdi. Mağlûp olan Mustafa Bey Mākū 'ya ilticâ etti. Evliyâ Çelebî, âsînin iâde edilmesini istemek üzere, Mākū 'ya gönderilen paşalara refakat etmiştir. Neticede başarı elde edildi. Erzurum vâlisi Mehmed Paşa iranlı müzâkerecileri iyi karşılamakla berâber, Mākū kalesi İran kuvvetleri tarafından boşaltılmadığı ve kale tahrip edilmediği takdirde, kendisinin Revan ve Nahçivan üzerine yürüyeceğini söyledi. Bunun sonunun nasıl geldiği bilinmiyor ise de, Mākū 'nun 1639 'da İran 'a âit oluşunun kabûl edilmesine türklerin ciddî bir şekilde muârız olmadıkları anlaşılmaktadır.

Mākū 'yu 1747 'den 1923 'e kadar idâre eden âile Bayat aşîretinden, daha doğrusu bu aşîretin Soḳḳar dağı etrafında yaşayan kolundan, çıkmış idi (Bayatlar hakkında bk. Fuad Köprülü, *Oğuz antolojisine dâir tarihî notlar*, *TM*, İstanbul, 1925, s. 16—23). Bir rivâyete göre, Bayatlardan Ahmed Sultan Horasan 'da Nādir Şāh 'ın hizmetinde bulunuyordu; bu hükümdarın öldürülmesinden sonra, onun zeyyelerinden birini ve hazînesinin bir kısmını aşırıp, Mākū 'ya döndü. Kendisi ve oğlu Ḥusayn Han hakkında az şey bilinir. Ölümü 1835 'e rastlayan bu sonuncusu gâlibâ seyyah Monteith 'i kabûl eden handır. Zend hânedanı devrinde ve Kacarlar devri başında Azerbaycan 'ın şimâl-i garbî bölgesinde iktidarın Dumbulî kürt hanları elinde bulunmuş olması muhtemeldir. Bunların karargâhları Hoy 'da idi [bk. mad. TEBRİZ.] Dumbulîlerin çekilmesi ile meydan Bayatlara kalmış olmalıdır. Ḥusayn Han 'ın oğlu ʿAlî Han (1775—1865) muhtelif seyyahlar (Fraser, Abich, Flandin, Çirikov, Liḫutin) tarafından nufûzlu ve hukuku üzerinde titiz bir başbuğ olarak, sık-sık zikredilir. Bāb 1847 senesinde, hazîrandan kânûn I. 'a kadar, ʿAli Han 'ın muhâfazasında bulunduruldu ve ondan iyi muâmele gördü. Bāb Mākū 'ya *Cabal-i bāsiṭ* adını vermekte ve bunu mahbusiyetinin daha zahmetli olduğu *Cabal-i ṣadîd* (= Çahrîk ; bk. SALMÂS) ile karşılaştırmaktadır (bk. Browne, *A Traveller's narrative*, 1891, II, 16, 271—277 ; Cānī-Kāşānī, *Nuḳṭat al-ḳāf*, *GMS*, 1910, XV, 131 v.d.). 1853—1856 harbi sırasında ʿAlī Han Rusya 'yı osmanlı topraklarından ayıran arâzisinde bitaraflığı muhâfaza etmiş bulunmaktan çok istifâde etti. Oğlu Teymūr Paşa Han (1820—1895 ?) da 1877/1878 harbinde aynı durumdan faydalandı. 1881 'de Mākū suvârileri başında olarak, Salmās 'ta görünmesi, şeyh ʿUbayd Allāh [b. bk.] istilâsını çabucak sona erdirdi ve Teymūr Paşa Azerbaycan 'ın kurtarıcısı telâkkî edildi ; hattâ halk tarafından kandisine „Mākū pâdişahı" unvânı verildi.

Oğlu ve halefi Murtażā-Ḳulı Han İḳbāl al-Salṭana (1863—1923) önce hanlığın tecridi ve genişletilmesi siyâsetini tâkip etti ise de, faâliyetleri komşularını kuşkulandırdı. 1914 harbinin başlarında, rusları memnûn etmediğinden, Tiflis 'te ikamete mecbûr edildi. Bu arada Mākū harp sahnesi olmuş idi. Rusların Aras üzerinde, Şah-Tahtı mevkiinden Bayezid 'e doğru uzattıkları dar hatlı demir-yolu üzerinde Mākū faâl bir konak yeri meydana getiriyordu. 1917 'de serdar memleketine dönerek, Riżā

Şāh Pahlavī 'nin İran tahtına çıkmasına kadar, orada kaldı ve bundan sonra fesatçılık ile ithâm ve 25 mihr 1302 (teşrin I, 1923) 'de tevkif edilerek, götürüldüğü Tebriz hapishâsinde öldü. İranlı bir zâbit Mākū 'ya vâli tâyin edildi (Navbaḫt, *Şāhinşāh-i Pahlavī*, Tahran, 1342, s. 112).

Bibliyografya : Monteith, *Journal of a tour through Azerbidjan* (*JRSS*, 1833, III, 40 - 49) ; E. Smith ve Dwight, *Missionary Researches* (London, 1834), s. 313 ; J. B. Fraser, *Travels in Koordistan* (London, 1840), II, 314—321 ; C. Ritter, *Erdkunde*, IX, 916—924 ; E. Flandin, *Voyage en Perse* (Paris, 1851), I ; Liḫutin, *Russkiye v Aziat. Turtsii* (Petersburg, 1863), s. 244—250 ; Çirikov, *Putevoy jurnal* (1875), s. 506—508 ; M. Schachtachtinski, *Aus dem Leben eines orientalischen Kleinstaates an der Grenze Russlands* (*Das Ausland*, Stuttgart, 1887, IX, 23—26) ; H. Abich, *Aus kaukasischen Ländern* (Wien, 1896) I, 97—112, 121—125 ; S. Wilson, *Persian Life and Customs* (London, 1896), s. 85—89 ; A. İvanovskiy, *V Makinskom ḫanstve* (*Russk. vedomosti*, 1897, nr. 314, 323, 325) ; ayn. mll., *Po Zakavkazyü v 1893—1894* (*Mater. Po arḫeol. Kavkaza*, 1911, VI, 68 ; Frangean, *Atrapatakan* (Tiflis, 1905), s. 10—27 : Mākū, s. 27—43 : Sırp-Thadewos ; Minorskiy, *Otçet poezdke v Makinskoye ḫansto v 1905* (*Mater. po izuç. vostoka*, Petersburg, 1909, s. 1 - 62) ; ayn. mll., *Drevnosti Mākū*, s. 1—29 (*Vostoç. sbornik*, Petersburg, 1916, II) ; M. Philips Price, *A Journey through Azerbaijan*, *The Persian Society* (1913), s. 13—17 ; *Makinskoye ḫanstvo* (*Noviy vostok*, Moskova, 1922, I, 334—344) ; V. A. Gordlevskiy, *Ḳara-Ḳoyunlu* (Mākū nâhiyesi) (*Izv. obşç. obsledov. Azerbaycana*, Bâkû, 1927, s. 5—33).

(V. MINORSKY.)

MAḲŪLĀT. [Bk. MAKULÂT.]

MAKULÂT. AL-MAḲŪLĀT (A.). Başlangıçta, umûmiyetle *ḳāṭiġūriyās* yahut „on kelime" (*alfāẓ*) denilen *maḳūlāt*, müslüman feylesoflarca, Aristo 'nun on kategoriyasını ifâde etmekte idi. Aristo 'dan beri kategoryalar (κατηγορία ve κατηγορεῖν, bu son tâbir dâha Eflâtun 'da münferit vaziyettedir) hukümler ve kaziyelerin ifâde ve beyânında cinslere (γένη, *acnās*) veya şekillere (σχήματα, *aşḳāl*) izâfe olunurdu. Bu izâfe doğru hukmün vücûda, mevcûdun cinslerine (*acnās al-mavcūdāt*) tekabül ettiği için de yapılıyordu. Bu itibârla, kategoryalar, sâdece mantıkta değil, aynı zamanda, izâfet müstesnâ, felsefe ilimlerinde de hakikî bir kıymeti hâiz idi.

Eflâtun 'un cedel ve mantığında, mantık ile metafizik birbirinden ayrılmış değil idi, yâni aklın en yüksek mefhumları, ona göre, aynı zamanda varlığın en yüksek şekilleri idi. Bunlar *„Sophiste"* (254 Df.) 'e göre, oluş, hareket, sukûn, ayniyet ve gayriyettir (bk. *Enneades*, V, 1, 4 ; VI, 28 ve *Uṣūlūciyā*, nşr. Dieterici, s. 108 ; bk. mad. ANNİYA). Fakat Aristo, ilk olarak (belki de buna fisagorcuların, keyfî olarak, karşılıklı 10 mefhûmu bir araya getirmeleri sâik olmuştur), ana mefhumlardan kat'î bir sistem vücûda getirmiştir. Bunda yunanca cümlelerin kullanılışının te'sirlerini görmek kabil ise de, o zaman tamamlanmış olan bir gramerden alınmış değildir. Hakikatte, Kategoryalardaki izah şekli noksandır ve sonradan yapılan eklemeler ile de bozulmuştur ; fakat Aristo 'nun *Metafizik*, *Fizik* ve *Ahlak* 'ındaki kullanılışa bakarak, bunu anlamak ve tamamlamak kabildir.

Stoyacılar, ıstılah bakımından, ilâveler yapmakla berâber, kategoryaların metafizik bakımdan ehemmiyeti üzerinde ısrarla durmuşlar ve onları varlığın dört nev'ine ircâ etmişlerdir. Aristo 'ya göre, varlık, bir çok mânası olan bir şey idi ; fakat stoyacıların vahdet felsefesine göre, varlık yahut şey (*τί*, *şay'*) her şeyi ihtivâ eden nevî mefhûmu olup, çeşitleri şunlardır : 1. mevzûlar (ὑποκείμενα) ; 2. aslî keyfiyetler (ποιά) ; 3. arızî hareket şekli (πῶς ἔχοντα) ; 4. izâfetler = *relata* 'lar (πρός τί πως ἔχοντα). Metafiziğin ehemmiyeti ve dörde icrâ üzerindeki bu ısrarlı duruş arap mantığına te'sir etmiştir (aş. bk.).

Kategoryalar nazariyesinin daha bâriz bir şekilde basitleştirilmesi, yâni cevher (*cavhar*) ile araza (*ʿaraż*) inhisar ettirilmesi, kelâm ilminde de kabûl ve bunlara bir de mekânda işgâl edilen yer (*ḫayyiz*) de ilâve edilmiştir.

Yeni-Eflâtuncular, kategorya nazariyesinde iktitâf yolunu tuttular. Eflâtun 'a uyarak, akıl âlemi ile hisler âlemi arasında bir tefrik yaptılar. Eflâtun 'un yukarıda zikri geçen beş mefhumu akıl âlemine, Aristo 'nun kategoryaları ise, hisler âlemine tatbik olundu (tabiatiyle bu sonuncular beşe ircâ edilmiş ve Eflâtun 'un mefhumlarından iştikak ettirilmiştir ; bk. *Enneades*, VI, fasıl 1—3).

Yeni-Eflâtuncuların (Porphyrios ve arap mantığının kabûl ettiğ i„Kategoryalara giriş" adlı eseri ile) tekrar Aristo 'ya döndüklerini görüyoruz. Yeni-Eflâtuncuların bu uzlaştırma gayretleri, bâzı islâm-sûfî kelâmcılarına te'sir etmiş olabilir. Fakat, sonraki feylesufların ve kelâmcıların çoğu Aristocudur.

Kategoryalar üzerinde süryânî ve arapça bir çok eserler ve şerhler yazılmış, yunancadan

tercümeler yapılmıştır. En çok te'sir yapmış olan tercüme, İsḥâḳ İbn Ḥunayn (ölm. 298 = 910 veya 911)'in tercümesidir. Onun ıstılahları, Fārābī'den itibâren, felsefede hâkim olmuş idi; Aristo şârihi İbn Ruşd bunları tamâmen kabûl etmiştir. Fakat milâdî XI. asırda, bundan bâzı ayrılmalar vukua geldi ki, umûmiyetle Muḥammed b. ʿAbd Allāh b. Muḳaffaʿ'ın tercümesi sebep olmuştur. Msl. *cavhar* yerine *ʿayn* (1. *maḳūla*, bk. mad. ʿAYN); *vażʿ* yerine *nisba* ve *nisba* (7. *maḳūla*; bk. C. A. Nallino, *Del vocabolo arabo Nisbah*, *R S O*, 1920, VIII, 637—646); *lahu* (8. *maḳūla*; bk. Yaʿḳūbī, nşr. Houtsma, I, 145; Masʿūdī, *Murūc*, IV, 66 v.d.; İbn Sînā, *Nacāt*, Kahire, 1912, s. 339; Ġazzālī, *Maḳāṣid*, Kahire, 1912, s. 99) yerine, *cida* ve *milka*.

Şarktaki *maḳūlāt* nazariyesi, Aristo'yu adım-adım tâkip ederek, önce cümle tahliline ve kelimelerin, müterâdiflerin v.b. kullanılmasına dâir mülâhazalara girişir. Bütün, yâni burada cümle, her ne kadar Aristo'ya göre, varlık bakımından cüzü'den, yâni kelimeden, daha önce gelmekte ise de, *maḳūlāt* nazariyesi, cümledeki bağlantıları dışında alel'âde kelimeleri, daha doğrusu önce cevheri, yâni fâili (mevzû) yahut hâmili (substratum) nazar-ı itibâre almaktadır ki, bu hâmil ile muhtelif şeyler beyân edilebilir; fakat kendisi beyân olunamadığı gibi, fâilde de mündemic değildir.

Kelimenin dar mânasında, birinci *maḳūla* hiç de bir *maḳūla* (tâbir) gibi görünmüyor, fakat kendi nefsinde sâdece dokuz arazî *maḳūla*'yi değil, aynı zamanda nevî ve cins mefhumlarının başlıca husûsiyetlerini de toplamakta ve bu husûsiyeti ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Aristo, müşahhas bakımdan, derhâl kavrayacağımız ferdî cevherden hareket etmektedir. Sonra, gittikçe artan bir tecrit sırası ile, maddeye, bedeni olana taallûk eden kemmiyet (quantum); şekle müşâbih olan (quale) veya keyfiyet, bizleri münferit şeylerden kabil olduğu kadar uzaklaştırabilen nisbet, izâfet gelmektedir. Fasıl 4'te *maḳūlāt*, Aristo'nun düşüncesine uygun olan bu tertip ve sıraya göre, yer almıştır; keyfiyetin nisbetten sonra ele alınmış olması (fasıl 7—8) yunan an'anesindeki hatâdan ileri gelmektedir. Yukarıda zikredilen dört *maḳūla* Aristo sisteminde, bilhassa stoyacıların tenkidine göre, diğerlerinden daha evvel konulmuştur. Bundan dolayı Masʿūdī, *Murūc*, IV, 66 v.d., bunlara basîtler (*basāʾiṭ*), diğerlerine de mürekkebât, yâni basite kabil-i ircâ, diyor. İḫvân al-Ṣafāʾ (Bombay tab., I/IV, 95) bunlara *uṣūl* („kökler") demekte olup, Fārābī (*Abhandlungen*, nşr. Dieterici, s. 91) dört basit *maḳūla*'den bahsetmekte, fakat eğer metin doğru ise, nisbet yerine vaz'iyeti (*vażʿ*, 7. *maḳūla*) koymaktadır.

5.—8. *maḳūla*'ler, daha önceki *maḳūla*'leri açıkça tâyin ve târif etmektedir ki, bunlar daha az ehemmiyetlidir. Bunlar, misâller ile, kısaca anlatılmakta ve hiç değilse muhâfaza edilen metinde, daha derin bir şekilde tetkik olunmamaktadır. Yalnız son iki *maḳūla*, fiil ile infiâl üzerinde, bilhassa son kısımda, ihtimâl daha büyük ehemmiyetleri dolayısı ile, husûsî şekilde durulmuştur.

Şunu da kaydedelim ki, madde, şekil, kudret, fiil ve hareket gibi, Aristo felsefesinin esâs mefhumlarından bâzıları *maḳūlāt* arasına konulmamıştır. Daha önce işâret edildiği üzere, madde ile şekil, 2. ve 3. *maḳūla*'ler ile alâkalıdır. Hareket, bilhassa fiil ve infiâle taallûk eder, fakat kudret ve fiil ile diğer bütün *maḳūla*'lere temâs eder. Belki Aristo'nun varlığın kesret ve tenevvüünü belirtmeğe olan meyli, prensipler nazariyesinden ziyâde, *maḳūla*'ler nazariyesinde daha açıkça görünmektedir, denilebilir.

Fārābī'den itibâren, müslüman feylesufları, mantıkta Aristo'nun nazariyelerini mümkün olduğu kadar sâdık şekilde tekrar etmişlerdir. Fārābī bir-çok büyük güçlüklerin pek âlâ farkında idi (bk. bilhassa *Abhandlungen*, nşr. Dieterici, s. 84 v.dd.); İbn Sînā, *maḳūla*'lerin metafizik ve aynı zamanda rûhî ve zihnî vasıfları üzerinde isrâr ile durmuş, bununla berâber *maḳūlāt*'ı ancak *Şifāʾ*'sının mantık kısmında ele almış idi. Ġazzālī bunları yalnız metafizikte (*maḳāṣid*) bahis mevzuu etmiştir. Aristo'yu sadâkatle tâkip eden yalnız İbn Ruşd olmuştur.

Daha önce de söylenildiği gibi, *maḳūlāt* en yüksek umûmî mefhûmlar olarak ortaya konulmuştur. Bu sebepten târif edilemez; sâdece kıyâs yolu ile, yahut husûsiyetlerinden (*ʾîḍiov*, *ḫāṣṣa*) her hangi biri ile tasvir ve misâller ile izah etmek mümkün olabilir. Şimdi bunları sırası ile ele alalım.

1. *Cavhar*, οὐσία, münferid cevher, msl. muayyen bir insan, muayyen bir at v.b. önce bir huküm (mahmûl) olamaz ve bir mevzûda (ὑποκείμενον, *mavżūʿ*) mündemic bulunamaz şeklinde menfî olarak tahdit edilir; sayı bakımından bir ve aynı olmakla berâber nefsinde zıdlara yer verir şeklinde de, müsbet olarak, tâyin olunur. Fakat münferit cevherin en başta gelen husûsiyeti şudur: onun hakkında nevî ve cins mefhumları beyân edilebiliir. Bu itibârla münferid cevherler başta gelmektedir. Her ne kadar Aristo, nevî ve cinslere ikinci dereceden cevherler (δεύτεραι οὐσίαι, *cavāhir ṣavānin*) demekte ise de, bu ikinci nev'in cevhere has vasfı taşıdığını isbât husûsunda hayli güçlük çekmekte idi. Stoyacıların tenkidinden sonra ikinci cevheri aslî keyfiyet (ποιόν, *kayf*; bk. 3. *maḳūla*) olarak telâkkî etmek mûtad oldu. Fakat müslüman feylesuflar Aristo'nun görüşünü temsil etmektedir.

Cevher kelimesinin metafizik mânası için bk. mad. CAVHAR.

2. *Kam*, ποσόν yahut, daha ender olarak, *kamîya*, ποσότης, „quantum" ve kemiyet müsâvî ve gayr-i müsâvî *ʾîσον*, *ἄνισον*; *musāvin*, *ġayr musāvin*) olarak tavsif edilebilecek şeylere müteallikdir; msl. iki veya üç metre uzunluğunda olan bir şeye taallûk eder. Bu *maḳūla* iki çeşittir: munfasıl (διωρισμένον, *munfaṣil*) sayı ve söz gibi (λόγος, *ḳavl*, ses olarak) ve muttasıl (συνεχές, *muttaṣil*), yâni hat, satıh, cisim, zaman ve mekân (Aristo fiziğinde, bunlara hareketi de ekler). Burada zaman ve mekân umûmî mânaları ile anlaşılmalıdır, muayyen zaman ve mekân 5. ve 6. *maḳūla*'lere girmektedir.

3. *Kayf*, ποιόν, ποιότης, fakat ekseriyâ mücerret *kayfiya* „quale" ve benzeyen, benzemeyen ὅμοιον, ἀνόμοιον; *şabih*, *ġayr şabih*) ile ayırt edilen keyfiyet. Bu *maḳūla*'de, pek kat'î olmamakla berâber, şu 4 nevî vardır: *a.* ἕξις ve διάθεσις, *milka* ve *ḥāl*, itiyâd ve hâl. İtiyatlar, msl., sağlam bir şekilde elde edilen bilgi ve faziletlerdir; hâller ise, sıcak, soğuk, sağlık ve hastalıktır. Umûmiyetle, rûhî ve zihnî keyfiyetler, daha kolayca değişebilen rûhî ve zihnî hallerden nisbeten çok daha sağlam ve devamlıdır; *b.* δύναμις ve ἀδυναμία, *ḳuvva* ve *lā-ḳuvva*, tabi'î meyil, istidât ve istidatsızlıklar (bu husûsta bk. mad. ḲUVVA); *c.* παθητικαὶ ποιότητες ve πάθη, *kayfiyāt infiʿāliya* ve *infiʿālāt*, Bu husûstaki izahlar karışıktır (bk. 9. ve 10. *maḳūla*'ler); *d.* σχῆμα ve μορφή, *şakl* ve *ḫilḳa*. Burada üçüncü *maḳūla* ile Aristo'nun şekil mefhûmu (εἶδος ve μορφή müterâdiftirler) arasındaki yakınlık meydana çıkmaktadır.

4. *Mużāf* πρός τι ve *iżāfa*. İzâfî ve izâfet, nisbet, 1—3. *maḳūla*'lerin mevcûdiyetini gerektirmekte ve müşahhas münferid cevherden mümkün mertebe ayrılmaktadır. Her hangi bir şey, her hangi bir bakımdan, daha büyük, daha küçük, fazla veya eksik v. b. olarak mûkayese edilebilir. Aristo, *Metafizik* (IV, 15, s. 1020, b, 26)'inde, esâs olarak, üç izâfet nev'ini birbirinden ayırmaktadır: *a.* sayı nisbeti; *b* hâsıl eden kuvvetin mahsûle, bilhassa fâilin münfaile nisbeti; *c.* ölçülenin ölçüye, eşyânın bilgiye nisbeti. *Maḳūlāt*'ta izâhı müşkil olan çeşitli şeyler de *iżāfa*'ye dâhil edilmiştir. Bu itibârla, münferid cevher müstesnâ, bu *maḳūla*'ye şümûlü geniş olan *maḳūla* nazarı ile bakmak gerektir. Fakat bu yalnız bir görünüşten ibârettir: hakikatte bu *maḳūla* diğerleri içinde kaydolunmaktadır.

5. *Ayn*, ποῦ, nerede, bizâtihî mekâna değil, mekânda muayyen bir yere taallûk eder, fakat *ayn* yerine, çok zaman, *makān* kullanılmaktadır. Aynı zamanda, *ayn*'in müterâdifi olarak, *ḥayyiz* kelimesi de kullanılmakta ise de, bu kelimenin ekseriyâ daha umûmî ve daha mücerret mânası vardır; msl. sâhasında, dâiresinde gibi. Atomist kelâmcılara göre, gayr-i cismânî, yâni imtidâdı olmayan atomun *ḥayyiz*'i vardır. Aynı şey, umûmiyetle, gayr-i cismânî cevherler için de söylenilmektedir.

6. *Matā*, ποτέ, ne zaman, msl. dün gibi, muayyen bir zaman hakkında bir sual sormaktadır ve mekân ile *ayn*'in münâsebeti ne ise, bunun da zamanla münâsebeti odur; aynı zamanda, *matā* yerine, *zamān*'ın da kullanıldığına rastlamaktayız.

7. *Vażʿ*, κεῖσθαι, vaziyet; msl. oturmuş olmak, ayakta olmak.

8. *Lahu*, ἔχειν, üzerinde taşımak; msl. ayakkabı giymiş olmak, silâhlı olmak.

9. ve 10. *yafʿal* ve *yanfaʿil*, ποιεῖν ve πάσχειν, yapar, yapılır; msl. keser, yakar, kesilir, yakılır. Mefhûm-mantık bakımından, Aristo'nun birbirinden ayırdığı bu iki nevî *maḳūla*, kendisinin de teslim ettiği gibi, hakikatte bir çok hallerde tefrik edilememektedir. Hoca ile talebeyi misâl olarak alırsak, birincisini faâl yahut çok zaman faâl ve ikincisini de münfail yahut ekseriyâ münfail telakkî etmek gerekir. Fakat mesele bu kadar basit değildir. Hocanın dûçâr olduğu bir çok şayler bir tarafa bırakılırsa, talebe hakikaten ders aldığı müddetçe, tamâmen münfail veya müteessir olmayıp, hocası sâyesinde faâl olma kabiliyetlerini geliştirmektedir (krş. Aristo, *Fizik*, III, 3, s. 202, b, 11 ve *De anima*, III, 2, s. 426, a, 2).

On *maḳūla*'yi *maḳūlāt*'tan sonrakiler denilen diğer *maḳūla*'ler tâkip eder: tekabül, takaddüm teahhur ve berâberlik, hareket ve sükûnet. Burada tekabüle (ἀντικείμενα, *mutaḳābilāt*) dâhil edilenler, Aristo'nun fikirlerine uygundur. 4 Nevî tekabül zikredilmektedir: 1. izâfetler (*relata*), iki misli ve yarısı gibi; zıtlar, msl. iyi ve kötü gibi; 2. mahrûmiyet ve sâhiplik, körlük ve görme hassasına sâhip olmak gibi; 3. tasdik ve inkâr (mütenâkız zıdlar); krş. mad. ŻIDD.

Bibliyografya: S. Schüler, *Die Übersetzung der Categorien des Aristoteles von Jacob von Edessa* (Erlangen, tez), Berlin, 1897; G. Furlani, *Le categorie... di Aristotele nella versione siriaca di Giorgio delle Nazioni* (*Mem. R A L*, VI. seri, V, 1, Roma, 1933); J. Th. Zenker, *Aristotelis*

Categoriae graece cum versione arabica Isaaci Honeini filii (Leipzig, 1846), Aug. Müller'in, metindeki düzeltmeleri için bk. *GGA*, 1887, s. 916, eserin arapça metninin tenkitli bir tab'ı için bk. M. Bouyges, *Averroès Talkhīç Kitab al-Maqoulat... avec une recension nouvelle du Kitab al-Maqoulat (Catégories) d'Aristote* (*Bibl. Ar. Schol.*, IV), Beyrut, 1932; I. Madkour, *L'Organon d'Aristote dans le monde arabe...* (tez, Paris, 1934), bilhassa s. 75, 96. Yunanlıların *maḳūlāt* hakkındaki nazariyelerine giriş olarak şunlar tavsiye edilebilir: A. Trendelenburg, *Geschichte der Kategorienlehre*, Berlin, 1846 (krş. H. Bonitz, *Über die Kategorien des Aristoteles*, *SBAk. Wien*, 1853 ve O. Apelt, *Die Kategorienlehre des Aristoteles* (*Beitr. z. Gesch. d. gr. Philosophie*, Leipzig, 1891, s. 101—216). (TJ. DE BOER.)

MĀL. [Bk. MAL.]

MAL. MĀL (A.), eskiden m a l, m ü l k ve s e r v e t mânasına gelmekte olup, bedevîler arasında bilhassa deve, aynı zamanda arâzi, para ve her hâlde müşahhas malları ifâde etmekte idi. Kelime, *mā* ve *li*'den meydana gelmekte ve umûmî olarak, bir kimseye âit her hangi bir şeyi ifâde etmektedir. Bu bir isim telakkî edilmiş ve bundan kökünün üç harfinin ikincisi *v* olan bir fiil iştikak ettirilmiştir. Kelime, „para" mânasında, *māl ṣāmit* tâbirinde kullanılmaktadır; buna mukabil, *māl nāṭiḳ* da köle ve davar mânasına gelmektedir. Bu mefhumun târifi hakkında Abu 'l-Faḍl Ca'far b. 'Alī al-Dimaşḳī (Kahire, 1318, s. 2 v.d.)'nin, H. Ritter (*Isl.*, 1916, VII, 1—91) tarafından tetkik ve büyük kısmı neşredilen, *İşāra ilā maḥāsin al-ticāra* adlı eserinin önsözünde etraflı bilgi vardır. Bu eserde ve *Mafātīḥ al-'ulūm*, s. 59'da malların çeşitleri zikredilmiştir. *Māl* kelimesi aynı zamanda gördüğü muhtelif vazifeler ve kullanıldığı yerler bakımından, servet mânâsına da geldiği için, „vergi" 'ye de delâlet edebilir.

İslâmiyetin para ve mala karşı olan vaziyeti, dinî sâhada yazılan ilk eserlerden beri, münâkaşa mevzuu olmuştur. Ġazzālī, hâkim olan bu ahlâkî ve dinî görüşü, *İḥyā*'nın ikinci kısmında, bilhassa 13. (Ritter, *göst. yer.*'de tahlil edilmiştir) ve 14. (trc. H. Bauer, *Erlaubtes und verbotenes Gut = Islamische Ethik*, 1922, III; krş. R. Hartmann, *Isl.*, XIV) kitapta, temsil edilmektedir. Servetin kazanılışı, muhâfaza ve sarfedilmesi de, iktisadın (*tadbīr al-manzil*) belli-başlı fasıllarından birini teşkil eder; bu iktisat, yunânî ilimler ile birlikte, islâmiyete intikal etmiş olan ve ahlâk, iktisat ve siyâset bölümlerine ayrılan amelî felsefenin ikinci kısmıdır. Aristo'nun *Politika* adlı eseri arapçaya tercüme edilmediğinden, bu husûsta yani-fisagorcu Ps.-Bryson'dan tercüme edilen iktisada âit eserden faydalanılmıştır ve bu eser islâmın iktisattan bahseden bütün eserleri üzerinde derin bir te'sir yapmıştır. Yunanca aslı kaybolan metin önce L. Cheikho tarafından *Maşrik* (1921, XIX)'ta, son zamanlarda da, M. Plessner (bk. *bibliyografya*) tarafından, yahudice, latince ve ayrıca almanca tercümesi ile birlikte neşredilmiştir. Bizi burada alâkadar eden *māl* faslı, Ps.-Bryson'un te'sirinde kalmış olan islâm müellifleri tarafından bilhassa genişletilmiş ve buna dinî mâhiyette unsurlar ilâve edilmiştir. Bu hususta örnek eser olarak, al-Ṭūsī [b. bk.]'nin *Aḫlāḳ-i Nāṣirī*'si gösterilebilir; Plessner, bu eserin iktisada âit kısmını tetkik ve tercüme etmiştir. Aristo'nun *Eth. Nic.* adlı eserinde paranın menşe'i üzerindeki düşünceleri, islâmiyete yalnız Ps.-Bryson vâsıtası ile değil, doğrudan-doğruya da geçmiştir; bu düşüncelere, ilk defa olarak, Miskavayh [böyle!, bk. mad. İBN MİSKAVAYH]'in *Tahẕīb al-aḫlāḳ*'ında (msl. Kahire, 1322, s. 38) rastlanır; bk. NĀMŪS ve ẒAHAB.

Māl kelimesi, daha ilk zamandan itibâren, riyâziyeye geçmiştir. Buna önce, miras bırakan kimsenin paylaşılacak malını ifâde etmek için, miras taksimi meselelerinde rastlanmaktadır. Daha sonraları kelimenin, umûmî olarak, bir kesrin mechûlünü ifâde ettiğini görüyoruz; bu mânada bu kelimenin yerini *şay'* [b. bk.] almıştır. İkinci dereceden muâdelelerin mechûlünü ifâdede kullanılan bu kelime, umûmiyetle, bu rakamın murabbaı mânasına gelmektedir. 4. derece *māl al-māl*, 5. derece *mālu ka'bin*, yânî mik'ab murabbaı adını almaktadır. Bu mâna değişmesinin tarihî temelleri için bk. J. Ruska, *Zur ältesten arabischen Algebra und Rechenkunst* (*SB Ak. Heid.*, Phil.-hist. Kl., 1917, nr. 2, bilhassa fasıl VI., bk. bir de fihrist, *māl*).

B i b l i y o g r a f y a: Brockelmann, *Grundriss*, I, 291; H. Ritter, *Ein arabisches Handbuch der Handelswissenschaft* (*Isl.*, VII, 1—91; krş. bilhassa s. 45'te gösterilen arap lugatçilerinden alınan kısımlar; bir de *Lisān al-'arab* ve Dozy, mad.); M. Plessner, *Der οἰκονομικός des Neupythagoreers 'Bryson' und sein Einfluss auf die islamische Wissenschaft* (1928); Merx, *Die Einführung der aristotelischen Ethik in die arabische Philosophie* (*Verhandlungen des XIII. Intern. Orientalistenkongresses*, s. 290 v. dd.); cebire âit izahlar için krş. bir de Ruska (*göst. yer.*); al-Ḫwārizmī, *Mafātīḥ al-'ulūm* (nşr. van Vloten), 1895 tab., s. 59, 198 v.d. (bu son kısım Wiedemann tarafından tercüme edil-

miştir, *Beiträge zur Geschichte der Naturwissenschaften*, XIV = *SBPMS Erlg.*, 1908, XL). (M. PLESSNER.)

MĀL AMĪR. [Bk. MÂL EMÎR.]

MÂL EMÎR. MĀL AMĪR, aslında Māl-i Amīr, L û r i t a n d a n'da bir takım h a r â b e l e r. Bunlar deniz seviyesinden tahminen 1.020 m. yükseklikte bir yaylada, 49° 45′ şark tûlünde ve 31° 50′ şimâl arzında, Şūstar [b. bk.]'in şarkında 3—4 günlük bir mesâfede bulunmaktadır; halifeler devrinde sâdece İẕac (bâzan Ayẕac) denilen, orta çağa âit şehirlerden birinin bulunduğu yerdir. Bugün rastlanan Māl-i Amīr adı, ancak moğullar zamanında kullanılmış olmalıdır; bu ada, hiç değilse, ilk olarak XIV. asrın ilk yarısında İbn Baṭṭūṭa (II, 29)'da, fakat arapça Māl al-Amir şekli ile rastlamaktayız. Abbâsîler devrinde İẕac, Ḫūzistān eyâletine bağlı bir idârî bölgenin merkezi idi; bâzan bu merkez Rām(a)hurmuz'a izâfetle isimlendirilmekte ve Semerkand topraklarındaki aynı adı taşıyan bir yerden ayırt etmek için (bk. Yāḳūt, I, 416, 417; II, 496), buraya, daha sarih olan İẕac al-Ahvāz, yânî al-Ahvāz'ın İẕac'i (Ḫūzistān) denilmekte idi.

Daha Sâsânîler zamanında, nufûz edilmesi haylı güç olan İẕac bölgesinin muayyen bir istiklâli olduğu sanılmaktadır. Araplar hicretin 17. yılında (638), ilk defa olarak, Ḫūzistān'ı istilâ ettikleri zaman, İẕac hâkimi ile dostça bir anlaşma yaptılar; buna göre, İẕac hâkimi hükümranlığını muhâfaza ediyordu (bk. Ṭabarī, I, 2553). Bu tarihten 11 yıl sonra (29 = 649), Basra vâlisi 'Abd Allāh b. 'Āmir [b. bk.], yeni elde edilen eyâlette, hukümdara karşı baş-gösteren bir ayaklanma neticesinde, bir askerî sefere girişmek zorunda kaldı ve bu münâsebetle İẕac'e kadar gitti (bk. Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 382 ve bir de mad. LÛLÎ).

Halifeler devrinde İẕac'in pek bahsi geçmemektedir. Emevî hâkimiyetinin son 10 yılı içinde baş-gösteren kargaşalıklarda, sonradan halife olan Abū Ca'far al-Manṣūr (krş. v. Vloten, *ZDMG*, LII, 214), 'Alī tarafdarı olan âsî 'Abd Allāh b. Mu'āvīya [b. bk.] adına İẕac'i idâre etti. O devirde Abū Ca'far al-Manṣūr'un İẕac'de muhtemelen yerli bir kadından bir çocuğu olmuştur; bu çocuk sonradan, al-Mahdī adı ile, halife olmuştur (bk. Ṭabarī, III, 527). Gâlibâ al-Mahdī'nin âilesi uzun zaman İẕac ile münâsebet hâlinde kalmıştır; zîra Yāḳūt (I, 41) al-Mahdī'nin İẕacī âile adını taşıyan ahfâdından bahsetmektedir. Māl Amīr adı al-Mahdī devrinden, Abbâsîlerin İẕac'de mülkleri bulunduğu devirden gelmiş olabilir. Daha önce de bahsedildiği gibi, bu İẕac adı ancak 500 yıl sonra arap kaynaklarında görüldüğüne göre, bu kaynağın Lūr-i Buzurg (b. bk.; büyük Lûr)'den, Atabey sülâlesine âit olduğu tahmin edilebilir; İẕac bu sülâle zamanında en yüksek ikbâline erişmiştir. Menşe'i suriyeli kürtlerin reisine kadar çıkan bu hukümdar âilesine, ceddine izâfetle, Faḍlavīler yahut da, kudretinin asıl temelini atan Malik Hazārasp'e nisbetle, Hazāraspī sülâlesi de denilmektedir. Şarkî ve cenubî Lûristan'a yayılan hukümranlığı tahminen 550 (1155) yılına kadar çıkar; hukûmet merkezi o zaman İẕac idi. Zaman-zaman bu hukümdarların nufûzu şarkta — İsfahan yakınlarına ve cenupta — Basra körfezine kadar yayılmıştır. Bu hukümdarlar halifelerin yahut da onların yerini alan moğul hanlarının tâbiiyeti altında olup, zâten oldukça da müstakil idiler. Bu sülâlenin 14 atabeyi arasında Aḥmad Nuṣrat al-Dīn (696—730 veya 733 = 1226 — 1329 veya 1332)'i zikretmek gerektir. İbn Baṭṭūṭa'ya göre, memleketi içinde 160 medrese yaptırmıştır ki, bunların 44'ü İẕac'de bulunuyordu; kayaları deldirip, yollar açtırarak, kervanlar ile yapılan ticâreti de geliştirmiştir. Halefi Afrāsyāb II. zamanında, İbn Baṭṭūṭa bir müddet İẕac'de oturmuştur; seyahat notlarında bu şehirdeki saray hayatına dâir alâka çekici tasvirler vardır. 827 (1424)'de Timurlular Faẕlavī sülâlesinin hâkimiyetine son verdiler. Bu sülâle için bk. mad. LUR-I KÜÇEK; Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895), s. 460 ve E. de Zambaur, *Manuel de généal. et de chronol. pour l'hist. de l'Islam* (Hannover, 1927), s. 234.

İẕac'in daha sonraki tarihine dâir hiç bir şey bilinmemektedir. Muhtemelen şehir, Faẕlavī sülâlesinin sukutundan sonra, yavaş-yavaş terkedildi. Bugün şehrin harâbeleri, tahminen 10 m. yükseklikte, büyük bir toprak yığını ile, bunun yakınında bulunan başka ufak harâbe bakiyeleri hâlindedir; bk. Layard (*J R G S*, 1846, XVI, 74 ve Layard, *Early Adventures in Persia, Susiana and Babylonia* (London, 1887), I, 403 ve Jéquier, s. 134.

Bundan başka Büveyhî hukümdarlarının Iẕac'de para bastırmış olduklarını da zikretmek gerektir; krş. Lindberg, *Les Monnaies coufiques de Buyides = Mém. de la Société des Antiquaires du Nord* (Paris, 1840—1844), II, 269; bk. bir de mad. LUR ve Atabeyler zamanında İẕac'de basılan paralar için de bk. mad. LUR-I BUZURG.

İçinde müslüman ve Sâsânîlerin şehri olan İẕac'in bulunduğu basık Māl Amīr yaylası, buranın planını çizmiş olan Jéquier (*ayn. esr.*, s. 133)'nin anlattığına göre, 6 km. geniş-

liğinde, en az 10 km. uzunluğundadır. Yayla şimâl-i garbîden cenûb-i şarkîye doğru yayılır; deniz seviyesinden 1.020 m. yüksekliktedir ve dört bir yanında çıplak, az yüksek, fakat sarp dağlar ile çevrilidir. Etraftaki bu dağ silsilesinin en mühimi cenûb-i şarkîdedir ve cenuptan daha uzaklarda bulunan Mungaşt dağlarına bağlanmıştır (krş. Rawlinson, *JRGS*, IX, 80 v.d.; de Bode, *ayn. esr.*, XIII, 100; Layard, *ayn. esr.*, XVI, 4 ve de Bode, *Travels*, II, 30) ki, bu dağlarda orta çağda mühim bir rol oynamış olan aynı addaki kale bulunmaktadır (Mangaşt, Mankişt, Mâncaşt; krş. bir de yk. mad. LUR-İ BUZURG).

Mâl Amîr'i şarktan ve şimâl-i şarkîden çevreleyen dağ silsilelerinin adı Kūh Geşmet'tir. Jéquier'ye göre, yaylanın şimâl-i şarkî kısmında, bataklıklarda kaybolan sun'î bir göl vardır. de Bode (*JRGS*, XIII, 104)'a göre, tam aksine, kendi zamanında bu yerde Şaṭṭ-Bend adı verilen, iki küçük göl var idi; bunlar, tıpkı bataklıklar ve yaylayı kat'eden küçük dereler gibi, yazları kup-kuru idiler. Bu derelerin çoğu, Mâl Amîr yaylasının cenûbundaki Deryāçe-i Bandān gölüne dökülmektedir; bu gölün arka tarafında, H. Schindler (bk. *bibliyografya*)'e göre, Tanavş dağlarının sarp yamaçları yükselmektedir. Yāḳūt'un tasvir ettiği Fam al-Bavvāb havzası bu göl olmalıdır (bk. G. le Strange, *ayn. esr.*, s. 245; Schwarz, *ayn. esr.*, s. 337).

Yaylayı şimâl-i şarkîden çevreleyen dağ silsilelerindeki tabi'î boğazlar içinde, arkeolojik bakımdan, en alâka çekici olanı Kūl-i Fārā (bk. Jéquier, *ayn. esr.*, plan, s. 135) boğazıdır. O. Mann'a göre, Lur dilinde *kūl* „küçük geçit" mânasına gelmektedir; krş. yukarıda mad. LUR. Dieulafoy ve Schindler, anlamamış olmaları ihtimâli bulunan bu kelime yerine, yanlışlıkla *ḳal'a* yahut *kūt* (= kale) kelimesini koymuşlardır; Weissbach (bk. s. 743, not)'ın *kūl*'ün mânası hakkında ileri sürdüğü fikir bugün bir tarafa bırakılabilir. H. Schindler, Fārā yerine Ferra ve Ferenc (frank, avrupalı)'i teklif etmektedir; bu sonuncu şekil, sırf bu yaylada bulunan kabartmalardaki erkek elbiselerine Lur halkınca verilen mânaya dayanmış olmalıdır. Daha eski seyyahlar (Layard, de Bode), Kūl-i Fir'avn olarak yazmaktadırlar; çünkü onlara mâlûmat veren Lurlar, *Fārā* kelimesini, *Kur'an*'daki Fir'avn ile aynı telâkkî etmiş olmalıdırlar.

Mâl Amîr bölgesinde bulunan ve iranlılardan önceye (Elâmî) âit bir-çok heykellere Kūl-i Fārā'da da rastlanmaktadır. Bu vâdide, tam boğazın giriş kısmında, büyük bir dikili taş bulunmaktadır; bunun üzerinde, kabartma olarak, büyük bir insan şekli, bir-çok küçük şahıslar, 24 satırlık, iyi muhâfaza edilmiş çivi hattı ile yazılı bir kitâbe ile daha küçük 10 kitâbe vardır. Bu sonuncular oradaki kimselerin adlarını gôstermektedir. Büyük kitâbeye bakılırsa, bu taş Ṭaḥḥîḥî'nin oğlu Ḥanni adında biri tarafından diktirilmiştir. Bunun karşısında, boğazın diğer kısmında, muayyen bir mesâfede kaya kümeleri ile duvarda başka kabartmalar ile birlikte beş adet yazılı levha vardır. Bu kabartma şekiller arasında 67 kişilik bir alay merâsimi üzerine dikkati çekmektedir. Layard'a göre, Kūl-i Fārā'da bulunan bütün kabartma şekillerin sayısı 341'dir.

Kūl-i Fārā boğazının karşı tarafında, Mâl Amîr yaylasını cenûb-i garbîden çevreleyen dağlarda, bir çok kollara ayrılan Ş i k a f t a - i S a l m ā n (= Salmān mağarası) bulunmaktadır. Bu mağaraya karşı dinî bir saygı gösteren Baḫtiyārîlere göre, mağara adını gûyâ islâmiyeti ilk kabûl eden iranlı Salmān al-Fārisî [b. bk.]'den almıştır [bk. mad. MEDÂİN]. Rivâyete göre, bu zâtın mezarı buradadır; fakat bugünkü sünnî ve şi'î an'aneye göre, Peygamberin bu sahâbesinin mezarı al-Madā'in'de bulunmaktadır. Şikafta-i Salmān'da elâmî devrine âit 4 iptidâî kabartma muhâfaza edilmiştir ki, bunların ikisi mağaranın dışında ve ikisi içinde bulunmaktadır. Bu kabartmaların altında, tabi'î eb'adda, büyük bir şekil ile birlikte, 36 satırlık çivi hattı ile yazılmış bir kitâbe vardır ki, bu da, yukarıda bahsi geçen Ḥanni'den gelmektedir. Mağaranın cenûbundaki ufak meydanlıkta bir mescid harâbesi görünmektedir ki, bunun daha eski bir mâbed yerinde kurulmuş olması muhtemeldir. Mağaranın kenarından Mâl Amîr ovasına inen derelerden birinin vücut bulduğu bir kaynak fışkırmaktadır.

Kūl-i Fārā ve Şikafta-i Salmān dışında, Mâl Amîr yaylası ile onun çok yakınlarında bulunan eski ve orta çağlardan kalma daha birçok müslüman yapılarını zikretmek gerekir. Msl. yaylanın cenûb-i garbî kısmında, Lurların Ş ā ḫ - S u v ā r dedikleri, bugün bir harâbe hâlinde bulunan bir *İmām-zāda* („evliyâ mezarı") 'nin yanı-başında, bir dağ silsilesinin yamacında, muhtemelen Elâmlar devrinden kalma, üzerinde 6 resim ve yazısı silik bir kitâbe bulunan bir dikili-taş mevcuttur. Layard'a göre, halk arasında bu yere dâir bir çok rivâyetler dolaşmaktadır. Şāh-Suvār'ın bir-az şimâlinde, K ū h v ā denilen yerde, saray harâbeleri vardır. Aksi istikamette, ovanın şimâl-i şarkî kısmında, bir kayanın tepesinde. yerlilerin Ḳ a l ' a G a ş d u m („akrep kalesi") dedikleri bir kale yükselmektedir. Bunun yakınlarındaki boğazın adı H o n g 'dur. Bu boğazda, kaya içinde, büyük boyda, zamanla harâp olmuş, ihtimâl Şāpūr I. zamanından kalma bir Sâsânî heykeli görülmektedir.

Sâsânîler zamanından kalma kanalların bakiyeleri, o zamanlar Mâl Amîr'in nisbî bir refah devresi geçirmiş olduğunu göstermektedir. Ovanın cenûb-i garbîsinde dar bir yol Hallācān (de Bode: Halegun)'a gitmektedir. Bu civarda Atabeyler sülâlesi zamanından kalma harâbeler bulunur; bunlar arasında bir atabey kalesi, bir atabey köprüsü, bir atabey pınarı vardır. Bir çok binâ bakiyeleri, bir orta çağ şehrine âit olmalıdır. De Bode'un zikrettiği Ḥasan Han (1821'e doğru, bu bölgede bulunan Baḫtiyārî-Çahār Lang kabîlesinin reisi) sarayının harâbeleri daha yeni bir devre âittir. Bu bölgede, Hallācān ve aynı zamanda Şāh Rūban adı verilen ve muhtemelen, yukarıda bahsettiğimiz Deriyāçe-i Bandān ile ilgili bulunan küçük bir akar-su vardır; krş. Layard, *JRGS*, XVI, 74 ve *Early Adventures*..., I, 403; de Bode, *JRGS*, XIII, 100 ve *Travels*..., I, 404.

Mâl Amîr'in şimâl-i şarkîsinde R ā ḫ - i S u l ṭ ā n yahut C ā d d a - i A t ā b e k adı verilen büyük taşlar ile döşeli eski bir yol aş.-yk. 1.098 m. yüksekliktekî S a r - i R ā ḳ (Rāc) dağına doğru gitmektedir; yol bir boğaza varmakta, oradan da bir kaç günlük mesâfede bulunan İsfahan'a kadar uzanmaktadır. Yukarıda atabeylerin yollara büyük bir ehemmiyet verdiklerini söylemiştik. Fakat bu dağ yolunun ilk plânı en eski çağa âit olmalıdır; bu husûsta bk. de Bode, *JRGS*, XIII, 102 v.dd. ve *Travels*..., II, 6—8, 35—46. Msl. ona göre, Diodor (XIX, 21)'un zikrettiği Eumenes'in geçmiş olduğu „merdivenli yol" (κλίμαξ κοίλη) da „Atabey yolu" olmalıdır. Nitekim Mâl Amîr civarında, başka yerlerde de taş döşemeli veya kayalar arasından oyulmuş eski yol bakiyelerine rastlanmaktadır [bk. mad. LUR-İ KŪÇEK]. Halk bu yolları ve aynı zamanda her tarafta rastlanan kervan-saray harâbelerini atabeylere mâl etmektedirler. Sar-i Rāḳ boğazı civarında, Mâl Amîr'in 20 km. kadar şarkında, her sene Baḫtiyārîlerin buluştuğu Ḳ a l ' a - i m a d r a s a adı verilen bir yer vardır. Burada Sâsânîlere âit iki binânın harâbesi bulunmaktadır; Unvala bunları etraflı bir şekilde tasvir etmektedir (bk. *Revue d'Assyriologie*, 1928, XXV, 86 v.dd.). Schwarz (*ayn. esr.*, s. 340)'a göre, Ḳal'a-i Madrasa, gösterilen mesâfeler arasında farklar olmakla berâber, İbn Baṭṭūṭa (II, 41)'nın tasvir ettiği H a l ā f ī ḥ ā n 'a tekabül etmektedir. Unvala'ya göre, aynı adı taşıyan ve aralarında eski bir sâsânî binâsı bulunan harâbeler, Mascid-i Sulaymān'ın 40 km. kadar cenûb-i şarkîsindedir; Sūsan [b. bk.] harâbeleri ise, Mâl Amîr'in 7—9 km. şimâl-i şarkîsindedir.

Orta çağ arap coğrafyacıları, dünyâ hârikaları arasında, Ducayl (Kārūn)'den geçen meşhûr İẕac taş-köprüsünü (*kanṭara*) de zikrederlerdi. Köprüye aynı zamanda Ḳanṭara Ḫurrazād da denilirdi; rivâyete göre, bu ad Aḫvāz'da bu köprü ile bir başkasını yaptıran Ardaşīr I.'in annesinin (başka yerde rastlanmayan) isminden gelmiştir (bk. Schwarz, *ayn. esr.*, s. 321). Farsca bir isim olan Ḫurzād'ın sâde erkek adı olduğunu biliyoruz; bk. Schwarz, *ayn. esr.*, s. 338, not 4 ve Justi, *Iranisches Namenbuch* (Marburg, 1895), s. 180b. IV. (X.) asırda bu İẕac köprüsü, Büveyhî hukümdarı Rukn al-Davla'nın vezîri tarafından, 2 senede tâmir ettirildi. de Bode bunun, Hallācān civarında „Atabeyler köprüsü" adı verilen köprü olduğunu söylüyor; fakat bu, daha ziyâde, Rawlinson (*ayn. esr.*, s. 88) ve Schwarz (*ayn. esr.*, s. 339)'ın dedikleri gibi, Ḳal'a-i Madrasa'nin şimâl-i şarkîsinde Kārūn'un küçük kollarından biri üzerinden geçen „Eski köprü" olsa gerektir. „İẕac köprüsü" için bk. bir de Yāḳūt, I, 416; IV, 189 ve Schwarz, *ayn. esr.*, s. 338 v.dd.

Kūl-i Fārā, Şikafta-i Salmān'ın kabartma şekil ve kitâbelerini yaptıran hukümdarlar, yeni-Elâm devrinde yaşamışlardır. Bu devir Nabukodonosor I. (1146—1123)'un saltanatı ile, Asuriye'nin IX. asrın ilk yarısındaki zamana, yâni milâddan 1000 yıl öncelere, rastlamaktadır. Binâ ve kitâbeleri yaptıran kıral Ḥanni (Ṭaḥḥîḥî'nin oğlu) ile onun zikrettiği Şutur Naḫḫunte (İndada'nın oğlu) bütün Elâm'da mı huküm sürmüşlerdir; yoksa, bunlar sâdece Mâl Amîr bölgesinde huküm süren mahallî bir hânedan efrâdından mıdırlar, kat'î olarak kestirilememektedir. Kitâbeler Elâm dilinde yazılmıştır; bununla berâber, Mâl Amîr'de Babilonya dilinde kaleme alınmış mukavelelere rastlanmaktadır; bu husûsta bk. aş. *bibliyografya*.

de Bode'un da yaptığı gibi, şunu da zikretmek gerekir ki, Susa'dan Persepolis'e yaptığı seferde Büyük İskender'in „Susa kapılarını" gerisinde bıraktıktan sonra vardığı Uxianların şehri çok zaman Mâl Amîr bölgesinde aranmıştır; bk. de Bode, *Travels*..., II, 47 v.d.; Spiegel, *Eranische Altertumskunde* (Leipzig, 1870), I, 409 ve Kaerst (Pauly-Wissowa, *Realenzykl. d. klass. Altertumswiss.*, I, 1424).

Orta çağın sonlarına doğru, aş.-yk. VII. (XIII.) asrın başlarından itibâren, B a ḫ t i y ā r î [b. bk.] L u r l a r Mâl Amîr topraklarına yerleştiler [bk. mad. LUR]; buldukları yeşil otlaklar sebebi ile kışı oralarda geçirirlerdi

Bibliyografya: *BGA*, tür. yer. (bk. fihrist); Yâḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 416 v.d.; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Nuzhat al-ḳulūb* (*GMS*, XXIII, 70); İbn Baṭṭūṭa (Paris tab.), II, 29—42; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 245; P. Schwarz, *Iran im Mittelalter nach den arab. Geographen* (Leipzig, 1921), IV, 293, 335—340; 441, not 5; 421, not 6; 439 v.d.; Ritter, *Erdkunde*, IX, 152—157, 218. Māl Amīr ovası ve âbideleri için, XIX. asırdan beri, avrupalı kâşifler sâyesinde sarih bilgiye sâhip bulunmaktayız; bu ova hakkında 1841—1889 devresi için bk. Weissbach, *göst. yer.*, (aş. bk.), s. 743. Her ne kadar G. Rawlinson bizzat Māl Amīr'e gitmemiş ise de, 1836'da o civarda kaldığı zaman, Māl Amīr harâbelerinin bahsini duymuş idi; edindiği mâlûmat için bk. *JRGS*, IX, 82 v. dd. — Māl Amīr'in eski âbideleri hakkında en değerli bilgiler, 1841'de burayı ziyâret etmiş olan Layard ve C. A. de Bode ile XIX. asrın başlarında Jéquier tarafından verilmiştir.; krş. A. H. Layard (*JRGS* 1846, XVI, 74—81, 94 v.d.) ve *Early Adventur. in Persia, Susiana and Babylonia* (London, 1887), I, 401—411; II, 4, 7, 11—14; C. A. de Bode (*JRGS*, 1843, XIII, 100 v.dd.) ve *Travels in Luristan and Arabistan* (London, 1845), I, 400 v.dd.; II, 1, 6—8, 25—60, 102 v.dd.; Jéquier, *Description du site de Māl-Amīr, Délégation en Perse, Mémoires* (Paris, 1901), III, 133—143 (iki plan); bk. bir de bilhassa A. Houtum Schindler (seyâhati 1877'de, *Zeitschr. d. Gesellsch. f. Erdkunde zu Berlin*, 1879, XIV, s. 45 v.d.), Māl Amīr âbidelerinin tasviri için bk. bir de Weissbach, *Neue Beiträge zur Kunde der susischen Inschriften* = *Abh. d. sächs. Ges. d. Wissensch.* (1894), XXXIV, 743—747 (bilhassa Layard'a dayanmaktadır) ve G. Hüsing, *Der Zagros und seine Völker* (= *AO*, IX, nr. 3—4), Leipzig, 1908, s. 47—57 (Jéquier'ye dayanmaktadır); bir de J. de Morgan, *Mission scientif. en Perse*, IV: *Recherch. Archéolog.* (Paris, 1896/1897), s. 176 v.d.

Elâm kabartmaları ve çivi hattı ile yazılmış kitâbelerine gelince, bunların resimleri, kalıpları, neşir, okunuş ve izahları 1893'e kadar olan bibliyografya için bk. Weissbach, *ayn. esr.*, s. 745, 747 v.d. Kitâbelerin ilk tab'ı için bk. Layard, *Inscriptions in the Cuneiform Character* (London, 1851), levha 31—32, 36—37. Bk. bir de A. H. Sayce, *The Inscriptions of Mal Amir* (*Actes du 6ème Congrès Internat. des Orientalist. à Leyde* (Leiden, 1885), II; yukarıda bahsi geçen eserinde Weissbach Māl Amīr'deki metinlerin transkripsiyonunu ve şerhini neşretmiştir (*ayn. esr.*, s. 748—752, 759—777, ayrıca levha I—IV); G. Hüsing, *Elamische Studien* (= *MVG*, III, levha 7, Berlin, 1898, s. 21—34)'de Kūl-i Fārā ve Şikafta-i Salmān kitâbelerinin bir çok noktalarda Weissbach'ınkinden farklı bir transkripsiyonunu vermiştir (bk. bir de Hüsing, *OLZ*, 1906, IX, st. 605 v.d.; 1908, XI, st. 337 v.d.). Bütün Māl Amīr kitâbeleri, Weissbach'ta bulunmayan Şikafta-i Salmān kitâbelerinin parçaları da dâhil olmak üzere, Scheil tarafından neşredilmiştir; bk. *Délégation en Perse, Mémoires* (Paris, 1901), III, 23—26; transkripsiyon ve ve tercüme için bk. nr. LXIII ve LXIV, s. 102—112. Aynı eserde Scheil kabartmalarının bir fotoğrafını, Şikafta-i Salmān mağarasının bir manzarasını neşretmiştir, bk. levha 27—33. O Mann, Luristan'a yaptığı seyâhatte, Māl Amīr'i de gezmiş ve oradaki kitâbelerin kalıbını almıştır (*OLZ*, XI, 605); fakat bunlara âit hiç bir şey neşretmemiştir. Māl Amīr'deki metinlerde görülen husûsî çivi yazısı şekilleri için bk. Weissbach, *ayn. esr.*, s. 752—759 ve yazı örnekleri levha IV—V; ayrıca transkripsiyon meselesi için bk. Hüsing, *Elamische Studien*, s. 15—21; bir de yazı levhası; yine Hüsing (*OLZ*, 1904, VII, st. 437—440. Māl Amīr'de Babylonya dilinde yazılmış mukaveleler ihtivâ eden çivi hattı ile yazılmış levhalar bulunmuştur. Scheil, *Délégation en Perse* (*Mémoires*, Paris tab., V, 169—194, plan 19—20'de bunlardan 16 mukavele, transkripsiyon ve tercümeleri ile, neşredilmiştir. (M. STRECK.)

MALABAR. Hindistan yarım-adasının garbında (Dekken) garbî Gat dağları ile Oman denizi (Hind okyanosu) arasında uzanan bir s â h i l b ö l g e s i. Her ne kadar bu isim bâzı coğrâfî eserlerde yarım-adanın tekmil garp kıyısı (8°—22° şimâl arzları arası) için kullanılmış ise de, gerçekte Malabar sâhili, 15° arzını (Portekiz'in Goa kolonisi) şimâle doğru aşmaktadır ki, buradan daha cenupta kalan kıyı gerisinde Gat dağlarının bol yağmurlu ve sık ormanlık dik yamaçları uzanır ve bu yamaçlar üzerinde bâzı zirvelerin irtifâı 2.600 m. aşar. Yerliler arasında, Malayālam („dağlık memleket") tesmiye edilen Malabar'ın büyük kısmı aynı isimli bir idârî bölüm teşkil eder ki, İngiltere ḥâkimiyeti sırasında, Madras nâhiyesi içinde, 14.775 km.² arazi işgâl eden bu bölüm 10° 40′—12° 18′ şimâl arzları üzerinde uzanmakta idi. Bunun daha cenûbunda ise, Hindistan'ın cenup müntehâsına kadar Koşin ve Travankor yerli devletlerinin toprağı yer almaktadır. Malabar idârî bölümünün nüfusu 1921'de 2.039.333 olup, bunun 1.004.327'si müslüman idi (1931'de nüfusu 3.000.000'dan fazla). Müslümanların ekserisi Māpilla [b. bk.] olup, bunların arkasından Labbaylar [b. bk.] gelir. Ayrıca Pathanlar ile sâhil şehirlerinde (Cannanor ve Kalikut) araplara da rastlanır.

Müslümanlığın Malabar sâhillerine, zamanının kat'iyetle tesbit edilmesi mümkün olmayan pek eski bir devirde girmesinin sebebi, Arabistan ile yapılan ticâret olsa gerektir. Hindû racalar tarafından teşvik gören müslüman tâcirlar XV. asrın sonlarında garbî Hind sâhilleri ticâretini tamâmiyle ellerine geçirmiş idiler ki, bu sırada portekizliler bu denizlerde göründüler. Araplar sâhadan mücâdelesiz çekilmediler ve XVI. asır ortalarına doğru ancak ehemmiyetsiz bir deniz ticâreti muhâfaza edebildiler. XVII. asırda portekizlilerin yerini ingilizler ve holandalılar tuttu. 1766'da Ḥaydar 'Alī [b. bk.] Malabar'ı kendi topraklarına ilhâk etti ise de, idâresi güç olan bu arâziyi, oğlu Tīpū Sulṭān 1792'de ingilizlere bırakmak zorunda kaldı. (T. H.)

MALACCA. [Bk. MALAKA.]

MALAGA (arap. MĀLAḲA, nisbesi Mālaḳī), İspanya'nın cenûbunda, Akdeniz kıyısında aynı isimli eyâletin merkezi olan b ü y ü k ş e h i r. [1950 sayımına göre, nüfusu 276.222, eyâlet 7.285 km.², nüfusu 750.115]. Malaga, üzerinde Gibralfaro (İdrīsī'de: Cabal Fāroh) tepesi yükselen bir koyun kenarında yer alır. Şehir çok defa kuru olan, fakat yağmurlardan sonra sık-sık etrafa taşan Guadalmedina (*Wādi 'l-Madīna*)'nın *rambla* (arap. *ramla*, kumlu nehir yatağı)'si ile, şimâl ve cenup kısımlarına ayrılır. Şehrin garbında, sulama sâyesinde, nebatların gâyet feyizli bir şekilde gelişmiş bulunduğu Vega veya Hoya de Malaga uzanır.

Eski çağın Malaca'sına tekabül eden Malaga, fenikeliler tarafından te'sis edilmiş olup, Roma hâkimiyeti altında, şimâlî Afrika'nın derin te'sirinin izlerini uzun müddet taşımıştır. Limanı imparatorluk devrinde yarım-adanın en ehemmiyetli iskelelerinden sayılıyordu. Daha sonra burası bir piskoposluk merkezi oldu. 571'de, Visigot kıralı Leowigild tarafından, bizanslılardan alındı. 711'de Ṭārik'ın Ecija'dan gönderdiği bir müslüman kuvvetinin eline geçti. Çok geçmeden büyük bir müslüman şehri hâline gelen Malaga, Reiyo (lat. Regio?) eyâletine merkez olan Arşizōna (Archidona)'nın yerini aldı ve vâli Abu 'l-Ḫaṭṭār al-Ḥusām b. Żirār al-Kalbī zamanında buraya al-Urdunn arap cund'ü gelip yerleşti (125 = 742). Malaga İspanya Emevî hânedanının kurucusu 'Abd al-Raḥmān I. al-Dāḫil'e, Almuñecar'da karaya çıkıp da, Elvira arâzisi dâhilinde muzafferâne ilerilerken, hüsn-i kabûl gösterdi. Fakat III. (IX.) asrın ikinci yarısında Reiyo eyâleti, Malaga ile berâber, milliyetçi 'Omar b. Ḥafṣūn'un sebep olduğu kargaşalıklara yakından karıştı. Bununla berâber, tarihçi İbn Ḥayyān'ın ifâdesine göre, emîr Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān b. Ḥakam zamanında, bu eyâlet, Galiçya'ya karşı yapılan bir yaz seferinde (*ṣā'ifa*) çok sayıda (2.600) süvâri ile iştirâk etmiş idi. Daha sonra âsînin, emîr 'Abd Allāh'ı fazla endişeye düşürecek şekilde, faâliyette bulunması, Reiyo eyâletine büyük bir sefer açılmasını gerektirdi: 'Abd Allāh'ın oğlu Abān'ın kumandasındaki bir ordu 291 (904)'de harekete geçerek, İbn Ḥafṣūn'un kuvvetlerini ağır bir bozguna uğrattı. Üç sene sonra, aynı kumandan âsî Musāvir b. 'Abd al-Raḥmān'ın hâkim olduğu Malaga'yı muhâsara etmek zorunda kaldı. 'Abd Allāh'ın devrinde Malaga'ya 297 (909)'de yeniden kuvvet yollamak icâp etti.

Büyük halife 'Abd al-Raḥmān III. tahta çıkınca, İbn Ḥafṣūn'un isyânını kat'î olarak bastırmadan, rahata kavuşamadı. Saltanatının ilk yıllarında Reiyo eyâletine daha bir kaç defa kuvvet göndermek icâp etti. Bu sırada Malaga, eyâletin limanı olmakla berâber, henüz eyâlet merkezi değil idi. Âsâyişin tamâmiyle yoluna girmesi ile, Malaga'da Emevî hilâfeti nihâyetlendikten sonra bile devam etmiş olan uzun bir umrân devresi başladı.

Eyâlet merkezi olan Malaga, *mulūk al-ṭawā'if* devrinde müstakil bir devlete pâyitaht oldu. Filhakika bütün İspanya müslümanlarına halife olmak iddiasından vazgeçmek zorunda kalan Ḥammūdīler, İspanya'nın cenûb-i şarkîsinde, merkezi Malaga olan küçük bir devlet hâlinde tutunabildiler. Bu sırada, aynı âilenin başka bir dalı da Algeciras (al-Cazīra al-Ḫaḍrā')'şehri etrafında başka bir küçük devlet kurmuş idi. Malaga'daki Ḥammūdīler [b. bk.] 449 (1057)'a kadar bâkî kaldılar. Bu devre kadar, ismen onlara tâbî vaziyette bulunan Gırnata'nın Zīrī kıralı Bādīs b. Ḥabbūs bu tâbiiyetten kurtulup, devleti ele geçirmek kararını verdi ve buna kolayca muvaffak olarak, son Ḥammūdīleri Afrika'ya sürdü. Oğlu al-Mu'izz Malaga vâlisi tâyin edildi. Bādīs 466 (1073)'da ölünce, devlet iki küçük oğlu, 'Abd Allāh ve Tamīm, arasında taksim edildi; Malaga bu sonuncuya düştü. Bundan sonra şehir erkenden Murâbıtlar ve Muvaḥḥidlerin eline geçti. 629 (1232)'da Mu-

ḥammed I. b. İbn al-Aḥmar Gırnata'da Naṣrî devletini kurunca, Malaga, bütün eyâleti ile berâber ve İspanya'nın katolik kıralları zamanına kadar, bu hânedanın elinde kaldı. Ferdinand ve Isabella 18 ağustos 1487'de, sıkı bir muhâsaradan sonra, Malaga'yı müslümanlardan aldılar.

Müslüman İspanya'nın hemen bütün arap coğrafyacıları Malaga'yı hayranlık ile tasvir ederler. İdrîsî (XI. asır), şehrin dış mahallelerinden ikisini zikr ile, sularının tatlılığından ve meyvalarının lezzetinden bahseder. İbn Baṭṭûṭa XIV. asrın ikinci yarısında şehri aynı şekilde medhederek, burada bütün islâm âlemine ihrâc edilen yaldızlı bir porselen imâl edildiğini söyler. Nihâyet İbn al-Ḫaṭîb, Gırnata kırallığını tasvir ederken, Malaga'dan sık-sık bahseder. Hattâ risâlelerinden birinin mevzuunu Malaga ile Fas'taki Salé'nin mukayesesi teşkil eder (*Mufāḫara Mālaḳa va-Salā*; arap. metin, Escurial'deki iki yazmaya göre, M. J. Müller tarafından neşredilmiştir: *Wettstreit zwischen Malaga und Salé* (bk. *Beiträge zur Geschichte der westlichen Araber*, s. 1—13).

Malaga'da islâm devrinden, sonradan büyük değişikliklere uğramamış çok eser kalmamıştır. Eski Ulu câmi, büyük kilise hâline konulmuştur. *al-Ravż al-miʿṭār* müellifine göre, bu câmiin beş hücresi, beş kapısı (ikisi deniz tarafında, biri şark cephesinde: *Bāb al-vādī*), biri şimâlde: *Bāb al-ḥavḥa*) var idi. İç kale (*ḳaṣba*) dâhilinde bulunan başka bir câmi, rivâyete göre, hadîs âlimi Ḥimṣlı Muʿāviya b. Ṣâliḥ (ölm. 158 = 775) tarafından yaptırılmış idi. Eski kalesine bugün de Alcazaba denilmekte, burada kemerli bir kapı (Arco de Cristo) ve bir kuleden (Torre de la Vela) başka, müslüman izlerine pek rastlanmamaktadır. Bu kale, çifte bir sûr vâsıtası ile, Gibralfaro tepesi üzerindeki başka bir kaleye bağlanmakta idi. Kale XIII. asır sonunda Gırnata'nın Naṣrî hukümdarları tarafından tâmir edilmiş idi.

Komşusu Almeria (al-Marîya)'dan daha küçük olmakla berâber, Malaga islâm devrinde de ehemmiyetli bir liman ve faâl bir bahrî inşaât merkezi idi. İsmi *Atarazana* şeklinde kalmış olan bu *Dār al-ṣināʿa* şimdiki bir çarşının yerinde bulunuyordu ki, kapılarından biri Naṣrîlerin remzi olan *lā ġāliba illa'llāh* („Allahtan başka gâlip olan yoktur") kitâbesi ile hâlâ bâkîdir.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Ṣifat al-Andalus* (nşr. Dozy ve de Goeje) s. 200—204; ve 244—250; Yâḳût, *Muʿcam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), mad. *Mālaḳa*; Abu 'l-Fidâ', *Taḳvîm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 174 v.d.; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb*, fihrist; İbn al-Ḫaṭîb, *Miʿyār al-iḫtiyār* (Fas, 1325), s. 13 v.dd.; ayn. mll., *İḥāṭa*, tür. yer.; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (*Analectes*), fihrist; İbn İẓârî, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), II, fihrist; (nşr. Lévi-Provençal, III, fihrist); İbn ʿAbd al-Munʿim al-Ḥimyarî, *al-Ravż al-miʿṭār fî ʿacā'ib al-aḳṭār*, nr. 116; İbn Baṭṭûṭa, *Voyages* (nş. Defrémery ve Sanguinetti), fihrist; F. J. Simonet, *Descripción del reino de Granada* (Granada, 1872), s. 109—120; F. Guillén Robles, *Malaga musulmana* (Malaga, 1880); R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, bilhassa cild III ve IV; F. Codera, *Estudios críticos de historia árabe española* (Saragossa, 1903), s. 301—322.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MALĀḪİM. [Bk. MELÂHİM.]

MALĀ'İKA. [Bk. MELÂİKE.]

MAL'AK. [Bk. MELEK.]

MALAKA, MALACCA veya MALAKKA malez. *mĕlaka*, (< skr. *amlaka* < bir nebat ismi: *Phyllanthus pectinatus Hook fil., Euphorbiaceae*) aynı isimli yarım-adanın garp sâhilinde, 2° 11′ 30″ şimâl arzı ve 102° 15′ şark tûlünde bulunan bir şehrin ve bu şehir etrafında yer alan bir idârî bölümün ismidir. Evvelce bu isim bütün yarım-ada için de kullanılırdı; fakat ingilizce eserlerde buraya şimdi Malay Peninsula (Malaya) adı verilmektedir.

Malaka'nın mâzisini alâkadar eden en eski kayda, Çin'in Ming hânedanı (1368—1643) tarihinin 325. kitabında tesâdüf olunmaktadır ki, buna göre, 1403 senesinde buraya bir çin hey'eti gönderilmiş ve bunun üzerine, mahallî reisin hâkimiyeti, çok geçmeden, imparator tarafından tasdik olunmuştur. Bu tarihlerden evvel Siyam'ın memleket üzerinde bir nevî hâkimiyet iddia etmiş olduğu tahmin ediliyor. Eski devre âit eserlerde iki defa zikri geçer: bunlardan biri cavalıların tarihî olan *Pararaton*'da, diğeri de Siyam'ın tarihi olan *Koṭ Moṇthierabān* (*Moṇḍirapāla*)'da bulunmaktadır. Sonuncu eserde Malaka, âşikâr bir şekilde, Siyam'a tâbî gibi gösterilmekte, fakat mukaddimede tahta 1435'e doğru çıkmış bir Siyam kıralından (Paramatraylokanātha) bahsedilmektedir. Bu mahalli, şüphesiz daha eski bir zamanda, zikreden kaynak Ma-Huan'ın *Ying-yay Şêng-lan*'ı olup, 1409'da buraya gelen bir Çin hey'etinden bahsetmektedir. Bu vesikaya göre, Malaka'nın kıralı ve halkı islâm dininin icaplarına sıkı-sıkıya riâyet etmekte idiler. Malay tarihçileri Malaka'nın inkişâfını Singapur'un sukutuna (muhtemel olarak 1377'ye doğru) bağladıklarına göre, islâmiyetin Malaka'da

resmî din olarak teessüsü bu iki tarih arasında vukua gelmiş olsa gerektir.

Hindistan'ı ve garbî Asya'yı cenûb-i şarkî Asya adalarına, Çin'e ve Japonya'ya bağlayan ehemmiyetli yol üzerinde bulunması dolayısı ile, Malaka XV. asırda yarım-ada üzerindeki devletlerin başında geliyordu. Malaka, çoğu şimâlî ve cenûbî Hindistan'dan, Basra körfezinden ve Kızıldeniz'den gelen müslümanlardan mürekkep tâcirler tarafından ziyâret edildi ve müslüman dininin bir intişar merkezi oldu ki, bunun ilk muvaffakıyetleri daha XIII. asır sona ermeden, Marco Polo tarafından Sumatra adasının şimâl-i şarkîsinde müşâhede edilmiş idi. XV. asrın ortalarından sonra Malaka arâzisi yarım-adanın şark sâhilindeki Pahang'ın zaptı ile genişledi; kırallık, bu müddet zarfında, yarım-adanın bütün orta ve cenup sâhillerine, aş.-yk. 4° şimâl arzına kadar, tasarruf etmek ve Sumatra adasının karşı sâhillerine hâkim olmak imkânını buldu. Bu sıralarda Siyam, hiç bir muvaffakiyet elde etmeksizin, müteaddit defalar Malaka'ya taarruz etti.

Daha başlangıçta, dâhilî kargaşalık ve idâresizlik yüzünden, zaaf emmâreleri gösteren bu devletin inkişâfı, portekizlilerin sahneye çıkması ile, birden sona erdi. 1511'de Malaka şehri ve civarı ile berâber, deniz hâkimiyeti portekizliler eline geçti. Vakit-vakit müslüman komşularının (bilhassa Sumatra şimâlinde yeni Achin = Açe devletinin) taarruzuna uğramalarına rağmen, portekizliler 1641'e kadar Malaka'yı ellerinde tuttular. Bu tarihte şehir, uzun bir muhâsaradan sonra, hollandalılar eline geçti. 1795'te Malaka, 1818'e kadar Orange prensi nâmına işgâl ve bu tarihte Viyana muhârebesinin bir maddesi hukmüne uyularak, Felemenk'e iâde edildi ise de, 1824'te, kat'î olarak, İngiltere hâkimiyetine geçti ve 1826'da, Penang ve Singapur ile berâber, bir idâre altında Şarkî Hindistan Kumpanyasına bağlandı.

Hollanda hâkimiyeti sırasında, Malaka ticârî ehemmiyetini kaybetti. Şehir Batavia'ya hiç bir zaman esâslı şekilde rekabet edemedi ve sonunda, 1786'da kurulmuş bulunan Penang ve 1819'da te'sis edilen Singapur Malaka'yı gölgede bıraktı. Daha yakın devirlerde Malaka şehri, yarım-adanın iktisâdî bakımdan umûmî inkişâfından faydalandı. Bununla berâber, birinci cihan harbi sonunda 30.671 (1921) nüfusu (beşte bir kadarı müslüman) ile ingiliz Malaka'sı içinde ancak beşinci geliyordu. Malaka arâzisinin tekmil nüfusu bu tarihte 153.522'yi buluyordu; bu nüfusun 83.635'i hâlis malezyalı (bu arada çok sayıda Minang-Kabau ırkına mensup olanlar vardır), 2.777 adalı müslüman (Cavalı, Bancarlı), 1.146 hindli müslüman, 257 çinli müslüman, 56 arap ki, hep birden 87.871 müslüman teşkil ediyordu. Bunlar şâfiî mezhebine mensup idiler. Geri kalan nüfusun 4/5'i çinli ve 1/5 kadarı hindli idi [Malaka, 1942 senesi kânûn II.'unda japonlar tarafından işgâl edilerek, 1945 senesi başlarına kadar onların elinde kaldı. İşgâlden evvel (1941) Malaka arâzisinin nüfusu 234.000 kadar tahmin edilmekte olup, bunun 110.000 kadarı malezyalı, 91.000'i çinli, 28.000'i hindli ve pakistanlı, 600 kadarı avrupalı idi. 1950'de Malaka şehrinin nüfusu 54.507 olup, idârî bölgesinin sâhası 1.657 km.², nüfusu da 258.508 olarak tesbit edilmiştir. 1948'den beri Malaka bir idâre altında toplanmış bulunan Malaya'nın bir cüz'ünü teşkil etmektedir.]

Bibliyografya: W. P. Groeneveldt, *Notes on the Malay Archipelago and Malacca* (*Verhandlungen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, 1879, XXXIX, 123 v. d.; ikinci tab. *Miscellaneous Papers relating to Indo-China and the Indian Archipelago*, 1887, 2. seri, I, 243 v.d.); R. O. Winstedt, *Malaya* (London, 1923), s. 129 v. d.: R. J. Wilkinson, *A History of the Peninsular Malays* (Singapore, 1923), s. 28 v. dd.; F. A. Swettenham, *British Malaya* (London, 1907), s. 5—7, 12—33, 56—62; T. J. Newbold, *Political and Statistical Account of the British Settlements in the Straits of Malacca* (London, 1839), I, 108 v. d.

(C. O. BLAGDEN.)

MALAKA, Asya'nın cenûb-i şarkîsinde Kra berzahı (10° şimâl arzı) ile kıt'aya birleşerek, cenûbî Çin denizi ile Hind okyanusu arasında uzanan ve cenup ucunda, Singapur adası yakınında, hatt-ı istivâya hemen bir derece kadar yaklaşan (1° 24′) bir yarım-ada olup, ismini cenûb-i garbîde kendisini Sumatra adasından ayıran, aynı isimli boğaz kıyısındaki Malaka [b. bk.] şehrinden almaktadır. Bununla berâber buraya Malezya (Malesia, Malaisia) veya ingilizlerin kullandıkları şekilde, Malay yarım-adası (Malay Peninsula) veya Malaya da denilir ki, bu isimler memleketin nüfusu arasında başta gelen malezyalılar [b. bk.] veya malayların adından gelmektedir. Gerçekte Malezya, burada bahis mevzuu olan yarım-ada ile berâber, cenûb-i şarkî Asya adalarını (Malezya takım-adaları veya Cezâyir-i Hindiye = Insulinde) da ihtivâ eder. Yarım-adaya gelince, bunun şimâl kısmında nüfusun ekseriyetini siyamlılar ve çinliler teşkil etmekte ve malezyalılar ise, ancak 7° şimâl

arzının cenûbunda ekseriyet meydana getirmektedirler. Yarım-adanın Kra berzahından itibâren cenupta 5° 45′—6° 45′ arzları arasından geçirilmiş bir hudut çizgisine kadar uzanan şimâl kısmı, iki deniz arasında, tamâmiyle Siyam (Thailand = Tayland) devletine âit bulunmakta, cenûp kısmında ise, hâlen İngiltere'ye bağlı olan Malaya birliği (Federation of Malaya) yer almaktadır.

Yarım-adanın arâzisi umûmiyetle tepelik bir manzara arzetmekle berâber, orta kısmında irtifâı 2.400 m.'yi aşan zirveler bulunmakta, nehir ağızlarında kısmen geniş bataklıklar meydana getiren ovalar, yer-yer içeriye doğru iyice sokulmaktadır. Sıcak ve nemli olan iklim beyaz ırkın devamlı yaşamasına elverişli değil ise de, gâyet çeşitli bir nebâtî örtünün gelişmesine ve zengin zer'iyâta müsâittir. Bu arada pirinç, şeker kamışı, pamuk, tütün, biber, çay, kahve (son zamanlarda hemen-hemen terkedilmiş), kakao ve bilhassa yakın bir devirde Brezilya'dan memlekete idhâl edilmiş kauçuk sayılabilir. Ormanlarında hindistancevizi, hind-meşesi, kâfur, sandal ve guta-perka ağaçları bulunur; yer altında da çeşitli mâdenlere rastlanır ki, bunların en ehemmiyetlisi kalaydır.

T a r i h. Yarım-adanın eski tarihi karanlıklar içinde olup, muhtelif mevkîlerde yontma ve cilâlı taş devirlerinden kalma âletlere tesâdüf edilmiştir. Memleketin, ilk olmamakla berâber, eski sâkinleri, şimdi umûm nüfusun yüzde birini bile bulmayan bir sayıda olup, şimâlde umûmiyetle Semang tesmiye edilen, kıvırcık saçlı bir kaç bin negritodan, orta kısımlarda daha çok sayıda, dalgalı kumral saçlı Sakaylardan ve cenupta ise, adalı tipinde, sık saçlı, ekseriyetle Yakun ismi verilen zümrelerden terekküp eder. İlk iki zümre ile üçüncü zümrenin bir kısmı, büyükçe bir nisbette, Mon-Khmer unsurları ihtivâ eden diller konuşurlar; Yakunların geri kalanı ise, bâzı ecnebî unsurlar ile karışmış Malezya lehceleri kullanırlar. Aş.-yk. V. (m. ö.) asra âit kitâbelere Kedah'ta ve Wellesley eyâletinde (Penang adasının karşısında) taşlar üzerinde rastlanmıştır ki, bunlar, bir cenûbî Hind yazısı kullanan buddhistlerin buraya gelmiş olmalarına delâlet eder. Aslında takriben 8° şimâl arzında Ligor (Nakhon Srī Dhammarāj)'da bulunan 775 tarihli bir kitâbe, daha önce, berzahın bâzı kısımlarının Srī Vijaya (Sumatra adası cenûbunda Palembang)'nın Saylendra hukümdarları tarafından işgâl edilmiş olduğunu ortaya koyar; bu hukümdarlar boğazlardan ve berzahtan geçen ticârî yollara, muhtemel olarak, hemen-hemen XII. asır sonuna kadar, hâkim bulunuyorlardı. Çin'in Liang hânedanı (502—556) tarihine âit bir kayda göre (kitap 54), berzah evvelce Mekong nehrinin aşağı mecrâsı ve munsabları etrafında yer tutmuş olan Funan devleti hâkimiyeti altına girmiş idi. Chaiya (Jaiya, 10° şimâl arzı civarında)'da bulunan, muhtemel olarak, 1183 tarihli bir kitâbe, görünüşe bakılırsa, bunu yazdırmış olan hukümdara atfettiği unvanı ile, Sumatra cenûbundaki Malayu bölgesinin şimâl-i garbîde Srī Vijaya'ya bağlandığını ortaya koymaktadır. 1230 tarihine âit başka bir Chaiya kitâbesi Candrabhānu bölgesinin hukümdarı tarafından yaptırılmış olup, bunun Mahāvaṁsā'ya ve diğer kaynaklara göre, „javaka", yâni malezyalı kuvvetler, ile iki defa (muhtemel olarak, 1236 ve 1256'ya doğru) Seylân'a tecâvüz ettiği anlaşılmaktadır.

Bütün bunlardan belli olduğuna göre, VIII. ve XIII. asırlar arasında, yarım-adada Sumatra malezyalılarının hâkimiyeti kuvvet bulmuş idi. Bundan bir az sonra, fakat 1280 tarihinden evvel, Sukhotay (Sukhodhaya) Siyamlıları Malezya hâkimiyetine Ligor'da son verdiler ki, böylelikle Siyam nufûzunun cenûba doğru yayılması başlamış oldu. Cava'nın *Nāgarakretāgama* (1365) şiirinde, boğazın iki yakasında, şimâlde Kedah ve Say (eski Patani devleti dâhilinde)'dan cenupta Singapur'a kadar, bir takım mevkîler Cava'daki Macapahit imparatorluğuna tâbî kabûl olunmaktadır. Yine o asırda, fakat eldeki vesîkanın nâ-tamam oluşu yüzünden, tasrihi mümkün olmayan bir tarihte, arap harfleri ile yazılmış en eski Malezya kitâbesi, islâm dininin Trĕngganu'da devlet dini olduğunu ortaya koyuyor. XV. asırda islâm dini, o sırada en kuvvetli devlet olarak Malaka [b. bk.]'nın te'siri altında, yarım-adaya yayılmakta idi ve şehrin 1511'de portekizliler eline geçmesinden sonra, mahallî hânedan yarım-adanın cenup ucunda (Johor) ve komşu adalarda hukûm sürmeğe devam etti ve âilenin başka bir dalı da Pahang'ı ele geçirdi; Perak ise, aynı sülâlenin büyük kardeş koluna mensup olduğunu iddia eden bir âilenin hâkimiyeti altına girdi. XVI. asırda yahut daha önceleri Sumatra'dan gelen Minangkabau muhâcirleri, Malaka içerilerinde bir takım devletcikler kurdular ki, bunların hepsi de, en cenupta olan ve nazârî şekilde portekizlilerin tâbii sayılan Naning bir tarafa bırakılırsa, gerektiğinde Johor'a tâbiiyeti kabûl ediyorlardı. XVII. asrın ilk yarısında Açinliler Kedeh, Perak, Johor ve daha başka yerlere tecâvüzde bulundular ve bir müddet Perak üzerinde hâkimiyet te'sis ettiler. Bu sırada şimâldeki devletler vakit-vakit Siyam hâkimiyeti altına giriyorlardı; bu hâkimiyet, kuvvetini bâzan azaltıp-çoğaltmakla berâber, 1821'de Kedah'ın, 1832'de, kat'î olarak, Patani'nin Siyam tarafından fethedilmesine kadar, hemen-hemen dışarıdaki bir siyâsî teşekküle tâbiiyet mâhiyetinde kalmış idi.

Malaka'ya yerleşmiş olan hollandalılar (1641—1786), yarım-adadaki devletlerin dış ticâretini bir dereceye kadar murâkabeleri altına almakla berâber, bunların dâhilî işlerine müdâhale etmemişlerdi. XVIII. asırda Bugi korsanları, yarım-adanın cenûbundaki Riau-Lingga adalarına yerleşerek, memleket üzerinde te'sirlerini hissettirmeğe başladılar ve son olarak da, yeni Sĕlangor devleti başına zamanımıza kadar huküm süren bir âile getirdiler. İngiltere'nin nufûzu Penang'ın kurulması (1786), bunun arkasından Malaka şehrinin muvakkat işgâli (1795—1818) ve kat'î olarak ilhâkı (1824), Singapur'un te'sisi (1819) ile başlamış, üç müstemleke 1826'da bir idâre altına toplanmış ve 1867'de, Hindistan'dan ayrılarak, kırallığın müstemlekât idâresine bağlanmış idi. Başlangıçta yerli devletlerin dâhilî işlerine müdâhale etmemek siyâseti tatbik edildi ise de, hukümdar sülâleleri arasındaki mücâdeleler yüzünden, Perak, Sĕlangor ve Sungay-Ujong (Nĕgĕri Sembilan'ın bir kısmı)'da vukua gelen devamlı karışıklıklar ve âsâyişi bozan çeteler ile çinli mâdenciler arasındaki didişmeler ve ayrıca boğazlar sâhasında korsanlık vak'alarının artması, 1874'te yeni bir idâre tarzının kurulmasına sebep oldu ve yerli devletler nezdine, salâhiyetli ingiliz me'mûrları (resident) gönderildi. 1895'ten itibâren Perak, Sĕlangor, Nĕgĕri Sembilan ve Pahang devletleri, ingiliz me'mûrlarının nezâreti altında, bir Malezya devletleri birliği meydana getirdiler. 1909'da Siyam, ingiliz tebeasının hâric ez-memleket hakkından istifâde etmesine son verilmek gibi bâzı imtiyazlar karşılığında olarak, Pĕrlis, Kĕdah, Kĕlantan ve Trĕngganu'yu İngiltere'ye bıraktı. İkinci cihan harbinden evvelki yıllarda, Malaka yarım-adasının İngiltere'ye âit toprakları, idârî bakımdan üç kısma ayrılmış bulunuyordu: 1. Boğazlar te'sisâtı „Straits Settlements" (Malaka boğazındaki Britanya te'sisleri tâbirinin kısaltılmış şekli) ismini taşıyan İngiltere kırallık müstemlekesi, bu müstemleke: *a.* şimâl-i garbîde Penang-Dindings-Wellesley, *b.* daha cenupta Malaka, *c.* yarım-adanın cenup ucunda Singapur olmak üzere, üç „te'sis" ihtivâ etmekte idi. 2. Birleşmiş Malezya devletleri (Federated Malay States): yarım-adanın garp tarafında Sĕlangor, Perak, Nĕgĕri Sembilan (dokuz küçük devletten mürekkep topluluk), şark tarafında Pahang sultanlıklarından meydana gelmekte olup, hepsi birden Kuala Lumpur şehrinde bulunan bir ingiliz „resident"inin kontrolü altına konulmuş idi. 3. Birleşmemiş Malezya devletleri (Unfederated Malay States): bunlar 1909'da, Siyam tarafından İngiltere'ye devredilen şimâldeki dört yerli devlet ile 1914'te bunlara iltihâk etmiş bulunan cenuptaki Johor devletinden mürekkep bulunuyordu. Bunların herbirinin başında yerli bir sultan ile müşâvir (councillor) unvânlı bir ingiliz me'mûru var idi. İngiliz Malezyası'nın en yüksek me'mûru olarak, boğazlar te'sisinin vâlisi (governor) yer almakta, bu zât aynı zamanda yerli devletler nezdinde yüksek komiser sıfatını hâiz bulunmakta idi.

Malaka yarım-adasının büyük Britanya'ya âit kısımları 1942 senesi kânun II.'unda japonların taarruzuna uğradı ve pek kısa bir zamanda istilâ edilerek, 1945 senesine kadar, onların elinde kaldı. Japonların mağlûbiyetinden sonra, İngiltere hâkimiyetinin yeniden kurulması yer-yer muhâlefet ile karşılandı. İndonezya ve Birmanya'nın müstemleke olmaktan çıkarak, müstakil birer devlet hâline gelmiş olmaları da esâsen nâzik bir durum yaratıyordu. Kısmen japonların bıraktığı silâhlardan, kısmen de Çin'de komünist bir devletin kurulmasından sonra ondan yardım görerek, harekete geçen komünist çeteleri ingiliz Malezyasında büyük bir huzursuzluk yarattılar. İngiltere bir taraftan komünistlere karşı sık ormanlık bir memlekette gâyet güç bir şekil alan askerî hareketlere girişirken, bir taraftan da memleketin siyâsî bünyesinde yerli halkın siyâsî haklarını genişleten değişiklikler yaptı. Bu arada, 1 şubat 1948'den itibâren, eski birleşmiş ve birleşmemiş devletler ile Penang ve Malacca müstemlekeleri (Singapur, 1946 senesi nisanından beri zâten bu idâreden ayrılmış idi) yerine Malezya federasyonu (Federation of Malaya) isimli yeni bir birlik te'sis edildi. Bu birlik dâhilinde, bütün eski devletler ile berâber, Malaka ve Penang da yer almakta, ittihadın Kuala Lumpur şehrinde yerleşen federal teşkilâtı başında bir yüksek komiser mevcut olup, bunun yanında da icrâî ve teşri'î hey'etler teşkil edilmiş bulunmaktadır. Yerli devletlerden her birisi dâhilî işlerinde, kendi icrâî ve teşri'î müesseseleri ile berâber, tam bir muhtâriyete sâhip bulunmakta, federal teşkilât daha ziyâde memleket müdâfaası ve dış münâsebetler ile meşgûl olmaktadır.

Uzun zamandan beri insan göçlerine sahne olmuş bulunan Malaka yarım-adasının nüfusu içinde malezyalılar sayısının şimdi yarıyı bulmadığı kaydedilmeğe değer, 1950 nüfus tah-

Devletler ve merkezleri:	Mesâha (km.²)	Nüfus (1950)
Johore (Johore Bharu, 38.826)	18.983	797.942
Kĕdah (Alor Star, 32.424)	9.478	589.200
Kĕlantan (Kota Bharu, 22.765)	14.891	464.313
Malacca (Malacca 54.507)	1.657	258.508
Nĕgĕri Sembilan (Seremban, 35.274)	6.681	288.548
Pahang (Kuala Lipis, 5.204)	35.790	263.868
Penang-Wellesley (George Town, 189.068)	1.036	473.227
Perak (Taiping, 41.369)	20.668	1.018.603
Pĕrlis (Kangar, 3.970)	803	74.887
Sĕlangor (Kuala Lumpur, 175.961)	8.183	764.282
Trĕngganu (Kuala Trĕngganu, 27.006)	3.078	233.171
Malezya birliği	131.248	5.226.549

minine göre, Malezya birliğinin 5.200.000 'u aşmış nüfusunun 2,6 milyona yakını (49 %) malezyalı, 2 milyondan bir az fazlası (38 %) çinli yarım milyondan fazlası hindli ve pâkistanlı olarak görülüyor ise de, ayrı bir idâreye tâbî bulunan Singapur 'un 581 km². arâzisi üzerinde, 1952 tahminine göre, 1.077.000 'a varmış olan nüfusun (bunun ancak 32.000 'i malezyalı, 80.000 'i hindli ve pâkistanlı, 1.500 kadarı avrupalı olmasına karşılık, 77 % 'sini teşkil eden 830.000 'i çinlidir) ilâvesi ile, Malaka yarım-adasının 6,3 milyonu aşan nüfusu içinde çinlilerin nisbeti 45 % 'e yükselmekte, malezyalılarınki ise 43 % 'e düşmektedir. Daha evvelki nüfus tahminleri, bu nisbetlerin dâimâ çinliler lehine değişmiş olduğunu gösterir: 1921 'de yarım-ada nüfusu içinde malezyalıların 49,2 % olmasına karşılık çinliler 35 % 'i geçmez iken bu nisbetler 1931 'de 44,7 % ve 39 % olmuş, bundan 20 sene sonra ise, yukarıda görüldüğü gibi, çinlilerin nisbeti malezyalılarınkini açmıştır. Böylelikle, nüfus sayısı bakımından gittikçe daha az malezyalı olan ingiliz malezyası, tabiî servetlerini işleten ve iktisâdiyâtını ellerinde tutanlar bakımından daha da az malezyalıdır. Esâsen, bilindiği gibi, bugünkü malezyalıların çoğu da buraya başka yerlerden — bilhassa Sumatra ve Cava 'dan — gelmişlerdir. İkinci cihan harbinden evvelki yıllarda, resmî istatistiklerin yerli ismi altında topladığı bütün bu malezyalılardan bir yarısının memleket dışında doğmuş oldukları tahmin ediliyordu.

Çinlilerin Malaka yarım-adasına göçlerinin epeyce eski bir mâzisi vardır. Önceleri bunlar kalay mâdenlerinde çalıştırılmak üzere cenûbî Çin 'den, kendi simsarları tarafından, toplanır getirtilirdi. Zirâat sahâsındaki gelişmeler, bilhassa kauçuk zirâatinin genişlemesi yüzünden, XIX. asır sonlarından itibâren, çinli muhâcir sayısı yıldan-yıla artarak, birinci cihan harbinin sebep olduğu kısa bir duraklamadan sonra, İngiltere hukûmetinin yerlileri korumak maksadı ile, nisbî bir tahdid tedbiri aldığı 1928 'e kadar artmakta devam etti ve hattâ bundan sonra da yüksek kaldı. Memleketin iktisâdî gelişmesinde çinlilerin rolü eski Malezya vâlilerinden Lord Swettenham 'in „eğer çinlilerin yardımı olmasa idi, memleketin gelişmesi imkânsızlaşırdı" sözü ile canlandırılmıştır. Böylece, çinlilerin varlığı, yakın yıllara kadar, Malezya için pek müsbet bir vâkıa gibi sayılıyordu. Çinliler en çeşitli iş sâhalarına yayılmışlardı. İçlerinde çiftlik ve mâden işçilerinden, mülk, ticâret filosu ve büyük mağaza sâhipleri ile, her türlü hizmet ve me'mûriyetlere girmiş olanlar var idi. Esâsen geldikleri Çin vilâyetleri arasındaki ayrılıklar ve memlekete geliş tarihlerinin farklı oluşu gibi sebepler ile bunlar tecânüsten mahrum görünüyorlardı. Fakat ikinci cihan harbinden sonra, Çin 'de garplılara karşı cephe almış bir komünist devletin iktidara geçmesi, vaziyeti birden-bire değiştirdi ve sıkı bir propagandanın tazyiki altında, o zamana kadar az-çok muhâfazakâr bir zihniyet taşımış bulunan servet sâhibi çinliler de sergüzeşt arayanların peşine takılmak zorunda kaldılar; böylelikle, Singapur gibi nüfusunun ekseriyeti çinlilerden mürekkep olan bir şehirde, geniş bir muhtâriyet idâresinin tatbikına girişilmesine rağmen, 1955 'ten itibâren gâyet gergin bir durum hâsıl oldu.

İktisâdî bakımdan, Malaka yarım-adası çeşitli kaynaklara sâhip bulunmakla berâber, memleket dış ticâret sâhasına bilhassa büyük kalay ve kauçuk müstahsili olarak çıkmaktadır. Birinci cihan harbinden evvel, bir aralık dünya kalay istihsâlinin beşte dördünü tek başına te'min eden Malaka, şimdi bu derece rakipsiz değil ise de, yine baş müstahsil durumunu muhâfaza eylemektedir. Yarım-adanın orta kısmını işgâl eden dağlık sâhada ve bilhassa bu sâhanın garp tarafında toplanan, takriben yarısı Perak 'ın Kinta bölgesinde elde

edilen kalay cevherinin yıllık istihsâl mıkdarı son senelerde 55—60.000 ton civarında olup, bu cevher Penang ve Singapur şehirlerinde kurulmuş fabrikalarda tasfiye edilmektedir. Malaka yarım-adasının bir vakitler epeyce mühim olan altın mâdenleri şimdi yalnız Pahang 'da bir mıktar işletiliyor (senede 500—600 kg.). İkinci cihan harbinden evvel, japonlar yarım-adanın muhtelif bölgelerinde, kendi ihtiyaclarını karşılamak üzere bir mıkdar demir ve manganez istihsâl ederlerdi. Şimdi bu istihsâle kısmen devam edilmekte, ayrıcâ bir mıkdar tungsten de çıkartılmaktadır. Buna mukabil mâden kömürü istihsâli az olup, işletilebilir hacimde petrol de mevcut değildir.

Zirâat sâhasında, başlıca gıdâ maddesi olan pirincin memleket ihtiyâcından yalnız yüzde kırkını karşılayacak bir mıkdarda (500—700 bin ton) ekilmesine, XIX. asrın sonlarına doğru Seylân 'dan getirilen kahve zirâati şimdi hemen tamâmiyle terkedilmiş bulunmasına, Hindistan cevizi, ananas ve yağ hurması v. b. zer'iyâtın az-çok olduğu seviyede kalmasına karşılık, kauçuk istihsâli büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Kauçuk veren hevea nebâtı 1877 'den itibâren memlekete idhâl edilmiş ise de, zirâatin gerçekten başlaması 1890 'a rastlamış, istihsâl 1910 'dan itibâren büyük gelişme kaydetmiş, bu tarihten 1920 'ye kadar istihsâl sâhası dört misli genişlemiş, elde edilen kauçuk da 200.000 tona yükselmiş idi. Birinci cihan harbinden sonra bir kaç defa düşük fiat buhranları geçiren kauçuk istihsâli ikinci cihan harbine yakın senelerde 380.000 tona yükselmiş idi. O sıralarda Felemenk Hindistanı 'nın (şimdiki İndonezya) 300.000 tondan fazla bir istihsâl ile ikinci geldiği görülmekte idi. İkinci cihan harbinden sonra Malaka yarım-adası 'nın kauçuk istihsâli 600.000 tonu aşmış, fakat bu sırada İndonezya istihsâlinin de 750 000 tonu aşmak suretiyle, birinci sıraya geçtiği görülmüştür.

Bibliyografya : W. P. Groeneveldt, *Notes on the Malay Archipelago and Malacca* (*Miscellaneus Papers relat. to Indo-China* ..., 1887, 2. seri, I, 239 v.d.); W. W. Skeat ve C. O. Blagden, *Pagan races of the Malay Peninsula* (London, 1906); F. A. Swettenham, *British Malaya* (London, 1907); R. O. Winstedt, *Malaya* (London, 1923); ayn. mll., *Malaya and its History* (London, 1949); L. R. Wheeler, *The Modern Malay* (London, 1928); Ch. Robequain, *Le monde Malais* (Paris, 1946), ingl. trc. E. D. Laborde, *Malaya, Indonesia, Borneo and the Philippines* (London – New-York – Toronto, 1954). (BESİM DARKOT.)

MALATYA. MALATYA, şarkından Fırat nehri geçen geçen bir ovanın cenup kenârında, 38° 21′ şimâl arzı ve 38° 19′ şark tûlünde, deniz seviyesine nazaran 910—950 m. irtifâda (demir yolu istasyonunun râkımı 912 m. ve şehrin yukarı bağları 950), 65.000 nüfuslu şehir ve vilâyet merkezi olup, demir yolu ile bağlı bulunduğu en yakın iskeleye (Akdeniz sâhilinde İskenderun) 370, komşu şehirlerden Elâzığ 'a 254, Sıvas 'a 255 km. mesâfede ve demir yolunun inşâsından evvel İstanbul ile başlıca irtibat vâsıtasını teşkil etmiş olan Karadeniz sâhilindeki Samsun iskelesine, araba yolu ile, 610 (demir yolu ile 639) km. uzaklıktadır.

Malatya, kendi ismini taşıyan ovanın bir kenarına yerleşmiş olup, bu ova cenuptan cenûb-i şarkî Toros dağlarının Fırat – Ceyhan vâdileri arasında kalan geniş ve yüksek garp kısmı (Malatya dağları) ile hudutlanmakta, şehrin cenûbunda bu kütleye dâhil Bey dağı (2.592 m.) yükselmektedir. Keban kasabasının yukarılarında başlıca iki kolunun (Murad ırmağı ve Kara-Su) birleşmesi ile büyümüş bulunan ve bu kesimde geniş bir vâdi içinde akan Fırat nehri, Malatya ovasının şark kenarını boylamak suretiyle, ovayı kendi kavsi içinde kalan dağlık bir sâhadan ayırmaktadır. Malatya – Diyarbekir demir yolu burada bir demir köprü ile nehri aşmakta olup, bundan bir az yukarıda kadim yolun sal (birinci umûmî harpten sonra ahşap bir köprü) ile nehri geçtiği karşılıklı Pirot—İzoli mevkîleri ve daha aşağılarda ise, Malatya—Elazığ şosesinin geçtiği tek kemerli 170 m. boyunda büyük, beton köprü (Kömürhan köprüsü) bulunur ve Fırat, bundan sonra, Torosları bütün genişliği ile yarmak üzere, hiç bir yolun tâkip etmediği dar boğazlara dalar. Malatya ovası garptan ve şimâlden Arapkir – Akça-Dağ arasındaki tepeler ve yaylalar sâhası ile kuşatılır. Orta Torosların nisbeten az ârızalı bir kısmına tekabül eden bu sâhadan (Uzun-Yayla) doğan Tohma çayı, Gürün ve Darende kasabaları önünden geçen Gürün suyunu da alıp, derin bir vâdi içinde aktıktan sonra, birden-bire Malatya ovasının garp kenârına varmakta ve garp – şark istikametli vâdisi ile, ovanın şimâl kısmını (Yazıhan düzü) cenupta kalan asıl ovadan ayırıp, Sivas caddesinin geçtiği mârûf Kırk-Göz köprüsü altından akarak, nihâyet şarkta Fırat 'ın bir çok adalar ile bölünen geniş yatağına kavuşmaktadır. Hekim-Han civarından gelen ve mecrâsının büyük kısmı eski Malatya – Sıvas caddesi ve şimdiki demir yolu ile tâkip edilen Kuru-Çay 'da ovaya şimâlden girmekte ve Tohma vâdisine takriben muvâzî bir mecrâda aktık-

tan sonra, onun bir kaç km. şimâlinde Fırat'a dökülmektedir. Ovanın arzânî mihverini teşkil eden Tohma çayı, cenuptaki yüksek dağlardan nen ve bir kısmı Malatya bahçelerinin sulanmasında büyük bir rol oynayan derelerin (Sultan suyu, Derme suyu v.b.) çoğunun fazla suyunu Fırat'a boşaltmağa vâsıta olur. Takriben 1.120 km.² bir sâha işgâl eden Malatya ovası, bir kenarı cenuptaki yüksek Toroslar kütlesine, ikinci bir kenarı şarkta Fırat vâdisine, üçüncüsü de garpta Akça-Dağ—Arabkir yaylalarının kenarına dayanan bir müsellese benzetilebilir. Malatya ovasının bilhassa sulanabilen kısımlarında toprağın verimliliği büyük olduğundan, bu ova dağlık bir bölgenin insanlarını kendine cezbetmek suretiyle, büyük bir şehir için kuruluş çerçevesi meydana getirdiği gibi, kadîm çağlardan beri ehemmiyetini belli etmiş bir takım işlek yollara düğüm yeri teşkil eylemektedir. Güzergâhları şarkî Anadolu'nun avârız husûsiyetlerine uyacak şekilde, tabiat tarafından tesbit edilmiş bulunan bu yollardan biri, bütün Anadolu dağ sıralarının muayyen bir sâha üzerinde arzettiği nisbî geçiş kolaylığından faydalanarak, Mezopotamya'yı Samsun veya Sinop'ta Karadeniz kıyılarına bağlıyordu. Diyarbekir'den Harput'a gelen yol İzoli'de Fırat'ı aşıp, Malatya ovasına varmakta, Tohma vâdisini burada atlayıp, şimâl-i garbî istikametinde Kuru-Çay vâdisini boylamakta idi ki, Hititlerin pâyitahtı Hattusas'ı bir taraftan Karadeniz kıyısına, diğer taraftan Malatya ovası üzerinden Mezopotamya'ya bağlayan kadîm yol gibi, şimdiki Diyarbekir — Sıvas — Samsun şosesi de bu eski güzergâhı, pek az fark ile, tâkip etmektedir. Bir takım ehemmiyetli yollar, bu ana caddeye Malatya ovasında düğümleniyorlardı ki, bunlardan birisi ovanın cenup kenârını şarktan garba tâkip ederek, Akça-Dağ (=Arga, kadîm Arka) — Dârende (Taranta) — Gürün (Gauraena) — Pınar-Başı (Aziziye, Ariarathia) üzerinden Kayseri'ye bağlanmakta idi. Asırlarca bakımsız kaldıktan sonra şimdi zamanın ihtiyâcına uygun bir şekilde ihyâ edilmekte olan bu güzergâh, şarkî Anadolu'nun büyük bir kısmını iç Anadolu'ya bağlayan doğru yolu meydana getirmektedir (Malatya — Kayseri 380 km.). Ehemmiyeti bakımından bundan aşağı kalmayan başka bir yol da, Malatya ile Maraş arasında, Torosların çok kesif ve kütlevî göründükleri bir sâhada, akış cihetleri farklı vâdilerin tâkip ettiği tabiî bir koridor boyunda uzanmakta, Sürgü (Nokotessos) — İnekli (Adattha) üzerinden, iki şehri birbirine bağlamakta idi ki, zamanımızda, şarkî Anadolu'yu Akdeniz kıyılarına birleştiren Malatya — Fevzi-Paşa demir yolu ile İskenderun — Erzurum caddesi, hemen-hemen bu güzergâhı boylamaktadır. Bu ana caddelerden başka, şimâl istikametinde uzanan bir yol Malatya'yı Arabkir (113 km.) ve Eğin (157 km.) üzerinden yukarı Fırat vâdisine bağlamakta, cenupta dağlar arasında açılmış başka bir yol ise, Adıyaman — Hısn-Mansur (112 km.) üzerinden Urfa'ya raptetmektedir.

Geniş ovanın başlıca şehrinin cenuptaki yüksek dağlara yakın bir yerde kurulmuş olması sebepsiz olmayıp, böyle bir durumun, bilhassa su deposu hizmetini gören dağlardan çıkan suyu bol kaynaklar sâyesinde, geniş sâhaların sulanması ile alâkalı bulunduğu âşikârdır. Bugün Malatya çevresine hayat verici ana damar rolünü oynayan Derme suyunun başlangıç noktasını teşkil eden ve şehrin merkezine nazaran 12 km. cenûb-i garbîde bulunan Pınar-Başı mevkiinden itibâren, şimâl-i şarkîye ve şarka doğru kâh genişleyip, kâh darlaşarak, eski Malatya ötelerine kadar uzanan 30 km. uzunluğunda, hemen-hemen inkıtâsız ağaçlıklardan ve bahçelerden mürekkep yeşillik şeridi, mevcûdiyetini her şeyden evvel, Torosların beslediği akar-sulara borçludur. Gerçekten Malatya iklimi, suhûnet bakımından kışların şiddetli ve sürekli oluşu (en soğuk ayın vasatî suhûneti −1°6, son 22 sene içinde kaydedilen en düşük suhûnet −25°1), yazların sıcak geçmesi (en sıcak ayın vasatî suhûneti +26°7, kaydedilen en yüksek suhûnet +41°8) ile berâber yağışların fazla olmayışı (yıllık ortalama yağış mıkdarı 363 mm.) ve bilhassa nebatların en fazla suya muhtac bulundukları yaz mevsiminin pek kurak geçmesi (hazîran—eylûl arasında düşen yağmur mıkdarı yıllık yağışın ancak 7 % 'si kadar) ile kendini belli eder ve böyle bir iklim, topraktan iyi bir şekilde faydalanmak bakımından, sulama işlerini zarûrî kılar. İşte bunun içindir ki, Malatya ovasında dağların eteğinden çıkan suların erişebildiği yere kadar hâkim olan kesif yeşillik örtüsü ile, sulanmayan sâhaların, cılız otlaklar gibi, hemen-hemen ıssız boz-kır görünüşü arasında cezrî bir tezat mevcuttur. İçinde Malatya şehrinin ve komşu köylerin evlerinin âdetâ kaybolduğu bu yeşillik örtüsü (kavak ağaçları, meyva bahçeleri, arada tarlalar) gerisinde yükselen dağların yamacında, bunların bünyesini teşkil eden kayaların kızıl veya yeşilimsi rengini gölgeleyen hiç bir orman izine rastlanmaz; ormanlar ilk çağdan beri, insanların tecâvüzüne uğramış, bilhassa XIX. asırda Keban simli kurşun mâden cevherinin eritilmesi için tüketilmiştir.

Hititler devri. Malatya çevresinin, çok eski devirlerden beri, iskân edilmiş olduğu muhakkaktır. Malatya ovasında bu eski yerleşmelerin bakiyeleri olan müteaddit sun'î tepeler (höyük) rastlanıldığı gibi, civarda da bir takım megalitik bakiyelere tesâdüf edilmektedir (bu sonuncular hakkında bk. Jean Przyluski, *Les monuments megalithiques de Malatya*, *Rev. archéol.*, 1935, VI, 3—7).

Bu bakımdan dikkati çeken nokta, Malatya civarındaki en ehemmiyetli beşerî te'sislerin ovanın cenup kenarından pek uzaklaşmamış olması ve şehrin bu kenar boyunca bir kaç defa yer değiştirmekle berâber, isminin bütün tarih devirlerinde hemen-hemen aynı olarak kalmış bulunmasıdır.

Şehrin ilk mevzii olarak tesbit edilen yer, bugünkü Malatya'nın 4 km. kadar şimâl-i şarkîsinde bulunan Orduzu adlı bir köy (1950 'de 2.269 nüfuslu) arâzisi dâhilinde Arslan-Tepe adı verilen höyüktür. Aş.-yk. 180 × 250 m. eb'âdında olan bu beyzî şekilli tepe, ova üzerinde 30 m. kadar yükselir. Atatürk'ün müzâhareti ile „Société des Etudes Hittites et Asianiques" tarafından, 1932, 1933 ve 1938 senelerinde yapılmış olan hafriyat, Arslan-Tepe'nin daha neolitik devrinde (bunun tunç ve demir devirlerine tekaddüm eden eneolitik safhasında) iskân edilmiş olduğunu gösteren izleri, bu arada Alişar'da bulunanlara benzeyen siyah seramik parçalarını meydana çıkarmıştır. İşte bu tepenin daha ziyâde üst kısımlarında yapılan hafriyat, XIII. (m. ö.) asra âit bir Hitit sarayı ile daha sonra bir âsûr vâlisi tarafından inşa edilmiş başka saraya âit bakiyeler, heykeller ve kabartma resimler meydana çıkartmıştır. Hey'et reisi L. Delaporte, bu Hitit şehrinin ilk bilinen ismini hititçe ve çivi yazısı ile yazılmış olarak, Maldiya (Maldija) şeklinde tesbit ediyor. Bu isim âsûrî veya Urartu vesikalarında Milidya, Melid, Melidi ve nihâyet Meliddu şekilleri ile geçmektedir. Asırlarca sonra bu eski yerleşmeyi istihlâf edecek olan Roma şehri Melita (bk. Plinius, *Nat. hist.*, VI, 8) ve Melitene (Μελιτηνή) ismini almış ve bunun yerine de islâm devrinin Malatya'sı geçmiştir ki, böylelikle kadîm Maldiya ile bugünkü Malatya arasında, 30 asırdan fazla bir müddet içinde, şehrin isminin gerçekten aynı kalmış olduğu anlaşılır. Çok eski bir mâzisi olan bu ismin menşe'i ve mânası mechûl kalmakta, yalnız daha Hitit te'sisleri arasında Malazia ve Malitâ gibi isimlere rastlandığı dikkate çarpmaktadır. Hitit şehrinin, muhtemel olarak, daha eski bir neolitik iskân yerini istihlâf etmiş, ilk yerleşme noktası olduğu anlaşılan Arslan-Tepe'ye dikkati çeken ilk hâdise, öteden beri bu höyüğün toprağını tarlaları için gübre veya yapı malzemesi olarak kullanan yahut da arasında yapı taşı arayan köylülerden birinin burada bulmuş olduğu Arslan avı sahnesini ihtivâ eden kabartma bir resmin 1895'te Hogarth tarafından neşredilmiş olmasıdır. XX. asrın başlarına doğru L. Messerschmitt Arslan-Tepe'de bulunan Hitit sütûnlarından bahsediyordu (*Corpus inscriptiorum Hettiticarum*, *MVAG*, 1900, IV, 13; 1906, V, 7). 1907'de Arslan-Tepe, Beyrut fransız üniversitesinden râhip S. Ronzevalle, Harput'tan H. H. Riggs ve Amerika'nın Cornell üniversitesine mensup bir arkeoloji araştırma hey'eti tarafından ziyâret edilerek, bâzı kabartma resim ve heykellerin taslak ve fotoğrafları alınmış, çok daha yakın bir zamanda, 1928 senesi yazında da tepenin plânı H. von der Osten tarafından çizilmiş idi (arkeoloji araştırmaları bibliyografyası için bk. Louis Delaporte, *Malatya, Arslantepe*, fas. I. *La Porte des Lions*, *Mém. de l'Inst. Fr. d'Archéol. de Stamboul*, Paris, 1940, V; bk. bir de H. v. der Osten, *Explorations in Hittite Asia Minor* 1927—1918, *The Oriental Institute of the University of Chicago.*)

Hitit devrine âit Malatya'nın tarihi, şehrin dâhil bulunduğu bölgede tesâdüf olunan, bâzıları üzerindeki hukümdar ve yer isimleri sâyesinde kısmen teşhis edilebilen ve şimdi çoğu Ankara'nın Bedesten binasındaki Eti müzesinde muhâfaza olunan hitit yazılı heykeller sâyesinde, bir dereceye kadar, aydınlanmış durumdadır. Anlaşıldığına göre, XII. asır başlarına kadar Anadolu'nun Büyük Hitit devletine tâbî bulunan Malatya, adı geçen imparatorluğun m. ö. 1192'ye doğru ortadan kaldırıldığı sırada, kukümdar hânedanına mensup bir şahsın kurduğu küçük bir devlete merkez olmuştur. Bu devletin başına geçen ilk hukümdarlar, hukümdarlık sâhalarının çok daralmış olmasına rağmen, kendilerini hâlâ Büyük Hatti kıralı sayıyorlardı. Bir âsûr vesikasında 1114 (1116) senesine doğru, hukümdar Tiglat-Pilesar I.'ın Milidia (veya Melid) üzerine yürüdüğü, halkını âsî ve kibirli olarak vasıflandırmakla berâber, onlara acıyıp, kendilerinden rehin aldığı ve „büyük Hatti" 'ye âit telâkkî edilen şehri vergiye bağlayarak, geri döndüğü yazılmaktadır. H. Bossert, Malatya ve çevresinde ele geçmiş hiç bir hiyeroglif metninde „büyük Hatti" tâbiri zikredilmediğine dayanarak, bunların 1114 (m. ö.) tarihinden muahhar olduğu neticesine varmaktadır. Bu müellif 1115—675 (m. ö.) yılları arasında geçen takriben 440 yıllık müddet içinde, Malatya'dan 23 hukümdar adı tesbit etmek-

tedir. Bundan sonra Malatya'nın bir müddet Kargamış kırallığına tâbî olduğu anlaşılıyor. British Museum'da saklı bir Kargamış kitâbesinde, bu kitâbenin müellifi bulunan Sasa kendisini aynı zamanda Hitit yazısında „dana ayağı şehri" olarak temsil edilen Malatya'nın da kıralı olarak göstermekte, bu vâkıa 1889'da miralay Wilson'un Gürün yakınında bulduğu kaya kitâbesi ile de desteklenmektedir. Bu kitâbeyi yazdıran şahsiyet kendisini „Kargamış ve Dana ayağı şehrinin kahraman kıralının torunu" olarak takdim eder. H. Bossert (*Zur Geschichte Malatyas, Archiv für Orientforschung*, 1934, IX, 330 v.dd.), kitâbenin üslûbuna göre, Malatya ülkesinin bir Kargamış kıralı tarafından zaptını X. asra koymaktadır. IX. asırda âsûrluların yeniden Malatya üzerine yürüdüklerini görüyoruz. 853 (m. ö.) yılına âit bir Kerkük taş-yazısı, Milidya'nın hâkimi Lalli (Lalla)'nin Salmanasar III.'a vergi verdiğini anlatmakta, Salmanasar'ın 844'te tekrar Malatya üzerine yürüyüp, şehri vergiye bağladığı, 835'te bu hedefe doğru bir sefere daha çıktığı anlaşılmaktadır. Van gölü havzasında kuvvetle tutunmuş olan Ḫald (Urartu) devleti, asrın sonuna doğru, âsûrluları telâşa düşürmeğe başlıyor. 804'e doğru Urartu kıralı Menua Fırat'ı aşıp, o sırada başında Sule-Havali'nin bulunduğu şehri vergiye bağlıyor. Bunu tâkiben, Malatya hâkiminin Hamât kıralı *Z-k-r* (Zakir)'e karşı bir ittifaka dâhil olduğu biliniyor. Pognon'un Haleb civarında 'Afis'te bulduğu, adı geçen kırala âit bir kitâbede *M-l-z* (son harfin okunuşu kat'î değil) memleket adı ile geçen şehrin Malatya olması muhtemel görülmektedir. Malatya, kısa süren bir istiklâl devresinden sonra, VIII. asır ortalarında Urartu kıralı Argisti I.'nin hücûmuna ve Saha'nın oğlu Hila-Ruvata zamanında Sardur III.'un istilâsına uğruyor. 743'te Malatya hukümdarı Sulumeli (Sulumal), adı geçen Sardur'un tâbii olarak görülmektedir. 732'de Sulumeli, Malatya üzerine yürüyen, fakat Fırat nehrini geçemeyerek, şehirden vergi almakla iktifâ eden âsûr hukümdarı Tiglat-Pilesar III.'ın hâkimiyeti altına giriyor. 722'ye doğru Âsûr hukümdarı Sargon II., Gunzinanu'yu Malatya'nın başından kovarak, yerine Tarhunazi (Tarhun)'yi getiriyor; fakat kendisine karşı bir isyan hareketini bahâne ederek, 710'da Meliddu'yu muhâsara ve zaptediyor ve halkını şehirden çıkartıp, Tarhun ile berâber, Âsûrî diyarına tehcir ediyor ve buraya Basra körfezi taraflarından esir aldığı halkı yerleştiriyor. H. Bossert, Malatya devletinin son yıllarında, 725 (m. ö.)'ten itibâren, artık Kommanu, daha sonra Kummuhu ismini aldığını kaydetmektedir. Sargon ile berâber Malatya başında askerî bir vâli bulunan bir âsûrlu şehri hâline konuluyor. L. Delaparte, Sargon devrinde Arslan-Tepe'de bir Âsûr sarayı inşa edildiğini kaydetmektedir. Bunu tâkip eden devirde mahallî sergerdelerin teşvikı ile, küçük kalkınmalar olmuş ise de, âsûr devleti yıkılıncaya kadar bu hareketler her halde başarı ile neticelenmemiş, H. Bossert'in belirttiği gibi, Malatya bölgesinde heykel ve kabartma eserler ve kaya yazıları meydana getirilmemiştir. Malatya'nın tarihi, bunu tâkip eden asırlarda karanlıklara dalmaktadır. VII. asırda, Âsûr devletinin yıkılması sırasında, şehrin terkedilmiş olduğu ileri sürülmektedir. Bununla berâber, ilk Malatya'nın yerinin terkedilmesinden, halkın ova içindeki başka iskân yerlerine dağılmış bulunması mânasını çıkartmak daha doğru olur. Ne olursa-olsun, milâdın ilk asrına doğru bir Roma askerî karargâhı olarak yeniden kurulacak olan şehrin hemen-hemen aynı ismi almış bulunması, kadîm Malatya'nın hâtırasının hiç bir zaman tamâmiyle unutulmadığını isbât eder. Strabo (XII, 534, 537), Melitene ismi ile bir bölgeyi adlandırmakta, buranın bağlarında yetişen üzümlerden yapılma şarapları öğmekte, fakat burada bir şehrin mevcûdiyetine işâret etmemektedir. Fakat Plinius'un kuruluşunu Semiramis (bu efsânevî kıraliçenin ismi Malatya civarında Süryânî Mihail'in zikrettiği Şamrîn kalesinde belki bâkî kalmıştır; bk. *Chronique*, nşr. Chabot, III, 272)'e atfettiği Melita, hiç değilse, kadîm şehrin adının bekasına bir şâhittir. Bu son isim, başka kaynaklarda rastlanmamakla berâber, Hitit şehri harâp olduktan sonra, adının da berâber silinmediğini göstermek bakımından, bir kıymet taşır. Romalıların kurduğu şehre, daha ziyâde bölgenin adı olan, Melitene isminin verilmesi âdet olmuş ise de, islâm hâkimiyeti altında kullanılmağa başlanan ad yeniden kadîm isme yaklaşmıştır.

Roma beldesi, kuruluş mevkiinde, müteâkip asırlar boyunca oynamağa nâmzet bulunduğu rol ile mütenâsip hiç bir elverişli müdâfaa şartının mevcut görünmeyişi ile dikkati çeker. Gerçekten kadîm Hitit beldesinin 4 km. kadar şimâlinde, bugünkü Malatya'ya nisbetle 100 m. kadar alçakta (eski Malatya istasyonunun râkımı 808 m.), müstakim hat ile, 10 km. şimâl-i şarkîde kalan Fırat vâdisine nazaran, 100 m.'den fazla yüksekte (Fırat demir yolu istasyonunun râkımı 698 m.) olan bu mevkî, eski kaynakların da işâret ettiği gibi, basık ve tamâmiyle açık bir yerdir. Buna göre, onu kuranların, Toros kütlesinin geniş

seddi önünde, şarktan gelen istilâ yollarının aştığı geçide yakın, suyu bol, iâşe imkânları müsâit bir mahalde muvakkat bir askerî karargâh te'sisi ile iktifâ etmiş olmaları muhtemeldir. Zamanla etrafında nüfus toplanmak suretiyle, bu karargâh şehirleşme istidâdı gösterince, onu müdâfaa bakımından daha elverişli bir yere taşımak külfetine katlanılacağı yerde, doğrudan-doğruya bulunduğu yerde müstahkem bir şehir te'sis etmek ve bunun korunması için, muhâfız kuvvetlerinin çokluğu ile kalenin çifte sûr ve hendeğine ümit bağlamak yolunun tercih edilmiş olduğu düşünülebilir (bu hususta krş. Ali Tanoğlu, *ayn. esr.*, s. 201 v. d.).

Malatya daha imparator Titus devrinde (I. asrın ikinci yarısı) bir Roma legionuna (Legio XII Fulminata) karargâh oldu. Bu askerî kuvvete verilmiş olan ve daha ziyâde cengâverlik vasıflarını belirtmesi lâzım gelen unvânın imparator Marcus Aurelius zamanında, bunların tamâmiyle hıristiyanlardan mürekkep olması neticesinde, savaş meydanında düşmanlarının ilâhî bir müdâhale, gökten inen yıldırım ile imhâ edilmesi suretinde te'vil olunduğu mâlûmdur. Procopius (*De aedif*, III, 4, 20)'e nazaran, Melitene Trajanus (98—117) devrinde büyüyerek, şehir hâline geldi, yâni muhtemel olarak, tahkimat ile korundu; Diocletianus (284—305) zamanında ehemmiyeti arttı; imparator Constance'ın yaptırdığı sûrlar 532'de imparator Justinianus tarafından tamamlandı ve şehir Ermeniye III. eyâletine merkez oldu.

Roma devrinde Malatya'nın ehemmiyeti imparatorluğun hudutları yakınında yer almış olması ile izah edilir. Bu durumda Malatya I.—VII. (m. s.) asırlar arasında, bilhassa Sâsânî imparatorluğuna karşı bir hudut kalesi oldu; müteaddit hücûmlara uğradı ve son olarak, Justinian'ın şehri tahkiminden henüz yarım asır geçmemiş iken (575 son baharında), Malatya civarında büyük zâyiâta uğramış bulunan Ḫusrav I. tarafından, intikam maksadı ile, yakıldı (Jean d'Ephèse, VI, 9; E. Stein, *Studien z. Gesch. d. byzant. Reiches*, Stuttgart, 1919, s. 66 v. dd., 83, not 9, 200). VII. asrın ortalarından itibâren Fırat boylarında Roma imparatorluğunun karşısına islâm orduları çıktı. Malatya asırlar boyunca elden-ele geçti; bir çok defalar tahrip edilmekle berâber, yeniden canlanmak suretiyle, serhadler üzerindeki rolünün ehemmiyetini belirtti. Abbâsî hilâfetinin ve şarkî Roma imparatorluğunun kuvvetten düştüğü çağlarda, vakit-vakit bu ara bölgede kurulan geçici küçük devletlerin idâresine girdi.

XI. asrın ikinci yarısında Malatya çevresinde Dânişmendliler ve Selçuklular ile türk hâkimiyeti belirdi. Bununla berâber, XVI. asrın başlarında (1516) Osmanlı devleti hudutları içine girinceye kadar, muhtelif nufûz mıntakaları arasında bir intikal sâhası olan çevresi ile berâber, yine sık-sık el değiştirdi ve bu tarihten itibâren de uzun asırlar zarfında oynamış olduğu hudut şehri rolü nihâyet buldu. Malatya'nın o zamana kadar sağlam tutulan, tahrip edildiği zaman ilk fırsatta tâmir edilen kalesi de, artık kendi hâline bırakılarak, harâp oldu. XVII. asra âit eserlerde, *Cihannümâ*'da harâp olmağa yaklaştığı kaydedilen kale, Evliyâ Çelebî tarafından kuvvetli bir yapı gibi gösterilmekte ise de, memleket „iç el" olduğundan, ancak 70 kadar neferi bulunduğu ilâve olunmaktadır. Adı geçen seyyah o kadar geniş bulmadığı sûrun çevresini 5.100 adım olarak kaydedip, şehrin 32 mahalleye (ayrıca 7 ermeni mahallesi) bölünmüş, 5.265 evinden çoğunun kale dışında bağ ve bahçeler içine kurulmuş olduğunu, dış mahallelerin etrafında kale duvarı bulunmamakla berâber, geceleri kapanan kapıları mevcut bulunduğunu söylüyor. Yine bütün eski eserlerde Malatya'nın bol kaynaklı dereler ile sulanan geniş bahçelerinden sitâyiş ile bahsedilmekte ve yaz mevsiminde halkın umûmiyetle bahçelere göçtüğü bildirilmektedir. Evliyâ Çelebî, bahar gelince, bütün halkın 8 ay müddetle Aspuzu bağlarına göç ederek, şehirde ancak dışarıdan gelenlerin, bâzı tüccar ve hıristiyanların ve 300 kadar bekçinin kaldığını kaydeder. *Cihan-nümâ* ise, meyva mevsiminde 3—4 ay bağlara göçen halktan bâzılarının gündüzün şehre gelerek, ikindi vaktine kadar kalıp, akşam üstü yine bağlara döndüklerini, gece şehri 5—10 bekçinin beklediğini yazar. Şehir ve bağları hakkında verilen izahattan, zaman geçtikçe, esâsen mevkii az-çok bataklık ve havası fenâ olan asıl Malatya'nın ihmâl edilerek, Aspuzu ve bağlarında devamlı bir yerleşmeğe doğru temâyül olduğu ve yazlıktaki evlerin derme-çatma yazlık meskenlerden mürekkep, basit bir sayfiye hâlini tedrîcen kaybettiği anlaşılmaktadır. *Cihan-nümâ*'da şehir ile bağlar arasında 15 köy bulunduğu söylendiğine göre, daha o sırada, bağlar kısmen devamlı iskân sâhası olmuş sayılabilirdi; Evliyâ Çelebî Aspuzu bağlarında 600 kadar dükkân bulunduğunu kaydettikten sonra, burada şehir dekinden daha mükemmel binâların mevcûdiyetini bildiriyor. Eski Malatya XIX. asrın başlarında çok harâp bir hâle gelmiş idi. Halk senenin büyük kısmını geçirmekte olduğu bağlara büs-bütün yerleşmek temâyülü gösteriyor, oradaki evleri imâr ve şehirdekileri ise, ihmâl ediyordu. 1835 senesinde Malatya'yı ziyâret

etmiş olan J. Brant şehri salgın hastalıklardan ve eşkiyâ tecâvüzlerinden perişan bir hâlde bulmuş idi. Eski Malatya'nın belki de mukadder olan terkedilişi XIX. asrın ortalarına doğru vukûa gelen bir hâdise yüzünden, çabuklaştırıldı. Şöyle ki, 1838 senesi yazında şarkî Anadolu'daki kuvvetlere kumanda eden Hâfız Paşa, karargâhını Mezraa (Elazığ)'dan Malatya'ya nakletti. Burada askerleri barındıracak ev bulunmadığı için, bunlar halkın bağlara göçmek suretiyle boş bıraktığı şehir evlerine yerleştirildi. Hâfız Paşa kuvvetleri 1838/1839 kışında Malatya'yı terketmedikleri için, bağ mevsimi sonunda şehre dönmeleri mûtad olan malatyalılar, kış mevsimini de Aspuzu bağlarında geçirmek zorunda kaldılar ve ertesi sene Hâfız Paşa kuvvetleri, mısırlılar ile Nizip'te savaşmak üzere, şehri terkedince, askerin ahşap aksâmını yaktığı, kerpiç duvarlarını tahrip ettiği evler, eski sâhipleri tarafından, bir daha imâr edilmedi ve bağlardan şehre dönülmedi; bundan sonra Malatya'ya „eski şehir" denildi ve Malatya adı yavaş-yavaş Aspuzu bağlarına intikal etti; daha yakın zamanlarda ise „eski şehir" yerine „eski Malatya" adı kaim oldu.

Malatya'nın yer değiştirmesi hâdisesine, o sırada Hâfız Paşa'nın erkân-ı harbiyesine mülhak bir zâbit (sonradan mareşal) olan H. von Moltke şâhit olmuş idi. Moltke, 1838 martında Malatya'yı ziyâret ettiği sırada, burayı „5.000 kadar kerpiç evden mürekkep büyük bir şehir" olarak târif etmekte, evlerin düz damları gibi, hamam ve câmi bakiyelerinin de aynı balçık ile sıvalı bulunduğunu, bu yüzden bütün şehrin esmer bir renk taşıdığını söylemekte idi. Aynı senenin ağustosunda buraya tekrar geldiğinde, Malatya'yı, içinde ne erkek, ne kadın, ne de çocuk bulunan ve yalnız askerlerin barındığı, tek bir kışla hâline gelen bir şehir olarak bulmuş idi. Şehrin 12.000 nüfusu kışı bağlardaki evlerinde geçirmeğe mecbûr tutulmuş idi. 1839 senesi mayısında buradan geçen ingiliz seyyahı W. F. Ainsworth, askerlerin terkettikleri şehirde, yarı harâp bir hâlde, ancak 500 kadar ev kaldığını söylüyordu. Bu hâdisenin vukûundan evvel esâsen Malatya pek iyi bir durumda değil idi. Bir yaz mevsiminde, şehir halkının bağlara çekildiği sırada, buraya gelmiş olan Ch. Texier, kervansarayların ıssız, pazarların boş, evlerin yarı yıkık ve havanın kötü olduğunu söyledikten sonra, yakında Malatya'nın bir şehir olmaktan çıkacağı hukmünü veriyor; bununla berâber, şehrin nüfusunu, dağınık yaşadıklarından tahmini güç olmakla berâber, bir kaç nizâmiye alayının da ilâvesi ile, 30 000 kadar gösteriyor, hıristiyanların meyçûdunu, umûmiyetle ermeni olmak üzere, bu nüfusun üçte birine yakın olarak, kabûl ediyordu.

XIX. asrın sonuna âit kaynaklar, „eski şehrin" nüfusunu en fazla 200—300 hâne halkından ibâret gibi kaydederler. Hattâ Wünsch'ün tasvirinde, burada ancak bir kaç sefil kulübe, büyük, fakat yıkık bir han, iki câmi ve çepeçevre yıkık kuleleri ile, henüz oldukça iyi muhâfaza edilmiş sûrlardan başka bir şey yok idi. Şehrin sâkinlerinin çoğu tarafından terkedildikten bir asırdan fazla müddet geçtiği zamanımızdaki durumuna gelince, bugün kısmen otların altında kalmış olan sûrları, bir taş ve toprak yığını hâlini almış kadîm mesken ve âbideleri ile, eski Malatya'nın bir harâbe manzarasını göstermesi tabi'î ise de, bu harâbeler arasında, ekserisi tek katlı ve kerpiçten yapılmış olsa bile, 3 mahalle hâlinde, 500 kadar evde 3.000'i aşan nüfus yaşamakta, halk, başta kayısı olmak üzere, meyva, sebze, tütün, afyon ve hubûbat yetiştirmekle geçinmekte, ayrıca burada bir de tuğla imâlâthânesi bulunmaktadır. Bu suretle eski Malatya'nın, büyük bir şehir olduğu unutulmakla berâber, münbit topraklar üzerinde oldukça çok sayıda bir zirâî nüfus besleyecek, büyük bir kır yerleşmesi durumunda tutunduğu görülmektedir.

Eski Malatya'daki âbideler, A. Gabriel tarafından, tetkik edilmiş olup, metinlerin zikrettiği önü hendekli çifte sûrlar ancak seçilmekte, Evliyâ Çelebî'nin zikrettiği dört kapının yeri yalnız tahmin edilmekte, sûrlar, kısmen toprak ile örtülü taş yığınları hâlinde. şerhin iki kenarı düz, diğer iki kenarı az-çok intizamsız müstatil sâhası etrafında, kısmen tâkip olunabilmektedir. Sûrların kuşattığı sâhanın ortasına doğru, eski Malatya'nın en ehemmiyetli âbidesi olan Ulu câmi yer almaktadır. 33×50 m. eb'âdında müstatil şekilde olan, ortasında yine bu şekilde bir avlu, şarkta genişlikleri gayr-i müsâvî kemerli iki kanat ihtivâ eden câmiin biri garpta, diğeri şark duvarının cenup müntehâsında iki kapısı olup, bunlardan birincisi üzerinde bulunan 645 (1247) tarihli kitâbe, binânın 'İzz al-Dīn Kaykāvus b. Kayḫusrav devrinde, Şihāb al-Dīn İlyās b. Abī Bakr tarafından, Ḫusrav isminde bir mimara yaptırılmış olduğunu meydana koymaktadır. Şark kapısı üzerindeki 672 (1273/1274) tarihli kitâbe ise, bir tâmire delâlet etmektedir. A. Gabriel'in müşâhedelerine göre, câmiin eyvan kısmı, kubbesi ve garp cephesi kısmen çini ile kaplı olmak üzere, tuğla ile itinâlı ve zarif bir şekilde inşâ edilmiş olup, cenahlardaki ve şark tarafındaki taş yapı sonradan, tâmir maksadı ile, eklenmiş olacaktır. Üst kısmı yıkılmış olan

üstüvânî tuğla minâre de binânın en eski kısımları ile aynı zamana âit görünmektedir. Ulu câmiin minberi sonradan Ankara'ya nakledilmiştir ve binâya bugünkü heyeti veren son esâslı tâmir XIV. veya XV. asırlarda yapılmış olmalıdır. Âdile câmiine âit bir kitâbe, bu binânın al-Malik al-Aşraf maiyetinden Ḥasan b. 'Abd Allāh tarafından 775 (1373/1374) tarihinde yapıldığını göstermektedir. Osmanlı devrinden kalma binâların en ehemmiyetlisi Murad IV.'ın silâhdarı Mustafa Paşa'nın yaptırmış olduğu kervansaray olup, 68×76 m.'lik müstatil bir sâha ihtivâ etmektedir. Yapının kemerli büyük salonu henüz olduğu gibi durmakta, yalnız avluyu kuşatan inşaat, kısmen yıkılmış bulunmaktadır.

Yeni Malatya. Osmanlı devrine âit hemen bütün kaynaklarda bugünkü Malatya'nın yerinde Aspuzu (değişik şekiller Aspuzan, Azbuzu, Aşpuzu, Aspuzı) bağlarından bahsedilmekte, bol sudan faydalanan bahçeleri öğülmektedir. Gerçekte çıplak bir dağın eteğinde ve boz-kır kenarında yekpâre bir yeşillik hâlinde uzanan Malatya bağları arasında, Aspuzu'dan başka, daha bir takım iskân nüveleri bulunuyordu ki, bunlar şimdi kısmen şehrin bünyesi içine katılmış olup, bir kısmı da dış mahalle durumunda bâkî kalmıştır ki, bunlara misâl olarak, şehrin garbında Derme kanalı boyunca sıralanan Tecde, Barguzu, Kılayık, İsmet-Paşa (5.600 nüfuslu bir nâhiye merkezi), Gündüz-Bey (yahut Kündü-Bey, 2.100 nüfuslu) köy ve kasabaları sayılabilir.

XIX. asrın ortalarına doğru Malatya'nın nüfusu hakkında çeşitli rakamlar verilmekle berâber, bunlar arasında, v. Moltke'nin, eski şehri terkederek, kışı bağlarda geçirmek zorunda kalanlara âit olmak üzere, ileri sürdüğü 12.000 sayısını doğruya yakın telâkkî etmek mümkün ise de, bu sayı gerek Aspuzu'da, gerek buna yakın diğer bağlarda devamlı olarak yaşayan bir kaç bin kişiyi de ilâve etmek icâp eder. XIX. asrın ortalarında kavak ve çeşitli meyva ağaçlarının yeşilliği içinde, şehir evlerini uzaktan seçmek âdetâ mümkün değil gibi idi. Her ev çitler ve boydan-boya ağaçlar ile kuşatılmış bahçeler içine dağılmış bir hâlde idi. Nisbî bir iskân kesâfetine ancak orta kısımda, Ulu câmiin, çarşının, hanların ve hukûmet konağının (sonradan yaptırılmış) bulunduğu sâhada rastlanıyordu ve XIX. asrın ikinci yarısında bile, birbirine bitişik bahçeler arasında elverişli yollar dahi yok idi; bu sebeple bir mahalleden ötekine ve çarşıya varmak için, bir çok yerlerden dolaşmak icâp ediyordu. Ancak daha sonraları, başlıca mahalleleri şehrin merkezine bağlayacak yollar açıldı. Bu sırada Malatya'nın mihveri, Beydağı'nın eteğini tâkip eden şark-garp istikametli bir cadde olup, bunun şark tarafına eski Malatya üzerinden gelen Samsun — Sıvas caddesi birleşmekte idi. Malatya uzun zaman bu mihver boyunda gelişti; ancak yakın zamanlarda, demir yolunun inşâsından sonra garpta, şehrin merkezine 4 km. kadar bir mesâfede bulunan istasyona doğru açılmış geniş cadde, Malatya'ya yeni bir gelişme mihveri oldu ve şehir son yıllarda bu istikamete doğru uzandı.

Malatya'nın nüfusu, XX. asrın sonlarında 30.000 kadar tahmin edilmekte (3.000 kadarı ermeni) ve birinci cihan harbine tekaddüm eden yıllarda ise, bu sayının 40.000'e yaklaştığı kabûl olunmakta idi. Bununla berâber, harp yıllarının ağır mihneti, doğrudan-doğruya olmasa bile, Malatya'yı da, Anadolu'nun başka bir çok şehirleri gibi, iyice sarsmış idi. Bu yüzden, cümhûriyetin kurulmasını müteâkip, yapılan ilk sayımda (1927), şehrin nüfusu ancak 20.700 olarak tesbit edilmiş idi. Bundan sonra, nüfus sayısında evvelâ yavaş, sonra gittikçe hızlanan bir artma kaydedildi. Bu sayı 1935'te 27.300, 1940'ta 36.300, 1945'te 41.500, 1950'de 49.100'e yükseldi ve son nüfus sayımının muvakkat neticelerine göre de, 1955'te 64.880'e vardı. Bu suretle, takriben bir çeyrek asır müddet içinde, nüfusunun üç misli artması neticesinde, Malatya Türkiye'nin en hızla gelişmiş şehirlerinden biri olmuştur. Bu gelişmenin sebepleri arasında, mevkiinin ehemmiyetine rağmen, sapa bir yerde kalmış bulunan şehrin münâkale şartlarının düzelmesi (1931'de Fevzi-Paşa—Malatya demir yolunun işletmeye açılması, 1937'de Malatya'nın Sıvas'ta iç Anadolu demir yollarına bağlanması), çeşitli san'atların kurulması (1937'de temeli atılmış olan büyük pamuklu dokuma fabrikası, bir tütün ve sigara fabrikası, un fabrikası, tuğla ve kiremit imâlâthâneleri, demir yolu tâmir atölyesi v.b.), çeşitli zirâî mahsûllerin değerleri ile satılması rol oynamaktadır. Bu sırada şehirde geniş caddeler, meydanlar, parklar açıldı; hukûmet konağı ve belediye gibi müesseseler için, büyük binâlar, halk tarafından da bir çok iş ve ticâret evleri ile bahçeler içinde meskenler yaptırıldı; Pınar-Başı'ndan çıkan suyu bol kaynaktan faydalanılarak hem şehre iyi bir içme suyu, hem de elektrik kudreti te'min edildi.

İdârî bakımdan, Malatya Osmanlı devletine ilhak edildikten sonra, önce Maraş eyâletine bağlı bir sancağın merkezi olmuş, bilâhare bağlılığı Diyarbekir eyâletine tahvil edilmiş idi. XIX. asrın ikinci yarısında Mâmûretül'aziz vilâyetine, bir sancak olarak, raptedildi, cümhûriyet devrinde ise, ayrı bir vilâyet hâline ko-

nuldu. 1950 senesinde Malatya vilâyeti 19.918 km². arâzi üzerinde 481.386 nüfusu ihtivâ etmekte idi. 1954 senesinde vilâyetin cenup kısmı, merkezi Adı-Yaman olan, başka bir vilâyet teşkil etmek üzere ayrıldı (Adı-Yaman, Besni, Çelikhan, Gerger, Kâhta kazaları ile, 1955 'te 211.000 nüfus); buna göre, Malatya vilâyeti hâlen Malatya, Akça-Dağ, Arabkir, Argavan, Dârende, Doğanşehir, Hekimhan ve Pütürge kazalarına ayrılmakta ve 1955 sayımına göre, 342.000 nüfus ihtivâ eylemektedir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realenzyclopädie f. klass. Altertumswiss.*, XV, I, 548 v.d.; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien*, X, *tür. yer.*; W. M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor* (London, 1890), bk. fihrist; Chapot, *Frontière d'Euphrate*, s. 349 v. d.; Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*, I, 486; Honigmann, *Die Ostgrenze des byzant. Reiches* (bk. mad. *Metilene*); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 590, 598; Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme* (nşr. Mehmed Cevdet), İstanbul, 1314, IV, 7—20; Helmuth v. Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in den Türkei* (1835—1839, 7. tab., 1911, bk. fihrist; W. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chalder and Armenia* (London, 1842), s. 157 v. d., 247 v. d; J. Brant, *Journey Through a Part of Armenia* (*JRGS*, 1836, VI, 211); Charles Texier, *Asie Mineure* (Paris, 1848), s. 586—589; Dupré, *Voyage en perse*, I, 54 v. d.; B. Poujoulat, *Voyage dans l'Asie Mineure* (Paris, 1860), I, 326—327; J. Wünsch, *Der Beg Dagh und Malatia* (*Mitteil. d. k. k. geogr. Gesell.*, Wien, 1891); E. Naumann, *Von Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat* (München-Leipzig, 1893), 256 v. d.; G. L. Bell, *Amurath to Amurath* (London, 1911,), s. 335 v. d.; Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 369—375; *Mâmûretül'aziz vilâyeti sâl-nâmesi* (1310 h.), s. 73—78; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1316), VI, 440 v. dd.; Yorke, *Geogr. Journal* (London, 1896), VIII, 325 v. d; J. R. S. Sterret, *Ethnographical Journey in Asia Minor* (*Papers of the American School of Athens*, II, 3ª); Ewald Banse, *Die Türkei* (Braunschweig, 1915), s. 224; A. Tanoğlu, *Malatya dolaylarında coğrafî geziler* (*Türk coğrafya dergisi*, Ankara, 1943, II, 195—212; 1944, IV—V, 61—84); *Belediyeler yıllığı* (Ankara, 1949), II, 737—747; L. Delaporte, *Malatia* (*Revue Hittite et Asianique*, 1932—1934, II, 129—154, 251—285); ayn. mll., *Malatya, Arslantepe* (Paris, 1940), I; Hrozny, *Inscriptions hittites hiéroglyphiques* (1937 tab.), III; P. Naster, *l'Asie Mineure et l'Assyrie aux VIIIe et VIIe siècles* (1938 tab.); Helmuth Th. Bossert, *Das hetitische Pantheon* (*Archive für Orientforschung*, 1933—1934, IX, 106 v.d.); ayn. mll., *Zur Geschichte Malatias* (*ayn. esr.*, 1933—1934, IX, 330—332); ayn. mll., *Zur Chronologie der Skulpturen von Malatya* (*Archiv für Philosophie = Felsefe arkivi*, İstanbul üniversit. edeb. fakültesi, 1947, II/1, s. 85—101); ayn. mll., *Die Felsinschrift von Şirazi* (*Arch. f. Orientf.*, 1955 XVII, 55—70); ayn. mll., *Die hieroglyphenhetitische Inschrift von Kötükale* (*Le Muséon*, 1955, LXVIII, 61—91; ayn. mll., *Die späthethitische Stele aus Darende* (*Arch. f. Orientf.*, 1955 XVII, basılmakta); Hadi Yener, *Keban madeni tarihçesi ve jeolojisi* (*Mâden tetkik ve araştırma enstitüsü dergisi*, sene 2, sayı 1, 1937); E. Chaput, *Voyages Géologiques...* (Paris, 1936), s. 134 v.d.; A. Gabriel, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale* (Paris, 1940), I, 263—275, 352—354; II, XCIV—XCVII.

(BESİM DARKOT.)

İslâm devri. ʿİyāż b. Ġānim tarafından Şimşāṭ'tan Malatya üzerine gönderilen Ḥabīb İbn Maslama al-Fikrī şehri fethetti ise de, bizanslılar burasını müslümanlardan tekrar geri aldılar. Muʿāviya, Suriye ve Elcezîre'ye vâli tâyin edilince, Ḥabīb b. Maslama'yi tekrar buraya gönderdi. Ḥabīb şehri 36 yılında hücûm ile zaptedip, buraya bir hudut suvari kuvveti yerleştirdi ve bir vâli tâyin etti. Muʿāviya, Anadolu seferi esnâsında, bizzat Malatya'ya geldi ve şehrin muhâfız kuvvetlerini çoğalttı ki, bu andan itibâren, burası Bilād al-Rūm'a karşı yapılan yaz seferlerinin umûmî karargâhlarından biri rolünü oymağa başladı. Halîfe ʿAbd al-Malik ve ʿAbd Allāh b. al-Zubayr zamanında halk şehri terkedince, rumlar burayı ele geçirip, harâp ettiler. Bunlar çekildikten sonra, ermeniler ve „nabatîler" yâni imparator Philippikos'un topraklarından kovduğu ârâmî dili konuşan köylüler (bk. Nöldeke, *ZDMG*, XXV, 125) Malatya'ya ve bütün Ermeniye IV.'ye yerleştiler (al-Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 185; Süryânî Mihail, trc. Chabot, II, 482; Theophanes'e göre, ermenilerin, Philippikos tarafından, Malatya'ya yerleştirilmeleri 712 (m. s.)'dedir. Şehrin nüfusu ziyâdesi ile arttı ve bunların dostluğu, Bizans'a karşı mücâdeleleri sırasında araplar tarafından, arandı (Süryânî Mihail, *göst. yer.*). Halîfe ʿOmar kaçmakta olan Ṭuranda (şimdiki Dârende) halkını Malatya'ya yerleştirdi ve Banī ʿĀmir b. Ṣaʿṣaʿa kabîlesinden Caʿvana b. al-Ḥāriṯ'i buraya vâli tâyin etti. 123 (740/741) senesinde, Armeniakon eyâleti (*thema*) generali Aşkivaş kumandasında bir Bizans ordusu, Malatya üzerine yürüyerek, şehir civarını yağmaladı. Malatya halkı şehrin kapılarını kapatıp, al-Ruṣāfa'de bulunan Hişām'a bir haberci yolladı ise de, az sonra, rumların çekildikleri haberi geldi. Hişām habercinin yanına bir suvâri kuvveti kattı; daha sonra bizzat bizanslılar üzerine yürüdü ve düşmanlar tarafından harâp edilmiş olan şehir tâmir edilinceye kadar, Malatya önünde karargâh kurdu (Balāẕurī, *göst. yer.*; Süryânî Mihail, II, 506; Theophanes, nşr. de Boor, sene 743; Ps. Dionys., nşr. Chabot, sene 1051). 133 (750/751) senesinde imparator Konstantinos VI. Kopronymos, Kamaḫ ve Malatya üzerine yürüdü. Halkın dâhilî harp huküm süren Elcezîre'den yardım talep etmesi fayda vermedi. Vaziyetten haberdar olan imparator bunlardan şehri boşaltmalarını istedi. Halk evvelâ buna râzı olmadı ise de, muhâsaradan bunaldığı için, nihâyet boyun eğdi ve taşıyabildiği yükü berâberinde götürmek suretiyle, Elcezîre'ye çekildi. Bunun üzerine imparator şehri yer ile berâber etti ve burada yalnız harâp bir anbar binası kaldı. Ḥiṣn Ḳalavẕiya (Κλαυδιάς) şehri de tahrip edildi ve buranın nüfusu, Ermeniye IV.'nin diğer köylerininki gibi, esir olarak götürüldü (Balāẕurī, *göst. yer.*; Süryânî Mihail, II, 518; Baethgen, *Abh. f. d. Kunde d. Morgenl.*, VIII, 3, s. 54, 127; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 15). 6 sene sonra (h. 139) al-Manṣūr, bir yıl evvel Konstantin'in kumanda ettiği 100.000 kişilik bir Bizans ordusunu mağlûp ederek, Malatya'yı geri almış bulunan Ṣāliḥ b. ʿAlī b. ʿAbd Allāh'a yazdığı mektupta şehri yeniden inşâ ve tahkim edeceğini bildirmekte idi (sözü geçen muhârebe hakkında bk. G. W. Freytag, *Selecta ex histor. Halebi*, Paris, 1819, s. 62, not 58). Bunu müteâkip halîfe yeğeni imâm ʿAbd al-Vahhāb b. İbrāhîm'i Elcezîre ve bu bölgeye mülhak hudut arâzisi (*al-ṯuġūr*) vâlisi tâyin etti. 140 senesinde imâm refâkatinde al-Ḥasan b. Ḳaḥṭaba ve Horasan askerleri ve sonradan Suriye ve Elcezîre'den gelenlerin iltihakı neticesinde 70.000 kişiyi bulan bir kuvvet ile buralara geldi; harap şehrin önünde karargâhını kurarak, her taraftan getirttiği işçi ve duvarcılara Malatya'yı ihyâ ettirdi ve bir câmi ile berâber, hudut askerleri için, büyük kışlalar yaptırdı. 6 ay sonra şehrin ihyâsı faâliyeti tamamlanmış bulunuyordu. Bu arada Ḥiṣn Ḳalavẕiya de tâmir edilmiş idi (Balāẕurī, *göst. yer.*; Süryânî Mihail, II, 522; Ps. Dionys., nşr. Chabot, s. 67; Yāḳūt, *Muʿcam*, IV, 633; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 35). Şehirden 30 mil mesâfede, hudut üzerinde bir kale ile Nahr Ḳubāḳib (Toḫma suyu) üzerinde başka bir kale inşâ olundu.

al-Manṣūr Malatya'ya 4.000 Elcezîre askeri yerleştirdi ve bunlara mûtadın üstünde yüksek ücret ve geniş timar arâzisi verdi.

Ertesi sene (141) Muḥammed b. İbrāhîm, şehri düşmanlardan korumak üzere, bir ordu ile Malatya'ya gönderildi. Şehrin eski halkı, hiç değilse henüz hayatta olanlar, buraya döndüler. Malatya'ya karşı bir Bizans hareketi Hārūn al-Raşīd tarafından püskürtüldü (Balāẕurī, *göst. yer.*). al-Maʾmūn zamanında halîfenin oğlu ʿAbbās, Elcezîre vâlisi sıfatı ile, Malatya'yı üss ittihâz ederek, bizanslılara karşı harekete geçti (Weil, *ayn. esr.*, II, 239). 222 (837) senesi yazında imparator Theophilos Ermeniye istikametinde açtığı seferde, Zibaṭra'dan geçerek, burayı yağma etti ve yaktırdı; dönüşte Malatya havâlisinden geçerek, buraları da tahrip ettirdi ve halkı esir olarak götürdü (Süryânî Mihail, III, 89; Masʿūdī, *Murūc*, VII, 133 v. d.). Ṭabarī, Yaʿḳūbī ve diğer arap kaynakları bu vak'ayı, yanlış olarak, 223 (838) tarihinde göstermektedirler (bu mutâleaya mukabil bk. Weil, *ayn. esr.*, II, 310, not 1; Bury, *Hist. of Eastern Roman Empire*, 1912, s. 260, 1; Markwart, *Handês Amsôrya*, 1914, XXVIII, 44, 1). Sûrlar içinde bulunan romalı esirleri iâde eden şehre, yaklaşmakta olan bir ordu korkusu ile, dokunmadı. Ertesi sene sonuna doğru al-Muʿtaṣim emîr Abū Saʿīd Muḥammed b. Yūsuf'u bizanslılara karşı çıkarttı ise de, bu emîrin mücâdeleleri esâslı bir muvaffakiyetle neticelenmedi. Malatya halkı Afşīn'in ve emîr Omar b. ʿAbd Allāh b. Marvān al-Aḳtaʿ'ın kumandasında, ermenilerin ve 10.000 kadar türkün yardımı ile, imparator Theophilos'un kuvvetlerini Dazimon kalesi civarında mağlûp etti (al-Masʿūdī, *B G A*, VIII, 169; Muralt, *Chronogr. Byz.*, s. 418, 729; Weil, *ayn. esr.*, II, 312). Bununla berâber, bizanslılar 841 senesinde al-Ḥadaṯ'i, Maraş'ı ve Malatya arâzisini zaptettiler (Süryânî Mihail, III, 102). IX. asrın ortalarına doğru Malatya'nın garp ve şimâlindeki arâzinin büyük kısmına da yerleşmiş bulunan Pavlikiyanların (ar. al-Baylikānī veya al-Bayālika; bu hususta bk. Ter Mkrčean, *Die Paulikianer*, Leipzig, 1893, s. 116 v. dd.) Bizans'a karşı isyân ettikleri sırada, Malatya emîri ʿOmar b. ʿAbd Allāh al-Aḳtaʿ ("Αμερ "Αμβρος) onları himâye etti. Bunların reisleri olan Karbeas bu bölgede Ἀργαοῦν (Argavān), Tephrikē (Divriği) ve Amara (Cuinet'ye göre, Emîr-Köy) kalelerini inşâ ettirdi. Bunu tâkip eden yıllarda mücâdeleler, taraflardan birinin veya diğerinin

kısmî muvaffakiyeti ile, devam etti (Weil, *ayn. esr.*, II, 362—365). Neticede ʿOmar al-Aḳṭaʿ'ın 249 (863) senesi receb ayında Anadolu içinde yaptığı bir akın sırasında bütün ordusu Marc al-Usḳuf'ta, Mihail III.'in umûm kumandanı Petronas (al-Baṭrunās) tarafından, imhâ edildi (Weil, *ayn. esr.* II, 380; Tomaschek, *Sasun u. d. Quellengebiet des Tigris, SB Ak. Wien*, CXXXIII, Abh. IV, 1895, s. 23; „Piskopos ovasının" durumu husûsunda krş. le Strange, *Eastern Caliph.*, s. 138). 871 senesinde imparator Basileios I. Tephrikē ve Taranton (Dârende) üzerine yürüdü; Zibaṭra ve Sumaysāṭ'ı imhâ ederek, πρός τῷ Ζαρνοὺχ ποταμῷ (Nahr al-Zarnūḳ), şimdiki Çirmikli suyu ἔνθα τὸ Κεραμίσιόν ἐστιν (*Theophan. continuat.*, Bonn tab., s. 268; Barhebraeus, *Chron. eccl.*, nşr. Abbeloos-Lamy, I, 460'ta: Kasṭrā Karāmīs, şimdiki Çirmikli, krş. Tomaschek, *Beitr. z. alten Gesch. u. Geogr., Festschr. f. H. Kiepert*, Berlin 1898, s. 141)'de karargâhı kurdu. Bununla berâber, yeter derecede tahkim edilmiş bulunan Malatya'yı ele geçiremedi (Hergenröther, *Photius*, II, 242; Weil, *ayn. esr.*, II, 471). Muhâsara sırasında ordusu büyük kayıplara uğradı ve imparator bile, az kalsın, esir olacak duruma düştü. Basilios'un 268 (881/882)'de Malatya'ya karşı tekrar sefer açıp-açmadığı bilinmiyor (Weil, *ayn. esr.*, II, 475).

304 (916/917) senesinde emîr Mūnis, Malatya'dan hareket ile, Kapadokya'ya doğru bir akın yaptı (Weil, *ayn. esr.*, II, 635); buna benzer akınlar 310'da ve daha sonraki yıllarda da vukua geldi. Bizanslılar ancak 314 (926/927) yılında mukabil harekette bulunacak bir duruma gelebildiler ve Atılgan Domestikos Joannes Kurkuas (İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, VIII, 221: *al-Dumistiḳ Ḳurḳās*; Süryânî Mihail, III, 122 v.d., 158: Kyriakos) kumandasında, Malatya arâzisine girerek, şehrin sûrlarına yaklaştılar; geçtikleri yerleri tahrip ederek, Şimşāṭ (Arsamosata)'a kadar ilerilediler (Ḥamza al-İṣfahānī, *Tārīḫ*, nşr. Gottwaldt, s. 205'e göre, 315 yılında; tercümede, yanlış olarak, „*in fines Samosatenos invasere*"). Şehrin emîri, oğlu Abū Ḥafṣ ('Απόκαψ)'ı ve kumandan Abu 'l-Aṯ'aṯ ('Απολασάθ)'ı Kurkuas nezdine göndererek, imparatora tâbiiyeti kabûl eyledi (Symeon Magister, Bonn, s. 741 v.d.; Georg. Monach., nşr. Muralt, s. 834; Bonn neşrinde s. 908 ve *Theophan. Contin.*, Bonn neşrinde s. 416 ve Georg. Kedren., II, 310 v.d.'da bu sonuncu isim, yanlış olarak, 'Αποσαλάθ yazılmaktadır). Ermeni aslından olan Kurkuas, rivâyete göre, bunun üzerine Malatya ve Sumaysāṭ havâlisini ermeni reisi Mleh (arap. Malīḥ, bizans, Μελίας)'e vermiş ise de, bu sergerde 320'de Malatya ve Sumaysāṭ'tan Musul Ḥamdānî emîri Nāṣir al-Davla'nın amcası Saʿīd al-Davla tarafından kovulmuştur (Weil, *ayn. esr.*, II, 639; Rosen, *Zapiski imp. akad. nauk*, XLIV, 102 v.d., Ḳamāl al-Dīn b. Ẓāfir'e göre). Bununla berâber, daha 934'te, bizanslılara dost olan Abū Ḥafṣ ve Abū 'l-Aṣ'aṣ'ın vefâtından sonra, Kurkuas ve Mleh, şimdi çift bir sûr ve su dolu bir hendek ile muhâfaza edilen şehrin önünde yeniden göründüler. Açlıktan korkan şehir halkı Malatya'nın teslimi husûsunda bunlar ile müzâkereye giriştiği bir sırada, rumlar, bir harp hîlesi ile, şimâl kapısından şehre girdiler ve burayı 19 mayıs 934'te işgâl ettiler. Yapılan vaada uyulmak suretiyle, halk, bir zarara uğramadan, şehri terkedebildi. Bunu müteâkip, sûrlar yıkıldı ve bu suretle şehir her türlü tecâvüze karşı muhâfazasız bir hâle düştü (Süryânî Mihail, III, 122 v.d.; İbn al-Aṯīr, VIII, 211; Rambaud, *L'empire grec au Xème siècle*, Paris, 1870, s. 423, 1; Rosen, *ayn. esr.*, s. 89 v.d.; 106, 108). Müteâkip senelerde Sayf al-Davla bir kaç defa Malatya arâzisini istilâ etti. 350 (961/962)'de memlûkü Nacā', Hanzīṭ'a karşı olan seferinde karşılaştığı malatyalı 'Abd Allāh'ı ve berâberindeki rumları kaçırttı (Freytag, *Z D M G*, XI, 197; Rosen, *ayn. esr.*, s. 88). Ertesi yıl Malatya arâzisini silâh ve ateş ile 18 gün mütemâdiyen tahrip etti (Freytag, s. 204, 206).

İmparator Nikephoros Suriye ve yukarı Elcezîre'yi zaptedince, harâp ve müdâfaasız şehri yeniden iskân etmek istedi ise de, bizanslılar, arap akınları korkusundan, buna râzı olmadılar. Bunun üzerine, müşâvirleri Suriye'den Yaʿḳūbîlerin getirilmesini tavsiye etti. O da bu şekilde hareket ederek, patrik Mār Yōḥannan Sarīgtā'ya, eğer Maltatya'yı, Hanzīṭ'ı ve derbendleri (κλεισοῦραι) yeniden nüfuslandıracak olur ise, Yaʿḳūbîlerin artık tâkibâta uğramayacaklarını vaad etti (Süryânî Mihail, III, 130 v.d.; Barhebraeus, *Chron. eccl.*, nşr. Abbeloos-Lamy, I, 411 v.dd.; Markwart, *Handês Amsôrya*, 1916, XXX, 121, not). Bunun üzerine her taraftan gelenler oldu (969 tarihine doğru); manastırlar inşâ edildi; öyle ki, 1100'e doğru Malatya ve civarında 53 kilise ve eli silâh tutabilecek 60.000 hıristiyan bulunduğu, bunlar arasında çok sayıda melkit de mevcut olduğu söylenir (Michael Tinnīs'in ifâdesi için bk. Renaudot, *Hist. Patriarch. Alexandr.*, Paris, 1713, s. 403; Barhebraeus, *ayn. esr.*, I, 424, not 1). Gerçekte imparator vaadini tutmadı. Tâkibata tekrar girişildi ve bu durum Yaʿḳūbîleri tedrîcen araplara yaklaştırdı (Süryânî Mihail, III, 131, 147).

İbn al-Aṯīr (*al-Kāmil*, III, 65)'e bakılırsa, bu sırada Malatya'nın θέμα Ἀρμενιάκων (Arminyāḳus)'a dâhil olması muhtemeldir. Ona göre, bu eyâletin arâzisi İstanbul halicine kadar uzanıyordu.

İmparator Joannes Tzimiskes (Şımışḳīḳ), Nişībīn'e karşı olan seferinde Fırat nehrini Malatya civarından 361 (972) senesi zilhicce ayında geçti (Yaḥyā al-Anṭākī; Rosen, *ayn. esr.*, s. 183, not; Schlumberger, *L'épopée byzantine*, Paris, 1896, I, 255). İsyân eden Bardas Skleros 366 (976/977)'da Malatya'yı ele geçirdi; şehri imparator nâmına idâre eden Strategos'u esir aldı ve kendisini *basileus* ilân etti. Skleros, imparator Michael Burtzes (al-Burcī)'in kumandanı ile savaşırken, yanında tanassur etmiş bir şeyh, malatyalı 'Ubayd Allāh al-Mutanaṣṣir bulunuyordu ki, bunun 350 senesinde ismi geçen 'Abd Allāh olması muhtemeldir. Skleros bu 'Ubayd Allāh'ı *magistros* yaparak, kölelerinden biri olan ve *basilikos* (uç beyi) rütbesine yükseltiği hadım Kantatīş (? Ἀνθης ? Ἀλυάτης ?) ile berâber, Antakya'ya bu şehrin imparator tarafından nasbedilmiş vâlisi olan Patrikios Kulayb'e karşı gönderdi. Kulayb bunlara, Antakya ile beraber, şuġūr'u ve bütün „şarkı" teslim etti. Kulayb kendisi ve ileri gelen antakyalılar, esir olarak, hep birden al-Ḳabāzuḳ (Kapadokya)'a gönderildiler (Rosen, *ayn. esr.*, s. 2 v.d. ve not; s. 81—90; Schlumberger, *ayn. esr.*, I, 359, 362, 376 v.d.). Fakat Skleros Antakya eşrâfını hemen memleketlerine iâde etti ve Kulayb'i Malatya *basilikos*'u yaptı (Rosen, *göst. yer.*,; Schlumberger, *ayn. esr.*, I, 386) ve ʿUbayd Allāh hemen imparator Basileios'a döndü (977/978). Daha sonra Bardas Skleros 7 sene Dicle'nin Madīda adasında mahbus kalıp, neticede kaçmağa muvaffak oldu ve bedevîlerin yardımı ile, Malatya'ya gelip, şevvâl 376 (mart 987)'da *basilikos* Kulayb'i hemen esir aldı ve yeniden kendisini *basileus* ilân etti (Yaḥyā, trc. Rosen s. 22; Schlumberger I, 678). Bardas Skleros'u hîle ile esir almağa muvaffak olan ve daha sonra imparatorluk makamına geçmeği düşünen Bardas Phokas 14 eylûl 987'de Malatya'dan geçerek, Anadolu'yu garp istikametinde kat'etti (Schlumberger, I, 695). 399 (1008)'da Ḥamdānî Abu 'l-Haycā', Mirdāsî Manṣūr Lu'lu''ün önünde Malatya'ya kaçtı ve imparator tarafından, buraya *basilikos* tâyin edildi (Rosen, *ayn. esr.*, s. 51; Schlumberger, II, 442).

Malatya'nın Bizans hâkimiyetinde kaldığı devirde vukua gelen başlıca hâdiseler türklerin yaptıkları akınlar oldu. Bunlar ilk defa şehir arâzisine 1058'de girdiler. Halk bunlardan kaçarak, civardaki dağlara sığındı; çoğu orada açlıktan ve soğuktan öldü. 3.000 kişiden mürekkep olan türk ordusu, emîr Abū Dīnār'ın kumandası altında olarak, 10 gün müddetle Malatya şehrini yağmaladı ve çevresinde bir günlük mesâfe dahilindeki arâziyi tahrip etti. Türkler dönüşleri sırasında ermenilerin yaşadığı Sanasun (ar. al-Sanāsana, şimdi Ṣāṣūn) bölgesi halkı tarafından pusuya düşürülerek, tamâmiyle imhâ edildiler. Ermeniler bu hareketleri sırasında esir almış oldukları malatyalılardan ve mültecîlerden yardım gördüler (Süryânî Mihail, III, 158 v.d., bu müellifin yanlış tarih sırasına göre, bu hâdise 9 senesinde yahut Konstantin IX.'in ölüm senesinde, yâni 1050/1051 veya 1054/1055'te vukû bulmuş olmalıdır; Mathieu d'Edesse, trc. Dulaurier, s. 107 v. d.d., Aristakēs Lastiverci (bk. Tomaschek, *Sasun u. das Quellengebiet des Tigris, S B Ak. Wien*, 1895, CXXXIII, IV, 29 v.d.). Esirlerden kurtulabilen biri, süryânî râhibi Joseph, bu hâdiseler üzerine üç *Mēmrē* yazmıştır. Aynı suretle patrik Yōḥannan X. bar Şūṣān da, Malatya'nın tahribi üzerine, dört *Mēmrē* te'lif etmiştir (Baumstark, *Gesch. d. syr. Lit.*, s. 291 v.d.). İmparator Isaak I. (1057—1059) devrinde türkler tekrar Malatya'ya girdiler ve halkı esir olarak, alıp götürdüler. Isaak'ın halefi olan Konstantinos X. Dukas (1059—1067) Malatya'nın iki sûr ve hendeğini yeniden inşâ ettirdi (muhtemel olarak, 1060—1061'de). Bu inşâya âit imparatorluk fermanı isdar edilince, İstanbul'da oturmakta olan Malatya eşrâfından bâzıları doğdukları şehre döndüler ve bunların delâleti ile, Anadolu ve Antakya'dan bir çok mimar ve işçi Malatya'ya getirilebildi. Çok kısa bir zamanda — zîra şehir inkitâsız surette tehdit altında bulunuyordu — tahkimat ihyâ edildi (Süryânî Mihail, III, 165 v. d.). Bu sırada Bizans κατεπάνω'u Krinotes, zevcesi ve çocukları ile berâber, katledildi ve şehir „artık sükûn ve âsâyişten mahrum kaldı" (Süryânî Mihail, *göst. yer.*).

Bilhassa Malatya arâzisi üzerinde türklerin bu devamlı tecâvüzleri, artık bu topraklar üzerinde esaslı bir mukavemet ile karşılaşmıyordu. Zîra Malatya etrafında karargâh kurmuş olan, aylıktan ve yiyecekten mahrum kalan ordular, başı-bozuk kuvvetlerle berâber düşman üzerine yürümek için, Fırat'ı geçmekten imtinâ ettiler. Bu kuvvetler tek başlarına mücâdeleye girmek mecbûriyetinde kalarak, mağlûp edildiler ve nehri aşıp, Malatya'ya sığındılar. Türkler şehri muhâsara etmekten vazgeçip, Kayseri üzerine yürüdüler ve burayı hü-

cûm ile hemen zaptettiler (Skylitzes, *göst. yer.*). Romanos IV. Diogenes 1068'de türklere karşı harekete geçince, hudutları bir türk kumandanı olan Afşîn ('Αψιν́αλιος)'in akınlarından korumak üzere, Göksün'den Malatya'ya bir kumandan gönderdi (*Byz. Gesch.*, III, 720); Gfrörer'in tahminine göre, bu kumandan bulgar Aluisianos idi, Bonn tab., II, 671; Weil, *ayn. esr.*, III, 112, not 2)

Aynı sene, imparator κουροπαλάτης φιλάρετος Βραχάμιος (Sykletzes, *ayn. esr.*, s. 681). Anna Kommnena, nşr. Reifferscheid, 205 v. d.; Zonaras, nşr. Dindorf, IV, 209, arapça Filardûs al-Rûmî)'yi μέγας δομέστικος pâyesine yükseltti (Tomaschek, *Sasun*, s. 30). Bu sergerde, yanındaki ermeni kuvvetleri ile, Suriye hudutları üzerinde kendisine geçici bir devlet kurdu ve Malatya'ya Hetom oğlu Thoros (Theodoros)'u ermeni vâli olarak, tâyin etti. Şehre ἡγεμόνες olarak, Thoros'a halef olmak üzere, ermeni Hareb, daha sonra Balaṭianos (Valentianus?) ve nihâyet hîlekâr bir rum olan Gabriel geçti (Süryânî Mihail, III, 173 v. d.; Mathieu d'Edesse, nşr. Dulaurier, s. 211 v. d., yeni telaffuz şekli lie *Ḥavril*). Bu adam, bizanslıların türklere uzun müddet dayanamayacaklarını anlayarak, Malatya üzerindeki hâkimiyetini halifeye tasdik ettirdi. İlk önce, türlü hîlelere baş vurarak, türk kuvvetlerini Malatya'dan uzaklaştırdı ve daha sonra bu kuvvetler Malatya'yı muhâsara edince, Sıvas'a hâkim olan Gümüş-Tigin b. Dânişmend, bunlar ile Gabriel'i barıştırdı (Süryânî Mihail, III, 179). Kılıç Arslan I. Malatya'yı ilk defa 1100 senesinde muhâsara etti ise de, kızı Morfia'yı Urfa hukümdarı Baudouin ile evlendirmiş olan Gabriel'in frankları yardıma dâvet etmesi üzerine, geri çekildi (Süryânî Mihail, III, 187, 192; Guillaume de Tyr, XII, 4); daha sonra Gümüş-Tigin şehri tehdit edip, civarını yağmalayınca, Antakya hukümdarı Bohemond, yeğeni Riccardo del Principato ve bir suvâri kuvveti ile harekete geçti ise de, Maraş civarında tuzağa düşürülüp, esir alındı ve Niksar (yahut Sıvas)'a gönderildi (hazîran 1100). O da buradan Urfa hâkimi Baudouin'i yardımına çağırdı. Bu sonuncusu Malatya'yı muhâsaradan kurtardı ve üç gün müddetle Gümüş-Tigin'i tâkip etti ise de, ele geçiremedi. Urfa'ya dönerken uğradığı Malatya'yı Gabriel kendisine teslim etti; o da, şehri korumak için, buraya 50 suvâri bıraktı. Gümüş-Tigin 1100 senesi son baharında yine Malatya önünde göründü. Geçen zaman zarfında Gabriel şehir halkına o kadar fenâ muamele etmiş idi ki, bunlar kendisini Gümüş-Tigin'e teslim ettiler. O da 18 eylûl 1101 'de Malatya'ya girdi (Süryânî Mihail, III, 188; *Recueil hist. or. crois.*, I, 5,203; III, 522, 526; Mathieu d'Edesse, trc. Dulaurier, s. 230). Bu suretle Dânişmendliler iktidarı ele geçirdiler. İmparator Alexis'in müdâhelesi üzerine Gümüş Tigin, berâberinde Malatya'ya getirmiş olduğu Bohemond'un hürriyetini 1103 senesi ilk baharında, 1.00.000 dinar mukabilinde, iâde etti (Süryânî Mihail, III, 189; Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerusalem*, s. 45).

Süryânî Mihail'e göre, Tanuşman (yâni Gümüş-Tigin b. Dânişmend (Malatya fethinden 2 sene sonra (1103/1104) öldü ki, yerini oğlu Agusian (Yagı-Basan?) aldı. Kılıç Arslan 28 hazîranda hemen Malatya'ya taarruza yeniden girişerek, şehrin şimâl-i şarkîsindeki müdevver kule önüne muhâsara makineleri yerleştirdi ve bir kaç şiddetli hücûm üzerine, şehir kendisine teslim oldu. Kılıç Arslan I. Malatya'da 2 eylûl 1106'dan itibâren huküm sürmeğe başladı. Fakat bir sene sonra Ḫâbûr muhârebesinde ölünce, en küçük oğlu Tugrul Arslan Malatya'da onun yerini aldı. Bu hukümdarın devrinde, vâli Pizmiş'in katli şehir için felâketler kaynağı yarattı. Kılıç Arslan'ın diğer oğulları arasındaki mücâdeleler sırasında (bunlardan Mas'ûd 1107'ye doğru Malatya'ya kaçmak mecbûriyetinde kalmıştır, bk. *Rec. hist. or. crois.*, III, 534), Bohemond Ceyhan nehrinin yukarı havzasındaki Elbistan havâlisini ve Malatya civarını hâkimiyeti altına almağa muvaffak olmuş idi (Süryânî Mihail, III, 195). Fakat 1111'de Malatya sultanının atabeyi (muhtemel olarak, Balak), Ceyhan üzerindeki arâziyi ondan geri aldı. Kılıç Arslan'ın dul zevcesi kudretli emir Balak ile evlenmek üzere, 1113'te Malatya'dan ayrıldı (Süryânî Mihail, III, 200). Bir suvâri kuvveti başında bulunan bir türk sergerdesi Tugrul Arslan'a Ḥişn Ziyâd'ı satın almağı teklif etti. Fakat Malatya'nın genç hukümdarı bunu almak istediği zaman, kale hiç silâh kullanılmadan Horasan sultanının oğlu tarafından ele geçirildi. 15 mart 1118'de Kemah emîri Mengüçek Malatya havâlisini yağmaladı; bunun üzerine genç hukûmdarın annesi Urfa'daki Joscelin'den himâye talep etti (Süryânî Mihail, III, 204). Ertesi sene Malatya sultanı Ceyhan üzerindeki arâziyi ve Elbistan (Abulustayn) havâlisini itâat altına aldı. Ḳaṭî'â' havâlisi hibe suretiyle Malatya'ya geçti (Süryânî Mihail, III, 205). Tugrul Arslan, muvaffakıyetlerini, Kemah'a kadar ilerileyen, al-Ġāzî b. Dânişmand yardımı ile, bizanslıları mağlûp eden, Ḥişn Ziyâd'ı istirdâd ve Fırat üzerinde Gerger ermenilerini mağlûp eden emir Balak'a borçlu bulunuyordu (Süryânî Mihail, *göst. yer.*). Balak, frankla ra karşı büyük muvaffakıyetler de elde etti-

tikten sonra, Manbic önünde vefat edince, toprakları taksim edildi. Malatya sultanı Masarâ ve Gerger'i ele geçirdi ve bu yüzden, çok geçmeden, Ḥişn Ziyâd emîri Sulaymân ile mücâdeleye girişti. Bu vesile ile Sıvas hukümdarı al-Ġāzî ile dâmadı Mas'ûd, Malatya üzerine yürüyerek, şehri 13 hazîran — 10 kânun I. 1124 arasında muhâsara ettiler. Açlıktan ve ana sultanın zülmünden çok sıkıntı çekmiş olan halk, kadının oğlu ve bütün taraftarları ile berâber şehri terketmesinden ve al-Ġāzî'nin Malatya'ya girmesinden memnûn oldu (Süryânî Mihail, III, 219 v.d.; Urfalı Matthias, s 315). Bu hukümdar devrinde Malatya'nın kavuştuğu sulh ve sükûnu bozacak bir hâdise olmadı. 1135'te yerine geçen oğlu Malik Muḥammed, az sonra Bizans imparatorunun yaklaştığını haber alarak, şehri terketti (Süryânî Mihail, III, 237). Joannis II. Komnenos Suriye'ye kadar ilerilediği sırada, Konya sultanı Mas'ûd, Kilikya'ya hücûm ederek, esir aldığı Adana halkını Malatya'ya nakletti. 1139'da Malik Muḥammed de, Kilikya üzerine yürüyerek, bizanslılardan Bahgāy ve Gabnūpert (Βακᾶ, Καπνίσπερτι, ermenice Vaġa, Gaban; Süryânî Mihail, III, 248; Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 211, not 2) kalelerini aldı. İki yıl sonra da, Zibaṭra, 'Arḳa ve Elbistan'a kadar ilerilemiş bulunan franklar ile mücâdeleye girişti ve türklere karşı yeniden sefere çıkan imparator Joannis'in karşısında, Niksâr civarında, harbe teşebbüs etmeksizin, altı ay ordugâh kurdu (Süryânî Mihail, III, 249). Ölümünden (6 kânun I. 1143) sonra Ẕu 'l-Nūn (süryânî kaynaklarda: Dānūn, bk. Süryânî Mihail, III, 253 ve zeyil s. LVII; Bizans kaynaklarında: Δαδούνης) onun yerini aldı. Fakat kardeşi 'Ayn al-Davla (Süryânî Mihail'de yalnız Davla)'nin taarruzuna uğradı, Malatya'nın türk muhâfızları Buraydîya kapısını açarak, şehri ona teslim ettiler (Süryânî Mihail, III, 253). Konya sultanı Mas'ûd, 'Ayn al-Davla'nın kendisine itaat etmek istememesi yüzünden, Malatya'yı muhâsara etti. Burayı önce 17 hazîran — 14 eylûl 1143 arasında, daha sonra 1144'de kuşattı ise de, bir netice alamadı (Süryânî Mihail, III, 254, 258 v.d.; Röhricht, *ayn. esr.*, s. 226, not 5). 'Ayn al-Davla'nin vefatında (12 hazîran 1152) yerine henüz küçük yaşta olan Ẕu 'l-Ḳarnayn geçti. Önceleri Ẕu 'l-Ḳarnayn'in annesi onun yerine saltanat sürdü ise de, genç hukümdarın hayatına kasdetmek istediği için, şehirden çıkarıldı (Süryânî Mihail, III, 305 v.d.). Mas'ûd, yeniden şehri ele geçirmek istedi (24 temmûz 1152), fakat muvaffak olamadı. 1162 yılı teşrin I.'i içinde Ẕu 'l-Ḳarnayn'in küçük yaştaki oğlu Nāṣir al-Dīn Muḥammed (Maḥmūd), babasının yerine geçti ise de, sefâhate iptilâsı sebebi ile, halkın gözünden düştüğü için, Malatya'yı terketmek zorunda kaldı (1170). Kardeşi Abu 'l-Ḳāsim (Faḫr al-Dīn Ḳāsim; Süryânî Mihail, III, 336 v.d.) onun yerine geçti. 1172 mayısında, henüz on beş yaşında iken, Ḥişn Ziyâd emîrinin kızı ile evlendi ise de, düğün eğlenceleri sırasında attan düşerek, öldü (Süryânî Mihail, III, 343). Kendisinden daha küçük yaşta olan Farīdūn (Afrīdūn) onun yerine geçti ve Abu 'l-Ḳāsim'ın almak istediği kız ile evlenmek mecbûriyetinde kaldı. Olup-bitenleri haber alan Kılıç Arslan II., Malatya üzerine yürüdü ise de, hadım Sa'd al-Dīn'in idâresi altında toplanan halkın mukavemeti karşısında, geri çekilmek mecbûriyetinde kaldı; fakat Malatya civarından 30.000 kadar esir alıp götürdü (Süryânî Mihail, III, 346). 15 şubat 1175'te Farīdūn, kardeşi Muḥammed tarafından katledildi. Muḥammed, Ḥişn Ziyâd emîrinin kocasını terketmiş olan kızı ile anlaşarak, bir çok sergüzeştlerden sonra, gizlice Malatya'ya gelmiş idi (Süryânî Mihail, III, 362–364). Bu hâdiselerden sonra, Kılıç Arslan II. Malatya'yı yeniden muhâsara ettiği sırada, halk Muḥammed'den o kadar bîzâr idi ki, kendisini emniyette hissetmeyen Muḥammed, Ḥişn Ziyâd'a çekilmeğe mecbûr oldu. Kılıç Arslan, dört ay süren bir muhâsaradan sonra, 25 teşrin I. 1178'de Malatya'ya girdi (Süryânî Mihail, III, 373). Şehrin iki sûrunu 1181'de tâmir ettirdi (Süryânî Mihail, III, 388). Anadolu'nun büyük bir kısmını 1185'ten beri harap etmiş olan Türkmenler Malatya topraklarına da hücûm ettiler (Süryânî Mihail, III, 402). Bir müddet sonra (Süryânî Mihail'e göre, 1189, arap kaynaklarına göre 1191) Kılıç Arslan, Malatya'yı oğlu Mu'izz al-Dīn Ḳayṣar Šāh'a verdi (Süryânî Mihail, III, 407; *Rec. hist. or. croi.*, II, 56; III, 269). Daha sonra ise, şehri diğer oğlu Ḳuṭb al-Dīn Malik Šāh'a terketmek mecbûriyetinde kaldı, fakat Ṣalaḥ al-Dīn nezdine giden Mu'izz al-Dīn (587 = 1191/1192), onun yardımı ile, Malatya üzerindeki hâkimiyetini muhâfaza edebildi (*Rec. hist. or. crois*, I, 57, 68 v. d.; III, 269; V, 44), ittifakını sağlamlaştırmak üzere, al-Malik al-'Ādil'in kızı ile evlendi; Ṣalāḥ al-Dīn ordusuna Tibnīn'de refâkat etti (*Rec. hist. or. crois*, V,117). Tokat (Dūkāt)'ta huküm süren Rukn al-Dīn Sulaymān, 1200 yılı temmûzunda, Malatya'yı kardeşi Mu'izz al-Dīn'in elinden aldı ve onu kaçıp, kayınpederi al-Malik al-'Ādil'e sığınmağa mecbûr etti (Barheb-

raeus, *Chron Syriac.*, nşr. Bedjan, s. 406; *Rec. hist. or. crois.*, II, 71). Ṣalāḥ al-Dīn'in oğlu olan ve baba mirasından elinde yalnız Sumaysāṭ kalmış bulunan al-Malik al-Ẓāhir Malatya ve Konya'ya hâkim olan Rukn al-Dīn'e 1203'te inkıyât etti. Ertesi yıl Rukn al-Dīn, Ankara'yı zaptetti ise de, bir kaç gün sonra öldü (Barhebraeus, *ayn. esr.*, s. 418). Yerine küçük oğlu Kılıç Arslan III. geçti ise de, tahta çıkışından az sonra, Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav I.'in 1205'te vefatını müteâkip oğlu 'İzz al-Dīn Kaykāvus hükümdar oldu. 1220'de al-Malik al-Aşraf'e karşı açtığı sefer esnâsında, Malatya'da teverrüm ederek, dönüşünde bu hastalık yüzünden vefat etti (Barhebraeus, s. 437; *Rec. hist. or. crois.*, II, 150 v.d.). Halefi 'Alā' al-Dīn Kayḳubād zamanında, 1231'de, moğullar Ḥiṣn Ziyād'da, Malatya'da ve Malatya civarında Fırat nehrine kadar ilerilediler (Barhebraeus, s. 463). 1232'de 'Alā' al-Dīn, Ḫilāt'ı al-Malik al-Aşraf'in elinden aldı. Ertesi yıl al-Malik al-Aşraf, kardeşi Mısır hükümdarı al-Malik al-Kāmil ile berâber, Ḥiṣn Manṣūr'u işgâl edince, 'Alā' al-Dīn Malatya'da mevcûdu 100.000'den fazla olan bir ordu toplayarak, Ḥiṣn Ziyād'ı zaptetti (Barhebraeus, s. 467) ve ertesi sene al-Ruhā'yı muhâsara etti. Taarruza uğramaktan korkan Ḥarrān halkı şehirlerinin anahtarını o sırada Malatya'da bulunan hukümdara gönderdi (Barheberaus, s. 468; Kamāl al-Dīn, trc. Blochet, *ROL*, V, 88). Halefi Kayḫusrav II. (1237—1245), saltanatının ilk devrinde, ḫvārizmlileri topraklarından kovdu. Bunlar çekilirken, Malatya kumandanı (*su-başı*) Sayf al-Davla'yı mağlûp ettiler; daha sonra (Masarā yahut Muḳrā) civarında Fırat nehrini geçtiler (Barhebraeus, s. 471). 1241 yılında Malatya emiri, mutaassıp bir pîrin (Pāpā = Baba) kumandası altında bulunan Türkmen kuvvetleri tarafından ağır bir bozguna uğratıldı (Barhebraeus, 474). Moğulların Köse-Dağı gâlibiyeti (1243; Barhebraeus, s. 475) haberi Malatya'ya gelince, su-başı Raşīd al-Dīn ile sarayın diğer me'mûrları, hükümdar hazinesinin kapısını kırarak, buradaki serveti aralarında paylaşıp, Haleb'e kaçtılar. Şehrin ileri gelen âilelerine mensup bir çok malatyalı da bunları tâkip etti ise de, Malatya'ya bir günlük mesâfede moğullar tarafından, pusuya düşürülerek, öldürüldüler veya esir edildiler. Şehrin müslüman ve hiristiyan halkı metropolit Mār Dionysios Angūr'a beldenin müdâfaasını idâre etmek ricâsında bulundular. İki ay süren sıkı bir muhâsaradan sonra, moğullar çekildiler. 1244 senesinde moğulların reisi İsāvūr (yahut Nasāvūr) Noyın, Malatya önünde karargâh kurup, şehir civarını tahrip etti ise de, Raşīd al-Dīn'in kendisine kıymetli hediyeler takdim etmesi üzerine, buradan çekildi (Barhebraeus, s. 477 v. dd.). Selçuklu devletinin Hulagu tarafından taksimini müteâkip, önce 'İzz al-Dīn Malatya'da hukûm sürdü, sonra tahtından indirilip, yerine kardeşi Rukn al-Dīn geçirildi. 649 (1251—52) senesi sonlarında ve 650 senesi temmûzunda (1252—1253), İsāvūr'un idâresindeki moğullar Malatya'yı tekrar muhâsara ederek, şehir civarını tahrip eylediler (Barhebraeus, s. 491). 1257'de İzz al-Dīn'in, asker toplamak üzere, Malatya havâlisine gönderdiği Ṭuġr Ḫāfā buraya kürtlerin reisi Şaraf al-Dīn Aḥmed b. Bilās'ı vâli tâyin edince, Rukn al-Dīn'e sadâkat yeminde bulunmuş olan ve onu himâye eden moğul Baycu'dan korkan malatyalılar, Şaraf al-Dīn'e itâat etmekten istinkâf eylediler. İzz al-Dīn'in, ancak ikinci olarak gönderdiği Bahadur'u kabûl ettiler ise de, bu sonuncusu Baycu'dan kaçtı ve ancak onun çekilmesi üzerine, Malatya'ya döndü. Fakat şehrin kapıları kapatıldığı için, Malatya'ya ancak muhâsara neticesinde, halkı açlığa uğratmak suretyile, girebildi (Barhebraeus, s. 489 v.d.). 1260'ta, Hulagu muazzam ordusunu geçirmek için, Fırat üzerinde Malatya, Kal'at al-Rūm, al-Bīra ve Ḳarḳīsīya civarında köprüler inşa ettirdi (Barhebraeus, s. 509). al-Bīra'nin mısırlı vâlisi Ḥidar (Hiżr ?) 1282'de Malatya havâlisini tahrip etti (Barhebraeus, s. 546).

Moğul hanı Abaka (1265—1282) Anadolu Selçuklu devletini yeniden iki yeğen arasında taksim etti, bunlardan Mas'ūd'un hissesine Erzincan, Sıvas ve Malatya düştü.

Malatya'da doğmuş olan iki büyük süryânî tarihçisi XII. ve XIII. asırlarda yaşamışlardır ki, bunların vekayinâmeleri, şehrin tarihi husûsunda, başlıca kaynaklarımızı teşkil etmektedir. Bunlardan birincisi Malatya'nın Ḳindasī âilesinden gelen keşiş Eliyā'nın oğlu patrik Mihail I. (1126—1199), ikincisi de Barhebraeus (1226—1286; b. bk.) tesmiye edilen Mafrᵉyān Gregor Abu 'l-Farac olup, bunun babası Ahrōn isimli bir yahudi tabip iken, vaftiz edilerek, hıristiyanlığa geçmiş, 1243'te hemşehrilerinin moğullardan korkup, şehirden alelacele kaçmalarına mâni olmuş idi (Baumstark, *Gesch. d. syr. Lit.*, s. 291). Mihail'in başlıca kaynağını teşkil eden müellif İgnatios (ölm. 1104) da Malatya metropoliti idi (Baumstark, *ayn. esr.*, s. 291).

Selçuklu devletinin gittikçe zayıf düşmesi, 1300 yıllarına doğru, bilhassa Anadolu şarkında, bir takım küçük türkmen ve ermeni devletleri kurulmasına zemin hazırlamış idi. Abu'l-Fidā'ya göre, bu sırada müslümanlar ile hıristiyanlar Malatya'da tam bir anlaşma hâlinde yaşıyorlardı; şehir halkı büyük iktidara sâhip olan moğulların tarafını tutmakta ve civarda olup-biten hâdiseleri onlara haber vermekte idi. Moğullara karşı açtığı harp sırasında sultan al-Malik al-Nāṣir Dimaşk nâibi Sayf al-Dīn Tonguz kumandasında, büyük bir orduyu Malatya'ya karşı sevketmeğe karar verdi (715 = 1316). Ordu Haleb, Ayıntab, Ḥiṣn Manṣūr ve Zibaṭra'dan geçerek, Malatya'ya geldi ve 28 nisanda şehrin önünde karargâh kurdu. Halk, baba ve büyük babadan kalma hâkimlik vazifesini ifâ eden Camāl al-Dīn al-Ḫiżr'ı, şehrin cenûbundaki Bāb al-Ḳāżī'den Tonguz'a yolladı. Tonguz, şehri teslim etmek şartı ile, bunlara yardım ve emniyet taahhüt etti ise de, askerlerinin şehri yağma ve tahrip etmesine mâni olamadı. Esirler arasında moğullardan İbn Kerboga ile Ḥiṣn Arkanā' sâhibi Şayḫ Mindū da bulunmakta idi. Neticede şehrin en büyük kısmı yanıp, kül oldu. (Abu 'l-Fidā', *Annales Muslem.*, nşr. Reiske, V, 286—292; İstanbul, 1286, IV, 77 v.d.; bk. bir de trc. *Rec. hist. or. crois.*, I, 180; Weil, *Gesch. d. Chalif*, IV, 310 v.d.). Sultan Malatya arâzisini yedi bölüm ihtivâ eden bir hudut bölgesi hâline koydu (Ḫalīl al-Ẓāhirī, *Zubda*, nşr. Ravaisse, s. 52). Şehrin çevresinde o sırada 7 kale bulunuyordu: Müşār veya Minşār, Kūmī, Kara-Hisar, Kadarbirt, Ḳal'at Akça, Kal'at Navḥamām (?), Kal'at al-Akrād (Ḫalīl, *ayn. esr.*, Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, s. 97, 1; 105).

Bu devirden itibâren, Malatya uzun müddet Memluk sultanlarının elinde kaldı. Çok uzak olan eyâlet, 791 (1389)'de Haleb ile berâber, büyük bir isyâna mihrak oldu; bu eyâletlerin başında olan Minṭāş ve Yelboga, Barkuk [b. bk.]'a karşı baş kaldırdılar. Bu sırada Malatya'da ve Elbistan havâlisinde Dulkadır [b. bk.] türkmen kabîlesi göründü ve Mısır tâbiiyeti altında, Malatya'da 1515'e kadar hukûm sürdü. 794 (1391/1392)'e doğru Bayezid I. şehri fethetti. 1400/1401'e doğru şehir Timur'un eline geçti. Koç-Hisar muhârebesi neticesinde (1516) şehir Selim I.'in eline geçti ve Dulkadır-oğullarının hâkimiyeti sona erdi. Bu zafer sultan Selim'i Mısır'a karşı sefer açmağa sevketti.

Bibliyografya: *a.* Coğrafya için: al-Ḫvārizmī, *Kitāb ṣūrat al-arż* (nşr. Mžik, *Bibl. arab. Histor. u. Geogr.*, Leipzig, 1926, III, 25, nr. 366); al-Battānī, *Opus astronom.*, (nşr. Nallino), II, 40; III, 238 (nr. 143); al-İṣṭaḫrī (*BGA*, I, 62); İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 120); İbn al-Faḳīh (*BGA*, V, 114); İbn Ḫurdāẕbih (*BGA*, VI, 97, 108, 173 v.d.); Ḳudāma (*BGA*, VI, 233, 254); İbn Rusta (*BGA*, VII, 97, 107); al-Ya'ḳūbī (*BGA*, VII, 238, 362); al-Mas'ūdī, *Kitāb al-tanbīh* (*BGA*, VIII, 52, 58, 169, 183, 189); al-İdrīsī (nşr. Gildemeister, *ZDPV*, VIII, 26); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 633; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll, III, 144); Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 235; Ḥamd Allāh al-Mustavfī (trc. G. le Strange, s. 98 v.d.; Ḳalḳaşandī, *Subḥ al-a ṣā'*, (Kahire tab.,) IV, 131 v.d., 228; trc. Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'Époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 97, 217; İbn al-Şiḥna, *al-Durr al-muntaḫab fī tārīḫ Ḥalab* (trc. A. v. Kremer, *Denkschr. Akad. Wien*, 1850, III, 42 v.d.); G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 499—500 ve fihrist; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 120; E. Reitemeyer, *Die Städtegründungen der Araber im Islām* (München, 1912, s. 79 v.d.); Taschner, *Bibl. Turque* (1926 tab.), XXIII, 24, not 3. — *b.* Tarih için: al-Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 184—188, 190, 199; Abu 'l-Fidā (*Annales Muslemici*, nşr. Reiske, II, 4, 10; V, 286); Michel le Syrien, *Chronik* (nşr. ve trc. J.-B. Chabot), fihrist, s. 50*; Gregorius Barhebraeus, *Chronicon Syriacum* (nşr. Bedjan), Paris, 1890, tür. yer.; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), fihrit, II, 813; Yaḥyā b. Sa'īd al-Anṭākī (nşr. Rosen), 1—3,20. 49 (= rusça trc. s. 1—3, 22,51, *Zapiski imper. akad. nauk*, XLIV, 1883); İbn Bībī, Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoucides*, IV, fihrist, s. 358. (E. HONINGMANN.)

MALAYA. [Bk. MALAKA.]

MALĀZGERD. [Bk. MALAZGİRT.]

MALAZGİRT, şarkî Anadolu'da Muş vilâyetine bağlı bir kazanın merkezi olan ve kendi ismindeki ova dâhilinde, Murad suyu (şarkî Fırat) sol sâhili yakınlarında, deniz seviyesine nazaran 1 500 m. irtifâda, 2.812 nüfuslu (1955 sayımı) küçük bir kasaba olup, Muş—Kara-Köse yolu üzerinde, vilâyet merkezine 121 km. mesâfededir. 1.514 km.² arâzi üzerinde yer alan, Kara-Hasan ve Nûreddin nâhiyelerini ihtivâ eden kazânın nüfusu ise, 20.400'e varmaktadır.

W. Belck tarafından ileri sürülmüş bir nazariyeye göre, kasabanın ismi, bölgeye ermenilerin yerleşmesinden evvel Van gölü havzasına hâkim olmuş ve buradan etrafa yayılmış olan Urartuların kıralı Menuas'ın adı ile alâkalıdır. Bu hukümdara âit bir kitâbeden anlaşıldığına göre, adı geçen kıral Menuaḫina (= Menuas'ın şehri) isimli bir

şehir kurmuş idi. Belck, Malazgirt civarında Menuas'a âit bir çok kitâbelere rastlamış olduğuna göre, buranın, pek muhtemel olarak, onun kurduğu bu şehre tekabül ettiğini kabûl eder. Şehrin eski ermenicede adı *Manavazakert*, *Manavazkert*, *Manazkert* olarak geçmekte, bu şekiller daha sonra (orta çağda) *Mandzgerd* olmakta, Bizans kaynaklarına Μαντζικίερτ ve arap kaynaklarına ise *Manāzcird* suretinde intikal etmiş bulunmaktadır. *Manavazkert* şeklinin, Manavaz'a mensup mânasına olup da, buraya yerleşmiş asîl bir âile adından geldiğine dâir bir halk iştikakı mevcuttur. Hübschmann, Manazkert şeklinin, çok uzun o'an Manavazakert'ten kısaltılmak suretiyle iştikakını muhtemel görmektedir. Eğer Belck'in nazariyesi doğru ise, eski ermenicede Manavazkert'in daha yeni bir halk iştikakı ile meydana geldiğini kabûl etmek icâp eder. Hübschmann'ın işâret ettiği gibi *-kert* (= *-karta*) ekini taşıyan şehir isimleri Parth devrinden daha eskiye çıkmayor göründüğüne göre, kıral Menuas'ın hâtırasının bu nisbeten yeni devirde hâlâ yaşamakta olması lâzım gelir ise de, Aram gibi başka bir Urartu kıralının adının, hemen-hemen tarihî denilebilecek bir klasik ermeni an'anesinde yaşadığı hatırlanacak olursa, bu durumun çözülmesinin imkânsız bir güçlük teşkil etmediği anlaşılır.

Şehrin en eski ve en doğru arap imlâsı, *n* ile, *Manāzcird*'dir. Şimdiki ismin iştikak ettiği *l* harfli şekli daha sonra ortaya çıkmıştır. *n* ile yazılmış şekli msl. İṣṭaḫrī'de, Yāḳūt'ta, Houtsma'nın neşrettiği *Rec. des textes rel. à l'hist. des Seldjoucides* (II)'te, al-Nasavī (nşr. Houdas)'de, *Rāḥat al-ṣudūr* (*GMS*, yeni seri, II, 119) metninin bir variyantında ve *JRAS* (1902, s. 797)'de zikredilen metinde bulunur. *l* ile yazılmış olan ve bütün yeni metinlerde mevcut bulunan şekiller ise, daha eski müellifler arasında al-Muḳaddasī'de, İbn al-Aṣīr'de ve *Rāḥat al-ṣudūr* (nâşirin esâs kabûl etmiş olduğu metin)'da, Cuvaynī'de ve *Nuzhat al-ḳulūb*'da görülür. *-cird* ve *-gird* ekleri de yazılış tarzında münâvebe ederler; bu değişiklik daha Yāḳūt (*Mu'cam*, IV, 648)'ta işâret edilmiştir. Marquart (*Ērānṣahr*, s. 162) tarafından Thomas Ariruni'den naklen zikredilen *Manazav* şekli için krş. Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen* (*Indogerm. Forschungen*, XVI, 450).

Malazgirt kazası avârız bakımından çeşitli görünüşte olup, kasabanın kurulmuş olduğu ovayı Van gölünden yüksek bir sönmüş yanardağ olan Sübhan dağı (irtifâı 4 434 m.; belki Yāḳut, *Mu'cam*, III, 168'de zikredilen *Sang-i Safīd* budur) ayırır. Ovanın zemini hubûbat zirâatine elverişli olup, buğday ve arpadan başka, darı, mercimek ve nohut ekilir; halkın bir kısmı da, geçimini hayvancılıktan te'min eder. Üç mahalleden mürekkep olan kasaba, Murad nehrine dökülen Tuzla çayı kenarında kurulmuş olup, yol bakımından ehemmiyetli bir düğüm noktası teşkil ederdi. *Cihannümâ* (s. 426)'da Malazgirt ile Erzurum arası iki merhale olarak gösterilir. Kasaba, aynı zamanda Sıvas—Erciş yolu ve ayrıca Muş ve Bayezid'e giden yollar üzerinde ehemmiyetli bir mevkî meydana getirirdi. Geçen asır seyyahlarının tasvirlerine göre, şehir yüksek ve burçları bulunan bir sûr ile çevrili idi. Şehrin iç kalesi şarkta olup, volkanik siyah taşlar ile yapılmıştır. V. (XI.) asırda Malazgirt'in üç katlı sûru var idi ve içme suyu bol idi (Cedrenus, Bonn, II, 590).

Belck, âsûr hukümdarı Tiglath-Pilesar I. ile Nairi müttefik kıralları arasındaki meşhûr muhârebenin Malazgirt ovasında vukûa gelmiş bulunduğunu iddia eder (*ZDMG*, LI, 560). Fakat bu eski mâzide Malazgirt şehrinin mevcut olup-olmadığı bilinmemektedir. Şehrin Belck tarafından kabûl edildiği şekilde, Urartu kıralı Menuas zamanında mevcut olmuş ve ismini ondan almış bulunması keyfiyeti, adı geçen hukümdarın bu mahalde eski bir kaleyi tâmir ve yeni bir sarayı inşâ etmiş o'duğunu bildiren bir kitâbe sâyesinde muhtemel görülmektedir.

Bugünkü kasabanın civarı, Lehmann ve Belck tarafından, burada bulundukları sırada keşfedilmiş çivi yazılı kitâbeler bakımından, pek zengindir. Bunlar burada Tiglath-Pilesar I.'a âit bir âsûr kitâbesi ile, Menuas (aş.-yk. 800 m. ö. senelerine doğru) ve Argiştis II. (aş.-yk. 714–690)'inkileri de ihtivâ eden müteaddit Urartu kitâbeleri buldular. Bu vesîkalardan, Menuas'ın ovada sulama işlerine, bir çok kanallar inşâ ettirmek suretiyle, büyük ehemmiyet verdiği anlaşılıyor.

Orta çağda, Harkh ve Apahunikh nâhiyeleri hudûdu üzerinde yer alan Ma'āzgerd (Manazkert) şehri bunlardan bâzan birine, bâzan öteki ne tâbî sayılıyordu. Bu mahalle âit ermeni ve bizans kaynaklarındaki kayıtlar için krş. Hübschmann, *ayn. esr.*, s 328, 330, 449 v.dd.

Malazgirt, Bagrat kıralığının kuruluşundan itibâren, bu devlete tâbî o du ve Ahlat, Erciş ve Perkri (Bargiri?)'de olduğu gibi, burası da onlara tâbî bir âile tarafından idâre edildi. Bir arap ismi taşıyan bu âile, daha sonra ermeni kıral'arına tâbî olmaktan kurtuldu ise de, Bizans imparatorluğuna vergi vermek mecbûriyetinde kaldı (Constant nus Porphyrogenitus, *De admin. imp.*, Bonn tab., s. 192 v. d.).

Yāḳūt Malazgirt halkının ermeni ve bizanslı (*rūmī*) olduğunu zikreder. Bu şehirden gelme Abū Naṣr al-Manāzī (son kelime Malazgird isminin nisbesidir) Diyarbekir Marvānī emîrlerinin vezîri oldu. Ölümü 437 (1045/1046) tarihine rastlayan bu zât aynı zamanda ehemmiyetli bir şâir idi; Yāḳūt, bunun şiirlerinden iki parçayı zikretmektedir (*Mu'cam*, IV, 648 v. d.). Başka bir al-Manāzī için krş. *JRAS*, 1902, 788, not 1.

Malazgirt'i alâkadar eden siyâsî hâdiseler arasında, Ḥamdānīlerin büyük hukümdarı Sayf al-Davla'nin Ermeniye dâhilinde açtığı büyük sefer (328 = 940) esnâsında, Malāzgerd ve Sibalvark (Severek)'in *ṣāḥib*'i 'Abd al-Ḥamīd'in adı geçer (*JRAS*, 1902, s. 797). Malazgirt hânedanına âit Constantinus Porphyrogenitus'un zikrettiği isimler arasında Ἀβελχαμίτ adı geçmekte olup, Sayf al-Davla'nin çağdaşı olan zâtın bu olması mümkün değil (zîra rumca metinde zikredilen zât iki nesil evvel yaşamıştır) ise de, mezkûr âileye mensup olması icâp eder; Malazgirt sülâlelerinin nesep cedvelleri için krş. Bandurius, *Animadversiones in Const. Porph. Lib. de Administr. Imp.* (nşr. Constantin, Bonn, III, 372). Sayf al-Davla'nin *ġulām*'larından Nacā adlı biri, bu hâvalide Abu'l-Vard'in idâre ettiği eyâleti ele geçirerek, efendisine karşı isyân etti ki, zaptettiği şehirler arasında Malazgirt de zikrolunmaktadır (İbn al-Aṣīr, nşr. Tornberg, VIII, 408); 359 (969/970) senesinde Malazgirt bizanslılar tarafından zaptedildi (*ayn. esr.*, VIII, 445) ise de, bunlar tarafından her hâlde 382 (992/993)'den evvel yeniden kaydedilmiş olmalıdır; zîra bu yıl, onların muhâsara ettikleri şehirler arasında Ahlat ve Erciş ile berâber, Malazgirt de var idi. Fakat bizanslılar şehri ele geçiremeyerek, Abū 'Ali al-Ḥasan b. Marvān ile on yıllik bir mütâreke akdedip, geri dönmek mecbûriyetinde kaldılar (*ayn. esr.*, IX, 67). 440 (1048/1049)'ta Malazgirt'in yine bizanslılar elinde bulunması icâp eder, zîra Tuğrul Bey'in kardeşi İbrāhīm'in Bizans devleti arâzisi içinde yaptığı gazvenin sâhasına Malazgirt arâzisi de giriyordu (*ayn. esr.*, IX, 372). Yine Malazgirt'in bizzat Tuğrul Bey tarafından kumanda edilen bir kuvvetin yaptığı muhâsaraya mukavemet gös terdiğini bildiren İbn al-Aṣīr (IX, 411)'den açıkça anlaşıldığı gibi, 446 (1054/1055) senesinde Malazgirt bizanslıların elinde bulunmakta idi (krş. bir de Cedrenus, Bonn tab., II, 590). Şehrin isminin bağlı bulunduğu en ehemmiyetli tarihî hâdise, Alp Arslan ile imparator Romanos Diogenes arasında 463 (1071) senesinde burada vukûa gelmiş olan büyük muhârebe olup, bunun neticesinde, bütün Anadolu'nun şark kısmı, ebedî olarak, şarkî Roma tarafından kaybedildi.

Bu tarihten sonra Malazgirt, tabi'î olarak, Selçukluların eline geçti. Burası 531 (1137) senesinde Malikşāh tarafından birâderi Selçuk'a, Erzurum ve Ahlat arâzisinin bir kısmı ile berâber, iktâ edildi (*Rec. de textes...*, nşr. Houtsma, II, 185). Daha sonra şehir Taḳī al-Dīn 'Omar b. Ayyūb tarafından boşuna muhâsara edildi (587 = 1191). VII. (XIII.) asır başlarında (601 = 1204/1205) Malazgirt civarı Azerbaycan taraflarından gelen göçebelerin akınlarından zarar gördü (İbn al-Aṣīr, XII, 41,134). Yine bu asrın başlarında Ermeniye'de vukûa gelen karışıklıklar vesîlesi ile, Malazgirt'in adı müteaddit defâlar zikredilmektedir. 603 (1206/1207)'te Şāh Arman'in birinci memlûkü Malazgirt'i ve daha sonra Ahlat'ı ele geçirdi; bu memlûk aynı zamanda Erciş ve daha başka yerleri de idâre ediyordu. İsmi Balabān (ilk hecenin harekelenme şekli şüpheli) olan bu zâta Erzurum emîri Muġīṯ al-Dīn Tuğrul Şāh b. Kılıc Arslan tarafından, Mısır hukümdarı al-Malik al-Avḥad b. al-Malik al-'Ādil'e karşı yardım edildi. Daha sonra Balabān Erzurum'daki müttefiki tarafından öldürtüldü ise de, bunun Ahlat ve Malazgirt'i ele geçirme teşebbüsleri boşuna çıktı (İbn al-Aṯīr, XII, 168 v.d., 180 v.d.). 632 (1226)'de Ḫvārizmşāhlardan Calāl al-Dīn b. 'Alā' al-Dīn Muḥammed Malazgirt'i işgâl etti; zîra al-Malik al-Aşraf'in Ahlat'taki *navvāb*'ı Ḥusām al-Dīn 'Alī'ye karşı taarruzda bulunmak niyetinde idi. Fakat Calāl al-Dīn'in Ahlat'a karşı olan teşebbüsü muvaffakiyetle neticelenmediği gibi, kış da yaklaştığından (Malazgirt'e girişi 13 zilkâde = 5 teşrin II. 623) ve aynı zamanda türkler kendi arâzisine taarruzda bulunduklarından, geri çekilmek mecbûriyetinde kaldı (İbn al-Aṯīr, XII, 301). Bununla berâber, Calāl al-Dīn 626 (1229)'da Ahlat'ı ele geçirmeğe muvaffak oldu ve bundan sonra Malazgirt'i muhâsara etti; önce bizzat kuvvetlerinin başında bulundu, sonra yerine, maiyetinden birini bıraktı ise de, bu sefer kaleyi ele geçiremedi (al-Nasavī, nşr. O. Houdas, metin s. 205, 208; trc. s. 342, 344, 347).

Bibliyografya: G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 115 v.d.; W. Belck ve C. F. Lehmann (*Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie...*, 1898, s. 569, 572 v.d., 576 v.d.; ayn. mll., *göst. yer.* (1898), s. 478; C. F. Lehmann (1892), s. 478; Ritter, *Erdkunde*, IX, 989, 984; X, 326, 328, 355, 527, 647, 649, 659 v.d., 665 v.d., 754; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-a'lām*, s. 4388; E. Banse, *Die Türkei*², 210, 214.

(V. F. BUCHNER.)

[Bu madde B. DARKOT tarafından ikmâl edilmiştir].

Malazgirt muhârebesi (26 ağustos 1071). Türk tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olan Malazgirt meydan muhârebesi büyük Selçuklu sultanı Alp Arslan [b. bk.] ile Bizans imparatoru Romanos Diogenes (1068—1071) arasında cereyân etmiştir.

Yakın şarkta çeşitli sülâlelerin tahakkümüne son vererek, siyâsî birlik vücûda getirdikten ve sünnîliğe aykırı cereyanları ortadan kaldırmak suretiyle, mezhep tefrikalarını giderdikten sonra, mazbut bir siyâsî teşekkül hâlinde gelişmekte bulunan Selçuklu devleti için, ilk fırsatta zaptı zarûrî iki bölge var idi: biri Fâtımî halifelerinin ülkesi olan Mısır ve diğeri Bizans hâkimiyetindeki Anadolu. Birincisi şi'îlik propagandasının merkezi idi; Anadolu ise, zamanın telâkkîleri icâbı başlıca faâliyet noktasını din uğrunda savaş teşkil eden Selçuklu fütuhâtına açık bir sâha vasfını taşıyordu. Anadolu bilhassa türkler için, başka cihetlerden de câzip bir ülke idi. Uzak boz-kırlardaki yurtlarından bir daha dönmemek üzere gelerek, Selçuklu hizmetine giren ve bu devletin şuurlu sevk ve idâresi altında Bizans sınırlarına yığılan, cengâverlik hisleri islâmiyetin gazâ ve cihâd umdeleri ile iyice gelişmiş türkmen kütlelerinin, üstelik yayla iklimi ve bol otlakları ile kendi yaşayışlarına son derecede elverişli hayat şartlarını hâiz Anadolu'ya sâhip olmak istemeleri kadar tâbi'î bir şey olamazdı. Anadolu, Selçuklular tarafından, asrın başlarında bir kere gözden geçirilmiş, bilâhare Tuğrul Bey bu ülkeye uzanan yolların kilit noktalarını zorlamış idi. Alp Arslan'ın tahta çıkması ile garp fütuhâtı daha esaslı bir şekilde ele alındı. Alp Arslan Azerbaycan ve Erran'a yürüyerek, Bizans'a bağlı ermeni, gürcü ve abhaz hükümdarlarını mağlûp etti ve Tiflis, Ani, Kars gibi, mühim sevkülceyş merkezlerini ele geçirdi ki, böylece orta ve şimâlî Anadolu'ya doğru akınlar icrâsı haylı kolaylaşmış oluyordu. Yine bu yıllarda sultanın emri ile Kümüş-Tigin, Afşin, Ahmed Şah, Sâlâr-ı Horasan gibi, bey ve kumandanların idâresindeki türkmen boyları, Selçuklulara tâbiiyeti kabûl etmiş küçük arap hukûmetlerinin sıralandığı cenup hudutlarından Anadolu içlerine akmakta idi. İlk bakışta intizamsız çapulcu çeteler tarafından maksatsızca yapılmış gibi görünen bu akınlar hakikatte başı boş icrâ edilmediği gibi, esâs gâye de sâdece zengin ganîmet elde etmek değil idi. Sultandan emir alan Türkmenlerin hücûm noktaları gâyet iyi tertiplenmiş, gidecekleri şehir ve kasabalar, uğrak mahalleri tesbit edilmiş idi. Tuğrul Bey'in Alp Arslan ve daha sonra Sultan Melik Şah'ın dikkatle ve ısrarla tatbik edegeldikleri akınların daha ziyâde ehemmiyetli sevkülceyş yolları ile kalabalık Bizans kuvvetlerinin bulunduğu kaleler civarında teksif edildiği, tahrip müfrezelerinin mümkün mertebe az zâyiat ile düşman askerî yığınaklarını tâcize çalıştıkları ve iâşe depolarına, harp mâlzemelerine karşı faâliyet gösterdikleri, sultanın umûmî tâlimâtına aykırı hareket edenlerin ağır tâkibâta uğradıkları ve nihâyet kendilerine yeni bir yurt kazanmak mecbûriyeti ile savaşan Türkmenlerin rûhî durumları bâzı tetkikçilerin gözünden kaçmış görünmektedir (msl. J. Laurent, *Byzance et les Turcs*, s. 99; R. Grousset, *Histoire des Croisades*, I, XXX v.d.). Sultanlar hassa orduları ile imparatorluğun başka cephelerinde meşgûl bulunurlarken, Türkmenler ve akıncılar, eski türk harp usûlüne uygun bir tarzda, düşman topraklarını tahrip etmek, mukavemet noktalarını hırpalamak, ahâliyi yıldırmaktan ibâret, müstakbel istilâyı kolaylaştırıcı vazifelerini yapıyorlardı. Küçük çapta, fakat fâsılasız olarak, yıllarca süren hazırlık devresinin tek gâyesi Anadolu'yu koparmak ve onu türk yurdu hâline getirmek idi. Böylece 1071'e takaddüm eden yıllarda, biri dikkati çekmeyecek derecede ufak guruplar hâlinde görünmekle berâber, dalga-dalga ve tükenmez insan selleri ile arkası muntazaman beslenen Türkmen kütleleri ve diğeri de eski şa'şaasını artığı ile geçinmeğe mecbûr bir heyûlâ, yâni Bizans imparatorluğu olmak üzere, iki kuvvet karşı-karşıya gelmiş idi. Hâdiselerin inkişâfı bu iki kuvvetten birinin diğerini behemmahal yok etmesini zarûrî kılıyordu. Ya Bizans bütün şark sınırları boyunca yükselen ve serpintilerini kendi içinde hissettiği bu istilâ çığını eritip mahvedecek, yahut Anadolu üzerine gelen kuvvet oradaki devleti tamâmen ezecekti. Malazgirt sahrâsı tarihin bu kat'î mücâdelesinin vukua geldiği yerdir.

Bizans yaklaşan tehlikenin henüz farkında değil idi. 1067'de imparator Kostantinos X. Dukas'ın ölümü ile, onun üç oğlu adına, yerine geçen imparatoriçe Eudoxia zamanında şarkî Roma dâhilî karışıklıklar içinde bulunuyordu. Sarayda menfaat esâsına göre kurulan grupların yersiz müdâhaleleri yüzünden sarsılan imparatorlukta ordu iyice ihmâle uğramış, bilhassa eyâletlerdeki ve bu arada Anadolu'daki askerî birlikler parasız ve yiyeceksiz bırakılmış idi. Bunlar kendi ülkelerini yağmalıyorlar, halkı soyuyorlardı. 1067'de Malatya'ya kadar gelen Afşin idâresindeki türkmenlere karşı duramamışlar ve onun Kappadokia'nın merkezi Kayseri'ye taarruzuna mâni olamamışlar, Kilikia taraflarında dolaşan türkmenleri püskürtmek üzere gönderilen general Nikephoros Botaniates kuvvetleri, muhârebe etmeden, dağılmışlardı (Attaleiates, bk. Laurent, *ayn. esr.*, s. 57). Türk tazyikının artması imparatoriçeyi idârenin başına bir erkeği getirmeğe mecbûr etti ve o kappadokialı asîl bir âileden olup, Sardika dukalığı zamanında Peçeneklere karşı parlak mavaffakiyetler kazanan Romanos Diogenes'i, hukûmet darbesi teşebbüsünden suçlu bulunmasına rağmen, kendisine koca seçti; böylece Diogenes I kânûn II. 1068'de imparator ilân edildi. Diogenes'in cesâreti, atılganlığı, askerî kabiliyeti, ölen imparatorun kardeşi Caesar Ioannes Dukas ile birlikte, Kostantinos X.'un taçtan mahrum bırakılan oğullarının taraftarı feylesuf Mikhael Psellos dışında (bk. Psellos, *Chronographia*, s. 159, 161), bütün muâsır Bizans tarihçileri tarafından medhedilmektedir. Fakat yine aynı kaynaklarda belirtildiğine göre, Romanos mağrur, kendine güveni fazla, müdâhaneden hoşlanan bir adam idi. Memleketini sulha kavuşturmağı birinci birinci vazifesi sayan yeni imparator, tahta çıkışından iki ay kadar sonra, mart 1068'de, franklardan, Uzlardan, makedonyalılardan acele topladığı ordu ile, sefere çıktı. Mâliyenin bozukluğu dolayısı ile askerleri erzaksız ve silâhsız idi; fakat uzun zamandan beri ilk defa ordunun bir imparatorun bulunuşu kayda değer bir hâdise teşkil ediyordu. Diogenes bu seferinde Kayseri—Sivas—Divriği—Toroslar—Haleb yolunu tâkiben, cenûba inmiş, Menbic'i zaptetmiş ve kış aylarında İstanbul'a dönüşünde merâsim ile karşılanmış idi. Ancak imparator bu dolaşma esnâsında ne Niksar'ın türkler tarafından tahrip edilmesini, ne de onların Ahlat üssünden hareket ile tâ Eskişehir yakınlarında Amorion'a kadar sokularak, bu meşhur şehri yağmalamalarını önleyememiş idi (Zonaras, 104b; Bar Hebraeus, I 319). Diogenes ertesi yıl 1069'daki ikinci seferinde Kayseri, Palu ve Sivas bölgelerinde harekâtta bulunmuş, fakat aldığı esirleri öldürten imparatorun önünden muntazaman gerileyen Türkmenlere karşı her hangi bir muvaffakiyet elde edemeden, pâyitahtına avdet etmiş idi. Nitekim bu sene, Bizans orduları Anadolu'da iken, bir akıncı gurubu Kayseri'yi yağmaladığı gibi, diğer müfrezeler de, general rütbesi ile Malatya kumandanlığına tâyin edilen ermeni Philaretos'u firâra zorlayarak, imparatora ilticâya mecbûr etmiş, başka Türkmen akıncıları da memleketin ortasındaki Anatolik eyâletinin merkezi zengin ve nüfusca kalabalık Konya'yı yağma ve tahrip etmişler (Zonaras, 105a) ve Kilikia geçitleri Kataturias tarfından tutulmasına rağmen, cenup yolu ile Haleb'e ulaşmağa muvaffak olmuşlardı. 1070'te tekrar muhârebeye hazırlanan Diogenes, saraydaki muhâliflerin te'siri ile, seferden alıkondu. Yerine yola çıkan şark orduları baş-kumandanı Manuel Komnenos, Sivas civarında Er-Sagun tarafından mağlûp ve berâberindeki Nikephoros Melissenos ile birlikte, esir edildi. Bizans kaynaklarında Khrysoskul (bk. Bryennios, s. 508), ermeni kaynaklarında Gedric (bk. Urfalı Mateos, s. 162) diye anılan ve Oğuz Yıva boyunun başında bulunan bu türk kumandanı, Selçuklu âilesinden olup, Alp Arslan'ın eniştesi idi ve saltanat dâvasına kalkıştığı için, sultanın emri ile emîr Afşin tarafından, tâkip ediliyordu. Esir Manuel, nâzik durumunu farkettiği âsîyi Bizans'a ilticâya iknâ ederek, onu İstanbul'a götürdü ve imparator tarafından bir müttefik gibi karşılandı (Zonaras, 105b; Bryennios, s. 508). Afşin bu münâsebet ile Phrykia bölgesine girmiş, Denizli yakınındaki Honas (Khonae) şehrini yağmalayıp, tahrip ettikten sonra, akınlarını Marmara sâhillerine kadar uzatmış idi (Attaleiates, bk. Laurent, s. 58; Sibṭ İbn al-Cavzī, bk. İbn al-Ḳalānisī s. 101). İmparator Diogenes'in faâl durumuna ve uzun cevelânlarına rağmen, Anadolu'ya türk hücûmları gittikçe artıyor ve daha ileri mıntakalara yayılıyordu. Mühim nokta, bütün bu hâdiseler boyunca teşebbüsün dâimâ türkler elinde bulunması idi. Düşmanı imhâ etmek veya gerilere püskürtmek endişesi ile sefere çıkan Diogenes programını tamâmen tatbik edemiyor, beklenmedik yerlerde ansızın zuhûr eden akıncılar dolayısı ile sık-sık istikamet değiştirmeğe mecbûr kalıyordu. Anadolu'nun yıpratılması siyâsetini tahammülü aşan bir sabır ile tâkip eden Sultan Alp Arslan her gün bir az daha hedefine yaklaşmakta idi. Şüphesiz hâdiselerin zoru ile Romanos Diogenes türk meselesini kökünden halle karar verdi ve pek kalabalık bir ordu başında, türkleri Anadolu'dan sürmek ve arkasından İran'a yürüyerek, sultanın pâyitahtını zaptetmek azmi ile, yola koyuldu (13 mart 1071).

O sıralarda Alp Arslan Suriye seferine çıkmış bulunuyordu. Görüldüğü üzere onun temel siyâsetinden biri olan Fâtımîler ile mücâdele te'sirini hissettirmekte ve Selçuklu devleti kuvvetini arttırdıkça, muhtelif islâm ülkelerinde, eskiden olduğu gibi, Abbâsî hutbesi ikame edilmekte ve Selçuklu sultanının sultası tanınmakta idi. 1070 senesinde Mekke emîri islâmiyetin iki büyük merkezinde, Mekke ve Medine'de, hutbeyi al-Ḳā'im adına okutmağa başlamış idi. Aynı yıl içinde Mısır'da iktidar mücâdelesine girişen Hamdânîlerden Nāṣir al-Dawla rakipleri Amīr al-Cuyūş Badr al-Camālī [b. bk.] ile diğer ümerâya

karşı Alp Arslan'dan yardım istediği ve onu Suriye'yi zapta teşvik ettiği zaman (İbn al-ʿAdīm, 281b), sultan ana siyâseti icâbı, hemen harekete geçti. Azerbaycan'dan cenûba inerken, şarkî Anadolu'da ermeniler tarafından korunan Bizans'ın müstahkem kalesi Malazgirt'i bir hücûmda zaptetti; Meyyafârikîn, Âmid ve havâlisini tâbiiyetine aldı. Bizans elindeki Urfa'yı uzun bir muhâsaradan sonra, vakit geçirmemek maksadı ile, yoluna devam ederek, Haleb'e indi. Orada kendisine ilk Bizans elçisi mülâkî oldu. Bar Hebraeus (I, 320)'un rivâyetine göre, Anadolu'da yürüyüş hâlinde bulunan imparator, Malazgirt ile Ahlat'a mukabil, Menbic'i Selçuklulara bırakmağı vaad ediyordu. Hâlbuki türk istilâ yollarının üzerinde bulunan bu iki kale, Anadolu fütuhâtı bakımından, fevkalâde mühim mevkîler idi. Sultan müsbet cevap vermedi. O zaman garbî Anadolu'dan dönen emîr Afşin'den aldığı, Bizans topraklarının hiç bir yerinde ciddî bir mukavemet unsurunun mevcut bulunmadığı meâlindeki rapor kendisini takviye etmiş idi. Haleb hâkimi Mirdâsîlerden Maḥmūd'u huzûruna getirtip, oradan Dimeşk'a yürüdüğü sırada, imparator idâresindeki Bizans ordusunun şarkî Anadolu'ya ilerilediğini haber alır-almaz, derhâl geri döndü (3 receb 463 = 7 nisan 1071; İbn al-Ḳalānīsī, s. 99); çünkü o zamana kadar Bizans ile karşılaşmak ihtiyâcını duymayan ve daha ziyâde Anadolu'nun fütûhât bakımından olgunlaşmasını bekleyen sultan, artık imparatorluğun çıkarabileceği son ve en kalabalık kuvvet ile hesaplaşmak zarûretine kani olmuş idi.

İmparator Diogenes uzun hazırlıklardan sonra, yüz bini aşan bir ordu ile, Anadolu kıt'alarının iltihâk mahalli olan Sakarya kıyılarına gelmiş, burada yeniden tertip ve tanzim ettiği ordusunda bâzı tensikat yapmış, ezcümle kendilerine güvenemediği Nikhephoros Botaniates ve benzerleri gibi, değerli kumandanlar ile bir kısım askerini İstanbul'a iâde etmiş idi. İmparatorluk ordusunun ağırlığını 3.000 araba taşıyor, bunları türlü muhâsara âletleri tâkip ediyordu. Bunlar arasında, islâm kaynaklarında etraflıca tasvir edildiği üzere, 1.200 kişi tarafından kullanılan muazzam bir mancınık bulunuyordu (İbn al-Cavzī, s. 261; ʿImād al-Dīn, s. 40, Sibṭ, 255a) ki, bütün alâmetler imparatorun kat'î netice almak maksadını güttüğünü ve mümkün olduğu takdirde, İran'a kadar ilerilemeği tasarladığını göstermekte idi. Sivas'a gelen Diogenes, Alp Arslan'ın Suriye'den ayrıldığını öğrenince, bir harp meclisi akdederek, yapılacak işleri görüştü. Onun gururunu okşamakla menfaat umanlar Selçuklu devletinin pâyitahtına yürümeği teklif ediyorlar, fakat Nikhephoros Bryennios ve Joseph Trakhaniotes gibi, tecrübeli ve ihtiyatlı kumandanlar ise, memlekette uzaklaşmanın tehlikeli olacağını, nihâyet Erzurum (Theodosiopolis)'a kadar gidilebileceğini, oralarda lüzumlu tedbirler alıp, sultanı oraya çekmenin, hattâ etrafın tahrip edilerek, hasım ordunun iâşesini güçleştirmenin münâsip olacağını bildiriyorlardı (Bryennios, s. 511, Le Beau, XVII, 272). İmparator bu yerinde tavsiyeleri dinlemedi ve İran içine dalmak niyeti ile, Erzurum'a geldi, kendisine olan güveni dolayısı ile, ordusunu parçalamağa başladı. Franklar ve Uzlardan 30.000 kadarını Trakhaniotes ile meşhûr Norman şeflerinden Urselius kumandasında, geçilecek yolların emniyetini sağlamak vazifesi ile, Ahlat'a sevketti (Bryennios, s. 512, Urfalı Mateos, s. 168); bir kısmını da, Abhazlara yardım bahânesi ile, fakat hakikatte ordusuna erzak te'min etmek için, şimâle gönderdi. Geri kalan kuvvetleri ile Malazgirt'e yürüdü. Yolda Ermenistan ve Elcezîre birliklikleri kumandanı Basilakes Magistros maiyetindekiler ile imparatora iltihâk etmiş idi. O civardaki Bizans kumandanlarından Leon Debatanes, yazdığı bir mektup ile, imparatora sultanın, korkarak, Bagdad'a doğru çekildiğini bildiriyor ve Basilakes de bu haberin doğruluğunu tasdik ediyordu. Vâkıa Alp Arslan Musul istikametinde ilerilemiş idi; fakat bu onun Bizans'tan çekindiğinden değil, muhârebeye iyice hazırlık yapabilmek ve Bitlis üzerinden Malazgirt'e ulaşmak bakımından (İbn al-Azrāḳ, s. 99), o yolu daha sâlim telakkî etmesinden ileri geliyordu.

Diogenes nisbeten zayıf bir kuvvetin koruduğu Malazgirt'i teslim olmağa mecbûr edip, aman vermesine rağmen, müdâfîleri öldürttükten (ʿImād al-Dīn, s. 38) sonra, nihâî zaferden emin bir hâlde, ordusundan ayırdığı diğer bir parçayı, Basilakes emrinde, Ahlat civarında hücûma uğrayan kıt'alarına yardıma gönderdi. Basilakes kuvvetleri ile sultanın öncüleri arasında ilk çarpışma vukua geldi (24 ağustos çarşanba).

Dimeşk'i zaptetmek üzere kâfî mıkdarda asker bırakan Alp Arslan, Haleb'den ayrıldıktan sonra, görüldüğü gibi, evvelâ şarka yönelmiş, icâp eden harp hazırlığını yaparak ve kuvvet tedârik ederek, şimâle dönmüş ve Diogenes'in Malazgirt'i tehdit ettiğini haber alınca, yürüyüşünü hızlandırmış idi. Cebrî yürüyüş esnâsında at ve develerden çoğu ölmüş, bilhassa Fırat'ı geçerken, ağırlıklardan bir kısmı harâp olmuş idi. Bu sür'at ile fazla kuvvet taşımanın müşküllüğüne ilâveten, iâşe zorluğunu da hesaba katan sultan, Tuğrul Bey zamanından beri hizmet gören yaşlı ve yorgun Irak-ı Acem kıt'alarını terhis ederek, az sayıda, fakat genç ve dinç bir ordu ile Ahlat'a ulaştıktan ve vezîri Niẓām al-Mulk'ü, memleketin diğer mıntakalarında çıkması muhtemel her hangi bir karışıklığı önlemek (*Aḫbār*, s. 34; ʿImād al-Dīn s. 37) veya harp sâhasına tâze kuvvetler göndermek (Sibṭ, 254b) üzere, karısı ve çocukları ile birlikte, Hemedan'a yolladıktan sonra, Bizans ordusunun durumunu öğrenmek maksadı ile, bir suvâri birliğini ileriye sevketmiş idi. Böylece türk ordusunun öncüleri ile Bizans kuvvetleri arasında ilk temas vukua geldi ve çarpışma türk zaferi ile neticelendi (İbn al-ʿAdīm, 285b; Sibṭ, 254b; İbn al-Aṯīr, VIII, 109). Türk suvârileri kendilerini hâlâ Ahlat garnizonuna bağlı, mahdut mıkdarda asker zanneden ve imparatora da öylece bildirilmiş olan Basilakes'i mağlûp ve esir ettiler. Bu haber üzerine imparator tarafından hemen yardıma gönderilen Bryennios da yaralı hâlde çekilmeğe mecbûr oldu (Zonaras, 106a; Bryennios, s. 514). İlk muvaffakiyette ele geçirilen ganîmet arasında kıymetli bir haç, büyük zafere alâmet sayılarak, Bagdad'a halifeye ulaştırılmak üzere, Hemedan'da bulunan Niẓām al-Mulk'e gönderildi (İbn al-Cavzī, s. 261; ʿImād al-Dīn, s. 38; Sibṭ, 254b). Kaçan Bryennios'tan izâhat alan Diogenes Malazgirt'ten hareket ile Ahlat'a doğru ve Malazgirt'in 10—12 km. yakınındaki Zahva (İbn al-ʿAdīm, *Aḫbār*'da: Zahra, İbn al-Cavzī ile Sibṭ'ta: Rahva ve Mateos'ta: Dogh'adaph) sahrâsına geldiği zaman, bu vâdiye hâkim tepelerin sultanın müfrezeleri tarafından tutulduğunu gördü ve olduğu yerde karargâhını kurdu. O gün akşam karanlığından itibâren, türk okçuları Bizans ordusunu tâcize başlamışlar ve gece düşman karargâhına sokulan küçük suvâri gurupları, mütemâdî hücûmları ile, onları takatsiz düşürmüşlerdi. 26 ağustos 1071 cuma (27 zilkâde 463, İbn al-Cavzī, s. 261; Sibṭ, 254a, İbn al-Ḳalānisī neşrinde s. 102; İbn al-ʿAdīm, 285b; bk. bir de Bar Hebraeus, s. 321. Meydan muhârebesi gününü bâzı kaynaklar 19 ağustosta göstermişlerdir; bk. J. Laurent, *ayn, esr.*, s. 43, not 10. 26 ağustos tarihinin doğruluğu hakkında bk. M. Halil Yınanç, *Anadolu'nun fethi*, s. 79, not) sabahı bir fersah ara ile mevzî almış bulunuyorlardı.

Meydan muhârebesi. İki ordu arasında sayıca fark büyük idi. Kappadokia, Phrygia ve Elcezîre kuvvetleri ile Rumeli eyâletleri askerlerinden başka, ermenilerden, gürcülerden ve ücretli frank, norman, islav, Uz ve Peçeneklerden mürekkep Diogenes ordusu, ekserisi piyâde olmak üzere, 100.000'den aşağı değil idi (islâm kaynakları her hâlde mübâlegalıdır: İbn al-Ḳalānisī, 600.000; Sibṭ, 400.000; *Aḫbār*, İbn al-Azrāḳ, ʿImād al-Dīn 300.000; İbn al-ʿAdīm ve İbn al-Aṯīr 200.000), fakat insicamdan mahrum idi. Kütle muhârebesi yapan bu ordunun çeşitli zümreleri arasında tam bir anlaşma olmadığı gibi, kumandanlar içinde de zafer ile alâkası olanların sayısı az idi. Daha 26 ağustos gününün erken saatlerinde Peçenek ve Uz kıt'alarından mühim bir kısım, kendi saflarını terkederek, soydaşları olan Selçuklular tarafına geçmişler (Zonaras, 106b; Bryennios, s. 169) ve sultana Bizans ordusu hakkında kıymetli mâlûmat vermişlerdi. Diogenes yabancı askerlerin hiyânete devam edecekleri endişesi ile, evvelâ ordugâhında kalan Uz ve Peçeneklere, „kendi usûllerine göre“, sadâkat yemini ettirdi ve dâimâ berâberinde taşıdığı „müttefikı“ âsî türk kumandanı Khrysoskul'u derhâl İstanbul'a gönderdi ve önceden Ahlat'a sevketmiş olduğunu gördüğümüz Trakhaniotes ile frank Urselius'un yanına dönmelerini emretti. Fakat bu iki kumandan, sultanın Ahlat'a bizzat geldiğini anladıkları zaman, kuvvetleri ile birlikte, Fırat'a doğru çekilmiş bulunuyorlardı. Buna mukabil, 4.000 hasse askeri ile birlikte, yekûnu 15—20 bin tahmin edilen sultan ordusu (İbn al-Cavzī, 20.000; Sibṭ, İbn al-ʿAdīm, *Aḫbār*, İbn al-Aṯīr, 15.000; ʿImād al-Dīn, 14.000, İbn Munḳiẓ, 13.000. Yalnız İbn al-Ḳalānisī 400.000 gösteriyor ki, mübâlegalıdır) Süleyman Şah, Manşūr, Gavharāyīn, Porsuk, Bozan ve Sav-Tigin gibi, seçkin kumandanların idâresinde, meşakkatlere tahammüllü ve çoğu boz-kır muhârebe usûlünce yetişmiş, ok atmakta mâhir ve her birinin ayrıca birer yedek atı bulunan, serî manevra kabiliyetli suvârilerden mürekkep idi. Şüphesiz buna Artuk Bey, Tutak ve diğer Türkmen beylerinin emrinde, aynı derecede çetin ve akınlarda iyice pişmiş Türkmen birliklerini de ilâve etmek lâzımdır. Zapt ve rapt altında hareket etmesini bilen türk birlikleri arasında münâferet de yok idi. Müşterek gazâ fikri ve Anadolu'yu ele geçirmek gâyesi onları birleştiren unsurlar olmuş idi. Anadolu'ya yöneltilmiş tahrip ve yağma seferleri devamınca dâimâ teşebbüsü ellerinde tutmuş olan türkler, son hesaplaşma saatlerinde de durumu tamâmen hâkim bulunuyorlardı. Alp Arslan büyük muhârebeyi müslümanların mübârek günü cumaya tesâdüf ettirmiş ve ordusunun mâneviyâtını takviye için, Abbâsî halifesi vâsıtası ile, islâm dünyasını âdetâ seferber hâle getirmiş idi. Bütün câmilerde cuma hutbe-

sinde okunmak üzere, al-Ḳā'im'in hazırlattığı duâ metni (bk. *Aḫbār*, s. 33 v. d.) her tarafa gönderilmiş idi. İki gün evvelki çarpışmada sultanın imamı fakîh Abū Naṣr Muhammed b. 'Abd al-Malik al-Buḫārī'nin zaferin mukadder olduğuna dâir tebşiri bütün orduya duyurulmuştu. Alp Arslan, kat'î darbeden önce, son bir sulh teşebbüsünde bulundu. Fakat kadı İbn al-Muhalbān ile emîr Sav-Tigin reisliğinde gönderdiği hey'eti iyi karşılamayan imparator (Zonaras, 106b), sultanın anlaşma isteğini onun korktuğu ve muharebeden kaçındığı şeklinde tefsir ederek, müzâkerelere ancak Rey'de başlanabileceğini söylemiş, hattâ İsfahan'da kışlamak ve hayvanlarını Hemedan'a göndermek niyetinde olduğunu da açıklamış idi (İbn al-Azrāḳ, s. 99, 'Imād al-Dīn, s. 39, Bar Hebraeus, s. 301, İbn al-Aṯīr, VIII, 109). İslâm mücâhidi olmak sıfatı ile, sultanın böyle bir teklifte bulunması tabi'î idi. Ancak alınan red cevabı ordudaki savaş azminin artmasına yardım etti. Çatışma saadetini cuma vaktine kadar tehir eden sultan, bep birlikte kılınan namazı müteâkip, beyazlar giyinmiş ve kokular sürünmüş olarak, askerlere yaptığı hitâbede, şehit düşerse, vurulduğu yerde gömülmesini, o takdirde bilumûm erkân ve ümerânın oğlu veliahd Melikşah'a tâbî olmalarını vasiyet ettikten sonra, muhârebeye bir hukümdar olarak değil, nefer gibi katılarak, din ve devlet uğrunda döğüşeceğini, savaşmak istemeyenlerin çekilip-gitmekte serbest olduklarını ilân etti; kendisini, ordunun her hangi bir ferdinden farklı bulunmadığını göstermek üzere, atının kuyruğunu bizzat bağladı ve ön saflarda çarpışacağını belirtmek maksadı ile de, ok ve yayını bırakarak, kılıç ve topuzunu aldı ('Imād al-Dīn, s. 40; Bar Hebraeus, s. 321; İbn al-Aṯīr VIII, 109). Bu esnâda Bizans ordugâhında da dinî merâsimler yapılıyor, çadırlardan ilâhîler yükseliyor, ellerinde renkli bayraklar ve büyük haçlar ile saflar arasında dolaşan asîlzâdeler ve ordu papasları askeri teşcie gayret ediyorlardı (Sibṭ, 250a). Öğleden az sonra her iki taraf muharebe nizamını almıştı. İmparator merkezde kalmış, sol cenâhına Anadolu birliklerinin başında Kappadokialı Aleates'i, sağ cenâhına Nikephoros Bryennios emrindeki Rumeli kıt'alarını yerleştirmiş, Caesar İoannes'in oğlu Andronikos'u geride, ihtiyat kuvvetlerin başında bırakmış idi (Bryennios, s. 514; Mateos, 169). Sultan ise, ordusunu dört kısma ayırdı. Bunlardan daha kalabalık ikisini muhârebe sahâsının yanlarındaki tepelerde gizlice pusuya yatırdı, düşmanın gerilerini tutmakla vazifelendirdiği üçüncü kısmı da müsâit mahallerde mevzîlendirdi ve kendisi Diogenes'in karşısında mevkî aldı. İlk olarak türk merkez kuvvetleri, okçuların himâyesi altında, hücûma geçti. Bu cüz'î kuvveti bir anda ezmek hevesine düşen Diogenes bütün ordusu ile mukabil taarruza kalktı ve tedrîcen çekilmeğe başlayan türkleri tâkip etti (Zonaras, 106b; Bryennios, s. 515; 'Imād al-Dīn, s. 40). Alp Arslan tarafından mahâret ile tatbik edilen sahte ric'at muvaffak olmuş ve ordugâhından haylı uzaklaşan imparator, akşama doğru pusuların bulunduğu mahalle kadar gelip dayanmış idi. Türk ordusuna umûmî hücûm emri verildiği zaman hatâsını anlayan imparator ric'ate çalıştı ise de, Bizans ordusu cepheden, yanlardan ve düşman ordugâhı istikametinde sarkan suvariler ile geriden sarılmış ve dar bir çenber içine alınmış idi. İhtiyat kuvvetleri kumandanı Andronikos imparatorun faydasız çekilme gayretini maiyetindekilere bozgun şeklinde aksettirerek, firara teşebbüs etmiş ve bu ermeni kıt'alarının da uzaklaşmasına sebep olmuş idi. Karanlık bastığı sıralarda Bizans ordusu tamâmen imhâ edilmiş bulunuyordu. Yaralı olarak esir edilen Diogenes, erkân-ı harbiyesi ile birlikte, sultanın huzûruna getirildi.

Sırf ta'biye bakımından Bizans mağlûbiyetinin sebepleri şüphesiz yalnız Uz ve Peçeneklerin sultana iltihakları (Attaleiates, bk. Laurent, s. 59; Mateos, s. 169) yahut ermenilerin kaçması (Süryânî Mikhael, s. 169) veya imparatoru sevmeyen Andronikos'un muhârebe meydanını terki (Bryennios, s. 514; Zonaras, 106b) değil idi. Psellos (*Chronographia*, s. 162), 'un kaydettiği üzere, Diogenes'in muhârebeyi idârede gösterdiği kabiliyetsizlik âmillerden biri olarak zikredilebilir ise de, asıl sebebi Alp Arslan'ın dikkatli bir sevk ve idâre ile tatbik ettiği sahte ric'at, pusu ve uzak muhârebe esâsına dayanan, Bizanslılara tamâmiyle yabancı, boz-kır muhârebe usûlünde ve türk ordusundaki mâneviyat yüksekliğinde aramak daha doğru olsa gerektir.

Huzûra getirilen esirin imparator olduğu, gerek Basilakes'in onu görür-görmez ağlayarak, ayaklarına kapanmasından, gerekse elçilikle Bizans karargâhına gönderilmiş olanlar ile yüzleştirilmesinden anlaşılınca, Alp Arslan Diogenes ile uzun uzun konuştu. Kaynaklarımızda müttefikan belirtildiğine göre, sultan imparatorun sulh müzâkerelerini reddini tenkit etmiş, Bizans ordusunun askerî hatâlarını saymış ve nihâyet ona, nasıl bir muâmele beklediğini sormuş; Diogenes'in, ya öldürüleceği yahut zincire vurularak, islâm ülkelerinde teşhir edileceği veya, pek zayıf ihtimâl ile, affedilip, bir nâip, bir müttefik sıfatı ile, memleketine gönderileceği cevabı üzerine, sultan onun ile dostluk kuracağını bildirmiş, müteâkiben onu tesellî etmiş ve kendi yanına oturtmuştur. Böylece türk sultanı merhamet, itidâl ve insanlık hislerininin bir örneğini daha vermiş oluyordu (Psellos, s. 164; Bryennios, s. 517; Zonaras, s. 106 b.; Vardan, *Türk fütuhat tarihi*, s. 177; Süryânî Mikhael, s. 170). Alp Arslan, kendisi ile bir ittifak muâhedesi akdettiği Diogenes'i, husûsî çadırda bir hukümdar gibi misâfir ettikten sonra, maiyetindekiler ve diğer esir asılzâdeler ile birlikte, bir türk suvâri müfrezesinin muhâfazasında, memleketine iâde etti (3 eylûl 1071; E. de Muralt, *Essai de chronographie*, II, 20).

Metni elde bulunmayan muâhedenin muhtelif kaynaklarda tesâdüf edilen bâzı maddelerine göre, imparator, fidye olarak, bir buçuk milyon altın verecek, ayrıca her sene 360.000 altın ödeyecek ve Bizans imparatorluğu içinde mevcut bil'umûm müslüman esirleri serbest bırakacak, lüzûmu ânında sultana askerî kuvvet gönderecek idi (İbn al-Cavzī, s. 263; Sibṭ, 256a, İbn al-'Adīm, 287b; İbn al-Ḳalānisī, s. 99; Bar Hebraeus, s. 323; İbn al-Aṯīr, VIII, 110). Arâzi meselesine gelince, sultan Malazgirt, Urfa, Menbic ve Antakya'nın mülhakatları ile birlikte, Selçuklulara terkini istemiş, teklifi kabûl eden Diogenes, bu arâzi devrinin kendisi ancak tâcı muhâfaza ettiği takdirde mümkün olacağına işâret etmiş idi. Bunun üzerine sultan icabında Diogenes'e yardım vaadinde bulundu. Alp Arslan, müteâkiben Kara-Hanlılara karşı şarka hareket ederken, Bizans topraklarına giren Diogenes, İstanbul'da Kostantinos Dukas'ın oğlu Mikhael'in imparator ilân edildiğini öğrendi ve bilindiği gibi, imparatorluk salâhiyetleri alınan Diogenes, Mikhael VII. orduları tarafından Sivas'ta ve Adana'da mağlûp edildi, yakalandı, gözleri oyuldu ve kapatıldığı manastırda iztirap ve teessüründen öldü; böylece muâhedeyi tatbik güçleşti. Müttefikinin öldürülmesi Alp Arslan'ı anlaşma hukümlerini silâh ile istihsâle sevketti ve haklı olarak, Kutalmış-oğulları ile Türkmen beylerini bütün Anadolu'yu işgâle me'zûn kıldı. Muâsır Bizans tarihçisi Bryennios (s. 528)'un türkleri sulhu bozmak ile suçlandırması her hâlde isâbetli değildir. Bunun yegâne mes'ûlü, Diogenes'i ve onun ile alâkalı her şeyi unutmak isteyen, gerçeği görmezlikten gelen Bizans olabilirdi. Çünkü baştan beri anlattığımız şartlar altında, Anadolu için yapılan meydan muhârebesinde, Alp Arslan gibi bir hukümdarın toprak talebinden ferâgat etmesi beklenemezdi. Kılıç hakkı olan anlaşmayı fesh değil, bil'akis mer'iyette tutmak için kuvvete mürâcaat mecbûriyetinde kalınmış ise, bu gâlip taraftan beklenecek en tabi'î hareket sayılmak lâzım gelir. Bu münâsebet ile belirtmek yerinde olur ki, Alp Arslan'ın akıncıları başı boş bıraktığı, Bizans ile alâkalanmadığı iddiası ile, sultanın zaferi müteâkip uzaklaşmasının buna delil gösterilmesi ve esâsen o zaman halifelik yanında, siyâsî teşekkül olarak, bir de Bizans imparatorluğunun bulunması düşüncesinin şark âleminin zihniyetinde yaşadığı, hattâ Anadolu'nun fethinden sonra dahi, sultan Melikşah'ın imparator Aleksios ile dostluk kurabilmek için, bütün Anadolu'yu Bizans'a terke hazır olduğu v.b. yolunda bâzı garplı tetkikçiler tarafından ileri sürülen mütâlealara (msl. C. Cahen, *La Campagne de Mantzikert, Byzantion*, IX, 639—641), büyük Selçuklu imparatorluğunun gerçek dinî ve askerî çehresi ve o devlet nazarında Anadolu'nun taşıdığı ehemmiyet muvâcehesinde fazla bir kıymet verilemez. Sultan Melikşah'ın sulh teklifi meselesi de Bizans tarihçisi Anna Komnene tarafından uydurulmuş bir vâkıadır (krş. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu*, s. 105, not 10).

N e t i c e l e r. Alp Arslan'ın en büyük islâm gâzî ve fâtihleri pâyesine yükseltilmesinden, onun hakkında kasîdeler, medhiyeler yazılmasından ve emîrülmü'minîn olan halife tarafından kendisine tebrik ve teşekkür mektubu gönderilmesinden anlaşılacağı üzere, zamanında bütün islâm dünyasında derin akisler uyandıran Malazgirt muhârebesinin, neticeleri bakımından, ehemmiyeti ölçüsüzdür. Türk yurdu olarak Anadolu türklere onun hediyesidir. Yalnız bu netice, bir millete yeni bir vatan verme keyfiyeti, Malazgirt zaferini başka hiç bir muvaffakiyet ile kıyaslanamayacak nisbette yükseltmektedir. Tarih boyunca türkler tarafından kazanılan yüzlerce meydan muhârebesinden bugün elde ne kaldığı düşünülür ise, Malazgirt'in değeri iyice anlaşılacaktır. Malazgirt, aynı zamanda, türk millî bünyesinde köklü değişikliklere yol açmış; zaferi tâkip eden yıllarda Anadolu'yu vatan edinen türk boyları, islâmî akîdeler ile birlikte, eski boz-kır yaşayış ve telâkkîlerinden büs-bütün farklı tefekkürü, edebiyatı ve dünya görüşü ile, toprağa bağlı tâze bir cemiyet hâline inkılâp etmiştir ki, bundan sonra, yerleşik medeniyet unsuru olarak, cihan tarihinde çok verimli hamleler yapmak imkânını kazanmıştır. Ayrıca bilindiği üzere, haçlı seferlerinin zuhurunda başlıca âmil olan Malazgirt'in devrimiz Avrupa medeniyetinin teessüsünde de, dolayısı ile, te'sirleri mevcuttur

(tafsilât için bk. İ. Kafesoğlu, *Selçuklu tarihinin meseleleri, Belleten*, sayı, 76, s. 475—480).

Türk tarihinin 1071'de başlayıp, 1923'e kadar devam eden 850 yıllık iftihara değer devresine hakikî kaynak vazifesini gören Malazgirt muhârebesi, geniş te'sir ve şumûlü ile, türk tarihinde yeni bir devrin başlangıcı, bir dönüm noktasıdır.

Bibliyografya: İmâd al-Dīn al-Iṣfahānī, *Zubdat al-nuṣra* (trk. trc. Kıvâmüddin Burslan), nşr. TTK, İstanbul, 1943, s. 35—41; Ṣadr al-Dīn al-Ḥusaynī, *Aḫbār al-dawlat al-Salçūḳiya* (trk. trc. Necâtî Lûgal), nşr. TTK, Ankara, 1943, s. 32—37; İbn al-Ḳalānisī, *Ẕayl tārīḫ Dimaşḳ* (nşr. H. F. Amedroz), Beyrut, 1908, s. 98 v.d.; Mikhael Psellos, *Chronographie* (nşr. ve frns. trc. E. Renauld), Paris, 1928, II, 157, 159—172; Nikephoros Bryennios (frns. trc. Cousin, *Histoire des empereurs Constantin Ducas et Romain Diogène. Histoire de Constantinople*, Paris, 1685, III, 508—524, 528); Ioannes Zonaras (frns. trc. I. Millet de S.Amour, *Chroniques ou annales*, Lyon, 1560, s. 104a—107b); Urfalı Mateos (frns. trc. E. Dulaurier, *Chronique de Matthieu d'Edesse*, Paris, 1858, s. 159—170); Süryânî Mikhael (frns. trc. J. — B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, Paris, 1905, III, 165—172); Abu 'l-Farac İbn al-Cavzī, *al-Muntaẓam* (Ḥaydarābād, 1359), VIII, 256, 260—264; İbn al-Azraḳ al-Fāriḳī, *Tārīḫ Mayyāfāriḳīn* (mevzû ile alâkalı bölüm için bk. İbn al-Ḳalānisī, s. 99 v.d.); İbn al-'Adīm, *Tārīḫ al-Ḥalab* (Topkapısarayı, Ahmed III., nr. 2925, 279b—288b); Bar Hebraeus, *Abu 'l-Farac tarihi* (trk. trc. Ö. R. Doğrul, nşr. TTK, Ankara, 1945, I, 318—324); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Mısır, 1357), VIII, 107—112; Sibṭ İbn al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān*, XII (Topkapısarayı, Ahmed III, nr. 2907, 252a—257a; bk. bir de İbn al-Ḳalānisī, s. 98—105); Le Beau, *Histoire du Bas-Empire* (Paris, 1780), XVII, 219—230, 235—260, 266—269, 274—297, 301; J. Laurent, *Byzance et les Turcs seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081* (Paris, 1914), s. 37, 57—60, 62 v.d., 75 v.d., 91, 94 v.d.; M. H. Yınanç, *Selçuklular devri I. Anadolu'nun fethi* (nşr. İstanbul üniversitesi), İstanbul, 1944, s. 57—82; R. Grousset, *Histoire des Croisades* (Paris, 1948), I, IV v.d, XXXII v.d. (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

MALAZKİRT. [Bk. MALAZGİRT.]

MĀLDA. [Bk. MALDA.]

MALDA. MĀLDA (aslında MĀLDAH veya MĀLDAHA), şarkî Bengâle'nin Rācşāhī bölgesi dâhilinde bir idârî bölüm olup, 1.899 km². arâzi üzerinde uzanır [1941'de nüfusu 1.232.618'e varmakta ve bunun yarısından bir az fazlasını (51 %) müslümanlar ve geri kalanını hindûlar (46 %) teşkil etmekte idi. 1947'den itibâren Mālda şehri Hindistan ile şarkî Pâkistan arasında taksime uğramış ve kadîm Mālda şehri civarında kurulmuş idâre merkezi olan English Bazar kasabası Hindistan'a bırakılmıştır]. Bu memleket evvelce iki merkezi olan Gaur [b. bk.] veya Laḫnavtī ve Pandua şehirleri ile meşhûr idi. Bu sonuncu şehirde Bengâle'nin müslüman hukümdarlarından kalma müteaddit câmi ve daha başka binâların harâbeleri bulunmaktadır.

Bibliyografya: Minhāc Sirāc, *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī* (trc. Raverty, *Bibl. Ind.*, 1881); Ġulām Ḥusayn Salīm, *Riyāż al-salāṭīn* (*Bibl. Ind.*, metin ve trc.); Mohīnī C. Mozamdār, *Brahmans of Gaur* (Bengâle dilinde, Kalküte, 1886); *Hedges's Diary* (nşr. Yule, Hakluyt Society); H. Creighton, *Ruins of Gaur* (London, 1817); Ravenshaw, *Gaur* (London, 1878); W. Franklin, *Notes on old Gaur 1810* (*JASB*, 1894); *Archaeological Reports*, XV; Blochmann, *Contributions to the Geogr. of Bengal* (*JASB*, XLII—XLIV); İlāhī Baḫş, *Ḫurşīd Cahān-nāma* (*JASB*, 1895); Buchanan, *Eastern India, Imperial Gazetteer of India* ve *Statistical Account of Bengal*, VII, bk. mad.; *Census Report for 1911*, V/I—II.

(H. BEVERIDGE.)

MALDİV ADALARI, Hind okyanusunda, mercan kayalarından müteşekkil takım adalar olup, Hindistan'ın cenûb-i garbîsinde, Seylan adasından 400 mil mesâfede, 0° 42′ ve 7° 6′ şimâl arzları arasında ve 73° şark tûlî etrafında uzanmaktadır. Takım-adalar, 300 kadarı gayr-i meskûn mercan kayalarından ibâret olmak ve 17'si meskûn bulunmak üzere, çok sayıda adadan mürekkep olup [85.000 kadar nüfusu ihtivâ eder: 1951], XIV. asırda İbn Baṭṭūṭa adaları ziyâret etmiş ve burada bir seneden fazla kalmış idi (1343—1344). Seyyah „Ẕibat al-Mahal" ismi ile ve acâib-i âlemden biri olarak zikrettiği adaların sayısını 2.000'e yakın olarak göstermekte, halkının tamâmiyle müslüman olduğunu, muhtelif kısımları ayrı vâliler tarafından idâre edilen adaların hepsine birden verilen ismin hukûmdara ikamet mahalli olan Mahal (şimdiki Male)'den geldiğini, evlerinin ahşap olduğunu, sokakların temizliğini, para olarak bir nevî deniz kabuğunun kullanıldığını, adaları ziyâreti sırasında burada bir kadın hukûmdarın hukûm sürdüğünü anlatmaktadır. Adalara ilk gelen avrupalılar portekizliler olup, bunlar 1518'de burada hir ticâret merkezi kurdular. Maldiv adaları, Malabar sâhillerinden gelen Māppilla (Moplah) korsanları tarafından sık-sık hücûma mâruz kalırdı. Unvânı „on iki bin ada sultanı" olan hukümdar 1645'te Seylan adasındaki Hollandalıların himâyesi altına girdi ve bu tarihten itibâren, Maldiv adaları Seylan ile, siyâsî mânada, münâsebete geçti. Adaların yerlileri müslüman olup, etnografya bakımından, üç zümre meydana getirirler: 1. şimâldekiler, aralarında Hindistan'dan gelme dravid kanı nisbeti fazladır; 2. orta kısımdakiler, Male şehrinde (6.000 nüfus) oturan sultanın doğrudan-doğruya hâkimiyeti altında olup, buraya gelen tâcir ve muhâcirler yüzünden, az-çok sâmî bir vasıf elde etmişlerdir; 3. cenuptaki adaların yerlileri, orta kısım ile az temâs etmiş bulunduklarından, iptidâî vaziyetlerini daha fazla muhâfaza etmekte ve Seylan adasının „singali" köylülerine benzemektedirler. Adalılar umûmiyetle sâkin, zekî ve çalışkan insanlar olup, kendilerine lüzumlu gıdâ maddelerini yetiştirirler, elbiselik kumaşlarını dokur ve hasırlarını örerler. Adaların başlıca ihrâc maddesi kurutulmuş Hindistan cevizi (kopra), deri ve kuru balıktır. Konuşulan dil, az-çok islâm kültür muhitinin te'siri altında kalmış bir „singali" lehcesi olup, adalılar arasında az-çok kolaylıkla arapça konuşanlar da bulunur. [Maldivadaları, 1953 senesi başından itibâren, Britanya milletler topluluğu içinde bir cümhûriyet teşkil etmektedir].

Bibliyografya: J. S. Gardiner, *Maldive and Laccadive Archipelagoes* (Cambridge, 1901—1905); İbn Baṭṭūṭa, *Tuḥfat al-nuẓẓār fī ġarā'ib al-amṣār va 'acā'ib al-asfār* (trc. Mehmed Şerif), İstanbul, 1335, s. 225, 253; François Pyrard de la Val, *Voyage* (Paris, 1679); F. C. Danver, *The Portuguese in India* (London, 1894); F. W. Hockley, *A Short Account to the People, History and Customs of the Maldive Archipelago* (1935). (T. W. HAIG.)

MALEZYALILAR veya MALAYLAR. Bu makalede malezyalıların yalnız islâmiyet bakımından vaziyetleri üzerinde durulacak, etnografya ve antropoloji meseleleri ile meşgûl olunmayacaktır. Bu noktada sâdece menşe'de Sumatra'nın merkezî kısmında, ezcümle Palembang'da yerleşmiş bulunan malezyalıların buradan adanın şark ve şimâl kısımlarına yayıldıkları, Malaka boğazı kıyılarına, bilhassa Malaka [b. bk.] yarım-adasına geçtikleri, Borneo adasında büyük nehirler boyunda ve daha şarka doğru iskân merkezleri te'sis ettikleri söylenilebilir. Malezyalılar geniş bir sâhaya yayılmış bulunan Polinezya (veya İndonezya) ırkına mensup olup, dilleri Afrika'nın Madagaskar adasından Filipin (Philippine) adalarına, Malaka yarım-adasından büyük okyanustaki en uzak Mikronezya ve Melanezya adalarına kadar konuşulmaktadır. Çoğu efsâne mâhiyetini taşıyan Malezya vekayinâmeleri ve bâzı kitâbeler, Palembang'da hindûlaşmış bir Malezya devletinin mevcûdiyetini ve müteaddit defalar gemicilerin buradan komşu memleketlere ve daha uzak ülkelere gittiğini açık bir şekilde ortaya koyar. Malezyalılar kendi dillerini ticâret yolları boyundaki muhtelif limanlara ve memleketlere yaymışlardır. İslâmiyetin hangi asırda hindûluğu buradan süpürüp-attığı bilinmemekle berâber, bu yeni din Malaka boğazı kıyılarında göründüğü sırada, malezyalılar yarım-adaya yerleşmiş ve bunların dili ticârette ve siyâsî münâsebetlerde umûmî olarak kullanılan dil hâline gelmiş bulunuyordu.

Malezya dili. Daha önceden bir çok sanskrit kelimeleri ile zenginleşmiş olan Malezya dili, islâmiyet sâyesinde, muhtelit bir dil husûsiyeti arzeden bir lehce hâlini aldı. Müslümanlık cereyânı, bu dile Tamil menşe'li bir takım kelimeler, bir kısmı Dekkanî veya fârisî husûsiyeti almış, sayılmayacak kadar fazla arapça kelimeler, bazıları hindû husûsiyetini taşıyan bir çok fârisî kelimeler ve az sayıda hindustânî unsurlar getirdi. Malezya dili gayr-i mütecânis şekli ile, yeni dinin intişârına vâsıta olan bir dil mâhiyetini aldı. Daha önceden adaların en çok uğranılan limanlarına — her çeşitten yerliler, ecnebî tâcirler, daha sonra da avrupalılar, yâni portekizli ve hollandalı elçi ve kaptanlar ile konuşup-anlaşabilmek için — en basit şekli ile sokulmuş idi. Malezya diline edebî vasfını islâmiyet kazandırdı ve bu dil, sayısız arapça kitapların tercüme edildiği mutavassıt dil hâlini alınca, şekil bakımından, duruldu ve imlâsı muntazam bir şekilde tesbit edildi. Kazandığı tecânüs sâyesinde, edebiyata ve dinî âyinlere uygun dil oldu ve bir κοινή gibi kat'î mânalı, kısa ifâdeler ve tasavvuf husûsunda olduğu kadar, tarih ve edebiyat için de, inkişâf etti. Şurası kayda değer ki, lisanların çoğunda duyulan ağız ile, evvelce bir müslüman sarayının ve bir hukümdar kütüphânesinin bulunduğu Malaka şehrinde teşekkül eden kültürlü ve edebî dil arasında büyük bir fark mevcuttur. Açe (Atjeh)'ye gelen arap ve hindû âlimleri, dinî meseleleri Malezya dili ile münâkaşa etmiş, hattâ bu dilde kitaplar yazmışlardır. Edebî şekil, zamanımıza kadar, olduğu gibi kalmıştır. Edebî eserler eski tâbirler ile

yazılmakta, tekellüfsüz üslûp adaların muhtelif kısımlarında kullanılmaktadır. Bu üslûbun en bozulmamış şekillerine Johore'da ve umûmiyetle Malaka yarım-adasında, Sumatra'nın şark kıyısında, en değişik tarzlarına da Cava'da ve daha şarktaki adalarda rastlanmaktadır. Molük adalarında ve bilhassa Ambon (Amboyna)'da hıristiyan vâizleri de malezyalıların dilini kullanmışlardır. Bu sebep ile, sözü geçen dil, bu adalarda husûsî bir vasıf iktisâp etmiştir. Lisâniyât bakımından ise, Malezya dilinin, bütün Polinezya dilleri gibi, tasrifsiz iltisâkî diller sınıfına dâhil olunduğunu hatırlatmak kâfîdir. Tasrif, dar bir şekilde, tahdide uğramış olup, ekseriyetle iki heceden ibâret olan kelimeler ön, ara ve son-ekler vâsıtası ile, başlıca sarf ve nahiv münâsebetleri husûsunda bir çok kelimeler teşkiline müsâittir. Malezya dili nahvinde arap gramerinin te'sirinden kalma bâzı izler mevcût bulunmakla berâber, netice olarak, müslümanlığın bu dilin ana vasıflarını büs-bütün değiştirmediği, yalnız pek büyük sayıda kelimeler ilâvesi sûretiyle, onu zenginleştirdiği ve yazılı edebiyatına islâmlığın verdiği bir husûsiyet kazandırdığı söylenilebilir.

E d e b i y a t. İslâmdan evvelki devre âit edebiyat hakkında hiç bir şey bilinmemektedir. Hindû harfleri ile yazılı bâzı eski kitâbelerin imkân nisbetinde verdirteceği hukme göre, Malezya dili, Kaviye benzer harfler ile yazılmış ise de, edebiyatın bilinen en eski şekli arap harfleri iledir. En eski yazmalar, Cambridge ve Oxford kütüphânelerinde mahfûz olup, XVI. asrın son senelerine ve XVII. asrın ilk on senelik devresine âit bulunuyor. XVI. asırda yazılmış edebiyatın varlığına yegâne tarihî-edebî delîl, XVII. asra âit bir vekayinâmede, Malaka şehrinde, burayı portekizlilerin almak istedikleri sırada (1511), bir hukûmet kütüphânesi bulunduğunun kaydedilmiş olmasıdır. Malezya edebiyatı, bugün karşımıza çıktığı şekli ile, pek zayıf bir husûsiyete mâliktir. Hemen bütün vekayinâmeler, hikâyeler ve şiirler arapça kelimeler ve cümleler ile dolu ve islâm nazariyesi ile yüklü olduklarından, bir müslümanlık havası ile meşbû bulunurlar. Gerçekte bâzı güldürücü hikâyeler, bir takım masallar, bu arada bir zaman çok rağbet görmüş fâre ve geyik hikâyesi ve bünyesinde az-çok hindû te'siri sezilen bâzı mahallî romanlar ve hakikî bir islâm te'siri belirtmeyen Cava dilinden alınmış bâzı eski hikâyeler mevcut ise de, bütün bu eserlerin arap harfleri ile yazılmış olması, onları arapça kelimeler ile doldurup-taşırmakta ve böylelikle burada da islâm zihniyetinin mevcut bulunduğunu göstermektedir. Bu makalenin kısalığı, ne büyük sanskritçe hamâsî şiirlere kadar çıkan edebî eserlerden, ne de hiç bir islâmî te'sir izi göstermeyen hikâyelerden bahsetmeğe imkân vermediği için, burada yalnız islâmî vasıflar taşıyan Malezya edebiyatı bahis mevzuu olacaktır. Gerçek İndonezya asıllı geyik masalı, islâmî bakımdan, tâdile uğramıştır. Az-çok efsânevî ve yarı hayâlî olan tarihî yazılar hemen tamâmiyle mutlak bir şekilde islâmlaştırılmıştır. Bu zümreye dâhil eserler arasında *Sējerah Mēlayu* vekayinâmesi ve taklitleri, Kutavaringin, Kutay, Açe ve Pasay vekayinâmeleri sayılabilir. *Ḥikāyat Hang Tuah*, bir kısmı tarihî olmakla berâber, büyük kısmı hayâlî olan bir romandır. Yabancı prens ve prenseslerden, bitmez-tükenmez sergüzeştlerden bahseden bir çok romanlar, Hindistan şarkında Malezya dilini okuyan âlemin büyük bir kısmına yayılmıştır. Bütün bu halk kitaplarının isimleri, avrupalı okuyucular için pek câzip olmamakla berâber, Leiden, Batavia ve Londra kütüphânelerinin bütün Malezya yazmaları kataloglarında bulunur. Bâzı hayâlî eserler farsçadan, arapçadan ve hindustânîden tercüme edilmiştir. Bunlardan bir kısmını *Hitopadeça* külliyâtına kadar götürmek, bir kısmını *Tūtī-nāma* serisine bir üçüncüsünü de Baḫtiyār dâiresine bağlamak mümkündür; istisnâî olarak da bâzı ecnebî müellifler Malezya dilinde yazmışlardır. Bir Açin kraliçesinin nufûzu altında çeşitli mevzûları ihtivâ eden geniş bir vekayinâme yazmış bulunan Raepo Nūr al-Dīn al-Ranīrī [b. bk.] gibi. Gâyet çok sayıda metinlerde, eski peygamberlerden, Peygamber Muḥammed'den, âlinden ve eshâbından bahsedilmektedir. Bu eserler, msl. Amīr Ḥamza ve Muḥammed b. al-Ḥanafīya'nin romanları, fârisî menşelidirler. Tamâmiyle dinî mâhiyette olan eserler bu edebiyatın dışında kalır.

Malezya edebiyatında şiir başka bir vasıf taşır. Fârisî te'sirlerinden büs-bütün kurtulamamış olmakla berâber, gerçek Malezya şiiri, *puntun*, yâni halk rubâîleri olup, ilk iki mısrâ tabi'î bir hâdiseden veya mâlûm bir vak'adan bahseder ve âhenk bakımından, üçüncü ve dördüncü mısraa yol hazırlarken, bu sonuncular manzûmenin ekseriyetle maddî aşka taalluk eden hakikî mânasını ihtivâ eder. Diğer nevi *ṣa'ir* ile temsil edilir ki, kafiyeli dört mısrâdan mürekkep kıt'alardan terekküp eder. Çok uzun ve yüklü olan bu şiirlerden bâzıları Cava dilinden alınma olup, bir kısmı da mensûr romanların nazma çevrilmiş şekilleridir; bunlardan başka, tarihî vak'alar, aşk sahneleri, dinî meseleler, tasavvufî bahisler v.b. bir çok *ṣa'ir*'lere mevzû ol-

maktadır ki, bunların unvanlarını şu kataloglarda bulmak mümkündür: Leiden üniversitesi kataloğu (H. H. Juynboll), buna Ph. S. van Ronkel tarafından yapılmış ilâve; Batavia, Lahaye ve Bruxelles katalogları (aynı zâtlar tarafından); Londra (R. A. S.) ve E. I. H. (India Office kütüphânesi) katalogları (H. N. van der Tunk) tarafından. Husûsî edebiyat meseleleri Ph. S. van Ronkel tarafından ele alınmıştır. Malezya'ya âit bahis mevzuu eden makaleler ve Malezya edebiyatı serisinin bâzı nüshaları, kayda değer çalışmaları ihtivâ eder. Daha geniş bir makale *Encycl. van Nederl.-Indië*'nin *Literatuur* (*Maleische*) maddesinde yer almaktadır.

(PH. S. VAN RONKEL.)

MALḤAMA. [Bk. MALĀḤİM.]

MALİ, g a r b î S u d a n'da bir vakitler Mandingo devletine pâyitaht olmuş ve sonra ortadan kalkmış bulunan bir ş e h i r olup, buraya verilmiş olan çeşitli isimler (Meli, Mâlli, Melle, Mani, Mane), fransızların Malinké, ingilizlerin Mandingo dedikleri bir kavmin ana yurtlarına verilen tek bir adın muhtelif lehce veya bölgelerde aldığı şekillerdir.

Arap müelliflerinin bu şehri ifâde etmek üzere kullandıkları kelime, sâkinlerinin verdikleri isme uymamakta ve bu sonuncusu İdrīsī, İbn Ḫaldūn, İbn Baṭṭūṭa ve Leo Africanus tarafından zikredilmemekte idi. Ancak 1913'te, az evvel Sudan'da ele geçmiş bir arapça metnin (*Tārīḫ al-fattāḥ*) tercümesi sâyesindedir ki, Mandingo veya Mali devletinin iki pâyitahtı olmuş bulunduğu, bunlardan eskisinin Cariba ismini taşıdığı, daha sonra bunun yerine Niani adlı bir başka şehrin geçtiği anlaşıldı ve bilâhare Niger vâdisinde yapılan araştırmalar bu iki şehrin mevkiini tâyine imkân verdi. Birinci şehir Niger—Sankarani kavşağında, Mani veya Mali Tombo (= Mali harâbeleri) mevkiinde olup, burada yerlilerin evvelce kendi hukümdarlarına pâyitaht olmuş bulunduğunu ve bunların mezarlarını ihtivâ ettiğini kabûl eyledikleri çok eski ve ehemmiyetli bir şehrin izlerine rastlanmaktadır. İkinci şehre gelince, İbn Ḫaldūn'un metnini istinsah edenin hatâsı yüzünden, bunun hakikî ismi, *Tārīḫ al-fattāḥ*'ın 1913'te neşrine kadar, mechûl kalmış idi. Sözü geçen pâyitahtın Sankarani ırmağının sol sâhilinde, şimdi aynı isimli bir iskân mevkiinin (Niani) bulunduğu mahal yakınlarında, olduğu anlaşıldı.

Cariba'nin XI.—XIII. asırlar boyunca Mandingoların Keita sülâlesine menşe' olduğu şüphe götürmez ise de, bu sülâle hakkında elde hiç bir bilgi yoktur. Niani hakkındaki bilgiler bir dereceye kadar daha vazıhtır. Şehrin Mandingo hukümdarı Suncata Keita'nın Kirina'da Sōsō hukümdarı Sumanguru Kanté'yi 1235'te mağlûp etmesinden bir az sonra, 1238'e doğru kurulduğu farzediliyordu. Bundan bir asır sonra, 1325'te hukûm süren Gongo Mūsā (yanlış olarak Kankan Mūsā)'nın, bir Mekke dönüşünde, Gırnata'lı bir âileye mensup al-Sāḥilī isimli bir arap şâirini sarayına dâvet ettiği ve bu ecnebîye Gao'da taraçası mazgallı ve ehrâmî minâreli bir câmi yaptırttığı mâlûmdur. Rivâyete bakılırsa, şimdi garbî Sudan'da çok yaygın bulunan ve menşe'i şimâlî Afrika olan bu türlü câmilerin ilki budur. 1352—1353'te Gongo Mūsā'nın kardeşi Sulayman Keyta'nın devrinde arap seyyahı İbn Baṭṭūṭa bu şehre geldi. O sırada burası mısırlı ve faslı hukuk erbâbının, tarîkat adamlarının, câmilerde *Kur'an* okuyan hâfızların ve tüccarların yaşadığı, kâmilen müslümanlar ile meskûn bir baş şehir idi. Şehrin muhtelif mahallelerine dâir elde hiç bir bilgi bulunmamakla berâber, hukümdar sarayı hakkında epeyce geniş tafsilât verilmektedir.

Mali devletinin kudreti, XV. asrın başlarına kadar devam etti. Sudan'ı XVI. asrın ilk yarısında ziyâret etmiş olan Leo Africanus'a göre, Niani'de 6.000 kadar âile oturmakta, şehrin sâkinleri arasında bir çok san'atkâr ve tâcirler yer almakta idi. Bir çok câmiler ve medreseler bulunmakla berâber, şehrin eski ihtişâmı artık kalmamış idi.

1545'te Gao *askiya*'sının kardeşi Dā'ūd, Niani üzerine yürüyerek, şehri işgâl edip, yedi gün müddetle askerlerine yağmalattı.

XVII. asırda Bambara ve Kaarta devletlerinin ortaya çıkması, Mandingo devletinin haşmetinden son kalan izleri de silip-süpürdü. Son reisler Niani'yi bırakıp, Kangaba'ya sığındılar.

Portekizlilerin müteaddit defalar Niani'yi ziyâyet etmiş oldukları muhakkaktır. Bunların aşağı Gambiat te'sislerinden memleket içine doğru yönelttikleri seferler hakkında bir şey bilmiyoruz; buna mukabil 1483'te Elmina (ingilizlerin şimdiki Gold Coast = „Altın-Sâhil" müstemlekeleri)'dan Mandingo pâyitahtına gönderilen bir elçi hey'eti hakkında bir az bilgi sâhibi bulunuyoruz. João de Barros *Asia* (kitap III.'ta, bundan şu bir kaç kelime ile bahsetmektedir: — „(Kıral Johann II), Minas (Elmina) kalesi yolu ile, Songo kıralı ve Mūsā'nın torunu Maḥmūd Ben Manzugul'a bir elçi hey'eti yolladı. Mandingo ülkesi dediğimiz bu büyük memleketin en kalabalık şehri orasıdır". XIX. asırda seyyah Barth Portekiz tarihçisinin Songo'sunun Niger nehri üzerindeki Songhoylar ülkesinin aynı olduğunu kabûl etmek istedi. Fakat Songo adı Mandingo pâyitahtına

tatbik edilebilir mi?. M. Delafosse bunu mümkün görmemekte, Gine körfezi sâhil halkı arasında ve bütün Fanti ve Aschanti memleketlerinde Mandingolar ülkesinin hâlâ Songo ismi ile tanındığına ve böylelikle Elmina'daki Portekizlilerin bunu Mandingo veya Mali yerine kullanmış olduğuna işâret etmektedir.

Bibliyografya: İbn Baṭṭūṭa, *Voyage dans le Soudan* (trc. de Slane), Paris, 1843; İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), Alger 1852—1856; Léon d'Africain, *Description de l'Afrique tierce partie du Monde* (trc. Jean Temporal, nşr. Schefer), Paris, 1896—1898; ʿAbd al-Raḥmān al-Saʿdī al-Tunbuktī, *Tārīḫ al-Sūdān* (trc. Houdas), Paris, 1900; M. Delafosse, *Haut-Sénégal-Niger* (Paris, 1912); J. Marquart, *Die Beninsammlung des Reichsmuseums für Völkerkunde in Leiden* (Leiden, 1913); bk. mad. *Malli*; İbn Faḍl Allāh ʿUmarī (trc. Gaudefroy-Demombynes), s. 52 v. dd.

(HENRI LABOURET.)

MALİK. [Bk. MELİK.]

MÂLİK. [Bk. MÂLİK.]

MÂLİK. MÂLİK B. ANAS (?— 795) islâm fakîhi olup, mâlikî mezhebinin kurucusudur. Kendisine sâdece „Medine imâmı" da denilmiştir.

I. İmâm Mâlik'in hâl tercümesine dâir kaynaklar.

İmâm Mâlik hakkında bildiğimiz en geniş ve en eski kaynak İbn Saʿd (ölm. 230)'in Medine tâbîlerinin altıncı tabakasındaki naklidir. Vāḳidī (ölm. 207)'ye kadar çıkan bu nakil, yazma nüshalardaki bir noksanlık neticesinde, kaybolmuş ise de, bilhassa Ṭabarī (III, 2519 v. dd.)'de *Kitāb al-ʿuyūn* (*Fragm. hist. ar.*, I, 297 v.d.)'da, İbn Ḫallikān'da ve al-Suyūṭī (s. 3, 6 v. dd., 12 v.d., 41, 46)'de bulunan iktibaslar yardımı ile, büyük bir kısmı tekrar te'sis olunabilmektedir. Bundan dolayı İbn Ḳutayba (ölm. 276) tarafından verilen kısaltılmış hal tercümesi kayıtları ile *Fihrist* (yazılış tarihi 377)'te bulunan bir az daha teferruatlı kayıtların temeli de bu İbn Saʿd'in naklidir. Ṭabarī (ölm. 310)'nin *Ẕayl al-muẕayyal*'inde bulunan İmâm Mâlik hakkındaki kısım da, esâs itibârı ile, aynı kaynaktan gelmektedir. Hâlbuki Ṭabarī'nin bu eserinde ve tarihinde bulunan daha kısa bilgiler başka yerlerden alınmıştır. al-Samʿānī (yazılışı 550'ye doğru), başka kaynaklar vâsıtası ile esâsen çok iyi bilinen bir vak'a hakkındaki efsânevî rivâyetten başka, yeni bir şey getirmemektedir; hâlbuki İbn Ḫallikān (ölm. 672)'da ve bilhassa Navavī (ölm. 676)'de, efsânevî çizgiler yine hâkim olmakla berâber, bunların yanında kıymetli bilgiler de bulunmaktadır. al-Suyūṭī (ölm. 911), ekserisi şimdi elimizde bulunmayan, fakat çoğu daha sonraki tarihlere âit ve ancak pek az itimâda şâyân olan al-Fāfiḳī'nin *Musnad ḥadīṯ al-Muvaṭṭaʾ*'ı, Abū Nuʿaym'in *Ḥilya*'si, Ḫaṭīb al-Bağdādī'nin *Kitāb al-muttafaḳ va 'l-muḫtalaf*'i, Kadı ʿİyāż'ın *Kitāb tartīb al-madārik*'i ve Abu 'l-Ḥasan al-Fihr'in *Faẓāʾil Mālik*'i gibi, diğer kaynaklardan ve İbn Saʿd'den alınmış olan teferruâtlı toplama bilgiler vermektedir. Pek çok mıkdardaki muahhar menâkıpler, msl. al-Zavāvī'nin *Manāḳib*'ı esaslı hiç bir kıymet taşımamaktadır.

II. İmâm Mâlik'in hayatı.

İmâm Mâlik'in tam adı Abū ʿAbd Allāh Mālik b. Anas b. Abī ʿĀmir b. ʿAmr b. al-Ḥāriṯ b. Ġaymān b. Ḫuṯayl b. ʿAmr b. al-Ḥāriṯ al-Aṣbaḥī olup, Banī Taym b. Murra (Taym Ḳurayṣ) arasında sayılmakta olan Ḥumayr koluna mensuptur.

Doğum tarihi kat'î değildir; 90 ile 97 yılları arasında ileri sürülen tarihler, daha ziyâde, takrîbî bir mâhiyet taşımaktadır. İbn Saʿd'de annesinin karnında 3 yıl (İbn Ḳutayba, s. 290'a göre, 2 yıldan fazla) kaldığı rivâyet edilmektedir; bu bir efsâneden ibâret olup, İbn Saʿd'in metninde açıkça görüldüğü gibi, bu bir gebeliğin uzunluğu hakkında, gûyâ Mālik'in söylemiş olduğu bir sözün yanlış tefsirinden ileri gelmiştir. al-Tirmiẕī tarafından nakledilen bir hadîse göre, bizzat Peygamber, Abū Ḥanīfa ile al-Şāfiʿī gibi, onun da geleceğini önceden haber vermiştir. Büyük babası ile amcası Samʿānī tarafından, hadîs âlimleri arasında gösterilmiştir; böylece ilmî araştırmalarında hayreti mûcip hiç bir husus yoktur. *Kitāb al-Aġānī*'ye göre de, önce şarkıcı olmak istemiş ve ancak annesinin nasihati üzerine, çirkinliğinden dolayı, bu meslekten vazgeçmiş ve buna mukabil kendini tamâmiyle fıkha vermiş olmalıdır (krş. Goldziher, *Muh. Studien*, II, 79, not 2). Bununla berâber bu hikâyede, bir fıkra husûsiyeti yanında, bir zemmetme temâyülü de bulmak kolaydır. Tahsili hakkında pek az mâlûmâtımız vardır; bununla berâber Medine'de *raʾy*'i yayan, bundan dolayı kendisine Rabīʿat al-Raʾy adı verilen ve Mālik'in kendisinden hadîsler naklettiği meşhûr Rabīʿat b. Farrūḫ (ölm. 132 veya 143)'tan fıkıh tahsil ettiğine dâir bilgilerin, daha sonraki kaynaklarda bulunmasına rağmen, büs-bütün uydurulmuş olması az muhtemeldir (krş. Goldziher, *ayn. esr.*, s. 80). Muahhar kaynaklarda hocalarının mıkdarı nâmütenâhî çoğaltılmakta, 300'ü *tābiʿūn*'dan olmak üzere, 900 hoca sayılmaktadır. *Ḳirāʾat* [b. bk.] ilmini ona Nāfiʿ b. Abī Nuʿaym öğretmiş olmalıdır. al-Zuhrī, İbn ʿUmar'in mevlâsı Nāfiʿ, ʿAbu 'l-Zinād Hişām b. ʿUrva, Yaḥyā b. Saʿīd, ʿAbd Allāh b. Dīnār, Muḥammed b. al-Munkadir, Abu 'l-Zubayr ve başkalarından hadîs rivâyet etmiştir; bununla berâber bu isnadlar adı geçen kimselerden her birinin yanında onun hadîs tahsil ettiğini isbat etmez; al-Suyūṭī (s. 48 v. dd.) 95 şeyhlik bir liste vermektedir.

İmâm Mâlik hemen bütün hayatını Medine de geçirmiştir; bu hususta elimizde kronoloji bakımından kat'î olan delil, kendisinin ʿAlī âilesine mensup hilâfet müddeîsi Muḥammed b. ʿAbd Allāh'ın 145'teki isyânına karıştırılmış olmasıdır (buna mukabil Mālik ile İbn Hurmuz arasındaki aynı yıla âit sözde-münâsebetlere müteallik rivâyet tamâmiyle gayr-i mevsûk olduğu intibâını vermektedir). Daha 144 yılında, halife al-Manṣūr, onu Mekke'deki Ḥasanîlere göndermiş ve hilâfet iddiası ile ithâm edilen Muḥammed ve İbrāhīm b. ʿAbd Allāh kardeşleri istetmiş idi; bu kendisinin umûmî bir hürmet kazanmış olduğunu ve hiç olmazsa siyâset bakımından, hükümdara düşman olmayan bir vaziyet almış bulunduğunu isbat eder; bir de iki kardeşin hapsedilmiş olan babaları ʿAbd Allāh'tan müsâdere edilen mallar ile te'min edilen vâridâtın kendisine verilmesi suretiyle, hizmetinin bedeli ödenmiş idi. Vazifesi muvaffakiyet ile neticelenmedi ve 145 yılında Muḥammed, bir el çabukluğu ile, Medine'yi zaptedince, İmâm Mâlik bir fetvâsında, al-Manṣūr'a ettiği bi'atin onu vicdânen bir şeye mecbûr etmeyeceğini, çünkü bu bi'atin zorla alındığını ilân etti; bunun üzerine ihtiyatı muhâfaza eden şehir halkının bir çoğu Muḥammed'in tarafına geçti. Mālik ayaklanmaya, faâl olarak, iştirâk etmeyip, evinde kaldı. Buna rağmen 147 yılında, hareketin muvaffakiyetsizliğe uğraması üzerine, Medine vâlisi Caʿfar b. Sulaymān tarafından, kırbaç ile dövülmek suretiyle, cezâlandırıldı; bunun neticesi olarak omuzunda bir sakatlık kaldı ki, bu şöhretinin artmasına yardım etmiştir. Abū Ḥanīfa'nin hapiste mârûz kaldığı kötü muâmeleden bahsetmesi İmâm Mālik'in hayatındaki vak'a ile ilgili olsa gerektir. Daha sonra İmâm Mālik hukümdar ile barışmış olmalıdır: 160'ta, halife al-Mahdī, Mekke'de Harem'de yapılacak inşaat vesilesi ile, onunla münâkaşa ediyor ve ölüm yılı olan 179'da halife Hārūn al-Raşīd, hacc münâsebeti ile gelip, onu görüyor. Bu vâkıa mevsuk telâkkî olunabilir; buna karşılık *Kitāb al-ʿuyūn*'da verilen teferruât daha o zamanda bir az mekıbevî bir husûsiyet göstermektedir ve Abū Nuʿaym'den naklen al-Suyūṭī'de bulunan bilgiler tamâmiyle hayâl mahsûlüdür. Halifenin (İbn Saʿd'da — al-Manṣūr'dur; Ṭabarī'nin muvâzî bir rivâyetinde — al-Mahdī ve nihâyet Abū Nuʿaym'den nakleden ve hayâlî süsler ile süsleyen al-Suyūṭī'de — al-Raşīd'dir) *al-Muvaṭṭaʾ*'ı resmen kabûl etmek istemesi ve bu niyetinden ancak Mālik'in itirazı ile vazgeçmesi hakkındaki hikâyeyi açıkça efsâne sâhasına idhâl etmek icâp eder.

İmâm Mālik, 179'da Medine'de, kısa bir hastalıktan sonra, öldü; 85 yaşında idi ve al-Baḳīʿ'de defnedildi. Şehrin vâlisi ʿAbd Allāh b. Zaynab cenâze namazını kıldırdı. İbn Ḫallikān'da Caʿfar b. Aḥmed al-Sarrāc'ın mersiyesi vardır. Batanūnī, *al-Riḥla al-Ḥicāzīya* (2. tab., s. 256 karşısında) ve İbrāhīm Rifʿat Paşa, *Mirʾāt al-ḥaramayn* (I, 426 karşısında) mezarı üzerinde inşâ edilen türbenin resmi vardır.

Mûtâları, şüphesiz, al-Vāḳidī'ye çıkan İbn Saʿd'da, İmâm Mālik'in dış görünüşü, âdetleri ve yaşayış tarzı hakkında oldukça vâzıh teferruât bulunmaktadır; fakat bunların mevsûk olmaları şüphelidir; bir de ona isnâd edilen ve zamanla gittikçe sayıları artan sözler de bulunmaktadır. Mahakkak bir surette mevsûk olan az sayıdaki vâkıalar da her zaman bol mıkdarda efsâneler ile örtülmüştür; daha önce en mühimleri gösterilmiş idi; diğerleri al-Suyūṭī ve al-Zavāvī'de toplanmıştır.

al-Muvaṭṭaʾ'ını rivâyet edenler ile en eski mezhep arkadaşları için bk. fasıl III ve V; burada, bunlardan başka, onun hakkındaki rivâyetleri nakletmiş olan en mühim âlimleri zikretmemiz lâzımdır. Bunlar bilhassa ʿAbd Allāh b. al-Mubārak, al-Avzāʿī, İbn Curayc, Ḥammād b. Zayd, al-Layṯ b. Saʿd, İbn Salama, al-Şāfiʿī, Şuʿba, al-Ṯavrī, İbn ʿUlayya, İbn ʿUyayna, Yazīd b. ʿAbd Allāh ve şeyhleri al-Zuhrī ve Yaḥyā b. Saʿīd'dir. al-Suyūṭī (s. 18 v.dd.) çok mıkdarda hadîs âlimi saymaktadır, fakat bunlara kıymet vermek için ekseriyâ bir sebep yoktur. Mālik ile genç al-Şāfiʿī'nin görüşmesi hakkındaki gayr-i mevsûk rivâyete de (bk. *Fragm. hist. ar.*, I, 359; Wüstenfeld, *Gött. Abh.*, 1890, s. 34 ve 1891, s. 1 v.dd.) işâret etmek lâzımdır. Bu arada iki imâm arasında mevcut olan münâsebetlere dâir tasavvurun ne şekilde olduğu hakkında bir fikir vermek istenmektedir.

III. İmâm Mâlik'in eserleri ve diğer kaynaklar.

1. İmâm Mālik'in belli-başlı eseri *Kitāb al-muvaṭṭaʾ*'dır ki, Zayd b. ʿAlī'nin *Kitāb al-macmūʿ* (*Corpus Juris*)'u istisnâ edilecek olursa, bugüne kadar gelmiş olan en eski müs-

lüman fıkıh kitabıdır. Bu eserin gâyesi, Medine'de ve Medine muhitinde yaygın bir hâlde bulunan *sunna*'ce kabûl edilmiş olan *icmā*'a göre, dinin kanun ve hukukunun, menâsik ve amellerinin tam bir tablosunu çizmek ve *icmā*' ve *sunna*'den hareket ederek, henüz tesbit edilmemiş bulunan her şey için, nazarî bir kıstas vermektir. İlk Abbâsîlerin şeri'ate hürmet ve riâyet edilen bir devrinde, en iptidâî meselelerde bile, derin olan fikir ayrılıkları arasından „bastırılıp düzeltilmiş" (bu aş.-yk. *al-Muvaṭṭa'* kelimesinin mânasıdır) bir yol göstermekte ayrı bir amelî fâide var idi. İmâm Mālik'in Hicaz'daki dinî amellere bakarak, karşılamak istediği işte bu ihtiyâc idi; Medine'de örf hâline girmiş olan kanunu, sistem hâline getirip, tedvin etmek istiyordu.

İmām Mālik, *al-Muvaṭṭa'*'ını yazarken, muâsırları arasında bir istisnâ teşkil etmiyordu; al-Mācaşūn (ölm. 164), alâkalı meselelerdeki hadîsleri zikretmeden, Medine âlimlerinin müşterek fikri hakkında bir eser yazmış idi. Aynı devirden, tamâmiyle *al-Muvaṭṭa'* tarzında eserler yazmış olan bir çok medineli âlim zikredilmektedir (bk. Goldziher, *ayn. esr.*, s. 219 v. d.); mâmafih bu eserler bugüne kadar kalmamıştır. *al-Muvaṭṭa'*'ın daha tâlihli olmasını açıkça izah eden sebep, mûtedil fikri temsil etmesi ile alâkalıdır (bk. fasıl IV).

İmām Mālik, *al-Muvaṭṭa'*'ı nakletmekle, bize ister şifâhî olarak, isterse *munāvala* yolu ile tesbit edilmiş bir metin te'min etmemiştir; bil'akis eserinin muhtelif rivâyetleri (*rivāya*) birbirlerinden çok uzaklaşmaktadır (krş. Goldziher, *ayn. esr.*, s. 222). Bu hâl, o zamanlar bu nevî metinlerin harfiyen sâdık istinsah edilmiş şekillerine az kıymet verilmesi ve bunları nakil işini üzerlerine alanların büyük bir serbestlik ile hareket etmeleri (bk. Goldziher, *ayn. esr.*, s. 221) ve bir de İmām Mālik'in derslerine dâimâ aynı şekli vermemesi ile izah olunur. Fakat, hiç şüphesiz, menşe'i İmām Mālik'e kadar giden ve mevcut bütün me'hazlarda muhâfaza edilmiş olduğu görülen *muvaṭṭa'* kelimesi Mālik'in, kelimenin bugünkü mânasında bir „eser" meydana getirmek istediğine bir delîl teşkil eder; Mālik'i kendi „yazılarından" konuşturan rivâyetler ise, daha ziyâde sonraki bir devrin şartlarını aksettirmektedir. Daha muahhar bir devirde, *al-Muvaṭṭa'*, bir çok kimseler tarafından, bir mecelle gibi telâkkî edildi (bk. Goldziher, *ayn. esr.*, s. 213, 265 v. d.; al-Suyūṭī, s. 47) ve eserin meydana gelmesi hakkında bir çok efsâneler bulunmaktadır (al-Suyūṭī, s. 42 v. dd.).

Bütün olarak, *al-Muvaṭṭa'*'ın 15 rivâyeti bilinmektedir; bunların ikisi, bütün hâlinde, muhâfaza edilmiştir; hâlbuki aş.-yk. 5 tânesi İspanya'da III./IV. asırda tedris ediliyordu (Goldziher, *ayn. esr.*, s. 222, ihtar 2 ve 4) ve 12'sinden de al-Rudānī (ölm. 1094) istifâde etmiş idi (Heffening, *Fremdenrecht*, s. 144, not 1).

a. Yaḥyā b. Yaḥyā al-Maṣmūdī (ölm. 234) tarafından rivâyet edilen şekil, sık-sık basılmıştır, msl. Dehli, 1216, 1296 (isnatsız; hindustânî dilinde bir tercüme ve şerh ile birlikte), 1307, 1308; Kahire, 1279—1280 (Muḥammed b. 'Abd al-Bāḳī, al-Zurḳānī [ölm. 1122]'nin şerhi ile birlikte); Lâhur, 1889; Tunus, 1280; pek çok şerh, tertip ve hulâsası vardır; bk. Brockelmann, *GAL*, I, 176; Ahlward, Katalog, Berlin, 1145; Muḥammed 'Abd al-Ḥayy al-Laknavī (*b* rivâyeti basmasının mukaddimesi), Lucknow, 1297, s. 21 v. dd.; al-Suyūṭī, s. 3 ve tür. yer (al-Fāfiḳī'nin eseri), s. 57 (İbn 'Abd al-Barr hakkında) ve s. 58 (en esâslı kısım); Goldziher, *ayn. esr.*, s. 230, not. 2; Schacht, *Abh. Preuss. Ak.*, 1928, nr. 2 *c*; bir de al-Suyūṭī, *Iṣ'āf al-mubaṭṭa' bi-riǧāl al-Muvaṭṭa'*. Dehli, 1320 ve Muḥammed b. Ṭāhir al-Patnī, *Maǧma' biḥār al-anvār* (Lucknow, 1283).

b. Muḥammed b. al-Ḥasan al-Şaybānī (ölm. 189) rivâyeti; bu rivâyet aynı zamanda Mālik'in eserinin ıslâh edilmiş ve tenkitli genişletilmiş bir şeklidir; çünkü al-Şaybānī bahislerin ekserisinin sonuna şahsî fikirlerini ve bahis mevzuu meselelerde Abū Ḥanīfa'nin düşüncelerini, bâzan sebeplerinin geniş bir izahı ile birlikte, ilâve etmektedir; sık-sık basılmıştır; msl. Lâhur 1211—1213 (hindustânî dilinde bir tercüme ve notlar ile); Lodiana, 1291, 1292, 1293; Lucknow, 1297 (Muḥammed 'Abd al-Ḥayy al-Laknavī'nin giriş ve şerhleri ile); bk. bir de Brockelmann, *ayn. esr.*; Schacht, *ayn. esr.*, nr. 2, 2*a*, 2*b* ve evvelki kısımda zikredilen eserler.

Bu iki rivâyetin münâsebetleri için bk. Goldziher, *ayn. esr.*, s. 223 v.dd.

c. 'Abd Allāh b. Vahb (ölm. 197)'in rivâyetinde oldukça geniş iktibaslar mecut olup, bunlar Ṭabarī, *Kitāb iḫtilāf al-fuḳahā'* (nşr. Kern, Kahire, 1902 ve bir de Schacht, *ayn. esr.*, nr. 22)'da bulunmaktadır; bu rivâyet Yaḥyā b. Yaḥyā'nınkini oldukça yakından tâkip eder.

al-Muvaṭṭa''ın diğer rivâyetleri al-Laknavī, *ayn. esr.*, s. 18 v. dd. ile al-Suyūṭī, s. 48, 51'de sayılmıştır ve al-Navavī'de *al-Muvaṭṭa'*'ı rivâyet ve nakletmiş olanların en geniş listeleri verilmektedir.

2. İmām Mālik'in *al-Muvaṭṭa'*'dan başka eserler yazıp-yazmadığını bilmiyoruz (Mālik'in pek çok mıkdarda eserlerinden bahseden *Fihrist* (s. 199, 9 v. d.)'in kayıtları tamâmiyle müphemdir). Ona isnâd edilen eserlerin adları iki kısma ayrılır: fıkha dâir eserler ve muhtelif mevzûlara dâir eserler. Fıkha dâir eserleri arasında 'Abd Allāh b. 'Abd al-Ḥakam al-Miṣrī tarafından nakledilmiş olan bir *Kitāb al-sunan* veya *al-Sunna* (*Fihrist*, s. 199, 9,16), bir *Kitāb al-manāsik* (al-Suyūṭī, s. 40)'ten, İbn Vahb tarafından rivâyet edilen bir *Kitāb al-mucālasāt* (*göst. yer.*)'tan, 'Abd Allāh b. 'Abd al-Calîl tarafından rivâyet edilen bir *Kitāb al-aḳżiya* (*ayn. esr.*, s. 41)'den ve Ḫālid b. Nazzār ile Muḥammed İbn Muṭarrif tarafından rivâyet edilen bir *Risāla fi 'l-fatvā* (*göst. yer.*)'dan bahsedilmektedir. Fakat bütün bu eserlerin mevsûkiyeti şüphelidir ve bunlar Mālik'in ilk talebeleri zamanına kadar çıksa bile (bâzân bunlar bu talebelerin eserleri olarak gösterilmiştir, bk. al-Lakhnavī, *ayn. eşr.*, s. 19), İmām Mālik'e isnâd edilmesi uygun olan kısmın tesbiti müphem kalmaktadır. Sözde 'Abd Allāh b. 'Abd al-Ḥakam al-Miṣrī tarafından rivâyet edilen ve İbn Vahb ve İbn al-Ḳāsim ile berâber duyduklarına istinâd eden bir kitap (Gotha, 1143) her hâlde mevsûk sayılamaz: esâsen bu kitap bizzat Mālik'in sözlerini ihtivâ etmek iddiasında da değildir.

Diğer eserlere gelince, bir *Tafsīr*, bir *Risāla fi 'l-ḳadar va 'l-radd 'ala 'l-ḳadarīya*, bir *Kitāb al-nucūm* ve bir *Kitāb al-sirr* (al-Suyūṭī, s. 40 v. d.) zikredilir ki, bunların hepsi mûtâd gayr-i mevsûk eserler çerçevesine girer. Daha *al-Fihrist*'te *al-Muvaṭṭa'* yanında zikredilmiş olan ve Abū Yūsuf'un *Kitāb al-ḫarāc*'ına, mâlikî mezhebine göre, bir ilâve teşkil eder görünen halife Hārūn al-Raşīd'e karşı itirazlar ihtivâ eden *Risāla* (Bulak'ta 1311'de basılmış; bk. Brockelmann, *ayn. esr.*,)'nin mevsûkiyeti aleyhinde ciddî zanlar vardır; daha al-Suyūṭī bunun mevsûkiyeti hakkında şüpheler beyân etmiş idi. Mâmafih gösterdiği sebepleri kat'î telakkî etmek mümkün değildir.

3. Bununla berâber, İmām Mālik'in mezhebi hakkında iki esâslı menbâ daha vardır (mâlikî mezhebi akîdeleri hakkındaki daha muahhar izahlar bertaraf edilmelidir): bu kaynakların en mühimi Saḥnūn (ölm. 240)'un *al-Mudavvana al-kubrā*'sıdır. Bu eser, Saḥnūn tarafından sorulmuş olan suallere İbn Ḳāsim (ölm. 191) tarafından, İmām Mālik'in akîdesine veya kendi şahsî re'yine göre verilmiş cevaplar ile İbn Vahb (ölm. 197)'in hadîs ve fikirlerini ihtivâ eder (bk. C. Brockelmann, *ayn. esr.*, s, 177; Heffening, *ayn. esr.*, s. 144; Krenkow, bk. mad. SAḤNŪN).

Diğer taraftan *Kitāb iḫtilāf al-fuḳahā'*'sında, İbn Vahb'in *al-Muvaṭṭa'* rivâyetinin bakiyelerini muhâfaza etmiş olan al-Ṭabarī, „fıkha müteallik" âyetlere dâir tefsirinde İmām Mālik ile alâkalı hadîsleri ve İmām Mālik'in fikirlerini sık-sık zikreder.

IV. İmām Mālik'in fıkıh tarihindeki yeri.

İmām Mālik, devri bakımından, fıkıhta kıyâsın devamlı ve esâs hâlinde olmayıp, ancak ârızî olarak ve elde edilmesi istenilen bir delîl için kullanıldığı bir safhayı, islâmdaki hukukî düşüncenin henüz bir hukuk ilmi hâline gelmediği bir safhayı temsil eder; mekân bakımından da, islâm hukukunun kat'î temellerinin atıldığı Medine'yi temsil eder. *al-Muvaṭṭa'*'da hukukî düşüncenin esaslı bir gâyesi dinî ve ahlâkî düşünceleri bütün hukukî hayata sindirmek idi. Eski islâm hukukunun husûsiyeti, meselelerin vaz'ı kadar, hukukî mevzûların bünyesinde de açıkça görülmektedir. Ahlâkî ve dinî görüşlerin sindirilmesi gereken ve dinî nokta-i nazar ile henüz ilişiği olmayan bu hukukî malzeme, hiç de iptidâî olmayan, bil'akis oldukça gelişmiş bir ictimâî hayata tekabül eden, eski arap örfî hukukunun başlıca mümessili olan Medine örf ve âdetine âittir; bu İmām Mālik'te bize bâzan *sunna* („hukukî ameller") şeklinde görünmekte, bâzan da onun büyük bir ihtimâm ile tâyin ve tahdit ettiği Medine *icmā*'ında mündemic bulunmaktadır. Bu *icmā*', bir geniş mânada, örf ve âdet hukukuna âit müesseselerin dinî bakımdan hiç bir itiraza uğramamış olanları demektir. Eski ictihâdın bu başlıca hedefi yanında, bir hedefi daha mevcuttur ki, bu da, daha umûmî mâhiyetteki esaslardan hareket ile, hâkim kazvistiğin aksine olarak, hukukî mefhumların teşekkülüne doğru yönelen ve henüz gevşek olmasına rağmen, bütün hukukî hükümlerinin tedvinini istihdaf eden bir sistem kurmaktır.

Hukukun esâslı kısımlarının islâmîleşmesi daha İmām Mālik'ten önce tamamlanmış ve bir çok nesiller bunun sistem hâline getirilmesine çalışmışlardır. İmām Mālik'in hukuk sâhasındaki gayreti ancak bu sistemleştirmeğe bir yardım şeklinde telakkî edilebilir. Kendisinin bu işteki hakikî hissesini tâyin etmek güçtür; zîra mukayese edecek noktalar elimizde bulunmamaktadır. Bununla berâber, İmām Mālik'in *al-Muvaṭṭā'*'ının aynı mâhiyette bir çok eserler arasındaki üstünlüğü ancak müellifinin bizzat mühim bir orijinal eser yazmaksızın, *al-Muvaṭṭā'*'ın halk efkârını, Medine'nin *icmā'*'ını kaydetmiş olması ve tıpkı hadîs eserlerinin tedvini gibi, bir anlaşmaya dayanan bir mer'iyet kazanmış olması ile izah olunabilirdi.

O hâlde *al-Muvaṭṭaʾ*'ı, İmâm Mâlik'in husûsî çalışmasından ziyâde, bu devirde hukukî inkişâfın vâsıl olduğu bir merhalenin delîli telakkî etmek yerinde olacaktır ve denilebilir ki, bu İmâm Mâlik'in maksadına da uygun bulunuyordu (krş. III, 1).

Eski kaynaklar İmâm Mâlik'in kazanmış olduğu hürmet ve itibârın sebebi olarak, onun fıkıh üzerindeki çalışmalarını değil, hadîsleri sıkıca tenkide tâbî tutmuş olmasını gösterirler (al-Ṭabarî, III, 2484, 2492; al-Samʿânî; al-Navavî; Goldziher, *ayn. esr.*, s. 147, 168; ayn. mll., *Ẓâhiriten*, s. 230); bu da yalnızca onun hadîsleri ile sonraki *icmâ*'ın hudutları içinde kaldığını gösterir. al-Şâfiʿî (krş. *Kitâb iḫtilâf Mâlik va 'l-Şâfiʿî*) Medine âlimleri arasında ona husûsî bir mevkî veriyor ise, bu onun talebesi olmasından ileri geliyordu.

al-Muvaṭṭaʾ'da rastlanan hukukî kıyas ve muhâkeme tarzına gelince, denilebilir ki, hadîs İmâm Mâlik için en yüksek veya yegâne mercî değil idi; bir taraftan hadîs ile Medine'deki açık ve hakikî tatbikat (*ʿamal*) arasında ayrılık olduğu zaman, Medine *ʿamal*'ini hadîse tercih eder (krş. bir de Ṭabarî, III, 2505 v.d.); diğer taraftan, bir Medine an'anesi veya bir Medine *icmâ*'ı bulamadığı hâllerde, kendisi kanun yapıcı gibi hareket eder, yâni *raʾy*'ine baş-vururdu; öyle ki, irakîlere iltihak ettiği (*taʿarruḳ*) ileri sürülerek, tenkide uğradığı olurdu (Goldziher, *Muh. Studien*, II, 217; ayn. mll., *Ẓâhiriten*, s. 4 v.d., 20, not 1). *Raʾy*'e muhâlif muahhar bir efsâneye göre, ölüm yatağında pişmanlık getirmiştir (İbn Ḫallikân). *Raʾy*'inin vardığı neticelerin kendisini medineli muâsırlarından çok uzaklaştırdığı düşünülemez.

V. İmâm Mâlik'in talebeleri. Mâlikî mezhebi.

Tıpkı Abû Ḥanîfa gibi, İmâm Mâlik de, kelimenin dar mânası ile, kendisini bir mezhep kurucusu olarak saymamıştır. Bunu anlamak için, msl. *aṣḥâb al-Şâfiʿî*'ye kıyâs ile, *ahl al-Ḥicâz* yahut *ahl al-ʿIrâḳ* v.b. gibi, en eski adlara bakmak kâfîdir. Bu tâbirler aynı zamanda mâlikî mezhebinin kuruluşunun muhtemel menşe'ini bize gösterir: hakikî bir şâfiʿî mezhebi teşekkül edince (al-Şâfiʿî'nin şahsan fıkha kazandırdığı gelişmeye bakılırsa, bu pek tabiî görünür; krş. Bergsträsser, *ayn. esr.*, s. 76, 80 v.d.), çok daha önceden mevcut olan ve ayrılıkları menşe'den, bilhassa coğrâfî sebeplerden, ileri gelen diğer iki büyük fıkıh cereyânının daha dar bir şekilde tahdit edilmiş mektepler hâlinde guruplaşması bir zarûret olmuştur; bunun için de her gurup, umûmî kanâata uyarak, Abû Ḥanîfa gibi, Mâlik'i de mezhebin imâmı olarak telâkki etti. Mâlik'in daha sağlığında iken şahsan gördüğü yüksek hürmet ve itibârın da (bk. kısım II.) bunda dahli olmalıdır. Fakat onu bir mezhep kurucusu mevkiine getirenler bilhassa talebeleridir. Daha ḥicâzî temâyüllü eski fakîhlerin bâzan mâlikî, bâzan müstakil müctehidler telâkkî edilmesinde bu inkişâfın izleri görülebilir (krş. bir de *Fihrist*, s. 199, 22.).

Kendilerine „mâlikî" adı verilen İmâm Mâlik'in talebeleri ve yakınları arasında şunlar sayılabilir: al-Layṯ b. Saʿd (ölm. 161 veya 165 yahut 175), ʿAbd al-Raḥmân b. al-Ḳâsim (ölm. 191), ʿAbd Allâh b. Vahb (ölm. 197), Maʿn b. ʿÎsâ (ölm. 198), Aşhab b. ʿAbd al-ʿAziz (ölm. 204), ʿAbd al Malik b. ʿAbd al-ʿAzîz (ölm. 212), ʿAbd Allâh b. ʿAbd al-Ḥakam, (ölm. 214), ʿAbd Allâh b. Ḳaʿnabî (ölm. 221), İsmâʿîl b. Uvays (ölm. 226) ve kardeşi Abû Bakr, Saḥnûn (ölm. 240). Saḥnûn bizzat Mâlik'in talebesi olmamış idi; onun ile mâlikî mezhebi teşekkül etmiş bulunuyordu.

Mâlikî fıkhının daha sonraki eserleri arasında iki küçük eser, el kitabı olarak, bilhassa şöhret kazanmıştır: *Fihrist* müellifinin mühim muâsırlarından olarak saydığı (s. 201, 12) ʿAbd Allâh b. Abî Zayd al-Ḳayravânî (ölm. aş.-yk. 386)'nin *al-Risâla*'si ve Ḫalîl b. İsḥâḳ (ölm. 767)'ın *al-Muḫtaṣar*'ı. Her iki eser de sık-sık tab, şerh ve tâdil edilmiş olup, avrupalı müellifler tarafından da tetkik edilmiştir [bk. madd.] Bâzan Avrupa'da bunlara lüzûmundan fazla ehemmiyet verilmiştir; inkişâf bundan sonra da devam etmiştir (bk. Pröbster, *Zeitschr. f. vergl. Rechtswiss.*, XLII, 422 v.dd.). Pröbster, daha sonraki devrin mühim fıkıh âlimlerinden birini *Islamica* (II, 430 v.dd.)'da tetkik etmiştir. Tıpkı İmâm Mâlik gibi, ilk talebelerini de *raʾy*'e muhâlif saymak doğru olmadığı gibi, mâlikî mezhebi de hanefî mezhebinden daha çok muhâfazakâr veya daha çok an'aneye bağlı değildir (hattâ Ducati, *Islamica*, II, 214 v.dd.'da mâlikî mezhebinin müslüman fıkıh mektepleri arasında, hukuk bakımından, en ileri bir mektep olduğunu göstermeğe çalışmıştır).

Mâlikî mezhebi bilhassa islâm âleminin garp kısmında yayıldı; al-Avzâʿî mezhebi ile Ẓâhir mektebini bertaraf etmeğe muvaffak olduktan sonra, yalnız Magrib (Tunus Cezayir, Fas ve müslüman İspanya)'de değil, fakat hemen-hemen Afrika'nın islâmiyeti kabûl etmiş bütün diğer kısımlarında da huküm sürmektedir. Mısır'da da mâlikî mezhebinin pek çok taraftarları vardır; yukarı Mısır'da hemen-hemen aşağı Mısır'da şâfiʿî mezhebinin tuttuğu mevkie sâhiptir. Bu coğrâfî yayılışın sebebi gâlibâ mezheblerin teşekkülünden evvel mevcut olan vaziyettir. Mâlikî mezhebini büyük bir gayret ve muvaffakiyetle yaymış olanlar ʿAbd al-Mâlik b. Ḥabîb al-Sulamî (ölm. 238 veya 239) ve İsmâʿîl b. Isḥâḳ (ölm. 282; *Fihrist*, s. 200, 3) ile bir de zamanlarında hakikî bir mezhebin mevcut olup-olmadığı şüpheli bulunan daha eski âlimlerdir.

Bibliyografya: İmâm Mâlik'in hayatı için bk. İbn Ḳutayba, *Kitâb al-maʿârif* (nşr. Wüstenfeld), s. 250, 290; al-Ṭabarî, *Târîḫ* (nşr. de Goeje), fihrist, mad. *Mâlik*; *Kitâb al-fihrist* (nşr. Flügel), nr. 198; al-Samʿânî, *Kitâb al-ansâb* (*GMS*, XX, 418); İbn Ḫallikân (nşr. Wüstenfeld), nr. 560; al-Navavî (nşr. Wüstenfeld), s. 530; de Goeje, *Fragmenta historicorum arabicorum*, fihrist, bk. mad. *Mâlik*; al-Suyûṭî, *Tazyîn al-mamâlik* (İbn al-Ḳâsim, *al-Mudavvana*, Kahire, 1324, 1); ʿÎsâ b. Masʿûd al-Zavâvî, *Manâḳib sayyidnâ al-İmâm Mâlik* (*göst. yer.*), diğer *manâḳib* eserleri ve mâlikî *ṭabaḳât* kitapları; yeni bir ümûmî tetkik için bk. ʿAbd al-Ḥayy al-Laknavî (al-Şaybânî, b. bk., *al-Muvaṭṭaʾ* mukaddimesi).

İmâm Mâlik'in **eserleri** için bk. Brockelmann, *GAL*, I, 175; Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 213 v. dd.; al-Laknavî, *göst. yer.*

İmâm Mâlik'in **fıkıh tarihindeki yeri** için bk. Bergsträsser, *Isl.*, XIV, 76 v. dd., Goldziher, *göst. yer.*

Eski devirde yetişmiş **mâlikîler** için bk. *Fihrist*, s. 199 v. dd. Mâlikîlere âit *ṭabaḳât* kitapları arasında basılmış olanlar şunlardır: İbn Farḥûn (ölm. 799), *al-Dîbâc*, ve aynı yerde Aḥmed Baba (ölm. 1032), *Takmîl al-Dîbâc* (Fas, 1898) ve bir de aynı Aḥmed Baba, *Nayl al-ibtihâc bi-taṭrîz al-dîbâc* (Fas, 1307; bk. Fagnan, *Festschrift Codera*, s. 105). Ayrı-ayrı mâlikî fakîhleri için bk. madd. — Mâlikîliğin yayılması hakkında bk. Aḥmed. Paşa Taymûr, *Naẓara târîḫiya fî ḥudûş al-maẕâhib al-arbaʿa* (Kahire, 1344); Juynboll, *Handbuch des islâmischen Gesetzes*, s. 28; ayn. mll., *Handleiding* (3. tab.), s. 21; İbn Farḥûn, *ayn. esr.*, s. 17; Bersgträsser (*ZDMG*, 1914, s. 410 v. d.).

Mâlikî mezhebi hakkında avrupalı müelliflerin tetkikleri (bir kısmının daha geniş bibliyografyası ile birlikte) için bk. Perron, *Précis de Jurisprudence Musulmane* (şerhlerden iktibaslar ile *al-Muḫtaṣar*'ın tercümesi); Sautayra-Cherbonneau, *Du Statut personnel et des Successions* (*al-Muḫtaṣar*'a dayanır, şerhinde yeni hükümleri de içine almıştır), 1873; ʿAbd al-Raḥîm, *The Principles of Mohammedan Jurisprudence*, 1911 (ital. trc. Cimino, 1922); al-Ḳayravânî, *Risâla* (nşr. ve trc. E. Fagnan), 1914; Ruxton, *Mâliki Law* (*Muḫtaṣar*'ın fransızca tercümesinden alınmıştır), 1916; Ḫalîl b. İsḥâḳ, *Muḫtaṣar* (ital. trc. ve nşr. J. Guidi ve D. Santillana), 1919; D. Santillana, *Istituzioni di diritto musulmano malichita* (1926); Russell-Subrawardy, *A manual of the Law of Marriage, from the Muḫtaṣar.*

(J. SCHACHT.)

MÂLİK. MÂLİK B. ʿAVF, **sahâbeden** olup, aynı zaman ve muhitte yaşamış olup, aynı adı taşıyan diğer bir çok şahıslardan ayırmak için, nesebini Naṣr b. Muʿâviya yolu ile, Banî Havâzin'in kudretli Ḳays kabîlesinin ceddine bağladığından, al-Naṣrî nisbesi ile anılırdı. Şöhretini borçlu olduğu Ḥunayn gününden evvelki hayatı hakkında pek az şey biliyoruz. Cesâreti ile kendini göstermek fırsatını çok erkenden bulmuş olması muhtemeldir. Ficâr [b. bk.] muhârebesinde, bir Havâzin koluna kumanda ettiği sırada, daha *amrad* (*Aġânî*, XIX, 81), yâni sakalı bitmemiş bir çağda bulunuyordu. Genç yaşında bir kumanda mevkiinde bulunmak imtiyâzını mensup bulunduğu Banî Naṣr b. Muʿâviya kabîle kolunun Havâzin içindeki itibârına borçlu olması da muhtemeldir. Ṣaḳîf kabîlesi ile müttefik olan (*Aġânî*, XII, 46) Banî Naṣr, bu kabîleye ve Ṭâʾif şehrine karşı, *Aḥâbîş*'in Kureyş ve Mekke muvâcehesindeki durumuna benzer bir durumda bulunmakta idi. Bunlar Ṭâʾif'e ücretli asker te'min ve şehri müdâfaa etmek ve Ṣaḳîf bölgesindeki zengin bahçeleri yağmacıların tahribâtından korumakla mükellef idiler. Münâsebetleri umûmiyetle sulhçü ve dostça idi; fakat arada bir nizâm tanımayan bedevîlik hisleri üstün gelip, onları müttefikleri ṭâʾiflilerin topraklarına saldırttığı da oluyordu. Bu vaziyet bize, dolayısı ile, ṭâʾiflilerin bir bedevî baş-kumandanının bayrağı altında, islâmiyete karşı açılan mücâdeleye girişmeğe nasıl râzı olduklarını izah etmektedir.

Hicretin 8. yılında, Peygamber, kuvvetli bir ordunun başında, Mekke üzerine yürümeğe hazırlanıyordu. Bu haber Sarât dağlarında yaşayan kabîleler arasında huzursuzluk doğurdu. Bunlar Peygamberin bir kere Mekke'ye hâkim olduktan sonra, kendi diyarlarını da hâkimiyeti altına almağa teşebbüs edeceğinden korkuyorlardı. Tam bu sırada Mâlik b. ʿAvf, Necd ve Hicaz hudutlarında yerleşmiş bulunan Ḳays kabîlelerinin çoğunu, toplu bir müdâfaa gâyesi ile, etrafına toplamağa muvaffak oldu. Ṣaḳîfliler kendi askerî kuvvetlerini müttefikleri

Havāzin'in kuvvetleri ile birleştirdiler. Müttefikler Ḥunayn'de mağlûp edildi. Baş-kumandan Mālik, kadın, çocuk ve hayvan sürülerini muhâripler ile berâber, sefere götürmek düşüncesizliğinde bulunmuş idi. Bütün bu muazzam ganîmet müslümanların eline geçti.

Savaş meydanında mağlûplar cesâret gösterememişlerdi. Bundan dolayı Banī Havāzin rivâyeti, bu mağlûbiyeti gizlemek ve Mālik'in iyi şöhretini kurtarmak için, olmayacak iddialarda bulunmaktan çekinmemiştir. Gûyâ o mağlûbiyetten sonra, şahsen büyük cesâret göstermiş ve hayatını tehlikeye koyarak, silâh arkadaşlarının ric'atlerini korumuştur. Aynı rivâyet, ona bu münâsebetle, eski bedevî kahramanlarına has bir edâ ile kaçışını anlatan ve hoş gösteren bir çok irticâlî şiir de izâfe etmektedir.

Mağlûp olan Mālik, evvelâ Ṭā'if'in bir kaç saat cenûbunda, Līya'da durmak istedi. Burada kendisine âit bir *ḥuṣn* („kalecik") var idi. Medine'de, hicret zamanında, *ḥuṣn* kelimesi ile, içinde bir *uṭum* („nöbetçi kulesi") bulunan ve etrafı duvar ile çevrili bir yer anlaşılırdı. Mālik'in *ḥuṣn*'u muhtemelen, coğrafyacı Maḳdisī'nin tasvir ettiği (*Aḥsan al-taḳāsīm*, nşr. de Goeje, s. 84) küçük Yemen kaleleri gibi, kerpiç duvarlardan ibâret bulunmakta idi. Bir asır önce seyyah Maurice Tamisier (*Voyages en Arabie*, Paris, 1840, II, 5) Līya'dan geçerken, orada Mālik'in zamanında olduğu gibi, yolu kesmek gâyesi ile yapılmış, „küçük ve iki tarafında kuleler bulunan bir kale" görmüş idi. Līya'nin bu zayıf müstahkem mevkiini Muḥammed, kalenin o zamanki kuvveti her ne olursa-olsun, kolayca tahrip etti. Mālik de, zâten müslümanların yaklaştığını haber alınca, tedbirli davranarak, Ṭā'if kalesine sığınmış idi.

Bu arada, müslümanların Ḥunayn'de ele geçirmiş oldukları bütün ganîmetler ve esirler Ci'rāna ordugâhında toplanmış idi. Bunlar içinde Mālik'in âilesi ve sürüleri de bulunmakta idi. Esirleri fidye-i necât vererek kurtarmak üzere, müzâkerelerde bulunmak için gelen Havāzin elçilerine Peygamber, — „eğer islâmiyeti kabûl etmek üzere Mālik buraya gelirse, ona âilesini ve mallarını iâde edeceğim gibi, ayrıca yüz deve de hediye edeceğim" — dedi. Bu teklif, Mālik'in karârı ne şekilde olursa-olsun, onu saḳīflilere karşı müşkül bir duruma düşürmekten başka bir şeye yaramazdı. Mālik bunu anladı ve artık Ṭā'if'teki vaziyetinin tutulur yeri kalmadığını idrâk etti. Şehirden kaçmağa muvaffak oldu ve hediye edilecek 100 deve vaadi de dâhil olduğu hâlde, sözünü tutmakta isticâl eden Peygamber itâatini bildirdi. Mālik bundan sonra kelime-i şahâdet getirdi ve hakikaten samîmî ve iyi bir müslüman oldu.

Bu yeni dindaş geniş bir muhite sâhip olup, Saḳīf bölgesini pek iyi tanımakta idi. Peygamber, zorla itâat altına alamayacağı Ṭā'if'e karşı onu kullanabileceğinden dolayı pek memnûn idi. İslâmiyeti kabûl etmiş olan Ḳays kabîlelerini Mālik'in emrine verdi. Mālik, bunların başında olarak, eski müttefiklerine, Saḳīf'e karşı çete harpleri tertipledi. Artık hiç bir ticâret kervanı, Mālik'in çetelerinin eline düşmeksizin, Ṭā'if kalesinden dışarı çıkamıyordu. Bu bitmez-tükenmez mücâdeleden yorulan saḳīfliler müzâkereye girişmeğe karar verdiler. Peygamber, bundan sonra, Mālik'i Banī Havāzin'e kendi mümessili olarak gönderdi. Bu me'mûriyeti halife Abū Bakr tarafından da tasdik edilmiştir. Mālik müteakiben islâm fütûhatına katıldı; Şam'ın alınışında ve Irak'ta Ḳādisiya muhârebesinde hazır bulundu.

Bibliyografya: İbn Hişām, *Sīra* (nşr. Wüstenfeld), s. 840, 852 ve 854, 867, 872, 879; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), VI, 17; Navavī, *Taḥẕīb al-asmā'* (nşr. Wüstenfeld), s. 539; *Aġānī*, VIII, 160; XVI, 141; XIX, 81; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, IV, 289 v.d.; Caetani, *Annali dell' Islām*, II, 119, 152, 162 v. dd., 189, 359, 559; Wüstenfeld, *Register zu den genealogischen Tabellen*, s. 282; H. Lammens, *La cité arabe de Ṭā'if à la veille de l'hégire* (*MFOB*, VIII), s. 61, 63, 65, 74 v.d. (H. LAMMENS.)

MÂLİK. MÂLİK B. NUVAYRA, Banī Tamīm [b. bk.] kabîle birliği içinde tâlî bir kol teşkil etmekte olan Banī Ḥanẓala'nin mühim guruplarından olan Banī Yarbū' 'un reisi. Cömertliği, zekâsı ve bilhassa cesâreti ona, hicretten evvel, büyük bir şöhret te'min etmiş idi. Muâsırlarınca cesâret bakımından, eşsiz sayılıyordu. Cesâreti dillere destan olmuş ve *fatā va-lā ka-mālik* („şüphesiz bir kahraman, fakat Mālik'e kıyas edilemez") sözü bir darb-ı mesel hâline gelmiş idi. Başlıca şöhreti, fecî ölümünün yaptığı te'sir ile kardeşi Mutammim [b. bk.] 'in onun için yazdığı mersiyelerden ileri gelmektedir.

Diğer Tamīmler ile birlikte, daha Peygamberin hayatında islâmiyeti kabûl etti. Bundan sonra, Peygamber ona kendi kabîlesi arasından *ṣadāḳat* vergisi toplamak vazifesini verdi; bununla onu kendi dâvasına kat'î surette bağlayacağını ümit ediyordu. Peygamberin ölümü ve *ridda* [b. bk.] vak'ası bu ümidi boşa çıkardı. Göçebelerin ekserisi gibi, Mālik de islâmiyeti daha çok bir siyâsî teşkilât olarak kabûl etmiş idi ve kabîlesinin muhtâriyeti ve kendi imtiyâzlarını fedâ etmemeğe karar vermiş idi.

Müslümanlar, daha doğrusu Medine Kureyşlileri reylerini Abū Bakr'e verdikleri zaman, Mālik kendisinin iştirâk etmediği bu seçimin meşrûiyetini kabûl etmedi. Bedevîler gibi, o da *bay'a*'nın tamâmiyle şahsî karakter taşıması taraftarı idi. Şâir olduğu için, bunu şiir ile de ifâde etti: „Eğer işler fenâ dönerse," — Muhammed dini yaşasın" — diye bağırarak, buna bir çâre buluruz. O bununla kalmadı, harekete geçerek Tamīmler arasından toplanan vergileri onlara geri verdi. Daha ileri giderek, sâdık kalmış göçebelerin vergilerini Medine'ye götürmekte olan bir kervanı soydu. Sonra, bir harp ilânına muâdil olan bu kendine has kahramanlığı, bedevîlere yaraşır bir şekilde şiirlerinde terennüm etti. Sonradan, kadın peygamber olan Sacāḥ ile [b. bk.] iş birliği yaparak, itibârını tehlikeye attı.

Medine'de Abū Bakr evvelce bu işlere göz yumdu. Fakat vaziyete hâkim olduğunu görünce kat'î surette müdâhaleye karar verdi. Ḫālid b. al-Valīd, mürtedlere karşı gönderildi. Aldığı tâlimat gereğince müslüman olduğunu söyleyenlere dokunmayacaktı. Bedevîlerin ferdiyetçiliği onun vazifesini oldukça kolaylaştırdı. O, nifak veya tereddüt içinde bulunan kabîlelere ayrı-ayrı hücûm ederek, küçük kuvvetler hâlindeki âsîleri zahmetsizce mağlûp etti. Banī Tamīm için de aynı şey oldu. Gurup reisleri birbirlerini çekemiyorlardı ve müşterek bir hareket husûsunda anlaşamıyorlardı. Ḫālid tarafından baskına uğrayan ve kendini yalnız gören Mālik üstün kuvvetlere karşı mücâdeleden vazgeçmek mecbûriyetinde kaldı. Hayatını kurtarmak için müslüman olduğunu resmen ilân ederek, teslim oldu.

Esirler ve bunlar arasında Mālik de öldürüldü. Burada, lehce farkları Ḫālid tarafından verilen emrin ters anlaşılmasına sebep olmuş olmalıdır. Böylece, Ḫālid'i kabahatsiz göstermek lüzûmunu hisseden tarihler, bundan daha iyi bir sebep göstememişlerdir. Bu türlü hareket, bu Maḫzūmī'nin ilk işi değil idi. Milletler hukukuna ve kendi talimâtına muhâlif olarak Yarbū' 'ların çok itibarlı bir reisini fedâ ederken, bir rakibi mi bertaraf etmek istemiş idi, yoksa bir isyâna son darbeyi mi indirmek istemiş idi? Mālik'in cilveli dul karısı Laylā ile evlenmekte o derece acele etmiş idi ki, Mālik'i bu sebeple öldürdüğü iddia edildi. 'Omar, vazifesini kötüye kullanan kumandanın azlini ve muhakeme edilmesini istedi ise de, Abū Bakr bunu reddetti ve „Aslâ! Allahın kınından çıkardığı bir kılıcı o kına tekrar koyamayacağım." diye cevap verdi. Mutammim'in mersiyeleri arap edebiyatında şöhret kazanmıştır. Araplar — „Hiç bir ölüye Mutammim'in Mālik için ağladığı kadar ağlanmamıştır" — derler.

Bibliyografya: İbn Ḥacar, *Iṣāba* (Kahire, 1907), VI, 36 v. d.; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, IV, 295 v. d.; *Aġānī* (Bulak tab.), XIV, 66—72; XVI, 139; XIX, 49; Ṭabarī, *Tārīḫ* (nşr. de Goeje), 1923—1926, I; Abū Tammām, *Ḥamāsa* (nşr. Freitag), s. 370 v. dd.; Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 98 v. dd.; İbn Hişām, *Sīrat al-Rasūl* (nşr. Wüstenfeld), s. 965; Caetani, *Annali*, II, 575 v. dd., 653 v.dd.; Nöldeke, *Beitr. zur Kenntniss der altarabischen Poesie*, s. 87 v. dd.

(H. LAMMMENS.)

MÂLİK-TÂÎ. MĀLİK AL-ṬĀ'Ī, ABŪ VALĪD MĀLİK B. ABĪ 'L-SĀMḤ, Emevîler devri ile Abbâsîler devri başlarında yaşamış büyük m u g a n n î v e b e s t e c i l e r d e n biri. Mu'āvīya I. zamanında (40—60=660—680), Ṭay' kabîlesinin yaşadığı sâhada doğmuştur. Babası Ṭay'lerin bir kolu olan Su'llerden, annesi ise, Banī Maḫzūm'dan idi. Bu sebepten Mālik islâm âleminin zâdegân sınıfına mensup olduğu hakkındaki iddiası haklı görülebilir. Daha çocuk iken kendisi Medine'de, tanınmış san'at hâmîsi 'Abd Allāh b. Ca'far tarafından evlâd edinilmiş ve iyi bir terbiye görmüştür. 64 (684) yılında Ḥamza b. 'Abd Allāh b. Zubayr'in evinde dinlediği meşhûr Ma'bad [b. bk.]'in şarkılarını çok beğendi ve bu hâdise mesleğini değiştirmesine sebep oldu. Ma'bad ve Camīla [b. bk.]'den tegannî dersi alarak, kısa bir zamanda, kabiliyeti ile, herkesi hayrete düşürdü ve yüksek zümreye kendini çok sevdirdi. Böylece mûsikîyi meslek edinmiş bir şahıs olarak tanındı. Hâmîsi 'Abd Allāh b. Ca'far evini hakikî bir mûsikî mektebi hâline getirdi (al-Mas'ūdī, *Murūc*, V, 385). 'Abd Allāh b. Ca'far ölünce, Mālik Hāşimîlerden Sulaymān b. 'Alī'ye intisap etti. Buna rağmen (krş. *J A*, 1873, s. 499), Emevîlerden Yazīd b. 'Abd al-Malik ve Valīd b. Yazīd ona teveccüh göstermekte idiler. 132 (750)'de Abbâsîler hâkim olunca, Sulaymān aşağı Dicle'ye vâli tâyin olundu ve Mālik onunla berâber Basra kadar gitti. Bu şehirde kısa bir zaman oturduktan sonra, Medine'ye döndü ve 137 (754) yılına doğru, 80 yaşını geçmiş olduğu hâlde, öldü.

Mālik, muhakkak ki, çok değerli bir mugannî idi; her ne kadar İsḥāḳ al-Mavṣilī onu İbn Surayc, İbn Muḥarrar, Ma'bad ve al-Ġarīḍ'den sonra saymakta ise de, *Aġānī*'nin en az bir yerinde (I, 98; krş. II, 127) İsḥāḳ al-Mavṣilī'den pek de aşağı olmayan biri tarafından

„en büyük dört muganniden“ biri olarak zikredilmektedir (*Aġānī*, II, 151). Mâlik şüphesiz değerli bir bestekâr değil, daha ziyâde iyi bir muganni idi (*Aġānī*, I, 173, XIII, 64). Onun pek gözde olmamasının sebebi, muhakkak ki, ud çalmasını bilmemesi idi; ayrıca Ma'bad'in onun bestelerini düzeltmiş olması muhtemeldir.

Bibliyografya: *Aġānī* (Bulak), IV, 168—175; İbn 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd al-farīd* (Kahire, 1887—1888), III, 187; Kosegarten, *Lib. Cant.*, s. 17; *J A*, 1873, s. 497—500; al-Buḥturī, *Dīvān* (İstanbul, 1300), II, 193; al-Mas'ūdī, *Murūc*, VI, 10.

(H. G. FARMER.)

MALSAY. [Bk. MELSEY.]

MALTA. MALṬA, MELİTA, MĀLIṬA, Akdeniz'de Afrika ile Sicilya arasında bir ada olup, Gozzo, Comino, Filfola ve Cominotto gibi, küçük adalardan teşekkül eden gurubun en büyüğüdür. Yunanca Melete, Meleta ve arapça Mālita denilen bu adanın daha muahhar yunanca telâffuzu olan Γαυδομελέιη kelimesinin menşe'i, komşu Gaudos-Gozo adası ile alâkalıdır; bunun sâmî kökünden gelmesi şüphelidir; A. Mayr'a göre, Libya asıllı bir kökten gelmektedir.

C o ğ r a f y a. Yüz ölçüsü 246 km.² olan Malta adası beyzî şekilde olup, cenûb-i şarkîden şimâl-i garbîye doğru boyu 27 km.; en çok genişliği de 14 km.'dir. Üçüncü zaman sonunda Sicilya'ya bağlı bulunan ada, bilâhare buradan ayrılmıştır; adada bulunan büyük memeli hayvan bakiyeleri bunu isbat etmektedir. Adada belli-başlı ârızaları teşkil eden tepelerden en yükseği Casal Dingli yakınında 229 m. yüksekliktedir ve adanın eski merkezi Città Vecchia civarında yine sarp bir tepe muvcut olup, cenûb-i garbîsinde ise, Bengemma tepesi yükselmektedir. Cenup ve garp sâhilleri, umûmiyetle, yükseklikleri 90 ile 120 m. arasında değişen sarp kayalardan teşekkül etmiştir. Buna mukabil, şimâl sâhilleri, umûmiyetle denize doğru tatlı bir meyil ile iner. Adanın şark sahilinde Ras Delimara ile Ras Benhisa tepeleri arasında kalarak, cenûb-i şarkîden esen sıcak ve boğucu rüzgârlara mârûz bulunan Marsa Scirocco körfezi ile, şimâl sâhilinde Valetta limanı, St.-Paul ve Melleha körfezleri bulunur.

Malta'da kış mûtedil geçer; yağmur ayları kışa rastlar; kar yağdığı vâkî değildir. Faydalı şimâl rüzgârlarına mukabil, ağustos ve eylûl aylarında, bâzan da ilk baharda esen, sıcak ve boğucu Sirokko rüzgârının mühlik bir te'siri vardır; bilhassa palmiye ve kaktus gibi nebatlar ile Afrika husûsiyeti taşıyan Malta, gâyet az çeşitli hayvanları ile, daha ziyâde Avrupa'ya bağlanır. Adanın toprağı senede iki, bâzan da üç defa mahsûl alınacak derecede münbittir. Adada bol miktarda keçi yetişir; koyun ve kümes hayvanları Afrika'dan idhâl olunur.

T a r i h. Malta adası bakiyelerin delâletine göre, yeni taş devrinden beri meskûn idi. İlk sâkinlerin libyalılar olduğu kabûl edilmekte, adanın bâzı yerlerinde Fenike eserleri bulunduğundan, buraya fenikelilerin de geldiği anlaşılmaktadır.

Greklerin adayı işgalleri 757 ve 756 (m. ö.) senelerine doğru olmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki, grekler zamanında ada Melita ismini almıştır. Bu ismin adada çıkan mükemmel baldan dolayı veya Doris ve Nérée'nin kızları Melite'nin şerefine verilmiş olması muhtemeldir.

Ada, Kartaca hâkimiyetine her hâlde çok sonra girmiştir. Burası uzun müddet müstakil olarak kalmış, Mısır ve Yunanistan ile münâsebetleri, ele geçen eserlerden anlaşıldığı gibi, oldukça kuvvetli olmuştur. Malta, ikinci Pön harpleri esnasında, romalıların eline geçti. Kitâbe ve sikkelerden öğrenildiğine göre, adadaki Kartaca ve yunan unsuru uzun müddet Roma unsuruna tefevvuk etmiştir. Maltalıların bir kısmı I. asırda (m. s.), St.-Paul'ün delâleti ile, hıristiyanlığı kabûl etti. Mâmâfih adada eski din de uzun müddet kalmıştır. Roma imparatorluğu ikiye ayrıldığı zaman (395), Malta garbî Roma'nın hissesine düşmüş, bu imparatorluğun inkırâzından sonra, bir müddet Gotların elinde kalmış, nihâyet Justinianus zamanında, Vandal harpleri esnâsında, Belisarius'un Malta'yı alması ile ada şarkî Roma imparatorluğuna bağlanmıştır. 553 yılında, mezhep bakımından Sirakuza'ya tâbî olarak zikredilen Malta, papa Gregorius I.'un müdâhalesine rağmen, idâre bakımından, Sicilya'ya bağlı kalmıştır. Maltalıların, Vandal ve Got istilâsından kurtulduktan sonra, yeniden coğrâfî durumlarından faydalanmaları ve bir takım ticârî teşebbüslere girişmeleri 337 sene süren Bizans hâkimiyeti esnâsında olmuştur. Âsî Euphemius'un dâveti üzerine, Sicilya'ya gelerek, bu adanın mühim bir kısmını ellerine geçiren şimâlî afrikalı araplar (Aġlabîler), Malta ile Gozzo'da görünmüşlerdir.

Müslümanların Sicilya ile Malta'ya karşı akınları milâdî VIII. asırdan itibâren başlar. İbn al-Aṯīr'in bildirdiğine göre, Aġlabîlerden Ziyâdat Allāh b. İbrāhīm 221 (835/836)'de adalara karşı bir filo göndermiştir (bk. *al-Kāmil*, Mısır, 1357, V, 186 v.d.). Tabi'î burada bahis mevzuu olan adalar, Afrika ile Sicilya arasındaki adalar olup, Malta da bunlara dâhildir.

Abū 'Affān al-Aġlab zamanında, 224 ve 226 senelerinde, yapılan iki sefer, İbn al-Aṯīr (V, 253)'de zikredilir. 256 (869/870)'da Malta Aḥmed b. 'Omar b. 'Ubayd Allāh b. al-Aġlab tarafından işgâl olundu (bk. Michele Amari, *Storia dei Musulmani de Sicilia*, nşr. C. A. Nallino, Catania, 1933, I, 490). Cambridge kroniği (Louis de Boisgelin, *Ancient and modern Malta*, London, 1805, I, 10) de aynı tarihi kabûl eder. Abela (*Descrittione di Malta...*, Malta, 1647 ve 1772) bu tarihi 828 ve de Goeje (*Z D M G*, LVIII, 905, not 2) 800 senesinden evveline kadar götürür. İbn al-Aṯīr'e göre, Bizans devleti, 256 (869/870)'da, adayı istirdat maksadı ile, harekete geçmiş ise de, bu teşebbüste muvaffak olamamıştır. Ettore Rossi (bk. *EI*, mad. MALTE), Malta'nın zaptı tarihi olarak, 824'ü, yâni müslümanların Sicilya'daki Mazara'ya çıktıkları seneyi kabûl eder.

Adanın merkezi olan Melita şehrinin bir kısmını yıkarak, ismini Medine'ye çeviren müslümanların istihkâmları, Medine ile Rabato arasında bulunuyordu. Müslümanların Malta'daki hâkimiyeti, Sicilya'dakinden daha kuvvetli olmuş ve ada, hemen tamâmiyle, fâtihlerin eline geçmiştir. Bu da bize, Afrika müslümanlarının, lisanlarını Malta'da nasıl hâkim bir dil olarak yaydıklarını gösterir ki, bundan yeni Malta lisanı çıkmıştır. Müslümanlar, yer isimleri ve arap lisanından başka, Malta'da bâzı paralar ve mühim sayıda mezar kitâbeleri bırakmışlardır. Bunlardan biri, 1173 tarihli Maymūna kitâbesidir. Gozzo'da keşfedilen diğer arapça bir kitâbe de Malta müzesindedir. Ayrıca 1922—1925 senelerinde, Rabato'da yapılan hafriyatta da, takriben 20'ye yakın arapça kitâbe bulunmuştur.

Malta bizanslıların bu bölgede yeniden zuhûru ile tarihî hâdiselere sahne olmuştur. Bu hâdiseler hakkında Yāḳūt (bk. *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 396) ile ondan nakleden Ḳazvīnī (*Āṯār al-bilād*, nşr. Wüstenfeld, s. 347)'de bilgi vardır. Bundan anlaşıldığına göre, 440 (1048/1049)'ta, Malta'ya sefer eden bizanslılar muvaffak olamamışlardır.

Hıristiyan dinine dokunmadığı gibi, bu din mensuplarına da iyi muâmele eden müslümanların hâkimiyeti adada 220 sene sürmüştür. 1090'da Sicilya kıralı Roger I., pek az asker ile, Malta'ya karşı harekete geçti ve adayı vergiye bağladı (Amari, *ayn. esr.*, III, 180 v.d.). Müslümanlar, bu vergiyi vermedikleri gibi, maltalılar aleyhine hareket ederek, Malua ta Bahria'ya çekildiler ve etraflarını bir hendek ile çevirerek, şimâlî Afrika'dan yardım aldılar. Fakat 1127'de Malta adası, hemen tamâmiyle, normanlar tarafından işgâl olundu; Roger II., Medine'yi alarak, adanın zaptını tamamladı. Mâmâfih bundan sonra da müslümanlar, bâzı haklara sâhip olarak, adada kaldılar. Roger II., 1140'ta maltalılar ile yaptığı bir anlaşmada, adaya idârî bir muhtâriyet bahşetmiştir (Norman hâkimiyeti devri için bk. *L'Italia descritta Nel „Libro del Re Ruggero“ Compilato da Edrisi, testo arabo*, nşr. M. Amari ve C. Schiaparelli, Roma, 1883, s. 16, 19, 36, 46).

1193'te Malta kontu unvânını alan Margarito Brundusio, aynı zamanda Sicilya'nın büyük amirali pâyesini de hâiz bulunuyordu. Burasını 1194'te Almanya imparatoru Heinrich VI.'nın karısı Constance, Sicilya ile birlikte, tevârüs etti. 1224'te Friedrich I., isyân eden Calabria'daki Celano şehri sâkinlerini Malta'ya sürdü. Devrin kaynaklarından biri, bunların zirâat ve ticâret ile meşgûl olduklarını kaydeder; maltalıları ticârete alıştıran da bunlardır. Daha sonra (1266) Charles d'Anjou'ya intikal eden ada, fransızlar ile aragonlular arasındaki şavaşlara sahne olmuştur; 30 mart 1282'de fransızlara karşı tertiplenen katl-i âmdan (Vêpres Siciliennes) sonra, Aragon kıralı Pierre, Sicilya'ya geldi ve Anjou kuvvetleri ile müdâfaa edilen Malta'ya karşı gönderdiği filo fransız donanmasını mağlûp etti. Aragonlular, 1284'te Malta'yı ele geçirip, iki buçuk asır muhâfaza ettiler.

Maltalılar Sicilya kıralları tarafından açılan bütün deniz seferlerine iştirâk ve buna mukabil bir çok muâfiyet ve imtiyâzlar elde etmişlerdir. Aragonluların hâkimiyeti devam ettiği müddetçe, Malta'nın kendi kanunları ile idâre edilen bir cümhûriyet olduğunu kabûl etmek icâp eder; büyük hâkim, yâni en büyük mülkî âmir, halk meclisinin gösterdiği namzetler arasından seçiliyor, bu seçimi tasdik eden kıral, halkın şikâyeti üzerine, namzedi azlediyordu. Maltalıların meclisine „universita“ denir. Çok salâhiyetli olan bu meclis me'mûrları tâyin ederdi; fakat teşri'î salâhiyetten mahrum idi. Sonraları Malta'ya verilen imtiyâzlar genişletilmiştir. Mifsud'un bildirdiğine göre, Malta daha sonra şimâlî Afrika araplarının taarruzuna uğramış (bk. *Franchigie costituzionali*, s. 312, nr. 1) ve bu Alfonso'nun, Cerbe'yi elde etmek maksadı ile bir sefer açmasına sebep olmuştur. Bu sırada Banī Ḥafṣ hukümdarının, kaid Riżvān kumandasında gönderdiği filo 1429'da Malta'ya taarruz etti (bk. Mifsud, *ayn. esr.*, 310 v.d.; Robert Brunschvig, *La Berbérie orientale sous les Ḥafṣides*, Paris, 1904, I, 231). 1473'te Banī Ḥafṣ hukümdarı 'Oṯmān, Napoli ile imzâladı-

ğı iki senelik bir mütârekede, Sicilya, Malta ve Gozzo'nun taarruzdan masûniyetini kabûl etmiştir (bk. Brunschvig, *ayn. esr.*, I, 272; Mas-Latrie, *Traités de paix*, 1868, 173—177, 401). 22 eylûl 1516 tarihli emirnâme ile maltalıların bütün imtiyaz ve muâfiyetlerini tasdik eden Charles-Quint (bk. Miège, *Hist. de Malte*, Paris, 1840, II, 123)'in daha sonra (1527 = kat'î olarak 1530), papa Clement VII.'in de tasvibi ile adayı serbest mâlikâne olarak, St.-Jean şövalyelerine terki (bk. P. Mansi, *Annal. ecclesiastiques*, XXX, 585) ve bunların devlet kurması ile, Malta tarikatin hâkimiyetine girdi (temliknâme için bk. L. de Boisgelin, II, zeyil, nr. 5, s. 193 v. d.). Maltalılar, şövalyelerin adaya yerleşmesini kıral Alfonso'nun 1428 tarihli imtiyaz fermanının lâğvı şeklinde tefsir ettiler; bunun üzerine, tarîkatin Malta'daki ilk Grand-Maître'i Villiers de L'Isle-Adam, imtiyâzın kaldırılmayacağına dâir yemin etti. Mâmafih, şunu da kaydetmek lâzımdır ki, şövalyeler hiç bir zaman vaadini tutmamış ve Malta müstebit bir idâre altında kalmıştır. Şövalyeler St.-Angelo ile Borgo (sonraki Cité Victorieuse) kalelerine yerleşir-yerleşmez, bir çok kaleleri tâmir ve yenilerini inşâ ettirmiştir.

İşte Osmanlı türklerinin Malta ile temasları, bu sıralarda vukû bulmuştur. Türkler, daha Barbaros Hayreddin Paşa zamanında, niyet ettikleri Malta seferi (bk. Murâdî, *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*, Üniversite kütüp. nr. TY, 2459, var. 94a) hazılıklarına hız vermişler ve Malta'ya akın etmeğe başlamışlardı. 1540'ta Turgut Reis Gozzo (Küçük Malta, bk. Pirî Reis, *Kitâb-ı bahriye*, nşr. Fevzi Kurtoğlu, s. 507), sonra 1541'de Malta'yı vurmuş, bu taarruzlara 1544, 1546 ve 1547 senelerinde de devam edilmiştir (bk. Miège, II, 160 v. d.). 1551'de Trablusgarb'ın fethine giden Sinan Paşa Turgut Reis ile 18 temmûzda Malta'ya neticesiz bir çıkış yapmış ve Gozzo'nun zaptı ile iktifâ etmiştir (bk. S. Lane-Poole, *The Barbary corsaires*, London, 1896, s. 136 v. d.; L. de Boisgelin, *ayn. esr.*, II, 38 v. d.). 972 (1565)'de Kaptan Sinan Paşa tarafından 4 Malta kadırgasının ele geçirilmesinden beri (bk. Selânikî, *Tarih*, İstanbul, 1281, s. 7), bütün ada tahkim edilmiş ve ordugâh manzarası almış idi.

Malta muhâsarasının muhtelif sebepleri arasında, adadaki müslüman esirlerin içinde bulundukları fecî durum ile maltalıların hemen ekseriyetle Osmanlılara karşı siyâsî ve ticârî sâhada cephe almaları yanında, adanın sevkulceyşî durumu da sayılabilir (Mignot, türklerin muhâsaradan evvel Malta'daki istihkâmların gizlice planlarını çıkarttıklarını söylüyor, bk. *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1771, s. 215). 972 (1565)'de, içinde tâcirler ve hacılar bulunan Bostancı-başı barçasının tecâvüze uğraması harbe sebep oldu (bk. Selânikî, *ayn. esr.*, s. 7; Vertot v. b. garp müverrihleri bunu kabûl etmezler). Malta seferi, 19 mayıs 1565'te başladı. Garp kaynakları Osmanlıların kuvvetini 20.000 ile 38.500 arasında gösterir. O. Starkey'e göre, müdâfîlerin sayısı, 6.100 ile 9.121 arasındadır. Âlî'ye göre, Rumeli, Anadolu, Karaman ve Ekrâd askerinden teşekkül eden (bk. *Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüp., nr. TY 5959, 329a) kara kuvvetlerine Mustafa Paşa ve 181 barçadan ibâret (Âlî ve Selânikî'de 300; Kâtib Çelebî'de 150) Osmanlı donanmasına da Piyâle Paşa tâyin olunmuş idi. Her ikisine de verilen emirde, Trablusgarb beylerbeyi Turgut ile birleşmeden evvel harekete geçmemeleri bilhassa tenbih edilmişti (20 şâbân 972 = 24 mart 1565; Başvekâlet arşivi, mühimme defteri, nr. 6, s. 424). Arşiv vesikalarına göre (aynı defter, s. 199, 264, 277), Malta muhâsarasının esâs idâresi Turgut Paşa'ya verilmiştir. 18 şevvâl 972 (20 mayıs 1565) cuma günü adanın cenûbundaki Marsa Scirocco önünde görünen Osmanlı kuvveti (Başvekâlet arşivi, müteferrik defterler, mahzen, nr. 71, s. 40), Trablusgargarp, İskenderiye ve Cezayir'den gelenler ile birlikte, 236 gemi ve 36.000 kişiye yükselmiş idi (Hammer, *Devlet-i Osmâniye tarihi*, trc. M. Atâ, İstanbul, 1332, VI, 314; burada göremediğimiz kaynaklar zikrolunuyor).

Türk kuvvetleri ada sâhillerine vardıkları zaman, vaziyet şu merkezde idi: yeniden tahkim edilen St. Angelo kalesinin karşısına ve büyük liman ile Marsa Musceto limanı arasındaki dil üzerine, limanı müdâfaa etmek üzere, St. Elmo kalesi inşâ edilmiş (1552), ayrıca, Sangle adası ismi ile gösterilen yarım-ada, St. Michele kalesi ile tahkim edilmiş olup, kadırgalar limanı da kuvvetli bir zincir ile kapatılmış idi (J. de la Gravière, *ayn. esr.*, s. 88; L. de Boisgelin, *ayn. esr.*, II, 59; Fevzi Kurtoğlu, *Ali Macar Reis atlası*, İstanbul, 1935, s. 14 v. d.).

Daha başlangıçta, Mustafa Paşa ile Piyâle Paşa arasında zuhûr eden rekabet (Âlî, *ayn. esr.*, var. 329a) Osmanlılara harbi kaybettirdi; Mustafa'nın re'yine muhâlif olarak, Piyâle Paşa St. Elmo kalesini ele geçirmeği tasarladı. Bu suretle hem Turgut Reis'in gelmesi beklenecek (bk. Peçevî, *Tarih*, İstanbul, 1283, I, 411), hem de donanmaya yol açılarak, Marsa Musceto limanında barınması te'min edilecek idi. Bu hatâdan müdâfiler istifâde etmiş ve St. Elmo'nun müdâfaası uzamıştır. 2 hazîranda Turgut Reis'in 30 yelkenli ile Malta'ya gelerek, muhâsaraya iştirâk etmesi (bu mevkî bilâhara Point-Dragut ismini almıştır) üzerine, şiddetlenen savaşlar sonunda her iki taraf da ağır zâyiâta uğradı (St. Elmo şehitleri hakkında bk. Müteferrik defter, mahzen, nr. 71, s. 23, 34, 35, 37, 40, 45, 47, 50 v.d., 54 v.d.). Bu arada Turgut Reis şehit düştü, merkeze hücûm bırakıldı ve böylece vakit kaybedildi. Bununla berâber, hazîranda St. Elmo'yu zaptedeen Osmanlı donanması (24 zilkâde 972 = 23 hazîran 1565; Başvekâlet arşivi, defter nr. 1218, s. 24), Marsa Musceto limanına girmeğe muvaffak oldu. St. Elmo'nun zaptını müteâkip, serasker Mustafa Paşa'nın şövalyelerin reisi nezdinde yaptığı sulh teşebbüsü neticesiz kalınca (bk. J. de la Gravière, *ayn. esr.*, s. 119; S. Lane-Pool, *ayn. esr.*, s. 149 v.d.), türkler gayretlerini Borgo, St. Angelo ve St. Michele'ye tevcih ettiler (15 temmûz). Arşiv vesikalarından anladığımıza göre, bu arada Mustafa Paşa, İstanbul'a vaziyeti bildiren bir rapor göndermiştir (bu rapor ile birlikte gönderilen muhâsara plânı hakkında bk. Fevzi Kurtoğlu, *ayn. esr.*, s. 14 v.d.).

Bundan sonra, Cezayir beylerbeyi Barbaroszâde Hasan Bey'in St. Michele kalesine tevcih ettiği hücûmlar netice vermedi (bu arada cereyân eden Değirmen burcu muhârebesi için bk. Müteferrik defter, mahzen, nr. 71, s. 55). Garp müelliflerinin Malta'ya yardım etmek istemediğini söylemelerine rağmen, Philipp II.'in, Mesina'da toplanan harp meclisinin kararını alınca, ağustos'un 25'inde adaya yardımcı kuvvetler gönderdiği biliniyor. Bu kuvvetlerin fırtınaya tutularak mahvolmasına rağmen, Sicilya kıral nâibi, 6 eylûlde Malta'ya çıkmağa muvaffak oldu; nihâyet Mustafa Paşa 8 eylûlde baştardasına çekilerek, muhâsara kaldırıldı. Her ne kadar Mustafa Paşa, daha ziyâde Piyâle Paşa'nın israrı ile, 8.000 kişilik ispanyol kuvvetine karşı harekete geçmiş ise de, vukûa gelen muhârebeyi kazanamadığı için (bk. Selânikî, *ayn. esr.*, s. 14; L. de Boisgelin, *ayn. esr.*, II, 122; krş. Şemsi Ahmed Paşa, *Şehnâme-i Sultan Murad Han*, Bibl. Nat., Suppl. Turc., nr. 1144, 71a), Osmanlı kuvvetleri Malta'dan çekildi (12 eylûl).

Ertesi sene, bütün katolik âlemindan gelen para yardımları ile La Valetta'nın inşâsı başlamış ve inşaât 4 senede tamamlanmıştır.

Türkler bundan sonra da Malta'ya taarruz etmişlerdir. Nitekim 1023 (1614)'te Kaptan Halil Paşa, Rodos beyi Memi Bey gibi denizciler ve 65 kadırgadan mürekkep bir filo ile, Malta'ya taarruz etmiş ise de, bu teşebbüs ehemmiyetli bir netice vermemiştir. Maltalılar, türklerin mükerrer taarruzları karşısında, sâhilde birer mil mesâfe ile birer bure inşâ etmişler ve bunları ateş ile birbirlerine haber verecek bir şekilde tanzim etmişlerdi (bu sefer için bk. Kâtib Çelebî, *Tuhfat al-kibār*, İstanbul, 1329, s. 103 v.d.; ayn. mll., *Fezleke*, İstanbul, 1287, s. 356; Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, II, 114 v.d; L. de Boisgelin, *ayn. esr.*, II, 168 v.d.). Yeni bir muhâsaradan korkan maltalılar, bilhassa La Valetta'da dükkân ve mağazaları 7 senelik bir muhâsaraya kâfî gelecek eşyâ ve yiyecek ile doldurmak usûlünü ihdâs etmişlerdi (de Saumery, *Mémoires*, Liège, 1732, IV, 96). XVI. ve XVII. asırlarda korsanlık hareketleri ile türklerin Akdeniz ticâretini haleldâr eden şövalyeler, Lepanto [b. bk.] harbine İspanya'nın müttefiki olarak iştirâk ettikleri gibi, Girit harpleri sırasında da venediklilerin yanında yer aldılar; 1656 ve 1657 Çanakkele deniz harplerine iştirâk etti.

Evvelce kendilerini maltalılardan tecrit eden şövalyelerin, servetin ve emniyetin artmasından sonra, git-gide bu yerli halk ile dostâne münâsebetlere giriştiği görülüyor. Nitekim, şövalyeler yaptıkları bir çok savaşlara maltalıları da birlikte götürmüşlerdir. Fakat bu iyi münâsebetlerin ne kadar müddet devam ettiği mâlûm değildir; zîra, çok geçmeden, sık-sık isyânlar çıkmağa başlamıştır. Anlaşıldığına göre, şövalyeler, savaşlar yüzünden, hazînelerini tüketmişler, papalığa mürâcaat ile, yeni vergiler ihdâs etmişlerdi. Bu arada, şövalyelerin Almanya, Fransa, İspanya ve İtalya'daki mâlikânelerinden elde ettikleri vâridatın azalması ile, türklerin dâimî tehditlerine karşı adayı muhâfaza etmek için büyük masraflara girmiş olması, bu mâlî muzâyikayı arttıran sebepler arasında sayılabilir. Bu da halkın infiâlini mûcip olmuştur. Şövalyelerin reisi Jean-Paul de Lascaris'in bakır para bastırmak ve bir takım istikrazlarda bulunmak teşebbüsleri de bir netice vermedi. Bunun gibi, 1647'de Malta üniversitesinin vâridâtına da el atıldı.

Manuel de Vilhena (1722) zamanında adada uzun müddetten beri esir kalıp, bilâhare kendini kurtaran Ali isminde bir türk, eski tehdidini tekrarlayabilecek bir durumda bulunan Osmanlı devletine gizlice mürâcaat ederek, 10 gemi istemiş ve adadaki esirlerin bu gemilerin gelmesi üzerine, isyân edeceklerini bildirmiş idi. Fakat, isyânı vaktiyle haber alarak, Marsa Musceto yakınında Manuel isminde bir kule inşâ ettirdikten sonra, esirleri de sıkı bir şekilde muhâfaza ettiren Vilhena'nın bu tedbirleri karşısında, Abdi Paşa kumandasında ada önlerine gelen türk donanması burada uzun müddet kalamadı; reise, esirlerin ser-

best bırakılmaları hakkında bir tehdit mektubu gönderdikten sonra, avdet etti.

6 hazîran 1749'da, evvelce şövlyelerin eline esir düşen Rodos beyi Mustafa Paşa, Malta'daki bütün türk ve müslüman esirleri ile, Emmanuel Pinto ve şövalyelere karşı gizlice isyân hazırladı. Bütün adayı ele geçirmek üzere tertiplenen bu isyan, maltalı bir yahudinin ihbârı üzerine, meydana çıktı (bu hâdise hakkında bk. L. de Boisgelin, *ayn. esr.*, II, 240 v.d.; Acciardi, *Mustapha bassa di Rodi Schiavo in Malta*, Napoli, 1751; Miège, II, 240 v.d.).

Türkler, Mustafa III. zamanında, 1760'ta isyân eden forsaların kaptan paşa gemisini zaptedip, Malta'ya götürmeleri üzerine, yeni bir sefer hazırlığına giriştiler. Ancak Louis XV.'nin tavassutu ile mesele halledilmiş ve Osmanlı gemisinin iâdesini te'min için Fleury Malta'ya gönderilmiştir. 1775'te maltalılar, şövalyelere karşı isyân ettiler; başlarında Mannino'nun bulunduğu bu isyân hareketine „râhipler isyânı" denilmektedir. Son büyük reislerden biri Emmanuel de Rohan'dır; 1775'te „grand-maître" olarak seçilmesi, 1697'den beri seçimi kazanamayan fransız gurubunun muzafferiyeti şeklinde tefsir edilmiştir. Rohan şövalyeler tarîkatini islâh ederek, sûiistimalleri kaldırmış ve yeni kanunlar ihdâs etmiştir. Bu devirde, İngiltere ile Rusya, müteaddit teşebbüsler ile, adada nufûz te'sisine gayret ediyordu. 1775'te Katerina II., adada dâimî te'sisler kurmak maksadı ile, teşebbüslere girişmiş, muvaffak olmayınca da Bailli de Litta'yı Malta'ya göndermiştir. Halefi Paul I., „şövalyeler tarîkatinin hâmîsi" unvânını almıştır (bk. L. de Boisgelin, *ayn. esr.*, II, 2. kısım, 37 v.d.). Rohan'ın ölümü üzerine, fransız şövalyeleri reisin intihâbında ihtilâfa düştüler; küçük bir zümre, fransız istilâsından az önce, cermen şövalyelerinden Ferdinand von Hompesch'i reis seçti (1797). Bu istilâdan bir az evvel şövalyelerin adada mevcut kuvveti ve kaleler hakkında mevsûk mâlûmat için bk. *Lettres sur la Sicile et sur l'île de Malthe de monsieur le comte de Borch, Arch. Maroc., le C. de N. „pour servir de supplément au voyage en Sicile et à Malthe de M. Brydonne, écrites en 1777"*, Turin, I, 160, 161, 163, 164 v. d., 179 v. d.; krş. L. de Boisgelin, II, 2. kısım, 66.

Bonaparte, Malta'yı hile ile istilâ ettiği vakit (aksi tez hakkında bk. P. Doublet, *Mémoires historiques sur l'invasion et l'occupation de Malte par une armée française, en 1798*, nşr. de Panisse-Passis, Paris, 1883, tür. yer.), yalnız La Valetta 4 gün mukavemet edebilmiş idi. Bonaparte'ın Mısır'a gitmesinden sonra, general Vaubois'nın, 6.000 kişi ile La Valetta'da kaldığını görüyoruz. Fransız hâkimiyetinin Malta'da teessüsü ve buradaki şövalye tarîkati reisinin adadan çıkması veya çıkarılması yeni bir vaziyet doğuruyordu. Bonaparte, Malta'ya getirdiği yeni bir takım kanunlar ile birlikte, fransızcanın resmî dil olması esâsını da kabûl ettirmiş idi. Bu kanuna göre, 30 maltalı genç, her sene Fransa'ya giderek, orada tahsil görecek ve bütün yabancı papazlar tarîkatten çıkarılacak ve tarîkat, hiç bir suretle, vergi tahsil edemeyecek idi (bk. L. de Boisgelin, II, 2. kısım, s. 94 v. d.). Diğer maddelerden sarf-ı nazar, İspanya, şimâlî Afrika, Türkiye ve Napoli gibi devletler arasında mühim bir rol oynamış olan St.-Jean tarîkati, bu kanun ile, tarihe karışmıştır.

Bu arada Malta'da ticâret durmuş ve pek çok kimse işsiz kalmış idi. Açlık da başladığından, Bonaparte'ın Malta'yı yeniden bir ticâret merkezi yapmak tasavvuru akîm kalmıştır. İngilizlerin Malta'yı muhâsara edecekleri şâyi olur olmaz, adada bir kaynaşma başladı (eylûl 1798); ingiliz, portekiz ve napolililer, isyân hareketini idâre eden Canon Caruana'ya yardım ettikleri gibi, amiral Nelson da, adayı muhâsara etti. Bilâhare ingiliz kıt'aları Malta'ya çıktılar ve Capitain Ball burada muvakkat bir hukûmet kurdu (9 şubat 1799). Buna rağmen, La Valetta'yı müdâfaa eden Vaubois, iki sene devam eden bir mukavemetten sonra, eylûl 1800'de teslim oldu ve ada İngiltere'nin himâyesi altına girdi. 1802 Amiens muâhedesi, adanın tekrar şövalyelere iâdesini gerektiriyordu; fakat maltalıların onlara husûmeti adanın iâdesini imkânsız kıldığından, İngiltere hukûmeti burada kalmış ve bu durum 1814 Paris muâhedesinin 7. maddesi ile te'yit olunmuştur.

Malta'nın İngiltereye olan bağlılığı, 1921 ve 1928'de gittikçe genişletilen bir koloni idâresi şeklinde tanzim edilmiş ve ikinci cihan harbi yıllarında İtalya ve Sicilya'da üslenmiş alman–italyan hava kuvvetlerinin hücûmuna sarsılmadan mukavemet eden adaya harpten sonra daha geniş idârî haklar verilmiştir. Son yıllara gelinceye kadar, Malta'nın icrâ kuvvetleri başında bir vâli bulunmakta, teşrîî meclis, halk tarafından seçilen 40 âzadan terekküp etmekte idi. Malta'da resmî dil olarak, ingilizce ile berâber, 1934'te italyanca yerine ikame edilen malta dili kabûl edilmiş idi. 1956 senesi şubat ayında, maltalılar adalarının geniş muhtâriyete sâhip bir koloni olmak, yahut İngiltere'nin doğrudan-doğruya bir cüz'ünü teşkil etmek şıklarından ikincisini, büyük bir ekseriyetle, kabûl ettiler.

Malta kolonisinin mesâhası 316 km². (Malta adası 246, Gozzo 67, Comino 2,6) olup, 1951'de nüfusu 312.600'e varıyor, pâyitaht olan La Valetta'nın nüfusu da 23.000'e yükselmiş bulunuyordu.

Dil. Maltalılar, muhtelif unsurların karışmasından meydana gelmiş bir topluluktur. Esâsen bir çok ırkların karıştığı adada arap hâkimiyeti çok te'sirli olmuş ve arapça Malta dilinin teşekkülünde büyük bir rol oynamıştır. Malta lisanının menşe'i meslesi bir çok münâkaşalara mevzû olmuştur. Vassali, Bres, Cumbo, E. Caruana ve Preca gibi âlimlerin, Malta lisanının menşe'ini Fenike dilinde aramalarına mukabil, Gesenius, de Sacy, L. Bonelli, Stumme ve Nöldeke gibi âlimler, bu lisanı arapçadan neş'et ettirmişlerdir. Malta lisanının bir arap lehcesi olduğunu kabûl etmek lâzımdır; şark ve daha ziyâde Magrib arapçası ile benzerlik göstermektedir. Nitekim Michaud (*Correspondance d'Orient, 1830—1831*, Paris, 1835, VII, mektup CLXXXVIII, 464), Mısır ve Suriye arapçasının da Malta'da konuşulduğunu görerek, hayret etmiştir.

Malta lisanının ses husûsiyetleri, *ā*'nın imâlesi, *īē* ve *īe* (kelime başında *ye*; msl. *ānā* yerine *yēnā*) temâyülü, *ḳ*'nın *hemze* yerine geçmesi, *p* ve *ç* seslerinin yeni latince ve arapça kelimelerde kullanılmasıdır. Lisanın şekil bilgisi husûsiyetlerine gelince, müfret birinci şahsın önek yerine *n*'nin kullanılması, Magrib lehceleri ile başlıca benzerliğini teşkil eder. Vurgu gittikçe kelimenin başına gelmek temâyülünü gösterir. Bugün Malta'da muhtelif lehceler vardır. Köylerde, bilhassa Gozzo'da, lehce daha ziyâde eski arapçaya yaklaşır. *ḥ* ve *ġ* gibi, la Valetta'da mechul olan sesler, Gozzo lehcesinde mevcuttur.

Şark ve garp arap lehceleri arasındaki münâsebetler ile Malta dilinde kalıplaşmış halde bulunan aynı kelimeleri görebilmek için, bu dilin söz hazînesinin tetkikını beklemek lâzımdır. Adada latin-italyan ırkının üstün durumu, italyan kültür ve medeniyetinin inkişâfı bu dile ses ve cümle bilgisi husûsiyetleri bakımından te'sir etmiştir. Latince ve daha doğrusu italyanca kelimelerin konuşma dilindeki nisbeti, maltalıların kültür dereceleri ile mütenâsiptir.

Bir kaç asır önceye kadar, maltalılar bir alfabe kullanmazlardı. XVIII. asırda, Agius de Soldanis isminde bir maltalı bu lehce üzerinde çalıştı; daha sonraları bir Malta yazı sistemi te'sis etmek teşebbüs'erinde bulunuldu ve bir aralık arap alfabesi kullanmak temâyülü belirdi. Fakat bâzı harfleri tâdil edilmiş latin alfabesi umûmîleşti. Bu vâdide yapılan son tecrübe *Ghaqda tal-kittieba tal-malti* („Malta muharrirler cemiyeti") 'nin teşebbüsüdür. Bu cemiyet, *Taghrif fu il-kitba maltija* (Malta, 1924) adında küçük bir gramer neşrederek, imlâ meseleleri ile uğraşmış ve 1925'te 3 ayda bir çıkan *Il-Malti* unvanlı mecmuada, bilhassa, saf Malta lisanı (*Malti safi*) üzerinde durmuştur.

Bibliyografya: Malta'nın ilk çağ tarihi hakkında oldukça tafsilâtlı mâlûmat veren eserler meyanında bk. Pauly-Wissowa, *Real.-Encylopädie* (1931), XV, 545 v.d.; S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord* (Paris, 1918—1920), I—IV; Gerald Strickland, *Malta and the Phoenicians* (Malta, 1920); A. Boselli, *Malta antica in Malta Letteraria* (1919); Th. Ashby, *Roman Malta* (*Journ. Rom. Stud.*, 1951), V, 23. — Orta zaman tarihi kaynakları metinde gösterilmiştir; ayrıca bk. Di Giovanni, *Codex Siciliae Diplomaticus* (1743), II, 413; G. A. Vassallo, *Storia di Malta* (1890); Costagna, *Storia di Malta* (1900). — St. Jean şövalye tarîkati (1530—1798) hakkındaki tarihî eserler için bk. Boyssat (Seigneur de Licieu), *Histoire des Chevaliers des l'Hôpital de St. Jean de Jérusalem* (Lyon, 1602), I—II; Boyssat (Baudouir et Maberat), *L'Hist. des Chevalies de l'Ordre de St. Jean de Jérusalem* (Paris, 1629 ve 1659); L'abbé de Vertot, *Hist. des Chevaliers hospitaliers de St. Jean de Jérusalem aujourd'hui les Chevaliers de Malte* (1727), IV, 431 v.d., V, 1 v.d.; Whitworth Porter, *History of Knights of Malta* (1858); Jurien de la Gravière, *Les Chevaliers de Malte* (Paris, 1887); A. Mifsud, *Knights Hospitallers of the Ven, Tongue of England in Malta* (1914); bk. bir de Malta muhâsarasından mufassalan bahseden şu eserler: Cressin, *Vrai discours de la Guerre et siège de Malte par les Turcs* (Paris, 1565); *La levée du siège de Malte par les Turcs, défendue par le Grand-Maître de la Valette* (Paris, 1566); C. Samminiateli, *Zabarella, l'assedio di Malta del 1565* (1902); Jaime Salva, *La orden de Malta y les acciones na vales españolas contra Turcos y Berberiscos en los siglos XVI y XVII* (Madrid, 1944). Diğer me'hazlar ve arşiv vesâiki metinde zikredilmiştir; diğer türk eserleri hakkında bk. Lutfi Paşa, *Tevârîh-i âl-i Osman* (İstanbul, 1341), s. 447; Muḥammed b. Muḥammed, *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār*, s. 102; Müneccim-başı Ahmed, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285), III, 514 v.d.; Şemsî Ahmed Paşa, *Şehnâme-i Sultan Murad Han* (Bibl. Nat., Suppl. turc., nr. 1144, 69b–71a); bir de Malta'da esâret hayatı hakkında bk.. İsmet Parmaksızoğ-

lu, *Bir türk kadısının esâret hâtıraları* (*TD*, 1953, V, sayı 8, s. 77—84).

XVII. asırdan itibâren, seyyahlar ile ilim adamları ve hey'etlerinin verdiği bilgiler için bk. G. W. von Streitburg, *Reyse nach der Insel Malta* (1632); Du Mont, *Voyage en France, en Italie, en Allemagne, à Malte et en Turquie* (La Haye, 1699), II, tür. yer.; A. F. Freiherr, *Reise nach Malta in 1830* (Wien, 1837); A. Bigelow, *Travels in Molta and Sicily* (1831); Henri Cornille, *Souvenirs d'Orient* (*1831—1833*), (Paris, 1833), s. 480 v.d.; M. Delaroière, *Voyage en Orient* (Paris, 1836), s. 6 v.d.; Joseph d'Estournel, *Journal d'un voyage en Orient* (Paris, 1848), II, 507 v.d., 516; J. Daveau, *Excursion à Malte et en Cyrénaïque* (Paris, 1876); diğerleri metinde gösterilmiştir. — Maltalıların dili hakkında msl. bk. Hans Stumme, *Maltesische Studien* (Leipzig, 1904); A. A. Caruana, *Sull'iorigine della lingua Maltese* (Malta, 1896); Th. Nöldeke, *Revue des Oeuvres de H. Stumme* (*Z D M G*, LVIII, 903 v.d.); Ettore Rossi, *Il dialetto Maltese* (*Gearchia*, 1932, XII, 396—404); ayn. mll., *Encyclopedia Italiana* (Milano, 1934), XXII, 43—44; ayn. mll., *EI*, mad. MALTE; B. Roudanoresky, *Quelques particularités du dialecte arabe de Malte* (Beyrut, 1911).

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

MA'LŪLÂ'. [Bk. MÂLÛLÂ.]

MÂLÛLÂ. MA'LŪLĀ, Suriye'de Şam'ın şimâl-i şarkîsinde bir şehir olup, daha Georgios Kyprios (nşr. Gelzer, s. 188, nr. 993) tarafından, Phoinike Libanesia'da Μαγλούλων (yazm. μαγλούδων, μαγαιγλούδων) ismi ile zikredilmektedir. Yâḳūt buranın Dimaşḳ civarında bir *iḳlîm* (κλίμα) olduğunu ve bir çok köyler ihtivâ ettiğini söyler. Zamanımızda burası, Anti-Lübnan dağları arasında, bir kolu şimâle, diğeri cenûba doğru uzanan derin boğazın sonunda garip bir mevkîde bulunan bir hıristiyan köyüdür. „Şimâldeki boğazın medhâlinde, kısmen kaya içinde inşâ edilmiş, Mār Taḳlā manastırı bulunur. İki boğazdan da, köyün üst tarafındaki kayalık bir düzlük üzerinde bulunan diğer manastıra, Mār Serkîs'e gidilir". Şimdiki köyün bir anfi şeklinde yamacına yerleştiği kayalık cidarın garp ve cenûb-i garbî köşesinde, ekserisi ilk çağdan kalma meskenler olan bir çok eski mağaralara rastlanır (Moritz, s. 140). Bu mağaralarda bâzı rumca yazılara tesâdüf edilmiştir (Waddington, *Inscriptions*, nr. 2563—2565; Moritz, s. 145—147, nr. 3—8, bu yazılardan bâzıları m. s. 107 ve 167 yıllarına âittir). Ma'lūlā ile berâber buna komşu olan Baḥ'a, Cubb ve 'Adîn köyleri, milâdî tarihin başlarında bütün Suriye ve Filistin'de konuşulan süryânî dilinin Suriye toprakları üzerinde hâlâ konuşulduğu yegâne iskân noktaları olmak bakımından, meşhûrdur.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfend), IV, 578; Şafî al-Dîn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), III, 123; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 500; Parisot (*JA*, IX, XI. seri, 1898, I, 239—312, bu makalede s. 252—254'te mevzû ile alâkalı eski eserlerin bir listesi bulunmaktadır); XII, 1898, II, 124—176); B. Moritz, *M S O S As.*, I, 146, not 2; Wright, *Catalogue of the Syr. Mss. in the Brit. Mus.*, s. 327 v.d.; Ḥabîb Zayyāt, *Ḥazā'in al-kutub fî Dimaṣḳ va-ẓavāḥîha* (Mısır, 1902), s. 121—161; Uspenskiy, *Izvestiya russk. arḥ. institut. v Kpole* (Sofia, 1901), VII, 107 v. dd. ve levha VII—VIII; Cyrille Charon (= C. Karalevskiy), *Les titulaires Melchites de... Ma'loula* (*al-Maṣrik*, 1910, XIII, 580); S. Ronzevalle (*M F O B*, 1911, V, 8* v.d = *Notes et Études d'arch. orient.*, s. 145 v.d.); Bergsträsser (*Abh. f. d. Kunde d. Morgenl.*, XIII, nr. 2; XV, nr. 4); ayn. mll. (*Z A*, 1919, XXXII, 103—163; Nöldeke (*Z A*, 1917—1918, XXXI, 203—230); J. Segall (*Jewish Missionary Intelligence*, 1910, XXVI, 9 v.dd., 20 v.d. = *Travels through Northern Syria*, London, 1910, s. 113—120); Dussaud, *Topogr. histor. de la Syrie* (Paris, 1927), s. 264, 270, 281. (E. HONIGMANN.)

MĀLVĀ. [Bk. MALVA.]

MALVA. MĀLVĀ, merkezî Hindistan'da, cenuptan Vindhya dağlarına dayanan, 23° 30′ ve 24° 30′ şimâl arzları arasında ve 74° 30′ şark tûlü etrafında uzanan idârî bir bölüm. *Mahābhārata* devrinde Nishadha tesmiye edilen ve daha sonra, idâre merkezinin ismine göre, Avanti (şimdi Uccayn) diye adlandırılan bu sâhaya, bilâhara Akara yahut şarkî Mālvā (merkezi Bhîlsā) ile Sātpūra-Vindhya arasında uzanan memleket de ilâve edildi. Eyâlet Mauryaların, garp satraplarının, Magadha Guptalarının, Akhunların hâkimiyetleri altındaki toprakların ve Kanavc kırallığının bir kısmını teşkil ediyordu. Daha sonra, ismini aldığı Mālvāların eline geçti. Bunlar hindûlaştıkları zaman, Mālvā diyarını 800'den 1200'e kadar idâre eden Rāçpūtların Paramāra (Pavar) kabîlesini teşkil ettiler ki, bu kabîle 1053'te Anhilvāda'nın Çālukyaları ve Tripuri'nin Kalaçurileri birliği tarafından itâat altına alındı. 1235'te, Delhi hukümdarı Şams al-Dîn İl-Tutmış, Uccayn'i ele geçirdi, Mahākāl mâbedini yıktı ve Bhîlsā'yı yağmaladı. Mālvā Delhi'nin bir eyâleti oldu ve 1392'de Delhi devletinin Timur istilâsı neticesinde, yıkılması tarihine kadar, vakit-vakit baş-gösteren hindû isyânları dışında, bir değişikliğe sahne olmadı. Bu sırada efganlı vâli Dilāvar Han Ġūrî burayı müstakil bir devlet hâline koydu ise de, 1405'te oğlu Alp Han tarafından öldürüldü; Alp Han, Hūşang Şāh unvânı ile, tahta çıktı. Pâyitahtını Dhār'dan Māndū [b. bk.]'ya nakletti ve Hūşangābād'ı kurdu. Ölümünde (1435), yerine oğlu Ġaznî Han geçti ise de, bir kaç ay huküm sürdükten sonra, yerine küçük yaştaki oğlu Mas'ūd Han geçirildi. Az sonra yeğeni ve vasîsi olan Maḥmūd Ḫalacî, çocuğu tahttan uzaklaştırdı ve 1436'da, Maḥmūd I. unvânı ile, tahta çıktı. Bunun 33 yıl süren saltanatı, Mālvā tarihinin en parlak devresini teşkil eder. Maḥmūd I., sırası ile, Gucarāt, Dekken ve Cavnpūr hukümdarlarına, küçük Kālpî devletine, Çitor'daki Rānā Kumbha'ya karşı harp açtı. Kendisininkilere nisbetle üstün olan Delhi kuvvetleri karşısında, geri çekildi ise de, topraklarını şimâl, şark ve cenupta genişletti. 1469'da ölünce, yerine geçen üçüncü oğlu 'Abd al-Ḳādir Ġiyāṯ al-Dîn, babasının o kadar faâl geçmiş saltanat devrinde katıldığı işlerden bıkmış olduğundan, hareme çekildi ve devletin idâresini oğlu Nāṣir al-Dîn'e bıraktı. Nāṣir al-Dîn 1500'de, babasını zehirleyerek, tahta çıktı. 1510 tarihinde, bir sarhoşluk buhranı içinde, sarnıca düşünce, kötü hallerinden usanmış olan etrafındakiler geniş bir nefes aldılar. Yerine oğlu Maḥmūd II. geçti. Maḥmūd harplerden nasıl muzaffer çıkmış ise, ikincisi de o kadar tâlihsizliğe uğradı. Gucarāt hukümdarı Muẓaffar II.'in yardımı ile, iktidar sâhibi Rāçpūt asıllı vezîri Mednî Rāî'de kurtuldu ise de, bu yüzden Çitor hukümdarı Sangrama Rānā ile bozuştu ve mağlûp olarak, onun eline esir düştü, fakat affolundu. Bunun üzerine, akıl almaz bir delilik ve nankörlük ile, Gucarāt şâhı Bahadır'a ağır şekilde hakarette bulundu. Bahadır Şāh Mālvā'yı istilâ etti ve Māndū'yu muhâsara edip, ele geçirdi (21 mart 1531). Maḥmūd ile oğulları esir edilerek, Çāmpāner'e gönderildi ise de, muhâfazalarına me'mûr olan zâbit, esirlere yardım edileceği korkusu ile, onları idâm etti. Bunun üzerine Mālvā Gucarāt'ın bir eyâleti oldu ve 1535'te Humāyūn Şāh Gucarāt'ı istilâ edip, Bahadır Şah'ı Mandasor'da yendi ve Māndū'yu ele geçirdi ise de, ertesi sene Bengâle hukümdarı Şîr Han'ın tehdit edici tavrı karşısında, Hindüstān'a dönmek mecbûriyetinde kaldı. Maḥmūd II.'un zâbitlerinden Mallū Han, Ḳādir Şāh unvânı ile, Mālvā'ya yerleşti. Şîr Şāh'ın iki zâbiti olan Şacā'at Han ile Ḥāccî Han kendisini Mālvā'dan çıkartıp, eyâletin idâresini ellerine aldılar. Şacā'at Han 1554'te öldü ve Bāz Bahadır lekabı ile tanınan oğlu Malik Bāyazîd onun yerine geçti. Sūr imparatorlarının kuvvetten düştükleri sırada, Malik Bāyazîd istiklâl buldu. Garha Mandla'nın Gond devleti kıraliçesi tarafından ağır bir mağlûbiyete uğratılması üzerine, harp faâliyetlerinden usanarak, kendisini mûsikîye ve güzel Rūpmatî'nin sevgisine verdi. 1561'de Akbar'in Adham Han kumandasındaki orduları Sārangpūr'da onun karşısına çıktı, kuvvetlerini bozguna uğrattı ve kendisini kaçırtıp, mâşûkasını esir etti ise de, kadın ona boyun eğmekten ise, kendini zehirlemeği tercih etti. Bāz Bahadır Ḫāndeş'e kaçtı; Akbar'in onu tâkip eden ikinci ordusunun kumandanı Pîr Muḥammed Han burada bozguna uğradı ve Narbadā ırmağında boğuldu. Bāz Bahadır geri döndü ve Māndū'da tekrar saltanat sürmeğe başladı ise de, 1562'de Akbar'in 'Abd Allāh Han Özbek kumandasında başka bir ordusu kendisini Çitor'a kaçmak mecbûriyetinde bıraktı. 1570'e kadar memleketinden uzak kaldıktan sonra, nihâyet Akbar'e itâat gösterip, onun hizmetine girdi. Bu andan itibâren Mālvā, Hind-türk imparatorluğunun bir eyâleti oldu ve XVIII. asrın ortalarına kadar böyle kaldı. 1743'te Marāṯhālar burayı ele geçirdiler. Daha sonra memleket bunların kumandanları arasında paylaşıldı.

1780 ile 1818 arasında İngiltere hâkimiyeti memlekete kuvvetli bir şekilde yerleşti. Eyâlet müslümanların, Marāṯhāların ve avrupalıların başlıca harp meydanlarından birini teşkil etti. Bunu tâkip eden yıllarda memleket 1857 ihtilâli esnâsında vukua gelmiş bâzı isyanlar hâricinde, kayda değer hiç bir hâdiseye sahne olmadı.

[Yakın senelerde Mālvā, Dhār, Jaora, Ratlam, Sitaman, Sailana, Jhabua, Barveni ve Alirajpur devletlerini ihtivâ eden bir idârî bölüm teşkil etmekte idi ve 1941 senesinde, 7.378 mil² arâzisi üzerinde, 1.037.716 nüfûsu var idi].

Bibliyografya: Firişta, *Gulşan-i İbrāhimî* (Bombay, 1832); *Ā'în-i Akbarî* (trc. Blochmann ve Jarrett); *An Arabic History of Gujarat* (nşr. E. Denison Ross); *The Cambridge History of India*, I ve III; G. C. Grant Duff, *History of the Mahrattas* (London, 1921); *Imperial Gazetteer of India* (1908), XVII. (T. W. HAIG.)

MA'MAR AL-MUṠANNĀ. [Bk. ABŪ 'UBAYDA.]

MAMLŪK. [Bk. MEMLÛK.]

MA'MŪN. [Bk. ME'MÛN.]

MA'MŪRAT AL-AZÎZ. [Bk. EL'AZÎZ.]

MÂMÛRET-ÜL-AZİZ. [Bk. EL'AZİZ.]

MA'N. [Bk. MA'N.]

MA'N. MA'N (BANİ MA'N, ĀL MA'N), Lübnan'ın bir dürzî emîr âilesidir. Türk kaynaklarında Ma'n-oğulları denilen bu âilenin pek eski olan menşe'i hakkında muhtelif rivâyetler ileri sürülmüştür. XVII. asrın mârûf hâl tercümecisi Muḥammed al-Muḥibbî (*Ḫulāṣat al-aṯar fî aʿyān al-ḳarn al-ḥādî ʿaṯar*, Bulak, 1284, III, 266)'nin tahkikine göre, bu âile, nesebini Ma'n b. Zā'ida [b. bk.]'ye bağlardı; mâmafih Faḫr al-Dîn b. Korkmaz'ın torunlarından bir kaçı da cedlerinin sözlerini nakledererek, asılları kürt olduğu hâlde, mücâveret dolayısı ile, kendilerine Dürzî denildiğini söylemişlerdir. Muḥibbî her iki iddianın da sâbit olmadığını belirtmektedir (bk. bir de H. Lammens, *La Syrie, précis historique*, Beyrut, 1921, II, 66). Vak'anüvis Naimâ (*Tarih*, İstanbul, 1280, III, 168)'nın kaydına göre, Şārih al-Manār-zāda Aḥmed Efendi, Ma'n-oğullarını Āl Faḍl'ın Muhannā koluna mensûp gösteriyor. Bu rivâyet doğru ise, onları, Ṭayy kabîlesi şûbelerinden olup, Suriye, Neced ve Elcezîre arasında yaşadığı, Ḥavrān civarında bulunduktan sonra, Ḥimṣ taraflarına giderek, diğer kabîlelere tefevvuk ettiği ve haçlı devri muhârebelerine karıştığı bilinen bir arap kabîlesinden addetmek lâzımdır (Āl Faḍl hakkında bk. İbn Ḫaldūn, *al-ʿİbar*, V, 436 v.dd.). Diğer taraftan Ṭ. Şidyāḳ (*Aḫbār al-aʿyān fî Cabal Lubnān*, Beyrut, 1859, s. 161 v.d.). Āl Ma'n'ın Neced ve Diyār Rabīʿa'dan Haleb havâlisine gelip, XII. asrın başlarından itibâren haçlılar ile savaşan, sonra Şūf'e yerleşen Ma'n b. Rabīʿat al-Ayyūbî (buna meşhûr Raʿbiat al-Faras'ın kabîlesinden Ayyūb adlı birine nisbetle, Ayyūbî denilmiştir)'den geldiğini ifâde ediyor ki, bu rivâyet daha mâkul görünmekte ve ırkan arap olan emîr Ma'n'ın Şūf'e yerleşmesi şu suretle anlatılmaktadır: Kudüs kıralı Baudouin, Cabal Asvad'e doğru yürürken, emîr Ma'n suvârilerinin başında ona karşı çıkmış, fakat mıkdarca pek üstün olan haçlıların yolunu kesemeyerek, Biḳāʿ'a çekilmiş idi. Emîr Tug-Tigin'in, Biḳāʿ'ı terkedip, Lübnan dağlarına gitmesi emrini yerine getiren Ma'n frenk hâkimiyetindeki topraklara sıksık akınlarda bulundu. O zamanlar meskûn olmayan Şūf havâlisine yerleşip, buralarını imâr ederek, ahâlisini çoğalttığı gibi, Lübnan'ın garp kısımlarındaki Āl Tanūḫ ile de ittifâk etti (bk. bir de Adel İsmail, *Histoire du Liban du XVIIe. siècle à nos jours*, Paris, 1955, I, 3, not 10).

Ma'n, 30 sene emirlikte bulunduktan sonra, 1149'da ölmüştür. Lammens, bu âilenin Şūf'ta hüküm sürdüğü ve Āl Tanūḫ'a mensup olmadığı fikrine iştirâk eder ve *Târîḫ Bayrūt* müellifi Yaḥyā b. Ṣâliḥ'in Āl Ma'n'dan hiç bahsetmemesini garip bulur.

Ma'n-oğulları, dürzî akîdesini çok önceden kabûl etmek sâyesinde, Vādi 'l-Taym'deki dürzîlerin teveccühünü kazandılar. Şihâb-oğulları ile de ittifak ettikten başka emîr Yūnus b. Ma'n ile emîr Munḳiẕ al-Şihābî'nin ikişer evlâdı arasındaki izdivaclar (1175) gibi, sıhrî münâsebetler de te'sis eylediler (Şidyāḳ ve ondan naklen Adel İsmail, *ayn. esr.*, s. 57, not 89). Bir çok meselelerde Şihâbîler ile birlikte hareket eden Ma'nîlerin bu ilk devredeki faâliyeti büyük bir ehemmiyet arzetmemekle berâber, nufûzları git-gide artmıştır. O havâliye hâkim vaziyette bulunan Āl Tanūḫ akrabâ ve rakipleri 'Alam al-Dîn kolu ile uzun mücâdeleler sonunda zayıf düşüp, Ḳaysî ve Yamanî diye, iki şûbeye ayrılarak, dağılmağa yüz tuttuğu XVI. asra doğru Ma'n-oğullarının hâkimiyeti ele geçirmeleri bir zaman meselesi hâlini almış ve asıl faâliyetleri, Suriye'nin Osmanlılar tarafından zaptını müteâkip başlamıştır.

Yavuz Sultan Selim'in Kölemen seferi esnâsında Ma'n-oğullarının başında emîr Faḫr al-Dîn I. bulunuyordu ki, Tanūḫîlerin yerine Ma'nîlerin ikbâli onunla kendini gösterir. Merc-i Dâbik muhârebesinde (1516), Osmanlıların gâlip geleceğini sezerek, rakiplerinin aksine, Sultan Selim tarafını tutan Faḫr al-Dîn pâdişaha sadâkat arzı husûsunda diğer emîrlerden çabuk davrandı; Can-Birdi Ġazālî ile birlikte, huzûra çıkarak, tatlı dili sâyesinde, Sultan Selim'in itimâdını kazanıp, kendisine sancak beyliği tevcihini te'min etti ve Cabal Lubnān'da üstünlük bu suretle Ma'n-oğullarına geçmiş oldu (J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1836, IV, 286; H. Lammens, *ayn. esr.*, II, 57; Adel İsmail, *ayn. esr.*, s. 1, 4, not 11). Kanûnî Sultan Süleyman'ın cülûsunu müteâkip isyâna kalkışan Ġazālî tenkil edildiği zaman, onunla sıkı dostluğu bilinen Ma'n-oğlunun yakayı nasıl kurtardığı mechûldür. Faḫr al-Dîn I., uzun bir emîrlik devrinden sonra, Şam beylerbeyi (Ramazan-oğlu Pîrî Paşa) tarafından izâle edilmiş (1544) ve yerine oğlu Korkmaz geçmiştir.

Anlaşıldığına göre, Osmanlı idâresinde bu emîrlerin birbirlerini irsen istihlâf etmeleri gibi, bir imtiyâz yok idi. Hukûmet bu vazifeye bir başkasını da tâyin hakkına mâlik olmakla berâber, emirliğin evlâda intikaline müsâit davranmak zarûretini duymuştur (Adel İsmail, *ayn. esr.*, s. 24, not 43). Mâmafih garp müelliflerinin „Dürzîler prensi„ diye tavsif ettikleri Ma'n-oğullarının kuvvet ve nufûzları ne olursa-olsun, devlet nazarındaki mevkîleri mîrlivalıktan ibâret idi (Naimâ, *ayn esr.*, II, 119).

Osmanlı hukûmeti Mısır ve Suriye'nin vergilerini, korsan tecâvüzüne mârûz bırakmamak için, kara yolu ile İstanbula'a getirmek usûlünü tutmuş idi. Bu hazîneyi götüren kervan Cūn Akkār'da çapulcuların baskınına uğradı. Hâdisenin hakikî mes'ûlü olduğu ileri sürülen Biḳāʿ hâkimi İbn Furayḫ ile Trablus hâkimi İbn Sayfa bu cürmü Dürzîlere atfettiler ve emîr Korkmaz'ı da yağmacıları barındırmakla ithâm ettiler. Hâdisede medhalleri az muhtemel bulunmakla berâber, pek de mutî olmayan dürzîlerin yola getirilmesine me'mûr Mısır vâlisi İbrahim Paşa, Ma'n-oğlu 'nu Şam'a çağırttı; emîr Korkmaz bu dâvete icâbet etmeyerek, âsî tavrı takınınca, onu itâat altına almak üzere, askerî harekâta girişti. Mağlûp olan ve mukavemeti kırılan Korkmaz, sarp bir kayalıkta kâin Şaḳîf Tîrūn'a ilticâ ederek, orada ya kederinden veya zehirlenerek öldü (1585).

Korkmaz'ın oğlu ve halefi Faḫr al-Dîn II. (doğm. 980 = 1572) annesi Sit Nassab (M. Jouplain, *La question du Liban*, Paris, 1908, s. 103; Adel İsmail, *ayn. esr.*, s. 58) tarafından, Kasravān'da mârûnî al-Ḫāzin âilesi nezdine gönderilerek, orada terbiye edildi ve büyüdüğü zaman, dayısı Sayf al-Dîn al-Tanūḫî, kendisine Şūf emirliğini iâde etti. Babasının yediği te'dip sillesini unutamayarak, Osmanlı devletine karşı büyük bir kin besleyen ve müstakil bir Lübnan devleti kurmak hülyâsına kapılarak, bütün faâliyetini bu gâyenin tahakkukuna hasreden Faḫr al-Dîn Osmanlı devletinin o esnâlarda Avusturya ve İran harpleri ile meşgûl bulunmasından faydalanıyor ve İstanbul'da elde ettiği nufûzlu kimselerin himâyesi ve bâzı saray ağalarının olup-bitenden onu zamanında haberdar eylemesi sâyesinde, hareket serbestîsi kazanmış bulunuyordu (Fermanel, Fauvel, de Lavnat ve de Stochove, *Voyages d'Italie et du Levant*, Rouen, 1687, s. 327). Vergisini muntazaman ödediği, daha ziyâde mahallî emîrler ile uğraştığı ve hukûmet idâresindeki yerlere taarruzdan mümkün mertebe çekindiği için, harekâtı bidâyette Bâbıâlî tarafından müsâmaha ile karşılanan emîr Faḫr al-Dîn, Celâlî reislerinin yaptığı gibi, başı-boş sekbanlar toplayıp, onlardan mürekkep, âdetâ ordu denilebilecek bir askerî kuvvet vücûda getirmiş (mıkdarı 10.000 kadar tahmin edilen bu kuvvet hakkındaki mübâlegalı rakamlar için bk. Naimâ, *ayn. esr.*, II, 119; Muḥibbî, *ayn. esr.*, III, 267; krş. Lammens, *ayn. esr.*, II, 75), Dayr al-Ḳamar, Şaḳîf Arnūn (Ḳalʿat al-Şaḳîf) ve Şaḳîf Tîrūn (Ḳalʿat Niḥa) gibi, müstahkem mevkîler ve mâlzeme depoları te'sis etmiş, Celâlîler ile hemen dâimâ iş-birliği yaparak, Haleb beylerbeyi Canbulat-oğlu Ali Paşa'nın yardımı sâyesinde, Yüsuf Sayfâ'yı mağlûp edip, şimâlî Lübnan'a da hâkim olmuş idi. Ṣayda ve Beyrut'u da ellerine geçirmiş bulunan Ma'n-oğullarının nufûz bölgesi gittikçe genişliyor ve cenûbî Lübnan'da Ṣafad, Bānyas ve 'Aclūn'a kadar uzanıyordu. Faḫr al-Dîn II. 1015 (1606)'te berâberce Şâm'ı muhâsara ettikleri (Naimâ, III, 168) Canbulat-oğlu'na, Kuyucu Murad Paşa ile yaptığı Oruç-Ovası muhârebesinde Küleybî ve Dürzî kuvvetlerinin başında olarak, yardıma geldi (1607). Fakat Celâlî reisinin hezîmeti üzerine kaçıp, kalelerinden birine kapanmağa mecbûr oldu (Naimâ, *ayn. esr.*, II, 16). Hukûmet, bütün bu hareketleri istiklâl uğrunda yaptığı belli olan ve şark ticâretinde Venedik'in ve Fransa'nın rakibi Floransa ile gizli askerî hukümleri muhtevî bir ticâret muâhedesi akdetmekten çekinmeyen Faḫr al-Dîn II.'i yola getirmek lüzûmunu duydu; mes'elenin halline Şam beylerbeyi vezîr Hâfız Paşa'yı me'mûr etti (bâzılarına göre, bu karârın müsebbibi, Faḫr al-Dîn'in ötedenberi hasmı olan vezîr-i âzam Nasuh Paşa olmuştur, bk. msl. Müneccim-başı, *Tarih*, III, 635). Hâfız Paşa, emrindeki Anadolu, Karaman ve Diyarbekir askerleri ile, 1021 (1612)'de başladığı harekâta ertesi sene de devam etmiş ve sarp dağlara tahassün eden Dürzîlere karşı harekâtta çok zorluk çekmiştir. 60 gemiden mürekkep bir Osmanlı filosunun desteklediği bu kara harekâtı karşısında Faḫr al-Dîn daha fazla dayanamayacağını ve Dāmūr ictimaında kendisinden yüz çeviren diğer Dürzî emirlerini iknâa muvaffak olamayacağını anladı ve yerine büyük oğlu emîr Ali (Naimâ, III, 168'de, topal)'yi geçirip, kendi kardeşi Yūnus'u da yardımcı tâyin ettikten sonra, bir fransız gemisi ile, Sayda'dan ayrıldı (15 eylûl 1613) ve İtalya'ya giderek, Toskana dukası Cosimo II. tarafından harâretle karşılandı.

Onun bu seyâhati hakikî bir çekiliş değil, Avrupa'dan yardım te'min etmek üzere yapılmış bir teşebbüs idi. Faḫr al-Dîn kendisinin Godefroy de Bouillon neslinden geldiğini ve binnetice Lorraine hânedanına mensup bulunduğunu iddia ediyor, Toskana dukaları ile akrabâ çıkmağa kalkışıyordu (onun muzâharet te'mini için İran şahı ile de karâbet iddia ettiği rivâyeti hakkında bk. Fermanel v.b., *ayn. esr.*, 328) Lübnan'daki yakınlarına yazdığı bir mektupta, Avrupa'dan gemiler ile kuvvet gönderilmek üzere bulunduğunu, kalelerin iyi muhâfaza edilmesi gerektiğini bildirmiş (Naimâ, *ayn. esr.*,

II, 120), filvâkî bir müddet sonra, 5 Floransa gemisi Suriye sâhillerine asker ve top çıkarmağa başlamış idi (krş. M. Jouplain, *ayn. esr.*, s. 105). Bu toplar kalelere taşınırken, tenkil kuvvetlerinin zamanında yetişmesi neticesinde, Dürzîler dağ'lara, frenkler de gemilerine kaçtılar. Yardım bekleyen âsîler bir müddet daha mukavemet gösterdiler ise de, bir kaç defa mağlûbiyete uğradıklarından, emîr Ali ile emîr Yūnus boyun eğmeğe mecbûr oldular (Naimâ, *ayn. esr.*, II, 119 v.d.; Osmanlı hukûmetinin bu mutâvaat ile iktifâ ederek, daha ileri gitmemesinde Sit Nassab'in Şam vâlisi nezdindeki teşebbüsü de âmil olduğu söylenir (bk. M. Jouplain, *ayn. esr.*, s. 103).

Bu harekât sonunda Dürzî meselesi tamâmen halledilmemekle berâber, İran işleri ile meşgûl olan Osmanlı devleti bir müddet sonra Şubayba ve Şaḳîf Arnūn'un yıktırılması, beyliğin emîr Ali'de kalması şartları ile, 1618'de Faḫr al-Dīn'in Lübnan'a avdetine müsâade etti (bu müsâadeyi Nasuh Paşa'nın ölümü ile alâkalı görenler vardır; bk. Adel İsmail, *ayn. esr.*, s. 8). Kendini bir az durulmuş gibi gösteren ve gayr-i resmî bir sıfatla, âdetâ bir „müdîr-i memleket" (Naimâ, *ayn. esr.*, III, 168) rolü oynayan Faḫr al-Dīn icrâatını bermûtâd İstanbul'dan aldığı haberlere göre ayarladı (Chevalier d'Arvieux, *Mémoires*, Paris, 1735, I, 457), bir taraftan da fransızlara hoş görünecek hareketlerde bulunarak, eski emellerini tâkibe koyuldu ve kâfî derecede kuvvetli olduğunu hisseder-etmez, Şam beylerbeyi ile mücâdeleden bile çekinmedi. 1623'te bir Dürzî kıt'ası 'Ancar'da Ḫannāḳ Mustafa Paşa'yı esir etti. Faḫr al-Dīn, bu zâtı Baalbek'e kadar götürüp, sonra serbest bıraktı (Muḥibbī, *ayn. esr.*, III, 267; Şidyāḳ, *ayn. esr.*, s. 308 v.d.; Lammens, *ayn. esr.*, II, 79 v.d.). 1627'de Trablus beyi Yūsuf Paşa (Seyf-oğlu, İbn Sayfā)'yı mağlûp ederek, topraklarını yağma ve tahrip eyledi (Muḥibbī, *ayn. esr.*, III, 267; Naimâ, II, 240 v.d.). Faḫr al-Dīn'in bu hareketleri ve bâzı Avrupa devletleri ile münâsebette devamı, istiklâl peşinde koştuğunu bir defa daha açığa vurduğu gibi, Venedik hukûmeti de Bâbıâlî'nin kuşkusunu te'yit edecek ilkaâtta bulunuyordu. Murad IV. Tedmür'den Safed'e kadar hukmünü yürüten bu çok nufûzlu emîrin izâlesine karar verdi ve tenkil işini Şam beylerbeyliğine getirdiği Küçük Ahmed Paşa'ya havâle eyledi (1042 = 1632). Faḫr al-Dīn, İbrahim kethüdâ kumandasındaki Osmanlı askerini yendiği hâlde, emîr Ali, Safed sahrâsında Ahmed Paşa'ya mağlûp oldu ve maktûl düştü. Hukûmet kuvvetleri, bir çok çarpışmalardan sonra, Ma'n-oğullarının hâkimiyeti altındaki yerleri ele geçirirken, Osmanlı donanması da Suriye sâhillerini abluka etmiş bulunuyordu. Bu vaziyet karşısında Avrupa'ya kaçamayan Faḫr al-Dīn, Şaḳîf Tirūn'a sığınmak mecbûriyetinde kaldı; o sarp dağlara hücûm eden Ahmed Paşa'ya, orada ve daha sonra Cazzīn civarında bir mağarada, mukavemet etti. Nihâyet teslim olarak (tafsilât için bk. Naimâ, *ayn. esr.*, III, 169 v.d.; Müneccim-başı, *ayn. esr.*, III, 669; Ricaut, *Histoire de l'Empire Ottoman*, La Haye, 1709, I, 70 v.d.), oğulları ile (aş. bk.), İstanbul'a gönderildi ve bir müddet Yedikule'de mahbus tutulduktan sonra, Revan seferine gitmiş bulunan pâdişahın emri ile, idâm edildi (1635).

Siyâsî ihtirasları, mâcerâ dolu hayatı ve hîlekârlığa kaçan zekâsı ve Lübnan'da giriştiği iktisâdî faâliyeti ile (bu hususta bilhassa bk. Adel İsmail, *ayn. esr.*, tür. yer.; Lammens, *ayn. esr.*, II, tür. yer.) dikkati çeken Faḫr al-Dīn II. hakkında bir hayli yazı yazılmış, tarihlerde ve seyâhatnâmelerde kendisinden sık-sık bahsedilmiş, romanvârî eserlere de (msl. J. Arcache, *l'Emir à la Croix*, Paris, 1938) mevzû teşkil etmiştir. Kendisi yaz mevsimini Beyrut'ta italyan üslûbunu andıran bir şekilde yaptırdığı, etrafında mükemmel bahçeleri olan sarayında geçirirdi. Fermanel ve arkadaşları tarafından 1631'de görülen bu sarayın 1697'de metrûk ve harâp hâlini ingiliz seyyâhı H. Maundrell (*Voyage d'Alep à Jérusalem*, Paris, 1706, s. 64 v.d.) anlatır ve bilhassa bahçesinin tanzim şeklinden hayranlık ile bahseder (Faḫr al-Dīn'in Sur'daki sarayına ve hayat tarzına dâir bk. d'Arvieux, *ayn. esr.*, I, 251 v.d., 354 v.dd.; Stochove, *Voyage*, Bruxelles, 1643, s. 344; *Deshayes de Courmenin Voiage du Levant*, Paris, 1661).

Faḫr al-Dīn'in hıristiyanlığı kabûl ettiğine, idâmı sırasında haç çıkardığına ve göğsünde bir altın haç bulunduğuna dâir rivâyetler vardır (F. de Mézeray, *Histoire des Turcs*, Chalcondyle tercümesinin zeyli, Paris, 1662, II, 136; Puget de St.-Pierre, *Histoire des Druses*, Paris, 1763, s. 96; d'Arvieux, *ayn. esr.*, I, 378; Lammens, *ayn. esr.*, II, 81 v.b.). Onun küçüklüğünde bir müddet yanında yaşadığı âilenin hıristiyan olduğu ve en mûtemed adamı Şayḫ Abū Nādir al-Ḫāzin'in de aynı âileden bulunduğu göz önünde tutulur ve bu kızının da (aş. bk.) saçları arasında bir haç zuhûr ettiği rivâyeti ile berâber düşünülür ise, Faḫr al-Dīn'de hıristiyanlık temâyülü iddiasının ulu-orta reddine imkân olmadığı neticesine varılır. Faḫr al-Dīn II.'in, muhtelif kaynaklara göre, adetleri 3 ve 7 arasında değişen ve isimleri hakkında ittifak edilmeyen evlâdından (bu hususta bk. Şidyāḳ, *ayn. esr.*, s. 161 ve 337; E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hanovre, 1927, s. 109; Naimâ, *ayn. esr.*, III, 170; Murādī, *Silk al-durar fī a'yān al-ḳarn al-ṯānī 'aṯar*, Bulak, 1291, II, 59) bahsedilmesi gerekenler, emîr Ali'den başka, Hüseyin Bey ('aş. bk.) ile ismi bizce mechûl bir kızıdır. Bu kız babasının mağlûbiyeti sırasında, Diyarbekir'de büyük bir şöhrete ve pek çok müride mâlik bulunan urmiyeli Şayḫ Maḥmūd'a sığınmış idi; erkek kıyâfetinde gezer ve babasından elkimya öğrendiğini, altın yapmak sırrına vâkıf bulunduğunu iddia ederdi. Murad IV., Bagdad seferine giderken, uğradığı Diyarbekir'de, şeyhin tavsiyesi ile, Faḫr al-Dīn'in kızına, altın yapmak üzere, bir haylı para vermiş ve avdetinde (1048 = 1636) işin sahtekârlıktan ibâret olduğunu, paraların zevk ve safâ âlemlerinde yendiğini görerek, iki de kız dünyaya getirmiş olan bu kadını idâm ile cezâlandırmıştır (Kâtib Çelebî, *Fezleke* İstanbul, 1287, II, 213; Naimâ, *ayn. esr.*, III, 366 v. dd.).

Osmanlı hukûmeti, Faḫr al-Dīn II. meselesini bertaraf ettikten sonra, Lübnan'ın orta ve cenup kısımlarını 'Alam al-Dīn âilesine tevdî etti; bunların da hemen ilk işi Tanūḫī bakiyelerini ortadan kaldırmak oldu. Mâmafih Ma'n-oğulları âilesi, eski kudretlerini kaybetmekle berâber, hâlâ devam ediyordu. Başa Faḫr al-Dīn II.'in kardeşi Yūnus'un oğlu emîr Mulham (1044—1068 = 1634—1658) geçmiş idi ve kendi âilesinden olup, Osmanlı hukûmeti tarafından desteklenen Ali Bey ile mücâdele ediyordu. Üzerine gelmekte olduğunu câsusları vâsıtası ile haber alan emîr Mulham, Şam beylerbeyi İbşir Mustafa Paşa'yı, pusuya düşürerek, mağlûp etmiş (1060 = 1650); yaralanarak, geri dönen İbşir'in, daha geniş bir harekete girişmek üzere, istediği müsâade, İstanbul'daki ocak ağalarının (Bektaş Ağa, Kethüdâ Bey v. b.) Ma'n-oğlu'nu himâyesi dolayısı ile, verilmemiş idi. Emîr Mulham'in ölümünden (1658) sonra, yerine geçen oğulları Korkmaz ile Ahmed maiyetlerinde 4—5.000 tüfekçi bulunduruyorlar, hukûmete vergi vermedikleri gibi, Şam beylerbeyilerinin askerini topraklarına uğratmıyorlardı. Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, Şam vâliliği esnâsında (1070 — 1071 = 1660—1661), Dürzî meselesini ele aldı ve Ma'n-oğulları üzerine bir sefer açarak, mukavemetlerini kırdı. Dürzîlerin Aklı (Yemenî) denilen kısmından 3.000 kadar muhârip hukûmet kuvvetlerine katılmış, diğer kısımlar ise, ya dağlara kaçmış veya 500 kese vergi vermek şartını kabûl etmiş idi. Fakat bu taahhütler yerine getirilmediğinden, Fâzıl Ahmed Paşa, Şayda, Beyrut ve Safed, Şam'dan ayrı bir eyâlet hâline konulmadıkça, buralara gereği gibi hâkim olmanın imkânı bulunmayacağını anladı. Teklifi hukûmet tarafından muvâfık görülüp, bu sâhalardan mürekkep bir eyâlet teşkil olundu; beylerbeyliğine Şam defterdarı Ali Efendi (Paşa) tâyin edildi (Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul, 1928, I, 215 v.d.). Şayda vâlilerinden Mehmed Paşa'nın tedbiri ile emîr Korkmaz 1662'de katledildikten sonra (Şidyāḳ, *ayn. esr.*, s. 183; krş. M. Jouplain, *ayn. esr.*, s. 120), emîr Ahmed 1697'ye kadar yaşamış, her ikisi de evlâd bırakmadığından, Ma'n-oğulları sülâlesi inkırâz etmiştir.

Osmanlı hukûmeti Lübnan'ı doğrudan-doğruya idâre etmek için, bütün emîr âilelerinin nufûzunu kırmak ve geniş ölçüde bir temizleme hareketine girişmek lâzım geldiğini biliyor, fakat o tarihlerde ikinci Viyana muhâsarasını tâkip eden ve kendisini 4 müttefik devlet ile çarpışmağa mecbûr bırakan yorucu harpler ile meşgûl bulunduğundan, böyle bir teşebbüse girmeği ihtiyata uygun görmüyordu. Faḫr al-Dīn II.'den sonra desteklediği 'Alam al-Dīn âilesi ise, Lübnan'ı hoşnut edememiş idi. Bunun üzerine Lübnan ileri gelenlerinin toplanarak, kendilerine bir emîr seçmelerine hukûmetçe müsâade olundu. Bu toplantıda (1697) emîrliğe Ma'n-oğullarının akrabâsı olan Şihāb-oğullarından Başîr I. intihap edildi (H. Lammens, *ayn. esr.*, II, 93).

Ma'n-oğullarından mühim bir şahsiyet de, Faḫr al-Dīn II.'in oğlu olup, babası ve kardeşi Mas'ūd (Naimâ, III, 170; Murādī, II, 59; berâberlerinde başka bir kardeşlerinin bulunduğuna dâir bk. Şidyāḳ ve Zambaur, *göst. yer.*; Ricaut, *ayn. esr.*, I, 75) ile birlikte, İstanbul'a getirilen ve yaşça büyük olan Mas'ūd öldürüldükten sonra, Galata-sarayı'na alınan Hüseyin Bey'dir. Bu zât, bir Osmanlı devlet adamı, İstanbul'un münevver tabakasında ilmi ve efendiliği ile tanınmış, bilhassa müverrih Naimâ ile münâsebeti ve Osmanlı tarihçiliğine hizmeti sâyesinde, unutulmaktan kurtulmuştur. Hüseyin Bey, tahsil ve terbiye gördüğü Galatasarayından, Sarây-ı âmireye getirildi; orada da istidâd ve kabiliyetini isbât ederek, has odaya alındı; Mehmed IV. devrinde sır kâtibi, müteâkiben hazîne-kethüdâsı olduktan sonra, çırağ edildi (Naimâ, III, 170 v.d.). Murādī (*göst. yer.*), hâcegândan olarak zikrettiği Hüseyin Bey'in teklif edilen vezîrliği kabûl etmediğini söylüyor ise de, Naimâ gibi, onu iyi tanıyan ve pek seven bir müverrihin bu rivâ-

yetten bahsetmemesi şüphe uyandırabilir. Ancak Naimâ'nın Hüseyin Bey'e âit tafsilâtı onun vefat senesi vekayii arasında vereceğini vaad ettiği hâlde, tarihini o senelere kadar getirmediğini de göz önünde tutmalıdır.

Hüseyin Bey (zilkâde 1065 = eylûl 1655), Şâh Cihân'ın gönderdiği sefire karşılık olarak, Hindistan'a elçi tâyin olundu (Abdurrahman Abdî Paşa, *Vekayi-nâme*, Topkapısarayı, Koğuşlar, nr. 915, 30b; Naimâ, *ayn. esr.*, VI, 199 v.d.). Bu seyâhat esnâsında Şayda'ya ve oradan da Ḥaşbayyâ'ya gidip, amcasının torunu emîr Ahmed ile Şihâb-oğulları tarafından karşılanarak, kendisine emîrlik teklif edildi; fakat devlete bunca seneler hizmet edip, yüksek mevkîler ihrâz eyledikten sonra, Dürzî emîri olamayacağını söyleyerek, bu teklifi reddetti (Murâdî, *ayn. esr.*, II, 61). Hüseyin Bey Hindistan'a Şâh Cihân'ın ölümünü tâkip eden saltanat kavgası esnâsında varıp, şehzâde Murad-Bahş'ın hâkim bulunduğu sâhada hükümdar sıfatını takınan bu zât tarafından kabûl edildikten sonra, İstanbul'a döndü (şâban 1069 = mayıs 1659). Mehmed IV.'in Hindistan'a dâir suâline, Osmanlı diyârını oralardan çok üstün gösteren ve pâdişahın hoşuna giden cevabı, Ma'n-oğlu'nun sözünü, sohbetini bilir bir adam olduğunu isbât ediyor (Naimâ, *ayn. esr.*, VI, 397; Abdurrahman Abdî Paşa, *ayn. esr.*, 44a). Hüseyin Bey'in vefat tarihi, Naimâ (*ayn. esr.*, III, 171)'ya göre, 1102 (1690/1691), Murâdî (*ayn. esr.*, II, 60)'ye göre, 1109 (1697/1698) olup, o sırada yaşı 60—70 arasında idi. Ölünceye kadar „bezl ve atâsı mülûkâne" ve tanıyanları ilmine, irfanına ve meziyetlerine hayran bırakır bir insan sıfatı ile, itibârını muhâfaza etmiştir. Vak'anüvis Naimâ'nın Hüseyin Bey ile yakından münâsebette bulunduğunu ve Sultan İbrahim ile Mehmed IV. devri vekayiinden çoğunu, en doğru olarak, onun lisanından işiterek yazdığını söyler. Binâenaleyh Ma'n-oğlu Hüseyin Bey'i XVII. asır Osmanlı tarihinin başlıca râvîlerinden biri olarak kabûl etmek lâzımdır. Onun *Tamyîz* adlı islâmî ahlâka ve âdâba dâir arapça bir eseri vardır. Naimâ, bir kaç nüsha istinsah ettiği bu eserin kıymetini pek yüksek tutar ve onu müellifinin ilim ve fazlını isbâta kâfî addeder. Bugünkü mütehassısların ifâdesi de *Tamyîz*'in, gerek üslûp ve gerek muhtevâ bakımından, değerli bir te'lif olduğu noktasında Naimâ'nın hukmünü te'yit etmektedir (nüshaları hakkında bk. *G A L*, *Suppl.*, II, 482; bk. bir de *G A L*, II, 354). Bu eserin Hamidiye kütüphânesinde 690 numaralı yazması müellif tarafından görülmüş bir nüshadır. Âşir Efendi kütüphânesinde 776 numaralı yazmanın da müellif hattı ile olması pek muhtemeldir.

Bibliyografya: Başlıca me'hazlar metinde gösterilmiştir. Osmanlı tarihinin XVI. ve XVII. asır vekayiini ihtivâ eden şark ve garp eserlerinde Ma'n-oğulları hakkında mâlûmat bulunduğu gibi, Suriye'ye dâir yazılmış tarihlerde de bu âileye uzun sahifeler tahsis edilmiştir. Bunlar için makalemizde faydalandığımız muahhar eserlerin (bilhassa Adel İsmail ve M. Jouplain) bibliyografyarına mürâcaat etmelidir; bk. bir de Th. Minadoi, *Historia della Guerra fra Turchi et persiani* (Venedik, 1594), s. 282—287, fihristte *Manogli*; Du Loir, *Voyages* (Paris, 1655); De la Roque, *Voyage de Syrie et de Liban* (Amsterdam, 1723); Monconys, *Voyage* (Paris, 1695), II, 74; C. Niebuhr, *Voyage en Arabie et en d'autres pays circonvoisins* (Amsterdam-Utrecht, 1780), II, 363 v. d.; N. Buron, *Les Druses, Histoire du Liban et de la Montagne haouranaise* (Paris, 1930); *Vulāt Dimaşḳ fi 'l-'ahd al-'Oṯmānī* (nşr. Ṣalāḥ al-Dīn al-Munaccid), Şam, 1949; Ḥaydar Şihâb, *Tārīḫ* (Kahire, 1900); Ristelhueber, *Les traditions françaises au Liban* (Paris, 1918).

(M. CAVİD BAYSUN.)

MA'N. MA'N B. AVS (?—684), Banî Muzayna kabîlesine mensûp olup, **ilk islâm devri şâirlerindendir.** Hâl tercümesinin mûtâları aş.-yk. tesbit edilmiş bir hâldedir. Filhakika *Kitāb al-Aġānī* onun 'Omar I. için bir medhiye, 'Abd Allāh b. al-Zubayr aleyhinde de bir hicviye yazdığını bize öğretmektedir. İbn al-Zubayr'in misâfirperver olmayışını tenkit etmiş olup, bu hiciv *Aġānī*'de bugüne kadar muhâfaza edilmiştir. *Aġānī* bu iki şiirin birincisinin başlangıcını zikreder; fakat bu şiir *Dīvān*'ında da bulunmakta olup, burada 'Omar'in oğlu 'Āṣim'a hitâben yazıldığı görülmektedir. *Aġānī*, bundan başka, Ma'n'ın 'Abd Allāh ile Marvān b. al-Ḥakam arasındaki fitnenin başladığı zamana, yânî 64 (684) yılına kadar, yaşadığını da bize öğretmektedir. Buna nazaran şâir hicrî tarihin aş.-yk. başında doğmuş olmalıdır. *Aġānī*'nin verdiği diğer bilgiler yalnız onun husûsî hayatına âittir ve *Dīvān*'ı da bize ancak husûsî hayatının bir kaç çizgisini göstermektedir. Arabistan'da bir mâlikânesi var idi. Fakat Suriye ve Irak'a seyâhatler de yapmıştır. Zevcelerinden biri aslen suriyeli idi. Kabîlesinin mücâdelelerine de iştirâk etmiştir. İhtiyarlığında gözlerini kaybetti.

Son zamanlara kadar Ma'n'in şiirlerinden ancak *Aġānī*'de ve başka eserlerde bulunan parçalar mâlûm idi. P. Schwarz Escurial'de *Dīvān*'ının noksan bir yazma nüshasını keşfetmiştir; bu nüshada muhtevâsı al-Ḳālī [b. bk.]'ye çıkan bir şerh vardır. P. Schwarz bunu 1903'te bastırdı ve başına kısa giriş ile *Aġānī*'de bulunan mâlûmâtın tercümesini ilâve etti; H. Reckendorf bu basmaya bâzı bilgiler ilâve etti. 1927'de Kamāl Muṣṭafā *Dīvān*'ın Kahire'de bir basmasını neşretti. Schwarz basmasında bulunan bir kaç şiir burada bulunmamaktadır; buna mukabil, Schwarz'ın neşretmemiş olduğu iki parçayı ihtivâ eder. Mukaddimesi kısmen ismi zikredilmiş olan Schwarz'dan harfiyen tercümedir. Ba mukaddime basmanın neye istinât ettiğini açıkça göstermemektedir; yazmalardan istifâde edilmiş değildir, fakat sâde Schwarz'ın basmasına istinâd ediyor görünmektedir. Aralarındaki fark bâzı tertip ayrılıkları, bir kaç parçayı çıkarma ile başka menbâlardan alınmış bâzı ilâvelerden ibârettir.

Bibliyografya: *Kitāb al-Aġānī*, X, 164—168: P. Schwarz, *Gedichte des Ma'n Ibn Aus*, Leipzig, 1903 (krş. *ZA*, 1903, s. 274 v. d. ve Reckendorf, *OLZ*, 1904, s. 138—140), bu makalede menbâlara dâir başka kayıtlar da vardır, Kamāl Muṣṭafā, *Ma'n ibn Avs, Ḥayātuhu, şi'ruhu, aḫbāruhu* (Kahire, 1927); Brockelmann, *G A L*, I, 42; *Suppl.*, I, 72.

(M. PLESSNER.)

MA'N. MA'N B. MUḤAMMED B. AḤMED B. ŞŪMĀDIḤ AL-TUCĪBĪ ABU 'L-AḤVAṢ yahut ABŪ YAḤYĀ, XI. asrın ortalarında, şarkî İspanya'da Almeria'da huküm sürmüş olan **bir sülâlenin kurucusu.** Buradaki emîrlik, 1025 yılına doğru, 'Āmirîlerin iki „slavı" Ḫayrān ile Zuhayr tarafından kurulmuş idi. Bu sonuncunun ölümünde (1037), efendileri Valensia meliki 'Abd al-'Azīz b. Abī 'Āmir bu emîrliği, 1041'de, kendi ülkesine ilhâk etmiş ve buraya vâli olarak kayın biraderi Ma'n b. Şūmādiḥ'i getirmiş idi. Ma'n asil bir arap âilesine mensup idi; babası, meşhûr hâcib al-Manşūr [b. bk.]'un kumandanlarından olup, Huesca vâliliğinde bulunmuş bir zât idi. Ma'n, 4 seneye yakın bir zaman, Valensia kıralına sâdık kaldıktan sonra, istiklâlini ilân etti. Almeria'da bir kaç sene daha yaşadı ve 443 ramazanında (kânûn II. 1052) öldü.

Bibliyografya: İbn 'İẕārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. E. Lévi- Provençal), III, 167; R. Dozy, *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le Moyen-âge* (Leiden, 1881), I, 241 ve zeyiller XIX ve XX; A. Prieto Vives, *Los Reyes de taifas* (Madrid, 1926), s. 40, 44, 61.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MA'N. MA'N B. ZĀ'İDA ABU 'L-VALĪD AL-ŞAYBĀNĪ, **kumandan ve vâli.** Emevîler devrinde Ma'n Irak hâkimi Yazīd b. 'Omar b. Hubayra'nin hizmetinde idi ve bilhassa 'Alī taraftarı âsî 'Abd Allāh b. Mu'āviya ile Abbâsî kumandanlarından Ḳaḥṭaba b. Şabīb'e ve oğlu al-Ḥasan'a karşı da mücâdelelere katıldı. Bu yüzden al-Manşūr'un gazabına uğradı ve İbn Hubayra [b. bk.]'nin katlinden sonra Abbâsîlerin intikamından kurtulmak için, saklanmak mecbûriyetinde kaldı. Fakat Rāvandîler [b. bk.] al-Hāşimîya'ye giderek (muhtemelen 141 = 758/759), reislerini hapsettirmiş olan halifenin sarayına hücûm etmek istedikleri zaman, Ma'n saklandığı yerden çıktı ve kendi taraftarları ile berâber, âsîleri tardederek, al-Manşūr'u kurtardı; al-Manşūr da onu derhal affetti ve ona Yemen'in vâliliğini verdi. Yemen'de Ma'n kendi kabîlesi Banī Rabī'a'ya mensup olanları himâye etti ve yemenlilere son derece sert muâmelede bulundu. Rivâyete göre 151 (768/769) senesinde Yemen'den Sicistan'a gönderildi ve oğlu Zā'ida onun yerine Yemen vâlisi tâyin edildi. Bir müddet sonra, muhtemelen ertesi sene Ma'n, tâmirat işi ile meşgûl ameleler arasına karışmış ve böylece evine kadar girmiş olan bir kaç hâricî tarafından, Bust'te öldürülmüştür. Ölüm tarihi olarak, yalnız 152 senesi değil, 151 ve 158 seneleri de gösterilir. Bununla berâber, Yemen menşe'li bir rivâyete göre, önce Azerbaycan'a, sonra da Sicistan'a gönderilmiştir.

Bibliyografya: Ya'kūbī (nşr. Houtsma), II, 389 v d., 448, 462 v.d.; Ṭabarī, II, 1978—1980; III, 16, 63—65, 130—133, 368 v.d., 394—397; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris tab.), VI, 45 v.d., 168—170, 256 v.d., 316 v.d.; İbn al-Aşīr (nşr. Tornberg), V, 284, 309, 336 v.d., 383—385, 464; VI, 15 v.d.; İbn Ḫallikān (nşr. Wüstenfeld), nr. 742 (trc. de Slane, III, 398—408). (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MA'NĀ. [Bk. MÂNA.]

MÂNA. MA'NĀ (A.), **mâna, bir gramer tâbiri** olarak da kullanılmaktadır. Felsefe dilinde, en geniş mânadan en darına kadar kullanıldığından, yabancı dillerde bütün medlûllerini karşılayacakbir kelime bulmak imkânsızdır. Felsefe tâbirlerinin girmediği yerlerde, „düşünce, fikir, kasdedilen şey" ve bâzan de sâdece „şey" ve buna benzer mânalarda tesâdüf olunur. Fakat daha sonraları, bilhassa „mefhûm" mânasında, yahut al-Tahānavī'nin *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*'unda ifâde ettiği üzere, „bir kelimeye tekabül ettiği, yânî bir sûretin bir kelime dolayısı ile tasavvur edildiği nisbette, bir zihnî sûret (*ṣūra ẕihnīya*)" mânasında kullanılmıştır. Horten, kelimenin metafizikte-

ki husûsî mânasını tesbit etmiştir (*Was bedeutet* معنى *als philosophischer Terminus ?, ZDMG*, LXIV, 391 v. dd.). Ona göre, *maʿnā* „gayr-ı cismânî bir şe'niyettir", yoksa enfüsî mânada zihnî bir sûret değildir. Bu mânada, kelime dâimâ *şifa*'nın zıddı olarak kullanılmaktadır.

Kelimenin cem'i olan *maʿānî* belâgat ilminin bir kısmına delâlet eder.

Bibliyografya: Maddenin içinde gösterilmiştir; krş. bir de lugat kitapları ve Taşköprü-zâde, *Miftāḥ al-saʿāda*, fas. *ʿilm al-maʿānî*. (M. PLESSNER.)

MANAF. [Bk. MENÂF.]

MANĀḲİB. [Bk. MENÂKİP.]

MANĀRA. [Bk. MİNÂRE.]

MANASTIR. [İslâm memleketlerinde bâzan daha eski bir te'sisin yerine kaim olmuş bulunan hıristiyanlığa âit dinî bir müessesenin (manastır) mevcûdiyeti ile isimlendirilmiş meskûn mevkîlerin ve bunlardan iştikak eden diğer coğrâfî isimlerin (msl. Manastır dağı, Manastır adası v.b.) sayısı epeyce çoktur. Garp kaynaklarında bu isimler çok defa kelimenin μοναστήριον (*monasterium*) aslına uymak üzere, Monastir şeklinde kaydedilmiş bulunur. Arapçada ise (aş. bk.), *menestir* (*mnestir*) ve *mestir* (*mistir*) gibi, değişik şekilleri görülür.

1. Türkiye'de mevcut bu isimde meskûn mevkîlerin en ehemmiyetlisi, Beyşehir gölünün cenup kıyılarından 12 km. kadar içeride, Konya vilâyetinin Beyşehir kazasına bağlı bir n â h i y e m e r k e z i d i r (nüfusu, 1950 sayımına göre, 3.421). Beş mahalleye ayrılan 900 kadar evden mürekkep olan bu büyük köyün yakınlarında bir takım kale ve binâ harâbelerine rastlanır.

2. Makedonya Manastır'ı. XX. asrın başlarında Osmanlı imparatorluğu dâhilinde bir vilâyet merkezi olmuş bulunan, 1912 senesinde Sırbistan'a geçen ve hâlen Yugoslavya ittihâdı dâhilinde Makedonya cümhûriyetinde yer alan ve yerliler tarafından Bitolj (Bitola) tesmiye edilen bir ş e h i r olup, Perister dağı (2.600 m.) eteğinde, deniz seviyesinden 610 m. irtifâda, Vardar nehri tâbîlerinden Kara-Su'ya dökülen Drahor çayı kenarında kurulmuştur. Şimdi Yunanistan hudûduna 14 km. mesâfede bulunan Manastır'ın mevkii, ilk çağda Herakleia Lynkestis olarak geçmektedir (Strabo, VII, 323). Burası romalılar devrinde Adriya denizi sâhillerini Ege denizi kıyılarına (Selânik) bağlamak üzere, Balkan yarım-adasının dağlık merkezinden geçen kadîm ve mârûf yolun (*via egnatia*) bir konak yeri oldu. Rumeli'nin Osmanlılar tarafından istilâsı sırasında, Murad I. zamanında, Timurtaş Paşa eli ile, 784 (=1382; başka rivâyetler 782—787)'te fethedildi ve buradaki kadîm islav kasabası yerine kaim olan Manastır şehri, Osmanlı devrinde çok inkişâf ederek, bir ara Rumeli eyâletine merkez oldu. Bu inkişâfta Manastır'ın Selânik'ten gelen ana-yol için, Arnavutluk tarafında giriş kapısı hizmetini görmesi ve bu dağlık memlekete doğru yapılacak seferlere sağlam bir üss rolünü oynamış bulunması kaydedilmeğe değer. Evliyâ Çelebî, XVII. asrın ortalarında Manastır'ı 20 mahalleye ayrılmış, 3.000 ev, 900 dükkân, 70 mihrâp ihtivâ eden büyük bir şehir olarak tavsif etmekte idi. XIX. asrın ikinci yarısında Manastır Makedonya'nın orta kısmını teşkil eden bir vilâyete ve üçüncü orduya merkez olmuş idi; nüfusu, 2/3'i müslüman, türk ve arnavut, geri kalanı makedonyalı, ulah, rûm, mûsevî olmak üzere, 31.000 kadar tahmin ediliyordu. Şehri Selânik'e (bilâhare Üsküp ve Sırbistan'a) bağlayan demir yolların inşâsı, Manastır'ın yol bakımından ehemmiyetini daha da arttırmış idi. Manastır 19 teşrin II. 1912'de sırp kuvvetleri tarafından zaptedildi. Birinci cihan harbi sırasında müteaddit muhârebelere sahne oldu; önce bulgar kuvvetleri tarafından işgâl edildi (kânun I. 1915) ise de, ertesi sene (teşrin II. 1916) garplı müttefiklerin eline geçti ve 1917 senesi martında çetin çarpışmalara sahne oldu. Yugoslav devletinin kurulmasını müteâkip, burası, merkezi Üsküp (Skoplje) olan Vardar eyâletine katıldı. 1941 senesi ilk baharında almanlar tarafından istilâ edilerek, Bulgaristan'a verildi ise de, Almanya'nın mağlûbiyeti üzerine, yeniden Yugoslavya'ya iâde edildi. Son zamanlarda sık-sık tekerrür etmiş olan muhârebeler yüzünden, şehir bir haylı zarar görmüş, nüfusunun mühim bir cüz'ünü teşkil eden türk ve rûm unsurlarının büyük kısmı tarafından boşaltılmış ve harpler sona erince, ancak yavaş bir gelişme göstermiştir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*², 8, 829 (HERAKLEIA 5); Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme* (İstanbul, 1315), V, 572 v. dd.; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1316), VI, 4437; L. Schultze, *Mazedonien* (Jena, 1927); Y. Chataigneau, *Méditerranée, Péninsules méditerranéennes* (*Géogr. Univ.*, VII, 2), Paris, 1934, s. 441]. (T. H.).

3. Tunus Manastır (mahallinde *Mnestīr*, *Mestīr*, nisbesi *Mestīrī*; garp kaynaklarında Monastir)'ı bir k a s a b a olup, Tunus ülkesinin şark sâhilinde, Sūs (Sousse) şehrinin cenûb-i şarkîsinde, denize doğru ilerileyen alçak bir yarım-ada ucunda, kadîm Ruspina

'nın yerini işgâl eder. Kasabanın ismi, Tissot, *Géogr. comparée de la Province d'Afrique*, II, 165 v.d.) tarafından kabûl edildiği gibi, evvelce burada ehemmiyetli bir hıristiyan manastırının mevcûdiyetine açık surette delâlet eder görünmekle berâber, elde böyle bir te'sisin varlığını belirten hiç bir metin yoktur. Eğer arap Manastır'ı, VIII. asrın sonundan itibâren kurulmuş bir müslüman dinî müessesesi, yâni büyük bir tekke, muhtemelen müslümanların Magrib'de inşâ ettikleri tekkelerin ilki telakkî edilir ise, Sī Ḥasan ʿAbd al-Vahhāb'ın ortaya attığı izah tarzına göre, bu müslüman te'sisine Manastır adının memleketteki bizanslılar yahut latince konuşan, henüz hıristiyan olan yahut müslümanlığa yeni geçmiş berberîler tarafından verilmiş bulunduğu düşüncesi akla yakın görünür.

Abbâsî halifesi Hārūn al-Raşīd'in İfrīḳiya vâlisi Harşama b. Aʿyān'ın 180 (796)'de te'sis ettiği Manastır *ribāṭ*'ı garp islâm âleminde pek büyük bir ehemmiyet kazandı. Te'sisinden bir asır sonra, buranın kudsiyetinden ve buraya gelip, kâfirler ile döğüşen veya cihâda hazırlanan mü'minlerin sevâbından bahseden hadîsler zikredilmekte idi (Abu 'l-ʿArab, *Classes des Savants de l'Ifrīqiya*, trc. Ben Cheneb, s. 5, 7, 9, 14, 15; İbn ʿİzārī, *Bayān*, trc. Fagnan, I, 1). XI. asırda al-Bakrī Manastır'ın al-Varrāḳ (ölm. 973)'a âit ve bize pek aydınlık görünmeyen bir tasvirini vermektedir. Burası muazzam bir dış mahalleye (*rabaż*) sâhip olan bir kale (*ḳaṣr*) idi. Bu dış mahalle içinde müteaddit katlı kuleler (*ḳişāb*) ihtivâ eden bir hisar (*ḥiṣn*) bulunuyordu. Bu hisarın cenûbunda geniş bir avlu (*ṣaḥn*), *Ḳibāb cāmiʿ* denilen müteaddit kubbeler var idi ki, kendilerini dine hasretmek isteyen kadınlar bunun etrafına yerleşirlerdi. Burada sözü geçen kalenin memlekette *blad* (< *balad*, *bilād* değil; başka yerlerde, msl. Tunus şehrinde *mdīna*) tesmiye edilen, şehrin ilk nüvesine tekabül etmiş olması muhtemeldir. *Blad*'in şimâl-i şarkî köşesinde yine mazgallı duvarlar ve dört-köşe burclar ile kuşatılmış mahalle (*ribāṭ*) bulunur. Bunun sûrları ve *naẓur* denilen yüksek kalesi, civarlara nezâreti olan hâkim bir durum arzeder. Bu bütünün cenûbunda mezarlar bulunan bir avlu yer alır. al-Varrāḳ'ın bahsettiği dine vakf-i nefs etmiş kadınların ikamet mahalli, şüphesiz, burası olmalıdır. Ribatın içerisi planını pek karışık bir hâle getirmiş olan müteaddit tâdillerin izini taşır. Bununla berâber, 25 sene sonra te'sis edilmiş olan Sūs ribatının, daha küçük nisbetler dâhilinde, daha kolay anlaşılır bir şema hâlinde arzettiği tertibi burada da sezmek mümkün olmaktadır; burada da iki katlı hücreler ile kuşatılmış bir merkezî avlu vardır. Üst katta, cenup kenârında hücrelerin yerine, derinliği az, basit ve beşik kubbeli bir ibâdet yeri kaim olur. Burası, muhtemel olarak, al-Bakrī'nin „üst katta, cemâatin idâresi kendi dirâyet ve fazîletine bırakılmış bir şeyhin dâimî olarak bulunduğu bir câmi vardır" diye târif ettiği yer olmalıdır. Dâirevî planlı işâret kulesinin yeri, Süs ribatında olduğunun hemen aynıdır. Bu tekkede Murâbıtların ikametgâhlarından başka, sarnıçlar ve hamamlar bulunuyordu. Her yıl 10 muharremde Manastır'da büyük bir panayır kurulur ve bu tarih câhidlerin muvakkaten itikâfa çekildikleri güne tekabül ederdi; bunlar arasında, ömrünü ibâdete ve islâm topraklarının müdâfaasına hasretmek üzere, büs-bütün kapananlar da bulunurdu. Yine bir hayır işi olan iâşeyi Ḳayravān halkı te'min ederdi.

IX. asır Manastır için, şüphesiz, en parlak devir oldu. Bununla berâber, buranın ehemmiyetinin, Sicilya seferine üss olmuş bulunan Süs ribatının 821'de inşâsı yüzünden, az-çok eksilmiş bulunduğu söylenilebilir; al-Bakrī'nin Manastır tekkesini Süs ribatının bir cüz'ü gibi telakkî etmesi bununla alâkalı olmalıdır. Bu böyle olmakla berâber, tekke ve civarı mübârek bir yer sayılmakta devam ediyordu. Ribatın yanı başındaki büyük câmiin ve küçük Sayyida câmiinin inşâ tarihi olarak 1000 seneleri gösterilebilir. Bu câmilerin mihrabları çok dikkat çekici bir intikal üslûbu arzetmektedir. Türbesi Sayyida câmiine ad vermiş olan hatunun Kayravān'daki Zīrī hânedanına mensup ve belki de 411 (1020)'de vefat eden al-Muʿizz'in büyük annesi olması muhtemeldir. Manastır bilhassa Hilâlî istilâsından (XI. asrın ortası) sonra, Ṣanhāca sülâlesinin medfeni oldu. al-İdrīsī (XII. asır)'ye göre, cenâzeler Mahdīya şehrinden buraya, kara yolları emniyetli olmadığı için, deniz yolu ile getirilirdi. Manastırın kutlu şahsiyeti olan Sīdī al-Māzarī'nin defnedilmiş olduğu kabristanda bu devre âit mezarların sayısı çoktur.

Daha sonraki devirlerde Manastır ehemmiyetli bir tarihî rol oynamamış bulunmakla berâber, şehir ve ribat, Tunus'taki muhtelif sülâleler tarafından, husûsî bir ihtimâma mevzû olmakta devam etti. *Blad*'in iki kapısı (Bāb al-Darb ve Bāb al-Sūr) Ḥafṣīlerden al-Mustanṣir (1260) zamanından kalmadır. Ribata gelince, onun da kapılarından biri yine Ḥafṣīlerden Abū Fāris tarafından, 828 (1424)'de yeniden inşâ ettirildi; başka bir kapı 1058 (1648) tarihini taşımakta olup, türklerin eseridir.

ki husûsî mânasını tesbit etmiştir (*Was bedeutet معنى als philosophischer Terminus ?*, *ZDMG*, LXIV, 391 v. dd.). Ona göre, *maʿnā* „gayr-ı cismânî bir şe'niyettir", yoksa enfüsî mânada zihnî bir sûret değildir. Bu mânada, kelime dâimâ *ṣifa*'nın zıddı olarak kullanılmaktadır.

Kelimenin cem'i olan *maʿānî* belâgat ilminin bir kısmına delâlet eder.

Bibliyografya: Maddenin içinde gösterilmiştir; krş. bir de lugat kitapları ve Taşköprü-zâde, *Miftāḥ al-saʿāda*, fas. *ʿilm al-maʿānî*. (M. PLESSNER.)

MANAF. [Bk. MENÂF.]

MANĀḲİB. [Bk. MENÂKİB.]

MANĀRA. [Bk. MİNÂRE.]

MANASTIR. [İslâm memleketlerinde bâzan daha eski bir te'sisin yerine kaim olmuş bulunan hıristiyanlığa âit dinî bir müessesenin (manastır) mevcûdiyeti ile isimlendirilmiş meskûn mevkîlerin ve bunlardan iştikak eden diğer coğrâfî isimlerin (msl. Manastır dağı, Manastır adası v.b.) sayısı epeyce çoktur. Garp kaynaklarında bu isimler çok defa kelimenin μοναστήριον (*monasterium*) aslına uymak üzere, Monastir şeklinde kaydedilmiş bulunur. Arapçada ise (aş. bk.), *menestir* (*mnestir*) ve *mestir* (*mistir*) gibi, değişik şekilleri görülür.

1. Türkiye'de mevcut bu isimde meskûn mevkîlerin en ehemmiyetlisi, Beyşehir gölünün cenup kıyılarından 12 km. kadar içeride, Konya vilâyetinin Beyşehir kazasına bağlı bir n â h i y e m e r k e z i d i r (nüfusu, 1950 sayımına göre, 3.421). Beş mahalleye ayrılan 900 kadar evden mürekkep olan bu büyük köyün yakınlarında bir takım kale ve binâ harâbelerine rastlanır.

2. Makedonya Manastır'ı. XX. asrın başlarında Osmanlı imparatorluğu dâhilinde bir vilâyet merkezi olmuş bulunan, 1912 senesinde Sırbistan'a geçen ve hâlen Yugoslavya ittihâdı dâhilinde Makedonya cümhûriyetinde yer alan ve yerliler tarafından Bitolj (Bitola) tesmiye edilen bir ş e h i r olup, Perister dağı (2.600 m.) eteğinde, deniz seviyesinden 610 m. irtifâda, Vardar nehri tâbîlerinden Kara-Su'ya dökülen Drahor çayı kenarında kurulmuştur. Şimdi Yunanistan hudûduna 14 km. mesâfede bulunan Manastır'ın mevkii, ilk çağda Herakleia Lynkestis olarak geçmektedir (Strabo, VII, 323). Burası romalılar devrinde Adriya denizi sâhillerini Ege denizi kıyılarına (Selânik) bağlamak üzere, Balkan yarım-adasının dağlık merkezinden geçen kadîm ve mârûf yolun (*via egnatia*) bir konak yeri oldu. Rumeli'nin Osmanlılar tarafından istilâsı sırasında, Murad I. zamanında, Timurtaş Paşa eli ile, 784 (=1382; başka rivâyetler 782—787)'te fethedildi ve buradaki kadîm islav kasabası yerine kaim olan Manastır şehri, Osmanlı devrinde çok inkişâf ederek, bir ara Rumeli eyâletine merkez oldu. Bu inkişâfta Manastır'ın Selânik'ten gelen ana-yol için, Arnavutluk tarafında giriş kapısı hizmetini görmesi ve bu dağlık memlekete doğru yapılacak seferlere sağlam bir üss rolünü oynamış bulunması kaydedilmeğe değer. Evliyâ Çelebî, XVII. asrın ortalarında Manastır'ı 20 mahalleye ayrılmış, 3.000 ev, 900 dükkân, 70 mihrâp ihtivâ eden büyük bir şehir olarak tavsif etmekte idi. XIX. asrın ikinci yarısında Manastır Makedonya'nın orta kısmını teşkil eden bir vilâyete ve üçüncü orduya merkez olmuş idi; nüfusu, 2/3'i müslüman, türk ve arnavut, geri kalanı makedonyalı, ulah, rûm, mûsevî olmak üzere, 31.000 kadar tahmin ediliyordu. Şehri Selânik'e (bilâhare Üsküp ve Sırbistan'a) bağlayan demir yolların inşâsı, Manastır'ın yol bakımından ehemmiyetini daha da arttırmış idi. Manastır 19 teşrin II. 1912'de sırp kuvvetleri tarafından zaptedildi. Birinci cihan harbi sırasında müteaddit muhârebelere sahne oldu; önce bulgar kuvvetleri tarafından işgâl edildi (kânun I. 1915) ise de, ertesi sene (teşrin II. 1916) garplı müttefiklerin eline geçti ve 1917 senesi martında çetin çarpışmalara sahne oldu. Yugoslav devletinin kurulmasını müteâkip, burası, merkezi Üsküp (Skoplje) olan Vardar eyâletine katıldı. 1941 senesi ilk baharında almanlar tarafından istilâ edilerek, Bulgaristan'a verildi ise de, Almanya'nın mağlûbiyeti üzerine, yeniden Yugoslavya'ya iâde edildi. Son zamanlarda sık-sık tekerrür etmiş olan muhârebeler yüzünden, şehir bir haylı zarar görmüş, nüfusunun mühim bir cüz'ünü teşkil eden türk ve rûm unsurlarının büyük kısmı tarafından boşaltılmış ve harpler sona erince, ancak yavaş bir gelişme göstermiştir.

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Realencyclopädie*², 8, 829 (HERAKLEIA 5); Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme* (İstanbul, 1315), V, 572 v. dd.; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1316), VI, 4437; L. Schultze, *Mazedonien* (Jena, 1927); Y. Chataigneau, *Méditerranée, Péninsules méditerranéennes* (*Géogr. Univ.*, VII, 2), Paris, 1934, s. 441]. (T. H.).

3. Tunus Manastır (mahallinde *Mnestīr*, *Mestīr*, nisbesi *Mestīrī*; garp kaynaklarında Monastir)'ı bir k a s a b a olup, Tunus ülkesinin şark sâhilinde, Sūs (Sousse) şehrinin cenûb-i şarkîsinde, denize doğru ilerileyen alçak bir yarım-ada ucunda, kadîm Ruspina'nın yerini işgâl eder. Kasabanın ismi, Tissot, *Géogr. comparée de la Province d'Afrique*, II, 165 v.d.) tarafından kabûl edildiği gibi, evvelce burada ehemmiyetli bir hıristiyan manastırının mevcûdiyetine açık surette delâlet eder görünmekle berâber, elde böyle bir te'sisin varlığını belirten hiç bir metin yoktur. Eğer arap Manastır'ı, VIII. asrın sonundan itibâren kurulmuş bir müslüman dinî müessesesi, yâni büyük bir tekke, muhtemelen müslümanların Magrib'de inşâ ettikleri tekkelerin ilki telakkî edilir ise, Sī Ḥasan ʿAbd al-Vahhāb'ın ortaya attığı izah tarzına göre, bu müslüman te'sisine Manastır adının memleketteki bizanslılar yahut latince konuşan, henüz hıristiyan olan yahut müslümanlığa yeni geçmiş berberîler tarafından verilmiş bulunduğu düşüncesi akla yakın görünür.

Abbâsî halifesi Hārūn al-Raşīd'in İfrīḳiya vâlisi Harşama b. Aʿyān'ın 180 (796)'de te'sis ettiği Manastır *ribāṭ*'ı garp islâm âleminde pek büyük bir ehemmiyet kazandı. Te'sisinden bir asır sonra, buranın kudsiyetinden ve buraya gelip, kâfirler ile döğüşen veya cihâda hazırlanan mü'minlerin sevâbından bahseden hadîsler zikredilmekte idi (Abu 'l-ʿArab, *Classes des Savants de l'Ifrīqiya*, trc. Ben Cheneb, s. 5, 7, 9, 14, 15; İbn İẓārī, *Bayān*, trc. Fagnan, I, 1). XI. asırda al-Bakrī Manastır'ın al-Varrāḳ (ölm. 973)'a âit ve bize pek aydınlık görünmeyen bir tasvirini vermektedir. Burası muazzam bir dış mahalleye (*rabaż*) sâhip olan bir kale (*ḳaṣr*) idi. Bu dış mahalle içinde müteaddit katlı kuleler (*ḳişāb*) ihtivâ eden bir hisar (*ḥiṣn*) bulunuyordu. Bu hisarın cenûbunda geniş bir avlu (*ṣaḥn*), *Ḳibāb cāmiʿ* denilen müteaddit kubbeler var idi ki, kendilerini dine hasretmek isteyen kadınlar bunun etrafına yerleşirlerdi. Burada sözü geçen kalenin memlekette *blad* (< *balad*, *bilād* değil; başka yerlerde, msl. Tunus şehrinde *mdīna*) tesmiye edilen, şehrin ilk nüvesine tekabül etmiş olması muhtemeldir. *Blad*'in şimâl-i şarkî köşesinde yine mazgallı duvarlar ve dört-köşe burclar ile kuşatılmış mahalle (*ribāṭ*) bulunur. Bunun sûrları ve *naẓur* denilen yüksek kalesi, civarlara nezâreti olan hâkim bir durum arzeder. Bu bütünün cenûbunda mezarlar bulunan bir avlu yer alır. al-Varrāḳ'ın bahsettiği dine vakf-i nefs etmiş kadınların ikamet mahalli, şüphesiz, burası olmalıdır. Ribatın içerisi planını pek karışık bir hâle getirmiş olan müteaddit tâdillerin izini taşır. Bununla berâber, 25 sene sonra te'sis edilmiş olan Sūs ribatının, daha küçük nisbetler dâhilinde, daha kolay anlaşılır bir şema hâlinde arzettiği tertibi burada da sezmek mümkün olmaktadır; burada da iki katlı hücreler ile kuşatılmış bir merkezî avlu vardır. Üst katta, cenup kenârında hücrelerin yerine, derinliği az, basit ve beşik kubbeli bir ibâdet yeri kaim olur. Burası, muhtemel olarak, al-Bakrī'nin „üst katta, cemâatin idâresi kendi dirâyet ve fazîletine bırakılmış bir şeyhin dâimî olarak bulunduğu bir câmi vardır" diye târif ettiği yer olmalıdır. Dâirevî planlı işâret kulesinin yeri, Sūs ribatında olduğunun hemen aynıdır. Bu tekkede Murâbıtların ikametgâhlarından başka, sarnıçlar ve hamamlar bulunuyordu. Her yıl 10 muharremde Manastır'da büyük bir panayır kurulur ve bu tarih zâhidlerin muvakkaten itikâfa çekildikleri güne tekabül ederdi; bunlar arasında, ömrünü ibâdete ve islâm topraklarının müdâfaasına hasretmek üzere, büs-bütün kapananlar da bulunurdu. Yine bir hayır işi olan iâşeyi Ḳayravān halkı te'min ederdi.

IX. asır Manastır için, şüphesiz, en parlak devir oldu. Bununla berâber, buranın ehemmiyetinin, Sicilya seferine üss olmuş bulunan Sūs ribatının 821'de inşâsı yüzünden, az-çok eksilmiş bulunduğu söylenilebilir; al-Bakrī'nin Manastır tekkesini Sūs ribatının bir cüz'ü gibi telakkî etmesi bununla alâkalı olmalıdır. Bu böyle olmakla berâber, tekke ve civarı mübârek bir yer sayılmakta devam ediyordu. Ribatın yanı başındaki büyük câmiin ve küçük Sayyida câmiinin inşâ tarihi olarak 1000 seneleri gösterilebilir. Bu câmilerin mihrabları çok dikkat çekici bir intikal üslûbu arzetmektedir. Türbesi Sayyida câmiine ad vermiş olan hatunun Kayravān'daki Zīrī hânedanına mensup ve belki de 411 (1020)'de vefat eden al-Muʿizz'in büyük annesi olması muhtemeldir. Manastır bilhassa Hilâlî istilâsından (XI. asrın ortası) sonra, Ṣanhāca sülâlesinin medfeni oldu. al-İdrīsī (XII. asır)'ye göre, cenâzeler Mahdīya şehrinden buraya, kara yolları emniyetli olmadığı için, deniz yolu ile getirilirdi. Manastırın kutlu şahsiyeti olan Sīdī al-Māzarī'nin defnedilmiş olduğu kabristanda bu devre âit mezarların sayısı çoktur.

Daha sonraki devirlerde Manastır ehemmiyetli bir tarihî rol oynamamış bulunmakla berâber, şehir ve ribat, Tunus'taki muhtelif sülâleler tarafından, husûsî bir ihtimâma mevzû olmakta devam etti. *Blad*'in iki kapısı (Bāb al-Darb ve Bāb al-Sūr) Ḥafṣīlerden al-Mustanṣir (1260) zamanından kalmadır. Ribata gelince, onun da kapılarından biri yine Ḥafṣīlerden Abū Fāris tarafından, 828 (1424)'de yeniden inşâ ettirildi; başka bir kapı 1058 (1648) tarihini taşımakta olup, türklerin eseridir.

Manastır şimdi sevimli bir arap kasabasıdır (1946'da nüfusu 8.650). *Blad* bunun şark kısmını işgâl eder; şimdi yıkılmış olan bir duvar ile ayrılmış bulunan geri kalan kısım garba doğru uzanır ve şehri kuşatan sûr boyunca, şimâlde — 3, garpta — 1 ve cenupta — 3 kapı bulunur. Birinin içinde acâip mağaralar kazılmış bulunan 3 adacık, ton ve sardalya avı mevsiminde, buraya gelen çok sayıda gemilerin demirlediği limanı muhâfaza eder.

Bibliyografya: Abu 'l-'Arab, *Classes des savants des l'Ifriqiya* (metin ve trc. Mohammed Ben Cheneb), Alger, 1920, tür. yer.; Yâḳût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 661; İbn 'İẕārī, *Bayān al-Muġrib* (nşr. Dozy), I/1, 80; (trc. E. Fagnan) I/1 117; İbn Ḫallikān, *Vafayāt* (trc. de Slane), IV, 100; al-Bakrī, *Description de l'Afrique septentrionale* (nşr. de Slane), Alger, 1911, s. 36; (trc. de Slane), Alger, 1913, s. 78 v.dd.; İbn Ḥavḳal (trc. de Slane), *JA*, 1842, I, 176; al-İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), s. 108; trc. s. 127; al-Ticānī, *Riḥla* (trc. Rousseau), *JA*, 1852, II, 111; İbn Abī Dīnār, *al-Mūnis* (Tunus tab., 1286), s. 93; *Histoire de l'Afrique d 'el-Kairouāni* (trc. Pellissier ve Rémusat), s. 157; B. Roy, *Inscriptipns arabes de Monastir* (*Revue Tunisienne*, 1918); H. H. 'Abd al-Vahhāb, *Extraits relatifs à l'histoire de l'Afrique du nord et de la Sicile* (*Centenario di Michele Amari*, II, 492 v.d.); G. Marçais, *Note sur les ribâṭs en Berbérie* (*Mélanges René Basset*, II, 395 v. dd.); ayn. mll., *Manuel d'art musulman*, I, 50, 109—112; II, 573. (GEORGES MARÇAIS.)

MANĀT. [Bk. MENÂT.]

MANĀZGERD. [Bk. MALAZGİRT.]

MANAZİL. [Bk. MENÂZİL.]

MANBİC. [Bk. MENBİC.]

MAND. [Bk. MEND.]

MÂND. [Bk. MÂND.]

MÂND. MĀND (MŪND, MUND) veya KARA-AĞAÇ suyu, Fārs bölgesinin en uzun akarsuyu (*Nuzhat al-ḳulūb*, 50 fersah; E. C. Ross, 300 ingiliz mili = 480 km. 'den fazla).

İsmi. İran'da mûtad olduğu gibi, nehrin bir çok kısımları, geçtiği nâhiyelerin ismi ile adlandırılır. Mând, munsaba yakın olan sol kısmın adıdır. Bu isim ilk defa *Fārs-nāma* (510 = 1116'dan evvel)'de, yalnız Mândistân mürekkep şekli ile geçmektedir (aş. bk.).

Nehrin eski ismi arap harfleri ile Sakkān şeklinde kaydedilmiş (İṣṭaḫrī, s. 120; İbn Ḥavḳal, s. 191; İdrīsī, trc. Jaubert, I, 401) olmakla berâber, imlâsı değişiktir: Ṣakān (*Fārs-nāma*, *GMS*, s. 152; *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 134; Zakkān veya Jakkan, *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 217; Sitāragān, *Cihān-numā*, s. 247, bir de krş. Ḥasan Fasā'ī, Ṣayḫkān.

Sakkān'ın Neachos'un seyâhatinde adı geçen Σιτακός (Arrian, *Indica*, XXXVIII, 8)'a tekabül ettiği umûmiyetle kabûl edilmekle berâber, Sitakos'un da Plinius (*Nat. Hist.*, VI, 26)'taki Sitioganus (Sitiogagus) olduğu husûsundaki mûtâd telâkkî (Weisbach, 1927), Ṣāẕkān (= Sitoganus?) adlı başka bir nehrin mevcut bulunduğuna dayanan Herzfeld (1907) tarafından, şüphe ile karşılanmaktadır. Hâlbuki, İṣṭaḫrī (s. 119)'ye göre, Daşt al-Dastaḳān (Būşir şimâlinde?) yanında Basra körfezine, döküldüğü kaydedilen Ṣāẕkān ırmağı Ṣāpūr nehri ile bir olmalıdır. *Fārs-nāma* (nşr. G. le Strange, s. 163), Rūdbāl-i Sittacān ("Sittacān kıyıları") 'ı Şīrāz-Tavvac yolu üzerinde bir mevkî olarak zikreder. Bu suretle Sittacān isminin Ṣāpūr'un sol tâbiine âit olması muhtemel görünmektedir. Arrian'a göre, Nearchos, Sitakos munsabında İskender'in orduları için getirttiği buğdayları bulmuş idi. İṣṭaḫrī (s. 99) Sakkān'ı, Fārs'ın icâbında seyr ü sefere elverişli dokuz nehrinden biri olarak zikreder.

Sitakos (Sitioganus?) ile Sakkān'ın ses bakımından benzerliğine gelince, C. F. Andreas'a göre, Σιτακός, mefruz ilgi hâli şekli olan *Σιτακῶν (Sitakān)'dan gelme bir isimdir. Arap imlâ tarzının husûsiyetleri ile, Sittakān'ın en sonunda Sakkāñ şeklini aldığı kabûl edilebilir. Ḥasan Fasā'ī'nin nehrin bir bölümünü Ṣayḫkān (< *Stkān?) ismi ile zikrettiği de ilâve edilmeğe değer. Bununla berâber İṣṭaḫrī nehrin adını, Ṣayḫkān bölgesine nazaran, çok aşağıda bulunan Karzīn nâhiyesindeki Sakk (*Nuzhat al-ḳulūb*: Zakān) köyünden iştikak ettirmektedir. Hulâsa, Sitakos'un Sitioganus ile bir olduğu henüz kat'îyetle tesbit edilmiş değildir.

Irmağın Kān-i Zard, Çihil-Çaşma ve Surḫ-Rag adlı kaynakları, Şīrāz'ın şimâl-i garbîsinde ve garbında bulunan Kūh-i Nār ve Kūh-i Marra-i Şikaft dağlarından çıkar ve Şīrāz—Kāzrūn — Būşīr yolu üzerindeki Ḫān-i Zinyan önünde birleşerek, Māşarm bölgesinden türkçe "Kara-Ağaç" adı ile geçer. Önce cenûb-i şarkîye doğru akan ırmak, daha sonra bir dirsek çevirip, cenûba doğru yönelir; sonra Basra körfezi sâhilini tâkip eden birbirine muvâzî dağ silsilelerine rastlar ve îvicaclı bir mecrâ içinde, denize varmak üzere, garba doğru akar. Bu uzun mesâfeler üzerinde çok defa geçtiği nâhiyelere izâfe edilmek üzere, ezcümle Ṣayḫkān, Ḫafr (İṣṭaḫrī, s. 105: Ḥabr),—mecrâsını Fīrūzābād—Carrūn arasından geçen Aucher-Eloy'a göre, "Tengui Tachka" (= Tang-i Kaşkay?) —, Ḳal'a-i Şahriyār mevkiinden geçtikten sonra, Bāz ismini alır ve nihâyet Dūmānlū köyü yakınında Māndistān bölgesine Mând ismi ile girip, eski limanlar olan Naciram (şimâlde) ve Sīrâf (cenupta) arasında yarı yoldaki Ziyārat köyü yakınında denize dökülür.

Māndistān nâhiyesi Daştī bölüğünün bir kısmını teşkil eder ve bu bölük dâhilinde, Māndistān ile berâber, dört nâhiye bulunur: 1. Bardistān, sâhilin Dayyir limanı yakınındaki kısmı, 2. Māndistān, bunun şimâlindeki sâhil kısmı ile Mând ırmağının iki tarafı, 3. Sanā ve Şumba, ırmağın, Māndistān'a nazaran, yukarı kısmı, 4. Tasūc-i Daştī, Fīrūz-ābād suyunun aşağı mecrâsı üzerindeki *Bulūk Arba'a*'yı bir evvelki nâhiyeden ayıran dar bir vâdi.

Bütün bölük, Fārs ülkesinin sıcak bölgesi (*garmsīr*) içinde yer alır. Māndistān'ın arâzisi, nehrin akışı hissedilmeyecek kadar düzdür. Nehir suyu da sulamağa elverişli bulunmadığından, zirâat husûsunda yalnız kış yağmurlarından faydalanma zarûreti vardır. Nâhiye 40 kadar köy ihtivâ eder. Nâhiyenin ve dâhil olduğu bölüğün merkezi Kākī mevkiidir. Māndistān'da evvelce birbirine rakip Şayḫiyān ve Ḥacciyān adlı iki âile bulunurdu. Efgan hâkimiyetinin (1722—1729) sebep olduğu karışıklıklar sırasında Ḥāccī Ra'īs Camāl, Şayḫiyān âilesini imhâ ederek, küçük bir mahallî hükümdar sülâlesi kurdu ki, bu sülâle, evlenme bağları ile, Bardistān nâhiyesini de ilhak fırsatını bulmuş idi. Torunlarından Būşīr'de 1299 (1881)'da ölen Muḥammed Ḫan, şâir olarak, Daştī mahlasını kullanmış idi.

Ḥasan Fasā'ī, Māndistān ismini, halk an'anesine göre, "suyun ağır aktığı yer (*vāmānda*)" şeklinde izah eder; *-stān* ile sona eren isimlere (Lāristān, Bardistān gibi) Fārs'ta rastlanması mutâd ise de, bir nehir adı ile böyle bir terkip yapılması kabûl edildiği takdirde bile, Mând unsurunun mânası mechûl kalmaktadır. Ḥasan Fasā'ī'nin bu ismi bâzan *MāND* (oku: *Mūnd*), bâzan da *Mund* (oku: *Mond*) yazmış olması dikkati çeker. Burada, bir faraziye olarak, *MND* kavmi hatırlanabilir ki, vaktiyle bunlar arasından bir zümrenin gelip buraya yerleşmiş bulunması mümkündür.

Bibliyografya: Weissbach, *Sitakos* (Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie*², 1927, II. seri, V, 377); İṣṭaḫrī, s. 120; İbn Ḥavḳal, s. 191; İbn Balḫī, *Fārs-nāma* (*GMS*, s. 156); *Nuzhat al-ḳulūb* (*GMS*, s. 134); *Cihān-numā*, s. 247; Ḥasan Fasā'ī, *Fārs-nāma-i Nāṣirī* (Tahran, 1314), II, 210, 328 v.d. (bu değerli eserin müellifi ayrı bir Fārs haritası da neşretmiş olup, şimdi buna pek nâdir olarak rastlanmaktadır); Aucher-Eloy, *Relations* (Paris, 1843), II, 520; Keith Abbott, *Notes on a Journey eastwards from Shiraz* (*JRGS*, 1857, s. 149—184): Haussknecht, *Routen im Orient*, harita nr. IV; Rivadaneyra, *Viaje al interior de la Persia* (Madrid, 1880), III, 110; Stack, *six months* (London, 1882), fasıl XVI, s. 111; E. C. Ross, *Notes on the river Mand, or Kara Aghatch* (*Proc. RGS*, 1883, V, 712—716, bir harita ile berâber C. F. Andreas'ın değerli notuna da bu makalede yer verilmiştir); Stolze, *Persepolis, Bericht über meine Aufnahmen* (*Verh. d. Gesell. f. Erdk.*, Berlin, 1883, X, 251—276; Tomaschek, *Topogr. Erläuterung d. Küstenfahrt Nearchs* (*SB Ak. Wien*, 1890, CXXI, nr. VIII, s. 58—61); Schwarz, *Iran* (1896), I, 8; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 252, 255; Herzfeld, *Pasargadae* (tez, 1907, s. 9 v.d.; Ḥasan Fasā'ī tarafından hazırlanmış bir kroki ile berâber). (V. MINORSKY.)

MANDİNG. [Bk. MANDİNGO.]

MANDİNGO, garbî Sudan'da bir kabîle olup, asıl memleketleri yukarı Nigerya'dadır ve Bamako nehrinin yukarı kısmından başlıyarak, Sigiri (dâhil)'ye kadar uzanır. Bu bölge Bure'nin, altın mâdeni bulunan Büte veya Bito kazları ile yine altın mâdenleri ile meşhur aşağı Faleme ve Bambuk eyâletlerini içine alır. Bugün Mandingolar, Senegal'in iki kolunun çıktığı dağlık sâhada yayılmışlardır; bir taraftan Sangaran, Gangaran, Bambuk ve cenupta Gambi bölgesini işgâl etmekte, diğer taraftan da şimâlde garbî Sahara'ye kadar uzanmaktadırlar. XI. asırda büyük Mavritanya'nın bir kısmında yerleşmişlerdi; arap müelliflerine göre, onlara Hodh'ta rastlanmakta idi; bu müellifler Mandingoları *Gangara* (müfr. *Gangari* veya *Vangara*) ismi ile zikretmekte idiler; bu isim, ana yurtları olan Gangaran, Gvangaran veya Gbangaran'ın değişikliğe uğramış bir şekli olmalıdır. Bugün, bu isimlerin ilki Magribliler ve Sarakoleler, ikincisi de Songhoyler, Massina halkı ve Haussalar tarafından muhâfaza edilmiştir.

Bu ahâlinin oturduğu ülkeye, muhtelif lehcelere göre, Manding, Mandi, Mani, Mandeng, Maneng, Mande ve Mane adları verilmektedir. Merkez veya şark lehcelerinde ahâliye Mandinka, Maninka, Mandenka, Manenka veya Manenga, şimâl, cenup ve garp lehcelerinde de Mandinko veya Mandingo adları verilmektedir. Ganbia'nın ve Sierra Leone'nin Britanya müstemlekelerinde kullanılan bu son şekil ingiliz-ler tarafından kabûl edilmiştir; hâlbuki fransızlar Manding veya Mandingue kelimesini kullanmaktadırlar.

Memleketin Pöller tarafından değişikliğe uğratılmış olan adı bu yerlilerin dilinde Māli, Mālli, Malli, Melli ve bura sâkinlerinin dilinde de Mallinke yahut Malinke olmuştur. Bu son kelime, şimdi bu halkın cenûb-î garbîdeki kısmını ve lehcesini ifâde etmektedir.

E t n o g r a f y a. Mandingolar ırk bakımından iyice farklılaşmış, bir birlik teşkil etmekte iseler de, bir tek idâre altında teşkilâtlanmış bir kavim değildirler. Mandigolar, bir çok tâlî kollara ayrılmış olan üç esas koldan müteşekkildirler: Malinke, Bambara veya Banmana, Diula veya Giula.

XVI. asırda Sudanlı tarihçi olup, arapça *Tārīḫ al-fattāḥ*'ı yazan Maḥmūd Kōti, kendi zamanında, Malinke ile Vangara'yı birbirinden ayırıyor, birincileri harpçi, ikincileri de tâcir ve seyyâr satıcı olarak vasıflandırıyordu. Malinkeler, ictimâî bakımdan, en az ilerilemiş olup, içlerinden bir çokları ana tarafından akrabâlığa sâdık kalmışlardı; çiftçilik, avcılık ve altın arayıcılık ile geçinirlerdi.

İsimlerinin *mali* veya *meri* („su-aygırı") 'den geldiği ileri sürülmüştür; buna göre, *malinka* „su-aygırı adamlar" mânasına gelmelidir. Bu izâh hatâlıdır, kavmiyet ifâde eden *-ka* eki ancak bir memleket ve kabîle ismine eklenebilir, hiç bir zaman bir hayvan ismine eklenemez. Bunun aksine, kabîlelerinin beşiği olan ülkenin *ma* („anne") ile *deng* veya *ding* („çocuk") 'den gelmiş olması mümkündür; bu takdirde kelime, neslin anaya izâfeti âdetine telmihen „ana oğlu" mânasını ifâde edebilir.

Bambaralar Niger ve Bani vâdilerinde Debo gölüne kadar uzanan sâhada oturmakta olup, Sahel'de daha kalabalık bir vaziyettedirler. Bunlar Malinkelerden daha ileri çiftçilerdi ve baba neslini kabûl etmişlerdi. Bunların isimlerinin de, yersiz olarak, timsahın (*bamba* veya *bama*) adından geldiğini ileri sürmüşlerdir. Diğer taraftan, bâzı müelliflere göre, bunların adı sâhibe itâat etmeyen (*ban* „redd"; *ma* „sâhip„; *na* "karşı„) mânasına gelmektedir. Lisâniyat bakımından kabûl edilebilen bu izah, „anneyi redd" (*ban* „redd", *ba* veya *ma*: „anne", *na* veya *ra* akk.) şeklini tercih eden M. Delafosse'a göre, doğru değildir.

Oldukça mühim merkezlerde oturan Diula veya Giulalar, bilhassa tüccar ve küçük satıcılardır; onlara, küçük koloniler hâlinde, Bani'nin şarkında, yukarı Volta ve Altın-Sâhil'e kadar olan sâhada, yerli ahâli arasında yerleşmiş olarak, rastlanır. Pek erken islâmiyeti kabûl edip, hâlis müslüman olarak kaldılar, bunlar arasında bir çok âlim yetişmiştir.

Adları „temelden, kökten" (*diu*) mânasına geliyordu; onlarca bu isim kendilerine cedleri asîl soydan geldiği için verilmiş idi.

Mandingo cemiyetinin temelinin, zaman ve mekân bakından unutulmayacak kadar uzak bir ceddin bütün yaşayan ahfâdını içine alan geniş bir âile (*gba* veya *gva*) teşkil eder. Umûmiyetle bu âile dört nesilden meydana gelmiştir: büyük baba, onun kardeşleri ile amıca çocukları, onların çocukları, bunların çocukları ve torunları ve bir de aynı sayıda köle nesli.

Aynı nesilden olan bir seviyedeki şahıslar babaları amıcalardan, kardeşleri kardeş çocuklarından, oğulları yeğenlerden ayırt etmeksizin, baba, kardeş, oğul adları ile çağırılırdı. Çalışmaları ile elde edilip, çoğalan âile servetine hepsi müştereken sâhiptirler. Bu servet, mahsûl, hayvan, silâh, yedek âlet ve giyim eşyâsından ve âile kurucusunun topladığı altın, gümüş veya boncuktan ibâret idi. Bu serveti büyük baba idâre eder, fakat âile efrâdının ekseriyetinin rızâsı olmaksızın, sarfedemezdi. Diğer taraftan, kadın veya erkek olsun, âile efrâdından her birinin kendi şahsî serveti mevcut olup, bunu her kes istediği gibi kullanır.

Âile reisinin siyâsî ve dinî bir hâkimiyeti vardır; bu sıfatla da atalara ve âilenin koruyucusu tanrılara adaklar ve kurbanlar sunmak vazifesini üzerine alır.

Aynı dinî yasaklara riâyet eden ve aynı adı (*diamu*) taşıyan bir çok âile bir kabîle kolu teşkil ederler; buna dâhil olan şahıslar aynı asıldan gelmişlerdir, fakat akrabâlık bağları o derece uzaktır ki, onlar için müşterek bir cedd bulmak mümkün değildir.

Başlıca Mandingo kabîle kolları Keyta, Kante, Taraore, Dembele, Konate, Kulubali, Kuruma, Diara, Samake, Mareko, Kamara, Bakoyoko v.b. dır. Bunlardan hiç biri tek bir idâre altında birleştirilmemiş ve idâre edilmemiştir.

Ayrı kabîle kollarına mensup şahıslar arasında, şüphesiz eski bir kabîle kolundan kalma, *Seṇakuya* ismi verilen ve onları bâzı şartlar altında birbirlerine yardım etmeğe ve karşılıklı hediyeler vermeğe mecbur tutan husûsî bir bağ bulunmaktadır.

Kabîle ve kollarında mevcut olmayan teşkilât, bil'akis her meskûn merkezde merâtip silsilesine sokulmuş tarîkatler hâlinde tezâhür etmektedir ki, bunlar gençleri ve sünnet ile birbirini tâkip eden sülûk denemelerini geçirmiş olan aynı yaşlardaki erkekleri sinesinde toplar. Bunların birincisi 7—14 yaşındaki çocukları bir araya getiren *Ntomo* olup, ondan sonra, köylerde siyâsî-dinî mâhiyette, *Komo* veya *Nama* gibi, gizli topluluklar gelmektedir.

Köy, yâni *dugu*, idârî bir birliktir; bir çok köyler ve bu köyleri çeviren topraklar bir nâhiye yâni *kafo* teşkil eder; bir çok nâhiye bir arada eyâlet veya kırallığı (*diamana*) teşkil eder ki, bunun başında eskiden *mansa* veya *massa* bulunuyordu. Bu sonuncusunun yanında muhtelif nâzırlar ve bir hazînedar var idi.

İslâmiyet çoktan beri asîl Mandingolar arasına nufûz etmiş olmasına rağmen, ahâlinin büyük bir kısmı tabiat kuvvetlerine ve koruyucu tanrılara (*Dagu la siri, Ġnena* ve *Boli*) tapmakta devam etmişlerdir. Büyük dinî bayramlar zirâî bayramlar olup, en mühimleri ekim ve hasat zamanına rastlar.

D i l. Asıl Mandingoların sayıları 2.800 000 olup, bunların 77.000'i Senegal'de, 1.000.000'u fransız Sudan'ında, 200.000'i yukarı Volta'da, 2.500'ü Niger boylarında, 290.000'i Fildişi sâhilinde, 550.000'i, fransız Gine'sinde, 680.000'den fazlası da Gambia, Sierra Leone, Portekiz Gine'si ve Liberya cümhûriyeti dâhilinde otururlar. Ana dilleri Mandingo dili olan bu ahâli dışında 2.000.000'dan fazla bir kütle de bu dil ile konuşurlar; bu sebepten bu dilin gittikçe yayıldığından bahsedilmektedir.

Mandingo dili zenci Afrika dil âilesine ve M. Delafosse'un Neger-Senegal dili, D. Westermann'ın Manding dili ve A. Drexel'in Nko-Nke dili adını verdikleri gruba girmekte olup, Langan ve Susu dilleri ile yakından münâsebetlidir. Yabancı dillerin te'sirinde az kalmış ise de, arapçadan bâzı mücerret veya dinî tâbirler, eski sâmî dillerden olan Fenike veya Kartaca dilinden biniciliğe ve pamuğa dâir tâbirler, berberîceden on iki kadar kelime ve nihâyet muhtelif Avrupa dillerinden de, aş.-yk. 50 seneden beri, bâzı kelimeler almıştır.

Kökler bir veya iki heceli dir; bir çoğu eski bir zenci Afrika diline ircâ olunabilir. Msl. *fara* „öldürme veya ölme", muhtemelen *far* veya *faġ* kökünden gelmektedir, krş. Susu: *faxa*; Haussa: *fawa*; Mossi: *fare*; Fang: *war*; Pöl: *war* (*de*); Musgu: *fada*; Kongo: *fwa*; Svahili: *fa* ve *wa*; eski Mısır dilinde: *fex*. Bu dilde isim sınıfları yoktur.

Mandingo dilinde sâdece isim olarak kullanılabilen müştak isimler teşkil etmeğe yarayan iştikak ekleri kullanılır, msl. *-ka,-nka* veya *-nga*; kavmiyet eki: *Mandenka*; *-la* veya, *-ra* âletlere âit ek: *tege-la*: kesme âleti, balta. İfâde edilen şeye temellükü gösteren sıfat eki *-ma* veya *-mã* (msl. *gyi*: su; *gyi-ma*: sulu); bunun tersine olarak, ifâde edilen bir şeyin yokluğunu gösteren sıfat eki (*-tã*): *gyi n-tã*: susuz. Basit veya müştak bir köke ilâve edilen bâzı ekler, sâhip olunan bir vasıf veya bir hâl ifâde ederler (msl. *ya*; *suru*: kısa, küçük; *suru-ya*: küçüklük ve bir de kısalmak, yaklaşmak). Tâyin ve mukayese ekleri de vardır.

Mandingo dilinde fiil tasrifinde geçmiş zaman, muzârî tenbih ve tâbî hâlleri gösteren önekler kullanılır. Bundan başka bâzı yardımcı kelimelerde zaman göstermeğe yarar. Müsbet ve menfî olmak üzre, oldukça mühim mıkdarda tasrif şekilleri vardır.

Bu dilde cümle bilgisine dâir hiç bir mütâbakat alâmeti yoktur; bir cümle unsurlarının birbirleri ile olan münâsebeti sâdece bu unsurların mukabili olan vaziyet ile taayyün eder ve bunların cümledeki vazifeleri işgâl ettikleri yer ile belli olmaktadır.

Bu dilin cümle bilgisinde bir ismin bir zamir veya fiilin tamamlayıcısı dâimâ bunların önünde bulunur; bir ismi tavsif veya tâyin eden sıfat dâimâ bu isimden sonra gelir; mıkdar bildiren isim dâimâ mıkdarını bildirdiği şeyin isminden sonra gelir; bir kelimeyi tâyin eden zarf bu kelimeyi tâkip eder. Cümle tertibi şöyledir: fâil, ön-ek veya tasrif yardımcısı, fiilin mef'ûlün-bihi, fiilin bir kökü veya müştakı, fiilin gayr-i sarih mef'ûlü, cümleyi tâyin eden zarf.

Mandingo dili aralarında az veya çok telâffuz farkları gösteren bir çok lehcelere ayrılmıştır: Bambara veya Bamana lehceleri, Diula lehceleri, nihâyet Malinke lehceleri ki, şark, şimâl (bâzan Hassonke), garp ve cenup olmak üzere, dört kısma ayrılmaktadır.

T a r i h. Bu dil büyük ölçüde yayılmış olmasını, bâzı tarihî sebeplere ve 1250'den 1500'e kadar hemen bütün garbî Sudan'a yayılmış olan Mandingo hâkimiyetinin inkişâfına borçludur.

Mahallî an'aneye göre, Mandingo hukümdarları *mansa* veya *massa* unvanını taşırlardı; Keyta âilesine mensup olup, Konde veya Kone'ye mensup kızlar ile evlenirlerdi. Başlangıçta büyücülük ve sihirbazlık sâhasındaki bilgileri sâyesinde nufûz sâhibi olmakla berâber, yavaş-yavaş asıl hüviyetleri ile meydana çıktılar. İbn Ḫaldūn, onlardan Baramendana adını taşıyan birinin ilk olarak 1050'ye doğru islâmiyeti kabûl ettiğini, söylüyor; al-Bakrī de Mande ülkesini kasıp-kavuran şiddetli kuraklığı bertaraf etmek gâyesi ile, bunu yaptığını ve sonra da Mekke'ye hacca gittiğini kaydediyor. Yerli an'ane, bu hukümdarın neslinden gelen iki kişinin, Hamana ve Dyigui-Bilali'nin, isimlerini muhâfaza etmiştir. Bu sonuncunun oğlu olup, Allakoy diye de anılan Mūsā 1200—1218 arasında huküm sürdü; dört defa Mekke'ye hacca gitti ve sülâlesinin nufûz sâha-

sını genişletti. Oğlu Nare Famaga (1218—1230) ise, babasının aksine olarak, büyük tâlihsizliklere uğradı ve komşu Sōsō kıralı Sumanguru tarafından Kante'de yenildi; Sumanguru Mandingo topraklarını 1224'te ilhâk etti ve Nare Famaga'nın on iki oğlundan on birini öldürttü. Zayıf ve iktidarsız olan Sūn Diata veya Mari Diata (1230—1250) babasının hâkimiyet asâsına dokunur-dokunmaz kuvvet ve sıhhat buldu. Yavaş-yavaş kuvvetli bir ordu kurarak, Niger ve Bani arasında bulunan Futa Calon'un bir kısmı ile Kita ve Beledugu bölgelerini ele geçirdi. 1235'te düşmanı olan Sumanguru Kante'ye hücûm ederek, onu Nigerya yakınlarında, Kirina'da bozguna uğrattı. Az bir zaman sonra Sōsō'yu tamâmiyle itâat altına alıp, 1240'ta meşhur Ġāna şehrine hücûm etti ve burayı yağmaladı. Daha sonra Sūn Diata Gangaran ile Bambuk'un altın ihtivâ eden bölgesini zaptetti. Bu ara toprakların iyi idâre edilmesine çalıştı; zirâati ve bilhassa pamuk yetiştirilmesini teşvik etti. 1240'a doğru, Mandingoların eski pâyitahtı olan Ceriba'yı terkederek, Niani'ye geçti ki, buraya arap tarihçileri, Mali veya Melli adını vermektedirler. Sūn Diata 1255'te bu şehir civarında öldü; yerine oğullarından biri geçti ki, bunun *Mansa Ule* („kırmızı kıral", 1255—1270) lekabı bize kadar intikal etmiştir. Ondan sonra, 1270 ve 1285 arasında, Vālī, Ḫalīfa ve Abu Bakari adındaki hukümdarlar gelmiştir ki, bunlar hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz. Bu sonuncusu ölünce, hâkimiyet Keyta kölelerinden Sakura veya Sabakura isimli birinin eline geçti ve 1285—1300 arasında huküm sürdü. Sonra Keytalar tekrar hâkimiyeti ellerine aldılar ve Gan, Mamadu ve Abu Bakari'nin idâresi altında 1300 — 1307 arasında huküm sürdüler. Bu sönük devrin sonunda bu hukümdarlardan sonuncusunun oğlu Kankan Mussa veya Gonga Mūsā (1307—1332) sülâlesinin kudretini en yüksek noktasına ulaştırdı. Onun şahsı ve zamanındaki vak'alara dâir sarih bilgiyi İbn Ḫaldūn'a borçlu bulunuyoruz. Mūsā tantanaya düşkün ve dindar bir hukümdar idi. 1325'te hacca gitti ve dönüşünde Muvahhidîler sülâlesinin kurucusunun neslinden gelen el-Mamer ile arap şâiri al-Sāḥilī'yi berâberinde Sūdan'a getirdi. Kankan Mussa Sahra'da bulunduğu sırada, askerlerinin Gao, Tombuktu, Valata ve Songhoy kırallığını ele geçirdiklerini öğrendi. Bu şehirlerden ilk ikisine gitmeğe karar verdi ve yanındaki yabancıların tavsiyesi üzerine, her birinde birer câmi ve saray yaptırarak, memlekete arap mimârîsini soktu. Mūsā 1332'de öldüğü zaman, nufûzu Bani vâdisinden Faleme vâdisine, Sabra'den de ormanlık sâhaya kadar yayılmış idi. Kankan Mussa Fas sultanı ile de münâsebetler kurmuş idi.

Oğlu ve halefi Maghan (1332—1336) babasından kalan kırallığı olduğu gibi muhâfaza edemedi. Bu hukümdar zamanında Mossiler Tombuktu'yu yağma ettiler ve Songhay da Mandingoların boyunduruğundan kurtuldu.

Maghan'ın ölmesi üzerine, Kankan Mussa'nın kardeşi Sulaymān (1336—1359) tahta geçti. İbn Ḫaldūn'a göre, bu yeni hukümdarın ilk işi şimâldeki topraklar üzerindeki nufûzunu kuvvetlendirmek oldu; Songhoy'u tekrar nufûzu altına alamadı, fakat yeniden teşkilâtlandırdığı topraklarında sulh ve emniyeti te'sis etti. 1351—1352 sıralarında Mandingolar memleketinden geçmiş olan İbn Baṭṭūta bu memleket ile idâre ve adâlet müesseseleri ve hukûmet sarayı hakkında değerli bilgi vermektedir.

Sulaymān'ın oğlu Kamba babasına halef oldu ise de, bir-kaç ay sonra, Maghan'ın oğlu olup, 1374'e kadar saltanat süren Mari-Diata tarafından tahttan indirildi. Uyku hastalığından ölen bu zâtın hâtırası zâlim, sefih ve müsrif bir hukümdar olarak kalmıştır.

Onun halefleri Mūsā II. (1374—1387), Maghan II., Sandigui Maghan III., Mūsā III. ve Mūsā Ule II., XV. asrın başlarına kadar huküm sürdüler. Tarihçi İbn Ḫaldūn'un 1406'da ölmesi ile, bu tarihten sonraya âit bilgimiz yoktur.

XV. asırda Tuareg, Songhoy, Mossi ve Tekrur krallarının hücûmları Mandingo imparatorluğunun sukûtunu hızlandırdı. 1481'de Mansa Mamadu tehlikeye mâruz kaldığını hissederek, Afrika sâhillerinde yerleşmiş olan Portekizlililere baş-vurdu ve onların himâyesini istedi. Bu teşebbüs ve diğerleri karşısında kıral Johann II. ve Johann III. Mandingo sarayına iki sefâret hey'eti (biri 1483'te, diğeri 1534'te) göndermeğe karar verdiler ise de, hiç bir askerî yardımda bulunmadılar.

1545'te gaolu Askia Dā'ūd Mandingoların merkezini yağma etti. Kırallığı çeviren düşmanlara 1591'de bir kaç ay evvel Tombuktu'ya girmiş olan Magribliler de katıldı. 1600'den 1670'e kadar olan devre Mandingo hâkimiyetinin son devresi olmuştur. Fakat onların harâbeleri üzerinde Segu ve Kaarta'da iki hukümdarlık kurulacaktır.

Efsâneye göre, Bambaralar Baramangolo ve Niangolo adlı iki kardeşin idâresinde, düşmanlarının önünden kaçmışlar ve bir nehir yollarını kestiği için, düşmanları tarafından yok edilmek üzere iken, mûcizevî bir balık tarafından kurtarılmışlardır. Bu mûcizeden sonra, Kulubali, yâni „kayıksızlar" adını almışlardır.

XVII. asrın ortalarında, Baramangololaların ahfâdı Niger ve Bani vâdilerinde yayılmışlardı; cenneliler ile Tombuktu magriblilerine vergi veriyorlardı; merkezleri Segu idi. Biton Kulubali (1660—1710) onları hürriyetlerine kavuşturdu. Kuvvetli bir ordu topladıktan ve Segu'yu tahkim ettikten sonra, evvelâ Mandingolar kralına karşı mücâdeleye girişti, sonra Niger'in sağ kıyısını ve nihâyet Massina'yı ve hattâ Tombuktu'yu zaptetti. Nufûzu altındaki ülkeleri teşkilâtlandırıp, altmış askerî bölgeye ayırdıktan sonra, tetanostan öldü.

Zâlim ve sefih bir hukümdar olan oğlu Denkoro (1711—1736), katledilmiştir. Denkoro'nun kardeşi Alī ise, ancak bir kaç gün saltanat sürmüş ve Tondion ordusu veya hukûmet askerleri tarafından azledilmiştir. 1736'dan 1750'ye kadar olan devre dâhilî kargaşalıklar içinde geçmiştir ve 1750'de iktidar 1861'e kadar hukûm süren Diara âilesine geçmiştir. Bu devrede al-Ḥāccī Omar Segu'yu zaptetmiş ve sülâlenin son hâkimi 'Alī'yi öldürmüştür.

Niangolo Kulubali halefleri Massasi (yâni „hukümdar âilesi") adı ile anılır. XVII. asrın sonunda onlar bütün Kaarta eyâletini işgâl ediyorlardı ve Segülü Bambaralılar ile rekabet hâlinde idiler. XVIII. asrın ortalarında Massa Bakari, Kaarta, Kingi, Bakunu, Gidiume ve Diafunu'yu hâkimiyeti altına almağa muvaffak oldu. Haleflerinden biri olan Bessekoro, 1796'da Gumu'da kâşif Mungo Park'ı kabûl etti. 1854'te Massasilerin Kandian isimli son hukümdarı Nioro'da saltanat sürmekte idi; bu tarihte al-Ḥāccī 'Omar, şehri zaptederek, hukümdar sülâlesinin bütün efrâdını öldürttü.

Bu hâdiselerden sonra, Mandingolar parçalanmış olarak kaldılar ve 1860'a kadar tarihte ancak silik bir rol oynadılar. Bu esnâda Kankan civarında, Vassulu mıntakasında, Samori Ture, evvelâ çete reisi, sonra da Bissandugu eyâletinin hâkimi olarak, ortaya çıktı. Bu yeni istilâcı, çok geçmeden bütün Vassalu'yu ele geçirdi ve ümmî olmasına rağmen, *almami* unvanını aldı. Niger'i geçerek, Sankaran'a kadar ileriledi ve az bir müddet evvel fransızlar tarafından kurulmuş bir menzil olan Kita'nın 120 km. kadar yakınlarına vardı. Fransızlar 1881'den 1886'ya kadar Samori'ye karşı koydular ve ertesi sene onunla Bissandugu muâhedesini akdettilerse de, Samori buna ancak bir kaç ay riâyet etti. 1888—1891'de Almami, Sikasso kralı Tieba'ya hücûm etti ise de, muvaffak olamadı, sonra fransızlara karşı yine harekete geçti. Fransızlar 1893 sonlarında Vassulu'yu ele geçirdiler. Bunun üzerine Samori yüksek Fildişi sâhiline sığındı ve 1894 ile 1897 arasında bu bölgeyi yağmaladı; Kong, Bonduku ve Bure'yi de tahrip etti. 1897'de bu şehir önünde, kaptan Braulot'nun idâresindeki bir fransız müfrezesi, Sarantie Mori, oğlu ve yâveri tarafından imhâ edildi. Fransa Almami'yi yok etmeğe karar verdi; ona karşı mürettep bir kuvvet gönderildi; bu kuvvet 29 eylûl 1898'de Samori'yi, ordusu ile birlikte, Fildişi sâhilindeki Gelemu'da esir etmeğe muvaffak oldu. Samori, âilesi ile birlikte, Gabon'a sürüldü ve 1900'de orada, 65 yaşında öldü. Askerlerinin ellerinden silâhları alındıktan sonra, Mandingoların sulh ve sükûnunu bozacak kayda değer hiç bir hareket olmamıştır.

Bibliyografya: Etnografya. Mungo Park, *Travels in the interior districts of Africa in the Years 1795, 1796 and 1797* (London, 1799); ayn mll., *The Journal of a Mission to the interior of Africa in the Year 1805*; René Caillé, *Journal d'un voyage à Timboctou et à Jenné dans l'Afrique centrale* (Paris, 1830); A. Raffenel, *Nouveau voyage au Pays des Nègres* (Paris, 1896); G. Binger, *Du Niger au Golfe de Guiné par le pays de Kong et le Mossi 1887—1889* (Paris, 1892); Brun, *Note sur les croyances et les pratiques religieuses des Malinkés fétichistes* (*Anthropos*, Wien, 1910); S. Heny, *L'âme d'un peuple africain, les Bambaras* (Vienne, 1910); M. Delafosse, *Haut-Sénégal-Niger* (Paris, 1911); Ch. Monteil, *Les Khassonké* (Paris, 1915); ayn. mll., *Les Bambara de Ségou et du Kaarta* (Paris, 1924).

Lisâniyat. H. Steinhal, *Die Mande-Neger-Sprachen* (Berlin, 1867); Binger, *Essai sur la langue bambara parlée dans le Kaarta et le Beledougou* (Paris, 1887); Père E. Montel, *Eléments de la grammaire bambara avec exercices appropiés, suivis d'un dictionnaire bambara-français*, Saint-Joseph de Ngasobil; Père O. Abiven, *Essai de grammaire Malinkée*, Kita ve Saint-Michel-en-Priziac; ayn. mll., *Essai de dictionnaire pratique français-Malinké*, Kita ve Saint-Michel-en-Priziac: Mgr. A. Toulotte, *Essai de grammaire bambara* (*idiome de Ségou*) (Paris); M. Delafosse, *Essai de manuel pratique de la langue mande ou mandingue* (Paris); F. S. (Père F. Sauvant), *Manuel de la langue bambara*, Maison Carrée (Cezayir); Père O. Abiven, *Dictionnaire français-Malinké et Malinké-français précédé d'un abrégé de grammaire malinké*, Conakry; Mgr. Ph. Bazin, *Dictionnaire bambara-français, précédé d'un abrégé de grammaire bambara* (Paris);

Moussa Travélé, *Petit manuel français-bambara* (Paris); E. Hopkinson, A *vocabulary of the Mandingo language as spoken in the Gambia* (London); Père F. Sauvant, *Manuel bambara*, Maison Carrée (Cezâyir); Moussa Travélé, *Petit dictionnaire français-bambara et bambara-français* (Paris); ayn. mll., *Proverbes et contes bambara* (Paris).

T a r i h. İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery ve Sanguinetti), Paris, 1853—1859; İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), Cezâyir, 1852—1856; Cadamosto (Alvise de Ca'da Mosto), *Relation des Voyages à la Côte Occidentale d'Afrique* (*1455—1457*) (frns. trc. Temporal tarafından, yeni neşri Ch. Schefer tarafından), Paris, 1895; Leo Africanus, *Description de l'Afrique, tierce partie du monde* (yeni neşirde Ch. Schefer hâşiyeler yapmıştır), Paris, 1896—1898; J. de Barros, *Asia* (Lisbonne, 1552—1553); Sa'dī ('Abd al-Raḥmān al-Tombuktī), *Tārīḫ al-Sūdān* (trc. Houdas), Paris, 1900; O. Dapper, *Description de l'Afrique* (Amsterdam, 1686); A. Mévil, *Samory* (Paris, 1899); L. Desplagnes, *Le plateau central nigérien* (Paris, 1907); Adam, *Légendes historiques du pays de Nioro* (*Sahel*) (*Revue Coloniale*, yeni seri, nr. 13 v. dd.); M. Delafosse, *Haut-Sénégal Niger* (Paris, 1911); J. Marquart, *Die Beninsammlung des Reichsmuseums für Völkerkunde in Leiden* (Leiden, 1913); Ch. Monteil, *Les Khassonké* (Paris, 1915); ayn. mll., *Les Bambara du Ségou, et du Kaarta* (Paris, 1924). (H. LABOURET.)

MĀNDŪ. [Bk. MANDŪ.]

MANDU. MĀNDU, Hindistan'da evvelce M ā l v ā [b. bk.]'nın p â y i t a h t ı, şimdi hârâbe hâlinde bir k a l e olup, 22° 21′ şimâl arzı ve 75° 26′ şark tûlündedir. Buranın gâyet eski bir mâzisi olduğu biliniyor ise de, bugün izleri bâkî kalan tahkimâtının ilk müslüman hükümdarı Dilāvar Ḫān Ġūrī (1392—1405) ye halefleri tarafından inşâsı çağına kadar geçen devre âit tarihi mâlûm değil gibidir. Dilāvar Ḫān'ın oğlu Hūşang Şāh burayı kendisine pâyitaht seçti. Müslüman hâkimiyetinin devamı sırasında Mālvā devletinin ve eyâletinin merkezi olarak kaldı ve bir çok muhâsaralara dayandı. Mālvā hükümdarı Maḥmūd II., kendisine isyân etmiş olan ordunun elinden burayı geri aldığı zaman, 19.000 Rācpūtun kanını şehrin sokaklarında döktürdü.

Kalenin başlıca binâları Dilāvar Ḫān câmii (1405), Malik Muġīṯ (1432) ve Hūşang (1454) câmileri (bunlardan sonuncusu Hindistan'daki Paṭhān mimârîsinin en güzel nümûnelerinden biridir), Nahār Charokha ile berâber Maḥall Hindola, Maḥall Ṭavelī ve Cahāz, Nāṣir al-Dīn sarayı (1509), Çiştī Ḫān sarayı, Çampa-Bāolī (yâni kaynak), Rūpmatī köşkü, Hūşang Şāh ve Daryā Ḫān mezarları, Hāthī-ḫāna (şimdi bir mezardır) ve Maḥmūd Ḫalacī I.'nin zafer kulesidir. Bu binâlar şimdi arkeoloji idâresi tarafından itinâ ile muhâfaza edilmektedir.

B i b l i y o g r a f y a: Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832); Abu 'l-Faẓl 'Allāmī, *Ā'īn-i Akbarī* (trc. Blochmann ve Jarrett); E. Denison Ross, *An Arabic History of Gujarāt*; *Imperial Gazetteer of India* (1908), XVII, 171—173; *Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* (1902), XXI, 378—391.

(T. W. HAIG.)

MANDŪB. [Bk. ŞARĪ'A.]

MANF. [Bk. MENFİS.]

MANGIR, küsûratta kullanılmak ve alış-verişi kolaylaştırmak için, çok zaman bakır ve nâdiren de pirinç ve tunçtan kesilmiş olan u f a k l ı k s i k k e l e r i n i s m i d i r. Her hangi bir sebep ile darlığa düşmüş olan devlet hazinelerine mümkün mertebe fayda te'min etmek maksadı ile de mangır kesildiği olmuştur.

Mangır kelimesinin moğulcada nakit mânasına gelen *mungūn* kelimesinden geldiği söylenilmektedir (*Takvim-i meskûkât-ı osmâniye*, s. 13). Mangır mukabili olup, bakırdan kesilen meskûkâta farsçada *pīšīz* ve arapçada *fuls* denilmektedir (*Usûl-i meskûkât-ı osmâniye ve ecnebîye*, s. 21). Türkçede bunun bir de *mangur, mankur* ve *mankır* şekilleri de vardır; mangıra, „sikke-i nuhâsiye" denildiği gibi, renginden dolayı, „kızıl mangır" adı da verilmiştir.

Mangırlar, her yerde, vezin itibârı ile muttarid bir şekilde devam etmediğinden, meskûkât kataloglarında yalnız kuturları gösterilmiştir. İslâm devletlerinde ilk önce Emevîler tarafından kestirilmiş ve diğer devletler de bu usûlü devam ettirmişlerdir. Artuklular ile atabeylerin, Meyyafârikîn Eyyûbîlerinin, Saltuk ve Mengüçek ve bir kısım Anadolu beylerinin mangır sikkelerinde Mesih, insan başı, ata veya arslana binmiş suvâri, kara-kuş, şîr ve hurşid resimleri görüldüğü gibi, Dânişmendli mangırlarında da rumca hükümdar isimlerine tesâdüf edilmektedir (*Meskûkât-ı islâmiye kataloğu, rakam-ı râbi'*).

Osmanlılarda ilk defa mangır sikkenin Orhan Gâzî zamanında kesildiği beyân edilmiş ise de (bk. Cevdet, *Tarih*, 1260, V, 301), bugüne kadar böyle bir sikke elde edilip, meskûkât kataloglarına geçmemiştir; fakat Orhan Gâzî 'nin, alış-verişi kolaylaştırmak için, mangır kestirmiş olması muhtemeldir. Şimdiki hâlde elde bulunan ilk bakır sikkeler Murad I.'a âit olup, bunlardan biri 790 ramazan (1388 eylûl) tarihlidir.

Bundan itibâren aş.-yk. Murad II. saltanatının ortalarına kadar olan mangırların 10 ve 12 adedi bir akçeye mukabil olarak ayarlanmıştır. Bu tarihten 1099 (1688) senesine kadar olan mangırlar ise, umûmiyetle ya 1 dirhem, veya 1/2 ve 1/4 dirhem olarak kesilmiştir (*Murâd-ı sânî sikkeleri, TTEM*, XVI, s. 83 v.d.). Vezinleri 1 dirhem olanlarına „tam mangır" ve 1/2 dirhem olanlarına „buçuk mangır" ve 1/4 dirhem olanlarına da „cırık mangır" („gedik mangır") denilmektedir. Murad II. zamanından itibâren XVI. asrın ortalarına kadar, 6 kırat olan akçenin beher kıratı 2 dirhem mangıra muâdil tutularak, 8 mangır = 1 akçe karşılığı olmak üzere, ayarlanmıştır (bk. *TOEM*, XIV, s. 251, 252 ve 440, 444; *Meskûkât-ı osmâniye ve ecnebîye*, s. 21; Tursun Bey, *Tarih*, s. 38).

XVI. asrın yarısından Selim II. devri sonuna kadar, 1 dirhemden 5 akçe kesildiği zaman, 6 mangır bir akçeye râyic olmuş idi (*TOEM*, sayı 31, s. 442; isimsiz, tarihsiz sikkeler ve sâde nakışlı sikkeler). Bu asrın sonlarında sikkenin âyârı bozularak, 1 dirhemden 8 akçe kesilmeğe başlayınca, mangırın akçe ile âyârı bozulmuştur. Kalkondil zeyline nazaran, Murad III. zamanında 16 mangır 1 akçe idi ki, bunun „cırık", yâni „çeyrek" mangır olduğu anlaşılmaktadır.

XVII. asırda ve Köprülü Mehmed Paşa sadâretinde, eskilerine nazaran daha aşağı kıymette, bakır sikke, yâni mangır kestirilerek, 2 mangırın 1 akçeye geçmesi tekarrür etmiştir. Bu asırda akçeler 1 ve 1/2 kırat vezninde olup, 10 adedi 1 dirhem itibâr edilmiş idi. XVII. asrın sonlarında başlayan sefer neticesinde, masrafların çoğalması ve gelirin azalması yüzünden husûle gelen mâlî sıkıntıya çâre olarak, sâhib-i âyâr Frenk Mustafa Ağa'nın tavsiyesi ile, mangır sikke kesilmesine karar verilmiştir. Bunun üzerine Tavşan-Taşı'nda yaptırılan darbhânede 800 adedi 1 okka (yâni 1.282 gram) hâlis bakırdan olmak ve iki bakır sikke bir akçeye geçmek üzere, 19 mm. kutrunda, tuğralı mangır sikke kestirilmiştir (1099 şevvâl = 1688 temmûz). Yeni mangır çok rağbet gördüğünden, halk, para (kıymeti akçeden yüksek sikke) ve akçeye bakmayıp, yeni mangırı kullanmağa başlamış idi. Bu rağbet dolayısı ile, 1688 sonlarına doğru, Saray Bosna ile Van'da 16 ile 18 mm. kutrunda olmak üzere, yine tuğralı mangır kesilmiştir (Silâhdar, *Tarih*, II, 406; Râşid, II, 52, 80; Defterdar Mehmed Paşa, *Zubdat al-vaḳāyi'*, Es'ad Efendi kütüp., 155b). Hukûmetin akçe ile mangırı müsâvî kıymette olarak ilân etmesi mangırın birden-bire düşmesine ve 10 mangırın 1 akçeye bile geçmez hâle gelmesine sebep oldu. Nihâyet 1103 saferde (1691 teşrin II.) mangır kaldırılarak, diğer sikkeler yeniden ayarlandı. Daha sonraki tarihlerde yine mangır kestirilmiş ve Mahmud II. zamanında 1, 5 ve 10 paralık mangırlar tedâvüle çıkarılmıştır. Sultan Abdül'aziz'in cülûsu senesi (1861), İstanbul'da ufaklık ihtiyâcı dolayısı ile, „Dersaâdet'e mahsus sikke-i nuhâsiyedir" ibâresini taşıyan tuğralı 20, 10 ve 5 paralık mangırlar kesilmiş ve daha sonra mangır ile altın arasındaki farkın fazla çoğalmasından dolayı, 1296 (1879) kararnâmesi ile, mangır ortadan kaldırılmıştır.

Osmanlı mangırları, hükümdar isimli, tarihli ve mahall-i darblı ve hukümdar isimli, tarihsiz ve hukümdar isimli, mahall-i darbsız ve bir de hem mahal-i darbsız, hem tarihsiz olarak, dört kısım üzerine, muhtelif şehir ve kasabalardaki darphânelerde kesilmiştir.

Osmanlı devletinde, tuğralı olarak, ilk mangır kestiren Yıldırım Bayezid'in oğlu Emîr Süleyman Çelebi'dir. Yavuz Sultan Selim Kölemen seferi esnâsında, arap memleketlerinde olduğu gibi, *fuls* ismi ile, mangır sikkeler kestirmiştir. Daha sonraki tarihlerde de, aynı isim altında, Kanûnî Sultan Süleyman ve Selim II. v.b. zamanlarında da *fuls* kesilmiştir.

B i b l i y o g r a f y a: İsmail Gâlib, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu* (1312); ayn. mll., *Takvim-i meskûkât-ı Selçukiye* (1306); ayn. mll., *Meskûkât-ı türkmâniye kataloğu* (1311); Mehmed Ziya, *Meskûkât-ı islâmiye takvimi* (1328); Halil Edhem, *Meskûkât-ı Osmaniye* (1334); Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, I; Ahmed Cevad, *Tarih-i askerî-i Osmânî* (1299); Z. Karamursal, *Osmanlı mâlî tarihi hakkında tetkikler* (TTK, Ankara, 1940). (İ. HAKKI UZUNÇARŞILI.)

MANGIŞLAK. Hazer denizinin şark sâhilinde, dağlık arâziden teşekkül eden bir y a r ı m - a d a olup, kaynaklarda önceleri farsça Siyāh-Kūh („kara dağ") adı ile zikredilmektedir (*B G A*, I, 218). Aral denizinin garbındaki tepeler de aynı adı taşımakta idi (*ayn. esr.*, VII, 92; bk. AMU-DERYA). İṣṭaḫrī (*ayn. esr.*, I, 219)'ye göre, burası eskiden tamâmiyle boş bulunuyordu. Ancak müellifin (veya onun selefi al-Balḫī'nin) zamanından bir az evvel, Oğuzlar [b. bk.], yâni muhtemelen kendi kabîleleri ile araları açılmış olan bâzı türkler, sürüleri ile, buraya gelerek, yarım-adanın kay-

nak ve otlaklarından istifâde etmeğe başlamışlardır. Bin-Kışlah dağı, Muḳaddasî (veya Maḳdisî; *ayn. esr.*, III, 355) tarafından, Curcān [b. bk.]'a karşı Hazarların hudûdu olarak gösterilir.

Bu isme, Mankışlāḳ şekli ile, ilk önce VI. (XII.) asır vesikalarında tesâdüf edilir (bk. W. Barthold, *Turkestan*, I, 34, 44 ve 79); Yāḳūt (IV, 670)'ta Manḳaşlāḳ şeklinde yazılmakta ve harekelenmektedir. Denize yakın olup, Ḫvārizm [b. bk.] ve Saḳsīn [b. bk.] ile rus memleketi arasında bulunan müstahkem bir kale, Yāḳūt'a göre, bu adı taşıyordu. O zamanlar yarım-adanın, eskisi gibi, gerek avârızı, gerek ahâlisi bakımından, gemicilerin çekindiği bir yer olduğu anlaşılıyor; o zamandan itibâren tâ yeni çağa kadar devâm eden ve Volga havzası ile Ḫvārizm'i bağlayan mühim bir ticâret yolu Mangışlak üzerinden geçiyordu; ticâret malları Tüp-Karagan burnu civarındaki körfezde gemilerden boşaltılıyor ve kervanlar ile Ḫvārizm'e götürülüyordu. 1127/1128—1138 yıllarında Ḫvārizmşāh Atsız [b. bk.]'ın eline geçmeden önce, Mangışlak, islâm dünyasının hudut bölgesinde, resmen Selçuklu imparatorluğuna dâhil, ayrı ve müstakil bir beylik teşkil ediyordu. Yāḳūt'un zikrettiği bir şiirden de anlaşıldığı gibi, Mangışlak, el değiştirirken, tahrip edilmiştir. Ticârî ehemmiyetine rağmen, yarımadada son devirlere kadar, devamlı iskân mahalleri artık zikredilmemektedir.

Son asırlarda, belki de daha önceleri, yarım-ada Türkmenler tarafından işgâl edilmiş bulunuyordu; X. (XVI.) asırda Salurlar [b. bk.]: sâhilde „iç (*içki*) Salur" ve Ḫvārizm'den sâhile giden yol üzerinde (aş.-yk. 800 km., 20 günlük yol) ise, „dış (*taşḳı*) Salur" oturuyordu (*Zap.*, XV, 208). Abu 'l-Ġāzī (nşr. Desmaisons, s. 267)'de, Salur yerine, Ersarı zikredilir; aynı asrın sonlarına doğru bu kabîle, Mangıtlar [b. bk.], yâni Nogaylar tarafından, buradan tamâmen çıkarılmıştır. Daha sonra, fâtih bir kavim sıfatı ile, buraya Kalmuklar [b. bk.] gelmiştir. Bu sonuncuların Mangışlak'taki hâkimiyetleri için krş. Abu 'l-Ġāzī, s. 316; yarım-ada ile Astırhan [b. bk.] arasında rus kaynaklarında zikredilen gemi seferlerinden başka, Abu 'l-Ġāzī (s. 257 ve 273) ve diğer kaynaklarda burası ile Şirvan arasında da deniz nakliyâtı yapıldığı zikredilmektedir. Puntsuk-Monçak (1667—1670) veya Ayuka (1670—1724) idâresi altındaki Kalmuklar tarafından, üç Türkmen kabîlesi (Çavdur, İgdir ve Soynacı) Mangışlak'tan Kafkasya'nın şimâl bölgesine götürülmüştür; fakat Çavdurların bir kısmı Mangışlak'ta kalmıştır. Rus idâresi altında Türkmen memleketi, „Hazer ötesi bölgesi" (*Zakaspiyskaya oblast*) adı ile teşkilâtlandırıldığı vakit, „Mangışlak kazası" da buraya idhâl edildi. İdâre merkezi 1839'da „Novo-Petrovskoye ukrepleniye" (Yeni-Petrovsk müstahkem mevkii) adı ile te'sis edilip, 1859'dan beri „Aleksandrovsk kalesi", daha sonra „Uritsk kalesi", ismini alan küçük meskûn bir yer idi. XIX. asırda Kazaklar yavaş-yavaş Türkmenleri Mangışlak'tan çıkarmışlar ve Mangışlak da Kazakıstan cümhûriyetine bağlanmıştır.

Hazer denizinin garp sâhilleri rus hâkimiyeti altına geçince, orta Asya'ya nufûz bakımından, Balḫān [b. bk.] körfezinin Mangışlak'a nisbetle daha elverişli olduğu görülmüştür. 1819'da, Ḫīva hanı Muḥammed Raḥīm Han'a Hazer'den Ḫīva'ye giden kervan yolunun, bundan böyle, Mangışlak yerine, Balḫan'da kurulan Krasnovodsk limanından başlaması teklif edildi. Han, bu yolun kısa ve daha münâsip olacağını kabûl etmekle berâber, Mangışlak'ta oturan kavmin kendi tâbiiyetinde, fakat ikinci yol üzerinde bulunan Yomutların ekseriyetinin Kaçarlara [b. bk.] tâbî olduklarını ileri sürerek, bu teklifi reddetmiştir (N. Muravyev, *Puteşestviye v Turkmeniyu i Ḫivu*, Moskova, 1822, s. 134). Ruslar orta Asya'yı da ele geçirip, orada iyice kuvvetlendikten sonra, bu planlarını tatbik etmişlerdir. Krasnovodsk orta Asya demiryoluna başlangıç teşkil ettiğinden beri, Mangışlak bütün ehemmiyetini kaybetmiştir. 1897 sayımında Krasnovodsk'un nüfusu 6.322, Aleksandrovsk kalesininki de ancak 895 idi.

Bibliyografya: Makalede gösterilenlerden başka, Mangışlak'ın tasviri için bk. msl. V. Masalskiy, *Turkestanskiy kray* (Petersburg, 1913), s. 621 v.d.

(W. BARTHOLD.)

MANGIT. Bir kavim ve kabîle adı. Cengiz Han [b. bk.] zamanında Mangıt, bir moğul kabîlesinin adı olarak, geçer ve Raşīd al-Dīn (*Trudı vost. otd. arḫ. obşç.*, VII, 250 v.d.)'de Mangḳūt şeklinde kaydedilir. Moğul devrinden beri Mangıt (muhtelif yazılışları: Mangḳıt, Manġūt, Mānġīt, Manḳıt, Manġīt ve Manġıt) adı, diğer bir çok moğul kavim adları (msl. Nayman, Ḳungrat v.b.) gibi, türk veya türkleşmiş kavim adları olarak zikredilir. *Ẓafarnāma* (Hindistan tab., I, 277)'ye göre, Mangıtlar, Altun-Ordu devleti hudutları içinde yaşayan bir *oymak* olup, Timur ve Toktamış'ın muâsırı ve hasmı olan Emîr İdige (İdigü, rus kaynaklarında: Yedigey) bunlardan neş'et etmiştir. Rus kaynaklarında Nogay olarak geçen kavim, Abu 'l-Ġāzī ile aynı devre âit şark kaynaklarında, Mangıt ismi ile kaydedilmektedir. Bugün bu kavim için yalnız Nogay adı kullanılır. Bu kavmin 90 % nisbetinde Mangıtlardan teşekkül etmiş olduğu hakkındaki iddia (bk. M. Tınıspay, *Materialı k istorii Kirgiz-Kazakskogo naroda*, Taşkent, 1925, s. 28) tetkike muhtacdır; bir *urug* adı olarak, Mangıt tâbirine Yakutlarda da tesâdüf edilir. Maḥmūd b. Vali'nin *Baḥr al-asrār* (Ind. Off., nr. 575, 35 a)'ında, Özbeklerin iki mühim kolu olarak, Mangıt *ulus*'u ile Ḳungrat *il*'i zikredilmektedir. Buhârâ ile Hîve'nin siyâsî hayatında Mangıt kabîlesi ehemmiyetli bir rol oynamıştır. Diğer kabîlelere karşı yapılan mücâdelelerde Buhârâ ve Hîve Mangıtları birbirlerini dâimâ desteklemişlerdir. Mangıtlar yalnız Buhârâ'da hâkimiyeti ellerine geçirebilmişlerdir. Mangıt sülâlesi için bk. mad. BUHÂRÂ; bu sülâle 1920 yılına kadar idârenin başında bulunmuştur. Hîve'de Mangıtlar Nuḳūz ile birleşmişlerdir (bu nevî birleşmeler için krş. Uygur-Nayman, Kıtay-Kıpçaḳ ve Kıyat-Kungrat).

Yeni haritalarda işâret edilmekte olan Mangıt mahalli 1215 (1800)'te bu kabîle mensupları tarafından, Türkmen Yomutların bunları şarka doğru sürmelerinden önce, kurulmuştur (bk. *Hive tarihi*, Asya müz. yazm., 590 yk., 75 b).

İkinci Cihan harbinden evvel, Mangıtların 99.200 kadarı Buhârâ hanlığında (bunun 44.000'i Buhârâ civarında, 31.000'i Karşı şehri civarında) ve ancak 10.300 kadarı Hîve'de bulunmakta idi.

Bibliyografya: Vambéry, *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen* (Leipzig, 1885), s. 349 v.dd., 546, 554 ve 557; Radloff, *Aus Sibirien* (2. tab., Leipzig, 1893), I, 227; Aristov, *Zametki ob etniçeskom sostave türkskiḫ plemen* (Petersburg, 1897), s. 149 v.dd.; *Materialı po rayonirovaniyu Sredney Azii. Territoriya i naseleniye Buḫarı i Ḫorezma* (Taşkent, 1926), I, 185 v.dd.; II, 98.

(W. BARTHOLD.)

MÂNİ (< ar. *ma'nā*), sözlü halk şiirinin başlıca nazım şekillerinden biri. Mâni, ekseriyâ, hece vezninin 7'li kalıbında ve 4 mısrâdan meydana gelen tek kıt'adan ibârettir. Bâzan düz okumadan az-çok farklı, basit makamlar ile söylenir.

Bâzı şark ve cenûb-i şarkî bölgeleri dışında, hemen bütün Anadolu'da, İstanbul ve Rumeli'de, Besarabya gagauzlarında, Kırım türklerinde, bu nazım şekli *mâni*, Urfa'da *meâni*, Denizli bölgesinde *mâna*, Azerbaycan'da ve şarkî Anadolu'nun âzerî te'sirinde kalmış bâzı yerlerinde *bayatî* tâbiri ile anılır; bir çok yerlerde ise, ayrı ad verilmeden, *türkü* olarak da gösterilir. Kırım türklerinde bunların *cır* (<*yır*; bu *türkü*'ye tekabül eden bir tâbirdir) adı ile de anıldığını, Kunos'un bir kaydından anlıyoruz (I. Kunos, *Türk halk edebiyatı*, İstanbul 1915, s. 170 v.d.); bu müellife göre (*ayn. esr.*, s. 171 vd.), Mişerler mâniyi andıran bir çeşit halk şiirlerine *çın* derler ki, bu tâbir Kırım türklerinde başka düzende bir nazım şeklini gösterir (bk. K. Çamanaklı, *Çınlar ve mâneler*, 1936, s. 39—120); burada, bu şeklin yanında, ayrıca mâniler de vardır. Tarançıların halk şiirlerinde de bâzı, *aaba* veya *baca* kafiye düzeninde, Anadolu mânilerini andıran parçalara rastlanır (bk. *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme*, Petersburg, 1886, VI). Şarkî Türkistan'da, Turfan Kara-Hoça bölgesi halk şiirleri arasında da aynı şekilde dörtlükler görülür (A. von le Coq, *Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan*, *Baassler-Archiv*, Leipzig-Berlin, 1910; krş. bir de Habib-zâde Kemâl, *Çin Türkistan'ı hâtıraları*, İzmir, 1341, s. 79). Ancak bu son iki sâhadaki bahis mevzuu manzûmeler ifâde, üslûp ve kullanılış bakımından, tamâmiyle mâni husûsiyetleri göstermezler. — Urfa'da mâninin kadınlar arasında söylenen çeşidine *me'âni*, erkeklerin söylediklerine *hoyrat* denilir; Diyarbekir'de daha çok cinaslı mâni husûsiyetini gösterenlere *ḫoryat* adı verilir; burada da, ayrıca *mâni* adını taşıyan dörtlükler vardır.

Mâniyi diğer halk şiiri şekillerinden ayıran başlıca unsur, kafiye düzenindeki husûsiyettir. Mâninin mısrâları, ekseriyâ, *aaba* şeklinde dizilmiştir. Her mâni kıt'ası, kafiye düzeni bakımından, müstakil bir birliktir; *koşma* şeklindeki türkülerde ve hece veya aruz vezni ile yazılmış başka halk şiirlerinde her kıt'a son mısraındaki kafiye ile diğer kıt'alara bağlandığı hâlde, mâni için böyle bir kayıt yoktur. Bununla berâber mâninin kafiye düzeninde, kıt'a bağımsızlığını bozmayan, bâzı çeşitlenmelere rastlanır. Daha çok şarkî Karadeniz bölgesi ile eski İstanbul semâî kahveleri an'anesinde mühim bir yeri olan cinaslı mânilerde, *aaba* kafiye düzeninin yanında, *baca* şekli de görülür. Mâni kıt'ası ekseriyetle dört mısrâda tamamlanır. Bâzı hallerde kıt'anın uzadığı da olur. O zaman *aaba* düzeni *aabaca* ve *baca* ise, *bacada* şeklini alır. Bâzı hâllerde ise, kıt'a kısalır; üç, hattâ iki mısraa iner. Mânilerin bir çoğunda (en çok şarkî Anadolu'da, Azerbaycan'da, İstanbul semâî kahveleri an'anesinde) ilk iki mısrâdan biri ile son mısrâ cinas yapacak şekilde kafiyelenmiştir ve bu kelime oyunu maninin en mühim unsuru sayılır; ilk

iki mısrâdan birinin düşmesi, mâninin yapısında bir eksiklik meydan getirmez; düşen mısrâın yerinde, sâdece bu cinas unsurunu taşıyan söz parçası (çok defa tek başına bir mâna ifâde etmeyen ses gurubu) kalır. Bu çeşit söyleyişe uyan şekillere Urfa 'da *kesik mâni* derler. Urfa ve Diyarbekir *horyat* 'ları ile şarkî Anadolu ve Azerbaycan *bayatî* 'lerinde de bu şekle rastlanır. Cinaslı veya cinassız kesik mânilerde (bâzı hâllerde tam mânilerde de) kafiye ve cinas kelimesinin başına (tam mâni ise, birinci mısrâdan önce) „azizem" (veya „azizim"), „azziyem", „men aziz", „bala" („balacan"), „ele mi", „âşık" (yahut „âşık der") ve İstanbul semâî kahveleri mânilerinde „adam, aman" sözleri eklenir.

Kıt'anın iki mısraa inişi şarkî Karadeniz bölgesinin *karşılama* veya *karşı-beri* adı verilen türkülerinde görülür ki, bunlar *baca* dünündeki mânilerin konuşma hâline sokulması ile meydana gelmiştir; karşılıklı mâni atışan iki kişiden her biri, sırası gelince, iki mısrâ ile sözünü tamamlar ve böylece mâni iki mısralık bir kıt'a hâline gelmiş olur.

Kowalski (*EI*, mad. MÂNİ) mâni şeklinin aslında *baca* düzeninde olup, osmanlı lehcesinde gelişerek, *aaba* şeklini aldığını söyler ise de, kanâatimizce *aaba* şekli daha eski olup, diğer şekil bundan çıkmış olmalıdır.

Mâni, tek kıt'alı bir nazım şekli olmakla berâber, kıt'ada ifâdenin tamamlanmış olması ve böylece her kıt'anın, mâna bakımından, bir bütün ifâde etmesi, türk halk şiirinin umûmî bir vasfı olduğu düşünülecek olursa, mâni kıt'alarının da, diğer türkü kıt'aları gibi kullanılabileceği neticesine varılır. Nitekim de böyle olmuştur. İşledikleri mevzû bakımından, birbiri ile uzaktan veya yakından alâkalı mâni kıt'aları birbiri ardına dizilmek ve bir makama bağlanmak suretiyle, türkü meydana getirir. Böyle hâllerde mâninin yapısında değişiklikler olabilir: dört mısrâlık kıt'a, tamâmiyle türkülerin tâbî olduğu esaslara uyarak, bir veya daha fazla nakarat mısrâı ile genişleyebilir ve makamın gerektirdiği başka bâzı söz unsurları ile de zenginleşebilir.

Mâni kıt'alarının, türkü hâline gelmeden, kendi söyleniş ve kullanılış an'anesi içinde de, birbiri ardına dizilerek, çok kıt'alı şekiller gösterdiği oluyor. Yukarıda işâret edilen Karadeniz „karşılama" türkülerindeki konuşma üslûbu mânilerin çok kıt'alı şekiller alması neticesini vermiştir. Bu çeşidin oldukça eski ve güzel bir örneği „adilem" adlı konuşma şeklindeki bir mâni katarında görülür (Ahmed Talat, *Halk şiirlerininin şekil ve nev'i*, İstanbul, 1928, s. 37). Mâninin bu yolda gelişmesi neticesi olarak, bâzı halk şâirlerinin mâni şekli ile şiirler söyledikleri de görülmüştür. Bu çeşide bektâşi şâiri Muhiddin Abdal 'da bol örnekler bulunur; Hatâî mahlasını taşıyan bâzı mânilere de rastlanır (bk. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar*, İstanbul, 1918, s. 339; A. Gölpınarlı, *Kaygusuz Abdal, Hatayî, Kul Himmet, Varlık* nşr., İstanbul, 1953). Kilisli Rıfat (*Mâniler*, Türkiyat, İstanbul, 1928) bir mecmuadan, İsmâ'îl Peygamberin menkıbesini anlatan 43 kıt'alık bir „mâni katarı" nakletmiştir ki, şâirinin adı, içinde bir yerde Hüseyin (veya Hüseynî), bir yerde de Encüm (İnci ?) olarak geçer. Ramazan geceleri ve bayram günü, bahşiş toplamak için, davulcularının söyledikleri mânilerin üslûbunda meydana getirilmiş ve taş-basması hâlinde neşredilmiş „bekçi destanları" da mâni kıt'aları ile bir mevzuu işleyen uzunca manzûmelerdir (Muhtar Y. Dağlı, *İstanbul mahalle bekçilerinin destan ve mâni katarları*, İstanbul, 1948; Nâcî Kum, *Bekçi-Baba destanı*, *Türk folklor araştırmaları*, İstanbul, 1951—1954, sayı 19—23, 54). 1918 'den sonra gelişen millî edebiyat cereyânının temsilcilerinden bir çok müellifler arasında, Ziya Gökalp 'tan başlayarak, tamâmiyle yeni mevzûları mâni tarzında işleyen manzûmeler hayli rağbet kazanmıştır. — Âzerî lehcesinin yayıldığı ve te'sir ettiği bölgelerde halk şâirlerinin mâni tarzında şiirler söylemesi eski bir an'ane olmalıdır (bk. Caferoğlu, *75 Azerbajganische Lieder „Bajaty"*, Berlin, 1930, s. 4 v.d.). Buralarda derlenen bayatîlerin baş tarafındaki „âşık" veya „âşık der" sözü (krş. Pertev N. Boratav, *Halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği*, Ankara 1946, s. 239—242), halk şâirlerinin, adları yerine, sâdece *âşık* unvânını söylemekle yetindikleri hâllere bir işârettir.

Mâni hece vezninin 7 'li, bâzı hâllerde 8 'li kalıbı ile söylenir. Bununla berâber, bir çok husûsiyetleri ile mâniye tekabül eden 11 'li şekiller de vardır. Bu şekle, çoğunluğu ile bağımsız tek kıt'alı *koşma* [b. bk.] şeklinin yapısını gösteren Diyarbekir *maya* 'ları arasında (Pertev Sungur, *Diyarbekir halkıyatının mâni, maya, horyat ve ata-sözleri*, Diyarbekir, 1935, s. 86, 89, 90, 98), Anadolu 'nun başka bölgelerinden de bâzı türkülerde (bk. Eflâtun Cem Güney, *Halk türküleri*, İstanbul, 1953, s. 61) rastlanır. Her zaman mâninin kafiye düzenini gösteren 11 'li şeklin örneklerini Ege bölgesinin „ala-gözlü" leri verir (bk. Pertev Boratav, *Ege türkülerinin başlıca temleri*, *Folklor ve edebiyat*, İstanbul, 1939, s. 149 v.d.).

Tam yapılı bir mânide birinci mısrâın, bâzan da ilk iki mısrâın, son iki mısrâa sıkı-

sıkıya bağlı olmamasının sebebini, mâninin irticâl yolu ile söylenmesi âdetinde aramalıdır. İlk mısrâlar, asıl maksadı anlatacak olan son iki mısrâın mânayı bütün kuvveti ve inceliği ile vermeğe elverişli kelimelerini ve kafiyelerini bulmak için, bir hazırlık safhasıdır. Burada çok defa bir tabiat hâdisesi, bir manzara, bir nebat, günlük hayata, mânicinin çevresine âit her hangi bir müşâhede anlatılır. İlk mısrâlar, mânicinin, gerektikçe faydalanmak üzere, hâfızasında topladığı hazır kalıplardır; bunlara ne o, ne de dinleyiciler fazla ehemmiyet verirler. Fakat bir çok hâllerde, eskilerin „mühmelât" veya „zevâid" dedikleri bu ilk söz dizileri zengin bir duygu ve hayâl tedâîsine hareket noktası olur. İşte en güzel mâniler de, ilk mısrâları ile sondakiler arasında gizli bir bağ kurabilen ve böylece dış âlem ile iç duyguları kaynaştırmağı başaranlardır. Bu vasfı ile de *mâni*, *rubâî* ve *tuyug* [b. bk.] şekillerine yaklaşır.

Mânileri, söyleniş yerlerine ve şartlarına göre, tasnif etmek yerinde olur. Burada şuna işâret edelim ki, mânilerin muhtevâları, nâdir hâllerde, kullanılışları ile ilgilidirsa yı; bir mâniyi, aşağıdaki gurupların bir kaçında bulmak mümkündür.

1. Niyet mânileri Hıdır-İlyas günündeki husûsî bâzı törenler [bk. mad. HIZIR], başka bahar seyranları veya türlü vesîleler ile yapılan toplantılara katılanların tâlihleri hakkında hukümler çıkarmak maksadı ile söylenen mâniler. Genç kızların tertipledikleri bu törenlerden bahar ile alâkalı olanlar, yerine göre, *mantıvar*, *bahtiyar*, *martaval*, *vartıvor*, *vasf-ı hâl* v.b. adları alır. Ermenilerde ve rumlarda da, buna benzer törenlerde şiirler ile niyet tutma âdeti vardır.

2. İstanbul 'da ve Anadolu 'nun bâzı yerlerinde (msl. Bartın 'da), husûsiyle mesîrelerde kızlar ile erkeklerin söz atışma mânileri (İstanbul için bk. Kunos, *ayn. esr.*, s. 56 v.dd.).

3. Tarlada çalışanların, bilhassa kadınların, aralarında veya gelip-geçenlere söyledikleri mâniler. XIII. asır şâiri Şeyyâd Hamza 'nın başından geçmiş bir mâcerâ vesîlesi ile nakledilen mâniler bu çeşide girer. Karadeniz bölgesinin „fındık mânileri" ve her türlü toplu işlerde (imecelerde) kadınların söyledikleri mâniler de bu guruptandır.

4. Bekçi ve davulcu mânileri (yk. bk.). Bu çeşitteki mâniler ekseriyâ 8 hecelidir.

5. İstanbul 'da bâzı satıcıların, sonuna satmak istedikleri şeylerden bahseden nakarat katarak, söyledikleri mâniler.

6. İstanbul semâî kahveleri an'anesinde yer alan cinaslı mâniler; bunlar bir nevî söz yarışması mâhiyetini gösterir.

7. Şarkî Anadolu 'daki halk hikâyeciliği an'anesinde âşık-hikâyecinin söylediği mâniler (bk. Pertev Boratav, *ayn. esr.*, s. 51, 117, 120, 239—242). Bâzı halk hikâyelerinde ise, manzûm kısımlar baştan-aşağı mâni şeklindedir (s. 169—172).

8. Mektup mânileri. Gurbette olanların sılaya ve sıladakilerin gurbette olanlara yolladıkları mektupların içine yazdıkları mâniler.

9. Düğün ile ilgili merâsimlerin birinde söylenen mâniler (bk. Talat Mümtaz Yaman, *Kastamonu 'da toplanmış mâniler*, Kastamonu, 1937).

10. Nihâyet, yukarıda işâret edildiği gibi, kıt'aları birbirine eklenmek suretiyle meydana gelmiş ve mâni husûsiyetini kaybetmemiş, basit makamlı veya konuşma üslûbunda türküler: Karadeniz bölgesinin *karşılama* 'ları gibi.

Bunlar dışında mâniler aşk türkülerine, mizâhî türkülere, oyun havalarına, eşkiyâ türkülerine ve nihâyet ağıtlara, şekil olarak, örnek teşkil ettiği gibi, hazır kalıplar hâlinde mâlzeme de vermiştir. Ağıtların, hele kadınların söylediklerinin, hemen hepsi mâni şeklindedir.

Mâni söyleyenlere (belki irticâlde melekesi olanlara) m â n i c i denildiği, bu kelime ile başlayan bir çok mânilerden anlaşılıyor. Ama bundan, bir zamanlar mâniciliğin, meddahlık, hikâyecilik, saz şâirliği gibi, bir ihtisas işi hâlinde bulunduğu hukmü çıkarılamaz. Semâî kahveleri an'anesinden gelenler ile bekçi-davulcu mânileri, bir de halk hikâyecilerinin veya âşıkların düzdükleri bir tarafa bırakılacak olursa, bunların adsız yaratıcıları kadınlar içinde yetişmiş olmalıdır.

Mâni şeklinin menşe'i ve eskiliği hakkında kat'î bir hukme varmak bugün için imkânsızdır.

B i b l i y o g r a f y a: Makalede zikredilenlerden başka, bk. Fuad Köprülü, *Halk edebiyatına mahsus şekillerden: mâni* (*Tanin* gaz., 2 hazîran 1329); Martti Räsänen, *Eine Sammlung von Mani-Liedern aus Anatolien* (Helsinki, 1926); *Halk bilgisi mecmuası* (Ankara, 1928); Fuad Köprülü, *Türk klasik nazmında rübâî şeklinin eskiliği* (*TM*, İstanbul, 1928, II); Ali Ulvi Elöve, *Tuyug, rubâî ve mâni hakkında* (*Uludağ*, Bursa, 1937—1940, sayı 12—17, 21—28); Osman Turgut Pamirli, *Mâniler hakkında bir kaç söz* (*Aksu*, Giresun, 1940, sayı 24/8, s. 30); Rıza Nur, *Les formes de la poésie turque* (*Türk bilig revüsü*, Kahire, 1931, sayı 1); Osman Cemal Kaygılı, *İstanbul 'da semâî kahveleri ve meydan şâirleri* (nşr. Eminönü Halkevi, İstanbul, 1937); Tâhir Alangu, *Çalgılı kahvelerde külhanbey edebiyatı ve nümûneleri* (*Stambuler Schriften*, İstanbul, 1943); Bilâl

Aziz Yanıkoğlu, *Trabzon ve havâlisinde toplanmış folklor malzemesi* (İstanbul, 1943); Mithad Atakurt, *Urfa folklorundan bir demet* (Ankara, 1951); İ. Başgöz, *Manilerin başlıca temleri* (*Seçilmiş hikâyeler dergisi*, Ankara, 1952, sayı 7). Bk. bir de Kowalski 'nin *EI*, Leyden tab 'ındaki KOŞMA, MÂNİ ve TÜRKÜ maddeleri; Niyâzî Eset, *Mukayeseli ve neşredilmemiş mâniler* (nşr. Ankara Halkevi); ayn. mll., *Mâniler kılavuzu* (nşr. Ankara Halkevi, Ankara, 1947) adlı eserlerinde, Ahmed Caferoğlu, *Anadolu ağızlarından derlemeler serisi* (1940—1951); *Halk bilgisi haberleri* (1929—1942) ve *Türk folklor araştırmaları* (1949 'dan beri); Mehmed Halid Bayrı, *Eski bir mâni mecmuası* (*Türk folklor araştırmaları* İstanbul, 1955, sayı 66); İlhan Başgöz 'ün *İstanbul folkloru üzerinde bir bibliyografya denemesi* (*İstanbul enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1955, sayı 1); 1932 ile 1950 arasında Türkiye 'nin bir çok şehirlerinde neşredilmiş olan halkevleri dergilerinde bol mâni metinleri ile bu mevzua âit bibliyografya. (PERTEV NÂİLÎ BORATAV.)

MÂNİ. AL-MĀNİʿ, Allahın isimlerinden biri.

MĀNİ. [Bk. ZİNDİḲ.]

MĀNİʿ. [Bk. MÂNİ.]

MANİSA. MAĠNİSĀ (MAGNESİA), garbî Anadolu 'nun Ege bölgesinde, Manisa dağının şimâl eteğinde, Gediz nehrinin geçtiği ova kenarında, 38° 36′ şimâl arzı ve 27° 27′ şark tûlünde, deniz seviyesinden 50—70 m. yükseklikte, vilâyet merkezi ve 45.500 nüfuslu bir şehir olup, iskelesi olan İzmir 'e kara yolu ile 41 ve demiryolu ile 66 km. mesâfededir. Manisa, zemîni tamâmiyle düz ve allüvyonlar ile dolmuş bir ova üzerinde, dik yamaçlar ile birden-bire yükselen ve şehrin 5 km. kadar cenûb-i şarkîsinde 1517 m. 'ye varan, sert kireç kayalarından müteşekkil Manisa dağının (Sipil dağı, kadîm Sipylos) ilk yamaçlarında ve eteğinde kurulmuştur. Şarktan garba doğru uzanan Gediz ovası, garpteki Menemen boğazında birdenbire sona ermeden önce, şimâle doğru ziyâdesi ile genişler ve nehir bu istikamette Akhisar 'dan gelen Kum çayı ve Manisa dağının şark kenarını tâkip ederek, cenûptan gelen Nif suyu ile şehir yakınında birleşir. Manisa 'nın iklimi oldukça sert, denize yakın olmasına rağmen, yazları sıcaktır. Şehirde yapılan 20 senelik iklim rasatlarına göre, en soğuk ayın vasatî sıcaklığı 6° 4, en sıcak ayınki 27° 6 ve senelik vasatî 16° 6 olup, bu devre içinde kaydedilen en düşük ve en yüksek suhûnetler — 17°5 ve 44° 2 'dir. Senelik yağış mıkdarının vasatîsi 717 mm. olup, yağışlar en fazla kış aylarına rastlamakta, yazlar ise, kurak geçmektedir. Kar ile kaplı günlerin sayısı ise, vasatî olarak, 3 'ü aşmamaktadır. Manisa öteden beri toprağının fevkalâde verimliliği ile tanınan Gediz ovasının mahsûlleri (meşhur çekirdeksiz üzüm, pamuk ve tütün başta olmak üzere, çeşitli hubûbat, bakliyat, sebze ve meyve) için bir pazar yeri olmakla kalmayıp, aynı zamanda Ege kıyılarını iç memleketlere bağlayan yollar üzerinde ehemmiyetli bir düğüm noktası rolünü de oynamaktadır. Alaşehir suyu—Gediz vâdisi boyunca şarktan gelen yol burada, Akhisar ve Balıkesir 'den geçmek suretiyle, Marmara bölgesinden (Bandırma, Bursa) gelen şimâl yoluna birleşmekte, sonra birisi Manisa dağı üzerindeki Sabuncu-Beli 'ni aşan, ikincisi dağın garp ucunu (Yamanlar dağı) dolaşıp, Menemen 'den geçen iki yol ile İzmir 'e varmaktadır. Üzerlerinde münâkale faâliyeti öteden beri eksik olmamış bulunan bu yollardan başka, XIX. asır sonlarından itibâren, Manisa, İzmir 'den gelen demiryolunun birincisi Afyon-Karahisarı 'na, ikincisi Soma (sonra Bandırma) 'ya uzanan iki kolunun ayrılma noktası olmuştur. Şâkule yakın bir diklikteki çıplak yamaçlar üzerinde muazzam bir kubbeye benzeyen Manisa dağı eteğinde 3 km. 'den fazla bir mesâfe boyunca uzanmış şehrin ovadan görünüşü, geride bir tepe üzerindeki hisar harabesi altında, yeşillikler içine serpilmiş evleri ve bunlar arasında yükselen çok sayıda minâreleri ile, geçmiş devirlerin seyyahları tarafından Anadolu 'nun en göz alıcı ve en heybetli şehir manzaralarından biri olarak tasvir edilmiş, ancak şehrin iç yapısı, temiz tutulmamış, eğri-büğrü sokakları ile bu dış görünüş ile tezat teşkil eder gibi görünmekle berâber, çarşılarındaki canlılık, câmi, kervansaray, medrese ve hamam gibi, türk devrine âit eserleri ekseriyetle övülmüştür. Millî mücâdele sırasında, 25 mayıs 1919—8 eylûl 1922 arasında, üç yıldan fazla sürmüş bir yunan işgâli sona ererken, türk kuvvetleri önünden kaçan rumlar tarafından bir çok semtleri, bilhassa aşağı kısımları baştan-başa yakılan Manisa, cümhûriyet devrinde büyük imar hareketlerine mevzû olmuş, geniş caddeler, meydan ve parklar açılmış, müteaddit tahsil müesseseleri, umûmî binâlar, hastahâneler yapılmış, şehir eski çağdan beri arzettiği umûmî manzarasını kaybetmeksizin, asrî ihtiyaclara uygun te'sisler kazanmıştır.

Manisa 'nın topografyası, dağın eteğinde, şimâle doğru tedrîcen alçalarak, ovaya karışan meyilli bir satıh görünüşünde olup, bu satıh, şehrin bulunduğu yerde üç sel yatağı (şarktan garba Tabakhâne, Akbaldır ve Haydar dereleri) tarafından derince yarılmış bulunmakta, bunlar şehrin muhtelif semtlerini birbirinden ayırmakta ve üzerlerinden sayısı otuza yaklaşan irili-ufaklı köprüler ile geçilmektedir. 1949 yılına doğru Manisa şehrinin 33 mahallesinde bulunan evlerin sayısı 8.772 olarak tesbit edilmiş idi. Son yıllarda yapılan inşaat ile şehir çok genişlemiş, ev sayısı şimdi 10 bini aşmıştır.

Manisa 'nın nüfusunda da, bu genişleme ile mütenâsip, bir artma kaydedilmiştir. Muntazam sayımların yapıldığı cümhûriyet devrinden önce, şehrin nüfusu hakkında verilen mâlûmat ancak takribî bir mâhiyettedir. XIX. asrın ortalarına tekaddüm eden yıllarda Texier 'nin 25.000 olarak tahmin ettiği bu nüfus aynı asrın sonlarında ve XX. asrın başlarında 35.000—40.000 civarında gösterilmektedir. Bütün bu kaynaklar, nüfusun en büyük kısmının türklerden mürekkep olduğunu, bu ekseriyetin yanında bir mıkdar rum ve az sayıda ermeni ve mûsevî bulunduğunu kaydederler. Bilhassa millî mücâdele yıllarında yunan işgâlinden zarar görmüş olan şehrin nüfusunda büyük bir gerileme olduğu, 1927 sayımının ancak 28.684 nüfus tesbit etmesi ile anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra şehrin nüfusu yavaş bir artma kaydederek, 1950 'de 35.240 'a varmış, 1955 sayımının muvakkat neticelerine göre ise, son 5 yıl içinde 10 bini aşan bir artış göstererek, 45 484 'e yükselmiştir.

Manisa 'nın uzak mâzisi hakkında bilinenler pek azdır. Şehrin şarkında, Manisa dağının şimâle bakan cephesinde, kaya içinde oyulmuş 9 m. yükseklikteki insan tasviri, şimdi çok bozulmuş bir hâlde olmakla berâber, oturur vaziyette bir insanı, muhtemel olarak bir kadını, temsil etmektedir. Bu kaya heykeli Frikya mâbutlarının anası sayılan Kybel 'e yahut Hititlerin bereket ilâhesine atfedilmektedir. Bu sonuncu ihtimâl, Manisa 'nın bir aralık Ege-Hitit kültürünün çarpışma sâhasında yer aldığına, fakat Hitit hâkimiyetinin merkezden uzak olan bu sâhada uzun müddet pâyidar olmadığına hüküm verdirtir. Manisa 'nın yazılı tarihi yunan tarihçileri tarafından bir takım efsâneler ile başlatılmaktadır. Bu efsânelerden en yaygın olan birisi, Manisa 'nın kuruluşunu Yunanistan 'ın Tessalya bölgesinden gelen Magnetlere atfeder. Homeros bunların, Trova harbine iştirâk ettikten sonra, Asya (garbî Anadolu) 'da bir sefere çıktıklarını, ilk önce aşağı Büyük-Menderes vâdisinde kendi isimlerini taşıyan şehri kurduklarını, sonra içlerinden bir zümrenin şimâle doğru gidip, Sipylos dağı eteğindeki Manisa 'ya yerleştiklerini nakletmektedir. Bununla berâber, şehrin Μαγνησία ἀπό Σιπύλον (Strabo, XII, 621), M. πρὸς Σιπύλον (Ptol., V, 2, 14) Magnetes a Sipylo (Plinius, V, 120) veya M. ad Sipylum şeklinde zikredilen isminin benzerliği, Manisa 'nın tessalyalı muhâcirler tarafından kurulduğunu kabûl etmek için, yeter bir delîl sayılmaz. Manisa isminin burada bahis mevzuu olan şehir civarında yahut şehri kuranların geldikleri memlekette mevcut mıknatıs hassalı demir mâdenlerine bağlanması yine böyledir. İsmin Lidya veya daha başka bir ön Asya dilinden gelmiş olması mümkündür. Diğer taraftan Tantalos 'un kızı efsânevî Frigya kıraliçesi Niobe 'nin mâcerâsı da Manisa 'ya bağlanır ve ilâhların gazabına uğramış evlâtları ile berâber taş olmuş vücutlarının Sipylos üzerinde bulunduğuna inanılırdı.

Manisa 'nın VII.—VI. (m. ö.) asrın ortaları arasında Lidya hâkimiyeti altında bulunduğu, 546 senesinde Kresus 'un Kyrus tarafından mağlûp edilmesi üzerine, iki asırdan fazla bir müddet boyunca İran hâkimiyeti altına girdiği ve Sardes satraplığına bağlandığı bilinir. 333 (m. ö.) 'te İskender bu hâkimiyeti sona erdirmiş, onun ölümünden sonra Selefkîlerin devletine geçmiş, bunlardan Antiochos III. 190 (m.ö.) senesinde Scipio kumandasındaki romalılara mağlup olarak, Anadolu 'yu tahliye etmiş, bununla berâber, Roma hâkimiyeti ancak Bergama kıralığının sona ermesini müteâkip (133), kat'îleşmiş, Sylla tarafından serbest şehir hâline konulan Manisa Asya eyâleti dâhilinde yer almış idi. Yer sarsıntılarının sık-sık zarara uğrattığı Manisa, 17 (m. s.) yılında bu yüzden alt-üst olmuş ve imparator Tiberius tarafından ihyâ edilmiştir. Şarkî Roma imparatorluğu devrinde bir piskoposluğa merkez olan Manisa, latin hâkimiyeti devrinde gelişmiş, fakat asıl ehemmiyetini Sardes 'in tahribinden sonra denize daha yakın, bununla berâber, korsanların tecâvüzlerinin erişemiyeceği bir mevkîde bulunması ile, yâni türk hâkimiyeti sırasında kazanmış idi (aş. bk.).

Bibliyografya: Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der class. Altertumswiss.*, 27. Hbbd, 472 v.d., Keil-v. Premerstein, *Denkschr. Akad. Wien*, Phil.-hist. Kl., LIII, 2,99; Buresch, *Aus Lydien*, s. 137; W. M. Ramsay, *The Historical Geograhpy of Asia Minor* (London, 1890), s. 108, 116, 125; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor* (London, 1842); G. Weber, *Le Sipylos et ses monuments*; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 263; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, VI, 4348—4349; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1894), III, 536—542; *Aydın vilâyeti salnâmesi*, XXV, 1326 h., s. 523 v.d.; A. Philippson,

Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien, II, *Pet.-Mitt.*, Ergzs. H. (Gotha, 1911), s. 23 v. d.; Cenap Refik Orkon, *Manisa coğrafyası* (İstanbul, 1937); *Belediyeler yıllığı* (Ankara, 1949), II, 766—770.

(BESİM DARKOT.)

Selçuklular Anadolu'yu fethe başlayınca, Manisa'nın etrafında bulunan bâzı şehir ve kaleleri ele geçirdikleri hâlde, Bizanslılar tarafından etrafı sur ile çevrilmiş ve Sandık-Kale'ye yapılan hisar ile takviye edilmiş olan Manisa zaptedilememiştir.

Türk akınlarını önleyemeyen Bizans imparatoru, Sicilya kıralı Frederik'e mürâcaat ederek, Katalan askerlerini getirtmiştir. Bu kuvvetler bâzı yerleri türklerden geri aldıktan sonra, Manisa'ya misâfir edilmiş (1305), fakat şehrin muhâfızı ile ihtilâf çıkınca, şehir bunlar tarafından kuşatılmış ise de, zaptedilememiştir. Saruhan Bey, 1305'ten itibâren Manisa'ya kadar olan yerleri fethettikten sonra, 1313'te Manisa'yı da zaptetmiş ve onu kurduğu beyliğin merkezi hâline getirmiştir. Manisa bir müddet Saruhan beyliğinin [b. bk.] mukadderâtına tâbî olmuş, bu devlet Osmanlıların taarruzuna uğrayarak, topraklarını kaybetmiştir. Fakat Timur'a iltihak eden Hızırşah, Ankara muhârebesinden sonra, Manisa'ya dönerek, beyliği yeniden kurmuştur. Hızırşah bu ikinci beyliği zamanında da rahat durmamış, şehzâdeler mücâdelesinde İsâ Bey tarafını tutmuş, bunun üzerine, Çelebî Sultan Mehmed kuvvetleri Manisa'yı kuşatarak, zaptetmiş ve hamamda eğlenmekte olan Hızırşah'ı da yakalayarak, öldürmüşlerdir (813 = 1410). Bu tarihten sonra, Manisa Osmanlıların elinde kalmıştır.

Bedreddin Simâvî vak'asında yahudi dönmesi Torlak Kemâl'in Manisa'da isyân ettiğini görüyoruz (823 = 1420). Bu isyânı bastırmağa me'mûr edilen şehzâde Murad, Bayezid Paşa ile, Manisa'ya gelerek, Torlak Kemâl'i yenmiş ve onu şehirde astırmıştır. Bu vak'adan 5 yıl sonra, 1425'te Aydın-oğullarından Cüneyd Bey (H. Akın, *Aydın-oğulları tarihi*, İstanbul, 1946, s. 69 v.d.), Manisa ve havâlisine çok zarar vermiş, Akhisar'da yapılan savaş sonunda mağlûp edilmiştir. Bu tarihten sonra, Manisa'da XVII. asrın başına kadar, büyük vak'alar cereyân etmemiş, ancak büyük bir imar hareketi başlamıştır. XVII. asırda Celâlî isyânları esnâsında Kalenderoğlu Manisa üzerine yürüdü ise de, kendisine büyücek bir para verilmesi sâyesinde, şehre girmekten vazgeçti (*XVII. asırda Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri*, s. 15 ve 16). Eşkiyâyı tâkip etmediğinden 1016 (1607)'da azledilen Aydın muhassılı Yusuf Paşa, Saruhan'ın köy ve kasabalarını soymağa, hattâ Manisa'nın 3—4 saat uzağındaki köyleri vurmağa başladı. Ufak kasaba ve köylerden halk Manisa'ya ve büyük şehirlere göçtü (*ayn. esr.*, s. 20 v.d.).

Devlet me'mûrlarının kanunsuz vergi toplamalarını, rüşvet almalarını önlemek iddiası ile Birgili Cennet adlı bir kadının oğlu olan Mustafa ayaklandı. Topladığı kuvvetler ile köy ve kasabaları vurmağa, eline geçen devlet me'mûrlarını öldürmeğe başladı (1625). Cennetoğlu Tire'yi soyduktan, Turgutlu'yu da vurduktan sonra, Manisa'ya saldırdı; Manisa ovasında serdar, Dişlenk Hasan Paşa'ya yenilerek kaçtı, bir az sonra da yakalanıp, idâm edildi (*ayn. esr.*, s. 31 v. d.).

Balıkesir'de oturan ve Mehayif müfettişliğine tâyin edilen İlyas Paşa, Saruhan sancağı mutasarrıfı İbrahim Paşa'ya Manisa civarındaki eşkiyânın te'dip edilmesi husûsunda sert mektuplar yazarak, onu tahkir ettiğinden, İbrahim Paşa ile İlyas Paşa'nın arası açıldı ve İlyas Paşa, civardan topladığı başı bozuk asker ve sipâhîler ile, Manisa ovasında İbrahim Paşa'yı yenip, Manisa şehrine girdi, zenginlerin evlerini, dükkânlarını ve bedestanı soydu; halkın çoğu korkudan dağlara kaçtı (1631; *ayn. esr.*, s. 31 v. d.).

Bu asrın sayılı celâlîlerinden biri olan Kara Haydar-oğlunun da Saruhan sancağı hudûduna girdiği ve kervanları vurup, bir çok kasabaları soyduğu görülüyor (*ayn. esr.*, s. 53). Saruhan sancağını soyan celâlîlerden başka, XVII. asrın başından sonuna kadar sancak içinde bir çok eşkiyânın türediği anlaşılmaktadır. Bunların en mühimleri: Yürük Ebû Bekir, Hacı İbrahim, Kızıl Halil, Köle-oğlu, Dayı Hüseyin, Kara Piri, Kaşıkçı, Kara Halil, Kadri, Dîvâne-oğlu, Kazıklı Mukbil, Gökçe Himmet, Köse Ahmed, bergamalı Topal Ali'dir (*ayn. esr.*, s. 59 v.d.).

Softalar da, XVI. asrın ikinci yarısından XVII. asrın ortasına kadar sancağın muhtelif yanlarını soymuşlar, aşîretler ise, XVII. asır boyunca, sancak ve hukûmet için mühim bir âfet hâlini almışlardır. Bunların eşkiyâlığı, ancak asrın sonunda tâkip edilen iskân siyâseti ile önlenebilmiştir. Müteâkip asırlarda da bu siyâsete devam edilmiştir (*ayn. esr.*, s. 90).

Bilhassa bozulan timarlı sipâhîler, paşaları öldürülen veya azledilenlerin leventleri, bir bölük-başının maiyetinde toplanarak, muhtelif tarihlerde sancağın kazâlarını, köylerini ve yollarını vurdular. Bunlar arasında meşhur olanları şunlardır: Sivri, Sarı Ali, Acem, Marmaralı, Çomar v.b. idi (*ayn. esr.*, s. 78 v. d.).

XVIII. asır boyunca, içten ve dıştan eşkiyânın sancak içinde faâliyet göstermesi halkın kütleler hâlinde yer değiştirmesine sebep oldu. „büyük kaçkun" denilen bu göç, devletin olduğu gibi, Manisa sancağının da iktisâdî, ve ictimâî bünyesinde büyük sarsıntılar yapmıştır.

Daha sonraki asırlarda da sancakta eşkiyâlık eksik olmadı. XVIII. asırda türeyen eşkiyâların hemen hepsi levent ve sekban bölükbaşıları idi. Bunların mühimleri Şer Himmet Cin Halil, Kara-oğlan, Mızraklı Himmet, Karaoğlan Himmet Ağa, bilhassa Sarı Bey-oğlu Mustafa'dır.

XVIII. asrın ortasından itibâren Manisa şehri Kara-Osman oğlu âilesinin nufûzu altına girdiğinden, bundan sonra eşkiyâlık hareketlerine pek rastlanmaz. Ancak bu âileden bâzılarının zulümlerine tesâdüf edilir. Hacı Mustafa Ağa 1755'te bu yüzden öldürülmüş, oğlu Ataullah Ağa da aynı suçtan ölüme mahkûm edilerek, te'dibine Aydın muhassılı Abdurrahman Paşa gönderilmiştir. Yaya köyünde kuşatılan Ataullah Ağa, çetin bir müsâdemeden sonra, kaçmağa muvaffak olmuş, fakat bilâhare yakalanıp, öldürülmüştür (1180=1766).

1236 (1821) senesinde Manisa'da mühim bir vak'a çıktı: Saruhan sancağı mutasarrıfı Mehmed Bayram Paşa sefere gitmeden önce, sarraf Cümüş Gerdanoğlu Artin'i öldürdü. Yirmi elebaşı Artin'in cesedini mezardan çıkarıp, mahkemeye getirdiler. Bunların peşine takılan halk mahkemeye hücûm etti. Vukua gelen çarpışmada ölenler oldu; ancak âyânın müdâhalesi ile vak'a bastırıldı. Bunun üzerine, hukûmet tarafından sıkı tedbirler alınmış, âsîlerin bir kısmı idâm edilmiş ve silâhlar toplandığı gibi, halk nezre bağlanmıştır.

Vak'adan 12 sene sonra Mısır ordusunun Manisa'yı işgâl ettiğini ve İbrahim Paşa'nın Manisa'ya Kapucu-başı Ali Bey'i tâyin ettiğini görüyoruz. Ali Bey kalabalık bir bedevî suvarî kuvveti ile Manisa'ya gelmiştir (Manisa Sicilleri defteri, 159, 264;). Saruhan mütesellimi Kara-Osman-zâde Mehmed Ağa, Mısır kuvvetlerinin Manisa'ya girmelerine mâni olmadıktan başka, İbrahim Paşa'ya ubûdiyet arzı için Kütahya'ya gitmiş, Manisa'nın eşrâfı mütesellimi merâsim ile karşılamışlar, askerleri han, konak ve çadırlara yerleştirilmiştir. Memleket, bedevîlerin çapulculuğu ile İbrahim Paşa'nın ağır „külfetleri" altında ezilmiştir. Mısır kuvvetleri, Kütahya anlaşması üzerine, Manisa'yı terkettiler (nisan 1833; Manisa sicil defteri, 161, 167).

Manisa'yı sarsan bütün bu vak'alara bir de zaman-zaman çıkan yangınları, hastalıkları, çekirge âfetini, kuraklığı ve Gediz nehrinin taşmasını ilâve edersek, şehrin neden fazla bir inkişaf gösteremediğini anlarız. Manisa felâketlerin en büyüğünü yunan istilâsı zamanında görmüştür. İzmir'in yunanlılara verileceğini gazetelerde okuyan halk büyük bir heyecâna kapılmış, meselenin tahkiki için başvurdukları yerlerden cevap alamayınca, Manisa'da İstihlâs-ı vatan, Cemiyet-i islâmiye ve Cemiyet-i müderrisîn adlarını taşıyan müdâfaa cemiyetleri kurulmuş ve bu hareket o zaman Manisa mutasarrıfı bulunan Hüsni Bey tarafından baltalanmış, bu suretle Manisa müdâfaasız kaldığından, yunan kuvvetleri, hiç zahmet çekmeden, 23 mayıs 1919 günü şehre girmiştir (*Manisa tarihi*, 66 v.d.). Manisa'nın işgâlinden sonra, yunan birlikleri serbestçe ilerileyememiş, kâzalarda teşekkül eden milis kuvvetleri yunanlılarile çarpışmağa başlamıştır. Bilhassa Kara-Osman oğlu Hâlid Paşa, bunların zulmüne mâni olmuş, fakat sonunda şehit düşmüştür. Partı Pehlivan adlı kahraman, işgâlden kurtuluşa kadar, Saruhan sancağı içinde arkadaşları ile dolaşmış, yunanlılara ve yardımcılarına çok telefat verdirmiş, halka yapmak istenilen bâzı zulümleri önlemiştir. Büyük zaferi müteakip, Manisa 8 eylûl 1922'de yunanlılardan bir harâbe hâlinde istirdat edilmiştir. Yunanlılar, şehirden kaçmadan önce, evlere ve dükkânlara ateş verdikleri için, halk ve muzaffer ordu ancak binâların beşte ikisini kurtarabilmiştir. Manisa'da yangından önce 11.337 binâ var iken, yangından ancak bunun 4.355'i kurtarılabilmiştir (Fâlih Rıfkı, *İzmir'den Bursa'ya*, s. 78).

Osmanlılar, Manisa'yı zaptedince, burasını Saruhan sancağı adı altında, Anadolu beylerbeyliğine bağlamışlardı. İlk zamanlarda Karasi ile birleştirilmiş ise de, bir müddet sonra tekrar ayrılmış ve bu durum XIX. asra kadar muhâfaza edilmiştir. 1811'de, Saruhan ve Menteşe sancakları Anadolu eyâletinden alınarak, yeni teşkil olunan Aydın eyâletine bağlanmış ise de, bir az sonra eski hâline iâde edilmiştir. 1249 (1833)'da Anadolu dört eyâlete ayrıldı; Aydın, Menteşe, İzmir ve Saruhan sancakları birleştirilerek, Aydın eyâleti teşkil edildi (Manisa mahkeme-i şer'iye sicilleri, defter 233, s. 23). 1261 (1845)'de Saruhan sancağı Karasi sancağı ile birleştirildi; merkezi Manisa olmak üzere, yeni bir vilâyet kurularak, vâliliğine İbrahim Sâ'ib Paşa tâyin edildi. 1263 (1847)'te Manisa sancağı tekrar Aydın (İzmir)'a bağlanmış, 1922'de müstakil sancak ve 1923'te vilâyet olmuştur. 1927'de Saruhan vilâyetinin adı, Manisa vilâyeti olarak, değiştirilmiştir.

Sancağın kazâları XIX. asrın ikinci yarısına kadar, aynı vaziyette kaldıktan sonra, 1866 'dan itibâren muhtelif tebeddüllere uğradı. (*Sâlnâme-i devlet-i aliye-i Osmâniye*, 1277, 1284, 1288, 1297, 1299 seneleri). Şimdi vilâyetin kazâları, Akhisar, Kırk-Ağaç, Soma, Turgutlu, Sâlihli, Ala-Şehir, Kula, Demirci, Gördes ve Selendi 'dir. XVII. asırda Manisa 'nın merkez nâhiyeleri şunlar idi: Belen, Turgutlu, Palamut, Yurt-Dağı ve Emlâk. XIX. asırda Turgutlu kazâ oldu. Bu nâhiyelere bağlı 148 köy var idi; sonraları Rumeli ve Kafkasya 'dan gelen muhâcirler ve iskân edilen aşîretler sebebi ile, köylerin sayısı arttı.

Murad II. 'dan Mehmed III. 'e kadar Saruhan sancağı umûmiyetle şehzâdelere has olarak tevcih ediliyordu. Şehzâdelerin maaşlarına ekseriyâ Saruhan 'ın hasları kâfî gelmediğinden, komşu sancaklardan da haslar, terakkî yolu ile tevcih olunmuştur. Manisa 1750 'ye kadar sancak beyleri ve 1831 'e kadar da Kara-Osmanoğulları tarafından idâre edilmiştir. Bu asırlarda hasların tutarı 400.000 akçe idi. 1627 'den sonra ekseriyetle arpalık olarak tevcih edildi. 1645—1655 yılları arasında ceb-i hümâyûn harcığı için havâss-ı hümâyûna ilhak edildi; fakat sonraları yine aynı şekilde tevcihler yapıldı. 1721 'den sonra, Tanzimata kadar, iltizâma verildi.

Yıldırım Bayezid Manisa 'yı Saruhan-oğullarından zaptedince, Karasi ile birleştirerek, oğlu Ertuğrul 'u idâresine me'mûr etmiştir (Aşık Paşa-zâde, *Tevârih-i âl-i Osman*, İstanbul, 1332, s. 65, 74). Manisa Ertuğrul 'un ölümünden Murad II. 'ın oğullarına kadar sancak beyleri ile idâre edildi. 841 (1437) 'de Murad II. 'ın oğlu Alâeddin (843 = 1439) 'in, Fatih 'in Manisa 'ya sancak beyi tâyin edildiğini görüyoruz. Murad II., tahttan ferâgat edince, 1444 tarihinde Manisa 'ya geldi. Ertesi sene yeniden tahta geçince, şehzâde Mehmed 'i Manisa sancak beyliğinde ibkâ etti. Bundan sonra Fâtih 'in oğlu Mustafa (1452—1472), Abdullah (?—1482), Şehinşah (1490?—1503), Korkut (1503—1507), Âlemşah (1503—1504), Mahmud (1505—1507), Korkut (1511—1513), Süleyman (Kanûnî, 1513—1520), Mustafa (1533—1541), Mehmed (1542—1543), Sarı Selim (1549—1558), Selim 'in oğlu Murad (1561—1574) ve Murad 'ın oğlu Mehmed (1583—1595) Saruhan sancağının başında bulunmuşlardır. XVII. ve XVIII. asırlarda, sancak arpalık suretiyle tevcih edildiğinden, mütesellimler vâsıtası ile idâre edildi. Bilhassa XVIII. ve XIX. asırlarda sancak „mâlikâne" ve berveçh-i maktû iltizama verildiğinden, bu usûl de mültezimlerin ekâbir-i devletten veya oğullarından olmasını icâp ettirdiğinden, sancağın mukataalarını iltizâm edenler de doğrudan-doğruya sancağa gelmeyip, mâlî ve idârî işlerini nâmlarına tedvir edecek mütesellimler gönderdiler. Bu tarz yerli hânedanların veya nufûzlu kimselerin daha ziyâde kudret kazanmalarına ve neticede âyânların teşekkülüne başlıca sebep oldu. Böylece Manisa 'da da Kara-Osmanoğulları meydana çıktı. Bunlar bir aralık Saruhan sancağından başka, garbî Anadolu 'nun da mühim bir kısmına hâkim oldular. Bunlardan Hacı Hüseyin Ağa 'nın ölümünü fırsat bilen Mahmud II., 1231 (1815) 'de bu âilenin hâkimiyetine son verdi. Bir dağ eteğinde kurulan Manisa sancağı Saruhan-oğulları devrinde ovaya doğru inmeğe başlamış, Osmanlılar zamanında ise, tamâmen düzlüğü inerek, genişlemiştir. Şehirde 937 (1530) 'de 38 mahalle var iken, bu sayı 1037 (1627) 'de 44 ve 1087 (1676) 'de 54 'ü buldu.

Manisa uzun müddet bir beylik ve şehzâdeler sancağı merkezi olduğundan, ahâlisinin görgü ve bilgisi artmış, burada bir çok ilim ve san'at adamları yetişmiştir. Bunlar arasında XVI. asırda Derûnî Çelebî, Serîrî, Şühûdî, Câmî; XVII. asırda Ânî, Vânî, Kânî, Âbî, Zülâlî, La'lî, Lâlî, Vâlî; XVIII. asırda Birrî Mehmed Dede, Nesimî-zâde Osman Ağa, Ahmed Fevzî; XIX. asırda Ahmed Es'ad Efendi ve XX. asırda ise, Âsım Molla, oğlu Abdurrahman Sâmî, Şeyh Hasan Efendi ve Yâkup Kadri Karaosmanoğlu 'nu zikretmek lâzımdır. Manisa 'da pek çok medrese, zâviye ve tekke olduğundan, burada bir çok müderris ve kadı yetişmiştir. Bunlardan eserleri ile meşhûr olanlar, Lâlî Ahmed Çelebî, şehzâde Mustafa 'nın hocası Senâyî Mehmed Çelebî, Ahmed b. Manisavî, Aynî Ali Efendi, Benli-zâde Mahmud Efendi, Evliya-zâde Ali Rıza Efendi 'lerdir. Meşâyihten Saruhan-oğulları devrinde Karaca Ahmed Sultan, Revan Sultan, Hâkî Baba, Arık Baba Sultan, İbrahim Seydî Sultan, Yola-Geldi Baba, Osmanlılar zamanında Yiğitbaş Ahmed Efendi, Şeyh Hasan Kenzî Efendi, Antakyavî Ahmed Efendi 'ler Manisa 'da yaşamış ve zamanlarının kutbu sayılmışlardır. Saruhan-oğulları devrinde Murtaza Bey, Coşkun Paşa, Paşa Yiğit, Osmanlılar zamanında yetişen Lala Mehmed Paşa, Defterdar İbrahim Çelebî, Defterdar Mahmud Paşa, Defterdar Bekir Paşa, Köse-zâde Hidâyetullah Paşa, Kara-Osman-zâde Yâkub Paşa gibi, mühim devlet adamları da yetişmiştir. XVI. asırdan sonra Manisa bir sürgün yeri hâline gelmiş, sadâret ve meşihat makamlarını ihrâz etmiş, kazaskerliğe yükselmiş bir çok zât burada menfâ hayatı geçirmiştir. Şehir Saruhan-oğulları ve Osmanlılar zamanında imar görmüş, orada câmi, mescid, zâviye, han, hamam ve imâret gibi, pek çok binâlar yapılmıştır. Büyük eserlerin çoğu şehzâdeler zamanına âittir. Türklerin Manisa 'ya yerleşmelerinden sonra yaptırdıkları mühim câmiler şunlardır: İlyas Bey mescidi (764 = 1363), Saruhan-oğlu İshak Bey 'in yaptırdığı Ulu câmi (768 = 1368), Ali Bey câmii (831 = 1421), Fatih 'in oğlu Sultan Mustafa 'nın Çaşnigir-başı Sinan Bey 'in yaptırdığı Çaşnigir câmii (879 = 1474, Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, nr. 398, var. 25), Hacı Yahyâ câmii (879 = 1474), İvaz Paşa câmii (889 = 1484), Şehzâde Şehinşah 'ın anası Hüsn-i Şah adına yaptırdığı Hâtuniye câmii (896 = 1490), Kanûnî Sultan Süleyman 'ın annesinin yaptırdığı Sultâniye câmii (929 = 1522), İbrahim Çelebî câmii (958 = 1549), Lala Paşa câmii (974 = 1569), Alay-beyi câmii (974 = 1569), karısı Fahrünnisa Dilşikâr Hatun 'un yaptırdığı Dilşikâr câmii (987 = 1574) ve Murâdiye câmii (994 = 1586). Bunlardan başka kitâbeleri olmayan yahut da bugün mevcut olmayan câmiler ise, Ak-Şemseddin, Göktaşlı, Defterdar Mahmud Paşa 'nın yaptırdığı Arap-Alanı, Attâr Ece, Recâi, şehzâde Mustafa 'lardan birisinin yaptırdığı Türbe, Nişancı Paşa, Aynî Ali, Derviş Ali, Veli-oğlu, İkilüleli, Şeyh Fenârî, Müsellim ve Çatal câmilerinden ibârettir (Manisa 'daki mescid ve zâviyeler için bk. *Manisa tarihi*, s. 86—126 ve *Kitâbeler*, II, 74—104; *Cenûb-i garbî Anadolu 'da türk mimarîsi*, s. 5—19; vesikalar için bk. *Saruhan oğulları ve eserlerine dâir vesikalar*, I, II; *Manisa tarihinde vakıflar ve hayırlar*, I, II).

Manisa 'daki medreselerin çoğu şehzâdeler devrinde yapılmıştır ve başlıcaları şunlardır: İshakiye, Ali Bey, Elvan Bey-oğlu Sinan Çelebî (ölm. 886 = 1481), Veled Bey, Çaşnigir, Hâtûniye, Murâdiye, Sultâniye, Tekye, İbrahim Çelebî, Kara Yunus, Hamza Efendi, Husrev Ağa, Dervîş Ağa medreseleri ile Kara-Osman-zâde Eyyûb Ağa 'nın Çaşnigir câmii yanında yaptırdığı medrese (*Manisa mahkeme-i şer'iye sicilleri*, defter 192, s. 161—162).

Manisa 'da Saruhan-oğulları ve Osmanlılar devrinde yetişen şahsiyetlere âit türbelerin mühimleri şunlardır: Saruhan Bey, İshak Çelebî, Karaca Ahmed, Hâkî Baba, Revak Sultan, Saruhan-oğullarından birisinin zevcesine âit Gülgûn Hatun veya Yedi-Kızlar, İvaz Paşa, şeh-zâde Şehinşah 'ın yaptırdığı Yirmi-iki-Sultanlar, İbrahim Çelebî, Aynî Ali, Hamza Baba, Attâr Ece, Lala Paşa, Ahmed Dede ve Ahmed Çelebî türbeleri. Bunlardan başka bir çok han, hamam ve imâret de yapılmıştır. Bunlar arasında İshak Çelebî 'nin yaptırdığı mevlevîhâne ile Hafsa Sultan 'ın yaptırdığı Darüşşifâ zikre değer.

Şehzâdeler, Saruhan 'da sancak beyliği yaptıkları sırada, inşâ ettirdikleri muazzam sarayda yaşarlardı. Manisa 'daki Saray-ı âmireyi Murad II. 949 (1445) yılında yaptırmıştır. Civarında adamlarının oturmasına mahsus binâlar var idi. Saray geniş bir sâhayı kaplıyordu, etrafı tuğla bir duvar ile çevrili idi bk. Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 535; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, IX, 76). Şehzâdeler yazın Bozdağ veya Manisa dağına çıkarlar, burada yaptırdıkları saraylarda yaşarlardı.

Cümhûriyet hukûmetinin bir harâbe hâlinde aldığı Manisa, zamanla gelişmiş, muhtelif âmme hizmetlerine mahsus bir çok binâlar ve yollar yaptırılmak suretiyle imâr edilmiştir.

Bibliyografya: İbn Battûta (trc. Mehmed Şerif), İstanbul, 1333—1335, II, 337—339; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145); Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1946), IX, 66—79; İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler* (İstanbul, 1932), II; ayn. mll., *Kütahya şehri* (İstanbul, 1932); ayn. mll., *Anadolu beylikleri ve Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu devleti* (İstanbul, 1937); ayn. mll., *Osmanlı devleti teşkilâtına medhal* (Ankara, 1941); ayn. mll., *Midhat ve Rüşti Paşa 'ların tevkifine dâir vesikalar* (Ankara, 1946); İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son Sadrâzamlar* (İstanbul, 1940), I; *Düstûrnâme-i Enverî* (nşr. Mükrimin Halil), İstanbul, 1928; H. Şölen, A. Gökbel, *Aydın ili tarihi* (İstanbul, 1936); H. Akın, *Aydın-oğulları hakkında bir araştırma* (İstanbul 1946); P. Wittek (trc. O. Ş. Gökyay), *Menteşe beyliği* (Ankara, 1944); Lane-Pool (trc. Halil Edhem), *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927); Hasan Fehmi Turgal, *Şikârî tarihi tercümesi* (*Konya* mecm., sayı 2 v.d.); Kâmil Su, *Balıkesir ve civarında Yörük ve türkmenler* (İstanbul, 1936); *Sâlnâme-i devlet-i aliye-i Osmâniye* (1265 yılı v.d.); İ. Cahid, *Sâlnâme-i vilâyet-i Aydın* (İzmir, 1308); Charles Texier (trc. Ali Suad), *Küçük Asya* (İstanbul, 1939), II; Charles Macferlaue (trc. Ali Rıza); *XIX. asırda Manisa* (Manisa, 1939); Tournfort, *A Voyage into the Levant* (trc. A. Zeki Ökmen, *Gediz* mecm., Manisa, 1945, sayı 82, s. 5); R. Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece* (*Gediz* mecm., sayı 84); F. V. J. Arrundel, *Discoveries in Asia Minor* (London, 1834), s. 212—232; İ. Gökcen ve Ç. Uluçay, *Manisa tarihi* (İstanbul, 1939); Ç. Uluçay, *Saruhan-oğulları ve eserlerine dâir vesikalar* (İstanbul, 1940), I; ayn. mll., *Manisa 'daki saray-ı âmire ve*

şehzâdeler türbesi (İstanbul, 1941); ayn. mll., *XVII. yüzyılda Manisa'da zirâat ticâret ve esnaf teşkilâtı* (İstanbul, 1942); ayn. mll., *Yunus Emre'nin mezarı* (Manisa 1943); ayn. mll., *XVII. asırda Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri* (İstanbul, 1944); ayn. mll., *Saruhan-oğulları ve eserlerine dâir vesikalar II* (İstanbul, 1944); ayn. mll., *Manisa ünlüleri* (Manisa, 1946); ayn. mll., *Sürgünler* (*Belleten*, Ankara, 1951); ayn. mll., *XVIII. ve XIX. yüz yıllarda Saruhan'da eşkiyalık ve halk hareketleri* (İstanbul, 1955); İ. Gökcen, *Manisa tarihinde vakıflar ve hayırlar* (İstanbul, 1946), I; ayn. mll., *Manisa'da deri san'atları tarihi* (İstanbul, 1945); ayn. mll., *XVI. ve XVII. asırlarda Saruhan'da zâviye veya türbeler* (İstanbul, 1946); ayn. mll. *Saruhan'da Yörük ve Türkmenler* (İstanbul, 1946); ayn. mll., *Tarihte Saruhan köyleri* (İstanbul, 1950); ayn. mll., *Manisa tarihinde vakıflar II* (İstanbul, 1950); Kâmil Su, *Mimar Sinan'ın eserlerinden Murâdiye câmii* (İstanbul, 1940); N. Yörükoğlu, *Manisa bimarhânesi* (İstanbul).

(ÇAGATAY ULUÇAY.)

MANNÛBİYA. [Bk. MENNÛBİYE.]

MA'N-OĞULLARI. [Bk. MA'N.]

MANSÛḤ. [Bk. NÂSIḪ.]

MANṢÛR. [Bk. MANSUR.]

MANSUR. AL-MANṢÛR, Ḥammâdîlerin 6. hukümdarı olup, 481 (1088)'de, babası al-Nâṣir'in yerine geçmiştir. al-Nâṣir, sülâlesinin en yüksek mertebeye eriştiğine ve Banî Hilâl arapları tarafından Ḳayravân'ın tahribinin bir neticesi olarak, Ḳal'a Banî Ḥammâd [b. bk.]'ın oldukça sun'î bir inkişâfına şâhit olmuş idi. al-Manṣûr, tahta çıktıktan 2 yıl sonra, garba doğru ilerileyen ve Ḳal'a civarındaki bütün bölgeye yayılan araplar, buralarda yaşamağı müşkil bir hâle sokmakta idiler. al-Manṣûr hukûmet merkezini Ḳal'a'dan göçebelerin gelmesine pek elverişli saymadığı Bicâya'ye nakletti. Şunu kaydetmek lâzımdır ki, babası al-Nâṣir, al-Nâṣiriyya adı verilen ve sonradan Bicâya adını alacak olan küçük bir balıkçı limanını hakikî bir şehir hâline getirmekle, bu göçü daha önceden hazırlamış idi; diğer taraftan da al-Manṣûr Ḳal'a'yı tamâmen terketmemiş ve orada bir çok saraylar bile yaptırmış idi. Buna göre, o devirde Ḥammâdî kırallığının, büyük bir yol ile, birbirine bağlı iki hukûmet merkezi var idi.

Bicâya'ye yerleşen al-Manṣûr'un ilk işi Ḳosantîna vâlisi bulunan amcalarından Belbar'ın çıkardığı isyânı bastırmak oldu. Âsî amcasına karşı, diğer bir Ḥammâdî emîri olan Ebû Yeknî'yi gönderdi ve muzaffer olunca, onu Ḳosantîna'ya vâli tâyin etti; fakat çok geçmeden, o da, Bon'a vâli tâyin edilmiş olan kardeşi gibi, isyân etti. al-Manṣûr'un gayretleri sâyesinde bastırılan bu bozgunculuk hareketi, Berberiye'de nufûz sâhibi olmak isteyen al-Mahdîya Zîrîleri gibi, cenûba doğru yayılmak isteyen Magrib Murâbıtlarını, yerli kuvvetlerin ihtilâflarına karışmağa dâimâ hazır olan arapları, baş kaldıran Ḥammâdî sülâlesi etrafında toplamış idi.

al-Manṣûr, diğer taraftan, Zenâtaların an'anevî muhâlefeti ile birleşen Murâbıtların tazyikına karşı gelmek zorunda kaldı. Muhtemelen bu muhâlefeti hiçe indirmek için, al Nâṣir ile al-Manṣûr, o zamanlar Zenâtalerin en kuvvetli gurubu olan Banî Vamânû'nun reisi Mâḥûḫ'un kız kardeşleri ile evlenmişlerdi. Bu ittifak asırlık düşmanlığa engel olamadı. Bu düşmanlık, al-Manṣûr düşmanının kız kardeşi olan karısını katletttiği zaman, daha da şiddetlendi. Mâḥûḫ Murâbıtların yardımına baş-vurdu.

Murâbıtlar 20 yıldan beri yerleşmiş oldukları Tlemsen'den bir çok defalar, ırkdaşları Ṣanḥâca b. Ḥammâd'ın aleyhine olarak, şarka doğru yayılmağa teşebbüs etmişlerdir. al-Manṣûr iki defa teşebbüslerini yarıda bırakmış idi. O zaman Mâḥûḫ'un kız kardeşinin al-Manṣûr tarafından öldürülmesi, Vamânûların reisini tlemsenli murâbıtlar ile ittifaka mecbûr etti. Bu şekilde meydana gelen ittifak, Ḥammâdî kırallığı için büyük bir darbe oldu. Cezâyir 2 gün kuşatıldı ve Aşîr de zaptedildi.

Sülâlenin ilk kalesi olan bu müstahkem mevkiin sukutu, al-Manṣûr'u çok müteessir etti. Ṣanḥâcalerden, araplardan ve hattâ Zenâtalardan müteşekkil olmak üzere, 20.000 kişilik bir ordu topladı; Tlemsen üzerine yürüdü. Şehrin şimâl-i şarkîsinde vâli Tâşfîn b. Tîn'amer ordusu ile karşılaştı ve onu bozguna uğrattı. Tlemsen, ancak Ṣanḥâcaler ile olan akrabâlık bağlarını ileri süren Tâşfîn'in karısının ricâsı üzerine, tahripten kurtulabildi (496 = 1102).

Murâbıtları yendikten sonra, al-Manṣûr Zenâtaları şiddetle cezâlandırdı ve nihâyet Bicâya bölgesindeki âsî kabîleleri Kabiliye dağlarına çıkmağa mecbûr etti.

Böylece al-Manṣûr ölümünün arifesinde (498 = 1104), Ḥammâdî kırallığının kuvvetini zâhiren iâde etmiş görünmektedir. İbn Ḫaldûn'un naklettiği, sıhhati bir az şüpheli bir rivâyete göre, her iki hukûmet merkezinde mühim yapıları al-Manṣûr yaptırmıştır: Bicâya'de Yıldız sarayı ile Halas sarayı; Ḳal'a'da hukûmet sarayı ve Ḳaṣr al-Manâr ki, bunun güzel burcu, kısmen hâlâ meycuttur.

Bibliyografya: İbn Ḫaldûn, *Hist. des Berbères*, I, 227 v. d. (trc. de Slane), II, 51—55; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), X, 110 (trc. E. Fagnan, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, s. 488); E. Mercier, *Hist. de l'Afrique septentrionale*, II, 53—56; L. de Beylié, *La Kalaa des Beni Hammad*, s. 38 v. d., 99 v. d. (al-Manṣûr'un genişlettiği Bicâya câmiine dâir şüpheli kayıtlar); G. Marçais, *Manuel d'art musulman*, I, 105, 121 v. dd., 129 v. d. (GEORGES MARÇAIS.)

MANSUR. AL-MANṢÛR, Magrib'de Muvaḥḥidîlerden bir hukümdardır [bk. YA'ḲÛB AL-MANṢÛR].

MANSUR. AL-MANṢÛR, ABÛ CA'FAR 'ABD ALLÂH B. MUḤAMMED, ikinci Abbâsî halifesi. Annesi Sallâma adında bir berberî câriye, babası da halife Abu 'l-'Abbâs al-Saffâḥ [b. bk.]'ın kardeşidir. al-Manṣûr Emevîlere karşı açılan bir savaşta temâyüz etti; Marvân'ın son ve mühim taraftarı olan İbn Hubayra [b. bk.]'nin taḥkim ettiği Vâsiṭ'ın muhâsarasına katıldı. Her iki Abbâsî'nin açıkça affini vâdettiği İbn Hubayra'nin hâince katli, Ebû Ca'far'in seciyesine yaraşmaz bir iş değildir. al-Saffâḥ kardeşi Ebû Ca'far'e Ermenistan, Azerbaycan ve Elcezîre vâliliklerini verdi. Ebû Ca'far, halife oluncaya kadar, buraları idâre etti. Zilhicce 136 (hazîran 754)'da haccdan döndüğü zaman Abu 'l-'Abbâs'ın öldüğünü ve kendisinin de halife ilân edildiğini öğrendi. Amcası 'Abd Allâh b. 'Alî [b. bk.] halifeliğe sâhip çıkmak istedi ise de, Ebû Muslim tarafından [b. bk.] mağlûp edildi Çok geçmeden, halife Ebû Muslim'i bertaraf etti ve bu Horasan'da bir ayaklanmaya sebep oldu. Bu ayaklanmanın başında bulunan iranlı Sunbâz Medine'ye kadar yürüdü ise de, Hemedan ile Rey arasında, Cavhar b. Marrâr kumandasındaki halife kuvvetlerine mağlûp oldu ve sonra da öldürüldü. Cavhar de halifeye sırt çevirince, bu sonuncu ona karşı, Muḥammed b. al-Aş'aṯ kumandasında, bir ordu gönderdi (138=755/756). Cavhar yenilerek, Azerbaycan'a kaçtı ise de, orada katledildi. Aynı tarihlerde ḫâricîler Elcezîre'de Mulabbad b. Ḥarmala al-Şaybânî'nin idâresinde ayaklanarak, al-Manṣûr'un ordularını bozguna uğrattılar, fakat 138 (755/756)'de Ḥâzim b. Ḫuzayma isyânı bastırdı ve Mulabbad'i katlettirdi. al-Ḥâşimîya'de de bir ayaklanma oldu (muhtemelen 141 = 758/759). Râvandî [b. bk.] denilen ve halifeyi Allâh ile bir sayan bir kütle hukûmet merkezine geldi. al-Manṣûr bunların bir kaçını yakalayıp, hapsettirdi. Fakat râvandîler, zor kullanarak, arkadaşlarını kurtardılar. Cesur Ma'n b. Zâ'ida [b. bk.] sâyesinde halife bu çılgın ve mutaassıp adamları zaptedebildi. Bir kaç yıl sonra, alevîler de 'Abd Allâh b. al-Ḥasan [b. bk.] idâresinde ayaklandılar. 145 (762) son baharında Medine'de bir isyân patlak verdi ve 'Abd Allâh'ın oğlu Muḥammed orada halife ilân olundu ise de, aynı yılın ramazanında (kânûn I. 762), halifenin yeğeni 'Îsâ b. Mûsâ tarafından, mağlûp edildi. Bunun üzerine, 'Îsâ Muḥammed'in Basra'da isyân çıkarmış olan kardeşi İbrâhîm'e karşı hücûma geçti ve Bâḫamrâ [b. bk.]'da kuvvetlerini perişan ederek, kendisini öldürdü (zilkâde 145 = şubat 763). İspanya'da Emevîlerdan Abd al-Raḥmân b. Mu'âviya 138 (756)'de müstakil bir devlet kurdu ve Afrika'da berberî ve ḫâricîler ile bir çok seneler savaşıldı. Ancak Abâżîlerden Ebû Ḥâtim [b. bk.], halifenin Yazîd b. Ḥâtim idâresindeki kuvvetleri tarafından, rebiülevvel 155 (mart 772)'te yenildikten ve öldürüldükten sonra, nizâm iâde edildi. Yazîd, Kayravân'da öldüğü tarih olan 170 (786/787) tarihine kadar, vâli olarak kaldı. Horasan'da 149 (766/767) veya 150 yılında yeni bir ayaklanma daha oldu. Bunun başında bulunan Ustâzasîs peygamberliğini ilân etti ve etrafına bir çok taraftar topladı ise de, Ḥâzim b. Ḫuzayma tarafından mağlûp ve âsîler ağır bir şekilde tenkil edildi. Hudutlarda muhârebeler eksik olmuyordu. Bizanslılara karşı al-Manṣûr zamanında savaşa devâm edildi ise de, bu, bir kaç münferit kaleye hücûma ve akınlara münhasır kaldı. al-Manṣûr, bilhassa hudutları korumak maksadı ile, oralarda kaleler yaptırmağa çalıştı. Malatya [b. bk.] ve al-Maṣṣîṣa şehirlerinin sûrları onun zamanında daha ziyâde taḥkim edildi. al-Manṣûr, devrinin ilk yıllarında, Deylem ve Taberistân'a karşı seferlere girişti; Taberistan'daki Banî Dâbûya [b. bk.]'den eski İspehbed sülâlesi ortadan kalkınca, bu eyâlet 20 yıl arap vâlilerinin idâresinde kaldı. 147 (764/765)'de Hazarlar Ermenistan'ı istilâ ve Tiflis'i işgâl ederek, halifenin kuvvetlerini yendiler ise de, çok geçmeden, geri çekildiler. al-Manṣûr'un orduları aynı zamanda Mâverâünnehr ve Hindistan kuvvetleri ile de temâsa geldi ise de, bu savaşlar pek mühim değildir. al-Manṣûr halifeliğinin ilk günlerinde, selefi gibi, Kûfe yakınlarında al-Hâşimîya'de oturmakta idi; fakat bir müddet sonra, yeni bir hukûmet merkezi kurmağa karar verdi ve 145 (762)'te Bagdad şehrinin ilk temel taşı atıldı. Bu husûsta Ḫâlid b. Barmak'in tavsiyelerinden istifâde edildiği rivâyet olunmaktadır. Zâten bu zât, al-Manṣûr zamanında, bir çok husûslarda mühim bir oynamıştır [bk. mad. BERMEKÎLER]. al-Manṣûr, bir hukümdar olarak, bütün kuv-

veti ile kendini vazifesine vermiş, fakat kullandığı vâsıtalara pek bakmamış ve ulaşmak istediği gâyeye varmak için hîleli yollara baş-vurmaktan çekinmemiştir. Muazzam ülkesi dâhilinde olup-bitenlerden dâimâ vaktinde ve gâyet iyi haberdar olmuş ve haleflerine dolu bir hazîne bırakmak gâyesi ile, devlet mâliyesini düzeltmeğe bilhassa gayret sarfetmiştir. İyi bir hatîp olan al-Manṣūr edebiyata karşı yakın bir alâka göstermiş ise de, sarayında mûsikî ile tegannîye yer vermemiş, umûmiyetle gâyet sâde bir hayat sürmüştür. Yeğeni ʿĪsā b. Mūsā [b. bk.] daha önce al-Saffāḥ tarafından al-Manṣūr'a halef olarak seçilmiş, her ne kadar al-Manṣūr yeğenini bu haktan vazgeçirmeğe çalışmış ise de, muvaffak olamamış ve ʿĪsā b. Mūsā, al-Mahdī [b. bk.]'den sonra, tahta çıkmıştır. al-Manṣūr zilhicce 158 (teşrin I. 775)'de, Mekke'ye hacca giderken, Bi'r Maymūn'da ölmüş ve Mekke yakınlarında defnedilmiştir. Krş. bir de mad. AL-MŪRIYĀNĪ.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *al-Maʿārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 191 v.dd.; Yaʿḳūbī (nşr. Houtsma), II, 409, 420—425, 430, 433, 436—475; Balāẕurī (nşr. de Goeje), bk. fihrist; al-Mubarrad, *al-Kāmil* (nşr. Wright), s. 67, 115, 139, 248, 302, 361, 576, 786; Ṭabarī, III, 57 v.dd., 85—451; Masʿūdī, *Murūc* (Paris tab.), VI, 90 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), V, 238 v.dd., 350 v.dd.; VI, 23; *al-Aġānī*, bk. Guidi, *Tables alphabétiques*; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 213—242; Muḥammed b. Şākir, *Favāt al-vafayāt*, I, 232 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *al-ʿİbar*, III, 180 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 2 v.dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 462 v. dd.; Muri, *The caliphate, its rise, decline, and fall*[3] s. 428 v.dd.; Nöldeke, *Orientalische Skizzen*, s. 113—151; Brooks, *Byzantine and Arabes in the time of the early Abbasids* (*The English Historical Review*, XV, 728 v.dd.); G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, tür. yer.; ayn. mll., *The Land of the Eastern Caliphate*, bk. fihrist; İbn İsfandiyār, Browne, *An abridged translation of the history of Ṭabaristan*, s. 10, 53, 111 v.dd., 117 v. dd.; *Histoire des Arabes*, I, 289 v.dd. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MANSUR. AL-MANṢŪR, AḤMED B. MUḤAMMED (1549—1603), Fas Saʿdī sülâlesinin yedinci hükümdarı. Sultan Muḥammed al-Mahdī ile Saḥība al-Raḥmāniya'nin oğludur. Kazandığı zaferler ve servet dolayısı ile ona al-Manṣūr ve al-Ẕahabī denilirdi.

Büyük kardeşi ʿAbd Allāh (1557) tahta çıktığını zaman, diğer kardeşleri ʿAbd al-Malik ve ʿAbd al-Muʾmin ile birlikte kaçıp, Sicilmāsa'den Tlemsen'e sığındıkları zaman daha çocuk idi. Mültecîler, babalarının sağlığında yapılan bir anlaşmaya göre, şerîflik makamında hak iddia etmekte idiler; bu anlaşmaya göre, sultanın ölümünde iktidar, vârisine değil, sülâlenin en büyüğüne geçecekti. ʿAbd al-Muʾmin, al-Mutavakkil lekabını taşıyan yeğeni Muḥammed b. ʿAbd Allāh tarafından öldürtüldü. Aḥmed de, Cezâyir'e, daha önce oraya kaçan ʿAbd al-Malik'in yanına gitti. O andan itibâren, değerce üstünlüğü kabûl edilen bu kardeşinin sâdık yardımcısı oldu. ʿAbd Allāh'ın ölümü (1574), mültecîlere haklarını ileri sürmek fırsatını verdi. Gerek hak iddia edenler, gerek âsîler hâricden, ispanyollar ile türklerden, yardım görüyorlardı. Bunlar, iktidardaki şerîflerin tabiʿî düşmanı idiler. Philipp II., ʿAbd al-Malik'in üst-üste yaptığı mürâcaatlara aldırış etmeyince, bu şahıs osmanlı pâdişahına baş-vurdu ve 1574 yılında İstanbul'a giderek, orada dönme al-Ḥācc Morato'nun kızı ile evlenip, kendisine hâmîler teʾmin etti. Aḥmed ise, Cezâyir'de, kardeşi ile magribli, bilhasa faslı bâzı eşrâf arasında mutavassıtlık etmekte ve muvaffakiyet kazanmakta idi. Muvaffakiyet ihtimâli gösteren bir sefere, belki kendisi ön-ayak olmuştur. Kardeşi, 1576'da, Ramazan Paşa kumandasındaki türk ordusu ile Magrib'e girdiği zaman, Aḥmed onun yanında idi ve Tlemsen bölgesinde asker toplamak husûsunda ona yardım etti. Magrib'i ʿAbd al-Malik'e kazandıran al-Rukn ve al-Şarrāṭ muhârebelerinde oynadığı rol hakkında hiç bir şey bilinmiyor ise de, tahtı terkederek, Merâkeş'e doğru kaçan sultanı tâkip ile vazifelendirdiği mâlûmdur.

ʿAbd al-Malik'in ilk işi kardeşini kendine vâris tanımak oldu. Bununla berâber kardeşine fazla güvenmiyordu; nitekim oğlu İsmāʿīl'i, karısı ile birlikte, İstanbul'da bırakmış idi. Fakat siyâseti ile kardeşine bağlı idi. Bu şartlar altında Aḥmed, gâyet tabiʿî olarak, Fas'ta hukümdar yardımcılığı mevkiini elde etti. Fakat Fas'ta fazla kalmadı. al-Mutavakkil'in hücûmuna karşı Merâkeş'i kurtarmağa dâvet edildi. Mağlûp edilen düşmanı Sūs ve Atlas'ta sıkıştırıp, yakalamağa me'mûr edilen üç ordudan birinin kumandasını eline aldı ise de, gâlibâ mühim bir askerî muvaffakiyet elde edemedi. Tâkip edilen Muḥammed, kaçıp Septe sûrlarına sıkıştığı zaman, Aḥmed de Fas'a, vazifesi başına döndü.

1578 hazîranında ʿAbd al-Malik, Portekiz kıralının ordusunu durdurmak üzere, Aḥmed'i

bütün kuvvetleri ile birlikte, al-Ḳaṣr al-Kabīr (Alcazarquivir, bk. mad. AL-KAṢR AL-KABĪR)'e çağırdı. Bir zaman Joan III.'un kapıldığı Magrib'i fethetmek sevdâsına yeni portekiz kıralı da kapılmış idi. Muḥammed b. ʿAbd Allāh, Philipp II.'den yardım görmeyince, Sebastian'a baş-vurdu ve isteği derhâl kabûl olundu. Tahminen 20.000 kişilik, derme-çatma unsurlardan mürekkep bir ordu, hazîran ayında, Portekiz'den ayrılarak, önce Tanca'ya, sonra ʿAbd al-Karīm b. Tuda'nın terkettiği Arzila'ya çıktı ve sonra kara yolu ile yavaş-yavaş al-ʿArāʾiş'e doğru ilerîledi. Merâkeş ve Fas'tan gelen Magrib kuvvetleri al-Ḳaṣr'da birleştiler: Aḥmed maiyetindeki *ḳāʾid*'ler tarafından zehirlendiği söylenen kardeşini ağır hasta buldu. 14 ağustosta, al-Ḳaṣr'ın bir kaç kilometre uzağında muhârebe başladı. Beceriksiz bir şekilde idâre edilen ve yiyecekleri tükenen Sebastian'ın askerleri sırtlarını Vādi 'l-Maḥāzin'in yamaçlarına verip savaştılar. Şerîf ordusunu yarım ay şeklinde tertipledi. Tahminen üç saat müddetle magribli suvârilerin hücûmuna uğrayan hıristiyanlar kılıçtan geçirildi. Muhârebe devam ederken ʿAbd al-Malik hasta döşeğinde can verdi. Sebastian öldürüldü veya intihar etti, al-Mutavakkil de nehirde boğuldu. O akşam, artık Aḥmed al-Manṣūr adını alan Aḥmed hukümdar ilân olundu. Zarif, kültürlü, dinî bahislerde çok bilgili, savaş adamından ziyâde bir hukûmet adamı olan al-Manṣūr, gözü pek, kendini halka sevdirmiş, istisnâî bir kudret sâhibi, Türkiye'de gördüğü yenilikleri, ihtimâl bir az aşırı olarak, Magrib'de tatbika başlamış olan bir hukümdarın yerine geçiyordu. ʿAbd al-Malik tarafından tahta vâris gösterilmiş olan ve babasının iyi hâtırasından istifâde eden Aḥmed al-Manṣūr, Magrib'de tahta çıkan her hukümdar gibi, askerlerin baş kaldırması, müttefik kabîle ve "zâviye"'lerin istekleri, berberîler arasında kargaşalık kabîlinden ortaya çıkan güçlükleri çar-çabuk bertaraf etmeğe muvaffak oldu. Diğer taraftan, İspanya'da, Afrika sâhillerindeki sürgün hıristiyanların hücûma uğrayıp, kaçırılmalarından korkuluyordu; al-Manṣūr, kendini hukümdar olarak kabûl ettirmek, kargaşalık çıkaranları yatıştırmak ve ileri gelenlerden bâzılarını idâm ettirmek maksadı ile, derhâl Fas'a gitti. Eski sultanın nufûzunun kendisinden sonra bir müddet devam ettiği Sūs ve Atlas bölgelerinde, Muḥammed al-Maşlūḫ'un içi saman ile doldurulmuş naaşını teşhir ederek, halkın mâneviyâtını kuvvetlendirdi.

Bundan sonra Aḥmed al-Manṣūr servet elde etmeği düşündü. al-Ḳaṣr ovasında ele geçirilen ganîmet, esir edilen düşman askerlerinin teʾmin ettiği işçilik, asîllerden istenen fidye-i necât, gerek şerîfe, gerek tebeasına büyük kazanç fırsatı verdi. Sultan, asilzâdeleri kendine ayırdı; bunlardan sekseni üzerinde pazarlığa girişti. Bir seneden az bir zamanda bunları para ile geri verdi.

Başka hukümdarların kendisini, kazandığı zaferden dolayı, tebrik husûsunda gösterdikleri gayretler hayret edilecek bir şey idi. Elçiler Merâkeş'e akın ettiler. İspanya ve Portekiz elçileri muhteşem hediyeler getirdiler. Aḥmed al-Manṣūr, bu hediyelerin Avrupa'dan elde edebileceği biricik şey olduğunu anlamak ferâsetini gösterdi. Magrib, komşuları için, zayıf ve bir çok ihtilâflara sebebiyet veren bir devlet idi. Dört bir taraftan komşu devletlerin üzerinde gözü olması, Magrib için emin bir koruma imkânı teʾmin ediyordu. Türkleri Magrib'e gelmeğe sevkeden bir çok sebepler var idi ki, başlıcaları şunlar idi: Cezayir beylerbeyinin nufûzunu garba doğru yaymak emeli, Mazagan, al-ʿArāʾiş ve al-Maʿmūra deniz üssleri, ʿAbd al-Malik'in yardım istediği zamanlarda yaptığı vaadler. Ayrıca Osmanlı pâdişahı, Magrib şerîfinin kendi dinî nufûzu ile boy ölçüşecek bir durumda olmasını kabûl etmiyordu. al-Manṣūr, güçlüklerden kurtulmak için, İspanya, Portekiz ve Fransa kıral larına, İngiltere kıraliçesine ve Toskana büyük dukasına bol vaadlerde bulunan kardeşini örnek alarak, aynı oyuna baş-vurdu. Osmanlı pâdişahına dirsek çevirdi ve Philipp II.'e dostluk gösterilerinde bulundu: bu gösteriler arasında en mânidarı, Sebastian'ın naaşının fidye-i necatsız olarak, geri verilmesi idi. Bu ara, al-ʿArāʾiş'i bile vaad etti. Türkiye ile anlaşmazlık başgöstermek üzere idi: Cezayir beylerbeyi Uluç Ali, harp açmak için, bütün nufûzunu kullanıyordu. Aḥmed al-Manṣūr, 1581'de İstanbul'a hediyeler ile yüklü bir elçi hey'eti gönderdi. Orada Uluç Ali'nin düşmanları ona karşı şiddetli bir mücâdeleye girişmişlerdi. İki müslüman devlet arasındaki münâsebetler, görünürde samimî bir veche aldı ve umûmiyetle de o şekilde devam etti. 1587'de Uluc Ali'nin ölümü, beylerbeyi rejiminin nihâyetlenmesi ve türk nufûzunun Cezayir'de sona ermesi, Magrib'i, şarktan gelen tecâvüzlerden kurtardı. Bununla berâber, al-Manṣūr kendinin hediye telâkkî ettiği, pâdişahın ise, bir vergi gözü ile baktığı şeyleri göndermez olunca, Sudan istilâsı Osmanlıların mânevî ve maddî menfaatlerini tehdit edince ve nihâyet İspanyollar ile dost olunca, hâlâ bir takım gerginlik devreleri sürüp gitti ise de, hakikî buhran olmadı: hattâ ʿAbd al-Malik'in dul karısı ile evlenen Ḥassān'ın gayretlerine rağ-

men, türkler İsmā'īl 'in isteklerini desteklemek husûsunda hiç bir ciddî harekete geçmediler.

al-Manṣūr, türklerden tarafa sulhu emniyete alınca, Philipp II. 'e siyâsî müzâkerelerin hiç bir şey vermemek, hiç bir meseleyi kat'î bir neticeye bağlamamak, sâdece düşmanları bir birine düşürmekten ibâret olduğunu gösterdi. al-'Ara'īş 'in teslimi değil, ancak mübâdelesi bahis mevzuu olmakta idi ve bu hususiaki müzâkereler dört yıl sürüncemede kaldı ve gitgide ciddiyetini kaybetti. Philipp II. tarafından Magrib meselelerini müzâkereye me'mûr edilen Medina-Sidonia dukasını, bir çok defalar oyalayan al-Manṣūr onun tereddütlerinden faydalandı. Şerîf, katolik kıralın mizâcına ve siyâsetinin icâplarına iyice nufûz etmiş gibi idi. Gerek içeride, gerek dışarıda buhranlı anlar yaşayan İspanya, Afrika 'da mühim hiç bir harekete geçmeği göze alamıyordu. Onun menfaati, Magrib 'in zayıf bir memleket olarak kalmasını ve bilhassa türkler ile ingilizlerin nufûzu altına girmemesini gerektiriyordu. Atlas okyanusu limanlarında, Hindistan yollarında korsanlar pusu kurmuşlardı. İspanyolların Afrika 'daki erzak ve mühimmat sıkıntısı çeken kuvvetleri, devamlı şekilde kuşatılmış vaziyette olup, ara-sıra hücûmlara mâruz bulunmakta idi. Her iki Philipp 'in siyâseti tarih boyunca, Fas 'ın vakıt-vakıt düşmesi mukadder olan kargaşalık devresi gelinceye kadar, imkân nisbetinde az zararlı bir tarafsızlık elde etmeği hedef tuttu. İspanya sarayı, al-Mutavakkil 'in taht üzerinde hak iddia eden ve bu yüzden al-Manṣūr 'un rahatını kaçıran kardeşi al-Nāṣir ile oğlu al-Ṣayḫ 'in İspanya 'da bulunmalarından faydalanmağı bile düşünmedi; 1589 'da, Arzila, karşılıksız olarak, boşaltıldı. Faslılar ile İspanya 'daki müslümanlar arasında münâsebetlerin artması karşısında duyduğu korku, İspanya 'yı, Şerif 'in en zayıf noktasından vuracak tek siyâset olan liberal bir iktisat siyâsetinden uzaklaştırmakta idi.

Yaradılıştan tedbirli olan ve uzağı gören şerîf, sergüzeştçi temâyüllere kendini kaptırmazdı. Ayrıca, yahudiler ile dönmelerin kazanmış oldukları itibardan müteessir olan halk efkârını da hesaba katmak mecbûriyetinde idi: saltanatı zamanında memlekette yabancı düşmanlığı da bâriz surette artmış idi. Hıristiyanlar ile uzlaşması, sultanın itibârını azalttı. Diğer taraftan, Murâbıtların ve tarîkatların nufûzu ise, tehlikeli bir şekilde, artmakta idi. Debdebeye düşkün olan al-Manṣūr, tâcirlere karşı duyduğu yakınlığı saklamadı. Faslıları serbestçe memleketine kabûl edip, iki memleket arasında ticâretin gelişmesi için elinden geleni yapan Toskana büyük dukası, İngiltere kıraliçesi Elisabeth ile, fransız, ingiliz ve hollanda tâcirleri ile sıkı münâsebetler kurdu. Cenûptan şeker ihrac ettiriyor, iyi mahsul yıllarında Fas 'tan hubûbat, Sudan 'dan da altın, güherçile, kösele ve deri te'min ediyordu. Bilhassa kumaş, yapı malzemesi idhal ediliyordu. Şerîfin sarayından, aynı zamanda, sayısız elçiler, câsuslar, mücevher ve kadın avcıları dışarıya akın etmekte idi. Fakat şerîfi asıl alâkadar eden kaçakçılık, bilhassa harp kaçakçılığı, korsanların getirdiği, her iki taraf için de faydalı olan eşyâ ve köle ticâreti idi. Bunlar arasında en iyi işi gören ingilizler idi. Fas ile ticâretleri o derece gelişti ki, 1585 'te asilzâdeler inhisar hakkına sâhip ve usûlüne uygun bir nizamnâmeye bağlı Barbary Company 'yi kurdular. Fakat Aḥmed al-Manṣūr nizâmî hareket edenlerden pek hoşlanmıyordu. Fas 'ta yerleşmiş bir takım sergüzeştçi hıristiyanlar var idi. Bunların elde ettikleri büyük servetler vakıt-vakıt ellerinden alınıyordu. Nitekim 1585 'de Fas 'ta bir çok kimse iflâs etti ve dürüst hareket eden kumpanya da yaşayamadı. Şerîfin gel-geç hevesleri bir çok başka yabancı tâcirleri de uzaklaştırdı.

Bu iktisâdî münâsebetler yavaş-yavaş siyâsî münâsebetlere inkılap etti. Aḥmed al-Manṣūr, İspanya üzerinde baskı yapabilmek için, İngiltere ile Hollanda 'nın tertiplerine uyar göründü. 1588 'de, Armada 'nın tahribinden sonra, tereddüt etmeden, İngilizlerin safına geçti ve Portekiz tahtı üzerinde hak iddia eden Don Antonio 'nun oğlu Don Christophe 'u sarayına kabûl etti ve Elisabeth 'e para ikrâzına râzı oldu. Sonra taahhütlerinden sıyrıldı. 1596 'da, Cadix 'in tekrar zaptı üzerine, ittifaktan söz açtı ve sarih tekliflerde bulundu. Bütün bu teşebbüsler müsbet netice vermedi. Elisabeth yaşadığı müddetçe, münâsebetler dostça devam etti; çünkü hukümdarların birbirlerine karşı teveccühleri var idi. Fakat James I. tahta çıkınca, şerîf'e karşı pek iyi hisler beslemediğini açığa vurdu.

Aḥmed al-Manṣūr, fetih ve istilâ arzularını Sudan 'a yöneltti. Askerleri Sahra 'da çarpışmağa alışmışlardı. Uzun zamandanberi şerîfin boyunduruğundan kurtulmuş olan Tuât ve Tīgürārīn vâhaları 1581 'de ele geçirilmiş idi. 1584 'te yapılan sefer, mühim bir askerî kuvvetin daha Teġāzā 'ya varmadan çölde yok olması ile neticelendi. 1590 'da Teġāzā tuz kuyularının mülkiyeti yüzünden, *askia* İsḥāk ile bozuşan Aḥmed al-Manṣūr, divanına, harbi zorla kabûl ettirdi; Paşa Cavḥar 'in idâresinde küçük bir kuvvet çölü geçti ve Sudan kırallığını tahrip etti. İşgâl, sistemli bir yağma ve katl-i âm şeklini aldı. Şerîf bu sâyede bir çok ganîmet elde ederek, devletler tarafından tebrik edildi ve büyük bir itibar kazandı. al-Manṣūr 'un kumandanları da servet sâhibi oldular. Her yıl devamlı surette Gago 'ya takviye birlikleri sevkolunuyor, kervanlar Merâkeş 'e altın, kıymetli eşyâ ve esir getiriyordu. Bu esirler arasında en meşhûru fıkıh âlimi Aḥmed Baba [b. bk.]'dır. Onun için Merâkeş, serbestçe tedriste bulunduğu yaldızlı bir mahpes idi. Bu seferler sebebi ile Sudan fakirleşmeğe yüz tuttu. al-Manṣūr, 1600 'e doğru, ticâreti yeniden düzenlemek gerektiğ ni idrâk etti ise de, bunda muvaffak olduğu şüphelidir.

al-Manṣūr zamanında Fas umûmiyetle refâha kavuştu. İlk Sa'dîler ticâret ve zirâati geniş ölçüde geliştirmişlerdi. Memlekette bir çok şeker imâlâthânesi var idi; şerîf bunların mülkiyetini elinde tutuyor, mûsevîler ile hıristiyan'ara kiralıyordu. Limanlarda ticâret hayatı faal idi. Esirlerin satışından veya gördükleri işlerden elde edilen servet sâyesinde eşrâf zenginleşiyor ve dolayısı ile memleketin âsâyişi kuvvetleniyordu. Sanâyî sâhasındaki inhisarlar dışında, mûtad servet kaynaklarını, Muḥammed al-Mahdī 'nin koyduğu ve al-Manṣūr 'un nisbetlerini fazlası ile arttırdığı gümrük resimleri ve vergiler teşkil ediyordu. Vergilerin tahsili hoşnutsuzluklar doğuruyor, ancak askerî müdâhaleler sâyesinde nizam idâme edilebiliyordu. al-Manṣūr 'un mükemmel birliklerden müteşekkil, oldukça kuvvetli bir ordusu (donanma kurmağa bir türlü muvaffak olamadı) var idi. Bunlar kudretli *ḳā'id* ve zâbit teşkilâtının çekirdeğini teşkil eden Endülüslü müslümanlardan ve bilhassa mühtedîlerden meydana gelmiş idi. al-Manṣūr, bunların hepsini tatmin edecek servete sâhip idi. Bu sebeplerden, isyânlar oldukça seyrek oluyor ve her zaman sür'at ve şiddetle bastırılıyordu. Başlıca isyânlar şunlardır: 1581 'de 'Abd al-Mu'min 'in oğlu Mavlāy Dāvūd 'un ön-ayak olduğu Saksāva halkının isyânı; 1597 'de Amizmīz berberîlerinin isyânı. Saltanatı, ciddî olarak, ancak 1595—1596 'da, al-Nāṣir İspanya 'yı terkedip, Melilla 'ya çıktığı zaman tehdide mâruz kaldı. Philipp II. 'in yardım etmemesi yüzünden, çâresizlikler içinde harekete geçen al-Nāṣir, yine de tehdit edici bir durum aldı; çünkü al-Manṣūr 'un idâresinden memnûn olmıyanlar ile birleşmiş idi; her zaman isyâna hazır olan ve evvelce türklere tâbî bulunan Barānis (Branès) 'ten asker topladı, Tāzā 'yı ele geçirdi, Rīf 'i ve Fas bölgesini ayaklandırmağa çalıştı. 3 ağustos 1595 'te al-Rukn 'de yenildi, 1596 'ya kadar da mukavemet etti. Nihâî olarak Taġāt 'ta mağlûp edilerek, idâm olundu.

al-Manṣūr, Marâkeş 'ten pek ender olarak ayrılmak ihtiyâcında kalmıştır. Buradan ayrılmağı sevmiyordu. Annesi, hayır müesseseleri ile, büyük bir şöhret kazanmış idi. al-Manṣūr, tahta çıktıktan altı ay sonra, 1602 'de tamamlanan al-Badī' sarayını yaptırmağa başladı. İtalya 'dan mermer, İspanya 'dan da ustalar getirtti. Süslü bir saray inşa ettirdi: bahçelere hâkim mevkîlerde yapılan havuzların etrafında süslü kasırlar bulunmakta idi. Yabancılara oralarda ziyâfetler verilmekte ve şerîf pek çok israfta bulunmakta idi. Bilhassa dinî bayramlar debdebe ve ihtişam ile kutlanır idi. Bu zenginlik ona dışarıda parlak bir şöhret kazandırdı ve şan ve şerefinin büyük kısmını da buna borçlu olduğunda şüphe yoktur. Sarayında, bilhassa dönmeler mühim mevkîleri işgâl etmekte idiler; bunlar hazîne işlerini gören yahudiler, dostu olan hıristiyan tâcirler veya uşaklar, yabancı devlet me'mûrları idi. al-Manṣūr, zamanının en zengin ve en çok övülen hukümdarlarından biri olmuştur. Merâkeş 'te İspanya dâimâ bir elçi veya bir mümessil, Fransa 'da bir konsolos bulundurmakta idi. Şerîf ile Bâb-ı âlî arasında sıksık elçi hey'etleri teâtî edilmekte idi. al-Badī' sarayı Mavlāy İsmā'īl tarafından tahrip ettirildi. Şimdi saraydan, muahhar Magrib san'atının çok güzel bir eseri olan türbe kalmıştır. al-Manṣūr, hayatının son günlerinde, Fās şehrinde olduğu gibi, yeni bir Merâkeş kurmağa çalışmıştır.

Aḥmad al-Manṣūr önce şahsî arzularına göre huküm sürdü. Emirleri açık, kararları serî ve bâzan da gaddarlık derecesinde sert idi. Avrupa kaynaklarından anlaşıldığına göre, samimî adamlarından bir yahudi olan *ḳā'id* Ruthe ile *ḳā'id* 'Azzūz onun husûsî kâtipleri idiler. Eserleri kaybolmuş bulunan al-Fiṣṭālī de hal tercümecisi ve sarayının resmî şâiri idi. Saltanatının başlangıcında çok nufûz sâhibi olan Paşa Riżvān o derece ehemmiyet kazanmış idi ki, şerîf 1581 'de kafasını kestirdi. Zamanla, git-gide müstakil olan eşrâfın sûistimallerine hukümdar karşı gelemez oldu. Yabancı düşmanı ve cür'etkâr bir insan olan 'Abd al-Karīm b. Tuda 'nin ve kendi oğlu Abū Fāris 'in kötü te'sirleri altında kaldı.

al-Manṣūr 'un câriyesi al-Ḥayzurān 'dan al-Ṣayḫ ve Abū Fāris adında iki oğlu, karısı Lalla 'Ā'iṣa al-Ṣabbānīya 'den de Zaydān dünyaya gelmiş idi. Hepsine tercih ettiği Abu 'l-Ḥasan 1594 'te öldürüldü. Daha 1579 'da tahtına vâris olarak al-Ma'mūn lekabı ile anılan al-Ṣayḫ 'i tâyin etmiş idi. Fās hukümdar nâipli-

ği bu sonuncuya düştü. Fas'ın geri kalan kısmı diğer şehzâdelere tevdî edilerek, bir takım vâliliklere ayrıldı. Bu taksim bir kaç defa değişikliğe uğradı; sonunda Abū Fāris, Merâkeş'te ölünceye kadar, babasının yanında kaldı. Fas'ta, nedimi Muṣṭafā'ya dayanarak, bir hükümdar gibi, hüküm sürdü. 1595 'te al-Nāṣir'in kaçışı sırasında büyük bir kabiliyet gösterdi. Debdebeye düşkün ve askerleri tarafından sevilen Abū Fāris şüphesiz endîşe uyandırmakta idi. Babası onun iğfâline uğradı. 1598'de aralarında ihtilâflar çıktı. Hapsedilip, sonradan yarı serbest bırakılan nedimini de fedâ etmek zorunda kalan al-Ma'mūn, 1600'de Abū Fāris'in desteklediği Zaydān'a karşı giriştiği mücâdeleden ümidini kesti. İspanya ve Cezayir'den yardım te'minine çalıştı.

Aḥmad al-Manṣūr zamanında, hükümdar sülâlesi en yüksek kudret noktasına ulaşmış idi. Fakat Sa'dîlerin sukutunun, büyük sultanın ölümünden itibâren başladığını ileri sürmek yerinde olmaz. Sudan'ın istilâsı, Cezayir'de huküm süren kargaşalık, İspanya'nın Avrupa'da zayıflaması, al-Nāṣir'ın ölümü ve taht üzerinde hak iddia eden al-Şayḫ'in hıristiyan oluşu gibi hâdiselerden sonra da, Fas hâlâ zengin ve kuvvetli görünüyor ve şerîfin idâresi de sağlam durumda bulunuyordu. Aḥmed al-Manṣūr kendi mülkünü taksim etmesini bilemediği ve oğullarını itâat altına aladığı için, memleketin kargaşalığa düşmesine sebebiyet verdi. Oğullarını barıştırmak ve Abū Fāris'i vâris olarak kabûl ettirmek maksadı ile, Fas'a gittiği sırada (1603), vebâya yakalandı. Öldüğü anda dâhilî harp patladı.

1598'de Fas'ta baş-gösteren vebâ salgını yüzünden hayatının son günlerini Merâkeş'ten uzaklarda, her on günde bir yer değiştire-değiştire çadırlarda geçirmiş idi.

Bibliyografya: Belli-başlı arapça kaynaklar: al-Ifrānī, *Nuzhat al-ḥādī* (nşr. ve trc. Houdas), Paris, 1889; Sa'dī, *Tārīḫ al-Sūdān* (nşr. ve trc. Houdas ve Benoist), Paris, 1898—1900; Maḥmūd Ka'ṭ, *Tārīḫ al-fattāş* (nşr. ve trc. Houdas), Paris, 1888—1889). Diğer arapça kaynaklar için bk. E. Lévi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa* (Paris, 1922).

Avrupa kaynakları: H. de Castries, *Les sources inédites de l'histoire du Maroc*, I. seri, *Dynastie saadienne*, Paris; H. de Castries, *La conquête du Soudan par el-Mansour* (*Hespéris*, 1923, s. 483—488); Cour, *L'établissement des dynasties des Chérifs au Maroc et leur rivalité avec les Turcs de Régence d'Alger* (Paris, 1904); Masson, *Histoire des établissements et du commerce français dans l'Afrique barbaresque* (Paris, 1903); Mercier, *Histoire de l'Afrique septentrionale* (Paris, 1888—1891); Alvarez, *Memoria sobre la batalla de El Kazar Quebir* (*Rev. militar española*, 1884, X); Aimel, *Le palais d'El-Bedi à Marrakech et le mausolée des chorfa saadiens* (*Archives Berbères*, 1918, III, 53—63); *Histoire véritable des dernières guerres advenues en Barbarie* (trc. Luis Nieto), Paris, 1579; Conestaggio, *Dell' unione del regno di Portogallo alla corona di Castiglia* (Cenova, 1585); Guadalajara y Xavier, *Prodición y destierro de los Moriscos de Castilla* (Pampeluna, 1614); Fr. Juan Bautista, *Chronica de la vida y admirables hechos del muy alto y muy poderoso señor muley Abd al-Melech* (1577); Medoça, *Iornada de Africa* (Lisboa, 1607).

(C. FUNCK-BRENTANO.)

MANSUR. AL-MANṢŪR, BI'LLĀH AL-ḲĀSİM, Yemen'in iki zeydî imâmının adı.

1. AL-ḲĀSİM B. 'ALĪ AL-'AYYĀNĪ (bâzılarına göre, al-İlyānī), nesebi, Muḥammed ve 'Abd Allāh adındaki şahıslar vâsıtası ile, Yemen'de zeydîliğin kurucusu olan al-Ḳāsim b. İbrāhīm Ṭabātabā (ölm. 246 = 860)'ya bağlanmakta ise de, Yemen'de zeydîlerin dünyevî hükümranlığını kuran ve al-Kāsim'ın torunu olan al-Hādī Yaḥyā b. al-Ḥusayn'in ahfâdından değildir. Bu sonuncudan sonra, imâmlığa iki oğlu, âciz bir insan olan Muḥammad al-Murtażā ve daha kabiliyetli olan kardeşi Aḥmed al-Nāṣir gelmiştir. 322 (934)'de vukû bulan ölümünden az bir müddet sonra, imâmlık sona erdi. Her ne kadar al-Nāṣir'ın oğullarından al-Ḳāşim al-Muḫtār, 345 (956)'te hukûmet merkezi Ṣan'ā'yı ele geçirdi ise de, çok geçmeden, Hamdān kabîlesinin reisi al-Żaḥḥāk tarafından mağlûp edildi. al-Żaḥḥāk, Ṣan'ā'yı Zabîd zeydîlerinin hâkimiyetine terketti; fakat düşman bir kabîle olan Ḥavlān kabîlesi şehri Ya'fūrī 'Abd Allāh b. Ḳaḥṭān'a teslim etti (352 = 963). Bu dâhilî mücâdele içinde maglûp olan Muḫtār'ın yeğenlerinden Yūsuf b. Yaḥyā al-Nāṣir, kısa bir zaman için, iktidârı eline geçirdi ve kendini zeydîlere, hiç değilse *dā'ī* olarak, tanıtmağa muvaffak oldu. Ya'fūrîler tarafından kovulunca, şimâlde zeydîlerin eski Ṣa'da kalesine sığındı. Banī Hamdān'ın yardımı sâyesinde, al-Ḳāsim b. 'Alī ona karşı isyân ederek, 389 (999)'da, al-Manṣūr Bi'llāh unvanı ile birlikte, imâmeti talep etti. Ṣa'da'yi işgâl ederek, Vādī Ṣuvāba, al-Bavn yolu ile, Ṣan'ā'nın şimâl-i garbîsindeki yüksek arâziye kadar, cenûba doğru, kendine yol açtı ve oradan kendisini tanıtmak için, hukûmet merkezini tehdide başladı,

Fakat imâmlığı uzun sürmedi; zîra 393 (1003)'te öldüğü vakit, Ṣan'ā'daki vâlisi Yūsuf al-Dā'ī'ye teslim olmuş idi. Bununla berâber, al-Ḳāsim bi'llāh al-Nāṣir Aḥmed'den beri Yemen'de ilk, diğerlerine nazaran da, tabi'î müstesnâlar bir tarafa, dördüncü imâm olmuş idi (imâmlık iddiasında bulunanlar için bk. Sachau, *Ein Verzeichnis muhammedanischer Dynastien*, *Abh. Pr. Ak. W.*, Phil. hist. Kl., 1923, I, 22, Müneccim-başı'dan naklen).

Oğlu al-Ḥusayn al-Mahdī, ancak kısa bir müddet (401—404=1010—1013) babasının makamını işgâl edebildi. Vakitsiz olarak bir muhârebede ölünce, zeydîler arasında onun tekrar döneceğine dâir bir kanâat uyandı ve hattâ onun adına, husûsî bir tarîkat (Ḥusayniya) kuruldu. Bundan on sene sonra, al-Ḳāsim'ın Ca'far, adındaki diğer bir oğlu imâmlık iddiasında bulunan alevîler ile mücâdeleye girişti ve bu mücâdele, bölge kabîlelerinin birleşmesi ile, daha da alevlendi; 453 (1061)'e doğru Ṣan'ā, İsmā'ilî zümresinden Ṣulayḥîlerin, sonra da Hamdān reislerinin eline geçti. Nesebi başka bir yoldan, al-Nāṣir Aḥmed b. al-Hādī'ye kadar çıkan Aḥmed b. Sulaymān al-Mutavakkil ancak 545 (1150)'te iktidârı eline aldı ve imâmlığı, uzun bir zaman için, ihyâ etti (sonraki asırların tarihi için bk. mad. AL-MAHDĪ LI-DĪN ALLĀH, *a*, *b*). Sonunda, Yūsuf al-Dā'ī âilesi muzaffer oldu. Onun on ikinci (on dördüncü?) nesilden torunu şudur:

2. AL-MANṢŪR AL-ḲĀSİM B. MUḤAMMED [bk. mad. AL-MAHDĪ LI-DĪN ALLĀH] Yemen'in bugünkü imam sülâlesinin kurucusudur. 1005 (1597)'te, mücâdeleye girişti ve ülkesini beş türk vâlisine karşı, müdâfaa etti. Kendi zeydîleri arasında muhâlifler ve tebeası arasında türkler tarafına geçenler ile karşılaşmak mecbûriyetinde kaldı; ayrıca, türklerin sık-sık vâli değiştirmeleri de kargaşıklıklara ve hattâ isyânlara sebep oldu; kabîleler sâdık bir unsur teşkil etmemekte idiler.

Türkler, çok zaman, zeydîlere düşman olan ismā'ilîleri (karmatlar) yardıma çağırabilmekte idiler. Silâh kıtlığı imâmlığın en büyük derdi idi. Meselâ, rivâyete göre, bir muhârebede, imâm 2.400 türk silâhına mukabil, ancak 20 silâh çıkarabilmiştir. Bu ikinci derecedeki muhârebeler hakkında tam bir fikir edinmek güçtür, fakat belli-başlı hâdiseler şunlardır: Şām al-Şarḳ'ın şimâl bölgesinde Cadîd al-Ḳāra'de muharrem 1006 sonunda (eylûl 1597) ilân edildikten sonra, al-Ḳāsim, yüksek Ahnūm ve Şahāra toprakları ile berâber, üç asır zeydîlere siper vazifesini görmüş olan Şahāra kalesini de zaptetti. Sonra cenûb-ı garbî istikametine dönerek, Ḥażūr al-Şayḫ (aynı zamanda Ḥażūr Banī Azd de denilir; bk. mad. ḤAŻŪR) dağlarında, Ṣan'ā'nın şimâl-i garbîsinde bulunan Sulā [b. bk.]'da yerleşti. Taraftarları memleketin her tarafında ayaklandılar ve bir zaman için, türklerin deniz ile olan irtibâtını kestiler. Fakat iki sene sonra, Sinan Paşa'nın kuvvetleri karşısında gerileme başladı: 1010 yılı sonlarına veya 1011 (1602) yılı başlarına doğru, imâm Ṣahāra'den çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Fakat 1014 (1605)'te, Vādī'a vâliliğine tâyin edilen Sinan Paşa'ya karşı, Şahāra bölgesinde tekrar ayaklandı ve Ṣa'da'yi zaptetti. Sinan Paşa'nın geri alınması üzerine, al-Ḳāsim onun yerine gelen Câfer Paşa ile bir mütâreke yapmağa muvaffak oldu. Bu mütâreke, bilhassa 1022 ve 1025'te yeni vâliler geldiği zamanlardaki bâzı ayaklanmalar hâriç, on sene devam etti. Yeni mücâdeleler sonunda, 1028'de yapılan kat'î bir sulh anlaşması ile, imâmın birbirinden ayrı dört bölgedeki hakları tanındı: bunlar, Şahāra'nin, Ṣan'ā'ya nazaran, şarkta bulunan, Ḥaşab'in, şimâlde Ṣa'da'nin ve nihâyet cenûb-i garbîde bulunan Ḥayma [b. bk.]'nin etrafındaki bölgelerdir. Ahâlinin büyük bir kısmı, zeydî olmayıp, şâfi'î idi. al-Ḳāsim rebiülevvel 1029 (şubat 1620)'da öldü. 1038 ortalarında (1629 başlarında) Haydar Paşa, onun oğlu ve halefi al-Mu'ayyad Muḥammed'in kuvvetleri karşısında Ṣan'ā'yı tahliye etmek mecbûriyetinde kaldı.

al-Ḳāsim b. Muḥammed iz'ân sâhibi bir zeydî idi; daha genç iken ve türkler önünden kaçarken, müteaddid âlimlerden ders almış idi. Ayaklanmalar sırasında bir çok beyannâmeler neşretti. Fıkıh ve akaide dâir eserleri bugün hâlâ mevcuttur.

Bibliyografya: 1. hakkında bk. Kay, *Yaman, its early mediaeval History* (London, 1892), s. 228 v.dd.; Strothmann, *Staatsrecht der Zaiditen* (Strassbourg, 1912), s. 65, 119. — 2. için bk. al-Muḥibbī, *Ḫalāṣat al-aṯar* (Kahire, 1284), III, 293 v.d.; Wüstenfeld, *Yemen im XI.* (*XVII.*) *Jahrhundert* (*Abh. Gesell. Wiss. Göttingen*, 1884, XXXII, 38 v. dd., 58 v. dd.); Tritton, *The Rise of the Imams of Sanaa* (Oxford, 1925), s. 1—78 (yazma eserlerden istifâde edilerek yazılmıştır); Aḥmed Rāşid, *Tārīḫ-i Yaman va-Ṣan'ā* (İstanbul 1291), I, 170 v.dd.; Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 191 v.dd. — 1. ve 2. için bk. 'Imād al-Dīn Yaḥyā b. 'Alī al-Ḳāsimī, *Tatimmat al-ifāda fī tārīḫ al-a'imma al-sāda* (Berlin, nr. 9665); Lane Poole, *The Mohammadan Dynasties* (Westminster,

1894), s. 162 v.d.; de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie* (Hannover, 1924), s. 122 v.d.; Brockelmann, *GAL*, II, 405). (R. STROTHMANN.)

MANSUR. AL-MANṢŪR (? — 1002) İBN ABĪ ʿĀMİR, X. asırda meşhûr Endülüs hâcibi, orta çağ İspanya'sı hıristiyan vak'anüvislerinde Almanzor. Tamadı: Abū ʿĀmir Muḥammed b. ʿAbd Allāh b. Muḥammed İbn Abī ʿĀmir'dir. Kendisi İberya yarım adasına yerleşmiş olan bir arap âilesine mensup idi; cedlerinden biri ʿAbd al-Malik al-Maʿāfirī oraya Ṭārik [b. bk.] ile aynı zamanda çıkmış, Algezîras eyâletinde Torrox'ta yerleşmiş ve ev-bark edinmiş idi. al-Manṣūr'un babası Abū Ḥafṣ ʿAbd Allāh bilgisi ve dindarlığı ile tanınmış bir fıkıh âlimi idi ve hacdan dönüşünde, Berberistan'da Trablus'ta, halife ʿAbd al-Raḥmān III. al-Nāṣir zamanında öldü (krş. İbn al-Abbār, *Takmilat al-ṣila*, *BAH*, V—VI, nr. 1251, s. 437 v.d.; al-Makkarī, *Analectes*, I, 904).

Muḥammed İbn Abī ʿĀmir'in daha gençliğinde, bütün hayatına hâkim olan büyük siyâsî ihtirasları var idi. Tahsilini Kurtuba'da yaptıktan ve merkez kadısı Muḥammed İbn al-Salīm'in emrinde, tâlî bir vazifede çalıştıktan sonra 356 (967)'da, halife al-Ḥakam II.'in karısı bask menşe'li Ṣubḥ adlı sultanın ve yeni doğan oğlu ʿAbd al-Raḥmān'ın mülklerinin kâhyası sıfatı ile, Emevî sarayında vazifeye başladı. İbn Abī ʿĀmir, terbiye, nezâket ve mahâreti sâyesinde, bu sultanın gözüne girmekte gecikmedi ve ihtimâl onun müdâhalesi ile, iki yıldan az bir müddet içinde, yeni vazifelere, darbhâne müfettişliğine, sâhipsiz terekelerin idâreciliğine tâyin edildi. Bir kaç ay sonra, 358 (969)'de, İşbiliye ve Niebla bölgelerine kadı tâyin edilmiş idi. 361 (972)'de, halife al-Ḥakam II. zaptiye birliklerinin (*şurṭa*) bir kısmının idâresini ona emânet etti. İbn Abī ʿĀmir'in üzerinde toplanan ve ona küllîyetli gelir te'min eden bütün bu vazifeler, çok geçmeden, kendisine Kurtuba'da debdebeli hayat imkânları verdi. al-Rusāfa adlı kibar mahallesinde kendisine bir saray yaptırdı; cömertliği, hatırşinaslığı ve debdebesi, çok geçmeden, onu Emevî sarayında erkânın baş safına geçirdi. Bir kaç yılda, kendini halka sevdirmek, vazgeçilmez bir kimse olmak, günü gelip de, halifenin mevkiine el koymağa kalkıştığı zaman, yardımına hazır bir çok dost edinmekten ibâret olan tasavvurun ilk kısmını gerçekleştirmiş idi.

İbn Abī ʿĀmir Kurtuba'da kendini halka tanıtıp, sevdirmenin kâfî gelmiyeceğini, halife ordularındaki kumandanlardan emin dostlar edinmesi gerektiğini çok çabuk anladı. Hâdiseler de tam zamında ona yardım etti. al-Ḥakam II., selefi ʿAbd al-Raḥmān III. gibi, şimâlî Afrika siyâseti gütmekte idi ve orduları, Tanca'da İdrîsîlere mensup küçük bir hükümdar olan Ḥasan b. Gannūn'a karşı gönderilen bir misilleme seferi yüzünden, faslıların çıkardığı bir isyânı bastırmak ile meşgûl idi. Kumandan Ġālib idâresindeki Emevî birlikleri, az veya çok Fâtımî hükümdarlarına tâbî olan Fas'taki bütün ufak İdrîsî hükümdarlarını tahtlarından indirmek vazifesini üzerlerine almışlardı. Bu sefer muvaffakiyet ile sona erdi ve Ḥasan b. Gannūn kaçıp, Rîf'te Ḥacrat al-Naṣr kalesine sığınmak mecbûriyetinde kaldı. Ġālib onu bu kalede kuşattı. Fakat ispanyolların Afrika ordusu o zamanlar halifeliğin bütçesine yük olmakta idi. Ġālib, Fas'ın şimâlindeki berberî kabîlelerini elde etmek için, hesapsızca para harcamış idi. al-Ḥakam II. oraya umûmî bir mâliye müfettişi gönderdi ve bu işi, *ḳāżi al-ḳużāt* unvânı altında, tâlimât alarak hareket eden İbn Abī ʿĀmir'e verdi. İbn Abī ʿĀmir, bu çok nâzik vazifeyi, eşine az rastlanır bir mahâret ile, başardı. Kurtuba'ya ordu ile aynı zamanda girdi; al-Ḥakam II. 366 (976)'da öldüğü zaman yerine genç oğlu Hişām geçince, yeni halife, babasının en sevdiği vezîri Abu 'l-Ḥasan Caʿfar b. ʿUṯmān al-Muṣḥafī'yi *ḥācib* tâyin ederken, İbn Abī ʿĀmir'i de, vezîr olarak, yanına verdi. Muhteris vezîr, reis Muṣḥafī'yi bertaraf etmek için, durmadan çalıştı. Önceden „islâvların" (*Ṣaḳāliba*) halifenin muhitindeki mühim mevkiini hiçe indirmeğe muvaffak oldu. Bunlar Kurtuba'da sarayın muhâfazasına me'mûr, paralı bir birlik teşkil etmekte idiler ve o zaman başlarında da esbapçıbaşı Fāʾiḳ al-Niẓāmī, kuyumcu-başı ve doğancıbaşı Cavhar bulunmakta idi. Bunlar al-Ḥakam öldüğü zaman henüz pek küçük yaşta olan Hişām'ın halife ilân edilmesine ve yerine amcası al-Mağīra'nın getirilmesine karşı koymağa çalıştılar. Bu sonuncu, al-Muṣḥafī'nin teşvikı ile öldürüldü ve gâlibâ İbn Abī ʿĀmir cinâyet ile biten bu sûikaste fi'len katıldı. Her hâlde, Hişām II.'ın tahta çıkışından pek az bir zaman sonra, kendilerine karşı alınan çok sıkı tedbirlerin neticesi olarak „islâvlar" Emevî sarayındaki nufûzlarını kaybettiler; uzun zaman onların sebep olduğu eziyetlerden şikâyet eden Kurtuba halkı buna çok sevindi. İbn Abī ʿĀmir bunda da halkın gözüne girmek fırsatını kaçırmadı ve kimsenin şüphe etmediği askerî kabiliyetlerini gösterdiği zaman, daha da şöhret kazandı. Filhakika az sonra al-Ḥakam II. hastalanınca, müslümanlara karşı silâha sarılmış olan şimâl hıristiyanlarına karşı açılan bir seferin başına geçmeğe muvaffak oldu. Receb 366 (şubat 977)'da Kurtuba'dan hareket ederek, Galisya'da Los Baños kalesini kuşattı ve külliyetli bir ganîmet ile hukûmet merkezine döndü; sonra Madīnat Sālim (Medinaceli)'in vâlisi bulunan yaşlı ve şanlı kumandan Ġālib ile dost oldu ve *ḥācib* al-Muṣḥafī'nin sukûtunu te'min husûsunda yardımını sağladı. Ġālib, İbn Abī ʿĀmir'in tavassutu sâyesinde, *ẕu 'l-vizāratayn* unvanını ve hıristiyanlara karşı açılan seferlerde serhad birliklerinin kumandanlığını elde etti. Bu dostluk yeni bir seferde daha da kuvvetlendi; bunda İbn Abī ʿĀmir, Ġālib'in yanı başında, merkez birliklerine kumanda etti. Girişilen bu seferde muvaffak oldu ve İbn Abī ʿĀmir'e şerefli yeni bir vazife verilmesine vesîle oldu ve al-Muṣḥafī'nin azledilen oğlunun yerine, Kurtuba'ya vâli tâyin edildi. İbn Abī ʿĀmir, yeni imtiyâzlarından faydalarak, merkezde lüzûmlu nizâm ve sükûnu iâde etti. Kendisini tehdit eden tehlikeyi farkeden al-Muṣḥafī, Ġālib ile İbn Abī ʿĀmir'i birbirine düşürmeğe çalıştı ise de, muvaffak olamadı. Genç vezîr, Ġālib'in kızı Asmāʾ'yı alarak, dâmâdı bile oldu. Bir kaç ay sonra, al-Muṣḥafī ve sarayda bir takım mevkîler işgâl eden akrabâları azledilerek, malları ve mülkleri ellerinden alındı. Aynı gün, İbn Abī ʿĀmir *ḥācib* ilân edildi. Kayın-atası Ġālib ile birlikte, devlet idâresinin başına geçti. İbn Abī ʿĀmir'in siyâset hayatının basamaklarını bu derece sür'at ile çıkmasına, ne yalnız başarı ile tertiplediği sûikastler, ne de şahsî mahâreti imkân vermiştir. Gâlibâ al-Ḥakam II.'in dul karısı ve fi'len saltanat süren halifenin annesi Sultan Ṣubḥ'un, oğullarının mal ve mülklerinin eski kâhyası ile olan münâsebeti sebep olmuş idi. Bu münâsebet kurtubalılarca bilinmekte ve sultan ile dostu aleyhinde acı tenkitlere yol açmakta idi. Önceleri *ḥācib*'in çok lehinde olan halk efkârı, ona düşman kesilmeğe başlamış idi. Hişām II.'ı devirmeği, yerine ʿAbd al-Raḥmān III.'ın bir başka vârisini getirmeği hedef tutan bir sûikast hazırlandı ise de, derhâl bunun önü alındı. Sonra kurtubalı fıkıhçılar, İbn Abī ʿĀmir'in felsefeye fazla merak sardığı, dolayısı ile de sünnîliğinin sözden ibâret kaldığı rivâyetini ortaya attılar. Onları haksız çıkarmak için, İbn Abī ʿĀmir, münevver bir hukümdar olan al-Ḥakam II.'in kurdurmuş olduğu o nefis kütüphâneyi ve ulemânın yasak ettiği ilimleri ihtivâ eden bütün kitapları yaktırmakta tereddüt etmedi. Ehemmiyetini müdrik olduğu bu tahrip hareketi ile, onları yatıştırdı. O, eşine az rastlanır ihtirası karşısında, gâyesine ulaşmağa engel olabilecek hiç bir şey tanımazdı.

Bununla berâber, genç halife Hişām II. büyümekte idi. Devlet işlerinin idâresini eline almasına mâni olmak gerek idi. Devlet işleri o zamana kadar Kurtuba'da halife sarayından idâre ediliyordu. Hukümdarı bu işlerden tamâmen uzaklaştırmak için, İbn Abī ʿĀmir 368 (978)'de, hukûmet merkezi civarında, bir şehir kurmağa karar verdi. Bu, Kurtuba kapıları yakınlarında bir kaç yıl içinde mühim bir belde hâlini alan Madīnat al-Zāhira idi. Hişām'a gelince, gerek Kurtuba'da, gerek al-Madīnat al-Zāhira'de, bütün saltanatı boyunca sürecek olan münzevî bir hayat geçirmeğe başladı. İbn Abī ʿĀmir, tahtı işgâl eden hukümdarın devlet işlerine karışmak ihtimâlini böylece kolaylık ile hallederken, aynı zamanda orduyu da yeniden teşkilâtlandırmağa çalıştı ve bu maksat ile yüzünü Fas'a çevirdi ve bu memlekette yeni bir siyâset tâkibine başladı. Emevî ordusu, o devirdeki teşkilâtı ile, askerleri memleket içinden te'min ediyordu. Paralı ve devamlı askerlerin sayısı da çok değil idi. İbn Abī ʿĀmir'in yeni ücretli askerlere ihtiyâcı var idi. Bu sebepten, bu devirden itibâren, hayatının sonuna kadar, şimâlî Fas ve İfrīḳiya berberîlerinden gönüllü asker topladı. Aynı zamanda Fas'ın bâzı kısımlarının Emevîler tarafından işgâl altında tutulmasının, halifelik hazînesi için, ağır bir masraf kaynağı olduğunu ve işgâl topraklarının genişletilmesinin Kurtuba hukümdarı için, bir felâket olacağını farketti. Bundan dolayı, işgâl altındaki bütün toprakları tahliye etti; yalnız Afrika'da Cebel-i Târık boğazının anahtarlarından biri olan Septe kalesini elinde tuttu. Memleketin geri kalan kısmının idâresini Kurtuba'nın lafzî hâkimiyeti altında ufak mahallî beylikler hâlinde bıraktı. İbn Abī ʿĀmir, para ile tuttuğu bu berberî birliklerden başka aynı zamanda İspanya'nın şimâlindeki hıristiyan Leonlulardan, Kastilyalılardan ve Navaralılardan para ile asker toplayıp, birlikler meydana getirdi. Gösterdiği ihtimâm, cömertlik ve hayırhahlık sâyesinde, yeni askerlerin tam bağlılığını te'mine muvaffak oldu.

Böylece emrinde kuvvetli ve sağlam bir ordu bulunduran İbn Abī ʿĀmir, devletin serhadlerinde, hıristiyanlara karşı an'anevî mücâdeleye tekrar başladı. Önce askerî teşkilâtının değişmesinden hoşnut kalmayan kayınatası Ġālib'i bertaraf etti; sonra 371 (981)'de Leon kıralığına karşı büyük ölçüde bir sefere girişti. Zamora'yı ele geçirip, yağma etti ve 4.000 esir aldı. Leon kıralı Ramiro III., Kastilya kontu Fernandez ve Navarra kıralı ile birleşti. Fakat üçü de Simancas'ın cenûb-i garbîsinde, Rueda civarında, müslü-

man kumandanı tarafından mağlûp edildiler; Simancas şehri zaptedildi. İbn Abî ʿĀmir, Leon şehri üzerine yürümeğe devam etti ve Ramiro III. 'yu tekrar bozguna uğrattı, Kurtuba 'ya tam bir zafer ile döndü ve al-Manṣûr bi 'llāh lekabını aldı.

Kurtuba 'da hudutsuz bir kudret kazanan ve muvaffak olmuş bir kumandan sayılan İbn Abî ʿĀmir, hayatının geri kalan kısmını, hıristiyanlara karşı devamlı mücâdele ile geçirecek ve yarım-adada müslümanlara tâbî toprakları fazlası ile genişletecek idi. Leon asilzâdeleri, muvaffakiyetsizliği dolayısı ile, Ramiro III. 'yu tahttan indirerek, yerine Bermudo II. 'yu geçirdiler. Bu sonuncu al-Manṣûr 'un yardımını istemeğe ve onun metbûluğunu kabûle mecbûr oldu. Sonra al-Manṣûr 374 (985) 'te Katalonya 'da bir sefer açmağa karar verdi ve kont Borrel 'i yenip, hücûm ile Barselona 'yı alarak, yağmaladı. Bu, İbn al-Abbār 'a göre, ʿĀmirilerin 23. seferi idi.

Fas 'ın şimâlinde bulunan ufak İdrîsî hükümdarlarından İbn Gannūn orduda Kurtuba 'ya karşı tekrar ayaklanınca, al-Manṣûr onu bastırmak maksadı ile, amca-zâdesi İbn ʿAskalāca 'yi gönderdi. Hayatına kıyılmayacağına dâir söz alan İbn Gannūn teslim oldu ise de, al-Manṣûr, hem onu, hem de kendi aleyhinde sözler sarfettiği iddiası ile, İbn ʿAskalāca 'yi öldürttü. Sözünü tutmaması ve gaddarca hareketi hukûmet merkezinde halk efkârında yeni bir akis uyandırınca, al-Manṣûr, itibârını tekrar kazanmak maksadı ile, dindarca bir faâliyete girişti; ihtiyâca kâfî gelmeyen Kurtuba câmiini 377 (987) 'de genişletti. Şark tarafında 8 yeni *ṣaḥn* yaptırdı, namazgâhın *ṣaḥn* 'ın garp tarafındaki duvarlarını 50 m. kadar genişletti. Arap tarihçileri, al-Manṣûr 'un bu genişletme işinde, hıristiyan esirler kullandığını rivâyet etmektedirler.

Aynı yıl Leon kırallığına karşı yeniden harp başladı. al-Manṣûr 'un oraya göndermiş olduğu müslüman kuvvetleri memlekette tazyik yapmışlar ve Bermudo II. da onları nihâyet topraklarından atmış idi. al-Manṣûr Bermudo II. 'nun bu cür'etini çok şiddetle cezâlandırdı. Bir kaç ay ara ile girişilen iki seferde, Coïmbras 'ı tahrip etti, Leon 'u harâbeye çevirdi ve Zamora 'yı ele geçirdi. Bunun üzerine, Leon kuvvetleri silâhları bırakmak ve al-Manṣûr 'a teslim olmak mecbûriyetinde kaldılar; Bermudo II. da topraklarının pek azını muhâfaza edebildi.

Daha sonraları seferler de yarım-adanın şimâl-i garbîsine yöneldi. Bunların en meşhûru 387 (997) tarihli Santiago de Compostella seferi oldu. Garp hıristiyanlık âleminin bu meşhûr mâbedi [bk. ŞANT YAʿḲŪB], müslüman askerleri tarafından, 2 şâbanda (10 ağustos) ele geçirildi ve al-Manṣûr 'un emri üzerine, azîzin mezarına el sürülmedi.

Hıristiyanlara karşı son sefer 1002 yılında yapıldı. Hedef Kastilya idi. al-Manṣûr, Canales 'i zaptetti ve Cogolla 'daki San Millán manastırını yıktırdı. Fakat seferden dönüşünde hastalandı, Medinaceli 'de 27 ramazan 392 (10 ağustos 1002) 'de öldü ve bu şehirde gömüldü.

al-Manṣûr 'un hayatının son yıllarında, yaşadığı debdebeli günlere, giriştiği başarılı seferlere rağmen, meş'um neticeler doğurabilecek hâdiseler ile karşılaşmıştır ki, buna ancak kendisine karşı hazırlanan sûikastleri bastırmak husûsunda sonsuz bir şiddeti ve sarsılmaz irâdesi mâni olmuştur. Baş vezîrinin gasbettiği iktidarı tekrar ele geçirmek için, Hişām II. 'ın giriştiği bir kaç teşebbüs akîm kaldı. 381 (991) 'de al-Manṣûr, oğlu ʿAbd al-Malik lehine, *ḥācib* 'lik unvânından feragat etti. Beş yıl sonra kendisine yakışır bir cür'et ile, hükümdarlara has *malik karîm* unvânını aldı, *sayyîd* unvânını da nefsine inhisar ettirdi. Yapamadığı veya gözüne alamadığı tek şey, emevî halifesinin yerine, ʿĀmirî bir halife getirilmesini istemek olmuştur. Bununla berâber, kendisinden sonra iktidarın vârislerine geçmesi için, gereken tertibâtı aldı. Öldüğü zaman, oğlu ʿAbd al-Malik al-Muẓaffar yerine geçip, bir kaç yıl müslüman İspanya 'yı elinde tuttu.

al-Manṣûr hakkında muhtelif fikirler ileri sürülmüştür. Pervâsızlığından, gâyesine varmak için çok zaman baş-vurduğu câniyâne çârelerden bahsedilmiştir. Bununla berâber, siyâsî hayatı hârikulâdedir. Bu diktatör, şüphesiz müslümanlığın yetiştirdiği en büyük siyâset adamlarından biridir. Halife ʿAbd al-Raḥmān III. devrinde orta çağ garp medeniyetinin şâyân-ı dikkat kültür merkezlerinden biri olan müslüman İspanya al-Manṣûr zamanında büyük bir devlet vaziyetinde idi.

Bibliyografya: En mühim arap kaynakları: İbn Bassām, *al-Ẕaḫīra fī Maḥāsin ahl al-Cazīra*, IV (husûsî kütüp.), (nşr. Dozy, II, 267); (trc. Fagnan), II, 414; krş. bir de İbn al-Aṣīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), VIII ve IX; (trc. Fagnan, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*), fihrist; İbn al-Ḫaṭīb, *al-Iḥāṭa* (kısmî neşir, Kahire), II, 67—73; İbn al-Abbār, *al-Ḥulla al-siyarā'* (Dozy, *Notices sur quelques manuscrits arabes*, Leiden, 1851, s. 148—153); ʿAbd al-Vāḥid al-Marrākuşī, *al-Muʿcib* (nşr. Dozy), s. 17—26; (trc. Fagnan), s. 21—32; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar*, IV, 147—148; al-Nuvayrī, *Histoire d'Espagne* (nşr. ve trc. M. Gaspar Remiro), Granada, 1916, fihrist; al-Maḳḳarī, *Nafḥ al-ṭīb, Analectes...*, fihrist.

Avrupa kaynakları: *España sagrada* (nşr. Florez), fihrist; P. Bofarull, *Los Condes de Barcelona vindicados* (Barcelona, 1836); R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, III, 111—258; ayn. mll., *Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne* (3. tab.), I, 173—202; F. Codera, *La batalla de Calatañazor* (*Boletín de la R. Academia de la historia* (1910, LVI, 197—200); E. Saavedra, *La batalla de Calatañazor* (*Mélanges Hartwig Derenbourg*, Paris, 1909, s. 335); F. Cotarelo, *El casamiento de Almanzor con una hija de Bermudo II* (*España Moderna*, 1903); Cl. Huart, *Histoire des Arabes* (Paris, 1913), II, 162—165; A. Gonzalez Palencia, *Historia de la España musulmana* (Barcelona, 1925), s. 45—51.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MANSUR. MANṢŪR B. NŪḤ, iki Sâmânî hükümdarının adı.

1. MANṢŪR B. NŪḤ I. (ABŪ ṢĀLIḤ), Horasan ve Mâverâünnehr hükümdarı olup, 350—365 (961—976) 'te kardeşi ʿAbd al-Malik b. Nūḥ I. [b. bk.] 'un yerine geçmiştir. Manṣûr zamanında Sâmânî hükümdarlığının dâhilî vaziyeti hakkında burayı bizzat ziyâret etmiş olan İbn Ḥavḳal 'de mâlûmat bulunmaktadır; bk. bilhassa *BGA*, II, 341: *fī vaḳtinā hāẕā*, s. 344 v.d.: Manṣûr 'un şahsiyeti hakkında — „Çelimsizliğine ve zayıflığına rağmen, devrimizin en âdil hükümdarı" — denilmektedir. Vezîr Balʿamî ve bu vezîr tarafından veya onun emri ile 352 (963) 'de kaleme alınan al-Ṭabarî tarihinin farsça tercümesinde verilen mâlûmat için bk. mad. BALʿAMÎ. Sâmânî hassa kumandanı Alp-Tigin 'in ayaklanması, onun Gazne 'de kurduğu müstakil hükümdarlık ve orada Manṣûr ile Alp-Tigin 'in oğlu ve halefi olan İsḥāḳ (yahut Abū İsḥāḳ İbrāhīm) zamanındaki Sâmânî hukümdarlığının te'sisi için bk. madd. ALP-TİGİN ve GAZNE; Barthold, *Turkestan* (*GMS*, yeni seri, V, 251, not 4) 'da, İsḥāḳ b. İbrāhīm yerine, Abū İsḥāḳ İbrāhīm okunuyor. Bu saltanat devri başka bakımlardan da Sâmânî devleti için, dış münâsebetlerde bir gelişme devri oldu; Büveyhîler [b. bk.] ve Ziyârîlere karşı yapılan muhârebelerin hemen hepsi başarı ile neticelenmiştir.

2. MANṢŪR B. NŪḤ II. (ABU 'L-ḤĀRIṢ), Mâverâünnehr hukümdarı (387—389 = 997—999). Sâmânî devletinden yalnız Mâverâünnehr 'in bir kısmını alıkoymuş olan babası Nūḥ b. Manṣûr 387 recebinin 14. cuma günü (23 temmûz 997) öldü; buna rağmen, Manṣûr 'a babasının halefi olarak ancak zilkâdede (teşrin I.) bi'at edildi. Bayhaḳī (nşr. Morley, s. 803), Manṣûr 'un güzelliğini, gözü pekliğini ve belâgatini över; fakat her kesi, aşırı sertliği ile yıldırdığını da söyler. Bununla berâber, kısa süren ve sıkıntı içinde geçen saltanat devrinde her hangi bir kimseyi korkutmağa pek muktedir değil idi. Son Sâmânîler, can çekişmekte olan sülâlenin mirasını paylaşamayan hukümdarlara ve ordu kumandanlarına karşı, âciz vaziyette idiler. Bu kumandanlardan biri, Fāʾiḳ, 3.000 türk suvârisi ile, Buhârâ 'yı ele geçirmeğe muvaffak oldu. Manṣûr, Āmul [b. bk.] 'e kaçmak zorunda kaldı ise de, Fāʾiḳ tarafından, geri çağırıldı. Manṣûr hukümdarlığının son yıllarını, muhtelif namzetlerin paylaşamadıkları Horasan 'ın idâresi meselesini sulh yolu ile halle sarfetti. Mesele silâh ile halledilmeğe kalmadan, Manṣûr, kumandanlarından Fāʾiḳ ve Beg-Tüzün tarafından, 12 safer 389 (1 kânun II. 999) 'da tahttan indirildi. Bir hafta sonra da, gözleri oydurulup, Buhârâ 'ya gönderildi.

Bibliyografya: Krş. mad. SÂMÂNİLER, bir de W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion* (2. tab., London, 1928, *GMS*, N. S., V, 251 v. dd., 264 v. dd.).

(W. BARTHOLD.)

MANSUR İSMAİL. AL-MANṢŪR İSMĀʿĪL, ABŪ ṬĀHIR yahut ABU 'L-ʿABBĀS, üçüncü Fâtımî halifesi. Şevvâl 334 (mayıs 946) 'te, hayli müşkil şartlar altında, babası Abu 'l-Ḳāsim al-Ḳā'im 'in yerine geçtiği zaman, 32 yaşında idi. Bir çok berberî ve kayrevanlı kabîlelerin desteklediği tahrikçi bir hâricî olan Abū Yazīd al-Mahdîya önünde bozguna uğramış ise de, Sūs 'u kuşatmağa devam etmekte idi. al-Manṣûr, Abū Yazīd 'in saltanat değişikliklerinde dâimâ görülen iktidar zaafından faydalanmasından korkarak, babasının ölümünü açıklamaktan, hutbeleri, paraların yazılarını ve sancakların üstündeki yazıları değiştirmekten çekindi. Sūs, al-Manṣûr 'un deniz yolu ile gönderdiği kuvvetler sâyesinde, kuşatmadan kurtarıldı. Bununla berâber, al-Manṣûr Ḳayravān 'a dönünce, Abū Yazīd 'in yeni bir hücûmuna uğradı. Bir çok mücâdelelerden sonra, her ne kadar al-Manṣûr, Abū Yazīd 'in Ḳayravān 'da eline düşen kadınlarını kendine iâde etmek suretiyle anlaşmak istedi ise de, Abū Yazīd, verdiği sözü bozarak, tekrar hücûma geçti. Fakat bu sefer bir meydan muhârebesinde tamâmen bozguna uğratıldı (ağustos 946). Sonunda Abū Yazīd muharrem 336 (ağustos 947) 'da Cabal Kiyāna (Mşila 'nin şimâli) 'de, Abū Yazīd, ağır yaralı olarak, yakalandı.

Bu başarı al-Manṣūr'un işlerini yoluna koydu. Abū Yazīd'in dâvasını benimsemiş olan orta Magrib kabîlelerinin bir kısmı, msl. Muhammed b. al-Ḫayr'in Maġrāvaları, itâat altına girdiler. Fâtımî hâkimiyetinin içinde bulunduğu güç durumdan faydalanan İspanya Emevîleri, garbî Berberistan'daki mevkîlerini sağlamlaştırmışlardı. Eski bir Fâtımî kumandanı olan Ḥāmid b. Yesel Magrib'i Kurtuba halifeleri adına idâre etmekte ve o sırada Tāhert'i kuşatmakta idi. al-Manṣūr şehrin yardımına koştu ve oraya ifrenli Ya'lā b. Muḥammed'i yerleştirdi. Kötü günlerde sâdık bir yardımcı olan Ṣanhācaların reisi Zīrī b. Manād'a bilhassa büyük salâhiyetler verdi.

Ḳayravān'a dönen al-Manṣūr Abū Yazīd'in yeni bir isyân çıkarmağa çalışan oğluna karşı harekete geçmek mecbûriyetinde kaldı. Berberistan'daki bu şiddetli hareketten ve hâricî ihtilâlinin tasfiyesinden sonra, al-Manṣūr İfrīḳiya'nin deniz kuvvetini geliştirdi. Azadlı kölesi Faraḥ, Sicilya vâlisinin yardımı ile, İtalya'nın cenûbunda bizanslılara karşı büyük bir zafer kazandı ve harp ganîmetleri ile geri döndü (340 = 951).

al-Manṣūr, yaptırdığı mimârî eserler ile, ifrīḳiyeli Fâtımîler arasında, mühim bir yer alır. Gerek al-Mahdiya, gerek son ihâneti dolayısı ile şüpheli görülen Ḳayravān artık pâyitaht olmaktan çıkmış idi. 947'den itibâren, kurucusunun adına izâfeten al-Manṣūriya de denilen Ṣabra pâyitaht oldu. Ḳayravān'ın kapılarında kurulan bu şehir, al-Manṣūr'un yaptırdığı saraylar ile süslendi ve eski şehrin zararına olarak, kurduğu pazar yerleri ile zenginleşti.

al-Manṣūr bir yolculuk sırasında soğuk alma neticesinde ânî olarak öldüğü zaman, daha 39 yaşında idi ve tahta çıkalı 7 yıl olmuş idi (29 şevvâl 341 = 18 mart 953).

Bibliyografya: İfrīḳiya Fâtımîleri devrinden sonraki tarihçilerin faydalandığı, X. ve XII. asır vekâyinâmeleri için bk. H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Ägyptens unter dem Islam*, I, 3, 8,11; İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères* (trc. de Slane), II, zeyil s. 535—541; İbn 'Iẓārī (nşr. Dozy), I, 226—229 (trc. E. Fagnan, I, 317—321); İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), VIII, 326—374 (trc. E. Fagnan, *Annales du Maghreb et de l'Espagne*, s. 340—357); İbn Ḫallikān (trc. de Slane, *Biographical Dictionary*, I, 218—221); İbn Ḥammād, *Histoire des rois 'Obaïdides* (nşr. Vonderheyden), s. 22—39 (trc. s. 39—61); İbn Abī Dīnār (trc. Pellissier ve Rémusat, *Hist. de l'Afrique d'El-Kairouani*, s. 103—106); Wüstenfeld, *Geschichte der Fatimid. Califen*, s. 86—98; Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, II, 201 v. dd.; G. Marçais, *Manuel d'art musulman*, I, 100, 118 v.d. (GEORGES MARÇAIS.)

MANṢŪRA. [Bk. MANSÛRE.]

MANSÛRE. MANṢŪRA, 258 (871) tarihinden itibâren, Sind'in, arap hâkimiyeti zamanındaki merkezi olup, Manṣūr b. Camhūr al-Kalbī tarafından te'sis edilmiştir. İṣṭaḫrī'nin tasvirine göre, burası Multān'dan daha münbit ve daha fazla meskûn idi. Arapların gelmesinden evvel, Brahmanābād (muhtemel olarak şimdiki Haydarâbâd), Sind'in merkezi bulunuyordu ve araplar tarafından fethi sırasında ismi Manṣūra'ye tahvil edildi. Eski seyyahların Manṣūra hakkında verdikleri mâlûmat için krş. *Gazetteer of the Bombay Presidency*, I/I, 506 v.d., 511, 525.

Bibliyografya: Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, s. 439, 444 v.d.; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān*, s. 62, 346, 350 ve E. H. Aitkin, *Gazetteer of the Province of Sind* (Karachi, 1907), s. 91, 96 ve 508.

(M. HIDAYET HOSAIN.)

MANSÛRE. AL-MANṢŪRA, Cezâyir ülkesinin garp kısmında, Tlemsen şehrinin aş.-yk. 5 km. garbında, Fas sultanları tarafından kurulmuş olup, şimdi harâbe hâlinde bulunan bir şehirdir. İbn Ḫaldūn'un yeter derecede vâzıh tasviri, bu örnek karargâh-şehrin kuruluş tarihini, doğruya yakın bir şekilde, tâkip etmemize imkân vermektedir. 698 (1299)'de Marīnīlerden Abū Ya'ḳūb Yūsuf, Banī 'Abd al-Vād'ın pâyitahtını muhâsaraya geldiği sırada, karargâhını şehrin garbında uzanan geniş ovada kurdu ve muhâsaranın uzun sürmesi üzerine, burada kendisi ve ordusunun başında bulunanlar için ikametgâhlar inşâ ettirdi ve bir de câmi temelini arttırdı. 702 (1302)'de bu *al-Maḥallat al-Manṣūra* („zafer karargâhı"), bir sûr inşâsı ile, şehir manzarası aldı. Burada câmiden ve askerî reislere mahsus meskenlerden, cephâne depolarından ve askerlerin sığınacağı yerlerden başka, hamam ve kervansaraylar da bulunuyordu. Kervanlar Tlemsen'e gidemediklerinden, al-Manṣūra, yâni Yeni-Tlemsen, kuşatılmış olan şehrin iktisâdî faâliyetlerini, tabi'î olarak, kendine çevirdi. Sekiz sene üç ay süren muhâsaradan sonra, Marīnīler Tlemsen'den uzaklaşınca, al-Manṣūra Sulṭān Abū Ṯābit'in vezîri İbrāhīm b. 'Abd al-Calīl'in nezâreti altında, muntazam bir şekilde, tahliye edildi. Tlemsenliler, Marīnīler ile imzalanan muâhede hukmüne uyarak, rakip şehre bir müddet dokunmadılar ise de, iki devlet arasındaki sulh bozulunca, al-Manṣūra'nin binâlarını yıktılar ve düşmanları tarafından kendi

şehirlerinin kapısı önünde bırakılmış olan bu karargâhı oturulmaz bir hâle getirdiler.

Otuz sene sonra Fas ordusu, Sulṭān Abu 'l-Ḥasan'ın kumandası altında, yine Tlemsen önüne geldi (735 = 1335). Bu defa Bani 'l-Vād'in pâyitahtı teslim olmağa mecbûr kaldı (27 ramazan 737 = 1 mayıs 1337). al-Manṣūra yeniden inşa edildi ve Marīnīlerin orta Magrib'i işgâl ettikleri müddetçe onların bu bölgede resmî merkezleri oldu. Büyük câmi, muhtemel olarak, bu sırada tamamlandı ve „Zafer sarayı" inşa edildi (745).

Marīnīler çekilince, al-Manṣūra yeniden terkedildi ve yavaş-yavaş harâp oldu. Dört köşe burçlar ile tahkim edilmiş olan kerpiç sûrun büyük bir kısmı bugün bâkî kalmış ise de, bunun içerisinde tarlalar ve bir fransız köyü bulunuyor. Bununla berâber, bir sarayın kolay seçilmeyen bakiyelerine, kaldırımlı bir yol parçasına ve bilhassa câmiin kerpiç duvarları ile cümle kapısı yanında yükselen büyük bir minârenin yarısına rastlanmaktadır. Üzerindeki çini, kaplamasını hemen tamâmiyle kaybetmiş olmasına rağmen, 40 m. irtifâındaki bu murabbâ kulenin cephesi XIV. asır Magrib san'atından kalma en mükemmel eserlerden biri sayılabilir. Câmiin mermer sütûn ve başlıkları Tlemsen ve Cezayir müzelerinde muhâfaza edilmektedir.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (nşr. de Slane), II, 136, 322 v. dd., 379 v. dd. (trc. de Slane, III, 375; IV, 141 v.dd., 221 v.dd.); Yaḥyā b. Ḫaldūn, *Buġyat al-ruvvād* (nşr. Bel), I, 121, 141 (trc. I, 164, 189); İbn Marzūḳ, *Musnad* (nşr. Lévi-Provençal), s. 25, 35; al-Tenesī, *Histoire des Beni Zeiyan* (trc. Bargès, *Tlemcen, ancienne capitale*, s. 249 v. dd.); Brosselard, *Inscriptions arabes de Tlemcen* (*Rev. Africaine*, 1859, III, 322—340); W. ve G. Marçais, *Monuments arabes de Tlemcen*, s. 192—222; G. Marçais, *Manuel d'art musulman*, II, 485—489, 549 v.d., 568 v. dd., 625—629. (GEORGES MARÇAIS.)

MANSÛRE. AL-MANṢŪRA, aşağı Mısır'da al-Daḳahlīya eyâletinin merkezi olan büyük şehir olup, Nil nehrinin Dimyāṭ kolunun sağ sâhili üzerinde bulunur [1947'de nüfusu 102.000]. Nil'in başka bir kolu veya kanalı buradan şimâl-i şarkî istikametinde Aşmūm'a doğru uzanmakta idi. Burası ilk önce, al-Malik al-Kāmil tarafından, o sırada haçlılar elinde bulunan Dimyāṭ'ı istirdat etmeğe teşebbüs ettiği sırada, bir askerî karargâh şeklinde kurulmuştur. 1249'da haçlılar al-Manṣūra civarında al-Sulṭān al-Mu'aẓẓam Tūrānşāh tarafından mağlûp edildiler. Fransa kıralı Louis IX. de burada esir düşmüştür. Şehir şimdi Mısır'ın pamuk ticâretinde ehemmiyetli bir rol oynamaktadır. Dikkate şâyân binâları yoktur; demiryolu burada bir köprü ile Nil nehrini aşar.

Mısır'da al-Manṣūra ismini taşıyan daha başka mevkîler de bulunmaktadır.

Bibliyografya: Maspero ve Wiet, *Matériaux pour servir à la géographie de l'Egypte* (Kahire 1909), s. 198 v. dd. (coğrâfî ve tarihî kaynaklar bu eserde zikredilmiştir); 'Alī Paşa Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, XV, 88 v. dd.; Baedeker, *Ägypten*, (Leipzig, 1928), s. 176 v. dd.

(J. H. KRAMERS.)

MANṢŪR. [Bk. MENṢÛR.]

MANṬIḳ. [Bk. MANTIK.]

MANTIK. MANṬIḳ, müslüman feylesuflarında mantık, stoyacı ve yeni-eflâtuncu temâyül, yunan tefsircileri tarafından kısmen tâdil edilmiş olan Aristo mantığıdır. Müslüman feylesufları bu mantığı değiştirmemişler ise de, ekseriyâ isâbetli bir şekilde, hulâsa, tercüme ve tefsir etmişlerdir; arap feylesufları Aristo mantığını çok iyi anlamışlar ve hakikî Aristo felsefesine en fazla bu bahiste yaklaşmışlardır. Aristo'nun mantığı büyük itinâ ile tercüme edilip, üzerinde işlenilmiş olduğundan, gerçek mânasını kavramak, Aristo'nun diğer eserlerine nazaran, arap feylesufları için maddeten daha kolay olmuştur (krş. J. Pollak, *Die Hermeneutik des Aristoteles in d. arab. Übers. d. Isḥāḳ b. Ḥunain*, (Leipzig, 1913, *De interpretatione*'nin başlangıcının iki tercümesi). Yalnız msl. *Metaphysica*'nın tercümesi oldukça kusurlu ve eksiktir. Mantığı lâyıkı ile takdir etmeyen İḫvān al-Ṣafā'nın küçük mantık risâlesinin başındaki „Eski hakîmler bu mevzûları izah ettiler, kitapları da okuyucunun elindedir; fakat mütercimler bunun mânasını kavramadıkları için, bu eserler çok haşviyatla doludur" şeklindeki iddiası hiç de haklı değildir.

Aristo'nun şu 6 mantık eserine, makûleler (*Kategoriae*), tefsir (*Hermeneutica*), birinci ve ikinci tahlil (*Analytica priora et posteriora*), cedel (*Topica*) ve mugâleta (*Sophistici elenchi*), tıpkı sonraki yunan tefsircilerinin yaptıkları gibi, araplar da hitâbet (*Rhetorica*) ve şiir san'atını (*Peotica*) ilâve ettiler (Aristo kitâbeti, bk. *Rhet.*, I, 2, 1356,25 bunu cedel ve siyâsetin bir kolu telâkkî ediyordu). Araplar bu eserlerin tertibini sonraki yunan tefsircileri gibi izah etmişlerdir (krş. *Aristotelis Categor. Comment.*, nşr. Busse, II, 6, 29. v.d. eserindeki „Eliae"). Bu eserlerin en mühimi dördüncüsü olan tahlil-i kıyâsî (*Analytica posteriora*) olup, öncekiler gâlibâ

bu esere yalnız bir hazırlık ve mukaddime teşkil etmiştir; Aristo tahlil-i burhânî (*Analytica posteriora*) eserinde mutlak hakikîyi, *Poetica* adlı eserinde ise, mutlak yanlışı tetkik etmiştir. Bu iki eserin arasında bulunanlarda, *Poetica*'ya yaklaştığı nisbette gayr-i muhtemellik unsuru hâkimdir. Bundan sonra, yine yunanlıların yaptığı gibi, bu eserlerin başına, eserin isminden de anlaşılacağı üzere, Aristo mantığına bir mukaddime olan Porphyrius'un Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς Ἀριστοτέλους κατηγορίας, *Kitāb Furfūryūs al-ma'rūf li 'l-mudḫal* (*Īsāġūcī*) adlı eserini koymuşlardır. Yunanlılar felsefeye, daha doğrusu felsefe tahsiline, mantık ile başlandığına göre, „Aristo mantığına" iki şekilde giriş yaparlardı. Kategoriler'den evvel olan Προλεγόμενα τῶν κατηγοριῶν'da sual ortaya atılıp, bunlara cevap verilmekte idi (msl. muhtelif felsefe mekteplerinin isimleri nereden gelmiştir? Aristo'nun eserlerinin tasnifi nasıldır?). Araplardan kalma bu tarzda bir giriş Fārābī'nin *Risāla fi-mā ganbaġī an yuḳaddam ḳabl ta'allum al-falsafa* (nşr. Schmoelders, *Docum. philos. arab.*) adlı küçük bir risâlesinde mevcuttur. Proclus'ün bir talebesi, Ammonius Hermiae'nin Προλεγόμενα τῆς φιλοσοφίας adlı eseri başka bir *Īsāġūcī*'ye giriş teşkil etmektedir. İlk kısmında târiflerden, ikinci kısmında ise, felsefenin bölümlerinden bahsedilmektedir. İlimlerin bölümünden bahseden ve sonradan bu mevzûu inkişâf ettiren arapça risâleler bu nevî girişlere bağlanır. İslâm feylesuflarından en büyüklerinden Fārābī ile İbn Sīnā'nın ilimlerin bölümüne âit bu türlü risâleleri mevcuttur. İbn Sīnā'nın *Maḳāla fī taḳāsīm al-ḥikma va 'l-'ulūm* adlı risâlesi, *Tis' rasā'il fi 'l-ḥikma va 'l-ṭabī'iyāt* adlı risâlenin bir kısmı olarak, İstanbul'da basılmıştır. Fārābī'nin *Kitāb iḥṣā' al-'ulūm*'unun yazmaları ve 1921'de Sayda'da intişâr eden *al-'Irfān* adlı küçük bir mecmuada çıkan metni ve bunun hakkında bâzı mühim tashihler için bk. M. Bouyges, *M F O B*, 1922, IX. Bu iki risâle latinceye çevrilmiş olup, bilhassa Gundissalinus'un *De divisione philosophiae* adlı eserinde geniş yer aldığı için, latincede *De Scientiis* („ilimler hakkında") adı verilen Fârâbî'nin risâlesi latin orta çağı üzerine büyük te'sir yapmıştır. Mantığın felsefe sistemi ile olan münâsebeti hakkında yunan mantıkçıları arasında üç görüş vardır: 1. Aristocular için mantık sâdece bir metodoloji, felsefeye bir giriştir; 2. tam realizm taraftarlarına göre, gerçeğin yapısı aklınkine uygun olduğundan, mantık kaideleri gerçek üzerine istinât etmektedir ve mantık da felsefenin esaslı bir kısmıdır, bilhassa stoyacılar ve Plotin bu kanaâttedirler (bk. *Enn.*, I, 5,3); 3. bu iki görüşü te'lif etmek isteyen yeni-eflâtunculara göre, mantık aynı zamanda hem felsefeye giriş, hem de felsefenin bir kısmıdır. Müslümanlar arasında da bu üç görüşün mümessilleri var idi (krş. Ḫvārizmī, *Kitāb mafātīḥ al-'ulūm*, nşr. van Vloten, s. 132); fakat yeni-eflâtuncuların görüşü hâkim bulunuyordu; üçüncü görüşü İbn Sīnā'da buluyoruz (krş. *Logica*, Venedik, 1508, 2a).

Müslüman mantıkçılarına göre, mantığın hedefi, bilinen şeyler sâyesinde, bilinmeyeni kavramaktır (bk. Aristoteles, *Analytica posteriora*, başlangıç). Sonraki yunan şârihleri gibi, müslüman mantıkçılarına göre de, mantığın en yüksek hedefi bize „iyiyi" „kötüden" ayırt ettirmek, rûhumuzu mükemmeliyete ve en yüksek saâdete kavuşturabilmektir. Her ne kadar müslüman aristocuları, mantığın bâzı noktalarında, bir birinden ayrılıyorlar ise de, esâs hatlarda birleşmektedirler. Hattâ seleflerine karşı sert davranan İbn Sīnā bile, eserinin bâzı yerlerinde, hücûm ettiği görüşlere katılmaktadır. Aristocuların ve bâzı başka feylesuflarda meselelerin halli, bâzı hâllerde, bir takım kalıplardan ibârettir ki, bunların mânası pek açık değildir. Büyük metafizik meseleleri ile alâkalı umûmî mâhiyette bir kaç noktaya burada işâret edilmelidir.

Tıpkı Aristo gibi, müslüman feylesufları için, bilgi hakikatin bir tasavvuru, bir sûretidir. Hukümlerde, bir arada bulunan cisim ve mefhum benzerlikleri (ὁμοιώματα, *amṣila*) ruhta mevcuttur. Bilginin bu şekildeki telâkkîsi düşünmeyi, şe'niyet ile temâstan mahrûm etmektedir. Bu kanâat tenâkuzludur; zîra şe'niyet bilgisini, aynı zamanda, hem inkâr, hem ikrâr etmektedir. Aristo bu kanâatı, açık veya zımnî olarak, sık-sık ileri sürmektedir. Bilginin aynı zamanşe'niyet ile temâs hâlinde bir tasavvur olduğunu kabûl eden nokta-i nazarın dikkate şâyân bir örneği, müslüman feylesuflarının yunan şârihlerinden aldıkları varlığın ikiliği nazariyesinde bulunmaktadır. Bu on makûlenin dış âlemde veya tasavvur olarak, rûhta bulunduklarına göre, iki türlü mevcûdiyeti vardır ve mevcûdiyet kelimesi de iki mânaya gelmektedir: 1. şe'niyet veya şe'nî mevcûdiyet ve 2. rûhtaki enfüsî mevcûdiyet. Akıl, bir *intentio prima* (πρώτη θέσις „ilk niyet") ile kendisini en yüksek dereceleri on makûle olan dış âleme yöneltebildiği gibi, aynı zamanda *intentio secunda* (δευτέρα θέσις „ikinci niyet") ile de, en yüksek dereceleri Porphyrius'un beş „voces" („sesler")'i olan kendi öz mefhûmlarına yöneltebilir. Her şeyin, dış âlemde değil ise, hiç olmazsa rûhta bir mevcûdiyeti vardır; bu görüş bir takım güçlükler doğurmaktadır; evvelâ, mevcûdiyet kelimesi müphemdir; sonra, her şeyin nefyi rûhta var olduğuna göre, „rûhta olmayan şey" rûhta olmalıdır. İmkânsız ve menfî gibi mefhumlar kelâmda [b. bk.], bilhassa eş'arîlerde, muhtemelen stoyacıların „hiçin" (οὐτινα, *lā šay'*) varlığı veya yokluğu üzerindeki münâkaşalarının te'siri altında tetkik mevzûu olmuştur. Varlıktan daha umûmî olan bir „şey" (*šay'*, stoyacılarda: τί) kabûl etmekle iktifâ edip, her şeyin aynı zamanda var olduğunu kabûl eden görüş ile tenâkuz hâlinde olduklarını farketmemektedirler. Esâsen Aristo felsefesindeki varlık veya mevcut olma mefhûmu ciddî güçlüklere sebebiyet vermiştir. Bu mefhum islâmiyette, yalnız feylesuflar tarafından değil, buna bağlı metafizik meselelerden dolayı, ilâhiyatçılar ve mutasavvıflar tarafından da çok münâkaşa edildi. Aristo (msl. 1040b, 18) varlık veya mevcut olmanın nevi ve cevher olmadığını iddia etmiş idi; al-Fārābī, İbn Sīnā, al-Ġazzālī ve İbn Rüşd gibi, islâm feylesufları benzer mütâleaları ile bu görüşü desteklemişlerdir. Onlara göre, varlık bir şeyin mâhiyetini ifâde edememektedir; çünkü insan olma, mahlûk olmayı, hayvan olmayı, cisim olmayı icâp ettirmekle, insanın var olduğunu, yâni mevcûdiyetini hiç de gerektirmemektedir. Diğer taraftan Aristo felsefesinde mevcut olma (τὸ ὄν) ile cevher (ἡ οὐσία) birbirinin müterâdifidir. Bu iki görüş nasıl te'lif edilebilir? Kendisinden önce yaşamış olan bâzı kelâmcılar gibi, İbn Sīnā da cevher ile varlığın birbirine tetâbuk ettiğini ileri sürmektedir; diğer cevherlerde varlık ancak Allaha arazî bir vasıf olarak, ilâve olunmalıdır. Buna mukabil, İbn Ruşd'e göre, eş'arîlerde olduğu gibi, mevcut olma dâimâ cevher olup, hiç bir zaman araz değildir. Ona göre, msl. „cevherdir" cümlesinde olduğu gibi, varlığın bir mahmûl, dolayısı ile zâhirî bir araz olduğu hukümlerde „*-dir*" bir ikinci niyet teşkil eder.

Aristo ile birlikte, araplar, Aristo'nun delîllerine dayanarak, aklî misâller bilgisinde küllînin ayrı mevcûdiyetini inkâr ederken, Eflâtun'a dayanarak, buna hassalar-üstü bir mâhiyet atfetmektedirler. Bu, yunan felsefesinin son devrinde (vasatî eflâtunculuk, yeni-pitagorculuk ve yeni-eflâtunculukta) çok yayılmış bir görüş idi. Buna göre, misâller ve küllî şekiller ezelden beri Allahta mevcuttur. Şeylerin idrâk edilebilmesi bundan, yâni mânevî bir varlık olmasındandır. Heykeltraşın zihnindeki heykel misâli nasıl heykelin mevcûdiyetinin ve idrâk edilebilmesinin sebebini teşkil ediyor ise, aynen dünyayı yaratanın idrâki de tabiattaki şeylerin idrâk olunmalarının ve mevcut olmalarının sebebini teşkil etmektedir. İbn Sīnā bunu şöyle ifâde etmiştir: „Küllî kesretten önce (*ante-multitudinem*), kesrette (*in multiplicitate*, eşyâda) ve kesretten sonra (*et post multitudinem*, rûhumuzda) mevcuttur. Bu ifâdenin ikinci kısmı, yâni kesrette (*in multiplicitate*), Aristo'da da olduğu gibi, güçlük doğurmaktadır; aslında ferdî olan şeylerde küllînin mevcûdiyeti nasıl tasavvur edilebilir? İslâm aristocularında sıksık zihniyeci (veya ismiyeci) bir temâyül vardır. Küllînin yalnız zihinde bulunduğu açıkça iddia edilmekte olup, aphrodisi aslı Alexander ile birlikte, maddedeki şekiller (ἔνυλα εἴδη) ferdî telâkkî olunmaktadır. Fakat Aristo'nun sisteminde şekiller, târifi üzere, küllî olduğuna göre, tenâkuzdan kaçınılmamaktadır ve bu sebepten islâm feylesûflarının küllîlere dâir nazariyeleri çok mûdil ve karanlıktır. Diğer bir ismiyeci veya enfüsî temâyüle, izâfet telakkîsinde rastlanıyor. İslâm feylesufları, tıpkı stoyacılar gibi, buna „aklın eşyâya koyduğu şeydir" demektedirler. Fakat bilhassa maddeci, ismiyeci ve hasseci stoyacıların te'siri altındaki kelâmcılar, ismiyeci bir sistemi inkişâf ettirdiler. Birbiri ile münâsebeti olmayan, tecezzî kabûl etmeyen ve yalnız ferdî hâdiseleri kabûl eden bu sistemde her izâfet (nisbet) âfâkî veya gayr-i mevcut telakkî olunmaktadır. „Mümkün", „gayr-i mümkün" ve „zarûrî" mefhumların müphem bir şekilde ele alınması, Aristo gibi, üstâdlarını sâdık bir tarzda tâkip eden islâm mantıkçılarını da ciddî güçlüklere sokmuş idi. Aristoteles (*Analytica priora*, 32a, 18—25) ve islâm mantıkçıları (İbn Sīnā, *Išārāt*, nşr. Forget, s. 34) „mümkün" mefhûmunun iki vechesini birbirinden ayırt etmektedirler: mümkün, gayr-i mümkün ile zarûrînin inkârıdır; lâkin Aristo her zaman bu iki görüşün üzerinde durmadığından, zarûrî ve gerçek mefhumlarını mümkün olarak telâkkî etmiştir; çünkü „vukû bulan", zarûrî olarak vukû bulur; her ne kadar „mümkünü" vukû bulabilen veya vukû bulamayan şey şeklinde târif ediyor ise de, Aristo'ya göre, „mümkün" de „vukû bulacak olandır"; çünkü vukû bulmayan, hiç bir zaman „mümkün" değildir. Bütün bunların esâsını teşkil eden meselenin, yâni „mümkün" ve „zarûrî" mefhûmlarının, âfâkî veya enfüsî olduğu meselesinin, Aristo tarafından başka türlü ele alınışı, bu tezatları doğurmuştur. Aristo, muayyeniyet ve gayr-i muayyeniyet arasında müteredditdir. Tefsir (*De Interpretatione*) adlı eserinde izah ettiğine göre, gelecekte cereyân edecek iki hâdiseden biri

gerçekleşecektir. Fakat hangisinin gerçekleşeceği evvelden tesbit edilemez. Aristo „zarûretin“ sâdece semâvî âlemi sevk ve idâre ettiğini, buna mukabil „ay-altı“ âleminin „tesâdüf“ dünyası olduğunu ileri sürüyor; sâdece Allah mutlaktır, diğer şeyler, kayıtsız şartsız, „farazîdir“, yâni tesâdüfün bir unsurunu ihtivâ etmektedir. Diğer taraftan her şeyin bir illeti olduğuna göre, zarûrî olarak, bir ilk illete ircâ olunabilmektedir. Bütün bu tenâkuzlar islâm aristocularında da bulunmaktadır. Stoyacılar gibi, „mümkünü“ gerçeğin dışında bırakmak isteyen „mütakellimin“ de (bunlar ara-sıra, bâzı stoyacılar gibi, „mümkün“ ve „zarûrî“ mefhûmlarını enfüsî telakkî ederek, her şeyin mümkün olduğunu ileri sürerler) — zarûrî, bir sebep olduğu takdirde neticesi de zarûrî olduğundan, dünyada „tesâdüf“ olamaz — şeklindeki ifâdelerinde haklıdırlar. İbn Ruşd, Gazzālî ile yaptığı münâkaşada, bu delîlin doğruluğunu kabûl etmiş gibi görünmekte ise de, üstadının görüşlerini tekrarlamaktadır. Her ne kadar Gazzālî kelâmın, feylesofların metafiziği hilâfına, onların mantıkî usûlünü inkâr edemediğini itirâf ediyor ise de, „mütekellimin“ yunan şüphecilerinin mantık aleyhine ileri sürdükleri delîlleri bâzan tekrarlamaktadırlar. Onlara göre, cüz'îden küllîye varılamayacağından, târif imkânsızdır; netice de mukaddematta mündemic bulunduğundan, kıyâs müsâdere alel-matlûptur. Bu görüşler tecrübeci bir görüş sayılan ve cüz'îden hareket eden aristoculuk aleyhinde ileri sürülmektedir. Aristo ile islâm mantıkçılarında akliyeci bir temâyül mevcuttur; bunlara göre, akıl ilk sebepleri doğrudan-doğruya kavrayabilir ve istikrâya baş-vurmaksızın, küllî mefhumlar arasındaki münâsebetleri kavramağa muktedirdir. „Mütekellimîne“ göre, bilgi ve küllî mefhûmlar „hakikati“ veremezler; çünkü „hakikatin“ târifine dayanarak, „şe'niyet“ ile „hakikî bilgi“ arasında tam bir mutâbakat olması gerekir; bilgi „küllî“ ve şe'niyet ise, „ferdîdir“. Bu iddiaları ile „mütekellimîn“ Aristo felsefesinin en büyük tenâkuzuna işâret etmektedirler. İbn Ruşd bunun aksini isbat etmeğe boş yere uğraşmıştır.

Bibliyografya: Fr. Ueberweg, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*[2] (11. tab., Berlin, 1928), II, 291 v.dd. ve 715—723; ayrıca bk. K. Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande* (Leipzig, 1861), II, 297—396; Abu 'l-Ṣalt, *Rectificación de la mente, tratado de lógica, texto árabe, traducción y estudio previo por* C. Angel Gonzalez Palencia (Madrid, 1915); 'Abd al-Raḥmān al-Aḫżarī, *Le Soullam, traité de logique* (trc. J. D. Luciani), Cezayir, 1921.

(S. VAN DEN BERGH.)

MANŪF. [Bk. MENŪF.]

MANZİL. [Bk. MENĀZİL.]

MAPİLLA. [Bk. MOPLAHLAR.]

MARÁÇ. [Bk. ELBİSTAN.]

MARĀĞA. [Bk. MERĀGA.]

MARAND. [Bk. MEREND.]

MAR'AŞ. [Bk. MARAŞ.]

MARAŞ. MAR'AŞ, cenûbî Anadolu'da bir vilâyet merkezi (44.000 nüfus) olup, Ahır dağı kütlesinin cenup eteklerinde, kendi ismi verilen ovanın şimâl kenarında, deniz seviyesinden 620—760 m. irtifâda, meyilli bir satıh üzerinde yerleşmiş bulunmaktadır. Dağın yamaçlarından inen dereler, ovayı şarktan garba geçen Erkenez suyu vâsıtası ile, Ceyhan nehrinin esâslı kollarından biri olan Ak-Su (eski arap coğrafyacılarında Nahr Ḥūrīṣ)'ya dökülmekte, Ak-Su ise, bir az daha garpta, Elbistan'dan gelen asıl Ceyhan ile birleşmektedir. Ahır dağı eteklerinden başlayarak, cenûba doğru dağlar arasında bir oluk şeklinde uzanan Maraş ovasına Çakal ovası ve Şeker ovası (cenûp kısmı) isimleri verildiği gibi, burusı eski metinlerde 'Amḳ Mar'aş adı ile de zikredilmektedir.

Maraş, coğrâfî vaziyeti itibârı ile, bulunduğu bölgede pek ehemmiyetli bir yol düğüm noktası rolünü oynamış, eski devirlerden beri büyük bir ticâret merkezi hizmetini görmüştür. Maraş'ta yahut yakınında düğümlenen eski yolların başlıcaları şunlar idi: 1. Amanus dağlarının şark kenarı boyunca uzanan ovayı tâkip ederek, Antakya'ya giden yol; 2. aynı ovanın şimâl-i şarkîye doğru devâmını boylayarak, al-Ḥadaṯ (Adatha, şimdiki İnekli köyü civarı) — Zibaṭra (Sozopetra, Viranşehir) üzerinden, Malatya'ya giden yol; 3. şarkta, Bahasnā (Behesnī = Besni) üzerinden Fırat kıyısında Sumaysaṭ (Samosata, Samsat)'a giden yol; 4. Ayıntab (Gaziantep) üzerinden Haleb'e giden yol; 5. garptaki dağlar arasından geçip, Adana ovasına inen Kars-Żu 'l-Ḳadrīya (Kadirli) — 'Ayn Zarba (Anavarza) al-Maṣṣīṣa (Misis) yolu; 6. şimâl-i garbîde Anti-Toros dağlarını çapraz keserek, Göksun (Kokussos) üzerinden Kayseri'ye ulaşan yol; 7. şimâlde Elbistan (Abulustayn) ve Efsūs (Afşin)'a giden başka bir dağ yolu. Bu yollardan birincisi ve ikinci şimdi Fevzi Paşa — Malatya demir yolu ile tâkip edilmekte ve Maraş, II. teşrin 1948'de işletmeye açılan 28 km.'lik şûbe hattı ile, bu demiryoluna bağlanmakta, işlek kara yolları ise, şehri Akdeniz kıyısındaki İskenderun limanına (175 km.), Adana'ya (205 km.), Antakya'ya (182 km.), Gaziantep'e (83 km.) ve Malatya'ya (222 km.) birleştirmektedir.

Şehir isminin arapça şekli olan Mar'aş, halk arasında *r'ş* kökünden iştikak ettirilip (*mar'aş* „titreme yeri“), ovada kısmen pirinç tarlası hâline getirilmiş bataklıklar yüzünden, vaktiyle çok sıtmalık olmasına bağlanmış ise de, burası daha Âsûr metinlerinde Markasi şeklinde geçmekte ve Gurgum devletinin merkezi [bk. mad. CARĀCİMA] olarak zikredilmektedir. Maraş'ın bir Hitit merkezi olduğu ve gerek burada, gerek civarda ehemmiyetli beşerî te'sisler bulunduğu bilinmekte, müteaddit âbide, heykel ve taş yazıları ele geçirilmiş bulunmaktadır. Mâzisinin çok eskilere çıkmış olduğu anlaşılan şehir, ismini de o devirlerden beri muhâfaza etmekle berâber, diğer emsâlinde görüldüğü gibi [bk. mad. MALATYA], mevkiini bir kaç defa değiştirmiş olmalıdır. Kadîm Maraş'ın yeri, muhtemel olarak, şimdiki şehrin cenûb-i şarkîsinde ve Erkenez suyu kenarında rastlanan höyüklere tekabül ediyordu. Roma hâkimiyeti kurulunca, şehre Germanicia (Germanikeia veya Kaisareia Germanikē) denildi. Bununla berâber, Roma te'sisi olarak, bu ismi taşıyan şehrin bir takım müelliflerce şimdiki Maraş'ın yerinde gösterilmiş olan Antiochia ad Taurum — Samosata yolu üzerinde, Fırat'a dökülen Kara-Su (eski adı Arabān) boyunda, orta çağda Ra'bān kalesi ismi verilen yerde (gâlibâ şimdiki Altın-Taş kalesi harâbesi) kurulmuş olması, imparatorluk devrinde burası zelzele dolayısı ile harâp olduktan sonra, Germanikeia isminin şimdiki Maraş yakınındaki şehre verilmiş bulunması muhtemeldir. Bu muahhar şehrin adı bilhassa hıristiyanlığa âit vesikalarda zikredilmektedir. İslâm Bizans mücâdelesi sırasında Maraş önceleri, Bizans kaynaklarında, yine Germanikeia olarak zikredilmiş, islâm hâkimiyeti devrinde Mar'aş şeklini alan eski isim, bizanslılara da Marasion şeklinde geçmiştir. Bu devirde Maraş'ın, şimdiki mevkiine nazaran, bir az şarkta, zamanımızda „Kara Maraş“ denilen mevkie taşındığı ve Dulkadırlılar devrinde ise, şimdiki mevkiine yerleştiği rivâyet edilmektedir.

İslâm hâkimiyetinin şimâlî Suriye'den Anadolu'ya doğru yayıldığı sıralarda Maraş, arap — Bizans nufûz mıntakaları arasındaki sınır bölgesinde (*al-ṯuġūr al-Šāmīya*) zaman-zaman rakip devletlerin faydalandıkları ehemmiyetli bir üss olmuş; sık-sık tahrip edilmekle berâber, her defasında yeniden canlanıp kalkınmıştır (aş. bk.).

XIV. asrın ilk yarısında Maraş havâlisi, Dulkadırlı türkmen hânedanının eline geçmiştir. Dulkadırlılar, sürüleri ile berâber, Maraş dağlarında yazı geçirmekte ve kışın ise, Maraş ile Antakya arasındaki çukur ovalarda barınmakta idiler. İlhanlı hâkimiyetinin gerilemesi sırasında, bunlar nufûz sâhalarını genişletmeğe muvaffak olmuşlardır. İlk emîrleri olan Zayn al-Dīn Karaca Bey'in adı, ilk olarak, garptaki ermeni topraklarına 735 (1335)'te girişi münâsebeti ile, geçmektedir. Karaca Bey ile oğlu Halil Bey zamanında Dulkadırlılar Anadolu'nun Mısır memlûkleri devleti hudûdundaki toprakları üzerinde yerleşerek, Maraş ile berâber, Elbistan, Malatya, Bahasnā ve Harput'u ele geçirdiler. Zorlandıkları sırada Mısır tâbiiyetini kabûl eden bu emîrler, fırsat düştükçe, metbûlarına karşı harekete geçmekten çekinmemişlerdi. Halil Bey'in zamanında, Maraş 1381'de mısırlıların eline geçti, üç sene sonra Halil Bey Maraş ile Elbistan'ı tekrar zaptetmeğe muvaffak oldu ise de, Haleb vâlisi Yil-Boğa tarafından mağlûp edildi. Halil Bey mısırlılar tarafından öldürülünce, yerine geçen Süli Bey zamanında da, Maraş elden-ele geçti. Bunun haleflerinden Nāṣir al-Dīn 846 (1443)'da ölünce, yerine oğlu Maraş beyi Süleyman Bey geçti. Bunun beş kızından Sitti Hatun 1449'da, Murad II. tarafından, oğlu Mehmed (müstakbel Fâtih Sutan Mehmed)'e alındı. Süleyman Bey'in oğlu Malik Arslan 870 (1465/1466)'te Maraş câmiinde öldürüldü. Bu zâtın resmi „Sultan Arslan“ unvânı ile ve hemşîresininki ἡμεγάλμκάτω kaydı ile — muhtemel olarak kayın birâderi Mehmed II.'e ithâf etmek niyetinde olduğu — Batlamyus coğrafyasında (Codex venetus 516) bulunmaktadır (Olshausen, *Hermes*, 1880, XV, 417—424). Daha Yıldırım Bayezid zamanında (XIV. asrın sonu), bir kısım toprakları, Elbistan ile berâber, muvakkaten Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş bulunan Dulkadırlılar emâretine Selim I. zamanında son verildi (921 = 1515): hükümdar sefer dönüşünde şehrin önünde karargâh kurduktan sonra, Kars—Maraş (Kadirli) ve Göksun üzerinden, Kayseri'ye doğru gitti (krş. Taeschner, *Türk. Bil.*, XXIII, 36, not 4). Kanûnî Süleyman zamanında Şehsuvar-oğlu Ali Bey'in, Ferhad Paşa'nın iftirâsı neticesinde, idâmından sonra (928=1522), burada merkezi Maraş olan Żu 'l-Ḳadrīya eyâleti kuruldu ki, bu eyâlet Malatya, Ayıntab, Kars-Żu 'l-Ḳadrīya ve Sumaysaṭ sancaklarını ihtivâ ediyordu (bk. *Cihan-nümâ*, s. 598). Evliyâ Çelebî'nin tasvirine göre (şehirden geçişi 1058 ve 1082 = 1648 ve 1672/1673, şehrin tepe üzerinde 600 adım çevreli kalesinin kapılarından birinde siyah taştan dört arslan heykeli (Hitit arslanı) bulunuyordu,

şehirde, „dere ve tepeler üzerinde, bağlı bahçeli“ ve akar suyu bol, kârgir duvarlı, toprak örtülü 11.000 ev mevçut idi. Bir dağ eteğinde bulunan Maraş'ın uzunluğu 7.000 adıma varmakta idi; bu yeni Maraş'ın kıble tarafındaki bağların bulunduğu yerde eski Maraş'ın harâbeleri var idi. Osmanlı hâkimiyeti altında, Maraş'ta vukua gelen hâdiseler arasında, Dulkadırlılar ile Selim I.'in İran seferi dönüşünde Bayezid (Doğu-Bayezid) beylerinden Maraş'ta arâzi verdiği İskender Bey'in bayezidliler denilen sülâlesinin ancak Mahmud II. zamanında sona ermiş bulunan rekabeti kayda değer. Rivâyet edildiğine göre, şehrin şark tarafı Dulkadırlılara, garp tarafı bayezidlilerin nüfûzuna tâbî bulunmakta idi. Rakip âilelerin mücâdelesi yüzünden, Maraş XIX. asırda fakir düşmüş bulunuyordu. Texier bu sırada şehrin nüfusunu 5—6.000 olarak tahmin etmektedir.

Osmanlı—Mısır ihtilâfı neticesinde, Maraş mısırlıların eline düştü. Nizib bozgunundan sonra, mısırlı İbrahim Paşa Maraş'a doğru ilerıledi. Mısır kuvvetlerinin öncüleri, Bayezidli Süleyman Bey'in kumandasındaki yörükler tarafından, durduruldu ise de, daha büyük kuvvetlerin gelmesi üzerine, bunlar Kayseri'ye çekildiler. Şehir İbrahim Paşa'ya teslim oldu. İbrahim Paşa ordusu Maraş'ta 19 ay kadar kaldı; kendisi de bir yaz Maraş bağlarında oturdu. 1840'tan sonra, Maraş yeniden Osmanlı hâkimiyetine döndü. Bir aralık kazâ hâline konulan Maraş, XIX. asrın ortasında, Haleb eyâletine (sonradan vilâyet) sancak olarak bağlandı ve ayrı bir eyâlet teşkil ettiği kısa bir müddet dışında, birinci cihan harbi sonuna kadar, bu vilâyete bağlı kaldı. XIX. asrın sonlarına doğru, Maraş havâlisi Zeytun (şimdiki ismi Süleymanlı)'da üsslenmiş bulunan ermenilerin taarruzuna uğradı (1894—1895). Zeytun isyân hareketi ancak birinci cihan harbi yıllarında bastırılabildi (1915). Maraş bu harbin sonunda ingiliz ve daha sonra fransız kuvvetleri tarafından işgâl edilerek, 11 şubat 1922'de destânî bir mücâdeleden sonra, istirdat olundu. Ankara muâhedesinin imzâsını müteâkip, Maraş, kat'î olarak, türk hâkimiyetine döndü.

Şehrin XIX. asrın sonlarında 50—60.000 ve birinci cihan harbi başlarında 32.700 (Besim Atalay'a göre, bunun 22.500 ü müslüman, 8.500'ü hıristiyan) kadar tahmin edilmekte olan nüfusu 1927'de 25.982'ye düşmüş bulunuyordu. Sonra bu sayı tedrîcen artarak, 1950'de 34.641'e ve 1955'te ise, 44.300'e yükselmiştir.

XII. asrın ortalarında Maraş'ın 42 mahalleye bölünmüş 11.000 ev ihtivâ ettiğini kaydeden Evliyâ Çelebî'ye mukabil, birinci cihan harbi başlarında şehirde ancak 8.525 ev, 1949'a doğru ise, 17 mahellede 6.231 ev bulunuyordu. Bu sayı, daha yakın yıllarda yeniden artmıştır. Evvelce Maraş'ta çok makbûl at takımları, sahtiyan, kösele imâl edilir, sırma işlenmiş aba yapılır, alaca ve bez dokunurdu. Bu san'atların büyük kısmı ortadan kalkmış olmakla berâber, tezgâhlarda yine çeşitli dokumalar yapılmakta, mobilya imâl edilmekte, şarapçılığa ehemmiyet verilmektedir; şehirde çeltik (pirinç) ve un fabrikaları da vardır.

Şehir, tarihî değer taşıyan eserler bakımından, zengin değildir. Evliyâ Çelebî Maraş'ta 49 câmi ve mescid bulunduğunu, bunlardan en mühiminin çarşı içinde, hareminde büyük bir değirmen suyu akan „ada câmii“ olduğunu zikreder. XIX. asrın sonunda Haleb sâlnamesi şehirde 30 câmi ve 16 mescid bulunduğunu kaydeder; Besim Atalay ise, 1917'ye doğru, mahalle mescidleri ile berâber, umûmiyetle harâp olmak üzere, 92 câmiin mevcûdiyetini zikreder. Maraş'ın câmi-i kebîri kapısındaki Sulṭān Ḳanṣū Ġavrī zamanında Dulkadırlı Süleyman-oğlu 'Alā' al-Davla tarafından konulan kitâbe 907 tarihini göstermektedir. Yanında harâp olmuş bir de imârethânesi mevcuttur. 'Alā' al-Davla'nın zevcesi Şems-Mâh Hatun nâmına inşâ edilen Hatuniye câmii üzerinde ancak bir tâmire delâlet eden kitâbe mevcuttur. Ayrıca köprü başında yine Dulkadırlılara âit bir türbe ve bir medrese (Taş-medrese) bulunmaktadır. Cümhûriyet devrinde Maraş bir vilâyete merkez olmuştur. Maraş vilâyetinin arâzisi üzerinde, 1955 sayımının muvakkat neticelerine göre, 337.700 nüfus yaşamaktadır. Vilâyet Maraş, Afşin, Andırın, Elbistan, Göksun ve Pazarcık kazâlarına ayrılmaktadır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. Müteferrika), s. 598; Evliya Çelebî, *Seyahatnâme*, III, 170; IX, 345 v.d.; Ch. Texier, *Asie Mineure*, s. 589; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām*, VI, 4262 v.d.; V. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, II, 235 v.d.; E. Banse, *Die Türkei*, s. 223; Besim Atalay, *Maraş tarihi ve coğrafyası* (1332; İstanbul, 1339); *Belediyeler yıllığı*, II, 777—780.

(BESİM DARKOT.)

Tarih. Roma imparatorluğu devrinde bu şehre, Caligula'ya nisbetle, Germanikeia ismi verilmiş idi (Caesarea Germanikē sikkeleri için bk. Grégoire, *Revue de l'instr. publ. en Belg.*, 1908, LI, 217 v.d.). Germanikeia'nın Maraş olduğu, süryânî kaynakları başta olmak üzere, bir çok edebî metinler delâleti ile anlaşılmaktadır. Muhtemel olarak ermenilerde Germanik adını, fakat yalnız ilmî an'ane hudutları içinde, tanıyorlardı (Vahram: Kermanig; krş. Urfalı Matth., nşr. Dulaurier, s. 487 aş.; St. Martin, *Mém. sur l'Arménie*, I, 200). Haleb bölgesinin bir tasvirinde (Paris, ar. yazm., nr. 1683, 72 a) şehrin ermenice isminin *Nākinūk* olduğu, yanlış olarak, zikredilmektedir (Blochet, *ROL*, III, 525 v.d., not 6). Burada, Maraş'ın komşusu olan al-Ḥadaṯ (b. bk.; kadîm Adatha, şimdiki İnekli civarında), sonradan verilmiş olan Göynük ismi ile bir karıştırma vukua geldiği meydandadır. Herakleios 626'da şehrin önünden geçti (Theophan, *Chron.*, nşr. de Boor, s. 313; Ramsay, *Class. Review*, X, 140: Gerland *Byz. Zeitschr.*, 1894, III, 362). İmparator Leon III. aslen Maraş (Germanikeia)'tan idi. Daha yeni müellifler kendisini, yanlış olarak, Isauria'dan gibi göstermişlerdir (krş. bir de K. K. Schenk, *Byz. Zeitschr.*, 1896, V, 296 v.dd.).

Hicrî 16 yılında Abū Ubayda, Ḫālid b. al-Valîd'i Manbic'den Maraş üzerine gönderdi. Kalenin bizanslı muhâfızları, kendilerine zarar verilmeden çekilip-gitmek şartı ile, teslim oldular; Ḫālid kaleyi tahrip etti (Caetani, *Annali dell' Islām*, 1910, III, 794, 806). Sufyān b. 'Avf al-Ġāmidī 30 (650/651) senesinde Bizans topraklarına karşı Maraş'tan bir sefere çıktı. Muʿāviya Maraş'ı yeniden ihyâ ederek, buraya asker yerleştirdi. Yazīd I.'in vefatından sonra, Bizans taarruzlarının şiddetlenmesi üzerine, halk şehri terketmek mecbûriyetinde kaldı. 74 (693/694)'te Muḥammed b. Marvān'ın 'Abd al-Malik'in bizanslılar ile yaptığı mütârekeyi ertesi yılın cemâziyelevvelinde bozması üzerine, bizanslılar Maraş'tan al-Aʿmāḳ (Antakya 'Amḳ'ı; krş. G. le Strange, *Palestine*, s. 391) üzerine taarruza geçtiler ise de, Maraş ovasına doğru püskürtüldüler. Maraş, Valīd I.'in oğlu 'Abbās tarafından, ihyâ ve takviye edildi ve burada büyük bir câmi inşa olundu. Ḳinnasrīn halkı her sene Maraş'a kuvvet göndermekle mükellef tutuldu. Marvān II.'ın Ḥimṣ'a karşı mücâdelesi sırasında, imparator Konstantin Maraş'ı yeniden muhâsara etti; neticede şehir zapt ve tahrip edildi 746; al-Balāḏurī, nşr. de Goeje, s. 189; Theophanes, *Chron.*, nşr. de Boor, s. 422; Georg. Kedrenos, Bonn tab., II,7). Halk Elceźīre'ye ve Ḳinnasrīn *cund*'üne çekildi. Marvān II., Ḥimṣ'ı ele geçirdikten sonra, Maraş üzerine kuvvet gönderip, şehri 130 (747)'da tâmir ettirdi ki, şehrin ortasındaki hisara bu sebeple al-Marvānī (Yāḳūt, nşr. Wüstenfeld, IV, 498) denilmiştir. Fakat 137 (754)'ye doğru bizanslılar şehri yeniden tahrip ettiler. Bunun üzerine al-Manṣūr şehri Ṣāliḥ b. 'Alī (ölm. 150 = 767)'ye tâmir ettirdi ve buraya muhâfızlar yerleştirdi. al-Mahdī bu kuvvetleri arttırdı ve bol mıkdarda cephâne gönderdi (al-Balāḏurī, s. 189; Theophan., s. 445: ὁ Σάλεχ... μετεποιήθη Γερμανικείαν εἰς Παλαιστίνην). 769'da araplar Maraş ovasına girip, Bizans lehinde câsusluk yapmakla suçlandırarak, al-Ramla'ye sürdüler (Süryânî Michael, *Chron.*, nşr. Chabot, II, 526). Fırat üzerindeki 'Eneş süryânî kitâbesine göre, 776/777 senesinde Maraş ovası (Umḳā) halkı, Anadolu (Bēṯ Rhōmāyē)'yu yağma maksadı ile, akında bulundular (Chabot, *J A*, IX. seri, 1900, XVI, 286 v.d.; Pognon, *Inscr. sémit. de la Syrie et de la Mésop.*, s. 148 v. dd, nr. 84). 100.000 kişilik bir Bizans ordusu 161—162 (778—779) senesinde Maraş'ı muhâsara etti. Şehri müdâfaa eden kuvvetlerin başında halife al-Mahdī'nin büyük amcası 'Īsā b. 'Alī bulunuyordu. Bizanslılar al-Ḥadaṯ'ı tahrip ettiler ve Suriye serhadlerini yakıp-yıktılar (Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 98). 183 (799)'te Hārūn al-Raşīd Maraş yakınlarında al-Hārūnīya inşâ etti (Balāḏurī, s. 171; Yāḳūt, IV, 498'de burayı, yanlış olarak, Maraş'ın bir dış mahallesi olarak zikreder). Aynı hukümdar Maraş ile al-Maṣṣīṣa'nın umrânını arttırdı (al-Masʿūdī, *Murūc al-ẕahab*, nşr. Barbier de Meynard, VIII, 295). Emîr Abū Saʿīd Muḥammed b. Yūsuf 841'de Anadolu'yu istilâ etti ise de, bizanslılar onu püskürterek, al-Ḥadaṯ ve Maraş ile Malatya çevresini ele geçirdiler (Süryânî Michael, III, 102; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 315 v. d., not 1, müellif bu bilginin tarihî hakikate uygun olmadığı fikrindedir).

İmparator Basileos I. 877'de Κουκουσός (Göksun)'tan ve Toros boğazlarından geçip, Maraş (Γερμανίκεια) üzerine yürüdü ise de, burayı ele geçiremedi; yalnız sûr dışındaki sâhayı yakıp-yağmaladı. Bu hâl al-Ḥadaṯ (Ἄδατα, Georg. Kedrenos, Bonn, II, 214; Theoph. continuat., Bonn tab., s. 280)'te de vukûa geldi. Περί παραδρομῆς Πολέμου'e göre (*de velitatione bellica*, Migne, *Patrol. Graec.*, CXVII, 1000), Germanikeia'ya hücûm etmeden az evvel, Παράδεισος, ποταμός üzerinden geçti (krş. Plinius, *Nat. hist.*, V, 93: Kilikya'nın '*intus flumina*'dan biri, muhtemel olarak, Ak-Su, Nahr Cūrīṣ veya Ḥūrīṣ; bu takdirde Tomaschek, *SB Ak. Wien*, CXXIV, 1891, Abh. VIII, 66 tarafından gösterilen mevkî, şüphesiz, yanlıştır). Bizanslı Andronikos 292 (904/905)'de Maraş havâlisini istilâ edip, Tarsus ve Maṣṣīṣa'daki muhâfız kuvvetleri bozguna uğrattı ve Ḳūrus'ü tahrip etti (İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, VII, 378; Ṭabarī, III, 2298; Weil, *ayn. esr.*, II, 533; Vasiliev, *Vizantiya i arabi*, 1902, I, 154). Ermeni Mleḥ (ar. Malīḳ) 916'da Ma-

raş'ı yağmalayıp, bu şehirden ve Tasus'tan 50.000 esir aldı (Weil, *ayn. esr.*, II, 634; Vasiliev, *ayn. esr.*, s. 203 v.d.). Bizanslılar, Sayf al-Davla'ya karşı savaşlarında, 337 (949) senesi baharında, Maraş'ı ele geçirdiler (Freytag, *Z D M G*, XI, 187'de Kamāl al-Dīn'den naklen; Weil, *ayn. esr.*, III, 14, not 1; Vasiliev, *ayn. esr.*, s. 268). 341(952)'de Ḥamdānī Maraş'ta Domestikos'u mağlûp etti ve hazîranda şehrin tahkimātını yeniden yaptırdı. Ḥamdānī Abu 'l-'Aşā'ir 956'da bizanslılar eline esir düşünce, kayın pederi Abū Firās, onu kurtarabilmek için, Maraş'a kadar tâkip etti ise de, onu esir edenlere yetişemedi (Dvorak, *Abû Firâs*, Leiden, 1895, s. 31; Vasiliev, *ayn. esr.*, s. 297). Nikephoros Phokas 351 senesi rebiülevvelinde (ağustos 962) Maraş, Dulūk ve Ra'bān'ı zaptetti (Freytag, s. 199; Rosen, *Zapiski imp. akad. nauk*, XLIX, 152, not 100). 382 (992)'de Bengü-Tigin (Bancūtikīn) Maraş'a karşı bir sefer tertip ederek, buradan esirler ve bir çok ganîmet aldı (Freytag, s. 248; Rosen, s. 250, 263).

Gaudefroy de Bouillon'un kumandasındaki franklar 490 (1097)'da Maraş'ı zaptedince, buraya bir piskopos yerleştirdiler (Süryânî Michael, III, 191). Antakya'ya yerleşmiş olan Bohemund 1100 senesi hazîranında, Maraş 'Amḳ'ındaki Gafinā köyü yakınında (Süryânî Michael, III, 188) Malatya'ya karşı açtığı sefer sırasında Kümüş-Tigin b. Dânişmend tarafından esir edildi (*Recueil des hist. or. des crois.*, III, 589; Röhricht, *Gesch. des Königr. Jerus.*, s. 9; Weil, III, 179). İmparator Alexios daha sonra Maraş üzerine, Butumites kumandasında kuvvet gönderip, şehri işgâl ve civardaki kasaba ve köyleri tahkim ederek, bunlara muhâfızlar koydu ve buraya Monastras'ı ἡγεμών olarak yerleştirdi (Anna Komnena, Ἀλεξιάς, nşr. Reifferscheid, II, 132, 11 v. dd.; F. Chalandon, *Les Comnène*, Paris, 1900, I, 234). Maraş, Bohemund'un tecâvüzü sırasında şehrin müdâfaasında temâyüz etmiş bulunan, Thathul adlı bir ermeninin idâresine bırakıldı, fakat 1104'e doğru burayı Tell Bāşir sâhibi Joscellin de Courtenay'a terketti. 1108 eylûlünde bir muâhede ile Maraş'a sâhip olan (Antakya kıralı Tankred'in daha 1105 senesinde burayı ele geçirmiş olması muhtemeldir (Anna Komnena, nşr. Reifferscheid, II, 217; Röhricht, s. 66). 1114'te, o sırada ölmüş bulunan Maraş ermeni reisi Koġ Vasil'in dul zevcesi Musul hükümdarı Ak-Sungur'un tâbiiyetini kabûl etti (Weil, III, 199). Aynı senenin 28 cemâziyelevvelinde (27 teşrin II.) Maraş şiddetli bir zelzelenin tahribine uğradı ve can kaybı 40.000'i buldu (Süryânî Michael, trç. Chabot, III, 200; *Recueil hist. or. crois.*, III, 607; Matthēos Urhayec'i, s. 289, fasıl CCXVII). Kıral Baudouin, Gaudefroy adlı bir râhibe, Maraş, Kaysūm ve Ra'bān'ı ihtivâ eden bir sâhanın idâresini vermiş idi (Süryânî Michael, III, 211; Röhricht, s. 161). 1124'te Gaudefroy, Urfa (Edessa) kontu Joscellin'in maiyetinde Manbic muhâsarasında öldü. Dânişmendli Muḥammed b. Amīr Ġāzī 1136/1137'de Maraş ve Kaysūm yakınlarındaki köy ve manastırlara kadar geldi (Matthēos, s. 320, fasıl CCLIII). 1138'de Selçuklu sultanı Mas'ūd, Maraş'a kadar ilerileyerek, yolundaki ülkeyi yağmaladı (Süryânî Michael, III, 246); Malatya emîri Malik Muḥammed 1141'de (Süryânî Michael, III, 249), Kılıç Arslan II. 1147'de (Süryânî Michael, III, 275) aynı şekilde hareket ettiler. Bu sırada Maraş Renaud (ölm. 1149)'ya âit bulunuyordu (Röhricht, *ayn. esr.*, s. 260). 11 eylûl 1149'da Kılıç-Arslan, babası Mas'ūd ile berâber, Elbistan'dan Maraş üzerine yürüdü ve şehri muhâsara etti. Maraş'ın frank muhâfızları, Antakya'ya çekilmek, üzere teslim oldular. Maraş kiliselerinin bütün hazîneleri de bu sırada piskoposa karşı ayaklanmış ve serveti aralarında taksim etmiş bulunan papaslar elinde kaybolup gitti (Süryânî Michael, III, 290; Matthēos Urhayec'i, s. 33, fasıl CCLIX; Chalandon, s. 421; Röhricht, s. 263). Joscellin'in esir düşmesinden sonra, Haleb hükümdarı Nūr al-Dīn 546 (1151/1152)'da Urfa bölgesinin büyük bir kısmını, Maraş, Tall-Bāşir, Ayıntab, Dulūk, Ḳūrus v.b. şehirler ile berâber, elde etti (*Recueil. hist. or. crois.*, I, 29, 481; II, 54; Weil, III, 296; Röhricht, s. 265, not 5). Daha sonra bölge taksim edildi, Sultan Mas'ūd Maraş, Barzamān, Ra'bān, Kaysūm ve Bahasnā'yı aldı; Artuk-oğullarından Ḥiṣn Ziyād emîri Kara-Arslan Bābūlā, Gargar, Kāḥta ve Ḥiṣn Manṣūr'u elde etti ve geri kalan yerler de Nūr al-Dīn'in hissesine düştü (Süryânî Michael, III, 297, Guillaume de Tyr, XVII, 16). Mas'ūd'un oğlu ve Maraş'ın sâhibi olan Kılıç Arslan (Süryânî Michael, III, 318)'ın bir ermeni köyüne tecâvüz etmesi üzerine, prens Thoros'un kardeşi Stephan'ın kumandasındaki ermeniler, sultanın ve kuvvetlerinin bulunmadığı bir sırada, 1156'da Maraş'ı yaktılar ve bütün halkını esir olarak götürdüler. Bundan sonra Nūr al-Dīn, o sırada Dânişmendli Żu 'l-Nūn'a karşı sefer açmış bulunan Kılıç-Arslan II.'dan Maraş'ı zilkâde 568 başında (14 hazîran 1173) geri aldı (Süryânî Michael, III, 350); Bahasnā (Behesni)'yı da zilhicce ayında ele geçirdi (*Rec. hist or. crois.*, I, 592; IV, 158; Matthēos Urhayec'i, nşr. Dulaurier, s. 360; Abu 'l-Fidā', *Annal. Muslem.*, nşr. Reiske, IV, 4; Röhricht, s. 303; bunu tâkip eden Chalandon, *Les Comnène*, II, 463'te bu hâdiseleri, yanlış olarak, 1159'a kadar götürmektedir).

Nūr al-Dīn Maraş'ı belki küçük Ermeniye'deki müttefiki Mleḥ'e bıraktı. Maraş'ın hâkimi Ra'bān bölgesini istilâ etti ise de, al-Malik al-Ẓāhir'in 592 (1195/1196)'de kendisine karşı harekete geçmesi üzerine, onun merhametine sığındı ve tâbiiyeti altına girdi (Kamāl al-Dīn, trc. Blochet, *R O L*, IV, 212). Ermenilerin başındaki Rupen III. 1185'te Antakya kıralı Bohemund III.'u esir ederek, onu Ceyhan ile Ḳastūn arasındaki arâziyi kendisine terke zorladı (Süryânî Michal, III, 396 v. d.; Röhricht, s. 403, not 7, 661). Kılıç Arslan II.'ın oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav, Ermeniye'ye karşı açtığı bir seferde, 605 (1208)'te Maraş'ı zaptetti (Abu 'l-Fidā', *Annal. Musl.*, nşr. Reiske, IV, 232) ve Ḥusām al-Dīn Ḥasan'ı bu şehre vâli tâyin eyledi. Daha sonra, bunun yerine oğlu İbrāhīm ve müteâkıben onun oğlu Nuṣrat al-Dīn vâli oldu ve şehri 50 sene idâre etti. Oğlu Muẓaffar al-Dīn'in uzun süren vâlilik devrini kardeşi İmād al-Dīn'in devri tâkip etti; fakat ne Selçuklu sultanı 'İzz al-Dīn'den, ne de Mısır Memlûk hükümdarı al-Malik al-Ṣāliḥ'ten yardım gören 'İmād al-Dīn, ermenilerin ve gürcülerin bir çok hücûmlarına hedef olan Maraş'ı 656 (1258)'da terketti. Bundan sonra şehir ermenilere teslim oldu (İbn al-Şiḥna, Beyrut, 1909, s. 192).

Moğulların Anadolu'daki büyük istilâlarından Maraş da kurtulamadı. Mısır Memlûk hükümdarı Baybars I., bunlara karşı olan 670 (1271) seferinde, Ṭaybars al-Vazīrī ve 'Īsā b. Muhīn kumandasında bir fırkayı Haleb'den Maraş'a gönderdi. Bunlar moğulları bu civardan uzaklaştırdılar (*Rec. hist. or. crois.*, II, 246; Maḳrīzī, nşr. Quatremère, *Hist. des Sult. Maml.*, I/II, 101). Haleb'den küçük Ermeniye vâlilerine karşı sevkedilen kuvvetler 673'te Maraş'a kadar gelerek, dış şehrin kapılarını tahrip ettiler (Weil, *Gesch. d. Chal.*, IV, 77). Bunu tâkip eden senelerde Baybars Sīs'ten gelen elçilere Maraş ve Bahasnā'nın geri verilmesini teklif etti ise de, bu şehirler yerine büyük mıkdarda para verilmek suretiyle kendisi tatmin edilmek istendi (Maḳrīzī, nşr. Quatremère, I/II, 123: sene 673 = 1274; II/I, 104; sene 688 = 1289). Ancak 692 (1292) senesinde Sultan Ḫalīl bir muâhede ile Bahasnā, Maraş ve Tall Ḥamdūn'u almağa muvaffak oldu (Mufaḍḍal b. Abi 'l-Faḍā'il, *Hist. des Sultans Mamlouks*, nşr. Blochet, *Patrol. orient.*, XIV, 557; Weil, IV, 186; St Lane-Poole, *Hist. of Egypt in the Middle Ages*, London, 1901, s. 287). Fakat ermeniler bu şehirlerden son ikisini az zaman sonra tekrar ele geçirmiş olmalıdırlar (Weil, IV, 213, not 1); zîra 697 (1297)'de, Haleb nâibi Bilban Tabaḥī, Laçın'ın hesabına, Maraş'ı geri aldı. Bundan sonra küçük Ermeniye vâlisi ile bir muâhede imzâlanarak, Ceyhan nehri iki bölge arasında hudut tâyin edildi; Ḥamūş, Tall Ḥamdūn, Kūbarā, al-Nukayr (bunun yeri husûsunda krş. L. Alişan, *Sissouan*, s. 493 — 496), Ḥacar Şuġlān Sirfandakār ve Maraş bu suretle Mısır'a geçti (Maḳrīzī, II/II, 63; Abu 'Fidā', *Ann. Musl.*, V, 140).

Bibliyografya: al-İṣṭaḫrī (*B G A*, I, 55 v. d., 62, 67 v. d.); İbn Ḥavḳal (*B G A*, II, 108 v. dd., 120, 127, 153); al-Maḳdisī (*B G A*, III, 154); İbn Ḫurdāẕbih (*B G A*, VI, 97); Ḳudāma (*B G A*, VI, 216, 253); al-İdrīsī (nşr. Gildemeister, *Z D P V*, VIII, 27); İbn Rusta (*B G A*, VII, 107); al-Mas'ūdī, *Tanbīh* (*B G A*, VIII, 58; ayn. mll., *Murūc al-ẕahab* (nşr. Barbier de Meynard), VIII, 295; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-Buldān* (trc. Guyard), II/II, 2, 39; al-Dimaşḳī, (nşr. Mehren), s. 206, 214; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 498; Şafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), III, 81; al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje), s. 150, 188 v. d.; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), fihrist, II, 806; Ṭabarī, *Chron.*, fihrist, s. 774; Ḥamd Allāh Mustavfī (nşr. G. le Strange), s. 268; Michael Syrus, *Chronik* (nşr. Chabot), fihrist, s. 48*; Matthēos Urhayec'i (trc. Dulaurier), Paris, 1858, s. 532; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 502 v. d.; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate* (1905), s. 128 v. d.; Tomaschek (*S B A k. Wien*, 1891, abh VIII, 86); V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 240 — 247; H. Grothe, *Meine Vorderasien expedition 1906 u. 1907*, II, 312 (fihrist); Besim Atalay, *Maraş tarihi ve coğrafyası* (İstanbul, 1339 = 1921); kadîm şehir hakkında müellifin *Germanikeia* adlı makalesi; Pauly-Wissowa, *R E*, Suppl., IV cildin zeyli, st. 686 — 689.

(E. HONIGMANN.)

MARAŞÎ. [Bk. ŞÜŞTARÎ.]

MARAṬHĀ. [Bk. MARATHA.]

MARATHA. MARĀṬHĀ (hindû ve Hindistan farsçasında, yanlış olarak, alel'umûm MARHAṬṬA), Ġāt dağlarının şarkında ve 17 21 arz dâireleri arasında bulunan ve şarka doğru 79° tûlüne kadar uzanan Mahāraştra'da sâkin bir garbî Hindistan halkının adı dır. Marāṯhā kastı, büyük Kunbi kastına çok benzeyen, hattâ hemen-hemen onun ile aynı olan menşe' itibārı ile ziraatçı bir zümre ise de, bâ

zan Kşatriya'dan geldiği iddia edilir. Marāṯhālar şimālî Hindistan müslüman hükümdarlarının ordularında hizmet etmiş ve bu suretle askerî tecrübe kazanmışlardı. Fakat yükselişleri XVII. asırda, Hind-türk imparatorluğunun inhitâtına rastlamaktadır. Bu zamanda, millî kahramanları olan Şivacî Bhonsla, Mahārāştra'nın köylü halkını askerî bir kavim hâline getirmiştir. Şivacî, 1627 senesinde, Cunnār yakınında Şivner'de doğmuştur. Babası Karnatik'in büyük bir kısmını Bīcāpūr hesabına fethettiği sırada, kendisi de garbî Ġatlarda bir çok müstahkem tepeleri ele geçirmiştir. Bīcāpūr sultanı onu kendi tâbiiyetine alamadı ve Şivacî 1659'da Bīcāpūr ordusu kumandanı Afżal Han'ı, bir dostâne toplantı esnâsında, öldürdü. 1664 senesinde Sūrat şehrini yağma etti ve Avrangzīb tarafından, kendisini cezâlandırmak üzere, gönderilen imparatorluk ordusuna karşı savaşmağa mecbûr oldu. 1666'da Dehli imparatoruna dahâlet etmek zorunda kaldı; fakat gördüğü muâmeleden hoşnut kalmayarak, oradan kaçtı ve ve Dekken'e döndü. Hâkimiyetini genişleterek, 1674 senesinde *rācā* unvanı ile Raygarh tahtına çıktı. Babasının Bīcāpūr'dan almış olduğu Karnatik topraklarını eline geçirdi ve 1680'de öldü. Yerine geçen büyük oğlu Sambhācī, Avrangzīb'in eline düşerek, öldürüldü; fakat oğlu Şāhū, sağ olarak, sarayda alıkondu. Şivacî'nin en küçük oğlu Rācā Rām, Marāṯhāların hukümdarı oldu. 1707'de, Avrangzīb'in ölümü üzerine, Şāhū hürriyete kavuşarak, büyük babasının tahtına çıktı ise de, devletin bütün işlerini brehmen olan vezîri Bālācī Vişvanāth'ın eline bıraktı ve kendisi lafzî bir hukümdar vaziyetinde kaldı. Bālācī Vişvanāth, onu bir esir vaziyetine düşürerek, Pīşvā sülâlesini kurdu. Bir ordu ile Dehli üzerine yürüyerek, kuvvetten düşmüş olan hukûmeti, Marāṯhā devletini tanımağa ve bütün Dekken'in gelirinin $^1/_4$ (*çauth*)'ini kendisine teslime mecbûr etti. İki halefi, Bācī Rāo I. (1720—1740) ve Bālācī Rāo (1740—1761) devrinde, Marāṯhālar Gucarāt, Mālva, Berār, Gondvāna ve Urīsa'yı zaptettiler, Karnatik, Bengâle ve Pancâb'a da akınlar yaptılar. Hindistan'da Hind-türk devletini ortadan kaldıracaklar gibi göründükleri sırada, Aḥmed Şāh Abdālī veya Durrānī [bk. madd.], Pānīpat meydan muhârebesinde (1761), onları bozguna uğrattı. Bununla berâber, Marāṯhā kuvveti Sindhya (Gvāliyār), Bhonsla (Nāgpūr), Holkar (İndūr) ve Gāekvār (Gucarāt)'daki Pīşvā kumandanları tarafından idâme ettirildi. Pīşvā sülâlesi, Pūna'da devam etti ve 1775 senesinde çıkan verâset kavgaları, Bombay hukûmetini müdâhaleye sevkeyledi. 1778'de Marāṯhālar, Bombay ordusunu Pūna yakınında kuşattılar ve kumandanlarını ağır şartlar ihtivâ eden bir muâhede imzâlamağa mecbûr ettiler ise de, Warren Hastings'in Bengâle'den sevkettiği bir ordu, Gāekvār'ı ve Pīşvā'yı yendi; diğer bir kuvvet de Sindhya'yı mağlûp ederek, Gvāliyār'ı zaptetti. Marāṯhāların lehine bir sulh akdedildi, fakat birlikleri çok gevşemiş idi. 1802'de Pūna'dan kaçmış olan Rācī Rāo II. Bombay hukûmetine sığınıp, Hindistan hukûmeti ile ittifak akdetti. Rācī Rāo II, general Arthur Wellesley tarafından, Pūna'da tekrar iktidara geçirildi ise de, ingiliz hâkimiyetinden nefret eden Sindhya, Bhonsla ve Holkar silâha sarıldı ve böylelik ile üçüncü Marāṯhā harbi başladı. Dekken'de Arthur Wellesley Aḥmadnagar'ı zaptetti, Assaye ve Argāon zaferlerini kazandı ve metin bir kale olan Gāvīl'i, hucûm ile, aldı. Hindistan'da general Lake, Lasvārī'de Sindhya'nın ordusunu yenerek, Dehli'yi zaptetti. Bhonsla Urīsa ve Berār'ı, Sindhya ise, Dūāb'daki topraklarını ve imparatorluk vesâyetini kaybetti; Holkar da hezîmete uğratıldı. Fakat sulh akdedildikten sonra, Marāṯhāların kendi hesaplarına çalıştırdıkları Pindārīler ingilizlerin himâyesi altında, yerli devletlerde ve hattâ ingiliz topraklarında yağmacılığa devam ettiler. Hastings 1817'de bu çapulcular ile hesaplaşmak üzere askerî tertibat aldığı zaman, Pīşvā, Bhonsla ve Holkar, ingilizlere karşı isyân ettiler; fakat Pīşvā Khirkī'de, Bhonsla Sitabaldī'de yenildiler; Holkar kuvvetleri de Mahidpūr'da imhâ edildi. Pīşvā'nın toprakları alınarak, Bombay ülkesine ilhak edildi; Holkar ile Bhonsla da topraklarının büyük kısmını kaybettiler. Bhonsla 1853'te öldü ve erkek vârisi bulunmadığı için, toprakları ingiliz hukûmetine geçti. Tahttan indirilmiş olan Pīşvā da 1853 senesine kadar yaşadı ve üvey oğlu Dhondū Pant, Hind isyânında Nānā Ṣāḥib lekabi ile şöhret kazandı. Son zamanlara kadar üç büyük Marāṯhā devleti devam etmiş ise de, bunların hiç biri Mahārāştra'da bulunmamaktadır.

Bibliyografya: Ḥāfī Han, *Muntaḫab al-lubāb* (*Biblictheca Indica*, Calcutta, 1869); James Grant Duff, *History of the Mahrattas* (4. tab., Bombay, 1878); Thomas Duer Broughton, *Letters written in a Mahratta Camp in 1809* (Westminster, 1892); C. A. Kincaid ve D. B. Parasnis, *A History of the Marāthā People* (Oxford, 1918); Surendranath Sen, *Administrative System of the Marāthās* (Calcutta, 1923).

(T. W. HAIG.)

MARC DĀBİḲ. [Bk. MERC DÂBIK.]

MARC RĀHİṬ. [Bk. MERC RÂHİT.]

MARC AL-ŞUFFAR. [Bk. MERC-US-SUFFER.]

MARDA'Ī. [Bk. MERDEİLER.]

MARDĀVİC. [Bk. MERDÂVİC.]

MARDİN. MĀRDİN (ar. MĀRİDİN, süryân. MARDE), cenûb-ı şârkî Anadolu'da vilâyet merkezi olan bir şehir (24.300 nüfus).

Vaziyeti. Yukarı Elcezîre'de Dicle ile Fırat arasındaki su bölümü hattını, Ḳaraca-Dag (1.919 m.) sönmüş volkan kütlesi teşkil etmektedir. Bazalttan müteşekkil olan Ḳaraca-Dag şarkta Cazīrat İbn 'Omar istikametinde, evvelâ kireçli bir yapıya sâhip ve eski çağda Masius ve bilâhare Izala (Ἰζαλᾶς) tesmiye edilen geniş bir eşik ile temâdî eder (Mazı dağı). Bu eşiğin şark kısmı, Cabal-Ṭūr veya Ṭūr 'Abdīn [b. bk.] ismi verilen ve merkezi Midyāt olan bölgedir. Masius'un cenup mâilesinden inen bir takım akar-sular, garpteki 'Abd al-'Azīz ve şarktaki Tell-Kavkab ve Sincar dağları arasından geçmeden evvel birleşip, Ḫābūr [b. bk.] çayını teşkil ederler.

Mardin, Mazı (Masius) dağı eşiğinin Dicle cenûbundaki bölgeden Ḫābūr çayı kaynakları bölgesine doğru elverişli bir geçit yerinde kurulmuştur; başka bir tâbir ile Mardin, Diyārbakır — Nisībīn (Nusaybin) yoluna hâkim bulunur ki, bu yol daha ötede Cazīra İbn 'Omar (Cizre) ve Musul'a doğru uzanmaktadır. Diğer cihetten, garp istikametinde bir kaç yol (Ritter, XI, 356'da üç yol sayar) Mardin'i Urfa vâsıtası ile, Fırat üzerinde Birecik'e bağlar; cenûb-i garbî istikametinde bir yol Mardin'den Ra's al-'Ayn (şimdi demiryolu) ve Ḥarrān'a gider. Doğru mesafeler: Mardin — Diyarbekir 95 km., Mardin — Nusaybin 60 km., Mardin — Savur — Midyāt 104 km., Mardin — Urfa 283 km., Mardin — Adana (demiryolu ile) 710 km. 'dir.

Yollar üzerindeki bu düğüm noktası vaziyetinin sağladığı üstünlük, 1 000—1 100 m. irtifâda bir sırt üzerinde kurulmuş bulunan ve 100 m. kadar daha yukarıda bir kaleye de sâhip olan şehrin müdâfaaya çok elverişli durumu ile tamamlanmıştır (bk. Černik'in krokisi, levha II, nr. 17). Buckingham şehrin vaziyetini cenûbî Amerika'daki Quito ile mukayese etmiş idi. Bütün seyyahlar (krş. İbn Ḥavḳal, s. 152) şehrin yukarısından bakıldığı zaman, cenup istikametinde alabildiğine uzanan Elcezîre ovasının genişliğindeki eşsiz manzaranın te'sirine kapılmışlardır. Yüz sene evveline kadar Mardin ele geçirilmesi mümkün olmayan bir kale telâkkî ediliyordu, bununla berâber erişilmesindeki güçlük de ticâretini hissedilir derecede köstekliyordu. Çernik, develerin tam yük ile şehre kadar çıkamadıklarını söyler. Zamanımızda Mardin Bagdad hattının Derbesine istasyonuna 25 km. 'lik bir şûbe hattı ile bağlanmış ise de, Mardin istasyonu şehirden 9 km. mesâfede bulunmaktadır.

Eski tarih. Mevkiinin dikkat çekici husûsiyetlerine rağmen, Mardin'in çivi yazılı kaynaklarca bilinmez görünmesi gariptir. Ammianus Marcellinus, XIX, 9, 4, arasından Āmid (Diyārbakır) — Nusaybin yolunun geçtiği „Maride ve Lorne" kalelerini ilk zikreden müelliftir. Theophanes Simokatta, II, 2, 19'da τοὺ Μάρδιος Φρουρά ve V, 3, 17'de, Dārā'dan 3 fersah mesâfede, το Μάρδες zikreder. Procopius, *De Aedificiis*, II, 4 Σμάργδις (veya Σμάρδις) ve Λούρνης'ten, Georgius Cyprius, nşr. Gelzer, 1890, s. 46 Μάρδης Λόρνης'ten bahseder. Buna karşılık, Batlamyus, VI, fasıl I'de Μάρδη ismi Âsûrmemleketinde Dicle şarkındaki başka bir mevkie âit bulunmaktadır.

İslâm devri. Müslümanlar, 'İyāż b. Ġanm kumandasında, Ṭūr 'Abdīn ve Dārā ile berâber, Mardin'i hicretin 19 (640) senesinde fethettiler (Balāzurī s. 176). 133 senesinde Mardin yukarı Elcezîre'de vukûa gelen bir isyân münâsebeti ile, zikredilir. Mardin o sırada Banī Rabī'a'nın reisi olan ve 'Abbāsī Abū Ca'far tarafından tenkil edilen Burayka'ye âit bulunuyordu (Ṭabarī, III, 53). 279 senesinde Aḥmed b. 'Īsā Mardin'i Muḥammad b. İsḥāḳ b. Kandāc'ın elinden aldı (*ayn. esr.*, III, 2144). Ḥamdān b. Ḥamdūn 260 (873)'e doğru, iktidara geçmesinden az sonra, Mardin'i zaptetmiş idi. 281 senesinde halife Mu'tażid bu şehir üzerine yürüdü. Ḥamdān kaçarken, Mardin'de bıraktığı oğlu kaleyi teslim etti ve buradaki tahkimat tahrip edildi (*ayn. esr.*, III, 2142). „Kül renkli kale" (*al-bār al-aşhab*) tekrar inşa edilmiş olmalıdır; zîra İbn Ḥavḳal (366'ya doğru) buranın inşasını Ḥamdānīlerden Ḥamdān b. al-Ḥasan Nāşir al-Davla b. 'Abd Allāh b. Ḥāmdān'a atfeder. Babasının ölümünden (358) sonra, Ḥamdān, kardeşi Faḍl Allāh Abū Taġlib tarafından, tahtından mahrum edildi. Büveyhîlerden Baḫtiyār ile Abū Taġlib arasında 363'te vukua gelen musâleha neticesinde, Ḥāmdān yeniden eski arâzisine sâhip oldu ise de, Mardin bu sâhanın dışında bırakıldı (İbn Miskavayh, nşr. Amedroz, II, 254 ve 319).

Arap coğrafyacıları, Mardin hakkında fazla tafsilât vermemekle berâber, buranın ehemmiyeti üzerinde dururlar. İbn al-Faḳīh, s. 132, 136'ya göre, Mardin'den alınan *ḫarāc* Mayyāfarīḳīn'inkine muâdil (865.000 dirhem) idi. İṣṭaḫrī (s. 76 *k*) buranın çıkışı 1 fersah

süren bir tepe üzerinde büyük bir şehir olduğunu söyler; Dunaysar [b. bk.] buraya tâbî olan yerlerden idi. İbn Ḥavḳal (s. 143) şehre çıkışı 2 fersah olarak tahmin eder. Mardin'in sûr dışı mâmûr, kalabalık ve geniş çarşılı idi. Kaynaklardan birinin suyu şehre yer altı mecrâları ile geliyordu; yağmur suyu da sarnıçlarda (*şahāric va-birak*) muhâfaza ediliyordu. Yāḳūt (IV, 390; krş. al-Ḳazvīnī, s. 172) şehrin önünde, yani tepe eteğinde, bulunan dış mahallelerin büyüklüğünden, medrese hankah v.b. çokluğundan bahseder. Kaleye gelince, yer-yüzünde bundan daha sağlamı yok idi; meskenler birbiri üzerinde kat-kat yükselmekte idi.

Mervânîler ve Selçuklular. Mardin'in Mervânîlerin nufûz sâhası dâhilinde bulunmuş olması muhtemeldir; zîra tarihçilerine göre (krş. Amedroz, *IRAS*, 1904), cedleri Bāż (ölm. 380=990) hâkimiyetini Diyār Rabī'a (Nisibin, Ṭūr 'Abdīn) üzerine genişletmiş idi. Bunların arkasından buraya Selçuklular hâkim oldu. Malikşāh'ın ölümünden sonra, Tutuş b. Alp Arslan bir aralık Nusaybin'e kadar olan arâziyi ele geçirdi. Berkyaruk Mardin'i eski şarkıcısına (*muġannī*) verdi.

Artuklular. Bu sırada iktidarları bilhassa Mardin etrafında gelişmiş olan bir sülâle ortaya çıktı. 502'den itibâren Mardin'de Naṣr al-Dīn İl-Ġāzī b. Artuḳ görünmektedir. (İbn al-Aṯīr, X, 269, 321) ki, bunun sülâlesi 811 (1208)'e kadar burada hüküm sürdü (bk. mad. ARTUK-OĞULLARI; bunların 599, 606, 634, 637, 648, 655, 656 v. b. yıllarda Mardin'de basılmış paraları hakkında krş. Gâlib Edhem, *Catalogue des monnaies turcomanes*, İstanbul, 1894).

579 (1183)'da Ṣalāḥ al-Dīn, Mardin'in 10 km. cenûb-i garbîsinde Ḥarizm'e geldi ise de, şehri zaptedemedi. 594'te Malik 'Ādil b. Ayyūb şehrin sûr dışını zaptedip, yağmalattı ise de, kalenin muhâsarası ertesi sene terkedildi. 599'da 'Ādil oğlu Aşraf'i Mardin'e karşı yolladı. Eşref kendine tâbî arâziye vâliler (*şaḥna*) tâyin etti. Haleb Eyyûbî hükümdarı al-Ẓāhir b. Ṣalāḥ al-Dīn'in dostluk göstermesi ile, 'Ādil 150.000 dinarlık bir vergi almak ve Mardin Artuk-oğullarının tâbiiyetini kabûl etmek ile iktifâ etti.

İlhanlılar. 657'de Hulagu Han Mardin emîri Naṣr al-Dīn Ġāzī Sa'īd'i kendisine itâate dâvet etti. Sa'īd, oğlu Muẓaffar'i Hulagu nezdine göndermekle berâber, bîtaraf bir tavır muhâfaza etti. 658'de şehir 8 ay müddetle Hulagu'nun oğlu Yaşmut kuvvetleri tarafından muhâsara edildi. Şehirde açlık ve hastalık hüküm sürüyordu. Raşīd al-Dīn (nşr. Quatremère, s. 378)'e bakılırsa, Muẓaffar, halkın ıztırabına son vermek maksadı ile, babasını öldürdü (Abu 'l-Farac ve Vaṣṣāf'ın rivâyetleri daha başkadır, krş. d'Ohsson, III, 308, 358). Muẓaffar'in Mardin'de hâkimiyeti tasdik edildi, torunları da moğullardan hükümdarlık alâmetleri (tac ve şemsiye) aldılar. İlhanlı hükümdarı Ḫudābanda'nin zevcesi olan Dunyā Hatun'un kardeşi Ṣāliḥ b. Manṣūr devrinde (769=1367), İbn Baṭṭūṭa Mardin'i ziyâret etmiş idi.

Timur. Artuk-oğullarından Sultan 'Īsā (778—809), Timur'un 796'daki istilâsı sırasında Mardin tahtını işgâl ediyordu. Macd al-Dīn 'Īsā müstevlîye hürmetini esirgemedi ise de, Mardin halkının şehirde dolaşan Timur'un adamlarına tecâvüz etmesi üzerine, Sultan 'Īsā zincire vurularak, Sulṭānīya'ye götürüldü (*Ẓafar-nāma*, I, 663, 671 v.d.). 1404 nisanında Timur hücûma geçince, şehir zaptedildi. Bundan sonra yukarıki kale (al-Ḳal'at al-Ṣahbā) muhâsara edildi ise de, düşürülemedi. Timur hediyeler ve harac vaadi almakla iktifâ etti ve ovaya indi (*ayn. esr.*, I, 676—679). Mardin halkı, Ulug Bey'in dünya'ya gelmesi sırasında afva mazhar oldu. Sultan Ṣāliḥ Mardin'de kardeşi Sultan 'Īsā'nın yerine geçirildi (*ayn. esr.*, I, 678—681) ise de, 3 sene sonra 'Īsā affedilip, devletinin başına döndü (*ayn. esr.*, I, 787). Bununla berâber Timur 803'te Elcezîre'de tekrar görününce, Sultan 'Īsā Mardin'e kapandı. Muhâsara uzun süreceği ve erzak kıtlığı hissedildiği için, Timur şehir önünde fazla durmadı ise de, Ak-Koyunlu Kara Osman'a Mardin'i kuşatma emri verdi (*ayn. esr.*, II, 354).

Ak-Koyunlular. Bu hâdise Mardin'e Ak-Koyunlu müdâhalesinin başlangıcını teşkil eder ise de, Kara Osman'ın kuvvetleri henüz yetecek kadar değil idi. 805'te Sultan 'Īsā kendiliğinden Timur'un nezdine gelip, afva mazhar oldu (*ayn. esr.*, II, 512).

Kısa bir müddet zarfında Kara-Koyunlular Ak-Koyunlu hâkimiyetinin Mardin'e yayılmasına mâni olmak istediler. Timur'un ölümünden sonra, Kara Yusuf mülkünü geri almak üzere, Mısır'dan ayrıldı ve Sultan 'Īsā ile birleşip, Kara Osman'ın üzerine yürüdü. Mücâdele 20 gün sürdü ve bir anlaşma ile sona erdi. Kara Yusuf Azerbaycan'a hareket ederetmez, Kara Osman Mardin'e hücûma geçti ve Sultan 'Īsā'yı Cavsaḳ civarında mağlûp etti ve Mardin'i kuşattı ise de, yine muvaffak olamadı (Müneccim-başı, II, 685). Bu didişmeler ile Çakīm veya Çakūm (Berkuk'un eski memlûkü Haleb vâlisi) tarafından Diyarbekir'e yöneltilen bir sefere Sultan 'Īsā'nın iştirâki arasındaki münâsebet iyi anlaşılmıyor. Karayülük (=Kara Osman)'ın oğlu Muḥammed (?) ile müttefikler arasıda 15 zilkâde 809'da vukua gelen muhârebede Sultan 'Īsā öldü (Rieu tarafından tetkik edilmiş Mısır kaynakları için bk. Howorth, III, 685). Sultan Ṣāliḥ ikinci defa Sultan 'Īsā'nın yerine geçti ise de, Ak-Koyunlular kendisine karşı tecâvüze devâm ediyorlardı. Nihâyet 811'de Mardin'i Kara-Koyunlulara terketti; onlar da kendisine, mübâdele yolu ile, Musul'u verdiler.

Bu hâdiselerin arkası iyi bilinmiyor ise de, Müneccim-başı'ya göre, Kara Osman'ın halefi Ali Bey (832—842; Ahmed Tevhid, *Meskûkât-i kadîme-i islâmiye kataloğu*, İstanbul, 1321, IV. kısım). Türkmenleri Mardin civarına yerleştirmeği kardeşi Ḥamza'ya havâle etti. 'Alī'nin oğlu Cihāngīr (848—857) şehre hâkim olmuş idi. Uzun Hasan devrinde Josaphat Barbaro Mardin'i ziyâret etti ve Cihāngīr (Ziangir) Bey tarafından inşâ edilmiş olan misafirhâneye yerleştirildi. Mardin'de Uzun Hasan (875) ve oğlu Ya'ḳūb tarafından bastırılmış paralar bulunmuştur. Ya'ḳūb'un ölümünden sonra, Dulkadırlılardan 'Alā' al-Davla Diyarbekir havâlisini ele geçirdi ise de, ismi mechûl Venedik tâcirinin şehâdetinden, Ak-Koyunlu'arın Mardin'i muhâfaza ettikleri anlaşılmaktadır. 903 (1498)'te bile Abu 'l-Muẓaffar Ḳāsim b. Cihāngīr, Eğil emrine tevcih ettiği fermanı pâyitahtı (*dār al-salṭana*) Mardin'de imzâlamış idi (krş. Başagiç, *Der alteste Firman der Čengičbegs*, *Wissensch. Mitt. aus Bosnien*, Wien, 1899, s. 497). Ḳāsim'in sikkeleri 908 tarihine kadar geliyor. Niebuhr'un zikrettiği Ḳāsim Pâdişah tekkesi de bu hükümdarın devrinden kalma olmalıdır (aş. bk.).

İran hâkimiyeti. 913 (1507)'te Maṭya'ya kadar uzanan bölge Şāh İsmā'īl tarafından işgâl edildi ve buraya kumandanlarından Ustaçlu Muḥammed yerleştirildi. 1507'de buradan geçmiş olan venedikli tâcire göre (*ayn. esr.*, s. 149), Mardin, kan dökülmeksizin, ele geçirildi. Aynı tâcir şehirdeki güzel saraylardan ve câmilerden de bahseder. Ona göre, Mardin'de müslümanlardan daha çok, hıristiyan ve mûsevî var idi. Çaldıran muhârebesi (914) iranlıların durumunu alt-üst etti. Çaldıran'da ölen Ustaçlu'nun yerine tâyin edilen kardeşi Karahan umûmî karargâhını Mardin'de kurdu. Çok geçmeden, Osmanlılar Diyarbekir'i ve ondan sonra da Mardin şehini ele geçirdiler ise de, iranlılar henüz kaleyi ellerinde tutabiliyorlardı.

Osmanlı hâkimiyeti. Nihâyet 922 (1516)'de Karahan, Mardin'in 17 km. cenûb-i arkîsindeki kadîm Koç-Hisar şehri yakınında Kargan-Dede (veya Dede-Kargın) muhârebesinde mağlûp oldu ve öldü. Bu suretle yukarı Elcezîre'de İran hâkimiyeti sona ermiş bulundu ise de, Mardin kalesi hâlâ Karahan'ın kardeşi Sulaymān Han'ın elinde kalmış idi. Muhâsara bir sene kadar sürdü; nihâyet Bıyıklı Mehmed Paşa, Haleb'den takviye kuvvetleri ile gelerek, kaleyi fethetti (*'Ālam-ārā*, s. 24. 32; bu İran kaynağı Koç-Hisar yerine Öleng-i Fūrāḳ (?) adını zikreder; J. v. Hammer, *GOR*², I, 736—740, hâkim İdrīs Bidlisī'nin oğlu ve *Haşt-Bihişt*'i devam ettirmiş olan Abu 'l-Faẓl'a göre).

941 Bagdad seferi sırasında Mardin bir sancak hâline getirilip, Diyarbekir eyâletine bağlandı. Evliyâ Çelebî (IV, 59) Mardin'de 30 zeâmet ve 465 tımar kaydediyor; Mardin orduya 1060 silâhlı asker (cebeli) te'min etmekte idi. XVIII asırda Mardin Bagdad paşalarına tâbî oldu. Otter (1737) Mardin'de Ahmed Paşa tarafından tâyin edilmiş bir voyvoda bulmuş idi. Kinneir (1810) zamanında da Mardin Bagdad eyâletinin bir serhad şehri idi ve Bagdad'dan gönderilen bir mütesellim tarafından idâre ediliyordu.

Mahmud II.'un islâhatı yukarı Elcezîre'de iyi karşılanmadı. 1832'ye doğru Mardin'de bir ayaklanma oldu (Ainsworth). İktidar kürt beylerinin elinde idi. Southgate (1836), Mardin'de babadan oğula hukûmet süren bir âileden (?) bahseder. Baştaki beyin iki kardeşi iktidarı ele alıp, Bâbıâlînin emirlerini dinlemez oldular (belki de bu beyler Milli âşîretindendirler; aşîret reisleri hakkında krş. Buckingham, *ayn. esr.*, s. 156). Şarkî Anadolu'yu yatıştıran Reşid Paşa şehri muhâsara edip, câmi-i kebîri uçurdu (Ainsworth). Âsâyiş kısa bir zaman için iâde edildi. Şehre giriş yolunu islâh etmek için büyük gayretler sarfedildi. Reşid Paşa 1857 kânûn II.'da vefât etti (Poujoulat). Mısırlılar Suriye'yi istilâ ettikleri sırada, Milli aşîretinden onlara taraftar olan Timavī b. Ayyūb Mardin'i zaptetti (Mark Sykes, *The Caliph's last Heritage*, London, 1915, s. 320) ise de, öldürüldü. Osmanlıların Nizib mağlûbiyeti (hazîran 1839) karışıklığı son haddine getirdi. Bâbıâlî Mardin'i Diyarbekir vâlisi Sa'd Allāh Paşa'ya tevdî etti ise de, şehir halkı Musul'daki İbrāhīm Paşa'ya inkıyat etmeği tercih eylediler. Bu Paşa Mardin'e bir idâreci gönderdi ise de, âsîler henüz kaleye hâkim bulunuyorlardı (1840, Ainsworth). Çok geçmeden, İbrāhīm Paşa'nın vekili bir kıyamda öldürüldü.

1287 (1870) „vilâyetler kanunu“ Mardin'i, bir sancak olarak, Diyarbekir'e bağlamakta idi. Sancağın geçimi bilhassa zirâî idi. Şehirde

az mıkdarda ipekli, yünlü ve pamuklu dokumalar, deri, şal v.b. imâl edilmekte ise de, işçiliğin mükemmeliyetine rağmen, bu maddeler daha ziyâde mahallî ihtiyacları karşılamakta idi (Cuinet). Türkiye cümhûriyetinin kuruluşundan sonra Mardin, Suriye ve Irak topraklarına komşu olan bir vilâyet teşkil etti ki, bunun 11.593 km.² arâzisi üzerinde, 1955 sayımının muvakkat neticelerine göre, yaşayan nüfus sayısı 306.800'e varmakta ve vilâyet Mardin, Cizre, Derik, Gercüş, İdil, Kızıl-Tepe, Tepe, Mazı-Dağı, Midyat, Nusaybin, Ömerli ve Savrul kazalarına ayrılmaktadır.

N ü f û s. Niebuhr (1766) Mardin'deki evlerin sayısını 3.000 (1.000 kadarı hıristiyan) ve şehir nüfusunu da 60.000 olarak göstermekte idi. Dupré (1808)'ye göre, Mardin'in nüfusu 27.000 (20.000'i türk, yânî müslüman, 3.200 yākubī, 2.000 ermeni, 800 şamsīya) idi. Diğer seyyahların verdiği rakamlar ise, şöyledir: Kinneir (1814): 11.000, bunun 1.500'ü ermeni; Southgate (1837): 3.000 âile buuun 1.700'ü müslüman, 500'ü katolik ermeni, 400'ü ya'kubī, 250'si süryânî katolik 100'ü keldânî; Mühlbach (1838): 12—15.000 nüfus; Sachau (1879): 20 000; Cuinet (1891): 25.000, bunun 17.500'ü müslüman.

Southgate'e göre, şehirde arapça ve kürtçe hâkim idi. Ṭur 'Abdīn köylüleri „ṭorānī" ârâmî lehcesi ile konuşmakta idi; krş. Prym ve Socin, *Der neu-aramäische Dialect de Tûr 'Abdîn*; Göttingen, 1881. Kürt lehcesi husûsunda bk. Makas, *Kurdische Texte aus der Gegend Märdin* (Leningrad, 1924).

Mardin'de mevcut mezhepler arasında *şamsīya* mezhebi husûsî bir tetkike değer. Niebuhr (1776) zamanında şehirde bunlardan 100 kadar âile bulunuyordu ve Buckingham (*ayn. esr.*, s. 192) ve Southgate (1837)'de bunları zikretmekte idiler. Şamsīya belki mahallî bir paganismin son bakiyelerini teşkil ediyordu. XVIII. asrın ortalarına doğru bunlar kendilerini ya'kūbī hıristiyan olarak göstermek zorunda kaldılar ise de, bu mezhebe bağlılıkları sâdece zâhirî idi; krş. Ritter, XI, 303 v.dd.

Türkiye cümhûriyetinin kuruluşundan sonra yapılan ilk nüfus sayımında Mardin'de 23.252 nüfus tesbit edilmiş olup, bu nüfus 1945 sayımında 18.522'ye kadar düşmüş iken, 1950'de 19.641, 1955'te (muvakkat rakamlar) 24.306'ya varmıştır.

[E s k i e s e r l e r. Niebuhr Mardin'de bir çok arapça kitâbelerin bulunduğunu kaydeder. Artuk-oğullarına âit kitâbeler, Mardin'de bu hânedana âit vakıflar ile berâber, Ali Emîrî tarafından tetkik edilmiştir (krş. Kâtib Ferdî, *Mardin mülûk-i Artuk'ye tarihi*, (944 = 1537/1538), nşr. ve izah Ali Emirî, İstanbul, 1331). San'at bakımından pek ehemmiyetli olan Mardin âbideleri 1932 senesinde, A. Gabriel tarafından, etraflı bir şekilde tetkik edilmiştir (*Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris, 1940, I, 3—44; II, levhalar *a—d*, I – XXIV). Mardin'in eski ve yeni binâlarında müşterek olan husûsiyetlerden biri tahtanın mümkün olduğu kadar az kullanılmış olmasıdır. Başlıca yapı mâlzemesi, komşu şehir olan ve sûrları ile tekmil binâları tamâmiyle bazalttan yapılmış bulunan Diyarbekir'den farklı olarak, beyaz kireç taşıdır; taş ocağından kolay işlenebilir bir hâlde çıkan bu madde, sonradan sertleşip, büyük bir sağlamlık kazanmaktadır. Duvarlar bu taş ile inşâ edilmekte, ahşap dama yalnız bâzı yeni binâlarda rastlanmaktadır. Katlar umûmiyetle kemerli, zeminleri taş döşeli ve taraçalar balçık tabakası ile sıvalı bulunmaktadır. İçlerinde çok mahâretli taşcı ustaları bulunan Mardin binâ yapıcıları arasında inşâ an'ane ve usûlleri eskiden beri o kadar kökleşmiştir ki, bugün yapılan binâlar ile orta çağ binâları arasında, yapı kaideleri bakımından, pek az fark görülür. A. Gabriel'in tetkik ettiği Mardin âbidelerinde, en eski kitâbeler (XI.—XIII. asırlar) umûmiyetle çok değişikliğe uğramış binâlarda bulunmaktadır. Aslî şekillerini en iyi muhâfaza eden âbideler XIV. asırda Artuklular ve XV. asırda Ak-Koyunlular tarafından inşâ edilmiştir.

Mardin'in uzaktan hemen göze çarpan başlıca yapısı, şehrin üzerindeki tepenin zirvesine yerleşmiş kaledir. Bu kale şarktan garba 800 m. kadar uzunluğu olan ve genişliği 30 m. ile 150 m. arasında değişen bir sahanlık işgâl eder. Bu sahanlığın zemini şark kenarında 1.200 ve garpta 1.180 m. irtifâında olup, orta kısmında 1.165 m.'ye kadar düşmektedir. Kale evvelce meskûn idi ve garp kısmında sık evlerden mürekkep bir mahalle bulunuyordu Şarkta ise, konak veya saray denilen büyük binâ, muhâfızlara âit bir kışla, ve Ak-Koyunlular tarafından yaptırılmış bir câmi var idi. Kalenin cenup tarafında bir tek kapısı vardır ve üzerinde bulunan kitâbe Ak-Koyunlu devrine atfedilir. Kalenin bir kısmı sarp yarlar tarafından meydana getirilmiş olup, ancak meylin nisbeten azaldığı kısımlarda duvarlar bulunmakta idi. Kalenin cenup cephesinin orta kısmında hâlâ ayakta duran bir de kule vardır. Kale, sonraları terkedilerek, burada oturanlar tedrîcen şehre inmiş, câmi ve konak şimdi hârâbe hâline gelmiştir.

Mardin şehri, kale eteğinde, kendisinden 200 m. genişliğinde çıplak ve dik bir yamaçla ayrılmış meyilli bir satıh üzerinde, şarktan garba

2.500 m. bir mesâfede uzanır ve genişliği en fazla 500 m'ye varır. Şehrin yüksek kısmı 1.100, etekleri 950 m. irtifâında olup, buradan itibâren ovaya doğru 600 m. kadar inilir. Şehir, evvelce bir sûr ile kuşatılmış idi. Bu sûr şimâlde kaleye istinât ediyordu. XIX. asrın ilk yarısında henüz bâkî olan (Aucher-Eloy, *Relation de voyages en orient de 1830 à 1838*, Paris, 1843, I, 158), asrın ikinci yarısında, hiç değilse, kısmen mevcut bulunan (J. Çernik, *Technische Studien-Expedition, Pet.-Mitt. Ergz.-H.*, 1875, 44, 17; E. Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig, 1883, s. 404) bu sûrların şimdi yalnız bâzı temel taşları görülmektedir. İbn Şaddād'a göre, şehrin 6 kapısı var idi. Bunlardan en mühimleri şimâl-i garbîde—Diyarbekir yolunun girdiği Muş kapısı, şarkta—Nusaybin ve Savur yollarının çıktığı Savur kapısı idi. Sözü geçen Diyarbeki—Nusaybin yolunun bir kısmını teşkil eden ana cadde, şehri garptan şarka nisbeten az bir meyil ile baştan-başa tâkip eder ve bu caddenin şimâl ve cenûbunda kireç taşı ile döşenmiş dar ve ekserisi fazla meyilli, bâzan basamaklı, intizamsız bir yol şebekesi boyunca binâlar sıralanır; bunlar bâzan âhenkli kemerler üstünde, yolun bir tarafından diğer tarafına geçer. Şehrin ortasına doğru ana caddenin etrafı Mardin çarşısının dükkânları ile kuşatılmış bulunmakta ve çarşı bu caddenin cenûbundaki yan sokaklarda da devam etmektedir. Şarkta gayr-ı muntazam bir meydanın etrafında vilâyet, belediye ve kışla gibi, umûmî binâlar sıralanmakta, câmi ve medreseler muhtelif mahallere dağılmış bulunmaktadır. Ulu câmi şehrin ortasında, mülhakatı ile berâber, büyük mihveri şark—garp istikametinde uzanan müstatil bir sâha işgâl eder. Bu sâhanın cenup yarısını kaplayan câmiin içi, üzerinde münkesir kavisli kemerler taşıyan iki sıra müstatil sütûnlar ile boylu-boyuna aş.-yk. müsâvî üç kısma ayrılır. Câmiin üç giriş kapısı basit tezyînat ile süslenmiştir. Ulu câmiin taş kubbesi, tepeye doğru birbirine yaklaşan şâkulî dilimlidir. Câmiin inşâ tarihini kitâbelerden anlamak kolay değildir. Bir kitâbe parçası câmiin daha V. (XI.) asırda, Selçuklu devrinde, mevcut olduğu ihtimâlini ortaya koyar. Kapıların bu devirden kalmış olması muhtemeldir. 572 (1176) tarihli bir kitâbe, Artuklu hükümdarı Ḳuṭb al-Dīn zamanında minârenin inşâ edildiğini bildirir. Avlunun şimâl-i şarkî köşesinde yükselen minârenin kaidesi dört köşeli olup, bu devirden kalmış olsa gerektir. Buna karşılık üzeri kavis şekilli süsler ile kaplı üstüvânî gövde ve dilimli sivri dam daha yakın bir zamanda yapılmış olmalıdır. Vaktiyle Buckingham'ın Ulu câmii eski bir kiliseden çevrilme olarak zikretmesi, mahallî bir hıristiyan rivâyetinin tekrârı mâhiyetinde olup, A. Gabriel binânın, bugünkü şekli ile, müslüman hâkimiyetinden evvele çıkamayacağını ileri sürer.

Artuklu Naṣr al-Dīn Alpı'nın zevcesi ve Ḳuṭb al-Dīn'in annesi Sitti Ravżavīya nâmına inşâ edilmiş olan ve şehrin şark tarafında bulunan Hatuniye medresesi ile merkeze yakın bulunan Şehidiye medresesi, inşâları VII. (XIII.) asrın ortalarına rastlayan yapılar olmakla berâber, uğradıkları değişiklikler yüzünden, bugün tecânüsten mahrûm görünür. Buna mukabil Sultan 'Īsā medresesi ismi verilen binâ, Mardin âbidelerinin en ehemmiyetlisi ve en iyi muhâfaza edilenidir. Câmi ve türbe gibi inşâat ile berâber, bir manzûme teşkil eden ve gâyet büyük bir itinâ ile yapılmış olan bu âbide, kalenin şivi önünde, şehrin yukarı kısmında, yer almakta, arâzinin meyil ve ârızalarına güzel bir şekilde intibak etmekte ve muhtelif binâlar iki ayrı seviyedeki iki avlu etrafında taksime uğramış bulunmaktadır. Büyük kapısı üzerinde 787 (1385) tarihli bir kitâbe taşıyan binâlar, Artuklu hükümdarı 'Īsā b. Dāvūd tarafından inşâ edilmiştir.

Mardin'in ikinci bir mühim âbidesi, Sultan 'Īsā medresesinde görülen unsurları başka bir şekilde toplamak şartı ile ihtivâ eden ve Sultan Ḳāsim medresesi ismi ile tanınan yapıdır. Bu yapı şehrin garbında ve dışında bir tepe yamacına yerleşmiştir. A. Gabriel, üzerinde bir inşâ tarihi bulunmayan bu eserin Sultan 'Īsā medresesine çok benzediğini görerek, binânın aynı mimarın eseri olmasını muhtemel addetmekte, bunun Artuklu devrine âit olduğunda şüphe bulunmadığını ileri sürmektedir. Hâlbuki mahallî an'aneye göre, medresenin Ak-Koyunlu Ḳāsim (893—908 = 1487—1502) tarafından inşâ edildiği kabûl ve medrese yakınındaki sâde yapılı boş türbe de Cihāngīr'e atfedilmektedir. A. Gabriel'e göre, Ak-Koyunlular XV. asrın başında Mardin'e sâhip olunca, burada nâtamam bir medrese bulmuşlar (bu durum, her hangi bir tarih kitâbesinin yokluğunu izah edebilir) ve gayr-ı muayyen bir tarihte bunu tamamlamışlardır.

Şehirde mesken ve ticâret yeri olmak üzere yapılmış binâlar arasında, orta kısımda, müstatil bir avlu etrafında iki katlı bir yapı olan kervansaray (muhtemelen XVII.—XVIII. asır) ile iç kısımları harâp olmuş, yalnız dış tarafındaki dükkânları kullanılan kapalı çarşı (XVII. asırdan daha eski değil) sayılabilir.

Çoğu büyük bir itinâ ile yapılmış olan Mardin evlerinin inşâ tarzları, eskilere benzemek-

le berâber, bugün mevcut olanlardan hiç birinin mâzisinin çok eskilere çıkmadığı muhakkaktır (T. H.)].

Bibliyografya: İdrîsî (trc. Jaubert), II, 142; İbn Cubayr (*GMS*, V, 241); İbn Baṭṭûṭā, II, 142—148; Abu'l-Fidā', *Géographie* (trc. Reinaud), Paris 1848, II/2, s. 55 = metin s. 279); Evliya Çelebî, *Seyahâtnâme*, IV, 57—60; *The Travels of Josafa Barbaro* (1431) ve *The Travels of a Merchant in Persia* (1517), Hakluyt Society, 1873; P. della Valle, *Viaggi* (Brigton, 1843), I, 515 (seyyahın zevcesi aslen Mardin'den idi); Tavernier (1644), *Les six voyages* (1692), I, 187; Niebuhr (1766), *Reisebeschreibung* (Kopenhag, 1778), II, 391—398 ve levha XLVII; Olivier (1795), *Voyages* (Paris, sene 12), IV, 242; Dupré (1808), *Voyage*, I, 77—82; Mac Donald Kinneir, *A Geogr. Memoir of the Persian Empire* (1813), s. 264 v. d.; Kinneir (1814), *Journey through Asia Minor* (London, 1818), s. 433; Buckingham, *Travels in Mesopotamia* (London, 1827), s. 188—194 (şehrin umûmî bir manzarası ile); Southgate (1837), *Narrative of a Tour through Armenia*, II, 272—288; Ainsworth (1840), *Travels and Researches...* (London, 1842), II, 114—116; Defrémery, *Observations sur deux points de l'histoire des rois d'Akhlath et de Mardin* (*JA*, 1843); Southgate, *Narrative of a visit to the Syrian church of Mesopotamia* (1841), New-York, 1844, s. 215—242; Ritter, *Erdkunde* (1844), XI, 150—153, 379—397; Goldsmid, *An overland Journey from Bagdad* (*Trans. Bombay Geogr. Soc.*, 1868, XVIII, 29; bu müellife göre, Mardin'in nüfusu, yarısı hıristiyan olmak üzere, 22.000'dir); Çernik, *Technische Studien-Expedition* (*Peterm. Mitt.*, Ergangz. - H.; X, 1875—1876; XLV, 15—18); Howorth, *History of the Mongols*, III, 683—686; Socin, *Zur Geogr. des Tur 'Abdîn* (*Z D M G*, 1881, XXXV, 237—269, harita 327—415); Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), s. 404—407, 428; Cuinet, *la Turquie d'Asie*, II, 494—519; Tomilov, *Otçet o poyezdke 1904*, (Petersburg, 1907), I, 263—267; Chapot, *La frontière de l'Euphrate, de Pompée à la conquête arabe* (Paris, 1907), s. 312; Mark Sykes, *The Caliph's last Heritage* (London, 1915), fihrist; [La Boullaye-Le-Gouz, *Les voyages et observations...* (Paris, 1653), s. 323 v d.; M. Otter, *Voyages en Turquie et en Perse* (Paris, 1748), s 267; J. B. Rousseau, *Description du Pachalik de Bagdad* (Paris, 1809); B. Poujoulat, *Voyage dans l'Asie Mineure, en Mésopotamie...* (Paris, 1841); H. Petermann, *Reisen im Orient* (Leipzig, 1861), II; E. Chaput, *Voyages d'études géologiques et géomorphogéniques en Turquie* (Paris, 1936)].

(V. MINORSKY.)

MAREA. [Bk. MÂRYÂ.]

MARĠELAN. [Bk. MERGİNAN.]

MARĠİNÂNÎ. [Bk. MERGİNÂNÎ.]

MA'RİB. [Bk. MÂRİB.]

MÂRİB. MA'RİB (MÂRİB), Arabistan'ın cenûb-i garbî kısmında Seba devletinin eski merkezi ve bugün aynı isimdeki emîrliğinin pâyitahtı.

Son zamanlara kadar yalnız üç avrupalı seyyahın, Th. J. Arnaud (1843), J. Halévy (1869) ve E. Glaser (1888)'in, ziyâret etmiş olduğu eski Ma'rib şehri, Balaḳ dağının şarkında uzanan ve binlerce sene muazzam bir balçık tabakası bırakarak, nebatların inkişâfına elverişli şartlar yaratan Vâdî Ẕenne (Aẕana) tarafından sulanan, deniz seviyesinden 1.160 m. yükseklikteki Seba ovasında bulunmaktadır.

Aynı ismi taşıyan şimdiki kasaba, şehrin eski duvarları içinde, çok eski büyük bir harâbe bakiyesi üzerinde, Ṣan'ā'nın hemen-hemen şarkında, 15° 26′ şimâl arzı ve 45° 16′ şark tûlünde (Green.) kâin olup, Kızıldeniz'den ve 'Aden körfezinden aş.-yk. 10 günlük mesâfededir. Bu müsâit mevkî sâyesinde Mârib, Arabistan yarım-adasının cenûb-i garbî köşesinin esas kısmını teşkil eden ve muhtelif devirlerde, Ḥaẓramût ve Mahra dâhil olmak üzere, 'Aden körfezinin şark hinterlandına da sâhip olan Seba devletinin merkezi olmuş idi (E. Glaser, *Reise nach Mârib*, s. 18, 185). Bundan başka Mârib günlük istihsâl eden bölgeler ile Akdeniz (Ġaza-Ġazze)'i birleştiren mühim kervan yolu üzerinde bulunuyordu. Bu yol Şabvat (Sabota)'tan Vâdî Bayḥân içinde, Darb Koḥlân yakınında, Tumna' (Thomna) vâsıtası ile, Mina Cavf'i içinden Mârib yolu ile Vâdî Ḥarib'den geçerek, Nacrân'a doğru ve oradan da Şirmâla, Abā al-Ḥadar, Ḥlāḥila, al-Cifā', Cabal Siru, Badr, Vâdî 'l-Ḥāzib, Vâdî 'l-Zibayrî, Vâdî 'l-Fayż, Ḥarace, Kotba, Banāt Ḥarb, Curaş, Tebâla, Ḳarn al-Manāzil, Mekke, Yaṯrib (al-Madîna), Fadak, Ḫaybar. al-'Ölā', Taymā, Aḳra', Tabûk, al-Ḥicr, Maḳnā, Madyan, el-Ḥaḳl, Arām, Aẕruḥ'tan Petra'ya ve oradan da Ġaza'ye doğru gidiyordu. Mârib, aynı zamanda, Nacrân üzerinden, Vâdî 'l-Davâsir'i tâkip eden yol ile, al-Yamâma, Basra körfezi sâhilleri ve Babylonya'ya bağlanıyordu (bk. A. Grohmann, *Historisch-geographische Bermekungen zu Gl. 418, 419, 1000 AB*, s. 116 v.d.). Bugün de şehir, muvâsala bakımından, mühim bir düğüm noktası teşkil etmekte olup, Ḥaẓramût, Redā', Yerîm, Ṣan'ā, Cavf, Ṣa'da, Nacrān ve Vâdi 'l-Davâsir ile kolay irtibatlara sâhiptir (E. Glaser, *Reise nach Mârib*, s. 20).

Şehrin, 1 m. kalınlığındaki eski duvarına bakıp, bugün Arnaud (*Plan de la digue et de la ville de Mareb*, *JA*, 7. seri, 1874, III, 12)'nun zannettiği gibi, 2 değil, 8 kapısı bulunduğunu tahmin edebiliriz. Bunlar kapı olduğu sanılan duvarda açık oyuklar hâlindedir. Bu kapılara bugün Bāb al-'Āḳir (garba doğru), Bāb al-Ḥadd (cenûb-i garbîye doğru), sonra şarka ve oradan şimâle doğru, duvar boyunca Bāb al-Naṣr, Bāb Aba 'l-Ḳār, Bāb al-Maḥram, Bāb al-Darb, Bāb al-Ḳibla, Bāb al-Macenna adları verilmektedir. Bāb al-Naṣr, Bāb al-Darb ve Bāb al-Ḥadd adları yeni Mârib kasabasının kapılarının adlarıdır. Bununla berâber, şimdiki Bāb al-'Āḳir kapısına tekabül eder; zîra bu kapıdan eski şehir bir baştan öteki başa geçildikten sonra, kasabaya Bāb al-Naṣr'dan girilir.

Eski şehir bugün içinden bir çok duvar ve sütun parçaları çıkan bir harâbe yığını veya çok sayıda harâbe hâlinde tepelerden ibârettir. Glaser'in işaret ettiği gibi, hafriyat burada umulmadık şeyler meydana çıkarabilirdi. Bu harâbe yığınları arasında 4 ayrı bölge göze çarpar.

1. Bugünkü şehrin bulunduğu tepe. Şark tarafında. takriben eski şehrin cenûb-i şarkî köşesi içinde olup, üst-üste yığılan süprüntülerden meydana geldiği sanılan bu tepenin alt tabakalarının hayli derinlerinde, eski yapılara tesâdüf olunmaktadır. Glaser'e göre, bunlar en eski devirlere âit şehirden kalma duvarlardır ve üzerleri Seba devrinin daha yakın zamanlarına âit bakiyeler ile örtülmüştür. Esâsen Mârib şehri veya hiç olmazsa yapılarından bir çoğu müteaddit defalar yıkılmış olmalıdır. En üst tabaka, Seba kitâbelerini ihtivâ eden sayısız eski taşlar müstesnâ, tabi'î olarak, nisbeten daha sonraki devre âittir. Glaser'e göre, 600'den çok fazla nüfuslu olmayan kasaba, ekseriyâ bir kaç katlı 80 kadar evden müteşekkildir; bunlar, müstatil bir zemin üzerine inşâ edilmiş olup, yukarı doğru çıkıldıkça daralmaktadır. Alt kısımlar taştan olup, geri kalan kısımları killi çamurdandır. Yalnız emîrin kaleye benzeyen iki evi tamâmiyle yontma taştandır. Birbirine bitişik veya ek duvarlar ile bağlanmış evlerin duvarları kasabanın dış duvarlarını teşkil etmektedir. Kasabanın iki büyük kapısı vardır: biri garba, diğeri cenûba bakar; bunlardan başka daha küçük bir çok kapı vardır. Eski bir kuyu ile büyük câmi (Mascid Sulaymān), kasabanın dışında, kasaba ile eski şehrin kapısı arasında bulunmaktadır. 2. Maydān Umm al-Ḳîs, Burasını Glaser, atlasında (*Kartenbuch*, s. 8) Umm Bilḳîs ile aynı saymaktadır ki, muhtemelen müstahkem kasırlardan getirilmiş olan büyük harâbe yığınları ile cenûb-i şarkî köşede bulunmaktadır. 3. Cenûb-i garbî mahallesi, muhtemel olarak, mâbed ve müstahkem kasırları ihtivâ ediyordu. 4. Şehrin şimâl-i garbîsinde veya garbında bulunan kısmındaki geniş, yuvarlak bir sâha (Maydān; eski devirde de bunun üzerinde bir inşaât yapılmamış olmalıdır); şimdiki kasabaya kadar uzanmakta olup, bilhassa cenup tarafında sütûn parçaları ve başka harâbeler ile çevrildiği açıkça görülmektedir (E. Glaser, *Reise nach Mâreb*, s. 48 v.d., 73). Hâlâ harâbelerin üzerinden 3—4 kadem yükselen ve içlerinden 12—15 adımlık bir uzunlukta olan biri tamâmiyle toprak üstünde yatan bu küçük satıhlı sütûnları Th. Arnaud (s. 12) da kaydetmektedir. Burası, şüphesiz, fransız seyyahın F. Fresnel'e yolladığı hulâsada (*JA*, 4. seri, 1845, V, 326) bahsettiği „tâlim meydanı" olmalıdır. Bu yer her hâlde eskiden büyük yapılar ile çevrili idi; bunlar bugün harâbe hâlindedir ve sütûn parçaları ile dolu tepeler teşkil etmektedir. Glaser burada eski sebalıların mâbedleri mi, yoksa kıral ve ileri gelenlerin sarayları mı bulunduğu meselesini muallakta bırakmaktadır. Bilhassa Maydān'ın cenûbunda, Glaser'in sonraki an'anede meşhûr olan müstahkem hükümdar kasrı Salḥîn olduğunu iddia ettiği muazzam bir yapının temel duvarları hâlâ görülebilmektedir.

1 km.² yakın bir sâhayı kaplayan (Glaser'in tahmini, karşılıklı iki kapının mesâfesini 1/4 fersah tahmin eden Th. Arnaud [*JA*, 7. seri, 1874, III, 11]'nun yaptığı şehir planına uymaktadır) eski şehir tamâmiyle Vâdî Ẕenne'nin sol kıyısı üzerinde kurulmuştur. 1. m. kalınlığındaki hisar duvarının yalnız yer-yer muhâfaza edilmiş olan bakiyelerine göre huküm verilecek olursa, şehir mâil zâviyeli ve muvâzî dılı'lı bir şekil meydana getirmiş olmalıdır. Şehir Vâdî Ẕenne boyunca uzanmakta, şark ve garp kısımları ise, cenup-şimâl istikametini tâkip etmekte idi. Irmağın sâhiline muvâzî olan cenup duvarı, şimâlden cenûba doğru aş.-yk. 60° meyletmekte ve hemen-hemen şark—şimâl-i şarkî istikametinde devâm etmektedir. Bu vaziyet yalnız E. Glaser'in *Reise nach Mârib* (s. 36 v. d., 48) adlı ese-

rinde ve Mārib'e seyâhatine âit notlarındaki tasvirlerinde değil, aynı zamanda korokilerinden (*Skizzen*, nr. 51) de açıkça görülmektedir. Bu makalenin sonundaki Mārib ve civarının planlarına esâs olarak, bu krokileri aldım. Glaser'in tasviri, tabi'îdir ki, Mārib duvarlarının dâirevî bir şekilde olduğunu farzeden Th. Arnaud (*J A*, 7. seri, 1874, III, 11)'nun tasvir ve haritası, Glaser'in *Kartenbuch* (s. 8 v.d.)'undaki eski krokileri ve kânûn II. 1888'deki bilgilere göre yapılmış ve E. Glaser, I mecmuasına 4. yaprak olarak ilâve edilmiş olan eski krokiler ile kat'î ve açık tezat hâlindedir. Duvarların aşağı taş tabakaları 1,5 m. uzunluğunda, 40 cm. yüksekliğinde ve 60 cm. genişliğinde kalıplar hâlinde harçtan ibârettir. Bu nevîden 8—10 harç kalıbı üzerine aynı büyüklükte, muntazam bir şekilde yontulmuş mermerler konulmuştur. Maalesef hemen tamâmiyle yıkılmış olan şehir duvarları bir istikamette değildir. Bâzı fâsılalarda kaim zâviyeli çıkıntılar görünmektedir. Bunları, daha önce zikredilmiş olan E. Glaser'in nr. 51'indeki krokide ve seyâhat notlarında, XI, 125'teki bir resimde görmek mümkündür. Bununla berâber, şehri dört köşeli olarak tasvir eden seyâhat notlarında Glaser, bu hususta: — „Şehrin duvarları bir murabbâ teşkil edecek şekilde inşâ edilmiştir" — diyor; hâlbuki krokiler (nr. 51) daha ziyâde bir şibh-i münharif vermektedir ki, bunun kaidesi nehirden uzak bulunmakta, kısa olan muvâzî tarafı ise, nehir boyunca uzanmaktadır. Muntazam fâsılalar ile çıkıntılar hâlinde konulmuş olan bu kaim zâviyeli yapıların Âsûrî kaleleri sâyesinde bildiğimiz (müteaddit katlı, mazgallı kuleleri olan köşelerinin yakınındaki kapıları ile aynı tarzda müstatil şekilli kale planı için krş. B. Meissner, *Babylonien und Assyrien*. I. *Kulturgesch. Bibliothek*, Heidelberg, 1920, I, 297, Abb. 108), duvarları kuvvetlendirmek gâyesi ile yapılmış olması ve bâzı fâsılalarda dışarı doğru ilerileyen kuleler teşkil etmesi muhtemeldir. Şehir duvarlarının kulelerinin bulunduğu Şirvāḥ kitâbesinden (Glaser 1000) daha eski olan büyük kitâbeden (Glaser 418—419) de anlaşılmaktadır. Bu kitâbede (str. 4) mechûl hukümdarın „Mārib (מריב)'in iki kapısını inşâ ettirdiği ve Mārib için Balaḳ taşından kuleler yaptırdığı" (bk. N. Rhodokanakis, *Altsabäische Texte*, I, f v.d.) yazılıdır.

Rhodokanakis, haklı olarak, onun Sebalı Mukarrib Sumuhu-'alaya Yanāf (כן|סמהעלי|ינף)'ın adı mâlûm olmayan oğlunun eserini devam ettirdiğini farzediyor. Glaser 412 (= Arnaud 41), 413 (= Arnaud 42), 414, 427, 445, 500, 510, 537, 589, 600, 634 ve ihtimâl bir de 751'e göre, bu şahıs „'Aṯtar'ın emri ve yardımı ile Mārib (מריב)'i duvar ile çevirmiştir." Sumuhu-'alaya Yanāf'ın bu oğlunun Mārib'in kurucusu olduğu şüpheli ise de, şehrin kitâbeler vâsıtası ile tanıdığımız en eski yapıcısı budur.

Mārib'i kimin kurduğu da belli değildir. Arap şecere âlimlerinin zannettikleri gibi, bunun Yaşcub oğlu Saba' olduğu iddiası da temelsiz olmalıdır (bk. Yāḳūt, *Muṣṭarik*, s. 239; Abu 'l-Fidā', *Historia anteislamica*, s. 114 v.d.; A. v. Kremer, *Über die südarabische Sage*, s. 26 v.d.; E. Osiander, *Z D M G*, X, 68).

Şehir duvarlarının iyice tâmir edilmiş olduğu, Seba tarihinin en eski devrine âit kitâbeli taşların ve kitâbelerin, mânâsını nazara almaksızın, gelişi-güzel yapı mâlzemesi olarak kullanmış olmasından anlaşılmaktadır (krş. Glaser, *Reise nach Mārib*, s. 48 v.d., 51, 74). Nitekim Glaser 699—707 metinleri için hâl böyledir. Alt tabakalarda daha sonraki devirlere âit kitâbeler bulunmadığına göre, tâmir işinin sebalı Yid'ī-'ilu Bayin, Sumuhu-'alaya Yanāf ve Yiṯ'ī-'amara Vatar gibi, 3 „mukarribin" devrinden sonra yapıldığı neticesi çıkarılabilir. Eski Seba dilindeki metnin (Şirvāḥ'ın şarkında, oraya az bir mesâfede bulunan al-Maṣcaḥ'tan gelmedir), Glaser 926 = 1350 + 1351 = 1736, bir az evvel zikredilen metinler ile aynı devire âit olması icâp eder; bunun ikinci satırında Mārib (מריב) kapısına kadar bir yol yapıldığından bahsedilmektedir (bk. Glaser, *Altjemenische Nachrichten*, München, 1908, I, 98 v.d. ve N. Rhodokanakis, *Ḳatabanische Texte zur Bodenwirtschaft*, II, 49 ve not 3, 54—56). Orada zikredilen sebalı üç „mukarribden" Yiṯ'ī-'amara, N. Rhodokanakis'in işâret ettiği gibi, Yiṯ'ī-'amara Vatar ile, Yid'ī-'ilu Naşḳ fâtihi Yid'ī-'ilu Bayin ile aynı şahıslardır; Sumuhu-'alaya ise, ihtimâl Sumuhu-'alaya Yanāf ile aynı şahıstır. Glaser'in 926 kitâbesi bunun devrinde yazılmış olmalıdır. Bundan başka Glaser, *Skizze*, I, 68'de Mārib şehrinin duvarlarından hissedilir derecede daha eski olduğunu ve şehrin, en eski duvar bakiyelerinde görülen inkişâf seviyesine erişmesine kadar hiç olmazsa onlarca senenin geçtiğini farzetmekte haklıdır. Bu. Glaser, nr. 418—419'dan daha eski olan Glaser, nr. 302 kitâbesinde müstakil Mārib hukümdarlarının zikredilmesinden de anlaşılmaktadır. Şirvāḥ hukümdarları yanında bir de Mārib kıraliarını zikreden şâir 'Alḳama Ẕū Cadan (bk. D. H. Müller, *Sabäische Denkmäler*, s. 99), Seba tarihinin bu çok eski devrinden bir hâtıra

muhâfaza etmiş görünmektedir. Hamdānī'ye göre (*İklīl*, VIII; D. H. Müller, *Burgen u. Schlösser*, II, 959 v.d., 1038 v.d.), Mārib'de Salḥīn, al-Ḳaṣīb ve al-Ḥacar adlı üç kale var idi. Kıral ikametgâhı ve Bilḳīs'in sarayı olduğu bilhassa te'yit edilen birincisi için bk. mad. SALḤĪN. Bu kaleyi Mārib'in neresinde aramak lâzım geldiği meselesine son derecede değişik cevaplar verilmiştir. D. H. Müller (*Burgen u. Schlösser*, II, 968) mevkii, Arnaud'ya nazaran, eski bir hisara verilmiş olması icâp eden (*J A*, VII. seri, 3, 1874, s. 12) bugünkü Mārib kasabasının yerinde bulunduğunu zannediyor. Glaser (*Reise nach Mârib*, s. 73), bil'akis Salḥīn temel duvarlarını Maydān'ın cenûbunda görmek kabil olan o muazzam yapıda aramaktadır. al-Hamdānī, Salḥīn münâsebeti ile (Bilḳīs'in) tahtının —*Kur'an*, XXVII, 23 sâyesinde, islâm âleminde meşhur olan *'arş* kelimesini D. H. Müller böyle tercüme etmektedir— alt sütûnlarından bahseder. al-Hamdānī zamanında hâlâ ayakta bulunan bu sütûnlar, devrilemeyecek kadar toprağa gömülmüş idi. Glaser (*Reise nach Mārib*, s. 139), burada sütûnları ile Bilḳīs'in Ḥaram'i olduğunu farzediyor ve tasvirin asıl şehrin kalesine müteallik bulunduğunu kabûl ediyor; zîra hemen Salḥīn'den sonra bundan bahsedilmektedir. Curcī Zaydān, *Kitāb al-'arab ḳabl al-islām*, s. 143'te burada Salḥīn kalesinin bahis mevzuu olduğunu farzediyor. Sprenger, *Post- u. Reiserouten*, s. 140, Bilḳīs'in tahtının hâlâ sağlam duran 20 kulaç yüksekliğinde taş sütûnlar üzerine yerleştirilmiş olduğunu ve temellerin de sütûnlar ile aynı yükseklikte bulunması gerektiğini söylüyor (bu kayıt Sperenger tarafından, yanlış olarak, Bakrī'ye isnât olunur, fakat bu, muhtemel olarak, İbn al-Mucāvir'den gelmektedir). *Cihannümâ* (krş. Jomard, F. Mengin, *Histoire de l'Égypte*, s. 344) Bilḳīs'in tahtının Seba (= Mārib) da 28 kulaç yüksekliğinde sütûnlar üzerine kurulmuş olduğunu iddia etmektedir. Naşvān al-Himyarī (s. 50)'ye göre, Mārib'de Bilḳīs kasrında bulunan *'arş*'ı taht mânasına almak pek doğru olmaz. Naşvān'ın *'arş*'ın taştan destekler üzerinde yapılmış bir kasr olduğu hakkındaki sözlerinden (s. 70) ve bu münâsebet ile zikredilmiş olan As'ad Tubba'ın beytindeki *'arş* kelimesinin Bilḳīs'in kalesini kasdetmiş olmasından, bunun, daha başka bir çok parçalarda da tahttan ziyâde bir kale olduğunu düşünmemiz ve Glaser (*Reise nach Mârib*, s. 73) ile berâber onu eski şehrin cenûb-i şarkî köşesinde aramamız icâp eder. Bundan başka efsâne *'arş* Bilḳīs adını başka mevkî adlarına da bağlamıştır. Abu 'l-Rabī' Sulaymān b. al-Rayḥān (Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 640)'a göre, Ẕamār'dan bir günlük mesâfede olup, üzerinde mermerden altı büyük sütûnun bulunduğu bir yerdir. Eski Şirvāḥ harâbesinin başlıca sütûnları bugün hâlâ bu ismi taşımaktadır (J. Halévy, *Rapport*, *J A*, VI. seri, 1872, XIX, 67 v. d.; Glaser, *Reise nach Mârib*, s. 179). Buna karşılık al-Hamdānī (ve al-Bakrī, *Mu'cam*, II, 502)'nin zikrettiği al-Ḳaşīb ve al-Hacar kalelerinin nerede olduğu meselesi halledilmiş değildir. Yāḳūt (*Mu'cam*, IV, 104)'a göre, al-Ḳaşīb kıral Şaraḥbīl b. Yaḥṣub'un emri üzerine yapılmıştır. Bu hukümdarın oraya koydurduğu bir bakır levha üzerinde şunlar yazılı idi: „Bu kasrı yaptıranlar Şavbal ve Saḥar'dır; Seba ve Tihāma'nin ve araplarının kıralı Şaraḥbīl b. Yaḥṣub inşâsını onlara tevdî etmiş idi." Daha D. H. Müller (*Burgen u. Schlösser*, 1039, II, not 1) Şaraḥbīl b. Yaḥṣub'un Seba kitâbelerindeki 'Ilīşaraḥ Yaḥżib (Glaser, nr. 424, 220; Bibliothèque Nationale, nr. 2) olduğunu ileri sürmekte ve Şavbal'i Seba dilindeki Ṣvb'īl, Saḥar (böyle okunmalı, سحر değil)'ı aynı olan Seba adı ile mukayese etmekte idi. Yāḳūt'un bildirdiği kitâbe, gerçekten mevsuk *musnad* ile yazılmış bir kitâbeye istinât etse idi, Ḳaşīb'in milâdî I. asrın ilk yarısında inşâ edilmiş olması gerekirdi. Lekabı A. v. Kremer'in neşrettiği *al-Ḳaṣīda al-ḥimyarīya*'de de (beyit 109) Yaḥżib okunması icâp eden ve burada adı geçen Seba kıralının Bibliothèque Nationale, nr. 2. Seba kitâbesinde [bk. mad. SALḤĪN] bilhassa Salḥīn, Ġumdān ve Şirvāḥ kasırlarından bahsetmesi ve al-Ḳaşīb'i zikretmemesi Yāḳūt'ta bulunan inşâ kitâbesinin mevsûkiyeti aleyhinde yeter bir delîl sayılmaz. Yapı, bu takdirde, Bibliothèque Nationale, nr. 2 kitâbesinin konulduğu tarihten sonra yapılmış olabilir. Fakat al-Hamdānī (bk. Müller, *Burgen u. Schlösser*, II, 1039) ve Naşvān al-Ḥimyarī (*ayn. esr.*, aynı sahife, not 1'de mezkûr)'nin yapı sâhibi olarak al-Ḳaşīb b. Ẕi Ḥazfar'in adını vermeleri vaziyeti güçleştirmektedir. Glaser (*Reise nach Mârib*, s. 139) Ḳaşīb adının yapı kitâbelerinde sık-sık görünen *ḳ ṣ b* veya mutâvaat şekli olan *h ḳ ṣ b* fiilinden geldiğini ve kıral unvanlarının himyerî hâkimiyetinin son devrine âit bulunduğunu, o hâlde kıralın Şaraḥbīl b. Ya'fur ile aynı kimse olması icâp ettiğini açıkça müdâfaa etmiştir; filhakika kabûl etmek lâzımdır ki, unvân ve lekaplar bir Seba ve Ẕū Raydān kıralına tamâmiyle yabancıdır ve binnetice *musnad* ile yazılmış kitâbeye de uydurma nazarı ile bakmak gerektir. Fakat bu al-Hamdānī'nin kaydını, değersiz telâkkî ederek, reddetmek için bir sebep teşkil etmez.

F. Hommel (*Ethnologie u. Geographie d. alten Orients*, s. 666 ve not 2) Hacar (bu kelime „şehir" mânasına gelmektedir) kasrının, harâbeleri üzerinde şimdiki Mârib kasabasının bulunduğu büyük kasır, daha eski ve daha meşhur Salḥīn kasrının da daha küçük bir kasır olması ihtimâline işâret etmiştir. Buna bu ismin „yeni" mânasına geldiğini ileri süren Yāḳūt (IV, 104) ve Naşvān (s. 86, Ḳaşīb kelimesi)'ın izahlarını da ilâve edersek, al-Ḳaşīb'in, kasra verilen bir sıfat („yeni") olabileceği düşünülebilir ki, sonradan bunu, sanki üçüncü bir kasrın adı imiş gibi, al-Hacar'den tefrik etmişlerdir. al-Bakrī (*Mu'cam*, II, 502, 754) bu güçlüğü şöyle hallediyor: ona göre, al-Ḳaşīb, Mārib kasırları arasında, son olarak, yaptırılmış ve bu sebepten „yeni" diye anılmış olmalıdır.

Garpta, büyük bir harâbe tepesi üzerinde kurulmuş olan kasabadan bir az mesâfede, Mascid Sulaymān (*C*) bulunmaktadır. Bugün Mārib'in başlıca câmiini teşkil eden ve Arnaud (*J A*, 7. seri, 1874, III, 13)'ya göre, yontma taştan, düz damlı, dört köşeli yeni bir yapı olan bu Mascid Sulaymān b. Dāvūd, şu bakımdan alâka çekmektedir: E. Glaser (*Reise nach Mârib*, s. 41, 73 v.d.)'e göre, şimâl tarafında tam-tamına Bilḳīs'in ve ileride bahsedilecek olan 'Amā'id'in haremine tekabül eden, tek taştan 7 veya 8 muazzam sütûna dayanmaktadır. Glaser eskiden orada Bilḳīs'in haremine benzeyen bir mâbed bulunduğunu farzetmektedir. F. Hommel (*Ethnologie u. Geographie d. Alten Orients*, s. 664, 666) Mascid Sulaymān'ın başlıca ilâhın mâbedi olduğunu zannediyor. Bu mâbed, ona göre, Maydān'ın cenup tarafında bulunan ikinci mâbed ile — Arnaud (Mārib'in planı)'ya göre, mahallî an'ane'ye nazaran, eski bir mâbed burada bulunmakta idi — bir mâbedler gurubu teşkil ediyordu. F. Hommel (*ayn. esr.*, s. 666)'in ikinci mâbedi Mascid Sulaymān'dan ayıran mesâfenin 2.000 m. olduğu hakkındaki iddiası mübâlegalıdır; çünkü şehrin karşılıklı iki duvarı arasındaki mesâfe, Glaser ve Arnaud'ya göre, ancak 1 km. kadardır. J. Halévy (*Rapport*, *J A*, 6. seri, 1872, XIX, 96)'nin verdiği mâlûmata bakılırsa, bu mesâfenin daha da küçük olması gerekmektedir; çünkü o Mārib harâbelerinin kutrunu aş.-yk. 500 m. tahmin etmiş idi. Fakat bunun çok sathî bir tahmin olduğu ve pek ciddîye alınamayacağı da muhakkaktır.

Şimâlde ve garpta, şehrin eski duvarlarının dışında, bir kısmı ufkî, bir kısmı şâkulî mezarlar ile dolu eski bir mezarlık bulunmaktadır. Ufkî olanların yukarı kısmında küçük bir delik vardır. Mezarlığa bugün Mecennat (veya Cirbat) Ġarra adı verilmektedir. Şüphesiz, sebalılara âit bir çok mezar taşları buradan gelmiş olmalıdır (Glaser, nr. 436, 574, 575, 581, 582, 605, 662, 663, 665, 667, 683—685, 748, 769, 773, 792). Bu taşlarda bâzan aşağı doğru yuvarlaklaşan dört köşeli delikler vardır yahut içine ölünün yarım heykeli konulan ve üzerine de kitâbe yerleştirilen mahrut şeklinde bir geçme ile mücehhezdir. Bu mezar taşlarının ikisi üzerinde (Glaser, nr. 684, 745), Glaser taşa yerleştirilmiş heykeli hâlâ yerli yerinde durur bir hâlde bulmuştur (krş. *Reise nach Mârib*, s. 75, 92; *Tagebuch*, XI, 59). Bu mezar taşları âsûrluların dikili taşlarını örnek almış olmalıdır. Bâzan lahidlere de rastlanmaktadır. Bunlardan biri bugün büyük Mārib kuyusu önünde, hayvanlar için, su yalağı hizmetini görmektedir (*Reise nach Mârib*, s. 74).

Glaser, eski şehrin cenûb-i garbîsinde, şehrin duvarları dışında, hâlâ kısmen muhâfaza edilmiş olan dikkate değer bir yapıya rastlamıştır (eski Mārib şehri yakınlarının plânında *G*); bu yapı muhtemelen suların tevziine yarıyordu ki, şimâl cephesinde Glaser 474 (1671) kitâbesi vardır. Bu yapı şark-garp istikametine müteveccih aynı hat üzerinde olan ve aralarında bir geçit bulunan muazzam iki duvardan müteşekkildir. Bu geçidin şimâl medhalinin her iki köşesi sivri olduğu hâlde, cenûb-i şarkîdekiler yuvarlaktır. Şarkta bulunan duvarın şimâl cephesine konulmuş olan kitâbede Saba' *mukarrib*'i Kariba-'īlu'nun oğlu Żimrī-'alaya Vatar'in 'Aştar mâbedi haremi karşısında (veya önünde) bir 𐩦𐩱𐩣 (*fayş*) inşâ ettirdiği yazılıdır. Filhakika Glaser, bu yapının 300 adım uzağında, şimâl-i garbîsinde veya garp—şimâl-i garbîsinde, yine eski şehrin duvarları hâricinde olmakla berâber, buna çok yakın mesâfede, bugün maalesef tamâmiyle çökmüş bir hâlde bulunan bir harâbe bulmuştur. Kendi planına göre, bunun bir mâbed olması muhtemeldir; çünkü şimâl tarafında (sağ taraftaki duvarlarda), içine put koymağa mahsus delikler bulunmaktadır (*Reise nach Mârib*, s. 40; *Tagebuch*, XI, 47; eski Mārib şehrinin yakın civarlarının plânı üzerinde *H*).

Bugünkü Mārib kasabasının cenup-cenûb-i şarkîsinde (*A*), takriben 5 km. bir mesâfede, veya 50 dakikalık bir yolda, Vādī Żenne ile Vādi 'l-Falac arasında, Ḥaram Bilḳīs (*D*) bulunmaktadır ki, burayı Th. J. Arnaud 20 temmûz 1843'te, E. Glaser de 25 mart 1888'te ziyâret etmiştir (bk. *J A*, VII. seri, 1874, s. 14 v.d.; E. Glaser, *Reise nach Mârib*, s. 41, 44 v.d., 73, 137, 141). Glaser Arnaud'nun verdiği bilgileri esâslı noktalarından te'yit etmiştir. Harem kat'-ı nâkıs şeklinde büyük bir yapı olup, 87 m. uzunluğundaki büyük mihveri şimâl-i garbî — cenûb-i şarkî istikametini tâkip etmektedir. 3,5 m. genişliğinde duvarları olan bu kat'-ı nâkısın küçük mihveri şimâl-i şarkîden cenûb-i garbîye doğru uzanmakta olup, uzunluğu 77 m.'dir. Bu yapı güzel, muntazam yontma taşlardan yapılmış olup, şark cephesinde yerden saçağa kadar üst-üste konulmuş 31 taş tabakasından mürekkeptir. Duvarın yüksekliği 9,5 m.'dir. Bu duvar yukarıda, birbirini kısa fâsılalar ile tâkip eden yüksük şeklinde, iki sıra yontma taşlardan müteşekkil bir çift pervaz ile nihâyet bulur; böylece bundan bir nevî duvar saçağı hâsıl olur ki, Th. Bent'in Habeşistan'da Jeḥā'da bulduğu „kabartma" (bk. Th. Bent, *The sacred City of the Ethiopians*, London, 1893, s. 141) ve D. Nielsen (*Handbuch der altarabischen Altertumskunde*, s. 157, şekil 44)'deki Saba „kabartmasının" tepesini hatırlatır. Alt saçağın altında, 10—15 cm. ara ile konulmuş olan ve aralıkları birer hava deliği hissini veren yontma taş dizisi göze çok güzel görünmektedir. Sabalıların Jeḥā mâbedi duvarlarında bu türlü tezyinâta rastlanmaktadır (bk. *Deutsche Aksum-Expedition*, II, 80, şekil 165). Saçak bâzı yerlerde, bilhassa şark tarafında, hâlâ bozulmamış bir hâldedir. Çatıya âit hiç bir şey

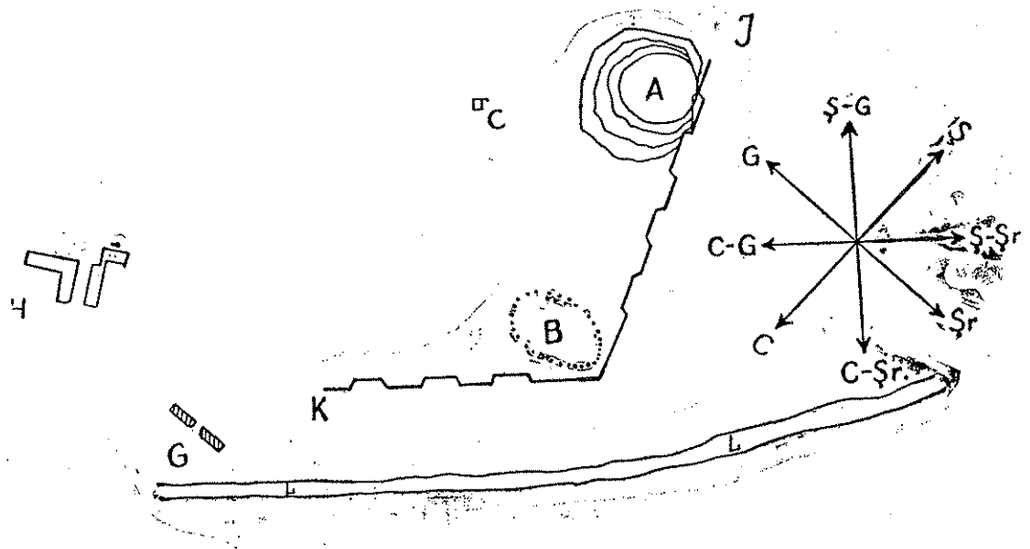

ESKİ MARYAB ŞEHRİ CİVARININ PLANI

A Yeni Mārib kasabası, *B* Umm al-Ḳis, *C* Mascid Sulaymān, *D* Ḥaram Bilḳis, *E* 'Amā'id, *F* al-Marvaş'in şark—cenûb-i şarkîsindeki sütûnlar, *G* Ne olduğu tesbit edilemeyen eski bir bina, *H* Mâbed, *J—K* Maryа şehrinin eski duvarları, *L* Vādī Żenne.

görülmemektedir. Fakat Glaser 'in tahmin ettiği gibi, bir çatı bulunduğu, kat'î olarak, ileri sürülemez; çünkü penceresiz yapı gün ışığı ile, tepeden de aydınlanmış olabilirdi. Duvarda iki kapı vardır; büyüğü (*a*) küçük mihverin şimâl-i şarkî ucunda, küçüğü (*b*) ise, büyük mihverin nihâyetinde, binânın şimâl-i garbî tarafındadır. Yapının merkezinde, tam şimâl-i şarkî istikametinde, bizzat duvarın kat'-ı nâkısı içinde dört sütûnun yükseldiği hâlâ görülmektedir. Aslında burada daha çok sütun bulunmakta idi; öyle ki, asıl kapı (*a*) bir nevî sütunlu giriş teşkil ediyordu. Bunların şimâl-i şarkîsinde, 32 adımlık bir mesâfede, aynı şekilde cenûb-i şarkî — şimâl-i garbî istikametinde uzayan bir hat üzerinde, 8 sütûn daha yükselmektedir. Bunlar menşûr şeklinde, dört köşeli ve birleşik olup, 4,5 m. yükseklîktedir. Başlıkları yoktur ve yukarı doğru üzerine konulan sütûn başını tutmağa yarayan aş.-yk. 10 cm. uzunluğunda kenarları bulunan taş ayak şeklinde bir mahrut ile nihâyet bulur. Haremin cenûp — cenûb-i şarkî tarafında, duvarın hemen dışında, yanları garptan şarka ve cenuptan şimâle mütevecih olan ve küçük bir murabbâ teşkil eden dört küçük sütûn vardır (*c*). Bunlar, ihtimâl Aksum kıral tahtınınkine (*Deutsche Aksum-Expedition*, II, 63, şekil 139) benzeyen bir taht gölgeliğinin sütûnlarıdır. Yapının zemini, hiçbir zaman, tamâmiyle tesviye edilmemiş olmalıdır; çünkü orta yerinde tabi'î bir kaya bulunmaktadır. İç kısma doğru maalesef duvarlar hiç bir tarafta yol vermemektedir. Öyle ki, Glaser içerisinin ne vaziyette olduğu hakkında bir neticeye varamamıştır. Bununla berâber, duvarların içinde bulmağı ümit ettiği odalara rastlamadığını bilhassa kaydetmektedir. Buna karşılık duvarların dış tarafına konulmuş olan muhteşem kitâbeler, bize yalnız binanın ne için yapıldığı (bu bir sabalıların ay ilâhı olan Almaḳah 'ın mâbedidir) husûsunda değil, aynı zamanda inşâ tarihi hakkında da tatmin edici bilgiler vermektedir. Arnaud bu kitâbelerden yalnız üçünün sûretini çıkarabilmiş idi; tesbit edebildiği diğer kitâbe, o kadar kum ile kaplanmış idi ki (kum kitâbeleri o günden beri daha da örtmüştür), bunları yazmağa muvaffak olamamış idi. En eski kitâbe (Glaser 484) yukarıda, şark cephesinden itibâren, 28. taş tabakası üzerinde bulunur. Bu kitâbeye göre, Almaḳah *'Awm* mâbedinin duvarları Saba' *mukarrib* 'i, Sumuhu-ʿalaya 'nın oğlu Yidʿī-ʾīlu Ẓariḥ tarafından yaptırılmıştır (metnin son tab'ı için bk. N. Rhodokanakis, *Studien*, II, 7 v. dd.). E. Osiander daha önce *ZDMG* (X, 70)'de Ḥaram Bilḳīs 'in bir Almaḳah mâbedi olduğunu ileri sürmüş idi. Glaser (*Skizze*, I, 68), diğer Saba' kitâbelerinde olduğu gibi, burada da zikredilen *'Awm* hareminin, bu mâbedden başka bir şey olmadığı neticesini çıkarmıştır. Buna göre, ilâh Almaḳah „'Awm hâkimi" ⟨בעל | אום⟩ adını taşımaktadır. Haremin garp cephesinde, 14. taş dizisi üzerinde bulunan Glaser 485 = Arnaud 55 kitâbesi, Yidʿī-ʾīlu Ẓariḥ tarafından başlanmış olan bu mâbedin Saba' kıralı Sumuhu-ʿalaya Ẓariḥ 'in oğlu 'Īlīşariḥa tarafından tamamlandığını göstermektedir (krş. N. Rhodokanakis, *ayn. esr.*, II, 12 v. dd.). Şimâl cephesinde 13. ve 14. taş sıraları üzerine konulmuş olan Glaser 481 = Arnaud 56 kitâbesi, bu kitâbeden başlayarak, tâ tepeye kadar duvarın üç Saba' kıralının kumandanı ve mühim bir nâzır olan Tubaʿkariba tarafından tamamlandığını anlatır (N. Rhodokanakis, ***Studien*, II, 15 v. dd.**). Aynı mânada iki metin olan cenup cephesinde 13. taş sırası üzerindeki Glaser 482 = Arnaud 54 ile aynı yükseklikte şark cephesinde bulunan Glaser 483 = Arnaud 54 kitâbeleri, bu kitâbe ile alâkalıdır. Mezkûr kitâbelerde, Saba' ve Ẓū Raydān kıralları olan Ẓimrī-ʿalaya Bayin oğlu Kariba'īlu Vatar Yuhan'im ile bunun oğlu Hālik-'amara zamanlarında (ihtimâl mabedin yukarı kısımlarından), duvarın yıkılmış olan kısımlarının tâmirinden bahsedilmektedir. Glaser (*Reise nach Mârib*, s. 46) 'e göre, şimâl ve garp cephelerinde de kumlar altında başka kitâbeler bulunduğu düşünülür ise, haremin inşâ tarihinin bu suretle bitip-bitmediği sorulabilir.

Binanın cephe istikameti de alâkaya değer. Haremin küçük kapısı (*b*) şimdi yerinde Mascid Sulaymān 'ın bulunduğu eski Mārib şehri mâbedi tarafına bakmaktadır. Küçük mihverin imtidâdında şimâl-i şarkîde al-Mikrāb denilen harâbe vardır ve Glaser iki yapının bu tertibi ile kullanıldıkları husus arasında bir alâka bulunduğu neticesine varmıştır. Bundan başka her iki bina da Vādī Ẓenne 'ye müteveccihtir. Şehrin eski duvarlarının cenup tarafında, hemen-hemen harem istikametinde inşa edilmiş bir köprünün bakiyesi görülmektedir ki, mahallî an'aneye göre, hareme kadar ulaşmakta idi. Bu rivâyette her hangi bir mübâlega olsa bile, Ẓenne vâdisi üzerine bir köprü yapılmış olması pek muhtemeldir; zîra yağmur mevsimlerinde su muhakkak ovalara taşıyordu ve ihtimâl topraktan yapılmış bir sedd, bu köprünün hareme kadar imtidâdını teşkil ediyordu; fakat artık bundan hiç bir iz görülmemektedir.

Bir mâbedin inşâsı için kat'-ı nâkıs şekli ne kadar az kullanılmış olursa-olsun, eski Arabistan 'ın cenûbunda bunun eşine rastlamak mümkündür. Msl. F. Fresnel (*J A*, IV. seri, VI, 223), Ḥaram Bilḳīs 'ten daha büyük bir yer kaplayan ve aralarında bir yarım kat'-ı nâkıs ile sıra-sıra sütûnların hâlâ ayakta durduğu Ḥariba (Şirvāḥ) 'nin muhteşem harâbelerini zikretmiştir. Arnaud 'ya göre, mâbedin bu kat'-ı nâkıs şeklindeki tertip ve tanzimi Halévy tarafından da tesbit edilmiş idi (*J A*, VI. seri, XIX, 67 v.d.; krş. bir de Glaser, *Reise nach Mârib*, s. 110, 137; *Skizze*, I, 67 v.d.). Glaser, nr. 901—903 kitâbelerine göre, inşaâtı yaptıran Saba' *mukarrib* 'i Yidʿī-ʾīlu Ẓariḥ olup, bu şahıs 'Awm mâbedi ile yuvarlak al-Masāǧid mâbedini de inşa ettirmiştir.

F. Hommel (*Ethnologie*, s. 664 v.d.) bu mâbedin yeni olan Ḥaram Bilḳīs adını nasıl aldığını göstermeğe çalışmıştır. Dâimâ başlıca ilâhın zevcesine tahsis edilen ve içinde yeni yılın ilk ayında ilâh ile ilâhenin düğün merâsimleri ve şenlikleri icrâ edilen sûrların dışındaki Âsûr ve Bâbil mâbedleri ile kıyâs eden Hommel, Ḥaram Bilḳīs 'i Almaḳah 'ın düğün evi, zevcesi Ḥarimat 'ın haremi telâkkî, hattâ Ḥaram isminin de bunun ile alâkalı olduğunu farzetmektedir. D. H. Müller (*Burgen und Schlösser*, II 972 v.d.) kendi eski medeniyetlerinin bakiyelerine dâir kitap yazan arap âlimlerinin Almaḳah ilâh adını bozup, nasıl Yalmaḳah yaptıklarını ve sonra bu ismi efsânevî Bilḳīs 'e nasıl bağladıklarını ve bundan başka ilâhın Maḥram (mukaddes harem) 'ini bir *ḥaram* (kadın odası) hâline getirdiklerini meydana koymuştur. F. Fresnel de Bilḳīs isminin Saba' melîkesinin hakikî adı olmadığını, bunun daha ziyâde Balḳamah olduğunu (İbn ʿAbd Rabbihi, *ʿIḳd al-farīd* ve İbn al-Cavzī, *Mirʾāt al-zamān* 'da böyledir) ve bu ismin al-Maḳah 'tan geldiğini ileri sürerken (*J A*, IV. seri, VI, 226 v. d., 234 v. dd.), aynı şekilde düşünmüş idi. Şu hâlde Saba' melîkesi sebalılar tarafından ilâhlaştırılmış ve arapların İsis 'i hâline gelmiş idi.

Mārib 'in cenup — cenûb-i şarkîsinde ve Arnaud 'ya göre, Ḥaram Bilḳīs 'in 1/4 fersah şark — cenûb-i şarkîsinde (Glaser, *Reise nach Mârib*, s. 41 'e göre, 5 sütûnun hemen tam şarkında, ancak 1/4 fersah mesâfede bulunmaktadır), Vādi-Ẓenne 'nin karşı sâhilinde, şehirden 1/2 saat, yâni 2,5 km. (Glaser *Skizze*, nr. 51 'e göre böyledir) mesâfede, ʿAmā'id (*E*) denilen sütûnlar bulunmaktadır. Beş sütûn hâlâ ayakta durmaktadır; aş.-yk. 8—9 m. yükseklikte, 82 cm. genişlikte ve 61 cm. kalınlığında olan bu sütûnlar menşûr şeklinde tek taştan olup, 4 köşelidir, maktâları müstatil şeklindedir ve Vādī Ẓanne 'ye amûd olarak yerleştirilmiştir. Devrilmiş 2 sütûn hâlâ yanda, harâp hâlde, toprak üzerinde yatmaktadır. Sütûnların başlıkları yok idi ve tamâmiyle (Ḥaram Bilḳīs ve şehrin dışındaki diğer harâbelerin yanında bulunan) öteki büyük sütûnlara benzemekte idi. Glaser yıkılmış 2 sütûnun döküntüleri üzerinde, her bir sütûnda bir tâne olmak üzere, 2 kitâbe (Glaser, 479 ve 480 = Arnaud 53) bulmuştur. Bundan anlaşıldığına göre, burada ilâh Almaḳah 'a tahsis edilmiş bir Barʾān mukaddes haremi (מהרמן | ברא) veya başka bir harem var idi. Bu ismi, yalnız bu kitâbede değil, aynı zamanda Osman. Mus., nr. 17 (*ZDMG*, XXXIII, 486, nr. 13, burada J. H. Mordtmann. בבראן | בנית | אלמקה okumaktadır)'de tesâdüf olunmaktadır; bundan başka bu yerin adı Halévy, nr. 432, 484 'de (דבראן ve 5344 'te ([ב]ברא) görülmektedir. Garpta, hemen-hemen bu sütunların yanında, ihtimâl bu haremin bakiyelerine delâlet eden bir harâbe yığını bulunmaktadır. Arnaud (*J A*, VII. seri, 1874, III, 15) bunlara B i l ḳ ī s s ü t û n l a r ı adını vermekte ve yüksekliklerini 28 karış tahmin etmektedir. Arnaud, Glaser 'in aksine olarak, sütûnların müstatil şeklinde başlıkları olduğuna dikkati çekiyor. Ḥaram Bilḳīs planı altında bulunan resimde, başlığı basamaklı olan bir sütûn görülmektedir ki, bu Habeşistan 'da Aksūm ve Kohayto 'dakilere (*Deutsche Aksum-Expedition*, nşr. D. Krencker, Berlin, 1913, II, 102, şekil 224 ve s. 115, şekil 319 b) tekabül ediyor. İki seyyahtan hangisinin haklı olduğunu söylemek güçtür; çünkü Glaser müşâhedelerinde çok doğru olmak itiyâdında idi. Diğer taraftan, ender olmakla berâber, cenûbî Arabistan 'a has olan bu şekli Arnaud 'nun icat etmiş olması ve resminin tamâmiyle hayâlî bulunması imkânsızdır. Ancak bir hâl tarzı olarak, Arnaud 'nun sütûn ile bir bütün teşkil ettiğini tasdik edemeyeceğini söylediği bu sütûn başlıklarının Glaser zamanında, düştüğünü kabûl etmek kalıyor. Arnaud 'ya göre, sütûnlar, kendi kalınlıklarına müsâvî fâsılalar ile, birbirinden ayrılmıştır. Arnaud (s. 16), her ne kadar sütûnların biri üzerindeki kitabeyi kopye etmiş (Arnaud 53 = Glaser, nr. 480) ise de, sütûn dizisi yanında, yerdeki taş parçalarının eskiden sütunlara âit olduğunu farketmemiştir (krş. E. Glaser, *Reise nach Mârib*, s. 40 v.d., 141).

Glaser 'in Mārib civarında yaptığı teferruât nev'inden sayısız keşifler, kurban mezbahaları ve taşcıların çalışma yerlerini v. b. burada tetkik edemeyiz. Buna karşılık bir yapı daha etraflı tetkike değer: bu büyüklükte şimdiye kadar tetkik edilenleri aşan ve Mārib 'i mu-

ahhar islâm devirlerine kadar meşhûr eden yapı, yâni islâm an'anelerinin de *Sudd Mârib* veya *Sudd al-'Arim* adı ile tanınan su sedleridir.

Vâdî Ẕenne burada asırlar boyunca, Balaḳ dağı arasında kendisine bir geçit açmış ve kayaları iki kısma bölmüş idi: Balaḳ al-Ḳiblî ve Balaḳ al-Avsaṭ. Sebalılar bu gediği 770 adım uzunluğunda, arkasında suların toplanıp-biriktiği bir toprak sed ile kapamışlardı. Glaser (*Reise nach Mârib*, s. 58 v.dd., 173 v. d.) 'in doğru olarak tavsif ettiği ve tepesi Vâdî 'nin bugünkü yatağından 7—8 m. yüksek olan sed üzerinde keskin köşesi olan, iki kenarı birbirine müsâvî müselles şeklinde, bir toprak yığınından başka bir şey değildir. İki sathın ufka nazaran meyli aş.-yk. 45°, kaidenin genişliği aş.-yk. 15 m.'dir; seddin asıl kaidesi ile yüksekliği tâyin edilemez; çünkü burada oldukça yüksek kil tabakasının birikmiş olması muhtemeldir. Bununla berâber toprak seddin kayalık bir zemine istinat ettiği farzolunabilir; zîra iki Balaḳ dağı arasındaki dar geçidin zemini hemen-hemen satıh ile aynı hizâda bulunmaktadır. Esâsen bu sağlam zemin olmasa idi, seddin yapılması imkânsız olurdu. Seddin su (garp) tarafındaki sathı, tepesine kadar bir tânesi bile sökülemeyecek şekilde, harç ile birbirine tutturulmuş küçük, sivri, yontulmamış taşlar ile kaplıdır. Mârib 'in 1 1/2 fersah garbında olan seddin şimâl ve cenûbunda iki muhkem bend yapılmıştır; cenuptakine Marbaṭ al-Dimm denilir. Cabal Balaḳ al-Avsaṭ seddinin bulunduğu yerde, 95 adım uzunluğunda ve aş.-yk. 15, dar yerlerinde (ortada) ancak 8—10 adım genişliğinde ayrı büyük bir kaya (*A*) vardır ki, şark—şimâl-i şarkîye doğru küçük bir inhirâf ile, şimâl-i şarkîye müteveccihdir. Şimâl yüzü şarka müteveccih olan başlıca kaya, ayrı duran kaya ile birlikte, böylece bu sonuncusunun cenûb-i garbî yan-sathına doğru birbirine yaklaşan bir çift hat teşkil etmektedir. Bununla berâber, iki kayanın yan-satıhları birbirleri ile birleşmez. Bunlar 6 adım uzunluğunda ve 4 m. yüksekliğinde yontma taşlardan yapılmış bir duvarın (*C*) doldurduğu bir boşluk ile ayrılmışlardır. Zâviyenin açıklığında, fakat iki tarafın şark nihâyetleri arasında, ayrı duran bir başka kaya kütlesi (*B*) bulunmaktadır ki, şimâl sathı yukarıda tasvir edilmiş olan serbest kayalar ile muvâzî bir istikamettedir ve cenup sathı esas kayaya (*C*) muvâzî, fakat ona çok yakındır. Üç kayanın hepsinin ve bilhassa esas kaya (*C*) ile zikredilmiş olan son orta kayanın (*B*) kenarları dik olmakla berâber, 4 m.'den daha yüksek değildir. Ayrı duran kaya (*A*) şimâle doğru çok gayr-ı muntazam bir şekil alır. İnsan tamâmiyle sunî bir şekilde ayrılmış bir kaya karşısında bulunduğunu zanneder; bununla berâber Glaser böyle düşünüyor; çünkü kayanın bir zelzele neticesinde parçalanıp, ayrılmış olması mümkündür. Ne olursa-olsun, bu tabi'î olarak ayrılmış bulunan kayaya insan eli değmiş gibidir. Büyük kayalık kütle (*A*), bütün olarak, ırmağın bugünkü yatak seviyesinden 7—8 m. yüksektir ve cenup sathı üzerinde kayaya kazılmış iki kitâbe (Glaser, nr. 513 ve 523) bulunmaktadır.

Üç kayanın üzerinde yontma taştan muazzam yapılar vardır veya var idi. Başlıca büyük binâ gâlibâ büyük kaya kütlesi (*A*) üzerinde bulunuyordu. Bu binâ duvarları itinâ ile yontulmuş ve birbiri üzerine oturtulup, karşılıklı küçük boşluklarına kurşun dökülerek, tutturulmuş olan taşlardan ibâret olup, cenup tarafında zemini teşkil eden kayaları tâkip etmektedir; binâenaleyh Arnaud 'nun tersim ettiği gibi (*JA*, VII. seri, III, 64 'te *Digue de Mareb*), tamâmiyle düz bir hat tâkip etmez. Bu yapının uzunluğu, düz hat olarak, 82 adım (65,5 m.) tutar; genişliği vasatî olarak 6 adım ve yüksekliği cenûb-i garbî ucunda aş.-yk. 4 m., şimâl-i şarkî ucunda bir az daha fazladır; çünkü orada kaya kâfî derecede yüksek değildir. Umûmiyetle büyük binânın çatı kaplaması ufkî olup, hafif bir seviye farkı ile, bâzan yükselmekte, bâzan alçalmaktadır. Yapının cenûb-i garbî köşesi cenûb-i şarkîye doğru yuvarlak bir kule teşkil eder (*a*); bu kule bütün binânın çatısından aş.-yk. 1. m. yüksektir. Bütünü ile berâber, inşaât ve aynı zamanda kule yukarı doğru daralmayıp, amûdî olarak devam eder. Şimâl—şimâl-i garbî istikametini muhâfaza eden bend, gâlibâ, kuleden şimâl-i garbîye doğru 9 adım uzunluğunda bir duvara tamâmiyle uymakta idi. Kayanın şimâl-i şarkî nihâyetinin Vâdî 'ye dönük tarafı üzerinde, ırmağın yatağından (cenup—cenûb-i garbî istikametinde) yapılara kadar giden ve kayalar içinde yontulmuş olan basamaklar vardır. Bir az önce tasvir edilmiş olup, aynı zamanda amûdî bir kertik içinde çok dik basamakları bulunan kulenin hemen tam cenûbunda, başlıca kaya (*C*) üzerinde, garbadoğru yuvarlak, fakat diğer cephelerinde müstakim olan, aynı derecede yüksek ikinci bir kule (*d*) yükselmektedir. İki kule arasında daha evvel zikredilmiş olan, iki kayayı birleştiren örülmüş duvar (*c*) bulunmaktadır. Daha önce gösterilmiş olduğu üzere, bu duvarın yüksek çatısı ırmağın dibinden 7—9 m., kulelerde 12—13 m. yüksekliktedir. Bend, gâlibâ,

yukarıda zikri geçen iltisak duvarından çok yüksek değil idi. Su hem iltisak duvarının üstünden, hem, pek muhtemel olarak, bugün kapanmış olan delikler vâsıtası ile, duvarın altından akıp, Ḥabâbiẓ kanalına gidiyor ve üzerinde büyük duvar yapısı bulunan kayanın altından, daha doğrusu arasından geçip, Raḥab kanalına varıyordu. Gerçekten hâlâ ayrı duran kayanın yuvarlak sathı görülebilen kayalıklı kenarı (*e*) ile, alttan en küçük kaya kütlesine bağlıdır. Öyle ki, iki kanal birbirinden ayrılmış bulunmaktadır. Aynı şekilde eski devirde suyun alttan, ancak son zamanlarda, kil ve kum birikmesi neticesinde, su seviyesinin yükselmesi ile, duvarın üstünden akmış olması mümkündür. Hâlâ yukarıda kalas tahtası deliklerini görmek kabildir. Garba doğru sarp kaya kütlesi şarktan ovaya kadar alçalır ve sırtının her tarafı üzerinde basamak şeklinde çukurlar, bilhassa sarp yamaçlarda, sütûnlardan mürekkep bir korkuluk ile mücehhez imiş gibi, hâlâ ayakta duran sütûn

MARBAṬ AL-DİMM

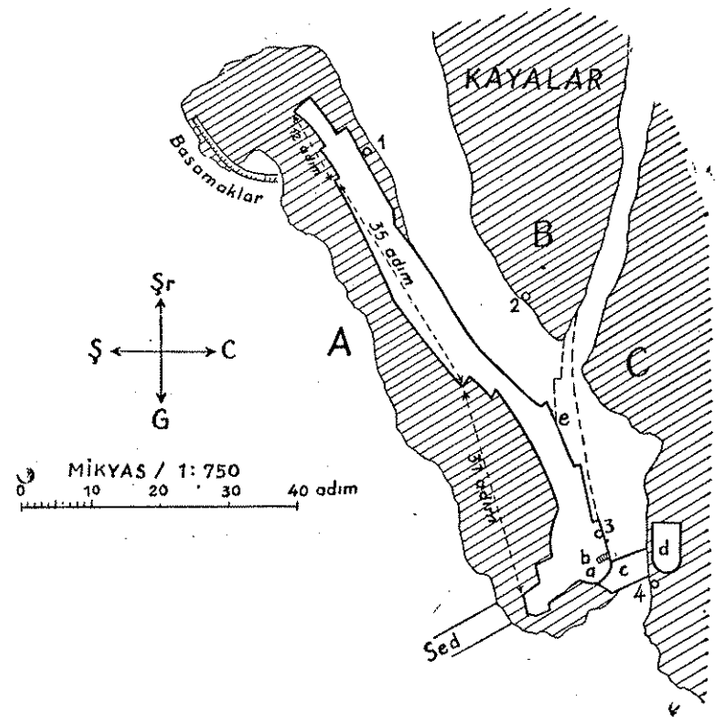

○ Kayalarda üzerinde kitâbeler bulunan yerler: 1 Gl. 513; 2. Gl. 514; 3. Gl. 523; 4. Gl. 525.
a Bütün yapının en yüksek noktasını teşkil eden ve *d* yüksekliğinde bir basamaklı olan kule.
b Basamaklar.
c Kule ile cenûb-i garbî kayalar arasındaki bend.
d Tıpkı *a* gibi olan kule.

benzeri taşlar görülür. Şark ucunda, ovaya vardığı yerde, hayvanlar için su yalaklarına veya lahidlere benzeyen menşûr şeklinde çukurlar göze çarpar. Başlıca kaya üzerinde de buna benzer bâzı şeyler görülmektedir. Basamağa benzeyen bu çukurlar, belki yalnız çıkmak değil, aynı zamanda suyun akmasını tanzim etmek üzere, su seviyesini ölçmek için kullanılıyordu. İki kule, küçük kayanın bâzı duvar ve korkulukları müstesnâ, bu su bendinin diğer bütün yapıları gibi, tam ve mükemmel olarak, bugüne kadar kalmıştır. Yontulmuş taşlar o suretle tanzim edilmiştir ki, çaprazlama konan uzun taşlar, muvâzî taş sıralarına fevkalâde bir sağlamlık vermiştir. Duvarın içi de bilhassa bu şekilde doldurulmuştur. Bu tarz yanları çıplak bırakılmış olan hemen bütün muazzam yapılarda görülür.

Üst kısımda, bütün su bendi inşaâtında birbirlerinden 10 cm. yüksekliğinde ve aş.-yk.

10 cm.[2] maktaındaki kurşun çubuklar ile bağlanmış, yontma taşlar vardır; yontma taşın 4—5 cm. derinliğinde husûsî bir surette açılan deliklerine kurşun çubukları yerleştiriliyor, alttaki yontma taşlar deliğin üzerine tesbit ediliyordu. Sebalılar taştan su bendleri inşasında, yağmurdan bozulmasına mâni olmak için, yalnız üst kısımlarda harç kullanmışlardır.

Şimâl bendi üç duvardan müteşekkildir; en şimâlde olanı (*a*, *b*) bir taraftan Balaḳ al-Ḳiblî kayasına dayanmış olup, şimâl-i şarkîye, hattâ şark—şimâl-i şarkîye müteveccihtir. Bütün olarak 184 adım uzunluğunluğunda ve en geniş yerinde 15 adım, fakat ortalama 11 adım genişliğinde ve aş.-yk. 5—6 m. yüksekliğinde olan bu duvar iki kısımdan müteşekkildir; 70 adım uzunluğunda olan cenûb-î garbî kısmı (*a*) bir az daha alçaktır (Balaḳ kayası tarafında tamâmiyle alçaktır ve şimâl-i şarkî kısmı ile birleştiği yerde aş.-yk. 4 m. yüksekliktedir) ve üst kısmı tamâmiyle düzdür. 114 adım uzunluğunda ve garp nihâyetinde bir az bozulmuş olan şimâl-i şarkî kısmının (*b*) üstü tamâmiyle düz değildir ve cenup tarafına doğru duvar şeklinde örülmüş bir nevî korkuluk manzarası arzeder. Duvarın üstü, baştanbaşa, mükemmel bir harç tabakası ile kaplanmıştır.

ŞİMÂL KAPILI-SEDDİ

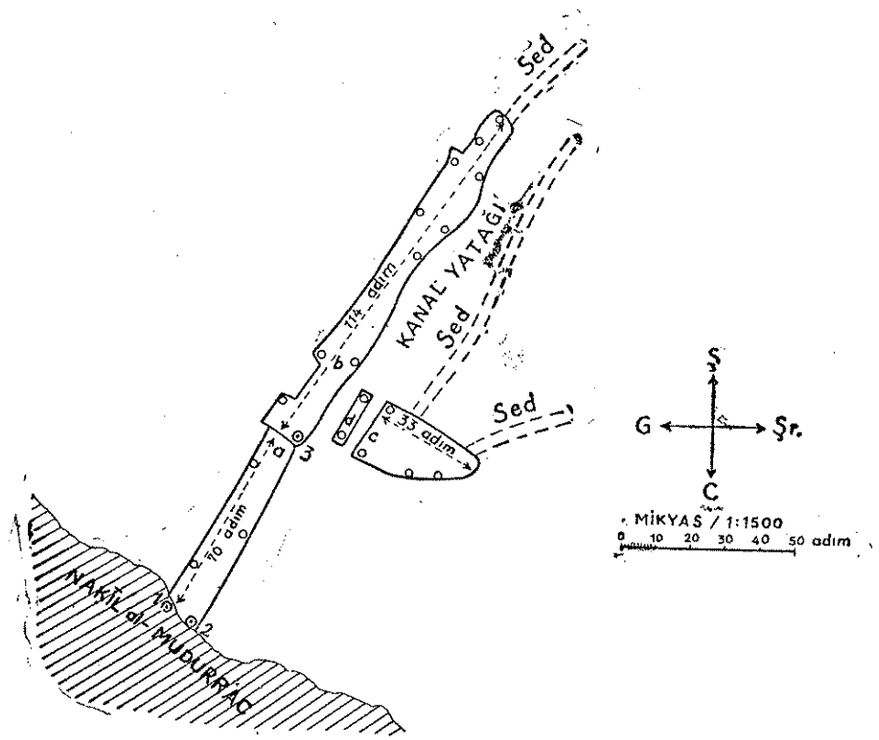

⊙ Mühim kitâbelerin bulunduğu yerler: 1. Gl. 554, 618; 2. Gl. 551; 3. Gl. 541.
○ Kitâbeler.
a Daha alçak olan kısım.
Suyu ancak 1 km. mesâfede bulunan aşağı Ḥuṣn'a götüren kanal *b* ve *c* ile birleşir.
d Serbest duran büyük ara duvar.

Bir az önce tasvir edilmiş olan 114 adımlık duvarın (*b*) cenûb-i garbî kısmının nihâyetinden 11 adım mesâfede hemen-hemen cenûb-i şarkîye doğru, cenûb-i şarkî istikametinde 38 adım uzunluğunda ve şimâl-i garbî cephesinde 21 adım genişliğinde bir duvar uzanmaktadır. Bu duvar, tamâmen uzun duvarın boyundadır. Bugün bu duvar üzerinde muhtemelen Arnaud zamanında ve muhakkak olarak, Halévy zamanında mevcut olan, emîr ʿAbd al-Raḥmān tarafından yaptırılmış, yeni bir *ḥuṣn* („taş ev") vardır.

İki duvar arasında, her birinden 4 adım mesâfede, 18 adım uzunluğunda, 3 adım genişliğinde ve yükseklikçe tamâmiyle diğerlerine benzeyen ve tam bir müstatil teşkil eden

çıplak bir duvar yükselir. Şimâl tarafı hafifce zarar görmüş bulunan bu duvar oldukça zayıf, iki yeni duvar ile cenûb-i şarkî yapısına bağlanmıştır; böylece bedevîlere ahır vazifesini gören, duvar ile çevrili bir sâha tamâmiyle serbest bırakılmıştır; bu duvar cenub-i garbî nihâyetinde bir az geride olan komşu iki yapı ile karşılaşmakta ve biri cenûb-i şarkî duvarı gibi, şimâl kenarından aş.-yk. 1 m. mesâfede, bugün kapanmış olan bir gedik arzetmektedir. Bu gedik aş.-yk. 50 cm. genişlikte ve yine 50 cm. derinlikte, menşûr şeklinde olup, bugün duvar ile örülmüştür ve kalas tahtaları koymağa mahsustur. Şimâl tarafından artık bu oyuk görülmemektedir. Bu üç duvar, tamâmiyle cenup kıyısı üzerindeki üç kaya gibi, iki kanalı teşkil ediyordu. Bu iki kanal hemen tamâmiyle şark istikametini tâkip eden aynı büyük mecrâ içinde birleşerek, takriben 1 km. mesâfede, suların tevziine mahsus büyük bir yapıya varmaktadır. Bu, asıl su seddi ile aynı yapı ve üslûptaki iki muvâzî kanal arasından geçmektedir; fakat birbirine harç ile tutturulmuş taşlardan yapılmış olan su yatağı, bilhassa cenup tarafında, 7—8 m. yüksektedir. Asıl su seddi, bu kanalın duvarları kadar yüksek olup, şark tarafında 38 adım uzunluğundaki cenup duvarı ile birleşir.

Mabnā al-Ḥaṣrac (aş. bk.)'in cenup—cenûb-i garbîsinde eski bir su inşaâtının bakiyeleri üzerinde kurulmuş yeni bir yapı olan Ḥuṣn al-asfal bulunmaktadır. Bu yapı, şimâl bendi münâsebeti ile, yukarıda bahsedilmiş olan büyük su kemerinin son noktasını teşkil eder. Bu hemen-hemen tamâmen sed yapılarının yüksekliğindedir ve etrafındaki sâhalardan çok daha yüksektir. Bu yapı, suyu 8 muhtelif istikamete sevkeden, kısmen yontma taştan, kısmen de harçlı, âdî taşlardan yapılmış müteaddit duvarlardan müteşekkildir. Yüksek su yolu, seddin şimâl bendine kadar, oldukça doğru olarak, garba doğru gitmektedir. Su kemerinin yatağı, mükemmel bir şekilde muhâfaza edilmiş olmakla berâber, bir çok yerlerde rüzgârın savurduğu kum ile dolmuştur. Şüphesiz bütün Mārib ovasında buna benzer, suları tevzî eden bir çok yapılar bulunmuş olması icâp eder. Glaser muhtelif yerlerde su yolları izleri kaydetmiştir. Hattâ Vādī Ẕenne yatağı ortasında, seddin az aşağısında, bir su bendine benzeyen, dikkate değer, taştan bir yapı kaydetmiştir. Bize kat'î bir bilgi verebilecek olan üzerindeki yegâne kitâbe, maalesef, senelerden beri kaybolmuş bulunuyor. Kanal, gâlibâ, suyu büyük tevzî merkezlerinden küçük kanallara (*manāṣiḥ*) sevkediyor; bunlar da suyu doğrudan-doğruya hurmalıklara ve köylere götürüyordu. Bu *manāṣiḥ*'in ekserisi mik'ab veya alçak menşûr şeklinde olup, yüksekliği nâdiren 2 m. ve uzunluğu da 4—5 m.'yi bulmaktadır. Umûmiyetle bunların ortasında bâzan bir tarafı taş ile örülmüş bir büyük kanal çıkar. *Manāṣiḥ*'i büyük tevzî yerleri ve köyler ile birleştiren kanallardan hiç bir şey kalmamıştır. Dip kısmı, ovanın diğer büyük bir kısmı gibi, her yıl artan kumlar ile örtülü çukurlar, yağmur sularının açtığı gedikler, eskiden o kadar inkişâf etmiş ve münbit olan Saba' ovasına işâret eden şeylerin hepsi bunlardan ibârettir.

İki Balaḳ dağı arasında büyüğü su bendini teşkil eden sed ihtiyaclara kâfî gelmemiş gibi görünmektedir. Bundan dolayı, büyük su bendinin şimâlinde, Mārib'in garbında, Mabnā al-Ḥaṣrac adı verilen daha küçük bir su bendi inşâ edilmiştir. Bu bend, Balaḳ'ın şimâl dağının, Cabal Haylān'ın ve oraya bağlanan Ḥaşab tepelerinin sularını Mārib ovasına sevkeden ve Mārib kasabasının eteğinde Vādī Ẕenne ile birleşen Vādi 'l-Sā'ila (krş. Glaser, *Reise nach Mârib*, s. 49 v.d.)'nin sularını tanzime yaramaktadır. Bu bend, çok gayr-ı muntazam istikamet tâkip eden, birbirlerine harç ile tutturulmuş olan, mesâmeli siyah taşlardan yapılan üç tabakalı üç duvardan müteşekkildir. Bu, inşaâtın belki de muhtelif devirlerde yapıldığını göstermektedir. Bunlardan ırmağın yatağını kapatan birinci duvar (*A*), aş.-yk. Sā'ila'nin sağ sâhilinden başlar ve şark—şimâl-i şarkîye doğru 240 adım ileriler, orada 7 adım genişliğinde, 12 adım uzunluğunda ve aş.-yk. 5 m. yüksekliğinde olup, en uzun yerinde cenûb-i şarkîye müteveccih bulunan yontma taştan yapılmış menşûr şeklinde bir yapı (*a*) ile birleşir. Bu yapıdan 2,6 m. de hemen tamâmiyle aynı, birinciye muvâzî ikinci bir yontma taştan yapı (*b*) yükselir; bunun cenûb-i şarkîye doğru daha dar bir kısmı (*c*) vardır ki, harçlı bir duvar olup, 36 adım uzunluğundadır. Yontma taştan iki yapı arasında bulunan sâha, ihtimâl, bir geçit idi. Harçlı ikinci duvar, arada ufak bir mesâfe bırakarak, yontma taştan olan ikinci yapıdan itibâren şimâl-i garbîye doğru ileriler; bir çok girinti-çıkıntılar yaparak, şimâle doğru teveccüh eder ve sonunda şimâl-i garbîye doğru uzanıp, kayalar ile birleşir. Uzunluğu 268 adımı bulmaktadır; bunun ile yontma taştan ikinci yapının (*b*) arasındaki mesâfe 10 adımdır. Yontma taştan ikinci yapının 21 adım şimâl-i şarkîsinde, yontma taştan diğer iki yapı (*d*, *e*) bulunmaktadır ki, bunlar şimâl-i şarkîye doğru geçit vermekte-

dir; bu yapılardan yalnız cenuptaki kalmıştır. Bunlar yukarıda işâret edilmiş olan 36 adım uzunluğundaki harçlı duvarın (*c*) cenûb-i şarkî nihâyetine müteveccihtir; ihtimâl orada birleşiyorlardı veya aralarında geçit bulunuyordu. İkinci geçidin şimâl hudûdunu teşkil eden yontma taş binâdan (*d*) iki duvar çıkmaktadır. Harçlı duvarlardan biri (üçüncüsü, *C*), ikinci harçlı büyük duvara (*B*) hemen-hemen tamâmiyle muvâzî şekilde, bir çok girinti-çıkıntılar yaparak, ileriler ve şimâldeki tepelere varır; uzunluğu 182 adımdır. Harçtan yapılmış diğer bir yapı (*f*) kemer ile

MEBNÂ AL-ḤAŞRAC

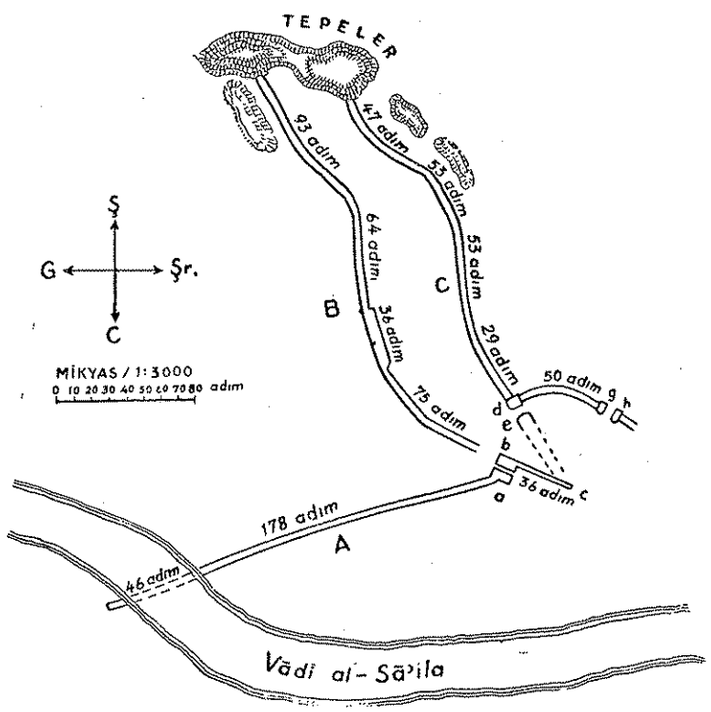

ile çevrilmiş olan muahhar mezar taşı da. Glaser nr. 509, bunu isbât eder.

Bahsi geçen sedler, kitâbelerden anlaşıldığına göre, muhtelif devirlere âittir. Cenuptaki su bendi daha *mukarrib*'ler devrinde inşâ edilmiştir. Saba' *mukarrib*'i Z̲imrī-ʿalaya'nın oğlu Sumuhu-ʿalaya Yanāf, Glaser nr. 513/514 'e göre, Raḥāb bendinde, suyu akıtmak için, bir delik açtırmış idi. Bu delik, bir veya iki nesil sonra, Glaser nr. 418/419 kitâbesini yazdırmış olan mechûl kimse tarafından genişletilmiştir (krş. N. Rhodokanakis, *Altsabäische Texte*, I, 7; *Studien*, II, 97, 99 v.d.; Glaser, *Skizze*, I, 70 v.d.; *Reise nach Mârib*, s. 59 v.d.; Hommel, *Ethnologie*, s. 666). Bu Raḥāb bendinin nerede bulunduğu, doğru olarak, bilinmemektedir; ihtimâl Rhodokanakis ile birlikte (*Studıen*, II, 100 v.d.) *A* ile *B* arasındaki kayalık köşede inşâ edilmiş olduğunu ileri sürmek mümkündür. Marbaṭ al-Dimm'in kavşak noktası (*c*) üzerinde inşâ edilmiş olması gereken Ḥabābiẓ'daki buna benzeyen inşaât, Raḥāb bendinden bir nesil daha sonraya âittir. Sumuhu-ʿalaya Yanāf'ın oğlu *mukarrib* Yiṯ̲ʿ-ʾamara Bayin bu bende, babasının Raḥāb için yaptırdığı gibi, bir su

yolu yaptırdı (Glaser, nr. 523, 525 = Arnaud nr. 12, 13 = Halévy, nr. 678; krş. Rhodokanakis, *Studien*, II, 102 v.d.; Glaser, *göst. yer.*). Glaser (*Reise nach Mârib*, s. 66 v. dd.)'e göre, şimdiki hâlini ancak kıral Şammar Yuḥarʿiş (300'e doğru) zamanında almış olan şimâl bendi çok daha yenidir ve hattâ ihtimâl ancak V. (m. s.) asra âittir. Glaser'e göre (s. 68), bendin en eski kısımları 1000—700 (m. ö.) yılları arasındaki devre âittir ki, bu bir az mübâlegalı görünmektedir.

Bu çok sağlam bend, bu hâli ile uzun zaman devam etmemiştir. Dört bir tarafında kitâbeler bulunan ve bendin muahhar tarihi hakkında bize bilgiler veren, menşûr şeklindeki iki muazzam taş sâyesinde bunu öğreniyoruz. Glaser, nr. 554 kitâbesini taşıyan biri, 2,25 m. uzunluğunda, 63 cm. genişliğinde ve 37 cm. kalınlığındadır. Daha büyük olan ikincisi, Glaser, nr. 618 kitâbesini taşımaktadır; her ikisi de hemen-hemen şimâl duvarı ile Cabal Balaḳ'ın kavuştuğu yerin yanında bulunuyordu. Glaser, nr. 554'e göre, Şarāḥbīl Yaʿfur daha 449 (m. s.) yılında bend tâmirine, yeniden geniş ölçüde girişmiş idi; fakat bu çalışmalar ancak bir yıl devam etti; zîra 450 yılından itibâren, sular bendi çatlattı; öyle ki, aynı yılda bend inşaâtının, tam olarak, yeniden tâmiri zarûrî bir hâle geldi. Fakat muazzam inşaâtın yıkılmasını bu tedbirler ile önlemek imkânsız idi. Glaser, nr. 618 ile görüyoruz ki, Habeş kıral nâibi Abraha zamanında (542 m. s.), bendde yeni bir çatlak daha hâsıl olmuştur. Bu defa da büyük felâket, geniş ölçüde tâmir işleri ile, durduruldu. Fakat az sonra *Kur'an*, XXXIV, 14 v. d.'da telmih edilen ve münbit Saba' ovasını bir çöl hâline getiren nihâî felâket vukûa geldi (krş. Glaser, *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Mârib*, s. 13 v. dd.; *Reise nach Mârib*, s. 16, 64 144 v. dd.).

Glaser bunun sebebini, yağmur ile rüzgârın şark tarafını yavaş-yavaş kemirip, zayıflatmış olmasında görmektedir. Bir diğer tahrip sebebi de, kil olmalıdır. Bu yıllar boyunca su haznesini o kadar doldurmuştur ki, su sel hâlinde bendin üzerinden atlamıştır. *Kur'an*'da sedlerin yıkılmasına dâir bir zikrin bulunması (*sayl al-ʿarim*) ve bu hâdisenin Mârib şehri ile yakın civarları için mühim olması dolayısı ile, islâm an'anesi bu felâket ve neticeleri ile çok meşgûl olmuştur. Böylece bizzat sed hakkında da her türlü rivâyet meydana çıkıyordu. Bununla berâber al-Hamdānī (*Ṣifa*, s. 80; *İklīl*, VIII, bk. D. H. Müller, *Burgen und Schlösser*, II, 958 v.d., 1036, 1038; krş. bir de N. Rhodokanakis, *Studien*, II, 105 v.d.; al-Bakrī, *Muʿcam*, II, 502) gibi, cenûbî Arabistan'a âit husûsları gâyet iyi bilen kimselerin bile sed hakkında pek bir şey bilmedikleri dikkate değer. Hamdānī, yalnız, seddin bir duvara istinat ettiğini, bunun da su haznesinin iki yan duvarı arasında bir-birine mâden ile tesbit ettirilmiş, muazzam yontma taşlardan örülü bir duvar olduğunu söyler. Seddin su haznesinde biriken suları tarlalara taksim etmek gâyesi ile yapılmış olan teʾsisler, „sanki daha dün yapılmış gibi, hâlâ sağlam olarak, duruyordu". Hamdānī iki taraftan (yânî kıyılardan) biri üzerinde muhâfaza edilmiş bulunan suyun çıktığı yapıyı (su bendini) sağlam hâlde görmüş idi. Anlaşıldığına göre, yıkılma yalnız sedde vâkî olmuş, solda bulunan bir bahçeye istinat eden ve temel genişliği 15 zirâa varan bir parçası olduğu gibi kalmış idi.

Habeşistan'da Kahayto havzasının tasviri (*Deutsche Aksum-Expedition*, II, 150 ve levha 23), al-Hamdānī'nin verdiği mâlûmatı nasıl tefsir etmek lâzım geldiğini bize öğretmektedir. Burada iki kanat duvarına dayanan bir orta duvar vardır ki, kaim bir zaviye teşkil etmektedir. Duvarlardan biri, yontma taştan yapılmış bir üçüncü duvar ile karşılaşmaktadır. Yontma taşların biribirine mâden ile bağlanmış olması Glaser'in tasvirinden de anlaşılmaktadır. Bizzat sed ile pek az meşgûl olan Yāḳūt (*Muʿcam*, IV, 383) bunun üç dağ arasında yerleştirildiğini söylediği vakit, şüphesiz, Vādī Aẓana ve Masīla ile üç dağa bölünmüş olan Balaḳ dağını düşünmektedir. Yāḳūt ayrıca taşların kurşun ile biribirine bağlı olduğundan bahseder ve bend arkasında toplanmış suyun, ihtiyac oldukça, sâbit bend kapakları ve mahâretle tertiplenmiş teʾsisler vâsıtası ile, tarlalara sevkedildiğini söyler. Masʿūdī (*Murūc al-ẕahab*, III, 368 v.d.)'ye göre, seddin boyu ve eni bir fersah olup, suları tarlalara götüren 1 zirâ kutrunda 30 yuvarlak deliği var idi.

Mârib seddi, Arabistan'ın bir çok yapıları gibi, muahhar an'ane'lerce en eski devirlere mâl edilmiş ve Luḳmān b. Ād (al-Bakrī, *Muʿcam*, II, 502; Yāḳūt, *Muʿcam*, IV, 383; Masʿūdī, *Murūc al-ẕahab*, III, 366; krş. A. v. Kremer, *Sage*, s 19 v. d.; C. Zaydān, s. 151)'e yahut Saba' b. Yaşcub b. Yaʿrub'a atfedilmiştir (Yāḳūt, IV, 382; krş. E. Osiander, *Z D M G*, X, 68; Pocockius, *Specimen. hist. arabum*, s. 498). al-Hamdānī (*İklīl*, VIII) seddi yaptıranların Luḳmān'dan başka, Ḥimyar ile al-Azd b. al-Ġavṯ olduğunu söylemektedir. Masʿūdī (*Murūc al-ẕahab*, s. 369 v.d.), seddin, bilgili insanların tavsiyesi üzerine, kukretli bir hükümdar tarafından yaptırılmış olduğunu bildirir.

Bilhassa *Kur'an*'da bulunan iki Saba' bahçesi hakkındaki kayda dayanan arap tarih ve coğrafyacılarının tasvirlerinde seddin, memleketin zirâati bakımından, ne kadar mühim olduğu görülmektedir. al-Hamdānī'ye göre, sulanan bölge yalnız Saba' ovasından ibâret olmayıp, Ṣayhad çölü hudûduna kadar uzanmaktadır. Glaser (*Reise nach Mârib*, s. 52), seddin durdurduğu suyun çölün kıyılarından Ḥaẓramūt'a kadar bütün memleketi sulamağa ve buraları bir bahçe hâline getirmeğe kâfî geleceğini ileri sürmüştür. Bu itibârla Saba'yı memleketin bahçe ve tarlalarının çokluğu, geniş otlakları ve sulama te'sisleri ile, Yemen'in en münbit ve güzelliği bütün dünyada mesele hâline gelmiş bölgesi olarak gösteren Mas'ūdī (*Murūc al-ẕahab*, s. 366 v.d.) bu hususta hiç de mübâlega etmemiş olabilir. Mas'ūdī, zengin ekinleri geçmek için, bir suvâriye bir aydan fazla bir zaman lâzım geldiğini ve orada yaya veya atla dolaşan bir insanın bir uçtan ötekine kadar güneşi göremediğini, ekinlerin o derece gür olduğunu söylüyordu (krş. A. v. Kremer, *Sage*, s. 10, not 1). Yine Saba' memleketinin münbitliğini öven İbn Rusta (s. 114)'ye göre, meyve ağaçları altında gezen bir insanın başı üzerine konulmuş olan bir kap, az bir zaman sonra, kendiliğinden meyveler ile dolar, ayrıca meyve toplamağa hâcet kalmazdı.

Bu şartlar altında, bütün islâm âleminde, *Sayl al-'arim* adı ile meşhûr olan seddin yıkılması neticesinde meydana gelen felâketin doğurduğu te'sirlerin uzun zaman devam etmesini anlamak kolaydır. Ḥimyar kabîlelerinin şimâle doğru hicretleri, bu hâdise ile alâkalı gösterilmiş ve Banī Ġassān bunu kendilerine has bir tarihin (*'ām al-sayl*; al-Mas'ūdī, *Kitāb al-tanbīh*, s. 202) başlangıç noktası olarak almışlardır. İslâmiyetten önceki tarihe âit vak'aların pek azı seddin yıkılması tarihi kadar hayal mahsûlü rivâyetler ile süslenmiş ve türlü-türlü şekillerde anlatılmıştır. Yalnız Mas'ūdī (*Murūc al-ẕahab*, III, 370 v.d.), suyun seddin temellerine te'sir ettiğini ve zaman ile farkına varılmadan, onu aşındırdığını farzederek, bunu tabiî sebepler ile izaha kalkışmıştır. Sed ve bend suyun ağırlığına dayanamıyacak kadar zayıflayınca, çok fazla kabarmış olan su kütlesi onu yıkarak, ovayı kaplamış olmalıdır. Fakat Mas'ūdī bile seddin, Sebalıların gururlarına bir cezâ olmak üzere yıkıldığı kanâatindedir (*ayn. esr.*, s. 373 v. dd.). Bu hikâye, esas itibârı ile, Yāḳūt (*Mu'cam*, IV, 483—485)'un rivâyetine uyar. Yalnız İbn al-Mucāvir (A. Sprenger, *Post- und Reiserouten*, s. 153 v.d.), seddin yıkılmasını diğer müelliflerden ayrı bir şekilde anlatır. Hikâye umûmî hatları ile, Mas'ūdī'ye göre, şöyledir: Mārib'de oturan hukümdar 'Amr b. 'Āmir, kâhin olan kardeşi 'İmrān ile, aynı şekilde geleceği önceden haber verebilen zevcesi Ẓarīfa al-Ḫayr tarafından felâketin çok yakın olduğundan haberdâr edilmiştir; 'İmrān halkının muhtelif ülkelere dağılacağını önceden görür ve bunu kardeşine anlatır. Ẓarīfa de, diğer taraftan, rüyâsında memleketini kaplayan ve içinden şimşek çaktıran ve yıldırımlar yağdıran büyük bir bulut görür. Bulut yıldırımlar saçıyor ve üzerine çöktüğü her şeyi yakıyor ve bütün bunlar müthiş bir feyezânı haber veriyordu; Ẓarīfa'nin felâketin çok yakın olacağı husûsundaki düşüncesi, başka alâmetler ile de, te'yit ediliyordu. O vaziyeti 'Amr'e bildiriyor ve seddin ne hâlde olduğunu görmeğe gitmesini tavsiye ediyordu. Ön ayakları ile delikler açan ve arka ayakları ile büyük taşları yuvarlayan bir fâre gördüğü takdirde, felâket kaçınılmaz ve çok yakın demekti. 'Amr o zaman sedde gitti ve gerçekten 50 adamın yerinden kımıldatamıyacağı bir taşı arka ayakları ile sarsan bir fâre gördü. O zaman bizzat 'Amr seddin üzerinden vukua gelecek feyezânı düşünüp, mal ve mülkünü satarak, akrabâları ile memleketi terketmeğe karar verdi ve bu karârı şüphe uyandırmaksızın, mâhirâne bir şekilde icrâ etti. Hemen az sonra, çok yüksek yerlerdeki ekinler ile, en uzak bölgelere kadar bütün memleketi mahveden felâket vukûa geldi.

Hikâyenin muhtelif rivâyetleri arasında mühim farklar (msl. Yāḳūt'a göre, vak'a 'Amr'in hukümdarlığı zamanında değil, kardeşi 'İmrān'ın zamanında cereyân etmiştir) var ise de, vak'anın zamanını tesbit husûsunda daha mühim farklar mevcuttur. Nitekim Ḥamzat al-İṣfahānī seddin yıkılmasını islâmiyetten 400 sene evvel (milâdî III. asır) vukûa gelmiş gösterir. İbn Ḫaldūn'a göre, felâket A. v. Kremer (*Sage*, s. 120 v.d., not 4)'deki Abū Karib As'ad ile aynı şahıs olması mümkün olan ve Glaser (*Skizze*, II, 542)'e göre, 385—420 arasında hukümdarlık süren Ḥassān b. Tibbān As'ad'in hukümdarlığı zamanında vukûa gelmiş olmalıdır. Avrupalı âlimlerden Gosselin seddin yıkılmasını milâddan önce 374 yılında göstermektedir. Hâlbuki Reiske bunun milâddan önce 30—40 yılları arasında, Schultens milâddan 30—40 yıl sonra, Perron Peygamber'den 553 yıl evvel, Silvestre de Sacy milâddan 210 veya 170 sene sonra vukua geldiğini söylemektedir. Yāḳūt (IV, 383) seddin yıkılmasının habeş hâkimiyeti sırasında vukûa geldiğini söylemekle, hakikate en çok yaklaşan müellif olmuştur. Glaser, 618 kitâbesinin

en erken tarih olarak milâdî 542 yılını verdiğine bakılırsa, son ve meş'ûm yıkılmanın tarihini milâddan sonra 542 ile 570 yılı arasında tesbit edebiliriz. Elimizde gerekli mâlûmat olmadığı için, tarihi daha kat'î bir şekilde tesbit etmek imkânsızdır. Bundan başka Mas'ūdī (s. 393 v. dd.) ile İbn Rusta (s. 114 v. d.)'deki seddin yıkılmasına dâir nakillerde, ihtimal vak'alara âit hakikî seyrin bir hâtırası vardır. Bunlar, memleketin sed suları ile iki defa harâp olduğunu söylüyorlar; çünkü seddin kat'î olarak yıkılması milâdî 542 felâketinden sonra vukua gelmiş ve bu esnâda sed, ilk defa olarak, sular tarafından sürüklenip, götürülmüş olmalıdır.

Mārib isminin iştikakını izah etmek için yapılmış olan muhtelif teşebbüsler tatmin edici değildir. Msl. Yāḳūt (*Mu'cam*, IV, 382) Mārib'de *Arabun* = *ḥācatun*'den veya *ariba*, *aruba*'den bir ism-i mekân gördüğünü söylediği vakit, bu izâhının dilcileri ne kadar büyük bir sıkıntıya düşürdüğü açıkça görülmektedir. Bununla berâber Mārib'in Saba' kıral-larına verilen bir isim olduğunu anlatan ikinci kaydı her zaman dikkate alınmağa değer (krş. bir de H. Fleischer, *Abulfedae hist. anteislamica*, s. 114); Naşvān al-Ḥimyarī'nin bize naklettiği *mārî* kelimesinin himyerî dilinde „sâhip, hâkim" mânasına geldiğini gösteren bir şerhi (krş. Blau, *Z D M G*, XXV, 591, not 7) daha çok dikkate şâyândır. C. Zaydān (*Kitāb al-'arab ḳabl al-islām*, s. 142), Mārib'i ârâmîden gelen ve *mā'* ile *rāb*'dan mürekkep olan bir yabancı kelime olarak izah etmiştir. E. Osiander (*Z D M G*, XIX, 162) Mārib'i arapçada *mā'* ve *rāb*'a tekabül eden Saba' dilindeki רינם has ismi ile aynı kökten saymıştır. *Z D M G*, XXX, 322 v.d.'da Mariaba'nın iştikakı ile esaslı bir şekilde meşgûl olan J. H. Mordtmann, arapça *ra'bun* „kavmin büyük efendileri" („dominus erassus, magnus gentis") ile münâsebetli gördüğü kitâbelerdeki ve şekillerine mürâcaat etmektedir. D. H. Müller bu izahı reddetmiştir (*Burgen und Schlösser*, II, 968 v.d.). al-Bakrī (*Mu'cam*, II, 502), al-Hamdānī'den sonra, Mārib'in bir 'Ād kabîlesinin adı olduğunu ve buna izâfetle şehre bu adın verildiğini ileri sürmektedir. Filhakika al-Hamdānī (*İklīl*, VIII; Müller, *Burgen und Schlösser*, II, 960, 1040) Mārib ile Marīb'in iki arap kabîlesinin adları olduğunu iddia etmektedir. En eski Saba' kitâbelerinde, şehir ראנם adını taşır; kadîm yunanlılar, α ilâve ederek, kelimeyi yunanlılaştırmışlardır. Eratosthenes ve Artemidoros (Strabo, XVI, 768, 778) şehre Μαρίαβα adını veriyorlar. En muahhar kitâbelerde şehir ראמאל adı altında gösterilir ki, Rhodokanakis'in de dediği gibi, bu sonradan meydana gelmiş mürekkep bir şekil olmalıdır; islâm an'anesindeki Mārib de bundan gelmiştir. Saba'nın eski idâre merkezi, arap coğrafyacılarında olduğu gibi, kadîm müelliflerde, bir ikinci isim ile daha tanınmaktadır: Σάβα (Agatharchides, s. 100, bk. *Geogr. Gr. min.*, I, 188 ve Etienne de Byzance, Λάβα ve Τάβα; krş. Tkač, mad. *Sabai*, nr. 1, *R E*, II, *A*, st. 1516), yâni Saba'. Tkač (Sp. 1391 v.d.), J. H. Mordtmann (*Sabäische Denkmäler*, s. 3, not 1), E. Glaser (*Skizze*, II, 15; *Südarabische Streitfragen*, s. 10) ve A. Sprenger (*Die alte Geographie Arabiens*, s. 159, 162)'e muhâlif olarak, Saba' idâre merkezinin bu çift isminde hiç bir hatâ görmüyor ise de, Sabai'nin, her zaman değilse bile, bir baş-şehir ismi olabileceğine inanmaktadır.

Buna karşılık Glaser (*Skizze*, II, 15), haklı olarak, Saba' devletinin merkezi olan Maryab veya Mārib'in aslâ Saba' adını taşımadığına işâret etmiş idi. Saba', kitâbelere bakılacak olursa, yalnız memleketin veya devletin ve merkezde hâkimiyeti elinde bulunduran kabîlenin adı idi ve Saba' ismi, islâmiyet devrinde ve bugün, buna bağlı olarak kalmıştır. Bu vaziyet kitâbelerden de az-çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Nitekim Glaser 418/419, 1000 *A* ve 1000 *B* gibi eski Saba' kitâbelerinin (krş. N. Rhodokanakis, *Altsabäische Texte*, I, 20 v.d., 79) daha ilk satırında Almaḳah (Saba'nın başlıca ilâhı) ve Saba' devletini ifâde eden tâbirdir. Bil'akis eski devirde Saba'nın hâkim kabîlesinin kabîle olarak gösterilmemiş olması da, N. Rhodokanakis (*Handbuch der altarabischen Altertumskunde*, I, 121) ile birlikte, hâkimiyetinin açık bir delîli olarak izah edilmelidir. Sonraları vaziyet değişti; bununla berâber msl. Saba' kabîlesine mensup Saba' ve Ẕū Raydān kıralı, kıral Şammar Yuhar'iş tarafından konulan kitâbede, Glaser, 542, „Mārib'in ve vâdilerinin hâkiminden" שעכן | סבא | אבעל | הגרן | מרב | ואסרהו (krş. Rhodokanakis, *Ḳatabanische Texte zur Bodenwirtschaft*, II, 14) bahs edilmiştir; çünkü kendilerine Mārib'in idâresinde ve arâzisinin kıymetlendirilmesinde muayyen bir faâliyet ve nufûz sahası verilmiş idi. Buna karşılık ihtimâl şehir civarında (Saba' ile alâkalı yerler için bk. M. Hartmann, *Die Arabische Frage*, s. 385—389) ve *C I H*, 353₁₀'daki, muhtemelen şehrin çok yakınında oturan „Mārib bedevîleri" (מערב | כרב); krş. E. Glaser, *Die Abessinier in Arabien und Afrika*, s. 128 v. dd.) şehirliler ve şehir civarında zirâat ile meşgûl olan kimseler ile açık bir

tezat teşkil etmektedir. Böylece daha önce C. Niebuhr (*Beschreibung von Arabien*, s. 279)'un tenkit ettiği klasik muharrirlerin Saba''yı şehir olarak göstermiş olmalarını, yanlış anlama eseri sayarak, ciddîye almamalıdır. Arap coğrafyacılarının Mārib'i Saba' ile aynı telâkkî etmeleri için de aynı şeyi söyleyebiliriz (Jomard'ın yaptığı yaklaştırmalar için bk. Mengin, *Histoire sommaire de l'Égypte*, s. 341—344). Nitekim Yāķūt (*Muştarik*, s. 239) Mārib ile Saba''yı bir saymıştır. Abu 'l-Fidā' (*Géographie*, s. 130 ve *Historia anteislamica*, s. 114) da aynı şeyi yapmıştır. Bununla berâber bu son müellif, Mārib'in bir Saba' şehri olarak tanındığını ve bundan başka yalnız kıral sarayına Mārib ve buna mukabil şehre Saba' denildiğinin iddia edildiğini bilhassa tebârüz ettirmiştir. Şüphesiz Yāķūt *Mu'cam* (IV, 382)'de al-Suhaylī'nin Mārib'i bir Azd kasrı sayması da bu nevî fikirlere bağlanmalıdır. al-Ķazvīnī ile *Cihannümâ*'da şehir Saba' adını taşımaktadır. Mārib'i Ḥażramūt'a dâhil eden ve onu Madīnat Saba' veya Saba' adları ile zikreden İbn Rusta, Saba''ya çok yakın olan ve Saba' halkının Saba' şehri olarak telâkkî ettikleri son derecede güzel binaları bulunan bir ikinci şehrin harâbelerinden bahseder. Rivâyete göre, burası karşı-karşıya kurulmuş bir günlük bir yol imtidâdınca uzayan iki şehirden müteşekkil idi. Vaktiyle Mārib'e âit bulunan bir sıra bina Vādī Ẕenne'nin sağ sâhilinde bulunduğundan, niçin yanlış olarak, birbirine muvâzî iki şehir tasavvur edildiği kolayca izah edilebilir. Bâhusus ki, daha evvel gördüğümüz gibi, Ḥaram Bilķīs, 'Amā'id ve „Bilķīs sütûnları" yakınında hâlâ geniş harâbeler bulunmaktadır. Bir günlük mesâfe tabi'î çok fazla mübâlegalıdır; İbn Rusta'nin tasviri de umûmiyetle eski Mārib hakkında daha sonraları elimizde ne kadar az mâlûmat bulunduğunu göstermektedir. Mārib şehrinin doğuşunun Saba' b. Yaşcub'e bağlanması, ihtimâl daha evvel Agatharchides'in yapmış olduğu gibi, bu efsânevî hükümdarın adının şehre verilmesine veya kabîle olarak Saba''nın Mārib ile bir tutulmasına sebep olmuştur. Şehrin isminin bâzan Saba' şehri, bâzan kısaca Saba' olarak kullanılması bu gelişmenin çok muhtemel olduğunu göstermektedir. Bundan başka al-Hamdānī (*Şifa*, s. 75) Batlamyus'un Saba''sını Mārib ile aynı sayıyor ve ve şehre de Mārib ismini veriyor.

Şehrin en eski tarihi maalesef karanlıklara gömülmüştür. Oldukça muahhar, bununla berâber mühim olan Glaser, 302_7 kitâbesinde, Mārib kırallarının zikredilmiş olması, bu Mārib kıralları Saba' *mukarrib*'lerinin muâsırları olduğundan, şehrin eski Saba' *mukarrib*'leri zamanında hâlâ müstakil olduğunu gösterir. Fakat te'sis tarihinin tâyini için hiç bir istinat noktası vermiyor. Şehir, pek muhtemel olarak, eski idâre merkezi Şirvāḥ ile aş.-yk. aynı zamanda yapılmış olmalıdır. Daha Glaser 418/419 büyük kitâbesi, Mārib'i hemen-hemen Saba' *mukarrib*'lerinin elinde göstermektedir ve az zaman sonra, Mârib idâre merkezi olmuştur; bu, hiç olmazsa, Glaser nr. 481_2 kitâbesinden anlaşılmaktadır; çünkü burada bu kitâbeyi yazdıranın „Mārib'e Saba' ile Ķatabān arasında sulh te'min ettiği söylenmektedir. Bunu, şüphesiz, N. Rhodokanakis (*Studien*, II, 24) ile birlikte, sâdece ordu kumandanı (Maẕmarum ırkından Ẕamaryeda' oğlu Tuba'-kariba idi) sulh yaptıktan sonra, Saba''nın idâre merkezine döndü diye izah etmek lâzımdır. Şehir, şüphesiz, Glaser 1000 *A B* kitâbelerinin bahsettiği büyük imparatorluğunun kuruluşundan az zaman sonra, Saba' *mukarrib*'lerinin merkezi olan Şirvāḥ'ın yerini almıştır ve hattâ bu hâdisenin iki büyük Şirvāḥ kitâbesini (Glaser 1000 *A B*) yazdıran büyük Saba' devletinin kurucusu Kariba-'īlu Vatar'in zamanında vukua geldiğine dâir bir delîl teşkil etmektedir. Glaser 1000 *B*, str. 5 (N. Rhodokanakis, *Altsabäische Texte*, I, 82)'te, hiç şüphesiz, Mārib'deki meşhûr Salḥīn müstahkem kasrı olan Slḥm (סלחם)' adlı sarayının üst kısmını tamamlamış olduğunu söylediği zaman, kitâbede adı zikredilen *mukarrib*'in de orada oturduğunu kabûl etmek lâzımdır. En eski Saba' *mukarrib*'leri zamanından kalma bu büyük sed inşaatı, Mārib'i, yakın civarı ile birlikte, münbit bir vâha hâline getirmiş, şehri de büyük bir devletin merkezi yapmış olmalıdır. *Mukarrib* Sumuhu-'alaya Yanāf ve babası Yid'ī-'īlu Ẕariḥ, Yis'ī-'amara, şehrin ve civarının gelişmesi için, büyük gayretler sarfettiler.

Mārib'in ne zaman Saba' devletinin idâre merkezi olmaktan çıktığını bilmiyoruz. Glaser (*Zwei Inschriften über den Dammbruch von Mârib*, s. 29), idâre merkezinin en geç milâdî III. asırda, pek muhtemel olarak, hattâ milâdî I. asırda Ẓafār (Yerīm yakınında)'a nakledildiğini ileri sürmüştür; çünkü daha *Periplus maris Erythraei*, § 23, Ẓafār'ı idâre merkezi olarak tanımaktadır.

Filhakika Sapphar'ı kıralların oturduğu yer olarak tanıyan ve Plinius (*Nat. hist.*, VI, 104)'un te'yit ettiği *Periplus*'un şehâdeti, daha milâddan sonra 60 yılına doğru Ẓafār'ın Saba' kırallarının idâre merkezi olduğu şeklinden başka türlü tefsir edilemez. İdâre merkezinin Ẓafār'a nakli ile Mārib'in parlak ve

şanlı devri sona erdi. Glaser'e göre, bu naklin sebebi Axumîlerin Saba'-Ḥimyarī istiklâline karşı savaş açmalarıdır; M. Hartmann (*Die arabische Frage*, s. 469)'a göre ise, ḥamdānīlerin ḥimyarīlere karşı kazanmış oldukları zaferdir (krş. *C I H*, 347, M. Hartmann, *ayn. esr.*, s. 146 v.d.). İnhitat, şüphesiz, derhal vukûa gelmedi, fakat o zamandan itibâren, Mārib'in ihmâl edildiğini, zirâat için o kadar ehemmiyetli olan seddin harâp olmasının bu vak'a ile alâkalı olduğunu iddia eden Glaser'e hak vermek lâzımdır. Müslüman kaynaklarındaki dağınık bilgiler şehrin, her şeye rağmen, bütün ehemmiyetini kaybetmemiş olduğunu isbat eder. al-Bakrī (*Mu'cam*, I, 308, krş. A. v. Kremer, *Sage*, I, 138) Mārib'i ḥimyarīlerin hazînesi olarak tanımaktadır ve *al-Ķaşīda al-Ḥimyarīya*, beyt 56'ya göre (krş. A. v. Kremer, *Sage*, XII, not 1 ve s. 69), Şammar Yur'iş (milâdî 281 yılına doğru) mahpuslarını Mārib'de hapsetmiş idi. Miladdan sonra 450'de ve Habeş hâkimiyeti zamanında, 542'de, seddin iki defa yıkılması şehre ciddî zararlar vermiştir. Parlak tarihinin bu son devrinde, Mārib, geçici olarak (muhakkak 542 milâdîde), habeş kıralı Ramḥīs Zubaymān'ın nâibi Abraha'nin ikamet yeri idi ve hattâ içinde de bir hıristiyan kilisesi var idi (krş. Glaser, *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Mārib*, s. 47). Seddin bu defaki yıkılışı, şehrin harâbîsini tamamladı. Bu ânî felâket karşısında ahâli şehri bırakarak, Hicaz'a göç etti.

Mārib islâmiyet devrinde yeniden iskân olunmuştur. Müsâit mevkii ve ihtimâl bir de civarında bulunan tuz yatakları (bunlar Mārib'in şarkında, üç günlük mesâfede, Şāfir yakınındadır ve daha Abū Mūsā 'l-Aş'arī'yi Mārib vâlisi olarak tâyin eden Peygamber zamanında zikredilmiştir; krş. E. Glaser, *Reise nach Mârib*, s. 26; al-Bakrī, *Mu'cam*, II, 502; al-Hamdānī, *Şifa*, s. 87, 102, 155, 201; A. Sprenger, *Post- und Reiserouten*, s. 139) sâyesinde, tamâmiyle unutulmadı. Hattâ İbn Ḥurdaẕbih (*B G A*, VI, 138) ve al-Muķaddasī (*B G A*, III, 89) Mārib kasabasını zikrederler; al-Hamdānī (*Şifa*, s. 199), Yemen'e mahsus bir şey olarak, Mārib'in susamını medheder; al-İdrīsī (*Géographie*, s. 149) Mārib'e bir *burc* demektedir; İbn al-Mucāvir'e göre (bk. A. Sprenger, *Post- und Reiserouten*, s. 140), Mārib'in hicrî 630 yılına doğru, bir pazarı ve bir câmii var idi; şehir geceleyin mesken olmak bakımından bir ehemmiyete mâlik idi ve her mevsimde orada meyve bulunuyordu. Yāķūt (*Mu'cam*, IV, 436)'un da Mārib nâhiyesinin hurmalıklar bakımından zenginliğinden bahsettiğine bakılırsa, bölgenin hiç olmazsa kısmen eski münbitliğini kazanmış olduğu anlaşılır.

Şimdiki Mārib emîrliği kurulmasını Cavf'teki al-Zāhir'li şerîf Ḥusayn'e medyûndur. Bu şahıs, 1640'da türklerin Yemen'den çıkarılmasına, faâl bir surette, iştirâk etmiş ve emîr unvanını ilk olarak o taşımıştır. Hâkim olduğu sâba şimâlî Cavf'te bütün Rağvān memleketini, Bayḥān'a kadar, içine alıyordu. Bu memleketi 4 oğlu arasında taksim etti. Oğullardan yalnız hissesine Mārib düşmüş olan Ḥālid gerçekten hüküm sürmeğe muvaffak oldu, diğerleri hisselerine düşen yerlerde tanınmadılar. Bununla berâber ahfâdı bugün Bayḥān al-Ķaşāb Ḥarīb ve Rağvān'da hâlâ bir dereceye kadar mevkî sâhibidirler.

B i b l i o g r a f y a: al-Muķaddasī, *B G A*, III, 89; İbn Ḥurdāẕbih (*B G A*, VI, 138); İbn Rusta (*B G A*, VII, 63, 113—115); al-Mas'ūdī, *Kitāb al-tanbīh* (*B G A*, VIII, 202); ayn. mll., *Murūc al-ẕahab* (nşr. C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille), II, 55, 67 v.d.; III, 365—372, 393 v. dd.: Abu 'l-Fidā', *Kitāb Taķvīm al-buldān* (nşr. Ch. Schier), Dresden, 1846, s. 75 (nşr. M. Reinaud ve M. Guckin de Slane) Paris, 1840—1848, II, 130; ayn. mll., *Historia anteislamica* (nşr. H. L. Fleischer), s. 114; al-İdrīsī, *Kitāb Nuzhat al-muştāķ* (trc. A. Jaubert), I, 149; al-Hamdānī, *Şifa Cazīrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), s. 7, 80, 87, 102, 155, 199, 201; ayn. mll., *İklīl*, VIII; D. H. Müller, *Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem Iklîl des Hamdânî* (*S B Ak. Wien*, II, 1881, XCVII/3, 959 v. d., 968 v. d., 972 v. d., 1036, 1038, 1039 ve not 1, 1040); Yāķūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 27, 640; IV, 104, 382 v. dd., 436; ayn. mll., *al-Muştarik* (nşr. Wüstenfeld), s. 239; *Marāşid al-iţţilā'* (nşr. T. G. Juynboll), III, 28; al-Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 308; II, 501 v. d., 754; 'Aẓīm al-Dīn Aḥmed, *Die auf Südarabien bezüglichen Angaben Našwāns im Šams al-'ulūm* (*G M S*, XXIV, 5, 50, 70, 86, 95); Curcī Zaydān, *Kitāb al-'arab ķabl al-islām* (Kahire, 1908), I, 142, 143, 150—160; 'Abd al-Vāsi' b. Yaḥyā al-Vāsi'ī al-Yamānī, *Tārīḫ al-Yaman* (Kahire, 1346), s. 12, 322; Reiske, *Die Arabum epocha vetustissima Seīl el-Arim dicta* (Leipzig, 1748); C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 277—279; Sylvestre de Sacy, *Mémoire sur divers événements de l'histoire des arabes avant Mahomet* (*Mém. Acad. d. Inscr. et Belles-Lettres*, XLVIII, 484 v. dd.); E. Pocock, *Spe-*

cimen historiae Arabum (Oxford, 1806), s. 498; E. Fresnel, *Lettres sur l'histoire des Arabes avant l'Islamisme* (*JA*, III. seri, 1838, VI, 208, 218 v. dd.); Jomard, *Études géographiques et historiques sur l' Arabie*, bei F. Mengin, *Histoire sommaire de l'Égypte sous le gouvernement de Mohammed-Aly* (Paris, 1839), s. 336—345; Th. Arnaud, *Relation d'un voyage à Mareb* (*Saba*) *dans l'Arabie méridionale, entrepris en 1843* (*JA*, IV. seri, V, 325; VI, 202 v. dd., 223, 234 v. dd.); A. Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients* (*Abh. f. d. Kunde d. Morgenl.*, III/3.139 v. d.); ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens*, s. 159, 162, 245; A. v. Kremer, *Über die südarabische Sage*, s. XII, not 1, s. 10 ve not 1, s. 26 v. d., 69, 120 v. d. ve not 4, s. 138; J. Halévy, *Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen* (*JA*, VI. seri, 1872, XIX, 67 v. d., 96); Th. J. Arnaud, *Plan de Xa digue et de la ville de Mareb* (*JA*, VII. seri, 1874, III, 11—15); J. H. Mordtmann ve D. H. Müller, *Sabäische Denkmäler* (*Denkschr. d. k. Akad. Wissensch. in Wien*, 1883, XXXIII, 3, 99); E. Glaser, *Südarabische Streitfragen* (Prag, 1887), s. 10; ayn. mll., *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens* (München, 1889), I, 67—71; (Berlin, 1890), II, 15, 542; ayn. mll., *Die Abbesinier in Arabien und Afrika* (München, 1895), s. 128 v. dd.; ayn. mll., *Zwei Inschriften über den Dammbruch von Mârib* (*M V A G*, 1897, VI, 29, 47); ayn. mll., *Sammlung Eduard Glaser I, Eduard Glasers, Reise nach Mârib* (nşr. D. H. Müller ve N. Rhodokanakis, Wien, 1913), s. 16, 18, 20, 26, 36 v. d., 40 v.d., 44—46, 48 v.d, 51 v.d., 58 v. dd., 64, 66—68, 73—75, 92, 110, 137, 139, 141, 144 v. dd., 173 v. d., 179, 185; ayn. mll., *Tagebuch*, XI, 47, 59; XVI, 8; M. Hartmann, *Die arabische Frage* (*Der islamische Orient, Berichte und Forschungen*, Leipzig, 1909, II, 146 v.d., 385—389, 469); N. Rhodokanakis, *Studien zur Lexikographie und Grammatik des Altsüdarabischen* (*S B Ak. Wien*, CLXXXV/3, 1917), II, 7 v.dd., 12 v.dd., 24, 97, 99—103, 105 v.d.; ayn. mll., *Katabanische Texte zur Bodenwirtschaft* (*S B Ak. Wien* [1922], CXCVIII/2), II, 14, 49 ve not 3, 54—56; ayn. mll., *Altsabäische Texte* (*S B Akad. Wien* [1927], CCVI/2), I, 6 v. d., 20 v.d., 79, 82, 116 v.d.; J. Tkač, mad. Saba ve Sabai (Pauly, *Real-Encyclopädie*, II A. stn. 1314, 1323 v.d., 1354 v.d., 1356 v.d., 1359, 1365, 1380, 1391—1393, 1400—1402, 1430, 1432, 1442 v d., 1445. 1451, 1490, 1494, 1515—1520; F. Hommel, *Ethnologie und Geographie des alten Orients* (*Handbuch der Altertumswissenschaft*, I. v. Müller, III. kısım, 1. bölüm, München, 1926), I, 664, 666 ve not 2); *Handbuch der altarabischen Altertumskunde* (F. Hommel ve N. Rhodokanakis ile birlikte, nşr. Ditlef Nielsen), Kopenhagen, 1927, I, 105, 121, 157; A. Grohmann, mad. *Mariaba* (*Pauly-Wissowa-Kroll Realencyclopädie*, XIV, stn. 1713—1744); *Corpus inscriptionum Semiticarum ab academia inscriptionum et litter. hum. conditum atque digestum*, pars IV, Inscriptiones Himyariticas et Sabaeas continens, Paris, 1889 v.dd. (= *CIH*), nr. 347, 353. (ADOLF GROHMANN.)

MÂRİDÎNÎ. [Bk. MÂRİDÎNÎ.]

MÂRİDÎNÎ. AL-MÂRİDÎNÎ, şimdiye kadar hayatları hakkında pek az bilgiye sâhip bulunduğumuz üç arap riyâziyeci ve hey'et âliminin nisbesi.

1. ʿABD ALLĀH B ḪALĪL B. YŪSUF, Şam'da Emevîye câmiinde müezzin olup, IX. (XV.) asrın başlarında ölmüştür. Eserleri dikkatsizlik neticesinde torunu Sibṭ al-Māridînî (aş. bk.) 'ninkiler ile karıştırılmıştır. Bunların listesi Brockelmann, *G A L*, II, 169; *Suppl.*, II, 218 ve Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und ihre Werke* (1900), nr. 421 'de bulunmaktadır.

2. İSMĀʿĪL B. İBRĀHĪM B. ĠĀZÎ, İbn Fallūs lekabı ile tanınmış olup, VII. (XIII.) asrın ilk yarısında yaşamış ve Brockelmann, I, 472; *Suppl.*, I, 860 ve Suter, nr. 359 'da gösterilen riyâziyeye âit eserleri te'lif etmiştir.

3. MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. AḤMED SİBṬ AL-MĀRİDÎNÎ, üç Māridînî içinde en tanınmış olanıdır ve eserleri daha iyi muhâfaza edilmiştir. Adı ilk olarak zikredilenin torunu olup, Kahire'de Azhar câmiinde müezzin idi. 826 (1423) yılında doğmuştur. Ölümü IX. asrın aş.-yk. sonlarına rastlar. Hesap, cebir ve hey'etin bir çok kısımlarına, hey'et âletlerine ve teknik meselelere dâir olan eserlerinin listesi için bk. Brockelmann, II, 167; *Supl.*, II, 215 v.d. ve Suter, nr. 445. (M. PLESSNER.)

MARİYA. [Bk. MÂRİYE.]

MÂRİYE. MĀRİYA, Peygambere hediye edilen kıptî bir câriye. Bir rivâyete göre, Şam'ün adında birinin kızı olup, hicretin 7. yılında, kız kardeşi Sîrîn ile birlikte, Muḳavḳis [b. bk.] tarafından Peygambere gönderilmiş idi (başka bir rivâyete göre, Muḳavḳis dört kız göndermiştir). Peygamber Māriya'yi odalık olarak aldı ve Sîrîn'i Ḥassān b. Sābit'e verdi.

Peygamber çok sevdiği Māriya'yi Medine'nin yukarı semtinde bir eve yerleştirdi ve söylendiğine göre, sabah akşam onu görmeğe gidiyordu. Bu eve ona izâfetle İbrāhîm'in annesinin *maṣraba* („yüksek köşk") 'si adı verildi. Māriya'nin bir oğlu oldu ve Peygamber buna çok sevindi. İbrāhîm adı verilen bu çocuk küçük yaşta ölmüştür. Bir rivâyete göre, öldüğü gün güneş tutulmuş idi. Eğer bu mâlûmat doğru ise, bu mühim bilgi sâyesinde, kat'î bir tarih, 27 kânun II. 632 tarihini elde etmekteyiz ki, bu da Peygamberin ölümünden ancak bir-kaç ay evveline rastlar. Māriya'nin güzelliği ve Peygamberin ona karşı duyduğu sevgi diğer zevceleri arasında şiddetli kıskançlığa sebep oluyordu ve Peygamber onları yatıştırmak için, Māriya'yi görmiyeceğine söz verdi ise de, sonradan bu sözünden döndü. Abū Bakr ve ʿOmar Māriya'ye karşı çok saygı gösterdiler ve ona, ölünceye kadar (muharrem 16 h.), bir para tahsis ettiler. Bu bilgilerin doğruluğundan şüphe etmeğe lüzum yoktur; zîra bir maksada dayanmadıkları gibi, ihtivâ ettikleri tafsilât da uydurmaya hiç benzememektedir.

Diğer taraftan, *Kur'an*'ın LXVI. sûresine dâir tefsirlerde Māriya'ye verilen mevkii kavramak pek de kolay değildir. Bu sûrede, Peygamberin gizli tutması şartı ile, söylediği bir sırrı başkasına açtığı için zevcelerinden birine karşı çok şiddetli tenbihat vardır. Aynı zamanda, zevcelerinin hoşuna gitmek için, ne olduğu açıkça bilinmeyen bir şeyi yapmak husûsunda yemin ettiği ve kendisine Allah tarafından yemini bozmak salâhiyeti verildiği hâlde, bunu kullanmadığı anlaşılıyor. Peygambere karşı gelen zevcelerinden ikisine yapılan tevbihâttan sonra, Peygamberin hepsini boşaması ve daha dindar (krş. XXXIII, 28 v.d.) kadınlar ile evlenmesi mümkün olduğu bildirilir. Umûmiyetle, tefsirlere göre, bu iki kadın Ḥafṣa ile ʿĀ'işa'dir. Sırrı ifşâ etmesine de, Ḥafṣa'nın ansızın evine geldiği bir sırada, Peygamber ile Māriya'yi çok samimî bir vaziyette bulması ve bunun da sıranın kendinde (veya ʿĀ'işa'de) olduğu bir güne rastlaması sebep olmuş idi. Bu müşkül vaziyet karşısında Peygamber, Māriya ile münâsebetini keseceğine dâir yemin etti. Fakat Ḥafṣa'nın sözünde durmaması üzerine, Allah Peygamberin yeminini bozmasına izin verdi. Bu izah bir çok bakımlardan mâkul görünmektedir ve karı kocalık münâsebetlerinden istinkâf husûsunun da evlilik hayatının karışıklığından ileri geldiği âşikârdır. Zevceleri ile Peygamber arasındaki anlaşmazlığı ayrı-ayrı şekillerde izah eden hadîsler de vardır, fakat bu mühim değildir, çünkü bu izahlar, muhakkak ki, halk arasında yer alan ve pek de iyi örnek teşkil etmeyen bir-takım izah tarzlarını ber-taraf etmek için uydurulmuştur. Fakat daha yakından tetkik edilecek olursa, bu izah şeklinin de, onu müphem kılan hatâlı bir tarafı olduğu görülür.

Bibliyografya: Ṭabarî (nrş. de Goeje), I, 1561, 1686, 1774 v.dd., 1781 v.d.; İbn Saʿd (nşr. Sachau), I/II, 16 v.d.; VIII, 131—138, 153—156; LXVI. sûre hakkındaki tefsirler; Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, I, 217; Caetani, *Annali dell' Islam*, II, 211 v.d., 237, 311 v.d.; Lammens, *Fāṭima*, s. 2 v.d.—Güneş tutulması hakkında bk. Rhodokanakis, *W Z K M*, XIV, 78 v.dd.; Mahler, *ayn. esr.*, s. 109 v.dd.

(FR. BUHL.)

MARḲAB. [Bk. MERKAB]

MAROC. [Bk. FAS.]

MAROKKO. [Bk. FAS.]

MARRĀKECH. [Bk. MERÂKEŞ.]

MARRĀKEŞ. [Bk. MERÂKEŞ.]

MARRĀKUŞ. [Bk. MERÂKEŞ.]

MARRĀKUŞÎ. [Bk. ʿABD AL-VĀḤİD.]

MARṢAD. [Bk. RASADHÂNE.]

MARṢİYA. [Bk. MERSİYE.]

MARTOLOS, 1. Balkan yarım-adasında XV. asırdan XIX. asra kadar faâliyette bulunan, umûmiyetle hıristiyanlardan müteşekkil olan bir osmanlı askerî teşkilâtının adı olup, osmanlı kaynaklarında, *martoloz*, *martolos* ve *martilos* gibi muhtelif şekillerde yazılmaktadır. Romen, macar ve sırp dillerine de bu kelime değişik şekilleri (*martoloz*, *martolos*, *martalocs* v.b.) ile geçmiştir. Kelimenin ve bu adı taşıyan teşkilâtın menşe'i hakkında kesin bilgimiz olmamakla berâber, *martolos* kelimesinin yunancadan geldiği hemen-hemen şüphesiz gibidir (bu adın menşe'inin, sırp-macar hudut teşkilâtında aranması — krş. Halil İnalcık, *Fâtih devri*, s. 181 — dil husûsiyelerinden dolayı, vârid olamaz). *Martolos* kelimesinin menşe'i Berneker gibi, bâzı müellifler tarafından yunan. *amartolos* („günahkâr")'a, Miklosich ve G. Mayer gibi, bâzı müellifler tarafından ise, yunan. *armatolos*'a bağlanmaktadır; bu kelime Sathas'a göre, latin. (*levis*) *armatura* ve G. Mayer'e göre ise, latin. *arma*'dan iştikak ettirilmiştir. Gerçekten muhtelif müellifler, kaynak göstermeden, Yunanistan'da ve Venedik'in Yunanistan'da hâkim olduğu bölgelerde, *armatol* denilen bir milisin mevcûdiyetinden bahsederler. Aşağıda gösterileceği gibi, Osmanlı devrinde de aynı sâhalarda armatollara rastlanmış olması gerek *armatol*, gerek *martolos*'un oradan geldiğini düşündü-

rebilirse de (bu hususta bk. Anhegger, *Martoloslar hakkında, Türkiyat* mecm., 1942, VII—VIII, c. 1, s. 283 v. dd.), bir teşkilât olarak, Fâtih devri defterlerindeki kayıtlara göre, ilk önce Tuna üzerindeki kalelerde görüldüğü de unutulmamalıdır (bk. H. İnalcık, *ayn. esr.*).

2. Kaynak zikretmeyen L. Barbar'a göre, martolos teşkilâtı, Murad II. tarafından, 1421 senesinde te'sis edilmiştir. Bu mâlûmat doğru ise, martolosların bu tarihte yeniden teşkilâtlandırılmış olduğu mânası çıkarılabilir; çünkü gerek Âşık Paşa-zâde, gerek Neşrî (*Cihannümâ*, nşr. Taeschner, 1951, I, 25, 51, 174) 'de Osman Gâzî'nin İnegöl'e karşı giriştiği harekât esnâsında ve Orhan zamanında Konur kalesinin fethi münâsebeti ile, martolosların *casus* ve *haberci* olarak kullanıldığı zikredilmektedir. Mâmafih bu müelliflerin kendi zamanına âit bir tâbiri daha evvelki devirler için kullanmış olmaları da ihtimâl dâhilindedir. Yine aynı vekayinâmelere göre, Kosova savaşının arifesinde, Murad II. Togan isimli bir martolosa düşman ordusu kumandanının kim olduğunu öğrenmesini emretmiştir. Nihâyet Fâtih devrinde Mihal-oğulları Ali ve İskender Bey'lerin macarlara karşı yaptıkları akınlardan birinde, zâhiren hıristiyan, fakat kalben müslüman 40 martolosun haberci olarak hizmet gördükleri Mu'âlî (bk. Anhegger, *Muâlî'nin Hünkârnâmesi*, *Tarih dergisi*, 1949, I, 156) 'nin eserinden öğreniyoruz. Bu tarihe kadar martoloslar hakkında bildiklerimiz hemen-hemen bundan ibârettir (bk. bir de Âşık Paşa-zâde, s. 117; Neşrî s. 170; Dursun Bey, *Tarih, TOEM* ilâvesi, s. 130). Buna mukabil, XV. asrın ikinci yarısından itibâren, Donado da Lezze'ye göre, Uzun Hasan seferine de, akıncılar gibi, iştirâk etmiş olan martoloslar hakkında bize bilgi veren kaynaklar mevcuttur (bk. Anhegger, *ayn. esr.*, s. 285 v.d.).

3. Martoloslar Adriya, Bosna ve Macaristan hudut kalelerinde hizmet eden hemen-hemen hıristiyanlardan müteşekkil bir askerî teşkilât olarak önümüze çıkıyor. Bunlar Tuna boyunca kalelerde ve ayrıca gemilerde (1529 Viyana muhâsarasında onlara bu şekilde rastlanıyor) vazife görüyorlardı. Büyük ekseriyetle yerlilerden teşekkül eden martoloslar bu hudut bölgelerinde sulh zamanlarında mâcerâ ve ganîmet peşinde koşan ve düşman arâzisine nufûz etmeğe çalışan bir unsur olarak görünür. Müteaddit italyan kaynakları, Venedik cümhûriyetinin martoloslar ile *strathicti* ve *uskokki* gibi, kendi hudut askerlerinin sulh bozucu faâliyetlerine bir türlü mâni olamadığını, birbirini tâkip eden münferit meydan okumalar ve çarpışmaları daha vahim bir durum meydana getirebileceğinden endişe ettiğini göstermektedir. Sırp destanları arasında martoloslardan (bu meyanda, Semendere ve Tuna martolosları) bahsedenler vardır (bk. Schmaus, *Epenforschung*, s. 161 v. dd.). Macaristan'da da martoloslar ile karşı taraftaki haydutların faâliyeti, sulh için, dâimî bir tehlike teşkil ettiğinden, Kanûnî Süleyman ile Maximilian arasında 1568 senesinde akdedilen anlaşmada, bunları kontrol altında bulundurmak zarûreti derpiş edilmiştir. Fakat „dil ve baş" getirmeğe me'mûr olan martolos ve diğer haydut askerlerinin akın ve yağma hareketlerine bununla son verilemedi. İşte bu faâliyetler yüzündendir ki, *martolos* kelimesi muhtelif Balkan dillerine, aynı zamanda çekce ve lehçeye de, bir çok çağdaş garplı yazarların müşâhedelerine uygun olarak, her şeyden önce „haydut, çapulcu" gibi mânalar ile geçmiş bulunuyor. Martoloslar macar bölgelerinde epeyce bir yekûn teşkil ediyorlardı; msl. Budin'de 1541 eylûlünde 3.500 askerden 1.000'i martolos idi; fakat XVII. asrın ortalarında sayıları 300'e inmiş bulunuyordu. Bununla berâber, Evliyâ Çelebî 14 macar kalesinde martolosların hizmet ettiklerini söylüyor. Martoloslar, Kanunî Süleyman devrinden itibâren, hudutlara münhasır kalmayıp, Rumeli'nin içerilerinde de muhâfız asker yahut jandarma olarak vazife görüyorladı. Nitekim Karadağ'da olduğu gibi, Sırım livası kanunu mûcibince „kara-martoloslar (Tamşvar vilâyetinde de tesâdüf olunur) haydut ele geçirmeğe ve vergi toplamağa me'mûrdurlar. Bundan başka derbendleri haydutlardan korumak, mâdenlerde 6 aylık muhâfızlık yapmak (bk. A. Refik, *Anadolu'da türk aşîretleri*, 1930, s. 22 ve Anhegger, *Beiträge z. Geschichte des Bergbaus*, 1943/1944, s. 148 v. dd.), Sofya martolosları gibi, mühimmat ve zahîre nakliyâtını korumak ile vazifeli idiler. XVII. asrın ikinci yarısı ve XVIII. asrın birinci yarısı için L. Barbar ile Grzegorzewski'nin neşrettikleri vesîkalar ve mâlûmat Bulgaristan'daki martoloslar hakkında bilgi vermektedir. Makedony ve Yunanistan'a gelince, martolosların Selânik, Yenice, Vardar, Larisa (Yeni-Şehir), Alasonya, Ohri ve Hanya gibi yerlerde âsâyişi korumakla vazifelendirilmiş olduklarını, gerek Evliyâ Çelebî'nin *Seyahat-nâme*'sinden, gerekse Barbar'ın neşrettiği 1721 tarihli bir fermandan öğreniyoruz. Bu kayıtlar yukarıda temâs edilen ve bir az sonra ele alınacak olan armatollar bakımından da mühimdir. Barbar ve Grzegorzewski'nin bildirdiklerine göre, Ahmed III. 172[illegible] senesinde, *martolos* ve *pandi*

teşkilâtlarını, devamlı tecâvüzlerinden dolayı, lâğvederek vazifelerini derbendcilere havâle etmiştir. Bu yasak, verilen mâlûmat doğru ise, her hâlde uzun sürmemiştir ve ihtimâl armatolların derbendci paşaya bağlanması ile ilgilidir (bk. kısım 5). Çünkü martolos teşkilâtının, daha mahdut bir şekilde, XIX. asra kadar devam ettiğini gösteren vesikalar mevcuttur. Novi kalesinin muhâfazasında martoloslar ile ilgili olan 1176 (1762/1763) tarihli bir vesika (Topkapısarayı arşivi D. 9380), Trebinye'de 46 kişilik 3 bölük martolostan bahseden 1210 (1795) tarihli bir berat ve nihâyet 64 martolosun Kumanova, Kratova bölgesindeki derbendlerin muhâfazası için tâyin edilmesine dâir, 1248 (1832) tarihli bir vesika vardır. Martolosların büyük bir ekseriyeti yerli hıristiyanlardan, bilhassa sırplardan müteşekkil olduğu hâlde, islâm unsuru zaman ile bu teşkilâta nufûz etmeğe başladı. Nitekim yukarıda 1661 senesine âit bir sicilde zikrolunan Sofya martoloslarından ancak dördü hıristiyan, Novi martoloslarının da tamâmiyle müslüman olduğu anlaşılmaktadır (bk. Anhegger, *ayn. esr.*, s 287 v. dd., 301 v. dd.).

4. Martolos teşkilâtı. Burada ilk ele alınacak mesele martolosların aslen „raiyyet veya askerî" olup-olmadığıdır. H. İnalcık (s. 180)'a göre, martolos menşe'de muâf ve müsellem reâyâdan ayrı, müstakil bir teşkilât idi; Osmanlılar, zamanla, bu teşkilâtı, askerî muâf ve müsellem reâyânın ilhâkı yo'u ile, genişlettiler. Mâmafih, martolos teşkilâtının ilk zamanlardaki vaziyeti bilinmemektedir. Bundan başka, esas itibârı ile hıristiyanlardan mürekkep böyle bir teşkilât için, Osmanlı idâresinin ahvâl ve şerâite göre hareket ettiği, bu gibi durumlarda iki hal çâresine baş-vurduğu görülüyor: ya belli bir ücret karşılığında, gönüllü istihdam etmek, yahut muayyen bir topluluğu, vergi ve tekâliften muâf tutarak, bir vazife ile vazifelendirmek. Bu iki usul, kara-martolos gibi, mânası mechûl yahut ulûfeli veya müsellem martolos olarak, kısmen durumu belli guruplara ayrılan martoloslara da tatbik edilmekte idi. Bunlardan ulûfeli martolosların kat'î olarak raiyyet değil, askerî ve sipâhî neslinden gelme hıristiyanlar olduğu tasrih olunmaktadır. Meselâ Tuna kıyısındaki Güğercinlik (Golubatz) kalesinde, 873 tarihli deftere göre, 10—15 kişilik bölük hâlinde, 52 martolos 2 akçe ulûfe aldıkları gibi, haraç, ispence ve rüsûm-i raiyyetten muâf olup, „sâir sipâhî keferesi gibi, hizmet ederler" idi (H. İnalcık, s. 155, 179). Fâtih devrine âit başka bir defterde, Vidin ve havâlisinde hizmet eden martoloslar arasında, 56 ulûfeli martolos yanında, 150 müsellem martolos var idi (H. İnalcık, s. 158). XVI. asra âit vesîkalara göre, Macaristan'da kalelerde vazife alan, mûtat üzre berat ile istihdam olunan martoloslara 3—8 akçe bir yevmiye veriliyordu. Bu gibi ulûfeli yahut gönüllü martoloslara mukabil muâf ve müsellem martoloslar, toplu bir hâlde oturdukları yerde, diğer benzer teşekküllerde olduğu gibi, oğulları ve akrabâları ile defterlere yazılır ve verilen vazifeleri görmekle mükellef tutulurlardı. Msl. Pirlepe ve Veles arasında bulunan Martoloci ismini taşıyan bir köy adı böyle bir durum aksettirmekte olduğu gibi, alman seyyahı Dernschwam (1553—1555), Czekezy (Szécsi) köyü ahâlisinin, martolos olarak, kalede hizmet gördüklerini kaydediyor. 1573 tarihli bir vesîka bu hususta dikkate değer bir misâl teşkil etmektedir: Alaca sancağında Derbend köyünün 63 zimmîden ibâret olan halkı, harac, ispenç, âdet-i ağnâm, öşr-i galat v. b. ile tekâlif-i örfiyeden muâf olmasına mukabil, muayyen bir para vererek, ismi zikrolunmayan bir mâdeni harâmîlere karşı korumak şartı ile, martolos olarak, tâyin edilmiş idi.

Kanûn-ı livâ-i Sırım'da ise, bu livânın 50 martolosunun, hizmetleri mukabilinde, ellerinde olan baştineleri ile muâf ve müsellem olduğu kaydını buluyoruz. Vesîkalarda, muâf ve müsellem reâyâdan olan bu martoloslarının durumu hakkında daha fazla malûmat bulmak mümkün olduğu hâlde, Selim II. devrine âit Dupnica kazası ile ilgili bir fermanda ve 1683 tarihli ve Sofya kadısına hitâben yazılmış olan bir emirde mâhiyeti hakkında başka mâlûmatımız olmayan „martolos-akçası" denilen bir nevî vergiden bahsedilmektedir (bk. Anhegger, *ayn. esr.*, s. 292 v. dd.).

5. Yunanistan tarihine âit eserlerde sık-sık Osmanlı imparatorluğunda bilhassa rumlar ile ve kısmen hıristiyan arnavutlar ile meskûn bölgelerde armatollardan bahsedilir. Bundan iki mesele ortaya çıkmaktadır: Bu armatollar kısmen aynı yerlerde rastladığımız martoloslar ile bir midir? Bunu, son neşriyâta dayanarak (bk. N. Svôronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, 1956, s. 375), müsbet bir şekilde cevaplandırabiliriz (bununla berâber, bu müellif „armatol" adı ile daha çok yunanlılar ile meskûn bölgelerde yaşayan, fakat osmanlı idâresince muhtelif askerî yahut yarı-askerî halk teşekküllerine mensup olanların da kasdedilmiş olabileceğini unutmamaktır). Diğer suâl ise, bu armatolların Bizans devrinde faâliyette bulundukları iddia olunan armatolların (yk. bk.) doğrudan-doğruya devamı olup-olmadı-

ğıdır. Buna kat'î bir cevap verilemez; çünkü benim gördüğüm bu armatollardan bahseden eserlerde güvenebilecek kaynak gösterilmediği gibi, bu meseleye esâslı bir şekilde temâs da edilmemektedir. Paparrhegopulos armatollar teşkilâtının ancak XVI. asrın sonlarında te'sis edildiğini iddia etmektedir. En parlak zamanlarını XVI. ve XVII. asırlarda yaşamış olan armatol kıt'aları, Vardar (Axion) ve Haliakmon bölgesinden Korint ve Arta körfezlerine kadar uzanan bölgede sükûn ve âsâyişi te'min etmekle, bilhassa geçitleri rum eşkiyâsından (kleft), korumakla mükellef olan bir nevî hıristiyan jandarma idi. Birbirini pek tutmayan bu bilgilere bakılırsa, Rumeli'nin bu bölgeleri evvelce 14, sonra 10—12, yunan isyânının arifesinde, 3'ü Makedonya'da, 10'u şarkî Yunanistan ve Tesalya'da ve 4'ü Etolya, Epir ve Akarnaniya'da olmak üzere, 17 armatolluğa taksim edilmiş bulunuyordu. Bu armatolukların başındaki reisler bu vazifeye zamanla irsen tâyin edilmeğe başladılar. XVIII. asırda, belki yukarıda zikrolunan 1721 tarihli ferman ile ilgili olarak, armatollar derbendciPaşaya bağlandı. Aynı zamanda hukûmet fiilî hizmet isteyecek yerde, onlardan para tahsil ederek, bununla derbendlerde ücretli asker ve sonradan muntazam askerî kıt'alar kullanmağa başladı. Armatolların bu şekilde zayıflaması ve neticede çoğunun eşkıyâlar tarafına geçmesi, bu sonuncuların sür'atle kuvvetlenmesine sebep olmuştur (bk. Anhegger, *ayn. esr.*, s. 297 v. dd.).

Bibliyografya: Metinde zikrolunmayan yahut aşağıda gösterilmeyen kaynaklar için bk. R. Anhegger, *ayn. esr.*, s. 282—320; Halil İnalcık, *Fâtih devri üzerinde tetkikler ve vesikalar* (Ankara, 1954), bilhassa s. 155 v. dd. ve 176 v. dd.; Alois Schmaus, *Beiträge zur südslavischen Epenforschung* (*Serta Monacensia*, 1952, s. 160—169); Vasdravellis, *Armatoles et Klefte dans la Macédoine thessalonique* (1948; yunanca); ayn. mll., *Archives historiques de la Macédoine* (2 cild, 1952 ve 1954; yunanca). D. J. Popovic, *O martolosima u turskoj voijsci* (*Prilozi za knij.*, 1928), VIII, 213—229; ayn mll., *O hajducima* (Beograd, 1930—1031), I—II; Rjak, mad. *Martolos*. Bk. bir de K. Jirecek, *Geschichte der Bulgaren* (Prag, 1876), s. 456. (ROBERT ANHEGGER.)

MA'RŪF. [Bk. MÂRÛF.]

MÂRÛF KERHÎ. MA'RŪF AL-KARḪÎ (? — 816), ABŪ MAḤFŪẒ MA'RŪF B. FÎRŪZ (veya FÎRŪZÂN veya 'ALÎ) AL-KARḪÎ meşhûr islâm velîlerinden olup, bir rivâyete göre, Şahrizûr ile Irak arasında bulunan (bk. Yâḳût, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 255—256) Karḫ Bâcaddâ'da, başka bir rivâyete göre ise, Bagdad'ın garbında bulunan Karḫ mahallesinde doğmuştur (al-Ḫaṭîb al-Baġdâdî, *Târîḫ Baġdâd*, Kahire, 1931, XIII, 199; İbn 'al-Cavzî, *Manâḳib Ma'rûf al-Karḫî*, Süleymâniye kütüp., Şehid Ali Paşa, nr. 1424, 1b; ayn mll., *Ṣifat al-ṣafva*, II, 179). Babası Vâsiṭ köylerinden Nahravân'dan olup, hıristiyan fırkalarından biri sayılan sâbi'î mezhebine sâlik idi (bk. bir de İbn Ṭagribirdî, *al-Nucûm al-ẓâhira*, Kahire, 1349=1930, II, 167). Ma'rûf'un meşhûr sûfîlerden Dâvûd al-Ṭâ'î (ölm. 165=781/782)'yi idrâk ettiğine bakılırsa, II. (VIII.) asrın ilk yarısında doğduğu tahmin edilebilir. Hemen bütün kaynaklarda, Ma'rûf'un başlangıçta hıristiyan olan âilesi tarafından bir hıristiyan mektebine verildiği, burada hocasının isrârına rağmen, teslise inanmayarak, mektebini ve âilesini terkedip, 'Alî b. Mûsa'l-Riżâ'ya iltiçâ ettiği ve onun elinde müslüman olduğu, sonradan evine dönüp, ebeveynini de müslüman ettiği kaydedilmektedir. Tasavvufa intisâbına ise, bir gün Kûfe'de İbn Sammâk adında bir zâtın: — „Kim Tanrıdan tamâmiyle yüz çevirirse, Tanrı da ondan tamâmiyle yüz çevirir; kim Tanrıya kalbi ile yönelirse, Tanrı da ona rahmeti ile yönelir...“— şeklindeki, vaazı sebep olmuştur (bk. İbn al-Cavzî, *Manâḳib*, 4a). Tasavvufa intisabından sonra, gerek ifrat derecesine varan zühd, takvâ ve bilhassa şeriat ve sünnete olan bağlılığı ile, büyük bir şöhret kazanan Ma'rûf'u, başta Aḥmed b. Ḥanbal olmak üzere, Bişr b. al-Ḥâriṣ, Yaḥyâ b. Mu'în ve daha başka ileri gelen din ve tasavvuf erbâbından kimseler ziyâret ederlerdi (bk. İbn al-Cavzî, *ayn. esr.*, 15a). Nihâyet bir gün, 'Alî b. Mûsa'l-Riżâ'nın hizmetinde bulunduğu sırada, bu zâtı ziyârete gelen halkın izdihâmı yüzünden, ayaklar altında kalarak öldü. Ölüm tarihi olarak 200 (h.) ve 201 (h.) yılları gösterilir. Hâlen Bagdad'da Dicle kenarındaki türbesinin bulunduğu yere gömüldü. Kabri, duâların kabûlüne vesîle olduğuna ve hastaları iyi ettiğine inanıldığı için, eskiden olduğu gibi, bugün de ziyâret edilmektedir (bk. al-Sulamî, *Ṭabaḳât*, s. 85; Ḳuşayrî, *Risâla*, s. 12; Anṣârî, *Ṭabaḳât*, 16a; ayn. mll., *Risâla-i mufaṣṣala bar fuṣûl-i çihl u dû dar taṣavvuf*, Murad Molla kütüp., nr. 1796, 36b; L. Massignon, *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*, Paris, 1922, s. 207).

İlminden ziyâde, fazla ibâdet ve vecdi ile tanınan Ma'rûf al-Karḫî bir yazılı eser bırakmamıştır. Muhtelif eserlerde, dağınık bir hâlde bulunan sözleri, İbn al-Cavzî'nin Ma'rûf'a tahsis edilen *Manâḳib-nâma*'sinde, muhtelif mevzûlara göre, bir araya getirilmiştir. al-Sulamî'ye göre, kendisinden bir, İbn al-Cavzî'ye göre ise, yedi hadîs rivâyet edilmektedir (İbn al-Cavzî, *ayn. esr.*, 4a—10b).

Ma'rûf'un Cunayd'in üstâdı Sarîy al-Saḳaṭî'nin yetişmesinde büyük te'siri vardır ve onun üstâdı sayılır.

Bibliyografya: İbn al-Cavzî, *Manâḳib Ma'rûf al-Karḫî* (Şehid Ali Paşa kütüp., nr. 1424); ayn. mll., *Ṣifat al-ṣafva* (Haydarâbâd, 1355), 179; al-Ḫaṭîb al-Baġdâdî, *Târîḫ Baġdâd*, XIII, 199; Abu Nu'aym al-İṣfahânî, *Ḥilyat al-avliyâ'* (Kahire, 1357=1937), VIII, 360; Ḳuşayrî, *Risâla* (Bulak, 1284), s. 12; Hucvirî, *Kaşf al-maḥcûb* (Üniversite kütüp., nr. FY 1282, s. 119 (ingl. trc. Nicholson), London, 1936, s. 113; 'Abd Allâh Anṣârî, *Ṭabaḳât al-ṣûfîya* (Nâfiz Paşa, nr. 426, 16a); al-Sulamî, *Ṭabaḳât al-ṣûfîya* (nşr. Nûr al-Dîn Şadîba), Kahire, 1953, s. 83 v. d.; 'Aṭṭâr, *Taẕkirat al-avliyâ'* (nşr. Nicholson), London, 1907, I, 269; Câmî, *Nafaḥât al-uns* (trc. Lâmiî), İstanbul, 1289, s. 92; İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân* (Bulak, 1299), II, 136; R. A. Nicholson, *The Origin, and Development of Ṣufism* (*J R A S*, 1906, s. 306); ayn. mll., *EI*, mad. MA'RŪF AL-KARḪÎ. (TAHSİN YAZICI.)

MÂRÛF RUSÂFÎ. MA'RŪF AL-RUṢĀFÎ (1875—1945), Irak'ta yeni arap edebiyatının öncülerinden ve en büyük mümessillerinden biri. 1292 (1875) yılında, orta halli bir âilenin çocuğu olarak, Bagdad'da doğdu. Babası aslen „seyyid“ olduğunu iddia eden ve Kerkük civarında oturan bir âileden idi; annesi, Şammar kabîlesine mensup sayılan al-Ḳaraġûl aşîretinden idi. al-Ruṣâfî iptidâî tahsilini Bagdad'da yaptı, sonra Bagdad askerî rüşdiyesine girdi; fakat dördüncü sınıfta kalması sebebi ile, bu mektebi terketti. Noksan kalan tahsilini tamamlamak için Bagdad medreselerine devama başladı ve bu arada, bilhassa son devrin en büyük arap edebiyatı âlimlerinden biri sayılan Maḥmûd Şukrî al-Âlûsî'nin derslerine devam etti. Aynı zamanda da doğduğu şehrin ilk mekteplerinde muallimlik yapıyordu. Nihâyet Nâmık Paşa'nın vâliliği zamanında, Bagdad idâdîsine arap edebiyatı muallimi tâyin edildi. Meşrûtiyetin ilânına kadar (1908) bu vazîfede kaldı. Bu sırada, o da diğer osmanlı münevverleri gibi, Abdülhamid istibdadı aleyhinde şiirler yazıyor ve bütün arap âleminde derin akisler uyandıran bu şiirleri Mısır gazete ve mecmualarında, bilhassa *al-Muḳtabas* ile *al-Mu'ayyad*'de, neşrediyordu. al-Ruṣâfî bu şiirlerinde bilhassa Nâmık Kemal'in te'siri altında kalmış görünmektedir. Filhakika bu büyük türk şâirinin *Rüya*'sını, bu sıralarda *Rivâyat al-ru'yâ* adı ile, arapçaya çevirmiş ve 1909'da Bagdad'da neşretmiştir.

Osmanlı meşrûtiyeti, Ruṣâfî için, içten bağlandığı hürriyet emellerinin tahakkuku olmak bakımından, sâdece mes'ud bir hâdiseden ibâret kalmamış, aynı zamanda ona, kendisini hakikî bir uzvu saydığı Osmanlı imparatorluğunun merkezinde, belki hiç düşünmediği imkânlar hazırlamıştır. 1908 yılında *İkdam* gazetesi sâhibi, gazetesinin arapça olarak çıkarmak istediği nüshasına muharrir olmak üzere, onu İstanbul'a dâvet etti. al-Ruṣâfî, İstanbul'a geldiği zaman, bu zât karârından vazgeçmiş bulunuyordu. Bununla berâber, al-Ruṣâfî bir kaç ay bu şehirde kaldı ve meşhûr 31 mart 1909 hâdiselerine şâhit oldu. Bu sırada bir ay için Selânik'e gitti ve sonra memleketine döndü. Beyrut'ta seyâhatinin sebep olduğu maddî güçlükleri yenebilmek için, o zamana kadar yazdığı şiirleri ihtivâ eden *Dîvân*'ını kitapçı Muḥammed Camâl'e sattı. 1910 yılında neşredilen bu *Dîvân* çok geniş bir alâka topladı. al-Ruṣâfî Bagdad'a geleli bir ay olmuş idi ki, İstanbul'da bulunan dostlarından aldığı bir telgraf kendisine Medrese-i mülkiye-i âliye (sonradan Mülkiye)'ye arapça müderrisi ve Aydın meb'usu Ubeydullah'ın arapça olarak çıkardığı *Sabîl al-raşâd*'a muharrir tâyin edildiğini bildiriyordu. Tekrar İstanbul'a gelen al-Ruṣâfî bu gazetede, bir yıla yakın yazılar yazmıştır. Mülkiyedeki vazifesinden başka, Evkaf nezâretine bağlı Madrasat al-vâ iẓîn'de, sonra kitap hâlinde neşrettiği derslerini vermeğe başladı. Nihâyet al-Ruṣâfî Muntafik meb'usu olarak Osmanlı meb'uslar meclisine girdi. Bu arada İstanbul'da evlenmiş ve çocukları olmuş ise de, bunlar çok yaşamamıştır. Mütârekeden sonra Şam'a gelen al-Ruṣâfî, kendisine mevkî ve hâli ile mütenâsip bir vazife verilmediğinden, zarûrete düşmüş idi. O zaman ona Kudüs Dârülmuallimîn'inde arap edebiyatı muallimliği verilince, bunu kabûl ederek, zarûretten bir dereceye kadar kurtuldu. 1921'de Irak devleti teşekkül edince, al-Ruṣâfî, vatanına, maârif vekâletinde *Lacnat al-tarcama va'l-ta'rib* („tercüme ve arapçalaştırma heyeti“) reis vekilliğine dâvet edildi. Bunun üzerine ana yurduna dönen al-Ruṣâfî, bir müddet için, millet vekili de seçilmiştir. Fakat memleketinin sür'atle terakkîsi husûsundaki düşüncelerini, kimseden korkmadan, açıkça söylediğinden, hukûmetin tazyikına mârûz kalmış ve inzivâya çekilmeğe mecbûr olmuştur. Vefat ettiği 1945 yılına kadar böylece inzivâda ve

bir dereceye kadar mahrûmiyetler içinde yaşamıştır.

al-Ruṣāfī'nin eserlerine gelince, manzûm olanlar, başlıca iki cild teşkil eden *Dīvān*'ından ibârettir (I, Beyrut, 1910). *Dīvān al-Ruṣāfī* (Beyrut, 1931, 514 sahife) adı altında, ayrıca iki cildi bir arada olarak neşredilmiş olan bu şiirler, ilk tab'ı ile aynı esâs dâhilinde kalmak üzere, şöyle tertip edilmiştir: 1. al-Kavnīyāt, 2. al-İctimā'īyāt, 3. al-Falsafīyāt, 4. al-Vaṣfīyāt, 5. al-Ḥarīḳīyāt (Çırağan sarayı, Fâtih ve İshak Paşa mahalleleri v. b. yangınları hakkında söylenmiş şiirler), 6. al-Marāṯī, 7. al-Ḥicābīyāt, 8. al-Siyāsīyāt, 9. al-Ḥarbīyāt (İtalya'nın Trablusgarb'ı istilâsı, Edirne'nin sukutu, Balkan harbi, Osmanlı imparatorluğunun birinci büyük harbe girmesi v. b. münâsebeti ile söylenmiş şiirler) ve 10. al-Muḳaṭṭa'āt. Bir de mekteplerde beste ile okunan şiirleri vardır ki, *al-Anāşīd al-madrasīya* (Kudüs, 1920) adlı eserinde toplanmıştır.

al-Ruṣāfī'nin diğer eserleri mensûr olup, şunlardır: 1. *Rivāyat al-ru'yā* (Bagdad, 1909), yukarıda söylenildiği üzere, Nâmık Kemâl'in *Rüya*'sının arapçaya tercümesidir; 2. *Daf' al-ḥucna fī irtiżāḥ al-lukna* (İstanbul, 1331 = 1913), türk talebeleri için yazılmış bir eser olup, türkçeye girmiş arapça kelimeler hakkında da bilgi verir; 3. *Nafḥ al-ṭīb fī 'l-ḫiṭāba va 'l-ḫaṭīb*, İstanbul'da Madrasat al-vā'iẓīn'deki derslerinin notları olup, araplarda hitâbetin mevkii hakkında faydalı bilgiler ihtivâ eder; 4. *Muḥāżarāt al-adab al-'arabī* (Bagdad, 1922, 2 cild), Bagdad mekteplerinde verdiği arap tarih ve edebiyatına dâir konferansların metinlerini ihtivâ eder. Bunlardan başka onun *Kitāb al-ālat va 'l-adavāt* ve *Daf' al-marāḳ fī luġat al-'āmma min ahl al-'Irāḳ* adlı iki eseri daha vardır ki, gâlibâ basılmamıştır.

Bugünkü Irak arap edebiyatının, Camîl Ṣidḳi 'l-Zahāvī [b. bk.] ile birlikte, her bakımdan yeniliğin kurucusu iki büyük şahsiyetten biri sayılan Ma'rūf al-Ruṣāfī, nesrinin çok güzel olmasına ve beğenilmesine rağmen, bilhassa şâir olarak şöhret kazanmıştır. Dil bakımından arap edebiyatının bütün zenginliklerini tevârüs etmiş ise de, düşünce ve şiirinin mevzûları bakımından, tamâmiyle yenidir. Bu husûsta, Nâmık Kemâl [b. bk.]'in te'sirini açıkça görmek kabildir; o istibdat aleyhdarı ve hürriyet tarafdarıdır; ırk ile bağlı bir milliyet fikri onda hemen hiç yoktur. Buna mukabil kuvvetli bir vatanperverdir. Ancak vatan mefhûmu da, yine Nâmık Kemâl'de olduğu gibi, Osmanlı imparatorluğuna bağlıdır. Bu imparatorluğun dertleri tamâmiyle onun dertleridir. Msl. İstanbul yangınları veya Balkan harbi felâketi karşısında duyduğu derin acı bunun açık delîlini teşkil eder. Onun kendine has bir hüzün ile ifâde ettiği ictimâî dâvâların başında bir de şeriatin dar hukümleri ile sıkıca bağlanmış olan kadın meselesi vardır. Bu husûstaki görüşleri de daha ziyâde tanzimatçıların görüşlerine yakındır. al-Ruṣāfī bütün bu mevzûları, hassas bir kalbin duyguları ile işleyerek, açık, süssüz, kelime oyunlarına kaçmayan bir ifâde ile anlatmıştır. Son derecede selis kelimeler ve çok sağlam kafiyeler ona âdetâ kendiliğinden gelmektedir. Bu bakımdan onun şiirleri, eski büyük arap şâirlerini, bilhassa al-Buḥturī ile al-Mutanabbī'yi hatırlatır. al-Ruṣāfī aynı zamanda arapçanın yeni mefhûmları ifâde edebilecek bir hâle gelmesine de hizmet etmiştir. Bâzan tamâmiyle yeni, o zamana kadar duyulmamış tâbirler kullandığı vâkîdir; fakat bunları dilin selikasına o kadar uygun bir şekilde kullanmıştır ki, hiç birisi yadırganmamıştır. Velhâsıl büyük bir arap münekkit ve âliminin (bk. al-Maġribī, *Dīvān al-Ruṣāfī*, Beyrut, 1931, önsöz, s. 3) dediği gibi, Ma'rūf al-Ruṣāfī'yi, şiirlerinin bu husûsiyetleri ile, „şiirde beyân emîri" saymak icâp eder.

Bibliyografya: Rafā'īl Buṭṭī, *al-Âdab al-'aṣrī fi 'l-'Irāḳ al-'arabī* (Bagdad, 1923), s. 67—96; Louis Cheikho, *al-Ruṣāfīyāt va 'l-Rayḥānīyāt* (*al-Maşrik*, 1910), XIII, 379—388; Ḫalīl Żāhir, *al-Şi'r va 'l-şu'arā'* (New-York, 1931, bk. Fu'ād Afrām al-Bustānī, *al-Maşrik*, 1933, XXXI, 134 v.d.); Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, III, 488 v.d.; Ḥanna 'l-Fāḫūrī, *Tārīḫ al-adab al-'arabī* (Beyrut, 1953), s. 1029 v.d.

(AHMED ATEŞ.)

MÂRÛT. [Bk. HÂRÛT VE MÂRÛT.]

MARV. [Bk. MERV.]

MARVA. [Bk. ṢAFÂ.]

MARVÂN. [Bk. MERVÂN.]

MÂRYÂ. [Bk. MARYA.]

MARYA. MÂRYÂ, Eritrea'nın garp bölgesinde yaşayan bir kabîle. Büyük kısmı çoban olan bu kabîle halkı Karan idârî bölgesinde 'Ansabā vâdisinin orta kısmında oturmaktadır. Kabîle, Māryā Ḳayiḥ („kızıl Māryā") ve Māryā Ṣallīm („kara Māryā") olmak üzere, iki asîller gurubundan ve onlara tâbî olanların âilelerinden müteşekkildir. „Kızıl "Māryā an'ane icâbı mevkî itibârı ile „kara" Māryā'dan daha aşağı bir durumda idi ve çok defa husûsî hâllerde, msl. „kara" Māryānın reisi öldüğü zaman, onlara hediyeler vermek mecbûriyetinde idi. Tâbî olanlar, fi'len „kızıl" ve „kara" gruplarına ayrılmışlardır; çünkü bu âilelerden her biri asîl bir âile reisinin himâyesi altında bulunmakta idi. Asîl grupların yüksek iki reisi kendi guruplarının bütün tâbî âileleri üzerinde bir takım haklara sâhip idi; msl. bu reisler, her tâbîden kendi efendisine verdiği hediyenin aynını isteyebilir yahut da efendileri onlardan gelen hediye veya vergilerin onda birini kabîlenin en yüksek mümessiline ödemeğe mecbûr edebilir. Māryālar, kendilerinin Māryā adlı bir cengâverden geldiklerini ileri sürmektedirler; rivâyete göre, Saho'nun sulbünden gelmiş olan Māryā, 16 asker ile birlikte, 'Ansabā hudutlarına göçmüş ve yerlilere misâfir olmuş; fakat sonradan, Māryā'nın nesli o kadar çoğalmış ki, bütün ülkeyi işgâl etmişler ve yerli kabîleleri itâat altına alarak, onları kendilerine tâbî kılmışlar. Menşe'leri dolayısı ile *tigrāy* adı verilen bu yerliler, hakikatte habeş ve Becalardan idiler. Fakat bugün Māryālar ve tâbîleri yalnız tigrē dili konuşmaktadırlar. Saho ve Beca ise, tamâmen unutulmuştur.

Māryālar hıristiyan idiler, fakat yarım asırdanberi islâmiyeti kabûl etmişlerdir. Grupları (msl. „kızıl" 'ların bir kolu olan 'Ad Te-Mikā'ēl) gibi cedleri de, son nesillere varıncaya kadar, hıristiyan adları taşımakta idiler. Her hâlde islâm hukuku Māryālar arasında günden güne kuvvetli bir te'sir yapmıştır ve bu, bir çok bakımlardan, halk için, hakikî bir kazanç olmuştur; zîra islâm hukuku, asîllere kuvvetli imtiyazlar sağlayan ve tâbîleri üzerindeki hakimiyetlerini te'min eden eski ve sert âdetleri bir dereceye kadar yumuşatabilmiştir. Hakikatte babanın mallarının en büyük erkek evlâda kalması ve kızların bundan hâric tutulması gibi, verâset kanunundaki bir takım haklar, islâmî te'sirler neticesinde yavaş-yavaş ortadan kalktı. Aynı şekilde, asîllere borcunu ödeyemeyen tâbîleri köle ilân etmek âdeti, cezâ kanununda asîller ile tâbîlerin işledikleri suçlara dâir olan hukümler arasındaki büyük farklar, Māryāların islâmiyeti kabûlünden sonra, değişikliklere uğradı ve Eritrea'nın italyanlar tarafından işgâlinden itibâren, bütün bu kanunlar ortadan kalktı.

Bibliyografya: W. Munzinger, *Ostafrikanische Studien* (Schaffhausen, 1864); E. Littmann, *Lieder der Tigrē Stämme* (*Publications of the Princeton Expedition to Abyssinia*, Leiden, 1913—1915, III ve IV,); C. Conti Rossini, *Principi di diritto consuetudinario dell' Eritrea* (Roma, 1916).

(ENRICO CERULLI.)

MARYAM. [Bk. MERYEM.]

MARZUBÂN. [Bk. MERZÛBÂN.]

MAS'Ā. [Bk. SA'Y.]

MASAL. [Bk. MESEL.]

MASÂNÎ. [Bk. MESÂNÎ.]

MASCARA. [Bk. MASKARA.]

MASCİD. [Bk. MESCİD.]

MAṢḤAF. [Bk. MUṢḤAF.]

MAṢḤAF RAŞ. [Bk. KİTÂB AL-CİLVA.]

MASİḤ. [Bk. MESİH.]

MASKARA. MA'ASKAR (MASCARA), Cezâyir ülkesinin Oran idârî bölgesinde bir şehir olup, Mostaganem'in 84 km. cenûb-i garbîsinde, Oran şehrinin 96 km. cenûb-i şarkîsinde, 35° 26′ şimâl arzı ve 0° 7′ şark tûlünde, arapların Şārib al-Rīḥ dedikleri Banī Şūgran dağlarının cenup yamaçlarında, Sīdī Tūciman vâdisinin kenarında kuru'muş olup, sözü geçen vâdinin ötesinde, şimâl-i garbî istikametinde, yerlilerin ikamet ettiği Bāb 'Alī mahallesi bulunur. Maskara şehri Cezayir ülkesinin en münbit topraklarından birini teşkil eden geniş Egris (Eghris) ovasına hâkim bir durumda olup, yerliler burada öteden beri hubûbat ekmekte iken, avrupalılar da tütün zirâatini idhâl etmişler ve mâruf bir şarap veren üzüm bağları meydana getirmişlerdir. Mascara'nın nüfusu, 1926 sayımında, 30.669 (16.630 yerli) idi [1948'de 34.146'ya varmıştır].

Maskara'nın kuruluşu oldukça eskidir. al-Bakrī (*Masālik*, trc. de Slane-Fagnan, s. 160)'ye göre, bu nüfus arasında Tihert (Tiaret)'ten gelenler var idi ve bunların bir kısmı cenûb-i şarkîde, bir günlük mesâfede bulunan İfgan'a, burası İfrānī Ṣāliḥ'in oğlu Ya'lā b. Muḥammed tarafından, 338 (949/950)'de kurulduğu sırada, gitmiş idi. İbn Ḥavḳal (trc. de Slane, *JA*, 1842) ile İdrīsī (trc. de Goeje, s. 96) burayı suyu bol, meyvası çok büyük bir köy olarak zikrederler. Muvahhidîler buraya, muhtemel olarak, bir kale inşa ettirmişlerdi. Tlemsen Zayyānîleri burada bir vâli ve muhâfız kuvveti bulunduruyorlardı. Afrikalı Leon (kitap IV, nşr. Schefer, III, 34) „Beni Rasilere (Banī Raşīd) âit şehirlerden biri" olan Maskara'da kurulan pazarın ehemmiyetine işâret eder. Burada büyük mıkdarda zahîre ile berâber memlekette imâl edilen yünlü dokumalar ve eğer takımları da satılırdı. Tlemsen hukümdarları buradan büyük bir gelir te'min ederlerdi: Marmol (*Africa*, II, 356)'a göre, 40.000 pistole „altın".

Türkler XVI. asırda Maskara'ya yerleştiler. Buraya bir muhâfız kuvveti koyduktan sonra, 1701'de garp beyliğinin o zamana kadar Dahra'da, Mazūna'da bulunan merkezini buraya naklettiler. Oran'ın 1792'de cezâyirliler tarafından geri alınmasına kadar, beyler burada oturdular. Daha evvel ehemmiyetsiz bir kasaba olan Maskara bu sırada hakikî bir şe-

hir manzarasını aldı. Beyler burada iki câmi ve bir medrese kurdular, bir kale (*ḳoṣba*) binâ ederek, şehrin etrafını sûr ile çevirdiler; su yolları yapıp, çeşmeler inşâ ettiler. Bütün Cezâyir ülkesinde makbul olan bornoz ve örtü imâli halkı zenginleştiriyordu. Bu ümrân, beylerin Maskara şehrini terketmeleri ve bilhassa XIX. asır başlarında garp eyâletinde çıkan ayaklanma yüzünden devam edemedi. Derkāvī Ben Şerîf, 1805'te şehri ele geçirip, bir müddet burada tutundu; 1827'de Murâbıt Muḥammed al-Tīcānī'nin tecâvüzüne uğradı. Hāşimlerin desteklediği bu şahıs, Bāb ʿAlī mahallesini ele geçirdi ise de, şehre taarruz etmeğe hazırlandığı sırada, türkler tarafından öldürüldü. Türk hâkimiyetinin sona ermesini müteâkip, Eghris ovasındaki aşîretler tarafından sultan ilân edilen ʿAbd al-Ḳādir [b. bk.], hukûmetinin merkezini Maskara'da kurdu ise de, kendisi buraya seyrek olarak geldi. 1836 kânun I.'da mareşal Clauzel'in kumandasındaki fransız kuvvetleri Maskara'yı ele geçirdiler ise de, ertesi gün burayı kısmen yanmış bir hâlde, tahliye ettiler. Emîr ʿAbd al-Ḳādir tekrar Maskara'ya girerek, burayı 30 mart 1841'e kadar elinde tuttu; bu tarihte Bugeaud'nun kuvvetleri, kat'î olarak, şehre yerleştiler. Yarı harap olan Maskara'nın o tarihte nüfusu 2.840'tan ibâret kalmış idi.

Bibliyografya: Cès-Caupenne, *Mascara* (Paris, 1856); Gorguos, *Notice sur Mohammad el Kebir* (*R. Afr.*, 1857); Lespinasse, *Notice sur les Hachem de Mascara* (*R. Afr.*, 1877); *Correspondance du capitaine Daumas* (Cezayir, 1912); *Tableau des établissements français dans l'Algérie* (1839). (G. YVER.)

MASḲAṬ. [Bk. MASKAT.]

MASKAT. MASḲAṬ (Masqat, ingl. Muscat), Arabistan'ın şark sâhilinde, ʿOmān körfezi kıyısında bir liman olup, 23° 37′ şimâl arzı ve 58° 35′ şark tûlünde bulunur. Masḳaṭ, Aden ile Basra körfezi arasında, büyük gemilerin sokulabileceği tek limandır. Ehemmiyeti Basra körfezi medhaline hâkim olan vaziyetinden ileri gelir. Liman aş.-yk. 500 çift adım uzunluğunda ve 400 çift adım genişliğinde, at nalı şeklinde bir koyun içinde bulunur ki, çeşitli renklerde ve üzeri nebattan tamâmiyle mahrum yarlar bu koyu kuşatmakta ve rüzgârlardan korumaktadır. Binaları ile bembeyaz bir görünüşü olan şehrin gerisinde uzanan dağların irtifâı, kışın sırtları bâzan, kar ile örtülen Cabal Aḫżar zirvesinde, 3.000 m.'yi aşar. Yamaçlar üzerinde üzüm bağları vardır. Rivâyete göre, portekizliler bu bağların üzümünü „muscatel“ ismi ile Avrupa'ya tanıtmışlardır. Limanın faâliyeti büyük olup, kıyıda orta yerde sultanın sarayı, şehrin cenup ucunda ingiliz siyâsî maslahatgüzarlık binası bulunur. Şehrin iki tarafında, Marāni ve Callālī adlı, iki eski portekiz kalesi yer alır. Bu kalelerden birinin mâbedi 1588 tarihini taşır. Pek mühim olmayan çarşıda dikkati çekecek bina yoktur. Câmilerin husûsiyeti yüksek minârelerin bulunmayışındadır.

İklim şartları pek elverişli sayılmaz. Masḳaṭ da, Ḥudayda ve Cidde gibi, en sıcak sâhil şehirleri arasında zikredilir. Suhûnet 45°'ye kadar yükselebildiği gibi 17°'ye kadar da düşebilmektedir. Senelik yağış mıkdarı azdır (1936—1940 devresinde 30—180 mm.). Suhûnet bilhassa yaz aylarında bâzı zamanlar, umûmiyetle gecenin bir kaç saatinde Arabistan çölünden ve kayalık yamaçlar üzerinden esip gelen rüzgârlar ile, fazla yükselir. Teşrin II.'den mart ortalarına kadar sıcaklık mûtedildir. Bununla berâber, sıtmaya karşı tedbirli olmak icâp eder.

Masḳaṭ, ön Asya memleketleri arasında mübâdele merkezi olmak bakımından, büyük bir ticârî ehemmiyete sâhiptir. Birinci cihan harbinden evvel Hindistan, İran, şarkî Afrika ve Mauritius adası ile doğrudan-doğruya muntazam münâkale imkânlarına sâhip idi. Muhtelif ingiliz ve ayrıca bâzı alman ve rus ticâret kumpanyaları buraya vapur uğratırlardı. Posta muhâberâtı İngiltere'nin kurduğu te'sisler ile ve telgraf muhâbereleri ise, Hindistan hükûmetinin karşı sâhilde Cashk'a uzattığı bir kablo vâsıtası ile te'min edilmekte idi.

Ticârî faâliyetin fazlalaştığı sırada 10.000'i bulabilen nüfusun ekseriyetini araplar teşkil etmekle berâber, burada iranlılar, hindûlar, hind müslümanları (pakistanlılar) belûclar ve az sayıda olmak üzere, ticâret ile meşgûl avrupalılar da mevcuttur.

Evvelce Masḳaṭ pek faâl bir pamuklu ve ipekli dokuma sanâyii merkezi durumunda iken, XX. asrın başlarından itibâren bu san'at kolları Hindistan ve Amerika'nın rekabeti ile gerileyip, hemen tamâmiyle ortadan kalkmıştır. Altın ve gümüş işleri, bilhassa hindûlar tarafından yapılan işlemeli kılıç ve hançerler meşhûrdur. Masḳaṭ'ın idhâlât ticâreti, bilhassa silâh ve cephâne, zahîre, boya, kıymetli mâden, inci, çeşitli gıda maddesi, mensûcât, tütün, inşâ mâlzemesi, cam ve porselen, demir mâmûlâtı ıtriyat ve sabun gibi, eşyâ üzerine yapılmakta olup, ihrâcât arasında da deve, at ve merkep gibi, canlı hayvan'ar, hubûbat, kuru ve tuzlanmış balık, hurma, limon ve nar gibi meyvalar, eritilmiş tereyağı, kavka'a ve sadef, bağa, çeşitli dokumalar ile deri ve

meşin yer almaktadır. Ticâret sâhasında Hindistan ve Pakıstan'ın mevkii başta gelir.

Mahallî an'aneye göre, Masḳaṭ eski bir devirde ḥimyarî muhâcirler tarafından te'sis edilmiştir. A. Sprenger, Masḳaṭ'ı Batlamyus (VI, 7, 12)'taki κρυπτὸς λιμήν olarak teşhis etmiştir. Şimâl limanının dar bir medhali bulunması ve şark tarafından kayalık tepeler ile korunmuş olması dolayısı ile, gemicilerin burayı görememeleri pek tabi'î olarak mümkün ve bu suretle „gizli“ adı yerinde sayılabilir. al-Muḳaddasī (*B G A*, III, 93 v.d.), al-Masḳaṭ limanını zikrederken, buranın Yemen gemileri için ilk durak, meyvası bol güzel bir yer olduğunu söylemektedir. İbn al-Faḳīh al-Hamaẕānī (*B G A*, V, 11) Masḳaṭ'ın ʿOmān ülkesi nihâyetinde Sīrāf'tan 200 fersah mesâfede, Hindistan'a ve daha ötede bir aylık mesâfedeki Kūlūmalī'ye gidecek gemiler için hareket üssü olduğunu, gemilerin buradan su aldıklarını, çin gemilerinin bu sebeple 1.000 dirhem, diğerlerinin 10—20 dinar verdiklerini söyler. Idrīsī Masḳaṭ'ı çok kalabalık bir şehir olarak zikretmekle iktifâ eder. İbn al-Mucāvir (bk. A. Sprenger, *Post-undR eiserouten*, s. 145 v.d.) daha fazla mâlûmat vererek, Masḳaṭ'ın evvelce Maskat tesmiye edildiğini (Niebuhr, s. 296 da aynı şeyi söyler) ve buranın Afrika ile Basra körfezinin şark sâhili arasında ehemmiyetli bir uğrak yeri olduğunu bildirir. XVI. asra gelinceye kadar, ʿOmān ülkesinin tâbî olmuş bulunduğu hâdiselere iştirâk eden Masḳaṭ, bundan sonra Avrupa denizci devletlerinin nufûz sâhalarına dâhil oldu. 1506'da Albuquerque, limanın önüne gelerek, Portekiz hâkimiyetinin kâbûl edilmesini istedi ve önce iyi karşılandı ise de, halkın tavrını değiştirmesi üzerine, portekizli amiral şehre tecâvüz etmeğe karar verdi. Büyük küçük 40 gemi, bir çok kayık ile, limanın tersânesi tahrip edildi; câmiler yıkıldı ve şehir yakıldı. Bundan sonra portekizliler burayı tahkim ederek, 1527'de Marāni ve Callālī kalelerini inşa ettiler ise de, zamanımızda bu ismi taşıyan tahkimat daha sonra, Portekiz'in İspanya ile 1580'de birleşmesinden sonra, Madrid'den gelen emir üzerine yapılmıştır. Portekizlilerin buradaki durumları pek sağlam değil idi; sık-sık komşu aşîretlerin ve ayrıca denizden türklerin hücûmuna uğrayorlardı. 1526'da Masḳaṭ'ta bir isyân, Hindistan vâlisi Lopo Vaz tarafından bastırıldı. 1550'de Pîrî Reis kumandasında bir Osmanlı donanması Masḳaṭ önünde görünerek, 18 günlük bir topa tutmadan sonra, şehri hücûm ile zaptetti. Portekizli kumandan ile 60 adamı esir olarak, türk kadırgalarına alındı. 1553'te Portekizliler Osmanlı donanmasını tahrip ederek, Basra körfezindeki hâkimiyetlerini tekrar kurdular. Bundan sonra Masḳaṭ bir harp limanı hâline getirildi. Fakat 1631'den itibâren portekizlilerin yıldızı çabucak sönmeğe başladı. 1649 senesi sonunda Masḳaṭ, ʿOmān imamının bir ordusu tarafından, muhâsara edildi ve yardımın gecikmesi üzerine, şehir 23 kânûn II. 1650'de teslim oldu. Bunu müteâkip şehir, hollandalıların te'siri ile ticârî rolünün faâl olarak devam etmesine rağmen, eski ehemmiyetini büyük ölçüde kaybetti. XVII. asrın sonlarına doğru Masḳaṭ, donanmasının korsanlık faâliyeti ile, geçici bir şöhret kazandı. 1737'de şehir iranlılar tarafından zaptedildi ise de, 1741'de imamlığa seçilen şimdiki hukümdar hânedanının kurucusu Aḥmed b. Sa'ūd iranlıları buradan kovdu. 1797'de Masḳaṭ'ta fransız te'siri de hissedildi. Napoléon Bonaparte, İngiltere'ye karşı savaşında, Masḳaṭ'ı Hindistan'a tecâvüz edecek kuvvvetlerin bir hareket üssü olarak tasavvur etmiş idi ve bu suretle İngiltere'nin dikkati, gittikçe artmak üzere, bu nokta üstüne çevrildi. Daha 1800'de Captain John Malcolm, Hindistan hukûmeti tarafından, Masḳaṭ'a gönderildi. 1798'de sultan ile East India Company arasında yapılan anlaşma te'yit edildi ve Masḳaṭ, sözü geçen kumpanyanın bir maslahatgüzârına merkez olarak seçildi. 1807 ve 1808 senelerinde Fransa hukûmeti de sultan ile anlaşmalara varıp, Masḳaṭ'a bir konsolosluk me'mûru gönderdi. Bunu tâkip eden yıllarda şehir inkişâf ederek, Basra körfezi ticâretinin merkezi oldu. Masḳaṭ, İngiltere'nin de yardımı ile, Vehhâbîlerin tecâvüzünü başarılı şekilde önledi ise de, 1833'te onlara vergi vermeği kabûl etmek mecbûriyetinde kaldı. Yelkenli gemiler yerine buharlı gemilerin geçmesi limanın faâliyetini geriletti. Palgrave 1863'te Masḳaṭ'ı 40.000 nüfuslu mühim bir liman olarak vasıflandırmış iken, Bent (1895) şehrin nüfusunu 20.000'den fazla bulmamakta idi. Şimdi ise, bu nüfus 10.000'i aşmamaktadır. Sultan 1833'te Amerika ile, 1839'da İngiltere ile birer ticâret muâhedesi imzalamış idi. 1844'te Fransa ile akdedilen ticâret muâhedesine göre, Fransa'nın en ziyâde müsâadeye mazhar olmuş devlet hakkı kabûl ediliyor ve fransız tebeasına serbestçe ticâret yapmak hakkı tanınıyordu. Bununla berâber Masḳaṭ'ın 1862'de ingiliz-fransız müşterek beyannâmesinde ilân olunan istiklâli ancak itibârî bir mâhiyet almış bulunmakta, zîra müteaddit defalar sultanlığa himâye edici devlet gibi müdâhale etmiş olan İngiltere, siyâsî me'mûrları vâsıtası ile, sultanı sıkı-sıkıya elinde tutmakta idi. İngiltere'nin son verdirtmek istediği köle ticâreti

MASḲAṬ İMAMLARININ ŞECERESİ

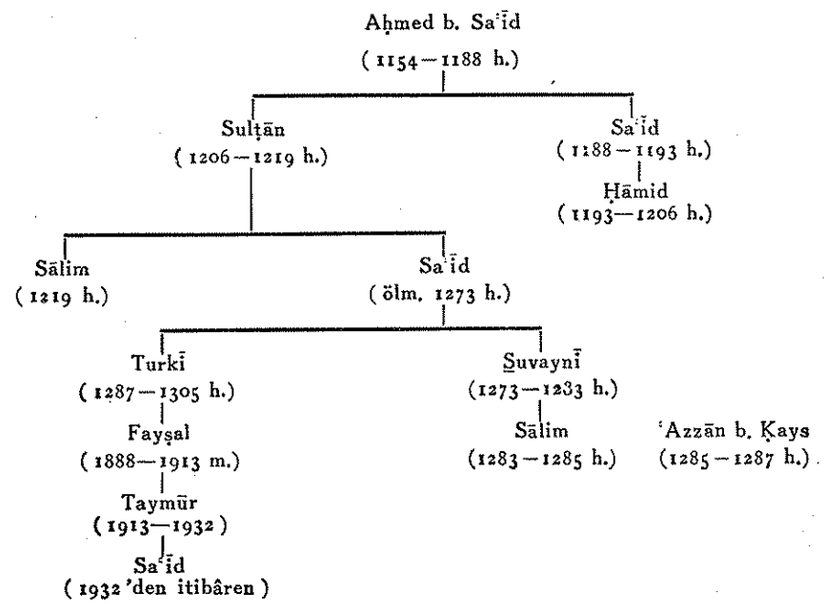

münâsebeti ile Masḳaṭ sultanı İngiltere ile muhtelif anlaşmalara girmiş, hattâ Fransa'nın ele geçirmek istediği Ḥüryān-Müryān adalarını 1854'te İngiltere terketmiş idi. Sultan Sayyid Sa'īd'in 1856'da vefatında memleket oğulları Ṣuvaynī ve Macīd arasında bölündü. Birincisi Masḳaṭ'ı aldı ve ikincisi XVIII. asrın sonundan beri Masḳaṭ'a âit bulunan Zangibar ile iktifâ etti. Bu bölünme, yine İngiltere'nin müdâhalesi ile, Hindistan kıral nâibi Lord Canning tarafından idâre edilmiş idi. 1861 senesinde Masḳaṭ'a senelik bir tâbiiyet vergisi ödemek kaydı ile, Zengibar'ın istiklâli kabûl edildi; Masḳaṭ sultanının köle ticâretini önlemek maksadı ile kabûl ettiği bir takım imtiyazlara karşılık olmak üzere ve aradaki dostluk devam ettiği müddetçe, yukarıda sözü geçen verginin ödenmesini 1873'te İngiltere kendi üzerine aldı. 1864'te imzâlanan bir telgraf anlaşması da aynı dostluk çerçevesi içinde meydana geldi. 1891'de sultan Faysal, İngiltere ile akdettiği bir dostluk, ticâret ve seyr-ü sefer anlaşması ile, kendisi ve halefleri nâmına, İngiltere'den başka bir devlete toprak terketmemek veya kiralamamak taahhüdünde bulunuyordu. Fransa evvelâ bu taahhüde itirazda bulundu ve bir tâviz olmak üzere, 1894'te Masḳaṭ'ın 5 mil cenûb-i şarkîsinde bir kömür deposu elde etti. Fransa'nın bu hakkı, 17 teşrin II. 1844 muâhedesi ile elde etmiş bulunmasına rağmen, İngiltere, yeni kabûl edilen muâhedeye dayanarak, keyfiyeti protesto etti. Yapılan müzâkereleden sonra, bir anlaşmaya varıldı ki, buna göre Fransa 'Omān körfezindeki kömür deposundan vazgeçiyor, buna karşılık Mukallā'daki kömür deposunun yarısı kendisine, ödünç olarak, bırakılıyordu. Fransa bu depoyu 1916'da İngiltere hukûmetine terkettiği için, anlatılan ihtilâf tamâmiyle İngiltere lehine neticelenmiş demektir. Muhtelif vesîleler ile ehemmiyetli siyâsî gerginliklere sebep olan başka bir ihtilâf da, yine aynı şekilde neticelendi. Fransa'nın Masḳaṭ ve Zengibar konsolosu tarafından bir takım 'Omān gemilerine fransız tabiiyeti vesikaları ve fransız bayrağı verilmiş idi. Bu gemilerin kaptanları arasında silâh ve köle kaçakçılığı yaptıklarından dolayı, hukûmetlerinin adliyesi tarafından tâkibâta uğrayanlar, fransız himâyesinden faydalanmışlardı. Mesele 1903'te İngiltere ile Fransa arasında silahlı bir mücâdele çıkmasından korkulacak derecede alevlenmiş iken, nihâyet La Haye hakem mahkemesine sevkedildi. Mahkemenin 1905'te verdiği karara göre, 3 kânûn II. 1892 tarihinden evvel fransız bayrağı almış olan gemiciler, bu bayrağı taşımak hakkına yeniden sâhip olabilecekler, bu tarihten sonra gemilerden, 1863'te fransız himâyesi altında bulunanlar hâric, bu hak geri alınacaktı. 1917'de 'Omān gemilerinden ancak 12'si fransız bayrağı taşıdığına göre, Fransa'nın sâhip olduğu imtiyaz, çok geçmeden, sona erecek demekti. Masḳaṭ'tan yalnız İran ve Efganistan'a değil, Arabistan içerilerine doğru yapılan silâh kaçakçılığının İngiltere'yi fazlası ile endîşeye düşürmesi tabi'î idi. Bu kârlı

ticâreti önlemek üzere, 1912'de Masḳaṭ'ta silâh satmağı inhisara alan ve kontrol edilen bir müessese kuruldu. Gerçekte kaçakçılık tamâmiyle önlenmiş olmayıp, Birk, Ṣab'ayn ve Ru'ays'a geçti ve Masḳaṭ'ın silâh ithâlâtı bu tarihten itibâren büyük ölçüde azaldı. 4 teşrin I. 1913 senesinde babasının yerine geçen sultan Taymūr, 'Omān'ın cenûbunda kendilerine bir başka imâm seçerek, istiklâl ilân etmiş bulunan kabîleler tarafından, esâslı bir muhâlefet ile karşılaştı ve âsîlerin Masḳaṭ'a yaklaşması ancak İngiltere'nin askerî kuvvetler ile müdâhalesi sâyesinde önlenebildi.

'Omān sultanlığının merkezi olan Masḳaṭ'tan başka, 2. Basra — Nibāc yolu üzerinde, Masḳaṭ el-Raml isimli bir mevkî ile 3. Ḥazer denizi kenarında muhtemelen Ḫusrav Anūşirvān tarafından kurulmuş bir kasaba zikredilmektedir.

Bibliyografya: 1. için bk. İbn Ḥavḳal (*BGA*, II, 7); al-Muḳaddasī (*BGA*, III, 93); İbn al-Faḳīh al-Hamaẕānī (*BGA*, V, 11); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 529; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), III, 98; al-İdrīsī, *Kitāb Nuzhat al-muštāḳ* (trc. A. Jaubert), Paris, 1836, I, 152; İbn Baṭṭūṭa, *Riḥla* (nşr. C. Defrémery ve B. R. Sanguinetti), Paris, 1914, IV, 310 v.d.; C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 296 v.d.; C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/1, 509—518; A. Sprenger, *Post- und Reiserouten des Orients* (*Abh. f. d. Kunde d. Morgenlandes*, Leipzig, 1864, III/3, 145 v.d.); ayn. mll., *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 106; Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900), s. 46 v. dd.; *Muscat. Report for the year 1912—1913 on the Trade of Muscat. Ed. at the Foreign Office and the Board of Trade* (London, 1913), s. 3—33 (nr. 5198, *Annual Series, Diplomatic and Consular Reports*); F. Stuhlmann, *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England* (*Hamburgische Forschungen*, Braunschweig, 1916 I, 159—195, 45*—47*, 51*—65*; *Arabia* (*Handbooks prepared under the direction of the historical section of the foreign office*, nr. 61, London, 1920, s. 5, 7 v.d., 12, 53 v.d., 62—64, 72, 85 v.d., 88, 91); *Persian Gulf* (*ayn. esr.*, nr. 76, London, 1920, s. 27, 32); Sir Arnold T. Wilson, *The Persian Gulf, an Historical Sketch from the Earliest Times to the Beginning of the Twentieth Century* (Oxford, 1928), s. 13 v. dd., 113 v. dd., 125 v. d., 153—156, 173, 176, 188 v.d., 194, 198, 204, 215, 232, 237, 239—243 (Masḳaṭ'ın 1670'teki hâli ve şimdiki limanın resimleri ile); E. de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hannover, 1927), I, 129; C. J. Eccles, *The Sultanate of Muscat and Oman* (*Journ. of the Central Asian Society*, kânûn II., 1927, s. 14—42); v. Oppenheim, *Vom Mittelmeer zum Pers. Golf*, II, 323 v. dd.; R. Said-Ruete, *Said bin Sultan* (*1791—1856*) *ruler of Oman and Zanzibar* (London, 1929); bk. bir de mad. 'OMĀN ve oradaki bibliyografya. — 2. için bk. Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 529; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), III, 98. — 3. için bk. *BGA*, I, 186 v. d.; İbn al-Faḳīh al-Hamaẕānī (*BGA*, V, 288, 293, 298); İbn Ḫurdāẕbeh (*BGA*, VI, 124); Ḳudāma (*BGA*, VI, 259); Yāḳūt, *Mu'cam*, (nşr. Wüstenfeld), I, 221, 438, 501; IV, 529; *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. T. G. J. Juynboll), III, 98. (A. GROHMANN.)

MASLAMA. [Bk. MESLEME.]

MAṢMŪDA. [Bk. MASMÛDE.]

MASMÛDE. MAṢMŪDA (*Maṣāmida* şeklinde cem'-i mükessirine de tesâdüf edilir); berberîlerin Barānis kolunu teşkil eden en mühim kavmî topluluklardan biri.

al-Bakrī'nin Bona civarında bulunduğunu kaydettiği Maşmūda unsurları bir tarafa bırakılacak olursa, islâmdan sonraki Maşmūdaler gâlibâ yalnız Magrib'in en garp kısmında yaşamışlardır. Merkezî Fas tarihi derin surette tetkik olunursa, bunların, diğer berberî topluluklarından Ṣanhācaler ile birlikte, bu ülkenin berberî halkının nüvesini teşkil ettikleri görülür. Filhakika, VII. asırdaki arap istilâsından Muvahhidîler hukümdarı Ya'ḳūb al-Manṣūr'un 1190 yılında Hilālîleri buraya yerleştirmesine kadar kadar geçen zamanda, Maşmūdaler Bādis, Miknāsa (Meknās) ve Dimnāt üzerinden gaçen ve şimâl-i şarkîden cenûb-i garbîye uzanan bir hattın garbında Akdeniz'den Anti-Atlas'a kadar yayılmış olan geniş ova, yayla ve dağlarda yaşamakta idiler. Bu bölgenin onlar tarafından işgâl edilmiş olan yegâne kısımları Ṣanhācalerin yaşadığı üç küçük sâha idi: Tanca, Varġa vâdisi ve Azemmūr, Maşmūdaler bölgesi şimâlde ve garpta Akdeniz ve Atlas okyanusu ile, şarkta ve cenupta Ṣanhācalerin yaşadığı topraklar ile hudutlanmış idi. Şimâlde Tāzā ve Varġa bölgesi Ṣanhācaleri, merkezde, Fāzāz Zanātaleri de dâhil olmak üzere, orta Atlas Ṣanhāca ve Zanāgaları, cenupta Haskūraler, Lemṭalar ve Gazūlaler bulunuyordu.

Fas ülkesine eskiden Sūs adı verilmesinin sebebi, bu Maşmūda topluluğunun Sūs'tan Akdeniz'e kadar, aralıksız bir şekilde, uzanmış

bulunması olabilir. Bu isme, aralarında iki aylık bir mesâfe bulunan biri yakın (merkezi: Tanca), diğeri uzak (merkezi: Ṭarḳala?) olmak üzere, iki Sūs bulunduğunu söyleyen Yāḳūt (krş. *Muʿcam*, mad. SŪS)'ta rastlanmaktadır. Aynı şekilde, bir zamanlar Fas'ın bütün şimâl-i garbî köşesinde „sūslular" (*ahl Sūs*)'ın yaşadıklarından bahseden efsâneleri de bu kavmî birliğe bağlamak icâp eder.

Araplardan Hilālī kabîlelerinin iskânından önce, Maṣmūdaler üç kısma ayrılmakta idi:

1. Şimâlde, Akdeniz'den Sabū ve Varġa'ya kadar Ġumāraler [b. bk.];

2. Merkezde, Sabū'dan Vādī Umm Rabīʿ'a kadar Baraġvāṭalar [bk. mad. BERĠĀVAṬA];

3. Cenupta, Vādī Umm Rabīʿ'den Anti-Atlas'a kadar asıl Maṣmūdaler.

Göçebe Butr berberîlerinin aksine, Barānis'in büyük bir kısmı gibi, Maṣmūdaler de tamâmen toprağa bağlı idiler; zîra İbn Ḫaldūn her ne kadar eserinin bir yerinde Ḥāḥa Maṣmūdalerine bağlı olan Laḥs ve Zaggan adlı iki göçebe kabîleden bahsediyor ise de, kitabının başka bir yerinde de bunların Lamṭa kabîleleri, yânî Sūs'un arap Maʿḳil bedevîleri Zavū Ḥassān ile karışmış göçebe Ṣanhācaler olduklarına işâret ediyor. İbn Ḫaldūn ayrıca Daran dağlarında veya büyük Atlas bölgesinde yaşayan Maṣmūdalerin kalelerinden ve müstahkem köylerinden (*maʿāḳil va ḥuṣūn*) bilhassa bahsetmektedir. Diğer arap tarihçi ve coğrafyacıları çobanlık ve çiftçilik ile geçinen Dakkāla ve Baraġvāṭaların yaşadığı küçük iskân noktalarını (*ḳarya*) zikretmektedirler. Fakat bunlar zamanla, Ṣālla, Tādlā ve Aġmāt adlı Zanāta beyliklerinin teşekkülünden itibâren, memleketlerinde hiç fâsıla vermeden devam eden askerî harekât, Murâbıtlar ve Muvahhidlerin istilâsı, râfızî Baraġvāṭa'ya karşı yapılan müteaddit seferler, Hilālī istilâsı, Muvahhidler ile Marīnîler arasındaki mücâdeleler, Fas ve Merâkeş'teki Marīnî devletleri arasındaki rekabetler ve nihâyet Portekiz harbi dolayısı ile ortadan kalktılar. Dukkāla diyarının ilk sâkinleri olan Azġār, Tāmasnā ve merkezî bölgede yaşayan Maṣmūdaler, arap bedevîleri yahut buraya sokulan Zanātalar tarafından dinsizlikleri sebebi ile, imhâ edildiler, mal ve mülkleri ellerinden alındı ve nihâyet Portekizlilere karşı gevşek davranışlarından hoşlanmıyan Vaṭṭāsî sultanları tarafından uzaklara (Fas civârı) sürülerek, vücutları ortadan kaldırıldı. Bunların yerini bedevîler, Hilālī araplar (şimâlde — Habṭ ve Azġār'da — Riyāḥlar, cenupta — Cuşamler: Sufyān, Ḥulṭ, Banī Cābir) ve berberîler (Zanātaler, Havvāraler) aldı. XVI. asırda, Saʿdī hânedanının iktidara geçmesi, ʿAbda, Aḥmar, Raḥāmina, Barābīş, Vadāya, Avlād Dulaym, Zuʿayr v. b. gibi, arap Maʿḳil kabîlelerinin aynı bölgeye yeleşmelerine sebep oldu.

XVI. asırdan itibâren Maṣmūdaler, merkezî ovalık bölgelerin evvelâ Hilālī, daha sonra Maʿḳil arapları tarafından işgâl edilmesi neticesinde, artık yalnız dağlık bölgede, eski vatanlarının şimâl ve cenup uçlarında barınabilmişlerdir.

Şimâl Maṣmūdaleri (veya *Bayān*'da olduğu gibi, *Masmūdat al-sāhil* „sâhil Maṣmūdaleri") umûmiyetle Ġumāra gurubu tarafından temsil edilmekte idi. Fakat bunların yanında aynı menşe'den iki küçük gurup daha bulunmaktadır.

a. Boğaz Maṣmūdaleri, Ġumāra'ye âit Septe ile Ṣanhācalere âit Tanca arasında. Bunlar, adlarını müstahkem Ḳaṣr Maṣmūda (buna Ḳaṣr al-Macāz da denilmektedir; bugünkü al-Ḳaṣr al-Ṣaġīr) limanına vermişlerdir. Bunların X. asırdan beri burada bulunduklarını söylenilmektedir; çünkü Ġumāraların peygamberi Ḥā-Mīm onlara karşı burada savaşırken öldürülmüştür; al-Bakrī (XI. asır) bunların, bugünkü Aneralerin yaşadığı yere tekabül eden aynı mevkîde bulunduklarını söylemektedir.

b. al-Bakrī, al-Ḳaṣr al-Kabīr ile Vāzzān arasındaki bölgede yaşayan bir başka Maṣmūda gurubu (Aṣṣāda kabîlesi) zikretmektedir. Bugün bile, bu iki şehir arasında, küçük bir Maṣmūda kabîlesi yaşamaktadır.

Vādī Umm Rabī ile Anti-Atlas arasındaki bölgede yaşayan cenup Maṣmūdaleri de biri ova ve diğeri dağ gurubu olmak üzere, iki kola ayrılır.

a. Cenûbî ova Maṣmūdaleri. Büyük Atlas'ın şimâlinde yaşıyorlardı. Bunların başlıca kabîleleri Dukkāla, Banī Māgir, (Safi civarında), Hazmīra, Ragrāga ve Ḥāḥa (aşağı Tānsīft mecrâsının cenûbunda) idiler. Bu civarın baş-şehri Safi (arap. Āsfī) idi; çünkü Azemmūr şehri ve Tīṭ *ribāṭ*'ı Ṣanhācalerin elinde bulunuyordu. Safi limanından başka, Aġmāt için iskele teşkil eden ve bir *ribāṭ*'a mâlik bulunan Tānsīft munsabındaki Ḳūz (portekiz. Agoz) limanı ile Sūs civarının iskelesi olan Amagdūl (Portekiz. Magador) da zikre değer. Bu üç merkezden başka, Tāmasnā'da olduğu gibi, çoğu XVI. asır içlerine kadar mevcûdiyetini muhâfaza etmiş olan bir çok müstahkem mevkî (*ḳarya*) de bulunmakta idi. Portekiz vak'anüvisleri, Afrikalı Leon ve Marmol, bugün artık mevcut olmayan ve hattâ hâtıralardan silinmiş bulunan bu yerlerden bir çoğunun

adını kaydetmişlerdir. Bu hususta mahallî evliyâya dâir kayıtlarda ve bilhassa al-Tādilī (XIII. asır)'nin *Kitāb al-taṣavvuf*'unda kıymetli bilgi bulunmaktadır. Bugün Atlas şimâlindeki bütün bölge araplaşmıştır. Bir zamanlar orada yaşamış bulunan berberî unsurları tamâmiyle kaybolmamış ise de, yine de ekseriyeti Maʿḳil asıldan gelmiş görünen arapların arasında erimişlerdir. Yalnız Mogador ile Agadir arasındaki Ḥāḥalar hemen-hemen tamâmiyle saf kalmışlar ve berberî dilini muhâfaza etmişlerdir.

b. Cenûbî dağ Maṣmūdaleri. Büyük Atlas (Cabal Daran), Sīrvā (eski Sīrvān) ve Anti-Atlas veya Nagīsa (berber. İn Gīst) dağlarında yaşıyorlardı. Büyük Atlas'ta Maṣmūdaler şarka doğru Tānsīft'in yukarı mecrâsına (Tizi-n-Telvet geçidi) kadar yayılmışlardı. Şarktan garba doğru başlıca kolları şunlardı: Galāva; Haylāna (veya: Aylān)lar; Aġmātların komşuları olan Varīka ve Hazraca; Maṣfīvaler ile birlikte Aṣṣādan; Māġūs ve Duġāġa veya Banī Dağūġ; Ġayġāyaler ile berâber Hintāta; Naffīs'in yukarı mecrâsında Tīn-Mallal sâkinleri; Asīf al-Māl'ın aşağı vâdisinde Ṣavda veya Zavda; Gadmīva ve nihâyet garpta en büyük kabîlesi Saksāva veya Saksīva olan Ganfīsaler.

Sīrvā dağı ile Vādī Sūs'un yukarı mecrâsında Banī Vāvazgīt ve Saktānaler yaşamakta idi. Anti-Atlas'ın şimâl-i şarkî kısmında ise Ḥarġalar oturmakta idi.

Nihâyet daha cenupta, asıl Sūs [b. bk]'ta Maṣmūda menşe'li mütecânis olmayan unsurlar yaşıyordu (al-İdrīsī: *aḥlāt min al-barbar al-Maṣāmida*). al-İdrīsī, Tārūdānt'tan Aġmāt'a giden yoldan bahsederken, Tārūdānt ile Harġa diyarı arasında, adları müstensihler tarafından yanlış geçirilmiş ve maalesef doğru şekilleri tesbit edilemeyecek dört kabîle zikretmektedir.

Bu asıl Maṣmūda olan dağ sâkinleri yanında, Haskūra (veya Hasākira) da zikredilmelidir. Bunlar Ṣanhāca menşe'li dağlılar olup, büyük Atlas ile Anti-Atlas'ın cenûbunda göçebe hayatı süren Lamṭa ve Gazūlaların yakın akrabâları idiler. Haskūraler, yukarı Tānsīft vâdisi ile Vādī al-ʿAbīd'de Maṣmūdalerin yaşadığı büyük Atlas ile Tādlā Zanāgalarının (= Ṣanhāca) oturdukları orta Atlas'ı birleştiren dağ kütlesinin her iki yamacında yerleşmişlerdi. Bunların başlıca kabîleleri, yamaçlardaki yerlerine nazaran, Haskūrat al-Żill (= şimâl Haskūraleri) veya Haskūrat al-Ḳibla (cenup Haskūraleri) dâhil olan Zamrāva, Muġrāna, Garnāna, Ġucdāma, Fatvāka, Maştāva, Hultāna ve Hantīfa kabîleleri idi. Haskūralerin Ṣanhāca menşe'inden geldiklerini zikreden İbn Ḫaldūn, bunların muvahhidler tarafını tutmaları sebebi ile, umûmiyetle Maṣmūda kabîlelerinden addolunduklarını, fakat bu sonuncuların hukukuna sâhip bulunmadıklarını ilâve etmektedir.

Tarih. Uḳba b. Nāfiʿ, 682'de, Atlas Maṣmūdaleri üzerine yürüyerek, bunlar ile bir çok defa savaşmış, hattâ bir seferinde dağlar arasında kuşatılmış ve ancak bir Zanāta birliğinin yardımı sâyesinde kurtulmuştur. Aynı yıl içinde ʿUḳba „rūm" ile hıristiyanlaşmış berberîlerin ikamet ettiği Naffīs şehrini hücûmla zaptetti ve buradan Sūs bölgesindeki İgli şehri üzerine yürüyerek, burasını da aldı. Bâzı kayıtlara göre, ʿUḳba Atlas okyanusuna kadar ilerilemiş ve önünde artık zaptedecek hiç bir ülke kalmadığına Allahı şâhid tutmak maksadı ile, atını denize sürmüştür. Mâmafih Maṣmūdalerin bu ilk boyun eğişleri, ʿUḳba'nin geri çekilmesinden sonra, pek fazla devam etmemiş görünmektedir. 707 yılında, Mūsā b. Nuṣayr Fas'ı tekrar zaptetmek mecbûriyetinde kaldı. Bizzat kendisi Darʿa ve Tāfilālt'i alırken, oğlunu da Sūs ve Maṣmūda ülkesini zapta gönderdi.

732 yılında, ʿUbayd Allāh b. Habhāb, Magrib vâliliğine tâyin edilince, oğlu İsmāʿīl'i Fas vâlisinin yanına muâvin olarak verdi ve kendisine bilhassa Sūs bölgesini tevdî etti.

735'te, aynı ʿUbayd Allāh, ʿUḳba'nin torunu Ḥabīb'i Maṣmūda ve Ṣanhāca (Massūfa) lere karşı Sūs bölgesine gönderdi. Daha sonra bunun oğlu ʿAbd al-Raḥmān al-Fihrī (ölm. 745), Magrib'in yarı-müstakil vâlisi olarak, İgli'yi zaptetti ve orada bakiyeleri al-Bakrī zamanında henüz mevcut bulunan bir ordugâh kurdu. Tāmdalt'tan başlayıp, bu günkü Mavritanya [b. bk.]'nın bir köşesinden diğerine Vādān üzerinden Avdāġast'a giden yolda su ihtiyâcını karşılayan kuyuların da aynı vâli tarafından yaptırılmış olduğu söylenir.

Bundan sonra Maṣmūda ülkesi IX. asra kadar tarih sahnesinden kaybolmaktadır. İdrīs I.'in fütûhatı cenupta Tāmasnā ve Tādlā'yı aşmaz. Fakat 812'de İdrīs II. Naffīs şehrine karşı bir sefer yapmıştır. Ölümünde (828), ʿAbd (veya ʿUbayd) Allāh, memleketin taksimi sırasında, Aġmāt, Naffīs, Maṣmūda ve Lamṭa ülkelerini ve Sūs'u elde etmiştir. al-Bakrī, bu zâtın bir kısım ahfâdının Naffīs'te huküm sürdüğünü ve İgli yakınlarında Banī Lamās'a hâkim olduğunu kaydetmektedir. Yaḥyā b. İdrīs'in ahfâdından olan diğer İdrīsîler, aynı devirde, Darʿa'ya da hâkim bulunuyorlardı.

X. asırda, İdrîsî hâkimiyetinin sukutundan sonra, Maşmûdaler tekrar istiklâllerine kavuştular ve seçim ile iş başına geçen reisler (*imġāren*, arap. *şuyūḫ*) tarafından idâre edilmeğe başladılar. al-Bakrî Aġmât reislerinin halk tarafından bir sene için seçildiklerini söylüyor. X. asrın sonlarına doğru, Fas'ta Zanâta beylikleri (Fas, Şâlla ve Tâdlâ'da), kurulduğu zaman Maġrâvalar Aġmât'ta yerleştiler; fakat bunların tarihi hakkında bilinen tek şey, burada Murâbıtların hücûmuna uğramış bulunduklarından ibârettir. Bunlar 1057 yılında Sûs'u ve Maşmûdaleri (Zauda, Şafşâva, Gadmîva, Ragrâga ve Ḥâḥa) itâat altına almağa muvaffak olduktan sonra, Murâbıtlar reisi 'Abd Allâh b. Yā-Sîn Aġmât'ı zaptetti ve buranın Maġrâva menşe'li son hukümdarı Lagūṭ b. 'Alî Tâdlâ'ya kaçtı ki, bunun zevcesi, Nafzâva aşîretine mensûp, meşhur Zaynab, Yûsuf b. Tâşfîn ile evlenmiştir.

1057'den 1062'ye kadar Aġmât Murâbıtların baş şehri olarak kalmış idi. Bu tarihte, Yûsuf b. Tâşfîn Merâkeş [b. bk.]'i kurmuştur.

1074 yılında hukümdar devletini bir çok vâli arasında taksim ederken, oğlu Tamîm'e Merâkeş, Aġmât, Maşmûda ülkesi, Sûs ve hattâ Tâdlâ ve Tâmasnâ'nın idâresini tevdî etti.

Maşmûdaler, Harġa kabîlesinden Mahdî b. Tûmart'in çıkardığı isyâna (1121'e doğru) kadar, Murâbıtların hukmü altında kalmış olmalıdır. Bu zât, Hintâta şeyhi 'Umar İntî ile 'Abd al-Mu'min tarafından desteklenerek, Muvahhidler sülâlesini kurmuştur. Maşmûdalerin tarihi, bu andan itibâren iktidara getirdikleri ve 1269'a kadar iktidarda kalan bu hânedanın tarihi ile karışır. Muvahhidler hânedanı yanında, Maşmûdaler de, Hintâta şeyhi Abū Ḥafṣ 'Umar İntî'nin ahfâdının tavassutu sâyesinde, 1228'den 1574'e kadar İfrîḳiya'ye hukmeden Ḥafṣî hânedanının kuruluşuna yardım etmişlerdir.

XIII. asrın ilk yarısında İspanya hıristiyanları tarafından Ḥişn al-'Uḳāb (las Navas de Tolosa) muhârebesinde (1212) büyük bir bozguna uğrayan Fas'ta da Banî Marîn'in şiddetli taarruzlarına mâruz kalan Muvahhidler, çok geçmeden, inkırâza uğradılar. Hânedanın âkıbetine alâkasız kalan Atlas Maşmûdaleri istiklâllerini elde etmek fırsatını kaçırmadılar. Hintâta ve Haskûra kabîleleri 1224'e doğru, al-'Âdil'in teşvikı ile, hâreketin başına geçtiler. Ekseriyâ Hilâlî arapları Sufyân ve Ḫulṭlar ile müttefik olarak, bütün dâhilî savaşlara iştirâk ettiler ve mnhtelif taht nâmzetlerini desteklediler.

1269'da Marînîler Muvahhidleri, kat'î olarak, imhâ edince, Maşmûdaler bir dereceye kadar istiklâllerini muhâfaza ettiler ve Hintâtalerden Avlâd Yûnus, Gadmîvalerden Avlâd Sa'd Allâh gibi, mahallî büyük âilelerden seçilmiş reislerin idâresindeki merkezî kuvvete az-çok bağlı olarak yaşadılar. Saksâvalerden 'Umar b. Ḥaddū, berberîce *agellîd* („kıral") unvanını alacak kadar ileri giden müstakil bir hukümdar oldu. Sûs'ta Banî Yaddar, 1254'ten 1340'a kadar devam eden müstakil bir hukümdarlık kurdu. Haskûralere gelince, iktidar Banî Ḥaṭṭâb âilesinin elinde bulunmakta idi.

Destekledikleri Muvahhidler hânedanı hâkimiyetinin ilk yarısı bir tarafa bırakılacak olursa, Atlas Maşmûdaleri XV. asra kadar Fas hukûmetinin emri altına pek girmediler; yalnız coğrâfî mevkîleri dolayısı ile, aşağı bir durumda bulunan, Dukkâla ve Ḥâḥa gibi, ovalarda yaşayan kabîleler daha az mukavemet imkânına sâhip idiler ve bu yüzden boyun eğmeğe mecbûr kalmışlardı. Sonraki Sa'dî ve 'Alavî sülâleleri de dağ Masmûdalerini itâat altına alamadılar. Fakat bunlar dünyevî iktidara sâhip reisler etrafında toplanacak yerde, kendilerine kutsiyet isnat olunan şahısların hâkimiyetine boyun eğmeği tercih ettiler.

XVI. asrın sonunda Maşmûdaler ülkesi tam bir karışıklık içinde bulunmakta idi. Hintâta kabîlesi *aşyāḫ*'ı Merâkeş civarını ellerinde tutmakta idi. Bunların en meşhûru Abū Şantûf idi. Tânsîft'in cenûbunda XIV. asırda, Ragrâga muhâripleri ortaya çıktı. XV. asırda, Ḥâḥalarda sûfî al-Cazūlî'nin kudreti artmağa başladı. Çok yakınında olan Dar'a'da, Sûs'u aldıktan sonra, bütün Fas ülkelerine hâkim olan Sa'dî hânedanı doğmuş idi. Fakat bunlar Atlas'ın dağlı sâkinlerini tamâmen itâat altına almağa muvaffak olamadılar. Hattâ kudretli Aḥmed al-Manşûr bile, kendisini Saksâvalerin kıralı ilân ettiren bir tac ve taht tâlibine karşı mücâdeleye mecbûr kaldı.

al-Manşûr'un ölümünden sonra, Atlas ve Sûs, mahallî dinî reislerin hâkimiyeti altında bulunmakta idi. Bu reislerin en mühimleri Ḥâḥa ve Tâzarvâlt (Aḥmed U-Mūsa âilesi)'e mensup idi.

'Alavî sultan Mavlây Raşîd Sûs ve Atlas'ı yeniden Fas devletine katmağa muvaffak oldu. Kayda değer tek vak'a Tâzarvâlt'te, bir murâbıt olan Sayyidî Hişâm tarafından, müstakil bir emîrliğin kurulmasıdır. Merkezi İlîġ olan bu emîrlik XVIII. asrın sonundan 1886'ya kadar devam etmiştir.

Bu tarihten itibâren Maşmûdaler tarih sahnesinden kayboluyorlar. Atlas bölgesi, orada hukümran olan şahısların iktidarına göre, istiklâllerini az veya çok muhâfaza etmiştir;

fakat bundan sonra memleketin bütün mühim hâdiseleri Ḥâḥalarda veya Sûs'ta geçmiştir. Fransız işgâlinde Maşmûdaler, alevî sultan Mavlây al-Ḥasan'ın ölümünden beri, her biri mahallî bir âilenin hâkimiyetinde bulunan 3 guruba ayrılmış bulunuyordu, Şarkta — Glâva, merkezde — Gunżâfa ve garpta — Mtugga. Bugün bunlardan yalnız Glâva gurubu mevcuttur.

Maşmûda adı, Fas'ın şimâlinde al-Ḳaṣr al-Kabîr civarındaki küçük bir kabîlenin isminde devam etmekte ise de, cenupta kaybolmuş görünüyor; nitekim hâlâ berberîce konuşan Maşmûdaler burada *Şulūḥ* (frns. Chleuh) adını taşımaktadırlar. Arap müellifleri tarafından sık-sık zikredilen Masmûda adının halk arasında bu derece yaygın olup-olmadığı da sorulabilir; bu adın *Kitāb al-ansāb* (*Documents inédits d' histoire Almohade*)'daki bir çok nisbeler arasında bulunmayışı dikkate değer.

İctimâî durum. Atlas Maşmûdaleri yerleşik olup, küçük ölçüde çiftçilik etmek ve küçük baş hayvan yetiştirmek sureti ile geçimlerini te'min ederler ve toprak damlı taş evlerden mürekkep, köylerde yaşarlardı. İbn Ḫaldūn bunlarda, bugünkü *Tiġremt* ve *Agādîr*'in ilk örneklerini teşkil eden, bir çok kale ve müstahkem mevkîler (*ma'āḳil va-ḥusūn*) bulunduğunu söylüyor. Dağlık bölgede hiç bir şehir yok idi. İbn Tûmart'in türbesinin bulunduğu câmi ile meşhûr Tîn Mallal bir şehir değil idi. Murâbıtlardan Yûsuf b. Tâşfîn 1062'de Merâkeş'i kurmadan önce (bu şehri hâkim olmak istediği dağ ahâlisinden çok uzakta, ovada yaptırmış idi), ancak Atlas dağlarının eteğinde veya ilk yamaçlarında bir kaç şehir bulunmakta idi. Bu şehirlerin başlıcaları şunlar idi: şimâlde — aynı nehir üzerinde Aġmât ve Naffîs şehirleri; cenupta Sûs bölgesinde — İgli ve Târudânt. Bundan başka daha az ehemmiyetli merkezler şunlar idi: şimâlde — Şafşâva (bugün Şîşâva), Afîfân, Tamarûrt; şarkta — Sûs bölgesi hudutlarında, Tadnast. Bölgeyi kat'eden büyük ticâret yolları Aġmât'tan Ḳūz limanına (Tânsîft munsabında), Tâdlâ üzerinden Fas'a, Hazraca ve Haskûra ülkelerini kat'ederek, Sicilmâssa'ye ve Naffîs üzerinden, Banî Mâġûs ülkesinden, İgli'den bugün Tîzî-n-Test adı verilen geçit üzerinden, Sûs'a gidiyordu. al-Bakrî bilhassa Atlas ve Sûs Maşmûdalerinin çalışkanlıklarını ve kazanç hırslarını zikretmektedir. Memleketin başlıca mahsûlleri, fındık, bâdem, bal ve Ḥâḥalar bölgesindeki ormanlardaki bir ağaçtan elde edilen *argan* (*hargān, argān*) yağından ibârettir. Maşmûdaler aynı zaman da demir ve bakır da işlerlerdi. Bakırı çubuk veya külçe (*tāngūlt*) şeklinde ihrâc ederler. Bunlar gümüş ziynet eşyâsı yapmasını biliyorlardı. Nihâyet Sûs'ta şeker kamışı yetiştirmekte ve şeker istihsâl etmekte idiler.

Mânevî hayat bakımından Maşmûdaler berberîler arasında ön safta gelirler. Bunların 3 ana gurubundan her biri, berberî lisanında mukaddes kitaplar te'lif eden birer islâhatçı çıkarmıştır. Ġumâralerden — Ḥā-Mîm; Baraġvāṭalardan — Ṣâliḥ b. Ṭarîf; Atlas Maşmûdalerinden — İbn Tûmart. Diğer taraftan Sûs'un son zamanlara kadar berberî dilinde kitaplar yazılan nâdir bölgelerden biri olduğunu kaydetmek gerekir (krş. H. Basset, *Essai sur la littérature des Berbères*, s. 73—81).

Maşmûdaler daha VII. asırda 'Uḳba b. Nâfi' tarafından islâmlaştırılmış ve arkadaşı Şâkir, yeni dinin esaslarını öğretmek üzere, burada bırakılmıştır. Şâkir bunlar arasında vefat etmiş ve Tânsîft kıyısında gömülmüş olup, türbesi, Şîşhâva nehrinin munsabı yakınında, bugün hâlâ bir ziyâretgâh teşkil etmekte ve Ribāṭ Sayyidî Şîkar adını taşımaktadır. Aġmât şehrindeki câmi VIII. asrın başında (704 yılına doğru) yaptırılmıştır.

İbn Ḫaldūn'a göre, Atlas Masmûdaleri ilk fetihten beri müslümanlığa sıkı-sıkıya bağlanmış olup, kendi mahallî inançlarına sâdık kalmış olan şimâlli kardeşleri Baraġvāṭa ile Ġumâralerden ayrılmakta idiler. Daha VIII. asrın başlarında bunlardan bir çoğu İspanya fethinde Ṭârik'ın yanında bulunmuşlardı. Bunların içinden, en ziyâde Aşşâda kabîlesinden İspanya'da yerleşen ve *Muvaṭṭa*'ın râvîlerinden biri olan Yaḥyā b. Yaḥyā'nın büyük babası Kuṯayyir b. Vaslâs b. Şamlâl şöhret kazanmış idi. Diğer bir çokları da yine İspanya'da yerleşmiş ve bunların ahfâdı orada, Emevîler hâkimiyeti devrinde, mühim bir rol oynamışlardır.

Mâmafih XI. asırda al-Bakrî Masmûdaler arasında râfızîler bulunduğunu söylüyor. Bunlar Harġaların ve İgli şehrinin şimâlinde yerleşmiş olan Banî Lamâsdır. al-Bakrî bunların komşuları arasında koça tapan putperestlerden de bahsediyor; bu hâl muhtemelen kadîm devir berberîlerinin Ammon'a tapmalarının bir izini taşımaktadır. Şehirler, te'siri yalnız civarın Maşmûdalerine münhasır kalmayıp, komşu çöllerin Şanhâca, Lamṭa ve Gazûlalere kadar uzanan islâm medeniyetinin mühim merkezlerini teşkil etmekte idiler. 1039 yılında Yaḥyā b. İbrâhîm al-Gudâlî'nin, Naffîs'te sonradan murâbıt hâreketini meydana getiren 'Abd Allâh b. Yā-Sîn al-Gazūlî'yi seçtiği mâlûmdur. Muvahhidler zamanında al-Tâdilî'nin *Kitāb al-taṣavvuf* adlı eserine göre, ce-

nup Maşmūdaleri ülkesinde mûcizeler gösteren, bir çok evliyâ bulunuyordu. Sonraları Ragrāga kabîlesi, bugün Şayāźima'nin işgâl ettiği bölgede, tafsilâtı pek az mâlûm olan, fakat hâtırası henüz yaşayan dinî ve askerî bir harekete ön-ayak olmuştur. XVII. asrın ilk yarısında dinî faâliyet, Sayyidî Aḥmed U-Mūsā ahfâdının müstakil küçük bir Murâbıt devleti kurduğu Tāzarvālt'te, Sūs bölgesi cenûbunda, toplanmış görünmektedir.

Bibliyografya: Krş. coğrafyacıların, bilhassa al-Bakrī ve al-İdrīsī'nin fihristleri; Afrikalı Leon (nşr. Schefer), I, 181—231; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar*, fas. *Maṣāmida*; E. Lévy-Provençal, *Documents inédits d'histoire almohade* (Paris, 1928), bilhassa s. 55—67; R. Montagne, *Les Berbères et le Makhzen dans le sud du Maroc* (Paris, 1930); H. Basset ve H. Terrasse, *Tinmel* (*Hespéris*, 1924, s. 9—91).

(G. S. COLIN.)

MAŞMUĠĀN. [Bk. MASMUGAN.]

MASMUGAN. AL-MAŞMUĠĀN, arapların Rey'in şimâlinde Dunbāvand (Damāvand) bölgesinde rastladıkları bir zerdüşt hânedânı.

Maşmuġānların menşe'inin İbn al-Faḳīh, s. 275 — v. dd. ve Bīrūnī, s. 227'de görüldüğü gibi, pek bilinmemekle berâber, eski olduğu sanılmaktadır. Maşmuġān unvânı, rivâyete göre, Farīdūn tarafından, Bēvarāsp (Zoḥāk)'ın eski aşçısı olup, müstebidin yılanlarına yem vazifesini görecek olan gençlerin yarısını kurtaran Armā'īl'e verilmiş idi. Armā'īl (Yāḳūt, II, 606'ya göre, Zāb menşe'li bir nabatî), Farīdūn'a Daylam ve Şirriz dağlarında, bu kurtulanların soyundan müteşekkil bir kavim göstermiş ve Farīdūn da: — *Vas mānā kata āzād kardī* „ne kadar da ev-bark sâhibi insan (*ahl baytīn*) kurtarmışsın" — demiştir.

Maşmuġān hakkında ilk tarihî mâlûmat Ṭabarī (I, 2656)'de Rey'in halife ʿOmar [İbn al-Aṯīr, III, 18'e göre, 21 veya 22 yılında; fakat Marquart bu vak'aları 98 = 716/717 yılına doğru gösterir] zamanında Nuʿaym b. Muḳarrin tarafından zaptına âit bahiste bulunmaktadır. Rey hükümdarı Siyāvaḫş b. Mihrān b. Bahrām-Çōbīn Dunbāvand ahâlisinden yardım kuvvetleri almış idi. Fakat bozguna uğrayınca, Dunbāvand Maşmuġān'ı hemen araplar ile sulh teşebbüsüne girişti ve bunu, yılda 200.000 dinar ödemek sureti ile, şerefli şartlar altında (*ʿalā ġayri naśrin va-lā maʿūnatin*) elde etti. Nuʿaym'in verdiği yazılı te'minat Dunbāvand Maşmuġān'ı Mardān-Şāh'a ve Dunbāvand, Hvār, Lāriz (Lāricān) ve Şirriz ahâlisine hitâben kaleme alınmış idi. Bu, Maşmuġān'ın nufûzunun genişliği hakkında bir fikir verir. Ona âit olan yerler Damāvand [b. bk.] dağı havâlisini içine alıyor ve Rey'in şarkındaki ovaya kadar uzanıyordu. Dunbāvand [Dubā-vand („Dubā"? klanı tarafından işgâl edilen bölge)] mevkii Taberistan'da değil idi. Araplar burayı Rey ile berâber zikrederler (Ṭabarī, I, 2653—2656, Muḳaddasī, s. 209; İbn al-Faḳīh, s. 275 v. dd.); fakat görüldüğü gibi, fetih sırasında Rey'de ve Dunbāvand'de ayrı sülâleler hüküm sürmekte idi. Dunbāvand'in eski merkezi gâlibâ Mandān'da bulunuyordu. İbn al-Faḳīh'e göre, Armā'īl burada hindmeşesi ve abanoz ağacından hârikulâde güzel bir ev yaptırmıştır; bu ev Hārūn al-Raşīd zamanında sökülerek, Bagdad'a götürülmüş idi. Araplar zamanında Dunbāvand'de iki küçük kasaba var idi: Vīma ve Şalanba (bu sonuncusu Stahl'in haritasında Damāvand dağının yamacında bulunan bugünkü Damāvand şehrinin cenûbunda gösterilmiştir). Yāḳūt'a göre, Maşmuġān'ın başlıca kalesi Ustūnāvand veya Carhud idi. Bu her hâlde eski Ḳaryat al-Ḥaddādīn'e tekabül eden Rayna'nin yukarı tarafında olmalıdır. Çekiç gürültüleri ile esir Bēvarāsp'in başından cinleri kaçıran demircilerin çalıştığı yer (*ḥavānīt*) hakkında İbn al-Faḳīh'in anlattığı efsâne Rayna civârında kayaların içinde oyulmuş hücrelere âit olsa gerektir (krş. Grawshay-Williams, *Rockdwellings at Reinah*, *JRAS*, 1904 s. 551; 1906, s. 217).

Abū Muslim'in, Maşmuġān'ı idâresi altına almak için, 131 yılında giriştiği bir teşebbüs felâket ile neticelendi. Kumandanı Mūsā b. Kaʿb Maşmuġān kuvvetlerinin hücûmuna uğradı ve memleketin ârızalı olması sebebi ile, Rey'e dönmeğe mecbûr oldu (İbn al-Aṯīr, V, 304; krş. Ḥāfiẓ Abrū, Dorn, *Auszüge*, s. 441).

Memleket ancak 141 yılından sonra fethedilebildi. Bu devirde Maşmuġān sülâlesi içinde anlaşmazlık çıkmış idi. Abarvīz b. al-Maşmuġān, kardeşi ile bozuşarak, halife al-Manṣūr'a ilticâ etti. Halife ona maaş bağlattı (Ṭabarī, III, 130). *Kitāb al-ʿuyūn va'l-ḥadā'iḳ* (s. 228), Rāvandiya'deki kargaşalık sırasında gösterdiği cesâreti övmekte ve ondan „Dunbāvand melîki al-Maşmugān Mālik b. Dīnār" diye bahsetmektedir. Bu Abarvīz (veya Mālik) çok nufûzlu bir şahıs idi; zîra İbn al-Faḳīh'in söylediğine göre, ʿOmar b. ʿAlā'nın Taberistan'a karşı gönderilen kuvvetlerin başına kumandan olarak tâyini ʿOmar'i Sundbāẕ [Tabaristan'daki bu „hurremî" taraftarları için bk. Masʿūdī, *Murūc*, VI, 188] ve Rāvandiya muhârebelerinden beri tanıyan Abarvīz'in tavsiyesi üzerine olmuş idi.

141 yılına doğru, Abarvīz'in Dunbāvand tahtını işgâl eden kardeşi, kayınbabası Taberistan ispehbedi Ḫurşīd ile harp hâlinde idi. Fakat Manṣūr'un gönderdiği askerlerin Taberistan üzerine yürüdüklerini öğrenince, hemen düşman ile sulha teşebbüs etti (Ṭabarī, III, 136; İbn al-Aṯīr, V, 386).

Taberistan'a karşı açılan ve babası Manṣūr'un emri üzerine, Mahdī tarafından idâre edilen sefer hakkında bilgiler, Vasmer (*ayn. esr.*)'deki etraflı tetkik ve tahlillerde de görüldüğü üzere, birbirine uymaz. İspahbad'in yenilmesi üzerine araplar, Maşmuġān'ı da yenerek, kendisini ve iki kızını Baḫtariya (?) ile Şmyr (? yahut Şakla)'i esir ettiler. Bunlardan biri Mahdī b. Manṣūr'un zevcesi, diğeri de ʿAlī b. Rayṭa'nın *umm valad*'i oldu. İbn al-Faḳīh (s. 314)'in bir rivâyetine göre, Ḫālid b. Barmak [Vasmer, *ayn. esr.*, s. 100, bu seferin bilhassa Dunbāvand beyine karşı açıldığını ileri sürmektedir] Maşmuġān'ı, karısını ve iki kızını Bagdad'a göndermiş; aynı müellifin başka bir yerde (s. 275) söylediğine göre, Maşmuġān, Mahdī b. Manṣūr'dan amân diledikten sonra, al-ʿAyrayn (?) dağından inmiş, fakat Rey'e gönderilerek, orada Mahdī'nin emri ile, idâm edilmiştir.

Maşmuġān'ın ölümünden sonra, bu dağlarda kalanlar vahşet hayatına (*ḥavziya*) döndüler ve âdetâ vahşî hayvanlar gibi yaşadılar (Ṭabarī, III, 136). Bununla berâber, İbn al-Faḳīh'e göre (s. 276), o zamanlar Maşmuġān'ın ahfâdı (= Armā'īl?) hâlâ mâlûm idi.

Spiegel ve Marquart'ın faraziyeleri. Yāḳūt (I, 244), *maşmuġān*'ı *kabîr al-macūs* „mecûsîlerin büyüğü" (*mas* = „büyük", şimâl-i garbî İran dilinde) şeklinde izah eder. Spiegel, bu sülâleyi *Avesta* (*Yasna*, IX, 18; trc. Darmesteter, I, 170; krş. Jackson, *Zoroaster*, s. 202—205)'da bahsi geçen Rey'deki râhip hükümdarlara bağlamak ister. Çok daha eski vak'alardan bahseden *Avesta*'daki rivâyetlerden faydalanmanın imkânsızlığını ileri süren Marquart'ın tenkidine rağmen, Spiegel'in faraziyesi hâlâ ehemmiyetini muhâfaza etmektedir. *Avsta*'daki rivâyetlerin hakikî olmaktan ziyâde, mühim ve hayâlî vak'alar olduğunda şüphe yoktur. [Arap fütuhâtı sırasında, Bahrām-Çōbīn'in halefleri Rey'de hüküm sürüyorlardı, fakat araplar (Ṭabarī, I, 2653—2656) oraya Ḳula'nin oğlu ve Farruḫān'ın babası olan al-Zaynabī adında birini tâyin ettiler. „Arapların Zaynabī dedikleri"bu Zaynbadī (Balāẕurī, s. 317) âilesinin Dunbāvand ile ilgisi olup-olmadığı meselesi mühimdir. Kuvvetlerinin bulunduğu Rey'deki müstahkem mevkie ʿĀrīn (?) denilirdi. Bu isim son Maşmuġān'ın indiği al-ʿAyrayn dağının adına benzemektedir (bk. İbn al-Faḳīh, s. 275, de Goeje'nin notu).

Marquart kendince, Maşmuġān ile Bāvandī sülâleleri arasında münâsebet aramaktadır. Bu sülâlenin kurucusu olan ve sülâleye adını veren Bāv'ın Kayūs'un soyundan geldiği, Ḫusrav I.'in kardeşi olduğu ve son Sâsânîler devrinde yaşadığı rivâyet olunmaktadır. Bāv dindar bir insan idi; Yazdgird III.'in sukutundan sonra babasının âteşkedesine çekilmiş idi. Marquart'a göre o, bir „mecûs" olup, hıristiyan şehitlerinden bu adı (βαῦ) taşıyan „sihirî ilimler üstadı" râhip Anastas'ın babasıdır. Marquart ayrıca, Bāvandīlerin 167 yılında sanki Maşmuġān sülâlesini devam ettiriyormuş gibi, 141'den sonra onların ortadan kalkması ile meydana çıkmış olduklarını kaydediyor. Fakat bu faraziyenin bir çok noktaları doğru değildir. Kaynaklarda (İsfandiyār, Ẓahīr al-Dīn, s. 204 v. d.) Bāv'ın râhip sınıfına mensup olduğuna dâir hiç bir kayıt yoktur. İbn İsfandiyār'a göre (trc. Browne, s. 98), büyük-babasının mâbedi Kūsān'da bulunmakta idi; Rabino burasını Aşraf'ten bir az garpta gösterir ki, Dunbāvand'den çok uzak demektir. Marquart'ın Maşmuġān adına Bāvandîler arasında da rastlandığını isbat etmek için Ṭabarī (III, 1294)'den naklettiği parça, Māzyār'ın Ḳārînîler sülâlesine mensup yeğenine (aş. bk.) dâir idi ki, bu sülâlenin Bāvandîler ile hiç bir alâkası yoktur.

Ḳārînī Māşmuġānları. Gerek İbn İsfandiyār'ın, gerek Ẓahīr al-Dīn'in Dunbāvand Maşmuġānları sülâlesinden bahsetmemeleri gariptir. Bunun sebebi belki burasını asıl Taberistan'dan saymamış olmalarıdır. Buna karşılık Miyān-dū-rūd (Ẓāhīr al-Dīn, s. 42, bu bölgenin Sārī civarında Kalārūd ve Mihribān ırmakları arasında bulunduğunu ve bunun şarkında Karatogan ile birleştiğini söyler; şu hâlde Miyān-dū-rūd Rabino'nun Küsān'ın bulunduğunu söylediği yere oldukça yakındır) *marzubān*'ı olan bir *maşmuġān* (*mazmuġān* > *mazmuġān*) Valāş'tan bahsetmektedir. Bu Maşmuġān Valāş (İbn İsfandiyār, s. 101; Ẓahīr al-Dīn, s. 42) Camāsp âilesinden büyük Farruḫān (709—722?) zamanında yaşıyordu ve Zarmihr b. Sūḫrā soyundan olup, Ḳārînîlerin büyük koluna mensup idi [Justi (s. 430)'nin bu Valāş'ı son Dunbāvand Maşmuġān'ının oğlu olarak göstermesinin sebebi anlaşılmıyor]. Ḳārînîlerden Vandād Hurmuzd (Zarmihr'in kardeşi olup, Ḳārin'den gelen sülâlenin küçük koluna mensup idi) halifeye karşı ayaklandığı sırada [Mahdī, 158—159?], İspahbad Şarvīn (772—797) Miyān-dū-rūdlu Maşmuġān Va-

lāş ile buluşmuş idi. Bu sonuncusunun (İbn İsfandiyār, s. 126; Ẓahīr al-Dīn, s. 155) yukarıda adı geçen Maşmuġān Valāş'ın haleflerinden biri olduğu sanılmaktadır.

224 (838) yılında (Ṭabarī, III, 1294) Ḳārinī Māzyār'ın Şahriyār b. al-Maşmuġān adında bir yeğeninden bahseder. Buna göre, al-Maşmuġān Māzyār'ın amcası Vandād Ummīd ile aynı şahıstır (krş. Justi, s. 430). Diğer taraftan (Ṭabarī, s. 1529) 250 (864) yılında alevîlerden Ḥasan b. Zayd'in müttefikleri arasında bir Māşmuġān (aynen)'dan bahsetmektedir. İbn İsfandiyār (s. 165), onu Vanda-Ummīd b. Maşmuġān adı ile anmaktadır. Buna göre, Ṭabarī'nin şeceresinde bir yanlışlık olması ihtimâli bulunduğunu ve yahut Maşmuġān unvânının Vandā-Ummīd ve oğlu tarafından da kullanıldığını kabûl etmek gerekiyor; fakat bu sonuncu (*māşmuġān*, harf-i târifsiz) şekli bu tâbirin daha ziyâde sâdece bir has isim hâlini aldığını gösteriyor. [Browne Maşmuġān'ın önüne bir harf-i târif koymakla hatâya düşmüş oluyor].

Hulâsa olarak, Dunbāvand Maşmuġānlarının yanında, bir de Miyān-dū-rūd Maşmuġānları bulunmaktadır. Bu *marzubān*'lar, Ẓahīr al-Dīn'e bakılırsa, Sūḫrā (*Ḳārin* soyundan meşhûr demirci Kāva'nin oğlu ve Taberistan'da Sâsânî vâlisi) sülâlesinin Zarmihrī koluna mensup idiler. Daha sonra Maşmuġān unvânına (veya has ismine!) Sūḫrā sülâlesinin Taberistan'da Bāvandī ispehbedlerine (Ẓahīr al-Dīn, s. 154, 14) nisbetle, daha aşağı bir mevkî işgâl etmiş olan küçük kolunda (Ḳārinī kolu) tekrar rastlanmaktadır.

Bibliyografya: Ṭabarī, I, 2656; III, 130, 136 (1294, 1529); Birūnī, *al-Āṯār al-bāḳiya*, s. 101 (trc. s. 109), s. 227 (trc. s. 213); *Kitāb al-ʿuyūn va 'l-ḥadā'iḳ* (nşr. de Goeje ve de Jong), s. 228; İbn al-Aşīr, III, 18; V, 304, 386 v.d.; İbn İsfandiyār, bk. fihrist; Yāḳūt, I, 243—244 (Ustūnāvand); II, 606—610 (Dunbāvand); Ẓahīr al-Dīn, bk. fihrist; Spiegel, *Eran. Alterthumskunde* (1871), III, 563; ayn. mll., *Über d. Vaterland d. Avesta* (*Z D M G*, 1881, XXXV, 629—645); Justi, *Iran. Namenbuch*, s. 199 ve 430 (levhalar); Marquart, *Beiträge* (*Z D M G*, 1895, XLIX, 661); Marquart, *Ērānşahr*, s. 127; Vasmer, *Die Eroberung Tabaristans ... zur Zeit des Chalifen al-Manṣūr* (*Islamica*, 1927/1928, III, 86—150).

(V. MINORSKY.)

MAŞNAVĪ. Bk. MESNEVÎ.]

MĀSSA. [Bk. MASSA.]

MASSA. MĀSSA (berberîcede *Māsset*), Şūs (Fās)'ta küçük bir berberî kabîlesinin adı. Bu kabîle Vādī Māssa'nin munsabında Agadir'in cenûbunda ve buradan aş.-yk. 45 km. mesâfede yaşamaktadır. Burası ihtimâl büyük Plinius (V, 9)'un *flumen Darat*'ın şimâlinde gösterdiği *flumen Masatat*'a, yânî bugünkü Vādī Dar'a'ya tekabül eder; nitekim aynı müellifte geçen *Masatas* da bugünkü *ahl Māssa*'ye tekabül etmektedir.

Māssa adı, Fās'ta ilk arap fütuhâtının hâtıralarına karışır; efsâneye göre, ʿUḳba b. Nāfiʿ Sūs'u fethettikten sonra, artık alınacak yer kalmadığından; —„Allah şâhidim olsun"— diyerek, atını Atlas okyanusuna bu sâhilden sürmüş idi. Māssa pek çabuk mühim bir dinî ve ticârî merkez hâlini aldı. Yaʿḳūbī (III. = IX. asrın sonu) limanın canlılığını anlatır ve orada bulunan meşhûr bir ribattan (Ribāṭ Bahlūl) bahseder. al-Bakrī ve İdrīsī Māssat limanından bahsederler; al-Bakrī ribatın şöhretini ve orada kurulan pazarların ehemmiyetini belirtir. İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿİbar*'de bir kaç defa, bir halk inanışına göre, Mahdī'nin ve beklenen Fâtımî'nin görüneceği Māssa ribatından bahseder.

Buna inanan bir çok kimseleri bu ribatta yerleşmeğe teşvik etmiş ve bir çok mâcerâperesti de, isyânlar tertiplemek için, buraya çekmiştir.

XV. asrın sonlarına doğru, al-Cazūlī ile başlayan dinî hareketler Māssa'yi Sūs'un büyük câviyelerinden biri hâline getirdi. IX. (XVI.) asrın ortasında Leo Africanus Māssa'yi bir hurma ormanı ortasında, taş surlar ile çevrili üç küçük köyden müteşekkil olarak, tasvir eder. Ahâli çiftçilik yapmakta ve Vādī Māssa'nin taşmasından faydalanmakta idi. Şehrin dışında, deniz kıyısında, çok ziyâret edilen bir „mâbed" var idi; halk Mahdī'nin buradan zuhûr edeceğine inanmakta idi. Küçük kiriş araları balina kemiklerinden yapılmış idi. Deniz bu sâhile, ada balığı cinsinden, balıklar getirir ve buralarda ak anber toplanırdı; bir halk efsânesine göre, balık Yūnus peygamberi Māssa kıyılarına atmış idi.

Saʿdîlerin sukutundan sonra, Tāzarvālt Murâbıt emîrliğinin inkişâfı Māssa'yi yeniden bir ticâret merkezi hâline getirdi; limana sık-sık avrupalılar geliyordu; fakat çok geçmeden, Agadir bu limanı gölgede bıraktı.

Tāzarvālt emîrliğinin kısa zamanda çökmesi ve orta Fas'ın gittikçe artan nufûzu Māssa'nin bütün dinî ve iktisâdî ehemmiyetini hemen-heman sıfıra indirdi.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Prolégomènes* (trc. de Slane), II, 201 v.d.; Leon Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), I, 168; R. Basset, *Relation de Sidi Brahim de Massat* (Paris, 1883); R. Montagne, *Une tribu berbère du Sud Marocain: Massat* (*Hespéris*, 1924, IV, 357—403).

(G. S. COLIN.)

MASTŪC. [Bk. MESTÛC.]

MASʿŪD. [Bk. MES'UD.]

MAŞYĀD. [Bk. MASYÂD.]

MASYAD. MAŞYĀD, şimâlî Suriye'de, Cabal al-Nuṣayrîya'nin şark kenarında kâin bir şehir. İsminin söylenişi ve yazılışı, *Maşyād*, *Maşyāf* (resmî vesîkalarda ve aşağıda zikredilen 646 ve 870 tarihli kitâbelerde olduğu gibi), *Maşyāt*, *Maşyās* (*f* ve *s* değişmesi husûsunda krş. Rescher, *Z D M G*, LXXIV, 465; Praetorius, *Z D M G*, LXXV, 292; Dussaud, *Topographie hist. de la Syrie*, s. 143, not 4; 209, 395, not 3) şekilleri arasında değişir. *Maṣyāb* (Yāḳūt, *Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 556), *Maṣyah* (Ḫalīl al-Ẓāhirī, *Zubda*, nşr. Ravaisse, s. 49) ve *Maṣyāt* (Kremer, *S B Akad. Wien*, 1850, II, 331, al-Nābulusī'ye göre) şekilleri ise, yanlış yazılmalardan doğmuş olmalıdır (van Berchem, *JA*, 1897, IX, 457, seri 9, not 2). Daha yakın bir devirde *Miṣyāf*, *Miṣyād*, şekilleri, mûtad olarak kullanıldı (al-Dimaşḳī, nşr. Mehren, s. 208; al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā'*, Kahire tab., IV, 113; İbn al-Şiḥna, Beyrut tab., s. 265; krş. v. Oppenheim, *Petermanns Mitteilungen*, LVII [1911], II, levha 11, haritada *Meşyāf*), Bu isim belki kadîm çağa âit bir Μαρσύα (= Μασσύα) veya Μάρσυου κώμη'den geliyordu ve burası da, muhtemel olarak, Nazeriniler (Nuṣayrîlerin ceddi? Plinius, *Nat. Hist.*, V, 81) ülkesinin hudutları olan *Marsyas amnis* (bk. Pauly-Wissowa-Kroll, *Realenzyklopädie*, XIV, stn. 1985 v.d. Masyas, 3) üzerinde bulunuyordu. Kale kapılarına konulmuş bir takım sütûn ve başlıklar (bunların bir kısmının resimleri için bk. G. L. Bell, *Durch. d. Wüsten und Kulturstätten Syriens*, s. 211 v.d.) kadîm çağdan kalan yegâne bakiyelerdir. Miss Bell'e göre, Ḥamā'dan garba doğru uzanan bir Roma yolu (*raṣīf*) şehirden geçiyordu.

Orta çağın ilk devirlerinde Maşyād'ın ismi geçmiyor. Kalenin ilk defa zikredildiği yer, belki haçlıların 1099 senesine âit seferlerinin frank kaynaklı bir hikâyesidir: *pervenimus gaudentes hospitari ad quoddam Arabum castrum* (*Anonymi gesta Francorum et aliorum Hiersolymitanorum*, nşr. Hagenmeyer, 1890, s. 418, not 29; Dussaud, *Histoire et religion des Noṣairîs*, Paris, 1900, s. 21, not 4). Franklar 503 (1109/1110)'te Rafanîya üzerine yürüdükleri sırada, Tuġ-Tiġin buranın yardımına koştu; aralarında bir mütâreke akdedilince, frankların Maşyās ve Ḥiṣn al-Akrād kalelerine karşı her hangi bir tecâvüzde bulunmamaları, buna mukabil adı geçen kaleler ile Ḥiṣn Ṭufān'ın kendilerine vergi ödemesi kararlaştırıldı (Sibṭ b. al-Cavzī, *Mirʾāt al-zamān*, bk. *Rec. hist. or. crois.*, III, 537). 521 (1127) yılından evvel kaleye sâhip olan Mirdâsîlere mensup bir hânedan, burayı o sırada Banī Munḳiẕ'e sattı. 527(1132/1133)'den itibâren Nuṣayrîlerin Ḳadmūs ve al-Kahf kaleleri ismāʿīlîlerin eline geçti; bunlar 535 (1440/1441)'te Maşyāf'ı da zaptettiler. Bu sırada Şayzar Banī Munḳiẕ'in hizmetinde bulunan memlûk vâli Sunḳur'u gâfil avlayıp, ele geçirerek, öldürdüler (Abu 'l-Fidā', *Muḫtaṣar fī aḫbār al-baṣar*, bk. *Rec. Hist. or. crois.*, I, 25; İbn al-Aşīr, *Kāmil*, *ayn. esr.*, I, 438; al-Nuvayrī, Leiden yazması, 2m, 222a, van Berchem, *JA*, 1897, s. 464, not 1). Bundan sonra Maşyād, ismāʿīlī mezhebinin reisi Şayḫ al-Cabal'in kasrı olarak kaldı. Abū Muḥammed önce tarîkat mensuplarını Ḳadmūsîya dağında kendi etrafında topladı; daha sonra Irak büyük hâkiminin Suriye elçisi olarak, Rāşid al-Dīn Sinān [b. bk.] ortaya çıktı ve çok geçmeden, bu bölgedeki Haşşāşîn [b. bk.]'in başına geçti. Haçlıları yıldıran mücâdeleci ve etrafına korku salıcı kudreti ile fevkalâde teşkilâtçılık kabiliyetini meydana koydu. Kendisine karşı yöneltilmiş iki sûikast teşebbüsünden dolayı onları cezâlandırmak isteyen Salāḥ al-Dīn muharrem 572 (temmūz/ağustos 1176) tarihinde, ismāʿīlîlerin memleketine girerek, Sinān'ı, Ḳalʿat Maşyāf'ta muhâsara etti ise de, Ṣalāḥ al-Dīn'in amcası olup, Ḥamā'yı elinde bulunduran Şihāb al-Dīn al-Ḥārimī'nin şefâatı ile, Sinān, Ṣalāḥ al-Dīn tarafından, affedildi ve ağustos başlarında kuvvetleri ile berâber, Ḥamā istikametinde çekildi (Abu 'l-Fidā' ve İbn al-Aşīr, *Rec. hist. or. crois.*, I, 47, 626). Maşyād muhâsarasının nihâyetlenmesinden bir az evvel (safer ayı başına doğru), Şam'da ikamet etmekte olan Usāma b. Munḳiẕ'den büyük hâmîsi için medhiye mâhiyetinde bir kasîde ihtivâ eden bir mektup aldı (Derenbourg, *Vie d' Ousâma*, Paris, 1893, s. 400 v.d.). Rāşid al-Dīn 588 (eylûl 1192)'de öldü. Suriye hâkimleri (*muḳaddam*) onun sâyesinde mutlak iktidara sâhip hukümdarların taşımaları mûtad olan *al-dunyā' va 'l-dīn* unvanını almışlardı (van Berchem, *ayn. esr.*, 470). Bununla berâber Sinān, Alamūt'taki tarîkat reisinin vesâyetinden kurtulmuş olduğu hâlde, 608 senesinde eski vaziyetine yine avdet etmiş bulunduğu görülüyor (Abū Şāma, *al-Ẕayl fī 'l-ravżatayn*, van Berchem, *ayn. esr.*, s. 475 v.dd., not 1). Kalenin bir iç kapısı üzerindeki kitâbeden (van Berchem, *J A*, 1897, s. 482 = van

lāş ile buluşmuş idi. Bu sonuncusunun (İbn İsfandiyār, s. 126; Ẓahīr al-Dīn, s. 155) yukarıda adı geçen Maşmuġān Valāş'ın haleflerinden biri olduğu sanılmaktadır.

224 (838) yılında (Ṭabarī, III, 1294) Ḳārinī Māzyār'ın Şahriyār b. al-Maşmuġān adında bir yeğeninden bahseder. Buna göre, al-Maşmuġān Māzyār'ın amcası Vandād Ummīd ile aynı şahıstır (krş. Justi, s. 430). Diğer taraftan (Ṭabarī, s. 1529) 250 (864) yılında alevîlerden Ḥasan b. Zayd'in müttefikleri arasında bir Māşmuġān (aynen)'dan bahsetmektedir. İbn İsfandiyār (s. 165), onu Vanda-Ummīd b. Maşmuġān adı ile anmaktadır. Buna göre, Ṭabarī'nin şeceresinde bir yanlışlık olması ihtimâli bulunduğunu ve yahut Maşmuġān unvânının Vandā-Ummīd ve oğlu tarafından da kullanıldığını kabûl etmek gerekiyor; fakat bu sonuncu (*māşmuġān*, harf-i târifsiz) şekli bu tâbirin daha ziyâde sâdece bir has isim hâlini aldığını gösteriyor. [Browne Maşmuġān'ın önüne bir harf-i târif koymakla hatâya düşmüş oluyor].

Hulâsa olarak, Dunbāvand Maşmuġānlarının yanında, bir de Miyān-dū-rūd Maşmuġānları bulunmaktadır. Bu *marzubān*'lar, Ẓahīr al-Dīn'e bakılırsa, Sūḫrā (*Ḳārin* soyundan meşhûr demirci Kāva'nin oğlu ve Taberistan'da Sâsânî vâlisi) sülâlesinin Zarmihrī koluna mensup idiler. Daha sonra Maşmuġān unvânına (veya has ismine!) Sūḫrā sülâlesinin Taberistan'da Bāvandī ispehbedlerine (Ẓahīr al-Dīn, s. 154, 14) nisbetle, daha aşağı bir mevkî işgâl etmiş olan küçük kolunda (Ḳārinī kolu) tekrar rastlanmaktadır.

Bibliyografya: Ṭabārī, I, 2656; III, 130, 136 (1294, 1529); Bīrūnī, *al-Āṯār al-bāḳiya*, s. 101 (trc. s. 109), s. 227 (trc. s. 213); *Kitāb al-ʿuyūn va 'l-ḥadā'iḳ* (nşr. de Goeje ve de Jong), s. 228; İbn al-Aṯīr, III, 18; V, 304, 386 v.d.; İbn İsfandiyār, bk. fihrist; Yāḳūt, I, 243—244 (Ustūnāvand); II, 606—610 (Dunbāvand); Ẓahīr al-Dīn, bk. fihrist; Spiegel, *Eran. Alterthumskunde* (1871), III, 563; ayn. mll., *Über d. Vaterland d. Avesta* (*Z D M G*, 1881, XXXV, 629—645); Justi, *Iran. Namenbuch*, s. 199 ve 430 (levhalar); Marquart, *Beiträge* (*Z D M G*, 1895, XLIX, 661); Marquart, *Ērānşahr*, s. 127; Vasmer, *Die Eroberung Tabaristans ... zur Zeit des Chalifen al-Manṣūr* (*Islamica*, 1927/1928, III, 86—150).

(V. MINORSKY.)

MAŞNAVÎ. Bk. MESNEVÎ.]

MĀSSA. [Bk. MASSA.]

MASSA. MĀSSA (berberîcede *Māsset*), Sūs (Fās)'ta küçük bir berberî kabîlesinin adı. Bu kabîle Vādī Māssa'nin munsabında Agadir'in cenûbunda ve buradan aş.-yk. 45 km. mesâfede yaşamaktadır. Burası ihtimâl büyük Plinius (V, 9)'un *flumen Darat*'ın şimâlinde gösterdiği *flumen Masatat*'a, yâni bugünkü Vādī Dar'a'ya tekabül eder; nitekim aynı müellifte geçen *Masatas* da bugünkü *ahl Māssa*'ye tekabül etmektedir.

Māssa adı, Fās'ta ilk arap fütuhâtının hâtıralarına karışır; efsâneye göre, ʿUḳba b. Nāfiʿ Sūs'u fethettikten sonra, artık alınacak yer kalmadığından; —„Allah şâhidim olsun"— diyerek, atını Atlas okyanusuna bu sâhilden sürmüş idi. Māssa pek çabuk mühim bir dinî ve ticârî merkez hâlini aldı. Yaʿḳūbī (III. = IX. asrın sonu) limanın canlılığını anlatır ve orada bulunan meşhûr bir ribattan (Ribāṭ Bahlūl) bahseder. al-Bakrī ve İdrīsī Māssat limanından bahsederler; al-Bakrī ribatın şöhretini ve orada kurulan pazarların ehemmiyetini belirtir. İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿİbar*'de bir kaç defa, bir halk inanışına göre, Mahdī'nin ve beklenen Fâtımî'nin görüneceği Māssa ribatından bahseder.

Buna inanan bir çok kimseleri bu ribatta yerleşmeğe teşvik etmiş ve bir çok mâcerâperesti de, isyânlar tertiplemek için, buraya çekmiştir.

XV. asrın sonlarına doğru, al-Cazūlī ile başlayan dinî hareketler Māssa'yi Sūs'un büyük zâviyelerinden biri hâline getirdi. IX. (XVI.) asrın ortasında Leo Africanus Māssa'yi bir hurma ormanı ortasında, taş surlar ile çevrili üç küçük köyden müteşekkil olarak, tasvir eder. Ahâli çiftçilik yapmakta ve Vādī Māssa'nin taşmasından faydalanmakta idi. Şehrin dışında, deniz kıyısında, çok ziyâret edilen bir „mâbed" var idi; halk Mahdī'nin buradan zuhûr edeceğine inanmakta idi. Küçük kiriş araları balina kemiklerinden yapılmış idi. Deniz bu sâhile, ada balığı cinsinden, balıklar getirir ve buralarda ak anber toplanırdı; bir halk efsânesine göre, balık Yūnus peygamberi Māssa kıyılarına atmış idi.

Saʿdîlerin sukutundan sonra, Tāzarvālt Murâbıt emîrliğinin inkişâfı Māssa'yi yeniden bir ticâret merkezi hâline getirdi; limana sık-sık avrupalılar geliyordu; fakat çok geçmeden, Agadir bu limanı gölgede bıraktı.

Tāzarvālt emîrliğinin kısa zamanda çökmesi ve orta Fas'ın gittikçe artan nufûzu Māssa'nin bütün dinî ve iktisâdî ehemmiyetini hemen-heman sıfıra indirdi.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *Prolégomènes* (trc. de Slane), II, 201 v.d.; Leon Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), I, 168; R. Basset, *Relation de Sidi Brahim de Massat* (Paris, 1883); R. Montagne, *Une tribu berbère du Sud Marocain: Massat* (*Hespéris*, 1924, IV, 357—403).

(G. S. COLIN.)

MASTŪC. [Bk. MESTÛC.]

MASʿŪD. [Bk. MES'UD.]

MAŞYĀD. [Bk. MASYÂD.]

MASYAD. MAŞYĀD, şimâlî Suriye'de, Cabal al-Nuṣayrīya'nin şark kenarında kâin bir şehir. İsminin söylenişi ve yazılışı, *Maşyād, Maşyāf* (resmî vesîkalarda ve aşağıda zikredilen 646 ve 870 tarihli kitâbelerde olduğu gibi), *Maşyāt, Maşyās* (*f* ve *ş* değişmesi husûsunda krş. Rescher, *Z D M G*, LXXIV, 465; Praetorius, *Z D M G*, LXXV, 292; Dussaud, *Topographie hist. de la Syrie*, s. 143, not 4; 209, 395, not 3) şekilleri arasında değişir. *Maşyāb* (Yāḳūt, *Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 556), *Maşyah* (Ḫalīl al-Ẓāhirī, *Zubda*, nşr. Ravaisse, s. 49) ve *Maşyāt* (Kremer, *S B Akad. Wien*, 1850, II, 331, al-Nābulusī'ye göre) şekilleri ise, yanlış yazılmalardan doğmuş olmalıdır (van Berchem, *JA*, 1897, IX, 457, seri 9, not 2). Daha yakın bir devirde *Miṣyāf, Miṣyād*, şekilleri, mûtad olarak kullanıldı (al-Dimaşḳī, nşr. Mehren, s. 208; al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā'*, Kahire tab., IV, 113; İbn al-Şiḥna, Beyrut tab., s. 265; krş. v. Oppenheim, *Petermanns Mitteilungen*, LVII [1911], II, levha 11, haritada *Meşyāf*), Bu isim belki kadîm çağa âit bir Μαρσύα (= Μασσύα) veya Μάρσου κώμη'den geliyordu ve burası da, muhtemel olarak, Nazeriniler (Nuṣayrīlerin ceddi? Plinius, *Nat. Hist.*, V, 81) ülkesinin hudutları olan *Marsyas amnis* (bk. Pauly-Wissowa-Kroll, *Realenzyklopädie*, XIV, stn. 1985 v.d. Masyas, 3) üzerinde bulunuyordu. Kale kapılarına konulmuş bir takım sütûn ve başlıklar (bunların bir kısmının resimleri için bk. G. L. Bell, *Durch. d. Wüsten und Kulturstätten Syriens*, s. 211 v.d.) kadîm çağdan kalan yegâne bakiyelerdir. Miss Bell'e göre, Ḥamā'dan garba doğru uzanan bir Roma yolu (*raṣīf*) şehirden geçiyordu.

Orta çağın ilk devirlerinde Maşyād'ın ismi geçmiyor. Kalenin ilk defa zikredildiği yer, belki haçlıların 1099 senesine âit seferlerinin frank kaynaklı bir hikâyesidir: *pervenimus gaudentes hospitari ad quoddam Arabum castrum* (*Anonymi gesta Francorum et aliorum Hiersolymitanorum*, nşr. Hagenmeyer, 1890, s. 418, not 29; Dussaud, *Histoire et religion des Noṣairîs*, Paris, 1900, s. 21, not 4). Franklar 503 (1109/1110)'te Rafanīya üzerine yürüdükleri sırada, Tug-Tigin buranın yardımına koştu; aralarında bir mütâreke akdedilince, frankların Maşyās ve Ḥisn al-Akrād kalelerine karşı her hangi bir tecâvüzde bulunmamaları, buna mukabil adı geçen kaleler ile Ḥişn Ṭufān'ın kendilerine vergi ödemesi kararlaştırıldı (Sibṭ b. al-Cavzī, *Mirʾāt al-zamān*, bk. *Rec. hist. or. crois.*, III, 537). 521 (1127) yılından evvel kaleye sâhip olan Mirdāsîlere mensup bir hânedan, burayı o sırada Banī Munḳiẕ'e sattı. 527 (1132/1133)'den itibâren Nuṣayrīlerin Ḳadmūs ve al-Kahf kaleleri ismāʿīlîlerin eline geçti; bunlar 535 (1440/1441)'te Maşyāf'ı da zaptettiler. Bu sırada Şayzar Banī Munḳiẕ'in hizmetinde bulunan memlûk vâli Sunḳur'u gâfil avlayıp, ele geçirerek, öldürdüler (Abu 'l-Fidā', *Muḫtaṣar fi aḫbār al-başar*, bk. *Rec. Hist. or. crois.*, I, 25; İbn al-Aṯīr, *Kāmil, ayn. esr.*, I, 438; al-Nuvayrī, Leiden yazması, 2m, 222a, van Berchem, *JA*, 1897, s. 464, not 1). Bundan sonra Maşyād, ismāʿīlī mezhebinin reisi Şayḫ al-Cabal'in kasrı olarak kaldı. Abū Muḥammed önce tarîkat mensuplarını Ḳadmūsîya dağında kendi etrafında topladı; daha sonra Irak büyük hâkiminin Suriye elçisi olarak, Rāşid al-Dīn Sinān [b. bk.] ortaya çıktı ve çok geçmeden, bu bölgedeki Haşşāşîn [b. bk.]'in başına geçti. Haçlıları yıldıran mücâdeleci ve etrafına korku salıcı kudreti ile fevkalâde teşkilâtçılık kabiliyetini meydana koydu. Kendisine karşı yöneltilmiş iki sûikast teşebbüsünden dolayı onları cezâlandırmak isteyen Salāḥ al-Dīn muharrem 572 (temmûz/ağustos 1176) tarihinde, ismāʿīlîlerin memleketine girerek, Sinān'ı, Ḳalʿat Maşyāf'ta muhâsara etti ise de, Şalāḥ al-Dīn'in amcası olup, Ḥamā'yı elinde bulunduran Şihāb al-Dīn al-Ḥārimī'nin şefâatı ile, Sinān, Şalāḥ al-Dīn tarafından, affedildi ve ağustos başlarında kuvvetleri ile berâber, Ḥamā istikametinde çekildi (Abu 'l-Fidā' ve İbn al-Aṯīr, *Rec. hist. or. crois.*, I, 47, 626). Maşyād muhâsarasının nihâyetlenmesinden bir az evvel (safer ayı başına doğru), Şam'da ikamet etmekte olan Usāma b. Munḳiẕ'den büyük hâmîsi için medhiye mâhiyetinde bir kasîde ihtivâ eden bir mektup aldı (Derenbourg, *Vie d' Ousâma*, Paris, 1893, s. 400 v.d.). Rāşid al-Dīn 588 (eylûl 1192)'de öldü. Suriye hâkimleri (*muḳaddam*) onun sâyesinde mutlak iktidara sâhip hukümdarların taşımaları mûtad olan *al-dunyā va 'l-dīn* unvanını almışlardı (van Berchem, *ayn. esr.*, 470). Bununla berâber Sinān, Alamūt'taki tarîkat reisinin vesâyetinden kurtulmuş olduğu hâlde, 608 senesinde eski vaziyetine yine avdet etmiş bulunduğu görülüyor (Abū Şāma, *al-Ẕayl fi 'l-ravżatayn*, van Berchem, *ayn. esr.*, s. 475 v.dd., not 1). Kalenin bir iç kapısı üzerindeki kitâbeden (van Berchem, *J A*, 1897, s. 482 = van

Berchem-v. Oppenheim, *Beiträge z. Assyriol.*, VII/1, 17, nr. 18), bu binânın Suriye hâkimi *kamāl al-dunyā va'l-dīn* Ḥasan b. Mas'ūd tarafından, Alamūt'taki büyük hâkim ʿAlā al-Dīn Maḥmūd III. (618—653) devrinde tâmir edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. al-Nasavī'ye göre (bk. *Gesch. des Sultans Mankubirti*, nşr. Houdas, s. 132), 624'ten evvel, oldukça uzun bir müddet zarfında, ismāʿīlîlerin büyük reislerinin Suriye vâlisi olduğunu bildirdiği al-Kamāl ile aynı şahıs olması muhtemeldir. 624'te imparator Friedrich II.'in elçilerini kabûl eden kumandan (*mutavallī*) Macd al-Dīn'in hâkimler arasında sayılıp-sayılmayacağı husûsunda kat'î bir şey söylenemez (Amari, *Bibl. arabico-sicula*, zeyil II, s. 30: Ḥamavī'den naklen, v. Berchem, *J A*, 1897, s. 501, not 1). 625—626'ya doğru ve kezâ 635'te Sirāc al-Dīn Muẓaffar b. al-Ḥusayn, Suriye hâkimi bulunuyordu (Nasavī, *ayn. esr.*, s. 168; al-Kahf kitâbesi; nşr. van Berchem, *ayn. esr.*, s. 488). Alamūt'tan gelme bir iranlı olan Tāc al-Dīn, 637'de Suriye ismāʿīlîlerinin *muḳaddam*'i bulunuyordu (İbn Vāṣıl, *al-Tārīḫ al-Ṣāliḥī*, Paris yazm., ar. 1702, 333b). Bu şahsın adı, Maṣyāf şehrinin surlarını ve cenup kapısını inşa ettirmesi vesîlesi ile, Maṣyād'da bulunan zilkâde 646 (şubat/mart 1249) tarihli bir kitâbe üzerinde, Tāc al-Dīn Abu 'l-Futūḥ şeklinde geçmektedir. O sırada kalenin kumandanı ʿAbd Allāh b. Abi 'l-Faḍl b. ʿAbd Allāh idi (kitâbe A ve B için bk. van Berchem, *J A*, 1897, s. 456 = van Berchem-v.Oppenheim, *Beiträge z. Assyr.*, *ayn. esr.*, nr. 19). 1250 senesi mayısında râhip Yves le Breton kıral Saint-Louis tarafından, hıristiyan dinine dâvet etmek üzere, safdilâne ve boşuna gayret göstererek, bir hey'et ile elçi olarak gönderildiği „Şayḫ al-Cabal" de bu Tāc al-Dīn olsa gerektir (Jean de Joinville, *Histoire de St. Louis*, nşr. Wailly, s. 246 v. dd.; van Berchem, *J A*, 1897, s. 478—480). *Muḳaddam* Riżā' al-Dīn Abu 'l-Maʿālī devrinde moğullar buradan geçerken, 658 (1260)'de kaleyi ele geçirdiler ise de, Mısır sultanı Kutuz'un ʿAyn Cālūt zaferi ile, burası geri alındı. İki sene kadar sonra, Baybars ismāʿīlîlerin işlerine karışmağa ve onlardan tâbiiyet vergisi istemeğe başladı; çok geçmeden *muḳaddam* Naʿm al-Dīn İsmāʿīl'i indirip, yerine dâmâdı Şārim al-Dīn Mubārak'i geçirdi; fakat Maṣyād'ı onun elinden aldı. Naʿm al-Dīn tekrar gelince, Baybars, onu Kahire'ye getirtip, hapse attırdı. Daha sonra, kısa bir müddet için, Naʿm al-Dīn'in ve ondan sonra oğlu Şams al-Dīn'in *muḳaddam*'liği tasdik edildi ise de, receb 668 (1270)'de sultan Maṣyād'ı kendi topraklarına, kat'î olarak, ilhâk etti (Abu 'l-Fidā', bk. *Rec. hist. or. crois.*, I, 153; Mufażżal b. Abi 'l-Faża'il, *Hist. Sult. Maml.*, nşr. Blochet, *Patrol. Orient.*, XIV, 455; van Berchem, *J A*, 1897, s. 465, not 2).

Maṣyād, muhtemel olarak, önceleri merkezi Ḥiṣn al-Akrād olan eyâlete dâhil edilmiş, daha sonraları Trabulus (bu şehrin 688 = 1289 'da zaptı üzerine)'a bağlanmıştır. Bir müddet sonra eyâletten ayrılarak, Dimaşḳ (Şam) *niyāba*'sine verildi ki, al-Ḳalḳaşandī zamanında, 814 (1412)'e doğru, buraya bağlı bulunuyordu (*Ṣubḥ al-aʿşā*, Kahire, IV, 113, 202, 235). Ḫalīl al-Ẓāhirī (*Zubdat kaşf al-mamālik*, nşr. Ravaisse, s. 49) Maṣyād'ı Ḥamā'ya bağlı gösterir (850'ye doğru). Mısır idâresi altında ismāʿīlîler ülkesi, başlıca şehri Maṣyād olmak üzere, oldukça husûsî bir vaziyete sâhip bulunuyordu (Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'Epoque des Mamelouks*, Paris, 1923, s. 182, nr. 3).

Abu 'l-Fidā' (720 = 1320'ye doğru) Maṣyād'ı içinden akar-sular geçen bahçeler ile şenlenmiş ehemmiyetli bir şehir olarak vasıflandırmaktadır. Şehir, Bārīn'ın takriben bir fersah şimâlinde ve Ḥamā (G. le Strange, *Palestine*, s. 507'de, yanlış olarak, Ḥimṣ)'nın garbında bir günlük mesâfede bulunan Cabal al-Lukkām, daha doğrusu Cabal al-Sikkīn'in şark eteğinde bulunuyordu ve sağlam bir kalesi var idi (Abu 'l-Fidā', *Geogr.*, nşr. Reinaud, s. 229 v.d.). Yüksek bir yerde bulunduğu için, iklimi Nahr al-ʿĀṣī'ye yakın çukur sâhalarınkine nisbetle daha elverişli idi; genç Usāma, 516 (1122/1123) senesinde, Şayzar emîri olan amcası ʿİzz al-Dīn Abu 'l-ʿAsākir Sulṭān'ın, sıhhatlerini korumak üzere, bu sıcak şehirden Maṣyād'a gönderdiği zevceesine ve çocuklarına refâkat etmiş idi (Derenbourg, *Vie d'Ousâma*, s. 43).

İbn Baṭṭūṭa 756 (1355)'da, al-Nābulusī 1105 (1693/1694)'te Maṣyād'dan geçtiler. Bu sonuncusu, kendi zamanında şehrin başında Tanūḫ kabîlesinden Sulaymān adlı birinin bulunduğunu zikreder. Maṣyād'da sultan al-Malik al-Ẓāhir Ḫoşḳadam'in vergi muâfiyetine dâir ramazan 870 (nisan/mayıs 1466) tarihli bir kitâbe bulunmuştur (van Berchem-v. Oppenheim, *Beiträge z. Assyr.*, VII, 20, nr. 23; nr. 22 de belki aynı hükümdarındır). Muṣṭafā b. İdrīs adlı bir emîre âit daha yakın tarihli iki kitâbeye de tesâdüf edilmiştir. Bunlardan biri (*ayn. esr.*, s. 21, nr. 24) 1203 (1788/1789) tarihli olup, bir çeşme (*sabīl*) inşâsına, diğeri (nr. 25) 1208 (1793/1794) tarihli olup, ismāʿīlî emîrlerinin ikametgâhlarının inşâsına âit bulunmaktadır.

Bâzı münferit Nuṣayrī aşîretlerinin ismāʿīlî *muḳaddam*'lerine arz-ı hizmet etmeleri gibi hâller (msl. 724 = 1324'te Rāşid al-Dīn'e yaptıkları gibi, bk. Guyard, *Un grand maître des Assassins au temps de Saladin*, *J A*, 1877, s. 165; Dussaud, *Histoire et relig. des Noṣairîs*, s. 80), nuṣayrîler ile, bâzan açıktan-açığa, bâzan el altından olmak üzere, dâimî mücâdele hâlinde yaşadılar. Maṣyād emîrinin Şayḫ Maḥmūd ile berâber şehre yerleşmelerine izin verdiği Raslān kabîlesine mensup bâzı nuṣayrîler, 1808'de emîri, oğlunu ve 300 kadar ismāʿīlîyi öldürerek, şehri ele geçirdiler. Şehir halkının kaçabilen kısmı Şam vâlisi Yusuf Paşa'dan yardım istedi. Vâli nuṣayrîlere karşı 4—5.000 kişilik bir te'dip kuvveti gönderdi. Maṣyād, Banī Ruslān'ın üç ay süren bir müdâfaasından sonra ele geçirildi ve kaçmış bulunan ismāʿīlîler 1810 'da buraya döndüler (Dussand, *ayn. esr.*, s. 32; Burckhardt, *Reisen in Syrien*, s. 258). 1812'de Burckhardt Maṣyād'da 250 kadar ismāʿīlî ve 50 hıristiyan âilesi saymış idi. Sonraları bu sayının daha da azaldığı tahmin ediliyor. Burckhardt ve Lammens şehirde birçok harap ev ve surlar içinde geniş bahçeler gördüklerini kaydediyorlar. Yine Burckhardt'a göre, şehir şarkta bataklık bir ıssız sâha ile hudutlanmakta, buna mukabil şimâlde, dağ eteğinde, yalçın bir yarın üzerinde hisar yükselmektedir; garp tarafında halkın buğday ve arpa ektiği bir vâdi bulunuyor. Dağın yamacı üzerinde bulunan şehrin çevresi yarım fersahı aşmaktadır. Yeni çağa âit surlar arasında daha eski devirden kalma üç kapı vardır. Câmi harâbe hâlindedir. Hisarın dış duvarlarından, kemerli bir koridor ile, iç kısma geçilmektedir (G. Bell, *Wüsten und Kulturstätten*, s. 211). Eski hisarın büyük kısmı yıkılmıştır. Binanın ancak bâzı parçaları şöyle-böyle tâmir görmüş olup, şimdi kısmen meskûn bulunmaktadır.

Bibliyografya: Yākūt, *Muʿcam*, (nşr. Wüstenfeld), IV, 556 [Yāḳūt, III, 339 'daki *Ṣafad* maddesi, Dussaud, *Syria*, IV, 332b'ye göre; Maṣyād'ın yanlış imlâsına dayanmaktadır]; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. Juynboll), III, 111; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), XI, 52; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud), s. 229 v.d.; al-Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 208; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery-Sanguinetti), I, 166; Ḫalīl al-Ẓāhirī, *Zubda kaşf al-mamālik* (nşr. Ravaisse), s. 49; İbn al-Şiḥna, *al-Durr al-muntaḫab fī tārīḫ mamlakat Ḥalab* (Beyrut, 1909), s. 265; ʿUmarī, *Taʿrīf* (Kahire, 1312), s. 182; trc. R. Hartmann (*Z D M G*, 1916, LXX, 36, not 11); Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā*, Kahire, IV, 113 [13. satırda *Ḥamā va-* kelimeleri silinmeli, krş. satır 14!]; al-Nābulusī (trc. v. Kremer, *S B A k. Wien*, 1850, II, 331); G. le Strange, *Palestine unter the Moslems*, s. 81, 352, 507; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 77, 182 v.d.; J. L. Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land* (London, 1822), s. 150 v. dd.; (alm. trc. Gesenius), s. 254 v.d.; Quatremère (*Fundgruben des Orients*, IV, 340, not *c*); Ritter, *Erkunde*, XVII, 822, 918, 922, 935, 967 v.d., 972 v.d.; E. G. Rey, *Rapport sur une mission scientifique dans le Nord de la Syrie* (1864—1865) (*Archives des missions scient. et litt.*, Paris, 1866, II. seri, III, 344); R. Röhricht, *Regesta regni Hierosolymitani*, s. 191, nr. 715 (m. s. 1193); H. Derenbourg, *Vie d'Ousâma* (Paris, 1893), s. 8, 43, 281, 399 v.d.; van Berchem, *Epigraphie des Assassins de Syrie* (*J A*, 1897, IX. seri, IX, 453—501); R. Dussaud (*Rev. archéol.* 1897, I, 349); ayn. mll., *Histoire et réligion des Noṣairîs* (*Bibl. de l'Ecole des Hautes Etudes*, Paris, 1900, fas. CXXIX, 21, not 4, 23, 32, 80; ayn. mll., *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale* (Paris, 1927), s. 142 v.d., 153, 187; H. Lammens, *Au pays des Noṣaïrîs* (*R O C*, 1900, V, 423—427); G. L. Bell, *The Desert and the Sown* (London, 1907), s. 218 v.d.; alm. trc. *Durch die Wüsten u. Kulturstätten Syriens* (Leipzig, 1908), 2. tab. 1910, s. 211 v.d.; M. v. Oppenheim (*Z G Erdk. Berl.*, 1901, XXXVI, s. 74); ayn. mll. ve van Berchem, *Inschiften aus Syrien, Mesopot., Kleinasien*, 1913 (*Beiträge z. Assyriol.*, VIII/1, s. 17—22); bundan başka HAŞŞÂŞÎN maddesinde zikredilen bibliyografya. (E. HONIGMANN.)

MĀŞĀ'ALLĀH. [Bk. MÂŞÂALLAH.]

MÂŞÂALLAH. MĀŞĀ'ALLĀH (?—815), Aş(a)ri veya Sāriya'nin oğlu ve meşhûr bir hey'et âlimi olup, al-Manṣūr'un emri üzerine, Navbaḫt ile birlikte, Bagdad'ın kurulma gün ve saatini tesbit etmiştir. *Fihrist*'e göre, kendisi yahudi ve asıl ismi Mīşā (Manaşşī'nin bozulmuş şekli, her hâlde Manasse olacaktır) idi. Daha sonra islâmiyeti kabûl ederek, Māşā'allāh adını aldığı rivâyet edilir. Doğum tarihi mâlûm değildir. Fakat her hâlde 112 (730)'den sonra olmamalıdır; ölüm tarihi 200 (815) olarak gösterilir.

Māşā'allāh eserlerinde hey'ete taallûk eden bir çok meseleleri ele aldı; hey'ete müteallik âletlerin yapılışı ve kullanılışından da bahsetti. Bugün elimizde, eşyâ fiatları hakkındaki eserinin ancak küçük parçaları kalmıştır ve bu eser,

Mesahallae libellus de mercibus adı altında, latinceye tercüme edilmiştir. Kendisinin hey'ete dâir bir çok eserleri Yohannes Hispalensis ve başkaları tarafından latinceye tercüme ve daha sonraları neşredilmiştir; ibrânîceye tercümeleri de vardır. Şark kütüphânelerinde bunların arapça asıllarının hâlâ mevcut olduğu kat'îyetle iddia edilebilir. Müellifin eskiliği göz önüne alınacak olursa, eserlerinin latince yazma ve basma tercümelerinin tenkitli bir tetkike tâbî tutulması arzuya şâyândır.

Bibliyografya: İbn al-Nadîm, *Fihrist* (nşr. Flügel), I, 273; II, 129; H. Suter, *Das Mathematikerverzeichnis* (1892), s. 61 v.d.; ayn. mll. *Die Mathematiker und Astronomen der Araber* (1900), s. 5 v.d.; *Nachträge* (1902), s. 158; M. Steinschneider, *Die arab. Literatur der Yuden* (1902), s. 15—23; P. Duhem, *Système du monde* (1914), II, 204 v. dd.; G. Sarton, *Inrtoduction*, I, 531; C. Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, I, 391 v.d.

(J. RUSKA.)

MAṬĀLÎ'. [Bk. METÂLÎ.]

MATAMMĀ. [Bk. MATAMMA.]

MATAMMA. MATAMMĀ, şarkî Sudan'da, Kassala eyâletinin Gallabat idârî bölümünde bir şehir olup, Sudan-Habeşistan hudûdu yakınında, Habeşistan'ın Ṭānā gölü bölgesi ile Ḫarṭūm arasındaki kervan yolu yakınında, faâl bir pazar yeridir. Mısır Sudanı'nın zirâî bakımdan gelişmesi yüzünden, bu mevkiin ehemmiyeti artmış, Ṭānā gölünü bir su bendi gibi kullanarak, memleketin başlıca refah kaynağı olan pamuk ekimini genişletme tasavvurları vakit-vakit ele alınmıştır.

Matammā, Habeşistan'ın yakın çağ tarihinde, imparator (*negūsa nagast*) Yoḥannes IV.'in 10 mart 1889 (habeş takvimine göre, 1. *maggābit* 1881) tarihinde Mahdî'nin dervişleri (*darāvîş*) tarafından bu şehir civarında maglûp edilip, öldürülmesi ile meşhûr olmuştur. İmparator şavâlara karşı, bu ülkenin kıralı Menelik'i kat'î olarak habeş tahtına tâbî kılmak üzere, bir sefer hazırlamakta iken, bir *darāvîş* kuvvetinin hudûda kadar ilerilediğini, Ṭānā gölü bölgesinin ve eski pâyitaht olan Gondar'ın tehdit edildiğini öğrenince, orduları ile şimâle dönerek, dervişler ile Matammā'da karşılaştı. Şiddetli bir çarpışma neticesinde habeşliler bozguna uğradı ve öldürülen imparatorun baş, kesilerek, bir zafer alâmeti gibi, Mahdî'ye gönderildi. Bununla berâber, Matammā muhârebesi Mahdî'nin mensuplarına bol bir ganîmet te'min etmekten daha fazla işe yaramadı; bunlar civardaki bir takım bölgeleri yağmaladıktan sonra, Sudan'a çekildiler ve habeş arâzisini işgâl etmediler. Buna karşılık, Matammā savaşı şimâlî Habeşistan hânedânına son verdi ve o sene kıral Menilek'in, Sulaymān hânedânının mensubu sıfatı ile, kendisini hukümdar ilân etmesi üzerine, cenûbî Habeşistan bölgesi (Şavā kırallığı) devletin siyâsî merkezi hâline geldi.

İmparator Yoḥannes'in müslümanlar tarafından an'anevî düşman telâkkî edilen hristiyan habeşlilere karşı vukua gelen bir muhârebede ölümü muhtelif şarkı ve kasîdelerin ortaya çıkmasına vesîle olmuş idi.

Bibliyografya: Afawarḳ Gabra Iyasus, *Dāgmāvi Menelik* (Roma, 1909); Blātta Ḫeruy Walda Sellāsē, *Ityopyā-nnā Matammā* (Addis-Ababa, 1918); C. Rossetti, *Storia diplomatica della Etiopia* (Torino, 1910); E. Cerulli, *Canti popolari amarici* (*RRAL*, 1916, XXV); ayn. mll., *Una raccolta amarica di canti funebri* (*RSO*, 1924, X).

(ENRICO CERULLI.)

MATBUAT. MAṬBŪ'ĀT (cem. < *maṭbū'a*). Arapçada gazete mânasına *carîda*, farsçada *rūz-nāma* tâbirleri kullanılırsa da, türkçede gazete, mecmua v.b. neşriyat için *matbū'āt* tâbiri kullanılmaktadır. Müslüman halklardaki matbuata dâir burada bâzı umûmî kayıtlar vermek faydalı olacaktır; fakat matbuatın, ne kadar mücmel olursa-olsun, gözden geçirilmesi, bir ansiklopedi makalesi hudutlarını aşacaktır. Bundan başka, mevzûların bâzı kısımları için, zarûrî ilk çalışmalar mevcut olmadığından, burada verilen bilgiler bâzı noktalarda, ister-istemez, eksik kalacaktır. Arapça matbuatın 1912 senesine kadar olan devresi için burada, bir az tâdilât ile, daha önce *Spécimen d'une Encyclopédie Musulmane*, s. 11 v.dd.'da basılmış olan Martin Hartman'ın denemesi verilecektir.

I. ARAPLAR

Kahire'de türkçe-arapça *al-Vaḳā'i' al-Miṣrîya* adlı ilk gazetenin birinci sayısı 12 cemâziyelevvel 1244 (20 teşrin II. 1828)'te çıktı; bu Mehmmed 'Alî tarafından kurulmuş olan Mısır hukûmetinin neşir vâsıtası idi ve haftada 2 veya 3 defa çıkıyordu. *JA*'in 1831 eylûl cüz'ünde (II, 8, s. 238—249), Reinaud „bugüne kadar müslüman ülkelerinde başka bir örneği bulunmayan bu te'sis" hakkında teferruâtlı bir şekilde bilgi verdi. Mısır'da neşredilen mecmualar ile, 3 yıl süren fransız işgâli sırasında fransızca olarak kaleme alınmış bir gazeteden (bk. Reinaud, *ayn. esr.*, s. 249) burada bahsetmeğe mahal yoktur. O zamandan beri müslüman şarktaki o kadar mühim inkişâf gösteren matbuatın başlangıçları böyle oldu. Mısır'ın bu hukûmet gazetesi bugün bile (1912) mevcuttur. Kuruluşundan ancak 29 yıl sonra, 1 kânûn II. 1858'de ikinci gazete intişâr etti: *Ḥadîḳat al-aḫbār*; yarı arapça, yarı fransızca olarak, Beyrut'ta Ḫalîl al-Ḫūrî tarafından neşredilmiş ve türk hukûmetinin yardımına mazhar olmuş idi (bk. Reinaud, *JA*, V, 2, 309 — 325, Fleischer, *ZDMG*, XII, 330—333; Brockelmann, *GAL*, *Suppl.*, III, 340).

Takrîben 4 yıl sonra, Paris'te, Mohl'ün 30 hazîran 1863 tarihli *Rapport Annuel*'de zikrettiği *Barcîs* gazetesi neşredildi. Gerçekten ehemmiyetli olan ilk arapça gazete *al-Cavā'ib* oldu; bu yolda daha evvelce de yapılmış olduğunu gördüğümüz denemeler bunun yanında pek silik kalır. 1860 temmûzu sonunda, İstanbul'da, ihtidâ etmiş mârûnî Aḥmed Fāris al-Şidyāḳ (1809—1887 Kadıköy; bk. *GAL*, *Suppl.*, II, 867 v.d.) tarafından te'sis edilmiş olup, türk hukûmetince kuvvetle desteklenen bu gazete, hakikaten islâmiyet dâvasını temsil ediyordu ve çabucak en ücrâ memleketlere girip, oralardan haberler ve bilgiler alan âlemşümûl bir gazete oldu. 1880'e doğru inkişâfının en yüksek noktasına vardı. Bu gazetede derecedilmiş olan en iyi makalelerden bir seçme bizzat al-Şidyāḳ tarafından *Kanz al-raġā'ib fî muntaḫabāt al-cavā'ib* (I — VII) adı ile neşredilen bir kitapta bulunmaktadır.

Türk hukûmeti, bilhassa Beyrut'ta resmî veya gayr-i resmî bir mevkie sâhip olan çok sayıdaki yabancılara kendi görüşlerini bildirmek hedefini güden neşir vâsıtası yanında, Şam'da, 1865'te bir başka gazete te'sis etti; türkçe-arapça olarak çıkan bu gazete merkezinde intişâr ettiği vilâyete izâfetle *Sūrîya* adını aldı. 1866'dan itibâren Haleb'de neşredilen arapça-türkçe *al-Furāt* gazetesi de yine hukûmetin neşir vâsıtaları arasına girer. Bu gazetenin kurulması, mezkûr devirde yapılmakta olan türk idârî ıslâhatı ile münâsebettar bulunuyordu; krş. vilâyetler ihdâsı hakkında kanun, 1867. O zaman her vilâyet merkezinin kendi matbuatına sâhip olması ve vilâyete dâir esâslı bilgiler veren bir yıllık *sālnāma*, bir de gazete neşredilmesi kararlaştırıldı ve bu karar, hiç olmaza esâs itibârı ile, Osmanlı imparatorluğu devamınca muhâfaza edilmiştir.

Ancak 1869 yılında, Beyrut'ta arapça-fransızca *Ḥadîḳat al-aḫbār* gazetesine sırf arapça olan *al-Baṣîr* gazetesi iltihâk etti; haftada bir defa neşredilen bu gazete ikamet yerlerini Gazîr'den Beyrut'a yeni nakletmiş olan cizvit misyonerlerinin neşir vâsıtası idi. 1870 yılı ortasından itibâren, sırf fransız ve katolik menfaatlerini temsil eden *al-Baṣîr*'in aksine olarak, fikirleri umûmî tahsil, terbiye ve bilhassa millî edebiyat dâvaları ile alâkalandırmağa çalışan ve tamâmiyle bir arap neşir vâsıtası olan *al-Canna* gazetesi çıktı; 7 temmûz 1886 tarihli 1547 numarasına kadar haftada 2 defa neşrediliyordu. Bu gazetenin müessisi olan Buṭrus al-Bustānî [b. bk.], hiç olmazsa iş adamı olmak bakımından, Fāris al-Şidyāḳ âyârında idi; fakat dil bilgisi ve üslûp üstadlığı bakımından, onun ile mukayese edilemezdi. al-Bustānî 1 mayıs 1883'te ölünce, oğlu Salîm al-Bustānî gazeteyi neşretmeğe devam etti. al-Bustānî, *al-Canna*'den başka, *al-Cunayna* adlı küçük gazeteyi (ancak 3 yıl devam etmiştir) ve *al-Cinān* adlı ayda 2 defa çıkan mecmuayı da neşrediyordu.

Cizvitlerin kazandıkları şöhret ile berâber, çok sâkin olmalarına rağmen, yabancı dostu ve milliyetçi olan „genç arap" fırkasının muvaffakiyeti Beyrut müslümanlarını ikaz etmiş oldu. Bunlar 1874'te haftalık *Ṣamarāt al-funūn* gazetesini te'sis ettikler ki, meşrûtiyet inkılâbından sonra *al-İttiḥād al-Oṣmānî* adını almış idi; tam bir şekil ve esâs yoksulluğu içinde gazetelerin mûtad mevzûlarını vermekle iktifâ eden bu gazete, bir de bilhassa gayretkeş ve ukalâ „şeyhlerin" şişirilmiş kelime kalabalığından ibâret üslûplarının acınacak bir örneğini veriyordu. 1874'te *al-Taḳaddum* adını alan ve kendilerini imanlı terakkî müdâfîleri ve memleketteki gerilik unsurlarının azılı düşmanları gibi gösteren bir gazete daha te'sis ettiler. Msl. İskandar al-'Āzār ve kudretli ve gayretli Adîb İsḥāḳ (ölm. 1885; bu şahıs için bk. C. Zaydān, *Maşāhîr al-şarḳ*, II, 75 v. dd. ve Ḫayrallāh, *RMM*, XIX; *GAL*, *Suppl.*, II., 759) gibi, genç Suriye'nin mümtaz şahsiyetleri buraya yazı yazıyorlardı.

Yukarıda anılan Buṭrus al-Bustānî'nin dâmâdı olan Ḫalîl Sarkîs 18 teşrin I. 1877'de *Lisān al-ḥāl*'in ilk sayısını neşretti. Her ne kadar bu yeni gazete, hemen-hemen tamâmiyle aynı temâyülü taşıyan *al-Canna*'ye karşı bir dereceye kadar rekabet etti ise de, Suriye'de her ikisi için de kâfî derecede okuyucu var idi. Her iki gazete de siyâsete o kadar karışmıyordu: vak'aları mümkün olduğu kadar bîtaraf bir şekilde gösteriyor ve her şeyden evvel hukûmetin fikrini ihtimamla göz önünde bulunduruyordu; dinî sâhada da aynı bîtaraflığa riâyet ediyorlardı. 1880 senesinde yeni bir fırka kuruldu: papalığın nufûzunun genişlemesini hoş görmeyen mârûnîler küçük *al-Miṣbāḥ* gazetesini te'sis ettiler. *Kavkab al-Ṣubḥ al-munîr* ve *al-Nuṣra al-usbū'îya* mecmuaları protestanlığı temsil ediyordu. Ortô-

doks rûm kilisesinin de bir neşir vâsıtası var idi: *al-Hadīya*. 1886'da kurulan ve haftada 2 defa çıkan *Bayrūt* adlı siyâsî gazetenin kuruluşu büyük bir şey oldu. Üzerine „islâmî-gönüllü hukûmet gazetesi" şiârı konulabilecek olan bu gazete, ekseriyâ hukûmet için çok sıkıcı bir hâl alan *Ṣamarāt al-funūn*'un „aşırı islâmiyetçilerine" karşı bir muvâzene te'min etmek üzere, hukûmet tarafından destekleniyordu. Beyrut nihâyet 13 mart 1888'de ayrı bir vilâyetin merkezi olunca, vilâyet idâresinin resmî neşir vâsıtası vazifesini görmek üzere, aynı adda ikinci bir gazete neşredildi; bu gazete eski *Bayrūt* gazetesinden *al-rasmīya* sıfatının ilâvesi ile tefrik edilir. Diğer Beyrut mevkûteleri arasında siyâsî gazete olarak şunlar da zikredilebilir: 1. *al-Zahra*, 2. *al-Favā'id*, 3. *al-Miṣkāt* 4. *al-Nacāḥ*, 5. *al-Naḥla*, 6. *al-Nafīr* ve 7. *al-Aḥvāl*. Meşrûtiyet inkılâbından sonra, Beyrut'ta neşredilen mevkûtelerin sayısı 36'ya çıkmıştır; 1912 için şu rakamlar verilmektedir: 8 gündelik, 17 haftalık gazete ve 12 mecmua (krş. *R M M*, XIX, 76 v.dd.)

Yukarıda zikredilen gazetelerden başka, Suriye'deki şu siyâsî gazeteleri zikretmek yerinde olur: 1. *Lubnān* (1891), 2. *al-Ravża* (1894), 3. *al-Arz* (1895); bu gazeteler Lübnan'da başka bir çok gazeteler ile birlikte haftada bir defa çıkıyordu; *R M M*'a göre, 1912 yılında hepsi 15 adettir; 4. *al-Şām*, haftalık; 5. *Ṭarābulus al-Şām* (1893), haftalık; 6. *al-Şahbā'* (1877), haftalık (Haleb).

Bununla berâber, günlük matbuat Suriye'de çok kararsız bir hâlde idi. Bu yüzden Suriye gazetecilerinin bir kısmı Mısır'a gitti. 1876'da lübnanlı Salîm Taḳlā (krş. C. Zaydān, *ayn. esr.*, II, 99 v. dd.) tarafından günlük ilk gazete, *al-Ahrām* neşredildi. Bu gazete gayret ve mahâretle memleketteki fransız menfaatlerini temsil eden bir neşir vâsıtası idi. Çok geçmeden, bir suriyeli Kahire'de haftalık *al-Maḥrūsa* gazetesini te'sis etti. 1877'de Beyrut'ta Amerikan kollejinin 3 talebesi tarafından kurulmuş olan ve 15 günde bir çıkan mükemmel *al-Muḳtaṭaf* gazetesi Kahire'ye göç etmek mecbûriyetinde kaldı; müdürleri burada 1889'da ingiliz hukûmeti hesabına *al-Muḳaṭṭam* adındaki günlük gazeteyi te'sis ettiler. Mısır'da hukûmet matbuatın hamlelerine az engel çıkarıyordu ve mevcut hürriyet ingiliz işgâli altında 1890'dan beri ciddî bir şekilde tahdide uğramış bulunuyordu. Mısır'daki matbuat hareketlerini burada teferruatlı bir şekilde göstermek mümkün değildir (bk. M. Hartmann, *The Arabic Press of Egypt*, London, 1899; bk. bir de mad. *Cabal al-Dīn Afġānī*). Faâl suriyelilerin hamlesi karşısında mısırlılar oldukça ağır hareket ettiler. Bununla berâber, kıptîler, daha 1878'de *al-Vaṭan* adlı gazetelerini te'sis ettiler (bu gazete 1912'de haftada 2 defa çıkmakta idi); fakat bu gazete pek rağbet görmemiştir. Müslümanlar matbuata karşı dâimâ ihtiyatlı bir tavır muhâfaza ediyorlardı. Ancak 1890 senesinde, Şayḫ 'Alī Yūsuf tarafından ehliyetle idâre edilen siyâsî günlük bir gazete, *al-Mu'ayyad*, çıkmıştır. Bunun yanında bir avuç mutaassıp küçük gazete çıkmağa başlamıştır. Milletler arası islâmiyeti temsil eden *al-Mu'ayyad*'e karşı, 1912'de *al-'Alam* adı ile çıkmakta olan, Muṣṭafā Kāmil'in kurduğu milliyetçi *al-Livā'* cephe almıştır. Kahire'nin bir üçüncü büyük gazetesi mûtedil temâyüllü olan *al-Carīda*'dır.

Aşağıdaki rakamlar matbuatın Mısır'da almış olduğu vüs'at hakkında oldukça açık bir fikir vermektedir: 1892'de al-Anṣārī (bk. *bibliyografya*) mevkut 40 neşriyat saymakta idi; 1899 (Hartmann)'da, kapanmış olanlar da dâhil olmak üzere, 167 mevkûte sayılmakta ve 1909'da, 90'ı Kahire'de ve 45'i İskenderiye'de olmak üzere, muhtelif 144 gazete ve mecmua çıkmakta idi (*R M M*, XII, 308).

Osmanlı imparatorluğunun tamâmiyle veya kısmen araplar ile meskûn diğer bölgeleri için, burada ancak en eski resmî gazeteler zikredilecektir (bk. C. Huart, *J A*, VI, 5, s. 172): 1. Basra vilâyetinde *al-Baṣra*, 2. Bağdad vilâyetinde *al-Zavrā'*, 3. Yemen vilâyetinde *al-San'ā*. Mekke'de ancak 1908'de ilk gazete olan *al-Ḥicāz* neşredilmiştir.

Başka sâhalarda olduğu gibi, matbuat sâhasında da Magrib en geride kalmıştır. Yalnız Tunus'ta, 1862'den beri *al-Rā'id al-tūnisī* gazetesi var idi. Takriben 1887'den beri Tunus'ta bir de *al-Ḥāżira* çıkmakta idi; bu iki neşir vâsıtasına 1889'da *al-Zahra* ve 1892'de *al-Baṣīra* iltihak etti. Fakat matbuat XX. asrın başlarında mühim bir şekilde artmıştır (bk. *R M M*, VI, 342 v.dd.). Tunus'un bir husûsiyeti ibrânî harfleri ile basılmış olan yahudi-arap matbuatıdır; bilhassa *al-Bustān* ve *al-Muḥayyir* zikredilmelidir. Bu iki gazete edebî arapça ve halk dili arapçasının halitası bir dil ile kaleme alınmıştır. Tarabulus'ta yarı-resmî neşir vâsıtası olan *Ṭarābulūs al-ġarb* ile, Washington-Serruys tarafından zikredilen *al-Tarakkī* vardır. Cezayir'de *al-Mubaṣṣir* (Cezayir) ve *Talmasān* (Tlemsen) ve bir de *Kavkab İfrīḳiya* (1907) ve *al-Cazā'ir* (1908) çıkmakta idi. Fas'a gelince, ancak 1905'te Tanca'da gazeteler çıkmağa başladı (bk. *R M M*, II, 8; IV, 619).

Malta'nın ayrı bir durumu vardır. Edebiyat tetkikleri ve matbuat bu adada ancak ingiliz işgâli ile görünmeğe başladı. İngilizler, bir müddet için, yerliler tarafından konuşulan husûsî arapça yanında, edebî arapçayı kabûl ettirmeği denediler. 1892'de *al-Hilāl* tarafından zikredilen siyâsî *Mālṭā* gazetesi bu suretle neşredildi. Edebî arapçanın kabûl ettirilmesi için yapılan bu teşebbüsler hiç bir muvaffakıyet kazanmadı. Buna mukabil, latin harfleri ile basılan bir yazı dili meydana geldi ve *Il Habbar Malti* 1879'da bu dil ile neşredilmeğe başladı.

Arap matbuatı üç sınıfa ayrılabilir: 1. İslâmiyeti müdâfaa edenler, 2. türk hukûmetine karşı mücâdele edenler ve 3. türlü hedefleri olanlar. İstanbul'da neşredilen büyük *al-Cavā'ib* gazetesi her şeyden evvel islâmiyeti ve aynı zamanda türk hukûmetini müdâfaa ediyordu; *al-Hilāl*'e göre, aynı sıralarda (1892) şu gazeteler çıkmakta idi: *a.* siyâsî gazeteler: *al-İttiḥād*, *al-Havādiṣ*, *al-Salām*, *al-Ḥaḳā'iḳ*, *al-Munabbih*; *b.* ilmî gazeteler: *al-İnsān*, *al-Kavkab*; türkçe-arapça olarak neşredilen hukukî bir gazete *al-Ḥuḳūḳ*. Osmanlı imparatorluğunda Kıbrıs adası da arapça bir siyâsî gazeteye sâhip idi; *Dīk al-şarḳ* (*al-Hilāl*, 1892'ye göre), *al-Hilāl* (1892) ve ondan naklen Washington-Serruys, s. XX, Hindistan için arapça neşredilen yalnız bir siyâsî gazete, *Nuḫbat al-aḫbār* zikredilmekte ve hakkında hiç bir bilgi verilmemekte idi (aş. bk.). Hindistan ile Irak'taki yahudilere bir neşir vâsıtası kazandırmak için yapılmış olan çok dikkate değer bir teşebbüsü buraya kaydetmek lâzımdır; bu onlar arasında bir irtibat te'sis eden, bozuk bir arapça ile kaleme alınan ve ibrânî harfleri ile Kalküte'de çıkan *The Jewish Gazette Paerah*'tır. Uzak şarktaki Rothschild şirketi, Sassoon ve ortakları tarafından takviye edilen ve ihtimâl aynı zamanda bunların ticârî menfaatlerine hizmet eden bu gazete Asya'nın arapça konuşan yahudi halkı arasında elden ele geçmekte idi.

Garp memleketlerinde neşredilen gazeteler olarak, *al-Hilāl* (1892) yalnız şunları zikreder: İtalya'da *al-Mustaḳil*, Fransa'da *al-Anbā'*; *Abu 'l-havl*; *al-İttiḥād*; *al-Baṣīr*, *al-Ṣadā*, *al-Ḥuḳūḳ*, *al-Barcīs*, *al-Şuhra*, *al-'Urvat al-vuṯḳā*; Londra'da *al-İttiḥād al-'arabī*, *al-Ḫilāfa*, *Mir'āt al-aḥvāl* (Rizk-Allāh Ḥassūn tarafından neşredilmiştir; bunun hakkında bk. M. Hartmann, *Muvaššaḥ*, s. 78 ve 232) ve *Żiyā' al-ḥāfiḳin* (arapça ve ingilizce) New-York'ta *Kavkab Amerikā*. Washington-Serruys şunları da zikreder: Marsilya'da *al-Mirṣād*, Brezilya'da *al-Barāzil* ve *al-Raḳīb*. Bu listeye Hartmann (st. 227)'ın zikrettiği *al-Aṣma'ī* (Sao Paulo; Brezilya); *al-Hādī* (Filadelfiya) ve *al-Ayyām* (New-York) ve yine Hartmann'ın zikrettiği (*Or. Litztg.*, 1889, s. 58 v.d.) 15 yeni gazete de ilâve edilmelidir (bk. bir de *R M M*, XIX, 85 v.d.).

Washington-Serruys arapça matbuatın muhtelif inkişâf devirlerinde kullanılan dil hakkında çok açık ve emin bir umûmî bilgi vermiştir. Bu dil önce çok acemîce ve sıkıntılı, gramer kaideleri ile tezat hâlinde iken, doğruluk ve kolaylığa varmak için, git-gide daha çok artan bir gayret sarfetti. Avrupa matbuatı ile devamlı ve içten münâsebet bir çok gazeteciye arap dilinin husûsiyetlerini unutturmuştur; öyle ki, bunlarda garp düşüncesinin husûsiyetlerini taşıyan bir çok tâbirlere rastlanır. Dilin sâfiyetini daha çok düşünen kimseler ve en başta Adîb İsḥāḳ (yk. bk.) bunlara karşı mücâdele ettiler. Bugün (1912) büyük gazetelerde tamâmiyle millî bir üslûp ile yazı yazmağa çalışılmaktadır. Halk dili matbuata bilhassa mizah gazeteleri ile sokulmuştur.

Arapça matbuat esas bakımından büyük terakkîler kaydetmiştir. Burada uzun zaman eski yabancı hikâyelerden ve mahallî dedikodulardan başka, yalnız Türkiye'deki siyâsî harekete dâir, hukûmetin hoşuna gitmek üzere yapılmış kısa bir icmâl bulunurdu. Yalnız *al-Cavā'ib* (yk. bk.) istisnâ teşkil ediyordu. Bugün (1912) *al-Ahrām*, *al-Mu'ayyad*, *al-Muḳaṭṭam*, *al-Livā* ve daha bir çokları geniş bir sâhadan istifâde edip, yüksek siyâsetle olduğu kadar, ictimâî meseleler ile de alâkadar oluyorlar. Bunun yanında âdî tenkitler, kaba fırka kavgaları, şahsî rezâletler, aşağı sınıftan matbuatta yer almakta devam etmektedir. Değerli muharrir İbrāhīm al-Yāzicī, *al-Żiyā'*'sının ilk cüz'ünde, bu suistimâllere karşı kudretle sesini yükseltmiştir.

Mecmualar da zikredilmeğe değer. Bunların büyük bir kısmı tabiat ilimlerinden, siyâsî tarihten ve medeniyet tarihinden alınmış faydalı bilgileri halk arasında yaymağı gâye edinmiştir [en eski arapça mecmua Mısır'da çıkan *al-Ya'sūb* (1865) olup, bir tıp mecmuasıdır]. Burada en eskiler arasında şunlar zikredilebilir: *a.* artık çıkmayan mecmualar: *al-Ṣafā*, *al-Ṭabīb* ve *al-Mihmāz*; *b.* hâlâ (1912) çıkmakta olan mecmualar: *al-Kanīsa al-Kāṯūlīkiya*. Schroeder, bunlardan başka, daha üç mecmua zikretmektedir: *Silsilat al-Fukāhāt fī aṯā'ib al-rivāyāt*, *Dīvān al-fukāhāt* ve *Mir'āt al-şarḳ*. Bu sonuncusu artık neşredilmemektedir. 1892'den beri Kahire'de Zaydān'ın idâresinde neşredilmekte olan *al-Hilāl*

mecmuası büyük bir faâliyet göstermektedir. Diğer taraftan Beyrut'taki cizvit misyonerleri 1898'in başından beri iki haftada bir çıkan *al-Maşrik* mecmuasını neşrediyorlar. Bütün islâm âleminde en çok yayılmış olan mecmua, 1897'den beri Kahire'de Raşīd Riżā'nın idâresi altında çıkan *al-Manār* idi; ondan sonra 1908'den beri Şam'da Muḥammed Kurd ʿAlī (bk. *R M M*, II, 417 v. dd.)'nin idâresinde neşredilen *al-Muḳtabas* gelmekte idi. Bir de şunlar zikredilmektedir: *al-ʿĀlam al-islāmī*, 1905'ten beri Kahire'de çıkar (bk. *R M M*, VI, 192); *Luġat al-ʿarab*, Bagdad'da papas P. Anastase Marie idâresinde neşredilir; al-Şahristānī idâresinde *al-ʿİlm* (Necef), İskenderiye'de, Alexandra Avierino tarafından neşredilen *al-Anīs al-calīs* adlı kadın mecmuasını da zikretmek lâzımdır; Mısır'da bu mecmuadan önce 2 kadın mecmuası daha çıkmış idi; bunların kadın müdürleri ancak sözde müdür olup, her iki mecmua da neşriyâtı kesmek mecbûriyetinde kalmıştır. Bugün (1912) kadınlar gazetelerin yazı işlerine oldukça faâl bir şekilde iştirâk etmektedirler; (bilhassa Suriye için bk. *R M M*, XIX, 86 v.dd.).

Bibliyografya: Mısır için bk. ʿAbd Allāh Efendi al-Anṣārī, *Kitāb al-cāmiʿ al-taṣānīf al-miṣrīya al-ḥādiṣa min sana 1301 ilā sana 1310 hicrīya* (Bulak, 1312); Brüning, *Wirtschaftliche Verhältnisse Syriens und seiner Hauptplätze* (*Preussisches Handelsarchiv*, 1878, nr. 46–50; Suriye vilâyeti gazete ve mecmuaları için bk. s. 580); Schröeder, *Verz. der in Syrien und Mesopot. erschein. Zeitungen* (*Zeitschr. d. Deutsch. Pal. ver.*, 1889, XII, 124—128); Thomsen (*ayn. esr.*, 1912, XXXV, 221 v.dd.); *al-Hilāl*, 1892, yıl I, nr. 1, s. 9–16; 1896, yıl 5, nr. 4, s. 141 v. dd.; Washington-Serruys, *L'Arabe Moderne étudié dans les pièces officielles* (Beyrut, 1897); Hartmann (*O L*, 1898, nr. 7, s. 226—288); ayn. mll., *The arabic Press of Egypt* (London, 1899); *The Moslem World*; *R M M* ve *Mir İslama* mecmuaları; 1912'den beri çıkan *Zeitschrift der Deutschen Gesellschaft für Islamkunde* de müslüman matbuâtını husûsî bir dikkatle tâkip etmektedir. (M. HARTMANN.)

Birinci cihan harbinden sonra Osmanlı imparatorluğu birliğine dâhil bulunan bütün arap memleketleri bu birlikten ayrılmış, evvelâ Avrupa devletleri mandası altında veya bu devletlerin müstemlekesi olarak, birbirlerinden oldukça ayrı kültür ve siyâset merkezlerine bağlı bir takım siyâsî teşekkller meydana getirmişlerdir. İkinci cihan harbinin sonlarına kadar devam eden bu devrede, yeni arap devletlerinin belli-başlı şehirlerindeki matbuat, yazı dilinin müşterek olması sebebi ile, bir dereceye kadar birbirleri ile alâkalı olarak inkişâf etmiş ise de, tâbî olunan devletlerin te'sirleri, halkın okuyup-yazmalarının nisbet bakımından birbirlerinden ayrı olması gibi sebeplerden dolayı, arap âleminin her yerinde aynı derecede ilerileyememiştir. Bu devirde matbuatı en çok ilerilemiş olan arap devleti Mısır ve sonra Lübnan'dır. Öyle ki, bilhassa Mısır'da çıkan gazeteler arapça konuşan diğer memleketlerdeki matbuatın yerini tutmuş, ekseriyâ o memleketlerin genç istidatlarını kendisine çekmiş ve binnetice orada matbuatın inkişâfına engel olmuştur. İkinci cihan harbinden sonra, arap devletlerinin çoğu istiklâllerine kavuşup, her devlet tahsil ve terbiye dâvasını en mühim dâvalardan biri olarak ele alınca, okuyup-yazanların nisbeti arttığı gibi, bunun neticesi olarak matbuat daha geniş bir inkişâf imkânı buldu. Böylece her arap devletinin, başta pâyitahtı olmak üzere, başlıca şehirlerinde bir çok gazete ve mecmua neşredilmeğe başlamıştır. Burada ancak her devletteki en mühim gazetelerin adları verilmekle iktifâ edilmiştir.

1. Arabistan. Suûdî Arabistan. Hicaz'da eskiden *Ḳibla* adlı, haftada 4 defa, 4 sahife olarak bir gazete çıkardı (1916'dan itibaren). Şimdi de burada devletin maddî imkânları ile mütenâsip olmayacak kadar az ve zayıf bir matbuat vardır. Bunlardan Mekke'de *Umm al-ḳurrā* (resmî, haftalık), *al-Bilād al-Saʿūdīya* (haftada 2 defa), *al-Ḥacc* (hacılar için, ayda 2 defa) ve Medine'de *al-Madīna* (haftalık) adlı gazeteler zikrolunabilir. Bu devlete bağlı diğer eyâletlerde her hangi bir neşriyat yoktur.

Arabistan'ın diğer devletlerinde, msl. Yemen'de Osmanlı imparatorluğu zamanında bâzı gazeteler neşredilmiş ise de, şimdi ancak Kuvayt'te *al-Rāʾid* adlı bir gazete vardır. Diğer bâzı yerlerde de mahallî, çok ehemmiyetsiz gazetelere tesâdüf olunur.

2. Irak. Bu memlekette Osmanlı imparatorluğu zamanında başlayan ve her bakımdan memleketin inkişâfını hedef tutan neşriyat faâliyeti, İngiltere'nin hâkimiyeti devrinde aynı hızla devam edememiş, türlü zamanlarda konulan şiddetli sansür de bu inkişâfı büsbütün zedelemiştir. Bundan dolayı bu memlekette dağınık ve az mıkdarda okunan gazeteler çıkmıştır. Şimdiki başlıca gazeteler şunlardır: *Livāʾ al-istiḳlāl* (en çok okunan gazete, 4 500 nüsha olup, istiklâl partisinin fikirlerini yayar), *Ṣadā ahālī*, *al-Ittiḥād al-dustūrī* (muhâfazakâr, hukûmetin fikirlerini yayar) ve *al-Iṣlāḥ* (koyu milliyetçi). Başlıca şehirlerde de arapça ve diğer dillerde gazeteler neşredilmektedir.

3. Suriye. Osmanlı imparatorluğu zamanında büyük bir inkişâf yoluna girmiş olan Suriye matbuatı, bir aralık zayıflamış (türkçe olarak çıkan msl. Haleb'deki *Vakit* kapanmıştır) ise de, son zamanlarda halkın ihtiyâcını karşılayacak keyfiyet ve kemmiyete erişmiş sayılabilir. Bugünkü başlıca gazeteler şunlardır: Şam'da *al-Barīd al-Sūrī*, *al-İnkilāb*, *al-Ḳabas* (eski *al-Muḳtabas*); Haleb'de *al-Dustūr*, *Barḳ al-şimāl*, *al-Iṣlāḥ* v.b. Suriye'de neşredilen *Macalla al-macmaʿ al-ʿilmī al-arabī*'yi de burada zikretmek icâp eder. 1921'de kurulan *al-Macmaʿ al-ʿilmī al-ʿarabī* (Académie Arabe de Damas) tarafından neşredilen ve bugüne kadar muntazam bir şekilde devam eden bu mecmua arap edebiyatı tarihi ile arapçanın eski ve yeni meselelerine dâir kıymetli yazıları ihtivâ eder.

4. Ürdün. Bu memlekette, kendine göre, oldukça mühim sayılabilecek bir matbuat vardır. Başlıca gazeteleri *al-Urdun* (3.000 nüsha, basar ve Ürdün'ün en eski gazetesidir); *al-Nahża*, *al-Difāʿ* (milliyetçi, 5.000 nüsha) ve *Filasṭīn*'dir.

5. Lübnan. Arap âleminde fikrî ve edebî sâhada yeniliğin bir dereceye kadar öncüsü mevkiinde bulunan Lübnan ve lübnanlılar, matbuat husûsunda bu mevkii bugüne kadar muhâfaza etmiş görünmektedir. Memleketin küçüklüğüne ve nüfusun azlığına rağmen, matbuat bakımından diğer arap devletlerinden yalnız Mısır Lübnan ile boy ölçüşebilir. Bugün en mühimleri idâre merkezi olan Beyrut'ta çıkan ve sayıları pek çok olan gazeteler arasında şunlar sayılabilir: *Bayrūt* (sünnî), *Nidā* (arap birliği taraftarı), *Bayrūt-Masāʾ*, *al-ʿAmal*, *al-Bayraḳ* (hıristiyan). *al-Ḥayāt*, *al-Hadaf* (her ikisi de şiʿî), *al-Nihār* (ortodoks rum). Bunlardan başka, *L'Orient*, *Le Jour* v. b. gibi, müteaddit fransızca ve başka dillerde gazeteler çıkmaktadır.

6. Mısır. Matbuatı her bakımdan diğer arap devletlerindekinden daha çok inkişâf etmiş olan Mısır'ın en mühim gazeteleri Kahire'de çıkmaktadır. Sayısı hiç olmazsa 100'e yaklaşan gazeteler arasında burada şunlar zikredilmelidir: *al-Ahrām* (yarı resmî, 80.000 nüsha basılmaktadır), *al-Daʿva* („müslüman kardeşlerin" gazetesi), *al-Miṣrī*, *Ṣawat al-umma* (her ikisi de Vafd fırkasının gazetesi idi), *al-Muḳaṭṭam* ve *al-Balāġ*. Bunlardan başka, başta fransızca olmak üzere, diğer diller ile bir çok gazeteler neşrolunmaktadır.

7. Şimâlî Afrika'da Tunus, Cezâyir ve Fas gibi memleketlerde arapça matbuat en geç başlamış olduğu gibi, Tunus bir dereceye kadar bir tarafa bırakılacak olursa, hemen hiç inkişâf etmemiş bir hâldedir. Bunun sebebini gâlibâ bilhassa fransız gazetelerinin bu memleketlerde kolayca te'min edilmesinde aramak lâzımdır. Bu memleketlerin başlıca şehirlerinde çıkan gazeteler daha çok mahallî neşir vâsıtaları olup, oldukça iptidâîdir.

Bibliyografya: Arap matbuatının muahhar devirleri için de en mühim kaynak *R M M*'de arap matuatına ayrılan kısımlardır; bir de maalesef burada istifâde edilmemiş olan şu eserler: F. de Ṭarrāzī, *Tārīḫ al-ṣiḥāfa al-ʿarabiya* (2 cild, Beyrut, 1913); Ḳostāḳī İlyās Aṭṭāra al-Ḥalabī, *Tārīḫ al-ṣuḥuf al-Miṣrīya* (İskenderiye, ts.); *Takvīn al-ṣuḥuf fi 'l-ʿālam* (Kahire, 1926); ʿAbd al-Razzāḳ al-Ḥasanī, *Tārīḫ al-ṣiḥāfa al-ʿIrāḳīya* (Necef, 1935). Bunlardan başka bk. L. Massignon, *Annuaire du Monde Musulman* (Paris, 1930 ve 1953). (T. H.)

II. TÜRKLER

1. Türkiye

Burada Türkiye matbuatının tarihçesi iki ayrı yönden ele alınacaktır. Önce 5 devre içinde günümüze kadar uzanan matbuat hayatı ve faâliyeti üzerinde durulacaktır. Bu 5 devreden birincisi Tanzimat (1839)'tan Abdülhamid II.'in tahta çıkışına (1876) kadar sürmekte; ikinci devre ki, büyük bir kısmı istibdat idâresi altında geçmiştir, 1876'dan ikinci meşrûtiyetin ilânına (1908) kadar uzanmakta; üçüncü devre ise, 1908'den Mondros mütârekesine kadar (1918), 2. meşrûtiyeti içine almakta; dördüncü devre İstanbul'un Millî hukûmet tarafından işgâline (1923) kadar devam eden mütâreke yıllarını ihtivâ etmekte ve nihâyet beşinci ve sonuncu devre cümhûriyetin ilânından sonraki safhayı teşkil etmektedir. Bir asırdan fazla bir zaman, Türkiye'de fikir hayatının türlü yönleri ile temsil edildiği gazete ve mecmua neşriyâtının bu kısa tarihçesinden sonra, aynı devrelerdeki matbuat idâreleri ve rejimleri de ayrı-ayrı gözden geçirilecektir.

Türkiye'de matbuat. Türkiye'de gazete siyâsî ve iktisâdî hâdiseler karşısında halk kütlesini aydınlatmak, umûmî efkâra istikamet vermek yolunda cemiyetçe duyulan bir ihtiyâcın sevkı ile doğmuş olmaktan ziyâde, hukûmetin yaptığı işleri vâsıtasız olarak halka ulaştırmak gâyesi ile meydana çıkmış-

tır. Türkiye 'de ilk gazete, Mahmud II. zamanında (1831) çıkan *Takvîm-i vekayî* 'dir. Mahmud II. önce, dışa karşı türk menfaatlerini müdâfaa etmek maksadı ile, İstanbul 'da fransızca olarak bir gazete çıkartmağa teşebbüs etmiş ve bu iş için İzmir 'den Alexandre Blacque adında birini getirterek (1830), *Le Moniteur Ottoman* adlı, resmî havâdis gazetesini neşrettirmiştir. Başarılı olan bu deneme üzerine, 1831 tarihinde, türkçe bir gazete çıkarmak için, bir emirnâme ısdar etti. *Takvîm-i vekayi* 'i basmak için, Takvimhâne-i âmireyi kurdurup, başına Es'ad Efendi 'yi geçirdi. Haftada bir defa çıkan bu gazetede, kısmen devletin iç işlerine, kısmen de yabancı ülkelere dâir havâdislere, ticâret ve sanâyii alâkalandıran işlere v. b. yer verilmekte idi. Büyük me'mûrlara dağıtılmak ve isteyenlere yıllık abone şeklinde verilmek üzere, gazete 5.000 nüsha olarak basılıyordu. Tertip yanlışları yüzünden, bir kaç defa kapanan *Takvîm-i vekayî*, İstanbul hukûmeti sona erinceye kadar intişâra devam etti. Son nüshası 4.608 numaralıdır. Büyük millet meclisi hukûmeti bu resmî gazeteyi *Resmî cerîde* adı ile neşretmeğe başladı ki, 763. sayısından itibâren *Resmî gazete* adı altında çıkmaktadır.

1. Devre (1839—1876). Türkiye 'de gazetecilik, kuruluşu itibârı ile, Tanzimat hâdiselerinden biri sayılabilir. Türkiye 'de şahsî teşebbüs ve sermâye ile ilk gazete 1840 'ta bir ingiliz tarafından çıkarılan *Cerîde-i havâdis* gazetesidir. Bu gazete 1836 yılında, Kadıköy taraflarında avlanırken, kuzusunu otlatan bir çocuğu yaralaması üzerine, kapitülâsyonlara aykırı olarak, bir kaç gün hapsedilmiş olan William Churchill adlı ingilize tâviz olarak verilen gazete imtiyâzının meyvesidir. *Cerîde-i havâdis* önceleri, şekil ve yazı bakımından, hemen-hemen *Takvîm-i vekayi* 'in aynı idi. Gazete ilk üç sene pek az satış yapmıştır. Bir kaç defa neşrine son vermiş ise de, hukûmetin paraca yardımı sâyesinde yeniden çıkmağa başlamış ve 1860 'a kadar devam etmiştir. Bundan sonra, yarı resmî ve tamâmen meslekî türkçe ve fransızca olarak, ayda bir çıkan *Vekayi-i tıbbiye* (1850), daha ziyâde bir mecmua sayılmak gerekir. Husûsî teşebbüs ile çıkan ilk türk gazetesini bulmak için, 1860 yılına kadar uzanmak lâzım gelmektedir. Bu tarihte Bâbıâlî tercüme odası mütehayyizlerinden Çapanzâde Agâh Efendi, muharrir ve şâir Şinâsî 'nin yardımı ile, *Tercümân-i ahvâl* adlı gazeteyi çıkarmağa başlamıştır. Bu gazeteye yazı yazanlar arasında Ahmed Vefik Paşa da var idi. Şinâsî gazetenin yalnız 25. nüshasına kadar iştirâk etmiştir. *Tercümân-ı ahvâl* 1866 'da kapanmıştır. 20 yıl rakipsiz çıkan *Cerîde-i havâdis* 'in sâhibi Churchill bu beklenmedik rakip karşısında oğlunun yardımı ile, *Rûznâme-i cerîde-i ahvâl* adlı haftada 5 gün çıkan bir gazete daha neşretti. Churchill *Tercümân-ı ahvâl* 'i kötülemeğe, onu gözden düşürmeğe azmetmiş görünüyordu. *Rûznâme-i cerîde-i havâdis* 'in 29. numarasında, Münif Paşa 'ya atfedilen bir bend çıktı. İki gazete arasında sürüp-giden bir çatışmanın başlangıcı olan bu yazı Şinâsî 'nin *Tercümân-ı ahvâl* 'de tefrika edilen *Şâir evlenmesi* adlı ilk türk tiyatro eserini „koca karılara mahsus mesel" diye vasıflandırıyordu. Açılan münâkaşalar türlü vesîleler ile çeşitli meselelere ve bu arada bilhassa zamanın tedris usûllerine intikal etmiştir. Muharriri Ziya Paşa olduğu rivâyet edilen bir yazı üzerine, *Tercümân-ı ahvâl* iki hafta müddetle kapatılmıştır ki, bu Türkiye 'de hukûmet tarafından ilk gazete kapatılmasıdır (bk. S. İskit, *Türkiye 'de matbuat idâreleri...*, Ankara, 1943, s. 12). Kendi gazetesi olmadığı için, *Tercümân-ı ahvâl* 'de istediğini yazamayan Şinâsî, buradan ayrılarak, 1861 'de *Tasvîr-i efkâr* 'ı çıkarmağa başladı. Bu gazete, Şinâsî 'nin kalemi ile hürriyet fikrini yayması bakımından, Türkiye matbuat tarihinde büyük bir ehemmiyet taşır. 200. nüshasından itibâren Nâmık Kemâl de burada yazı yazmağa başladı. Maârife ve hayırlı işlere âit ilânları parasız basan, dilinin nisbî sâdeliği ile daha önceki gazetelere benzemeyen *Tasvîr-i efkâr*, 830 nüsha çıkarak, 1866 'da kapanmıştır.

1861 senesinde Münif Paşa tarafından çıkartılan *Mecmua-i fünûn* Türkiye 'de türkçe olarak çıkan ilk mecmuadır. Bu tarihten iki sene sonra (1863) Ahmed Midhat Efendi 'nin yardımı ile çıkan ilk askerî gazete *Cerîde-i askeriye* ve 4 sene sonra (1865) Hasan Fehmî Paşa tarafından çıkarılan ilk ticâret gazetesi, *Takvîm-i ticâret*, büyük bir ehemmiyet taşımazlar. Bunların ardından 1866 'da Filip Efendi 'nin çıkardığı *Muhbir* gazetesi, Türkiye 'de inkılâp fikirlerini ilk neşreden gazetedir. Gazete gözü pekliği, ataklığı ile tanınan Ali Suâvî tarafından idâre edilmekte idi. Haftada dört gün çıkıyor, bâzan da ard-arda neşrediliyordu. Girit meselesini ele alıp, zulme uğrayan müslümanlara iâne toplayan bu gazete, 8 mart 1867 tarihli nüshasında Belgrad kalesine dâir çıkan bir yazı dolayısı ile, hukûmet tarafından bir ay müddetle kapatılmıştır. Avrupa 'ya kaçan Suâvî *Muhbir* 'i Londra 'da kısa bir zaman tekrar çıkarmıştır. İstanbul 'da *Muhbir* 'den sonra çıkan *Âyîne-i vatan* (1867), daha ziyâde mecmuaya benzeyen ilk resimli gazetedir. Resimlerinin iptidâîliğinden dolayı, pek rağbet görmemiştir. Bu yüzden adını değiştirmiş ve resimsiz olarak, *Vatan* ismi altında çıkmış ise de, *Muhbir* 'in kapatıldığı sıralarda hukûmet tarafından „sedd" edilmiştir. 1867 senesinde, 79. sayısından sonra tâtile uğrayarak, *İstanbul* adını alan *Rûznâme-i âyîne-i vatan*, tamâmen arapça çıkan *al-Cavâ 'ib* adlı gazetenin türkçe nüshası olan *Veledü 'l-cevâib*; 2 yıl devam eden *Muhib*, *Utârid* ve Filip Efendi 'nin idâresindeki *Mecmua-i maârif* gazetesi çıkmıştır. Bu sonuncusu, 1874 ve 1876 'da olmak üzere, ikinci ve üçüncü defa neşredilmiştir.

1867 yılında, türk matbuatı için idârî tedbirler yolu ile yapılan sıkı bir tazyik devresi başlar. Âlî Paşa tarafından, kendi siyâseti aleyhindeki neşriyâtı susturmak maksadı ile çıkartılan 27 mart 1867 tarihli kararnâme, hukûmete matbuat hakkında idârî tedbirler almak salâhiyetini veriyordu. Bu kararnâme üzerine, „Yeni osmanlılar" cemiyetinin başta gelen âzalarından Nâmık Kemâl, Ziyâ Paşa, Ali Suâvî, Agâh Efendi, Mehmed, Reşad ve Rif'at Bey 'ler Avrupa 'ya kaçarak, orada hukûmet aleyhinde neşriyâta başladılar. Mısırlı Fâzıl Paşa 'nın para yardımı ile yapılan bu neşriyatta istibdat idâresi ve bilhassa Âlî Paşa 'nın siyâseti tenkit olunuyordu. Bu neşriyâtın başında Ali Suâvî 'nin 1867 'de Londra 'da çıkardığı *Muhbir* gelir. Suâvî, bu tarihten iki sene sonra (1869), Paris 'te *Ulûm* adında, ilk defa türkçülük cereyânına ön ayak olan ilmî bir gazete çıkardı. Gazete Paris 'in 1870 'te almanlar tarafından muhâsarası ile sona erdi. Paris 'i en son terkedenler arasında bulunan Suâvî Lyon 'a geçerek, orada *Muvakkaten* adı ile bir başka gazete çıkardı. *Muhbir* 'in „Yeni osmanlıların" nâşir-i efkârı olamayacağına karar veren Ziyâ Paşa, Nâmık Kemâl ve Agâh Efendi 1868 'de Londra 'da *Hürriyet* gazetesini çıkarmağa başladılar. *Hürriyet* belli bir gâye için çıkan, türkçe ilk fikir gazetesidir. Haftada bir defa çıkan bu gazete de, *Muhbir* gibi, tenkitlerini bilhassa Âlî ve Fuad Paşa 'ların şahsiyetlerine ve icrâatına yöneltmiş idi. Nâmık Kemâl 'in 1869 'da ayrılması üzerine bir müddet gazeteyi Ali Suâvî 'nin yardımı ile çıkaran Ziyâ Paşa, 1870 'te Cenevre 'ye giderek, *Hürriyet* 'i taş-basması ile çıkarmağa başlamıştır. Gazete burada 11 sayı çıktıktan sonra, 200. sayısı ile kapanmıştır. 1870 yılında Cenevre 'de Hüseyin Vasfi Paşa ile Mehmed Bey 'in çıkardıkları *İnkılâb* adlı gazete, işi daha ileri götürmekte ve hücûmlarını bizzat Abdül'aziz 'in şahsına yöneltmekte idi.

1868 ile 1872 arasında, bilhassa Midhat Paşa zamanında, yurt içindeki (İstanbul) gazeteler çoğalmağa başlamıştır. Bunlar içinde *Terakkî*, *Basîret*, *İbret* ve *Hadika* gibi, kuvvetli fikir ve haber gazeteleri ile *Diyojen*, *Hayâlî* gibi, oldukça mühim mizah gazetleri de bulunmakta idi. Bütün bu gazetelerde kuvvetli ileri fikirler ve tenkitlerin bulunuşuna bakılacak olursa, zâten „muvakkat" kaydı ile ihdas olunmuş bulunan 1867 kararnâmesinin tatbikten kaldırıldığına hukmolunabilir.

Bu gazetelerden *Terakkî* 1868 'de çıkmağa başlamış olup, bunun en büyük husûsiyeti, ilk defa olarak, kadınlara mahsus haftalık bir gazete ile *Letâif-i âsâr* adlı, haftalık bir mizah gazetesi neşretmesi idi. *Terakkî* 'ye yazı yazanlar arasında Hayreddin imzâsını kullanan lehli Karski ile Ebüzziyâ Tevfik, Suphi Paşazâde Âyetullah Bey, Kemâl Paşa-zâde Said ve İsmail Bey 'ler var idi. 1869 'da çıkmağa başlayan *Mümeyyiz* gazetesinin siyâsî nüshası dışında, bir de çocuklara mahsus nüshası var idi. İlk çocuk ve terbiye gazetesi sayabileceğimiz bu gazetede, bilhassa eski tedris ve terbiye usûlleri ilk defa esaslı olarak tenkit ediliyor ve yeni usûller üzerinde etraflı bilgi veriliyordu. *Mevkib-i şarkî* (1869), *Terakkî* 'nin kapanan kadınlar nüshasının devamı olarak çıkıyordu. İlk müstakil mizah gazetisi de 1869 'da çıkmış, önce fransızca ve rumca, sonra da türkçe olarak çıkan *Diyojen*, 120. sayısından itibâren karikatür de neşretmeğe başlamıştır. Yine 1869 'da bir ilim ve fen gazetesi olarak Âşir Efendi tarafından çıkarılan *Hadîka*, 1871 'de Ebüzziyâ Tevfik, 1873'te de Şemseddin Sâmî 'nin idâresinde, ayrı şekil ve eb'adda devam etmiştir. 1869' da resmî bir mâhiyet taşıyan *Varaka-i zaptiye* 'den sonra, zamanın en mühim gazetelerinden biri olan *Basîret* gözükmektedir. Bu gazetenin diğer gazeteler ile olan rekabeti matbuat tarihinde mühim bir yer işgâl eder. 1870 fransız-alman harbinde sonuncuların tarafını tutmuş olan ve lehli Karski ile Ahmed Midhat Efendi 'nin de yazı yazdığı bu gazetede Ali Suâvî 'nin felsefî makaleleri çıkmakta idi. 1870 'te *Memâlik-i mahrûsa*, *Hakayiku 'l-vekâyî*, *Mirkat*, *Asır*, Ahmed Midhat Efendi 'nin bir günlük ömrü olan *Devir* ve onu tâkiben *Bedir* gibi gazeteleri çıkmıştır. Türkiye 'de tam mânası ile siyâsî gazete olan *İbret*, önce Bagdad 'dan dönen Ahmed Midhat Efendi tarafından kirâlanmış, fakat muvaffak olunamayarak, terkedilmiş idi. Kendi adına gazete çıkaramayan Nâmık Kemâl, Ebüzziya Tevfik, Reşad Nûri Bey 'lerden müteşekkil bir yazı heyeti idâresinde, 1872 yılı hazîranının 13 'ünde gazeteyi

neşre başladı. *İbret*, bir havâdis gazetesinden ziyâde, fikir ve mücâdele gazetesi idi. Nâmık Kemâl burada Mahmud Nedim Paşa'ya karşı cephe aldı. Gazete çıkalı henüz bir ay bile olmamışken, 9 temmûz tarihli 19. nüshasından sonra, hukûmet tarafından dört ay tâtile uğradı ve Nâmık Kemâl Gelibolu'ya sürüldü. Mahmud Nedim Paşa'nın sukutundan sonra İstanbul'a dönen Nâmık Kemâl gazetenin idâresini bilfiil eline aldı ve kitap sansürünün ilk kurbanı olan *Evrâk-ı perişan* adlı eseri dolayısı ile, şiddetli yazılar yazmağa başladı. Gazete 8 mart 1873'te tekrar bir ay müddetle kapatıldı; *Vatan veya Silistre* adlı eserin oynandığı gece halkın gösterdiği taşkın heyecan, Nâmık Kemâl'e gönderilen ve gazetede neşredilen teşekkürnâme hukûmeti ürküttüğünden, *İbret* 5 nisan 1873 günü, bir daha çıkmamak üzere, kapatılarak, Nâmık Kemâl Magosa kalesine ve diğer muharrirler de zaptiye kapısına gönderildi. *İbret*'in çıkan nüshalarının sayısı 132'dir. Bu gazete Tanzimat devrinin sistemli şekilde hürriyet telkinleri yapan en iyi fikir gazetesidir.

1872 neşriyâtı arasında Teodor Kasap tarafından çıkarılan kuvvetli bir mizah gazetesi vardır: *Hayâl*. İşi alaya dökerek, tenkit hususunda hayli bâşarı gösteren bu gazete, 1876'da ilân olunan kanûn-ı esâsînin matbuatla ilgili maddesine itiraz maksadı ile, eli-ayağı bağlı bir adam karikatürü yaparak, altına „kanun dâiresinde serbestî" ibâresini koyması yüzünden, bir müddet sonra hukûmet tarafından kapatılmıştır. Onun yerini yine Teodor Kasap'ın çıkardığı *Çıngıraklı tatar* doldurmağa çalışmış ise de, ömrü kısa sürmüştür.

Bundan sonra neşredilen gazeteler sırası ile şunlardır: 1873'te Ebüzziyâ Tevfik'ın çıkardığı *Sirâc*; her nüshasında bir karikatür bulunan, umûmiyetle muhâtabı mechûl târizler ile dolu *Lâtîfe*, *Kamer*, *Hulâsat-ül-efkâr*, 1874'te ilk tiyatro gazetesi olan *Tiyatro*, *Basiret*'e çatan gazetelere mukabelede bulunmak üzere, „basiretçi" Ali Efendi tarafından çıkarılan *Kahkaha* adlı mizah gazetesi; bir politika, ticâret, mâliye ve nâfia gazetesi olarak çıkan *Şark*, *Efkâr*, gazeteden çok mecmuaya benziyen, resimlerinin ve baskısının güzelliği ile meşhur *Medeniyet*, 1875'te sağa-sola çatan, fakat sönük kalan *Geveze* adlı mizah gazetesi, Ahmed Midhat Efendi tarafından neşrolunan *İttihat*, *Meddah*, muharrirleri arasında Nâmık Kemâl'in de bulunduğu *Sadâkat*, bir çocuk gazetesi olan *Etfâl*, bir kitap ciddiyetinde, siyâsî, ahlâkî, ilmî ve edebî makaleler neşreden ve bilhassa tedris meseleleri üzerinde duran *İstikbâl*, Said Bey'in „İcmâl-i ahvâl" başlığı altındaki makaleleri sâyesinde, devrin en çok okunan gazetesi hâline gelmiş olan *Vakit*, Şemseddin Sâmî'nin baş-muharrirliğini yaptığı ve gazetelere konulan sansür dolayısı ile, bunu protesto makamında ilk defa olarak, bir kaç sütûnunu boş bırakmak cesâretini göstermekle, diğer gazetelere örnek olan *Sabah*, 1876'da Mehmed Tevfik Bey tarafından çıkarılan, tam mânası ile edebî bir hüviyet taşıyan değerli mizah gazetesi *Çaylak*, *Arkadaş*, *Müsâvât*, *Umran* ve nihâyet *Selâmet*.

Tanzimat matbuatı, siyâsî muharrir azlığı kadar hukûmet tarafından yapılan devamlı baskı yüzünden gelişememiş daha ziyâde alel-'âde hâvadis tarafına ve edebiyata kaymıştır. Gazeteler içinde edebiyat meseleleri büyük bir yer tuttuğu gibi, gazetelerin yanı başında edebî ve ilmî mecmualar da yer alıyordu. Şinâsî, Nâmık Kemâl, Ziyâ Paşa ve Ebüzziyâ Tevfik gibi, ilk gazeteciler daha ziyâde edebiyat tarihinin malı olan şahsiyetlerdir.

Bu devrede çıkan mecmualar hayli yüksek bir yekûn tutmaktadır. Bunlar arasında cemiyet-i osmâniye'nin neşir vâsıtası olan *Mecmua-i fünûn* (1276) ile *Hazine-i evrak* ve bilhassa Ebüzziyâ Tevfik Bey'in *Mecmua-i Ebüzziyâ* (1297)'sı misâl olarak zikredilebilir.

2. **devre** (1876—1908). Kısa ömürlü olan birinci meşrûtiyetin ardından gelen istibdat devri, türk gazeteciliğinin sönük ve cansız yıllarını teşkil eder. Bu yıllar bihassa 1881 ile 1908 arasına rastlar. 1881 yılına kadar çıkan gazeteler şunlardır: 1877'de haftada iki defa çıkan *Hakikat*, Tevfik Bey ile Ahmed Midhat Efendi tarafından çıkarılan *Osmanlı*, 1878'de Şemseddin Sâmî'nin kısa ömürlü ve küçük eb'addaki gazetesi *Tercümân-ı şark*, üçüncü çocuk gazetesi olan *Bağçe*, yine kısa ömürlü olan *Mecmua-i şark*, zirâat fennine ve baytarlığa dâir olan *Vâsıta-i servet*, bir mizah gazetesi olan *Karagöz* ve nihâyet *Tercümân-ı hakikat*. Bu sonuncusu Ahmed Midhat Efendi ve Mehmed Cevdet Bey tarafından kurulmuştur. Yazı heyetinde Vâhid, İbrahim, Manas ve Mehmed Ali Bey'ler var idi. Uzun yıllar çıkmış olan bu gazete, kuruluş tarihinden 1882'ye kadar, çoğu „yazı makinesi" adı ile mârûf Ahmed Midhat Efendi'nin tercüme ve te'lif roman, tarih ve tefrikaları ile doludur. 1882 ile 1884 arasında gazete, Muallim Nâcî'nin de iştirâki ile edebî mücâdele devri yaşamıştır. *Tercümân-ı hakikat*, rüşdiye talebelerine mahsus haftalık bir nüsha da neşretmekte idi. *Tercümân-ı hâkikat*'te çıkan edebiyata, letâife, tarihe v. b. mütedâir yazıların *Müntahabât-ı tercümân-ı hakikat* adı ile her biri 7—800

sahifelik birer cild teşkil etmek üzere, ayrıca neşredildiğini söylemeliyiz.

Bu devirde matbuatın bir az yenilik ve canlılık göstermesinde tarihçi Murad Bey'in, Ahmed Cevdet ve Ahmed İhsan Bey'ler ile Mihran Efendi'nin mühim te'sirleri vardır. Murad Bey 1303 (1886)'te yalnız perşembe günleri intişâr etmek üzere kurduğu *Mizan* gazetesinin ilk sayısında matbuatın medenî memleketlerdeki ehemmiyeti, şekil ve münderecâtının nelerden terekküp etmesi gerektiği hakkında, zamanına göre, dikkate değer mütâlealar ileri sürüyor. *Mizan*'ın okuyuculara havâdis yetiştirmek, siyâsî meselelerden bahsetmek ve bilhassa avrupalıların Türkiye'ye dâir yanlış kanaatlerini tashih edecek tarzda neşriyat yapmak vâdinde bulunuyordu. Edebiyata ve ilmî bahislere de az-çok yer veren bu gazete sansür tazyikına, hattâ uğradığı tâtile rağmen, oldukça uzun bir zaman neşriyâtına devam etti (görebildiğimiz son nüsha 28 rebiülâhır 1308 = 11 kânûn I. 1890 tarihini taşıyor). Murad Bey'in karışık siyâsî hayatı gazetenin kapanmasına sebep oldu. Mihran Efendi'nin te'sis ettiği *Sabah* (1876) gazetesi ile Ahmed Cevdet Bey'in *İkdam*'ı (ilk nüshası 6 hazîran 1894 tarihlidir), mut'akiyet devrini açarak, meşrûtiyetin ilânından sonra da çıkan iki büyük gazete olmak itibârı ile türk matbuatında mühim birer mevkî tutmuştur. *İkdam* Hüseyin Rahmi Bey'in büyük bir alâka gören romanlarını tefrika ettiğinden oldukça geniş bir okuyucu kütlesi tarafından tâkip ediliyordu. Bu gazete aynı zamanda firârî olarak Paris'te bulunduğu hâlde, vaziyeti hukûmetçe müsâmaha ile karşılanan Ali Kemâl Bey (*İkdam*'ın Paris muhâbiri)'in müsâhabelerine de yer vermiş idi. Ekseriyâ Fransız gazetelerinden iktibaslarını kendine mâl ederek yazan Ali Kemâl Bey'e karşı, *Sabah* gazetesinde Hüseyin Câhid Bey'i görüyoruz. Garp neşriyâtını tâkip eden bu kuvvetli kalem sâhibi, edebiyat-ı cedîdeye aleyhdar bir vaziyet takınan *İkdam*'ın Paris muhâbiri ile sert bir mücâdeleye girişmiş, muârızının intihallerini yakalayıp, teşhir ettiğinden, iki gazete arasındaki rekabet bu yüzden şiddetli bir mâhiyet almış idi (bk. Hüseyin Câhid, *Kavgalarım*, İstanbul, 1910). Sansür dolayısı ile siyâsî meselelerde, pâdişahı pek uzaktan dahi olsa kuşkulandırması mümkün olan bahislere yer vermeyen gazetelerde bu kabîl münâkaşalar halkı ilgilendiriyordu. Devrin gazetelerinde münderecat bakımından bir nevî şekil birliği de meydana gelmiş idi; ilk sütûna tevcihat, rütbe ve nişan tevzîleri konur. Cumartesi günleri ise en başa parlak duâ cümleleri ve „selâmlık resm-i âlîsi" başlığı ile pâdişahın bir gün önce Yıldız câmiine cuma namazına çıktığı yazılırdı. Bu bendi yazanlar yeni ve tantanalı terkipler bulmak husûsunda birbirleri ile rekabet hâlinde idiler. Şurasını da söylemek lâzımdır ki, hafiye teşkilâtının şiddetlendirildiği ve jurnallere pek ehemmiyet verildiği bir devirde, o zamanın matbuat hayatına fiilen iştirâk edenlerden işitildiğine göre, gazete idârehânelerinde münevver muharrirler arasında her türlü siyâsî meseleler konuşulur ve bu konuşmalar hârice sızmazdı.

Abdülhamid II. devrinde mecmuaların bâzan pek ziyâde ehemmiyet kazandığı görülmüştür. Önce 1305'te *Umran* adlı bir mecmua çıkardıktan sonra bir edebiyat mektebine ismini veren *Servet-i fünûn* mecmuasını kurduğunu (sene 1892) bildiğimiz Ahmed İhsan Bey, etrafına yeni bir neslin mensuplarını, Tevfik Fikret, Cenab Şahâbeddin, Hâlid Ziya, Ali Ekrem (A. Nâdir), Reşid (H. Nâzım), Süleyman Nazif (İbrahim Cehdî) v.b. gibi, mümtaz şahsiyetleri toplamış ve türk edebiyatında yeni bir faâliyetin doğmasına âmil olmuş idi. Muallim Nâci'yi üstâd tanıyan eskiler, bu yeni hareketi gülünç göstermek için, bütün gayretlerini sarfediyorlar ve eli kalem tutan hemen herkes münâkaşalara iştirâk ediyordu. Fikir cereyanlarını bir az da muhitin te'siri altında, dâimâ fenâ görmeğe alışan Abdülhamid II., *Servet-i fünûn*'a indirdiği darbe ile türk edebiyatında iyi kötü bir çığır açtığını bildiğimiz bu mecmuayı ehemmiyetsiz bir dergi hâline indirdi ve *Servet-i fünûn*, kimseyi alâkadar etmeyecek mevzûları ve resimleri ile sönük bir hayat safhasına girdi.

Servet-i fünûn'a yalnız şeklen benzeyen ve ettiği iktibaslardan başka onunla mâhiyet bakımından alâkası olmayan iki mecmuadan, Mehmed Tâhir Bey (Baba Tâhir)'in *Mâlûmat*'ı ile *Resimli gazete* (imtiyaz sâhibi: kitapçı Karabet)'yi hatırlamalıyız. Mâbeyne intisâp ederek, bir aralık pek parlayan Baba Tâhir'in çıkardığı mecmua Ahmed Râsim Bey'in *Şehir mektupları* adlı kuvvetli mizah yazılarını neşretmiş olmakla dikkati çeker. Mizah mecmuası çıkmayan o devirde Ahmed Râsim Bey'in bu nükteli ve ictimâî hayatımızın tetkiki için mâlzeme olacak mâhiyetteki yazıları, şüphesiz, büyük bir ehemmiyet taşımaktadır. Devrin mecmuaları arasında İsmail Hakkı ve Ebülfeyyaz Hakkı Bey'ler tarafından, edebî ve fennî risâle olarak, yenileştirilmiş bir şekilde (eski *Mekteb* mecmuasının üçüncü senesi) neşredilen *Mekteb* (ilk nüshasının tarihi 3 receb 1311), Cenab Şahâbeddin, Hâlid Ziyâ gibi

edebiyat-ı cedîdecilerin ileri gelenlerine, İsmail Safâ'ya Şeyh Vasfi, Fâik Es'ad (Andelib) ve Müstecâbî-zâde İsmet gibi, eski edebiyat meraklılarına âit eserlere yer veriyor, Azmî-zâde Hâletî'nin *Rubâiyât*'ı, şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin *Aṭrab al-āṣār*'ı (ifâdesi Veled Çelebî tarafından yenileştirilmiş olarak), gibi, eski eserleri tefrika ediyor, muhtelif şark ve garp milletlerinin edebiyatlarını tanıtmağa çalışıyordu. Feylesuf Rıza Tevfik'in de yazı yazdığı bu mecmua, etrafında büyük gürültüler uyandırmamakla berâber, senelerce devam etmiş (görebildiğimiz son nüshası 9 ramazan 1314 tarihlidir) ve türk matbuatının küçümsenmeyecek bir rüknü olmuştur. Ömürleri kısa ve ehemmiyetleri daha az olan Menemenli-zâde Tâhir Bey'in çıkardığı *Gayret* (1301) ile Mâlûmat matbaasında basılan *İrtika* (1316—1318) gibi mecmualar ve bâzı vilâyetlerde resmî veya husûsî gazetelerden başka edebî ve tâbir câiz ise, ilmî mecmualar da çıkmıştır. Bunlara misâl olarak Bursa'da Ferâizci-zâde Mahmud Kemâleddin ve Mehmed Şâkir Efendi'lerin *Nilüfer* (birinci sayısı 1 rebiülevvel 1304), Selânik'te intişâr eden *Mütâlea* (birinci sayısı 23 safer 1314)'yı zikredelim. *Nilüfer*, büyük bir husûsiyet göstermemekle berâber, manzûm ve mensûr bir çok eserlerin neşrine vâsıta olmak ve epey uzun sürmek bakımından, mühim sayılabilir.

Şurasını hemen belirtmek lâzımdır ki, Abdülhamid II. devri matbuatını, tam olarak, yâni kaç gazete çıktığını ve her birinin kaç nüshadan ibâret bulunduğunu tesbit edip, bunların meslek ve ehemmiyetleri üzerinde durmak şimdiye kadar tam mânası ile ele alınmamış mühim bir mevzûdur ve bugün bunlardan çoğunun kolleksiyonunu bulmak bile imkân dâhilinde değildir. O devirde Osmanlı devletine tâbî olan Bulgaristan'da bile türkçe neşriyat yapıldığı (msl. *Hamiyet*, ilk nüshası 20 cemâziyelâhır 1314) düşünülür ise, bu işin ehemmiyeti anlaşılır. Osmanlı imparatorluğu topraklarında çıkan gazete ve mecmualar hakkında, eksik de olsa, umûmî bir fikir edinmek için, devlet sâlnâmeleri ile vilâyet sâlnâmelerinin muhtelif senelerine mürâcaat faydalı olur.

Abdülhamid II. saltanatının sonlarında vehmi galebe ettiğinden, sansür tazyikını arttırmış, meşrûtiyetin ilânına tekaddüm eden senelerde neşriyat gerek muhtevâ ve gerek sayı bakımından pek ziyâde fakirleşmiş idi. Bu devirde gündelik *Çocuklara mahsus gazete*, muhtelif dillerde bir haylı gazete ve mecmuadan başka, ermeni harfleri ile müteaddit ve rum harfleri ile bir çok türkçe gazete ve mecmua intişâr ediyordu (bk. *Salnâme-i devlet-i aliyye-i osmâniye*, 1325 sene-i hicriyesine mahsus, s. 1050 v.d.). Bu devir matbuat hayatının iç yüzünü öğrenmek için, Uşşâkî-zâde Hâlid Ziyâ, Ahmed İhsan, Hüseyin Cahid Bey'lerin v. b. hâtıratları ile Ahmed Râsim Bey'in başta *Muharrir*, *şâir*, *edib* olmak üzere, muhtelif eserlerinden faydalanmak ve mümkün mertebe gazete ve mecmua kolleksiyonlarını tetkik etmek lâzımdır. Yurt içindeki gittikçe şiddetini arttıran tazyik, bir kısım münevverleri, Avrupa'ya kaçarak, Abdülhamid idâresine karşı neşriyatta bulunmağa ve ecnebî postalarının yardımı ile yurda soktukları gazeteler ile halkı uyandırmağa zorlamış idi. Ali Şefkatî'nin Cenevre'de 1880'de çıkardığı *İstikbâl* gazetesinden sonra, Ahmed Rızâ Bey'in Paris'te neşrettiği *Meşveret* (1895) başta gelir. *Meşveret*, pâdişahın Fransa hukûmeti nezdindeki mürâcaatları üzerine, İsviçre ve Belçika'ya nakledildi. Gazete türkçe ve fransızca olarak çıkıyordu. Fransızca *Meşveret* i mizancı Murad Bey idâre etmekte idi. Bu tarihte, Tunalı Hilmi Bey de Cenevre'de *Ezan* adlı bir gazete çıkarıyordu. Yine aynı tarihte İshak Sükûtî ile Abdullah Cevdet, İttihad ve terakkî adına, türkçe ve fransızca *Osmanlı* gazetesini çıkardılar.

Abdülhamid devrinde, Londra'da 1867'den beri çıkan *Hürriyet* bir tarafa, yurt dışında çıkan türkçe siyâsî gazeteler, tarih sırası ile, şunlardır: 1897'de Kahire'de *Kanûn-i esâsî*, Cenevre'de *Hakikat*, *Girit*, 1899'da Londra'da *Hilâfet*, Kahire'de *Enîn-i mazlûm*, 1900'de Cenevre'de *İntikam*, Kahire'de *Nizâm-ı adâlet*, *Emel*, *Rumeli*, *Şark*, *Meşrûtiyet*, İttihad ve terakkî adına *Hak*, Ahmed Sâib Bey'in çıkardığı *Sancak*, 1901'de *İstirdad*, *Foudre-Yıldırım*; 1902'de İttihad ve terakkî adına Ahmed Rızâ Bey'in iştirâki ile Kahire'de çıkan *Şûrây-i ümmet* ve prens Sabâhaddin tarafından çıkarılan *Terakkî*, 1903'te fransızca *La Fédération ottomane*, *Anadolu*, Paris'te *İntibâh*, Kahire'de *Türk*, 1905'te *Ahâli*, 1906'da *Terakkî*, *Doğru söz*; 1907'de *Şûrây-i osmânî* ve İskenderiye'de *Yeni fikir*. Bütün bu siyâsî gazeteler, istibdad idâresini tenkit ediyor ve memleketteki münevverleri ikinci meşrûtiyetin ilânına hazırlıyordu. Kırım'da İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* (1883) gazetesi de, istibdat devrinde türk münevverlerinin siyâsî terbiyeleri üzerinde büyük bir rol oynamıştır. Ayrıca Cenevre'de *Bedruhi* (1898), *Tokmak*, *Zuhûrî*, *Davul* (1901), *Lak-lak* (1907) adlı mizah gazeteleri, ilmî mâhiyette olarak, Chicago'da *Şikago sergisi* (1893), Paris'te *Şark ve garp* (1896), Kahire'de *Musavver şark* (1900),

Cenevre'de Abdullah Cevdet'in mecmuası *İctihad* (1904) ve Kahire'de *Mecmua-i Kemâl* (1905) çıkmıştır.

3. devre (1908—1918). 24 temmûz 1908'de kanûn-i esâsînin yeniden mer'iyete girmesi ile, türk matbuatı 8—9 aylık hudutsuz bir serbestliğe kavuştu. 25 temmûz sabahı gazeteler, uzun senelerden beri ilk defa olarak, sansürsüz çıkmağa başladı. İlk günlerdeki neşriyat kanûn-i esâsî ve hürriyet mefhumları etrafında toplanıyordu. Bunu paşalar, nâzırlar, hattâ pâdişah aleyhinde yazılar, nihâyet fırka kavgaları tâkip etti.

1894'ten beri çıkmakta olan Ahmed Cevdet Bey'in *İkdam*'ı, hürriyet ilânının ikinci günü, Baban-zâde İsmail Hakkî, Abdullah Cevdet, Ahmed Rasim ve Hüseyin Câhid'den mürekkep kadrosu ile, ilk harekete geçen gazete oldu.

Mihran'ın malı olan *Sabah*'ta Mahmud Sâdık, Selânikî Tevfik ve Hâlid Bey'ler ve Ahmed Midhat Efendi'nin *Tercümân-ı hakikat*'inde Ahmed Refik, İskender, Nakî-zâde Hilmî, Reşat, Mustafa Refik, Gayyur, Râgıb, Muhbir Ahmed ve Kâzım Bey'ler de şiddetli bir neşriyâta başladılar. 27 temmûzda, gündelik gazeteler arasına Ahmed İhsan Bey'in çıkardığı *Servet-i fünûn*'un gündelik nüshası da karıştı. Yine aynı günlerde, Abdullah Zühdi, Mahmud Sâdık ile birlikte, *Resimli gazete*'yi, *Yeni gazete* adı altında, gündelik olarak çıkarmağa başladı. Bunu Tevfik Fikret, Hüseyin Kâzım ve Hüseyin Câhid Bey'lerin bir arada çıkardıkları *Tanin* tâkip etti. Hürriyetin ilânından itibâren 1—1 1/2 ay içinde gazete imtiyazı alanların sayısı 200'ü geçiyordu. Bu sayı, gün geçtikçe artmakta idi. İlk aylarda çıkan gazeteler arasında, sürgünden dönenlerin kurduğu *Fedâkârân-ı millet* cemiyetinin nâşir-i efkârı olan *Hukuk-ı umûmiye* adlı siyâsî gazete, Ahmed Rasim ile Hüseyin Rahmi ve İbrahim Hilmi'nin *Boş-boğaz*; Said Hikmet, Sermet Muhtar ve Osman Kemâl Bey'lerin *El-üfürük*; Ali Fuad'ın *Karagöz* adlı mizah gazeteleri yer almıştır.

Bu arada memlekete hürriyeti getiren İttihad ve Terakkî fırkasının içinde anlaşmazlıklar baş-göstemiş ve bunun yanı-başında bir takım yeni fırkalar kurulmağa başlamış idi. Adem-i merkeziyet prensibini İttikad ve Terakkîye benimsettiremeyen prens Sabâhaddin taraftarları *Ahrâr* adlı fırka kurarak, bir de *Osmanlı* adlı bir gazete çıkardılar. O günlerde Dr. İbrahim Temo „Fırka-i ibâd-demokrat fırkası" nı kurmuş idi. Sürgünden dönen Mevlânzâde Rıfat da *Hukuk-ı umûmiye* gazetesinin başına geçti, fakat gazetenin az sonra kapanması üzerine, *Serbestî* adı altında başka bir gazete çıkardı. Diğer taraftan Murad Bey de *Mizan* gazetesini tekrar çıkarmağa başladı. İttihad ve terakkî'ye cephe alan gazetelerin sayısı gittikçe artıyordu. Bu cümleden olmak üzere, türk ve müslümanlardan gayri unsurların emellerine hizmet eden *Sadâ-i millet* neşriyat sâhasında görünmeğe başladı. Tevfik Fikret ile Hüseyin Kâzım'ın çekilmesinden sonra, Kâmil Paşa aleyhine mücâdeleye başlayan *Tanin*, karşısında Ali Kemâl'in desteklediği *İkdam*'ı buldu. İttihatçılar da *Şûra-i ümmet*'i çıkarmağa başladılar (7 teşrin I. 1908). Bunlardan başka dinî mecmualar ile dini âlet eden gazeteler de ortalığı karıştırıyordu. Artık gazetelerin hedefleri açığa çıkmış idi. Her taraf gazeteleri ile birbirlerine çatıyorlardı. O güne kadar en çok 2.000 satan gazeteler arasında baskı sayısını 50.000'e çıkaranlar var idi. Çeşitli dillerde, türlü emellerde gazeteler matbuat sâhasını kaplamış idi.

Osmanlı, *İkdam*, *Yeni gazete* ve günlük *Servet i fünûn* gibi, İttihad ve Terakkî düşmanı gazetelere, Derviş Vahdetî'nin İttihad-ı muhammedî cemiyeti adına çıkardığı *Volkan* adlı küçük eb'addaki gazete de katıldı. Bir taraftan *Volkan*, bir taraftan da Cemiyet-i ilmiye-i islâmiye adına çıkan *Beynülhak* adlı mecmua, diğer dinî mecmualar ile birlikte, halkın dinî inançlarını istismar ederek, zihinleri karıştırıyor ve umûmî efkârı toplu bir baş kaldırmağa hazırlıyordu. Nihâyet 13 nisan 1909 günü 31 mart adı ile tanınan hâdise oldu. 28 nisanda Abdülhamid II.'in tahttan indirilmesi üzerine, vaziyete hâkim olan askerî idâre matbuata sansür koydu ve böylece, 9 aylık anarşi derecesinde aşırı bir serbestlikten faydalanmış olan matbuat bir müddet için yeniden kontrol altına girmiş oldu.

1908—1909 yılları arasında neşredilen gazete ve mecmuaların sayısı 353'ü bulmakta idi (bk. *Almanak*, nşr. İstanbul matbuat cemiyeti, İstanbul, 1933). Bu tarihlerde çıkan gazete ve mecmuaların belli-başlıları şunlardı.

İttihad ve Terakkî cemiyetini tutan siyâsî gazeteler: Ebüzziyâ Tevfik'in *Yeni tasvîr-i efkâr*'ı, kitapçı İbrahim Hilmî'nin *Milliyet*'i, Übeydullah Efendi'nin *Hak yolu*, Cenâb Şehâbeddin'in *Hürriyet*'i, Nesim Mazlıyah'ın *İttihad*'ı, Sâmih Rifat'ın *İttifak*'ı, Ali Efendi'nin tekrar çıkardığı *Basîret*, bunlardan başka *Pâyitaht*, *Servet*, *Ahâli*, *İstiklâl*, *Metin*, *Protesto*, *Şafak*, *Zaman*, *Akşam*, *Vakit* v.b.

Mizah gazeteleri arasında başta gelenler şunlar idi: Salâh Cimcoz'un, karikatürcü

Cem ve muharrir Refik Hâlid ile birlikte çıkardığı *Kalem*, mükemmellikte buna yakın olan *Davul, Püsküllü belâ, Curcuna, Coşkun kalender, Cingöz, Hokkabaz, Dalkavuk, Zevzek, Zuhûrî, Hoca Nasreddin, Geveze, Meddâh, Mûzip, Laklak, Hacivat, Hayâl-i cedîd, Şaka, Falaka, Kel-Hasan,* Bahâ Tevfik'in çıkardığı *Eşek, El-mâlûm, Yuha* v.b.

Edebî ve kısmen de magazin şeklinde olan mecmualardan şunları sayabiliriz: *Âşiyân*, şâir Eşref'in çıkardığı *Eşref*, Fâik Sabrî'nin *Musavver muhit*'i, Bahâ Tevfik'in *Tenkid*'i, Mehmed Rauf'un çıkardığı *Mâhâsin* adlı kadın mecmuası, Mustafa Refik'ın *Resimli İstanbul*'u, *Musavver şebâb* ve devrin magazinlerinden aylık *Resimli kitap* ile yine aylık *Şehbâl* v.b. Dinî mecmua ve gazeteler de: *Cerîde-i sûfiye, Sıyt-i hilâfet, Sadâ-i din, Tarîk-ı hidâyet, İlmiye, Mikyâs-ı şeriat, Hikmet, Sırât-ı müstekîm, Muhibbân, El-medrese, Sebilürreşâd, Kelimetü'l-hak, Beyânü'l-hak* v.b. idi.

Bu gazete mahşeri içinde, *Ciddî gazete, Şiirli gazete, Peder, Bîtaraf, Ciddiyet, Meclis-i mebusan, Kanûn-ı esâsî, Müdde-i umûmî, İttihâd-ı anâsır, Selsebil havâdis* gibi, garip isimli ve kısa ömürlü gazeteler yanında, şehir adlarını taşıyan *Balıkesir, Karahisar, Yeni Edirne* v.b. gibi taşra gazetelerinden başka, İstanbul'da *Üsküdar, Beyoğlu, Kadıköy* gibi semt isimlerinde de gazeteler var idi. Bunların yanı sıra, türk olmayan unsurların çıkardıkları şu gazeteler de türlü emellerin sözcülüğünü yapıyordu: *Arnavutluk, El-ikdam, Arnavut, Başkım, Besa, Bosna, Aşiret, Kürdistan, Kürt, Makedonya, Kartal* v. b.

1910'da çıkan gazete ve mecmuaların sayısı 130'u buluyordu (bk. mez. *Almanak*, 1933). Bu günlerde yeniden siyâset sâhasına çıkan demokrat fırkasının hukûmetçe birbiri ardı sıra kapatılan şu gazeteleri zikre değer: *Hâkimiyet-i milliye, Türkiye, Muâhede, Selâmet-i milliye, Âzâd, Genç Türkiye, Yeni ses, Hür memleket.* Muharrirleri arasında Muhlis Sabâhaddin ve Şehâbeddin Süleyman'ın bulunduğu *Selâmet-i umûmiye*'de Abdullah Cevdet „Bir kürt" imzâsı ile yazı yazıyordu. Aynı fırka, Manastır'da *Hukuk-ı ibâd* adlı bir başka gazete daha çıkarıyordu. Demokrat fırkasının ardından, geniş sınırlı bir adem-i merkeziyet isteyen Mütedil hürriyetperverân ve hocalar ile İttihad ve terakkîyi dinsizlik ile suçlandıranların teşkil ettiği Ahâli fırkaları kurularak, aynı mücâdeleye katıldılar. Bu yeni fırkaların birincisi adına Lûtfî Fikri tarafından çıkarılan *Tanzimat, Tazminat, Teşkilât, Maşrik, Te'sis, Tenbihat* adlı gazeteler hukûmetçe birbiri ardı sıra kapatılmıştır. Aynı günlerde kurulan sosyalist fırkası da *İştirâk* adında bir gazete çıkarmış idi.

İttihad ve terakkî adına Rumeli'de Selânik, Manastır, Üsküp ve İşkodra'da *Silâh, Top, Tüfek, Şüngü, Kurşun, Hançer, Bıçak, Kasatura* ve *Bomba* gibi bir çok hücûm vâsıtaları çıkıyor ve ittihadcıların düşmanlarına saldırıyordu.

Yine bu tarihte karikatüreü Cem'in İttihad ve terakkîye muhâlif olarak çıkardığı *Cem* adlı güzel bir mizah gazetesi, bir de *Cıdık* adında diğer bir mizah gazetesi çıkıyordu Abdullah Cevdet'in *İctihâd*'ı, Bahâ Tevfik'in *Piyano* ve *Düşünüyorum* adlı mecmuaları, *Osmanlı ressamlar* cemiyeti, *Tarih-i osmanî encümeni mecmuası, Şâhika, Kanat* ve *Hiyâbân, Yeni felsefe* v.b. gibi mecmualar da bu tarihlerde çıkmağa başlamıştır.

1911 yılında çıkan gazetelerin sayısı 124 olarak görünmektedir (bk. *Almanak*). *Tanin*'in kapanışı üzerine, yine *Tanin* tarafından çıkarılan *Renin, Cenin, Senin* gazeteleri, Ferid Bey'in *İfhâm*'ı, *İslâhat, Şehrah, İktiham* gazeteleri ile Bahâ Tevfik'in *Zekâ*'sı, türk ocaklarının *Türk yurdu, Genç kalemler, Tarih-i osmânî encümeni* mecmuaları ve nihâyet o zamanın genç ediplerini etrafına toplayan *Rübâb* bu sene neşriyâtının belli-başlıları arasında yer alır. Ayrıca Ebüzziyâ Tevfik'in 1900'de kapanmış olan *Mecmua-i Ebüzziyâ*'sı da, bir yıl devam etmek üzere, yine bu tarihte neşredilmeğe başlamıştır.

1912'de yeniden 45 gazeteye rastlamaktayız. Hürriyet ve itilâf fırkasından İsmail Hakkı Paşa'nın çıkardığı *Teminat* gazetesi bunlar arasındadır.

1913 yılında çıkan 92 gazete arasında Ali Kemâl'in *Peyâm*'ından başka, *İşhat, İntak*, gibi, siyâsî gazeteler yanında sayıca büyük bir yekûn tutan din mecmuaları ve gazeteleri de yer almaktadır. Bunların belli-başlıları: *El medâris, İttihâd-ı islâm, İslâm dünyası, İslâmiyete doğru, İslâm mecmuası, Neşr-i islâm, Sadâ-ı din* ve *Medrese itikatları*'dır.

Birinci dünya savaşının ilk yılında 70 gazete ve mecmua çıkıyordu. Bu sonuncuların bir kısmı çocuk mecmuası (msl. *Talebe defteri*) ve 8 tânesi de izciliğe dâir mecmua idi. *Tevhid-i efkâr* gazetesi de bu yıl içinde çıkmıştır. 1915 yılında gazete ve mecmua sayısı 6 olarak görünmektedir. Bunlardan biri Harbiye nezâretinin çıkardığı *Harb mecmuası*'dır. 1916'da çıkan 8 gazete ve mecmuanın 4'ü Edebiyat, Fen, Hukuk ve Tıp fakültelerine âit mecmualardır. 1917'de bu sayı 14'e yükselmiştir. Ahmed Emin, Hakkı Târık ve Mehmed Âsım

'ın *Vakit*'i bu yıl çıkmıştır. *Donanma cemiyeti mecmuası*, meşhûr *Yeni mecmua*, Sipâhî ocağı tarafından çıkarılan *Sipâhî* adlı mecmua, ayrıca Halkalı zirâat ve âlî ticâret mekteplerine âit mecmualar da sayılabilir.

Harbin son yıllarında gazete ve mecmua sayısı yeniden 71'e yükselmiştir. Bunlar arasında başta gelen, Fethi Bey'in *Minber*'i, Cevat Bey'in *Zaman*'ı, *Akşam, Söz* gazeteleri, Süleyman Nazif'in *Hâdisât*'ı, Yunus Nâdî'nin *Yeni gün*'ü, Sedat Simâvî'nin *Diken* adlı mizah mecmuası ile edebî *Nedîm* mecmuası idi.

4. devre (1918—1923). 1918'de çıkan başlıca gazeteler şunlardır: Ali Kemâl'in *Peyâm*'ı, Rauf Ahmed'in *İstiklâl*'i, Said Molla'nın *İstanbul*'u, Refi Cevad ve Pehlivan Kadri'nin *Alemdar*'ı, Celâl Nûrî'nin *Âtî* ve *İleri*'si, Târık Mümtaz'ın *Ümid*'i, Muslihaddin Âdil'in *Tarik* adlı siyâsî gazeteleri ile Sedat Simâvî'nin *İnci* adlı salon mecmuası, M. Zekeriyâ'nın *Büyük gazete*'si, Vedad Örfî'nin *Utârid*'i, Salâhaddin Enis ve Târık'ın edebî *Kaplan* mecmuası ve nihâyet ittihadcıların kurduğu, Millî tâlim ve terbiye cemiyeti adına bu isimle çıkan mecmua.

4 eylûl 1919'dan itibâren Sıvas kongresinin neşriyat ve propaganda vâsıtası olarak *İrâde-i milliye* adlı gazete çıkmağa başladı. Bu gazete Heyet-i temsîliye Ankara'ya döndükten sonra da, Sıvas'ta çıkmağa devam edecekti. 27 kânun I. 1919 tarihinde Ankara'ya ayak basar-basmaz, Mustafa Kemâl Paşa, ilk iş olarak, bu tarihten 14 gün sonra, haftada iki defa çıkmak üzere, *Hâkimiyet-i milliye*'yi kurdu ki, sonradan *Ulus* (1928), *Halk* (1955) ve tekrar *Ulus* (1956) adları ile intişâr etmiştir. 1920 yılında yeniden 40 gazete ve mecmua çıkmıştır. Ankara'da 7 teşrin I.'de *Cerîde-i resmiye* çıkmağa başladı. Yine bu yıl içinde Yunus Nâdi, *Yeni gün*, Çerkes Edhem ile kardeşi de *Yeni dünya* adlı gazetelerini Ankara'ya naklettiler. Ayrıca iki yıldan beri Konya'da çıkan *Öğüt* gazetesi de Ankara'da neşriyâta başladı. Diğer taraftan millî mücâdele aleyhinde çıkan Ali Kemâl'in *Peyâm*'ı, matbaacı Mihran tarafından neşredilmekte olan *Sabah* gazetesi ile birleşerek, *Peyâm-ı sabah* adı ile tezvirâtına devam etti. Refik Hâlid'in millî mücâdele aleyhindeki *Ay-Dede* adlı mizah mecmuası, komünistlerin çıkardığı *Aydınlık*, Mustafa Nihad, M. Şekib, Mehmed Emin ve Yâkub Kadrî'nin çıkardıkları ve alman idealizminden mülhem *Dergâh* adlı mecmua, Subhi Nûrî'nin edebî *Yarın* adlı mecmuası ile Sedat Simâvî'nin *Pâyitaht* adlı gündelik gazetesi ve *Güler yüz* adlı mizah mecmuası da 1920—1921 arası neşriyâtındandır. 1921 yılı içinde yeniden çıkan 25 kadar gazete ve mecmua arasında İstanbul'da neşredilen *Akbaba* ile *Zümrüd-i Anka* da vardır. Ayrıca *Türk tarih encümeni mecmuası* ve *Türk tıb mecmuası* da zikredilmelidir. 1922'de İstanbul ve Ankara'da neşredilen gazete ve mecmuaların sayısı 35'i bulmakta idi. İstanbul'da Yesârizâde Mahmud ile Reşad Nûri haftalık güzel bir mizah gazetesi olan *Kelebek*'i, Sedat Simâvî haftalık *Resimli gazete*'yi, Mehmed Rauf da kadınlara mahsus haftalık *Süs* mecmuasını çıkarmıştır. Türk ocakları tarafından İstanbul'da çıkarılan *Türk yurdu* (1911) mecmuası ile Aka Gündüz'ün *Peyâm-ı sabah* adlı mizah gazetesi de Ankara'da çıkarılmağa başlanmıştır. Aynı yıl, Ziyâ Gökalp da Diyarbekir'de *Küçük mecmua*'yı çıkarmıştır.

5. devre (1923'ten itibâren). 1923'te İstanbul ve Ankara'da yeniden çıkan gazetelerin sayısı 30'u geçmektedir. Cümhûriyetin ilânı ile birlikte Ankara'daki *Yeni gün* gazetesini kapatan Yunus Nâdi İstanbul'da *Cümhûriyet* gazetesini kurmuştur. Ankara'da sâhibi tarafından kapatılan *Öğüt* gazetesi *Yeni Türkiye* adı ile neşriyâta başlamıştır. Yine Ankara'da ancak bir kaç ay yaşayabilen *Tan* gazetesi çıkmıştır. İstanbul'da çıkan gazeteler arasında İsmail Müştak'ın *İstiklâl* adlı gazetesi vardır. Matbuat umum müdürlüğünün çıkardığı *Ayın tarihi* bu yılın neşriyâtındandır. *Vakit*'ten ayrılan Ahmed Emin 6 mart 1923'te *Vatan* gazetesini çıkarmağa başlamıştır. 1924 yılında yeniden çıkan 30'a yakın gazete ve mecmuadan Fevzi Lütfî'nin çıkardığı *Son telgraf* ile *Aylık mecmua, Haftalık mecmua* ve *Resimli ay* zikre değer. 1925'te yeniden 20 gazete neşrediliyor. J. Deny'ye göre (aş. bk.), bütün yurtta bu yıl içinde çıkmakta olan gazete ve mecmuaların sayısı 215'tir. Bunlardan 98'i İstanbu'da, 12'si Ankara ve İzmir'de çıkmakta idi. İstanbul'da neşredilenlerin belli-başlıları şunlardır: Hüsni Yaman, Emin ve İbrahim Âsım'ın *Yeni Türkiye*'si, Nebi-zâde Hamdi'nin *Yeni Ses*'i, Hakkı Târık ve Sâlim Râgıb'ın *son saat*'i, Sedad Simâvî'nin aylık *Yeni kitap* mecmuası. Ankara'da Aka Gündüz ile Süreyyâ Ali'nin kısa ömürlü *İnkılâp* adlı gazeteleri de bu yılın neşriyâtındandır. *Cerîde-i resmiye* adını *Resmî ceride*'ye bu yılda çevirmiş, yine bu yılda *Hâkimiyet-i milliye* gündelik olmuştur. 1926'da yeniden neşredilen gazete ve mecmualar 30 kadardır. İstanbul'da Cemil'in kısa ömürlü *Cem* adlı mizah gazetesi ile *Yeni kalem*'i bu yılın neşriyâtındandır. Aynı yıl dergâhçılar, Mehmed İzzet ile birlikte, haftalık edebî *Ha-*

gat mecmuasını, Tayyâre cemiyeti de *Türk hava mecmuası*'nı çıkarmışlardır. 1927'de 21 yeni gazete ve mecmua çıkıyor. Siirt meb'usu Mahmud'un *Milliyet*'i ile *Papağan* adlı mizah gazetesi ve *Yeni Köroğlu* İstanbul neşriyâtı arasında yer almıştır. Ankara'da dâhiliye vekâleti vilâyetler idâresi de *İdâre* mecmuasını çıkarmağa başlamıştır.

1928'de latin harflerinin kabûlü üzerine gazeteler satış bakımından büyük bir sarsıntı geçirmişlerdir. İlk zamanlar yarı arap-yarı latin harfleri ile çıkan gazeteler ancak hukûmetin yardımı ile ayakta durabilmişlerdir. Hukûmet gazetelere 3 yıl müddetle prim vermiştir. Bu yıl içinde İstanbul'da başlıca şu gazeteler neşredilmiştir. Ali Nâcî'nin *İnkılâb*'ı, Nebi-zâde Hamdi'nin *Halk dostu*, Fuad'ın *Hür adam*'ı, *Hür gazete*, Ahmed Hâşim'in *Mahfel*, Yusuf Ziyâ'nın da *Şûle* adlı edebî mecmuaları, Ahmed Cevad'ın *Muhit*'i, Burhan Câhid'in *Köroğlu* adlı gazetesi. Aynı yıl içinde, 1894'ten beri çıkmakta olan ve 1926'da bir müddet Ali Nâcî tarafından çıkarılan *İkdam* gazetesi neşriyâtını tâtil etmiştir. Yine bu yıl içinde *Servet-i fünûn* mecmuası *Uyanış* adı ile çıkmağa başlamıştır. *Resmî ceride* de, şubat 1928'den itibâren *Resmî gazete* adı altında neşredilmeğe devam etmiştir. 1929'da İstanbul'da *Yarın* gazetesi ile *Diken* mecmuası neşredilmeğe başlamıştır. Tayyâre cemiyeti Ankara'da *Köylünün gazetesi*'ni çıkarıyor. Ankara'da neşredilmekte olan *Hayat* mecmuası da kapanıyor.

Serbest fırkanın kurulduğu 1930 yılında, zikre değer gazete olarak, M. Zekeriya, Halil Lütfi, Selim Râgıb ve Ekrem'in çıkarmağa başladıkları *Son posta* gazetesi vardır. 1931'de İstanbul'da çıkmakta olan *Yarın* gazetesi ile *Muhit* mecmuası ve Ankara'da neşrolunan *Türk yurdu* mecmuası kapanmıştır. Aynı yıl içinde İstanbul'da Hakkı Târık ile Râsim Us *Haber* gazetesini neşrediyorlar. Ankara'da *İktisat ve tasarruf mecmuası* ile *Mülkiye* mecmuası bu yılda kurulmuşlardır. 1932'de İstanbul'da *Yılmaz* gazetesi, *Yeni türk* mecmuası, Ankara'da da Nâmık Edib'in *Ankara haftası* adlı gazetesi, Yâkub Kadri, Vedad Nedim, Şevket Süreyyâ, Burhan Âsaf ve İsmail Hüsrev'in kurdukları *Kadro* ve Hıfzı Oğuz'un *Çığır* adlı mecmuaları neşredilmiştir. 1933 yılında İstanbul'da Ahmed Ağaoğlu *Akın*, Nizâmeddin Nazif ile Vâlâ Nûreddin *Her gün* gazetesini. Hüseyin Câhid *Fikir hareketleri*'ni, Sedad Simâvî *Yedi gün*, İsmail Hakkı *Yeni adam*'ı, Ankara'da Halkevleri *Ülkü*, Yaşar Nâbi ve Nahid Sırrı *Varlık* mecmualarını çıkarmışlardır. Aynı yıl içinde Cümhûriyet halk partisi köylüler için neşrettiği *Yurt* gazetesi ile Türk dili tetkik kurumunun *Bülten*'i vardır. 1934'te İstanbul'da Velid Ebüzziyâ tarafından *Zaman* gazetesi neşredilmeğe başlamış, *Kadro* mecmuası da neşriyatına son vermiştir. Yine bu yıl içinde Ahmed Emin *İnkılâp* adlı gazetesini çıkarmağa başlıyor. Türk dilinin yabancı kelimelerden ayıklanması üzerindeki çalışmaların neticesi olarak *Hâkimiyet-i milliye* gazetesi — *Ulus*, *Vakit* gazetesi — *Kurun*, *İktisat ve tasarruf mecmuası* — *Ulusal ve ekonomi ve arttırım*, *Mülkiye* mecmuası da — *Siyasal bilgiler* adını alıyor. 1935 senesinde İstanbul'da çıkmakta olan *Milliyet*, adını değiştirerek, *Tan* ismi altında neşriyâta başlamıştır. Ali Nâci tarafından idâre olunan bu gazete bir yıl sonra, *İnkılâp* gazetesini kapayan Ahmed Emin ile M. Zekeriyâ, Halil Lütfi ve M. Rıfat tarafından devralınmıştır. Yine İstanbul'da *Ağaç* ve *Yücel* edebî mecmuaları ile Sedad Simâvî'nin *Karikatür*'ü, *Resimli ay*, *Yarım ay* mecmuaları, Yusuf Ziya ile Orhan Seyfi'nin *Ayda bir*'i neşredilmiştir.

1936 yılında, Velid Ebüzziyâ'nın *Zaman*'ı yerine, Edhem İzzet'in *Açık-göz*'ü çıkmıştır. Bu yıl içinde İstanbul'da Peyâmi Safa *Kültür haftası* adlı kısa ömürlü mecmuasını kurmuştur. *Gündüz* adlı mecmua da bu yıl çıkmıştır. 1927'de Ankara'da, Türk tarih kurumunun *Belleten*'inden başka, genç ressamların *Ar* mecmuası neşrolunmuştur. Ankara'da bu yıl içinde, Edhem İzzet *Açık söz* yerine, *Son telgraf* gazetesini çıkarmıştır. 1938'de çıkan gazeteler arasında *Yeni sabah*'ı zikredebiliriz. İkinci dünya harbi yıllarında ve onu tâkip eden devrede gazete ve mecmua sayısı bâzan eksildiği gibi, bâzan da artma kaydetmiştir. 1940'ta bütün yurtta 152 mecmua ve 115 gazete çıkmıştır (bk. *Türkiye bibliyografyası*, 1940, II). Aralarında Maarif vekâleti'nin çıkardığı *Tercüme mecmuası* ile türk karikatür üstadı Cemâl Nâdir'in *Amcabey*'i de bulunan bu mecmuaların 113'ü İstanbul'da, 28'i Ankara'da ve gazetelerin 28'i İstanbul'da, 5'i Ankara'da neşredilmiştir. 1941'de mecmua sayısı 132, 1946'da 175'e (bk. bibliyoğrafya, *C. H. P. halk-evleri bürosu*, I, sayı 1, 1946). varmıştır. Yine *Türkiye bibliyografyası*, 1952, IV'e göre, 1952 yılında bütün Türkiye'de 624 mecmua, 983 gazete neşredilmekte idi. Bu mecmualardan 267'si aylık, 140'ı haftalık ve 45'i de 15 günlüktür. Gazetelere gelince, gündelik olanların sayısı 333 olarak kaydolunmaktadır.

Bugün çıkmakta olan gazetelerden, İstanbul'da *Cümhûriyet*, *Akşam*, *Vatan*, *Hürriyet Yeni sabah*, *Dünya*, *Yeni İstanbul*, *Türk ekspres* ile Ankara'da *Halk*, *Zafer* ve *Son havâdis* gazeteleri zikredilebilir. Edebî mecmualar arasında, te'lif ve tercüme kitap neşriyatı ile büyük bir faâliyet gösteren *Varlık*, *Yedi-Tepe*, *Yenilik*, *Seçilmiş hikâyeler dergisi* ve *Kaynak* mecmualarından başka, *Hisar*, *Yücel*, *Yeni ufuklar*, *Türk dili*, *Türk yurdu*, *Türk düşüncesi*, *Forum* ve *İstanbul* mecmuaları zikredilebilir.

Türkiye'de matbuat idâre ve rejimleri. 1. devre (1839—1876). Tanzimâtın ilk günlerinde henüz matbuat işlerine bakan bir makam yok idi. 1860 tarihinde *Tercümân-ı ahvâl* gazetesini çıkarmak isteyen Agâh Efendi istidasını verecek makam bulamamış, önce Maârif-i umûmiye nezâretine baş-vurmuş ve istidası, Meclis-i maâriften geçtikten sonra, pâdişahın iradesine sunulmuş idi. Buna bakarak, matbuat müdürlüğünün bu tarihten itibâren kurulmuş olduğu ileri sürülebilirse de, 1864 tarihli matbuat nizamnâmesi yalnız ruhsat senetleri vermekle mükellef bir „matbuat kaleminden" bahsetmektedir ki, bu da böyle bir müdürlüğün daha önce de mevcut olduğunu gösterir. Nitekim 1862'de matbuat müdürü olan Sakızlı Ohanes Paşa'nın hal tercümesinden, bu müdürlüğün o tarihte mevcut olduğu görülmektedir. Aslında alel'âde resmî bir „kalemden" ibâret olan bu zamanın matbuat idâresi 1877'ye kadar maârif nezaretine ve bir müddet de hâriciye nezaretine bağlı bulunuyordu. 1864 matbuat nizamnâmesi ile bu mü ürlüğe verilen vazife; çıkacak gazete veya mevkûtelere, isteklilerin yabancı veya tebeadan oluşlarına göre, hâriciye ve maârif nezâretlerinde muâmelesi tamamlandıktan sonra, bir kâğıt (ruhsat senedi) vermekten ibâret bulunmakta idi. 1876 (1293) tarihinden itibâren, kısa bir müddet mer'iyette kalan kararnâme gereğince, bu makam, matbuatı sansür etmek vazifesini de görmüştür. Tanzimat devrinde, neşriyât sâhasında matbuat müdürlüğünün vazifesine muvâzî vazife gören ayrı bir teşekkül olan ve maârif nezâretine bağlı bulunan „Telif ve tercüme cemiyeti" var idi. 1865'te kurulmuş olan bu teşekkülün başlıca işi, yabancı dillerdeki faydalı yeni kitap ve risâleleri türkçeye çevirmek ve bu türlü kitapları tetkik etmek idi. Bundan başka bir de, Abdülmecid zamanında (1839—1861) yabancı ülkelerden gelen „muzir" neşriyâtı kontrol eden „Bâbıâlî tercüme odası" var idi (Hayreddin, *Vekayi-i tarihiye ve siyâsiye*, s. 78).

Türkiye'de gazete ve mecmualar ilk defa 1864'te kanûnî nizâma bağlanmıştır. Bu tarihte *Terçümân-ı ahvâl* 4, *Tasvîr-i efkâr* 3, *Mecmua-i fünûn* ile *Mir'at* ise, 2 yaşında bulunuyordu. Her ne kadar bu tarihten önce bir „matbuat nizamnâmesi" (1857) mevcut idi ise de, bunda gazete ve mecmuaları alâkadar eden bir huküm bulunmamakta, ancak her çeşit kitap ve risâlenin basılmadan önce maârif meclisince tetkiki derpiş olunmakta idi. 1864 matbuat nizamnâmesi ise, sırf gazete ve mevkûteleri alâkadar eden ilk ana nizamnâmedir. 1909 yılına kadar, kısa bir müddet hâric, mer'î kalmış olan bu nizamnâmenin kayda değer husûsiyetleri arasında, hukûmetçe bir takım ihtarlarda bulunmak, tâtil ve imtiyaz fesihlerine baş-vurmak gibi, idârî tedbirler yanında, bâzı matbuat suçlarının „meclis-i ahkâm-ı adliye" adında, 5 kişilik husûsî bir mahkemeye (madde 34) bağlanmış olması, gazetenin her çıkışında mes'ûl müdürü tarafından bir nüshasının, imzalanarak, matbuat müdürlüğüne verilmesi, idârî karar ile kapatılan gazetenin kendi aleyhindeki hukmü neşre mecbur tutulması (madde 28) gibi kayıtlar var idi. Napoléon III. zamanındaki matbuat kanunundan mülhem olan 1864 nizamnâmesinde, gazete ve mecmuaların sansür edileceğine dâir hiç bir kayıt olmadığı gibi, bu hususta hiç bir îmâda bulunmamakta idi. Hâdiseler matbuatın hukûmetçe git-gide daha fazla sıkıştırılması şeklinde gelişmekte idi. Meselâ 1875 tarihinde çıkan bir emirnâme gazetelerin neşrettikleri ilâvelere „tevcihât ve tebligât-ı resmiye" gibi hususlar ile, resmî telgrafnâmeler dışında, zihinleri karıştıracak mâhiyette makale ve asılsız haberler konulmamasını ihtar etmekte idi. 1876'da *Vakit* gazetesinde neşredilen bir başka resmî ilân ise, mizah gazetelerinde neşrolunacak resimler ile altlarına yazılan ibârelerin daha önceden matbûat idâresince görülüp tasvip edilmesini şart koşuyordu ki, bu idârî yoldan konulan ilk sansür hukmü sayılabilir.

1874 tarihinde, gazetelere, bir vergi mahiyetinde olmak üzere, iki paralık pul yapıştırmak mecbûriyeti konmuş idi. Abdülhamid saltanatının yirmi beşinci yıl dönümünde bu mecbûriyeti kaldırmıştır.

1867 tarihinde, 1864 tarihli matbuat nizamnâmesinin muvakkaten hukümden düştüğü görülüyor. Bu tarihte Âlî Paşa tarafından çıkarılan bir kararnâme, „menâfi-i umûmiye" gerektirdikçe, matbuat hakkında hukûmete idârî tedbirler almak ve bu arada gazeteleri kapatmak salâhiyeti veriliyordu. Ayrıca, yine aynı tarihte, *Basîret* gazetesi ile ilân olunan (17 rebiülevvel 1293) bir kararnâme ile, bütün yurttaki gazete ve mevkûtelere sansür konuluyordu. Bu kararnâmeye göre, İstanbul'da

ve Osmanlı idâresindeki ülkelerde, muhtelif dillerde çıkan gazetelerin, neşredilmeden önce, İstanbul'da matbuat idâresince, eyâletlerde de husûsî me'mûrlarca muâyene edilmesi karar altına alınmakta idi. Sıkı tedbirler bunlar ile de kalmayacaktı. Msl. 1876 tarihli bir resmî tebliğ, matbuat idâresinden verilmeyen harp havâdislerinin neşrini yasak ediyordu. Abdülhamid II.'in tahta çıkmasından bir kaç gün önce de, *Vakit* gazetesinde neşredilen ve artık mizah gazetesi için imtiyaz verilmeyeceğine ve sırf havâdis neşrine münhasır addedilen gazetelerin de şahısları tezyif eden yazılar ve hattâ îmâlı sözler koyamayacaklarını bildiren kararnâme, bu devrin matbuata karşı takındığı sert vaziyetin en şiddetli merhalesini teşkil etmekte idi.

2. devre (1876—1908). 1877 yılında, matbuat idâresinin dâhiliye nezâretine bağlandığını görüyoruz (bk. 1294 yılı salnâmesi). Matbuat müdürlüğünün bu tarihlerdeki vazifeleri arasında matbaalara nezâret işi yok idi. Bu işi 1881'de maârif nezâretinin „te'lif ve tercüme cemiyeti" ile matbaalar idâresi birleştirilerek kurulan „encümen-i teftiş ve muâyene" yapacaktı. Açıkça bir sansür heyeti olan bu encümenin vazifesi, matbaalara nezâret etmekten başka, bir de gazeteler ile, „resâil-i mevkûte" de dâhil olmak üzere, bütün kitapları, neşredilmeden önce, tetkik etmek idi. Gazetelere gelince, bunlar 1878'de kurulan ve matbuat müdürlüğüne bağlanan sansür heyeti mârifeti ve ayrıca Zaptiye nezâreti'nin yardımı ile, sıkı kontrole tâbî tutulmuşlardır. Bu teşekküllere ilâveten 1885'te, „matbuat-ı ecnebîye müdürlüğü" adı altında, 1894'te dâhiliye nezâretine, 1895'te de tekrar hâriciye nezâretine bağlı bir idâre kuruldu. Nihâyet 1897 yılında, sansür işinde „encümen-i teftiş ve muâyeneden" daha üstün bir mercî olmak üzere, „tetkik-i müellefât" komisyonu, 1903'te de bir „kütüb-i diniye ve şer'iye" heyeti meydana getirildi.

1876 kanûn-ı esâsîsi, matbuat hürriyeti esâsını kabûl etmiş görünmektedir. Bu kanunun 12. maddesinde her ne kadar „matbuat kanun dâiresinde serbesttir" denilmekte ise de, ortada sıkı kayıtlar taşıyan 1864 matbuat nizamnâmesinden başka, meriyette olan hiç bir kanûn ve nizamnâme bulunmadığına göre, matbuat serbest sayılamazdı. Bu devre başında bir yıl kadar süren aşırı bir matbuat serbestliğinin ardından, Abdülhamid hukûmeti, bir biri ardından matbuat için sıkı tedbirler almağa başladı. 4 rebiülevvel 1294 (1877) tarihli resmî bir tebliğ bu hususta ilk adımı teşkil etmiştir. Bu tebliğ hukûmet aleyhinde yazan gazeteler hakkında şiddetli tedbirler alınacağını bildirmekte idi. 1877 tarihinde hazırlanan matbuat kanunu taslağında da hukûmet aleyhinde matbuat vâsıtası ile işlenen suçlar için şiddetli cazalar konulmuş idi. Türkiye'de mizah gazetelerinin neşrini temamen yasak eden madde ile bir kaç maddenin meclisi meb'usan heyeti umûmiyesince kabûl edilmemesi üzerine, taslağı geri alan hukûmet, matbuatı tazyık husûsunda, idârî yollardan harekete geçti. Msl. 1877'den 1908'e kadar yurtta hiç bir mizah gazetesinin çıkmasına müsâade edilmedi. 1880'de sansür o zamana kadar zararsız görülen „resâil-i mevkûteye" de teşmil edildi ve bir yıl sonra kurulan „encümen-i teftiş ve mûayene" risâle ve mevkûteleri de tetkik etmeğe başladı. Gazetelere gelince, bunlar 1878'den itibâren maarif ve matbuat idâresi ile zaptiye nezâretinin elbirliği sâyesinde, günden-güne artan bir baskı altına alındı. 1888'de bir matbaalar nizanâmesi daha çıktı. Bu nizamnâme gazetelerden başka matbualar için, neşirden önce müsâade alınmasını ve sansür edilmesini derpiş eden ihtiyâtî tedbirler koymuştur. Buna göre, matbaa sâhipleri, basacakları kitap için, maarif nezâretinden resmî müsâade almak mecbûriyetinde idiler. Ayrıca 1894 tarihli bir başka nizamnâme kitapçılar için daha da şiddetli hukümler koymakta idi.

3. devre (1908—1918). 24 temmûz 1908 sabahı hürriyetin ilânı üzerine, gazeteler sansürden kurtuldu. Bu sebepten matbuât-ı dâhiliye idâresi ile hâriciyeye bağlı matbuat müdürlüğü kadroları son derece daraltıldı. 1909 temmûzunda çıkan yeni matbuat kanununda, matbuat müdürlüğü diye bir teşekkülden bahsedilmemektedir. Bununla berâber, gazete çıkarmak isteyenlerin beyannâmelerini İstanbul'da dâhiliye nezâretine, taşrada vâlîliklere vermeleri belirtildiğine, mâtbuat idâresi de dâhiliye nezâretine bağlı olduğuna göre, beyannâme karşılığında alınması gereken ilmü haber merciinin matbuat idâresi olması gerekir ki, fiiliyatta da böyle olmuştur. 14 nisan 1329 (1913) tarihli bir kanunla kurulan „matbuat müdüriyeti umûmiyesi" hâriciye nezâretine bağlı „matbuat-ı ecnebiye müdürlüğü" ile 1878'den beri dâhiliye nezâretine bağlı olan „matbuat-ı dâhiliye müdürlüğünün" birleştirilmesinden meydana gelmiş ve fiilen hâriciye nezâretine bağlı kalmıştır.

İkinci meşrûtiyetin ilânı ile, matbuat hudutsuz bir serbesliğe kavuştu. Kanûn-ı esâsînin meclis encümeninee değiştirilen şeklinde matbuata dâir olan madde şu şekli almıştır (mad. 12): „Matbuat kanun dâiresinde serbesttir. Hiç bir vecihle kablettabı teftiş ve muâyeneye tâbî tutulamaz." Başlangıçtaki bu serbestlik uzun sürmemiş, 31 mart vakası üzerine, vaziyete hâkim olan hareket ordusu matbuata askerî sansür koymuş ve matbuat suçları için harp divanına geniş salâhiyetler vermiştir. Daha sonra Kâmil Paşa'nın 3. sadâreti zamanında yeni bir matbuat kanunu ile matbaalar kanunu lâyihaları hazırlanıp, meclise verilmiş ve 1909 temmûzunda kanun hukmünü almıştır. Yeni matbuat kanununda sansür kalmadığı gibi, idârî mâhiyette ihtardan da bahis yoktur. Yalnız devletin emniyetini bozacak ve halkı isyana sürükleyecek mâhiyetteki neşriyat için, hukûmete muvakkat tâtil salâhiyeti verilmekte idi. 1864 nizamnâmesinin yerini alan bu kanuna göre, mahcûr olmayan veya medenî hakları kullanmağa ehil olan her 25 yaşındaki türk tebeası gazete mes'ûl müdürü olabilecekti. Fakat 1912'de kanunda yapılan değişikliğe göre, mes'ûl müdürün yüksek mektepten veya bu seviyede bir tahsilden geçmiş olması şart koşuluyordu. Ayrıca 1909'da matbuat kanununa eklenen bir zeyil ile, ordunun siyâsî işlere karışmasına ve dolayısı ile matbuatla alâkasının önlenmesine çalışılıyordu. Matbuata tatbik edilmekte olan askerî sansür, 1912'de muhâliflerden mürekkep Gâzi Ahmed Muhtar Paşa kabinesi tarafından, örfî idâre ile birlikte, kaldırılmıştır. Fakat Balkan harbi felâketi üzerine, ittihadcıların 10 kânûn II. baskınları sonunda, sansür tekrar konulmuş ve 1913'te matbuat kanununun 23. maddesi değiştirilerek, devletin iç ve dış emniyetini bozacak mâhiyetteki yazılar dolayısı ile, hukûmete ihtiyâtî tedbir husûsunda geniş salâhiyetler verilmiştir. 1914 dünya harbi müddetince, sansür, hep askerî mâhiyette olmak üzere, devam etmiştir.

4. devre (1918—1923). 7 haziran 1920 tarihinde, Ankara'da 6 nisan 1920'de kurulan „Anadolu ajansını" da içine alan „matbuat ve istihbârat müdüriyet-i umûmiyesi" teşkil edilmiştir. Bu tarihten itibâren, biri İstanbul'da, diğeri Ankara'da olmak üzere, Türkiye'de iki matbuat müdürlüğü bulunuyor demekti ki, bunlardan İstanbul'daki müdürlük millî hukûmetin İstanbul'a gelmesi ile sona ermiştir. „Matbuat ve istihbârat müdüriyet-i umûmiyesi" sâdece „bilcümle matbuat umûruna mercî" olmakla bırakılmamış, aynı zamanda „dâhilî ve hâricî neşriyat ve irşadât ve istihbârât" işleri ile de bu müdürlük vazifelendirilmiş idi. 25 kânûn I. 1920'de bu müdüriyet, müstakil olarak, hâriciye vekâletine bağlanmış ve *Hâkimiyet-i milliye* gazetesine nezâret işleri de ona verilmiştir.

Mondros mütârekesi ile İstanbul'da işgâl kuvvetlerinin sansürü harekete geçmiştir. Ayrıca 1919 yılı şubat ayı içinde Vahîdeddin hukûmeti, bir kararnâme ile, örfî idârenin bulunduğu yerlerde neşredilecek her çeşit kitap, risâle, mevkut ve gayri mevkut gazete ve mecmualara hem sansür koymuş, hem de ağır ihtiyat tedbirleri almış idi. Bu kararnâmeye göre (madde 7), hiç bir gazete askerî hukûmet ve mülkî sansür heyetinin yazılı müsâadesi alınmaksızın, neşredilmeyecekti. Gerek düşmanın, gerek Vahîdeddin'in koymuş oldukları sansürler, 6 teşrin I. 1923'te sona ermiştir.

Her ne kadar memleket içindeki mevkut veya gayr-i mevkut neşriyâtın önceden kontrolü mâhiyetinde bir sansür değil ise de, burada, Türkiye Büyük Millet Meclisi hukûmetinin, icrâ vekilleri heyetinin 6 mayıs 1920 tarih ve 2 numaralı kararnâmesini zikretemeliyiz. Bu kararnâmeye göre, İstanbul ile her nevi resmî muhâbere memnûdur ve İstanbul'dan gelecek olan resmî evrak ve İstanbul matbuatı derhal iâde olunacaktır. Bu İstanbul'dan gelecek ve millî hukûmet aleyhinde çıkmış olan gazetelere karşı ihtiyâtî tedbir mâhiyetinde idi.

Türk ordusunun 6 teşrin I. 1923'te İstanbul'a girmesinden bir gün sonra, millî hükûmet bir icrâ vekilleri kararnâmesi ile, 7 teşrin I. 1923'ten itibâren İstanbul hukûmetince konulan örfî idâre ve sansüre son vermiştir.

5. devre (1923'ten sonra). 1931 yılı 1 haziranında matbuat umûm müdürlüğü lâğvedilmiş ve 1933'te yeniden kurulan umûm müdürlük dâhiliye vekâletine bağlanmıştır. 12 mayıs 1933 tarihli kanuna göre, matbuat umûm müdürlüğünün vazifeleri, bütün gazete ve mecmuaları ve risâleleri ve bunlara benzer neşriyâtı tetkik etmek, devleti alâkadar eden yazıları ayırıp, vekâlet makamına sunmak v.b. idi. 1939 eylûlünde, baş-vekilin matbuat ile yakından temâsını sağlamak ve matbuat ile hukûmet arasında sıkı bir bağ kurmak maksadı ile, „başvekâlet matbuat bürosu" kuruldu. Bu büronun beklenen neticeleri vermesi üzerine, matbuat umum müdürlüğü de doğrudan doğruya başvekâlete bağlandı (31 mayıs 1940). Bu tarihten itibâren, münâkalât vekâletine bağlı olan turizm işleri de bu umum müdürlüğe devredilmiş ve adı da „basın, yayın ve turizm umum müdürlüğü" olmuştur.

1924 teşkilât-ı esâsiye kanununun matbuat hürriyetine dâir olan maddesi (77) şöyledir: „Matbuat kanun dâiresinde serbesttir ve neşredilmeden evvel, teftiş ve muâyeneye tâbî değildir". Bu tarihten bir yıl sonra çıkan tak-

rir-i sükûn kanunu, hukûmeti, irticâ ve isyâna ve memleketin âsâyişini bozmağa sebep olan neşriyatı re'sen ve idâreten men'etmeğe mezûn kılıyordu. Muvakkat olan bu kanun, neşrinden 2 sene sonra, hükümden kaldırıldı.

Cümhûriyet devrinin matbuat kanunu 1931 temmûzunda çıkmıştır. Bu kanunun şümûlüne aynı zamanda matbaalar da girmektedir. Bâzı maddeleri 1932, 1933, 1934, 1940 ve 1950 yıllarında değiştirilmiş olan bu kanunda ihtiyâtî tedbirlerden sansür ve idârî ihtar bulunmamakla berâber, neşirden sonra, icrâ vekilleri heyeti kararı ile gazete veya mecmuaları toplatmak veya tâtil etmek gibi, bir takım tedbirlere yer verilmiştir. Matbuat kanununda en son olarak 7. hazîran 1956 tarihinde bâzı değişiklikler yapılmıştır.

Bibliyografya: Selim Nüzhet Gerçek, *Türk gazeteciliği* (İstanbul, 1931); Sadri Ertem, *Propaganda* (Ankara, 1941); Server İskit, *Türkiye'de matbuat rejimleri* (Ankara, 1938); ayn. mll., *Türkiye'de matbuat idâreleri ve politikaları* (Ankara, 1943); Mustafa Nihat Özön, *Son asır türk edebiyatı* (İstanbul, 1945), s. 416 v.d.; Ragıb Özdem, *Gazete dili* (*Tanzimat*, İstanbul, 1940, s. 859—931); Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve yayın tarihi* (ilk devirler), 1 fas. (İstanbul, 1955), s. 82—88; Necmeddin Deliorman, *Meşrutiyetten önce Balkan türkleri, Makedonya, şarkî Rumeli meselesi, hudut hârici türk gazeteciliği* (İstanbul, 1943); J. Deny, *Etat de la presse turque en juillet 1925* (*Revue du Monde Musulman*, Paris 1925, LXI, 43—74); *Almanak* (İstanbul, 1933); Hilmi Z. Ülken, *Türk düşüncesi ve dergilerimiz*, (*Türk düşüncesi*, I, 1945, s. 82—87).

(VEDAD GÜNYOL.)

1. Kazan türkleri

Türkiye dışındaki türk matbuatı, Azerbaycan, Kazan, Kırım, garbî ve şarkî Türkistan gibi, başlıca türk ülkeleri ile, dil bakımından Kazan, Âzerî, Kırım, Kazak, Özbek, Türkmen, Başkırt v.b. türk şiveleri ile rus, arap ve bâzı Avrupa ve Asya dilleri içinde mütâlea edilebilir. Bunlardan mühim bir kısmını ihtivâ eden Rusya hâkimiyeti altında bulunan türk ülkeleri, benzer siyâsî ve ictimâî şartlar altında bulundukları için, kendi iç gelişmeleri bakımından olduğu kadar, bura'arda inkişâf etmiş olan matbuatın başlangıç ve gelişme tarihi bakımından da aş.-yk. aynı yol ve merhaleleri geçirmiş bulunmaktadır. Türk ictimâî hayatında fikir birliği vücûda getirmek yolunda ilk teşkilâtlanma ve bunun daha geniş bir kütlenin malı olması için ilk çalışmaları içine alan **başlangıç devri** (1904 yılına kadar) bu teşebbüsün ilk merhalesini teşkil eder. Bundan sonra, günlük hâdiseler etrafında toplanan meselelerin hallini gâye edinen ve türk matbuatının en mühim bir merhalesi olan **millî-ictimâî devir** (1905—1917) gelir ve bunu, çok kısa sürmüş olmakla berâber, millî hayatın olduğu kadar, matbuatın da en heyecanlı bir merhalesini canlandıran **millî-siyâsî devir** (1917— 1918) tâkip eder. 1918'de husûle gelmiş olan fırka diktatörlüğü içinde, kendi tâbirlerine göre, „şekil bakımından millî, fakat muhteva bakımından beynelmilel" olan ve devamlı tazyik altında bulunan türk matbuatı, artık türk millî muhitinin bir aynası olmaktan çıkmış ve hâkim sınıf ile bunun emri altında çalışan mahallî fırka adamlarının idârî ve siyâsî görüşlerine tercüman olmaktan başka bir vazifesi kalmamıştır.

A. **Gazeteler.** Kazan türkçesinde ilk gazete neşri teşebbüsü 1834 yılına kadar çıkar. Kazan üniversitesi arşivinde bulunan bir vesikaya göre, aynı üniversitenin şark dilleri şûbesi talebelerinden biri, *Baḥr al-aḫbār* adında bir gazete neşrine müsâade istemiştir. Meşhûr müsteşrik Kâzımbek tarafından da tetkik edilmiş ve desteklenmiş olan bu istida, nihâyet 1844'te, müslümanların bir gazete neşretmesini mahzurlu gören rus sansürü tarafından reddedilmiştir. 1886'da Petersburg müftîsi A. Bayezid'in *Yıldız* adında bir gazete çıkarma teşebbüsü muvaffakiyetsizlikle neticelenmiş olduğu gibi, 1896'da K. Nâsirî de *Tang yıldız*'ı için müsâade alamamış; aynı yıllarda A. İlyas ve bunu müteâkip Ş. Ahmer'in teşebbüsleri de ruslar tarafından akamete uğratılmıştır. 1905 ile 1917 yılları arasında da, 8'i rusça olmak üzere, muhtelif türk şivelerinde neşredilmek istenen 36 gazete ile 13 mecmua da aynı âkibete uğramıştır.

Her ne kadar 1905 yılının eylûlünde A. Bayezid tarafından, Petersburg'da bir kaç sene devam eden haftalık *Nûr* gazetesi neşredilmeğe başlamış ise de, gazetenin mâhiyeti ve neşredenlerin hüviyeti bunun ilk millî gazete sayılmasına mâni olmuş ve Kazan türklerinin neşriyat tarihinde, 1905 yılının 29 teşrin I.'inde Kazan'da intişâra başlayan *Kazan muhbiri* ilk gazete olarak kabûl edilmiştir. Kazan türklerinin ilk millî-ictimâî teşebbüsü olan „müslüman ittifakının" nâşir-i efkârı bulunan bu gazete 5 yıl devam etmiştir. Kuruluşunda ve ilk yıllarında gazetenin fiilî idâresi Yusuf Akçura'nın elinde bulunuyordu. Aynı yılda K. Muti'î tarafından, Uralsk'te haftada 3 defa çıkan *Fikir* (bu zât 1907'de bir de rusça *Uralskiy dnevnik* gazetesini neşretmiştir) ve Hâdi Maksudî tarafından, Kazan'da *Yıldız* (başlangıçta haftada 3 defa, sonraları günlük olarak, 1918'e kadar devam etmiştir) gazeteleri neşredilmiştir. 1905'te R. İbrahim Petersburg'da bilhassa medrese talebeleri ile ilgilenen *Ülfet* (86 sayısı çıkmıştır) ile 1906'da bütün dünya müslümanlarını birleştirmek gâyesini güden *al-Tilmīẕ* (arapça olup, hukûmet tarafından kapatılıncaya kadar 30 sayısı çıkmıştır) gazetelerini neşretmiştir. Kazan'da A. Apanay tarafından 1907'de *Âzâd* gazetesi te'sis edilmiş ve bu sonra A. Kemâl idâresinde *Âzâd halk* (70 sayısı çıkmıştır) adı ile devam etmiştir.

Şimâl türklerinin her bakımdan en ciddî ve mühim gazeteleri, şüphesiz, 1908'de Orenburg'da intişâra başlayan *Vakıt* gazetesidir. Fâtih Kerimî'nin baş-muharrirliği altında, Ş. ve Z. Remî'ler tarafından, önce haftada 3 defa ve 1913'ten itibâren günlük olarak çıkmış olan bu gazete, etrâfına en mühim fikir adamlarını toplamış ve 1918'e kadar (2.309 sayısı çıkmıştır) şimâl ve şark türkleri arasında en çok okunan gazetelerden biri olmuştur. Etrafına o devrin heyecanlı gençlerini toplayan *Tang yıldızı* (Kazan'da 1906'da intişâra başlamıştır), bir sene içinde dokuz defa toplatılmış ve nihâyet kapatılmıştır (önce *Tang* mecmuası, sonra 1907'de *Tavuş* adı ile tekrar gazete hâline girmiş ise de, ancak 2 sayısı neşredilebilmiştir). Bu gazetenin başlıca yazıcılarından olan, Kazan türklerinin ediplerinden Ayaz İshâkî 1913'te Petersburg'da *Îl* gazetesini kurmuştur (89. sayısından sonra, gazetenin kapatılması üzerine, yerine 1915'te *Söz* ve 1916'da *Bizning il* gazetesi çıkmıştır). — Astırhan'da 1906'da Kazan ve İstanbul şivelerinde intişâra başlayan *Burhân-i terakkî*, 1910 yılına kadar devam etmiştir. Aynı nâşirlerin *Hamiyet* (1907), *Mizan* (1909), *Hak* (1911) gazeteleri ile aynı şehirde bir de *İdil* (1907—1914), *Halk* (1914—1915) ve *Telgraf haberleri* (1915, taş-basma) gazeteleri çıkmıştır. — Şimâl türklerinin diyânet işlerinin merkezi olan Ufa şehrinde, islâm dünyası ile ilgili *al-Ālam al-islāmî* (1906—1907) gazetesi çıkmıştır. — H. Yamaş'in 1907'de Orenburg'da çıkardığı *Ural*, ilk „sosyalist" gazete olup, 29. sayısından sonra, kapatılmıştır. — Petersburg'daki *Duma* (1907) ile rusça ilâveli *Millet* (1914) ve Kazan'daki *Ahbâr* (1907—1908), bilhassa medreselerin islâhını gâye edinen *al-Iṣlāḥ* (el yazısı ile teksir edinen ilk gizli sayısı 1905'te çıkmıştır; 1907'den itibâren matbaada basılmağa başlayan bu gazete etrafında genç edebiyatçı ve ictimâiyatçılar toplanmış bulunuyordu), edip ve şâirlerden Fâtih Emirhan ile Abdullah Tukay'ın yakından iştirâki ile çıkan *Kuyaş* (1912—1918) bu devrin belli-başlı gazetelerini teşkil eder.

1917 inkılâbını müteâkip, matbuat hürriyetinden istifâde ile neşriyat daha da gelişmiş ve memleketin muhtelif yerlerinde meydana gelen mahallî teşekküller tarafından, kendi gâye ve maksatlarını tâmim için, bir çok gazete ve mecmua neşredilmiştir. Daha evvelce çıkmakta olan *Yıldız*, *Kuyaş* (Kazan), *Vakıt* (Orenburg) ve *Turmuş* (Ufa) gazetelerinden başka, Kazan'da bu devrin belli-başlı kalem sâhiplerini toplayan ve millî-medenî muhtâriyet fikrini yayan *Kurultay* (F. Tuktar idâresinde günlük olarak devam etmiş ve 67. sayısından sonra kapatılmıştır), Tetüş teşkilâtının Kazan'da neşrettiği haftalık *Tetüş uyuşması*, bütün Rusya müslüman ulemâsı ittifakının nâşir-i efkârı olan ve 1918'de çıkmağa başlayan haftalık *İttifak*; Moskova'da A. İshâkî tarafından yeniden kurulan *Il* (haftada 3 defa olmak üzere, 137 sayısı çıkmıştır); Troysk'ta *Hür millet* (A. Tâceddin); Orenburg'da *Orenburg muhbiri* (B. Şeref), *Yangı vakıt* (*Vakıt*'tan ayrılınca, F. Kerimî tarafından te'sis edilmiştir), gençler gazetesi olan, haftalık *Toplan*; Petersburg'da 1918'de Mûsâ Cârullah tarafından neşredilen, haftalık *al-Minbar*, milliyetçilerin çıkardığı *Şimâl yağı* (K. Said), Rusya müslümanlarının muvakkat merkezi tarafından, A. Sâlih idâresinde neşredilen rusça *İzvest. vrem. tsent. büro ross. musulman*; Astırhan'da haftalık *Âzâd halk*, *Saray* (haftada 3 defa, N. Asrî) ve *Kızıl süngü*; Simbir'de *Cümhûriyet* (İ. Bikkul), *Avıl* (A. Şehidî); Uralsk'te *Haberler* (A. Ebûbekir) Kızıl-Yar'da *Yol* ve nihâyet Semipalat'ta *Halk sözü* (A. Musin) gazeteleri çıkmıştır.

1917 inkılâbının sonlarına doğru vukua gelen siyâsî gelişmeler, daha çok fikir sâhasında kalan millî-dinî meseleler yanında, daha geniş kütleyi içine alan ictimâî, siyasî teşekküller ile idârî meseleler ortaya çıkarmıştır. Bunların siyâsî temâyül ve tâkip ettiği yollar çok defa isimlerinden de anlaşılmaktadır. Bunlardan Kazan'da çıkan *Kızıl bayrak* (müslüman sosyalistler tarafından, 1917), *Avaz*, *İginçi* ile Harbî şûrâ ve İdil-Ural devletini vücûda getirmek üzere kurulan müslüman halk komiserliği tarafından çıkarılan, haftalık *İdil-Ural ülkesi*; Ufa'da inkılâpçı sosyalistlerin nâşir-i efkârı olan ve bir çok kalem kuvvetlerini toplamış bulunan *İrik* (A. İbrahim, 1917), sosyal-demokratlar tarafından neşredilen *Alga*,

Avul halkı ve bu üç gazetenin birleştirilmesi ile, her bakımdan takviye edilmiş olan *Bizning yol*; Orenburg'da *İşçi*; Petersburg'de *Yerli halk*; Harkov'da *Cenup tavuşı*; Minzele'de *Minzele ili* ve Saratov'da *Muhtâriyet* gazeteleri zikredilebilebilir.

İnkılâbı müteâkıp, rus ordusu içinde dağınık bir hâlde bulunan türkler ayrı birlik hâlinde teşkilâtlandırılmağa başlanmıştır. Bunları idâre eden heyetler, Kazan'da bütün Rusya müslümanlarının merkezî askerî şûrasını teşkil etmişlerdir. İnkılâbın ilk sarhoşluğunun ortaya çıkardığı karışıklık içinde askerî disiplinlerini muhâfaza etmiş olan türk birlikleri hesaba katılması icâp eden, mühim bir kuvvet teşkil ediyordu. Bu yeni teşekkülün ihtiyâcını karşılamak ve ondan lâyıkı ile istifâde etmek maksadı ile Kazan'da merkezin nâşir-i efkârı olarak *Bizning tavış* (1917) ve bunun rusçası olan *İzvest. tsentr. musul. voenn. şuro* ve *Çıngız balası*; mahallî askerî komitelerin neşri olarak, Ufa'da *Ufa müslüman askerî şûrâsı haberleri* ve bunun devamı olan *Saldat tilegi*; Orenburg'da *Bizning tilek*; Astırhan'da *Saldat yalkını* ve Pskov'da şimâl cephesindeki türklerin askerî heyeti tarafından *Suğış saft* gazeteleri neşredilmiştir.

1918—1919 yıllarında dâhilî mücâdele devam ederken, türkler için mühim olan merkezlerde müslüman türklerin işleri ile meşgûl olan husûsî dâireler kurulmuştur. Bunlar tarafından Petersburg (sonra Moskova)'da 1918'de Volga havzasındaki türkleri bir cümhûriyet içinde birleştirme maksadı ile çalışan *Çolpan* (A. İbrahim idâresinde); Kazan'da *İş*; Ufa'da *Küreş*, Orenburg'da *Orenburg vilâyeti müslüman işleri komisariyatı muhbiri*, Samar'da *Kingeş*, Saratov'da *İşanıç*, Astırhan'da *Tartış*, Mamadış'ta *Mamadış tavışı*, Belebey'de *Yarlı tavuşı* ve Tomsk'te *Çolpan* (A. Tangatar) gazeteleri neşredilmiştir.

Dâhilî harpte kızılların elinden alınan yerlerde, günlük millî meseleler ile meşgûl olan gazetelerin derhâl neşre başladığını görüyoruz. Msl. Ufa'da *Ufa haberleri* ve bunun devamı olan *Yangı hayat*, *İl tili*, *Vatan*, *Akİdil*, *Yeş küç*, Samar'da *Bizning fikir* ve bunun devamı olan *Halk*, Belebey'de *Birik*. Saritsin'de *İlimte*, Kızıl-Yar'da *Moyak* ve *Yol*, Omsk'te *Hakikat* ve Tomsk'te *Tom sözü* bunlar arasındadır. Diğer taraftan solcular da cephelerde mukabil neşriyatta bulunmuşlar; Ufa, Çilebi ve Bügülme'de *Kızıl yav*, Kazan'da *Kızıl küreşçi*, *Kızıl sabançı*, *Kızıl armiye* ve bunun rusçaları ile Ufa'da *25. diviziye siyâsî şûbe haberleri*, Samar'da *Kızıl İdil*, *Kızıl dünya*, *İdil artı harbî ülke siyâsî idâresi haberleri*; Orenburg, Buzavlık ve Sızran'da *Kızıl yıldız* ve cephede *Ündev* ve *Halk askeri* gazeteleri çıkmıştır.

1918—1925 arasında sovetlerin idâresinde ve parti idâre ve propaganda vâsıtası olarak, 40 şehirde, ikisi rusça olmak üzere, 50 muhtelif gazete neşredilmiştir. Bunlardan 1920'de neşrine başlanan *Tatarıstan haberleri* (476. sayısından sonra *Tatarıstan* ve 1.006. sayısından sonra da *Kızıl Tatarıstan*) ile merkez gazeteler gibi teşkilâtlandırılmış olan *Bizning bayrak* gazeteleri, gerek münderecat ve gerekse yazıcıların ehemmiyeti bakımından bilhassa zikre değer. Uralsk'te çıkan *Yanga fikir* ile Astırhan'da çıkan *Kızıl il* gazeteleri Kazan ve Kazak türkleri tarafından müştereken neşredilmiştir.

Köy ve köylü için 1920—1925 yıllarında Kazan, Ufa, Samara, Minzele, Melekes ve Penza şehirlerinde birer veya ikişer gazete neşredilmiştir; bunlardan Kazan'da çıkan haftalık *Krestiyen geziti* (baskı sayısı 15.000) kayda değer.

Aynı yıllar içinde gençlere mahsus 11 merkezde 16 gazete intişâr etmiştir.

Şimâl türkçesi (Kazan şivesi) İdil (Volga) havzası ile garbî Sibirya türkleri arasında yazı dili olarak kullanıldığından, az-çok farklı olan diğer şiveler de buna uymakta ve yazıda bu türkçe kullanılmaktadır. Burada izahına girişilemeyecek bâzı sebeplerden dolayı, başkırtlar arasında, ses bakımından diğer türk şivelerinden oldukça farklı olan başkırt şivesini yazı dili olarak kullanmak temâyülü belirmiştir. Fakat bu pek tatbik edilememiş ve 1917—1925 arasında Başkırdistan'da çıkan 18 gazetenin büyük bir kısmı Kazan türkçesinde, *Başkırdıstan*, *Başkırdıstan yeşteri* v.b. gibi ancak bir kaç gazete başkırt şivesi ile yazılmış, *Kızıl kuray* gibi bâzıları da kazanca ve başkırtça karışık olarak intişar etmiştir. Bunlar arasında *Yangı avul* ile *Yeş yoksul* başkırt asıllı şimâl türk yazıcılarını kendi etrafında toplamış bulunuyordu.

B. Mecmualar. Millî ve ictimâî meselelerin vaz'ı ve münâkaşasının yapıldığı bir devirde, şüphesiz, mecmualar çok mühim bir yer tutar. Gazetelerin, bilhassa haberleri dolayısı ile, daha geniş bir okuyucu kütlesine hitap etmesine mukabil, mecmuaların muayyen ihtisas sâhalarında devamlı okuyucu te'min etmesi zarûrîdir ve bu da mecmuanın uyandırdığı ilginin kuvvetine bağlıdır.

Gazete ve mecmuaların neşri eskiden devlet idâresince büyük engeller ile karşılandığından, bu sâhada ilk tecrübelerin ayrı kitaplar şeklinde olması tabi'î idi. Bunun ilk misâlini, K. Nâsirî'nin meşhûr takvimlerinden sonra, R. İbrahim'in 1902'de Petersburg'da ve sonra Kazan'da neşrettiği *Mir'ât-Küzgü* teşkil eder. Mecmuadan ziyâde gazete havasını andıran bu aylık mecmuanın 22 sayısı çıkmıştır. Astırhan'da ancak bir kaç sayısı çıkmış olan *İslâh* (1905—1906) mecmuası da buna benzer.

İlk fikir mecmuası, K. Muti'î tarafından, Uralsk'te 1906'da neşrine başlanan *al-'Aşr al-cadîd* mecmuasıdır; 1907'de mecbûrî tâtiline kadar aylık olarak çıkan bu mecmua muhtelif edebî ve ictimâî cereyanları bir araya toplayan bir merkez vazifesi görmüştür. Aynı sâhada, fakat daha çok bilgi ve fikir mecmuası olan *Şûrâ*, 1908'de Orenburg'da Kazan türklerinin mütefekkirlerinden Rizâeddin Fahreddin tarafından neşredilmiş, en çok okunmuş ve muntazam bir şekilde 1918 yılının başların kadar devam etmiştir. Sırf edebiyat ve edebî tenkit mecmuası olarak, 1912'de A. Hasenî tarafından neşredilen *Ang* mecmuası şimâl türklerinin edebî düşünce ve faâliyetlerinin merkezi sıfatı ile, 1918 yılının ortalarına kadar intişâr etmiştir. İnkılâptan sonra bunlara bir de 1917'de Ufa'da çıkan ve iç Rusya ve Sibirya müslümanlarının millî idâresinin nâşir-i efkârı olan *Muhtâriyet*, Kazan'da 1920'de çıkmağa başlayan *Kızıl şark*, Malmıj'da çıkan *Yaktı yol*, ve Tatarıstan hukûmetinin [bk. mad. KAZAN] resmî neşri olup, Kazan muhitinin o günkü ilim ve edebiyat kalemlerini birleştirmiş olan *Bizning yol* (1922'den itibâren) ile Başkırdıstan hukûmeti tarafından Ufa'da 1923'te neşredilen *Yangı yol* mecmuaları eklenmiştir.

Şimâl türklerinin ictimâî bünyelerinin yenileşmesinde, tiyatro kadar, mizah mecmuaları da mühim yer alır. Bunların ikisi de tenkit üzerine kurulmuş olup, cemiyetin kusurulu tarafları ile durmadan ve amansız bir şekilde alay edilmiş ve kuvveti nisbetinde te'sirli olmuştur. Mizah mecmuaları ifâde ve karikatür bakımından pek yüksek olmamakla berâber, bunlar cemiyetin her tabakasında dikkate şâyan bir rağbet görmüştür. Orenburg'da 1906'da türkçe-rusça olarak çıkan haftalık *Çikirtke*, 15 günlük olup, 1910 yılına kadar devam eden *Çükiç*, aylık *Karçıga*, 1907'de başlayan *Yaz* ve 15 günde bir olmak üzere, 1914'te çıkan *Karmak*; Uralsk'te şâir A. Tukay'ın iştirâki ile 1906'da çıkmağa başlayan *Oklar* (6 sayı); aynı yılda Astırhan'da çıkıp, 3. sayıdan sonra kapatılan *Top*; 1908'de Kazan'da Ali Asgar Kemâl idâresinde, A. Tukay (Şüreli) ve F. Emirhan (Taş-Muhammed)'ın iştirâki ile çıkan *Yaşın* (14 sayı), 1910'da aynı kadro tarafından A. Urmançı idâresinde neşredilen *Yalt-yult*, 1911'de Troysk'te çıkan *Akmulla* ile inkılâptan sonra Kazan'da 1923'te çıkan *Çayan*, Yekaterinburg'da 1922'de *Şepi Agay*, Ufa'da *Babiç* ile 1925'te çıkan *Senek* bu nevî mecmuaların başlıcalarını teşkil eder.

İlk çocuk mecmuası olan *Terbiye-i etfâl* 1907'de Moskova'da Z. Şâmil tarafından neşredilmiştir. Bu kısa ömürlü mecmuadan sonra, Kazan'da 1913'te F. Agi tarafından 15 günde bir intişâr eden *Ak yol* uzun müddet bu sâhada yegâne mecmua olarak kalmıştır. 1917'de buna aylık *Balalar dünyası* katılmış ve son zamanlarda Moskova'da *Kiçkene ipteşler* çıkmağa başlamıştır.

Eskiden gençlere mahsus mahsus mecmualar yok idi. 1917'den sonra, bilhassa liseli gençler tarafından ve çok defa elle yazılarak, teksir edilmek suretiyle, edebî ve ictimâî mevzûlarda kalem tecrübesi vazifesini gören bir çok mecmualar neşredilmiştir. Perm'de ve Troysk (*Yeş küç* v. b.)'te ve böyle mecmualar çıktığı gibi, Kızıl-Yar'da orta tahsil talebe cemiyeti Birlik tarafından çıkarılan *Yeşlik tangı* (1417'de başlamış ve 6—7. sayısı 1 temmuz 1918'de çıkmıştır), ben de dâhil bir çok arkadaşları ciddî bir şekilde meşgûl etmiştir. Daha sonra siyâsî fırkaların gençlik üzerindeki nufûzunu te'min maksadı ile, geçlik mecmuaları neşredilmiştir. Omsk'te çıkan *Kızıl yeşler oçağı* (1920), Kazan'da *Kızıl şark yeşleri* (1922) ve *Avıl yeşleri* (1925), Moskova'da *Yeş işçi* bunlardandır.

Şimâl türklerinin kendi teşkilâtlarına bağlı olan mektep ve medreselerde tedris ve terbiye gâye ve usûlleri her vakit mühim bir mesele teşkil etmiş ve cemiyetin geniş tabakası bununla dâimâ ilgilenmiştir. Bu meseleler ile meşgûl olan mecmualardan 1908'de Kazan'da çıkan *Terbiye*, 1909'da Astırhan'da çıkan *Maârif* (10 sayısı çıkmış olup, daha çok din tedrisi üzerinde durmuştur), 1913'te Kazan'da intişâra başlayan *Mekteb* (bu sâhanın en ciddî mecmuası olup, Ş. Ahmer tarafından neşredilmiştir), aynı yılda Orenburg'da H. Ali tarafından çıkarılan *Muallim* zikre değer. İnkılâptan sonra, bütün Rusya müslüman muallimleri içine alan merkez tarafından 1918'de Kazan'da *Okutuçı*, 1919'da Astırhan'da *Halk maârifi*, 1921'de İsterli-Tamak'ta Başkırdistan maârif vekâleti tarafından *Maârif işleri*, aynı yılda Kazan'da Tatarıstan maârif vekâleti tarafından *Maârif*; 1922'de Ufa'da *Maârif fruntı* mecmuaları neşredilmiştir.

Kadınlara mahsus mecmua olan *Süyüm Bike*, Kazan'da 1913'te Y. Halilî tarafından

çıkarılmış ve son inkılâp yıllarına kadar devam etmiştir. 1917'de Astırhan'da 15 günlük *Azad Hanım* (A. Müslin) ile Kazan'da 1918'de Rusya müslimeleri teşkilâtının merkezi tarafından çıkarılan ve etrafına bir çok edip ve muharrirleri toplayan *Şark kızı* mecmuaları bunu tâkip etmiştir.

Dinî mes'elelere yer veren *Şûrâ*'dan başka, A. Bârûdî tarafından, 1906'da Kazan'da *al-Dîn va 'l-adab* çıkarılmış, Petersburg'da R. İbrahim tarafından neşrine başlanan, fakat ilk sayısından sonra durdurulmuş olan *Necat*, Orenburg'da 1906'da *Dünya ve maişet* (daha sonra *Din ve maişet*; her türlü yenilik ve terakkîye karşı gelmiş, taassup ve kara rûhu temsil etmiştir); 1911'de Ufa'da *Mâlûmât-ı cedîde*; yarı mecmua, yarı kitap hâlinde, 1913'te Orenburg'da *İslâh kütüphânesi*; 1908'den beri 15 günlük, resmî *Mâlûmât-ı mahkeme-i şer'iye-i Orenburgiye* ve aynı teşkilâtta kadı Keşşâf Tercümânî tarafından, 1924'te aylık *İslâm mecellesi* (11. = 22. sayısı teşrin II. 1927) çıkmış ve 1925'te Moskova'da dine karşı propaganda yapmak üzere Dehrîler cemiyeti tarafından *Fen hem din* mecmuası neşredilmiştir.

Köy ve köylüler için 1914'te Ufa'da *Avıl kün kürişi jurnalı*, 1921'de Kazan'da aylık *İginci* ve 1925'te Minzele'de *Avul kün kürişi*, Penze'de *Krestiyen jurnalı* ile Ufa'da başkırtça olarak çıkan *Haban* mecmuaları neşredilmiştir.

İktisat ve ticâret sâhasında 1908'de Samar'da aylık *İktisat*, 1914'te Kazan'da *Rusya savdası*; 1917'de *Ufa kaupiratoru* (rusça-türkçe), 1921'de Kazan'da neşredilen *Azık işi hem kaupiratsiya haberleri* zikre değer.

Bunlara bir de 1913'te Kazan'da çıkan *Hukuk ve hayat* mecmuasını eklemek lâzımdır.

Askerî zümre için 1921'de Kazan'da bir defaya mahsus olarak çıkarılan *Kızıl defter*, 1920'de Petersburg'da yalnız bir sayısı çıkmış olan *Baht künü* ile 1925'te tatar-başkırt harbiye mektebinin neşri olan *Signal* v.b. mecmuaları neşredilmiştir.

Kireşin (tanassur etmiş olan türklere verilen isimdir) zümresine dayanan türkçe ve rus alfabesinde çıkan, rus misyonerlerinin dinî propagandasını destekleyen *Sugış haberleri* (Vyatka, 1915), *Dus* (Ufa, 1916), *Kireşin* (1918), *Haberler* (1918), *Kızıl saldat* (1919), *Alga taba*, *Kızıl alem* ve *Kingeş* (1922) gazeteleri neşredilmiştir.

1925'te İdil havzasında muhtelif yer ve mevzûlarda, resmî makamlar tarafından idâre edilen 20 gazete ile 15 mecmua intişâr etmekte idi.

Kazan türkleri tarafından memleket dışında da bâzı gazete ve mecmualar neşredilmiştir. Msl. Tükiye'de İstanbul'da çıkarılan günlük *Mizan* (1908, Murad Bey) gazetesi, haftalık edebî *Taârif-i müslimin* (1910, R. İbrahim ve A. Tâceddin) mecmuası, ayda iki defa çıkan edebî-dinî *İslâm* (1914, H. Sâbit), *Taâvun-i islâm*, *İslâm dünyası*, *Âlem-i islâm* (İstanbul'da tahsilde bulunan kazanlı talebeler tarafından) mecmuaları; Almanya'da, Berlin'de esir müslüman askerler için çıkan *Cihâd al-islâm* (1916, A. İdrisî ve R. İbrahim) gazetesi ile aynı maksatla 15 günde bir çıkan *Tatar ili* (1919, B. Seyfülmülk; 8 sayısı çıkmıştır) mecmuası, bütün türk mümeessillerinin iştirâk ettiği *Âzâd şark* (1923) mecmuası; Kazan türklerinin istiklâl dâvasını güden *Millî yol* (Ayaz İshakî tarafından 1928'de neşrine başlanmış olan bu mecmua,başta 15 günde bir çıkmış, sonra aylık olarak devam etmiştir; 1930'da *Yanga millî yol* adını almış ve 1939 yılında ikinci dünya harbinin başına kadar devam etmiştir) mecmuası, Kazan türklerinden kurulan askerî birlikler tarafından neşredilen haftalık *İdil-Ural* (1942) gazetesi; Çin'de Harbin (Mançurya)'de edebî siyâsî *Yırak şark* (1920'de İnâyetullah Seli-Ahmed tarafından kurulan bu haftalık mecmuanın ilk 16 sayısı el yazısı ve teksir suretiyle, 17—31 sayıları on günde bir taş-basma ile basılmış ve 1924'te 32. sayıdan itibâren haftalık gazete hâline konulmuştur; 51. sayısı temmûz 1925'te çıkmıştır), *Ming yıl* (1922), Abdullah Tukay'ın ölümünün 20. yılı münâsebeti ile *Şâir* ve *Begrem nûru* gazeteleri; Mukdin'de mektep talebeleri tarafından idâre edilen aylık *Şekirtler tangı* (1934, taş-basma, 10.—11. sayısı teşrin I. 1935'te çıkmıştır) mecmuası; millî kurultay münâsebeti ile çıkarılan *Bülleten* (1935), uzak şarktaki türkler arasında istiklâl fikrini yayan ve 10 günde bir çıkan *Millî bayrak* (1935'te Ayaz İshâkî tarafından kurulmuş ve 9 yıl devam etmiştir); Tenzin'de kommünizme karşı koyan *Şark âvâzı* (1939) mecmuası; Japonya'da Tokyo'da oradaki kazanlılar cemâati tarafından çıkarılan aylık *Yapon muhbiri* (1931'de başlamış ve 1932'den itibâren *Yangı yapon muhbiri* adı ile devam etmiştir; 32. sayısı 1935'te çıkmıştır) mecmuası ile *İlân-ı hakikat* (1936) gazetesi; Finlandiya'da Tampere'de kurtuluş fikrini yayan aylık *Turan* (1936) gazetesi ve Helsinki'de *Mahalle haberleri* (1955) neşredilmiştir.

3. Azerbaycan türkleri

A. Gazeteler. Rusya elinde bulunan türk ülkelerinde türkler tarafından neşredilen ilk gazete Bâkû'da Hacı Zeynelâbidin Takî tarafından kurulup, bir vakitler Ali Merdan Topçıbaşı tarafından da idâre edilmiş olan rusça *Kaspiy* gazetesidir. Bu gazete ilk defa 1870'te başladıktan sonra, bir aralık durmuş ve ikinci defa 1903 ve üçüncü defa olarak da 1908'de tekrar çıkmağa başlamış ve bütün Kafkasya müslümanlarının menfaatleri için çalışmak suretiyle, müstakil millî Azerbaycan devrine kadar devam etmiştir. İlk türkçe gazete neşretmiş olmak şerefi de azerbaycanlılara âittir. 1875'te Bakû'da Hasan Melikzâde-Zerdâbî tarafından neşredilmiş olan bu haftalık *Ekinci* gazetesi, isminin de işâret ettiği gibi, bilhassa müdâfaasız durumda bulunan köyleri rus me'mûrlarının kanunsuz hareketlerine karşı korumuş, ictimâî, iktisâdî ve bilhassa millî-medenî meselelerde rehberlik etmiştir. Orta büyüklükte, 4 sahife olarak çıkan bu gazete 1877'de rus-türk harbi esnâsında rus hukûmeti tarafından kapatılmıştır. 1879'da Tiflis'te Ünsî kardeşler tarafından *Ziya* ve *Keşkül* gazete ve mecmualarından (aş. bk.) sonra geçen uzun bir tavakkuf devresini müteâkip, 1903'te Tiflis'te Şahtahtinskiy tarafından *Şark-ı rus* gazetesi kurulmuştur. Başta haftada 3 defa ve 1904'ten itibâren gündelik olarak çıkan bu gazete Kazan türkleri nezdinde pek çok yayıldığı gibi, yazıcıları arasında da bir çok Kazan türkleri bulunmuştur.

Azerbaycan'daki bu hazırlık devrinden sonra, asıl gazetecilik rûhu ve matbuatın mefkûre devresi 1904'te Bâkû'da kurulan *Hayat* gazetesi ile başlar. Zengin münderecâta sâhip ve iyi teşkilâtlandırılmış olan bu gazete Ali Merdan Topçıbaşı tarafından, Ali Hüseyin-zâde'nin idâresinde ve Ahmed Ağaoğlu ile Hâşim Vezir Bey'lerin iştirâki ile neşredilmiştir. Bunun kapatılması üzerine, yerine Ahmed Ağaoğlu tarafından 1905'te Bâkû'da *İrşâd* gazetesi çıkarılmağa başlanmıştır; bu sonuncusu da 1907'de kapatılmış ve 1908'de tekrar intişâra başlamış ise de, idârî makamlarca faâliyetine tekrar son verilmiştir. Tiflis'te 1905'te *Ziyâ-i Kafkasiye* (Said Ünsî) ile 1906'da Bakû'da çıkân *Dâvet* (A. Aşurbek; bu gazete türk-ermeni münâferetini ortadan kaldırmak için, her iki tarafın münevverlerinin iştirâki ile, türkçe-ermenice-rusça olarak çıkmıştır) ve işçi menfaatlerini gözeten, sosyalist *Tekâmül* (1906—1907; M. Hacı) gazeteleri neşredilmiştir. 1907'de Ahmed Ağaoğlu'nun çıkardığı rusça *Progress* (1907, Bâkû), Ali Hüseyin-zâde tarafından, 1907'de Bakû'da neşredilen *Tâze hayat* (1908'de, pan-islâmcılık fikirlerini yaymakla ithâm edilerek, kapatılmıştır), 1907'de Bakû'da Ahund-zâde ve arkadaşları tarafından haftada 2 defa çıkarılan *Yoldaş* (kısa bir müddet sonra işçiler arasında zararlı fikirleri yayması vesilesi ile kapatılmıştır) gazeteleri vardır. Bunlara bir de Derbend'de 1907 de çıkmağa başlayan günlük rusça *Derbentskiy vestnik* (Hamid Vekilî) eklendi. 1908'de Bâkû'da Ahmed Ağaoğlu'nun idâresinde, milyonerlerden M. Muhtar'ın nâşirliğini üzerine aldığı, büyük hacimli, milliyetçi, günlük *Terakki* gazetesi neşredilmiştir. Terakkiperver, millî, haftalık *İstikbâl* (H. Ahundzâde) 1908'de Gence'de çıkmıştır. *Tâze hayat*'ın devamı olarak, 1908'de Bâkû'da günlük, millî *İttifak* gazetesini görüyoruz (H. Vezir tarafından idâre edilen ve şarkın dinî taassubuna karşı mücâdelede mühim yer alan bu gazete 1909'da hukûmetin emri ile durdurulmuştur; 1910'da bir daha çıkmış ise de, 1911'de pan-islâmcılık ithâmı ile tekrar kapatılmıştır). 1909'da hepsi de Bâkû'da olmak üzere, 3 gazete çıkmıştır; rusça-türkçe haftalık *Prikaspiyskaya jizn* (M. S. Ahundzâde), *Sadâ* (*İttifak*'ın devamı olup, 1911'de hukûmetçe kapatılıncaya kadar, 395 sayısı çıkmıştır), *Hakikat* (A. Hacibek ve A. Kemâl; 1910'da kapatılıncaya kadar 160 sayısı çıkmıştır). 1910'da iki yeni gazete çıkmıştır: *Güneş* (*Hakikat*'in devamı olup, başta haftada 3 defa ve sonraları günlük olarak intişâr etmiş ve 1911'de kapatılmıştır) ve *Necât* (A. Aşurbek, başta haftada bir, sonraları 3 defa; aynı ismi taşıyan cemiyet tarafından çıkarılmıştır). 1911'de çoğu Bâkû'da üçü rusça olmak üzere, 12 gazete neşredilmiştir; *Yeni hakikat* (*Güneş*'in devamı olup, 19 sayısı çıkmıştır; baş-muharriri Oruc Oruc-zâde 5 ay hapse ve 5 sene sürgüne gönderilmiştir), *Hilâl* (Mîr-Hüseyin Abdullah tarafından çıkarılan bu gazetenin yalnız 3 sayısı basılmış ve bunun da ancak biri dağıtılabilmiştir), çıktığı sene islâmcılık ile itham edilerek kapatılan *Mâlûmât* (Hacı İbrahim Kasım), haftalık *Bâkû hayatı*, *Mâlûmât*'ın devamı olan, haftalık *Yeni irşâd* (Yusuf Ahmed), haftalık *Hakikat-i efkâr*, *Sadâ-i vatan* (Hâşim Vezir tarafından, *Sadâ*'nın devamı) ve *Hak yolu* (Dr. Karabek). 1911'de Bâkû'da çıkan haftalık *Işık* gazetesi kadınlara mahsus ilk gazete olup, Samaralı Hadice Ali Sübhankul tarafından neşredilmiştir. Bu sene çıkan üç rusça gazeteden biri Maykop'ta Ahmed Sâlih tarafından neşredilen günlük *Maykopskaya jizn* (129. sayısından sonra kapatılmıştır), ikincisi Groznıy'da *Terskiy kray* (bâzan arapça ilâveler de vermiştir) ve üçüncüsü Gence'de *Yajnıy kavkazets* (Dr. A. Ağaoğlu tarafından çıkarılan ve türk, ermeni, gürcü milliyetçileri-

nin iştirâk ettiği bu gazete belli-başlı türk muharrirlerini birleştirmiştir). 1912'de yalnız bir gazete, *Sadâ-i vatan*'ın devamı olan *Sadâ-i hak* gazetesi çıkmıştır; resmî muharriri S. Tâhir olup, Hâşim Vezir tarafından idâre edilen bu gazete en çok yayılmış gazete olmuş, baskı sayısı 8.000'e kadar yükselmiştir (1913'te mahallî idâre tarafından kapatılmıştır). 1913'te Bâkû'da yalnız bir *İkbâl* gazetesi neşredilmiştir (A. Hacıbek tarafından kurulup, Mehmed Emin Resûl-zâde idâresinde çıkmış olan bu günlük gazete, millî gazetelerin en mühimlerinden olup, bir kaç defa kapatılmış ve nihâyet 1915'te büs-bütün durdurulmuştur). 1914'te Bâkû'da haftalık *Basîret*, *Sadâ-i hak*'ın devamı olup, H. Vezir tarafından çıkarılan haftalık *Sadâ-i Kafkaz* (1916'da hukûmetçe kapatılıncaya kadar devam etti), günlük *İkdam* (N. Karagöz); 1915'te yine Bâkû'da 4 gazete neşredilmiştir: *Yeni İkdam*, *Kardaş kömeği* (Kars muhâcirleri için çıkarılan bir günlük gazete), *Yeni ikbâl* (*İkbâl*'in devamı olup, M. E. Resûl-zâde idâresinde çıkmıştır) ve *Açık söz* (Kafkasya müslüman federalistlerinin nâşir-i efkârı olup, M. E. Resûl-zâde tarafından idâre edilmiştir). 1916'da haftalık *Tâze haber* ve 1917'de Bâkû'da *Bayrak-ı adâlet* (Adâlet fırkası tarafından, haftalık olarak neşredilmiş), *Zahmet sadâsı* (inkılâpçı sosyalistlerin müslüman şûbesi tarafından, haftalık) neşredilmiştir, 1918'de yeni bir gazete çıkmamış ve 1919'da memleketteki siyâsî durumu gösteren adları ile şu gazeteleri görüyoruz: Azerbaycan millî hukûmeti Gence'de iken *Azerbaycan* adı ile, türkçe-rusça yarı resmî bir gazete neşredilmiştir. C. Hacıbeyli ve Ş. Rüstembeyli idâresinde çıkan bu gazete hukûmetin Bâkû'ya geçmesi ile, rusça ve türkçe olmak üzere, iki gazete hâlinde çıkmağa başlamış ve türkçesi olan *Azerbaycan hukûmetinin inkılâbî komitesi ahbârı* resmî gazete mâhiyetini almıştır. *Himmet* (önce Astırhan'da, sonra Bâkû'da Himmet fırkası gazetesi) ve *Kafkaz kommunası*.

1920 yılı millî Azerbaycan için bir dönüm senesi olmuş ve bu arada çıkan gazete ve mecmuaların adlarında da izini göstermiştir. Bu sene Bâkû'da komünistlerin gazetesi olan *Fukarâ sadâsı* ile hukûmetin nâşir-i efkârı olan günlük *Kommunist* ve *Hak sadâsı*, *Azerbaycan fukarâsı* ve *Yoldaş* gazeteleri çıkmıştır.

Azerbaycan millî hukûmeti devrinde (1918—1920) Bakû'de neşredilmiş olan başlıca gazeteler şunlardır: *Azerbaycan* (günlük siyâsî, müstakil gazete), *Azerbaycan hukûmeti ahbârı*, *İttihâd* (İttihâd-ı islâm fırkasının nâşir-i efkârı), *İl* („yıl", Ahrâr fırkası), *Doğru yol* (sol sosyalistler), *Halkçı* (halkçı sosyalistler), *Al-Bayrak* (müstakil sosyalistler), *Halk sözü* (müstakil milliyetçiler), *Müsâvât* ve *İstiklâl* (Müsâvât fırkası).

B. Mecmualar. Azerbacan'da neşredilen mecmuaları, 1917—1918 inkılâbına kadar, daha çok edebî (millî, tarihî, siyâsî v.b.) ve mizahî olmak üzere, başlıca iki kısımda toplamak mümkündür. Daha evvelce de çıkmış, mektep, tâlim ve terbiye meseleleri ile ilgilenmiş olan bir — iki mecmua müstesnâ, asıl ihtisas mecmuaları inkılâptan sonra başlar. Azerbaycan'da çıkan ilk türkçe mecmua 1879—1884 arasında Tiflis'te C. Ünsî'nin neşrettiği edebî *Ziyâ* mecmuasıdır. Aynı nâşirler 1883—1891 arasında haftalık *Keşkül* mecmuasını da neşretmişlerdir. Bu mecmuaya diğer türk boylarından da bir çok yazıcılar iştirâk etmiş ve başlıca türk şivelerinden başka, arapça ve farsça yazıların da bulunması mecmuanın bütün türk-islâm muhitinde yayılmasını te'min etmiştir. Türkçülükle ithâm edilen Said ve Celâl kardeşler, mecmanın kapatılmasını müteâkip, Türkiye'ye ilticâ etmek mecbûriyetinde kalmışlardır. Bundan sonra uzun bir müddet matbuata yeni bir isim eklenememiştir. 1906 yılında mecmualar birden-bire çoğalıyor ve bunlar arasında mizah mecmuası olan *Molla Nasreddin* neşredilmeğe başlıyor. Mirza Celil Mehmed Kuli-zâde idâresinde çıkan bu meşhûr mecmua, bir kaç defa toplattırılmak üzere, 1916 yılına kadar devam etmiştir. Son değişmelerden sonra Bâkû'da tekrar intişâra başlamıştır. Bütün mecmuaların aş.-yk. 1/3'ini teşkil eden ve Erivan'da çıkan bir tânesi müstesnâ, hepsi de Bâkû'da neşredilen diğer mizah mecmuaları şunlardır: *Behlûl* (1907, bu mizaha bürünmüş edebî, ictimâî mecmuanın 5 sayısı çıkmış ve bir müddet tâtilden sonra, tekrar başlamıştır), *Zenbûr* (1909), *Laylâ* (1909), *Mir'ât* (1910), *Arz* (1910), *Gül-i niyet* (1912), *Şipûr* (1913), *Mezeli* (1914), *Tutî* (1914), *Baba-i emîr* (1915) ve Erivan'da çıkan haftalık *Lek-lek* (1914). — Edebî mecmualar arasında bilhassa şunlar zikre değer: *Bahâr* (1906), *Rehber* (1906), *Hakayık* (1906), Zeynelâbidin Takî tarafından neşir ve Ali Hüseyin-zâde tarafından idâre edilen, edebî, millî *Füyûzât* (1906; 32 sayısı çıkmıştır), *Mazhar* (1909), edebî, resimli *Şihâb-i sâkıb* (1910, ertesi sene mecmua kapatılmış ve tahrir heyeti hapsedilmiştir), *Yeni Füyûzât* (1910; Ahmed Kâmil tarafından çıkarılan bu mecmua pan-islâmcılık ithâmı ile 1911'de kapatılmıştır), *Şelâle* (1913), *Dirilik* (1914, ertesi sene kapatılmıştır), *Müznib* (1915), *Kurtuluş* (1915, *Açık söz* gazetesi neşri olup, 15 günde bir çıkmıştır). Daha sonraları bunlara *Genç komunist* (1920), *Maârif ve medeniyet* (1923), *Kızıl şark* (1923) ile *Azerbaycan âli iktisâdî şurasının ahbârı* (1922) ve *Kooperatif işi* mecmuaları ilâve edilmiştir. Bu arada 1910'da Bâkû'da çıkan rusça edebî, tarihî *Vostok* ile Moskova'da yüksek tahsil talebesi tarafından neşredilen aylık *Bratskaya pomoşç* (1910) mecmuasına da işâret edilmelidir. Mektep ve çocukların tâlim ve terbiyesi ile ilgili, sayısı pek az olan mecmualardan 1906'da Bâkû'da çıkan *Debistan* (Ali İskender Câfer, haftada 2 defa) ile Bâkû muallimlerinin iştirâki ile 1911'de neşredilen *Mekteb* (15 günde bir; resimli) bu sâhadaki neşriyâtı teşkil eder.

Azerbaycan millî hukûmeti devrinde (1918—1920) Bakû'da neşredilen şu mecmualar dikkate değer: *Evrâk-ı nefise* (san'at), *Zahmet hayatı* ve *Kurtuluş yolu* (kooperatifçiler), *Medeniyet* (milliyetçi münevverler).

1909—1914 yılları arasında neşrine müsâade edilmemiş yahut müsâade edilmiş olduğu hâlde neşrine imkân bulunmamış olan, Bâkû'da, ikisi rusça olmak üzere, 8 gazete ile ikisi rusça, üçü Tiflis'te ve altısı Bâkû'da, cem'an 9 mecmua daha vardır.

Millî hukûmetin sukutu üzerine, memleketi terketmek mecbûriyetinde kalan münevverler tarafından millî istiklâl fikri etrafında ilmî ve siyâsî neşriyat devam ettirilmiştir. Büyük bir kısmı M. E. Resûl-zâde'nin doğrudan-doğruya iştirâki veya rehberliği altında çıkmış olan bu gazete ve mecmuaların başlıcaları şunlardır: *Yeni Kafkasya* (İstanbul, 1922—1929), *Âzerî türk* (İstanbul, 1927—1929), *Odlu yurd* (İstanbul, 1929—1931), *Bildiriş* (haftalık gazete, İstanbul, 1929—1931), *İstiklâl* (10 günde 1 çıkan gazete, Berlin, 1932—1934), *Azerbaycan yurt bilgisi* (A. Câferoğlu, İstanbul, 1932—1934 yılları arasında; 36 sayısı çıkmıştır; 1954'te 37. sayısı intişâr etmiştir), *Kurtuluş* (Berlin, 1935—1939), *Die Befreiung* (Berlin, 1939), *Vatan dileği* (Berlin, 1937), *Millî ateş*, (Berlin, 1938). İkinci dünya harbi esnâsında Berlin'de *Azerbaycan* (1942—1945; önceleri 15 günlük, sonraları haftalık olarak çıkmıştır) gazetesi ile *Birlik* (aylık 1944; 5 sayısı çıkmıştır) ve *Türk birliği* (1955) mecmuaları neşredilmiştir. Bk bir de aş. III.

4. Kafkasya ve şimâlî Kafkasya

Azerbaycan (yk. bk.) türklerinden başka, Kafkasya'daki türk (Kumuk) ve diğer müslüman kavimler tarafından da bir çok gazete ve mecmualar neşredilmiştir. Bunların bir kısmı mahallî olduğu gibi, bir kısmı da bütün Kafkasya'nın müşterek meselelerine hasredilmiştir. Bunlar arasında bilhassa şunlar zikre değer. Dağıstan türkleri tarafından Timurhan-Şura'da 1913'te neşrine teşebbüs edilmiş olan *Kumuk* (M. Mirza Mavaray) gazetesi bâzı sebeplerden dolayı intişâr edememiş, fakat aynı şahıs tarafından 1917'de *Müsâvât* gazetesi ile aynı yılda edebî, tarihî haftalık *Tang çolpan* (Z. Batır-Mirzay, Bibulat) mecmuası ve 1923'te Mahaç-Kala'da *Dağıstan fukarası* (L. Savin) gazetesi neşredilmiştir. Memleket dışında çıkanlardan belli-başlı mecmualar şunlardır: İstanbul'da *Kaf dağı* (1937); Paris'te *Nezavisimıy Kafkaz* (1930, rusça) ile H. Bammat tarafından neşredilen *Kavkâz* (1932, rusça; 1938'de *Zarya Kavkaza* ve 1939'da Berlin'de *Volya Kavkaza* isimleri ile çıkmıştır), Varşova'da şimâlî Kafkasya meseleleri ile meşgûl olan *Gortsı Kavkaza* (1928, rus.-trk.), aylık *Şimâlî Kafkasya* (1934, rus.-trk.), *Hürriyet yolu* (1935, rus.-trk.), *Millet bayrağı* (1935, rus.-trk.), *İleri* (1937, rus.-trk.), *Ülkemiz* (1937, rus.-trk.), *Yedi yıldız* (1938, rus.-trk.), *Çağırış* (1938, rus.-trk.), Münih'te A. Kantemir tarafından *Obyedinennıy Kavkaz* (1951, rusça), *Kavkaz* (1952, rusça) ve A. Avtor-Han tarafından neşrolunan *Svobodnıy Kavkaz* (1952, rus.) ve bunun türkçesi olan *Serbest Kafkasya* (1952).

L. Massignon, *Annuaire d. Mond. Musulm.* Paris, 1955, s. 69'a göre, şimâlî Kafkasya ve Dağıstan'da 1954 yılında şimâlî Oset'te 1, Adige'de 8, Çerkes'te 1, Dağıstan'da 5'i merkezde ve 30'u kazalarda olmak üzere 35 (9 dilde) ve Kabarda'da 17; Gürcistan'da (s. 74) Tiflis'te âzerîce *Eni kuvvet* ile başta *Sabchota Abhazeti* olmak üzere 10 Abhaz ve başta *Sabchota Adjara* olmak üzere, 6 Acar; Ermenistan'da (s. 76) Erivan'da âzerîce *Sovetan Ermenistân* ile kürtçe *Reya Taze* gazete ve mecmuaları neşredilmiştir.

5. Kırım türkleri

A. Gazeteler. Cenûb-i şarkî Avrupa boz-kırından Karadeniz'e sarkmış olan Kırım yarım-adası güzel ve güzel olduğu kadar da, tarihî mukadderat bakımından, türk vatanının hazin bir ülkesidir. Türk milletinin ictimâî ilimler sâhasında ismine sık-sık tesâdüf edilen İsmail Gaspıralı bu ülkenin matbuat tarihi için de başta zikredilmesi lâzım gelen, nâdir bir şahsiyettir. Bir kaç yıl önce bir mecmua (aş. bk.) ile neşriyat sâhasına giren İsmail Bey, 1883'te Bahçesaray'da *Tercüman* gaze-

tesini neşre başlamıştır. Önce haftalık olarak çıkan bu gazete, 1903 'ten sonra haftada 2—3 defa ve 1912 'den itibâren ise, günlük olarak intişâr etmiştir. 1918 yılına kadar, 35 yıl devam etmek suretiyle, türk matbuatının nâdir uzun ömürlü gazetelerinden biri olmuştur. Gazetenin baş muharriri İsmail Gaspıralı olup, kendisinin 1914 'te ölümünden sonra, yerine mesâî arkadaşı Hasan Sabri Ayvaz geçmiştir. *Tercüman* gazetesi, yalnız bir neşir vâsıtası değil, aynı zamanda bir fikir menbaı olmuş ve bir çok millî cereyân ve faâliyetler için, tam mânası ile, bir ilhâm kaynağı vazifesini görmüştür. Onun „dilde, fikirde ve işte birlik" şiârı türklerin bütün maddî ve mânevî varlığını ihâta etmiş olduğu gibi, 35 yıllık neşriyat hayatı da bu milliyetçi mütefekkirin kendi gâyesi yolunda sarfettiği gayretin ancak bir cephesini teşkil eder. Onun tâlim ve tedriste ortaya koyduğu yeni usûl, cedidcilik, millî yenilenmenin her sâhasında rehberlik etmiştir. *Tercüman* 'ın türklerin ictimâî bünyesine, misline pek az tesâdüf edilir bir te'siri olmuştur. Kırım 'da çıkan ikinci gazete *Vatan hâdimi* olup, Karasu-Bazar 'da, 1906 yılında çıkmıştır (haftada 2 defa; başta R. Mehdî ve sonradan S. Çelebî tarafından idâre edilmiş ve 1908 'de durdurulmuştur). Aynı yılda Bahçesaray 'da İsmail Gaspıralı tarafından *Millet* gazetesi neşredilmiştir (H. S. Ayvaz 'ın baş muharrirliğinde çıkan bu gazete, 1917 'de Kırım müslümanları icrâ komitesinin nâşir-i efkârı olmuş, haftada 5 defa intişâr etmiştir). Aynı yılda *Kırım ocağı* (A. Halimî, haftada 2 defa), *Golos tatar* (İbrahim Özenbaşlı, haftalık; *Millet* gazetesinin rusça karşılığıdır); 1918 'de *Millet işi* ve bunun devamı olan *Al-Bayrak* (millî sosyalistlerin gazetesi), *Yeni dünya* (önce Moskova 'da müslüman işleri komiserliği tarafından çıkarılmış, sonra Kırım 'a nakledilmiştir). 1920 'de *Kırım müslümanları sadâsı* (Müftizâde; Vrangel devrinde intişâr etmiştir) ve 1922 'de haftalık *Yaş kuvvet* gazeteleri neşredilmiştir.

B. Mecmualar. Gazete ve mecmuaların neşrine henüz müsâade edilmediği bir devirde, İsmail Gaspıralı tarafından, 1881 'de Bahçesaray 'da, ayrı risâleler hâlinde, *Tonguç* neşredilmiştir (daha sonraları, *Neşriyât-ı İsmailiye* ve *Şafak* isimleri altında bir kaç sayısı çıkmıştır). 1906 'da *Terçüman* neşriyâtından, biri kadınlara mahsus, edebî mecmua olan *Âlem-i nisvân* (ayda 2 defa; 1907 'den itibâren Şefika Gaspıralı tarafından idâre edilmiştir), diğeri çocuklara mahsus *Âlem-i sıbyân* (ayda 2 defa) mecmuaları çıkmıştır. 1908 'de Kahire 'de İsmail Bey tarafından, bütün dünya müslümanları birliği ve bunun kongresini hazırlamak üzere, arapça *al-Nahża* (3 sayısı çıkmıştır) mecmuası neşredilmiştir.

6. Dobruca türkleri

Dobruca 1879 'da Berlin muâhedesi ile Romanya 'ya ilhak edildikten sonra, yeni idâreyi türklere tanıtmak ve benimsetmek maksadı ile, 1888 'de türkçe-rumence *Dobruca gazetesi* neşredilmiştir (bk. Romulus Geişanu, *Dobrogea*, Bukarest, 1928). İlk türkçe gazete ise, 1896 yılında Şefik Bey 'in yardımı ve Mustafa Râgıb Bey 'in el-yazısı ile, İbrahim Temo tarafından çıkarılan *Hareket* gazetesidir (bk. Mehmed Niyâzî, *Hak söz* gazetesi, 14 ağustos 1927). 1897 'de *Sadâkat* ve 1898 'de Bükreş 'te *Şark* (Ebû Mukbil Kemâl) gazeteleri çıkmıştır. 1898 'de Bükreş 'te o devrin başvekilinin oğlu olan Vasile Cogulniceanu 'nun idâresinde kısa bir müddet devam eden *Sadâ-i millet* gazetesi neşredilmiştir (bk. İbrahim Temo, *İttihad ve terakkî cemiyetinin teşekkülü*, 1939). 1931 'de Köstence 'de Kırımî-zâde Ali Rızâ tarafından, *Dobruca* adlı bir gazete çıkarılmış ise de, çok geçmeden, kapatılmıştır. 1909 'da Yâkub Hilmî tarafından, çok rağbet görmüş olan *Çolpan* gazetesi neşredilmiştir. 1909 'da İstanbul 'da bastırılıp, Dobruca 'da dağıtılan, günlük *Tonguç* (Mirza Mehmed Said), *Dobruca sadâsı* (şâir ve muallim Mehmed Niyâzî idâresinde, Süleyman Abdülhamid tarafından neşredilmiş ve geliri Dobruca türklerinin maârifine sarfedilmiştir) ve *Teşvik* gazeteleri intişâr etmiştir. 1914 'te Cevdet Kemâl 'in kurduğu ilk türk matbaasında, Mehmed Niyâzî idâresinde, *Işık* gazetesi ile 1915 'te aylık *Mekteb ve âile* mecmuası çıkmıştır. 1919 'da Pazarcık şehrinde müftü Halil Fehim teşebbüsü ile kurulan ikinci matbaada günlük *Dobruca* gazetesi (1923 yılına kadar devam etmiştir) ile aynı matbaada 1921 'de *Hayat* ve *Tan* mecmuaları da basılmıştır. Pazarcık 'ta 1921 'de haftalık *Romanya* (İsmail Zandalı), 1922 'de *Haber* ve Silistire 'de 1925 'te *Tuna* ve 1929 'da *Hak söz* gazeteleri çıkmıştır.

1930 yılında Pazarcık 'ta ayda iki defa çıkan *Emel* mecmuası intişâra başlamış ve Müstecib Fâzıl idâresinde 1941 yılına kadar devam etmiştir. Aynı yılda *Türk birliği* ve 1932 'de *Yıldırım* gazeteleri çıkmış ve ikinci cihan harbine kadar devam etmiştir. 1936 'da Silistre 'de ancak bir kaç sayısı çıkmış olan, türkçe-rumence *Tuna* ile Köstence 'de Hamdi Nusret tarafından *Halk* (16 sayısı çıkmıştır) gazeteleri neşredilmiş ve 1937 'de bunları Silistre 'de *Deli orman* ile *Çardak* gazeteleri tâkip etmiştir. 1938 'de burada bir de ikinci dünya harbinin başlarına kadar devam etmiş olan *Bora* mecmuası çıkmıştır.

7. Özbekler

A. Gazeteler. Türkistan 'da çıkan ilk türkçe gazete, rus umûmî vâlisi von Kaufmann 'ın emri ve yardımı ile, Taşkend 'de 1870 'te neşredilmeğe başlamış olan *Türkistan vilâyetining geziti* 'dir. Rus idâresinin yerleşmesine hizmet eden ve türklüğün aleyhine çalışan bu gazetenin, türkçe olmaktan başka, türk matbuatı ile doğrudan-doğruya bir ilgisi yoktur. Günlük emirleri tâkip etmek mecbûriyetinde bulunan me'mûrlar hâric, bu gazete halk tarafından tutulmamıştır. Gazeteyi 1870—1884 yılları arasında eyâletteki me'mûrlardan biri (Şahmerdan İbrahim) idâre etmiş ve 1884 'te ise, gazetenin idâresi türk-islâm düşmanı olarak tanınan misyoner Astroumov 'a verilmiştir. Bundan itibâren gazete koyu rus propagandası vâsıtası olmuştur. 1905 inkılâbından sonra, bu tek neşir imkânından bâzı türk münevverleri de istifâde etmişlerdir.

Türkistan münevverlerinden bir gurup 1905 'te Münevver Kari Abdürreşid adına *Hurşid* isminde bir gazete için mürâcaatta bulunmuş ise de, imtiyaz sâhibinin rusça bilmediği bahâne edilerek, bu mürâcaat reddolunmuştur. Mahallî idâre bunu reddetmekle berâber, kendi me'mûrlarından olan bir rusa, *Orta Asyanıng umur güzârlığı geziti terakkî* adında, bir türkçe gazete neşrine müsâade ile, Münevver Kari 'ye bu gazetede çalışma teklif edilmiştir. İş birliği reddedilmiş ve gazete 8. sayısından sonra faâliyetini tâtil etmiştir. Bunun üzerine gazetenin adı *Terakkî* şeklinde kısaltılarak, yüksek tahsil talebesinden İsmail Âbid adına müsâade alınmış ve 1906 'da Taşkend 'de intişâra başlamıştır. Halk arasında çok rağbet gören bu ilk gazete 20. sayısından sonra hukûmetçe kapatılmış ve mes'ûl müdürü de hapsedilmiştir. 1906 yılının ortalarına doğru, Münevver Kari ile onun etrafında toplanmış olanlar, „ilmî, siyâsî, edebî, maâşî türkçe cerîde-i islâmiye" olan *Harşid* gazetesini neşretmişlerdir. Gazete kısa bir zamanda çok büyük bir te'sir göstermiş ve ilk 4 sayısı taş-basması ile çıkan bu gazete 10. sayısından sonra hukûmetçe kapatılmıştır. İdârenin matbuat siyâsetini iyice kavramış olan türkistanlılar bu defa gâfil avlanmamış ve her ihtimâle karşı *Şöhret* (Abdullah Ulan), *Azya* (Ahmed Biktimir) ve *Hakikat* (Mecid Celil) gazetelerine müsâade almış bulunuyorlardı. Böylece 1907 'de Taşkend 'de çıkmış olan haftalık *Şöhret* gazetesi de, gerek iştirâk edenler, gerek mevzûlar bakımından olsun, selefinin aynı olduğundan, 10. sayısından sonra kapatılmıştır. Bu iki gazete etrafında artık memleketin millî ve ictimâî meselelerini lâyıkı ile ele alabilecek bir muharrir topluluğu teşekkül etmiş bulunuyordu. Aynı yılda Taşkend zenginlerinden Seyid Azımbay 'ın kurduğu *Tüccâr* (36 sayı) çıkmıştır. 1908 'de, *Şöhret* yerine, *Azya* (haftada 2 defa) gazetesi çıkarıldı; fakat bu da 6. sayısından sonra kapatıldı. Bundan sonra Türkistan 3 yıl müddetle gazetesiz kalıyor ve ancak 1912 'de Buhârâ 'da, bilhassa medreseliler arasında yenilik hareketlerini yaymak için, farsça *Buhârâ-i şerif* (haftada 2 defa) ve bir müddet sonra da bunun türkçesi olan *Turan* (haftada 2 defa) gazeteleri neşrediliyor. Her iki gazete 1913 'te, Buhârâ emîrinin ricâsı üzerine, rus siyâsî mümessili tarafından kapatılıyor. 1913 'te Semerkand 'da, yenilik hareketinin ileri gelenlerinden olan müfti Mahmud Bihbûdî tarafından, *Semerkand* (haftada 2 defa) gazetesi (45 sayı) çıkarılmıştır. 1913 'te *Cāmi' al-aḫbār* (Hokand, Âbid Mahmud), *Yanga Semerkand* (M. Bihbûdî), *al-Tuccār al-Namangān* (İshak) ve *Fergansk. eho* (Âbid Mahmud) gazetelerini neşir teşebbüsü akîm kalmıştır. 1914 'te biri Hokand 'da *Sadâ-i Fergana* (Âbid Mahmud; 123 sayısı çıkmıştır) ve diğeri Taşkend 'de *Sadâ-i Türkistan* (Ubeydullah Esedullah; Münevver Kari rehberliği altında bir çok kalem sâhiplerini toplamış olup, 67 sayısı neşredilmiştir) olmak üzere, iki gazete neşredilmiştir. 1915 'te Hokand 'da *Tirik söz* ile Semerkand 'da günlük *Telgram haberleri* (H. İbrahim; 30 sayısı çıkmıştır) gazeteleri intişâr etmiştir. 1916 'da Hokand 'da avukat Şâhi-Ahmed tarafından, haftalık rusça *Turkestanskiy kray* (aynı yılda rus sosyalistleri tarafından Endican 'da neşredilen *Golos Turkestana* gazetesi de mahallî meseleler ile yakından ilgilenmiştir), Semerkand 'da *Agenta telgrafları* (16 sayısı çıkmıştır) ve Taşkend 'de *Şarkî* gazeteleri neşredilmiştir.

1917 inkılâbını müteâkip, diğer türk ülkelerinde olduğu gibi, Türkistan 'da da gazete ve mecmuaların sayısı çoğalmıştır. Msl. Semerkand 'da, Türkistan 'da müslüman merkezî şûrâsı ve türk adem-i merkeziyet fırkasının nâşir-i efkârı olan *Türk ili*, Zerefşan şirketi tarafından, Şah Mansur-oğlu idâresinde çıkan *Telgraf haberleri* (50 sayısı çıkmıştır); aynı şirket tarafından, Şah Mehmed-zâde, Şah Mansur-oğlu ve bir de Abdürrauf (şâir Fıtrat) idâresinde, o devrin mühim kalemlerini etra-

fına toplamış olan *Hürriyet* (87 sayısı çıkmıştır), *Âzâd Semerkand*, Taşkend'de, Türkistan millî hukûmetinin nâşir-i efkârı olup, eski *Türkistan vilâyetining geziti* yerine, Münevver Kari tarafından, memleketin belli-başlı bütün yazıcılarını toplayan *Necât* (haftalık, rusların eskiden beri yapmakta devam ettikleri, türk kavimlerinin ayrı-ayrı birer millet oldukları propagandasına karşı gâyet vâzıh bir şekilde cephe almış ve bunların ancak aynı milletin birer parçası olduğu fikrini açıkça ileri sürmüştür), terakkîperver Turan cemiyeti tarafından neşredilen *Turan* (haftada 2 defa, 20 sayısı çıkmıştır), Türkistan matbuatında husûsî bir yer işgâl eden, başlangıçta Türkistan'daki Kazan türklerinin merkezi tarafından neşredilen ve mühim siyâsî imzâları birleştiren, kazanca-özbekçe çıkan *Ulug Türkistan*, Şûrâ-i islâm cemiyeti tarafından, millet meclisi seçimlerine hazırlık görmek ve türk kavimlerini birbirine yaklaştırmak gâyesi ile işe başlayan *Şûrâ-i islâm* (A. Battal; ancak 2 sayısı çıkmıştır) ve bunun halefi olup, Türkistan merkezî şûrâsı tarafından neşredilen kazanca-özbekçe *Kingeş* (A. Zeki Velidi ve Münevver Kari; 20 sayısı çıkmıştır); Nemengan'da *Fergana sahifesi* (40 sayısı çıkmıştır) ile sonra bunun yerini alan *Fergana nidâsı* (19 sayısı çıkmıştır); Hokand'da müslüman demokratlar tarafından, Nûr Muhammed idâresinde *Ravnaḳ al-islâm* ve Gayret kütüphânesinin neşri olan kazanca-özbekçe *İl bayrağı* (aynı yılda M. Çokay riyâsetinde Hokand'da toplanmış olan millî kongre Türkistan'ın muhtâriyetini ilân edince, muhtar hukûmetin resmî gazetesi olmuştur; haftada iki defa çıkan bu gazeteye bir çok milliyetçi edip ve muharrirler iştirâk etmiş ve kapatılıncaya kadar 20 sayısı çıkmıştır) ve Buhârâ'da *Zerefşan* gazeteleri neşredilmiştir.

1918'de Türkistan'ın muhtâriyeti üzerinde rus inkılapçıları ile anlaşmak için, M. Çokay tarafından, Taşkend'de te'sis edilen rusça *Svobodnıy Turkestan* (daha sonraları *Novıy Turkestan* adı ile çıkmıştır) gazetesi mühimdir. Bundan başka mahallî idâre hey'etleri tarafından, Semerkand'da *Mihnetkeşler tavışı*, *İştirâkiyûn* ve 1919'da Semerkand'da *Fergana* ve *Türk sözü* gazeteleri neşredilmiştir. 1920'de Semerkand'da Türkistan ordusunun siyâsî şubesi tarafından çıkarılan *Türkistan fukarâsı* ve *Sadâ-i fukarâ*, Buhârâ'da *Âzâd Buhârâ* (halk cümhûriyetinin resmî gazetesi), *Buhârâ ahbâ ı* ve Taşkend'de *Tang*, *Kızıl bayrak* (*Ulug Türkistan*'ın devâmı olup, bu devrin en zengin ve ileri günlük gazetelerinden biri olmuştur); 1921'de Buhârâ'da *Haberçi*, 1922'de Taşkend'de *Türkistan*, Hive'de *İnḳılâb kuyaşı* ve *Yardem* gazeteleri çıkmıştır. 1923'te Taşkend'de *Beynelmilel*, Kerki'de *Ceyhun ahbârı*; 1924'te Taşkend'de *Yangı yol* (Sâbire Nezir), Özbekistan'ın resmî gazetesi olan *Kızıl Özbekistan* (Osman Hoca), Endican'da *Kızıl kulup* ve *Kızıl kışlak*; 1925'te Taşkend'de *Kanbeal dihkan*, *Kızıl yulduz* (haftalık, askerler için) ve Çemkend'de *Dihkan tavışı* gazeteleri neşredilmiştir.

B. Mecmualar. Özbekçe neşredilmiş olan mecmualardan şunlar zikredilebilir. Özbek şivesinde çıkan ilk aylık mecmua *Dihkan*, 1915'te Taşkend'de, Türkistan vilâyetinde zirâat işlerine yardım cemiyeti tarafından çıkarılmış olup, halkın hayâtî meseleleri ile yakından ilgilenmiştir. Dinî ve dinî-millî mevzûlarda *İslâh* (Taşkend, 1915; farsça-özbekce olup, 15 günlüktür); *Hürriyet* (Hokand, 1917; taş-basması, haftalık); *al-İṣlâḥ* (Hokand, 1917; fars.-özbek., taş-basm., 15 günlük); *Şûle-i inḳılâb* (Semerkand, 1917; fars.-özbek., haftalık), *Vaḥdehu* (Taşkend, 1918; fars.-özbek., haftalık), *İzhârü'l-ḥakk* (Taşkend, 1918, fars.-özbek., haftalık); edebî, ilmî, tarihî ve kısmen siyâsî mecmualardan maârif işleri komiserliği tarafından özbek.-kazan. *Kızıl yol* (Taşkend, 1921, haftalık), *Kızıl Hârizm* (Hive, 1922) *Uçkun* (Buhârâ, 1923, aylık), *Neşr-i maârif* (Buhârâ, 1923, 15 günlük), *Mihnet şûrâsı ahbârı* (Buhârâ, 1923), *Uşkun* (Moskova, 1923, özbek.-kazan.), *İnḳılâb* (Aşkâbâd, 1923), *Yurt* (Hokand, 1917); talebeler için *Kingeş* (Hokand, 1917), *Kızıl okuçı* (1923); çocuklar için *Balalar yoldaşı* (Semerkand, 1919; 3 sayısı çıkmıştır) ve mizah mecmualarından *Tayak* (Semerkand, 1920); bu sâhanın en ileri bir nümûnesini teşkil eden *Muştum* (Taşkend, 1923; haftalık) ve *Meşreb* (Semerkand, 1924; 15 günlük).

Türkistan'da vukua gelmiş olan son değişiklikler üzerine millî neşriyat durmuş ve memleketin istiklâl dâvası ile umûmî millî meselelerin münâkaşası muhâceret guruplarına intikal etmiştir. Bu gibi neşriyat dışarıda, bilhassa türkistanlı gençlerin toplu hâlde bulundukları memleketlerde (Türkiye ve Almanya) yapılmıştır. Msl. Berlin'de tahsilde bulunan talebeler tarafından 1923'te *Kömek* (Seyid Ali, bir sayısı çıkmıştır) adında daha çok edebî olan bir mecmua neşredilmiştir. İstanbul'da 1927'de ilmî mevzûlar üzerinde duran *Yeni Türkistan* (Dr. Mecdeddin Ahmed) mecmuaları çıkmıştır. Berlin'de 1929'da Mustafa Çokay idâresinde *Yaş Türkistan* (ikinci dünya harbinin başlarına kadar devam etmiştir) ile 1942'den itibâren Veli Kayyûm idâresinde *Millî Türkistan* (son zamanlarda latin ve arap harfleri ile olmak üzere, ikisi türkçe, biri arapça ve biri de ingilizce olarak, dört seri hâlinde intişâr etmiştir); Pâkistan'da Karaşi'de 1950'de aylık *Tercüman* (Âzam Hâşimî; 1952'de *Tercümân-ı efkâr* adı ile devam etmiştir; taş-basm.) mecmuaları neşredilmiştir.

8. Kazaklar

A. Gazeteler. Kazak şivesinde ilk gazete 1906'da R. İbrahim tarafından ve kazak münevverlerinin iştirâki ile, Petersburg'da neşredilen *Sirke* gazetesidir. Gazete 1907 yılının ortalarında hukûmetçe kapatılmıştır. İkinci gazete 1907'de Troysk'te, Sosnovskiy idâresinde Citpispay ile İ. İmambay tarafından çıkarılan *Kazak gazeti*'dir. Hazırlık yılları nisbeten uzun sürmüş olan bu gazatenin ancak bir sayısı intişâr edebilmiştir. Aynı yılda Omsk'ta misyonerler cemiyeti tarafından neşredilen kazakça *Dala* gazetesinin de kazaklar arasında devamlı bir te'siri olmamıştır. 1911'de çıkan *Kazakıstan* gazetesinin ilk sayısı Han-Ordası'nda basılmış, sonra gazete Uralsk'e nakledilmiştir. Resmen iki yıl devam etmiş olmasına rağmen, gazetenin ancak 3 sayısı çıkmıştır. Kazaklar tarafından neşredilen ilk ciddî gazete olarak, 1913'te Orenburg'da Ahmed Baytursun tarafından çıkarılan *Kazak* gazetesi sayılabilir. Bir çok tanınmış muharrirleri etrafına toplamış olan bu gazete çok yayılmış ve okunmuştur. Aynı yılda Kızıl-Yar (Petropavlovsk)'da, bilhassa kazakların ruslar tarafından zaptedilmekte olan toprakları ile yakından ilgilenen, kazanca-kazakça *İşim dalası* (küçük eb'adda, haftada 3 defa) gazetesi çıkmıştır. 1916'da Taşkend'de K. Tugus tarafından, haftalık *Alaş* gazetesi (1917 yılının sonlarına doğru durdurulmuştur) intişâr etmiştir.

1917 inkılâbı kazaklarda da neşriyâtın sayısını çoğaltmış ve memleketin bir çok yerlerinde yeni gazete ve mecmualar neşredilmiştir. Bu devirde intişâr eden mevkûtelerin başlıcaları şunlardır: Taşkend'de millî demokratlar tarafından, haftalık *Birlik tuvı* (*M.* Çokay'ın siyâsî rehberliği altında çıkmış ve bir çok milliyetçileri toplamıştır), Semipalat'ta haftalık *Sarı arka* (R. Marsik ve H. Abbas), Han-Ordası'nda müslüman bürosu tarafından *Oran* (A. Mûsâ), Kızıl-Yar'da millî sosyalistlerin haftalık *Üç cüz* (K. Tugus) gazeteleri çıkmıştır. 1918'de Orenburg'da sosyalistlerin çıkardığı haftalık *Kazak mungu* (N. Törekul) ve Kızıl-Yar'da haftalık *Cas azamat* gazeteleri neşredilmiştir. 1919'da Bükey-Ordası'nda kazakların merkezî komiserliği tarafından çıkarılan *Durustuk-colu* (haftada 2 defâ), bir nevî resmî gazete olan, haftalık, rusça-kazakça *Sugıs isterin baskaruçı kazak komisariyetining haberleri*, Orenburg'da *İngbek tuvı*, *Uçkun* (haftada 2 defa), Uralsk'te kazak askerî hey'eti tarafından *Sahra tangı* (haftada 2 defa), Semipalat'ta *Kazak tili*, Sibirya'da *Kazak sözü* (A. Bulat, haftalık), 1920'de Taşkend'de Türkistan ordusu siyâsî kuvveti tarafından *Türkistan gedeyleri*, *Ak col*, Omsk'te *Gedey sözü*, gençler için haftalık *İngbekçil castar*, Astırhan'da, İdil ve Hazer boyu kazaklarının askerî hey'eti tarafından *Tilçi* (N. Manay; haftalık), 1921'de Taşkend — Kızıl-Yar'da *Bostandık tuvı*, Alma-Ata'da *Gedey erki*, Kızıl-Ordu'da *Cas kayrat*, 1922'de Orenburg'da *İngbekçil kazak*, Taşkend'de *Açtarga yardam* (bir günlük). Alma-Ata'da *Tilçi*, 1923'te Orenburg'da *Örteng*, Kustanay'da *Avıl* (haftada 2 defa), 1824'te Alma-Ata'da *Kenbagallar avazı* (kazak.-tarançı) ve Kara-Kalpaklar için 1924'te Tört-Köl'de *Erkin Kara-Kalpak* (Agaydar), 1925'te Kızıl-Ordu'da *Eyel tengdigi*, *Tengdik*, Aktübe'de *Gedey* ve Kustanay'da *Avıl castarı* gazeteleri neşredilmiştir.

B. Mecmualar. Gazetelerde olduğu gibi, mecmualar da henüz kazakların büyük bir ekseriyetine hitap ederek, umûmî neşriyâta pek tesâdüf edilmemektedir. Bu bir taraftan kazakların kısmen göçebe hayat tarzına bağlı kalmış olmaları, diğer taraftan bu türk kavmi içinde intibah devrinin pek kısa sürmüş olması ile izah edilebilir. Bu kısa zaman içinde bile kazakların ictimâî meselelerini vaz' ve halletmekte büyük bir mahâret gösteren şahsiyetler yetişmiş ve bir çok tarihî ve günlük mevzûlar ortaya atılmış bulunmaktadır. Kazakların mecmua sâhasında en başarılı neşriyâtı 1911'de Troysk'te çıkan *Ay-Kap* (ayda 2 defa) mecmuası ile başlamıştır. Mecmua 1916 yılının ortalarına kadar devam etmiştir. İnkılâp yılları içinde Taşkend'de *Cas alaç* (1917), Orenburg'da her bakımdan zengin olan aylık *Kızıl Kazakıstan* (1921), genç edip ve muharrirler tarafından Orenburg'da çıkarılan *Cas kazak* (1923), Moskova'da aylık *Temir kazık* (1923) ve Kızıl-Ordu'da *Leninşil cas* (1925) v.b. mecmualar neşredilmiştir.

L. Massignon, *Annuaire d. Mon. Musulman* (Paris, 1955), s. 78'e göre, 1653 yılı için Kazakıstan'da 268 mevkûte mevcut olup, bunun 117'si kazakça intişâr etmiştir. Aynı eserde (s. 88) 1952 yılında Kırgızıstan'da, başta *Kızıl Kırgızıstan* gazetesi olmak üzere, 96 mevkûtenin neşredilmekte olduğu kayıtlıdır.

9. Türkmenler

A. Gazeteler. İlk türkmen gazetesi 1908 'de Aşkâbâd 'da Seyyid Mehdî Kasım tarafından çıkarılmış olan haftalık *Macmua-i mâverâ-i bahr-i Hazer* (15 sayısı çıkmıştır) gazetesidir. İkinci olarak 1915 'te aynı şehirde eyâlet idâresi tarafından, önce tebligler gazetesi şeklinde, sonraları bir gazete programı ile neşredilmeğe başlamış olan türkm.-fars.-rus. *Zakasp. tuzemn. gazeta* („Hazer ötesi mahallî gazete") gazetesi çıkmıştır. İnkılâptan sonra „şark katarında" neşredilen kazan.-kazak.-özb.-fars. -türkm. *Kızıl şark*, 1922 'de resmî *Türkmenistan*, 1925 'te *Hamyal* ve *Dayhan* gazeteleri çıkmıştır.

B. Mecmualar. Gazeteler gibi, türkmen mecmualarının sayısı da pek az olup, bunlar da inkılâptan sonraki devirde intişâr etmiştir. Bunlardan 1922 'de Taşkend 'de Hal-Murad Sihat Murad idâresinde çıkarılan aylık *Türkmen ili*, 1923 'te Aşkâbâd 'da çıkan edebî, tarihî, aylık *Yeş uygur* ve 1925 'te aynı şehirde *Türkmenistan* gazetesinin neşrettiği mizâhî *Tokmak* (ayda 2 defa) mecmuaları zikredilebilir.

L. Massignon *Annuaire d. Mond. Musulm.* (Paris, 1955), s. 81 'e göre, 1936 'da Türkmenistan 'da 60 mevkûte neşredilmiş olduğu kayıtlıdır.

10. Şarkî Türkistan

A. Gazeteler. Şarkî Türkistan, rus, ingiliz ve çinliler arasında bir nufûz rekabeti sâhası olmasına rağmen, buradaki türkler memleketin bu durumundan lâyıkı ile istifâde edememişler ve Çin 'in çok ağır tazyiki altında hareketsiz kalmağa mecbûr olmuşlardır. Millî mukadderatlarını kendi ellerinde bulunduramayan türkler, yeni hayat şartlarına uymak husûsunda, oldukça geç kalmışlar ve bu gecikme, şüphesiz, türk kavimleri câmiasının millî bir bütün hâline gelmesine engel olmuş ve onların ilerisi pek açık olmayan tehlikeli bir duruma doğru sürüklenmelerini intâc ettirmiştir. Şarkî Türkistan 'da çinlilerin baskısı kendini daha çok hissettirmiştir. Vaktiyle türk medeniyetinin en belirli merkezlerinden biri olan bu ülke son zamanlarda türk vatanının en karanlık bir kısmını teşkil etmiştir.

İli vilâyetinde Yengi-Kure şehrinde, 1910 'da vilâyet idâresi tarafından, idârî maksatla kısa bir müddet neşredilmiş olan *İli vilâyetining gezïti* (Abdulkayyûm Hıfzî; çince ismi Binhua-Çu, taş-basma. haftada iki defa olup, 1911 'de kapatılıncaya kadar 74 sayı çıkmıştır, yalnız burada çıkan ilk gazete değil, aynı zamanda uzun bir müddet için yegâne gazete olarak kalmıştır. Türk dünyasında intişâr eden matbuata bîgâne kalan şarkî Türkistan, bütün türk âlemini saran son inkılaptan da pek istifâde edememiştir. 1919 'da İli 'de milliyetci münevverler tarafından çıkarılan *Hür söz* (Hüseyin ve Fâzıl Yunus) gazetesi de bu durgunluk perdesini tamâmiyle ortadan kaldıramamış ve 1921 'de gazetenin çinliler tarafından kapatılması ile bu ışık da sönmüştür. 1933 'te Kâşgar 'da memleketin istiklâlini ilân eden hukûmetin fikrini yayan *Yengi hayat* gazetesi milliyetçilerden Kutluk Şevki tarafından idâre edilmiş ve hukûmetin sukutundan sonra da bir müddet devam etmiştir. Aynı yılda Tarbagatay vilâyetinin merkezi olan Çüğeçek 'te *Bizning tavuş* ve Aksu 'da *Aksu haberi* ile 1934 'te İli 'de *İli deryası* (Habib Yunus) ve 1935 'te Urumcı 'da türk-uygur cemiyeti tarafından çıkarılan *Yengi Şingcang* gazeteleri neşredilmiş ise de, Şarkî Türkistan 'ın çin ve rus askerleri tarafından işgâli üzerine, hepsi de kapatılmıştır. 1934 'ten itibâren, eyâlet hukûmeti tarafından neşredilen ve diğer vilâyet merkezlerinde de aynı ismi taşıyan birer muâdili bulunan *Şingcang* gazetesinden başka, rus işgâli esnâsında hiç bir gazeteye müsâade edilmemiştir.

1944 'te İli 'de, şarkî Türkistan 'ın istiklâllini ilân etmesini müteâkip, hukûmetin nâşir-i efkârı olan *Âzâd şarkî Türkistan* (1946 'da milliyetçi çinliler ile yapılan anlaşmadan sonra, gazete *İnkilâbî şarkî Türkistan* ismi ile devam etmiş, 1946 'da Urumcı 'da çıkan *Erk* (müdürü Îsa Yusuf, baş muharriri M. Emin Buğra), 1947 'de aynı şehirde intişâra başlayan *Yalkın* (baş muharriri Kurban Kuday olup, çinliler tarafından şehid edilmiştir), aynı yılda Urumcı 'da ancak bir kaç sayısı çıkabilen *Uygan* (Abdülahad Mahdum) ve 1948 'de Urumcı 'da şarkî Türkistan eyâlet hukûmeti reisi Mes'ud Sabrî (çinliler elinde şehid düşmüştür) tarafından neşredilen türkçü ve milliyetçi gazeteler memleketin 1949 'da kızıl çinliler tarafından istilâsı ile kapatılmıştır. 1947—1949 yılları arasında şarkî Türkistan 'ın muhtelif şehirlerinde *Millî hayat, Halk âvâzı, Küreş, Kutatku* v.b. isimler altında gazeteler neşredilmiştir.

B. Mecmualar. 1933 'te Kâşgar 'da kurulan müstakil hukûmet tarafından, Sûfî-zâde idâresinde *İstiklâl* (ancak bir kaç sayısı çıkabilmiştir) ile 1937 'de Urumcı 'da türk-uygur cemiyeti tarafından çıkarılan *Yengi medeniyet* mecmuaları rus işgâli üzerine durdurulmuştur

1934 'te Urumcı 'da ruslar ile askerî vâli tarafından kurulup, Cihangirlere karşı cemiyetince neşredilen *Cihangirlikke karşı birlik safı* mecmuası uzun müddet devam etmiştir. Şarkî Türkistan 'ın istiklâlini müteâkip, 1946 'da Urumcı 'da *Han tengri* (İbrahim Turdı ve Bulat Kadirî idaresinde olup, 4 sayısı çıkmışır), *Altay* (İsa Yusuf Alp-Tigin ve M. Emin Buğra idâresinde, ancak bir kaç sayısı çıkmıştır) mecmuaları Türkistan 'da millî fikir ve hareketlere rehberlik etmişlerdir. Urumcı 'da 1947 'de bir de çin-rus dostluk cemiyetinin çıkardığı *Örnek* (Nusret Şehidî) ile 1948 'de İli 'de *İttifak* mecmuaları neşredilmiştir.

Şarkî türkistan ile ilgili olup, memleket dışında neşredilen matbuattan şunlar zikredilebilir: 1927 'de Taşkent 'te, ahâliyi çinlilere karşı isyâna teşvik maksadı ile, ruslar tarafından neşredilen *Kurtuluş* ile 1942—1944 yıllarında Lançu 'da çıkan *Oran* gazeteleri ve 1934 'te Nankin 'de çıkan *Çinî Türkistan âvâzı* (İsa Yusuf idâresinde; 6. sayısından sonra, Türkistan isminden dolayı kapatılmıştır), 1935 'te Nankin 'de neşredilen *Tıyan-Şan* (İsa Yusuf idâresinde 7. sayısından sonra hukûmetçe kapatılmıştır), 1938 'de yine Nankin 'de, yaş uygurlar gurubu tarafından neşredilen *Yart* (Mes'ud Sabrî), 1943 'te Chung-King 'de intişâra başlayıp, 1949 yılına kadar devam eden *Altay* (İsa Yusuf idâresinde, önce M. Emin Buğra, sonra Ötkür ve Abdullah Tigin tarafından çıkarılmıştır), 1944 'te Taşkent 'de çıkan *Şark hakikati* (Rûzî Bakî; 1950 yılına kadar devam etmiştir), 1948 'de Nankin 'de neşredilen *Tıyan-Şan* (Hacı Yâkub), 1953 'te İstanbul 'da çıkan *Türkistan* (M. Emin Buğra tarafından idâre edilmiş ve 4—5 sayısı çıkmıştır), 1953 'te Kahire 'de intişâra başlamış olan *Şavt al-Turkistân* (İbrahim Vâsılî), 1955 'te yine Kahire 'de çıkan *Âzâd Türkistan* (M. Emin İslâm) ve nihâyet 1956 'da Ankara 'da neşrine başlanan *Türkistan sesi* (M. Emin Buğra).

Bibliyografya: İsmail Remi, *Vakıtlı tatar matbuatı* (*album*) *1905—1925* (Kazan, 1926); Toktamışoğlu, *Türk gazeteciliği* (*Yaş Türkistan*, 1932, sayı 28 v. dd.); C. Hacıbeyli, *Azerbaycan millî matbuatının başlangıcı* (ingilizce aslı için bk. *Asiatic Review*, 1930 teşrin I. ve 1931 nisan ve temmûz; hulâsası için bk. *Yaş Türkistan* 1931, sayı 23), Hacıbeyli bu makalesinde Azerbaycan matbuatını 4 bölüm içinde toplamaktadır: 1. İmtihan devri (1875—1905); siyâsî mefkûre henüz teşekkül etmemiş, ictimâî hayata temâs edilmekle berâber, faâliyet daha çok muayyen meseleler üzerinde teksif edilmektedir. 2. Mefkûre devri (1905—1909); hakikî bir gazetecilik rûhu başlamış olup, halk da kendi mukadderâtını hissetmektedir. 3. Ticâret ve sanâyi ile ilgilenme devri (1910—1917); 4. Tanzimat devri (1918—1920); siyâsî program ve mefkûrece matbuat diğer medenî ülkeler matbuatı seviyesine yükselmiş bulunmaktadır. *Özbek vakıtlı matbuatı tarihige materiyallar* (Taşkent, 1927); Müstecib Ülküsal, *Dobruca ve türkler* (Köstence, 1940); L. Massignon, *Annuaire du Monde Musulman* (Paris, 1955).

(R. Rahmetî Arat.)

III. İranlılar

İran 'da matbuat Nâşir al-Dîn Şah zamanından (1848—1896) bir az evvel başlar. Bu memlekette çıkmış olan ilk gazete *Aḫbār-i vaḳāyi'* adı verilebilecek (üzerinde vâzıh bir ad yoktur) bir gazete olup, 1253 (1837) yılında, Tahran 'da taş-basması ile neşredilmiş, bir tarafı yazılı bir yapraktan ibârettir. İran ve başta Türkiye olmak üzere, yabancı memleketler hakkında haberler vermektedir. Bunu, Nâşir al-Dîn Şah zamanında, *Rūz-nāma-i vaḳāyi'-i ittifāḳiya* tâkip etmiştir (1267 = 1851). 1277 (1861) 'de *Rūz-nāma-i davlat-i aliya-i Īrān*, çok daha sonraları *Īrān-i sulṭānī* ve *Īrān* adlarını alarak devam eden bu gazete, haftada bir defa taş-basması ile çıkarılıyordu; müdürü Mîrzā Cabbār Taẕkiraci idi. Burada yalnız haberler verilir, bunların tefsiri mâhiyetinde veya başka mevzûlara dâir yazılar neşredilmezdi. Bu sıralarda bir Vizârat-i intibā'āt („neşriyat vekâleti") ile devlet gazetelerinin hazırlanıp, neşrine nezâret eden bir İdāra-i dār al-ṭibā'a al-mubāraka kuruldu. *Īrān* (kuruluşu 1271; evvelâ taş-basması ile, sonra matbaa harfleri ile), *'Ilmī* (veya *Rūz-nāma-i ilmī*, 1293 = 1877, taş-basması) ve *Mirrīḫ* (1296 = 1879, taş-basması) bu idâre tarafından çıkarılır ve sırf devletin görüşlerine göre haberler veren birer resmî gazete mâhiyetini taşırlardı. İran 'da ileri gelenler bu gazeteleri almağa mecbûr tutuldukları gibi, her vilâyetin mülkî âmirinin vazifelerinden biri de bu gazeteleri dağıtmak, sonra abone bedellerini toplayıp, merkeze göndermek idi. Yine bu sıralarda, neşredilen yarı resmî *Millatī* (veya *Rūz-nāma-i millat-i sanīya-i Īrān*, kuruluşu, 1283 = 1867, taş-basması, aylık) ile *Iṭṭilā'* (evvelâ matbaa harfleri ile, sonra taş-basması, kuruluşu 1295 = 1878) gazeteleri edebiyat tarihine âit bâzı araştırmalar ile bâzı edebî yazılar da neşretmişlerdir. İran 'da çıkan ilk resimli gazete, „neşriyat vekâleti" tarafından 1314 (1896/1897) yılında neşredilen taş-basması *Şarāfat* 'tir; ekseriyâ devletin ileri

gelenlerinin portrelerinden ibâret olan mahâretli resimleri Muṣavvir al-Mulk'ün imzâsını taşır.

Mühim telakkî edilebilecek ilk eyâlet gazetesi 1289 (1872)'da Fars'ta çıkan *Fārs* adlı taş-basması gazete olup, aynı zamanda çok güzel şiirler ihtivâ ederdi. Bundan sonra Tebriz'de, o zaman şehzâde olan Muẓaffar al-Dīn (Şāh)'in izni ile çıkan *Tabrīz* (kuruluşu, 1296 = 1879) gazetesini zikretmek lâzımdır. Aynı yılda İsfahan'da çok uzun müddet devam eden *Farhang* adlı bir gazetenin neşrine başlanmıştır.

Bu devirde İran hâricinde neşredilen farsça gazeteler bir çok bakımlardan irandakilerden üstün idi. Bunların birincisi ve en mühimi İstanbul'da çıkan *Aḫtar*'dır. 1292 (1875) yılından başlayarak, 1313 (1895) yılına kadar, bâzan haftalık, bâzan günlük, bâzan da haftada iki olmak üzere, matbaa harfleri ile neşredilen bu gazete Muḥammed Ṭāhir Tabrīzī'nin idâresinde bulunuyordu ve yazı işlerini Mirza Mahdī Aḫtar (ölm. Kadıköy, 1907) üzerine almış idi. *Aḫtar* İstanbul'da neşredildiği için, İran'dakilerden daha geniş haber alma imkânlarına sâhip idi. Bundan başka yeni fikirlere ve Avrupa siyâsî cereyânlarına daha yakın, İran'daki istibdâdın te'sirlerinden çok uzak bulunuyordu. Bunlardan dolayı İran'da halkın dünya hâdiselerinden haberdar olmasına büyük hizmeti olduğu gibi, İran meşrûtiyetinin veya hiç olmazsa, fikirlerin bu cereyâna hazırlanmasında mühim rolü olmuştur. Yine İran hâricinde çıkmakla berâber, İran'ın fikrî hazırlığında büyük rol oynayan bir başka gazete, Mirza Malkom Han Nāẓim al-Davla'nin 1307 (1890) yılında, Londra'da neşrettiği *Ḳānūn*'dur. İsfahan Culfa'sından bir ermeninin oğlu olan Malkom Han, müslüman olmuş ve Avrupa'da tahsil görmüş idi. Londra'da İran büyük elçisi olarak bulunurken, şahsî bir meseleden dolayı, zamanının baş-vezîrine kızmış ve *Ḳānūn*'u çıkarmağa karar vermiştir. Haftalık olarak çıkarılmak istenilen *Ḳānūn*, 15 sene kadar bir zaman içinde, üzerlerinde tarih bulunmayan ancak 24 sayı çıkabilmiştir. Münderecâtı Avrupa kanunlarından parça'lar ile, devrin büyük İran devlet adamlarına çok şiddetli hücûmları ihtivâ eden yazılardan ibârettir. Ancak Malkom Han'ın makalelerini çok sâde ve mânalı bir üslûp ile yazmış olması, ona yeni farsça nesrin inkişâfında mühim bir mevkî kazandırmıştır. *Ḳānūn* kadar olmamakla berâber, yine mühim sayılabilecek diğer bir gazete Kalküte'de çıkan haftalık *Ḥabl al-matīn*'dir. Bu gazete Mu'ayyad al-Mulk lekablı Sayyid Calāl al-Dīn al-Ḥusaynī tarafından, 1311 (1893) yılında neşredilmeğe başlamıştır. Umûmiyetle orta boyda 24 sahife hâlinde matbaa harfleri ile basılan bu gazete, İran'daki istibdat aleyhinde ve İran halkını tenvir etmek maksadı ile çıkarılmıştır. Bir aralık (1907—1909) Tahran'da da intişâr etmiştir.

Umûmî olarak denilebilir ki, İran matbuatının bu ilk devrinde, İstanbul'da çıkan *Aḫtar* başta olmak üzere, hâricde çıkan gazeteler bir tarafa bırakılacak olursa, matbuat resmî veya yarı resmî çok mahdut sayıda gazetelerden ibârettir ve bunlar, kendi varlıklarının temsil ettiği yenilikten başka, bir yenilik getirmiş değildir.

Nāṣir al-Dīn Şah'ın şiddetli istibdat devrini tâkip eden Muẓaffar al-Dīn Şah devrinde (1896—1907), bu hükümdarın kültürü yaymak ve diğer hususlardaki şahsî temâyüllerine ve hükümdarlığının sonlarına doğru meşrûtiyet fermanını vermesine rağmen, matbuat daha evvelki devrin kayıtları ile, sıkı-sıkıya bağlı idi. Şahıslar tarafından çıkarılan ve sayıları gittikçe artan gazete ve mecmualar, „neşriyat vekâletinin" müsâadesi ve sadrâzamın izni ile çıkabiliyordu. Her gazete, basılmadan evvel, münderecâtını „neşriyat vekiline" göstermeğe mecbûr idi. Sadrâzam gazete ve mecmuaları kapamak veya bunların neşriyâtını bir müddet için durdurmak sâlâhiyetine sâhip idi. Daha önceleri husûsî hâllerde, husûsî kararlar ile tatbik edilen matbuat sansürü bu devirde, çok sıkı ve çok daha umûmî bir şekilde tatbik edilmiştir. Msl. Atabek lekabını almış olan Mirza 'Alī Aṣġar Han, dışarıda basılan gazetelerin İran'da uyandırdığı akislerden ve yaptığı te'sirlerden korktuğu için, *Ḥabl al-matīn* ile Mısır'da çıkan *Ṣurayyā* ('Alī Muḥammed Kāşānī tarafından, 1898'de neşredilmeğe başlamış, haftalık siyâsî, edebî, ilmî ve ticârî bir gazete olup, sonraları Tahran'da ve daha sonra Kāşān'da neşredilmiştir) gazetelerinin İran'a girmesine uzun müddet müsâade etmemiştir. 'Ayn al-Davla de, sadâreti zamanında, dâhilde hürriyet taraftarlığı yapan gazeteleri sık-sık kapattığı gibi, gazetecileri de hapis ve nefyetmiş ve türlü tazyiklere mârûz bırakmıştır. Aynı zamanda msl. Mısır'da çıkan *Çihra-numā* (evvelâ İskenderiye, sonra Kahire'de, 1904'ten itibâren) adlı gazetenin İran'a girmesi uzun zaman yasak edilmiştir.

Matbuat için bu kadar müsâit olmayan şartlara rağmen, bütün dünyadaki fikir cereyânları İran'da, pek az da olsa, akisler yapıyor, iranlı münevverler de yeni-yeni gazeteler çıkarmağa çalışıyorlardı. Bu devirde te'sis edilen gazetelerin en mühimmi İran'ın ilk günlük gazetesi olan *Ḥulāṣat al-ḥavādiṯ*'tir. Tahran'daki Encümen-i maârif tarafından 1316 (1898)'da te'sis edilen bu yarı resmî gazete haftada 5 defa çıkmakta idi ve matbaa harfleri ile basılıyordu. Diğer gazeteler arasında bilhassa şunlar zikredilebilir: *Tarbiyat*, 1314 (1896)'te taş-basması olarak neşredilen gazete, Ẕakā' al-Mulk Furūġī tarafından çıkarılmış olup, İran'ın son büyük edip şâirlerinden olan bu zât, nesir üslûbunu değiştirerek, tabi'î ve güzel bir gazete nesri meydana getirmeğe muvaffak olmuştur; *Muẓaffarī*, Būşir'de 1319 (1901)'da Mirza 'Alī Aḳāy Şīrāzī tarafından neşredilen haftalık, Ataş-basması bir gazete olup, sâhibine pahâlıya mal olan hürriyetçi fikirleri sebebi ile, büyük bir rağbet kazanmış idi; *Macallat al-islām* (veya *Gaftugāy-i şafā-ḫāna-i İṣfahān*) 1320 (1902/1903)'de, İsfahan'da, Dā'ī al-İslām lekaplı, Sayyid Muḥammed 'Alī tarafından çıkarılan aylık dinî mecmua; *Navrūz*, Nāẓim al-İslām Kirmānī'nin Tahran'da 1320 (1902)'de çıkardığı haftalık gazete; *Adab*, Adīb al-Mamālik tarafından 1322 (1904)'de, evvelâ taş-basması, sonra hurûfat ile neşredilen haftalık gazete. Bu sırada Kaçar hânedanının şânını yükseltmek gâyesi ile neşredilen bir *Şāhinşāhī* gazetesi vardır ki, Malik al-Muvarriḫīn lekaplı 'Abd al-Ḥusayn Han tarafından 1323 (1905) yılında neşredilmeğe başlamıştır. Devletin ileri gelenlerinin resimlerini basması ile de diğer gazetelerden ayrılmakta idi.

İran'da meşrûtiyete tekaddüm eden yıllarda, bilhassa 1905—1906 senelerinde, istibdad aleyhdarları tarafından, hukûmet ve saray mensupları aleyhinde *Şab-nāma* („gece gazetesi") adını verdikleri hurûfattan başka usûller ile basılmış, bâzan el yazması hâlinde, gazeteler neşredildi. Meşrûtiyetin ilânından sonra da devam eden *Şab-nāma*'ler, çabucak soysuzlaştı, şahsî kin ve düşmanlığın ifâde vâsıtası hâline geldikten sonra, ortadan kalktı.

1906 yılında, meşrûtiyetin kurulması ile, hürriyet havası esmeğe başlayınca, gerek Tahran'da, gerek eyâletlerde, çok sayıda yeni gazeteler çıkmağa başladı. Fakat eski nizam ve usûller henüz devam ediyordu. Bundan dolayı İran'ın münevver gençlerinden teşekkül eden Anjuman-i gulistān'ın ele aldığı ilk meselelerden biri matbuat hürriyeti ve kanunu meselesi olmuştur. Bunların çalışması ile hazırlanan ve bugüne kadar tâdil edilmeden muhâfaza edilen matbuat kanunu 1326 (1908)'da kabûl edildi.

Mâmafih bu kanun, gerçekten hür olmak isteyen siyâsî gazeteler için, çok kifâyetsiz idi. Nitekim *Musāvāt* gazetesi, kanununun kabûlünü müteâkip, ilk sayısını sırf ilmî ve edebî yazılardan ibâret olmak üzere çıkarmıştır. 23 hazîran 1908'de bir hukûmet darbesi ile meşrûtiyetin kaldırılması, bilhassa merkezde bulunan bütün hürriyet taraftarı gazetelerin dağılmasına sebep oldu. Böyle gazetelerin müdürleri ya öldürüldü veya memleketten kaçmak, Türkiye, Hindistan, Avrupa memleketleri veya Mısır'da yaşamak mecbûriyetinde kaldılar. *İstibdād-i ṣaġīr* („küçük istibdat") adı verilen ve bir yıldan az fazla bir müddet devam eden bu fâsıladan sonra, meclisin yeniden kurulması ile, gazeteler yeniden çıkmağa başladı. Bu devirde kurulan gazetelerin en mühimleri şunlardır: *Īrān-i nav*, Azerbaycan türklerinden Mehmed Emin Resûl-zâde (ölm. 1955) tarafından, 1909'da Tahran'da kurulmuş günlük bir gazete olup, ilk defa büyük eb'adda, Avrupa gazeteleri gibi çıkmış ve diğer İran gazetelerine örnek olmuştur (bk. *R M M*, 1909, IX, 342 v. dd.). *Maclis*, baş muharriri Adīb al-Mamālik olup, İran meşrûtiyet kahramanlarından Mīrzā Muhammed Ṣādiḳ Ṭabāṭabā'ī'nin idâresinde te'sis edilmiş idi. Üzerinde *rūz-nāma-i āzād* („hür gazete") kaydı bulunan ilk gazete budur. 1324 (1906)'te çıkmağa başlamış, matbaa harfleri ile basılmıştır. Meclis müzakerelerini, millet vekillerinin adlarını zikrederek, neşreden ilk gazete budur. *Nidā-i vaṭan*, Macd al-İslām Kirmānī tarafından 1324 (1906)'te neşre başlanan haftalık gezete. *Ṣubḥ-i ṣādiḳ*, Murtażā Ḳulī Han Mu'ayyad al-Mulk tarafından 1325 (1907)'te, Tahran'da neşredilen, kısa ömürlü, fakat kıymetli bir gazete. *Muḥākamāt*, aynı şahıs tarafından, aynı yılda te'sis edilmiştir. *Musāvāt*, 1325 (1907) yılında, Sayyid Muḥammed Riżā Musāvāt tarafından neşredilen haftalık bir gazete olup, bunun sebebi „küçük istibdad" devrinde Kafkasya'ya kaçan Muḥammed Riżā Musāvāt, gazetesini 1327 (1909)'de Tebriz'de, sonra yine Tahran'da neşretmiştir. *Ṣūr-i İsrāfīl*, 1325 (1907) yılında Tahran'da Mīrzā Cihāngīrī Ḫān Şīrāzī ile Mīrzā Ḳāsim Han Tabrīzī tarafından neşredilen bu haftalık siyâsî gazete bu devirde neşredilen en mühim gazete sayılmaktadır. Bilhassa *Çarand u parand* („boş lâflar") sütûnunda Daḫū imzâsı ile yazan 'Alī Akbar Dihḫudā, günlük hâdiselerden mülhem olarak, mizâhî bir tarzda yazdığı temsil, hikâye ve fıkraları ile, yeni farsça nesrin güzel örneklerini yaratmıştır. Cihāngīrī'nin meclis bombardımanında katlinden sonra, Avrupa'ya kaçan 'Alī Akbar Dihḫudā, İsviçre'de Yverdon şehrinde, 1327 (1909) yılında, bu gazetenin

neşrine devam etmek istemiş ise de, ancak 4 sayı çıkarabilmiştir. Bu devrin sayısı pek çok olan gazeteleri arasında bir de Mirzā Riżā Han Ṭabāṭabā'ī tarafından 1325 (1908) 'te çıkarılan *Tiyātr*'ı zikretmek icâp eder; haftada 2 defa neşredilen bu gazete, devrin bozukluklarını, hukûmeti ve idâre aksaklıklarını, tiyatro şekline sokarak, tenkit etmiştir ve İran'da çıkmış olan gazetelerin en iyilerinden biri sayılır.

İran'da mizâhî gazeteler de bu devirde çıkmağa başlamış sayılabilir. Her ne kadar Büşir'de 1318 (1901/1902)'de *Ṭulū'* adlı taşbasma, resimli bir mizâh gazetesi çıkarılmış ise de, ancak 1324 (1906)'te Tiflis'te Azerbaycan türkçesi ile çıkan ve İran'da çok okunan *Molla Naṣr al-Dīn* adlı mizâhî gazeteden sonra ve bunun te'sirinde olarak, İran'da bir çok mizâhî gazete çıkmıştır. Bunlardan *Ḥaṣarāt al-arż* (Tebriz, 1908), *Kaşkūl* (1907, Tahran, 1909'dan itibâren İsfahan), *Cārçī-i millat* (Tahran, 1910), *Buhlūl* (Tahran, 1911) ve *Şayḫ Çaġundar* (Tahran, 1911) zikredilebilir.

Bu devirde eyâletlerde de çok sayıda gazeteler kurulmuştur. Bunların başlıcaları şunlardır: Tebriz'de *Rūznāma-i millī* (meşrûtiyetten sonra ilk gazete, haftalık, taş-basması), *İblāġ* (1906), *Āzād* (1907, haftalık, taş-basma), *Āzarbāycān* (âzerî türkçesi ve farsça, 1907); *Ay molla 'amū* (âzerî türkçesi, 1908) v.b. (bunlar arasında bir ermenîce gazete de vardır); Raşt'te *Ḫayr al-kalām* (1907), *Gulistān* (1907), *Gīlān* (1907), *Nasīm-i şimāl* (1907, bilhassa çok güzel yeni üslûpta edebî yazılar ve şiirler ihtivâ eder), *Ḥaḳīḳat* (1908) v.b.; Hemedan'da: *'Adl-i muẓaffar* (1906), *Sa'ādat* (1907), *Akbātān* (1907), *Ulfat* (1907); İsfahan'da; *Ḥaḳīḳat* (1907), *İşfahān* (1907), *Ancuman-i İşfahān* (1907), *Zāyandarūd* (1909, resimli, taş-basma) v.b.; Şiraz'da: *Ancuman-i uḫuvvat* (1325 = 1908/1909), *Nidā-i islām* (1325), *Dār al-'ilm* (1909) v.b.; Meşhed'de. *Başārat* (1324 = 1906/1907), *Nuvbahār* (1910, sonraları *Tāza bahār*, Malik al-Şu'arā' Bahār'ın gazetesi olup, edebî ve bilhassa Rusya aleyhindeki yazıları ve şiirleri ile meşhûrdur). Bunlardan başka İran'ın diğer şehirlerinde de bir takım gazeteler te'sis edilmiştir.

İstanbul'un bu devir İran matbuatı için de husûsî bir ehemmiyeti vardır. İlk meşûtiyetin kaldırılması ile İran'ı terketmeğe mecbûr kalan gazeteciler ile siyâset adamlarının bir kısmı İstanbul'a gelmiş olduğu gibi, burada neşredilen gazeteler de İran'da meşrûtiyet fikrinin devâmına çok hizmet etmiştir. Bu sırada İstanbul'da çıkan ve İran'ın fikrî ve ictimâî tarihinde mühim rolü olan gazeteler şunlardır: *Şams*, 1908'de kurulmuş haftalık, mûtedil gazete; *Surūş*, 1909'da neşredilmiş, haftalık siyâsî bir gazete olup, Ḥusayn Dāniş, Mirzā Yaḥyā Davlatābādī ile yukarıda kendisinden bahsedilmiş olan *Ṣūr-i İsrāfīl* muharrirlerinden 'Alī Akbar Dihḫudā'nın yazılarını da ihtivâ eder (krş. *Un Journal Persan à Constantinople*, *RMM*, 1909, IX, 204 v.dd.); *Fikr-i istiḳbāl*, 1910'da, gâlibâ bir tek sayısı çıkmış olan bir gazete; *Şaydā*, 1911'de kurulmuş türkçe ve farsça, resimli, mizâhî, iki haftada bir çıkan bir gazete olup, iranlı talebeler tarafından neşredilmekte idi, karikatürleri 'Abd al-Ḥusayn Ṭāhir-zāda tarafından yapılıyordu.

Meşrûtiyetten sonra, Riżā Şah'ın Pehlevî hanedanını kurduğu 1926 yılına kadar, İran matbuâtında büyük bir değişiklik görülmez. 1924 senesinde, Tahran'da *Ḳarn-i bīstum* gazetesinin müdürü meşhûr şâir Mīr-zāda 'Işḳī'nin siyâsî sebeplerden dolayı öldürülmesi (bk. 'Alī Akbar Salīmī, *Kulliyāt-ı muṣavvar-i 'Işḳī*, Tahran, 1331, s. 16 v.dd.), aynı sebepler ile *Sitāra-i Īrān* gazetesi müdürü Ṣabā'nın dövülmesi, gazete müdürlerini korkutup, sindiren birer hâdise olması bakımından, burada kaydedilmeğe değer. Bu sıralarda kurulmuş olan *Sitāra* (1914), *Barḳ* (1910), *'Aṣr-i cadīd*, *Kavkab-i Īrān*, *Īrān*, *Ṣafaḳ-i surḫ*, *Mayhan*, *Mard-i āzād*, *Badr* ve diğer gazeteler, bilhassa birinci cihan harbi haberlerine geniş yer verdikleri gibi, İran'da yeni olarak, hâricî mühim vak'alar hakkında tefsirleri ihtivâ eden baş makaleler de neşrettiler. İran halkının dünya ile irtibat ve alâkasını arttıran böyle yazılardan başka, bilhassa birinci cihan harbinden sonra, muayyen şahısların tarafdarlığını yaparak, birbirlerine karşı çok şiddetli tenkit yazıları da neşretmişlerdir. Eyâletlerde de bir takım yeni gazeteler kurulmuştur ki, bunlar arasında şunlar zikrolunabilir: Tebriz'de *Sahand*, *'Ankabūt*, *Tabrīz*; Raşt'te *Fikr-i cavān*, *Parvariş* v.b.; İsfahan'da *Rāh-i nacāt*, *'Irfān*, *Aḫgar*; Şîraz'da *Gulistān*, *'Aṣr-i āzādī*, *İstaḫr*, *Taḫt-i Camşīd* ve *Bahār-i āzādī*. Bu gazeteler daha ziyâde neşrettikleri edebî yazılar ve bilhassa yeni fikirler ile yazılmış şiirler bakımından mühimdir.

İran'da kadınlar tarafından çıkarılan ve kadınlar ile alâkalı her türlü meseleleri kendine mevzû edinen gazete ve mecmualar ilk olarak bu devirde görünmeğe başlar. Bunlar henüz çok mutaassıp ve muhâfazakâr olan İran cemiyetinde olduça çekingen bir kadın

cereyânını ancak dolayısı ile temsil ve müdâfaa ediyorlardı. Başlıcaları şunlardır: *Dāniş* (kuruluşu 1328 = 1910, Tahran'da, haftalık), *Şukūfa* (1912, Tahran, oldukça uzun bir müddet devam etmiştir), *Zabān-i zanān* (1919'da İsfahan'da çıkmağa başlayarak, 1921 'den itibâren Tahran'da devam etmiş olup, sâhibi Şiddīḳa Davlatābādī idi), *'Ālam-i nisvān* (bir muallimin nezâreti altında, Tahran 'daki Amerikan kolleji talebesi tarafından neşredilmiş, uzun ömürlü bir mecmua; krş. *REI*, 1929, III, 178 v. d.).

Bu devirde İran hâricinde neşredilen bir gazete *Kāva* (Berlin, 1916) olup, buna çok fazla ehemmiyet verilmektedir. 15 günde bir çıkması icâp ederken, ancak büyük fâsılalar ile neşredilen bu gazete, ilk önce (1916—1919) siyâsî mevzûlara ehemmiyet verdiği ve alman tarafdarlığı yaptığı hâlde, 1920'den sonra, siyâseti tamâmiyle terkederek, İran tarih ve edebiyatına dâir mühim bir kaç makale neşretmiştir (bk. E. G. Browne, *A literary History of Persia*, Cambridge, 1930, IV, 483—488). 1922'den itibâren, yine Berlin'de, bir de *Īrānşahr* adlı ilmî ve edebî mecmua neşredilmiştir. İstanbul'da Rızâ Tevfik'ın de yazı yazdığı *Pārs* adlı bir gazete neşredilmiştir (1921) ki, yarısı farsça, yarısı fransızca idi (krş. *RMM*, 1921, XLIV).

Riżā Şah (1926—1942), yeni hânedanını kurarken, esâsen dâhilî siyâsete dâir meseleleri münâkaşa etmek husûsunda o kadar cesâretli olmayan gazetelerden muhâlif olanları, yavaş-yavaş susmağa mecbûr edildi. Bir zamanlar muhtelif yerlerde çıkacak gazetelerin sayısı da tahdit edilmiş idi. İlk devirlerdeki örfî idâre bu işi oldukça kolaylaştırdı. Muvâfık oldukları için çıkabilen gazetelere gelince, vâlilerin bunlar üzerinde mutlak bir hâkimiyeti var idi. Riżā Şah idâresinin memleketin terakkîsindeki muvaffakiyetlerinin kısmen unutturduğu bu hususlar bir tarafa bırakılırsa, İran'daki matbuatın diğer memleketler gibi inkişâf ettiği müşâhede edilebilir. Tahran'da çıkan gazeteler, hukûmetten gördükleri yardımın da te'siri ile, bütün taşra gazetelerini bastırmış, onları çok geride bırakmıştır. Okuyucu sayısı da oldukça artmıştır. Bu devrin en mühim gazetelerinden olan *Iṭṭilā'āt* 15.000, *Īrān* 12 000 nüsha basacak kadar genişlemiştir. Dâhiliye vekâletine bağlı bir *İdāra-i rahnumā'ī-i nāmnigārī* („gazetecilik rehberliği müdürlüğü") kurulmuş idi ki, bu dâirenin müdürü olan zât, bîtaraf bir müşâhide göre (Roger Lescot, *Notes sur la presse iranienne*, *RCJ*, 1938, XII, 263), gazetecilere yardım için, onlara yazılacak mevzûlar bile verirdi. Haberler, umûmiyetle, hâriciye vekâletine bağlı *Pārs* ajansından alınırdı. Bu devir gazeteleri bilhassa öğretici vasfını taşır, siyâset ile değil, memleketin umûmî kalkınma dâvaları ile meşgûl olur, en mühim mevzûları iktisâdî meseleler, İran arkeolojisi, tarih, edebiyat, san'at ve İran'daki dil inkılâbı dolayısı ile, dil meseleleridir; bu husûslarda hukûmetin görüşünün aynı olan görüşlere sâhiptirler. Bâzan da kadınların kapalı kalması aleyhinde yazılar görülür, ilmî keşif ve terakkîlere husûsî sütûnlar ayrılırdı. Hâricî siyâset ile meşgûl olunmaz, ancak İran'ı alâkadar eden husûslarda, hukûmet ile mutâbık olarak, hassas davranılırdı.

Bu devrin en meşhûr gazetesi yukarıda anılmış olan *İṭṭilā'āt*'tır ki, İran'ın en büyük gazetecisi ve mühim siyâset adamlarından 'Abbās Mas'ūdī tarafından, 1925'te kurulmuşrur. Bundan sonra çok eski bir mâzisi olan *Īrān* gelir. Diğer gazeteler arasında şunlar zikredilebilir: *Sitāra-i cihān* (kuruluşu 1307, bir sahifesi frasızca), *Kūşiş* (1301 h. ş., müdürü Şukr Allāh Şafā), bunlardan başka (*Le*) *Journale Teheran* ve *Le messager de Teheran* adlı iki fransızca gazete ile, haftalık 2 ermenice gazete çıkardı. Her vilâyette ise, merkez gazeteleri ile hiç bir bakımdan boy ölçüşemeyecek günlük, haftalık, hattâ aylık olmak üzere, bir veya müteaddit gazete çıkardı (msl. Tebriz'de 3, İsfahan'da 5 gazete neşredilmekte idi). Bu devir mecmuaları arasında bilhassa *Mihragān* (kuruluşu 1314 h. ş., haftalık, mecmua), *Mihr* (1311 h.ş., aylık edebî, ictimâî ve ilmî mecmua) ve *Armaġān* (son devrin tanınmış şâirlerinden Vaḥīd Dastgirdī tarafından, 1296 h. ş. = 1918 yılında kurulmuş olup, uzun müddet devam etmiştir; her yıl bir sayısı yerine eski veya yeni mühim bir eser veren aylık edebî, ilmî bir mecmuadır) zikredilebilir. Bunlardan başka resmî veya yarı-resmî müesseseler tarafından muhtelif mevzûlarda müteaddit mecmualar çıkarıldığını ilâve etmek lâzımdır.

1942 yılında, Riżā Şah'ın, oğlu Muḥammed Riżā Şah lehine, tahttan ferâgat etmek mecbûriyetinde kalması üzerine, mahsus bulunan siyâsî mahkûmlar, bu arada bir çok gazeteci, gazete müdür ve sâhipleri serbest bırakıldı. Bunlar ile eskiden gazetelerinin neşrinden sarf-ı nazar etmiş olan bâzı gazetelerin, msl. *Nacāt-i Īrān*, *İḳdām* ve *Ummīd* sâhipleri, hürriyetin geldiğine kanî olarak, yeniden faâliyete başladılar ve sayısız gazete ve mecmualar çıkarıldı. Fakat uzun müddet devam eden hukûmet istikrarsızlığı sebebi ile, başvekiller hâlâ tâdil edilmeden duran eski nizam

ve kaidelerden istifâdeden geri kalmadılar. Hattâ bir defa Ḳivâm al-Salṭana'nın başvekilliği sırasında bütün gazeteler kapatılmış, yalnız „neşriyat umûm müdürlüğü" tarafından, *Aḫbâr-i rûz* adlı bir tek gazete neşredilmiştir. Gazeteler maârif vekâletine bağlı Şûrâ-i 'âlî-i farhang („yüksek kültür hey'eti") 'in müsâadesi ve vekiller hey'etinin izni ile çıkabilir. Bu da ekseriyâ senelerce süren bir muâmeleyi icâp ettirir. Gazete neşriyâtı için başka kayıtlar da yok değildir. Msl. baş makale muharrirlerinin en az üniversite me'zûnu olmaları icâp eder; gazete çıkarmak için 5.000 *tûmân*, mecmua çıkarmak için 1.500 *tûmân* emniyet ekçesinin yatırılması v.b. lâzımdır. Bu şartlar içinde çıkan ve bilhassa son zamanlarda her hususta hukûmet ile aynı fikirde gibi görünen gazeteler, yeni teknik imkânlardan istifâde ediyorlar ise de, baskıları o kadar çok değildir ve ekseriyâ şahsî mâhiyette neşir vâsıtalarıdır. En mühimleri *Iṭṭilâ'ât*, *İttiḥâd-i millî*, *Bâḫtar-i imrûz*, *Sahar*, *Şûrâ*, *Dâd*, *Rûşan-fikr*, *Gihân*, *Nasîm-i şimâl* ve bunlara yeni katılmış olan *Farmân*'dır. Eyâlet gazeteleri ehemmiyetlerini tamâmiyle kaybetmiştir. Bu devirde bir kısmı resimli mecmua mâhiyetinde olan, haftalık ve aylık gazete ve mecmualar da neşredilmeğe başlanmıştır. Bunlar arasında *Ṭahrân-i muṣavvar*, *Iṭṭilâ'ât-i haftagî*, *Iṭṭilâ'ât-i mâhâna* ve *Ḥᵛândanîhâ* (1940'tan beri haftada 2 defa, tanınmış genç İran şâirlerinin şiirlerini de neşretmektedir) zikrolunabilir. Edebî ve ilmî mâhiyetteki mecmualar arasında, *Mihr* (Macîd Muvaḳḳar tarafından, ilk defa 1312 h. ş.'de, sonra 1330 h. ş.'de çıkarılmağa başlamış olup, yeni İran edebiyatının en mühim şahsiyetlerinin yazı ve şiirlerini ihtivâ eder), *Suḫan* (1322 h. ş., aylık, büyük bir umûmî kültür mecmuası olup, pek mühim ve kıymetli yazılar neşreder), *Yâdigâr* ('Abbâs İḳbâl tarafından, 1323 = 1944'te çıkarılmış olup, uzun ömürlü olmamakla berâber, İran tarih ve edebiyat tarihi bakımından mühim makale ve araştırmalar neşretmiştir; bunların bir fihristi için bk. *Oriens*, 1948, I, 139 v.d.), *Yaġmâ* (son devrin büyük şâirlerinden Ḥabîb Yaġmâ'î tarafından, 1949'da kurulmuş edebî, ilmî, ictimâî aylık mecmua), *Naşrîya-i dânişkada-i adabiyât-i Tabrîz* (1948'den beri çıkmaktadır), *Macalla-i dânişkada-i adabiyât-i Ṭahrân* (1953'ten beri), *Âmûziş u parvariş* (maârif vekâletinin çıkardığı eski bir mecmua olup, münderecâtı zengin olmakla berâber, gayr-i muayyen zamanlarda çıkmaktadır) zikredilmelidir. Bu devirde hakikî bir kadın mecmuası da çıkmıştır ki, şi'ârı „bizim de bu evde bir hakkımız var" olan bu mecmua *Bîdârî-i mâ* (1322 h. ş.)'dır. (bk. *Suḫan* macmuası, Tahran, 1323 h. ş., yıl 2, sayı 3, s. 233 v.d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden ve *R M M*'ın müteaddit sayılarında bulunan İran matbuatı hakkındaki notlar ve bunlardan yapılan iktibaslardan başka bk. E. G. Browne, *History of Persian Revolution* (London, 1910), tür. yer.; H. L. Rabino, *La Presse persane depuis les origines jusqu' à nos jours* (*R M M*, 1913, XXII, 287—315); *The Persian Press and Persian Revolution* (London, 1919); L. Bouvat, *La Presse à Téhéran en 1915* (*R M M*, 1915, XXX, 274); E. G. Browne, *The Press and Poetry of modern Persia, Partly based on the manuscript Work of M. M. 'Ali Khán „Tarbiyat" of Tabriz* (Cambridge, 1914); *Kâva*, 1921, sayı 4, s. 15 v.d. (1915'ten sonra te'sis edilmiş farsça mecmua ve gazetelerin kısa bir listesi); Ali Nô-Rouze, *Registre analytique annoté de la presse persane depuis la guerre* (*R M M*, 1925, LX, 35—62; burada 318 gazete ve mecmua hakkında bilgi vardır); E. G. Browne, *A Literary History of Persia* (Cambridge, 1924), IV, 468 v.dd. (frs. trc. R. Yâsimî) 2. tab., Tahran, 1329 h. ş.), s. 334—344; L. Massignon, *Annuaire du Monde Musulman*[3] (Paris, 1930), s. 25 v.dd. (müslüman memleketlerindeki matbuata dâir şehirlere göre tertip edilmiş liste); R. Lescot, *Notes sur la presse iranienne* (*R E J*, 1938), XII, 261—277; Muḥmmed Ṣadr Hâşimî, *Târîḫ-i carâ'id u macallât-i Îrân* (İsfahan, 1327—1332 h. ş.), I — IV (1944'e kadar çıkmış ve adları alfabe sırasına göre tanzim edilmiş olan gazete ve mecmualar hakkında çok geniş ve esâslı bilgileri ihtivâ eder); Massignon, *ayn. esr.*, (Paris, 1954), s. 169. (AHMED ATEŞ.)

IV. EFGANLILAR

Efganistan, coğrâfî mevkii ve halkının temâyülleri sebebi ile, garp medeniyetinin iyi ve kötü te'sirlerine en çok mukavemet etmiş olan müslüman memleketlerden biridir. Bunun neticesi olarak, matbuat da oldukça geç başlamış ve çok yavaş bir inkişaf seyri tâkip etmiştir. İlk gazete Şîr 'Alî Han zamanında, 1285 (1868) yılına doğru görülür. 1290 (1873) yılında *Carîda-i şams al-nihâr* adlı haftalık bir gazete neşredilmiştir. Taş-basması olarak, 16 sahife hâlinde çıkan bu gazetede, haberlerden başka, edebî ve ictimâî yazılar da bulunuyordu. Üçüncü gazete yine taş-basması olarak, tek bir sayısı 1290 h. ş. (1912)'de çıkmış olan *Şirâc al-aḫbâr Afġânistân*'dır. Bunu aynı yılda *Sirâc al-aḫbâr-i afġânîya* adlı ayda iki defa, 16 sahife olarak çıkan gazete tâkip etmiştir (krş. Muḥammed Ṣadr Hâşimî, *Târîḫ-i carâ'id va mucallât-i Îrân*, Tahran, 1329 h. ş., II, 32 v. d.). Bu gazetenin müessisi Maḥmûd Ṭarzî'dir ki, babası mülteci olarak, osmanlı ülkesine gelmiş ve Abdülhamid II.'in göstermiş oluğu Şam şehrinde ikamet etmiş idi. Maḥmûd Ṭarzî bu şehirde doğmuş, burada ve İstanbul'da tahsil görerek, Türkiye vâsıtası ile garp dünyasındaki yeni fikir cereyânlarını öğrenmiş idi. Kâbil'de te'sis ettiği gazetede bu yenilik ve milliyetçilik fikirlerini yaymağa çalıştı. Efganlıların Nâmık Kemâl'i sayılan Ṭarzî'nin gazetesi, bundan dolayı yeni efgan nesli üzerinde son derecede müessir oldu. *Sirâc al-aḫbâr-i afġânîya* tertip ve resimleri bakımından tamâmiyle o zamanki türk mecmualarına benzemektedir; dili farsça olmakla berâber, bâzı tâbirleri İran farsçasından ayrıdır (bk. Azéri, *La presse afgane*, *R M M*, 1915, XXX, 55 v.dd). 1297 (h. ş.)'de bir de *Sirâc al-aṭfâl* adlı gazete neşredilmiştir.

Böylece başlayan Efganistan matbuatı, mekteplerin azlığı yüzünden, okur yazar mıkdarının son derecede mahdut olması sebebi ile, o kadar çok gelişememiş görünmektedir. Ancak Maḥmûd Ṭarzî'nin fikirlerinden mülhem olmuş görünen Amân Allâh Han'ın hükümdarlığı sırasında, bilhassa onun teşvikı ile, bir takım yeni gazeteler daha neşredilmiştir. *al-Ġâzî* (kuruluşu 1298 = 1920), *Amân-i afġân* (1299 = 1921, 1929'da *Ḥabîb al-islâm* adını alarak, devam etmiştir), *Sitâra-i afġân* (1299 = 1921), *Afġân* (1299 = 1921), *İblâġ* (1300 = 1922, parasız olarak dağıtılmıştır), *Aḫbâr-i ḫaḳîḳat* (1303 = 1925), *Şarvat* (1306 = 1928), *Nasîm-i saḥar* (1306 = 1928). Bu sırada harbiye vekili olan müstakbel hukümdar Muḥammed Nâdir Şah tarafından da, gerek Kâbil'de, gerek taşra şehirlerinde, bâzı gazeteler kurulmuştur: *İttiḥâd-i şarḳ* (1299 = 1920, peştu dili ile), *İttiḥâd* (1300 = 1922, Hanâbâd'da) ve *Iṣlâḥ* (1308 = 1930). Efganistan'ın diğer büyük şehirlerinde de şahıslar tarafından kurulmuş gazeteler neşredilmiştir. *İttifâḳ-i islâm* (1299 = 1921, Herat'ta, bir aralık *Faryâd* adını almıştır). *Bîdâr = Rahbar-i islâm* (1300 = 1922, Mazâr-i Şarîf'te), *Ṭalû'-i afġân = Mu'ayyid al-islâm* (1300 = 1922'de Kandehar'da, peştû dilinde). Amân Allâh Han'ın ilk saltanat yıllarında iki hanım tarafından çıkarılan ve kısa ömürlü olan *İrşâd al-nisvân* (1299 = 1921) adlı kadın gazetesini de burada zikretmek lâzımdır.

Amân Allâh Han'ın memleketini terketmesi ile (1929) neticelenen irticâ hareketleri de matbuattan istifâde etmiştir. 1928/1929 yılları arasında çıkan *Dokurġan* ve *Ġayrat-i islâm* bunlardandır; Calâlâbâd'da *al-Îmân* (1307 = 1929) adlı bir gazete çıkmış olduğu gibi, 1309 (1930)'da da *al-Falâḥ* adlı bir mecmua neşredilmiştir. Muḥammed Nâdir Han idâreyi eline aldıktan sonra, gerilik mümessilerine müsâmaha etmekle berâber, kendisi tarafından kurulmuş olan gazeteler neşriyatlarına devam ettikleri gibi, bir takım yeni gazeteler de kurulmuştur: *Navrûz* (1307 = 1929), *Carîda-i maktab* (1308 = 1930), *İttiḥâd-i afġân* (1307 = 1929). Muḥammed Nâdir Şâh, matbuatın inkişâfını desteklemek üzere, bir nevî akademi olan Encümen-i edebîyi kurmuştur (1309 = 1931). Oğlu şimdiki hukümdar Muḥammed Ẓâhir Han zamanında Paştu Talnah adını alan (1336 = 1938) bu müessesenin neşriyat kolu aynı yılda *Zîrî* adlı, haftalık bir mecmua çıkararak, peştû dilinin yayılmasına ve Efganistan'ın resmî dili hâline gelmesine çalışmağa başladı. Bu müessesenin 1310 (1932) yılından beri farsça olarak çıkardığı, nefis bir şekilde basılmış 60 — 100 sahifelik, aylık *Kâbul* mecmuasında, gittikçe artan mikyasta peştû dilinde yazılmış makale ve şiirler neşredildi. Nihâyet encümen bir de *Salnâma-i Kâbul* adlı bir yıllık çıkarmakla mükellef idi ve bu vazifesini yerine getirmiştir. Resimli olup, umûmî mâhiyetteki bilgileri de ihtivâ eden bu sâlnâmeler, Efganistan'ı tanımak için, cidden faydalı birer eser mâhiyetindedir.

Efganistan'da bunlardan başka şu mecmualar da çıkmıştır veya çıkmaktadır: *Mu'arif-i ma'ârif* (kuruluşu 1298 = 1920); *Macmû'a-i ordûy-i afġân* (1300 = 1922, sonraları *Macmû'a-i 'askarî* adını almıştır), *Âyîna-i 'irfân* (1303 = 1925 ve bir fâsıladan sonra, 1310 = 1932, çok mühim edebî ve tarihî yazılar ihtivâ eder), *Macmû'a-i ṣiḥḥîya* (1306 = 1928, bir fâsıladan sonra 1310 = 1933'te yeniden çıktı), *İḳtiṣâd* (1310 = 1931), *Harât* (1311 = 1933, Herat şehrinde neşredilen ebedî mecmua) ve *Paştû* (1311 = 1932). Bu listeyi 1320 (1942) yılında „Efganistan tarih cemiyetinin reisi olan Aḥmed 'Alî Kahzâd tarafından kurulmuş olan *Âryânâ* adlı, aylık mecmua ile tamamlamak lâzımdır. Efganistan'ın edebiyat tarih, arkeoloji, coğrafya, halkiyat ve güzel san'atlarına dâir çok kıymetli yazıları ihtivâ eden bu mecmua şimdi Muḥammed Ḥaydar Yopal tarafından neşir ve idâre edilmektedir. Bugünkü Efganistan edebiyatının en mühim şahsiyetlerinin de eserleri bu mecmuada neşredilmekte ise de, mecmua, baskısı bakımından, *Kâbul* mecmuasına nazaran, bir ilerileme manzarası göstérme-

mekle berâber, muhtevâ bakımından ondan çok daha mühim ve kıymetlidir.

Efganistan'ın bugünkü en mühim gazeteleri *Iṣlāḥ* (peştû dilinde), *Anîs* (farsça), *Sutūrî* (haftada 2 defa, farsça) 'dir. Bu kısa hulâsa göstermektedir ki, matbuat Efganistan'da, memleketin nüfus ve imkânlarına kıyas edilecek olursa, oldukça geri bir hâlde bulunmaktadır. Bâzı Efganistan gazete ve mecmuaları, teknik ve dil bakımlarından, zamanımızda beklenebilecek bir olgunluk mertebesine yükselmiştir; fakat kemmiyet bakımından çok daha fazla inkişâf ettirilmeğe, hiç olmazsa, böyle bir inkişâf için gerekli zeminin hazırlanmasına muhtac bulunmaktadır.

Bibliyografya: *RMM* (1915), XXX, 55 — 64; (1921), XLIII, 292 v. d.; (1929) XLV, 360; *REJ* (1929), III, 191; L. Massignon, *Annuaire du Monde Musulman*[3] (Paris, 1930), s. 60, 62 v. d.; H. Massé, *Académie afgane* ve *La presse en Afganistan* (*REIsl.*, 1939. s. 180 v. dd., 196 v. dd.); *Sālnāma-i Kābul* (1312 h. ş.), s. 172 (1316 h. ş.), s. 160.

(AHMED ATEŞ.)

V. HİNDİSTAN VE PÂKİSTAN

Hindistan'da müslüman matbuâtının bir tarihçesi henüz yazılmış değildir. Bu hususta ve bilhassa hindustânî matbuâtı için, Hindistan hukûmetinin muhtelif resmî neşriyâtında ve Garcin de Tassy'nin yazılarında bu tarih için istifâde edilebilecek mâlzeme bulunmaktadır. En mühim gazeteler Hindistan'da müslümanların ekseriyeti tarafından anlaşılan ordu dilinde intişâr etmiştir. Fakat bunların da mühim bir kısmı çok kısa sürmüş ve pek az sayıda yayılmış bulunmaktadır. En eski gazetelerden olup, son zamanlara kadar intişâr eden *'Aligarh Institude Gazette*, 1866'da Sayyid Aḥmed Han tarafından, haftalık olarak te'sis edilmiştir. 1898'de ölümüne kadar, Hindistan'da islâm fikrinin en mühim şahsiyetlerinden olan Aḥmed Han'ın burada, siyâset, ictimâî islâhat ve bilhassa 'Alīgarh College ile ilgili tâlim ve terbiye meselelerine dâir, bir çok ciddî makaleleri yer almıştır. Bundan başka haftalık *Vaṭan* ile *al-Baṣīr* gazeteleri de çok tesirli bir şekilde islâm düşüncesine tercüman olmaktadır. *Vaṭan* (1.800 nüsha) gazetesi Lâhûr'da, Mavlavî İnşâ' Allāh tarafından neşredilmekte olup, Türkiye ile İngiltere arasındaki dostluk bağlarının kuvvetlenmesi için gösterdiği faâliyet ile temâyüz etmiştir. Etâve'de çıkan *al-Baṣīr* (1.050 nüsha) ise, Mavlavî Baṣīr al-Dīn tarafından neşredilmekte olup, her türlü islâmî hareketleri destekler. Haftalık bir gazete olan *Zamīndār* son zamanlarda çok liyâkatli bir gazeteci olan Ẓafar 'Alī Han tarafından te'sis edilmiştir. *Vaṭan* ile *Zamīndār*'ın günlük tabıları da vardır. Kudretli ve ciddî bir gazeteci olan Munşî Maḥbūb 'Ālam tarafından neşredilen ve en çok yayılmış gazeteler arasında yer alan günlük *Paysā aḫbār* (1.011 nüsha, haftalık tabı 8.377 nüsha) etrafında bir çok neşriyât toplanmış bulunmaktadır. Diğer haftalık gazeteler arasında daha şunlar vardır: Murādābād'da *Nayyar-i aʿẓam*, Gorakhpūr'da *Maṣrik* ve Badā'ūn'da *Ẕu 'l-Ḳarnayn*. Ordu dilinin edebî dil olarak kullanıldığı şimâlî Hindistan'da yahut memleketin başka yerlerinde bu dilde intişâr eden bütün gazeteleri burada saymak imkânsızdır. Ordu dilinde msl. Ḥaydarābād'da 7, Madras'ta 8, merkez eyâletlerde 3 ve Bombay'da 2 gazete neşredilmektedir; fakat bunların çoğu çok mahdut sâhada yayılmaktadır (msl. Kalküte'de *Dār al-salṭanat*, 400 ve Arrah'ta *Star of India* ise, 657 nüsha basılır).

Hindistan'da müslüman münevverlerin çoğu ordu diline vâkıf olmakla berâber, ayrı eyâletlerdeki müslümanların ana dillerinde de gazeteler mevcuttur. Bunlardan en mühimleri şunlardır: Gucarātī dilinde *Aḫbār-i islâm* (Bombay, günlük, 1.000 nüsha) ve *Political Bhomiyo* (Aḥmedābād, haftalık, 1.500 nüsha); Marāṭhī dilinde *Viçārī* (Kārvār [Kānaza], ayda 3 defa, 450 nüsha); Sindī dilinde *Āftāb-i Sind* (Sukkur, haftalık, 500 nüsha) ve *al-Ḥaḳḳ* (Sukkur, haftalık, 1.400 nüsha); Tamil dilinde *Livā al-islām* (Madras, haftalık, 650 nüsha) ve *Muḥammadiyamitran* (North Arcot, haftalık, 400 nüsha); Malayaların dilinde *Malabar islam* (Cochin State, haftalık, 600 nüsha) ve *Muḥammadiya darpanam* (Travancore State, aylık 1.000 nüsha).

Bunlar yanında yalnız müslümanların menfaatlerine hizmet edecek olan bir ingilizce gazete çıkarmak için de uğraşılmıştır. İngilize bilen müslümanların nisbeten az olması ve maddî imkânların kifâyetsizliği, uzun müddet bunun tahakkukuna mâni olmuştur. Bu gâye ile kurulan başlıca ingilizce gazeteler şunlardır: *The Punjab Observer* (Lâhûr), *The Moslem Chronicle* (Kalküte), *The Comrade* (Kalküte) ve *The Muhammadan* (Madras).

Hindistan'da intişâr eden en mühim farsça gazete *Ḥabl al-matīn* (Kalküte, haftalık, 1.000 nüsha) gazetesidir. Arap dilinde (çok defa ordu diline yapılan tercümeler ile) gazeteler neşrine teşebbüs edilmiş ise de, rağbet ve yardım görmedikleri için, bunda pek muvaffak olunamamış ve çıkanlar da pek kısa müddet tutunabilmiştir. Böyle bir gazete için bk. msl. *al-Riyāż* (Luknov).

Gazeteler yanında, ordu dilinde intişâr eden diğer mevkûteler de zikre değer. Mühim mecmualardan biri *Tahẕīb al-aḫlāḳ* olup, 1870'te Sayyid Aḥmed Han tarafından kurulmuş ve 1876 yılına kadar haftalık olarak neşredilmiştir. O yıl 'Alīgarh College'in kurulması Aḥmed Han'ın bütün zamanını almış olduğundan, kendisinin mecmua ile meşgûl olmağa vakti kalmamıştır. 5 yıl sonra mecmua tekrar çıkartılarak, daha iki buçuk yıl devam etmiştir. 1894'ten itibâren, yeni bir serinin neşrine başlamış ise de, bu da ancak 3 yıl devam etmiştir. *Tahẕīb al-aḫlāḳ* mecmuası Sayyid Aḥmed Han tarafından te'sis edilmiş olan, açık fikirli bir islâm medresesinin nâşir-i efkârıdır. Makalelerin mühim bir kısmı kendisi tarafından yazılmış olup, islâmın, orta çağ dünya görüşü ve hayat telâkkîsinden kurtularak, aslî şeklini alması ve ilmî inkişâf ile bağdaşmasının te'mini gâyesini gütmüştür. *Tahẕīb al-aḫlāḳ*'ın muhâlifleri tarafından kurulan ve eskilik taraftarı olan Cavnpur'da intişâr eden *İṣāʿat al-sunna*, *Nūr al-āfāḳ* ve *Nūr al-anvār* ve bir de Amritsar'da çıkan *Ahl al-ḥadīṣ* mecmuaları zikredilmelidir. Eski medreselere tedricî bir şekilde yeni ilimleri sokmak gâyesini güden Nadvat al-'ulamā cemiyetinin fikrini yayan *al-Nadva* (Luknow, aylık, 625 nüsha) zikre şâyândır. Bu dinî mevkûtelerin hepsi de ordu dilinde olup, Aḥmedīya [b. bk.] tarafından neşredilen *The Review of Religions* (Ḳādiyān, aylık, 800 nüsha) mecmuası ise, ingilizce çıkmaktadır.

Son zamanlarda bâzı ordu mecmuaları Avrupa mecmualarını örnek tutmağa başlamışlardır. Bu mecmualar yalnız islâmî mevzûlara münhasır kalmayıp, müslümanları ilgilendiren başka mevzûlara da yer vermektedirler; böyle mecmualar için bk. msl. *Ṣalāḥ-i ʿāmm* (Dehli), *Maḫzan* (Dehli, aylık, 4.000 nüsha) ve *The Aligarh Monthly* (500 nüsha). Ordu dilinde islâm kadınlarına mahsus iki mecmua çıkmaktadır: *Tahẕīb al-nisvān* (Lâhûr, haftalık, 240 nüsha) ve *Ḥātūn* ('Alīgarh, aylık, 450 nüsha).

[Hindistan, Pâkistan v. b. matbuatının son durumu hakkında buraya etraflı mâlûmâtın eklenmesine imkân hâsıl olmamıştır. Bilhassa Pâkistan'da müslümanlara âit matbuatın, gerek ehemmiyet, gerek sayı bakımından, yukarıda zikredilenleri kat-kat geçmiş olduğunda şüphe yoktur. Bu hususta bir fikir edinmek üzere bk. L. Massignon, *Annuaire du Monde Musulman*[4] (Paris, 1955), s. 141. Pâkistan'da, 1951 yılında, 398 gazete neşredilmekte olup, bunlardan ordu dilinde 316, ingilizce 44, bengâle dilinde 22, gucarâtî dilinde 8, sindî dilinde 6 ve peştû dilinde 2 gazete intişâr ediyordu].

(M. HARTMANN.)

VI. İNDONEZYA VE SİNGAPUR.

İndonezya'da neşredilen matbuat için bk. *Regeeringsalmanak voor Nederlandsch Indië*.

Bu hususta bâzı mâlûmat *Revue du Monde Musulm.* (bilhassa VII, 485 v. dd.)'da bulunur. Prof. Snouck Hurgronje'nin mâlûmatına dayanarak, buna daha şunlar ilâve edilebilir. Bandung'da, Radèn Mas Tirtâadisuryâ idâresinde, günlük *Medan priyayi* („İndonezya me'mûrlarının güreş meydanı"). Bâzı husûslarda bunun zıddı olan *Kaummuda* („gençler" genç türklere benzer bir mâna ifâde etmektedir) gazetesi de günlük olup, Bandung'da A. H. Wignja di Sastra idâresinde intişâr eder. Surakarta'da haftada 2 defa çıkan *Darmakanda* gazetesi, bir cavalının yardımı ile, çinli The Tjie Tjay tarafından neşredilir; ismi sanskritçeden gelme olup, „iyi haberler" demektir. Solo'da çıkan *Sarutama* gazetesi de bunun gibi eski bir isim („iyi ok") taşımaktadır ve *Budi Utama* („asîl gayret"; krş. *Revue du Monde Musulm.*, VIII, 415 v.b.)'nin faâliyetine muhâlif olan „Sarikat islam" tarafından neşredilir. *Darmakanda* yanında, en iyi gazetelerden biri 1910 yılından itibâren Padang'da Datu Sutan Maharadja ve Sutan Mohamad Salim idâresi altında çıkan *Utusan Melayu* („Malezya elçisi") gazetesi teşkil eder. Padang'da bir de *al-Munīr* mecmuası neşredilmektedir.

[L. Massignon, *Annuaire du Monde Musulman*, Paris 1955, s. 13'e göre, İndoneziya'da 1951 yılında, 69 mevkûte intişâr etmekte idi. Umûmî baskı sayısı 400.000 nüsha tutan İndonezya dilindeki neşriyâtın başlıcaları Cakarta'da olup, şunlardan ibârettir: *Abâdî* (müslüman fırkasının nâşir-i efkârı, S. Tasrif idâresinde), *Indonezya Raya* (müstakil bir gazete olup, M. Lubis idâresindedir), *Merdeka* (müstakil, S. M. Diah idâresinde), *Pedoman* (sosyalist gazetesi, R. Anvar idâresinde), *Pemandangan* (müslümanların gazetesi olup, A. Bafagih tarafından idâre edilir). Avrupalılar tarafından neşredilen 10 mevkûteden (86.000 nüsha) bilhassa Hollanda dilinde çıkan *Nieuwosgier* ile *Java Bode* gazeteleri mühimdir. Bir de 50.000 nüsha tutan 6 çince gazete mevcuttur].

Singapur'da arada-sırada, avrupalılara karşı cephe almış olan bâzı arapça gazeteler intişâr etmiştir. Malezya dilinde çıkan *al-İmām* için bk. *RMM*, II, 398 v. dd. *Naratja* („terâzi") gazetesi de aynı gâyeye

hizmet etmektedir. Malezya dilinde çıkan diğer gazeteler şunlardır: *Utusan Melayu* haftada 3 defâ); *Tamaŋg Pengtahwan* v.b. Yukarıda zikredilen arapça gazetelerin mâlûm olanları şunlardır: *al-Eslah* (*al-Iṣlāḥ*; 1900, haftalık), *al-Vaṭan* (1910; 15 günde bir) ve *al-Ḥusām* (1900, haftalık). [1951'de Singapur'da müslümanlar tarafından *Malaya Tribune* ile *The voice of Islam* gazeteleri neşredilmekte idi (bk. L. Massgion, *Ann. d. Monde Musulman*, Paris, 1955, s. 122)].

(M. HARTMANN.)

VII. ÇİN MÜSLÜMANLARI.

Çin müslümanları hakkında, maalesef, pek az mâlûmata sâhip bulunuyoruz. İslâm nüfusun sayısı, muhtelif çin eyâletlerine yayılışı, oradaki müslümanların ictimâî ve iktisâdî durumları hakkında tatmin edici bilgimiz olmadığı gibi, bunların mektepleri, ilmî ve dinî faâliyetleri ve bilhassa matbuatları hakkında da hiç bir şey bilinmemektedir. Bu hususta *İslâm ansiklopedisi*'nin Leiden tab'ında Martin Hartmann tarafından zikredilen bir gazete ile bir mecmua dışında bugün de daha ileri bir durumda bulunmuyoruz. Bu bahis mevzuu olan gazete Pekin'de neşredilmiş olan günlük *Cheng tsung ai kuo pao* (islâm gazetesi „Vatan sevgisi") gazetesi olup, „küçük matbuat" gurubuna dâhil idi ve islâmî husûsiyeti de ancak pek mahdut bâzı dış şekillere inhisar ettirilmiş idi. „Halk dilinde" (*su hoa*) çıkan yegâne gazete olduğu ve her kesçe kolaylıkla anlaşıldığı için, Pekin'de gayr-i müslimler tarafından da okunmuştur. Japonya'da tahsilde bulunan talebeler tarafından neşredilen *İstiḳāz al-islām* (çin. *Hsing hui pien*) mecmuasının ilk sayısının münderecâtı husûsunda Broomhall, *Islam in China* (London, 1910, s. 283 v.dd.)'da verilen mâlûmat *İslâm ansiklopedisi*'nin Leiden tab'ına [bk. mad. CARĪDA, VI] da alınmıştır. — Çin müslümanları tarafından son zamanlarda neşredilmiş olan şu mecmualar zikredilebilir: *Yueh-Hva* (Cheng-Ta islâm muallim mektebi müdürü Hoca Abdurrahman Ma-Sung-Ting tarafından, Pekin'de 1925'te aylık olarak neşredilmeğe başlamış ve 1949'da mektep ve mecmua çin komünist idâresince kapatılmıştır), Çin islâm gençleri ilim cemiyeti mecmuası (1932'de Nankin'de, aylık olarak, İstanbul üniversitesi edebiyat fakültesi me'zunlarından Celâleddin Van-Zin-Şan tarafından neşredilmiş ve 1937'de şehrin japonlar tarafından işgâli üzerine durdurulmuştur), Çin islâm cemiyeti mecmuası (cemiyetin reisi Omar Pai-Chung-Hsi tarafından, 15 günlük olmak üzere, Nankin'de 1934'te neşredilmiştir; bir müddet Chung-King'de intişâr eden mecmua, sonra Taipei (Formoza)'e taşınmıştır) ve *Tu-Chueh* (Ali Gao-Wen-Yuan tarafından). Nankin'de çıkarılmağa başlamış ise de, bu japonların gelmesi üzerine faâliyetini tâtil etmiştir).

(R. R. A.)

MAṬĠARA. [Bk. MATGARA.]

MATGARA. MAṬĠARA, büyük Butr kolundan bir berberî aşîreti; Zanâtaların ecdâdı ve Maṭmāṭa, Kümya, Lamāya, Ṣaddīna, Madyūna, Maġhīla v.b. kardeşleri olup, bunlar ile birlikte Banī Fātin kavmî grubunu teşkil ederler. Bu grubun diğer kolları gibi, Maṭġaralar da, hiç şüphesiz, Trablus asıllıdırlar. Mâmafih bunların al-Bakrī ve İbn Ḫaldūn'un tanıdığı en şarktaki kısmı, Akdeniz kenarında Milyāna ve Tenes arasından Oncda (Tābaḥrit limanı)'nın şimâline kadar olan dağlık bölgede yaşayan kabîledir. Bu bölgenin garp kısmından olanlar Kümyalar ile bir birlik hâlinde yaşamakta idiler. Bunların yaşadıkları silsile Nadrūma'dan pek uzak olmayan bir yerde başlamakta olup, Tāvunt müstahkem mevkii bunların arâzisinde bulunuyordu.

Bunlardan üç gurup, hiç olmazsa VIII. asırdan itibâren, garbî Magrib'e varmışlar ve orada mühim bir kütle teşkil etmişlerdir:

1. Fās'ta ve Tāzā ovasındaki Maṭġaralar; al-Bakrī Vādī Fās menbaının bunların arâzisinde olduğunu söyler. Leo Africanus bunların Sūḳ al-Ḫamīs'in Fās'ın 15 mil garbında bulunduklarını zikreder.

2. İbn Ḫaldūn'un Fās'ın cenûb-ı şarkîsirde (Ḳibla) gösterdiği ve Leo Africanus'a göre, Tāzā'dan 5 mil (cenupta?) uzayan Cabal Maṭġara'daki orta Atlas Maṭġaraları; burası şimdi Ayt Vārāynların işgâl ettiği dağlık arâzi olmalıdır. Bu sonuncuların mühim bir gurubu olan Ayt Cellidāsan al-Bakrī'nin Cezayir'de Tenes yakınında bir Maṭġara gurubu olarak zikrettiği Banī Gallidāsan'a tekabül eder. Ayrıca bugün Ayt Vārāynlar arasında eski Maṭġara'nın kardeşleri Maġīlaları temsil eden bir takım İmgīlen unsurlarına tesâdüf edilir.

al-Bakrī zamanında (V. = XI. asır) her iki Maṭġara gurubu garpta Zavāga, Tādlā ve Fāzāzlar ile komşu bulunuyordu.

3. Sicilmāssa civarındaki Sahra vâhalarında ve esas ahâlisini teşkil ettikleri bu şehirde, bundan başka Fīgīg civarında, Tuvāt'ta, Tāmanṭīt'te ve Vallan (Ouallen)'a kadar olan yerlerde oturan Maṭġaralar.

Arap fütûhatının başlangıcından itibâren, Maṭġaralar, İbn Ḫaldūn tarafından, dallardan yapılmış kulübelerde (*ḫaṣāṣ*) oturan yerleşik zümreler olarak, tasvir olunurlar. Sahra Maṭġaraları müstahkem köylerde (*ḳuṣūr*) otururlar ve hurma yetiştirirlerdi. Leo Africanus zamanında orta Atlas Maṭġaraları aş.-yk. 50 büyük mahal iskân etmekte idiler. Banī Fātin gurubuna dâhil diğer aşîretler gibi, Maṭġaralar da arap fütûhatına iştirâk ederek, bu arada büyük kayıplara uğramışlardı. İslâmiyeti kabûlden sonra, bunların bir çokları İspanya'ya giderek, orada yerleşmişlerdir. Neticede bunlar da, Maṭmāṭalar gibi, şufrīya akîdelerini kabûl ettiler. Bunların reislerinden biri olan Maysara Fas'ta Baraġvāṭaların râfızîliklerine yol açan meşhur 740 isyânını çıkarmıştır. Bundan başka râfızîliği kabûl eden bu aşîretler arasında Maṭmāṭa ve orta Atlas Maṭġaraları ile, Ayt Vārāyn'ın şarkî bir kolu olan Banī Abī Naṣr (bugünkü Ayt, Bū-Nṣar)'a tesâdüf olunmaktadır.

İdrīs'in zuhûrunda Maṭġara reisi Bahlūl, evvelâ Bagdad halifesi Hārūn al-Raşīd'e taraftar olduğunu ilân etmiş, fakat sonradan yeni hânedan tarafına geçmiştir. Bunun neticesinde orta Atlas Maṭġaraları XVII. asra kadar siyâsî bir rol oynamamış görünmekle berâber, hiç olmazsa istiklâllerini muhâfaza etmişlerdir. XVII. asırdan itibâren bunlar bölgelerinden, görünüşe göre, cenuptan gelen mutaarrızlar tarafından kovulmuşlardır. Nadrūma civarındaki sâhil Maṭġaralarına gelince, bunlar Muvahhidler hânedanının yardımcısı olan Kümyalar ile ittifak ederek, siyâsî bir ehemmiyet kazanmışlardır. Bu sırada bunlar Tāvunt kalesini inşa etmişler ve bir az sonra Marīnîlerin tarafını iltizâm eylemişlerdir. Bu suretle kendilerini imhâ eden Tlemsen hâkimi meşhur Yaġmurāsan'ın düşmanlığını kazandılar.

Maṭġara yazılışı yerine, İbn Ḫaldūn *Maẓġara* kullanmaktadır. Yeni Fas metinlerinde Madġara şekline de tesâdüf olunmaktadır.

Bibliyografya: al-Bakrī ve al-İdrīsī, fihristler; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-ʿibar* (trc. de Slane), I, 237—241; Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), II, 54, 342; III, 71, 225. (G. S. COLIN.)

MATHURĀ. [MATHURA.]

MATHURA. MATHURĀ (bâzı ing. haritalarında MUTTRA), şimâlî Hindistan'da 27° 31′ şimâl arzı ve 77° 41′ şark tûlünde, Agra'nın şimâlinde bulunan bir şehrin ve aynı isimli bir idârî bölümün adı. Buddhism devrinde mevkiinin ehemmiyeti o çağdan kalan ve burada meydana çıkartılan bir çok kitâbe ve oyma yazılardan anlaşılmaktadır. Hind tarihinin daha yakın bir devrinde, Krişna'nın doğduğu şehir telakkî edilmesi sebebi ile, mukaddes bir yer oldu ve burada muhteşem mâbedler inşa edildi. 1017'de Gazneli Maḥmūd [b. bk.] şehri zabtederek, bütün mâbedleri yıktırdı. Bundan sonra Mathurā'daki mâbedleri tahrip ettiren Dehli sultanı Sikander Lūdī'nin devrine (1488 — 1516) gelinceye kadar, buranın ismi hiç geçmez. Şehir mukaddes mahalli ziyâret eden ve şimdi harâbelerini gördüğümüz 4 mâbedin inşâsına izin veren Akbar devrinde hemen-hemen yeniden kuruldu. 1669'da Avrangzīb, Cihāngīr zamanında inşa edilmiş büyük bir mâbedi tahrip ettirip, Mathurā ismini İslāmābād olarak, değiştirdi ise de, bir çok hind şehirlerinin müslüman isimleri gibi, bu yeni ad da eski ismin yerini tutmadı. Avrangzīb'in ölümü ile Hind-türk devletinin inhilâlinden sonra Mathurā, Dehli ile Āgra arasındaki bölgenin uğradığı siyâsî karışıklıktan sıkıntı çekti ve bilinmeyen bir tarihte Cāṭların, Marāṯhāların ve nihâyet ingilizlerin eline geçti.

Şimdi Hindistan'ın birleşik eyâletleri (Uttar Pradesh) içinde yer alan Mathurā şehri nüfusunun 1921'de dörtte birinden fazlası (56.666 nüfusun 13.475'i) müslüman idi. [Bu nüfus 1951'de 105.773'e varmış bulunuyor.] Bugünkü şehrin ortasında, 1659'da Avrangzīb'in Mathurā vâlisi tâyin etmiş olduğu ʿAbd al-Nabī Han tarafından 1661'de inşa edilmiş olan câmi yükselmektedir.

Bibliyografya: Elliot-Dowson, *History of India*, II, 44; IV, 447; Vincent A. Smith, *Akbar* (Oxford, 1917), fihrist; F. S. Growse, *Mathura, a District Memoir* (3. tab., Allāhābād, 1883); D. L. Drake-Brockman, *Muttra* (*District Gazetteers of the United Provinces of Agra and Oudh*, Allāhābād, 1911, VII); al-ʿUtbī, *Tārīḫ-i Yamīnī*; Muh. Ḳāsim Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832); Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Ṭabaḳāt-i Akbarī*; ʿAbd al-Ḳādir Badāʾunī, *Muntaḫab al-tavārīḫ* (nşr. ve trc. Ranking); Mullā ʿAbd al-Ḥamīd Lāhavrī, *Pādişāh-nāma*; Mustaʿidd Han, *Maʾāşir-i ʿĀlamgīrī* (*Bibl. Indica*)); Navvāb İbrāhīm Han, *Tārīḫ-i İbrāhīm Ḫān* (trc. Elliot ve Dowson, *History of India*).

(T. W. HAIG.)

MATĪN. [Bk. ALLAH.]

MAṬLAʿ. [Bk. MAṬĀLIʿ.]

MAṬMĀṬA. [Bk. MATMÂTA.]

MATMÂTA. MAṬMĀṬA, büyük Butr kolundan, Maṭġara, Kümya, Lamāya, Ṣaddīna, Madyūna, Maġīla v.b. kardeşi bir berberî aşîreti. Bunlar, diğer bütün Butrlar gibi, muhtemelen menşe'leri Trablus olan Banī Fātin grubunu teşkil etmekte idi. Maṭmāṭalar hakkında başlıca kaynağımızı al-Bakrī ve İbn

Ḫaldūn teşkil eder. Bunlarda da, ekseri Butr kabîlelerinde olduğu gibi, üç esas gurup göze çarpar:

1. Şarkî Magrib'de, ilk vatanlarına yakın olan bir yerde oturanlar, yânî cenûbî Tunus'ta Gābes'in aş.-yk. 40 km. cenûb-i garbîsindeki bugünkü Maṭmāṭalar.

2. Merkezî Magrib'de, evvelâ Mindās'ın şimâl-i şarkîsinde Sersū yaylalarında yerleşmiş olanlar. Bunlar bir müddet sonra, Zanāta Banī Tücīn tarafından, yerlerinden kovulduktan sonra, Vānşarīs (bugünkü *Quarsénis*) dağına kaçmışlardır.

3. Fas'a kadar nufûz etmiş kollar. IV. (X) asırdan beri bunlara bugünkü Kabdānaler ülkesinde (Melilla'nın cenûb-ı şârkîsinde) ve yukarı Muluya vâdisinde Amaskūr civarında rastlanmaktadır. İbn Ḫaldūn, bunlardan başka, Fās ile Şufrūy arasındaki kendi adları ile anılan silsilede yaşayan bir küçük zümreden de bahsediyor. Hiç şüphesiz, bunlar da evvelce Tāzā ovasında oturuyorlardı; çünkü Fas ile Tāzā arasında mevcut bulunan bir yer bugün bile bunların adını taşımaktadır. Nihâyet garp kısmını teşkil eden Tāmasnā'daki Maṭmāṭalar al-İdrīsī'de zikredilmektedir.

Maṭmāṭalar islâm devrinin ilk asırlarında mühim bir rol oynadılar. Merkezî Magrib Maṭmāṭaları ebâdî akîdelerini kabûl etmişlerdi. Şanhāca ve Zanātaların bunların üzerindeki hâkimiyeti sona erince, bir çoğu İspanya'ya gitti. Maṭmāṭa berberîlerinin en meşhur simâsı, İbn Ḫaldūn'un sık-sık baş-vurduğu meşhûr berberî nesepçisi Sābiḳ b. Sulaymān'dır.

Bibliyografya: al-Bakrī ve al-İdrīsī, fihristler; İbn Ḫaldūn, *Histoire des Berbères* (trc. de Slane), I, 246 v. dd.

(G. S. COLIN.)

MATN. [Bk. METİN.]

MAṬRAḪ. [MATRAH.]

MATRAH. MAṬRAḪ, Arabistan'ın şark sâhilinde, 'Omān körfezi kıyısında, Masḳaṭ şehrinin 3,5 km. garbında bulunan bir şehir. 14.000 kadar nüfusu olan bu yer, dâhilî Arabistan ile ticârette bulunan kervanların hareket noktası ve 'Omān'ın, Masḳaṭ'tan sonra, en ehemmiyetli ticâret merkezidir. Şehrin civarı çok güzel ve münbit olup, limanı iyi ve girilmesi kolay ise de, fırtınaya karşı muhâfazalı değildir. Buradan gemi ile Masḳaṭ'a bir saatte gidilebilir. Evvelce burada 'Omān sultanının gemi inşa kızakları ve oldukça faâl iplik ve dokuma sanâyii var idi. Portekizlilerin 'Omān körfezine hâkim oldukları devirden kalma bir hisar hâlâ mevcuttur. Wellsted'e göre, şehrin nüfusu evvelce 20.000'i bulmakta idi.

Bibliyografya: C. Niebuhr, *Beschreibung von Arabien* (Kopenhagen, 1772), s. 297); C. Ritter, *Erdkunde von Asien* (Berlin, 1846), VIII/I, 518 v.dd.; A. Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875) s. 106; Th. Bent, *Southern Arabia* (London, 1900), s. 68 v.d; *Muscat. Report for the year 1912 — 1913 on the Trade of Muscat. Ed. at the Foreign Office and the Board of Trade* (London, 1913), s. 3 v.d. (nr. 5198, *Anual Series, Diplomatic and Cansular Reports*).

(A. GROHMANN.)

MĀTURĪDÎ. [Bk. MÂTÜRÎDÎ.]

MÂTÜRÎDÎ. MĀTURĪDĪ (?—944), ABŪ MANṢŪR MUḤAMMED B. MUḤAMMED B. MAḤMŪD AL-ḤANAFĪ 'ALAM AL-HUDĀ AL-MUTAKALLİM AL-MĀTURĪDÎ AL-SAMARḲANDĪ, kelâmda, Aş'arī'ninki ile birlikte, sünnî müslümanlığı meydana getiren mâtüridî kolunun reisi. Her iki kol aynı derecede sünnî olmakla beraber al-Māturīdī adını kaldırmak ve bütün râfızîler karşısında islâmiyetin müdâfii olarak, al-Aş'arī'yi başta tutmak husûsunda devamlı bir temâyül var idi; ancak Mâverâünnehr'de Māturīdī mezhebi her zaman hâkim idi ve hâlâ öy ledir ve *ahl al-sunna va 'l-camā'a*'nın fikirlerini temsil eder. al-Māturīdī'nin hayatı hakkında hemen-hemen hiç bir şey bilinmemektedir; Semerkand'da 333 (944) yılında vefat etmiştir ve kendinden bir az önce, 330 (941)'a doğru ölmüş olan al-Aş'arī'nin muâsırı idi; hâlbuki bir diğer muâsırı olan al-Ṭaḥāvī, Mısır'da 331 'de vefat etmiştir. Her üçü de mûtezilîlerin ehl-i sünneye mensup müslümanlara hücûm etmek için kullandıkları mantıkî delîller ile sünnîliği müdâfaa eden ve çok çabuk yayılmış olması icâp eden cereyânı temsil ediyorlardı.

Māturīd veya Māturīt Semerkand'ın bir nâhiyesidir (*maḥall, ḳarya*). Coğrâfî mevcûdiyeti ve Abū Manṣūr al-Māturīdī ile münâsebeti al-Sam'ānī'nin *al-Ansāb* (498b, str. 4; krş. bir de Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, *G M S*, yeni seri, V, 90, not 9 ve 10 ve burada zikredilen rusça eserler)'ındaki Māturitī maddesinden anlaşılmaktadır. Hanefîlere dâir *ṭabaḳāt* kitapları onun üstadlarının adlarını vermektedir, fakat bu isimler bizim için hiç bir şey ifâde etmiyor (bk. İbn Kutlu-Boga, nşr. Flügel, nr. 173 ve Flügel, *Hanefiten*, s. 274, 293, 395, 298, 313). al-Sayyid al-Murtażā, *İḥyā'* (II, 5—14) üzerine yazdığı şerhin içinde bulunan, Māturīdī'ye dâir küçük risâlesinde, onun hakkında her ikisi kısa (*'ala 'l-iḫtiṣār*) iki hâl tercümesinden başka bir şey bulamadığından şikâyet eder. Hattâ Yāḳūt'un *Mu'cam*'inde, ne ona, ne de Māturīd'e dâir bir kayıt vardır

İbn Ḫaldūn, *kalām*'ın menşe' ve tarihi hakkındaki denemesinde (*Muḳaddima*, trc. de Slane, III, 55 v.dd.; nşr. Quatremère, III, 38 v.dd.), ona hiç yer vermemekte, yalnız Aşa'arī ile bunun taraftarlarından bahsetmektedir. „al-Aş'arī'nin sünnî hasmı Abū Ḥanīfa'dir" diyen İbn Ḥazm (ölm. 456 = 1046; *Fiṣal*, Kahire, 1320, II, 111), al-Māturīdī'ye hiç işâret etmez. Aynı şekilde al-Şahrastānī (ölm. 548 = 1153; *Milal*, trc. Haarbrücker, I, 159; metin için bk. İbn Ḥazm, I, 188, hâşiye), Abū Ḥanīfa'nin düşüncelerini nakleder, fakat Māturīdī'den bahsetmez. Abū Ḥanīfa'nin mürcîlere mütemâyil olduğunu, talebelerine ehl-i sünnet-mürcîileri denildiğini söyler ki, bu şüphesiz sünnîlikten çıkmış bir mürcîlik şekli mânasına gelmektedir. al-Sayyid al-Murtażā (*ayn. esr.*, s. 13) da mûtezilîlerin Abū Ḥanīfa'nin kendilerinden olduğunu iddia etttiklerini, bir kitap yazmış olduğunu kabûl etmediklerini, çünkü bunun kendi akîdelerine tamâmiyle zıt olduğunu söyler. Bedihî olarak hakikat şudur ki, Abū Ḥanīfa (ölm. 150 = 767) mûtezilîlerin usûllerini kabûl eden ve imânın kuvvetlendirilmesi için bunlardan delîl çıkaran ilk şahsiyet idi. Bir de başlangıçtan beri o kadar yüksek bir mevkie sâhip olmuş idi ki, ona râfızî demek imkânsız idi. Bu vaziyet Māturīdī kolunda da devam etmiştir.

Bütün bunlar *kalām*'ın bir ıstılah hâlini almasından önce ve *fiḳh*'ın hem kelâm ve hem tıkıh mânasına geldiği, ancak kelâm „büyük fıkıh" *al-fiḳh al-akbar* [bk. mad. KALĀM] denildiği bir devirde vukûa gelmiştir. Abū Ḥanīfa'nin eserlerinden biri *al-Fiḳh al-akbar* adını taşıyordu ve elimizde al-Māturīdī'ye isnât edilen bir şerhi vardır (Haydarâbâd, 1321); bu ona isnât edilen basılmış yegâne eser olup, Māturīdī'nin eserlerine dâir elimizde bulunan ve tamâmiyle birbirine benzeyen iki listede (al-Sayyid al-Murtażā, s. 5; İbn Kutlu-Boga, s. 43) mevcut değildir. Bu listelerde şu eserler zikredilir: 1. *Kitāb al-tavḥīd*; 2. *Kitāb al-maḳālāt*; 3. *Kitāb radd avā'il al-adilla li 'l-Ka'bī*; 4. *Kitāb bayān vahm al-mu'tazila*; 5. *Kitāb ta'vīlāt al-Ḳur'ān*. [Bunlardan ayrı, daha fazla mıkdarda eser ihtivâ ettiği gibi, daha çok mevsûk olan bir liste Abu 'l-Ma'în Maymūn b. Muḥammed al-Nasafī (ölm. 508 = 1114)'nin *Tabṣirat al-adilla*'sinde bulunmaktadır (bk. Muḥammed b. Tāvīt at-Tancī, *Abû Mansûr al-Mâtürîdî, İlâhiyat fakültesi dergisi*, 1955, IV/1 — II, 2 v.dd. bilhassa s. 8—10). Bu zât fi'lî sıfatlar meselesinin tarihinden (bu parça, başka bir kaynaktan alınarak, M. Şerefeddin „Yaltkaya" tarafından türkçeye çevrilmiş idi; bk. *Türk kelâmcıları, Dârülfünûn ilâhiyat fakültesi mecm.*, sayı 23, İstanbul, 1932, s. 7 v.d.) bahsederken, bir münâsebet ile, al-Māturīdī'yi ve eserlerini zikretmektedir. Burada fazla olarak şu eserleri sayılmıştır: 1. *Radd taḥzīb al-cadal li 'l-Ka'bī*; 2. *Radd kitāb al-Ka'bī fī va'īd al-fussāḳ*; 3. *Radd al-uṣūl al-ḫamsa li-Abī 'Omar al-Bāhilī*; 4. *Radd kitāb al-imāmat li ba'ż al-uṣul ravāfiż*; 5 ve 6. *al-Radd 'ala'l-ḳarāmiṭa*, iki kitap olup, birincide esâsları, ikincide fürû'u redd-etmiştir; 7. *Ma'ḫaż al-şarāyī* ve 8. *al-Cadal* (fıkıh usûlüne dâir iki kitap).

Bugün mevcut olan eserlerinin (krş. Brockelmann, *G A L*, I, 195 ve *Suppl.*, I, 346 v.d.) başında *Ta'vīlāt al-Ḳur'ān* gelir ki, İstanbul'da müteaddit nüshaları bulunmaktadır (msl. Nûruosmâniye kütüp., nr. 122—125; Köprülü kütüp., nr. 47—48) ve Abū Bakr Muḥammed b. Aḥmed al-Samarḳandī tarafından şerhedilmiştir (bunun nüshaları: Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 4236; Hamidiye kütüp., nr. 176; Selim Ağa kütüp., nr. 140 v.b.). Cambridge'de (Add. 3632) bir nüshası bulunan *Kitāb al-tavḥīd*'i, kendisine isnât edilen bir *Risāla fī 'l-'aḳā'id* ile birlikte, Türkiye'de, husûsî ellerde bulunan iki nüshasına istinâden, Yusuf Ziya Yörükân tarafından bastırılmıştır: *İslâm akaidine dâir eski metinler*, 1. *Ebû Mansûr Mâtüridî'nin iki eseri*: *Tevhid kitabı ve Akaid risâlesi* (*Ankara üniversitesi, İlâhiyat fakültesi* nşr. 5, İstanbul, 1953). Burada şunu da kaydetmek icâp eder, ki *G A L*, *Suppl.* (I, 364, nr. 4)'da *Maḳālāt*'ının Köprülü kütüphânesinde (nr. 856) bir nüshası mevcut gibi gösterilir ise de, bu eser al-Māturīdī'ye âit değildir. Bir de Kayseri'de Râşid Efendi kütüphânesinde bulunan (nr. 497/53) ve al-Māturīdī'ye isnât edilen *Kitāb tafsīr al-asmā' va 'l-ṣifāt*, gerçekte 'Abd al-Ḳāhir al-Bağdādī'nin eseridir (bk. Y. Z. Yörükân, *Kitāb ...*, *İlâh. fak. derg.*, I—II, 104 v. dd.)]. Tercüme-i hâl müellifleri bu eserlerden büyük bir sitâyiş ile bahsederler. Eserlerinin adları bilhassa mûtezile aleyhinde tenkitleri ihtivâ ettikleri faraziyesini ileri sürmek imkânını verir (al-Ka'bī için bk. Horten, *Philosophische Systeme*, fihrist). Filhakika *al-Fiḳh al-akbar* şerhinin yalnız bir yazma nüshasında bu eser al-Māturīdī'ye isnât olunmaktadır. [Diğerleri de, adlarından anlaşılacağı üzere, râfızîler ile karmatîlerin reddi için yazılmıştır].

Abū Ḥanīfa'nin kurduğu mezhebin nasıl olup da al-Māturīdī'nin mezhebi olarak tanındığı bilinmiyor. al-Māturīdī'ye verilen *al-Mutakallim* sıfatı, fıkıh ilminde mütehassıs olanlara (*fuḳahā'*) karşı, kendisinin Abū Ḥanīfa mezhebinin kelâmcısı olduğu mânasına gele-

bilir. Fakat bunu kabûl veya reddetmek husûsundaki iki temâyül hâlâ devam etmektedir. Talebelerinden biri olan al-Nasafī'nin, bir eş'arî olan al-Taftazānī'nin şerhi ile genişletilmiş *'Aḳā'id*'i el-Ezher medresesinde son iki yılın kelâma âit müfredat programını ihtivâ eden kitabı teşkil eder ve bu kitaba Mısır'da son derecede itimat edilir. Bununla berâber, Mısır müftîsi ve islâmiyeti yeniden canlandırıp, islâh eden rahmetli Muḥammed 'Abdü, Beyrut'ta verdiği bir seri konferansta (*Risālat al-tawḥīd: Exposé de la religion musulmane, traduite de l'arabe...* tre. B. Michel ve Moustafa 'Abdel Razik, Paris, 1925), islâm kelâmının inkişâfı ve aldığı son vaziyet hakkında görüşlerini bildirdiği zaman, al-Māturīdī'ye hiç bir telmihte bulunmadan, bizzat kendini Māturīdī olarak göstermiş idi.

İki mezhep arasındaki farklar on üç olarak gösterilir, fakat msl. Şayḫ-zāda, *Naẓm al-farā'id ve cam' al-favā'id fī bayān al-masā'il allatī vaḳ'a fīha 'l-iḫtilāf bayna 'l-maturīdiya va 'l-aṣ'ariya fi 'l-'aḳā'id* (Kahire, 1317)'inde 40 mesele saymaktadır (krş. bir de Abu 'l-Ḥasan b. 'Abd al-Muḥsin, *al-Ravżat al-bahiya fīmā vaḳ'a bayna 'l-aṣ'ariya va 'l-māturīdiya*, Haydarâbâd, 1322) ve Ḳāżī-zāda, *Mumayyizāt maẕhab al-māturīdiya 'ani 'l-maẕāhib al-ġayrīya* (Berlin, 2492). Bununla berâber, gâlibâ bu ayrılıklar yalnız Abu 'l-Ḥasan al-Aş'arī ile al-Māturīdī arasında olmayıp, muahhar taraftarları arasındaki ayrılıklardır]. Fikrî husûslardaki (*ma'navī*) farklar 6, ifâde (*lafẓī*) husûsundakiler ise, 7 adettir bu ayrılıklar hakkında daha fazla bilgi için bk. al-Sayyid al-Murtażā, s. 8 v. dd. ve Abū 'Uẕba, *al-Ravża al-bahīya*, Haydarâbâd, 1904). Bunlar Goldziher (*Vorlesungen*, s. 110 v. dd.) ve Horten (*Philosophische Systeme*, s. 531 v. dd.) tarafından tetkik edilmiştir. Bu ayrılıkların ehemmiyetsiz olduğu sık-sık söylenir ise de, hiç de öyle değildir. Abū Ḥanīfa'nin ahlâk bakımından aldığı vaziyet burada, fıkhında olduğu kadar açıktır. al-Aş'arī Allahın irâdesini mutlak olarak muhâfaza etmek istiyordu. Ne olursa-olsun yapabilirdi ve bir şey Allah istediği için „iyi" idi. Binnetice öteki dünyadaki mükâfat ve cezâların ahlâkî hiç bir „temeli" yok idi. Fakat Abū Ḥanīfa ve ondan sonra al-Māturīdī ve taraftarları, insanın mükâfatlandırıldığı ve cezâlandırıldığı amellerine müteallik bir cüz'î irâdesi (*iḫtiyārī*) olduğunu kabûl eder. Mukadderât ile cüz'î irâde arasında bu esâslı mübâyeneti izah için bir teşebbüs yapılmaz; bunlar tamâmiyle mutezâd oldukları hâlde, müsâvî vak'alar imiş gibi, yan-yana beyân edilmektedir. Kezâ Abū Ḥanīfa kötü işlerin Allahın irâdesi ile vukûa geldiğini (zîra başka türlü hâsıl olmaları imkânsız olurdu), kabûl ettiği hâlde, bunların Allahın, „memnûniyeti" (*riżvān*) için vukua geldiğini söyleyecek kadar ileri gitmez ve sonra, mâtüridîler „magfiret te'minâtını" kabûl ederler, hâlbuki eş'arîler bunu reddederler. Bir mâtüridînin „muhakkak (*ḥaḳḳan*) mu'minim" demesi mümkündür, fakat bir eş'arî ancak „Allah isterse, mü'minim" diyebilir. Bununla berâber, mâtüridîlik, bu esâslı ayrılık sebebi ile, Aş'arî mezhebinin beşerî ve ahlâkî hissine derin bir surette nufûz etmiştir ve hattâ son devrin kendi mezheplerine tamâmiyle inanmış eş'arîleri, az veya çok yüksek bir derecede, birer mâtüridîdirler.

Bibliyografya: Makale içinde gösterilmiştir. Fakat krş. mad. KELÂM; [Muḥammed b. Tāvīt at-Ṭancī, *göst. yer*, s. 8, not 1 'deki kaynaklar].

(D. B. MACDONALD.)

[Bu makale AHMED ATEŞ tarafından tâdil ve ikmâl edilmiştir].

MĀ'ŪN. [Bk. MÂÛN.]

MÂÛN. AL-MĀ'ŪN, *Kur'an*'da CVII. sûrenin adı; burada 7. âyete göre, *mā'ūn* kelimesi *zakāt* mânasına gelmektedir.

MÂ-ÜL-AYNEYN. MĀ' AL-'AYNAYN AL-ŞINGĪṬĪ, XIX. asrın sonları ve XX. asrın başlarında Mavritanya'da yaşamış olan meşhûr bir reisin en mârûf lekabı; harfîyen „iki gözün suyu" mânasına gelen bu lekabın bir kaç izah şekli var ise de, bunların en mâkulü, gâlibâ, *ḳurrat al-'ayn* gibi, sâdece güzel bir tâbir telâkkî edilmesidir.

Muḥammed Muṣṭafā Mā' al-'Aynayn memleketinde büyük bir şöhreti olan bir murâbıt reisinin 12. oğlu idi; babası Muḥammed Fāżil b. Ma'mūn, XVIII. asrın sonlarında Valāta'de dünyaya gelmiş olup, Şingīṭ şehrinin cenûb-i şarkîsinde al-Ḥavż bölgesindeki magribî Galāgima kabîlesinin reisi idi; dinî reis al-Muḫtār al-Kuntī [b. bk.]'nin idâre ettiği fāżilīya ile bozuştuktan sonra, ḳādirīya [b. bk.]'ye bağlı yeni bir ihvan cemiyeti kurdu ve buna, kendi adına izâfeten, fāżilīya ismini verdi. Muḥammed Fāżil 1869'da ölünce, Mā' al-'Aynayn, al-Ḥavż bölgesini terketti ve dinî tahsilini tamamlamak maksadı ile, Şingīṭ'a gitti (bu mâmûr magribî merkezi hakkında bk. aslen oralı olup, Kahire'de yerleşmiş bulunan Aḥmed b. al-Amīn al-Şingīṭī, *al-Vasīṭ fī tarācim udabā' Şingīṭ*, Kahire, 1329 = 1911). Mā' al-'Aynayn önce, bir kaç yıl Adrār [b. bk.]'da oturdu, sonra da daha şimâle Sāḳīyat al-ḥamrā' bölgesine gitti ve 1884'ten itibâren de burada kaldı. Bugün İspanya'ya âit Rio de Oro'nun şimâl kısmını teşkil eden bütün bu bölge adam öldürme ve eşkiyâlık vak'alarına sahne olmakta idi. Mā' al-'Aynayn orada âsâyişi te'mine ve toprağı yeniden verimli hâle getirmeğe muvaffak oldu; bir çok yerlere hurma ağaçları diktirtti; bir taraftan Şingīṭ ve Senegal'e, diğer taraftan Fas'a doğru kervan ile ticâreti teşvik etti. Orada müstemirren Ṣmāra mevkiinde kaldı ve sonraları Vādī Tarzāvā üzerinde magribî uslûbunda kendine bir *ḳaṣba* yaptırdı. Şimâlî Afrika'da Sahra memleketlerinin bugünkü dinî reislerinin çoğu gibi, o da aynı zamanda ticârî ve siyâsî faâliyette bulundu ve murâbıt akîdelerini yaymağa çalıştı. Çok geçmeden, kendine Fas'ta, elbiselerinin rengi dolayısı ile, „mâvi adamlar" diye meşhûr olan, çok sayıda taraftar toplamağa muvaffak oldu. „Mâvi adamların" üzerinde mâvi bir *ḫunt callāba*'si, mâvi bir bornuz ve başlarında da mâvi sarık var idi. Bunlara, reislerinin adına izâfetle, *'aynīya* dedikleri gibi, *şnāgṭa* (*sanāḳiṭa*) „şingīṭliler" de denilmekte idi.

Mā' al-'Aynayn kısa zamanda, Fas sultanları ile devamlı münâsebetler kurmağa başladı. Daha Mavlāy 'Abd al-Raḥmān b. Hişām (1238—1276 = 1822—1859) zamanında, hacca giderken, Fas'ta kalmış idi. Sonradan ve bilhassa Mavlāy al-Ḥasan (1290—1311 = 1877—1894) devrinde, muayyen zamanlarda Merâkeş ve Fas'a gitmekte ve köle te'min etmesi de (aynı zamanda esir ticâreti de yapmakta idi) sultan tarafından gâyet iyi karşılanmakta idi. Genç Mavlāy 'Abd al-'Azīz [b. bk.] 1311 (1894)'de tahta çıktığı zaman, Mā' al-'Aynayn ona biat etti ve 1896'da Merâkeş'e onu görmeğe gitti. Sultan cenuptaki pâyitahtında, tarîkati için bir zâviye yaptırmak üzere, ona bir yer hibe etti ve maiyeti ile birlikte kendisini Fas'ın limanı Mogador'dan Rio de Oro'nun limanı olan Ṭarfā'ya göndermek üzere, bir gemi kirâladı. Ṣmāra'nin merkezine bir yol ile bağlı olan bir küçük liman, bu devirden itibâren ehemmiyet kazandı: alman gemileri, ispanyol ve yunan yelkenlileri, Fas'ta yükledikleri eşyâları, ehemmiyetli harp silâhı ve mühimmattan ibâret hamûlelerini buraya taşıyorlardı. Bu mühimmat ve silâhlar, fransızların Senegal hudutlarında yayılmasına mâni olmak maksadı ile, taraftarlarını techiz etmek ve magribli kabîlelerin silâhlandırılması için Mā' al-'Aynayn'e gönderiliyordu. Filhakika bir çok yıldan beri, Mā' al-'Aynayn te'siri altında tuttuğu bu büyük ülkede, fransızların Mavritanya'ya doğru nufûzlarını genişletmek siyâsetine karşı düşmanca bir hava yaratmakta idi. Ticikca yakınlarında, 12 mayıs 1905'te seyyah Xavier Coppolani'nin öldürülmesinden sonra, 1906'da Fransa'yı Tāgant'ı işgâle zorlayan yabancılara karşı düşmanca hareketler de büyük ölçüde Mā' al-'Aynayn tarafından tertiplenmekte idi.

Bu hâdiselerden sonra, Mā' al-'Aynayn, kendisine tâbî magribli büyük kabîlelerin reislerini bir araya topladıktan sonra, onlar ile birlikte Fas şehrine gitti ve Mavritanya'da fransızlara karşı Fas'ın ittifak ve yardımını te'mine çalıştı. Mavlāy 'Abd al-'Azīz tarafından iyi karşılandı ve Adrār'ın *maḫzan* mümessili sıfatı ile, sultanın yeğenlerinden Mavlāy İdrīs'i vekil olarak bırakmağa muvaffak oldu. Aynı zamanda, Sūs'tan al-Sāḳīyat al-ḥamrā' bölgesine kadar bütün sahrâlı muhâripleri etrafına toplayıp, cihâda çağırabilmek için, Tīznīt'teki *ḳaṣba*'da yerleşmesine müsâade edildi. Mavlāy 'Abd al-'Azīz Mā' al-'Aynayn'in tasavvurları üzerine kurduğu ümitlerinde hayal sukutuna uğradı. Oujda (Ūeda) ve Chaouia (Şāvīya) bölgelerinin fransızlar tarafından işgâli üzerine, Mā' al-'Aynayn'i bu işten uzaklaştırdı. O kendi memleketinde de muvaffak olamadı; Adrār seferinden sonra, memleketteki nufûzu azaldı; — miralay Gouraud'nun idâresindeki fransız kuvvetleri bu sefer esnâsında Mā' al-'Aynayn'i bozguna uğrattı.

Bununla berâber, Mā' al-'Aynayn eski mülkü üzerindeki nufûzuna tekrar kavuşmak ümidini hâlâ tamâmen kaybetmiş değil idi. Ümitlerini daha da ileriye götürerek, 1910 mayısında kendisini sultan ilân etmekte ve alevî hukümdarları tarafından kâfirlere satıldığı iddiası ile, Fas'ı geri almak husûsunda teşebbüslere girişmekte tereddüt etmedi. Etrafına Anti-Atlas ve Sūs'un bütün kabîleleri ile kendi tarafdarlarını toplayarak, Merâkeş'e gitti ve oradan, orta Atlas yolu ile, Fas şehri üzerine ânî bir hücûm yapmak istedi. Fakat kuvvetleri Tādlā [b. bk.] civarında 23 hazîran 1910'da, general Moinier'nin kuvvetleri tarafından, bozguna uğratıldı. Mā' al-'Aynayn kaçmaktan ve Sūs'a sığınmaktan başka çâre bulamadı; orada her kes onu terketti ve yaşamak için, köleleri ile sürülerini satmak mecbûriyetinde kaldı. Tīznīt'teki *ḳaṣba*'sına çekildi ve orada 17 şevvâl 1328 (28 teşrin I. 1910)'de öldü.

İki sene sonra, Mā' al-'Aynayn'in oğlu Aḥmed al-Hība de kendisini sultan ilân etmeğe çalıştı. Mehdîlik iddiası ile Tīznīt'ten hareket ederek, Merâkeş'e gitti ve orada kendisini Mahdī ilân ettirdi; askerleri şehri yakıp-yıktılar. Fakat 29 ağustosta Hība miralay Mangin'in kuvvetleri tarafından Benguérir'de boz-

guna uğratıldı; Mangin'in kuvvetleri, Sîdî-Bû-'Osmân'da yapılan ikinci bir savaştan sonra, aynı yılın 7 eylûlünde Merâkeş'e girdi.

Fas'ta, gizli ve açık, sayısız taraftarları olan Mâ' al-'Aynayn bu memlekette hakikî bir riyâzet ehli ve büyük bir din âlimi olarak şöhret bırakmış idi. — „Saçları kesik, yüzü örtülü idi; yalnız cumâ günleri, câmiye gitmek üzere, sokağa çıkardı. Mâ' al-'Aynayn son derece kanâatkâr bir hayat sürüyor, ağzına süt, hurma ve koyun etinden başka bir şey koymayordu. Bir edîp olarak, dine, tasavvufa, hey'ete, nücûme dâir bir çok eserler ile derûnî murâkabe, metafizik nazariyeler, elkimyâya dâir muhtelif risâleler yazardı. Babası ve kardeşleri gibi, o da çevresinde, tilmizleri vâsıtası ile, hârıkulâde şeyler yaptığına, kerâmet sâhibi olduğuna dâir rivâyetlerin yayılmasını seviyordu. Böylece Fas'ta olduğu gibi, Seguiet'te de nufûz ve itibârını son derece arttırdı..." (E. Richet, *La Mauritanie*, Paris, 1920, s. 126 v.d.).

Mâ' al-'Aynayn'in yukarıda bahsi geçen hemen bütün eserlerinin Fas'ta kendi hesabına taş basmaları yapılmış idi. Murâbıt akîdesi uğrundaki propagandası için, geniş ölçüde yazdığı eserleri şunlardır: 1. *Adab al-muḫālaṭa ma'a 'l-yatîm* (*Mufid al-sami'* kenarında, nr. 20), 1321; 2. *al-Aḳdas 'ala 'l-anfas* (İmâm al-Ḥaramayn, *Varaḳât*'ın şerhi), 1320; 3. *Dalîl al-rifâḳ 'alā şams al-ittifâḳ* (3 cild), 1321; 4. *Dîvân* (tasavvufî şiirlerden mürekkep), 1316; 5. *Cavâb al-muḥaḳḳiḳa fî aḥbâr al-ḫirḳa*, 1302; 6. *Kitâb fâtiḳ al-ratḳ 'alā râtiḳ al-fatḳ*, 1296 (2. tab., 1309); 7. *Hidâyat al-mubtadi'în va-naf'at al-muntahîn* (nahve dâir), 1322; 8. *Ḥuccat al-murîd fi 'l-cahr bi'l-ẕikr 'ala 'l-marîd*, 1321; 9. *İbrâz al-la'âli 'l-maknûna fi 'l-asâmî 'l-ẓâhira va'l-muẓmara*, 1322; 10. *İẓhâr al-ṭarîḳ al-muştahir 'ala „sma' va-lâ taġtarir"*, 1321; 11. *al-Ḥalâş fî ḥaḳîḳat al-iḫlâs*, 1320; 12. *al-Kibrît al-aḥmar*, 1309 (Fas tab. 1324); 13. *Ḳurrat al-'aynayn fi 'l-kalâm 'ala 'l-ru'ya fi 'l-dârayn*, 1321 (nr. 10 kenarı); 14. *Mâ yata'allaḳ bi 'l-ḥasad* (nr. 36 kenarı), 1320; 15. *Macma' al-durar fi 'l-tavaṣṣul bi 'l-asmâ' va 'l-âyât va 'l-suvar*, 1309; 16. *al-Maḳâṣid al-nûrâniya*, 1306 (nr. 29 kenarı; 2. tab, 1320); 17. *Mubşir al-mutaşavvif 'alā muntaḫab al-taşavvuf* (2 cild), 1314; 18. *Mufîd al-ḥâżira va 'l-bâdiya bi-şarḥ hâẕih al-abyât al-şamâniya*, 1316; 19. *Mufîd al-râvî 'alā annî muḥâvî*, 1309; 20. *Mufîd al-samî' va 'l-mutakallim fî aḥkâm al-tayammum va 'l-mutayyammim*, 1321; 21. *Muġri 'l-nâẓir va 'l-sâmi' 'alā ta'allum al-'ilm al-nâfi'*, 1294; 22. *Munîl al-başş fî man yuẓilluhum Allâh bi-ẓill al-'arş*, 1309; 23. *Munîl al-ma'ârib 'ala 'l-ḥamdu li'llâh kifâ' al-vâcib*, 1309; 24. *Muntaḫab al-taşavvuf*, 1325; 25. *Muẓhir al-dilâlât al-maḫşûda fî alfâẓ al-taḥiyyât*, 1321; 26. *Muzîlat al-nakad 'amman lâ yuḥibb al-ḥasad* (nr. 11 kenarı); 27. *Naṣîḥat al-nisâ'*, 1321; 28. *Na't al-bidâyât va tavşîf al-nihâyât*, 1211 (Kahire tab., 1324); 29. *Sahl la-murtaḳâ fi 'l-ḥass 'ala 'l-tuḳâ*, 1306; 30. *al-Sayf va 'l-Mûsâ fî ḳażîyat al-Ḫiżr va Mûsâ*, 1320; 31. *Sayf al-mucâdil li 'l-ḳuṭb al-kâmil*, t.s.; 32. *Sayf al-sakt li 'l-muta'arriż lanâ fî avval al-vaḳt*, t.s.; 33. *al-Ṣilât fî faża'il ba'ż al-ṣalavât*, 1321; 34. *Ṣilat al-mutaraḥḥim 'alâ ṣilat al-raḥim*, 1323; 35. *Tabyîn al-ġumûż 'alâ na't al-'arûż*, 1320; 36. *Taḳyîd yata'allaḳ bi-ḥadîş „innama 'l-a'mâl bi 'l-niyyât"*, 1320; 37. *Tanbîh ma'âşir al-murîdîn 'alâ kavnihim li-aşnâf al-ṣaḥaba tâbi'în*, 1321; 38. *Tanvîr al-sa'îd fi 'l-'âmm va 'l-ḫâşş*, 1320; 39. *Şimâr al-muzhar* (şiir mecm.), 1324; 40. *Tibyân al-ḥaḳḳ allaẕî li 'l-bâṭil saḥḳ*, 1321.

Mâ' al-'Aynayn'in oğlu Muḥammed Taḳî Allâh, hakkında bir eser kaleme almıştır: *Muẓakkir al-mavârid bi-sîrat Mâ' al-'Aynayn ẕi 'l-favâ'id* (Fas, 1316). Mâ' al-'Aynan hakkında, Aḥmed al-Şingîṭi (s. 360 v. dd.)'de de mâlûmat bulunmaktadır.

Bibliyografya: MAVRİTANYA mad. gösterilen eserlerden başka bk. bir de al-Moutabassir, *Mâ el Aînîn ech Changuîṭy*, (*RMM*, 1907, I, 343—351) ve l'*Afrique française* (*Bulletin du Comité de Renseignements coloniaux, tür. yer.*).

(E. LEVI-PROVENÇAL.)

MAVÂLİYA. [Bk. MEVVÂL.]

MÂ VARÂ' AL-NAHR. [Bk. MÂVERÂÜNNEHR.]

MÂVARDÎ. [Bk. MÂVERDÎ.]

MAVDÛD. [Bk. MEVDÛD.]

MÂVERÂÜNNEHR. MÂ VARÂ' AL-NAHR (A.) „nehrin öte tarafında bulunan"; eski çağ coğrafyacılarında Mâ varâ' al-Cayhûn mânası ile Transoxiana; Amu-Derya [b. bk.; Ceyhun, Oxus]'nın şimâlinde, araplar tarafından feth ile islâm hâkimiyeti altına girmiş olan ülkelere verilen bir isimdir. Buraya Soġd, Fergana, Şur, Eşrûsene v. b., yâni daha sonraki coğrafya ıstılahlarına göre, eski Buhârâ ve Hokand hanlıkları ile diğer Türkistan şehirleri dâhil bulunuyordu. Mâverâünnehr'in şimâl ve şark hudutları, kat'î olarak, belli olmamakla berâber, Sır-Derya (Seyhun, Jaxartes) havzasını veya o zamanlar islâm hâkimiyetine girmiş olan ülkeleri içine aldığı ve siyâsî münâsebetlerin inkişâfına tâbî olduğu anlaşılmaktadır. Müslüman coğrafyacıları tarafından Mâverâünnehr'in mâmurluğu, toprağının verimliliği, ekin, meyva v. b. mahsûlleri ile ehlî hayvanlarının bolluğu, nüfusunun çokluğu, cömertliği, misâfirperverliği, yol ve geçitlerin mükemmelliği, rıbat v. b. hayır müesseselerinin çokluğu, halkın cesâreti, ilim ve maârife karşı meyil ve istidadı uzun-uzadıya tasvir edilmektedir; bu hususta krş. G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1905, s. 433 v. dd.; W. Barthold, *Türkestan* (*G M S*, N. S., London, 1928, V, 64 v. dd.). Bu tâbir arap coğrafya eserlerinden farsçaya da geçmiştir. IX, (XV.) asırda Ḥâfiẓ Abrû [b. bk.] kendisinin coğrafyaya dâir eserinde Mâverâünnehr'e husûsî (sonuncu) bir fasıl ayırmıştır. Edebî an'anenin te'siri ile, bu tâbir orta Asya'nın kendisinde bile buradaki duruma göre, nehrin beri tarafında bulunmasına rağmen, son zamanlara kadar kullanılmakta devam etmiştir (bk. Babur, *G M S*, I, fihrist; trk. trc. Reşid Rahmeti Arat, Ankara, 1946, fihrist; Muḥammed Şâliḥ, *Sprav. knijku Samarsk. oblasti*, V, 240 v.b.). (W. BARTHOLD.)

MÂVERDÎ. AL-MÂVARDÎ (974—1058), ABU 'L-ḤASAN 'ALÎ B. MUḤAMMED B. ḤABÎB, şâfi'î fakîhi olup, tahsilini Basra ve Bagdad'da ikmâl ettikten sonra, müderris olmuş ve kısa bir müddet Nişâpûr yakınında Ustuvâ'da baş-kadılık vazifesini görmüş, devamlı surette yerleşmek üzere, Bagdad'a gelmiştir. Burada o zaman Irak'ta saltanat süren Büveyhîler ile müzâkereler esnâsında halife al-Ḳâdir (381—422 = 991—1031)'in hizmetinde bulundu; Büveyhîlerden Calâl al-Davla 429 (1037/1038)'da halife al-Muḳtaẕî'den kendisine *şahânşâh* (*malik al-mulûk*) unvanının tevcihini isteyince, muhâlif bir fetvâ verdiği için, bu hükümdarın husûmetini celbetti. Mâverdî 30 rebiülevvel 450 (27 mayıs 1058)'de 86 yaşında olduğu hâlde, vefat etmiştir.

Mâverdî'nin eserleri, ancak ölümünden sonra, tilmizlerinden biri tarafından neşredilmiştir. Elimizde bulunanları şunlardır: 1. *Tafsîr al-Ḳur'ân* veya *Kitâb al-nukat va 'l-uyûn* (Rampur yazması için bk. *J A S B*, yeni seri, II, XLI; Fas yazması için bk. *Fihrist Mascid al-Karaviyîn*, nr. 215 ve İstanbul yazması için bk. Kılıç Ali Paşa kütüp., nr. 90). 2. *K. al-ḥâvî al-kabîr fi 'l-furû'* (yazmaları için bk. Brit. Museum Or., nr. 5828, krş. Ellis ve Edwards, *Descr.-List*, s. 22; Kahire, krş. *Fihrist*, III, 215 ve İstanbul, Süleymâniye kütüp., nr. 436). 3. *Kitâb al-aḥkâm al-sulṭâniya* (nşr. R. Enger, *Constitutiones politicae*, Bonn, 1853), Kahire'de, 1298, 1324 ve 1327 yıllarında tab'edilmiş olan bu meşhur eseri amme hukukuna âit meseleleri, zamanının siyâsî şartlarını dikkat nazarına almaksızın, mütâlea etmiştir (bk. A. v. Kremer, *Culturgeschichte*, I, 396; M. Hartmann, *Unpolitische Briefe aus der Türkei*, s. 242); tercümeleri için bk. S. Kaizer, *Publiek en administratief regt van den Islam met een inleiding over de toepasselijkheid van dar regt in Nederlandsch-Indie* ('s-Gravenhage, 1862); L. Ostrorog, *Les constitutiones politiques, trad. et commentées d'après les sources orientales* (Paris, 1900—1906); F. Fagnan, *Les status gnuvernementaux ou règles de droit public* (Alger, 1915); krş. H. F. Amedroz, *The Mazalim jurisdiction* (*J R A S*, 1911, s. 635—674); 4. *Kitâb Naṣîḥat al-mulûk* (Paris yazması için bk. de Slane, nr. 2447, 3). 5. *K. Taşîl al-naşar va ta'cîl al-ẓafar*, siyâset ve idâre etmek san'atı hakkında Gotha yazması için bk. Pertsch, *Verz.*, nr. 1872). 6. *K. Ḳavânîn al-vizâra* (Viyana, Konsularakademie, Krofft, s. 475'te *Ḳânûn al-vazîr va siyâsat al-mulk* başlığı altındadır; Landberg'de yazması için bk. Goldziher, *Abh. zur ar. Philologie*, II, not s. 14; İstanbul, Topkapı sarayı, 2405,3 'teki *Kitâb al-vizâra*, Rescher, *R S O*, IV, 710 'a göre, ancak nr. 4'nın bir parçasıdır). 7. *K. A'lâm al-nubûva* (Berlin yazması için bk. Ahlwardt, nr. 2527; Kahire için bk. *Fihrist*, I, 270 (Kahire tab., 1319, 1330); krş. Diez, *Denkwürdigkeiten von Asien*, II, 382; Schreiner, *Kohuts Semitic Studies*, s. 502—513). 8. *K. Adab al-ḳâżî* (yazma, İstanbul, Süleymâniye kütüp., nr. 381). 9. *K. al-Amşâl va 'l-ḥikam*, 300 hadîs, 300 darb-ı mesel, 300 beyiti muhtevî olup, her biri 30 darb-ı mesellik 10 fasla ayrılmıştır (Leiden yazması için bk. *Catalogus*, I, nr. 382). 10. *K. al-Buġya al-'ulyâ fî âdâb* (*adab*) *al-dunyâ va 'l-dîn*, bugün hâlâ çok okunmakta olan bir eser (İstanbul tab., 1299, Kahire tab., 1309, 1310, 1315, 1327, 1328, 1339) olup, al-Âmulî'nin *Kaşkûl*'üne hâşiyedir (Kahire tab., 1316, Hindistan tab., 1315). Uvays Vafâ' b. Dâvûd al-Arzancânî Ḫânzâdâ, *Minhâc al-yaḳîn* adı altında, bunun bir şerhini yazmıştır (İstanbul tab., 1328). Vazîr Lisân al-Dîn b. al-Ḫaṭîb (ölm. 776 = 1376)'in hocalarından biri olan İbn Liyûn, bunun bâzı kısımlarını şerhetmiştir (Madrid, nr. 427). Müellifi mechûl, *Ma'rifat al-faża'il* adlı bir hulâsası da Escurial'da bulunmaktadır (bk. Derenbourg, II, 748).

Bibliyografya: İbn Ḫallikân, *Vafayât al-a'yân* (Kahire, 1299), I, 410; Yâḳût, *İrşâd al-arîb*, V, 407; al-Subkî, *Ṭabaḳât al-şâfi'iya*, III, 303—314; İbn Taġrîbirdî (nşr. Popper), s. 718 (II, 224); Wüstenfeld, *Schafiiten*, nr. 395; R. Enger, *De vita et scriptis Mawerdii* (Bonn, 1851);

Brockelmann, *GAL*, I, 386; *Supplem.*, I, 668.
(C. BROCKELMANN.)

MAVḲİF. [Bk. MEVKİF.]

MAVLĀ. [Bk. MEVLÂ.]

MAVLAVİ. [Bk. MEVLÂ.]

MAVLAVİYA. [Bk. MEVLEVÎLİK.]

MAVLİD. [Bk. MEVLİD.]

MAVRİTANYA (garp dillerinde MAURITANIE, MAURITANIA, MAURETANIA), Afrika 'da magribliler (MAURES, MOORS, MAUREN) memleketi. Fenike dilindeki *mauharim* („garplılar") den yahut daha muhtemel göründüğü üzere, şimâlî Afrika 'da hıristiyanlık devrinden evvel yaşamış bir kabîlenin isminden iştikak ettiği ileri sürülen bu tâbir, eski çağda şimâlî Fas (Mauritania Tingitana) ve Cezayir ülkesinin şimâl-i garbî kısmı (Mauritania Caesariensis) için kullanılmış idi. Daha sonra Avrupalılar bu tâbirin kullanılış sâhasını genişleterek, Akden'iz ve Sahra Afrikası 'nın, arap-berber, bütün ahâlisini ve bunların yaşadıkları memleketi de bu ad ile isimlendirdiler. Bunu müteâkip sözü geçen geniş bölge içinde temaslarının daha fazla olduğu memleketleri pâyitahtlarının isimleri ile adlandırmak yoluna gittiler (Trablus, Tunus, Cezayir ve Fas). Bunun neticesinde magribli adı avrupalılar arasında ancak şimâlî Afrika 'nın Endülüs, mûsevî veya türk menşe'li şehirlileri yahut bilhassa garbî Sahra göçebeleri için kullanılmakta devam etti. Sözü geçen kabîleler Aḥmed al-Şingiṭī (*al-Vaṣīṭ*, Kahire, 1329) 'nin buradaki başlıca köy adına (Şingīṭ, frns. Chinguetti) izâfet ile, Şingiṭ memleketi dediği sâhada göçebe hâlinde yaşarlar. Bu müellife göre, memleket Atlas okyanusu, Sāgiat al-Ḥamrā' vâdisi, Senegal nehrinin sağ sâhilindeki İbn Ḥayba (Brākna) ovası, nihâyet Valāta ve Na'ma (Néma) kasabaları ile hudutlanmaktadır. Eğer bu müellifin yaptığı gibi, bura sâkinlerini nazarı itibâre alırsak, memleketin şarkta Tumbuktu 'ya kadar uzandığını kabûl etmemiz lâzım gelir.

Mavritanya şimdi fransızların garbî Afrika topraklarında kurulmuş 8 bölgeden biri olup, bu bölgenin sâhası, yukarıda zikredilen hudutlara nazaran, çok daha dardır. Şimâlde ve şarkta itibârî bir hudut çizgisi bu toprakları İspanya 'nın Rio de Oro arâzisinden, Cezayir ülkesinin cenup topraklarından ve fransız Sudanı 'ndan ayırmakta ve cenupta ise, Senegal nehri mecrâsı vâsıtası ile, yine Fransa 'nın Sénégal kolonisinden ayrılmaktadır. [Buna göre, memleketin mesâhası 1.077.000 km². ve nüfusu da, 1951 'de 657.000 'e varmaktadır].

Senegal nehri yakınları bir tarafa bırakılacak olursa, memleket bir çöl yahut hiç değilse yarı çöl vaziyetinde olup, en az kurak olan kısımlarında hayvancılığa elverişlidir. Müstemleke olarak da, bir işletme bölgesi olmaktan ziyâde, iktisâdî bakımdan daha elverişli durumda olan Senegal bölgesini şimâlden koruyan bir askerî bölge vasfını hâiz bulunur.

I. COĞRÂFÎ VAZİYET.

Umûmî olarak Mavritanya az ârızalı bir memleket manzarası arzeder. Şimâlde Rio de Oro memleketinin cenup topraklarında okyanus kıyılarından başlayarak, cenupta Senegal nehrinin orta mecrâsına kadar tâkip edilen bir takım alçak dağlar (başlıcaları Ḫat çukuru ile birbirinden ayrılan Adrār Ṭmar ve Tagant kütleleri) göze çarpar ki, bunlar şimâl ve şimâl-i şarkîye doğru muhtelif tâlî kütleler ile İgidi kum çölüne kadar devam eder. Dağlar arasında, yer-yer müteharrik kum tepeleri ile kaplı olduğu için, münâkale bakımından güçlük vücûda getiren, fakat aynı zamanda iyi otlaklar ihtivâ eden düzlükler uzanır (şimâlden cenûba Erg al-Ḥamami, Makteyr, Varan, Adafer ve Aukar). Bunların şimâlinde, sudan mahrum, zemini sert ve düz arâzi Fas memleketi cenûbundaki Dra Ḥammada 'sına kadar tâkip edilir (Gallaman, Karet ve Yetti). Memleketin şimâl-i şarkîsine doğru iklim çok kurak olup, bilhassa Valata şimâlinde, Cuf çukur sâhasında ve Erg Şeş 'in garp kısmında susuz ve hemen tamâmiyle mechûl bir bölge yer alır. Burada yalnız dağ keçisi, ceylân ve deve kuşu gibi hayvanlar ile bunları avlamak üzere gelen, günlerce susuzluğa tahammül eden ve avladıkları hayvanlar gibi, yeşil ot yiyen avcılar (*nmadi*) bulunur.

Memleketin garp kısmında, okyanus kıyısından itibâren, bir körfez gibi içeriye doğru sokulan, kum ile kaplı bir ova uzanır. Bölgede hâkim şimâl-i şarkî rüzgârlarının getirdiği kumlar yer-yer tepecikler teşkil ederler ki, bunlardan şimâlde olanlar, rüzgârın sevkı ile, sık-sık yer değiştirirler. Cenûba doğru iklim tedricî bir şekilde nemlendiği için, kum tepecikleri üzerlerinde yaşayabilen nebat kökleri vâsıtası ile, bulundukları yerlere tesbit edilmiş durumdadır. Memleketin nebâtî manzarası cenup istikametinde iklim ile berâber değişir, şimâlde Rio de Oro hudutları gâyet kurak ve çıplak olduğu hâlde, cenûba doğru bozkır görünüşü hâkim olmağa başlar. Senegal nehrine yaklaştıkça, Brākna ve Gorgol ovası gibi, zemini alüvyonlu çukur yerleri sığ su birikintileri ile işgâl edilmiş düzlükler görülür ki, burada yüksek boylu sık ağaçların yarattığı husûsî bir manzara (*tāmurt*) göze çarpar. Nehir boyunda ise, toprağı verimli Şamamah ovası (neh

rin yukarı taraflarına doğru Litama ve Gidimaka) yer alır. Nehre yaklaştıkça bozkır ormana tahavvül eder.

Umûmiyetle düz olan deniz kıyısı yer-yer kum tepecikleri, yayla düzlükleri ve tuz gölleri (*sebḫa*) ihtivâ eder. Bütün garbî Afrika sâhillerinde olduğu gibi, bu kıyı boyunca devamlı bir dalga çatlaması hâdisesi vardır. Bununla berâber balık pek bol olup, kıyı halkının geçiminde mühim yer tutar.

II. NÜFUS.

Nüfus. Mahallî an'ane ve rivâyetlere göre, memleket önceleri siyah insanlar ile meskûn idi. Bundan sonraki asırlarda muhtelif berberî kavimler, araplar ve muhtemel olarak, mûsevîler geldiler. İlk gelenler, şüphesiz hicretten evvel, berberîlerden Şanhācaler oldu. Daha sonra Sahra ötesi ticâretin gelişmesi ile, burada kurulan kasabalara muhtelif menşe'li tüccarlar (araplar, berberîlerden Zanāta, Nafūsa, Lvāta, Nafzāva v.b.) geldiler. Bunlardan başka muhtelif devirlerde zulümden kaçan mûsevîler buraya sığındılar ki, son olarak XV. asrın sonunda Tuāt 'tan kovulmuşlardı. Nihâyet Ma'ḳil zümresine dâhil araplar memleketi XV. asırdan itibâren istilâ ettiler. Bunlar yeni Zanāta guruplarını da berâber sürüklemiş yuhut önlerine katmışlardı.

Yahudilerin hepsi de, artık ayrıca sayısı tesbit edilemeyecek şekilde, berberîler içinde erimişlerdir (*ma'llemîn* denilen demirciler kastının esâsını bunların teşkil ettiği zannolunuyor). Tedrîcen Senegal nehrine doğru sürülen zencîlerden şimdi Tukulör, Sarakole, Volof, Pöl ve Bambaralar kalmıştır ki, bunların sayısı mevcut nüfusun dörtte birini bulmaz.

III. TARİH.

1. Tarihten evvelki devirler için Mavritanya 'da bilhassa Adrār ve Aukar havâlisinde yapılmış bâzı araştırmalar, bütün sahrâda olduğu gibi, burada da ehemmiyetli tarih öncesi eserler bulunduğunu meydana koymuştur. Çok eski olarak yerleşenlerin, kullandıkları âletler bakımından siyah ırk ile münâsebetleri olduğu tahmin ediliyor. Adrār hurmalıklarını meydana getirdikleri ve şimdi Aṭar 'ın 15 km. şimâl-i garbîsinde Azuggi 'nin yerinde „Köpekler şehri" adlı bir belde kurdukları, Magribliler tarafından rivâyet olunan *Bafur* kavminin bu eski sâkinlere bağlanması belki mümkündür. Bu Mavritanya zencîleri, çölün cenûb-i garbîsinde mevcûdiyetleri bilinen ilk kırallıkların (Senegal 'deki Futa 'ya hâkim Takrur, pâyitahtı şimdiki Valata 'nın 160 km. cenûb-i garbîsindeki Kumbi 'nin yerinde bulunan Ġana ve bu sonuncuların yerine geçerek, bütün garbî Sudan 'a hâkim olmuş bulunan Diara kırallıkları) az-çok tebeası oldular. Zencîlerin yaşama sâhası kısmen Fas 'ın cenûbunda göçebe dolaşan Şanhāca veya Znāga berberî kavimlerinin sâhasına temâs etmekte idi.

2. Şanhāca istilâsı. Bu istilânın tarihi bilinmemekle berâber, pek eski olduğu muhakkak gibidir. Arap emîrlerinin Mağrib al-Aḳṣā 'ya doğru, VII. asrın son senelerinden itibâren icrâ ettikleri seferler bunların islâmiyet ile ilk temâsını te'min ettiği gibi, cenûba doğru yayılmalarını da hızlandırmış olmalıdır. Bununla berâber, Şanhācalerin Adrār, Tiris ve Tāgant 'a kadar uzanışları, muhtemel olarak, daha eski bir hâdisedir. Memleketi fethetmeleri yavaş olmuş ve gâlibâ Senegal nehri kıyılarına ilk defa XI. asırda ulaşılmıştır.

3. Birinci Şanhāca kırallığı. IX. asrın başında bir takım Şanhāca kabîleleri (Lemtūna, Guddāla ve Beni Vāreṭ) Adrār 'ı işgâl ederek, Ġana zencî devleti topraklarına akınlara giriştiler. Bunların Lemtūna'lı reislerinden Tilutan (ölm. 836 yahut 837) bütün berberîlerin başına geçti ve 20 kadar zencî hükümdarını kendisine vergi vermek mecbûriyetinde bıraktı. Başlıca şehirleri Azuggi ve bilhassa Audaġust olup, bu sonuncusu şimdiki Kifah (Kiffa) 'ın 60 km. şimâl-i şarkîsinde bulunuyordu. VII. asra doğru Soninke zencîlerinin kurmuş olacakları bu şehrin Sahra ötesi ticâret bakımından kazandığı ehemmiyeti buraya daha o zamandan kısmen işlâmlaşmış yabancı bir nüfus (berberîler ve araplar) cezbetmiş idi. Parlak bir başlangıca rağmen, bu Lemtūna devleti uzun sürmeyerek, 919 'da ortadan kalktı ve bunun üzerine Ġana zencî hükümdarları Tāgant 'a doğru yayıldılar ve X. asrın sonunda Audaġust 'u ele geçirdiler.

4. İkinci Şanhāca kırallığı. 1020 senesine doğru muhtelif Şanhāca kabîleleri yeniden birleştiler. Başa gerçekten müslüman ilk Znāgī reisi olduğu sanılan Lemtūna kabîlesinden Tarsina geçirildi. Bu şahıs, hacca gidipgeldikten sonra, zencîlere karşı, savaşa girişti ve bu savaşlardan birinde öldü (1023). Reislerin muhtelif kabîleler arasında nöbetleşe seçilmesi kaidesine uyularak, yerine Guddāla kabîlesinden dâmâdı Yaḥyā b. İbrāhīm geçti. Tarsina gibi, müttekî bir zât olan Yaḥyā, hacc dönüşü berâberinde Fas 'tan 'Abd Allāh b. Yāsīn isimli bir şerî'at adamını, yanındakilere dinî vecîbeleri öğretmek üzere, getirdi. Şanhācalerin evvelce iyi karşıladıkları bu zât, onlara şimdiki Tişit 'in yerinde Aretnenna şehrini inşâ ettirdi. Fakat sonraları, göçebelerin

kendisine karşı isyân etmeleri üzerine, 'Abd Allāh, müridleri ile berâber, okyanus kenarında bir adada (belki Tidra adası) müstahkem bir tekkeye (*ribāṭ*) sığındı. Bu sebeple onlara al-Murābiṭūn („Murâbıtlar, *ribāṭ*'ta bulunanlar") denildi ki, bu tâbir Avrupa dillerine almoravid şeklinde geçmiştir.

5. Murâbıtlar. Bunların kudsiyet yolunda şöhretleri arttı ve böylelikle etraflarına bir çok taraftar toplandı. 'Abd Allāh, bunlar ile, âsîlere ve zencîlere karşı harekete geçti; bir kaç sene içinde, Sahrâ'nın bütün garp kısmını, Tafilalt ve Dra'dan Senegal'e kadar, itâat altına aldı. 1050'de Yaḥyā b. İbrāhīm öldü ve Lamtūna kabîlesinden Yaḥyā b 'Omar, topluluğun siyâsî reisi oldu; 'Abd Allāh b. Yāsīn ise, dinî reis vaziyetinde idi. Birincisi Audağust'u geri alıp, yağma ederken, öteki de Magrib'in fethine teşebbüs ediyordu. Fakat çok geçmeden Yaḥyā, Adrār'da bir isyân sırasında, Abd Allāh ise, Fas ovalarındaki hak yolundan sapmış Barġvāṭalar ile çarpışırken öldüler. Yaḥyā'nın kardeşi Abū Bakr bir müddet Murâbıtların en büyük reisi oldu ise de, daha sonra şimâlî Afrika'da fethettiği sâhaları yeğeni Yūsuf b. Tāşfīn'e terketmek mecbûriyetinde kaldı ve hukümranlığı memleketin yalnız cenup taraflarına inhisar etti. Zencîlere karşı cihâda girişip, onları islâmlaştırmağa gayret etti. 1076'da Ğana'yi, 1080'de pâyitaht olan Takrūr'u ele geçirmiş, rivâyete göre, yukarı Niger üzerinde bir Mandingo hukümdarı da onun hâkimiyeti altına girmiştir. 1087'de Tāgant'ta öldürülünce Mavritanya'daki Şanhāca birliği ortadan kalktı ve ler kabîle yeniden istiklâl buldu.

6. Taşumşalar ve zencîlerin mukabelesi. Yukarıki seneler ile, XIV. asır sonu arasında, Mavritanya tarihine âit bilinen şeyler azdır. Bununla berâber Mali zencî krallığı te'sirinin Adrār ve Tagant'a kadar yayıldığı ve Sūs'tan gelme başka bir Murâbıt berber unsuru olan Taşumşaların memlekete gelip, yerleştikleri tahmin ediliyor.

Görünüşe bakılırsa, Taşumşalar evvelâ Murâbıtların an'anesini benimsiyerek, zencîlere karşı cihâda devam etmişlerdir. Fakat bâzı muvaffakiyetlerden sonra, Senegal nehri bölgesinden geri atılarak, Tiris ve Adrār'a doğru çekildiler ve silâhı terkedip, dinî tetebbû ve ibâdete koyuldular. Bunun üzerine, zencîlerin mukabelesi endîşe verecek bir hâl aldı: Voloflar, Soninkeler ve Tukulörler Mavritanya'nın bir kısmını zaptettiler; o sırada eğer Ma'kil arapları ortaya çıkmasalardı, Akdeniz bölgesindeki fütûhat ile yıpranmış olan berberîleri itâat altına almaları bile belki mümkün olurdu.

7. Ma'killerin yayılışı. Bu yeni istilânın zamanını doğru bir şekilde tesbit etmek mümkün olmadığı gibi, esâsen bir defâda vukûa gelmiş bulunduğu da söylenemez. Küçük guruplar hâlinde Şanhācaler arasına sızarak, nihâyet onları kendi aralarında eriten Ma'killerin istilâsı, XIX. asra kadar, sürüp gitti.

Mısır'dan çıkan Ma'killer, çölün şimâl kenarını tâkip ederek, XIII. asrın ilk yarısında Fas cenûbundan Okyanus kıyılarına ulaştılar. Fās'ın Marīnī hukümdarları Atlas dağları ötesindeki vilâyetlere hâkim olmak ve oralardan vergi toplamak husûsunda bunlardan faydalandılar. Fakat inzibat tanımayan bu göçebeler, çok geçmeden, Fas için bir tehlike hâline geldiler. Memleketi yağmalarından ve istilâ tehditlerinden korumak için, üzerlerine seferler açmak lüzûmu duyuldu. Bu hareketler yüzünden mi yahut Şanhācaler tarafından yardıma çağrıldıkları için mi veya bir kuraklık senesinde yeni otlaklar aramak sebebi ile mi yerli vakayinâmelerin bildirmedikleri bir hâdisenin sevkı ile, içlerinden Zvī Ḥasan veya Banī Ḥasan zümresine mensup bâzıları Mavritanya'ya doğru indiler. Zencîlerin nehre doğru sürülmesine yardım ederek, kendileri ile hemen aynı zamanda Tuāt'a gelmiş bulunan Kunta Zanātaları tarafından desteklenerek, yukarı Mavritanya (İçel ve Zemmūr) Şanhācalerini XV. asırda, Vadan ve Tāgant'ı XVI. asırda, Adrār ve aşağı Mavritanya'yı da XVII. asırda itâat altına aldılar. XV. asırdan zamanımıza kadar geçen uzun devre zarfında bir takım Udāya (Ulād Rizg, Mġafra, Ulād Mbark, Brākna, Trārza, Ulād Yahyā b. 'Osmān) kabîlelerinin, bunlar arasında, sırası ile, hâkim vaziyete geçtikleri görülmektedir. Ayrıca Banī Ḥasan'dan daha başka guruplar da cenûba doğru indiler ise de, Mavritanya'ya kadar gelenler azdır. Ulād Dlim kabîlesi dâimâ çöl sâhasında kaldı. Brābişler, Tumbuktu havâlisine göçmeden evvel, Senegal'in bir az şimâlinde bir kaç sene ikamet etmişlerdir.

8. Ma'killer ve Fas sultanları. Ma'killer, Fas cenûbunda yaşamış olmaları dolayısı ile, uzun müddet Fas kabîlesi vasfını muhâfaza ettiler. Sa'dī ve 'Alavîler devrinde, asker olarak, seferlere katıldılar. Bu hal, cenûba doğru göçmelerine, Fas sultanları hesabına, memleket fethetmek mâhiyetini verdi. Şüphesiz mağlûp berberîlerden vergi istemek hakkını bu sebeple kendilerinde buldular; bu yüzden, Fas veya Merâkeş sultanları Mavritanya'yı bâzan kendilerine âit imiş gibi telâkkî ederek, XVII. ve XVIII. asırlarda oraya kuvvet gönderdiler; bâzı reislere hukûmet etme berâtı verdiler. *al-Vasīṭ* müellifinin, Şingiṭ memleketini Sudan'a değil, Mağrib'e bağlaması da her hâlde bundan ileri gelmektedir.

9. Şanhācalerin mukabelesi. Mavritanya'daki arap hâkimiyeti ne kadar başarılı bir netice vermiş olursa-olsun, Şanhācaler tarafından şiddetli mukabeleler dâvet etmekten geri kalmadı. Şüphesiz Taşumşaların zaafı, zencîlerin tehdidi, göç edenlerin kafile-kafile gelişleri, ilk gelenlerin yerleşmesini kolaylaştırmış idi. Fakat Ma'killerin berberî göçebelere karşı revâ gördükleri zulüm, XVII. asırda Lemtūnalerin ahfâdından Nāşir al-Dīn isimli bir murâbıtın sevki ile, Murâbıt devletinin yeniden kurulmasını hedef tutan umûmî bir isyâna sebep oldu. Karargâhını garbî Mavritanya'da kurmuş olan bu murâbıt, önce etrafındakileri zencîler ile savaşa teşvik ederek, an'anevî düşmana karşı kuvvet topladı. Senegal nehrinin sol sâhiline geçip, oraları tahrip etmek sureti ile, bu kuvveti dövüşmeğe alıştırdıktan sonra, açıktan açığa araplara karşı döndü. Böylelikle vukûa gelmiş meşhur *Babbah* muhârebesi neticesinde, araplar otuz sene hareketsiz kaldılar. Sonunda Sanhācaler arasındaki geçimsizlik, mukavemetlerine son verdi ve 1674'te Tin Yefżaż bozgunu bunların boyun eğmelerini kat'ileştirdi.

Adrār'daki İdeyşilli berberîleri de ancak 1745'te Ma'killere boyun eğdiler ve XIX. asrın sonunda arap emîrine karşı tekrar ayaklanarak, onu öldürdüler. Nihâyet Tāgant'ta reisleri Muḥammed Şeyn'in idâresindeki İdu'ayş Şanhācaleri XVIII. asrın sonunda, istiklâllerini elde ettiler; hattâ 1892'de Adrār'ı bile ele geçirmek üzere idiler. Kunta Zanātalarını memleketlerinden kovdular, hâlâ hüküm süren ve kendilerini Murâbıtların gerçek torunları telâkkî eden emîrlerin idâresi altında, Senegal'e kadar yayıldılar.

10. Emîrlerin idâresi. Filhakîka XVII. asırdan itibâren, her tarafta, kabîlelerin siyâsî vaziyetleri istikrar bulmuş, umûmiyetle arap reislerin idâresi altında küçük göçebe devletler hemen-hemen teşekkül etmiş idi. Bu arada Trārzalar nezdinde Ulād Aḥmed b. Daman sülâlesi hüküm sürmüş idi. Bu sülâlenin muzaffer hukümdarları arasında 'Alī Şandura (1703—1727), Fas sultanı Mavlāy İsmā'īl tarafından desteklenerek, kabîlesini Brāknaların boyunduruğundan kurtarmış idi; bilhassa Muḥammed al-Ḥabīb (1827—1860)'in uzun hukümdarlık devresi, Avrupa devletlerinin memlekete nufûzuna karşı magriblilerin ilk mukavemet safhasına tekabül etmektedir. Brāknalar nezdinde Ulād 'Abd Allāh emîrleri Babbah muhârebesinden sonra hâkim bir rol oynayarak, topraklarını Tāgant'tan okyanusa kadar genişletmişlerdi. Daha sonra ve bilhassa XIX. asırdan itibâren, bunların vaziyeti, Aḥmaddu I. (1818—1841)'nun parlak devrine rağmen, geriledi ve sonunda, Fransız nufûzuna karşı inatçı mukavemetleri, kendilerini politika sahnesinden uzaklaştırdı. Adrār'da Ulād Yaḥyā b. 'Osmān arasından da kuvvetli reisler çıktı. Bunlardan Aḥmed uld Muḥammed (1871—1891), hırçın tebeasını ve komşularını sükûnet hâlinde tutabildi ve Sahrâ — ötesi ticâreti geliştirmeğe gayret etti. Aḥmed uld Sidi Aḥmed (1891—1899), askerî muvaffakiyetleri ile, „harp emîri" unvanını kazandı. Nihâyet Tāgant'ta Muḥammed Şeyn'in neslinden Bakar uld Sveyd Aḥmed XIX. asırda Mavritanya'nın en büyük hukümdarı olarak tanındı.

Bu emirler idâresi, bâzan kendi aralarındaki rekabetten, bâzan tebealarının inzibatsızlığından, isyânlarından, fesadcılıklarından, bâzan da zencîler ile uğraşmak mecbûriyetinden ve bilhassa avrupalıların Atlas okyanusu sâhillerine ve Senegal nehri boylarına yerleşmek teşebbüsleri yüzünden, devamlı olarak, büyük güçlükler ile, karşılaştı.

11. Mavritanya sâhillerinde avrupalıların rekabeti. XV. asrın birinci yarısında, ilk defa olarak, Portekizliler Mavritanya sâhillerini ve Senegal munsabını ziyâret ettiler. Portekiz kıralının oğlu „Gemici" Henri (Henrique)'nin teşvikı ile, bu kıyılara gönderilen gemiler, esir, altın ve zamk getirdiler. Bunun üzerine, João Fernandez'in şarkî Adrār'da Vadan'a gidip, Şanhācaler arasında bir kaç ay kalmasını (1446) müteakip, 1448'de emniyet bakımından müsâit şartlar arzeden Arguin adasında devamlı bir te'sis meydana getirildi. Portekizliler buradan içerilere sokulmak ve Sudan'dan Fas'a giden büyük kervan yollarına hâkim olmak istediler. Vadan yakınında ve Azuggi'deki kale harâbelerinin onlardan kaldığı iddia olunur. Bununla berâber bir aralık yukarı Niger havzasındaki Mali zencî imparatorluğu pâyitahtı ile münâsebete girişmiş olmalarına rağmen, uzun müddet sâhildekilerden başka ticâret mevkîlerine sâhip olmadıkları tahmin edilmektedir.

Arguin adasının ticâreti, iki asır boyunca, portekizlilerin ve daha sonra ispanyolların elinde, canlı bir şekilde, devam etti ve ticârî mübâdelelerin yapıldığı açık bir liman olan Portendik (bu isim, bir Trārza emîrinin adından gelmek üzere, „Port d'Addi" 'den bozulmuştur)'te aşağı Mavritanya'ya kadar uzandı. Daha sonra Fransızlar Senegal munsabına

yerleştiler (1626). İspanya ile harp hâlinde olan hollandalılar Arguin'i zaptettiler (1638), fakat 1665'ten sonra bunu ingilizlere bırakmak mecbûriyetinde kaldılar. Bu üç devlet arasında bir rekabet başladı. Bir asır müddetle Arguin ve Portendik elden-ele geçerken, fransızlar Senegal boyunca ticâretlerini genişleterek, burada mübâdele merkezleri kurdular. Nihâyet Versailles muâhedesi (3 eylûl 1783), Beyaz Burun ile Salum munsabı arasını fransız hâkimiyeti altına koydu. Bununla berâber, XIX. asır başındaki harpler sırasında, bir aralık, buraya ingilizler de gelmişlerdi. Fransa memlekete ancak 1817'de, Paris mâhedesinin imzâsından üç sene sene sonra, sâhip olabildi. Bu arada Arguin ve Portendik hemen tamâmiyle harâp olmuş idi.

12. Fransız hâkimiyetinin genişlemesi. İngiltere'nin Portendik ile ticârette bulunma hakkını 1857'ye kadar muhâfaza etmesi, Trārza reislerinin ve bilhassa Muḥammed al-Ḥabîb'in kendi istiklâlini tehdit eden iki devlet arasındaki rekabetten faydalanmasını ve Senegal'in sol sâhiline yerleşmesini te'min etti. Avrupalıların yerliler karşısındaki durumları esâsen nâzik idi ve onlar ile ticâret yapmaları, ağır bir bâc ödemek şartı ile, mümkün olabiliyordu. Ancak 1854'te Faidherbe'in Senegal'e vâli tâyin edilmesinden sonra, aşağı Mavritanya'da daha faâl bir politika gütmek mümkün olabildi. Faidherbe dört sene içinde, silâha baş-vurarak, nehrin sol sâhilindeki Valoları itâat altına aldı, magriblileri buradan çıkarttı; Trārza ve Braknaları kabûle mecbûr ettiği bir anlaşma ile, bâcı büs-bütün kaldırmakla berâber, Fransa'nın nehre yakın sâhalarda yaşayan halk üzerindeki hâkimiyetini kabûl ettiriyor ve ticâret serbestîsini emniyet altına alıyordu.

Tebeaları arasında âsayişi muhâfaza etmek ve fesatçılardan korunmak ile fazla meşgûl olan Mavritanya emîrleri 50 yıla yakın bir zaman bu muâhedelere riâyet ederek, fransız kuvvetlerine karşı gelmeği düşünmediler. Ticâret anlaşmaları Tāgant-İdu'ayşlerine kadar teşmil edildi, hattâ Adrār emîri ile de uzlaşıldı. Mungo-Park (1795—1796), Caillié (1825), Caille (1843) ve Panet (1850)'den sonra, Vincent, Bu al-Mugdad, Bonnel, Aliun Sal, Mage, Fulerand, Aube, Soleillet, Quiroga ve Cervera, Douls, Soller, Fabert, Donnet, Blanchet, Gruvel ve Chudeau memleketin tanınmasına hizmet ettiler ve işgâlini hazırladılar.

Aşağı Mavritanya'nın sahne olduğu karışıklıklar, XIX. asrın son yıllarında nehir boyundaki ticâret iskeleleri üzerinde günden-güne daha fazla akisler bırakmakla neticelendi. Âsâyişsizlik yüzünden ticâret kösteklenmekte ve Faidherbe'in faâl politikası unutulduğu nisbette, yağmacılık nehrin doğrudan-doğruya fransız idâresi altındaki son yakasına kadar uzanmakta idi. Senegal müstemlekesini kat'î şekilde korumak için, Mavritanya'yı işgâl etmek düşünüldü ve bu maksatla sonu gelmeyen bir harpten bıkmış ve bunun zararlarını çekmiş olan Murâbıtlardan faydalanılmağa çalışıldı. Umûmî komiser Coppolani'nin inzibat tedbirleri ile desteklenen siyâsî faâliyet 1903'te Trārza memleketinin, 1904'te Brākna ve 1905'te Tāgnat memleketlerinin işgâli ile neticelendi.

Fakat bu sür'atli gelişme, Ḥavżlı bir murâbıt olan Mā' al-'Aynîn [b. bk.] b. Muḥammed Fāżil'ın ecnebî düşmanlığını körükleyen propagandası ile durakladı. Magribliler ve bilhassa Adrār kabîleleri arasında büyük bir nufûza sâhip olan Mā' al-'Aynîn'in teşvikı ile Coppolani öldürüldü ve Fas sultanının yeğeni Mavlāy İdrîs Mavritanya'daki cihadın başına geçti. Nyamilan muvaffakiyetinden bir netice çıkmadı ise de, magribli reislerin Fas sultanından yardım istemeleri üzerine, fransız kuvvetlerine karşı umûmî bir taarruz başladı (1908). Tehlikeli olmak istidadı gösteren bu kargaşalığa bir son vermek üzere, miralay Gourand, Adrār'ı zaptetti (1909). Bu muvaffakiyet 1910'da Mā' al-'Aynîn'in ölümü ve 1912'de Tişit'in ele geçirilmesi, Ḥavż kuvvetleri ile irtibat te'min edilmesi ile tamamlandı. Bu suretle Mavritanya'nın Fransa tarafından işgâli ikmâl edilmiş oldu. Mā' al-'Aynîn'in oğlu al-Ḥeyba'nin Merâkeş üzerine yürümesi, her ne kadar mavritanyalıların arasında, bir isyân başlangıcı husûle getirdi ise de, Smara'nın tahribi (1913) buna son verdi ve daha sonra Fransa, müstemlekeyi Sahrâ'dan gelen akıncılara karşı korumaktan başka, ayrıca bir teşebbüse geçmek lüzûmunu duymadı.

IV. İCTİMÂÎ VE İKTİSÂDÎ VAZİYET.

Zencîler yerleşmiş çiftçiler olup, köyleri bilhassa Şamamah ve Gorgol'da bulunduğu için, bunları Mavritanya'dan ziyâde, Senegal ülkesine tâbî saymak doğru olur.

Mavritanyalıların köyleri az sayıda (başlıcaları Aṭar, Şingiṭi, Vadan, Tijigja ve Tişit) olup, Adrār, Tāgant ve Żhar'da bâzı hurmalık ve tarlaları vardır. Bunlar deve tüyünden mahrûtî çadırlarda yaşayan ve sürüleri ile yağmuru tâkip eden göçebelerdir. Boz-kır sâhasında gezenler Senegal nehri ile çöl arasında dolaşırlar. Yalnız garbî Mavritanya'daki Trarzaların memleketi fazla kurak olduğundan, bunların dolaşma sâhaları daha geniştir, bunlar bâzan

Tiris ve Adrār ve Suṭuf'a giderler. Adrār ile Tāgant'a kadar inerler Bunlar evvelce şimâl tarafında, cenûbî Fas'a kadar ilerileyerek, bâzan Sagiat al-Ḥamrā' civarında Teknalar ile temâsa geçerlerdi. Bu insanlar, et yerler ve fakir bir hayat sürerler. Psichari, mübâlegaya düşmeksizin, bunları „en sefil yaşayan insanlar" olarak, târif etmiş idi.

Cemiyetleri, Fas'tan devamlı bir şekilde gelen muhacirler ile tâzelenerek, Murâbıt silsilesine fevkalâde bağlı bir vasfa sâhip bulunuyordu. Saf arap sayılan Ḥasanlar, fransız hâkimiyeti kurulmadan evvel, asîl ve muhârip sınıfı teşkil etmekte idi. Umûmiyetle berberî olan Şanhāca ve Zanāta Zvayaları (Murâbıtlar), emniyetlerini korumak üzere, bunlara *ġafer* denilen yıllık bir vergi öderlerdi. Bu berberîler de, hayvan yetiştirmekle berâber, aynı zamanda tüccar ve münevver olup, bâzan âdetâ seyyar medreseler meydana getirirlerdi. Açık veya gizli bir şekilde uğraştıkları büyücülükten, Ḥasanlara karşı korunmak üzere, faydalanırlardı. Şanhāca berberîlerinden olan Znagalar yahut vergiye tâbîler (*lahma*) istismar edilenlerdi. Araplara ödedikleri vergi (*ḫorma*) dışında, Murâbıtlara muayyen zamanlarda te'diyede bulunurlar; gerek araplar, gerek Murâbıtlar ayrıca gayr-ı muayyen zamanlarda keyfî vergiler tarhederlerdi. Bunlar kısmen zirâat ile geçinmekte idiler. Azâd edilmiş köleler olan *Ḥarātîn*, umûmiyetle evvelkilerden daha iyi muâmele görür, serf kabîleler teşkil ederdi. Nihâyet Ḥasanlar ile Murâbıtların elinde faâl bir ticâret mevzuu olan köleler bulunurdu. Bu gurupların dışında rencber (*m'allemîn*), şâir ve şarkıcı (*igaun*) ve şarkî Mavritanya çadırlı karargâlarının et ihtiyâcını karşılayan avcılar (*nmadi*) var idi.

Bu sınıflar arasındaki ayrılıklar, esâs itibârı ile kat'î olmamakla berâber, bir takım Murâbıt, hattâ Znāga zümreleri, Tāgant'daki İdu'ayşler gibi, arap vesâyetinden kurtulabilmişler, bâzıları avcıların (*geymer*) sergüzeştli hayatlarını taklit etmişler yahut Ḥasanlar arasında, bâzı tövbekârlar tekkelere çekilip, ibâdete koyulmuşlardı (*tigab*).

Fransız idâresi bu mânevî teşkilâta dokunmadan, yalnız köleliği ilgâ etti; bir de hemen her tarafta, *ḫorma* ve *ġafer* gibi, vergiler kaldırıldı.

İktisâdî hayat. Mavritanya'nın tek bir limanı Beyaz-Burun yarım-adası üzerinde, bir balıkçılık merkezi olan Port-Etienne'dir. Senegal nehrinin mecrâsı üzerinde, kurak mevsimde Podor ve yağışlı mevsimde Bakel mevkiine kadar nakliyat yapılır. Henüz hiç bir yol yapılmamış olup, başlıca mevkîler arasında kervan veya otomobillerin geçtiği patikalar bulunur. Telefon hatları yalnız cenupta mevcut olup, büyük merkezler arasında muhâbere telsiz ile te'min edilmektedir.

Başlıca geçim kaynağı hayvan yetiştirmek olup, 51.000 deve, 3.800 at, 239.000 sığır cinsi, 2 milyon keçi veya koyun ve 66.000 merkep mevcuttur (1932). Çok sayıda olan av hayvanları (ceylan, yaban keçisi, deve kuşu, toy kuşu ve yabânî hindi) halkın gıdâsında yer alır. Zirâî mahsûller arasında şimâlde hurma (senede 3.000 ton), nehir boyunda ve yaylanın bâzı elverişli vâdilerinde darı, pirinç, mısır, buğday ve arpa yetiştirilir. Cenupta zamk, öteden beri bir ihrâc maddesi olarak, yer tutar (senede 1.250—2.500 ton).

Yer altı servetleri henüz iyi bilinmemektedir. Bununla berâber Sebḫet Ijjel'de uzun zaman cenup istikametli kervanlara ticâret mevzuu olan tuz işletilir. Sâhil boyunda da bunların işlettiği bir kaç tuzla vardır ki, senede ihrâcâtı 4.700 ton kadardır. Sanâyî çok iptidâî bir hâlde olup, koşum takımları için deri ve çadır eşyâsı imâl edilir. Sâhile yakın oturanlar balıkçılıktan faydalanırlar. Bir takım kervanlar sâhil boyunca şimâlden cenûba yahut Adrār ve Tāgant'tan Senegal nehri üzerindeki iskelelere ve Sudan'a eşyâ taşırlar; gidişte canlı hayvan, zamk, tuz, hurma, deve-kuşu tüyü, ham ve işlenmiş deri götürür, bez, silâh, barut, mum, şeker, çay ve bahârat getirir; Aṭar, Şingiṭi, Vadan ve Tijigja pazarlarını beslerler. Çölün emniyetsizliği yüzünden gerçek mânası ile Sahrâ ötesi ticâret yok gibidir.

V. SİYÂSÎ VAZİYET.

Zencîlerin başında köy ve eyâlet reisleri bulunur. Mavritanyalı bir şeyhin hâkimiyeti altında, kabîle hâlinde toplanırlar. Şeyhin refâkatinde bir ihtiyar meclisi (*camā'a*) bulunur. Bâzan bir çok kabîleler irsî ve emîrlik hâlinde toplanmış olup, hükümdarın etrafında umûmiyetle *Znāga* veya *Ḥarātîn* arasından devşirilmiş saray mensûpları vardır. İktidar hemen tamâmiyle şeyh veya emîrin elinde olup, yalnız hukukî meselelerde adlî kuvvet, bir dereceye kadar, bu iktidarın dışında, bir kadıya verilmiştir. Bununla berâber verilen kararlar üzerine, emîrin, husûsî kadısı vâsıtası ile, müdâhale hakkı vardır ki, bir nevî istinaf kademesi teşkil eder. Bu an'anevî teşkilât yanında, fransız idâre sistemi kurulmuştur. [1951'de Mavritanya'da bulunan avrupalı sayısı 770 idi].

Mavritanyalılar *Kur'an*'ın emrettiği vergileri öderler (*zakāt*, *'uşr*). Yalnız binek develeri

ve zamk bu vergiden muâftır. Zencîler ferdî bir vergi ve hayvan vergisi öderler. Vâsıtalı vergiler pazar yerleri, tuz ihrâcı, silâh taşıma, orman ve nehir üzerinde sal işletme gibi, hususlar üzerine konulmuştur.

VI. DİL.

Mavritanya'da konuşulan dil arapça olup, buna *ḥasania* veya *lisān al-bayżān* („beyazların dili") denilir. Cenupta 7.000 kadar *Znāga*, cenûbî Fas'ta konuşulmakta olan lehcelere yakın bir berberî dili konuşmaktadır. Vadan ve Tişit'te Soninke dilinin bir şekli olan *azayr* (*azer*) dilini şimdi ancak bir kaç kişi konuşuyor. Nihâyet nehir boyundaki zencîler, kendi dillerini muhâfaza etmektedirler.

VII. DİNÎ VE FİKRÎ HAYAT.

Şanhâcalerin müslüman olmadan evvelki dinleri bilinmiyor. Yalnız bunların mûsevîlik veya hıristiyanlık gibi, vahdâniyete dayanan bir itikâdın bir dereceye kadar te'siri altında kalmış bulundukları söylenilebilir. Müslümanlık ile ilk temâsları, muhtemel olarak, 'Uḳba b. Nāfi' 'in cenûbî Fas seferi sırasına (681) rastlar ise de, gerçekten ihtidâları ancak çok daha sonraları ve 'Abd Allāh b. Yāsīn'in gayreti sâyesinde mümkün olabilmiştir.

Şimdi Mavritanya'nın bütün nüfusu mâlikî mezhebine mensûp olmakla berâber, içlerinden bir çoğunun, bilhassa muhâripler ile *nmadi*'lerin dinleri hakkında bilgileri az ve buna olan alâkaları gevşektir. Esâsen hemen her tarafta bâtıl inanışlar ve büyücülük âdetleri dinin sâf kaidelerini bozmakta ve halkın iptidâî hâlini ve zencî te'sirini ortaya koymaktadır. Müslümanlık ancak Murâbıt kabîlelerinde iyi bilinir ve tatbik olunur. Bunlar nezdinde tasavvufî bir an'ane ve oldukça derinleşmiş bir fikir hareketi öteden beri süre-gelmiş olup, bu sâyede, magribli cemiyeti içinde bu Murâbıtlar, garp islâm âleminde eşi görülmeyen bir nevî ruhânîler sınıfı meydana getirmektedir. Muhakkak ki, bu hâl Babbah harbinde bir aralık yeniden canlanan, bir taraftan Murâbıt hareketinin ve bir taraftan da Senegal ve Sudan putperest zencîleri karşısında beyaz ırkın öncüleri rolünü oynamış olan bu göçebe müslümanların husûsî vaziyetlerinin uzak bir neticesi olarak, izah edilebilir. Yine burada Renan ve Psichari'nin, çöl „dindarlığını" hatırlamak icâp eder. Ne olursa olsun, böylelikle bir nevî mukaddes vasıf kazanmak ve bunun etrafını da sihirli bir te'sir ile kuşatmak suretiyle, berberî asıllı insanlar, arap istilâcı ırkının gururuna karşı gerçekten bir izzet-i nefis mukabelesinde bulunmuşlar, onların zulüm ve yağmalarına karşı te'sirli bir korunma silâhı kullanmışlardır.

Mavritanya'daki başlıca tarîkatler Ticānîya ve Ḳādirîya olup, bunların nufûzu zencîler diyarına kadar uzanır. Evvelkiler Trārza, Tāgant ve Adrār'da bulunan, *şorfā'* olduklarını ve XIV. asır başına doğru Tabelbala'dan geldiklerini iddia eden İda u 'Ali ile temsil edilmektedirler. Bunlar XIX. asrın başından beri Fas Ticānîya koluna bağlanmış bulunuyorlar. Ḳādirîler daha çok sayıda ve daha nufûzlu olup, müteaddit kollara ayrılmaktadırlar. Bekkāya kolu XV.—XVI. asırdan beri mevcuttur ve Niger nehri büklümünden Tāgant ve Adrār'a kadar olan sâhada Kunta kabîlesi ile temsil edilir. Son yüz sene içinde yeni bir tarîkat hâlinde tâzelenmiş olup, muhtâriyetleri aşağı Mavritanya'da Ulad Biri'den Şayḫ Sīdîya (ölm. 1924)'nin çok büyük mânevî hâkimiyeti ile te'yit edilmiştir. Aynı safta, XIX. asrın ilk senelerinde kurulmuş olan Fāżelîya kolu da zikredilebilir ki, Mā' al-'Aynîn'in ve kardeşi şeyh Sa'd Bū'nun idâresi altında, büyük bir nufûz kazanmış idi. Bu iki kol, isimleri geçen meşhûr şahsiyetlerin ölümünden sonra, ehemmiyetlerini az-çok kaybetti. Nihâyet ḳādirîler ġużfîya tarîkatine mensup 600 kadar âzâ tarafından da temsil edilmektedir ki, bunların usûl ve âdetleri başka müslümanlarca iyi karşılanmaz.

Fas'tan yahut Sabḫat Ijjel'den Ḥavż veya Senegal'e doğru uzanan yollar üzerindeki mevkiinden faydalanan Şingiṭi, bir zamanlar şöhreti garbî sahrâya ve Sudan'a yayılmış bir fikir merkezi idi. Buna göre, isminin bütün magribli kabîlelere (*şenāgiṭa*) ve bunların dolaşma sâhalarına teşmil edilmiş olması ve memleketin an'anesine göre, islâmın mukaddes „yedi şehirden" biri sayılması kolay anlaşılır. Fakat bu üstünlük şimdi ortadan kalkmıştır: XVI. asırdan beri Tumbuktu medreselerinin parlaklığı ona karşı ciddî bir rekabet meydana getirmiş olmalıdır. Bugün Şingiṭi Varan kavimlerinin tehdidi altında olduğu gibi, ticârî durumu da sarsılmıştır; buna karşı Aṭar'ın ehemmiyeti artmaktadır. Çölün âsâyişsizliği, şimâlî Afrika ve Sudan'ın ayrı-ayrı gelişmeleri Şingiṭi'yi yaşatan Sahrâ ötesi ticâreti hemen-hemen ortadan kaldırmış ve bilhassa göçebe memleketlerde görülmesi mûtâd olduğu gibi, çadır altında ve bilhassa garbî Mavritanya'nın Murâbıt konak yerlerinde fikir hayatı gelişmiştir. Buralarda medreseler kurulmuş olup, bunların tedrisâtı (*Kur'an*, akaid, fıkıh, sarf ve mantık) hâlâ canlıdır. İçlerinde şeyh Sīdîya'nin, Mā' al-'Aynîn veya Sa'd Bū'nun, Tiris'te Ahel Meḥammed Salem'in idâre ettiği medreseler bulunduğu gibi, meşhûr ilim adamlarının elinde, tasavvufî istikamette gelişen medreseler de var idi.

Bu sâyede bir çok eserler meydana gelmiştir. *Kur'an* âyetleri, hadîsler, Sīdî Ḫalīl'in ve şârihlerinin fıkhı, sûfî akîdeler ile berâber, bunların esâs unsurlarını teşkil eder. Fakat bundan başka tarih tetkikleri, bilhassa Ulad Daman (Trārza) kabîlesi arasında, gerçekten rağbet görmektedir. Nihâyet şiir bütün muhârip veya Murâbıt kabîleler nezdinde rağbet görmekte ve emîrlerin saraylarında lûtuf ve ihsandan faydalanan bütün bir sınıfı geçindirmektedir.

Bibliyografya: Mavritanya hakkında tam bir bibliyografya için bk. *Actes du VIIème Congrès de l'Intitut des Hautes Etudes Marocaines* (*Hespéris*, 1930); şu koleksiyonlardan da faydalanılır: *Bulletin du Comité d'Etudes historiques et scientifiques de l'A O F, Revue du Monde Musulman, Bulletin du Comité de l'Afrique Française, La Géographie.* — Burada yalnız en ehemmiyetli kaynaklar zikredilmiştir: Aḥmed al-Şingiṭī, *al-Vāsiṭ* (Mavritanya monografyası, Kahire, 1329=1911); *Annuaire du Gouvernement Général de l'A O F* (Paris, 1912: *Notice sur la Mauritanie*); R Basset, *Mission au Sénégal*, I: *Étude sur le dialecte Zenaga, Notes sur le Hassania, Recherches historiques sur les Maures* (Paris, 1909); Général Faidherbe, *Le Zenaga des tribus sénégalaises, Contribution à l'étude de la langue berbère* (Paris, 1877); Cdt. Gillier, *Les populations de la Mauritanie* (*Rev. des Tr. coloniales*, 1924 ve 1925); ayn. mll., *La pénétration en Mauritanie* (Paris, 1926); A. Gruvel ve R. Chudeau, *A travers la Mauritanie occidentale* (*de Saint-Louis à Port-Etienne*), Paris, 1909—1911; I. Hamet, *Chron. de la Mauritanie sénégalaise* (Paris, 1911); P. Marty, *Etudes sur l'Islam Maure, Cheikh Sidia, les Fudelia. Les Ida ou Ali* (Paris, 1916;) ayn. mll., *L'Emirat des Trarzas* (Paris, 1919); ayn. mll., *Etudes sur l'Islam et les tribus maures. Les Brakna* (Paris, 1920); ayn. mll., *Tentatives commerciales anglaises à Portendik et en Mauritanie* (*Rev. de l'hist. des colon. franç.*, 1922); L. Massignon, *Mauritanie* (*Annuaire du Monde musulman*, 1925); *La Mauritanie* (*Notices publiées par le Gouvernement Général de l'A O F à l'occasion de l'Exp. colon. de Marseille* (Corbeil, 1907); G. Poulet, *Les Maures de l'Afrique occidentale française* (Paris, 1904); E. Psichari, *Les voix qui crient dans le désert* (Paris, 1919); E. Richet, *La Mauritanie* (Paris, 1920).

(F. DE LA CHAPELLE.)

MAVŞİL. [Bk. MUSUL.]
MAVSİM. [Bk. MEVSİM.]
MAVVĀL. [Bk. MEVVÂL.]
MAVZŪNA. [Bk. MEVZÛNE.]
MAYDĀNÎ. [Bk. MEYDÂNÎ.]
MAYL. [Bk. MEYİL.]
MAYMANA. [Bk. MEYMENE.]
MAYMANDÎ. [Bk. MEYMENDÎ.]
MAYMŪNA. [Bk. MEYMÛNE.]
MAYMŪNÎ. [Bk. İBN MEYMÛN.]
MAYSĀN. [Bk. MEYSÂN.]
MAYSARA. [Bk. MEYSERE.]
MAYSİR. [Bk. MEYSİR.]
MAYSŪN. [Bk. MEYSÛN.]
MAYSŪR. [Bk. MEYSÛR.]
MAYTA. [Bk. MEYTE.]
MAYURḲÎ. [Bk. MAYURKÎ.]

MAYURKÎ. AL-MAYURḲÎ, Balear adalarının en büyüğü olan Mayorka (Mallorca) menşe'li 3 arap müellifinin nisbesidir.

I. Şâir Abu'l-Ḥasan 'Alī b. Aḥmed b. 'Abd al-'Azīz b. Ṭunayz, 475 (1082)'te, bâzı müelliflere göre de, 477'de Bagdad civarındaki Kāżima'de ölmüştür. Manzûme'lerinden bir kısmı Escurial yazmaları arasında bulunmaktadır (bk. Derenbourg, *Les Manuscrits arabes de l'Escurial*, Paris, 1884, s. 310, nr. 476; krş. al-Suyūṭī, *Buġyat al-vu'āt*, s. 327; Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 722.

II. Muhaddis Abū 'Abd Allāh b. Abi'l-Naṣr Futūḥ b. 'Abd Allāh b. Ḥumayd al-Azdī al-Ḥumaydī [b. bk.]. Bu zâta dâir olan maddedeki tercüme-i hâl kaynaklarına, Yāḳūt, *İrşād al-arīb* (VII, 58-60) ve 'Abd al-'Azīz al-Dihlavī, *Bustān al-muḥaddiṣīn* (s. 81) ilâve edilmelidir. Orada zikredilen eserlerinden başka, şunlar da zamanımıza kadar gelmiştir: 1. *Kitāb al-cam' bayn al-Ṣaḥīḥayn Ṣaḥīḥ al-Buḫārī va Ṣaḥīḥ al-Muslim.* Bu eserin el yazmaları için bk. Kahire (*Fihrist*, I, 325), Musul (Dāvūd, *Maḫṭūṭāt al-Mavṣil*, s. 194, 16. bir parçası). Yaḥyā b. Muḥammed b. Hubayra al-Vazīr, bu kitaba bir şerh yazmıştır; bu şerhin yazmaları için bk. Berlin (Ahlwardt, nr. 1192), Leipzig (Vollers, nr. 313), British Museum (nr. 1603). 2. *Tafsīr al-ġarīb mā fi'l-Ṣaḥīḥayn murattab ala'l-masānīd* yazması için bk. Kahire (bk. A. Taymūr Paşa'nın husûsî kütüphânesi, bk. *R A A D*, III, 340). 3. *Tashīl al-sabīl ilā ta'allum al-tarsīl bi-tamsī al-mumāṣalāt va taṣnīf al-muḫāṭabāt* (yazması için bk. İstanbul, Topkapı, nr. 2351).

III. 'Abd Allāh b. 'Abd Allāh al-Tarcumān, Mayurka'da hıristiyan ana-babadan doğmuş

olup, Lerida ve Bologna'da okumuş, sonra gizliden-gizliye müslüman olan piskopos Nicolaus Martell'in tavsiyesi üzerine, Tunus'a giderek, orada müslüman olmuş ve 823 (1420)'te *Tuḥfat al-arîb* (*adîb*) *fi'l-radd ʿalā ahl al-ṣalîb* adı altında, hıristiyanlığa karşı bir risâle kaleme almıştır. Yazmaları için bk. Ellis ve Edwards, *Descriptive list*, s. 13; İstanbul, Halis Efendi kütüp., nr. 5275 (türkçe tercümesi ile birlikte); Fâtih kütüp., nr. 2090, Es'ad Efendi kütüp., nr. 1147—1148. 1895'te Kahire'de basılmıştır; fransızca tercümesi J. Spiro, Paris, 1886; krş. J. Miret y Sina, *La tomba del escripto Catala Fra Anselmo*, Barcelona, 1910. Abu 'l-Ġayṯ Muḥammed al-Kaṣṣāṣ buna bir giriş kısmı ilâve etmiş ve onu *Taḥiyat al-aṣrār taʾlîf al-aḫyār, al-anṣār fi'l-radd ʿala'l-nasāra'l-kuffār* adı altında Ahmed I. (1012—1026 = 1630—1617)'e takdim etmiştir. Yazmaları için bk. *GAL*, II. 250, *Suppl.*, II, 352 (bir de Paris, nr. 6051—2). ʿAbd Allāh al-Tarcumān'ın oğlu ʿAbd al-Ḥalîm, babasının eserinden bir hulâsa vücûda getirmiştir; yazması için bk. Berlin, Ahlwardt, nr. 2211).

Bibliyografya: Steinschneider, *Polemische und apologetische Literatur*, s. 34, nr. 15; *R Afr.*, V, 266; *RHR*, XII, 68—89, 179—201, 278—301; *RT*, 1906, XIII, 89—101, 292—294. (C. BROCKELMANN.)

MAYYĀFĀRIḲÎN. [Bk. MEYYAFÂRIKÎN.]

MAZAGAN (eski arap. ismi: *al-Burayca* „küçük burc"; yeni arap. ismi: *al-Cadîda* „yeni"), Fas ülkesinin bir kıyı şehri olup, Atlas okyanusu sâhilinde, Vādî Umm Rabîʿ munsabının 11 km. cenûb-i garbîsindedir. 1926 sayımında 19.159 olarak tesbit edilen nüfusun 14.141'i müslüman, 3.385'i mûsevî idi. [1947'de bu nüfus 40.318'e yükselmiştir. 1951 senesinde şehirde mütemekkin avrupalı nüfus sayısı 2.600 idi.]

Bâzı müelliflere göre, Mazagan, Batlamyus'ta adı geçen Ῥουτιβὶς λιμὴν veya Plinius'un zikrettiği *Portus Rutubis* yerinde kurulmuştur. Eski metinlerde, burada gemiler için bir uğrak yeri bulunduğu söylenmekle berâber, bir şehrin mevcûdiyeti hakkında sarahât yoktur. Orta çağda bu durumun değişmediği anlaşılıyor. Mazagan ismi ise, ilk defa gâlibâ al-Bakrî (m. s. XI. asır)'de geçmektedir. Fas'ın Atlas Okyanusu kıyısındaki limanlarını sayan arap coğrafyacısı bu arada bir *Marîfen* (de Slane'ın okuduğu şekil) zikretmektedir ki, bu kelimeyi İdrîsî (XII. asır)'nin kaydettiği *Mazîġan* şekline çevirmek lâzım gelir. Aynı yer ismi, yine XII. asırda yaşamış bulunan şöhretli Azammūr, velîsi Sîdî Abū Şuʿayb'e âit hikâyeler ihtivâ eden bir yazmada da geçiyor. Burada Mazîġan Azammūr şehri ile Tît [b. bk.] *ribāṭ*'ı arasında küçük bir balıkçı köyü olarak zikredilmektedir. Adı geçen bu oldukça mühim iki şehrin yakınlığı, Mazagan'ın gelişmesine mâni oldu. Bu demirleme yeri XIV. ve XV. asırlara âit bir takım sâhil ve dünya haritaları (nşr. Ch. de la Roncière, *La Découverte de l'Afrique au Moyen-Âge*, 1925) üzerinde, Mesegan (1339 ve 1373), Maseghan (1367), Mazagem (portekizlilerin Mazagão'su ile Mazîġan arasında intikal şekilleri) tarzında görülmektedir. Portekizliler XV. asır sonundan itibâren, memleketlerinin iâşesi için, buradan Dukkāla buğdaylarını yüklemeğe başladılar. 1502'de Portekiz zâdegânından Jorge de Mello'nun kumandasındaki bir filo, Cebelüttarık boğazında fırtınaya tutularak, rivâyete göre, Mazagan'a kadar sürüklendi. Portekizliler, kendilerini yerlilerin muhtemel bir taarruzundan korumak için inşâ edip, sonradan terkettikleri bir kuleye yerleştiler. Memlekete dönen Jorge de Mello burada bir kale inşâ etmek için kıraldan izin aldı. Bu vukuâta âit hikâyelerin ancak XVIII. asır müellifleri tarafından nakledilmiş bulunmasına rağmen, bunların doğruluğu, kıral Dom Manuel'in, Jorge de Mello'ya 21 mayıs 1505 tarihinde verdiği, Mazagan'da masrafını kendi ödemek şartı ile, inşâ edeceği bir kalenin tasarrufunu te'min eden bir fermanın mevcûdiyeti ile sâbit olmaktadır. Bununla berâber, Jorge de Mello bu müsaadeden faydalanmamış olmalıdır ki, 27 ağustos 1513'te Bragança dukasının kumandasındaki ordu, Azammūr'u zaptettikten sonra, Mazagan'da karaya çıktığı sırada, burada eski ve harap kule (*al-Burayca*)'den başka, ne bir şehir, ne de bir kale var idi. Azammūr limanına giriş güçlüğü, portekizlileri Mazagan'da, daha elverişli bir üss kurmağa mecbûr etti. 1514 senesi yazında, mimar Diego ve Francisco da Arruda'nın idâresi altında, burada dört köşelerinde birer burc bulunan bir kale inşâ edildi. Terkedilmiş olan eski kule bu burclardan biri olarak kullanıldı ve yerliler, portekizlilerin şehrine *al-Burayca* ismini vermekte devam ettiler. Eski kale hâlâ, büyük kısmı ile, mevcuttur. Burada bilhassa tavanı 25 sütuna istinât eden büyük bir tahtelarz avlu göze çarpar. Gâlibâ burası, bir silâh deposu olmaktan ziyâde, Portekiz himâyesine alınmış yerli kabilelerin vermekle mükellef oldukları hubûbâtın konulduğu geniş bir anbar hizmetini görüyordu. Daha sonra, 1541'de olduğu gibi, isyân eden kabîleler tarafından, kale kuşatılınca, artık koyacak vergi şeklinde alınan zahîre bulunmadığından, burası içme suyu için sarnıç olarak, kullanıldı

10 yıldan fazla bir zamandan beri, Fas'ta Saʿdîlerin iktidara geçmeleri ve bunların tâkip ettikleri dinî ve ecnebî düşmanı siyâsetin te'siri ile, sâhildeki Portekiz kaleleri o kadar müşkül bir duruma düşmüş idi ki, Portekiz kıralı bu kalelerden bir kısmını terketmeği düşünmeğe başlamış idi. Guer burnundaki Santa-Cruz (Agadir) kalesinin Fas hukümdarı tarafından zaptı (12 mart 1541), portekizlilere ilk ihtar oldu. Kıral João III., Safi ve Azammūr'u boşaltarak, cenûbî Fas'taki Portekiz kuvvetlerinden, yerinde kalacak olanları Mazagan'da toplamağa mecbûr oldu. Bu tedbir, son baharda (6 teşrin II.'den evvel) alındı. Daha nisandan beri şehir bir müdâfaa harbine hazırlanmakta idi. Bu 1541 senesinin son aylarında, tahkim işleri Ravennalı Benito adlı bir italyan mühendisinin hazırladığı projeleri tatbik eden büyük mimar João da Castillo'nun nezâreti altında harâretle yürütüldü ve böylelikle Mazagan sûrları şimdiki tertibini almış bulundu.

Portekizliler, Mazagan'ı ellerinde tutmakla, sâhilde Hindistan yolunu himâye edebilecek bir üss bulundurmak istiyorlardı. Ayrıca, müsâit şartlar zuhûr ettiği takdirde, bir gün burayı Fas ülkesinin fethi için hareket noktası olarak kullanmağı da düşünüyorlardı ki, böyle bir vaziyet hiç bir zaman tahakkuk etmemiştir. Gerçekte, portekizlilerin burayı ellerinde tuttukları 200 seneden fazla bir müddet içinde, Mazagan'a sâhip oluş ile, papadan haçlı seferi fermanları te'min etmek suretiyle hazînelerine mühimce bir gelir te'mininden başka şey kazanmadılar. Kabîleler şehri o kadar yakından kuşatıyorlardı ki, şehir halkı, askerî himâye altında olmaksızın, sûrlar dışına çıkamazlardı. Odun tedâriki angaryesi ve yerlilerin sık-sık tahrip ettikleri bahçelerde yapılan ufak-tefek zer'iyat yüzünden, çatışmalar oluyordu. Civardaki müslümanlar, şehrin bir kaç km. yakınında, harâbeleri hâlâ görülen iki kale (Faḥṣ al-Zammūrîyîn ve Faḥṣ Avlād Duvayyib) inşâ ederek, Mazagan'ı muhâsara altında tutmak için, buraya yerleşmişlerdi. Küffar ile harp etmenin sevabını kazanmak isteyen mü'minler de buraya gelip, Mazagan'a karşı bir kaç el silâh atarlardı.

Denizden beslenmesi kolay olmayan, ekseriyâ kıtlığa ve salgın hastalıklara mârûz kalan kale muhâfızları ve şehir halkı, aşîretlerin zarar veremeyeceği kadar sağlam surlar arkasında kâfî derecede emniyette idiler. Bununla berâber, kale vakit-vakit şiddetli taarruzlara da uğradı. 1562 nisânında, Saʿdî sultanı ʿAbd Allāh al-Ġālib bi-'llāh'ın oğlu Muḥammed, kalabalık bir aşîret kafilesinin başında, Mazagan'ı kuşattı. İki hücûm tardedildiği için kaleyi muhâsara edenlerin cesâreti kırıldı. 4 ağustos 1623'te, 3.000 müslüman, bir tuzağa düşmüş olan kumandanın yokluğundan istifâde ederek, şehre taarruz ettiler ise de, şehri yine ele geçiremediler. Saʿdî sülâlesinin inhitatı sırasında, muhâsara gâlibâ bir az gevşedi ve Mazagan kumandanları aşîretler ile azçok temâsa geçtiler. Mücâhid Sîdî Muḥammed al-ʿAyyāşî, bu durumu önlemek için, 1639'da portekizlilere hücûm edip, onları bir az zarara uğrattı. Septe muhâsarası ile meşgûl olan Mavlāy İsmāʿîl, Mazagan'ı ele geçirmek için, ciddî bir teşebbüste bulunmadı. Burayı ele geçirmek şerefi torunu Sîdî Muḥammed b. ʿAbd Allāh'a düşmüştür. Sultan kânun II. 1769 sonunda bizzat muhâsaranın başına geçti. Kale beş hafta dayandı ise de, Lizbon'dan tahliye emri geldiği için, kumandan teslim oldu. Muhâfızlar ile halkın, silâh ve eşyâlarını alıp, Portekiz'e dönmelerine müsâade edildi. Mazagan'ı terkederken, 10 mart 1769'da, portekizliler burada lağımlar bırakmışlardı ki, bunların patlaması ile kale büyük zararlara uğradı. Sultan, harâp edilmiş bir şehre girerek, buraya yeniden kısmen halk yerleştirdi; fakat burası öyle perîşan bir hâlde idi ki, *al-Mahdūma* („yıkılmış") ismini aldı. Nihâyet Sîdî Muḥammed b. Hişām devrinde, 1240 (1824/1825) tarihinde, Dukkāla ve Tāmasna „kâidi" Sîdî Muḥammed b. al-Ṭayyib tarafından imâr edilerek, yine bu zât tarafından al-Cadîda ismini aldı ki, şimdi de müslümanlar arasında umûmî olarak bu ad ile zikredilmektedir.

Bibliyografya: St. Gsell, *Hist. ancienne de l'Afrique du Nord* (1928), II; Luiz Maria do Couto de Albuquerque da Cunha, *Memorias para a historia da praça de Mazagão* (nşr. Levy Maria Jordão), Lisboa, 1864; Affonso de Dornellas, *A praça de Mazagão* (Lisboa, 1913); Goulven, *La place de Magazan sous la domination portugaise* (Paris, 1917); Vergilio Correia, *Lugares dalêm* (Lisboa, 1923); Agostinho de Gavy de Mendonça, *Histria de Cerco de Mazagão* (1562), Lisboa, 1891; *Discurso da Iornada de D. Gonçalo Coutinho a villa de Mazagam* (Lisboa, 1629); Jorge de Mascarenhas, *Descrição da fortaleza de Mazagão* (*1615—1619*) (nşr. Belisario Pimenta), Lisboa, 1916; G. Höst, *Den Marokanske Kajser Mohammed ben Abdullah's Historie* (Kopenhag, 1791); al-Nāṣirî, *Kitāb al-istiḳṣā* (trc. Fumey, *A M*, IX, X).

(G. S. COLIN ve P. DE CENIVAL.)

MAʿẒANA. [Bk. MİNÂRE.]

MĀZANDARĀN. [Bk. MÂZENDERÂN.]
MAZĀR-İ ŞARĪF. [Bk. MEZÂR-I ŞERÎF.]
MAZĀTÎ. [Bk. MEZÂTÎ.]
MAZDAK. [Bk. MEZDEK.]

MÂZENDERÂN. MĀZANDARĀN, İran'da Hazer denizinin cenûbunda bulunan bir eyâlet olup, garbında Gīlān ve şarkında Esterâbâd (b. bk., eski Gurgān) eyâletleri vardır.

İsmi. İranlılara göre, Gurgān „kurtlar diyarı" (*vəhrkāna*) mânasına geldiği gibi, bunun garbındaki bölge de „mâzanî devleri" ile meskûn idi (Bartholomae, *Altir. Wörterbuch*, st. 1169, madde *Māzaynya daēva*). Darmesteter (*Le Zend-Avesta*, II, 373, not 32) Māzandarān kelimesinde bir „istikamet gösteren mukayese şekli" görmekte (**Māzanatara*, krş. Şūş ve Şūştar) ise de, Nöldeke (*Gr. I. Ph.*, II, 178) tarafından ileri sürülen faraziye—ki, Māzan-dar („Māzan kapısı")'in Tapuristān adı ile tanınan bölgeden ayrı bir yer olduğunu tasavvur etmektedir — daha muhtemel görünüyor. [Stahl'in haritasında, Fīrūz-Kūh'un 12 km. cenûbunda, Mesderan (?) adlı bir köy gösterilmektedir]. Her ne olursa-olsun, Māzandarān isminin Batlamyus (VI, fasıl V)'a göre, Parthiya ile Areiya (Harī-rūd) arasında bulunan ve Olshausen (*Mazdoran und Mazandaran, Monatsberichte Ak. Berlin*, 1877, s. 777—783) tarafından Sarahs'ın 12 fersah garbındaki Mazdūrān mevkii ile karşılaştırılan τοῦ Μασδωράνου ὄρους ile alâkası olmasa gerektir; krş. İbn Ḫurdāẕbeh, s. 24; Muḳaddasī, s. 351; [bununla berâber bk. Dorn, *Mélanges Asiat.*, VII, 42 tarafından zikredilen 881 (1476) tarihli muahhar bir kaynak].

Avesta ve orta farsçada bu husûsa dâir bulunan ve Darmesteter (*göst. yer.*) tarafından bir araya getirilen kayıtlar iranlılar nazarında Māzandarān halkının ne kadar yabancı ve az temsil edilmiş bir zümre telâkkî edildiğini belirtmektedir. *Bundahiş* (XV, 28, trc. West, s. 58)'e göre, mazendaranlılar iranlılar ile arapların cedlerinden başka bir çiftten türemişlerdi. *Şāh-nāma* de buna benzer telâkkîleri aksettirir (krş. Kay-Kā'ūs'un Māzandarān harp menkıbeleri ve bilhassa nşr. Vullers, I, 332, beyit 290: Ahriman'e karşı açılan harp; s. 364, beyit 792—793: İran'ın muhâlifi olarak gösterilen Māzandarān; s. 374, beyit 925: Māzandarān hukümdarının hayvana benzeyen görünüşü).

Māzandarān'da tarihî bir varlığa sâhip olmuş kavimler arasında, dağlık bölgede (Simnān şimâlinde) yerleşmiş olması gereken Tapirler (Τάπυροι) ile Amardlar (Ἄμαρδοι) bilinmektedir. Bu sonuncu kavim, Andreas ile Marquart'a göre, ismini Āmul şehrine vermiş olmalıdır [bununla berâber, *rd* > *l* şekli şimâlî İran için bir az şüpheli görünmektedir]. Bu iki kavim büyük İskender tarafından mağlûp edilmiştir. Part kıralı Phradates I. (m. ö. 176'ya doğru) Mard (Amard)'ları Χάραξ (Varāmin şarkında Ḫvār)'a nakletti; bunların bıraktıkları sâhalara Tapirler yerleşti ve bu sonuncuların adı daha sonra bütün eyâlete yayıldı.

Araplar bölgeyi yalnız Ṭabaristān (< orta iran. *Tapurstān*, sikkeler üzerinde) ismi ile tanırlar. Māzandarān isminin tekrar ortaya çıkması ancak Selçuklular devrinde olmuştur. İbn al-Aṯīr (X, 34) Alp Arslan tarafından 458 (1065)'de arâzi tevziinden bahsederken, Māzandarān'ın emîr Inanç Bayġu'ya verildiğini yazar. İbn İsfandiyār (s. 14) ve Yāḳūt (III, 502, 9) Taberistan'ın Māzandarān olarak zikredilmesini oldukça yeni bir vâkıa zannederler ise de, Zakarīyā Ḳazvīnī (s. 270)'ye göre, „iranlılar Māzandarān'a Taberistan derler". Ḥamd Allāh Mustavfī Māzandarān'ı Taberistan'dan ayırır. Onun zamanında (1340) „Māzandarān vilâyetinin" 7 *tuman*'ı var idi: Curcān, Mūrūstāḳ (?), Astarābād, Āmul ve Rustamdār, Dihistān, Rūġad ve Siyāhı-Rustāḳ (?); diğer taraftan Diyār-i Ḳūmis ve Ṭabaristān ise, Simnān, Dāmġān, Firūzkūh, Damāvand şehri, Firrīm v. b. ihtivâ ediyordu. Ḫvāndmīr (nşr. Dorn, s. 83)'de de buna benzer bir ayırma görülmektedir.

Coğrafya. Rabino'ya göre, Māzandarān'ın şarktan garba uzunluğu 481 km. ve şimâlden cenûba genişliği 110—116 km.'dir.

Şarkta garba nazaran daha geniş olan sâhil şeridi bir tarafa bırakılacak olursa, Māzandarān çok dağlık bir memlekettir. Alburz silsilesi Hazer denizinin cenup kenarında birbirine muvâzî sıralar hâlinde uzanır; bu sıralardan ayrılan tepeler de denize doğru inerek, kıyı bölgesini şimâle doğru açılan bir sürü derin vâdiye böler. Bu tepelerin en ehemmiyetlisi olan Mazār-çūb Taberistan'ı Tunikābun'den ayırır; bu sonuncu memleket cenupta kendisini Şāhrūd vâdisinden ayıran Alburz silsilesi ile tahdit edilmiştir; Şāhrūd ise, Alamūt ve Talaḳān sularından mürekkep olup, garpta Safīd-Rūd'a dökülür.

Mazār-çūb'un şarkında Alburz dağları bir düğüm meydana getirir ve şarka doğru Harāz-Pay vâdisinin yardığı Nūr silsilesi ile cenûb-i şarkîye doğru Hazer denizi ve merkezî yayla arasında su bölümü hattı teşkil eden dağlar dizisi ayrılır. İki silsile arasında Damāvand yanar dağının büyük mahrûtî kütlesi yükselir (5.670 m.). Damāvand dağının şarkında, cenûbî silsile Nūr dağlarının devamı ile birleşir ki, şarkî Māzandarān'ın bu yeni su bölümü hattı üzerinde Band-i Pay, Savād-Kūh, Şāhmīrzād (Simnān nısfınnehârı üzerinde), Hazār-carīb (Dāmġān nısfınnehârı üzerinde) ve Şāhkūh (Şāhrūd nısfınnehârı üzerinde) v.b. silsileleri bulunur.

Māzandarān'ın akar-suları iki nevîdir; 100 kadar kısa, küçük akar-su, Māzandarān dağlarının hâricî cephesi üzerinden, dos-doğru denize iner. Daha uzun ve ehemmiyetli bâzı nehirler ise, Māzandarān dâhilinden doğar ve bir çok vâdilerin suyunu aldıktan sonra, dağları aşmak üzere, tek bir mecrâda toplanırlar. Bunlar garptan şarka — Sardābrūd, Çālūs, Harāz-Pay (Damāvend dağı bölgesinin sularını boşalttıktan sonra Āmul'den geçer), Bābul (Bārfrūş'tan geçen ırmak), Tālār (ʿAlīābād'dan geçer), [İran'ın cenûbî ve merkezî bölgelerini Hazer denizi kenarında Bandar-Şāh limanına bağlayan demir yolu, Māzandarān dağlarını aşarken, kısmen bu vâdiyi tâkip eder], Tīcin (Sārī'den geçer) ve Nīkā (yahut Aspnayza; şarkan garba doğru akar ve vâdisi cenuptaki dağlar ile şimâlde Astarābād körfezini kuşatan dağlar arasından geçer).

Seyâhatler bibliyografyası. Pietro della Valle (1618), *Viaggi*, II. kısım, mektup IV, Brighton, 1843, s. 578—702; Sir Thomas Herbert, *Some years' travels* (1627), frns. trc. *Relation du voyage* (Paris, 1663), s. 265—311; Hanway, *A historical account* (London, 1754), fasıl XXXII, I, 139—149; fasıl XLII, I, 192—198; S. G. Gmelin, *Reise d. Russland*, III (*Reise d. d. nördliche Persien*, 1770—1772), Petersburg, 1774, s. 446—472; G. Forster, *A journey from Bengal to England* (1784), London, 1798, II, 179—210; Morier, *Second Journey* (London, 1818), fasıl XXIII; Macdonald Kinneir, *Geogr. Memoir* (London, 1813), s. 161—167; Ouseley, *Travels* (London, 1819), III; Trézel, *Notice sur le Ghilan et Māzenderan* (bk. Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse*, II, 417—463); Fraser, *Travels and adventures... on the southern banks of the Caspian sea* (London, 1826), fasıl II — VIII, 12—125; Eichwald, *Reise auf d. Kasp. Meere* (1825—1826), Stuttgart, 1834, I, fasıl XI, 330—358; Conolly, *Journey to the North of India overland* (London, 1834), I, 20—27; Burns, *Travels into Bokhara* (1835), III, 103—122; Stuart, *Journal of a Residence in Northern Persia* (1835); London, 1854, s. 247—289; d'Arcy Todd, *Memoranda to accompany a sketch of part of Māzandarān* (*J R G S*, 1838, VIII, 101—108), Ritter, *Erdkunde*, (Berlin, 1838), VI/1, 471—514; Fraser, *A winter's journey* (1838), II, 131—145, 416—482; Wilbraham, *Travels in the Transcaucasian provinces* (1837), London, 1839, s. 423—477; Holmes, *Sketch on the shores of Caspian* (London, 1845), fasıl X, XVII; Voskoboynikov, *Puteşestviye po severnoy Persii* (1843—1844, *Gornıy jurnal*, Petersburg, 1846, V, 171—220, harita, alm. trc. *Ermans Russ. Archiv*, V, 674—708); Buhse, *Bergreise von Gilān nach Asterābād* (*Baer a. Helmersens Beiträge z. Kenntniss des russ. Reiches*, 1847, XIII, 217—236); Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse* (Paris, 1855), III, 214—336; IV, 285—306; de Bode, *Oçerki turkmen. zemli i yugovostoç. pribrej. Kaspiyskago morya* (*Oteçest. zapiski*, 1856, nr. 7, s. 123—150, nr. 8, s. 459—472); F. Mackenzie, *Report on the Persian Caspian Provinces* (Raşt, 1859—1860, Rabino'nun zikrettiği yazma); Gasteiger-Rawenstein-Kobach, *Rundreise durch die nördl. Prov. Persiens* (*Z. f. allgem. Erd.*, 1862, XII, 341—356); Dorn, *Bericht über eine wissensch. Reise in den Kaukasus...* (*Mél. Asiat.*, 1863, IV, 429—500); ayn. mll., *Reise nach Masanderan im J. 1860*, I. kısım (Petersburg, 1895); Melgunov, *O yujnom berege Kaspiyskago morya* (*Zapiski akadem. nauk*, III, zeyil, Petersburg, 1863, s. 95—195; alm. trc. Zenker, *Das südliche Ufer d. Kasp. Meeres*, Leipzig, 1868); Eastwick, *Three years' residence* (London, 1864), fasıl III, II, 50—101; Seidlitz, *Handel und Wandel an d. Kaspischen Südküste* (*Russkiy vestnik*'ten alınmış, bk. *Pet. Mitt.*, 1869, s. 98—103, 255—268); G. C. Napier, *Extracts from a diary of a tour in Khorasan* (*J R G S*, 1876, XLVI, 62—171); V. Baker, *Clouds in the East* (London, 1876), s. 62—142; Stack, *Six months in Persia*, fasıl VII ve VIII (London, 1882), II, 170—202; Beresford Lovett, *Itinerary notes of route surveys in Northern Persia* (*Proc. R G S*, 1883, V, 57—84); Curzon, *Persia* (1892), I, 354—389 ve fasıl XII; Sven Hedin, *Genom Khorasan* (Stockholm, 1892), I, 57—69; E. G. Browne, *A year amongst the Persians* (London, 1893), s. 557—568; de Morgan, *Mission scientifique, Etudes géographique* (1894), I, 113—208; A. F. Stahl, *Reisen in Nord- und Zentral-Persien* (*Pet. Mitt.*, Erg-H. 118 (1896), s. 7—18; H. L. Wells, *Across the Alburz mountains* (*The Scott. Geogr. Magazine*, 1898, XIV, 1—9); Sarre, *Reise in Mazanderan* (*Z G Erdk.*, Berlin, 1902, s. 99—111); Stahl, *Reisen in Nord- und West-*

persien (*Pet. Mitt.*, 1907, s. 121—131); O. Niedermayer, *Die Persien-Expedition* (*Mitt. d. Geogr. Gesell. in München*, 1913, VIII, 177—188); Rabino, *A Journey in Māzandarān* (*J R G S*, 1913, s. 435—454); Golubiatnikov, *Le pétrole dans la Perse septentrionale* (rusça, bk. *Neftiyanoye i slantsevoye ḫoziaystvo*, Moskova, 1921, s. 78—91); Noel, *A reconnaissance in the Caspian provinces of Persia* (*J R G S*, 1921, s. 401—418); Herzfeld, *Reisebericht* (*Z D M G*, 1926, s. 278 v. d.); A. F. Stahl, *Die orographischen und hydrographischen Verhältnisse des Elburs-gebirges in Persien* (*Pet. Mitt.*, 1927, s. 211—215); H. L. Rabino, *Māzandarān and Astrābād* (*G M S*, 1928; sâhildeki yol boyları, idârî bölümler ve bunlara bağlı köylerin listesi, müslüman kitâbeleri, krş. s. XX: müellifin daha evvelki eserlerinin tam listesi); G. M. Bell, *Geological Notes on part of Mazandaran* (*Geol. Transactions*, London, II. seri, V, 577).

K a v i m l e r için bk. Khanykov, *Mémoire sur l'éthnographie de la Perse* (Paris, 1866), s. 116 v. d.; Inostrantsev, *Les coutumes des habitants des provinces Caspiennes au dixième siècle* (rus., *Jivaya Starina*, 1909, kısım II—III, s. 125—152).

D i l için bk. Geiger, *Die Kaspischen Dialecte* (*Grund. d. iran. Ph.*, I/II, 344—380), mevzû ile ilgili kaynaklar bilhassa Dorn'un çalışmaları bu eserde gösterilmiştir.

T a r i h î c o ğ r a f y a. Māzandarān'ın tarihî coğrafyası, Vasmer'in teferruâta kadar inen tetkiki sâyesinde evvelce mevcut güçlüklerin büyük kısmından kurtulmuş ise de, bir takım meselelerin izahı henüz tam memnunluk verici şekilde yapılamamaktadır. Karışıklığı arttıran sebeplerden biri aş.-yk. birbirinin aynı olan bölge toplulukları için, muhtelif zamanlarda ayrı-ayrı tarihî tâbirler kullanılmış olmasıdır. Asıl Māzandarān (Taberistan)'ın Esterâbâd (Curcān) ile olan şark hudûdu muhtemelen bütün devirler boyunca Kulbād (Kirrind ırmağı üzerinde; Batlamyus'a göre Χοίνδοι) yakınından geçiyordu ve evvelce burada Astarābād körfezi ile dağ arasındaki dar ova şeridini kesen bir duvar (Car-i Kulbād) bulunuyor idi; krş. İbn Rusta, s. 149, bu müellif tuğladan bir duvar (*ācurr*) ve bütün seyyahların geçmek mecbûriyetinde de bulundukları Ṭamīs kapısından bahseder; krş. İbn al-Faḳīh, s. 303.

Şālūs (Çālūs) şehri garbında Daylam hudûdu bulunuyordu (İbn Rusta, s. 150: *fī naḥvi 'l-'aduv*), fakat Sard-āb-rūd (Kalār-daşt) havzasının daha sonra Taberistan'a ilhâk edilmiş olması muhtemel görünüyor. Daha garptaki Tunikābun sâhil bölgesi, bâzan Māzandarān'dan, bâzan Gīlān'dan idâre edilirdi.

Arap coğrafyacıları Taberistan'da ova (*al-sahlīya*) ile dağı (*al-cabaliya*) ayırırlardı (İṣṭaḫrī, s. 211, 271). Taberistan'ın ehemmiyetli şehirleri aşağı kısımda bulunmakta idi: Āmul, Nātil, Şālūs (Çālūs), Kalā (Kalār), Mīla, Tarcī (Tūcī, Barcī?), 'Ayn al-Humm, Māmṭīr (= Bārfurūş), Sārī, Ṭamīşa (İṣṭaḫrī, s. 207; krş. Muḳaddasī, s. 353). Ya'kūbī (s. 276) zamanında Taberistan'ın merkezi (*madīna*), Sāriya [b. bk.] iken, Mas'ūdī (*Tanbih*, s. 179), İṣṭaḫrī (s. 211) ve İbn Ḥavḳal (s. 271) zamanında Taberistan'da en mâmûr şehir ve merkez (*ḳaṣaba*) rolünü Āmul (Ḳazvīn'den daha büyük) oynamakta idi.

Dağ bölgesi husûsî bir vaziyete sâhip bulunmakta olup, arapça metinlerde ovaya bağlılığı vâzıh görünmemektedir; bu hususta İṣṭaḫrī, s. 204'teki karışık ifâde misâl olarak gösterilebilir; Ṭabarī (III, 1295) 224 (838) senesine âit vukuat sırasında, Taberistan'da üç dağ tefrik etmektedir: 1. ortada (*vasaṭ*) Vandā-Hurmuz'ün dağı; 2. bunun erkek kardeşi Vandāsancān b. Alandād b. Ḳārin'in dağı; 3. Şarvīn b. Surḫāb b. Bāb'ın dağı. Hâlbuki İbn Rusta (s. 151)'ye göre, Vandā-Hurmuz (Ḳārinī) Dunbāvant civarında oturuyordu. Diğer taraftan, aynı müellif (s. 149), Carīr b. Yazīd'in Taberistan hukûmeti zamanında Vandā-Hurmuz'ün Sārī şehri dışarısında devlete âit topraklardan (*ṣavāfī*) 1.000 *carīb* satın aldığını söyler. Bu *alf carīb* arâzi, farsça *hazār-carīb* ismi verilen Tīcin ve Nikā suları kaynak bölgesine tekabül etmiş olmalıdır. Buna göre, Vandā-Hurmuz'ün toprakları şarkî Māzandarān'ın büyük kısmını teşkil ediyordu. *Vandāspcān Māzandarān'ın garp kısmına tasarruf etmiş olmalı idi; zîra merkezi olan Muzn, Daylam'e karşı yöneltilen sefer kuvvetleri için, toplanma yeri teşkil ediyordu. Nihâyet Şarvīn dağları Māzandarān'ın cenûb-ı şarkî kısmını ihtivâ etmiş olmalı idi, zîra burası İbn al-Faḳih (s. 305)'e göre, Ḳūmis'e komşu idi.

İṣṭaḫrī devrinde dağın ayrı olarak zikrediden 3 kısmı şunlar idi: Rūbanc, Fādūsbān, Ḳārin, bunlar yüksek dağlar (*cibāl*) olup, her birinin bir reisi vardır.

Rūbanc (İbn Ḥavḳal'a göre) Rey ile Taberistan arasında bulunuyordu. Barthold (*Oçerk*, s. 155), bu ismi *Rūyanc şeklinde düzeltip, Rūyān olarak teşhis etmiştir. İbn Rusta (s. 149), Rey mülhakatına komşu olan Rūyān'ın Taberistan'a dâhil bulunmayıp, ayrı bir *kūra* olduğunu ve bunun merkezi olan Kacca'de vâli oturduğunu kaydetmektedir. Bu suretle *Rūyanc = Rūyān, Māzandarān'ın cenûb-ı garbîsinde (Tahran'ın şimâlinde) bir mevkî olarak tesbit edilmektedir. Moğul devrinde Ḥamd Allāh Ḳazvīnī (s. 160), Şāhrūd üzerindeki Rustamdār'ı ilk zikreden müelliftir. Vasmer (*ayn. esr.*, s. 122—125)'in gösterdiği gibi. Rustamdār daha sonra Saḫtasar (Gīlān) ile Āmul arasındaki bütün garbî Māzandarān'ı içine aldı. Buna göre, her iki tâbir tamâmiyle birbirine karışmaksızın, Rustamdār'ın Rūyān'ı ihtivâ ettiği anlaşılmaktadır.

C i b ā l Ḳ ā r i n dâhilinde, Sāriya'den bir günlük mesâfedeki Şahmār'dan başka, şehir bulunmamakta idi. Ḳārin hânedanına mensup mahallî resimler Firrīm hisarında otururlardı. Bu mevkiin daha aşağısında Sārī şehrinden geçen Tīcin ırmağının garp kolu üzerinde bulunması icâp eder. Zamanımızdaki Firrīm bölüğü Hazār-Carīb'de (daha doğrusu Dudānga ismi verilen, garp yarısında) bulunmaktadır. İbn İsfandiyār (s. 95)'a göre, ḳārinīlere âit arâzi Cibāl Sarvīn'de bulunmakta idi ki, İ'timād al-Salṭana (*Kitāb al-tadvīn*, s. 42) bunu Savādkūh (yâni 'Alīābād'dan geçen Tālār ırmağı menbâları) olarak teşhis etmektedir. Şimdi Savādkūh'a giden geçidin adı Şalfīn< Şarvīn'dir.

C i b ā l P ā d ū s p ā n (فادوسپان ki, uzun zaman قادوسپان şeklinde yanlış okunmuştur), Sārī'den bir günlük mesâfede idi. Mıntakada ulu câmi bulunmuyordu. Reis Uram (Uramḫast, Ārum) köyünde otururdu (İbn Ḥavḳal, s. 268, 17). Vasmer'in işâret ettiği gibi, bu mevkii Bārfurūş ve 'Alīābād nehirlerinin orta mecrâlarında (Lafūr şimâlinde ve Şīrgāh civarında) aramak icâp eder.

B i b l i y o g r a f y a: *B G A*, mad. *Daylam, Ṭabaristān, Āmol, Sāriya* v. b. Bilhassa İbn al-Faḳīh, s. 301—314, Ṭabaristān hakkında mufassal mâlûmat verir; Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, fihrist; İdrīsī (trc. Jaubert, II, 169, 179 v. d., 333, 337 v. d.); Zakarīyā Ḳazvīnī, *Āṣār al-buldān* (4. iklim), s. 190, 221, 250; Yāḳūt (bk. Dorn, *Auszüge*, 1858, s. 2—45; burada Ṭabaristān'ı ilgilendiren bütün makaleler bir araya getirilmiştir, [fakat Wüstenfeld neşrindeki metin tercihe şâyândır]; Ḥamd Allāh Ḳazvīnī, *Nuzhat al-ḳulūb* (*G M S*, XXIII, 159 ve 161); Dorn, *Auszüge aus 14 morgenl. Schriftstellern betreffend d. Kaspische Meer* (*Mélanges Asiatiques*, VI, 685; VII, 19—44 ve 52—92); bk. bir de aş. tarihî bibliyografya. A v r u p a e s e r l e r i: Spiegel, *Eran. Alterthumskunde*, 1871, I, 64—74; Dorn, *Caspia* (1875; pek iyi bir tertip görmemiş bir yığın bilgi); Geiger, *Ostiranische Kultur* (1882), fihrist; Brunnhofer, *Vom Pontus bis zum Indus* (Leipzig, 1890, s. 73—93 (müellif iran coğrafyasını sanskrit metinleri ile izah etmeği denemektedir); Barthold, *İstor.-geogr. obzor Irana* (Petersburg, 1903), s. 158—161 (fars. trc. Tahran, 1930, s. 289—295); G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 368—376; Vasmer, *Die Eroberung* v.b.

T a r i h. Māzandarān'ın mahallî hukümdar sülâleleri üç zümreye ayrılır: I. menşe'i islâmdan önceye çıkan âileler, II. 'Alavī sayyidler, III. tâlî ehemmiyeti hâiz mahallî âileler.

I Sâsânîlerin hâkimiyeti ellerine aldıkları Taberistan ve Padaşvārgar'de idâre Guşnasp elinde bulunuyordu ve bunun ecdleri, İskender zamanından beri, memlekette huküm sürmekte idi (Marquart, *Ērānšahr*, s. 130, Padaşvārgar, Ḫvār bölgesinin karşısında bir mevkî; Farşuvādgar bunun yanlış bir okunuş şekli olup, *Bundahiş*, XII, 17'de bulunmaktadır). 529—536'ya doğru Taberistan sâsânîlere mensup, Kavād oğlu Kayūs tarafından idâre ediliyordu. Anūşirvān, bunun yerine, nisbesini meşhûr Kāva'ye kadar götüren Zarmihr'i tâyin etti ve bunun sülâlesi de, Sâsânî menşe'li Pērōz oğlu Camāsp'tan gelme Gīl Gaubāra tarafından, Taberistan'ın Gīlān'a ilhâkı tarihi olan 645'e kadar iktidarda kaldı. Ancak sikkelerin tetkiki ile bir derece aydınlanabilecek bu âilelerin nesli müslüman devrine kadar gelmektedir.

B ā v a n d ī l e r (bunlar kendilerini Kayūs'un nesli sayarlardı)'den üç kol çıktı. Birinciler (45—397 = 665—1007), Taberistan'ın Ziyārīlerden Kābūs b. Vaşmgīr tarafından zaptı neticesinde devrildiler; ikinci kol 466 (1073)'dan, Māzandarān'ın Muḥammed Ḫvārizmşāh tarafından ele geçirildiği 606 (1210) tarihine kadar huküm sürdü; üçüncü kol ise, 635 (1237)'ten 750 (1349)'ye kadar, moğullara tâbî olarak, memleketi idâre ettiler. Bāvandīlerin son temsilcisi, Afrāsiyāb Culāvī tarafından, öldürüldü.

Ḳ ā r i n ī l e r (Kūh-i Ḳārin'de) kendilerini yukarıda adı geçen Zarmihr'in erkek kardeşi Ḳārin'den türemiş sayarlardı. Son temsilcileri olan Māzyār [b. bk.] 224 (839)'te idâm edildi.

P ā d ū s p ā n ī l e r (Rūyān ve Rustamdār'da) Gīlān Dābūyīlerinden geldiklerini iddia ederlerdi. Rivâyete göre, kurucuları yukarıda ismi geçen Gīl Gaubāra'nin oğlu olmalı idi. 40 (660) senesine doğru ortaya çıkan bu sülâle 'Alī evlâdının hâkimiyeti sırasında onlara tâbî kaldılar; daha sonra Būvayhīlere ve nihâyet Bāvandīlere tâbî oldular; hâkimiyetlerine bu sonuncular tarafından 586 (1190)'da nihâyet verildi. 606'da yeniden kurulan sülâle

Timur devrinde pâyidâr olabildi. Bunların bir dalı (Kāvūs b. Kayūmarṡ kolu) 975 (1567), bir başkası (İskandar b. Kayūmarṡ kolu) 984 (1574) tarihine kadar hüküm sürdü.

II. Taberistan'da yerli sülâleler yanında 'Alī evlâdı da kendilerine sağlam bir mevkî te'min ettiler. 250 tarihinde, vâlilerine karşı isyân eden Rūyān halkı halife 'Alī'nin altıncı batından torunu Zaydīlerden Sayyid Ḥasan b. Zayd'i Rey'den dâvet etti. Bu suretle kurulan ve Ḥasanī ismini alan dal Taberistan'da 316 (928) tarihine kadar hüküm sürdü. Ḥusaynī dalı da 304'ten 337 (?)'ye kadar iktidarda bulundu. Başka bir Mar'aşī Seyyid sülâlesi Māzandarān'da 760—880 (1358—1475) arasında hüküm sürdü. Bunun kurucusu 'Alī'nin 12. batından torunu olan Ḳivām al-Dīn idi. Murtażā'ī seyidlerden üçüncü bir âilenin hâkimiyeti Hazār-carīb'de hicretin 760—1005 yılları arasında biliniyor.

III. Esâs itibârı ile irsî mülkleri dâhilinde siyasî te'sir icrâ eden âilelerin sayısı oldukça çoktur. Rabino Culāv Kiyālarını (Āmul, Ṭalaḳān ve Rustamdār'da hicretin 795—909 yılları arasında), Sāri'deki Calālī Kiyālarını (750—763'e doğru), Savādkūh'taki Rūzafzūn âilesini (897—927 arasında) Şāh Ṭahmāsp zamınında Māzandarān'ın bâzı bölgelerinde hüküm sürmüş Dīvleri, Banī Kā'ūs (857—957 arasında)'u Bānī İskender (857—1006 arasında)'i, muhtelif Ṭamīşa, Miyāndurūd, Lāricān, Māmṭīr, Lafūr'da başka mahallî reisleri zikreder.

Bu girift derebeyi sülâleleri üzerinde bir de Māzandarān'ı sırası ile ele geçirmiş. hâriçden gelen müstevlîler var idi; araplar (bunların seferi 22 [644]'de başladı; memleketin fethi al-Manṣūr zamanında 141—144 senesine doğru oldu, bk. *Ṭabaristān*; Vasmer'in gösterdiği gibi, vak'alar ve bunların seneleri hakkında kaynaklar oldukça mütenâkızdır), Ṭāhirīler, Ṣaffārīler, Sāmānīler, Ziyārīler, Ġaznavīler, Selçuklular, Ḫvārizmşāhlar, İlhanlılar, Sarbadārlar, Timur ve halefleri, Ṣafavīler, Şāh İsmā'īl 923 (1517)'te Māzandarān'a kuvvet göndermiş olmakla berâber, bu memleketin İran'a, kat'î olarak, ilhâkı Şāh 'Abbās zamanında, 1005 (1596) tarihine rastlar. Bu hükümdar, Sayyid Ḳivām al-Dīn Mar'aşī âilesi ile olan sıhriyeti dolayısı ile, memleket üzerinde irsî hak talep etmekte idi (*Ālam-ārā*, Tahran, s. 354); 1021 (1612)'de Farahābād te'sis edildi, ertesi sene, meşhur saraylar ile, Aşraf şehri kuruldu.

Bibliyografya: Büyük İskender ve Antiochos III. (m ö 209, krş. Polybius, X, 28—31) seferleri huṣûsunda bk. Dorn, *Caspia*, mad. Alexander; Dorn, *Reise*, s. 156—161; Marquart, *Alexander's Marsch von Persepolis nach Herat* (*Untersuch. z. Gesch. von Eran*, 1905, II, 45—63); Stahl, *Notes on the march of Alexander the Great from Ecbatana to Hyrcania* (*J R G S*, 1924, s. 312—319). Arsakî ve sâsânî devri için bk. Darmesteter, *Lettre de Tansar à Jasnasf, roi de Tabaristan* (*J A*, 1894, I, 185—250 ve 502—555, Tansar [Tūsar?], Ṣâsânî Ardaşīr I.'in râhibi olup, Cuşnasf'i itâate dâvet etmiş idi; orta irancadan İbn al-Muḳaffa tarafından arapçaya çevrilen vesîkanın farsça tercümesi İbn Isfandiyār'da bulunmaktadır); Justi, *Iranisches Namenbuch* (1895), s. 430—435 (levha); ayn. mll. (*Gr. I Ph.*, II, 547); Marquart, *Ērānšahr*, s. 129—136.

İslâm devri. Balāẕurī, s. 334—340; Ṭabarī, fihrist; Ya'ḳūbī, *Histoire* (nşr. Houtsma), II, 329 v.d., 355, 447, 465, 479, 514. 582; *Kitāb al-'uyūn* (nşr. Jong ve de Goeje), s. 399—405, 502—516, 520—523; İbn al-'aḳih, (*göst. yer.*); İbn al-Aṣīr, fihrist; mahallî tarihe dâir eserlerin listesi aşağıdadır (henüz ele geçmemiş olan eserler bir * işâreti ile gösterilmiştir): Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Muḥammed al-Madā inī (ölm. 225=890), * *Kitāb futūḥ cibāl al-Ṭabaristān*; **Bāvand-nāma* (466—503 = 1073—1109 senelerine doğru huküm sürmüş bulunan Şahriyār b. Ḳārin için yazılmış); 'Abd al-Ḥasan Muḥammed Yazdādī, * *Uḳūd al-siḥr va ḳalā'id al-durar*; Muḥammed b. al-Ḥasan b. İsfandiyār, *Tārīḫ-i Ṭabaristān* (yazılışı 613 = 1216; kısaltılmış trc. için bk. E. G. Browne, *G M S*, 1905, II; Dorn tarafından zikredilen el-yazması 842=1488'e kadar gelmektedir); Badr al-Ma ālī Avliyā' Allāh al-Āmulī, * *Tārīḫ-i Ṭabaristān* (Faḫr al-Davla Şāh-Ġāzī 761—780 = 1359—1378 için yazılmıştır); Alī b. Camāl al-Dīn b. 'Alī b. Maḥmūd al-Nacībī Rūyānī, **Tārīḫ-i Ṭabaristān* (Kārkiyā Mirzā 'Alī için 881 = 1476'dan önce yazılan bu eserden Ẓahīr al-Dīn faydalanmıştır); Sayyid Ẓahīr al-Dīn (doğm. 815 = 1412) b. S. Nāṣir al-Dīn al-Mar'aşī, *Tārīḫ-i Ṭabaristān va Rūyān va Māzandarān* (tamamlanma tarihi 881 = 1476, nşr. Dorn, Petersburg, 1266 = 1850); İbn Abī Musallim, * *Tārīḫ-i Māzandarān* (senesi belli değil); *Kitāb-i Gīlān va-Māzandarān va-Astarābād va-Simnān va-Damġān vaġayruhu* (1275 = 1859 tarihli fars. yazma, krş. Dorn, *Bericht*); Muḥammed Ḥasan Ḫān I timād al-Salṭana. *Kitāb al-tadvīn fī aḥvāl cibāl Şarvīn* (Tahran, 1311); bk. bir de Gīlān'ın huṣûsî tarihleri: Ẓahīr al-Dīn Mar'aşī, *Tārī -i Gīlān va Daylamistān* (1489'a kadar, nşr. Rabino, Raşt

1330 = 1912, zeyil, s. 476—498: Ḫān Aḥmed Gīlānī'nin muhâberâtı); 'Alī b. Şams al-Dīn, *Tārīḫ-i Ḫānī* (880—920; nşr. Dorn, 1858); 'Abd al-Fattāḥ Fūmanī, *Tārīḫ-i Gīlān* (923—1038, nşr. Dorn, 1858); kezâ Curcān tarihleri: Abū Sa'īd al-Raḥmān b. Muḥammed al-İdrīsī (ölm. 405 = 1014), **Tārīḫ-i Astarābād* (İbn al-Ḳāsim Ḥamza b. Yūsuf al-Sahmī al-Curcānī (ölm. 427 = 1036), tarafından devam ettirilmiştir); 'Alī b. Aḥmed al-Curcānī al-İdrīsī, *Tārīḫ-i Curcān* (tarihi belli değil). Māzandarān'a âit çok sayıda islâm kaynakları için bk. *Die Geschichte Tabaristans und der Serbedare nach Chondemir* (*Mém.de l'Acad. de St. Pétersbourg*, 1850, VIII ve *Auszüge aus muham. Schriftstellern betreffend d. Gesch. und Geographie* (Petersburg, 1858); Timur seferleri hakkında bk. *Ẓafar-nāma*, I, 348, 358, 379, 570; II, 577; Müneccim-başı (1630—1702), *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285 = 1868); Māzandarān sülâleleri için krş. trc. Sachau, *Ein Verzeichnis d. muhamm. Dynastien* (Berlin, 1923): *Die Kaspischen Fürstentümer*, nr. 3—13.

Avrupa eserleri. d'Ohsson, *Hist. des Mongols* (1885), III, 2, 10, 44, 48, 106—109, 120 v.dd., 193, 414—418; IV, 4, 42, 44 v.d., 106, 124, 155, 159, 600, 613, 622, 685, 726, 730, 739; Melgunov, *ayn. esr.*; Rehatsek, *The Bāw and Gaobārah sepahbuds* (*J. Bombay branch RAS*, 1876, XII, 410—445); Howorth, *History of the Mongols*, 1927), fihrist; Horn (*Gr. I. Ph.*, II, 563); Lane-Pool, *The Muhamm. Dynasties* (bk. Barthold'ün ilâveleri: rusça trc., 1899, s. 290—293); Casanova, *Les Ispehbeds de Firim* (*A Volum... presented to E. G. Browne*, Cambridge, 1922, s. 117—126, Firrīm'in Firūz-Kūh olarak teşhisi yanlıştır); Huart, *Les Ziyārides* (*Mém. de l'Acad des. Inscr.*, Paris, 1922, XLII, fihrist); Barthold, *La place des provinces caspiennes dans l'histoire du monde musulman* (rusça, Bakû, 1925), s. 90—100; Rabino, *Les dynasties alaouides du Mazandaran* (*J A*, 1927, CCX, 253—277); Zambaur, *Manuel de généal. et de chronologie* (Hannover, 1927), fasıl IX ve levha *C* ve *P*; Vasmer, *Die Eroberung Ṭabaristāns durch die Araber z. Zeit des Chalifen al-Manṣūr* (*Islamica*, 1927, III, 86—150, müslüman kaynaklarının çok ehemmiyetli bir tahlili); Rabino, *Māzandarān and Astarābād*, s. 133—149; Vasmer, *Die Münzen d. Ispehbede und Statthalter von Ṭabaristān* (rusların Māzandarān seferleri hakkında bk. Dorn, *Caspia*; Kostomarov, *Bunt Stenki Razina*, 1668—1669, *Sobraniye soçinenii* (Petersburg, 1903), I/II, 407—505; Butkov (*Jurn. min. vnutr. del.*, 1839, XXXIII, 9); ayn. mll, *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza* (Petersburg, 1869), fihrist.

Arkeoloji. Bode, *On a recently opened Tumulus in the Neighbourhood of Astarabad* (*Archeologia*, London, 1844, XXX, 248—255); ayn. mll., *Oteçestvennıya zapiski* (1856), nr. 7, s. 152—160; Rostovtsev, *The Sumerian treasure of Asterabad* (*Journ. of Egyptian archeol.*, 1920, VI, 4—27); Minorsky, *Transcaucasia* (*J A*, 1930); De Morgan, *Mission scientifique, Recherches archéologiques* (Paris, 1899), I, 1 v. dd.; Crawshay-Williams, *Rock-dwellings in Raineh* (*J R A S*, 1904, s. 551 v. dd.; 1906, s. 217; Hommaire de Hell, yk. bk. (atlas); Häntzsche, *Paläste Schah Abbas I. in Mazanderan* (*Z D M G*, 1862, XV; 1866, XX, 186); Sarre, *Denkmäler persischer Baukunst* (Berlin, 1901—1910), metin s. 95—116; Diez, *Churasanische Baudenkmäler* (Berlin, 1918), s. 88. (V. MINORSKY.)

Māzandarān meskûkâtı. Sâsânîlerin Māzandarān'da para bastırıp-bastırmadıkları keyfiyeti, Sâsânî sikkeleri üzerinde bulunan ve bunların basıldığı merkezleri göstermeğe yarayan işâretlerin ilmî esâslar dâiresinde izah edilmesi sâyesinde mümkün olabilecektir. Şimdiye kadar yapılmış kifâyetsiz izah denemelerine göre, Fīrūz devrinden itibâren görünmeğe başlayan *A M* harfleri Āmul'ün bir kısaltma şekli gibi telâkkî edilmekte ise de, böyle bir izah tarzı her hangi bir esâstan mahrûm bulunmaktadır.

Dābūyīler ve Taberistan'ın en eski arap vâlileri II. (VIII.) asırda Ḫusrav II.'in Sâsânî dirhemlerine benzeyen sikkeler bastırdılar. Bunların bir yüzünde, hükümdar tasviri yanında, sikkeyi bastıranın ismi pehlevî yazısı ile yazılı bulunmakta ve öteki yüzünde ise, ortada iki muhâfız arasında bir âteşkede, sağda basılma yeri (*tpurstan* şeklinde), solda ise, 11 hazîran 652'de başlayan Ṭabaristān takvimine göre, basılış senesi görülmektedir. Vasatî olarak aş.-yk. 1,9 gr. ağırlığında bulunan bu gümüş sikkelerin, $^1/_2$ dirhem değerinde olması icâp eder. Dābūyīler arasında bu sikkeler üzerinde Ferḫvān, Dātbūrcmatūn ve Ḫūrşīt'in adları görülmektedir. Bunlardan birincisinin sikkeleri 60—77 (711—728), ikincisininki 86—87 (737—738), üçüncüsününki ise, 89—115 (740—766) tarihlerini taşımakta olup, bunlar tarihçilerin verdikleri sene sırasını desteklemektedir. Bâzı sikkeler üzerinde bir takım eski ilim adamları, Ḫūrşīt ismi ile berâber, 60—83 senelerini okumuşlardı. Fakat

bu okunuş, pehlevî yazısında *şast* ve *dehsat* arasındaki benzeyiş ile izah edilebilir ve bu sikkelerin tarihini 110 ve müteâkip seneler olarak göstermek icâp eder. Bu suretle Taberistan tarihinde 60 senesine doğru huküm süren Ḫürşīd I.'in varlığı faraziyesi (Mordtmann) sukut etmektedir. Ḫürşīd, hicretin 144. (= 110. Taberistan yılı) yılında ölmüş olduğuna ve arap vâlilerinin ismini taşıyan 116 yılından daha evvele âit sikkeler bilinmediğine göre, Māzandarān fethinden sonra, halife ʿOmar zamanında İran fethinden sonra olduğu gibi, arapların daha bir müddet memleketin evvelki hukümdarları ismini taşıyan sikkeler basmağa devam etmiş olmalarını farzetmek gerekir.

Arap vâlileri tarafından basılmış en eski sikkeler pehlevî yazısı ile Ḫālīt (Ḫālid b. Barmak; 116—119) ve ʿŪmar (ʿOmar b. al-ʿAlā; 120—125) isimlerini taşımaktadır. 122 senesinden itibâren, vâlinin ismi kûfî yazı ile de yazılmış bulunmakta, daha sonra yalnız bu yazı kullanılmaktadır (ʿOmar, Saʿīd, Yaḥyā, Carīr, Sulaymān). 130—140 arasındaki senelerde, sikkeler üzerindeki isimler ekseriyetle, bu sırada tarihçiler tarafından zikredilen vâli adlarına uymamaktadır. Bundan başka adsız sikkelere de rastlanmaktadır. Sâsânî sikkelerine benzeyen bu türlü paraların basılması 143. Taberistan senesinde sona ermekte (794, adsız) ise de, 161 (812) senesine âit elde mevcut bir sikkenin yüzünde, hukümdar tasviri yerine, vâli Sulaymān (136—137)'ın sikkelerinde olduğu gibi, muhtemel arapça bir *bḥ* ihtivâ eden bir dört kenarlı şekil ve kenarda arapça olarak *al-Faḍl b. Sahl zu 'l-riyāsatayn*, arkasında da âteşkede ve muhâfızları yerine, çam dallarına benzeyen üç tezyinî çizgi ve bunlar arasında kûfî yazı ile dört satır dinî bir metin, pehlevî yazısı ile basılma tarihi ve yeri bulunmaktadır (Tiesenhausen, *Zap. vost. otd. arḥ. obṣç.*, IX, 224).

Halifelerin Taberistan'da basılmış muhtelif senelere âit dirhemleri bilinmektedir: 102 (Lavoix), 147 (Brit. Mus., vâli Ravḥ'ın ismi ile), 190—192, 145 ve 157 senesine âit bakır paralar (Zambaur, *Numis. Zeitschr.*, XXXVI, sonuncular, ʿOmar b. al-ʿAlā adı ile, daha sonraları ʿAlī evlâdı (Āmul 253 güm., 306 alt., güm.), Buvayhîler ve Ziyārîler (Āmul, Sāriya, Firrīm), Bāvandîler (Firrīm 353—367, 401 güm.). Bâzan bir de Sâmânîler (Āmul alt. 341, güm. 353—357), daha sonra Hulagu hânedânı, Serbedârlar, Timur hânedanı (Āmul, Sārī), İran şahları (Āmul, Sārī, Taberistan, Māzandarān) tarafından para bastırılmıştır. Āmul'de XVI. asırdan beri adsız paralar da basıldı. Bu devre âit bâzı sikkeler üzerinde Taberistan ismi basılma yeri olarak gösterilmiştir. Bunların çok nâdir oluşlarına bakılırsa, ancak ârızî olarak basıldıkları anlaşılır. Seneler hiç bir yerde muhâfaza edilmemiştir. 4 *ḳāzbekī* (18—22 gr.) kıymetinde, üzerinde güneş ve sağa doğru yürüyen arslan tasviri, Māzandarān yazısı ile basılmış XVIII. asra âit bakır paralar daha çok bulunur. Gīlān'ın 1723—1732 arasındaki rus işgâli esnâsında, Rusya'da o sırada vukua gelen gümüş kıtlığı dolayısı ile, İran'ın bakır paraları üzerine bir rus damgası (çifte kartal) vuruldu; bunlar işgâl altındaki eyâlette, rus parası yerine, kullanıldı. Bunlara çok defa verilen Māzandarān adı yanlıştır; zîra ruslar Māzandarān'ı değil, yalnız Gīlān'ı işgâl etmişlerdi.

Bibliyografya: Olshausen, *Die Pehlevi-Legenden auf den Münzen der letzten Sasaniden* (Kopenhagen, 1843); Krafft (*Wiener Jahrbücher*, CVI, *Anzeigeblatt*, 1844); Mordtmann (*Z D M G*, VIII, XII, XIX, XXXIII); *S B Bayr. Ak.*, 1871; Dorn (*Mélanges Asiatiques*, I—III, VI, VIII); Thomas (*J R A S*, 1849, 1852, 1871). Daha yeni devirler için bk. Lane-Poole ve R. Stuart-Poole katalogları; Markov, *Inventarnıy katalog*; Zambaur (*Numism. Zeitschr.*, XLVII, 136); R. Vasmer, *Sbornik Ermitaja*, III, 119—132 (rusça). (R. VASMER.)

MAẒHAB. [Bk. FIKIH.]

MAẒHAR. [Bk. MAZHAR.]

MAZHAR. MAẒHAR (1699?—1780), MĪRZĀ ŞAMS AL-DĪN ḤABĪB ALLĀH veya MĪRZĀ CĀN-CĀNĀN, ordu ve fars dillerinde şiirleri bulunan bir ş â i r ve m u t a s a v v ı f. Aslen türk olup, 1111 (1699/1700) veya 1113 (1701/1702)'te Mālva'da Kālā-Bāġ'da doğdu. Babası Mīrzā Cān, Avrangzīb'in sarayında mansıbdâr idi. Avrangzīb, Mīrzā Cān'ın bir oğlu olduğunu duyunca, babasının ismine izâfeten, çocuğa Cān-Cānān adının verilmesini söyledi. Sonradan babası kendisine Mīrzā Şams al-Dīn Ḥabīb Allāh adını verdi ise de, o daha çok Avrangzīb'in verdiği ad ile tanındı ve Maẓhar ismini de mahlas olarak aldı. Ömrünün büyük kısmını Dehli'de geçirdi. Nihâyet mutaassıp bir şî'î tarafından atılan bir kurşun ile, 10 muharrem 1195 (6 kânûn II. 1780)'te hayata gözlerini kapadı.

Maẓhar, Sayyid Mīr Muḥammed Badāʾūnī vâsıtası ile, nakşbendî ve Muḥammed ʿĀbid Sunāmī vâsıtası ile de ḳādirî tarîkatine intisâp etmiş ise de, daha çok nakşbendî olarak tanınmış ve bunun bir kolu olan Şamsîya-i Maẓharîya tarîkatını kurmuştur.

Maẓhar'ın ordu dilinde yazdığı şiirler, kemiyet itibârı ile az olmakla berâber, ordu şiirinin gelişmesi üzerindeki te'siri büyüktür (Storey, I, 2. kıs., s. 1033). Farsça eserleri şunlardır: 1. *Dīvān*, bin beyitten mürekkep olup, 1267 (1851)'de Kalküte'de, 1271 (1855)'de Cavnpur'da, 1272 (1855/1856)'de Madras'ta ve 1922'de Lâhur'da olmak üzere, 4 defa basılmıştır (dünya kütüphânelerindeki yazma nüshaları için bk. Storey, *göst. yer.*). 2. *Ḫarīṭa-i cavāhir*, eski ve yeni şâirlerin şiirlerinden seçilmiş beyitleri ve ayrıca bâzı rubâîleri ihtivâ eden müntehabat mâhiyetinde bir eser olup, *Dīvān*'ı ile birlikte, 1855 ve 1922'de basılmıştır. 3. *Maktūbāt*. Tasavvufî mevzûdaki mektuplarını ihtivâ eden bu eser, Muḥammed Naʿīm Allāh Bahrāʾicī tarafından toplanıp, tertip edilmiştir. Henüz basılmamış olan bu eserin bir nüshası Hindistan'da Aligarh islâm üniversitesi kütüphânesinde bulunmaktadır (bk. *Fihrist-i nusaḫ-i ḳalamī*, Aligarh, 1930, s. 53, nr. 13, s. 18, nr. 12).

Bibliyografya: Muḥ. Naʿīm Allāh Bahrāʾicī, *Bişārāt-i Maẓharîya dar faẓāʾil-i ḥażarāt-i ṭarīḳa-i Mucaddidîya* (yazm.); Ġulām ʿAlī Dihlavī, *Maḳāmāt-i Maẓharī* (Delhi, 1309 = 1892); Bindrāban Das Ḫoşgū, *Safīna-i Ḫoşgū* (yazm.); Mīr Muḥ. Taḳī, *Nikāt al-şuʿarā'* (Avrangābād, 1920); Ġulām ʿAlī Āzād, *Sarv-i Āzād* (Lâhur, 1913); Ḫayrat, *Maḳālāt-i şuʿarā'* (Rāmpūr, 1228 = 1813); Lahmī Narāyan Avrangābādī, *Gul-i raʿnā*; ʿAlī İbrāhīm Han, *Gulzār-i İbrāhīmī* (Bankipūr, 1220 = 1806); Ġulām Hamadānī Muṣḥafī, *ʿIḳd-i şurayyā* (Avrangābād, ts.); ʿAlī İbrāhīm Han, *Ṣuḥuf-i İbrāhīmī* (yazm., Berlin, nr. 663); Abū Ṭālib Han Tabrizī, *Ḫulāṣat al-afkār* (yazm., müelliflerin listesi için bk. *Cat. Bodleian*, s. 302—315, nr. 448); Aḥmed ʿAlī Han, *Maḫzan al-ġarāʾib* (bk. *Cat. Bodleian*, s. 317—396, nr. 2693); Ḳudrat Allāh Ḳādirī, *Macmūʿa-i naġz* (Lahur, 1933), II, 198 v. dd.; Ġulām Muḥy al-Dīn, *Ṭabaḳāt-i suḫan* (yazm, Berlin, nr. 670, 2. tabaka); Ḥusayn Ḳulī Han ʿAẓīmābādī, *Niştar-i ʿişḳ* (yazm.); Muḥ. Ḳudrat Allāh Han, *Natāʾic al-afkār* (Madras, 1843); ʿAlī Kabīr, *Ḫāzin al-şuʿarā'* (yazm.); Sprenger, *A Catalogue of the Arabic, Persian and Hindūstānī Manuscripts of the Libraries of King of Oudh* (Kalküte, 1854), s. 256; Ġulām Sarvar, *Ḫazīnat al-aṣfiyā* (Lahur, 1284), I, 784—787; M. Garcin de Tassy, *Histoire de la littérature hindouie et hindoustanie* (Paris, 1870), II, 297—300; *Ḥadāʾiḳ al-ḥanafīya* (Luknov, 1891), s. 453; Beale, *Oriental biographical dictionary* (bk. mad. JAN JANAN); Raḥmān ʿAlī, *Taẕkira-i ʿulamāʾ-i Hind* (Luknov, 1894), s. 226; Saksēna, *History of Urdu literature*, s. 49 v. dd.; T. Grahame Bailey, *History of Urdu literature*, s. 46; *Supplement to the catalogue of the Persian Manuscripts in the Oriental public library at Bankipore*, I, 214 v. d.; *Oriental College Magazin*, XVIII, sayı 1, s. 27—43; Āzād, *Āb-i ḥayāt* (Lâhûr, 1913), s. 137—148; Şifta, *Gulşan-i bīḫār*, 142b v. d.; Karīm al-Dīn, *Tārīḫ-i şuʿarāʾ-i Urdu* (Delhi, 1848), s. 105 v. dd.; Rieu, *Cat. Persian Mss. Br. Mus.*, I, 363a; C. A. Storey, *Persian literature*, I, 2. kısım, s. 1033 v.d. (M. HIDAYET HOSAIN.)

[Bu madde TAHSİN YAZICI tarafından ikmâl edilmiştir].

MAZHİC. [Bk. MEZHİC.]

MĀZİN. [Bk. MÂZİN.]

MÂZİN. MĀZİN, Arabistan'ın bütün büyük kavmî birliklerinde rastlanan bir takım a r a p k a b î l e l e r i n i n a d ı olup, bu husus *Aġānī* VIII, 141 (= Yāḳūt, *Irşād*, II, 382 v.d.)'de geçen bir fıkradan anlaşılmaktadır. Buna göre, halife al-Vāṯiḳ kendisini ziyârete gelen dil âlimi Abū ʿOsmān al-Māzinī'ye Tamīm, Ḳays, Rabīʿa ve Yemen māzinlerinden hangisine mensup olduğunu sormuş. Bunlardan birincisi Māzin b. Mālik b. ʿAmr b. Tamīm (Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, L 12), ikincisi Māzin b. Manṣūr (D 10) veya Māzin b. Fazāra (H 13); üçüncüsü Māzin b. Şaybān b. Ẕuhl (C 19), sonuncusu ise Ḥazrac'in (19, 24) tâlî kolu olan Māzin b. al-Naccār'dır. Fakat bunlardan başka daha bir çok kabîle ve aşîretler de bu adı taşımaktadır. İbn al-Kalbī'nin *Camharat al-ansāb*'ında en az 70 Māzin sayılmaktadır ki, bunların mâruf olanları şunlardır: Māzin b. Saʿd b. Żabba (İbn Ḳutayba, *Kitāb al-maʿārif*, nşr. Wüstenfeld, s. 36, daha doğrusu, *Camhara*, Brit. Mus., yazma, Add. 23 297, 114a: Māzin b. ʿAbd Manāt b. Bakr b. Saʿd b. Żabba; *Tabbellen*'de yoktur); Māzin b. Ṣaʿṣaʿa b. Muʿāviya b. Bakr b. Havāzin (İbn Ḳutayba, s. 42; *Tabellen*, H 14); Māzin b. Rayṣ b. Ġaṭafān (H 10); Māzin b. Rabīʿa b. Zubayd veya Māzin Maẓḥic (7, 18); Māzin b. al-Azd (11, 11). Māzin adını taşıyan kabîlelerin çokluğu ve arap ülkesinin her tarafına dağılmış olması, bunların sonradan parçalanmış bir tek kabîle teşkil ettiği faraziyesini imkânsız kılmakta ve Māzin'in bir has isimden ziyâde, bir cins isim olduğu zannını uyandırmaktadır. *Mazana* fiilinin „uzaklaşmak" mânasına geldiğine bakılırsa, Māzin'in başlangıçta „muhâcir"

demek olduğu, sonradan daha geniş bir mânada kendi kabîlesinden ayrılıp, başka bir yabancı kabîle ile birleşen bütün zümrelere teşmil edildiği düşünülebilir. Bu iştikak da, hemen bütün arap kabîle adlarında olduğu gibi, bir faraziyeden öteye geçmemektedir. Elde bulunan kaynaklarda Mâzin adını taşıyan bir çok kabîlelere dâir coğrâfî ve tarihî mâlûmat bulunmaktadır. Bu kabîlelerden hiçbiri mensup olduğu kabîle gurubundan daha büyük bir ehemmiyet kazanmamıştır. Medine Ḫazraclerinin oldukça ehemmiyetli bir zümresi olan Mâzin b. al-Naccâr (islâmiyetin ilk zamanındaki rolleri için bk. Caetani, *Annali dell 'Islam*, I-II, fihrist) ve Ẕubyân kabîlesine mensup oldukları için, Dâḥis ve al-Ġabrâ' (bk. mad. ZUBYÂN ve *Aġānī*, XVI, 27) harplerine iştirâk etmiş olan Mâzin b. Fazâra hakkında bir az mâlûmat sâhibi bulunuyoruz. Birinci asrın sonlarında kendisi de bir ẕubyânî olan şâir İbn Mayyâda (*Aġānī*, II, 90, 102) bunlar hakkında çok şiddetli hicivler yazmıştır. Dil âlimi Abū Oṣmān'ın mensup olduğu Mâzin b. Şaybān b. Ẕuhl'e gelince, bu makalenin başındaki fıkradan öğrenildiği üzere, bunların lehcelerinde *m* (kelime başında?) sesi, *b* şeklinde telâffuz edilmekte idi (*ma'smuke* yerine, *ba'smuke* „adın ne?") ve bu husûsiyet diğer Rabî'a lehcelerine pek uymamaktadır. Nihâyet bir de Mâzin b. al-Azd vardır ki, şecerelerine dayanan an'aneye göre, şimâle doğru göç ederek, Ġassân [b. bk.] adını almışlar ve bu ad ile şöhret bulmuşlardır.

Mâzin b. Mâlik b. 'Amr b. Tamîm gurubu hakkında ise, elde oldukça geniş mâlûmat vardır. Tamîm oğullarına [b. bk.] etrafında mûtad olmayan bir zenginlik ile inkişâf eden efsânede Mâzin'in amcası olan 'Abd Şams b. Sa'd b. Zayd Manât b. Tamîm'in al-'Anbar b. 'Amr b. Tamîm (bk. al-Mufaḍḍal b. Salama, *al-Fāḫir*, nşr. Storey, s. 233 ve not)'e karşı giriştiği mücâdele büyük bir yer tutmaktadır. Mâzin kabîlesi mensup olduğu ve Nacd'in şimal-i garbî ucunda berâber oturduğu büyük Amr b. Tamîm topluluğundan hiç ayrılmadı. Merkezi Ẕū Ḳār yakınında bulunan Safâri kuyusu civarında idi (*Naḳā'iḍ*, nşr. Bevan, s. 48, satır 17'nin notu; Yāḳūt, III, 95; Bakrî, s. 724, 1, 787 v.d.); başlıca tâlî kolları şunlardır: Banî Ḫurḳūṣ, Ḫuzā'î, Rizâm, Anmâr, Zabîna, Uṣāṣa, Ra'lān. Câhiliye devrinde Mâzinler kendi ana kabîlelerini tâkip ettiler ve bunların yaptıkları harplere iştirâk ettiler. Diğer Tamîm kabîleleri ile berâber, münâvebe ile, 'Ukāẓ panayırında *ḥākim* vazifesini deruhte ttiler (*Naḳā'iḍ*, s. 438). İslâmiyetin zuhûru sırasında, başlarında aynı zamanda şâir olarak da tanınan Muḥārik b. Şihāb (bk. bilhassa al-Cāḥiẓ, *Bayān*, II, 171; al-Ḳālî, *Amālî*, III, 50; İbn Ḥacar, *Iṣāba*, Kahire, 1325, VI, 156) bulunuyordu. İslâmiyetin harâretli bir tarafdarı olmamakla berâber, aslâ öteki Tamîm kabîleleri ile berâber, *Ridda* (H 11)'ya iştirâk etmediler. Kadın peygamber Sacāḥ [b. bk.]'ın kendilerine gönderdiği elçileri kabûl etmediler ve bunlardan Taġliblerden al-Huẕayl b. 'Imrān'ı hapsettiler; bu şahıs, intikam almak için, halife 'Oṣmān'ın katlinden sonraki kargaşalık zamanını (35 = 656) bekledi. Bu vaziyetten istifâde edip, Safâri ülkesini tahrip etti ise de, Mâzinler cesâretle karşı koyarak, onu öldürdüler ve kuyuya attılar (Ṭabarî, I, 1911, 1915; krş. *Aġānī*, XIX, 145 v.d.; tercümesi için bk. Caetani, *Annali dell 'Islām*, X, 552 v.d.; bu sonuncusunda Safâri muhârebesi Ridda hareketlerinden müstakil olarak görülmektedir).

Daha sonra, Mâzinler diğer Tamîmler gibi, toplu halde Horasan'da yerleştiler ve orta Asya fütûhatına iştirâk ettiler. Orada temâyüz eden Mâzinler arasında şunlar sayılabilir: yukarıda adı geçen eski reisin oğlu Şihāb b. Muḥārik (Ṭabarî, I, 2569, 2707); 102 (720)'de, Yazîd b. al-Muhallab'in bozguna uğramasından sonra, bu âilenin bütün fertlerini öldürmüş olan Hilāl b. al-Aḥvaz (Ṭabarî, II, 1912 v.d.); İran kumandanı Rutbil'i öldüren 'Umayr b. Sinān (İbn al-Kalbî, *Nasab al-ḫayl*, s. 30, 3—4. satırlara âit notlar); Emevîlere karşı ayaklandıkları sırada Abbâsî ordusunun *ḳuvvād*'ları arasında da Mâzin'e mensup bir çok kimselere rastlanmakla berâber, pek azımsanmayacak bir mıkdarda Mâzi Hâricîler safına geçti: Azraḳîlerin her kesi yıldırmış olan reisi Ḳaṭarî b. al-Fucā'a [b. bk.] da Mâzinlerin Kābiya b. Ḫurḳūṣ boyuna mensup idi.

Tamîm şâirleri içinde pek azı mâzinlerdendir: Hilāl b. al-As'ar, Emevîler devrinde (*Aġānī*, II, 186); Mâlik b. al-Rayb, Ḥaccâc'ın muâsırı haydut-şâir (*Aġānī*, XIX, 162—169; İbn Ḳutayba, *al-Şir va 'l-şu'arā'*, nşr. de Goeje, s. 205 v. dd. v. b); Zuhayr b. 'Urva al-Sakb (*Aġānī*, XIX, 156: ondan kalan pek az beyit ekseriyâ babası 'Urva b. Calham ve 'Abd al-Raḥmān b. Ḥassān b. Ṣābit'e isnat edilmektedir. Krş. *Mufaḍḍaliyāt*, nşr. Lyall, s. 249, not *y*). Nihâyet arap dilcilerinin en tanınmış olan iki üstâdı da Mâzinlere mensuptur: Abū 'Amr b. al-'Alā' (ölm. 154; b. bk.) ve al-Naḍr b. Şumayl (şecereleri için bk. *Tabellen*, L).

Bibliyografya: Wüstenfeld, *Register z. d. genealog. Tabellen*, s. 291; İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 36—42; İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr. Wüstenfeld), s. 124—126, 171, 211, 258; İbn al-Kalbî, *Camharat al-ansāb*, Brit. Mus., yazm., Add. 23 297, 90b—92a ve tür. yer. (G. LEVI DELLA VIDA.)

MAŻMŪN. [Bk. MAZMÛN.]

MAZMÛN. MAŻMŪN, şer'î kanunların *żamān* [b. bk. „kefâlet"] kısmında bir ıstılah olup, aşağıdaki tâbirlerde tesâdüf edilir; *mażmūn 'anhu* „borçlu", *mażmūn lahu* veya *'alayhi* „alacaklı", *mażmūn* (*bihi*) „ödenmesi gereken şey". Bütün diğer mukavelelerde bulunması icâp eder hukümler, âkidler ile mukavele'erin mevzuu bakımından, kefâlet mukavelesi için de cârîdir.

Bibliyografya: Tafsilat için bk. fıkıh kitaplarının ilgili bâbları ile bir de Sachau, *Muhammed. Recht*, s. 385 v.dd.: Halîl, *Muḫtaṣar* (trc. Santillana), II. 249 v.dd.; Tornauw, *Moslem. Recht*, s. 139 v. dd.; van den Berg, *Principes du droit musulmans* (trc. France de Tersant), Alger, 1896, s. 101 v.d.

2. Fıkıh eserlerinde borçlar hukukuna âit mes'elelere temâs eden kısımlarda, *mażmūn*, tekeffül edilen, yâni ödenmesi taahhüt edilen şey mânasına gelir. Buna mümâsil olarak, mukavelelere âit mes'elerde *żamān* hukuk dilinde daha geniş bir mânada mes'ûliyet, yerine koyma mükellefiyeti mânasını ifâde etmektedir. Bu yerine koyma mükellefiyeti, gerek bir cismin birbirine benzerini (*miṯl*), yâni aynı vasıf ve mıkdarda (*ṣifatan va-vaznan*), msl. ölçüsü, ağırlığı ve sayısı (*mawzūn va makīl va ma'dūd*) tâyin olunabilen (*miṯlîyāt*) bir başka cismi, gerekse ölçülüp-tartılamayan cinsten olan, muayyen bir husûsiyete sâhip ve dolayısı ile *'ayn* vasfını hâiz cisimler bahis mevzuu olduğu zaman, cismin değerine müsâvî bir değer (*ḳīma*) ifâde etmekten ibârettir.

(O. SPIES.)

MAZRA'A. [Bk. ELÂZIZ.]

MAZYADÎ. [Bk. MEZYEDİLER.]

MÂZYĀR. [Bk. MÂZYÂR.]

MÂZYÂR. MĀZYĀR (Balāẕurî *Māyazdiyār* < **Māh-yazd-yār* şeklini vermektedir), Taberistan'daki Ḳārinî hukümdarlarının sonuncusu ve halife al-Mu'taṣim'a karşı ayaklananların reisi.

Menşe'leri. Ḳārin-vand hânedanının, Ḫusrav Anūşirvān'ın Taberistan'a yerleştirdiği Ḳārin b. Sūḫrā'nın soyundan olduğu ve Farîdūn'un kurtarıcısı, efsâne kahramanı demirci Kāva'nın neslinden geldiği söylenir. Hânedânın irsî mâlikânesi „Ḳārin dağı" (yahut Vindād-Hurmuz) idi (Ṭabarî, III, 1295). Bu bölgenin merkezinin Lapūra (krş. Lafūr, daha ileride Bārfurūş'tan geçen Bābul ırmağının şark kaynağında) olmak ihtimâli vardır. Ḳārin-vandler Bāvandî *ispahbad*'lerine (merkezi: Firrîm) kıyasla daha aşağı bir durumda bulunuyorlardı. Ẓahîr al-Dîn (s. 167 ve 321) tarafından verilen Ḳārin şeceresi hayâlîdir. Bilinen ilk Ḳārinî, araplara karşı mahallî reisler (Bāvandî Şarvîn, Miyândurûd'lu Māşmuġān Valâş, Pādūspān Şahriyār b. Pādūspān) birliğini ayaklandıran ve halife al-Mahdî'nin gönderdiği kumandanları (önce Sālim Farġānî, sonra Firāşa) mağlûp eden Vindād-Hurmuz idi (İbn İsfendiyār, s. 128; Ẓahîr al-Dîn, s. 155—159). Vindād-Hurmuz halifenin oğlu al-Hādî'ye tâbî olmağa ve Bagdad'a onunla birlikte gitmeğe mecbûr oldu. Sonra hemen memleketinin dağlarına kaçarak, orada müstakil bir vaziyet aldı (*ayn. esr.*, s. 160). İbn al-Faḳîh (s. 304)'e göre, Bindād Hurmuz Hārūn al-Raşîd'in yanına geldi; halife onu Horasan *ispahbad*'i nasbetti. al-Ma'mūn zamanında öldü ve yerine oğlu Ḳārin (Bāvandî Şahriyār'ın çağdaşı) geçti. İbn İsfandiyār (s. 145)'a göre, bizanslılara karşı açılan sefere iştirâk etmiştir; fakat bu halefi için gösterilen tarihe uymamaktadır.

Ẓahîr al-Dîn (s. 321)'e göre, Māzyār b. Ḳārin 30 sene huküm sürmüştür (194—224=809—839); fakat aynı müellif (s. 167) (zâlimâne!) idâresinin 7 yıl (217—224) devam ettiğini söylüyor. Ṭabarî (III, 1015) 201 senesinde Taberistan'da 'Abd Allāh b. Ḫurdāẕbah (aynen!)'in fütûhatından bahseder. Bu fütuhattan sonra, Bāvandî Şahriyār dağdan inmek mecbûriyetinde kalmış ve Māzyār b. Ḳārin de Ma'mūn'un yanına gönderilmiştir. Daha sonraki kaynaklara göre, Şahriyār b. Şarvîn Māzyār'ın topraklarını elinden almıştır. Māzyār amca-zâdesi Vindā Ummîd b. Vindād-aspān'ın yanına sığındı ise de, Şahriyār'a teslim edildi. Bununla berâber Māzyār, kaçmağa muvaffak olarak, Ma'mūn'a iltică etti. Müslüman olup, Muḥammed adını aldı. Şahriyār'ın ölümünden sonra (210 = 825; Ṭabarî, III, 1093) Māzyār tekrar Taberistan'a döndü. Şāpūr b. Şahriyār'i öldürdü ve dağlık bölgeyi hukmü altına aldı (Ṭabarî, *göst. yer.*). [İbnal-Faḳîh'in eserinde „Māzyār'ın hainee öldürdüğü Şarvîn b. Şahriyār'ın oğlu"'na dâir bilgi gâlibâ Şāpūr hakkındadır; Māzyār, işlediği cinâyete dâir şüpheleri bertaraf etmek için, Firrîm'de bir câmi yaptırmış idi]. Māzyār arap kumandanı Mūsā b. Ḥafş b. 'Umar b. al-'Alā'ın Şarvîn dağını ele geçirmesine yardım etti ve Ma'mūn da onu, *ispahbad* (Balāẕurî, s. 229; İbn al-Faḳîh, s. 309) rütbesi ile, Taberistan, Rūyān ve Dunbāvand'e vâli tâyin etti. Bu sırada (Ya'ḳūbî, *Tārîḫ*, II, 582) Māzyār

„Cîl Cîlân, ispahbaẕ ispahbâẕân Bişvâr-Ḫurşâd (Patişvâr-carşâh olarak okumalı), *Muḥammed b. Ḳârin, Mavâlî* (aynen!) *Amîr al-mu'minîn* (yâni *mavlâ* yerine „müttefik“) unvânı ile öğünüyordu. Mûsâ b. Ḥafş ölünce Mâzyâr, onun oğlu Muḥammed b. Mûsâ'ya hiç ehemmiyet vermedi. Bâvandîler ve koyu müslümanlar Mâzyâr'ı Bagdad'a şikâyet ettiler. Fakat al-Ma'mûn bizanslılara karşı sefere gittiğinden (216—218 seferi?), Mâzyâr kendini her türlü murâkebeden kurtulmuş hissediyordu. Kendince Muḥammed b. Mûsâ'yı, Ali âilesinden olanlar ile birlikte, entrika çevirmekle suçlandırdı ve bunun üzerine Âmul'ü kuşattı. Şehir 8 ayda teslim oldu. Mâzyâr düşmanlarını idâm ettirdi ve Muḥammed b. Mûsâ da dâhil olmak üzere, bütün ileri gelenleri önce Rûd-bast sonra Hurmuz-âbâd'daki kalesinde hapsettirdi. Ṭabarî'nin dediğine göre (III, 1289—1292) burası gâliba Tâlâr vâdisinde Uram (Ârum)'ın yukarı kısmında, Âmul ve Sârî'den 8 fersah mesâfede bulunmaktadır [bk. mad. MÂZENDERÂN].

al-Mu'taşim'ın saltanatının (218—227) 6. senesinde Mâzyâr açıktan-açığa mücâdeleye girişti (Balâẕurî, s. 229: *kafara va-ġadara*). Horasan vâlisi Ṭâhirî 'Abd Allâh halifeye Mâzyâr'ın „kötülüklerini, zulmünü ve irtidâdını“ önceden haber vermiş idi. al-Mu'taşim'ın elçisi geldiği zaman, Mâzyâr sözlerine ehemmiyet vermek istemedi. İbn İsfandiyâr (s. 152), onu hattâ „Bâbak, Mazdak taraftarları ile mecûsîlere imtiyazlar vermek ve câmileri tahrip ettirerek, islâmiyet izlerini yok etmek“ için emirler vermiş olmakla suçlandırır.

Mâzyâr'ın tasavvurları. Kendine aleyhdar olan kaynaklardan Mâzyâr'ın tasavvurlarını bulup-çıkarmak güçtür. Fakat Ṭabarî (III, 1268—1303)'nin 224 yılı vukuatı arasında gösterdiği çağdaş eserler mühim ve dikkate değer bilgiler ihtivâ etmektedir. Mâzyâr'ın nufûz ve hâkimiyetinin genişlemesi (Bâvandî Şâpûr'un öldürülmesinden ve Şarvîn dağının işgâlinden sonra) Ṭâhirîler ile arasının açılmasına sebep oldu ve Mâzyâr onlara *ḫarâc* vermekten imtinâ etti. Şunu da kaydetmek gerektir ki, Mâzyâr'ın „Horasan *ispahbad*'i“ unvânı Ṭâhirîlerin hoşuna gitmemiş olmalıdır (bu rivâyete Ya'ḳûbî, *BGA*, VII, 276'da rastlanmaktadır). Diğer taraftan Bâbak'e karşı kazandığı zaferden sonra, muvaffakiyetinin en yüksek noktasına erişmiş olan meşhûr Afşîn, Horasan'ı ele geçirmeğe uğraşıyordu. Alttan-alta Mâzyâr'ı hasımlarına karşı mukavemete teşvik ve Ṭabarî'ye göre (III, 1296), onun asil iranlı olarak, hislerini tahrik ediyordu (*yastamîluhu bi'l-dahḳanati*). Milliyet bakımından Mâzyâr, sonraki kaynakların arap ordularını kılıçtan geçirmekle suçlandırdıkları büyük babası Vindâd-Hurmuz'u hatırlatmaktadır. Pek az tanınmış bir tek şehri (İṣṭaḫrî, s. 206: al-Asahmâr?) olan „dağdan“ inince, Mâzyâr aralarında araplar ile arapların himâye ettiği *abnâ*'ın bulunduğu büyük „ova“ şehirleri halkına iyi bir göz ile bakmamış olmalıdır. Toprak sâhipleri, pek tabi'îdir ki, ona düşman idi. Mâzyâr, onları zayıf düşürmek ve hattâ yok etmek için köylü sınıfına dayandı. Kendisinin çok zâlimâne davrandığı muhakkaktır; zîra 10 asır sonra Ẓahîr al-Dîn, s. 167: „filan Mâzyâr'ın bile yapmadığı kadar adâletsizlik etti“ darb-ı meselini zikretmektedir. Doğrudan-doğruya mücâdeleye giriştikten sonra (muhtemelen 224 senesinden önce. Balâẕurî ile Ṭabarî bu mücâdelenin sonunu anlatmaktadırlar), Mâzyâr başa geçip, rehineler alarak, derhâl *ḫarâc* kesmeğe kalktı. Sârî bölgesindeki Surḫâstân'da bulunan kumandanın hareket tarzı ayrı bir husûsiyet gösterir; bu kumandan bütün Sârî halkını Âmul'e gönderip, bir kaleye hapsettirdi; Âmul halkına gelince, bunlardan 20 000 kadarını Hurmuz-âbâd (yk. bk.) dağına sevketti. Sârî, Âmul ve Ṭamîşa'nın sûrları „davul ve zurna sesleri“ içinde yer ile bir edildi.

Mâzyâr, çiftçilere efendilerine saldırıp, mallarını yağma etmek emrini vermiş idi (Ṭabarî, III, 1269). Daha sonraki kısımda (III, 1270) gâlibâ bir emlâk ve arâzi tahriri için emir verildiği (*amara an yumsaḥa 'l-balad*) ve gelirinin 30 % üzerinden, götürü olarak, kirâlandığına işâret edilmektedir. Surḫâstân'a gelince, en cesur 260 asili (*abna 'l-ḳuvvâd*) topladı ve *„abnâ*'ın arap ve Abbâsîlere taraftar olduklarını“ bahâne ederek, onları öldürülmek üzere, köylülere teslim etti ve emri yerine getirildi. Çiftçilere, „mülk sâhiplerinin evlerini ve karılarını size verdim“ diyerek, onları bütün mahbus mülk sâhiplerini öldürmeğe teşvik etti ise de, bu sefer köylüler onun sözüne uymadılar. Sonraki kaynaklar Mâzyâr'ı, mutâd üzere, irtidat ile ithâm ederler (İbn İsfandiyâr, s. 150, Âmul kadısından naklen, yeniden Zerdüştî kemerini kuşandı sözünü zikretmektedir, Balâẕurî, s. 229) ve İbn Faḳîh (s. 309) Mâzyâr'ın „imândan ayrıldığını ve ihânet ettiğini“ söylerler ise de, bu nokta Ṭabarî'de daha müphemdir: burada bu husus sâdece Afşîn'e karşı yapılan ithamlar listesinde görülmektedir (III, 1311, tre. Browne, *Liter. Hist. of Persia*, I, 334). Mâzyâr'ın murahhaslarına yazdığı mektupta (*ayn. esr.*, III, 1381), halife hakkındaki ifâde tarzı. şeklen de olsa, hürmetkârdır. Fakat söylenenlere inanmak câiz ise, müellifler Taberistan'da *Ḫurramîya* [b. bk.] veya *Muḥammira* [b. bk.]'ye (yâni Bâbek tarafdarları) bağlı bir *Mâzyârîya* fırkasından bahsetmektedirler, bk. al-Bağdâdî (ölm. 429 h.) *Farḳ bâyn al-Firaḳ*; s. 251 v. d., Ṭâhir al-İsfarâ'înî (ölm. 451), *Tabṣîr fi 'l-dîn* [bunun için bk. Flügel, *Bâbek*, *ZDMG*, 1869, s. 533] ve Sam'ânî, *GMS*, XX, 501a.

Mâzyâr'ın sonu. 'Abd Allâh b. Ṭâhir, amcası Ḥasan b. Ḥusayn'i Hayyân b. Cabala ile birlikte, Curcân tarafında savaşmak üzere, Mâzyâr'a karşı yolladı. Ḥayyân b. Cabala, 4.000 süvari ile, Ḳûmiş'ten Cibâl al-Şarvîn (= Savâdkûh?, bk. MÂZENDERÂN)'e doğru hareket etti. Halife al-Mu'taşim da, aynı zamanda Muḥammed b. İbrâhîm idâresinde, büyük kuvvetler sevketti. Bu kumandan, Şalamba ve Ruẕbâr'dan geçerek, Rûyân (garbî Taberistan)'a girdi (Ṭabarî, III, 1264). Abu 'l-Sâc, Lâriz ve Dunbâvand yolu ile ilerilerken, „Dunbâvand hâkimi“ Manşûr b. Ḥasan da Rey tarafında çarpışmakta idi. Araplar Mâzyâr'a karşı kin ve rekabet hislerini mahâretle istismar ettiler.

Önce yeğeni Ḳârin b. Şahriyâr (Şarvîn-Savâdkûh dağındaki mümessili) Ḥayyân tarafına geçti, Sârî'ye kadar ilerledi ve Mâzyâr'ın kardeşi Kûhyâr ile müzâkerelere girişti. Bu sırada Tamîşa cephesini işgâl eden Surḫâstân ordusu dağıldı ve Ḥasan b. Ḥusayn'in ilerilemesine imkân hasıl oldu. Mâzyâr'ın yerine geçmek vaadini alan Kûhyâr Ḥasan'a tâbî oldu. Mâzyâr, etrafını arap birliklerinin sardığını ve adamlarının ihânet ettiğini görünce, gâlibâ bütün cesâretini kaybetti. Kendisine *amân* vereceğini vaad eden Kûhyâr'ın sözüne inandı ve onun ile birlikte Ḥasan'ın yanına gitti (Ṭabarî, III, 2288 v. dd., hâdiseyi gözü ile gören biri tarafından nakledilen hazin hikâye). Fakat Ḥasan onun selâmına bile mukabele etmedi. Mâzyâr, Muḥammed b. İbrâhîm'e teslim edilerek, Sâmarrâ'ya gönderildi. Orada Afşîn ile yüzleştirildi ve gâlibâ onu ele verdi. Halife, 400 kırbaç vurdurtarak, onu öldürttü ve cesedi Bâbek'in cesedi yanında teşhir edildi (224 = 839).

Kûhyâr'ın ihâneti kendisi için meş'ûm oldu: Mâzyâr hizmetindeki deylemlilere kumanda elden amca-zâdesi Şahriyâr b. Mâşmugân tarafından hâincesine öldürüldü. Surḫâstân, Ṭamîşa bozgunundan sonra, askerlerinin ihânetine uğradı; Mâzyâr'ın diğer kumandanı al-Durrî (Rûyân tarafında Muḥammed b. İbrâhîm'e karşı savaşıyordu), Daylam'e gitmeğe teşebbüs ettiği sırada, öldü (Ṭabarî, III, 1300).

Bibliyografya: Ya'ḳûbî (nşr. Houtsma), I, 514; II, 582; Balâẕurî, s. 229; Ṭabarî, III, 1268—1303, râvîler arasında Muḥammed b. Ḥafş al-Sakafî al-Ṭabarî (gâlibâ arap vâlisi Mûsâ b. Ḥafş'ın akrabâsı) ve Mâzyâr'ın kâtibi olan 'Alî b. Sahl Rabban „hıristiyan“ [*Firdavs al-ḥikma* müellifi, nşr. Şiddîḳî, Berlin, 1928] var idi, bk. *Fihrist* (nşr. Flügel), s. 299; Ṭabarî sonraki vak'aları hulâsa etmiştir: *Kitâb al-'uyûn* (nşr. de Jong—de Goeje), s. 399—405; İbn Miskavayh, (nşr. de Goeje), VI, 502—516, 522—525; İbn al-Aşîr, VI, 351—359, 362—364, 366 v.b. Bk. bir de İbn Rusta, s. 276; İbn al-Faḳîh, s. 304, 305 v.d., 309 v.d.: Mas'ûdî, *BGA*, VII, 137; Yâḳût, II, 608; III, 284, 490, 506; İbn İsfandiyâr (tre. Browne), s. 14—154: Ẓahîr al-Dîn, bk. fihrist (bu son iki mahallî kaynakta Ṭabarî'den istifâde edilmemiştir ve sonuna doğru muhayyel bilgiler ile iktifâ edilir), Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 321—325; Justi, *Iran. Namenbuch*, s. 201 v. d. (bibliyografya); Marquart, *Ērânşahr*, s. 334.

(V. MINORSKY.)

MECD-ÜD-DEVLE. MACD AL-DAVLA, ABŪ ṬÂLİB RUSTAM B. FAḪR AL-DAVLA, Büveyhî hükümdarlardandır. Babası Faḫr al-Davla [b. bk.]'nin ölümünden sonra, umûmî kanâate göre, 4 ve diğer bir iddiaya göre de, 11 (bk. İbn al-Aşîr, *al-Kâmil*, IX, 48 ise, 379 = 989/990'da doğmuş olduğunu ileri sürüyor ki, yukarıki iddialara uymamaktadır) yaşında, annesinin niyâbeti altında, tahta çıkmıştır. Daha 388 (998) yılında Ḳâbûs b. Vaşmgîr Curcân ve Taberistan eyâletlerini zapt ve sulh yolu ile, Mâzenderân'ı da ilhak etmiş, daha sonraları Gîlân'ı da hukmü altına almış idi.

397 (1006/1007)'de Macd al-Davla, vezîr al-Ḫaṭîr Abū 'Alî b. 'Alî al-Ḳâsim'ın yardımı ile, iktidarı annesinin elinden almağa teşebbüs etti ise de, kardeşi Şams al-Davla [b. bk.] ve kürt kabîlelerinin reisi Badr b. Ḥasanvayh tarafından esir edildi; bunun neticesinde Şams al-Davla iktidarı eline geçirdi; fakat saltanatı uzun sürmedi. Bir sene sonra Macd al-Davla serbest bırakılıp, tekrar hükümdarlığa getirildi ve kardeşi de idâresi altındaki Hemedan'a çekildi. 405 (1015)'te Şams al-Davla, Rey şehrini zaptetmeğe muvaffak oldu; annesi Sayyida ile Macd al-Davla kaçmak mecbûriyetinde kaldılar ise de, çok geçmeden, geri döndüler; çünkü orduda çıkan isyân dolayısı ile, Şams al-Davla onları tâkip edememiş ve şehri geri vermeğe mecbûr kalmıştır. Bunun üzerine Sayyida, 419 (1028/1029)'da ölümüne kadar, idâreyi elinde tuttu. Macd al-Davla ise, büyük bir alâka gösterdiği ilmî ve edebî tetkikler dışında,

devlet işlerine hiç alâka göstermiyordu. Bu sebepten, Sayyida'nın ölümünden sonra, karışıklıklar çıktı. 420 (1029) senesi başlarında sultan Maḥmūd b. Sebük-Tigin [b. bk.] Irak'a karşı harbe girişti. Macd al-Davla sultana mektup yazarak, ordusunda isyân hâreketleri baş-göstermek üzere bulunduğundan şikâyet edince, sultan Rey'e karşı büyük bir kuvvet gönderdi ve kumandana Macd al-Davla'yi tevkif etmesini emretti. Sultanın kuvvetleri görünür-görünmez, Macd al-Davla teslim oldu ve oğlu Abū Dulaf ile birlikte, esir edildi. Bunun üzerine, bizzat sultan Rey üzerine yürüyerek, şehri zaptetti. Macd al-Davla'yi zincire vurdurup, Horasan'a gönderdi.

Bibliyografya: İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (nşr. Tornberg), IX, bk. fihrist; Abu 'l-Fidā', *Annales* (nşr. Reiske), II, 598, 616; Ḥamd Allāh Mustavfī, *Tārīḫ-i guzīda* (nşr. Browne), I, 390, 426—429; Wilken, *Gesch. d. Sultane aus d. Geschl. Bujeh nach Mirchond*, fasıl XII; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 57 v. dd., 65. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MECD-ÜL-MÜLK. MACD AL-MULK, ABU 'L-FAŻL AS'AD B. MUḤAMMED AL-BARĀVİSTĀNİ AL-ḲUMMİ (1049—1099), büyük Selçuklu sultanı Melikşah'ın son yıllarında müstevfî (mâliye nâzırı) Şaraf al-Mulk'ün nâibi idi. 485 (1092)'e doğru, vezîr Niẓām al-Mulk'ü istirkap eden Tāc al-Mulk, Abu 'l-Ġanā'im ile iş birliği yaparak, vezîri devirmeğe çalışmış ve Niẓām al-Mulk'ün azli ile birlikte vazifesinden uzaklaştırılan Şaraf al-Mulk'ün yerine, müstevfî olmuştur. Devrin şâirlerinden Abu 'l-Ma'ālī Naḥḥās, „büyük divândaki" değişiklik dolayısı ile, sultana hitâben yazdığı meşhûr kıt'asında Macd al-Mulk'ten hayır gelmeyeceğini söyler (bk. *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 136). Abū Ṭāhir Ḫātūnī'nin de onun hakkında bir hicviyesi vardır (*Rāḥat al-sudūr, göst. yer.*). Filhakika mâliye sâhasındaki iktidarı, dindarlık ve hayırseverliği medih ve senâ edilen Macd al-Mulk'ün (bk. *Zubdat al-nuṣra*, s. 61; *al-Kāmil*, VIII, 192), Melikşah öldükten sonra Selçuklu tahtında vukûa gelen kardeş kavgalarında menfî rol oynadığı görülüyor. Macd al-Mulk haris idi; önceleri bir köşeye çekilerek, iç mücâdeleye karışmayışının ve Suriye meliki Tutuş ile Sultan Berkyaruk arasında cereyân eden savaşa, vezîr Mu'ayyad al-Mulk Abū Bakr 'Ubayd Allāh'ın dâvetine rağmen, katılmayışının sebebi, Mu'ayyad al-Mulk'ün, vaktiyle muhâlefet ettiği Niẓām al-Mulk'ün oğlu olması, Berkyaruk'un Niẓām al-Mulk'ün adamları tarafından tahta çıkarılmış bulunmasında aranmalıdır.

Macd al-Mulk az sonra, Berkyaruk'un annesi Zubayda Hatun vâsıtası ile, sultana nufûz etti, müstevfî Ustāẕ Alī'yi, gözlerine mil çektirerek, kör etti ve kendisi tekrar müstevfî olur-olmaz, Mu'ayyad al-Mulk aleyhine faâliyete geçti ve Zubayda Hatun'un yardımı ile, onu azl ve tevkif ettirerek, yerine kardeşi Fahr al-Mulk Abu 'l-Muẓaffar'i getirtmeğe muvaffak oldu Yeni vezîr ise, kifâyetsiz idi ve Niẓām al-Mulk'ün oğlu olmaktan başka bir hasleti yok idi. Berkyaruk'un da gençlik ve tecrübesizliğinden faydalanan Macd al-Mulk kısa zamanda bütün idâreyi eline aldı. Bu hâl, Berkyaruk'un Belh, Tirmiz ve Horasan bölgesinde hâkim durumda bulunan amcası Arslan Argun ile arasının düzelmesine mâni oldu. İşgâl ettiği toprakların kendisine verilmesine mukabil, saltanat dâvasından vazgeçeceğini söyleyen Arslan Argun, Macd al-Mulk yüzünden, müzâkereyi keserek, açıktan-açığa cephe almış idi. Diğer taraftan Macd al-Mulk'e kin besleyen Mu'ayyad al-Mulk de hapisten kurtulup, bir müddet gizlendikten sonra, Irak emîri Üner'in yanına gitmiş ve onun İsfahan'da haylı çoğalan bâtınîler ile mücâdelesini desteklemiş idi. Selçuklu devleti bakımından tehlikeli olan bâtınîliğin yayılmasından şi'î temâyüllü Macd al-Mulk mes'ûl tutuluyordu. Üner sultandan Macd al-Mulk'ü istedi. Alamayınca, isyân etti ve öldürüldü Mu'ayyad al-Mulk bu defa Gence'ye giderek, Malik Muḥammed b. Malikşāh'ı kardeşi Berkyaruk'a karşı tahrik etti. Kendisini sultan ilân eden Ġiyāṯ al-Dīn Muḥammed, Mu'ayyad al-Mulk ile birlikte İsfahan'a yürüdü. Berkyaruk çekilmeğe mecbûr oldu. Mu'ayyad al-Mulk, Muḥammed'i Macd al-Mulk aleyhine teşvik etmekte iken, Berkyaruk'un büyük emîrlerinden Borsuk'un bâtınîler tarafından katledilmesi, bu emîrin oğulları Zangī ve Ak-Böri ile diğer emîrlerin cinâyetin müsebbibi saydıkları Macd al-Mulk'e karşı harekete geçmelerine sebep oldu. Bunlar Berkyaruk'tan ayrıldılar ve sultandan Macd al-Mulk'ün kendilerine teslimini istediler. Berkyaruk bidâyette vermek istemedi ise de, devamlı tazyık dolayısı ile kurtuluş imkânı göremeyen Macd al-Mulk'ün rızâsı üzerine, öldürülmemesi ve sâdece bir kalede hapsedilmesi şartı ile, müstevfîyi emîrlere teslim etti. Fakat Macd al-Mulk, şarta riâyet edeceklerine dâir yemin etmiş olan ümerâ tarafından, derhâl ve parçalanmak suretiyle, öldürüldü (492 = 1099). Ölümünde 51 yaşında idi. Kaynaklarda umûmiyetle al-Ḳummī nisbesi ile zikredilen Macd al-Mulk bâzan al-Barāvistānī diye gösterilmiştir (*Zubdat al-nuṣra*, s. 61). Barāvastān ise, Ḳum civarında bir köydür. *al-Kāmil*'de geçen al-Balasānī nisbesi, Barāvistānī'den bozulmuş olsa gerektir.

Bibliyografya: 'Imād al-Dīn al-İṣfahānī, *Zubdat al-nuṣra* (trk. trc. Kıvâmüddin Burslan, *Irak ve Harasan Selçukluları tarihi*, nşr. TTK, Ankara, 1943, s. 61, 64, 86—89); al-Rāvandī, *Rāḥat al-ṣudūr* (nşr. M. İḳbāl, *GMS*, NS, Leiden, 1921, s. 136, 139, 145); *Tarih-i âl-i Selçuk* (nşr. F. Uzluk), Ankara, 1951 (metin s. 20 v. dd., trc. s. 12 v.d.); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Mısır, 1357), 488, 490, 492 yılları vekayii; Yāḳūt, *Mu'cam* (Mısır, 1323), I, 103; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu* (İstanbul, 1953), s. 147, 201—203, 206. (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

MECELLE. MACALLA, aslında hikmet yazılı sahife olup, bâzı lûgat mütehassıslarına göre, bu kelime her kitap için de kullanılabilir. Dar mânada *Mecelle* Osmanlı imparatorluğunda 1868 tarihinden 1926 tarihine kadar, medenî kanun olarak, mer'î bulunan ve *Mecelle-i ahkâm-ı adliye* adını taşıyan kanuna delâlet eder. *Mecelle* islâm hukukunun ilk kanunlaştırılmış olan bir kısmıdır.

Sadrâzam Âli Paşa'nın lâyihasından da anlaşıldığı üzere, fransız medenî kanununun kabûlü tekarrür etmiş iken, Cevdet Paşa'nın gayreti ile, fıkha dayanan bu kanûn kabûl olunmuştur. İslâm hukuk âlimlerinin re'y ve ictihadlarının bir araya toplanması için, bu tarihe kadar islâm âleminde büyük bir teşebbüs yapılmamış idi.

Mecelle „def'-i mefâsidin celb-i menâfiden" evlâ olduğu temeli ile ahlâka dayanmakta ve „celb-i menâfiin def-i mefâside" tekaddümüne istinat eden ve menfaati esâs tutan garp hukukundan ayrılmaktadır. Buna göre, *Mecelle* emr-i vâkîleri kabûlden çekinmekte, garp hukuku ise, kazanılan menfaati heder etmemek için, bunu mümkün olduğu kadar muhâfazaya çalışmaktadır. *Mecelle*'de zaman aşımının bir mülkiyet sebebi olarak kabûl olunmaması da bundan dolayıdır. Nitekim kadîm Roma hukukundan esâslı ayrılığı da bundan ileri gelmektedir. Msl. borçlunun vâdesi gelmiş kuvvetli veya zayıf borçlarından hangisine âit olacağı tasrîh olunmaksızın, vâkî olan te'diyelerinde, borçludan sorularak, alınacak cevaba göre, hukukî vaziyetin tesbit olunacağını kabûl eden *Mecelle*'ye karşı muâsır hukuk te'minatsız en zayıf borca hamlini ihtiyar etmekte ve bu suretle alacaklıyı himâye eder görünerek, onu borç vermeğe sevketmede umûm için menfaat mülâhaza eylemektedir. Hulâsa *Mecelle*, bugünkü iktisâdî ve ticârî münâsebetlere hâkim olan esâslardan ziyâde, muayyen bir ahlak kaidesine baş-vurmakla iktifâ etmektedir.

Mecelle, şekil bakımından da, diğer medenî kanunlardan farklıdır. Bütün fer'î meselelere tatbik edilecek umûmî maddeleri yoktur. Mukaddimeyi teşkil eden vecîzemsi küllî kaideler vâkıa umûmî mâhiyette ise de, tatbik kıymetleri azdır. Bu kaideler muayyen hâdiseleri doğrudan-doğruya halletmek için değildir ve tek başlarına tatbik olunamazlar. Bunlar *Mecelle*'nin muhtelif kitaplarındaki kaidelerin mûcip sebepleri şeklinde ve hâkime arzedilen meselelerin hallinde, muhtelif maddelerin hâdiselere tatbikında ona rehberlik edecek mantık düstûrları hâlindedir. Bu kaidelerin asılları, „hilâfiyât ilmi" müessisi Dabbūsī'den mülhem olan hanefî mezhebi fakîhlerinden İbn Nucaym'e âittir. Bu zâtın *Aşbāh va l'-naẓā'ir* adlı eserinde toplanmış bulunan bu kaidelerin benzerlerinden bir çoğunu Kazan ulemâsından Mūsā Cārullāh Big tercüme ederek, Kazan'da bastırdığı *Ḳavā'id-i fiḳhīya* adlı eserine koymuştur. Bu eserde 201 kaide vardır. Zâten *Mecelle* mazbatası da kaidelerin kısmen İbn Nucaym'den iktibas edildiğini hissettirmektedir. *Mecelle*'nin muhtelif kitapları başka-başka zamanlarda, ayrı-ayrı neşredilip, yürürlüğe konulmuştur; mukaddimesi ile „bey'" bahsini ihtivâ eden ilk kitabı 1870'te ve 16. sonuncu kitabı olan *Ḳażā* ise, 1877'de neşredilmiştir. *Mecelle*, medenî kanun vazifesini görmüş olmakla berâber, medenî hukukun bütün hükümlerini ihtivâ etmediğinden, diğer Avrupa medenî kanunlarına benzemez. 1851 madde olan bu eser bir mukaddime ile 16 kitaptan mürekkeptir. Bunlar, sırası ile, Bey', İcâre, Kefâlet, Havâle, Rehin, Emânât, Hibe, Gasp, Hacir, İkrâh, Şüf'a, Şirket, Vekâlet, Sulh ve İbrâ, İkrar, Dâva, Beyyine ve Kaza kitaplarından ibârettir.

Muâsır medenî hukukun şahıs, âile, miras hukukları, aynî haklar ve borçlar hukuku gibi taksimine *Mecelle*'de tesâdüf olunmaz. Esâsen âile hukuku ile miras hukuku buraya alınmamıştır. Diğerlerinde de insicam olmadığı gibi, muhtelif meseleler de bir kitapta toplanmıştır. Kanun tanziminde tutulması mûtad olan yoldan ziyâde, bu eserde fıkıh kitapları tasnifi nazara alınmıştır. Msl. Emânât kitabında hem vedia ve hem âriyet hakkında hükümler; Hacir, İkrâh, Şüf'a kitaplarında da, şahsa taallûk eden hacir hükümlerinin yanında, irâde unsuruna taallûk eden ikrâh ve şahıs ile hiç bir alâkası olmayıp, aynî haklara ve mülkiyete müteallik şüf'a hükümleri vardır. Şirket kitabında şirket, akid şirketi ve mülk şirketi olmak üzere, ikiye ayrılmış ve böylece hem şirket akdine ve hem de müşterek mülkiyete ve hattâ devlet ve cemiyete mahsus mal-

lar üzerinde fertlerin hâiz oldukları haklara, intifâlara âit hukümler toplanmıştır. *Mecelle*'nin son 4 kitabı, medenî hukuktan ziyâde, hukuk usûlü muhâkemelerine âit hukümleri ihtivâ eder. İkrâr kitabında hukuk dâvalarında mühim bir delîl olan ikrâra; dâva kitabında dâvanın şartlarına, def'a, husûmete, mürûr-ı zamana; Beyyineler kitâbında şehâdete, karine, yazılı delîller, yemin, zilyedliğin delîl bakımından durumu, muhtelif beyyinelerin taâruzunda birinin diğerine tercihi için tâkip edilecek usûllere ve nihâyet Kazâ kitabında hâkimlik vasıf ve şartlarına, hâkimlerin muhâkemeleri ne suretle idâre edeceklerine, hukme ve tahkime dâir kaideler vardır. Görülüyor ki, medenî kanunlarda bulunan ve medenî hukukun mühim bir kısmını teşkil eden evlenme, boşanma, nafaka ve nesep gibi, âile hukukuna, miras, vasiyete ve vakfa taallûk eden hukümler bu eserde mevcut değildir. Gayr-i menkullerden ancak mülk mâhiyetinde olanlara temâs eder, toprağın diğer nevîlerine mahsus hukümler ise, daha evvel neşredilmiş bulunan arâzi kanunu hukümlerine tâbîdir. Garp medenî kanunlarında bütün akidlerin umûmî nazariyesi mâhiyetinde hukümler bulunduğu ve artık bunlar her akidde tekrar edilmediği hâlde, burada bu mâhiyette bir kısım olmadığı için, her kitapta bahis mevzuu olan akdin yapılışına, teşekkülüne, irâde unsuruna ve buna benzer noktalara âit hususlar tekrar edilmektedir. İkrâh gibi, doğrudan-doğruya irâde unsuruna âit, akidlerin teşekkülüne mâni olan bu mesele, akitlerin başına konulacak yerde, hiçbir münâsebeti olmayan ve doğrudan-doğruya aynî haklara, mülkiyete taalluk eden Şüf'a kitabında yer almıştır.

Mecelle'nin muhtelif kitaplarında ve muhtelif akidler vesîlesi ile koyduğu hukümlerde dâimâ kendi adâlet ve hakkaniyet ölçüsü dâhilinde bir muvâzene kurmak ve haksız bir menfaat te'minine yer vermemek temâyülü sezilir. Aynı zamanda her meseleyi teferruâtına kadar tanzim ederek, ihtilâflara indî ve keyfî olabilecek takdirlere yer bırakmaz ve netice itibârı ile hâkimlere pek az takdir hakkı tanır. İşte bu yüzden, *Mecelle*'de garp medenî kanunlarında görülmeyen teferruâta âit hukümler vardır ve bunlar tefsirî mâhiyette olmayıp, âmir hukümlerdir; yâni taraflar bunun hilâfına mukavele yapamazlar.

Mecelle'nin mülkiyet hakkındaki görüşü bu hakkı kabûl etmiş olan devletlerdeki medenî kanunlarının aynıdır. 1192. maddesine göre, mâlikin tasarruf hakkı mutlaktır; ancak başkasına âit aynî bir hakkın bulunuşu bu mutlak tasarruf hakkını takyit eder; fakat muâsır hukukun son zamanlarda, şümûl bakımından, kabûl ettiği takyitlere tesâdüf edilmez.

Mecelle komşuluk münâsebetlerine ve hukukuna büyük bir ehemmiyet vermiş ve bu münâsebetleri tanzim edecek esâslı kaideler koymuştur. Şirket-i ibâha denilen müessesede çok mütekâmil hukümlere rastlanır. Bu şirket, madde üzerinde iştirâki gerektiren bir şirket olmayıp, istifâdede iştirâk mânasına kullanılır.

Mecelle'nin üslûbu ile hukümlerindeki açıklık ve kat'îyet ona kanunlar arasında iyi bir yer vermiştir ve arap memleketleri ve arap âlimleri tarafından da iyi karşılanmıştır.

Hanefî fıkhından muktebes bir medenî kanun vücûda getirmek için, Calâl al-Dîn Davvânî'nin *Daf'-i mazâlim* adlı eserinden mülhem olarak, şer'î mahkemelerin yanı-başında nizâmiye mahkemelerinin bulunmasında bir mahzûr görmeyen Cevdet Paşa'nın muârızları ile olan mücâdelesi şöyle hulâsa olunabilir: başta Fransa elçisi olmak üzere, muârızları 1804 tarihli fransız medenî kanununun kabûlüne taraftar idiler; ticâret nâzırı Kabûlî Paşa fransız *Code civil*'ini türkçeyee tercüme ettirerek, tasdik için, meclis-i vükelâya getirmiş idi. Bu husûsun müzâkeresi için havass-ı vükelâdan mürekkep encümende Fuad Paşa'nın söylediği nutuktan, Şirvânî-zâde Rüşdi Paşa ile Cevdet Paşa tarafından gösterilen delîlleri dinledikten sonra, fıkıh kitaplarından muâmelâta dâir, zaman icaplarına uygun olan meseleleri toplayarak, *Mecelle-i ahkâm-ı adliye* nâmı ile, bir kitap kaleme alınmak üzere, Cevdet Paşa'nın reisliği altında, memleketin değerli âlimlerinden müteşekkil bir ilim cemiyeti kurulmasına karar verilmiştir. İşte Mecelle cemiyeti diye meşhûr olan ilim cemiyeti budur. Cevdet Paşa *Mecelle*'nin ehemmiyetinden bahsederken, bunun bütün nizâmî mahkemelerde tatbik edildiğini, Kıbrıs'ta bile ingilizler tarafından mer'î tutulduğunu, Bulgaristan emâretinin teşekkülünde bulgarların, önce *Mecelle*'yi kendi lisanlarına tercüme ederek, kanunlarını esâs olarak aldıklarını söylemiştir.

Mecelle'nin mukaddimesi ile birinci kitabı olan Bey' 1286'da, 2. kitabı olan İcâre 1286'da, 3. kitabı olan Kefâlet 1287'de hazırlanmış ve ertesi senenin muharreminde irâdesi alınmıştır. Yine bu sene *Mecelle*'nin 4. kitabı olan Havâle hazırlanmış ise de, bu bâbdaki cemiyet mazbatası epeyce çetin müzâkerelere mâruz kalmıştır. Bu mazbatanın sadâret makamına takdiminden 8 gün sonra, Divân-ı ahkâm-ı adliye nezâretinden azlolunan Cevdet Paşa'nın cemiyetten uzaklaştırılmış bulunması yüzünden, çalışmalar aksamış ve bu kitap ancak senenin sonlarına doğru pâdişahın tasdikına sunulmuştur. 1287 senesi şevvâlinde *Mecelle*'nin 5. kitabı olan Rehin hazırlanıp, sâdaret makamına gönderilmiştir. Cevdet Paşa, azledilmeden önce, bu kitap oldukça hazırlanmış ve yazdığı müsveddeler kısmen tebyiz edilmiş idi. Yalnız rehinin son bahisleri olan akdin hukümlerinde bir eksiklik kalıp-kalmadığını hakkı ile tetkike vakit kalmadan reislikten ayrılması üzerine, fıkıhta rehinin en büyük hukmü sayılan, merhûnun telefi hâlinde, borcun sukuta uğrayacağının tasrihi unutulmuştur. Cevdet Paşa'nın azlinden sonra, zayıf bir surette teşekkül eden cemiyetin, 6. kitabı olarak hazırladığı Vedia, evvelki kitaplara uygun düşmediğinden, her taraftan yapılan itirazlar ve tenkitler üzerine, Cevdet Paşa'yı tekrar iş başına getirmek zarûreti hâsıl olmuş ve bunun yerine vedia meselelerini de bir bâb hâlinde ihtivâ eylemek üzere, Emânât kitabı yazılmıştır. 1289 yılı başlangıcında 7. kitap olan Hibe ve 8. kitap olan Gasp ve İtlâf neşredilmiştir. Bu kitapların baskı işleri ile uğraşıldığı sırada, Mahmud Nedim Paşa'nın sâdâret makamına gelmesi üzerine, Cevdet Paşa tekrar cemiyet başından alınarak, arzusu hilâfına, Maraş vâliliğine gönderilmiş ve bu yüzden yine bu iş yarım kalmıştır. Maraş vilâyetinin ilgâsı üzerine, İstanbul'a dönen Cevdet Paşa, sadrâzam Midhat Paşa tarafından, *Mecelle*'nin tamamlanmasına me'mûr edildiğinden, Hacir, İkrâh, Şüf'a adlı 9. kitap kaleme alınmıştır. Midhat Paşa'nın bu işe karşı gösterdiği husûsî alâka dolayısı ile, toplantı yeri Bâb-ı fetvâdan Bâbıâliye nakledilmiş olması yüzünden, Cevdet Paşa kendisini daha serbest bir muhitte bulmuş ve bu devrede hazırlanan kitapları, ilk devredekiler gibi, mûcip sebeplere dayanmak ve asrın yenilik bakımından olan icapları göz önüne alınmak suretiyle, kaleme alınmıştır. 9. ve 10. kitaplar, ihtiva ettikleri hukümler bakımından, çok zengindir. Bunlar Bâbıâlî vâsıtası ile değil, Şeyhülislâm Turşucu-zâde Ahmed Muhtar Efendi vâsıtası ile, doğrudan-doğruya pâdişaha sunularak, tasdik ettirilmiş ve keyfiyet Bâbıâliye meşihat dâiresi tarafından bildirilmiştir.

Şeyhülislâmın eski an'anede mevcut bulunan bu salâhiyetini 1293 kanun-i esâsîsî dahi te'yit etmiştir. Meşrûtiyetin ikinci defa ilânından sonra da bu kanunun esâslı surette değiştirilen maddelerinden biri olan 29. maddenin son fıkrasında da „Şeyhülislâm muhtâc-ı müzâkere olmayan mevaddı doğrudan-doğruya arzeder" — kaydı vardır. Şeyhülislâmın yazılı olmayan hukümlerde imamların kavillerinden biri yerine diğerini koymak için „imâm-ı müslimîne" yapacağı arzın müzâkereye muhtac bir keyfiyet sayılmayacağı da âşikârdır.

1291 senesinde 10. kitap olan Şirket bastırılmış ve 11. kitap olan Vekâlet ve 12. kitap olan Sulh ve İbrâ'ya âit çalışmalar bitirilmiştir. Akşehirli Hasan Fehmi Efendi'nin yeniden şeyhülislâm olması üzerine, kitapların Bâbıâlî vâsıtası ile arzı usûlüne dönülmüş ise de, bu 12. kitaba âit mazbata sadârete takdim olunmadan, Cevdet Paşa'nın ânî olarak Yanya vâliliğine tâyin olunması sebebi ile, çalışmaları yine yüz-üstü kalmıştır. Mâmafih Yanya'ya gittikten sonra da Cevdet Paşa, gayr-i resmî olarak, bu cemiyetin işleri ile uğraşmıştır. Hâlbuki ikinci defa maârif nazırlığına tâyin olunduktan sonra, bu hususiaki çalışmalarını az-çok gevşetmiştir. Mâmafih adliye nazırlığına ikinci defa gelen Cevdet Paşa'nın *Mecelle*'de bırakılan noksanı nezârete ilâve olunan ticâret mahkemeleri dolayısı ile, pek yakından hissetmesi ve usûl-i muhâkemenin esaslı ve sâlim kaidelere raptının âcil bir ihtiyac hâlini alması üzerine, hukuk muhâkemesi usûlüne âit hukümleri de ihtivâ edecek olan *Mecelle* çalışmaları hızlanmış ve bu sırada cemiyetçe tamamlanan ve 13. kitap olan İkrâr'ı, adliye nâzırı unvanı ile, imzâlamıştır. 14. kitap olan Dâva 1293'te irâdeye sunulmuştur ve bunu 15. kitap olan Beyyinât ve müteâkiben 16. ve sonuncu olan Kaza kitabı tâkip etmiştir. Bundan sonra cemiyet kasâme meselesi ile uğraşmış, mahkemelerce tatbikatta pek çok güçlüklere sebebiyet veren bu güç iş de irâdeye sunulan bir müzekkere ile sağlam esasa bağlanmıştır.

Sultan Abdülhamid II.'in günden güne artan vehmi, cemiyete iştirâk edenlerin sayısı ne kadar az olursa-olsun, her toplantıyı endişe ile karşılaması yüzünden, çalışmaları felce uğratmış ve mecellenin 16. kitabından sonraki kitapların takdiminden vazgeçilmiştir.

Mecelle'nin ayrı kitaplarının hazırlanmasına iştirâk eden zâtlar hakkında bk. E. Mardin, *Medenî hukuk cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946).

Cevdet Paşa, 1303 (h.) tarihinde 5. defa adliye nâzırlığına gelince, mecelle işleri ile yeniden uğraşmağa imkân bulmuş ise de, eski arkadaşlarından yalnız Karin-Abatlı Ömer Hilmi Efendi kalmış ve yeniden âzâ tâyin edilenler ile cemiyet eski tecânüsünü kaybetmiştir. Nihâyet bâb-ı fetvâdaki ictimâlar Abdülhamid II.'in vehmini arttırdığından, Cevdet Paşa'ya yapılan itaptan ve sadrâzam Said Paşa'nın pâdişahın arzusuna uygun mütâleası alındıktan sonra, 26 cemâziyelevvel 1306 tarihli irâde ile cemiyet ilgâ olunmuş ve *Mecelle* mesâîsi resmen nihâyet bulmuştur.

Mecelle kaleme alınış bakımından bir şâheser olmakla berâber, kanunlaştırma ve hukümler bakımından, haklı bir takım itirazlara ve tenkitlere mâruz kalmıştır. Halkın ihtiyaclarına geniş sâhada türlü şüphe ve tereddüdü önlemek ve zamanın değişmesini göz önüne almak gerekirken, kanun tedvininde dar bir çerçeve içinde hanefî mezhebi hukümleri ile iktifâ cihetine gidilmiştir. Belki bunun sebebi hazırlanışı zamanında Cevdet Paşa'nın karşılaştığı güçlüklerdir. Hulâsa iç siyâset endîşesi ile çekingen davranıldığından, mâlikî mezhebindeki alacağın temliki ve borcun nakli gibi, Roma hukukunda bile bulunmayan ve ilk olarak, tedvini alman medenî kanununda yer alan hukümlerden faydalanmak imkânı hâsıl olmamıştır. Menkûl malın kabzından evvel bey'ine cevâz göstermeyen hanefî fıkhına uygun olarak yazılan madde *Mecelle*'nin büyük noksanlarından birini teşkil etmektedir. Memlekete şeref veren, islâm âleminde sevgi ve hürmet uyandıran bu âbideyi siyâsî maksatlar ile tahribe çalışanlar *Mecelle*'ye karşı bu noktadan taarruza geçmişlerdir. Hâlbuki böyle bir satışa cevâz gösteren diğer mezheplerden hukümler almak mümkün idi.

Cemiyeti teşkil eden zevâtın berâberce çalışmaları mahsûlü olan *Mecelle*'yi Cevdet Paşa tarafından te'lif edilmiş bir eser olarak göstermek, doğru değildir. Cevdet Paşa'nın meseleleri toplayıp-tertiplemede, tercüme ve tahrirde, kitapları bâblara bölme ve sırayı tâyin ve tertipte, hattâ tabı, tashih ve neşirde büyük himmeti geçmiştir. *Mecelle* muhtelif yabancı dillere de tercüme edilmiştir.

Mecelle 1926 senesinde İsviçre kanunlarından iktibas edilen medenî kanun ile borçlar kanununun kabûlüne kadar, Türkiye'de yürürlükte kalmıştır.

Bibliyografya: Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* (İstanbul, Belediye kütüp.; matbû kısmı için bk. *Tezâkire-i Cevdet*, nşr. C. Baysun), Ankara, 1953; ayn. mll., *Mârûzât*; Sıddık Sâmî Onar, *Mecelle* (*Law in the Middle East*, Washington, 1955, I, 292—308); Ebul'ulâ Mardin, *Medenî hukuk cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946); H. Veldet Velidedeoğlu, *Kanunlaştırma hareketleri ve tanzimat* (*Tanzimat*, İstanbul, 1940, s. 139—209).

(EBÜL'ULÂ MARDİN.)

MECERRE. AL-MACARRA, Saman-yolu (harekete müsâit yol, cadde veya yer).

İsim. Her hâlde yunan. γαλαξίας (*al-Dā'irat al-labanīya* veya *al-Darb al-labanī* „süt gibi görünen dâire veya yol") 'tan gelmiş olmalıdır. Diğer adları için bk. *Ṭarīḳ al-ḥalīb* („süt yolu", süt rengine benzediği için), *Ṭarīḳ al-labbāna* („süt bulunan yerin yolu" ve bundan mecâz ile *Umm al-samā'*, göğü süt ile besleyen „gök anası"), *Ṭarīḳ al-tibn* („saman yolu") ve *Darb* veya *Darīb al-tabbāna* („saman bulunan yerin yolu"). Farsça mukabilleri için bk. *Kāhkaşān* („saman-çeken"), *Kāhkangān* veya *Rāh-i kāhkaşān* („saman-çekenin yolu") ve türkçe *Saman uğrısı* („saman hırsızı"). Saman ile alâkalı isimlerin yunan veya şark tasavvurlarının hangisi ile ilgili olduğu açık olarak bilinmemektedir. Gundel (*göst. yer.*) bunun şarktan geldiği fikrindedir. Saman-yolu şarkta Petrus veya azîze (Venüs, Zühre)'nin kaybettikleri ve sonra, Tanrı tarafından takdis edilerek, göğe uçmuş olan ot, saman ve undur. Türkçede buna bir de *Hacılar yolu* denilmektedir.

Diğer arapça adları için bk. *Bāb al-samā'* („gök kapısı") ve *al-Ṣarc* veya *al-Aṣrac* („yarık", Saman-yolunun, arasından parlak göğün göründüğü bir yarık, delik gibi tasavvur edilmesi ile ilgili olmalıdır), bir de *Umm al-nucām* („yıldızlar anası", çünkü göğün hiç bir kısmında yıldızlar buradaki kadar çok değildir). Gökte, orada uyuz olduğundan (*Carbat al-nucām*) bahsedilir.

Kazan türklerinde buna *Kaz-yolu*, Altay kavimlerinde ise, *Çığ-yolu* denilmektedir.

Dikkate alınması lâzım gelen terkiplerden biri de *Nahr al-macarra* şeklidir. Saman-yolunun bir nehir gibi tasavvur edildiği 'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfī'nin burcular hakkındaki eserinde, al-Bīrūnī'nin *Kitāb al-tafhīm* (sonlarına doğru)'i ile kronolojisinde (metin, s. 345; trc. s. 348), al-Ḳazvīnī'nin kosmografyasında (metin, I, 37; trc. s. 18) ve diğer bir çok müelliflerde açıkça görülmektedir. Buralarda Yay burcu veya Kamerin 20. menzilini teşkil eden 8 yıldız (bunlara *al-Na'ā'im* „tavus kuşları" deniliyor) târif edilmektedir. Bu yıldızların Saman-yolunda bulunan dördüne *al-Na'ām al-vārid* („suya giden tavus") ismi veriliyor; diğer dördü Saman-yolunun kenarında olup, bunlar *al-Na'ām al-ṣādir* („sudan gelen tavus") adı ile zikrediliyor (krş. L. Ideler, *ayn. esr.*, s. 184 ve Hyde, *Ulug Beg's Tabulae*, Oxford, s. 23).

Saman-yolunun ve buradaki yıldızlar ile bunların mufassal bir tasviri Batlamyus'un *al-Macasṭī* (kit. VIII, fas. 2)'sinde verilmiştir; bu husûstaki mâlûmatı müslüman mütercimler buradan almışlardır. Müellifler bundan farklı bir şekilde istifâde etmişlerdir. Msl. al-Ṭūsī, *al-Macasṭī*'nin kendi tertibinde bu tasviri, Batlamyus'ta olduğu gibi, mufassal olarak vermiştir; tesbit ettiğime göre, al-Ḥaccāc'ın tercümesinden istifâde etmemiştir. İbn Sînā ise, *Şifā*'da, *al-Macasṭī*'nin kısa bir hulâsasını yapmış olduğu hâlde, böyle bir tasviri vermemiştir; bu müellif cedveller husûsunda da aynı şekilde hareket etmiştir.

Saman-yolunun etraflı tetkikini Batlamyus'ta Saman-yolunun da yerleştirildiği gök küresinin yapısı hakkındaki kısmı takip eder. Bu kısım, başka yerlerde de tesâdüf ettiğimiz gibi, İbn Sînā tarafından aynen alınmıştır. Zikri geçen bir çok gök kürelerinin bâzılarında Saman-yolunun da tasvir edilmiş bulunması pek muhtemeldir. Mevcut kürelerde buna tesâdüf edilmediği görülüyor (krş. H. Schnell, *Die Kugel mit dem Schemel*).

Batlamyus'ta olduğu gibi, bütün Saman-yolunun mufassal ve müstakil bir tasvirine arap eserlerinde tesâdüf edemedim (bk. al-Marzūḳī, *Kitāb al-azmina va 'l-amkina*, Haydarâbâd, 1332, II, 9—12). al-Dīnavarī'nin tasviri bâzı kısımlarında pek tatmin edici olmadığı gibi, mevcut metni de pek sıhhatli değildir. 'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfī'nin izhâr etmiş olduğu kanâate göre, al-Dīnavarī Saman-yolu ile ilgili şiirleri mükemmel bilmekle berâber, hey'et ilmine dâir bilgisi kâfî değil idi ('Abd al-Raḥmān'da bir İbn Kunaza zikredildiği gibi, al-Marzūḳī'de de bir Muḥammed b. Kunaza'nın bulunması kayda değer).

Bibliyoğrafyada zikredilen müellifi mechul eserde bunun kısa bir tasviri vardır.

'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfī, maalesef, bunun ancak bir kısmının tasvirini vermektedir. Müellif büyük, parlak Saman-yolu (*al-Macarra al-'aẓīma*) ile Düşen-kartal (Lyra) arasında bulunan kısmı (*ḳiṭ'at al-macarra*, burada Kuğu γ yanında Saman-yolu ayrılmaktadır) zikreder. 'Abd al-Raḥmān bu kısmı Akreb'in ξ'sine kadar takip eder. O bir çok husûslarda yıldızların durumunu (bk. msl. *Nuh-gemisi*, bunların Saman-yolu karşısındaki vaziyetleri ile, tebârüz ettirmektedir. Tafsilât için bk. Scjellerup, s. 5 v. dd.

al-Bīrūnī'nin *Kitāb al-tafhīm*'inde şöyle denilmektedir: — „Arap. al-Macarra, fars. Kāhkaşān ve hind. Rāh-bihişt, büyük sayıda küçük yıldızların topluluğudur. Bunlar İkizler burcu ile Yay burcu arasında geçen, bâzan dar, bâzan geniş ve bâzı kısımlarında sık olup, tam denilebilecek bir büyük dâire teşkil eder. Aristo, ayın çevresindeki hâle, gökteki sis ve kuyruklu yıldız gibi, Saman-yolunun da buhar ile çevrili yıldızlardan teşekkül ettiğine inanıyordu".

Saman-yolu nazariyesi. Saman-yolunun teşekkülü ve aydınlığının sebebi hakkında, kadîm görüşlere bağlanan bir çok nazariyeler ileri sürülmüştür (krş. O. Gilbert, *Die metereologischen Theorien des griechischen Altertums*, Leipzig, 1907, bk. fihrist mad. γάλα). Ben burada önce al-Ḳarāfī'deki mâlûmâtı veriyorum.

al-Ḳarāfī (ölm. 1285/1286) optik („gözün görebildiği şeylere dikkatli bir bakış, 50 sual ve mesele") üzerine yazmış olduğu eserin 49. suâlinde şöyle diyor: — „Neden ay üzerinde siyah bir ışık görülüyor? Bu bir hakikat mı, yoksa aldanma mı?" — ve devam ediyor: „Bu suâl ile gökte bir yol gibi görülen Saman-yolu meselesi yakından ilgilidir. Bu husûsta şu nokta-i nazarlar vardır: 1. Bu, göğün kapısıdır. 2. Bu, çok sık şekilde bir araya toplanan ve göz ile birbirinden ayrılamayan küçük yıldızlardan terekküp eder. 3. Bu, yerden yükselip, sâbit yıldızlar tabakası küresi altında koyulaşmış olan bir sistir. Bunlardan bir kısmı yanıp, siyahlaşmış cisimdir. Bilhassa Saman-yolunun ortasında bulunanlar böyledir. Bir kısmı yanmanın vukû bulduğu yerlerden uzakta, Saman-yolunun kenarlarını teşkil eden yerlerde olup, bunlar bize beyaz gözükür. 4. Nihâyet, iddia edildiğine göre, Saman-yolu öyle bir şeyden ibârettir ki, bunun gövdesi göğe ekli olup, kendisi yerin her hangi bir yerinde bulunmakta, fakat yolu bilinmediği için oraya gidilememektedir". Bu 4 görüşün ikincisi hakikate en yakın olanıdır. Müellifi mechul bir Berlin yazmasında, Saman-yolu mâhiyeti v.b. ile ilgili muhtelif görüşler hakkında da mâlûmat verilmektedir. Burada şöyle denilmektedir: „Âlimler bu kuşağın mevcûdiyeti ve cevheri" hakkında pek çok ve pek muhtelif görüşler ileri sürmüşlerdir.

Bâzılarına göre, yüksek bir tabakanın, diğer kısımlarına nisbetle, daha sık ve daha kaba bir parçasıdır. Onun için, çok ince olan başka kısımları görülmediği hâlde, bu kısmı görülebilmektedir. Bu görüş feylesuf Diyūdūrūs (Diodorus)'un görüşüne tekabül eder.

Aristo'ya göre, bu kuşak birleşmiş ve yıldızların yardımı ile yükseklere çıkmış olan buharlardan ibârettir. Buharlar durmadan yükselmekte devam ettiği için, vaziyeti muhâfaza edilebilmektedir. Burada bir tezat vardır. Kuşağın yerden yükselen buharlardan meydana geldiği kabûl edilir ise, bunun her vakit göğün aynı yerinde görülmesine imkân yoktur; onu arzın her yerinden görmek mümkün olmadığı gibi, bunun yıldız ve ufuktan yükselen yıldızlar ile aynı mesâfeyi muhâfaza etmesine imkân yoktur. Kuşak dâimâ mevcut olduğu gibi, her vakit aynı şekli muhâfaza ediyor. Her iklim şartlarında gözüküyor, yıldız ve yükselen yıldızlar ile olan mesâfesi değiş-

miyorsa, bu, kuşağın aynı husûsiyetleri hâiz olmayan sislerden meydana gelmemiş olduğuna kat'î bir delîldir.

Bâzı âlimler *macarra*'nin, bu süt caddesinin, küçük yıldızların bir şekil (*āşār*) içinde toplandığı ve bir arada böyle bir manzara arzettiği fikrinde birleşiyor. Küçük oldukları için, onlar parlak yıldızlar hâlinde gözükmeyip, birikte (bir bütün hâlinde) ışıldarlar. Böylece bizim gördüğümüz şekil ve parlaklık meydana gelir. Bu görüş akla yakındır ve insan bunu kabûl eder.

Bize göre, Saman-yolu sâbit yıldızlar tabakasının bir parçasıdır. Burası çok sık, diğer kısımlara nisbetle daha kesif bir kısım olduğundan, güneş ışığını da diğerlerinden, yâni diğer yıldızlardan, daha tam olarak alır. Bu görüş, burasının daha sık sık bir tabaka olduğunu ileri süren görüşe tekabül eder. Bu sıklık ışığın bize in'ikâs etmesinin başlıca sebebini teşkil eder.[1]

Bir çok âlimler Aristo'nun görüşünü, kadîm devirde de olduğu gibi, redd ve son (5.) görüşü de en çok imkân dâhilinde olarak kabûl ederler.

Mechul müellif, gâyet umûmî olarak, Saman-yolunun hava boşluğunda bulunamayacağı üzerinde duruyor; o nereden bakılırsa-bakılsın, dâimâ şeklini ve vaziyetini aynen muhâfaza eder.

Abu 'l-Farac (Bar Hebraeus) bir eserinde („Rûhların yükselişi, gök ve arzın şekli hakkında", trc. F. Nau, Paris, 1899, s. 92 v. d.) sis yıldızları[2] [*kavkab saḥābî*] ve Saman-yolu hakkında bir fasıl vardır. Burada şöyle diyor: — „Gökte bâzı beyaz lekeler, sis yıldızları vardır. Bâzı kimseler, Saman-yolu gibi buluta benzediklerinden, bunları onun bir kısmı zannediyorlar. Onlara göre, bu büyük sayıda çok küçük ve çok sık yıldızlardan terekküp eder; tıpkı yonca yaprağı şeklinde olan Arslan'ın altındaki Hen'a yıldız kümelerine benzer. Böyle düşünenlerin iddiasına göre, bütün Saman-yolu çok küçük yıldızların bir araya toplanmasından meydana gelmiştir. Meşşâ'îlerin iddia ettiklerine göre, Saman-yolu ne havada bulunan bir sis, ne dumandır; çünkü gerek ay, gerek seyyâreler, Saman-yolundan geçerken, aydınlık tabakada hiç bir değişikliğe uğramamakta (buna göre Saman-yolunun Zuhal küresinin dışında bulunması icâp eder), bil'akis Saman-yolu değişmektedir.[3]

1. Mechûl müellif, buna göre, sâbit yıldızlar, Saman-yolu v.b. ışıklarını güneşten aldığını kabûl ediyor demektir ki, bu görüş İbn Haysam v b. tarafından reddedilmiştir.

2. Cedvellerde ve hey'ete dâir eserlerde yalnız Batlamyus'ta kaydedilen sis yıldızları zikredilir.

3. Burada bir yanlışlık var; yıldızlara te'sir etmesi için, Saman-yolunun seyyâreler v.b. gibi, Zuhal tabakasının altında, fakat hava tabakasının üstünde bulunması icâp ederdi. — Saman-yolunun parlaklık derecesindeki değişiklikler göz kamaşması hâdisesi ile alâkalıdır.

Sis lekesi hakkında daha şunlar ilâve edilebilir: Müslümanlarca mâlûm sis lekelerine tücearların Maḳżaşūh'ta görmüş oldukları Magellan bulutları da dâhildir: bunlar orada hiç gözden kaybolmayan ve yerini değiştirmeyen bir beyaz bulut parçası seyretmişlerdir (al-Ḳazwīnī, *'Acā'ib al-maḫlūḳāt*, II, 40).

Çok önceleri İbn al-Haysam Saman-yolunun havada durmayıp, gök boşluğunda, bir ihtilâf-ı manzar olmadığı ve bilhassa arzın muhtelif yerlerinde sâbit yıldızlara nisbetle vaziyeti aynı kaldığı için, arzın kutruna kıyasla çok büyük bir mesâfede bulunduğu üzerinde çok dikkatle durmuştur. Bu husûsa mechul müellif de işâret etmektedir (E. Wiedemann, *Über die Lage der Milchstrasse nach Ibn al-Haitham, Sirius*, 1906, XXXIX, 113 v. dd.). İbn al-Haysam'e 'Alī b. Riżvān itiraz etmiş (Suter, nr 232) ve bu da ona ve belki de daha başkalarına cevap vermiştir (E. Wiedemann, *Ibn al-Haitham, ein arabischer Gelehrter, Festschrift für J. Rosenthal*, Leipzig, 1906, s. 173, nr. 40 ve 62; İbn Abī Uṣaybi'a, II, 104, 5 v. d. aş.).

Bir çok şiirlerde, bilhassa yenilerinde, Saman-yolu zikredilir. A. Fischer (Leipzig), Kowalski (Krakov), Hell (Erlangen), F. Krenkow (Beckenham)'un yardımları ile, *SBPMS Erlangen*'de neşredilen araştırmada, ben bunlardan 22'sini bir araya getirmiş bulunuyorum.

Bibliyografya: Şihāb al-Dīn Aḥmed b. İdrīs al-Ḳarāfī, *Kitāb al-istibṣār fī mā tudrikuhu* (yazm. Escurial,[2] nr. 707); *Fihrist al-kutub ...* (Kahire), VI, 88; mechul bir müellif, *Über Himmelserscheinungen* (arap. ismi yoktur; krş. Ahlwardt, *Die arabischen Hss. in ... Berlin*, nr. 6054); 'Abd al-Raḥmān al-Ṣūfī, *al-Kavākib va 'l-ṣuvar* (nşr. M. C. F. C. Schjellerup), Petersburg, 1874; O. Gilbert, *Die meteorologischen Theorien des griechischen Altertums* (Leipzig, 1907), mad. γάλα; Abu 'l-Farac (Barhebraeus), *Le Livre de l'Ascension de l'Esprit* (trc. F. Nau, *Bibliothèque de l'École des Hautes Études*, CXXI), Paris, 1900, s. 92; W. Gundel, *Sterne und Sternbilder im Glauben des Altertums und der Neuzeit* (Saman-yolu ile ilgili bir çok isim ve hikâyeler ihtivâ eder); W. Gundel (Pauly-Wissowa-Kroll, *Realenzyklopädie*, VII, 568, mad. *Galaxias*); E. Wiedemann, *Beiträge*, LXXIV, *Über die Milchtrasse bei den Arabern* (*SBPMS Erl.*). (E. WIEDEMANN.)

MECESTİ. ALMAGEST, daha doğru olarak, *al-Macasṭī* (aynı zamanda *al-Micisṭī*) yahut *Kitāb al-Macisṭī*, hey'et âlimleri tarafından, Batlamyus'un μεγάλη σύνταξις („büyük te'lif") adlı büyük eserine verilen isim. Bu muazzam eserin, haklı olarak, tevlid ettiği hayranlığı ifâde için, bizzat yunanlıların veya yalnız müslüman mütercimlerin μεγάλη kelimesini μεγίστη yaptıkları tahmin edilmiştir ki, arapların bu esere kısaca *al-Macisṭī* demeleri bundan ileri gelmektedir. Bu tahmin, daha önce, bu dereceye kadar arap muharrirleri tarafından te'yit olunmuş bulunmaktadır. al-Ya'kūbī, *Tārīḫ*'inde (278 = 891'de yazılmıştır; nşr. M. Th. Houtsma, Leiden, 1883) şöyle diyor: „*al-Macisṭī* adlı eser yıldızlar ile hareketlerine dâir ilimden bâhistir; *al-Macistī*'nin mânası „kitapların en büyüğüdür". Doğru olmayan benzer bir izah da Kâtib Çelebî'de bulunmaktadır (V, 385); doğru olarak, *megisti*'nin *megistos*'un müennesi olduğunu söylüyor ve kelimenin „en büyük binâ" mânasına, sonra da, *al-Macasṭī*'nin „en büyük" mânasına geldiğini kaydederek, doğru bir izaha varıyor. Kâtib Çelebî burada sâdece garplı bir müellifin, 1511'de Bergamo'da ölmüş St. Augustin râhiplerinden Ambrosio Calepino'nun sözlerini nakletmektedir. — M. Koppe (*Die Behandlung der Logarithmen and der Sinus im Unterricht: Wissenchaftliche Beilage zum Programm des Andreas-Realgymnasiums zu Berlin*, 1893, s. 34) ile birlikte J. Ruska (*Das Quadrivium aus Severus bar Šakkū's Buch der Dialoge*, Leipzig, 1896, s. 77, nr. 3), bu iştikaka şüpheli nazariyle bakmaktadır. M. Koppe'ye göre, *al-Macisṭī* kelimesi arapça *Almagest*'in bir latince tercümesinde bulunau *megasiti*, yâni μελάλη σύνταξις'in tahrif edilmiş bir şeklidir. Kanaatimizce Koppe yanılıyor: *megasiti* kelimesi, orta çağ latin mütercimlerinin harekelenmemiş olan arapça *m c ṣ ṭ y* kelimesini yanlış okumuş olmalarından meydana gelmiştir. Şimdilik biz ilk izah şeklini kabûl ediyoruz. — *Almagest*'in arapça tercümeleri ve tashihleri için krş. Kâtib Çelebî, V, 385 v. dd. [İstanbul, 1943 tab., II, 1195 v. dd.] ve Steinschneider, *ZDMG*, L, 200 v. dd.

(H. SUTER.)

MECÎD. MACĪD (A.), şanlı [bk. mad. ALLAH].

MECİDİYE, Sultan Abdülmecid'in cülûsunun 6. senesinde (1260 = 1844) onun adına kesilmiş olan altın ve gümüş sikkelerdir; bu isim, daha ziyâde, 20 kuruşluk gümüş sikkelere alem olmuştur. Abdülmecid'in cülûsundan az sonra tedâvül etmekte olan mütenevvî sikkeler ile mağşuşları çok olduğu için, sikkenin islâhına lüzûm hâsıl olmuş ve 26 safer 1256 (29 nisan 1840)'da eski sikkelerin ortadan kaldırılmasına dâir darbhâne nâzırına bir hatt-ı hümâyûn sâdır olmuştur Fakat yeni sikkenin kesilmesine mevcut darbhâne levâzımı kâfî olmadığı için, Londra'ya sipâriş edilen çarh ve diğer eşyânın gelmesini müteâkip, hukûmet 25 cemâziyelâhır 1259 (3 temmûz 1843)'da eskilerin tedâvülünü men'edeceğini ve bunları ellerinde bulunduranların kıymetleri üzerinden darbhâneye alınacağını ilân etmiştir. Böylece 11 dirhem 4 kırat vezninde, 500 kuruşluk (beşi-birlik) ve 2 dirhem 4 kırat vezninde 100 kuruşluk (yüzlük) ve 1 dirhem 2 kırat olarak da 50 kuruşluk (ellilik) ve cülûsun 9. senesinde de 250 kuruşluk altın mecidiye kesilmiştir. Yine cülûsun 6. senesinde gümüşten 7 dirhem 8 kırat âyarında 1 mecidiye (20 kuruşluk) ve bunun eczâsından olarak, 3 dirhem 12 kırat âyarında 1/2 mecidiye (10 kuruşluk) ve 1 dirhem 14 kırat âyarında, 1/4 mecidiye (5 kuruşluk) sikke kestirilerek, tedâvüle çıkarılmıştır.

Bu yeni kesilen altın ve gümüş mecidiyelerin bir tarafında pâdişahın tuğrası ile cülûsun kaçıncı senesinde kesildiğini gösteren rakam ve diğer tarafında İstanbul'da basıldığını gösteren bir ilâve ile cülûs tarihini gösteren 1255 rakamı vardır.

Mecidiye altınlarının nizâmî olarak âyarı, Osmanlı âyarı ile 0,916 1/2 hâlis altın ve gümüş (sim) mecidiyenin âyarı da 0,83 gümüş olup, her ikisinde de mütebâkî kısmı bakırdır. Mecidiye ve eczâsı olan gümüş sikkeler birinci dünya harbine kadar tedâvül etmiştir.

1296 (1297 = 1880) mâlî senesinden itibâren, devlet vâridâtının altın hesabı ile istifasına karar verilerek, bunun gümüş mecidiye ile müsâvât hâsıl etmesi için, mecidiyenin 19 kuruş üzerinden hazîneye alınması tekarrür eylemiş ve eczâsı da ona göre âyarlanmıştır.

Sikke ayarının tashihi dolayısı ile, hâtıra olarak, başlangıç senesi olan 1259 tarihli altın, gümüş ve bakır madalyalar ihdâs edilmiştir. Bir zamanlar Anadolu'da kafa kâğıdı denilen nüfus kâğıtlarına da, Sultan Mecid zamanında ihdas edilmesinden dolayı, mecidiye kâğıdı deniliyordu.

Bibliyografya: Süleyman Sûdî, *Usûl-i meskûkât-ı Osmâniye ve ecnebiye* (1311); İsmâil Gâlib, *Takvîm-i meskûkât-ı osmâniye* (1307); Lûtfî, *Tarih*, VI ve VIII; *Takvîm-i vekayi*, sayı 259, 265, 270.

(İ. H. UZUNÇARŞILI.)

MECNÛN. AL-MACNŪN, bâzı rivâyetlere göre, Emevîler devrinde yaşamış ve Laylā'nın âşıkı olan bir arap şâirinin lekabıdır. Arap edebiyatında al-Macnūn („deli") lekabını taşıyan bir çok şâirler vardır: adı bilinmiyen al-Macnūn b. Vahb al-Şarīdī, al-Macnūn al-Ḳuṣayrī diye tanınan Kuhayl b.

Mālik, al-Macnūn al-Taymī v. b. Fakat bunlar arasında en çok tanınmış olanı sevgilisi Laylā ile mâcerası bütün islâmî edebiyatlarda terennüm edilen [bk. mad. LEYLÂ İLE MECNÛN] al-Macnūn'dur. Fakat bu al-Macnūn'un mevcûdiyeti husûsunda arap dilcileri arasında ihtilâf olduğu gibi, mevcut olduğunu kabûl edenler de isim ve kabîlesini tâyin husûsunda anlaşamamaktadırlar. Rivâyetlerin en çok kabûl edilenlerine göre, adı Ḳays b. al-Mulavvaḥ olup, Banī ʿĀmir kabîlesindendir; bâzılarına göre, yine aynı kabîleden Ḳays b. Muʿāẕ, diğerlerine göre ise, Mahd b. al-Mulavvaḥ'tır. Nihâyet bir kısım râvîler onu Banī ʿUḳayl kabîlesinden sayarlar. al-Macnūn gerçekten yaşamış bir şâir olarak kabûl edildiği takdirde, hayatı hakkında bize kadar gelen en eski rivâyetler içinde hangilerinin mevsûk, hangilerinin uydurma olduğunu kestirmek tamâmiyle imkânsızdır. Bunu şiirleri için de söylemek doğru olur. Daha al-Cāḥiẓ (ölm. 255 = 869), içinde Laylā adı ile anılan ve söyleyeni bilinmeyen bütün şiirlerin al-Macnūn'a isnât edilmiş olduğunu söylerdi; İbn Ḳutayba (ölm. 276 = 889) al-Macnūn'un şiirine benzeyen bütün şiirlerin ona isnât edildiğini iddia eder. Bugün *Dīvān Macnūn Laylā* veya *Dīvān Ḳays* (basmaları msl. Kahire, 1300, 1301, 1306; Bulak, 1285, 1294) adları ile tesâdüf edilen ve hemen hepsi Abū Bakr al-Vālibī adlı biri tarafından toplanmış olan şiirleri, hayatına göre tertip edilmiş bir hâlde bulunmaktadır. Böyle tertiplerde umûmiyetle ya şiire göre mâcerâ veya mâcerâya bakarak şiir uydurulduğu görülmektedir. Bundan dolayı bu kabil divan nüshalarına, mevsûkiyet bakımından, bir kıymet izâfe etmek çok güçtür. Elhâsıl her bakımdan şahsiyeti karanlıklar içinde kalan al-Macnūn, umûmiyetle meşhûr mâceraların kahramanı olan tarihî bir şahıs telâkkî edildiği gibi, şiirleri, aşk ve ıztıraplarının terennümü bakımından, arap edebiyatının en güzel eserleri sayılmıştır.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *Kitāb al-şiʿr va ʾl-şuʿarā*ʾ (nşr. de Goeje), Leiden, 1902, s. 355 v. dd.; al-Marzubānī, *Muʿcam al-şuʿarā*ʾ (al-Āmidī, *al-Muʾtalif va ʾl-muḫtalif* ile berâber), Kahire, 1354, s. 189 ve 476; al-Baġdādī, *Ḫizānat al-adab* (Kahire, 1299), II, 170 v. dd.; *GAL*, I, 48; Nallino, *La littérature arabe* (frns. trc. Ch. Pellat), Paris, 1950, s. 106 v. dd.; bk. bir de mad. LEYLÂ İLE MECNÛN, arap edebiyatı bölümünde zikredilen eserler. (AHMED ATEŞ.)

MECRÂ. MACRĀ yahut MUCRĀ, bir kasîdeyi teşkil eden bütün mısrâların sonunda tekrarlanan, *ravî* denilen sessizlik harekesi mânasında bir arûz tâbiridir; bk. mad. ḲĀFİYA. (MOH. BEN CHENEB.)

MECRÎTÎ. AL-MACRĪṬĪ, tam adı: ABU'L-ḲĀSİM MASLAMA B. AḤMED AL-FARAẒĪ AL-ḤĀSİB („riyâziyeci") AL-MACRĪṬĪ AL-ḲURṬUBĪ AL-ANDALŪSĪ. Hayatı hakkında pek az şey biliniyor. Madrid'de doğmuştur, fakat doğum yılı belli değildir. Ölümüne dâir muhtelif tarihler ileri sürülmüştür; bu tarih 395 (1004) ile 398 (1007) arasında olmalıdır. al-Macrīṭī Madrid'de mesâha nazariyesini, bu mevzûda allâme olan ve aynı zamanda hendese ilminde temâyüz etmiş bulunan ʿAbd al-Ġāfir'den okudu. Daha sonraları, Kurtuba'ya yerleşti ve orada Ḥakam II. (350—366 = 961—976) ve Hişām II. (366—399 = 976—1009) zamanlarında yaşadı. Emevîlerin sukutu ile neticelenen mücâdele ve kargaşalığın başlamasından evvel öldü. al-Ḳurṭubī ve al-Macrīṭī nisbelerini, uzun yıllar yaşadığı Kurtuba ve doğum yeri olan Madrid'den almıştır. Hâl tercümesini yazanlar, başka âlimlerden olduğu gibi, ondan da sitâyişle bahsetmektedirler. Riyâziye ilimleri ve mesâha nazariyesi sâyesinde başta (*imām*) gelmekte idi. Bilgisi, küreler nazariyesi ve yıldızların hareketi bakımından, seleflerinin bilgisini aşmakta idi. Yıldızlar üzerinde derin tetkik ve müşâhedelerde bulunmuş ve kendini tâmâmen al-Macasṭī'yi tetkike vakfetmiştir. al-Macrīṭī'nin tıpta da böyle derin tetkiklerde bulunduğunu bilmiyor isek de, bâzı talebelerinin tıp ile meşgûl oldukları mâlûmdur. al-Macrīṭī'ye atfolunan, hafî ilimlere dâir yazıları için aş. bk.

Rivâyete göre, al-Macrīṭī şarka seyâhate çıkmış ve oradan getirdiği yunanca ve arapça yazmalarını, garp ilminin icâplarına göre, yeniden kaleme almıştır. Böylece ispanyol hey'et ilmi daha müstakil bir mevkî elde etmiştir; çünkü, Sanchez Perez'in gösterdiği gibi, X. asrın ortalarında ispanyolların hey'et ve riyâziye ile meşgûl olanları, sayılarının ve ehemmiyetlerinin azlığı dolayısı ile, nazar-ı itibâra alınamazlar. Banī Mūsā, Ṯābit b. Ḳurra, İbn al-Haysam, al-Battānī v.b. gibi, büyük isimlere rastlamıyoruz. Fakat al-Macrīṭī'den sonra temâyüz eden yalnız Cābir b. Aflaḥ ile al-Zarḳālī vardır. Aynı zamanda eserlerinden çok faydalanılan Abu'l-Ḥasan al-Marrākuşī'yi de zikretmek lâzımdır; yalnız bu zâtın eserlerinin çoğu iktitâfî eserlerdir.

al-Macrīṭī uzun zaman kaldığı Kurtuba'da, muhtemelen seyâhatini müteâkip, bir çok tanınmış âlimler yetiştirmiş olan bir mektep kurdu. Burada yetişenler arasında İbn al-Samḥ (aynı zamanda tabip, Suter, nr. 194), İbn al-Ṣaffār (Suter, nr. 196), al-Kirmānī (Suter, nr. 205?), İbn Ḫaldūn (aynı zamanda tabip, Suter, nr. 229), al-Zahrāvī (riyâziyeci ve tabip, Suter, nr. 190) var idi. Bu âlimler al-Macrīṭī'nin ilmini ve ilim usûlünü yaymış ve bunları geliştirmişlerdir. al-Zarḳālī çalışmalarını bunların eserlerine isnât ettirmiştir. Bununla berâber, al-Macrīṭī'nin, şöhretini hey'et ilmindeki derslerine mi (bu sâhada fazla eser bırakmamıştır), yoksa hafî ilimlere dâir ve muhtemelen kendisine isnat olunan yaygın eserlere mi borçlu olduğu meselesi münâkaşa edilebilir.

al-Macrīṭī'nin hey'et ilmine dâir olan eserleri arasında, Muḥammed b. Mūsā al-Ḫvārizmī'nin *Zīc*'i üzerinde yaptığı düzeltmeler bilhassa mühim olup, bunlar en eski islâm eserlerinde yer almıştır. Yezdgird tarihine göre yapılmış olan cedvelleri hicrî esâsa dayanan cedvellere tahvil etmiştir. Arîn tûl dâiresi yerine, kısmen Kurtuba tûl dâiresini koymuş ve ayrıca hicretin başlarında yıldızların vaziyetlerini de, takribî olarak, tesbit etmiştir. Hey'et ilmine dâir olan eserleri arasında şunları da zikretmek gerektir: al-Battānī'nin cedvelinde *Taʿdīl al-kavākib*'e dâir kısa bir usûl ihtivâ eden bir eser; yalnız latincesi mevcut olan usturlaba dâir bir eser; Batlamyus'un küre-i musattahasının tercümesi (bu sonuncu eser, 1143'te Tolosa'da Hermann Secundus tarafından latinceye tercüme edilmiştir). al-Macrīṭī, hey'et ilmi ile uğraştığı içindir ki, mustârazlar dâvası üzerinde de durmuş ve bu hususta Ṯābit b. al-Ḳurra'nın görüşlerini tamamlamıştır. *Fī tamām ʿilm al-ʿadad* („adetler nazariyesinin tekâmülü hakkında") yahut *al-Muʿāmalāt* („ticârî hesaplar hakkında") adlı eseri bir riyâziye eseridir. *Kitāb al-aḥcār* („taşlara dâir") ve hayvanların üremesine dâir olan eserlerin al-Macrīṭī'ye âit olup-olmadığı meselesi burada münâkaşa edilmeğe değmez.

al-Macrīṭī'nin İḫvān al-Ṣafāʾ *Rasāʾil*'ini kaleme aldığı da rivâvet edilmektedir; fakat bu türlü bir eser ile meşgûl olduğu iddiası şöyle tefsir edilmelidir: al-Macrīṭī, ya bu eserden mülhem olarak, benzer bir eser meydana getirmiştir, yahut bu eseri tekrar gözden geçirip, onu, talebesi Kirmānī ile birlikte, İspanya'ya sokmuştur. Bu esere mâdenlerden, nebatlardan ve hayvanlardan bahseden kısımların eklenmiş olduğu şüpheli görünmektedir.

*Rutbat al-ḥakīm fī ʾl-kīmiyā*ʾ ve *Ġāyat al-ḥakīm fī ʾl-siḥr* („âlimlerin sihir ile varmak istedikleri hedef") adlı diğer iki eser, muhtevâları bakımından, aynı guruba girmekte olup, al-Macrīṭī'ye isnât edilen yazmalar arasında zikredilmiştir; fakat al-Macrīṭī, hiç bir zaman, bunların müellifi olduğunu söylememiştir. Ciddî tetkiklere dayanan E. J. Holmyard bu iki eserin al-Macrīṭī'ye âit olduğunu sanmamakta, bu iddiasında bilhassa, al-Macrīṭī'nin *fitna* devrinden önce ölmüş ve eserlerin ise, ancak bu devirden sonra yazılmış olduğu vâkıasına istinât etmektedir. Eski hâl tercümecileri bunları al-Macrīṭī'nin eserleri arasında zikretmemektedirler. Ayrıca bu türlü eserlerin al-Macrīṭī'nin zihnî durumu ile mütenâsip olup-olmadığı da bahis mevzuu olabilir. Bu eserlerin ikisi de hafî ilimlere dâir meselelerden bahsetmektedir. *Ġāya*, tılsımlardan, muskalardan v.b. bahsediyor. Kâtib Çelebî (IV, 166) al-Macrīṭī'nin bu eserde tılsımlar ilminin esaslarını etraflıca vaz'ettiğini, fakat bunların pek vâzıh olmadığını söylemektedir. *Rutba*, elkimyâdan bahseder. Kâtib Çelebî (V, 230 v.d.), al-Macrīṭī'yi elkimyâcılar arasında zikretmektedir (Holmyard, bu eserin hulâsasını vermektedir, *ayn. esr.*).

Bibliyografya: J. Sanchez Perez, *Biografias de matematicos arabes*... (Madrid, 1921), s. 86, nr. 84 (mufassal bir bibliyografyayı ihtivâ eder); J. Perez, diğer eserler arasında şunları da zikreder: *Bull. di Bibliografia*... di B. Boncompagni, 1872, V, 427 (burada da, Steinschneider'in bütün eserlerinde olduğu gibi, bir çok bibliyografya verilmektedir; burada bahis mevzuu Maslama değil, Māşāʾ Allāh'tır, C. Brockelmann, *GAL*, I, 243, nr. 4); H. Suter, *Die Mathematiker u. Astronomen*... (*Abhandlungen zur Geschichte der mathem. Wissenschaften*, 1900, X, 76, nr. 176 ve 1902, XIV, 167); L. Leclerc, *Histoire de la médecine arabe* (1876), I, 422; Le Gonzalvo, *Über al-Macrīṭī* (*Homenaje a Francisco Codera*), s. 353 v. dd.; *Bibliotheca arabico-hispana*, II, 564, nr. 1257; H. Suter, *Die astronomischen Tafeln des Muḥammed b. Mūsā al-Ḫʷārizmi in der Bearbeitung von Muslama Ibn Aḥmed al-Macrīṭī* (*Kgl. danske vidensk. Selsk. Skrifter*, I. Reihe, *Histor. og philolg. Afd.*, 1904, III); E. J. Holmyard, *Maslama al-Macrīṭī and the Rutbatu ʾl-Ḥakīm* (nşr. Suter, *Isis*, 1924, VI, 293—305); H. Bürger ve K. Kohl, A. Björno, *Thabits' Werkeü ber den Transversalensatz*...(*Abhandlungen zur der Geschichte Naturwissenschaften*..., 1924, VII, 23, 79, 83).

Arap kaynakları: *İbn Abī Uṣaybiʿa*, II, 39; İbn al-Kifṭī, s. 326; al-Maḳḳarī (Kahire, 1884?), II, 134 (cedvel hakkında sâdece kısa bir not ihtivâ eder).

(E. WIEDEMANN.)

MECÛS. MACŪS (A.), zerdüştîler. Yunanca şekli olan μάγος (kelimenin aslı

irancadan gelmektedir, krş. eski-iran. *maguş* ve yeni-fars. *muġ*)'tan, ârâmîce yolu ile, arapçaya geçmiştir. Arap lugatçilerine göre, *macūs* (mfr. *macūsî*) kelimesi, *yahūd* gibi, bir cins isimdir; bunların dinine *al-macūsîya* denilir. Lugatçiler *m-c-s* kökünden iştikak eden ikinci (*maccasa*) ve beşinci (*tamaccasa*) vezinleri kaydederler. *Lisān* ve *Tāc al-ʿarūs*'ta zikredilen bir şiirde, *nār macūsa* tâbirine rastlanır; *Lisān*'da iddia edildiği gibi, bu şiirin İmru' al-Ḳays ile al-Tav'ām al-Yaşkurî tarafından gerçekten müştereken yazılmış olduğu kat'î olarak tahakkuk ederse, bu kelimenin bize kadar gelen en eski arap edebiyatında mevcut bulunduğu kabûl edilebilir.

Lugatlerde *macūs* kelimesi bir has isim olan *Minc Kūş*'ten iştikak ettirilmekte ve bunlara göre, arapça *şaġîr al-uẕnayn* („küçük kulaklı") 'in farsça mukabilini teşkil etmektedir. Minc Kūş adını taşıyan bir şahıs Zerdüşt ile aynı zât değildir. Bil'akis o bundan daha evvel yaşamış olup, ilk olarak, bu dini kurmuştur. Bu izah eski arap âlimlerinde görülen bir çok iştikak garipliklerine bir misâl teşkil eder (krş. *Lisān*, VIII, 98 v.d.; *Tāc al-ʿarūs*, IV, 245; Lane, *Lexicon*, bk. mad.). Bunun yanında *macūs* kelimesinin arapça eserlerde, şimâlî Avrupa kavimleri, bilhassa iskandinavyalılara delâl etmek üzere, kullanıldığı da unutulmamalıdır [krş. Dozy, *Recherches*, II, 250 v.dd., Appendix, nr. XXXIV, s. LXXVI; *Rerum normannicarum fontes arabici ... collegit et ed. A. Seippel*, I, Christiania, 1896, krş. bir de mad. AL-MACŪS].

Kur'an'da *macūs* kelimesi bir kere geçer (XXII, 17); krş. bir de II, 59 ve V, 73. Her üç yerde de *ahl al-kitāb* zikredildiği hâlde, *macūs* kelimesine ancak XXII, 17'de tesâdüf edilir. Bu âyette bir de *ahl al-kitāb* tâbiri içine sokulmasına, tabi'î olarak, hiç imkân bulunmayan *muşrik* sözü de geçer. İleride görüleceği üzere, zerdüştîler, islâm hukukuna göre, *ahl al-kitāb* muâmelesine tâbî tutulmaktadırlar; fakat bu görüşün *Kur'an* (XXII, 17)'a istinat ettirilmesi mümkün değildir; *Kur'an* tefsircilerinde (al-Bayżāvî, nşr. Fleischer, s. 629; al-Zamaḫşarî, *Kaşşāf*, s. 901; al-Rāzî, *Mafātîḥ al-ġayb*, IV, 554; al-Nîsābūrî, al-Ṭabarî, *Tafsîr*'in kenarında, Kahire tab., XVII, 74 v.b.) de *macūs*'un, nazarî olarak, *ahl al-kitāb*'a dâhil olduğuna delâlet edebilecek hiç bir işârete tesâdüf edilmez. al-Rāzî'nin *macūs* adı altında, hakikî bir peygambere sâhib olmayıp, ancak bir *mutanabbî*'i tâkip edenlerin anlaşılması lâzım geldiği hakkındaki sözlerinden, onun *macūs*'u *ahl al-kitāb* ile *muşrik* arasında bulunan bir tarîkat olarak kabûl ettiği düşünülebilir. al-Nîsābūrî de üstelik hayır ve şerden ibâret iki esas kabûl eden *macūs* peygamberinin, hakikî peygamber olmayıp, ancak bir *mutanabbî*' olduğunu söyler; *muşrik*'lerin ise, ne peygamberleri ve ne de mukaddes kitapları vardır. Arap tarih kitaplarında iranlı zerdüştîler bâzan *muşrik* adı ile zikredilir; msl. al-Balāẕurî, nşr. de Goeje, s. 302 v.d., 380, 387 (*muşrik*); s. 407 (*kuffār*). Nihâyet XXII, 17. âyetin tertip esnâsında bu sûreye konulmuş olması ihtimâli de göz önünde tutulmalıdır (krş. Nöldeke-Schwally, *Gesch. d. Qorāns*, I, 214: bu âyet Medine'de nâzil olmuş olmalıdır).

İslâm hukukunun nazariyesini teşkil eden hadîste de *macūs* hakkında pek mühim bir kayda tesâdüf edilmez (krş. Wensinck, *Handbook of early Muhammedan Tradition*, bk. mad. *Macūs*). *Macūs*, hadîsteki esas görüşe göre, *ahl al-kitāb* gibi muâmele görüyor ve bundan dolayı *cizya* ödemekle mükellef tutuluyor. Kuvvetlenmekte olan islâm devleti, amelî olarak, başka bir yola gidemezdi. Eğer araplar zerdüştîleri sâdece *muşrik* olarak kabûl edip, onları islâmiyeti kabûl ile ölümden birini tercih karşısında bırakmış olsalardı, İran'ın istilâsı imkânsız bir hâle girmiş olurdu. Daha evvel de Baḥrayn'deki zerdüştîlere karşı böyle bir tazyikın tatbik edilmesi tâmiri güç siyâsî bir yanlışlık olurdu. Rivâyetlerde böylece bir taraftan Baḥrayn'deki zerdüştîlerin Peygamber tarafından islâmın kabûlü ile ölümden birini seçmek mecbûriyetinde bırakıldığı zikredildiği hâlde, diğer taraftan, ʿAbd al-Raḥmān b. ʿAvf'in tesbit ettiğine göre, Peygamberin bunlardan *cizya* almış olduğu bildirilmektedir. Bu son rivâyet, daha sonraları, nihâî ve kat'î bir şekil olarak, kabûl edilmiş ve Peygamberin *macūs*'a *muşrik*'ten farklı muâmele etmek istemediğini bildiren rivâyet de ortadan kalkmıştır (krş. Abū Dāvūd, XIX, 29 = II, 30). ʿAbd al-Raḥmān b. ʿAvf, halife ʿOmar'in iranlılardan *cizya* alıp-almamak husûsunda tereddüt ettiği vakit bu rivâyeti nakletmiştir (krş. al-Balāẕurî, nşr. de Goeje s. 267: ʿAbd al-Raḥmān'a göre, Peygamber şöyle demiştir: *sunnū bihim sunnat ahl al-kitāb*). Başka bir rivâyete göre, ʿOmar ölümünden bir yıl önce *macūs* hakkında Cazʿ b. Maʿūya'ye göndermiş olduğu bir yazısında, bir sihirbazın (*sāḥir*) öldürülmesini, bir *macūsî*'nin karı ve çocuklarından ayrılmasını ve *zamzama* (zerdüşt duâlarının mırıldanması; yeni-fars. *bāc* veya *baj*)'nin yasak edilmesini emretmiştir. Cazʿ bu şiddetli emirleri yerine getirmeğe başlamış ve

ʿOmar, ʿAbd al-Raḥmān b. ʿAvf'in Baḥrayn'deki *macūs*'tan *cizya* alınmış olduğuna onu inandırıncaya kadar, onlardan *cizya* almaktan istinkâf etmiştir (Abū Dāvūd, *ayn. esr.*; İbn Ḥanbal, *Musnad*, I, 190, 194; al-Buḫārî, *Ṣaḥîḥ*, Kahire, 1304, II, 144 v. dd.). al-Buḫārî (II, 145) bir de İran elçisine verilen şu cevabı nakleder: „Peygamberimiz bize, siz Allaha ve yalnız ona hizmet edene veya *cizya* ödeyene kadar, sizin ile mücâdele etmemizi emretti". Böylece burada bunlar *ahl al-kitāb* ile aynı dereceye konulmuştur. Zerdüştîlerin islâm devletindeki mevkîlerinin tâyini bu mezhep için hadîste en mühim bir nokta teşkil eder. al-Dārimî, *Farāʾiż*, bâb 42'de bir de zerdüştîlerin miras meselesini tanzim eden bir hadîs vardır (fakat buradaki kayıt pek vâzıh değildir). *Macūs* hakkında, bundan başka, fakat pek o kadar mühim olmayan mâlzeme için bk. *Lisān*, VIII, 99; Lane, *Lexicon*, mad. *fiṭra* ve mad. *ḳadarîya*.

Müslümanların Zerdüşt hakkındaki rivâyetleri zerdüştîlerin daha aşağı mertebede bir nevî *ahl al-kitāb* oldukları tasavvuru ile muvâzî bir şekilde yürümektedir. al-Ṭabarî (I, 675 v. d.)'ye göre, Zarâduşt b. İsfîmān (İsfîmān = avest. *Spitama* olup, Zerdüşt'ün mensup bulunduğu âilenin ceddidir), hukümdar Biştâsp (avest. *Vîştâspa*)'ın saltanatının 3. yılının sonunda peygamberlik iddia etmiştir; aynı tarihçi, Hişâm b. Muḥammed al-Kalbî'den naklen, *macūs*'larca peygamber addedilen Zarâduşt'ün, *ahl al-kitāb* ulemâsı nazarında, Filistin ahâlisinden olup, Eremia peygamberin tilmizlerinden birinin hizmetçisi olduğunu yazmaktadır. O efendisini aldatmış ve bunun üzerine lânetlenince, cüzâma tutulmuştur. Zarâduşt, bundan sonra, Azerbaycan'a gitmiş ve oradan *macūsîya* ismini alan dini yaymağa başlamıştır; daha sonra, Biştâsb'ın hâkim bulunduğu Balḫ'e gelmiştir. Bu hukümdar Zarâduşt'ün dinini kabûl etmiş ve kendi tebeasını da bunu kabûle zorlamıştır (I, 648; krş. al-Ṯaʿālibî, *Histoire des rois des Perses*, nşr. Zotenberg, s. 256).

al-Ṭabarî'de de bulunan diğer bir rivâyete göre, yahudi peygamberlerinden biri olan سحى (okunuşu kat'î değildir) Biştâsb'a gönderilmiş ve bunun sarayında Zarâduşt ve hakîm Câmâsb (aves. *Cāmānspa*; hukümdar Vîştâspa'nın vezîri ve Zarâduşt'ün dâmâdı) ile karşılaşmıştır. Zarâduşt yahudinin ibrânî dilinde tâlim ettiği dini farsçaya nakletmiştir. Biştasb babası Luhrâsb (avest. *Aurvaṯaspa*), سحى ile Zarâduşt'ün yeni dini gelinceye kadar, sâbiîler dinine mensup bulunuyorlardı (Ṭabarî, I, 681, 683). Bütün bu rivâyetlerin esâsını Zerdüşt dini ile yahudi dini arasında muayyen bir münâsebet te'sis etmek arzusu teşkil etmektedir; bunların birinde Zerdüşt bir mürted yahudi olarak görünmekte, diğerinde ise, bir yahudi peygamberi ile birlikte hareket etmektedir. İbn ʿAbbās'tan rivâyet edilen bir hadîste: — „İranlıların peygamberi ölünce, İblis onlara *macūs* akîdelerini yazmıştır" (*inna ahl Fāris lammā māta nābiyahum kataba lahum Iblîs al-macūsîya*: Abū Dāvūd, *Ḫarāc*, bâb 29) — denilmektedir. Bu tek hadîs ile سحى hakkında verilen mâlûmat arasında belki her hangi bir şekilde bir münâsebet kurulabilir.

Bâzı arap müelliflerinin, Zerdüşt ve onun tâlim ettiği din hakkında tabi'î daha iyi mâlûmatları var idi; krş. msl. al-Balāẕurî, nşr. de Goeje, s. 331; burada *macūs* rivâyetine göre, Zarâduşt'ün Urmiya'den gelmiş olduğu kaydedilmektedir; bir de bilhassa al-Şahrastâynî'nin *Kitāb al-milal* (nşr. Cureton, s. 182 v. d.) adlı eseri mühimdir; bu ilmî araştırma fakîhler arasında yaşayan zerdüştîlik hakkındaki tasavvura hiç bir yeni şey eklememekle berâber, mâlûmâtını İran menbâlarından alan al-Şahrastânî'nin Zerdüşt ve *macūs* hakkında kısa, fakat itimâda şâyan bilgi vermiş olmasına işâret etmek lâzımdır; o bunlar arasında üç esas mezhep kaydeder: *kayūmarsîya, zarvānîya* ve *zarāduştîya*; bunlardan üçüncüsü, onun fikrine göre, Zerdüşt'ün asıl taraftarlarıdır. *Macūs*, onun doğru olarak kaydettiği gibi, *ahl al-kitāb* değildir ve tesniyeciler gibi, sâdece mukades kitaba benzer (*şubhatu kitāb*, s. 179) vahyimsi bir şeye mâlik bulunmaktadır; *macūsîya*'den önce, iranlılar İbrâhîm dininde idiler (s. 180).

İslâm fütûhâtı sırasında zerdüştîlere yapılan muâmele hakkında şu tafsilât kayda değer:

1. Yemen. Peygamber, diğer vazifeleri yanında, bir de hıristiyan, yahudi veya *macūs* kalmak isteyenlerden *cizya* toplamak üzere, bu memlekete elçiler göndermişdir (al-Balāẕurî, s. 69). Yemen zerdüştîleri (bunlara *abnā*' da derler) Vahriz ordusuna mensup olup, Ḫusrev I.'in emri üzerine, Sayf b. Ẕî Yazan tarafından memleketlerine geri götürülen iranlılardan neş'et etmiştir. Peygamber, yalancı-peygamber olan al-Asvad'e karşı, Yemen'e bir ordu sevkettiği vakit, kumandanına, al-Asvad tarafından ağır işkenceye tâbî tutulmuş olan bu zerdüştîleri kendi tarafına celbe çalışmasını tavsiye etmiştir. Bu *macūs*'tan biri Fayrūz b. al-Daylamî, artık islâmiyeti kabûl etmiş bulunuyordu; *abnā*' arasında ileri gelenlerden Dāẕavayh (Dāzūya) de müslüman oldu ve diğer *abnā*' onun tavsiyesini kabûl etti. Bunlar

al-Asvad'e karşı bütün kuvvetleri ile yardım ettiler. Böylece Yemen'de *macūs*'a *ahl al-kitāb* muâmelesi yapılmış oldu; bunun üzerine onlar kendi arzuları ile islâmı kabûl etmişlerdir.

2. 'Omān. Bir rivâyete göre, Peygamber Abū Zayd'e 'Omān müslümanlarından *ṣadaḳa* ve bu memleketteki *macūs*'tan *cizya* alınmasını emretmiştir (al-Balāẕurī, s. 77).

3. Baḥrayn. 8 (629/630) yılında Peygamber al-'Alā' b. 'Abd Allāh al-Ḥaẕramī'yi Baḥrayn'e gönderdi; bu memleketteki arapların büyük bir kısmı islâmiyeti kabûl etti; merkezi olan Hacar'in iranlı *marzbān*'ı Sēbuḫt ile bâzı zerdüştîler de aynı şekilde hareket ettiler. Fakat *macūs*'un büyük bir kısmı eski dinlerine sâdık kaldı; onlar da Baḥrayn'de islâmiyeti kabûl etmemiş olan yahudi ve hıristiyanlar gibi, *cizya* ödediler. Bâzı araplar, *ahl al-kitāb*'dan alınan *cizya*'nin şimdi Hacar'deki *macūs*'tan da dolayısı ile Peygamberi tenkit ettiler. Bu münâsebetle V, 104. âyet nâzil olmuştur (al-Balāẕurī, s. 78 v.d.). Bundan anlaşıldığına göre, islâmın ilk devrinde, *macūs*'un *ahl al-kitāb*'dan sayılmasına tabi'î bir şey olarak bakılmamıştır. Abū Bakr'in halifeliği zamanında, Baḥrayn'de *macūs*'un *cizya* vermek istememeleri üzerine, bir isyân çıkmıştır. Bu isyân ancak halife 'Omar zamanında bastırılabilmiştir (*ayn. esr.*, s. 85).

4. İran. İran'daki *macūs*'un durumuna dâir tafsilâta girişmeden önce, Ermeniye'de de *macūs*'un yahudi ve hıristiyanlar ile aynı muâmeleye tâbî tutulmuş olduğuna işâret etmek lâzımdır. Onlar *cizya* vermekle mükellef olup, buna mukabil can ve malları emniyet altında bulunuyordu. Dabīl (Dvin) şehri halkı ile Ḥabīb b. Maslama arasında akdedilen mukavelede hıristiyanlar ile yahudiler ve *macūs* aynı şekilde anlaşma şartları içine alınmıştır. *Kanā'is* ile *biya'* da, eski sâhiplerinde kalanlar arasında zikredilmiştir. Burada, bu tâbirler ile, dar mânada yahudi ve hıristiyan mâbedler anlaşılmakla berâber, zerdüştîlerin âteş-gedelerinin de kasdedilmiş olduğu kabûl edilebilir (al-Balāẕurī, s. 200).

İran'da, fâtihlerin eline geçen yerlerde, ahâli dâimâ *cizya* ve *ḫarāc*'a bağlanmıştır (bu devirde çok kere umûmiyetle „vergi" mânasına kullanılmış olan tâbirler için krş. mad. CİZYE, HARÂC; fakat krş. bir de al-Balāẕurī, s. 314, burada *cizya* baş vergisini ve *ḫarāc* toprak vergisini ifâde eder). Böylece ahâli, hakikî *ahl al-kitāb* gibi, *ẕimmī* durumuna sokulmuştur. Msl. Mahrūd, Bandanicayn (al-Balāẕurī, s. 265), Ḥulvān, Ḳarmāsīn (*ayn. esr.*, s. 301), Nihāvand (*ayn. esr.*, s. 306), Dīnavar, Sīrvān, Sarmara (*ayn. esr.*, s. 307), Hamaẕān (*ayn. esr.*, s. 309), İṣfahān (*ayn. esr.*, s. 312), Ahvāz (*ayn. esr.*, s. 377, burada harp esirleri, halife 'Omar'in emri ile, araplarda kâfî işçi bulunmadığından, toprağı işlemek ve *ḫarāc* vermek şartı ile, serbest bırakılmıştır), Cunday Sābūr (*ayn. esr.*, s. 382), Curra, Arracān, Şīrāz, Darābcird (*ayn. esr.*, s. 388, bu şehirde ilk me'mûr olarak, bir *hirbaẕ*, yâni bir zerdüşt râhibi tâyin edilmiştir), Ṭabas ve Kurīn (*ayn. esr.*, s. 403, halife 'Omar ile akdedilen mukavele, sonradan 'Oṯmān b. 'Affān tarafından da tasdik edilmiştir), Nīsābūr, Nasā (*ayn. esr.*, s. 404), Ṭūs (*ayn. esr.*, s. 405), Herat, Bādġīs ve Buşanc (*ayn. esr.*, s. 405), Marv (*ayn., esr.* s. 405) 'in fethinde durum böyle olmuştur. Kaynaklarda sık-sık tesâdüf edilen *ṣālaḥūhu 'alā...* (*dirham*) tâbiri ile *cizya* mıkdarı kasdedilmiş olmalıdır; bu bilhassa eserde son zikredilen yer ile ilgili kısmından açıkça anlaşılmaktadır (s. 405 v. d.).

İran'daki bölgelerin hepsi, kan dökülmeden, ele geçmemiştir. Ray'de büyük bir katliâm vukû bulmuş ise de, buna dinî hisler sebebiyet vermemiş olacaktır (al-Balāẕurī, s. 317). Eğer bir şehir, şiddetli bir mukavemet gösterirse, ahâlinin pek az bir kısmına *amān* verildiği de oluyordu. Msl. Saraḫs'ta buna benzer bir durum husûle gelmiş ve anlaşma mûcibince, ancak 100 erkek hayatını kurtarmıştır; kendisini bu sayıya idhâl etmiş olduğu için, şehrin *marzbān*'ı da öldürülmüştür. Kadınlar ise, gâlipler tarafından, esir ediliyordu (*ayn., esr.*, s. 405). Sūs'ta da buna benzer bir vak'a olmuştur: burada *amān*'a tâbî tutulan erkeklerin sayısı 80 veya 100 idi (*ayn., esr.*, s. 378 v.d.). Manāẕir'in fethinde, bütün erkekler öldürülmüş, ahâlinin geri kalan kısmı ise, esir edilmiştir (*ayn. esr.*, s. 378). Başka bir müstahkem mevkî, müslümanlara şiddetli mukavemet göstermiş olduğu hâlde, ahâlisini *ẕimmī* olarak kabûl eden bir anlaşma yapılmasına müsâade edilmiştir (*ayn. esr.*, s. 317 v.d.). İṣṭaḫr'ın fethinde müdhiş kan dökülmüştür; burada 40.000 iranlı hayatını kaybetmiştir. *Ahl al-buyūtāt* ve *asāvira*'ye dâhil asîllerin çoğu, anlaşıldığına göre, şehrin müdâfaası sırasında ölmüş olmayıp, bil'akis şehrin zaptı sırasında katledilmiştir (*ayn. esr.*, s. 389 v.d.).

Zerdüştîler *ẕimmī* olarak kabûl edilince, onların dinî âdetlerine karşı da, tabi'î, müsâmaha gösterilecekti. Msl. al-Farruḫān, Rayy ve Ḳumis ahâlisi nâmına, müslümanlara 500.000 dirhem ödenmiş ve müslümanlar da hiç bir âteşgedeyi tahrip etmemek şartına riâyet etmişlerdir (*ayn. esr.*, s. 318). Azerbeycan'ın zaptından ve halkı cizyeye bağladıktan sonra, arap kumandanı ile buranın *marzbān*'ı arasında yapılan muâhedede hiç bir âteş-gedenin tahrip edilmemesi, Şīz ahâlisinin rakslı bayramlarına ve diğer âyinlerinin yapılmasına mâni olunmaması husûsu da tesbit edilmiş bulunuyordu (*ayn. esr.*, s. 326). Kendiliğinden de anlaşıldığı gibi, zerdüştîlerin yaşadıkları bölgelere araplar gelince, buralarda, ön safta gâlipler göz önünde tutulmak sureti ile, câmiler de yapılmıştır; Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ'ın al-Madā'in'de inşa ettirdiği *mascid cāmi'* Savād'da bu nevî binâların ilki idi (*ayn. esr.*, s. 289). 'Oṯmān'ın halifeliğinde Rayy'de bir *mascid* binâ edildi; aynı şehirde daha sonra, al-Manṣūr'un halifeliğinde, müstakbel halife al-Mahdī'nin emri ile, 158 (775)'de bir de bir *mascid cāmi'* inşa edilmiştir (*ayn. esr.*, s. 309). Tavvac fâtihi 'Oṯmān b. Abī 'Āṣī, buraya getirip yerleştirdiği araplar için, mescid ve câmiler yaptırmıştır (*ayn. esr.*, s. 386); Arracān'da da vâli al-Ḥakam al-Hucamīnī tarafından bir mescid yapılmıştır (*ayn. esr.*, s. 392).

Fütûhât esnâsında da zerdüştîlikten islâmiyete geçme vak'alarına çok rastlanıyordu. T. W. Arnold (*The Preaching of Islām*, s. 177 v. d.)'un kaydettiği gibi, iranlıların kendi dinleri yerine islâmiyeti kabûl etmelerini kolaylaştıran bir çok âmiller mevcut idi. Bir de zerdüştîler *cizya* verivorlardı; fakat aralarından islâmiyeti kabûl edenler, bu vergiden muâf tutuluyorlardı. Calūlā' civarındaki savaştan çok geçmeden bâzı *dihḳān*'lar islâmiyeti kabûl ettiler ve bundan dolayı *cizya*'den muâf tutuldular (al-Balāẕurī, s. 265). Diğer taraftan İṣfahān ahâlisi al-Aş'arī tarafından islâmiyete dâvet edildiği vakit, *cizya* vermeği tercih etmiştir; ancak bu şehrin eşrâfından bâzı kimseler müslüman olmuş ve bundan dolayı sâdece *ḫarāc* ödemişlerdir (arâzileri için: *va anifū min al-cizya fa aslamū, ayn. esr.*, s. 312 v. dd.). Ḳazvīn halkı da, *cizya* vermek istemediği için, müslüman olmuştur (*ayn. esr.*, s. 321). al-Ḳākizān ahâlisi de aynı şekilde hareket etmiştir (*ayn. esr.*, s. 323).

İslâmiyeti kabûl eden bir zerdüştî tekrar irtidad ederse, tabi'î, bunu hayatı ile öder; böyle bir vak'a Maysān *dihḳān*'ının başına gelmiş ve al-Muġīra b. Şu'ba tarafından öldürülmüştür (*ayn. esr.*, s. 343). İslâmın inkişâfını gösteren diğer misâllere Azerbaycan'da tesâdüf ediyoruz. al-Aş'aṯ bu memleketin idâresini ilk defa eline alırken, berâberinde getirip-yerleştirmiş olduğu araplara ahâliyi islâmiyete dâvet etmelerini emretti. Bu teşebbüs muvaffakiyetle neticelenmiştir. al-Aş'aṯ, halife 'Alī zamanında, ikinci defa Azerbeycan vâlisi tâyin edilince, ahâlinin büyük bir kısmının müslüman olduğunu görmüştür (*ayn. esr.*, s. 328 v.d.).

Bâzı şahısların islâmiyeti kabûl etmelerinde, müslümanların sür'atle kalkınması karşısında duyulan hayretin de mühim bir sebep teşkil ettiği anlaşılıyor (bunun misâlleri için bk. al-Balāẕurī, s. 374, 381); mecbûriyet altında islâmiyetin kabûlü için al-Hurmuzān vak'ası bir misâl teşkil eder. Zerdüştîlik ile çok sıkı bağlı olan eski adları yerine, islâmı kabûl edenler yeni, arapça isimler almışlardır; msl. halife al-Ma'mūn Māyazdār (krş. pehl. *myazd*, zerdüştîlikte yiyecek ikrâmı; fakat arapçadaki uzun *ā* bu izahı güçleştirmektedir) adında birini Ṭabaristān, Rūyān ve Danbāvand'e umûmî vâli tâyin etmiş ve bu Māyazdār, adını Muḥammed'e çevirmek mecbûriyetinde kalmıştır (*ayn. esr.*, s. 339). Maysān'ın zaptında esir edilenler arasında bulunan Ḥasan al-Baṣrī'nin babası da, farsça adının müslümanların kulağına fenâ bir şey hatırlatmamasına rağmen, kendi adı olan Fayrūz'u Yasār'a çevirmiştir (*ayn. esr.*, s. 344); *mavlā* olunca, adının değiştirilmesi icâp etmiştir.

Fetihten sonra da zerdüştîler İran'ın bir çok yerlerinde yaşamakta devam ettiler. Sâdece müslümanların hâkimiyetine nisbeten daha geç girmiş olan ülkelerde (msl. Ṭabaristān, krş. ḤURŞİD II.) değil, ilk zamanlardan itibâren islâm devletinin bir eyâleti hâline gelmiş olan yerlerde de yaşıyorlardı. al-Mas'ūdī'ye göre, bütün İran eyâletlerinde âteş-gedelere tesâdüf ediliyordu; ona göre (nşr. Barbier de Meynard, IV, 86), „*macūs*'lar 'Irāḳ, Fārs, Kirmān, Sicistān, Ḫorāsān, Ṭabaristān, al-Cibāl, Āẕarbaycān ve Arrān (bunlara bir de Hind, Sind ve Çīn ilâve ediliyor)'da bir çok âteş-gedelere saygı gösteriyorlar". al-Mas'ūdī'nin verdiği bu mâlûmât, İran şehirlerinin çoğunda âteş-gedeleri zikreden orta çağ coğrafyacıları tarafından tamâmen te'yit edilmektedir. Buna göre, müslümanlar orta çağda, son zamanlara nisbetle, bunlara karşı daha büyük bir müsâmaha göstermişlerdir. Fakat bütün zerdüştîlerin de kendi vaziyetlerinden pek memnûn olmadıklarını, bunlardan mühim bir kısmın Hindistan'a hicret etmiş olmasından anlamak mümkündür. Gucarāt sâhillerine bunların 716 milâdî yılında gelmiş olmaları icâp eder.

Bunların islâmiyeti kabûl etmeleri „sulh içinde ve yavaş-yavaş" cereyân etmiş olabilir (Arnold, *ayn. esr.*, s. 181). Diğer taraftan bir zerdüştînin her hangi bir yüksek makam sâhibi olabilmesi için, tabi'î olarak, islâmiyeti kabûl etmiş olması şart idi. Bu hususta meşhûr mühtedîlerden İbn al-Muḳaffa', Sâmânîler sülâlesinin kurucusu Sāmān-Ḫudāt, şâir Daḳīḳī v.b. zikredilebilir.

Bâzan müslüman idârecilerin, zındıklara karşı mücâdelede, zerdüşt rûhânîlerinden yardım görmüş oldukları anlaşılıyor; al-Şahrastānī (*Kitāb al-milal va 'l-niḥal*, nşr. Cureton, s. 187) 'nin kaydettiğine göre, Abū Muslim, Nīsābūr 'da zerdüşt cemâatinin *mubaẕ* 'i tarafında açılan bir dâva üzerine, bir zındığı idâm ettirmiştir. Fakat önce zerdüştî olup, yeni bir din telkinine başlamış olan bu şahsın ileri sürdüğü dinî akîdelerin karışıklıklara sebep olmak ihtimâli de var idi. İslâm devleti ile iranlı zerdüştîler (Hindistan zerdüştîleri, parsîler ile zerdüştîlerin dinî cemâatlerinin dâhilî tarihi bizi burada yakından ilgilendirmemektedir) arasındaki münâsebetlerin tarihi, orta ve yeni çağlara âit farsça tarihî eserler tamâmiyle istifâde edilebilecek bir duruma getirildikten sonra, ancak yazılabilir. Zerdüştîlerin durumu zamanla gittikçe kötüleşmiştir. Nādir Şāh 'ın ölümünden (1160 = 1747) sonra çıkan karışıklık, efganlar tarafından Kirmān 'da zerdüştîler semtinin tahribi ve Ağa Muḥammed Han Kaçar ile Luṭf-'Alī Han [bk. bir de mad. KİRMAN] arasında vukua gelen harpler neticesinde, bunların sayısı oldukça azalmış olmalıdır. Son zamanlarda zerdüştîlerin sayısı hakkındaki tahminler birbirinden farklıdır: v. Houtum-Schindler (1879) bunları 8.400 tahmin etmekte, Browne (1887/1888) ise, yalnız Kirmān, Yazd ve civarı için 7.000—8.000 [başka bir yerde (*A Year among the Persians*, s. 370) sâdece Yazd ve civarı için, 7.000—10.000 rakamını kaydeder] ve Bahrāmābād için 20—25 olarak gösterilmektedir. *Encycl. Britanica* (1911) 'da İran 'daki zerdüştîlerin 9.000 olduğu yazılıdır.

1854 'te Yazd ve civarında 6.658 zerdüştî var idi. Bunların aş.-yk. 25 'i tâcir olup, geri kalan kısmını küçük arâzi sâhipleri ile amele teşkil ediyordu (Karak, *History of the Parsis*, I, 55). Aynı müellife göre (eseri 1884 'te basılmıştır), Kirmān 'da 450, Tahran 'da aş.-yk. 50 tâcir ve az sayıda bahçıvan v.b. bulunuyordu. Şīrāz 'da da esnaflık ile geçinen bir kaç zerdüştî âilesi var idi. Bundan başka Kāşān ve Büşahr (v. Hotum-Schindler) 'de de zerdüştîler mevcut idi. Bākū 'daki geberler hind parsîleridir [krş. mad. BAKÛ].

Browne 'e göre, İran 'da 5 *daḫma* (kuleye benzer bir yapı olup, zerdüştîler buraya, yırtıcı kuşlar tarafından yenilmesi için, ölülerinin naaşlarını koyarlar) mevcuttur; bunlardan biri Tahran 'da ikisi Kirmān 'da ve ikisi de Yazd 'de bulunmaktadır. v. Houtum-Schindler 'de Yazd 'de 4, civarında 18 ve Kirmān 'da 1 âteş-gede kaydedilmiştir. Karaka (I, 60) ise, 1884 yılında Yazd ve civarında 34 büyük veya küçük âteş-gede göstermektedir. v. Houtum-Schindler 'e göre, sayıları az olan yerlerde (Tahran, Kāşān, Şīrāz, Büşahr) zerdüştîlerin durumu nisbeten iyi olup, bunlar buralarda, dürüst tâcir olarak, itibar kazanmışlardır. Fakat Kirmān 'da bunların vaziyeti daha az müsâit ve Yazd 'de ise, daha fenâdır. XIX. asrın ilk yarısında *cizya* toplanması, bütün İran geberleri için, bir huzûrsuzluk kaynağı teşkil ediyordu; çünkü bunlar müdâfaasız hâlde devlet me'mûrlarının tazyikına mârûz kalıyorlardı. v. Houtum-Schindler zamanında bile (eserini 1879 'da yazmıştır) Hind parsîleri, İran hukûmeti ile yapılan bir anlaşmaya istinâden, vergi toplarken, din kardeşlerini mâliyecilerin tazyikından kurtarmak için, *cizya* (aş.-yk. 920 *tümān*) ödüyorlardı. 1882 'de zerdüştîlerden *cizya* kaldırılmıştır (Karaka, I, 74). İran 'daki zerdüştîler bâzı islâhât ile mektepler te'sisini, bir parsî teşkilâtı olan „Persian Zoroastrian Amelioration Fund" 'a borçludurlar.

XIX. asrın ikinci yarısında bilhassa Yazd 'de geberlerin durumu çok fenâ idi. Browne 'a göre, bunlar Yazd 'de yahudi ve hıristiyanlardan daha hakir görülürler; ata binmezler, harâp olan âteş-gedelerini tâmir edemezler v.b. Fakat şunu da itiraf etmek lâzımdır ki, o zamanki vâli 'Imād al-Davla bâzı çok ağır haksızlıklara (msl. bir zerdüştî müslüman olunca, bununla eski dinlerinde kalan akrabâlarının mülkünü elde etmek hakkını kazanıyordu) son vermiştir. Kirmān 'da geberlerin durumu daha iyi olmakla berâber, Browne orada da, msl. çocukların zorla müslüman edilmesi gibi, bâzı haksızlıkları duymuştur.

Bibliyografya: İran zerdüştîleri (ve bir de sözde Gabrī hakkında krş. bilhassa O. Mann, *Die Mundarten von Khunsar*, s. LXVII v. dd. 'da K. Hadanks tarafından yazılan giriş) için bk. mad. KİRMAN, *bibliyografya*. (V. F. BUCHNER.)

MECÛS. AL-MACŪS. Magrib ve İspanya müslüman tarihçileri orta çağda bir çok defalar müslüman garp ülkeleri sâhillerine çıkmağa teşebbüs eden veya hudutlarına doğru seferlere girişen fransızlaşmış Normanlar ve Avrupa 'da Norman olarak tanınan İskandinavya korsanlarına *al-macūs* („müşrik, ateşe tapan") derler.

Normanların İspanya 'yı ilk istilâsı 230 (844) yılında olmuştur. Zilhicce 229 (ağustos — eylûl 844) 'da 54 gemiden ve bir o kadar kayıktan mürekkep bir norman donanması Lizbon [b. bk.] önünde demirledi ve içindeki kuvvetler Tajo nehrinin döküldüğü noktadan çıkarma yaptılar. Lizbon vâlisi Vahb Allāh b. Ḥazm 'in vaziyetten daha önce haberdâr ettiği halife

'Abd al-Raḥmān II., sâhil eyâletlerindeki kabîle reislerine, âni hücûmları önlemek için, tedbirler almaları husûsunda tâlimat verdi. Norman kuvvetleri Lizbon 'dan Kadiz 'e, oradan da Sidona (Şaẕūna) eyâletine ve nihâyet Sevil [b. bk.] şehrine gittiler ve bu sonuncu şehri teşrin I., 844 'te hücûm ile ele geçirdiler. Ancak teşrin II. 'de, kendilerine karşı gönderilen müslüman ordularından kurtulmak için, gemilerine sığınmak mecbûriyetinde kaldılar. Aynı zamanda başka guruplar, Lizbon 'dan Trafalgar 'a kadar, bütün sâhili yakıp-yıkıyorlardı; bunlardan biri az sonra kurulan küçük bir şehrin, Āşīlā (b. bk., Arzila) 'nın bulunduğu yere kadar, Afrika 'da ileriledi ise de, o bölge berberîlerinin yaklaşması üzerine, kaçtı.

Bu istilâdan sonra, normanların reisi, gâlibâ sulh yapmak maksadı ile, halife 'Abd al-Raḥmān II. 'a bir elçi hey'eti göndermiştir. Emevî hukümdarı bu isteği kabûl etmiş ve müzâkere için maiyetindekilerden al-Ġazāl adı ile tanınmış olan Yaḥyā b. al-Ḥakam al-Bakrī al-Cayyānī 'yi göndermiştir. al-Ġazāl, Silves 'e gitmiş, oradan bir gemiye binerek, çeşitli sergüzeştlerden sonra, norman reisi ile buluşmuştur. Bu elçi hey'etine dâir rivâyetleri İbn Diḥya, al-Ġazāl 'in dostu vezîr Tammām b. 'Alḳama 'den naklen, bize kadar intikal ettirmiştir.

15 yıl sonra, 244 (858) tarihinde, İspanya ile Magrib, bir defa daha Norman istilâsına uğradı. Bu istilâ hakkında İbn al-Ḳūṭīya, al-Bakrī ve İbn 'Iẕārī 'de bilgi mevcuttur. Normanlar önce Fas 'taki Nukūr şehrini zaptetmişlerdir. Müteâkiben Guadalquivir munsabına kadar gelmişler ise de, bir netice elde edememişler, nihayet gidip, Algeciras 'ı zapt ile, büyük câmii yakmışlardır. Bundan sonra halife Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān 'ın donanması ile denizde çarpıştıkları sanılmaktadır.

Müteâkip istilâlar hakkında daha çok bilgiye sâhip bulunmaktayız. 355 (966) 'te Fransa 'ya ilk Normandiya dukalarının yardımına gelen danimarkalılar, Richard I. 'ın menfâatine dayanan tavsiyesi üzerine, müslüman İspanya 'ya karşı bir sefere giriştiler. Arap tarihçilerinin dâimâ *macūs* diye andıkları istilâcılar, onunla Ḳaṣr Abī Dānis (Alcacer do Sal) 'te karşılaştılar, sonra Lizbon bölgesine çıkarak, bu havâliyi yakıp-yıktılar. Halife al-Ḥakam, onlara karşı Sevil 'den bir donanma gönderdi; iki tarafın harp gemileri Tajo körfezinde karşılaştı. Aynı zamanda karada da, Lizbon civârında, bir muhârebe oldu ve müslümanların aleyhine neticelendi. Sonra, danimarkalılar Galicialılar üzerine yüklendiler ve 970 'te Santiago de Compostella 'yı zaptettiler. Ertesi sene tekrar gelip, müslüman İspanya 'yı istilâya teşebbüs ettiler ise de, yarım-adanın şimâlinde uğradıkları ağır kayıplar yüzünden, çok zayıf düştükleri için, gâlibâ karaya çıkmağı göze alamadılar.

Bir asır sonra arap tarihçileri, Aragon hudutlarında, Saragossa 'nın şimâl-i garbîsindeki Barbastro (Barbuştar) şehrinin zaptını da, yine *macūs* (bunun, daha sarîh olan الارمانيون = *Alordomani* kelimesi ile bir arada bulunduğundan dolayı) 'lara atfetmişlerdir. Tarihçi İbn Ḥayyān 'ın bu husûsa dâir olan etraflı mâlûmâtı bize İbn 'Iẕārī tarafından intikal ettirilmiştir. Fransız şövalyelerinin, ihtimâl Guillaume de Montreuil 'ün kumandasında, katıldığı bir norman istilâsı, 456 (1064) 'da Barbastro 'nun zaptı ile neticelendi. Bu başarı ve gâliplerin halka yaptıkları vahşiyâne muâmeleler, müslüman İspanya üzerinde derin bir te'sir husûle getirmiştir. Ertesi yıl Saragossa hukümdarı Aḥmed b. Sulaymān İbn Hūd al-Muḳtadir Sevil hukümdarı al-Mu'taẕid İbn 'Abbād 'ın verdiği süvâri kuvvetinin takviye ettiği ordusu ile Barbastro 'yu geri aldı. Fransa 'ya giderken, Normanların burada bıraktıkları ufak bir askerî birlik uzun zaman mukavemet edemedi ve sonra tamâmen kılıçtan geçirildi.

Bibliyografya: Macūsların İspanya 'yı muhtelif zamanlardaki istilâları hakkında derin tetkik mahsûlü olan eserler için bk. R. Dozy, *Les Normands en Espagne* (*Recherches sur l'histoire et la littérature de l'Espagne pendant le Moyen-âge*, 3. tab., Paris—Leiden, 1881, II, 250—371 Burada Werlauff, Mooyer, Kruse ve Kunik 'in daha önceki tetkiklerinden istifâde edilmiştir.) Dozy 'nin zikrettiği arap kaynaklarına şu eklenebilir: İbn 'Iẕārī, *Kitāb al-bayān al-muġrib* (nşr. Lévi-Provençal), Paris, 1927, III, 225 v. dd.; Dozy, *Histoire des Muslmans d'Espagne* (Leiden, 1861), IV, 125 v.d. ve Kristoffer, *La première invasion des Normands dans l'Espagne musulmane en 844* (Lizbon, 1892). (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MECZÛP. MACẔŪB (A., „cezbedilmiş"), sûfî tâbirleri arasında, ilâhî cezbeye kapılmış, yâni sıkıntı çekmeden ve gayret sarfetmeden, Allaha ulaşmış kimse için kullanılmaktadır. Diğer bir tâbir ile, *macẕūb*, cezbeye gelip, Allah ile birleşmeğe varmış kimsedir ve şuurlu bir gayret ve emel ile derece-derece, Allaha varmağa çalışan *sālik* („yolcu") 'ten ayrılmaktadır. Dervişlerin *macẕūb* 'un *sālik* 'e üstün olduğu hakkındaki görüşleri şu cümlede ifâde edilmiştir: „Bir ilâhî *caẕba* insanların ve cinlerin bütün dinî amellerine ('*amal al-ṯaḳalayn*) bedeldir"; bununla berâber, ister

caẕba, ister *sulūk* [b.bk.] üstün olsun, her ikisinin de, kemâle erişmek için, elzem olduğu kabûl edilmektedir. *Caẕba*'nin tekaddüm ve mânevî hayatlarının hâkim unsurunu teşkil kimselere ettiği *maẕẕūb-i sālik*, *sulūk*'ün hâkim rol oynadığı kimselere de, *sālik-i maẕẕūb* denilmektedir. Ḥallāc (Massignon, *Passion*, II, 905) tarafından ve sonradan da sık-sık kullanılmış olan *maẕẕūb* ve *sālik* tâbirlerinin, daha dar mânada, ahlâk ve din kaidelerini kabûl veya reddedenler hakkında kullanılışı, amelî ve nazarî sâhada, birbirinden geniş ölçüde ayrılan dervîş tarîkatlerine has bir vasıftır.

Bibliyografya: 'Abd al-Razzāḳ al-Kāşī, *Iṣṭilāḥāt al-ṣūfiya* (nşr. Sprenger), s. 17, nr. 50 ve s. 50, nr. 178; al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, I, 686 (mad. SULŪK); Cāmī, *Lavā'iḥ* (tre. E. H. Whinfield), s. 27; D. B. Macdonald, *The religious attitude and life in Islam*, s. 257 v.dd. (R. A. NICHOLSON.)

MEDÂİN. AL-MADĀ'İN, arap orta çağında, Irak (Babilonya)'ta, Bagdad'ın 30 km. kadar cenûbunda, Dicle nehrinin her iki kıyısında kâin, aş.-yk. aynı büyüklükte bir şehir veya şehirler topluluğu, al-Madā'in ("şehirler", cem. *al-madîna*) ismi, birbiri karşısında kâin iki büyük şehir ile yânî garpta, 312 ve 301 (m. ö.) arasında, Seleukos I. tarafından kurulan yunan şehri, Seleukeia (Seleucia) ve şarkta Part ve Sâsânî kıralларının kışlık ikametgâhları bulunan Ktesiphon (bu şehirden ilk defa 221 (m. ö.) de bahsedilmiştir) şehri ile, çok yakınlarda bulunan diğer mahallerin bir bütün olarak telâkkî edilmesi ile ilgilidir. Arsakî ve Sâsânîler zamanında nüfusun büyük kısmını teşkil eden sâmî Ârâmîler, bu topluluğa *Māḥōzē* yahut *Medînāthā* ("şehirler") adını vermekte idiler; araplar, bu sonuncu kelimeyi alarak, onu al-Madā'in şekline koydular. Sâsânîler gibi, araplar da resmî adlarını kısmen araplaştırdıkları yedi şehri, al-Madā'in'den addetmekte idiler.

Nehrin garp sâhilinde, Veh-Ardeşīr bulunuyordu. Bundan arapların Behrasīr (ekseriyâ, yanlış olarak, Bahurasīr ve Nahr-Şīr, bâzan Nahr-Sīr okunmuştur, bk. Streck, *Babylonien*, s. 262, not 3) meydana gelmiştir. Umûmiyetle izah edildiği gibi, bu kelime, "Ardeşīr iyidir" mânasına değil, "Ardeşīr'in evi (yânî te'sisi)" mânasına gelmektedir (bk. Nöldeke, *WZKM*, 1902, XVI, 7; *Veh* = ârâmîce *Bē*). Süryânî ve *talmudî* eserlerde Behrasīr'e, umûmiyetle, Kōḫē (son eski-çağ müelliflerinde: Koche) ve *Māḥōzā* "küçük şehir") denilmekte idi. Burası eski yunan şehrinin aş.-yk. cenup yarısını kaplamakta idi. Onun bir fersah (aş.-yk. 5½ km.) kadar şimâlinde Darzanīdān (bir de Darzīdān; arapçalaştırılmış şekli Darzī-Cān) köyü var idi. Şark sâhilinde ise, Ktesiphon şehri bulunmakta idi. Bu isim yunanca olmayıp, büyük bir ihtimâl ile menşe'i yerlidir (farsça?); arap tarihçi ve coğrafyacıları bunu umûmiyetle Ṭaysafūn olarak yazmaktadırlar. Bununla berâber, orta irancada beklenilen şekle (Tosfōn, Tosbōn) tamâmen tekabül eden Ṭusfūn ve Ṭusbūn kelimelerine de rastlamaktayız. Bu yer isimleri için bk. Streck, Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*, *Sappl.*, IV, 1102 v. d. Şark sâhilinde bulunan ve müslümanlarca çok daha ehemmiyetli olan şehre ekseriyetle al-Madā'in denilmektedir (msl. İṣṭaḫrī, *BGA*, I, 87, 1). Tahminen bir günlük mesâfede Ktesiphon'un cenûbunda Veh Antioḫ-i Ḫusrav (Ḫusrav'in evi, Antiochia) bulunmaktadır. Arapların umûmiyetle Anuşarvān dedikleri Ḫusrav I. tarafından kurulan bu şehre, 450'de tahrip edilen Antiochia am Orontes'in sürülen ahâlisi yerleştirilmiştir. Rivâyete göre, bu şehrin planı Suriye'nin hukûmet merkezi Rūmīya (Roma yahut [yeni] Roma yahut Bizans) örnek alınarak, yapılmıştır. Süryânîce eserlerde bu yeni şehre *Māḥōzā ḥᵉdhattā* ("yeni şehir") adı verilerek, burası eski şehirlerden ayırt edilmiştir.

al-Madā'in'in, şarkta kutlu olan ve burada da kasdedilmesi muhtemel bulunan yedi sayısını dolduran diğer üç şehri hakkında hiç bir bilgiye sâhip değiliz ve bunların adları da iyice tesbit edilmemiştir.

Dicle'nin kalabalık sâhilleri arasındaki irtibat, Partlar devrinde taştan bir köprü ile te'min edilmekte idi. Tarihçi Ḥamza al-İṣfaḥānī (bk. *Tārīḫ*, nşr. Gottwaldt, s. 31, 10) bu köprüyü dikkate şâyân bir eser olarak vasıflandırıyor ise de, onun zamanında (IV. = X. asrın başları) köprüden hemen-hemen eser kalmamış idi. Sâsânîler zamanında ikinci bir (dubalı?) köprü daha yaptırılmış idi. Fakat islâm devrinde sâdece dubalar üstüne tutturulmuş bir köprü bulunmakta idi.

Ṭaysafūn-Ktesiphon'da bilhassa 2 mahalle vardır: şimâlde arapların *al-Madîna al-'atîḳa* dedikleri "eski şehir" ve cenupta Asfānabr (Asbānabr, Asfābūr v.b.).

"Eski şehir" şark sâhilinde Partlar zamanından kalma en eski iskân yeridir. Burada arapların *al-Ḳaṣr al-abyaż* ("beyaz kasr"; başka yerlerde aynı adda diğer kasırlar da vardır; bk. mad. ḲAL'A-İ SAFĪD) dedikleri, muhtemelen son Arsakîlerden veya ilk sâsânîlerden biri tarafından yaptırılmış bulunan ve önceleri sâsânî hukümdarlarının makarrı olan bir saray var idi. Cenup mahallesi, Asfānabr'de bir hukümdar sarayı (*İvān*) var idi ki, orta

çağ arap müellifleri buna umûmiyetle *İvān Kisrā* (fars. arap.) adını vermektedirler (*Kisrā*, fars. Ḫusrav, Chosroes, araplarca Sâsânî hukümdarlarına verilen unvan; bk. Streck, *Saleucia u. Ktesiphon*, s. 37, not 1). Bunu yaptıran hukümdarın Şāpūr I. (Sābūr; 241—272 m.) olduğu kat'î olarak bilinmektedir. Daha sonraki devrin arap müellifleri "beyaz kasr" ile *İvān*'ı birbirine karıştırmışlardır.

Fırat ile Dicle'nin birbirine karışacak derecede yan-yana aktıkları yerdeki çok müsâit vaziyeti ile al-Madā'in bölgesinin, Seleukos I. zamanına kadar, mühim bir iskân merkezi olmadığını kabûl etmek güçtür. Elde mevcut mâlûmat, menşe'i en kadîm devirlere kadar giden *Akşak* (şekil yazı ile Uḫ-ki)'ın ve onun yerini alan *Upī* (kilasiklerde Opis) şehrinin de Seleucia ve Ktesiphon şehirlerinin bulunduğu mahalde veya bunların çok yakınında kurulmuş olmaları muhtemel görülmektedir. [1928 yılının kânûn II.—mart aylarında L. Watermann tarafından, Tell 'Umayr civarında, American Schools of Oriental Researche (bk. *Bulletin*, 1928, nr. 30) nâmına hafriyat yapılmıştır. Tepenin altında bir *zigguratu* (katlı kule) ile Yunan-Roma devrinde kullanılmış olan büyük bir mâbed bulunması muhtemeldir. Harâbelerin başka bir yerinde bir Roma mezarlığı meydana çıkarılmıştır. Burada ele geçen kitâbeler sâyesinde, *Akşak-Upī* (Opis)'nin Seleucia olduğu kat'îleşmiş bulunmaktadırlar. *Akşak* için krş. bir de Unger, *Reallexikon der Assyriologie* Berlin, 1928 v.d., I, 64 v.d.] Arap müelliflerinin al-Madā'in'in kurucusu hakkında söyledikleri şey hiç bir kıymet ifâde etmemektedir. Bunlar al-Madā'in'in Camşīd ve Ṭahmūraṯ, Namrūd veya İskandar gibi, az-çok efsânevî hukümdarlar tarafından yapıldığını ileri sürmektedirler (Namrūd için bk. Abu 'l-Farac, Barhebraeus, *Tārīḫ muḫtaṣar*, Beyrut, s. 20, 5). al-Madā'in'in, bu tetkikin çerçevesi dışında kalan islâmiyetten önceki tarihi için bk. Streck, *Seleucia und Ktesiphon* ve Pauly-Wissowa'daki makaleler. Arap kaynaklarında Sâsânîler devri hakkında değerli bilgi bulunmaktadır; bilhassa Ṭabarī'nin tarihi mühimdir (krş. Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, Leiden, 1879). Burada şunu da kaydedebiliriz ki, Ktesiphon, son sâsânîler zamanında, bir dereceye kadar, kışlık makarr olarak gözden düştü; çünkü sâsânîler, bilhassa Ḫusrav II. Parvīz (599—628) eski "kıral yolu" üzerinde, şimâl-i şarkîde, üç günlük bir mesâfede bulunan Dastagerd'i tercih ediyorlardı; bk. mad. DASTACİRD.

al-Madā'in'in araplar tarafından fethine dâir, elimizde oldukça etraflı bilgi bulunmaktadır; bilhassa Ṭabarī (I, 2426—2456) ve İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg, III, 396—403; bk. bir de Caetani, *Annali dell' Islām*, III, 732 v.d.; Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, VI, 68 v. dd.; Streck, *Seleucia u. Ktesiphon*, s. 38—41). Arapları Dicle'nin garbında, Irak'a hâkim kılan meşhûr al-Ḳādisīya [b. bk.] muhârebesinden sonra, halife 'Omar Irak'taki askerlere kumanda eden Sa'd b. Abī Vaḳḳāṣ'a İran hukûmet merkezine doğru ilerilemesini emretti. Sa'd, bir-kaç muhârebeden sonra, Dicle'ye kadar ileriledi ve 637 kânûn II. ortalarında (h. 16. yılın sonlarında) Behrasīr önlerinde göründü. İyi tahkim edilmiş olan ve kuvvetle müdâfaa edilen şehir kuşatıldı ve iki ay müddetle hücûmlara uğratıldı. Nihâyet yiyecek kıtlığı yüzünden, iranlılar kaçmak mecbûriyetinde kaldılar ve üzerlerine dikkati çekmeden, nehrin diğer kıyısına geçmeğe muvaffak oldular. Öyle ki, az zaman sonra araplar tekrar hücûm edip, içeri girdikleri zaman, şehri bom-boş buldular. Bir kaç gün sonra, araplar da, elverişli bir geçit bulup, ilkbahar feyezanlarının haylı kabarttığı geniş nehri aşmağa muvaffak oldular. Hemen mûcize kabîlinden olan ve hiç bir insan kaybı olmaksızın başarılan bu geçiş, islâm tarihinin en çok kutlanan hâdiselerinden biri olmuş, büyük fetih devrinin meşhûr "günleri" arasında yer almıştır. İranlılar arapların nehri geçmesini beklememişlerdi; kıral, saray erkânı ile birlikte, Ḫulvān [b. bk.]'a kaçmış idi; ordu Cisr Nahravān (Ktesiphon'dan aş.-yk. 35 km. uzakta)'a doğru çekilmiştir; hukûmet merkezindeki kıral kasrında yalnız bir iki askerî birlik kalmış idi. 637 mart sonlarında, Sa'd boş sokaklardan şehre ihtişamla girdi. Arap ordularının sür'atle ilerileyişi, iranlılara Ktesiphon'da toplanmış olan muazzam hazîneleri alıp, berâberlerinde götürmeğe vakit bırakmamış idi. Bu hazîneler gâliplerin eline geçti. Arap kaynakları, gâliplerin yalnız Ktesiphon'da değil, aynı zamanda kaçmakta olan İran ordusunu kovarlarken de ele geçirdiği eşyâlar hakkında mühim mâlûmat vermektedir. Ktesiphon'da toplanan ganîmetin hepsi 900 milyon dirhemi bulmakta idi. O devirde Anadolu'da en büyük kıral şehri olan sâsânî hukûmet merkezinin zaptı, istilâ devrinin, şa'şa'alı islâm devrinin, en mühim vak'ası addedilebilir. Muẓaffar Sa'd, "eski şehirde", Irak'ın ilk islâm ibâdetgâhı olan câmii yaptırdı. al-Madā'in, arap vâlisinin Irak'taki makarrı olmadı; islâm idâresinde itibârdan düşüp, bir taşra ordugâhları şehri hâlini aldı. Çok geçmeden, arapların kurduğu Kûfe, Basra ve Vāsiṭ, bu şehri gölgede bıraktı; Ktesiphon'un kapıları (veya kapı kanatları) Kûfe'ye götürüldü;

bu şarkta ve başka yerlerde rastlanan temsilî mâhiyetli bir âdet idi. Halife al-Manṣūr tarafından kurulan Bagdad, memleketin siyâsî ve fikrî hayatının merkezi oluncaya kadar, Basra ile Kûfe Irak'ın siyâsî ve fikrî merkezi hâline geldi. Bagdad'ın kurulması, al-Madā'in için, öldürücü bir darbe oldu. Eskiden nasıl Babilonya Seleucia'ya yapı malzemesi te'min etti ise, al-Madā'in de halifenin yeni kurduğu hukûmet merkezine malzeme kaynağı oldu.

Emevîler ve Abbâsîler devrinde, al-Madā'in umûmiyetle gölgede kalmıştır. Yalnız islâmiyetin ilk iki asrında, iç harpler esnâsında, gerek hâricîlerin, gerek 'Alī tarafdarlarının sebebiyet verdiği savaşlarda mühim bir rol oynadı. al-Madā'in'in müslüman ahâlisi, gâlibâ, şi'iliğe dâimâ tarafdarlık etmiş ve hâricî hareketine karşı düşmanlık göstermiş idi. Daha 658 'de al-Madā'in bölgesinde, 'Alī tarafdarları ile hâricîler mücâdele hâlinde idiler. Hâricîlerin 664'te, Behrasīr'den hareketle, Ktesiphon'u ele geçirmek husûsunda giriştikleri bir teşebbüs, şehrin şi'î temâyüllü vâlisi tarafından, dubalı köprünün yıktırılması neticesinde, püskürtüldü. Bununla berâber, daha sonraları hâricîler, bir müddet için, iki defa al-Madā'in'i ele geçirmeğe muvaffak oldular. Msl. 688'de Azraḳīya [b. bk.] hâricîler gurubu kendi topluluklarına mensup olmayan müslümanlar arasında kıtâl yaptı. al-Madā'in, ikinci defa 696'da, hâricîlerin reisi Şabīb b. Yazīd tarafından, zaptedildi (bu hâdiseler için bk. J. Wellhausen, *Die religiös-polit. Oppositionspartein im alten Islam* = *Abh. G W G*, N. F., V, nr. 2, 1901, s. 21, 36, 43, 45; R. Brünnow, *Die Charidschiten unter den ersten Omayyaden*, Leiden, 1884, s. 22, 92). Şabīb b. Yazīd'in ölümü hâricîlerin kudretine son verdi; bununla berâber, daha 751'de bu âsilerin bir reisi, Abbâsî askerleri tarafından ortadan kaldırıldı (bk. A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendlande*, I, 440).

'Alī tarafdarlarının Irak'taki mücâdelelerine gelince, bunların en mühimi, Ḥasan'ın 661'de al-Madā'in üzerine yaptığı hücûmdur. Ḥasan „Beyaz kasra" yerleşti. Arap rivâyetlerinin birbirine aykırı şekilde anlattıkları bu sefer için bk. Weil, *Gesch. der Chalifen*, I, 244; Flügel, *Gesch. der Araber* (Leipzig, 1867), s. 158 v.d; A. Müller, *ayn. esr.*, I, 336 ve bilhassa W. Wellhausen, *Das arabische Reiche und sein Starz* (Berlin, 1902), s. 67 v.d. Daha önceki şi'î isyânlarında, al-Madā'in 684—686 arasında ve 744'te 'Alī tarafdarlarını destektemiş idi; bk. Wellhausen, *Die religiös-polit. Oppositionspart.*, s. 72 v.d., 80, 98. O devirde Basra'dan Kûfe'ye giden askerî yolun Fırat nehrinin araplara âit kıyısı boyunca çölden geçmediği, fakat al-Madā'in yakınlarında Dicle'ye kadar kanallardan geçtiği ve oradan da başka kanallar ile Fırat'a kadar uzandığı düşünülür ise, al-Madā'in'in bu iç harplerde, ne derece mühim bir mücâdele mevzuu teşkil ettiği açıkça meydana çıkar; bk. Wellhausen, *Die religiös-polit. Opp.*, s. 85, not 3.

Halife Ma'mūn bir çok defalar, askerlerinin başında, al-Madā'in önlerinde görünmüştür: 811'de, Hārūn al-Raşīd'in tahta çıkması ile baş-gösteren kargaşalıklar esnâsında, Bermekîlerden 'İmrān b. Mūsā şehri Ma'mūn'a karşı müdâfaa etti [bk. mad. BERMEKÎLER] ve 815'te 'Alī tarafdarı âsî Abu 'l-Sarāyā (al-Sarī b. Manṣūr, b. bk) ele geçirdiği şehirde mahsûr kaldı (bk. Weil, *ayn. esr.*, II, 206, 208). Abbâsîler devrinde ise, al-Madā'in'den pek bahsedilmez oldu. al-Madā'in'in belli-başlı iki şehri olan Ṭaysafūn ile Behrasīr, daha bir çok asırlar, mütevâzî birer taşra şehri hâlinde kaldı. al-Madā'in'e dâhil şehirlerden Rūmīya'ye gelince, halife al-Manṣūr 754'te bir müddet orada oturmuş ve yine orada Abū Muslim [b. bk.]'i orada öldürtmüş idi (Yāḳūt, II, 867, 2; Streck, *Babylonien*, II, 268). Fakat X. asrın ortalarında al-Mas'ūdī (*Murūc al-ẕahab*, Paris tab., II, 200)'nin rivâyetine göre, burası tamâmen ıssız idi; Rūmīya'den kala-kala, sâdece kerpiçten sûrlar kalmış idi. Yāḳūt (*Mu'cam*, I, 768; V, 447, 7) zamanında, XIII. asrın ilk yarısında al-Madā'in'in bütün şark kısmı, yâni Ṭaysafūn, baştan-başa ıssız idi; garp kıyısında, zirâat ile uğraşan köylüler ile bir köy manzarası arzeden Behrasīr hâlâ mevcut olup, o sırada al-Madā'in olarak tanınmakta idi.

Hulagu, moğul askerlerinin başında olarak, halifenin makarrını ele geçirmek için, harekete geçtiği zaman, ordugâhını 1257'de *Īvān* hârabeleri yakınında kurdu ve ertesi yıl, yardımcı kuvvetler ile birleşerek, Bagdad üzerine buradan yürüdü (bk. Raşīd al-Dīn, *Hist. des Mongols de la Perse*, nşr. Quatremère, Paris, 1836, s. 266).

Yāḳūt'un eserinin bir hulâsasını yapan ve 1338'de ölen *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll, III, 62) müellifi, Behrasīr'den, sırf şi'îlerin oturduğu küçük bir şehir olarak, bahseder. 1403'te Ḳazvīnī coğrafyasının hulâsasını yapan al-Bākuvī de aynı şeyi söyler (bk. al-Ḳazvīnī, *Talḫīṣ al-āṯār*, frns. trc. Guignes, *NE*, 1789, II, 424). Behrasīr halkının bu şehri ne zaman terkettiği bilinmiyor. İhtimâl XV. asrın başlarında, Fırat ile Dicle bölgesindeki bir çok mâmûr şehirler için bir felâket olan Timur istilâsı, al-Madā'in topraklarında kalmış olan son şehrin yakılıp-yıkılmasına sebep olmuştur.

XIX. asırda Ktesiphon'un bulunduğu yerde, *Īvān Kisrā* harâbelerinin bir az şimâlinde, büyük bir tâzime mazhar olan Salmān Pāk'ın mescidi karşısında, aynı adı taşıyan mütevâzî bir köy kuruldu. Bu köy 1927'de boyunca kerpiç evlerin dizildiği, bir tek sokak ve şi'î hacıların kaldığı hanlardan ibâret idi. Umûmiyetle Īvān'ın harâbeleri ve bilhassa 1888'de yıkılan büyük salonun sağ kanadı yapı malzemesi olarak kullanılmıştır; krş. Herzfeld, *ayn. esr.*, II, 63.

Birinci dünya savaşında, al-Madā'in'in bulunduğu yer, neticeleri bakımından mühim ve çetin bir savaşa sahne oldu. Umûmiyetle bu savaşa „Ktesiphon (Salmān Pāk) muhârebesi" denilmektedir. 1915 yılı ağustosu sonlarında, Bagdad'ı ele geçirmek maksadı ile, Kūt al-'Amāra [b. bk.] kalesinden hareket ile Dicle boyunca ilerilemeğe başlayan general Townshend kumandasındaki ingiliz-hind ordusu, 22 ve 23 teşrin II. 1915'te al-Madā'in'in bulunduğu yerde, Halil Paşa kumandasındaki türk kuvvetleri tarafından, ağır bir bozguna uğratıldı. Savaş bilhassa nehrin sağ kıyısında oldu. İngiliz kuvvetleri, Īvān harâbeleri ile civarındaki küçük köyün şarkında mevzî almış idi. Bu bozgun, ingilizleri Kūt al-'Amāra'ye çekilmek mecbûriyetinde bıraktı. Çok geçmeden, Kūt al-'Amāra türkler tarafından çevrildi ve 5 aylık bir kuşatmadan sonra, 29 nisan 1916'da geri alındı. Bu 1914—1918 harbinde Irak'ta geçen en büyük savaş hakkında daha etraflı bilgi için 1914 harbi hakkında yazılmış olan eserler ile bilhassa bk. Townshend, *My Campaign in Mesopotamia*, (London, 1919), s. 143 v.d., 171—184.

al-Madā'in'in tarihine âit bu kısa hulâsayı tamamlamak için, bu şehrin, arap arkeolojisi ve islâmiyetten önceki tarihi ile meşgûl âlimlerin en büyüklerinden olan 'Alī b. M. al-Madā'inī [b. bk.]'nin doğduğu (753—830 ve 845 arasında) yer olduğu da ilâve edilebilir. Her ne kadar eserleri muhâfaza edilmemiş ise de, Balāẕurī, Ṭabarī, Yāḳūt ve *Kitāb al-aġānī*'deki sayısız iktibaslar ile, bunların muhtevâsını meydana koymak mümkündür; krş. Brockelmann, *GAL*, I, 140—141; *Suppl.*, I, 214 v.d. ve J. Heer, *Die hist. und georagph. Quellen zu Jāqūt's Geogr. Wörterbuch* (Strassburg, 1898), s. 5 v.d., 67 v.d. (Balāẕurī'de al-Madā'in faslı hakkında). Yukarıda adı geçmiş bulunan ve al-Madā'in'e dâhil 7 şehirden biri olan Darzanīdān (Darzīcān) meşhûr tarihçi ve muhaddis al-Ḫaṭīb al-Baġdādī (ölm. 463 = 1071 [b. bk.])'nin doğduğu şehirdir; bu müellif için bk. Bergsträsser, *Z S*, II, 207 v. d. Bu müellif tercüme-i hâl kitabında, al-Madā'in'in tarihi hakkında kısa bir hulâsa vermekte ve bilhassa bu şehre gelmiş veya şehrin fethinde rol oynamış olan sahâbeleri saymaktadır. Krş. G. Salmon, *al-Ḫaṭīb al-Baġdādī, Introduction topographique à l'hist. de Bagdad* (Paris, 1904), s. 13, 25, 175—181 veya arap. metin s. 85—93.

al-Madā'in'de basılmış sikkelerin tarihine gelince, islâm devrine âit sikkelerin üstünde ne al-Madā'in, ne Ṭaysafūn ve ne de Behrasīr adı vardır. Buna karşılık, üzerlerinde *al-Bāb* yazısı bulunan ve al-Madā'in'den geldiği şüphesiz olan bir çok sikkeler biliyoruz. Araplar, Sâsânî âdetlerine uyarak, Ktesiphon'da basılan paraların üzerine *bābā* („kapı") adını koymakta idiler ki, bunu hukûmet merkezlerinin resmî sıfatı olan *bāb 'ālī* mânasına almak gerektir (krş. İstanbul için kullanılan *Dar sa'ādat*). Yalnız Emevîler devri sonlarına kadar, üzerlerinde *al-bāb* bulunan bir sürü arap sikkeleri değil, aynı zamanda üzerlerinde *bābā* kelimesi bulunan sırf sâsânî tipinde münferit sikkeler olduğunu da biliyoruz; bu sonunculardan 67—68. (h.) yıllara âit örnekler için bk. Nützel, *Katalog der orientalischen Münzen in den kgl. Museen zu Berlin* (1898), I, 102. Bâzan üzerlerinde Ktesiphon'un şimâl mahallesinin adı olan *al-Madīnat al-'atīḳa* (sâsânî kırallarının sarayı ile birlikte) yazılı sikkelere de tesâdüf olunmaktadır. Üzerlerinde *al-bāb* ismi yazılı olan arap sikkeleri için bk. *Z D M G*, XIX, 394; XXXI, 148 v.d.; XXXIII, 691; XXXIX, 25, 38; XLIII, 702; bir de Streck, *Sel. und Ktes.*, s. 37 v. d. (ve bu eserde gösterilen bibliyografya).

Burada al-Madā'in'in, Roma'dan müstakil olarak, şarkın kilise tarihinde, bilhassa nastûrî hıristiyanlar tarihinde oynadığı rolden kısaca bahsedilebilir. Rivâyete göre, Seleucia'daki piskopos makarrı, havârîler zamanından beri, şarkın bütün piskoposluk dâirelerinin başta geleni idi. Seleucia'da bu mevkii işgâl eden piskoposlara, gerek sâsânîler, gerek halifeler devrinde, nastûrî piskoposu ve şark patriği sıfatı ile, *katholikos* denilmekte idi. Asırlar boyunca, en mühim rûhânî meclisler Seleucia'da toplanmıştır. Süryânî kaynaklarında adı umûmiyetle Kōḥē (yk. bk.) olarak geçen piskoposluk kilisesi Behrasīr de bulunmakta idi. Patrikliğin resmî unvanı olan Kōḥē kilisesi buradan gelmektedir. Piskoposluk kilisesi dışında, al-Madā'in'de nehrin her iki sâhilindeki mahallelerde, isimlerine bâzan arap ve süryânî kaynaklarında rastladığımız daha başka hıristiyan kiliseleri de var idi. Nastûrî kilisesi şarkın en hücrâ köşelerine misyonerleri Seleucia'dan gönderdi; bu faâliyet VI.—IX

asırlarda çok gelişti. Abbâsîler devrinde. 25 metropolit Seleucia'daki piskoposluk makamının hâkimiyetini kabûl ettiler. Bütün metropolitlere rütbeleri Kōḫē kilisesinden tevcih ediliyordu Bagdad'ın kuruluşundan az bir zaman sonra (762), *katholikos*, siyâsî ve ticârî bakımdan, git-gide sukut etmekte olan Behrasīr (Kōḫē)'i de terkedip, imparatorluğun yeni merkezine yerleşti. Bununla berâber, bir müddet (ihtimâl Abbâsî hâkimiyetinin sukûtuna kadar), yeni seçilen patrik, Kōḫē kilisesinde takdis edilirdi. al-Madā'in'in şarkın kilise tarihindeki ehemmiyeti hakkında daha etraflı mâlûmat için bk. Streck, *Babylonien*, II, 274 v.d.; ayn. mll., *Sel. und Ktesiph.*, s. 42–47, 64 (burada süryânî kaynakları hakkında mâlûmat vardır); J. Labourt, *Le Christianisme dans l'Empire Perse* (Paris, 1904).

al-Madā'in bir müddet Mani tarafdarlarının başlıca faâliyet merkezi oldu. Fakat bu dinin kurucusu Mānī (Manes)'nin, ekseriyâ sanıldığı gibi, Ktesiphonlu olduğu kat'î değildir. Bu hususta bk. Schaeder (*Isl.*, XIV, 23).

Nihâyet al-Madā'in'in mûsevîlik tarihinde, bilhassa Talmud devrinde oynamış olduğu mühim role kısaca temâs edilebilir. Sâsânî ve arap hâkimiyeti altında, yunanlılar zamanında olduğu gibi, yahudiler Behrasīr'de, sağ sâhilde oturmakta idiler; buraya, yahudi kaynaklarında *Māḥōzā* („şehir") denilmektedir. Bu şehirde yahudiler, eskiden yunanların oturduğu Seleukeia'da olduğu gibi (bk. Streck, *Sel. u. Ktes.*, s. 10, 21), nüfusun büyük kısmı ve gâlibâ ekseriyetini teşkil etmekte idiler. Bagdad'ın inkişaf devresine kadar, al-Madā'in'in bir ticâret merkezi olarak muhâfaza ettiği ehemmiyet göz önüne getirilirse, yahudilerin çok zengin olarak tasvir edilmesine şaşmamalıdır. Buna karşılık, Māḥōzā ahâlisinin ahlâkı için pek iyi şeyler söylenmemektedir. Bunların Babylonya'nın diğer yahudilerinden farklı olmalarına sebep olarak da, içlerinde bir çok dönmelerin bulunduğu ileri sürülmektedir. Onların bir de meşhûr bir yüksek mektepleri var idi; bu mektep, ancak bir müddet, Māḥōzā'dan Rabā bar Yoseph (doğm. 229 m s.) zamanında, Babilonya yahudilerinin fikir merkezi hâline geldi; hâlbuki diğer devirlerde, Babilonya'daki diğer yahudi fikir merkezlerinden (Nehardea, Sura ve Pombeditha) daha aşağı bir seviyede kaldı. Yahudi kaynaklarında al-Madā'in hakkındaki etraflı mâlûmat için bk. bilhassa A. Berliner, *Beitr. zur Geogr. und Ethnogr. Babyloniens im Talmud und Midrasch* (Berlin, 1883), s. 19, 23 v.d., 39–43, 61 v.d.; bk. bir de Streck, *Sel. und Ktes.*, s. 27, 63 ve 64 (bibliyografya).

Yukarıda bahsedilen ve bugün fakir bir köy olan Salmān Pāk hâric, 150 km² bir mesâhası bulunan al-Madā'in'de hemen-hemen kimse oturmamaktadır. Burası hakkında ancak XVIII. asırda avrupalı seyyahlar tarafından etraflı bilgi verilmektedir; bk. Streck, *Sel. u. Ktesiphon.*, s. 47 v.d. Bu mühim harâbelerde ilmî şekilde yapılan ilk arkeoloji araştırmalarını, buralara 1903–1911 arasında 5 defa gelmiş olan E. Herzfeld'e borçluyuz. Bu zât tetkiklerinden çıkardığı neticeleri 1914'te, Fr. Sarre ile birlikte neşrettiği eserinde (*Archäologische Reise im Euphrat- und Tigrisgebiet*, II, 46–76 ve bir de c. III, levhalar XXXIX–XLIV ve c. IV, CXXII–CXXVIII) ortaya koymuştur. Herzfeld bize harâbelerin 1911'de çizdiği ilk planını da (II, 51) vermektedir. 1/4 nisbetinde küçültülmüş plan için bk. Streck, *Sel. u. Babyl.*, s. 30 ve Pauly-Wissowa, *ayn. esr.*, zeyil, IV, 1106.

Garp sâhilindeki şehirlere, bilhassa Seleucia'ya gelince, helenistik devirden yalnız eski sûrun (*al-sūr*) bakiyeleri, bilhassa şimâl (az ehemmiyetli) ve cenup kısımlarda muazzam çifte duvarlar kalmıştır. Eski şehrin bütün garp kısmı, bugün her yıl baş-gösteren su baskınlarının meydana getirdiği devamlı (1900'den beri) bataklıklar (*hōr*) altında kalmıştır. Eski sûrun cenup yarısında, 5 m. yükseliğinde iki harâbe tepesi (*cara'a*, Irak'ta aş.-yk. *tell*'in müterâdifidir) ovada yükselmektedir. Ova, bu tepeler dışında, tamâmiyle düzdür. Bu tepeler *Cara'at al-Bārūda* ile *Cara'at Bint al-Ḳāżī* olup, birincisi („barut tepesi") adını türk birliklerinin kullandığı barut deposundan almıştır ki, rastlanan çanak-çömleğe bakılırsa, burada Sâsânîlerin yeni te'sisi olan Behrasīr'in mühim bir kısmının bulunduğu düşünülebilir. Menkıbevî bir ismi olan ikinci tepe, *Cara'at* (yahut *Ḳaṣr*) *Bint al-Ḳāżī* („Kadı kızı tepesi kasrı") adı çok geçen Seleucia-Kōḫē kasrının yeri olabilir. Yukarıda bahsedilen hiç kurumayan bataklığın öte tarafında başka tepeler ve sûrlar da vardır: Tell Umayr (yahut Cara'at 'Umar), Ḫusāf yahut Abū Ḥulayfīya, al-Lūsfīya (< al-Yūsufīya; krş. Nahr al-Yūsufīya, bk. *Luġat al-'arab*, III, 289.6), al-Ḥiyāmīyāt ve Tell al-Ẕahab. İhtimâl hepsi Seleucia'nın dış mahalleleri idi.

Şark sâhilindeki Ktesiphon harâbeleri, Salmān Pāk köyünün aş.-yk. 1,5 km. yukarısından başlamaktadır. Sûrları andıran münferit duvar ve kanal bakiyelerinden sonra rastlanan ilk harâbe yığını, şehrin hâlen hellenistik devrine âit Seleukeia'nın tam karşısında Dicle boyunca 1.600 m. uzunluğunda, vasatî 400 m. genişliğinde kireç duvar ile çevrili, büyük mahallesidir; şehrin *al-Ṭuvayba* („küçük kerpiç duvar") adı buradan gelmektedir. Bu sûrların içerisinde hurmalıkları, dutlukları ve tarlaları bulunan bir kaç çiftlik vardır. Ṭuvayba ile hemen civarı her hâlde, Ktesiphon'un bir mahallesi olan Madīnat al-'Atīḳa'nın bulunduğu yere tekabül etmektedir. İkinci bir harâbe Salmān Pāk ve *Īvān* etrafında toplanmıştır.

Salmān Pāk köyünden geçen yol doğruca bir ziyaretgâh olan Salmān al-Fārisī yahut umûmiyetle halkın tâbiri ile, Salmān Pāk („pâk, temiz Salmān")'in mezarına gitmektedir. Bu Salmān Pāk, rivâyete göre, islâmiyeti ilk kabûl eden iranlıdır ve en mûteber şi'î evliyâsı arasında yer almıştır. Müslüman an'anesine göre, halife 'Omar tarafından vâli tâyin edildiği al-Madā'in'de 656 veya 657'de, çok yaşlı olarak ölmüştür; fakat arapların Salmān'ın Irak'ın fethinde ve al-Madā'in'in idâresinde oynadığı role dâir verdikleri bilginin pek sağlam olmadığına işâret etmeliyiz. Krş. mad. SALMĀN ve Streck, *Sel. u. Ktes.*, s. 53 v.d. Gûyâ Salmān'ın mezarını (eskiden İsfahan civarında olduğu ileri sürülmekte idi) ihtivâ eden kubbeli türbe, mazgallı yüksek bir duvar ile çevrili olan bir avlunun cenup kısmında yükselmektedir ve bugünkü hâli ile XVII. asrın ilk yarısına âit olmalıdır ki, o tarihte Sultan Murad IV. (1623–1640) tarafından tâmir ettirilmiştir. Bu türbe 1904–1905'te tekrar tâmir gördü; Kāẓim al-Ducaylī'nin türbenin içine dâir olan tasviri için bk. Herzfeld, *ayn. esr.*, II, 262, not 1.

Salmān Pāk'in cenûb-i garbîsinde, tahminen oradan 1 km. uzakta, ikinci bir türbe, Peygamberin „eshâbından" biri olan Ḥuẕayfa b. al-Yamān'ın türbesi, Dicle kıyısında yükselmektedir. 'Alī'nin en harâretli tarafdarlarından olan bu Ḥuẕayfa'nin al-Madā'in'in ilk câmiinin yapılmasında hizmeti olduğu rivâyet edilmektedir. Ḥuẕayfa Kûfe'de 657'de ölmüştür; bk. Balāẕurī, 289; Tabarī, I, 2452; Streck, *Babylonien*, II, 262; Herzfeld, *ayn. esr.*, II, 59.

Peygamberin yukarıda adı geçen iki sahâbesinin mezarlarına dâir rivâyet eski olup, bunun izlerine III. (IX.) asırdan itibâren rastlamak mümkündür; buna dâir en eski kayıt al-Ya'ḳūbī (*B G A*, VII, 320)'de bulunmaktadır. Şî'îlerin Irak'taki büyük ziyâret yerlerine (Kerbelâ, Necef, Kâzımiye ve Sāmarrā) her sene akın eden binlerce ziyâretçi arasında bir çokları, gidiş ve dönüş yolları üzerinde Salmān Pāk'i tavâf etmektedirler.

K. Niebuhr (*Reisebeschreib. nach Arabien*, Kopenhagen, 1778, II, 306) Peygamberin üçüncü sahâbesinin Medine yahudilerinden 'Abd Allāh b. Salām [b. bk.]'ın mezarından bahsetmektedir. 'Alī'nin şiddetle muhâlifi olan bu sonuncusu, bize kalırsa, hiç bir zaman Irak'a gelmemiştir. *Sālnāma-i Baġdād* (1317 = 1900), s. 256 (Herzfeld, *göst. yer.*)'da Ḥuzayfa'den başka al-Madā'in'de ölen 'Abd Allāh al-Anṣārī adında bir sahâbeden bahsetmekte ise de, bu bu mâlûmat da Niebuhr'un verdiği bilgi gibi, pek inanılır mâhiyyette görünmüyor. Bunun menşe' itibârı ile yahudi olduğu söylenen ve halife 'Alī ile Irak'a gitmiş, fakat kendini lüzûmundan fazla beğendiği için, halife tarafından al-Madā'in'e sürülen ve orada ölmüş olan 'Abd Allāh b. Sabā ile karıştırılmış olması muhtemeldir; bu zâtın hayatının sonlarına dâir elimizde hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Herzfeld bahis mevzuu zâtın 'Abd Allāh b. Ḥubāb olduğunu zannetmektedir. Mas'ūdī (IV, 410)'ye göre, bu zât 'Alī nâmına vâlilik ettiği al-Madā'in'de, hâricîler tarafından, 38 (658) yılında öldürülmüştür. Salmān mescidinin içerisinde iki mezar bulunduğuna göre, ikinci mezar Mignan (*Travels in Chaldaea*, London, 1829, s. 78)'ın ve ona dayanan W. Ainsworth (*Narrative of the Euphrates Expedit.*, London, 1888, II, 276)'un iddiasına göre, Hulagu'nun öldürttüğü halife Musta'şim'ın mezarı olmayıp, daha ziyâde 'Abd Allāh adında birinin mezarı olmalıdır. al-Madā'in topraklarında halifeye âit bir mezar bulunduğunu gösteren hiç bir vesîka mevcut değildir.

Salmān Pāk'in cenûbundan başlayan ikinci harâbe sâhasına gelince, bunun merkezinde, kısaca bahsedeceğimiz İvān'ın en muhteşem unsurunu teşkil eden Ṭāḳ-i Kisrā (= „Kisrā takı") bulunmaktadır. Ṭāḳ'ın çok yakınında dört harâbe yığını görülmektedir; bunların arasında cenupta, 6 m. yüksekliğinde, müstatil şekilli, halkın *Ḥarīm Kisrā* yahut *al-Ẓbā'i* („sırtlanlar tepesi") dediği bir harâbe bulunmaktadır. Bu tepenin bütün bir binâyı örtmekte olması pek muhtemeldir. Ṭāḳ'ı dört bir tarafından çevreleyen bu parça-parça harâbeler, muhtemelen 400 m. uzunluğunda ve 300 m. genişliğinde bir sâhayı kaplayan *Īvān* sarayına âit olmalıdır. Bütün Ṭāḳ harâbelerinin 500 m. cenûb-i şarkîsinde, sulamaya yarayan bir kanalın gerisinde, bir şehrin bakiyeleri olan dağınık, fakat az fâsılalı harâbelere rastlanmaktadır; bu harâbeler *Bustān Kisrā* („Kisrā bahçesi") adını taşıyan ve içinde belki de bir hayvanat bahçesinin bulunduğu duvara kadar uzanmaktadırlar. Bustān Kisrā'nın 1 km. cenûb-i garbîsinde, aş.-yk. dört köşe şeklinde, 7–8 m. yükseklikte *Tell al-Ẕahab* („altın tepe") yahut *Ḫaznat Kisrā* („Kisrā hazînesi") adı verilen bir harâbe tepesi yükselmektedir. Ge-

niş ve tek bir yapı olan bu binâ, belki de Ḫusrav II. (?, krş. Ṭabarī, I, 1042)'in yaptırdığı hazîne binâsıdır.

Nihâyet al-Madā'in'in eski çağ, orta çağ ve bugünkü devre âit topografyasını tâyin etmek için, mühim bir âmil olarak, bütün bu ülkenin orta çağ sonlarında, Dicle'nin yatağını değiştirmesi ile, başka bir manzara arzettiğini göz önünde bulundurmak lâzımdır. Bugün Dicle, 5 km. bir sâhada, hemen Ktesiphon civarında eski yatağı terketmekte ve bu sebeple, beş defa daha büyük bir kavis çizmektedir. Yalnız Seleucia'nın mühim bir kısmının Dicle'nin sularına gömülmüş olmak ihtimâlini değil, aynı zamanda bizzat Ktesiphon'un küçük mahallelerinin de sular altında kalmış olmak ihtimâlini kabûl etmek gerektir.

Bugün al-Madā'in'in geniş harâbe sâhasında büyük bir geçmişin en heybetli şâhidi yukarıda adı geçen *Ṭāḳ-i Kisrā* olup, bunun zamanımıza kadar ayakta duran kısmı muazzam bir cepheden ibârettir. Uzunluğu 92 m. kavsi 25,5 m. bir açıklıkta olan bir kemer ile birbirine müsâvî olmayan iki kısma bölünmüştür. Aslında yüksekliği 29 m. fazla olan ve üç kata bölünmüş bulunan bu cephe duvarında, gerçek ve yalancı kapılar, yapma kemerler, sütûnlar ve yarım sütûnlar vardır. Bu muazzam kemerden 43,5 m. derinliğinde geniş bir salona girilmektedir. Bu salonun her iki köşesinde birbirine muvâzî 5 oda bulunmaktadır. Dip kısmındaki bir kapıdan, dört köşe olması gereken geniş bir avluya girilmektedir.

Īvān'ın san'at tarihindeki yeri ve devri hakkında bk. Herzfeld (*ayn. esr.*, s. 74 v.d.). Ona göre, bu yapı şark ve yunan üslûplarının bir karmasıdır. Bu sarayı yalnız Şāpūr (Sābūr) I. (241–272)'un yaptırmış olması ihtimâli vardır; Ḫusrav I. (513–579) bütün sarayı geniş ölçüde tâmir ettirmiştir. Īvān'ın asıl husûsiyeti olan kısmı, sarayın bir halk divanı vazifesini gördüğünü açıkça ortaya koyan kısmı, Sâsânîler devrinde resmî toplantılar ve hukümdarın kabûl merâsimi yaptığı büyük salondur. *Īvān*'a âit mimârî teferruattan hiç biri muhâfaza edilmemiştir; zîra bunların bulunduğu alçı kabartmalar ve binâyı kaplayan harçlardan eser kalmamıştır. Berlin'deki Kaiser-Friedrich-Museum'da, alçıdan gül şeklinde tezyinat vardır; Herzfeld (*ZDMG*, 1927, LXXX, 226)'e göre, bunlar *Īvān* sarayının tezyinâtı idi. Arap müelliflerinin rivâyetine bakılırsa, sarayın iç kısmı yaldızlı kabartma tablo ve tasvirler ile süslü idi. Ktesiphon'un zaptından sonra, müslümanlar, kendi câmileri yapılıncaya kadar, muvakkaten namaz kıldıkları büyük salondaki tablolara el sürmediler; öyle ki, iki asır sonra bile, bunları görmek mümkün idi. Sarayı tasvir etmekten hoşlanan şâirler, bu arada Abū 'Ubāda al-Buḥturī [b. bk.] IX. asırda bunları görmüş ve *Īvān*'a dâir bir manzûmede tasvir etmiştir; bu manzûme şâirin İstanbul'da 1300 (1882)'de basılan divanında bulunmamaktadır; manzûmenin metni, hemen tamâmen Yāḳūt (I, 427–429)'ta mevcuttur. Ayrıca kısım-kısım al-Ḫaṭīb al-Baġdādī (nşr. Salmon s. 90 v.d.)'de ve Ḳazvīnī (nşr. Wüstenfeld, II, 304)'de de yer almıştır.

Şarklılar üzerinde öteden beri derin bir te'sir yapan Ktesiphon'un muhteşem harâbeleri, ilk zamanlardan itibâren, şâirlerin muhayyilelerine ilham kaynağı olmuştur. İranlı şâir Afżal al-Dīn Ḫāḳānī (ölm. 595 = 1200; bk. mad. ḪĀḲĀNĪ) al-Madā'in için eserlerinin en iyisi sayılan bir manzûme yazmıştır (bk. Ethé, *Grundriss der iran. Philol.*, II, 264). Bu eser 1330 (1912)'da İstanbul'da ve 1343 (1924)'te Berlin'de basılmıştır. *Aïwan-i Medâin, un poème de Khâgânî, adapté et augmenté par quelques poètes contemporains* (Iranschähr basm., nr. 5) adı altında neşredilen bu sonuncu tabıda, Rıza Tevfik'in tarihî ve tenkidî mâhiyette bir ön-sözü ile, İran müelliflerinden Ḥusayn Dāniş'in bir şerhi vardır. Bk. bir de E. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia* (Cambridge, 1914), s. 307.

Müslümanlar İran'ın bu hukümdarlar şehrinin terkedilmiş binâlarını ve harâbelerini, islâm zaferinin birer şâhidi (bu zaferin müjdecisi olarak, Peygamberin doğduğu gün Īvān sarayının 14 kulesinin yıkılması hâdisesi için bk. Streck, *Sel. u. Babyl.*, s. 61) ve geçmiş azamet devirlerinin te'sirli bir remzi saymaktadırlar. Tıpkı ehramlar gibi, bunlar da arap şiirinde dünyevî iktidârın fânîliğini ifâde etmek için, zikredilmektedir; bk. msl. al-Tīfāşī'nin şiirleri, Maḳrīzī, *al-Ḫiṭaṭ*; ehramlara dâir fasıl, nşr. E. Graefe (Leipzig, 1911), s. 47, 88 ve 94. Büveyhî hukümdarı Calāl al-Davla (1025–1043) *Īvān* sarayının duvarına, dünyevî şeylerin geçiciliğine dâir kazdığı iki mısrâ ile, al-Madā'in'e yaptığı ziyâreti tarihe intikal ettirmiştir (bk. Yāḳūt, I, 429); bk. bir de Streck, *ayn. esr.*, s. 61. Araplar, Īvān sarayını, ehramlar gibi, dünya hârikaları arasına koymaktadırlar (bk. msl. İbn al-Faḳīh, *BGA*, V, 255) ve çok zaman bu sarayı, insan oğlunun bir eseri değil, şeytanların ve cinlerin eseri telâkkî etmişlerdir. *Īvān*'a dâir, daha ilk günlerden itibâren, bir çok efsâneler meydana gelmiştir ki, bunların belli-başlı şahsiyeti adâleti ve insâfı dolayısı ile bugün adı hâlâ şarkta dillerde dolaşan Ḫusrav I. Anūşarvān'dır; rivâyetler arasında, msl. sarayın planı dâhilinde ihtiyar bir kadının kulübesi bulunduğu ve hukümdarın buna el sürmediği hâdisesi de vardır (bk. Streck, *Babylonien*, II, 256 v. dd.; ayn. mll., *Sel. und Ktes.*, s. 56 ve *JA*, 1831, XV, 489). Herzfeld, ön cephedeki tenâzursuzluktan bu rivâyetin doğru olabileceği neticesini çıkarmaktadır (*ayn. esr.*, II, 68). Sonra arz-ı hâllerin asıldığı „adâlet zincirine" dâir olan rivâyet Tebriz'de *ilhan* tarafından taklit edilmiştir; bk. J. v. Hammer, *Geschichte der Ilchane* (Darmstadt, 1843), II, 339 ki, Bermont'a göre, al-Madā'in bölgesindeki halk tarafından gâyet iyi bilinmektedir; bk. Bermont, *Le Liban* (*La Revue de Demain*, 1926, s. 10 v.d.).

Īvān'ın Abbâsîler devrine kadar, olduğu gibi, kaldığı sanılmaktadır; sarayın yıktırılması başlamış ise de, sonradan, bu işten vazgeçilmiştir. Her hâlde ilk Abbâsîler devrinde Īvān'ın kısmen yıktırıldığı anlaşılmaktadır; bk. Streck, *Bayblonien*, II, 255 v.d., 259; ayn. mll., *Sel. und Ktes.*, s. 61 v. d.; Herzfeld, II, 63. Daha o devirde, Īvān, büyük salon ve cephenin iki kanadı müstesnâ, yıktırılmış olmalıdır; sarayın olduğu gibi kalan kısmı için, sonradan yavaş-yavaş *Ṭāḳ-i Kisrā* (halk dilinde umûmiyetle *Ṭāḳ-i Kesre*) adı kullanılmağa başladı ve bu ada, belki ilk defa olarak, Raşīd al-Dīn (*Hist. des Mongols de la Perse*, nşr. Quatremère, s. 266)'de rastlanmaktadır. Yāḳūt (I, 425) ve yukarıda bahsi geçen coğrafyacı Bākuvī (1400'e doğru), Īvān sarayından sâdece iki kanatlı ve kemerli bir salon kalmış olduğunu söylerler. *Īvan*, bu vaziyeti ile, aş.-yk. 1888'e kadar kalmıştır. O yılın 5 nisan gününde, şiddetli bir su baskınında, ihtimâl tuğlalarının durmadan çalınması neticesinde, yıkılacak hâle gelmiş olan şimâl kanadı çökmüştür; bir kaç sene önce, yıkılmak tehlikesi gösteren cenup kanadını, temelini sağlamlaştırmak suretiyle, ayakta tutmağa çalışılmştır. Fr. Langenegger (*Die Baukunst des Irāḳ*, Dresden, 1911, s. 16)'de *Ṭāḳ-i Kisrā*'nın 1888 öncesine ve sonrasına âit resimleri vardır.

Ḳaṣr al-abyaż („beyaz kasr"), hiç bir iz bırakmadan, ortadan kalkmıştır. Ktesiphon'un araplar tarafından işgâlinde, *Īvān*'a olduğu gibi, ona da dokunulmamış idi; müslüman orduları kumandanı Sa'd umûmî karargâhını bu kasırda kurmuş idi. Saray halife al-Muḳtafī (902–908) zamanında ortadan kalktı; Bagdad'ın şark kısmındaki al-Tāc sarayını tamamlamak için, yapı malzemesine ihtiyac olduğundan, halife burayı yıktırmış idi: bk. Streck, *Babylonien*, I, 122; 259; Herzfeld, *ayn. esr.*, II, 63

al-Madā'in'deki harâbelerde muntazam bir plân dâhilinde hafriyâta hiç bir zaman girişilmemiştir. al-Madā'in'e âit bakiyeler hep tesâdüfen, şurada-burada bulunmuştur; bunlar için bk. Pauly-Wissowa, *ayn. esr., Suppl.*, IV, 1166 v. d. al-Madā'in'de ilk hafriyat (1928) alman şark cemiyeti tarafından yapılmıştır.

[Almanlar tarafından Ktesiphon'da 1928'de yapılmış olan hafriyat neticesinde Seleucia ve Ktesiphon şehirlerinin yeri ve karşılıklı hudutları açık olarak tâyin edilmiş bulunmaktadır. 1931'de amerikalıların (Michigan, daha sonra Yale üniversiteleri) yapmış oldukları hafriyat da Partlar devrinde Seleucia'da hellenistik kültürün devam ettiğini göstermiştir.

Son zamanlarda burada yapılan araştırmalar için bilhassa şu eserlere mürâcaat edilebir: Oscar Reuther, *Die Ausgrabungen der deutschen Ktesiphon-Expedition im Winter 1928/1929* (Staatliche Museen in Berlin, Islamische Kunstabteillung); Eduard Meyer, *Seleukia und Ktesiphon* (*Mitteil. d. Deutschen Orient-Gesellschaft*, nr. 67 (nisan, 1929); Leroy Waterman, *Preliminary Report upon the Excavations at Tell Umar, Iraq* (University of Michigan and the Toledo Museum of Art, Ann Arbor, 1931); R. H. Mc Dowell, *The Excavations at Seleucia on the Tigris* (Papers of the Michigan Academy of Science, Arts, and Letters, 18 (1932), 101–119); ayn. mll., *Stamped and Inscribed Objects from Seleucia on the Tigris* (Ann Arbor, 1935); Walter Andrae, *Handbuch der Altertumswissenschaft* (nşr. Walter Otto), München, 1939, VI, I (metin), s. 739 ve 742; W. van Ingen, *Figurines from Seleucia on the Tigris*, Ann Arbor, 1939; krş. A. Ippel, *Gnomon*, 18, 1942, s. 320–327); Ernst Herzfeld, *Geschichte der Stadt Samarra* (Die Ausgrabungen von Samarra, VI), Hamburg, 1948, s. 29–32 (Ktesiphon), 32–34 (Seleucia).
A. DIETRICH.)].

Bibliyografya: *BGA* (nşr. de Goeje); Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Ṭabarī ve İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg)'de bk. al-Madā'in, Behrasīr, Īvān, Ḳaṣr al-Abyaż, Rūmiya, Ṭaysafūn; *Kitāb al-aġānī* (Guidi fihristi, bk. mad.) — al-Madā'in'in hıristiyan tarihi hakkında, Mārī b. Sulaymān'ın XII. asra âit, patriklerin tarihi olan *Kitāb al-micdal* ile bu eserin bir hulâsası olan ve XIV. asırda 'Amr b. Mattā ve Ṣalībā b. Yūḥannā tarafından devam ettirilen eserde bilgi verilmektedir; bk. H. Gismondi, *Maris, Amri et Slibae de patriarchis Nestanior. commentaria* (metin ve latince trc.), 3. kısım. Roma. 1896–189[illegible]

Orta çağın ikinci yarısına âit şark coğrafyacılarının eserleri arasında şunlar zikredilebilir: Ḥamd Allāh Mustavfī al-Ḳazvīnī, *Nuzhat al-ḳulūb* (*G M S*, metin s. 44 v.dd., trc. s. 50 v.dd.) ve Bākuvī (bk. *NE*, 1789, II, 424). XVII. asır sonlarında, *Kitāb manāsik al-ḥacc* adlı bir türkçe eserde, al-Madā'in 'e dâir basit bir tasvir vardır; tercümesi için bk. Bianchi, *Recueil de Voyages et de Mémoires, publié par la Société de Géographie*, II, 81 v. d. (s. 131). Firdavsī'nin *Şāh-nāma*'sindeki küçük yanlışlar için bk. Nöldeke, *Das iranische Nationalepos* (*Grundriss der iranisch. Philologie*, II), s. 49 — Arap müelliflerinin verdikleri diğer mâlûmat için bk. G. le Strange, *The Lands of the Eastern caliphate* (Cambridge, 1905), s. 33 v.dd.; Streck, *Babylonien nach den arabischen Geographen* (Leiden, 1901), s. 246—279 ve ayn. mll., *Seleucia Ktesiphon* (*Der alte Orient*, Leipzig, 1917, XVI, sayı 3—4), mad. KOCHE için bk. Wissbach (Pauly-Wissowa, *Realenzykl. der klass. Altertumswiss.*, XI, 943—944); KTESİPHON için bk. Streck ve Honigmann, *ayn. esr.*, *Suppl.*, IV, 1102—1119 ve SELEUKEIA için bk. Streck, *ayn. esr.*, II A, stn. 1148—1184; bk. bir de V. Tscherikover, *Die hellenist. Städtegründungen* (*Philologus, Suppl.*, 1927, XIX, sayı 1, s. 90 v.dd.). Bagdadlı Karmelit papazı Anastase, arapça olarak, *al-Machriq* (Beyrut, 1902, V, 673—681; 740—746, 780—786, 834—840) mecmuasında al-Madā'in'in tarihi ve topografyası hakkında bir makale neşretmiştir (bilhassa arap müelliflerinin yazılarından ve avrupalı seyyahların notlarından istifâde etmiştir); J. M. Patchatchy, *Le Palais de Chosroes*, arap. *Luġat al-'arab* (Bagdad, 1914)'da nr. 8 — Patchachy'nin yukarıda zikredilen *Luġat al-'arab* (Bagdad, 1914, III, 393) mecmuasındaki bu mesele ile ilgisi bakımından pek ehemmiyetli olmayan şiirinden başka, aynı mecmuada bilhassa F. Cebrān (III, 136—141; Kāẓim al-Ducaylī'nin tashihleri için bk. *ayn. esr.*, s. 292 v.dd.) ile Kāẓim al-Ducaylī (*ayn. esr.*, III, 282—294)'nin makaleleri dikkate değer. Cebrān bilhassa al-Madā'in civarında bulunan arap aşîretlerinin menzillerinden bahsetmektedir; al-Ducaylī de bu sonuncular üzerinde durmakta, Salmān al-Fārisī türbesine yapılan ziyâretler hakkında dikkat çekici mâlûmat vermekte, türbenin içini tavsif etmektedir ve böylece Herzfeld'in tasvirine al-Madā'in civârındaki muhtelif harâbe yığınları hakkında faydalı bilgiler katmaktadır. Ritter *Erdkunde von Asien* (1844), XI, 852—865 'te eski avrupalı seyyahların notlarından faydalanmıştır. al-Madā'in'in bugünkü topografyası ve o bölgenin binâları ile alâkalı san'at ve arkeoloji tarihine âit meseleler hakkında bk. E. Herzfeld, *Seleukeia und Ktesiphon* (*Archäol. Reise*, II, 46—76, 262, not 1, zeyil). Diğer bibliyografya bilgisi için bk. bilhassa Streck, *Babylonien, göst. yer.*; ayn. mll., *Sel. u. Ktes.*, s. 64 ve Herzfeld, s. 46, not 1 ve s. 49, not 1. (M. STRECK.)

MEDÂİNÎ. AL-MADĀ'İNĪ (752—840 ?), 'ALĪ B. MUḤAMMED B. 'ABD ALLĀH B. ABĪ SAYF ABU 'L-ḤASAN, arap tarihçisi ve edibi olup, kureyşlilerden 'Abd Şams b. 'Abd Manāf âilesi mevlâlarından idi. 135 (752) yılında Basra'da dünyaya geldi ve bu şehirde, kelâmcı Ma'mar b. Aş'aṯ'tan ders gördü. Sonra *adab* ve tarih üzerinde tetkikler yaptı, bir müddet al-Madā'in'de oturdu, sonra oradan Bagdad'a gitti ve İsḥāḳ b. İbrāhīm al-Mavṣilī'ye intisap etti. Onun evinde, bir rivâyete göre, 225 (840)'te, *Fihrist*'e göre, 215 (830) ve başkalarına göre de, 231 (845)'de öldü. Madā'inī pek çok eser te'lif etmiştir; başlıca mevzûlarını Peygamberin tarihi, islâmiyetin futûhat devri, halîfeler tarihi, aynı zamanda şâirlerin hayatı ve halka mahsus yazılar (*adab*) teşkil eder. *Fihrist* Madā'inī'nin kaleminden çıkan 239 eser adı vermektedir. Şüphesiz bunlar içinde bir çok ufak-tefek yazılar da yer almıştır. Ayrıca, *Kitāb al-cavābāt*'da iki defa zikredilmiştir. Bununla berâber bu listeler henüz tamam değildir; her ne kadar, onun verdiği bilgilerden faydalanmış olan sonraki müellifler, mürâcaat ettikleri eserlerin adlarını zikretmemişler ise de, *Fihrist*'e aşağıdakileri ekleyebiliriz. Tarihî monografiler arasına konulmamış olan ve Yāḳūt (*Mu'cam*, IV, 369)'un Sukkarī'nin bir yazmasından faydalandığı (bk. Heer, *Die hist. und geographischen Quellen in Yāḳūts Geogr. Wb.*, Strassbourg, 1898, s. 5) *Kitāb Aḫbār Zufar b. al-Ḥāriṯ*; *adab* eserleri arasına şunlar da konulmamıştır: al-Tanūḫī'in sık-sık zikrettiği *Kitāb al-Farac ba'da 'l-şidda* (Wiener, *Isl.*, IV, 276 v. dd.), ayrıca al-Tanūḫī (II, 174, 2)'nin zikrettiği *K. al-Samīr* ile 'Abd al-Ḳādir al-Baġdādī (bk. *Ḫizānat al-adab*, II, 109, 1)'nin faydalandığı *K. al-Muġarribīn*. Bu eserlerin isimleri sık-sık değişmiş olmalıdır. Msl. 'Abd al-Ḳādir (*Ḫizānat al-adab*, 408, 11)'in zikrettiği *K. al-Nisā' al-favārik* muhakkak ki, aynı eserde (IV, 336, aş. 5, 479, 15) adı geçen *K. al-Nisā' al-nāşizāt* ve *Fihrist* (102, 1)'deki *K. al-navākiḥ va 'l-navāşiz*'in aynıdır. Yine al-Maydānī (I, 220, 12)'de adı geçen *K. Zakan İyās*, *Fihrist* (104, 15)'teki *K. Aḫbār İyās b. Mu'āviya*'nin aynı olduğu gibi, al-Mas'ūdī (II, 70, 2)'nin *K. Aḫbār al-ḳilā'*'ıda *Fihrist* (103, 14)'teki *K. al-ḳilā' va 'l-akrād*'ın aynıdır. *K. al-Ta'āzī* (*Fihrist*, 104)'nin ilk iki cildi Şam'daki Ẓāhirīya kütüphânesinde mahfûzdur (bk. Habīb al-Zayyāt, *Ḫazā'in al-kutub fī Dimaşḳ va-Żavāḥihā*, s. 28, nr. 1, 3). Bütün bu tarihî eserler arasında, en şümûllüsü, gâlibâ, *K. Aḫbār al-ḫulafā' al-kabīr* idi ve Mu'taṣim devrine kadar olan vak'aları ihtivâ ediyordu. Ṭabarī, 125'de, halife Hişām devrinin sonlarına ve al-Walīd devrinin başlarına dâir verdiği bilgileri, gâlibâ bu eserden almıştır. Hâlbuki Emevîler tarihine dâir hususlarda, umûmiyetle, Abū Miḫnaf'ten faydalanmıştır. Yāḳūt (*İrşād*, V, 315, 8)'a göre, *K. al-Davla al-'Abbāsīya* bir çok eserlerden müteşekkil olup, bunlardan bir kaçı, kendinde mevcut olan Sukkarī yazmasında bulunmakta idi. Yāḳūt bu eserin İbn al-Nadīm'in mechûlü olduğunu söylemekle hatâya düşmüştür, muhakkak ki, *Fihrist* (103, 12)'teki *K. al-Davla* bu eserdir; fakat eserin bu kısmı her hâlde kendinin faydalandığı yazmada yok idi. Tarihî monografileri arasında, Ṭabarī'nin geniş ölçüde faydalandığı bir Ḫorāsān tarihi var idi ki, *Fihrist* (103, 10)'te *K. Futūḥ Ḫorāsān* adı ile zikredilişi muhtevâsını açıkça belirtmektedir; bu eser islâm futûhatı zamanında orta Asya tarihinin en mühim kaynağıdır. Madā'inī'nin Basra tarihi (*Fihrist*, s. 103, 6) de Ṭabarī'nin bu şehir hakkında verdiği mâlûmâtın başlıca kaynağı olsa gerektir. Ṭabarī, kaynak olarak, 'Umar b. Şabba'yi gösteriyor ise de, eserinin bir yerinde, *K. Aḫbār ahl al-Baṣra* (II, 168, 10)'yı zikrediyor. Belki de Ṭabarī, Madā'inī'nin eserini 'Umar b. Şabba vâsıtası ile öğrenmiştir. Madā'inī'nin hâricîler sınıfındaki eserinden, Ṭabarī'den başka Balāẕurī (*K. al-Aşrāf*, Ahlwardt'ın neşrettiği müellifi mechul eser), Mubarrad (*Kāmil*) ve Abu 'l-Farac al-İṣfahānī (*K. al-Aġānī*) faydalanmışlardır. Medā'inī'nin 38 yılındaki Nahravān muhârebesine dâir müstakil eserinden Ṭabarī'nin çok faydalanmış olması muhtemeldir. Balāẕurī, *K. al-Futūḥ* (s. 11, 2; 13, 6; 47, 17)'undaki mâlûmatı, Madā'inī'nin Medine tarihinden (*Fihrist*, 103, 23) almış olmalıdır; aynı zamanda bu müellifin, Madā'inī'nin futûhat tarihine dâir diğer bir çok monografilerinden faydalanmış olduğu da sanılmaktadır. Madā'inī'nin talebelerinden en meşhûru hocasının eserini devam ettiren a' Zubayr b. Bakkār olup, bunlar bir sonraki nesle mensup olan Balāẕurī ve Ṭabarī'nin sistemli eserleri ile, gölgede bırakılmıştır.

Bibliyografya: *Kitāb al-Fihrist*, s. 100. v dd.; Yāḳūt, *İrşād al-arīb* (nşr. Margoliouth, V, 309—318); Wüstenfeld, *Die Geschichtsschreiber der Araber*, nr. 47; Brockelmann, *G A L*, I, 140; *Suppl.*, I. 214. (C. BROCKELMANN.)

MEDEA. MÉDÉA, Cezâyir ülkesinde, merkezi Cezâyir şehri olan eyâlet dâhilinde ve bu şehirden 90 km. cenupta bir kasaba olup, deniz seviyesinden 920 m. irtifâda, dâhilindeki yüksek yaylaları Mitica'dan ayıran dağlık kütlenin şimâl kenarında yer alır. Önceleri buraya, Muzaya boğazını (979 ....) aşan bir patika ile gidilebilirdi; daha sonra, Şiffa (Chiffa) ırmağının dar vâdisinde inşâ edilen bir yol ve bunu tâkip eden bir demir yolu sâyesinde, münâkale çok kolaylaşmıştır. Kasaba üzümlerinden iyi cins şarap elde edilen bağlar ve serin iklim sâyesinde çeşitli meyva ağaçlarının yetiştiği bahçeler ile kaplı tepelerin eteğinde yerleşmiştir. Kasaba yakınlarında bağcılık ile hubûbat zirâatinin berâber yapıldığı avrupalılar ile meskûn bir kaç köy kurulmuştur. Medea, aynı zamanda faal bir ticâret yeri olmakla berâber, demir yolu yüksek yaylaların cenup müntehâsındaki Celfa'ya kadar, uzatıldığından beri buranın faâliyetinde bir gerileme kaydedilmektedir. Nüfusu, 1926 sayımında, 13.816 olarak tesbit edilmiş olup, bunun 2.225'i avrupalı—hemen-hemen hepsi fransız—, kalanı da yerli idi. [1949 senesi sonunda bu nüfus 23.529'a yükselmiştir].

Medea, Lambdia adlı bir Roma te'sisinin yerini işgâl eder ki, Buluggīn İbn Zīrī X. (m. s.) asırda bunun harâbeleri üzerinde şimdiki şehri kurmuştur. İbn Ḫaldūn'a göre (*Berbères*, trc. de Slane, II, 6), bunun civarında Şanhāca kabîlesinden Lemdīya zümresi yaşayordu ki, Medea menşe'li yerlilerin kendilerine verdikleri Lemdānī nisbesi her hâlde bundan iştikak etmektedir. Şehrin tarihi hakkında hemen hiç bir şey bilinmemektedir Afrikalı Leon (kitap IV, nşr. Schefer, III, 66) ve ondan sonra Marmol (*Africa*, II, 394)'dan ancak şehrin burada bir muhâfız kuvveti bulunduran Tlemsen hukümdarlarına tâbî olduktan sonra, Tenes sultanlarının ve nihâyet Barbaros'un Cezâyir'e yerleştiği sırada, türklerin eline geçtiği anlaşılıyor. Barbaros'un oğlu Hasan Paşa zamanında Medea, Cezâyir eyâletinin üç idârî bölümünden birini teşkil eden cenup (veya Titteri beyliğine merkez seçildi ve daha sonra Kabiliye daki Sebau vâdisinin aşağı kısmı da buraya ilhâk olundu. Bu sebep ile, 1770 senelerine kadar beyler nöbetleşe Medea ve Borc-Sebau'da oturdu. Ancak bu sırada Sebau havâlisi Cezâyir dayısının idâre ettiği Dār al-Sulṭān'a ilhâk edildiği için, Titteri beyi, dayı olarak, Medea'ya yerleşti. Esâsen

burası, yaylalardaki göçebeleri itâat altında bulundurmak bakımından daha elverişli bir mevkî teşkil etmekte idi. Bununla berâber beyin, Cezâyir ağasına tâbî bir hâkim tarafından idâre edilen şehir halkı üzerinde hiç bir nüfûzu yok idi. Şehrin 4—5.000'i geçmeyen nüfusu içinde kul-oğulları ve emekli türklerin sâyısı çok idi ve bu nüfus, cenup memleketleri ile ticâret sebebiyle, refâha sâhip idi.

Cezâyir şehrinin fransızlar tarafından işgâlinden sonra, burası da bir kaç defa, muvakkat olarak, ele geçirildi (teşrin II. 1830— mayıs 1831— nisan 1836), ʿAbd al-Ḳādir [b. bk.] buraya bir bey tâyin etti ve Tafna muâhedesi ile hâkimiyetini tasdik ettirdi. Fransızlar, emîr ile araları açılınca, 17 mayıs 1840'ta burayı kat'î olarak işgâl ettiler.

Bibliyografya: Federmann ve Aucapitaine, *Notice sur l'hist. et l'administr. du beylik de Titteri* (*R Afr.*, 1869); F. Pharaon, *Notes sur les tribus de la subdivision de Médéa* (*R A fr.*, 1847). (G YVER.)

MEDÎD. MADÎD, arap arzûnun ikinci bahri olup, âhengindeki bir nevî ağırlık sebebi ile, pek az kullanılmaktadır. Nazarî olarak, her mısrâda 4 tef'ileden terekküp eder ve arûzcular, bu nazariyeyi te'yit etmek üzere, söyleyeni bilinmeyen bir kaç beyit zikrederler. Bu şekillerde her mısrâda yalnız üç tef'ile vardır.

Bu bahrin 3 *ʿarūż*'u ile 6 *żarb*'ı vardır:

1. *ʿarūż*: *fāʿilātun fāʿilātun fāʿilātun* — *żarb*: *fāʿilātun fāʿilun fāʿilun*
2. *ʿarūż*: *fāʿilātun fāʿilun fāʿilātun* — *żarb*: *fāʿilātun fāʿilun fāʿilātun*
3. *ʿarūż*: » » *faʿilun* — *żarb*: » » *fāʿilun*

Fāʿilātun, *faʿilātun* şeklini alabilir; ancak e lini tâkip eden *fāʿilun* uzun seslisini muhâfaza ederse, *n*'siz *fāʿilātun* şeklini alır. *Fāʿilun*, ikinci *ʿarūż*'un üçüncü *żarb*'ı müstesnâ, ancak *fāʿilātun*, *n*'i muhâfaza ettiği hâllerde, *faʿilun* olur. (MOH. BEN CHENEB.)

MEDİNA. MADİNA, arapça *madīna* („şehir") [bk. mad. AL-MADİNA] kelimesine İspanya'da bir çok yer isimlerinde tesâdüf edilmektedir. Başlıcaları Badajoz eyâletinde Medina de las Torres, Medina del Campo ve Valladolid eyâletinde Medina de Rio seco, Burgos eyâletinde Medina de Pomar, Soria eyâletinde Medinaceli, Kadiz eyâletinde de Medina-Sidonia'dır. Arapçada Madīnat al-Walīd, Madīnat al-Farac gibi yer adları Valladolid ve Guadalajara'ya tekabül etmektedir (bu ikinci şehrin arapça diğer adı *Wādī 'l-Ḥiǧāra* 'dir). İbn al-Ḫaṭīb (*Iḥāṭa*, yazm. Escurial kütüp., *Cat.*, I, 189)'e göre, şehir adını tanınmış bir şahsiyet olan Mālik b. ʿAbd al-Raḥmān İbn al-Farac'den almıştır. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MEDİNACELİ, İspanya'nın şimâl-i şarkî kısmında, Madrid—Saragossa demiryolu üzerinde, bu iki şehre hemen-hemen müsâvî mesâfede, deniz seviyesinden 1.000 m. irtifâda, küçük bir şehir olup, Jalon ırmağının sol sâhilinde bulunur. Burası islâm hâkimiyeti sırasında Madīnat Sālim ismini taşıyordu ki, bu ismi Sevilla bölgesinde bulunan ve şüphesiz Kadiz eyâletindeki şimdiki Grazalema'ya tekabül eden Madīnat İbn al-Salīm (veya İbn Salīm) adı ile karşılaştırılması icâp eder (İdrīsī, *Descr. de l'Espagne*, s. 174—208 ve not 5; 177—215).

Arap cağrafyacıları Madīnat al-Sālim'i kısaca tasvir ederler. İdrīsī'ye göre, burası çukur bir yerde kâin, bir çok binâlar, sebze ve meyve bahçeleri ihtivâ eden büyük bir belde idi. Abu 'l-Fidâ' bu şehrin „orta hudut bölgesi" (*al-ṣaġr al-awsaṭ*)'nin merkezi olmuş bulunduğunu söyler; Yāḳūt ise, İspanya'nın fethi sırasında, Ṭārik [b. bk.]'ın burayı harap bir şekilde bulmuş olduğunu, islâm devrinde Madīna'nin tekrar iskân edilip, mâmur bir şehir hâlini aldığını ilâve eder.

Coğrâfî vaziyeti dolayısı ile Madīnat al-Sālim, Emevîler devrinde, IV. asırdan itibâren, büyük bir askerî ehemmiyet kazandı. Burası yarım-adanın şimâl-i şarkîsindeki hıristiyanlara karşı Kurtuba'da teşkil edilen akıncı kuvvetlerin harekete geçtiği ve çekildiği son müstahkem üss rolünü oynuyordu. ʿAbd al-Raḥmān III. al-Nāṣir devrine kadar, hemen-hemen metrûk kalmış iken, İbn ʿIẓārī'nin tafsilâtı ile zikrettiği bir vak'aya bakılırsa, 335 (946) senesinde yeniden kuruldu. Hukümdar kendi kumandanlarından Ġālib'i bu işe me'mûr etti ve bölgedeki bütün muhâfız kuvvetleri de yardımda bulundular. Ġālib, iktidarın al-Manṣūr b. Abī ʿĀmir [b. bk.] eline geçmesine kadar, Madīnat al-Sālim'in ve bütün merkezî hudut bölgesinin vâlisi olarak kaldı. Bu meşhur *ḥāǧib* al-Manṣūr 27 ramazan 392 (10 ağusos 1002)'de, Kastilya'ya karşı açtığı son seferinden dönüşünde, Madīnat al-Sālim'de vefat etti. Müteâkip asırda Madīnat al-Sālim, Kastilya kırallığına kat'î olarak ilhâk edilmeden önce, defalarca hıristiyanlar tarafından zapt ve müslümanlar tarafından istirdat edildi.

Bibliyografya: İdrīsī, *Ṣifat al-Andalus* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin, s. 129, trc. s. 229 v.d.; Abu 'l-Fidā', *Taḳwīm al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), III, 13; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Algier, 1924), fihrist; İbn ʿIẓārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), II, 229—230, trc. Fagnan, II, 352—355; R. Menendez Pidal, *La España del Cid* (Madrid, 1929), II, 532. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MEDİNA-SİDONİA, İspanya'nın cenub-i garbî bölgesinde, Algeciras ile Jerez de la Frontera arasında, bu şehirlere hemen-hemen müsâvî mesâfede bulunan küçük bir şehirdir. İslâm devrinde burası Šaḏūna ismi altında, aynı adlı idârî bölgenin merkezi idi ve bu bölge Sevilla eyâleti içinde, Moron bölgesine komşu bulunuyordu.

Bibliyografya: İdrīsī, *Ṣifat al-Andalus* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin, s. 174, trc. s. 208 ve not 6; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud ve de Slane), metin, s. 166, trc. s. 236; Yāḳūt, *Muʿcam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), III, 267. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MEDİNE. AL-MADİNA, Arabistan'ın meşhur şehri, hicretten itibâren, Peygamberin oturduğu yer, ilk halifeler zamanında arap devletinin merkezi. Şehrin arapça asıl ismi Yaṯrib, Batlamyus ve Bizanslı Stephanos'ta Jathrippa (böyle okumak lâzımdır), Minâ kitâbelerinde Yṯrb (M. Hartmann, *Die arabische Frage*, s. 253 v. d.) idi. Buna mukabil al-Madīna şehir mânasına gelen bir cins ismidir ve arâmî dilinden alınmıştır. Bu dilde *medīnta*'nin asıl mânası bir mahkemenin salâhiyeti dâhilinde bulunan kazâ ve sonra (oldukça büyük) bir şehirdir. *Kur'an*'ın Mekke'de nâzil olan âyetlerinde bu kelime, cins isim olarak, *al-madā'in* cemi şekli ile, bulunmaktadır; hâlbuki Medine'de nâzil olan sûrelerde Medine Peygamberin yeni ikamet yerine delâlet eden bir has isimdir (IX, 102, 121; XXXIII, 60; LXIII, 8). Buna karşılık, eski Yaṯrib adı ancak bir defa (XXXIII, 13) görülmektedir. Daha dilin bu kullanış şeklinden ismin „(Peygamberin) şehri" tarzında olan izahının muahher olduğu meydana çıkmaktadır. Daha ziyâde, Yaṯrib'de yahudi unsurunun çokluğu sebebi ile, arâmîden alınmış olan ismin şehrin tahsis edilmiş adı hâline geldiğini kabûl etmek lâzımdır. Aslında cenûbî Arabistan diline âit bir kelime olan ve Baḥrayn'in idâre merkezine delâlet eden Hacar (b. bk. „şehir") kelimesine benzer bir kelimedir. Medine şâirleri arasında Ḳays b. al-Ḫaṭīm münhasıran Yaṯrib adını kullanır; hâlbuki Ḥassān b. Ṯābit ile Kaʿb b. Mālik her iki ismi de kullanırlar. Peygamberin cemâatine dâir tâlimatnâmede de (İbn Hişām, s. 341 v. dd.) böyledir.

Medine, Hicaz'da, hafif bir surette şimâle doğru meyilli bir ovada kâindir. Bu ova şimâlde ve cenûb-i şarkîde şehirden takriben 4 km. mesâfede bulunan ve yüksek Arabistan yaylası ile sâhilin (Tihāma) alçak ovaları arasında hudut teşkil eden dağ silsilesinin çıkıntıları olan Uḥud [b. bk.] ve ʿAyr dağları ile çevrilmiştir. Şark ve garpta, ova Ḥarra veya Lāba denilen siyah bazalt taşları ile kaplı çorak arâzi sâhaları ile hudutlanır, fakat şark Ḥarra'ları şehirden uzak bir mesâfededir ve bunlar ile şehir arasında, içinde münbit arâzi bulunan bir sâha vardır; öyle ki, ovanın şark hudutları ilk önce bir sıra küçük siyah tepelerden müteşekkildir. Cenupta ova göz alabildiğine uzayıp gider. Ovaya husûsiyet veren şey, Arabistan'da nâdir olan su bakımından büyük zenginliğidir. Bütün su cereyanları cenuptan ve Ḥarralardan gelir ve şimâle doğru akıp, Zağāba yakınında birleşir ve sonra İżam vâdisinde garp istikametini alıp, sâhile doğru gider. Gerçekte bu vâdilerde ancak yağmurlardan sonra su vardır; fakat bunlar toprak altındaki su tabakasının yükselmesine sebep olur; öyle ki, orada pek çok menbâ ve çeşme bulunur. Oldukça kuvvetli bir yağmurdan sonra, açıkta bulunan al-Munāḫa (aş. bk.) meydanı bir göl teşkil eder ve şehrin cenup kısmındaki binâlar için tehlike teşkil edebilecek büyük feyezanların vukûu nâdir değildir. Halife ʿOṯmān zamanında bu nevî bir artış bilhassa tehlikeli oldu. Bundan dolayı halife, şehri korumak maksadı ile, bir set yaptırdı (Balāḏurī, s. 11). 660 ve 734 hicrî yıllarındaki bir diğer feyezan, sular büyük volkan indifâının teşkil ettiği seddi yıkınca, daha vahim bir hâl aldı (Samhūdī, nşr. Wüstenfeld, s. 23). Suyun mühim bir kısmı tuzludur ve içilmez bundan dolayı şehrin muhtelif vâlileri, cenupta bulunan tatlı su menbâlarından şehre içilebilir su getirmek için, su yolları yaptırmakla meşgûl olmuşlardır. Derelerin muhtelif isimleri vardır Garpta Vādī Buṭḥān ve Ranūnā ile berâbe

al-ʿAḳīḳ, şarkta al-Mahzūr ve Muẕānib (veya Muẕānīb) ile berâber Vādī Ḳanāt. Toprak tuzlu kum, kalker ve kilden müteşekkil bir topraktır ve umûmiyetle, bilhassa cenûpta, çok verimlidir. Hurma ağaçları orada fevkalâde surette yetişir, portakal, limon, nar, muz, şeftâli, kayısı ve incir ağaçları ile bağlar da bulunur. Kışlar serin ve yağmurlu, yazlar sıcak, fakat nâdiren ağırdır. Son zamanlarda bu havâliye gitmiş olan seyyahlar latif buldukları havasını medhederler; fakat bu hava o kadar sağlam değildir, husûsiyle hummâlar, bilhassa dışarıdan gelenler için, bir felâket teşkil etmiştir ve hâlâ da etmektedir; Peygamberin tarafdarları bundan sık-sık muztarip olmuşlardır (Balāẕurī, s. 11; Farazdaḳ, nşr. Boucher, s. 9, 13; Bruckhardt, *Reisen in Arabien*, s. 482 v.dd., 605; Burton, *A Pilgrimage*, s. 176 v.d.; Wensinck, *Mohammed en de Joden*, s. 31; H. Lammens, *Fāṭima*, s. 54; Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 243). Emevîler şehre „kirli şehir" diyorlardı; buna karşılık Peygamber, *al-Ṭayyiba* unvânını vererek, onu şereflendirmiş idi (Goldziher, *ayn. esr.*, II, 37).

Medine, tabiî şartları ile, hubûbâtın yetişemediği (sûre XIV, 40) taşlık bir vâdi içinde kâin olan Mekke ile açık bir tezat teşkil ediyordu. Başlangıçta Medine tam mânası ile bir şehir değil, fakat bahçeler ve ekilmiş tarlalar ile çevrili ev ve kulübeler birliği idi. Sâkinlerinin yegâne maişet kaynağı zirâat idi. Bunun için bedevîler onlara istihkar ile „Nabatîler" diyorlardı. Bu dağınık meskenler ancak yavaş-yavaş birleşti ve bir şehir manzarası aldı; bu şehir sonraları büyüyen şehirden daha çok şimâlde idi; zîra Samhūdī'ye göre (Wüstenfeld, *Gechichte der Stadt Medina*, s. 37), Yaṯrib adı bilhassa Ḥamza'nın mezarının garbında bulunan ve Banī Ḥāriṯa'nin yerleştiği yerin adı idi. Böylece doğmuş olan şehrin etrafında bir sûr veya duvar yok idi; öyle ki, yalnız sık hurma ağaçları ve evleri çeviren meyva ağaçları ile korunuyordu. Şehrin şimâl ve garp tarafı bu ağaçlardan hemen tamâmiyle mahrûm olduğundan, düşman taarruzlarına bu taraftan açık bulunuyordu. Büyük sayıda yapılmış olan ve ancak emniyetsizlik zamanlarında ilticâ edilebilen küçük kaleler (*uṭum*, cem. *āṭām* yahut *ucum*, cem. *ācām*) hisar yerini tutuyordu.

Muahhar devirlerde Medine'nin doğuşu ve en eski tarihi hakkında hiç bir sağlam rivâyet yok idi ve tarihçiler bunu esâssız rivâyetler ile te'sis etmeğe uğraşıyorlardı; bu münâsebetle, başka bir çok yerlerde olduğu gibi, Curhum (b. bk. ve bu hususta krş. Krauss, *Z D M G*, LXX, 352) ve ʿAmālika'ya mürâcat ediyorlardı ki, bunlar tarihen mevsuk bilgiler değildir (bk. bir de Ḥassān b. Ṯābit, nşr. Hirschfeld, nr. 9, beyit 6). Ancak yahudilerin Medine'ye muhâceretinden sonra, şehir hakkındaki bilgiler mevsuk bir mâhiyet almaktadır; fakat tarihçiler bu muhâceretin hakikî devri hakkında, yine o kadar az şey bilmektedirler ki, bunu bâzan Mūsā'ya, bâzan Buhtunnasar (Nabukodonosor) zamanında yahudilerin Filistin'den çıkarılmalarına, bâzan Suriye'nin yunanlılar tarafından veya Filistin'in Romalılar tarafından istilâsına bağlamaktadırlar Talmud'un muhtelif kayıtlarına göre, milâdî ilk asırlarda, Arabistan'da yahudiler vardı ve şüphesiz Talmud bilhassa şimâlî Arabistan'dan (krş. Hirschfeld, *Beiträge zur Erklärung des Koran*, s. 49 v. d. bahsetmek istemektedir ve Taymāʾ, Hicr (Jaussen ve Savignac, *Mission*, s. 150, 242), Ḫaybar, Vādi'l-Ḳurā', Fadak ve Medine cemâatinin bağlı bulunduğu Maḳnā cemaatleri bunların kalabalık olduğunu isbât eder. Bu cemaatler bütün bu vâhalarda toprağı işlemeğe koyuldular ve zirâati inkişâf ettirdiler ve onlar sâyesinde bu iskân merkezleri büyüdü ve her biri bir nevî şehir hâline geldi; daha evvel işâret ettiğimiz gibi, ârâmî Madīna adının Yaṯrib'in yerini alması da bunu isbât eder. Ḥassān b. Ṯābit'teki kat'î kayıtlara (nşr. Hirschfeld, nr. 9, beyit 8) nazaran, Medine'de çok mıkdarda küçük kaleler inşâ ettiler. İlk olarak böyle kale inşâ edenler bunlar değil ise de, hiç olmazsa böyle farzetmek mümkündür; zîra şehrin ilk sâkinleri saf ve hakikî bedevîler değil idi (Lammens, *Ṭāʾif*, s. 72'ye göre, bu kaleler Yemen kalelerinin taklidi idi). Görünüşe göre, buraya muhâcerette en mühim rolü Ḳaynuḳāʿ yahudi kabîlesi oynamıştır; zîra sonraları şehrin garp kısmında kurulan başlıca pazarlarından biri bunun adını taşımıştır. Fakat yavaş-yavaş Ḳurayẓa ve Naẓīr kabîleleri Medine'deki yahudi cemâatinin başına geçti. Ḳurayẓalar, Bahdaller ile birlikte, Vādī Mahzūr'da, Naẓīrler Vādī Buṭḥān'da yaşıyorlardı (*Kitāb al-aġānī*, XIX, 95, burada yahudi kabîleler ile yahudileşmiş arap kabîleleri de görülmektedir). *Kitāb al-aġānī*'de olduğu gibi, daha bir çok eserlerde, Ḳurayẓa ile Naẓīrler saf ırk yahudiler olarak telâkkî edildikleri hâlde, Yaʿḳūbī (nşr. Houtsma, II, 49, 52), alâka uyandırıcı bir kayda dayanarak, bunları hakikî yahudi değil, fakat Cuẕām arap kabîlesinin yahudileşmiş bir kolu telâkkî etmekte idi; Nöldeke bu kaydın doğru olduğuna çok defalar işâret etmiştir. Şüphesiz, tarih bakımından muhakkaktır ki, eskiden Arabistan'da büyük mıkdarda dönme yahudi var idi (krş. İbn Ḳutayba, *Kitāb al-maʿārif*, s. 299). Bununla berâber Medine'deki yahudi unsurun bu suretle teşekkül ettiğini kabûle mâni olan kat'î sebepler vardır. Nitekim Ḳurayẓa ile Naẓīr'in *Kāhināni* (yâni „iki kâhin kabîle") olarak sık-sık zikredilmesine hususî bir ehemmiyet atfetmek lâzımdır; bu isbât eder ki, yahudiler şecerelerini biliyorlardı ve soya büyük bir ehemmiyet veriyorlardı (krş. msl. İbn Hişām, s. 660, 18: „Sen iki kâhin kabîlesinin temiz ve saf adamını tahkir ediyorsun"). Naẓīr kabîlesine mensup olup, Peygamber ile evlenmiş bulunan Ṣafiya'nin ʿİmrān âilesinin bir cüz'ü olarak zikredilmiş olmasından (İbn Saʿd, VIII, 86, 1) da aynı netice çıkmaktadır. Fakat Medine devresinde nâzil olan sûrelerde bu şehir yahudilerine hitap ediliş tarzı daha kat'î bir fikir vermektedir. Onlara İsrāʾīl-oğulları diye hitap edilmekte ve Allahın onları bütün insanların fevkine çıkardığı hatırlatılmaktadır (II, 44, 116); bunlar, Mısır'dan çıkanlar ile berâber bulunmuşlar gibi, eski isrâilîler ile karıştırılmıştır (II, 46 v. dd.), Allah Mūsā'ya onları adâlet ile idâre edebilmesi için „kitāb" vermiştir, II, 50; Misak ile tâkip etmeği taahhüt etmiş oldukları kanunlara karşı gelmişlerdir (II, 77 v.d., v dd. Bu sözler, onların hakikî İsrāʾīl soyundan olarak telâkkî edildikleri fikrini, mümkün olduğu kadar açık bir şekilde, kabûl ettirmektedir. O hâlde yahudileşmiş araplar yanında, orada hakikî yahudilerden sağlam bir nüvesinin bulunması icâp eder; esâsen hakikî yahudilerden müteşekkil böyle bir nüve bulunmaksızın dönmelerin mevcut olamayacağı âşikârdır. Bundan başka Wellhausen, yahudi arapların dilleri, yazı yazmağı bilmeleri, âdetleri, istihzâya istidadları, gizli ilimlere, zehire, sihire ve bed-duâya temâyülleri ve ölümden korkmamaları ile yabancı oldukları intibâını verdiklerine açık bir şekilde işâret etmiştir. Bu, tam mânası ile saf olan arapların yahudiliği kabûl etmeleri ile izah edilemez. Diğer taraftan Arabistan'da yahudi muhitlerinin kuvvetli bir şekilde te'siri altında kalmış olduklarını ve bunun neticesi olarak, ayrı bir görünüş iktisap ettiklerini unutmamak lâzımdır. Nitekim araplara mahsus olan kabîle ve âile taksimine, berâberinde bulunan bütün icâpları ile, bunlarda da tesâdüf olunur. Bu kabîlelerin adları eski yahudi adlarından gelmez, fakat dâimâ bir arap damgası taşır; şahıs isimleri için bu müşâhede aynı derecede doğrudur; zîra Samav'al v.b. gibi yahudice isimler nâdirdir; fakat yahudilerin araplaştığı, bilhassa onlara isnât olunan şiirlerin pek âlâ bedevîler tarafından söylenilmiş olabileceği keyfiyetinde (bk. Nöldeke, *Beiträge zur Kenntniss des Poesie der alten Araber*, s. 52 v. dd.) açıkça görülmektedir.

Yahudiler Ḫaybar, al-Fadak v.b. gibi yerlerde hâkimiyetlerini kabûl ettirmişler ise de, Medine'de bunu yapamamışlardır; arapların Maʿrib [b. bk.] seddinin yıkılmasına ve bunu tâkip eden cenûbî Arabistan kabîlelerinin göçlerine bağladıkları yeni bir göç neticesinde burada vaziyet değişmiş idi. Ḳayla denilen iki kabîle, Avs ve Ḫazrac [bk. madd.] kabîleleri Medine'ye bu suretle gelmiştir.

Bu kabîlelerin Medine'ye muhâceretleri hakkında tafsilat verilmiyor; fakat İbn Ḫurdāẕbeh (*B G A*, VI, 128) ve Yāḳūt (IV, 460)'ta bulunan alâkaya değer bir beyitten anlaşıldığına göre, bunlar hiç olmazsa muvakkat bir zaman, yahudilere tâbî olmuşlar ve onlara vergi vermişlerdir. O sıralarda iranlıların idâresinde bulunan şimâlî Arabistan'ın bir kısmının İran'ın menfaatlerini korumaktan ibâret olan ve yahudilerin mûtâd siyâsetlerine uygun bulunan bir siyâseti var idi. Fakat sonraları Ḳaylalerin nesilleri yahudi hâkimiyetini sarsmağa ve onları kendi hâkimiyetleri altına almağa muvaffak oldular. Bir rivâyete göre, Fityavn adlı bir yahudi kıralının, kudret sâhibi olunca, *Jus primae noctis* („ilk zifaf hakkı") i tatbik etmesi arapların isyânına sebep olmuştur. Mālik b. al-ʿAclān adlı bir Ḫazracī, kıralın gözüne kestirdiği kız kardeşini kurtarmak için, onu katletti. Bu çok yayılmış olan bir hikâye mevzuudur (krş. K. Schmidt, *Jus primae noctis*, 1882 ve bir de *R E J*, 1883, s. 156 v. dd.) ve şüphesiz buna inanmamak lâzımdır. Katli tâkip eden hâdiseler için iki ayrı rivâyetler vardır: bâzıları Mālik'in, kıralı öldürdükten sonra, bir Ġassānī meliki olan Abū Cubayla (krş. Ġassānīlerdeki Cabula ismi)'den, diğerleri bir cenûbî Arabistan tubbaʿ'ından, Asʿad Abikārib'den (430'a doğru; M. Hartmann, *Die arabische Frage*, s. 482, 497) yardım istediğini söylerler. Wellhausen, tubbaʿ'ın burada eski devir habeş kıralı nâibini gösteren yanlış bir halk ifâde tarzı olduğunu kabûl etmekle berâber, ikinci rivâyeti eski bâzı şiirlere istinat ettirmektedir. Bununla berâber bu şiirlerde cenûbî arapların yalnız Medine yahudilerine karşı teveih ettikleri bir hücûm bahis mevzuu değil, fakat şehir halkına karşı yaptıkları bir hücûm bahis mevzuudur; bir de Wellhausen'in faraziyesine göre, bu hücûm şehirdeki yahudi üstünlüğünü de o kadar sarsmıştır ki, halk onların iktidarını yıkmağa muvaffak olmuştur; fakat tabiî bu ancak hoşa giden bir faraziyeden ibârettir. Her hâlde Ḳays b. al-Ḫaṭīm, nr. 14, beyit 15'te geçen Abraha ismi yeni

faraziyeler için istinat noktası vazifesini göremez, zîra bu isim muhakkak meşhûr Abraha [b. bk.]'ye delâlet etmez. Bundan başka bu rivâyetler istikbalde Peygamberin Medine'de meydana çıkacağına dâir telmihleri ihtivâ eder; bunlar hiç olmazsa muahhar devirlerde müslümanlar tarafından yapılmış değiştirmelere delâlet etmektedir.

Yaṯrib'in yeni hâkimleri küçük kaleleri işgâl ettiler ve bunlardan bir mıkdar daha yaptırdılar (Samhūdī, s. 37). Yahudilerden „nebatî" lerin san'atını da öğrenip, hurma ağaçları diktiler ve tarlalarda zirâat yaptılar. Ḫazracīler ve onların başlıca âilesi olan al-Naccār (veya Taym al-Lāt)'ın en kudretli kabîle olması hasebi ile, iktidarı ellerine alıp, şehrin bugün Medine'nin yerinde bulunduğu merkezini işgâl ettiler. Bu Ḫazracīler mahallesinin garp ve cenûbunda da diğer Ḫazracī kabîleleri yerleşmişlerdi; hâlbuki Ḫārişīlerin mahallesi şarka doğru uzayordu. Aynı şekilde bir çok âileleri ihtivâ eden Avs kabîlesi mensupları kardeş kabîlenin cenup ve şarkına yerleştiler, Nabīt kabîlesi mensupları şimal-i şarkîye yerleştiler, Ḫārişīler onları ırk kardeşlerinden ayırıyordu. Belli-başlı iki yahudi kabîlesi, Naẓīr ile Ḳurayẓa, bir dereceye kadar istiklâllerini muhâfaza ediyorlardı; toprakları Avslerin sâhası içinde bulunuyordu; Ḳaynuḳā' mensupları cenûb-i garbîde varlıklarını muhafâza etmişlerdi; fakat bilhassa kuyumculuk işleri ile hayatlarını te'min ediyorlardı. Samhūdī (Wüstenfeld, s. 29 v.d., 37 v.d.)'de kabîle ve âilelerin oturdukları yerler hakkında başka kayıtlar bulunmaktadır; fakat bunların hepsini tâyin etmek mümkün değildir. Bundan başka Medine'de, yahudiler ve muhâceret ile gelmiş Ḳayla kabîleleri yanında, Ḳayla mensupları geldiği zaman orada ekseriyeti teşkil etmekte olan bâzı arap kabîleleri var idi. Bunların yahudiler ile çok sıkı münâsebetleri var idi ve kısmen yahudileşmişlerdi.

Bu yeni vaziyetten hâsıl olan nizam şehre bir sükûnet devresi getirdi; fakat bu sükûnet yavaş-yavaş bozuldu; çünkü akrabâ iki arap kabîlesi arasında sık-sık görüldüğü üzere, Ḳayla'ye mensup iki kabîle arasında da gittikçe büyüyen bir düşmanlık baş-gösterdi. İlk önce savaş yalnız muhtelif âileler arasında oluyordu; fakat git-gide daha fazla yayıldı ve bütün şehrin varlığı tehlikeye düştü. Çarpışmalar Sumayr kavgası ile başladı. Buna Avslerden Sumayr'in isminden alınarak, bu ad verilmiş idi. Bir hakem bu kavgayı sona erdirdi ise de, az bir zaman sonra, yeni ihtilâflar düşmanlıkları tekrar canlandırdı; bunların en ehemmiyetlisi Ḥâtib kavgası denilen çarpışmadır. Avsīlerden al-Nabīt âilesinden olan Ḳays b. Ḥaṭīm'in şiirleri bize bu ikinci safhayı göstermektedir. Çarpışmalar umûmiyetle Avsīlerin aleyhine döndü ve sonunda Nabītîler mülklerinden kovuldular. Avsīler, bu felâket içinde, başlıca iki yahudi kabîlesinden yardım istediler; bunlar bidâyette yardım etmeği reddettiler; fakat yahudiler bir kaç yahudi rehîneyi ihtiyatsızlık edip öldürünce, Avsīler ile bir anlaşma yaptılar ve yanlarında çarpışmaya hazır olduklarını ilân ettiler. O zaman yalnız muhtelif âileler değil, fakat rakip vaziyetinde bulunan iki kabîle hep birden ve Yaṯrib'in bütün diğer sâkinleri, hattâ civardaki bedevîler bu savaşa katıldılar. Oldukça uzun hazırlıklardan sonra, Bu'āṯ [b. bk.]'ta kat'î bir muhârebe vukû buldu. Muhârebe ilk önce Avsīler aleyhine bir cereyân alır gibi oldu. Fakat tâlih değişerek, Ḫazracīler ciddî bir bozguna uğradılar. Ḫazracīlere mensup olan 'Ubayd Allāh b. Ubayy'in bu münâsebet ile sonraları Peygambere karşı takındığı muhâlefet tavrının aynı olan kararsız vaziyetine işâret etmek alâkaya değer; bu zât, diğerlerini tâkip edip, Bu'āṯ'a gitti, fakat muhârebe zamanında hareketsiz kaldı ve Sarāra gününde firâr edecek kadar ileri gitti. Bu'āṯ muhârebesi başlıca kabîleler arasında muvâzeneyi yeniden te'sis etti; fakat devamlı harpler şehrin kuvvetini tüketmiş idi ve durmaksızın için-için kaynayan düşmanlık şehirlilerde hayatı git-gide tahammül edilmez bir hâle getiriyordu. Sonra kuvvetli bir reise ihtiyâcı olan Medine halkı, Mekke sâkinlerinden ancak küçük bir mıkdarını dinî fikirlerine inandırabilmiş olan Peygamberi karşılarında bulunca, vaziyet ciddî neticeler doğuracak bir hâl aldı.

Ḳayla kabîleleri, Yaṯrib'e geldikleri zaman, arapların ekserisi gibi müşrik idiler. Başlıca ilâhları Manāt [b. bk.] idi, Avs Allāhların ilk isimleri bu isimden gelmektedir; onlar al-Lāt'a da (krş. yukarıda Taym al-Lāt ismi) ibâdet ederlerdi. Yahudilerin yanında yaşadıklarından, yahudi dininin ve ahlâkî fikirlerinin te'sirinde kalmışlardı, fakat maalesef Peygamberin gelişinden evvelki fikrî inkişafları hakkında hemen hiç bir şey bilmiyoruz. Şâir Ḳays, bedevîlerin yaptığı gibi, bilhassa kabîle ve âileler arasındaki rekabetler ile meşgûldür ve ancak nâdir olarak dinî meselelere hafifçe temâs eder. Hiç bir yerde mahallî ilâhlardan bahsetmez. Buna karşılık Allahı zikreder (nr. 6, beyit 22), ona yaratıcı der (5, 6; krş. Goldziher, *ZDMG*, LVII, 398) ve bu bile bir yahudi veya hıristiyan te'sirini isbât etmeğe kâfîdir. Allah hakkında, nr. 11, beyit 8: —„Allah ancak istediğini ister" — der. Beyit 12,13: — „Allāh, Rabbe, evin sâhibine", Mekke Kâbe'sine, halı döşeli mescid'e (5, 14), müteallikdir. 4, 4'te Minā'da geçirilen üç gün bahis mevzuu olmaktadır ve bundan anlaşılmaktadır ki, daha sonraları islâm şâirlerinde olduğu gibi, bu devrede de, bu üç gün gençlerin başka kabîlelerin kızları ile aşk münâsebetleri kurmalarına fırsat veriyordu. Gelecek bir hayata, yâni âhirete inanmağı reddetmesi (6, 22), ona tamâmen Mekke müşrikleri ile aynı mevkii verdirmektedir. Karışık bir dinin böyle mümessilleri yanında, yahudi ve hıristiyanlar ile temas neticesinde, telâkkîleri daha açık bir şekilde inkişâf etmiş başkaları da var idi; öyle ki, Ḥanīfler [b. bk.] bunlar arasında sayılabilir; çünkü Ḥanīfler halk ilâhlarını kat'î olarak reddediyorlardı ve hattâ bir derece kadar zâhidlikleri var idi. Nitekim Abu'l-Haysam ve As'ad b. Zurāra, Peygamberi tanımadan önce, tek Allah telâkkîsini kabûl etmişlerdi (İbn Sa'd, III/II, 22,139). Abū Ḳays Sirma b. Abī Anas adlı bir Ḫazracī, tövbekâr elbiseleri giyiyor ve bir râhip temizliğine kıymet veriyor ve hıristiyan olmak istiyordu; fakat bundan vazgeçmiş ve ihtiyarlığında islâmiyeti kabûl etmiştir (İbn Hişām, s. 347 v. d.). Bir Avsī olan Abū 'Āmir 'Abd 'Amr b. Ṣayfī'ye, zâhidâne âdetlerinden dolayı, „râhip" deniliyordu. Bu şahsın sonraları Peygamber ile düşmanca münâsebetleri oldu; Medine'yi terketti ve Mekkelilerin bu şehre karşı yaptıkları savaşlara iştirâk eyledi; Tabūk gazvesi sırasında rakip bir câmi inşâ edenler arasına katılmağa mecbûr kaldı (İbn Hişām, s. 411; İbn Sa'd, III/II, 90,7; Vāḳidī-Wallhausen, s. 310). Medine'de hıristiyanların bu istikamette yapmış oldukları te'sire delîl olarak, Ḥassān b. Ṯābit'in bir beyti (nşr. Hirschfeld, s. 133, 17) zikredilebilirdi; fakat bu beyit şüphesiz muahhar bir devir ile alâkalıdır ve Arabistan'ın bir çok yerlerinde hıristiyanlar ile görüşmek fırsatları mevcut idi. Medine'de yahudiler ile birlikte oturmanın bir neticesi, hiç şüphe yoktur ki, yazının oldukça yaygın olması keyfiyetidir (bk. İbn Ḳutayba, *Kitāb al-ma'ārif*, s. 132 v. d., 166; Balāzurī, s. 473 v. d.; İbn Sa'd, III/II, tür. yer).

Yahudilerin Medine'de araplar üzerine yaptıkları fikrî te'sir, bunların Peygamber ile aralarındaki münâsebetlerde çok büyük bir rol oynamıştır; zîra bu te'sir onları Mekke ziyâretleri veya başka türlü şekillerde öğrenmiş oldukları Peygamberin dinî fikirlerini anlayabilecek bir hâle getirmiş idi. Muḥammed maddesinde, Peygamber ile Medine sâkinlerinin bâzı mümessilleri arasında en sonunda nasıl bir anlaşma yapıldığı izah edilecektir; medineliler, bu anlaşmaya göre, Peygamberi kendi cemâatlerine kabûl etmeği ve onu kendilerinden bir şahıs gibi müdâfaa eylemeği taahhüt ediyorlardı; Peygamberin ve kendisine sâdık kalan mü'minlerin sonra Medine'ye nasıl yerleştikleri de izah edilecektir. Medine'nin cenup kenar mahallesi olan Ḳubā'da kısa bir ikametten sonra, Peygamber şehre girdi ve Ḫazrac kabîlesine mensup bir şahsın, Abū Ayyūb Ḫālid b. Zayd'in evine indi; oturabileceği bir mesken yapılıncaya kadar burada kaldı. Peygamber, rivâyete göre, bu evi seçmeği devesinin ilhâmına bırakmış olmalıdır, eğer bu rivâyet doğru ise, yalnız dinin emirlerinden ibâret değil, aynı zamanda çok hakîmane bir karar vermiştir. Her halde muhakkak olan cihet Peygamberin sarsılmaz Peygamber inancından aldığı irâdesi ile, başkalarını buna göre sevk ve idâre etmek istidâdı, Medine'nin korkunç derecede karışık vaziyeti içinde bir dereceye kadar bir nizam kurmak ve şehrin, Yaṯrib'in eski arap sâkinlerinden, sonradan Medine'ye yerleşmiş ve iktidarı ele geçirmiş olan Ḳayla kabîlelerinden, Mekke „Muhācirūn" 'undan, yahudilerden, yahut mûsevî araplardan müteşekkil şehrin mütecânis olmayan nüfusunu nisbî bir birlik içinde eritmek kadar hiç bir yerde bu derece açık bir şekilde görülmez. İbn Hişām (s. 341 v.d.)'da muhâfaza ve Welhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 97 v. d. ve sonra Caetani, *Annali del' Islām*, 1395 v.d. ile Wensinck, *Muhammed en de Joden te Medina*, s. 78 v.dd. tarafından tetkik edilmiş olan bir cemâat nizamnâmesi ile („Fidye kitabı", krş. Ṭabarī, Glossarium, *'ḳl* kelimesi), bu hedefe erişmek için sarfedilmiş olan ilk cehidler hakkında bir fikrimiz vardır. Bu nizamnâmede bulunan en dikkate değer cihet, burada ifâde edilmemiş olan şeydir: filhakika bunda vâzıh ve mantıkî esasların izine rastlanmaz; çünkü Peygamber muvakkat olarak, tahakkuku mümkün olan şeyler ile iktifâ ve ihtilâfa sebep olabilecek her şeyi bertaraf ediyordu. Bu nizamnâmede kendine Allahın resûlü adını veriyor, fakat vahyi hiç bir suretle bahis mevzuu etmiyordu. Gâyesi Medine sâkinlerinden bir tek *umma* („ümmet") teşkil etmek idi ve bu *umma*, din bakımından, Mekke ile Yaṯrib'in mü'minler cemâati olarak târif edilmiş idi; fakat mümin olmayanlar hariç bırakılmış olmayacak idi; zîra bu *umma*, islâmiyeti kabûl etmeleri zorla istenilmeyen yahudi ve müşrikleri de ihtivâ eden Medine şehri ile karışmaktadır. Kabîleler katilden mütevellid intikam ve esirlerin satın alınmasına müteallik meseleler için istiklâllerini muhâfaza ediyorlar, aynı zamanda, istisnâsız olarak, şehri dünyanın geri kalan kısımlarına karşı müdâfaa

etmeğe mecbûr tutuluyorlardı ve kimse cemâatın düşmanı olanlar ile(ve başta Kureyşliler) kendi başına sulh akdetmezdi. Cemâat için zararlı neticeleri olabilecek bütün mühim işler Allah ile Peygamberin eline teslim edilmelidir. Yaṯrib vâdisi, cemâat nizamnâmesini kabûl eden herkes için, *ḥaram* (veya *ḥarām*) olmalıdır. Böylece her vakit tamâmiyle o zamanki şerâite muvâfık olarak, tesbit edilmiş olan bu nizamnâme, dinî hükümler ile siyasî hükümler arasında müstereddittir. Bu nizamnâme büyük bir ehemmiyet kazanmadı ve çabucak ortadan kalktı, şerâitin sür'atle değişmesi onu geride bırakmış idi ve muhakkak ki, bu hal, tasavvurları bu nizamnâmede ifâde edilmiş olan fikirlerin çok ötesine geçmiş olan Peygamberin hoşuna gidiyordu. Nizamnâmenin bütün ehemmiyetini bilhassa ortadan kaldıran Peygamber ile yahudiler arasındaki münâsebetlerin ânî olarak kesilmesi oldu; yahudilerin Peygamberin vahiylerini ve bilhassa *Ahd-i atîk* hikâyelerinin tekrarında tesâdüf edilen kendilerince zayıf noktalarını alaylı bir şekilde tenkit etmeleri, bu münâsebet kesilmesine âmil olmuş idi. Bu, Peygamberin nufûz ve kudretini sarsan ciddî bir tehlike idi ve yahudiler, bundan başka iki Ḳayla kabîlesi arasındaki eski rekabeti yeniden canlandırmağa çalışarak, Peygamberin Medine'de henüz tahakkuk ettirmeğe muvaffak olduğu birliğin temellerini yıkmak istiyorlardı (İbn Hişām, s. 385 v.dd.; krş. *Kur'an*, III, 114 v.dd.). Şehirdeki düşmanları tarafından sevinç ile karşılanan bu güçlükleri ber-taraf etmek için, Peygamber bu zümreleri müşterek bir hedef etrafında birleştirmeğe çalıştı; Mekke sâkinlerine karşı muhârebe; aynı zamanda ona göre, bu suretle hareket Mekke'de tesâdüf ettiği mukavemetin intikamını almak zamanını getirmiş olacak idi Peygamber muhâcirler arasında bu fikir etrafında heyecan uyandırmakta çok güçlük çekti; Anṣār arasında ise, bu hususta daha çok güçlüğe mâruz kaldı. Fakat sonunda müsâit bir hâdise ona yardım etti ve Mekke sâkinlerine karşı neticeleri çok mühim olan Badr muzafferiyeti ile nihâyete eren bir muhârebe yaptı. Bu zaferin tevlit ettiği diğer harpler: Uḥud muhârebesi ve Ḫandaḳ muhârebesi için bk. mad. MUḤAMMED. Son muhârebe adını, Peygamberin, bir iranlının (Salmān) tavsiyesi üzerine, şehrin tahkim edilmemiş kısmı etrafına kazdırmış olduğu ve mütevâzî eb'âdına (genişliği bir kulaç olmalıdır) rağmen, düşman üzerinde te'sir yapan hendeğin(Ḫandaḳ) adından almıştır. İbn Cubayr, XII. asırda, şehrin garbında, bir ok atımı mesâfede, bu hendeğin izlerini görmüş idi (krş. Wensinck, *Mohammed en de Joden*, s. 26,31). Peygambere en mühim yardımı te'min eden cihet, cesâret ve kudretlerinin yokluğu ile, bizzat Medine halkı olmuştur ve bu muhârebeler onun Medine'deki mevkiinin sağlamlaşmasına sebep olmuştur; bundan başka, müsâit vaziyetlerden istifâde etmesini aslâ bilmemiş olan Munāfiḳūn'daki kararsızlığın da bu sağlamlaştırmada büyük bir hissesi vardır. Şu hâlde Peygamber, hem doğduğu şehre karşı muhârebeye devam edecek, hem de hiç bir ihtiyâta lüzûm görmeksizin, yahudilere sebep oldukları sıkıntıların karşılığını verebilecek bir hâlde idi. Badr muhârebesinden sonra, Ḳaynuḳā'lar şehirden kovuldu ve mağlûbiyet ile neticelenen Uḥud muhârebesinden sonra, Kāhin kabîlelerinden biri olan Naẓīrler aynı âkıbete dûçar oldular. Fakat büyük darbeyi yiyenler Ḳurayẓalar olmuştur. Avsîlerin ricâlarına rağmen, Peygamber onları tamâmiyle tenkil etmiştir. Mâmafih bu vak'alar yahudi kabîlelerini hoş bir vaziyette göstermemektedir; çünkü bu şerâit altında, birbirlerine yardım edecek yerde, korku ve karışıklık içinde kaldılar. Yalnız Ḳurayẓalar, katliâm zamanında, daha evvelki hareket tarzlarını bir dereceye kadar unutturan bir rûh büyüklüğü gösterdiler. Peygamber yahudilerin meydana getirdiği tehlikeden kurtulmağa muvaffak oldu; zîra Medine'de kalan yahudilerin hiç bir ehemmiyeti yok idi ve bunlar ona hiç bir ciddî güçlük çıkarmadılar.

Hicrî 6. yılda Ḥudaybiye muâhedesi ile [bk. mad. MUḤAMMED], nihâyet kureyşliler ile olan muhârebe sona erdi; zîra Peygamber, bu muâhededе, siyâsî dehâsı sayesinde Medine'yi Mekke ile müsâvî bir dereceye yükseltmeğe muvaffak oldu. Muhârebe h. 8. yılda Mekke'nin, kan dökülmeksizin, zaptı ile sona erdi. Fakat bu zafer ne kadar büyük olursa-olsun, Peygamberin ölümünden sonra islâmiyet için meş'ûm olan yeni bir gerginlik yaratmaktan geri kalmadı. Daha mekkelilere karşı savaşın kat'î dönemecinden evvel, Banī Muṣṭaliḳ'a karşı sefer esnâsında, muhâcirler ile Medine nüfusunun bir kısmı arasındaki anlaşmazlık, endîşe verecek bir şekilde, patlak verdi ve ʿAbd Allāh b. Ubay o zaman kendi-kendini medh ile dolu bir nutuk söyledi ve artık sıkıntı veren muhâcirleri kovmakla tehdit etti (krş. *Kur'an*, LXIII, 8); mâmafih sonraları Peygamber bunun sebebini sorunca, ʿAbd Allāh sözlerini inkâr etmiştir. Fakat Peygamber doğduğu şehre girince, medineli sâdık tarafdarları endîşeye düştüler; zîra Peygamberin Mekke'ye dönmek için Medine'yi bırakacağından korktular. Bunun üzerine Peygamber arzusunun onların yanında yaşamak ve ölmek olduğunu söy-

leyerek, kendilerini te'min etti (İbn Hişām, bir neticesi olabilir. Onun, kudreti sâyesinde

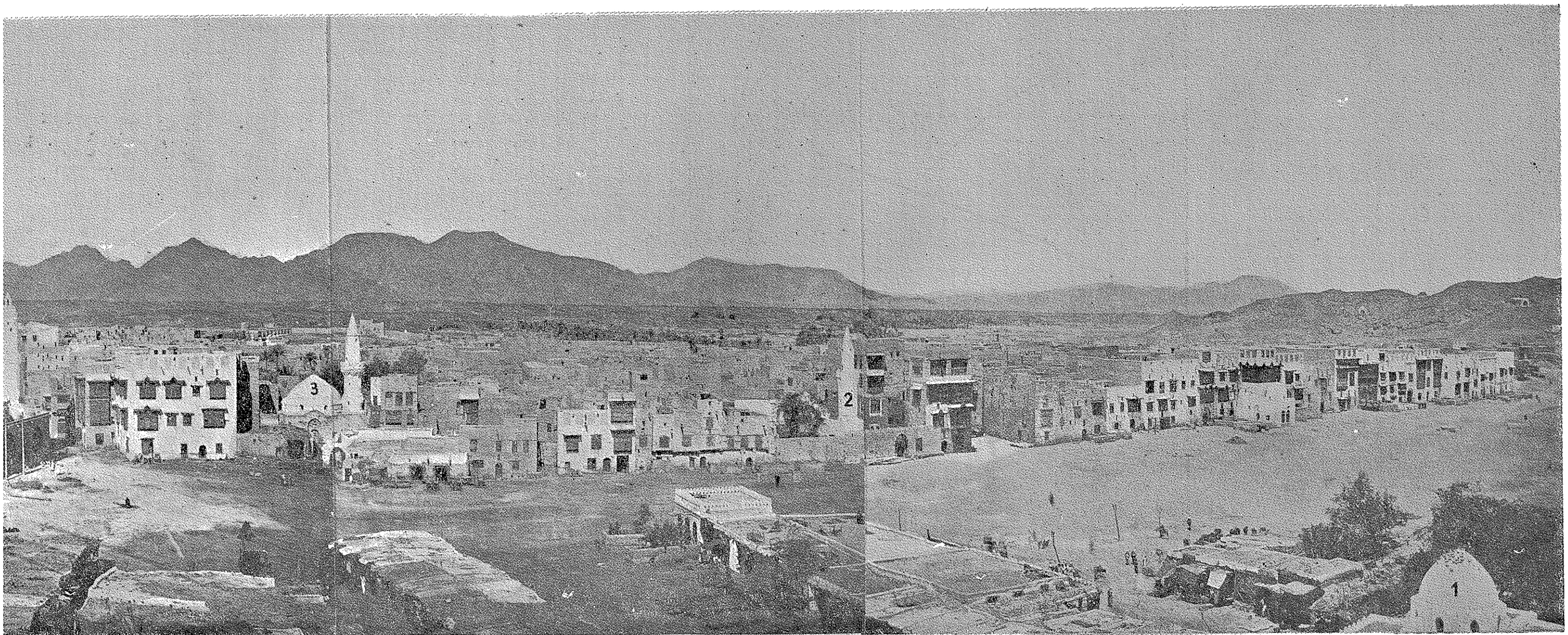

MEDİNE. Umûmî görünüş, I.
1. Fâtimat al-Zahrā sebili, 2. Hazıet-i ʿAlī mescidi. 3. Abū Bakr mescidi, 4. ʿAmāma mescidi, 5. Osmanlı kışlası.
(İstanbul üniversitesi kütüp., albüm, nr. 90747)

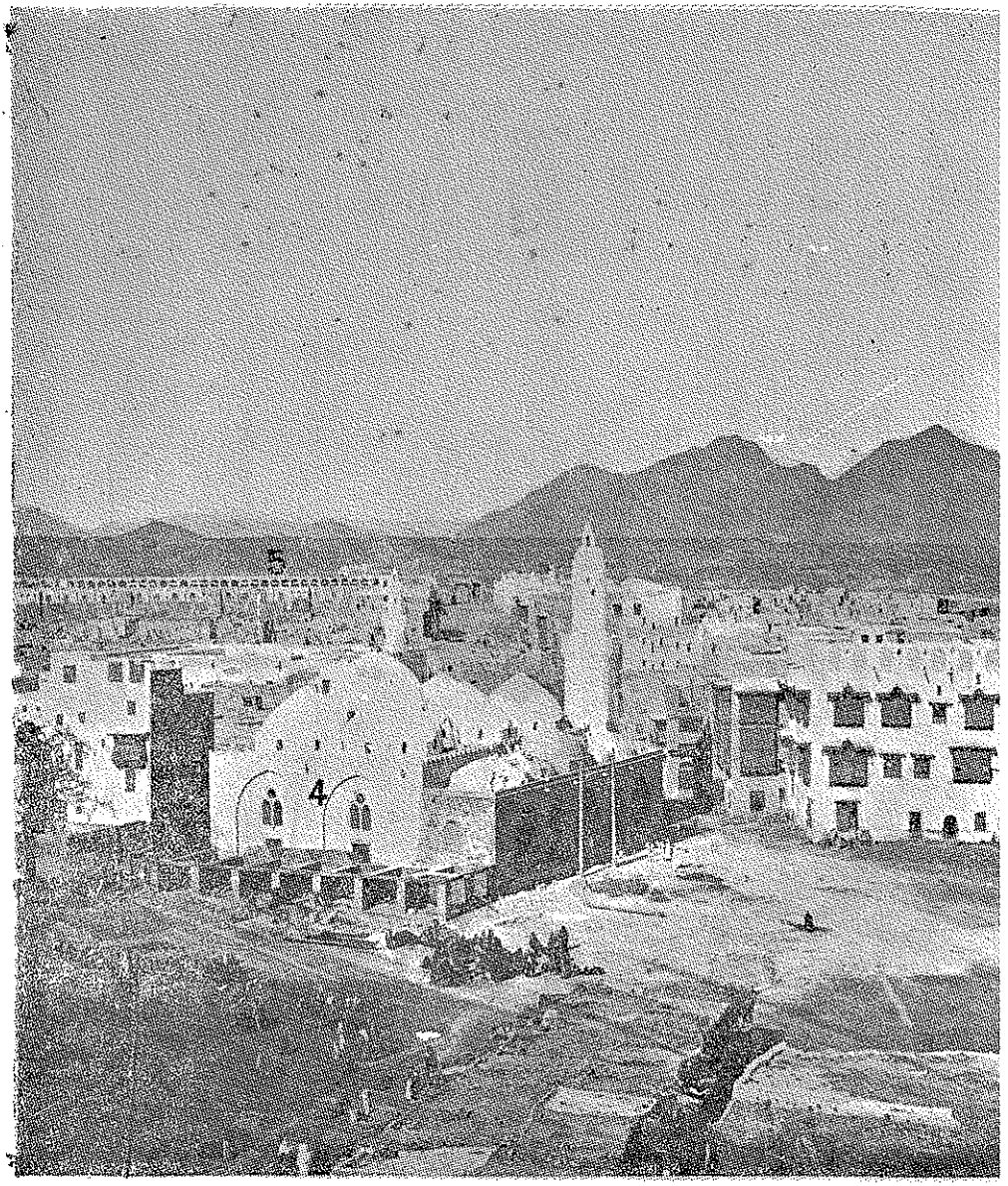
5
4

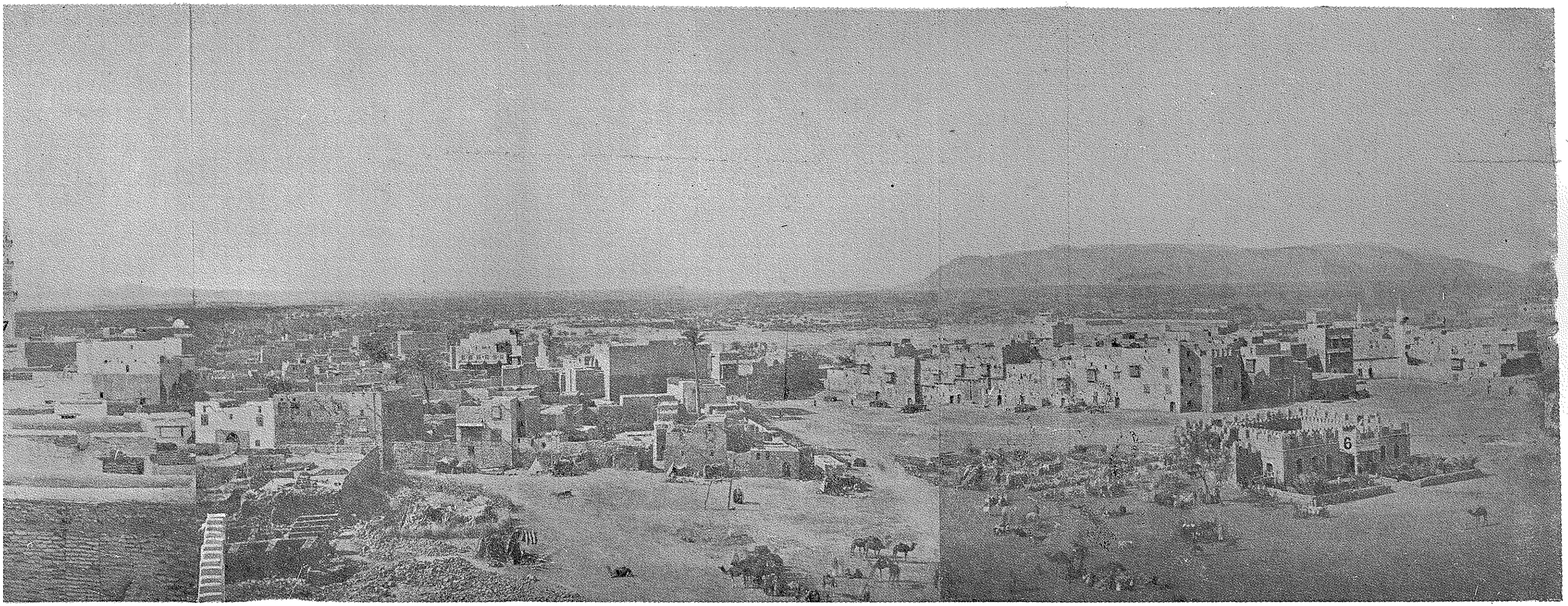

MEDİNE. Umûmî görünüş, II.
6. Osmanlılar zamanında Ḫālidiya karakolu, 7. Rā'isīya minâresi, 8. Kubbe-i saâdet (Peygamberin türbesi), 9. Mecidiye minâresi.
(İstanbul üniversitesi küttüp., nr, albüm. 90747)

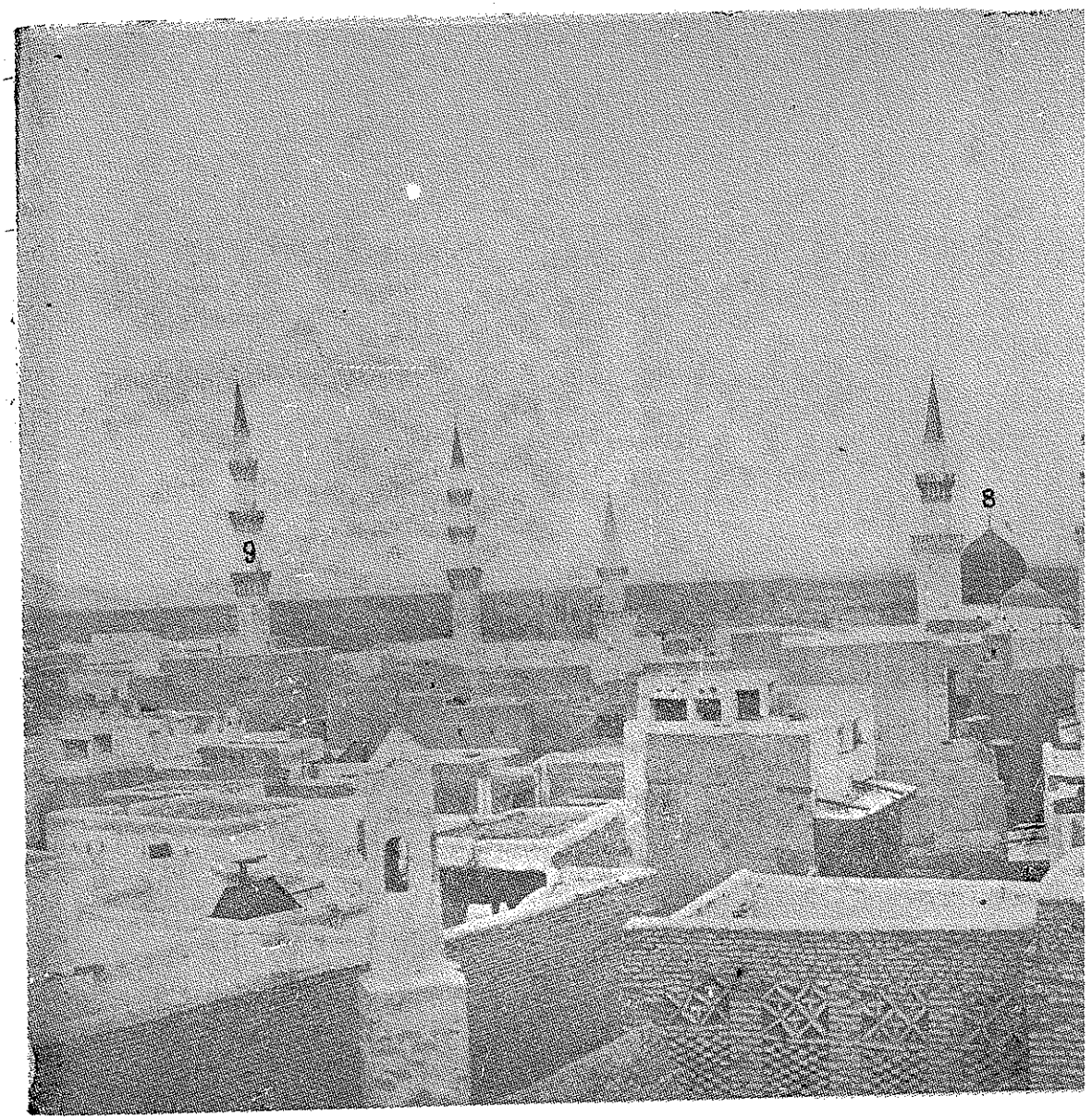
9
8

MEDİNE. Umûmî görünüş, III.
10. Uḥud dağı, 11. Osmanlılar zamanında Topḥâne kulesi, 12. Munāḫa meydanı.
(İstanbul üniversitesi kütüp., albüm, nr. 90747)

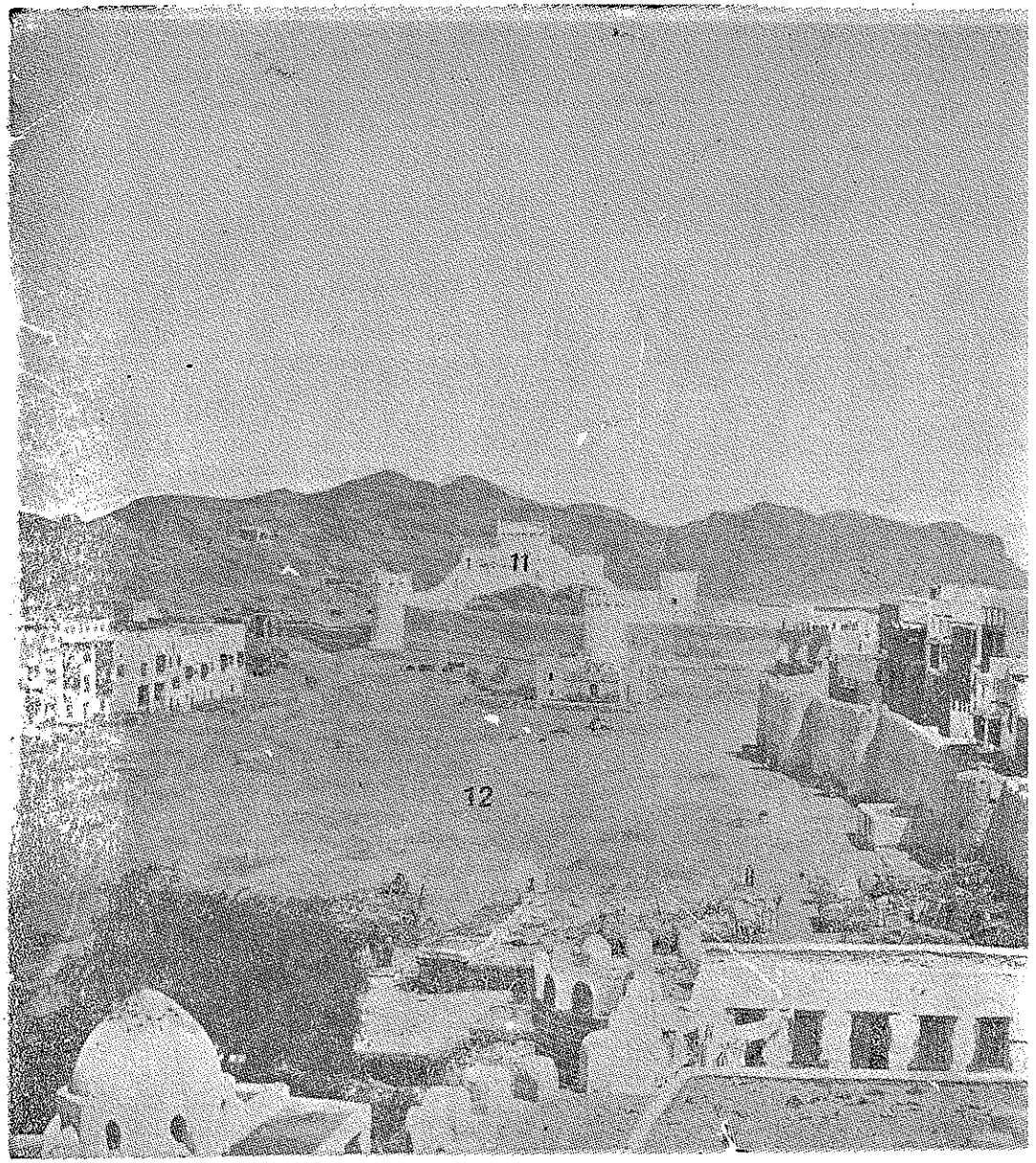
11
12

etmeğe mecbûr tutuluyorlardı ve kimse cemâatın düşma
kendi
zarar
Allah
Yasri
herke
Böyle
muvâ
me,
da n
ehem
kalkt
de
tasav
olan
gamb
bütü
ran
nâse
hudi
Ahd
edile
bir
silm
nufû
idi
bîle
land
heni
birli
Hiş
Şeh
şıla
gam
fınd
kar
sur
kav
olac
fiki
lük
çok
bir
leri
mu
yap
Uh
bk.
Pe
yes
etr
dın
dü
da
bu

sinck, *Mohammed en de Joden*, s. 26,31). Peygamber, vaadine sâdık olarak, 8 hazîran 732 'ye, yânî ölümüne kadar, Medine'de kaldı. İtimada değer bir rivâyete göre (Ṭabarî, I, 1817; İbn Sa'd, II/II, 57, 2, 58, 28, 59, 1, 71, 6), naaşı bütün bir gün defnedilmeden kaldı; sonra 'Â'işa'nin evinde yatağının bulunduğu yere defnedildi. Bu gecikme Peygamberin ölümünün şehirde tevlit ettiği büyük karışıklığın

leyerek, kendilerini te'min etti (İbn Hişâm, s. 824). Fakat mekkelilere büyük bir iyilikle muâmele etmeğe başlayınca ve Hunayn muhârebesinden sonra, onları imâna getirmek için, kendilerine kıymetli hediyeler vermeğe mecbûr olduğunu görünce, *anṣār* haklı olarak, kendini ikinci plâna düşmüş gördü ve yeniden Peygamber tarafından terkedilmiş olmaktan korktu. Fakat Peygamber bir hitâbede bulunarak, düşmanlık içinde yaşadıkları zamanda kendilerini nasıl birleştirdiğini hatırlattı ve kendisi için yaptıkları şeylerden dolayı minnettarlığını bildirdi ve sonunda onlara, başkalarını düşmandan alınmış sürüler ile dönerler ise, kendilerinin Allahın resûlü ile berâber döneceklerini söyleyerek, hâllerine şükretmeğe dâvet edince, göz yaşları dökmeğe başladılar ve sükûnet ile geri döndüler (İbn Hişâm, s. 885 v.d.). Böyle rivâyetlerin sonraları *anṣār* ile kureyşliler arasında çıkmış olan zıddiyeti aksettirmesi de mümkündür; ne olursa-olsun, muhakkak ki, o zamanlar meydana çıkan endîşeler hakkında bize oldukça doğru bir fikir vermektedir. Muhtelif emârelere bakarak, Tabûk seferi sırasında Medine'de Peygambere karşı bir muhâlefetin çıktığını tesbit etmek oldukça alâka vericidir. IX. sûrede bulunan münâfıklar aleyhinde olan âyetler, onun için mûtad olmayan ve Mekke devrinin eziyetlerini hatırlatan bir huzursuzluğa delâlet etmektedir. Buna, maalesef oldukça karanlık olup, yukarıda zikredilen Mascid al-Żirār (bu hususta bk. bir de Lammens) rivayeti ilâve olunmaktadır. Bâzı kimseler, şehrin cenûbunda, 'Amr b. 'Avf arâzisinde, bir câmi yaptırdılar; Peygamber bunu tasvip etti; bu kimselerin gâyesinin eski düşmanları menfaatine mü'minler arasında ihtilâf husûle getirmek olduğunu (*Kur'an*, IX, 108 v.dd.) farkettikten sonra, bunu yıktırdı. Bâzı rivâyetlere nazaran, bunlar yukarıda zikredilmiş olan Ḥanîf Abū 'Āmir'in tahriki ile yapılmış idi (bk. İbn Hişām, s. 906 v.d.; Wāḳidî-Wellhausen, s. 410 v.d.; Ṭabarî, I, 1704 v.d.; İbn Sa'd, III/II, 36, 8, 96, 13). Ne olursa-olsun, Peygamber sükûneti yeniden kurmağa muvaffak olmuş ve az bir müddet sonra *munāfiḳūn* reisinin ölümü de bu muvaffakiyete yardım etmiştir.

Peygamber, vaadine sâdık olarak, 8 hazîran 732 'ye, yânî ölümüne kadar, Medine'de kaldı. İtimada değer bir rivâyete göre (Ṭabarî, I, 1817; İbn Sa'd, II/II, 57, 2, 58, 28, 59, 1, 71, 6), naaşı bütün bir gün defnedilmeden kaldı; sonra 'Â'işa'nin evinde yatağının bulunduğu yere defnedildi. Bu gecikme Peygamberin ölümünün şehirde tevlit ettiği büyük karışıklığın bir neticesi olabilir. Onun, kudreti sâyesinde husûle getirdiği büyük birlik derhâl sona erdi; *Anṣār* toplanıp, ḫazracîlerden Sa'd b. 'Ubāda'yi reis seçti, diğerleri bu sırada iktidarı Anṣār ile muhâcirler arasında bölüşmeği teklif ediyorlardı. Bilhassa 'Omar'in sür'atli ve kuvvetli müdâhalesi islâmiyet için çok meş'ûm olacak bu tasavvurların yıkılmasına ve Abū Bakr'in halife olarak seçilmesinin kabûlüne imkân verdi. Abū Bakr ile iki selefi, böylece genç devletin merkezi hâline gelen ve kudreti sür'atle büyüyen Medine'de kaldılar. Abū Bakr ile 'Omar, Peygamber gibi, 'Ā'işa'nin evinde defnedildiler; fakat 'Oṯmān'ın naaşı geceleyin bir kapı kanadı üzerinde ve lânetler ile taşlanarak, yahudiler mezarlığına götürüldü. Bu devirde kimse şehri tahkim etmeği düşünmüyordu; hattâ Peygamberin ölümünü tâkip eden *ridda* sırasında bile düşünülmemiş idi, daha sonraları, dinî muhârebeler münhasıran civar memleketlerde cereyân ettiği için bu husus hiç nazar-ı itibâre alınmadı. 'Oṯmān tahkimâtı yıktırdı; fakat daha X. asırda (Mas'ūdî, *K. al-Tanbîh*, *BGA*, VIII, 206) bakiyeleri mevcut idi. 'Alî'nin hukûmeti, Medine için, büyük bir değişiklik getirdi. Kendisi ile rakipleri arasında büyük harpler patlak verip, eyâletlerde kat'î muhârebeler cereyân edince, halife dünyadan uzak bir köşede kâin olan Medine'de kalarak, bu kadar büyük bir devletin idâre edilmesinin imkânsız olduğunu farketti. İlk halifeler merkezde kalıp, başka memleketlerin fethi için, buradan ordu gönderdikleri hâlde, 'Alî bizzat ordularının başına geçti ve teşrin I. 656'da, bir daha dönmemek üzere, Medine'yi terketti. İdâre merkezi olarak evvelâ Kūfa'yi seçti; Mu'āviya'nin zaferini müteâkip, Kūfa'nin yerini Dimaşk aldı. Medine, eski rakibi Mekke gibi, bundan böyle dünya hâdiselerinden uzak bir eyâlet şehri mâhiyetini aldı. Bu değişmenin eski zamanın dindar kimseleri üzerinde yaptığı te'sir dikkate değer bir rivâyetten anlaşılmaktadır (Dînavarî, s. 152 v.d.); bu rivâyete göre, bâzı asîl *anṣār*, 'Alî'nin Medine'yi terketmek tasavvurundan vazgeçmesini te'mine çalışmışlardır: — „Terkettiğin şeyler, Peygamberin mescidinde namaz kılmak, mezarı ile minberi arasında dolaşmak, bütün bunlar Irak'ta bulacağını umduğun şeylerin bedelidir; kumandanlarını harbe gönderen 'Omar'in idâre tarzını düşün; şimdi aramızda o zamankiler kadar istidatlı şahıslar yok mu?“ — Fakat halife onlara şu cevabı verdi: — „Devletin zenginliği ve ordular Irak'tadır ve suriyeliler bize hücûm etmeğe hazırdırlar; ben onların yakınlarında bulunmak istiyorum“.

Medine, mukaddes hâtıraları ile, Peygamberin mezarı ile, tabi'î ehemmiyetsiz bir şehir olamazdı; bil'akis Peygamberin simâsı müslümanların zihninde ne kadar büyümüş ise, şehrin kudsiyeti de o kadar kuvvetlenmiş idi; fakat hayat orada devrin ehemmiyetli vak'alarının cereyân ettiği şe'niyetten gittikçe uzaklaştı. Siyâsî hâdiselerin sebep olduğu karışıklıklardan uzak yaşamak isteyen her kes, bütün haklarını terkedince, 'Alī 'nin oğlu Ḥasan gibi, Medine 'ye çekildi (Ṭabarī, II, 9; Dīnavarī, s. 232). Ḥusayn de Küfa 'den Medine 'ye çekilmiş idi; fakat haklarını silâh ile kabûl ettirmek için, cür'etli bir teşebbüse atılmak üzere, yeniden Medine 'yi terketti; Medine ensârından hiç birinin onun ile berâber yola çıkmamış olması vak'ası çok mânidardır (Wellhausen, *Die Oppositionsparteien*, s. 69). Ḥusayn öldürülünce, zevceleri ile oğlu Medine 'ye gönderildi; burada sâkin bir hayat geçirdiler ve kavgalara karışmadılar. 'Alī 'nin oğlu Muḥammed b. al-Ḥanafīya de aynı şekilde Medine 'de yaşadı (Dīnavarī, s. 308). Fakat Medine şehrini bütün başka yerlere tercih edenler, yalnız Peygamberin akrabâları ile kendisine çok bağlı olanlardan ibâret değil idi; eski hasımlarının bir çoğu, Emevîler, burada geçirilen sâkin ve latif hayatın câzibesine kapıldılar ve Şam 'a gitmek istemediler (Lammens, *Études sur le califat de Moawija*, s. 35). Medine bir nevî fetih muhârebelerinden ellerine geçen büyük zenginliklerin sükûnet içinde zevkini almak isteyen yeni bir sınıfın bir nevî ikamet yeri hâlini almış idi. Medine 'de hayat yavaş-yavaş sefîhâne bir şekil almağa başladı; öyle ki, sonunda mukaddes şehir kötü bir şöhret kazandı (*Kitāb al-aġānī*, XXI, 197, 19). 127 (745) 'de bir isyân sırasında da son Emevî halifesi Marvān II. âsîlerden birine, Medine 'nin şarapları ile şarkıcı kadınlarının nasıl olup da, isyâna iştirâk etmekten onu alıkoymadığını sordu (Ṭabarī, II, 1910). Bu gibi fıkralar, Doughty (*Travels in Arabia*, 3. tab., s. 151) 'nin çizdiği bugünkü Medine sâkinlerinin hâline benzer. Yalnız dış görünüşe bakılırsa, bu devir Medine 'nin parlak devri olmuştur ve revnâkı şâirler tarafından terennüm edilmiştir. İyi iska edilmiş olan şehir, bahçeler ve çiçekli çayırlıklar ile çevrilmiş idi ve bilhassa Vādi 'l-Aḳīḳ içinde zengin Kureyşlilerin inşâ ettirdiği bir sıra muhteşem kasırlar var idi ki, izleri bugün bile mevcuttur (bk. Batanūnī, *Riḥla*, s. 261 v.d.; Lammens, *Moawiya*, s. 228).

Medine nüfusunun diğer bir kısmını, orada geçirilen sâkin hayatın kendilerini diğer sebeplerden dolayı cezbettiğini gerçekten hissediyorlardı. Bunlar dünyevî zevkler aramıyorlardı; fakat hayatlarını şehrin dolu bulunduğu mukaddes hâtıralara hasrediyorlar, Medine *sunna*'sine ve aynı zamanda Medine *icmā*'ına istinat etmesi itibârı ile, Peygamberden gelen dinî ve fıkhî ahkâmı toplayıp, tetkik ediyorlardı. Bu temâyülün en çok dikkate değer mümessili mâlikî mezhebinin müessisi olarak, etrafına büyük bir mıkdarda talebe toplamış bulunan *Muvaṭṭa'* müellifi Mālik b. Anas (ölm. 179 = 795) olmuştur (Goldziher, *Muhammedanische Studien*, II, 213 v. dd.). Talebelerinden biri, İbn Zabāla, Medine şehrinin ilk tarihini yazmıştır ki, bu eser bize kadar gelmemiştir (199 = 814).

Medine o zaman halifenin tâyin ettiği vâliler tarafından idâre olunurdu. Ṭabarī ile İbn al-Aṯīr bunları zikrederler. Bununla berâber şehir Peygamberin ölümünü tâkip eden ilk asırlarda vukua gelen karışıklıklardan tamâmiyle masûn kalmamıştır. Yazīd zamanında, hattâ bütün Emevîler zamanında, Medine 'de halifeye karşı bir dereceye kadar düşmanlık hüküm sürmekte idi ve sâkinlerinden bir çokları Mekke 'deki rakipleri 'Abd Allāh b. Zubayr 'e karşı müsâit davranıyorlardı. Yazīd 'in emrettiği vâli 'Amr b. Sa'īd 'in seferi muvaffak olmadı. 63 (682/683) yılında Medine halkı isyân etti ve reis olarak 'Abd Allāh b. Ḥanẓala 'yi seçip, şehri şimâle karşı korumak için, bir sed yaptı ve bir hendek kazdı. Halife, Muslim b. 'Uḳba kumandasına bir ordu gönderdi, bu zât şerin şimâl-i şarkîsindeki Ḥarra üzerinde ordugâh kurdu, sonra bu yerin adı ile tanınan muhârebe vukua geldi. Bu muhârebe mûtad izah tarzına göre, Banī Ḥāriṯa 'nin hiyâneti neticesinde, Medine halkı için bir mağlûbiyet oldu. Halkın Suriye askerlerinin tecâvüzüne teslim edildiği vak'ası şüphesiz kin neticesi bir iftirâdır (Wellhausen, *Das arabische Reich*, s. 98). Emevî hâkimiyetinin sonuna doğru, 130 (747/748) 'da, Abū Ḥamza kumandasındaki Hâricîler Kubayd yakınında Medine sâkinlerini mağlûp ettiler; fakat Abū Ḥamza, Marvān 'ın orduları tarafından, yenildi ve öldürüldü (Ṭabarī, II, 200 v. dd.; *B G A*, VIII, 327). Abbâsîler iktidarı ele geçirince, 'Alī tarafdarı iki kardeş, 'Abd Allāh oğlu Muḥammed ile İbrāhīm, silâh ile onların haklarını kabûl ettirmek istediler. Kendine al-Mahdī dedirten Muḥammed, 145 (762/763) 'te göründü; burada, aralarında Mālik b. Anas ile Abū Ḥanīfa 'nin zikri icâp eden büyük bir tarafdarlar gurubu buldu. Her şekilde Peygamberin verdiği misâli tâkip etmeğe çalışıyordu. Kılıç kullandı; Peygamberin şehrin etrafında kazdırmış olduğu hendeği (yk. bk.) yeniden açtırdı. Bununla berâber halife akrabâsından 'Īsā b. Mūsā 'yı 4.000 adam ile ona karşı gönderdi; bu zât bir kaç kapı kanadı ile hendek üzerine bir köprü kurup, şehre girdi. Muḥammed 'in tarafdarları, umûmiyetle 'Alī tarafdarlarında görüldüğü üzere, cesâretlerini kaybettiler ve ümitsiz bir hâlde harbe devam etmek isteyen Muḥammed, ölüm derecesinde yaralandı. Aş.-yk. 20 yıl sonra (169 = 726), yeni bir 'Alī tarafdarı, Ḥusayn b. 'Alī, Abbâsîlere karşı baş kaldırdı. Medine 'yi bir müddet zâlimâne idâresi altında tuttuktan sonra, kovuldu ve Mekke civarında Faḫḫ yakınında öldürüldü. Peygamberin şehrini her ne kadar yağma ve alt-üst etmiş ise de, 'Alī fırkası onu din şehidlerinden biri olarak kabûl etti (Ṭabarī, III, 155 v.d.; İbn al-Aṯīr, VI, 60 v.d.). Vāṯiḳ 'ın hilâfeti zamanında, Med'ne Sulaym ve Banī Hilāl kabîlelerinin hücûmlarından çok mutazarrır oldu. Kadim Boga [b. bk.] 230 (844/845) 'da imdadına yetişti ve bedevileri hapsetti. Fakat şehri terkedince, bedeviler de hapisten çıkmağa muvaffak oldular; medineliler bunun farkına varınca, onları öldürdüler (İbn al-Aṯīr, VII, 12); Vāṯiḳ öldükten sonra, bütün geceler onun için ağlamak suretiyle, bağlılıklarını gösterdiler (*ayn. esr.*, VII, 21).

Müteâkip asırlarda, tarihçiler Medine 'yi ancak nâdiren zikrederler ve söyledikleri şeyler ekseriyâ az ehemmiyetlidir. Fâtımîler Mısır 'a hâkim olup, Hicaz 'ın mukaddes şehirlerini tehdit ettikleri zaman, nihâyet şehir bir hisar ile çevrildi. 364 (974/975) 'te bunu yaptıran Büveyhîlerden 'Aḍud al-Davla 'dır; fakat bu ancak şehrin iç kısmının etrafını çevreliyordu. Sûr, 540 (1145/1146) 'ta Zangīlerin bir vezîri tarafından tâmir edildi. Fakat şehir sâkinlerinin oldukça büyük bir kısmı sûrların dışında oturduğundan ve bu suretle bedevîlerin hücûmlarına karşı himâyesiz bulunduklarından, Suriye atabeyi Nūr al-Dīn Maḥmūd b. Zangī 557 (1162) 'de şehrin bir az daha fazla bir kısmını içine alan, kapı ve burclar ile mücehhez olan ikinci bir sûr yaptırdı. 35—40 ayak yüksekliğinde olup, büyük bazalt ve granit taşları ile yapılmış olan bugünkü sûru inşâ ettiren büyük Kanûnî Sultan Süleyman (1520—1566) 'dır (Wüstenfed, Samhūdī, s. 16). Bu sûrun etrafına bir hendek kazıldı. Yine bu padişah zamanında kapalı bir su yolu ile cenuptan şehre su getirdi. Son olarak Sultan Abdül'aziz sûru o zamandan beri muhâfaza ettiği 25 m. 'lik bir irtifaa yükseltti.

601 (1203) yılında Mekke ile Medine vâlileri arasındaki bir mücâdele bahis mevzuu olmaktadır. Bu kavga Ẕu 'l-Ḥulayfa muhârebesine müncer oldu. Medine 'yi muhâsara için hareket eden Makke vâlisi kaçırıldı, fakat başka emîrlerden yardım gördü; bundan sonra Medine vâlisi mücâdeleye devam etmekten vazgeçti (İbn al-Aṯīr, XII, 134).

654 (1256) 'te Medine „Hicaz ateşi" denilen müthiş bir volkan indifâının tehdidine mârûz kaldı. Bu indifâ cemâziyelvevvel ayının son gününde hafif bir zelzele ile başladı; zelzele müteâkip günlerde şiddetlendi. Vak'anüvisler anlatırlar ki, o zaman kayaları ve taşları eriten ve şehrin şarkından akıp, sonra şimâle doğru yoluna devam eden bir lav nehri yayıldı. Şehirliler, duâ ve günahlarından tövbe ederek, Peygamberin mezarı yanındaki câmiye sığındılar. Bu hâdise ile mescidin şiddetten masûn kalacağı itikadı kuvvetlendi.

Türk hâkimiyeti zamanında, Medine dünyanın geri kalan kısımlarından ayrı olarak, hayatını yaşamağa devam etti; fakat bu gayr-i müslimlerin mukaddes şehre girmemesi husûsu ile alâkalıdır. Ancak XIX. asırda mühim değişmeler vukua geldi. 1804 'te Vehhâbîler şehri zapt, hazînelerini yağma ve Peygamberin mezarını ziyâret etmeği yasak ettiler. Türbenin kubbesini yere indirmeğe muvaffak olamadılar, fakat büyük inci, kıymetli taşlar v. b. hazînelerini, dindar kimseler tarafından câmiye verilmiş hediyeleri talan ettiler. Ancak 1813 'te Osmanlı hukûmetinin Mısır vâlisi Mehmed Ali 'nin oğlu Tosun şehri geri almağa muvaffak oldu ve 1815 sulhu ile 'Abd Allāh b. Sa'ūd Hicaz 'ın mukaddes şehirleri üzerinde Türkiye hâkimiyetini tanıdı.

Bununla berâber Mehmed Ali bu muâhedeye ehemmiyet vermedi ve İbn Sa'ūd 'a karşı muhârebeye devam ederek, oğullarından İbrahim 'i gönderdi; İbrahim 1818 'de Dar'īya 'yi zaptedip, tamâmiyle tahrip etti ve bundan sonra Medine 'ye girdi. Mukaddes şehirler yeniden türklere âit oldu ve Mekke 'nin şerîfi İbn Sa'ūd ülkelerinden gelen hacıların şehre girmesini bile men'etti. Bu türk hâkimiyetine dönüş, hiç olmazsa Şam 'dan Mekke 'ye giden Hicaz demir-yolunun inşâsı gibi, mühim bir netice verdi. Her şeyden evvel hacılar bundan istifâde ediyorlardı; fakat sevkülceyş bakımından da bir ehemmiyeti var idi; bundan dolayı 1914 harbinin sebebiyet verdiği karışıklıklardan cok zarara uğramıştır. Şerîf Ḥusayn b. 'Alī b. 'Abd al-Mu'īn 'in müdâhalesi ile, şimâlî Arabistan 'ın isyânı ve entrikaları daha da karışık bir mâhiyet aldı. İlk önce bu şerîf türk sultanının sâdık bir hizmetkârı idi; fakat sonraları isyân etti ve 6 teşrin II. 1916 'da kendini Hicaz meliki ilân ederek, İngiltere ile ittifak etti. 1914 harbine nihâyet veren mütârekeden sonra, türk kıt'aları 1918

'de Medine'yi terketti. Bu zaman esnâsında, Vehâbîlerin iktidarını yeniden te'sis etmiş olan ʿAbd al-ʿAzīz b. Saʿd'ın şahsında, Ḥusayn'e karşı kendinden daha kuvvetli rakip çıkmış idi. Ḥusayn'in halife unvanını almak için yaptığı cür'etli teşebbüs arap reisleri arasında hiç bir akis uyandırmadı ve Hicaz halkı onu bundan ferâgata mecbûr etti. İbn Saʿūd, bundan istifâde ederek, teşrin I. 1924'te Mekke'ye girdi ve Ḥusayn'in oğlu ʿAlī'yi şehri terke icbâr etti. Böylece şimdi mukaddes iki şehir, daha çok sulhperver olan ve Peygamberin türbesi ile diğer evliyâ türbesini ziyârete müsâade eden Vehhâbîlerin elindedir. Bunlar yalnız Peygamberin mezarında husûsî bir ibâdet ve merâsim yapılmasını men'ediyorlar.

Medine'ye girmek müslüman olmayanlar için yasak ise de, geçen asrın sonlarında burayı ziyâret etmiş olan bâzı seyyahların verdiği bilgiler şehir hakkında oldukça doğru bir fikir edinilmesine imkân vermektedir; onların tasvirleri burada tabi'î ancak en geniş hatları ile tekrar edilebilir. Medine'nin içinde bulunduğu ova, avârız dolayısı ile, iki kısma ayrılmıştır: yüksek olan cenup kısmı, daha alçak olan şimâl kısmı; bunlara eski müelliflerde de bulunan adları ile *al-ʿĀliya* ve *al-Sāfila* denilir. Cenup kısmı daha evvel zikredilmiş olan ve şehirden 5 km. mesâfede bulunan Ḳubā' kasabasına ve şimâl kısmı ise, Uḥud dağına kadar devam eder. En eski hisar asıl şehri ihâta eder. Yukarıda zikredilen, sonraları yapılmış olup, hâlâ kısmen harâbe hâlinde bulunan diğer hisar ise, garpta bulunan oldukça mühim al-ʿAnbarīya kenar mahallesi ile 400 m. genişliğinde olup, bu kenar mahalle ile şehir arasında bulunan develere ayrılmış yerleri, *Barr al-Munāḫa*'yı, ihâta eder. Rivâyete göre, Muṣallā, Peygamberin gelip, namaz kılarak, duâ ettiği yer burası olmalıdır ve şüphesiz bu rivâyet itimâda şâyândır; zîra Muṣallā'nın bir az ileride bahsedilecek olan büyük câmide bulunması oldukça şaşırtıcı olurdu. Sûrun cenup kısmı boyunca „cenâze sokağı" (*Darb al-canāza*) bulunur; buradan şehrin şarkında kâin olan eski müşterek mezarlığa, Baḳīʿ al-Ġarḳad (burada yetişen *Nitraria retusa* „büyük sencan dikeni" nebatına izâfet ile)'a gidilir. Bu mezarlığa defnedilmiş binlerce kimse arasında Peygamberin küçük oğlu İbrāhīm, zevceleri (kızı Fāṭima'nın de burada defnedildiği kat'î olarak söylenemez, aş. bk.), bir çok sahâbe, al-ʿAbbās, Muḥammed al-Bāḳir, Caʿfar al-Ṣādiḳ, daha evvel zikretmiş olduğumuz fakîh Mālik b. Anas v.b. kaydedilmelidir. Şehrin şimâl-i garbî köşesinde, bizzat sûrun içinde inşâ edilmiş olan kasr yükselmektedir. Sûrlarda bir çok kapılar vardır: şimâlde Bāb al-Ṣaʿmī, şarkta Bāb al-Cumʿa ve garpta Bāb al-ʿAnbarīya. Yukarıda daha önce işâret edildiği üzere, Medine vâlisi Marvān tarafından yaptırılmış olan bir su yolu Ḳubā' kasabasındaki bir kaynaktan şehre su getirir. Bu su yolu sık-sık bozulmuş ve bir çok Osmanlı pâdişahları tarafından tâmir ettirilmiştir; Vehhâbîler tarafından kullanılmaz bir hâle getirildikten sonra da, Abdülhamid tarafından yeniden tâmir edilmiştir. Feyezanların şehirde sebep olduğu tahribattan daha önce bahsedilmiştir. 734 yılında bir feyezan medinelilerin Ḥamza'nın mezarını ziyâretine 6 ay mâni oldu. Medine sokakları temiz, fakat dardır; yalnız başlıca sokaklar taş döşelidir. Evler taştan, sağlam yapılardır; bir kısmı iki katlıdır. Çoğunun etrafında bahçeler vardır; fakat bu cins evlere şimâlde ve cenupta, bilhassa meyva ve sebze bahçelerinin, hurmalıkların ve ekilmiş tarlaların birbirlerini tâkip ettiği cenupta, şehir duvarlarının hâricinde tesâdüf olunur; 70 cinsi bulunan hurmaları, eskiden olduğu gibi, başlıca mahsûllerden biridir. Bundan başka şehirlilerin en mühim geçim kaynakları hacılardır; bunlar evlerini yabancılara kirâlarlar, mukaddes yerlerde onlara rehberlik eder ve dinî vazifeler husûsunda bilgi verirler. Medine'de *muzavvirūn*, Mekke'de *muṭavvifūn* ile aynı vazifeyi görür. Burton (II, 189)'a göre, nüfusu 16.000–18.000 kişi olup, buna kışladaki 400 kişiyi de ilâve etmek lâzımdır. Wavel (s. 63), 1908'de bu nüfusu askerî kıt'alara mensup kimseler ile hacıları saymadan, 30.000 kişiye yükseltiyordu ve Batanūnī, büyük mıkdardaki yabancılar da dâhil olduğu hâlde, 60.000 kişi gibi bir rakam veriyordu. 1914 harbi ve bütün neticeleri tabi'î bu vaziyeti değiştirmiştir. Hacılar sık-sık bu mukaddes şehre yerleştiklerinden, nüfus yavaş-yavaş artmakta idi. Medine'de eski *anṣār*'ın ahfâdından pek az kimse vardır; Burkhardt'a göre, *anṣār*'dan gelen 15 âile mevcuttur. Kenar mahallelerde bir mıkdar şi'î bulunmaktadır.

Medine Kâbe kadar eski ve saygı gösterilen bir hareme sâhip değildir. Fakat Peygamberin mezarını içine alan ve sayısız ziyâretçi çeken câmi müslümanlar için ölçülemeyecek kadar kıymetlidir. Hattâ bâzı âlimler bu câmiye Mekke'deki Kâbe'den ziyâde kıymet verirler; fakat bu fikir umûmî değildir ve Medine câmiini ziyâret Mekke'ye hacc etmek gibi mecbûrî değildir ve bu ziyâret her zaman yapılabilir. Peygamberin, ilk iki halife gibi, ʿĀ'işa'nın evinde defnedildiğini söylemekte bütün an'aneler müttefiktir.

Bundan başka bütün eski rivâyetler Peygamberin, Medine'ye gelişinden az sonra, bir câmi yaptırdığını, Ḫaybar'in zaptını müteâkip bunu büyüttürdüğünü nakleder ve zevcelerinin oturdukları yerlerin bu câmi yanında bulunduğunu da anlatır; böylece ʿĀ'işa'nın evi, mezar ile berâber, sonraları câmiin içine alınmıştır. Rakip câmi hakkında anlatılan şeyler (sûre IX, 108 v. dd.; krş. XXIV, 36) Peygamber zamanında bir câmi inşâsı aleyhinde kablî olarak ileri sürülecek bir şey olmadığını gösterir. Fakat Caetani (*Annali*, I, 432 v. dd.), ciddî sebeplere dayanarak, câmi hakkındaki rivâyetin doğru olup-olmadığını münâkaşa etti ve muhtelif kayıtlardan menşe'de, sonraları câmiin yapıldığı yerde, Peygamberin büyük bir avlu ve muhtelif ikamet yerleri, sâdece *dār*'ı bulunduğu neticesini çıkardı. Bu doğru ise, onun bir câmi yaptırdığı söylenemez. İhtimâl bu inşâat Peygamberin ölümünden az sonra yapılmıştır; zîra Peygamber hakkında duyulan ve sür'atle çoğalıp artan hürmet, çok geçmeden, mezarının mukaddes bir yer hâline getirilmesi arzusunu uyandırmış olmalıdır. Zikredilen rivâyette Peygamberin câmii hakkında söylenilen şeyler bu takdirde hemen ölümünü müteâkip inşâ edilmiş olan bu câmiye müteallik olabilir: bu çok sâde bir binâ olup, tuğla ile yapılmış idi, hurma ağacı gövdelerinden sütûnları ve ağaç dallarından çatısı var idi. Aynı rivâyete göre, ʿOmar bunu genişletti, ʿOṯmān onun yerine, kireç de kullanarak, taştan bir binâ yaptırmıştır ki, çatısı tik ağacından idi. Marvān, Medine vâlisi olunca, renkli taşlardan bir *maḳṣūra* yaptırdı, fakat ancak Valīd'in hükümdarlığı zamanında câmiin manzarası tamâmiyle değişmiştir. Valīd, sonra halife olan o zamanın vâlisi ʿOmar b. ʿAbd al-ʿAzīz'e mâbedi çok zengin bir tarzda süslemesini emretti. Omar bu iş için rum ve kıptî yapı ustaları kullandı ve Bizans imparatoru, söylenildiğine göre, 1.000 *miṣḳāl* altın ile büyük mıkdarda mozayik taşları göndermiştir. Bu vesîle ile mâbedin dört köşesine 4 minâre yaptırıldı ve çatılar kurşun levhalar ile kaplandı. Sonra, al-Mahdī zamanına kadar, câmide hiç bir değişiklik olmadı. Bu halifenin Medine'yi ziyâretinden sonra, câmiin 162 (778/779)'de şekli değiştirildi ve genişletildi. Uzunluğu 300 zirâ, genişliği 200 zirâ oldu. Müteâkip asırda, al-Mutavakkil 247 (861/862)'de zarûrî bir hâle gelmiş olan bir tâmirat yaptırdı.

Böylece inşâ edilmiş olan câmi hakkında İbn ʿAbd Rabbihi (ölm. 328 = 940), Muḳaddasī (375 = 985) ve 578–581 (1182/1183–1186/1187)'de şark memleketlerini ziyâret etmiş olan İbn Cubayr'in mufassal tasvirleri, bir de Yāḳūt'un tasviri vardır. Bütün bu tasvirlerin bize verdiği bilgilerden burada ancak bâzı teferruat zikredilebilir.

Yukarıda söylenilenlerden anlaşıldığı üzere, câmi üstü açık bir avlu (*ṣaḥn*) şeklinde idi ve bu şeklini sonraları dâimâ muhâfaza etmiştir; avlunun zemini kum veya çakıllı kumdan idi ve dört tarafı bir sütûnlar sırası ile çevrilmiş idi. Cenupta bulunan sütunlar sırasının şark kısmında Peygamberin mezarı ve Abū Bakr ile ʿOmar'in mezarları ile Harem bulunuyordu. Yāḳūt (IV, 458) Harem'i hemenhemen sütûnlar sırasının tavanına kadar çıkan yüksek bir yapı olarak tasvir eder. Üç mezarın mütekabil vaziyetleri hakkında çeşitli fikirler vardır. Bâzı rivâyetlere göre, Fāṭima'nın mezarı bunların şimâlinde bulunuyordu, diğerlerine göre, umûmî mezarlıkta bulunuyordu. Mezarların garbında kâin olan sütûn sırası kısmına, Peygamberin bir sözüne istinâden, *al-Rawża* („bahçe") deniliyordu. Sütunların hepsi 290 adet idi, cenup kısmında bulunanlar alçı ile badana edilmiş olup, yaldızlı başlıkları var idi, diğerlerinin hepsi mermerden idi. Duvarlar mermer, altın ve mozayikler ile kaplanmıştır. *Rawża*'nın cenup tarafında bir tahta perde vardır ki, arkasında çok kıymetli bâzı dinî emânetler bulunuyordu: Peygamberin dayanmak itiyadında olduğu bir ağaç gövdesinin bakiyesi ve bilhassa minberi, rivâyete göre, Muʿāviya bu minberi almak istemiş idi. Fakat bu işi tasarlar-tasarlamaz şiddetli bir zelzele olmuş, bunun üzerine bu fikrinden vazgeçtiği gibi, bil'akis minberi 5 basamak yükseltmiştir. Sonraları al-Mahdī bu minberi eski hâline koymak istedi, fakat kendisine bu fikrinden vazgeçmesi tavsiye edildi; çünkü Muʿāviya tarafından ilâve edilen kısmın çivileri eski minbere çakılmış idi (Yaʿḳūbī, nşr. Houtsma, II, 283; Ṭabarī, III, 483; Muḳaddasī, nşr. de Goeje, s. 82). Yukarıda bahsedilen tasvirlere göre, minberin 8 basamağı var idi. Oturacak yeri abanoz tahtasından yapılmış idi ve ziyâretçilere buna dokunmak müsaadesi verilmiş idi. Her kes ağaç gövdesi bakiyesine elini sürmek ve onu öpmek itiyâdında idi; bu eski Arabistan dinî âdetlerinin dikkate değer bir taklidi idi. ʿOṯmān tarafından tasdik edilmiş *Kur'an* metnini ihtivâ eden Medine nüshası câmiin çok kıymetli eşyâsı arasında idi. Câmiin 19 kapısı var idi, yalnız, ikisi şarkta, ikisi garpta olmak üzere, 4'ü açık idi; 3 minâresi vardı; ikisi şimâl kısmının köşelerinde, biri cenup köşesinde idi.

Câmi yukarıda zikredilmiş olan volkan indifâından (654 = 1256) korunmuş ise de, aynı

yılda bir bekçinin ihtiyatsızlığı sebebi ile çıkan ve bir kısmını tahrip eden bir yangın felâketine uğramıştır. Câmiin yeniden inşâsı için Bagdad halifesine yapılmış olan yardım talebi cevapsız kaldı; çünkü Abbâsî hâkimiyeti daha o zaman, iki sene sonra vukua gelecek olan yıkılma tehlikesine mârûz idi. Yangın senesinde yalnız çatı zahmetle tâmir edildi; fakat mezarları örten yıkıntılar iki asır kaldırılmadan kaldı. Şüphesiz bâzı memlûk sultanları Harem ile meşgûl olmuşlardır; diğerleri arasında, Mucîr al-Dîn'e göre (Kahire, 1283, s. 434), Peygamberin mezarını bir parmaklık ile çevirten Baybars I.'ı zikretmek lâzımdır; diğer sultanlar amele ve malzeme göndermişler ve al-Manṣûr Ḳalā'ûn, 678 (1279)'de mezarın bulunduğu yerin üzerine, orayı etrafından tefrik etmek için, kurşun levhalar ile kaplı bir kubbe yaptırmıştır. Fakat câmiin yeniden inşâsı için en çok gayret eden yalnız Aşraf Sayf al-Dîn Kayıtbay (873—890 = 1468—1495) olmuştur; bilhassa mâbedin cenûb-ı şarkî köşesinde bulunan minâreyi, al-Rā'isiyya'yi yıktırıp, yeniden yaptırmıştır. Fakat câmi 886 (1481)'da yeniden büyük tahribâta uğradı; şiddetli bir fırtına esnâsında mâbede yıldırım düştü ve kısmen tahrip etti; orada mevcut kitaplar, kıymetli *Kur'an* nüshaları ile birlikte, mahvoldu. Kitaplarını aynı felâkette kaybetmiş olan Samhûdî bu vak'ayı nakletmiştir. Fakat cesâretini kaybetmemiş olan sultan, kalabalık bir işçi kafilesi ile, âletler ve mâlzeme gönderdi ve 889 (1484)'da binâ yeniden inşâ edildi. Bu sırada mezarın üzerinde bulunan kubbe genişletildi; *maḳṣūra* de bakırdan bir kafes ile çevrildi. Sultan bundan başka şehirde bir hamam, bir hamam külhanı, bir su yolu ve bir değirmen yaptırdı ve yanmış olan kitapların yerini tutmak üzere, bir takım kıymetli kitaplar hediye etti. Fakat yeni bir felâket daha oldu; 898 (1492)'de câmiye bir yıldırım daha düştü ve cenûb-ı şarkî kısımdaki al-Rā'isiyya'yi tahrip etti; bunu yeniden inşâ etmek icâp etti. Câmi bugünkü şeklini sultan Abdülmecid zamanında almıştır; bu hükümdar 1270 (1853/1854)'te câmii şimâle doğru genişletmiştir. Burton bu genişletmeyi, tamamlanmadan önce, görmüştür. Duvarları kaplayan müteaddit kitâbeler arasında, sûre ve muhtelif sözler yanında, Peygamberi öven *al-Burda* kasîdesi de bulunmaktadır.

Muahhar tasvirler arasında elimizde Burckhardt'ın (maalesef tamam değildir, çünkü müellifi ikameti sırasında hasta idi), Burton (1853)'ın, Wavell'ın 1908/1909'daki kısa bir tasviri ve 1910'da al-Batanūnî'nin iyi bir tasviri bulunmaktadır. Bu tasvirler, umûmî hatları ile, en eski tasvirlere uymaktadır. Câmi, asıl şehrin ortasında, bir az şarka doğru kâindir. Uzunluğu, al-Batanūnî'ye göre, şimâlden cenûba 116, 25 m., genişliği şimâl tarafta 86,35 m. ve cenûp tarafta 66 m. olmalıdır. Avlu, *al-Ṣaḥn* veya *al-Ḥasva*, kum veya çakıllı kum ile kaplı olup, dört tarafından kapılar ile çevrilidir; cenûp kapısı, en büyük olanı, asıl mescidi ihtivâ eder. Bu kısımda sütûnlar mermer kaplanmış olup, yaldızlı süsleri vardır. Sayısı 327'ye çıkmış olan bütün sütûnların beyzî şekilde tepeleri mevcuttur; ortadan kesilmiş portakala benzeyen küçük kubbeler bunların üzerine istinât eder. 22 sütûn, *maḳṣūra* denilen yerde, asıl Harem de cenup kapısının şark kısmında bulunmaktadır, Peygamberin mezarı buradadır. „Bahçenin", yâni mezar ile *minbar* arasında bulunan boş sâhanın uzunluğu 22 m. ve genişliği 15 m.' dir. Bakırdan bir kafes, yukarıda zikredilmiş olan mukaddes emânetler ve Peygamberin namazda teveccüh edilecek tarafı gösteren güzel *miḥrāb*'ı cenûba doğru, câmiin bir sütun sırası ile genişletilmiş olduğu tarafta, *maḳṣūra*'nin hudûdunu teşkil eder. Şimdiki *minbar*, mermerden olup, yaldızlar ile kaplıdır; bunu 998 (1590)'de sultan Murad III. hediye etmiştir. *al-Maḳṣūra*, yâni câmiin haremi, dört dılılı olup, şimâlde 16 m. ve cenupta 15 m. genişliğindedir; parlatılmış bakırdan bir kafes ile çevrilmiş olup, Bāb al-Raḥma veya Bāb al-vufūd kapısı al-Ravża'ya açılan *al-Maḳṣūra*'de bir yer vardır ki, buna, 'Ā'işa'nin evine telmih edilerek, *al-Ḥucra* denilmektedir. *al-Ḥucra*'yi kimse açık olarak tasvir etmemiştir; çünkü yeşil ipekten bir örtü ile örtülüdür ve ziyâretçiler onu görememektedirler. Kâbe örtüsünü hatırlatan bu örtünün Hārūn al-Raşîd'in annesi tarafından hediye edildiği söylenir. Nūr al-Dîn Zangî, mezarı korumak için, 557 (1162)'de eski *al-Ḥucra* etrafında bir boş sâha açtırmış olmalıdır. *al-Ḥucra*'de Peygamberin ve ilk iki halifenin mezarı bulunmaktadır; umûmiyetle, bunların şu şekilde tertip edilmiş olduğu kabûl edilir: Peygamberin mezarı tamâmile cenupta bulunmaktadır, başı garba müteveccihtir; sonra Abū Bakr'inki gelir; başı Peygamberin ayağının hizâsında bulunmaktadır; 'Omar daha şimâldedir, başı Abū Bakr'in omuzları hizâsındadır. Boş olan bir dördüncü mezar rivâyete göre, İsā'ya tahsis edilmiş olup, ikinci gelişinden sonra burada defnedilecektir.

Şimdi hâlâ çok münâkaşa edilen bir faraziyeye göre, Fāṭima'nin mezarını ihtivâ eden daha küçük bir *maḳṣūra*, büyük *maḳṣūra*'nin şimâl tarafında uzanmaktadır. Biri garpta, diğeri şarkta bulunan iki kapı bunu büyük *maḳṣūra*'ye birleştirir. Câmiin bu en mukaddes kısmında 106 lâmba asılıdır ve bundan başka *Ravża* kısmında billûrdan kollu şamdanlar vardır. Câmiin avlusunda, bir az şarka doğru, demir bir kafesin meydana getirdiği dört köşeli bir sâha vardır ki, buraya „Fāṭima'nin bahçesi" denilir. İbn Cubayr zamanında burada bulunan 15 hurma ağacından Burton ancak 12'sini görmüştür; al-Batanūnî yüksek bir yerin etrafına dikilmiş bâzı küçük hurma ağaçlarından bahsetmektedir. Bölmenin arkasında „Peygamberin çeşmesi" bulunmaktadır. Câmiin dört köşesinde 4 minâre vardır ve Burton'a göre, garp tarafında, ortada bulunan bir beşincisi olmalıdır; fakat al-Batanūnî bunu zikretmez. 5 kapı dışarıdan Harem'e girilmesini te'min eder: garpta Bāb al-Salām veya Bāb al-Raḥma, şimâlde Bāb al-Macîdî, şarkta Bāb al-Cabrā'îl (veya al-Baḳî') ve Bāb al-Nisā'. Geceleyin bütün bu kapılar kapanır. Sözü geçen bütün tasvirlere göre, câmi dıştan insan üzerinde hiç bir te'sir uyandırmaz; zîra evler buna o kadar yakın inşâ edilmiştir ki, hiç bir taraftan câmi bir bütün olarak görünmez. O kadar zengin bir şekilde süslenmiş olan Bāb al-Salām dahi ancak şarktan gelen bir sokağın nihâyetinde meydana çıkar. Fakat son zamanlarda gâlibâ bu vaziyet değişmiştir; zîra Musil (*Die Zeitgeschichte von Arabien*, s. 34)'e göre, 1916'da câmiin hemen yanında bulunan bütün evler yıktırılmıştır.

Peygamberin şehrinin yakın civarında, tabi'î olarak, Peygamberin hayatı ile alâkalı an'anelerde işâret edilen pek çok yerler vardır. En başta Uḥud [b. bk.] dağını zikretmek lâzımdır; bu dağ üzerinde din uğrunda şehid düşmüş olanların mezarları vardır. Ḳubā' kasabası Uḥud dağı ile rekabet etmektedir. Peygamber yeni vatanına geldiği zaman burada inmiş ve pazartesinden perşenbeye kadar burada oturmuş idi (İbn Hişām, s. 335). O zaman 'Amr b. 'Avf'in oturduğu bu kasaba, arap coğrafyacılarına göre, 2 mil mesâfede bulunuyordu; Burckhard'a göre, $^3/_4$ saatlik, daha dakik olarak, aş.-yk. 5 km.'lik bir mesâfededir. Şehri ihâta eden ve her türlü meyva ve sebze bakımından son derece zengin olan bahçeleri 4—5 millik bir mesâfeye kadar yayılmaktadır. Kasabanın görünüşünü Burton şöyle tasvir ediyor: „Kasaba kulübe ve evlerin, küçük ağaçların, kirli dar sokakların, enkaz yığınlarının ve havlayan köpeklerin karma-karışık bir yığınıdır". An'ane Peygamberin devesinin diz çöktüğü yeri (*al-Mabrak*) gösterir ve dinî hisler ile inşâ edilen, *Kur'an* IX, 109'da zikredilen câmiin, bir de Peygamberin emri ile yıkılmış olan rakip câmiin, *Mascid al-Żirār*'ın burada bulunduğunu söyler (bk. Vāḳidî-Wellhausen, s. 411; İbn Sa'd, III/1, 32,8 ve yukarıda). Sâde olan minâresi ile Ḳubā' câmii, Burckhardt zamanında, harâbe hâlinde idi; fakat sonraları yerine taştan bir binâ yapılmıştır.

Bibliyografya: Samhūdî, *Vafā' al-vafā'* (Wüstenfeld, *Geschichte der Stadt Medina*, *Abh. Ges. Wiss. Gött.*, IX, 1860'ta iktibaslarının tercümeleri); ayn. mll., *Ḫulāṣat al-Vafā'* (Bulak, 1285); Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 5 v. dd.; *BGA* (nşr. de Goeje), I, 18; II, 26; III, 80—82; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 458—468; İbn Cubayr (nşr. W. Wright), 1852, s. 191 v. dd. (2. tab., nşr. de Goeje, 1907); İbn Baṭṭūṭa, *Tuḥfat al-nuẓẓār* (nşr. Defremey ve Sanguinetti), 1853—1858.— Peygamberin mezarının bulunduğu câmi hakkında bk. İbd 'Abd Rabbihi, *al-'Iḳd* (Kahire, 1331), IV, 272 v. dd.; Burckhardt, *Reisen in Arabien*, s. 480—607; Burton, *A Pilgrimage to El Medinah and Meccah* (1855), II, 1 v.dd.; Wavell, *A Modern Pilgrim in Mecca* (1912), s. 72 v. dd.; al-Batanūnî, *al-Riḥla al-Ḥicāẓiyya* (Kahire, 2. tab., 1329), s. 236 v. dd. — Ḳubā' hakkında krş. *BGA*, I, 28; III, 83; Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 23 v.d.; Burckhardt, *Reisen in Arabien*, s. 54, 558—561; Burton, *A Pilgrimage*, II, 195—223. — Wellhausen, *Skizzen und Vorarbeiten*, IV, 1 v.dd. (*Medina vor dem Islam*, *Die Gemeindeordnung Muhammeds*); Wensinck, *Mohammed en de Joden te Medina* (1908), s. 9 v. dd.; Hirschfeld, *Essai sur l'histoire des Juifs de Médine* (*REJ*, VII, 167—193; X, 10—31); D. S. Margoliouth, *The Relations between Arabs and Israelites prior to the Rise of Islam* (1924), s. 57 v. dd. — Muahhar tarihi için krş. Musil, *Zur Zeitgeschichte von Arabien* (1918); R. Hartmann, *Die Wahhābiten* (*ZDMG*, yeni seri, III, 176 v. dd.). (FR. BUHL.)

MEDİNET-ÜZ-ZÂHİRE. MADİNAT AL-ZĀHİRA, meşhûr âmirî hâcibi al-Manṣūr [b. bk.]'un 368 (978/979)'de Kurtuba'da kurduğu hukûmet makarrı. Devlet işlerini Kurtuba'daki halife sarayında ve Madînat al-Zahrā'da görmek istemeyen al-Manṣūr, gerek kendi sarayını, gerek büyük saray erkânının konaklarını içine alan bir şehir yaptırmağa karar verdi. Bu şehir, Kurtuba'dan bir az uzakta, Guadalquivir [b. bk.]'in şimâlinde kuruldu. Madînat al-Zāhira'nin yeri tesbit edilemediğinden, arap tarihçilerinin verdikleri mühim mâlûmat

ile iktifâ etmek mecbûriyetindeyiz. Hiç bir arap coğrafyacısı bu şehir hakkında bilgi vermemiştir. İbn Ḥazm'ın *Ṭavḳ al-ḥamāma* (nşr. Pétrof, Leiden, 1914, s. 104) adlı eserinin bir yerinde verdiği bilgiye göre, bu şehir Kurtuba'nın şarkında idi; fakat ispanyol arkeologları, Kurtuba'nın cenûb-ı garbî kısmında olduğunu zannetmektedirler. Diğer taraftan Madînat al-Zāhira ile al-ʿĀmirîya'yi birbirine karıştırmamalıdır. Bu sonuncusu bir *munya*, yâni şehir sûrları dışındaki bir köşk olup, al-Manṣūr'a Emevî hükümdarlarından biri tarafından hediye edilmiştir. Gâlibâ köşkün yeri de tesbit edilmiştir.

İbn ʿİẕārî'ye göre, Madînat al-Zāhira'nin büyük kısmı iki yılda tamamlanmış ve al-Manṣūr da buraya 370 (980/981)'te yerleşmiştir. Buraya muhtelif hukûmet dâirelerini ve hazîneyi getirmiş, sarayın etrafındaki toprakları saray adamlarına dağıtmıştır. Öyle ki, çok geçmeden, Emevî halifelerinin şehri olan Madînat al-Zahrā', hemen-hemen terkedilip, ıssızlaşmış, tâcirler de Madînat al-Zāhira'ye gelerek, ticârete başlamıştır; burası, kuruluşundan bir kaç yıl sonra, büyük bir şehir hâlini almış idi.

al-Manṣūr'dan sonra, burası, oğlu ve halefi ʿAbd al-Malik'in hukûmet makarrı oldu ve bu emîr kendine ayrı bir saray yaptırdı. Ölümünde, Sancho diye tanınan kardeşi ʿAbd al-Raḥmān da buraya yerleşti ise de, çok geçmeden, Muḥammed b. Hişām b. ʿAbd al-Cabbār al-Mahdî [b.bk.] tarafından mağlûp edildi. Bu gâsıp ʿĀmirî şehrini işgâl ile oradaki bütün hazîneleri eline geçirdi. Üç gün şehri baştanbaşa yağma ettirdi. Yağmadan sonra da şehrin tamâmen yakılıp-yıkılmasını emretti (cemâziyelâhır 399 = kânûn II. 1009).

Bibliyografya: İbn ʿİẕārî, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), II, 294 v.dd., (trc. Fagnan), s. 457 v.dd,; III (nşr. E. Lévi-Provençal), fihrist, bilhassa s. 61—66; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (*Analectes*), I, 380; al-Nuvayrî, *Nihāyat al-arab*, (*Histoire d'Espagne*; nşr. ve ispanyol. trc. M. Gaspar Remiro, *Revista del Centro de Estadios Historicos de Granáda*, 1916, VI, 44 v.d.); R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, III, 179; R. Velázquez Bosco, *Medina Azzahra y Alamiriya* (Madrid, 1912), s. 20 v.dd.; G. Marçais, *Manuel d'art musulman* (Paris, 1926), I, s. 248. (E. LEVI-PROVENÇAL.)

MEDİNET-üz-ZEHRÂ. MADİNAT AL-ZAHRĀ', Kurtuba Emevî halifelerinin eski hukûmet merkezi olup, bugün harâbeleri Guadalquivir [b. bk.] vâdisine hâkim Marena Sierra'nın son çıkıntılarından biri üzerinde, *Córdoba la Vieja* adı verilen yerde, Kurtuba'nın 8 km. garbında bulunmaktadır.

Magrib arap tarihçileri hükümdarlık merkezi olan bu şehrin kuruluşuna, refâha erdiği devreye ve inkırâzına sebep olan hususlara dâir bir çok bilgi vermektedirler. Şehrin kurulmasına büyük halife ʿAbd al-Raḥmān III. al-Nāṣir [b. bk.] tarafından karar verilmiş ve bu halife zamanında, 325 (936) yılının ilk günlerinde, şehrin temelleri atılmıştır. Vekayinâmecilerin rivâyetine göre, al-Nāṣir câriyelerinden birinin bıraktığı külliyetli bir parayı, Léon ve Navarre kırallıklarında harp esiri olarak bulunan ispanyol müslümanlarını kurtarmak için, bir fidye-i necât olarak, kullanmak istemiş. Bu maksatla gönderilen elçiler fidye-i necât verecek hiç bir esir bulamayınca, halifenin nedîmesi al-Zahrā' bu para ile bir şehir kurmasını ve buna kendi adını vermesini halifeye telkin etmiş. Bu hikâye, hiç değil ise, bir çok noktalarında şüphesiz ki asılsızdır. Halifenin sarayı etrafında genişleyen şehrin inşâsı bir çok seneler (tarihçilere göre, 13—40 sene) sürdü. Her gün, diğer malzeme hâric, beş yüz yontulmuş taş kullanılmakta idi. Lüzûmlu mermerler bilhassa İfrîḳiya'den getirtiliyordu. İbn İẕārî'ye göre, en aşağı 4 313 sütun kullanılmıştır. Aynı müellife bakılırsa, inşaâtı bizzat veliahd al-Ḥakam idâre etmekte idi. Diğer taraftan, baş mimarın adının Maslama b. ʿAbd Allāh olduğu da bilinmektedir.

Madînat al-Zahrā'nın inşasında en az 10.000 işçi çalıştırılmıştır. Şehrin plânında, arâzinin çok mâil durumu göz önüne alınmıştır ve İdrîsî, bu meyilli arâziden nasıl faydalanıldığını açıkça izah etmiştir. Şehir, üç kat olarak, kurulmuştur. Üst kısımda saray ve saraya bağlı yapılar, orta kısımda bahçeler, alt kısımda da husûsî yapılar ve büyük câmi bulunmakta idi.

Kiliseden muhavvel câmiin karşısında ve Guadalquivir'e hâkim bir mevkîde bulunan Kurtuba'daki halife sarayını dar bulan ʿAbd al-Raḥmān, bütün saray erkânı ile birlikte, Madînat al-Zahrā'ya taşındı ve bu şehir onun en çok sevdiği yer oldu. Halefleri al-Ḥakam II. ve Hişām II. saltanatları müddetince en ziyâde burada oturdular ve al-Nāṣir'ın şehrini daha da güzelleştirdiler. Bununla berâber, Madînat al-Zahrā', ʿĀmirî ḥâciblerinin makarrı olan al-Madînat al-Zāhira [b. bk.] bir rakip şehir hâlinde ortaya çıktığı andan itibâren gözden düşmüş olmalıdır. al-Naṣîr'in şehri, Kurtuba'ya karşı isyân eden ücretli berberî askerler tarafından, bir çok defalar yağma edildi. Şehrin nihâî inkırâzı 401 (1010) yılındadır. Bir buçuk asır sonra, İdrîsî zamanında, şehrin yalnız surları ve sarayın harâbeleri kalmış idi. Pek az sayıda ahâli buralarda hâlâ yaşamakta idi.

Madinat al-Zahrā'nın harâbeleri, esaslı bir şekilde, 1910'dan itibâren ispanyol arkeoloğu R. Velázquez Bosco idâresindeki bir hey'et tarafından, bulunmuş ve bu tarihten itibâren burada hafriyat başlamıştır. Önce şehrin yukarı kısmı ile orta kısmını birbirinden ayıran çifte kale duvarı ile sarayın bâzı kısımları ve bir çok oymalı taşlar meydana çıkarılmıştır.

Bibliyografya: al-İdrîsî, *Ṣifat al-Andalus* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin, s. 212, trc., s. 263; İbn ʿİẕārî, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Dozy), II, 225—231 (trc. Fagnan), s. 347, 356; III (nşr. E. Lévi-Provençal), Paris, 1928, fihrist; İbn Ḥavḳal, *BGA*, II, 77; İbn Ḫaldūn, *ʿİbar* (Bulak tab.), IV, 144; İbn Ḫallikān (trc. de Slane), III, 188; İbn al-Aṯîr, *Kāmil=Annales du Maghreb et de l'Espagne* (trc. Fagnan), s. 381, 410; al-Nuvayrî, *Nihāyat al-arab* (nşr. ve trc. M. Gaspar Remiro), Granada, 1916, fihrist; Abu 'l-Maḥāsin, *al-Nucūm al-zāhira* (kısmî trc. Fagnan, *Rec. de Constantine*, 1906), s. 317; al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb* (*Analectes*), I, 343 v. dd.; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Cezayir, 1924), fihrist; R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, III, 92 v.d.; A. Gonzalez Palencia, *Historia de la España musulmana* (Barcelona-Buenos Aires, 1925), s. 146 v. d.; R. Velázquez Bosco, *Medina Azzahra y Alamiriya* (Madrid, 1912); ayn. mll., *Excavaciones en Medina Azahara* (Madrid, 1924); R. Jiménez, R. Castejón, F. Hernández, E. Ruiz ve J. M. de Navascués, *Excavaciones en Medina Azzahra* (*Córdoba*), (Madrid, 1924); G. Marçais, *Manuel d'art musulman* (Paris, 1926), I, 243 v.dd. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MEDRESE. MADRASA (A.), „derse çalışılan, ders okunan yer" demek olup, sonraları umûmiyetle câmiler ile birlikte bulunan tahsil müessesesi ve nihâyet, bütün dereceleri ile, mektep mânasına gelmiştir. İslâm âleminde, ilk devirlerde mescid („câmi") doğrudan-doğruya bir tahsil müessesesi vazifesini de gördüğü gibi, sonraları meydana getirilen medreseler, yer ve faâliyet bakımından, mescidlere çok sıkı bir şekilde bağlı bulunuyordu. Bundan dolayı medrese ile mescid birbirine muvâzî olarak inkişâf etmiştir. Bk. mad. MESCİD.

MEDYEN ŞUAYB. MADYAN ŞUʿAYB, Akabe körfezinin şark sâhilinde bir **şehir**. Bu isim, *Ahd-i atîk*'ten (LXX: Μαδιαμ, Μάδιαν, Josephus: Μαδιηνίται, ἡ Μαδιηνη χώρα) bildiğimiz Madyanî kabîlesine bağlanmaktadır; fakat kabîlenin gerçek vatanını tâyin husûsunda bu isimden istifâde etmek pek mümkün değildir; çünkü bu şehir, daha sonra Madyanîlerin yerleştikleri bir yer de olmuş olabilir ve umûmiyetle, böyle göçebe kabîlelerin asıl yurdunu tesbit etmek güçtür. *Ahd-i atîk*'te, Madyan adlı bir şehir zikredilmemektedir (Mülûk-i evvel, 18, XI'de „Maʿon" okumak gerekir). Buna karşılık, Josephus (*Archäologie*, II, 11, 1) Μαδιανη, Eritre denizi sâhilinde bir şehir olarak bilmektedir, Eusebios (*Onomast.*, nşr. Lagarde, s. 276) da bunu tanımaktadır. Batlamyus (VI, 7, 27)'ta bir sâhil şehri olarak zikredilmekte ve adı Μοδιανα yahut Μοδουνα olarak geçmektedir; fakat, bir başka yerde, Μαδιαμα adı altında, memleket içlerinde şehir olarak anılmaktadır. Bu isim farkı, şehrin o zamanki vaziyeti ile izah edilebilir. Peygamber zamanında, Madyan şehrinin adı yalnız bir defa, o da, Peygamberin oraya Zayd b. Ḥārisa kumandasında bir kuvvet göndermesi münâsebeti ile, bir de bölge keşişlerinden bahseden şâir Kuṯayyir (ölm. 723, bk. Yāḳūt)'in Muḥammed b. al-Ḥanafîya'nin Ayla'ya yaptığı seyâhat hikâyelerinde, istitrâten, geçmektedir. Coğrafyacılarda, bu şehir, bir sâhil şehri olarak ve Tabūk'tan altı günlük bir mesâfede görülür. Madyan, Ayla'dan Medine'ye giden hacıların tâkip ettikleri yol üzerinde ikinci konak yeri idi ve Mekke'ye bağlı mevkîler arasında yer alıyordu. IX. asırda, Yaʿḳūbî, Madyan'in akar ve menbâ suları, bahçeleri, hurmalıkları bol bir bölgede bulunduğundan ve muhtelit nüfusundan bahsetmektedir. İṣṭaḫrî, Madyan'ın, Tabūk'ten daha büyük olduğunu söylemekte ve şahsî hâtıralarına dayanarak, Mūsā'nın orada Şuʿayb (aş. bk.)'ın sürüsünü suladığı ve o devirde bir evin altında gizli bulunan kaynaktan bahsetmektedir. Sonradan, bu şehir yavaş-yavaş rağbetten düşmüştür. XII. asırda, İdrîsî, bu şehirden, gelir kaynakları olmayan bir ticâret şehri olarak bahseder; Abu 'l-Fidā'ya göre, XIV. asırda, harâbe hâlinde bulunmakta idi. Bu şehir, ancak son devirlerde, Rüppell, Burton ve Musil tarafından yeniden ziyâret edilmiştir. Arapların mezar çukurlarına atfen **Maġāʾir Şuʿayb** dedikleri büyük harâbeler, sâhilde kâin Maḳnā'dan tahminen 28 km. bir mesâfede, 28° 28′ şimâl arzında, akar-suları, hurmalıkları ile meşhûr al-Bad' vâdisinin cenup kısmında bulunmaktadır. Burton'a göre, 29° 28′ ve 27° 40′ şimâl arz derecesi arasında bulunan bütün ülkeye **Arż Madyan** denilmektedir.

Kur'an'da, *Ahd-i atîk* ile münâsebetdar olarak, bir çok defalar, Madyan'den, bir kavim olarak bahsedilmektedir. Msl. önce, Mūsā'nın yanlarında kaldığı günlere dâir parçalarda (*Kur'an*, XX, 42, XXVIII, 21 v.dd., 45) ki, bunlarda kayın babasının *Ahd-i atîk*'te: Jithro)

henüz adı mechûldür; ayrıca, peygamberlere âit kalıplaşmış bir rivâyete göre, Madyanler, Şu'ayb peygambere inanmadıkları için, cezâya çarpılmışlardır (*Kur'an*, VII, 83—91; XI, 85—98; XXIX, 35 v.d.). Sonradan bu Şu'ayb'ın Mūsā'nın kayın-babası olduğu ileri sürülmüş ise de, *Aḥd-i atîk*'te buna dâir hiç bir kayıt yoktur. Belki de hakikatte, aslında Şu'ayb'ın Madyan ile hiç bir münâsebeti yok idi. Eski sûrelerde (*Kur'an*, XV, 78; XXVI, 176 v.d.; XXXVIII, 12; L, 13) onun düşmanları Madyanîlerden değil, *aṣḥāb al-ayka* („orman eshâbı") 'den bahsedilmektedir.

Bibliyografya: Lévy, *R E J*, LIV, 45 v. dd. (Josephus hakkında); İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 994; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), IV, 208; al-Bakrī (nşr. Wüstenfeld), s. 516 v. d.; *B G A*, I, 12, 20; III, 155—178; VI, 129, 190, 248; VII, 341; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 557; IV, 451 v.d.; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm* (nşr. Reinaud ve de Slane), s. 86; İdrīsī (trc. Jaubert), I, 142, 328, 333; Rüppell, *Reise in Nubien* (1829), s. 219 v.d., 387; ayn. mll., *Reise nach Abyssinien*, (1838), I, 149; Burton, *The Gold Mines of Midian* (1878), s. 331; ayn. mll., *The Land of Midian revisited* (1879), bilhassa II, 184 v. dd.; *J R G S* (1879), s. 1 v. dd.; bilhassa I, 21 v. d.; Musil, *Im nördlichen Ḥedjāz* (1911), s. 11; Nöldeke, *Encyclopaedia Biblica*, st. 3079 v. dd. (FR. BUHL.)

MEHDEVÎLER. MAHDAVÎ, Benares civarında Cavnpurlu Sayyid Muḥammed Mahdī (847—910=1443—1504)'nin mürîdleri olup, şeyhlerinin geleceği bildirilmiş olan Mahdī [b. bk.] olduğunu ileri sürüyorlardı. Sayyid Muḥammed, vaazları ile, Aḥmedābād [b. bk.] ve Gucarāt'ın başka yerlerinde kendine bir çok tarafdar topladı. Mürîdleri onun mûcizeler göstermek, ölüleri diriltmek, kör ve dilsizleri v.b. iyileştirmek kudretine inanıyorlardı. Muayyen bir zaman serbestçe inançlarını yaymalarına ve yeni tarafdar toplayarak, çoğalmalarına müsâade edilmiş ise de, Gucarāt sultanı Muẓaffar I. (1513—1526) zamanınında şiddetli tâkibata mârûz kaldılar ve aralarından bir çokları, işkence ile, öldürüldü. Avrangzēb de, 1645'te Aḥmedābād vâlisi iken, onlara çok zulmetti. Bu işkenceler sonunda Mahdavîler, bugün ihtiyatlı davranmakta, *taḳīya* [b. bk.] ile kendilerini sünnî müslüman tanıtmağa çalışmakşadırlar. Sayıları kat'î olarak bilinmemekle berâber, küçük topluluklar hâlinde, Gucarāt'ın hemen her tarafında, Bombay'da, Sind'de, Dekkan [b. bk.]'de bunlara rastlanmaktadır. Sayyid Muḥammed'in sonuncu imam ve *mahdī* olduğuna inanmaktadırlar ve dinî düşmanlarının rivâyetine göre, onun gelişinden sonra, ne günahlarından dolayı pişmanlık duymuşlar, ne de ölülerinin ruhuna duâ etmişlerdir. Düğün ve cenâzelerde kendilerine has bâzı merâsimler yaparlar. Düşmanları onlara *ġayr mahdī* ("gelecek mehdiye inanmayan") derler. Mahdaviler de bu tâbiri, daha önce görünen bu mehdîye inanmayanlar için kullanırlar.

Bibliyografya: Sikandar b. Muḥammed, *Mir'āt-i Sikandarī* (Bombay, 1891), s. 136—138 (ingl. trc. Fazlullah Lutfullah Faridi, s. 90 v. d.); *Ā'īn-i Akbarī* (trc. H. Blochmann), Kalküte, 1873, giriş, s. IV—V; Ca'far Şarīf, *Qanoon-e-Islam*, 2. tab., (Madras, 1863), s. 171 v.d. (nşr. de Crooke), Oxford, 1921, s. 208 v.d.; *Gazetteer of the Bombay Presidency* (Bombay, 1899), IX, 2. kısım, s. 62 v. dd.; *Hastings' Encyclopaedia of Religion and Ethics*, VI, 189 (Goldziher, mad. *Ġayr Mahdī*); Goldziher, *Vorlesungen über den Islam* (Heidelberg, 1910), s. 268 v.d. (T. W. ARNOLD.)

MEHDÎ. [Bk. İBN TÛMERT.]

MEHDÎ. [Bk. MUḤAMMED AḤMED.]

MEHDÎ. AL-MAHDÎ (A.), harfîyen „kendisine rehberlik edilen" demek olup, bütün istikametler (*hudā*) Allahtan geldiği için, kelime nihâyet kendisine Allah tarafından yol gösterilen, yâni husûsî ve şahsî bir tarzda Allahın hidâyetine nâil olan mânasını almıştır; çünkü Allah, islâmiyetin bilâ-vâsıta ulûhiyyetçiliğinde, dünyadaki bütün varlık ve eşyânın, gerek insan aklı ile, gerek süflî hayvanlarda sevk-i tabiîler ile, kendi-kendilerini tanımalarına ve varlıkları ile bekaları için zarûrî olan her şeyi bilmelerine rehberlik eder (*Lisān*, XX, 228). Allahın adlarından biri *al-Hādī* („rehber") 'dir (*Kur'an*, XXII, 53; XXV, 33) ve ilâhî istikamet fikri *Kur'an*'da bir çok defalar zikredilmiştir. Muhtelif tezâhürlerinin izahı için bk. Bayẓāvī, *Kur'an*, I, 5'in tefsiri (nşr. Fleischer, I, 8, satır 21 v. dd.); al-Rāġib al-İṣfahānī, *Mufradāt* (Kahire, 1324), s. 560; Ġazzālī, *al-Maḳṣad al-asnā* (Kahire, 1324), s. 80. Fakat gariptir ki, *mahdī* kelimesi (I. vezinden ism-i mef'ul) ancak 4 defa görünmektedir. *Kur'an* dilinde, *ihtadā* (VIII. vezin, dar mânada „kendisi için yol gösterilmesini kabûl etti"), yarı-mechûl veya mutâvaat gibi kullanılmıştır. Böylece Allahın kendisine rehberlik ettiği insan sâdece „rehberlik edilen" bir kimse değil, fakat Allahın gösterdiği istikamette kendi-kendine hareket eden insandır.

Edward Pococke'un *Porta Mosis* (1655 tab., II, 263)'inde XVI numaralı işârette, „yol gösteren" mânası ile verdiği *al-muhdī* şeklinin doğruluğunu isbat edecek aslî bir kaynak gâlibâ mevcut değildir; krş. Lane, *Lexicon*, s. 3042 c, not. Margoliouth (ileride zikredilen makale, s. 337 a), bu kelimenin „veren" mânasına gelebileceğini tahmin etmekte ve Mahdī'nin pek büyük servetler verdiğini anlatan an'anelere (aş. bk.) atfetmektedir; fakat bu vasıf için gâlibâ şarkta en küçük bir te'yit kaydı mevcut değildir. Şu da var ki, bu an'anelerde kullanılan fiil *a'ṭā*'dır.

Fakat *mahdī* olan veya *al-mahdī* başka bir durumda bulunmaktadır; ona mutlak bir surette yol gösterilmektedir. Kelime geçmişte, bâzı kimseler için, gelecekte de kıyâmet ile alâkalı bir şahsiyet için kullanılmaktadır. Nitekim *Lisān* (XX, 229. str. 9, aş.), ilk dört halife münâsebeti ile, bir an'aneye istinât ederek, „doğru yolu tâkip eden ve kendilerine yol gösterilen halifelerin sünnetlerinden" (*sunnatu 'l-ḫulafā al-rāšidīn al-mahdīyīn*) bahseder ve sonra kelimenin, bilhassa isim olarak, Peygamberin geleceğini haber verdiği *mahdī* için kullanıldığını bildirir. *Mahdī* tâbirinin, kıyâmet ile alâkalı olmayarak, tarihî şahsiyetler için kullanılmasının başka bir çok misâlleri vardır. Goldziher (*Vorlesungen*, s. 267, V, not 12, 1) bunların bir kısmını toplamıştır: böylece Carīr (*Naḳā'id*, nşr. Bevan, nr. 104, beyit 29) bunu İbrāhīm peygamber için ve Ḥassān b. Ṯābit (*Dīvān*, Tunus tab., 24, 4) Peygamber için kullanıyor; bk. bir de İbn Sa'd (XI, 94, 9). Ekseriyâ sünnîler, bilhassa 'Alī'yi diğer üç halifeden ayırmak için, onun hakkında kullanıyorlar; nitekim *Usd al-ġāba* (IV, 31, 3)'de ona *hādiyan mahdīyan* denilir ve Sulaymān b. Şurad Ḥusayn'e, ölümünden sonra, „Mahdī oğlu Mahdī" der (Ṭabarī, *Tārīḫ*, nşr. de Goeje, Leiden, II, 546, 11). Farazdaḳ ile Carīr, bu kelimeyi, bir şeref unvânı olarak, Emevî halifeleri için de kullanırlar. Bu kelime Emevîlerden 'Omar II. için her kes tarafından kullanılırken, gâlibâ bir şeref unvânından fazla bir mâna ifâde ediyordu; filhakika 'Omar tam bir *mucaddid* [b. bk.] olarak, bilhassa Allahın rehberliğine mazhar olmuş telakkî ediliyordu. Daha sonraki devirlerde *mucaddid*'lerin birincisi olup, bunların 8. ve sonuncusu, iki telakkîye göre, ya Peygamber neslinden Mahdī, ya 'Īsā (*al-Masīḥ al-muhtadī*) olacaktır; krş. mad. ÎSÂ. Bütün *mucaddid* meselesi ve onun al-Mahdī ile münâsebeti için bk. Goldziher, *Zur Charakteristik ... us-Suyûṭi's, S B Ak. Wien*, LXXX, 10 v. dd.). İslâmî telakkilere göre, insanlar dâimâ imândan uzaklaşırlar ve onların yeniden imâna getirilmeleri lâzımdır ve dünyanın sona ereceği zamanda bu hâdise vukûa gelecektir. İnsanlar tamâmiyle dinsiz olacak ve Allah onları kendi hâllerine terkedecektir. Kâbe kaybolacak, *Kur'an* nüshaları alel'âde kâğıt hâline gelecek ve sözleri insanların hâtıralarından silinecektir. İnsanlar yalnız şiir ve şarkı okuyacaklar. O zaman dünyanın sonu gelecektir.

Mahdī tâbiri, buna benzer, fakat daha yüksek bir mânada olarak, İbn al-Ta'āvīzī (*Dīvān*, nşr. Margoliouth, s. 103, 5, 6) tarafından, Abbâsî halifesi al-Nāṣir (575—622 h.) için kullanılmıştır: o *mahdī*'dir ve bir kıyâmet *mahdī*'si aramağa lüzûm yoktur. Daha dar, fakat iştikakına daha uygun bir mânada olarak, ihtidâ etmiş olanlar için de kullanılmıştır; Allah onlara rehberlik ederek, iyi yolu göstermiştir. İslâmiyeti kabûl edenler için, türkler daha kur'anî bir tâbir olan *muhtadī*'yi kullanırlar; bu iki kelime arasındaki fark için yk. bk. Goldziher (s. 268) bunun misâllerini zikretmektedir. Yine daha yüksek bir mânada olmak üzere, bu tâbir, çok erken zamanlarda, 'Alī'nin Fāṭima'den başka bir zevcesinden olan oğlu Muḥammed b. al-Ḥanafīya için kullanılmıştır. Ḥusayn'in Kerbelâ'da ölmesinden sonra, Muḫtār b. Abī 'Ubayd bu Muḥammed'i kendini hilâfete namzet ilân etmeğe teşvik etti ve ona „Vaṣī (*al-Vaṣī*)'nin oğlu Mahdī" adını verdi; buradaki Vaṣī, Peygamberin halkın idâresini 'Alī'ye vasiyet ettiğini kabûl edenler tarafından, onun için kullanılan bir tâbirdir (Ṭabarī, *Tārīḫ*, II, 534). Bu hâdise Ḥasan ve Ḥusayn'in, yâni 'Alī'nin Peygamberin kızı Fāṭima'den doğan iki oğlunun, ölümünden sonra vukûa gelmiştir ve imâmlığa geçme bakımından, şi'îlerin görüşlerinden başka görüşler bulunduğunu gösterir. Bu Muḥammed, Peygamber ile aynı kandan olduğu için değil de, 'Alī'nin oğlu olması sıfatı ile vâris idi. Gâlibâ böylece kendine zorla verilen bu mevkii bizzat reddetmiş idi; fakat o, istemeyerek, Kaysānîler fırkasının kurucusu olmuştur. Bunlar onun ölmez olarak bulunduğu Raḍvā dağından geri gelmesini bekliyorlardı. Bu iddia şâir Kuṯayyir (ölm. 105=723) ve Sayyid al-Ḥimyarī (ölm. 173=789; *Aġānī*, VIII, 32; krş. Mas'ūdī, Paris tab., V, 180 v. dd.) tarafından müdâfaa edilmiştir. Böylece Muḥammed, 12 imamlı şi'îlerin gizli imâmı gibi, bir *mahdī muntaẓar* („beklenen *mahdī*") hâline geldi. Kaysanîya'akîdeleri için bk. Şahrastānī, *al-Milal va 'l-niḥal*, İbn Ḥazm hâşiyesindeki tab., I, 196; Muḥammed'in rakibi Muḫtār, hemen şi'îleşen Muḫtārîya fıkrasını kurdu ve

Ḥusayn b. ʿAlî'yi destekledi (Şahrastânî, s. 197). Bütün bu vak'alar o devirdeki dinî-siyâsî fırkaların son derecede seyyâl olduğunu göstermek bakımından alâka çekicidir. Bir de umûmî bir şeref mânası taşıyan *mahdî* tâbirinin nasıl husûsî bir mâna aldığını ve hattâ son günlerde ilâhî kanunları yeniden te'sis edecek şahsa delâlet eden bir has isim olduğunu göstermektedir.

On iki imamlı şi'îlerin dönmesini (*racʿa*) bekledikleri gizli imâma da şi'îler al-Mahdî adını verirler. Fakat bunun durumu sünnîler tarafından beklenen müstakbel islâhatçınınkinden tamâmiyle başkadır. Sünnîliğin esâsı müslümanların kendi-kendini idâre etmesi gerektiği ve hakikat ve yakîne bizzat kendi cehdi ile erişebileceği fikrinden ibârettir. Her hangi bir anda liyâkatli âlimler (*al-muctahid*) 3 usûlü, *Kur'an*, *sunna* ve *ḳiyās*'ı islâmiyetin her hangi bir meselesine tatbik edip, o hususta ittifak ederler ise (*icmāʿ*), bu nokta emin olarak tesbit edilmiş olur ve bütün müslümanlar bunu imânlarının bir kısmı olarak kabûl etmeğe mecbûrdurlar. Hatâ işlemez, rehber mevkiini alan mutlak bir *mahdî* fikri, neticede son sünnî kelâmcıların reddettikleri *taḳlîd* [b. bk.]'i telkin etmektedir. Sünnî müslümanlık, Goldziher'in göstermiş olduğu gibi, kim olursa-olsun, bir beşer üstada körü-körüne itâat fikrine karşı bir isyândır. İsâ'ya bile *mucaddid* vasfı ile *muhtadî* denilmektedir ki, bu tâbir yanılmazlık mânasında çok daha az kuvvetlidir. Bununla berâber, kütleler mutlak bir *mucaddid* istediler ve bir *mahdî*'ye itikat, kütleler arasında, kuvvetli idi ve hâlâ da öyledir.

Mahdî, yâni ʿİsâ, imânı yeniden kurmak ve idâre etmek için geldiği zaman, birbirini tâkip eden müctehidler nesillerinin elde ettiği islâmiyet icmâını yeniden kuracak ve tatbik edecektir. Böylece müslümanlar yalnız kendi-kendileri istikametini tâyin etmiyor, fakat aynı zamanda Peygamber vâsıtası ile gelen vahyin son ve yanılmaz tefsircisi oluyorlar. Diğer taraftan şi'îler ne halkta, ne de kendi müctehidlerinde böyle bir kudret görürler; *Kur'an*, *sunna* ve *ḳiyās* ile hiç bir yakîne erişilemez. Yakîn ancak hatâ ve günaha karşı Allah tarafından korunan (*maʿṣūm*) ve vazifesi insanlara islâmiyeti tefsir etmek olan öğretme (*taʿlîm*, krş. Goldziher, *Streitschrift des Ġazālī gegen die Bāṭinīya-Sekte*,) ile elde edilebilir. Şi'a müctehidleri bunun vâsıtalarıdır. Gizli imam geri geldiği zaman, ilâhî bir hak ile, kendisi şahsen idâreyi ele alacaktır. Buna *mahdî* denilir, fakat tâbirin sünnîlerdeki mânasından bir az farklı bir mânası vardır. Hatâ ve günaha karşı korunma (*ʿiṣma*; krş. mad. İSMET), mû'tezile sisteminden alınarak, sünnî müslümanlığa Faḫr al-Dîn al-Rāzî (ölm. 606 = 1209; bk. bir de Goldziher (*Isl.*, III, 238—245) tarafından sokulmuş görülmektedir, fakat burada fikir dar bir şekilde Peygamberlere tahsis edilmiştir. Hiç bir halef (*ḫalîfa*) bundan istifâde edemez ve *mahdî*'yi bekleyen sünnîler için Mahdî münhasıran Peygamberin son bir halifesidir. *Mahdî* rolünü oynamak için ʿİsâ'yı bekleyen bu sünnîlere göre, o kendi resûllüğü olan bir peygamber olarak geri gelmiyecektir; bu o zaman bir dönüş (*racʿa*) değil, fakat sâdece bir „iniş" (*nuzūl*) olacak ve Peygamber şeri'atine göre, insanları idâre edecektir [bk. mad. İSÂ.]. Bütün şi'a fıkraları, imâmlarının bu husûsiyetinde müttefik olduklarından, bunun hakkında daha fazla geniş tafsilât vermek luzûmsuzdur [bk. mad. ŞİʿA.].

Diğer mühim bir nokta da, şi'îleri *mahdî* husûsunda sünnîlerden ayırmaktadır: mehdîlik meselesi, şi'î itikadının esâsî bir kısmını teşkil ettiği hâlde, sünnî itikadında öyle değildir. Her sünnî müslüman, kıyâmet hakkındaki düşüncelerinin bir noktası olarak, dini yeniden kuracak bir kimse olacağını kabûl eder, fakat buna Mahdî denileceğini kabûl etmez. İki *Ṣaḥîḥ*'in hiç birinde, hem Muslim'inkinde, hem Buḫārî'ninkinde Mahdî bahis mevzuu edilmez. Aynı şekilde sünnî kelâm âlimleri bundan bahsetmezler. al-Îcî'nin *Mavāḳif*'i onun hakkında olduğu gibi, kıyâmet saati alâmetleri (*aşrāṭ al-sāʿa*; krş. mad. ḲİYĀMA) hakkında bir şey ihtivâ etmez. al-Nasafî, *ʿAḳā'id*'inde yalnız al-Daccāl [b. bk.]'den ve ʿİsâ'nın inmesinden bahseder; Taftazânî, şerhinde 10 kıyâmet alâmeti sayar, fakat *mahdî*'yi zikretmez. Bizzat Ġazzālî, halka inme temâyülü olan bir kelâm âlimi olduğu hâlde, *İḥyā*'sının kıyâmetten bahseden son kitabında, alâmetler hakkında hiç bir bilgi vermez ve haccdan bahseden kitabında (1334 tab., I, 218; Sayyid Murtażā, *İtḥāf*, IV, 279), al-Daccāl'in çıkmasına, İsâ'nın gökten inmesine ve al-Daccāl'i öldürmesine hafif bir telmih vardır; metinde de, şerhte de Mahdî bahis mevzuu olmamaktadır. Bu parçada Ġazzālî'nin yegâne hedefi, yukarıda söylenildiği gibi, bütün insanların imânlarını bırakacaklarını tebârüz ettirmektir.

Müslümanlar *mahdî* itikadının bir mihver ve mahreki olmasını, sağlam eseslara dayanmasını, candan arzu ediyorlardı. Bunlar gittikçe artan karanlıklar, siyâsî, ictimâî, ahlâkî ve dini tereddütler içinde, kıyâmetten evvel bin yıllık devirde gelecek bir kurtarıcı ve yeniden nizam kurucu bir kimsenin

zuhûru fikrine bağlandılar. Bu inanç soruları ekseriyâ daha eski rivâyetlerin inkişâf ettirilmiş ve açıklanmış şekilleri olup, çok mevsûk surette, isbât edilmiş bulunan ve sıksık ʿOsmân'ın katlinden sonraki dâhilî harpler sırasında kabîleler ile hânedanlar arasında mevcut eski düşmanlık hikâyelerini aksettiren daha muahhar bir çok rivâyetlerde ifâde edilmiş bulunmaktadır. Bundan dolayı bunlar arasında tarihî vak'alar ve kaybolmuş, fakat kıyâmete dâir tasvirin karışıklığına ilâve edilecek, yalnız bir isim de olsa, izler bırakmış olan fırkalar bulunmaktadır. Bunlar al-Şaʿrānî (ölm. 973 = 1565; Brockelmann, II, 335)'nin *Muḫtaṣar* (Kahire, 1324)'ı ile bildiğimiz Abū ʿAbd Allāh al-Ḳurṭubî (ölm. 671 = 1272; Brockelmann, *G A L*, I, 415)'nin *Taḏkira*'si ve çok daha muahhar bir muharrir olan Ḥasan al-ʿİdvî al-Ḥamzāvî (ölm. 1303 = 1886; Brockelmann, II, 486)'nin *Maṣārīḳ al-anvār* (müteaddit tabıları vardır)'ı gibi, ahlâkî gâyeler ile yazılmış daha yeni eserlerde toplanmıştır.

Fakat bu inanç için ileri sürülen mûtâlar, en açık şekilde, İbn Ḫaldûn (ölm. 808 = 1406) tarafından *Muḳaddima* (nşr. Quatremère, II, 142 v. dd.; Bulak, 1274, s. 151 v.dd.; trc. de Slane, II, 158 v.dd.)'sinde verilmiştir: „Fāṭima'nin nesli, onun hakkında insanların düşündükleri ve bu meseleyi saran karanlığın aydınlanması faslı. Muhtelif devirlerde islâm halklarının hepsi (*al-kāffa*) arasında umûmiyetle kabûl edilmiştir (*maşhūr*) ki, zamanın sonunda, kıyâmette, Peygamber âilesinden (*min ahl al-bayt*) imâna (*dîn*) yardım edecek ve adâleti muzaffer kılacak bir kimsenin, zarûrî olarak, zuhûr etmesi icâp eder; müslümanlar onu tâkip edeceklerdir. O müslüman ülkelerinde hâkim olacak ve kendisine al-Mahdî denilecektir. Mevsûk (*al-ṣaḥîḥ*) hadîsler ile tesbit edilmiş olan kıyâmet gününün diğer alâmetleri (*aşrāṭ al-sāʿa*) ile al-Daccāl'in zuhûru ondan sonra vukûa gelecektir. ʿİsâ, onun zuhûrundan sonra, gökten inecek ve al-Daccāl'i öldürecektir, yahut onunla aynı zamanda inip, öldürülmesine yardım edecektir. ʿİsâ, Mahdî'yi imâmı olarak kabûl edecektir. Bu fikri desteklemek için, bâzı muhaddislerin rivâyet ettikleri hadîslere dayanılır; fakat başkaları bunu münâkaşa etmişler ve hattâ muhtelif nakiller ile, aksini ileri sürmüşlerdir. Son sûfîler Fâtima'nin bu neslinin varlığını isbat etmek için, başka bir yol ve başka bir usûl kabûl etmişlerdir. Onlar, bunun için, usûllerinin esâsı olan tasavvufî *kaşf*'e istinât ederler."

Burada İbn Ḫaldûn zamanındaki halk temâyülünün çok doğru bir hulâsası vardır ve şüphesiz İbn Ḫaldûn'un buna karşı hiç bir teveccühü yok idi. Kendisi islâhatçı *mahdî* ile alâkalı 24 hadîsi uzun-uzadıya nakledip, 6 değişik şekli ilâve ve hepsinin mevsûkiyetini münâkaşa eder. Bu hadîslerin yalnız 14'ünde islâhçıya *mahdî* denilmiştir. Aḥmed b. Ḥanbal'in *Musnad*'inde, Abū Dāʾūd'un *Sunan*'inde, Tirmuẕî'nin *Ṣaḥîḥ*'inde ve İbn Mâca'nin *Sunan*'inde bulunan *mahdî* hakkında hadîslere dâir bilgiler için bk. Wensinck, *Handbook of Early Muhammadan Tradition*, mad. MAHDÎ; al-Baġavî, *Maṣābîḥ al-sunna* (Kahire, 1318), II, 134 ve *Miškāt al-Maṣābîḥ* (Dehli, 1327), s. 399—401. Bununla berâber, bütün bu mecmualarda, İbn Ḫaldûn'un zikrettiği hadîslerin ancak bir kısmı vardır. Diğer taraftan, al-Ḳurṭubî'nin *Taḏkira*'sinde (Kahire, 1324, s. 117—121) de şüphesiz İbn Ḫaldûn'un ilâve etmek tenezzülünde bulunmadığı mebzûl tafsilât bulunmaktadır; krş. onun Mâssa şehrine son telmihi, s. 173, str. 7. *Taḏkira*'de msl. Peygamber İspanya'nın fethi ile yeniden kaybedilmesini açıkça zikretmektedir. al-Ḳurṭubî 617 (1272)'de, Gırnata Nuṣayrîlerinin ilk yıllarında, bu devletin İspanya'nın müslümanlara kalmış yegâne parçası olduğu zamanda ölmüştür. al-Ḳurṭubî ile çevresinde bulunanlar bir islâhcı ve Mahdî ihtiyâcını kuvvetle hissediyorlardı ve o zaman onun geleceğine dâir tafsilâtlı hadîsler meydana çıktı. Bu vaziyet, vazifesi yalnız al-Daccāl'i öldürmeğe inhisâr eden ʿİsâ'dan daha faâl ve daha kuvvetli bir islâm kahramanı istiyordu ve Peygamberin sünnî Magrib'de bile o kadar kuvvetli bulunan ve *mahdî*'yi yetiştirecek olan nesline bağlılık da bu hissi kuvvetlendirmeğe yardım etmiş olabilir. al-Ḳurṭubî'nin *mahdî*'sinin, Suriye'den veya Horasan'dan gelmesi icâp eden ilk *mahdî*'lerin aksine, Magrib'den gelmesi icâp ederdi. O Magrib'de deniz kıyısında olup, Mâssa denilen Cabal'in bir yerinden gelecektir; orada ve ikinci defa olarak da, Mekke'de ona sadâkat yemini edecekler. Burada hadîs Abū Dāʾūd tarafından verilen ve İbn Ḫaldûn tarafından zikredilen (s. 148, aş. bk.) daha eski bir hadîse ulaşmakta ve onu izah etmektedir. Bu hadîslerde Kalb kabîlesine karşı bir gazâdan ve Kalb ganîmetinden bahsolunur ve bu hadîs böylece kabîleler arasındaki ilk düşmanlıklara bağlanır. Bu Magrib *mahdî*'si Kalb tarafından desteklenen al-Sufyānî'yi de öldürecektir. Burada Emevîlerin Marvānî kolunun amcazâdeleri Sufyānîlerin yerini nasıl aldığını anlatan tarihin teferrüâtına girmeğe imkân yoktur. Fakat Muʿāviya II.'nin kendi irâdesi ile tahttan ferâgat etmesine ve ânî ölümüne, Marvân b. Ḥakam'in onun yerini almasına ve

Mu'āviya II.'nin defni esnâsında Valîd b. 'Utba b. Abî Sufyān'ın ânî ölüm veya katline (*ṭu'ina va saḳaṭa mayyitan*, Mas'ūdî, Paris tab., V, 170) bağlı esrâr dolayısı ile, gâlibâ Emevîler arasında da bir imâmî fırkası teşekkül etmiştir (*Ḳavl al-umavîya min al-imāmîya*; Ġazzālî, nşr. Goldziher, *Streitschrift*, arapça metin, s. 14); bununla berâber bu Valîd, Ṭabarî'nin rivâyetinde, sonraları hayatta görünmektedir. *Aġānî* (XVI, 88)'deki Ḫālid b. Yazîd hikâyesi, bu fırkayı kuran ilk kimsenin kendisi olduğuna dâir rivâyeti ihtivâ eder (*Vaża'a ḫabar al-Sufyānî va kabbaruhu va arāda an yakūna li 'l-nās fihi ta'aman*. Mâmafih bu da reddedilmiş olup, bu fırkaya daha eski bir menşe' isnât edilmiştir. Abbâsîlerin iktidarı ele geçirdikleri sıradaki dâhilî harpte, „beyazlardan", yâni isyân etmiş Emevîlerden biri „zikredilmesi mûtad olan Sufyānî'nin" (*vaḳālū hāẕa 'l-Sufyānî 'llaẕî kāna yuẕkaru*, Ṭabarî, *Târîḫ*, Kahire tab., IX, 138; 132 yılı vukuatı; İbn al-Aṯîr, *Kāmil*, Kahire, 1301, V, 207) haklarını elde etmek hedefini güdüyordu. Görünüşe göre, Sufyānîler, bütün fırkaların yaptığı gibi, hadîslere dayanarak, Marvānîlere ve sonraları Abbâsîlere karşı, imâmîlerin sinsi usûlleri ile, haklarını istemekte devam ettiler. Bunların teferrüâtı son derecede karanlıktır; zîra bu islâmiyetin son fırkalarından biri idi ve bir isimden ve son devrin bütün sünnî ve şî'î müslümanlarının umûmî nefreti altında ezilmiş bir isimden başka bir şey bırakmamıştır. Daha eski bir devir, Ṭabarî (ölm. 224 = 838)'nin *Kur'an*, XXXIV, 50 (cüz XXII, s. 63, aş.) *Tafsîr*'inde zikrettiği bir hadîste in'ikâs etmektedir. Peygamber şark ile garp arasında çıkacak bir fitneden bahsediyordu. Sonra al-Sufyānî'nin „kuru vâdiden" (al-Vādî-Yābis; başkaca mechûl; Yāḳūt'ta IV, 1000 „Yābis'in vâdisi" vardır ki, bir insanın isminden gelmektedir; al-Sufyānî'nin kıyâmette bu yerden geleceği söylenir), isyânlarından birinde veya „vakti gelince" (*fî favrihi ẕālik*) gelmesi uzun gelir. Göndereceği ordulardan ve Bani 'l-'Abbās'tan 300 reis öldürmek suretiyle yapacağı tahribattan, nihâyet ona karşı Cabrā'îl'in gönderileceğinden ve Cabrā'îl'in onu öldüreceğinden uzun-uzun bahsedilir. Böylece Ṭabarî'ye göre, bunun zuhûru kıyâmetle alâkalı değildir ve *mahdî* ile dünyanın sonu geleceği hakkında burada hiç bir işâret yoktur. Fakat Muḥyi 'l-Dîn İbn al-'Arabî tarafından *Muḥāżarat al-abrār*'ına derceđilmiş olup, tarihî ve nücûmî bakımdan, Richard Hartman tarafından *Eine islamische Apokalypse aus der Kreuzzugzeit*'ta bütün teferrüâtı ile tetkik ve aş.-yk. 576 (1180) yılına çıkarılan istikbâle dâir haberler veren bir eserde, bu hadîsten istifâde edilmiştir. Bu hadîs, burada genişletilerek, kıyâmet tasviri içine sokulmuş ve sonunda al-Sufyānî, Mahdî tarafından, öldürülmüştür. Yüz yıl sonra, al-Ḳurṭubî bunu daha da genişletiyor ve al-Sufyānî'ye Muḥammed b. 'Urva adını veriyor. al-Sufyānî hakkında diğer tafsilât için bk. Goldziher, *Streitschrift*, s. 52, not 1; Snouck Hurgronje, *Der Mahdi* (*Verspreide Geschriften*, I, 155); de Goeje, *Frag. hist. ar.*, II, 526; Van Vloten, *Recherches sur la domin. ar.*, s. 61; Lammens, *Le Califat de Yazid*, I, 17; *Mo'āwiya II ou le dernier des Sofiānides*, s. 43.

Bu islâhçı hakkındaki hadîs rivâyetlerini teferrüâtı ile burada göstermek mümkün olmayacağı âşikârdır; fakat başlıca şekilleri ve devirlere göre, husûsiyetleri gösterilebilir. Bunların hemen hepsi bizzat Peygamberin ağzından, az bir kısım da 'Alî'den nakledilmektedir. Dünyanın ancak bir günü kalmış olsa, Allah bu islâhçı gelinceye kadar, bu günü uzatacaktır; dünya kaybolmayacak, kıyâmet o andan önce kopmayacaktır. İslâhçı evimin ehlinden (*min ahl baytî*), benim ümmetimden (*min ummatî*), Fâṭima'nın çocuklarından (*min valad Fāṭima*) olacaktır; adı benim adım, babasının adı benim babamın adı olacaktır. Ahlâkça (*ḫulḳ*) Peygambere benzeyecek, fakat dış görünüş (*ḫalḳ*) bakımından değil. Bu sözler 'Alî'nin ağzından rivâyet edilmiştir. Başı çıplak ve burnu kartal burnu ve çıkıntılı olacaktır. Dünyayı kötülük ve tecâvüz ve dinsizlik ile dolmuş bulacak; bir adam — „Allah, Allah!" — dedi mi, öldürülecektir. O dünyayı adâlet ve hakkaniyet ile dolduracaktır; insanlar Allaha (*al-Ḥaḳḳ*) avdet edinceye kadar, onları öldürecektir. Müslümanlar onun şeri'atını tâkip ederek, benzerini aslâ görmedikleri bir refâha erişeceklerdir; yer bütün meyvelerini verecek ve gökler yağmurlarını boşaltacak, bu zamanda gümüş para ayaklar altına atılacak ve hesap edilmeyecektir; bir kimse her kalktığı zaman, — „ey Mehdî, bana ver!" — diyecek, o da — „Al!" — cevabını verecek ve elbisesine adamın taşıyabileceği her şeyi önüne dökecektir. Bunun Muslim'in *Ṣaḥîḥ*'inde bulunan şu hadîsin, haklı veya haksız, bir tefsiri olduğu ileri sürülmüştür: — „Ümmetim kaybolmağa yaklaşınca, saymaksızın servetler saçan bir halife gelecektir". Kıyâmete yakın günlerde gelecek ve parası bol ve eli açık olan bu halife ile alâkalı bilgiler için bk. Wensinck, *Handbook of Tradition*, s. 100b. Fakat Muslim ve Buḫārî'de olduğu gibi, bu hadîste de *mahdî* bahis mevzuu değildir. Yine: Mahdî, bizim evimizden, Peygamberin ev ehlindendir. Allah onu beklenmedik bir şekilde ve ansızın gönderecektir (*? yuṣliḥu 'llāhu fî laylatin*), 5, 7, 9 sene hüküm sürecektir. Onun bir karışıklık (*fitan*) devrinde geleceğine dâir müteaddit işâretler vardır. Bu fitne o şekilde olacak ki, bunları yatıştırmak için gökten bir ses alacak ve — „Sizin emîriniz şu ve şudur" — diyecektir (İbn Ḫaldûn, s. 162). Bu alaylı bir tefsire benzemektedir, fakat bu sâde bir vaaz gibi zikrediliyor. İlk rivâyetlerde, şarktan (al-maşriḳ; Ḫurāsān), nehrin (Amu-Derya) ötesinden gelecektir; daha muahhar bir zamanda (msl. Ḳurṭubî ve İbn Ḫaldûn, s. 171—176) Magrib'in vâsî ve bilinmiyen topraklarından gelecektir. Açıkça Abbâsîlerin 'Alî tarafdarlarını desteklemelerini te'min gâyesi ile uydurulmuş olan Abbâsîler hakkındaki ilk siyah bayraklar (*rāyāt sūd*) hadîsi Mahdî'den bahsetmez (İbn Ḫaldûn, s. 153), fakat şüphesiz daha muahhar olan bir şekilde, „zîra o Allahın halifesi, al-Mahdî'dir" sözleri ilâve edilmiştir (İbn Ḫaldûn, s. 159). Çok şâyân-ı dikkat bir şekil olması ve Ḳurṭubî'nin sonraları onu kullanıp genişletmesi sebebi ile, uzun bir hadîsi, tam olarak, zikretmek kabildir (İbn Ḫaldûn, s. 148): „Bir halifenin ölümünde bir nizâ çıkacaktır ve medineli bir adam, Mekke'ye doğru kaçarak, oradan gidecektir. O zaman Mekke sâkinleri ona gelecekler ve (ihtimâl bir isyân çıkarıp), istemediği hâlde, onu tâkip ederek, *Rukn* ile *Maḳām* arasında ona sadâkat yemini edeceklerdir ve ona karşı (veya: „ona doğru", *ilā*) Suriye'den gelen bir ordu gönderilecek, fakat bu ordu, Mekke ile Medine arasında, çölün (*al-baydā'*) kumları tarafından yutulacaktır. Halk bunu görünce, Suriye *abdāl* („abdallar" veya „asîller")'i ve Irak *'aṣā'ib* („arkadaş" veya „tarafdar", bk. Lane, s. 2059b)'i, sadâkat yemini etmek üzere, ona gidecekler. Bundan sonra, anne tarafından cedleri Kalb'den olan Kureyşli bir adam çıkacak, o da onlara karşı, onları yenecek olan bir ordu gönderecektir ve buna Kalb seferi (*ba'ṯ*) denilecektir. Ah! Kalb ganîmetine iştirâk etmeyenler ne kadar me'yus olacak! Servetleri taksim edecek ve kavmi üzerinde Peygamberlerinin *sunna*'sine göre hüküm sürüp, islâmiyet kaidesine tâbî olacak. Yedi veya dokuz yıl hüküm sürecek, sonra ölecek ve müslümanlar ona duâ edecekler". Bu hadîs şüphesiz 'Alî tarafdarlarının ilk düşmanlıklarının bir aksidir; kıyâmet ile alâkası yoktur ve Mahdî'yi zikretmez. Fakat *abdāl* ve çölde (*al-baydā'*) orduyu yutan yer fikirleri kıyâmetten bahseden diğer bir hadîste (s. 156, 161) yeniden meydana çıkar ve Magrib'den gelecek Mahdî'den bahseden al-Ḳurṭubî'nin hadîsine dâhil edilir. Belki gâyesi Abbâsîler ile 'Alî tarafdarlarını anlaştırmak olan bir hadîste, yeniden, müslümanlar „Tamîm kâbilesinden bir genç adama dönmeğe" teşvik ediliyor (*'alaykum bi l'-fata 'l-tamîmî*); zîra şarktan gelecektir ve Mahdî'nin alemdârı olacaktır (İbn Ḫaldûn, s. 162). Fakat şu da bellidir ki, Mahdî inancı geç olarak meydana çıkmıştır ve her zaman kabûl edilmiş değildir. Bunun gibi al-Daccāl inancı da kıyâmete dâir gerek halk telâkkîsinde, gerek ulemâ telakkîsinde değişmez bir hâlde kalmaktadır; fakat bir hadîs bu Mahdî inancının daha ziyâde kendisine inançtan değil de, imândan geldiğini isbata çalışır, al-Daccāl'i inkâr eden kimse dini terketmiştir (İbn Ḫaldûn, s. 144). Diğer taraftan bir Mahdî çıkmayacağını, yalnız 'İsā'nın ineceğini gösteren bir hadîs vardır. Mahdî müdâfileri bu hadîsin 'İsā'dan başka kimsenin beşikte (*mahd*; *Kur'an*, III, 41) aslâ konuşmamış olduğu mânasına geldiğini söyleyerek, meseleyi değiştirmek istemişlerdir (İbn Ḫaldûn, s. 163; Ḳurṭubî, s. 118). Bu makalede istifâde edilen hiç bir hadîs mecmûasında zikredilmeyen ve başka bir „islâhatcı" olan al-Ḳaḥṭânî hakkında bk. mad. ḲAḤṬĀN ve Snouck Hurgronje, *Der Mehdi*, s. 12 (*Verspr. Gesch.*, I, 156)

Sonraları, ilerledikçe, bilgi menbâlarımız daha çok halk rivâyetlerine dayanıyor ve kıyâmet mehdîsine olan inancı daha çok sâbitleşmiş buluyoruz. Bir de müslümanlar gerek kendi hukümdarları, gerek müslüman olmayan efendileri tarafından kendilerini ne kadar tecâvüze uğramış ve tezlîl edilmiş hissetmişler ise, hakikî islâmiyeti yeniden kuracak ve bütün dünyayı islâmiyet için fethedecek olan bu son şahsın çıktığını görmek arzuları o kadar kuvvetli olmuştur. Bir mehdî ihtiyâcı hissedilmiş olduğundan, her zaman mehdîler zuhûr etmiş ve islâmiyet onların bayrakları altında silâha sarılmıştır. Bu ayaklanmaların burada bir tarihini vermek imkânsızdır. Bu mehdîler hakkında tafsilât için bk. Hasting's, *Encyclopedia of Religion and Ethics*, VIII, 336—340 (Margoliouth'un yazdığı mad. Mahdî) ve Goldziher, *Vorlesungen*, s. 231, 268, 291. Sūdān mehdîsi için bk. bilhassa Snouck Hurgronje, *Verspr. Geschr.*, I, 147—181'de yeniden basılmış olan *Der Mehdî* makalesi. Bu makale islâmiyetteki bir „islâhatçı" fikrinin menşe' ve tarihine dâir esaslı bir münâkaşayı ihtivâ eder; bk. bir de ileride mad. MUḤAMMED AḤMED.

Bibliyografya: Makale içinde gösterilmiştir. Hiç şüphesiz, en mühim üç makale Snouck Hurgronje, Goldziher ve Margoliouth'nunkilerdir. (D. B. MACDONALD.)

MEHDÎ. AL-MAHDİ, ABŪ ʿABD ALLĀH MUḤAMMED, Abbâsî halifesi. Babası halife al-Manṣūr idi. Adı Umm Mūsā bint al-Manṣūr b. ʿAbd Allāh olan annesi eski Himyerî hukümdarları âilesine mensup idi; Horasan vâlisi ʿAbd al-Cabbār b. ʿAbd al-Raḥmān [b. bk.] isyan edince, halife ona karşı oğlu Muḥammed al-Mahdî'yi, bir ordu ile birlikte, gönderdi; fakat asıl kumandan Ḫazîm b. Ḫuzayma idi. ʿAbd al-Cabbār'ın hapsedilmesinden sonra, al-Mahdî, babasının emri üzerine, Ṭabaristān'a karşı bir sefer açtı ve bu memleket itâate mecbûr kaldı (krş. mad. DĀBŪYA). 144 (761/762)'de Irak-ı Acem'e döndü ve Abu'l-ʿAbbās al-Ṣaffāḥ'ın kızı Rayṭa ile evlendi. Müteâkip senelerde, bilhassa al-Rayy şehrinde ikamet etti. ʿĪsā b. Mūsā [b. bk.] uzun zamandan beri veliahd tâyin edilmiş idi; fakat al-Manṣūr'un telkinlerine kapılarak, al-Mahdî lehine taht üzerindeki haklarından ferâgat etti ve zilhicce 158 (teşrin I. 775)'de, al-Manṣūr'un ölümünden sonra, al-Mahdî halife oldu. Hilm ve cömetliği ile kendini çok sevdirmiş idi; bununla berâber, kendisine bir kaç zâlimâne hareket isnat edilir. Msl. basit bir şüphe üzerine vezîr Abū ʿUbayd Allāh Muʿāviya b. ʿUbayd Allāh [b. bk.]'ın oğlunu idâm ettirdi ve gazabına uğrayan bir diğer vezîr, Yaʿḳūb b. Dāvūd, o kadar karanlık bir zındana atılmış ki, burada gözleri kör olmuş. 160 (776/777)'ta her zaman ayaklanmalara sahne olan Horasan'da bir isyân çıktı; fakat âsîlerin reisi Yūsuf b. İbrāhîm mağlûp edilerek, hapse atıldı; halife sonra onu zâlimâne bir şekilde idâm ettirdi. Bizanslılara karşı seferlere de al-Mahdî zamanında devam edildi. Her iki hasım, mütekabil akınlar ile, birbirlerine mümkün olduğu kadar fazla ziyan vermek istiyordu; fakat her defasında yeniden zaptedilen yerlerin devamlı surette ilhâkı bahis mevzuu değil idi. Umûmiyet itibârı ile müslümanlar daha kazançlı idiler ve harbin ilk zamanlarında Ankara'ya kadar ilerilediler, fakat o zaman Michael Lachanodrakon, bir bizans ordusu ile, onlara karşı yürüdü, az bir müddet sonra, yeniden inşâ edilen al-Ḥadaṯ [b. bk.] kalesini yıktırdı ve Suriye hudûduna kadar memleketi tahrip etti (162 = 778/779). Ertesi yıl, al-Mahdî bizanslılara karşı büyük bir sefer hazırladı; oğlu Hārūn da sefere iştirâk etti ve 165 (782)'te Hārūn, halifenin gözdesi, müstakbel vezîr al-Rabîʿ b. Yūnus ile berâber, ikinci defa olarak, sefere çıkıyordu. Müslümanlar bu defa Karadeniz boğazına kadar ilerilediler ve imparatoriçe İrene, bir muâhede ile, üç yıl müddetle düşmanlığın kesilmesini ve her yıl harâc vermeği kabûle mecbur oldu. Fakat ramazan 168 (mart—nisan 785)'de muâhede bizanslılar tarafından bozuldu ve hiç bir muhârebeden kat'î bir netice alınmaksızın çarpışmalar al-Mahdî'nin ölümüne kadar devam etti. Mutaassıp fırkacı al-Muḳanna'onun devrinde zuhûr etmiştir; bu şahıs halifenin ordularına pek çok güçlükler çıkardı ve Kaşş mıntakasında bulunan bir kalede uzun zaman muhâsara edildi; sonunda 163 (779/780)'te, canlı olarak düşmanlarının eline düşmemek için, kendi-kendini zehirledi; çünkü mülhitler ve bilhassa hakikî olsun veya olmasın *zındîḳ*'lar umûmiyetle en şiddetli cezâlara çarptırılırdı. al-Mahdî, sulh zamanlarında, imparatorluğunun inkişâfı için çok çalıştı; yeni yollar yaptırdı ve postayı islâh etti. Bu devirde ticâret ve sanâyi her zamankinden daha çok inkişâf etmiş idi. Bütün bunlara rağmen, aynı zamanda göz önünde bulundurulması icâp eden ve gittikçe meş'ûm bir hal alan isrâf temayülü hâsıl olmuştur. Devlet vâridâtının lüzumsuz debdebeye sarfedilmek üzere alınması al-Mahdi ile başladı; bu debdebe halefleri zamanında, Abbâsî halifeliğinin sukutuna derin bir surette müessir oldu. Halife yavaş-yavaş maiyetinin ve bilhassa hâcibi al Rabîʿ b. Yūnus ile kendisine iki oğlu, Mūsā ve Hārūn'u veren ve eski bir cârîye olan zevcesi al-Ḫayzurān'ın hâkimiyeti altına girdi. Daha 160 (776)'ta İsā b. Mūsā [b. bk.] değil de, Mūsā'ya al-Hādî ismi ile, bir veliahd için icâp eden itibar gösteriliyordu ve altı yıl sonra al-Mahdî, en küçük oğlu Hārūn'u al-Hādî'nin halefi olarak ilân etti. Fakat al-Ḫayzurān Hārūn'u tercih ettiğinden ve Bermekiler de al-Ḫayzurān'ı desteklediğinden, halife tahta çıkış sırasını Hārūn lehinde değiştirmeğe karar verdi; o zaman Curcān'da bulunan al-Hādî buna muvâfakat etmedi. al-Mahdî, kendisi ile şahsen görüşmek için, yanına gitmek üzere yola çıktı; fakat 22 muharrem 169 (4 ağustos 785)'da Māsabaẕān'da, 43 yaşında, vefat etti. Hukümdar olarak, hiç şüphesiz Abbâsî sülâlesinin en iyi halifelerinden biri idi.

Bibliyografya: İbn Ḳutayba, *al-Maʿārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 192 v. d.; Yaʿḳūbî (nşr. Houtsma), II, 409 v.dd., 470—487; Balāẕurî (nşr. de Goeje), bk. fihrist; al-Mubarrad, *al-Kāmil* (nşr. Wright), s. 268, 389, 419, 512, 547, 711 738; Ṭabarî, III, 133 v. dd., 451—544; Masʿūdî, *Murūc* (Paris tab.), VI, 224—260; IX, 44, 51, 65 v.d.; *al-Aġānî*, bk. Guidi, *Tables alphabétiques*; İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), V, 385 v. dd.; VI, 8 v. dd.; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrî* (nşr. Derenbourg), s. 242—258; Muḥammed b. Şākir; *Favāt al-vafayāt*, II, 225; İbn Ḫaldūn, *al-ʿİbar*, III, 204 v.dd.; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 36, 64, 94 v. dd.; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 477 v. d.; Muir, *The Caliphate, its Rise, Decline and Fall* (3. tab.), s. 446 v. dd., 469—474; Brooks, *Byzantines and Arabs in the Time of the early Abbasids* (*The English Historical Review*, XV, 728 v. dd.); G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, bk. fihrist; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate*, tür. yer. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MEHDÎ. AL-MAHDİ (1860?—1920), MUḤAMMED B. ʿABD ALLĀH ḤASSĀN AL-MAHDÎ, ingilizlerin „the Mad Mullah" dedikleri meşhur Somali mehdîsi. Kendisi Ogadēn'in Bah Geri kabîlesinin Rēr Ḥamar koluna mensup idi. 1860 yılına doğru doğdu ve gençliğinden itibâren kendini dini ve tasavvufî tetkiklere verdi. 1895'te hacca gitti ve Mekke'de kaldığı sırada Sayyid Muḥammed Ṣāliḥ [b. bk.] ile tanışarak, onun harâretli bir mürîdi oldu. Somali'ye döndükten sonra, önce Żūlbahanta kabîlesi arâzisinde yerleşti. Ṣāliḥîya tarîkati lehinde kuvvetli bir propagandaya girişti ve Somali müslümanlarını daha sıkı bir takvâ içinde hayat sürmeğe teşvik etti. Çok bilgili ve güzel konuşan bir kimse olduğu gibi, irticâlen mâhirâne şiirler söylediğinden (eskiden Somali bedevîleri arasında fikirlerini yaymanın en iyi yolu bu idi), ingiliz Somalisi'nde Żūlbahanta ve Habeşistan'daki yurttaşları olan Ogadēnler arasında kolayca tarafdar kazandı. Elindeki nufûz sâyesinde İngiliz müstemleke idâresi ile münâsebetler te'sis etti. İngiliz idâre adamları, bâzan bedevî birlikleri arasındaki ayaklanmaları yatıştırmak için, onun tavassutuna baş-vurmağa başladılar. Bununla berâber, bu zât 1899'da birdenbire Britanya hukûmeti ile olan vaziyetini değiştirerek, ona karşı açıkça cephe aldı. 1899'da taraftarlarını Buraʿo'da topladı, kendisinin mehdî olduğunu ilân etti ve inanmayanlara karşı mukaddes cihâd açtı. Ogadēnler arasında isyânın daha da genişlemesini önlemek maksadı ile, Habeşler tarafından Mahdî'ye karşı kuvvet gönderildi ise de, bu kuvvetin reisi olan Grāzmāç Bānti, Ogadēnlerin bir kolu olan Rēr ʿAlîlere karşı giriştiği şiddetli bir çapul ve akın hareketinden sonra, Harar'a döndü. 1901'de Swayne kumandasındaki ingiliz kuvvetleri Mahdî'yi İtalya Somalisi'nin şimâl hudutlarına kadar püskürttü ve onu 16 temmûz 1901'de Farẖiżżin'de mağlûp etti. İkinci bir ingiliz kuvveti 6 teşrin I. 1902'de Erigo savaşında yeniden bir muvaffakiyet kazandı. 1903'te Mahdî'ye karşı, üç kol hâlinde, büyük bir kuvvet gönderilmesine karar verildi. Aynı senede yapılan bir ingiliz—italyan anlaşmasına göre, bir ingiliz kolu Hobya'dan hareket edecek idi; diğer bir ingiliz kolu Berbera'dan, Habeş birliklerinden müteşekkil üçüncü bir kol da Harar'dan hareket edecek idi. İngiliz kuvvetleri general Manning'in emrine verildi, fakat birinci kol pusuya düştü ve 17 nisan 1903'te Mahdî tarafından Gumburi'de mağlûp edildi; ikinci kol 22 nisan 1903'te Daratola'da kanlı bir mücâdelede ağır kayıplara uğradı; yalnız Habeş kolu Şabēlla vâdisindeki Ogadēn birliklerine karşı bir akın yaptı. 9 kânun II. 1904'te dördüncü bir Britanya kuvveti Mahdî'yi Cidbāli'de, ayrıca 21 nisan 1904'te Hind okyanusu kıyılarında İlig'de İtalyan topraklarına yaptığı yeni bir çıkarmadan sonra, mağlûp etti. Bu sırada Sayyid Muḥammed Ṣāliḥ, Britanya ve İtalya devletlerinin isteği üzerine, Somali'nin en nufûzlu münevverlerine birer mektup gönderdi; bu mektupta Mahdî'nin Sāliḥîya tarîkatının nizamlarına aykırı hareket ettiği ve bu yüzden Sāliḥîya'nın sâdık tarafdarlarının lânetine müstahak olduğu bildirildi. İngiliz zaferleri, dâhildeki topraklar dâimî bir işgâl altında tutulmadığından, isyânı önlemeğa kâfî gelmedi. Bunun üzerine ingiliz ve italyanlar Mahdî ile anlaşma yaptılar. Buna göre, Mahdî Nūgāl vâdisinin İtalya'ya âit kısmı ile İlig'de oturacak idi. Mahdî 5 mart 1905'te bu şartları kabûl etti ve *va lākinna'l-ḳunṣil yaʿrifu ḥālî* („fakat konsolos benim hâlimi bilir") maddesini ilâve etti. Bu kayıt Avrupa'da konsolosa karşı tam bir itimat mânasına alındı ise de, Somali'de başka türlü tefsir olundu. Buna göre, Mahdî bir sûfî olduğundan, geçici siyâsî şartlar dâhilinde kâfirler ile akdettiği anlaşmalara riâyete mecbûr değil idi. Nihâyet Mahdî kânun II. 1908'de ingiliz ve italyanlara karşı akınlara ve çapul hareketlerine başladı. Fakat ingilizler ona karşı mühim hiç bir kuvvet göndermediler; hattâ kendi müstemlekelerinin iç kısmından çekildiler. Mahdî tarafdarlarına karşı yapılan seferlerde kullanılmak üzere, develi bir birlik gönderildi; fakat çetin ve başarılı bir çok seferlerden sonra, develi kuvvetler 9 ağustos 1913'te Dulmadōba'da ezici bir düşman kuvveti ile karşılaştı ve kıt'anın kumandanı muhârebede öldürüldü. Bu sırada italyanlar, büyük askerî harekâta girişmeden, iyi bir siyâset sâyesinde, hemen bütün Somali'yi işgâl etmişlerdi; böylece Somali'nin şimâlinde iki sultanı da (Macērtēn ve Hobya sultanları) itâat altına aldılar. Bundan başka sultanın kuvvetlerini de, Mahdî'ye karşı kullanmak üzere, teşkilâtlandırdılar ve böylece müstemlekelerinin şimâl hudûdunun müdâfaasını

da te'min ettiler. Bu sırada Somali yardımcı kuvvetleri tarafından bilhassa Mahdî'nin Şabēlla vâdisinin şimâlinde bulunan tarafdarlarına karşı ve Nūgāl'e doğru bir takım seferlere başlandı. Nūgāl'de Cirriban ve Gar'ad Hobya sultanı tarafından işgâl olunmuş idi. Birinci cihan harbi sırasında vukûa gelen bu hareketler Mahdî'nin kuvvetlerini zayıflatmakla kalmayıp, çok geniş bir bölge üzerindeki siyâsî nufûzunu da kaybetmesine sebep oluyordu. Bu bölge halkı İtalya ile muslihâne bir şekilde anlaşıyor ve Mahdî'yi kendi topraklarında müdâfaa vaziyetinde kalmağa zorlayordu. Bununla berâber birinci cihan harbinin sonunda ingiliz hukûmeti Mahdî'ye Berbera'dan hücûm ve onu mağlûp etmeğe, kat'î olarak, karar verdi. Kânûn II. — mart 1920'de Mahdî'nin müdâfaa kuvvetleri, ingilizler tarafından topa tutulduktan sonra, ingiliz ordusu Mahdî'nin son ordugâhının kurulu bulunduğu Talēḥ'e doğru ilerileddi. Deve birlikleri ile Somali yardım kuvvetlerinin şiddetli tâkibine uğrayan Mahdî Ogadēn'e, oradan da Karanlê kabîlesinin topraklarına kaçtı ve 23 teşrin II. 1920'de öldü.

Mahdî'nin hayatı Somali zihniyetini tetkik bakımından dikkate değer. Mücâdeleye önce Ṣāliḥiya tarîkatine mensup bir kimse olarak başladı; sonra gittikçe artan şöhreti onun cesâretini arttırdı ve neticede, propagandasını sert dinî bir temele dayadıktan sonra, müşterek din bağlarını kabîle bağlarına hâkim kılmak suretiyle, bütün Somalı ahâlisinin başına geçmek istedi. Asırlık savaş ve kan dâvaları ile birbirine düşman olan kabîleler arasında islâmiyetin bir kardeşlik bağı telâkkî olunduğu Somali bölgesinde böyle bir hareketi idâre etmenin tek çâresi de bu idi. Bu sebepten Muḥammed b. 'Abd Allāh Ḥassān, meşhûr bir şiirinde, Arabistan Ṣāliḥîleri ile aralarındaki münâsebetleri îmâ ederek: —„Ben seccâdemi bu denizin üstüne, kardeş olmayan müslümanları birleştirmek için, sermedim mi?" — demiştir. Yine bu sebepten tarafdarlarının kendi kabîle isimlerini bırakıp, kendisine sâdece „dervîş" demelerini istiyordu. Bir mektupta kendisine, „Ogadēn Bah Geri Muḥammed 'Abd Allāh" diye hitap ettikleri için, kızmış görünmüş idi; çünkü 'Aḳîl b. Abî Ṭālib'in soyundan gelen Somali menşe'ine telmihen [bk. mad. SOMALÎ] imzasına al-Hāşimî nisbesini ilâve etmekte idi.

Bundan başka, kabîleler arasından kur'a ile seçtiği askerler yerine, yeni bir isim ile, husûsî ordular topladı, msl. Habar Gidirlerden Ḥagattu („tırmalayıcılar"), Mikāhîllerden Żūgadlar (Żūgat „silâh atıcı" mânasına gelmektedir), Żūlbahantalar arasından Ḳayyēdları seçti. Fakat bu tedbirli hareketi sonuna kadar devam ettiremedi. İsāḳ kabîlesinin büyük bir kısmının, İsāḳlar ile Dārōdlar arasındaki eski rekabet hissini tâzeleyen düşmanlığı Muḥammed Ṣāliḥ'in şüphesiz ağır bir darbe teşkil eden mektubu (bir şahıs daha önce onu tamâmen Ṣāliḥîlere istinât etmeğe zorlamak suretiyle üzerine Ḳādirîya'nin düşmanlığını celbetmiş idi), kendisini terketmelerinden korktuğu askerlerine ganîmet te'mini zarûreti, bütün bu hususlar ve ayrıca kendi tabiatı Mahdî'nin Somali ülkesinin mehdîsi olarak kazanmış olduğu dinî nufûzu kırdı. Mahdî yavaş-yavaş bir kabîle reisi, çeşitli unsurlardan meydana gelmiş ve dolayısı ile, Somali örf ve âdet hukukunda yeri olan savaş topluluklarını andıran büyük Darāvîş kabîlesinin kudretli reisi oldu. Şurası açıktır ki, Mahdî kendisini böyle telâkkî etmeğe (yâni, „bütün müslümanların ana, baba bir kardeşi" olmaktan ziyâde, Somali kabîlesinin reisi saymağa) başlayınca, gerek kendisini, gerek tarafdarlarını, millî husûsiyetlerinden doğan temâyüllerini arttırmaktan alıkoymak güç idi. Bu sebepten, işi yavaş-yavaş, düşman kabîlelere hakaret dolu şiirler yazmak veya onlara bir takım gülünç adlar takmak ve yahut da bütün akınlara ayrı-ayrı isimler koymak (msl. Dulmadōba muhârebesine „Kemikleri çatır-çatır kıran akın" adı verilmiştir; krş. *Ayyām al-'arab*) suretiyle meydan okumağa kadar götürdü; Somali'ye has o an'anevî çeteciliğe baş-vuruldu.

Netice olarak, kabîleler arasındaki eski rekabetleri ortadan kaldırmak ve avrupalıları memleketten kovmak maksadı ile, Somali halkını birleştirmek için, islâmiyetten faydalanmak husûsunda Mahdî'nin sarfettiği gayretler, gerek Avrupa ordularının kuvveti, gerek Somali halkının, eski kabîle teşkilâtları ve örf ve âdet hukukları lehine gösterdikleri düşkünlük yüzünden, boşa çıktı.

Bibliyografya: M. Mac Neill, *In pursuit of the Mad Mullah* (London, 1902); J. W. Jennings, *With the Abyssinians in Somaliland* (London, 1905); italyan yeşil kitabı: *Somalia Italiana Settentrionale*, XXII. Legislatura, 1904—1906 kısm. (Roma, 1906); ingiliz yeşil kitabı: *Correspondence relating to affairs in Somaliland* (CD 7066), London, 1913; Douglas Jardine, *The Mad Mullah of Somaliland* (London, 1923).

(ENRICO CERULLI.)

MEHDÎ. AL-MAHDÎ, MUḤAMMED B. HIŠĀM B. 'ABD AL-CABBĀR B. 'ABD AL-RAḤMĀN AL-NĀṢIR ABU 'L-VALÎD, Endülüs Emevîlerinin 11. halifesi olup, iki defa iktidara geçmiştir. Birincisinde Hişām II. al-Mu'ayyad'in halefi olmuş, ikincisinde XI. (m.s.) asrın başlarında, müslüman İspanya'nın her tarafında küçük müstakil devletlerin (*mulūk al-ṭavā'if*) teessüsünden az evvel vukû bulan umûmî isyân sırasında Sulaymān b. Ḥakam al-Musta'în [b. bk.]'in yerine geçmiştir.

al-Manṣūr'un oğlu olan ve Sanchol diye anılan 'Abd al-Raḥmān, kardeşi 'Abd al-Malik al-Muẓaffar'in yerine geçer-geçmez, bir çok aşırı hareketlerde bulundu ve kendini meşrû vâris tâyin ettirmek için, halifenin zaafından istifâde etmesini bildi. Bu karar derhâl âilenin böyle saltanattan uzaklaştırılmış olan bir çok mensuplarının infiâline sebep oldu. Aralarından 'Abd al-Raḥmān III. al-Nāṣir'ın torunu olan ve Kurtuba halkı arasında çok tarafdarı bulunan Muḥammed b. Hişām b. 'Abd al-Cabbār'ı bir isyân hareketinin başına geçirdiler. İsyânın çıkarılacağı günü tesbit için, gizli bir toplantı yapıldı. Babasını ve kardeşini temsilen, Galicia hıristiyanlarına karşı, isyânı tahrik için, bizzat Sanchol'un idâre ettiği bir ordudan istifâde edildi. 16 cemâziyelâhır 399 (15 şubat 1009)'da Muḥammed b. Hişām, kendisine sâdık kalan az miktarda tarafdarları ile, halîfenin bulunduğu Kurtuba sarayına hücûm etti. Sarayı ele geçirdi ve gereken tedbirleri almakta gecikmedi. Hişām'ı istifaya icbâr ve kendisini halîfe ilân etti. Kurtuba'nın bütün aşağı halk tabakası silâh altına alındı ve 'Āmirîlerin kurduğu Madînat al-Zāhira [b. bk.]'yi yağma etmeğe gitti. Şehirde bulunan bütün servetler, bu arada muazzam bir hazîne ele geçirilerek, yeni halifeye getirildi. Halife, 'Āmirî iktidarını ebediyen ortadan kaldırmak maksadı ile, büyük hâcib al-Manṣūr'un ancak bir kaç sene önce kurmuş olduğu şehrin her tarafını yaktırıp, tahrip ettirdi. Aynı zamanda al-Mahdî lekabını almış olan Muḥammed b. Hişām, 'Abd al-Raḥmān Sanchol tarafından hazırlanan mukabil hareketi önlemek için, tedbirler aldı. Kurtuba'da olup-bitenleri ve Madînat al-Zāhira'nin tahribini öğrenen hâcip büyük bir endişe içinde, geldi. Ḳal'at Rabāḥ (Calatrava)'ta ordugâh kurdu ve büyük kısmı berberî olan askerlerinin sadâkatini te'min etmeğe çalıştı. Çok geçmeden, berberî askerlerin kendini terk ettiklerini gördü ve yeni tarafdarlar bulmak ümidi ile, Kurtuba'ya doğru yola çıktı. Fakat dönüşte Sierra Morena'da, bir manastırda, al-Mahdî'nin adamları tarafından yakalanarak, cemâziyelâhır 399 (mart 1009) sonunda öldürüldü. Cesedi Kurtuba'da çarmıha gerildi.

al-Maḥdî iktidârı ele geçirince, ordusundaki berberî reisleri ile birlikte, Emevî sülâlesine mensup akrabâları ile birleşmekte gecikmedi. Çok geçmeden, düşmanları ona karşı bir isyân hazırladılar. Berberîler başlarına Emevîlerden al-Raşîd unvânını verdikleri Hişām b. Sulaymān b. al-Nāṣir adında bir halifelik müddeîsini geçirdiler, Kurtuba'yı kuşattılar. al-Mahdî bir çıkış hareketi yaparak, berberîleri bozguna uğrattı ve al-Raşîd katledildi. Bunun üzerine, berberîler Emevîlerden Sulaymān b. Ḥakam'i hukümdar seçtiler. Aynı zamanda Sancho Garcez ile kastilyalılara mürâcaat ettiler. al-Mahdî'nin bütün gayretlerine rağmen, Kurtuba'nın muhâsara çenberi git-gide daha ziyâde daraldı. Bunun üzerine al-Mahdî bizzat kendisinin iktidardan düşürdüğü ve sonra öldü diye ilân etmeğe çalıştığı Hişām II. al-Mu'ayyad'i halifeliğe getirdi ise de, bu hiç bir fayda vermedi. 16 rebiyülevvel 400 (7 teşrin II. 1009)'de halife sarayı muhâsara edenlerin eline geçti. al-Mahdî saklanmaktan başka bir çâre bulamadı. Berberîlerden halîfelik iddia eden Sulaymān'a Kurtuba'da bîat edildi ve kendisine Musta'în bi'llāh unvanı verildi. Ertesi ay al-Mahdî Kurtuba'dan gizlice kaçarak, Tuleytula'ya gitti. Orada halk tarafından iyi karşılandı. Bunun üzerine, Katalanlar (*Ifranc*) ile birleşerek, şevvâl 400 (mayıs-hazîran 1010)'de Kurtuba üzerine yürüdü. Şehir alındı ve al-Mahdî'nin bütün Kurtuba berberîlerini kanlı bir tazyik altına sokan ikinci saltanatı başladı. Pâyitahtta vatandaşlarına yapılan zulümler karşısında, Sulaymān al-Musta'în'in ordusundaki berberîler şehri muhâsaraya koştular. Yakınlarının ihânetine uğrayan al-Mahdî, muhâsara esnâsında, 8 zilhicce 400 (23 temmûz 1010)'de Kurtuba'daki halife sarayında, 'Āmirî köleler tarafından, öldürüldü. İlk saltanatı 9 ay, ikincisi 2 ay sürmüştür.

Bibliyografya: İbn 'İẕārî, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. Lévi-Provençal), Paris, 1928, III (burada çok mufassal mâlûmat vardır); al-Nuvayrî, *Kitāb nihāyat al-arab* (nşr. ve ispan. trc. M. Gaspar Remiro), Granada, 1916, fihrist; 'Abd al-Vāḥid al-Marrākuşî, *Kitāb al-mu'cib* (nşr. Dozy), s. 28 v.d., trc. Fagnan, s. 34 v. dd.; İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar* (Bulak), IV, 149 v. dd.; İbn al-Aşîr, *Kāmil* (*Annales du Maghreb et de l'Espagne*, trc. Fagnan, fihrist); al-Maḳḳarî, *Nafḥ al-ṭîb*, s. 278 v.d.; İbn al-Abbār, *al-Ḥullat al-siyarā'* (Dozy, *Notices...*, s. 159 v. d.); R. Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, III, 271—300.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MEHDÎ. AL-MAHDĪ ʿUBAYD ALLĀH, ilk Fâtımî halifesi (297—322 = 909—934) olup, menşe'i karanlıktır. Saʿîd ismi ile de tanınmıştır ve İsmāʿîlî reislerinden biri olan meşhûr iranlı şi'î ʿAbd Allāh b. Maymūn al-Ḳaddāḥ („gâipten haber veren") 'ın torunu olduğu sanılmaktadır; fakat o, Fāṭıma vâsıtası ile, Peygamberin hakikî torunu olduğunu iddia ederdi. Bâzıları onun on ikinci *imām* 'ın kardeşi olduğu faraziyesini ileri sürerler, başkalarına göre, garip „gizli" *imām* 'lardan birinin oğlu idi. Ânî olarak iktidara geçmesi, imâmlık hakkındaki sûfî telâkkîsi ile alâkalı halifeliğin münâkaşalı meşrûiyeti meselesinde, şi'î gayretinin ansızın galeyâna gelmesi ve beklenen bir mehdînin [b. bk.] zuhûr etmesi ile aynı zamana tesâdüf eder. İsmāʿîlî propagandası, Arabistan 'da Karmatî ilhâdı ile birlikte, o zaman en yüksek noktasına varmış idi. Bu devrin tarihi içinde, bu kadar gayretli şi'îlerin bâtınî akîdeleri ile remzî tefsirlerinden, şe'niyet içinde kendi siyâsî gâyeleri için, ne şekilde istifâde ettiklerini tesbit etmek kabildir. Şimâlî Afrika Fâtımîlerin yükselmesinin kat'î safhalarına şâhid oldu. Buna ilk başlayan ihtimâl kendini Mahdî 'nin mübeşşiri ilân eden Abū ʿAbd Allāh al-Şīʿī [b. bk.] adlı bir *dāʿî* olmuştur. Bu zât ihtirasla dolu olan ve kendisinde eşsiz bir teşkilât deha ve mahâreti bulunan bir ihtilâlci idi. Fakat hîlekârlığı ve iktidara düşkünlüğü nihâyet onu mahva sürükledi. Bununla berâber, ʿUbayd Allāh tahtı ile unvânını ona borçlu idi. Abū ʿAbd Allāh al-Şīʿī, şimâlî Afrika 'nın berber kabîleleri arasında fitne tohumları atarken, ʿUbayd Allāh, âilesi ile berâber, Suriye 'nin şimâlindeki Salamîya 'den Ḳayravān 'a doğru yoluna devam ediyordu (902 m. s.). Tâcir kıyâfetinde Mısır 'ı geçerken, müvesvis bir vâlinin eline düştü ve az kaldı hapse atılacak idi. İhtimâl yolculuğu sırasında isâbet ile seçilmiş şahısların bozuk ahlâkından istifâde etmiştir; fakat sonunda, oğlu ile birlikte, Abbâsî taraftarı olan Banī Midrār tarafından Sicilmâsa 'de bir zındana atıldı. Bu sırada, kendi gâyesine kazanmış olduğu Banī Kitāma berberîlerinin yardımı ile, baş-kumandanı onun nâmına hâricde harekâta devâm ediyordu. Sicilmâsa 'ye muzafferâne girişi ʿUbayd Allāh 'ın kurtarılmasını — asıl mahbusun şehrin teslîminden evvel öldürüldüğü de iddia edilmektedir — ve müslümanların hakikî reisi al-Mahdī 'nin, mü'minlerin emîri ilân edilmesini te'min etti. 29 rebiülâhır 297 (15 kânûn II. 910) 'de Mahdī ile oğlu muzafferâne Raḳḳāda 'ye girerlerken, Aġlabî hükümdarı Ziyâdat Allāh devrilmiş ve Mısır 'a nefyedilmiş idi.

ʿUbayd Allāh, iktidâra geçtikten sonra, ülkesinin hudutlarını genişletmek siyâsetini tâkip etti. Yalnız her taraftan düşmanlar ile çevrilmiş değil idi, kendi karargâhında bile hâin müttefikler ve şüpheli taraftarlar bulunuyordu. Kendisini zındandan çıkaranlar, onun kendilerine hâkim bir vaziyete geldiğini hemen gördüler. Kendisi ile taraftarlarının ileri gelenleri arasında hâsıl olan kin ve nefret, söylendiğine göre, böyle ilâhî bir şahıstan beklenen mûcizeleri göstermekten âciz olduğunu farketmelerinden hâsıl olan hayâl kırıklığından mütevellit idi. Abū ʿAbd Allāh, bir mâdun rolü oynamağa mecbûr oldu ve bunun üzerine, yerleşik olmayan berberî kabîleler arasında fitne tohumları saçmağa başladı. Fakat Mahdī vaziyeti karşılayacak kudrete sâhip idi. Mahdī 'nin mânevî haklarının bedihî delîllerini sormak için gelen bir hey'etin başında bulunan bir Kitāma berberî şeyhinin başı kesiliverdi. Az bir müddet sonra, ʿUbayd Allāh, Abū ʿAbd Allāh ile kardeşi Abu 'l-ʿAbbās 'ı bir tuzağa düşürdü ve onları katlettirdi (298 = 911). Abū ʿAbd Allāh 'ın diğer kardeşi Abū Zākī, idâm emrini ihtivâ eden bir mektup ile, Ḳayravān 'a gönderildi. Eski taraftarlarına karşı böyle hareketlerini haklı göstermek için bizzat Mahdī „şeytan onları dalâlete sürükledi ve ben kılıç ile temizledim" diyordu. Kargaşalıklar birbirini tâkip etti, fakat Mahdī 'nin halka karşı cür'etli hareket tarzı ve bir de şahsî cesâreti, mânevî meziyetlere delâlet etmese de, felâketi önledi ve Fâtımî hânedanının dünyevî iktidarını sağlam bir şekilde te'sis etti.

ʿUbayd Allāh 'ın hâricî siyâseti Banī Kitāma 'den Ḥassān b. Kulayb 'i, Fâtımî dâvasını yoklamak üzere, Sicilya vâlisi tâyin ederek, oraya gönderdi. Trablusgarp 'taki Huvāra ve Lavāta kabîleleri mağlûp edildi, bu sırada Mahdī 'nin kuvvetleri Tiharet 'te Muḥammed b. Ḥazar 'ı hezîmete uğrattı. Fakat Abū ʿAbd Allāh 'ın ölümünden sonra, Mahdī 'ye karşı memnûniyetsizlik gösteren Banī Kitāma, vahşî hareket tarzlarına aslâ tahammül edemeyen ve eski düşmanları olan Ḳayravān halkı tarafından, 912 nisanında taarruza uğratıldı. O zaman umûmî bir Kitāma isyânı patlak verdi; Kadū isimli yeni bir mehdî ilân edildi; fakat bunlar müdhiş bir muhârebeden sonra, hezîmete uğratıldılar. Trablusîular da berberler ile bir muhârebede (300 h.), aynı şekilde, kandırıldı. Fakat bu devrenin en mühim hâdiseleri Mısır 'a karşı hücûmlar olmuştur. Mahdī 'nin oğlu Abu 'l-Ḳāsim orduların başında gitti; bu sırada Ḥubasa idâresinde bir donanma faâliyette idi. Trablus şehri, Barka, sonra İskenderiye, 302 (914) 'de zaptedildi. Fakat muzaffer ordular, Fusṭāṭ dışında Mısır ordusunun kumandanı hadım Mūnis tarafından durduruldu. İkinci bir ordu, birincinin yaptıklarını tekrarladı (916—917): deltayı tahrip etti; Fayyūm 'u yıktı, fakat bir defa daha eski Kahire 'de durduruldu; 80 gemi ihtivâ eden donanma Raşīd 'de, gemi mıkdarı daha az, fakat daha kuvvetli olan halifenin donanması tarafından tahrip edildi. Fâtımîler bir defa daha çekilmek mecbûriyetinde kaldılar. Bununla berâber, Mahdī 'nin ülkesi Mısır hudutlarından Fas 'taki İdrîsî beyliği hudutlarına kadar uzanıyordu. Donanmaları bütün Akdeniz 'de dehşet saçıyordu. Malta, Sicilya, Sardenya ve Balear te'sirini hissediyordu; emri ile bütün Endülüs 'te gizli me'mûrları dolaşıyordu. Sicilya 'da bir aglebî şehzâdesi olan Aḥmed b. Ziyâdat Allāh lehine çıkan bir isyân bu adadaki iktidarını sarstı, fakat idâresi şiddetli ve merhametsiz olmasına rağmen, umûmiyetle kuvvetli ve emin idi. 926 yılında merkezini Tunus sâhilinde te'sis ettiği ve kendi adından alınarak, al-Mahdīya (b. bk.; Froissart 'daki „Africa") ismi verilen yeni şehre nakletti. Bu şehir kendisinden aş. yk. 26 km. mesâfede bulunan Ḳayravān 'ın yerine, pâyitaht oldu. Şehir 303 (916) 'te denize uzanan bir yarım-ada, Cazīrat al-Fār üzerinde kurulmuş idi. Kuvvetle tahkim edilerek, etrafı yüksek ve geniş bir sed ile çevrildi. Muazzam ağırlıkta kapıları var idi; saray ve kışla içeride bulunuyordu. Oradaki tabi'î liman 100 harp gemisini barındırabilecek şekilde islâh edildi. Kara tarafında tâcirler ile umûmiyetle halka tahsis edilmiş olan Zavīla kenar mahallesi uzanıyordu. ʿUbayd Allāh, 25 yıllık hukümdarlıktan sonra 14 rebiülevvel 322 (4 mart 934) 'de 63 yaşında öldü; oğlu Abu 'l-Ḳāsim, al-Ḳā'im bi-Amri 'llāh lekabı ile, yerine geçti.

Bibliyografya: Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 579 v.dd.; O'Leary, *Hist. of the Fatimid Khalifate*, fihrist; Nicholson, *Establishment of the Fatimid Dynasty*; C. Huart, *Histoire des Arabes*, I, 333 v.dd.; Lane-Poole, *Egypt in the Middle Ages*, s. 95—97; ayn. mll., *Mohammedan Dynasties*, s. 70; Ch. Schefer, *Sefer Nameh de Nasiri Khosrau*, s. 105, 120; I. Hamet, *Histoire du Maghreb*, s. 25—34; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb*, s. 77; H. C. Kay, *ʿOmarah's History of Yaman*, s. 192 v.dd.; Muir, *Caliphate*, s. 562 v. dd.; Dozy, *Histoire des musulmans d'Espagne*, bk. fihrist; Yāḳūt, *Muʿcam*, I, 400, 456; II, 798, 961; IV, 694; Abu 'l-Maḥāsin b. Taġrîbirdī, *al-Nucūm* ... (nşr. W. Popper), s. 4, 112; de Goeje, *B G A*, VIII, 334; ʿAbd al-Laṭīf, *Relation de l'Egypte* (trc. de Sacy), s. 523; al-Masʿūdī, *Murūc al-ẕahab*, VI, 194; VIII, 246; İbn Ḫallikān, *Dict. biogr.* (trc. de Slane), I, 231, not; III, 388; IV, 51; Maḳrīzī, *Hist. de l'Égypte* (trc. Blochet), s. 72; H. Bunz, *Fatimidengeschichte von al-Makrīzī*, s. 31 v.dd.; İbn al-Aṯīr, *Kāmil*, II, 284; İbn Ḫaldūn, *Hist. des Berbères* (nşr. de Slane), I, 441 v.dd.; Suyūṭī, *Hist. of the Caliphs* (trc. Jarrett), s. 2, 23, 398 v.dd.; *Archives marocaines*, XVI, 453 v.dd.; XXX, 155, 246, 263; XXXI, 51, 58; al-Balḫī, *Livre de la Création* (nşr. ve trc. Cl. Huart), II, 163; al-Bīrūnī, *Chronology of Ancient Nations* (trc. Sachau), s. 48; C. Zaydān, *Tārīḫ al-tamaddun* (Kahire, 1922), IV, 211 v.dd. (trc. D. S. Margoliouth, *G M S*, 1907, IV, 274, 280); ayn. mll., *On Mahdis and Mahdiism* (*Proceed. of the British Acad.*, 1916, VII, 13); ayn. mll., *Eclipse of the Abbasid Caliphate*, I, 167; 181, II, 254; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 596 v.dd.; Becker, *Beiträge zur Gesch. Ägyptens*, I, 2 v.dd.; Zambaur, *Généalogie et Chronologie*, I, 94; E. G. Browne, *Lit. Hist. of Persia*, I, 359, 409; II, 197; Quatremère, *Mémoires hist. sur la dynastie des Fatimides* (*J A*, 1836, II, 117); P. Casanova, *La Doctrine secrète des Fatimides* (*B I F A O*, XVIII, 129, 148, 150); de Goeje, *Les Carmathes du Bahrein*, s. 6 v.dd.; İbn İyyās, *Tārīḫ Miṣr*, s. 44—48, 59, 67—70.

(J. WALKER.)

MEHDÎ HAN. MAHDĪ ḪĀN, MĪRZĀ MUḤAMMED B. MUḤAMMED NAṢĪR ASTARĀBĀDĪ, İran hukümdarlarından Nādir Şāh 'ın münşî ve vak'anüvisi. Mahlası *Kavkab* olup (bk. Storey, *Persian literature*, I, 322; Abū Ṭālib Ḫān İsfahānī, *Ḫulāṣat al-afkār* 'dan naklen *Catalogue of the Persian ... manuscripts in Bodleian Library*, I, 310, nr. 232; *Durra-i nādira*, s. 340), doğum ve ölüm tarihleri belli değildir. Adı da bir çok eserlerde (bk. Ethé, *Catalogue...*, I, 155, nr. 412; Mīrzā Mahdī Han, *The Mabāni 'l-lughat*, nşr. E. Denison Ross, Calcutta, 1910, nâşirin önsözü, s. VI; J. Eckmann, *Mirza Mehdis Darstellung ...*, s. 156; Mirzā Mahdī Muḥammed Han, *Sanglāh*, nşr. Besim Atalay, İstanbul, 1950, nâşirin ön sözü, s. 4) Hind-türk imparatorluğuna dâir bir tarihî eser yazmış olan Niẓām al-Dīn Muḥammed Hādi b. Muḥammed al-Ḥusaynī al-Şafavī (bk. Storey, *ayn. esr.*, I, 54, 519) 'nin ismi ile karıştırılmıştır. Müellif, aş.-yk. Nādir Şāh ve ona tekaddüm eden devrin tarihine tahsis ettiği *Tārīḫ-i Cihānguşāy-i Nādirī* (Tahran, 1296) ile çagataycanın gramerine tahsis ettiği *Mabāni 'l-luġa* (nşr. Besim

Atalay, İstanbul, 1950, s. 4) adlı eserinde adı geçen hükümdarın yanındaki vazifelerinden bahsettiği hâlde, resmî vazifeleri dışında, hükümdar ile olan münâsebetlerine ve ondan önce veya sonra başından geçenlere dâir hemenhemen hiç denecek kadar az mâlûmat verir. İran tarihinin en karışık bir devrinde gelen bu hükümdar, İran'ın şark ve garp hudutları arasında âdetâ mekik dokurken, Mahdî Han da onunla birlikte idi. Bu arada kendisine vak'anüvislik, emirlerin zaptı, halkı ilgilendiren isteklerin hükümdara arzı ve fermanların yazılması gibi vazifeler verilmiş idi (*Sang-lāḫ*, s. 4). Bu vazifeleri dışında, Nâdir Şâh tarafından İncil'i farsçaya tercümeye me'mûr edilen rum ve ermeni râhiplerinin tercüme işlerine de yardım ediyor (bk. *JA*, 1911, X. seri, XVII, 329) ve çagatayca—farsça lugatini hazırlıyordu (*Sang-lāḫ*, *göst. yer.*). Mahdî Han'ın Nâdir Şâh'ın hizmetine hangi tarihte girdiği belli olmamakla berâber, bu hükümdarın katline kadar (1160/1747), vazifelerine devam ettiği anlaşılıyor. Osmanlılar ile Nâdir Şâh arasında sık-sık vukû bulan harplere son veren bir anlaşmayı müteâkip, 10 muharrem 1160 (23 kânûn I. 1747)'ta Nâdir Şâh tarafından, elçilik vazifesi ile, İsfahan'dan İstanbul'a gönderilmiş idi. Luṭf-'Alî Bey Âẕar'in amcası Muṣṭafâ Han da berâberinde idi. Osmanlı pâdişahına gönderilen hediyeler ile Muṣṭafâ Han'a bizzat kendisi tarafından kaleme alınan mektup da Mahdî Han'a teslim edildi (*Cihān-guşāy Nādirî*, Bombay, 1265; krş. Luṭf-'Alî Bey Âẕar, *Âtaş-gada*, Bombay, 1299, s. 376). Müellif bu seyâhatini tamamlayıp-tamamlamadığına dâir her hangi bir işârette bulunmayorsa da, Bagdad'dan geri döndüğü (bk. *Ḫulāṣat al-afkār*'dan naklen *Catalogue of Persian manuscript in Bodleian Library*, I, 310, nr. 232) ve bu seyâhatin tamamlanmasına Nâdir Şâh'ın öldürülmesinin mâni olduğu görülüyor (krş. *Âtaş-gada*, s. 382). Muṣṭafâ Han ile birlikte, Osmanlı—İran hudûduna gelen Mahdî Han ve arkadaşları, burada İran'a gidecek olan osmanlı elçileri ile 16 cemâziyelâhır 1160 (26 hazîran 1747)'ta mübâdele edildiler ve bu ayın yirmi yedisinde (7 temmûz) büyük bir merâsim ile Bagdad'da karşılandılar. Burada fazla kalmayıp, Meşhed'i ziyârete gittiler (İzzî, *Tarih*, s. 124 a). Meşhed'den döndükleri zaman, Nâdir Şâh'ın katli ile İran'da karşılıklar çıktığından, Bagdad'da ikamete me'mûr edildiler; masrafları da hukûmet tarafından te'min olundu (İzzî, s. 136; Hâcibî, *Tercüme-i Târîḫ-i Nādirî*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2179, 260 b v. d.). *Âtaş-gada* müellifi, amcası Muṣṭafâ Han'ın İran'a döndüğünden bahsettiği hâlde, Mahdî Han'ın buradan geri dönüp dönmediğine dâir herhangi bir işârette bulunmamaktadır. Muḥammed 'Alî Tarbiyat ise, Mahdî Han'ın kendi ceddi olduğunu kaydettikten (*Dānişmandān-i Āẕarbāycān*, s. 122) sonra, h. 1160'ta Bagdad'dan Tebriz'e geldiğini ve bir müddet sonra burada öldüğünü söylemektedir (İbn Yûsuf Şîrâzî, *Fihrist-i Kitāb-ḫāna-i Madrasa-i 'Ālî-i Sipahsālār*, Tahran, 1318 h. ş., s. 269). Fakat müellifin *Sang-lāḫ* adlı lûgatini 1173 (1760)'te tamamladığına bakılırsa (bk. *Mabāni 'l-luġa*, ön söz, s. V—VI), bu tarihten sonra öldüğü anlaşılır.

Mahdî Han'ın tahsil hayatına dâir fazla bir şey bilinmemekle berâber, eserlerinden devrinin bir çok ilimlerine ve bu arada farsçadan başka, arapça ve şark türkçesine ve büyük bir ihtimâl ile garp türkçesine de tam mânâsı ile vâkıf ve ayrıca „hikmet-i tabiiye" ile de meşgûl olduğu anlaşılmaktadır. Büyük bir dilci ve farsça nesirde üstad olarak tanınan Mahdî Han'ın *Kavkab* mahlasını kullandığına bakılarak, şiir yazdığı tahmin edilirse de, şimdiye kadar şiirlerini toplayan bir mecmuaya rastlanmamıştır. Mahdî Han'ın elde bulunan eserleri şunlardır:

1. *Târîḫ-i cihānguşāy-i Nādirî*, aslında sâdece Nâdir Şâh devri vukuâtını ihtivâ etmek üzere kaleme alınan bu eser, ayrıca baş tarafında Sulṭān Ḥusayn Ṣafavî devri ile sonunda yine safevîlerden 'Alî ve İbrâhim Şâh devirlerindeki vukuatı da, muḫtasar bir şekilde, içine alır. Eserde bilhassa Nâdir Şâh'ın hayatı da, aş-yk. bütün teferruatı ile, doğumundan ölümüne kadar, anlatılır. Eser, İran tarihi için olduğu kadar, osmanlı tarihi bakımından da büyük bir ehemmiyet taşır; ihtivâ ettiği devir de iranlılar ile Osmanlılar arasında Azerbaycan ve Bagdad bölgelerinde yapılan savaşlar, hemen-hemen bütün teferruatı ile, tesbit edilmiş ve siyâsî münâsebetler de, oldukça tarafsız bir ifâde ile, anlatılmıştır. Eser, bu devir vukuâtını kısmen ihtivâ eden diğer farsça tarihlerden de farklıdır. Ayrıca avrupalılardan *History of Nādir Shah* adlı eserin müellifi James Fraser ile Jonas Hanway'in anlattıklarını da tamamlamaktadır. Başka bir husûsiyeti de, dolayısı ile, İran'daki bir çok türk kabîlelerinin isimlerini ve hicrî tarihler dışında, türk takvimine göre de, yıl adlarını ihtivâ etmesidir. Eser, dil bakımından, *Durra-i Nādira*'ye nisbetle daha sâde olmakla berâber, yine de yeknesak tasvirler, aşırı medihler ve yıllardan beri kullanıla gelen sıkıcı teşbihlerden kurtulmuş değildir. Yazma nüshaları için bk. Storey, s. 322 v.dd. ve s. 1283. İlki, 1264'te olmak üzere, bir çok defalar, Tebriz, Tahran, Calcutta, Bombay ve Lahore'da basılmıştır (bk. Storey, *göst. yer.* ve Edhem Fehmi Karatay, *Üniversite kütüphânesi farsça basmalar kataloğu*, İstanbul, 1949, s. 127). W. Jones tarafından farnsızcaya (*Histoire de Nadir Chah*, London, 1770), yine aynı müellif tarafından ingilizceye (*The History of life of Nadir Schah*, London, 1773), T. H. Gadebuesh tarafından almancaya (*Geschichte des Nadir Schah*, Greifswald, 1773), Guffar A. Syed tarafından tekrar ingilizceye (*Translation of Jehan Kushai Nadiri*, Ahmadâbâd, 1908) tercüme edilmiştir. Bunlardan başka, biri orduca ve üçü rusça olmak üzere, dört tercümesi daha vardır (bk. Storey, *ayn. esr.*; A. A. Semenov, *Ukazatel persidskoy literaturı po istorii uzbekov v Sredney Azii*, Taşkent, 1926, s. 14).

Mahdî Han'ın bu eseri, Mehmed Paşa b. Yâkub Paşa'nın emri ile, Hâcibî isminde biri tarafından, 1165 (1751/1752)'te türkçeye tercüme edilmiştir. Bu tercümede müellifin üslûbuna oldukça sâdık kalınmış, ayrıca Osmanlı-İran münâsebetleri anlatılırken, Mahdî Han'ın eserinde olduğu gibi, sâdece iranlılar değil, Osmanlılar tarafından girişilen teşebbüsler ve yazılan mektup veya sulhnâmeler de ilâve edilmiştir. Bundan başka mütercim, Mahdî Han'ın eserine beş yıllık vukuâtı da ilâve etmiştir. Bu tercümenin hâlen bilinen tek nüshası, Süleymâniye kütüphânesi'nde (Es'ad Efendi kütüp., nr. 2179) bulunmaktadır (tavsifi için bk. *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları katalogları*, seri 1, sayı 1, s. 314 v. d.)

2. *Durra-i Nādira* veya *Nādirî*, tarihçi Vaṣṣâf'ın son derece süslü üslûbunu takliden kaleme alınan bu eser, muhtevâ bakımından aş-yk. evvelkinin, tamâmen aynıdır. Aradaki fark, birincisinde muhtelif hâdiselerden bahsedilirken, daha fazla açıklayıcı tafsilâta girişilmiş olmasıdır. *Durra-i Nādira*, matbû ve bâzı yazma nüshalarındaki metin arasına ve sahife kenarlarına ilâve edilen bir çok kelime ve târbirlerin izahı olmadan anlaşılmaz bir haldedir (bk. *Durra-i Nādira*, Bombay, 1270; E. Blochet, *Catalogue des manuscripts persans...*, Paris, 1905—1912, I, 302, nr. 488). Eserin muhtelif nüshaları için bk. Storey, *ayn. esr.*, s. 324 ve 1283. Mahdî Han'ın bu eseri ilk defa 1271 (Bombay)'de olmak üzere, bir çok defalar tab'edilmiştir (bk. Storey, *göst. yer.*). Son olarak *Nādir Şāh* adı ile ihtisar edilmiş ve Tahran'da 1324 (h. ş.)'te basılmıştır. Ayrıca Sayyid Aḥmed Şâh tarafından yapılan ve *Durrat al-tāc* adını taşıyan bir de şerhi vardır (Jullundur, 1907).

3. *İnşā'* veya *Munşa'āt*, daha çok müellifin vazifesi icâbı türlü vesîleler ile, benzerlerinde görüldüğü gibi, süslü bir üslûpla yazdığı resmî mâhiyetteki mektup ve vesîkaları ihtivâ eden ve İran tarihi için olduğu kadar, osmanlı tarihi için de, mühim olan bu eser, h. 1269'da, Tebriz'de basılmıştır.

4. *Târîḫ-i rūzāna-i Nādir Şāh*, isminden Nâdir Şâh vukuâtını günü-gününe tesbit ettiği anlaşılan bu eserin bir nüshasına rastlanmamıştır (İbn Yûsuf Şîrâzî, *Fihrist-i Kitāb-ḫāna-i Maclis-i Şūrāy-i Millî*, Tahran, 1318—1321 h. ş., s. 100; ayn. mll., *Fihrist-i Kitāb-ḫāna-i Madrasa-i 'Ālî-i Sipahsālār*, Tahran, 1315 h. ş., II, 269).

5. *Sang-lāḫ*, Nâdir Şâh devrinde yazmağa başladığı ve 1172'ye doğru (krş. *The Mabāni 'l-lughat*, s. V—VI) bitirdiği bu eser, daha ziyâde Ali-Şîr Nevâî'nin eserlerinin anlaşılabilmesi için tertip edilmiş bir lûgat kitabıdır. Müellif izah ettiği kelimelerin güçlüğü sebebi ile eserine *Sang-lāḫ* („taşlık") adını vermiştir. Müellif, eserini, önce bu sâhada yazılmış olan diğer eserleri görüp, dikkatli bir tenkide tâbî tuttuktan sonra, yazmağa başlamıştır ki, bunların bir listesini vermektedir. *Mabāni 'l-luġa* adlı ilk kısmı hâric, 1. çagatayca-farsça lugat, 2. Nevâî'nin eserlerindeki anlaşılması zor farsça ve arapça kelime ve tâbirlerin izahı olmak üzere, iki bölüme ayrılmaktadır. Çagatayca için çok mühim olan bu eser, henüz basılmamış olup, nüshaları da mahduttur. Müellif hattından istinsah edilmiş bir nüshası Tahran'da Kitābḫāna-i Şūrāy-i Millî'dedir (bk. İbn Yûsuf Şîrâzî, *ayn. esr.*, s. 99 v.d.). Diğer üç nüshasından birincisi Londra'da (bk, Rieu, *Catalogue of Turkish Ms.*, London, 1887, s. 264 v.dd.), ikincisi Bodleian kütüphânesinde (bk. Ed. Sachau-H. Ethé, *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî... manuscripts in the Bodleian Library*, Oxford, 1889, Part I, s. 1020, nr. 1760), üçüncüsü de yine aynı şehirde RAS'de bulunmaktadır. *Sang-lāḫ*, İran'da Kaçar hânedanına mensup Nâṣir al-Dîn Şâh zamanında (1848—1869) hekim-başılık eden ve daha çok Ḥakîm Ḳublî diye tanınan (M. 'Alî Tarbiyat, s. 122) Hoy'lu Muḥammed b. 'Abd al-Ṣabûr tarafından *Ḫulāṣa-i 'Abbāsî* adı ile muştakkatı, misâlleri ve tekrarları atılmak sureti ile, ihtisar edilmiştir (*Fihrist-i Kitābḫāna-i Madrasa-i Sipahsālār*, II, 173 v.dd.). *Seng-lāḫ*'ın meçhul bir kimse tarafından yapılmış *Kitāb-i 'adn* adlı bir muhtasarı daha vardır (bk. E. Blochet, *Cat.*, II, *Suppl.*, s. 125, nr. 1000; ayn. mll., *Cat. des manuscrits Persans* Paris, 1912, II, 223). Ali Şîr Nevâî'nin ese-

lerine dâir *Maḳālîd-i turkîya* adı ile diğer bir lugat kitabı tertip etmiş olan Fatḥ-'Alî Sapanlu, eserinin sonunda, Mahdî Han'ın *Sang-lāḫ*'ta anlaşılmaz olarak kabûl ettiği bâzı kelimeleri tercüme ve şerhetmiştir. Fatḥ 'Alî Sapanlu'nun eserinin bir nüshası Tahran'da Melik kütüphânesinde bulunmaktadır (bk. *Fihrist-i Kitābḫāna-i Maclis...*, s. 100).

6. *Mabāni 'l-luġa*, bâzan müstakillen, bâzan *Sang-lāḫ*'ın mevcut nüshalarında, onun mukaddimesi gibi görünen ve hakikatte ondan sonra yazılan (B. Atalay, s. 7 ve krş. s. 3) bu eser, çagataycaya dâir bir gramer kitabıdır. Müellif Firāḳī ismindeki bir müellifin, türkçenin mazbut bir dil olmadığı hakkındaki iddiasına karşı, türkçenin arap ve fars dillerinden daha mazbut bir dil olduğunu söyledikten sonra, eserinde tâkip ettiği usul hakkında mâlûmat verir (bk. *ayn. esr.*, s. 7 v. d.). Burada tâkip edilen usul, bugünkü gramer anlayışına, tam mânası ile, uymamakla berâber, çagataycaya dâir mühim esaslara işâret edilmiştir. Eserin yukarıda bahsedilen *Sang-lāḫ* nüshalarının ihtivâ ettiği yazmaları dışında, hâlen bilinen üç nüshası vardır. Bunların biri Süleymâniye kütüphânesinde (Bagdadlı Vehbî kitapları, nr. 1189—1922), biri Tahran'da Madrasa-i Sipahsālār kütüphânesinde (*Fihrist*, II, 268—269) olup, üçüncüsü Denison Ross tarafından satın alınan nüshadır. Eser ilk defa, E. Denison Ross tarafından, Kalküte'de (1910) *Bibliotheca Indica* neşriyâtı arasında (New Series, nr. 1225) neşredilmiştir (bu neşirde rastlanan bâzı hatâlar için bk. Cl. Huart, *JA*, 1911, X. seri, XVII, 328 v. d.). Son olarak, Besim Atalay tarafından, Bagdadlı Vehbi Efendi kitapları arasındaki nüsha, faksimile sureti ile, *Sang-lāḫ* adı altında basılmıştır (nşr. TDK, II, 31, İstanbul, 1950). M. 'Alî Tarbiyat'in sözüne göre, eser bir defa da Tebriz'de neşredilmiştir. Bu eseri ayrıca, Şayḫ Muḥammed Ṣāliḥ İṣfahānî, ihtisar etmek sureti ile, *Al tamġā-i Nāṣirî* adlı türkçe-farsça lugatinin mukaddimesine nakletmiş ve bu kısım da Tahran veya Tebriz'de neşredilmiştir (bk. Rieu, *ayn. esr.*, s. 266). *Mabāni 'l-luġa*'nın muhtevâsı hakkında en son tetkik J. Eckmann tarafından yapılmıştır (bk. *Mirzā Mehdis Darstellung der tschagataischen Sprache, Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata, edendo operi praefuit L. Ligeti*, Budapestini, 1942—1947, s. 156—222).

7. *Zavāhir al-ṭabî'îya*, hikmet-i tabiîyeye âit küçük bir risâle olup, basılmıştır (Edwards, *A Catalogue of the Persian printed books in the British Museum*, London, 1922, s. 503).

Mevcut eserlerine göre, Mahdî Han'ın üslûbunu sâde, orta ve son derece süslü olmak üzere, üçe ayırmak mümkündür. Bu üç çeşit üslûbundan birincisine *Sang-lāḫ* mukaddimesi ile lûgatin kendisi, ikincisine *Cihānguşāy-i Nādirî* adlı tarihi ve üçüncüsüne de *Durra-i Nādira* ile *Munşa'āt*'ı misâl olarak gösterilebilir. Fakat mevzû icâbı sâde bir uslûp ile yazmak mecbûriyetinde kaldığı *Sang-lāḫ* hâric, diğer eserlerinde umûmiyetle musannâ üslûp daha çok hâkimdir.

Bibliyografya: Metinde geçenlerden başka bk. 'Alî-Ḳulî Han, *Riyāż al-şu'arā'* (bk. Ivanov, *Concise descriptive catalogue of the Persian Manuscripts in the Curzon, Collection*, Calcutta, 1926, s. 57); Abū Ṭālib Ḫān İṣfahānî, *Ḫulāṣat al-afkār* (bk. *Catalogue of the Persian... manuscripts in Bodleian Library*, I, 310, nr. 232); Şayḫ Aḥmed 'Alî Ḫan Sandilavî, *Maḫzan al-ġarā'ib* (*ayn. esr.*, s. 375, nr. 2390); Schefer, *Chrestomathie persane* (Paris, 1885), II, 235; Geiger-Kuhn, *Gr. I Ph.*, II, 562; Pavet de Courteille, *Dict. turc-oriental* (Paris, 1870), mukaddime, s. IV—V; W. Ivanov, *Concise descriptive catalogue of the Persian manuscripts...* (Calcutta, 1924), s. 30, nr. 94 ve s. 173, nr. 400; H. Massé, Mahdî Khān, *EI*, III, 122 a—b; Samoyloviç, *Persidskiy turkolog XVIII. veka Mirza Mehdi Ḫan* (*Izvestiya obṣçeṣtva obsleḍovaniya i izuçeniya Azerbaycana*, 5, Bâkû, 1927); J. Thury, *A közepazsiai török nyev ismertatései* (1906); ayn. mll., *Behcetü 'l-luġat* (1903).

(TAHSİN YAZICI.)

MEHDÎ LI-DÎNİ 'LLAH. AL-MAHDÎ LI-DÎN ALLĀH AḤMED, Yemen Zaydî imâmlarının bir çoğunun unvânı ve adı. Yemen'de Zaydiya [b. bk.]'nin kurucusu al-Hādî Yaḥyā'nın ölümünden aş-yk. iki buçuk asır sonra, 532—566 (1134—1170) arasında, doğrudan-doğruya onun neslinden gelen İmâm al-Mutavakkil 'ala 'llāh Aḥmed b. Sulaymān, Ṣa'da, Nacrān ve bir de, bir müddet için, Zabîd ve Ṣan'ā'yı tekrar ele geçirerek, devleti al-Hādî zamanındaki hâlinde ihyâ etti. Bir nesil sonra, 593'ten 614'e kadar (1197—1217), hiç olmazsa Ṣa'da'den Ẓamār'a giden dağlık bölge al-Manṣūr bi 'llāh 'Abd Allāh b. Ḥamza tarafından yeniden alındı. Bu zât al-Hādî'nin neslinden değil idi; fakat bir Rassî idi, yâni Yemen Zaydiya'sinin mânevî kurucusu olan al-Hādî'nin büyük babası al-Ḳāsim b. Ṭabāṭabā'nın neslinden idi. al-Manṣūr iki defa Ṣan'ā'ya girebildi; Hazar Zaydîleri, yâni Nuḳtavîler tarafından da imâm olarak tanındı; fakat daha ölümünden

evvel, son Yemen Eyyûbî hükümdarı olan al-Malik al-Mas'ūd, ona yalnız Kavkabān memleketini bırakmış idi. Ölümünden sonra, oğulları kaybedilmiş olan arâziyi yeniden zaptetmeğe kalkıştılar; cenupta ilk teşebbüse girişen Muḥammed 'Izz al-Dîn, sonra Aḥmed al-Mutavakkil oldu. Hâlbuki Ṣa'da bölgesinde al-Hādî neslinden olup, onun adı olan al-Hādî Yaḥyā b. al-Muḥsin ismini taşıyan bir şahıs kendi hesabına yeniden kısmî bir imâmlık te'sis etti. İmâmlığı yeniden kurmağa çalışan ve, Zaydîler arasında erkenden tesâdüf edilen resmî al-Mahdî li-Dîn Allāh Aḥmed unvânını taşıyan kimseler arasında şunları zikretmek lâzımdır:

a. AL-MAHDÎ LI-DÎN ALLĀH, AḤMED B. AL-ḤUSAYN b. Aḥmed b. al-Ḳāsim b. 'Abd Allāh b. al-Ḳāsim b. Aḥmed b. İsmā'îl Abu 'l-Barakāt. Şeceresi hakkında mevcut olan ihtilâf İsmā'îl Abu 'l-Barakāt'tan doğrudan-doğruya İsmā'îl al-Dîbāc (krş. Zambaur, levha B)'a geçilmesi vâkıası ile izah olunabilirdi. *Ḫalîfat al-Ḳur'ān* (bk. *bibliyografya*)'ın unvânında ve müellif ismi yerinde de vaziyet böyledir; bizzat kendisi şeceresinin al-Manṣūr'unki ile al-Ḳāsim b. İbrāhîm'de birleştiğini bilhassa söyler; buna nazaran, onun Rassî olması icâp ederdi. Hukümdarlığı 10 yıl sürmüştür. Bu sırada Yemen kıtlık ve tâûn felâketlerine uğramış idi. Bu saltanatı onun büyük bir hukümdar olduğunu veya gerçek ve sağlam bir iktidara sâhip bulunduğunu isbat edecek mâhiyette değil idi; fakat cenûbî Arabistan'da vaziyetin nasıl olduğu hakkında bize açık bir fikir vermektedir. Tahta çıkmak için muayyen bir nizam olmadığından ve neticeyi yalnız muvaffakiyet tâyin ettiğinden, 'Alî âilesinden bir kimse akrabâları arasında kendini zorla kabûl ettirmeğe ve hemen-hemen müttefik kuvvetlerini hâricî düşmanlara tanıtmağa muvaffak olduğu nisbette, iktidarı ele alıyordu. 646 (1248)'da, Ṣan'ā'nın şimâl-i garbîsindeki dağlık Hazūr bölgesinde bulunan Ṣula müstahkem mevkiinde Aḥmed kendini imâm ilân ettirdi ve gerçekte bunu Banî Ḥamza'nın, yâni müteveffâ imâm al-Manṣūr'un âilesinin muvâfakati ve ilk Rasūlî sultanı al-Malik al-Manṣūr Nūr al-Dîn 'Omar b. 'Alî b. Rasūl'ün amca-zâdesi Asad al-Dîn Muḥammed b. al-Ḥasan'ın teveccühü sâyesinde yapmış idi. Fakat Nūr al-Dîn tarafından mağlûp ve Ṣula'de muhâsara edildi; 647 (1250)'den itibâren, kendisini yeniden terketmiş olan Banî Ḥamza'ya karşı muhârebelere devam etti. Bizzat kendi *mamlūk*'leri tarafından Zabîd'de katledilmiş olan Nūr al-Dîn'in ölümü onu kurtardı; bu hâdisenin memlûklerin Mısır Eyyûbîlerine karşı aynı sıralarda yaptıkları sûikasd ile çok sıkı bir münâsebeti olmalıdır; fakat Ṣan'ā'daki hukûmetini müstakil bir hâle getirmek isteyen Asad al-Dîn cürmün muharriki olmakla ithâm edildi. Asad al-Dîn, Nūr al-Dîn'in oğlu ve halefi al-Muẓaffar Yūsuf zamanında, faâliyetlerine devam etti; bir çok defalar isyân etti ve barıştı. Bâzan imâmın tarafdarı oluyor, bâzan da onun aleyhinde entrikalar çeviriyordu. Bu sırada müteveffâ imâmın oğlu ve Banî Ḥamza'nın reisi olan Aḥmed ile berâber yapılacak bir sefere girişmek üzere ittifak etmiş olan al-Mahdî, 648 cemâziyelevvel (temmūz 1250) başında Ṣan'ā'yı zaptetti; Birāş kalesini işgâl eden Asad al-Dîn'den endîşe etmiş ise de, hâkimiyetini cenupta Ẓamār'a kadar uzatabilmiştir. Fakat fethin üzerinden bir sene geçmemiş idi ki, al-Mahdî Ṣan'ā'yı terketmek mecbûriyetinde kaldı. Asad al-Dîn gerçi Birāş kalesini ona satmış idi. Fakat bu satış münâsebeti ile araları kat'î bir surette açıldı. Asad al-Dîn bir defa daha al-Muẓaffar'in tarafına geçti; bu da imâmı öldürmek için, gâlibâ fedâîler göndermiş olan (*Sīra*, bk. *bibliyografya*, 237a) halife al-Musta'ṣim tarafından kendine Yemen üzerinde hukümranlık hakkı verdirdi. Fakat âkıbeti bütün Zaydîlerin âkıbeti gibi oldu: onu yıkanlar dışarıdaki düşmanları değil, bizzat Zaydîler olmuştur. En kudretli ve en gayretli yardımcısı Şeyḫ Aḥmed al-Raṣṣāṣ ile arası açıldı. Rasūlîlerin yardımı ile Şams al-Dîn 652 (1254)'de eski pâyitaht olan Ṣa'da'de kendini Zaydî imâmı ilân ettirdi; al-Mahdî'nin elinde o zaman hukümdarlığının başlangıcında mâlik olduğu yerlerden başka yerler kalmadı. Ertesi yıl bir Zaydî meclisi onu, vazifesini yapmağa liyâkatsiz ilân ederek, tahttan indirdi. Eski muhârebelerinde mâlik olduğu 10.000 piyâde ile bir kaç yüz süvâriden, şimdi ancak 2.000 piyâde ile 300 süvârisi kalıyordu; fakat bu askerler de, Ṣan'ā'daki Vādî Ḥārid'e muvâzî olarak, şimâl-i garbîye doğru akan Vādî Şuvāba yanında yapılan kat'î muhârebede onu terkettiler. Kendisi 42 yaşında öldürüldü; başı mızrağa takılarak, dolaştırıldı ve en nihâyet Vādî Şuvāba'ye birleşen Vādî Ẓū Bîn (Ẓenebān)'de, cesedi ile birlikte, defnedildi. Bu âkıbete rağmen, mezarı Zaydîler için, bir hacc yeri olmuştur; burada mûcizeler zuhûr etmektedir ve hâl tercümesini yazan zât onun hakkında „Allahın ve mü'minlerin emîri yolunda şehid" demektedir ve umûmiyetle daha hayatta iken gösterdiği bir çok mûcize nakledilmektedir. 656 (1258) başında katli, hasmı son Abbâsî halifesi al-Mu'taṣim'ın katli ile aynı yıldadır. Menkıbede

anlatıldığına göre, katli haberini Bagdad'a götüren elçi yolda iken, aynı günde halifenin de katli haberini öğrenmiştir.

al-Mahdī *Da'va* (bk. *bibliyografya*)'sinde Zaydîlerin umûmiyetle kullandıkları delîlleri hadîsler ve *Kur'an*'ın mûtad hakîmâne âyetleri ile oldukça basit bir şekilde izah etmiş ve bunu Zaydîlerin ve kendinin dâvâsı lehinde bir nevî umûmî dâvet hâline getirmiş ise de, *Ḫalîfa* adlı eserini şahsî dâvâsının heyecanlı bir müdâfaası olarak kaleme almıştır. Burada hukümdarlık hakkının alınmasına itiraz etmekte ve hasımlarına kendine karşı etmiş oldukları sadâkat yeminini hatırlatmaktadır. Bu yeminin Muḥammed'in peygamber olarak kabûl edildiği hakkında Emevîler tarafından edilen yemin kadar az samimî olduğunu söylemektedir.

al-Mutavakkil unvânını almış ve Rasūlîlerin hâkimiyetini tanımış olan Şams al-Dīn Aḥmed'in karşısına Abū Muḥammed al-Ḥasan b. al-Vahhās, yeni bir imâm olarak, çıktı ve bir buçuk asır vaziyet olduğu gibi kaldı. *Tatimma*'de, al-Mahdī Aḥmed b. al-Ḥusayn ile aşağıda zikredilen Aḥmed b. Yaḥyā arasında geçen devirde kendilerini imâm olarak kabûl ettirebilen ve sonuncusu al-Nāṣir Ṣalāḥ al-Dīn Muḥammed b. 'Alī olan 9 şahıs sayılmaktadır.

b. AL-MAHDÎ LI-DÎN ALLĀH AḤMED B. YAḤYĀ B. AL-MURTAŻĀ b. Aḥmed b. al-Murtażā b. al-Mufażżal b. Manṣūr b. Mufażżal b. al-Ḥaccāc b. 'Alī b. Yaḥyā b. al-Ḳāsim b. Yūsuf al-Dā'ī b. Yaḥyā al-Manṣūr b. Aḥmed al-Nāṣir. Zikredilen son şahıs Yaḥyā al-Hādī'nin oğlu ve ikinci halefidir. al-Nāṣir Ṣalāḥ al-Dīn'in ölümünden sonra, 'Abd Allāh b. Ḥasan al-Davvārī adlı bir kadı, bâzı tarafdarları ile, al-Nāṣir Ṣalāḥ al-Dīn'in yetişmemiş çocukları için çalıştı. Fakat kaybolmak üzere bulunan idâre birliğini yeniden kurmağa uğraşan ulemâ, Ṣan'ā'da Camāl al-Dīn câmiinde üç taht müddeîsini, 'Alī b. Abi 'l-Faża'il, sonra al-Nāṣir b. Aḥmed b. Muḥammed ve nihâyet Aḥmed b. Yaḥyā b. al-Murtażā'yı mahdut bir seçime tâbî tutarak, aralarında kimin imâm olacağına bunlar karar vereceklerdi. İçlerinden en genci olan Aḥmed b. Yaḥyā seçildi. Mukavemetine rağmen, Aḥmed b. Yaḥyā yapılan seçimi ve „onun gibi, bütün ilmî meselelerin incelik ve teferruâtını bilen bir kimsenin, dünyevî işleri de idâre etmekten âciz olmadığını" kabûle mecbûr oldu. Kendisine iyi niyet ve yardım gösterileceği vaad edildi (*Tatimma*, 72 a). Fakat imâm ilân edildiği gece, kadı al-Davvārī de namzedinin tanınmasını te'min etti (793 = 1391 sonu). Aḥmed b. Yaḥyā derhâl tarafdarları ile şehri terketti ve dağa, Hamdānîlerin bir kolu olan Banī Şihāb'ın yanına çekildi ve Ānis'te de tanındı. Bilhassa eski imâmın oğlu al-Hādī b. al-Mu'ayyad ile İbn Abi 'l-Faża'il'den yardım gördü. Sadâkat yemini almak üzere gelmesi için Ṣa'da'den de dâvet edildi. Fakat düşmanlarının ânî baskınına uğradı ve muhârebe ile abdest ve namazına fâsıla vermek istemediğinden, kendinin ve adamlarının sağ bırakılacağı vaadi üzerine, silâhlarını teslim etti. Bu vaade rağmen, ona o kadar tarafdar olan *Tatimma*'nin söylediğine göre, adamlarından 80 kişi öldürüldü; kendisi de Ṣan'ā'ya gönderilip, 7 yıl ve 3 ay (794—801 h.) orada mahbus tutuldu. Muhâfızlarının yardımı ile hapisten çıktı ve „memleketin içinde hoyratça oradan-oraya nakledilmesine rağmen", daha 40 yıl kendini tamâmiyle ilme verdi; Ẓafār'da, Yemen'i tahrip eden ve bir çok büyükler ile berâber, hasmı imâm 'Alī b. Ṣalāḥ al-Dīn'i de götürmüş olan tâ'ûndan öldü (840 = 1437 sonu). *Tatimma*'ye göre (75 a), İbn al-Murtażā 775 (1373)'te Ẓamār'da doğmuş idi; başka kaynaklara göre (bk. Rieu, *British Museum, Suppl.*, nr. 365), 764 (1363)'te Ānis'te doğmuş idi.

İbn al-Murtażā'nın imâm seçilmesi hatâ teşkil etmiş idi; çünkü bu vazife için gerekli idârî ve askerî meziyetlere sâhip değil idi. Fakat onun başka meziyetleri var idi: çok ihtimamlı bir terbiye görmüş olup, genç yaşından itibâren, tahsil ve tetkiklerden derin bir zevk alıyordu: kelâm ve fıkha dâir ve nasihat yollu müteaddit eserler yazmış olduğu gibi, şiirler, gramer ve mantıka dâir eserler de kaleme almıştır. Kendisine kâğıt ve mürekkep te'min eden hapishâne muhâfızlarının yardımları sâyesindedir ki, bizzat şerhettiği *al-Azhār fī fiḳh al-a'imma al-aṭhār* (yazm., Berlin, nr. 4919)'ı te'lif edebilmiştir. En değerli eseri, yine kendisinin şerhettiği fıkha ve kelâma dâir umumî vasıfta *al-Baḥr al-zaḫḫār* (yazm., Berlin, nr. 4894—4907)'dır. Bu, hiç olmazsa, muhtevâsı zengin ve iyi tanzim edilmiş bir toplamadır; bir de giriş kısmında dinler hakkındaki mukayeseli araştırma ile dikkatimizi çekmeğe lâyıktır; zîra bir çok noktalarda dinler arasındaki farkları Aş'arī veya Şahrastānī'den başka türlü görmektedir.

al-Mahdī Aḥmed b. Yaḥyā'dan aş.-yk. 80 yıl sonra, 922 (1516)'den itibâren, türkler Yemen'i işgâle başlamışlar ve sonraları kısmen orayı ellerinde tutmuşlardı (krş. Ḳuṭb al-Dīn al-Makkī, *al-Barḳ al-Yamānī fi 'l-fatḥ al-'Oṯmānī*: de Sacy, *NE*, IV, 412—504 ve A. Rutgers, *Historia Jemanae sub Hasano Pascha*, Leiden, 1838). Aş.-yk. 1000 (h.) yılına doğru, al-Hādī'nin 17. nesilden torunu olan al-Manṣūr bi 'llāh al-Ḳāsim b. Muḥammed, bugünkü Ṣan'ā'da imâmlığını kurdu (bk. A. S. Tritton, *The Rise of the Imams of Sanaa*, Oxford, 1925). İlk önce oğlu Muḥammed al-Mu'ayyad ona halef oldu. Daha Muḥammed'in hâkimiyeti sırasında, fakat bilhassa 1054 (1644)'te vukua gelen ölümünden sonra, al-Ḳāsim'ın diğer bir oğlu olan halefi İsmā'īl pek çok sayıdaki kardeşi ve yeğenlerine rağmen, meşakkatle iktidara geçmeğe muvaffak olduğu zaman, al-Ḳāsim'ın sonradan imâm olan bir torunu al-Mahdī li-Dīn Allāh temâyüz etmiştir.

c. al-MAHDÎ LI-DÎN ALLĀH AḤMED B. AL-ḤASAN B. AL-ḲĀSIM, babası imâm olmamış, fakat türklere karşı muhârebelerde temâyüz etmiş idi. Üstelik bir âlim idi. 1049'da, Aḥmed dağlık Vuṣāb bölgesinde bir teşebbüste bulundu. 1051'de netice elde edemeden, Ẓamār'ı muhâsara etti. 1053'te, âile efrâdının bir çoğu ile berâber, hacca gitti. İsmā'īl iktidara geçer-geçmez, başka bir amca-zâdesi ile, Ṣan'ā' üzerine yürüdü. İmâm ile barışarak, Ṣula'de ve Cabal Vuṣāb'da olduğu gibi, muhtelif yerlerde savaşlar yaptı. 1070'te İsmā'īl adına Ḥaẓramavt'ı zaptetti; Zaydîler buraya taht kavgaları sonunda çağırılmışlardı. 1087 (1676)'de, İsmā'īl'in ölümü üzerine, imâm olunca, amca-zâdelerinden biri, al-Ḳāsim b. Muḥammed al-Mu'ayyad, kendisine karşı düşmanlık göstererek, imâm unvânını aldı; o bilhassa cenûbun uzak bölgelerinde Tihāma'ye doğru yerlerde ve Zabīd'de tanınıyordu. Hem şerîf, hem âlimlerden müteşekkil bir Zaydî meclisi yeniden toplandı ve Aḥmed bu meclis tarafından kendini meşrû imam olarak tanıttırmakta güçlük çekti. Hasımları ve diğer emîrler istiklâllerini muhâfaza etmiş olduklarından, mutlak bir idâre kurulmadı ise de, hiç olmazsa hukümdarlığı devrinde memlekette sukûn var idi. Fakat Aḥmed, 1092 (1681)'de ilk türk fâtih ve kumandanı Hasan Paşa'nın Şibām yakınlarında inşâ ettirmiş olduğu al-Ġirās'ta öldü. Hiç bir iktidarı olmayan oğlu al-Mutavakkil Aḥmed'in kısa hâkimiyetinden (1097 = 1686'ya kadar) sonra yeni âile kavgaları çıktı. Bu Ḳāsimîler sülâlesinin muahhar imâmları arasında resmî al-Mahdī li-Dīn Allāh unvânını taşıyan diğer bir imâm daha vardır: Aḥmed b. al-Ḥusayn b. al-Ḳāsim (1221 = 1806'dan itibâren).

Bibliyografya: *a* için bk. al-Mahdī li-Dīn Allāh Aḥmed b. al-Ḥusayn'in eserleri; *Da'va* (yazm., Berlin, nr. 10282); *Ḫalîfat al-Ḳur'ān fī nukat min aḥkām ahl al-zamān* (yazm., Berlin, nr. 2175, 2); Şaraf al-Dīn Yaḥyā b. Abi 'l-Ḳāsim al-Ḥamzī, *Sīrat al-imām al-Mahdī li-Dīn Allāh* (yazm., Berlin, nr. 9741, Aḥmed b. al-Ḥusayn'in muâsırı); al-Ḥazraǧī, *al-'Uḳūd al-lu'lu'iya* (nşr. Muḥammed 'Asal, trc. Redhouse, *GMS*, III), IV, 94 v. dd., 118 v. dd.; H. C. Kay, *Yaman, its early mediaeval history* (London, 1892), s. 319 v. dd. — *b.* için bk. 30 eserinin listesi hakkında Ahlwardt, *Verzeichnis d. arab. Handschriften*, nr. 4950, XV. — *al-Baḥr al-zaḫḫār*'ın mukaddimesinden çıkarılmış: T. W. Arnold, *Al Mu'tazilah* (Leipzig, 1902); M. Horten, *Die philosophischen Probleme der spekulativen Theologie im Islam* (Bonn, 1910). — *c.* için bk. al-Muḥibbī, *Tārīḫ ḫulāṣat al-aṯar fī a'yān al-ḳarn al-ḥādī 'aṣar* (Kahire, 1284), I, 180 v.d.; F. Wüstenfeld, *Yemen im XI. (XVII.) Jahrhundert* (Göttingen, 1884), s. 71 v.dd. — *a* ve *b* için bk. İmād al-Dīn Yaḥyā b. 'Alī al-Ḥasanī al-Ḳāsimī, *Tatimmat al-ifāda fī tārīḫ al-a'imma al-sāda* (yazm., Berlin, nr. 9665); Brockelmann, *GAL*, I, 318, 6, 404, 12; II, 187, 6. — *a* ve *c* için bk. Lane-Poole, *The Mohammedan Dynasties* (1894), s. 102 v.d.; E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie* (Hannover, 1927), s. 123.

(R. STROTHMANN.)

MEHDÎLER. AL-MAHDÎ, Yemen'de Zabîd şehrinde huküm sürmüş bir hanedan olup, kurucusu 'Alī b. Mahdī [b. bk.] 554 (1159) yılına doğru, Zabīd'in fethinden az zaman sonra ölünce, sülâlenin onun şahsında toplanmış olan kudreti ve nufûzu bilhassa, oğulları Mahdī, 'Ābd al-Nabī' ve 'Abd Allāh'ın birbirleri ile anlaşamamaları yüzünden, ciddî bir şekilde tehlikeye düştü. İktidarın başlangıçta Mahdī'nin eline mi geçtiği ('Omāra, bk. *bibliyografya*, Kay, s. 129) veya 'Abd al-Nabī' ile birlikte mi huküm sürdüğü (Ḥazraǧī, bk. Kay, s. 294), idâreye Mahdī'nin, diğerinin de askerî birliklere mi hâkim olduğu husûsu, açık olarak, bilinememektedir. Şu var ki, beyliğin dışında yapılan savaşlarda Mahdī'nin 556 ve 557'de Lāḥic'i, 558'de de Canad'i zaptettiği zikredilmektedir. Mahdī, 558'e doğru veya 559'un başında (m. s. 1163) Zabīd'de ölünce, 'Abd al-Nabī' tek başına iktidarı eline aldı. 'Abd al-Nabī', her ne kadar muvakkat bir zaman için, 'Abd Allāh tarafından iktidardan uzaklaştırıldı ise de, mevkiini tekrar ele geçirmeğe muvaffak oldu ve sürekli harpler sırasında Yemen ile babasının hazînelerini muhâfaza edebildi. Hâkimiyet ve nufûzu Tihāma'den Ẓu 'l-Kalā dağlık bölgesine, Canad ve Ta'izz'in cenûbundaki şehirlere kadar uzanıyordu. 'Ābd al-Nabī', yaz-

dığı kasîdeler ile, kendi zaferlerini övüyordu. 560 (1164/1165) yılında Sulaymānîlerin Ḥasanî koluna mensup olan Ġānim b. Yaḥyā 'nın oğlu ve halefi Vahhās 'a karşı elde ettiği zaferine de böyle kasîdeler yazmıştır. Mekke 'den kovulan Vahhās, Ẓafār ve Ta'izz 'i çevreleyen dağlık bölgede bir hükümdarlık sülâlesi kurmuş idi. 'Abd al-Nabī' 568 (1172/1173) 'de Aden 'i kuşatınca, buradaki Zuray'îler [bk. mad. BENŪ 'L-KEREM] Hamdānîler ile kendilerinin müttefiki olan Yām kabîlelerinin de katıldığı büyük birlikte bir dayanak buldular. Zuray'îlerin başlarında Hamdānîlerden Ṣan'ā' 'lı 'Alī b. Ḥātim var idi. 'Abd al-Nabī' 569 'da büyük bir bozguna uğratıldı; ayrıca daha cenupta Ta'izz civarında, bir defa daha mağlûp oldu. 'Alī b. Ḥātim, muhârebeyi Tihāma içlerine kadar götüremedi; çünkü bedevîler onun peşinden gitmek istemediler. Buna rağmen, 'Abd al-Nabī' Aden 'i muhâsaradan vazgeçmek mecbûriyetinde kaldı. Zabīd 'e dönmekle kuvvetli bir düşmanın ve dolayısı ile ölümün önüne atılmış oluyordu. Gerçekten aynı yıl kardeşi Ṣalāḥ al-Dīn tarafından gönderilen Eyyûbîlerden Tūrānşāh, Sulaymānîlerden Mahdī 'ye karşı girişilen savaşta ölen Vahhās 'ın kardeşi al-Ḳāsim 'ın kumandasındaki altında, Yemen 'e girmiş idi. Tūrānşāh, 9 şevvâl 569 (14 mayıs 1174) 'da başlayıp, iki gün süren bir hücûm neticesinde, Zabīd 'i zaptetti. 'Abd al-Nabī' ile Aḥmed ve Yaḥyā adındaki iki kardeşi hapsedildiler; 9 ay sonra Tūrānşāh Yemen 'in dağlık bölgesindeki bir sefer esnâsında, İbb 'in garbında Ẓū Cibla 'de iken, Tihāma 'de karışıklıklar olduğunu duyunca, üç kardeşi de öldürttü.

Bibliyografya: C. Th. Johannsen, *Historia Jemanae* (Bonn, 1828), s. 144 v.dd.; H. C. Kay, *Yaman, its early mediaeval history* (London, 1892), s. 192 v. dd., 294; Abu 'l-Fidā', *Annales* (nşr. Adler), III, 566 v.d.; IV, 8; Lane-Poole, *The Mohammedan Dynasties* (Westminster, 1894), s. 96; E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et chronologie* (Hannover, 1927), s. 118; başlıca kaynak: al-Ḥazrajī, *al-Kifāya wa 'l-i'lām* (yazma nüshası, Leiden, nr. 805).

(R. STROTHMANN.)

MEHDİYE. AL-MAHDİYA, eskiden AL-MA'MŪRA, Fas'ta bir m e v k î olup, Atlas Okyanusu kıyısında, Vādī Sabū (Sebou) munsabında, vâdiye hâkim bir kaya çıkıntısı üzerinde kurulmuştur. Ġarb ovasının cenup ucunda ve Salé (Salā) 'nin 32 km. şimâl-i şarkîsinde bulunan bu mevkiin coğrâfî vaziyeti çok ehemmiyetlidir. Munsaptan girerek, doğru çizgi ile 10 km. içeride bulunan Kénitra (arap. al-Ḳunayṭira „küçük köprü“) iskelesine ulaşmak imkânını bulamıyan büyük gemiler için, son devirlerde Mahdīya 'de liman te'sisleri yapılmıştır.

al-Mahdīya mevkiinin Hannon tarafından V. asırda (m. ö.) Fas 'ın Atlas okyanusu sâhillerinde kurulmuş ilk Fenike te'sislerinden biri olan Thymiateria 'nın yerinde bulunduğu umûmiyetle kabûl ediliyor. Bu te'sisin daha sonraki safâhatı hakkında hiç bir şey bilinmemekte, Vādī Sabū munsabında al-Ma'mūra adlı bir şehir, Ḥalḳ („munsap“) al-Ma'mūra veya Ḥalḳ Sabū ancak hicretin IV. asrında (m. s. X. asır), arap müellifleri tarafından zikrolunmaktadır. Vekayinâmeci Abu 'l-Ḳāsim al-Zayyānī [b. bk.] 'ye göre, yeni şehrin kurulması, Fas 'ın okyanusa komşu bölgesinde X. asır sonlarında birleşen Banī İfren [b. bk.] 'in kısa ömürlü hükümdar sülâlesine atfedilir. XII. asrın ikinci yarısında Muvaḥḥidlerden 'Abd al-Mu'min tersânelerinden (*Dār al-ṣinā'a*) birini burada kurmuş idi. Daha sonra ve XVI. asra kadar, al-Ma'mūra 'nın hayatı sönük geçti; burası bâzı Avrupa gemilerinin memleket mahsûlleri aldıkları küçük bir mübâdele merkezi durumunda kaldı.

Hıristiyanların İberya 'dan Fas 'a doğru taarruz hareketleri sırasında al-Ma'mūra, onların ilk hedeflerinden biri oldu; 24 hazîran 1515 'te kuvvetli bir Portekiz donanması Vādī Sabū munsabında demirledi ve buradan karaya çıkan 8.000 kişilik bir kuvvet, şehri mücâdeleye girişmeden, zaptetti. Portekizliler al-Ma'mūra 'ye kuvvetle yerleştiler ve burada hâlâ izleri kalan tahkimat yaptılar ise de, uzun müddet tutunamadılar. Müslümanlar, aynı sene sonunda bunları kanlı zâyiâta uğratarak, şehirden kovdular.

al-Ma'mūra, XVI. asrın sonunda, ingiliz kaptanı Hainwaring 'in etrafında toplanarak, Atlas okyanusunun bütün kıyılarına korku salan avrupalı korsanların bir sığınağı olmak suretiyle, tekrar tarihte yer aldı. Bu hal daha önce, 1610 'da bir az da şimâlde bulunan Larache [bk. mad. AL-'ARĀ'IŠ]'i işgâl etmiş bulunan İspanya 'nın o zamanki Sa'dî Fas hükümdarı Mavlāy Zaydān ile müzâkereye giriştikten sonra, 1614 ağustosunda al-Ma'mūra 'ye asker çıkartması ile sona erdi. Şehir işgâl edildikten sonra, İspanya donanması buraya 1.500 kişilik bir kuvvet bırakıp, çekildi ve buraya San Miguel de Ultramar adı verildi.

al-Ma'mūra ispanyolların işgâlinde kaldığı 67 sene içinde müslümanların, bilhassa al-'Ayyāšī b. Salā 'nın teşvikı ile, hıristiyanları sâhilin muhtelif noktalarından söküp atmak üzere toplanmış „din fedâîleri“ (*mucāhidūn*) 'nin şiddetli taarruzlarına hedef oldu. Başlıca taarruzlar 1628, 1630 ve 1647 senelerine

rastlar. 1681 (1092 h.) 'de 'Alavī hükümdarı Mavlāy İsmā'īl [b. bk.] şehri muhâsara ederek, nihâyet ele geçirdi. Hükümdar o zaman buraya al-Mahdīya adını verdi ve al-Ma'mūra adı artık Salé ile Vādī Sabū 'nun aşağı mecrâsı arasında uzanan büyük mantar meşesi ormanı için kullanılmak üzere kaldı. Şu nokta da kaydedilmelidir ki, daha evvel ve kısa bir müddet zarfında Fas 'ta Muvaḥḥidî halifesi 'Abd al-Mu'min tarafından, Vādī Salā munsabında ve cenup sâhilinde (şimdiki Vād Bū-Regreg), müstakbel Ribāṭ al-Fatḥ (şimdiki Rabat; b. bk.) 'in köşelerinden birinde kurulmuş küçük bir askerî şehir al-Mahdīya ismini taşımakta idi. al-Mahdīya 1911 'de fransız kuvvetleri tarafından işgâl edildi.

al-Mahdīya 'de kısa portekiz işgâli, ispanyol hâkimiyeti ve müslümanlar tarafından nihâî surette geri alınması devrinden oldukça mühim bakiyeler bulunur. İç kale (*ḳaṣba*) etrafında devamlı bir sûr ve bir hendek vardır. Sûrun iki kapısı olup, bunlardan âbidevî mâhiyette olan ve arapça iki kitâbe ihtivâ eden birisi XVII. asırdan kalma bir Fas yapısıdır; ispanyol işgâlinden kalan diğeri denize inen dik yamaca açılmış dar bir kapıdan ibârettir. Sûrun dahilinde bir kaç kulübe, küçük bir câmi, müslüman vâlisinin XVIII. asra âit sarayının harâbesi bulunur. İç kalenin eteği ile Vādī Sabū kıyısı arasında 200 m. uzunluğunda ve aş.-yk. 40 m. genişliğinde „bir birinden tamâmiyle ayrı ve her biri çift duvar ile kuşatılmış murabbâ bölmelerden ibâret inşaat“ görülür. Hubûbat anbarları olduğu muhakkak olan bu yapılar, uzun zaman zannedildiği gibi, Fenike devrinden kalma olmayıp, XVII. asrın sonundan daha evvellere çıkmasa gerektir.

Bibliyografya: Yakın çağ arap vekayinâmecileri (al-Zayyānī, al-Ḳādirī, al-Nāṣirī, al-Salāvī v. b.), tür. yer.; H. de Castries, *Les sources inédites de l'histoire du Maroc*, bk. fihrist mad. El-Mamora; *Villes et Tribus du Maroc* (*Publication de la Mission scientifique du Maroc*), *Rabat et sa région, I, Les villes avant la conquête* (Paris, 1918), s. 268—279; R. Montagne, *Notes sur la kasbah de Mehdiya* (*Hespéris*, 1921, I, 93—97). (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MEHDİYE. AL-MAHDİYA, Tunus ülkesinin şark sâhilinde, orta çağ Avrupa tarihçilerinin „Afrika şehri“ dedikleri belde olup, [1946 sayımına göre, nüfusu 9.251 'dir]. Bu şehir Sus (Sousse) ile Sfax arasında, Afrika burnu ile nihâyetlenen ve karaya „bir elin bilek ile birleşmesi gibi“ dar bir berzah vâsıtası ile birleşen, 1.500 m.'den fazla bir uzunlukta, 500 m. 'den daha geniş küçük bir yarım-ada üzerine kurulmuştur. Şehrin mevkii yerinde şüphesiz bir Fenike te'sisi ve ismi tesbit edilemeyen bir Roma iskân yeri mevcut idi. Bugünkü ismi, 300 (912) 'de Fâtımî hânedanının mârûz kalacağı tehlikeleri önceden görerek, burayı kurup, tahkim eden şi'î mehdîsi 'Ubayd Allāh 'tan gelmektedir. Bâzı burcları hâlâ ayakta duran moloz taşından bir sûr kıyıyı tâkip etmekte idi. Cenûba doğru sûrlar limanı korumakta olup, insan eli ile kayaların oyulması neticesinde kazılmış bulunan bu Fenike devrinden kalma limana gemiler iki yanında iki kuvvetli burcun bulunduğu büyük bir kapının altından geçerek, girerlerdi. Gemilerin inşâ edildiği tersâne bir az daha ötede, yarım-adanın ucuna doğru yer alıyordu. Berzah tarafında çok geniş olan, dört köşe veya dâirevî burclar ihtivâ eden sûrun önünde bir ikinci duvar bulunmakta idi. Sûrun bu kısmındaki kapı hâlâ mevcuttur. Dışarıya doğru iki çıkıntı arasında yer alan bu kapıdan 44 m. uzunluğunda bir kemer altına girilir (*al-skīfa al-kaḥlā'*). Yarım-adanın en yüksek noktasında, Mahdī sarayının muhtemel yerini işgâl eden bir türk kalesi bulunmaktadır. Bunun önünde, garba doğru, Mahdī 'nin oğlu al-Ḳā'im 'in sarayının bulunmuş olması mümkündür. Denize yakın bir yerde inşâ edilmiş olan bir büyük câmi de Fâtımîlerin eseri olup, bundan bir takım ehemmiyetli bakiyeler, bu arada âbidevî bir kemer kalmıştır. Bunun yakınında bir hesap dâiresi (*dār al-muḥāsabāt*) var idi. Yarım-adanın dışında Zavīla (kadîm Zella ?) uzanıyordu ki, bunun mevkii hâlâ bilinmekte ve burada cam parçaları gibi çeşitli bakiyelere rastlanmaktadır.

Mahdī 'Ubayd Allāh, 308 (921) 'de Ḳayravān yakınındaki Raḳḳāda 'yi bırakıp, al-Mahdīya 'ya gelince, büyük bir devlet merkezi olan şehir inkişâf etti. İbn 'Iẓārī burası için, Berberistan 'ın en zengin şehridir der. 'Ubayd Allāh 'ın oğlu al-Ḳā'im beş aydan fazla bir müddetle (kânun II.—eylûl 945) burada, Tavzer 'den hareket ederek, bütün İfrīḳiya 'ye hâkim olmuş bir hâricî sergerdesi olan Abū Yazīd, „eşekli adam“ tarafından muhâsara altına alınmış idi. al-Mahdīya ablukasının neticelenmemesi âsînin bozguna uğrayışının ilk işâreti oldu. Tehlikeye düşen Fâtımîlere sığınak vazifesini görmüş olan al-Mahdīya, bir asırdan fazla bir zaman sonra, Hilālî istilâsı sırasında, bu sefer onların serkeş tâbîleri Zīrîlere melce' teşkil etti. 449 (1057) 'da Zīrî al-Mu'izz Ḳayravān 'ı terkedip, al-Mahdīya 'ye geldi. Gerek o, gerek halefleri, kaybettikleri kaleleri tekrar ele geçirmek teşebbüsüne

buradan giriştiler ve faâliyetlerini denize doğru da yönelttiler. Korsanlık maksadı ile techiz edilen al-Mahdīya, bundan sonra ve yeni çağlara kadar Tunus ülkesinin korsanlık bakımından en faâl merkezi hâline gelmiş idi. Müslüman denizcilerinin akınları, sâhil şehirlerine karşı Sicilya Normanlarının, pisalıların, cenevizlilerin mukabelede bulunmalarını intâc etti. 1087'de al-Mahdīya hıristiyan müttefiklerin eline düştü; 1148'de Normanlar burayı tekrar ele geçirdiler ve daha sonra Muvahhidlerden 'Abd al-Mu'min'in İfrīḳiya fütuhâtı sırasında, karadan ve denizden abluka edildiler. Müslümanlar tarafından geri alındıktan sonra, şehir 1180'de tekrar hıristiyanlar tarafından zapt ve yağma edildi. Bunun üzerine Sicilya kıralı Guillaume ile bir sulh muâhedesi imzâlandı. Normanlar şehir ile ticârete girişmek imkânını buldular. Murâbıt emîrlerinden Banī Ġāniya [b. bk.]'nin çok zarar veren seferleri sırasında al-Mahdīya, bir zaman için sergüzeştçi 'Abd al-Karīm al-Ragrāgī'nin eline geçti ve 'Abd al-Karīm burada halife unvanı aldı. Bu karışıklıklar üzerine İfrīḳiya'ye Banī Ḥafṣ'tan Muvahhidler hânedanına mensup bir vâli tâyin edildi. Bu andan itibâren, al-Mahdīya Ḥafṣī devletinin başlıca şehirleri arasına girdi. İdârenin başına umûmiyetle Tunus hukümdarının oğullarından biri getiriliyordu.

al-Mahdīya korsanlarının devamlı faâliyetleri, 1390'da, cenovalıların yeniden bir sefer kuvveti göndermelerine sebep oldu. Fransa kıralı Charles VI. da kadırgalarını ve şövalyelerini, Froissart'ın tâbiri ile, „bu son derece müstahkem Auffrique şehrine karşı" göndererek, onları destekledi. al-Mahdīya mukavemet etti ise de, hıristiyanlara bir vergi ödemek mecbûriyetinde kaldı. 1539'da Tunus'un Karl V. tarafından zaptını müteâkip, şehre bir ispanyol muhâfız kuvveti yerleştirildi. Ertesi sene Turgut Reis al-Mahdīya'yi baskın ile ele geçirdi. Andrea Doria donanması tarafından esir edilip, sonra salıverilen Turgut, al-Mahdīya'ye yerleşti. 8 eylûl 1550'de Doria, şiddetli bir muhâsaradan sonra, şehri zaptetti. Karl V. şehrin muhâfazasını Malta şövalyelerine teklif etti ise de, bunların isteksizliği üzerine, kalenin yıktırılması için emir verdi. al-Mahdīya, tekrar müslümanlar tarafından istirdat ve tâmir edilerek, XIX. asra kadar 900 seneye yakın bir zaman boyunca, hıristiyan tâcirlere korku salan bir korsan yuvası hâlinde kaldı. Şimdi burası balıkçılık ve yağhânelerinin hâsılâtı ile geçinen küçük ve sâkin bir şehirdir.

Bibliyografya: al-Bakrī, *Description de l'Afrique septentrionale* (nşr. ve trc. Slane), Algier, 1911—1913, metin s. 29—30, trc. s. 65—68; İbn Ḥavḳal (nşr. de Goeje, *BGA*, II, 48; trc. de Slane, *J A*, 1842, I, 172); İdrīsī (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje), metin, s. 109, trc. s. 127 v.d.; al-Ticānī, *Riḥla* (trc. Rousseau, *J A*, 1853, I, 357 v.dd.); İbn 'Iẕārī, *Bayān* (nşr. Dozy), I, 170; (trc. Fagnan, I, 237); İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), VIII, 70 (trc. Fagnan, *Annales du Maghreb*, s. 70); Maḳrīzī, *Muḳaffā* (hulâsa trc. Fagnan, *Centenario di M. Amari ...*, s. 43); al-Marrākuşī, *Hist. des Almohades* (nşr. Dozy), s. 163 (trc. Fagnan, s. 196); Froissart, *Chroniques* (nşr. Buchon), III, 79 v. d.; Marmol Caravajal, *Description général de Africa* (Granada, 1573), kitap 3, var. 369 v.d. (trc. Perrot d'Ablancourt, II, 502 v.d.); Leo Africanus (nşr. Ramusio), Venedik, 1837, s. 123 v.d.; Mas Latrie, *Traités de paix* (Paris, 1868), tür. yer; de Smet, *Mahdia* (Tunis, 1913); G. Marçais, *Manuel d'art musulman* (Paris, 1926), I, 106 v. dd., 117, 118, 130 v. dd. (G. MARÇAIS.)

MEHEDAK. [Bk. MEHDİYE.]

MEHİR. MAHR (A.), ibrân. *mōhar*, süryân. *mahrā* „nikâh esnâsında erkek tarafından kadına verilen a ğ ı r l ı k", aslında „bedel" olup, bir de bir mukaveleye istinat etmeksizin, „dostluk", „hediye" mânasına gelen *ṣadāḳ*'ın müterâdifidir; müslümanlıkta nikâh kıyılırken, erkeğin, kadına vermeğe mecbûr olduğu ve kadının mülkiyetine giren h e d i y e.

1. C â h i l i y e devrinde araplarda *mahr*, evliliğin meşrû ve mûteber olması için, esaslı bir şart idi; ancak bir *mahr* verildiği takdirde evlenme mûteber olurdu. *Mahr*'siz evlenme ayıp sayılmakta ve kadın bir odalık telakkî edilmekte idi. 'Antar hikâyesinde mehirsiz evlenmeğe mecbûr tutulan ve böyle bir evlenmeği şerefsizlik sayarak, reddeden arap kadınlarına rastlanmaktadır. Yalnız gâlipler, bir mehir vermeksizin, mağlûp ettikleri kimselerin kızları ile evlenirlerdi.

İslâmdan evvelki devirde, mehir *valī*'ye, yâni genç kızı velâyeti (*vilā*) altında bulunduran babasına, kardeşine veya akrabâsına verilirdi. Burada evlenmenin önceleri bir satın alma mâhiyeti taşıdığı daha açıkça görülmektedir. Câhiliye devrinde nişanlanan kız, mehir olarak, hiç bir şey almıyordu. Nişan esnâsında kıza ekseriyâ *ṣadāḳ* verilirdi; mehir ise, kızın bedeli olarak, *valī*'ye verilirdi.

Fakat Peygamberden az evvelki devirde mehir, hiç olmazsa kısmen, gâlibâ kadına verilmekte idi. *Kur'an*'a göre, bu âdet cârî idi. *Mahr* ve *ṣadāḳ*'ın birleşmesi, aslında „bedel" demek olan *mahr*'in bu mânasının zayıflamasına ve zamanla kaybolmasına sebep oldu. Hiç şüphe yoktur ki, mehir aslında bir „bedel" idi. Hakikatte satın alma muâmelesi, uzun bir tekâmülden sonra, alel'âde bir merâsim mâhiyetini aldı. Müslümanların evlenme hukukundaki hukümlerde satın alma akdine dayanan eski evlenmelere âit izler açıkça görülmektedir.

2. Peygamber, arapların evlenmeğe âit eski muâmelelerini ele alarak, onları bir çok bakımdan geliştirdi. *Kur'an*'da, kadının satın alınması fikri ile satış bedeli olarak *mahr* yer almamaktadır; fakat kadının isteyebileceği bir bedel ve bir mükâfat telakkî olunmaktadır. Böylece meşrû bir birleşmede, *Kur'an*, bir düğün hediyesine lüzûm göstermektedir: — „Ve sâhip olduğunuz kadınlara, mükâfat olarak, bir düğün hediyesi (aynen: *farīża* „bir mülkiyetin temliki") veriniz (IV, 28) ve bir de: — „Ve kadınlara mehrinizi kendiliğinizden veriniz" (IV, 3); krş. bir de IV, 29, 38; V, 7; LX, 10.

Mehir kadının kendi malıdır; bu sebeple evlenme nihâyet bulsa bile, kadın onu muhâfaza eder. „Bir kimse karısını boşayıp, onun yerine bir başkasını almak isterse, evvelkine vaktiyle vermiş olduğu ağırlıktan hiç bir şeyi geri almamalıdır." Eğer erkek, evlenme neticelenmeden, karısından ayrılırsa, kadına ağırlığın yarısını bırakmak mecbûriyetindedir (krş. *Kur'an*, II, 237 v.d.).

İslâmiyetin başlangıcına kadar kadın, kocasının ölümünden sonra, onun terekesine dâhil bir mülk addedilmekte idi. Vâris, sâdece müteveffânın kendine miras bıraktığı izdivâcı devam ettiriyordu. Ölen kardeşin karısı ile olan böyle evlenmeler (*levirat*) *Ahd-i atik*'te zikredilmektedir. Peygamber zamanında cârî olan bu âdet ortadan kaldırıldı (*Kur'an* IV, 23)— : „Size ey mü'minler, kadınlara, arzuları hilâfına, miras yolu ile, sâhip olmanıza cevaz yoktur."

3. Mehir hakkında pek çok h a d î s vardır ve bunlar fıkıh âlimlerinin eserlerinde yer alan telâkkîlere yol açmıştır. Bütün hadîslerden mehirin evlilik mukavelesinin esâs kısmını teşkil ettiği neticesi çıkmaktadır. Buḫārī'deki bir hadîse göre, mehir meşrû bir evlenmenin zarûrî şartıdır: „Mehirsiz her evlenme hukümsüz ve bâtıldır". Bu hadîs, bu kadar kat'î şekli ile mevsûk olmasa bile, diğer bir çok hadîsler de gösteriyor ki, mehir, büyük kıymeti bulunmayan bir şey olsa da, evlenme için elzem idi. Msl. İbn Māca ve Buḫārī'nin zikrettikleri hadîslere göre, Peygamber bir evlenmede, mehir olarak, bir çift ayakkabı vermeğe müsâade etmiş ise de, bir demir yüzüğü dahi bulunmayan bir fakir adamın karısına mehir yerine Kur'an öğretmesini kabûl etmiştir.

Bâzı hadîsler mehrin çok değerli veya pek değersiz olmaması lâzım geldiğini gösteriyor, Hadîslerden Peygamber zamanında, mehir olarak, bâzı hâllerde neler verildiğini de anlıyoruz; msl. 'Abd al-Raḥmān b. 'Avf'in mehri bir dirhem altın, Abū Hurayra'ninki 10 *ūḳiya* ve bir sahan, Şahal b. Sa'd'inki de bir demir yüzük idi.

Hadîslerde ekseriyâ, *Kur'an*'da da mevcut olan hukümlere göre, evlilikten sonra vukû bulan boşanma hâlinde kadın bütün mehri muhâfaza etmek hakkına sâhiptir.

4. Fıkıh eserlerine göre, evlenme erkek ile kadının velîleri arasında akdedilen bir mukaveledir (*'aḳd*). Bu mukavelenin ehemmiyetli bir noktası, erkeğin müstakbel zevcesine ödemeği vaadettiği *mahr* veya *ṣadāḳ* idi. Mehirsiz evlenme hukümsüzdür. Fıkıh âlimleri mehrin mâhiyeti üzerinde müttefik değillerdir. Bâzıları mehri aş.-yk. satın alma bedeli (msl. Ḫalīl: *mahr* — satın alma bedeli) yahut kadına tasarruf ve ondan istenildiği gibi istifâde hakkı dolayısı ile (*'iważ*), satış mukavelelerinde ödenen bedele muâdil bir bedel saymaktadırlar. Hâlbuki diğer bâzı fıkıh âlimleri mehirde bir remiz, kadına karşı bir saygı nişânesi veya onun için mâlî bir te'minat görürler.

Kelimenin fıkhî mânası ile bir mal (*māl*) telâkkî olunan her şey mehir olarak verilebilir ve dolayısı ile nakledilebilir ve bir mukavele mevzuu olabilir. Mehir kadına *Kur'an* öğretmek veya onu hacca göndermek gibi, bir taahhütten veya bir şeyi te'minden ibâret olabilir ise de, bu hususta fikirlerde ayrılık vardır. Nikâh kıyıldığı sırada veya az sonra, bir defada veya taksitle ödenebilir. Taksitle ödendiği takdirde, kadına yarısının veya üçte ikisinin zifaftan önce, peşin olarak, geri kalanının da sonra verilmesi tavsiye edilmektedir. Kadın, mehrin bir kısmının kendisine tesliminden önce, zifaftan imtinâ edebilir.

İki türlü mehir vardır:

a. Mahr musammā „belirtilmiş mehir", bedeli mukavelenin akdi sırasında tam olarak tesbit edilir:

b. Mahr al-miṯl, erkek tarafından, kadının serveti, nufûz ve meziyetlerine göre verilen bir hediye olup, bedeli bir rakam ile tesbit edilmemiştir. Bu mehir mukavele esnâsında kat'î mıkdarın tesbit edilmediği bütün hâller için de cârîdir.

Mehir kadının malı olur; kadın onu istediği gibi tasarruf etmek hakkına sâhiptir. Sonradan bâzı eşyâların mehre dâhil olup-olmadığı husûsunda anlaşmazlık olursa, kocadan yemin talep edilir.

Mehrin mıkdarı hakkında şeri'atte asgarî ve âzamî bir had tesbit edilmiş ise de, fiiliyatta muhtelif mezheplerde bir takım tahditler konulmuştur; hanefî ve şâfi'îler asgarî had olarak 10 dirhem, mâlikîler de 3 dirhem tesbit etmişlerdir. Bu fark muhtelif mezheplerin hâkim olduğu memleketlerin iktisâdî durumuna bağlıdır.

Erkek kadını boşarken, zifaf vâkî olmuş ise, mehrin ödenmesi lâzımdır. Ancak erkek, zifaftan önce, evlenmekten vazgeçebilir; o vakit kadına mehrin yarısını vermekle mükelleftir.

[Mehir, bir de, müddete bağlı olup-olmamasına göre, *mu'accal* ve *mu'accal* olmak üzere, ikiye ayrılır. *Mahr-i mu'accal*'de, müddet (*acal*) tâyin edilmiş ise, kadın bu müddetin bitmesinden önce mehri isteyemez. Müddet tâyin edilmiş değilse, mehir, örf ve âdete göre, ya boşanma ile veya karı-kocadan birinin ölümü ile *mu'accal* olur. *Mahr-i mu'accal*'de, kadın onu derhâl isteyebilir ve mehiri alıncaya kadar da, kocasını kocalık haklarından men'edebilir; hattâ dilerse, onu tekederek, ana-babasının yanına gidebilir. Mehirin tamâmen veya kısmen *mu'accal* olması hâlinde ise, kadın, *mahr-i mu'accal* almadım diye, kocasını kocalık haklarından men'edemez. Bir mehirin kısmen tâcîli şart koşulduğu hâlde, *mu'accal* mıkdar beyân olunmaz ise, örf ve âdete bakılır, yâni kadının hâline ve mehrin bütününe nazaran, müteâref olan kısım hakkında *mahr-i mu'accal* hukümleri tatbik olunur; fakat mehrin tamâmen ta'cîli şart koşulmuş ise, örf ve âdete bakılmaz, mehrin tamâmı *mu'accal* olur.

İslâmda, ileride her hangi bir anlaşmazlığı önlemek maksadı ile, mehiri akid esnâsında isimlendirmek ve tâyin etmek sünnettir. Akid esnâsında mehir tâyin edilmez veya isimlendirme mûteber olmazsa, *mahr al-miṯl* lâzım gelir. Mehrin tamâmen veya kısmen te'cîli câiz olduğu gibi, tâcîli de mümkündür. Mehir tesmiye edilen şeyin mâlûm ve mütekâvvim olması lâzımdır. Bu itibârla, bu vasıfları hâiz olmayan bir şey tesmiye edilirse, akid mûteber, tesmiye ise hukümsüz olur. Msl. denizde balık, uçan kuş, domuz tesmiye edilerek, yapılan nikâhta ahid mûteber, tesmiye hukümsüzdür.

Mehir deve, koyun, sığır gibi, ehlî bir hayvan olabileceği gibi, para veya paradan sayılan her hangi bir şey, paraya tahvili mümkün bir menfaat de olabilir. Yalnız hür olan kocanın hizmeti mehir olamaz (bk. Ömer Nasûhî Bilmen, *Hukuk-ı islâmiye ve istılâhât-ı fıkhiye kamusu* (İstanbul, 1950), II, 121—156; Mahmud Esat, *Kitāb al-nikāh* (İstanbul, 1328), s. 77—96)].

Bibliyografya: W. Robertson Smith, *Kinship and Marriage in early Arabia* (Cambridge, 1885; krş. The Nöldeke, *ZDMG*, 1886, XL, 148 v.d.); Welhausen, *Die Ehe bei den Arabern* (*NGW Gött.*, 1893, s. 431 v.dd.); G. Jacob, *Altarabisches Beduinenleben* (2. tab., Berlin, 1897). — Hadîsler için bk. Wensinck, *Handbook of early Muham. Tradition* (Leiden, 1927), s. 145 v.d. — Fıkha dâir eserlerde *nikāḥ* ve *ṣadāḳ* veya *mahr* fasılları. Bk. bir de Juynboll, *Handbuch des islam. Gesetzes*, s. 181 v.dd.; Sachau, *Muham. Recht*, s. 34 v.dd.; Santillana, *Istituzioni di diritto Musulmana Malichita* (Roma, 1926), s. 168 v.dd.; van den Berg, *Principes du droit musulman* (frns. trc. de Tersant), Algier, 1896, s. 75; Ḫalîl, *Muḫtaṣar* (trc. Santillana), Milano, 1919, II, 39 v. dd.; Tornauw, *Moslem Recht* (Leipzig, 1855), s. 74 v. dd. (O. SPIES.)

MEHMED I.. ÇELEBÎ SULTAN MEHMED (? — 1421), Osmanlı pâdişâhı olup, muhtelif kaynakların tetkikinden anlaşıldığına göre, Bayezid I.'in 2. veya 3. oğludur. Doğum senesini ekseri tarihler (*Tāc al-tavārīḫ*; *Kunh al-aḫbār*; Solak-zâde, *Tarih*; *Ravżat al-abrār*; Hayrullah Efendi, *Tarih*; *Gülşen-i maârif*; *Ḥabar-i ṣaḥīḥ*) 781 (1379), Hadîdî 775 (1373) ve *Şaḳā'iḳ tercümesi* 777 (1375), *Amasya tarihi* 788 (1386), J. v. Hammer 790 (1388), *Taḳvīm al-tavārīḫ* ve *Güldeste* 792 (1390), *Haşt-bahişt* ve Neşrî 793 (1391) olarak gösteriyorlar. *Sicill-i osmânî* 781 ve 791 seneleri olmak üzere, iki rivâyeti kaydetmektedir. *Ṣaḥā'if al-aḫbār* ise Süleyman, Mustafa ve İsâ Çelebî'lerden küçük olup, 781 tarihine doğru olamayacağını ve *Mir'ât-ı kâinat*'ta, Süleyman, Mûsâ ve İsâ Çelebî'lerden sonra doğduğunu ve bir rivâyette de Bayezid'in ikinci oğlu olduğunu bildiriyor ve Dukas (Bonn tab., s. 70 v.d.) Bayezid'in üçüncü oğlu olduğunu zikrediyor. Behiştî (husûsî nüsha, s. 32 ve 33) ile *Tāc al-tavārīḫ* (I, 223) İsâ'nın Mehmed Çelebî'den büyük olduğunu yazıyor. Büyük oğlu Murad II. 806 (1403)'da doğduğuna göre, doğumu hakkında 790 ile 793 tarihleri vârit değildir. Vâlidesi Devlet Hatun b. 'Abd Allāh'ın 825 (1422) tarihli vakfiyesine göre (Haremeyn defteri, Vakıflar umûm müdürlüğü, nr. 13, s. 58), şimdiye kadar zannedildiği gibi, Germiyan hükümdarı Süleyman Şah'ın kızının oğlu olmadığı anlaşılıyor.

Çelebî Mehmed'in Ġiyāṯ al-Dīn adını taşıdığı bâzı sikkeler ile kitâbelerde ve arap müverrihlerinin tarihlerinde görülmektedir (bk. Halîl Edhem, *Meskûkât-ı osmâniye*; *Alî, İsâ Çelebî sikkeleri*, *TTEM*, sene 15, s. 105 ve Tokat

'ta Hamza Bey mescidi kitâbesi; İ. H. Uzunçarşılı, *Kitabeler*, s. 21 ve Edirne'de eski câmi. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, s. 196 ve Bursa'da Yeşil câmi: *Vakıflar dergisi*, II, 439 kitâbeleri ve İbn Taġrîbardî, *al-Nucūm al-żāhira*, s. 550 ve *Kitāb al-sulūk*, Ayasofya kütüp., nr. 3376) ve *Kitāb sīrat al-Sulṭān Malik al-Ẓāhir Çaḳmaḳ* (Topkapısarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 292, s. 296).

Arap ve Bizans tarihçileri Çelebî Mehmed'e *kirişçi* lekabını vermektedirler (İbn Taġribardî *al-Manhal al-ṣāfî*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3429, var. 249 ve *al-Nucūm al-żāhira*, s. 550 ve *Vacîz al-kelâm*, Zehebî zeyli, Köprülü kütüp., nr. 1189, s. 89 ve *Ṣinā'at al-inṣā*, Bibl. Nat., arapça yazm., nr. 4439, s. 128'de „Sultan Çelebî diye mârûf ve Kirişçi lekabı ile mülekkab Mehmed Bey" iki unvan ile berâber ve Maḳrîzî, Ayasofya nüshası, nr. 3376'da 813, 814, 818 ve 819 vekayii arasında ve Phrantzes, Bonn tab., s. 87 ve Chalkokondyles, frns. trc., Paris, 1632, s. 85). Arap müverrihleri hukümdar olmadan evvel kiriş ile boğulmak istenmiş olduğunu ve Bizans tarihçileri de kardeşlerinden korkarak, yay yapan bir kirişçinin yanında çırak olarak bulunmasından dolayı bu lekabın verilmiş olduğunu yazıyorlar. Sonradan bir çok garp müverrihleri de Çelebî Mehmedi 'i Kirî lekabı ile zikretmişlerdir (Gibbons, trk. trc. Râgıb Hulûsî, s. 26, not). Bu lekabın doğrusunun onun mücâdeleleri dolayısı ile „güreşçi" demek olduğu ve yukarıda gösterildiği gibi, bir lekabının da Sultan Çelebî veya Çelebî Sultan olduğu anlaşılmaktadır (bu hususta bk. Tahrir defteri, nr. 453, s. 50; Neşrî, *Tarih*, nşr. TTK, s. 350).

Sivas ve havâlisi hukümdarı Kadı Burhân al-Dîn Aḥmed, 783 (1381)'te rakibi olan Amasya emîri Hacı Şâhgeldi Paşa'yı öldürdükten sonra, topraklarını almak istedi ise de, Hacı Şâhgeldi'nin oğlu Emîr Ahmed, Kadı Burḥân al-Dîn ile uzun zaman mücâdele ederek, Amasya'yı müdâfaa etmiş idi. Bu mücâdele esnâsında ve aş.-yk. 793 (1391)'te Kastamonu ve Osmancık taraflarını zapteden Bayezid I. Canik ve havâlisindeki Türkmen beylerini nufûzu altına aldığı sırada, Amasya emîri Ahmed de kendisine başka bir yerden sancak verilmek suretiyle, Amasya'yı Osmanlı hukümdarına teklif etmiş, bunun üzerine Bayezid, oğullarından Çelebî Mehmed'i 30.000 kişilik bir kuvvet ile Amasya üzerine gönderdiğinden, Kadı Burhân al-Dîn'in çekilmesi ile, Çelebî Mehmed, Amasya'ya girmiş ve ilk başarılı hizmetinden dolayı, Amasya sancak beyliğine tâyin olunmuştur (794 = 1391; *Bazm u razm*, s. 418—422).

Çelebî Mehmed, Bayezid I. ile Timur arasında vukua gelen Ankara muhârebesinde (805 = 1402), Osmanlı ordusunun ihtiyat kuvvetleri kumandanlığında bulunmuş (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 169'da Çelebî Mehmed'i muhârebede ilk hücûma mârûz kalacak olan öncü kuvvetleri kumandanı göstermesi yanlıştır. Bu muhârebede kendisi, Osmanlı ordusunun artçı kumandanı idi; bk. Gibbons, s. 226) ve muhârebenin kaybedilmesi üzerine, zorlukla Amasya tarafına kaçmak istemiş, fakat Sinop hukümdarı Candar-oğlu İsfendiyar Bey'in kız kardeşinin oğlu Yahya Bey tarafından yolu kesilmiş ise de, Çelebî Mehmed bunu mağlûp ederek, Tosya'ya kaçırmış ve ileri geçiş tehlikeli görüldüğünden, Bolu taraflarına çekilmiştir. Çelebî Mehmed, burada câsusları vâsıtası ile, muhârebeden sonraki durumu öğrenerek, Bursa taraflarına gitmek istedi ise de, maiyeti beyleri bu hareketin tehlikeli olduğunu söylediklerinden ve o sırada Amasya'dan gelen bir hey'etin de kendisini dâvet etmesinden dolayı o tarafa gitti; çünkü Amasya Timur'un maiyetinde bulunmuş olan Kara Devletşah'a verilmiş ise de, halk bunu istemeyip, Çelebî Mehmed'i dâvet etmişlerdi.

Kara Devletşah'ın Amasya hâricinde bulunan kuvvetlerinden ekserisinin çapulda olduklarını haber alan Çelebî Mehmed, yanında aş.-yk. 1.000 kişilik bir kuvvet bulunan Kara Devletşah'ı baskın ile öldürerek, Amasya'ya girdi (805 = 1403). Bu ilk başarıdan sonra Canik ve havâlisi türkmenleri beylerinden Kubad-oğlu Ali Bey, Çelebî Mehmed'in iktâı olan Niksar'ı muhâsara ettiğinden, Çelebî Mehmed, hemen o tarafa giderek, Ali Bey'i mağlûp edip, Taşan-oğluna ilticâya mecbûr ettikten başka, Kubad-oğluna âit bir kaleyi de zaptetti. Bundan sonra, Tokat bölgesinde en kuvvetli türkmen beyi olan İnal-oğlu İbrahim Bey, etrafı sindirip, aynı zamanda Çelebî Mehmed'i de tehdit ettiğinden, o ânî bir baskın ile İnal-oğlu'nu da mağlûp edip, bu havâliye de hâkim oldu. Bunlardan başka, Gözler-oğlu ve Köpek-oğlu Hasan kuvvetleri de, birer-birer ber-taraf edildi. Birbirini tâkip eden bu vak'alardan sonra Sivas'ta idâreyi ele almış olan Kadı Burhân al-Dîn Aḥmed'in dâmâdı Hacı Bey-oğlu Mezid Bey'in de, üzerine gönderilen Bayezid Paşa kuvvetlerine mağlûp olarak, teslim olması üzerine, Çelebî Mehmed Rûmiye-i sugrâ denilen Sivas, Tokat ve Amasya mıntakasına tamâmen hâkim oldu (1403). Bu tarihte Timur henüz garbî Anadolu'da bulunmakta idi. Tarihlere göre, Çelebî Mehmed'in faâliyetini haber alan Timur, ona hem henüz hayatta bulunan babası ve hem de kendi tarafından mektup gönderdi; bunda

şehzâdeye yemin ile te'minât veriyor ve yanına dâvet ediyordu. Çelebî Mehmed aldığı mektuplar üzerine Timur'un yanına hareket etti ise de, Osmancık'a geldiği zaman karşısına İsfendiyar'ın yeğeni Yahyâ Bey çıktı; Yahya'yı mağlûp ederek, Murtaza-âbâd (Mürted-Ova) mevkiine gelince, bu defa da o havâli türkmenlerinden Savcı-oğlu Ali Bey'in kuvvetleri ile karşılaştı ve Ali Bey'i de bozguna uğratıp, Ankara'ya kaçırdı. Bundan sonra, berâberinde bulunan Timur'un elçisine bir ziyâfet vererek, vaziyeti olduğu gibi Timur'a anlatmasını ricâ etti ve elçi olarak da, ağır hediyeler ile, kendi hocası Sûfî Bayezid'i, Timur'un elçisi ile berâber gönderdi; kendisi de Amasya'ya döndü.

Timur Çelebî Mehmed'in mâzeretini kabûl edip, kendisine elindeki yerlerin hukümdarlığını verdi ve al damgalı berât ve hukümdarlık alâmeti olarak, taç, kemer ve hırka gönderdi; Çelebî Mehmed bu suretle Timur'un yüksek hâkimiyetini kabûl edip, daha sonra Timur ile müşterek sikke kestirdi.

Ankara muhârebesinde Osmanlı devletini parçalayan Timur, Rumeli'ye kaçan Emîr Süleyman ile kardeşleri İsâ, Mehmed ve Mûsâ Çelebî'lere kendi yüksek hâkimiyetini tanıtmak üzere, Rumeli, Balıkesir, Bursa, Amasya, Tokat, Sıvas ve havâlisi hukümdarlıklarını vermiş idi. Timur'un avdetini müteâkip, Çelebî Mehmed Bursa'yı Mûsâ Çelebî'den alan İsâ Çelebî'ye mürâcaat ile Anadolu'nun aralarında taksimini teklif etmiş ise de, İsâ ulu kardeş olduğunu ileri sürerek, bu teklifi reddetmiş (Behiştî, s. 32 v.d.), bunun üzerine, Mehmed Çelebî ile İsâ Çelebî arasında Bursa'nın garbındaki Ulubad mevkiinde vukua gelen muhârebede İsâ mağlûp ve kumandanı olan Sarı Timur-Taş Paşa (Ankara muhârebesinde esir düşerek, sonra serbest bırakılmış idi) ile Çelebî Mehmed'in hizmetinde bulunan meşhûr İne Bey su-başı maktûl düşmüşlerdir. Bunun üzerine, Bursa'ya giren Çelebî Mehmed, orada hukümdarlığını ilân etti ve burada da, Timur ile müşterek olarak, 806 (1404)'da sikke kestirdi. Bundan sonra babası Bayezid I'in Germiyan-oğlu Yâkub Bey yanında bulunan cesedini isteyerek, câmiinin yanına defnetti (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 226 ve Behiştî, s. 35 ve Münecim-başı, III, 316).

Mağlûp olan İsâ Çelebî, Yalova yolu ile, Bizans imparatorunun yanına kaçmış idi. Emîr Süleyman'ın bunu imparatordan istemesi üzerine, Edirne'ye gönderildi. Emîr Süleyman, İsâ'yı mühim bir kuvvet ile Anadolu'ya yolladı. İsâ Bursa'yı almak istedi ise de, halkın mukavemeti ile karşılaştığından, şehri yaktı ve Çelebî Mehmed ile yaptığı ikinci muhârebede de mağlûp olarak, Kastamonu'ya İsfendiyar Bey'in yanına kaçtı; onunla anlaşarak, berâberce Ankara'yı zaptetmek üzere geldiler ise de, muhârebe muvaffakiyetsizlik ile neticelendi ve Çelebî Mehmed'e mağlûp olarak, Kastamonu tarafına kaçtılar.

İsâ Çelebî bir müddet sonra, gizlice hudûdu geçip, Bursa ve Mihalıç taraflarında faâliyete başladığından, Çelebî Mehmed'in 10.000 kişilik bir kuvvet ile gelmekte olduğunu haber alınca, garbî Anadolu'da Aydın-oğlu Cüneyd Bey'in yanına kaçtı ve o vâsıta ile Saruhan ve Menteşe hukümdarları ile anlaşarak, tâlihini bir kere daha denedi ise de, Çelebî Mehmed bunları mağlûp ettiğinden, İsâ Çelebî Karaman-oğluna iltică etti (808 = 1405). Bu vaziyet üzerine, Aydın-oğlu ile Menteşe-oğlu Çelebî Mehmed'in yüksek hâkimiyetini kabûle mecbûr oldular; Saruhan-oğlu Hızır-Şah Bey de Manisa'ya yapılan bir baskın ile yakalanarak, katlolundu (Hızır Şah'ın vefatını Ahmed Tevhid, *T O E M*, sene 2, s. 618 ve Halîl Edhem, *Düvel-i islâmiye*, s. 277, Münecim-Başı'ya uyarak, 813 = 1419 tarihinde gösteriyorlar ise de, bu hâdise Emîr Süleyman'ın 1406'da Anadolu'ya geçmesinden evvel olduğu için, vekayî ile tetâbuk etmiyor). Bu muvaffakiyetten sonra Germiyan-oğlu Yâkub Bey, Çelebî Mehmed'in yüksek hâkimiyetini tanıdığı gibi, Karaman-oğlu da onunla dost kalmağı taahhüt ettiğinden, İsâ Çelebî'yi memleketten çıkarmağı kabûl etti; İsâ Çelebî'nin bir ara Eskişehir taraflarına geldiğini haber aldığından, hamamda yakalanıp, boğulduktan sonra, cesedi Bursa'da Murad Hüdâvendigâr türbesine ve yahut babasının yanına defnedildi (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 235; *Güldeste-i riyâz-ı irfân*; Gazzî-zâde babasının yanına defnedildiğini yazmaktadır).

İsâ'dan sonra Çelebî Mehmed Anadolu'da yalnız başına kalmış idi; Çelebî Mehmed'in kuvvetlenmesinden endîşe eden Emîr Süleyman, Anadolu'ya geçerek, Bursa'ya geldi; Çelebî Mehmed karşı koyamayarak, Amasya'ya çekildi. Emîr Süleyman Ankara üzerine geldi ve vezîr-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa'nın hîleli mektubu ile orasını elde etti ve bu suretle Çelebî Mehmed'in nufûz sâhası daraldı (1405). Bayezid I.'in küçük oğlu Mûsâ Çelebî, İsâ Çelebî'ye mağlûp olduktan sonra, Karaman-oğlunun yanına kaçmış olup, orada bulunuyordu. Emîr Süleyman Karaman-oğluna Mûsâ Çelebî'yi kat'iyen kendi ülkesine göndermemesini bildirerek, söz aldıktan sonra, Bursa'ya geldi ve mûtâdı üzere sefâhate daldı. Emîr Süleyman'ın bu durumunu fırsat bilen Çelebî Mehmed, Bursa

'ya bir baskın yapmak istedi ise de, bu teşebbüsü haber alındı ve vezîr-i âzam Ali Paşa'nın isrârı ile mukabeleye karar verildi. Yenişehir civarında iki taraf kuvvetleri karşılaştı; fakat vezîr-i âzamın hîleli bir mektubuna kanan Çelebî Mehmed, muhârebe etmeden, Amasya'ya çekildi; çünkü Ali Paşa Çelebî'nin ordusunda bulunan şarâb-dâr İlyâs'ı gizlice elde edip, Emîr Süleyman tarafına geçmesini te'min eylemiş ve Çelebî Mehmed'e de ümerâsının Süleyman tarafına iltihak ederek, kendisini de yakalayıp, birâderine teslim edeceklerini haber vermiş olduğundan, Çelebî Mehmed tereddüde düşmüş, maiyetindekiler, Ankara meselesi gibi, bunun da Çandarlı-zâde tarafından tertip edilmiş bir hîle olduğunu söylemişler ise de, o sırada şarab-dâr İlyas'ın Emîr Süleyman tarafına geçivermesi üzerine, Ali Paşa'nın sözünün doğru olduğuna inanan Çelebî Mehmed derhâl Amasya'ya çekilmiş ve idâresinde kalan yerler Emîr Süleyman kuvvetleri tarafından yağmalanmıştır (1406).

Emîr Süleyman bundan sonra Karaman-oğluna âit Sivrihisar'ı (Osmanlılara âit iken, Timur tarafından Karaman-oğluna vermiş idi) muhâsara ettiğinden Karaman hukümdarı ile araları açıldı ve Evrenos Bey, akıncıları ile, Aksaray'a kadar Karaman ülkesi vurulduğu. Emîr Süleyman bundan sonra aynı senede garbî Anadolu'ya geldi ve orada bulunduğu sırada vezîr-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa vefat etti (receb 809 = kânûn I. 1406) Aydın-oğlu Cüneyd ile Menteşe-oğlu İlyas Bey Emîr Süleyman'ın hâkimiyetini kabûle mecbûr oldular. Bunun üzerine Emîr Süleyman'a karşı Çelebî Mehmed ile Karaman-oğlu Mehmed Bey arasında Kırşehir civarında Cemale kalesinde (*Tāc al-tavārīḫ*) 812 (1409)'de bir görüşme oldu (*Tavārīḫ-i mulūk-i ḳurūn-ı māżi*. Çelebî Mehmed dört seneden beri Anadolu'da bulunan Emîr Süleyman'ı Rumeli tarafına geçmeğe mecbûr etmek için, Karaman-oğlu'nun yanında bulunan küçük kardeşi Mûsâ Çelebî'yi getirtti ve onun Rumeli tarafına geçmesi kararlaştırıldı. Mûsâ, muvaffak olursa, Çelebî Mehmed'e bağlı kalacağına ve onun adına para kestirip, hutbe okutturacağına dâir, yeminli te'minat verdi ve Candar-oğlu İsfendiyar Bey ile de anlaşarak, Sinop'tan bir gemi ile, Eflâk tarafına geçirildi (1409, krş. msl. Dukas, Bonn tab., s. 87; *Tāc al-tavārīḫ*, I, 247; diğer kaynaklarda da birbirine uymayan teferruâta rastlanmaktadır). Mûsâ Çelebî, Eflâk tarafına geçtikten sonra, faâliyete başladı. Dört aydan beri Ayaslug'da bulunmakta olan Emîr Süleyman bunu haber alınca, Aydın-oğlu Cüneyd Bey'i de berâberine alarak (Dukas, s. 88), acele Rumeli'ye geçti ve Cüneyd'i Ohri sancak beyliğine tâyin etti; bu suretle kardeşini Rumeli'ye geçmeğe mecbûr eden Çelebî Mehmed Bursa'ya geldi. İlk defa Emîr Süleyman kuvvetlerine mağlûp olan Mûsâ Çelebî Eflâk'e kaçmış (Maḳrīzī, 813 senesi vak'aları) ve kardeşinin ahvâlini tahkik ederek, Emîr Süleyman'ın gafletinden istifâde ederek, hazırlandıktan sonra, Emîr Süleyman'dan yüz çeviren bâzı ümerânın da el altından yardımları ile Edirne'ye yapmış olduğu bir baskın neticesinde şehri işgâl etmiş ve Bizans'a kaçmış olan Emîr Süleyman, yolda yakalanarak, katlolunmuştur. Bu suretle Rumeli kıt'asına hukümdar olan Mûsâ Çelebî, Edirne'de hukümdarlığını ilân ederek, nâmına para kestirmiş ve Çelebî Mehmed'e verdiği sözü tutamamıştır (813 = 1410). Öyle anlaşılıyor ki, Çelebî Mehmed, Anadolu'da serbest ve hâkim kalmak için, Mûsâ Çelebî'nin Rumeli'de hukümdarlığını kabûl etmek mecbûriyetinde kalmıştır. Kaynaklarımız sonradan bunun Mûsâ Çelebî'nin yüksek hâkimiyetini tanıyacağına dâir söz verdiği şekline sokmuşlardır. Mûsâ Çelebî kardeşinin Anadolu'da kuvvetli olduğunu bildiğinden, o tarafla hiç alâkadar olmadı ve bu suretle osmanlı ülkeleri ikiye ayrılmış oldu. Mûsâ Çelebî çok cevval ve babası gibi sert idi; kardeşi Emîr Süleyman'ın kumandanlarına güvenemeyerek, çoğunu değiştirdi; büyük âlim ve mütefekkir Simavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin Mahmud'u kazasker ve Mihal-oğlu Mehmed'i beylerbeyi yaptı. Hemen faâliyete geçip, Emîr Süleyman'a yardım ederek, mağlûbiyetine sebep olan sırp prensinden intikam aldı. Vidin'de isyân eden bulgar prensini yola getirdi ve Emîr Süleyman'ın, Rumeli'ye geçerken, imparatora terketmiş olduğu yerlerin bir kısmını ve bu arada Tesalya'yı geri aldı. İmparatorun üç senelik vergisini almak üzere, Çandarlı-zâde İbrahim Paşa'yı İstanbul'a yolladı. İmparator, Mûsâ'nın şiddetinden korkarak, ona karşı saltanat davası ile Emîr Süleyman'ın kendi yanında rehin olarak bulunmakta olan Orhan adındaki oğlunu Selânik'ten Tesalya taraflarına gönderdi ise de, Mûsâ Çelebî bunların derneğini dağıttı ve Orhan Çelebî de Selânik kalesine kaçtı. Mûsâ Çelebî bunu müteâkip 814 (1411)'te, İstanbul'u muhâsara etti (Chalkokondyles, s. 84 ve ondan naklen J. v. Hammer, II, 103 ve Maḳrīzī, 814 vekayii). Telâşa düşen imparator Manuel, yanında bulunmakta olan Çandarlı-zâde İbrahim Paşa'nın tavsiyesi ile, Çelebî Mehmed'i Rumeli'ye geçmek üzere dâvet etti; bunun üzerine Çelebî Mehmed Gebze kadısı

Fazlullâh'ı elçi olarak imparatora yolladı. Çelebî Mehmed, muvaffak olursa, evvelce imparatora verilip, Mûsâ Çelebî tarafından istirdat olunan yerleri Manuel'e iâdeyi kabûl etti ve gönderilen bizans gemileri ve on beş bin kişilik bir kuvetle Anadolu-Kavağı tarafından Rumeli yakasına geçirildi (Âşık Paşa-zâde, s. 84) ve kendisi de Üsküdar'a gelerek, imparator ile görüştü (krş. Dukas, s. 95 ve ondan naklen Hayrullah Efendi, VI, 68 v.d.); şâyed Çelebî Mehmed muvaffak olamaz ise, imparator kendisini şehre almağı taahhüt ediyordu.

Çelebî Mehmed gelişinin dördüncü günü İstanbul'dan ayrılarak, bütün kuvvetleri ile, Çatalca'nın şimâl-i garbîsindeki İnceğiz mevkiinde 14 şâban (teşrin I. 1411)'da Mûsâ Çelebî ile yapmış olduğu muhârebede ilk önce gâlip geldi ise de, sonradan mağlûp oldu; atı vuruldu ve kendisi iki yerinden yaralanarak, İstanbul'a kaçtı ve hemen imparatorun gemileri ile Anadolu tarafına geçerek, Bursa'ya geldi (Behiştî, s. 44; Âlî, V, 167; *Bahcat al-tavārīḫ*, s. 320 ve *Tāc al-tavārīḫ*, I, 260). Mûsâ Çelebî, muvaffakiyetleri ile berâber, ümerâsına karşı pek sert olduğundan, Rumeli beyleri kendisini terketmek için fırsat kolluyorlardı. Çelebî Mehmed 815 (1412)'te İstanbul'a yakın bir mahalde, Mûsâ Çelebî ile ikinci defa yaptığı muhârebede de muvaffak olamadı (Phrantzes, s. 87 ve Maḳrīzî. Osmanlı tarihleri Çelebî'nin bu ikinci mağlûbiyetinden bahsetmezler).

Mûsâ Çelebî aleyhine hareket etmek isteyen Rumeli beyleri Çelebî Mehmed ile mektuplaşarak, bir plân tertip ettiler ve ona göre, Çelebî Mehmed üçüncü defa Rumeli'ye geçerek, kuvvetlerinin bir kısmını Karadeniz sâhiline civar olan yerlerden ve diğer kısmını da orta koldan harekete geçirdi. Vize civârındaki muhârebede Mûsâ Çelebî'nin kumandanı Kara Halîl mağlûp oldu ve Mûsâ'nın bir kısım kuvvetleri de Çelebî Mehmed tarafına geçti. Edirne'ye gelen Çelebî Mehmed'e şehir teslim olmadı; halk kim gâlip gelir ise, şehri ona teslim edeceklerini söylediklerinden, Çelebî Mehmed bu mütâleayı kabûl edip, Zağra taraflarına yürüdü; Filibe civarında Mûsâ Çelebî'ye yetişti ise de, muhârebe etmeyerek, plân mûcibince, müttefiki olan sırp despotu Lazareviç ile kendisine iltihak edecek olan ümerâdan Üsküp sancak beyi Paşa Yiğit, Barak Bey, Tırhala beyi Sinan Bey ve Evrenuz Bey ile birleşmek üzere, Niş tarafına gitti ve sonra hepsi birlikte, Tuna'ya doğru çekilmekte olan Mûsâ Çelebî üzerine yürüdüler. Sofya'nın cenûbunda, Samakov kasabası civârındaki Çamurlu-Derbend mevkiinde vuku bulan muhârebede Mûsâ Çelebî fevkalâde cesâret ile çarpıştı ise de, zâten az olan kuvvetleri bozuldu ve kendisi, yaralı olarak kaçarken, atı ile bir çeltik arığına düştü; kendisini tâkip edenler tarafından yakalanarak, boğuldu ve cesedi Bursa'ya nakledilip, babasının türbesine defnedildi. Ölümü hakkında Âşık Paşa-zâde, Neşrî, Behiştî, Âlî ve Dukas başka-başka rivâyetler naklederler (816 = 10 temmûz 1413).

Osmanlı tarihlerine göre, imparatorun yanında bulunan Emîr Süleyman'ın oğlu Orhan Çelebî, Çelebî Mehmed ile yapılan anlaşma gereğince, hudud dışı edilmiş idi. Orhan Çelebî, yanındaki adamları ile, Eflâk tarafına sığınmağa giderken, Karin-âbâd civarındaki akıncılar bunun etrafına toplanmışlar ise de, Çelebî Mehmed bunların kuvvetlerini mağlûp ettiğinden, Orhan Çelebî'yi yakalamış ve gözlerine mil çektikten sonra, kendisine Geyve Akhisar'ını dirlik olarak verip, onu Bursa'da oturtmuştur (Âşık Paşa-zâde, Neşrî, Behiştî ve *Tāc al-tāvārīḫ*).

Feridun Bey *Münşeât*'ında Timur'un oğlu Şahruh tarafından Çelebî Mehmed'e gönderilmiş olan zilhicce 818 (şubat 1416) tarihli nâmesinde Şahruh, Mûsâ Çelebî'nin katlinden dolayı, Çelebî Mehmed'i muâhaze etmiş ve Çelebî de hukümdarlığın şirket kabûl etmeyeceğini ve bu hâlin düşmanlara fırsat vererek, bu yüzden Selânik'in elden çıkmış olduğunu cevâben bildirmiştir (*Münşeât*, I, 143). Şahruh'un bu muâhezesinin sebebi Osmanlıların Timur'un yüksek hâkimiyetini kabûl etmiş olmaları idi.

Çelebî Mehmed, Edirne'de bütün devletin hukümdarı olduğunu ilân eyledi; Mûsâ'nın beylerbeyi Mihal-oğlu'nu tevkif ederek, Tokat kazaskeri Bedreddin Mahmud'u, fazl ve kemâline hürmeten, ayda 1.000 akçe maaş ile, İznik'te ikamete me'mûr eyledi. Kendisinin cülûsunu tebrik için gelen imparatorun ve civar prensler ile venediklilerin elçilerini kabûl ederek, onlara sulh içinde yaşayacağı hakkında te'minat verdikten sonra, hemen Anadolu'ya geçti. Çelebî Mehmed, son Rumeli'ye geçişi sırasında, Bursa muhâfızlığında tokatlı Hacı İvaz Paşa bulunuyordu. Hiç bir zaman ahdine riâyet etmeyen Karaman-oğlu Mehmed Bey 813 (1410)'te evvelâ Çelebî Mehmed'in müttefiki ve Maḳrīzî'nin kaydına göre, kendi dâmâdı olan Germiyan-oğlu Yâkub Bey'in arâzisine taarruz ederek, bir kısım yerlerini elde etmiş ve ertesi sene de tekmil Germiyan memleketlerini işgâl ettikten başka, bu beyliğin merkezi olan Kütahya'yı yakmış ve Çelebî'nin üçüncü defa Rumeli'de Mûsâ ile uğraştığı sırada da gelip, Bursa'yı muhâsara etmiş idi.

Bu muhâsara 30—32 gün sürmüştür. Bu sırada, Mûsâ'nın cenâzesinin geldiğini haber alınca, bizzat gidip gördükten sonra, muhâsarayı kaldırıp, şehre ateş verdi; dayısı Bayezid I.'in kabrine de hakaret ettikten sonra, geldiği Germiyan üzerinden dönmeğe cesâret edemediğinden, Kirmasti ve İsparta yolundan memleketine avdet etmiş idi. Çelebî Mehmed, Anadolu'ya geçer-geçmez, iptidâ Aydın-oğlu Cüneyd Bey üzerine yürüdü (Dukas, s. 103, 108, 115). Cüneyd Bey Rumeli'deki saltanat mücâdelesi esnâsında, Ohri'den Kaçarak, Aydın iline gelmiş, Ayaslug'u muhâsara edip, oradaki sancak beyini öldürdükten sonra, şehri zaptetmiş idi. Çelebî Mehmed işgâl ettiği yerleri derhal tahliye etmesini Cüneyd'e bildirmiş ise de, cevap alamadığından, Çandarlı, Menemen, Kayacık ve Nif kalelerini aldıktan sonra, İzmir'i muhâsara etmiştir; fakat Cüneyd, âilesini İzmir'de bırakarak, savuşmuş olduğundan, kendisinden bezmiş olan Rodos şövalyeleri ve Midilli, Sakız ve Menteşe donanmalarının da yardımları ile, İzmir zaptolunduktan sonra, surları yıktırılmıştır.

Çelebî Mehmed aynı zamanda İzmir körfezinde, Cüneyd'in müsâadesi ile, Rodos şövalyelerinin yaptırmakta oldukları kaleyi de yıktırmış, şövalyelerin itiraz ve tehditlerine ehemmiyet vermeyerek, onlara kendisinin yüksek hâkimiyeti altında bulunan Menteşe ilinden Halikarnas (Bodrum)'ta Petronion kalesini yapmağa müsâade etmiştir. Çelebî Mehmed, Cüneyd'in annesinin ricâsı üzerine, onu affetmiş ise de, Anadolu'da değil, Rumeli'de Niğbolu sancak beyliğini verip, Aydın sancak beyliğine de bulgar kıralının müslüman olan oğlu Aleksandr (Süleyman)'ı tâyin eylemiştir (816 = 1413). Ege sâhillerinin elde edilmesi üzerine, Ceneviz müstemlekeleri, yâni Foça, Midilli ve Sakız beylikleri de Osmanlı nufûzu altına girmiştir.

Çelebî Mehmed bundan sonra Bursa'ya gelerek, 817 (1414)'de Karaman seferini yapmıştır; ordusunda İsfendiyar Bey'in oğlu Kasım Bey'in kumandasında Candar-oğulları kuvveti de var idi; güzergâhındaki erzak ve levâzımı Germiyan-oğlu Yâkub Bey tedârik etmiş idi. Akşehir'den başlayarak, Sa'id ili, Beyşehri, Seydişehri, Otluk-Hisarı ve Hamid ilinden bâzı yerleri aldıktan sonra, Karaman-oğlu Mehmed Bey'i mağlûp etti. Karaman-oğlu canını zor kurtarıp, kaçabilmiş idi (*al-Nucūm al-zāhira* ve *Kitāb al-sulūk*, 817 vekayii) Bunu müteâkip Çelebî Mehmed Konya'yı muhâsara etti ise de, pek şiddetli yağmur neticesinde ordusunu sel bastığından, şehri alamadı ve Karaman-oğlu ile sulh akdederek, döndü (Behiştî, s. 50 ve *Tāc al-tavārīḫ*, I, 278 ve *Tarihî takvim*, Nûruosmâniye kütüp. nüshası, nr. 3080 ve *Takvimler*, nşr. Osman Turan, s. 56).

Osmanlı kaynaklarına göre, Çelebî Mehmed, Karaman seferinden sonra, Canik taraflarına gitmiş ise de, bu sırada Karaman-oğlu'nun elinden çıkardığı yerleri istirdâda kalktığının haber alınması üzerine, tekrar o tarafa dönmüştür. Çelebî Mehmed Konya ovasında, Karaman-oğlu ordusunu bozguna uğrattığından, Mehmed Bey Konya'ya oğlu Mustafa Bey'i bırakıp, Taş-İli taraflarına kaçmış ve Konya muhâsara olunmuştur. Bu muhâsara esnâsında pâdişah hastalanmış ve Bayezid Paşa'nın tedbiri ile, Karaman-oğlu Mehmed Bey affolunarak, verilen te'minât üzerine, osmanlı ordusuna gelip, iyi kabûl görmüş ve kaledeki oğlu da itaat etmiş ve evvelki muâhede üzerine anlaşmağa varılmıştır (*Haşt Bahişt*, Maḳrīzî, 818 = 1415 vekayii). Muâhede şartlarından birisi de, Karaman-oğlunun icâbında osmanlı ordusuna asker göndermesi idi ki, bunu Eflâk seferinde yapmıştır. Bir kısım osmanlı tarihlerinin, Çelebî Mehmed'in ağır hastalığından bahis ile, ölecek olursa, osmanlı saltanatını elde etmek üzere, Bayezid Paşa'nın tedbiri ile, Karaman-oğlu'nun iğfâl edilerek, oğlu ile berâber yakalandıkları hakkındaki rivâyetinin hiç bir kıymeti yoktur.

Yıldırım Bayezid zamanında osmanlı hâkimiyetini kabûl etmiş olan Eflâk prensi Mircea, Ankara muhârebesinden sonra, şehzâdeler arasındaki mücâdele münâsebeti ile, Mûsâ Çelebî zamanında vergisini vermemiş ve ona yardım etmiş idi. Bu sırada Mircea'nın karşısına Dan isminde bir rakip çıkmış ve osmanlı hukûmetine mürâcaat ederek, yardım istemiş, Mircea da macar kıralı ve alman imparatoru Sigismond'a baş-vurmuş ve macarlar da ona yardım etmişlerdi; Çelebî Mehmed bizzat sefere çıkıp, yeni yaptırdığı Yer-Köğü kalesine kadar gelmiş, Eflâk topraklarında iki taraf arasında yapılan muhârebe Dan gâlip gelmiş, macar kumandanı da maktûl düştüğünden, Mircea aman dilemiştir. Üç yıllık vergisini verdiği gibi, oğlunu da rehin olarak göndermiş idi. Bu sırada Transilvanaya'ya giren osmanlı akıncıları bâzı muvaffakiyetler elde etmişlerdir. 819 (1416) Eflâk seferinde osmanlı ordusunda Candar ve Karaman-oğullarının gönderdikleri yardımcı kuvvetler de var idi. Eflâk meselesi halledilmekle berâber, macarlar ile mütekabil akıncı muhârebeleri devam etti; hattâ bizzat sefere çıkan Sigismond, Niş ile Niğbolu arasında, türklere karşı bir muzafferiyet de kazandı (4 teşrin I. 1419). Çelebî Mehmed'in Macaristan seferinden avdetten

sonra, Edirne hâricinde avlanırken, attan düşerek, bir müddet hasta yattığı bilinmektedir.

Yıldırım Bayezid zamanında Gelibolu tersânesinin yapılması ile inkişâfa başlayan osmanlı denizciliği henüz venedikliler ile boy ölçüşecek bir derecede değil idi. Ege denizinde veniklilere tâbî Andros adası beyi olan Pietro Zeno osmanlı ticâret gemilerine düşman muâmelesi yaptığından dolayı, 818 (1415)'de Gelibolu tersânesinde hazırlanan 30 kadırga Çalı Bey kumandasında Akdeniz'e çıktı ve Andros, Paros ve Milos adalarını vurup, bir haylı esir alarak, Ağriboz adası sâhilinde tesâdüf ettiği bir kaç Venedik ticâret gemisini de zaptederek, Gelibolu'ya döndü. Ertesi sene venediklilerin Pietro Loredano kumandasında sevkettikleri donanma Lapseki önlerine geldi; venedik amiralı türkler taarruz etmedikçe, kendisinin taarruz etmemesi hakkında senatodan kat'î tâlimat almış idi. Bu tâlimat mûcibince, tarziye isteyecek ve tevkif edilen tüccar gemilerinin iâdesini talep eyleyecekti. Her iki donanma harp tertibâtı aldığı sırada, Venedik amiralı İstanbul tarafından gelmekte olan bir Midilli gemisini, türklere âit zannı ile, yakalamak istedi; fakat Midilli gemisinin osmanlı donanması tarafına kaçması sebebi ile, bunu vermek istemeyen osmanlı amiralı müdâhale ettiğinden, bu suretle Marmara adası ile Gelibolu arasında bir muhârebe vukû buldu (Phrantzes, s. 89). Çalı Bey şehid ve osmanlı donanması mağlûp oldu (1 rebiülâhır ve 29 mayıs 1416). Yaralanmış olan Venedik amiralı ise, Bozca-Ada'ya çekildi; ertesi sene tekrar gelerek, Lâpseki'yi almak istedi ise de, muvaffak olamadı ve nihâyet imparator Manuel'in tavassutu ile, sulh yapılarak, esirler iâde edildi (Phrantzes, s. 89 ve Dukas, s. 109, 111; J.v. Hammer, trc. Atâ Bey, II, 125; Fevzi Kurd-oğlu, *Türk deniz muharebeleri*, s. 103, 105).

Ankara muhârebesinden sonra Osmanlıların eline geçmiş olan Candar beyliğine âit yerler Timur tarafından, Sinop hukümdarı İsfendiyar Bey'e verilmiş idi. Saltanat mücâdeleleri esnâsında İsfendiyar Bey'in, İsâ Çelebî'ye yardımdan dolayı, Çelebî Mehmed ile arası açılmış ise de, daha sonra, dostluk teessüs etmiş ve İsfediyar Bey, Karaman ve Eflâk seferlerinde oğlu Kasım Bey kumandasında Osmanlı ordusuna yardımcı kuvvet yollamış idi. Osmanlı tarihlerine göre, Eflâk seferiden dönüldükten sonra, Kasım Bey, babasının memleketin en mahsûldar yerlerini sevdiği oğlu Hızır Bey'e vermek arzusundan dolayı, gücenerek, osmanlı hizmetinde kalmış ve babasının birâderine vermek istediği Kastamonu, Güre, Tosya, Çankırı ve Kalecik taraflarının kendisine verilmesi için, osmanlı hukûmetinin tavassutunu ricâ etmiş idi. Bunun üzerine, Çelebî Mehmed tarafından İsfendiyar'a bir nâme yollanmış ise de, Candar hukümdarı bu teklifi kabûl etmediğinden, osmanlı kuvvetleri harekete geçerek, İsfendiyar'ı Sinop'ta muhâsara etmiş ve nihâyet çâresiz kalan İsfendiyar Bey osmanlı hukümdarı adına hutbe okutup, sikke kestirmek sureti ile, Osmanlı devletinin yüksek hâkimiyetini kabûl ettikten başka, osmanlı tarihlerinde görüldüğü üzere, Kastamonu ile Bakır-Güresi hârie olarak, Tosya, Çankırı ve Kalecik'i, oğluna değil, pâdişaha verdiğini beyân ile, ulemâsından vâiz Mehmed'i murahhas olarak göndermiş ve bu suretle sulh akdedilmiştir. Maḳrīzī'nin beyânına göre, muhâsaranın kaldırılmasından sonra, İsfendiyar Bey Kastamonu'ya dönmüş ve orada bütün câmilerde Çelebî Mehmed nâmına hutbe okuttuğu hâlde, İsfendiyar'ın veziri olan Ḫvândsālār Alī, kendi yaptırdığı câmiinde, İsfendiyar Bey adına hutbe okutmuştur.

Bu hâdisenin Eflâk seferini müteâkip, 819 (1416) senesinde vukua geldiği bâzı müverrihlerin ifâde tarzından anlaşıldığı gibi (Âşık Paşa-zâde, Hoca Sâdeddin, Hezârfen Hüseyin ve J. v. Hammer), Maḳrīzī de vak'anın aynı senenin şevvâl ayında (teşrin I. 1416) cereyân ettiğini yazıyor. Tarihî takvimler 818, 820 ve Behiştî ise, 818 tarihinde göstermektedirler.

Kara-Koyunlular ile Ak-Koyunlular arasında devam etmekte olan mücâdele sonraları Osmanlıların şark hudûduna kadar dayanmış idi. Kara-Koyunlu beyi Kara Yusuf, Erzincan'ı, Ak-Koyunlulardan alarak, kendi adamı Pîr Ömer Bey'e vermiş idi. Pîr Ömer kendi sâhasını genişletmek üzere, şarkî Kara-Hisar beyi Melek Ahmed Bey'in oğlu Hasan Bey'i tehdit ederek, burasını almak istedi. Hasan Bey yardım istemek için, Amasya vâlisi şehzâde Murad'a bir hey'et göndermiş ise de, yardım gelmeden evvel, Hasan Bey esir düşerek, Kara-Hisar elinden çıkmıştır. Bundan başka, Pîr Ömer daha şimâle yayılarak, Kara-Hisar Caniki'ni (biri Sıvas'a ve diğeri Kara-Hisar'a atfedilen iki Canik mıntıkası vardır. Bunlardan Samsun, Çarşanba tarafları Sıvas Caniki'ne ve ordu tarafları da Kara-Hisar Caniki'ne âit idi) ve Alp-Arslan-oğlu Hasan Bey de, Samsun şehri hâric olarak, Sıvas Caniki beyi Cüneyd'i öldürerek, Çarşanba taraflarını almış ve Candar-oğlu İsfendiyar Bey de müslüman Samsun'u işgâl ederek, oğlu Bafra beyi Hızır Bey'e vermiştir. Bütün bu hâdiseler, vekayiin tetkikine göre, 821—822 (1418—1419) senelerinde vukû bulmuş olmalıdır.

Sıvas Caniki mıntakasında müslüman ve ceneviz Samsun'u olmak üzere, birbirine çok yakın iki Samsun var idi. Zikredilen hâdiselerden sonra, her ikisinin de alınmasına karar verilerek, Amasya vâlisi şehzâde Murad'ın lalası Biçer-oğlu Hamza Bey evvelâ cenevizlilerin elindeki Samsun'u zapta me'mûr edildi; bunu haber alan Ceneviz kolonisi halkı, şehri yakarak, gemilerine binip, ayrıldılar ve bu suretle şehir elde edildi; bundan sonra müslüman Samsun'u muhâsara edilmiş ve muhâfızı İsfendiyar-oğlu Hızır Bey mukavemet etmeyerek, bizzat seferde bulunan Çelebî Mehmed'e şehri teslim etmiştir. Çelebî Mehmed, Hızır Bey'e, birâderi Kasım gibi, kendisinin de osmanlı devleti hizmetine girmesini teklif etmiş ise de, kardeşi ile bir arada bulunamayacağını özür dileyerek, arzetmiş ve babasının yanına dönmüştür. Her iki Samsun'un işgâli tarihlerde başka-başka senelerde gösterilmiş ve Çelebî Mehmed'in 818 (1415)'de yarım kalan Canik seferi ile bu son seferi birbirine karıştırılmıştır (Behiştî, s. 51 ile *Tarihî takvim*, Nûrosmâniye kütüp., nr. 3080'de 818 = 1415 ve *Tarihî takvimler*, nşr. Osman Turan, TTK'den birinde 820 ve diğerinde 821; *Tāc al-tavārīḫ*, I, 287 ve *Mir'āt-i kā'ināt*, II, 342'de ise, 822 ve *Tavārīḫ-i ḳurūn-i māżī* isimli takvimde ise, Samsun'un zaptı receb 819 (ağustos 1416) olarak gösterilmiştir. Vekayiin tetkikinden her iki Samsun'un zaptının 819—822 (1416—1419) seneleri arasında olduğu anlaşılıyor.

Çelebî Mehmed devrinin hâdiseleri arasında Şeyh Mahmud Bedreddin [b. bk.] isyânı da ehemmiyetle göz önünde tutulması gereken bir meseledir. Mûsâ Çelebî zamanında Edirne'de kazaskerliğe tâyin edilen ve Çelebî Mehmed'in cülûsunu müteâkip, 1.000 akçe aylık ile İznik'te ikamete me'mûr edilen bu mühim şahsiyet, gerek Edirne ve gerek İznik'te te'lifât ile meşgûl oluyor, kendisini ziyârete gelenler ile de görüşerek, telkinatta bulunuyordu. Kazaskerliği zamanında hem kethüdâsı ve hem de tarîkatta halifesi olan Börklüce Mustafa, Çelebî Mehmed'in cülûsundan sonra, alevîler ile meskûn olan İzmir taraflarındaki Kara-Burun bölgesinde ve Börklüce'ye mensup Torlak Kemâl adında diğer bir şahıs da, Manisa havâlisinde faâliyet göstererek, bir isyân hazırlıyordu. Börklüce Mustafa'nın harekâtının genişlemesi üzerine, Şeyh Badr al-Dīn, bir gün çocuklarını İznik'te bırakarak, hacca gitmek bahânesi ile, ansızın Sinop'a, oradan Kefe'ye (Behiştî, Oruç Bey ve Hayrullah Efendi tarihleri) ve nihâyet Mûsâ Çelebî zamanında tanıştığı Eflâk prensinin yanına gitti ve alevîler ile meskûn olan Deliorman taraflarına geçti. İlk isyân Kara-Burun'da başladı; daha sonra Manisa havâlisinde kendini gösterdi ve az zamanda genişledi. Börklüce üzerine sevkedilen Aydın beyi Aleksandr kuvvetleri bozularak, Aleksandr maktûl düştüğü gibi, Manisa sancak beyi Kara Timurtaş Paşa oğlu Ali Bey de bozguna uğradı; Bunun üzerine Amasya vâlisi şehzâde Murad ile Bayezid Paşa gönderilerek, isyân kanlı bir surette bastırıldı. Börklüce Mustafa (buna Dede Sultan da deniliyordu) yakalanarak, işkence ile katlolundu; Manisa taraflarındaki Torlak Kemâl de aynı âkıbete uğradı (Börklüce isyânı hakkında Dukas, s. 112—115'te mâlûmat vardır). Bu isyân hareketinden mes'ûl tutulan ve İznik'ten Deli-Orman taraflarına kaçmakla bu hususdaki faâliyeti meydana çıkan Şeyh Bedreddin Mahmud, üzerine sevkedilen kuvvetlere mukavemet etmiyerek, yakalanıp Selânik taraflarına gitmekte olan pâdişahın Serez'de tevakkufu sırasında oraya getirildi ve durumu ulemâ tarafından tetkik olunduktan sonra, cemiyet nizâmını bozmakla ithâm olunarak, Sâdeddin Taftazânî'nin talebelerinde heratlı Molla Haydar'ın şer'an kanı halâl, fakat malı harâmdır diye verdiği fetvâ üzerine, Serez pazarında asıldı ve malları vârislerine bırakıldı (823 rebiülevvel ve 1420 martından sonra). Bu hâdisede alâkasından şüphe edilen Mihal-oğlu Mehmed Bey de Tokat kalesine hapsedildi. Bedreddin'in ölümü *Şaḳā'iḳ* tercümesi ile Oruç Bey tarihinde 820 (1417), Behiştî'de 822 (1419), *Cihannümâ* ile *İA*, İstanbul tab., mad. BEDREDDİN'de 823 (1420) olarak gösterilmektedir. Şeyh Bedreddin menâkıbinde 27 şevvâl cumâ günü denilmiş, fakat senesi gösterilmemiştir. *Manāḳib*'de kaydedilen tarih mısraından 812 senesi çıkıyor.

Neşrî tarihi ile Nûruosmâniye kütüp., nr. 3080, *Tarihî takvim* hâric olarak, osmanlı tarihlerinde Düzme Mustafa denilen ve Yıldırım Bayezid'in oğullarından olan Mustafa Çelebî Ankara muhârebesinde ordunun merkez kolunda bulunurken, mağlûbiyeti müteâkip arattırılmasına rağmen, ölü veya diri olarak bulunamamış ve sonra meydana çıkarak, Timur'un ölümünden sonra, Anadolu'ya dönüp (Enverî, *Düstûrnâme*, nşr. M. H. Yınanç, s. 91), bir müddet Niğde'de kaldıktan sonra, Kastamonu tarafına gelmiş, İsfendiyar Bey ile anlaştıktan sonra da, Eflâk tarafına geçmiştir (Dukas, s. 117 ve Chalkokondyles, frns. trc., s. 97). Iorga (I, 366—370) Mustafa Çelebî'nin adamlarından birinin 1415'te efendisine yardım istemek üzere Venedik'e gittiğini ve oradan de

Eflâk prensinin yanına gitmesi tavsiye edildiğini, Eflâk beyinin şehzâdeyi kabûl edip, Cüneyd Bey'in Mustafa Çelebî'ye iltihâk eylediğini yazıyor ki, bu mütâlea ile Dukas ve Chalkokondyles'in kayıtları birbirini tutmaktadır. Bizans kaynaklarına ve onlardan naklen J. v. Hammer'e göre, Mustafa Çelebî Trakya'dan geçerek, Tesalya tarafına gitmiştir. Iorga onun ilk baharda İstanbul'a gelip, oradan deniz yolu ile Selânik ve Tesalya taraflarına gittiğini kaydediyor. Mustafa Çelebî Tesalya ve Selânik'e yakın yerlerde saltanat iddiası ile faâliyete başlamış ise de, Çelebî Mehmed'in sür'atle yetişmesi üzerine, mağlûp olarak, Cüneyd ile berâber geceleyin Selânik kalesine ilticâ etmiştir. Çelebî Mehmed, ertesi sabah mülteciler istedi ise de, Selânik vâlisi imparatorun müsâadesi olmadan teslim edemeyeceğini beyân ile özür dilemiş ve nihâyet imparator da Çelebî Mehmed hayatta oldukça bunları salıvermeyeceğini yemin ile taahhüt etmiş olduğundan, pâdişah Selânik muhâsarasını kaldırmıştır. Pâdişah imparator ile bu husûsta yaptığı anlaşmada Mustafa Çelebî için her sene imparatora 300.000 akçe vermeği taahhüt etmiş, Manuel, mülteciler evvelâ İstanbul'a getirtmiş ve sonra Mustafa'yı Limni adasına yollayarak, muhâfaza altına aldırmıştır (Dukas, s. 121 ve Franzes, s. 113. Bu ikinci kaynak Mustafa'nın Mora'da Mizistra'ya gönderildiğini ve son zamanda orada bulunduğunu beyân ediyor). Bizans tarihçileri Mustafa Çelebî vak'asının tarihini göstermiyorlar. J. v. Hammer (trk. trc., II, 141), tarih göstermemekle berâber, Mustafa Çelebî meselesi hakkında imparator ile Çelebî Mehmed arasında anlaşma olduktan sonra, aynı senede osmanlı pâdişahının İstanbul yolu ile Anadolu'ya geçtiğini beyân ettiğine göre, bu hâdisenin 823 (1420) senesinde vukû bulduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Çelebî hâdisesinden sonra, Mustafa'yı himâye ederek, Rumeli'ye salıveren Eflâk prensinin arâzisine akıncı kuvvetleri sevkedilerek, öç alınmıştır (Dukas, s. 121).

Mustafa Çelebî vak'asını müteâkip, Çelebî Mehmed 823'te İstanbul yolu ile Anadolu tarafına geçeceğini imparatora bildirmiş idi. Manuel, pâdişahın istikbâline bir hey'et yollamış, bu hey'et şehir hâricinde Çelebî Mehmed'i karşılayarak, Tophâne sâhillerine getirmiştir. Orada imparator tarafından karşılanan ve kendisine ayrı bir kadirga tahsis edilen pâdişah Üsküdar tarafına geçirilmiş, imparator da şahsına mahsus kadirga ile ona refâkat etmiştir. Çelebî Mehmed Üsküdar'da imparatora vedâ edip, İzmit üzerinden Bursa'ya gelmiş ve bir müddet sonra da Gelibolu yolu ile Edirne'ye dönmüştür. Çelebî Mehmed daha sonra, Edirne civarında avlanırken, ormandan çıkan bir domuzu tâkip sırasında, nüzûl isâbeti ile baygın bir hâlde attan düştü ve hemen kaldırılarak, sarayına getirildi. Pâdişahın bu ânî hastalığından heyecanlanan asker pâdişahı görmek istedi ve kendisi zorlukla divan mahalline çıkarıldı. Asker onun sağ olduğunu görerek, sevindi (Dukas, s. 123).

Pâdişahın hastalığı Manuel tarafından haber alınınca, hatır sormak için, bir elçi gönderilmiştir (Hayrullah Efendi, VI, 93). Phrantzes ise, pâdişahın hastalığından bahsetmeyerek, İstanbul'dan geçerken kendisine karşı yapılan dostâne tezâhürâtın bıraktığı intibâı öğrenmek üzere, gönderildiğini beyân ediyor (s. 113). Çelebî Mehmed gelen bizans elçisini kabûl etmiş ve bir kaç günden beri hasta olduğunu ve iyi olunca, görüşeceklerini söylemiştir. Fakat bu hastalıkta kurtulamıyacağını anlayınca, vezîrleri Bayezid, İbrahim ve Hacı İvaz Paşa'ları dâvet ederek, onlar ile gizlice görüşmüş ve büyük oğlu Amasya vâlisi Murad'ın hemen dâvet edilmesini ve hukümdar olan oğlu tarafından iki küçük kardeşinin katledilmemesi için, bunların imparatorun yanına gönderilmesini vasiyet etmiş ve Murad'ı dâvet maksadı ile, acele adam çıkarılmıştır. Ertesi günü nüzûlün tekrarlaması üzerine, dili tutulmuş ve akşam üzeri de vefat etmiştir. 824 cemâziyelevveli sonları (1421 hazîran). Çelebî Mehmed'in vefatı günü ve tarihi kabir ve türbe kitâbelerinde gösterilmemiştir. Bu hususta türk ve bizans kaynaklarında muhtelif rivâyetler bulunmaktadır. Bütün bu rivâyetlerden, o devri yaşayan *Bahcat al-tavārīḫ* müellifinin kaydını tercih etmek lâzımdır. Ekseriyet üzere hastalığın kısa sürdüğü kabûl edilmektedir.

Çelebî Mehmed'in Murad'ın acele getirilmesini istemesi, kendisinin ölümü vukuunda birâderi Mustafa Çelebî'nin imparator tarafından salıverilmesi ihtimâli idi (Dukas, s. 128 v.d.); çünkü imparator ile yapılan anlaşma kendisinin hayatta bulunduğu müddetçe birâderinin salıverilmemesi ile takyit edilmiş ve bundan dolayı Çelebî Mehmed'in ölümü son derecede gizli tutulmuş idi. İmparator tarafından pâdişaha gönderilen Leondari Dimitrios, aradan epeyi gün geçtiği hâlde kabûl edilmediği için, şüphelenmiş ve nihâyet bir vâsıta ile ölümü haber alır-almaz, bunu İstanbul'a bildirmek üzere çıkardığı bir kaç ulak, yolların tamâmen kapanmış olmasından dolayı, gidememiş ve nihâyet Leondari ölüm haberini deniz yolu ile imparatora bildirmeğe muvaffak olmuştur (Phrantzes, s. 113).

Çelebî Mehmed'in cesedi tahnit edilerek, sarayda muhâfaza edildi; asker ve halk kendisini hayatta sanıyorlardı; Murad'ın Bursa'ya doğru yola çıtığı haberi beklendi. Bursa'ya geldiği haber alınınca, Anadolu tarafına seferi olduğu ve pâdişahın hastalığı dolayısı ile yalnız gideceği söylenerek, Anadolu sâhiline geçirildi ve nihâyet ölümü bildirmemek için, türlü tedbirler ile hareket olundu. Bu suretle, vefat hâdisesi Sultan Murad'ın Bursa'ya gelmesine kadar (40–42 gün) saklandı ve Bursa'ya getirilerek, meşhûr Yeşil türbeye defnedildi. Çelebî'nin bu tarihte 43 veya 47 yaşında olması muhtemeldir.

Çelebî Mehmed beyaz yüzlü, kara gözlü, kara ve çatık kaşlı, sık sakallı, açık alınlı, geniş omuzlu, orta boylu, uzun kollu ve güler yüzlü idi. Osmanlı devletini bir idâre altında topladıktan sonraki hukümdarlığı, hicrî tarih ile 7 sene 11 ay ve bir kaç gün ve milâdî hesabı ile 7 sene 8 ay ve bir kaç gündür (bk. *Bahcat al-tavārīḫ*).

Çelebî Mehmed, ne babası Bayezid ve kardeşi Mûsâ Çelebi gibi sert ve şedid, ne de diğer kardeşi Süleyman Çelebî gibi yumuşak ve kayıtsız idi; mâkul hareket eden, sabırlı, azîm ve irâde sâhibi, sözüne ve vaadine sâdık, nâzik, vakur ve ciddî bir bir hukümdar idi. Yalnız dostuna değil, düşmanlarına da kendisini sevdirerek, itimat telkin etmiş ve saydırmıştır. Çelebî Mehmed hakkında osmanlı tarihlerinden başka, yabancı kaynaklar da iyi şehâdette bulunmaktadır. Zamanı vekayii gözden geçirilince, bu kanaatte isâbet olduğu anlaşılır. İyi görüşü, vaziyeti kavrayarak, isteğini ve hâdiseleri ona göre ayarlaması, zamanına göre uysal davranarak, ileri gitmeyişi, seri hareketi kendisini en tehlikeli gâilelerden başarı ile çıkarmıştır. Küçük ve büyük 24 muhârebede bulunarak, 40'a yakın yara aldığı rivâyet ediliyor (*Natāyic al-vuḳū'āt*, I, 30). Emellerinin en başında babası zamanındaki yerlerin istirdâdı geliyordu; bunun için çalışmış ve büyük mikyasta muvaffakıyet elde etmiştir. Venedikliler ile yukarıda zikredilen deniz muhârebesi istisnâ edilecek olursa, Bizans ile ve diğer devletler ile dost geçinm'ştir. Çelebî Mehmed'in, Memlûk sultanı Melik Müeyyed Şeyh ile münâsebâtı çok samimî olmuştur (karşılıklı mektupları için bk. İbn Ḥicca al-Ḥamavi, *Ḫahvat al-inşā'*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 869) Karamanoğlu Mehmed Bey'in 822 (1419)'de Memlûk ordusu tarafından esir edilerek, Kahire'ye götürülmesi üzerine, Karamanlıların Kayseri'nin zaptı husûsundaki teşviklerine ehemmiyet vermeyen Çelebî Mehmed, dostluğu bozmamış, neticesi mechûl bir mâcerâya atılmamıştır. Yerli ve yabancı hemen bütün kaynaklar Çelebî Mehmed'in dirâyetinden, sebatkârlığından, iyi ahlâkından ve daha bir çok meziyetlerinden bahsetmektedirler.

Mehmed I. 817 (1414)'de Bursa'da câmi, medrese, imâret ve kendisine türbe yapılmasını emretmiş, derhal başlanan inşâat neticesinde câmi zilhicce 822 (kânûn I. 1419)'de itmâm edilmiş; câmiin karşısında yüksekçe mevkîde bulunan 8 dılı'lı türbesi ise, 824 (1421)'te tamamlanmıştır. Bu te'sislere tahsis edilecek vakıflar hakkında (Âşık Paşa-zâde, Behiştî, Neşrî, Hoca Sâdeddin, Âlî ve başkaları gibi) türk kaynaklarında, Orhan tarafından zaptolunan, sonra tekrar bizanslılara geçen yerlerin Kara Timurtaş Paşa-zâde Umur Bey tarafından istirdâd ettirildiği kayıtlı ise de yanlıştır; çünkü o tarihlerde Üsküdar'dan itibâren, İzmit körfezine kadar olan sâhalar (msl. Kartal, Pendik, Gebze, Kandıra, Şile ve bu havâlide daha bir çok yerler) osmanlı topraklarına dâhil bulunuyordu. Bu cihet Çelebî Mehmed zamanında tahrir edilmiş bir vakıf defterinden öğrenilmektedir (Başvekâlet arşivi, salon 40, Fâtih kutusu). Bundan başka Bizans'a elçi olarak gönderilen Fazlullah'ın Gebze kadısı olması da, bu fikrin doğruluğunu gösteren diğer bir delîl teşkil eder.

Çelebî Mehmed'in türbesinin karşısına düşen medresesi, bu gün müze hâline konulmuş olup, Bursa medreseleri arasında Sultâniye adı ile meşhur idi (*Mir'ât-i kâinat*, II, 344 ve *Kunh al-aḫbār*, V, 181). Câmi ve türbedeki çiniler ve ağaç oymalar san'at itibârı ile şâheser sayılır. Câmi ve türbenin mimarı vezîr Hacı İvaz Paşa'dır.

Bunlardan başka Edirne'de Evliya Çelebî (*Seyâhatnâme*, III, 330)'nin Ulu câmi dediği eski câmi de (câmi-i atîk) bu pâdişah tarafından tamamlanmıştır. Bu eski câmiin inşâsına Emîr Süleyman zamanında başlanmış, Mûsâ Çelebî zamanında inşaât pencerelere kadar varmıştır. Tamamlanması tarihi şevvâl 816 (kânun II. 1414)'dır (Behiştî, s. 30; Oruc Bey, s. 45; Lütfi Paşa, s. 74; Âlî, V, 181; Evliya Çelebî, III, 430 ve kitâbesi için bk. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, s. 196). Çelebî Mehmed, bu eski câmie vakf olmak üzere, Edirne'deki bedestanı yaptırmıştır (Kâtib Çelebî, *Cihan-nümâ*, Rumeli kısmı, husûsî kütüp., s. 33). Bu pâdişâh Amasya'da şehzâde türbesini 813 (1410)'te yaptırmıştır; oğlu Kasım orada medfundur. Kâtib Çelebî'nin Çelebî Mehmed tarafından Edirne'de bir dârüşşifâ inşâ edildiğine dâir kaydı yanlıştır.

Edirne 'deki eski saray 'ın 819 (1416) 'da Çelebî Mehmed tarafından inşâsına başlandığı rivâyet edilmektedir.

Sultan Mehmed I. 'in en büyüğü Murad olmak üzere, Mustafa, Kasım, Ahmed, Yusuf ve Mahmud adlarında altı oğlu ile yedi kızı olmuştur. Oğullarından Kasım şâban 809 (kânûn II. 1407) başında Amasya 'da (İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, s. 135) ve Ahmed yine babası zamanında (*Bahcat al-tavārīḫ*, s. 324) Bursa 'da vefat etmişlerdir. Şehzâde Ahmed 'in 832 (1428) 'de katledildiği rivâyeti yanlıştır. Çelebî Mehmed öldüğü zaman, Murad Amasya 'da, Mustafa da Hamîd-İli (İsparta) 'nde sancak beyi bulunuyorlardı. Diğer iki şehzâde, Yusuf ile Mahmud, henüz küçük yaşta idiler. İsparta sancak beyi Mustafa, Murad II. 'ın hukümdarlığı zamanında, saltanat iddiasına kalktığından, İznik 'te yakalanarak, boğdurulmuş ve daha sonra Yusuf ile Mahmud 'un da gözlerine mil çekilmiştir. Bu iki şehzâde 1428 'de Bursa 'da bir tâûn salgınında vefat etmişlerdir.

Çelebî Mehmed 'in yedi kızından Selçuk, Hafsa, Sultan, Ayşe ve Hadîce hatunların adları (Bursa tahrir defteri, nr. 453) bilinmekte ise de, diğer iki kızının adları şimdilik meçhûldur. Bunlardan Selçuk Hatun Candar-oğullarından İsfendiyar Bey 'in oğlu İbrahim Bey 'e verilmiş ve bundan oğul ve kızları olmuştur. Selçuk Hatun, İbrahim Bey 'in vefatından sonra, Bursa 'ya dönmüş, 890 (1485) 'da yaşlı olarak, vefat etmiştir. Hafsa Hatun, Candarzâde vezîr-i âzam İbrahim Paşa 'nın oğlu Mahmud Çelebî ile evlenmiş ve 847 (1443) 'den sonra hacca giderek, Mekke 'de vefat etmiştir (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 330 v.d.). Sultan Hatun, İsfendiyar Bey 'in diğer oğlu Kasım Bey 'e verilmiş, 848 (1444) 'de ölmüştür. Çelebi Mehmed 'in diğer 4 kızı, Murad II. zamanında, Karaman-oğullarından İbrahim, İsâ ve Ali Bey 'ler ile evlendirilmişler ve birisi de Varna muhârebesinde şehid olan Karaca Bey 'e verilmiştir. Ayşe Hatun 'un Edirne 'de 873 (1468) tarihli câmii ve mahallesi vardır (Kâtib Çelebî, *agn. esr.*, s. 34). Karaman-oğlu İbrahim Bey 'in zevcesinden, Pîr Ahmed, Kasım ve Alâeddin isimlerinde, 3 çocuk dünyaya gelmiştir. Selçuk Hatun 'un İbrahim Bey 'den doğan Hadice Hatun adındaki kızı Murad II. zamanında vezîr olan Koca Mehmed Paşa 'nın oğlu Mahmud Bey ile evlendirilmiş ve sülâlesi yürümüştür. Candarlızâde Mahmud Bey 'in Hafsa Hatun 'dan olan Süleyman Çelebî adlı oğlu 860 (1456) 'ta vefat ederek, Çelebî Mehmed türbesi bahçesine defnedilmiştir.

Bibliyografya: *Cāmiʿ al-duval*, Umûmî kütüp., nr. 5020; *Ṣaḥāʾif al-aḫbār*, III; *Manāḳib Ṣayḫ Badr al-Dīn* (husûsî kütüp. nüshası); Dukas (trc. Mirmir-oğlu); Frantzes (Bonn tab.); Chalkokondyles (Paris, 1632); Paul Wittek, *Menteşe beyliği* (trc. O. Ş. Gökyay, Ankara, 1944); Schiltberger (trc. Hakkı Muhlis, Ali Emirî, nr. 281); *Bazm u razm* (İstanbul, 1928); *Tavārīḫ-i ḳurūn-i māżī*; *Tarihî takvimler* (nşr. TTK), 1954; *Taḳvīm-i nucūmī-i Ḥaṭṭābī* (Topkapısarayı, Bağdad köşkü kütüp., nr. 310); *Kitāb fī bayān aḥvāl al-ʿacā ib va ʾl-ġarāʾıb* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3080); Ġazzīzāda ʿAbd al-Laṭīf, *Ravżāt al-mufliḥūn* (husûsî kütüp.); Belîg, *Güldeste-i riyâz-ı irfân* (Bursa, 1287); Hasan Fehmî, *Bursa rehberi* (husûsî kütüp.); Memduh Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa* (1935); Mecdî, *Şāḳāʾiḳ-i Nuʿmāniya* tercümesi; İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri, Ak-Koyunlu ve Kara-Koyanlu devletleri* (nşr. TTK. Ankara, 1937); Talât Mümtaz, *Kastamonu tarihi* (1936); Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, II ve III; Nişancı-zâde, *Mirʾât-ı kâinat* (İstanbul, 1210); *Vakıflar dergisi*, II, 1920; T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı* (İstanbul, 1952); Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. Müteferrika) ve Rumeli kısmı (husûsî kütüp.); İbn Taġrîbardî, *al-Nucūm al-ẓāhira*; Maḳrīzī, *Kitāb al-sulūk li-maʿrifat al-duval va ʾl-mulūk* (Ayasofya kütüp., nr. 3376); Saḫāvī, *Vaciz al-kalām* (Köprülü kütüp., nr. 1189); *Kitāb sīrat al-sulṭān al-Malik al-Ẓāhir Çaḳmaḳ* (Topkapısarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 292), s. 296; Fevzi Kurdoğlu, *Türk deniz muhârebeleri* (İstanbul, 1932); Taḳī al-Dīn Abī Bakr İbn Ḥiccat al-Ḥamavī, *Ḳahvat al-inšāʾ* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 869); *Kitāb dīvān al-inšāʾ* (Paris, Bibl. Nat., arap. yazmalar, nr. 4439); Gibbons, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu* (trc. Râgıb Hulûsî, nşr. Türkiyat enstitüsü, 1928); Hazārfan Ḥusayn, *Tanḳīḥ al-tavārīḫ* (husûsî kütüp.); İsmail Gâlib, *Takvîm-i meskûkât-ı osmâniye* (İstanbul, 1307); Halîl Edhem, *Meskûkât-ı osmâniye*; Şaraf al-Dīn Yazdī, *Ẓafar-nāma*; Niẓam al-Dīn Şāmī, *Ẓafar-nāma* (nşr. Felix Tauer), 1937; Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi* (İstanbul, 1927), III; İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, 1. kısım (İstanbul, 1927); *Bahcat al-tavārīḫ* (Nûruosmâniye kütüp., nr. 3059 ve Umûmî kütüp., nr. 4902).

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI)

MEHMED II., Osmanlı hukümdarı ve İstanbul 'un fâtihi olup, 30 mart 1432 pazar günü seher vakti (bk. İnalcık, *Fâtih devri*, I, 55), Edirne 'de dünyaya geldi. Murad II. 'ın dördüncü oğlu olan Mehmed 'in 6 yaşında Amasya 'ya vâli tâyin edildiği iddiası (H. Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, III, 207, 209) şüphelidir; onun 1443 baharında iki lalası, Kassab-zâde Mahmud ve Nişancı İbrahim b. Abdullah Bey 'ler ile, Edirne 'den Manisa 'ya vâli gönderildiği mâlûmdur (*Fâtih devri*, s. 55). O yıl sonlarında, ağabeyisi Amasya vâlisi şehzâde Alâeddin Ali Çelebî 'nin vefatı üzerine, tahtın yegâne vârisi durumuna geldi. Tahttan çekilmeği düşünen Murad II., 1444 baharına doğru, onu Manisa 'dan yanına getirtmiştir. Aynı yılın 12 hazîranında, Edirne 'de macar kıralı, sırp despotu ve Yanko 'nun elçileri ile sulh muâhedesi imzâlanırken, Mehmed hazır bulundu. Ondan sonra Murad II. „oğlu Mehmed Han 'ı tahtına geçirüp, kaymakam" ederek (*H. 849 tarihli takvim*, nşr. O. Turan, s. 42), Anadolu 'ya geçti ve temmûzda Yenişehir 'de Karaman-oğlu ile kendi adına ve „Mehmed Bey" adına bir sevgendnâme (ahidnâme) imzâladı (bk. *Belleten*, sayı 1, s. 120). Oradan dönerek, ağustosta Mihalıç ovasında kapı-kulu ve paşalar önünde tahtı resmen oğlu Mehmed 'e bıraktığını ilân etti (*Fâtih devri*, s. 61—67). Kendisi Bursa civarında zâhidler ile itikâf hayatına çekildi. Murad II. bu muâhedeler ile şarkta ve garpta devleti emniyete kavuşturduğunu sanıyor ve kendi sağlığında oğlunun tahta sağlamca yerleştiğini görmek istiyordu. Fakat devletin 12 yaşında, tecrübesiz bir gencin eline bırakılması derhâl içeride ve dışarıda büyük buhranları dâvet etti ve bu hesapları yanlış çıkardı. Bu buhranlı devir (1444—1446) Mehmed 'in bundan sonraki hayat ve faâliyetinin istikametini çizmiştir.

Çandarlı Halîl Paşa 'nın yapmış olduğu sulh muâhedeleri ile devletin dayanağı sayılan gazâ esâsı terkolunmuş, Balkanlarda ve Anadolu 'da Murad II. zamanında alınmış olan yerler düşmanlara geri verilmiş bulunuyordu. 1440 'ta tamâmiyle fetholunan sırp despotluğu, eski sâhibi Georg Branković 'e geri verilerek, ihyâ olunmuş, Eflâk beyinin tâbiiyet bağları macar tavassutu neticesinde gevşetilmiş, yâni şahsen pâdişaha kulluğunu sunmağa gelmesi şartı kaldırılmış, böylece osmanlı ülkesi etrafında bu iki beyliğin üzerinde macar nufûzu kuvvetlenmiş idi. Anadolu 'da ise, Karamanoğluna, Beyşehri, Ak-Şehir, Seydi-Şehir ve Okluk hisarı terkolunmuş, büyük bir ric'at yapılmış idi.

Murad II. tahttan çekilince, hâdiseler Osmanlılar aleyhine sür'atle gelişti. Arnavutluk tamâmiyle elden çıkma tehlikesi gösteriyordu. Cenûbî Arnavutluk 'ta Gin Zenebissi ayaklanmasını şimâlde eski Akça-Hisar su-başısı İskender Bey 'in isyânı tâkip etti. Cenûpta Mora despotu Konstantin, Korint berzahını aşarak, osmanlı nufûz bölgesine hücûm etmekte idi. O zaman Raguza cümhûriyetinin dahi Macaristan 'a tâbî olması, Balkanlarda osmanlı nufûzunun ne derece gerilemiş olduğunu göstermek bakımından, zikre değer. 1443 kışında düşman ile birleşerek, Sofya 'da bir vladikayı başlarına getiren bulgarlar bile bir tehlike unsuru olarak görünmekte idiler. Asıl büyük tehlike Osmanlıları Avrupa 'dan çıkarmanın tam zamanı geldiğine inanan papa, Bizans imparatoru ve Venedik 'in faâliyetleri neticesinde Edirne 'de kararlaşan sulha karşı, Macaristan 'da bir cereyânın uyanmış ve bir haçlı seferi için hummâlı hazırlıklara başlanmış olmasıdır. Garplılar, Bizans 'ın aracılığı ile, Karaman-oğlu 'nu da, müşterek taarruzda aralarına almağa çalışmışlardır (*Fâtih devri*, s. 32 v. d.).

On iki yaşında bir çocuk olan Sultan Mehmed aynı zamanda korkunç bir iç buhran ile karşı-karşıya kaldı. O yaz pâyitahtta paşalar arasında uyanan ikilik ve rekabet Edirne 'de korku içindeki halkın Anadolu 'ya kaçışı, nümâyişler ve nihâyet kanlı hurûfî ayaklanması (22 eylûl 1444) ve şehri harâp eden büyük yangın bu buhranın başlıca tezâhürleridir (tafsilât için bk. *Fâtih devri*, s. 35—38, 69 v. d.). İç hâdiselerde en ehemmiyetli mesele Murad II. 'ın tahttan çekilmesi ile meydana çıkan iktidar buhranıdır. Çocuk pâdişah duruma hâkim olamıyordu. Murad II. devleti daha ziyâde ulu vezîri Halîl Paşa 'nın dirâyetli ellerine bırakmış idi. Fakat diğer ricâl, bilhassa Çandarlı 'nın eski rakibi Rumeli beylerbeyi vezîr Şihâbeddin Şâhin ile şehzâde lalası Nişancı İbrahim ve Zaganos Paşa 'lar (hepsi kul aslından) Çandarlı 'ya karşı Mehmed II. 'in etrafında toplanmışlar, hakikî iktidarı genç pâdişah adına, Çandarlı 'nın elinden almağa çalışıyorlardı (bk. *Fâtih devri*, s. 79 v. d.). Bugün yeni bir kaynak sâyesinde biliyoruz ki, (*Gazâvât-nâme-i Sultan Murad*; bk. *Fâtih devri*, s. 9), yine o yaz Orhan Çelebî, tahtı küçük Mehmed 'in elinden almak ümidi ile, İstanbul 'dan harekete geçmiş, İnceğiz 'e gelmiş. tarafdar bulamayınca, Dobruca 'ya kaçmış ve nihâyet Şihâbeddin Paşa 'nın sıkı tâkibi neticesinde, bir şey yapamadan, sâhil yolu ile tekrar İstanbul 'a sığınmıştır (bk. *Fâtih devr* I, 37 v. d.).

Haçlı ordusu 18—22 eylûlde Tuna 'yı aşmı tır. Macarlar ile hareket eden en büyük ya dımcı kuvvet Eflâk beyinin gönderdiği aske idi. Bir haçlı donanması, Anadolu 'dan kuvv geçmesini men'etmek için, boğazları tutmuş i Osmanlı devleti Ankara muhârebesinden b devlet bu kadar büyük bir tehlike ile karşıl

mamış idi. Çandarlı ve tarafdarları Murad II.'ı tekrar iş başına getirmekten başka çâre olmadığını düşündüler. Bursa'ya gönderilen Kassab-zâde Mehmed Bey'in ısrarları neticesinde, nihâyet Murad II. inzivâsını bıraktı; Edirne'ye geldi. Şehre girmeyip, civarda konakladı. Bu esnâda Balkan geçitlerinin tutulduğunu gören düşman, şimâlî Bulgaristan'ı çiğnemiş ve Şumnu üzerinden, Varna'ya doğru ileriliyordu. Edirne tehlikede idi. Şihâbeddin ve Zaganos, genç pâdişahı ordunun başına geçirmek ve babasını Edirne muhâfazasına bırakmak istiyorlardı. Murad II. ve Çandarlı, Sultan Mehmed'i bu arzudan güçlükle vazgeçirebildiler. Murad II. idâresinde hareket eden ordu düşmanı Varna'da buldu. Hukukî bakımdan pâdişahlığı devam eden Mehmed II. Çandarlı ile pâyitahtın muhâfazasında kalmışlardı. Varna'da ilk macar taarruzu muvaffak olmuş ve bir çok firârîler Edirne'ye döküldü (10 teşrin II. 1444). Şehirde korku başgösterdi. Büyükler Dimetoka kalesine sığındılar. Ertesi gün zafer beşâret-nâmesi geldi. Savaşın kazanılmasında Yanko karşısında sol kola kumanda eden Şihâbeddin Paşa'nın büyük yararlığı görülmüş idi. İslâm hukûmetlerine yazılan fetihnâmelerin bâzıları zamanımıza kadar gelmiştir ve Sultan Mehmed adına yazılmıştır (bk. *Fâtih devri*, I, 202; ancak Cihanşah'a gönderildiği kaydedilen fetihnâme, sarîh surette, Murad II. adınadır; A. Erzi, *Belleten*, 1950, sayı 56, s. 614–631). Çandarlı, Varna zaferinden sonra, nufûz ve itibârı yükselmiş olan ve fi'len iktidarı elinde tutan Murad II.'ı hakikî pâdişah sayıyor ve rakiplerine karşı her hâlde Edirne'de kalması için ısrar ediyordu. Murad II., istikbâli için tehlikeli olabileceğini düşünerek, oğlunu hal'etmek istemedi; Edirne'de bir kaç gün kaldıktan sonra, Manisa'ya çekildi. Edirne'de Çandarlı, Mehmed II.'e ve etrafındakilere karşı Manisa sarayını en yüksek mercî sayıyordu. Rakipleri onun ihtiyatlı sulh siyâsetine karşı fütûhatçı bir siyâsete tarafdar olmuşlar ve genç pâdişahı bu yolda teşvika başlamışlardı. İstanbul'un fethi fikri bu tarihte tekrar ortaya atıldı (*Fâtih devri*, I, 90 v.d.). Bu suretle Çandarlı'nın ve Manisa sarayının nufûzu bertaraf edilebilirdi. İşte Varna muhârebesini tâkip eden iki yıl zarfında devlet içinde bu ikilik ve rekabet vahim bir iktidar buhranı doğurmuş idi. Mehmed II. bu yıllarda, kuvvetle Zaganos'un te'siri altında olarak, İstanbul fethini pâdişahlığının ilk şartı olarak, benimsemiş bulunuyor ve tabi'î Çandarlı'yı başlıca engel görüyordu. Tehdit siyâseti sırp despotu ile Bizans imparatorunu olduğu kadar, Kastamonu ve Karaman beylerini de telâşa düşürmüş, bunlar Manisa'da Murad II.'a elçiler ile şikâyette bulunmuşlardır. Murad II. oğluna ve onu kışkırtan vezîrlerine tevbihte bulunarak, durumu yatıştırmıştır (*Haşt bahişt* ve Rûhî).

Çandarlı, Murad II.'ı tahta getirmek için, bu defa her zamandan çok çalıştı, Manisa'da İshak Paşa ve Anadolu beylerbeyi Ozgur-oğlu İsâ Bey de onunla iş-birliği yaptılar. Çandarlı bilhassa yeniçerilere güveniyor, Murad II. ise, oğlunun durumunu tehlikeye düşürmeden ve bir iç harbe sebebiyet vermeden tahta gelmek istiyordu. Çandarlı'nın rakiplerinin genç pâdişahı babası aleyhine körüklemelerinden bile korkuluyordu (*Fâtih devri*, I, 92). O zaman Rumeli'deki durum bir değişiklik için zemin hazırladı. Mora despotu, Korint berzahı sûrlarını (Kerme) yeniden inşâ ettirerek, Osmanlılara meydan okuyordu. 1445 yazının sonlarında, Eflâk beyi Vlad Drakul, Yer-Göğü kalesini Turahan-oğlunun elinden almış, buna karşı Davud Bey'in taarruzu bozgun ile neticelenmiş idi (h. 856 tarihli takvim-i hümâyûndan naklen, *Fâtih devri*, I, 98). Bu sırada Edirne'de korkunç bir yeniçeri isyânı patlak verdi. Ayaklanan yeniçeriler güçlükle Mehmed II.'in sarayına kaçabilen Şihâbeddin Paşa'nın sarayını yağma ettiler. Âsîlerden bir kısmı İstanbul'da bulunan Orhan Çelebî'ye tarafdarlıklarını ilân ettiklerinden, küçük pâdişahın tahtı tehlikeye düşmüş idi. Hemen-hemen bütün kaynaklara göre isyânı, Şihâbeddin Paşa'yı ortadan kaldırmak ve Murad II.'ı tahta çıkarmak üzere, Çandarlı Halil Paşa tertiplemiş idi. Fakat tehlikeli gelişmeler gösteren isyân, yeniçeri ulûfesinin arttırılması ve itâat etmeyenlerin, halkın yardımı ile, kılıçtan geçirilmesi sâyesinde, bastırılabildi (Kemal Paşa-zâde, s 17—19). Bu suretle küçük pâdişahın devleti idâre edemediği meydana çıkmış sayılıyordu. Çandarlı'nın gönderdiği gizli haber ile daha 5 mayıs 1444'te yola çıkmış olan Murad II., ağustosta Edirne'ye geldi ve yeniçerilerin yardımı ile tekrar tahta çıktı (*Fâtih devri*, s. 99 — 103) ve Mehmed II. derhal Manisa'ya gönderildi. Kendisine atabey tâyin edilen Zaganos ve Şihâbeddin Paşa'lar Çandarlı'ya karşı intikam fırsatını beklemeğe başladılar. Mehmed II.'in 1444 ağustosundan 1446 ağustosuna kadar sürmüş olan bu ilk saltanat devri şahsiyetinde en kuvvetli te'siri husûle getirmiştir. Çandarlı'nın iktidarını kırmak, yeniçerileri te'dip etmek, faâl bir gazâ siyâseti tâkip ve nihâyet İstanbul'u fethetmek fikirleri hep o zaman zihninde gelişmiş olmalıdır.

Resmî unvanı ile Sultan Mehmed Çelebi Sultan'ın o zamanki durumu, bir defa pâdişe

olmuş bulunduğundan, alel'âde bir şehzâdeninkinden farklı idi. İkinci pâdişahlığında kendisine sunduğu *Gazânâme-i Rûm*'da Kâşifî onun 1444'ten beri hiç bir zaman saltanattan çekilmemiş olduğu görüşünü hissettirmektedir (krş. Dursun [Tursun] Bey, s. 33). Onun adına Ayasulug'da kesilmiş h. 856 tarihli bakır paraya bakarak, hâkimiyet haklarını kullandığını ve Anadolu'da istediği gibi hüküm sürdüğünü iddia eylemek doğru değildir (bk. *Fâtih devri*, I, 107 v.d.). Bu sırada Çandarlı'nın adamı olan Ozgur-oğlu İsâ hâlâ Anadolu beylerbeyliğini muhâfaza ediyordu. Bununla berâber Ege denizinde venediklilere âit adalara karşı, 1446—1449 yılları arasında mütemâdî hücûmlar, gazâ mümessili sıfatını benimseyen Mehmed Çelebî Sultan'ın hâkim olduğu bölgelerden yapılıyor ve Çandarlı tarafından tasvip olunmuyordu.

Murad II., âsî İskender Bey'e karşı yaptığı seferde, Mehmed Çelebî'yi Manisa'dan getirtti (1448); Yanko (Hunyadi)'ya karşı yapılan Kosova meydan muhârebesinde „Han Mehmed" sağ kolda savaşa katıldı (*Fâtih devri*, I, 107). Mehmed 1450'de Murad II.'ın ikinci Arnavutluk seferine de iştirâk etti. Orada Akça-Hisar önündeki muvaffakiyetsizliğin te'siri, 1450 teşrin II.—kânûn I. ayında (bk. *Düstûr-nâme*, s. 93), Edirne'de muazzam bir düğün ile giderildi. Bu düğün Mehmed Çelebî'nin Dulkadır-oğlu Süleyman Bey'in kızı Sitti Hatun ile izdivâcı münâsebeti ile yapılmıştır.

Mehmed II. gelin ile Manisa'ya gittikten az zaman sonra Çandarlı tarafından gönderilen gizli bir mektup babasının öldüğünü ve acele pâyitahta hareket etmesini bildiriyordu (10 şubat 1451). Mehmed II. sür'atle Gelibolu'ya gelmiş, o zaman babasının ölümü haberi yayılarak, Edirne'de yeniçeriler ayaklanmış idi. Çandarlı asker sevkederek, metin davrandı ve yeni pâdişah adına ihsan vaad etti. Yeniçeriler „Çandarlı Halil'e olan hurmetleri sebebi ile" sükûnet buldular (Chalkokondyles, s. 375 v.d.). ve pâyitahta gelen Mehmed II.'e yeniçeriler sadâkat yemini ettiler. O, 18 şubat 1451'de, 19 yaşında olarak, ikinci defa osmanlı tahtına çıktı. İlk saltanatının karışık ve gürültülü yıllarından sonra, Manisa'da geçirdiği 5 yıllık ilk gençlik çağında şahsiyetini olgunlaştıran ciddî bir çalışma ve fikrî faâliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu sırada siyâsî durum da düzelmiş idi: Çandarlı'nın mâhirâne siyâseti ve Murad II.'ın Mora (1446), Arnavutluk ve Kosova (1448) zaferleri, Eflâk'ta Yer-Göğü (Giurgiu)'nün alınması (1449), Balkanlar'da osmanlı nufûz ve hâkimiyetini yeniden kuvvetle yerleştirmiş, yeni haçlı teşebbüsleri için garbın cesâretini kırmış ve İstanbul fethi imkân dâhiline girmiş idi.

Mehmed II.'in cülûsu düşmanları ümitlendirip, harekete geçirdi. İlk saltanatı sırasında devletin düştüğü perişan hâli hatırlayanlar, Osmanlı devletine son darbeyi vurmak zamanı geldiğine hükmetmişlerdi (Fr. Filelfo'nun 1451 mart tarihli mektubu için bk. Zinkeisen, *G O R*, I, 802 v.d.). Balkanlarda ve Anadolu'da tâbî devletler hattâ Bizans, tehditlerde bulunarak, tâvizler kopardılar ve taarruza geçtiler. Anadolu'da Karaman-oğlu İbrahim Bey Hamîd-İli'nde bâzı kaleleri ele geçirdiği gibi, onun tarafından tahrik olunan müddeîler Germiyan'da, Aydın-İli'nde ve Menteşe-İli'nde faâliyete başladılar ve duruma hâkim oldular. Bu müşkil şartlar içinde Mehmed II. yeniçerilere dayanan Çandarlı'yı fedâ edememiş ve onu vezîr-i âzamlıktan ayırmamış idi. Fakat Anadolu beylerbeyliğine Ozgur-oğlu yerine İshak Paşa'yı gönderdi; Şihâbeddin Paşa ikinci vezîr oldu; Saruca ve Zaganos da divana girdiler.

Mehmed II. sırplar ve bizanslılar ile babasının yaptığı muâhedeleri tasdik etti. Anadolu'daki durum dolayısı ile sırp despotu Georg Branković'e, memleketine dönen Mara Sultan'ın masrafları bahânesi ile, sırp hudûdunda Alaca-Hisar ile bâzı yerler bırakıldı. Bizans imparatoru Konstantin de, Çorlu'ya kadar bâzı yerleri aldığı gibi, İstanbul'da ahkonulmuş bulunan müddeî Orhan Çelebî'nin masraflarına karşılık, kendisine yıllık 300.000 akçe ödenmesi taahhüt olundu. Sonra Mehmed II. bir macar taarruzu ihtimâline karşı, beylerbeyi Karaca Paşa'yı Sofya'ya gönderdi ve mayıs içinde kendisi ordu ile Anadolu'ya geçti. Akşehir'e geldiği zaman, bizans elçileri peşinden yetişerek, Orhan Çelebî'yi serbest bırakmakla tehdit ettiler ve yeni taleplerde bulundular.

Pâdişah Karaman-oğlu'na, Arabistan ticâreti için çok mühim Alâiye kalesini bırakmak suretiyle, bu tarafta sulhü te'min etti ve sür'atle Edirne'ye dönmeğe çalıştı. Yolda, yeniçeriler sıkışık durumu fırsat bilerek, tehdide kalkışıp, bahşiş istediler; kendilerine 10 kese akçe bağışlandı ise de, müteâkiben bir konakta Çandarlı'nın adamı olan yeniçeri ağası Kurtçu Doğan azledildi ve yeniçeri yaya-başıları şiddetle cezâlandırıldı. Edirne'ye dönüşte ocak esâslı bir tensîke tâbî tutuldu. Bu hareket genç pâdişahın kâfî derecede azimli olduğunu gösteriyordu. Bundan sonra Mehmed II. büyük teşebbüsleri için para bulmak üzere, mühim mâlî ıslâhata ve

teftişlere başladı (Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, trc. Charles Riggs, Princeton, 1954, s. 15). Pâdişah, Karaman dönüşünde, Halîl Paşa'ya, Anadolu-Hisarı karşısında bir hisar yapılmasını emretti. Zaganos'un gayreti ile, daha 856 muharreminde (1452 kânun II. — şubat), sâhilde ilk kale yükselmiş bulunuyordu (E. H. Ayverdi, *Fâtih ve İstanbul dergisi*, I, 63—68). Rebiülâhırda (nisan—mayıs) büyük Zaganos burcu yapıldı. 26 martta pâdişah, ordu ve donanma ile bizzat gelerek, diğer burcların ve sûrların inşâsına nezâret etti. Ağustos sonlarında İstanbul'u Karadeniz iâşe merkezlerinden kesecek, Anadolu-Rumeli arasında orduların geçişini emniyet altına alacak ve icâbında muhâsara ordusuna üss hizmeti görecek olan Boğaz-Kesen hisarı tamamlanmış oldu (*Fâtih devri*, I, 120 v.dd.). Bunu müteâkip Mehmed II. imparatora İstanbul'u teslim etmesi, aksi takdirde harbe hazırlanması gerektiğini bildirdi (Dursun Bey, s. 42; Rûhî, harp ilânı, Phrantzes, s. 234'e göre, hazîrandadır; bk. *Fâtih devri*, I, 123).

Mâhir bir diplomat ve büyük bir devlet adamı olan Çandarlı, daha 10 eylûl 1451'de Venedik ile eski muâhedeyi yenilemiş, Venedik'in hassas olduğu buğday ihrâcâtı meselesinde müsaadekâr davranmış idi; Macarlar ile 20 teşrin II. 1451'de, yine mühim müsaadatta bulunularak, 3 yıllık bir mütâreke imzâlanmış, Sırp despotu ve Bosna kıralı Osmanlılar tarafına kazanılmış idi (Iorga, *G O R*, II, 8 v.d.). Mora'da Turahan Bey-oğulları askerî faâliyete geçtiler (1452 son baharı). Bu suretle Bizans'ın 1451/1452 kışında Venedik'e elçi göndererek, garbı gevşek durumundan ayırmağa çalışması netice vermedi. Hıristiyan âlemi, hattâ Venedik Osmanlıların bu işe girişmeyeceği kanâatinde idiler. Mehmed II., bu teşebbüs için karşısında en büyük engel olarak Çandarlı'yı görüyordu. Çandarlı biliyordu ki, fetih gerçekleşir ise, bütün iktidarı elden gidecek, ric'at takdirinde ise, devletin durumu tehlikeye düşecek idi. Onun için bu teşebbüse girişilmemesi için elinden geldiği kadar çalıştı. Fakat buna karşı, Zaganos ve Şihâbeddin'in te'siri altında bulunan genç pâdişah, fethi mutlak iktidarının ilk şartı sayıyor ve buna karşı bir engel tanımıyordu. Fakat yine de koca vezîri, bu teşebbüste kendisi ile berâber görmek zarûretinde idi. Pâdişah Edirne'de büyük bir meşveret meclisi toplayarak, meseleyi ortaya koydu. Bu meclisteki müzâkereler iki müstakil kaynak tarafından nakledilmiştir (Taci Beyzâde ve Kritovoulos). Buna göre Fâtih, gazâ namesi ile İstanbul'un Osmanlı devletinin emniyetini tehdit ettiği noktaları üzerinde durmuş ve harpçi olup, fetihten bir değişiklik bekleyenler (yâni Zaganos) tarafından heyecân ile karşılanmıştır. Sûrların metânetini ve harbin tehlikelerini öne süren ihtiyatlı ricâl (başta Çandarlı), genç pâdişahın ısrârı karşısında, ekseriyete uymak mecbûriyetinde kaldılar (*Fâtih devri*, I, 125 v.dd.).

6 nisan — 29 mayıs arasında 54 gün süren İstanbul muhâsarası esnâsında bu iki görüş iki buhranlı anda tekrar çarpışmıştır (bk. *Fâtih devri*, I, 127—131). Muhâsaranın neticesi başlıca zaman unsuruna bağlı idi. Macarların Tuna'yı aşmaları yahut bir haçlı donanmasının yetişmesi muhâsarayı neticesiz bırakabilirdi. Bu sebeple gerek bizanslılar, gerek türkler, harp esnâsında dâimâ bu hususdaki şâyiaların te'siri altında kaldılar. Mayısın dördüncü haftası Yanko'nun ve bir haçlı donanmasının harekete geçtiği haberi orduda yayıldı. Pâdişahın sulh ile şehri alma teşebbüsleri de askeri sabırsızlığa ve endîşeye düşürüyordu. Niçin bir an önce taarruza geçilmediği (Zorzo Dolfin, trc. Samim Sinanoğlu ve Suat Sinanoğlu, *Fâtih ve İstanbul*, I, 41) pâdişahın „yapılması imkânsız bir işe girişerek, milletini mahva sürüklediği" (Phrantzes, s. 264, krş. Kritovoulos, s. 70) şeklinde itirazlar belirdi. Toplanan harp meclisinde Çandarlı'nın garp âlemini tahrik etmenin tehlikeleri hakkında açıklamaları ve uzlaşma lüzûmuna dâir sözleri Zaganos tarafından cevaplandırıldı. Bu zât hıristiyan hukümdarların birleşmeyeceklerini, ordu gönderseler bile, osmanlı kuvvetlerinin onlara dâimâ üstün olduğunu ileri sürdü ve „İtalya'dan yardımcı kuvvetler gelmeden, şehrin zaptolunabileceği" fikrini şiddetle müdâfaa etti. Umûmî taarruz karârı verilerek, gününün tâyini Zaganos Paşa'ya bırakıldı. Şimdiye kadar muhâsara hakkında garp ve türk kaynakları tenkitli bir şekilde karşılaştırılmamıştır (bk. *Fâtih devri*, I, 127—131 ve Ş. Tekinalp, *İstanbul enstitüsü dergisi*, I, 1—26). Kayda değer ki, her iki kaynak gurubu, toplar ile sûrların yıkılmasını, bizanslılar ile frenkler (latinler) arasında anlaşmazlık çıkmasını ve müdâfaa baş-kumandanı Giovanni Giustianiani-Longo'nun yaralanıp, kumandayı bırakmasını, netice üzerinde müessir başlıca hâdiseler olarak, kaydederler.

Taarruz günü evvelâ Edirne-kapısı tarafında „beş—on gâzî duvar üzerine çıkıp, sancak dikti" (Tâcî Bey-zâde, *Mahrûsa-i İstanbul fetihnâmesi*, *TOEM*, ilâve, 1331, s. 30; krş. E. Pears, *The destruction of the Greek Empire*..., London, 1903, s. 342 v. dd.). Fakat asıl ordu, Topkapısı ile Yalıkapısı arasında açılan gediklerden şehre girmiştir (bu gedikler ve genişlikleri hakkında bk. Topkapısarayı müzesi arşivi, vesika E. 11975, bu gediklerin tâmir raporu olan bu vesika altındaki Hızır imzâsı ilk İstanbul kadısı Hızır Bey'e âit olmalıdır. Ordunun „top yıktuğu gedükten" şehri fethettiği hakkında kezâ bk. Dursun Bey, s. 51, *Düstûr-nâme*, s. 90, Mekke şerîfine gönderilen fetihnâme için bk. Feridun Bey, s. 24).

İstanbul fethinde belirtilmesi gereken bir nokta da rum ahâlinin durumudur. Iorga (*G O R*, II, 22) müdâfaanın daha ziyâde latinler tarafından yapıldığını belirtmekte haklı görünmektedir. İmparator, garbı harekete geçirmek için, son anda (12 kânûn I. 1452), Ayasofya'da papa ile evvelce imzalanmış kiliselerin ittihadı esâslarına göre, ilk âyinde hazır bulunmuş, fakat latinlere kin ve nefret besleyen halk kütlesi ve bir çok papazlar ile Georgios Scholarios (Gennadios) bunu protesto etmişlerdi. Şehirde „latin külâhı görmekten ise, türk sarığı görmek evlâdır" sözü bunların öteden beri parolası olmuş idi (Dukas, Bonn tabı., s. 264). İmparator nufûzunu kaybetmiş idi. Muhâsara sırasında rumlardan bir çoğu „para almadıkça çalışmağı reddediyorlardı"; âilerinin iâşesi bahânesi ile, bir çoğu evlerine dönmüş idi; bunların müdâfaaya „dönmelerini te'min çok zor oluyordu" (Z. Dolfin, bahis XX ve XXV). Tam kadrosu 8—9.000 olan müdâfaa ordusunun 3.000 kişilik asıl faâl kısmı latinlerden mürekkep olduğu gibi, baş-kumandanlığa da Giustiniani-Longo getirilmiş idi. Latinleri sevmeyen Megaduk Lukas Notaras (türk rivâyetlerindeki Kir Luka) ile Giustiniani anlaşamıyorlardı. Pâdişah ise, şehri harâp olmadan ele geçirmek istiyordu (bk. Kritovoulos, s. 77). Mehmed II. fetihten sonra, Lukas'a imparatoru teslime iknâ için neden çalışmadığını sorduğu zaman, o, bunu yapmanın ne kendi iktidarında, ne de imparatorun elinde olduğu cevabını verdi (Phrantzes, 291) ve kabâhati cenovalılar ile venediklilere yükledi (Z. Dolfin, LXVII). Rûhî'ye göre de, „frenk kâfirleri" rumları savaşa devam etmeğe zorlamışlardır (*Fâtih devri*, I, 131); zîra rumlar sâdece İstanbul'u, fakat frenkler Levant'taki bütün müstemlekelerini ve ticâretlerini kaybedeceklerini düşünüyorlardı. Fetihten sonra pâdişah, latin kilisesi ile ittihad aleyhinde olan Lukas ve diğer Bizans zâdegânına başlangıçta çok iyi muâmele etti. Asîlzâde esirleri, fidye ile, kendisi kurtardı ve yanına getirtti (Dukas, s. 302). Şehrin boş kalmasını istemediğinden, fidyesini veren veya muayyen bir zaman içinde avdet eden rumlara şehirde yerleşme müsâadesi verdi; bunları vergiden muâf kıldı ve kendilerine evler tahsis etti (Kritovoulos, s. 83). Hums-i Sultânî olarak, kendi payına düşen esirleri Haliç kenarında (Fener?) yerleştirdi ve onlara da evler verdi (Kritovoulos'a göre, savaşta ve yağma esnâsında rumlardan ölenler aş.-yk. 4.000 kişi ve esirler 50.000 idi; bu son rakam mübâlegalıdır; bk. A. M. Schneider, *Die Bevölkerung Konstantinopels im XV. Jahr. Nachr. der Akad. der Wiss. in Göttingen*, 1949).

İstanbul fethi Osmanlı imparatorluğunun kuruluşunu ve pâdişahın durumundaki değişiklik ile müteâkip büyük fütûhatı hazırlayan esâs hâdise mâhiyetindedir. Fetih sâyesinde Mehmed II. kendini cihanşümûl bir imparatorluğun mümessili görmüş, mutlak ve hudutsuz bir iktidar kazanmıştır. Bu telâkkî onun bir taraftan mütemâdî fütûhat faâliyetinin, diğer taraftan merkeziyetçi hukûmetinin temeli ve hareket noktası olmuştur.

Fâtih ve merkeziyetçi mutlak imparatorluk fikri. Fâtih'in ilk işi iktidarını fiilen hudutlandıran Çandarlı ile, kendine karşı savaşarak, tahtını tehdit etmiş olan Orhan Çelebî'yi ortadan kaldırmak olmuştur (bk. *Fâtih devri*, I, 132—136).

Mehmed II., fetihten sonra Çandarlı'yı azil ve tevkif için kendini kâfî derecede kudretli hissetti ve bunun için yeter derecede kuvvetli delîller buldu. Fethin ertesi günü onu tevkif ve 1453 yazında Edirne'de idâm ettirdi. Fâtih hazîran sonlarında Edirne'de bulunmakta idi. Enez hâkiminin tâbiliği meselesinden sonra idâm karârı vermiştir (Fr. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München, 1953, s. 112, Kritovoulos'a dayananarak, İstanbul fethinden sonra Fâtih'in 35 gün için Anadolu'ya geçtiğini ve ağustosta Edirne'ye döndüğünü söyler. Fakat yine kendisi, başka bir yerde — s. 107 —, Dukas'a atfen, 21 hazîranda Edirne'ye vâsıl olduğunu yazar; hâlbuki Fâtih'in Anadolu'ya bu seyâhati 1454'tedir).

Çandarlı'dan sonra, Mehmed II.'in vezîr-i âzamları, sonuncusu müstesnâ, hepsi kul aslından olacak ve onlardan Mahmud'u ve Rum Mehmed Paşa'yı idâm ettirecektir. Böylece devlet idâresinde eski âilelerin nufûzu bertaraf edilmiş ve pâdişahın emir ve arzusuna mutlak surette tâbî kimseler devletin başına getirilmiştir. Fâtih'in devri, pâdişah ile vekil-i mutlakı arasındaki münâsebetler bakımından, dikkate değer bir değişikliği ifâde etmektedir. Kaydetmeli ki, Molla Gûrânî, vezîrliğin saraydan yetişme kullara mahsus olduğunu söyleyerek, vezâreti reddetmiştir (Mecdî, *Şakā'ik* tercümesi, İstanbul, 1269, s. 104). Fâtih o kadar büyük hizmetleri görülen Mahmud Paşa'yı, Anadolu işlerindeki siyâsetinde

başarısızlığı ve bilhassa tekrar vezîrliğe geçmesinden korkan düşmanlarının tahriki ile, idâm etmiştir. Büyük kumandan Gedik Ahmed Paşa'nın cezâlandırılması şekli dikkate değer: Gedik Ahmed tab'en sözünü sakınmaz, pervâsız bir adam idi. Kefe fethinden ihtişam ile döndüğü zaman, pâdişah onu mağrur görmüş ve kendisine bir ders vermek istemiştir: 1476'da sefere gitmek istemeyen yorgun askerin hoşnutsuzluğunu ifâde ettiği için, Fâtih, onu azl ve hapsetti. Dâmâdı ve kayın pederi olan ve İstanbul fethinde en büyük yararlığı görülen Arnavut Zaganos Paşa'yı, Çandarlı'nın idâmından sonra, vezîr-i âzamlığa getirmiş, fakat Belgrad seferindeki muvaffakiyetsizlikten sonra, azlederek, Balıkesir'e sürmüştür. Buna mukabil Fâtih, kendi vekili sıfatı ile, vezîr-i âzamların kudret ve salâhiyetlerini de arttırmış ve onları mutlak merkeziyetçi hukûmetinin tam bir mümessili hâline getirmiştir (*Kanûn-nâme*, *TOEM*, ilâve, nşr. M. Ârif, s. 10). Molla Gûrânî, kazaskerliğinde, tâyinleri müstakil olarak yapmağa kalkışınca, istifâya zorlanmış (*Şakâ'ik*, s. 105), ulemânın tâyinleri de vezîr-i âzama bağlı kalmıştır. Fâtih sâhip olduğu büyük kudret sâyesinde, devletin her türlü kaynaklarını ve askerî ve mülkî bütün kuvvet ve salâhiyetlerini vezîr-i âzam elinde topladı. Murad II. devrinde Çandarlı idârenin başında idi; fakat devletin en büyük kuvveti, Rumeli ordusu, rakibi Şihâbeddin Paşa kumandası al-tında idi. Fâtih, Mahmud Paşa'yı, 1456—1468 yılları arasında, hem vezîr-i âzam, hem Rumeli beylerbeyi yaptı; bu suretle devletin en büyük askerî kuvvetini onun emri altına verdi. Fâtih'in ulemâdan olan son vezîri, Karamânî Mehmed Paşa ile Rumeli beylerbeyi Dâvud Paşa arasındaki anlaşmazlık Dâvud'un azli ile neticelenmiştir (1478; Kemâl Paşa-zâde, VII. defter, nşr. Ş. Turan, Ankara, 1954, s. 527). Defterdar bir dereceye kadar vezîr-i âzamdan müstakildir. Mahmud Paşa ile defterdar Titrek Sinan Bey arasında çıkan şiddetli rekabette bu durum mühim bir âmil olmalıdır. Bu mücâdelede defterdar ezilmiş ve oğlu, Uzun Hasan yanına kaçarak, devlete haylı zarar vermiştir.

Fâtih doğrudan-doğruya şahsına bağlı kapıkulu ordusunu yeniden tensik ve takviye etmiştir. Cülûsunda yeniçeri ordusu 5—6.000 kişiden ibâret idi. 1473 Uzun Hasan seferinde 10.000, son yıllarında 8.000 olduğunu biliyoruz. Bir aralık 12.000'e yükselmiştir (Chalkokondyles, *Ordo Portae*, nşr. Ş. Baştav, Budapest, 1947; Th. Spandouyn Cantacassin, *Peri Traicté de l'origine des Turcs*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1896, s. 72 v.d. ve *Heşt behişt*, Nûruosmâniye kütüp., var. 360—362). Fâtih tahta çıkmadan önce, dâimî askerî kuvvetler kapı-kulu ile eyâletlerdeki timarlı sipâhîlerden mürekkep idi. Kapı-kulu mıkdarca ötekinden çok daha az olmakla berâber, merkezde topluca bir hâlde bulunduğundan, büyük rol oynayordu. 1446'da Murad II.'ın tekrar tahta gelmesinde ve Çandarlı'nın devleti avucunun içinde tutmasında başlıca âmil onlar idi. Devletin asıl büyük askerî kuvvetini teşkil eden timarlı sipâhîler, umûmiyetle pâyitahtta, divanda, paşa sıfatı ile oturan Rumeli ve Anadolu beylerbeyileri kumandası altında idiler. Fakat timarlı sipâhîlerin hudut sancaklarında bulunan en mühim ve faâl kısmı, doğrudan-doğruya Mihal-oğulları, Evrenos-oğulları, Malkoç-oğulları, Turahan Bey-oğulları ve İshak Bey-oğulları gibi eski bey âilelerine tâbî idiler. Bu uç-beyleri merkeze, vezîr-i âzam veya beyler-beyine karşı cephe almaktan çekinmezlerdi. Murad II.'ın Düzme Mustafa ile mücâdelesinde neticeyi onlar tâyin etmişlerdi. Her hâlde kapı-kulu karşısında ikinci kuvveti timarlı sipâhî ordusu teşkil ediyordu ve Şihâbeddin Paşa Çandarlı'ya karşı onlara dayanmak istemiş idi.

Fâtih pâdişah sultasını kayıt altında tutan bu iki kuvvetin, yâni gerek yeniçerilerin, gerek uç-beylerinin nufûz ve tahakkümünü kırmağa ve onları doğrudan-doğruya kendi emri altına almağa muvaffak oldu. Uç beylerini kendi büyük gâzî şahsiyeti ile gölgede bırakmış ve Mihal-oğullarına alel'âde beyler gibi muâmele etmiştir (bk. Kemâl Paşa-zâde, s. 173). Yeniçerilere gelince, onlar 1451'de Karaman seferinden dönüşte, genç pâdişahın yolu üzerinde tehditkâr bir şekilde durarak, arzularını zorla kabûl ettirdikten sonra, Mehmed II. eski beylerbeyi Şihâbeddin'e ve kudretli uç-beyi Turahan'a güvenerek (Rûhî), onları şiddetle te'dip etti. Pek çok yeniçeriyi tardedip, yerlerine saraydaki avcı bölüklerinden sekban adı ile yeni yeniçeri bölükleri ihdâs etti ve bundan sonra yeniçeri ağaları, sekbanlardan seçilmeğe başlandı. Fâtih ayrıca maaşlarını arttırmak, silâhlarını yenilemek (Kritovoulos, s. 14 v.d.), sonraları mıkdarlarını iki misline çıkarmak suretiyle, bu askeri merkezî kudretin ve fütûhatın başlıca dayanağı hâline getirdi. Yeniçeriler yılmış olmakla berâber, fetih gâyeleri için kendilerinden tâkat üstü gayretler isteyen Fâtih'e zaman-zaman mukavemetten geri kalmadılar. 1455'te Enez'e yapılan kış seferinde, hoşnutsuzluk izhâr etmişler ve hemen arkasından yapılan Belgrad muhâsarasında gereği gibi başarı gösterememişlerdir (Kemâl Paşa-zâde, s. 135). 1476 Boğdan seferinin hemen arkasından kışın macar seferinde, yeniçeriler

arasında beliren hoşnutsuzluk şiddetli tedbirler ile bastırılmıştır. Bir müddet önce onlardan 200'ünü, kalelerini macarlara teslim etmeğe mecbûr olduklarından dolayı, vezîrlerin ricâsına rağmen, ibret olsun diye, amansızca idâm ettirmiş idi (Angiolello, nşr. Ursu, s. 85). Fâtih 1477 baharı için yeni bir sefer hazırlanmasını istediği zaman, bu emir orduda ciddî bir mukavemet ile karşılaşmış görünmektedir. Fâtih yeniçerilerin çok bağlı oldukları Gedik Ahmed'i vezîr-i âzamlıktan azil ve hapsetmiş ve böylece kumandanları sindirmiş idi (Kemâl Paşa-zâde, s. 523). 2.000 yeniçerinin yok edilmesi hâdisesi (*Ordo Portae*, s. 7) bu tarihe âit olabilir. Seferlerin sıklığından zaman-zaman orduda şikâyetler baş-gösterdiğini başka kaynaklar da te'yit etmektedir (Dursun Bey, 93). Fâtih'in ölümünden sonra yeniçerilerin korkunç isyânı, Cem Sultan'a muhâlefetleri ve iki yıl devleti tahakküm altında tutmaları, Fâtih'in siyâsetine karşı şiddetli bir aksül'amel olarak tefsir olunabilir. Yeniçeriler Bayezid'e, kul olmayanları devletin başına getirmemeği taahhüt ettirmişlerdir (Angiolello, s. 179). Fâtih devrinde devlet idâresinde ve orduda kul olanların üstün duruma geçmesi vâkıası her sâhada görülebilir. Eyâlet timarlı sipâhî'leri arasında Fâtih'ten önce de kullar çok idi (bk. H. İnalcık, *Sûret-i defter-i sancak-ı Arvanid*, Ankara, 1954). Bunların nisbeti Fâtih devrinde artmıştır. Hulâsa, mutlakiyetin ve merkeziyeçiliğin bir vâsıtası olan gulâm sistemi, XVI. asırda kemâline erişmek üzere, Fâtih devrinde idârede ve orduda hâkim bir duruma geçmiştir. Fâtih aynı gâye ile toprak mülkiyeti, evkaf ve emlâk ve vergiler üzerinde bir takım cezrî tedbirler almıştır ki, buna ileride temâs edeceğiz.

Fâtih 1451'de tahta çıkar-çıkmaz henüz memede olan kardeşi Ahmed'i boğdurmuş idi (bk. Fr. Babinger *„Bajezid Osman"* (*Calixtus Ottomanus*), *La Nouvelle Clio*, 1951, nr. 9 v. d., III, 354 v. d.). O „karındaşlarını nizâm-ı âlem için katletmek münâsiptir" kanununu koyarken de (*TOEM*, s. 27), hâkimiyetin bölünmezliğini te'mini ve devleti ileride düzme tehlikelerinden kurtarmağı düşünüyordu. Hattâ Cem Sultan'ı, Bayezid'in çocukları çok olduğu için tercih ettiği rivâyeti kayda değer (Spandouyn Cantacassin, s. 43). Fethettiği yerlerde eski hânedan âzalarını ortadan kaldırmağa çalışması da burada hatırlanabilir. Kemâl Paşa-zâde'ye göre (s. 186 ve 613) „Urum sınıfında tekvur adına bir adam" bırakmamağa çalıştı.

Cihanşümûl hâkimiyet fikri, İstanbul fâtihi bir taraftan kendisini hudutsuz kudret sâhibi bir hukümdar hissetmiş ve bu fikri gerçekleştirecek tedbirler almış ise, diğer taraftan da cihanşümûl hâkimiyet fikrini ciddî surette benimsemiştir. Onda bu fikrin muhtelif menşe'leri (türk-moğul hakanlık, islâmî hilâfet ve Roma imparatorluk fikri) olabilir. Fakat o zaman Fâtih için Bizans tahtına sâhip olmak husûsî bir ehemmiyet taşıyordu. Fütûhatını garp hıristiyan âlemine karşı yapacak idi ve kendini Roma'nın yegâne ve hakikî vârisi saymak imkânı bu fütûhatı ziyâdesi ile kolaylaştırabilirdi. Fâtih'in italyan nedimlerine Roma tarihleri okutarak, bu an'aneyi kavramağa çalıştığını da biliyoruz (Z. Dolfin, XLI). Onun bu telâkkîyi benimsemesinde etrafındaki bizanslı ve garplı yakınları (Georgios Trapezuntios, Kritovoulos, Amirutzes, Benedetto Dei, Gaeta'lı Jacopo, Criaco d'Ancona v.b.), şüphesiz, rol oynamışlardır (bk. Fr. Babinger, *Mehmed II., der Eroberer und Italien*, *Byzantion*, 1951, XXI, 136—147, krş. *Belleten*, sayı 65). İstanbul fethinden kısa bir zaman sonra, orada bulunan Jacopo Languschi Fâtih hakkında diyor ki: — „İddiasınca dünyada bir tek imparatorluk, bir tek imân ve bir tek hukümdarlık olmalı imiş. Bu birliği kurmak için de dünyada İstanbul'dan daha lâyık bir yer yok imiş. Bu şehir sâyesinde hıristiyanları hukmü altına alabilir imiş" — (Z. Dolfin, XVII—XVIII; Babinger, aynı makale, 140). 1466'da G. Trapezuntios Fâtih'e hitâben şöyle yazıyordu: — „Kimse şüphe etmez ki, sen romalılar imparatorusun. İmparatorluk merkezini hukukan elinde tutan kimse imparator ve Roma imparatorluğunun merkezi de İstanbul'dur" (Babinger, *Mehmed II.*, s. 266). Papa Pius II., Fâtih'i hıristiyanlığa dâvet eden mektubunda (1461—1464 arasında yazılmış ve gâlibâ Fâtih'e gönderilmemiş olan bu mektup, Fâtih'in sağlığında, 1475'te Treviso'da basılmıştır; Babinger, *ayn. esr.*, s. 212 v.d.), hıristiyanlığı kabûl ederse, meşrû imparator sıfatı ile dünyanın en kudretli hukümdarı hâline geleceğini söylüyor ve kendisine, „greklerin ve şarkın imparatoru unvanını vereceğini, kuvvetle elde tuttuğu ve haksızlıkla müdâfaa ettiği şeyin hukuken de kendi malı olacağını, bütün hıristiyanların kendisine saygı göstererek, ihtilâflarını hall için hakem tanıyacaklarını..., bir çoklarının kendiliklerinden inkıyât edeceklerini..., kendisinin, Roma kilisesinin haklarına karşı gelenler aleyhinde onun kuvvetine baş-vuracağını" te'min etmekte idi. Fâtih ortodoks patriğini, ermeni patriğini ve yahudi baş-hahamını pâyitahtında yerleştiriyor, fethe hazırlandığı dünyayı öğrenmek üzere, Amirutzes'e 1456 yazında dünyanın haritasını yaptırtıyordu (Kritovoulo

s. 209 v.d.). Fâtih, dünya hâkimiyeti için, evvelce de kullanılan bir mefhûmu, yânî Allahın kılıcı olmak ve kendisi için hâkimiyetin mukadder olduğu inancını yaymak cihetini de ihmâl etmemiştir (bu görüş Orhan Gâzî zamanında dahi var idi). Fâtih'te cihan hâkimiyeti fikrine Kemâl Paşa-zâde (s. 164) „tedbîr-i cihangirlik zikrinde idi" diye işâret eder.

Ancak şunu belirtmek lâzımdır ki, selefleri gibi, Fâtih için de, bu telakkîler siyâsî birer vâsıtadan ibârettir. O bu tarafta islâm âleminde de gazânın en büyük mümessili, islâm memleketlerinin hakikî koruyucusu sıfatını benimsemekte, hareketlerini bu esâsa göre meşrûlaştırmağa çalışmakta idi. İslâm âleminde üstünlük iddiaları, evvelâ 1466 tarihine doğru, Memlûkler ile münâsebetlerinde kendini belli eder. Fakat İstanbul fetihnâmesinde Mısır sultanına „hacc farîzasını ihyâ" hizmetini bırakıyor, kendisi de „gazâ ve cihâd ehlini techiz etmek" vazifesini alıyordu (Feridun Bey, *Münşeât*, I, 236, trc. Ahmed Ateş, *Tarih dergisi*, IV, sayı 7, s. 16). Böylece islâm halifesi için hacc yollarının ve mübârek şehirlerin koruyuculuğu ile islâm memleketlerinin müdâfaası vecîbelerinden ikincisini Fâtih kendisi benimsiyordu ki, bunda tamâmiyle haklı idi. Osmanlıların ilerilemelerinden sonra, Mısır ve Suriye haçlı tehditlerinden fiilen kurtulmuş idi. Fâtih sonraları hacc yollarının ihyâsı işlerine de müdâhaleye kalkışınca (Âşık Paşazâde, nşr. Âlî, s. 208), Mısır sultanı bunu büyük bir memnûniyetsizlikle reddedecektir. İran'da yerleşen Ak-Koyunlu hukümdarı Uzun Hasan'ın Anadolu üzerinde nufûz ve üstünlük iddialarına karşı, osmanlı pâdişahının soyunu Oğuz Han'a çıkaran an'anelere daha çok ehemmiyet verdiğine dâir işâretler vardır. Uzun Hasan bir mektubunda (Topkapı, 11485/9) kendisini kisrâların, Fâtih'i ise, kayserlerin halefi olarak gösterirken, sırf bir belâgat göreneğine tâbî sayılamaz.

Türk-moğul devlet an'anesinde de devlet merkezinin, yânî „tahtın" elde tutulması hukümdarın sıfat ve mevkiini tâyin eden en mühim unsurdur. Kayda değer ki, Fâtih'in gazâ ve fütûhat siyâsetinin mümessili gibi göründüğü yıllarda doğan ilk oğluna büyük dedesi Yıldırım Bayezid'in adı, üçüncü oğluna İran an'anesinin ünlü hukümdarı Cem'in adı ve torununa da Oğuz Han'ın ismi verilmiştir. Denilebilir ki, Fâtih'in şahsında türk, İran, islâm ve Roma hukümdarlık an'anelerini mezceden „osmanlı pâdişahı" doğmuştur. O, açık olarak, hıristiyan ve islâm dünyasını hâkimiyeti altında toplamak, cihanşümûl bir devlet kurmak emelinde idi. Fâtih sonsuz bir gayret ile seferlerine girişirken, bütün diğer şehirler zararına İstanbul'u en büyük ve en zengin bir merkez hâlinde yükseltmeğe, en büyük âlimleri etrafında toplamağa çalışırken de, dâimâ bu esâs fikrin te'siri altındadır.

İmparatorluğun kuruluşunda hâkim esâslar ve fetih usûlleri. Mehmed II.'in bir fütûhat plânı olduğu esâstan ârîdir. Bununla berâber bu seferlerin tamâmiyle tesâdüfî ve sathî sebepler ile yapıldığı da doğru değildir. Şüphesiz hâdiselerin tahmin edilemeyen inkişâfları ve ânî tehlikeler Fâtih'i muhtelif tarihlerde şu veya bu cepheye harekete mecbûr etmiştir. Bu sebeple onun fütûhatı gözden geçirilirken, muayyen bir planın tatbikı değil, siyâsî gâyeler tesbit olunmalıdır. Bu gâyeleri de, osmanlı tarihinin gelişme seyri, ilhâk ettiği devletlerin siyâsî an'aneleri ve bilhassa coğrâfî ve sevkülceyşî âmiller, tâbir câiz ise, jeopolitik tâyin etmiştir.

İstanbul'un fethi, yukarıda görldüğü üzere, imparatorluğun hakkı ile kurulması gibi, büyük bir gâye ortaya çıkarmıştır. Fâtih, evvelâ kayserlerin vârisi sıfatı ile, İstanbul tahtı üzerinde hak iddia edebilecek hânedanları birbiri ardından ortadan kaldırmağa dikkat etmiştir. Onun Bizans'a mensup bütün tekfurları ortadan kaldırıp, rumlardan „râyet-i saltanatı ref'etmek" istediğini Kemâl Paşa-zâde (s. 186) açıkça ifâde etmiştir. Bu suretle Trabzon rum imparatoru, Mora'da Paleologlardan iki despot, Midilli'de ve Enez'de bu hânedandan kız almış olan Gattilusi âilesi ortadan kaldırıldı. Kemal Paşa-zâde'ye göre, Enez tekfurunun da Bizans imparator âilesi ile karâbeti var idi. Vaktiyle Bizans imparatoruna tâbî yerlerin istirdâdı düşüncesi fütûhatta âmil olmuştur. Fâtih 1458'de birinci Mora seferinde orada son imparator Konstantin'e despotluğu zamanında tâbî olmuş yerleri hâkimiyeti altına aldı. Sırp despotluğuna karşı harekete geçerken, Yıldırım Bayezid'in kıral Lazar'ın kızı ile evlenmiş olmasını hatırlayarak, bu ülke üzerinde Vılkoğlundan daha çok hakkı olduğunu ileri sürdü.

Kendi ataları Yıldırım Bayezid'in ve Murad II.'ın zamanlarında osmanlı idâresi altına konulmuş yerleri geri almak düşüncesi de fetih hareketlerinde rol oynamış görünmektedir. Fâtih, Fırat nehri ile Tuna arasında yaptığı ilhaklar ile, bu eski fütûhatı, şüphesiz daha sağlam olarak, ihyâ etmiş bulunuyordu. 1468 Anadolu seferi dolayısı ile Kemâl Paşa-zâde'nin şu kaydı (s. 288) bu bakımdan dikkate değer: „Malatya ve Dârende ve ol kenarda nice kılâ ve bikâ dahi havza-i himâyet-i âl-i Osman'da dâhil olmuş iken, merhum Yıldırım Han vâkıasında sultan-ı Mısr'ın müdâfaası ile, ol iklim-i mâmûr ecdâd-ı emcâdımızın elinden çıktı deyü illet eyledi". 1454'te Karadeniz Ceneviz limanlarına aman verdiği hâlde, Amasra'yı istisnâ etti; zîra burası bir aralık Yıldırım Bayezid tarafından fetholunmuş idi. Kezâ 1453'te Ceneviz kolonileri Ayasulug, Yeni-Foça ve Sakız'dan Yıldırım Beyazid zamanında verdikleri harâcı istedi (W. Heyd, *Hist. du commerce du Levant*, frns. trc. F. Raynaud, Leipzig, 1936, II, 268 v.d.).

Coğrâfî ve sevkulceyşî âmillerin te'sirine gelince, Fâtih'in seferlerinde bu âmiller bilhassa Kritovoulos tarafından iyi belirtilmiştir. Evvelâ İstanbul'un fethi yakın şark ve şarkî Avrupa'da siyâsî şartları, Osmanlı devleti lehine olarak, temelinden değiştirmiştir. Fâtih, „donanmasını İstanbul'da tutmak imkânını bulursa, tekmil dünyaya hâkim olacağını düşünüyor" (Z. Dolfin, XX). O iki kara (Anadolu ve Rumeli) ve iki denizin (Akdeniz ve Karadeniz) hâkimi olmak iddiasındadır. 1451'de Rumeli-Hisarı'nın, 1463—1464 kışında Çanakkale'deki hisarların inşâsı ve İstanbul boğazında bir tersânenin te'sisi, bu arada boğazlara yakın adaların istilâsı gibi tedbirler ile, Fâtih İstanbul'un bu durumunu takviye etmiştir. Boğazlarda türk hâkimiyeti devri Fâtih ile başlar. Bu sâyede, 1463—1479 harbinde Venedikliler İstanbul'a sokulamamıştır. İstanbul'un fethi ile, o zamana kadar Anadolu ve Rumeli'de iki ayrı parça hâlinde bulunan osmanlı ülkesi birleştirilmiş, bu iki parçanın boğazlardan kesilmek tehlikesi ortadan kalkmıştır. (krş. Z. Dolfin, XXII; Dursun Bey, s. 36 v.dd. ve Kritovoulos, s. 18 v. dd. ve 164).

Boğazlarda osmanlı hâkimiyeti kurulduktan sonra, Karadeniz'de Ceneviz'in hâkimiyetini devam ettirmesi ve kolonilerini koruması imkânsız hâle gelmiş oluyordu. E. S. Piccolimini (sonra papa Pius II.) İstanbul sukutundan sonra, papaya „şimdiden Karadeniz bize kapanmıştır" diye yazmış idi (Zinkeisen, *GOR*, II, 46). Daha 1454'te Karadeniz'e çıkan donanma hemen-hemen bütün Ceneviz kolonilerini harâca bağladı. Buna karşılık Ege denizinde hâkimiyet kurmak, hattâ Anadolu ve Rumeli kıyılarını hıristiyan donanmalarına karşı korumak her zaman mümkün olmamıştır. Fâtih bu maksatla Ege şimâlindeki adaları (Limni, Taşoz, Midilli, İmroz, Somatraki) ve Eğriboz'u doğrudan-doğruya hâkimiyeti altına alacak ise de, Ege'nin kilidi Rodos yabancı ellerde kalacaktır. Fâtih, 1463'te Venedik'e karşı savaşa girişilirken, donanmanın takviyesi için, husûsî tedbirler aldı (krş. Kritovoulos, s. 85). Yukarıda bahsettiğimiz gibi, Kadırga limanı tersânesi bu devirde yapılmıştır. 879 (1474) tarihli bir Gelibolu defterine göre (Belediye kütüp., Cevdet yazmaları, 0.79), o tarihte donanma 92 kadırga, 5 galyata ve 11 kayıktan mürekkeptir (Fâtih zamanında donanmada 300—400 gemiden bahsedilmesi, nakliyat gemileri ve diğer küçük gemilerin sayılmasından ileri gelmektedir). Hâlbuki İstanbul muhâsarası sırasında, Fâtih'in, hakikî harp gemisi olarak, yalnız 30 kadırgası var idi (Chalkokondyles, frns. trc., s. 169). Osmanlı deniz kuvvetinin hakikî kurucusu Fâtih'tir.

Balkanlara gelince, 12 hazîran 1444 Edirne anlaşmasında, osmanlılar ile macarlar, Tuna nehrini aşmamağı karşılıklı taahhüt etmiş görünmektedirler (bk. *Fâtih devri*, I, 22). Tuna cenûbunda Balkan yarım-adasını Osmanlılar Fâtih devrinde yekpâre bir hâkimiyet sâhası saymağa başladılar. Yarım-ada üzerinde düşman elinde köprü başları bırakılmaması, bilhassa balkanların kalbine sokulan Morava vâdisinde macar nufûzuna açık sırp despotluğunun ortadan kaldırılması başlıca bir hedef sayılmıştır. Mora yarım-adasının ve Arnavutluk'un ve Bosna'nın fethinde bu endîşe başlıca âmil olmuş görünmektedir. Aşağıda askerî-siyâsî tarih incelenirken bu nokta daha açık bir şekilde görülecektir. Balkan yarımadası hâkimiyeti için bu mücâdele Fâtih'i iki büyük rakip ile, Venedik ve Macaristan ile, karşı-karşıya getirecektir. Orta Anadolu yaylasının Osmanlıların an'anevî düşmanı Karaman-oğulları elinde bulunmasının tehlikelerini Osmanlılar bir çok defalar müşâhede etmişlerdi. Karaman-oğulları aynı zamanda osmanlı ticâret ve iktisâdiyâtının en mühim merkezleri olan Bursa'yı ve Ankara'yı tehdit altında bulunduruyorlar, diğer taraftan çok mühim Antalya—Bursa ticâret yoluna hâkim olmağa çalışıyorlardı. Nihâyet osmanlı iktisâdiyâtının o zaman şah-damarı olan Tebriz—Tokat—Bursa yolunu tehdit eden ve iktisâdî, askerî bakımlardan ehemmiyeti büyük Sinop limanını elinde bulunduran İsfendiyar-oğulları Karaman-oğullarının tabi'î müttefiki idi.

Orta Anadolu'ya hâkim olmak ve onun tabi'î hudutları olan Toroslara eriştirmek, Osmanlı devleti için, siyâsî ve iktisâdî bakımdan hayatî bir ehemmiyeti hâiz idi. Diğer taraftan Konya ovasında tutunabilmek için, Akdeniz'e kadar uzanan geniş dağlık bölgedeki harpçi türkmen kabîlelerini inkıyât altına almak zarûreti de kendini kabûl ettirmiştir. Orta Anadolu'da ve Tebriz—Bursa yolu üzerinde hâkim olma teşebbüsü, şarkî Anadolu'da ve İran'da hâkim Ak-Koyunlu devleti ile Osmanlı devleti

arasında uzun ve çetin bir mücâdeleye müncer olacaktır.

Fâtih'in fetih siyâseti ve usûllerine gelince, bu mevzûda en bâriz nokta onun, Anadolu ve Rumeli'de tâbî beylikler sistemini bırakarak, doğrudan-doğruya ilhâk suretiyle, merkeziyetçi imparatorluğu sür'atle gerçekleştirmeğe çalışmasıdır. Bu siyâset, Yıldırım Bayezid tarafından tatbik edilen siyâsetin ihyâsı ve Çelebî Mehmed ile Murad II. tarafından tutulan uzlaşma siyâsetinin terki demektir (Halil İnalcık, *Ottoman Methods of Conquest*, *Studia Islamica*, 1954, II, 103—129). İstanbul'un fethi, Çandarlı'nın ihtiyat ve uzlaşma siyâsetine karşı genç askerî gurubun harpçi ilhak siyâsetinin galebesini gösterir. Fâtih tahta çıktığı zaman, Anadolu'da Karamanoğulları, İsfendiyar-oğulları, Trabzon rum imparatorluğu, Alâiye beyliği, Dulkadır-oğulları ve şarkî Anadolu'da Ak-Koyunlu devleti var idi. Büyük Selçuklulardan beri yerleşmiş siyâsî an'aneye göre, orta ve şarkî Anadolu, İran'da kurulan imparatorluklara tâbî sayılmakta, gâzîler sultanı sayılan osmanlı hukümdarı için yalnız Anadolu Selçukluları hudutları dışında Bizans'tan gazâ neticesinde alınmış topraklar, meşrû bir hâkimiyet sâhası olarak, bırakılmakta idi. Yıldırım Bayezid bu siyâsî an'aneyi kırmak istedi. Onun yerine Anadolu ve Rumeli'den müteşekkil yeni bir imparatorluk kurma teşebbüsüne girişti. Bu teşebbüs, Anadolu'da uyanan aksül'amel neticesinde, muvaffakiyesizliğe uğradı. İstanbul'un fethi gibi büyük bir gazâ muvaffakiyeti ve yeni devletin, askerî ve iktisâdî bakımdan Anadolu'yu kendi nufûz dâiresine kuvvetle çekmesi ve temsil etmesi sâyesindedir ki, Fâtih yeni Osmanlı imparatorluğunu eski siyâsî an'ane yerine koyabilmiştir. Fâtih'in bu işe oldukça geç girişebilmesi (1461—1468) tesâdüfî değildir; çünkü orta Anadolu'da zorla yapılan bir değişiklik, Horasan'a ve Mısır'a kadar, şark âlemini harekete geçirmekte idi. Onun için Fâtih, bu tarafta beylikleri, tâbî devletler olarak, muhâfazada devam etti. Karaman'da harekete geçtiği zaman da (1466), bunu Karaman beylerinin Konya tahtı üzerindeki haklarını korumak bahânesi ile yapmıştır. Bu siyâset muvaffak olamayınca, Karaman-İli'ni ilhâk etmiştir. Daha önce, 1461'de, Kastamonu tahtına evvelâ kendine daha bağlı saydığı Kızıl Ahmed Bey'i getirmiş, o kaçınca da, beyliği doğrudan-doğruya osmanlı hâkimiyeti altına sokmuştur. Ancak bu beyliklerin pâyitahtlarına kendi oğullarını, bey olarak, göndermek ve oralarda bu suretle diğer sancaklardan daha muhtar idâreler kurmakla eski an'aneye zâhiren riâyet etmiş görünmektedir. Trabzon rum imparatorluğuna son vermesini şüphesiz daha ziyâde İstanbul'un sâhibi ve kayserlerin vârisi sıfatına dayandırıyordu (1461). Beylerine çok bağlı çetin muhârip göçebelere dayanan Dulkadır beyliği üzerinde o zaman bir ilhak siyâseti değil, tâbîlik siyâseti tatbik olunmuştur; zîra bir ilhak teşebbüsü, bu hudut beyliğinin Memlûklerin kucağına düşmesi neticesini verebilirdi. Bu misâl, Fâtih'in de ilhak için şartların müsâit olmadığı yerlerde atalarının metbûluk ve hâmîlik usûlüne sâdık kaldığını göstermek bakımından, kayda değer. 1451'de Rumeli'de bir çok mahallî senyörler, küçüklü-büyüklü hânedanlar var idi. Başlıcaları Morava vâdisinde sırp despotluğu, Tuna ötesinde Eflak beyi Paleologlardan Mora'da iki despot, Arta'da Tocco-oğulları, Enez, Midilli ve diğer adalarda Gattilus, Atina'da Acciaiuoli ve Arnavutluk'ta bir takım eski senyör âileleri... Bu hânedanlar üzerinde osmanlı metbûluğu, hemen-hemen doğrudan-doğruya hâkimiyet derecesinden (msl. Arnavutluk'taki senyör âileleri), ismen tâbiiyete (Mora despotları) kadar, pek değişik derecelerde idi. Bu suretle devlet tâbîlerini, memleketin şartlarını yakından tanıyor, hânedan mensuplarını osmanlılaştırıyor, o memleketin kuvvetlerini, yardımcı şeklinde kullanarak, kendi idâresine alıştırıyor ve fetih için olgun bir hâle getiriyordu. Umûmî olarak mahallî hânedanların tâbiiyet şartları senelik muayyen bir vergi ödenmesi, prensin her yıl pâdişahın kapısına gelerek, kulluğunu sunması, pâdişah istediği zaman veya her yıl muntazaman yardımcı kuvvet gönderilmesi, pâdişahın sarayına bir oğlunu veya oğullarını rehin göndermesinden ibâret idi.

Osmanlı devleti, ânî ve birden ilhakların çetin ve uzun mukavemetler doğurduğunu, komşu yabancı devletlerin müdâhale ve himâyesine yol açtığını tecrübe ile öğrenmiş idi. Bu sebepten eski osmanlı an'anesine bağlı, ihtiyatlı devlet adamları, husûsiyle Çandarlılar, bu tedricî hulûl ve fetih siyâsetini tâkip etmişlerdir. Buna mukabil birden ilhâk siyâsetini haklı gösteren bir durum da var idi: osmanlı hukûmetini gevşek ve zayıf hissettikleri zaman, bu tâbî devletler düşmana temâyül etmekten ve onun vâsıtası olmaktan hâlî kalmıyorlardı. Bu 1444'te Fâtih'in tahta ilk çıktığı zaman görülmüş, Osmanlı devletinin varlığı tehlikeye düşmüş idi. Fâtih, İstanbul önünde muvaffak olunca, ilhâk siyâsetini benimsedi. Artık tâbî hânedanın düşmana temâyülünü, onun ile iş-birliği yaptığını, yahut sâdece tâbîlik bağlarında gevşeklik gösterdiğini öğrenir-öğrenmez, harekete geçiyor, orada doğrudan-doğruya osmanlı hâkimiyet ve idâresini kuruyordu. Sırp despotluğunun, Mora'nın, Bosna kırallığının, Arnavutluk'un fetih ve ilhakı hemen-hemen aynı şekilde gerçekleşmiştir. Fâtih'in yaptığı iş, bu tâbî beylikleri ortadan kaldırarak, Balkan yarım-adasını birleştirmek, yâni kendisinden önce başlamış olan fetih hareketini tamamlamak olmuştur. Kayda değer ki, o zamana kadar bu memleketler de fethe olgun bir hâle gelmiş bulunuyorlardı. Macaristan'ın Sırbistan'da ve Bosna'da, Venedik'in Arnavutluk'ta ve Mora'da müdâhale ve mücâdeleleri, bu hamleyi durdurmak, kendi nufûz ve hâkimiyet sâhalarını idâmeye çalışmak gayretinden bşşka bir şey değildir. Bu sebeple Fâtih'in Rumeli ve Anadolu'da fütûhatını ârızî sebeplerden doğan imhâ ve yağma savaşları şeklinde tasvir etmek hakikate aykırıdır.

Fâtih gâyesine harpsiz vâsıl olmağı tercih etmekte idi; çünkü bu suretle kuvvetlerini korumuş (bk. Kritovoulos, s. 156), fethedilen memleketi mâlî kaynakları zedelenmeden idâresi altına geçirmiş oluyordu. Tekliflerine redd cevabı verilmesi üzerinedir ki, asker in taarruz şevkini arttırmak için, yağmaya müsâade ediyordu. İstanbul muhâsarasında, Sırbistan, Bosna ve Mora'da bir çok kalelerin zaptında bu böyle olmuştur. Buna karşılık, 1456'da Enez limanını ve ona tâbî adaları, 1460'ta Mora'da ekseri kaleleri, Sırbistan'da Güğercinlik kalesini, 1459'da sırp despotluğunun merkezi Semendire'yi ve Karadeniz kıyısında Amasra'yı harpsiz ele geçirmiştir. Fâtih, umûmiyetle vezîr-i âzamı vâsıtası ile, can ve mal emniyeti ve çok defa bir vâlilik ve timar vaadederek, hukümdarı veya kale kumandanını harpsiz teslime iknâ ederdi. Kaideten, emniyet düşüncesi ile, teslim olan müslüman beylerine Rumeli'de dirlik verirdi. 1453'te imparator Konstantin'e Mora'ya çekilmeği teklif etmiş, 1460'ta Mora'yı alınca, despot Demetrios'a Enez ve adaları vermiş ve 700.000 akçelik gelir te'min etmiş idi (Kritovoulos, s. 159 v.d.). Kastamonu beyi İsmail Bey'e evvelâ Yenişehir, sonra Filibe civarında bâzı yerleri, Alâiye beyi Kılıç Arslan'a Gümülcine'yi, Karaman-oğlu Karaman'a Çirmen sancağını, Şebin-Karahisar beyi Dârâb Bey'e aynı sancağı, timar olarak, vermiştir. Bu usûl kalelerin kolayca zaptına bir çok yerde (msl. Mora'da; bk. Kemâl Paşa-zâde, s. 168 v.d.) yardım etmiştir.

Fâtih'in harp ve fetih usûllerini incelerken, bugünkü düşüncelere göre değil, zarûretlere ve zamanına göre hüküm vermelidir. O esâs itibârı ile islâm hukukunun harp ve sulh hukümlerine tâbî olmuştur. Rumeli'de „'Anveten" yapılan fetihlerde, şeriat kaidelerine göre, halkı esir, toprağı ve emlâki devlet malı sayıyordu. Teslim olanlar için islâmî âmân hukümleri tatbik olunuyor, cizye konuyor, mal ve şahısları devlet himâyesi altına alınıyordu. Msl. Fâtih siyâsî bakımdan Bosna kıralını ortadan kaldırmağı zarûrî görmüş idi (Neşrî, s. 198). Fakat Mahmud Paşa, daha önce kırala âmân vermiş olduğundan, bu dinî-hukukî ahdin bozulması en mühim bir ictihad meselesi hâline gelmiş (bk. Kemâl Paşa-zâde, s. 243), bunan için müftî al-Bistāmī'nin fetvâ vermesi ve hükmü bizzat icrâsı icâp etmiştir. Kaynaklar kıralın babasını öldürmüş olduğunu, bu idam dolayısı ile ayrıca belirtmek lüzûmunu da duymuşlardır. Bundan sonra macarların Bosna'ya girip, Yayiçe'de yerleşmeleri üzerine, Fâtih buraya bir kıral tâyinine râzı olmuş, bu suretle Bosna için, Mahmud Paşa'nın âmân ve uzlaşma siyâsetinin doğruluğu kabûl edilmiştir.

Osmanlıların „dârüiharp" içine akınları sırasında amansız hareketlerini de yine, şeriat hukümlerinin ışığı altında, mütâlea etmeliyiz. Nihâyet bu akınlar düşmanın müdâfaa kudretini yıkmak, dârülharptaki halka sulh ve emniyetin ancak „dârülislâma" geçmek, yâni pâdişahın hâkimiyet ve himâyesini tanımakla kurulabileceğini anlatmak maksadını güdüyordu (Fâtih devrinde örnek bir akın hakkında bk. Kemâl Paşa-zâde, s. 527—553).

Fâtih'in bâzan itâat ve inzibâtı te'min, yahut ibret dersi vermek için, sert tedbirler aldığını, tedhiş usûllerine baş-vurduğunu da (bk. Kritovoulos, s. 150) ilâve etmek lâzımdır. Mütemâdî isyân hâlinde olan ve venedikliler ile iş-birliği yapan arnavutlara ve macarlar ile iş-birliği yapan bosnalılara karşı bilhassa sert davranmış, Mora'da mütemâdî kargaşalık çıkararak, italyanların müdâhalelerine zemin hazırlayan arnavutları temizlemeğe çalışmıştır. O bunlara bir harp usûlü olarak baş-vururdu. Mora'da, fazla sert davranarak, düşmanı ümitsiz mukavemete sevkeden Zaganos Paşa'yı bu yüzden azletmiş idi; fakat bu sarp memlekette yüzlerce kaleyi savaş ile inkıyât ettirmek imkânsızlığı karşısında, kendisi de tedhiş usûllerine baş-vurmuştur (msl. Patras'ta ve Gardikion'da, bk. Kritovoulos, s. 156 v.d. ve Kemâl Paşa-zâde, s. 160).

Fethedilen şehir ve kalelerde alınan ilk tedbirlere gelince, kaleler, muhâfız askerlerin mahdut olması ve ileride yeniden mukavemet yuvası hâline gelmeleri ihtimâli dolayısı ile, umûmiyetle yıkılır, ancak askerî ehemmiyeti olan belli-başlı bir kaç kale bırakılır ve bunlar kuvvetle tahkim olunurdu.

Fâtih mahallî beylikler hâkimiyeti yerine, geniş bölgeleri bir idâre altında birleştirmeğe çalışan merkeziyetçi bir siyâsetin mümessili sıfatı ile, aynı devirde garptaki „monarklar“ gibi, bir kale yıkıcısı olmuş ve bunun için toptan âzamî şekilde istifâde etmiştir. *Düstûrnâme*'ye göre (s. 98), 1460'ta Mora da 300 kaleden yalnız 8'i bırakılmıştır (Kemâl Paşazâde'ye göre, 360 hisardan bâzıları; krş. Kritovoulos, s. 158). 1463'te Hersek fethinde, 6 kale müstesnâ, bütün diğerleri yıktırılmıştır (h. 873 tarihli defterde, Cevdet yazmaları, o.76, Hersek'te yalnız 3 kale gösterilmiştir). Hisarlar yıkılınca, etrafta açık arâzideki köyler kolayca itâat ediyorlardı (msl. Mora'da, Kemâl Paşa-zâde, s. 171). Uzun zaman mukavemet gösteren kalelerin yanına, dâimî abluka maksadı ile, havâle kuleleri yapılırdı. 1452'de Boğazkesen hisarı, 1456'da Belgrad karşısındaki Havâle (Güzelce-Hisar) bu maksat ile yapılmıştır. Devlet ayrıca askerî noktalarda yeni kaleler inşâ ederdi (1466'da Arnavutluk'ta İlbasan, Konya'daki Ahmedek). Umûmiyetle kalelere bir dizdâr ile timarlı kale erleri veya maaş alan ulûfeciler yerleştirilir yahut vergi muâfiyeti ile, yerli halk muhâfaza işlerinde kullanılırdı. Kapı-kulu yeniçeri ancak en mühim kalelere konurdu. 1460'ta Korint şehrine 400, 1461'de Trabzon'a 400 müstahfız yeniçeri yerleştirilmiştir (krş. defter, Başvekâlet arşivi, nr. 18, Mâliye, Vidin kalesi mevcutları).

Pâdişah ordusu ile çekilmeden önce, askerî tedbirler ile, yeni fethi emniyet altına aldığı gibi, bütün bölgeye vâli ve askerî kumandan olarak, bir sancak beyi, şehir ve kasabalara su-başı ve kadılar tâyin eder, köyler timarlı sipâhîlere verilirdi. Hakikatte bir memleketin Osmanlı devletine ilhâkı demek, orasının tahrire tâbî tutulması ve timar idâresinin tatbikı demektir. Tahrir ekseriyâ hemen fethi müteâkip yapılır (tahrir hakkında bk. H. İnalcık, *Arvanid defteri*, mukaddime; ayn. mll., *Stefan Duşan'dan Osmanlı imparatorluğuna*, *F. Köprülü armağanı*, İstanbul, 1953, s. 214—231). Osmanlı fethinin başlıca husûsiyeti ve ictimâî neticeleri bu tahrir defterlerinin incelenmesinden meydana çıkmaktadır. Her şeyden evvel Anadolu ve Rumeli'de fethedilen yerlerde zirâat arâzisi devletin yüksek mülkiyeti altında sayılırdı. Çiftçi tasarruf ve faydalanma hakkına sâhiptir. Toprak üzerindeki haklar, devletin askerî-malî maksatlarına göre, kayıtlanmıştır. Müslümanların fetihten önce kazanılmış mülk ve vakıf hakları bâzı şartlar altında kabûl yahut ilgâ edilmiştir. Toprağı devletin yüksek mülkiyeti altına alan bu esâsı Fâtih husûsî bir ehemmiyetle tatbik etmiştir. Bilhassa onun 1476'dan sonra bütün imparatorlukta emlâk ve evkafın büyük bir kısmını ilgâ etmesi neticesinde, devlet 20.000'den ziyâde köy ve mezraaya el koymuştur. Fâtih yeniden büyük mıkdarda arâziyi timar toprakları hâline getirdiği gibi, ibka ettiği emlâk ve evkaf için de, tasarruf edilen arâzi gelirine göre, orduya *eşkinci* („asker“) göndermek mecbûriyetini koymuştur. Bu büyük islâhat hareketinin en mühim neticesi, toprak üzerinde devlet nezâretinin, kuvvetlenmesi, devletin daha askerî bir mâhiyet alması olmuştur.

Fâtih, Rumeli'deki fütûhatı sırasında, her yerde yerli askerî ve idârî sınıflar mülkiyetindeki toprakları, bir çok manastır ve kilise vakıflarını devletin mülkü hâline getirmiştir. Bu köylü sınıfları lehine, bir ictimâî inkılâp demek idi; zîra Sırbistan'da, Mora'da, Arnavutluk'ta ve bilhassa Bosna'da toprak, büyük kısmı itibârı ile, asîl sınıfların, senyörlerin, askerlerin ve kilisenin mülkiyeti veya tasarrufu altında idi. Köylü, ağır vergiler ve angaryalara tâbî olarak, bu topraklar üzerinde çalışmağa mecbûr idi (G. Ostrogovski, *La féodalité byzantine*..., trc. H. Grégoire, Bruxelles, 1954, s. 187—222). Tahrir yapılıp, osmanlı idâresi yerleşince, senyörlerin mülkiyet hakkı Osmanlı devletine intikal etti. Fâtih devlet vergileri kaldırmasa bile, angaryaları ilgâ etmeğe dikkat ediyor, vergilere müstakar ve kolay ödenir bir mâhiyet veriyordu. Bu müsâit idâre tarzı dolayısı ile, bu memleketlerde osmanlı istilâsına karşı, köylülerin idârecî sınıflar ile berâber, bir mukavemeti görülmemiştir. Savaşın yağma ve tahripleri geçtikten sonra, Osmanlıların fethedilen yerlerde çiftçi sınıfları ehl-i zimmet sıfatı ile bırakmağa, oralarını „şenletmeğe“, yâni nüfuslandırıp, imâra ihtimâm ettiklerini biliyoruz (bir osmanlı istilâsı bekleyen Bosna kıralının papaya mektubu dikkate değer, bk. Zinkeisen, II, 149). Üstelik ortodoks veya bogomil köylülerin Bosna'da ve Sırbistan'da katoliklerin propaganda ve tazyikleri altında bir kurtarıcı beklediklerini kaydetmek lâzımdır. Bosna kıralı katolik idi ve bogomiller katolik bir idâre altında kendilerine hayat hakkı kalmadığını görüyorlardı.

Köylüler toprakları üzerinde tasarruf hakları ile ibka olundukları gibi, fetihten önceki asîl sınıflar ve askerler de, umûmiyetle osmanlı askerî teşkilâtına alınmakta idi; zîra devlet bunları reâyâdan ayrı tutuyor ve defterlere, sipâhî sıfatı ile, ayrı olarak kaydediyordu. Hıristiyan olsun, müslüman olsun reâya için, her hangi bir suretle silâh taşımak yasak idi. Reâyâ osmanlı askerî sınıfına hiç bir suretle alınmaz, yalnız sipâhî kâfirler veya Anadolu'da eski beyliklere mensup sipâhîler kabûl olunurdu (*Fâtih devri*, I, 168 v. d.). Fâtih'in, selefleri gibi, hıristiyan ve müslüman yerli sipâhîler hakkında tâkip ettiği bu siyâset fütûhatını sür'atle genişletmesinin sırlarından biridir; çünkü bu suretle, yerli askerî sınıflar bir şey kaybetmediklerinden, kolayca efendi değiştirebiliyorlardı. Fâtih bunlara ekseriyâ eski toprakları üzerinde maişet vâsıtalarını, timar şeklinde, tekeffül ediyor ve timar teşkilâtında, eski mevkîleri ile mütenâsip, bir vaziyet te'min ediyordu. Kayda değer bir nokta, osmanlı askerî sınıfına alınmak için, din değiştirmenin kat'îyen şart olmamasıdır. Bunlar müslüman timarlılar ile tam mânası ile müsâvî muâmele görmektedirler. 1473'te Angiolello (s. 46) ve Neşrî (s. 209), Fâtih'in ordusunda pek çok hıristiyandan bahsederlerken, birhakikati ifâde etmektedirler. Gerek timarlı sipâhî olarak, gerek voynuk veya başka adlar altında, Fâtih'in ordusunda büyük mıkdarda hıristiyan asker vardır. Fâtih devrine âit defterlerde, Vılk-İli'nde, Semendire livâsında, Vidin'de, Arnavut sancağında, Debre'de, Tırhala sancağında, Bosna ve Hersek'te yüzde üç ile yüzde elli arasında hıristiyan timarlı sipâhî buluyoruz. Eski sırp devletinde kalabalık bir muhârip sınıf teşkil eden voynuklar (islav „muhâripler“), Arnavutluk, Makedonya ve Sırbistan'da, büyük mıkdarlara yükselmektedir. Msl. Sırbistan'da Braniçeva'da ve Semendire vilâyetinde durum bu şekildedir ve burada fetihten önceki vergi sistemi de daha saf bir şekilde muhâfaza olunmuştur. Macaristan'a karşı bu mühim uç bölgesini ilhâk eden Fâtih böylece eski sırp beyliği müesseselerini temelinden tahrip etmiş değildir. Denebilir ki, burada osmanlı fethi sâdece yerli hânedanın bertaraf edilmesi ve tahrir-timar sisteminin, ancak bir çerçeve olarak, tatbik edilmesi suretinde gerçekleşmiştir. Hulâsa bu fethi, dinî, ırkî taassuba dayanan yıkıcı ve yok edici bir istilâ olarak tasvir etmek hakikate tamâmiyle aykırıdır. Fâtih Anadolu'daki fütûhatında aynı usûlü tatbik etmiştir. Eski müslüman sipâhîlere gelince, Karaman defterleri (bilhassa tapu ve kadastro müdürlüğü h. 881 tarihli defter ile h. 887'ye doğru yazılmış defter, Başvekâlet arşivi, mâliye, nr. 567) Karamanilinde ekseri timarların yerli sipâhîler eline bırakılmış olduğunu göstermektedir. Angiolello (s. 66)'da, 1474'te Karaman'da osmanlı askeri arasında bir çoğunun vaktiyle Pîr Ahmed'in askerleri olduğu belirtilir. Mezkûr tahrir defterlerine göre, Turgut-oğulları, Yapa-oğulları, Kögez-oğulları, Emlediğin (Emeleddin)-oğulları, Adalu-oğulları gibi, eski büyük kabîle beylerine eyâletin her tarafında büyük zeâmet ve timarlar verilmiştir (krş. Başvekâlet arşivi, tapu defterleri, nr. 392). Eski zâdegânın yerlerinde bırakıldığı hukmü doğru olmakla berâber, bu ancak Osmanlılara bağlılık gösterenlere şâmildir. Fethedilen bir çok yerlerde savaşta yakalanan askerlerin katl-i âma uğratıldığı biliniyor.

Ordu — Giresun bölgesinde timarların çoğu eski Çepni beylerinin oğullarına veya adamlarına tahsis edilmiş bulunuyordu (Trabzon defteri, nr. 828; Kastamonu için bk. Neşrî, s. 191; Dursun Bey, s. 98).

Eski sınıfların hukukî durumları ile ilgili olarak, fetihten önceki yerli vergilerin ve kanunların da aynen veya az tâdilât ile ibka olunduğuna burada kısaca işâret edelim. Fakat osmanlı fethinin getirdiği mühim bir değişiklik angaryaların kaldırılmasıdır. Hulâsa olarak denilebilir ki, Fâtih mahallî feodal hâkimiyetler yerine, her yerde merkezî bir imparatorluğun gayr-i şahsî ve birleştirici idâresini getirmekte idi (bu görüş teferruâtı bilinmeden evvelce, N. Iorga tarafından da muhtelif yazılarında, belirtilmiştir, msl. *Hist. des Etats balkaniques*, Paris, 1925).

Sürgün usûlü. Fâtih, yakın şarkta Türk-moğul imparatorluklarında yerleşmiş eski bir an'aneye tâbî olarak, fethettiği memleketlerde, emniyet düşüncesi ile, sürgün usûlünü geniş mikyasta tatbik etmiştir. Bununla o bölgeyi emniyet altına almak istediği gibi, İstanbul'a yaptığı mütemâdî sürgünler ile, bu şehri, nüfus ve iktisâdî durumu bakımından, hakikî bir „pâyitaht“ hâline getirmek gâyesini güdüyordu. Sürgün halk ayrı bir hukûkî esâsa tâbî olurdu (bk. H. İnalcık, *Ottoman Methods of Conquest*, s. 122). Fâtih İstanbul'u alınca, 1453 eylûlüne kadar, Anadolu ve Rumeli'den 5.000 âilenin, şehre yerleştirilmek üzere, sürgün gönderilmesini emretti (Dukas, s. 313). Bursa'dan İstanbul'a sürgün çıktığına dâir vesikalar vardır (Bursa şer'iye sicilleri), fakat yerini yurdunu bırakmak istemeyen halkın (bk. Âşık Paşa-zâde, nşr. Âlî, s. 69) mukavemeti sebebi ile, emir tamâmiyle yerine getirilememiş görünmektedir. Bunun için Fâtih 1454 kışında Bursa'ya geçerek, şiddetli tedbirler aldı, bir çok vâlileri değiştirdi (Kritovoulos, s. 95); Fâtih ondan sonra hemen-hemen her seferinde fethettiği şehirlerin zengin, san'atkâr ve tüccar halkından bir kısmını İstanbul'a sürgün göndermiş, şehrin iâşesine medar olmak üzere, etraftaki arâziye de çiftçi esirleri hâs-kul olarak yerleştirmiştir (bk. Ö. L. Barkan, *Kulluklar ve ortakçı kullar*,

İktisat fakül. mecm., I, sayı 1—4). Bu suretle İstanbul etrafındaki kırlara 1455'te, cenûbî Sırbistan'dan, 1458 ve 1460'ta Mora'dan (husûsiyle Korint'ten), 1479'da Zanta ve Kefalonya ve Aya Mavra adalarından hıristiyanlar getirtilip yerleştirildi. İstanbul içine 1453—1454'te Anadolu'dan, 1455'te Yeni Foça'dan, 1458'de Mora'dan, 1459—1460'ta Taşoz ve Samotraki adalarından, 1462'de Midilli'den, 1463'te Mora'da Argos'tan, 1468—1471'de Konya, Lârende, Aksaray ve Ereğli'den, 1473'te Eğriboz'dan, yine 1473'te Uzun Hasan ordusunda esir edilen ulemâ ve san'atkârlardan, 1475'te Kefe ve Mengüp'ten halk getirilip, iskân edildi. Bilhassa 1459 kışında Fâtih Rumeli ve Anadolu'dan, vaktiyle İstanbul'da bulunmuş halkın zorla gönderilmesini emretti. İstanbul'a kaçıp yerleşen köylüleri sipâhîleri geri götüremeyeceklerdi. 882 (h.) zilhicce başlarında (1478 mart ortaları) yapılan bir tahrire göre (Topkapı sarayı, D. 9524), İstanbul'da 14.803 hâne, 3.667 dükkân, Galata'da 1.521 hâne ve 260 dükkân sayılmıştır.

Trabzon alınınca, imparator âilesi ile birlikte, şehirdeki nufûzlu âileler (askerî sınıf) eşyâları ile gemilere yüklendi ve İstanbul'a naklolundu. Bundan başka, şehirden ve civârından 1.500 genç seçildi ve götürüldü (Kritovoulos, s. 175). Sonra şehre civardaki şehirlerden, Niksar, Lâdik, Bafra, Osmancık, Çorumlu, Tokat, Samsun ve başka yerlerden türk müslüman âileler sürgün edilerek, yerleştirildi. 1487 tarihli tahrir defterine göre, o tarihte şehirde 226 müslüman, 734 rum, 33 cenevizli ve 129 ermeni hânesi sayılmıştır (ayrıca 16 papaz hânesi). Bu rakamlar orada hıristiyan halkın mahv ve ifnâ edildiği şeklindeki iddiaların (bk. Babinger, s. 208) doğru olmadığını gösterir. Kastamonu ve Sinop'tan da bir kısım sipâhîlerin Rumeli'ne sürüldüğünü (*Tevârîh-i Âl-i Osman*, nşr. Giese, s. 112), 1474'te Karaman eyâletinde Taş-ili'nden belli-başlı âilelerin Rumeli'ye sürgün gönderildiğini biliyoruz. Buna karşı bir çok arnavut sipâhîlerinin Konya'ya ve bilhassa Trabzon vilâyetine sürüldüğü anlaşılıyor. Fâtih Trakya'da, Kafessa (Hafsa?) kasabası halkını, kendi adamlarından birinin malları çalındığından, toptan Karaman'a sürgün etmiş idi (Angiolello). Merkezî hâkimiyete mukavemet eden yörüklerin, Anadolu'dan Rumeli'ye, sürgün edilmesi usûlünün Fâtih tarafından tatbik edildiğine dâir elimizde az misâl vardır. 859 (h.) tarihli bir deftere göre (Cevdet yazmaları, O. 89), İpsala havâlisine Akça-Koyunlu'lardan bir cemâatın Fâtih zamanında sürülmüş olduğunu tesbit etmekteyiz.

Gazâ ve haçlılar, Osmanlı devleti ile garp arasında Balkanlar meselesi. Osmanlı devletinin gâzî devleti sıfatı, Fâtih zamanında her zamankinden daha belirli bir hâl almıştır. Bu faâl gazâ siyâsetini evvelâ Zaganos Paşa İstanbul muhâsarasında ifâde etti. Ona göre, garp hıristiyan devletleri birleşemezler, bundan dolayı çekinmeden fütûhatı gerçekleştirmek lâzımdır (bk. *Fâtih devri*, I, 130). Mücâhid pâdişahın karşısında hıristiyan Avrupa'nın birliği ve haçlı seferi fikrini papa temsil etmekte idi. Onun için papalığın siyâsî faâliyetleri dâimâ göz önünde tutulacaktır. Fâtih tarafından tâkip edilen siyâsetin esâsı, garp âleminin birleşmesine meydan vermemek ve iki cephede, yâni hem Anadolu'da, hem Rumeli'de çarpışmak mecbûriyetinde kalmamak noktalarında toplanabilir. İstanbul'un fethi haberi bütün Avrupa'da, büyük bir felâket gibi, heyecanla karşılandı. Papa Nicolas V. İtalya devletleri arasında bir ittihad kurmağa muvaffak oldu (1454). Bütün Avrupa hukûmetlerine mektuplar gönderdi ve hıristiyanları haçlı bayrağı altına dâvet etti. İmparator Friedrich III. ve Napoli kıralı Alfonso V. bu haçlı seferinin başına geçmek tasavvurunda bulundular. Regensburg'da imparatorluk „diet" inde (1454 nisan), bütün hıristiyanlık âleminde, beş senelik umûmî mütâreke yapılması, Çanakkale boğazına bir donanma gönderilmesi öne sürüldü. Frankfurt'ta toplanan ikinci bir „diet"'e bütün Avrupa hukûmetleri dâvet olundu ise de, semere vermedi. Osmanlı sarayı bu teşebbüslerden şüphesiz haberdar idi (Fâtih'in Avrupa'da istihbârât teşkilâtı hakkında bk. Fr. Babinger, *Mehmed II, der Eroberer und Italien*, s. 154; tahrir defterlerine göre, Tuna üzerindeki sancaklarda timarlı câsuslar bulunduğu anlaşılıyor).

Fâtih bir haçlı teşebbüsünün başlıca desteği olabilecek Venedik cümhûriyeti ile bir muâhede imzâladı (18 nisan 1454): venediklilere ticâret serbestîsi bağışlanıyor, ancak yüzde iki giriş ve çıkış gümrük vergisi konuyordu. Bizans zamanındaki gümrük muâfiyeti ve Venediklilere mahsus bir mahalle imtiyâzı kaldırılmış oluyordu. Yalnız, eskiden olduğu gibi, İstanbul'da bir Venedik balyozu dâimî olarak oturup, venedikliler arasındaki hukukî dâvalara bakacaktı. Bu muâhede Osmanlı hükümdarının İtalya bahrî devletleri karşısında siyâsetini ifâde etmektedir; yâni devletin hakimiyet haklarını muhâfaza etmek, fakat ticâret serbestîsi bağışlamak. Şarktaki menfaatlerini ve kolonilerini bu suretle emniyet altına alan Venedik, haçlı toplantılarına iştirâkten ve pâdişahı kızdırmaktan kaçındı. Karadeniz ve Ege denizlerindeki Ceneviz kolonileri de, harâc ödemeğe râzı olarak, pâdişah ile anlaştılar. Ancak Rodos şövalyeleri, papaya tâbî olduklarından, pâdişaha hiç bir zaman harâc ödeyemeyeceklerini bildirdiler ve 1461 tarihine kadar harp hâlini devam ettirdiler (1454'te Hamza Bey kumandasında osmanlı donanmasının Ege seferi netice vermedi). 1456'ta Fâtih, emniyet düşüncesi ile, Enez ile İmroz ve Limni'yi işgâl ettirdi.

1456 Belgrad müdâfaasında o kadar mühim bir faâliyet gösteren papalık, kendi kaynakları ile, 16 kadırgalık bir donanma teşkiline muvaffak oldu. Buna iki de Napoli gemisi katıldı. Bu donanma Kardinal Lodovico Scarampi idâresinde Ege sularına gönderildi. O sırada Mısır'da, bu donanmanın Anadolu kıyılarından İskenderiye'ye kadar islâm memleketlerine hücûm edeceği şâyiâsı yayıldı (*Ḫavâdiṯ ad-duhūr*, nşr. Popper, I, 298—299). Bu haçlı tehdidi ve bilhassa Kıbrıs meselesi (Vertot, III, 18 v.d) bu tarihte bir memlûk—osmanlı yakınlaşmasına sebep olmuştur. Rodos'ta üslenen papalık donanması Sakız ve Midilli adalarına uğradı; sonra Limni, Taşoz ve Sumatraki adalarını zaptetti (1457) ve birer mıkdar kuvvet bırakarak, çekildi. İsmail Bey Midilli hâkimini tekrar itâata mecbûr ettiği gibi, Taşoz ve Samotraki'yi yeniden işgâl etti. Limni'nin zaptı (1459 kışı) uzadı. Fâtih Enez ile bu adaları, yapılan anlaşma gereğince, eski Mora despotu Demetrios'a timar olarak verdi (Kritovoulos, s. 142). Fâtih ancak 1461'de Trabzon seferine çıkarken, Rodos şövalyeleri ile, bir mütâreke imzâlamıştır. Papanın Osmanlı devletine karşı mücâdelesini Arnavutluk'ta devam ettirdiğini görüyoruz. Orada Venedik 1463'te arnavut âsîlerini açıktan-açığa himâyesi altına alıncaya kadar, Napoli kıralı ve papa faâliyette idiler. İskender Bey'e para ve hattâ asker yetiştiriyorlardı. Fâtih [b. bk.] Trabzon seferine çıkmadan, İskender Bey ile de bir mütâreke akdetmiştir.

Papa Osmanlı devletinin garpta en büyük rakibi Macaristan'ı da, büyük ölçüde bir haçlı seferine iknâ edememiştir. Bununla berâber çarpışma mukadder idi; çünkü 1454—1456 arasında Fâtih'in esâs faâliyeti Tuna'ya kadar doğrudan-doğruya hâkim olmak ve sırp meselesini halletmek noktasında toplanmıştır. 1451'de Fâtih tahta çıkınca, sırp despotu Alaca-Hisar (Kruşevac) ve havâlisini zaptetmiş, fakat İstanbul fethi haberini alınca, iâde etmiş idi. Fâtih bir ültimatom göndererek, Lazar'ın eski memleketi Morava vâdisinin irsen kendisine âidiyetini ileri sürdü ve despot Georg Branković'e babasının mülkü Vılk-İli'ni, yâni Vulçitrn-Lab bölgesini bırakabileceğini bildirdi. 1454 yazında Morava vâdisine yaptığı seferde, Omol (Omolridon) ve Sifrice-Hisar (Ostrovica)'ı zaptetti (bilhassa bk. *Düstûr-nâme*, s. 97). Osmanlı ordusu çekilince, Vidin—Niş bölgesinde macarlar cenupta, Kosova havâlisinde, sırp kuvvetleri karşı taarruza geçtiler. Fâtih 1455 yazında ikinci sırp seferinde kuvvetlerini cenûbî Sırbistan'a Vılk-İli'ne yöneltti. Trepça, Novobrdo ve Lab vâdisinde başka gümüş mâdenlerini ele geçirdi. Yalnız Vılk-İli'nin işgâli şartı ile bir müsâlaha yaparak, despotu macarlardan ayırmağa muvaffak oldu (Omol ve Sifrice-Hisar despota geri verilmiş görünmektedir). Despot yılda 3 milyon akçe ödemeği ve seferlere muayyen mıkdarda asker göndermeği de kabûl ediyordu (Dursun Bey, Kemâl Paşa-zâde, Ducas ve Kritovoulos'tan başka, *İstanbul enstitüsü dergisi*, II, 170—173'teki fetihnâme). Fâtih Sırbistan'ı sıkı bir tâbîlik altında tutmanın Belgrad'ın macarlardan alınmasına bağlı olduğunu biliyordu. Şimdi sırplar bîtaraf idiler. Onlar Macarların katolik siyâsetinden memnûn değil idiler. Sırp siyâsetinde başlıca âmil olan Mahmud Paşa, kardeşi Mihail Angelovic vâsıtası ile, memlekette macar aleyhdarı hislerden faydalanmasını bildi; osmanlı tarafdarı ve bîtaraf zümre kuvvetlendi.

Fâtih 1456'da Belgrad önünde şahsî kahramanlığına rağmen (bozgunu önlemek için harp meydanına atılarak, alnından yaralandı, Kemâl Paşa-zâde, s. 138), ric'ate mecbûr kaldı. Bu muvaffakiyetsizlik haçlı ümitlerini yükseltti. 1457'de papa Calixtus III. donanmasını Ege denizine gönderiyor, Uzun Hasan ve gürcüler ile Osmanlılar aleyhinde temâsa geçmeğe çalışıyordu. Halefi Pius II. hıristiyan hukûmetlerini, haçlı seferine iknâ için, Mantua'da bir kongreye çağırdı.

Despot G. Branković'ten sonra, oğlu Lazar'ın da kısa zaman içinde ölümü (20 kânûn II. 1458) üzerine, sırp verâseti meselesi ortaya çıktı. Macarlar Mahmud Paşa'nın kardeşi Mihail'i bertaraf ederek, memleketi nufûzları altına almağa çalıştılar. Ölen despotun kızını Bosna kıralı ile evlendirmek ve onu macar himâyesi altına koymak plânını tatbike geçtiler. Hattâ Belgrad macar kumandanı Szilagyi Sırbistan'ı işgâl etmeği tasarlıyordu. (bk. L. von Thallóczy, *Studien zur Gesch. Bosniens und Serbiens...*, München ve Leipzig, 1919, s. 96—99. C. Jireçek, *Gesch. der Serben*, Gotha, 1918, s. 211). Aynı tarihte Mora'da iki despot, Demetrios ve Thomas arasında çıkan kavga dolayısı ile memleket karışmış idi ve Venedik burasını kendi nufûz bölgesi sayı-

yordu (Zakythinos, *Le despotat.*, 247). Yine 1457'de İskender Bey Arnavutluk'ta Evrenosoğlu İsâ Bey'i Albunlena'da bozmuş idi. Fâtih bu tehlikeler karşısında şu tedbirleri aldı: İsâ Bey'i tâze kuvvetler ile İskender Bey üzerine tekrar gönderdi; kendisi bir ordu ile Mora'ya hareket etti; Sırbistan'a despotluğun meşrû vârisi olup, yanına sığınmış olan Kör Greguar'ı, Mahmud Paşa idâresinde bir ordu ile, gönderdi. Sırplar bir takım müsâadekârlıklar karşılığında bir çok yerlerde kaleleri (bu arada Göğerceinlik) Mahmud Paşa'ya teslim ettiler. Fakat Semendire tarafında bizzat macar kıralı Mathias Corvin kumandasındaki bir ordu tehdit etti. Mahmud Niş civarına çekildi. Bu esnâda Fâtih Mora'da vaktiyle Konstantin'e tâbî olan yerleri fethetmiş ve Üsküp'e gelmiş idi. Mahmud Paşa orada pâdişah ile buluştu. Mathias, babasının tabyesini tatbik ederek, kışın gelmesini ve osmanlı ordusunun dağılmasını bekledi. Fâtih fevkalâde tedbirler alarak, ordusu ile Üsküp'te kaldı (1458 teşrin II. başlarında hâlâ orada idi). Tuna'yı aşarak, Tahtalu'ya taarruz eden kıral püskürtüldü. Pâdişah ondan sonra Edirne'ye döndü (kânûn I. 1458). Ertesi sene baharında, Fâtih bizzat Semendire üzerine hareket etti. Sırplar kendisine Sofya'da kalenin anahtarlarını getirdiler (hazîran 1459). Böylece Sırbistan doğrudan-doğruya osmanlı hâkimiyeti altına girmiş oluyordu (Semendire seferi erken ve kolayca bitirildiğinden, Fâtih aynı 1459 yazında Karadeniz'de Amasra üzerine yürüdü ve harpsiz teslim oldu). Semendire'nin sukutu Papa tarafından bir felâket telakkî edildi ve Mantua kongresinde haçlı seferi ilân olundu. Bu esnâda Mora'da despot Demetrios ile garplıların teşvik ettikleri Thomas arasındaki mücâdele bu sonuncunun lehine inkişâf etmiş ve garplıların mümessili sıfatı ile Thomas Mora'ya hâkim olmuş idi. (Zakythinos, s. 263 v.d.). Pius II., Osmanlılara karşı taarruz için, Mora'yı en iyi bir üss telâkkî ediyordu. Fâtih bu inkişaflara seyirci kalamazdı. 1460 Mora seferinde, kıyıda Venedik'e âit olan kaleler hâric, bütün yarımadayı fetih ve ilhâk etti. Fakat Mora'ya hakkı ile sâhip olmak ancak venediklileri Koron, Modon, Nauplia ve Argos gibi kalelerden atmakla mümkün olabilirdi. Kaçak esirler meselesi ancak Osmanlılar için hâkimiyet ve emniyet meselesini belirtmek bakımından mühimdir. Venedik kalelerine karşı teşebbüsler, husûsiyle 1463'te Argos'un, yerli bir rum papazının yardımı ile, Osmanlılar tarafından zaptı Venedik'i nihâyet Mora için harbe karar verdirdi (28 temmûz 1463).

Diğer taraftan Eflak'ta, Bosna'da vukua gelen hâdiseler macarlar ile çarpışmağı kaçınılmaz bir hâle getirmiş idi. Fâtih 1461'de Eflak beyi üzerinde eski tâbiiyet bağlarını ihyâ etmek istedi. Fakat Eflak beyi Vlad Drakul (Kazıklı Voyvoda) macar kıralı ile ittifak etti ve pâdişahın Trabzon seferi için uzaklaşmasından faydalanarak (Kemâl Paşazâde, s. 210), Tuna üzerindeki osmanlı mevkîlerine, taarruz etti. Bunun üzerine Fâtih 1462 yazında Eflak'ı istilâ ederek, Vlad'ı kaçırdı ve yanında sarayda bulunan kardeşi Radu (Radul)'yu onun yerine bey tâyin etti. Aynı tarihte Midilli adasında Mora'da olan şeyler tekerrür ediyordu: Midilli hâkimi Niccolo Gattilusio, türklere temâyül etmekle suçlandırdığı kardeşini ortadan kaldırmış ve italyanlar ile münâsebetlerini sıkılaştırmak, onlardan askerî kuvvetler almak, Anadolu sâhillerini talân eden Katalan korsanlarını korumak ve adada üsslendirmek ve nihâyet vergisini göndermemek suretiyle, açıkça hasmâne bir tavır takınmış idi (Kritovoulos, s. 180; Ducas, s. 346 v.d.). Fâtih Eflâk beyini cezâlandırdıktan sonra, 1462 eylûlünde Midilli'yi zapt ve ilhâk etti. Venedik bunu Ege'deki hâkimiyetini tehdit eden bir hareket olarak karşıladı. Yeni Bosna kıralı da macar himâye ve tâbîliğini kabûl etmiş olup, karısı dolayısı ile, sırp despotluk tahtı üzerinde hak iddia ediyordu. Osmanlılara karşı memleketinde bâzı kaleleri macarlara terketmekten bile çekinmedi (1462). Bu 1463'te Bosna'nın fethi ile neticelendi. Bu suretle Osmanlı devletinin iki büyük rakibi, Macaristan ve Venedik, 1463'e doğru kat'î harekâta geçmek zamanının geldiğine hukmettiler. Nihâyet papanın gayretleri semeresini verdi ve iki devlet Osmanlılara karşı tecâvüzî ve tedâfüî bir ittifak imzâladılar. 1463 yılı Fâtih'in garp ile mücâdelesinde bir dönüm noktasıdır. Papa artık haçlı seferinin hakikat olduğuna inandı. Venedik ve Burgonya ile bir ittifak imzâladı ve 1464 mayısını hareket tarihi olarak tesbit etti. Osmanlı imparatorluğunun taksim plânı bile hazırlandı (Zinkeisen, II, 283). Venedikliler Mora, Beotya, Attika ile Epir sâhil bölgesini, İskender Bey Makedonya'yı alacak, eski Bizans imparatoluğunun sâir kısımları rum büyüklerine verilecek, Bulgaristan, Sırbistan, Bosna, Eflak Macaristan'ın olacak idi. Bu tehlike karşısında Fâtih evvelâ İstanbul'a getirdiği Trabzon rum imparatoru ve âilesini ortadan kaldırdı (1 teşrin II. 1463). Müttefikler İskender Bey'i, pâdişah ile imzâladığı tâbiiyet anlaşmasını çiğneyerek, taarruza geçmeğe ikna ve para yardımı vaad ettiler (A. Gegaj, *L'Albanie et l'invasion turque au XV^e siècle* Paris, 1937, s. 132 v. dd.). Osmanlıların şarktaki rakibi Uzun Hasan'ın elçisi Venedik'e geldi ve Osmanlılara karşı ittifak müzâkerelerine girişti. Daha 1463 son baharında müttefikler taarruza geçmiş bulunuyorlardı. Venedikliler Argos'u geri almışlar ve Hexamilion (Kerme) hisarını alel'acele tekrar yükseltmişlerdi (eylûl). Mora'da bir çok kaleler ve şehirler isyân ederek, venedikliler ile birleşti. Yarım-ada içindeki müslümanlar bir kısım kalelere kapanıp kaldılar (Dursun Bey, s. 122). Aynı tarihte macar kıralı Bosna'nın pâyitahtı Yayiçe (Yaitse)'yi zaptetti (16 kânûn I. 1463). Venedik donanması Çanakkale boğazı dışında tehditkârâne dolaşıyordu. Fâtih her taraftan beliren bu tehlikeler karşısında şiddetli tedbirler aldı: Kışın yaklaşmış olmasına rağmen, Mahmud Paşa'yı, kuvvetli bir ordu ile, sür'atle Mora'ya gönderdi. Donanmayı takviye için, Kadırga limanı tersânesini yaptırdı ve İstanbul'u emniyete almak üzere, Çanakkale boğazında karşı-karşıya Sultâniye ve Kilit-Bahir kalelerini inşâ ettirdi (1463/1464 kışı). Mora'da venedikliler, mağlûp olarak, yarım-adayı bir kere daha Osmanlılara terketmek mecbûriyetinde kaldılar. 1464 baharında Fâtih Mora'ya müteveccihen İzdin'e geldiği zaman, orada harekâtın muvaffakiyetle neticelenmiş olduğunu öğrendi ve istikametini Bosna'ya çevirdi (Dursun Bey, s. 125—132). Fâtih o yaz Yayiçe'yi macarlardan almak için, boşuna muhâsara etti. Eylûlde Sofya'ya döndüğü zaman, macar kıralının Bosna'ya girdiğini öğrendi ve Mahmud Paşa idâresinde kuvvetler gönderdi. Bunun karşısında kıral, bir şey yapamayarak, çekildi. Fâtih müttefiklere karşı her tarafta muvaffakiyet kazanmış idi. Haçlı ordusunun başına bizzat geçeceğini ilân eden papa Pius II., Ancona'da husrân içinde öldü (15 ağustos 1464).

Fâtih 1465 yılında Venedik ve Macaristan ile sulh müzâkereleri açtı; çünkü Karaman işleri karışmış, mütemâdî seferler dolayısı ile, asker arasında ciddî bir hoşnutsuzluk baş-göstermiş bulunuyordu (Kritovoulos, s. 208). Pâdişahın sıhhatı da bozuk idi. Müzâkerelerde Venedik, Mora ve Midilli'yi ve müttefiki Macaristan için Bosna'nın şimâl kısmını istedi. Fâtih ise, Bosna'nın boşaltılması talebinde bulundu. 1465 yılı neticesiz müzâkereler ile geçti. Fâtih ertesi sene baharında, müttefiklerin âleti olan İskender Bey'i te'dip için, Arnavutluk'a hareket etti. O 1465 ağustosunda, sancak beyi Balaban'a karşı, mühim bir muvaffakiyet kazanmış idi. Fâtih şimâl dağlık bölgesine dayanan arnavutlara karşı memleketin ortasında kuvvetli İl-Basan kalesini yaparak döndü, İskender Bey venediklilerden aldığı yardımcı kuvvetler ile Akça-Hisar'ı muhâsaraya devam eden Balaban'ı yendi; sonra gidip, İl-Basan'ı kuşattı. Buna çok hiddetlenen pâdişah 1467'de ikinci defa Arnavutluk'a girdi. Yıldırmak için, büyük bir şiddetle hareket etti ve Venedik limanları üzerine, bu arada İşkodra'ya kuvvet gönderdi. Draç ve Kruya (Akça-Hisar)'yı tehdit etti. Arnavutluk Venedik—Osmanlı harbinin belli-başlı sahnelerinden biri hâlini aldı. Venedik macar kıralı Mathias'tan büyük yardım göremiyordu. Fakat o zaman Asya'da Uzun Hasan ve Karaman-oğullarını müttefik edinmek ve böylece Fâtih'e karşı büyük bir kara kuvvetini harekete geçirmek imkânını buldu.

Orta Anadolu meselesi ve Uzun Hasan ile mücâdele. Birinci safha. Karaman-oğlu İbrahim Bey'in ölümü (1466 ağustosuna doğru) üzerine Fâtih'in halası oğulları Pîr Ahmed ve kardeşleri Konya'ya ve ovaya, veliahd seçilmiş olan İshak Bey ise, Silifke ve Taş-İli'ne hâkim oldular. Beyliğin tamamına sâhip olmak için, İshak Bey Uzun Hasan'dan, Pîr Ahmed ise, Fâtih'ten yardım istediler. Bu esnâda Karamanlıların eski düşmanı Dulkadırlılar şarktan taarruz etmiş bulunuyorlardı. Osmanlı—Dulkadırlı işbirliğine karşı daha İbrahim Bey zamanında, Ak-Koyunlu—Karamanoğlu ittifakı mevcut idi. Şimdi Karaman ilinde de osmanlı nufûzunun yerleşmekte bulunduğunu ve bu suretle muvâzenenin kendi aleyhine alt-üst olduğunu gören Ak-Koyunlu Uzun Hasan, İshak Bey lehine harekete geçmeğe karar verdi. Kurnaz türkmen beyi Dulkadırlıların metbûu olan Mısır sultanını kuşkulandırmamak için kendini memlûklerin bir nâibi gibi gösterdi. 1464 son baharında, Fâtih Bosna'da meşgûl bulunduğu sırada, Dulkadır-oğlu Arslan Bey üzerine yürüdü, onu yendi; sonra İshak Bey'in kardeşlerine karşı savaşarak, Kayseri, Develi, Aksaray, Konya ve Beyşehri'ni aldı ve İshak Bey'e teslim etti (A. Erzi, *Ak-Koyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında araştırmalar*, *Belleten*, sayı 70 s. 203—218). İshak Bey bu şehirlerde Mısır sultanı Hoşkadem adına hutbe okutmuştur (İbn Taġribirdî, *Ḥavādiṯ*, III, 486). O zaman Pîr Ahmed ve kardeşleri kaçıp, Fâtih'in yanına sığındılar.

Fâtih 1444'te Karaman-oğullarına terkedilen toprakları geri almak, yâni istirdad siyâsetini bu tarafta tatbik zamanı geldiğini gördü. İshak Bey, tahtını emniyet altına almak için, bir taraftan Mısır sultanının himâyesini istediği gibi (*Ḥavādiṯ*, III, 483, Erzi bu mürâcaatın daha önce yapıldığı kanâa-

tindedir, s. 210), diğer taraftan da Fâtih ile uzlaşmağı uygun buldu. Akşehir, Beyşehri ve Seydişehri'ni terke râzı olduğunu bildirdi. Fâtih 1391'de Karaman-oğlu Mehmed Bey ile Yıldırım Bayezid arasında kararlaşan Çarşamba hudûdunun esas olmasını istedi ise de, anlaşma olmadı. Pâdişahın yanında bulunan Pîr Ahmed bu hudûda râzı olduğu gibi, Dulkadırlılar ile eskiden beri münâzaa mevzuu olan Kayseri üzerindeki hâkimiyetini de Osmanlılara bırakıyor, pâdişahın seferlerine bizzat gelmek taahhüdü ile, daha sıkı bir şekilde osmanlı tâbiiyetini kabûl ediyordu (Kemâl Paşa-zâde, s. 247—253 ve bilhassa Neşrî, s. 200 v.d.). Dulkadır beyi Arslan, Osmanlılar ile gizlice anlaşmış olduğu için, Memlûk sultanının tahriki ile öldürüldü (1465) ve yerine Şah-Budak getirildi. Buna karşı Fâtih Dulkadırlılardan Şehsuvâr Bey'i, bir tâbiiyet ahidnâmesi imzâlatarak, beyliğe seçti (1467'de beyliği Şah Budak'tan alacaktır).

Osmanlı kuvvetlerininin yardımı ile hareketa geçen Pîr Ahmed İshak'ı mağlûp ederek, Silifke kalesi hâric, bütün Karaman ilini idâresi altına almağa muvaffak oldu (hazîran 1465). Uzun Hasan'ın yanına kaçmış olan İshak çok geçmeden öldü (870 muharrem = 1465 ağustos—eylûl). Uzun Hasan o zaman yalnız Dulkadırlılara karşı harekete geçti; Fırat vâdisine doğru arâzisini genişletmeğe çalıştı. Gerger'i aldı (1465 başı) ve onu Dulkadırlılara âit Harput ile mübâdele etmek üzere, Mısır sultanı ile, müzâkereye girdi. Karaman-oğlu ve Dulkadırlılar arâzisinde Osmanlılara karşı Uzun Hasan'dan istifâde ettiğini sanan Mısır sultanı onun hakikî maksadını anladı ve Karaman hâdiseleri üzerine osmanlı pâdişahı ile bozulan münâsebetlerini düzeltmeğe çalıştı (Esâsen İstanbul Fâtih'inin Mısır'da halk tabakalarına kadar yayılmış bir şöhret ve sevgisi var idi. 1456'da Fâtih'in vebâdan öldüğü haberi yalan çıkınca, sultan kalede üç gün müjde davulu çaldırmıştır).

Bu tarihe kadar, bir taraftan müşterek haçlı tehlikesi, diğer taraftan Karaman-oğlu İbrahim Bey'in Tarsus ve sâir Memlûk topraklarına taarruzu sebebi ile, Osmanlı — Memlûk münâsebetleri çok dostâne idi. Fakat 1461'den sonra, Fâtih'in şarka yayılma siyâseti Memlûk nufûz sâhasını tehdide başladı. Mısır sultanı Uzun Hasan'ı, Karaman-oğullarını ve Dulkadırlıları himâyesi altında telâkkî etmekte idi. Uzun Hasan'a karşı bir hareket sayılan Trabzon fethi (1461) Mısır sultanı tarafından tebrik olunmadı (*Ḫavâdiṯ*, III, 408—411). 1463'te garplılara karşı büyük muvaffakiyet te'min eden Fâtih, Mısır sultanına gönderdiği mektupta, eski usûle aykırı olarak, ona kendisi ile müsâvî muâmelesi yaptı ve elçisi yer öpmedi. Bu muâmele Hoş-Kadem'i çok incitti ve düşman yaptı. Nihâyet son Karaman hâdiseleri iki taraf arasında münâsebetleri tamâmiyle bozdu. 1465'te bir Mısır elçisi Venedik'e gitti. Fakat söylediğimiz gibi, Uzun Hasan'ın Fırat vâdisinde taarruzları üzerine, Mısır sultanı elçisi Nûr al-Dîn al-Ḳuṣayrî'yi, dostâne bir mektup ile, Fâtih'e gönderdi. Bu mektup osmanlı sarayında memnûniyet ile karşılandı (*Ḫavâdiṯ*, III, 509). Ancak 1467'de Şehsuvâr'ın, bir Osmanlı mahmîsi olarak, Dulkadır tahtına oturması ve Memlûkler ile şiddetli bir mücâdeleye girişmesi üzerine, Memlûk—Osmanlı münâsebetleri yeniden gergin bir safhaya girecektir. Fâtih 1468'de Anadolu'ya sefere çıktığı zaman, bunun esas itibârı ile Memlûklere karşı olduğu söyleniyordu (Dursun Bey, s. 138). İshak'ın ölümünden sonra, tahtta sağlamca yerleşen Pîr Ahmed tâbiiyet şartlarına riâyet etmemeğe başladı; hattâ Ilgın hudûdunda bâzı toprakları geri istedi. Fâtih Anadolu'ya sefer yapmağa karar verdi. Garpta Venedik ve Macaristan ile tekrar sulh müzâkerelerine girişerek, onları oyaladı. İskender Bey o kış ölmüş idi (17 kânûn II. 1468). Aynı senenin ilk baharında Afyon'a doğru yola çıkan Fâtih, Pîr Ahmed ve Şehsuvâr Bey'den tâbîlik şartlarına göre, ordugâha gelmelerini istedi. Bunun mürettibi olduğu anlaşılan Mahmud Paşa'ya göre, onlar gelecek ve mesele kolayca halledilecek idi. Fakat Afyon'da Pîr Ahmed'in redd cevabı vâsıl oldu (1468 nisan sonu). Osmanlı ordusu Konya'yı koruyan meşhur Gevele (Kavalla) hisarını ve Konya'yı aldı. Mahmud'un askerleri Turgutlu aşîretlerini Çukurova'da Memlûk toprak'arının içerilerine kadar kovaladılar. Fâtih Konya'ya Manisa'dan şehzâde Mustafa'yı getirip; vâli tâyin ettikten sonra, İstanbul'a doğru yola çıktı. Pîr Ahmed, çekilen Mahmud Paşa ordusunun gerisine taarruz ederek, ağırlıklarını yağma etti. Bu muvaffakiyetini Mısır sultanına bildirdi ve ondan yardım istedi (*Ḫavâdiṯ*, III, 631 v.d.). Fâtih bunun üzerine Mahmud Paşa'yı hakaretle azletti (*ayn. esr.*, III, 684; temmûz 1468). O zaman Karaman ilinin Toroslar bölgesi sâhile kadar Karaman-oğulları elinde idi ve her an ova kısmı taarruza uğrayabilirdi. Fâtih böylece Anadolu'da büyük bir mücâdeleye sürüklenmiş ve garpta durumu zayıflamış oluyordu. Bunu Mahmud Paşa tarafından tâkip edilen yanlış siyâsetinin bir neticesi saydı. Orta Anadolu'daki mücâdele Venedik harbi ile ihtilât ederek, 1474'e kadar pek buhranlı safhalar göstermiş ve Fâtih'i yıllarca meşgûl etmiştir.

İkinci safha. Fâtih çekilir-çekilmez, Pîr Ahmed Lârende'den Konya'ya muvaffakiyetsiz bir hücûmda bulundu; fakat 1469'da Karaman-oğulları Konya ovasının şark kısımlarını, yâni Ereğli, Aksaray, Develi ve Niğde'yi tekrar ele geçirmiş bulunuyorlardı. Fâtih 1470'te Eğriboz seferinde iken, Karaman-oğlu Kasım, Ankara havâlisine kadar ileriledi ve mahallî kuvvetleri bozguna uğrattı (Kemâl Paşa-zâde, s. 322 v.dd.). 1471'den itibâren, Osmanlılar yalnız Konya ovasını değil, Toros dağlık bölgesini ve İç-İli'ni de alarak, Akdeniz'e kadar bütün Karaman-İli'ni inkıyat ettirmek için, esaslı seferlere giriştiler. Bunlardan birincisi, 1471 baharında, vezîr-i âzam İshak Paşa tarafından yapıldı. O kapı-kulunu da alarak, Lârende üzerine yürüyüp, şehri zaptetti ve İç-İl'e girdi. Oradan Niğde'de Kasım Bey üzerine yürüyüp, şehri ele geçirdi; fakat Bulgar dağına sığınan Kasım'ı yakalayamadı. Orada yeni Ankara sancak-beyi Davud'u bırakarak, kendisi döndü. Aynı tarihte Karaman'da harekâtta bulunan Gedik Ahmed Paşa sâhilde Alâiye'yi teslim aldı [bk. mad. AHMED, GEDİK]. 1472'de harekât sâhilden dağlık mıntıkaya nakledildi Gedik Ahmed, Pîr Ahmed'in âilesini ve hazînesini sakladığı ve bugün Silifke—Ermenâk yolu üzerinde Meynan dağı civarında olması icâp eden Mokan yahut Meynan hisarını, sâhilde Gorigos (Kurku, Korykos)'u, Çukur-ova hudûdunda Gülek'i zaptetti. Karaman ilini ve Uzun Hasan'ı venediklilerden tecrit etmek için bu dağlık bölgeye hâkim olmak zarûrî idi. Gedik Ahmed, bu harekâtı tamamlamak üzere. Luluva kalesini zaptettiği sırada, garptan bir haçlı donanması, şarktan Uzun Hasan kuvvetleri Karaman-İli'ne doğru harekete geçmiş bulunuyorlardı. Böylece Karaman meselesi milletlerarası bir mâhiyet alıyor ve Fâtih için saltanatının en buhranlı bir devresi açılmış oluyordu.

Üçüncü safha. Uzun Hasan 1471'e kadar Karaman işi ile doğrudan-doğruya uğraşmadı. Bu tarihe kadar İran'a hâkim olarak, Asya'nın en kudretli hukümdarlarından biri hâline gelmiş idi. Tebriz tahtına oturunca kendini Rum'daki (Anadolu'daki) beylerin de metbûu olarak görmeğe başlamış idi (bu bakımdan Rum beylerbeyi Hamza Bey'e yazılan mektup dikkate değer, Topkapı, nr. 11602—11440—11676). Fâtih'in ilerilemeleri ve iktisâdî tedbirleri Uzun Hasan'ın imparatorluğunu tehdit ediyordu. Osmanlılar Ak-koyunlu nufûz ve hâkimiyet sâhasına dâhil Koyulhisar ve Trabzon'u almışlardı. İran'ın servet kaynağı olan ipek üzerine Tokat'ta Fâtih tarafından ikinci bir gümrük ihdâsı (mezkûr mektup ve *Kanun-nâme-i sultânî ber mûcib-i örf-i osmânî*, nşr. Anhegger—İnalcık, Ankara, 1956, vesika, nr. 31) bilhassa şikâyet mevzuu idi. 1471'de Osmanlılar Karaman-oğullarına karşı kat'î harekâta girişince, bunlar Uzun Hasan'dan acele yardım istediler. Türkmen beyi, aynı tarihte Rodos şövalyeleri reisine, Kıbrıs kıralına ve Alâî Bey'e gönderdiği mektuplarda Karaman-oğluna imdât olarak, oğlu Zeynel kumandasında 30.000 kişilik bir kuvvet tâyin ettiğini bildiriyor (fakat böyle bir kuvvet ancak 1472'de hareket etmiştir), onları müşterek düşman olan Osmanlılara karşı iş birliğine çağırıyordu (1 ramazan 877 tarihli bu mektuplar Osmanlılar eline geçmiş görünmektedir. Topkapı sarayı, nr. 3127/2, 8334, 9662). 1473'te Uzun Hasan, Venedik elçisi Zeno'ya, siyâsetini şöyle hulâsa etmiştir: „(Fâtih'e) her taraftan aynı zamanda taarruz olunsun, o suretle ki, bir daha kalkınamasın ve adı dünya yüzünden ebedîyen kalksın" (Babinger, s. 345). Şimdi, osmanlı devletini ortadan kaldırmak gâyesinde, şark ile garp azim ile harekete karar vermiş ve birleşmiş bulunuyordu. Timur ile mukayese olunan Uzun Hasan'ın yanında İsfendiyar-oğlu. Germeyan-oğlu, Dulkadır-oğulları, İnal-oğlu gibi, Anadolu'dan kaçmış beyler toplanmış idi (Topkapı, nr. 11676). Uzun Hasan'ın Fâtih'ten ilk isteği Trabzon, Sinop ve Karaman'ın terki idi. Fâtih, şarktan gelen tehlike karşısında, hiç olmazsa garp hıristiyan âlemini yatıştırmağa çalıştı. Venedik ile tekrar sulh görüşmelerine başladı. 1470 sonbaharında neticesiz olarak kesilen müzâkereler 1471 baharında tekrar başladı ve bütün yaz devam etti. O yıl memleketlerinden atılan Karaman-oğulları Pîr Ahmed ile Kasım, Uzun Hasan'ın yanına giderek, müdâhalesini israr ile istediler. Türkmen beyi nihâyet taarruza karar verdi (Dursun Bey, s. 146). 1472 baharında evvelâ eski Trabzon imparatorunun bir yeğenini Trabzon'a hücûm ettirdi. İsfendiyar-oğlu Kızıl Ahmed ile Karaman-oğullarını mühim Ak-koyunlu kuvvetleri ile (30.000 kişi) orta Anadolu'ya gönderdi. Onlar Meynan ve Luluva'nın intikamını almak için (Dursun Bey, s. 146) Tokat'a hîle ile baskın imkânını buldular. Oradan bu kuvvetlerin bir kısmı Uzun Hasan'ın yeğeni Yusufca Mirza kumandasında Aksaray üzerindan Konya'ya geldi. Bu esnâda Uzun Hasan'ın elçisi İstanbul'da pâdişâhı oyalamağa çalışıyordu. Tokat yağması haberi yıldırım te'siri yaptı. Fâtih, mevsimin ilerilemiş olmasına bakmayarak, otağını Üsküdar'a kurdurdu. Rum Mehmed Paşa azledilerek, Mahmud tekrar vezîr-i âzamlığa getirildi. Şarkta Uzun Hasan'ın düşmanlarına mektuplar gönderilerek, tahrik

olundu (teşrin I. 1472'de yazılan mektup, Topkapı, nr. 1459). Şehzâde Mustafa'ya, Afyon'a veya Kütahya'ya çekilerek, Bursa'yı korumak üzere, Anadolu beylerbeyi Dâvud ile birleşmesi emri verildi. Akşehir'e kadar gelen düşman çekilmeğe başladı. Karşı taarruza geçen osmanlı kuvvetleri Beyşehir gölü yanında, Eflâtun-pınarı yakınında, düşmanı yakalayarak, bozguna uğrattılar. Yusufça Mirza esir düştü; Karaman-oğulları kaçtılar. Bu muvaffakiyet vaziyeti kurtardı. Fâtih bütün kış İstanbul'da harp hazırlığı yaptı. İmparatorluğun çıkarabileceği bütün kuvvetleri bir araya toplamağa çalıştı. Rumeli'den hıristiyan ahâli arasından cerehor (her köyden iki adam) toplattı. Bilhassa bu seferde hayatî ehemmiyeti olan iâşe ve ikmal işlerini mükemmel bir şekilde teşkilâtlandırdı (bk. Angiolello, s. 46 v.d., Feridun Bey, I, 282 ve Rûhî). Diğer taraftan Fâtih Mısır sultanı ile bir ittifak akdetmeğe muvaffak oldu. 1472 kışında Uzun Hasan, memlûklere âit Bîra (Birecik)'yı neticesiz muhâsara ve Haleb'i tehdid ettiğinden, bu ittifak kolayca gerçekleşti (İbn İyâs, II, 144 v.d.). O zamana kadar Mısır ordularını hezîmetten hezîmete uğratan Dulkadır beyi Şehsuvar memlûkler tarafından ele geçirildi ve Kahire'de idâm olundu (1472 ağustos). Bundan sonra Uzun Hasan Dulkadır beyliğinde Mısır'ın namzedine karşı bir rakip çıkardı.

Uzun Hasan, Anadolu'nun ve kendi imparatorluğunun geleceğini tâyin edecek bu hayatî savaş için, büyük askerî ve siyâsî hazırlıklara girişmiş idi. 1471'de Hacı Mehmed, Murad, Nicolo ve Chefarsa (?) adında dört elçisi Venedik'e gelerek, Fâtih ve Mısır sultanı aleyhinde ittifak akdetmek istediler. Hacı Mehmed Venedik'te kaldı. Diğerleri Papa ve Napoli kıralı nezdine giderek, ittifak teklif ettiler. Venedik Zeno Caterino'yu acele İran'a dâimî elçi olarak gönderdi (*Travels to Tana and Persia*, nşr. Stanley of Alderley, Londra, 1873, s. 11). Şu ittifak esâsları kararlaşmış görünmektedir: Venedik gemileri ateşli silâhlar ile bunları kullanacak ufak bir kuvveti Karaman sâhillerine getirecek, Uzun Hasan da bu tarafa bir kuvvet göndererek, müttefiki ile temas te'min edecek. Venedik hukûmeti ittifak gâyelerini şöyle tesbit etmiş idi: Uzun Hasan Anadolu'yu alacak, osmanlı padişahına kıyılarda, hisar yapmaması ve Karadeniz'i Venedik gemilerine açık bulundurması kabûl ettirilecek, Mora, Midilli, Ağriboz ve Argos'un Venedik'e iâdesi te'min edilecek. Venedikliler Uzun Hasan'a, boğazları geçerek, İstanbul'u zaptedebileceklerini de söylemekte idiler (J. Barbaro'nun mektubu: W. Hinz. *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Ankara, 1948, s. 54). Venedik, Napoli, Rodos, Papalık ve Kıbrıs gemilerinden mürekkep büyük bir haçlı donanması 1472 yazından beri Osmanlıların Akdeniz kıyılarına dehşet saçıyordu. Antalya (ağustos 1472), İzmir (13 eylûl) yağma edilmiş ve yakılmış idi. Bu donanma 1473 baharında Kasım Bey ile işbirliği yaptı. Gorigos, Sıgın ve Silifke kaleleri, bu tehdit altında, Kasım'a teslim oldu. Bununla berâber Fâtih'in Rumeli akıncı kuvvetlerini daha kıştan Sivas bölgesine göndermesi ve baharda büyük ordusu ile Erzincan'a doğru ilerilemesi üzerine, Uzun Hasan İçel sâhillerine kuvvet göndermek ve hıristiyan kuvvetleri ile temâs kurmak imkânını bulamadı. Her şey Fırat vâdisindeki savaşın neticesine bağlı idi.

Fâtih bir meydan muhârebesinde derhal kat'î bir netice almak istediği hâlde (Feridun Bey, I, 278 v. d.), Uzun Hasan üsslerinden çok uzak düşen osmanlı ordusunu yıpratmak ve iâşesiz bırakmak suretiyle ezmek plânını tatbik etmek istedi. Fâtih'in ordusu en fazla 70—100.000 tahmin olunabilir. Tercan ile Erzincan arasında bir düzlükte, Fırat'ın öbür tarafına geçen Rumeli kuvvetleri Uzun Hasan kuvvetlerinin baskınına uğradı. Rumeli beylerbeyi Has Murad öldü. Fâtih, bu mağlûbiyet üzerine, ordusunda baş-gösteren bozgun rûhunu önlemek için, fevkalâde tedbir almak mecbûriyetinde kaldı. Uzun Hasan, nihâyet oğullarının ısrârı ile, Otlukbeli'nde Başkent mevkiinde yaptığı ikinci baskın ile, kat'î muhârebeyi kabûl etti (16 rebiülevvel 878 çarşanba = 11 ağustos 1473; bu savaş dolayısı ile yazılmış müteaddit fetihnâmeler içinde bilhassa uygur harfleri ile yazılmış olanı için bk. R. R. Arat, *TM*, VI, diğerleri Topkapı sarayı arşivi, E. 9196, DTCF kütüp., yazma nr. 305 ve *İstanbul enstitüsü dergisi*, II, 169; Feridun Bey, I, 283 v.dd.). O zaman osmanlı ordusunun ancak sekiz günlük erzâkı kalmış idi. Tepeleri tutmağa muvaffak olan Dâvud ve Mahmud Paşa'ların gayreti neticesinde, osmanlı ordusu dar vâdide baskın te'sirinden kurtularak, harp nizâmı alabildi. Şehzâde Mustafa kumandası altında sol koldaki Anadolu azeplerinin başarılı taarruzu ve Uzun Hasan'ın oğlu Zeynel'in öldürülmesi harbin neticesini tâyin etti. Pâdişah kumandasındaki kapı-kulunun esaslı bir şekilde savaşa girmesine hâcet kalmadan, Uzun Hasan, durumu ümitsiz görerek, yalnız başına kaçtı. Savaştan sonra 4.000 kişi idâm olunmuş ve 2.050 esir alınmıştır. Fâtih, bundan sonra, Şebin-Karahisar üzerine yürümüş ve kaleyi teslim almıştır. Orada iken Uzun Hasan'ın elçisi ulemâdan

Ahmed Bekricî gelip, sulh istedi. Fâtih, bir daha osmanlı topraklarına tecâvüz etmemesi ve Karahisar'ı bırakması şartı ile, sulhü kabûl etti. Uzun Hasan, sonra „itmâm-ı emr-i müsâleha“ için, aynı elçiyi İstanbul'a gönderdi ve tâbî beylere mahsus bir ifâde ile, osmanlı arâzisine aslâ tecâvüz etmiyeceğini tekrar yemin ile te'yit etti (aslı Topkapı, nr. 4476). Bununla berâber kısa bir zaman sonra Uzun Hasan'ın hıristiyan devletlerini kışkırtmakta devam ettiğini öğrenen (bk. 1474'te Uzun Hasan'ın sarayında Venedik elçileri, *Travels to Tana and Persia*, s. 31) Fâtih, Hüseyin Baykara'ya gönderdiği bir mektupta (Feridun Bey, I, 284) Uzun Hasan'ı ortadan kaldırmak üzere, iki taraftan taarruza geçmeği teklif etmiştir. Uzun Hasan ile sulhü terviç etmiş olan vezîr-i âzam Mahmud Paşa, İstanbul'a döner dönmez, azledilmiştir. Fâtih, Uzun Hasan ölünce (5/6 kânûn II. 1478), onun nufûz sâhasına dâhil sayılan Gümüşhâne—Trabzon yolu üzerinde Torul mevkiinin rum hâkimini ortadan kaldırmış, Gürcistan ile Trabzon sancağı hudûdunda bâzı yerleri zaptettirmiş ve böylece Trabzon fütûhatını tamamlamıştır. Otluk-Beli (Baş-Kent) zaferi, Fâtih'e Fırat nehri berisindeki Anadolu toprakları üzerinde tam bir hâkimiyet te'min etmiş ve garplıların ve bilhassa Venedik'in osmanlı devletine karşı galebe ümitlerini ortadan kaldırmıştır.

Bununla berâber Karaman-İli'nde, dağlık bölgede ve içel sâhillerinde, Niğde ve Develi havâlisinde 1472'den beri tekrar hâkim olan Kasım Bey'i oradan atmak için, 1474'te Gedik Ahmed Paşa'nın yeni bir sefer yapması icâp etmiştir. Gedik Ahmed evvelâ dağlık bölgedeki kabîle reislerini Lârende'de yakalamağa muvaffak oldu; sonra Taş-İli'ne girerek, burayı kolayca inkıyât altına aldı; oradan Ermenak, Meynan ve Silifke'ye inerek, buraları tekrar zaptetti. Gedik Ahmed Paşa döndükten sonra, yeni Karaman vâlisi Sultan Cem'in (Fâtih'in çok sevdiği oğlu şehzâde Mustafa, Develi muhâsarası dolayısı ile, hasta bir hâlde yola çıkmış ve ölmüş idi), lalası Rum Mehmed Paşa harekâta devâm etti. Lârende üzerine yürüyen Karaman-oğlu Kasım'ı püskürttükten sonra, Varsaklara karşı yaptığı harekâtta pusuya düştü ve bozguna uğradı (bilhassa İdris Bitlisî, *Heşt Behişt*, Nûruosmâniye kütüp., s. 472—475, krş. Angiolello, s. 76). Mâmafih Karaman artık inkıyat altına alınmış olup, osmanlı devletini şimdi başka meseleler meşgûl ediyordu.

Garpta Venedik ve Macaristan ile savaşın alevlenmesi. Osmanlıların Anadolu'daki meşgûliyeti garplıları taarruz için dâimâ cesâretlendirmiştir. Fâtih 1468'de, Karaman seferinde Venedik ve Macaristan'ı sulh görüşmeleri ile oyalamış ise de, ertesi sene yazında Venedik donanması, Ağriboz'dan hareket ederek, Rumeli sâhillerini vurdu; Limni ve İmroz adalarını işgâl etti; zengin ticâret merkezi olan Enez'i yakıp-yıktı; Yeni-Foça'yı amansızca yağma ve tahrip etti, sonra gidip, Mora'da Vostitsa'yı zapt ve tahkim eyledi. Bu esnâda osmanlı donanması Karadeniz'de meşgûl idi (bk. *Belleten*, sayı 30, s. 203). Bu cür'etli taarruz üzerine Fâtih, düşmana ağır bir darbe vurmağa karar verdi ve hedef olarak çoktan beri düşündüğü Eğriboz'u seçip, ada karşısına geldi. Gelibolu vâlisi Mahmud Paşa donanma ile denizden, Venedik donanmasını nezâret altında tutar ve çıkarmayı himâye ederken. Fâtih Eğriboz adası ile kara arasında bir köprü yaptırdı; ordusunu geçirdi ve Eğriboz kalesini, şiddetli bir hücûm ile, 11 temmûz 1470'te aldı (bk. *Fetihnâme*, nşr. Ahmed Ateş, *Fâtih ve İstanbul dergisi*, I, 281 v. dd.). Eğriboz'un sukutu yalnız Venedik'te değil, bütün garp âleminde heyecan uyandırdı. Osmanlıların denize hâkim olduğu sanıldı. 1471 noelinde papa Sixtus IV. 6 kardinali, Avrupayı türklere karşı haçlı seferine tahrik için vazifelendirdi. Napoli ve Venedik ile bir haçlı donanması teşkili için ittifak imzâladı; fakat diğer Avrupa devletleri bîgâne kaldılar.

Kapı-kulu ile berâber ordusunu Karaman'a göndermiş bulunan Fâtih, garbı yatıştırmak için, 1471 temmûz başlarında Venedik'e bir elçi göndererek, sulh teklifleri yaptı. Elçi zâhiren 1444'te aynı rolü oynayan Fâtih'in üvey annesi Mara Sultan adına gönderilmiş idi (Iorga, *G O R*, II, 152; Babinger, s. 358). Fakat Fâtih'in Ege adaları üzerinde, Arnavutluk ve Mora'da istekleri, bilhassa yıllık harâc talebi üzerine, uzun münâkaşalardan sonra, müzâkereler yine kesildi (1472 mart). Yukarıda görüldüğü gibi, 1472—1473 yılı, Fâtih için, çok buhranlı geçmiştir. Fâtih, 1473'te şarktaki büyük düşmanı karşılamak için, bütün kuvvetleri ile uzaklaşınca, Rumeli ve İstanbul hakikî bir tehlike altına düştü. İshak Paşa ile Rumeli muhâfazası için Edirne'ye gönderilen Sultan Cem ve İstanbul'da Karıştıran Süleyman Bey ile Nasuh Bey, bilhassa şarktan mağlûbiyet şâyiaları erişince, duruma tamâmiyle hâkim olamadı'ar. Denizden bir Venedik taarruzu haklı olarak bekleniyor ve sûrlar tahkim olunuyordu (Venedik senatosu donanmanın İstanbul'a taarruz etmesine karar vermiş idi). Raguza vesîkalarına göre. Rumeli'de bir âsâyişsizlik ve kaynaşma var idi (Ba-

binger, s. 377). Angiolello (s. 48)'ya göre, bu şartlar altında, Cem'e hukümdarlık salâhiyetlerini alması müşâvirler tarafından telkin edilmiştir (Fâtih Süleyman ile Nasuh'u İstanbul'a döner-dönmez idâm ettirmiştir).

Fâtih'in Macaristan ile münâsebetlerine gelince, o bu tarafta tedâfüî bir durum aldı. Macar kıralının müdâhale teşebbüslerine rağmen, Bosna'yı korumak üzere, Tuna üzerinde Böğürdelen (Şabac) kalesini inşa ettirerek, kuvvetle tahkim etti (Zinkeisen, II, 369). Akıncılarını, 1471'den sonra, Macaristan'a değil, onun rakibi olan imparator Frederik III.'in Avusturya toprakları üzerine yöneltti ve macar kıralına bir elçi göndererek, sulh tekliflerinde bulundu (Zinkeisen, II, 369 v.d. ve Kemal Paşa-zâde, s. 407). Fâtih, 1473'te bütün kuvvetlerini Uzun Hasan üzerine sevkettiği zaman, bir macar elçisi geldi. Fâtih bu elçiyi, Uzun Hasan meselesini bitirinceye kadar oyaladı, huzûruna getirtmedi; Angiolello (s. 60)'ya göre, Sıvas'ta, Kemâl Paşa-zâde'ye göre, Amasya'da 3 ay bekletti.

Zaferden sonra elçinin isteklerini dinledi: Bigrad karşısındaki Havâle kalesi ile Güğercinlik kalesinin terki yahut yıkılması isteniyordu. Fâtih bunları reddettikten başka, Yayiçe'nin kendisine verilmesini istedi; arkasından Mihal-oğlu Ali Bey'e Macaristan'a akın yapmasını emretti (Kemâl Paşa-zâde, s. 407 v.dd. ve Oruc, s. 129). Mihal-oğlu Ali Varat'a kadar büyük bir akın yaptı (1474 kışı). 1473'te Polonya ile mücâdele hâlinde bulunan macar kıralı vaziyetten istifâde edememiş idi. Ancak 1475'te macar kıralı Osmanlılara taarruz için serbest kaldı. Böğürdelen'i muhâsara ile aldı (15 şubat 1476). Boğdan'a sefere hazırlanan pâdişahın yeni sulh tekliflerine itibâr etmemiş ve Semendire'yi almak üzere, Tuna üzerinde ağaçtan üç hisar yaptırmış idi. Boğdan seferinden dönen Fâtih, bunu haber alınca, askerin yorgunluğuna bakmadan, şiddetli kış ortasında, sür'atle Semendire önüne yetişti ve hisarları tahrip etti (bk. Dursun Bey, s. 163 v.d.; Kemal Paşa-zâde, s. 454; Neşrî, s. 216). Fâtih, 1477'de kuvvetlerini Venedik'e tevcih ederek, Macaristan'ı serbest bıraktı. Kıral Mathias o zaman imparatora karşı savaşa başladı. Venedik ile iş birliğinde bulunmadığı gibi, aksine onun kayın pederi Napoli kıralı Fâtih ile anlaştı. Venedik ile sulh kararlaştıktan sonra (1479), Macaristan'a karşı Osmanlı akınları tekrar şiddetlendi. Macar kıralı o zaman Venedik'e ve Papa'ya bu sulhü imzâladıkları ve kendisini yalnız bıraktıkları için, ateş püskürmekte idi. 1479'da bir taraftan Mihal-oğlu Ali, Malkoç-oğlu Bali ve İsâ Bey'ler Erdel'e taarruz ederken, öbür taraftan yeni Bosna beyi Dâvud Paşa, büyük akıncı kuvvetleri ile, Sava ve Drava ırmakları ötesindeki Macaristan topraklarına şiddetli akınlar yapmakta idi (Kemâl Paşa-zâde'deki mühim tafsilât için bk. s. 466—472 ve 527—533. Orada Mihal-oğlu'nun akın tarihi karıştırılmış; bk. Iorga, II, 181 v.d., Babinger, s. 458). Erdel'de bozguna uğrayan Osmanlı kuvvetleri Bosna'da muvaffakiyetler kazandılar.

Fâtih 1474—1478 yıllarında Venedik topraklarına karşı büyük taarruz seferlerine girişti. 1474'de Rumeli beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa Arnavutluk'ta en kuvvetli Venedik kalesi olan İşkodra'yı şiddetle muhâsara etti ise de, alamadı (15 temmûz—28 ağustos). 1475'te kuvvetlerini Kefe üzerine göndermeğe hazırlanan Fâtih Venedik ile tekrar sulh müzâkerelerine girişti. Ertesi sene Boğdan seferini yaptı (1476). Ancak 1477'de Venedik'e karşı yeniden taarruza geçti: Süleyman Paşa bu sefer Venedik'e âit İnebahtı (Lepanto) üzerine yürüdü. Denizden yardım alan kale zaptedilemedi (Kemâl Paşa-zâde, s. 462—465). Aynı tarihte Arnavutluk'ta Venedik tarafından müdâfaa olunan Kruya (Akçahisar) kalesi Evrenos-oğlu Ahmed tarafından abluka altına alındı. Ahmed Bey denizden gelen bir Venedik yardımcı kuvvetini sâhilde karşılayarak, bozguna uğrattı (Kemâl Paşa-zâde, s. 492). Yine 1477 yılının son baharında Bosna beyi İskender Paşa kumandasında bir ordu, Venedik'in şimâlî İtalya'daki arâzisine, büyük ve müthiş bir akın yaptı. Türk atlıları İsonso (Aksu) ve Tagliamento ırmaklarını aştılar ve Venedik şehri karşısındaki zengin ovayı alt-üst ettiler. Ertesi sene Friuli'ye aynı şekilde bir akın yapıldı. 1478—1479'da Mora'da Venediklilere âit yerlere taarruzlarda bulunan Turahan-oğlu Ömer Bey donanma ile gelen bir Vanedik kuvvetini püskürtmeğe muvaffak oldu (Kemâl Paşa-zâde, s. 511 v.d.). Nihâyet 1478 baharında bizzat pâdişah Arnavutluk'ta Venediklilere karşı sefere çıktı (İstanbul'dan hareketi 16 muharrem 883 perşembe). Doğrudan-doğruya gidip, İşkodra (İskenderiye)'yı muhâsara etti. Kuvvetle tahkîm edilmiş olan bu sarp kale, şiddetli topçu ateşi ile, umûmî hücûmlara dayandı. O zaman Fâtih etraftaki Gölbaşı (Zabiak), Leş (Alessio) ve Dırıvas veya Dırıgos (Drivasto) kalelerini zaptettirdi ve İşkodra'yı, denizden tecrit için, Bojana nehrinin ağzında iki kale yaptırdı; İşkodra'yı abluka altında bulundurarak, kendisi çekildi (8 eylûl 1478). Evrenos-oğlu'nun ablukaya devam ettiği Kruya daha önce açlıktan pâdişaha teslim olmuş idi (16 hazîran 1478; *Fetihnâme-i Akça-Hisar*, İsmail Sâib yazmaları, nr. 305 ve Topkapı, nr. E. 3207). Son taarruzlardan yılan ve vebâ salgınına uğrayan Venedik abluka altında bulunan İşkodra'ya yardım gönderemeyeceğini anladı. 1478 yılı başında İstanbul'da başlamış olan sulh müzâkereleri Fâtih'in İşkodra seferinden sonra tekrar ele alındı (kânûn I. 1478) ve 25 kânûn II. 1479'da 16 yıl süren bu uzun harbe son veren muâhede imzâlandı. Başlıca hukümleri şöyle hulâsa olunabilir: 1. Toprak bakımından, Venedik İşkodra'yı boşaltmağa ve teslime râzı oluyor, Akça-Hisar (Kruya)'ı, Limni, Eğriboz adalarını, Maina (Mayna) dağlık bölgesini bırakıyor; buna karşılık pâdişah da harp esnâsında Mora, Arnavutluk ve Dalmaçya'da aldığı bundan gayrı yerleri iâde ediyordu; 2. Venedik, ticâret serbestîsi karşılığında, her yıl 10.000 altın ödemeği, ayrıca şap iltizâmından eski borcu olan 100.000 dukayı 2 yılda ödemeği taahhüt ediyordu; 3. Venedik İstanbul'da bir balyoz [b. bk.] bulundurarak, tebeasının hukuk işlerinde hukûm vermek hakkına sâhip olacaktı. Bu muâhede ile Fâtih, bütün gâyelerine varamamış, Rumeli sâhillerinde, İnebahtı, Koron ve Modon gibi kaleleri düşman elinde bırakmış olmakla berâber, Arnavutluk'tan, Mora'dan ve Ege denizinin şimâl kısmından venedikllileri kovmuş ve rakibini yıllık bir vergi ödemeğe mecbûr etmiş idi (Kemâl Paşa-zâde'ye göre, s. 515, bu bir *cizya-i maḳṭūʿa*'dır).

Fâtih bu muâhede ile haçlı plânını müessir bir hâle getiren büyük deniz devletini bertaraf etmiş bulunduğundan, şimdi Rodos'a, İtalya'ya ve Papa'ya karşı taarruza geçebilirdi. İtalya'da Napoli, Venedik ve Milano arasındaki rekabetler ve papalığın siyâsî teşebbüslerine karşı düşmanlık durumu tamâmiyle elverişli kılmış idi ve Venedik Fâtih'i Napoli kıralığına karşı harekete geçmeğe teşvik ediyordu. Fâtih 1480 baharında bir taraftan vezîr Mesîh Paşa idâresinde Rodos üzerine, diğer taraftan Gedik Ahmed Paşa kumandasında cenûbî İtalya'ya iki donanma ile ordular sevkederek, fütûhatının yeni bir safhasına girmiş bulunuyordu. Fakat ölüm onu durdurmuş, eserini ancak torunu Yavuz Selim ve Kanûnî Süleyman tamamlamışlardır. Rodos kalesi önünde Osmanlı ordusu, 90 günlük çetin bir muhâsaradan sonra, büyük zâyiât ile çekilmek mecbûriyetinde kaldı (muhâsara 23 mayıs 1480'de başlamıştır). Gedik Ahmed Paşa ise, 1479'da Tocco hânedanına âit Aya Mavra, Kefalonya ve Zanta adalarını aldı ve Napoli kıralığının iç işlerine karışmak imkânını buldu (bk. Topkapısarayı, nr. E. 6675, mektup), sonra 1480'de 132 gemi ve 18.000 (?) kişilik bir kuvvet ile, Avlonya'dan hareket ederek (26 temmûz), Otranto'yu hücûm ile zaptetti (11 ağustos). Kaleyi tahkim edip, bir üss hâline getirerek, oradan etrafa akınlar yapmağa başladı (tafsilât için bk. Angiolello, s. 111). Bu sefer, Roma'nın fethine bir başlangıç sayılıyordu. Papa Roma'yı bırakıp, kaçmağı düşündü. Otranto'yu kurtarmak için, İtalya devletleri arasında, Macaristan ve Fransa'da haçlı rûhu canlandı. Gedik Ahmed Paşa tâze kuvvetler toplamak üzere, Rumeli'ye döndü. Bu kuvvetleri geçirmeğe hazırlandığı sırada, Fâtih'in ölümü haberi ve arkasından yeni pâdişah Bayezid II.'in Cem'e karşı çarpışmak üzere, ısrarlı dâvetleri geldi. Bunun üzerine Gedik Ahmed tekrar geri dönmek karârı ile Bayezid'in yanına hareket etti. Fakat Otranto'da ümitsizliğe düşen muhâfızlar nihâyet etraflarını saran düşmana teslim oldular (10 eylûl 1481, Kemâl Paşa-zâde'nin Otranto'da bulunmuş birisinden naklettiği mühim bir rivâyet için bk. s. 571—588).

Karadeniz hâkimiyeti: İstanbul fethi akabinde, 3 hazîranda, Galata cenevizlilerden teslim alındı. Kendilerine şer'î aman hukümleri tatbik olundu ve osmanlı ülkesinde serbest ticâret hakkı tanındı (vezîr-i âzam Zaganos'un imzâsını taşıyan bu fermanın aslı British Museum'dadır, bk. *Échos d'orient*, sayı 39, 1942; muahhar bir türkçe şekli İskender Hoci, *T O E M*, sayı 25, s. 49). Boğazlara hâkim olan Fâtih Karadeniz'in tamâmiyle kendi hukmüne tâbî olduğunu biliyordu. Burasını bir türk gölü hâline getirmeğe çalıştı. Evvelâ 1454 yazında bu denize donanmasını gönderdi. Karadeniz Ceneviz kolonilerinin merkezi olan Kefe, Kırım hanı Hacı Giray'ın müttefik kuvvetleri ile birlikte, sıkıştırıldı. Uzun müzâkerelerden sonra cenevizliler osmanlı pâdişahına 3.000 ve Han'a 1.200 altın vermeğe râzı oldular. Aynı yaz Osmanlı donanması Akkerman [b. bk.]'ı da tehdit etti ve Boğdan beyinden harâc istedi. Şimâl ticâretinin bu antreposu iktisâden boğazlara ve Karadeniz'e bağlı idi. Boğdan beyi 5 teşrin I. 1455'te osmanlı tâbiliğini ve 2.000 altın yıllık harâcı kabûl etti (Fr. Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien*, München, 1944, s. 21 v.d.). Buna mukabil boğdanlılar osmanlı ülkelerinde serbest ticâret müsâadesi aldılar (Kraelitz, *Osm. Urkunden*, vesika, nr. 1).

Trabzon rum imparatorluğu da 1456'da Osmanlı harac-güzârlığını kabûl etti. Böylece Karadeniz kıyılarındaki bütün küçük hukûmetler osmanlı matbûluğunu tanıdı. Fâtih 1479'a

kadar, Boğdan hâric, bu yerlerde doğrudan-doğruya osmanlı hâkimiyetini kurmuştur. Evvelâ 1459 'da Amasra 'yı, 1461 'de Sinop ve Trabzon havâlisini alarak, Karadeniz 'in Anadolu kıyılarını ilhâk etti. Şimâl kıyılarında Kefe ve ona tâbî ceneviz kolonileri, bir Osmanlı istilâsı ihtimâline karşı, Kırım hanı, Mengüp beyi ve Boğdan voyvodası ile ittifak münâsebetleri kurmağa çalıştılar. O zaman Litvanya ve Lehistan 'a hâkim olan Yagellonlar, Dnestr ırmağının garbında Karadeniz kıyılarında yerleşmek ve Kırım ile Boğdan üzerinde nufûzlarını te'sis etmek gâyesini güdüyorlardı (M. Malowist, *Kaffa kolonia genuenska na Kryme...*, Varşova, 1947, bahis V). Bu devirde şarkî Avrupa 'nın en kuvvetli devletinin başında bulunan Yagellonlar, Karadeniz hâkimiyeti için Fâtih'e rakip gibi görünüyorlardı. Asıl mühim olan nokta, Kırım hanı da Osmanlıların Kefe 'de yerleşmesini istemiyordu. 1469 'da Yâkub Bey idâresindeki Osmanlı donanmasının Kefe 'ye taarruzunu, Mengli Giray Han, Fâtih 'e „karındaşım" hitâbı ile yazdığı bir mektup ile, protesto etti (bk. İnalcık, *Belleten*, sayı 30, s. 203). Fâtih 1470 'te Kefe 'nin vergisini arttırdı. Müteâkiben siyâsî gelişmeler, Karadeniz 'in şimâlinde de hâkimiyetini kurmak için, Fâtih 'e imkân hazırladı. Yagellonlar Kırım hanlığına karşı Altın-Ordu ile ittifak ettiler. Buna karşı kırımlılar, bir taraftan moskof büyük beyliği ile ittifakı sıkılaştırdılar ; diğer taraftan osmanlı pâdişahına yaklaşmak lüzûmunu duydular. Boğdan beyi Stefan diğer Yagellonların tâbii olmuş ve Fâtih 'e yıllardan beri harâcı kesmiş idi. 1469 'da Boğdan 'a giren Kırım kuvvetlerini bozguna uğrattı ve Eminek Mirza 'yı esir etti. 1473 'te osmanlı kuvvetlerinin ve bilhassa Mihal-oğullarının Uzun Hasan 'a karşı gitmesinden istifâde ederek, harekete geçti. Eflak beyi Radu 'yu kaçırarak, kendi adamını bey yaptı. Kili 'den sonra İbrail 'i de aldı. Bunun üzerine Fâtih onu inkıyâda dâvet etti ve Rumeli beylerbeyi Hadım Süleyman Paşa 'yı bir ordu ile gönderdi. Bu ordu fenâ halde bozguna uğradı (kânûn II. 1475). Fâtih baharda bizzat Boğdan 'a karşı sefere çıkmak istedi ise de, ağırlaşan hastalığı onu alıkoydu. Bu sırada Kırım 'daki hâdiseler darbeyi bu tarafta vurmak imkânını verdi. O sırada osmanlı tarafdarı olan Eminek, ölen kardeşi Mamak yerine, „baş-bey" olmuş idi [bk. mad. KIRIM HANLIĞI]. Cenevizliler Mengli Giray Han 'ı zorlayarak, onu baş-beyliğ'ten attırdılar. Fakat Eminek geri geldi ve isyân etti ; Mengli Giray kaçıp, cenevizlilerin yanına sığınmak mecbûriyetinde kaldı. Bu tarihte Kırım 'da bulunan bir osmanlı elçisi hâdiselerin gidişinde mühim rol oynamıştır. Eminek Kefe 'ye karşı savaşa başladı ve Osmanlıları yardıma çağırdı (bk. J. Barbaro, nşr. Hakluyt, s. 28). O sırada Boğdan beyi, 300 eflak (bu tip asker için bk. İnalcık, *Fâtih devri*, I, 155—156) kayın birâderini Kırım 'a göndererek, Mengüp 'ü zaptettirmiş idi (bk. A. A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Cambridge Mss., 1936, s. 244, 252).

Kefe 'de ücretli lehli askerler var idi. Bununla berâber, Fâtih, Kırım hanlığındaki son gelişmeler neticesinde, hanlık kuvvetlerinin kendisi ile birleştiğini ve fütûhâtın kolayca başarılabileceğini gördü. Derhâl vezîr-i âzam Gedik Ahmed Paşa 'yı, kuvvetli bir donanma ile (Kemâl Paşa-zâde, s. 421, gemi adedini yüz olarak gösterir ki, resmî defter kayıtlarına en uygun rakam budur), bu tarafa gönderdi. Dört günlük muhâsaradan sonra, Kefe şehri Ahmed Paşa 'ya teslim oldu (6 hazîran 1475). Kefe fetihnâmesine göre (Topkapısarayı, nr. E. 11635 ve 11687), o sırada o diyârın muhâsarası ile meşgûl bulunan Kırım hâkimlerinden bâzıları da osmanlı zaferini görerek, pâdişaha itâat ve ubûdiyyetlerini sunmuşlardır. Gedik Ahmed Paşa cenûbî Kırım sâhillerinde Kefe 'ye bağlı bütün Ceneviz kolonilerini zapt ve osmanlı ülkesine ilhâk etti ; sonra Azak da alındı. Sarplığı ile meşhur Mengüp kalesi kuşatıldı ise de, ancak Ahmed Paşa 'nın avdetinden sonra, Zagarcı Yâkub Bey 'e teslim oldu (Kemâl Paşa-zâde, s. 423 v.d., kânûn I. 1475). Trabzon Komnenosları ve Boğdan beyi ile akrabâ olan Mengüp beyi ve âilesi, Yedi-Kule 'de uzun müddet mahbus kaldıktan sonra, pâdişahın emri ile, idâm olundular (Vasiliev, s. 262 v.d. ; Kemâl Paşa-zâde 'de Tat beylerinin öldürülmesi, s. 426 v.d.). Sugdak 'ta cenevizliler tarafından üç kardeşi ile hapsedilmiş olan Mengli Giray, Ahmed Paşa tarafından kurtarılmış ve Osmanlılara bağlılığını gösteren bir vesika imzalayarak, tekrar hanlığa geçmiştir (H. İnalcık, *Yeni vesikalara göre, Kırım hanlığının osmanlı tâbiliğine girmesi*, *Belleten*, sayı 30, s. 205—229).

Kırım 'ın bağlılığını te'min eden Fâtih Karadenizin şimâlinde daha serbest ve faâl harekete başladı : 1476 temmûz başında kendisi ordusu ile İsakçı 'yı geçerek, Boğdan arâzisine girerken, Eminek idâresindeki Kırım kuvvetleri geriden Boğdan 'a girdiler. Diğer taraftan Mengli Giray Han Altın-Ordu sâhasına taarruz etti. Han 'ın müttefiki İvan III. da Altın-Ordu 'ya karşı meydan okumağa başladı. Kırım hanı Lehistan kıralına, Boğdan 'a yardım etmemesi için, ihtarda bulundu. Yagellonlar Fâtih 'e sâdece bir elçi göndererek,

Boğdan 'dan elini çekmesini istemekle iktifâ ettiler. Bu suretle Boğdan seferinin bütün şarkî Avrupa siyâsetini harekete getirdiğini görüyoruz. Fâtih Boğdan 'da voyvodanın ordusunu Alba Valea 'da harbe zorladı ve yendi (27 temmûz, *Fetih-nâme-i Kara-Boğdan* muhârebenin tarihini, yâni 4 rebiülâhır tarihini taşır, İsmail Sâib kütüp., nr. 305, vesika 2), Fâtih memleketi tahrip ederek, merkezi Suceava 'yı yaktı. Fakat Stefan 'ı ele geçiremedi. Fâtih çekildikten sonra voyvoda yeniden taarruzlarda bulundu. O sırada şarkta Mengli Giray Han maglûp olmuş, Altın-Ordu hanı onu tâkiben Kırım 'a girmiş ve Kefe önüne kadar gelerek, şehri tehdit etmiş idi. Kırım 'ın istilâya uğradığını öğrenen Eminek kuvvetleri Boğdan cephesinden, perişan bir hâlde, ric'at etmişlerdi. Mengli Giray hanlığı kaybetti ve İstanbul 'da Yedikule 'de hapsedildi ; yerine büyük kardeşi Nûr-Devlet han oldu. Fâtih Altın-Ordu hanı Seyid Ahmed 'e bir mektup göndererek (bk. İnalcık, *Belleten*, sayı 30, s. 214 v.d.), Boğdan 'ı cezâlandırdığını, Kırım işlerine karışmamasını, zîra Nûr-Devlet 'in ve Kefe 'nin kendi himâye ve idâresinde bulunduğunu bildirdi. Sonradan hanlık tekrar karıştı. Fâtih, Eminek 'in mürâcaatı üzerine, Mengli Giray 'ı tekrar Kırım 'a gönderdi. Bu zât 1478 'de tekrar hanlık tahtına oturdu. Bu suretle Kırım hanlığı üzerinde osmanlı metbûluğunun yerleşmesinde Eminek büyük bir rol oynamıştır (onun ve Kırım hanlarının Fâtih 'e mektupları hakkında bk. İnalcık, *Belleten*, sayı 30; başka neşredilmemiş mektupları Topkapısarayı arşivinde mevcuttur).

Fâtih, Karadeniz hâkimiyetini tamamlamak üzere, 1479 'da Taman ve Çerkezistan sâhillerine yeniden bir donanma gönderdi. Bu donanma Anapa, Kopa ile Taman yarım-adasında Matrega (Tamatarhan) 'yı zaptetti. Boğdan meselesine gelince, 1484 'te Kırım ve osmanlı ordularının müşterek harekâtı neticesinde, Kili ve Ak-Kerman 'ın fethi ile, bir hall şekline bağlandı.

Fâtih 'in iç siyâseti ve neticeleri. Fâtih 'in iç siyâsetine hâkim başlıca meseleler, bir taraftan İstanbul 'un iskânı ve kalkındırılması, diğer taraftan seferler ve fethedilen bölgelerde kalelerin muhâfazası için, askerî kuvvetlerin mütemâdiyen takviye ve tezyîdi zarûreti etrafında toplanır. Bu iki nokta masrafların büyük nisbette artmasını ve bu sebepten yeni vergiler ihdâsını gerektirdiğinden, köylü ve şehirli büyük halk kitlelerini sıkmış ve memlekette bir takım gizli veya açık hoşnutsuzluklara ve cereyânlara yol açmıştır.

İstanbul 'un kalkındırılması gayretleri bir çok meseleler meydana çıkarmıştır. Sürgün usûlünün geniş ölçüde tatbik edilmesi, yukarıda işâret olunduğu gibi, bilhassa Anadolu 'da bir takım hoşnutsuzluklar doğurmuştur. Diğer taraftan fetih sırasında İstanbul 'da devlet malı ilân edilen emlâk, nüfus celbi için, başlangıçta her gelene parasız, mülk olarak, bağışlanmış, fakat sonra arsalar devlet malı sayılarak, kirâ (*muḳāṭa'a*) konmuş ve halk üzerine muazzam bir meblâğ (yılda 100 milyon akçe, Dursun Bey, s. 61) yüklenmiş, ancak kendini gösteren hoşnutsuzluk üzerine, bundan vazgeçilmiştir (Âşık Paşa-zâde, nşr. Giese, s. 133). Fakat Karaman gâilesi ve Uzun Hasan meselesi dolayısı ile, 1471—1472 'de Rum Mehmed Paşa 'nın vezîr-i âzamlığında bu vergi yeniden konmuştur (bu mesele hakkında bk. Başvekâlet Arşivi, Ayasofya Evkafı defteri, nr. 19, yıl 895).

Fâtih 'in, şehri şenlendirmek için, rumlara geri dönme müsâadesi vermesi, fetihte esir olan rumları satın alarak, şehre yerleştirmesi ve nihâyet Kir Luka (Lukas Notaras) gibi Bizans büyüklerine idârî vazifeler vermeğe hazırlanması müslümanlar arasında endîşe doğurmuş, fakat serbest kalan bu asil-zâdelerin bir değişiklik olmamış gibi, harekete başlamaları ve garp ile birleşmeleri ihtimâli üzerine, o zamanki vezîrler tehlikeyi görmüşlerdir (bk. Kritovoulos, s. 83 v. dd. ; frns. trc., Chalkokondyles, s. 175 v.d.). Dikkate değer ki, İstanbul 'da evlerden *muḳāṭa'a* 'yı kaldırmağa âmil olanlar da aynı vezîrlerdir. Fakat 1471—1472 'de Rum Mehmed Paşa 'nın ev *muḳāṭa'a* 'sı üzerinde tedbirleri, rumlar lehine onun hâinâne bir tertibi telâkkî edilmiştir. Müslüman halkın hislerine tercüman olan Âşık Paşa-zâde (s. 143) 'ye göre, Rum Mehmed Paşa 'nın bu tedbirleri almaktan maksadı şu idi : „Bu imâretten halk vazgeçe, yine evvelki gibi bu şehir bizim (yâni rumların elinde) ola". Aynı müellif Rum Mehmed 'in „İstanbul 'un eski kâfiri" ile yakın dostluğunu da iddia eder. Ulemâdan Karamânî Mehmed Paşa 'nın tahriki ile (*Amasya tarihi*, IV, 234) Rum Mehmed 'in idâmı Âşık Paşa-zâde 'de büyük bir memnûniyet ile ifâde edilmiştir (nşr. Âlî, s. 143, 170, 191). Her hâlde bu kayıtlar İstanbul 'da evler *muḳāṭa'a* 'sı meselesi için olduğu kadar müslüman ahâli ile Fâtih idâresinin geri getirdiği veya saraya aldığı rumlar arasındaki münâsebetler bakımından da ehemmiyetlidir. 1478 tarihli sayıma göre (Topkapı sarayı, nr. D. 9524), o tarihte İstanbul 'da 8.951 müslüman hânesine karşı, 3.151 hıristiyan rum, Galata 'da 535 müslüman hânesine karşı, 592 hıristiyan rum hânesi

var idi (burada hâne âile mânasınadır. Krş. N. Iorga, *Byzance après Byzance*, s. 52). Hâlbuki fetih esnâsında İstanbul'un en fazla 50.000 tahmin edilen rum halkı hemen-hemen tamâmiyle dağılmış idi (Kritovoulos, s. 76).

İmparatorluk fikri ile meşbû olan Fâtih rum zâdegânına mensup gençleri sarayına almış, bunlar, birer osmanlı olarak, sonradan idârede mühim mevkîlere geçmişlerdir. Rum Mehmed'den başka Paleologoslardan Has Murad Paşa ve kardeşi Mesih Paşa bunların en meşhûrlarıdır. Bundan başka bâzıları Bizans zâdegân sınıfına mensup bir kısım hıristiyan rumların da mühim mâlî işleri üzerlerine aldıklarını biliyoruz. Garba kaçtıktan sonra orada barınamayan ve sefâlete düşen bâzı rum büyükleri tekrar İstanbul'a dönmüşlerdir. 1476'da İstanbul gümrüğü iltizâmını üzerine alan Manuel Paleologos (Başvekâlet arşivi, mâliye, defter nr. 7387) her hâlde garba kaçtıktan sonra, İstanbul'a gelen aynı isimdeki kimse (Iorga, *ayn. esr.*, 53) olmalıdır. Bu devirde Sırbistan mâdenleri veya gümrük gelirleri üzerinde büyük iltizâm işlerine girmiş başka rumlar da görülmektedir (Calkokondyles, Paleologos Kandroz, Kantakuzinos, Trabzonlu Lefteri, 7387 numaralı defter ve *Kanunnâme-i sultânî ber mûceb-i 'örf-i osmânî*). 1464—1472 tarihlerinde rum âlimlerinin Fâtih'in sarayında husûsî bir alâkaya mazhar oldukları görülmektedir. Georgios Trapezuntios Roma'dan İstanbul'a o zaman döndüğü gibi, Kritovoulos eserini bu tarihlerde yazdı. O Fâtih'e takdim ettiği bu eserde, pâdişahı yunan kültürü dostu olarak tavsif eder (s. 136) ve Notaras'ı idâm ettirenleri kötülerken (s. 85), şüphesiz efendisinin duygularına aykırı yazmıyordu.

Meşhur Trabzonlu âlim Amirutzes, aynı devirde Fâtih ile sıkı temâs hâlinde idi. Fâtih'in divanından garba gönderilen siyâsî yazılar ve muâhedeler rumca yazılıyor (bunlardan bir kısmı, için bk. A. Bombaci, *Nuovi firmani greci di Maometto II*, *Byzant. Zeitschr.*, XLVII, 1954) ve tabi'î bunları yazan rum kâtipler de kullanılıyordu. Nihâyet Fâtih geniş imparatorluğu dâhilinde bütün ortodoksları tekrar patriğin idâresi altına koymuş, rumları birleştirmiş, italyanların tahakküm ve istismârından kurtararak, iktisâdî bakımdan, yükselmelerini te'min etmiştir (S. Runciman, *The Fall of Constantinople*, London, 1955, s. 8). Fakat bütün bu vâkıalara bakarak, Fâtih'in imparatorluğunu, Iorga gibi, şarkî Roma imparatorluğunun islâm kisvesi altında canlanması saymak mübâlega ve hatâya düşmektir. Bizans müesseselerinin iktibâsı husûsunda mübâlegalı iddialara mukabil, Fuad Köprülü'nün karşı tezleri (*THİM*, sayı I, 165—313) ehemmiyetle nazar-ı itibâra alınmalıdır.

Bu devirde içeride derin siyâsî akisleri olan en mühim mesele, Fâtih'in mâlî siyâsetidir. İstanbul'un pâyitaht olarak imârı, eski saray, yeni saray, büyük bedestan, Fâtih câmii manzûmesi, Yedi-Kule hisarının inşâsı, Ayasofya câmiinin ve surların tâmiri, imparatorluğun müdâfaası için Çanakkale boğazında Sultâniye ve Kilit-Bahir, Arnavutluk'ta İl-Basan, Tuna üzerinde Böğür-Delen, Konya'da İç-Hisar gibi büyük inşâat, hazîneye ağır masraflar yüklemiştir. Fakat asıl büyük masraflar şark ve garpta girişilen seferlerden ileri gelmekte idi. Bilhassa Uzun Hasan seferindeki muazzam masraflar devlet mâliyesini fevkalâde tedbirlere sevketmiştir. Fâtih artan devlet masraflarını karşılamak üzere, başlıca şu mâlî tedbirleri almıştır: *a.* Para üzerinde alınan tedbirler. Yeni akçe çıkarmak ve eski akçeyi beşte bir eksiğine değiştirmek suretiyle, bütün nakdî servetlerden bir nevî vergi almak. Bu suretle Fâtih 855, 865, 875, 880 ve 886 yıllarında yeni akçe çıkarmıştır. 875'ten sonra, bunun her beş yılda bir tatbikı kayda değer (bk. İnalcık, *Türkiye'nin iktisâdî vaziyeti...*, *Belleten*, sayı 60, s. 677 v.d.). Bu kanunu yürütmek için, pâdişahın yasak kolları, evleri, yükleri, hanları araştırmağa ve buldukları gümüş parayı ticârî kıymeti üzerinden müsâdereye salâhiyetli idi. Yeni akçe çıkarılmasının sık-sık tatbikı o kadar derin bir hoşnutsuzluk doğurmuştur ki, Bayezid II. tahta geçerken, kendisine taahhüt ettirilen hususlardan biri bir defadan fazla yeni akçe çıkarmaması idi. Diğer taraftan Fâtih paranın ayarını değiştirmiş (bk. İbrahim Artuk, *Fatih Sultan Mehmed ve onu müteâkip Bayezid ile Cem adlarına kesilen sikkeler*, *Fatih ve İstanbul*, II, 1—44) ve bu hâl para sistemi sıkı-sıkıya osmanlı ticâretine bağlı olan İran'da bile şikâyeti mûcip olmuştur (Topkapı sarayı, vesika nr. E. 11676). *b.* İnhisar ve iltizam usûlleri. Fâtih, tuz, sabun, mum gibi, zarûrî ihtiyac maddelerini bölge-bölge mukataaya vermiş, yâni iltizâm ile inhisara bağlamıştır. Msl. Anadolu eyâletinde yalnız Foça sabunhânesi sabunları satılırdı ve bu işi Anton-oğlu Obertiyo adlı bir frenk iltizâma almış idi (İnalcık, *Fâtih Sultan Mehmed'in fermanları*, *Belleten*, sayı 44, s. 700). Fâtih'in bu *muḳāṭa'a*'ların tatbikını te'min için çıkardığı yasaknâmeler (*Kanunnâme-i sultânî ber mûceb-i 'örf-i osmânî*, Ankara, 1956) sert bir mâhiyet almıştır. Msl. Karesi vilâyetinde Kızılca tuzu satılması

emrolunan yerlerde, başka yerden tuz getirenden para cezâsı alınıyor; bunu haber vermeyen nâip ve kethüdâ idâm ediliyordu. O zaman İtalya'da istibdat idârelerinde tatbik edilen bu iktisâdî-malî usulleri, mültezim olan bir çok italyanların memlekete soktuğu kuvvetle tahmin olunabilir. Aşık Paşa-zâde (nşr. Giese, s. 198) „vilâyet-i Osman'da işidülmedük ve görülmedük bid'atlerin ihdâsını" bir italyan yahudisi olan hekim Yâkub Paşa'ya atfeder ve iltizâmı, başka vesîleler ile de tenkit eder (bk. s. 21). *c.* Yeni vergiler ihdâsı. 1458 son baharında Anadolu sipâhîlerini harp meydanında tutmak için, Anadolu eyâletinde reâyânın ödediği çift resmini, bir emir ile, 22 akçeden 32'ye çıkarmış ve bu vergi yerleşip kalmıştır. Tokat'ta ihdâs ettiği ipek gümrüğü vergisi büyük bir zümreyi müteessir etmiştir. *d.* Emlâk ve evkafın neshi. Muhtelif yollar ile, mülk veya vakıf olarak, devletin elinden çıkmış toprakların mîrîye mal edilmesi maksadını güden tedbirler, Fâtih tarafından çok geniş bir şekilde tatbik olunmuştur. Bütün vakıflar ve mülkler, gözden geçirilerek, Dursun Bey (s. 22)'e göre, 20.000'den fazla köy ve mezraa neshedilmiş ve timarlı sipâhîlere dağıtılmıştır. İbka olunan vakıf ve mülklerden de, dîvânî denilen gelir hisseleri için, asker („eşkinci") istenmiştir (bk. Ömer Lutfi Barkan, *Divânî-mâlikâne sistemi*, *THİM*, I,). Asıl Nişancı Karamânî Mehmed Paşa'nın vezîr-i âzamlığında (1476—1481) tatbik edilen bu toprak islâhatı memlekette hoşnutsuzluk uyandırmıştır. Bu islâhatın asıl gâyesi timarlı sipâhî sayısını arttırmak ve pâdişahın hazînesi için yeni hâslar bulmak idi. Etrafındakilerin te'siri ile, bir zamandan beri babası ile arası açık bulunan Amasya vâlisi şehzâde Bayezid bu kanunun kendi sâhasında (Amasya, Tokat ve Trabzon) tatbikına mukavemet etmek isteyince, gayr-i memnûn bir kütle gözlerini Bayezid'e çevirmiştir. Diğer şehzâde Sultan Cem, babasının harpçi siyâsetini devam ettirmeğe namzet sayılıyor ve Karamânî Mehmed tarafından destekleniyordu. Bu suretle Fâtih'in hastalığının arttığı son yıllarında, bilhassa 1479'dan itibâren, Bayezid ile Cem arasında, taht için başlayan gizli mücâdele memlekette büyük bir ictimâî hareket ile ihtilât etmiş oluyordu. Bayezid pâdişah olur-olmaz, ilk işi bu emlâk ve evkafı sâhiplerine iâde etmek olmuştur (Dursun Bey, s. 22, 182 ve Başvekâlet arşivi, Bayezid II. devri vakıf ve timar defterleri). Fâtih'in emlâk ve evkafı neshetmesi, bilhassa ulemâ sınıfını, şeyhleri ve eski türk, müslüman bey âilelerini mütessir etmiş, fakat yeni akçe husûsundaki icraâtı bütün halk arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Buna kanunların şiddetle tatbikı (bk. Neşrî, s. 218) neticesinde meydana gelen korkuyu da ilâve etmek lâzımdır. Fâtih'in son yıllarında ricâl arasında şiddetlenen rekabet bu hoşnutsuzluğun tezâhürüne vesîle olmuştur. Ulemâ sınıfından gelen Nişancı Karamânî Mehmed Paşa, Fâtih'in mâlî siyâsetinden mes'ûl tutuluyordu (bk. Kıvâmî, nşr. Fr. Babinger, İsnanbul, 1955, s. 273). Karamânî devlet içinde saray gulâmlarından olan ümerânın da nufûzunu kırmağa çalışıyordu. Rum Mehmed Paşa'nın idâmına, Gedik Ahmed'in zindana atılmasına ve sonra sürülmesine, İshak Paşa'nın menkûbiyetine, Davud Paşa'nın azline hep o sebep gösterilmiştir. Buna karşılık tevkîî Fâik Paşa ve ulemâdan Manisa-zâde, vezîr olarak, divana alınmıştır. Gulâm sınıfından gelen ricâl, yeniçerileri ve şehzâde Bayezid'i tabi'î bir müttefik bulmuş ve mâlî siyâsetten şikâyet eden halk efkârı tarafından desteklenmiştir. Fâtih'in siyâsetini Bayezid II. terketmeğe ve onun an'aneyi kıran müfrit tedbirlerini kaldırmağa çalışmış, sulhperver, yumuşak, müsâmahalı bir idâre getirmiş, 1482'de Gedik Ahmed ve İshak Paşa'ların nufûzuna son verdikten sonra, Çandarlılara iâde-i itibâr ettirerek, eski osmanlı an'anesine ve şerîate devlet içinde tekrar üstün bir nufûz sağlamağa gayret etmiştir. Bununla berâber, Fâtih'in kul sisteminin üstünlüğüne dayanan merkeziyetçi idâresi ve cihan hâkimiyeti gâyesine mâtûf askerî devleti bu aksül'amelden ancak kısmen müteessir olmuştur. İstanbul etrafında Anadolu-Rumeli temeli üzerinde asıl husûsiyetiyle Osmanlı imparatorluğunu kurmuş olan Fâtih'tir.

İktisâdî gelişme. Fâtih imparatorluğunu kurarken, meydana gelen iktisâdî-ticârî gelişme ve değişiklikler büyük bir ehemmiyet taşır. Burada kısaca şu noktaları tesbit edeceğiz: 1. Fâtih devrinde osmanlı ülkesinin muhtelif bölgeleri arasında birbirini tamamlayan iktisâdî-ticârî faâliyet çok gelişmiştir. Bölgeler arası bu ticârette, italyanlar yerine, türk müslüman, rum ve ermeni yerli tâcir ve gemiciler kaim olmuştur. Garbî Anadolu'da mühim pamuklu sanâyî, Ankara ve Kastamonu'da sof, Bursa ve İstanbul'da ipekli, Selânik ve İstanbul'da çuha ve Edirne'de ayakkabı sanâyii bu devirde ziyâdesi ile gelişti; zîra bu mâmûlât Balkanlara, Karadeniz şimâlindeki memleketlere âit tabi'î mahsûller ile, mühim bir mübâdele mevzuu hâlini aldı. Fâtih garp ile olan Levant ticâretini baltalamak değil, aksine geliştirmek istemiş, fakat muayyen hâkimiyet hakiarından da fedâkârlığa müsâade etmemiştir. Osmanlı tebeası

yabancılardan daha az gümrük ödüyordu. (başlangıçta yerliler 2 %, yabancılar 4 %, sonra bu nisbet yerliler için 4%, yabancılar için 5% olmuştur). 2. Diğer taraftan Arabistan yolu ile Hindistan ticâreti ve Dubrovnik yolu ile Floransa ticâreti Fâtih devrinde gelişme gösterdi. İpek ve ipekli kumaş, sof ve hubûbat karşılığında, İtalya'dan mühim mıkdarda ince yünlü kumaşlar idhâl olunuyordu. Bu ticâretin en mühim merkezi Bursa idi. Bursa, İran ipeği ile garp yünlülerinin mübâdele edildiği beynelmilel bir pazar hâlini aldı. Mısır'dan hind bahârâtı, şeker ve pirinç getiriliyor, tahta, demir ve Bursa kumaşı ihrâc olunuyordu. Antalya bu ticâretin antreposu durumunda idi. 1479 yılına doğru, İstanbul gümrük bölgesi, üç yılda 13 milyon akçe, Bursa ipek gümrüğü yılda 700.000 akçe ve Antalya gümrük bölgesi 150.000 akçe gelir te'min ediyordu (Başvekâlet arşivi, mâliye, nr. 7387).

Karamânî Mehmed Paşa'nın mâlî tedbirleri neticesinde, Fâtih'in son saltanat yılında hazînede hazır iki buçuk milyon kadar altın ve 48 milyon akçe var idi (Topkapı sarayı, E. 9713); fakat memleket geliri, havâleler ile yerinde harcandığından, hakîkî vâridat mıkdarı bunun çok üstündedir.

Fâtih'in şahsiyeti. Fâtih, İstanbul'un hemen fethinden sonra, bir garp kaynağının kaydettiği üzere, her işte son derece atılgan, makedonyalı İskender gibi şan ve şeref kazanmak isteyen, cevvâl zekâlı, yorgunluğa, soğuğa, sıcağa, susuzluğa ve açlığa mütehammil, sert konuşur ve kimseden çekinmez, zevk ve sefâya bîgâne bir hükümdar idi. Türkçe, yunanca ve slavca olmak üzere, üç dil bilirdi (Z. Dolfin, trk. trc., s. 24 v. dd.). Bu tavsifi tamamlamak üzere, muâsır arap kaynaklarının şâhidliği zikredilebilir: „ulemâya karşı yakınlık göstermek, onlar ile görüşmeğe ehemmiyet vermek ve onlardan yanına gelenlere tâzim ile muâmele etmek gibi, meziyetleri ile berâber, babasının frenkleri def'etmek yolundaki gayretlerine devam etti; fakat zevk ve sefâ husûsunda ondan geri kaldı" (al-Saḫāvî, *Vaǧiz al-kalām*, Köprülü kütüp., nr. 1189, 187ª ve İbn İyâs, II, 204). Bir kelime ile Fâtih tarihte imparatorluk kurucularının vasıflarını taşır: dünya hâkimiyetini gâye edinmiş kudretli bir asker ve geniş görüşlü bir kültür adamı. Kendi âilesi içinde Yıldırım Bayezid'i ve bilhassa torunu Yavuz Selim'i hatıra getirir. Fâtih'in bütün hareketlerine, amansız tedbirlerine olduğu kadar ilmi himâye ve teşviklerinde bir esâs fikir hâkimdir: devletini her bakımdan dünyanın en üstün ve kudretli imparatorluğu hâline getirmek, Fâtih edebiyata derin bir şekilde vâkıf idi (bk. *Fâtih'in şiirleri*, nşr. Kemal Edib Kürkçüoğlu, Ankara 1946), din felsefesi meselelerine âşinâ idi (bk. Mübahat Türker, *Üç Tehâfüt...*, Ankara, 1956), coğrafya, riyâziye ve hey'et ilmine husûsî bir alâkası var idi (*Şaḳā'iḳ-i nu'mānîya* tercümesi İstanbul, 1269, s. 194; S. Ünver, *Ali Kuşçu*, İstanbul, 1948). Muhtelif ilimleri tahsil için mütehassıslarını kendisine hoca tâyin ederdi. Bunlar, her gün muayyen saatte gelip, kendisine ders okuturlardı. Hoca-zâde, Gûrânî, Molla İyas, Sirâceddin Halebî, Molla Abdülkadir, Hasan Samsunî, Molla Hayreddin hocalarındandır. Fâtih'in arapça ve farsçaya vâkıf olduğunda şüphe yoktur. Saray muhiti yunanca ve slavcayı öğrenmesine müsâit idi. Fâtih Arabistan ve İran'da devrinin büyük ulemâsını tanır, onları kendi ülkesine getirtmeğe çalışırdı. Kendi ülkesindeki ulemânın acem ve arap ulemâsı seviyesinde olmamasından muztarip idi (*Şaḳā'iḳ* tercümesi, s. 112). Ancak Hoca-zâde ile yabancılar karşısında öğünürdü. Fetihten sonra, İstanbul'da 8 kiliseyi (bu arada Zeyrek medresesi) medrese hâline getirdi; Ayasofya medresesini açtı. 1470'te kendi câmii etrafında meşhur Semâniye medreselerini yaptırdı (bk. Süheyl Ünver, *Fâtih külliyesi*, İstanbul, 1946; *Heşt behişt*, s. 378 v.d. ve *Fâtih Mehmed II. vakfiyeleri*, Ankara, 1938). Fâtih, medreseleri bizzat teftiş eder, dersleri dinler ve mükâfat verirdi. Sarayda, seferlerde, yolda, sünnet düğünü gibi cemiyetlerde, büyük ilmî mübâhaseler yaptırırdı. Devrinin en büyük âlimleri Molla Husrev, Molla Gûrânî, Molla Yegân, Hızır Bey ve Hoca-zâde'dir. O devirde yetişmiş mümtaz ilim ve idâre adamlarının çoğu bunların talebeleridir. Fıkıhta Molla Husrev, tefsirde Molla Gûrânî, kelâmda Hoca-zâde bütün islâm âleminde makbûl eserler yazmışlardır. Bu devir osmanlı türklerinde riyâziyât bakımından oldukça parlak bir devirdir (A. Adnan—Adıvar, *Osmanlı türklerinde ilim*, s. 32). Fâtih, kendi devrinde, ilim ve felsefe tarihinin en mühim meseleri üzerinde âlimleri münâkaşaya ve eser vermeğe teşvik etmiştir. Sayyid Şarîf Curcânî ile Taftazânî arasında ulemâyı ikiye ayıran meşhûr münâkaşayı tâzelemiştir. Kendisi Sayyid Şarîf'e mütemâyil idi. Diğer taraftan İbn Ruşd ile Ġazzālî arasındaki eski münâkaşayı Hoca-zâde ile ʿAlī Ṭūsī'ye inceletmiştir. Muhtelif kaynaklar Fâtih'in felsefeye alâkasını belirtir (bk. E. Jacobs, *Oriens*, II, 10; Kritovulos, s. 14, 177, 209). Fâtih, Amirukis (Amirutzes) ile felsefî musâhabeler yapardı; „zîra sultan en keskin zekâlı feylesoflardan biridir" (Kritovoulos, s. 177). Amirutzes, Ali Kuşçu, G. Trapezuntios, Hoca-zâde gibi, şarkı ve garbı temsil eden devrin büyük zekâları onun huzûrunda birleşiyorlardı.

Fâtih garp kültürünü ve hıristiyan dinini de anlamağa çalışmıştır. Patrik Gennadios itikadnâmesini onun için yazdığı gibi (bk. A. Decei, *Fâtih ve İstanbul dergisi*, I, 98—116), G. Trapezuntios hıristiyanlık ve islâmlık arasında esâslı fark olmadığı ve bu iki dinin uzlaştırılması suretiyle, Fâtih'in bütün milletleri idâresi altında toplayabileceği iddiasında idi. Fâtih'in garp kültürü ile ilk teması şehzâdeliğinde, Manisa sarayında başlamıştır. 1454'te bir italyan hümanisti olan Ciriaco d'Ancona ve başka italyanlar onun sarayında bulunmakta ve kendisine Roma ve garp tarihleri okumakta idiler (Z. Dolfin, s. 24; Jacobs, s. 21). 1465'te, Milano elçisinin yazdığına göre, onun yanında floransalı, cenevizli ve raguzalı müşâvirler var idi (Fr. Babinger, *Fâtih ve İtalya*, trc., *Belleten*, sayı 65, s. 69). Venedik'e karşı harp ilânından sonra, floransalılar ile çok samimî münâsebetler kurdu. 1463 Bosna seferinden dönüşünde, Galata'da floransalılara şenlik yaptırtmış ve onlardan zengin bir tâcirin evine inerek, yemek yemiş, eğlenmiş idi (*ayn. esr.*, s. 68). Fâtih'in yanında bulunan hümanistlerden Angelo Vadio, G. Stefano Emiliano adları mâlûmdur (bu sonuncusu Fâtih'e ölümünde bir mersiye de yazmıştır). Francesco Berlinghieri, *Geographia* adlı eserini ve Roberto Valturio ise *De re militari* adlı kitabını Fâtih'e ithâf ve takdim etmek istemişlerdir. Fâtih'in 1461'den beri resmini yaptırmak için, İtalya'dan ressam istediği mâlûmdur. Nihâyet Gentile Bellini geldi (İstanbul'da ikameti eylûl 1479 — kânûn II. 1481). Bellini aynı zamanda yeni sarayın duvarlarını rönesans üslûbu freskler ile süsledi. Fâtih'in, trabzonlu rum âlimi Amirutzes ile oğluna Batlamyus'un kitabını arapçaya tercüme ettirtmiş ve bir dünya haritası yaptırtmıştır (Kritovoulos, s. 209). Coğrâfî ve askerî mevzûları husûsî bir şevk ve alâka ile tâkip etmesi (Z. Dolfin, s. 25) onun hakikî temâyülünü gösterir. E. Jacobs'a göre (s. 18), Ciriaco, Fâtih ile eski çağın âbideleri ve edebiyatı ve İtalya'daki hümanistler arasında bağ kurmuştur. Fakat şimdilik onun hümanizm mefhûmlarını kazandığını öne sürecek mâlûmâta sâhip değiliz. 1458'de, Atina'yı ziyâret ettiği zaman, Akropol'u anlayışla gezerek, atinalılara teveccühte bulunması (Kritovoulos, s. 136), Madīnat al-ḥukamā'ya karşı eski islâmî hürmet hissinden de doğmuş olabilir. Fâtih Justinian'ın heykelini dikkatle yerinden indirtmiş ve Ciriaco ile G. Dario'ya resmini yaptırtmıştır (Jacobs, s. 17). Fakat Belgrad seferine giderken, top dökmek için erittiği „bakır atın" bu heykel olması muhtemeldir. Fâtih'in kütüphânesinden garp kültürü ile ilgili 50 eser bize intikal etmiş olup, 42'si yunancadır. Eserlerden 8'i tarihe, 6'sı riyâziye ve hey'ete dâirdir. Tarihe ve coğrafyaya âit eserler mevcûdun üçte birinden fazladır (E. Jacobs, *Mehmed II. der Eroberer, seine Beziehungen zur Renaissance und seine Büchersammlung*, *Oriens*, II, 27 v.dd.). İtalya'da, İbn Ruşd felsefesinin hâlâ harâretle münâkaşa edildiği bir devirde, Fâtih'in Hoca-zâde veya Ali Kuşçu'ya dönmesi tabi'îdir. Babinger'in Deismann'ın iddiasına karşı söylediği gibi, Fâtih'i bir rönesans hukümdarı telâkkî etmek mübâlegalıdır. Bununla berâber, Fâtih devrinde osmanlı kültürünün garp kültürü ile serbest bir şekilde temâsa geldiği ve müteâkip devirde bunun kösteklendiği de bir vâkıadır.

Bibliyografya: Belli-başlı kaynaklar metinde gösterilmiştir, Fâtih ve zamanını topluca inceleyen iki yeni eser: Fr. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* (München, 1953 tek taraflı, osmanlı kaynakları bakımından zayıf) ve S. Tansel, *Osmanlı kaynaklarına göre, Fâtih Sultan Mehmed'in siyasî ve askerî faâliyeti* (Ankara, 1953, bâzı yeni kaynakları tanıtması bakımından dikkate değer); *The Fall of Constantinople* (London, 1953) ve *Hesperia*, nr. 10 (Zürich, 1953). Son zamanlarda garpta yapılmış tetkiklerin bibliyografyası şurada bulunabilir; *Byzantinische Zeitschrift* (1953—1956, sayı 46—49); türk kaynakları ve Türkiye'deki neşriyat için bk. *Fâtih ve İstanbul dergisi* (1953—1954), I—II ve *İstanbul enstitüsü dergisi* (1955—1956), I—II.

(HALİL İNALCIK.)

MEHMED III. MUḤAMMED III. (1566—1603), osmanlı pâdişahı ve bu sülâlenin on üçüncü hukümdarı olup, Murad III.'ın Safiye Sultan (Venedikli Bafo)'dan doğma oğludur. Kanûnî Sultan Süleyman'ın Sigetvar seferine gittiği sırada, babası şehzâde Murad'ın sancak beyi bulunduğu Manisa'da dünyaya gelmiş, veliahd şehzâde Selim'in bu ilk hafidinin doğumu haberi pâdişaha 13 zilkâde 973 (1 hazîran 1566)'te ulaştırılmış ve adı „ecdâd-ı kirâmımızda Murad oğlu Mehmed ola gelmiştir" denilerek, onun tarafından konulmuştur. Babasının cülûsuna (1574) kadar Manisa'da yetişen şehzâdenin bu tarihte ebeveyni ile İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır. İlk hocası olan manisalı İbrahim Câfer Efendi'nin vefatından sonra, sırası ile, şehzâde muallimliklerine ge-

tirilen Haydar Efendi ve Pîr Mehmed Azmi Efendi (krş. Atâî, *Şaḳā'iḳ zeyli*, tür. yer.) 'den tahsil gördü. Büyük şehzâde ve Safiye Sultan gibi, gözde bir hasekinin oğlu olması, en müsâit şartlar içinde yaşamasını, babasından da en büyük alâka, ihtimam ve muhabbet görmesini mûcip oluyordu. Murad III. 'ın, bu şehzâdeyi eğlendirmek maksadı ile, ekseriyâ Boğaz istihkâmlarından 200—300 pâre top attırdığı göz önüne alınırsa, baba sevgisinin marazî bir zaaf derecesine vardığı düşünülebilir. Kendisine yapılan sünnet düğününün azamet ve ihtişâmı da bunun başka bir delîli sayılabilir. Filhakika Murad III. bu sünnet düğününü o zamana kadar görülmemiş bir merâsim ve debdebe ile, bütün garp ve şark hükümdarlarının veya elçilerinin huzûrunda yapmak için bir arzu beslemiş ve daha bir sene evvelinden alâkadarlara, husûsî müteferrika ve çaşnigirler ile, dâvetiyeler göndermiş idi. Dâvet edilenler arasında Mekke şerîfi, Kırım hanı, Türkistan ve Hindistan hükümdarları olduğu gibi, ezcümle alman imparatoru Rudolf II. ile ileri yaşından bahisle itizar beyân eden, fakat kendisini fevkalâde bir elçi ile temsil ettiren Venedik *doge*'si bulunuyordu (J. v. Hammer, *Devlet-i Osmâniye tarihi*, trk. trc., VII, 98, 103). Diğer taraftan, devletin merkez ve taşra teşkilâtında ehemmiyetli mevkîleri işgâl edenler de bu düğüne dâvetli idiler. O sırada Haleb timar defterdarı bulunan müverrih Mustafa Âlî 'nin de kendisine gönderilen dâvetiyeyi tarihine kaydetmesi bu hususta bize bir fikir vermektedir (*Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüp., nr. 5959, var. 574 v.d.). Müteferrikalardan Kara Bâlî Bey 'in sûr-ı hümâyûn emini, sâbık nişancı Hamza Bey 'in sûr-ı hümâyûn nâzırı tâyin edildiği ve Rumeli beylerbeyi İbrahim Paşa [b.bk.] ile Sokollu 'nun dâmâdı Anadolu beylerbeyi Câfer Paşa ve kapudan-ı deryâ Kılıç Ali Paşa 'nın birer vazife aldığı bu sünnet düğünü At-Meydanı 'nda 1582 1 hazîrandan temmûz sonlarına kadar, 50 yük akçe harcanmak suretiyle, türlü eğlence ve gösteriler ile yapıldı ve sünnet ameliyesi vezîr Cerrah Mehmed Paşa tarafından 7 temmûzda icrâ edildi (tafsilât için bk. Âlî, *ayn. esr., göst. yer.*; ayn. mll., *Câmî al-ḫubūr dar macālis-i sūr* isimli manzûm eser, Tapkapısarayı, Bağdad köşkü, nr. 203). Düğünde verilen ziyâfetlere âit masraf defteri, tevzî edilen kumaşlar ve devlet erkânından gelen hediyeler için bk. Topkapısarayı arşivi, D. 9715, D. 10015).

Şehzâde Mehmed ertesi sene (zilhicce 991 = kânûn I. 1583), Azmî Efendi 'nin vefatından sonra muallim tâyin edilen Sultan Selim medresesi müderrisi Naṣûḥ Nevâlî Efendi, lalası sipâhîler ağalığından çıkan Ali Bey, defterdarı baş rûznâmeci Husâm Bey-zâde, nişancısı Mekkeli Çavuş (Lala Mehmed Paşa), reisülküttâbı Abdurrahman Çelebî ve diğer erkânı, adamları ile birlikte ve 3.200.000 akçelik hâslar ile Manisa sancağına gitti (Selânikî, s. 174 v.d.). Şehzâde lalasının bundan sonra bir kaç defa değiştiği anlaşılmakta ve 1592 'de lala bulunan Ramazan Efendi 'nin bu vazifeden alınarak, yerine, sadâkat ve doğruluğu görülen ve aynı zamanda nişancı ve defterdarlığını yapan Mekke 'li Çavuş 'un tâyin edildiği görülmektedir (Selânikî, s. 335). Nevâlî Efendi ise, pâdişahın vefatı ile, saltanat müjdesinin şehzâdeye ulaşmasından iki gün önce vukû bulan vefatına (8 cemâziyelevvel 1003 = 19 kânûn II. 1595) kadar, şehzâde hocalığı vazifesinde kaldı (Atâî, *ayn. esr.*, s. 390).

Babasının ölümü kendisine vâlidesi Safiye Sultan ile bâbüssaâde ağası Gazanfer Ağa tarafından bostancı-başı Ferhad Ağa vâsıtası ile gizlice bildirildikten sonra, derhâl Manisa 'dan ayrılan şehzâde, Mudanya 'dan kadırgaya binerek, 27 kânûn II. 'da İstanbul 'a geldi. Evvelâ Sinan Paşa kasrına, sonra harem-i hümâyûna girip, Vâlide Sultan ile görüştü ve aynı gün bi'at işi tamamlanarak, tahta cülûs eyledi. Babasının cenâze merâsiminin hemen akabinde 19 kardeşini idâm ettiren Mehmed III., devlet ve saltanat emniyeti nâmına, seleflerine nazaran kardeş katilliğinde daha ileri bir dereceye vardı. Yalnız yeniçerilere 660.000 altın olmak üzere, mûtâd cülûs bahşiş ve „terakkîlerini" verdiren, öteden beri yanında bulunan lalası Mehmed Paşa 'ya vezâret tevcih eden yeni pâdişah, Nevâlî Efendi 'nin kısa bir müddet evvel vukû bulan vefatı ile münhal bulunan muallimliğe babası Murad III. 'ın hocası Sâdeddin Efendi 'yi, sadrâzamlığa Belgrad 'da ordu ile kışlamakta bulunan Koca Sinan Paşa 'nın yerine de, kaymakam Ferhad Paşa 'yı getirdi. Diğer taraftan devlet erkânı arasında da bâzı değişiklikler yapıldı ki, Ciğala-zâde Sinan Paşa [b. bk.] 'nın yerine, Halil Paşa 'nın kapudanlığa getirilmesi bu meyândadır.

Bu sırada en mühim ve halli lâzım gelen mesele, iki seneden beri devam eden Avusturya harplerinin, Tuna beyliklerinin (Erdel—Eflâk—Boğdan) isyânı ile, daha fazla yayılması ve ehemmiyet kazanması olmuş idi. Filhakika o sıralarda, imparatorun telkin ve tesiri iile, Erdel—Eflâk—Boğdan arasında, Osmanlı devleti aleyhinde bir ittifak aktedilmiş ve bunlardan tehlikesi en yakın olan Eflâk voyvodası Mihal (Mihai Viteazul) da Tuna memleketlerine teçâvüz etmiş idi (Mihal 'ın İbrâil kalesini kuşatıp, kenar mahallelerini yaktığı hakkında İbrâil nâzırının kânûn II. 1595 tarihli arzı için bk. Başvekâlet arşivi, Fekete tasnifi, nr. 2108). Bu voyvodanın Yer-Göğü 'yü tahrip ve Tuna 'yı buz üzerinden geçerek, Rusçuk kasabası ve civarında katl-i âm yaptığı haberi gelince, ona karşı sadrâzam Ferhad Paşa serdarlığında bir ordu sevkedildi (27 nisan 1595; bu sefere iştirâk edecekler ve hareket şekilleri hakkında sadrâzamın Anadolu eyâleti kadıları ile Amasya kadısına emirleri için bk. Mühimme defteri, 73, sıra numarası 64 ve 1196). Ancak hareketinden 5 gün önce sadrâzam aleyhinde vukû bulan sipâhî isyânı ve diğer hâdiseler, ikinci vezîr kaymakam İbrahim Paşa ile bir kısım devlet ricâlinin serdara karşı olan husûmetlerini izhâr etmelerine ve pâdişaha: — „Askerin kalbi Ferhad Paşa 'dan tamam nefret üzeredir" —diyerek, azlettirmelerine sebep oldu (8 temmûz). Malkara 'daki menfâsından celbedilen Koca Sinan Paşa tekrar bu mevkie getirildi ve çok geçmeden, Ferhad Paşa 'nın düşmanları, Vâlide Sultan 'ın himâyesine rağmen, sâfiyetinden istifâde ettikleri genç pâdişahtan, onun katline dâir bir hatt-ı şerîf almağa muvaffak oldular (tafsilât için bk. Hasan Beyzâde, Üniversite kütüp., nr. T. 6028, var. 348 v.dd.; Peçevî, II, 168 v.dd.; Naimâ, I, 121 v.dd). Yeni sadrâzam ve serdarın aynı sene zarfındaki Eflâk seferi, başlangıçta bâzı muvaffakiyetler te'min etmekle ve Mihal 'ın Erdel 'e firârından sonra Bükreş ve Targovişte 'nin işgâlini te'min etmekle berâber, mağlûbiyet ile neticelendi ve Eflâk 'in beylerbeylik hâlinde idâresi de tahakkuk ettirilemedi (tafsilât için bk. mad. EFLÂK, BOĞDAN, bilhassa Hasan Beyzâde, *ayn. esr.*, var. 351 v.d.). Diğer taraftan Avusturya cephesindeki serdar Sinan Paşazâde Mehmed Paşa 'nın da tedbirsizlikleri görüldü. Budin 'de bulunduğu sırada, Yanık (Raab) beylerbeyi Osman Paşa 'nın düşman harekâtına dâir yolladığı mâlûmâta lâyıkı ile ehemmiyet vermemiş ve ağustos (1595) başlarında prens Mansfeld kumandasındaki müttefik ordusunun Estergon (Esztergom, Gran) 'u muhâsarasında müessir tedbir alamamış idi. Bundan dolayı, Anadolu beylerbeyisi Lala Mehmed Paşa 'nın gayretine rağmen, bu kale ile Vişegrad kalesinin sukutu gecikmedi (bu münâsebetle zilhicce 1003 = ağustos 1595 'te Budin, Tamşvar, Bosna v.b. beylerbeylerine Estergon 'a yardım göndermeleri hakkındaki hüküm ile İstanbul 'da hanlarda bulunan dirliğe mutasarrıf her kesin defter edilerek, sevkolunması, firârîler var ise, idamları cihetine gidilmesi hakkında İstanbul, Galata, Üsküdar ve hâslar kadılarına zilkâde 1003 = temmûz 1595 tarihli hüküm için bk. Başvekâlet arşivi, Mühimme defteri, nr. 73, sıra nr. 1 v.dd., 86). Bu hâdiseler üzerine sadrâzam Sinan Paşa azledilip, yerine Mehmed III. 'in Manisa 'dan berâberinde getirdiği Lala Mehmed Paşa tâyin edildi (16 rebiülevvel 1004 = 19 teşrin II. 1595) ise de, yeni sadrâzamın on gün sonra vefatı ve sâbık sadrâzam tarafdarlarının pâdişaha tavsiye etmeleri üzerine, sadâret mührü, tekrar ve beşinci defa olarak, Malkara 'dan celbedilen Koca Sinan Paşa 'ya verildi.

Sinan Paşa bu defa, İbrahim Paşa 'nın da kendi aleyhindeki tasavvur ve tertiplerinden endîşe ederek ve sadrâzamın veya sâdece bir serdarın idâresinde yapılacak seferin muhtemel mahzurlarını belirterek, pâdişahı bizzat sefere çıkmağa iknâa çalıştı ve pâdişahın ceddi Sultan Süleyman gibi, sefere çıkmasının düşmanlara haddini bildirmeği te'min edeceğini söyledi. Bu meselede Hoca Sâdeddin Efendi 'nin de, cihad fazîletlerinden bahsederek, Sinan Paşa 'yı desteklemesi, onun babası ve dedesinin saltanatlarında terkettikleri bizzat sefere gitmek husûsuna râzı olmasını ve bu an'aneyi ihyâya karar vermesini intâc eyledi (Peçevî, II, 189; Nâimâ, I, 137). Mâmafih Sinan Paşa 'nın çok geçmeden vefatı ile (5 şâban 1004 = 4 nisan 1596), tasavvur edilen bu sefer İbrahim Paşa 'nın sadâretinde tahakkuk ettirildi. Tarihimizde Eğri seferi ve Haç-Ova meydan muhârebesi adları ile meşhur olan *sefer-i hümâyûn* 24 şevvâl 1004 (21 hazîran 1596) 'te başladı. Pâdişah bu esnâda hazîneden 550 deve yükü altın ve gümüş almış, İstanbul 'da Vâlide Sultan 'ın nezâreti altında harcanmak üzere, 400 yük duka, 100 yük kuruş ve 50 yük yeni basılmış kuruş bırakmış idi (Selânikî 'den naklen J. v. Hammer, VII, 212. 22 ramazan 1003 = hazîran 1595 'te basılan yeni akçeye âit dikkate değer bir vesika için bk. Topkapı arşivi, E. 10548). Berâberinde Hoca Sâdeddin Efendi de bulunduğu hâlde, Edirne—Filibe—Belgrad yolu ile, Macaristan 'a doğru sefer eden ve yolda iken, Edirne kadısı Es'ad Efendi 'ye, babası Sâdeddin Efendi 'ye hürmeten yaptığı İstanbul kadılığı tevcihini, vâlide Safiye Sultan 'ın muhâlefet ve reddi ile, geri almak mecbûriyetinde kalan (Nâimâ, I, 140) pâdişah, Salankamin 'deki harp meclisi mukarrerâtına uyarak, ordunun başında Eğri kalesi üzerine yürüdü ve bu müstahkem mevkiin fethinde (12 teşrin I. 1596) bulundu ki, bu yüzden „Eğri fâtihi" unvanı ile şöhret almıştır (tafsilât için bk. mad. EĞRİ; Eğri fetihnâmesi için bk. Hâlet Efendi kütüp., nr. 623, var. 27 v.dd.;

bu sefere âit olup da, Serez avârız hânelerinden alınacak zahîre ile alâkalı bulunan bir vesîka için bk. Başvekâlet arşivi, Fekete tasnifi, nr. 2254; Eğri fethinde şehid olan yeniçerilerin isimlerini bildiren defter, nr. 2382 ve fetihte hizmeti görülenler hakkında Rumeli beylerbeyine gönderilen ferman, 2283). Avusturya, elindeki en mühim macar kalelerinden biri olan Eğri (Eger, Erlau)'nin sukutunu tâkip eden günlerde, burayı geri almak üzere, harekete geçen ve arşidük Maximilian ile Erdel prensi Báthory kumandasındaki düşman ordusu ile yapılan Haç-Ova (Keresztesmező) meydan muhârebesinde de pâdişah bizzat bulundu: evvelâ müttefik ordusunun bir baskın yapmak tedârikinde olduğu haber alınınca, vezîr Hadım Câfer Paşa ile Rumeli beylerbeyi Veli Paşa (bu zâta gönderilen ve bu seferin Silistre sancağındaki mahlûl bir timarla münâsebetini anlatan 1 sefer 1005 = 24 eylûl 1596 tarihli ferman için bk. Topkapı arşivi, E. 2911) düşman üzerine sevkedilmiş, fakat büyük düşman kuvveti tarafından zâyiâta uğratılınca, Câfer Paşa pâdişahın huzûrunda hasım kuvveti hakkında mâlûmat vermiş idi. Ertesi gün 20 teşrin I. otağ-ı hümâyûnda yapılan diğer bir toplantıda devlet erkânından bâzılarının indî mülâhazalar serdederek, muhârebeden ferâgat edilmesi re'yinde bulunmaları üzerine, Hoca Sâdeddin Efendi ölünceye kadar dövüşmenin vâcip olduğunu söylemiş, Sokollu-zâde Hasan Paşa'nın düşmana karşı gönderilmesini tavsiye edenlere de, savaşa pâdişahın bizzat iştirâk etmesinin elzem olduğunu ileri sürmek sûretiyle cevap vermiş ve böylece savaşta pâdişahın vücûdunu bir emr-i vâkî hâline getirmiştir (tafsilât için bk. *Eğri fetihnâmesi*, Hâlet Efendi kütüp., nr. 623, var. 40 v.d.; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 83 v.d.; Hasan Bey-zâde, *ayn. esr.*, var. 355 v.d., 361 v. dd.; ʿAbd al-Ḳādir Efendi, *Tarih*, Esad Efendi kütüp., nr. 2151, var. 9 v.d.). Diğer taraftan, vezîr-i âzama yaptığı tavsiye ile, Eğri muhâfazasına me'mûr edilen Mehmed Paşa kuvvetlerini de harp meydanında pâdişahın bir tarafını boş bırakmamak mülâhazası ile, celbettirdi. Mâmafih günlerce kale fethi için çarpışan, ekserisi zahîresiz, atları ve kendileri aç ve muhtac bulunan askerin böyle büyük bir savaşa kâfî derecede hazırlıklı bulunmadıklarını zanneden ve belki başka hususlar da düşünen pâdişahın 22 teşrin I.'de sadrâzam İbrahim Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümâyûnda onu serdar tâyin edip, kendisinin İstanbul'a dönmek istemiş olması (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, s. 85) onun bu hususdaki tereddüdünü göstermektedir. Ertesi gün meydan muhârebesi başladıktan ve bir aralık osmanlı ordusu bozgun alâmetleri gösterip, bir kısım düşman kuvvetleri de bayraklarını hazîne sandıkları üzerine dikecek kadar otağ-ı hümâyûna yaklaştıktan sonra, pâdişahın hayret ve endîşesi büsbütün artmış ve yanında bulunan Hoca Sâdeddin Efendi'ye bundan sonra ne yapması gerektiğini sormuş idi; kalp ve itikad kuvveti büyük olan Hoca Sâdeddin Efendi buna karşı, yerinde karar ve sebâtın zarûretini, eski büyük savaşların da hep bu sâyede kazanıldığını anlatan teşcî ve tesellî sözleri ile mukabele etmiş (Peçevî, II, 200) ve filhakika, çok geçmeden, seyis ve hizmetkârlar ile kara-kullukçuların beklenmeyen bir zamanda şiddetle karşı koymaları ile başlayan ve sür'atle inkişâf eden mukabil taarruz neticesinde, düşmana 50.000 kişiye mâl olan, büyük bir zafer kazanılmıştır (tafsilât için bk. zikredilen vekayinâmeler ile madd. CİĞALA-ZÂDE, İBRAHİM PAŞA, DAMAD; HASAN PAŞA, SOKOLLU-ZÂDE).

Haç-Ova meydan muhârebesi zaferinin ferdâsında, pâdişah sadârete bu muzafferiyetin kazanılmasında büyük hissesi olduğunu iddia eden Ciğala-zâde Sinan Paşa'yı getirdi ise de, ancak 40 gün kadar süren sadrâzamlığında, sefere gelmeyen Gâzî Giray yerine, kardeşi Fetih Giray'ı, muhâlefetine rağmen, han nasbettirmesi, savaşın ertesi günü askerin yoklaması cihetine giderek, idâm, dirlik zaptı, firârîlerin (bu muhârebe firârîlerinin isimlerini hâvî defter için bk. Başvekâlet arşivi, Ali Emirî, Mehmed III., nr. 107) mal ve mülklerini müsâdere hareketleri gibi, neticeleri itibârı ile hatâlı ve büyük zararları mûcip olan tedbirleri görüldüğü cihetle, Vâlide Sultan'ın da gönderdiği mektup üzerine, İstanbul'a avdet esnâsında azil ve bu vazife tekrar İbrahim Paşa'ya tevcih edildi.

Bu arada Belgrad muhâfızı Sokollu Hasan Paşa Vidin muhâfızlığına nakil (Hasan Paşa ile ilgili fermanlar için bk. Topkapı sarayı arşivi, E. 7084) ve serdarlığa Satırcı Mehmed Paşa getirildiği gibi, Ciğala-zâde tarafdarlığı yapan Hoca Sâdeddin Efendi de bundan sonra siyâsî ve askerî işlere karışmamak, ulemâ tevcihlerine müdâhale etmemek husûsunda pâdişahtan emir ve ferman aldı. Pâdişah 6 cemâziyelevvel 1005 (26 kânûn I. 1596)'te İstanbul'a dönmüş, Vâlide Sultan ve devlet erkânı tarafından merâsim ile karşılanarak, üç gün üç gece şehir donatılmış idi (bu seferden avdeti müteâkip hazînenin yoklanması neticesinde zuhûr eden 320 kese sikke-i hasene ve 795 kese-i nakdiyeyi gösteren vesîkalar için bk. Topkapı arşivi, E. 5053).

Bu seneki sefer sırasında memleketin diğer taraflarında vukû bulup da, divana akseden ve alınacak tedbirler hakkında karar ittihâz edilen bâzı ehemmiyetli hâdiseleri de burada kaydetmek lâzımdır. Evvelâ Tebriz eyâletinde bâzı ümerâya sancak verildiği hâlde, bir kısmının yanında adamı bulunmaması, bir çoğunun da aylardan beri sancaklarına gitmemesi hasebiyle, şark hudutlarının müdâfaa ve muhâfaza işleri muhtel olmuş idi. Diğer taraftan sâbık Tebriz beylerbeyisi Hızır Paşa ve adamları, birer bahâne ile, her köyden 1.000—1.500 kuruş alarak, zulüm yapmakta idi ve bu hâl havass-ı hümâyûn reâyâsı tarafından şikâyete vesile oluyordu. Tebriz muhâfazasındaki kuvvetlerin ulûfelerinin Diyarbekir hazînesine havâle olunması ve buna tahsis olunan 30 yük ekçenin eşkiyâ tarafından gasbedilmesi, Tebriz'de Sâdâbâd ve Vasıflıca mevkîleri ile kale arasındaki çayırın mîrîye âit bulunması meseleleri de bu bölgede dikkati çeken ve huzûrsuzluk tevlid eden hâdiselerdi (zilhicce 1003 = ağustos 1595 tarihli hükümler için bk. Mühimme defteri, nr. 73, sıra nr. 15, 23, 25, 26). Sâniyen Şirvân mnhâfazasında bulunan vezîr Hasan Paşa'ya gönderilen bir hükümden anlaşılmaktadır ki, ruslar, Çerkes vilâyetlerinde ve Kafkasya'da yavaş-yavaş yerleşmek siyâsetini tâkip etmekte, evvelâ, Terek nehri üzerinde, sonra Şamhal ülkesinde Koyun-Suyu denilen yerde birer ağaç kale inşa ederek, Dağıstan beyleri ve Aleksandre Han ile el altından birleşmeğe ve Osmanlı devleti aleyhine tahrikâtta bulunmağa çalışmakta idiler. Bu vaziyet karşısında pâdişah, beylerbeyinden Şirvan vilâyetindeki 12 kaleyi tahkim etmesini ve müteyakkız bulunulmasını talep etmektedir (zilhicce 1004 = ağustos 1596 tarihli hukûm için bk. Mühimme defteri, 74, sıra nr. 106). Halbuki, bir müddet sonra, Aleksandre Han'ın devlete mürâcaat ile, yardım istediği, bunun üzerine o havâlideki bütün beylerbeyilerine mürâcaatı takdirinde, bu zâta gereği gibi yardımda bulunulmasının emredildiği görülmektedir (rebiülâhır 1005 = teşrin II. 1596 tarihli huküm için bk. Mühimme defteri, 74, sıra nr. 435). Kezâ bu sıralarda, Revan ve Nahcivan taraflarındaki Dizmar sancağı kalelerinden birinin iranlı ve kürt eşkiyâ tarafından yağma ve sancak beyinin katledildiği hakkında bir haber alınmış bulunuyordu (Başvekâlet arşivi, Fekete tasnifi, nr. 2377). Diğer taraftan Midilli'de Molova kadısının gönderdiği bir mektuptan, adanın korsan yatağı olan Sığır limanına yakın bir köydeki hıristiyan reâyânın gelen düşman gemilerine, pâdişahın emrine muhâlif olarak, dâimâ yiyecek verdikleri, buna mukabil cizye, avârız ve koyun hakkı gibi rüsûmun hiç birisini vermiyerek, bunları toplamağa gelen çavuş ve kapıcıların kovuldukları öğrenilmekte ve bunun için vezîr kapudân-ı deryâ Halîl Paşa'nın dikkati çeklimektedir (3 zilhicce 1004 = 29 hazîran 1596 tarihli huküm için bk. Mühimme defteri, 74, nr. 93; muhtemelen aynı zâta, bu tarihte köhne gemilerin dârülharb kâfirlerlerine satılmaması ve satanların tecziye edilmesi emrini hâvî bir vesika için bk. Fekete tasnifi, nr. 2326). Buna benzer bir huküm de Tekirdağı (Rodoscuk) kadısına, yine bu sıralarda (zilhicce 1004 = ağustos 1596), gönderilmiş, bu iskeleye gelen gemilerin tahmil ettikleri buğday ve arpa ile İzmir'den aldıkları siyah üzüm, sabun, zeytin yağı, pamuk v.b., Mısır'dan getirdikleri pirinç, mercimek, biber, karanfil gibi şeylerin İstanbul'a değil, Avrupa limanlarına sevkedildiği anlaşılmakla, bu hususta aslâ ihmâl gösterilmemesi alâkadarlardan istenmiş idi (*ayn. defter*, nr. 172). Habeş beylerbeyi Ali Paşa'dan gelen bir mektuptan ise, Habeşistan eyâletinde, cebehâne bulunmaması sebebiyle, ispanyol ve portekiz gemilerinin habeş sâhillerine taarruzlarda bulunduğu öğrenilmekte, bunun için pâdişahın Mısır beyler-beyisine, kendi emrindeki cebehâneden oraya kurşun, barut, tüfek v.b. gönderilmesini emrettiği görülmektedir (*ayn. yer.*, nr. 407).

Ertesi sene, 1597'de, serdar Satırcı Mehmed Paşa, Tata kalesini zaptetti ise de, Tuna kenarındaki Vac kalesine karşı teşebbüsünde muvaffak olamadı ve bunun mes'ûliyetini sefere gelmeyen Kırım hanına yüklemeğe çalıştı. İbrahim Paşa, tekrar sadrâzamlık mevkiini elde edince, Fetih Giray'ı azil ve Gâzî Giray'ı hanlığa getirmiş idi ki, bu ikinci yanlış karardan sonra, Fetih Giray ağabeyisi tarafından katlettirilmiş ve hâdise pâdişahın sadrâzama karşı iğbirârını mûcip olmuş idi. Mehmed III., Müftî Bostan-zâde ile müşâvereden sonra, sadâreti Hadım Hasan Paşa (Mürteşi)'ya tevcih etmiş ise de (23 rebiülevvel 1006 = 3 teşrin II. 1597), Kâtib Çelebî'nin ifâdesi ile, „her mansıbı akçe ile satıp, âlemi birbirine kattığı“ ve rüşvet aldığı kimselere „Vâlide Sultan beni kısta kesmiştir“ diyerek, her kesi onun aleyhinde tahrik etmeğe çalıştığı ve bu hâlleri, birer suretle gücendirdiği bâbüssaâde ağası Gazanfer Ağa ile Bostanzâde'nin yerine, şeyhülislâm olan Hoca Sâdeddin Efendi tarafından pâdişaha duyurulduğu cihetle, 6 ay sonra azil (2 ramazan 1006 = 8 nisan 1598) ve katlolundu; bu vazife Cerrah Mehmed Paşa'ya verildi (bk. *Fezleke*, I, 102 v.d.; Peçevî, II, 210). Hasan Paşa daha

şubat başlarında Rumeli beylerbeyliği dâhilindeki kadılara gönderttiği ferman ile, ilk baharda yapılacak seferde bütün mâzûl zeâmet ve timar erbâbı ve „yevmlü“ adlı garip yiğitlerin tam techizatları ile, sancak beyleri kumandasında, Sirem sahrâsında serdara iltihak eylemelerini emretmiş idi. Yeni sadrâzam da, ilk iş olarak, esnaf ordusunun sür'atle gönderilmesini İstanbul kadısına bildiriyordu (Başvekâlet arşivi, Fekete tasnifi, 2391 ve 2394). Bu hazırlıklar ile birlikte serdarlık vazifesinde ibka edilen Satırcı Mehmed Paşa bu sene zarfında da muvaffakıyetsizliğe uğradı; Yanık-Kale (Györ, Raab) kaybedildiği gibi, Erdel'de Varad (Grosswardein, Nagyvarad)'a karşı yaptığı muhâsaraya avusturyalılar Budin'i kuşatmakla mukabele ettiler. Bu arada Tuna sâhillerini muhâfazaya me'mûr edilen Bosna beylerbeyi Hâfız Ahmed Paşa Niğbolu'da Mihal'a karşı mağlûp olduğu gibi (teşrin I. 1598), Kanije kalesinden Filip voyvoda kumandasında düşman kuvvetleri ile ve ayrıca Bobofça kalesi altında dağınık bir hâlde çarpışmalar da vukû buluyordu (bk. Fekete tasnifi, 2398, 2399). Bu hâdiselerden sonra, Cerrah Mehmed Paşa'yı sadâretten ve Satırcı Mehmed Paşa'yı da serdarlıktan azleden pâdişah vezîr-i âzamlığa, üçüncü defa olarak, İbrahim Paşa [b. bk.]'yı getirdi (kânûn II. 1599). Aynı zamanda serdar olan sadrâzamın 1599 senesindeki harekâtı hudut kalelerini teftiş ve tâmire inhisar etti ve sâdece Vişegrad civarında bir palankanın fethine muvaffak oldu; dikkatini bilhassa bir kaç seneden beri harekât sâhası olan bölgelerin tanzim ve tensiki üzerinde teksif etti.

Garp hudutlarında harp harekâtının nisbeten yavaşladığı ve hattâ avusturyalılar ile sulh teşebbüsüne geçildiği bu sırada, imparatorluğun diğer bölgelerinde de bâzı ehemmiyetli hâdiseler göze çarpmaktadır. Âsî voyvodalar arasındaki Osmanlılara karşı teşekkül eden birlik bir müddetten beri bozulmuş, Boğdan voyvodası Aron (bu voyvodanın Bender kalesini zapt için yaptığı teşbbüs ile alâkadar 6 şâban 1004 = 15 nisan 1596 tarihli bir ferman hakkında bk. Fekete, 2209)'un Erdel prensi Zsigmond tarafından idâmından sonra, bu memleket, Osmanlılar ile dost geçinen Lehistan'ın da te'siri ile (bu husuta iltimasta bulunduğuna şüphe olmayan bir leh elçisinin avdeti ile ilgili ve kolaylık te'minini âmir Rumeli'deki bâzı kadılara gönderilen hüküm için bk. Mühimme defteri, 74, nr. 233), pâdişaha sâdık İeremia Movila adında bir voyvoda tarafından idâre olunmağa başlamış idi ki, onun Kırım hanı ile bâzı meseleleri görüşmek talebi ile alâkadar olarak, Vidin serdarı vezîr Hâfız Ahmed Paşa'ya gönderilen mayıs 1598 tarihli bir fermanı ve bu voyvoda tarafından Mihal'ın kuvvetlerinin mıkdarı ve mâhiyeti hakkında pâdişaha gönderdiği arzı (19 kânûn II. 1599) biliyoruz (krş. Başvekâlet arşivi, Fekete tasnifi, nr. 2401, 2560; bk. bir de mad. BOĞDAN). Mamafih Mihal da devlete itâat ve sadâkatini bildiren adamlarını ve mektuplarını arasıra İstanbul'a göndererek, hîle yoluna sapmaktan hâli kalmayordu; buna inanmayan divân-ı hümâyûnun ona karşı Vidin ve Silistre muhâfızını bir taarruz icrâsına me'mûr ettiği görülmektedir. Diğer taraftan şark hudutlarında da ehemmiyetli bir gâile belirmiş idi: Gürcistan'da Kârbil hâkimi gürcü Simon Han bu sırada isyân ile Küri kalesini muhâsara etmiş ve bunu tard ve te'dip etmek üzere, Tebriz muhâfızı Câfer Paşa me'mûr edilerek, Van ve Diyarbekir eyâletleri beylerbeyleri ile Aras, Selmas, Makû, Bergüvar v. b. sancak beylerine iltihak için fermanlar gönderilmiş idi (12 nisan 1599 ve müteâkip tarihli fermanlar için bk. Fekete tasnifi, nr. 2513—2515, 2522). Câfer Paşa, çok geçmeden, Simon Han'ı ele geçirdi ve diğer gürcü beylerinden Aleksandır Han'ın oğulları ile birlikte İstanbul'a gönderdi (Naimâ, I, 222).

Bu senelerde meydana çıkan en mühim bir mesele de, Anadolu'da Celâlî eşkiyâsının zuhûru ve o zamana kadar görülmemiş bir vüs'at ve vehâmet alması oldu. Gerçi daha Eğri seferinden ve Ciğala-zâde'nin meşhûr yoklamasından önce de, şurada-burada bâzı eşkiyâ ve zorbalar mevcut idi. Bunlar arasında 1595'te Silifke taraflarında Karataş kazasında timarlılardan Evren isminde bir sipâhînin ertesi sene Karaman'ın bir köyünde Mehmed adlı birinin soygunculuğu ve kalp para kestirmesi gibi hâdiseler görülmüş idi (7 muharrem ve 12 zilkâde 1004 tarihli hükümler için bk. Fekete tasnifi, nr. 161, 1194). Yine aynı senede Kars'tan Van beylerbeyliğine nakledilen Ali Paşa'nın zulmüne tahammül edemeyen Kars kalesi ahâlisinin ona karşı harekete geçtiği, Ali Paşa'nın diğer bir kaleden toplar getirterek, aleyhdarlarını tenkil eylediği hakkında Tomanis beylerbeyi tarafından vukû bulan arz üzerine, bu hâdisenin de Gence beylerbeyi ve Kars kadısı tarafından tahkikinin yapılarak, suçlu vâlinin cezâlandırılması, zarar ve ziyânın tazmin ettirilmesi yolunda alâkadarlara hüküm gönderilmiş idi (zilhicce 1003 = ağustos 1595 tarihli hüküm için bk. Mühimme defteri, 73, nr. 44). Anadolu ahâlisine evvelce verilen su-başı ve kadıları gezdirmemeleri hakkındaki emir ve hükümleri bahâne ederek, başıboş hareket eden ve muhâfaza işlerine halel getiren fesatçıların teftişi yapılamamış ve bunun üzerine reâyâya tecâvüz edenlerin hapsedilmesi ve divân-ı hümâyûna bildirilmesi gibi tedbirler ittihâzına ve bu yolda Anadolu muhâfazasındaki Hasan Paşa'ya emir verilmesine lüzûm hâsıl olmuş idi (bu hususi taki 29 şevvâl 1004 tarihli hüküm için bk. Mühimme defteri, 74, nr. 6). Fakat Kara-Yazıcı Abd al-Ḥalîm adındaki sekban bölük-başısının 1596'dan itibâren isyân bayrağını kaldırması (zulüm ve îtisafı hakkında, vezîr Hasan Paşa'ya mâlûmât vermek üzere, adam gönderen Adana hâkimi Mehmed'in 1005 = 1596/1597 tarihli mektubu için bk. Fekete tasnifi, nr. 2337) ve 1598'de Urfa'yı muhâsara etmesi ile başlayan Celâlî hareketi evvelkiler ile kıyaslanamayacak derecede geniş, seyri ve neticeleri itibârı ile vahîm olmuştur. Kara-Yazıcı Rum eyâletine (Sıvas, Tokad ve Amasya) bağlı sancaklardan birinde mütesellimlik ederken, buraya tâyin edilen diğer birinin mütesellimine yerini terketmemiş ve sancağını bizzat idâreye gelen sancak beyini de, etrafına topladığı çift-bozan reâyâ ve levendler ile macar seferlerine iştirâk etmeyerek, şakavet yoluna sapan sipâhî kuvvetleri ile (bu gibilerin teftişi hakkında sipâhî ağası Mustafa'nın takriri için bk. Fekete tasnifi, nr. 2333) mağlûp ve katletmiş, sonra muhârebeler dolayısı ile hâsıl olan durumdan istifâde ederek, üzerine gönderilen beylerbeylerini de bozguna uğratmış idi. Daha sonra kendisine, sâbık Habeş beylerbeyi olup, Anadolu teftişine gönderilen, fakat zulmü sebebi ile yakalanması cihetine gidilen Hüseyin Paşa da iltihak eylemiş ve birlikte Urfa kalesine hâkim olmuşlardı ki, gittikçe genişleyen ve Anadolu'da dirlikleri ellerinden alınanlar ile hâllerinden memnûn olmayanları bir arada toplayan isyânın bastırılmasına üçüncü vezîr Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa müstakil serdâr tâyin edildi ve iptidâ, kendisine Halîm Şah unvânı vererek, etrafına fermanlar göndermeğe kalkışan Kara-Yazıcı'nın Amasya sancağı verilmek sureti ile, itâati te'min ve ele geçirilen Hüseyin Paşa ise, idâm olundu (tafsilât için bk. *Fezleke*, I, 128; Fekete tasnifi, nr. 2404; Ali Emîrî tasnifi, Mehmed III., nr. 186; bk. bir de mad. KARA-YAZICI).

1599/1600 kışını Belgrad'da geçiren ve bu esnâda Papa kalesindeki fransız askerlerinin Bosna beylerbeyi Derviş Paşa vâsıtası ile yaptıkları ve verilmemiş ücretlerinin verilmesi şartı ile Osmanlılara teslim olacakları yolundaki teşebbüs ve tekliflerini pâdişaha arzettikten sonra, kabûl eyleyen İbrahim Paşa (Naimâ, I, 219 v.d.) İstanbul'dan gelen yeni kuvvetler, topçu, cebeciler ve Gâzî Giray Han'ın gönderdiği kuvvetler ile birlikte ağustos 1600 başlarında Zemlin sahrâsında orduyu topladı ve Estergon fethi niyeti ile şimâle doğru hareket etti. Bu sırada Baranyavar palankası düşman kuvvetleri tarafından yakılmış, bunu haber alan Budin eyâletinden mâzûl olup, Peçuy'da bulunan Tiryâkî Hasan Paşa ise, yanındaki adamları ile, üzerlerine giderek, onları mağlûp etmeğe ve Drava nehrine dökmeğe muvaffak olmuş idi ki, Ösek köprüsü civârında serdâra mülâkî olunca, bu tecrübeli ve bahadır kumandanın da iştirâki ile akdedilen harp meclisinde ve sonra Bobofça (Babocsa)'da serdettiği mülâhazalar kabûl edilerek, ordunun Estergon'u istirdattan evvel, Kanije kalesini zapteylemesi kararlaştırıldı. Budin muhâfazasında bulunan Rumeli beylerbeyi Lala Mehmed Paşa'nın da, bu muhâsarada kullanılmak üzere, 5 âdet bal-yemez topu ve Papa kalesinden kurtulan fransızları berâberine alarak, yolda Bolondvar palankası ile diğer bir palankayı da zaptederek, orduya mülâkî olmasından sonra, 10 eylûlde Kanije muhâsarası başladı ve 44 gün süren bir mücâdeleden sonra, avusturyalılardan teslim alındı (14 rebiülâhır 1009 = 23 teşrin II. 1600; tafsilât için bk. Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 137 v.dd.; Topçular-Kâtibi Abdülkadir, *ayn. esr.*, var. 62 v.dd.; Naimâ, I, 228 v. dd.; Homan Balint-Szekfü Gyula, *Magyar Törtenet*, Budapest, 1939, III, 356 v.d.; bir de mad. İBRAHİM PAŞA). Kanije bir beylerbeylik ve Sigetvar ile Peçuy, Siklos ve Ösek sancakları da, arpalık olarak, Tiryâki Hasan Paşa'ya verildi; serdâr, kışlamak üzere, Belgrad'a döndü.

İbrahim Paşa'nın Kanije'yi fethi sırasında Anadolu'da nizamsızlık ve celâlî hareketi de devam ediyordu. Şam defterdarı Mahmud Bey adında Koca Sinan Paşa adamlarından biri, Şam, Trabulus ve Maraş eyâletlerinden birinin kendisine tevcihi hâlinde, sadrâzam ile bu işe tavassut edecek kimseye vereceği rüşvet mıkdarını açıkça bildiriyordu (bk. Fekete tasnifi, nr. 2659). Amasya sancağı (Naimâ'ya göre, Çorum) kendisine verilen Kara-Yazıcı da, çok geçmeden, yine huzûrsuzluk yaratmağa devam etmiş idi. Bu husus için serdâr tâyin edilen Bagdad vâlisi Sokollu-zâde Hasan Paşa'nın gelmesini beklemeyen ve yine bu işe me'mûr edilmiş bulunan Haleb eyâletinden mâzûl 6. vezîr Hacı İbrahim Paşa ile Kayseri civârında vukû bulan muhârebeyi de kazandıktan ve Hacı İbrahim Paşa'yı Kayseri kalesine sığınmağa mecbûr ettikten sonra, Kara-Yazıcı tarafdarlarına, kendilerini bütün vergilerden muâf tuttuğuna dâir, hükümler göndermeğe başlayacak kadar isyânı büyütmüş idi (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, s. 143; Naimâ, I, 237; mad.

KARA-YAZICI; Ali Emîrî tasnifi, Mehmed III., nr. 213).

İstanbul'da ise, sadâret kaymakamı mütemâdiyen değişiyordu. Halil Paşa'nın yerine geçen Hâfız Ahmed Paşa, Eflâk elçisi ve Mihal tarafından gönderilip de İbrahim Paşa'nın İstanbul'da âsî voyvadanın suçlarının afvi husûsunda ricâda bulunmasını kabûl ettiği, Dimo'yu katlettirdiği ve serdârın Kanije muhâsarasında bulunduğu esnâda, serhad kalelerinin kuvvet, zahîre ve silâhlarını yoklamağa bir çavuş göndererek, sadrâzama karşı bir itimatsızlık gösterdiği için onun, pâdişah nezdindeki te'sir ve telkini neticesinde, kısa bir müddet sonra, azil ve kaymakamlığa Yemişçi Hasan Paşa tâyin edildi (şevvâl 1009 = nisan 1601). 3 ay sonra İbrahim Paşa'nın Belgrad'da vefatı üzerine (15 temmûz 1601) sadrâzamlığa Yemişçi Hasan Paşa [b. bk.] getirildi. İbrahim Paşa 2 sene evvel de Kırım hanı vâsıtası ile yaptığı neticesiz bir teşebbüsten sonra, vefatından az önce, Avusturya ile tekrar sulh mukaddemâtına teşebbüs etmiş ve bu maksad ile yeni Budin beylerbeyi Murad Paşa ile kethüdâsı Mehmed Ağa'yı, tam salâhiyet ile Belgrad'dan avusturyalılar nezdine göndermiş idi. Buna rağmen bu senede muhâsamâtın şiddetle devam ettiği her iki tarafça büyük kolaylıklar görüldüğü (Kürekçiyan bedeli akçeleri ile ilgili Midilli, Limni v. b. kadılarının ruznâmeleleri için bk. Fekete tasnifi, nr. 2964, 2966, 2972; bu sırada Tolna palankasının muhâsarası ile ilgili 5 mayıs 1601 tarihli bir vesîka için bk. Fekete tasnifi, nr. 2774), hattâ Üstolni-Belgrad'ın düşman eline geçtiği, yeni serdâr Yemişçi Hasan Paşa'nın İstanbul'dan yeni kuvvetler ile harekete mecbûr olduktan sonra ve tehdid edilmekte bulunan Budin'e doğru yürüdüğü sırada, Üstolni-Belgrad civârında vukû bulan muhârebeyi ehemmiyetli sayılabilecek zâyiât ile kaybettiği (15 eylûl) görülmektedir. Diğer taraftan arşidük Ferdinand kumandasında büyük bir ordu eylûl iptidâsında Kanije'yi muhâsara etmiş idi. Osmanlı—Avusturya seferinin en mühim harplerinden biri olan meşhûr Kanije müdâfaası, serdârdan esâslı bir yardımcı kuvvet alamayan Tiryâkî Hasan Paşa'nın kahramanlığı ve harp hîlelerini mahâret ile tatbikı sâyesinde, galebe ile neticelendi ve iki buçuk aylık muvaffakiyetsiz bir muhâsaradan sonra, arşidükün kuvvetleri 18 teşrin II. 1601'de mağlûp ve münhezim bir şekilde çekilmeğe mecbûr kaldı (tafsilât için bk. zikredilen kaynaklar ve madd. TİRYÂKÎ, HASAN PAŞA ve HASAN PAŞA, YEMİŞÇİ; Kanije kalesi muhâfazasında ve Peçuy'dan Kanije'ye zahîre nakli hizmetinde yararlığı görülenler ile müdâfaada kahramanca çarpışanların terakkî ve taltifleri hakkında Hasan Paşa'nın gönderdiği defter ve inhâlar için bk. Fekete tasnifi, nr. 2862, 2849, 3011). Bu zaferden sonra Siklos'ta mülâkî olduğu ve kışı geçireceği Belgrad'a gitmekte olan sadr-âzamdan, müdâfaada bilhassa yararlıkları görülen Muslu Bey'e Köstendil, Ömer Ağa'ya Peçuy sancak beylik'lerini tevcih ettiren Tiryâki Hasan Paşa pâdişahtan da vezâret hasları ile üç hil'at, murassâ şemşîr, üç müzeyyen at gibi ihsanlara nâil oldu. daha sonra da — „Senin ile muhâsarada olan gâzîlere okuyup anlatasın“—tenbihi ile bir hatt-ı hümâyûn aldı. Mehmed III. bu hattında „ihtiyar kulum ve müdebbir vezîrim“ diye hitap ettiği Tiryâki Hasan Paşa'ya: — „Berhurdâr olasın, sana vezâret verdim ve senin ile mahsûr olan kullarım ki... mânen oğullarımdır yüzleri ağ ola... Verdiğin vergi cümle makbûl-i hümâyûnum olmuştur; cümlenizi Hakk-ı taâlâ hazretlerine ısmarladım“ — demekte idi (krş. *Fezleke*, I, 172; Naimâ, I, 279 v. d.).

İmpartorluğun garp hudutlarında bu vak'alar cereyân ederken, Celâlî isyânları Anadolu'yu kasıp kavuruyordu. Hacı İbrahim Paşa'yı mağlûp ettikten sonra, Kara-Yazıcı ve kardeşi Deli Hasan, kışı ahâliye zulûm etmek sureti ile, Niğde sancağı ve havâlisinde geçirmişler (muhtelif köyleri tahriplerine dâir Niğde kadısının 4 rebiülâhır 1009=13 teşrin I. 1600 tarihli arzı için bk. Fekete, nr. 2769), fakat Diyarbekir civarında kuvvetlerini toplayarak, üzerlerine gelen serdâr Sokollu-zâde Hasan Paşa'nın ordusu ile Elbistan yaylasında Sepetli mevkiinde yaptıkları muhârebede (12 safer 1010 = 12 ağustos 1601) ağır bir mağlûbiyete uğrayarak, Canik taraflarına kaçmağa mecbûr kalmışlardı (bu tenkil hareketine iştirâk eden Şam yeniçerileri ağası İbrahim'in Haleb'e muvâsalat ettikleri ve Seyfi-oğlu denilen bir kimseden 20.000 altın aldıkları v.b. hakkında 8 muharrem 1010 = 7 temmûz 1601 tarihli arzı için bk. Fekete, nr. 3139). Bu esnâda Kara-Yazıcı hareketi ile alâkadar veya buna muvâzî diğer Celâlî isyânları da görülmekte idi: Aksaray livâsındaki celâlîlerin tecâvüzlerinden Aksaray kadısı, İçel ve Lârende taraflarında Pîrî, Sarı Yâkub ve Kara Sinan adlı eşkiyâ reislerinin 700 kadar tüfekli kuvvetleri ile köy ve kasabaları yağma ettiklerine dâir Ermenâk kadısı, Kütahya civârında türlü fâcialar yaratan eşkiyâ hakkında Anadolu beylerbeyi kaymakamı tarafından, 1601 senesi yaz aylarında gönderilen şikâyet ve arzları bu hareketlere birer misâl olarak zikretmek mümkündür (tafsilât için bk. Fekete tasnifi, nr. 3047, 3146, 3168). Daha vahim olmak üzere, bu Celâlî hareketine, softa denilen medreseli eşkiyâ da iştirâk etmekte ve bu gibileri havâss-ı hümâyûn, esb-keşân ve evkaf köyleri emin ve mütevellîleri ele vermemekte idi (Karaman beylerbeyi kaymakamı Mehmed'in 20 cemâziyelevvel 1010 tarihli arzı için bk. Fekete, nr. 3232). Tenkil hareketlerine devam ederek, ele geçirdiği yirmi bin kadar eşkiyâyı idâma muvaffak olan ve bu arada Sıvas beylerbeyliğini de İlyas Paşa'ya tevcih ettiren Celâlî serdârı Hasan Paşa, firârîleri tâkip ile, Tokat'a geldi ise de, Kara-Yazıcı'nın Canik dağlarında ölümünden sonra, bu hareketin başına geçen ve Şahverdi, Yularkısdı ve Tavil gibi eşkiyâ reisleri ile de birleşen Deli Hasan kuvvetleri, evvelâ Hasan Paşa'nın Diyarbekir'den gelen ağırlığını yağmaladılar, sonra da Tokat'ta onu muhâsara ile, kale kapısı önünde şehid ettiler (nisan 1602; bk. mad. HASAN PAŞA, SOKOLLU; Fekete, nr. 3152; vukû bulan müsâdemelere ve vaziyetin vehâmetine dâir 24 nisan 1602 tarihli bir mektup için bk. aynı tasnif, nr. 3793; Hasan Paşa, maiyetindeki kapı-kulları muvâcibine verilmek üzere, rum defterdârı Derviş'ten ve Tokat kadısı Şücâeddin'den lâzım gelen akçenin alınıp, Tokat kalesinde saklanması hakkında ordu defterdârı Mehmed'e 1010 tarihli bir fermân için bk. Ali Emîrî tasnifi, Mehmed III., nr. 256; bu sırada Hama, Humus ve Beyrut sancaklarını kendiliğinden Trablus-Şam defterdârı Mehmed'e tevcih ettiğine dâir vesîka, Fekete, nr. 2746; İlyas Paşa'dan sonra, Canik'te ve Sıvas'ta âsâyişi takrir etmesine mükâfat olarak, tersaneye her sene muayyen mıkdarda kendir ve soğan göndermek ve Canik sancağı oğluna bırakılmak üzere, Rum beylerbeyliğinin uhdesine 15 safer 1010 = 15 ağustos 1601'de tevcihine dâir Osman Paşa'ya gönderilen fermân için bk. Fekete, nr. 3018). 1601 senesi içinde, Mihal'ın imparator ordusunun baş-kumandanı Basta tarafından katli ile, Tuna beylerbeyliklerinde yeni bir vaziyet görüyoruz: Mihal, bir aralık Boğdan'a hâkim ve hattâ, Báthory Zsigmond'un imparator ile anlaşarak, Oppeln'e çekilmesinden sonra, Erdel beyliğine tâyinini divân-ı hümâyûna tasdik ettirmeğe muvaffak olmuş ise de (J. v. Hammer, VIII, 4 v.d.), iki yüzlü siyâseti ne osmanlı devletini, ne de Avusturyalıları memnûn etmiş, pâdişah onun idâmına (19 ağustos 1601) tekaddüm eden zamanlarda Simeon Movila'yı Eflak voyvodası olarak tanımış (kânûn-ı I. 1600 tarihli bir hukümde, sâbık Eflak beylerinin borçlarının Simeon voyvodadan ve reâyâdan talep olunması bildirilmektedir (Fekete, nr. 2735), Erdel'de Zsigmond'a galebe ettiği sırada da, Tuna muhâfazasına ve İeremia, Simeon voyvodalar ile haberleşmek ve birlikte hareket etmek husûsuna ehemmiyet vermesi hakkında vezîr-i âzam serdâr Yemişçi Hasan Paşa'ya fermân göndermiş idi (rebiülevvel 1010 = eylûl 1601 tarihli vesîka için bk. Fekete, nr. 3019; Mihal'ın idâmından sonra, Boğdan ve Eflak taraflarına dikkat edip, alınacak haberlere göre, yardımda bulunulması hakkında Ali Paşa'ya ve diğer ümerâya rebiülâhır = teşrin I. tarihli huküm için bk. aynı tasnif, nr. 3022; EFLAK, BOĞDAN; Zsigmond'un teşrin II. 1601'de yeniden Erdel beyi tanındığı hakkında bk. mad. ERDEL; J. v. Hammer, VIII, 6). 1602 senesinde icrâ edilecek sefer için büyük hazırlıklara girişildi ve bu meyanda Karadeniz'deki limanlarda bir çok gemi inşâ ettirilmesine de ehemmiyet verildi (Amasra'da 8, Bartın'da 7, Gerze'de 7 kadırga ile Sinop'ta 30 kadırga ve bir kalyete inşâsı hakkında bu mahaller kadıları ile hassa reisleri ve eminlerine gönderilen 1010 tarihli emir için bk. Ali Emîrî tasnifi, Mehmed III, nr. 250). Sadrâzam bir taraftan Karadağ'da isyân çıkaranların te'dipleri için Bosna, İzvornik ve Hersek sancaklarından zeâmet ve timar sâhiplerinin hareketleri için tedbir ve alâkalılara fermân gönderilmesini te'min ederken (krş. Fekete, nr. 3039), kendisi de bizzat Üstolni-Belgrad'ı muhâsara etti ve 31 gün sonra geri almağa muvaffak oldu (ağustus 1902). Müteâkıben de Erdel'de Basta'nın zulmüne karşı isyân ederek, pâdişahın bir ahidnâmesini almak suretiyle, voyvodalığa getirilen Székely Mózes'e yardım için Peşte'ye gitti. Arşidük Mathias'ın Budin'i muhâsarasında (teşrin I. 1602) ise, bir fayda ve yardımı olmadığı cihetle, Belgrad'a döndü (tafsilât için bk. madd. ERDEL, HASAN PAŞA, YEMİŞÇİ ve Hôman-Szekfü, *ayn. esr.*, III, 320). Burada kardeşleri Mehmed Giray, Şâhin Giray ve Selâmet Giray'ın, kendisine isyân ederek, Rumeli'ye geçmeleri veya Anadolu'da Celâlî eşkiyâlarına ve ezcümle Deli Hasan'a iltihâk etmelerinden endîşe duyduğu için, ordû-ı hümâyûna gelen Gâzî Giray'ı kabûl etti [bk. mad. GÂZÎ GİRAY II.]. Rumeli'deki sancak beylerine ve kadılara, kale ağalarına ve sâireye Mehmed Giray'ın firârından bahis ile, „Hüsn-ü tedbir ve tedârik ile ele getirilmesi“ hakkında 1 safer 1012 = 11 temmûz 1603 tarihli huküm için ve Şâhin Giray'ın Akkerman taraflarına firâr ile, Sarata deresi denilen mahalde bulunduğu haber alınmakla, yakalanması için gönderilen Dîvâne Hüseyin'e yardım husûsunda vezîr Hızır Paşa ile Boğdan voyvodasına ve diğer alâkadarlara gönderilen

15 rebiülevel 1012 = 23 ağustos tarihli hukümler için bk. Mühimme defteri, 75, sıra nr. 12, 21, 22).

1602 senesi Anadolu 'da da çok sıkıntılı geçti. Eşkiyânın başına geçen Deli Hasan, Tokat 'tan Anadolu eyâletine teveccüh etmiş, üzerine gönderilen yeni serdâr Diyarbekir beylerbeyi vezîr Husrev Paşa, kendisine iltihaka dâvet edilen Şam, Haleb ve Maraş eyâletleri kuvvetlerinden hiç birinin gelmemesi neticesinde (serdârın kendisine celbetmek istediği Rüstem Bey 'e Harput sancağını tevcih ettirdiğine dâir temmûz 1602 tarihli vesika, Fekete, nr. 3805), Sıvas 'tan ileri gidememiş, bunu fırsat bilen Deli Hasan da Ankara 'dan sonra, Anadolu muhâfazasında bulunan Hâfız Ahmed Paşa 'yı Kütahya kalesinde muhâsara etmiş idi (eşkiyânın zararını defetmesi ve bu eyâletin muhâfazasında bulunması hakkında kendisine gönderilen 3 zilhicce 1011 = 14 mayıs 1602 tarihli huküm için bk. Mühimme defteri, 73, nr. 4; Hâfız Ahmed Paşa maiyetine aşîret ve kabîleleri ile iltihâk edip, yardım etmesi husûsunda Mihrani hâkimine gönderilen 30 kânûn I. 1602 tarihli ferman için bk. Fekete, nr. 3818). Bundan sonra celâlîler üzerine tâyin edilen serdârların da bu işi tamâmiyle halledemedikleri görüldü; evvelâ Güzelce Mahmud Paşa (kânûn II. 1603), onun 20 gün sonra sadâret kaymakamlığına getirilmesini müteâkip, Cerrah Mehmed Paşa (11 ramazan 1011 = 25 şubat 1603), daha sonra Ciğala-zâde Sinan Paşa (25 ramazan = 9 mart, eşkiyâ tedibine me'mûren Konya 'da bulunan Ciğala-zâde 'ye iltihâk etmesi hakkında Özü beylerbeyine fermân için bk. Ali Emîrî tasnifi, Mehmed III., nr. 15; Van muhâfazası için 6.000 asker bırakıp, mevcut maiyeti ile Karaman, Akşehir, Ilgın taraflarında olan eşkiyânın te'dibine me'mûr Ciğala-zâde 'nin nezdine gitmesi ve Anadolu beylerbeyi Hâfız Ahmed Paşa ile iş-birliği yapması husûsunda Revân sancak beyi Seyyid Mehmed Paşa 'ya yazılan 25 şubat 1603 tarihli huküm için bk. Fekete, nr. 3820) Celâlîlere karşı serdarlıklara getirildiler. Diğer taraftan da, Kara-Yazıcı 'nın ölümünden itibâren, avenesinin ve bilhassa kethüdâsı Mustafa ile kardeşi Hasan 'ın aman dilemelerini te'mine gayret sarfedilmekte idi (bu eşkiyâdan istiman edeceklerin hudutlarda istihdâm olunacağı hakkında 28 hazîran 1602 tarihinde serdâr Husrev Paşa 'ya gönderilen hatt-ı hümâyûn için bk. Fekete, nr. 3921). Filhakika Afyon-Kara-Hisar 'da kışlayan Deli Hasan, kethüdâsı Şahverdi 'yi İstanbul 'a göndererek ve aracılar bularak kendini affa ve Bosna beylerbeyliğine tâyin ettirmeğe muvaffak oldu (mart 1603). Ciğala-zâde 'den sonra ise, Anadolu beylerbeyi Nuh Paşa, Karakaş ve Tavil Bölükbaşı gibi, diğer Celâlîler üzerine serdâr tâyin edildi (nisan 1603, Kapıcı-başı Abdullah 'ın 15 katar devesini ve devecilerini emâneten alarak, me'mûriyeti mahalline acele hareket etmesi hakkında 14 mayıs 1603 tarihli huküm için bk. Mühimme defteri, 73, sıra nr. 3).

Anadolu 'da Celâlî isyanlarının en fazla yayıldığı bu sırada, 1603 senesi başından itibâren, İstanbul 'da da ehemmiyetli hâdiseler ve karışıklıklar vukua geldi. Sadrâzamın Belgrad 'da bulunduğu ve İstanbul 'daki askerin, vaziyeti iyi idâre edemediğine hükmettikleri Saatçı Hasan Paşa 'yı kaymakamlıktan azil ile Yedi-Kule 'de hapsolunmasına sebep oldukları ve Güzelce Muhmud Paşa 'nın bu mevkii işgâl ettiği esnâda, 6 kânûn II. 1603 'te, sipâhîler pâdişahtan bir ayak divânı isteyerek, celâlî hareketleri ve memleket ahvâli hakkında mârûzatları bulunduğunu ve bu husta kat'î ve müessir tedbirler alınması lüzûmunu ileri sürdüler. Mehmed III. onların bu arzularını kabûl ve yanında şeyhülislâm Sun'ullah Efendi, kaymakam, sadreyn efendiler, diğer ulemâ ve divân erkânı olduğu hâlde, harem dâiresi kapısına çıktı. Sipâhîlerin reisleri Hüseyin Halife, Poyraz Osman, Kâtib Cezmî, Anadolu 'nun tamâmen Celâlîler elinde olduğunu, beş altı defa üzerlerine gönderilen serdârların bir iş göremediklerini, „vükela-yi devletin ihmâli ve mahrem-i esrâr-ı saltanat olanların iğfâli“ sebebi ile, bu hâdiselerin zuhûra geldiğini anlatarak, her birisinin cezâsının verilmesinin „mühimmât-ı din ü devlet“ 'ten olduğunu bildirdiler. Saatçı Hasan Paşa, huzûrda her meseleyi pâdişaha arzettiğine dâir telhislerini göstererek, berâat etti ve dördüncü vezîr Tırnakçı Hasan Paşa, yeniçerilerin şefâatı ile affolundu ise de, Husrev Paşa gibi âciz bir adamı, sırf tavâşîlerden olduğu için, serdâr yaptırdılar diyerek, kapıcıbaşı Gazanfer Ağa ile dârüssaâde ağası Osman Ağa 'yı hemen orada idâm ettirdiler. Belgrad 'da bulunan sadrâzam, İstanbul 'daki bu ayaklanmadan kendisine bir zarar geleceğini düşünerek, serdarlığa Lala Mehmed Paşa 'yı bırakarak, derhal avdet etti. Zorbaların „serhad umûrunda vâkî taksiri“ sebebi ile sadrâzamın idâmı için, müftîden aldıkları ve kazaskerlerin de imzâladıkları fetvâyı Güzelce Mahmud Paşa bir telhis ile arzettiği zaman, bu vaziyetten daha evvel haberdâr olan Yemişçi Hasan Paşa 'nın aldığı tedbir neticesinde, pâdişah: — „Vezîr-i âzamdan sudûr eyleyen umûr cümle benim mârifetimledir; cürmü zuhûr ederse, ben hakkından gelebilirim; benim ile vezîrim arasına kul nice müdâhale eder

karıştıklarına rızây-ı hümâyûnum yoktur“— diyerek, bu talebi reddetti. Hasan Paşa bundan sonra pâdişahtan, yeniçerilere hitâben, vezîr-i âzama müzâheret etmeleri ve zorbaların hakkından gelmesine gayret göstermeleri husûsunda, bir hatt-ı hümâyûn almağa muvaffak oldu (tafsilât için bk. Naimâ, I, 297 v. dd. ve mad. HASAN PAŞA, YEMİŞÇİ). Sadrâzam zorbaları idâm ettirmiş ve hasımlarına karşı galebe te'min eylemiş ise de, sonradan yanlış hareketleri, gurûru ve dostlarını dahi gücendirmesi neticesinde, sukutunu bizzat kendisi hazırlamıştır. Pâdişahın karışıklık zamanlarında iltîcâ etmek üzere, vâlide sultanın tavsiyesi ile yaptırdığı Davud-Paşa yakınındaki sarayda bulunduğu bir sırada, son defa huzûra kabûl olunan Yemişçi Hasan Paşa bir kaç gün sonra azil ve müteâkiben idâm olundu (16 teşrin I. 1603). Yeniçeri ağalığından vezîr olan Kasım Paşa—kaymakam ve Mısır vâlisi Yavuz Ali Paşa (Malkoç)— sadrâzam oldu.

1603 senesi harp cephesi durumu fazla değişiklik göstermedi. Deli Hasan kuvvetleri, serdâr Lala Mehmed Paşa 'ya iltihâk ettiler ise de, kardeşleri ile iş birliği yapan ve intizamsız bir hâlde bulunan bu kuvvetler ile birlikte, kalamayacağını ileri sürerek, Kırım hanı memleketine döndükten sonra (11 mayıs 1603), evvelce düşman eline geçmiş bulunan Peşte 'ye karşı girişilen teşebbüs ve hareket muvaffakiyetli olmadı ve serdâr Lala Mehmed Paşa, Budin 'in müdâfaasını Rumeli beylerbeyi Murad Paşa 'ya ve Ösek müdâfaasını da Bosna beylerbeyi Deli Hasan 'a bırakarak, son baharda Belgrad 'a çekildi. Buna mukabil, bu sene zarfında, iranlılar ile sulh (Ferhad Paşa müsâlehası) bozuldu ve yeni bir harp başladı: Tebriz eyâletinde öteden beri mevcut ve yukarıda zikredilen huzûrsuzluk ve şikâyet mevzûları, bu sırada Selmas 'taki kürt beylerinden Gâzî Bey 'in bir kısım arâzisinin, Karnı-Yarık kalesi ve bölgesinin mirîye tahsis edilmesi, Tebriz kulunun ocaklığı olması ve bu yüzden vukû bulan tecâvüzler sebebi ile isyân ederek, Şah Abbas [bk. mad. ABBAS I.] 'a iltîcâ etmesi Osmanlı—İran harbinin yeniden başlamasına sebep oldu. Tebriz beylerbeyi Zincir-Kıran Ali Paşa Gâzî Bey isyânını bastırmak ile meşgûl olduğu sırada, Tebriz 'in boş olduğunu haber alan ve vaziyeti tamâmen kendi lehinde gören şah, sür'atle gelerek, kendisine iltihâk eden Erdebil hâkimi Zülfikar Han ile birlikte, Sûfiyân köyü civârında bir muhârebede, Osmanlıları mağlûp etti; Ali Paşa 'yı esir ve Tebriz 'i teslim aldı (21 teşrin I. 1603). Bundan sonra, istihkâmları zayıf olması ile terkine mecbûriyet hâsıl olan Nahcivan 'ı ele geçirdi ve Revân 'ı muhâsaraya başladı ki, bu eyâlet beylerbeyi Şerif Paşa 'nın iş'ârı ile vaziyetten haberdâr olan divân-ı hümâyûn, derhâl İran cephesi serdârlığına Trabzon 'da mensî bulunan Saatçı Hasan Paşa 'yı me'mûr etti. Çok geçmeden pâdişahın vefatı vukû bulunca (18 receb 1012 = 22 kânun I. 1603), Avusturya cephesinde olduğu gibi, İran harplerine de oğlu ve selefi Ahmed I. devrinde devâm olundu (tafsilât için bk. Peçevî, II, 258 v.dd.; Naimâ, I, 327 v.dd.; bu harbe tekaddüm eden aylarda, yirmi seneden beri Osmanlı memleketine ilhak olunmuş bulunan Mancil livâsını, Göril hâkimi Yorgi ile ittifak eden Rize 'de sâkin Câfer Paşa oğlu Ahmed 'in bastığı ve tahrip ettiği hakkında Çıldır vâlisinin 25 sefer 1012 = 5 ağustos 1603 tarihli arzı için bk. Fekete, nr. 4567).

Osmanlı devletinin Mehmed III. devrinde yabancı devletler ile olan münâsebetine gelince, bunun gerek Fransa, İngiltere, Lehistan ve Venedik gibi garp devletleri, gerek Hindistan, Buhârâ gibi, şark memleketleri ile umûmiyetle dostâne bir şekilde olduğu söylenebilir. 1589 'dan beri İstanbul 'da fransız elçisi bulunan De Brève (François Savari), Mehmed III. 'in bütün saltanatı boyunca, Bâbıâlî nezdinde Fransa 'yı temsil etmiş, Eğri seferinde bir müddet pâdişahın refâkatinde bulunmuş, 1597 'de Fransa ile Osmanlı devleti arasındaki dostluk muâhedesini yenilemeğe ve hattâ pâdişahtan Henri IV. 'nin dâhildeki düşmanlarına karşı mücâdelesinde yardım vaadi almağa muvaffak olmuş idi (krş. Saint-Priest, *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie*, Paris, 1877, s. 201 v.dd.). Bu elçi, Beyoğlu 'ndaki fransisken râhiplerini iltizâm ve divân-ı hümâyûn tarafından Sakız katoliklerine karşı alınacak şiddetli tedbirleri bertaraf etmiş (J. v. Hammer, VII, 241), fransız ve fransız bayrağı altında gelen tüccar gemilerinden, ahidnâmeye muhâlif olarak, gümrüklerde alınan vergiler hakkında şikâyet ile beylerbeylerine, iskele nâzır ve eminlerine fermân göndertmiş (6 ramazan 1006 = 12 nisan 1598) ve Trabulus 'ta tevkif edilen fransız gemilerinin serbest bırakılması, bunlara hizmet teklif olunmaması ve bedelleri ile alınacak ve gümrükleri verilecek olan bahârat, pamuk, pamuk ipliği, mazı, zamk, kuru üzüm ve sahtiyanın ihrâcına müsâade edilmesi husûsunda ricâda bulunarak, bu bâbda Foça ve Sakız kadılıklarına emir verdirmiş idi (Fekete, nr. 2396; Ali Emirî, Mehmed III., nr. 290). Buna benzer bir emir de yine De Brève 'in teşebbüsü neticesinde ve Cezâyir korsanlarının fransız gemilerine verdiği zararlar ile ilgili olarak, Cezayir beylerbeylerine gönderilmiş idi.

Bu devirde İngiltere ile olan münâsebetler de dostâne idi. Eğri seferinde sonuna kadar

pâdişahın maiyetinde bulunan elçi Barton, türkler tarafından sevilmesi ve Bâbıâlî nezdinde nufûz ve itibâr sâhibi olması (aynı zamanda Hoca Sâdeddin Efendi ve rum patriği ile dost bulunuyordu ki, bu patriğin sonradan fesatçı hareketleri görülerek, Rodos adasına sürülen ve halefi patrik Rafael'in şikâyet ve ihbârı üzerine hakkında Kudüs kadısı ile Rodos sancağı beyi Memi Paşa'ya 3 zilhicce 1011 = 14 mayıs 1603'te hukümler gönderilen, Mühimme defteri, 75, nr. 6, Novaftos olması muhtemeldir) sebebi ile, gerek ingiliz menfaatlerini ve bu arada Levant Company'nin, gerek Hollanda ve zaman-zaman fransız menfaatlerini koruyordu. Pâdişah, şevvâl 1004 (haziran 1596)'te kıraliçe Elizabeth'e gönderdiği nâme-i hümâyûnda „kadîmî dostluk ve ahd ü eman muktezâsınca... muâvenet ve muzâheret olunmak bâbında ferman" gönderdiği ve İspanya'ya karşı ingiliz, fransız menfaatlerini koruyacağını bildirdiği gibi, Barton'un 1597'de İstanbul'da ölümünden sonra, ona halef olan elçi Henry Lello'nun tavassutu ile, ingiliz tâcirlerine bahşedilen müsâadeyi mutazammın kıraliçe Elizabeth'e 1601'de bir ahidnâme göndermiş idi (Feridun Bey, *Münşaât*, II, 473 v.dd.; Akdes Nimet Kurat, *Türk-ingiliz münâsebetlerinin başlangıcı ve gelişmesi (1553—1610)*, Ankara, 1953, s. 82 v.d., 202 v.d., tür. yer.; J. v. Hammer, VII, 241; ingiliz tebeasından Selânik'te sâkin birisinin düşman gemilerine mektup ve haber göndererek, osmanlı gemilerini gâret ettirdiği hakkında Selânik kadısına 5 safer 1012 = 15 temmûz 1603 tarihli huküm için bk. Mühimme defteri, 75, nr. 13, 14). Yine bu devirde, Venedik'ten müzâkere için murahhaslar, Lehistan'dan elçiler geldiğini görüyoruz (29 safer 1007 = 1 teşrin I. 1598 tarihli fermân ile 1010 tarihli arzıhâl için bk. Fekete, nr. 2504, 3571).

1597'de Hindistan'dan Seyyid Mehmed adında bir elçi gelmiş, bu elçi bâzı mühim sebeplerden dolayı İstanbul'da alıkonularak, âilesi ve adamları ile eşyâsı Mısır'a gönderilmiş, ertesi sene de (mart 1598) bir Buhârâ elçisi İstanbul'a gelmiş idi (krş. Fekete, nr. 2440; Mühimme defteri, 74, sıra nr. 358).

Mehmed III. devrinin mâlî ve iktisâdî durumu, devam eden harpler ve kapı-kulu ocağı nizamlarının bozulması sebebi ile iyi değil idi (Câfer Paşa ile Tebriz'e gidip, Gürcistan seferinde ve celâlî hareketlerinde yararlıkları görülen yirmi baltacının mevcut teâmüle aykırı olarak yeniçeriliğe alınması, doğancılara Murad III.'ın tâyin ettiği ulûfeyi, bir âtıfet kabilinden devâm ettirmesi buna birer misâl gibi gösterilebilir. 1008 tarihli bir arz için bk. Fekete, nr. 2658; Topkapı arşivi, nr. E. 2451; J. v. Hammer, VIII, 37 v.d.). Peksimet parası, nüzul bedeli v.b. gibi yeni vergiler ihdâs olunuyor, bâzen bunları vermemek için ayaklanmalar zuhûr ediyor, Kıbrıs'tan her sene tahsil edilen „küllî hazîneden" harpler esnâsında bir akçe bile gelmiyordu. Diğer taraftan istihkakları aylardan beri verilmeyenlerin şikâyetleri (16 aydan beri ulûfeler verilmediğini bildiren hassa tabiplerine istihkaklarının ancak yarısının kâğıt emininden verilmesi hakkındaki 10 haziran 1598 tarihli arzıhâl ve derkenârı için bk. Fekete, nr. 2470) görülüyor; İstanbul, Galata, Hisar ve Üsküdar'da oturan rum, ermeni ve yahudilerin istihdâm ettikleri kul ve câriyelerin üserâ maktûunun İstanbul gümrüğüne bağlanmasına mecbûriyet hâsıl oluyordu (tafsilât için bk. Fekete, nr. 2503, 2567, 2619; Mühimme defteri, 74, nr. 194). Bu sebeple, evvelce olduğu gibi, bu devrede de sık-sık yeni para kesilmesi cihetine gidildi. Mehmed III.'in cülûsunda bir dirhem gümüşten, 8 olacak yerde, 12 akçe kesilmiş, bütün gayretlere rağmen, altın 220 akçeye kadar yükselmiş idi. 1597'de yapılmakta olan Sultan Murad türbesi için de ihtiyâc hissedildiği cihetle, üç yılda bir kere İstanbul'da bakır akçe kesilmesine karar verildiğini görüyoruz (krş. Fekete, nr. 2314). Ertesi sene enderûndaki 300 yük akçelik gümüş ile gümüşlü eşyâ darphânede eritildi ve bir dirhem gümüşten 8 akçe kesilmek suretiyle, vaziyetin islâhı cihetine gidildi ise de, bu islâhât tam yapılamadı ve 1008'de $9^1/_2$'u bir dirhem gelen yeni akçe kesilmesi husûsunda Tokat mukataa müfettişine emir verilmek lüzûmu hâsıl oldu (bu sıralarda sikke tashihine me'mûr Tokat kadısına ve Rum beylerbeyine darphâneyi, evvelce olduğu gibi, Sıvas'tan yine Tokat'a nakletmeleri husûsunda fermân gönderildi. Ali Emirî tasnifi, Mehmed III. devri, nr. 257, 258). Bundan sonra da, eski ve zuyuf akçe ile muâmele olunmayarak, yeni akçenin tedâvülüne dâir fermânın tatbikında dikkat göstermeleri alâkadarlara bildirildi (1010 tarihli bir huküm için bk. Fekete, nr. 3043; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1951, III/1, 130 v.d.).

Mehmed III. tab'an zayıf irâdeli ve safdil olup, fazlaca te'sir altında kalırdı. Sâkin, halim ve müteredditmizâcının, vâlide Safiye Sultan'ın pâdişah üzerinde çok müessir olmasında rolü var idi. Aynı zamanda vehimli idi. 16 yaşındaki büyük oğlu şehzâde Mahmud'un, bir şeyhin telkini ile, kendi aleyhinde hâric ile mektuplaştığı haberi alınıp, mektupların kızlar-ağası vâsıtası ile elde edilmesi

üzerine, şehzâdenin boğdurulması (27 zilhicce 1011 = 7 hazîran 1603), diğer alâkalıların denize attırılması onun vehmi husûsunda bir delîl sayılabilir (tafsilât için bk. Peçevî, II, 281; Naimâ, I, 351). Hatt-ı hümâyûnları arasında (Topkapı arşivi, E. 7043[a]) dikkate değer bir tânesi onun gözdeleri için büyük masraflar yaptığını göstermeğe, hazîne kethüdâsı Osman Ağa'nın tuttuğu dört aylık bir masraf defteri de (şâban — zilkâde 1010 = kânûn II. — nisan 1602) Mehmed III.'in sarfiyâtı hakkında bir fikir vermeğe kâfîdir (Topkapı arşivi E. 4771; Mehmed III.'e hizmet edenlerin aynı seneye âit tutulmuş defteri için bk. aynı arşiv, D. 9603). Haremeyn evkafı müfettişi Mevlânâ Muhiddin'e gönderdiği bir fermândan öğrendiğimize göre, Mehmed III. Şeyh Vefâ türbesi yakınında bir medrese yaptırmağı tasavvur etmiş idi (Topkapı arşivi, E. 11574). Vâlidesi Safiye Sultan'a Mısır'da Menufiye'de Benî Nasr nâhiyesinde geniş arâziler temlik etmiş, Nahcivân'da ve Haleb'de başmaklık hasları tahsis eylemiş idi (Mısır'daki emlâkin sonradan darüssaâde ağası Osman Ağa'ya temlik edildiğine dâir 20 hazîran 1597 tarihli temliknâme için bk. Topkapı arşivi, E. 7787; Nahcivân'daki ve Haleb'deki Bozkoyunlu, Yalvaç cemâatleri başmaklık hâsları hakkındaki 1596 tarihli hukümler için bk. Mühimme defteri, 74, nr. 181, 441). Mehmed III.'in Adnî mahlâsı ile şiir yazdığını Riyâzî ve Naimâ'dan öğreniyoruz. Kendisi Ayasofya'da Selim II. türbesinin yanındaki türbede medfûndur (*Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 6 v.d.).

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Topkapısarayı arşivi, E. 5411 [a—e], 2911 A, B, 7392, 9285 [a—e], 5219 [a, b], 7370; Başvekâlet arşivi, Ali Emîrî tasnifi, Mehmed III. devri, nr. 13, 14, 16, 19, 20, 23, 25, 27, 167, 171, 174, 180, 190, 191, 253, 321; Mühimme defteri, nr. 73, sıra nr. 5; Fekete tasnifi, nr. 4274, 2745, 2286, 2540, 2621, 4635; Âlî, *Tarih-i Üngürûs*, 1592—1596 (Topkapı sarayı, Revan köşkü, nr. 1302); Mehmed Avfî, *Tarih-i Âl-i Osman*, 1563—1600 (Üniversite kütüp., nr. T. 2385); Mehmed Celâl, *Sultan Mehmed-i Sâlis* (İstanbul, 1308); Sagredo, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Amsterdam, 1742), I—VII; Soranzo, *Ottomanus sive de rebus turcicis liber continens descriptionem potantiae Mahometis III.* (1600); Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa* (Gotha, 1856), I—VII; Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, III.

(M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

MEHMED IV. MUḤAMMED IV., AVCI (1642—1693), Osmanlı pâdişahı; Sultan İbrahim'in oğlu olup, annesi Hadice Turhan Sultan'dır. 30 ramazan 1051 = 2 kânûn II. 1642 perşembe gecesi İstanbul'da dünyaya gelmiştir. O sırada Osmanlı hânedanında Sultan İbrahim'den başka erkek bulunmadığı ve sülâlenin inkıtâ tehlikesinden korkulduğu için, şehzâdenin doğumu sevinçle karşılanmış ve bütün memlekette donanma şenliği (Abdî Paşa, *Vekayiname*, Topkapı sarayı, Koğuşlar, nr. 915, 2 b'ye göre, yedi gün — yedi gece, Naimâ, IV, İstanbul, 1280, IV, 7'ye göre, üç gün — üç gece) yapılması emrolunmuş idi. Bu doğuma söylenen tarihler arasında en çok Şânî'nin *Nürdur geldi Muḥammed ṣulb-i İbrāhîm'den* mısraıdır (sekiz beyitlik bir kıt'anın son mısraı olan bu tarih için bk. Abdî Paşa, *göst. yer.*; Evliyâ Çelebî, *Seyâhatnâme*, I, 276, şehzâdeye babası tarafından önce Yusuf isminin konulduğunu, fakat bâzı yakınlarının ricâsı üzerine, Mehmed'e çevrildiğini kaydeder. Doğum gecesi duyulan bir zelzele ve bir kaç gün evvel Yeniçeri kışlasının barut mahzeninde vukû bulan infilâkı müteâkip çıkan yangın, bâtıl itikatlara inananlar nazarında, şehzâdenin tâliinine dâir müsâit olmayan bir düşüncenin doğmasına sebebiyet verdi (J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 1837, X, 14, bk. bir de Naimâ, V, 7). Mehmed IV.'in şehzâdelik hayatında mühim bir hâdise olmak üzere, babası tarafından yapılan sert bir hareketi zikretmek lâzımdır. Ricaut (*Histoire des trois derniers empereurs des Turcs, depuis 1623 jusqu'à 1677*, Paris, 1682, II, 61 v. dd.; bk. bir de J. v. Hammer, *ayn. esr.*, X, 78)'nun ihtiyat ile karşılanması gereken rivâyeti doğru ise, kızlar ağası Sünbül-Ağa tarafından saraya takdim olunan ve şehzâdeye süt-annelik ettirilen bir kadının çocuğuna (bu çocuk daha sonra, annesi ve Sünbül Ağa ile birlikte Mısır'a giderken, korsanların eline düşmüş ve dominiken keşişi olarak yetiştirilerek, Padre Ottomano adı ve Mehmed IV.'in kardeşi olmak iddiası ile, Osmanlı devletinin aleyhine bir propaganda âleti hâlinde istihdâm edilmiştir), kendi çocuğundan fazla muhabbet gösteren Sultan İbrahim, Turhan Sultan'ın hırçın sözlerine kızarak, oğlunu sarayın bahçesindeki havuza fırlattı ve Mehmed IV. alnında izini bütün ömrünce taşıyacağı bir yara aldı. Şehzâde bir az büyüdükten sonra, diğer kardeşleri ile berâber, muallimliğine imâm-ı sultânî Şâmî Yusuf Efendi ve bu zâtın vefatı üzerine, Şâmî Hüseyin Efendi tâyin edilmiş, daha sonra onun azli ile aynı ismi taşıyan diğer biri getirilmiştir (Kara Çelebî-zâde Ab-

dülaziz, *Ravżat al-abrār*, basılmamış kısım, Üniversite kütüp., nr. T 3272, 2b, 8a—b, 26b). Babasının saltanatı esnâsında Mehmed, Osmanlı hânedanına mensûp şehzâdelerin tâbî tutulduğu terbiye usûlüne uygun şartlar içinde yaşadı.

Mehmed IV., çılgınca hareketleri yüzünden saltanat makamında kalması mümkün olmayan Sultan İbrahim [b. bk.], annesi Kösem Sultan [b. bk.]'ın muvâfakati ile, hal'edilince, 18 receb 1058 (8 ağustos 1648) cumartesi günü ikindi vakti, 7 yaşında olduğu hâlde, Osmanlı tahtına çıkarıldı (tafsilât için bk. Abdî Paşa, *ayn. esr.*, 2b, Abdülazziz Efendi, *ayn. esr.*, 23a; Mehmed Halîfe, *Tarih-i gılmânî*, *TOM*, İstanbul, 1340, s. 23; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1284, II, 329; Naimâ, *ayn. esr.*, IV, 320). Bâbüssaâde önüne kurulan tahtta yeni pâdişaha, başta şeyülislâm Abdurrahim Efendi olmak üzere, sadrâzam ve bütün vezirler ile ulemâ biat etmiş, ancak Mehmed IV. pek küçük yaşta bulunduğundan, kendisini ürkütmemek için, diğer zâtlar biate iştirâkten men'edilmiştir. Bu cülûsa Cevrî Çelebî'nin *Cülūs-i ḫān Muḥammed eyledi āsūde dünyāyı* mısraı tarih düşürülmüştür (26 receb günü Eyyûb Sultan câmiinde yapılan kılıç kuşanma merâsiminin tafsilâtı ve küçük hükümdârın kıyâfet ve şemâili hakkında bk. Nâimâ, *ayn. esr.*, IV, 328 v.d.; bk. bir de Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, I, 276).

Cülûsu müteâkip, devlet erkânını zor bir vaziyete düşüren mesele, hazînenin muzâyakası dolayısı ile, askere verilmesi gereken bahşiş için para bulmaması idi. Sadrâzam Sofu Mehmed Paşa, Sultan İbrahim devrinin pek mârûf bir simâsı olup, büyük bir servet edinmiş bulunan Cinci Hoca (Hüseyin Efendi)'ya mürâcaat ederek, 200 kese istedi ise de, kayınatası Kara Çelebî-zâde Mahmud Efendi'ye güvenen bu adam para vermekten istinkâf etti; bunun üzerine bütün serveti müsâdere edilerek, ondan ve daha bâzı kimselerden alınan, paralar ile, cülûs bahşişi te'min edildi (Naimâ, *ayn. esr.*, IV, 331 v.d; Evliyâ Çelebî, *Seyâhatnâme*, I, 275; Cinci Hoca, şâban ortalarına kadar mahpus tutulduktan sonra, idâm edilmiştir). Mehmed IV.'in ilk saltanat günlerinde saray halkından ve İbrahim'den lutuf görenlerin, onu tekrar iclâs etmek üzere, faâliyete geçtiklerini ve bu vaziyet karşısında hal' işinde medhali olanların sarayda pek kötü şartlar altında mahpus tutulan İbrahim'i katlettirdiklerini (28 receb = 3 ağustos) biliyoruz. Yakın adamlarının rivâyetine göre, pâdişah, babasının katline iştirâk edenlerden 70 şahsın isimlerini defter ettirip, saklamıştır (Naimâ, IV, 387).

Pâdişah küçük yaşta olunca, vezîr-i âzamın devlet işlerini vekâlet ile ve „istiklâl" üzere yürüteceği kanâatinde bulunan Sofu Mehmed Paşa'nın da Kösem Sultan tarafından verilen bâzı emirleri yerine getirmemesi, saltanat tebeddülünün başlıca sebeplerinden biri rüşveti kaldırmak olduğu hâlde, her işe müdâhele eden ocak ağalarının rüşvet kapısını büs-bütün açmaları, saraydan her 7 senede yapılan çekmalara tedricî bir şekil verilmesi ve sipâhî ulûfelerinin geciktirilmesi İstanbul'da büyük bir buhrana sebebiyet verdi. „Yeni-Câmi (Sultan Ahmed câmii) vak'ası" adı ile anılan ve günlerce süren bir ayaklanma oldu ve sipâhîler ile iç-oğlanlarına karşı yeniçerilerin hücûmı, Koca Muslihuddin Ağa'nın gayreti sâyesinde, galebe ile neticelendi (Kâtib Çelebî, II, 332 v.dd.; Nâimâ, *Tarih*, IV, 344 v.dd.). Pâyitahtta bu hâdiseler cereyân ederken, Sıvas'ta İpşir Mustafa Paşa büyük bir kuvvet ile vaziyete hâkim görünüyor, şurada-burada şakavet vak'aları oluyordu. Bu arada Haydar-oğlu, üzerine gönderilen Çavuş-zâde Mehmed Paşa'yı mağlûp etmiş, Karahisar'ı basmış, İsparta halkından, yağma etmemek karşılığı olarak, para almış idi. Bu azılı şakînin Isparta mütesellimi tarafından yakalanarak, İstanbul'a gönderildiği ve burada idâm edildiği mâlûmdur. (Kâtib Çelebî, II, 339; Naimâ, IV, 367 v.d.). Bu sıralarda İbrahim zamanında başlayan Girit harbi devâm ediyor, Akdeniz boğazı Venedik gemileri tarafından murâkabe ediliyordu. İstanbul'daki Venedik elçisi Giovanni Soranzo, türk donanmasının hazırlanıp, yola çıkmasını men'edecek tedbirler almak ile meşgûl bulunduğu ve devletin askerî durumu hakkında memleketine haberler gönderdiği anlaşıldığından, tevkif edilerek, Rumeli-Hisarı'na hapsedilmiş ve 70 kadar gemiden mürekkep donanma, kapudân-ı deryâ Voynuk Ahmed Paşa kumandasında, Akdeniz'e gönderilmiş idi. 24 rebiülâhır 1057 (7 mayıs 1649)'da Çanakkale boğazından çıkıp, Venedik gemilerine taarruz ederek, onları uzaklaşmağa mecbûr ettikten sonra, Foça'ya giden türk donanması orada Giacopo da Riva kumandasındaki Venedik filosunun hücûmuna uğradı. Yeniçerilerin muhârebeye seyirci kalmaları yüzünden, başarı elde edemeyen, fakat düşman gemilerine oldukça zâyiât verdiren osmanlı donanması Foça limanından çıktı; Rodos'ta Tunus ve Mısır gemileri ile birleşip, Girit'e gitti (tafsilât için bk. Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, II, 344 v.d.; Naimâ, IV, 382 v.dd.; Daru, *Histoire de République de Venise*, Paris, 1853, V, 38 v. dd.; J. v. Hammer, *ayn. esr.*, X, 219). Saray, donanmanın uğradığı bu mağlûbiyeti, esâsen hoşnut olmadığı Sofu Mehmed Paşa'nın ihmâline atfetmiş idi. Mehmed IV., yanında büyük vâlidesi bulunduğu hâlde, sadrâzamı huzûruna çağırıp, ağır sözler ile hitap ettikten sonra, sadâretten azlederek, yerine yeniçeri-ağası Kara Murad Ağa'yı tâyin eyledi (9 cemâziyelevvel 1059 = 21 mayıs 1649) ve Sofu Mehmed Paşa öldürüldü.

İstanbul'da sipâhîlerin tenkili Anadolu'da şiddetli bir akis uyandırmakta gecikmedi. Sipâhîlikten yetişerek, Niğde'ye yerleşen ve tanıdığı nufûzlu şahsiyetler sâyesinde mansıp alıp-satmaktan büyük bir servet te'min eden Gürcü Abdünnebî (Gürcü Mehmed Paşa ile Câfer Paşa'nın kardeşidir) can korkusuna düştü ve avenesi ile, Konya üzerine yürüdü; Konya sipâhîlerinin ve yol kesici Katırcı-oğlu Mehmed'in iltihâkı ile kuvveti artarak, yoldaşlarının kanını dâvaya kalkıştı. Hukûmetin gönderdiği Tavukçu Mehmed Paşa'nın, bir şey yapamadan, İzmit'ten avdet etmesi ve İstanbul'un tehlikeye düşmesi üzerine, şehirdeki bütün askerler Üsküdar'a gönderilmek ve o havâlide siperler kazdırılmak sureti ile, müdâfaa hazırlıklarına girişildi. İsyânı tenkile me'mûr edilen, fakat teennî gösteren Murad Paşa'nın Abdünnebi ile eskiden dost olması, aralarında gizli bir anlaşma bulunduğu şâiasını ortaya çıkardı. Kara Murad Paşa çarpışmak niyetinde olmadığını, ancak şeyhülislâmın azlini istediğini söyleyen, kendisine ve adamı Kazzâz Ahmed'e pâdişah tarafından birer sancak verildiği takdirde, çekileceği anlaşılan ve her hâlde Katırcı-oğlu gibi, bir haydut olmayan Abdünnebî ile çarpışmak zorunda kaldı. İki taraf arasında Üsküdar civârında Bulgurlu'da vukû bulan muhârebeyi Murad Paşa kazandı (çarşanba, 26 cemâziyelâhır 1059 = 17 temmûz 1649). Abbdünnebî, isteklerinin yerine getirilmediğini ve boşuna müslüman kanı dökülmemesi gerektiğini söyleyerek, çadırlarına bile uğramadan, çekilmiş ve bu vaziyet karşısında adamları da tamâmiyle perişan olmuş idi (Kâtib Çelebî, *ayn. esr.*, II, 343 v. dd.; Naimâ, *ayn. esr.*, IV, 388 v.dd.; Abdî Paşa, *ayn. esr.*, 6a—b, 7a).

Murad Paşa devletin vaziyetini düzeltecek tedbirleri alamadı. Ayıntab'da Çomar Bölükbaşı, etrafına topladığı levendler ile haydutluk ediyor, Girit'teki sipâhîler İstanbul'a adamlar gönderip, zahîresizlik ve parasızlık yüzünden çektikleri müşkilâtı anlatmağa çalışıyor, Müneccim-başı Hüseyin Efendi'nin te'siri altında bulunan sadrâzam ise, yeniçeri ocağı ile geçinemiyordu. Devletin bütün işlerine müdahâle eden ağalar, Murad Paşa'dan gördükleri mukavemet karşısında, onun öldürülmesi için, tertibat almışlardı. Bunun üzerine Murad Paşa, ocak ağalarını kasdederek, bir memlekette 4 sadrâzam olamayacağını ileri sürdü ve sadâretten çekildi (7 şâban 1060 = 5 ağustos 1650) ve yerine Melek Ahmed Paşa sadrâzam oldu. Evliyâ Çelebî [b. bk.]'nin medih ve senâsına rağmen, silik bir şahsiyet olan Melek Ahmed Paşa zamanında, hazînenin zarûreti büs-bütün arttığı gibi, ocak ağalarının tahakkümü de önüne geçilmez bir hâl almış, Osmanlı donanması ise, venediklilere Paros muhârebesinde mağlûp olmuştur (10 temmûz 1651; Daru, *ayn. esr.*, IV, 42). Henüz devlet işleri ile alâkadar olacak bir yaşta bulunmayan Mehmed IV.'in ileride marazî bir mâhiyet alan avcılık iptilâsı bu sıralarda başlar (Kağıthâne'de yapılan ilk av eğlencesinin tafsilâtı için bk. Naimâ, V, 43 v.d.). Mutaassıp zümre (Kadı-zâdeliler) ile tarîkat erbâbı arasında öteden beri mevcut ihtilâfın şiddetlenmesi ve Kadı-zâdelilerin en ileri geleni olup, Hoca Reyhan Ağa'nın büyük itimâdını kazanan Üstüvânî Mehmed Efendi'ye, pâdişah-şeyhi sıfatı ile, hâss odada vaaz ettirilmesi aynı zamana tesâdüf etmektedir. Mehmed IV.'in fikrî terbiyesi üzerine Kadı-zâdelilerin küçük görülemeyecek bir te'siri olduğu anlaşılıyor. Ocak ağalarının, parasızlığa çâre olmak üzere, tervic ettikleri usûl, yâni sağlam akçeyi, kendileri tarafından muhtelif yerlerde kestirilen veya piyasadan toplanan züyûf akçeye tebdil ile, askerin ulûfesini bununla vermek yüzünden, İstanbul esnâfının ayaklanıp, şeyhülislâm Abdülaziz Efendi'yi önlerine katarak, ağaların idâmını istemek üzere, saraya gelmesi, Melek Ahmed Paşa'nın azline ve Siyavuş Paşa'nın sadârete getirilmesine sebep oldu (4 ramazan = 21 ağustos). Bu hâdiseler cereyân ederken, dâimâ yeniçeri ocağını tutan büyük vâlide Kösem Sultan, karşısında vâlide Turhan Sultan'ı can düşmanı olarak görmüş ve rakibinden kurtulmak için, Mehmed IV.'i tahtından indirerek, yerine kardeşi Süleyman'ı geçirmek üzere, ağalar ile müştereken harekete geçmek istemiş ise de, neticede kendisi Turhan Sultan'ın adamları tarafından öldürülmüş (16 ramazan 1061 = 2 eylûl 1651) ve her biri yakalanıp, idâm edilen yeniçeri ağalarının nufûzu nihâyet bularak (Naimâ, V, 105 v. dd.; Kâtib Çelebî, II, 379 v.dd.; bk. mad. KÖSEM SULTAN), bu defa harem ağalarının tahakkümü ve Turhan Sultan'ın saltanatı başlamıştır ki, bu vaziyet Köprülüler devrine kadar devam edecektir.

Siyavuş Paşa, kızlar-ağası Süleyman Ağa ile düştüğü ihtilâf neticesinde, azledildi. Halefi Gürcü Mehmed Paşa [b. bk.] zamanında Girit'te ve Bosna hudûdunda Osmanlı-Venedik

muhârebelerinin ve Anadolu'da şakavetin devâm ettiğini, devletin bilhassa donanma işlerine ehemmiyet vererek, Akdeniz boğazının açılması husûsunda gayret gösterdiğini biliyoruz. Gürcü Mehmed Paşa sadâret makamında bellibaşlı bir muvaffakiyet elde edememiş, onun yerine vâlide sultan ile Mehmed IV.'in çok itimat ettikleri Anadolu kazaskeri Mes'ud Efendi'nin tavsiyesi ile, Tarhuncu Ahmed Paşa sadârete getirilmiştir (13 receb 1062 = 20 hazîran 1652). İttihâz edeceği mâlî tedbirlere kimsenin müdâhale etmemesi şartı ile, bu vazifeyi kabûl eden Tarhuncu Ahmed Paşa, gümrük, mutbah ve tersâne masraflarını murâkabe ederek, sûistimâlin önüne geçmeğe çalıştı. Saray en nâfiz bir şahsiyet olarak görünen Hoca-zâde Mes'ud Efendi'nin re'yi ile hareket ediyordu. Fakat sadrâzam, şeyhülislâm Ebû Said Efendi'nin yardımını te'min ederek, bu zâtı işten uzaklaştırmağa muvaffak oldu. Diğer taraftan Ebû Said Efendi ile İstabul'dan mâzûl Esad Efendi arasında çıkan tatsız bir hâdise ulemânın ayaklanmasına sebebiyet vermiş, esnâfın ve sipâhîlerin de karışmak istedikleri ve ulemâ tarafından men'edilen isyâna benzer bir hâdise, şeyhülislâmlığa Bahâî Efendi'nin tâyini ile neticelenmiştir (12 ramazan 1062 = 17 ağustos 1652) ki, bu vâkıa devlet idâresindeki intizamsızlığın bir misâli olarak zikredilebilir (tafsilât için bk. Abdî Paşa, *ayn. yer.*; *Fezleke*, II, 381; Naimâ, V, 236 v.d.). Selefinin yaptığı tevcihâtı ibtâl etmek isterken, sarayın muhâlefeti ile karşılaşarak, buna boyun eğen Tarhuncu Ahmed Paşa bütün me'mûrlara şâmil „irsâliye" adlı bir vergi tarhetti, zeâmet, has ve başmaklıkların kifâyet edecek mıkdardan fazlasına mîriye bağladı. Devletin gelirini 700.000 kuruş arttırdı. Ayrıca değirmenlere koyduğu resim de hazîneye senede 100.000 kuruş te'min edecekti. Fakat Üsküdar halkının, bilhassa „sipah tâifesinin" ayaklanması üzerine, değirmenlerden vergi almak usûlünü geri bırakmak mecbûriyetinde kalmış, buna esâsen şeyhülislâm Bahâî Efendi de muvâfakat etmemiş idi. Aldığı daha başka kararlar ile halkın istihzâsını celbeden Ahmed Paşa, Mehmed IV.'in talebi üzerine, devletin irâd ve masrafını gösteren bir defter tanzim etmekle mârûftur (bu defterin metni için bk. Mehmed Halife, *Tarih-i gılmânî*, s. 30–34). Hazînedeki büyük açığı sarâhatle gösteren bu defter hoşa gitmedi; büs-bütün gözden düşüp, azil ve katlolunan bu zâtın yerine, kapudân-ı deryâ Dervîş Paşa [b. bk.] tâyin olundu. Dervîş Paşa, mansıp satışından elde edilen para ile, mâlî işleri yoluna koyduğunu ve her işin idâresini âit olduğu makama bırakmakla vaziyetin düzeleceğini zannediyordu. Bu sırada kapudân-ı deryâ Kara Murad Paşa kumandasındaki osmanlı donanmasının Çanakkale boğazı dışında Venedik donanması ile 6 saat süren bir muhârebede bulunduğunu (28 cemâziyelâhır 1064 = 16 mayıs 1654), bu muhârebede Kara Murad Paşa'nın büyük bir gayretle çalıştığını, venediklilere mühim zâyiât verdirdiğini, amiralleri Francesco Morosini'nin maktûl düştüğünü biliyoruz (bu muhârebe ve onu tâkip eden Değirmenlik muhârebesinin tafsilâtı için bk. Naimâ, *ayn. esr.*, V, 390 v. dd.; J. v. Hammer, *ayn. esr.*, XI. 340 v. dd.).

Vükelâ ve ilmiye ricâlinin zulüm ve irtikâbı hakkındaki arîza üzerine, Üsküdar sarayında Mehmed IV.'in huzûrunda akdolunan ve netice vermeyen bir ictimâı müteâkip, Derviş Paşa hastalanarak, vazifesini yapamayacak bir hâle geldi ve mühr-i hümâyûn Haleb beylerbeyi İbşir Mustafa Paşa'ya gönderildi. Bir celâlî sergerdesinin sadârete getirilmesi ve kısa bir zaman sonra bir isyân neticesinde öldürülmesi, Osmanlı devletinin o devirde nasıl bir buhran geçirmekte olduğunu göstermeğe kifâyet eder. İbşir Paşa'nın halefi olup, bu defa da istifâ ile hizmetten ayrılan Murad Paşa'dan sonra, sadârete Süleyman Paşa geçmiş ve bu zâtın, mâlî müzâyakaya çâre olmak üzere, sikkeyi tağşîşe kalkışması, yeni bir isyânın çıkmasına sebebiyet vermiştir. Mühr-i hümâyûn Girit serdarı Deli Hüseyin Paşa'ya gönderildiği sırada kaymakam nasbedilen Zurnâzen Mustafa Paşa'nın tahriki ile isyân alevlendi, At-Meydanı'nda toplanan yeniçeri zorbaları, pâdişaha, bayram gecesi hâss odada eğlenmesine, daha doğrusu te'sirlerinden korktukları iç-ağaları ile tanışmasına mâni olacak kadar tahakkümlerini arttıran (Naimâ, V, 409 v. dd.) saray ağalarının tahakkümünden şikâyet ederek, ele-başılarının öldürülmesini istediler. Mehmed IV. bir müddet mukavemete çalıştı ise de, neticede kızlar-ağası Behram Ağa ile daha bir kaçını idâm ettirdiği gibi, o kadar himâye ettiği Hoca Bilâl Ağa'yı dahi kurtaramadı. Vâlide Sultan'ın musâhibesi Melekî Kadın ile kocası Şâban Ağa da öldürülenler arasında idi. Maktûllerin cesetleri Sultan Ahmed meydanındaki çınar ağacına asıldığından, bu hâdiseye „çınar vak'ası" ve „vak'a-i vakvâkiye" denilmiştir (Naimâ, VI, 139 v. dd.; *Tarih-i gılmânî*, s. 37 v. dd.; isyânın nihâyet bulması 8 cemâziyelevvel 1066 = 4 mart 1656). Bu vak'adan sonra, Siyavuş Paşa'nın kısa süren sadâretini tâkiben, Boynu-Yaralı (Boynu-Eğri) Mehmed Paşa'nın sadrâzam olduğunu görüyoruz. Diğer taraftan Venedik harbi Osmanlı devletinin tâ-

mâmiyle aleyhinde bir safhaya girmiş, 1065 (1655)'te kapudân-ı deryâ Surnâzen Mustafa Paşa Venedik donanması ile yaptığı bir muhârebeyi kaybetmiş (Naimâ, VI, 102 v.d.; Daru, IV, 51; mâmafih venedikliler tarafından muhâsara edilen Benefşe = Monemvasia kalesini kurtardığı için, kendisine Erzurum beylerbeyliği verilmiştir), daha sonra kapudân-ı deryâ Kenan Paşa kumandasındaki donanma (Naimâ'ya göre, 79; Daru'ya göre, 98 gemiden mürekkep) Akdeniz bağazını abluka eden Lazaro Mocenigo'nun idâresindeki Venedik donanmasına mağlûp olmuştur. J. v. Hammer (*ayn. esr.*, X, 393) bu hezîmetin, Lepanto'dan sonra, türkler için en büyük deniz mağlûbiyeti olduğunu kaydeder. Bu hâdiseden sonra Akdeniz boğazının dışı artık tamâmen Venedik'in hâkimiyeti altında kalmış ve kısa bir zamanda, birbirini müteâkip, düşman kuvvetleri, muhâfızı Ahmed Paşa'nın lüzûmlu tedbirleri almakta tekâsül göstermesinden istifâde ederek, Bozca-Ada'yı, bir az sonra Limni'yi ele geçirip, buralardan kendisine üssler te'min eylemiştir.

Çanakkale boğazının tamâmen kapanması yüzünden, İstanbul'da eşyâ fiatlarının yükselmesi, devlet ricâlinin şahsî menfaat hırsına düşerek, memleket işlerinde ihmâl göstermesi, Mehmed IV.'in ise, Üsküdar tarafında vaktini zevk ve sefâ içinde geçirmesi, halk arasında memnûniyetsizlik, heyecan, hattâ nefret uyandırdı ve düşman donanmasının, boğazı geçerek, İstanbul önlerine gelebileceği dahi ihtimâl dâhiline girdi. Sunulan şikâyetnâmelerden netice çıkmıyor, sadrâzam aczinden şaşkın bir hâlde bulunuyor ve mânasız tedbirlere baş-vuruyordu. Yalı köşkünde, pâdişah huzûrunda akdedilen meşveret meclisi vaziyeti islâh edecek tedbirler alamamış, hazînenin muzâyakasını gidermek üzere, „imdâdiye" adı ile konulan vergiden ancak bir kaç yüz bin kuruş te'min edilebilmiş idi. İkinci meşveret meclisinde Mehmed IV. bizzat sefere çıkmak arzusunu izhâr ettiği zaman, Boynu-yaralı Mehmed Paşa bunun ancak pâdişah tarafından 20.000 kese verilirse, mümkün olacağını söyledi ve Mehmed IV. gazaba gelerek, meclisi terketti. İşte Köprülü Mehmed Paşa'nın sadârete getirileceği ve Mehmed IV.'in saltanat senelerinde yeni bir devrenin açılacağı sıralarda vaziyet bu merkezde idi.

Daha Gürcü Mehmed Paşa'nın sadâreti esnâsında mimar Kasım Ağa tarafından Turhan Sultan'a sadâret namzedi olarak tavsiye edilen Köprülü Mehmed Paşa, bu defa yine Kasım Ağa, Şâmî-zâde Mehmed Efendi v.b.'nın delâleti ile ve bir takım şartlar kabûl ettirmek suretiyle, Boynu-Yaralı Mehmed Paşa'nın yerine, sadârete getirilince (26 zilkâde 1066 = 15 eylûl 1656 cumâ), işler büs-bütün değişti. Köprülü Mehmed Paşa [b. bk.] mevkiini kuvvetlendirip, İstanbul'daki âsâyişsizliği gidermiş, donanmayı takviye ettirmiş, Çanakkale boğazında Venedik donanmasını mağlûp ederek, Bozca-Ada ile Limni'yi geri almış, daha sonra Erdel [b. bk.] işlerini yola koymak üzere sefere çıkmış ve Yanova'yı zaptetmeğe ve Anadolu'da Abaza Hasan Paşa'nın çıkardığı geniş isyân hareketini söndürmeğe muvaffak olmuş idi. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadâreti esnâsında devlet işlerinin yoluna girdiğini gören ve zamanı zevkine göre geçirmek imkânını bulan Mehmed IV., bu değerli sadrâzamın vefatında, onun tavsiyesi ile, yerine Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa [b. bk.]'yı sadârete tâyin etti. Fâzıl Ahmed Paşa Avusturya ile harbe girişip, bu harbi Uyvar fethi ve Vaşvar muâhedesi (1664) ile neticelendirmiş, müteâkiben Girit'e gidip, daha evvelki muhâsarada ele geçirilemeyen Kandiye kalesini zaptederek (1669), Venedik harbine nihâyet vermiştir.

Fâzıl Ahmed Paşa'nın son seferini Lehistan'a karşı yaptığını ve buna Girit seferi esnâsında büyük av eğlenceleri ile Gümülcine, Siroz ve Selânik yolunu tâkip ederek, bütün o havâlide dolaşan, hattâ uzunca bir müddet Eğriboz'da kalan (bu seyâhatin başından sonuna kadar tafsilâtı için bk. Abdî Paşa, *ayn. esr.*, 89ª – 105ª; Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, I, 473 ve 654 v.d.; Râşid, *Tarih*, I, 151 v. dd., 245 v. dd.) Mehmed IV.'in de iştirâk ettiğini biliyoruz. Pâdişah ordu ile yola çıkmış (8 safer 1083 = 4 hazîran cumartesi), yağmur ve çamur yüzünden, ordunun çektiği bütün müşkilâta katlanarak, Kameniçe kalesi önüne kadar gelmiş ve yüksek bir mahalle kurulu otağına inerek, kalenin topa tutulmasını ve askerin yürüyüşlerini alâka ile tâkip etmiş idi (Abdî Paşa, *ayn. esr.*, 116ᵇ – 117ª). Pâdişah 3 cemâziyelevvelde teslim olan kaleyi bir kaç gün sonra gezerek, câmi hâline getirilen 6 mâbedden birine kendi, diğer ikisine Vâlide Sultan ile Haseki Sultan'ın adını verdi. Sefer esnâsında kendisi harp sâhalarını dolaşıyor, palankaların zaptında hazır bulunuyor ve fethedilenleri (msl. Buçaş), kıyâfet tebdil ederek, ziyâret ediyordu. Mehmed IV. 18 eylûl 1672'de Buçaş muâhedesi akdolunduktan sonra, Edirne'ye müteveccihen hareket etti. Yolda kar ve yağmur dolayısı ile çok zahmet çekmekle berâber, hava müsâit oldukça, sürgün avlarını tertip ettirmekten geri kalmadı (tafsilât için bk. Abdî Paşa, *ayn. esr.*, 109ª – 124ᵇ; Silâhdar Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, s. 567 v.dd.; Râşid, *ayn. esr.*, I, 266 v.dd.).

Lehistan bu muâhedeyi ağır bularak, ahkâmına riâyet etmeyip, 1084 = 1673 'te yeni bir sefer açıldığı zaman, Mehmed IV. buna da iştirâk edip, İsakçı 'ya kadar gitti ve müsâleha şartları yerine getirildiği takdirde, taarruz edilmeyeceğine dâir kaleme aldırdığı nâme-i hümâyûnu Müteferrika Hüseyin Ağa ile Leh kıralına gönderdi. Bu sırada lehlilerin Hotin üzerine büyük bir kuvvet sevkettikleri duyulmuş, yardıma gönderilen Silistre beylerbeyi Hüseyin Paşa, Jan Sobieski 'ye mağlûp olmuş, Eflak ve Boğdan voyvodalarının iltihâk ettiği Leh kuvvetleri Hotin 'i ele geçirmiştir. Kış mevsiminin şiddetle hukûm sürmesi dolayısı ile, sefere devam imkânı kalmadığından, pâdişahın Baba-Dağı 'na çekildiğini ve sonra Hacı-oğlu Pazarcığı 'nda kışlamağa karar verdiğini görüyoruz. Mehmed IV. 11 rebiülevvel 1084 'te kışlaktan çıkıp, bir az ilerilediği zaman, rusların kazaklara taarruz ettiği duyularak, bu taarruzun önlenmesi Leh seferine tercih edildi (Râşid, *Tarih*, I, 311 v. d.). Diğer taraftan Şam beylerbeyi Hüseyin Paşa Hotin kalesini istirdat etmiş idi. Bu defa Aksu sahrâsına kadar ilerilediğini bildiğimiz Mehmed IV., yine müteaddit palankaların zaptında hazır bulunduktan sonra, 4 şâban 1084 'te Edirne 'ye dönmüştür. Harp nihâyet Zuravna kalesi civarında uzun çarpışmalardan sonra Lehistan kıralının kabûl ettiği muâhede ile sona erdi (19 şâban 1086 = 27 teşrin I. 1676). Seferden daha evvel dönen ve hasta bulunan Fâzıl Ahmed Paşa 15 sene sadâretten sonra vefat ettiği zaman, Mehmed IV. bu makamı üçüncü vezîr ve rikâb-i hümâyûn kaymakamı Merzifonlu Kara Mustafa Pasa [b. bk.] 'ya tevcih eyledi. Köprülülerin idâresinden pek memnûn bulunan pâdişah, bu makama Köprülü Mehmed Paşa 'nın yetiştirdiği ve dâmad edindiği bir şahsı getirmekle, gerek devletin menfaatini ve gerek kendi rahatını düşünmüş idi.

Kara Mustafa Paşa 'nın ilk zamanlarında Kazak hetmanı Doroşenko 'nun ruslara iltihâkı ve Ukrayna 'nın istilâya uğraması bir osmanlı-rus harbine sebebiyet verdi. Çehrin seferi adı verilen harbe, Tuna nehrini geçmemek şartı ile, Mehmed IV. de iştirâk etti; fakat onun orduya katılmasında ciddî bir mâhiyet aramamak lâzım geldiğini ve bunu seyâhat ve avcılık için bir vesîle ittihaz ettiğini belirtmek gerektir. Kara Mustafa Paşa kamandasındaki osmanlı ordusunun ruslar ile kanlı çarpışmalar yaparak, tehlikeli günler geçirdiği ve nihâyet Çehrin kalesini fethettiği sırada, Mehmed IV. Silistre 'de kalmış ve fethi müteâkip, devleti boşuna yoran ve rus ordusunu hezîmete uğratamadığı için, ehemmiyetsiz ve uzak bir kalenin zaptından ibâret kalan bu seferden, 1089 senesinin son ayında, İstanbul 'a dönmüştür (seferin tafsilâtı için bk. Râşid, *ayn. esr.*, I, 345 v.dd.; Silâhdar Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, 674 v. dd.; J. v. Hammer, *ayn. esr.*, XII, kitap, 57; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, 440 v.dd.). Fakat rusların harp faâliyetine devam ettikleri anlaşılınca, 1091 (1680) 'de, yine pâdişahın iştirâki ile, sefer açılması kararlaştırılmıştır. Bu sefer esnâsında, Mehmed IV. Edirne 'ye kadar gitti ise de, rus çarı, Kırım hanı vâsıtası ile, sulh talebinde bulunduğundan, 22 muharrem 1092 'den başlamak ve 20 sene sürmek üzere, 12 maddelik bir muâhede akdolundu ve sefere hâcet kalmadı (muâhede-nâmenin ahkâmı için bk. Râşid, *ayn. esr.*, I, 366 v.d.; Silâhdar Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, I, 737). Yabancı devletler ile münâsebatta sert bir tavır takınan Kara Mustafa Paşa 'nın aynı sene içinde, mücâdele hâlinde bulunduğu Trabulus eyâletine âit bir kaç geminin ilticâsı ve fransız amiralı Duquesne 'in Sakız limanını topa tutması üzerine, elçi M. de Guilleragues 'i şiddetle tehdit ettiğini ve Fransa 'dan tazminat aldığını da kaydetmeliyiz (Abdî Paşa, *ayn. esr.*, 145b; Silâhdar Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, I, 744 v.dd.; Râşid, *ayn. esr.*, 370; Comte de Saint-Priest, *Mémoires sur l'ambassade de la France en Turquie*, Paris, 1877, s. 232 v.d.).

Mehmed IV. 'in Merzifonlu Kara Mustafa Paşa sadâretine müsâdif devresinde, şüphesiz, en mühim hâdise, Osmanlı devleti ni temelinden sarsacak ve onu eski satveti ile kıyâs edemeyeceğimiz bir zaafa düşürecek olan ikinci Viyana muhâsarasıdır. Macaristan 'ın alman imparatorluğuna tâbî olup, türk kaynaklarında orta Macar denilen kısmının ahâlisi Habsburgların tahakkümünden, vicdan hürriyetine riâyet eden Osmanlıların muâvenetı ile, kurtulabileceğini düşünüyor ve bu havâlide katolik-protestan mücâdelesi hukûm sürüyordu. Daha Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa 'nın sâdareti esnâsında macarlar Osmanlı devletine müteaddit mürâcaatlarda bulunmuşlar, fakat sadrâzam alman imparatorluğu ile akdettiği sulh muâhedesini bozmak istememiş ve macar ileri gelenlerinden biri olan Emeric Tököly 'nin teklifini nazar-ı itibâra almamış idi. Hâlbuki Kara Mustafa Paşa şahsan haris olduğu kadar, Osmanlı devletini Kanûnî Sultan Süleyman devrinden daha azametli bir vaziyete yükseltmek arzusunda idi. Sadrâzam Tököly 'nin yeni bir mürâcaatını bu gâyeye erişmek için müsâit bir fırsat addederek, orta Macar kıralı olarak kabûl ettiği bu zâtı himâye altına alıp, ona yardım ettiği gibi, berat ve ahidnâme de verdi. Alman imparatoru Leopold I. 'ün, hitâmına bir sene kalan sulh muâhedesini yenilemek üzere gönderdiği elçi Comte de Caprara 'nın teklifi ehemmiyetle karşılanmadı. Buna mukabil Tököly 'nin murahhaslarına büyük bir itibar gösterilerek, sefer hazırlıklarına başlandı. Mehmed IV. böyle tehlikeli ve neticesi meşkûk bir teşebbüse girişmek istemiyordu. Buna karşılık harbe kat'îyen karar vermiş olan ve inadında dâimâ ısrâr eden Kara Mustafa Paşa 'nın hudut boylarından sahte şikâyetnâmeler getirterek, pâdişah nezdinde, alman imparatorluğu tarafından sulh şartlarına riâyetsizlik edildiğine dâir, kanâat uyandırmağa çalıştığı görüldü (Silâhdar Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, I, 757; Râşid, *Tarih*, I, 387; *ikinci Viyana seferi hakkında, T O M*, sene 3, s. 994 v. dd., Hasan Esîrî, *Mîyâr al-duval va misbâr al-milal* 'den naklen). O sıralarda imparator Leopold I., siyâsî vaziyeti dolayısı ile, Osmanlılar ile harp etmekten çekiniyor ve sulh muâdedesinin tecdidi için, büyük bir gayret sarfediyordu. Elçi Caprara sefer harzırlıklarının mûcip olduğu masraf karşılığı tazminat ile birlikte, Yanık-Kale 'nin terkini isteyen sadrâzamı iknâ edemeyeceğini anlayarak, şeyhülislâm Ali Efendi 'den — „Aman dileyene kılıç olur mu, üzerine sefer câiz midir" — suâlini ve Ali Efendi 'nin câiz olmayacağı cevabını ihtivâ eden bir fetvâ aldı ise de, bunun da hiç bir te'siri görülmedi (Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, I, 758). Osmanlı ordusunun Avrupa ortalarına doğru ilerileyeceği kat'îyet kesbedince, imparator hıristiyanlık âlemini harekete getirmeğe çalıştı. Başta papalık olmak üzere, müteaddit alman devletlerine ve Venedik cümhûriyetine baş-vurdu. Papalık kendisine bu hususta elinden gelen bütün müzâhareti yapmış, diğer devletler arasında tedâfüî ve taarruzî mâhiyette hakikî ittifakı ancak Lehistan kabûl etmiştir (31 mart 1683).

Mehmed IV. istemediği bu sefere mâni olmak için, kâfî bir irâde gösteremedi ve Kara Mustafa Paşa, serdar tâyin edildiği orduyu alarak, yola çıktı. Pâdişah tarafından Yanık-Kale 'nin fethine me'mûr edilen sadrâzamın gâyesi Viyana 'yı muhâsara etmek idi. Ancak bu gâyenin tahakkuku için, bilhassa Yanık-Kale 'nin alınması ihtiyâta uygun olacak idi. Budin beylerbeyi İbrahim Paşa ve Kırım hanı Murad Giray 'ın müdâfaa ettikleri bu fikre rağmen, Kara Mustafa Paşa doğruca imparatorluğun merkezi üzerine gitmeği münâsip gördü ve osmanlı ordusu 19 receb 1094 (14 temmûz 1683) 'te Viyana önüne vardı. Mehmed IV. sadrâzamın bir telhisi ile öğrendiği bu haberden hiç memnûn kalmadı. Fakat artık teşebbüsü geri bıraktırmak zamanı geçtiğinden, devletin kaderini hâdiselerin seyrine terketmeğe mecbûr oldu. İmparatorun uzaklaşarak, müdâfaasını von Stahrenberg 'e bıraktığı Viyana şehrinin muhâsarası devam ederken, Eğri beylerbeyi Abaza Hasan Paşa, Tököly ile, şimâlî Macaristan 'da faâliyette bulunmağa me'mûr edilmiştir; fakat üstün kuvvetler karşısında, çekilmeğe mecbûr kalmış idi. Viyana gibi, üsslerden uzak ve iyi tahkim edilmiş bir şehrin muhâsarası, zahîre ve mühimmat darlığı, askerde bezginlik husûle getiriyor ve sıkı bir hücûm ile zaptı mümkün görülen bu şehre harben girip, yağma ve tahriplere sebebiyet vermemek için, Kara Mustafa Paşa şehrin teslim olmasını beklemeği tercih ediyordu. Diğer taraftan Lehistan kıralı da mühim bir ordu ile Viyana 'ya doğru yürüyordu. Osmanlı serdârı bu kuvvetleri küçümsemiş ve Kırım hanına, Abaza Hasan Paşa 'ya yardımda bulunması için, emir vermiş ise de, harp esnâsında aldıkları ganîmetleri muhâfaza kaygusuna düşen Kırım askeri, pek cüz'î bir kısmı müstesnâ, bu emri yerine getirmemiş ve Hüseyin Paşa, yardımsızlık yüzünden, alman kuvvetlerine mağlûp olarak, şehid düşmüş idi. Kara Mustafa Paşa nihâyet vaziyetin vehâmetini kavrayarak, 26 ağustos günü Viyana 'ya umûmî hücûm yaptı ve bâzı muvaffakiyetler elde etti ise de, şehri düşüremedi. Bu esnâda alman ve leh kuvvetleri iki kol hâlinde birleşip, osmanlı ordusunun Kalenberg 'deki kısmının gerilerine vardı. Bu vaziyet karşısında Kara Mustafa Paşa, merkezde kendisi, sağ cenahta İbrahim Paşa ve sol cenahta Kara Mehmed Paşa olmak üzere, harp nizâmı aldı; fakat mutaarrızlar Tuna 'yı geçtikten sonra dahi, Kırım hanı tarafından bunların arkaları çevrilemedi ve osmanlı ordusu çok tehlikeli bir duruma düştü. Nihâyet 20 ramazan (12 eylûl) günü iki taraf arasında şiddetli bir çarpışma başladı; evvelâ İbrahim Paşa 'nın, sonra Sarı Hüseyin Paşa 'nın kuvvetleri mağlûp oldu. Yerini terketmeyen sadrâzam beş—altı saat düşman ile harp etti ise de, cenahların mağlûbiyeti bütün orduya sirâyet etti; düşman bir taraftan osmanlı ordugâhını işgâl ederken, bir taraftan da Viyana 'ya girdi. Belki ölümü arayarak, son dakikaya kadar savaşan sadrâzam silâhdarının müdâhalesi ile, muhârebe meydanından ayrılıp, Yanık-Kale üzerinden Budin 'e doğru çekildi ve orada itidâlini ele alarak, hezîmet hâlindeki orduyu tekrar nizâma koymağa çalıştı. Bu sefer esnâsında Belgrad 'a kadar gelen Mehmed IV. vaziyeti öğrenince, Edirne 'ye avdet etmiştir.

Viyana bozgunu bidâyette Mehmed IV. 'in Kara Mustafa Paşa 'ya karşı beslediği itimâdı sarsmamış, hattâ ona, kılıç ve kaftan göndermek suretiyle, iltifat göstermiş idi (Silâhdar Mehmed Ağa, II, 97). Bir müddet önce Vâlide Turhan Sultan 'ın ölümü (10 receb 1094 = 5 hazîran 1683, Râşid, *Tarih*, I, 415; Silâhdar, II, 116) Mehmed IV. 'i tecrübeli yardımcısından mahrûm etmiş ve her kes „devletin rükn-i âzamı gitti" diye teessür içinde kalmış idi. Diğer taraftan huşûneti ve inâdı yüzünden çok kimseleri kendisinden soğutan Kara Mustafa Paşa 'nın iki büyük düşmanı, kızlar ağası Yusuf Ağa ile Boşnak Sarı Süleyman Ağa, ordunun bu görülmemiş hezîmetini bulunmaz bir fırsat addettiler; sadrâzamı Mehmed IV. 'in gözünden düşürecek ve onu mahvedecek her türlü tezvirâta baş-vurup, bütün mes'ûliyetin onda olduğuna pâdişahı inandırdılar. Mehmed IV. Belgrad 'dan gelen telhisçi İsmail Ağa 'yı öldürttükten sonra, Kara Mustafa Paşa [b. bk.] 'yı azil ve Belgrad 'da idâm ettirdi.

Kara Mustafa Paşa 'nın azlinden evvel, Estergon üzerine yürüyen alman ve leh ordularına karşı Budin beylerbeyi Kara Mehmed Paşa kumandasında sevkedilen ordu öncülerini yendiği düşman kuvvetlerine mağlûp olmuş ve sadrâzam Belgrad 'da iken, Estergon kalesi düşmüş idi. Kara Mustafa Paşa 'nın halefi Kara İbrahim Paşa bu hezîmeti telâfî edecek tedbirleri almaktan âciz bir adam idi ve harp sâhasına gitmeğe cesâret edemeyerek, Macaristan serdarlığına yeniçeri-ağası Bekri Mustafa Paşa 'yı gönderdi. Yeni serdar düşmanın Vaç önüne kadar gelmesine ve Peşte 'yi zaptetmesine mâni olamadı ve Budin muhâsaraya uğrayarak, civarında şiddetli muhârebeler cereyân etti (Budin 'in osmanlı kuvvetleri tarafından şiddetle müdâfaa edilerek kurtarıldığı, daha sonra tekrar muhâsaraya uğrayarak, düşman eline geçtiği hakkında bk. mad. BUDİN). Macaristan 'da Osmanlı devletinin en mühim bir merkezi olan Budin 'in sukutunu diğer mevkîlerin düşmesi tâkip etti. Bu acıklı vaziyet karşısında Mehmed IV. av eğlencelerine fâsıla vermiyor, muhtelif cephelerdeki muvaffakiyetsizlikler karşısında garip bir lâkayıtlık gösteriyordu. Viyana seferi ile başlayan bu hezîmet bir takım âdî ve câhil şahısların te'siri altında kaldığını gördüğümüz Mehmed IV. 'in, şüphesiz, en karanlık senelerini teşkil eder. Macaristan 'da harekât bu şekilde cereyân ederken, alman imparatoru, yardımı sâyesinde muvaffakiyet kazandığı Lehistan kıralına artık fazla ehemmiyet vermedi ve leh ordusu Kameniçe taraflarına hücûmla iktifâ etmeğe mecbûr oldu. Bu kaleyi ele geçirmek ve oradan Boğdan 'a yürümek maksadını tâkip eden lehliler büyük bir başarı gösteremediler ve bu cephenin serdarı Sarı Süleyman Paşa ile Kırım hanı Selim Giray 'a mağlûp oldular (1684); tekrar giriştikleri taarruzlar da neticesiz kaldığından, geri çekildiler (1685). Leh ordusunun 1687 'de Kameniçe 'yi zaptetmek üzere giriştiği teşebbüs de akamete uğradı.

Osmanlı devletinin müşkil durumundan faydalanmak ve XVII. asrın ortalarında terkettikleri Girit 'in intikamını almak isteyen Venedik devleti mukaddes ittifaka iltihak (25 nisan 1684) ettikten sonra, karadan ve denizden taarruza geçmiş idi ve ona papalık, İspanya, Cenova, Floransa ve Malta gemileri de yardım ediyordu. Venedikliler, Girit 'i istirdada tâkatleri olmadığı için, Ayamavra adası ile Mora 'ya saldırmağı daha elverişli buldular ve mezkûr adayı zaptettiler. Mora 'da ve Yunanistan 'ın bâzı yerlerinde isyân eden ahâlinin yardımından faydalanarak, Preveze 'yi kuşattılar. Mora serdarı Şâhin Mustafa Paşa bu kalenin imdâdına koştu ise de, muvaffak olamadı; Preveze venediklilerin eline geçti. Diğer taraftan Çetine ve Kataro taraflarındaki taarruzları netice vermedi. Bâzı kaleler ile birlikte, Kataro ancak 1687 'de sukut etmiştir. Bu harpte venediklilerin en büyük muvaffakiyeti Mora 'nın zaptıdır. Kandiye müdâfii Francesco Morosini 1685 'te Koron 'u kuşattı. Kalenin imdâdına koşan Halil ve onu müteâkıben Siyavuş Paşa 'lar şehid oldular. Yardımsızlık yüzünden pek fenâ bir vaziyette bulunduğunu gördüğümüz Koron, 3 ay müdâfaadan sonra, düştü. Bundan sonra Morosini asker çıkarıp, Mora serdarı Musâhip Mustafa Paşa 'yı mağlûp etti. Navarin civarında İsmail Paşa kumandasındaki osmanlı kuvveti de general Königsmarck 'a yenildi ve Modon bu kumandan tarafından zaptedildiği gibi, daha sonra, başta Anabolı olmak üzere, diğer Mora kaleleri venediklilerin eline geçti. Mora 'dan sonra Venedik kuvvetleri orta Yunanistan 'a saldırmağa başlayarak, Patras, Korent, İnebahtı [bk. mad. LEPANTO] ve Mizistre gibi, mühim kalelere ve bilhassa Atina 'ya hâkim oldular (1687).

Osmanlı toprakları bu suretle şimâlden ve cenuptan istilâya uğrarken, büyük bir mâlî buhran baş-göstermiş, aynı zamanda Anadolu 'da Akkaş, Bölük-Başı Yeğen Osman ve Yâdigâr-oğlu gibi, âsîler türemiş idi (Silâhdar Mehmed Ağa, II, 243 v.d.). Mehmed IV. devlet 'nin vaziyeti ile hiç alâkadar olmuyor, ava gece gidip, gece dönüyordu. Pâdişahın bu alâkasızlığı her sınıf halk üzerinde çok fenâ bir te'sir icrâ

temekte gecikmedi. Şurada burada „memleketler elden gitti ve şikârdan nice bir ferâgat etmez halktan utanmaz veya Allahtan da mı korkmaz" gibi sözler alenen söylenmeğe başladı. İlmiye mensupları, şeyhler ve ocak halkı pâdişahın aleyhine dönmüş idi. Hacı Evhad tekkesi şeyhi Hüseyin Efendi de „nasihat kabûl etmeyen adamın ayağına varmak câiz değildir" diyerek, Mehmed IV. 'in vaaz için dâvet ettiği câmie gitmekten istinkâf etti. Dâveti kabûl eden diğer bir şeyh, Himmet-zâde Abdullah Efendi ise, hükümdar karşısında „bî-pervâ diline geleni" söyledi. Bu zât Mehmed IV. 'in ava gitmesini men'etmiyor, ancak her işin bir zamanı olduğunu ileri sürüyordu. Pâdişah bu sözlere aldırış etmemiş, hattâ şeyh daha konuşurken, ava gitmek üzere, yola çıkarak, „gittiğim câmilerde vaaz olmasın" emrini vermiş idi (Silâhdar Mehmed Ağa, II, 245 v.d.; bk. bir de Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1951, III, 494 v.dd.). Budin kalesinin sukutu sıralarına tesâdüf eden bu hareketi ile Mehmed IV. aleyhindeki cereyânı bir kat daha arttırdı; her hâlde tahtını kaybetmek korkusuna düşmüş olacak ki, „şikârdan ferâgat" ettiğini söylemek mecbûriyetini duydu (Silâhdar Mehmed Ağa, II, 247); fakat ne yapsa, hakkında hüsûle gelen nefretin önüne geçemeyecekti.

Osmanlı ordusu, Muhaç 'ta mağlûp olduktan sonra, ulûfelerinin verilmediği bahânesi ile, sadrâzam ve serdar Süleyman Paşa 'ya karşı ayaklanarak, Köprülü dâmâdı Siyavuş Paşa 'yı sadârete getirdiğini ilân etti ve daha ileri giderek, Mehmed IV 'i tahtından indirmek karârını verdi. Bu isyân düşmanın işine yaramış, henüz eline geçiremediği yerleri alarak, Belgrad yakınında Zemun taraflarına kadar ilerilemiştir. Süleyman Paşa 'nın İstanbul 'a gelip, mühr-i hümâyûnu pâdişaha göndermesi üzerine, sadâret kaymakamlığına tâyin edilen Receb Paşa, sadrâzam olmak emeline düştüğünden, Belgrad 'daki orduya, orada kalması için, bir hatt-ı hümâyûn gönderildi ise de, asker hal'ini istediği bir insanın emrine itâat etmeyerek, İstanbul 'a doğru yürümeğe başladı. Mehmed IV. daha evvel şeyhülislâm Ankaravî Mehmed Efendi ile haberleşerek, şehzâde Süleyman 'ın iclâsını bir zarûret olarak ifâde eden Siyavuş Paşa 'yı sadrâzamlığa getirmeğe mecbûr oldu. Ankaravî Mehmed Efendi ulemâ ile istişâre etmiş ve saltanat tebdili meselesinde onların da aynı fikirde bulunduğunu anlamış idi. Ne yapacağını şaşırmış bir vaziyette bulunan Mehmed IV., eski sadrâzam Süleyman Paşa 'yı öldürtüp, başını askere gönderiyor, avcılıktan tamâmen vazgeçerek, tövbe edip, tazılarını başka yerlere sürdürüyor, beslediği atlardan has ahırda yalnız 100 adedini alıkoyarak, diğerlerini dağıtmak, fazla masrafları kaldırmak gibi tedbirler ile, mevkiini muhâfaza edeceğini sanıyordu (Silâhdar Mehmed Ağa, II, 280 v. dd.). Hâlbuki bu sırada ordu Edirne 'ye gelmiş idi; sipâhî, silâhdar ve yeniçeri zorbaları sadrâzamın otağını kuşatarak, Edirne 'de kışlamak niyetinde olmadıklarını, dâvalarını görmek üzere, İstanbul 'a gitmek istediklerini söylüyorlardı. Mehmed IV. tam isyân hâlinde bulunan ordunun Edirne 'de kalmasını te'min etmeğe çalıştı; fakat buna muvaffak olamayınca, ordu ile berâber Silivri 'ye gelmiş bulunan Siyavuş Paşa 'ya gönderdiği bir hatt-ı hümâyûn (metni için bk. Silâhdar Mehmed Ağa, II, 291) ile bu hareketin kendisini hal' için yapıldığını belirterek, yerine oğlu Mustafa 'nın iclâsını tavsiye etti. 1 muharrem 1099 (7 teşrin II. 1687) günü Siyavuş Paşa ocak ağalarını ve zorbaları topladı; Mehmed IV. 'in tahtından indirilerek yerine kardeşi Süleyman 'ın geçirilmesine dâir, bir mahzar hazırlanarak, İstanbul 'a gönderildi. Sadâret kaymakamı Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa [b. bk.] ertesi gün (2 muharrem) şeyhülislâm Debbâg-zâde Mehmed Efendi, Nişancı İsmail Paşa, Rumeli kazaskeri Ebû Said-zâde Feyzullah, Anadolu kazaskeri Abdurrahim-zâde Mehmed, İstanbul kadısı Antâkî Mustafa, nakîbüleşrâf Seyyid Feyzullah Efendi 'ler başta olmak üzere, bütün ulemâyı, sekban-başı ve ocak ihtiyarları gibi, ileri gelenleri Ayasofya câmiine dâvet edip, sabah namazından sonra mahzarı okuttu. Her kes hal'den doğacak neticeleri düşünerek, hayret ve tereddüt içinde idi. Bunun üzerine Fâzıl Mustafa Paşa, memleket düşman istilâsına uğrarken, sayd ve şikâr ile meşgûl olup, bir takım kötü niyetli adamların sözü ile işlerini alt-üst eden, „bu derdin ilâcını görmeğe kadir olanları" etrafından uzaklaştıran bir pâdişahın şer'an hal'i hakkında şüpheleri olup-olmadığını sordu. Hâzırûnun bu sözlere sükût ile mukabelesi tasdik mâhiyetinde idi. Bunun üzerine Mehmed IV. 'in hal'i ve kardeşi Süleyman 'ın iclâsı keyfiyeti, baseki Mustafa Ağa vâsıtası ile, kapu-ağası Hacı İbrahim Ağa 'ya bildirilerek, sarayda gâyet gizli tertibat alındı. Süleyman II. [b. bk.] 'a bi'at edildikten sonra, hayatına kasdedileceğinden korkan Mehmed IV. kardeşlerini mahbus tuttuğu Şimşirlik dâiresine. şehzâdeleri ile birlikte, naklolundu (Silâhdar Mehmed Ağa, II, 295; Râşid, II, 3). Daha sonra Süleyman II. 1689 ilk baharında (h. 1100) macar seferine iştirâk etmek üzere, İstanbul 'dan hareket ettiği zaman, berâber

götürdüğü harem-i hümâyûnu Edirne'de bırakmış, bu arada Mehmed IV. ile iki oğlu da Edirne sarayında mahbus tutularak (Silâhdar Mehmed Ağa, II, 436), son senelerini orada geçirmiştir. Mehmed IV., 15 gün süren bir hastalıktan sonra, 28 rebiülâhır 1104 (6 kânûn II. 1693) salı günü vefat etti (Silâhdar Mehmed Ağa, II, 690; ayrıca bk. Râşid, II, 204 v.d.). Cenâzesi büyük merâsim ile techiz ve tekfin edilerek, İstanbul'a nakledildi ve 1 cemâziyelevvel perşenbe günü vâlidesi Turhan Sultan'ın ikmâl ettirdiği Yeni-Câmi'in yanındaki türbeye gömüldü.

Mehmed IV. osmanlı tarihinin çok mühim bir devrinde huküm süren, fakat şahsiyet itibârı ile büyük değer taşımayan simâlarından biridir. İlk seneleri Kösem ve müteâkiben Turhan Sultan'ların vesâyeti altında, karışık ve tehlikeli hâdiseler ile geçmiş, daha sonra Köprülülerin sadâreti esnâsında, imparatorluğun vaziyeti düzelmiş olmakla berâber, kendisi devlet işlerinden dâimâ uzak tutulmuştur. Mehmed IV.'in tahsiline lüzûmu kadar ihtimâm edilmediği ve yarı câhil saray ağalarının dar muhiti içinde mahsûr tutulduğu ve hayatının şahsî zevklerinin tatmini ile geçtiği mâlûmdur. Etrafındakiler daha ziyâde kadı-zâdelilere bağlı kimselerden teşekkül ettiği için, Mehmed IV.'in onların kanâatini benimsediği görülüyor. Onu münevver kimselerden tecrit etmeği menfaatlerine uygun bulan yakınları, bir vesîle zuhûrunda, şâirler tarafından kasîde sunulmak âdetinden bile ürküyor ve bu gibi hâllerde teberdarlara, helvacılara ve has-ahır kullarına tekerleme söyleterek, pâdişahın fikrî seviyesini düşürmekten çekinmiyorlardı (Naimâ, V, 271). Mehmed IV. Vânî Mehmed Efendi'ye pek ziyâde itimâd eder, seferleri esnâsında bile yanından ayırmadığı bu zâtın vaazlarını ve huzûr derslerini dinlemekten zevk duyar ve dinî hisleri kuvvetli olduğundan, beş vakit namazı cemaat ile edâ etmeği tercih ederdi (Naimâ, V, 212; Mehmed Halife, *Tarih-i gılmânî*, s. 96). Kendisinin bazan taassuba, daha doğrusu te'sire kapılarak, kahvehâneleri kapatmak için emir verdiği (Topkapısarayı arşivi, dosya nr. 7012, hatt-ı hümâyûn), içkiyi yasak edip, „hamr emânetini" lağvettiği, bâzı bid'atleri kaldırarak, İstanbul'un çalgıcı ve oyuncu kollarını küreğe koydurduğu da olmuştur (*Tarih-i gılmânî, göst. yer.*). Sevdiği şeylerden biri ecdâdının tarihine (msl. Çaldıran seferi, Belgrad ve Rodos fetihleri) ve Peygamberin hayatına âit bahisleri okutmak idi. Kendi devrinin vekayiini de yakın adamlarından biri olan Abdî Ağa (*Vekayi-nâme* sâhibi Abdî Paşa)'ya günü-gününe ve bâzı vak'aları bizzat anlatmak suretiyle, tesbit ettirirdi (Abdî Paşa, *ayn, esr.*, 61a).

Mehmed IV. tarihe av iptilâsı ile geçmiş bir osmanlı pâdişahıdır. Çocukluğunda başladığı avcılığa tahttan indirilinceye kadar, gittikçe artan bir ihtiras gösterdiğini bildiğimiz Mehmed IV., İstanbul, Bursa, Edirne, Filibe, Yenişehir v. b. havâlisinde yaptığı seyâhatlerde (bunların bir kısmı seferlere iştirâk vesîlesi iledir) haftalarca devam eden pek masraflı ve külfetli sürek avlarını tertip ettirir ve maiyetindekilerden başka, bölge halkını da çalıştırırdı. Msl. 1073'te Filibe civarında yapılan bir av eğlencesinde 35.000 kişiye bir ormanı sürdürmüş idi (Abdî Paşa, 86b). Pâdişahın bu iptilâsı yaşı ileriledikçe artmış ve bu da devleti idâre edenlerin, serbest kalmak bakımından, pek işine gelmiş, ancak bu onun devlet umûrundan habersiz kalmasına sebep olmuştur. İkinci Viyana muhâsarasını tâkip eden bozgunluk devrinde, Vâlide Sultan'ın ölümü ile her türlü müzâharetten mahrûm kaldığı yıllarda, bu bilgisizlik kendini tamâmiyle belli etti. Pâdişah vaziyetin vahâmetini kavramaktan âciz bir hâlde, yine haremdeki ağaların veya her nasılsa muhitine girmiş, değersiz kimselerin te'siri altında, hal' felâketi ile neticelenecek iptilâsına ölçüsüz bir cereyân vermiş ve son zamanlarda aldığı tedbirlerden de hiç bir netice hâsıl olmamıştır (yk. bk.). Mehmed IV., fazla bir zekâ sâhibi olmamakla berâber, iyi kalpli, etraftakileri servete garkedecek kadar cömert, âilesine bağlı idi ve kan dökmekten hoşlanmazdı. Kendisi için en büyük endîşe bir gün yerine geçecek iki kardeşi (Süleyman II. ve Ahmed II.) olmuştur. Çekingen ve mahcûp bir hâli olduğu, sâde giyinmeği tercih ettiği, saray eğlencelerinden bile çabuk usandığı söylenir (Eremiya Çelebî Kömürciyan, *Osmanlı pâdişahlarının muhtasar tarihi*, Venedik Mekitarist manastırı kütüp., ermen. yazma, nr. 910). Sohbetinden en hoşlandığı kimse Musâhib Kuloğlu Mustafa Paşa (De la Croix, *Mémoires*, Paris, 1684, II, 76; *Le miroir de l'Empire Ottoman*, Paris, 1677, I, 192 v. d.; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Tankîh al-tavârîh*, husûsî nüsha, 169b) ve bir dereceye kadar Abdî Paşa idi. Me'hazlar seferlerine bütün harem halkını büyük bir tantana ile götürmek itiyâdında (Silâhdar Mehmed Ağa, II, 437) bir zât olan Mehmed IV.'in şemâilinden bahsederken, onu orta boylu, tıknaz, beyaz, fakat güneşten yanık çehreli, seyrek sakallı ve ata çok bindiği için, kameti bir az öne mütemâyil olarak târif ederler (tafsilât için bk. *Le miroir ...*, I, 190 v. dd.). Mehmed IV.'in haseki Emetullah Gülnûş (Silâhdar Mehmed Ağa, II, 298'de: Gülnâr)'tan dünyaya gelen oğulları Mustafa ile Ahmed osmanlı tahtına cülûs etmişlerdir. Kızı Hadice Sultan, önce Musâhip Mustafa Paşa'ya, sonra Moralı Hasan Paşa (sadrâzam)'ya tezvic edilmiş idi; bu sultandan torunları Hasan, Vâsıf, Ali ve Abdullah Bey'lerdir. Diğer kızı Fatma Sultan'ın ilk zevci Tırnakçı Çerkes İbrahim, ikinci zevci Topal Yusuf Paşa'lardır. Rukiye ve Safiye Hanım sultanlar Mehmed IV.'in Fatma Sultan'dan torunlarıdır (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, I, 31, 60, 102; IV, 662); Ümmî Sultan diye anılan, Hadice ve Fatma Hanım sultanların vâlidesi olan Ümm Gülsüm Sultan adlı kızı Küçük Osman Paşa'ya tezvic edilmiş idi (Mehmed Süreyyâ, I, 20 v.d.; III, 427). Mehmed IV.'in küçük yaşta ölen ve birinin adı Bayezid olan daha başka çocukları da olmuştur (Mehmed Süreyyâ, I, 25; ayrıca bk. A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956, levha XXXVIII; gözdeleri Cihanşah, Dürriye ve Nevruz için bk. Topkapısarayı arşivi, dosya nr. 2011; Afife için bk. Silâhdar Mehmed Ağa, II, 298).

Bibliyografya: Metinde gösterilen me'hazlardan başka, bk. Ricaut, *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman* (Paris, 1670); Cantemir, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1743), II; de la Croix, *Abrégé chronologique de l'histoire ottomane* (Paris, 1748), II; Tavernier, *Nouvelle relation du Serrail du Grand Seigneur* (Paris, 1860); *Jaarnal de tout ce qui s'est passé entre les imperiaux et le Turcs durant la campagne de 1683 et 1684* (Leyden, 1684); d'Arvieux, *Mémoires* (Paris, 1735), I—VI; [Devize], *Histoire de Mahomet IV* (Paris, 1688); Brusoni, *Historia dell'ultima guerra tra Veneziani e Turchi* (Venedik, 1673); Pietro Garzoni, *Istoria della Republica di Venezia in tempo della Sacra Lega* (Venedik, 1705); Ahmed Refik, *Felâket seneleri* (İstanbul, 1332). (M. CAVİD BAYSUN.)

MEHMED V. MUḤAMMED RAŞĀD (1844—1918), Osmanlı pâdişahı olup, 2 teşrin II. 1844'te İstanbul'da Çırağan sarayında dünyaya geldi. Sultan Abdülmecid'in oğludur. Mehmed V. saray geleneklerine göre terbiye edilmiş idi. Kendisine, okuyup yazmadan başka, âdet olduğu üzere, arapça, farsça ve şeriat ile alâkalı bâzı bilgiler de öğretilmiş idi. Babasının pâdişahlığı esnâsında rahat yaşamış, amcası Abdülaziz devrinde oldukça serbest bırakılmış idi. Abdülhamid II.'in hukümdarlığı esnâsında ise, sarayda hâric ile temastan mahrûm bir hayat geçirmiştir. Abdülhamid II., vehmi sebebi ile, onu tahtı için rakip gördüğünden, adının bile söylenmesini istemezdi.

Mehmed V. yumuşak tabiatlı idi. Abdülhamid II. devrinde katlanmak zorunda kaldığı kapalı ve korkulu hayat onda her türlü teşebbüs kudretini körletmiş idi. Halim ve merhametli idi. Bir gün İstanbul'da câmileri dolaşırken, Ayasofya'daki türbeleri ziyâret etmesi kendisine teklif edildiği zaman, bir çok kardeşini bir günde öldüren adamın türbesini ziyâret etmeyeceğini bildirmiş idi (bk. Ali Fuad Türk-geldi, *Görüp işittiklerim*, Ankara, 1949, s. 126). Büyük babası Sultan Mahmud'a da, çok kan döktüğünden dolayı, muhabbeti yok idi. Dinî hisleri çok kuvvetli olup, Tanrıya edâ edilmemiş namaz borcu olmadığından memnûn idi. Hiç bir şeye karşı büyük ihtirası yok idi. Yakınlarına haysiyeti ile ölmekten başka bir isteği bulunmadığını söylerdi. Boş vakitlerinde tarih mütâlea etmeği severdi. En çok Mahmud Celâleddin Paşa'nın *Mir'ât-ı hakikat*'ini, Cevdet Paşa'nın *Mârûzât*'ını ve Mustafa Paşa'nın *Natâyic al-vuḳū'āt*'ını okutur ve dinlerdi. Saray âdetlerine ve teşrifat usûllerine son derecede bağlı, nâzik ve hatırşinas idi.

Mehmed V., 31 mart vak'asını müteâkip, Abdülhamid II.'in hal'edilmesi üzerine, 27 nisan 1909 salı günü pâdişah ilân edildi. Devrin münevverleri onu meşrûtiyetin ilk pâdişahı olarak, sevinç ile selâmladılar. Mutaassıplar ise, salı gününü meş'um saydıkları için, cülûsunun hem kendisi, hem de memleket için, hayırlı olmayacağına inandıklarından müteessir göründüler (bk. Mehmed Salâheddin, *Bildiklerim*, Kahire, 1334, s. 26 v.d.). Gerçekten yeni pâdişahın devri birbirini tâkip eden buhranlar devri oldu.

Mehmed V. kanûn-ı esâsî çerçevesinde hukümdarlık etmeğe çalıştı. Bu kanuna dayanan veya dayanır görünen iktidarların tekliflerini, telkîn ettikleri surette yerine getirmeğe gayret etti. Mehmed V.'in hukümdarlığının ilk yıllarında, meşrûtiyetin ilânı üzerine, bütün memlekette meydana gelmiş olan buhran devam etti. Meşrûtiyetin ilânını te'min etmiş olan İttihat ve Terakkî iktidara geçip, memleketi idâre etmek için hazırlanmamış idi. Halkın büyük kısmı câhil olduğu cihetle, ne hürriyetin, ne de meşrûtiyetin gerçek mânasını ve medlûlünü biliyordu. Teşebbüs kabiliyetine mâlik, cür'etli, kurnaz, fakat menfaatçi kimseler, hürriyet ve meşrûtiyet perdesi arkasında, şahsî emellerini tatmine giriştiler. İktidarı ellerinde tutanlar bu gibiler ile iş-birliği yapmak zorunda kaldıklarından, memleketin hasretini çektiği istikrarlı ve âdil bir idâre kurulamadı. Mehmed V.'in 7 yıl süren hukümdarlığı esnâsında

10 defa hukûmet değişikliği vukû bulması da buna delîl teşkil eder. Tevfik Paşa'dan Talât Paşa'ya kadar gelen bütün sadrâzamların kurduğu hukûmetlerin her biri buhranlı bir devrede iş başına gelmiş ve bir buhran ile iktidardan ayrılmıştır. Bütün bu buhranların ana kaynağını Osmanlı imparatorluğunu parçalanmaktan kurtarmak için kabûl edilmiş olan kanûn-ı esâsî ile idâre hakkında meydana gelmiş bulunan farklı görüş teşkil ediyordu. Türk olmayan topluluklar, müslüman olsun-hıristiyan olsun, kanûn-ı esâsî ile idârede ırkî husûsiyetlerini ve kültür imtiyazlarını devam ettirmek ümidinde idiler. Hâlbuki İttihad ve Terakkî fırkasının öz türk olan âzaları, açıkça olmasa bile, türlü kavmî gurupları türkleştirmek ve merkezî bir idâreye bağlamak suretiyle idâre etmek tarafdarı idiler. Bu farklı görüşler İttihat ve Terakkî'den hıristiyan ve türk olmayan unsurlardan bir kısmının ayrılmasına sebep oldu. Bunlar parlamentoda İttihat ve Terakkî fırkasına karşı bir muhâlefet kurdukları gibi, ırkdaşları ve dindaşları nezdinde de osmanlı idâresine karşı propagandaya giriştiler. Bunun neticesi olarak, imparatorlukta yer-yer isyânlar ve ayaklanmalar baş-gösterdi. 1909 yılı nisanında da şarkî Anadolu'da dağlıların ayaklanmasını aynı yılda Adana'da ermenilerin sebep olduğu hâdiseler tâkip etti. Bu ayaklanma ve hâdiseler yatıştırılırken, 1910 yılı baharında Arnavutluk isyânı başladı. Arnavutlar, Berlin muâhedesini tâkip eden yıllardan beri, Balkanlarda teşekkül eden devletlere karşı kendilerini korumak için teşkilâtlanmağa başlamışlardı. Abdülhamid II. bu hareketi teşvik ve himâye ettikten başka, arnavutları imparatorluğun idâresine geniş ölçüde iştirâk ettirmek suretiyle hânedâna bağlılıklarını sağlamak istemiş idi. Muhâfız alayına münhasıran arnavutları aldığı gibi, askerî ve mülkî hizmetlerin yüksek kademelerine de arnavutları getirmiş idi. Meşrûtiyetin ilânını müteâkip, Bosna ve Hersek'in Avusturya tarafından resmen ilhâk edilmesi ve Bulgaristan'ın istiklâlini ilân etmesi, arnavutları, emniyetleri bakımından, endîşeye düşürmüş ve meb'usan meclisine seçilmiş olan beyleri vâsıtası ile, hukûmetten mektep yapılmasını, arnavutça tedrisâta müsâade edilmesini, yol yapılmasını istemeğe başlamışlardı. Osmanlı hukûmeti ise, Arnavutluk için mahallî idâre tedbirlerinin alınmasına lüzûm görmedi. Hattâ arnavutları o vakte kadar muâf oldukları vergileri vermeğe ve askerlik hizmeti yapmağa mecbûr etti. Câhil ve çok hassas olan arnavutlar arasında hukûmet aleyhine yapılan menfî propagandalar fenâ bir te'sir husûle getirmiş idi. Bunun üzerine, Kosova vilâyetinde silâhlı protesto mitingleri tertip edildi. Vâli Mazhar Paşa'nın kuvvet kullanması üzerine, mitingler isyân hâlini aldı. Mahmud Şevket Paşa kumandasında gönderilen kuvvetler, aylarca süren mücâdeleden sonra, isyânı bastırmağa muvaffak oldular. Arnavutların ellerindeki silâhlar toplandı. Fakat arnavut beyleri, yabancı propagandasına kapılarak, Arnavutluk'un muhtâriyeti için, halkı yeniden isyâna hazırlamağa başladılar. Mehmed V., bu hâdisenin osmanlı birliği için yarattığı menfî te'sirleri silmek ümidi ile, 1911 yılı yazında Rumeli'ye gidip, Selânik, Manastır, Üsküp ve Priştine'yi ziyâret etti. Bu yerlerde büyük sevgi tezâhürleri ile karşılanması hukûmetten ziyâde pâdişâhın şahsına mâtûf idi. Arnavutluk hâdisesi olup-bittiği sırada, arap memleketlerinde de tehlikeli hâdiseler belirmekte idi. İttihat ve Terakkî'nin nufûzu altında bulunan hukûmet, bu memleketlerin imtiyazlı durumlarına son vermek istedi. Türkçenin resmî dil olarak kullanılması, askerlik hizmetinin umûmîleştirilmesi, hacc yollarının muhâfazası için, her yıl devlet hazînesinden bâzı arap mahmîlerine verilmekte olan paranın kesilmesi v. b., arap milliyetçiliğinin daha bâriz bir şekil almasına sebep oldu. Araplar Arabistan için muhtâriyet esâsına dayanan umûmî bir islâhat planı istemeğe başladılar. Bu isteklerini ayaklanmalar tâkip etti. Devlet, arnavutlara karşı olduğu gibi, araplara karşı da kuvvet kullandı. Bu hâl, büyük devletlerin Osmanlı toprakları üzerinde besledikleri emelleri gerçekleştirmeleri için, elverişli bir fırsat teşkil ediyordu.

İtalya bu fırsattan faydalanarak, Trablusgarp'ı istilâ ve ilhâk etmeğe kalkıştı. Bu devlet 1887'de Almanya ve Avusturya ile, 1890'da İngiltere ile, 1900'de Fransa ile ve aynı tarihte Rusya ile yaptığı muâhedeler gereğince, Trabulusgarp üzerinde hareket serbestîsi hakkını elde etmiş idi. Meşrûtiyetin ilânından sonra, Osmanlı hukûmetinin merkeziyetci ve temsil edici bir siyâset tuttırması İtalya'yı endîşeye düşürdüğünden, 28 eylûl 1911'de, Trabulusgarp'ta bu devlet, sulhçu yoldan giderek, yapmakta olduğu iktisâdî faaliyetlere engel olunduğunu bahâne edip, bir ultimatum verdi. İbrahim Hakkı Paşa kabinesi bu istek karşısında şaşkınlığa kapılarak ve bir çıkar yol bulamayarak, istifâ edip, yerini Said Paşa kabinesine terketti. Said Paşa'nın Hakkı Paşa'ya üstünlüğü, hâdiseler karşısında daha soğukkanlı olmasından ibâret idi. İtalya, 5 teşrin I. 1911'de Trabulusgarp'a asker çıkarıp, bâzı kıyı bölgelerini işgâl etti. Osmanlı hukûmeti bu hâdiseden önce, büyük bir gaflet eseri olarak, Trabulusgarp'taki asker birliklerini Yemen'e gönderdiği ve donanmasının zayıf oluşu sebebi ile, yeni askerî kuvvetler göndermeğe muktedir bulunmadığı için, Tarabulusgarp'ı kendi hâline terketti. Enver, Mustafa Kemâl ve daha bâzı değerli zâbitler Trabulusgarp'a gitmeğe, oradaki zayıf kıt'aları ve aşîretleri teşkilâtlandırıp, italyanlara karşı koymağa muvaffak oldular.

İtalya, türkleri sulha zorlamak maksadı ile, 1912 yılının kânûn II. — şubat aylarında Kızıldeniz ile Akdeniz kıyılarında bâzı yerleri bombardıman ettiği gibi, 16—19 nisanda Çanakkale boğazı önlerinde bir bahrî nümâyiş tertip etti. Bu hareketlerin bir faydası görülmeyince, 4 mayıstan itibâren, Rodos'tan başlamak üzere, 12 adanın işgâline girişti. Osmanlı hukûmeti, italyanların Balkanları ve Adalar denizini harp hâline getirmesinden endîşe ettiği için, İtalya ile 15 teşrin I. 1912'de Lozan (Ouchy) muâhedesini imzâlayarak ve halife adına bir nâip göndermek şartı ile, Trabulusgarp'ı İtalya'ya bıraktı. Osmanlı devleti bu sırada arnavutların ikinci defa isyânı ile temelinden sarsılmağa devam ediyordu. Arnavutlar hukûmetin dâhilî siyâsetine şiddetle muhâlefet ediyorlardı. Bu yüzden arnavut meb'uslar ile türk meb'uslar arasında 1911'de parlamentoda şiddetli kavgalar olmuş idi. 18 kânûn II. 1912'de Meclis-i meb'ûsânın dağılmasını müteâkip, yeni seçimler için başlayan mücâdelede İttihat ve Terakkî cemiyeti arnavut beylerinin meb'us seçilmesini önlemek istedi. Hâlbuki arnavutlar bir nevî derebeylik hayatı yaşamakta ve beylerine son derece bağlı bulunmakta idiler. Beylerin teşvikı ile, bir millet meclisi teşkil edip, pâdişaha bir telgraf çekerek, hânedana bağlılıklarını bildirdiler. Fakat karşılık olarak, ittihatçılara tarafdar olan Said Paşa kabinesinin çekilmesini ve Arnavutluk'a, eskiden Mısır'a verilmiş olduğu gibi, idârî muhtâriyet verilmesini istediler. Bu isteğe kuvvetle mukabele edildi. Müslüman ve hıristiyan arnavutlar bu sefer birlikte türklere karşı savaştılar. 1 ağustos 1912'de Üsküp'ü bile ele geçirmeğe muvaffak oldular. İstanbul hukûmeti, Arnavutluk isyânının Balkanlarda ihtilât yapmasından çekinerek, arnavut isteklerinden bâzılarını kabûl etmek şartı ile, Arnavutluk için muhtâriyet idâresi te'sis etti.

Balkan devletleri muhtar veya müstakil bir Arnavutluk'a muhâlif oldukları gibi, Arnavutluk'ta ve Makedonya'da Osmanlı hukûmetinin, meşrûtiyetin ilânını müteâkip, girişmiş olduğu dâhilî siyâsetine de muhâlif idiler. Bu muhâlefet bunların türkler aleyhine anlaşmalarını kolaylaştırdı. 13 mart 1912'de Bulgaristan ile Sırbistan, 29 mayıs 1912'de Bulgaristan ile Yunanistan, imzâladıkları muâhedeler ile, Makedonya'nın muhtâriyetini te'min etmeğe ve Osmanlı devleti ile harp çıktığı takdirde, bu bölgeyi paylaşmağa karar verdiler. İtalya'nın Trablusgarp'ı istilâsı ve arnavutların ikinci defa isyân etmesi ile meydana gelen elverişli durumu fırsat bilerek, Osmanlı hukûmetinden Makedonya'da islâhat yapmasını istediler (18 eylûl 1912). Bu isteklerine müsbet cevap verilmeyeceğini zâten biliyorlardı. 30 eylûlde seferberlik ilân ettiler. 8 teşrin I.'de Karadağ Türkiye'ye harp ilân etti. 14 teşrin I.'de, Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan Osmanlı hukûmetine bir ultimatum verip, Makedonya'da islâhat yapılmasını ve Balkanlarda osmanlı ordusunun terhis edilmesini istediler. Bunu müteâkip, harp ilân ettiler.

Osmanlı ordusu bir harp kazanacak durumda değil idi. Abdülhamid II. devrinde askere atış yaptırılmadığı, askerî birliklere manevralar, harp oyunları gösterilmediği, zâbit yetiştirilmediği, değerli kumandanlara tahammül edilmediği için, bu ordu paslanmış ve küflenmiş idi. Kanûn-ı esâsînin ilânından sonra, ordunun zamanın ihtiyaclarına uygun bir şekle getirilmesine girişilmiş ise de, aradan ancak 3 yıl geçmiş olduğu, askerlik müddeti de 3 yıl sürdüğü için, bu müddet zarfında ancak bir sınıf asker yetiştirmek mümkün olmuş idi (Baron von der Goltz, *La défaite de la Jeune Turquie*, s. 19 v.d.). Kaldı ki, meşrûtiyet devrinde askerlerin siyâset ile uğraşması önlenemediği için, zâbitler ve askerlerde vatan mefkûresi, siyâsî fırka düşmanlıkları ve ihtirası ile, gölgelenmiş idi. Karma-karışık surette toplanan ve cepheye sevkedilen rediflerin henüz silâh tutmağa ve ateş etmeğe muktedir olmadıkları da görülmüş idi. Bundan başka, Balkan devletlerine karşı taarruz veya müdâfaa husûsunda askerî bir plan da yok idi. Bu ordu ile düşmana karşı zafer kazanmanın mümkün olmadığına kumandanlardan çoğu ve bu arada birinci ordu feriki Abdullah Paşa ile pâdişahın husûsî doktoru Cemil Paşa (Topuzlu) kanî idiler. Bu iki zâtın harbi önlemesi için, Sultan Mehmed Reşad nezdinde yaptıkları bir teşebbüs, pâdişahın harp aleyhdarı olmasına rağmen, muvaffakiyetle neticelenmedi.

Harp hareketleri Trakya'da, Makedonya ve Arnavutluk'ta cereyân etti. Bulgarlar 22 teşrin I.'de Kırklareli muhârebesini kazandıktan sonra, 28 teşrin I. ile 3 teşrin II. arasında Süloğlu ve Pınar-Hisarı muhârebelerini kazanarak Çatalca üzerine yürüdüler. Sırplar 28 teşrin I. ile 18 teşrin II. arasında Komanova muhâ-

rebesini kazanıp, şimâlî Arnavutluk'tan geçerek, Adriya denizine çıktılar ve Manastır'a girdiler. Yunan kuvvetleri Selânik'i Tahsin Paşa'dan mütâreke ile almağa muvaffak oldular. Bu kat'î mağlûbiyetler yanında Yanya, İşkodra ve Edirne kalelerindeki türk kuvvetleri şanlı müdâfaa muhârebeleri vermekte idiler. Balkan harbinin bu neticesi ve bilhassa bulgarların Çatalca önlerine gelmeleri İstanbul'da dehşet husûle getirdi. Ulemâ pâdişaha, sancak-ı şerîfi alıp, bizzat harp meydanına gitmesini tavsiye etti. Pâdişah ordunun perîşan durumunun sancak-ı şerîf ile düzelebileceği kanâatine iştirâk etmedi. Neticede bir kabine değişikliği meydana geldi.

Sadrâzam müşir Ahmed Muhtar Paşa istifâ ederek, yerini ingiliz tarafdarı olmakla tanınmış Kâmil Paşa'ya bıraktı. Bulgarların Çatalca önlerinde durdurulması üzerine, Bulgaristan ve Sırbistan 5 kânûn I.'da Osmanlı devleti ile mütâreke imzâladılar. 17 kânûn I.'da büyük devletlerin aracılığı ile, sulh şartlarını tesbit etmek üzere, Londra konferansı toplandı. Büyük devletler, harbin başlangıcında, harbin neticesi ne olursa-olsun, hudut vaziyetlerinin olduğu gibi kalacağına dâir beyânatta bulunmuş olmalarına rağmen, Balkan devletlerinin toprak kazançlarını muhâfaza etmelerine tarafdar çıktılar; Osmanlı devleti henüz kendisini müdâfaa etmekte olan Edirne'yi bulgarlara, Adaları Yunanistan'a terketmek istemediği için, Londra konferansı inkıtâa uğradı (6 kânûn II. 1913). Fakat büyük devletler, müşterek bir nota vermek suretiyle, İstanbul hukûmetini konferans kararlarını kabûl etmeğe zorladılar.

Sulh tarafdarı olmakla berâber, mes'ûliyetten korkan Kâmil Paşa, Meclis-i meb'ûsân toplu bulunmadığı için, büyük bir meşveret meclisi toplayarak, bu meclisten sulh yapılmasından başka çâre bulunmadığı yolunda ittifak ile, bir karar elde etti. Bu karar tatbik edilemedi. Başlarında Enver ve Tal'at Bey'in bulunduğu İttihat ve Terakkî'ye mensup bir gurup Bâb-ı âlî'yi basarak, mukavemet etmeğe çalışan harbiye nâzırı Nâzım Paşa'yı öldürüp, Kâmil Paşa'yı istifâ etmeğe mecbûr ve yerine Mahmud Şevket Paşa'nın sadrâzamlığını te'min etti (23 kânûn II. 1913). Bu hukûmet darbesinin sebebi bilhassa Edirne'yi düşmana bırakmamak iken, yeniden başlayan harpte Edirne ve İşkodra kaleleri düşmanlara teslim olduklarından, Osmanlı hukûmeti, tekrar toplanan Londra konferansına iştirâk ederek, Midye—Enez hattının garbında kalan bütün topraklarını balkanlı müttefiklere terketmek, Girit üzerindeki haklarından ferâgat etmek, Adalar ile Arnavutluk hakkında büyük devletlerin verecekleri karârı kabûl etmek şartı ile, Londra muâhedesi'ni imzâladı (30 mayıs 1913).

Müttefik Balkan devletlerinin, Osmanlılardan aldıkları toprakları paylaşamamaları yüzünden aralarında yeni bir Balkan harbi çıkmasından faydalanan türkler Edirne'yi geri almağa ve devletin garp hudûdunu Midye — Enez hattından Meriç hattına götürmeğe muvaffak oldular. Bu durum, gerek Balkan devletlerinden her biri ile ayrı-ayrı olarak muâhedeler ile, gerek büyük devletlerin tasvibi ile kabûl edildiğinden, Balkan harbi Osmanlı devleti için, kat'î olarak, son bulmuş oldu.

Balkan harbi, hukûmetin âciz, ordunun son derecede zayıf, devletin müttefiksiz bulunması hasebi ile, dış siyâsetinin te'sirsiz, osmanlılık siyâsetinin de bâriz bir gâyeden mahrûm olduğunu göstermiş idi. Mahmud Şevket Paşa kabinesi bu ciheti idrâk ettiğinden, büyük devletler ile olan ihtilâfı halletmeye koyulmuş ve İngiltere ile mevcut Basra körfezi anlaşmazlığını çözmek için, eski sadrâzam Hakkı Paşa'yı Londra'ya ve Fransa ile askıda bulunan borçlar meselesini görüşmek üzere, eski mâliye nâzırı Câvid Bey'i de Paris'e göndermiş idi. Fakat bu görüşmeler sırasında Mahmud Şevket Paşa, İttihat ve Terakkî'nin muhâlifleri tarafından tertip edilen bir sûikast neticesinde, öldürüldü. Yeni kabine Said Halim Paşa'nın başkanlığında ve tamâmen ittihatçılardan olmak üzere kuruldu. Sûikastın fâilleri asıldı ve muhâliflerden çoğu İstanbul'dan sürüldü. Bu suretle İttihat ve Terakkî fırkasının diktatörlüğü için elverişli zemin hazırlanmış oldu. İttihat ve Terakkî'nin başlıca erkânı Talat, Enver ve Cemâl Paşa'lar idi. Bunlar, türk ve müslüman olmayan Makedonya halkının ayrılması ile, osmanlı nüfusunda islâm halkının kesâfetinin arttığını, Mısır ve Hindistan müslümanlarının Balkan harbi sırasında Osmanlı devletine tarafdar bir vaziyet takındıklarını dikkate alarak, dış siyâsette tekrar pan-islâmizm prensibine geldiler. Fakat gerçekte İttihat ve Terakkî erkânı, bu resmî prensip dışında, bir de turancılık prensibine sâhip idi. Gerek pan-islâmizm, gerek turancılık vâdisinde muvaffak olmak için, her şeyden önce devletin bünyesini kuvvetlendirmek ve kuvvetli bir devletin dostluğunu kazanmak gerekirdi. Bu siyâset Almanya'nın da öteden beri tâkip etmekte olduğu şark siyâsetine uygun düşüyordu.

14 kânûn I. 1914'te osmanlı ordusunu islâh etmek üzere, alman imparatorunun müsâadesi ile, general Liman von Sanders, maiyetinde 40 kişilik bir hey'et ile, İstanbul'a geldi; general aynı zamanda merkezi İstanbul olan birinci orduya kumanda edecek idi. Rusya ve Fransa bu ikinci vazifeye itiraz ettiler. Bunun üzerine, general ordu müfettişliğine tâyin edilmek suretiyle, mesele halledildi. Alman askerî hey'etinin İstanbul'a gelmesinden önce, amiral Limpus başkanlığında bir ingiliz hey'eti osmanlı bahriyesini, general Baumann başkanlığında bir fransız hey'eti osmanlı jandarmasını tensik etmekle vazifeli bulunuyordu.

Almanya, Balkan harbinden sonra, üçlü itilâf devletleri arasında tesânüdün arttığını ve bir harp hâlinde kendisinin bu devletlerin toprakları ile bir çenber içine alınmış olacağını görmekte ve bu çenberi parçalamanın tek şartının Osmanlı dostluğunu kazanmak olduğunu anlamakta idi. Bu sebep ile Almanya imparatoru Türkiye'nin, başta ordu olmak üzere, diğer müesseselerinin de kuvvetli bir hâle getirilmesini arzu ediyordu.

Birinci cihan harbi başladığı vakit Osmanlı devleti henüz Balkan harbinin menfî neticelerinin te'siri altında bulunuyordu. Rusya'nın İngiltere ve Fransa ile müttefik olması ve Berlin muâhedesinden beri İngiltere ile Fransa'nın Osmanlı imparatorluğu aleyhine siyâsetlerinin gelişmesi neticesi olarak, sadrâzam Said Halim Paşa, gâyet gizli tutulan görüşmelerinden sonra, 2 ağustos 1914'te İstanbul'daki alman elçisi ile Rusya'ya karşı tedâfüî bir ittifak yaptı. Avusturya'nın da iltihak etmesi kararlaştırılan bu ittifâka göre, Rusya Almanya veya Avusturya'ya karşı harp açtığı takdirde, Osmanlı devleti de kendisini Rusya'ya karşı harp hâlinde sayacak idi. Osmanlı devleti harbin başlangıcında seferberlik ilân ettiği gibi, bir taraftan da bîtaraf olduğunu muhârip devletlere resmen bildirdi. 11 ağustos 1914'te Akdeniz'de itilâf donanması tarafından tâkip edilen Goeben ve Breslau adlı iki alman zırhlısının Çanakkale'den geçip, türk sularına girmelerine müsâade edildi. Bundan sonra Çanakkale boğazı kapatıldı. İtilâf devletleri Osmanlı devletinin tarafsız kalmasını iltizam ettikleri, iki alman zırhlısının hukûmetçe satın alınmış olduğu husûsundaki izâhatı kâfî gördükleri gibi, 7 eylûlde, kapitülasyonların ilgâ edildiğine dâir hukûmet tebliğini de iyi karşılamağa mütemâyil olduklarını gösterdiler. Bu esnâda Osmanlı kabinesi, harp lehinde ve aleyhinde olmak üzere, iki kısma ayrılmış idi. Harp tarafdarlarının başında bulunan Enver Paşa derhal Almanya'nın yanında yer alınmasını lüzûmlu görmekte, fakat en yakın arkadaşları bile bu hareketi henüz mevsimsiz saymaktà idiler. 22 teşrin I 1914'te amiral Suchon'un kumandasında, sözde manevra yapmak için, Karadeniz'e çıkan Goeben (Yavuz) ile Breslau (Midilli)'ın rus limanlarından Odesa ile Sivastopol'u bombardıman etmesi üzerine, Rusya (2 teşrin II.), İngiltere ve Fransa (5 teşrin II.) da Osmanlı devletine harp ilân ettiler. İngiltere aynı zamanda işgâl etmekte bulunduğu Kıbrıs'ı ilhak ve Mısır üzerinde himâye te'sis ettiğini bildirdi. Rus limanlarının bombardımanı hâdisesi, sadrâzamın bile haberi olmadan, sâdece harbiye nâzırı Enver Paşa'nın mâlûmatı dâhilinde, alman amirali tarafından hazırlandığı için, kabineden harp aleyhdarı nazırlar, başta mâliye nâzırı Câvid Bey olmak üzere, istifâ ettiler.

Mehmed V., halife sıfatı ile, cihad ilân ederek, bütün müslümanları Türkiye ile müttefikleri olan Almanya ve Avusturya'nın düşmanlarına karşı harbe dâvet etti. Bu tedbir ile Fransa, İngiltere ve Rusya'nın hâkimiyetinde bulunan müslümanların isyân edeceği sanılıyordu. Cihad ilânı boşa gittikten başka, İngiltere ve Fransa harbin sonlarına doğru müslümanlardan birlikler teşkil edip, türklere karşı sevkettiler.

Almanya, üçlü ittilâfın sıkletinden kurtulmak için, türk kuvvetlerinin Odesa üzerinden Ukrayna'ya taarruz etmesini teklif etti. Başkumandan vekâletini de üzerine almış olan Enver Paşa ise, Kafkas bölgesinde bir taarruzu muvâfık buldu. 29 kânûn I.'da başlayan bu taarruzda türkler Sarıkamış muhârebesini kazanmağa ve Tebriz'i zaptetmeğe muvaffak oldular ise de, kânûn II. ayında geniş ölçüde yapılan büyük taarruzu kaybettiklerinden, Tebriz tekrar rusların eline geçti. Nisan 1915'te ruslar bu cephede, ermenileri de isyân ettirmek suretiyle, karşı taarruza geçerek, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'i almağa muvaffak oldular. Bu arada Cemâl Paşa'nın kumandasında Sina çölünü büyük bir mahâret ile geçen 29.000 kişilik bir türk kuvveti, Mısır'ı almak maksadı ile, 3 şubat 1915'te Süveyş kanalına taarruz etti ise de, ikmâl işlerinin güçlüğünden ve muvaffakiyet için isyânları hesaba katılmış olan müslümanların isyân etmemeleri yüzünden, bu taarruz netice vermedi. Kafkas ve Süveyş üzerine yapılan bu türk taarruzları ile, Asya ve Afrika'da da mühim cepheler açılmış ve ingilizler ile rusların Avrupa'da almanlara karşı kullanabilecekleri büyük kuvvetleri bu taarruz bölgelerinde tesbit edilmiş idi. İtilâf devletleri, harbi zafere ulaştırmak için, Çanak-Kale boğazını ele geçirip, İstanbul'u zaptetmeği kararlaştırdılar. Bu maksatla 16 mart 1915'te fransız ve ingiliz zırhlılarının yaptıkları büyük taarruz muvaffakiyetsizliğe uğradı; bunun üzerine, bu iki devlet 25 nisan 1915'te Gelibolu

yarım-adasına asker çıkardılar ise de, Mustafa Kemâl kumandasındaki türk kuvvetleri tarafından durduruldular [bk. mad. ATATÜRK]. Aylarca süren muhârebeden sonra, 5—10 kânun II. 1916'da Gelibolu'dan çekildiler. Serbest kalan türk kuvvetlerinden bir kısmı Makedonya'ya, Dobruca ve Galiçya'ya gönderildi. 7 teşrin II. 1917'de, Rusya'da çarlığın devrilmesi neticesi olarak, 3 mart 1918'de ruslar ile Brest-Litovsk muâhedesi imzâlanarak, 1878 harbi sonunda ruslara terkedilmiş olan Kars, Ardahan ve Batum geri alındı.

Bu çok mühim hâdiseye rağmen, Osmanlı devleti ile müttefiklerinin 1917 yılından itibâren durumu kötüleşmeğe başladı. Almanların garp cephesinde kat'î bir zafer kazanmaları ümidi kaybolmuş idi. İngiltere, Osmanlı imparatorluğunu zayıflatmak için, araplara istiklâl vâdederek, yardım etmeğe başlamış idi. Şerif Hüseyin, hazîran 1916'da Hicaz'da isyân ederek, türk kuvvetlerine taarruz etmiş ve kendisini Hicaz kıralı ilân etmiş idi. Bu şartlar dâhilinde ingiliz kuvvetleri 1917 yılının başından itibâren, muhârebeyi Irak, Filistin ve Suriye cephesine intikal ettirdiler ve çok fâik kuvvetler ile döğüşmelerine rağmen, bir çok muhârebelerde türkler tarafından mağlûp edildiler. Fakat Hindistan'dan getirdikleri kuvvetler ve arapların yardımı sâyesinde, bu cephelerde şimâle doğru ilerilemeğe başladılar. Artık harbin Osmanlı imparatorluğu için kaybedilmek üzere olduğu anlaşıldı. Bu sırada, 3 temmûz 1918'de Mehmed V., kısa bir hastalıktan sonra, öldü.

Sultan Mehmed V.'in bütün hukümdarlık zamanı buhranlı ve felâketli geçmesine rağmen, tensikat ve teşkilât nâmına bir takım islâhat meydana getirildi. Sultan Mehmed V. hakikî bir meşrûtiyet hukümdarı gibi hareket etmek suretiyle, meşrûtiyetin kökleşmesine gayret etti. Devrinde müesseselerin ve ictimâî hayatın, dinden mâdud gibi gösterilen te'sirlerden kurtarılmasına çalışıldı. Ordunun gençleştirilip, asrî bir hâle getirilmesine gayret edildi ve muvaffak olundu. Tahsil ve terbiyeye çok ehemmiyet verildi. Kadınlar için bir dârülfünün açıldı. Millî tarih ile meşgûl olmak üzere, Tarih-i osmânî encümeni kuruldu. Osmanlı pâdişahlarının değerli yadigârları bir yere toplanmak suretiyle, bir islâm eserleri müzesi kuruldu. Osmanlı devrine âit tarihî eserlerin muhâfazası için, cemiyetler teşkil edildi. Millî bir iktisâdın kurulması husûsunda başlıca engel olan kapitülasyonlar kaldırıldı. Kadının ilk defa konferanslara iştirâk etmesi ve bâzı me'mûriyetlere tâyin edilmesi dolayısı ile, ictimâî hayat mâkul bir şekil iktisap etmeğe, türk milletinin umûmî tarihi, edebiyatı ve folkloru üzerinde araştırmalar yapılmağa başlandı.

Sultan Mehmed V. devri Osmanlı imparatorluğunun devamını sağlamak husûsunda yapılan son denemeyi teşkil eder. Bu devirde, millî bir türk devleti kurulması gâyesi ile gerekli mâlzemenin te'mini için, ilmî usûller ile çalışılmağa başlanmıştır.

Bibliyografya: Y. Hikmet Bayur, *Türk inkılâbı tarihi* (Ankara, 1951—1953), II — III, 1. kısım; de la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottomane* (Paris, 1934); Colonel Lamouche, *Histoire de la Turquie* (Paris, 1934); Harry N. Howard, *The Partition of Turkey* (1931); *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (London, 1920); Liman von Sanders, *Cinq ans de Turquie* (Paris, 1923); *Mémoires de l'Ambassadeur Morgentau*; Dukagjin-zade Basri Bey, *Le Monde Oriental* (Paris, 1920); Mehmed Salâhaddin, *Bildiklerim* (Kahire, 1918); Baron von der Goltz, *La Défaite de la jeune Turquie* (Paris, 1913); Henry Nivet, *La Croisade balkanique* (1913); Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp işittiklerin* (Ankara, 1949); Necmeddin Sâdık [Sadak], *Beşinci Sultan Mehmed...'in irtihâli* (*Yeni mecmua*, nr. 52); Rûşen Eşref, *İki saltanat arasında* (İstanbul, 1334).

(ENVER ZİYA KARAL.)

MEHMED VI. MUḤAMMED VI. (1861—1926), VAḤİD AL-DİN, son Osmanlı hukümdarı olup, 14 kânûn II. 1861'de doğdu. Abdülmecid'in oğludur. 3 temmûz 1918'de tahta çıkmıştır. Hukümdarlığı esnâsında daha çok Vahdeddin diye anılmıştır. Asabî bünyeli, sert mizaçlı, fakat hiddeti çabuk geçer ve tahammüllü, çok kurnaz ve çabuk kavrayışlı idi. Etrafına karşı son derecede nâzik davranırdı. Bununla berâber, ifrat derecede mütevehhim ve müstereddit idi. Muntazam tahsil görmemiş idi. Önceki pâdişahlardan farklı olarak, arapça ve fasça da öğrenmemiş, buna karşılık fıkha merak etmiş idi (Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp işittiklerim*, s. 297 v d.).

Mehmed VI. tahta çıktığı sırada, birinci cihan harbi sona ermek üzere idi. Garp cephesinde alman orduları gerilemekte idi. 15 eylûlde Makedonya cephesinde bulgar orduları da bozulmuş ve ric'ate başlamış idi. 18 eylûlde Filistin'de başlayan ingiliz taarruzu karşısında türk kuvvetleri mağlûbiyete uğrayarak ve müdâfaa muhârebeleri vererek, Şam, Beyrut, Humus ve Haleb'i terkedip, bu son şehrin şimâline çekilmiş idi (26 teşrin I. 1918). Bu vaziyet karşısında Almanya ve Avusturya'nın Amerika birleşik devletleri cümhur reisi Vilson'a mürâcaat ederek, mütârekeye tâlip olmaları, Bulgaristan'ın 30 eylûlde Selânik mütârekesini imzâlamağa mecbûr kalması üzerine, Osmanlı devleti de mütâreke için teşebbüslere girişmiş idi. Mehmed VI., bu maksat ile Tal'at Paşa kabinesini çekilmeğe zorlayarak, yerine Ahmed İzzet Paşa'nın başkanlığında İttihat ve Terakkî fırkası ile Hürriyet ve İtilâf fırkasının temsil edildiği muhtelit bir kabine kurulmasını te'min etti. İzzet Paşa, İstanbul'da esir bulunan ingiliz generali Townshend vâsıtası ile, İngiltere'nin Akdeniz donanması kumandanı amiral Galthrope'a, mütâreke için, baş-vurdu. Amiralin daveti üzerine bahriye nâzırı Rauf Bey'in başkanlığında bir hey'et Mondros'a gitti. Pâdişah bu hey'ete Ferid Paşa'nın başkanlık etmesi husûsunda ısrar göstermiş ise de, hukûmetin şiddetli muhâlefeti karşısında, ısrarından vazgeçmiş ve Rauf Bey hey'etinden bilhassa hilâfetin, saltanatın ve osmanlı hânedanı hukukunun te'mini istenmiştir.

Osmanlı hey'eti, itilâf devletleri tarafından kararlaştırılıp, amiral Galthrope'a bildirilmiş olan mütâreke şartlarında esaslı hiç bir değişiklik te'min edememiş ve mütareke metnini 30 teşrin I. 1918'de Mondros'ta imzâlamıştır. Bu mütâreke ile Osmanlı devleti boğazları açmağı ve istihkâmlarını müttefiklere teslim etmeği, türk ordusunu derhâl terhis etmeği, terhis edilen kuvvetlere âit silâh, mühimmat, cephâne ve nakil vâsıtalarını müttefiklerin emrine vermeği, Toros tünelleri manzûmesini, bütün demir yollarını, telsiz, telgraf ve kabloları müttefik murâkabesine terketmeği ve bundan başka itilâf devletlerinin emniyetlerini tehdit edecek bir vaziyet husûle geldiği takdirde, her hangi bir noktayı işgâl etmelerini kabûl ediyordu. Türkler, çok ağır şartlar ihtivâ etmesine rağmen, mütârekeyi hakikî bir sulh devri başlayacağı ümidi ile karşıladılar; Osmanlı imparatorluğunun parçalanmasını ve türk olmayan eyâletlerin ayrılmasını tevekkül ile kabûl ediyorlardı. Wilson'un 14 maddelik beyânatında, çoğunluğu türk olan topraklarda müstakil bir türk devletinin devam edeceği husûsunda itilâf devletleri adına verilmiş olan te'minâta güveniyorlardı. Yalnız Yıldırım orduları gurubu kumandanı Mustafa Kemâl, sadrâzam ve erkân-ı harbiye-i umûmiye reisi İzzet Paşa'ya mütârekenin mübhem veya türlü mânalara gelebilecek hukümleri ihtivâ ettiğini, bunlar aydınlatılmadığı takdirde itilâf devletlerinin memleketi diledikleri gibi işgâl edebileceklerini hatırlattı. Fakat bu teşebbüsü alâka ile karşılanmadıktan başka, Yıldırım orduları gurubu dağıtıldı.

İtilâf devletleri, Mustafa Kemâl Paşa'nın tahmin ettiği gibi, Mondros mütârekesinin hukümlerini diledikleri gibi tefsir ve diledikleri gibi hareket etmeğe başladılar. İtilâf donanmaları ve orduları boğazları işgâl ettikten başka, İstanbul'da da askerî bir idâre kurdular. Memlekette birden-bire türk düşmanı kesilen ekalliyetlerin de türklerin aleyhine türlü taşkınlıklarda bulunmalarına müsâade ettiler. Bu suretle türkler tahkir edilmeğe ve zulüm görmeğe başladı. Gâliplerin bu hareket tarzı Mehmed VI. ile türk milleti üzerinde farklı te'sirler yapıyordu.

Mehmed VI., itilâf devletlerince diğer mağlûp devletlerin hukümdarları gibi, harp suçlusu sayılmaktan ve tahtını kaybetmekten korktuğu için, bu devletleri memnûn edecek şekilde hareket etmeği, yâni millî bir siyâset yerine, hânedanın hukukunu göz önünde tutan bir siyâset tâkip etmeği muvâfık görüyordu. Bunun için de, her şeyden önce, itilâf devletleri nazarında harp suçlusu olan İttihat ve Terakkî'yi bertaraf etmek lâzım idi. Bu sebeble Enver, Tal'at ve Cemâl Paşa'ların İstanbul'dan kaçmaları üzerine, ittihatçıların nufûzu zayıflamış olduğundan, itilâf devletleri donanmalarının İstanbul'a gelmesinden iki gün önce, İzzet Paşa'yı kabinedeki ittihatçı nâzırları tasfiye etmeğe zorladı; İzzet Paşa'nın, kanûn-i esâsîye aykırı olan bu müdâhaleyi protesto ederek, istifâ etmesini müteâkip, Tevfik Paşa'yı sadrâzamlığa getirdi (11 teşrin II. 1918). Mehmed VI. kânûn-i esâsî dışına çıkmamağı esas olarak kabûl etmiş olmasına rağmen, İstanbul'daki itilâf makamları kendisini karşılarında tek muhâtap tanıdıklarını bildirdiler. Verdikleri emirler, kısa müddetle tahdit edilmiş olup, ültimatum mâhiyetinde idi. Bu sebeple Mehmed VI. kendisini hâl-i esârette saymakta idi. Bu şartlar dâhilinde pâdişah mukavemet göstermeği veya ferâgat etmeği düşünmeyerek, istenileni yerine getirmeğe başladı. Nitekim, itilâf devletleri makamları İttihat ve Terakkî'nin seçtirmiş olduğu meclis-i meb'ûsânın dağıtılmasını talep edince, pâdişah meclisi feshetti ve yeni seçimlerin ancak sulhün imzalanmasını müteâkip yapılacağını ilân ettirdi. Bundan sonra, aynı baskı altında, nâzır ve sadrâzam değiştirmeğe başladı ve bu cümleden olarak, Tevfik Paşa kabinesinin istifâsını te'min etti ve 4 mart 1919'da sadârete Dâmad Ferid Paşa'yı getirdi. Yeni sadrâzam ittihatçı düşmanı idi; pâdişah gibi, gâlip devletlerin isteklerine boyun eğmek suretiyle, devletin devamının te'min edilebileceğine inanıyordu.

İtilâf devletleri pâdişahın ve başta Dâmad Ferid olmak üzere, nâzırların tevekkül ile

her isteklerine muvâfakat ettiklerini görünce, türk milletinin de bu muvâfakati tasvip ile karşılayacağını sandılar. Zâten milletin bu sırada içinde bulunduğu maddî şartlar da son derece vahim idi. Memlekette yiyecek, yakacak ve âsâyiş buhranı var idi. Halk uzun süren seferberlikten bîtap ve tevâlî eden muhârebelerden yorgun düşmüş idi; kendisinde harp edecek tâkat kalmamış idi. Bu vaziyetten cesâret alan türk düşmanları ve yabancı matbuat harp esnâsında itilâf devletleri arasında Osmanlı imparatorluğunun ve bu arada baştan aşağı türk halkı ile meskûn toprakların taksimi hakkında yapılmış olan muâhede metinlerini açıklamaktan çekinmiyorlardı.

Nâmusuna, şerefine, yurduna ve canına kasdedilmekte olduğunu gören türkler, şartların ağırlığına ve kötülüğüne rağmen, mücâdeleye girmeğe başladığından, Trakya'da ve Anadolu'da Müdâfaa-yı hukuk-ı millîye cemiyetleri kurulmağa başlamış ve ordu birlikleri de bu cemiyetlere destek olmaktan çekinmemiş idi. Trakya'da, yunanlılara karşı, Trakya Paşa-İli Müdâfaay-ı hukuk-ı osmâniye cemiyeti, garbî Anadolu'da, yine yunanlılara karşı, Redd-i ilhâk cemiyeti, şarkî Anadolu'da ermeni tehlikesine karşı Şarkî Anadolu müdâfaa-yı hukuk cemiyeti, cenûb-ı garbî Anadolu'da italyanlara ve cenûbî Anadolu'da fransızlara karşı da türlü isimler ile mahallî ve millî müdâfaa teşekkülleri meydana geldi.

İtilâf devletleri millî müdâfaa rûhunun tezâhürü olan bu teşekküllere hiç ehemmiyet vermeden hareket ettiler. 23 kânûn I. 1918'de Adana vâlisi Hâzım Bey mâbeyne çektiği bir telgrafta fransızların bu bölgede bir ermeni cümhûriyeti kurmak için çalıştıklarını bildiriyordu. 29 nisan 1919'da italyanlar Antalya'yı işgâl ettiler. 15 mayısta yunan ordusu, itilâf devletlerinin muvâfakati ile, İzmir'i işgâl etti.

Bu hâdiseler ve bilhassa İzmir'in işgâli memlekette büyük heyecan husûle getirip, yer-yer protesto toplantılarının yapılmasına sebep oldu. Dâmad Ferid Paşa kabinesi istifâ etti ise de, kabine yine onun tarafından ve daha da uysal kimselerden mürekkep olmak üzere, kuruldu. İzmir'in işgâlinden bir gün sonra, 16 mayıs 1919'da, 9. ordu kıtaâtı müfettişliğine tâyin ve pâdişah tarafından kabûl edilen [bk. mad. ATATÜRK] Mustafa Kemâl Paşa, İstanbul'dan Samsun'a müteveccihen hareket ederek, bu şehre 19 mayısta vardı. Karadeniz ordusu baş-kumandanı general Milne Mustafa Kemâl Paşa'nın kalabalık bir maiyet ile Anadolu'da bulunmasının arzu edilmedikten başka, askerlik nokta-i nazarından dahi mesâis'ne lüzûm görmediğini, binâenaleyh derhal maiyeti ile birlikte İstanbul'a avdeti için emir verilmesini istedi (bk. *Harp tarihi vesikaları dergisi*, I, 15). Mustafa Kemâl Paşa, bu emre uymadığı gibi, Rauf Bey, Ali Fuad Paşa ve Refet Paşa ile Amasya'da mülâkat ederek ve Erzurum'da bulunan Kâzım Karabekir Paşa'nın da muvâfakatini elde ettikten sonra, Aamsya tâmimini neşretti. Bu tâmim millî hâkimiyetin ilk vesîkası olup, milletin içinde bulunduğu tehlikeye işâret ve onu teşkilâtlanmağa dâvet etmekte idi. Bundan sonra, İstanbul hukûmeti Anadolu'da millî harekâtın timsâli hâline gelen Mustafa Kemâl'e karşı şiddetli bir mücâdeleye girişti [bk. mad. ATATÜRK]. Onu azletmeğe kalkıştı, fakat Mustafa Kemâl, daha azil emrini tebellüg etmeden önce, me'mûr olduğu vazife ile askerlik mesleğinden istifâ etti. 23 temmûz 1919'da Mustafa Kemâl'in riyâsetinde toplanan Erzurum kongresinin millî hudutları tesbit etmesi, bu hudutlara vâkî her türlü taarruz ve istilâlara karşı mücâdeleyi kabûl etmesi, İstanbul hukûmetinin bu mücâdeleyi sevk ve idâre imkân ve kudretinden mahrum bulunması hâlinde Anadolu'da geçici bir hukûmet kurulması yolundaki kararı pâdişahı ve hukûmetini endîşeye düşürdü. Mustafa Kemâl Paşa'nın ve Rauf Bey'in tevkif edilmeleri için emir verildi ise de, bu emirleri yerine getirecek makam çıkmadı. İstanbul hukûmeti Sivas kongresinin toplanmasına engel olamayınca, toplantı hâlinde iken, Harput vâlisi Ali Gâlib vâsıtası ile basılıp, âzasının tevkif edilmesine dâir verdiği emirler ve hazırladığı tedbirler Mustafa Kemâl Paşa tarafından te'sirsiz hâle getirildi. Kongre, 4 eylûlden 11 eylûle kadar süren çalışmaları esnâsında, Erzurum kongresinde tesbit edilmiş olan kararları memleketin bütününe şâmil kıldığı gibi, neticede birbirlerinden ayrı çalışmakta olan Müdâfaa-yı hukuk cemiyetleri, „Anadolu ve Rumeli müdâfaa-i hukuk cemiyeti" adını taşıyan bir teşekkül hâline getirilerek, reisliğine Mustafa Kemâl, seçildi. Mustafa Kemâl millî mücâdeleyi boğmak istiyen sadrâzam Dâmad Ferid Paşa hukûmetini istifâya zorlamak için, Anadolu ile İstanbul arasındaki her türlü muhâbere ve münâkaleyi kesip, 11 eylûlden 2 teşrin I.'e kadar Anadolu'yu, Anadolu ve Rumeli müdâfaa-yı hukuk cemiyeti reisi sıfatı ile idâre ederek, teşebbüsünde muvaffak oldu. Dâmâd Ferid Paşa istifâ ederek, millî mücâdele tarafdarlarını ihtivâ eden Ali Rızâ Paşa kabinesi kuruldu. Yeni kabine iktidarda kalmak için, Anadolu ile anlaşmanın zarûrî olduğunu kavradığından, Mustafa Kemâl ile görüşmek üzere, Sâlih Paşa'yı Amasya'ya gönderdi (20 teşrin I. 1919). Görüşmeler

sonunda verilen karâra göre, İstanbul hukûmeti millî teşkilâtı ve programını tanımağı ve Meclis-i meb'ûsân'ı toplantıya çağırmağı kabûl ediyor, millî teşkilât da buna karışılık kabineye müzâheret vaadediyordu.

Meclis-i meb'ûsân 12 kânûn II. 1920'de toplanarak, Erzurum ve Sıvas kongreleri tarafından tesbit edilmiş olan millet haklarını Misâk-ı millî adını taşıyan bir program hâline getirip, kabûl etti. İtilâf devletleri kuvvetleri, bu durumdan memnûn olmadıkları için, Ali Rızâ Paşa kabinesini istifâya mecbûr ettiler (3 mart). Üç gün sonra kurulan Sâlih Paşa, kabinesi de hoşlarına gitmedi. 16 mart gecesi, sabaha karşı, İstanbul şehrini resmen işgâl altına alıp, memleketin hâmiyetli tanınan mülkî ve askerî me'mûr ve münevverlerinden bir çoklarını tevkif edip, Malta'ya götürdüler. Meb'uslar meclisinin çalışmalarını da sekteye uğrattıklarından, meclis, müddetsiz olarak, faâliyetini tâtil etti. İşgâl kuvvetleri, bu hareketlerini, pâdişahın hükümranlığını korumak maksadı ile ve ittihatçı eseri olarak kabûl ettikleri Anadolu'daki millî teşkilâta karşı yapılmış gibi ilân ettiler. Sâlih Paşa kabinesi, itilâf makamlarının millî teşkilât aleyhindeki emirlerini yerine getirmek istemediğinden, istifâ etti. Devletin ileri gelenlerinden bâzı kimseler Mehmed VI.'e Dâmad Ferid Paşa'yı sadrâzamlığa getirmemesini ihtâr ettiler ise de, o, istediğini sadrâzam yapmakta muhtar olduğunu, dilerse rum veya ermeni patriğini veya haham-başıyı sadrâzamlığa getirebileceğini bildirdi (*Görüp işittiklerim*, s. 282). 4 nisanda, dördüncü defa olarak, Dâmâd Ferid Paşa kabinesi kuruldu.

Mehmed VI.'in bu suretle hareketi, İstanbul'un işgâlinden önce, itilâf devletlerinin İstanbul'un türklere bırakılacağını ve saltanat hukukunun gözetileceğini açıklamış olmalarından ileri geliyordu. Hâlbuki mütârekenin imzâlanmasından beri ortalıkta dolaşan şâyialar bunun aksine idi; pâdişah, itilâf devletlerinin İstanbul'u işgâl etmelerine rağmen, kendisine ve hânedanına karşı düşmanca bir harekette bulunmıyacaklarına inanıyordu. İstanbul'un resmen işgâli üzerine, Mustafa Kemâl Paşa, itilâf devletlerinin 6 asırlık Osmanlı devletine son vermiş olduklarını ifâde ederek, memleketi fevkalâde salâhiyeti hâiz olmak üzere, bir meclis seçmeğe dâvet etti.

Mehmed VI. ve Dâmad Ferid Paşa, bu seçimi önlemek veya hiç olmazsa gayr-i meşrû hâle getirmek için, şeyhülislâmdan bir fetvâ alarak, Anadolu'daki millî teşkilâta dâhil kimseleri pâdişaha ve halifeye âsî gösterip, katledilmeleri gerektiğini ilân ettiler. Bundan başka dağılmış bulunan meclis-i meb'ûsânı da resmen feshettiler. Bunu müteâkip, itilâf devletlerinin te'min ettiği para ve vâsıtalar ile, Anadolu'da millî teşkilâta karşı isyânlar çıkartmağa çalıştılar. Bütün bu çalışmalara rağmen, Türkiye Büyük Millet meclisi 23 nisan 1920'de toplanarak, kendi adını taşıyan bir hukûmet kurdu. Bu hukûmet, Avrupa devletlerine bir nota göndererek, kuruluşunu haber verdi ve bundan böyle türk milleti adına tek muhâtap kendisi olduğunu bildirdi.

Türkiye Büyük Millet meclisinin kurulmasını müteâkip, Osmanlı hukûmetinin iktidarı İstanbul ve yakın civarına inhisar etti. Kaldı ki, İstanbul işgâl altında bulunduğu için, bu iktidar da gerçekte itilâf devletlerinin emirlerini tatbikten ibâret kalmakta idi. Mehmed VI., millî mücâdeleyi akamete uğratmak ümidi ile, Mustafa Kemâl'in idâmı hakkında verilen hukmü 24 mayıs 1920'de tasdik etti ve ondan sonra da kuvve-i inzibâtiye veya hilâfet ordusu adı ile, İzmit cephesinde millî kuvvetlere karşı dövüşmek üzere, bir ordu kurdu ise de, bu teşebbüsler akamete uğradı; itilâf devletlerinin yardımına rağmen, artık Anadolu'da ve Rumeli'de ve türk milleti nezdinde her türlü nufûz ve itimâdı kaybettiği hâlde, Mehmed VI. 10 ağustos 1920 Sèvres muâhedesini imzâlamaktan çekinmedi. Türk milletine hayat hakkı tanımayan, fakat osmanlı hânedânının devâmını te'min eder görünen bu muâhede, Mehmed VI.'in maddî ve mânevî iktidârının iflâs etmiş olduğunu gösteren yeni bir örnek teşkil etti.

Son ve büyük taarruz ile, Türkiye Büyük Millet meclisi ordularının, İzmir'i alıp, düşmanı denize dökmeleri ve itilâf devletlerinin Mudanya mütârekesini imzâlamağa mecbûr olmaları (11 teşrin I. 1922), Trakya fevkalâde komiserliğine tâyin edilen Refet Paşa'nın Türkiye Büyük Millet Meclisi kuvvetleri başında İstanbul'a gelmesi (18 teşrin I.) ve görülmemiş şekilde parlak törenler ile halk tarafından karşılanması, Mehmed VI.'in durumunu son derecede güçleştirdi. Türk milleti kurmuş olduğu yeni hukûmeti ile pâdişahsız ve halifesiz olarak ve hattâ sultan Mehmed VI.'in düşmanlar ile iş-birliği yapmasına rağmen, vatanın selâmetini te'min etmiş ve milletin varlığını dünyaya kabûl ettirmiş idi. Bu hâdise, millette büyük bir tahavvül meydana getirmiş, saltanatın ve hilâfetin lüzûmu kalmadığına dâir bir kanâat hâsıl olmuş idi. Zâten türk devletinin teşkilât-ı esâsiye kanununda da hilâfet ve saltanata dâir her hangi bir hüküm yok idi. Bununla berâber, İstanbul henüz işgâl altında bulunduğu için, Türkiye Büyük

Millet meclisi, saltanat hakkında infâz edemiyeceği bir karar vermeğe mahal görmüyordu.

Mehmed VI., Türkiye Büyük Millet meclisi 'nin kendisi hakkında sâhip olduğu tasavvurları öğrenmek için, Refet Paşa ile 29 teşrin I.'de bir görüşme yaptı. Refet Paşa Türkiye Büyük Millet meclisi 'nin ve hukûmetinin bir şe'niyet olduğunu, dolayısı ile artık İstanbul 'daki hukûmetin bir mâna ifâde etmediğini, bu hukûmetin derhâl dağıtılması ve itilâf devletleri ile devam ettirilen münâsebetlerin kesilmesi hâlinde, Türkiye Büyük Millet meclisinin saltanat müessesesi hakkında mülâyim kararlar vermesinin mümkün olduğunu, şahsî mütâlea olarak, beyân etti. Mehmed VI. meşrûtî hukümdar olduğunu belirterek, hukûmeti dağıtamıyacağını bildirdi. Bu sırada, itilâf devletlerinin Lausane sulh konferansına Türkiye Büyük Millet meclisi ile birlikte İstanbul hukûmetini de dâvet etmeleri ve bu dâvetin İstanbul hukûmetince kabûl edilmesi, Türkiye Büyük Millet meclisinde büyük asabiyet uyandırdı. Böyle bir hareketin ihânet sayılacağı ve itilâf devletleri İstanbul hukûmetini dâvette israr ettikleri takdirde, Türkiye Büyük Millet meclisinin Lausane konferansına iştirâk etmeyeceği ifâde edildi.

Böyle bir hava içinde, Türkiye Büyük Millet meclisi, saltanat müessesesinin durumunu müzâkereye girişti. Mesele saltanat ile hilâfetin ayrılması şeklinde ortaya konuldu. Muhâfazakâr millet vekilleri Mehmed VI.'i fedâ edip, saltanatı kurtarmak tarafdarı idiler; fakat başlarında Atatürk'ün bulunduğu inkılâpcı zümre yeni türk devletinin kurulması ile berâber, saltanatın da fi'len kalkmış olduğunu, binâenaleyh bu cihetin usûlü veçhile ifâde edilmesi icâp ettiğini müdâfaa ettiler. Neticede 1 teşrin II. 1922'de Türkiye Büyük Millet meclisi hilâfet ile saltanatın ayrılmış bulunduğuna ve saltanatın tarihe karıştığına dâir bir kanun kabûl etti. Bu kanun, İstanbul 'daki hukûmeti gayr-i meşrû bir durumda bıraktığından, Refet Paşa, itilâf devletleri komiserlerine mürâcaat ederek, İstanbul 'daki idâreye, Türkiye Büyük Millet Meclisi hukûmeti adına elkoyduğunu bildirdi. İtilâf devletleri, Türkiye 'nin iç işlerine müdâhale etmemeğe karar verdiklerinden, sadrâzam Tevfik Paşa hukûmeti 4 teşrin II. 'de Vahîdeddin 'e istifâsını verdi. Mehmed VI., yeni bir sadrâzam seçmemek ile, Türkiye Büyük Millet Meclisinin irâdesine boyun eğmiş oldu. Türkiye Büyük Millet meclisi hilâfeti muhâfaza etmeğe karar vermiş bulunduğu ve bir halife de seçmemiş olduğu için, Mehmed VI. halife olarak kalabileceğini bir aralık tahmin etti ise de, matbuatta şahsı hakkında sert yazılar yazılması, 10 teşrin II.'de cumâ selâmlığında yalnız bırakılması, millî mücâdeleye aleyhdarlığı ile tanınmış *Peyâm-ı sabah* baş-muharriri Ali Kemâl 'in İzmit 'e kaçırılması üzerine, emniyeti için endîşeye düştüğünden, 17 teşrin II. 'de general Harrington 'un yardımı sâyesinde bir ingiliz zırhlısı ile, İstanbul 'dan kaçtı. Ertesi günü Türkiye Büyük Millet meclisi Mehmed VI. 'i halifelikten de iskat ederek, yerine Abdülmecid Efendi 'yi, büyük bir ekseriyet ile, halifeliğe seçti.

Mehmed VI. evvelâ Malta 'ya gitti. İngilizlerin yardımı ve arapların teveccühü ile halifeliği şahsında devam ettirebileceğini sanıyordu. Melik Hüseyin 'in dâveti üzerine Mekke 'ye gidip, orada hilâfet ile saltanatın ayrılmasının şerîate aykırı olduğuna dâir islâm âlemine bir beyannâme neşretti. Fakat bu beyannamenin hiç bir te'siri görülmedi. Bundan sonra Mehmed VI. Mekke 'yi terkedip, San Remo 'ya giderek, orada yerleşti ve 16 mayıs 1926 'da öldü.

Bibliyografya: Jaeschke, *Türk inkılâbı tarihi kronolojisi 1918—1923* (trk. trc. N. R. Aksu), İstanbul, 1939; *Tarih vesikaları* (İstanbul, 1941), I; *Harp tarihi vesikaları dergisi* (Ankara, 1952), I; *İslâm Ansiklopedisi*, mad. ATATÜRK (İstanbul, 1949); *Tarih IV* (nşr. TTK), İstanbul, 1931; Harry N. Howard, *The partition of Turkey* (1931); Y. H. Bayur, *Türkiye devletinin dış siyâseti* (İstanbul, 1942); Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp işittiklerim* (Ankara, 1949); Maurice Pernot, *La Question turque* (Paris, 1923); Ali Fuad Cebesoy, *Millî mücâdele hâtıraları* (İstanbul, 1953); Ali Fuad Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya mütârekeleri tarihi* (Ankara, 1948); Paul Gentizon, *Mustapha Kemal ou l'Orient en marche* (Paris, 1929).

(ENVER ZİYA KARAL.)

MEHMED ALİ PAŞA. MUḤAMMED ʿALİ PAŞA, KAVALALI (1805—1848), tanınmış Mısır vâlisi ve ve bir kaç yıl önce (temmûz 1952) iskat edilen Mısır hukümdar hânedanının kurucusu. 1769 'da Kavala 'da doğdu (doğum tarihini 1770 olarak verenler de vardır; zamanında yapılan bir madalyada başlangıcı 27 mayıs 1770 olan 1184 hicrî senesinde Kavala 'da doğduğu tasrih edilmektedir; bk. Gaston Wiet, *Mohammed Ali et les beaux-arts, Dār al-maʿārif*, levha 1; Karîm Sâbit, *Muḥammed ʿAlî*, s. 10). Bâzı eserlerde arnavut olduğu kayıtlı ise de, Mısır hidiv hânedanı dâimâ türk olarak telakkî edildiği gibi, hânedân ferdleri de kendilerinin türk soyundan geldiklerini söylerler (bk. al-Amîra Şîvakār, *Bilādī*, arap. trc. A. Murâd, s. 17). [Mehmed Ali âilesini yakından

tanıyan Mehmed Ârif, *ʿIbar al-baṣar fi 'l-ḳarn al-sāliṣ ʿaṣar*, İstanbul tab., s. 30 v.d. 'da Mehmed Ali Paşa 'nın ecdâdını Konya 'dan Kavala 'ya gelmiş olarak gösterir ve bunu bizzat İbrahim Paşa 'dan duyduğunu söyler. Aynı müellif (s. 13) İbrahim Paşa 'yı Mehmed Ali 'nin üvey oğlu zannedenlerin yanıldığını söyler ve „İbrahim Paşa Mehmed Ali Paşa 'nın sulbî oğludur" der]. Mehmed Ali Kavala 'nın bekçibaşısı bulunan babası İbrahim Ağa 'yı henüz küçük yaşta iken kaybetti ve Kavala mütesellimi amcası Tosun Ağa 'nın himâyesine girdi, fakat bir müddet sonra Tosun Ağa 'nın hukûmetin emri ile idâm edilmesi üzerine de, hâmîsiz kaldı. Bu suretle genç yaşında, hayatın her türlü acılarını tadarak, olgunlaştı. Bu sıralarda Kavala 'da tütün ticâreti ile iştigâl eden Léon adlı bir fransız tâcirine intisap ederek, önce onun postacısı, sonra da simsarı oldu. 18 yaşlarına doğru askerliğe intisap ederek, büyüklerinin dikkatini çekmeğe başladı. Bu esnâda Kavala hâkiminin akrabâsından dul ve zengin bir kadın ile evlendi; bu suretle askerlik hizmetini yaparken, aynı zamanda, tütün ticâreti ile de uğraşmak imkânını buldu.

Mısır 'ı işgâl eden Napoléon kuvvetlerini buradan çıkarmak üzere, Osmanlıların, ingilizlerin de yardımı ile, gönderdikleri ordu birlikleri arasında Kavala hâkiminin hazırladığı askerî bir kıt'a var idi; Mehmed Ali de, bu kıt'anın kumandan muâvini olarak, Mısır 'a geldi. Kumandan, sıhhî durumu dolayısı ile, memleketine dönmek mecbûriyetinde kalınca, Mehmed Ali Kavala askerinin başı oldu. Bu vesîle ile osmanlı ordusunun fransızlara karşı yaptığı mücâdeleyi gördü ve iki ordu arasındaki farkı anladı. Bu intibâlar Mehmed Ali 'yi Avrupa ilim ve tekniğine meylettirirken, kendisine Osmanlı imparatorluğunun zaafını da gösterdi. Böylece Mehmed Ali 'nin imparatorluğa karşı olan bağlılık hisleri yavaş-yavaş azalmağa başladı.

Napoléon 'un Mısır seferi neticesinde kölemenlerin en sebatlı ve irâdeli unsurları mahvolmuş idi. Mehmed Ali bu durumdan lâyıkı ile istifâde etmesini bildi. Kölemenleri Osmanlılara, arnavutları kölemenlere karşı kışkırtarak, meydana gelen kargaşalıkları kendi lehine kullandı; halkın muhabbetini kazandı. Zekâ ve kudreti sâyesinde, çevirdiği entrikalar ile Mısır 'ın son vâlileri bulunan can düşmanı Husrev [bk. mad. HUSREV PAŞA], Tâhir, Ali ve Hurşid Paşa 'ları bertaraf ettikten sonra, halk tarafından desteklendi ve Mısır 'da hemen-hemen müstakil bir şekilde idâreyi eline aldı. Bu vaziyet karşısında Bâb-ı âlî, muayyen vergisini vermek ve Hicaz 'ı ellerine geçirmiş bulunan Vehhâbîleri tenkil etmek şartı ile, Mehmed Ali 'nin Mısır vâliliğini tasdik etmek mecbûriyetinde kaldı (1805).

Bâbıâlî Mehmed Ali 'nin kölemenlerden daha tehlikeli olduğunu çabuk anladı; Selânik ve yahut Girit vâliliklerinden birinin tevcihi ile, onu Mısır 'dan uzaklaştırmak istedi (1806); fakat muvaffak olamadı ve hemen akabinde zuhûr eden rus harbi ve bir çok dâhilî ve hâricî gâileler, Mısır hâdiselerine daha cezrî bir şekilde müdâhale etmesine mâni oldu. Kısa bir zaman sonra da çıkan bir fırsat, zâhiren de olsa, Mehmed Ali 'nin sâdık ve kabiliyetli bir bende olduğunu gösterdi. Mehmed Ali kendisini hâricde tanıtan ve pâdişah nezdinde kendisine büyük itibâr te'min eden ilk askerî muvaffakiyetini İskenderiye 'yi işgâl eden ingilizlere karşı kazandı (1807). İngilizler, daha 1803 tarihinde, Mısır 'dan çekilirlerken, kendileri ile anlaşan al-Alfî Bey 'i berâberlerinde götürmüşlerdi. al-Alfî, bir ingiliz harp gemisi ile, Mısır 'a döndü (şubat 1804) ve İngiltere 'nin yardımı ile, Mısır 'da nufûzunu kuvvetlendirmeğe, Mehmed Ali aleyhine çalışarak, ingiliz istilâsına zemin hazırlamağa başladı. Bu sıralarda al-Alfî ve ondan bir müddet evvel yine kuvvetli bir kölemen beyi olan al-Bardîsî öldürmüşler ise de, umûmî siyâsî durum ingilizlerin çok lehinde idi. Osmanlı imparatorluğu, Mısır 'a karşı yapılacak bir istilâyı durduracak halde olmadığı gibi, Napoléon da Rusya—Prusya ordularına karşı çetin bir harbe girişmiş bulunuyordu; kölemenler ile mücâdele hâlinde olan Mehmed Ali ise, Mısır 'da hâkimiyetini henüz tam mânası ile kuramamış idi; ingilizler, mart başından itibâren, Mısır sâhillerini bir kaç defa yokladıktan sonra, amiral Lewis 'in idâresinde bulunan donanma İskenderiye limanına girdi (17 mart). Bu istilâ hareketinin yapılmasında büyük bir rolü bulunan ingiliz konsolosu Missett, İskenderiye muhâfızı Emin Ağa (Bey) ile anlaşmış idi. Bu yüzden, Bâbıâli 'nin ikazı üzerine, Mehmed Ali tarafından gönderilen takviye kıt'aları muhâfız tarafından redd (Topkapısarayı arşivi, E. 1575) ve şehir sözde kabûl edilen bâzı şartlar ile teslim edildi (21 mart). General Fraser 'in kumandası altında bulunan kara kuvvetleri 6.000 kişiden ibâret idi; ancak ingilizler kölemenlerin kendilerine iltihâk edeceklerini kuvvetle ümit ediyorlardı. Mehmed Ali bu sırada al-Alfî Bey 'in tarafdarları ile mücâdelede idi. İstilâ haberini alır-almaz, derhal kölemenler ile anlaştı; Şa'îd 'in idâresini, harâcını te'diye etmek şartı ile, onlara terkederek, Kahire 'ye döndü. Kölemenler de bu pek kolay elde edilen muvaffakiyet ile iktifâ ederek, ingilizlerin tekliflerine icâbet etmediler

29 martta Wauchope'un kumandasında 1.400 kişiden müteşekkil bir birlik, Reşid şehrini zaptetmek üzere, harekete geçti. Fakat Reşid muhâfızı selânikli Ali Bey 700 mevcutlu kıt'asını ve halkı müdâfaaya hazırlamış idi. İngilizler Ali Bey'in hazırladığı pusulara düşerek, kumandanları da maktûller arasında olduğu hâlde, 5—600 ölü, yaralı ve esir vererek, İskenderiye'ye ric'at ettiler. Diğer taraftan, Kahire'de bilhassa naḳîb al-aşrâf Sayyid 'Umar Makram, halkı müdâfaaya teşvik etmek husûsunda, Mehmed Ali'ye büyük yardımlarda bulundu. al-Azhar'de tedrisat tâtil edilerek, halk ve talebe cihâd için hazırlandı, Kahire tahkim edildi. General Fraser, bu hezîmetten sonra, ikinci bir teşebbüste daha bulundu. General Stuart'ı, büyük toplar ile mücehhez 4.000 mevcutlu bir kuvvet ile, yeniden Reşid' in zaptı için gönderdi. Reşid teslim olmağı reddettiğinden, şiddetle bombardıman edilmeğe başlandı (7 nisan). Fakat Kahire'de müdâfaa tertibâtını ikmâl eden Mehmed Ali, kethüdâ Topuz-oğlu'nun kumandasında 4.000 piyâde, 1.500 süvâriden müteşekkil bir kuvvet ile, Reşid'in imdâdına yetişti. Topuz-oğlu, ingilizleri al-Ḥammâd mevkiinde perişan etti (Mehmed Ali'nin 27 safer 1222=6 mayıs 1807 tarihli takririnde ingiliz zâyiâtının, maktûl, mecrûh ve esir olmak üzere, 1.685 kişiye bâliğ olduğu bildirilmektedir, Topkapısarayı arşivi, E. 1753). Stuart da, bu mağlûbiyet üzerine, sür'atle İskenderiye'ye çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Ümit edilen kölemen yardımı te'min edilmediği gibi, ingilizler de Mısır'a takviye kuvvetleri gönderemediler; Avrupa'da siyâsî vaziyet birden bire değişmiş, Tilsit muâhedesi akdedilmiş idi (temmûz 1807). General Fraser, bu durum karşısında, yeni kuvvetler ile İskenderiye önlerine gelen Mehmed Ali ile, Mısır'ın tahliyesi, ingiliz esirlerinin iâdesi, ingilizleri tutmuş olan mısırlıların affı v. b. şartı ile, 5 maddeli bir anlaşma akdetti (11 receb 1222 = 14 eylûl 1807) ve hemen İskenderiye'den çekildi (19 eylûl). Bu anlaşma, Osmanlı devleti ingilizler ile harp hâlinde olmasına rağmen, doğrudan-doğruya Mehmed Ali ile yapılmış idi. Fakat Mehmed Ali bununla kendisine şüpheli nazarlar ile bakan Bâbıâlî'den başka, ileride bütün emellerine sed çekecek olan bir düşman daha kazandı. Bununla berâber, Bâbıâlî, bu başarıyı takdir eder gibi göründü. 1806'da İstanbul'a rehine olarak gönderilen oğlu İbrahim Bey'i Mısır'a iâde ettiği gibi, İskenderiye ve Reşid muhâfızlıklarını da ilâveten kendisine tevcih etti. Mehmed Ali bu zaferi ile, Mısır'daki ingiliz emellerine kuvvetli bir darbe indirmiş ve Bâbıâlî'nin istenilen anda azledilen bir vâlisi olmaktan çıkmış idi.

Mehmed Ali, ingilizleri Mısır'dan çekilmeğe icbâr ettikten sonra, Hicaz'da Vehhâbîleri [b. bk.] tenkil etmek üzere, harekete geçti. Daha 1807'de Bâbıâlî İbrahim Bey'i defterdar sıfatı ile iâde ederken, bu mühim meseleyi de kat'î olarak, Mehmed Ali'ye havâle etti. Fakat o, Bâbıâlî'nin bütün ısrarlarına rağmen, bu işi ciddî bir şekilde ancak Mısır'da nufûzunu iyiden-iyiye te'min ettikten sonra, ele aldı (1810). Mehmed Ali aleyhindeki dedi-koduları önlemek maksadı ile, bizzat pâdişaha hitâben yazdığı (bu hak kendisine verilmiş idi, Topkapısarayı arşivi, E. 860 ve melfufları) arîzalarında büyük bir sadâkat ve ubûdiyet gösteriyordu (Topkapısarayı arşivi, E. 3928); fakat bu seferi, Bâbıâlî'nin her türlü emirlerine münkad bir vâlisi sıfatı ile değil, maddî ve mânevî bakımdan, kendi nufûzunu yükseltmek için yaptı. Elindeki bütün imkânları sarfetti; mal ve can kaybına bakmadan, bu harbi kazanmağa var kuvveti ile çalıştı. Muḥammed b. 'Abd al-Vahhâb ile başlayan (1744) Vehhâbî meselesi, onların bu sırada Basra körfezini, Irak'ı ve hemen-hemen bütün arap yarım-adasını nufûzları altına almaları ve büyük arap aşîretlerini kendi taraflarına çekmeleri neticesi olarak, son derece tehlikeli bir şekil almış idi. İslâm âleminde artık hacc îfâ edilemiyordu. Mehmed Ali, askerî kuvvetinden bir zaman mahrum kalacağı için, son bir tedbir olarak, Mısır ordusunun mukaddes bir vazifeyi îfâ etmek üzere, hareketi ve oğlu Tosun Ahmed Paşa'ya ordu kumandanlığının tevcihi münâsebeti ile yapılan merâsime dâvet ettiği kölemen rüesâsını kalede kılıçtan geçirdikten sonra (470 kölemen beyi öldürülmüş idi), 7.000 piyâde ve 3.000 seçme suvâriden müteşekkil ordusunu harekete geçirdi. Piyâde kıt'aları gemiler ile (eylûl), süvâriler de Akaba yolu ile, karadan harekete geçtiler (teşrin II.). Mehmed Ali, hâricden kereste getirtmek mecbûriyetinde olmasına rağmen, kısa bir zaman zarfında ordusunu nakledecek donanmayı hazırlamış idi. Rivâyete göre, bu gemilerin inşâsında lüzûmlu nakliyâtı yapmak için, 18.000 deve kullanmış idi.

Mehmed Ali'nin yaptığı harplerin belki de en çetini olan bu savaş çok muhtelif safhalar gösterdi. Yanbu'un zaptı ve Bedr muhârebesi (kânûn II. 1812) kolaylıkla kazanıldı ise de, al-Şafra geçidinde (Cudayda boğazı) tahassun eden Vehhâbîlere karşı girişilen taarruz hezîmet ile neticelendi. Mısır ordusu mevcûdunun yarısından fazlasını kaybetti. Fakat Mehmed Ali yılmadı; Hicaz'a yeni kuvvetler gönderdi; arap aşîretlerini kendi tarafına celbetmek için, çok para sarfetti. Uzun bir

dinlenme devresinden sonra, harekete geçen Mısır ordusu Mekke'yi zaptetti (kânûn II. 1813). Bu hâdise islâm âleminde büyük akisler uyandırdı. Mehmed Ali'nin adı her tarafa yayıldı. Fakat bu yılın da başarısı bundan ibâret kaldı. Bu vaziyet Mehmed Ali'nin bu sefer için, büyük bir ciddiyet ve teennî ile hazırlanmasında ne kadar haklı olduğunu gösterdi. Bu durum karşısında, Mehmed Ali, bizzat Hicaz'a giderek (ağustos 1813), cezrî tedbirler aldı; bu arada Mekke emîri Şerîf Ġâlib azledilerek, yerine Yaḥyâ getirildi. Bizzat yaptığı bâzı taarruzlar (Ḳunfuẓa, 14 mart 1814) muvaffakiyetsizlikle neticelendi ise de, Su'ûd b. 'Abd al-'Azîz'in ölümü (nisan 1814) Vehhâbîlerin azmini kırdı. Kethüdâ Mehmed Lâz-oğlu'nun gönderdiği yeni kuvvetler, Bass ve Taraba arasında toplanan Vehhâbîleri büyük bir mağlûbiyete uğrattılar (kânûn II. 1815). Bu muhârebe Vehhâbî seferinin en mühim vak'ası ve Mehmed Ali'nin istikbâlini te'min eden başlıca muvaffakiyetlerinden biri oldu. Ancak bu sırada Mısır'da kethüdâ Laz-oğlu ile Bâbıâlî'nin paşa unvânını tevcih ettiği Lâtif Paşa'nın araları açıldığından, Mehmed Ali geri dönmek mecbûriyetinde kaldı. Hemen akabinde de babasının yerine Vehhâbîlerin başına geçen 'Abd Allâh sulh talebinde bulundu (eylûl 1815). Fakat Mehmed Ali'nin şartları çok ağır olduğundan, müzâkerelerden bir netice alınamadı. Bu arada Tosun Paşa da Mısır'a döndü (teşrin II. 1815) ve bir müddet sonra orada öldü.

Vehhâbî seferinin ikinci hamlesi İbrahim Paşa [b. bk.]'nın kumandası altında olduğu hâlde başladı (5 eylûl 1816). al-Rass muhâsarasında oldukça ağır zâyiât vermiş olmasına rağmen, 'Unayza ve al-Ṣaḳrā' kasabalarını alarak, Vahhâbîlerin hukûmet merkezi bulunan al-Dar'îya yolunu açtı ve altı ay kadar süren bir muhâsaradan sonra, burasını da zaptederek, 'Abd Allâh b. Su'ûd'u esir etti (9—10 eylûl 1818). 'Abd Allâh, bâzı Vahhâbî reisleri ile birlikte, önce Mısır'a, sonra İstanbul'a gönderildi ve burada idâm edildi (27 şubat 1819). İbrahim Paşa, bu yeni alınan yerlerde kâfî mıkdarda askerî kuvvet bıraktıktan sonra, Mısır'a döndü (9 eylûl 1819). Kendisine Hicaz ve Habeş vâlilikleri tevcih edilmek suretiyle taltif edildi (bu yerler daha önce kardeşi Tosun'a verilmiş idi). Bu harp netice itibârı ile Mehmed Ali için, büyük bir muvaffakiyet idi. Kızıldeniz limanlarına giden ticâret yolları, kendi lehine olmak üzere, açıldı. Hacc yolu emniyet altına alındı. Mehmed Ali bundan dolayı islâm âleminde büyük bir şöhret ve itibâra nâil oldu. Avrupa ilk defa Mısır'ı mühim siyâsî bir unsur olarak dikkate aldı. Mehmed Ali aynı zamanda ordusunun yenileştirilmesine engel olabilecek bir çok başı-bozuk askerinden de kurtuldu. Kızıldeniz tamâmiyle, Basra körfezi ise kısmen Mısır vâlisinin nufûzu altına girmiş oldu. Tabiatiyle bu durum İngiltere'yi Mehmed Ali'nin bir kat daha düşmanı hâline getirdi.

Mehmed Ali, Vehhâbî harpleri biter-bitmez, hemen sistemli bir şekilde Sudan'ın istilâsına girişti. Sudan Mehmed Ali'ye Vehhâbî harplerinden çok daha külfetsiz bir lokma olabilecek, lüzûmlu insan ve diğer maddî kaynaklar bakımından, onu esaslı bir şekilde destekleyecek idi. Bundan başka, Sudan'ın zaptı ile Nil vâdisinin tevhidi te'min edilecek, cenupta toplanmağa başlayan son kölemen kuvvetlerini de yok etmek kabil olacak idi. Altın ve elmas mâdenlerinin keşfi, köle ticâreti, sudanlılardan asker te'mini, Sudan ticâret yollarının ele geçirilmesi bu fetih ile t'emin edilecek menfaatlerden idi. Bu harekât osmanlı pâdişahının izin ve müsâadesi ile yapılmakta idi. Sudan'ın istilâsı iki koldan yapıldı. Mehmed Ali'nin üçüncü oğlu İsmail Paşa kumandasında asıl büyük kol Dunkala (Dongola) üzerinden cenûba, defterdar Mehmed Bey kumandasındaki diğer kol da doğrudan-doğruya Kordofan'a inecek idi. Ordunun yiyecek ve ağırlıklarını nakletmek üzere, rivâyete göre, binlerce deve ve kayık hazırlanmış idi. Orduya Mehmed Ali lehinde propaganda yapmak üzere, din adamları, mâden ve bilhassa altın aramak için mütehassıslar ve ecnebî zâbitleri katılmışlardı. İki kolun mevcûdu 10.000 kadar idi. Ordu 18—20 temmûz 1820 tarihlerinde harekete geçti. Dunkala'da kölemenlerin mukavemeti görülmedi; bunlar, Şandî hâkimine ilticâ etmek istediler ise de, kabûl edilmediklerinden, Sudan kabîleleri arasına dağıldılar. Bu suretle son kölemen bakiyeleri de yok edilmiş oldu. İlk ciddî mukavemet al-Şayḳîya kabîlesinin merkezi olan Korti'de başladı. Kabîle büyük bir mukavemet gösterdi, fakat sonunda ateşli silâhların fâikiyeti karşısında münhezim oldu. Kaynaklarda bunların gösterdikleri cesâretin dünyanın en iyi süvârisi bulunan türkleri bile hayran bıraktığı zikrediliyor. Mısır ordusu, bundan sonra yürüyüşüne devam ederek, sırası ile, Barbar (10 mart 1821), Umm Durmân ve bugünkü Hartum mevkiine vardı (28 mayıs). Sennâr tarafları da zaptedildi (12 hazîran). Bir müddet sonra, İbrahim Paşa da, yardımcı kuvvetler ile, buraya gönderildi (22 teşrin I. 1821). Birinci kol ikiye ayrıldı; İbrahim Paşa, al-Dinka bölgesini zaptettikten sonra hastalığı do-

layısı ile, avdet etti. İsmail Paşa da altın damarları bulunduğu tahmin edilen Fāzōglī bölgesini istilâ etti (kânûn II. 1822). İsmail Paşa, bir müddet sonra, askerin sebep olduğu bir isyân hareketini bastırmak üzere, geri döndüğü zaman, daha önce tahkir etmiş olduğu Şandī reisinin sûikasdine kurban gitti (teşrin I.—II. 1822). Bu ihânetin müthiş bir şekilde intikamı alındı. Diğer kol da, Darfur sultanının kuvvetlerini mağlûp ederek, merkezleri al-Abyaż'ı istilâ etti.

Yeni fethedilen bu muazzam sâhalar „Ḥukumdār-ı Sūdān" unvanlı bir vâliye bırakıldı. Sür'atle inkişâf ederek, mühim bir ticâret ve Afrika'nın içlerine yapılan keşifler için bir merkez hâline gelen Hartum, bu ülkenin aynı zamanda idârî merkezi oldu. Mehmed Ali'nin son devirlerinde Sudan 7 müdiriyete taksim edilmiş idi. Sudan'ın ilhâkı ile, Mehmed Ali'nin nufûz sâhası Basra körfezinden Libya çölüne, Sudan'dan Akdeniz'e kadar genişledi; bu, Avrupa'nın yarısına muâdil bir sâha idi. Burada zirâat çok geliştirildiği gibi, mâden aramağa da büyük bir ehemmiyet verildi. Buraların Mısır ile muvâsalası esâslı bir şekilde düzenlendi, posta işleri tanzim edildi; Hartum'dan başka, Kasalā ve Fāmḳa şehirleri de kuruldu; Sudan'ın iki mühim limanı Suvakin ve Muṣavva' da Mehmed Ali'nin idâresi altına girdi.

Bu sıralarda Osmanlı devleti, yunan ihtilâlini tenkîl edemediğinden, isyân Akdeniz ve Ege denizi adalarına da sirâyet etmiş idi. Mehmed Ali Bâbıâlî'den Akdeniz rum korsanlarının tâkibi emrini aldı. Zâten bu yüzden Mısır ticâreti de zarar görmeğe başlamış idi. 16 gemiden müteşekkil küçük bir filo İsmail Bey'in, 800 kişiden ibâret bir kuvvet de Topuz-oğlu'nun kumandası altında olduğu hâlde, bu gâye ile, sefere çıktı. Rodos sularında bâzı tenkîl hareketlerinde bulunduktan sonra, Çanakkale boğazında osmanlı donanması ile temâsa geçti ve Girit seferine hazırlanmak üzere, İskenderiye'ye döndü (mart 1822). Filhakika bir müddet sonra, 5.000 kişiden müteşekkil bir Mısır kuvveti Girit'e sefer etti (hazîran 1822) ve buradaki isyân hareketini tamâmiyle bastırdı. Mehmed Ali bu başarıları üzerine, pâdişahtan Mora vâliliğinin de ilâveten uhdesine tevcih edilmesi şartı ile, rum ihtilâlini bastırması husûsunda emir aldı. Bu gâye için hazırlanan Mısır kuvvetleri, İbrahim Paşa kumandası altında olduğu hâlde, İskenderiye'den ayrıldı (19 temmûz 1824). Bu kuvvetler Girit'e gitti ve ancak 5 ay sonra Modon'a çıktı ve isyan hareketini tenkile başladı. İbrahim Paşa'nın bundan sonraki kara harekâtı sür'atle inkişâf etti; Kalamata, Arkadya ve Mora'nın merkezi bulunan Tripolitza (hazîran) ve bir az sonra da Patras zaptedildi. İbrahim Paşa, bundan sonra, Missolonghi'nin muhâsarasına yardıma gitti (şubat 1826). Burası da, Mısır kuvvetlerinin gelmesi üzerine, kısa bir muhâsaradan sonra zaptedildi. Mora ihtilâli hemen-hemen sönmek üzere bulunduğu sırada, vaziyet yunanlılar lehine gelişti. Bilhassa Rusya ve İngiltere meseleyi ciddî olarak ele aldı. Diğer taraftan Mehmed Ali yunan ihtilâlinin söndürülmesi ile te'min edeceği kazancı düşünerek, oradaki kuvvetlerini ikmâl ettiği sıralarda, İngiltere, Rusya ve Fransa Mora'daki hârekâtı durduracak bir anlaşmaya vardılar ve donanmalarını Mora sularına gönderdiler. Devletlerin sağlamak istediği mütâreke tahakkuk edemedi ve üç devletin donanması Navarin'de bulunan Osmanlı ve Mısır gemilerini yaktılar (tafsilât için bk. mad. İBRAHİM PAŞA). Mehmed Ali yunanlıların neticede istiklâllerini kazanacaklarını ve Mora'nın elden gideceğini anladı; Mora'daki Mısır kuvvetlerinin ikmâlini de, donanmasının yakılmış olması dolayısı ile, te'min edemeyeceğini gördü. Bundan başka fransızların Mora'ya asker çıkarmaları ve ingiliz donanmasının Mısır sâhillerini abluka ve tehdit etmesi üzerine, rum ve Mısır esirlerinin karşılıklı iâdesi, Mora'da muhtelif mıntakalarda 1.200 kişilik bir kuvvet bırakılması şartı ile, ingilizler ile anlaştı ve ordusunu çekmeği kabûl etti (6 ağustos 1828). Mısır kuvvetleri bu anlaşmadan sonra, Mora'dan ayrılarak, 10 teşrin I. tarihinde Mısır'a döndü.

Mehmed Ali'nin pek çok can kaybına, büyük masraflara ve donanmasına mâl olan Mora seferinden Girit adasından başka bir kazancı olmadı; fakat buna mukabil Mısır'ın mânevî nufûzu arttı. Hemen-hemen müstakil bir hukümdar gibi, Bâbıâlî'nin bir tavassutu olmadan, Avrupa devletleri ile anlaştı. Bundan başka Mısır ordusu yeni harp usul ve vâsıtalarını tatbîk etmek imkânını buldu ve sonunda onu istiklâl hareketlerine teşvik eden en mühim hâdiselerden biri vukûa geldi. Mehmed Ali, bu vaziyetin te'siri ile, türk—rus harbinde yolun uzaklığını, donanmasının mahv olduğunu, Mısır ve Suriye'de sârî hastalıkların münteşir bulunduğunu bahâne ederek, istenilen yardımı yapmadı. Kendini Osmanlı devletinden kuvvetli hissetmeğe ve istiklâlini sağlayacak meseleler peşinde koşmağa başladı. Fransa onu, İngiltere'ye karşı, bir müttefik olarak bağlamak istiyordu. Mehmed Ali'ye kazançlı bir iş teklifinde bulunarak, kendisine müstakil bir devlet reisi muâmelesi yaptı. Fransa, Cezayir'de kırılan itibârının

intikamını alamamış, buradaki menfaatlerini, Mora ihtilâli ve osmanlı—rus harbi yüzünden, koruyamamış idi. Eski Fransa konsolosu Drovetti'nin teklifi üzerine, Trabulus, Tunus ve Cezayir'in zaptı Mehmed Ali'ye havâle edilmek istendi (şubat 1829). Fakat Mehmed Ali yapılan müteaddit tekliflere karşı mukabil teklifler ileri sürdü; şimâlî Afrika meselesinde Fransa'nın iştirâkini külliyen reddettiği gibi, kendisine hediye olarak, 4 büyük harp gemisi verilmesini istedi; anlaşma mümkün olamadı. Vâkıa Fransa, bu mesele için, Bâbıâlî'den izin alacak idi; ancak Mehmed Ali, sorulmadan bu meseleyi Bâbıâlî'ye bildirmediği gibi, anlaşma şartları da doğrudan-doğruya kendisine yapılmış idi.

Mehmed Ali Suriye'yi ele geçirmek istiyordu ve 1830—1831 yılları bunun için çok müsâit idi. Suriye, merkezden uzaklığı dolayısı ile, yarı müstakil vâliler elinde bulunuyordu. Mehmed Ali öteden beri bu durumdan faydalanmasını bildi. Suriye menfaat mücâdelelerinde dâimâ rol oynadı (bk. *Tarih vesikaları dergisi*, 1. seri, 1. sayıdan ayrı baskı, s. 1 v. dd.). Mehmed Ali, câsusları vâsıtası ile geniş ölçüde yaptırdığı propagandalar sâyesinde, bir çok tarafdar kazandı. Suriye şehirlerinin çoğu kendisini bir kurtarıcı olarak bekliyordu. Zâten Mehmed Ali, daha 1811 tarihlerinde, Suriye'yi ilhâk etmek arzusunu izhâr etmiş idi; bundan dolayı Vahhâbî seferinin Suriye'ye karşı yapılacağı zannı hâsıl olmuş idi. Avrupa Fransa'da çıkan ve sür'atle muvaffak olarak, Belçika ve Polonya'ya sirâyet eden temmûz ihtilâli (1830) ile sıkıca bağlanmış idi. Bundan dolayı Mehmed Ali, Avrupa tarafından ciddî bir müdâhaleye mârûz kalmayacağını biliyordu. Osmanlı devletine gelince, mâliyesi bozuk, yeniçeri ocağını ilgâ etmiş, kurduğu yeni Asâkir-i mansûre-i muhammediyenin yetiştirdiği ilk birlikler yunan ihtilâli ve türk—rus harbi esnâsında erimiş, Navarin'de donanmasını kaybetmiş idi; binâenaleyh Suriye'yi istilâ için bir bahâne bulmaktan başka yapacak bir şey kalmamış idi. Filvâkî Mehmed Ali, oğlu İbrahim Paşa kumandasında olarak sevkettiği kuvvetler ile Suriye'yi istilâ ettirdi. Bu kuvvetler Beylân geçidinde Ağa Hüseyin Paşa'yı yendikten sonra Konya'da sadrâzam Reşid Mehmed Paşa'yı da mağlûp ve esir ettiler ve Kütahya'ya kadar ilerilediler (hâdiselerin tatsilâtı için bk. mad. İBRAHİM PAŞA).

Bu sırada büyük devletler, fi'lî bir müdâhalede bulunmamakla berâber, siyâsî tazyiklerini arttırdılar. Fransa Baron Roussin'i sırf bu mesele için, elçi olarak, Türkiye'ye gönderdiği gibi, Avusturya Baron Stürmer'i, İngiltere tecrübeli bir siyâset adamı olan Lord Ponsonby'yi, Rusya da Muraviyev'ten sonra Kont Orlov'u, geniş salâhiyetler ile, Türkiye'de vazifelendirdiler. Mehmed Ali'yi de tazyika başladılar; fakat teşebbüs maddî yardım vaadinde bulunan rusların elinde idi. Filhakika Osmanlı devletinin talebi üzerine, 20 şubat tarihinde rus donanması boğaza askerî bir kuvvet getirdi (bu askerî kuvvet şubat—nisan ayları arasında olmak üzere, 3 kısım hâlinde geldi; mevcûdu 13—14.000'e çıkarıldı ve Kont Orlov'un kumandası altına verildi; Mısır kuvvetlerinin 6 temmûzda Anadolu'dan çekildikleri haberi gelir-gelmez, 10 temmûzda boğazı terketti).

Bu yeni vaziyet karşısında Mehmed Ali, Osmanlı imparatorluğunu tamâmiyle yıkmak emelinden vazgeçti. Osmanlı bayrağından ayrı bir bayrak kullandığı gibi ('Abd al-Raḥmān Żakī, *al-'Alam al-miṣrī*, s. 12), artık kendisine bir milletin arzusu ile iktidara gelmiş nazarı ile bakıyor ve taleplerini kendi adına değil, millet adına yapıyordu. Fakat Avrupa birinci derecede ihtilâfın halledilmesini istediğinden, sulh şartları ile o kadar alâkadar olmadı; bu yüzden Osmanlı devleti Mehmed Ali'nin ağır şartlarını, elçilerini ayağına göndermek suretiyle, kabûl etmek mecbûriyetinde kaldı. Mehmed Ali, osmanlı me'mûrlarını çok iyi karşıladı ise de, onlara taleplerinde mağlûp düşman elçileri gibi muâmele etti. Daha bir çok hâdiseler sonunda Kütahyada yapılan bir anlaşma ile Mısır meselesinin birinci safhası Osmanlı devletinin aleyhine neticelendi (tafsilât için bk. mad. İBRAHİM PAŞA).

Avrupa devletlerinin siyâsî müdâhalesi onu bu fecî âkıbetten kurtaramadığından, teşebbüs Rusya'nın eline kaldı. Rusya da, bu buhrandan doğan meseleleri kendi emellerine uygun bir şekilde hallederek, Osmanlı devleti ile Hünkâr iskelesi muâhedesini akdetti (8 temmûz) ve Akdeniz boğazının ecnebî harp gemilerine karşı kapanmasını te'min etti. İngiltere ve Fransa büyük bir heyecana düştüler; donanmalarını Çanakkale boğazı önlerine gönderdiler. Fakat Avusturya ve Prusya tarafından desteklenen Rusya yalnız değil idi; bundan dolayı Fransa ve İngiltere'nin bu muâhede aleyhine çalışmaları bir netice vermedi; bil'akis, diğer üç devleti daha sıkı olarak bir araya bağladı. Bunlar, ayrı-ayrı kendi aralarında anlaşarak, şark meselesinin istikbâlde alacağı vaziyetlere göre, hareketlerini Münchengrätz muâhedesi ile (18 eylûl) tesbit ettiler (bk. *D T C F dergisi*, 1943, sayı 4, s. 51 v.d.). Böylece Avrupa dev-

letlerinin şark meselesi etrafında Mısır meselesi dolayısı ile guruplaşmaları, Kırım harbi sebeplerinin ilk tohumunu atmış oldu.

Kütahya anlaşması her iki tarafı da memnûn etmedi ve bir mütâreke hâlinde kaldı. Altı yıl süren bu mütâreke devresinde, bilhassa İngiltere, Rusya'nın Hünkâr iskelesi muâhedesi ile elde ettiği faydaları yok etmeğe, fi'lî bir müdâhalede bulunmak gâyesi ile, yeni ihtilâflar çıkartmağa çalıştı. Suriye halkını isyâna teşvik ve tahrik etti; Osmanlı devletini kışkırttı. Mahmud II. ve Mehmed Ali, metbû ve tâbîlikten çıkmış, âdetâ iki komşu düşman devlet reisi hâline gelmişlerdi. Sultan Mahmud, esâretten avdet eden Reşid Mehmed Paşa'yı Sıvas eyâleti müşirliğine tâyin ederek, şarkta zâhiren islâhatta bulunmak, fakat hakikatte bir ordu hazırlamak üzere, vazifelendirdi. Bu zâtın ölümü üzerine, bu vazife Hâfız Mehmed Paşa'ya havâle edildi. Mâmafih bu arada, Fransa'nın tavassutu ile, kat'î bir anlaşmaya gidilmek istendi; beylikçi Sarım Efendi Mısır'a gönderildi. Bahis mevzûu olan anlaşmanın esâsı, Suriye'nin Akkâ'ya kadar kısımlarının Mehmed Ali'ye bırakılarak, diğer bölgelerinin Osmanlı devletine iâdesinden ibâret idi; fakat Mehmed Ali buna kat'iyen yanaşmadı; bil'akis Gülek boğazını tahkim etti; vergilerini vermekte ihmâl gösterdi. Gerginliğin artması üzerine, istiklâlini ilân etmeğe karar verdi ve keyfiyeti Mısır'daki konsolosluklara resmen bildirdi (mayıs 1838), fakat reddedildi. Yine bu sıralarda Osmanlı devleti, İngiltere ile ülkesinde ticâret inhisarını lâğveden bir muâhede akdetti (35 cemâziyelevvel 1254 = 17 hazîran 1838). Bu muâhede, Mısır'ın bütün gelir kaynaklarını tek elden idâre eden ve mâlî kudretini bu şekle istinat ettiren Mehmed Ali'nin iktisâdî siyâsetine İngiltere tarafından vurulmak istenilen bir darbe idi. Mehmad Ali, Suriye meselesini halleder-etmez, Arap yarımadası siyâsetine yeniden döndü. Bu faâliyetinde düşüncesinin neden ibâret olduğu hakkında kat'î bir fikir dermeyân edilemez ise de, onun her hareketini adım-adım takip eden İngiltere hâriciye nâzırı Lord Palmerston'a göre asıl gâyesi, arapça konuşulan bütün ülkeleri içine alan bir arap devleti kurmak idi. Filhakika Mehmed Ali burada hâkimiyetini Bahrayn adalarına kadar genişletti. Bu suretle Akdeniz tarikı ile Hindistan'a giden deniz yollarının ikinci kapısını da eline geçirdi; Şatt al-'Arab'a bir donanma gönderdi; Basra, Bagdad ve İran ile münâsebetler kurdu. Böylece ingiliz—rus rekabet sâhasında İngiltere aleyhine hesaba katılması icâp eden bir kuvvet hâline geldi. İngiltere'nin Süveyş berzahında bir köprü-başı elde etmek veyahut Süveyş—Kahire arasında bir demiryolu inşâ etmek gibi arzuları Mehmed Ali tarafından şiddetle reddedildi. Süveyş kanalını açtırtmadı. Bu şüphe ve anlaşmazlığın bir neticesi olarak, Aden, ingilizler tarafından satın alınmak suretiyle, elde edildi (1838).

Palmerston'un idâre ettiği ingiliz siyâseti, Mehmed Ali aleyhine faal bir şekil aldığı sırada, hudut boylarında gergin bir hava içinde biribirini gözleyen iki râkip ordu nihâyet Nizip mevkiinde karşılaştı. H. von Moltke ve arkadaşlarının da, müşâvir sıfatı ile bulundukları, Hâfız Paşa kumandasındaki osmanlı ordusu mağlûp olarak, dağıldı (24 hazîran 1839). Nizip felâket haberini almadan, Mahmud II.'un irtihâli, Ahmed Fevzi (Firârî) Paşa'nın osmanlı donanmasını Mehmed Ali'ye teslim etmesi, Osmanlı devletini ordusuz, donanmasız ve başsız bıraktı. Yerine geçen Abdülmecid [b. bk.] henüz 16 yaşında bulunuyordu. Bu durum karşısında Bâbıâlî, Âkif Efendi'yi Mısır'a gönderdi. Bu hususta sâdır olan fermanda, Mısır'ın verâseten kendisine verildiği zikredilmiş ise de, diğer bölgeler kâle alınmadığından, hiç bir neticeye varılamadı. Büyük devletlerin, konsoloslukları vâsıtası ile, osmanlı donanmasının iâdesi hakkında yaptıkları israrlı teşebbüsler de muvaffakiyetsiz kaldı. Bu tehlikeli vaziyet karşısında beklemeğe vakti olmayan Bâbıâlî Mehmed Ali'nin isteklerini hemen-hemen tamâmını kabûl ederek, Akif Efendi'den sonra, Hacı Sâib Efendi'nin Mısır'a gönderilmesini uygun buldu; fakat meselenin nezâketini idrâk eden Avrupa devletleri tarafından Rusya'nın yeniden münferit bir müdâhelesine mahal vermemek için, Bâbıâlî'nin, büyük devletlerin tavassutu olmadan, Mehmed Ali ile hiç bir anlaşmaya varmaması kararlaştırıldı (27 temmûz 1839). Bu andan itibâren Mısır meselesi, Bâbıâlî ile âsî vâlisi arasında meydana gelen bir ihtilâf olmaktan çıkarak, beynelmilel mühim siyâsî bir mesele hâline geldi. Palmerston, bu defa büyük bir azim ile, meseleyi ele aldı. Önce Fransa'ya mürâcat ederek, Osmanlı devleti ile Mehmed Ali arasındaki ihtilâfın ancak Mehmed Ali'nin elinden Suriye ve Hicaz'ın alınması ile hallolunabileceğini ileri sürdü; fakat Fransa, şiddetle Mehmed Ali'yi iltizâm ettiğinden, bu husûsta müşterek hareket teklifini reddetti. Bunun üzerine Palmerston, hiç umulmadık bir şekilde, doğrudan-doğruya Rusya'ya mürâcaat etti ve bu hareketi ile Mısır meselesinin hallinde büyük bir mahâret göstermiş oldu; Fransa, Rusya ve Mehmed Ali'yi, siyâseten tam mânası ile mağlûp etti: Mısır meselesi ile

husûle gelen buhranı, Mehmed Ali ve Boğazlar meselesi olmak üzere, iki kısma ayırdı. Birinci kısımda Mehmed Ali'yi tutacak yalnız Fransa var idi; önce onu tecrit etti ve Fransa hâric olmak üzere, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Prusya'dan müteşekkil dört büyük devlet, Osmanlı devleti murahhası ile (önce Nûri Bey, sonra Şekib Ef.) anlaşarak, Mehmed Ali'ye Mısır'ın verâseten ve Akkâ'dan itibâren Suriye'nin de kayd-ı hayat şartı ile verilmesi, şimâlî Suriye, Adana ve Girit'in Osmanlı devletine iâdesini te'min etmek üzere, birinci Londra kongresini yaptı (15 temmûz 1840). Kongre şartları, Bâbıâlî tarafından, hâriciye müsteşarı Rifat Bey vâsıtası ile, resmen Mehmed Ali'ye bildirildi; fakat Mehmed Ali bunları kabûl etmedi. Bunun üzerine İngiltere ve Avusturya donanmaları, Suriye sâhillerini abluka ederek, Sur, Sayda ve Mehmed Ali'nin son istinatgâhı olan Akkâ'yı zaptetti (teşrin II. 1840). Beyrut civarında da osmanlı ordusu, mısırlıları mağlûp etti. Suriye halkı, Osmanlıları büyük bir sevinç içinde, karşıladı ve bütün kuvveti ile Mısır ordusuna karşı mücâdeleye başladı. Suriye baştan-başa Mehmed Ali aleyhinde bir ihtilâl ocağı hâline geldi. Bir kaç gruba ayrılmak mecbûriyetinde kalan Mısır ordusunun büyük bir kısmı, açlık, susuzluk ve suriyelilerin tâkibi neticesinde, yok oldu, pek azı Mısır'a dönebildi. Mehmed Ali, bu vaziyet karşısında Fransa'dan fi'lî bir yardımın gelmiyeceğini anladı; İskenderiye'yi tehdit eden ingiliz donanmasının da tazyikı ile, Commodore Charles Napier ile anlaşarak, Suriye'yi iâde etmek şartı ile, Mısır'ın kendisine bırakılmasına râzı oldu. Osmanlı devleti, kazanılan zaferlerin te'siri ile, bu anlaşmayı hükümsüz addederek, Mehmed Ali'yi Mısır vâliliğinden de azletmek istedi ise de, büyük devletler, böyle sert bir karârın Fransa'yı harbe sürükleyebileceği mülâhazası ile, Bâb-ı âlî'yi bu fikrinden vazgeçirdiler. Bunun üzerine meclis-i vâlâ âzâsından Mazlum Bey ve donanmayı teslim almak üzere, Yâver Paşa, Mazlûm Bey'den sonra da, daâvî nâzırı Said Muhib Efendi Mısır'a gönderildi. Mehmed Ali tamâmiyle inkıyat ve donanmayı teslim etti. Mâmafih Mehmed Ali ile her husûsta derhal anlaşılamadı. Kendisi Mısır'ın verâset şekli, vergi ve asker mikdarı, büyük rütbeli zâbitânın nasb ve terfii ve fermanın alenen okunması şartlarına itirâz etti. Avrupa devletleri, Mehmed Ali'ye karşı yaptıkları tazyikte daha ileriye gitmek istemediklerinden, Reşid Paşa iktidardan düştü, Şekib Efendi'ye de Londra kongresinden Mehmed Ali'nin itirâz ettiği nokta'lar hakkında bir nota verildi (10 mayıs 1841). Böylece verâset meselesi, Bâbıâlî'nin intihâbı ile değil, âilenin en yaşlı ferdinin iktidara geçmesi ve vâliliğinin tasdiki için, bizzat İstanbul'a gitmesi verginin Mısır umum gelirinin dörtte biri yerine, tesbit edilecek bir mıkdara inhisar ettirilmesi ve ancak miralaya kadar terfî ettirmek salâhiyetine sâhip olması şartı ile, kat'î olarak, anlaşmaya varıldı. Bunun ile Mısır meselesinin tevlid ettiği buhranın Osmanlı devletini ve Mehmed Ali'yi alâkadar eden birinci kısmı halledilmiş idi. Devletler hukuku bakımından Osmanlı devleti, bu netice ile, Mısır meselesinden muzaffer çıktı; Kütahya anlaşması ile kaybettiği sâhaları geri aldı; islâmın mukaddes yerlerini tekrar eline geçirdi; Mısır yine bir osmanlı ülkesi oldu; fakat Mısır hakikatte yarı müstakil bir vaziyette idi. Fazla olarak, verâset haklarına sâhip bir de sülâleye mâlik olmuş idi. Uzaklığı dolayısı ile, Osmanlı devleti içinde çıkacak bir buhrandan istifâde ederek, istiklâlini elde edebilirdi. Bununla berâber Mehmed Ali de Avrupa devletlerinin isteklerine râmoldu. Mısır'ı verâseten aldı ise de, bunu ancak Suriye, Hicaz ve Girit'i terketmek bahasına elde edebildi. Ordusu 18.000 kişiye indirildiğinden, cihangirlik emelleri de sona erdi.

Mısır buhranından mütevellit ikinci meselede, yâni Boğazlar meselesinde, İngiltere'nin rakibi, Rusya idi. Palmerston bu sefer de Fransa'ya güleryüz gösterdi ve Rusya'yı, iştirâk etmediği takdirde, ya tecrit edilmiş bir vaziyette kalmak ve yahut Avrupa'ya karşı harbetmek şıklarından birini seçmek durumuna düşürdü. Rusya da, Fransa'nın âkıbetine uğramamak için, zâten müddeti bitmiş ve tecdidi, yeni siyâsî inkişaflar dolayısı ile, imkânsız olan Hünkâr İskelesi muâhedesini fedâ etti ve Fransa dâhil, büyük devletler ile birlikte ikinci Londra kongresine katıldı. Bu suretle Boğazlar mukavelenâmesi meydana geldi (13 temmûz 1841). Uzun bir çalışma mahsûlü olmadığı âşikâr olan bu mukavelenâmenin yalnız birinci maddesi devletler hukuku bakımından büyük bir ehemmiyeti hâiz idi: Osmanlı devleti, sulh içinde bulunduğu müddetçe, Karadeniz ve Çanakkale Boğazlarından hiç bir ecnebî harp gemisinin geçmesine müsâade etmiyecek, diğer taraftan büyük devletler de pâdişahın bu hakkını tanıyacaklardı. Fakat bu muâhede, mûtâd olduğu üzere, muayyen senelere inhisar ettirilmiş değil idi; mukavelenin lâğvı ve yahut değiştirilmesi ancak arzû-yı umûmî ile tahakkuk ettirilebilecek idi. Vâkıâ Osmanlı devleti, bunun ile ülkesinin çok mühim bir kısmında taarruzdan masûn kalmış oluyordu; fakat mukavelenâmenin müsâit siyâsî vaziyetler te

haddüs edince, diğer muâhedeler gibi feshi mümkün olmadığı gibi, Osmanlı devleti de Avrupa câmiasına kabûl edilişini ve Hünkâr İskelesi muahedesinden kurtuluşunu, bütün büyük devletlerin müdâhelesi bahasına te'min edebilmiş idi.

Mehmed Ali'nin son yılları sükûn içinde geçti; çalışmalarını memleketin imârına hasretti; hattâ bir ara İstanbul'a geldi (1846), Kavala'yı ziyâret etti. Hâlâ büyük emeller peşinde koşuyordu. Bu sefer de sadrâzam olmak arzusunu izhâr etti; nâzikâne reddedildi. Mısır'a avdetinde ateh getirdi. Mısır vâliliği resmen oğlu İbrahim Paşa'ya tevcih edildi (1264 şevvâl başları = 1848 ağustos sonu—eylûl başı; Başvekâlet Arşivi, *Defter-i Mısr-ı mektûm*, nr. 15, s. 17). Bunun ölümü üzerine de (10 teşrin II. 1848), iktidar mevkiine Tosun Paşa'nın oğlu ve Mehmed Ali'nin torunu Abbâs I. getirildi. Mehmed Ali, kısa bir müddet sonra, İskenderiye'de öldü (13 ramazan 1265 = 2 ağustos 1849); nâşı Kahire'ye getirildi; vasiyeti gereğince, kalede inşa ettirdiği câmiin hazîresine defnedildi.

Mehmed Ali, siyâsî muvaffakıyetlerini, hattâ kısmen Mısır'ın ictimâî ve iktisâdî yükselişini, kurduğu modern ordu sâyesinde te'min etti. Ordunun ihtiyâcını karşılamak gâyesi ile, bir çok imâlâthâne kuruldu ve ilmî eserler tercüme edildi. Mehmed Ali modern ve muntazam bir ordu kurmağı, idâreyi eline aldığından beri düşünmüş idi. Ancak bu hususta giriştiği bâzı teşebbüslerin, ayaklanmalara sebebiyet verdiğini görünce, bir az beklemek zarûretinde olduğunu anladı. İnzibatsız gayr-ı muntazam askerin zorbalıklarından istifâde ederek, efkâr-ı umûmiyeyi muntazam askerin zarûretine inandırdı ve ancak Vahhâbî harbinin bitmesinden sonra, kat'î olarak bu işe girişti (1820). Her şeyden evvel, bu gâye için lüzûmlu zâbit zümresini yetiştirmek maksadı ile, Asvan'da ilk harbiye mektebini açtırdı. Bu hususta fransız zâbitlerinden, bilhassa müslüman olduktan sonra Sulaymān Bāşā al-Firansāvī adı ile anılan Colonel Sève'den faydalandı. Önce bu işe Mehmed Ali'nin ve onun teşvikı ile memleket büyüklerinin verdikleri 1.000 kölemen ile başlandı; bir hamlede ve üç yıl gibi kısa bir zaman içinde, Mısır ordusunun ilk zâbit ihtiyâcı te'min edildi. Mâmafih gençleri askerî inzibâta ve hıristiyan zâbitlerin emir ve kumandası altında çalışmağa alıştırmak çok tehlikeli güçlükler meydana getirdi. Zirâatin sekteye uğramaması ve o ana kadar askerlik ile bir ülfeti olmaması mülâhazası ile önceleri Mısır halkından asker alınmadı, askerler Sudan halkından te'min edildi. İsmail Paşa'nın Sudan'dan gönderdiği 20.000 kişi ile ilk muntazam birlikler teşkil edilerek (Asâkir-i mansûre-i muhammediye teşkilâtında Mısır ordusunda kullanılan tâbir ve ıstılâhların hemen-hemen aynını görmekteyiz), yeni yetişen zâbitlerin emrine verildi (1823). Fakat sudanlılardan devşirilen askerden iyi bir netice alınamayınca, Mısır halkını askerliğe alıştırmak icâp etti Bu çok güç bir iş idi. Bir çok bölgelerde bu yüzden ancak askerî kuvvetle bastırılabilen isyânlar çıktı. Fakat bu teşebbüse, ısrar ile, devam edildi ve neticede askerî terbiye umûmiyetle halkın yetişmesinde mühim bir rol oynadı; bilhassa kazanılan zaferlerden sonra, yeni nesle vatan ve millet hisleri aşılandı; fellâhlara, askerlik ile berâber, tedrîcen millî bir gurur geldi; hukûmet bile fellâh kelimesinin tahkir makamında kullanılmasını resmen men'etti. Bununla berâber, Mehmed Ali hiç bir zaman ordudaki yüksek mevkîleri mısırlılara vermedi: bu mevkîlere bilhassa türkleri getirdi. Kısa bir zaman içinde askerî mekteplər çoğaldı; piyâde, süvâri, topçu, bahriye ve erkân-ı harbiye mektepleri, hattâ bir de askerî muzika okulu açıldı. Mısır ordusunun muhtaç olduğu her türlü silâh, techizat ve levâzımı, memleket içinde hazırlamak gâyesi ile, büyük askerî imâlâthâneler te'sis edildi: ayda 3—4 top, yılda 36.000 tüfek ve 15.784 kantar barut imâl edilebiliyordu. 1839'da Mısır ordusunun mevcûdu 235.880 olup, Mısır, Sudan, Hicaz, Suriye v.b. bölgelere taksim edilmiş bulunuyordu. İskenderiye, Reşid ve Dimyat gibi, mühim mevkîler esaslı bir şekilde tahkim edilmiş idi.

Mehmed Ali, Mısır donanmasının nüvesini, Vahhâbî harbi arefesinde, Bulak'ta kurdu (1810). Sarfettiği büyük gayretler sâyesinde meydana getirdiği küçük donanmadan bu harpte büyük faydalar te'min etti. Akdeniz donanmasını kuvvetlendirmek için de, önceleri Marsilya ve Trieste tersânelerine gemiler ısmarladı; aynı zamanda fransız ve italyan bahriye zâbitleri celbederek, onları efrâdın tâlim ve terbiyesi ile vezifelendirdi. Besson isminde bir fransız bahriye zâbiti, zâten mevcut bulunan İskenderiye tersânesini islâh ve ikmâle başladı (1821). Dâmâdı Muharrem Bey'in riyâsetinde, bahriye işlerinin tedviri için, husûsî bir idâre kurdu. Navarin fâciasından sonra, İskenderiye tersânesine daha büyük bir ehemmiyet verdi. Cerisy adında tanınmış bir fransız mühendisi, bu tersâneyi üç sene içinde modern bir hâle ifrâğ etti (1831). Beş adet kızağı ve 8.000 amelesi bulunan tersânede, pusula ve dürbüne varıncaya kadar, bütün donanma malzeme ve ihtiyaclarını imâl eden mükemmel atölyeler var idi. Lüzûmlu

kerestenin kısm-ı âzamı Anadolu'dan te'min ediliyordu. İnşâ edilen gemilerin bâzıları, Haleb, Şam, Akkâ ve Humus gibi Suriye şehir ve limanlarının adını taşıyordu. Gemi kaptanlarının çoğu türk idi.

Mehmed Ali'nin Mısır için yaptığı en büyük hizmetlerden biri de, hiç şüphesiz, büyük sayıda ve her derecede açtığı mekteplerdir. Bu mekteplerde Avrupa tedris usul ve programları da tatbik edildi. İlk yüksek mektep, kalede açılan Hendese mektebi idi (1816). İhtiyac artınca, Avrupa'da yetişen unsurlar ile, Bulak'ta Mühendishâne te'sis edildi (1834). Mısır'ın tarihi, folkloru ve ictimâî durumu hakkında kıymetli bigiler veren Dr. Clot Bey'den istifâde edilerek, Tıbbiye kuruldu (1827); bu mekteplere fransız hocalar da getirildi; dersler fransızca veriliyor ve arapçaya tercüme ediliyordu. Kısa fâsılalar ile eczâcı, ebe, lisan, mâden, muhâsebe, san'at, zirâat ve veteriner mektepleri açıldı. Mektep sayısı artınca, maarif idâresi genişletildi ve Dīvān al-madāris („maarif vekâleti") kuruldu (1837). Mehmed Ali, 1813 tarihinden itibâren, Avrupa'ya, muhtelif ilim şûbelerinde yetişmek üzere, talebe göndermeğe başladı. İlk büyük kafile, 44 talebe olmak üzere, 1826'da Fransa'ya gönderilmiş idi (*JA*, 1828 ağustos, s. 109). 1813—1848 yılları arasında muhtelif Avrupa memleketlerine gönderilen talebe sayısı 339'u bulmuş idi. Dīvān al-madāris'in 27 maddelik ilk tedrisat esaslarını tesbit eden nizamnâmesi ve 50 ilk mektep birden açmak için ittihaz ettiği kararı, o devir için, çok büyük hâdiseler idi.

Mehmed Ali, Mısır'ı, devlet menfaatine olmak üzere, iktisâden yükseltmek için, elinden geleni yaptı. Nil'in Dimyat kolundan su alarak, Reşid koluna veren al-Fir'avnīya kanalını kapattı (1809). Eski İskenderiye kanalını, delta sâhasını sulamak ve İskenderiye ile dâhilî Mısır arasında irtibat te'min etmek üzere, açtırttı (24 kânûn II. 1820), bu kanala al-Maḥmūdīya adı verildi.

Sulama işlerini tanzim için zirâat sâhalarını muntazam küçük kanal şebekeleri ile örttü. Nil feyezanlarının zararlarını önlemek ve muazzam su kütlelerini toplamak gâyesi ile, bir çok sedler inşâ ettirdi. Ezcümle Abū Ḳīr seddini yaptırdı. Bu suretle gayet münbit, geniş bir toprak sâhası elde edildi. Son senelerine doğru, Ḥayrīya barajının (al-Ḳanāṭir al-Ḫayrīya) inşâsına başlandı; muazzam sâhalar bu sâyede yılda bir kaç defa mahsul verecek bir hâle geldi.

Mehmed Ali'den önce Mısır arâzisi islâmî kaidelere göre muâmele görmüş ve böylece kölemenler arâzinin mühim bir kısmına tesâhup etmişlerdi; geri kalan kısım da fellâhlara, mültezimlere ve evkafa âit idi. Fellâhlar, ellerindeki arâziyi verâseten elde edebiliyor ise de, bu hususdaki hakları, vergilerini ödemek mukabilinde, arâziden intifâ etmekten ibâret idi. Vergiler mültezimlere verilirdi. Mehmed Ali, meşhur kale katliâmından sonra, kölemenlerin elinde bulunan Mısır arâzisinin büyük bir kısmına tesâhup ederek, iltizâm usûlünü lağvetti. Memleketin âyân ve şeyhlerinden müteşekkil mültezimlere, iltizâmdan önce iktâ gibi almış oldukları Avsīya (Avāsī) topraklarını, vergiden muaf olarak, kayd-ı hayat şartı ile, bıraktı; ayrıca yıllık maaşlar (*al-fā'iż*) bağladı. Vakıflara önce el sürmedi; fakat hâkimiyetini kuvvetlendirince, bunu da ele aldı ve vakıfların zarûrî masrafları hukûmet tarafından görülmek üzere, bunları da devlete mâl etti; mütevellî vazifesi gören şeyhlere maaşlar bağladı. Bu suretle Mısır'ın hemen-hemen bütün arâzisi devletin malı oldu ve fellâhlara, 3—5 feddan olmak üzere, tevzî edildi. Artık vergiler doğrudan-doğruya hukûmete teslim ediliyordu. Mâmafih fellâhlar bu değişme ile toprağın sâhibi olmadılar; ellerindeki arâziden, eskiden olduğu gibi, vergisini verdikleri müddetçe, intifâ hakkını hâiz idiler. Bu bakımdan fellâhlar zirâat amelesi mesâbesinde kaldılar. Kendilerine, ödünç olarak, hayvan, zirâat âletleri ve tohum verildi. Her fellâha verilecek arâzi mıkdarı ile her nevî zirâata tahsis edilecek arazi mıkdarı hukûmet tarafından, me'mûrlar vâsıtası ile, tesbit edilirdi. Hasad zamanı hukûmet, fellâhtan inhisar usûlünün mevzuâtına göre, tâyin edilen fiyat ile, mahsûlü satın alırdı. Vaz'edilen bu arâzi nizâmının esası ferde mülkiyet hakkı tanımamak idi. Mültezimlerin elinden alınan haklar devlete mâl edilmiş idi. Mâmafih bir müddet sonra, tanınmış âyan ve sivil ve askerî büyük me'mûrlara ib'adiyat (abā'id) adı altında büyük topraklar verildiği gibi, Mehmed Ali'nin âilesi efrâdına ve maiyetinin ileri gelenlerine, çiftlik adı altında, daha büyük arâziler de tevcih edildi. Bunlar vergiden muaf idi; fakat arâziyi bizzat işletmek ile mükellef idiler ve ancak 1838'de icâra verilebileceği kabûl edildi ve 1842'den itibâren de mülk olarak verildi. Mehmed Ali'nin bu mevzûda yaptığı büyük işlerden biri ekilebilecek arâzinin hey'et-i umûmiyesini mesâha ettirmiş olmasıdır (1813). Arâzi kısımları, verimlerine göre, vergiye tâbî tutuldu. Fakat vergiler çok ağır idi. Bir çok fakir köylü vergisini veremez oldu; zenginlerin fakirler yerine, zengin köylerin de fakir köyler yerine vergi vermesi usûlü iyi bir netice hâsıl etmedi. Mâmafih bütün bunlara ve binierce fellâhın askere alınmış olmasına

rağmen, 1821 'de Mısır 'da ekilen arâzi sahâsı 2 milyon feddan iken, 1840 'ta hemen-hemen iki misline çıktı.

Hubûbat zirâatinden başka ipekçiliğe de büyük bir ehemmiyet verildi. 2.000 fellâh ve Suriye 'den getirtilen usta işçi ile, kısa bir zamanda, milyonlarca dut ağacı yetiştirildi. 1832—1833 yıllarında 12.000 okka ipek istihsâl edildi. Mehmed Ali bilhassa pamuk zirâatinde büyük bir inkılap yaptı (1821). Pamuk cinsini islâh ve istihsâl mıkdarını fevkalâde arttırarak, Mısır 'ı pamuk istihsâl eden başlıca memleketlerden biri hâline getirdi. Şeker kamışı, zeytin, keten ve kenevir ekimine de ehemmiyet verildi. Mısır, böylece zirâat bakımından, büyük bir inkişâf kaydetti ise de, çiftçi zümresi bundan istifâde edemedi. Ağır vergiler ve inhisarlar dolayısı ile mahsûlün çok ucuz bir fiyat ile satılması, köylüyü çok kere köyünü bile terke icbâr etti. Memleketin bütün mahsûlü devlet anbarlarında toplanıyor ve ihrâcat bizzat devlet eli ile yapılıyordu. Bu usûl ile, hukûmetin büyük kazançlar te'min etmesine mukabil, halkın iktisâdî ve ictimâî sâhalarda ilerilemesine sed çekilmiş oluyordu; çünkü ferdî gayret ve çalışkanlığın bir kıymeti kalmamış idi. Şahsî servetler devletin eline geçti. İthâlât ve ihrâcâtın fevkalâde artmış olmasına rağmen, büyük bir tüccar sınıfı yetişmedi.

Mehmed Ali inhisar sistemini, zirâat ve ticâretten başka, büyük imalâthaneler (fabrikalar) kurmak suretiyle sanâyie de teşmil etti. Bu yüzden küçük san'atlar körleşti. Halbuki sayıları hiç de az olmayan ve senede 30.000 kese kazanç te'min eden bir halk kütlesi var idi; bunlar devlet fabrikalarında amele oldular; mesâîleri arttı, fakat kazançları azaldı; Bulak 'ta bir çok imalâthâne kuruldu: pamuklu kumaş imâli için Malta fabrikası (işçilerinin çoğu Malta 'dan getirilmiş idi), çuha imalâthânesi, ayrıca keten kumaş ve fes imalâthânesi açıldı. Avrupa 'dan bir çok mütehassıs celbedildiği gibi, tecrübeli işçi yetiştirmek gâyesi ile, muhtelif memleketlere işçi gönderildi. Âmme hizmetine mahsus bir çok büyük binâlar inşâ edildi. Bir çok hastahâne ve kütüphâneden başka, kalede hukûmet konağı olarak kullanılan Ḳasr al-Cavhara ve türk tarz-ı mimarîsine göre, kendi ismi ile anılan zarif câmii yaptırdı. Yine kale civarında defterhâneyi (arşiv) inşa ettirerek, resmî vesâikin iyi bir şekilde muhâfaza edilmesini temin etti. İskenderiye 'de muazzam Ra's al-Tîn sarayını inşâ ettirdi; Bulak 'ta bir rasathâne açtırdı. Müze açılmasına himmet ederek, âsâr-ı atîkanın Mısır 'dan dışarı çıkarılmasını men'etti. Sıhhiye ve posta işlerini tanzim ettirdi.

Kızıldeniz ve Akdeniz 'de emniyet te'min edilerek, ticâret ve muvâsala tanzim edildi. İskenderiye sür'at ile inkişâf etti ve Afrika 'nın en mühim ticâret limanlarından biri hâline geldi. Ümit Burnu 'nun keşfi dolayısı ile cenûbî Afrika 'ya intikal eden Avrupa — Hindistan deniz irtibâtını yeniden Mısır 'a çevirmek ve Mısır 'ı, eskiden olduğu gibi, yine Şark (Levant) ticâretinin en mühim transit merkezlerinden biri hâline getirmek için, faâliyete geçti. Süveyş — Kahire arasında tüccar kafile ve kervanları için yol yaptırdı, duraklar inşâ ettirdi. Memleket içinde emniyet ve asâyişi tam mânası ile te'sis etti. Mehmed Ali, İngiliz Hindistan şirketi ile anlaşarak, Avrupa 'ya gidecek posta ve yolcuların Mısır üzerinden geçmesini te'min etti. Bütün bunları lâyıkı ile te'min için Dīvān al-murūr (Münakalât vekâleti) adında husûsî bir idâre kurdu. Mısır 'da hayat seviyesi sür'atle yükseldi; fakat ithâlât memleketin seviye ve ihtiyaclarına göre yapılmadığından, sefahat arttı; bir müddet sonra da ticâret muvâzenesi memleketin aleyhine döndü.

Mısır 'da Mehmed Ali 'den önce kölemenler ve muhtelif sınıfları ile asıl halk kütlesi var idi. Kölemenler yavaş-yavaş, fakat sistemli bir şekilde, yok edildi. Mehmed Ali, kendi entrikaları ve halkın desteklediği ulemâ sınıfının arzusu ile, iktidar mevkiine gelmiş idi. Mehmed Ali tedrîcen mısırlılaştı. Bu hâli bilhassa İbrahim Paşa 'da çok daha bâriz olarak görmekteyiz. Mehmed Ali âilesi bir hânedan hâline gelince, mısırlılaşma bu âile içinde git-gide arttı. Osmanlı devletine karşı açılan harpler, Mısır 'a ve Mehmed Ali âilesine osmanlı devletinden ayrı bir bünye verdi. Böylece Mısır müstakil bir hüviyet kazandı. Mehmed Ali önceleri, orduda büyük me'mûriyetlerde birinci derecede türk unsuruna dayanmış idi; fakat bunların yanında mısırlı halk yavaş-yavaş rol oynamağa başladı ve zamanla ordu ve idâreye tam mânası ile katıldı. Tedrîcen millî bir şuur doğdu; Mısır 'da açılan mektepler ve bunların yetiştirdiği unsurlar, memleket içindeki fark ve ihtilâfların giderilmesinde ve memleketin kalkınması husûsunda Mehmed Ali 'nin en büyük yardımcısı oldular. Osmanlı devletinde olduğu gibi, Mısır 'da da ulemâ sınıfının memleketin idâre ve siyâsetinde mühim rolü var idi. Mehmed Ali bunların rol ve müdâhalelerini hiçe indirdi. Kendisine, iktidara gelmesinde ve Mısır 'ın ingilizlere karşı müdâfaasında, büyük yardımlarda bulunan nakîbüleşrâf Sayyid 'Umar Makram 'i bile sürgüne göndermekten çekinmedi. al-Azhar 'in rolü, yeni açılan mekteplere ve Avrupa 'da tahsilini bitirenlere intikal etti. al-Azhar 'in islâhı için hiç bir tedbir ittihaz etmedi; yalnız bâzı seçkin talebelerini lisâniyat ve hukuk tahsil etmek üzere, Avrupa 'ya gönderdi. Arapça 'ya ve matbaacılığa büyük bir ehemmiyet verdi. Daha kendi devrinde Mısır 'da iyi bir mürettip ve musahhih zümresi yetişmiş idi.

Mehmed Ali, devlet işlerini tedvîr etmek için, divanlar ve meclisler kurdu. Bu cümleden olarak, Kahire 'de al-Dīvān al-'ālī'yi te'sis etti. Bu divan Mehmed Ali 'nin vekili mâhiyetinde olan ve aş.-yk. baş-vekil ve dâhiliye vekili salâhiyetlerini nefsinde toplamış bulunan „kethüdâ beyin (paşa)" riyâseti altında idi. Sonraları al-Dīvān al-ḫidīvī (al-Mu'āvana) adını da aldı. Devlet işleri önce burada müzâkere ve müşâvere edilirdi. Zamanla devletin diğer işlerini de tedvir etmek için Harbiye nezâreti mâhiyetinde bulunan Dīvān al-cihādīya, ticâret ve hâricî meseleler için Dīvān al-ticāra va 'l-şu'ūn al-ḫāricīya, Dīvān al-baḥrīya, Dīvān al-madāris, Dīvān al-abniya (nâfia) ve Dīvān al-aşġāl (çalışma) v.b. gibi divanlar da kuruldu. Devlet işlerinde tenfiz salâhiyetini hâiz olan bu divanların yanında, 1829 'da âyan meclisi mâhiyetinde Maclis al-maşvara ihdas edildi; istişârî mâhiyette olan bu meclis bütün devlet işleri, memleketin bütün aksâmının ihtiyac ve durumları gözden geçirilir ve hukûmete tekliflerde bulunulurdu. İttihaz ettiği çok müsbet ve ictimâî kararlara rağmen, bu meclisin ömrü pek uzun olmadı. Devlet işleri bir az daha inkişâf edince, 1837 'de al-Maclis al-'ālī kuruldu. Aynı sene Siyāsatnāma adı altında devlet nizâmlarını tesbit eden umûmî bir teşkilât kanunu vaz' ve devlet işleri yedi divana taksim edildi. Divan reisleri her hafta Paşa 'ya divanları hakkında bir rapor, her ay bir icmâl ve her yıl da umûmî bir bütçe (irad ve masraf) tanzim etmekle mükellef idiler. 1837 yılı sonlarında üç meclis daha kuruldu. Bunların en mühimi al-Maclis al-ḫuṣūṣī idi; vazifesi, devletin ehemmiyetli işleri ile meşgûl olmak, kanûn ve nizâmlar vaz'etmek idi. Bu meclisin de riyâsetinde İbrahim Paşa bulunuyordu. al-Maclis al-'umūmī adını alan, Kahire ve İskenderiye 'de bulunan diğer ikisi, bütün divan ve meclislerin reisleri ile dâire reis ve müfettişlerinden terekkûp ediyor, bu meclisler, devlet işleri hakkında kararlar ittihaz ve bunları al-Maclis al-ḫusūsī 'ye arzetmek ile muvazzaf bulunuyordu. Kazâî teşkilâtta fazla bir yenilik yapılmadı. al-Dīvān al-ḫidīvī 'ye kazâî salâhiyet verilmiş idi. Yalnız 1842 'de Cam'īya al-ḥāḳānīya adında, büyük me'mûrların muhâkemesini yapmak üzere, yeni bir meclis te'sis edildi. Bu meclisin yedi âzâsı var idi. Ayrıca ticâret dâvâlarına bakan Meclis al-tuccār (ticâret mahkemeleri) ihdâs edildi. Emniyet-i umûmiye işleri „Mısır zâbiti" denilen bir şahsa verilmiş idi. Çarşıların kontrolü de al-Muḥtaşib denilen bir me'mûrun mes'ûliyeti altında idi. Mehmed Ali, hiç bir zaman, meşrûtî bir idâre için çalışmadı. Meclislerin verdikleri karar ve hâiz oldukları salâhiyetlere rağmen, son söz Mehmed Ali 'nin ve yahut kethüdâsının idi.

Mehmed Ali, 1813 'ten itibâren, idârî taksimâtı da tanzim etmeğe başladı; sayılarını azaltıp, bunları esaslı bir şekilde merkeze bağladı. 1840 'ta, yeni idârî taksimat gereğince, Mısır yedi müdürlüğe (mudīrīya) ayrılmış bulunuyordu. Her müdürlük merkezlere, merkezler kısımlara, kısımlar da nâhiyelere ayrılmış, müdürlükler müdürlerin (bunlar dâimâ türklerden tâyin edilirlerdi), merkezler me'mûrların, kısımlar nâzırların, nâhiyeler de şeyḫ al-balad 'lerin idâresine verilmiş idi. Bunların yanında arâzi ve zirâat işleri ile meşgûl olan *al-ḫavālī*, vergileri toplayan ve mâlî işlere bakan *al-ṣarrāf* ve kadı nâibi mâhiyetinde bulunan *al-ma'ẕūn* (*al-ṣāhid*) gibi me'mûrlar var idi.

Mehmed Ali, Mısır 'daki icraâtı ile XIX. asır tarihinin mühim simâlarından biri oldu. Bütün icraatını hemen-hemen ümmî denecek bir vaziyette yaptı ve ancak kırkından (bir rivâyete göre, kırk beşinden) sonra okuma yazmayı öğrenmeğe başladı. Yaşadığı devrin siyâsî hâdiselerinden, hüküm sürdüğü ülke ve halkın tabi'î şartlarından âzâmî derecede faydalanmasını bildi. Başlangıçta ne Osmanlı devletinden, ne de Avrupa tarafından ciddî bir mukavemete rastlamadan, istediğini yapmak imkânını buldu. Mısır 'ın Nil 'in bir eseri olduğunu, halkın, tabi'î şartların bir neticesi olarak, angaryaya alışkın bulunduğunu anladı. Bu yoldan giderek, çok sür'atli ilerilemeleri mümkün kıldı. Kısa bir zamanda Mısır vâridâtını 13.000 keseden 400.000 keseye çıkardı (*T T E M*, nr. 19 (96), s. 65). Cesûr ve zekî idi, azim ve irâde sâhibi idi. Vahhabî harbinde ve Suriye 'ye taarruzunda bunu lâyıkı ile gösterdi. Devlet işleri ile, en küçük teferrüatına kadar, bizzat meşgûl olmak, bütün idârî teşkilâtı kontrol etmek isterdi. İmar faâliyeti ve memlekete soktuğu Avrupa ilim ve tekniği ile Mısır 'da esaslı bir inkılâp meydana getirdi; mazbut bir idâre sistemi kurdu, kanunlar ve nizamlar meydana getirdi. Bu bakımdan Mehmed Ali, aynı zamanda büyük bir

devlet adamı idi. Âilesi efrâdını, çocuklarını ve torunlarını âlel'âde birer fert gibi yetiştirdi. Çoğunu, talebe grupları arasında, Avrupa'ya tahsile gönderdi. Tosun, İbrahim ve İsmail Paşa'lar ordularının baş-kumandanlığını yaptılar. Oğlu Said bilgili bir bahriye mühendisi idi. Fakat Mehmed Ali, elde ettiği muazzam muvaffakiyetlere rağmen, osmanlı devleti ve osmanlı tarihi bakımından, âsî vâliden başka bir şey değil idi. Sonra devrinde Mısır halkı da, bütün bu islâhat ve inkılâplara rağmen, refâha erişmedi. Bir çok ağır yüklerin, hattâ zulmün altında inledi durdu. Angarya kanûnî müeyyideler ile tatbik ediliyordu; halk şahsî hürriyet ve tasarruf hakkından hemen-hemen mahrûm idi. Mehmed Ali bütün Mısır arâzisine tesâhup etmiş, ticâret ve sanâyii inhisarı altına almış idi. Fakat Mehmed Ali hakkında en bî-taraf huküm, icrâat ve faâliyeti bir küll olarak alındığı ve neticeleri Mısır bakımından mütâlea edildiği takdirde, verilebilir. Kendisi Mısır devletinin müessisi olduğu gibi, Mısır'ın yeni tarihi de onun ile başlamaktadır.

Bibliyografya: Başvekâlet arşivi, Hâriciye vekâleti arşivi (dosya nr. 614) ve Topkapı sarayı müzesi arşivindeki vesikalardan başka bk. bir de *Macmūʿāt al-farmānāt al-ṣāhānīya al-ṣādira ilā vulāt Miṣr va ḫidīvihā* (nşr. Haim Nahoum), Kahire, 1933, frns. hulâsa; *Recueil de firmans impériaux Ottomans adressés aux valis et aux hédives d'Egypte* (Kahire, 1934); As'ad Rustum, *al-Uṣūl al-ʿarabīya li-tārīḫ Sūrīya fī ʿahd Muḥammad ʿAlī Bāṣā* (Beyrut, 1930—1934); J. Deny, *Sommaire des Archives Turques du Caire* (Kahire, 1930); G. Douin, *Une mission militaire française auprès de Mohamed Aly* (Kahire, 1923); ayn. mll., *L'Egypte indépendante. Projet de 1801* (Kahire, 1924); ayn. mll., *L'Egypte de 1802 à 1804* (Kahire, 1925); ayn. mll., *Mohamed Aly, Pacha du Caire (1805—1807)*, (Kahire, 1926); ayn. mll., *Mohamed Aly et l'expédition d'Alger (1829—1830)*, (Kahire, 1930); G. Douin ve E. C. Fawtier Jones, *L'Angleterre et l'Egypte, La Campagne de 1807*, (1928); E. Driault, *L'expédition de Crète et de Morée (1823—1828)*, (Kahire, 1930); ayn. mll., *La formation de l'Empire de Mohamed Aly de l'Arabie au Soudan (1814—1823)*, (1927), J. Raymond, *Les Wahabys, Document inédit de 1806* (Kahire, 1925); Ali Fuad, *Mısır vâlisi Mehmed Ali Paşa TTEM* 19 (96); al-Cabartī, *ʿAcāʾib al-āṯār fī'l-tarācim va 'l-aḫbār* (Kahire, 1297), III—IV (frns. trc. *Merveilles biographiques et historiques ou chroniques du Cheikh Abd al-Rahman al-Cabarti*, Kahire, 1896); *Ḥurūb Ibrāhīm Bāṣā al-Miṣrī fī Sūriya va 'l-Anāżol* (nşr. L' Abbé P. Carali, fihrist ve hâşiyeler As'ad Rustum), Heliopolis; Cevdet Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1309), VII—XII: *Mūẕakkarāt tārīḫīya* (nşr. al-Ḫurī Kostantin al-Bāṣā al-Muḫliṣī), Beyrut; Lutfi Efendi, *Tarih* (İstanbul, 1290—1328), I—VIII; Clot Bey, *Aperçu général sur l'Egypte* (Bruxelles, 1840), I—II (arap. trc. M. Mas'ūd, *Lamha ʿāmma ilā Miṣr*, I—II); ayn. mll., *Mémoires de A. B. Clot Bey* (nşr. J. Tagher), Kahire, 1949; Nicolas Turc, *Chronique d'Egypte, 1798—1804* (nşr. ve frns. trc. G. Wiet), Kahire, 1950; Cadalvène ve E. Barrault, *Histoire de la guerre de Méhémed Ali contre la Porte Ottomane en Syrie et en Asie-Mineure (1831—1833)*, Paris, 1837; F. Mengin, *Histoire de l'Egypte sous le gouvernement de Mohammed Aly ou récit des événements politiques et militaires qui ont eu lieu depuis le départ des Français jusqu'en 1823* (Paris, 1823); ayn. mll., *Histoire sommaire de l'Egypte sous le gouvernement de Mohammad Aly (1823—1838)*, Paris, 1839; P. P. Thédénant ve Duvent, *L'Egypte sous Méhémed Ali ou aperçu rapide de l'administration civile et militaire de ce pacha* (Paris, 1822); J. Planat, *Histoire de la régénération de l'Egypte* (Paris, 1830); A. de Vaulabelle, *Histoire moderne de l'Egypte (1801—1834)*, *Histoire scientifique et militaire de l'expédition français en Egypte* (Paris, 1830—1836); E. Gouin, *L'Egypte aux XIXe siècle, Histoire militaire et politique, anecdotique et pittoresque de Méhémet Ali, Ibrahim Pacha, Soliman Pacha* (Paris, 1847); F. Perrier, *La Syrie sous le gouvernement de Méhémed-Ali jusqu'en 1840* (Paris, 1842); H. von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei, 1835—1839* (Berlin, 1893); C. Napier, *The war in Syria* (London, 1842), I—II. Daha geniş bibliyografya için bk. Şinâsi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyânı*, (Ankara, 1945), I. kısım; ʿAbd al-Raḥmān al-Rāfiʿī, *Tārīḫ al-ḥarakāt al-ḳavmīya....* (Kahire, 1948), I; ayn. mll., *ʿAṣr Muḥammed ʿAlī* (2. tab., Kahire, 1947); ʿAbd al-Raḥmān Ẕakī, *al-Tārīḫ al-ḥarbī li ʿaṣr Muḥammed ʿAlī Bāṣā al-kabīr* (Mısır, 1950); ayn. mll., *al-Cayş al-miṣrī fī ʿahd Muḥammed ʿAlī Bāṣā al-kabīr* (Mısır, 1939); ʿAbd al-Munṣif Maḥmūd Bāṣā, *Muḥammed ʿAlī al-kabīr* (Kahire, 1949); A. Aḥmed al-Ḥitta, *Tārīḫ al-zirāʿ al-Miṣrīya fī ʿahd Muḥammed ʿAlī al-Kabīr* (Mısır, 1950); daha geniş bibliyografya için bk. Şinâsi Altundağ, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyânı*, 1. kısım (Ankara, 1945). (ŞİNÂSİ ALTUNDAĞ.)

MEHMED ÇELEBİ. [Bk. GAZÂLÎ.]

MEHMED EFENDİ. MUḤAMMED EFENDİ, LÂLEZÂRÎ, ŞEYH, XVIII. asrın ilk yarısında yaşamış, lâle meraklısı bir zât olup, bu çiçeği yetiştirmek için çok uğraştığından, kendisine Lâlezârî denilmiştir. Babası, 1116 (1704/1705)'da vefat eden Tefsîrî Ahmed Efendi'dir. Elde ettiği lâle cinslerinin mıkdarı 100'ü mütecâvizdir (Mehmed Remzî, *Defter-i lâlezâr-i İstanbul*, Millet kütüp., Ali Emîrî Efendi kitapları, tabiiye kısmı, nr. 157). Bunları daha ziyâde 1720—1726 seneleri arasında yetiştirmiş olup, bâzılarının isimlerini sadrâzam Dâmâd İbrahim Paşa koymuştur (bk. Mehmed Aşkî, *Takvîm al-kibār fī miʿyār al-azhār*, Millet kütüp., nr. 165, s. 59 v.d.). Lâlecilikteki geniş bilgisi dolayısı ile, Ahmed III. tarafından 1725 tarihlerinde şükûfeci-başılığa tâyin edildiğini gördüğümüz Mehmed Efendi, mütemâdiyen artan lâle fiatlarının tanzimi işine de me'mûr olmuş idi. 2 eylûl 1727 tarihli bir ferman ile, Ahmed III. bütün şukûfecilerin, Şeyh Mehmed Efendi vâsıtası ile kullanılan narha uymalarını, aksi hâlde mallarının müsâdere olunacağını, İstanbul kadısına bildirmiş idi (bu fermanın sureti için bk. Küçük Çelebî-zâde İsmail Âsım, *Tarih*, İstanbul, 1282, s. 415 v.d.; narh defteri ve lâle meselelerine dâir bibliyografya için bk. Münir Aktepe, *Damad İbrahim Paşa devrinde lâle, Tarih dergisi*, İstanbul, 1953/1954, sayı 7—9). Mehmed Efendi 1149 (1736/1737) tarihinde İstanbul'da vefat etti ve babasının esaslı surette tâmir ettirip, kendinin bir minber ilâve eylediği Lâlezâr mescidi hazîresine defnolundu (Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadīḳat al-cavāmiʿ*, İstanbul, 1281, I, 190).

Şeyh Mehmed Efendi Hemedan ve Nihâvend'in zaptı sıralarında, lâleciliğe dâir *Mīzān al-azhār* isimli bir risâle te'lif etmiştir. Eser, mukaddime, iyi bir lâlenin hâiz olması lâzım gelen 20 vasıf, lâlenin ekilmesi ve toprağının husûsiyetleri ve hâtime olmak üzere, 4 bahisten müteşekkildir (15 varaklık bu yazmanın bir nüshası Âtıf Efendi kütüp., nr. 2127'de ve diğer nüshası Millet kütüp., Ali Emîrî, tabiiye kısmı, nr. 174'te bulunmaktadır).

(M. MÜNİR AKTEPE.)

MEHMED ES'AD. [Bk. ŞEYH GÂLİB.]

MEHMED ES'AD. [Bk. ES'AD EFENDİ.]

MEHMED HALÎFE. MUḤAMMED ḤALÎFA, XVII. asır türk müverrihlerindendir. Bosnalı olup, 1040 (1620/1631) senesi sıralarında İstanbul'a gelmiş, Gürcü Koca Kenan Paşa'nın iç-oğlanı olarak, efendisi ile berâber, seferlere iştirâk etmiştir. Erdel beyi György I. Rakoczi'ye karşı tertip edilen sefere serdar tâyin edilen Kenan Paşa'nın bu me'mûriyetten azlini müteakip (1637), İstanbul'a dönmüş ve muhtemelen Sultan İbrahim devrinde saraya girerek, seferli odasında istihdam edilmiştir. Enderûnda tefeyyüz ederek, halifelik mertebesine yükselen müverrihin hangi tarihe kadar yaşadığı mâlûm değildir.

Mehmed Halife, Murad IV.'ın cülûsundan Vaşvar muâhedesinin akdine kadar (1623—1664), 43 senelik vekayii ihtivâ eden tarihine, harem-i hümâyûnda vücûda getirildiği için, *Tarih-i gılmânî* ismini vermiştir. İdrâk ettiği devrin vekayiini ihtivâ eden bu eseri, Mehmed IV.'in Üsküdar sayfiyesine taşındığı 10 şevvâl 1066 (1 ağustos 1656; *Tarih-i gılmânî*, nşr. Ahmed Refik, s. 7'de sehven 1060 şeklinde basılmış ise de, gerek Revan-Köşkü kütüp. nr. 1306'da, gerek nşr. Ahmed Refik, s. 43'te, doğru olarak, kaydedilmiştir) tarihinde yazmağa karar veren müellif, pâdişahın ikinci defa olarak, Edirne'ye gidişi sırasında (teşrin II. 1659)'te'life başlayıp, 1075 şâbanı sonlarında (13 mart 1665) tamamlamıştır (bk. Ahmed Refik, *ayn. esr.*, s. 102).

Üç bâb ve bir hâtimeden terekküp eden *Tarih-i gılmânî* husûsiyle Mehmed IV.'in devri başlarındaki ocak ağalarının tegallübü ve Çınar vak'ası, Seydî Ahmed Paşa'nın Erdel ve Fâzıl Ahmed Paşa'nın Uyvar seferleri ile 1660 temmûzunda vukû bulan büyük yangına âit canlı tasvirleri, Tarhuncu Ahmed Paşa'nın, devletin mâlî vaziyetine dâir, pâdişaha takdim ettiği defter ile Köprülü Mehmed Paşa'nın Akdeniz boğazı seferi ve Haleb beylerbeyisi Ali Paşa'nın Celâlî Abaza Hasan Paşa'nın katli hakkındaki mektuplarının sûretlerini ihtivâ eder. Diğer vekayî, müellifin ıttılâı nisbetinde, kayd ve tesbit edilmiştir. Hâtime, iktidar sâhipleri için lüzûmlu rıfk ve mülâyemete, Mehmed IV.'in husûsiyetleri ve halka merhametli muâmelesine, harem-i hümâyûn teşkilâtına ve müellif ile muâsır olup, enderûndan yetişmiş güzîde zevâta dâir mâlûmatı ihtivâ eder.

Tarih-i gılmânî, *TTEM*, 1340 (1924) yılına âit sayılarında (yeni seri, cüz 1—6), mecmuanın 10. ilâvesi olarak, Ahmed Refik tarafından bir mukaddime ile neşredilmiştir. Eser nâşirin husûsî kütüphânesine âit eski bir yazmaya istinâden tab'edilmiş olup, neşirde Revan-Köşkü kütüp., nr. 1306'daki yazma nüshadan istifâde edilmemiş olduğu gibi, o asrın diğer kaynakları ile de karşılaştırılmamıştır.

Tarih-i gılmânî müellifi ile muâsır olup, harem-i hümâyûnda kahveci-başılık mevkiine yükselan Bosnalı Mehmed Halife b. Hüseyin de 1043—1070 (1633/1634—1659/1660) vekayiini ihtivâ eden bir tarih yazmıştır (yegâne nüshası Viyana millî kütüp.'de bulunan eserin muhtevâsı ve tavsifi için bk. G. Flügel, *Katalog*, II, 271, nr. 1068 ve ondan naklen F. Babinger, *G O W*, 209, nr. 1079). Her iki Mehmed Halîfe'nin aynı şahıs olması ihtimâline dâir (bk. Babinger, *ayn. esr.*, s. 210; Th. Menzel, *EI*, mad. MUḤAMMED B. ḤUSAYN) şimdilik elimizde kâfi delîl mevcut değildir.

Bursalı Mehmed Tâhir'in Sultan İbrahim devri ricâlinden Mehmed b. Hüseyin'e atfettiği tercüme (*Osmanlı müellifleri*, III, 142'de 'Alî b. Şihâb Hamadânî'nin *Ẓaḫîrat al-mulûk* adlı, 10 bâbı ihtivâ eden farsça sözde tarih kitabından, Bagdad vâlisi Dervîş Mehmed Paşa'nın emri ile Mehmed b. Hüseyin tarafından, iki bâb ilâvesi ile, türkçeye tercüme edilip, *Tuḥfat al-Ma'mūn* ismi verildiği ifâde edilmiştir), her hâlde Sürûrî (Muṣliḥ al-Dîn Muṣṭafa b. Şa'bān, ölm. 969 = 1562)'ye âit olmalıdır (bk. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, İstanbul, 1941, I, 824 ve ondan naklen *Osmanlı müellifleri*, II, 226). *Ẓaḫîrat al-mulûk*'ün bir tarih kitabı değil, bir ahlâk kitabı olması da bu ihtimâli kuvvetlendirmektedir (*Kaşf al-ẓunūn* ve *Osmanlı müellifleri*'inde eserin muhtevâsı verilmiştir).

(BEKİR KÜTÜKOĞLU.)

MEHMED PAŞA, BALTACI [Bk. BALTACI MEHMED PAŞA.]

MEHMED PAŞA. MUḤAMMED PAŞA, ÇERKES (? — 1625), osmanlı sadrâzamlarındandır. Enderunda yetişerek, silâhdarlığa yükseldikten sonra, Şam beylerbeyliği ile saraydan çıkmış ve bilâhare kubbe vezirliğine tâyin edilmiştir. Naimâ (*Tarih*, İstanbul, 1280, II, 206)'nın gösterdiği teşrifat sırasına bakılırsa, 1031 (1621)'de altıncı vezir mevkiinde bulunduğu anlaşılan Çerkes Mehmed Paşa'ya, Murad IV.'ın ilk zamanlarında Kemankeş Ali Paşa'nın idâmı üzerine, sadrâzamlık tevcih edilmiş ve kendisi bu mevkii, istemeyerek, kabûl etmiştir (3 nisan 1424 = 14 cemâziyelâhır 1033). Çerkes Mehmed Paşa o sırada Anadolu'da isyân hâlinde bulunan Erzurum beyler-beyi Abaza Mehmed Paşa'yı tenkile ve sonra Bagdad'ı iranlılardan istirdada me'mûr olan orduya serdar nasbedilerek, yola çıktığı zaman, Abaza'nın gönderdiği kuvvetler Niğde'yi zaptetmiş ve Konya civarında Karaman beyler-beyi Köse Sefer Paşa'yı mağlûp etmiş bulunuyordu. Ordusu ile geldiği Konya'da bir müddet kalan ve Abaza ile muhâbere ederek, onu itâat altına almağa çalışan sadrâzam, bu teşebbüs akamete uğrayınca, ileri hareketine devam etmiş, fakat Niğde'yi ele geçirmeğe muvaffak olamamıştır. Çerkes Mehmed Paşa 3 eylûlde (21 zilkâde) Kayseri civarındaki sahrada Karasu köprüsnün başına vardığı zaman, Abaza kuvvetleri daha evvel Sivas'tan gelip, mevzi almış idi. İki tarafın öncü kuvvetleri arasında çarpışmalar başlarken, yeniçeriler, sadrâzam ile Abaza'nın anlaştığı ve maksatlarının yeniçeriyi kırdırmak olduğunu ileri sürerek, ayaklandılar. Çerkes Mehmed Paşa, orduda inzibatı te'mine muvaffak olduğu gibi, ertesi gün topçu kuvvetinin de iştirâk ettiği kanlı muhârebede âsîleri hezîmete uğrattı. Sivas beylerbeyi olup, Abaza'ya tarafdar görünmek mecbûriyetinde kalan Tayyar Mehmed Paşa'nın âsîlere hücûmu bu galebenin te'minine yardım etti. Sadrâzamın ordusunda silâhdarlar arasında bulunan Kâtib Çelebî (*Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 54 v.d.) bu muhârebe hakkında mühim tafsilât verir ve zafer akşamı Kayseri sahrâsında donanma yapıldığını söyler. Galebeyi müteâkip, kılıçtan kurtulan Celâliler tâkip edilmekle kalmamış, Abaza Mehmed Paşa'nın adamı olup, Niğde kalesinde bulunan ve efendisinin âilesini Sivas'a götürmek üzere yola çıkan Çopur Bekir'in kuvvetleri de tepelenerek, Abaza'nın zevcesi ve kızı esir edilmiştir. Çerkes Mehmed Paşa bir kaç gün kaldığı Kayseri sahrâsından, Sivas yolu ile, Tercan'a geldiği zaman, Erzurum'a sığınan Abaza'nın adam gönderip, aman dilediği ve sefer mevsimi geçtiği cihetle, bunun kabûlünü muvâfık gören sadrâzamın, Erzurum kalesinde bir miktar yeniçeri bulundurmak şartı ile, Abaza'yı eski me'mûriyetinde ibka eylediği ve nihâyet kışlamak üzere, Tokat'a çekildiği mâlûmdur (kânûn I. 1624 = rebiyülevvel 1034). Çerkes Mehmed Paşa Tokat'ta hastalanarak, 27 kânûn II. 1625 (18 rebiülâhır 1034)'te vefat etmiş ve nâşı muvakkaten imâret câmi civarına ve daha sonra İstanbul'a naklolunup, Bayezid câmii hazîresine gömülmüştür (mezar kitâbesinde bulunan ve Hâşimî tarafından tanzim edilen vefat tarihi için bk. Ayvansarâyî Hüseyin, *Ḥadîḳat al-cevāmi'*, İstanbul, 1281, I, 14). Tarihte bıraktığı en büyük hâtıra Kayseri muhârebesi olan Çerkes Mehmed Paşa, osmanlı sadrâzamları içinde doğruluğa ve adâlete verdiği kıymetle şöhret bulmuştur. Muâsırları onu müdebbir, halîm, cesûr, vekarlı, zühd ve takvâsı zamanın şeyhlerinde bile bulunmayan bir zât olarak tanıtırlar (*Fezleke*, II, 71). Kendisini Tokat'ta gören Peçevî İbrahim Efendi (*Tarih*, İstanbul, 1283, II, 401) Mehmed Paşa'nın rüşvetten ve haksız yere mansıp tevcihinden son derece kaçındığını, mâsum insanların aslâ kanına girmediğini, velhâsıl emsâlsiz bir zât olduğunu sitâyişle kaydettiği gibi, başta kendisini „pîr-i nûrânî" diye vasıflandıran Naimâ (II. 296) olduğu hâlde, muahhar müellifler de bu ihtiyar vezîrin senâsında müttefiktirler.

Bibliyografya: Başlıca kaynaklar metin içinde gösterilmiştir. Bu hususta XVII. asrı ihtivâ eden osmanlı tarihleri ile terâcim kitaplarında (msl. Solak-zâde Mehmed Hemevî, *Tarih*, İstanbul, 1297, s. 739 v.d.; Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarā'*, İstanbul, 1271, s. 72 v.d.; J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, (Paris, 1831, IX)'da mâlûmat vardır. Mehmed Süreyyâ (*Sicill-i osmânî*, IV, 150), me'haz göstermeden, Çerkes Mehmed Paşa'nın, Şam vâliliğinden evvel, çuhadar olduğunu söyler.

(M. CAVİD BAYSUN.)

MEHMED PAŞA. MUḤAMMED PAŞA, DÂMAD, (? — 1619), XVII. asır osmanlı sadrâzamlarındandır. Kâtib Çelebî (*Fezleke*, I, 287, 402)'ye göre, İstanbul'da, Kara-Gümrük semtinde Kara Hasan isminde bir öküz nalbandının oğlu olduğundan, Öküz lekabı ile de tanınmıştır. Kendisine Kara Mehmed denildiği de rivâyet edilmektedir. 975 (1567/1568)'te girdiği enderûnda yetişen Mehmed Paşa, bir müddet silâhdarlıkta bulunduktan sonra, zilhicce 1015 (1607)'te çirağ edilerek, vezâretle Mısır eyâletine tâyin edildi (Sâfî, *Zubdat al-tavārīḫ*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2429, II, 64a, 108a v.d.; Müneccim-Başı, İstanbul, 1285, III, 561; Naimâ, İstanbul, 1280, I, 442; Hibrî, *Defter-i ahbâr*, Üniv. kütüp., nr. 2631, 78b), kul tâifesinin tegallübü altında bulunan Mısır'ın islâhına me'mûr oldu; 1016 (1607)'da Mısır'a gidip, kul tâifesinin vaz'ettiği *ṭulba*, *kulfa* ve *kuşūfiya* vergilerinden müştekî olan reâyânın (Muḥammed b. 'Alî al-İsḥāḳî, *Kitāb laṭā'if al-aḫbār al-avval* ..., Mısır, 1303, s. 182) vaziyetini düzeltmeğe çalıştı ve bu vergilerin kaldırıldığını ilân etti ('Abd al-Karîm b. 'Abd al-Raḥmān, *Tārīḫ-i Miṣr*, Hekimoğlu Ali Paşa kütüp., nr. 705, 29b; Sâfî, 110a; Kâtib Çelebî, I, 316; Naimâ, II, 50). Mehmed Paşa'nın Kahire'ye gelir-gelmez, vergi husûsunda yapılan haksızlıkları önlemesi, reâyâ gibi, urbanı da sevindirmiş idi. Bu karar askerî guruplardan gönüllü, tüfekçi ve çerkes bölüklerinin muhâlefeti ile karşılanmış, Mehmed Paşa bunun üzerine vukû bulan bir ayaklanmayı bastırmağa muvaffak olmuştur (Sâfî, 111b; Muḥammed b. Yūsuf al-Ḥallāḳ, *Tārīḫ Miṣr al-Ḳāhira*, Üniv. kütüp., nr. 628, 106b v.d. v.b.).

Mehmed Paşa Mısır kulunu, sadrâzam Murad Paşa'nın Kalender-oğlu ile yaptığı muhârebeye iştirâk ettirmeğe muvaffak olmuş, fakat bunlar, Murad Paşa'dan aldıkları hükümler sâyesinde, Mısır'da tekrar tegallübe başlayınca, onlar ile mücâdeleden çekinmemiş ve nihâyet teslim olmalarını te'min eylemiştir (1017 = 1608). Mehmed Paşa'ya, bu isyânı tenkilden sonra *Kul-Kıran* lekabı verildiği görülmektedir (bu isyânın tafsilâtı için bk. al-İsḥāḳî, s. 183; Muḥammed b. Yūsuf al-Ḥallāḳ, 110a; Kara Çelebî-zâde, *Ravżat al-abrār*, Bulak, 1248, s. 513; Naimâ, II, 58). Mısır ve Suriye'de bir müddet imâr faâliyetlerinde bulunan Mehmed Paşa, Mısır hazînesini İstanbul'a gönderdikten sonra, Ahmed I.'in tevecüh ve iltifatına mazhar olarak, Halil Paşa'nın yerine, ikinci vezîrlik ile birlikte, Kaptan-ı deryâlığa nasbolundu ve pâdişahın henüz 7 yaşında bulunan kızı Gevher Han Sultan'ı nikâhlanmak suretiyle, dâmad oldu (1020 = 1612).

Mehmed Paşa, kendisi ile aynı fikirde olan fransız sefirinin muhâlefetine rağmen, hukûmetin 6 hazîran 1612'de Felemenk ile, Fransa ve İngiltere'ye verilmiş imtiyazlar mâhiyetinde hukümler ihtivâ eden bir kapitülasyon muâhedesi imzalamasından sonra (J. v. Hammer, trc. Atâ, VIII, 142 v.d.), Malta ve Floransa gemilerinin türk sâhillerine tecâvüzü ve Silifke civarındaki Ağa limanına taarruz etmeleri üzerine, 1021 (1613)'de 30 kadırga ile denize açıldı. Eğriboz'dan 60 gemi alarak, hıristiyan devletleri ile teşrik-i mesâî eden Ma'n-oğlu Faḫr al-Dîn II. [b. bk.]'i mağlûp ederek, onun, uhdesindeki malı vermesini te'min etmiştir (Sâfî, 174b — 175a v.d). Mehmed Paşa'nın azledilmesine sebep, kendi kuvvetinden ayırdığı 10 kadırganın, Sisam adası civarında bir Floransa filosuna mağlûp olması idi [bk. mad. AHMED I.]. Topçular Kâtibi Abdülkadir'e göre (*Tarih*, Es'ad Efendi kütüp., TY., nr. 2151, 170a), Mehmed Paşa, bu azilden sonra, kaymakam olarak, İstanbul muhâfazasına tâyin olunmuş ise de, çok geçmeden 17 teşrin I. 1614 (1023)'te, Nasuh Paşa [b. bk.]'nın idâmı üzerine, tekrar sadrâzam olmuş ve selefinin uzaklaştırdığı kimseleri yeniden işi başına getirterek (Müneccim-başı, III, 635 v.d.), ordunun islâhına çalışmıştır. İran ile akdolunan muâhede mûcibince, gönderilecek 200 yük ipeğin gelmemesi ve osmanlı elçisi İncili Mustafa Çavuş'tan haber alınamaması, Şah Abbâs I. (1587—1628)'ın Gürcistan'a asker sevketmesi üzerine, Ahmed I., İran işinin halline sadrâzam Mehmed Paşa'yı me'mûr etti (23 rebiülâhır 1024 = 22 mayıs 1615). Şâban ayı

içinde Haleb'e giden Mehmed Paşa, Sultan Selim câmii muvakkiti Müneccim-başı Dervîş Tâlib Efendi'nin telkini ile, o sene seferi te'hir ettiği gibi, ordu Maraş, Malatya, Sıvas ve Karaman taraflarında kışlamak yüzünden, Şah Abbas'a mukabil tedbir almak imkânı verilmiştir. Nitekim Şah Abbas, divan-beyi Ali-Kuli Han'ı Tebriz'e göndererek, Gence'yi tahrip ettirmiş ve bir ihtiyâtî tedbir olmak üzere, beylerbeyi Ziyâd-oğlu Kaçar'ı Tiflis'e göndermiş idi (bk. İskender Bey Türkman, *Âlemârâ-i Abbâsî*, Tahran, 1314, II, 626). Bu sırada İran elçisi, Mâzenderân sipehsâlârı, Kasım Bey, yanında İncili Çavuş olduğu hâlde, İstanbul'a gelmiş ise de, iltifata nâil olamamış ve derhâl tevkif edilmiştir (bk. Kara Çelebî-zâde, s. 530; Naimâ, II, 137; İskender Bey, II, 652). Nisan 1616'da Haleb'den Revan seferine me'mûr olarak, büyük bir ordu ile hareket eden Mehmed Paşa, Göksun yaylasını geçerek, Akşar sahrâsına gelmiş, bu mevkîde Rumeli beylerbeyi Davud Paşa'nın eyâlet askeri ile orduya iltihâkını müteâkip, Erzurum'a varmıştır. Burada Anadolu ve Karaman askeri ile Sıvas eyâleti askerini de alarak, Diyarbekir beylerbeyi Dilâver Paşa ile Van beylerbeyi Tekeli Mehmed Paşa'yı Revan üzerine gönderen Mehmed Paşa, şahı şaşırtmak için, Bagdad vâlisi Mustafa Paşa'yı Musul beyi Seyyid Han v.b. ile Nihâvend üzerine sevketmiş, kendisi de Kars'a gelmiş idi. Mehmed Paşa burasını tahkim ile, içine bir mıkdar asker koyarak, Revan'a doğru yürüdü ve iranlıları hezîmete uğratıp, Emîr Gûne'ye tevdî edilen bu kaleyi muhâsara etti. Revan muhâsarası sırasında Tekeli Mehmed Paşa, iranlıların muhâsara ordusunu vurmalarına mâni olduğu gibi, yanında kürt beyleri olduğu hâlde, Selmas'ta bir baskını def'ederek (bk. İskender Bey, II, 635; Topçular-Kâtibi, 182b v.d.), büyük bir başarı göstermiştir. Mehmed Paşa, bundan sonra Revan'ı 44 gün (*Şark seferleri*, Ali Emirî, nr. 366, 21b'ye göre, 60 gün) muhâsara etmiş ise de, büyük topların götürülmemesi ve Mâzenderân askerinin mukavemeti yüzünden, ordu yorulup, çok şehit vermiştir. Bunun üzerine, Mehmed Paşa Nasuh Paşa muâhedesi hükümlerinin iâdesi ve vaadedilen ipekten yarısının tenzili şartına râzı oldu ve bu husûsa me'mûr Sadr Kadı Han'ın gelmesinden sonra (25 şevvâl) Erzurum'a ric'ate karar vererek, kış içinde Soğanlı yaylasını geçti (bk. İskender Bey, II, 641; Topçular-Kâtibi, 184a; Naimâ, II, 143). Sefere iştirâk edenler, Mehmed Paşa'nın bu işte ihmâli olduğunu ileri sürdüler. Pâdişah bu hususta yapılan telkinlerin te'siri altında kalarak, Mehmed Paşa'yı azledip, onu Üsküdar'da ikamete me'mûr etti (Muḥibbî, *Ḫulâṣat al-aṯar*, Mısır, 1284, I, 288).

Me'hazlara göre, Mehmed Paşa bu azilden sonra Sivas'a çekilmiş ise de, çok geçmeden, ikinci vezîrliğe tâyin edilerek, sadrâzam Halil Paşa'nın berâberinde çalışıp, İran ile akdolunan musâlehanın tanzimine me'mûr edilmiştir. Halil Paşa'nın akdine muvaffak olduğu bu ahidnâmenin, Osman II. nâmına tasdiknâmesi, yeniden sadrâzam olan Mehmed Paşa (18 kânûn II. 1619) ile İran sadrı Kadı Han ve Revan vâlisi Emîr Gûne arasında müteaddit mektuplar teâtîsinden sonra, 19 şevvâl 1028 (24 eylûl 1619)'de Şah Abbas'a irsâl olundu (bu hususdaki vesikalar için bk. *Gazânâme-i Halil Paşa*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2139, 119b; Sarı Abdullah, *Dustûr al-inşâ*, Üniv. kütüp., nr. 3110, 191b, 221b v.d.; Feridun Bey, *Münşeât*, İstanbul, 1275, II, 325). Bu muâhede mûcibince, evvelce iranlılarda kalan Ahısha Osmanlı devletine geçmiş, Irak-ı Arab'daki Derne, Derteng kasabaları ile Zincir kalesi İran'a terkedilmiştir (İskender Bey, II, 668; Topçular-Kâtibi, 197b). Bu sırada Mehmed Paşa ile Güzelce Ali Paşa arasında çıkan ihtilâf hakkında mâlûmâtımız pek azdır. Mehmed Paşa'nın, Ali Paşa'nın pâdişah üzerindeki nufûzundan kuşkulandığı için, onu düşürmek maksadı ile, Fransa ve Venedik elçilerini Ali Paşa aleyhinde kışkırtmış olması muhtemeldir (Hasan Bey-zâde, Nûruosmâniye kütüp., TY. nr. 3106, 581b; Peçevî, II, 371). Elçiler Ali Paşa'nın İstanbul'a getirdiği gemilerin muâhedeye aykırı olarak zaptedildiğini iddia ettikleri zaman, Ali Paşa, sadrâzama 5 kese akçe ve bir çok hediye vererek, tarafdarlığını kazandıktan sonra, pâdişaha da hediyeler takdim edip, sadârete geçtiği takdirde devlete yeni gelir kaynakları bulacağını vaadetti. Bunun üzerine, Mehmed Paşa azledilip, yerine Ali Paşa sadrâzam oldu (16 muharrem 1029 = 23 kânûn I. 1619).

Hasan Bey-zâde (582a) ile Kâtib Çelebî (I, 402)'ye göre, Mehmed Paşa, çok geçmeden, Haleb beylerbeyliğine tâyin olunmuş ve bütün mal, mülk ve paraları müsâdere edilerek, İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Fakir bir hâlde Haleb'e giden Mehmed Paşa, arası çok geçmeden vefat ederek, Şeyh Abū Bakr tekkesinde yaptırdığı türbeye defnolunmuştur (al-İsḥāḳî, s. 183; Kâtib Çelebî, I, 402).

Mehmed Paşa, İstanbul'da ve memleketin muhtelif yerlerinde pek çok hayrat yaptırmıştır. İstanbul'dakilerin başlıcaları: Kara-Gümrük semtinde bir câmi (Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 27 v.d.) ile mektep ve çeşmeden ibârettir. Kendisi Ulu-Kışla'da kârgir ve mükellef bir handan başka, hamam, câmi, çarşı (A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie, Kayseri — Niğde*, Paris, 1931, s. 156, levha LV, 2), mektep, medrese ve çeşme (Atâ, II, 48 v.d.) ve bir köprü, Kahire ve civarında inşâ ve tâmir suretiyle yeniçeriler ve azablar için müteaddit kışlalar yaptırmış, Mekke ve Arafat su yollarını tâmir, Mısır ile Hicaz arasında bir menzil olan Ezlem'de harap kuyuları ve yıkılmış kaleyi imar ettirmiştir. Mevlevîliğe intisap ettiği anlaşılan Mehmed Paşa (Atâ, II, 50), Kahire'de dükkânlar yaptırıp, mevlevîhâneye vakfettiği gibi, Bāb al-Zuvayla civarında Şeyh Abu 'l-Nūr merkadi üzerine bir tekye, Kahire, al-'Arîş, Han Yūnus, Beyt Cizzîn kalelerini, Ḫalîl al-Raḥmān'ın câmi ve imâretlerini, Kudüs'teki Ḳubbat al-Saḫra'yi tâmir ettirmiştir (mufassal mâlûmat için bk. Sâfî, 119a—125a; Kâtib Çelebî, I, 319 v.d.; Naimâ, II, 60 v.d.).

Bibliyografya: Metinde ismi geçenlerden başka bk. Rıdvan Paşa-zâde, *Târîḫ-i Miṣr* (Üniv. kütüp., nr. 1514), 123b; 'Abd al-Karîm, *Kit. Tavârîḫ-i Miṣr-i Ḳâhira* (Hacı Mahmud Efendi kütüp., nr. 4877, 25b: Kul-kıran Mehmed Paşa); Meḥmed b. Meḥmed, *Nuḫbat al-tavârîḫ va 'l-aḫbâr* (İstanbul, 1276), s. 236, 250; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145), s. 618; Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'* (İstanbul, 1271), s. 61; Mehmed Hafîd, *Safînat al-vuzarâ'* (nşr. İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul, 1952, s. 26; Pietro Della Valle, *Voyages* (Paris, 1663), I, 68, 147 v.d.; Vanel, *Abrégé nouveau de l'histoire génerale des Turcs* (Paris, 1689), III, 317 v.d.; Fermanel, *Voyage d'Italie et du Levant* (1630—1632); *Rev. Archéol. Syrienne* (1932), II, 26 v.d.; Cantemir, *Hist. de l'Emp. Othoman* (Paris, 1743), II, 26; Mignot, *Histoire de l'Emp. Ottoman* (Paris, 1771), s. 318 v.d.; al-Ġazzî, *Nahr al-ẕahab fî târîḫ-i Ḥalab* (Haleb, 1342), II, 440; J. Sauvaget, *Alep* (Paris, 1941), s. 235, levha XLV.

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

MEHMED PAŞA. MUḤAMMED PAŞA, ELMAS (1662—1697), XVIII. asır osmanlı sadrâzamlarındandır. Bir gemi reisinin oğlu olup, Kastamonu nâhiyelerinden Hoşalay kariyesinde doğmuştur. Yakışıklı bir adam olduğu için, kendisine Elmas lekabı verilmiş idi. Genç yaşında baş-bâkî kulu divrikli Mehmed Ağa'nın mühürdarı oldu. Mehmed Ağa, vazife ile Trablusşam eyâletine tâyin edildiği zaman, onun ile berâber gitti. 1678 (1089) yılında hazîne dâiresine girmiş, kısa bir zaman sonra, has odaya alınmış, daha sonra, rikâbdâr olmuştur (Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, İstanbul, 1271, s. 122 v.dd.). Kabiliyet ve zekâsı sâyesinde temâyüz ederek, kısa bir müddet zarfında büyük mevkîlere yükselmiş, 1687 (1099)'de silâhdar (Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, II, 306), bilâhare mîr-i alemliğe ve hazîne kethüdâlığına, 1689 (1101) yılında nişancılığa getirilmiş ve bu vazifede iken, kendisine vezâret tevcih edilmiştir. Mustafa II. zamanında rikâb-ı hümâyûn kaymakamı olmuştur (9 şubat 1695 = 23 cemâziyelâhır 1106). İkinci Viyana muhâsarası ile başlayan seferde, muhârebe durumunu Osmanlılar lehine çevirmek isteyen Mustafa II., bu hususta kendisine yardım edecek olan genç, zekî ve cevval bir devlet adamı olduğuna inandığı Elmas Mehmed Paşa'yı, 1 mayıs 1695 (17 ramazan 1106)'te, yeniçerileri tahrik ettiğinden ve buna inzimâm eden diğer bâzı sûiistimâllerinden dolayı, azl ve idâm edilen Ali Paşa'nın yerine sadrâzam tâyin etti (Silâhdar Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2369, 217a; Defterdar Mehmed Paşa, *Zubdat al-vaḳâyi'*, Hamidiye kütüp., nr. 949, 340; Râşid, *Tarih*, II, 317; diğer tafsilât için bk. mad. MUSTAFA II.). Elmas Mehmed Paşa, Mustafa II.'nın bütün seferlerine iştirâk etmiş ve bâzı muhârebelerde bizzat kılıç kullanmıştır. Temmûz 1695'te Mustafa II. uzun zamandan beri terkedilmiş olan pâdişahların sefere çıkmak an'anesine riâyet ederek, ordu ile birlikte hareket ettiği zaman, Elmas Mehmed Paşa da berâberinde idi. Bu seferde (eylûl 1695) Lippa kalesi, onu tâkiben de Lugoş kalesi, evvelâ müttefik kuvvetler mağlûp edildikten sonra fethedilmiş, bilâhare Sebes kalesi mücâdelesiz alınmıştır. 1696 yılında Saksonya elektörü Frederik Tamşvar'ı muhâsara edince, Mustafa II. Osmanlılar için ehemmiyeti büyük olan bu kaleyi tehlikeden kurtarmağa mâtuf olmak üzere, ikinci seferini yaptı. Avusturya ordusu, osmanlı kuvvetlerinin yaklaşması üzerine, muhâsarayı kaldırdı ve Bega suyu kenarındaki Buldur köyü boğazında osmanlı kuvvetleri tarafından, mağlûp edildi. Bu muhârebenin kazanılmasında en büyük âmil Elmas Mehmed Paşa'dır. Mustafa II.'nın son seferinde (1697), Elmas Mehmed Paşa diğer vezîrlere sert muâmele ettiğinden, bunların kendisine karşı cephe aldıkları ve kendisinden çekindikleri için, Belgrad'daki harp meclisinde fikirlerini açıkça söylemedikleri bâzı kaynaklarda kayıtlıdır (Defterdar Mehmed Paşa, *ayn. esr.*, 394b). Bu harp meclisinde, Belgrad muhâfızı Amca-zâde Hüseyin Paşa'nın sonradan haklı olduğu anlaşılan fikrine karşı, Tamşvar muhâfızı Koca Câ-

fer Paşa'nın planı tercih edildi. Bu plân mûcibince, Varadin kalesi üzerine harekât yapılmayacak, Tisza nehri boyunca Başka ovası, Segedin, Jenoe gibi kaleler ve civarları alınacak ve sonra, orta Macar ülkesi itâat altına konularak, Tököly kıral nasbedilecek, Budin'e kadar, Tuna boylarının Osmanlıların eline geçmesi te'min olunacak, geride tecrit edilmiş vaziyette kalan Varadin kalesi de kolayca zaptedilecek idi (Silâhdar Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, 250 a—b; Defterdar Mehmed Paşa, *ayn. esr.*, 396b, 397a; D. Cantemir, *The History of the Othman Empire*, London, 1735, II, 407 v.d.; bu mesele hakkında diğer bir düşünce için bk. Orhan Köprülü, *İlm-i nücûma âit bir risâlenin tarihî kaynak olarak ehemmiyeti*, *Tarih dergisi*, İstanbul, 1950, I, 320). Bu planı tatbik eden osmanlı ordusu Tuna, Temes ve Bega nehirlerini geçerek, Theiss (Tisza) kenarına geldi ve o civarda bulunan 7—8.000 kişilik Avusturya kuvvetine rağmen, Elmas Mehmed Paşa kimsenin fikrini almadan ve köprü kurulmadan, karşıya geçerek, Titel kalesini fethetti (Defterdar Mehmed Paşa, *ayn. esr.*, 398a; Silâhdar Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, 252a; Râşid, *Tarih*, II, 409 v.d.). Osmanlı ordusu, Tuna kenarında Cobile kariyesi civarına geldiği zaman, mâneviyâtı bozulmuş ve pek fenâ bir vaziyete girmiş olan düşman kuvvetlerine hücûm etmemek gibi, büyük bir fırsat kaçırdı (Silâhdar Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, 252b; Defterdar Mehmed Paşa, *ayn. esr.*, 398a; Râşid, *ayn. esr.*, II, 410 v.d.). Prens Eugen emrinde bulunan düşman ordusu Varadin kalesine doğru çekildi. Osmanlı ordusu ise, Zenta civarına geldi. Elmas Mehmed Paşa'nın muhâlefetine rağmen, diğer kumandanlar bir köprü kurularak, askerin Tamşvar tarafına geçirilmesi ve böylece emniyet altına alınmasının te'min edilmesi fikrinde ısrar ettiler. Çok yakınlarında bulunan ve osmanlı harekâtını tâkip eden düşmanın büyük ordusunu nazar-ı itibâra almadan, böyle bir geçişe cür'et etmek büyük bir hatâ idi. Müttefik kuvvetlerin yakın bulunması askerin köprüden intizamsız bir şekilde geçmesine sebep oldu. Ordunun büyük kısmı geçtikten sonra, 10/11 ağustos 1697 (23/24 muharrem 1109)'de Elmas Mehmed Paşa, bâzı kumandanlar ile, askerin bir kısmının ve ağırlıkların nakline nezâret için, nehrin diğer sâhilinde kalmışlardı. Osmanlıların harekâtını dikkatle tâkip eden ve son vaziyet hakkında mâlûmat sâhibi olan Eugen yolu üzerindeki küçük mukavemetleri bertaraf ettikten sonra, durumun müsâadesinden istifâde ederek, derhâl hücûma geçti. Müşkil bir vaziyete girmiş olan Elmas Mehmed Paşa, yanındakiler ile müşâvere etti ve geri deki kuvvetlerin nakli uzun süreceğine, düşmanın ise, pek yakınlarda bulunduğuna göre, eldeki kuvvetler ile derhâl muhârebe nizâmı almağa karar verdi. Zahîre arabalarını köprü başına köydurduğu gibi, ordunun etrafını, mümkün mertebe, hendekler ile çevirtti ve topları yerleştirerek bir müdâfaa muhârebesi yapmak istedi. Bu sırada, henüz köprüyü geçmemiş olan osmanlı askeri, bir düşman baskınına uğradıkları zannı ile, perişan bir halde köprüyü geçmeğe kalkıştı ve bir çoğu kendilerini nehre attığından, 2.000 kişi boğuldu. Elmas Mehmed Paşa ve diğer kumandanlar köprü başına kadar inip, bu perişan askeri nizâma sokmağa ve evvelce kararlaştırılan planı tatbika giriştiler (Silâhdar Mehmed Ağa, *ayn. esr.*, 253b). Prens Eugen'in 60.000 kişiden mürekkep ordusuna karşı, osmanlı kuvvetleri 7.000 kişiden ibâret idi. Sağ cenâha Anadolu beyler-beyi Mısırlı-zâde İbrahim Paşa, sol cenâha Diyarbekir beyler-beyi Kavukçu İbrahim Paşa, merkeze Rumeli beyler-beyi Küçük Câfer Paşa ve yeniçeri ağası vezîr Mahmud Paşa kumanda etmekte idiler. Silâhdar Mehmed Ağa'nın ifâdesine göre (*ayn. esr.*, 253b), bir kaç câsusun verdiği haberden osmanlı ordusunun son vaziyetini öğrenen ve o zamana kadar, kendisinde taarruz cesâreti göremeyen Eugen hücûma kalkıştı. Üstün kuvvetlerin taarruzu karşısında osmanlı kuvvetlerinin cenahları çöktü, aynı zamanda geriden de sarılan merkez kısmı artık mukavemet edemedi ve osmanlı askeri köprüye doğru kaçmağa başladı. Bu vaziyeti gören Elmas Mehmed Paşa köprünün iki tonbazını kaldırttı ve elinde kılıç olduğu hâlde, kaçan askerinin önüne çıkarak, ağır sözler sarfetmek, hattâ bâzılarını yaralamak suretiyle, kaçanları durdurmağa çalıştı. Bu vaziyet karşısında hezîmetten Elmas Mehmed Paşa'yı mes'ul tutan askerler onu parça-parça ettiler (Silâhdar, *ayn. esr.*, 253b; Cantemir, *ayn. esr.*, II, 396). Bu mağlûbiyette osmanlı kuvvetleri, aralarında seçkin kumandanlar da bulunmak üzere, pek çok telefât vermiş ve kurtulanlar az olmuştur. Bunun üzerine, Mustafa II. Tamşvar'a doğru çekilmiştir.

Elmas Mehmed Paşa, iyi niyetli ve cevval bir devlet adamı olmakla berâber, pek çabuk ikbal kazanmış ve etrafındakilere huşûnetle muâmele eden bir zât idi; muhârebe meydanlarında değil, sarayda yetişmiş olduğu için, askerî işlerden anlamaz ve etrafındakilerin fikrine pek kıymet vermezdi. Şurasını da belirtmek lâzımdır ki, bu Zenta muhârebesinin mes'ûliyetinde, Elmas Mehmed Paşa'dan ziyâde, diğer vezîrlerin, hattâ Mustafa II.

'nın hissesi vardır. Ölümü esnâsında 36 yaşında bulunan Elmas Mehmed Paşa'nın sadâreti iki buçuk sene sürmüştür. Kardeşi, Tamşvar beylerbeyisi iken, 1696'da ölen Mustafa Paşa olup, oğlu da Mustafa Bey'dir.

Bibliyografya: Silâhdar Mehmed Ağa, *Nusretnâme* (Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2369); Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih* (İstanbul, 1928), II; Râşid, *Tarih* (İstanbul, 1282), II; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zubdat al-vaḳāyi'* (Hamidiye kütüp., nr. 949); İbrahim Sırrî, *Târîḫ-i vaḳāyi' dar 'ahd-i cannat-makān firdavs āşiyān Sulṭān Muṣṭafā Han* (Millet kütüp., Reşid Efendi kitapları, nr. 992); Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarā'* (İstanbul, 1271), s. 122—124; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1308), I, 395; *1108 senesinde Sultan Mustafa hazretlerinin ikinci seferinin tahrir olunduğu vekâyî* (Hamidiye kütüp., nr. 917); D. Cantemir, *The History of the Othman Empire* (London, 1735), II 396—399, 401—403, 404—412; Orhan Köprülü, *İlm-i nücûma âit bir risâlenin tarihî kaynak olarak önemi* (*Edeb. fakül., Tarih dergisi*, 1950, I, sayı 2, s. 317—320); Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1771), s. 506—517; J. v. Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman* (Paris, 1838), XII, 379, 416, 419, 422, 423, 424; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi* (Ankara, 1951), III, kıs. I; Necâtî Tacan, *Eski osmanlı seferlerinde Niş — Belgrad — Salankamen — Peter Varadin — Logoş — Tamşvar kuşatma ve meydan muhârebeleri* (*1690—1696*), İstanbul, 1939.

(CENGİZ ORHONLU.)

MEHMED PAŞA. MUḤAMMED PAŞA, GÜRCÜ (? — 1626), XVII. asır sadrâzamlarındandır. Harem-i hümâyûn hadım-ağalarından iken, Ahmed I.'in cülûsunu müteâkip, 2 şâban 1012 pazar günü (4 kânûn II. 1604) has-oda-başı tâyin edildi. Sadâret kaymakamlığına getirilen Sarıkçı Mustafa Paşa'nın iltiması ile, 1013 rebiülâhırında (ağustos—eylûl 1604) üçüncü vezîrliğe getirildi (Muṣṭafa Şâfî, *Zubdat al-tavārîḫ*, Veliyüddin Ef. kütüp., nr. 2429, 27a; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 252; Kara Çelebî-zâde Abdül'aziz, *Ravżat al-abrār*, Bulak, 1248, s. 500; bu tâyinin rebiülevvelde yapıldığı hakkında bk. Müneccim-başı, *Tarcuma-i ṣaḥā'if al-aḫbār*, III, 621; Solak-zâde Mehmed, *Tarih*, İstanbul, 1298, s. 688). Gürcü Mehmed Paşa, kul tâifesi tarafından katledilen Hacı İbrahim Paşa yerine, 28 cemâziyelevvelde (22 eylûl 1604) Mısır vâliliğine tâyin edilmiş ve selefinin katline sebebiyet verenleri cezâlandırıp, Mısır ahvâlini tanzim etmiştir. Mehmed Paşa muharrem 1014 (mayıs—hazîran 1605)'te azlolunarak, safer sonlarında Mısır'dan ayrılıp, İstanbul'a geldi. 17 muharrem 1015 (25 mayıs 1606)'te, Belgrad ve Tuna yalıları muhâfazasında bulunmak kaydı ile, kendisine Bosna beylerbeyliği tevcîh olundu.

Sadrâzamlığa tâyin edilen Kuyucu Murad Paşa İstanbul'a avdetinde yerine Mehmed Paşa'yı serdar-kaymakamı olarak bıraktı. Murad Paşa, şark seferi serdarı olarak, Üsküdar'a geçtiği zaman, o tarihe kadar Belgrad'da serdar-kaymakamı bulunan Gürcü Mehmed Paşa (II, 334), altıncı vezîrlik ile sadâret-kaymakamlığına getirildi (Topçular-Kâtibi, *Tarih*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151, 151a ve Kara Çelebî-zâde'de serdârın Üsküdar'a geçişinin rebiülâhırda; Kâtib Çelebî, I, 323'te 5 safer 1018 = 11 mayıs 1609'da vukû bulduğu kaydedilmiştir). Ertesi sene, yine Murad Paşa'nın sefere hareketinde Gürcü Mehmed Paşa kaymakamlıkta bırakıldı. Murad Paşa'nın vefatını müteâkip, sadârete tâyin olunan Nasuh Paşa'nın seferden avdetine kadar, sadâret kaymakamlığında kalan Gürcü Mehmed Paşa, bu tarihten sonra, üçüncü vezîr olarak, divanda bulunup, sadrâzam tarafından aynı sene şâbanında Erzurum muhâfızlığı ile uzaklaştırılmak istenmiş ise de, bâzı zâtların şefâatı ile, sarayında ikamete me'mûr edilmiştir (Kara Çelebî-zâde, s. 525). Mehmed Paşa 11 şevvâl 1022 (24 teşrin II. 1613)'de pâdişahın Edirne'ye hareketi üzerine, İstanbul muhâfazasına tâyin olundu.

Dâmâd Mehmed Paşa'nın sadâretinde ikinci vezîrliğe getirilen Gürcü Mehmed Paşa (Topçular-Kâtibi, 178a) sadrâzamın İran seferine hareketinde sadâret-kaymakamlığına tâyin edilmiş (Kâtib Çelebî, I, 369; Kara Çelebî-zâde, s. 529: rebiülâhır = mayıs 1615; Müneccim-Başı, III, 632: rebiülevvel) aynı sene recebinde (ağustos 1615) azledilmiştir (Topçular Kâtibi, 184a; Kara Çelebî-zâde, 531). İkinci vezîrlik vazifesini muhâfaza eden Mehmed Paşa, Hotin seferine iştirâk edip, otağ-ı hümâyûn ve hazîne muhâfazasında bulundu. Zilkâde 1029 (teşrin I. 1619)'da, Hüseyin Paşa'nın sadâretten azledilip, ikinci vezîrliğe getirilmesi üzerine, Mehmed Paşa'nın üçüncü vezîrliğe tenzil edildiği anlaşılmaktadır. Mere Hüseyin Paşa'nın sadârete gelişinde (şâban 1030 = hazîran—temmûz 1620) Gürcü Mehmed Paşa tekrar ikinci vezîrliğe tâyin edildi. Osman II.'ın Hicaz'a gitmek tasavvurunda bulunduğu sırada, Gürcü Mehmed Paşa'nın Edirne muhâfazasına tâyini tekarrür etmiş idi (Kâtib Çelebî, II, 10). Mere Hüseyin Paşa'nın azli ile, Lefkeli Mustafa ve Dâvud Paşa ile birlikte, Mustafa I. tarafından, ayaklanan askere sadrâzam nâmzedi olarak gös-

terildi ise de, sadârete (28 şâban 1031) Lefkeli Mustafa Paşa getirildi (Hasan Bey-zâde, 375b v.d.; Kâtib Çelebî, II, 27); Mustafa Paşa'nın azli üzerine, sadârete tâyin olundu (Hasan Bey-zâde, 378a: 15 zilkâde 1031 çarşanba = 21 eylûl 1621; bu tâyin tarihi hakkındaki ihtilâflar için bk. Solak-zâde, s. 724; Kâtib Çelebî, II, 27 ve ondan naklen Naimâ, II, 327 ve J. v. Hammer, VIII, 234; bk. Topçular Kâtibi, 224b).

Karışık bir devirde iş başına getirilmiş olan Gürcü Mehmed Paşa'yı âsâyişin te'mini ve askerin inzibat altına alınması birinci derecede meşgûl etti. İstanbul'da devlet erkânı bu meselenin halli için ictimâlar yaparken (23 zilhicce 1031 = 29 teşrin I. 1622; Hasan Bey-zâde, 380a), Anadolu'da yeni-yeni ayaklanmalar başlamış idi. Bu arada Ayıntab'da şehirli zorbalar ile yeniçerilerin birbirine düştüğünü ve daha mühim olarak, Bagdad'da Bekir Subaşı hâdisesinin zuhûr ettiğini kaydetmeliyiz. Bundan başka, Erzurum beylerbeyi Abaza Mehmed Paşa, kendi adamları ile yeniçeriler arasında çıkan bir kavgadan sonra, nöbetçileri kaleden ihrâc ile, Kars ve Ahısha paşalarını da isyâna teşvika başlamış idi. İstanbul (13 safer, cuma 1032 = 23 kânûn I. 1622)'da isyân eden yeniçeriler Abaza Mehmed Paşa'yı teşvik edenler arasında, onun kayınpederi ve Gürcü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hüseyin Paşa'nın da bulunduğunu ileri sürdüler Gürcü Mehmed Paşa bu isyânı bastırdığı gibi, Osman II.'ın öldürülmesi ile alâkalı kimselerin de idâmını te'min etmiştir (safer—rebiülevvel 1032 = kânûn I. 1622—kânûn II. 1623; bk. bir de Hüseyin Tugî, *Tarih*, nşr. M. Sertoğlu, *Belleten*, XI, 507 v.dd.). Gürcü Mehmed Paşa'nın sadâreti esnâsındaki siyâsî münâsebetler ve İran, Lehistan ve Rusya elçilerinin kabûlü hakkında bk. Hasan Bey-zâde, 380a v.d.; Kâtib Çelebî, II, 31 v.d.; Naimâ, II, 243 v.d.; J. v. Hammer, VIII, 249 v.d.

Mere Hüseyin Paşa'nın tahrikleri neticesinde, askerin bâzı ileri gelenleri ağa-kapısına mürâcaat ederek, devlet işlerindeki vukufsuzluğu iddiâsı ile, Gürcü Mehmed Paşa'nın azlini te'min ettiler (cumartesi 4 şubat 1623 = 4 rebiülevvel 1032; Hasan Bey-zâde, 388a; Kâtib Çelebî, II, 34; Solak-zâde, s. 730; Naimâ, II, 250; Müneccim-Başı, III, 655). Gürcü Mehmed Paşa, halefi Mere Hüseyin Paşa tarafından, Malkara'ya nefyedildi (Kara Çelebî-zâde, s. 551; cemâziyelevvel 1032 = mart 1623; J. v. Hammer, VIII, 254, not 1'de Gürcü Mehmed Paşa'nın Bursa'ya ve 2 nisanda nefyedildiğini kaydeder; Gürcü Mehmed Paşa'nın Kösem Sultan ile anlaşarak, Sultan Mustafa'yı hal'etmek tasavvurunda olduğuna dâir rivâyet için bk. Hammer, VIII, 253 ve not 4), fakat Hüseyin Paşa'nın azlinden sonra İstanbul'a dönmesine müsâade edildi (zilkâde 1032 = eylûl 1622).

Mustafa I.'nın hal'ini müteâkip, Kemankeş Ali Paşa, sadârette kendisine rakip addettiği Gürcü Mehmed Paşa ile Halil Paşa'yı izâle için, Abaza Mehmed Paşa'yı tahrik töhmeti ile, sarayında hapsetti. Fakat bunun iftirâ olduğu anlaşılarak, ikisi de serbest bırakıldı Kemankeş Ali Paşa'dan sonra sadrâzam olan Çerkes Mehmed Paşa, Abaza üzerine sefere çıkarken (receb 1033 = nisan—mayıs 1624), Gürcü Mehmed Paşa'yı, sadâret kaymakamı olarak, bıraktı.

Çerkes Mehmed Paşa'nın halefi Hâfız Ahmed Paşa'nın Bagdad muhâsarasındaki muvaffakiyetsizliği, gürcü Mehmed Paşa'nın mühimmat ve asker yetiştirmek husûsundaki ihmâlinden ileri geldiği, Receb Paşa'nın tahriki ile sipâhî ve yeniçeri zorbaları tarafından, ileri sürüldü ve Gürcü Mehmed Paşa, kabâhatsiz olduğu hâlde, idâm edildi (zilkâde 1035 = temmûz—ağustos 1626, Naimâ, II, 394; Kara Çelebî-zâde, s. 563; bu hususta ihtilâf için bk. bir de Kâtib Çelebî, II, 90, 94; Müneccim-başı, III, 657, 660) ve Eyyûb'a gömüldü. Vefatında 90 yaşlarında olduğu rivâyet edilir (J. v. Hammer, IX, 298).

Bütün kaynaklar Gürcü Mehmed Paşa'nın akıllı, tedbirli ve vekar sâhibi bir zât olduğunda ittifak ederler. Son kaymakamlığı sırasında sikkeyi tanzim ve tecdit ettiği kayıtlıdır (Naimâ, II, 394). İstanbul'da Halıcılar, Hırka-i Şerîf ve Şehzâde-Başı semtlerinde 3 çeşme yaptırmıştır (Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, İstanbul, 1281, I, 50: İbrahim Hilmi Tanışık, *İstanbul çeşmeleri*, İstanbul, 1943, I, 68 v. dd.).

Bibliyografya: Müneccim-başı, *Tarcama-i ṣaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285), III, 618; Hasan Bey-zâde, *Tarih* (Râgıb Paşa kütüp., nr. 840, 987), 347b, 378a, 381a, 382a, 387a—b; Muṣṭafā Ṣāfî, *Zubdat al-tavārîḫ* (Veliyüddin Ef. kütüp., nr. 2429), II, 60a, 362a; Kâtib Çelebî, *Fezleke* (İstanbul, 1287), I, 16, 284, 334, 354; II, 28, 32, 52; Kara Çelebî-zâde Abdül'aziz, *Ravżat al-abrār* (Bulak, 1248), s. 517, 520, 525, 526 v.d., 529, 531; Solak-zâde Mehmed, *Tarih* (İstanbul, 1298); 'Abd al-Karīm b. 'Abd al-Raḥmān, *Tārîḫ-i Mişr* (Hekim-oğlu Ali Paşa kütüp., nr. 705), 27b; *Kitāb-i tavārîḫ-i Mişr-i Ḳāhira* (Süleymâniye kütüp., Hacı Mahmud Efendi kütüp., nr. 4877), 25a; Naimâ, *Tarih*, II, 49 v.d., 263, 294, 314; Atâî, *Ṣaḳā'iḳ zeyli* (İstanbul, 1268), s. 679; Topçular-Kâtibi Abdülkadir, *Tarih* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151), 223a, 126b, 127a, 153b, 168a, 170b, 178a, 184a, 217a, 220b, 221a, 223b, 229b, 232b; Peçevî, *Tarih* (İstanbul, 1283), II, 334; J. v. Hammer, VIII.

(FAHRİ Ç. DERİN.)

MEHMED PAŞA. MUḤAMMED PAŞA, GÜRCÜ (? — 1666), XVII. asır osmanlı sadrâzamlarındandır; Koca Sinan Paşa'nın kölesi iken, enderûna alınmış ve mutbah eminliği ile çirağ edilerek, cemâziyelâhır 1023 (temmûz 1614)'te cebeci-başılığa tâyin edilmiştir. Dâmâd Öküz Mehmed Paşa ile şark seferine iştirâk etmiş, zilkâde 1026 (teşrin II. 1617)'da çavuş-başılığa tâyin edilip, İstanbul'a dönmüştür (Silâhdar Mehmed Ağa, *Tarih*, İstanbul 1928, I, 211; Topçular Kâtibi Abdülkadir, *Tarih*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151, 184a, 275b). Müteâkiben kapıcılar-kethüdâlığında bulunduktan sonra, rebiülevvel 1029 (şubat 1620)'da kapıcı-başı olan ve bu vazife uhdesinde bulunduğu hâlde, Osman II.'ın Hotin seferine iştirâk eden bu zât, Lefkeli Mustafa Paşa'nın sadâreti esnâsında, mirâhur-i evvelliğe, receb 1032 (mayıs 1623)'de Rumeli beylerbeyliğine getirilmiş (Topçular Kâtibi Abdülkadir, 196b, 200b, 202a, 219a, 224a, 228a) ve Abaza Mehmed Paşa'yı tenkile me'mûr sadrâzam Çerkes Mehmed Paşa'nın maiyetinde bulunup, yararlık göstermiştir (Naimâ, II, 323 v.d.); Hâfız Ahmed Paşa'nın Bağdad'ın istirdadı için yaptığı seferde bulunduktan sonra, dönüşte (1035 sonları) Şam beylerbeyiliğine tâyin edilmiştir (Topçular Kâtibi Abdülkadir, 236a, 239b; Naimâ, II, 361 v.dd.). Silâhdar Mehmed Ağa (I, 211)'nın, Gürcü Mehmed Paşa'ya aynı sene içinde vezâret tevcih edildiğini söylediğine bakılırsa, kendisine bu rütbenin Şam beylerbeyliği ile birlikte verildiği tahmin edilebilir. Gürcü Mehmed Paşa safer 1037 (teşrin II. 1626)'de Diyarbekir beylerbeyi olmuş ve ertesi sene bu vazifeden azledilerek, kubbe vezîrliğine getirilmiştir (Naimâ, IV, 411; Şayḫî, *Vaḳāyi' al-fużalā'*, Üniversite kütüp., nr. T. 81, s. 676). Bundan sonra, kendisi Erzurum (rebiülevvel 1041 = teşrin I. 1631), Anadolu (rebiülâhır 1042 = teşrin I.—teşrin II. 1632) beylerbeyliğine tâyin edildi ve mâzûl bulunduğu sırada, Bursa seyâhatinde, Murad IV.'ın maiyetinde bulunarak, bu pâdişahın Revan seferine, Anadolu beylerbeyi rütbesi ile, iştirâk etti (Kara Çelebî-zâde Abdül'aziz, *Ravżat al-abrār*, Bulak, 1248, s. 576, 583; ayn. mll., *Tarihçe-i feth-i Revan ve Bagdad*, Üniversite kütüp., nr. T. 139, 3b; Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 164; Naimâ, III, 172, 225 v.d.; Topçular Kâtibi Abdülkadir, 275a). Gürcü Mehmed Paşa'nın Revan seferinde Ahısha kalesinin tâmirine me'mûr edildiğini, daha sonra Erzurum (1047) beylerbeyi olduğunu, mâzûlen Murad IV.'ın Bagdad seferinde bulunduğunu aynı sene içinde Maraş beylerbeyiliğine, Bagdad'ın istirdadını müteâkip, tekrar Anadolu beylerbeyiliğine (ramazan başları 1048 = kânûn II. 1639) getirildiğini (bk. gösterilen eserler ve ayrıca Vecihî, *Tarih*, Hamidiye kütüp., nr. 917, 4b, 6b) ve bu vazifeden sonra, ikinci defa kubbe vezîri olduğunu (3 zilkâde 1049 = 25 şubat 1640) görüyoruz. Gürcü Mehmed Paşa, bu vazifede iken, Nasuh Paşa-zâde Hüseyin Paşa'nın isyânını tenkile me'mûr edildi (rebiülevvel 1053 = hazîran 1643) ve müteâkiben Şam beylerbeyiliğine gönderildi ise de, sadrâzam Sultan-zâde Mehmed Paşa aleyhinde bulunmak töhmeti ile, me'mûriyeti Adana sancak beyliğine indirildi ve bir az sonra bu vazifeden azledildi (muharrem 1055 = mart 1645; onun Şam, Haleb, Erzurum beylerbeyiliğine ve 1054 = 1649'dan sonra yine kubbe vezîrliğine tâyin edildiğine dâir bk. Kara Çelebi-zâde, *Ravżat al-abrār*, s. 634, 636; Naimâ, IV, 161, 400).

Gürcü Mehmed Paşa 15 zilkâde 1061 (30 teşrin I. 1651)'de Mehmed IV.[b. bk.] devrinde, dârüssaâde-ağası Uzun Süleyman Ağa'nın tavsiyesi ile, sadârete getirilmiştir (Abdî Paşa, *Vekayi-nâme*, Bayezid Umûmî kütüp., nr. 5154, 16b; Kâtib Çelebî, II, 376; Naimâ, V, 107; bu tâyin hakkında diğer me'hazlar farklı mâlûmat vermektedir). Çok ihtiyar olduğu ve devleti o zamanki müşkil vaziyetten kurtaracak iktidarda bir şahsiyet olmadığı husûsunda bütün kaynakların ittifak ettiği Gürcü Mehmed Paşa, verdiği isâbetsiz kararlar yüzünden, vâlide Turhan Sultan tarafından sık-sık itâba mârûz kaldı ve kendisine Anadolu kazaskeri Hoca-zâde Mes'ud Efendi'nin tavsiyelerine uyması tenbih olundu. Gürcü Mehmed Paşa, sadâreti muhâfaza etmek için, rakiplerini İstanbul'dan uzaklaştırıyor, hazînenin son dereceye varan sıkıntısına çâre bulamadığı gibi, müşkil şartlar altında devam etmekte bulunan Girit seferlerine müsâit bir cereyân veremiyor ve Akdeniz boğazını Venedik gemilerinin murâkabesinden kurtaracak tedbirleri alamıyordu. İngiltere sefirinin tavassutu ile, girişmek istediği sulh teşebbüsünden de bir netice elde edilememiş idi. Gerek İstanbul'da ve gerek Anadolu'da (msl. Abaza Hüseyin Ağa'nın Eskişehir'de harekete geçmesi) huzûrsuzluk ve âsâyişsizlik hüküm sürdüğü bu sıralarda Gürcü Mehmed Paşa'nın aczi tamâmiyle anlaşıldı ve kendisi 13 receb 1062 (20 hazîran 1652)'de azledilerek, Yedikule'ye gönderildi

(Abdî Paşa, 18a; Kâtib Çelebi, II, 381). İki ay mahbus tutulduktan sonra, şeyhülislâm Bahâî Efendi'nin şefâati ile affedilerek, kendisine Ohri sancak beyliği verildi. Daha sonra, İstanbul'a dönmesine ve Eyyûb'daki konağında oturmasına müsâade edildi; fakat mansıp sevdâsından vazgeçmediği anlaşılınca, sadrâzam Dervîş Paşa tarafından, Tamşvar beylerbeyiliği ile, merkezden uzaklaştırıldı ve zilkâde 1065 (eylûl 1655)'e kadar orada kaldıktan sonra, tekrar İstanbul'a dönmesine müsâade edilmiş ise de, bir sene kadar sonra Siyavuş Paşa'nın sadâretinde, Kıbrıs'a tâyin olunmuştur. Gürcü Mehmed Paşa'nın kaç yaşında ve nerede öldüğüne dâir muhtelif rivâyetler vardır. Abdî Paşa (94b) onun Kıbrıs'tan sonra tâyin edildiği Budin beylerbeyiliğinde vefat ettiğini söyler (ayrıca bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, III, 2. kısım, s. 211; onun Kıbrıs'ta öldüğüne dâir bk. Vecihî, 85a—b; Silâhdar, I, 183, 211; ancak bu sonuncusu I, 396'da Abdî Paşa'nın rivâyetini de alarak tenâkuza düşmüştür). Gürcü Mehmed Paşa'nın öldüğü tarih diğer kaynaklarda kayıtlı değil ise de, bu ölümün İstanbul'da 2 şevvâl 1076 (7 nisan 1666)'da duyulduğunu Abdî Paşa, aynı yerde, belirtmiştir (Gürcü Mehmed Paşa'nın ölümünde 90'dan fazla, 103 veya 113 yaşında bulunduğuna dâir bk. Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, İstanbul 1271, s. 96; Silâhdar, I, 211; Vecihî, 85b).

Gençliğinde, muhârebe meydanlarında cesâretle şöhret kazandığı hâlde, son zamanlarda tamâmen âciz bir adam hâlini alan ve çok ilerilemiş bir yaşta, belki de kudretsiz bir adamın iş başına gelmesini istedikleri için, saray ağaları tarafından sadârete sevkolunan Gürcü Mehmed Paşa, hukûmetin bozuk idâresini büs-bütün karıştırmış, lüzûmsuz tevcihler ve yersiz masraflar ile, devlet hazînesini boşaltmış idi. Zamanında rüşvetin çok fazla arttığını belirtmekte bütün kaynaklar müttefiktir; ihtiyarlığı dolayısı ile kendisine „Koca Gürcü Mehmed Paşa" denilir ve çok adam sürdürdüğü için de *„habb al-salāṭîn"* denilerek, kendisi ile istihzâ edilirdi.

Gürcü Mehmed Paşa'nın oğlu Hamid sancak-beyi Mustafa Bey'dir. Kardeşlerinden Câfer Paşa (Topkapısarayı arşivi, E. 2908) muhtelif beylerbeyiliklerde bulunmuş, Gürcü Abdünnebî (Kâtib Çelebî, II, 343) de Mehmed IV. devrinde isyân etmekle tanınmıştır (Gürcü Mehmed Paşa'nın İstanbul'da, Eyyûb Topçular mahallesinde olup, 1064'te yanan meşhûr konağı hakkında bk. Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, İstanbul, 1314, I, 392; Kara Çelebî-zâde, *Rawżat al-abrār*, s. 634, 636; Naimâ, IV, 400, 402)

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka, bk. Ricaut, *Histoire de l'état présent de l'Empire Ottoman* (Paris, 1670); ayn. mll., *Histoire des trois empereures des Turcs* (Paris, 1682), III; Eremya Çelebî Kömürciyan, *Rûz-nâme* (ermen.), Kudüs, 1913; Ṣalāḥ al-Dîn al-Munaccid, *Vulāt Dimaşḳ* (Şam, 1949); J. v. Hammer, *Devlet-i osmâniye tarihi* (trc. M. Atâ), İstanbul, 1337, VIII; Kara Çelebî-zâde Abdülaziz, *Żayl-i Rawżat al-abrār*, Üniv. kütüp., nr. T. 2635; Mehmed Halife, *Tarih-i gılmânî* (İstanbul, 1340); Müneccim-başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār* (İstanbul, 1285), III.

(FAHRİ Ç. DERİN.)

MEHMED PAŞA. MUḤAMMED PAŞA, KARAMÂNÎ (? — 1481), Fâtih devrinde vezîr-i âzam ve tarihçi olup, Sehî (*Tezkire*, İstanbul, 1325, s, 23)'ye göre, konyalıdır. Fakat hangi tarihte doğduğu hakkında ne tarihinde (*Tawārîḫ al-salāṭîn al-'Osmānîya*, Ayasofya kütüp., nr. 3204, trc. M. Halil, *T T E M*, 1924, sayı 3, s. 144 v.d.), ne de muâsırı olan diğer tarihlerde bir kayıt vardır. Kitabında zikredilen babası Ârif Çelebî'nin Mavlānā Calāl al-Din Rūmî [b. bk.]'nin neslinden geldiği, muâsırlarından Ḥāmidî (*Dîvan*, İstanbul, 1949, s. 293 v.d.) ve Ḳabūlî (*Dîvan*, İstanbul, 1948, s. 193) tarafından bildirildiği gibi, mezar taşında (bk. E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimarisi*, İstanbul, 1953, s. 428) rastlanan al-Calālî lekabı da bu husûsu te'yit eder. Yalnız gerek kitabında ve gerek mezar kitâbesinde mezkûr al-Ṣiddîḳî (bk. E. H. Ayverdi, *ayn. esr.*, s. 428) lekabının hocası Muşannifak'in aynı olan lekabından gelmiş olması ihtimâli kuvvetlidir. Nitekim daha Konya'da iken, Muşannifak'in nezâretinde (tilmizi olduğu hakkında bk. Cenâbî, *al-'Aylam al-ẓāḫir*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3100, 310a) tahsiline başlayan Mehmed Paşa, şüphesiz, bu zâtın nufûzu sâyesinde, ulemânın hâmîsi Mahmud Paşa [b. bk.]'ya intisap etti. Mahmud Paşa yanında bir müddet tahsil ve terbiye gören Mehmed Paşa'nın, daha sonra, aynı zâtın medresesinde müderrislikte bulunduğu anlaşılıyor. Bir müddet bu vazifede kalan Karamânî Mehmed Paşa, Mahmud Paşa'nın müşâviri ve yardımcısı olarak, hizmetlerde bulundu. Mahmud Paşa'nın tavsiyesi ile, 869 (1464)'da nişancı oldu. Bâzı kaynakların Mehmed Paşa'nın hem nişancı, hem de vezîr olduğunu rivâyet etmeleri yanlış olmalıdır. Vezârete tâyininin daha evvel olduğunu, 4 zilkâde 862 (13 eylûl 1458) tarihli arapça vakfiyesinde *al-amîr al-ḫaṭîr wa 'l-wazîr al-kabîr* ibâresi ile tasrih eder. W. Ahlwardt, *Katal. der ar. Hss.*, IV, 217, nr

4763). Bir kısım eserler gibi, Müneccim-Başı'nın da, Mehmed Paşa'nın vezîr-i âzam olduğu seneyi 885 (1480), yâni Mesih Paşa'nın azli senesini rivâyet etmesi (bk. *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, III, 401), şüphesiz, doğru değildir. Vezîr-i âzamlığa nasbının Mesih Paşa'dan sonra değil, Gedik Ahmed Paşa [b. bk.]'nın azlinden sonra, yâni 882 (mayıs 1478)'de olduğunda kaynakların bir çoğu birleşir (msl. bk. Kıvâmî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*, nşr. Fr. Babinger, İstanbul, 1955, s. 273).

Fâtih'in dikkatini gittikçe üzerine çeken Mehmed Paşa, yeni kanun-nâmelerin tanzimine çalıştı; *Kanûn-nâme* (bk. *M O G*, I, 13 v.d.)'nin, esâs itibârı ile, onun eseri olması ihtimâli çok kuvvetlidir (ayrıca bk. *Kanûn-nâme-i âl-i Osman*, *T O E M*, 1330, s. 6). Karamânî Mehmed Paşa, vezîr-i âzam olduktan sonra, pâdişahın teveccüh ve iltifatına mazhar olarak, büyük bir şöhret kazandı. Müellifler Fâtih'in Mehmed Paşa'ya gösterdiği teveccühü hayretle anlatırlar (İbn Kemâl, *Tevârîh-i âl-i Osman*, nşr. Ş. Turan, Ankara, 1954, s. 527; Kıvâmî, *ayn. esr.*, s. 273). Vezîr-i âzamlıktaki hizmetinde müelliflerin tenkidine mârûz kalan Mehmed Paşa, yeni teşkilâtta pâdişahın tasvibine mazhar olarak, ilk defa kazaskerlerin sayısını ikiye çıkardı ve Kestelî (Ḳaştalānî)'yi iknâa muvaffak oldu. Fâtih'in emri ile, Kestelî'yi Rumeli'ye ve İstanbul kadısı Mevlâna Hacı Hasanzâde'yi de Anadolu kazaskerliğine tâyin ettirdi (bk. *Şaḳā'iḳ al-nu'mānîya*, İstanbul, 1269, s. 162 v.d.). Bâzı kaynaklardan anlaşıldığına göre, Mehmed Paşa vakıf ve emlâk işlerini de tanzim etmiş idi. An'aneye göre, devam ede-gelen vakıf ve emlâki tebdil ettikten sonra, bunları mensûh sayarak, timara çevirmesi, ulemâyı ve devrin müelliflerini kızdırmış idi. Müellifler bunu yapmak ile Mehmed Paşa'nın hatâ ettiğini söylerler (msl. bk. Âşık Paşa-zâde, nşr. Giese, s. 207; Neşrî, *Cihannümâ*, nşr. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 231; İbn Kemâl, *ayn. esr.*, s. 596; Kıvâmî, *ayn. esr.*, s. 273). Âşık Paşa-zâde'nin bu husûsu bizzat Mehmed Paşa ile münâkaşa ettiği rivâyet olunur.

Ancak muâsır müelliflerin bu hususdaki tenkitleri yersizdir; zîra, fütûhat için pek çok askere ihtiyâcı olan Fâtih'in bir çok vakıfları „mensûh" sayarak, timara çevirdiğini ve bunların oğlu Bayezid II. devrinde tekrar vakfa verildiğini (Neşrî, s. 228; Kıvâmî, s. 286) ve yahut bir çok vakıfların örfî vergilerinin timara hasredildiğini Bayezid devri vesikalarında bildiğimize göre (Ömer Lutfi Barkan, *Vakıflar ve temlikler*, I, *Kolonizatör türk dervîşleri ve zâviyeler*, *Vakıflar dergisi*, 1942, II, vesika XV, nr. 564, „Atik Konya defteri"),

885 (1480) senesi muharreminde İstanbul'da yazılarak, kadılara gönderilen bir ferman, bu hususta âmil olanın Karamânî Mehmed Paşa değil, bizzat Fâtih olduğu görülüyor (bk. Halil İnalcık, *Bursa şer'iye sicillerine göre, Fâtih Sultan Mehmed'in fermanları*, *Belleten*, sayı 44, s. 695; vesika nr. 14, s. 702).

Rivâyete göre, Karamânî Mehmed Paşa, Fâtih ile berâber, yeni verâset kanununun da kurucusudur. Esâsen *Kanûn-nâme-i âl-i Osman* (*T O E M*, ilâve, 1330, s. 32)'da şehzâdelere yazılacak hukümlerin, lekaplar bahsinde yalnız Cem isminin zikredilmesi ve yazılarında ona: —„Vâris-i mülk-i Süleymânî... oğlum Sultan Cem" — diye hitap edilmesi [bk. mad. CEM] çok mânidardır.

Anlaşıldığına göre, devrinin ricâli gibi, Konya'nın büyük âlimleri ve şeyhleri ile sıkı münâsebette bulunan Mehmed Paşa, bilhassa Konya vâlisi Cem'e çok alâka göstermiş ve mezkûr şeyhleri ona imâleye muvaffak olmuştur. Nitekim Âlî (bk. *Kunh al-aḫbār*, trk. yazm., Üniversite kütüp., nr. 5959, 131a) bu husûsu te'yit etmektedir. Bayezid kardeşi lehinde harekete geçtiğinden şüphe ettiği Mehmed Paşa'yı ortadan kaldırmağa karar verdi ve Şeyḫ Cemâlî Halvetî'den yardım istedi (bk. Calāl al-Dîn Maḥmūd Ḥulvî, *Lamaẓāt*, Üniversite kütüp., T. Y. nr. 1894, 155b v.d.). Lāmi'î (*Nafaḥāt al-uns*, İstanbul, 1289, s. 580), bu vak'ayı anlatırken, Bayezid'in: —„Bu zâlim, karındaşım Sultan Cem'e nisbet edip, muttasıl beni atama gamz idüp, ihânetim murâd edinür"— sözünü, Tâcî-zâde'den nakleder. Şeyh Cemâlî, Mehmed Paşa tarafdarı Şeyh İbn Vefâ'dan gayri, bütün şeyhleri „evkaf-ı müslimini iptâl ile emvâl-i mevkûfeyi mal-ı mevkûftur deyü, beytülmal için zapteyledi, ana yardım münasip değildir" gibi, sebepler ileri sürmek suretiyle, Cem tarafdarı Karamânî Mehmed Paşa'dan soğutarak, Bayezid'de imâle etmeğe muvaffak olmuş ve şehzâdeye 33 gün içinde saltanatın kendisine teveccüh edeceğini tebşir eylemiş idi (bk. *Şaḳā'iḳ-i nu'mānîya*, trc. Mecdî Efendi, İstanbul, 1269, s. 285 v.d.)

886 (1481)'da Fâtih ile birlikte muhtemelen Mısır seferine iştirâk eden Mehmed Paşa, Fâtih'in Maltepe'deki hastalığı sırasında onu teskine çalıştığı gibi (bk. Dursun Bey, *Tārîḫ-i Abu 'l-Fatḥ*, *TOEM*, ilâve, 1330, s. 172), ölümünü de saklayarak, büyük bir dirâyet göstermiştir. Bunun üzerine, zevâhiri kurtarmak maksadı ile, Bayezid'e Keklik Mustafa vâsıtası ile haber göndermeğe mecbûr olan Mehmed Paşa, ayrıca Cem'e de haberci göndermiştir (bk. Âşık Paşa-zâde, s. 183). Anlaşıldığına göre, Bayezid'den evvel Cem'i İstanbul'a getirterek,

bir emr-i vâkî yapmak isteyen Mehmed Paşa, seferde bizzat hazır bulunan Neşrî (s. 219)'nin ifadesine göre, Fâtih'in cenâzesini gizlice arabaya koyup, tabipler ile birlikte, İstanbul'a getirmiş ve iskeleye giderek, askerin İstanbul cihetine geçmesine mâni olmuştur (bk. bir de Behiştî, *Tevârîh-i âl-i Osmân*, Add. Or. ms. 7869, 210b). İstanbul ile Üsküdar arasındaki münâkaleyi keserek, nakil vâsıtalarını İstanbul tarafına alan Mehmed Paşa, yine bir ihtiyâtî tedbir olmak üzere, acemi oğlanlarını şehirden çıkarttığı gibi, kale kapılarını da kapatmış idi. Bâzı tarihçilere göre, Cem Gelibolu yolu ile, İstanbul'a gelecek idi. Bu arada Mehmed Paşa'nın rakipleri olan Bayezid'in iki dâmâdının ordunun başında oynadıkları role işâret etmek icâp eder; nitekim bunlar Mehmed Paşa'nın gönderdiği adamları tevkif ettikleri gibi, pâdişahın öldüğü haberini de işâa ederek faâliyete geçtiler. Bunun üzerine, nizâmı bozup, iskeleye dökülen yeniçeriler, arkadaşları tarafından, İstanbul'a geçirilmiştir. Mehmed Paşa bundan sonra etrafa yayılan askerleri oyalamış, muvaffak olamamış ise de, iskeleye inmiş ve askerin cebren geçtiğini öğrenerek, onları tehdit etmiştir. Bunda muvaffak olamayan Mehmed Paşa'nın, evine çekilerek, cemâatine haber vermesi ve bunların kaçması yüzünden, yeniçeriler eski kinlerine binâen onu divanhânesinde yakalayıp, öldürdüler (Behiştî, 211a; İdris Bitlisî, Ali Emîrî, FY, nr. 806, s. 330; Âlî, 105a).

Bundan sonra, Fâtih'in husûsî tabîbi yahudi Iacopo (Yâkub Paşa)'yu öldüren yeniçeriler, yahudi mahallelerini yağmaladıkları gibi, Mehmed Paşa'nın bir mızrağın ucuna takılı başını da İstanbul sokaklarında gezdirmişlerdir (bk. Kıvâmî, s. 279). Karamânî Mehmed Paşa, İstanbul'da Kum-Kapı yakınında bânisi olduğu Nişancı câmii (inşâı 885 = 1480, Tâcî-zâde Sâdî Çelebî, *Münşeât*, nşr. Necâtî Lûgal-Adnan Erzi, İstanbul, 1956, s. 61) önündeki türbede medfundur (Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cevâmi'*, I, 209; J. v. Hammer, *Constantinopolis*, Pesth, 1822, I, 430, nr. 26).

Bugün Nişanca mahallesi ismini alan mevkîde mevcut câmiinin kıble kapısı karşısındaki yüksek mahalde, müzeyyen kabrinde yatan Mehmed Paşa'nın bizzat şeyh Abu 'l-Vafâ' tarafından yazılan mezar taşında *al-şahîd* lekabı açıkça okunmaktadır (bk. E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimârîsi*, İstanbul, 1953, s. 428).

Karamânî Mehmed Paşa'nın iki zevcesi var idi; birincisi Musannifek lekaplı 'Alā' al-Dīn 'Alī al-Bisṭāmī'nin kızı idi. Bu zevcesinden olan Zeynelâbidin Alî Çelebî ismindeki oğlundan vakıf kayıtlarında bahsolunmaktadır (M. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, İstanbul, 1952, s. 305) ki, bu zâtın oğlu al-Mavlā Muṣṭafā b. 'Alī b. Meḥmed Paşa al-Ḳaramānī, bilâhare, çok şöhret kazanmıştır (ölm. 966 = 1558; bk. *al-Şaḳā'iḳ* zeyli, İstanbul, 1268, s. 15 v.d.). İkinci zevcesi Alâiye beyi Kılıç Arslan'ın kızı Sitti-Şâh idi. Mehmed Paşa, Sitti-Şâh'ın parası ile yaptırdığı câmi (Âşık Paşa-zâde, s. 199 ve 207) vakfiyesinde tevliyet, oğlu Zeynelâbidin Ali Çelebî'ye, ondan sonra bu zevcesinden olan oğullarına geçecek idi (bk. Başvekâlet arşivi, Evkaf defteri, nr. 251, s. 264; krş. İ. Hakkı Konyalı, *Osmanlı tarihleri*, İstanbul, 1949, I, nr. 4). Mehmed Süreyyâ (*Sicill-i osmânî*, II, III), Kara Çelebî-zâde âilesinin Mehmed Paşa'dan gelmiş olduğunu tasrih eder ki, kendisinin Rum Mehmed Paşa ile karıştırılmış olması çok muhtemeldir (bk. Ayvansarâyî, II, 195; İsmail Belîg, *Güldeste-i riyâz-ı irfân*, Bursa, 1302, s. 314 v.d.).

Eserlerini umûmiyetle Bayezid II.'e ithâf eden müellifler tarafından pek de sevilmeyerek, hiyânetine hukmedilen, fakat Fâtih devrinin pek mühim bir şahsiyeti olan Karamânî Mehmed Paşa'nın ölümü büyük bir teessür uyandırmamıştır. Bâzı kaynaklardan anlaşıldığına göre, Karamânî Mehmed Paşa bir takım hasletlere mâlik olduğundan, Fâtih'in çok takdirini kazanmış idi. Mehmed Paşa bilhassa şâirlere ve ediplere çok alâka göstermiş ve nâmına bir çok kasîdelerin yazılmasına sebep olmuştur; nitekim Kabûlî „Nişancı Çelebî" nâmına kasîde ve şiirlerini (bk. *Dîvan*, nşr. İ. H. Ertaylan, İstanbul, 1948, s. 193, 194 v.d.), Hâmidî, türkçe ve farsça kasîdelerini (bk. *Dîvan*, nşr. İ. H. Ertaylan, İstanbul, 1949, s. 293 v.d., 295, 296 v.d., 315 v.d.) onun nâmına yazmışlardır.

Türk inşâ san'atında mevkii olan ve muhtelif inşâ nümûneleri veren Mehmed Paşa'nın mahlası Nişânî'dir ve Uzun Hasan'a gönderdiği mektup (Feridun Bey, *Münşa'āt al-salāṭīn*, İstanbul, 1264, I, 271 v.d.; burada zikrolunan mektup umûmiyetle Karamânî Mehmed Paşa'ya atfolunuyor) zamanında çok şöhret kazanmıştır (Latifî, *Tezkire*, İstanbul, 1314, s. 334 v.d.; Âlî, var. 135a). Tezkireler onun nesrini nazmından daha üstün bularak (bk. Hasan Çelebî, *Tezkire*, Üniv. kütüp., T. Y. nr. 2525, 338a; Beyânî, *Tezkire*, Üniv. kütüp., T.Y. nr. 2568, 92b), onu Mahmud Paşa [b. bk.] ve Tâcî-zâde ile mukayese ederler. Hasan Çelebî (338a)'nin, Mehmed Paşa'ya nazîresi vardır. Muhtelif münşaât mecmualarındaki ebyât ve mektupları için bk. Tâcî-zâde Sâdî Çelebî, *Münşeât*, nşr. Necâti Lûgal-Adnan Erzi, İstanbul, 1956, s. 57, 58, 59, 61; Sarı Abdullah Efendi, *Münşeât*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 3333, 28a—29b.

Nihâyet Karamânî Mehmed Paşa'yı bir müverrih olarak mütâlea etmek lâzımdır. Onun arapça manzum şiirleri ile iki adet risâleyi ihtivâ eden bir tarihi vardır: 1. *Risāla fī tavārīḫ al-salāṭīn al-'oṣmānīya*, 2. *Risāla fī tārīḫ Sulṭān Muḥammed b. Murād Ḫān min āl 'Oṣmān*. Bunlardan birinci Osman I.'dan Mehmed II. (1451)'e, ikincisi 1451'den 13 mart 1480 senesine kadar devam etmektedir. Bilhassa ikinci risâlede 28 hâdiseyi sıralayan Karamânî Mehmed Paşa, fetihleri ve yapıları *abcad* hesabı ile tesbit eden 10 manzûm arapça tarih söylemiştir. İstanbul kütüphânelerindeki nüshalarından (bk. Ayasofya kütüp., arap. yazm., nr. 3204; Âşir Efendi kütüp., nr. 234) en mükemmeli Ayasofya nüshasıdır. Tercümeleri için bk. Mükrimin Halil, *Millî tarihimize dâir eski bir vesika* (*TTEM*, 1924, nr. 3 (80), s. 144 v.d.); İ. H. Konyalı, I, nr. 4.

Bibliyografya: Metinde ismi geçenlerden başka bk. bir de Oruç b. 'Ādil, *Tavārīḫ-i āl-i 'Oṣmān* (nşr. Fr. Babinger), Hannover, 1925, s. 131; Sa'd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ* (İstanbul, 1279), II, 2 v.d.; Yusuf Sinan Efendi, *Tezkire-i halvetiye*) Es'ad Efendi kütüp., nr. 1372), 11a; J. v. Hammer, *Devlet-i Osmâniye tarihi* (trc. Mehmed Atâ), III, 241 v.d.; Fr. Babinger, *GOW*, s. 24 v.d.; ayn. mll., *Mehmed II. le conquérant* (Paris, 1954), s. 443, 489, 493, 495, 540, 564, 571, 578 v.d.; *GOR*, I, 281; *MOG*, II, 242 v.d.; Mehmed Paşa'nın timar ve hasları hakkında bk. Başvekâlet arşivi, Tapu defteri, nr. 7, s. 26, 30, 32, 118, 362.

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

MEHMED PAŞA. MUḤAMMED PAŞA, LALA (? —1606) XVII. asır osmanlı sadrâzamlarındandır. Peçuylu İbrahim (*Tarih*, İstanbul, 1283, II, 145, 248)'e göre, Bosnalı Şâhin-oğlu âilesinden olup, Bosnalı Mehmed Paşa diye meşhûrdur (krş. Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3409, 439b; Abdurrahman Hibrî, *Defter-i ahbâr*, Univ. kütüp., nr. T. 2631, 77b; Evliyâ Çelebî, VII, 197). Kâtib Çelebî, Sokollu Mehmed Paşa ile karâbeti olduğunu söylediği gibi (bk. *Fezleke*, İstanbul, 1286, I, 288; krş. Müneccim-başı, *Ṣaḥā'if al-aḫbār*, İstanbul, 1285, III, 641), Hibrî (*ayn. esr.*, 77b) ile Meḥmed b. Meḥmed (bk. *Nuḫbat al-tavārīḫ va 'l-aḫbār*, İstanbul, 1276, s. 213) de, aynı iddia ile alâkalı olarak, ondan, Sokollu'ya denildiği gibi, Tavil Mehmed Paşa diye bahsederler (krş. Müneccim-Başı, III, 641; Evliyâ Çelebî, VII, 161; bk. bir de Peçuylu İbrahim, II, 353).

Mehmed Paşa'nın evvelâ hangi mevkîleri işgâl ettiğini sarîh olarak bilmiyoruz. Bu husûsta Kâtib Çelebî (bk. *Fezleke*, I, 288)'nin verdiği tafsilât, Müneccim-başı (III, 641) ile Hibrî (77b) de, bâzı küçük farklar ile, aynı esâsa dayanmaktadır. Bu müelliflere göre, Mehmed Paşa, harem-i hassadan çıktıktan sonra, sırası ile, büyük mirâhûr ve yeniçeri ağası olmuştur. Ancak, Kâtib Çelebî (*Fezleke*, I, 288)'nin, Mehmed Paşa'nın rebiülâhır 990'da Saatçı Hasan Paşa yerine yeniçeri ağası olduğunu rivâyet etmesi yanlış olmalıdır. Yeniçeri ağalığının 990'da değil, 999'da olduğunda Müneccim-başı (III, 641) ile Osman-zâde Tâib (bk. *Ḥadîḳat al-vuzarā'*, s. 53) ittifak ediyorlar. Mehmed Paşa, yeniçeri ağası olarak, bir çok seferlere iştirâk etmiş ve büyük muvaffakiyetler kazanmıştır. Nitekim, 1001 (1592) seferi ile Avusturya harpleri başladıktan sonra, 4 mayıs 1594'te arşidük Mathias'ın Estergon'u muhâsarası ve imparator ordusunun Tuna'yı geçerek, Raab (Yanık-Kale) yakınında çadır kurduğu, arşidük Maximilian'ın ileri hareketi sırasında, Sinan Paşa'nın İstanbul'a mürâcaat edip, istimdat etmesi üzerine, osmanlı tarihinde ilk defa olmak üzere, yeniçeri ağası Lala Mehmed Ağa, 15.000 yeniçeri ile, Sinan Paşa'nın maiyetine me'mûr oldu (bk. Mehmed Avfî, *Tarih-i osmânî*, Üniv. kütüp., nr. T. 2385, 160a; Peçuylu İbrahim, *ayn. esr.*, II, 145; Naimâ, İstanbul, 1280, I, 93). Mehmed Paşa, yeniçeri ağası olarak, 1002'de sadrâzam Sinan Paşa'nın Macaristan seferine iştirâk etmiş ve büyük şecâat göstermiştir. Buna rağmen, Tata kalesi muhâsarasının ertesi günü (3 şevvâl 1002) azledilerek, yeniçeri ağalığı Yemişçi Hasan'a verildi (bk. Peçuylu İbrahim, II, 145; Selânikî, *Tarih*, Üniversite kütüp., nr. T. 6027, 159b). Selânikî (159b)'ye göre, Lala Mehmed Ağa bu azilden sonra, Karaman beyler-beyliğine tâyin olunmuştur. Peçuylu İbrahim Efendi (II, 165)'ye göre, Lala Mehmed Paşa, ertesi sene (1003), Anadolu beyler-beyiliğine terfî etmiş, beyler-beyi ve Budin civarı muhâfızı olmuştur. Diğer bir rivâyete göre, Mehmed Paşa'nın beyler-beyi olması, Yanık-kale seferinden sonradır (bk. Hibrî, 77b).

1595'te, imparator Maximilian ordularının baş-kumandanı prens Mansfeld'in Estergon'u muhâsarası sırasında, Âlî (441a)'ye göre, Sinan Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın hâricden yardım etmeği vaadetmesi üzerine, Mehmed Paşa, Bolu sancak beyi Şemsî Paşa-zâde Mahmud Paşa ile birlikte, şehre girmiş ve savaşa iştirâk etmiştir (bk. Topçular-Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Tarih*, Es'ad Efendi kü-

tüp., nr. 2151, 7b; krş. Chalcondyle, *Continuation de l'histoire des Turcs par Artus Thomas*, Paris, 1622, II, 996, „Budin paşası"). Mehmed Paşa ile aynı âileden geldiği anlaşılan Estergon beyi Kara Ali Bey şehit olunca (bk. Peçuylu İbrahim, II, 178; *Continuation*, II, 993), onun yerine Mehmed Paşa geçmiştir (tafsilât için bk. Âlî, 441a v.d.; Selânikî, 204b, 207a; Estergon'a yardım gönderilmesi hakkında yazılan hukümler için bk. Baş-vekâlet arşivi, *Mühimme defteri*, nr. 73, s. 86).

Bundan sonra, Mehmed Paşa'nın, Şemsî Paşa-zâde Mahmud Paşa'yı Nádasdy ve Pálffy Miklós'a göndererek, müzâkereye girîştiği ve kâtibi Ahmed Çelebî ile Peçuylu İbrahim Efendi, bu kumandanlara giderek, kadın ve çocuklar dâhil, bütün kale sâkinlerinin imparatorun gemisi ile Vişegrad'a naklini te'min ettikten sonra, kendisi de yaralı olarak, kaleyi teslim ettiği (Topçular-Kâtibi'ne göre, 8a, 1004 saferinin sonlarında; Naimâ'ya göre, I, 134, saferin başlarında; krş. *Continuation*, II, 1001), daha sonra, 40—50 adet gemi ile Budin'e çekildiği görülüyor (bk. *Cantinuation*, II, 1001; Naimâ, I, 134; ayrıca bk. Kâtib Çelebî, *Fezleke*, I, 64). Harbin 4. senesinde (1005 = 1596), sefere çıkmağa karar veren Mehmed III., daha evvel Mehmed Paşa'ya gönderdiği fermanda, onun Ösek köprüsü başında bulunmasını bildirmiş ve mezkûr fermanda kendisine vezîr diye hitap edilmiştir (bk. Topçular-Kâtibi, 12a; krş. Âlî, 449a; Peçuylu İbrahim, II, 193). Mehmed III. ile birlikte, Eğri muhâsarasına iştirâk eden Mehmed Paşa, kaleyi şimâlden tazyik ettiği gibi (Peçuylu İbrahim, II, 193; *Tarih-i bilâd-ı Üngürüs*, Hâlet Efendi kütüp., nr. 623, 26b) osmanlı ordusunun 12 teşrin I. 1596'da kaleye girmesi üzerine, kalenin muhâfazasına me'mûr olarak (Peçuylu İbrahim, II, 195; Hasan Bey-zâde, *Tevârîh-i âl-i Osmân*, Nûruosmâniye kütüp., nr. 3106, 509a; diğer bir rivâyet için bk. Topçular Kâtibi, 26a, 27a), büyük muvaffakiyet göstermiştir. Mehmed Paşa, Rumeli ordusunun kumandanı sıfatı ile, Haçova muhârebesine iştirâk etmiş ve sağ cenâhın başında savaşmıştır. 1005 (1597)'te, vezîr-i âzam Satırcı Mehmed Paşa ile birlikte, Macaristan seferine iştirâk eden Mehmed Paşa (Hasan Bey-zâde, 521b v.d.; Peçuylu İbrahim, II, 207 v.d.; Topçular Kâtibi, 47b), pâdişahın teveccüh ve iltifâtına mazhar olarak, 1006 senesi zilhiccesinde, Rumeli beyler-beyi oldu (Topçular Kâtibi, 47b, 49a; Hasan Bey-zâde, 521b) ve Varad muhâsarasında bulundu.

Mehmed Paşa, sadrâzam İbrahim Paşa'nın maiyetinde seferlere iştirâk etmiş (bk. Mustafa Sâfî, *Zubdat al-tavârîḫ*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2428, 259b; Topçular Kâtibi, 62a) ve tahkik edemediğimiz bir rivâyete göre (bk. Evliyâ Çelebî, VII, 199), kethüdâsı Abdî Ağa'yı göndererek, Papa kalesini aldıktan sonra, kendisine iltihak eden fransız kuvvetlerinin başında Bolondvar ve Lak palankaları önünde görünmüş ve bu iki mevkiin zaptını müteâkip, Kanije'de orduya mülâkî olmuştur. Mehmed Paşa, muhâsaraya iştirâk etmiş ve kale 44 gün devam eden bir savaştan sonra, türk kuvvetlerine teslim olmuş idi (14 rebiülâhır 1009 = 23 teşrin II. 1600). Mehmed Paşa, 1602 senesi ağustosunda (muharrem 1011), Rumeli ordusunun kumandanı ve Budin muhâfızı sıfatı ile, İstolni-Belgrad muhâsarasına iştirâk etti ve 34 gün süren muhâsara sonunda, kale Mehmed Paşa'nın gayreti sâyesinde, istirdat edildi (Peçuylu İbrahim, II, 242 v.d.; Topçular Kâtibi, 70b, krş. Kâtib Çelebî, I, 178 v.d.; Naimâ, I, 297 v.d.). Bundan sonra, avusturyalıların Budin'i muhâsara ederek, şehri sıkıntıya düşürmeleri yüzünden, beyler-beyi Ali Paşa ile Budin kadısı Hâbil Efendi'nin sadrâzama mürâcaat edip, Mehmed Paşa'yı bir mıkdar kuvvet ile, şehirde bırakmasını teklif etmeleri üzerine, sadrâzam 2.000 yeniçeri, cebeci ve topçu ile birlikte müdâfaanın devamına Mehmed Paşa'yı me'mûr etti (teşrin II. 1602). Mehmed Paşa zaferle neticelenen harekâtı idâre etmiş ve 10 rebiülâhırda (27 eylûl) bir hurûc hareketine teşebbüs ederek, muhâsırları dağıtmış, gerek bu hurûc ve gerek havanın muhâlefeti arşidük Mathias'ı muhâsarayı ref' ile ric'ate mecbûr etmiştir (Peçuylu İbrahim, II, 250; Kâtib Çelebî, I, 182; Naimâ, I, 292). Mehmed Paşa, Budin müdâfaasındaki şecâatine mükâfâten, vezîr-i sâlisliğe terfî ve Macaristan serdarlığına tâyin olundu.

Bu sırada Mehmed Paşa ile celâlî Deli Hasan arasında çıkan ihtilâf hakkında mâlûmatımız pek azdır. Deli Hasan, Celâlî reisi ile birlikte hareket etmek istemeyen Kırım hanı Gâzî Giray II. (1554—1608)'ın, yapılan teşebbüslere rağmen (Peçuylu İbrahim, II, 271), Kırım'a dönmesi üzerine (30 zilkâde 1012 = 11 mayıs 1603), Ösek köprüsünde, bu senenin Macaristan seferini açmış olan Mehmed Paşa'ya iltihak etmiştir. Lala Mehmed Paşa, Budin'in cenûbunda Erçin civarında, Hamza-Bey palankasına geldiği zaman, Peşte'ye hâkim bulunan düşman ordusu Çepel adasına köprü kurmuş ve Tuna'yı keserek, Budin'e yardım edilmesine mâni olmuş idi. Lala Mehmed Paşa ile Deli Hasan Peşte üzerine yürüdüler. Ancak mezkûr adaya köprü

atmak için yapılan teşebbüs ilerilememiş ve Derviş Paşa kumandasında geçirilen kuvvet 4 safer 1012 (14 temmûz 1603)'de düşman tarafından imhâ edilmiştir [bk. mad. BUDİN]. Bunun üzerine Budin'in müdâfaasını Rumeli beyler-beyi Murad Paşa'ya ve Ösek'in müdâfaasını Deli Hasan'a bırakan Mehmed Paşa, Anadolu askerine izin vermiş, kendisi de Belgrad'a çekilmiştir. Macaristan işlerinin ehemmiyet kesbetmeğe başladığı sırada, Mehmed Paşa, 28 safer 1013 (26 temmûz 1604)'te, Belgrad'da vefat eden sadrâzam Yavuz Ali Paşa'nın yerine, Macaristan'daki zaferlerin âmili olması dolayısı ile, sadrâzam oldu (Peçuylu İbrahim, II, 296; Topçular-Kâtibi, 104b; Şâfî, *Zubdat al-tavârîḫ*, II, 7b; Hasan Beyzâde, 568a).

Sadrâzam Lala Mehmed Paşa, düşmanın Peşte'yi terkedip kaçması üzerine, Földvar ve Adony (Can-Kurtaran) kalelerini tahkim ile Budin'e gelmiş ve Budin köprüsünü tâmir ettirmiştir. Mehmed Paşa, büyük bir kuvvet ile gelip, Vaç, sonra da Peşte ve Estergon'u muhâsara ettiği hâlde (bk. Topçular-Kâtibi, 105a v.d.; Şâfî, II, 10a), yeniçeri ağası Nakkaş Hasan Paşa'nın idâresizliği yüzünden, muvaffak olamamış ve bir müddet sonra kalgay Toktamış Giray ile Rumeli beylerbeyi Hasan Paşa'yı, akıncı kuvvetleri ile, Macaristan topraklarına göndermiştir.

Bu sırada, İstanbul'a gelip, Ahmed I. tarafından çok mültefitâne bir şekilde karşılanan Mehmed Paşa, mümkün olduğu takdirde, sulh akdi ile Macaristan işinin halline me'mûr edildi (21 mayıs 1605 = 3 muharrem 1014). Ösek'ten hareket eden Mehmed Paşa, 15 ağustosta (30 rebiülevvel) Boçkay İstvan'a bir mektup yazmış, ona ilk defa Macaristan kıralı unvânı ile hitap ettiği gibi, 2.000 duka gönderdiğini iş'âr ve Uyvar'ı muhâsaraya dâvet etmiş idi. Ösek'te bir meclis toplayarak, seferin hedefini tâyin eden Mehmed Paşa (*Fezleke*, I, 257; krş. Topçular-Kâtibi, 112a), Estergon'un zaptı ile neticelenen harekâtı idâre etmiş, Bosna beyler-beyinin Budin'den getirdiği malzemeyi askere dağıttıktan sonra, bir mektup ile Boçkay'ı dâvet etmiş ve kendisi 30 ağustos (14 rebiülâhır) cumâ günü Estergon'a gitmiştir (Şâfî, II, 15a). Mehmed Paşa, Parkany (Ciğer-Delen) ve St. Thomas (Tepe-Delen) istihkâmlarını muhâsara etmiş ve Vişegrad'ın sukutunu müteâkip, Bosna beyler-beyi Husrev ve Budin beyler-beyi Mustafa Paşa'ların yardımı ile, evvelâ St. Thomas tepesini, birbirini müteâkıp, üç hücûm ile aldığı gibi (Şâfî, II, 17a; Topçular Kâtibi, 112a), Estergon'un Su-Kulesi'ni Bosna beylerbeyi Husrev Paşa'ya zaptettirmiş ve nihâyet 6 gün sonra, umûmî bir hücûm ile, iç kaleyi de teslime mecbûr etmiştir. Peçuylu İbrahim Efendi'nin kaledekiler ile müzâkereye girîştiği (II, 305 v.d.; krş. *Fezleke*, I, 260) ve bunlardan bir kısmının bütün malları ile berâber çekilip gittiği (bk. Şâfî, II, 18a; *Continuation*, II, 1081) ve fransız menşe'li olanlardan bir kısmının da türklere iltihak ettiği görülüyor. Mehmed Paşa'nın bu muzafferiyeti Boçkay tarafından muhâsara edilmekte olan Uyvar'ı korkutmuş ve Estergon'un fethini müteâkip, Husrev Paşa'nın refâkatinde, 1.000 yeniçeri ile gelmesi üzerine, onu teslim olmağa mecbûr etmiştir. Osmanlı — Avusturya harpleri sırasında, erdellilerin emniyetini kazanan Boçkay, Uyvar'ın zaptından sonra, Osmanlıların teveccüh ve iltifâtına mazhar olarak, Rakos sahrâsında, sadrâzam Lala Mehmed Paşa'nın huzûrunda cereyân eden bir merâsim ile, kıral olarak, tâc giymiş (tafsilât için bk. Topçular Kâtibi, 114a; Naimâ, I, 404) ve bir şart ile hânedanında verâseti mutazammın olan berâtı almıştır (20 teşrin II. 1605).

Osmanlı ordusunun şarkta mağlûbiyete uğradığı sırada, Mehmed Paşa'nın İran ordusu serdarlığını derûhde etmek üzere, İstanbul'a gelmesi, yahut ikinci vezîrlik ile, Belgrad'da kalmak üzere, mühr-i hümâyûnu göndermesi kendisine teblig olundu (bk. Naimâ, I, 419). Mehmed Paşa, 7 zilkâde 1014'te İstanbul'a gelerek, Ahmed I. nezdinde müteaddit teşebbüslerde bulunmuş ise de, muvaffak olamamış, Dervîş Paşa'nın tezvirleri üzerine Üsküdar'a çadırını kurdurmuş ve bir müddet sonra kendisine felc ârız olarak (Hasan Bey-zâde, 569b; Topçular-Kâtibi'ne göre, 119b, hümmâ-i muhrikaya müptelâ olarak), 15 safer (Şâfî'ye göre, II, 56a, 16 muharrem) 1015 (23 mayıs 1606)'te vefat etmiş (Peçuylu İbrahim, II, 319; ölümü hakkındaki rivâyetler için bk. Topçular-Kâtibi, 119b; Hasan Bey-zâde, 569b; vefatı için söylenen tarih beyiti için bk. *Fezleke*, I, 288. Lala Mehmed Paşa, Sun'ullah Efendi'den nakledilen rivâyete göre, sadârete geçmek isteyen Derviş Paşa tarafından, bir portekizli tabip vâsıtası ile, zehirletilmiştir, Peçuylu İbrahim, II, 320; Naimâ, I, 426; J. v. Hammer, VIII, 74) ve Eyüb'de Sokollu türbesine defnedilmiştir.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. bir de Kara Çelebî-zâde, *Ravżat al-abrâr* (Bulak, 1248), s. 499, 500 v.d.; A. Sagredo, *Memorie istoriche de Monarchi Ottomani* (Venetia, 1679), s. 564, 566, 570, 573 v. dd.; Mignot, *Histoire de l'Empire*

Ctr·m.an (Par's, 1771), s 267 v.d.; A. Lefaivre, *Les Magyars pendant la domination ottomane en Hongrie* (Paris, 1902), I, 251 v.d.; Ch de Coeckelberghe de Dutzell, *Histoire de l'Empire d'Autriche* (Vienne, 1847—1851), V, 301 v. dd.; N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* (Gotha, 1910), III, 336 v.dd. Mehmed Paşa'nın mülknâme ve evkafı muhâsebesi için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. E 7779, 3842, D 6378 (tarih: 1013—1015 = 1604—1606); ayrıca bk. masraf defteri, nr. 7304 D (tarih: 1013=1604).

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

MEHMED PAŞA. MUḤAMMED PAŞA, RÛM, Fâtih devri vezîrlerinden. Menşe'i hakkında muâsırı olan kaynaklarda sarîh bilgi yoktur. İbn Kemâl (*Tavārīḫ-i āl-i ʿOṣmān*, nşr. Şerâfeddin Turan, Ankara, 1954, s. 279)'e göre, Mehmed Paşa'nın İstanbul'un fethini müteâkip, esir düşen rumlardan olduğu hakkındaki kayda mukabil, Âşık Paşa-zâde onun ve babasının istanbulluların dostu olduklarını bildirir. Babinger (*Mahomet II. le conquérant*, Paris, 1954, s. 307)'e göre, Mehmed Paşa'nın, menşe' itibârı ile Dimetoka veya Anadolu'dan gelmiş olması ihtimâli kuvvetlidir.

Mehmed Paşa'nın nasıl yetiştiğini sarih olarak bilmediğimiz gibi, pâdişah nezdindeki mevkii hakkında da pek az mâlûmâtımız vardır. İhtimâl sarayda bir müddet tahsil ve terbiye gören Mehmed Paşa, Fâtih'in Arnavutluk seferinden (870 = 1466) avdetinden sonra, pâdişahın teveccüh ve iltifâtına mazhar olarak, vezîrlik rütbesine nâil oldu. Bu hususta mevsûk kaynaklardan bir çoğu (msl. bk. İbn Kemâl, s. 278; Neşrî, *Cihannümâ*, nşr. Fr. Taeschner, Leipzig, 1951, s. 202; Âşık Paşazâde, nşr. Fr. Giese, s. 162) birleşiyorlar. Bu sırada ikinci vezîr tâyin edilen Mehmed Paşa'nın, Mahmud Paşa [b. bk.] ile arasında çıkan ihtilâf hakkındaki mâlûmâtımız pek azdır.

872 (1468)'de, Fâtih ile birlikte, Karaman seferine iştirâk eden Mehmed Paşa, vezîr-i âzam Mahmud Paşa'nın Karaman-oğlu Pîr Ahmed [b. bk.]'i yakalayamaması hâdisesini istismar ederek, orduyu ve pâdişahı kazanmak için, vezîr-i âzamın bu işte ihmâli olduğunu ileri sürdü (bk. İbn Kemâl, s. 294; Saʿd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, İstanbul, 1279, I, 511).

Bir müddet sonra da, Karaman ilinin merkezindeki amele ve san'at erbâbının kâmilen İstanbul'a nakline me'mûr olan Mahmud Paşa'nın, göçe mecbûr tutulan karamanlılardan bir kısmını yerlerinde bırakıp, gidenleri de teselli etmesi (bk. İbn Kemâl, s. 291) üzerine, Rum Mehmed Paşa'yı tutan zümre, onu büsbütün gözden düşürmek için zengînleri değil, fakirleri tehcir ettiğini ve rüşvet aldığını iddia ettiler (bk. Hadidî, *Tavārīḫ-i āl-i ʿOṣmān*, Üniversite kütüp., TY, nr. 1268, 139b). Bu hususta pâdişaha yapılan telkinler te'sirini göstermekte gecikmedi; vazifesi Rum Mehmed Paşa'ya verildi (bk. Neşrî, s. 203).

Rum Mehmed Paşa, Mahmud Paşa'yı istihlâf ederek, Konya ve Lârende ahâlisini memleketlerinden ayırmış ve halkın tehciri, muâsır osmanlı vak'a nüvisleri tarafından, şiddetle tenkit edilmiştir. Âşık Paşa-zâde (s. 163)'ye göre, Mehmed Paşa, Mevlânâ sülâlesinden Emîr Ali Çelebî (Babinger, s. 326'da, yanlış olarak, Ahmed Çelebî)'yi tehcire mecbûr tuttuğu gibi, lârendelileri de şiddetle tazyik etmiştir (krş. Neşrî, s. 203; Saʿd al-Dīn, I, 512).

Bu arada Mehmed Paşa'nın, vezîr-i âzam olarak, devlet büyükleri arasında yaptığı değişikliklere de işâret etmek icâp eder; nitekim Keblü-oğlu Muḥy al-Dīn kazaskerlikten azledilerek, yerine Mevlânâ Vildan tâyin edildiği gibi (bk. Neşrî, s. 203; Âşık Paşa-zâde, s. 164), pâdişahın hocası Molla Sinan, Has Murad, Gedik Ahmed ve Uzgur-oğlu İsâ Bey, vezîrlik hizmetleri yanında, paşa sıfatlarını almışlardır (bk. Babinger, *ayn. esr.*, s. 327). Karaman-oğullarından Kasım ve Pîr Ahmed Bey'lerin, türk ordusu çekildikten sonra, müştereken hareket ederek, Lârende'yi geri almaları yüzünden, Karaman halkının kendileri ile birleşip, yeni hareketlere tevessül etmeleri üzerine, 874 (1469/1470)'te, Fâtih Karaman işinin halline Mehmed Paşa'yı me'mûr etti. Mehmed Paşa Karaman seferinde şiddetli hareket etmiş ve halkın Karaman-oğullarına yardım etmesi bahânesi ile, Lârende [bk. mad. KARAMAN] ve Ereğli'yi tahrip ettikten sonra, bu mıntakada, osmanlı müelliflerine göre (msl. bk. Neşrî, s. 204 v.d.; Âşık Paşa zâde, s. 165 v.d.), zulümler yapmış idi. Ancak onun memleketi yağma ederek, bir çok insanı öldürmesi, halkı büs-bütün Osmanlılar aleyhine çevirdi; lârendelilerin, Medine'ye vakfedilmiş câmi ve medreselerin de taarruza mârûz kalmasını tenkitleri hiç bir netice vermedi. Neşrî (s. 205) ile Âşık Paşa-zâde (s. 166)'ye göre, Mehmed Paşa bundan sonra, Alâiye'ye kadar gitmiş ise de, Alâiye beyinin kız kardeşi zevcesi olduğu için, bundan vazgeçmiş ve Karamanlıların yardımcısı Varsaklar üzerine yürümüştür. Varsak beylerinden Uyuz Bey'in pususuna düşmüş ve Âşık Paşa-zâde'nin bildirdiğine göre, güçlükle canını kurtarmış olan Mehmed Paşa, Karaman'da elde ettiklerini ve ağırlıklarını onlara bırakmıştır. Bu mağlûbiyet Pîr Ahmed Bey ile kardeşleri Karaman ve Kasım Bey'leri tekrar iş başına getirdiğinden, Fâtih Rum Mehmed Paşa'yı azlederek, Karaman işinin halline İshak Paşa'yı me'mûr etti (1470). Muâsır kaynaklara göre, Mehmed Paşa ancak 3 ay vezîr-i âzam olarak hizmet etmiştir. Bununla berâber, kendisi Eğriboz seferine (1470) iştirâk etmiş ve bu seferde bir takım yararlıklar göstermiştir; nitekim, Fâtih, venediklilerin Eğriboz'a muhtemel taarruzlarını önlemek maksadı ile, Mehmed Paşa'yı bu işle tavzif etmiştir (bk. *Eğriboz fetih-nâmesi*, Topkapısarayı müzesi, farsça, nr. 10822, nşr. A. Ateş, *Mânevî ve Eğriboz fetih-nâmesi*, zeyil: *Eğriboz fethine âit iki vesika, Fâtih ve İstanbul*, I, sayı 3—6, s. 307 v.d.). Mezkûr vesikadan anlaşıldığına göre (s. 307), Mübârizüddin lekabını taşıyan Rum Mehmed Paşa, Venedik donanmasına karşı, lüzûmlu tedbirler almıştır (ayrıca bk. İbn Kemâl).

Bâzı kaynaklardan anlaşıldığına göre, Mehmed Paşa mâlî işler üzerinde vukûf sâhibi idi ve İstanbul'un yeniden iskânı meselesi ile meşgûl olmuş idi. Fâtih'in müzâharetini te'min ettikten sonra, İstanbul'da mukataa tâbir olunan istîcar vergisini yerleştirmesi ve bu verginin yeni müslüman muhâcirler hakkında adâletsiz olduğu iddia edilmesi, ulemâ arasında hoşnutsuzluk uyandırmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, mukataa bizzat pâdişah tarafından te'sis edilmiş ise de, çok geçmeden, kaldırılmış (bk. Âşık Paşa-zâde, s. 133), sonra tekrar konmuş ve tatbikı Mehmed Paşa'ya havâle olunmuştur.

En eski mukataa defterinin, 858 (1454) senesinden başlayarak, 25 senelik mukataa hesaplarını ihtivâ ettiğini bildiğimize göre (bk. Başvekâlet arşivi, Mâliyeden müdevver defterler, nr. 176; Ali Emîrî tasnifi, nr. 6), Rum Mehmed Paşa'nın tatbik ettiği mukataa ve iltizâm usûlü ilk devirde osmanlı mâliyesinin temelidir ve timar ile haslara geniş ölçüde tatbik edilmiştir (bk. Halil İnalcık, *Bursa şer'iye sicillerine göre Fâtih Sultan Mehmed'in fermanları*, *Belleten*, sayı 44, s. 693; bk. bir de Fr. Giese, *Isl.*, 1931, XIX, 268 v.d.).

Mehmed Paşa 875 (1470) senesi sonunda azil ve idâm edilmiştir (Rivâyetler için bk. Neşrî, s. 205; Âşık Paşa-zâde, s. 134). İbn Kemâl (s. 279)'e göre Rum Mehmed Paşa'nın öldürülmesine, Karamânî Mehmed Paşa [b. bk.] ile aralarındaki ihtilâf sebep olmuştur.

Rum Mehmed Paşa, Üsküdar'da yaptırmış olduğu câmii (kıble kapısı arkasında arapça kitâbesinin sonundaki *minnā taḳabbal rabbanā, 876* tarihinden anlaşıldığına göre, ölümünden bir sene sonra, ikmâl edilmiştir. Bk. E. H. Ayverdi, *Fâtih devri mimarîsi*, İstanbul, 1953, s. 219, resim 173) yanındaki türbede medfûndur (bk. Ayvansarâyî, II, 195).

Mehmed Paşa Üsküdar'da bir imâret, bir medrese ve bir hamam yaptırmıştır (Âşık Paşa-zâde, s. 198; Ekrem Hakkı Ayverdi, *ayn. esr.*, s. 219 v.d.). Mezkûr türbede, Mehmed Paşa'nın ahfâdından Nâzır Paşa-zâde Mehmed Efendi ile kızı Nâzır Ayşe Hanım'ın kabirleri de bulunuyor (E. H. Ayverdi, s. 222). Tapu defterlerinde (bk. Başvekâlet arşivi, nr. 20, s. 145; krş. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, İstanbul, 1952, s. 334) Mehmed Paşa'nın Üsküdar'daki imâretine, İstanbul'da hamam, ev ve dükkânlar ile birlikte, Dimetoka'da, Ada nâhiyesinde, Fâtih'in kendisine hediye etmiş olduğu Toyca-Oruzlu köyünü vakfeylediği bildirilmektedir.

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

MEHMED PAŞA. MUḤAMMED PAŞA, SOKULLU, ṬAVÎL (1505—1579), Osmalı devletinin meşhûr sadrâzamlarındandır. Bosna'da Višegrad kazasının Rudo nâhiyesinde, Sokoloviç (*sokol* „şâhin" kelimesinden) köyünde mârûf bir âileden (Şâhin-oğulları âilesi, Peçevî, *Tarih*, I, 25) 1505'te doğdu. Bu geniş âilenin diğer bir kolu yine bu nâhiyede Ravanci köyünde yaşıyordu ki, bâzı sırp tarihçilerine göre (İ. Vukiçeviç, *Glasoriti Hrvati*, Zagreb, 1886), o bu kola mensup idi. Hıristiyan adı Bayo olup, bunun tasgir şekli Bayiça idi. Vakfiyesinde (Millet kütüp., Ali Emîrî, nr. 933) babası, sonradan aldığı islâmî ad ile, Cemâleddin Sinan Bey olarak zikredilmektedir. Akrabalarından biri, büyük bir ihtimâle göre dayısı, Taşlıca civarındaki Mileşeva manastır ve kilisesinde râhip bulunduğu için, bir müddet çobanlık yapan bu yeğenini kiliseye yanına almış idi.

Kanûnî Sultan Süleyman'ın cülûsunu müteâkip, Bosna'ya devşirme vazifesi ile gönderilen rikâbdarlardan ve yaya-başıları zümresinden Yeşilce Mehmed Bey bu köye de uğramış. 15—16 yaşlarında bulunan Sokullu'yu beğenerek ve âilesini nâsiyesinde devlet alâmetleri göründüğünü ve büyük bir istikbâle nâmzed bulunduğunu söylemek suretiyle, iknâ ederek (tafsilât için bk. *Cavāhir al-manāḳib*, Millet kütüp., nr. 1031, var. 18), teslim almış ve diğer devşirmeler ile Edirne'ye getirmiş idi. O sırada Edirne'de bulunan pâdişah, Bosna ve diğer komşu sancaklarda mârûf âilelerden toplanan 40 çocuk arasında, küçük Sokoloviç'i görmüş ve onun da Edirne sarayında tahsil ve terbiyeye başlamasını emretmiş idi. Mehmed adını alan bu çocuk bir müddet Edirne sarayında kaldıktan (*Cavāhir al-manāḳib*) sonra, İstanbul'da saray-ı âmireye alındı ve küçük odalarda pâdişahın hizmetine ayrıldı. Gerek bu hizmetlerinde, gerek daha

sonra iç hazînedeki vazifesinde takdir gördü. Evvelâ rikâbdarlık, sonra çuhadarlık mertebesine yükseldi. Daha sonra sarayda, silâhdarlık gibi, mümtaz bir vazifeye getirildi. Bu esnâda pâdişah tarafından daha yakından tanındı. Zekâ ve kabiliyeti takdir edilerek, sık-sık huzûra kabûl olundu. Bu vazifede iken, itibârı da artmış bulunan Mehmed Ağa, Bosna'da köyünde kalmış olan âile ve akrabâlarını görmek ve onları İstanbul'a getirtmek istedi. O sırada Bosna cizyesini toplamağa me'mûr edilen Ahmed Bey isminde biri vâsıtası ile, babasını ve ortanca kardeşi ile küçük kardeşi yerine gönderilen amca-zâdesini (Sokullu-zâde Mustafa Paşa) yanına getirtti ki, bu çocuklar da pâdişaha takdim olunmuş ve Galatasarayı'na alınmışlardı. Babası, Cemâleddin Sinan Bey adını alarak, yanında kaldı; sonraları annesini de getirtti (bk. *Cavâhir al-manâḳib*).

Sokullu'yu bundan sonra bir müddet sarayda çaşnigir-başı olarak görüyoruz. 1541 seferi esnâsında ise, kendisine, büyük kapucubaşılık vazifesi gibi, yüksek bir mevkî tevcih edildi (*Cavâhir al-manâḳib*, var. 19). Onun taşraya çıkması ve devlet hizmetinde ilk mühim vazifesi, 1546'da Barbaros Hayreddin Paşa'nın vefatında, sancak beyliği pâyesi ile, kapudan-ı deryâlığa tâyini ile başladı. İki seneden fazla kaldığı bu vazifede Sokullu, tersâneyi iyi idâre etti. Bu sırada bir defa da Trabulusgarp fethine gönderildi (krş. Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibâr fî asfâr al-biḥâr*, s. 60) ve İran seferinde, Semiz Ali Paşa [b. bk.]'nın vezâret ile Mısır beyler-beyliğine tâyini üzerine, münhal kalan Rumeli beyler-beyliğine getirildi (1549).

Avusturyalılar ile 1547'den beri câri olan sulh Erdel meseleleri yüzünden bozulmak istidadını gösterince ve Erdel idârecilerinden Frater György diye anılan Martinuzzi'nin pâdişaha gönderdiği mektupların, Budin beyler-beyi vâsıtası ile alınan mâlûmattan, hakikate aykırılığı anlaşılıp da, Osmanlı devletine tâbî olan bu memleketin avusturyalılara teslim edilmek üzere olduğu görülünce (1551), Rumeli beyler-beyi Sokullu Mehmed Paşa Erdel harekâtına me'mûr edildi. Semendire sancak beyi Rüstem Bey, Niğbolu sancak beyi Mehmed Bey ve ayrıca bir kısım Kırım ve Dobruca kuvvetleri, Eflâk ve Boğdan voyvodalarının gönderdikleri kıt'alar ile, İstanbul'dan sevkedilen 2.000 kişilik bir yeniçeri kuvveti de Sokullu'nun emrine verilmiş idi. Berâberinde Ulama Paşa olduğu hâlde serdar, Slaukamen'de ordugâhını kurduktan sonra, Mihal-oğlu Ali Bey'in akıncıları ve Budin beyler-beyi Hâdım Ali Paşa [b. bk.]'nın kuvvetleri de bunlara iltihak etti. Martinuzzi bu hazırlıkları görünce, Rumeli beyler-beyini de kısa bir müddet oyalamağa muvaffak oldu ve Sokullu'nun, vergi ve diğer meseleler hakkında gönderdiği mektuba karşı bir takım te'minat vermeğe çalıştı ise de, 80.000 kişilik bu seferî kuvvetin 6 ramazan 958 (7 eylûl 1551)'de buradan hareket ile Peterwardein'den Tuna'yı ve Titel kalesi yakınlarından Tisza nehrini geçerek, Erdel'e girmesine mâni olamadı. Sokullu 18 eylûlde Tisza nehri üzerinde bulunan Beçe (Becse) kalesini kuşattı. Kale sokaklarına kadar devem eden bir çarpışmadan sonra, burayı fethetti. Müteâkiben Beçkerek (Becskerek) kalesi üzerine yürüdü ki, kale muhâfızları kaçtıkları için, burası kolaylık ile serdarın eline düştü (21 eylûl). Sokullu Mehmed Paşa, daha sonra, Maroş nehri üzerinde Çanad (Csanád) kalesi üzerine yürüdü. Cenûbî Macaristan'da sâkin, Rác denilen sırplar tarafından müdâfaa edilen bu kale, kumandanları Ugod Ferenc'in anahtarlarını Sokullu'ya teslimi ile alındı. Bu hâdise, civardaki kalelere de bir örnek teşkil etti ve böylece büyük-küçük 12 kale Osmanlıların eline geçmiş oldu.

Bundan sonra Sokullu Erdel'in belli-başlı müstahkem kalelerinden Lipova (Lippa) üzerine yürüdü. Avusturya kumandanı Castaldo'nun buraya bıraktığı kuvvetlerin ve bunların macar kumandanı Petö János'un, müdâfaanın imkânsızlığını görerek, kaçmalarından sonra, ahâli cizyeyi kabûl ederek, kaleyi Sokullu'ya teslim etti. Buraya Ulama Paşa kumandasında bir kısım kuvvet bırakan Sokullu, Lozsoncy Istvan'ın inatla müdâfaa ettiği Tamşvar'ı muhâsara eylemiş ise de, gördüğü mukavemet üzerine, muhâsarayı kaldırmış (16 teşrin I.), Belgrad'a çekilmiş ve kış mevsiminde Erdel harekâtını buradan idâre etmiş idi. Bu arada Erdel'de siyâsî hakka sâhip 3 millete (Macar, Sekel, Sakson) ve Kronstadt (Brassó), Hermannstadt (Nagyszeben) ve Szasz-Sebes şehirleri hâkimlerine, pâdişah ve devlete sadâkatlerini muhâfaza etmeleri husûsunda, müteaddit emirler gönderdi. Fakat bunların pek te'siri olmadı; çünkü Frater György bir müddetten beri, memleketi Osmanlılar aleyhine ayaklandırmağa çalışıyordu ki, kısmen bunun neticesi olarak, bir kısım Erdel kuvvetlerinin iştirâki ile, Castaldo ile Pallaviçini, Lipova'yı geri almağa muvaffak oldular (5 kânûn I. 1551).

Ertesi sene, Erdel harekâtına ikinci vezîr Kara Ahmed Paşa [b. bk.] me'mûr ve serdar olunca, Sokullu Mehmed Paşa da Rumeli beyler-beyliği kuvvetleri ile, onun emrine verildi.

Tamşvar'ın fethinden (temmûz 1552) sonra, serdar ile birlikte, daha bâzı kalelerin zaptında hizmet ve yararlığı görülen Sokullu, o sıralarda şimâlî Macaristan'ın en müstahkem kalelerinden Eğri muhâsarasında bulundu: otağını serdarınki ile birlikte Eğri vâdisinde ve Aegidius dağı yamaçlarında kuran (11 eylûl) Rumeli beyler-beyi, bu kalenin muhâsarasında da, kaleyi kurtaran Dobo, Mecskey ve Bornemisszca gibi macar kumandanlarına karşı, 35 gün büyük gayretler sarfetti, fakat mevsim sonunda, muhâsara ordusu ile birlikte, Belgrad'a kışlağa çekilmek zorunda kaldı (bk. Peçevî, I, tür. yer.; Solak-zâde, s. 514 v.dd.; J. v. Hammer, *Devlet-i osmaniye tarihi*, VI, tür. yer. Istvánffy ve Forgach'dan naklen; Sokollu'un mektupları için bk. G. Pray, *Epistolae procerorum regni Hungarii, 1490—1711*, II, 282 ve tür. yer). Diğer taraftan Sokollu bu sırada babasına Bosna'da zeâmetler tahsis ediyor, 7 senedir pâdişahın hizmetlerinde bulunan amca-zâdesi Mustafa Ağa (Paşa)'ya 33 akçe sipâhî ulûfesi ile, Bosna'da Brod kadılığının cizyesini toplama işini verdiriyordu (krş. *Cavâhir al-manâḳib*; Abdurrahman Şeref, *Sokullu Mehmed Paşa'nın evâil-i ahvâli ve âilesi hakkında*, *T O E M*, nr. 29, s. 257—265).

İran harbi (Nahçivan seferi) tekrar başlıyacağı sırada, Sokullu, pâdişahtan 1552/1553 kışını geçirmek üzere, Rumeli askeri ile Gelibolu'dan geçip, Tokat'ta kışlamak emrini aldı ve böyle hareket etti. Ancak pâdişahın sefere çıktığı ve sâdece şehzâde Mustafa'nın idam edildiği 1553 senesi sefer mevsiminde, Rumeli beyler-beyinin dikkati çeken her hangi bir hâdiseye karıştığı görülmemektedir. Sâdece pâdişahın 1553/1554 kışını Haleb'de geçirdiği esnâda, Sokullu Mehmed Paşa'nın da, eyâleti kuvvetleri ile, yine Tokat'ta kışladığını biliyoruz. Ertesi sene Erzurum istikametinde hareket eden orduya iltihak eden (5 haziran 1554) ve bilâhare Nahçivan üzerine yürüyüşte sol kolda yürümeleri ferman olunan Sokullu Mehmed Paşa'nın Rumeli eyâleti kuvvetleri bilhassa dikkati çekecek mükemmeliyette bir techizâta mâlik idi (Peçevî, I, 305, 309). Daha sonra vezîr-i âzam Ahmed Paşa'nın Gürcistan kalelerine karşı harekâtında da Sokullu'nun vazife aldığı görülmektedir. Seferin hitâmında ve pâdişahın sene sonlarında Amasya'ya geldiği sırada, o üçüncü vezîr olarak, divan-ı hümâyûna alındı ve artık bundan sonra, Kanûnî'nin en çok itimad ettiği devlet adamlarından biri olarak, bu vazifeyi îfâ etti. Pâdişah ertesi sene temmûz nihâyetlerinde (1555) İstanbul'a gelince, onu o sırada Dobruca taraflarında türeyen Düzme Mustafa üzerine gönderdi. 3.000 yeniçeri ve dört bölük ağası ile birlikte vak'a mahalline müteveccihen hareket eden Sokullu, Edirne'de karargâhını kurduğu sırada, Niğbolu sancak beyinin Düzme Mustafa'yı yakalayıp, kendisine teslim eylemesi ile, bu hâdise kapandı ve onu fazla uğraştırmadı.

Sokullu Mehmed Paşa'nın üçüncü vezîrliği esnâsında mühim rol oynadığı diğer bir hâdise, şehzâde Bayezid — Selim mücâdelesidir (1559); pâdişah, evvelâ iki şehzâdesi arasında her hangi bir mesele çıkmaması ve kendilerine gösterilen yeni sancaklarını kabûlde muhâlefet etmemeleri için, birer hatt-ı hümâyûn ile, Sokullu Mehmed Paşa'yı şehzâde Selim'e, dördüncü vezîr Pertev Paşa'yı da Bâyezid'e göndermiş idi. Şehzâde Selim, bu sırada kızı İsmihan Sultan ile izdivacı kararlaştırılmış bulunan Sokullu'yu iyi kabûl etmiş ve pâdişahın irâdesini de müsâit bir şekilde karşılamış idi. Fakat Bayezid'in, Amasya sancağına gitmemekte ısrar etmesi ve kardeşi ile çarpışmak maksadı ile, etrafına kuvvetler toplaması, Kütahya'dan hareket ettikten sonra da isyankâr hareket tertiplerinde devam eylemesi üzerine, pâdişah Selim'e yardım için, Konya'ya bâzı kuvvetleri toplamak ve bu arada Sokollu emrine İstanbul'dan 3.000 yeniçeri, silâhdar, cebeci bölüklerini ve 40 kadar top göndermek lüzûmunu duymuş idi. Filhakika 29 mayıs 1559'da Konya ovasında Bayezid kuvvetlerine karşı vukû bulan muhârebede, Sokollu şehzâde Selim'in ordusunu harp nizamına getirmiş ve savaşın kazanılmasında âmil olmuş idi. Şehzâde Bayezid'in Amasya ve bilâhare İran hudûduna doğru firârında, Sokollu şehzâde Selim ile birlikte, onu tâkibe me'mûr edildi ise de, Sivas'tan öteye gitmesine lüzum kalmadı ve Bayezid'in İran'a ilticâsından sonra da, kayın-pederi ve Ramazan-oğlu Pîrî Bey ile, şehzâdenin bundan sonra vukû bulacak hareketlerine dikkat etmek üzere, Haleb'de kışlamak husûsunda pâdişahtan emir aldı ve ancak ertesi sene baharında (1560), İstanbul'a döndü.

Rüstem Paşa'nın 10 temmûz 1561'de vukû bulan vefatı üzerine ve sadrâzam olan Ali Paşa'nın yerine, Sokollu ikinci vezîrlik makamına yükseldi ve dört sene kadar bu mevkii muhâfaza etti. Bu esnâda vukua gelen iki mühim meselede, Avusturya ile yapılan sulh muâhedesi (1562) ve Malta seferinde, Sokullu'nun sadrâzam ile tamâmen hem-fikir olup-olmadığı bilinmemektedir. Belki o birincisinde Ali Paşa kadar sulh tarafdarı ve ikincisinin neticesi hakkında da onun kadar bedbin değil idi; fakat hâdiselerin seyrinde sadrâzamın ve ih-

tiyar pâdişahın müessir olmasını tabi'î görüyordu. Ancak onun bu esnâda pâdişah nezdinde vezîr-i âzamdan daha fazla nufûz sâhibi olduğunu gösteren emmâreler de mevcuttur (bk. msl. *Cevâhir al-manâḳib*, var. 78). Semiz Ali Paşa 27 haziran 1565'te vefat edince, yerine Sokullu sadrâzam oldu.

Bu sırada bir taraftan Malta muhâsarası devam ediyor, diğer taraftan İstanbul'da Avusturya elçisi Czernovitch ile müzâkereler oluyordu. Selefinin sulhperver temâyüllerine mukabil, Sokullu bu müzâkerelerde devletin hak ve menfaatlerinden hiç bir müsâadede bulunmamak cihetini iltizâm etti ve bu yüzden harp taraftarı olarak tanındı ki, İstanbul'daki fransız maslahatgüzarı M. de Petermol'ün gönderdiği mektuplar bunu açıkça göstermektedir (20 ve 29 ağustos 1565 tarihli mektupları için bk. E. Charrière, *Négociations de la France dans le Levant*, Paris, 1850, II, 798 v.d.). Yeni sadrâzam avusturyalıların Erdel'den bir kaç kaleyi aldıklarını öğrenince, bu esnâda Bosna beyler-beyi bulunan amca-zâdesinden Hırvatistan cihetinde Avusturya'ya karşı harekete geçmesini istemiş ve bunun üzerine, Kruppa muhâsara ve zaptedilmiş idi. Sokullu 1566 senesi başlarında, imparator Maximilien tarafından gönderilen yeni elçinin (Hosszúthoty) de birikmiş vergileri getirmediğini ve Erdel meseleleri hakkında da tatminkâr cevap veremediğini gördükten sonra, Avusturya'ya karşı sefer ilân ettirdi. O bu sefere bizzat pâdişahın gelmesini istiyordu. 1 mayıs 1566'da İstanbul'dan hareket ile başlayan Sigetvar (Szigetvár) seferini, ihtiyar ve hasta olan Kanûnî Sultan Süleyman adına, başından sonuna kadar, Sokullu idâre etti. Sigetvar kalesi üzerine gidildiği sırada, Budin beyler-beyi Arslan Paşa'nın Palota kalesine karşı teşebbüsünün muvaffakiyetsizliği pâdişaha aksedince, bu meselede sadrâzamı da mes'ûl gören Kanûnî, hakikî vaziyeti öğrendikten sonra, Arslan Paşa'nın Sokullu aleyhinde isnadlar ile dolu mektubunu ona gönderdiği gibi, onun idâmı için de emir vermiş ve bu emir yerine getirilmiş idi (tafsilât için bk. Selânikî, s. 33 v.dd.; Takáts Sandor, *A Török hódoltság korából*, s. 81; M. Koch, *Quellen zur Geschichte des Kaisers Maximilian*, II, 86—105).

Peçuy (Pécs) ovasında sadrâzam kendi alayını tertipledi ve oğulları Kurt Bey, Hasan Bey yanında bulunduğu hâlde, pâdişahın teftişine arzetti. 5 ağustosta başlayan ve Zrinyi Miklós tarafından anûdâne müdâfaa edilen Sigetvar kalesi muhâsarası esnâsında, sadrâzam büyük bir gayret ve fedakârlık gösterdi, türlü tedbirler aldı; fetih gününe (*8* eylûl) kadar kethüdâsı ile (Husrev Kethüdâ) birlikte, bir çok gecelerini siperlerde geçirdi. Bir defasında da Sokullu'nun hayatı sır kâtibi Feridun Bey tarafından kurtarıldı. Bu esnâda idi ki, pâdişah ona bir tezkire göndermiş: — „Bu kale benim yüreğim yakmıştır, dilerim haktan ateşlere yana“— demiş idi (tafsilât için bk. Selânikî; Feridun Bey, *Nuzhat al-aḫbâr*, Topkapısarayı, Hazîne kütüp., nr. 1339, var. 22, 28, 31, 35, 52 ve tür. yer.; Âgehî Mansur Çelebî, *Fetihnâme-i kale-i Sigetvar*, Üniversite kütüp., nr. T. 3884, var. 5, 14 v. dd.; Âlî, *Heft meclis*, İstanbul, 1316, tür. yer.; Topkapısarayı arşivi, nr. E. 12356). Filhakika fetihten bir gün evvel pâdişah vefat etti, fakat Sokollu bunu bir sır gibi sakladı. Aynı zamanda bir fetihnâme ve bir mektubu Kütahya'da bulunan şehzâde Selim'e gönderdiği gibi, bu sırrın o taraflara şâyî olmaması için, şehzâdenin hareketinde, her kese pâdişahın bu kışı Budin'de geçirmek istediği ve kendisinin de berâber bulunmasını arzu ettiği yolunda izahat vermesini tavsiye etmiş idi (Feridun Bey, *ayn. esr.*, var. 56). Diğer taraftan Silâhdar Câfer Ağa'ya da yapılması lüzûmlu işlere dâir bir tâlimat gönderdi (tafsilât için bk. Topkapı arşivi, E. 11680; Tayyib Gökbilgin, *Sokullu Mehmed Paşa'nın bir mektubu*, Sarajevo tarih mecmuası). Bu tedbirleri alan sadrâzam yeni Budin beyler-beyi Sokollu Mustafa Paşa'ya Zrinyi'ye âit eşyâyı imparatora göndermesini bildirdiği gibi, fetihten 8 gün sonra, pâdişah hayatta imiş gibi, büyük bir divan topladı, mûtâd yerlere fetih-nâmeler yazdırdı ve pâdişah nâmına irâde ve fermanlar çıkarttı; Selim'in muvâsalatına kadar, 3 hafta bu sırrı gizlemeğe muvaffak oldu ki, bu hâdise onun hukûmet ve idâreyi ne kadar kuvvetli bir el ile tuttuğunun açık bir misâlidir.

Sokullu, pâdişahın vefatını, ordunun avdeti esnâsında Belgrad'a 4 merhale mesâfede, bir gece sabaha karşı, hâfızlara otâg-ı hümâyûnun etrafında *Kur'an* okutturmak suretiyle açığa vurdu ve bu münâsebet ile safları bozarak, feryât ve figâna başlayan askeri de, müessir sözleri ile, teskine muvaffak oldu (bk. Selânikî, s. 62). Ancak Kütahya'dan Hoca Atâullah Efendi, Lala Hüseyin Paşa, Musâhib Celâl Bey gibi yakınları ile birlikte gelerek, Belgrad'da bekleyen Selim'in, bunların tavsiye ve telkinleri ile, yeniden bi'at merâsimi ve culûs bahşişi ihsânından imtinâ göstermesinden doğan umûmî hoşnutsuzluk sadrâzamı müteessir etti. Ordunun İstanbul'a muvâsalatında (5 kânun I. 1566), Edirnekapı'da ot arabası yolu tıkadı denilerek, pâdişahın sarayına girmesine karşı yapılan mümâneatı ve bu yüzden çıkan tehlikeli durumu, yine o, mâkûl sözleri ve tedbirleri ile, yatıştırabildi ve askere istediklerini verdirerek, muhtemel müessif neticeleri önledi (Selânikî, s. 72 v. dd.).

Selim II., bu hâdiseden sonra, Sokullu'yu makamında bıraktığı gibi, kıymetini ve her kesin ona derin itimadını takdir edip, devlet işlerini ekseriyâ ona bıraktı.

Sokullu Selim II. devrinin ilk zuhûr eden Yemen ve Basra [b. bk.] isyânları hâdiselerinde, Yemen'de imâm Muṭahhar ve Basra'da 'Alayyân-oğlu üzerlerine tedip kuvvetleri sevki işini ele aldı (tafsilât için bk. Âlî, *Kunh al-aḫbâr*, Üniv. kütüp., nr. T 5959, var. 433; Peçevî, I, 468). Yemen isyânı bir az uzadığı ve türlü safhalar arzettiği hâlde Basra'da 'Aleyyân-oğlu, İran'dan beklediği yardımı alamadığı için, çok geçmeden, inkıyat etti.

Şâban 975 (şubat 1568)'te, cülûs tebriki maksadı ile, o sırada pâdişah ve devlet erkânının bulunduğu Edirne'ye gelen Şâh Ṭahmâsp'ın elçisi Şah Kuli Han'ı kabûl ederek ve şâhın kendisine, saltanat atabegi olduğu, saltanat sâhibine teslim oluncaya kadar, müstakillen hukümdarlık yaptığı yolunda gönderdiği mektuba vakurâne bir cevap vererek (Selânikî, s. 93), onunla iki devlet münâsebetlerini gözden geçirdi. Aynı zamanda imparatorun elçileri ile de müzâkerelerde bulundu. Avusturyalılar sadrâzamdan iyi kabûl görmek ve sulhu te'min etmek için, ona 4.000 düka, 4 gümüş kupa, saat v.b. gibi bir çok hediyeler getirmişlerdi. Sokullu elçileri ile 14 defa görüşerek, mevcut pürüzlü meseleleri hall ve muâhedenin akdini te'min husûsunda gayret gösterdi. Bu müzâkereler esnâsında o, bilhassa Eğri dağlarından itibâren Szolnok, Hatvan, Fülek ve daha bâzı bölgeleri de içerisine alarak, Estergon civarındaki Rinya ırmağına kadar olan sâhada yaşayan ahâlinin imparatora vergi vermekten muâf bulunmaları ve sâdece Osmanlı devletine vergi vermeleri husûsunda ısrar göstermiş, muâhede esâsları kararlaşacağı sırada da, ayrıca 3 teklif ileri sürmüş idi: 1. Fransa, Venedik ve Polonya'nın muâhedeye idhâl edilmesi, 2. Maximilian'ın pâdişahın dostlarına dost, düşmanlarına düşman olduğunun bir madde hâlinde tasrihi ve 3. iki devlete tâbî köylülerin taksimi meselesinin defterdar Halil tarafından vaktiyle tanzim edilmiş tahrir defterlerine göre tesbiti. Edirne'de 7 ay süren bu müzâkereler neticesinde, Sokullu'nun yüksek siyâsî kabiliyeti sâyesinde, ahidnâme 25 madde olarak, 17 şubat 1568'de imzâ edildi. Gerek imparatorun elçisi Verantius, gerek Venedik elçileri M. Cavalli ve M. Barbaro, bu münâsebet ile, onun siyâsî görüş ve kabiliyetinden, sulhseverliğinden sitâyişle bahsetmektedirler (J. v. Hammer, VI, 196 v. dd.; Verantius, *Monumenta Hungaria Historica*, *Scriptores*, VI, vesika VI, XXI v.b.; Testa, *Recueil des Traités de la Porte Ottomane*, Paris, 1898, IX, 12 v.d.). Avusturya ile münâsebetlerin dostâne bir şekil almasında elçi olarak kalan Weiss'in büyük hissesi var idi (Hammer, *ayn. esr.*, s. 211, 329). Diğer taraftan, yine bu esnâda gelen Erdel elçileri de, sadrâzamın şahsında kuvvetli bir hâmî bulmuşlardı. Bilhassa bunlardan Békés Gáspár (Kornyáti), güvenilir bir siyâset tâkip ettiği cihetle, Sokullu nezdinde iltifat ve itibâr görüyordu (bu hususta bk. Biro Vencel, *Erdély követei a portán*, Kolozsvár, 1921). Sokullu'nun bu sıralarda meşgûl olduğu bir mesele onun idâresi altında Osmanlı devletinin Asya müslüman devletlerine karşı siyâsetini ortaya koymaktadır. Portekizliler ile dâimî mücâdele hâlinde bulunan Sumatra'daki Açe hukümdarı Sultan 'Alā' al-Dīn, Kanûnî'nin son senesinde yardım ricâ eden bir mektup ile bir elçi göndermiş, fakat bu mesele ile Sokullu ancak Sigetvar dönüşünden sonra, meşgûl olabilmiş idi. Zâten o, daha sadârete ilk geldiği sırada Portekiz kıralına nâmeler gönderterek, Hindistan taraflarının emniyette kalmasını, eğer kendisi bu bölgeye müdâhale ederse, gerekli tedbirlerin alınacağını bildirmiş idi (23 muharrem ve 6 rebiülevvel 973 tarihli mektuplar). Bu defa Açe hukümdarı yardım isteyince, 16 rebiülevvel 975 tarihli mektubundan anlaşıldığı üzere, Sokullu Açe'ye yardım siyâsetini tervic etti. Sadrâzam ve divân-ı hümâyûn İskenderiye kapudanı Kurt-oğlu Hızır Bey kumandasında Açe pâdişahına 19 kadırga ile Mısır kuvvetlerinden bir senelik maaş ve zahîreleri ile kâfî derecede askeri, top, tüfek v.b. harp vâsıtaları göndermeğe ve bunları Sultan 'Alā' al-Dīn'in emrine vermeğe teşebbüs etti. Yemen hâdiseleri sebebi ile bir müddet geciktiği anlaşılan bu yardımcı kuvvetin mahalline gönderildiği ve bunların 976 (1568/1569) senesi içinde vazifesini yaptığı görülmektedir (Safvet, *Bir osmanlı filosunun Sumatra seferi*, *T O E M*, ikinci sene, s. 604—614, 678—683).

Sokullu'nun islâm âlemi ile sıkı münâsebetler kurmak husûsundaki düşüncesinin ve geniş görüşünün ikinci bir misâli, tarihlerimizde Ejderhan [bk. mad. ASTIRHAN] ve Kazan seferi diye anılan teşebbüsüdür. Kefe sancak beyliğine gönderilen Kasım Bey, o

havâliyi iyice tanıdığı için, Don (Ten) ile Volga (İtil) nehirlerinin arasında ölçtürerek tesbit ettiği 6 millik mesâfe açıldığı ve bu iki nehir birleştirildiği takdirde, hem Gürcistan, Şirvan ve Karabağ ülkelerinin kolaylık ile itâat altına alınacağını, hem de İran seferlerinde zahîre sıkıntısı çekilmeyerek, top, cephâne ve mühimmâtın da kolaylık ile nakledilebileceğini sadrâzama anlatmış ve onun muvâfakatini alarak, böyle bir teşebbüse girişmiş idi. Karamzin'in de işâret ettiği gibi, her hâlde İstanbul'a gelen Polonya elçileri tarafından da bu fikirlerin kuvvetle desteklendiğini gören ve diğer taraftan Ejderhan'ın ruslar tarafından işgâlinden sonra, Azak yolu ile İstanbul'a gelen Yarlıkaş Mirza adlı bir mültecînin bu hususdaki fikir, plân ve tavsiyelerine de vâkıf olan Sokullu, kendisine bu fikrin tahakkuk edemiyeceğini söyleyenlere ehemmiyet vermeyerek, büyük bir donanmayı Kefe sâhiline göndermiş (ağustos 1569) ve Kasım Bey de kanalın kazılmasına başlamış ise de, bir taraftan rusların prens Serebryanoy kumandasında amele üzerine hücûm ederek, bunları dağıtmaları, diğer taraftan Ejderhan muhâsarasına giden kuvvetlerin büyük zâyiâta uğramaları gibi sebepler bu teşebbüsü muvaffakiyetsizliğe uğrattı. Kırım hanının da bu meselede pek azimkâr hareket etmemesi, Kasım Bey'i askerlerini Azak'a çekmeğe ve oradan İstanbul'a iâde etmeğe mecbûr etti. Âlî'ye göre, bu meselede sadrâzam, vezîrler ve devlet ricâlinin bu teşebbüse muhâlefet yollu sözlerini pâdişaha aksettirmemiş ve neticede böyle bir muvaffakiyetsizliğe uğrayınca, divanda bütün vezîrlerin huzûrunda, pâdişahın tenkit ve muâhezesine mâruz kalmış idi (krş. Âlî, *Kunh al-aḫbār*, var. 433 v.d.; Peçevî, I, 468 v.dd.; Karamsin, *Histoire de l'Empire de Russie*, Paris, 1823, IX, 155 v. dd.; A. N. Kurat, *Rusya tarihi*, Ankara, 1948, s. 159 v.d.).

Sadrâzam Yemen harekâtında tedbirleri tasvip edilmeyen Lala Mustafa Paşa'nın yerine, serdarlığa Sinan Paşa'yı getirdi (bk. Âlî, *göst. yer.*). Çok geçmeden, birincisi İstanbul'a gelip, divan-ı hümâyûna altıncı vezîr oldu ve harekâtın sonuna doğru da, ikincisi gelerek, Sokullu'nun delâleti ile yedinci vezîr oldu (Peçevî, I, 485). Pâdişahın daha evvel Edirne'de, Sokullu'ya haber vermeden, kubbe altı vezîrliğine getirdiği Lala Hüseyin Paşa (J. v. Hammer, VI, 203), bir müddetten beri divanda bulunmuyordu. Bu sırada (receb 977 = kânûn I. 1569), İstanbul'da yahudi mahallesinde büyük bir yangın çıktı; yeniçerilerin de lâyıkı vechile gayret göstermemeleri neticesinde, sür'atle yayıldı. Sokullu, kendisini tehlikeye atarak, büyük bir gayretle çalıştı. İstanbul'daki elçilerin raporlarına göre, bu yangında 36.000 ev yanmıştır. 1570'te, Kıbrıs seferine karar verilirken, sadrâzam evvelâ buna tarafdar görünmedi, Venedik ile sulhün bozulmasını istemedi ve bu yüzden Avrupa'da devlet aleyhine bir ittifak meydana gelmesi ihtimâlinden endîşe duydu. Ancak şehzâdeliğinden beri Selim II.'e intisap ile, cülûsundan sonra da, ondan Sokullu'nun muhâlefetine rağmen, Nakşe (Naxos) dukalığını elde eden Joseph Nassi (tafsilât için bk. Safvet, *Yusuf Nâsi*, *T O E M* nr. 16; ayn. mll., *Nakşe dukalığı ve Kiklad adaları*, *ayn. mecm.*, 1329, s. 1444—1457)'nin telkini ve divân-ı hümâyûndaki Piyâle Paşa, Lala Mustafa Paşa gibi vezîrlerin te'sir ve teşvikleri neticesi, bir de bu sırada Mısır'dan şeker, pirinç v. b. getiren bir geminin Kıbrıs limanlarında barınan korsanlar tarafından zaptı üzerine, buna karar verildi ve bu hususta müfti Ebussu'ûd Efendi [b.bk.] de fetvâ verince, sadrâzamın muhâlefeti bertaraf edildi (krş. Âlî, *ayn. esr.*, var. 453 v.d.; Selânikî, s. 100; Peçevî, I, 486; J. v. Hammer, VI, 241 v.d.; A. Galanté, *Histoire des Juifs d'Istanbul*, İstanbul, 1941, s. 11 v.dd.). Bu mesele üzerine şimdiye kadar fikir birliği yaptığı şeyhülislâma bir az iğbirar duyan Sokollu, teessürünü ona izhâr etmiş, Ebussu'ûd Efendi de, bundan sonra müşterek hareket edeceğine ve vezîr-i âzamın rızâsı hilâfında hiç bir teşebbüste bulunmayacağına söz vermiş idi. Sefer başladıktan (hazîran 1570) sonra ise, sadrâzamın bütün faâliyet ve gayreti bunun muvaffakiyetle neticelenmesine mâtûf oldu. Lâzım gelen tedbirleri tamâmen aldı, divan-ı hümâyûnun bununla alâkadar emir ve kararlarını büyük bir ciddiyet ile tatbik etti (tafsilât için bk. Safvet, *Kıbrıs fethi üzerine vesikalar*, *T O E M*, sene IV, s. 1177—1193; Ahmed Refik, *Kıbrıs seferine âit resmî vesikalar*, *Edebiyat fakültesi mecm.*, 1926, V, sayı 1—2). Kıbrıs adası tamâmen zapt olunup da, bir eyâlet hâlinde teşkil ve tanzim edilince, bir kısım vâridâtı sadrâzamlık hâslarına ayrıldı; bu suretle Sokullu'nun, Kıbrıs'ta bir yahudi yurdu ve kendisinin de Kıbrıs kıralığı kurmasına pâdişahın muvâfakat edeceğini ümit ettiği anlaşılan Joseph Nassi'nin emellerine karşı duyduğu endîşe bertaraf edilmiş oldu (Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār*, s. 89; J. v. Hammer, s. 256 v.d.; Âlî, var. 456; Selânikî, s. 104).

Sadrâzamın Lefkoşe'nin zaptından beri ehemmiyet verdiği mesele Venedik ile bir an evvel sulh yapılması idi. Bir taraftan rus çarı korkunç İvan'ın gönderdiği (1570) elçi Novossil

tsev'i kabûl ederek (krş. Karamzin, *ayn. esr.*, IX, 222 v.d.), bir sene evvel Ejderhan seferi ile bozulan münâsebetlerin dostâne bir şekil almasına çalışıyor, aynı zamanda, Fransa kralı Charles IX.'a bir mektup göndererek (10 teşrin II. 1570), eski dostluğun devamını temennî ediyor (krş. Charrière, III, 136 v.d.), diğer taraftan Kıbrıs seferine rağmen, İstanbul'da kalan Venedik balyosu ile mülâkatta bulunuyor, Venedik senatosunun sulh hakkındaki niyetlerini öğrenmek istiyordu. Filhakika 1571 baharında İstanbul'daki Fransız maslâhatgüzarının da delâleti ile, Venedik yeni bir murahhas göndererek, Sokullu ile müzâkerelere girişildi ise de, harekâtın Kıbrıs'ta tekrar şiddetlenmesi, Magosa muhâsarasına yeniden ehemmiyet verilmesi, bu esnâda papa tarafından teşkiline çalışılan mukaddes ittifakın (Papalık - İspanya—Venedik) akdini mümkün kıldı (25 mayıs 1571; bk. Charrière, III, 112 v.d.; ayrıca bk. D. Loth, *Philippe*, Paris, 1933, II, 236 v. dd.) ve son baharda bu ittifakın neticesi olan Lepanto deniz muhârebesi ve bozgunu vukû buldu [bk. mad. LEPANTO]. O sırada Edirne'de bulunan pâdişah, bu acı haberi alınca, derhal İstanbul'a dönmüş, nakîbüleşrâftan bu felâketin devlet için kuvvet ve kudreti izhâra vesîle olacağı ve başta Sokullu Mehmed Paşa gibi „vezîr-i kârdan" bulundukça, bunun imkân tahtında olduğunu işitmekle biraz teselli bulmuş idi. Hakikaten vezîr-i âzam, Âli'nin tâbiri ile, „ var kuvveti bazuya getürdi" (*Kunh al-aḫbār*, var. 459) ve 1571—1572 kışı içinde 150 perça kadırga ve 8 mavna kurdurdu. Kapudan-ı derya Kılıç Ali Paşa, kendisine gemi inşasının kolay, fakat 200 gemi, 5—600 lenger, yelken ve diğer levâzımı ikmâl etmenin muhal olduğunu söylemesi üzerine, Sokullu'nun verdiği cevap meşhurdur: — „Paşa hazretleri, bu devlet-i alîyenin kuvvet ve kudreti ol mertebedir ki, cümle donanma lengerleri gümüşten, resenleri ibrişimden, yelkenleri atlastan itmek ferman olunsa, müyesserdir; kangı geminin mühimmâtı yetişmez ise, bu minvâl üzere benden al" (*Peçevî*, I, 498 v.d.). Bu malûmâta Kâtib Çelebî (*Tuḥfat al-kibār*, s. 95), mes'elede ihtilâfın, bu gemilerin mîrîden verilen mal ile mi, yoksa devlet erkânının yardımı ile mi yapılacağı noktasında bulunulduğunu ilâve etmekte ve Peçevî'yi de işhâd ederek, „her kesin, iktidarına göre, buna yardım ettiğini" ileri sürmektedir. Bu esnâda İstanbul'daki Venedik balyosu Barbaro kendisini ziyâret ettiği zaman, Sokullu'nun ona söylediği: — „Son hâdiseden sonra, cesâretimizin ne kadar kuvvetli bulunduğunu, şüphesiz ki, görüyorsun; fakat sizin zâyiâtınızla bizimkinin arasında büyük bir fark vardır. Sizden bir kıralık yer almakla, bir kolunuzu kesmiş olduk; siz ise, donanmamızı mağlûp etmekle, yalnız sakalımızı tıraş etmiş oldunuz. Kesilmiş bir kol yeniden meydana gelmez, fakat tıraş edilmiş sakal evvelkinden daha kuvvetli çıkar" — sözü de meşhûrdur. Gerçekten bir kış içinde, Sokullu'nun gayreti ile, mükemmel bir donanma vücûda geldi ve sefer mevsiminde deryâya açılarak, düşman karşısında devletin kudret ve kuvvetini gösterdi. Gerek bu vaziyet sebebi ile, gerek İspanya tarafından fi'lî bir yardım göremeyeceğini anlayan Venedik hukûmeti, sulh müzâkereleri için mürâcaata mecbûr kalınca, fransız elçisi De Nouailles'in bu iş lehinde sarfettiği gayretlerin de kısmen te'siri ile, Sokullu vaktiyle İstanbul'a gelerek, tercüman Yunus Bey tarafından sadrâzama takdim edilen ve o zamandan beri kendisinin tabîbi bulunan Salamon Natan Eskenazi'yi (krş. A. Galanti, *Türkler ve yahudiler*; *tarihî, siyâsî tetkik*, İstanbul, 1928, s. 113 v.d.) müzâkerelere me'mûr etti. Sulhun esâs şartlarını tâyin eyledi ve Feridun Bey vâsıtası ile aldığı mâlûmat üzerine, onlara yeni tâlimat vererek, bâzı tâdiller yaptırdı. Böylece 7 mart 1573 tarihli sulh anlaşması akdedildi (tafsilât için bk. J. v. Hammer, *göst. yer.*). Bu muâhede, Lepanto mağlûbiyetine rağmen, Osmanlı devleti için çok istifâdeli neticeleri te'min ediyor ve bu da Sokullu'nun yeni bir başarısı addolunuyordu.

Sokullu, hâricî siyâsetinde, osmanlı hâkimiyetinin her tarafta maddeten ve mânen nâfiz olması esâsını tâkip ettiği için, Kıbrıs'ın fethinden faydalanmak istemiş ve bu zaferin bildirildiği rus çarına Ejderhan'ın Osmanlılara, Kazan'ın da Kırım hanı Devlet-Giray'a iâdesini talep eden bir nâme-i hümâyûn (17 cemâziyelevvel 979 = 7 teşrin I. 1571) göndertmiş idi. Gerçi ruslar bu isteğe uymadılar ve bu mektuptaki zımnî tehdidi anlamamış göründüler; fakat Lehistan kıralı Sigismund II.'un ölümü ile (1572), Polonya tahtı inhilâl edip, ruslar tarafından Lehistan'a asker sevkedilince, Sokullu ve divân-ı hümâyûn bu müdâhale karşısında tekrar harekete geçti; Kırım hanına, Eflâk, Boğdan voydodalarına, Silistre, Niğbolu, Vidin ve Ak-Kerman sancak beylerine, en geniş mânası ile Osmanlı devleti hudutlarında ve Lehistan'da cereyân eden hâdiselere göz kulak olmalarını, devlete düşmanlık göstermiş olanlardan bâzılarının kendilerini Polonya kıralı seçtirmek istediklerini ve buna muvaffak olduktan sonra da, Erdel, Boğdan ve Eflâk'a tecâvüz emelleri taşıdıklarını, binâenaleyh, buna her suretle mâni olmak icâp ettiğini bildiriyor, Osmanlılara muvâfık bir siyâset tâkip edebilecek bir kimseyi, msl. bir defa İs-

tanbul'a elçi olarak gelmiş bulunan Bazloçki voyvodayı münâsip gördüğünü ilâve ediyordu (7 zilkâde 980=11 mart 1573). Aynı zamanda leh beylerine de, içlerinden birinin intihabı takdirinde, her türlü yardımın yapılacağı anlaşılıyordu (krş. Ahmed Refik, *Sokullu Mehmed Paşa ve Lehistan intihâbâtı*, *T O E M*, nr. 35, s. 663 v. dd.). Fakat bu mesele, Fransa'nın da alâkadar olarak, Henri de Valois'yı namzet göstermesi ve kendi nâmzedinin Osmanlı hukûmeti tarafından desteklenmesini istemesi üzerine, fransız elçisinin gayretleri neticesinde, sadrâzamın, öteden beri „bâb-ı hümâyûna sadâkat ve ihlâsla dostluk üzere" bulunan fransızların namzedinin seçilmesini Leh beylerine ve piskoposlarına tavsiye ve teklifi ile halledildi. Bu hâdise osmanlı—fransız münâsebetlerinin dostâne bir şekilde devamına hizmet etti. Zâten Sokullu hâricî siyâsetinin umdelerinden birini fransızlar ile dostluğun devamı olarak tesbit etmiş idi. Sadrâzam, daha 1569 senesinde, tercüman Mahmud Bey'i Fransa kıralı Charles IX.'a göndererek, hemşiresi Marguerite de Valois'yı Erdel voyvodası Zsigmond Janos için istemiş ve onu bir gün Polonya tahtına çıkarmağı düşünmüş idi (J. v. Hammer, VI, 210). Bu tasavvur tahakkuk etmemekle berâber, Fransa'nın Venedik sulhünde tavassut etmesi, Osmanlı devletinin de Polonya tahtına fransız nâmzedini kabûl etmesi, İspanya'ya karşı Charles IX.'ı kuvvetli bir duruma getirebilecek osmanlı yardımının ehemmiyetini arttırdı. Fransa'nın bu münâsebat ile ne gibi taleplerde bulunduğu ve Sokullu'nun bunu nasıl karşıladığı hakkında tafsilât için bk. Ahmed Refik, *Sokullu*, s. 200 v. dd.; Baron de Testa, *ayn. esr.*, I, 109 v.d. Venedik ile sulh akdedildikten sonra, Piyâle Paşa'nın serdar ve Kılıç Ali Paşa'nın onunla berâber bulunduğu Osmanlı donanmasının, yalnız İspanya'ya âit yerlerin tahribine müsâade eden bir ferman alması (1573; Kâtib Çelebî, s. 97) Sokullu'nun tâkip ettiği siyâsete bir misâl olarak gösterilebilir. Don Juan'ın bu donanma ile karşılaşmayarak, Tunus'u zaptı, Osmanlı hukûmetini ertesi sene (1574), Sinan Paşa serdarlığında, kapudan Kılıç Ali Paşa [b. bk.]'yı Tunus ve Ḥalḳ al-Vād kalesini fethe sevketti (Ahmed Refik, *Tunus seferine âit resmî vesikalar*, *Edebiyat fakültesi mecm.*, V, 1—2, s. 74—95).

Sokullu, bu sıralarda Eflak ve Boğdan'da voyvodalık müddeîleri arasındaki mücâdele ve bu yüzden doğan huzûrsuzlukları bertaraf etmekte olduğu gibi, Erdel'de Zsigmond Janos'un ölümü ile inhilâl eden voyvodalığa Bathory İstvan'ın intihâbı işinde (1572) ve Avusturya elçisi ile 1568 anlaşmasının yenilenmesinde (teşrin II. 1574) muvaffak oldu (bk. J. v. Hammer, IV, 278 v.dd.; Szekfü Gyula-Homan Balint, *Magyar Törtenet*, Budapeşte, 1939, III, 268, 276, 292 ve tür. yer.; Ahmed Refik, *Sokollu*, s. 235 v.dd.). Selim II.'in 15 kânûn I. 1574 (1 ramazan 982)'te vefatında, oğlu ve halefi Murad III.'ın cülûsunda, Sokullu bu saltanat tebeddülünü de hâdisesiz ve sükûnet ile geçirdi (Selânikî, s. 125). Nûr-Bânû Sultan, öteden beri pâdişahın sihhatinden endîşe duyan sadrâzamı vaziyetten haberdar edince, derhâl Manisa'da bulunan şehzâde Murad'a haber göndermiş ve Selim'in ölümünü, Kanûnî'nin vefatında yaptığı gibi, şehzâdenin İstanbul'a gelip, cülûs etmesine kadar gizli tutmuş idi. O sırada rikâbdar bulunan Tiryâkî Hasan Paşa'nın Peçevî (I, 26 v.d.)'ye naklettiğine göre, Murad, kardeşlerinden birinin cülûs etmesinden endîşe duymakta idi ve kendisini Bahçekapısı'nda karşılayan sadrâzama, elini öpecek derecede, bir ihtirâm göstermiş idi. Fakat Sokullu buna müsâade etmeyerek, kendisi eğilip, onun elini öptü. Sonradan bir nedâmet hissi duyan pâdişahın kalbinde bu hâdisenin sadrâzama karşı kin beslenmesine sebep olduğu bilinmektedir. Sokullu ertesi günü (8 ramazan 982) bi'at merâsimini icrâ ettirip, cülûs bahşişlerini dağıttırdı. Bu arada kendisi de, ihsan-ı hümâyûn olarak, 6.000 altın ile kıymettar üç hil'at ve bir murassâ şimşir aldı (Selânikî, s. 130 v.d.). Bir kaç gün sonra da, Selânikî'nin tâbiri ile, „atabeylik makamında" pâdişahın önüne düşerek, ona baba ve cedlerinin türbelerini ziyâret ettirdi. Cülûstan 20 gün sonra, divan toplandığı sırada, bir kısım bölük efrâdı, terakkîlerinin eksik verildiğini iddia ile, hoşnutsuzluk gösterdikleri vakit, sadrâzam onlara Fâtih kanun-nâmesini zikrederek, sipah bölüklerinden baştakilerin ve daha sonrakilerin hangi usûle göre, terakkî aldıklarını izah ile, onları teskin etti ve hâdiseyi yatıştırdı. Mâmafih pâdişahın şarap içilmesini men'eden bir hatt-ı hümâyûn neşretmesinden sonra, sipâhîlerin buna karşı cephe almalarını ve nümâyişkâr hareketlerini önleyemedi ve bu nufûzunun gittikçe azalmakta olduğuna bir delîl sayıldı (J. v. Hammer, VII, 23). Diğer taraftan, defterdar Kara Üveys Paşa hakkında iddia olunan sûistimâlleri için açtırdığı tahkikat da, onun Manisa'dan beri intisap ettiği pâdişah tarafından himâye görmesinden dolayı, bir netice vermedi (Selânikî, s. 135, 139; T. Gökbilgin, *Kara Üveys Paşa*, *Tarih dergisi*, 1952, II, 17 v.dd.). Bundan sonra Murad III., devamlı olarak, bir taraftan saray kadınlarının nufûzu diğer taraftan sadrâzama aleyhdar kimselerin kuvvetli te'sirleri altında kaldığı cihetle, Sokullu'nun vaziyete tamâmen hâkim olamadığı zamanlar çok oldu. Sokullu İran'a karşı devletin tâkip ettiği Selim II. zamanındaki siyâsetten Murad III. devrinde de başlangıçta ayrılmadı ve Avusturya ile olduğu gibi, İran ile de, sulh hâlinde yaşamak cihetini iltizâm etti. Birincisinin zararlı ve çok masraflı olduğunu ve ikincisinin de hiç bir netice vermeyeceğini biliyordu. Pâdişahın cülûsunu tebrik etmek üzere gelen İran elçisi Tokmak Han'ı gâyet iyi kabûl etti, şerefine tertip ettiği ziyâfette ona çok kıymetli hediyeler verdi. Ancak bu sırada Şāh Ṭahmāsp'ın vefatı haberi ve peşinden Van beylerbeyi Köse Husrev Paşa'nın İran'daki karışıklıklardan hudutlarımıza bir zarar gelmemesini ve bil'akis bu fırsattan istifâde edilmesi yolundaki arzları ile, Erzurum ahâlisinin emniyetlerini te'min maksadı ile, bir kale çevirmeleri yolundaki dilekleri üzerine ve İstanbul'daki harp tarafdarı devlet ricâlinin de pâdişah üzerindeki telkinleri neticesinde İran seferine karar verilince, Sokollu buna mâni olamadı. Bir kaç defa Murad III.'a açılacak harbin mahzurlarını birer-birer izaha çalıştı: askerin şımaracağını, mevâcip ve masrafların artarak, reâyânın vergiden ve askerin tecâvüzünden ezileceğini, İran fethedilse bile, halkının bize tâbî olmak istemeyeceğini, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde o tarafa vâkî seferlerde ne kadar çok zahmetler çekildiğini anlattı (krş. Peçevî, II, 36 v.d.). Fakat bu tavsiyeler dinlenmedi ve sefere karar verildi. Evvelâ üçüncü vezîr Lala Mustafa Paşa Erzurum cihetine, dördüncü vezîr Sinan Paşa Bagdad tarafına serdar tâyin edildi ise de, bunların anlaşamamaları ve pâdişahın emri ile hareket eden Sokullu'nun da onları uzlaştıramaması üzerine, serdarlık Lala Mustafa Paşa'da kaldı ve harekâta başlandı (bk. Âlî, *Nusret-nâme*; Topkapısarayı, Revan kütüp., nr. 1298; ayn. mll., *Kunh al-aḫbār*; Selânikî, 145 v. dd.; Peçevî, II, 38 v. dd.).

Sokullu'nun bu sıralarda siyâsî faâliyetleri ehemmiyetli idi. Lehistan kırallığına evvelce intihap edilen Henri'nin Fransa'ya dönmesi üzerine, Polonya tahtı yine münhal kalmış idi. Osmanlı devleti Avusturya ve Rusya hukümdarlarının bu memlekete kendilerini kıral seçtirmelerini istemiyordu. Bir kısım leh asîlzâdeleri Bâbıâlînin tavsiye edeceği bir şahsı kırallığa getirmek üzere, mürâcaat ettikleri zaman (Ahmed Refik, *Sokullu Mehmed Paşa ve Lehistan intihâbâtı*, s. 686), Sokollu İsveç kıralını veya Erdel voyvodasını intihap etmelerini tavsiye eylemiş idi. Avusturya imparatoruna, kendisini Lehistan'a kıral seçtirmeğe teşebbüs etmemesini ihtâr eylediği gibi rus çarı aleyhinde vaziyet almalarını da leh elçisi Tarnowsky'ye bildirdi (krş. Louis Szadeczky, *L'élection d'Etienne Bathory au trône de Pologne*, Cracovic, 1935, s. 82 v.d.). Sadrâzam Erdel'den voyvoda Bathory ile onun mevkiine göz diken ve İstanbul'da elçileri Antalfy İmre ve Tinódy Sandor mârifeti ile Sokullu ile müzakerelere girişen Bekés'ten birinin Lehistan tahtına iclâsı husûsunda bir müddet tereddüt ettikten sonra (J. v. Hammer, VII, 24 v.d.), nihâyet birincisi üzerinde karar yerdi ve onu destekledi ki, çok geçmeden, bu intihap vukû buldu ve dâimâ „itâat ve inkıyâd üzere bulunan vilâyet-i leh" ile „sâir memâlik-i mahrûsamız mesâbesinde olan Erdel" (21 şevvâl 983 tarihli nâme, Ahmed Refik, *ayn. esr.*, s. 687) Bathory'nin şahsında birleşmiş ve Osmanlı devleti de Lehistan'ın hâmîsi durumuna girmiş oldu. Bathory, Lehistan'da idâreyi ele aldıktan sonra, İstanbul'a gönderdiği bir elçilik hey'eti vâsıtası ile, Osmanlı devleti ile 24 maddelik bir ahidnâme akdini de te'min etti. Bunun bir maddesi lehlilerin Kırım hanına vergi vermekte devam edeceklerini, iki memleketin tecâvüzden masûniyetini ve taarruz vukûunda zararların karşılıklı olarak tazmin edileceğini tekeffül ediyordu. Çok geçmeden vukû bulan bir Kırım akınından şikâyet için, İstanbul'a gelen Polonya elçisine Sokullu sert sözler sarfederek, şiddetle mukabele etti (elçi Sobieski'nin raporundan naklen Gerlach, *Tagebuch*, Frankfurt, 1674, s. 550 Hammer, VII, 38 v.dd.). Sokullu'nun sert sözleri Bathory üzerinde te'sirini göstermekten hâli kalmadı ve kendisi müteâkip temâs ve müzâkerelerde dostluğun muhâfazasından ayrılmamağa çalıştı.

Sokullu, aynı zamanda, Avusturya ile muâhedenin tecdidi meselesinde de gayret sarfetti. Avusturya elçisi ile, İstanbul'da yapılan müzâkereler sırasında, evvelce zaptedilip de, muahharen avusturyalılar tarafından talep edilen bâzı kalelerin, içlerinde câmi binâ edilmiş olması sebebi ile, iâdesine imkân olmadığını bildirdi. İmarator Rudolf II.'a şâban 987'de yazdığı mektupta avusturyalıların Bosna'ya yaptıkları akın ve Avusturya kuvvetlerinin Ostrowatz kalesine vâkî taarruzu hakkında şikâyette bulundu. Fakat neticede bu muâhede yenilendi (Testa, *Recueil des traités de la Porte Ottomane*, Paris, 1898, IX; 13; Hammer VII, 35). Keza Venedik hukûmeti ile, balyos Jacobo Soranzo vâsıtası ile, 1573 muâhedesi tecdit edildi. Floransa ile bu memlekete ticâret serbestîsi te'min edecek olan anlaşma müzâkeresine girişen, fakat fransız elçisinin oynadığı menfî rol yüzünden, bunu neticelendirme-

yen Sokullu, bu sırada İngiltere'nin bir ticâret muâhedesi akdi için gösterdiği arzuyu kabûl ile, kıraliçe Elizabeth'in bu yoldaki nâmesine, elçisi Harborne vâsıtası ile, ticâret müsâadesi verdirmek suretiyle (16 muharrem 987 = 15 mart 1579) mukabele etti (bk. Ahmed Refik, *Türkler ve kıraliçe Elizabeth*, İstanbul, 1932; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Türk-ingiliz münâsebetlerine dâir vesikalar*, *Belleten*, sayı 50; Akdes Nimet Kurat, *Türk-ingiliz münâsebetlerinin başlangıcı*, Ankara, 1953). Fransız elçisinin telkin ve tavsiye etmek istediği Gırnata'daki berberîlerin İspanya hâkimiyetine karşı ayaklanmalarını Osmanlıların teşvik etmeleri ve bilfiil yardımda bulunmaları, bu suretle İspanya'nın kendi memleketi içerisinde oyalanması ve Fransa ile uğraşmağa vakit bulamaması şeklindeki yardım tasavvurunu, Sokullu, evvelce tasvip ettiği cihetle (Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, Gotha, 1855, III; Akdes Nimet Kurat, *ayn. esr.*, s. 122), İspanya'nın bu defa gönderdiği elçi vâsıtası ile sunduğu sulh teklifi üzerinde müzâkereler kolayca yürümedi ve bu mesele Sokullu'nun haleflerine intikal etti. Bu esnâda Fas'ta İdrîsî hânedanından Mūlāy 'Abd al-Malik ile rakibi Muḥammed al-Mustanṣir arasında tahaddüs eden mücâdelede, sadrâzam Trablusgarp beyler-beyi Ramazan Paşa'ya 'Abd al-Malik'e yardım etmesini emretmiş ve osmanlı ordusu Portekiz kıralının da bizzat katıldığı Vādi'l-Sayl muhârebesinde (1578) büyük bir zafer kazanmış idi. al-Mustanṣir ile Portekiz kıralının maktûl düştükleri bu muhârebeden sonra, 'Abd al-Malik de çok yaşamadı ve onun oğlu Ahmed, Sokullu'nun tasvibi ile, Magrib hukümdarı oldu (J. v. Hammer, VII, 44 v.d.).

Sokullu'nun nufûzu bir kaç seneden beri gittikçe azalmakta idi. İdâre lafzan onun elinde ise de, fi'len haremin ve pâdişah üzerinde fi'len nufûzlu bulunan bir kaç kişinin sözü daha çok geçiyordu. Vâlide Nûr-Bânû Sultan ve boş hasekisi Safiye Sultan'dan sonra Canfezâ kadının te'siri büyük idi. Hâricden de Şemsî Ahmed Paşa ile defterdar Üveys Paşa, Hoca Sâdeddin Efendi sadrâzama aleyhdar cephe teşkil etmişlerdi ki, buna bâzan Lala Mustafa Paşa, Koca Sinan Paşa gibi, vezîrler de dâhil oluyordu. 1578'de Piyâle Paşa ile müfti Hâmid Efendi gibi, Sokullu'nun en yakın sevdikleri de vefat edince, ihtiyar sadrâzam yalnız ve hasımlarına karşı zayıf kaldı. Evvelâ meşîhate Kadı-zâde Şemseddin Ahmed Efendi gibi, Sokullu'nun sevmediği bir zât tâyin edildi. Daha kazaskerlikte iken, yüksek derecedeki kadılıklar tevcihâtını arzetmek suretiyle sadrâzamlık vazifelerinin bir kısmını gasbetmiş bulunan yeni müftî, Sokullu'ya düşman idi (Rif'at, *Davḥat al-maṣāyiḥ*, s. 28). Huzûra çıktıkça, pâdişaha dâimâ vezîre itimat etmemesini, öne sürdüklerinin, ya kendi mensûbu olduğunu yahut rüşvetini aldığı kimseler bulunduğunu söyler ve Murad III.'ı da buna inandırırdı. Zevcesi ve pâdişahın hemşîresi İsmihan Sultan'ın nufûzu bir dereceye kadar Sokullu'yu muhâfaza etti ise de, ona mensûp olanları kurtaramadı. Aleyhdarları evvelâ sadrâzamın yakını bulunan Nişancı Feridun Bey'i azlettirerek, Belgrad sancak-beyliğine gönderdiler ve kethüdâsı katledildi. Sokullu'nun kethüdâsı Husrev ile kapıcı-başısı Sinan Ağa'nın işlerinden çıkarılmaları emrolundu. Defterdar Uveys Paşa sadrâzamın 19 ağasının zeâmetlerini hâslar arasına kaydettirdi ve hepsini hizmetlerinden çıkarttırdı. Bu suretle hareket ederken, bundan memnûniyetini beyân ediyordu (Peçevî, II, 8). Kezâ Budin sarayına ve baruthânesine yıldırım isâbet ederek, hasar görmesini bahâne ile, büyük mîrâhûr Ferhad Ağa'yı, zâhiren teftiş vazifesi ile, Budin'e gönderip, Sokullu Mustafa Paşa'yı katlettirdiler. Fakat o bütün bu hakaretlere ve tecâvüz hareketlerine sabır ve dindarâne bir tevekkül ile mukavemet gösterdi; pâdişahın rızâsı ile hareketten ayrılmadı. Peçevî'nin anlattığına göre, pâdişahın, gâyet düzgün konuşan sadrâzam ile bu sıralarda vukû bulan her görüşmesinde, ona revâ görülen haksız muâmeleden dolayı nedâmet duyduğu hâl ve hareketinden anlaşılıyordu (Peçevî, II, 8). Sokullu, bir gün sarayında ikindi divanı yaparken, dervîş kıyâfetinde bir adam gelerek, arz-ı hâl verecek gibi yaptı ve koynundan çıkardığı bir hançeri sadrâzamın kalbine saplayarak, onu öldürdü (20 şaban 987 = 12 teşrin I. 1579). Katil timarının azaltılmasından muğber olan bir boşnak idi. Fakat bunun mürettep bir sûikasd olduğuna bir çok kimseler kanî idi. Diğer taraftan Başagiç'in tetkiklerine göre, bu sûikasd Hamzevîler ile ilgili görülmektedir. Bosnalı Şeyh Hamza Bâlî, Ebussu'ûd Efendi'nin fetvâsı ile, 969'da İstanbul'da idâm edilmiş idi. Katil dervişin, şeyhinin intikamını almak için, Sokullu'yu şehit ettiği de düşünülebilir (Dr. Saffet Başagic, *Znameniti Hrvati Boşniaci i Hercezovci in Turskoj carvini*, Zagreb, 1931, s. 48; bk. ayrıca M. Tayyib Okic, *Quelques documents inédits sur les Hamzavites*, XXII. müsteşrikler kongresi, İstanbul, 1951). Sokullu'nun şehâdeti her kesi çok müteessir etmiş idi. İran seferinde bulunan orduda bu şahâdet haberi duyulunca göz yaşı dökmedik kimse kalmadığını Peçevî (II, 62) rivâyet etmektedir. Müfti Kadı-zâde

müstesnâ olmak üzere, bütün ulemâ sadrâzamın hakikî bir şehid olduğunu kabûl ettiler ve cesedini gasl bile ettirmediler (Selânikî, s. 155). Tarihe merakı olduğu için, her gece hazînedarı Tavâşı Hasan Ağa'ya *Tevârîh-i âl-i Osman* okutuyordu. Öleceğinden bir gece evvel de, ağasına Sultan Murad (I.)'ın Kosova'da şahâdeti mahallini okutmuş ve Murad Hudavendigâr'ın şehid edilmesi hâdisesi okunurken, gözlerinden yaş dökülerek: — „Yârab, bana dahi böyle bir şehâdet nasip eyle!“ — diye duâda bulunmuş idi (Hasan Ağa'dan naklen Peçevî, I, 25).

Ḥadîḳat al-vuzarā' (s. 33) müellifi onun harem-i hümâyûna duhûlünden şehâdetine kadar geçen 60 sene zarfında azledilmediği gibi, her hangi bir kusûr ile ithâm edilmediğini de söylemektedir. Sokullu ile büyük bir sadrâzam ve devlet adamı kaybedilmiş idi. Osmanlı devletinin yükselme devri, umûmiyetle, onun ölüm tarihi ile nihâyetlendirilir. J. v. Hammer (VII, 7)'e göre, eğer Sokullu'nun nufûzu irtihâline kadar devam etmiş olsa idi, devletin duraklama devri Murad III.'ın cülûsu ile başlamayacak ve 5 sene daha gecikecekti.

Sokullu Mehmed Paşa uzun boylu, sağlam bünyeli, güzel, beyaz sakallı ve ciddî tavırlı idi. Son derece kuvvetli bir hâfızaya mâlik idi. Hareketleri nâzik, kibar, nâtıkası çok kuvvetli ve câzibeli idi. Bilhassa yabancı elçilere karşı mahâretle konuşur, her birine lâyık olduğu muâmeleyi yapar, fakat her zaman pâdişahın azamet ve kudretini münâsip bir şekilde ihsâs ederdi. İlim ve irfan sâhiplerini himâyeden geri durmazdı. O devrin en mühim eserlerinin Sokullu nâmına ithâf edilmesi bunun bir delîli sayılabilir. Kendisi sadrâzamlık vazife ve salâhiyetlerini başlıca dört şartın tahakkukuna bağlar ve bunlar Allahın rızâsı, şerîatin emr ü nehyi, halife ve pâdişahın „ilim ve teslimi“ ve nihâyet „teâmül-i raiyetten“ ibâret bulunduğu kanâatini beslerdi (Feridun Bey).

Sokullu'nun servetini Vukićević, 18.000.000 altın olarak kaydeder ve günde 20 altın aldığını söyler (krş. Milevko Vukićević, *Znameniti Srbi Muhamedanci*, Beograd, 1901, I, 3—75). İstanbul'da ve imparatorluğun her tarafında geniş hayrâtı ve te'sisleri var idi. Kadırga'da kendi ismi ile meşhûr, kiliseden çevrilme fevkanî bir câmii var idi ve bunu vezâretinde zevcesi İsmihan Sultan binâ ve ihyâ etmiş idi. Bilâhare kendisi de yanına bir medrese, meydanına şadırvan ve odalar ile önüne bir zâviye ilâve eylemiş idi. Kezâ Azap-Kapısı câmii diye anılan câmiin bânisi de Sokullu Mehmed Paşa'dır (krş. *Ḥadîḳat al-cavâmi'*, I, 193, II, 37). Bunlara Dimetoka ve Eskihisar-Zagra'da bir çok köyleri, vakıf olarak, tahsis ettiği gibi, Edirne'de Çavuş Bey mahallesinde bir çifte hamam, dükkânlar, odalar v. b. yaptırmış, bunların bir kısım vâridâtını da Lüle-Burgaz'da binâ ettirdiği câmi ve medreseye vakfeylemiş, ayrıca Erdel'de Beçkerek'te câmi, Dârülkurrâ, imâret, han, çeşme ve köprü inşâ ettirmiş, buna muhtelif vakıflar tahsis etmiş idi. Visegrad'da yaptırdığı köprü mimar Sinan'ın en güzel eserlerinden biridir. Bu şehir ile Saray-Bosna arasında yaptırdığı büyük kervansaraydan XIX. asrın sonlarında yalnız bir çeşmenin kalmış olduğunu Kukuljević'ten öğreniyoruz (*Glasoviti Hrvati*, Zagreb, 1886). Bu köprünün inşâsına dâir ve Sokullu'yu tebcil eder mâhiyette, aynı zamanda efsânevî bir mâhiyet taşıyan bir çok halk hikâyeleri meydana gelmiş idi (evkafı için bk. *Sokullu Mehmed Poşa vakfiyesi*, Millet kütüp., Ali Emîrî, nr. 933; Tayyib Gökbilgin, *XV.—XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livâsı*, İstanbul, 1952, fihrist). Sokullu'nun sarayı Sultan Ahmed'de idi ki, sonradan yerinde Sultan Ahmed câmii yapılmıştır. Eyyûb'daki türbesinde medfûndur. Oğulları kendisinden önce vefat eden Kurt Bey ile Hasan Paşa (Sokullu, b. bk.) ve İbrahim Han [b. bk.]'dır. XVI. asırda Husrev Paşa (Deli), Mehmed Paşa (Lala), Gâzî Ferhad Paşa ve diğer bâzı vezîrlerin ve ümerânın Sokullu Mehmed Paşa ile yakınlığı olduğu gibi, müteâkip devirlerde Sokullu âilesinden mühim devlet ricâli de görülmektedir.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Alberi, *Relazioni degli ambasciatori veneti*, 2. seri, I; M. Brosch, *Geschichten aus dem Leben dreier Grosswesire* (Gotha, 1899); Kraelitz-Greifenhorst, *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte* (1923—1926), II, 261; Iorga, *Geschicte des osmanischen Reiches* (Gotha), III; Luccari, *Degli annali di Ragusa*, IV, 148 v.d.; Ahmed Refik, *XVI. asırda İstanbul hayatı* (*1553—1591*), İstanbul, 1935, s. 90; Lutfi, *Sokullu Mehmed Paşa* (İstanbul Edebiyat fakültesi tezlerinden, Üniversite kütüp., nr. tez 19); Ahmed Şükrü, *Sokullu Mehmed Paşa'nın safahât-ı hayatiyesi* (İst. Edebiyat fakültesi tezlerinden, 1921, Üniversite kütüp., tez nr. 24). (M. TAYYİB GÖKBİLGİN.)

MEHMED PAŞA. MUḤAMMED PAŞA (1602—1646), SULTAN-ZÂDE, ʿCİVAN KAPICI BAŞI, SEMİN, XVII. asır sadrâzamlarından olup, 1011 (1602)'de İstanbul'da doğmuştur. Babası Semiz Ahmed Paşa'nın oğlu Abdurrahman

Bey, annesi Ciğala-zâde Sinan Paşa'nın kızı Ayşe Hanım Sultan'dır. Mihrimah Sultan'ın ahfâdından olduğu için, kendisine Sultan-zâde denilmiştir (bk. Kâtib Çelebî, *Fezleke*, İstanbul, 1287, II, 242; Naimâ, *Tarih*, İstanbul, 1280, IV, 193 ve 200; Osman-zâde Tâib, *Ḥadîḳat al-vuzarâ'*, İstanbul, 1271, s. 34; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1954, III/2, 391; A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford, 1956, levha 30 ve mad. CİĞALA-ZÂDE). Mehmed Paşa, küçük yaşta saraya alınarak, herem-i hümâyûnda ve has odada terbiye gördükten sonra, Osman II.'ın Hotin seferi esnâsında, henüz 19 yaşında iken, kapıcı-başılık ile çirağ edildiğinden, Civan Kapıcı-Başı lekabı ile şöhret buldu. Osmanlı hânedanına mensûbiyeti dolayısı ile, pek kısa bir zamanda yükselerek, 1040 (1630/1631)'ta kubbe altı vezîrliğine getirildi; fakat 1633'te İran seferi hazırlıklarında kâfî derecede gayret göstermemesi sebebi ile, Murad IV. tarafından, Rodos'a sürüldü ve malları müsâdere olundu (Naimâ, III, 166; J.v. Hammer, *Devlet-i aliye-i Osmâniye tarihi*, trc. Atâ, İstanbul, 1337, IX, 171; Kıbrıs'a gönderilmesi emredildiği hakkında bk. Topçular-Kâtibi Abdülkadir, *Vekayi-nâme*, Süleymâniye, Es'ad Efendi kütüp., nr. 2151, 274b). Affını müteâkip, 1047 (1637/1638)'de, ikinci vezîrlik pâyesi ile, Mısır vâliliğine ve bu vazifede 3 sene kaldıktan ve pek büyük bir servet edindikten sonra, ağustos 1640'ta İstanbul'a dönerek (Mısır'dan Silâhdar Yusuf Paşa'ya gönderdiği ve bir kısmı Vâlide Sultan ile Kaya Sultan'a hediye edilen eşyânın listesi için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. E. 12248), kubbe-altı vezîrliğine, müteâkiben darbhâne nâzırlığına tâyin edildi. 4 şubat 1642'de Azak kalesinin istirdâdına me'mûren, Özi vâliliği ile (Topçular Kâtibi, 314a ve İ. H. Uzunçarşılı, s. 391 v.d.; Silistire vâliliğine nasbı hakkındaki rivâyet için bk. Vecihî, *Tarih*, Üniversite kütüp., nr. T 2543, 19b), serdarlığa tâyin olundu. Mart 1642'de Azak'a müteveccihen sefere çıkan Mehmed Paşa, bir kaç ay sonra, Kefe civarında Kırım askeri ile birleşmek suretiyle, emrindeki orduyu kuvvetlendirdiği sırada, Don kazaklarının, Azak [b. bk.] kalesini tahrip ettikten sonra, bırakıp kaçmaları üzerine, bu mühim kaleyi, kan dökmeden, aldı ve tâmir ettirip, buraya bir mıkdar muhâfız koydu (Naimâ, IV, 8 v.d.; Ricaut, *Histoire des trois derniers empereurs des turcs*, 1623—1677, Paris, 1682, II, 40 v.dd.; Sagredo, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Amsterdam, 1732, VII, 99; M. Vanel, *Abrégé nouveau de l'histoire générale des turcs*, Paris, 1689, III, 554 v.d.; Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme*, İstanbul, 1928, VII, 886 v.d.).

Mehmed Paşa'nın bu muvaffakiyetini çekemeyen, başta Kösem Sultan olduğu hâlde, bâzı nufûzlu şahsiyetlerin tevecciihü sâyesinde sadârete yükselmesi ihtimâlini göz önünde tutan sadrâzam Kara Mustafa Paşa onu, bir sene Özi vâliliğinde alıkoyduğu gibi, teşrin I. 1643'te me'zûnen İstanbul'a geldiği zaman, hemen Şam eyâletine tâyin ettirdi (Atâ, *Enderûn tarihi*, İstanbul, 1293, II, 59; Ṣalāḥ al-Dīn b. al-Munaccid, *Vulāt Dimaşḳ fi 'l-'ahd al-'oṯmānī*, Şam, 1949, s. 35). Fakat Kara Mustafa Paşa'nın idâmı (21 zilkâde 1053 = 31 kânûn II. 1644) üzerine, mühr-i hümâyûn Şam'da bulunan Sultan-zâde Mehmed Paşa'ya gönderildi. 1 muharrem 1054 (10 mart 1644)'te İstanbul'a gelerek, vazifeye başlayan ve sadâretinin ilk günlerinde devlet ricâli arasında bir çok tebeddüller vukû bulan Sultan-zâde Mehmed Paşa, müteâkiben Avusturya'ya taarruz eden Erdel prensi Rakoçi'nin ve Lehistan ile Rusya topraklarına akınlarda bulunan kırımlıların çıkarmış oldukları hudut dâvaları ve bunların neticesi 19 teşrin I. 1644'te Avusturya'dan İstanbul'a gelen sefâret hey'eti ile cereyân eden siyâsî müzâkereler gibi, daha bâzı meseleler ile meşgûl olmuştur. Sadâreti esnâsında en mühim vak'a, 1645'te Girit [b. bk.] seferinin başlamasıdır (Topçular-Kâtibi, 317a v.d.; Naimâ, IV, 66 v.d.; Kâtib Çelebî, II, 235 v.d., 270 v.d.; J. v. Hammer, X, 42 v.d., 77 v.d.; Sagredo, VII, 123). Osmanlı imparatorluğu için, ele geçirilmesi bir zarûret olan bu adanın fethine mâlûm olduğu üzere, içinde kızlar-ağası Sünbül Ağa'nın da bulunduğu osmanlı gemilerine Malta korsanlarının taarruzu neticesinde teşebbüs edilmiş ve zuhûr eden seferin hazırlıklarında Sultan-zâde Mehmed Paşa'nın büyük bir gayret sarfettiği görülmüştür (tafsilât için bk. Evliyâ Çelebî, II, 142—166; Ricaut, II, 52 v.d.; Vanel, III, 573—578; Hanyalı Nûrî, *Girit tarihi ve fethi*, Üniversite kütüp., nr. T 2536, 14a—40a). Fakat osmanlı kuvvetleri, yer-yer vukû bulan mücâdeleler sırasında, bâzan başarısızlığa uğradıkça, Mehmed Paşa, Sultan İbrahim nezdinde, sefere aleyhdarlık göstermekten de geri durmadı. Nihâyet Girit serdarı Yusuf Paşa'nın Hanya kalesini fethederek, pâyitahta dönmek üzere bulunduğu esnâda, bu zâtı Mısır vâliliğine tâyin ettirmek istedi. Fakat buna da muvaffak olamayınca, teşrin II. 1645'te İstanbul'a gelen Yusuf Paşa'yı Sultan İbrahim'in gözünden düşürmek için, onun Hanya'da pek çok rüşvet aldığını ve pâdişaha iki mermer sütûn ile bir kaç esir gibi, pek az hediye

getirdiğini ileri sürdü. Buna karşılık, muârızları da kendisinin, Girit seferine aleyhdarlığına sebep olarak, Venedik balyosundan 60.000 duka altını aldığını ve bu sebeple Yusuf Paşa'nın Girit'te yapacağı daha bâzı fütûhata mâni olduğunu söylüyorlardı (tafsilât için bk. Naimâ, IV, 173 v.d.; J. v. Hammer, X, 72 v. d.). Sultan İbrahim sonunda sadrâzam ile Yusuf Paşa'yı yüzleştirdi ve neticede serdarı haklı bularak, huzûrunda Yusuf Paşa'ya hakaret eden Sultan-zâde Mehmed Paşa'yı azletti (28 şevvâl 1055 = 17 kânûn I. 1645; bk. Naimâ, IV, 173 v.d.; 17 şevvâl 1055'te azledildiği hakkındaki rivâyet için bk. Vecihî, 26a).

Mehmed Paşa, bir müddet İstanbul'da mâzûl olarak, yaşadı. Bilâhare Bolu ve Niğbolu sancakları arpalığı ile, Girit serdarlığına tâyin olundu (kânûn II. 1646) ve icâp eden hazırlıkları yaptıktan sonra (Kâtib Çelebî, *Tuḥfat al-kibār fī asfār al-biḥār*, İstanbul, 1141, var. 55 v.d.), yola çıkarak, Akdeniz boğazı dışında, Bozca-Ada sularında Venedik kumandanı Morosini'nin idâresindeki gemiler ile çarpıştı ve onları çekilmeğe mecbûr etti (Mehmed Paşa'nın Gelibolu'ya gelişi, burada yeni kuvvetler hazırlaması ve Bozca-Ada'nın kurtarılması hakkında yapılan mücâdeleler için bk. Nihâdî, *Tevârîh-i âl-i Osman*, Topkapısarayı, Bagdad-Köşkü kütüp., nr. 219, var. 123 v. dd.; Naimâ, IV, 190 v. d.; J. v. Hammer, X, 82 v. d.). Sultan-zâde Mehmed Paşa Girit'e varınca, önce Suda kalesinin fethi gerektiğini düşünerek, bu kalenin muhâsarasına başladı (27 cemâziyelâhır 1056 = 10 ağustos 1646) ve bir taraftan da Apokron'u elde etmeğe çalıştı. Fakat İstanbul'da bütün ömrünü refah içinde geçirmiş, zahmet çekmeğe alışmamış, zevk ve sefâ ehli, çelebî-meşrep bir zât olan Mehmed Paşa, kendisi için büyük bir nikbet saydığı Girit serdarlığına tâyininden pek müteessir idi. Kendisi henüz yolda iken, hastalanmış idi. Girit'te hastalığı artarak, 12 ağustos 1646'da vefat etti ve cenâzesi İstanbul'a getirilerek, Üsküdar'da Aziz Mahmud Efendi türbesi civarında, annesi Ayşe Hanım Sultan'ın yanına defnedildi (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 282 ve 293; Osman-zâde Tâib, s. 85; İ. H. Uzunçarşılı, III/2, 392; Mehmed Paşa'da fıtık bulunup, Suda muhâsarası esnâsında topları zorlamaktan hastalığının artmış olduğu hakkında bk. Nihâdî, 137b).

Sadârette mevkiini muhâfaza edebilmek için, Sultan İbrahim'in bütün arzularını yerine getirmeğe çalışmış ve pâdişahın çılgınca hareketlerine karşı, kendisinden hatâ sudûr etmeyeceğini, bunların „ilhâm-ı rabbânî“ eseri olduğunu söylemiş idi. Sultan-zâde'nin dalkavuklukta bu kadar ileri gitmesi Sultan İbrahim'i büs-bütün çığrından çıkarmış ve onu bâzı acâip hareketlere sevketmiş idi (Kâtib Çelebî, *Fezleke*, II, 293).

Mehmed Paşa'nın, arpalık olarak, Prizren sancağına mutasarrıf iken, Hersek sancağında Prepol kazasına bağlı Kolaşin'de bir kale inşâ ettirdiği ve bu inşaâtın 1061'de tamamlandığı anlaşılmaktadır (1061 şâban başları tarihli bir kadı ilâmı için bk. Topkapısarayı arşivi, nr. E. 10433; Sultan-zâde'nin oğlu Mîr-i Alem Süleyman Bey ile torunları hakkında bk. Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî*, İstanbul, 1311, IV, 161 v.d.).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka, bk. Kâtib Çelebî, *Taḳvîm al-tavārîḫ* (İstanbul, 1146), s. 132 ve 179; Kara Çelebî-zâde Abdülâziz, *Ravżat al-abrār* (Bulak, 1248), s. 610 v.dd.; Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Othman Empire* (London, 1734), I, 252; M. de la Croix, *Abrégé chronologique de l'histoire ottoman* (Paris, 1768), II, 370 v. d.; Mignot, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1773), III, 55 v. dd.; Salaberry, *Histoire de l'Empire Ottoman* (Paris, 1813), II, 259 v.dd.; Jouannin, *Turquie* (Paris, 1840), s. 244 v. dd.; Ahmed Sipâhî-zâde, *Fetih-nâme* (Millet kütüp., Hekim-oğlu Ali Paşa, nr. 783); *Fütûhât-ı Hanya* (Köprülü kütüp., Hâfız Ahmed Paşa, nr. 337/4, var. 54—73); Hüseyin Kâmî Hanyevî, *Girit tarihi* (İstanbul, 1288), I, 258; Mithat Işın, *Tarihte Girit ve türkler* (İstanbul, 1945), s. 37 v. dd. (M. MÜNİR AKTEPE.)

MEHMED PAŞA. MUḤAMMED PAŞA, TİRYÂKÎ (1680?—1751), XVIII. asır sadrâzamlarındandır. Yeniçeri ocağından İvaz Oda-başı'nın oğlu olup (Şamdânî-zâde Süleyman Efendi, *Murî' al-tavārîḫ*, Bayezid umûmî kütüp., nr. 5144, 395b), tahminen 1680'de İstanbul'da doğmuş ve bu ocağa intisap ederek, uzun müddet çalışmış; ağa-kapısı yazıcılığında bulunduktan sonra, baş-yazıcılığa yükselmiştir (1736). Son vazifesi esnâsında, Mahmud I.'un emri üzerine, ordu ile Baba-Dağı'na giderek, ulûfe ziyâına mâni olmak husûsunda aldığı tedbirler, fazla ulûfeleri ele geçirmek suretiyle kendine büyük bir kazanç te'min eden ocak bezirgânını mutazarrır ettiğinden, bu adamın nufûzlu şahıslara te'sir etmesi neticesinde, baş-yazıcılıktan uzaklaştırılmak istenilmiş ise de, sadâret kethüdâsı Osman Hâlisâ Efendi'nin himâyesi ile, süvâri mukabeleciliğine tâyin edilmiş ve böylece, hâcegân zümresine girmiş idi (bk. Şamdânî-zâde, 396a). 1739'da „mevkufâtî“ olup, Osmanlı devleti

ile Avusturya ve Rusya arasında Belgrad muâhedesi takarrür ettikten sonra, 1741 senesine kadar Belgrad'da kalan ve Osmanlı—Avusturya hudûdunun tesbitine me'mûr edilen (Kadı Nûman Efendi, *Tedbirât-ı pesendîde*, Millet kütüp., Reşid Efendi kitapları, nr. 667, 35a—99b) bu zât, 1741—1745 seneleri arasında, zaman-zaman, yeniçeri kâtipliğinde bulundu (Sâmî, Şâkir, Subhî, *Tarih*, İstanbul, 1198, 172a) ve tersâne yangınını müteâkıp, tersâne eminliğine getirildi. Yanan binâları kısa bir zaman içinde ve eskisinden daha mükemmel olarak yaptırdığı için, pâdişahın teveccühünü kazandı (İzzî, *Tarih*, İstanbul, 1199, var. 24 v.d.). 12 kânûn II. 1746'da İstanbul'a gelen Nâdir Şah'ın elçisi Fatḥ 'Alî Han'ın istikbâline me'mûr edildi. 7 cemâziyelâhır 1159 (27 haziran 1746)'da sadâret kethüdâlığına ve 45 gün sonra da, vezâret tevcih olunmak suretiyle, sadrâzamlığa (21 receb 1159=9 ağustos 1746) tâyin olundu (Ömer Efendi, *Rûz-nâme*, 1153—1163, Millet kütüp., Ali Emirî, tarih kısmı, nr. 423, 112a; bu tâyin tarihi İzzî'de 22 receb 1159, bk. 65b; *Sicill-i osmânî*'de ise, yanlış olarak, 7 cemâziyelâhır 1159 şeklinde kayıtlıdır; bk. IV, 237).

Tiryâkî Mehmed Paşa'nın sadâretinin ilk günlerinde, büyük me'mûriyet sâhipleri ve saray adamları arasında geniş ölçüde değişiklikler vukû buldu (İzzî, *Tarih*, 66a—72a; Baş-vekâlet arşivi, Mühimme defteri, nr. 152, 257 v.d.; Ahkâm defterleri, nr. 152, 267 v.d.). Bu sırada cereyân eden en mühim siyâsî hâdise ise, Osmanlı devleti ile İran arasında bir sulh muâhedesinin akdedilmiş olmasıdır. Daha evvel elçilik ile İran'a gönderilen Nazif Mustafa Efendi'nin 17 şâban 1159 (4 eylûl 1746) tarihinde Nâdir Şah ile bir anlaşma yaptığını ve Bagdad vâlisi Ahmed Paşa nezdinde imzâlanan temessüklerin mübâdelesini müteâkıp, İstanbul'a dönerek, 1 zilhicce 1159 (15 kânun I. 1746)'da, Mehmed Paşa vâsıtası ile, Mahmud I.'a anlaşma hakkında izahat verildiğini görüyoruz (bk. Nazif Mustafa, *İran sefâret-nâmesi*, Millet kütüp., Ali Emîrî, tarih kısmı, nr. 824; İzzî, 86a—90b; muâhedenin metni için bk. G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman*, Paris, 1897, I, 306; Kesriyeli Ahmed Paşa vâsıtası ile İran'a gönderilecek hediyelerin Mehmed Paşa'nın sarayında teşhiri ve cinsleri hakkında bk. İzzî, 94b v. dd.; Mustafa Rahmî, *Sefâretnâme-i İran*, Üniversite kütüp., TY, nr. 3782). Nâdir Şah ile Osmanlı devleti arasında teessüs eden bu dostluk, Tiryâkî Mehmed Paşa'nın, İran'a karşı elde tuttuğu şehzâde Safî Mirza ve Sam Mirza ile bir müddet uğraşmasını mûcip olmuş ise de, az sonra Nâdir Şah'ın ölümü meseleyi başka safhaya intikal ettirmiş ve sadrâzamı da bu müşkil durumdan kurtarmıştır.

Mehmed Paşa'nın iş başında bulunduğu devirde Belgrad muâhedelerinin tecdit edildiğini, fakat Avusturya imparatoriçesi Maria Theresia'nın Mahmud I.'a gönderdiği nâmede kullandığı Kudüs kıralı unvânının, bu hususta sadrâzamın büyük bir titizlik göstermesi üzerine, bir hayli münâkaşalara sebep olduktan sonra, kaldırıldığını ve vaktiyle kabûl edilen 27 senelik müddetin bu defa „müddet-i memdûde ile dâim ve ber-karar" olmak şeklinde tâdil edildiğini (12 nisan 1747), rus çariçesi Elizabet Petrovna hakkında kullanılacak tâbirler yüzünden dahi bir çok ihtilâflar çıktığını, nihâyet 10 nisan 1747'de karşılıklı bir anlaşmaya varıldığı gibi, Toskana dukalığı ile 27 mayıs 1747'de 17 maddelik bir dostluk ve ticâret muâhedesinin de imzâlandığını burada kaydetmeliyiz (bk. İzzî, 91b v.d., 114a v.d., 120b v.d.; *Muâhedât mecmuası*, İstanbul, 1297, III, 135 v.d.; bu esnâda fransızların, İstanbul'da bulunan elçileri vâsıtası ile, mezkûr meseleler hakkında yapmak istedikleri müdâhalelere dâir bk. J. v. Hammer, *Histoire de l'empire ottoman*, Paris, 1839, XV, 130—135).

Bu vezîr-i âzamın 13 ay kadar devam eden sadâreti zamanındaki dâhilî vekâyiin en dikkate değenleri, müfti Kefevî Hasan Efendi'nin tahriki ile, Niş kalesinde bulunan yeniçerilerin, ulûfelerinin verilmediğini bahâne ederek, ayaklanmaları (bu isyân Rumeli vâlisi Yahya Paşa tarafından tenkil edilmiştir) ve Kars muhârebeleri esnâsında Yeğen Mehmed Paşa'ya ihânet eden Anadolu'daki bâzı levend eşkiyâsının, Süleyman Paşa vâsıtası ile, teczıyesi hareketleridir.

Tiryâkî Mehmed Paşa'nın azli hiç beklenmedik bir zamanda vukû bulmuş ve bu keyfiyet kendisine 17 şâban 1160 (24 ağustos 1747) perşembe günü Beşiktaş sarayına bâzı meseleleri arza gittiği zaman, pâdişah tarafından bildirilmiştir (Mahmud I.'un sadâret için bir müddet evvel Aydın muhassılı Abdullah Paşa'yı İstanbul'a dâveti ve mühr-i hümâyûnun teslim şekli hakkındaki tafsilât için bk. Ömer Efendi, *Ruznâme*, 134a; İzzî, 131b v.d.). Azline dâir ısdâr olunan fermanda, Mehmed Paşa'nın devlet ricâline ve ilmiye erkânına fenâ muâmele ettiği belirtilmektedir. Filvâkî Rumeli kazaskeri Ebû İshak-zâde Mehmed Es'ad Efendi [b. bk.] ile geçinemedikleri ve bu zâtın yazdığı bir ilâmı Tiryâkî Mehmed Paşa'nın kabûl etmeyerek, parçaladığı rivâyet olunmaktadır. Bu sebeple evvelâ Es'ad Efendi'yi azlederek, sadrâzamı memnûn eden Mahmud I., daha sonra Es'ad Efendi'yi meşihate getirmek mecbûriyeti hâsıl olunca, Mehmed Paşa'yı vazifesinden uzaklaştırmıştır (Şamdânî-zâde, 396a v.d.).

Dolmabahçe'den Topkapısarayı'nın Balıkhâne mahalline yollanan ve bir gün sonra da, buradan Rodos'a nefyedilen Tiryâkî Mehmed Paşa, bir müddet bu adada, kalebend olmak üzere, mahbus tutuldu ve 1160 senesi şevvâl ortalarında (teşrin I. 1747) Rodos'ta serbest yaşamasına müsâade edildi. Kendisine 16 zilkâde 1160 (19 teşrin II. 1747)'ta İçel sancağı arpalık olarak ve 7 rebiyülevvel 1161 (7 mart 1748)'de Musul eyâleti verildi (bk. Başvekâlet arşivi, Mühimme defteri, nr. 153, 109 ve 230; İzzî, 131b v.d., 143a, 158a). Müteâkiben Bagdad kalesi muhâfazasında bulunan yerlikolu ve yamaklar ile diğer asker arasındaki anlaşmazlığı bertaraf etmek üzere, 11 zilhicce 1161 (1 kânûn I. 1748)'de Bagdad vâliliğine tâyin olundu (Mühimme defteri, nr. 153, 353 v.d.; bu esnâda Basra vâlisi Süleyman Paşa ile olan mücâdeleleri hakkındaki tafsilât için bk. Rasûl Ḥâvî, *Davḥat al-vuzarā'*, Bagdad, 1246, var. 62 v.d.); fakat bu vazifede muvaffak olamadığından, me'mûriyeti Habeş eyâleti ve şeyhülharemlik ilâvesi ile, Cidde vâliliğine tahvil edildi (4 rebiyülevvel 1163 = 11 şubat 1750). Tiryâkî Mehmed Paşa'nın bu vazifeyi kabûl etmemesi ise, Mahmud I.'un gazabını mûcip olduğundan, vezâretinin ref'ine ve senevî 6.000 kuruş tekaüdiye ile, Resmo kalesinde hapsine karar verildi (Başvekâlet arşivi, Mühimme defteri, nr. 154, s. 247). Bundan sonra, Mehmed Paşa çok yaşamadı ve şâban 1164 (temmûz 1751) başlarında Resmo'da vefat ederek, oraya defnedildi (Dilâver-zâde Ömer, *Ḥadîḳat al-vuzarā'* zeyli, İstanbul, 1271, s. 73 v.d.); *Sicill-i osmânî* (IV, 38)'de gösterilen 31 temmûz 1751 tarihi, ölümü haberinin İstanbul'a geldiği gündür. J. v. Hammer, Tiryâkî Mehmed Paşa'nın 19 ağustos 1751'de öldüğünü kaydeder (bk. *ayn. esr.*, XV, 226).

Önceleri her kes ile dost geçindiği hâlde, sonraları çok şiddetli hareket eden Tiryâkî Mehmed Paşa, liyâkatten mahrûm bir devlet adamı değil idi. Devrinin müverrihleri onun kavgacı mizacına işâret etmektedirler (İzzî, 133a ve 254b; Kadı Nûman Efendi, 35a v. dd.). Kendisine Tiryâkî lekabı, afyona mübtelâ olduğundan, verilmiş idi. İstanbul'da Yeni-Odalar civarında bulunan evi, ölümünden az önce, büyük Karaman çarşısı yangınında yanmış, kendisine gönderilmekte olan eşyâlarını hâvî gemi de, vefatı günü Çanakkale açıklarında batmış idi. 1747 senesinde İshak Paşa mescidine ilâve ettirmiş olduğu bir minberden maada, İstanbul'da âsârına tesâdüf edilememiştir.

Bibliyografya: Metinde gösterilen eserlerden başka bk. Ayvansarâyî Hüseyin, *Vefeyât*, Üniversite kütüp., TY. nr. 2539, 70b; ayn. mll, *Ḥadîḳat al-cavāmi'* (İstanbul, 1281), s. 26; Cl. Huart, *Histoire de Bagdad dans les temps modernes* (Paris, 1901). (M. MÜNİR AKTEPE.)

MEHMED PAŞA. MUḤAMMED PAŞA, YEĞEN (?—1745), XVIII. asır Osmanlı sadrâzamlarından olup, aslen antalyalıdır (Ayvansarâyî, *Vefeyât*, Üniversite kütüp., T. Y., nr. 2539, 76b). Ricâlden Yusuf Efendi'nin hemşîre-zâdesi olduğu için, Yeğen lekabı ile şöhret bulmuştur. Sadâretinden önce, „emin" ve „gümrükçü" lekapları ile de anılıyordu (bk. Salâhî, *Zapt-ı vekayi*... 1148—1151, Üniversite kütüp., T Y, nr. 2518, 162a; K. Mikes, *Türkiye mektupları*, trc. S. Karatay, Ankara, 1945, II, 140). Bir müddet Antalya mültezimliğinde bulunduktan sonra, İstanbul'a gelip, hâcegândan olan, 1728—1729 senelerinde İstanbul gümrük eminliği (Başvekâlet arşivi, Mühimme defteri, nr. 135, s. 3) ve müteâkiben, Erzurum beylerbeyi Topal Osman Paşa (1145=1732)'nın pâyitahtta kapı-kethüdâlığı vazifelerini gören bu zât, ağustos 1733'te mevkufatçı olmuş (Sâmî, Şâkir ve Subhî, *Tarih*, İstanbul, 1198, 57a), ikinci defa getirildiği gümrük eminliğinden ise, Köprülü-zâde Hâfız Ahmed Paşa kethüdâlığı ile ayrılmış (*Ḥadîḳat al-vuzarā'*, Dilâver-zâde zeyli, İstanbul, 1271, s. 60) ve kendisine cemâziyelevvel 1150 (eylûl 1737)'de vezâret tevcih edilerek, sadâret kaymakamlığına nasbolunmuştur (Sâmî, Şâkir ve Subhî, 102a; bu me'mûriyeti esnâsındaki icraâtı için bk. K. Mikes, II, 132—140). Yeğen Mehmed Paşa'nın sadrâzamlığa tâyin edilmesi, 23 şâban 1150 (16 kânûn I. 1737) tarihindedir (bunun için bk. Salâhî, 162a; K. Mikes, *göst. yer.*; bu nasp tarihi, Sâmî, Şâkir ve Subhî, 118a'da, 26 şâban 1150, *Murî al-tavārîḫ*, 374a'da, şâban sonu 1150 = 22 kânûn I. 1737 olarak gösterilmiştir).

Rusya ve Avusturya'nın Osmanlı devletine karşı açtığı harbin bertaraf edilmesi için, fransız sefiri de Villeneuve'ün tavassutunu istemekle ve sefer hazırlıklarını da ihmal etmeyerek, kendisine Erdel prensliği vâdettiği macar mültecîsi prens Rakoczi'yi Vidin'e müteveccihen yola çıkarmakla (Mikes, II, 141 v.dd.) işe başlayan Yeğen Mehmed Paşa, serdar tâyin edildiği osmanlı ordusunun başında olarak, 15 zilhicce 1150 (5 nisan 1738)'de İstanbul'dan hareket etti. Edirne'de iken, sulh için Pasarofça muâhedesinin esâs tutulması gerek-

tiği yolunda fransız elçisinden aldığı mektup, bu şart ile seferin durdurulamayacağını göstermiş idi. İran harbinin husûle getirdiği mâlî muzâyaka dolayısı ile, her hâlde bir anlaşmaya varmak fikrini müdâfaa eden bâzı ilmiye ricâlini muhtelif yerlere sürdükten sonra, Yeğen Mehmed Paşa Niş kalesine gitti ise de, düşmanın Tamşvar tarafında toplandığını ve oradan taarruz edeceğini haber alarak, orduyu Ada-Kale tarafına sevk ve avusturyalılar tarafından daha evvel zaptedilen Orsova (A. Vandal, *Une ambassade de française en orient sous Louis XV*, Paris, 1887, s. 329 v.d.)'nın istirdâdına teşebbüs etti. Mehâdiye, Adale-Kale ve Semendire havâlisinde şiddetli çarpışmalar vukû bulduktan sonra (tafsilât için bk. Subhî, s. 34—126; *Murî' al-tavârîḫ*, 375b), Yeğen Mehmed Paşa, Mehâdiye'yi ve bir buçuk ay muhâsara ettiği Ada-Kale'yi ele geçirmeğe muvaffak oldu (13 ağustos 1738; J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1839, XIV, 413—421). Bu hâdise ve Hekim-oğlu Ali Paşa [b. bk.]'nın Bosna'daki başarıları avusturyalıları sulha icbâr ediyor, osmanlı kuvvetleri rus cephesinde bâzı muvaffakiyetler kazandığından, Rusya ile de müzâkereler başlıyor, fakat bir netice çıkmıyordu. Sefer mevsimi geçtiği cihetle, 1738 senesi sonlarında İstanbul'a dönen Yeğen Mehmed Paşa, bir taraftan gelecek senenin sefer hazırlıklarını yaptı, bir taraftan da fransız elçisinin tavassutu ile, sulh müzâkerelerine devam etti (J. v. Hammer, XIV, 427 v.d.). Nihâyet bu konuşmaların da müsbet bir neticeye varmayacağını gördüğünden, Belgrad'ın istirdâdına pek ehemmiyet verdiği için, askerî hazırlıklarını hızlandırdı; bihassa Rusya'ya âit meselelerde Kırım hanının fikrine mürâcaat ediyordu. Fakat bu hâdise, Mahmud I. üzerinde büyük te'siri olan kızlar-ağası Beşir Ağa ve daha başkalarının, sadrâzam aleyhine dönmelerine sebep oldu. Sefer başladıktan sonra, muhâliflerinin hakkından geleceğini söyleyen Yeğen Mehmed Paşa'ya bu sefere çıkmak nâsip olmamış, Beşir Ağa ve diğer muârızlarının te'siri ile, kendisi pâdişah tarafından azledilmiştir (12 zilhicce 1151 = 23 mart 1739; tafsilât için bk. *Murî' al-tavârîḫ*, s. 377 v.d.; Sâmî v.b., s. 145).

Yeğen Mehmed Paşa, sadâretten azlini müteâkip, Sakız'a sürülmüş ve bir buçuk sene orada kaldıktan sonra, 19 rebiülâhır 1153 (14 temmûz 1740)'te Kandiye muhâfızlığına (Subhî, 179b), daha sonra Eğriboz'a, ağustos 1742'de Bosna beylerbeyliğine ve teşrin I. 1744'te Aydın muhâfızlığına getirilmiştir (İzzî, 17a, Dilâver-zâde, s. 62). Nihâyet Anadolu beylerbeyliği ile İran harplerinden dolayı Kars tarafı ser-askerliğine tâyin olundu (zilkâde 1157 = kânûn I., 1744) ve maiyetine oldukça büyük kuvvetler (bunlar arasında 10.000 kişilik bir Kırım ordusu da var idi) verildi. Yeğen Mehmed Paşa Erzurum'da iken, Selim Giray kumandasındaki Kırım askerlerinin Ağrı dağı civarında Nâdir Şah kuvvetlerine galebe çalması üzerine, ileriye doğru yürüyerek, 10 ağustos 1745'te Revan civarında müstahkem mevzilere yerleştirilmiş bulunan İran askeri ile karşılaştı (Mehdî Han, *Nâdir Şah tarihi*, trc. Karslı Hicâbî, var. 231, Süleymâniye kütüp., Es'ad Efendi, nr. 2179). Osmanlı ve İran kuvvetleri arasında bir hafta süren çarpışmalardan sonra, osmanlı ordusu 18 ağustosta umûmî bir taarruza geçmeğe karar verdi. Fakat Yeğen Mehmed Paşa hasta olduğundan, bu neticeye varan harp meclisine iştirâk edememiş idi. Onun hastalığı ve meclise gelememesi orduda nizamsızlık husûle getirmiş ve kendisinin muvaffakiyetini istemeyen muârızları ise, karışıklığı arttırmak için, bütün gayretlerini sarfetmişler, orduda âdetâ bir isyân havası husûle getirmişlerdi. Bu vaziyet Yeğen Mehmed Paşa'yı çok müteessir etti ve nihâyet ölümüne sebep oldu (20/21 receb 1158 = 18/19 ağustos 1745). Mehmed Paşa'nın vak'anüvis İzzî (*Tarih*, var. 30 v.d.) tarafından bu suretle anlatılan ölümü hakkında, gerek şekil ve gerek gün bakımından, başka rivâyetler de mevcuttur. Msl. bunlardan biri, Yeğen Mehmed Paşa'nın İran kuvvetleri ile muhârebeye tutuşarak, başarı ile çarpıştığı ve galebe etmek üzere iken, asker arasında çıkan bir karışıklık yüzünden, süvârilerin dağıldığı ve kendisinin Kars'a çekilirken, yolda öldüğü tarzındadır (bk. *1153—1163 seneleri rûz-nâmesi*, 94b, Millet kütüp., Ali Emirî, tarih kısmı, nr. 423; diğerleri için bk. Mehdî Han tercümesi, var. 233). Bu hâdiseyi osmanlı ordusunun ric'ati tâkip etti. Yeğen Mehmed Paşa'nın nâşı Kars'ta kale civarında gömülüdür (Hüseyin Ayvansarâyî, *Vefeyât*, 76b).

Müelliflerin ekserisi Yeğen Mehmed Paşa'nın cesûr ve gayretli bir zât olduğunu, ancak sert konuştuğu cihetle, çok kimseleri gücendirdiğini kaydederler (Dilâver-zâde, s. 63; Samatya civarında Hâtuniye câmii yakınında olan 1150 tarihli çeşmesinin kitâbesi için bk. Hüseyin Ayvansarâyî, 76b; Kabataş'taki diğer çeşmesi hakkında bk. Mehmed Süreyyâ *Sicill-i osmânî*, IV, 235.

(M. MÜNİR AKTEPE.)

MEHMED RAUF. MUḤAMMED RA'ŪF (1875—1931), türk romancısı. 12 ağustos 1291 (1875)'de, aslen kütahyalı bir âileden, İstanbul'da doğmuştur. İlk tahsilini Balat mahalle mektebi ile Soğuk-Çeşme askerî rüşdiyesinde yapmış olan Mehmed Rauf, bah

riye mektebini ikmâl ederek, bahriye zâbiti olmuş, Girit adasında bir müddet kaldıktan sonra, Tarabya'da sefâret gemilerinin irtibat subaylığını yapmak üzere, tersâne gemisine ikinci kaptan tâyin edilmiştir. Daha çocuk iken, büyük bir arzu ile tiyatro ve edebiyata bağlanmış ve 10 yaşından itibâren, Ahmed Midhat'ın eserleri ile fransız mâcera romanlarının te'siri altında, yazı yazmağa başlamıştır. Onun talebeliğinde kaleme aldığı ilk eseri *Denâat yahut Gaskonya korsanları* adlı piyesidir. Fransızcaya olan vukûfunun artması ve daha sonra buna ingilizcenin de ilâvesi ile, gerek okuduğu eserlerin, gerek ilgisinin çerçevesi genişlemiş ve mektepte kendisine „romancı" adları takılmıştır. Edebiyat sâhasındaki asıl faâliyeti bahriye mektebinde fransız realist ve natüralistlerinden Georges Ohnet, Octave Feuillet, Alphonse Daudet, Emile Zola ve Flaubert'i tanıması ve onları taklit tecrübeleri ile başlar. Bu tecrübelerin en dikkate değer olanı *Canfezâ* adlı hikâyesidir.

Edebiyât-ı cedîdecilerden Uşşâkî-zâde Hâlid Ziyâ [b. bk.]'nın eserlerini yakından tanıyınca, Mehmed Rauf kendisini tamâmiyle bu cereyâna kaptırmış, Hâlid Ziyâ ile mektuplaşmağa başlaması ve *Düşmüş* hikâyesinin onun delâleti ile İzmir'de çıkan *Hizmet* gazetesinde basılması üzerine, bu te'sir daha da artmıştır. Örnek ittihâz ettiği Hâlid Ziyâ ve çok geçmeden, dosluk münâsebetleri kurduğu Hüseyin Câhid vâsıtası ile, Mehmed Rauf tamâmiyle edebiyat yoluna girmiştir. Sıhhiye me'mûru sıfatı ile Hicaz'a gitmek mecbûriyetinde kalan Cenâb Şehâbeddin çıkarmakta olduğu *Mekteb* mecmûasının idâresini ona bırakmıştır. Mehmed Rauf 1312 (1896)'de Hâlid Ziya'nın rehberliği altında, *Garâm-ı şebâb* adlı romanını yazmış ve *İkdam*'da neşretmiş ise de, bunda pek muvaffak olamamıştır. Mehmed Rauf'un asıl edebî şöhreti 1312 (1896)'de türk edebiyatının inkişâfında bir dönüm merhalesi teşkil eden *Servet-i fünûn* mecmuasına iştirâki ile başlar. Burada Hâlid Ziyâ ve Tevfik Fikret [b. bk.] ile birlikte çalışmış ve sonuncusu ile sıhriyet te'sis etmiştir. 1901'de *Servet-i fünûn*'un kapatılması, 1908 inkılâbına kadar, onun edebî faâliyetini inkıtaa uğratmıştır.

Mehmed Rauf'un *Servet-i fünûn*'da neşrettiği ilk eserleri *Nekahatte* ile *Uzaktan*'dır. Mecmuanın XIX. cildinde en meşhûr romanı olan *Eylûl* tefrika edilmiş ve bu eser sonra, diğer eserleri gibi, türk edebiyatının en mühim külliyâtından biri olan *Edebiyat-ı cedîde kütüphânesi* (VI. 1317 = 1901)'nde kitap hâlinde intişâr etmiş ve müteaddit yeni baskıları çıkmıştır. Kendi tarzında tek kalan ve Mehmed Rauf'un bir daha erişemediği yüksek bir san'at eseri teşkil eden bu roman pek beğenilmiş ve uzun müddet, sevilerek, okunmuştur. Dili pek düzgün olmamakla berâber, canlı ve sürükleyici üslûbu ile burada realist bir tarzda, asîl ve günahsız bir aşkın gelişmesi ve sonu tasvir edilir. Mehmed Rauf'un bâzan içine düştüğü bu yorucu tahlil, Hâlid Ziyâ tarafından, çok isâbetli olarak, dâimâ aynı yerde dönen bir burguya benzetilmiştir. [Mehmed Rauf'un *Eylûl* (1900, 1913, 1925, 1946)'den sonra yazmış olduğu romanlar şunlardır: *Ferdâ-yı garâm* (1913), *Karanfil ve yâsemin* (1924), *Genç kız kalbi* (1925, 1946), *Böğürtlen* (1926), *Define* (1927), *Son yıldız* (1927), *Ceriha* (1927), *Kan damlası* (1928), *Halâs* (1929).

Mehmed Rauf, *Resimli gazete*, *Servet-i fünûn* ve *Mehâsin* dergilerinde küçük hikâyeler de neşretmiş ve bunları kitaplar hâlinde toplamıştır. Hikâye kitapları şunlardır: *İhtizâr* (1909), *Âşıkâne* (1909), *Son emel* (1913), *Hanımlar arasında* (1914), *Bir aşkın tarihi* (1915), *Üç hikâye* (1919), *İlk temas, ilk zevk* (1923), *Aşk kadını* (1923), *eski aşk geceleri* (1924). *Siyah inciler* (1901, 1925) mensûr şiirlerden mürekkep bir kitaptır. Mehmed Rauf bir çok piyesler de kaleme almıştır: *Ferdi ve şürekâsı* (1909), Hâlid Ziyâ Uşaklıgil'in bu isimdeki romanının piyes hâline konmuş şeklidir; *Pençe* (1909), *Cidâl* (1911) ve *Sansar* (1920)].

Mehmed Rauf 23 kânûn I. 1931'de İstanbul'da vefat etmiştir. Eserlerinde bir az hissî, fakat tam mânası ile san'atkâr rûhlu bir şahsiyet olarak, belirmektedir. Onun mensûr yazıları da birer hakikî şiir idi. Nesir sâhasında *Servet-i fünûn* hareketinin rehberi olan Hâlid Ziyâ'dan geri kalmayan bir kaleme sâhip bulunuyordu. Fikirlerini şekillendirme husûsundaki fevkalâde mahâreti yanında, üslûbunun iyice işlenmemiş olmasından ileri gelen kusurların açıkça göze çarpmasına rağmen, Mehmed Rauf dâhil bulunduğu edebî cereyânın belli-başlı şahsiyetlerinden biri idi.

2. İsim benzerliği ve faâliyet sâhalarının aynı olması, Mehmed Rauf ile Ferik Âtıf Paşa'nın oğlu M. Rauf arasında bir çok karışıklıklara sebebiyet vermiştir. M. Rauf daha önce (23 şubat 1918) vefat etmiş olup, Haydarpaşa'da defnolunmuştur. Kendisi *Resimli kitab*'ın baş muharrirliğini yapmıştır. M. Rauf sahne eserleri sâhasında da meşgûl olmuş. *Pervâne* ve *Nikâhta kerâmet* piyesleri ile *Ateş ile barut arasında* komedisini yazmış olduğu gibi, yakın dostu olan Râif Necdet ile birlikte, *Tirâje* piyesini kaleme almıştır. *Salâhaddin*

Eyyûbî ve *Neriman* ile diğer muhtelif adaptasyonları henüz neşredilmemiştir.

Seyyid Emîr Ali'nin *The Life and Teachings of Mohammed or the Spirit of Islam* adlı 2 ciltlik eserini *Musavver tarih-i islâm* adı ile türkçeye çevirmiştir.

M. Rauf bundan başka, geniş dil bilgisinden istifâde ederek (kendisi fransızca ve ingilizceden başka, arapça, farsça, almanca, italyanca, yunanca ve başka dillere de vâkıf bulunuyordu), hocalık da etmiştir. Dârülfünunda mitoloji, yunan ve italyan edebiyatları tarihi üzerinde dersler vermiş ve *Yunan-ı kadîm tarih-i edebiyatı* ile *İtalya tarih-i edebiyatı* adlı eserlerini yazmıştır. Muhtelif yüksek mekteplerde bir müddet garp edebiyatı, türk edebiyatı ile fransızca dersleri hocalığı etmiştir.

Bibliyografya: Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı müellifleri*, II, 218; *Nevsâl-i millî* (1330), s. 224—236; Şihâbeddin Süleyman, *Tarih-i edebiyat-ı osmâniye* (1328), s. 367; İsmail Hikmet, *Türk edebiyatı tarihi* (Bâkû, 1925), I, 931—951; İbrahim Necmî, *Türk edebiyatı dersleri* (1338), s. 307; İsmail Habib, *Türk teceddüt edebiyâtı tarihi* (1340), s. 533; Râif Necdet, *Hayat-ı edebiye* (1922), s. 202 v.dd., 287, 349, 350; Halil Hâmid (*Servet-i fünûn*, 1908, LIV, 82 v.d.); Fazy ve Memdouh, *Anthologie*, s. 255—259; M. Hartmann, *Dichter der neuen Türkei* (*MSOS As.*, 1916, XIX, 124—179 ve 1918, XXI, 4); bir de *Urkunden und Untersuchungen zur Geistesentwicklung des heutigen Orients* (Berlin, 1919), III, 83—86; O. Hachtmann, *Die türkische Litaratur des 20. Jahr.* (Leipzig, 1916), s. 13—16 (*NO*, 1918, II, 530 ve 560); C. Frank, *Zum Gedächtnis M. Reufs...* (*NO*, 1918, II, 167); Menzel, *Die türkische Literatur* (Hinneberg, *Kultur der Gegenwart, Die Orientalischen Literaturen*², Leipzig, 1925), s. 313; [Hüseyin Câhit, *Edebî hâtıralar* (İstanbul, 1935); Hâlid Ziyâ Uşaklıgil, *Kırk yıl*; Sâmi Akalın, *Mehmed Rauf* (İstanbul, 1953)].

(TH. MENZEL.)

MEHMED SA'İD. [Bk. HALİL EFENDİZÂDE.]

MEHMED TÂHİR. MUḤAMMED ṬĀHİR, LÂLEZÂRÎ (? — 1789), XVIII. asır ilmiye mensuplarındandır. Tefsirî Şeyh Ahmed Efendi-zâde Lâlezârî Şeyh Mehmed Efendi'nin oğlu olup, İstanbul'da doğmuştur. İsmi esâsında Tâhir iken, sonradan Kadı Mehmed nâmı ile şöhret bulduğu anlaşılmaktadır. Ahmed III.'in çiçekçi-başısı olan babası Lâlezârî Şeyh Mehmed Efendi'ye nisbetle kendine Lâlezârî denildiğinde şüphe yok ise de, Bursalı Tâhir Bey, Lâlezâr isminin İstanbul'da Fâtih civarındaki bir mahalleden geldiğini kaydeder. Her ne kadar dedesinin tâmir ettirmiş olduğu mescide, bilâhare, babasına nisbetle, Lâlezâr mescidi denilmiş olduğu mâlûmumuz ise de, Hüseyin Ayvansarâyî ayrıca bir mahallesi olmadığını yazar (bk. I, 190).

Mehmed Tâhir Efendi tahsil gördükten sonra, müderris ve molla olmuş, 1786/1787 tarihlerinde Eyyûb kadılığında bulunmuş ve bu vazifeden ayrıldıktan sonra, Rumeli-Hisarı'ndaki evinde ikameti esnâsında 20 teşrin I. 1789 tarihinde ölmüştür (ölm. tarihi, kütüphâne sâhibi Hafîd Efendi tarafından, kendi kütüphânesinin 124 numarasında bulunan, Mehmed Tâhir Efendi'ye âit bir mecmuanın üzerine kaydedilmiştir).

Mehmed Tâhir Efendi'nin bibliyografyada zikrolunan risâlelerinden maada diğer eserleri *Kasîde-i nûniye şerhi* (bir nüshası Süleymâniye kütüp., Es'ad Efendi kitapları, nr. 1214) ile *Daf'-i i'tirâż-i Rāġib Paşa fî ḥaḳḳ al-fuṣūṣ ṣayḥ al-akbar* (aynı kütüp., nr. 3771/2)'dir. Ayrıca, 8 risâlesini hâvî, *Asrār al-cavāhir al-rūḥānîyā fî maṭla' anvār al-zavāhir al-rayḥānîya* adlı, bir mecmua, Âşir Efendi kütüp., Hafîd Efendi kitapları, nr. 124'tedir. Tâhir Efendi'nin risâlelerinden görebildiklerimizin hemen hepsi 1787/1788 senelerinde te'lif olunmuştur. Zikredilen mecmuada onun bir de arapça şiiri bulunduğuna bakılırsa, kendisinin bu lisana vâkıf olduğu anlaşılır.

Bibliyografya: Mehmed Tâhir, *al-Durrat al-bayżā'*, mukaddime (Süleymâniye kütüp., Hafîd Efendi kitapları, nr. 124, mecmuanın birinci risâlesi), var. 16; ayn. mll., *al-Kavkab al-durrî*, hâtime, var. 31 (ayn. kütüp.); ayn. mll., *Mîzān al-muḳîm fî ma'rifaṭ al-ḳisṭās al-mustaḳîm*, mukaddime kısmı (Süleymâniye kütüp., Es'ad Efendı kitapları, nr. 1758); *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1333), I, 349 v.d.; Hüseyin Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cavāmi'* (İstanbul, 1281), I, 190; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i osmânî* (İstanbul, 1311), III, 243; Mehmed Tâhir, *al-Yāḳūt al-ḥażrā'*, mukaddime (Süleymâniye kütüp., Hafîd Efendi kitapları, nr. 130, mecmuanın ikinci risâlesi).

(M. MÜNİR AKTEPE.)

MEHMED ZAÎM. MUḤAMMED ZA'ıM (1532—?), bir türk tarihçisi olup, hayatı hakkındaki bilgimiz sâdece eserinde kendisi tarafından verilen mâlûmata inhisar etmektedir. Murad III.'ın tahta çıktığı 982 (1574) yılında 43 yaşında olduğunu söylediğine göre, 939 (1532) yılında doğmuş olmalıdır. Henüz 11 yaşında iken, Lepanto sancak-beyi Yahya Paşa-oğlu Mehmed Bey'in kapıcı-başısı olan büyük kardeşi Pervâne Ağa ile birlikte, 950 (1543) seferine iştirâk etmiştir. İstolni-Belgrad (Stuhlweissenburg)'ın zaptı üzerine, Ahmed Bey'in buraya sancakbeyi tâyin edilmesinden sonra da, Pervâne Ağa'nın onun hizmetinde bulunduğu ve Ahmed Bey'in Stuhlweissenburg kilisesinde vukua gelen bir yağmacılık dolayısı ile, 952 (1545)'de İstanbul'a çağırılmasına kadar, yanında kalmış olduğu tahmin edilebilir. 961 (1554) yılında Kanûnî Sultan Süleyman'ın İran'a Şāh Ṭahmāsp'a karşı seferi esnasında, Mehmed Zaîm, kâtip sıfatı ile, Suriye vâlisi Teke-oğlu Mehmed'in hizmetinde bulunuyordu. Ertesi sene, sadrâzam Sokollu Mehmed Paşa'nın divan kâtibi olmuş ve bu sıfat ile Sultan Selim II.'in ölümü ve Murad III.'ın cülûsu dolayısı ile, Diyarbekir, Haleb ve Bagdad vâlilerine gönderilmiş olan resmî tezkireyi kaleme almıştır. 978 (1570)'de tâyin edilerek, 987 (1579)'de Sokullu Mehmed Paşa'nın ölümüne kadar, kalmış olduğu bu me'mûriyetinde belki meşhur Feridun Ahmed Bey [b. bk.]'in halefi olmuştur. Bu hususta daha fazla bir mâlûmata sâhip bulunmamaktayız. İsminin de delâlet ettiği gibi, zeâmet sâhibi olan Mehmed Zaîm, dostlarının ısrârı üzerine, kaleme almış olduğu eserini bir seneden daha az bir müddet içinde (muharrem 985 = mart 1577—zilhicce 985 = şubat 1578) tamamlamıştır. Ölüm tarihi ve medfeni belli olmamakla berâber, kendisinin Selânik yakınındaki Karaferye'de vakıfları olduğu mâlûmdur.

Eserinin ismi *Humā-i cāmi' al-tavārīḫ* olup, Sokollu Mehmed Paşa'ya ithâf edilmiştir. Firdavsî ve Ṭabarî'den başlayarak, anonim *Tavārīḫ-i salāṭîn-i āl-i 'Oṣmān*'a kadar, istifâde ettiği 11 tarih eseri zikreder; bunlar arasında esâs me'hazını teşkil eden ve sahifelerce nakillerde bulunduğu Şukr Allāh'ın *Bahcat al-tavārīḫ*'i de vardır. Henüz basılmamış olan bu eser bir ön-söz ile beş büyük kısımdan (*aksām*, bunlar *gurūh*'a ve *gurūh* da *maḳālāt*'a bölünmektedir) teşekkül etmekte ve bir hâtime ile nihâyet bulmaktadır. Eserin münderecâtı hakkında Rieu v.b. mâlûmat vermektedir. Eserin daha çok 5. kısmının 4. *gurūh*'u ehemmiyetli olup, burada müellif 1543 'ten itibâren, kendisinin bizzat şâhit olduğu vak'aları kaydetmektedir.

Müellifin hâl tercümesini de kendisine borçlu olduğumuz Thúry (*Török történetirók*, II, 364—389) tarafından eserin Macaristan ile ilgili parçaları ele alınmış olup, bunlardan 1390—1476 yıllarına âit olanlar kısmen ve 1521—1566 yılları ise, tamâmen, tercüme edilmiştir. Daha az ehemmiyetli olan kısımlarından Ḳābil ve evlâtları ile ilgili bir parça Diez (*Denkwürdigkeiten von Asien*, I, 212 v.d.) tarafından ele alınmıştır. J. v. Hammer (*Sur les origines russes*, s. 61, 120), türk boyları ile ilgili olup, 9. türk boyu olarak Rūs uruğunun zikredildiği bir parçayı neşretmiştir. Muahhar tarihçilerden İbrahim Peçevî, 1542'den sonraki vak'alar için, Mehmed Zaîm'in eserinden istifâde etmiş ve iktibaslarda bulunmuştur.

Bibliyografya: Babinger, *GOW*, s. 20, 98 v.d., 193 (diğer kaynaklar burada gösterilmiştir); *İstanbul kütüphâneleri tarih-coğrafya yazmaları kataloğu* (1943), s. 100 v.d.

(W. BJÖRKMAN.)

MEHRE. [Bk. ELBİSTAN.]

MEHRE. MAHRA, Arabistan'ın cenûb-i şarkîsinde, Hind okyanusu sâhili ile kıyılarında Ḳa'ayṭī (Ge'ēṭī) ve Ẓafār kavimlerinin yaşadığı Ḥażramūt arasında bir ülke. Araplar ile son devir coğrafyacıları, eskiden bir şehir iken, şimdi bir ülke olan (eski günlük ülkesi) Ẓafār [b. bk.]'ı Mahra'ye dâhil addetmekte idiler; öyle ki, Ḥażramūt ile 'Omān arasındaki ülke Mahra adı ile anılabilir (bk. al-Iṣṭaḫrī, *B G A*, I, 12, 27; İbn Ḥavḳal, *ayn. esr.*, II, 17; al-Muḳaddasī, *ayn. esr.*, III, 53; Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 700; al-İdrīsī [nşr. Jaubert, Paris, 1836, I, 48]; İbn Ḫaldūn [nşr. Kay, *Yaman*, London, 1892, s. 132]).

Ẓafār'ın dâhil bulunduğu Mahra ülkesi, IV. (m. ö.) asırda yunanlılarca mâlûm olmalıdır; Theophrast, *Hist. Plant.*, IX, 4, 2'de, bahârâtı elde edilen Saba', Ḥażramūt ve Ḳatabān gibi, Arabistan bölgeleri arasında bir dördüncü mevkî olarak Μαμάλι (Mâlı)'den bahsetmektedir. Burası tatmin edici bir şekilde teşhis olunamadığı gibi, adı da izah edilememiştir. Pauly-Wissowa, *Realencycl. der klass. Altertumswiss.*, st. 1331 v.dd.'daki SABA' maddesinde ileri sürülen muhtelif izah tarzlarından (Μαμάλι'nin Μιναῖοι (Μαιναία)'den bozulmuş bir şekil olacağı faraziyesi yanlış olmalıdır (Eratosthenes'e atfen); Strabo, XVI, 768'de — bu iki müellif bir tek kaynak sayılmaktadır — bunu cenûbî Arabistan'ın yukarıda sayılan üç kırallığı yanında zikretmektedir. Diğer taraftan Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens* (Bern, 1875), s. 92, 263, 266'da hiç bir isbatta bulunmadan ve aynı zamanda Fr. Hommel, *Ethnologie und Geographie des alten Orients* (München, 1926, s. 137; bk. I. v. Müller, *Handbuch der Altertumswissenschaft*, III. bölüm, 1. kısım, c. I)'te Málı kelimesini Mahra ile bir addetmektedirler. Her şeyden önce, nebâtatçı Theophrast'ın Arabistan'ın bahârât istihsâl eden ülkelerine dâir verdiği tam bir listede asıl günlük ülkesinin Ẓafār'ın, yahut daha ge-

niş mânada Ẓafār Mahra'ye dâhil olduğundan, Mahra'nin zikredilmesini tabi'î olarak karşılamak gerek idi. Ayrıca, Theoprast'ta bilinen üç ülke yanında, hiç bilinmeyen Mamali veya Mali'nin zikredilmiş olmasının bizi şaşırttığını inkâr edemeyiz; burası Saba', Ḥaẓramūt ve Ḳatabān ile kıyaslanması gereken mühim bir ülke olmalıdır. Bu sebepten Glaser (*Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens*, Berlin, 1890, II, 3, 35 v. d., 40, 132, 153 v.dd., 217) 'in müdâfaası mümkün olmayan muhtelif izah denemeleri (bk. *R E*, mad. SABA', 1333) bir tarafa bırakılmalıdır. Mamali'yi sâdece tarçın çıkan bir ülke diye zikrettiği düşünülür ise, Theophrast'ın yanlış anlaşıldığı görülür (bk. mad. SABA' ve bu maddenin bibliyografyası; buna Hommel, *Ethnologie* [= *Grundriss*], s. 517, not 2 de eklenmelidir). Şimdi haklı olarak Mali'nin Mahra'yi ifâde ettiği düşünülür ise, bu takdirde de Mahra'nin nasıl olup, Mamali veya Mali adını aldığını bilmek gerekir ki, bu da az-çok bir muammâ olarak ortaya çıkmaktadır. Mali ve Mahra kelimelerinin ilk iki harfi aynı olduğuna göre, birinci şeklin üçüncü harfinin değiştirilmiş olduğunu düşünebiliriz; bize intikal eden isimde gâlibâ Mahra'nin yunanca transkripsiyonunun izi saklıdır: MAPI (<MAPA) şekli yunan müstensihlerince tabi'î olarak anlaşılmayan bu transkripsiyonun, tahrife uğrayarak, MAAI şekline girmiş yahut da bilgili bir müstensih tarafından birinci hecenin ikizleştirilmesi yolu ile değiştirilerek, MAMAAI şeklini almış olması mümkündür; nitekim Ptolemaeus, VI, 7,5'te bulunan Μαμάλα κώμη, bu son şekil için, âlime bir hareket noktası vazifesini görmüş olabilir. Bu faraziye ayrıca Theophrast'ta dağlık bölgeye dâir olan tasvir— λιβανωτός ve ὄρος ὑψηλὸν καὶ δασὺ καὶ νιφόμενον bu bölgede bulunmaktadırlar; ovaya inen ve gemilerin sâhilden gördükleri nehirler buradan çıkmaktadır — *Periplus maris Erythraei*, § 29 (bk. ὄρη ὑψηλὰ καὶ πετρώδη καί ἀπόκοπα, § 32 ve muhtemelen Ḳarā dağları) Ẓafār ülkesindeki χώρα λιβανωτοφόρος ὀρεινή τε καὶ δύσβατος'un tasvirine gâyet iyi uymakta ve Carter'in şu aşağıdaki ifâdesini de hatırlatmaktadır: „Arabistan'ın cenûb-ı şarkî sâhilinin hiç bir yerinde, günlük ülkesindeki kadar, akar-su yoktur". İfâdelerdeki bu inkâr kabûl etmez uygunluk, Theophrast'ın bahsettiği günlük ülkesinin Sebalılar elinde bulunması vâkıası ile bertaraf edilmiş değildir. Theophrast'ın buranın hâkimleri (κύριοι) olan Sebalıların idâresi altında olduğunu söylemekle berâber, burayı Saba', Ḥaẓramūt ve Ḳatabān'dan sonra zikretmiş olması bizi şu neticeye götürüyor: bu günlük ülkesi, ana vatanlarından oldukça uzaklarda bulunan sebalıların eline ya doğrudan-doğru veya fetih yolu ile, yahut da eskiden müstakil olan bir devletin bütün topraklarının istilâsı neticesinde geçmiş olabilir. Günlük ülkesinin tâbî olduğu bu beylik, Saba'nın rakibi eski Ḳatabān devleti olabileceği gibi, (Ḳatabān o devirde hâlâ müstakil idi; fakat günlük ülkesine artık hâkim değil idi; tahminen 2 asır sonra istiklâlini kaybederek, Saba'ya tâbî olmuştur), Ḥaẓramūt kırallığı da olabilirdi. Bu son devlet, günlük ülkesi ile birlikte, Iuba zamanında, Ḥimyarîler tarafından idâre edilen Saba' kırallığının bir parçası idi (bk. Plinius, *Hist. Nat.*, XII, 52 v.d.; bk. mad. SABA') ve günlük ülkesi, muhakkak ki, Periplus zamanında, yâni milâdın ilk yıllarındaki Ḥimyarîler devrinde, Saba' devletinin parçalanmağa başlamasından çok sonra (o devirde Saba' daha büyük devlet vaziyetinde bulunuyordu) Ḥaẓramūt devletine tâbî idi. Hommel (*ayn. esr.*, s. 140 ve bilhassa 655) de Ḥaẓramūtlular ile Minalılar arasında sıkı bir kan râbıtası bulunduğunu ve ḥaẓramūtlu minalıların başlangıçtan beri günlük ülkesini ellerine geçirmiş olduklarını, haklı olarak, ileri sürüyor ki, bu da coğrâfî bakımdan gâyet tabi'î görünmektedir. Thephrast'ın kendi devrinde veya verdiği bilgilere kaynak teşkil eden eserin yazıldığı devirde, muhtemelen Androsthenes (bk. *R E*, mad. SABA', st. 1306) zamanında, günlük ülkesinin müstakil olmadığı, Saba'ya tâbî bulunduğu, Saba'nın cenûbî Arabistan'da hukümran bir devlet olduğu ve zayıf komşu beylikleri idâresinde bulundurduğu şeklindeki ifâdesine karşı inandırıcı hiç bir delîl ileri sürülememiştir. Günlük ülkesi ancak milâddan sonra müstakil olmuştur. Şirvāḥin kitâbelerinden (Glaser, nr. 1000 A) sebalıların şark istikametinde hayli ilerilere kadar sefer yaptıkları anlaşılmaktadır (bk. Hommel, *ayn. esr.*, s. 658 v.d.). Theophrast'ta metinde (Σάρα) tahkik edilemeyen değişiklik için bk. mad. SABA' (bu maddede verilen bibliyografyaya şunu da eklemek lâzımdır: Hommel, *ayn. esr.*, s 516 v.d., 653 v.d., bir de 138). Ḳatabānlıların günlük ülkesini ellerinde tuttukları faraziyesini desteklemek için, Ḳatabān'ın daha sonraları Plinius'taki (VI, 153, Gebbanitae'ye atfen) Gebban adını almış olduğunu düşünmek lüzûmsuzdur (bk. MA'ĪN; Glaser'in günlük ülkesindeki Ḳatabān hâkimiyeti hakkında, yanlış olarak, verdiği bilgiler için bk. bir de mad. ẒAFĀR, nr. 4). Cenûbî Arabistan hukümdarlarının uzun unvanlarında geçen *Yamanat* tâbiri, Hommel, *Handbuch der altarabischen Altertumskunde* (nşr. D. Nielsen, Kopenhag-Paris-Leipzig, 1927, s. 96, not 5)'ye göre, „ihtimâl Ḥaẓramūt'un cenup ülkesi", yâni „günlük sâhilleri" mânasına gelmektedir; bu tâbiri, — unvanın başında gelen Saba', Żū Raydān, Ḥaẓramūt ülkelerine mukabil — çok sonraları hâlâ Yemen'e dâhil bulunan cenûbî Arabistan sâhilleri olarak kabûl etmek icâp eder.

Sprenger (*Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, Berlin, 1865, III, 437)'in „yunanlılar Mehrîlere Sachalite derlerdi" şeklindeki notu hatâya yol açabilir; Sachalite körfezi sâhil bölgesi, *Periplus* müellifi ile Ptolemäus'un dediğine göre, yalnız Mehre olmayıp, Mahra'nin şarkındaki bölge, bilhassa al-Ṣiḥr'in garp hudûdunu teşkil eden sâhadır; geniş mânası ile Ḳa'ayṭī (bk. *R E*, mad. IOBARITAI) ülkesi olan bu yer, dar mânada Ẓafār ülkesi olarak anlaşılmalıdır; fakat Glaser (*Die Abessinier in Arabien und Afrika*, München, 1895, s. 125)'in temâs ettiği Mahra, Ẓafār bölgesine dâhil olabilir (yk. bk.). Herodotos (II, 73: anka kuşunun hikâyesi)'taki ἐξ Ἀραβίης tâbiri, açıkça söylenmemekle berâber, Mahra (Hommel, *ayn. esr.*, s. 138) ile ilgili olabilir. Plinius (*Hist. Nat.*, VI, 150)'a göre, cenûbî Arabistan sâhilleri yakınındaki bir adada bulunan sütûnlar üzerindeki yazılar (*R E*, mad. RHINNEA) Ritter (*Erdkunde*, Berlin, 1846, VIII, 1. kısım, XII, 290)'in tahmin ettiği gibi „Kane yakınlarında yerleşmiş olan mehrîlere" değil, her hâlde minalılara (veya Nabatîlere) âit idi. *Periplus*, § 27, Plinius, VI, 7, 10'a göre, günlük ülkesine dâhil bulunan ve aynı zamanda Ptolemäus tarafından zikredilen Κανή ticâret limanının vaziyeti, kat'î olarak, tesbit edilememektedir. Son zamanlarda Glaser, *ayn. esr.*, s. 175; C. Landberg, *Arabica*, Leiden, 1897, IV, 175 v.d.; *Études sur les dialectes de l'Arabie Méridionale* (Ḥaḍramout), Leiden, 1901, I, 196'ya ve onlardan önce gelmiş olan müelliflere (bk. *R E*, mad. SABA, 1330) dayanan bir çok âlimler bu limanın muhtemelen Ḥuṣn al-Ġurāb yanında, bulunduğunu ileri sürmüşlerdir (Nielsen, *Handbuch*, s. 8); halbuki Spenger, *Geographie*, s. 82 v.d. bu limanın Bāl-Ḥāf'ta bulunduğunu söylüyor. Sprenger'den itibâren evvelki görüş lehinde ve Sprenger'in iddiası aleyhinde yeni bir delîl bulunamamıştır. *Periplus*, § 27'deki tasvir de Sprenger'in iddiasını desteklemektedir; bu tasvire göre, Kane'nin karşı tarafında ve 120 stadlık bir mesâfede Ὀρνέων νῆσος (kuş adası) ve Τρούλλας isimli, iki ıssız ada bulunmaktadır. Sprenger'e göre, bu iki ada „Ḥalany ve Gibus veya al-Sikka" adalarıdır (şu şekilde yazılmalıdır: Ḥillāni yaveya Saḥā, Ḳanbūs, bk. Landberg, *Arabica*, IV, 66); bu iki adanın zikredilişi, bunların tam karşısında sâhilden 110 yahut 130 stad uzakta bulunan Bāl-Ḥāf'ı düşündürmektedir; Carter'e göre, sâhilden bir ingiliz mili mesâfede bulunan Ḥiṣn al-Ġurāb ile ilgili olmamalıdır. Landberg'e göre, Ḳanbūs adası, gâlibâ, öteden beri ıssız idi. Glaser'in Ptolemäus'a atfen Kane için verdiği ve yazmalarda muhtelif olarak görünen mesâfeler, Ḥiṣn al-Ġurāb (bilhassa, Glaser, s. 216'ya göre, Kane'nin garbındaki Kane burnunun muâdili olan Ra's al-'Aṣīda; fakat bu al-'Aṣīda burnu Bāl-Ḥāf yakınlarındadır) lehinde inandırıcı hiç bir delîl vermemektedir; fakat bu mesâfeler aynı zamanda Bāl-Ḥāf'ınkilere de uymaktadır. Sprenger'in görüşlerinden haberi olmasına imkân bulunmayan H. v. Maltzan (*Reise nach Südarabien*, Braunschweig, 1873, s. 225 v. dd.) Ḥiṣn al-Ġurāb'daki küçük (üçüncü) kitâbede görülen *ḳ-n-'* (bk. Landberg, *Arabica*, IV, levha IX; kendisi Cane şeklinde yazıyor) üzerine dikkati çekiyor ve onu „Cane emporium"'a bağlıyor; J. H. Mordtmann, *Z D M G*'de bu kelimeyi Κανή (Burc al-Ġurāb limanı) ile izah ediyor. K. Mlaker (*W Z K M*, 1927, XXXIV, 72) tarafından tam olarak tercüme ve neşredilen kitâbe metninin şüpheli şeklinin Κανή ismine tekabül ettiği münâkaşasız kabûl edilse bile, bu Sprenger (s. 83)'in daha önce söylediği gibi, eski ticâret limanının bugünkü Ḥiṣn al-Ġurāb kayalıklarının eteğinde bulunmuş olduğunu isbat etmez. Şunu da unutmamak lâzımdır ki, Arabistan'ın bir çok limanlarının adları, asırlar boyunca, bu limanlar civarındaki yerlere verilmiştir; msl. Ẓafār [b. bk.] ve Mirbāt. Κανή, Bāl-Ḥāf olmuş olsa idi, *Periplus* (§ 29), Kane'den sonra daha büyük bir başka koyun (Σαχαλίτης) bulunduğunu söylemez, fakat onun şarkındaki Bīr 'Alī limanını zikrederdi" şeklinde, Landberg (*Arabica*, IV, 76) tarafından ileri sürülen iddia da akla yakın değildir. *Periplus* cenûbî Arabistan'ın en mühim limanlarını zikretmektedir; içerilere doğru derinlemesine sokulan körfez (Σαχαλίτης) yanında, nisbeten küçük olan Bīr 'Alī koyu pek alâ zikredilmeyebilirdi; çünkü Σαχαλίτης ismi çok yaygın idi (bk. *R E*, mad. IOBARITAI) ve Periplus'taki sâhil bölgelerine dâir liste, ilmî bakımdan, tamam ve doğru olmadığı gibi, yer-yer yanlışları da ihtivâ ediyordu (msl. Μόσχά). Aynı zamanda eski çağdan beri cenûbî Arabistan sâhilindeki bir çok yerlerde limanların vaziyet değiştirmiş olduğuna da işâret etmek gerekir. Landberg (*ayn. esr.*, s. 65) al-Ḥiṣn al-Ġurāb burnunun eskiden şimdikine nazaran farklı bir vaziyette olması lâzım geldiğini söylemektedir. Ön-

celeri eski görüşe tarafdar olan M. Hartmann, *Die arabische Frage* (*Der islamische Orient*, II), Berlin, 1909, s. 175, 371, daha sonra aynı eserin s. 418, 614 'ünde Sprenger 'in görüşüne iştirâk ettiğini söylüyor. Şu var ki, bugün kitâbedeki *ḳ-n-*' kelimesine bakarak (Sprenger 'in aksine), o Κανή 'yi Bāl-Ḥāf ile bir telâkkî eden görüşü ber-taraf edemeyiz. Yalnız Sprenger tarafından kullanılan şekilden Bâl-Ḥāf (Bûl-Ḥâf) yanlıştır (Glaser 'in işâret ettiği imlâ 'Bâ el-Ḥaff, da yanlıştır, bk. Landberg, *Ḥaḍramoût*, s. 195); *bā* kelimesi *ibn* 'in aynıdır. Bununla berâber, Sprenger bu isimde Mahra 'nin ceddi ve Ḳużā'a 'nın oğlu al-Ḥāf 'ın evlâtlarından birinin adı bulunduğunu, haklı olarak, ileri sürmüştür (al-Bakrī, I, 19; *Tāc al-'arūs*, III, 551; aş. bk.). Arap coğrafyacıları Ḥażramūt gibi, Mahra hakkında da kat'î bir şey bilmiyorlardı; muasır âlimler bu ülkeler hakkında daha çok bilgi sâhibidirler. *Ṣifat Cazīrat al-'arab* (nşr. D. H. Müller), Leiden, 1884, s. 45 'te Mahra 'nin merkezi olarak al-As'ā 'yı zikrediyor ki, Landberg (*Ḥaḍramoût*, s. 158), yazma kaynaklara atfen, al-Aşġā şeklinde yazıyor; Glaser (*Abessinier*, s. 87) 'e göre, bu şehir, Damḳōt 'tan Rās Żarbat 'Alī 'ye giden bölgede, tahminen bugünkü Mahra sâhilinin orta kısmında olmalıdır. Sahife 53 'te al-Hamdānī, daha sonraları İbn al-Mucāvir ve başkalarının dedikleri gibi, mehrelilerin aynı zamanda Soḳoṭrā 'da oturduklarını söylüyor (Soḳoṭrā 'nın melez ahâlisinin hıristiyanlaştırılması için bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, III, 102; al-Mas'ūdī, *Murūc*, III, 36 v.d.; daha fazla teferruat için bk. mad. SOḲOṬRĀ). Sahife 51 v.d. 'da Mahra kabîlelerinden ve mücâdelelerinden, s. 86 v.d. 'da Ḥażramūt 'tan Mahra 'ye giden yoldan ve Hūd Peygamberin mezarından bahsediyor. Ḥażramūt ile Mahra arasındaki hudutta bulunan bu mezar bugün hâlâ iki komşu ülke ahâlisi tarafından sık-sık ziyâret edilmektedir (bu husûsta bir Ḥażramūt metni için bk. Landberg, *Ḥaḍramoût*, I, 432 v.d.). Arap coğrafyacıları, msl. Yāḳūt, *Muştarik*, s. 394, Mahra 'yi Yemen 'e tâbî sayıyorlar; Miḫlāf Mahra 'ye dâir mâlûmat için bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 700 (Yāḳūt burada Mahra 'nin bir kabîle adı olduğunu ve aslının Mahara olacağını söylüyor; IV, 697 'de de Mahra 'de bir Balād Maharāt 'tan bahsediyor). Mahra bâzan Yemen 'in en uzak kısmında gösterilmektedir; bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 280; II, 510 (= *Muştarik*, s. 166), III, 366; IV, 345, 495; *Muştarik*, s. 415. Araplar Mahra ülkesindeki bir *Nacd* 'den bahsetmektedirler (Yāḳūt, *Mu'cam*, I, 280; III, 681; IV, 345, 495, 697; *Muştarik*, s. 394, 415; bk. bir de al-Muḳaddasī, *ayn. esr.*, s. 98; al-Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 1980). Carter 'de, zengin bir günlük bölgesi olarak, *Nacd* (yahut *Nacdī*) 'i zikrediyor; burası sâhil bölgesinin şimâlinde, aş.-yk. iki günlük bir mesâfede, Carter tarafından, birbirine çok yakın olan arz ve tûl dâireleri tesbit edilen dağlık bir bölgedir [bk. ẒAFĀR]. al-Mas'ūdī (I, 333) ile Yāḳūt (*Mu'cam*, IV, 387) 'un dediklerine göre, mehreliler aynı zamanda al-Şiḥr 'in sâhil bölgesinde de oturmaktadırlar; Mahra ülkesine al-Şiḥr adı verildiği de vâkîdir (al-İṣṭaḫrī, *ayn. esr.*, s. 25 = İbn Ḥavḳal, *ayn. esr.*, s. 32 v d.; bk. bir de al-Hamdānī, *Ṣifa*, s. 51 ve *al-As'ā* için bk. al-Bakrī; Rommel 'in tasviri için bk. *Abulfedae Arabiae descriptio*, Göttingen, 1802, s. 32 v.d.). Fakat al-Şiḥr tâbiri, sonraki ve bugünkü istimâline göre, yalnız asıl Mahra 'yi değil, aynı zamanda Ẓafār ülkesini ve dolayısı ile de bilhassa günlük ülkesini ifâde etmektedir; bu itibârla bugünkü bir çok âlimlerin Mahra ülkesi bildikleri „günlük ülkesi sâhilleri" için kullanılmaktadır ve aynı zamanda garpta Mahra hudûdunu teşkil eden Ḥażramūt 'un sâhil bölgesinin de adıdır (bk. İbn Ḫaldūn, *ayn. esr.*, s. 132); binâenaleyh umûmî olarak, Ḳamar körfezi sâhillerinin, daha geniş mânada 'Aden ile 'Omān arasındaki bütün sâhil bölgesinin adıdır.

al-İṣṭaḫrī (s. 25) ve İbn Ḥavḳal (s. 32), hemen-hemen aynı kelimeler ile, aynı zamanda al-Mas'ūdī (I, 333 v.d.), al-İdrīsī (I, 48, 150), Abu 'l-Fidā' (bk. Rommel, *ayn. esr.*, s. 33) ve İbn Ḫaldūn Mahra 'yi hiç bir hurma ağacı yetişmeyen, zirâat yapılmayan, ahâlisinin ekmeği bile bulunmayan bir çöl bölgesi olarak, tasvir etmektedir. Carter de, tıpkı arap müellifleri gibi, günlük ülkesi ile bu ülkenin şark ve garbında uzanan, kasvetli ve ıssız manzarası arasındaki farkı belirtiyor. Bent gibi, daha yeni âlimlerin tasvirleri Carter 'inkilere uymaktadır. Adlarını zikrettiğimiz diğer müelliflere göre, ahâlinin keçi ve bilhassa sür'atleri ile meşhur develerden başka şeyleri yoktur (bu develerden aynı zamanda al-Hamdānī, s. 100, 201; İbn Hişām, *Sīra*, nşr. Wüstenfeld, s. 963; *Lisān al-'arab*, VII, 36; *Ḳāmūs*, I, 455; *Tāc al-'arūs*, III, 551 (*mahrīya* ve *Lisān* şu üç cemi şekillerini verirler: *mahāriyu*, *mahārin*, *mahārā*; birinci şekil için bk. Howell, *Grammar*, I, 997, 1000). Peygamberin Bedr gazvesinden sonra elde edilen ganîmetler arasından kendisi için seçtiği deve Mahra 'de satın alınmış idi. Halife Sulaymān b. 'Abd al-Malik (714—717) Yemen vâlisini Mahra 'den deve alıp, kendisine göndermekle vazifelendirmiş idi (al-Ḳazvīnī, *'Acā'ib*, nşr. Wüstenfeld, II, 41). İbn Ḥavḳal (bir de İbn Ḫaldūn ve al-İdrīsī, I, 48) Mahra ahâlisinin gıdâsının et, süt ve balıktan ibâret olduğunu (al-Muḳaddasī, s. 100), deve ve keçilerini de balık ile beslediklerini ilâve ediyor; Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 700 'e göre, Mahra develerinin şöhretleri, ülkenin kendisinden değil, Mahra b. Ḥaydān kabîlesi reisinin adından gelmektedir (bk. al-Cavharī, bir de *Lisān*, *Ḳāmūs* ve *Tāc* ile Rommel, s. 33). Landberg (*Ḥaḍramūt*, s. 87) ve başka müelliflere göre, Mahra 'nin yarış develeri, Banī Ṣubayḥ ('Aden 'in şimâl-i şarkîsinde) ve Ziyāb develeridir. Landberg 'in düşündüğü gibi, bu şöhretin Mahralilerin cenûbî Arabistan 'ın büyük bir kısmını ellerinde tuttukları zamandan kalmış olması muhtemeldir. Şu var ki, L. Hirsch, *Reisen in Süd-Arabien, Mahra-Land und Hadramūt*, Leiden, 1897, s. 77 'de, o devirde al-Şiḥr 'de *Maṭiye* adı verilen „Mahra 'nin meşhur yarış develerinden" bahsetmektedir.

Yukarıda bahsi geçen müellifler ile al-Muḳaddasī (s. 98) bu ülkeden günlük ihrâc olunduğunu söylemektedirler. al-İdrīsī (I, 48) ticâretin Mahraliler için bir geçim kaynağı olduğunu söylüyor. Ülkelerinin bâzı bölgeleri aynı zamanda 'Omān 'a bağlı idi. 226 (840) 'ya doğru, Mahra, çok kısa bir zaman için, 'Omān 'a tâbî oldu. 618 (h.) senesinde Mahra ile Soḳoṭrā 'yı dolaşmış olan İbn al-Mucāvir, Mahralilerin Ẓafār 'ın dağlık bölgelerinde, Soḳoṭrā [b. bk.] adalarında, Maşīra 'de oturduklarını yazıyor. Yemen 'in, Tihāma ve Nacd olmak üzere, iki bölgeden ibâret olan taksimâtında, Mahra al-Muḳaddasī (s. 53, 70) 'ye göre, al-Şiḥr şehri ile birlikte, Nacd 'e tâbî bulunuyordu (Sprenger, *Die Post- und Reiserouten des Orients*, *Abhandl. f. d. Kunde des Morgenl.*, Leipzig, 1864, III/3, 109).

Yāḳūt Mahra (veya civarında) 'de bulunan muhtelif yerler zikretmektedir (msl. *Mu'cam*, I, 154, 280; II, 175, 501 [= *Muştarik*, s. 166], 881; III, 366, 681, 691; IV, 345, 495 [= *Muştarik*, s. 394]; Mahra 'den çıkan veya oraya giden yolların mesâfeleri için bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 626, 700; al-İṣṭaḫrī, s. 27 v.d. (= İbn Ḥavḳal, s. 17, 33 v.d.) — İbn Ḫaldūn (s. 132) 'a göre, eski zamanlarda, Ḥażramūt ile al-Şiḥr (Mahra) bir kıral tarafından idâre edilmekte idi; buna mukabil al-Şiḥr eskiden, Mahralilerden önce ve muhtemelen Ḥażramūt 'tan gelmiş olan 'Ād kavminin memleketi idi. Hūd peygambere ve 'Ād kavmine dâir rivâyetlerde, su bakımından fakir olan ve bu efsânevî kavmin komşusu bulunan Mahra de yer almaktadır (al-Ṭabarī, nşr. de Goeje, I, 233 v.d.). Mahra ülkesinin iç kısmına al-Aḥḳāf denmektedir (bk. Landberg, *Ḥaḍramoût*, s. 157). Rivâyete göre (bk. al-Mas'ūdī, III, 106, 271 v.b.) 'Ād kavmi buraya yerleşmiş idi [bk. mad. VABĀR]. Buna göre, Mahra 'ye ilk yerleşen Ḳaḥṭānīlerden Mālik b. Ḥimyar al-Şiḥr idi; oğlu Ḳużā'a onun yerine geçmiş idi; bunun idâresindeki topraklar Mahra 'ye inhisar etmekte idi; Ḳużā'a 'nın yerine oğlu al-Ḥāf geçmiştir ki, onun da yerini torunu Mahra b. Ḥaydān b. 'Amr almıştır (Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 700; İbn Ḫaldūn, s. 132 v.b.). İslâmiyetin ilk yıllarında (h. 12) Mahra baş kaldıran ve Abū Bakr ile kumandanları taafından aleyhinde savaş açılan ülkelere dâhil idi; bk. al-Ṭabarī, I, 1881, 1929 (Musaylima 'nin tâbiiyet altına alınması hakkında), s. 1963, 1976 v.d. ('Arfaca 'nin Mahra 'ye açtığı sefer), s. 1980 v.d. (Mahra 'ye karşı 'İkrima 'nin başarı ile biten seferi) ve bilhassa islâmiyetin düşmanı olan ülkeler arasındaki anlaşmazlıklar Mahra 'nin fethini kolaylaştırmıştır. Cenûbî Arabistan 'ın diğer arap kabîleleri ile birlikte, al-Fusṭāṭ 'a yerleşmiş olan Mahraliler (al-Fusṭāṭ 'ta *Ḫiṭaṭ Mahra* bunların adından gelir) de halife 'Omar zamanındaki büyük fetih savaşlarına katılmışlardır (F. Wüstenfeld, *Die Geographie u. Verwaltung von Ägypten*, I, *Abh. Kgl. Gesell. d. wiss. zu. Gött.*, 1879, XXV, 51 v. d.; al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*, Kahire, 1914, III, 331).

Yeni çağ seyyahları arasında bize Mahra hakkında ilk sahih bilgi veren Fresnel olmuştur. Fresnel 1837 'de Cidde 'de, Ḥażramūt veya Mahra tâcirleri ile olan temaslarında, bu ülke tarihini bir az öğrenmiş ve bize Mahra 'nin merkezi olan Gişin ve hukmü şehrin surları dışına çıkmayan hukümdarı hakkında bilgi vermiştir (*J A*, 3. seri, 1838, V, 507 v.dd., VI, 529 v. dd.). Fresnel 'in ülkenin hudutları hakkında verdiği mâlûmat doğru değildir. 1834 'te Bāb al-Mandeb 'den başlayarak, şarka doğru Rās al-Ḥadd 'e kadar, cenûbî Arabistan sâhillerinin gök ve deniz haritasını çizmeğe me'mûr edilmiş olan S. B. Haines 'in verdiği topografyaya dâir mâlûmâta göre, Mahra ülkesi çok daha geniştir. Ona göre (*Memoir of the South and East Coasts of Arabia*, *J R Geogr. S*, London, 1845, XV/1, 104 v. dd.), önce Mahra 'nin garp hudûdunu teşkil eden, suları bol, toprakları Mahraliler tarafından iyi işlenmiş ve içerisinde hurmalıklar ile süslü bir çok köy bulunan Vādī Masīle 'den bahsediyor. Vâdinin şarkında bulunan Sēḥūt şehrinden kısaca bahisle, önce bâzı teferruat üzerinde durarak, Fresnel 'in Gişin hakkında verdiği mâlûmatı te'yit etmektedir. Daha önce C. Niebuhr (*Beschreibung von Arabien*, Kopenhagen, 1772, s. 287) „Keschin" 'den müstakil ve aynı zamanda Soḳoṭrā 'ya hâkim bulunan şeyhten

bahsetmiş ve bir de limanın Bombay'da tadığı bir ingilizin çizdiği taslağa göre yapılmış olan planını vermiştir (levha, XVII). Haines, daha önceki seyyahlar, Gişin'i, en çok 300—400 kadar nüfusu olan, fakir ve ticâreti zayıf bir yer olarak göstermektedir; ona göre, Gişin'de evlerin çoğu sazdan yapılmıştır ve kârgir evler pek azdır. Bundan başka Haines, Mahra'nin ahâlisi, kabîle teşkilâtı, örf ve âdetleri, giyinişi ve islâmiyete karşı olan vaziyeti hakkında bilgi vermektedir (bu hususta söyledikleri Fresnel'in verdiği bilgiye uymaktadır). Ona göre, yalnız kabîle reisleri islâmiyeti kabûl etmekte, halk ise, dinî ahkâma karşı kayıtsız davranmakta ve namaz kılmamakta idi. Haines, son olarak, Sēḥūt'un şarkından Ẓafār'a doğru Mahra'nin şark hudûduna kadar olan sâhil boyundaki çıkıntıları ve koyları sayıyor. Sâhil haritasını hazırlayan ingiliz zâbitleri bu sâhilde pek az yere gitmişler ve ancak Gişin körfezini lâyıkı ile tetkik edebilmişlerdi; çünkü asıl vazifeleri bilhassa Mahra'nin garp sâhilini ölçmekten ibâret idi. H. J. Carter'in *Notes on the Mahra tribe of Southern Arabia, with a vocabulary of their language* (*JRAS*, Bombay, temmûz 1847, II, 339 v. dd.) adlı eserinde Mahraliler hakkında dikkate değer bilgi vardır. Maltzan'da, Mahra'de yaptığı dil tetkikleri ile alâkalı olarak, ahali hakkında kavmî bilgiler kaydetmekte (*Adolph von Wrede's Reise in Ḥadhramaut*, Braunschweig, 1873, mukaddime [tarihi, 1870], s. 18 v. dd. ve 28 v. dd.) ise de, bu ülke hakkında ingiliz deniz zâbitlerinin verdikleri bilgiden fazla bir şey söylememektedir. Edindiği mâlûmata göre, Ritter (XII, 625 v. dd. ve 635 v. dd.)'de zikredilenler hakikate oldukça uygundur. Bununla berâber, Maltzan, Vādi Masīle'nin şarkındaki sâhilden Rās al-Ḥadd'e, dolayısı ile Mahra, Ẓafār ve 'Omān'a kadar olan bütün Arabistan bölgesine büyük „mechûl bir bölge" adını veriyor. Mahra ve Gâra (Gara olarak da yazılır) isimleri iki ülkeyi birbirinden ayırt etmek için kullanılmakta ise de, Maltzan (s. 28)'a göre, „bunlar açık olarak birbirinden ayrılmış değildir"; bugün bu bölgelerde Mahraliler ile Ḳarâların (Ẓafār'ın dağlık bölge ahâlisi) oturduğu ve dillerinin de *ḳaravî* (*gravî*) yahut *ṣḥavrî*, aynı zamanda *ḥakilî* yahut bugünkü tâbiri ile, *şeḥrāt* olduğu mâlûmdur [bk. mad. ẒAFĀR]. Fakat Maltzan bu iki ahâlinin, orta Arabistan araplarından, dil ve yaşama tarzı bakımından tamâmen ayrı olduğunu kabûl ediyor.

Glaser (*Skizze*, II, 26), yanlış olarak, Strabo (XVI. 768. Eratosthenes'ten naklen)'daki Μεινάια ile Mahra'yi aynı telâkkî ediyor (bk. *RE*, mad. SABA, 334 v. dd.). 20. sahifede Ḥaẓramūt ülkesini („arap-habeş imparatorluğunun sukutundan sonra") çok geniş (Mirbāṭ'a kadar) olarak gösteriyor. Ptolemäus'taki Ἰωβαρῖται'ın Mahra ülkesi dağlık ahâlisi olacağına dâir olan iddiası için bk. *RE*, mad. *Iobaritai*. — Arabistan'a yaptığı seyahatte topladığı bilgiye dayanarak, Mahra kabîlelerinin 3 ayrı kola bölünmüş olduğunu (*Abessinier*, s. 87) söylüyor: 1. Şeḥrāt yahut Ẓayr kolu gibi, kendi tetkiklerine göre, Rās Nūs (55° 17′ şark tûlü, Greenw.) ve başka müelliflere göre, Maşīra adasından Rās Żarbat 'Alī (53° 3′ şark tûlü)'ye kadar uzanan sâhil bölgesine sâhiptir. 2. Bugün Mahra denilen garp kolu ki, Rās Żarbat 'Alī ile Sēḥūt arasındaki bölgeye sâhiptir. 3. kol da Soḳoṭrā'da oturmaktadır [bk. mad. İBN AL-MUCĀVİR]. L. Hirsch, cenûb-ı garbî Arabistan'ın sâhil bölgeleri hakkında bize yeni ve dikkate değer bir şey öğretmemektedir. Mahra hakkında söyledikleri Gişin (yahut Gişn; Ḳişin olarak yazılır; Hirsch bâzan [s. 48, 50, 52 v.d.] Kischin olarak yazıyor; fihristte Mahrī telâffuza göre, „Käschen" yazılmaktadır ki, Jahn'da (aş. bk.) aynı şekilde yazılıdır.)'deki (1893) 10 günlük ikametinde elde ettiği bilgiye dayanmaktadır. Bu fakir ve küçük şehir hakkında bize söyledikleri, kendisinden önce Haines'in ve ondan sonra da Hein ile Bent'in söylediklerinden farksızdır. Buna göre, bu şehirde birbirinden uzakta, harâbe hâlinde toprak evler, bir çok yamalı çadır veya kamıştan kulübeler vardır. Birbirinden çok uzakta olan bu çadırlar gelişi-güzel arâziye serpilmiş bulunmaktadır. Bedevîlerin rızâsı olmaksızın hiç bir iş göremeyen Gişin, Sēḥūt ve diğer yerlerde ismen hukümran olan sultanın ikametgâhı da berbad bir durumda bulunan toprak bir evdir. Hein'e göre, iktidar mevkiindeki sultanın askerleri, bu toprak evlerin en iyilerinde oturmaktadır. Gişin'de mûtâd usûlde ticâret olmadığı gibi, çarşı da yoktur. En zarûrî gıdâ maddeleri, parayı kimse bilmediğinden, ancak mübâdele usûlü ile, te'min edilmektedir. Hukûmet konağından, ufak bir câmi görülmektedir. Mahra ahâlisinin, uzun zamandan beri büyük sünnî kitlesinden ayrılmış bulunması dolayısı ile, pek de müslüman sayılmayacağını ileri süren Maltzan'ın aksine, Hirsch, Fresnel ve Haines'in dediklerine uygun olarak, hiç değilse, Gişin ve Sēḥūt'ta mahralilerin, diğer araplar gibi, müslüman olduklarını iddia etmektedir. Hirsch bunların muntazaman namaz kıldıklarına şâhit olmuştur. Bu birbirini tutmayan ifâdeleri te'lif etmek için. Haines'in yukarıda verdiği mâlûmâta bakmak kâfîdir. Hirsch'e göre, iktidardaki sultanlar veya şeyhler, Mahrali olmayıp, arap aslından gelmedirler. Gişin sultanı, aynı zamanda, Soḳoṭrā'da da huküm süren bir sülâleye mensuptur. Soḳoṭrā sâhilleri gibi, Mahra sâhilleri de Britanya hukûmetinin hâkimiyeti altındadır. Hirsch (s. 76 v.d. ve bk. harita), Gişin'in şarkında, sâhil boyundaki bâzı mahallerin adlarını zikretmektedir. Th. Bent (*Southern Arabia*, London, 1900, s. 280) gitmeğe muvaffak olamadığı Gişin'in kumlu ovası ile Ẓafār'ın verimli sâhilleri arasındaki tezâdı belirtmektedir. Bent, Ẓafār'a varmadan bir az evvel (1894—1895 kışı), al-Ḥāfa'de oturan vâli, Mahra kabîlelerine karşı savaş açmış bulunmakta idi. Raysūt'un garbındaki Raḥyūt sâhil şehrinde, burayı Mahralilere karşı müdâfaa eden ufak bir müstahkem kale bulunmakta idi. Bent Soḳoṭrā'da oturan Mahraliler hakkında etraflı bilgi vermektedir.

Jahn (ilimler akademisi, *Südarabische Expedition*, Wien, 1902, III: *Die Mehri-Sprache in Südarabien*), s. 1'de: — „Mehri-Haşuwêl ile Ḍafâr arasında bulunan, araplarca *Bilâd Mahra* denilen sâhil hattında konuşulan dildir" — şeklindeki mâlûmat yanlıştır. Ḥaşvēl Gişin'in şimâl-i şarkîsinde, 52° 9′ şark tûlünde, tahminen Mahra sâhillerinin orta kısmında bulunmaktadır. — Cenûbî Arabistan ilmî seferinin başlamış olduğu dil araştırmalarına Viyana Akademisi tarafından devam etmekle vazifelendirilen W. Hein 1902'de Gişin'e varmış idi. Orada altmış altı gün kalmış, fakat bu zamanın çoğunu mahpus olarak geçirdiği için, gereği gibi tetkiklerde bulunamamış ise de, bu ara civar sâhil ve iç bölgelere dâir istatistik ve topografya bilgileri toplayabilmiştir (bk. *Ein Beitrag zur Statistik Südarabiens, M. Geogr. Gesell.*, Wien, 1903, s. 219 v.dd.). D. H. Müller'in cenûbî Arabistan seferine dair eserin IX. cildindeki mukaddime W. Hein'in (s. VIII. v.d.) seyâhatine dâir verdiği mâlûmat ile başlamaktadır. Hein'e göre, Gişin, deniz boyunca, Rās Şirven'den Rās Derca'ya kadar, aş.-yk. 7 km. derinlik ve 25 km. uzunlukta olan bölgenin adıdır. Şimâlde, sâhile aş.-yk. 3 km. kadar bir mesâfede, sâhile muvâzî bir tepeler dizisi bulunmaktadır. Maġlōl idârî bölgesindeki *ġura* tarlaları tam sâhildedir; bu bölgenin gerisinde Gişin ile sultanın oturduğu Riḥbēt idârî bölümü bulunmaktadır. Riḥbēt'in şarkında ve Riḥbēt Salāla (garp hudûdunda Vādī Ġabūri vardır)'nin garbında en mühim idârî bölge olan Yentūf yer almaktadır. Durūb daha içerilerdedir; burada büyük sultanların evleri bulunmaktadır. Hein, baş şehrin civarı hakkında, başka topografya bilgileri vermek suretiyle, Hirsch'in kaydettiği mâlûmâtı tamamlamakta ve daha anlaşılır bir hâle getirmektedir. Gişin aş.-yk. 175 km². bir sâha kaplamaktadır. Hein yerleşik ahâlinin 2.386 kişi olduğunu tesbit ediyor. Hirsch merkez ve yakın civarının nüfusunu 500 olarak hesaplamaktadır.

Bütün bu araştırmalardan şu netice çıkıyor ki, Mahra ülkesi, bugün Vādī Masīle'den şarka doğru Rās Żarbat 'Alī'ye kadar, yâni 51° 13′'den 53° 3′ şarkî tûlü ile ve 16° 'den 17° 30′ şimâl arzı arasında uzanmaktadır. Mehreliler, Ḥaẓramūt içinden geçen belli-başlı *wādī*'nin aşağı mecrâsına hâkim bulunmaktadırlar. Hiç bir avrupalı bugüne kadar şimâle doğru, memleketin içlerine girememiştir; hâlbuki bu kısım, Mahralilerin asıl yurdu sayılmaktadır. Bu bölge arap coğrafyacılarınca da tamâmen mechûl idi.

Bugün al-Şiḥr sâhil bölgesinde (Mahra'den 'Omān'a kadar) hâlâ arapçadan ve sâmî dillerinden esas itibârı ile ayrı olan, eski cenûbî Arabistan lehceleri konuşulmaktadır. Umûmî olarak, Mahra ahâlisi pek arapça konuşmaz. al-İṣṭaḫrī (s. 25) ve İbn Ḥavḳal (s. 32) bu ahâlinin dilini eski Ḥimyar dili ile bir tutan al-İdrīsī (I, 48, 150), İbn al-Mucavīr [bk. mad. ŞOḲOTRĀ], Abu 'l-Fidā (bk. Rommel, s. 33) v.b. Mahra'de konuşulan dilin araplarca anlaşılmadığını söylemişlerdir. al-Hamdānī, *Ṣifa*, s. 134'te buna uydurma bir dil demekte ve al-Mas'ūdī, I, 333'te bu dil ile arapça arasındaki farkları belirtmektedir. Fresnel, ilk önce, Ḥaẓramūt'ta konuşulan dil hakkındaki eski mübhem bilgileri bir tarafa bırakarak, „Yemen içlerinde ve bilhassa Ḥaẓramūt'a doğru" Mahra ülkesine has bir dil bulunduğunu ve bugüne kadar bilinmeyen bu dilin arapçadan çok farklı olduğunu tesbit etmiştir. Yerlilerin *eḥkili* dedikleri bu dili onların ağzından öğrenmiş idi. Fakat Fresnel (*Note sur la langue Hhimyarite*, *JA*, 1838, 3. seri, VI, 79 v.dd.), bu ismi, yalnız *mahrī*'ye veya *mahrī* telakkî ettiği dile değil, aynı zamanda cenûbî Arabistan'ın diğer lehcelerine ve ḥimyarī diline de vermiştir; ḥimyerî (veya Seba) dilinin mehrî ile bir çok benzer tarafları bulunmakla berâber, bu fikir Maltzan tarafından tenkit edilmiştir. Ritter (XII, 46 v.dd., 254) v.b., bilhassa Sprenger (*Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, III, 437), Fresnel'in düştüğü hatâyı belirtmişlerdir. Aslında bu hatâya Sprenger'in istinat ettiği İbn Durayd (bk. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen*, fihrist, s. 280) de düşmüş idi (al-İdrīsī için yk. bk.). Haines (yk. bk.) de Mahra ülkesi dilinin araplarca bilinmediğini söylüyor. Hommel (*Ethnologie*, s. 153)'in Landberg'den naklettiği „arapların dediklerine göre, Ḥaẓra-

müt'un şimâlindeki el-Ruba' el-Ḫālī çölünde ve günlük ülkesinin sâhil bölgesindeki bedevî kabîleleri, arapların umûmiyetle anlamadıkları bir dil konuşmaktadır" tarzındaki ifâdeyi eski ve yeni âlimler kabûl etmektedir; Hommel'e göre, bu bölgede bugün de bir Mahra lehcesi konuşulsa idi, bu iddia açıkça izahını bulmuş olurdu. M. v. Oppenheim (*Vom Mittelmeer zum Persischen Golf*, Berlin, 1900, II, 332) da el-Ruba' el-Ḫālī'de arapların anlamadığı bir dil konuşan insanlar yaşadığını duymuş ve bu dilin mehrî olduğunu tahmin etmiştir. Fresnel'den sonra, Carter [yk. bk.] mahrî'yi tetkik etmiş ve Maltzan da, husûsî olarak, bu dil üzerinde çalışmıştır (krş. *Über den Dialect von Mahra*, *Z D M G*, [1871], XXV, 196 v.dd.; *Dialectische Studien über das Mehri*, *ayn. mecm.* [1873], XXVII, 225 v. dd.; *Dialect von Mahra*, *ayn. mecm.*, s. 252 v.dd.). O ilk olarak bu dil ile arapça arasında, lugat ve gramer bakımından, farklar bulunduğunu isbat etmiştir. Mahra ve Ḳarâların dillerini *eḥkili* adı altında topluyor ve bunu eski ḥimyarî'nin yeni bir lehçesi olarak târif ediyor ve *eḥkili*'nin, bilinmeyen bir yol ile, ḥimyarî'den geldiğini söylüyor. *Eḥkili* ile Habeş dilinin ve bu dilin yeni şekilleri olan ge'ez ile amahâr arasındaki benzerliğine dikkati çekiyor ve *Kur'an* dilinden ayrı olan „cenûbî Arabistan habeş" dillerini mütecânis bir grupta topluyor (bk. bir de *Wrede's Reise*, s. 30 v.dd.). Sprenger (*Geographie*, s. 268)'e göre, Habeşistan sâmîleri de Mahra menşe'lidirler.

Maltzan'ın tetkikleri, bütün eksikliklerine rağmen, başlangıç olarak, elzem idi. Glaser (*Abessinier*, s. 87), ilk olarak, mehrî konuşulan ülkeleri açıkça hudutlandırmıştır. Fresnel, Maltzan ve Glaser'den hiç birine Mahra'ye, ne de Ẓafār'a gitmemişler ise de, Fresnel Cidde'de, Maltzan ile Glaser de Aden'de bu iki şiveyi tetkik etmişlerdir (bk. Glaser, *Abessinier*, s. 184). Glaser (*Skizze*, II, 96), Ḥaźramūt'un şarkında ve Mahra'nin garp bölgesinde Ḥakilîlerin (yazılış için bk. Hommel, *Ethnologie*, s. 235 ve bir de s. 178 v.d.) oturduğunu, konuştukları dile *şeḥrāt* adı verildiğini, hâlbuki Ḥaźramūt'un garbinde konuşulan lehcenin *eḥkilî* olmayıp, *mahrî* olduğunu söylüyor. Glaser (*Abessinier*, s. 185) Ḳarâlar ile Ḥakilîleri bir sayıyor (Hommel, s. 153'te *„ḳrā* [köyler], arapçada, *şeḥrāt* adı verilen bir dil konuşan Ḥakilî yerli kabîlesinin ismidir" demekle, aynı şeyi yapmaktadır). Ḥakilî, Glaser (*Skizze*, II, 95)'in Mahra ahâlisine verdiği isimdir ki, Fresnel bunu o ülkede konuşulan dilin adı olarak almış ve kelime bu şekli ile avrupa eserlerine geçmiştir. Landberg *Arabica*, Leiden, 1898, V, 153)'in eḥkili'nin, „tamâmiyle doğru olan asıl ḥak [i]li şekli yanında" kullanılan bir şekil olduğu tarzındaki düşüncesi, Hirsch'in (s. 52) *Sēḥūt*'un avrupalı âlimlerin *mahrî*'ye verdikleri *eḥkilî* adının bu ülkede bilinmediği ve bunun sâdece „anlaşılmaz" mânasınag eldiği yollu iddiası ile tezat hâlindedir. Hommel (s. 153) Glaser'in elinde „Ḳarā... Mahrî ve Soḳoṭrî lehcelerine dâir bir çok dikkate değer örnekler bulunduğunu" söylüyor ise de bunlar neşredilmemiş bulunmaktadır.

Glaser (*Skizze*, II, 20, 96, 181 v.d., 246, 503; *Abessinier*, s. 84 v.d. ve tür. yer) ile Hommel (*Ethnologie*, s. 12, 148, 150 v.dd.), Maltzan'ın cenûbî Arabistan'ın halk dillerine dâir, yukarıda bahsi geçen faraziyesini geliştirmişlerdir. Hommel'e göre, Axum kitâbeleri ile sonraki Ge'ez dilindeki edebiyatı alfabesi olan Habeş alfabesi, cenûbî Arabistan kitâbeleri alfabesinin değişik bir şeklidir; bu şekil evvelce mehreliler tarafından kullanılmıştır; yine Hommel'e göre, günlük ülkesinin sâhil bölgesi habeşler ile sâmî Amḥārların ana vatanları idi. *Amḥār* kelimesinin yazılışı (Hommel, s. 152, not 2) bunun Mahra'nin cemi şekli olduğunu ileri sürenlerin iddiasını redd etmeğe kâfîdir. Mahri ile habeş dili arasında benzerlikler bulunduğundan şüphe edilemez (Hommel, s. 153). Kadîm çağda, cenûbî Arabistan kitâbelerinde Ḥabaşat (Glaser'deki kitâbeler için bk. *Skizze*, I, 25 v.dd. ve *Abessinier*, s. 28) adı verilen kavme mensup kimselerin Arabistan'da yerleşmiş bulundukları Uranius'un *Arabica* (μετὰ τοὺς Σαβαίους Χατρωῦται Ἀβασηνοί)'sına atfen, Stephanus Byzantinus'ta bahsi geçen Ἀβαδηνοί'nin ve aynı zamanda Batlamyus VI, 7, 11 [bk. ẒAFĀR]'deki Ἄβισσα πόλις'in zikri ile isbat edilmiş bulunmaktadır. Glaser (*Abessinier*, s. 88) Abasenoinin Ḥaźramūt'un şarkında, yâni Mahra'de yerleşmiş oldukları neticesine varmıştır; hâlbuki daha önce (*Skizze*, I, 26) Abasenoi ülkesi ile Mahra ve onun ötesindeki adalara kadar, Ḥaźramūt'un bütün şark sâhilinin anlaşılması gerektiğini söylemiş idi. Kendisinden önceki müellifler gibi, Abasenoi'yi, habeşler ile bir sayarak, *Abasen* kelimesine verdiği geniş mâna (bk. J. H. Mordtmann ve D. H. Müller, *Sabäische Denkmäler*, Wien, 1883, s. 40'ta kitâbelerdeki Aḥbaşān'dan bahsedilmektedir) üzerinde durulmağa değer. C. Conti Rossini (*Sugli Ḥabaşāt R R A L*, 1906, XV, 5ª seri, 39—59) cenûbî Arabistan ve Axum kitâbelerinde adı geçen Ḥabaşāt ın anavatanının cenûb-i garbî Arabistan'da, daha doğrusu tahminen Luḥayya ile Zabîd arasında, San'ā'nın garp sâhi-

ovası olduğunu isbat etmiştir. Rossini Uranius'taki Ἀβασηνοί'nin haklı olarak, Ἀβασηνοί'nin bir kolu veya askerî bir kolonisi olduğunu söylüyor. Glaser (*Skizze*, I, 27)'de Monumentum Adulitanum (D. H. Müller, *Epigraphische Denkmäler aus Abessinien, Denkschr. Ak. Wien*, XLIII, 5, 7 v.d.)'da bahsi geçen Σωλατὲ'nin Mahra ve Mahra açıklarındaki adalar ile bir olduğunu söylemiştir ki, bu doğru değildir. Hem mahrî'nin çok yaygın olmasından (Glaser, *Skizze*, s. 179), daha geniş Ḥabaşa kırallığının bulunduğu ve Ḥabaşāt kıralarının milâddan 100 yıl öncelerine doğru hâlâ Mahra ülkesinde yerleşmiş oldukları neticesi çıkarılamaz (Hommel, *Ethnologie*, s. 151).

Mahra dili ile yazılmış metinleri toplayıp, bunları esaslı bir şekilde ilk defa tetkik edenler D. H. Müller ile arkadaşları olmuştur. D. H. Müller, *SüdarabischenE xpedition*, Wien, 1902'in IV. cildinde, *Die Mehri- und Soqotri-Sprache* (I)'de, ilmî seferin emrine verilen İsveç gemisine Aden ve Soḳoṭra'dan alınan yerlilerden duyduğu *İncil*'e âit duâlar, hikâye şiir ve ata sözlerini neşretmiştir; mahrî diline gelince, bu hususta, Jahn'a bu dili öğreten adamdan mâlûmat elde etmiştir. Aynı külliyâtın III. cildinde, A. Jahn'ın metin ve lûgatçeleri ihtivâ eden *Die Mehri-Sprache in Südarabien* (Wien, 1902)'i çıkmıştır. Bu iki eser için bk. Glaser'in kısa yazısı: *Zwei Wiener Publikationen über den habaschitisch-puntischen Dialekt in Südarabien, Beilage der Münchener Allgemeinen Zeitung*, 1902, nr. 186 ve 187, 16 ve 18 ağustos ve Landberg'in ciddî ve etraflı tetkiki: *Die Mehri-Sprache in Südarabien... von A. Jahn und... D. H. Müller, kritisch beleuchtet...*, Leipzig, 1902 (D. H. Müller, *Soqotri-Texte*, Wien, 1905 tarafından neşredilen cild II, külliyâtın VI. cildini teşkil etmektedir).

Yukarıda adı geçen âlim, W. Hein, 1902'de Gişin'de, bir çok yerlinin yardımı ile, mahrî ve hadramî dillerine âit müteaddit metinler toplamıştır. Kendisi Gişin'de topladığı metinlere dayanan tetkikini tamamlayamadan öldü (1903); D. H. Müller, bu tetkikleri gözden geçirdikten sonra, külliyâtın IX. cildinde neşretti (*Mehri- und Ḥadrami-Texte...*, Wien, 1909). Bu metinlerin bir kısmı da D. H. Müller tarafından Viyana'da 1907'de *Šḥauri-Texte* (III) cild VII'de neşredilmiş ve Şḥavrî ve Soḳoṭrî metinleri ile karşılaştırılmıştır.

M. Bittner'in mahrî dili grameri hakkındaki tetkikleri (bk. *bibliyografya*) malzeme bakımından çok kıymetlidir. Bugünkü cenûbî Arabistan lehceleri, saba' dili ile olan bâzı müşterek noktalarına rağmen, Mina ve Saba' kitâbelerindeki cenûbî Arabistan dilinden geldiği ileri sürülemez veya bu dilin bakiyesi olarak izah edilemez (Jahn, *ayn. esr.*, s. 1; bk. bir de mad. SOḲOṬRĀ), olsa-olsa bu lehçelerin bilhassa Mahrî ve Soḳoṭrî dillerinde, Hommel'in yaptığı gibi (*ayn. esr.*, s. 152) „eskiden o ülkelerde (Mahra ve Soḳoṭrā'de) konuşulan cenûbî Arabistan lehçelerinden gelmiş olabileceği" söylenebilir. Maltzan bu izaha tarafdar idi. Buna karşılık, Glaser, mahrî ile soḳoṭrînin eski Pun arapçasının bakiyeleri olduğu veya (*Das Weihrauchland und Sokotra, Beilage der Münchener Allg. Zeit*, 1899, nr. 120 ve 121, 27—29 mayıs) bu lehçelerin habeş dili ile amharî gibi doğrudan-doğruya eski Ḥabaşāt dilinden geldiklerini söylemekle çok ileri gitmiş oluyor (bk. Hommel, *ayn. esr.*, s. 153, not 1 ve 4; bk. bir de Nielsen, *Handbuch*, s. 91).

Vollers (*Z A*, XXII, 223)'e göre, cenûbî Arabistan lehçelerinin menşe'i, Omān'lıların gelip yerleştikleri devre kadar çıkar; göç eden Azdler, islâmiyetin zuhûrundan pek az bir zaman önce, Omān'dan Mahra'ya gelmiş ve lehçeleri ile Mahra ülkesinin diline te'sirde bulunmuş olmalıdırlar. Bu faraziyede Ẓafār ancak Omān'ın hemen yakınındaki Ẓafār olabilir. Mas'ūdî, I, 333, mahralileri karışık bir kavim olarak tasvir etmektedir. Glaser, *Skizze*, II, 188 ve 96, şark ve şimâl-i şarkî ahâlisinin mahra dili üzerine yaptıkları te'sirden de bahsediyor ve haksız olarak „Mahra ülkesindeki arap dilinin bozukluğunu" Part ve Hindû unsurlara atfediyor. Şu var ki, bu faraziye Omān dili ile ona komşu olan Ẓafār lehçesindeki benzerliği izaha yaramaktadır. Arapçadan esaslı bir şekilde ayrılan mahrî diline gelince, bu dilin daha eski bir devreye çıkan derin te'sirlere mârûz kalmış olması muhtemeldir. Cenûbî Arabistan lehcelerinin unsurlarını islâmiyetin zuhûrundan hemen önceki devre kadar çıkarmak doğru olmaz. Mahraliler, daha önce de tahmin edildiği gibi, sonraları gelen arap kabîlelerinin kovduğu ve bu verimli topraklardan verimsiz cenup topraklarına gitmek mecbûriyetinde kalmış olan bir kavmin bakiyeleri olabilir. Zamanımızda bile, Glaser (*Skizze*, s. 187)'in işâret ettiği üzere, mahra dilinin konuşulduğu sâha git-gide araplaşmaktadır; çünkü bu bölgelerde artık yabancı bir millet huküm sürmemekte ve burada bilhassa arap tâcirleri bulunmaktadır. Mehreliler medeniyetçe çok geri bir durumdadırlar. Tarihte kayda değer bir rol de oynamamışlardır.

Bibliyografya: Metin içinde, bibliyografya bilgileri ile birlikte eserlerinden faydalanılan arap müellifleri ile avrupalı âlimler (Fresnel, Haines, Carter, Maltzan,

Sprenger, Glaser, Hommel, Landberg, D. H. Müller, Hirsch, Hein, Jahn) zikredilmiştir. Ayrıca şunları da zikretmek lâzımdır: Hein, *Vorläufiger Bericht über die Reise nach 'Aden und Gischin* (*Anz. Akad. Wien*, 18 hazîran 1902, XXXIX; ayn. mll., *Südarabische Itinerarien* (*M G G W*, 1914, LVII, 32 v. dd.) ve dil hakkında Ewald, *Über die himyarische Sprache* (A. Hoefer, *Zeitschrift für die Wissenschaft der Sprache*, Berlin, 1846, I, 311 v. dd.); bk. bir de M. Bittner, *Studien zur Laut- und Formenlehre der Mehrisprache in Südarabien*, I — V (*S B Ak. Wien*, 1911—1915, CLXII v. dd.); ayn. mll., *Neues Mehri-Material* (*W Z K M*, XXIV, 70 v. dd.); bundan başka N. Rhodokanakis, *Zur Formenlehre des Mehri* (*S B Ak. Wien*, 1910, CLXV); Jahn, *Grammatik der Mehri-Sprache* (*ayn. esr.*, 1905, CL).

(J. TKATSCH.)

MEHRÎ. MAHRÎ (MEHRÎ), cenûbî Arabistan'da Mehre ülkesinde konuşulan dil. Bu dil, Ẓafār'ın şimâl-i şarkîsindeki dağlarda konuşulan Şḥavrī ve Soḳoṭra adası lehçesi ile birlikte, cenûbî sâmî dillerin müstakil bir kolunu temsil eder. Mehrî ile Saba', Minā ve Ḥaẓramūt sâkinlerinin kitâbelerinde görülen bu kaybolmuş dilleri arasında münâsebetleri, doğru olarak, tesbit etmek henüz mümkün olmamıştır. Bizzat mehrî dili de cenûbî Arabistan'da konuşulan dil olarak, gittikçe yayılan şimâl arapçasının şiddetli tehdidi altındadır. Mehre halkı, hemen ekseriyâ, iki dillidir ve lehçeleri de, bilhassa, lûgatçe bakımından, şimâlî arapçanın kuvvetli te'siri altında kalmıştır. Msl. eski sayı isimlerinden yalnız 10'a kadar olanları muhâfaza etmiştir; bundan yukarı sayıların hepsinin yerini şimâlî Arabistan'da kullanılan kelimeler almıştır. Bu sebepten, şimâlî arapçada da bulunan eski kelimeler ile sonradan bu dilden alınmış olanları birbirinden ayırmak her zaman kolay değildir.

Fonetik bakımından Mehrî dilinin ünsüzleri, esâs itibârı ile, arapça ve habeşçeninkilere tekabül eder. Gırtlak seslerinden Şḥavrī'de hâlâ muhâfaza edilen *'ayn*'in Mehrî dilinde terkedilmiş olduğunu kaydetmek yerinde olur. Artdamak sesleri arasında patlayıcı *ḳ* gâlibâ sadâlıdır. Ön-damak sesleri arasında, Şḥavrī lehçesinde muhâfaza edilen *g*, şimâlî arapçada olduğu gibi, dâima *c* şeklinde telaffuz edilir. Islık sesleri bilhassa dikkate değer. En eski sâmî dilindeki *s* sesi muhâfaza edilmiş görünmektedir; bununla berâber, bir çok kelimelerde, şimâl arapçasında olduğu üzere, eski sâmî *ṣ* sesi ile karışmaktadır. Ken'ânî ve ârâmîde olduğu gibi, Şḥavrī'de de muhâfaza edilen bu ses, hakikî mehrî kelimelerde, msl. *hīma* „işitti" (*mišma* „kulak kıkırdağı" yanında) ve *nehā* „unutmak" 'da olduğu gibi, kelime başında ve ortasında *h* şekline girmiş; *tey* „küçük koç", *ḥerē* „baş" misallerinde olduğu gibi, kelime sonunda düşmüştür. Fakat *hudd* „tıkamak" yanında, arapça *sadīd* „doğru, düz" ile akrabâ olan bir *suda* „bir anlaşma yapmak, naklet-mek" şekline rastladığımız zaman, bunun başka lehçeden alınmış bir kelime olduğunu kabûl etmek icâp eder. Fakat bu *s* sesi *libes* „çekti" kelimesinde ve 3. şahıs müennes zamiri *se, sen* v.b. rastlanır ki, bunların başka bir lehçeden alınmış olması muhtemel değildir; şu hâlde, bu kelimelerin *ṣ* > *h* fonetik kanununun bulunmadığı bir lehçeye âit olmaları icâp eder. İlk sâmî *ṣ* sesi, kendinden sonra gelen bir *t* sesi kendisi ile uyuşmuş ise, şiddetli telaffuz terkedilse bile, müteaddî-lâzım öneki olan *ṣa*'da olduğu gibi, muhâfaza edilmektedir. Bundan başka Jahn'ın „lateral" olarak tavsif ettiği ve Viyana metinlerinde *ś* ile yazılmış olan *śīn* sesinde de ilk sâmîceye âit bir ses muhâfaza edilmiş gibi görünmektedir; bu ses, iştikak bakımından, arapçanın *šīn*'ine, dolayısı ile de ken'ânî ve eski ârâmî dillerinin *śīn* sesine tekabül eder. Ses mahrecinin tamâmiyle aynı olup-olmadığı kat'î bir şekilde söylenemez; bununla berâber, bu sesin „lateral" olarak tasvir edilmesi, hiç şüphesiz, dilin kenarlarını kaldırarak telaffuz edildiğini gösterir ki, bunu ken'ânî dil ile ârâmî için de kabûl etmek mümkündür. Diş sesleri arasında, *d* ile *ṭ* yanında, yerli kelimelerde olduğu gibi, başka dillerden alınmış kelimelerde de *z* ve *s* sızıcı sesleri de vardır. Bununla berâber, bu telaffuzun her iki gurubu, pek çok hâllerde terkedilmiştir. Msl. bu, işâret sıfat ve zamirlerindeki *z* sesinde her zaman görülür; *ṣelāṣemīye* „300" yanında, *telātīn* „30" bulunmaktadır. *Ser* „arka" kelimesinde, arapça *aṣar* „iz", kelimedeki *ṣ* yerine, bir *s* vardır; bu ihtimâl *r* te'siri ile olmuştur; nitekim habeşçede olması lâzım gelen **asar* yerinde *aṣar* kelimesinde de *ṣ* vardır. *ẓ* sesi için de vaziyet aynıdır; henüz izah edilmemiş olan şartlar altında bu sızıcı sesler ekseriyâ patlayıcı *ṭ* olmaktadır. Msl. *ṭohr* „öğle", *aṭaym* „büyük" = arap. *ẓuhr* ve *'aẓīm*. Sadâlı *ż*, arapçadaki telaffuzdan farklı olarak, yandan telâffuz edilir. Dudak seslerine gelince, sadâlı patlayıcı *b* sesi, arapçada olduğu gibi, sadâsız akıcı *f* sesine tekabül eder. Akıcı seslerden olan *n* sesi gırtlak ve ön damak seslerine yakın ve ekseriyâ arapçadakinden daha çok burundan telaffuz edilir; *l* ve *r* sesleri ünsüzlerden önce ekseriyâ kendi seslerini kaybeder ve

öndeki ünlüler ile birleşir; msl. *matīġ* „öldürülmüş", < *ltġ* = *ḳtl*, *yaġdās* „onu götürüyor < *ġdl* (benzeşmezlik ile *līat* „gece" *kallēt* „her gece"). *ḳarn* > *ḳōn* „boynuz", *karš* > *kōš* „karın".

Ünlülerin önüne ekseriyâ sızıcı ünsüzler yerine, art-damak patlayıcıları gelir; başka bir tâbir ile, *hamza* yerinde ekseriyâ *hā* bulunur. Habeşçede ve muhtemel olarak, ilk sâmî dillerde olduğu üzere, kısa ünlülerin birbirlerine tekabül eden *a* ve *e*'den ibâret iki şekli vardır; hâlbuki uzun ünlülerde *ā*'ya karşılık *ū* ve *ī* bulunmaktadır. Eski çift-ünlüler *ē* ve *ō* şeklinde kaynaşmıştır. Bununla berâber, bu esâs ünlüler arapçaya nisbetle ünsüzlerin kuvvetli telaffuzu ile daha çok değişmektedir. Bundan dolayı, *a* ile *e* arasındaki fark ekseriyâ silinmiştir. Vurgu, kısa ünlülerin vurgusuz heceler ile birlikte kaybolmasına sebep oluyor ve bunları esâs hece içinde uzatıyor; bu şekilde *a*, bir gırtlak sesi veya kuvvetli bir ses ile desteklenmiyorsa, *ō* (ve bâzan *ū*) olur, hâlbuki komşu açık ünlüler ile *ē*, *ī* (*imāla*) olur. Hecelerde ünlülerin benzeşmesine sık-sık tesadüf olunur. Gırtlak seslerinden veya kuvvetli seslerden sonra, ilk uzun ünlüler *au*, *ou* ve *ay*, *ey* çift-ünlüleri hâline gelir.

Bir uyuşmadan mütevellit ses değişmesi hâdiseleri arasında, sadâlıların benzeşmelerine muvâzî olarak, yumuşak ve sert sesleri birleştirme temâyülüne burada işâret etmek yerinde olur (Jahn, *Grammatik*, s. 8). Şiir dilinde *vāḥar* („geç kalmak") şeklinde kökü muhâfaza edilmiş olan arapça *āḫaru* („diğer") kelimesinin, *ḫ* olarak görünen kelime başındaki sesin bir değiştirmesi ile, *ġāher* şekline girmesi (krş. *mġōre* „bunun üzerine"; Bittner, *Studien*, I, 15'te aralarında bir benzetme kurmağa çalıştığı arapça *ġayr*'i bertaraf etmek muvâfık olacaktır) buna istinât eder. Ekseriyâ *n*'nin benzeşmesi temâyülüne, arapçada olduğu gibi, fiil sistemini muhâfaza etme zarûreti mâni olmaktadır. Bâzan vurgu sebebi ile ünlünün kaybolması kelimelerin başında bir çift-ses meydana getiriyor ise de, bu çift-ses kelimelerin sonunda yeni bir hecenin teşekkülü ile sık-sık bertaraf edilmektedir. Msl. *arż* („yer") yanında *areż*; iltizâmî *yidelēf* (: *yiktēb*)'te olduğu gibi, ünsüzlerin önünde, *yiḥakēm*'de olduğu gibi, gırtlak ve *yiḥabēz*, *yaġazēl* v.b. olduğu gibi, damak selerinden sonra, bu nevî heceler kelimelerin içinde de teşekkül edebilir. Bilhassa sadâlı ünsüzlerin benzeşmezliği (*ṣanēb* „put" < *ṣanam*, *zubōn* < *zamān* „zaman"; Hein, s. 117, 25), **ṭadīt* > *ṭīt*, *ṭayt* „bir" olduğu gibi, hece birleşmesi; *ḳatala* > *letōġ* „öldürdü", **ṣamā* (*t*) > **hemēt*, *hētem*, *hītem* „gök"'te olduğu gibi, şiddetli yer-değiştirmeler mehrî söz hazînesine kendi husûsîyetini kazandırmaktadır.

Zamir. Mehrî dilinde çok eski şekiller muhâfaza edilmiştir. 1. şahıs zamiri *ho*, *hu* (Bittner, *Studien*, III, *y*'in ileri sürdüğü gibi) akatca *anāku*'nun *kū*'su ile her hâlde birleştirilmez; zîra *k* > *h* değişmesine mehrîde aslâ tesâdüf edilmez; bu zamir ilk sâmî dilindeki (yukarıda zikredildiği üzere, kelime başındaki ünlüye sık-sık eklenen sızıcı ünsüz ile) *'ā* ile mukayese edilmelidir. Bundan dolayı müfr. 2. şahıs zamiri *het*, müzek. cem. *tem*, müen. *ten*, müfr. *n*'nin benzeşmesi ile, başka sâmî dillerde bulunan *'an* ön-ek hecesini muhâfaza etmiş ve cemide bunu atmış olması az muhtemeldir; 2. şahıs zamirinin başında bulunan ses daha ziyâde birinci ve üçüncününki üzerinden tâlî bir şekilde meydana gelmiş gibi görünmektedir. 1. şahıs *nhā* ilk sâmî dilindeki **niḫnu*'nun bozulmuş bir şeklidir. 3. şahıs, sâmî dillerde yegâne hâl olmak üzere, başında müzek. *he*, müen. *se*, cem. müzek. *hem* ve cem. müen. *sen* ilk farkı muhâfaza etmiştir; buna karşılık, ünlüler vâsıtası ile elde edilen çift husûsiyeti kaybetmiştir. Birleşik zamir şekillerinde, cenûbî Arabistan'ın bâzı lehcelerinde olduğu üzere, şḥvarîde *šibdit* (Müller, III, 113, 14) ve soḳoṭrā ağızında *šibdeh* („kara ciğer"; Müller, II, 227, nr. 2), görüldüğü gibi, *ki*'nin incelmesi ile, 2. şahıs müzek. *k*, müen. *š*'deki cinsiyet farklılaşmasını kaydetmek yerinde olacaktır. Birleşik zamirler yerine ilgi hâli eki ile ayrı zamirler de bulunabilir; msl. *mōl dihō* („malım"), *hār'avn lehēt* („kuzuların").

İşâret zamirlerinde müfredde başta *d* (*ẕ* yerine) vardır ve arapçada olduğu gibi, cinsiyetler tefrik edilir; müzek. *dā̆*, müen. *dī̆*, müşterek cem. *lā*, *m*(*e*) ile genişleyerek, müzek. *dōm*(*e*), müen. *dīm*(*e*), cem. *līōm*(*e*) şekillerini meydana getirir; *k* ile, müzek. *dēk*, müen. *dik*, cem. *līēk* veya her iki unsur ile birlikte, müzek. *dākem*(*e*), müen. *dīkem*(*e*), cem. *līākem*(*e*) şekilleri yapılır; müstakil vurgundan mahrum esâs şekillerde her iki cins ekseriyâ *de* şeklinde birbirine karıştığı gibi, burada *dekme*'de birleşir. Esâs şekil, cins farkı gözetmeksizin, *dā*, *de*, *di*, cem. *lā*, *le*, *li* rabıt zamirlerinin işini de görür. Soru zamiri olarak, şahıslar için kullanılan *mōn* („kim") yanında, eşya için kullanılan *hē* < *'ay* („ne") vardır.

Sayı isimlerine gelince, daha yukarıda söylendiği üzere, mehrî yalnız ilk 10'a kadar olan sayıları muhâfaza etmiştir. „Bir" *hād* esas şekli ile, ancak belirsiz „bir kimse"

mânasına kullanılır ve diğer mânalarında yerini rabt tâbiri *dḫād > ṭād'a bırakmıştır; müenneste vahdet ismi ekleri (aş. bk.) vardır. Bu, kıyâs ile, 4 ve 5 müstesnâ, diğer sayı isimlerine eklenir ki, *ṣemenīt* („sekiz") kelimesi bu vetireye yardım etmektedir; **ṭadīt*, hece düşmesi ile, *ṭīt*, *ṭayt* olur. 2 sayı ismi aslında ârâmîdeki *ṣrū*'ya tekabül eder (*ber* > *ḥabrē* „oğul"'un *bar*'a tekabül etmesi gibi); *ū*'dan gelen *ū* eki mücerred tesniye ekidir. 3 sayısı için, kelime başında bulunan ses, Seba ve Habeş dillerinde olduğu gibi, kelime sonundaki ses'in önünde benzeşmeme ile *ś* olmuş ve son ses de patlayıcı bir ses hâline gelmiştir: *śelīt*; müennes şekli, *l*'nin terkinden sonra (yk. bk.), kökün sonunda bulunan *ṣ*'yi benzeşmeme ile *f*'ye çevirmiş, böylelikle *śafāit* şekli hâsıl olmuştur. 4 sayısı, *arbaʿ*, vurgusuz olan ilk hecesini kaybeder: *rbōt*. 5 sayısı *ḫ* şekline giren son sesini kaybeder; müzekkerde ilk *ḫamiṣ* şekli ünlü benzeşmesi ile, **ḫimih* şeklinden geçerek, *ḫayme* olur, müennesi *ō* ekini muhâfaza eder ve kökteki ünlü bununla benzeşir: *ḫomō* 6 ve 7 sayılarında kelime başında bulunan *s* sesi *h* olur; hâlbuki 6 sayısının sonundaki *ds*, arapçada olduğu gibi, karşılıklı benzeşme ile *tt* verir; *hit*; 7 sayısı, ses kanunlarına uygun olarak, *hōbaʿ*, müen. *hibéyt* olur. 9 sayısı, vurgusuz olması sebebi ile, ünlüsü bulunmayan baştaki sesini kaybeder: *saʾ*, müen. *sayt*. 8 ve 10 sayıları, ses kanunlarına uygun olarak, müzek. *ṣemōne*, müen. *ṣemenīt*; müzek. *ōśer*, müen. *aśrīt* şekillerini alır.

İsimler arasında ilk aslında tek heceli olanlar, şekilleri sebebi ile, her şeyden evvel dikkati çeker; hepsinde önde *ḫa* (*ḫa*) vardır; msl. *ber* (yk. bk.) yanında *ḫabrē* „oğul", *bort* („kız") yanında *ḫabrīt*'e bakılacak olursa, bunun yeni şekil olması icâp eder (fakat krş. Bittner, I, 28, 5 *ḫamū* („su"), *yimō* („bugün") yanında, *ḫayūm*, *ḫeyūm*, *ḫyūm* („gün, güneş"), *lēlet* (*liēt*, *kallet*, yk. bk.) „gece" yanında *ḫallīu*. Binâenaleyh *ḫeyb* („baba") ve *ḫeyd* („el") kelimelerinde *'b* ve **d* sesleri *hām* („anne") misâline rağmen, *ḫ* yerine gelen *ḫ* ile doğrudan-doğruya bir araya getirilemez; fakat bu kelimelerde başka sâmî dillerde kökü üçlü olan bâzı kelimelerin önünde bulunan ön heceyi bulmak icâp eder; msl. *ḫerē* „baş" = **raʾš*, Bittner'in seslerin yer-değiştirmesi ile izah ettiği *ḫanōf* „ruh", *ḫinē* „kap" = arap. *inā*, *ḫanōb*, cem. *ḫaniōb* „büyükler, yaşlılar" = arap. *nāb*, cem. *ʾanyāb* „ihtiyar dişi deve, âile reisi"; *ḫenīd* (şavrî: *nīd*) „su tulumu" = ibrân. *nōd*, akadca *nadu*. *bi ḫu-vōdi* „vâdide" ibâresinde (Müller, III, 24, 5) müteâkip kelimenin başı ile benzeşmiş olan bu *ḫu* hecesi yalnız belirsiz harf-i târif vazifesini görür; binnetice yukarıda zikredilmiş olan kelimelerde bu harf-i târif mânasını kaybetmiş ve köke dâhil bir kısım hâlini almıştır; bundan dolayı cem. *ḫabān* şeklinde de bu edata tesâdüf edilmektedir. Bununla berâber, bu aslında, bugün de belirsiz zamir vazifesini gören sayı ismi *ḫad*'in aynı olmalıdır. *Hadid* „amca" *haddit* „hala", *hitheyl* „tilki", *ḫa*'nın *ha* hâline gelmiş olduğunu gösterir. A. Ember bu isimleri evvelinde *h* eki bulunan eski Mısır dilinin tâlî kökleri ile mukayese etmektedir (*Zeitschr. f. äg Spr. u. Alt.*, LI, 118, 138; Sethe, *ayn. esr.*, XLVII, 80, not 2, bu fikre muârızdır).

Diger şekiller arasında ismin tasgir şekillerini zikredeceğiz. Bu bâzan arap. *ḳuvaytil* (Rhodokanakis, *Zur Formenlehre*, s. 5) gibi, kelimenin dâhilî değişmesi ile teşkil olunur; msl. *ṭavafēl* „küçük çocuk"; bâzan da aslı *ḳutayl* (Rhodokanakis, *ayn. esr.*) şeklindeki birleşmiş ünlülerin te'siri altında, dâimâ *ēn* şeklinde bulunan *ān* eki ile: *vuḳatēn* „kısa zaman".

Kökünde kısa ünlü bulunan isimlerde, müen. *at* eki vurguyu kendi üzerine çeker ve o zaman *āt*, *ōt* veya vâzıh ünlülerin te'siri altında *ēt* gibi görünür; msl. *raḥmāt* „yağmur" *ṣoġfōt* „yaprak", *ḫacirēt* „hücre"; bu ek kökteki uzun ünlüden sonra vurgusuz kalır: *alōmet* „bayrak", *fḫaydet* „gövde", *cirīdet* „hurma kerestesi" ve bilhassa arapçadan alınmış kelimelerde böyledir; hâlbuki hakikî mehrî asıllı kelimelerde vurgusuz hecede ekseriyâ ünlü kaybolur ve böyle kapalı hâle gelen kök hecesinin ünlüsü kısaltılır; msl. *ḫaft* (= yemen dilinde *ḫāfe*) „şehir, kasaba", *sust* „kurt", *ẓayeft* „ziyâfet"; aynı zamanda son ünsüzde benzeşme vukua gelir: *citt* (bk. *cīd*) „iyi", *ḳanett* (bk. *ḳanūn*) „küçük".

Artık arapça ve ârâmîcede nâdiren müstakil olarak tesâdüf olunan bir başka müenneslik eki *ī*, sâmî dillerin çoğunda olduğu gibi, burada alelâde *t* eki ile bağlı olarak, dâimâ vurgulu bir *īt* hâlinde görünmektedir; nitekim isim-i fâil ve mef'ûllerde, müzek. *ōne* eki ile münâvebe ederek, bizzat kökün içinde, *tebrōne*, müen. *tebrīte*, müştak köklerde, msl. *mesáfire*, müen. *mesfiréīte*, *meftekere*, müen. *meftekerīte*; müzekkerden iştikak eden tabi'î müen. *e* < *ī* edâtını naklederek, msl. *kelbīt* „dişi köpek", *ḫabrīt* „kız", *bāl*'in müen. *bālīt* „hanım", *ṣerīf*'in müen. *ṣrifīt* „asîl kadın" kelimelerinde böyledir. Vahdet isimleri için *bēẓ*'den teşkil edilmiş *biẓáyt* „yumurta", *līm*'den teşkil edilmiş *limīt* „limon", *śēf*'ten teşkil edilmiş *śefīt* „saç" (*ḫabezōt* „ekmek", *naḫlēt* „hurma ağacı"nda bulunan umumî ek yanında) benzer bir ek vardır; gerçekten burada, Tigrē ve Tigrinā dillerinde olduğu üzere, asıl mânalarında tam *īyet* şeklini muhâfaza eden (bk. Rhodokanakis, *ayn. esr.*, s. 6, 7) nisbet sıfatlarının müennes şekilleri bulunmaktadır.

Tesniyeden ancak *ṣrū* („iki") kelimesinde bir iz kalmıştır; kendinden evvelki çift ünsüzün meydana getirdiği bir ünlü değilse, ihtimâl *ṣrū*'dan önce gelen kelimelerdeki *i* eki de böyledir; msl. *ḳarṣi ṣrū*, arap. *al-ʿaṣrayni*'den gelen *ġaṣerēyen*, ikindiyi (*ʿaṣr*) tâkip eden zaman mânasına gelmektedir; *fenōven* „ön, önce" örneğine uyarak, *ġaṣrōven* „ikindiden önce" teşkil edilmiştir. Müzekker sâlim cemi eki olan *īn* (*ayn*, *eyn*), eklerden önce *ī*, arapçadakinden daha çok kullanılmaktadır; nisbet sıfatlarının *iyīn* ile yapılmış cemileri kaynaşmış *īn* şekli yanında, *hammaliyīn*, *seyyafiyīn* gibi, meslek isimlerinde görülmektedir (bk. Rhodokanakis, *ayn. esr.*, s. 9). Müennes cemi eki olarak, *ōt* yanında, Bittner'in zannettiği gibi, yeni arapçada, ibrânîde ve habeşçede yalnız zarflarda bulunan tenvini değil, fakat her hâlde baskısız hecede müzekker cemi edâtını temsil eden (bk. C. Brockelmann, *Grundriss*, I, 442) *ōten* de bulunmaktadır; nasıl ki, müfred *īt* bir defa daha müzekkerlik eki *e*'yi (yk. bk.) yahut da, Rhodokanakis (s. 8)'in farzettiği gibi, akadca *kullatān* („bütün")'da olduğu üzere, diğer cemi eki *ān*'ı alır. Mükesser cem'in kullanılış ve inkişâfında mehrî dili aş.-yk. arapça ile habeşçe arasında mutavassıt bir durumda bulunmaktadır. Husûsiyet olarak, arapçada da tesâdüf edildiği gibi, başka cemilerden yeniden teşkil edilmiş olan bâzı cemi şekillerini kaydetmek yerinde olacaktır; msl. *śarḳ* („ağaç parçası"), cem. *śirāḳ*, sonra *śerāyiḳ* ve bu son şekilden gelen *seryaḳ* (Rhodokanakis, s. 11 v.dd.). Çift cemiler, *riaḥeyn* „rüzgârlar", *ẓembīn* „kuyruklar" ve *sehmīn* „yaylar" şekilleri de *īn* müzekker cemi ekinin ilhâkı ile meydana gelmektedir. Bunlar karşısında *riāḥ*, *ẓenōb*, *shūn*, asıl cemi şekilleri müfret olarak telakkî edilmektedir (Rhodokanakis, s. 9); bunlar bir de baskılı heceden sonra ünlünün hazfı ile teşkil olunur; msl. *kilebten* „dişi köpekler", *ḫabanten* „kızlar"; mâmafih Rhodokanakis (s. 15) bunun *ān* ekinden geldiğini zannetmektedir.

İsim tasrifi, bâzı zarflardaki mef'ûl-bih izleri müstesnâ, hemen tamâmiyle kaybolmuştur. İzâfet sâdece iki kelimenin yan-yana konulması ile, en çok nisbet şekli ile, bâzan da bir nisbet eki ile ifâde olunur: msl. *ḫebré tiwīt* „koyun yavrusu" (Hein, s. 3, 17) yanında, *celdeh de ġóẓeb ḫibré di bagēt* „ineğin yavrusu olan öküzün derisi" (Hein, s. 15, 16).

Belirlilik ve belirsizlik aslâ gösterilmez. Tenvin ancak bâzı zarflarda kalmıştır. Msl. *fenōven* „önde" *ġayren* „arkada" *mġoren* „daha sonra".

Mehrîde ön-edatlar ekseriyâ yeni meydana gelmiş şekiller olup, men'şeleri kısmen karanlıktır. Eski sâmî ön-edatlardan yalnız *bi* (*ba*, *b.*) *beyn*, *bād* „sonra", *le* < *ʿalā* ve *ilā*, bir de *min* muhâfaza edilmiştir; *ka*, *ke* „ile" mânası almıştır. *li* yerine, *ha* ve *he* kullanılmaktadır ki, Bittner bunu **ilā*'nın ilk hecesine ircâ etmek istiyor; fakat bu az muhtemeldir. Diğer ön-edatların yerini mekân gösteren kelimeler, msl. *fenē*, *fenōven* „önce", *ser* (asıl mânası „iz") „arkada" *tevāl*, *tavû* „doğru" (daha ziyâde, Bittner'in yaptığı gibi, süryânî *levāṣ* ile değil, arapça *valiya* „yakın olmak" ile birleştirilmesi gereken bir T-isim), *nḫali* „altında" (asıl mânası „alçak yer?", fakat soḳoṭrî dilinde *nḫet*; Müller, III, 54, aş.) veya vücût kısımlarının adları, msl. *birek* „içinde" (asıl mânası „kucakta"; Christian) ve *ṭar*, *ṭayr* „üzerinde" (asıl mânası „sırt").

Fiil, mâlûm *ketōb* „yazdı" lâzım *libes* „giyinmiş idi" gibi görünen aslî kökten başka, mübâlega şeklini terketmiş olan ve binnetice cehd gösteren sîga ile karışan bir kuvvetlendirme şekli ve *ha* ön-eki ile muzârîde kuvvetlendirme şekli ile karışan bir müteaddî şeklini (msl. *hemroż* „bir hastaya bakmak", ihbârî muzârî *yihemroż*, iltizâmî *yihamraż*, fakat *haṣalāḥ* „çâre bulmak", ihbârî muzârî *yihaṣolaḥ* iltizâmî *yihâṣalaḥ*) birbirinden ayırmaktadır. Bir dereceli müteaddînin, aslî geçişsiz şekli gibi, ekseriyâ mechûl bir mânası vardır ve dâhilî bir dereceli müteaddî olması yüzünden, ekseriyâ geçişsiz ile birleşir. Bütün bu şekillerir kelime içine eklenen bir *t* ile yapılmış mutâvaat şekli vardır; asıl şeklin mutâvaatı iki türlü görünür; evvelâ *katteb* veya *kateteb* yahut da asıl şeklin ünlülerinin benzeşmesi ile, msl. *ktetób*, kuvvetlendirilmiş şekli *któteb* ve asıl şekilden bir dereceli müteaddî olan *ṣaġfūr* „birinden af dilemek", cehd gösteren siganınki *sḫākem* „dâvâ etmek", *ṣcēdel* „mücâdele etmek".

Burada mûtad bir şekil olarak saydığımız ve bir vâkıayı sâdece bir vâkıa olarak gösteren bir mâziye bir emir sigası tekabül etmektedir; bu da mâlûm için *tebēr* „kır", lâzım için *lebōs* „giyin", kuvvetlendirme *sōfer* „seyâhat et", bir dereceli müteaddî *hakteb* „yazdır", mutâvaat *ktīteb*, *ktetōb*, *ktōteb*, müteaddînin mutâvaatı *ṣaġfar* ve *ṣḫākem*. Önekler yardımı ile, bu emirlerden gâip emir (Bittner'de iltizâmî) sîgası çıkarılır; msl. *yitbēr* „kırsın", *yilbōs* „giysin", *yisōfer* „seyâhat

etsin", *yihakteb* „yazdırsın", *yiktîteb, yiktetōb yiktoteb, yiṣaġfer* ve *yiṣḥākem*; buna bir hareketin devamını ifâdeye yarayan bir şekli daha ilâve etmek lâzımdır; bu şekil ekseriyâ muzârî ile istikbâle münhasırdır. Bu, asıl şekilde, kökün ikinci ünsüzünü iki defa telaffuz ettiren, fakat kuvvetlendirmede olduğu gibi, bu iki defa telaffuz yerine, yalnız ünlüyü uzatan bir şekildir, *yitōber* „kırıyor" ve aynı şekilde bir dereceli müteaddide *yihakōteb*, fakat kuvvetlendirmede ve kısmen mutâvaatta arapçadaki te'kide tekabül eden bir ek vardır; msl. *yisaferen* „seyahat ediyor", mutâvaat *yiktetîben* ve *yiktâteben*, bir dereceli müteaddînin mutâvaat şekli *yiṣḥākemen*. Geeçişsiz şekilde gâib emir sîgası devamlı (bir nevi ihbârî gibi) şekli ifâde etmeğe de yarar; geçişsiz ile bir dereceli müteaddînin ve mutâvaatın zikredilen münâsebetleri sebebi ile, yalnız ihbârî için, bu teşkil *yihaktōb* (*yihakōteb* yanında), *yiṣaġfōr* ve *yiktetōb* (< *katteb*)'da olduğu gibi, diğer sigalara da yayılmıştır.

M â z i yerine kullanılan şekilde, eğer fiil mâlûm ise, vurgu kökün ikinci ünsüzündedir; vurguyu kendi üzerine çeken müfred müen. 3. şahıs olan *ōt* eki (msl. *teberōt*), isimlerde olduğu üzere, bundan müstesnâdır. Cemi şeklinde 3. şahıs ekleri kaybolmuştur ve bunların yerine müzekkerde yalnız zamirden gelen *em* geçmiştir. Bir ünsüz ile nihâyetlenen ekler ünlülerini kaybeder; kelime sonundaki çift üsüz ancak cemi 1. şahsın yumuşak *n* sesi önünde yeni bir hecenin teşekkülü ile ortadan kalkmıştır (*tebōren*). Diğer ekler önünde kökteki ünlü kısalığını muhâfaza eder. Habeşçede olduğu gibi, 2. şahıs ekinin başındaki ses 1. şahıstakine (*-k*) benzemiştir: *ṣ* şeklinde damaktan telaffuz edilen müfred müen. 2. şahsın ekinde hâl böyledir. Geçişsiz fiillerde, müen. müfred 3. şahıs müstesnâ, vurgu kökün birinci hecesi üzerindedir; bu hecenin ünlüsü 2. hecenin ünlüsü ile benzeşmiştir (*tîber*). Kuvvetlendirme şeklinde *a*'nın *ō* hâlinde uzaması eksiz şekillerde vukua gelir.

E m i r de, müfredde cinsiyet farkı, bir dereceli müteaddîde olduğu gibi, geçişli şeklin esâs gövdesinde kaybolmuştur. Fakat esâs gövdede kökün vurgulu 2. hecesinin ünlüsü müen. *ī* eki ile benzeşmiştir; öyle ki, bu ekin kaybolmasından sonra da, müzek. *tebōr* ile müen. *tebîr* arasında hâlâ fark mevcuttur; *'tehōm* ve *'ftehîm* geçişsiz şekillerinde de böyledir. Birinci derecede müteaddînin, mutâvaat hâlinde olduğu gibi, kuvvetlendirme şeklinin mutâvaatında ve kuvvetlendirme şeklinde cinsiyetler arasında fark aynı şekilde vurgulu ünlünün değişmesi ile ifâde edilmiştir: müzek. *sōfer*, müen. *sîfer*, müzek. *ntōbeh*, müen. *ntîbeh*, müzek. *ṣḥālef*, müen. *ṣḥayîef*. Cemide cinsiyet müzek. *-em*, müen. *-en* ekleri ile birbirlerinden ayrılır. Geçişsiz aslî kökte de ünlünün değişmesi, bir de müfredden cemie geçer, müzek. *tebōrem*, müen. *tebîren* ve *ktetōb* kalıbında bulunan mutâvaatta, bu değişmenin garip aksi hâli ile, müzek. *ktetîbem* (ihbârî muzârîde benzeşme ile *yiktetîbem*, cem. *yiktetîbem*), müen. *ktetōben* olmuştur. Aynı aksi hâl bir dereceli müteaddînin mâzisinde de görülür: 3. şahıs müzek. cem. *haktîbem*, müen. *haktōb*.

Emir, bütün sâmî dillerde kullanılan şahıs ön-ekleri ve müfred müen. 2. şahıs için *ī* ve 2. ve 3. şahsın cemileri için müzek. *-em*, müen. *-en* eklerinin yardımı ile, muzârî-iltizâmî denilen şekli meydana getirir. Bu zümreye giren ihbârî sîgada cinsiyet ayrılıkları 2. şahısta dâhilî ünlü müzek. *tetōber*, müen. *tetîber* şeklinde değişmesi ile ifâde edilmiştir ve cemi eklerinde kısa ünlü yeniden yerine geçmiştir (*yiteberem* v b.). Mutâvaatın aslî gövdesinde sigalar birbirinden farklılaşmış değildir, müfred 2. şahsın cinsiyeti, emirdeki gibi, ünlünün değişmesi ile, birbirinden ayrılır; bu değişme cem. şekline de geçer (müzek. *tetbōrem*, müen. *tetbîren*) ve bir aksi hâl alma ile 3. şahsa da geçer (müzek. *yitbîrem*, müen. *tetbōren*). Kuvvetlendirme şeklinde cinsiyet farkı yalnız müfredde mevcuttur (iltizâmî müzek. *tesōfer*, müen. *tesîfer*, ihbârî müzek. *tesáferen*, müen. *tesîferen*); eklerin önündeki ünlüler kısadır ve siga ekleri cemi ekleri önünde silinir, bundan dolayı müen. 3. şahısta müfred ile cemi birbirinin aynıdır: *tesaferen*.

İ s i m-f i l l e r aslî gövdeler için mâlûmda *tebrōne*, müen. *tebrîte* (yk. bk.), mechûlde *metbîr*'den müştak gövdelerde, kuvvetlendirmede *mekátebe*, müen. *mekatebîte*, birinci derecede müteaddîde *mehátebe*, müen. *mehaktebîte*, mechûlde aslî gövdenin kalıbı üzerinden *maḥazáys* „gönderilmiş" (kuvvetlendirmede yalnız arapçadan alınmış kelimeler vardır, msl. *meqaddam* „reis").

M a s d a r l a r, aslî gövdelerde *tîber* (daha nâdir olarak *ġādel* „taşımak", *mirēż* „hasta olmak" şekilleri) veya *żabyūṯ* „almak" (gırtlak sesleri ile daha sık) kalıplarında, *māmūl* „iş" gibi, ön-ekler ile, *ġafiōn* „affetmek" gibi ekler ile meydana gelmiştir; kuvvetlendirme şeklinde *tebrît* „soğutmak" kalıbında; bir dereceli müteaddî ve mutâvaatta, habeşcede olduğu gibi, *ōt* (*ūt*) ekleri iledir, msl. *haktebōt, ktetbōt, ṣaġferōt*. Kökün ikinci ünsüzü g ı r t l a k sesi olan fillerde *cehēm* („gitti") gibi mâziler vardır; şu hâlde bu, habeşcede olduğu üzere, bir geçişsiz fiil kalıbı olup, müteaddînin vurgusunu taşır; bundan dolayı müzârîde, siga farketmeksizin, mutâvaattır. Kökün başında bulunan bir gırtlak sesi ekseriyâ bir hecenin meydana gelmesine sebep olur, msl. iltizâmî *yiḥakēn* „hukm etsin". Kökün başında bulunan *'ayn*'dan mütevellid bir hemze aynı şeyi yapar, msl. *ya'anāf* „sert olsun" (Bittner'in zannettiği gibi, ibrân. *'ānaf* ile değil, arap. *'anafa* ile münâsebetli olmalıdır). Hâlbuki aslî olan hemze kaybolmaktadır, msl. *yāmer* „söyleye". Kökün ikinci sesi olarak, bir *'ayn* tamâmiyle kaybolur; fakat aslî gövdenin mâzisinde *a* sesini değiştirmeden muhâfaza eder; msl. *ṭān* „mızrakla vurmak". Kökünün üçüncü sesi *'ayn* (III-*'ayn*) olan fiillerde, habeşceden farklı olarak, aslî gövdede geçişli ve geçişsiz şekiller birbirinden ayırt edilir; fakat geçişli fiilin mâzi şekli kuvvetlendirme şekli ile karışır (*cōma* „topladı", *dōfa* „ödedi"); geçişsiz fiiller tamâmiyle geçişli fiiller gibi, müzâriin sîgalarını birbirlerinden tefrik eder.

Kökünün ilk ünsüzü *vāv* olan fiillerde (I-*vāv*) ilk sâmî dillerde görülen kökü iki ünsüzlü bir gövdeden ibâret fiiller kaybolmak üzeredir. Gerçekte hâlâ iltizâmî *yizēm* ile emir *zēm* („ver") ve iltizâmî *yiḳēb* ile emir *ḳēb* bulunmaktadır; bununla berâber, bu şekil daha şimdiden yalnız müennese münhasırdır ve bundan *veḳōb* müzekker şekli teşkil edilmiştir; bundan başka, *daḳadēk ṣaḳaṣēḳ* („yüklemek") gibi ünsüzleri çift *zemzēm, ḳebḳēb* ve ünlüsü uzatılmış olan *ṣāḥ* („yumuşatmak") ve *ceyb* („zarûrî olmak") masdarları vardır. *Vav* aslî gövdenin geçişsiz (msl. *vaṭṣaf* „öğleden sonra gitmek"), ihbârînin müzârii *yiṭḥōf*, iltizâmî *yiṭḥaf*, masdar *taḥf* ve *vaṭḳaṭ* („uyandı"), ihbârî müzârî *yeṭḳōṭ*, iltizâmî *yeṭḳeṭ*, masdar *teḳeteyn* gibi, bâzı şekillerinde tâlî olarak kaybolmaktadır. Bundan maada gövdesinin birinci sesi *y* olan fiillerin iltihak ettiği I-*v* fiillerin tasrifleri kıyâsîdir.

III-' filler sık-sık III-*v* ve III-*y* filler ile karışmaktadır. Geçişli fiillerde her yerde aslî gövdede *ū* ve geçişsizde mâzide ünsüz ekli şekillerde bizzat gövdeye nufûz eden *ī* vardır; msl. *ksū* („buldu"); fakat 2. müzek. ve 1. müşterek *kusk* ve *śini* („gördü"), fakat *śink*. Cemi müzek. 3. şahısta aslî *ksūem* yanında, ünlünün tâlî farkı ile, *ksîum* ve *kuskem* şekline göre, yeni bir teşkil ile, *kusem* de bulunmaktadır. III-*y* şekli emirde ve iltizâmîde kendini göstermektedir; msl. *yiksē*; ihbârîde müfred müen. 2. şahıs müstesnâ, sonda bulunan vurgusuz ünlüler düşer (*tekéysî*). *Ber* („oğul") kelimesinden yapılmış olan *bîrū* („doğurmak") tamâmiyle *tîber* örneğini tâkip eder, fakat müfred müen. 2. şahsa delâlet eden *i* eki 3. şahsa da nufûz eder; msl. *tibróu* ve *tiberū* (Müller, IV, 31, 24) yanında *tibriu*. Müştak gövdelerde, yalnız mâzinin müfr. müzek. 3. şahsı bir dereceli müteaddîde (*haksū*) ve onun mutâvaatında (*ṣaksū*) geçişli aslî gövdeye kıyasla teşkil edilmiştir; diğer şekillerde III-*y* şekillerinin tasrif örneği tâkip olunur (*kōsi, ktōsi, katsi* v.b.). Bununla berâber, emir dâimâ ve aslî gövdenin mutâvaatının iltizâmîde bâzan (*katîr* „gizlen", iltizâmî *yikatîr*, fakat *ġatîr* „konuş", iltizâmî *yiġatîr*) ve her iki şekil her zaman, kıyâsî olarak, bir dereceli müteaddîde ve bunun mutâvaatında sondaki ünlülerini kaybeder (*hebd, yihebd*, bâzan genişleme ile *heyder* „yukarı çık" *yiheyder*; *ṣidḥ* [Jahn, s., 113, 25] „dikkat et", *yiṣidaḥ*).

Kökün ortasında *ū* veya *ī* bulunan fiiller, *v* ile *y* hakikî ünsüzler gibi muâmele gördüğünden, çok geniş bir mıkdarda, habeşçede olduğu üzere, sâlim fiillerin örneklerine uymuştur. Ortada *ū* olanlarda ancak aslî gövdede ilk sâmî tasrif şekli esâs itibârı ile muhâfaza edilmiştir. Bununla berâber, eski *yimūt* şekli (ekseriyâ *yimōt*) ihbârî olmuş ve bundan yeniden ünlünün teâkubu ile *yimēt* iltizâmî şekli teşkil edilmiştir ki, emir *mēt* buna istinat etmektedir. Geçişsizler için olduğu gibi, müen. müfr. 3. şahsın eki *temît* gövdesinde ihbârîye nufûz etmekte, buradan da müzek. *temōtem* ile cem. *temîten* ve bu âmillerin te'siri ile 3. şahıs *yimîtem* ve *temōtem* meydana gelmektedir. Mâzide, *māta*'dan gelen ünsüz *mōt* muhâfaza edilmiştir; buradaki ünlü, ünsüz ekler önünde kısaltılmıştır, msl. *metk*; ism-i fâil *metōme* bundan gelmektedir. Fakat hâlâ isim-i mef'ûl sâlim fiillerin kalıplarına göre teşkil edilmektedir; msl. *maḥvif* „korkmuş". İhtimâl isimlerden gelen bâzı fiiller daha aslî gövdede sâlim fiillerin kalıplarını tâkip eder; msl. *tavoś* „bitirmiş olmak", *ḥáyvel* „deli olmak". Aslî gövdenin mutâvaatında, msl. *śetveḳ* „dâussıla duymak"; birinci derecede müteaddîde msl. *hadvōr* „döndürüyordu" ve bunun mutâvaatında. msl. *śhovōb* „ısınıyordu" ve kökünün orta sesi *y* olanlarda da, msl. *seyōr* „seyahat ediyordu" dâimâ böyledir. Kuvvetlendirme gövdelerinde, muzâaf olan teşkillere uygun, husûsî bir şekil vardır; msl. *avîd* „geliyordu", ihbârî müzârî I. *ye'avîden*, iltizâmî *ye'avîd*, emir *avîd*, ism-i fâil *ma'avîde*, masdar *avōdet* (esas gövdede; diğer şekillerde *ta'avîr* gibidir) ve *ayît* „yüksek sesle bağırdı"

Kısa bir ünlü ile iki ünsüzden müteşekkil fiiller (yâni muzâaf fiil denilenler) ancak aslî kökün mâzisinde, kökün ikinci sesinin çiftleşmesi ile, ilk sâmî diller tasrifini muhâfaza etmiştir; bir ünsüz ile başlayan ekler yardımcı bir hece alır. 3. şahıs müzek. *temm* „bitti", müen. *temmōt*, 2. şahıs müzek. *temmek* v.b. Bununla berâber gövdenin ünlüsü, mâna üzerinde hiç bir te'sir yapmadan, değişir: *hass* „düşündü", *riśś* „(örümcek) tırmandı", *hudd* „tıkadı", *züll* „yolunu şaşırdı" *ġoṭṭ* „örttü", *döbb* „tırmandı". Emir ve iltizâmî, sâlim fiil kalıplarına uyar, msl. *temēm*, *yitmem*. Fakat ihbârîsi *yitmōm* (*yifelūl*) şeklindedir. Bu hâl kökünün orta sesi *u* olan örneğe (msl. *yimōt*: *yimēt*) göre yapılmış yeni bir teşkildir. Aslî **yitammam* şekli, mâzide *temîm*, ihbârî müzârîde *yit(e)mîmen*, iltizâmîde *yitmîm* (masdar *tetmîm*'deki ünlü benzeşmesi ile) olan kuvvetlendirme şekli gibi, aynı sesin üç defa telaffuzundan sakınmıştır. Aslî gövdenin birinci derecede müteaddîsi mâzide tamâmiyle *hatmōm* ve ihbârî müzârîde *yihatmōm* gibi, sâlim şekli tâkip eder; hâlbuki iltizâmî de, kökün ilk sesinin çiftleşmesi gibi, fâsılasız olarak, birbirini tâkip eden iki ünsüzden sakınır: *yihattam* ve emir *hattem* ve ism-i fâil *mahattama*; fakat kuvvetlendirme şeklininin geçişlisi de geçişsiz gibi teşkil olunur, msl. mâzî *hatmîm* v.b. Aslî gövdenin mutâvaat şekli mâzide (*hatteb* örneğine göre) kökün ikinci sesinin tekrarı yerine, *t*'nin çift olması kaim olmuştur: *fattak* „çözüldü", fakat diğer hususlarda sâlim fiil örneğini tâkip eder; msl. ihbârî *yiftekūk*, iltizâmî *yiftakk*, emir *ftakk*, isim-i fâil *meftakke*, masdar *ftakkōt*. Birinci derecede müteaddînin mutâvaatı aynı örneği tâkip eder; fakat iltizâmî ve ism-i fâilde kökün ikinci sesi çift ses hâline gelir: *şemdūd* „elde etti", ihbârî *yişemdūd*, iltizâmî *yişemmed*, ism-i fâil *meşemmede*.

Ekler mâzinin müzek. müfr. 3. şahsına *ī* yardımı ile bağlanır; bu ses, benzer teşkillerde süryânî muzârî şekillerinde (msl. *nekṭelīv*) olduğu üzere, aslında müstakil bir edât gibi görünmektedir. Bu edat arap. *īyā* olur; böylece *ġabōr*'dan *ġabrîs* „ona tesâdüf etti „şekli görülmektedir. Ancak müfr. müzek. 2. şahıs eklerinin önünde, *ī* yerine, bilinmeyen sebeplerden dolayı, *ū* bulunmaktadır. Bu *ī*'ye şimâl sâmî dilinde bulunan (ibrânî *'ōś-*, *'eś* v.b.) ve (H. Bauer'e göre) müzek. müfr. 2. şahsında, *tūk* yanında *tēk* şekline de mâlik olan **atā* „gelmek" fiilinden gelen bir kısaltma olması icâp eden bir *t* ile bağlı olarak da tesâdüf edilebilir. Müstakil bir hâle gelen bu ekler, doğrudan-doğruya veya yardımcı bir hece vâsıtası ile, ekler alan başka bütün fiil şekillerinin sonunda da bulunabilir.

Mehrî kelime hazinesi bâzı dışarıdan girmiş kelimeler bir tarafa bırkılacak olursa, aslî unsurlarında en ziyâde şimâlî arapça ile akrabâlık gösterir; bununla berâber, arapça *ḥavḥat* „hava deliği" kelimesi ile alâkalı *ḫo* „ağız" gibi, yeni yaratılmış kelimeler yanında, bu lugatçe başka yerlerde ancak tecrit edilmiş mıntakalarda muhâfaza edilmiş olan bir çok eski unsurları ihtivâ etmektedir; msl. ses bakımından uymayan bir hâle gelen *rigl* yerine, *pun* 'da olduğu gibi, *fām* „ayak", *śivit*, *tivīt*, soḳ. *teten*, *tee*, Müller, IV, 170, 22, 1, 2 „koyun" = eg. ârâm. ve mand. *tēṣā* (bk. Lidzbarski, *Eph.*, III, 256; *Johannesbuch*, II, 215, not), akadca, *paḫarū* „toplamak" ile alâkalı *faḫre* „bütün". Bedevîlerin dili ile şiir dilinin, bunlardan başka, müteaddit lûgat husûsiyetleri vardır.

Bibliyografya: H. Fr. v. Maltzan, *ZDMG*, XXV, 196 v. dd.; XXVII, 225 v. dd.; Viyana ilimler akademisi, *Schriften der Südarabischen Expedition*, III; A. Jahn, *Die Mehrisprache in Südarabien* (Wien, 1902); IV; D. H. Müller, *Die Mehri- und Soqoṭri-Sprache*, I, metin (1902); c. VI: II, *Soqoṭri-Texte*, 1905, c. VII: III, *Śḥaurī-Texte*, 1907, I; IX: W. Hein, *Mehrī- und Ḥaḍramī-Texte*, 1909; A. Jahn, *Grammatik der Mehri-Sprache in Südarabien* (*SB Ak. Wien*, Phil-hist. Kl., 1905, CL/6); M. Bittner, *Studien zur Laut- und Formenlehre der Mehrī-Sprache in Südarabien*: I, *Zum Nomen im engeren Sinne* (*SB Ak. Wien*, Phil-hist. Kl., 1909, CLXII/5); II, *Zum Verbum* (*ayn. esr.*, 1911, CLXVIII/2); III, *Zum Pronomen und zum Numerale* (*ayn. esr.*, 1913, CLXXII/5); IV, *Zu den Partikeln* (*ayn. esr.*, 1914, CLXXIV/4); V, *Zu ausgewählten Texten* (*ayn. esr.*, 1914, CLXXVI/1); *Studien zur Śḥaurī-Sprache*, I; *Zur Lautlehre und zum Nomen im engeren Sinne* (*ayn. esr.*, 1915, CLXXIX/2); II, *Zum Verbum und den übrigen Redeteilen* (*ayn. esr.*, 4, 1916); III, *Zu ausgewählten Texten* (*ayn. esr.*, 5, 1917); IV, *Index und Nachträge ayn. esr.*, 1917, CLXXXIII/5); *Vorstudien zur Grammatik und zum Wörterbuche der Soqoṭri-Sprache*, I (*ayn. esr.*, 1913, CLXXIII/4); N. Rhodokanakis, *Zur Formenlehre des Mehri* (*ayn. esr.*, 1910, CLXV). — W. Hein'in metrûkâtı mehrî dili lugati için daha pek çok mâlzeme ihttivâ etmekte olup, bunlar Viyana akademisinin mülkiyetinde bulunmaktadır. (C. BROCKELMANN.)

MEKÎN. AL-MAKÎN B. AL-'AMÎD, CİRCİS (ABD ALLĀH) B. ABÎ 'L-YĀSİR B. ABÎ 'L-MAKĀRİM (1205—1273) hıristiyan olup, arapça bir umûmî tarih te'lif etmiştir. Hâl tercümesi garplı âlimler tarafından bir kaç defa ele alınmış, fakat istifâde edilen kaynaklar gösterilmemiştir. Brockelmann bile, *G A L*, I, 348 'de an'anevî hâl tercümesini koymak ve avrupalı seleflerine mürâcaat etmekle iktifâ etmiştir. Bütün bu teferruâtı tekrarlamamak için, burada yalnız al-Makīn'in doğum ve ölüm tarihleri gösterilecektir: 602 (1205) ve 672 (1273); bu son tarih Kâtib Çelebî (II, 104, nr. 2103) tarafından nakledilmiştir. J. H. Hottinger (*Promptuarium*, s. 75 v. dd.)'e nazaran, dedesi 606 'da, babası da 636 'da ölmüştür.

al-Makīn'in umûmî tarihi 2 kısımdan mürekkeptir; birincisinde dünyanın yaratılmasından itibâren, islâmiyete kadar olan tarih, ikincisinde ise, 658 (1260) yılına kadar olan islâm tarihi ele alınmıştır. Eserin ana çizgileri şunlardır: umûmî tarih, en mühim şahsiyetlerin hâl tercümesi şeklinde, anlatılmıştır; bütün hâl tercümeleri birer sayı ile gösterilmiştir. Başlangıçtan bir az sonra, müellif kâinât ve iklimlere dâir bâzı meseleleri tedkik etmektedir. 586 (m. ö.) yılına kadar olan tarihte *Kitâb-ı mukaddes* esas alınmıştır; hâl tercümelerinin sayıları Âdem'den başlar. Süleyman Peygamberin mâbedinin yıkılmasından sonraki devirde ön Asya devletleri ve onlardan sonra İskender, Roma ve Bizans yer alır. İkinci kısımda olduğu gibi, burada da müellif, bizzat itiraf ettiği üzere, Ṭabarī'nin tarihini örnek almıştır.

al-Macmūʿ al-mubārak adını taşıyan eserin bir çok yazma nüshaları vardır. İlk kısım Hottinger tarafından *Smegma Orientale* (1658)'de, *De usu linguarum orientalium in theologia historica* bahsinde, latince tercüme ile birlikte, zikredilmektedir; büyük İskender hakkındaki fasıl, E. A. W. Budge tarafından, habeşçe olarak, ingilizce tercümesi ile birlikte, bastırılmıştır (*The Life and Exploits of Alexander the Great*, 1896). İkinci kısım, Th. Erpenius tarafından, 1625'te bastırılmış (*Historia Saracenica... a Georgio Elmacino*), az sonra, fransızca ve ingilizce tercümeleri çıkmıştır. Köhler, Eichhorn'un *Repertorium* (VII — IX, XI, XIV, XVII)'unda büyük ölçüde düzeltmeler yapmıştır. A.v. Gutschmid, *Verzeichniss der Patriarchen von Alexandrien = Kl. Schr.*, (1890), II, 395—525'te bu eserin şark kilise tarihi için ehemmiyetini belirtmiştir. Bundan açıkça anlaşılmaktadır ki, al-Makīn'in tarihî rivâyetler içinde işgâl ettiği yer hakkında etraflı bir tetkike ihtiyac vardır. Fakat böyle bir tetkik ancak iyice tesbit edilmiş bir metne istinât etmekle yapılabilir. Diğer taraftan al-Makīn'in eski kaynaklardan müstakil bir tarzda istifâde ettiği anlaşılmakta, Eutychius [b. bk.] ile onun muâsırı olan, İbn al-Rāhib (Brockelmann, *GAL*, I, 349; burada tabi'î 669 = 1270 okumak lâzımdır)'in bu kaynakları bilmedikleri ve Ṭabarī'nin de onlardan istifâde etmediği görülmektedir. Budge tarafından neşredilmiş olan habeşce tercümenin arapça aslına tamâmiyle uyduğu büyük İskender'e dâir olan bahiste, arapça yazılmış *al-Iṣtamāḥīs* adlı çok eski eserden yapılmış uzun iktibaslara tesâdüf olunur (krş. Steinschneider, *Zur pseudepigr. Lit.*, 1862, s. 37; *Die arab. Übers. a.d. Griech., Centralbl. f. Bibliothekswesen*, ilâve XII, 1893, s. 88); bu eser daha sözde-Macrīṭī'nin *Ġāyat al-ḥakīm*'inde (Brockelmann, *GAL*, I, 243, krş. H. Ritter, *Picatrix, ein arab. Handbuch hellenist. Magie, Vorträge d. Bibl. Warburg*, I, 94 v.dd.; Ritter'in nesri 1933'te *Stud. Bibl. Warburg*'da çıkmıştır. Budge'in yukarıda zikredilen eserinde, İbn al-Rāhib'in İskender'in hayatına dâir yazdıklarının habeşçe tercümesi de vardır ve Cheikho'nun basmasında (*C S C O*, arap., 1903, III/1,) bulunan arapça metnin aksine olarak, sâdece kısa bir fihristten ibâret olmayıp, teferruatlıdır. Fakat burada, yukarıda bahsi geçen *al-Iṣtamāḥīs* adlı eser hakkında umûmî mâhiyette bilgi verilmiştir. Buna bakıp, eserden doğrudan-doğruya faydalanılmış olduğunu düşünmemiz gerekmez. Öyle ki, al-Makīn İbn Rāhib ile arasında mevcut benzerlik ve uygunluğa rağmen, eser üzerinde tek başına çalışmış olabilir. İbn al-Rāhib'in al-Makīn'in te'sirinde bulunduğunu kabûl etmek imkânsızdır; çünkü, daha evvel söylenmiş olduğu gibi, al-Makīn İbn al-Rāhib'i açıkça zikretmektedir (krş. Budge, II, 380, not 7). Habeşçe tercümenin muhtemelen asıl eseri teşkil etmesine mukabil, Cheikho İbn al-Rāhib'in Abrahamus Ecchellensis tarafından metnin kısatılmış bir şeklini neşretmiş olduğundan, kilise tarihinin bu iki müellifi arasında mevcut münâsebetler meselesini kat'î bir şekilde halletmek mümkün değildir; İskender bahsi bile bu meseleyi halletmenin son derece mühim olduğunu göstermektedir.

Eserin Mufażżal b. Abi 'l-Faża'il tarafından yazılmış zeyli için bk. Brockelmann.

Bibliyografya: Makalede zikredilen eserlerden başka bk. bir de Jourdain (*Biogr. univ.*, yeni seri, XII, 215 mad. *Ecchellensis* ve s. 313 mad. *El Macin*); E. Rödiger (Ersch ve Gruber, XXXIII, 426) ve Brockelmannn'da zikredilen eserler ve gösterilen kaynaklar; metin hakkında bk. Seybold, *Zu El Makīn's Weltchronik* (*Z D M G*,

LXIV, 140—153); burada zikredilen Breslau yazmasından alınmış tıpkı — basım için bk. Severus İbn al-Muḳaffā', *Alexandrinische Patriarchengeshichte*, nşr. Seybold, Hamburg, 1912, levha 5; Bizans tarihi için bk. Krumbacher, *Gesch. d. byz. Lit.*, 2. tab., s. 368, 401; İskender'e dâir bahis için bk. sözde-Aristoteles, *Secretum secretorum* (nşr. R. Steele) *Opera hactenus inedita Rogeri Baconi* (1920), V, fihrist mad. *Al-Makin* ve Plessner, *OLZ*, 1925, s. 912 v.dd.; *Isl.*, XVI, 93, not 5; Wilhelm Hertz, *Aristoteles in den Alxander-Dichtungen des Mittelalters* (*Ges. Abh.*, 1905), bilhassa s. 34 v.dd.

(M. PLESSNER.)

MEKKE. MAKKA, müslümanlar nezdinde umûmiyetle MAKKA-İ MUKARRAMA olup, 21° 30′ şimâl arzı ve 40° 20′ şark tûlünde, Kızıldeniz sâhiline 100 km. kadar bir mesâfede, deniz seviyesinden 360 m. irtifâda bulunur.

1. Hicretten önce

Peygamberin doğuşu ile Mekke birdenbire geçmişin karanlıklarından sıyrılarak, tarihçilerin dikkatini üzerine çekmiştir. Coğrafyacı Batlamyus Mekke'yi gâlibâ *Macoraba* adı ile biliyordu. Fakat şehir onun yaşadığı devirden önce de her hâlde mevcut idi. Muhtemel olarak, Mekke, „günlük yolu“ üzerinde, şarkın mahsûllerini, husûsiyle kıymetli güzel-kokuları Akdeniz âlemine götüren yolun menzillerinden biri idi. Ehemmiyeti ticâret yollarının birleştiği yerde bulunmasından ileri gelmektedir. Zemzem kuyusu ile Kâbe haremi etrafında gelişip-büyüyen şehir, Asya ile Afrika'nın tam hudûdunda, Sarāt dağ silsilesindeki bir gediğin civarında, Babilonya'dan ve Suriye'den Yemen yaylasına, Hind okyanusu ve Kızıldeniz sâhillerine doğru giden yolların teşkil ettiği bir düğüm noktasının yakınlarında müsâit bir mevkîde kurulmuş bulunuyordu. Kızıldeniz vâsıtası ile esrarlı Afrika kıt'ası ile münâsebette idi. Medeniyet ile barbarlığın hudutlarından, siyâsî hasedlerden, ırk ve din savaşlarından daha mübrem zarûretler ile birbirine yaklaşmış iki cemiyetin temas noktasında bulunan bu mevkiin bir çok fâide ve üstünlüğü var idi. Romalılar ile partlar arasında bulunan palmyralılar böyle bir rol oynamışlardı. Bu rol nâdir bir mahâret ve inceliğe mütevakkıf idi. İki cemiyet sık-sık birbirleri ile harp hâlinde bulunduğundan, onları idâre edebilmek için, ince bir zekâ lâzım idi. Fakat tehlikeleri olan bu rolün, muhâriplere gördüğü hizmetin bedelini zor ile kabûl ettirmek gibi, bir üstünlüğü de var idi. İki âlem arasında mutavassıtlık ve simsarlık gibi, nâzik bir rolde, İsmâ'il oğullarının kararlı hâli, tahammülü ve mahâreti ona peşinen muvaffakiyet te'min ediyordu. O bunların anlaşmasını bir pazarlık mevzuu yapar veya anlaşmazlıklarından aynı derecede muvaffakiyetle istifâde edebilirdi. İki taraflı ve iki yüzlü davranan mekkelinin bir ayağı bir tarafta, bir ayağı diğer tarafta bulunur ve hangi taraftan olduğu da anlaşılmaz idi.

Mekkelilerin çok eski zamanlardan itibâren Arabistan'ın komşu devletleri ile ticâret yapmakta olduklarını görüyoruz. Onlar kervanların serbest geçiş şartlarını tesbit ederek, ikamet te'minatları, imtiyazlar elde ediyorlar. Vak'anüvisler buna „Ḳayṣar ve Ḫusrav te'minâtı“ derler. Habeşistan'da Negūs, Necd'de belli-başlı şeyhler, Yemen *ḳayl*'leri, Ġassān ve Ḥīra melikleri ile de anlaşmalar yapıyorlardı. Yunanlılar ve iranlılar ile kurulan münâsebette „açık kapı“ esâsı kabûl edilmiş değil idi. Ticârî mübâdeleler hudut karakollarında veya bu işe tâyin edilmiş mevkîlerde yapılmakta idi. Bu mevkiler, Filistin'de Ayla ve Ġazza limanları idi ve bunların arasında ihtimâl Kudüs de var idi. Suriye'de Boṣrā bunların başlıca büyük mübâdele pazarı idi.

Kur'an (CVI, 2)'da, yaz ve kış kervan seferlerinin“ devamlı olarak işlediği zikredilmektedir. Nesep âlimleri (*nassāba*) ticâret maddeleri elde etmeğe muvaffak olan Kureyş reislerinin isimlerini kaydetmektedirler. Böylece ticâretin girmesine, Mekke kervanlarının dolaşmasına açılmış memleketlere *vach* („cihet“), *matcar* „ticâret bölgesi“ deniliyordu. Sayısız tahditler bu imtiyâzın genişlemesini hudutlandırıyordu. Şark hukûmetleri serbest mübâdeleyi kabûl etmiyorlardı. Kendi tebeasından olan tâcirlere karşı ürkek olan Bizans, yabancılara, bilhassa kendisine büyük bir itimatsızlık telkin eden, ele-avuca sığmaz bir ırk olan bedevîlere karşı, son derece şüpheli davranıyordu. Bundan dolayı bedevîler, ticârî alış-veriş başlamadan önce, ağır fedâkârlıklar kabûl etmeğe, ağır vergiler vermeğe, bitmez-tükenmez gümrük ve geçiş resimleri ödemeğe, rehinler vermeğe mecbûr oluyorlardı. Mekke daha geniş müsâmahalı hareket etmiyordu; o da yabancılar ile yapılan ticâretten bunun karşılığını elde etmeğe çalışmış ve bu ticâreti çeşitli vergilere, öşür, ikamet, geçiş, temettû, ticâret vergilerine tâbî tutmuştur. Öşürler Mekke'ye girmeden önce ödenirdi. Palmyra'da olduğu gibi, burada da bir „çıkış“, yâni ihrâc resmi var idi. Hulâsa *civār*'ı, yani yerli tanınmış bir kimsenin veya bir kabîlenin himâye ve te'minâtını elde etmemiş olan Mekke'de yerleşmiş veya sâdece buraya uğramış yabancı tâcirler çok muğlak bir mâlî sistem ile çevrilmekte idiler.

Nüfus. Hicret sıralarında, Mekke sâkinleri müşterek bir cedden geldiklerini iddia ederlerdi. Buna Kureyş veya Fihr, bâzan Kureyş lekaplı al-Naẓr derlerdi. Kureyşlilerin başlangıçları mütevâzî ve pek az tanınmış idi. Büyük Kinâna [b. bk.] köküne bağlanan bütün kabîleler arasında en az varlıklı olan kollardan birini teşkil ediyorlardı. İlk önce Mekke'nin mukaddes sâhasını çevreleyen vahşî dağlarda sefil bir hayat sürüyorlardı. Rivâyete göre, şimâlî Hicaz'dan gelmiş ücretli bir asker olan Ḳuṣayy, Mekke'yi Ḫuzā'a [b. bk.] kabîlesinin elinden almış ve onları zorla Mekke'ye yerleştirmiş idi. Bunlar başlıca 10 kadar kola ayrılıyorlardı: Hāşim, Omayya, Navfal, Zuhra, Asad, Taym, Maḫzūm, 'Adī, Cumaḥ ve Sahm. Bunlar tercihan şehrin ortasını, vâdinin nihâyetini, Zemzem kuyusu sularının biriktiği al-Baṭḥā'yı, Kâbe'nin bulunduğu çukur sâhayı işgâl ediyorlardı. Bu komşuluk onlara *Abṭāḥī*, *Bṭāḥī* veya *Ḳurayṣ al-Biṭāḥ* sıfatlarını kazandırmıştır. Bu merkezî mahalle, Kureyş zâdegânının ve en eski âilelerinin oturma yeri telâkkî ediliyordu. Bu 10 koldan bâzıları çok yeni olan şan ve şereflerini bilhassa islâmiyete borçludurlar. Bunlar halife Abū Bakr ile 'Omar'in şöhret kazandırdıkları Taym ile 'Adī'lerdir. İsmini aldıkları cedde daha mübhem bir şekilde bağlanan diğer kabîleler, Mekke'de nüfusun toplandığı yerlerin nihâyetlerine, şehre hâkim bulunan tepelerin hafif meyilli sırtlarına veya boğazlara (*şi'b*) doğru atılmışlardı. Bunlara „dış mahalle kureyşîleri“ (*Ḳurayṣ al-ẓavāhir*) deniliyordu. Baṭḥā'lı kabîledaşlarından az itibârlı olan bu kenar mahalleler, cesâretleri ile onlara üstün idiler. Kureyş cemâatine en iyi askerlerini onlar te'min ediyorlardı ve „merkez“ mekkelileri karşısında kendilerini saydırmaktan geri kalmıyorlardı.

Hukûmet ve idâre. Bu husûsta kat'î mâlûmat elde etmek kolay değildir. Bununla berâber ticâret ve ittifak muâhedelerini muhâfaza etmek için, iptidâî mâhiyette, bir evrak hazînesi, sonra yabancı tâcirlerden vergi tahsiline mahsûs bir dâire mevcut olmuş bulunmalıdır. Bu idârî teşkilâtın nasıl çalıştığı hakkında hiç bir yerde açık bir kayda rastlanmaz. Bir rivâyete göre, tamâmiyle fahrî ve hiç bir suretle kaza salâhiyeti olmayan me'mûriyetler bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat verilen mâlûmatta me'mûrların sayısında (6 veya 10) ve bu vazifelerin salâhiyetleri husûsunda mutâbakat yoktur. Bunların eşrâfın öğünme duygularını tatmin etmek için uydurulmuş olması muhtemeldir. Buna yalnız medineli Ḥassān b. Sābit'in şiirlerinde telmih edilmiştir. „Çadır ve dizgin“ vazifesinin, bâzıları tarafından tasavvur edildiği şekilde, harp san'atı ile hiç bir alâkası yoktur. Artık anlaşılmayan ve eski olan bu unvan câhiliye devrinde Arabistan'daki dinî merâsim ile alâkalı idi. *Ḳubba* „küçük ve taşınabilir çadırdan“, yâni kabîlenin ongununu ihtivâ eden ve devenin sırtında merâsim ile nakledilen mahfeden başka bir şey değil idi. Reisler veya ileri gelenler, birbiri ardından kıymetli yükü taşıyan hayvanın dizginini çekiyorlardı. Bu imtiyâzın yalnız Ḫālid b. Walīd'e mahsus olmadığını söylemek, onun şerefini aslâ eksiltmez. Mekke'nin ileri gelenlerine âit rivâyetlerin arkasında Peygamberin doğup-büyüdüğü yerin şereflendirilmesi kasdini görmek mümkündür. Adam öldürme veya yaralama için verilen tazminâta tahsis edilen, *işnāḳ* gibi, ağır vazifeler âlel'âde bir vatandaş olan Abū Bakr'in mâlî imkânlarının üstünde idi. *Safāra*'nin, yâni siyâsî vazifelerin 'Omar'e verilmesi pek izah edilmemektedir.

Bir zamanlar, daha iyi bir tâbir bulunmadığından, tarafımızdan Mekke'ye „tâcirler cümhûriyeti“ denilmiş idi. Abū Sufyān „Kureyşin şeyh ve reisi“ unvânı ile tavsif ediliyor ise de, muâsırlarından bir çoğu da yüksek unvanlar almaktadır. Onun Kureyş için bir nevî reis olarak kabûl edilmesine sebep yoktur. Hicretin ilk 8 yılındaki hâdiselerin akisleri, onun Mekke'de iktidârı elinde tuttuğu yolunda bir intibâ uyandırmaktadır. Kendisi gerçekte Kureyş kabîlesi kollarının reisleri olan akranlarının sâdece en mâhir ve en zekîsi idi. al-Fāsī'nin doğru olarak işâret ettiği gibi, bunların hepsi birbirine müsâvî idi. „Hiç biri, hepsi tarafından havâle edilmeyen bir vazife görmez, nufûz kullanmazdı“. Bu reislerin bir teşkilât hâlinde bulundukları rivâyet edilmektedir. Hattâ Mekke'nin bir nevî senatosu veya büyük meclisi, *dār al-nadva*, var idi; bu yalnız fevkalâde hâllerde toplanırdı. Bundan başka umûmiyetle her kesi alâkadar eden işleri Ka'be'nin avlusuna açılan meclislerde, âile mahfillerinde, *nādī ḳavm*'de münâkaşa ettikleri müşâhede ediliyor.

Kur'an, ileri gelenlerin meclisi, yâni *mala'* dışında hiç iktidar kabûl etmemektedir. *Kur'an*'da bu müesseseden o kadar sık bahsolunur ki, Peygamberin onun nasıl işlediğini gözleri ile görmüş olması lâzımdır. Bundan dolayı, Mekke'nin göçebe kabîle meclisinin şehirdeki muâdili olan *mala'* vâsıtası ile idâre edildiği düşünülebilir. Bu meclis en zengin ve en nufûzlu âilelerin reislerinden meydana gelmekte idi. İşte bundan dolayı *mala'*'in ekseriyâ Banī Umayya ile Banī Maḫzūm'dan

teşekkül ettiği söylenir. Bunun kapılarını seçim veya asâlet değil, daha ziyade îfâ edilen hizmetler ile zekâ ve servetin itibârı açardı. Nitekim âzaları arasına mütevâzî Taym kabîle kolunun bir uzvu olan çok zengin İbn Cud'ān'ı kabûl etmiş idi. Arap esâslarına uygun olan yaşlılar veya, tâbir câiz ise, senatonun tamâmiyle mânevî olan nufûzu, tâcirler cemâatini âyan âzalarının tecrübelerinden faydalandırmak, onlara nasihat vermek, tetkiklerde bulunmak ve ihtiyâtî tedbirler almaktan ibâret idi. Hiç bir zorlama vâsıtası olmadığından, ancak iknâ yolu ile isteklerini kabûl ettirmekte idi. Her âilenin, her kabîle kolunun kendisini muhtar ilân ettiği bu muhitte, belâgatin ehemmiyeti bundan ileri geliyordu. Sulh işi, devamlı şekilde, onların talepleri ile ihtilâf hâlinde idi. *Mala'*, umûmî menfaat icâp ettirdiği zaman, tabi'î imtiyazlarına dokunmadan, mânevî bir tazyik yapabiliyordu. Bu usûl, çok uzaktan olmakla berâber, Palmyra ve Venedik teşkilâtını hatırlatmaktadır.

M e v k î v e i k l i m. Uçları Ḳu'ayḳi'ān'ın yamaçlarına müteveccih olan ve uzunlamasına bir hilâl şekli gösteren şehir, sarp ve çıplak iki sıra tepeler arasında, âdetâ bir mengenede, sıkılıp kalmış gibidir. Bu az havadar olan boğazın merkezi bir toprak çöküntüsünde bulunmaktadır. Şehir önceleri bunun dip kısmını işgâl ediyordu. Bu vâdi, *Baṭn Makka* („Mekke çukurluğu") idi. Bu yerin ortasında bulunan alçak kısımlara al-Baṭḥā' (yk. bk.) denilirdi. Bu mahallenin bâzı binâları Kâbe [b. bk.]'ye o kadar yakın idi ki, sabahleyin ve akşam üzeri bunların gölgeleri Ka'be'ninki ile karışıyordu. Dar bir meydan (*finā'*) bu evler ile Ka'be arasında civar arâziden daha alçak bir seviyede uzanırdı Bu meydan ilk *mascid*'i, üstü açık harem teşkil etmekte idi; islâmdan önceki Baṭḥā'da bundan başkası yok idi. Bu meydana açılan dar sokakların nihâyetlerine „haremin veya mescidin kapıları" denilirdi. Bu sözde kapılar veya çıkış yerleri adlarını Ka'be civarında oturan kabîlelerin adlarından alıyordu. Nitekim sık-sık „Banī Cumaḥ kapısından" bahsolunuyordu. Evlerinin duvarları mescidin hudutlarını gösterirdi. Başlıca âilelerin, *mala'*'i teşkil edenlerin *maclis* veya *nādī* (yk. bk.)'si Ka'be'ye bakan binâların zemin katlarında toplanırdı.

Kenar mahallelerde (*ẓawāhir*), daha sonraları tepelerin yanlarında itikâl ile meydana gelen boğazlarda (*şi'b*) mütevâzî, alçak evler bulunurdu. Bu şartlar içinde bulunan bir şehrin nâ-hoş durumu hemen göze çarpmaktadır. Coğrafyacı Makdīsī, bu durumu: „boğucu harâret, öldürücü rüzgâr, sinek bulutları" cümlesi ile hulâsa etmiştir. Su kıtlığı dâimî bir sıkıntı kaynağı idi. Halk Zemzem kuyusundaki suyun azalıp-çoğalmasına tâbî bulunuyordu. Şehrin bilhassa dışında başka kuyular da var idi. Dâhildeki kuyuların suları iyi sayılmayordu. İçecek su yokluğu, bir kaç bin hacının ihtiyâcını karşılamak için alınan bir çok tedbirler ile de teeyyüt etmektedir. Bu kadar kötü şartlar içinde, sıcak günlerin (*ramdā' Makka* „Mekke şiddetli sıcağı") ne kadar ıztırap verdiği, büyük âilelerin çocuklarını neden çölde yetiştirmeği tercih ettikleri, *Sīra*'nin Mekke vebâsını (*vabā' Makka*) neden ancak söz arasında zikrettiği hemen anlaşılmaktadır. Bu eserde çiçek hastalığı salgınına yalnız Peygamberin düşmanları münâsebeti ile temâs edilmektedir.

Yağmurlar çok seyrektir. Kuraklıkların 4 yıl devam ettiği vâkîdir. Fakat kış mevsimi rutûbetli olunca, yağmurlar bâzan son derece şiddetli olur. Mekke'nin şark tarafında kayaların teşkil ettiği duvar, sarp bir sed hâlindedir; yamaçlar ve tepeler birbirlerini tâkip ederek, gidip, Sarāt silsilesinde kaybolmaktadır. Bu dişli-çıkıntılı dağlar Yemen topraklarını verimli hâle sokan meltem yağmurlarının artıklarını yamaçlarında toplar. Suların akışını kıracak hiç bir fundalığın bulunmadığı meyilli yerler boyunca, bütün bu kollar ile kabarmış olan şelâlelerden gelen seller Mekke'nin bulunduğu alçak arâziye (*baṭn Makka*) dolar; Ka'bede bu sâhanın dibinde bulunmaktadır. Sular bu çöküntüye dökülür; „Mescid kapısında" kendisine bir yol bulur ve haremin avlusuna taşar. Az sonra avluyu basıp, Ka'be'ye doğru yükselir. Hicretten evvel Kureyş birliği bu felâkete karşı lâkayıt kalıyordu veya onu önlemekten âciz olduğunu kabûl ediyordu. Halifelerin sarfettikleri gayretler „ancak ehemmiyetsiz neticeler" verebilmiştir.

İşte bundan dolayı Mekke vekayinâmeleri *sayl*'in sebep olduğu ziyanların hikâyesi ile doludur. Şiddetli seller bir çok defalar Ka'be'yi devirmiş, büyük câmiin avlusunu göl hâline getirmiştir. Sel felâketleri neticesinde salgın hastalıklar baş-göstermekte idi. Suların sürüklediği pislikler kuyuları kirletiyor, gömülmeden kalmış cesetler sârî hastalık yuvası hâlini alıyordu. Vebâ salgınının aslâ Mekke'ye girmediğini söylemekten çekinen vakayinâmeciler bu salgın üzerinde durmamaktadırlar. Arâzinin mutlak çoraklığı kıtlık felâketine de sebep oluyordu. Suriye'den veya Sarāt dağlarından gelen hubûbat kervanlarındaki en küçük intizamsızlık kıtlık çıkmasına kâfî geliyordu. Şehrin muttarit vekayinâmelerinde, sel ve vebâ tahribâtı yanında, kıtlık da devamlı şekilde yer almaktadır.

İ k t i s â d î v e m â l î h a y a t. Siyer ve hadîse dâir eserler yakından tetkik edilince, dar ve çorak olan Mekke vâdisinin kesif bir faâliyet ve ticâret hayatı göze çarpar. *Kur'an* bu intibaı daha ziyâde kuvvetlendirmektedir. Peygamber bütün hayatı boyunca Kureyşlilere mahsus terbiye ve yetişme tarzının te'sirlerini muhâfaza edecektir.

Yazının ve hesabın şehrin iktisâdî hayatındaki ehemmiyeti insanı hayrete düşürecek derecededir. *Kur'an*'da zikredilen *ummī*, „müşrik, putperest" sıfatına ve Balāẕurī gibi, taraf tutan müelliflere dayanılarak, isimleri ile sayılan 15 kadar kişi dışında, hicretten evvelki bütün Kureyşlilerin *ummī* olduğu ileri sürülmüştür. Eşyâ tartmaktan ziyâde, nakit para dâhil, her nevî te'diyeleri tahkik ve kontrol maksadı ile, hesap yanında, terâzi Mekke dükkânlarında dâimî olarak bulunmakta idi. O hâlde Mekke pazarında meskûk paralar mebzûl mıktarda bulunmuyordu; bu itibâr ile burada kıymetli mâdenler, altın ve gümüş külçeler ve *tibr* („altın tozu") de kullanılıyordu. Bunların değerini ise, ancak terâzi tâyin edebilirdi. Daha müşkil hâllerde, bir *vazzān* („tartıcı")'a mürâcaat edilirdi.

Sermâyenin daha canlı bir şekilde tedâvül ettiği bir muhit güç tasavvur edilebilir. Tüccar orada parasını kendi kasasında saklıyordu. Sermâyenin te'min ettiği bol kazanç kredinin te'sirine büyük bir itimat beslemekte idi. Murâbahacı ve simsarlardan mürekkep olan ekseriyet kredi ile geçiniyordu. *Muẓāraba* usûlü bilhassa kazancın 50 % 'sine iştirâki icâp ettiren „yarı-yarıya ortaklık" çok revacda idi. Bu müesseselerin inkişâfı sâyesinde, bir altın dinara veya hattâ bir *naṣṣ* („yarım duka altını")'e kadar, en mütevâzi meblağlar sermâye hâline gelebiliyordu. Bu imkânlar en aşağı tabakadan kimselerin ticârî teşebbüslere iştirâkini te'min ediyordu.

Mekke'ye giren paralar, Bizans altın dinarı ile Sâsânî ve Ḥimyarî gümüş dirhemleri gibi, türlü cinsten idi. Ekseriyâ silik, kaba bir şekilde darbedilmiş, çok değişik şekil ve ağırlıkta olan bu paralar, pek muhtelif darbhânelerden çıkıyordu. İsimlerini, değerlerini ve hâlâ tedâvülde bulunan paraları doğru olarak tâyin etmek, ancak tabi'î kabiliyete ve oldukça tecrübeli göze sâhip olanlara mahsus bir iş idi. Bundan başka, ayar farklarını ve mübâdeledeki tahavvüllerin sebep olduğu karışıklıkları hesaba katmak lâzımdır. Bizans eyâletleri, Suriye ve Mısır *ahl al-ẕahab* („altını esas tutan memleketler") arasında sayılır; Bâbil havâlisi *ahl al-varik* („gümüşü esas tutan memleketler"), Sâsânî parasını esas tutan memleketlerdir. Kervanların Suriye'ye hareketinin arifesinde, dinar peşinde âdetâ sürek avları tertip edildi. Mekkeli tâcir mâliyeciden farklı değil idi. Asıl ticâreti para ticâreti idi; fırsat düştükçe, sermâyesini ticârete, büyük kervanlar teşkili işine yatırıyordu. Kervancılar bezirgânlara, komisyonculara, işleri için, lüzûmlu parayı veriyorlardı.

Mekke, herşeyden evvel, bir transit yeri, banka şehri olduğundan, bu nevî muâmelelere ve para ticâretine mahsus müesseselere, örf ve âdetlere sâhip idi. Sık-sık bütün çirkinliği ile *ribā*'ya tesâdüf olunurdu. Dinara — dinar, dirheme — dirhem, yânî yüzde-yüz fâiz alınmakta idi. *Ribā*'nın *Kur'an* tarafından men'edilmesine karşı, Kureyşliler bunda bir nevî satıştan (*Kur'an*, II, 276), kiradan, ödünç verilen sermâyenin kirasından, başka bir şey görmediklerini ileri sürüyorlardı. *Ribā* yanında, spekülasyon da salgın hâlinde huküm sürüyor, her şey, inhisara alınmağa çalışılan kervanların yükleri, paraların râyici, ekim ve sürülerin mahsûlleri, nihâyet şehrin erzakı buna mevzû teşkil ediyordu. Sahte şirketler kuruluyor, muvâzaalı satışlar tertip edilip, bunlara karşılık ödünç paralar alınıyordu. Askerî bir sefer için hareket eden şehirliler yanlarına ticâret eşyâsı almaktan geri kalmıyorlardı. Badr kervanını kurtarmak için gittikleri zaman da böyle yapmışlardı. Mekkeli muhâcirler Medine'ye geldikleri zaman, ilk önce çarşının yerini sormuşlardır. Kadınlar bu ticâret insiyâkını paylaşmakta idiler. Abū Cahl [b. bk.]'in annesi ıtriyat ticâreti yapıyordu. Ḫadīca [b. bk.]'nin faâliyeti mâlûmdur. Abū Sufyān'ın karısı Hind [b. bk.] ticârî mallarını Suriye'de Kalb kabîlesine satıyordu. Mekkeli kadınlar da, kocaları gibi, kervanlar ile mâlî bakımdan alâkalanıyorlar ve kervanlar geri döndüğü zaman paralarının, iştirâklerinin ne getirdiğini anlamak ve kazançtan hisselerini almak için, Abū Sufyān'ın etrafına toplanıyorlardı.

K e r v a n l a r. Bunların teşkili Ka'be etrafındaki *nādī*'lerde bitmez-tükenmez nutukla verilmesine sebep oluyordu. Kervanların hareketi ve dönüşü her kesi alâkadar etmekte idi çünkü bütün halkın bunda ilgisi var idi. Yolda tesâdüf edilen bedevîler ve bâhusus habercîler vâsıtası ile merkez ile dâimî irtibat sağlayordu. Abū Sufyān, Badr kervanının buhranlı vaziyetini anlatmak için, bu habercilerden birini göndermiş idi. Mekke kervanları mühim kafileler teşkil ederdi. Bunlarda at veya katır bulunmazdı. Develerin sayı

2.500'e kadar yükselirdi. Kervana katılanlar (tâcir, rehber = *dalîl* ve muhâfızlar) 100—300 kişi arasında değişirdi. Yağmacıların (*ṣa'lūk*) faâliyet gösterdiği geçitlerde veya düşman bir kabîlenin arâzisinden geçmek icâp ettiği zaman, muhâfızlar takviye ediliyordu. Badr kervanı, bu hususta örnek olarak alınabilir. Yatırılan sermâyenin bu kadar yüksek bir meblâğa vardığı başka kervan bilmiyoruz. Sermâyenin en büyük kısmı, büyük Umayya şirketi Abū Oḥayḥa, yâni Abū Sa'îd b. al-'Āṣ âilesi tarafından verilmiş idi. Bu âile mudârebe şirketi ortaklarının yatırdıkları hisselere kendi büyük ihtiyatlarını eklemiş idi. Bunların 30.000 dinarına, diğer Banī Umayya âileleri 10.000 dinar daha eklediler. Şu hâlde Badr kervanı sermâyesinin 4/5'ü Umayya âilesine âit idi. Kafilenin idâre ve yüksek nezâretinin neden bu teşebbüs ile şahsen alâkalı olan Abū Sufyān'a verilmiş olduğu kolayca anlaşılmaktadır.

Mekke kervanı önce deri ve post taşır, bâzan da Ṭā'if *zabīb* (kuru üzüm)'i, sonra kısmen Banī Sulaymān mâden ocaklarından gelen altın ve gümüş külçeleri, Afrika'dan altın tozu (*tibr*) naklederdi. Metinlerde çok defa kervanlara *laṭīma*, yâni güzel koku yüklü kervan adı verilmektedir. Bu kokular arasında en kıymetli olanlar Hicaz'dan değil, cenûbî Arabistan'dan, „günlük bölgesinden" yahut hattâ Hindistan ve Afrika'dan geliyordu. Bu maddelere, senâ-mekkî gibi, ilâclar ve kokulu reçineler, az yer işgâl eden ve medenîleşmiş memleketler halkı tarafından yüksek fiyat ile satın alınan eşyâlar da ilâve edilmelidir.

Mekke kervanları Yemen'den hind mahsûlleri, çin ipeklileri, 'Aden adına telmiḥan *'adanī* denilen kıymetli kumaşlar getiriyorlardı. Afrika, altın tozundan başka, bilhassa fildişi ve köle gönderiyordu. Mekke işçilerini ve ücretli askerlerini (*aḥābīṣ* „habeşler") bunlar arasından te'min ediyorlardı. Kureyş pazarı Mısır ile Suriye'den süs eşyâsı, Akdeniz âlemi sanâyiinin mahsûllerini, bilhassa pamuklu, yünlü ve ipekli dokumaları, parlak erguvânî renkte kumaşlar alıyordu. Boṣrā ve Şarāt (Suriye)'tan bedevîlerin çok kıymet verdikleri silâhlar, hubûbat ve nebâtî yağlar getiriyordu. Kervanların seyri yavaş idi. Fakat nakledilen eşyâ, deri, mâden ve kokulu kökler gibi, uzun yola tahammülü olan eşyâlardan idi. Masraflar, hayvanların kirâsı, muhâfız masrafları, mürûriyeler, nihâyet kabîle reislerine verilen hediyelere inhisar ediyordu. Bu kadar tasarruflu bir teşkilât ile, kaynaklarda te'yit edilen yüzde-yüz kazanç mûtâd bir hâl alıyordu. „Her dinarı bir dinar getiren" Badr kervanı da aynı durumda idi. Bu parlak işten iki sene sonra, Peygamberin Medina'ye hicret etmiş olan eshâbı da aynı derecede kazançlı bir iş yaptı.

Mekke'nin servet durumu. Şimdi paranın yaradılıştan idâreli olan mekkeli mâliyecilerin kasalarında yavaş-yavaş ne şekilde toplandığı anlaşılmaktadır. Bu da büyük Plinius'un „arapların her yıl Roma imparatorluğundan, karşılığında hiç bir şey vermeksizin (*nihil invicem verdimentibus*), aldıkları milyonlarca gümüş sikkeyi hatırlatmasındaki öfkeyi (*Hist. natural.*, VI, 28) izah etmektedir. Bu hüküm mübâlegalıdır. Bu tenkitten, Mekke kervanlarının yalnız kıymetli eşyâ naklettiğini, imparatorluğa nazaran, bilhassa idhâl edici olduğu ve neticede mâlî muvâzenenin dâimâ kendi lehinde kaldığı hatırda tutulmalıdır. H. Winckler, Mekke'nin mâlî kudretini daha iyi anlamak için, Zenobia'nın Palmyra'sını göz önüne getirmemizi tavsiye ettiği zaman, Badr kervanına yalnız Abū Oḥayḥa âilesinin 30.000 dinar yatırmış olması, kendisine hak verdirmektedir. Banī Maḫzūm'un serveti rakipleri Banī Umayya'nin servetinden geri kalmıyordu. Taym kabîlesinden 'Abd Allāh b. Cud'ān bir milyoner olmalıdır; çünkü şâir onu kayser ile mukayese ediyordu. Badr kervanını teşkilâtlandıranların belli-başlıları da milyoner idi. Bunların yatırdıkları binlerce dinar, bütün servetleri değil idi. Sermâyelerinden diğer kısımları fâize veya muhtelif işlere yatırılmış bulunuyordu. Milyonerler arasında Banī Maḫzūm'dan Valīd b. al-Muġīra ile şâir 'Omar b. Abī Rabī'a'nın babası 'Abd Allāh'ı da zikredebiliriz.

Bu büyük sermâye sâhiplerinden sonra, hâlivakti yerinde mekkeliler geliyordu. 8.000 dinarlık bir sermâyeye mâlik olan 'Abd al-Raḥmān b. 'Avf, al-Ḥāriṯ b. 'Āmir ve Umayya b. Ḫalaf bunlardan idi. Son ikisi, sıra ile, Badr kafilesine, birincisi 1.000, ikincisi 2.000 dinar yatırmış idi. Nihâyet şehrin küçük servet sâhipleri zümresini teşkil eden mütevâzî tâcirler, murâbahacılar ve dükkâncılar sayılıyordu. Bir çokları ticâretlerine demir işleri, doğramacılık v.b. gibi, el sanâyiini de ilâve ediyorlardı. Bu sınıfın en iyi mümessili müstakbel halife Abū Bakr olup, bir *bazzāz* (manifaturacı) idi ve İbn Cud'ān gibi, asîl olmayan Taym kabîlesine mensup bulunuyordu. Bu kabîlede, msl. Abū Bakr'in kızı 'Ā'işa gibi, bir çok teşebbüs sâhibi kadınlar ve erkekler var idi. Abū Bakr'in gâlibâ 40.000 dirhem tutan bir sermâyesi var idi. Peygamberin amcası 'Abbās da Mekke'nin zengin sarrafları arasında zikredilmektedir. Fakat bu hususta açık bilgilere sâhip değiliz. Diğer Hâşimîler fakirlik derecesinde bir sıkıntı içinde yaşıyorlardı. Badr mağlûbiyetinden sonra esir düşen akrabâlarını kurtarmak için, muazzam fidyelerini hiç telâşlanmadan ödemiş olan mekkelilerin zengin kimseler olduklarında şüphe yoktur. Bu fedakârlıklardan sonra (fidyeler kendilerine en az 200.000 dirhem mâl olmuş idi), mekkeli reisler, öç almağa hazırlık yapmak için, sermâyelerine dokunmadılar. Bunlar büyük ticârî muâmelelerin muhtemel ziyanlarına alışkın zengin sermâye sâhiplerine has rahatlık, gönül hoşluğu ile bu hareketi yapmışlardı. Bu hususta şu dikkate değer rivâyet zikredilmektedir. Bunlar küçük irâd sâhiplerinin yatırdıkları mütevâzî paralara dokunmamışlar; bu misâl, Mekke'de „kuvvetlilerin" (*ahl al-ḳuvvat*, Wāḳidī), yâni asîllerin buhranlı hâllerde, ne kadar iyi ve tesânütle hareket edebildiklerini göstermektedir.

Hicretten önce Mekke'nin gemi ve limanları yok idi. Yabancı gemiler, nâdir olarak, boş bir kumsalın karşısındaki Şu'ayba koyuna demir atarlardı. Karaya oturan bir bizans gemisinin ahşap kısmı Ka'be'nin yapısında kullanılmıştır. Bu iki geminin buraya geldiğini işitmeleri üzerine, Habeşistan'ın ilk müslüman muhâcirleri Şu'ayba'ye gitmiş olmalıdır. Mekke'ye daha yakın olan metrûk Cidde sâhilinden daha nâdir olarak, deniz yolculuğuna çıkılıyordu. 'Oṯmān'ın halife olmasından sonra, Cidde Şu'ayba'nin yerini aldı ve kureyşlilerin ana şehrinin limanı oldu. Medine'ye yerleşmiş olan Peygamber mekkelilerin Suriye ile irtibatlarını kesince, mekkeli reisler deniz yolunu tutmağı aslâ düşünmeden, Neced'den geçmek suretiyle, uzun ve sapa yolu tâkip etmeğe başladılar. Bir arap deniz ticâreti meydana getirmek halife Mu'āvīya'ye nasîp olmuştur.

2. Hicretten sonra

Hicretin ilk 8 senesini dolduran hâdiseleri ele alacak değiliz. Bunlar Peygamber ile olan mücâdeleden ibârettir. Bu mücâdele ve fetih, Mekke'nin teslimi, buranın iktisâdî refâhı üzerine müessir olmuş ve büyük âileler, birbirleri arkasından, islâmiyetin merkezi olan Medine'ye hicret etmişlerdir. Bu vaziyet, kargâhlarını *anṣār* arasında muhâfaza eden ilk üç halîfe zamanında daha da ciddîleşti. Ensâr arasındaki 'Alī, kat'î olarak, Arabistan'ı terkedip, Kûfe'de yerleşti. Devlet tarafından kendilerine büyük maaşlar bağlandığından, başlıca kureyşliler, eyâlet kumandan ve vâlileri olarak, ticârete karşı alâka göstermediler. Artık Hicaz kervanlarının veya panayırlarının sözü edilmez oldu. Ancak hacc mevsimlerinde Mekke yeniden canlanmakta ve hacıların başında halîfeyi görebilmekte idi. Irak'ın zaptı, garbî Arabistan'ın iktisâdî çöküşünü tamamladı. Hind ticâreti, Basra körfezi ve Fırat vâdisini tâkip eden eski yoluna döndü. Orta şarkın pazarları ile karadan doğrudan-doğruya irtibat kuruldu.

Emevîler devri. Emevî sülâlesinin iş başına gelmesi ile vaziyet düzeldi. Mu'āviya doğduğu şehre canlı bir alâka gösterdi. Burada binâlar yaptırdı ve civarında zirâati geliştirdi; kuyular kazdırdı. Suları tutmak için, sedler yaptırdı. Halefleri zamanında, bilhassa Mervânîlerden sonra, Mekke'nin durumu değişti ve sahâbe evlâdının teşkil ettiği parlak cemiyet, şâir ve musikişinasları oraya çekti. Bir çokları fethedilen eyâletlerin idâresinde zengin olduktan sonra, Mekke'ye gelip, istirâhate çekiliyorlardı. Yabancı medeniyetler ile temâs onları inceltmiş ve müşkilpesend bir hâle getirmiş idi. Su ihtiyâcı Sarāt dağlarından te'min edilmek istenildi. Ḫālid al-Ḳasrī [b. bk.]'nin adı şehrin manzarasını değiştiren bu teşebbüse bağlı bulunmaktadır. Feyezan felâketine karşı halîfe Omar ve 'Oṯmān mühendisler celbedip, yüksek mahallelerde sedler yaptırdılar. Bunlar sonra doldurma ve küçük sedler ile Ka'be civarını sellerden emin bir hâle getirmeğe çalıştılar. Emevî halîfeleri bu çalışmaları yeniden ele alıp, tamamladılar. Sellere karşı yeni bir yatak kazdılar ve türlü seviyelerde yapılan yüksek sedler vâsıtası ile, bunların şiddetini kırmak istediler. Büyük endişeleri Ka'be'nin bulunduğu Baṭḥā' çukurunu korumak idi. O devrin su mühendislerinin bütün mahâreti ne arâzi vaziyetinden doğan güçlükleri yenmeğe, ne de kış yağmurlarının, devamlı sağnakların tahribatına mâni olmağa kâfi geldi. Hiç bir mahreci olmayan Baṭḥā'nın gayr-i tabi'î vaziyetinin daha da değiştirdiği arâzinin meyli karşısında muvaffakiyetsizliğe uğradılar. Bununla berâber, *sayl*'in kenarında bulunan evler yıkılmış. Ka'be'ye yakın küçük sokaklar kaldırılmış idi. Daha evvelki planın her değiştirilmesinde yeni binalar feda etmek lâzım geldi. Bu yıkmalar nihâyet Mekke'nin an'anevî manzarasını tebdil etti ise de, burada *sayl* tahribat yapmakta devam etti.

Sellere karşı bu çalışmalar ile birlikte Ka'be'yi içine alan dar avlu da genişletilmeğe gayret edildi. İslâmın dünya ölçüsüdeki durumuna uygun olarak, Ka'be'nin etrafının genişletilmesi lâzım geliyordu. 'Omar tarafından başlanan ve Valīd I. tarafından tamamlanan istimlâkler ile bir meydan açıldı. Dehlizleri

ortasında Ka'be'nin bulunduğu geniş bir avlu ile büyük câmiin [mad. MESCİD-ÜL-HARÂM] planı Emevî halîfesinin eseridir. Halîfe, bunu tahakkuk ettirmek için, Mısır ve Suriye mimarlarından istifâde etti.

Hicaz'ın idâresi Medine, Mekke ve Ṭā'if gibi, üç şehri olan ve islâm dünyası için büyük bir ehemmiyeti bulunan hâkim âilenin bir ferdine verilebilirdi. Bunlar arasında Emevîlerden Sa'îd b. al-'Āṣ ile müstakbel birer halîfe olan Marvān b. al-Ḥakam ve 'Omar b. 'Abd al-'Azîz zikredilmektedir. Emevî âilesine mensup bir kimse bulunmadığı zaman, Ḥaccāc ve Ḫālid al-Ḳasrî gibi, kabiliyetleri denenmiş me'mûrlardan biri seçildi. Bunlara önce Ṭā'if'in idâresi verildi; sonra bunlar Mekke'ye nakledildiler. Ancak bir çok denemelerden sonra, üç şehir kendilerine emânet edildi. Fakat bu zamanda bile idâre merkezi Medine'de bulunuyordu ve bu şehir Emevîler zamanısda, siyâsî ehemmiyeti ve yeni islâm eşraf sınıfının makarrı olması dolayısı ile, Mekke'yi gölgede bırakmış idi.

Yazîd I. zamanında 'Abd Allāh b. al-Zubayr [b. bk.]'in isyânı Mekke'ye suriyeli birliklerin gelmesine sebep oldu. 'Abd Allāh umûmî karargâhını büyük câmiin avlusunda kurmuş idi. Kaba hasırlar ile kaplı ahşap bir yapı iskelesi Ka'be'yi koruyordu. Fakat mekkeli bir askerin dikkatsizliği yüzünden, bu yanıp kül oldu. İbn al-Zubayr mâbedi yeniden inşa ettirip, Ḥicr [b. bk.]'i buna idhâl etti. Ḥaccāc Zubayr'i mağlûp edince, Ka'be'ye eski genişliğini verdi ki, bu genişlik şimdiye kadar değişmemiştir. 747 yılında Yemen'den gelen haricîler, bir mukavemet ile karşılaşmadan, Mekk'yi zaptettiler. Az sonra, Marvān II.'ın birlikleri tarafından mağlûp edildiler. 750'de Mekke, halîfelik ile berâber, Abbâsî hâkmiyetine girdi..

Bibliyografya: Mufassal bibliyografya için bk. H. Lammens, *La Mecque à la veille de l'hégire*, Beyrut, 1924 (= *MFOB*, IX, H. 3); şarkta ve garpta yazılmış, Peygamberin hayatına dâir eserler; *Kitāb al-aġānī*, tür. yer., Azraḳī ve Fāsī (*Chroniken der Stadt Mekka*, nşr. Wüstenfed, I, II); İbn 'Abdrabbihi, *al-'Iḳd al-farīd*, II; *Yāḳūt, Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld); Bakrī, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld); Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān* (nşr. de Goeje); Buḫārī, *Ṣaḥīḥ*; Burckhardt, *Voyages en Arabie* (trc. Eyries), I—III; Caetani, *Annali dell' Islām*; Cāḥiz, *Tria opuscula* (nşr. van Vloten), s. 61 v.d.; Gaudefroy-Demombynes, *Le pèlerinage à la Mekke* (Paris, 1923); Ḥassān İbn Ṯābit, *Dīvān* (nşr. Hirschfeld); İbn Durayd, *Kitāb al-iştiḳāḳ* (nşr Wüstenfeld); İbn Hişām, *Sīrat al-rasūl* (nşr' Wüstenfeld); İbn Sa'd, *Kitāb al-ṭabaḳāt* (nşr. Sachau); H. Lammens, a. *Etudes sur le règne du calife omayyade Mo'āvia Ier* (*MFOB*, I—III); b. *Le califat de Yazîd Ier* (*MFOB*, V—VII); c. *Les chrétiens à la Mecque, à la veille de l'hegire* (*BIFAO*, XIV); d. *Les Juifs à la veille de l'hegire* (*Recherches de science rêligieuse*, VIII); e. *Fāṭima et les filles de Mahomet* (Roma, 1912); f. *Les Aḥābīs et l'organisation militaire de la Mecque au siècle de l'hégire* (*JA*, 1916; g. *Le culte des betyles et processions religieuseschez les Arabes préislamites* (*BIFAO*, XVII; h. *Le Berceau de l'Islam; l' Arabie occidentale à la veille de l'hegire*, Roma, 1914); i. *La cité arabe de Taif à la veille de l'hegire* (*MFOB*, VIII); k. *La république marchande de la Mecque vers l'an 600 de notre ère BIF*, 1910); *İbn Cubayr, Travels*² (nşr. de Goeje), s. 74 v.d.? Maḳdisī, *Aḥsan al-taḳāsīm* (*BGA*, III, 71—79); Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris,), III; Snouck Hurgronje, *Mekka*, I; Sprenger, *Die alte Geographie Arabiens*; Ṭabarī, *Annales* (nşr. de Goeje), I—II; Ya'ḳūbī, *Historiae* (nşr. Houtsma), II; Vāḳidī, *Kitāb al-maġāzī* (nşr. Kremer); Wellhausen, *Reste arbischen Heidentums*²; *Ḳor'ān*, tür. yer.; İbn Ḥanbal, *Masnad*, 6 cilt; Abū Dāvūd, Nasā'ī ve İbn Māca'nin *Sunna*'leri; Baġavī, *Maṣābīḥ al-sunna*.

(H. LAMMENS.)

3. Abbâsîler devrinden şerifliğin kuruluşuna kadar (750 — 961)

Bu sırada islâmiyetin sıklet merkezi her ne kadar Bagdad idi ise de, bu devrin manzarası, daha başlangıçta Emevî hâkimiyeti zamanındaki manzaranın aynı idi. Haremeyn, mûtâd olarak, Abbâsî âilesi mensupları veya onlara en yakın kimseler tarafından idâre edilmiştir (*Die Chroniken der Stadt Makka*, nşr. Wüstenfeld, II, 181 v. dd.); bâzan Mekke ile Ṭā'if aynı zamanda hacc reisi olan bir vâlinin idâresinde idi. Hâlbuki Medine'nin ayrı bir vâlisi bulunyordu.

Bununla berâber Arabistan, hicretin birinci asrından beri, 'Alī âilesine mensûp bir çok kimselerin oturduğu yer idi; bunlar imkân buldukları nisbette, hattâ silâha mürâcaat etmek suretiyle, kendi istifâdelerini te'mine çalışıyorlardı. Daha al-Manṣūr (136—156 = 754—774) garbî Arabistan'da bir çok güçlükler ile karşılaşmış idi. al-Mahdī (156—169 = 774—785)'nin hukümdarlığının sonlarına doğru Ḥasanîlerden biri, Ḥusayn b. 'Alī, sür'atle hareket ederek, Medine'yi de tahrip etti. Mekke civarında Faḫḫ yakınında, Abbâsîlerin hacc reisi tarafından, adamlarının büyük bir kısmı ile birlikte, imhâ edildi. Onun defnedildiği yere bugün al-Şuhadā' denilmektedir. Kendisine „Faḫḫ şehidi" denilmesi mânidardır (Ṭabarī, III, 551 v.d.; *Chron. Mekka.* I, 435, 501 v.d.).

Hārūn al-Raşīd yaptığı 9 hacc sırasında, Mekke için, büyük yekûn tutan paralar sarfetti. Diğer Abbâsîlerden de bu şekilde para sarfedenler olmuştur. Bu israflar Mekke sâkinlerinin mizacları üzerine kötü te'sir yaptı. Artık orada eski varlıklı âilelerin neslinden hemen hiç kimse kımamış ve halk başkalarının sırtından yaşamağa ve memnûniyetsizliğini kargaşalık çıkarmakla ifâde etmeğe alışmış idi. Siyâsî vaziyet de buna müsâit bulunuyordu.

al-Ma'mūn zamanında (198—218 = 813—833), yine 'Alī neslinden Ḥusayn al-Afṭas ile İbrāhīm b. Mūsā hâkimiyetlerini Medine, Mekke ve Yemen'e (Ṭabarī, III, 198 v.d.; *Chron. Mekka*, II, 238) kadar yayarak, garbî Arabistan'da muhârebeler yaptılar ve Ka'be'nin hazînelerini soydular. Ma'mūn'un bu âileden iki şahsı, vâli olarak, Mekke'nin başına getirmesi, 'Alī neslinden olanların o zaman ne kadar kudretli olduklarını isbat etmektedir (Ṭabarī, III, 1039; *Chron. Mekka*, II, 191 v.d.). Ma'mūn'un ölümünden sonra, Abbâsî hilâfetinin sukutu ile, islâmiyetin mübârek toprakları için ekseriyâ pahalılık veya kıtlık ile birlikte görülen bir anarşi devresi başlar. Müteaddit hukümdar âilesi mensuplarının hacda kendilerini 'Arafāt'ta temsil ettirmeleri ve husûsî bayraklarını açtırmaları o zaman kaide hâline geldi. Bu vesilelerde mukaddes şehirde sık-sık çarpışmalar oluyordu. Hacc kervanlarının emniyeti kâfi derecede te'min edilmiş değil idi.

Bu devirde Tabristan'da, Ḥasanī bir sülâlenin kurulması ile, 'Alī neslinden olanlar dâvası son derece kuvvetlendi (Ṭabarī, III, 1523—1533, 1583 v.d. 1682—1685, 1693 v.d., 1840, 1880, 1884 v. dd 1940). İki Ḥasanī'nin, (*Chron. Mekka*, I, 343; II, 10, 195, 239 v.d.), İsmā'īl b. Yūsuf ve kardeşi Maḥammed'in, sahneye çıkması ile bu vak'aların Mekke'de akisleri hissedildi; bunlar da, itiyat olduğu üzere, Medine ve Cidda'yi tahrip ettiler (251 = 865/866).

Karmatîlerin [b. bk.] meydana çıkması, şerifliğin kuruluşuna tekaddüm eden yarım asır boyunca, memleketi daha da fecî bir duruma soktu (Ṭabarī, III, 2124—2130). Bizzat kendi toprakları içinde sıkıştırılan halîfeler, mukaddes bölgeyi faâl bir şekilde desteklemedikleri gibi, mümessilleri de bunun için icap eden vâsıtalara sâhip değil idiler. 916 yılından itibâren, karmatîler hacc kervanlarının yolunu kapadılar. 930'da 1500 karmatî muhâribi ansızın Mekke'ye hücûm edip, sâkinlerinin binlercesini boğazladılar ve Hacer-Esved'i Baḥrayn'e götürdüler; bu gibi hareketler ile sünnî müslümanlığı yok etmekten ibâret olan hedeflerine erişememiş olduklarını gördükleri zaman, gayretleri azalmağa başladı ve hattâ 950'de Hacer-Esved'i geri getirdiler. Mekke için karmatî tehlikesi ciddiyetini kaybetmiş idi. Sonraki yıllarda, Fâtımî hâkimiyetinin şarka doğru yayılması ile birlikte, Bagdad'da Büveyhîlerin ve garbî Arabistan'da da 'Alī neslinden gelenlerin nufûzları arttı. Bu devirden itibâren Mekke'deki 'Alī âilesi mensupları, **şerif** unvânı ile anılmağa başladılar ve bu unvânı o günden itibâren muhâfaza ettiler.

4. Şerifliğin kuruluşundan Ḳatāda'ye kadar (aş.-yk. 350—598 = 960—1200)

a. 'Alī âilesinin **Mūsā kolu.** Kaynaklar Ca'far'in Mekke'yi zaptettiği yıl hakkında müttefik değildir; tarih olarak 966, 967, 968 ve bir de 951 ile 961 arasındaki devir gösterilmektedir (*Chron. Mekka*, 205 v. dd.). Ondan önce de 'Alī âilesine mensup kimseler bu mukaddes yerlerde huküm sürmüşlerdi. Bununla berâber, Mekke'de Ḥasanîlerin hâkimiyeti Ca'far ile başlar; Ḥusaynîlerin yalnız Medine'de hâkim olanlarına **şerif** denildiği hâlde, Ḥasanîlerin hepsine bilâ istisnâ **şerif** denilmektedir.

Şerifliğin zuhûru ve devamı geri kalan islâm dünyâsına karşı, garbî Arabistan'ın siyâsî ve dinî bakımdan, nisbî istiklâlini göstermektedir. Şerifliğin kuruluşundan itibâren Mekke o zamana kadar Medine'nin mâlik olduğu üstünlüğü ele geçirdi.

Bu devirde Mekke şerifliğinin, istiklâlini muhâfaza etmek için, nasıl bir gayret sarfettiğini iki hâdise esâslı bir şekilde gösterir. 976 yılında Mekke'de Fâtımî halîfesi adına hutbe okunması reddedildi. Az bir zaman sonra halîfe, Mısır ticâret yolunu keserek, şehri muhâsara etti. Mekke halkı o zaman derhâl inkiyât etmek mecbûriyetinde kaldı; zirâ Hicaz, erzak bakımından, Mısır'a bağlı idi (İbn al-Aşīr, *Kāmil*, VIII, 491; *Chron. Mekka*, II, 246).

Şeriflerin istiklâl hislerini gösteren ikinci hâdise, **Abu 'l-Futūḥ** (348 – 432 = 994—1039)'un 1011 senesinde, halîfe gibi hareket etmesidir (*Chron. Mekka*, II, 207; İbn al-

Aşīr, *Kāmil*, IX, 233, 317). Onun Mısır'da al-Ḥākim'in mülhidâne bid'atleri yüzünden, bu şekilde hareket etmiş olması muhtemeldir. Bununla berâber, al-Ḥākim onun kudretini sınırlandırmağa muvaffak oldu. Öyle ki, Abu 'l-Futūḥ sür'atle Mekke'ye dönmek mecbûriyetinde kaldı; zirâ bu sırada akrabalarından biri burada iktidarı ele almış idi. Bu akrabasını koğabilmek için, al-Ḥākim ile barışmağa mecbûr oldu.

Abu 'l-Futūḥ'un oğlu Şukr (432—453 = 1039—1061) ile Mūsā kolunun, yâni Mūsā b. 'Abd Allāh b. Mūsā b. 'Abd Allāh b. Ḥasan b. Ḥasan b. 'Alī b. Abī Ṭālib neslinden gelenlerin sülâlesi sona erer. Şukr, erkek evlat bırakmadan, öldü; bu vaziyet Ḥasanī âilesi içinde, Mekke için mûtad fena neticeler doğuran bir mücâdeleye sebep oldu. Banī Şayba (b. bk.; Şēbīler) âilesi, Ka'be'deki bütün kıymetli mâdenlerden yapılmış eşyayı kendi evine taşıdığı zaman, Yemen meliki al-Ṣulayḥī müdâhale etmeğe karar verdi (*Chron. Mekka*, II, 208, 210 v.d.; İbn al-Aşīr, *Kāmil*, IX, 422; X, 19, 38) ve şehirde âsâyişi yeniden te'sis etti. Bir yabancının bu müdâhalesi Ḥasanīlere kendi aralarındaki bir harpten ziyâde tahammül edilmez geldi. Bundan dolayı, al-Ṣulayḥī'ye kendilerinden birini hükümdar olarak seçmesini ve şehri terketmesini teklif ettiler.

Bunun üzerine, al-Ṣulayḥī Abū Hāşim Muḥammed (455—487 = 1063—1094)'i büyük şerîf tâyin etti. Onun ile Havāşim sülâlesi başlar.

b. Havāşim (455—598 = 1063—1200), adını Ca'far'in kardeşi ilk şerif Abū Hāşim Muḥammed'den almıştır; her iki kardeş, Mūsā kolunun ceddi olan Mūsā II.'nın 4. batından ahfâdı idi. Abū Hāşim hâkimiyetinin ilk yıllarında kendisinin tâyini yüzünden tahkir edildiklerini sayan Sulaymāniler ile fâsılasız savaşmak mecbûriyetinde kaldı. Bu Sulaymāniler yukarıda bahsi geçen Mūsā II.'nın bir kardeşi olan Sulaymān neslinden idiler.

Abū Hāşim'in hâkimiyetinin bir husûsiyeti de en yüksek hukümranlık mevkini, yâni hutbede zikredilme imtiyâzını, Fâtımî sultanı ile Selçuklu sultanı arasında en çok para verene hayâsızca teklif etmesi, bir de *aẕān*'ın resmî menâsikinde yaptığı değişikliktir (*Chron. Mekka*, II, 253; İbn al-Aşīr, IX, 41; X, 67). Mekke halkı hutbede, Fâtımîlerin yerine, halîfenin adının okunması neticesinde, Mısır'dan yapılan idhâlâtın kesildiğini memnûniyetsizlik ile karşılıyordu. Hutbenin bir kaç defa daha değiştirilmesi üzerine, bu oyundan bıkan Selçuklular, Mekke'ye bir çok türkmen birlikleri gönderdiler.

Sultan ile şerîf arasındaki anlaşmazlık Irak'tan gelen hacıları da çok güç bir duruma düşürdü. Selçuklular zamanında bu bölgeden gelen hacı kervanlarının sevk ve idâresi, 'Alī âilesi mensuplarından, yavaş-yavaş türk me'mûr ve muhâriplerine geçmiş olduğundan, Abū Hāşim fırsat buldukça hacılara taarruz etmekte ve onları soymakta tereddüt etmedi (*Chron. Mekka*, II, 254; İbn al-Aşīr, X, 153).

Haleflerinin hâkimiyeti sırasında da aynı şartlar devam etti. Mekke'yi 1183 ve 1185 yıllarında ziyâret etmiş olan ispanyalı seyyah İbn Cubayr bu hususta bir takım misâller zikretmektedir. Bununla berâber, Havāşim artık o zaman hareketlerinde tamâmiyle serbestîye sâhip değillerdi; zîra 10 seneden fazla bir zamandan beri Eyyûbî devleti yalnız Mısır'da Fâtımîlerin yerini almış değil idi; aynı zamanda bütün ön Asya'da iktidarı ele geçirmek üzere bulunuyordu.

Cenûbî Arabistan'a giderken, Mekke'den geçen Ṣalāḥ al-Dīn'in kardeşi şerifleri tamâmiyle bertaraf etmekten vazgeçmiş idi; fakat hacda şeref mevkii Eyyûbîlere âit idi ve hutbede, Abbâsî halîfesi ile şeriften sonra, bu âile zikrediliyordu (İbn Cubayr, s. 75, 95). Kendisi bundan başka *aẕān*'ın şi'î (burada zeydî, çünkü şerifler o zamana kadar zeydî idi) tarzında okunmasını 1186'da yasak etti (*Chron. Mekka*, II, 214), Ṣalāḥ al-Dīn adına sikke bastırdı ve şerifin muhâfız kuvvetlerini kanlı bir şekilde tenkil etti. Eyyûbî hâkimiyetinin nihâî neticesi olarak, şâfi'î mezhebi hâkim mezhep hâline geldi. Bununla berâber, büyük kudret sâhibi olan Ṣalāḥ al-Dīn'in müdâhalesi ancak küçük ölçüde bir takım islâhata meydan açtı ise de, umûmî vaziyet olduğu gibi kaldı.

5. Ḳatāda'den Vehhâbîlere kadar (aş.-yk. 1200—1788)

Bu sırada evvelkilerin hepsinden daha mühim neticeler doğuran bir ihtilâl hazırlanıyordu. Aynı zamanda Mūsā kolu ile Havāşim'in de ceddi olan Mūsā (yk. bk.)'nın soyundan gelen Ḳatāda, emlâki ile berâber, iktidarını Yanbu' 'dan Mekke'ye kadar yavaş-yavaş genişletmiş ve şehirde kendine mühim sayıda taraftar sağlamış idi. Bâzı kaynaklara göre, oğlu Ḥanzala Mekke'ye karşı vurulacak kat'î darbe için, orada her şeyi hazırladı. Başkalarına göre, bu zamanlarda Mîrâc dolayısı ile yapılan merâsim ile birlikte, Ka'be'nin 'Abd Allāh b. Zubayr tarafından inşâsının tamamlanması münâsebeti ile icrâ edilen küçük bir *'amra* için bütün halkın şehirden çıkmış o-

duğu bir anda, Ḳatāda 27 recebde şehri zaptetti. Ne olursa-olsun, şehrin Ḳatāda tarafından zaptı, kabiliyetli ve irâde sâhibi bir hükümdarın sahneye çıkmasını ifâde etmektedir ki, bu hükümdar, sonraki bütün şeriflerin ceddi olmuştur. Ḳatāda bir tek hedef tâkip etti: topraklarını müstakil bir hâle getirmek. Onun için bütün vâsıtalar meşrû idi; bu hedefine erişemedi ise, bu Hicaz'ın o zaman bir çok menfaatlerin birleştiği bir nokta olmasından ileri gelmiştir.

Ḳatāda ilk önce bütün devletler ile bozuştu; Eyyûbîlerden al-Malik al-'Ādil (540—615 = 1145—1218)'in oğluna çok kaba bir şekilde muâmele etti (*Chron. Mekka*, II, 263). Irak hacılarına karşı müdâhalesi ile halîfeyi incitti. Fakat halîfenin kızgınlığını teskine muvaffak oldu; öyle ki, Bagdad'a gönderdiği sefâret hey'eti hediyeler ile döndü. Bundan başka halîfe onu Bagdad'a dâvet etti. Bununla berâber, bâzı rivâyetlere göre, şerif Bagdad'a ulaşmadan geri dönmüş ve bu münâsebetle Hicaz'ın „parlak infirad" siyâsetini, nesir ile olduğu gibi, şiir ile de ifâde etmiştir (bk. Snouck Hurgronje, *Qatâdah's Policy of Splendid Isolation*, bk. *bibliyografya*). Rivâyete göre, diğer taraftan Ḳatāda, Yemen'de bir emîrliğin kurulması münâsebeti ile, aslen Ḥasan soyundan gelen bir imamı kuvvetle desteklemiştir. al-'Ādil'in bir torunu tarafından bu bölgenin yeniden işgâlinden sonra, Mısır, Suriye ve cenûbî Arabistan Eyyûbîleri hutbede halîfe ve şerif ile berâber, zikredildiler.

Ḳatāda'nin hayatı, oğlu Ḥasan'ın muhtemel rakipleri ortadan kaldırmak için, kendi âilesi içinde yaptığı bir katl-i âmda sona erdi (*Chron, Mekka*, II, 215, 263 v.dd.; İbn al-Aşīr, *Kāmil*, XII, 262 v. d.). Eyyûbî şehzâde Mas'ūd onun gayretlerini hemen köstekledi ve Mekke'nin idâresini kendi kumandanlarına verdi ise de, ölümünden sonra, iktidar yeniden şeriflerin eline geçti; bunların toprakları Yemen hukümdarları tarafından, bir dereceye kadar müstakil olarak, Mısır'a karşı bir ileri karakol hâlinde bırakılmış idi.

XIII. asrın ortalarına doğru islâm âlemi, çok mühim hâdiselerin ve şahısların sahneye çıkması neticesinde, yeni bir manzara aldı. 1258'de Bagdad'ın Hulagu tarafından alınması üzerine, halîfelik sona erdi. Bundan böyle Irak hacı kafilesinin artık en küçük siyâsî bir ehemmiyeti kalmadı. Mısır'da hâkimiyet Eyyûbîlerden Memlûklere geçti. Sultan Baybars (658—676 = 1260—1277), çok geçmeden, islâm âleminin en kudretli hukümdarı oldu. Mekke'nin idâresi şerîfe bırakıldı; çünkü şerîf Abū Numayy XIII. asrın ikinci yarısında (1254—1301) vaziyete hâkim olan kudretli bir şahsiyet idi. Uzun süren saltanatı, Ḳatāda-oğullarının hâkimiyetinin temellerini sağlamlaştırdı.

Bununla berâber, bu asrın ilk yarısı, onun ölümünden sonra, iktidar üzerinde hak iddia eden muhtelif kimseler arasındaki didişmeler ile geçmiştir. 'Aclān'ın hâkimiyet devri (1346—1375) de siyâsî karışıklıklar ile doludur; öyle ki, Memlûk sultanının bir vesîle ile bütün şerifleri ortadan kaldırmağa yemin ettiği rivâyet edilir. 'Aclān 1361'de oğlu ve veliahd Aḥmed'i müşterek nâip tâyin etmekle, siyâset bakımından, bir yenilik yaptı. Böylece ölümünden evvel veya sonra kardeşler arasında çıkacak kavgaları önliyeceğini ümit ediyordu.

'Aclān'ın hatırlatılmağa değer bir tedbiri de zeydî müezzin ve imamlarına karşı yaptığı sert muâmeledir. Bu şeriflerin hâkim olan şâfiî mezhebine geçerek, cedlerinin zeydî akidelerini terkettiklerini göstermektedir.

'Aclān ve oğul ve selefleri arasında hâkimiyetini bütün Hicaz'a yaymağa, menfaatlerini korumağa, kollamağa ve aynı zamanda Mısır hukümdarını uzakta tutmağa muvaffak olan Ḥasan (1396—1426) bilhassa zikre değer.

Fakat 1425'ten itibâren, hem kendisi, hem de selefleri bilhassa gümrük resimlerinin taksiminin kontrol altına alınmasını kabûl etmek mecbûriyetinde kalmışlardır.

Ḥasan'ın devrinden itibâren esâs itibârı ile köle ve azadlı köleden müteşekkil bir muhâfız birliği yanında, bir hukümdardan diğerine geçen üeretli askerlerden müteşekkil, muntazam bir ordu kurulmuş olduğunu görüyoruz. Bununla berâber, şeriflerin hayat tarzları, diğer şarklı hukümdarların yaşayışlarından çok ayrı olarak, sâde ve arap muhiti ile âhenkli kalmıştır. Mısır sultanlarının tâbi'i sıfatı ile, şerif onlardan her yıl bir *tavḳī'* [b. bk.] ile bir hil'at alıyordu. Şerîflerin tahta çıkışları münâsebeti ile yapılan merâsimler hakkında Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 97 v.d.

Ḥasan'ın babalarının hayatında şeriflik mevkii için birbirleri ile mücâdele eden üç oğlundan Barakāt (I), sultan tarafından, müşterek nâip olarak tanındı. Barakāt (I) 20 yıl sonra babasının selefi oldu ve kısa inkıtâlar ile ölümüne (1455) kadar tutunabildi. Bununla berâber, Sultanın, Mekke'de bir emîr kumandasında 50 türk suvârisinden müteşekkil dâimî bir kuvvet bulundurması şeklinde tecellî eden hâkimiyetini kabûle mecbûr oldu. Bu emîr, türk hâkimiyeti zamanında ekseriyâ büyük bir ehemmiyet kazanmış olan sonraki vâlilerin öncüsü telakkî edilebilir.

Mekke, Mısır'da Kayıtbay [b. bk.]'ın saltanatı ile hemen-hemen aynı zamana tesâdüf

eden Barakāt I. 'ın oğlu Muḥammed devrinde (1455—1497) bir refah devri yaşadı (*Chron. Mekka*, II, 341 v.d.; III, 230 v. dd.). Mekke'de yaptırılan bir çok âbideler Kayıtbay'ın hâtırasını burada devamlı yaşatmıştır. Muḥammed'in oğlu olup, Mısır'da ümit ettiği desteği bulmaksızın (*Chron. Mekka*, II, 342 v. dd.; III, 243 v. dd.), yakınlarının mûtad düşmanlıklarına karşı zekâ ve cesâretle mücâdele etmek mecbûriyetinde kalan Barakāt II. (1497—1525) zamanında, Mısır'ın Yavuz Sultan Selim tarafından zaptı (1517) neticesinde, islâm âleminin siyâsî manzarası derin değişikliklere uğradı.

Her ne kadar bu tarihten itibâren İstanbul, Mekke için, en az eskiden Bagdad'ın hâiz olduğu ehemmiyeti kazanmış ve türkler ile araplar pek anlaşamamış iseler de, Mekke önceleri şerif Muḥammed Abū Numayy (1526—1566) ve Ḥasan (1566—1601) zamanlarında bir sükûnet devri geçirdi. Osmanlı himâyesinde şeriflerin toprakları şimâlde — Ḫaybar'e, cenupta — Ḥalî'ye ve şarkta Neced'e kadar genişleyebildi. Bununla berâber, memleket Mısır'a bağlı olmakta devam ediyordu. İstanbul'da hukûmet çok kudretli ise de, kendisini her zaman kuvvet ile hissettirmeyordu. Bu tâbîlik yalnız siyâsî olmayıp, aynı zamanda maddî ve dinî bir mâhiyeti hâiz idi. Hicaz, buğday ihtiyâcını te'min bakımından, Mısır'a tâbî olmakta devam ediyordu. Dinî ve ilmî mâhiyette te'sisler osmanlı pâdişahlarının kuvvetle himâyesinden faydalanıyorlardı.

Ḥasan'ın ölümü ile Mekke için yeniden karışıklık ve mücâdele devri başlar. Bu vaziyet tarihçilerin dilinde, Abū Numayy soyundan gelenlerin muhtelif gurupları için, *Zavī*... edâtının fazla kullanılması ile tezâhür eder; bunlar, üstünlük için, birbirleri ile mücâdele etmekte, ekseriyâ kendilerine hâs müstakil topraklara sâhip bulunmakta idiler. Bir yandan, büyük şeriflere karşı, bir dereceye kadar istiklâllerini muhâfaza etmişler, bir yandan da bütün âileyi mahvolmaktan koruyan bir karşılıklı himâye nizâmına bağlı kalmışlardır (Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 112 v. dd.).

Pâdişahın gönderdiği me'mûrlar ile olan çatışmanın da karıştığı iktidar için mücâdele, XVII. asırda 'Abādila, Zavī Zayd ve Zavī Barakāt arasında vukua geliyordu.

Zayd (1631—1666) her tedbiri münâkaşasız kabûl etmeyen kudretli bir kimse idi. Bununla berâber ehemmiyeti sebebi ile zikredilmesi yerinde olan bu tedbirlerden birine karşı koyamadı. Sünnî türkler ile şi'î iranlılar arasındaki münâsebetlerin gerginliği, Sultan Murad IV.'ın bütün iranlıların mübârek şehirden çıkarılması ve bir daha hacca gelmelerine müsâade edilmemesi husûsundaki emrinin neticesi olarak, Mekke'ye kadar yayılmış idi. Ne şerîfleri, ne de Mekke'nin yüksek sınıflarını bu tedbir memnûn etmezdi; yalnız bu emir halkın servet sâhibi iranlıları soymasına bir vesîle teşkil etmiştir. Türk vâlisi yurtlarına dönmelerini emretmiş ise de, şerîfler buna rağmen şîîlerin, eskisi gibi, hacca iştirâk etmelerine ve şehirde kalmalarına müsâade ve yine türklerin Mekke'ye girmelerini sık-sık men'ettikleri Zeydîleri de himâye ediyorlardı.

Mekke'nin bundan sonra Vehhâbîlerin meydana çıktıkları zamana kadarki tarihi, birbirini tâkip eden şerîf âileleri Zavī Zayd, Zavī Barakāt, Zavī Mas'ūd ile bizzat şehirdeki veya hattâ Cidde'deki me'mûrların ardı-ardına gelmeyen mücâdeleleri şeklinde, hulâsa edilebilir.

6. Vehhâbîler devrinden itibâren son günlerine kadar şeriflik ve kırallık

Vehhâbîlik [b. bk.] her ne kadar daha seleflerinin zamanında kendisini hissettirmiş ise de, bu hareketin bir sel gibi memleketine yaklaştığını ilk defa gören Ġālib (1788—1813) olmuştur. Kendisi, tehlikeyi atlatmak için, bütün imkânlara baş-vurdu. Kuvvetlerini şimâl, şark ve cenûba gönderdi, kardeşlerini, kayın birâderlerini muhârebeye soktu. Her haccda Mısır ve Suriye hacı kafileleri reislerinden yardım istendi ise de, bir netice elde edilemedi. 1799'da Ġālib ile Żar'īya emîri arasında, Vehhâbîlerin mübârek makamlara serbestçe şartı ile, iki memleketin hudutlarını tesbit eden bir anlaşma yapıldı ise de, anlaşmazlıklar ve geçimsizliklerin önü alınamadı; 1803 yılında emîr Mas'ūd'un kuvvetleri şehre yaklaştı. Ġālib Cidde'ye doğru çekildiğinden, Mas'ūd nisan ayında Mekke'ye girdi; burada halkı daha evvel onun mezhebini kabûl ettiğini bildirmiş idi. Bütün türbeler (*ḳubba*) tahrip edildi, bütün sigara ağızlıkları ve mûsikî âletleri yakıldı, Peygamberi tebcîl eden ibâreler ezândan çıkarıldı.

Temmûzda Ġālib Mekke'ye döndü ise de, kendini orada düşmanlar ile çevrilmiş hissetti. Ağustos ayında şehrin hakikî muhâsarası başladı ve bu bir kıtlık ve vebâ devrinin başlangıcı oldu. Ertesi senenin şubat ayında Ġālib, mevkiini muhâfaza etmekle berâber, Vehhâbî hâkimiyetini kabûl mecbûr oldu.

Bâbıâlî bütün bu hâdiselere müdâhale etmemiş idi. Ancak Vehhâbîler 1807'de Suriye ve Mısır hacı kervanlarını, mahmelleri ile berâber,

kovunca, Mehmed Ali'ye, Mısır işini tamamlartamamlamaz, Hicaz'ı işgâl etmek vazifesi verildi. Mehmed Ali 1813'te Mekke'yi hücûm ile zaptetti. Ġālib, çok geçmeden, Mehmed Ali ile oğlu Tosun'un kurdukları tuzağa düştü. Selânik'e gönderildi ve orada hayatının sonuna kadar (1816) kaldı.

Mehmed Ali bu arada Ġālib'in yeğeni Yaḥyā b. Sarūr (1813—1827)'u şerif nasbetti. Vehhâbîlerin Mekke üzerindeki ilk hâkimiyetleri böylece nihâyetlendi.

1827'de Mehmed Ali yeniden şeriflerin âile işlerine müdâhale etmeğe mecbûr oldu. Akrabâlarından birinin intikamını alan Yaḥyā'nın me'mûriyetinde kalması imkânsız bir hâle geldiğinden, nâip, Zavī Zaydîleri bertaraf ederek, 'Abādila'den Muḥammed b. 'Avn (1827—1851)'i onun yerine tâyin etti. Bu zât ilk önce, mûtad üzere, akrabâları ile mücâdele etti. Mehmed Ali'nin nâibi ile aralarında çıkan anlaşmazlık neticesinde, ikisi de Kahire'ye çağırıldı (1836). Şerif 1840'a kadar orada kaldı; bu yıl içinde, Bâbıâlî ile Mehmed Ali arasında yapılan bir anlaşma neticesinde, Hicaz tekrar doğrudan-doğruya Bâbıâlî'nin hâkimiyeti altına girdi. Muḥammed b. 'Avn eski mevkiine döndü. Bu tarihten itibâren Osmanlı hâkimiyeti, Cidde vâlisinin şahsında, yeniden temsil edilmeğe başladı. Muḥammed b. Avn ile vâli arasında sık-sık anlaşmazlıklar oluyordu. Bu münâsebet ile, onun Mehmed Ali ile dostluğu kendisinin işine çok yaradı. Riyāż'daki Vehhâbî melikine ve 'Asīr kabîlelerine karşı yaptığı seferler ile, türklerin gözüne girdi. Aynı zamanda Yemen ülkesine karşı baskınlar ile, bu bölgedeki Osmanlıların hâkimiyetine zemin hazırladı.

Bu sırada Zavī Zayd'in reisi 'Abd al-Muṭṭalib (1851—1856), İstanbul'da sadrâzam ile dostluğundan istifâde ederek, Zavī Zayd'in iktidâra getirilmesini te'min etti. Fakat 'Abd al-Muṭṭalib, birbirini müteâkip münâsebette bulunduğu iki paşadan biri ile iyi geçinmeğe muvaffak olamadı. 1855'te İstanbul'da onu azletmeğe ve Muḥammed b. 'Avn'i yeniden çağırmağa karar verildi. 'Abd al-Muṭṭalib önce emrin mevsûk olduğunu kabûl etmek istemedi; sonra köleliğin ilgâsı üzerine hâsıl olan türk aleyhdarı hareketten istifâde etti. Bununla berâber sonunda yerini Muḥammed b. 'Avn'e bırakmağa mecbûr oldu; bu zâtın iki yıl bile devam etmeyen ikinci şerifliği böylece başladı. Ölümünden (mart 1858) sonra, yerine 'Abd Allāh geçmiştir.

Halk tarafından çok takdir edilen 'Abd Allāh (1858—1877)'ın idâresi dâhilde nizam ve âsâyiş, hâricde de geniş ölçüde ehemmiyeti hâiz hâdiseler ile temâyüz eder. Süveyş kanalının açılması (1869), Hicaz'ın İstanbul ile doğrudan-doğruya münâsebet kurmasına yol açmıştır. Hicaz ile dünyanın geri kalan kısımları arasında te'sis olunan telgraf bağının da böyle bir ehemmiyeti var idi. Yemen'in türkler tarafından fethi, Arabistan'ın imparatorluğa daha sıkı bir şekilde bağlanmasını te'min etti.

Büyük kardeşi Ḥusayn'in kısa süren şerifliği (1877—1880), kendisinin bir efganlı tarafından katli ile nihâyetlendi. Onun yerine ihtiyar 'Abd al-Muṭṭalib (yk. bk.) İstanbul'daki Zavī Zayd tarafından, halef olarak, gönderildi (1880—1882).

Her ne kadar halk bu ihtiyara evliyâ gözü ile baktı ise de, idâresi, çok geçmeden, o derece tazyik edici bir mâhiyet aldı ki, ileri gelenler bir istidâ ile onun azlini istediler (Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 204 v.dd.). Bu vak'a üzerine Osman Nûri Paşa, kuvvetlerin başında, 'Abādila'nin yeniden şerifliğe getirilmesini te'min vazifesi ile, Hicaz'a gönderildi. 'Abd al-Muṭṭalib bir tuzağa düşürüldü ve hapsedildi. Ölümüne kadar (1886) Mekke'deki evlerinden birinde göz hapsinde tutuldu.

1882'de vâli tâyin edilen Osman Paşa 'Abādila'ye mensup dostu 'Abd Allāh'ın şerif olacağını umuyordu. Bununla berâber 'Avn al-Rafīḳ (1882—1905) şerif tâyin edildi (resmi için bk. Snouck Hurgronje, *Bilder aus Mekka*). Vâli çok muktedir ve âmme menfaatine pek çok hizmette bulunmuş bir adam olduğundan ve 'Avn de çok münzevî yaşamasına rağmen, küçümsenmeyecek ve hattâ bir az zâlim bir insan bulunduğundan, ayrıca her ikisinin de kazâ hakkı ve kervan yollarının emniyetini te'min gibi salâhiyetleri yüzünden aralarında çatışmaların çıkması mukadder idi. Nihâyet Osman Paşa geri çağrıldı (1886). Yerine vazifesinde ancak kısa bir müddet kalan Cemâl Paşa getirildi ve bunun da yerine Safvet Paşa tâyin edildi. Yalnız Ahmed Râtıb Paşa Avn'in yanında kalmağa muvaffak oldu ve gerçekte bunun sebebi bir çok şeylere göz yumması ve bâzı maddî kazançlar ile iktifâ etmesi idi. 'Avn'in ölümünden sonra, ona halef olarak, 'Abd İlāh tâyin edildi ise de, İstanbul'dan yola çıkmadan önce öldü. Bunun üzerine 'Avn'in yeğeni 'Alī (1905—1908) fiilen halef oldu. 1908 meşrûtiyeti üzerine, Ahmed Râtıb Paşa gibi, 'Alī de çekilmek mecbûriyetinde kaldı. Yine 'Avn'in başka bir yeğeni olan Ḥusayn (1908—1916—1924), son şerif olarak, iktidara geldi. Türkiye'nin harbe girmesi 1916'da kendisini istiklâl ilânına sevketti.

Önce arapların koruyucusu (*munḳiż*), sonra (22 hazîran 1916) Hicaz veya arap kı-

ralı ve nihâyet halîfelik müddeîsi olarak, iktidarını mümkün olduğu kadar genişletmeğe çalıştı. Çok geçmeden, Necd sultanı ʿAbd al-ʿAzîz Āl Saʿūd'un, Vehhâbî cedleri gibi, arap işlerinde söz sâhibi olduğu meydana çıktı. 1924'te kuvvetleri Ṭāʾif (eylûl)'i ve Mekke (teşrin I.)'yi zaptetti. Malik Ḥusayn önce ʿAḳaba'ye kaçtı ve oradan Kıbrıs (mayıs 1925)'a gitti. Oğlu ʿAlî Cidde'ye çekildi. İbn Saʿūd, Medine ile birlikte, kan dökmemeğe ve büyük Avrupa devletleri ile bozuşmamağa gayret ederek, bu şehri bir sene muhâsara etti. Nihâyet her iki şehir teslim oldu (kânûn I. 1925).

Kânûn II. 1926'da İbn Saʿūd Hicaz kıralı ilân edildi ve resmen Hicaz, Necd ve mülhakatı kıralı unvanını aldı. Şeriflerin hiç bir zaman sâhip olmadıkları kadar geniş bir sâhayı ihtivâ eden ve Abbâsî hâkimiyetinin nihâyetinden beri Arabistan da aslâ görülmemiş dâhilî bir kudreti bulunan siyâsî birlik böylece teşekkül etti.

Necd askerlerinin (*iḫvān*) aynı zamanda çiftçi olarak teşkilâtlandırılması, bedeviler arasında askerî bir polis te'essüs ederek, şiddetli bir idârenin kurulması ile, ihtimâl daha önce Arabistan'da hiç görülmemiş olan bir âsâyiş hâli tahakkuk ettirildi. Bu sâyede bilhassa hacc seferleri için emin temeller elde edildi.

Melik Cidde'de bulunan yabancı hukûmet mümessilleri ile dostâne münâsebetler kurdu. Muhtelif devletler buradaki konsoloslukları sefâret pâyesine yükselttiler ve muâhedeler akdettiler.

Yeni inkişâfı kuvvetle teşvik ederek, memleketin tabiʿî fakirliğine çâre bulmağa çalışılmaktadır. Hacıların seyâhatinde yeni vâsıtalar büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. Memlekete zirâat âletleri idhâl edilmekte, yağmur suʿlarının muhâfazası için, sarnıçlar yapılmaktadır. Mâden araştırmaları ve Cidde limanında bir rıhtım inşâsı için planlar yapılmıştır.

Vehhâbîlik (Arabistan'da söylenildiği gibi, hanbelîlik) bu devletin resmî mezhebidir. Bununla berâber, XIX. asrın başlarındaki vaziyete nazaran, bu husûsta daha ihtiyatlı davranılmaktadır. Evliyâlara yapılan tâzim merâsimleri ilgâ edilmiştir; bununla berâber Peygamberin Medine'deki mezarı muhâfaza olunmuştur. Artık hacca *maḥmal* [b. bk.] gelmemekte, Kaʿbe'nin örtüleri her yıl Mekke'de dokunmaktadır. Hacı kafilelerinin sayısı yeniden artmıştır. Şiîlerin de hacca iştirâklerine müsâade edilmektedirler.

Dinî ve iktisâdî hayatın merkezini öteden beri hacc [b. bk.] ve Mascid al-Ḥarām [b. bk.] teşkil etmektedir. Mekke'nin islâmiyetin merkezi olması husûsiyeti halkının çok çeşitliliğinde in'ikâs eder. Aslen mekkeli olan zümre yanında, bir çok arap unsurları vardır (bunlar arasında bilhassa kuvvet ve kudretleri ile hadramûtîlular diğerlerinden ayrılır) ve bundan başka müslüman dünyasının her tarafından gelen ve muhtelif sebepler ile merkezde devamlı bir şekilde yerleşmiş olan yabancı zümreler de bulunur. Bilhassa indonezyalıları bunlar arasında zikretmek yerinde olur; bunların Mekke'de devamlı bir şekilde oturmaları yalnız dinî sebeplere istinat eder.

Köleler, bilhassa afrikalılar, Mekke cemiyetinin hâlâ mühim bir unsurunu teşkil ederler. Odalık olarak, habeş câriyeler makbûl sayılır. Fakat artık esir ticâretinin eski ehemmiyeti kalmamıştır. Meskenleri, yâni tasavvur edilebilecek her türlü mâlzemeden yapılmış kulübeleri şehrin etrafında bulunan azadlılar bu köleler sınıfından çıkmaktadır.

İşçiler XIX. asrın sonuna kadar, esnaf cemiyetleri hâlinde teşkilâtlandırılmış idi; şimdi de öyledir. Bu cemiyetler arasında kervan sürücülerinin (*muṭavvif*, b. bk.) Cidde'de ve Arabistan dışında mümessilleri vardır.

Aynı hâl evlerini yılın bir kısmında hacılara kiralamak üzere teşkilâtlanmış olan bütün halk için de bir dereceye kadar doğrudur. 8. aydan itibâren şehirde on binlerce yabancı toplanır. Bunların sayıları 12. aya kadar artar; muharrem ayında Mekke mûtad çehresini yeniden alır.

Son asırlarda, ilk Vehhâbî devri müstesnâ, Mekke'de evliyâ ziyâretleri dâimâ gelişme hâlinde idi. Peygamberin, âilesinin, *muhâcir*'lerden ileri gelenlerin ve daha muahhar evliyânın hâtırasını yaşatan yerler çok idi; buralarda bir çok *ḥavl* ve *mevlid* merâsimi yapılırdı. Vehhâbîler bunların bir çoğunu ilgâ ettiler.

Melikin ikametgâhı Riyāḍ'da olmakla berâber, Mekke hukûmet merkezidir. Resmî *Umm al-ḳurā* gazetesi haftada bir defa neşredilir. Bilhassa hanbelî veya vehhâbî eserleri basan matbaalar da vardır.

Mekke şerifleri cedveli
(aş.-yk. 961—1916)

a. Mūsā-oğulları (aş.-yk. 961—1061)
- Caʿfar . . . . aş.-yk. 961—aş.-yk. 980
- Īsā . . . . . aş.-yk. 980— 994
- Abu'l-Futūḥ . . . . . 994 - 1039
- Şukr . . . . . 1039—1061

b. Sulaymānî veya Banî Abi 'l-Ṭayyib (1061—1200)

c. Havāşim (1063 - 1200)

d. Ḳatāda ve halefleri (1200—1916)
- Ḳatāda . . . . . 1200—1221

- Oğulları . . . . . 1254'e kadar
- Abū Numayy I. . . . . 1254—1301
- Oğulları . . . . . 1346'ya kadar
- ʿAclān . . . . . 1346—1375
- Oğulları . . . . . 1396'ya kadar
- Ḥasan I. . . . . 1396—1426
- Barakāt I. . . . . 1426—1455
- Muḥammed . . . . . 1455—1497
- Barakāt II. . . . . 1497—1525
- Abū Numayy II. . . . . 1525—1566
- Ḥasan II. . . . . 1566—1601
- Oğulları . . . . . 1631'e kadar
- Zayd . . . . . 1631—1666
- Saʿd I. . . . . 1666—1672
- Zavî Barakāt . . . . . 1672—1684
- Saʿd II. . . . . 1684—1704
- Zavî Barakāt . . . . . 1704—1711
- Zavî Zayd . . . . . 1711—1770
- Sarūr . . . . . 1773—1788
- Ġālib . . . . . 1788—1813
- Yaḥyā b. Sarūr . . . . . 1813—1827
- Muḥammed . . . . . 1827—1851
- ʿAbd al-Muṭṭalib . . . . . 1851—1856
- Muḥammed . . . . . 1856—1858
- ʿAbd Allāh . . . . . 1858—1877
- Ḥusayn I . . . . . 1877—1880
- ʿAbd al-Muṭṭalib . . . . . 1880—1882
- ʿAvn al-Rafīḳ . . . . . 1882—1905
- ʿAbd Ilāh 1905
- ʿAlî . . . . . 1905—1908
- Ḥusayn II. . . . . (şerif) 1908—1916
  (kıral) 1917—1924

Bibliyografya: *Die Chroniken der Stadt Mekka* (nşr. Wüstenfeld), tür. yer.; Ṭabarî (nşr. de Goeje), *tür.yer.*; İbn al-Aṯîr, *Kāmil*, tür. yer.; Aḥmed b. Zaynî Dahlān, *Ḥulāṣat al-kalām fî bayān umarāʾ al-Balad al-Ḥarām* (Kahire, 1305); Wüstenfeld, *Die Scherife von Mekka im XI.* (*XVII.*) *Jahrhundert* (*Abh. G. W. Gött.*, 1885, XXXII); C. Snouck Hurgronje, *Mekka* (Haag, 1888—1889); burada ʿAvn'in hâkimiyetinin başına kadar olan mâlûmat bu esere dayanır); ayn. mll., *Een rector der Mekkaansche Universiteit* (*B T L V*, 5e reeks, II, 344 v.dd. = *Verspr. Geschr.*, III, 65 v.dd.); ayn. mll., *Qatâdah's Policy of Splendid Isolation of the Hijâz* (*A Volume of Oriental Studies presented to E. G. Browne*, Cambridge, 1922, s. 439—444 = *Verspr. Geschr.*, III, 355—362); ayn. mll., *The Revolt in Arabia* (New-York, 1917 = *Verspr. Geschr.*, III, 311 v.dd.); ayn. mll., *Prins Faisal Bin Abdal-Aziz al-Saoed* (*Verspr. Geschr.*, VI, 465 v.dd.); J. L. Burckhardt, *Travels in Arabia* (London, 1829), I, 170 v.dd.; Alibey, *Travels* (London, 1816), bahis VI—X; R. Burton, *Personal Narrative of a Pilgrimage to El Medinah and Meccah* (Leipzig, 1874), III; T. F. Keane, *Six Months in Mecca* (London, 1881); H. St. J. B. Philby, *The Heart of Arabia* (London 1922); ayn. mll., *The Recent History of the Hijaz* (London, 1925); ayn. mll., *Arabia of the Wahhabis* (London, 1928); Amîn al-Rayḥānî, *Târîḫ Nacd* (Beyrut, 1928); ayn. mll., *Mulūk al-ʿarab*; *Oriente Moderno*, tür. yer. (bilhassa V, 143 v. dd., 302 v. dd., 413 v. dd., 660 v. dd.; VI, 219 v. dd. v. b. Arabia kelimesi; muâhedeler: VI, 14 v. dd., 42 v.d.; VII, 6 v.d., 474—479; X, 105 v. d., 122; esâs teşkilât: VI, 530 v. dd.; tahta çıkış: VI, 101 v. dd., krş. VII, 172 v.d.). (A. J. WENSINCK.)

MEKKÎ. AL-MAKKI, ABŪ ṬĀLİB MUḤAMMED B. ʿALÎ B. ʿAṬİYAT AL-ḤĀRİŞÎ (?—1006), meşhûr islam sûfî ve muhaddislerinden olup, aslen İran'daki Cebel halkındandır (Muḥammed b. Ṭāhir al-Muḳaddasî, *Kitāb al-ansāb*, nşr. de Jong, Leiden, 1865, s. 153). Fakat Mekke'de yetiştiği için, kendisine Makkî nisbesi verilmiştir. Başlangıçta vaktini daha çok riyâzat ve mücâhede ile geçirmiştir (Yafıʿî, *Mirʾāt al-canān*, II, 430). O kadar ki, bir ara yemek yemeği bırakıp, ot yemekle iktifâ ettiği ve neticede cildinin yeşerdiği rivâyet edilir (İbn ʿİmâd, *Şaẕarāt al-ẕahab*, III, 120). ʿAlî b. Aḥmed al-Maşîşî, Abū Bakr al-Mufîd'den v.b. hadîs dinledi (Ḫaṭîb Bağdādî, *Târîḫ*, Kahire, 1931, III, 89). Daha sonra Basra'ya geldi. Burada Abu 'l-Ḥasan b. Sālim al-Başrî'nin fikirlerini benimsedi. Oradan da Bagdad'a gitti. Aynı zamanda kuvvetli bir vâiz olduğu için, halkı etrafına topladı. Fakat vaazı sırasında „mahlûkatta hâlikten daha zarar vereni yoktur" şeklinde bir söz sarfetmesi üzerine, halk kendisini bid'atle ithâm ederek, vaazını terketti. O da bundan böyle vaazdan sakındı (*Târîḫ Baġdād*). Cemâziyelâhır 386 = mart 1006'da Bagdad'da öldü ve Mâlikiya mezarlığına gömüldü (bk. İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān*, I, 622). Kaynaklarda Abū Ṭālib al-Makkî'nin tasavvufa dâir bir çok eserleri olduğundan bahsedilmekde ise de, hâlen mevcut en meşhur eseri *Ḳūt al-ḳulūb fî muʿāmalat al-maḥbūb va vaṣf ṭarîḳ al-murîd ilā maḳām al-tavḥîd* adlı kitabıdır. İsminden de anlaşılacağı üzere, tasavvufî mâhiyette olan bu eser 48 fasıldan ibâret olup, sâdece tasavvuf ile ilgili meselelerden değil, aynı zamanda şeriat ile ilgili bir çok meselelerden de bahsetmektedir. Bu bakımdan fıkıh çerçevesine giren bir çok meselelerin de eserde yer aldığı görülür. Bu eserden anlaşılacağına göre, Makkî hâlen bilinen ve tasavvuf ile şeriat arasında bir

köprü kurmağa çalışan sûfîlerin ilki sayılabilir. Sûfîler arasında son derece büyük bir rağbete mazhar olan bu eserin eski nüshaları Veliyüddin (nr. 1756—57) ve Köprülü (nr. 865), kütüphânelerinde bulunmaktadır. Eser iki cild hâlinde 1310 (h.)'da Kahire'de basılmıştır. Ayrıca Zayn al-Dīn Muḥammed b. Ḫalaf al-Umavī (ölm. 485 = 1092/93) tarafından *al-Vuṣūl ila 'l-ġaraż al-maṭlūb min cavāhir ḳūt al-ḳulūb* adı ile ihtisâr edilmişdir (*Kaşf al-ẓunūn*, II, 1361). *Ḳūt al-ḳulūb*'un bâzı güç kısımları, Muḥammed b. İbrāhīm b. 'Abbād al-Nafzī al-Rondī (ölm. 791 h) tarafından şerhedilmiştir (bk. Hartwig Derenbourg, *Les Manuscsits arabes de l'Escurial*, Paris, 1903, II, fas. 1, s. 30). Ġazzālī de *İḥyā al-'ulūm* adlı eserini yazarken, *Ḳūt al-ḳulūb*'den geniş bir şekilde faydalanmıştır.

Abū Ṭālib al-Makkī'nin zikredilen bu iki eserinden başka, *al-Bayān al-şāfī* adlı bir eseri daha bilinmekte ise de, bundan elimizde ancak Muḥammed b. İbrāhim al-Rondī tarafından izah edilmiş olan bâzı parçalar mevcuttur. Ayrıca ilk meşhûr sûfîlerden bahseden bir eseri daha olduğu kaydedilirse de (bk. *Nāma-i dānişvarān*, IV, 89), hâlen bir nüshasına rastlanmamıştır.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb* (Leiden, 1912), 541a; İbn al-Aşīr, IX, 90 v.d.; İbn Taġribirdī, *al-Nucūm al-zāhira*, IV, 175; Brockelmann, *G A L*2, I, 217; *Suppl.*, I, 359. (TAHSİN YAZICI.)

MEKNES. MİKNĀS ve MİKNĀSAT AL-ZAYTŪN, frns. yazılışı önce Mékinez Miquenez, şimdi Meknès), Fas ülkesi şehirlerinden biri olup, 5° 32′ garp tûlü ve 33° 53′ şimâl arzında, vasatî olarak, 520 m. irtifâında, Rabat şehrinin 130 km. şarkında ve Fas şehrinin 60 km. garbındadır. 50 km. cenûbunda bulunan orta Atlas ile Sebū arasındaki intikal sâhasının merkezini işgâl eder ve Zarhūn dağ kütlesini al-Ḥāceb yaylasından ayıran çukur sâhanın garp ucuna hâkim bir mevkîde yer alır. Rabat, Fas, Tāfīlālt ve Merâkeş yolları birbirini burada keser. Şehrin iktisâdî bağlılığı zamanımızda Ḳnīṭra'ya yönelmiş bulunmaktadır. Sıcaklık derecesinin 30°'yi geçmesi ve 5°'den aşağı düştüğü pek görülmediği gibi, yağışlar da yıldan yıla büyük farklar göstermez. Meknes ovasının hafif toprakları, bilhassa büyük ölçüde tatbik edilen sulama sâyesinde, Fas ülkesinin en zengin zirâat bölgeleri arasında sayılır.

Şehrin nüfusu 1902'de, Canal tarafından, 20.000 olarak tahmin edilmiş, bunun 9.000'i Büāḥer ve 5.000'i mûsevî olarak gösterilmiş idi. 1926'da nüfus sayısı 30.000 (19.000 müslüman ve 6.000 mûsevî)'e yükselmiştir [1952'de ise, pek büyük bir gelişme kaydederek, 140.380 (bunun 21.283'ü avrupalı)'e çıkmış; böylelikle Meknes Fas ülkesi şehirleri arasında (Tunca ḥâric), nüfus sayısı bakımından, beşinciliğe varmıştır. Fas ülkesinin yedi eyâletinden biri olan Meknes eyâletinin mesâhası 75.148 km.² ve nüfusu ise, 873.400'dür (1952)].

Meknes ova üzerinde çıkıntı teşkil eden bir yamaç üstüne kurulmuştur. Mavlāy İsmā'īl'in kalesinin harâbeleri yerli mahallelerinin cenûb-i garbîsinde uzanır ve kerpiçten bir sûr ile çevrilmiş olan Meknes'in heybetli manzarasına bir genişlik katar. Şehrin sâhası içinde asıl *mdīna* ancak 1/5 kadar yer tutar. Vādī Bū Fekrān'ın teşkil etmiş olduğu dar boğazın ötesinde kurulmuş olan avrupalı mahalleleri gelişme hâlindedir. Sözü geçen boğaza hâkim durumda ve yeşil bir düzlük üzerinde bulunan yerli şehrin görünüşündeki husûsiyet dikkati çeker. Çoğu bakımlı olan *mdīna* evlerinin yapılışı sâdedir. San'at değeri taşıyan meskenlerin sayısı 15'i pek geçmez. Ekserisi sultanlardan Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān ve Mavlāy Ḥasan zamanından kalmadır. Şehrin dış mahalleleri, daha ziyâde köy sokakları manzarasını arzeder. Çarşılar (*sūḳ*) Bū 'Inānīya medresesi ile Cāmi' al-Naccārīn arasında yer alır ve küçük dükkânları bir müddet evvel boyalı kepenkler ile süslünmiş olan Kayṣarīya [b. bk.] çarşısı dışında kayda değer bir husûsiyet arzetmez. Meknes'in mûsevî mahallesi [*mellāḥ*, b. bk.] *mdīna*'nin cenûbunda olup, Mavlāy Muḥammed b. 'Abd Allāh zamanından beri bu mevkii işgâl etmektedir. Yeni bir *mellāḥ*, 1925'ten beri iskân edilmek suretiyle, evvelkinin sâhasını üç misline çıkartmıştır. Meknes'in *mdīna*'si, Fas şehirleri arasında, yerlilere mahsus husûsiyetini en iyi muhâfaza etmiş olanıdır. Yakın vakte kadar bunun yalnız bir sokağı (Ruāmzīn) avrupalıların ticâretine açık bulunuyordu. Şehrin en canlı merkezi Hedīm meydanıdır. Mavlāy İsmā'īl'in yaptırmış olduğu heybetli *ḳaṣba*'nın cenûb-i şarkîde uzanan harâbeleri zamanımızda karmakarışık bir enkaz yığını hâlinde olup, burada güzel bir park şekline konmuş olan Canān b. Ḥalīma ile yerli unsurlar arasından zâbit yetiştirmek için kurulmuş olan mektebin yerleştiği Dār al-Bayżā' ayakta durmaktadır. Dār al-Maḫzen ise, sırasında Fas sultanının ikameti için kullanılır. İnşasına XVII. asır sonunda başlanmış olan bu sarayın yapılması bir kaç safhada tamamlanmıştır. Kadılar, Ḥasanī *şorfā*' ve ileri gelen me'mûrlar cuma ve kandil günlerinde, ibâdet için, Cāmi' al-Aḫżar'a giderler. Meknes'te doğramacılar ve bilhassa daha İdrīsī tarafından zikredilmiş dokumacılar dışında, ehemmiyetli san'atlar yok gibidir. San'at eseri olarak, renkli işleme ve boyalı tahta işleri sayılabilir. Başka yerlerde olduğu gibi, Meknes'te de Avrupa sanâyiinin rekabeti yerli san'atkârlar (bilhassa elbiseciler, demirciler ve çömlekçiler) arasında zararlı olmuştur. Buna karşılık inşaât işlerinde gittikçe artan bir gelişme görülür. Şehrin dışında da köylülerin uğradıkları bâzı pazarlar vardır; evvelce kabîleler halkına ibret misâli olmak üzere, kesilmiş âsî başlarının kazıklara çakılarak teşhir edildiği sûr kapısı önünde kurulan Sūḳ Bāb Cdīd gibi, Meknes'te yerlilere âit ehemmiyetli ticârethâneler yoktur; zîrâ şehrin ticarî te'sir sâhası, beldenin civarından pek uzaklara kadar uzanmaz, bolluk yılları hâricinde, buradan hiç bir şey ihrâc edilmez. Şehrin civarı daha X. asırda meyvaları, bağ ve bahçeleri ile meşhûr idi. 4 veya 5'i hâlâ işlemekte olan değirmenler bu devirden kalmıştır. Memleketin fransızlar tarafından işgâlinden sonra, buraya avrupalılar çok sayıda ve bilhassa Cezayir ülkesinden gelerek, başta buğday olmak üzere, çeşitli ve yüksek hâsılâtlı ekimler ile geçinmeğe koyulmuşlardı. Bağların sâhası artmış, zeytinlikler gelişmiştir. Civarda petrolün izine tesâdüf edilmiş ve orta Atlas'ta kurşun mâdeni bulunmuştur.

Bir devlet şehri (*maḫzanīya*) olan Meknes'in idâresi bir *bāşā*'ya tevdî edilmiş olup, bu zât eski kudretli devirlerinden kalma husûsî bir nizamnâmeye tâbî olarak, msl. 1912'ye kadar şehrin muhâfaza kuvvetini teşkil eden Bvāḥerlerin de paşasıdır. Ḥasanī *şorfā*'nın nakîbi paşanınkinden ayrı bir kaza hakkına sâhiptir. Fransız himâyesi kurulduktan sonra, Meknes orta Atlas bölgesine doğru yöneltilmiş askerî hareketlerin idâre edildiği geniş bir idârî bölüme merkez seçilmiş idi. Şehrin zamanımıza doğru gittikçe artmış olan ehemmiyeti, Fas ülkesinin ortalarında ve mühim yolların düğüm noktası üzerinde bulunması ile izah edilebilir.

Meknes'in nüfusu birbirinden çok farklı unsurlardan meydana gelmiştir: *şorfā*', Büāḥer, berberî ve yahudiler. Şehrin geçmiş hayatında ehemmiyetli rol oynamış olan ve hâlâ bir takım imtiyazlara sâhip bulunan (msl. Mavlāy İdrīs'in çok sayıda olan torunlarından yalnız Fas ve Meknes'te oturanlar Fas zâviyesinin irâdına iştirâk edebilirler) İdrīsī *şorfā*' ile husûsî haklardan faydalanan Ḥasanī *şorfā*', ekseriyetle darlık içinde yaşayan bir nevî zâdegân sınıfını teşkil eder. Mavlāy İsmā'īl *'abîd*'lerinin nesli olan Büāḥer ise, 1912'den evvel, gürültücü ve az güvenilir bir zümre meydana getirmekte iken, bu tarihlerden sonra, hasırcılık, nalbandlık gibi işler ile uğraşmağa başlamıştır. Eski kalelerin veya devlete (*maḫzen*) âit bahçelerin yakınındaki semtler ve Mavlāy İsmā'īl *ḳaṣba*'sının Bāb Mrāḥ mahallesinde otururlar. Kuru saplar ile örtülü meskenleri Afrika karargâhlarını andırır. Bununla berâber, Meknes'te sayıca üstün olan ve şehre husûsiyetini veren unsur berberîlerdir (*brāber*). Bu bakımdan da bilhassa dağlı berberîler dikkati çeker: şehre indikleri vakit kadınları *mdīna* sokaklarında kısa eteklikleriniu rengi, ayaklarındaki meşin çizmeler ve geniş kenarlı şapkalar ile göze çarparlar. Ova berberîlerî daha karışık bir hâldedirler ve bunun başlıca sebepleri arasında Mavlāy Muḥammed b. 'Abd Allāh'ın çığırını açtığı ve haleflerinin geniş ölçüde tatbik ettiği kabîlelelere yer değiştirme siyâseti rol oynamış bulunmalıdır. Meknes halkı arasında zirâat işlerinden fırsat buldukları sırada, çalışıp, geçimlerini tamamlamak üzere, şehre gelen ve sonra dönen, istikrarsız bir kütle de bulunur. Bu türlü göçler hemen dâimâ cenup tarafından, bilhassa Tāfīlālt'tan (çömlekçi, debbâğ, hamal), Sūs'tan (bakkal), Tüāt'tan (yağcı) Figīg ve Dar'a'dan (duvarcı) gelir. Rīfliler ve Cbāla unsurları en iyi zirâat işçilerini teşkil eder. Sayısı az olan Fāsîler kumaş satıcılığı, eskicilik ve pabuç tâmirciliği yaparlar. Yahudiler yerli nüfusun 1/4 kadarını meydana getirirler. Foucauld Meknes'in yahudi mahallesini (*mellāḥ*) Fas'ınkinin yarısı kadar tahmin etmekte, Chénier ise, bunun mâmûrluğundan bahseylemekte idi. Bu durum, sonradan daha da gelişmiş idi.

Dinî hayat. İdrīsī ve Ḥasanī *şorfā*'nın mevcûdiyeti, Mavlāy İdrīs türbesinin yakınlığı ve her sene onun *mūsem* (yazı arapçasında *mavsim* = mevsim, b. bk.)'inin kullanması dolayısı ile, Meknes şerifi merkezlerin en ehemmiyetlilerindendir. Aynı zamanda berberilerin en iptidâî Murâbıt tarikat merkezlerinden birini teşkil eder. Fas ülkesinde zâviyeleri bulunan bütün tarikatlere Meknes'te rastlanır. En fazla sâliki bulunan tarikatler Ḳādirīya, Tīcānīya, bilhassa Ḥmādşa ve en başta da, nüfusun yarısını kendisine çekmiş bulunan 'İsāva'dır. Meknes'in kendi himâyesi altında bulunduğu kabûl edilen Sīdī Muḥammed b. 'Īsā'nın *ḳubba* (türbe)'si Mavlāy Muḥammed b. 'Abd Allāh tarafından inşa ettirilmiş olup, Meknes bu tarîkatin merkezidir. Bu velî Meknes'e XV. asrın sonunda geldi. Dersleri önce şiddetli bir mukavemet ile karşılanmış iken, sonraları bu mukavemeti o kadar cezrî bir şekilde bertaraf etti ki, şehrin vâlisi kendisine karşı

tedbir almak isteyince, halk onu himâye etti. Ölmeden evvel, bir mülk alarak, burayı *ḫubūs* şeklinde kabristan hâline koydu. Şimdi de bu iş için kullanılan bu yerde bir çok din adamları medfundur. Mevlid (*mūlūd*) kandiline rastlayan günde kutlanan onun *mūsem*'i, senenin başlıca hâdisesi sayılır. Hazırlıklar 40 gün evvelden başlar ve bayrama 10 gün kalınca, heyecanlı bir mâhiyet alır. Bir veya iki gün kala, Fas ülkesinin her tarafından, an'anevî yolları tâkip eden hey'etler gelir. Şayḫ al-Kāmil'in *niḳāba* sâhibi olan nesli tarafından bunlar en geniş bir misâfirperverlik ile karşılanırlar. Bu ziyâret sırasında vukua gelen ölçüsüz hareketler bir kaç yerde tasvir edilmiştir. Meknes'te daha başka kutlama törenleri de yapılır. Si Bū Zekrī — sütçülerin ve Zarhūnlu Mavlāy İdrīs — debbâgların, dokumacıların ve kasapların hâmisidir (Massignon). Hattâ Mavlāy Aḥmed Vazzānī adlı bir zâta, daha hayatta iken, tâzim edildiği mâlûmdur. Yol üzerinde sâde bir kıyâfet ile oturmak itiyâdında bulunan bu zâta, Mavlāy Yūsuf'un arzusu üzerine, 1917'de elbise ve bir *ḳubba* verilmiş idi. Ona hürmet edenler her gün bu kubbeye gelir, kendisinin sohbetinde bulunurlardı.

T a r i h. Bölgenin Roma istilâsı devrine ve bunu tâkip eden asırlara âit tarihî husûsunda hiç bir şey bilinmemektedir. Roma'nın en ileri te'sisleri Zarhūn'un yamaçlarına tutunmakta ve bu suretle orta Atlas halkının yayılabilmesi mümkün olan ovayı muhâfaza altında bulundurmakta idi.

Fas ülkesinin ilk islâmlaşma safhasının bu halk arasına ne dereceye kadar nufûz ettiği ve müslümanlığın kuvvetle yerleşmesi için, bir Hilâlî istilâ dalgası lâzım gelip-gelmediği de bilinmiyor. Sā'is ve Sebū havâlisindeki berberî kabîleler, topraklarının verimliliklerinden faydalandılar. Bir rivâyete göre, 917'de bir yangın yüzünden, oradaki bahçeler harap oldu. Bu sıralardadır ki, memleket Tāzā ile Meknes arasında, bir Znāta kabîlesi olan Miknāsa göç sâhası oldu. Bunlar arasında, daha şarkta kalmış olan Miknāsa Tāzā'dan ayırt edilmek üzere, Miknāsa al-Zaytūn ismi verilen bir zümre sağlam bir şekilde ovaya yerleşti. İdrīsîler Miknāsa kabîlesinin esâslı mukavemeti ile karşılaştılar. Onu kendi karşılarında, müteaddid seferlere rağmen, mağlûp edemedikleri ve neticede Emevîlerin sahneye çıkmalarına vesile olan rakipler rolünde buldular.

Ḳirṭās'ta hikâye edildiğine göre, bölgenin bir vâlisi olan al-Mahdī b. Yūsuf al-Kezānī, Yūsuf b. Tāşfīn ile birleştiğinden, kabîle halkı tarafından öldürüldü ise de, şehirliler, korkularından, cinâyeti inkâr ettiler. O sırada Meknes'in yerinde bir kaç köy bulunuyordu. Bunların İdrīsī tarafından zikredilen *Tacadart* (*Kitāb al-istibṣār*'a göre, *Tagrart*)'i teşkil etmek üzere, ne zaman bir araya toplandıkları (belki X. asrıda ?) söylenemez. Murâbıtlar devrinde nüfusun sonralara nisbetle daha çok sayıda ve daha varlıklı olmuş bulunması muhtemel görünüyor. Etrâfı bir sûr ile çevrilmiş olan Meknes, bahçeleri, ekilmiş tarlaları, câmii, hamamları ve beldeye su getiren kanalları ile bir sayfiye şehri manzarasını almış idi.

Muvahhidlerin taarruzuna karşı Miknāsa'nin mukavemeti şiddetli oldu. İbn Tūmart, 1120/1121'de buradan geçerken, halka nasihatte bulunmak istemiş, fakat iyi karşılanmamış idi. 20 sene sonra, ʿAbd al-Muʾmin Meknes'i muhâsara etti ise de, şehri ele geçirmek ona nasip olmadı; muhâsaraya devâm etmek üzere, yerine Yaḥyā b. Yaġmur'u bırakarak, Fas'a döndü. *Ḳirṭās*, muhâsaranın 7 yıl sürmüş olduğunu iddia eder. Şehir 1150'ye doğru teslim oldu, yağmalandı, sûrları yıkıldı; servetinin bir kısmı müsâdere edilip, canını kurtarmak için şehrin tesliminden önce Muvahhidlere sığınmış bulunan vâli Yaddar b. Ulgūṭ hâric olmak üzere, bütün müdâfileri idâm edildi. Tahribe uğrayan yerde veya bunun yanı başında Muvahhidlerin yaptırdıkları bir sûrun koruduğu Meknes çabuk kalkındı. Asırın sonunda şehir oldukça gelişmiş ve al-Naccārīn câmii tamamlanmış idi. Bu yapı zamanımızda Meknes'in en eski binâsı olup, 1756/1757'de Muḥammed b. ʿAbd Allāh tarafından tâmir ve şimdiki minâre ilâve edilmiştir. Muvahhidler şehre 7 km. mesâfede Tacenna'dan su getirttiler. 1182'den itibâren, Meknes'in 5 ayrı yerinde hutbe okunuyordu; şehrin 6 kapısı var idi.

Bunu tâkip eden asırda Banī Marīn [b. bk.]'in entrikaları bölgeyi sarstı ve Muvahhidlerin düşmesine sebep olan mücâdeleler çok şiddetli oldu. 1231/1232'de al-Maʾmūn, Meknes'i techiz eden Banī Fāzzāz ve Meklāta kabîlelerine karşı, harekete geçmek zorunda kaldı. 1236/1237'de al-Saʿīd'in oğlunun öldüğü savaşta, Marīnîlerin muvaffakiyeti neticesinde, Abū Bakr şehre girdi. Bu hâkimiyet uzun sürmedi ise de, Muvahhidlerin tekrar birleşmeleri sağlam olmadı. 1245/1246'da Ḥafṣîlerden Abū Zakarīyāʾ ile birleşmiş olan şehrin bir isyânı sırasında al-Saʿīd'in vâlisi öldürüldü. al-Saʿīd bir kere daha gâlip gelerek, Yaḥyā b. ʿAbd al-Ḥaḳḳ'ı Tāzā'ya kadar kaçmak zorunda bıraktı. Marīnîlerin başbuğu 2 sene bekleyerek, Muvahhid vâlisinin ölümünden sonra, Meknes'e kat'î olarak girdi.

Meknes'in ilk azameti Marīnîler devrine rastlar. Bunlar, Rabat ve Fas'ta olduğu gibi, Meknes'i de süslediler. ʿAbū Yūsuf Fas Cdīd'den Meknes'e geçti ve bir *ḳaṣba* ve câmi inşâ ettirdi (1276). Abu 'l-Ḥasan şehrin suyunu te'min etti, Fas yolu üzerinde köprüler yaptırdı ve tamamlanması Abū ʿInān'a müyesser olmuş bulunan *Madrasa cadīda*'ye başlattı. Bu sonuncu sultanın ismini taşıyan medrese, 1917—1922 arasında yapılan tâmirlere rağmen, Meknes'in en fazla dikkate lâyık binâsını teşkil etmektedir. ʿAṭṭārīn ve Filāla gibi, daha başka medreseler de Marīnîler tarafından yaptırıldı.

Bu sırada siyâsî vaziyeti değiştirecek başka türlü bir tahavvül vukua gelmekte idi. Marīnîlerin iktidârı ele geçirmelerine yardım etmiş olan İdrīsî *şorfā*'sı, onların meydana getirdikleri teşkilâttan kendi menfaatlarına olarak, faydalanmağa hazırlanıyordu. Böylelikle XV. asrın sonlarına doğru tahakkuk etmiş olan Fas'ın birbirine nazaran fiilen muhtâriyete sâhip kumandanlıklara taksimini sağlayacak hareketin ilk adımları atıldı. Meknes'te *şorfā*' sayısı çok idi. Marīnîler zayıf düştükçe ve nufûzları azaldıkça, reisler bunların arasından çıktı. Mavlāy Zayyān'ın da adı tarihe geçmiştir. Vaṭṭāsîler, muhtemel olarak, yalnız bir defa, Masʿūd b. al-Nāṣir'ın Muḥammed al-Borṭugālī'ye karşı isyân edip, Meknes'te kendisine melce' bulduğu sırada müdâhalede bulundular. Sultan şehri muhâsara ile ele geçirip, daha sonra kendisine sadâkatten ayrılmış olan kardeşi al-Nāṣir al-Ḳiddīd'i yerleştirdi.

Meknes'in kısa süren istiklâl yılları, mahakkak ki, pek parlak geçmemekle berâber, başka devirlerde ancak kargaşalığa veya bir başbuğun elinde oyuncak olmağa mahkûm kalmış bulunan şehrin tarihinde ayrı bir devre meydana getirmiştir. XVI. asırda tarîkatlerin gelişmesi Miknāsa halkı arasında müsâid bir zemin buldu. Fas ülkesinin daha başka yerlerinde olduğu gibi, Cazūlīya tarikati burada da kuvvetle yer tuttu. Bir kaç sene sonra, Muḥammed b. ʿĪsā burada ders vermekte idi. Böylelikle Meknes, Saʿdīleri iyi karşılayacak bir mevkî olarak belirdi. Muḥammed al-Şayḫ 1548'de harekete geçtiği zaman, fazla zahmete uğramadan, şehre girdi: rivâyete göre, Marīnî al-Nāṣir al-Ḳaṣrī babası Aḥmed Bū Zekrī'nin serbest bırakılmasına karşılık, şehri teslim etmeğe râzı olmuş ve bu hususta ileri gelen tarikat mensupları da esâsen kendisine israrda bulunmuşlardı. Muḥammed al-Şayḫ de, iktidârını kuvvetlendirmek için, oldukça emin bir yol tâkip etti. Kendi aleyhinde beyânatta bulunan hatip Abu 'l-Ḥasan'ı kamçı altında öldürttü. İki sene sonra tekrar gelince, kendisi hediyeler ile karşılandı. Seyyahlar o zamanki şehri 6—8.000 evden mürekkep olarak tahmin ederler. Burası bütün bir bölgenin tek şehri idi. Saʿdîler, ayrıca dikkatlerini de çekmemiş olan Meknes ile pek meşgûl olmadılar. Memleketin âsâyişi yolunda ve Berberî kabîleler sükûn içinde olduğundan, Merâkeş—Tādlā yolu üzerinde büyük bir faâliyet hüküm sürüyordu. Bu devirlerden itibâren Meknes, sultanın oğullarından birinin ikâmet yeri olarak gösterilmeğe başlandı. Bu mevki pek ehemmiyetli bir kumanda yeri sayılmıyordu. Afrikalı Leon, bunun gelirini Fas hükümdar nâibininkinin yarısı kadar gösterir ki, hayret uyandırmaktadır. Aḥmed al-Manṣūr devrinde, burada önce Abu 'l-Ḥasan Alī ve ikinci taksimde Zīdān ve nihâyet, babasının hayatının son yıllarında, mahpus vaziyetinde Mavlāy al-Şayḫ ikâmet etti.

al-Manṣūr'un ölümünü tâkip eden dâhilî mücâdele devrinde Meknes, berberî kabîlelerinin sebep oldukları karışıklıklar ve din adamlarının entrikalarına sahne oldu. Mavlāy ʿAbd Allāh, eşkıyâ hayâtı sürerek, bazân Menkes'te bâzan da Ḳaṣr al-Kabīr'de otururdu. 1619'da kardeşi Muḥammed tarafından, Meknes yakınında yenildi. al-İfrānī, ertesi yıl, kendisine Şarīf Amġār adını vermiş olan bir şahsın isyânını zikreder. Bu kargaşalıklar arasında tarîkatlerin ve bu arada bilhassa Dilāʾī tarîkatının nufûzu artmakta idi. Hattâ 1640—1641'de Muḥammed al-Ḥācc, Mavlāy Muḥammed al-Şayḫ b. Zīdān'ı mağlûp ederek, hükümdarlık salâhiyetini Fas ve Meknes'e kabûl ettirmeğe muvaffak oldu. Berberî kabîleleri ile barıştı ve Mavlāy al-Raşīd, Abū ʿAbd Allāh al-Dilāʾī'nin müttefiki olan Banī Mṭīr'i kendi karşısında buldu ve onlar ile 1668'de tekrar çarpışmak mecbûriyetinde kaldı.

Mavlā al-Raşīd'in, *ḳaṣba*'sını tâmir ettiği Meknes ile alâkalandığı anlaşılıyor. Mavlāy İsmāʿīl kendisini al-Maczūb türbesine defnetmek suretiyle ölenin son arzularını yerine getirdiğini iddia etti. Bununla berâber, Mavlāy al-Raşīd'in Meknes'e başlıca hediyesi Mavlāy İsmāʿīl'dir. Bu zât, tahta çıkmadan evvel, Meknes *ḳaṣba*'sında, servetini idâre ile uğraşan bir mülk sâhibi gibi, ikâmet ediyordu. Pâyitahtını seçerken, bu derece zengin bir memlekete olan sevgisi başlıca sebep gibi gösterilebilir. Mavlāy İsmāʿīl, pâyitahtını kendi arzusuna göre kurmak istedi ve isteğini de yerine getirdi. 50 yıl boyunca Meknes onun azametini çerçeveleyen muhit ve ölçüsüz oyunlarına sahne hizmetini gördü.

İlk olarak, kendisine bir saray inşâ etmeği düşündü ve tasavvurunu pek azametli bir şe-

kilde tatbika girişti. Önce sâhayı temizletti. Şehrin şarkında Muvahhidlerin sûruna bitişik olan evler yıkıldı ve bunların sâhipleri, enkazı bugün de köylerde Hedîm ismini muhâfaza eden meydana taşımağa ve daha sonra, *mdîna* 'nin şimâl-i garbîsinde, şerifin bir sûr ile çevirttiği sâha üzerinde yeniden evlerini inşâ etmeğe mecbûr tutuldular. Hukümdar kendisine tahsis ettiği sâhayı şehirden duvarlar ile ayırttı. Bu sâha üzerinde kendi sarayı ve ondan daha ihtişamlı olarak, kadınlara mahsus olan bir saray yükseldi. Dâr Kbîra isimli bu ilk binâ 1679 'da tamamlandı. Bu binâ anlaşılması mümkün olmayan bir plana göre, birbirini tâkip eden çeşmeler ile bezenmiş, zemini mermer döşeli, üstüne ikamet dâireleri inşa edilmiş mermer sütûnların teşkil ettiği dehlizler ile kuşatılmış bir dizi çiçekli *riyāż* 'dan mürekkep bulunuyordu. Sultana âit olanın iki odası, gözdelerininkinin kendisine âit olanlardan daha büyük dörder odası var idi. Bu suretle dört zevcesi ve gözdelerinin ikâmet yerleri, ihtişâmlı bir şekilde, tanzim edilmiş bulunuyordu. Sayısı her milletten beş yüze varmış olan odalıklar ise, bir koridor boyuna dizilmiş hücrelere yerleştirilmişlerdi. En sonunda, hepsine âit yüksek zeminli bir salon var idi ki, burada demir parmaklıklar arkasından bütün bahçeler göz önüne serilmiş bulunuyordu. Kabûl merâsimine mahsus köşkler de yine bu ölçüye göre yapılmış idi; bunlardan birinin içinde 40 salon mevcut idi: Hulâsa, sarayın 45 köşkü ve 20 kubbesi var idi. Hey'et-i umûmiye yirmi kapısı bulunan mazgallı bir duvar ile kuşatılmış idi. Bu duvar şimâl-i şarkîde üç kademeli olup, üzerinde bir devriye yolu da mevcut idi ve dışardan olduğu gibi, içerden de korunma tertibâtı dikkate alınmış idi. Burclar üzerine toplar ve havan topları yerleştirilmiş idi. İbâdete müteallik hususlarda titiz olan hukümdar, sıkı bir nezâret altında bulunan kadınlar için, ayrı bir de câmi yaptırmış idi. 1672 'de başka bir câmi inşâsına başlandı ki, bu mâbed Bāb ʿIsî vâsıtası ile, şehre açılıyordu. Sonunda, sarayın mülhâkatı ile berâber, dört câmii oldu ki, bunlardan ikisi, Cāmiʿ al-Aḥżar ile ahırlar tarafından çok harap bir hâlde Cāmiʿ al-Ruvā, hâlâ kullanılmaktadır. Cenûb-i şarkîde ve bilhassa zeytin ağaçları dikilmiş bir bahçenin sâhası şimdiki *mdîna* 'nın kapladığı yere muâdil bulunuyordu. Daha ötede ahırlar yer alıyordu. Sultan buraya ancak seçme atlar koydururdu ve bunların sayısı da 1.200 'e varmakta idi. Ahırlar 30 metre aralıklı, iki sıra birbirine muvâzî sütûnlu kemerlerden mürekkep idi ve bunların ortasından bir su akardı. Her hayvanın ayrı bir bölmesi ve koşum takımlarına mahsus kapalı bir yeri bulunuyordu. Bunun karşısında *herî* denilen bir depo ve bunun üstünde de 20 kısım ihtivâ eden ayrı bir saray var idi. Saray ile ahır arasında iç yüksekliği 12 m. 'yi geçen ve Fas ülkesinin bütün mahsûlünü ihtivâ edecek büyüklükte olduğu iddia edilen hubûbat anbarı yer alıyordu. Bunun yanında da bir sulama havuzu ile muhâsara hâlinde kullanılmak üzere, ihtiyat suyu ihtivâ eden sarnıçlar var idi. İnşaat bunlar ile kalmayıp, şehrin cenûb-ı garbîsinde Madînat al-Riyāż isimli bir sayfiye beldesi kuruldu ki, devlet me'mûrlarının burada birer köşk yaptırmaları icâp ediyordu ve bizzat Mavlāy İsmāʿîl 'in yaptırdığı câmi, medrese, hamam, *fundaḳ* 'lar ile hazîne eminlerinin (*umanā*') dâireleri ve resmî terzi dükkânları da bulunuyordu. 1732/1733 'te Mavlāy ʿAbd Allāh, muvaffakıyetsizlik ile neticelenen bir Sūs seferinden dönüşünde, Madînat al-Riyāż 'ı hıristiyan kölelere yıktırdı. Şimdi bütün bu te'sislerden, şehrin en güzel ve en mütenâsip kapılarından biri olan ve 1667 'de yaptırılmış bulunan Bāb al-Ḥamîs kalmıştır.

Askerî kuvvetlere de yer ayrılmış idi. Meknes 'in garbında büyük bir *duvvār*, *ʿabîd* 'ler ile âileleri tarafından iskân edildi. Dâr al-Maḫzen 'in şarkında, *gîš* 'i teşkil eden 130.000 kişilik beş *ḳaṣba*, yavaş-yavaş büyük *ḳaṣba* ile birleşti.

50 yıl süren düzensiz, fakat insan tâkati üstünde bir gayret sonunda, inşâat henüz tamamlanmış değil idi. Umûmî sûrlar, ancak 1731/1732 'de, Mavlāy ʿAbd Allāh tarafından tamamlandı ve İsmāʿîl devrine âit kapıların en mükemmel nümûnesi olan ağır, nisbetsiz, fakat muhteşem Bāb Manṣūr ve ayrıca Bāb al-Barda'în ve Bāb al-Nuār, bugün o inşaâttan kalma en güzel şâhidlerdir. Burada geçen Manṣūr al-ʿEulc adı, şüphesiz, dönme bir muhâfızın ismidir. Mavlāy İsmāʿîl her işe bizzat nezâret etmiş idi. Saltanatının ilk 24 senesinde üst-üste 12 ay Meknes 'te kalmamış olmakla berâber, her seferin sonunda buraya gelirdi. Hırs ve kudreti, istibdadı hukûmetinin ihtiyacları, ordusu ve âilesi büyüdükçe, planlar kabarıyor, yapılmış işler yetersiz görülüyor, her şey değiştiriliyor, yapılanlar bozulup, yeniden işe başlanıyordu. Böylelikle neticede ortaya ihtişamlı ve ezici, aynı zamanda gayr-i mütecânis ve alacalı bir eser çıktı.

Bütün memleket bu eserin meydana getirilmesine yardım etti. Mavlāy İsmāʿîl, kendine gerekli maddeleri nerede buldu ise, aldı. Volubilis, Chella ve Merâkeş 'te ele geçenler buraya getirildi. al-Badīʿ 'i, belki Saʿdîlerin eserini kıskandığı, belki de sâdece mâlzemesini kullanmağa ihtiyâç olduğu için, tahrip etti

Aḥmed al-Manṣūr 'u taklid ederek, o da Pisa 'ya mermer ısmarladı. Tanca 'da bir korsan gemisinin karaya oturduğu gün, Ġumāra halkını, gemiden çıkartılacak topları, insan kuvveti ile, taşıyıp, kendisine getirmeğe zorladı. Ölünce, taşınmasına devâm edilmekte olan mermer sütûnlar yol boylarında bırakıldı.

Gerekli işçi unsurlar da, buna benzer usûller ile, toplanmış idi. Sultan kabîleleri muayyen iş günlerine mecbûr tutuyor, keyfine göre angarye yüklüyor, nâzırlarını iş yerlerine gönderiyordu; fakat bilhassa Meknes 'te topladığı dönmeler ve hıristiyan esirler devâmlı işçileri oluyordu. 1680 'den itibâren, işlere daha büyük bir hız verildi. Fas ülkesinin bütün hıristiyanları toplandı. Fas 'taki „trinitaire" tarîkati sâlikleri de bunlara katıldılar. Son vak'anüvisleri tarafından tesbit edildiğine göre, bunların sayısı, mûtad olarak, 1.000 'i geçmemiş idi. Sultan, binâlar inşâ ettiği gibi, para da biriktiriyordu. Esirleri satın almak üzere gelen avrupalı elçileri, merâsim ile, kabûl ediyordu. Hareketleri etrafına korku verirdi. Hukümdarın 600 çocuğu olmuş idi. Bunlar ve göze çarpan renkli elbiseler giyen zencî *ʿabîd* 'leri de şehre korku salarlardı.

Hukümdar ölünce, bütün eseri yere serildi. Kendisinin faâliyet sahnesinden çekilmesi ile, patlak veren karışıklıklara bakarak, zencî sürülerini ve kuruluşundan beri kargaşalığa mahkûm olan memleketi nizâm ve âsâyiş içinde tutabilen bu seksenlik insanın kudreti hakkında bir fikir edinmek mümkün olur. Orta Atlasların göbeğindeki Zarhūn ve Azrū *ḳaṣba* 'ları Meknes 'i şimâlden ve cenuptan koruyordu. Sultan, pâyitahtını daha başka âfetlerden de korumağı biliyordu: bir vebâ salgını patlak verdiği zaman, kölelerine, Fas 'tan gelen bütün yolcuları öldürmek emrini vermiş idi. Mavlāy İsmāʿîl, kardeşi gibi, XVI. asır evliyâsından Sîdî ʿAbd al-Raḥmān al-Maczūb türbesine gömüldü. Oğullarından 1706 'da Tārūdânt 'ta ölen âsî Mavlāy Muḥammed ve daha sonra 1707 'de Mavlāy Zîdān da Mavlāy Raşîd 'e iltihâk etmiş idi. 1859 'da Mavlāy ʿAbd al-Raḥmān 'ın kemikleri de oraya defnedildi.

Mavlāy İsmāʿîl ölünce, Būāḫer ve *gîš* askerleri arasında başlayan karışıklık 20 sene sürdü. Mavlāy ʿAbd Allāh tahtını altı defa kaybedip, tekrar ele geçirdi. Fakat daha büyük bir tehlike belirmekte idi: İsmāʿîl 'in *ḳaṣba* 'larındaki muhâfızlardan kurtulan ve silâhlanan berberîler dağlardan indiler. Sultanlar için mesele ehven-i şerrin seçilmesinde idi: *ʿabîd* 'leri dağıtmaktan vazgeçtiler ve bunları tabi'î olarak, berberîler ile karşı-karşıya getiren mücâdelede daha ziyâde evvelkilere dayandılar. Dâhilî harp ova kabîlelerine, Fas muhâfızlarına ve bilhassa Ūdāya zümresine de yayıldı. Saltanat dâvacıları bu mücâdeleyi körüklüyor, kabîleleri yağmacılığa teşvik ediyor, ırk ve kabîle zıddıyetlerinde kendilerine tarafdar buluyor ve bunlardan cesâret alıyorlardı. Yavaş-yavaş Būāḫer zümresi sefâlet içinde çöküntüye uğradı. Mavlāy ʿAbd Allāh ile oğlu Mavlāy İsmāʿîl 'in hazînelerini boş yere bunlar için harcadılar. Meknes şehri bakımından asıl kötü olan durum, bütün kargaşalıkların yağma ile başlayıp, yağma ile bitmesi idi.

Muḥammed b. ʿAbd Allāh, intizâm ve asâyişi hemen-hemen iâde edip, şehre eski azâmetini geri verecek bir duruma ermiş idi. Meknes 'e çok hizmet etti: ahırlara yakın bir yerde kendisine inşâ ettirdiği tasannûsuz ve sevimli Dâr al-Bayżāʾ sarayı, *ḳaṣba* dâhilinde Cāmiʿ al-Anvār kapısı, *mdîna* 'de Cāmiʿ al-Naccārîn 'in minâresi, Sîdî Muḥammed b. ʿĪsā türbesi ve müteâddit câmi (al-Azhar, al-Bardāʿîn, Bāb Mrāḥ, Berrîma ve Sîdî Bū ʿOsmān) onun eseridir. Fas ülkelerinin bütün câmileri için, Mavlāy İsmāʿîl kütüphânesinin 12.000 kitabını vakfeden (*ḥubūs*) de o oldu. Kabîlelere karşı bir ayırıp-dağıtma siyâseti tatbik etti; çok sayıda insan kütlelerine yer değiştirtti ve bir kaç te'dip hareketine girişti. Saltanatının sonunda, 1775 'e doğru, tecâvüzleri tekrar başlamış olan berberîlerin muvaffakıyetlerine şâhid oldu.

Çok geçmeden Mavlāy İsmāʿîl 'in eserinden ortada hiç bir şey kalmadı. Hıristiyan cemâatı Mavlāy Yazîd devrinde „franciscain" tarîkatini kaybetti ve bizzat hıristiyan cemâatı bu şerifin sert hareketlerine dayanamadı. 1755 zelzelesi cemâatin kilisesini, manastırını, hastahânesini yıkmış idi. *Ḳaṣba* Agūrāy 'da toplanmış bulunan dönmeler yavaş-yavaş, kütle içinde eriyip, ortadan kalktılar.

Berberîlerin sebep olduğu buhran 1811 'de yeniden ön safa geçti. Fas yolu, dâimî surette kesilmiş bulunduğu için, sultanın Meknes 'ten çıkması bir mesele oluyordu. *Ḳaṣba* 'yı ihyâya ve Fas yolunun köprülerini tâmire teşebbüs etmiş ve Meknes 'i Būāḫer 'den temizlemek istemiş bulunan Mavlāy Slîmān, nihâyette Fas şehrine yerleşme kararına vardı. Kabîlelerin kuşattığı Meknes 'i artık yalnız sûrları koruyordu. Cenān b. Ḥalîma 'de bir türbe inşâ ettiren Mavlāy ʿAbd al-Raḥmān berberîlere yarı muhtâriyet verdi ve nihâyet *ʿabîd* 'leri dağıtarak, Meknes 'te kalanları her hangi bir resmî zümre vasfından da mahrûm etti. Oğlu her türlü çatışmadan itinâ ile çekindi.

Mavlāy al-Ḥasan, büyük sultanların an'anesine dönerek, hukūm ve nufûzunu yeniden kabûl ettirdi. Tahta çıkmasını müteâkip, Meknes'e ancak kabîlelerin mukavemetine nihâyet verdikten sonra, girebildi. 1879'da Banī Mṭīr'e karşı sefer açtı. Nūn seferi esnâsında 1887'de Banī Mgīld memleketini geçmek için zorladı. Ölümü ile berberîler tekrar istiklâllerine kavuştular. Ancak Maḥzen ile bağlılıklarına son veren *ḳā'id*'lerini başlarında muhâfaza ettiler. Mavlāy ʿAbd al-ʿAzīz'in tahttan inmesini müteâkip, Meknes iktidârı ele geçirmek iddiasında bulunanların hepsine, sırası ile, inkıyât etti. 1908'de berberî yolu ile Tādlā'dan gelen ʿAbd al-Ḥafīẓ'ı hukümdâr ilân eden, 1909'da Şarīf al-Kattānī'ye başvuran, 1911'de Mavlāy Zayn ile birleşen burası oldu. Aynı sene general Moinier Meknes'e girdi ve 2 sene sonra, general Lyautey'in sevk ve idâresi ile, miralay Henrys Banī Mṭīr ülkesinde âsâyişi iâde etti.

Bibliyografya: İSMĀʿĪL (MAVLĀY) maddesinde zikredilen kaynaklardan başka, *a.* arap kaynakları: al-Bakrī, İbn Abī Zarʿ, İbn al-Aṯīr, al-İdrīsī'nin ve *Kitāb al-istibṣār*'ın neşir ve tercümeleri; Houdas, *Monographie de Méquinez* (*J A*, 1885); Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), 1897—1898; al-Kabīr b. Zīdān, *Histoire de Meknès* (= *Itḥāf aʿlām al-nās bi-aḫbār ḥādirat Miknās*, Rabat, 1929—1930, I—II.

b. Avrupa kaynakları: Marmol Caravajal, *Descripcion général de Africa* (1573); Mouëtte, *Relation de la captivité du Sieur Mouette* (1683); *Mission historial de Marruecos*, escr. por Fr. de San Juan de el Puerto (1708); Windus, *A journey to Mequinez* (1725); Busnot, *Histoire du règne de Mouley Ismaïl* (1731); Haringman, *Tagebuch einer Reise nach Marokko* (1805); Castries ve Cenival, *Sources inédites de l'histoire du Maroc*; Champion, *Tanger, Fès, Meknès* (1924, Windus'un Meknes *ḳaṣba*'sına âit tasvirinin fransızca tercümesini ihtivâ eder); Périgny, *Au Maroc. Casablanca, Rabat, Meknès* (1919); Cénival, *La mission franciscaine du Maroc* (1927); Koehler, *La pénétration chrétienne au Maroc. La mission franciscaine* (1914); ayn. mll., *Bref aperçu sur quelques traits d'histoire ayant trait aux captifs chrétiens de Meknès* (*Rev. de géogr. maroc.*, 1921); ayn. mll., *Quelques points d'histoire sur les captifs chrétiens de Meknès* (*Hésperis*, 1928); Marçais, *Manuel d'art musulman* (1926—1927); Saladin. *Les portes de Meknès d'après les documents envoyés par M. le Capitaine Emonet* ve *La grande mosquée de Meknès* (*Bull. archéol. du Com. des Travaux Hist.*, 1916 ve 1917); Ricard, *Pour comprendre l'art musulman en Afrique du Nord et en Espagne* (1924, Dār al-Maḫzen'in bir planını ihtivâ eder); Foucauld, *Reconnaissance au Maroc* (1888); Segonzac, *Voyages au Maroc* (1903); Massignon, *Le Maroc dans les premières années du XVI*ème *siècle. Tableau d'après Léon l'Africain* (1906); ayn. mll., *Enquête sur les corporations musulmanes d'artigans et de commerçants au Maroc* (1925); Le Chatelier, *Notes sur les villes et tribus du Maroc en 1900* (1902); Brunel, *Essai sur la confrériereligieuse des ʿAissâouâ au Maroc* (1926); Bel, *Histoire d'un saint musulman vivant actuellement à Meknès* (*R H R*, 1917): Lens, *Derrière les vieux murs en ruines* (1922); ayn mll., *Pratiques des harems marocains* (1925); Arnaud, *Monographie de la région de Meknès* (1914); Beaugé ve Joleaud, *Étude tectonique de la région de Meknès* (*Bull. Soc. Géol. de France*, 1922); *Mémorial du service géographique de l'armée. Description géométrique du Maroc.- Parallèle de Meknès* (1926). (C. FUNCK-BRENTANO.)

MEKRÂN. MAKRĀN, Belûcistan'ın sâhil bölgesi olup, aş.-yk. 59°—65° 35′ şark tûlleri arasında ve iç kısımda 27° şimâl arzının bir az ötesindeki Siyāhān dağ sırasına kadar uzanır. Yunanlılar bu memleketi Gedrosia ismi ile tanırlardı ve memleket „balık yiyenler" (*ichthyophagi*) ile meskûn idi. Memleketin bugünkü ismini yukarıki kelimenin farsça tercümesi olan *māhī-ḫurān*'dan çıkartmak sâdece bir hayâl eseri olup, bu ismin menşe'i, daha muhtemel olarak, dravidceye kadar çıkar.

İran efsânesine göre, iranlı Kayḫusrav, memleketi turanlı Afrāsiyāb'dan aldı. Kurus (Cyrus) ve Semiramis buradan geçtiler. 325 (m. ö.)'te İskender, Hindistan seferinden dönerken, bu memleketten geçti ve burası daha sonraları Sâsânîlerin hukmüne girdi ise de, bâzan Sind havâlisindeki hindû devleti tarafından da zaptedildi. Memleket islâm devletinin ḫalîfeler devri başındaki hızlı genişlemesi sırasında, araplar tarafından ilhâk olundu. Muḥammed b. Ḳāsim 711 (m. s.)'de Makrān'ı geçerek, Sind'i istilâ etti ve Sind nehrinin şarkında ilk müslüman devletini kurdu. Marco Polo 1290'da burayı muhtemelen müslüman bir reisin müstakil idâresi altında Hindistan'ın en garp kısmı olarak zikretmektedir. Yerli kabîleler, Giçkīlerin gelip de, onları Hindistan'dan kovuncaya kadar, memleketi idâre ettiler ise de, İran hukümdarları Makrān'ı Kirmān eyâletinin geniş sâhası içinde yer alan Belûcistan'ın bir kısmı olarak sayarlardı. XVIII. asrın ortasında Kalāt'ın Aḥmedzay hanları memlekete hâkim oldular ve 1879'da miralay Goldsmid İran'a âit olan Makrān ile Kalāt (Belûcistan) hanına tâbî bulunan şarkî Makrān adasındaki hudûdu tahdit etti ise de, ingiliz-ler eyâletin başlıca kabîleleri olan Gickī, Nūşīravānī, Bizancan ve Mīrvārī kabîleleri ile aralarında vukûa gelen mücâdeleleri yatıştırmak için, sık-sık müdâhale etmek mecbûriyetini duymakta idiler. Memleketin çiftçileri beluçlardan mürekkep olup, ictimâî bakımdan daha aşağı bir seviyedeki kabîleler, msl. balıkçılar, ayrı bir sınıf teşkil ederler.

Memleketin iklimi, irtifâa göre, değişir. Sâhil civarı dâimî olarak sıcak olmakla berâber, tahammül edilemeyecek bir hâlde değildir. Şarkî Makrān'a kendi ismini veren Kec'de kışlar kurak ve soğuk, yazlar gâyet sıcak geçer. Daha yükseklerdeki Panegūr bölgesinde kışlar çok soğuk ve yazlar ise, az sıcak geçer.

Bibliyografya: İbn Ḫurdāẕbeh, *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik*; al-İṣṭaḫrī, *Kitāb al-aḳālīm*; İbn Ḥavḳal, *Kitāb al-masālik va 'l-mamālik*; al-Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*; *Cambridge History of India*, I; Le Strange, *The Lands...*, s. 329 v. dd.; P. Sykes, *Persia* (Oxford, 1922), s. 59; bk. bir de mad. BELÛCİSTAN, *bibliyografya*.

(T. W. HAIG.)

MEKS. MAKS (A.), gümrük vergisi, arapçaya yabancı dilden alınmış bir kelime olup, ârâm. *maksā*, ibrân. *mekes* ve âsûr. *miksu*'dan gelmektedir. Bundan bir fiil *m-k-s* I, II, III ve tahsildar mânasına gelen *makkās* meydana getirilmiştir. Arap an'anesine göre (İbn Sīda), câhiliye devrinde bile *maks* adı verilen bir pazar-vergisi var idi; öyle ki, kelime arapçaya daha ilk zamanlarda girmiş bulunuyordu. Bu kelimeye, hicretin 1. yılının sonlarında arap papirüslerinde rastlanmaktadır.

Bilhassa Mısır'da *maks* kelimesinin tarihine âit safhalar Becker tarafından tetkik edilmiştir; burada onun verdiği mâlûmata dayanmaktayız. Eski fıkıh kitaplarında *maks* kelimesi *ʿuşr* mânasında kullanılmaktadır; *ʿuşr* tâcirlerden alınan $^1/_{10}$ nisbetinde bir vergi olup, sonradan gümrük resmi ile karıştırılmıştır. Ayrıca bu kitaplarda *maks*'e karşı bir muhâlefet göze çarpmakta ise de, sonradan kanûnî bir mâhiyet verilmiştir. Bununla berâber, kelime kötü bir mânada kullanılmağa başlamıştır: hadîste: *inna ṣāḥiba 'l-maksi fi 'l-nār* („*maks* tahsildarı cehenneme gidecektir") denilmektedir; Goldziher'e göre, yahudicede „gümrükçü" mefhûmu burada müessir olmuştur. Gümrük müessesesi islâm memleketlerinde Emeviler devrinin başlarında veya ondan az bir zaman önce kurulmuştur. Şeriat ahkâmı bütün islâm dünyası için bir gümrük sâhası istemesine rağmen, karada, nehirlerde ve deniz kenarlarındaki eski gümrük sınırları olduğu gibi kaldı. Mısır, Suriye ve Mezopotamya ayrı birer gümrük bölgesi teşkil etmekte idi. Gümrük vergisinin mıkdarı, şeriatça, eşyânın değerinden ziyâde şahıslara göre, yâni vergiyi ödeyen kimsenin dinine göre tâyin ediliyordu; fakat fi'liyatta eşyâya bağlı kalınıyor ve mal sâhibinin islâmiyete karşı olan durumu nazara alınmaksızın, rüchanlı vergi târifeleri tatbik ediliyordu. Gümrük târifeleri çok karışık ve derecelere ayrılmış idi; vergiler zamanla derece-derece *ʿuşr*'den *ḫums*'e kadar yükselmiştir.

Mısır *maks*'i ülkenin sınırında, al-ʿArīş'te ve ʿAyẓāb, al-Ḳuṣayr, al-Ṭūr ve Süveyş limanlarında (*savāḥil*) alınmakta idi; fakat Fusṭāṭ'ta, yâni hudutların içinde de ve Maks denilen bir yerde vergi ödemek gerekiyordu. Bu yer ismi, rivâyete göre, eski bir Umm Dunayn'in yerini almış ve sonradan Maks (= Kahire'de gümrük istasyonu) ile bir olmuştur. Bütün hubûbat, satışa çıkarılmadan önce, buradan geçmek mecbûriyetinde idi; hubûbatta muayyen bir ölçü başına 2 dirhem ve ufak-tefek de masraf (*lavāḥiḳ*) alınmakta idi. En eski devirde *maks* idâresi hakkında kat'î bilgimiz yoktur; bununla berâber hicretin birinci yılı sonlarında papirüslerde ve kitaplarda *ṣāḥib maks Miṣr*'dan bahsedilmektedir.

Maks mefhûmu, bütün ufak resimler, bilhassa halkın adâletsiz olduğundan, nefret ettiği vergiler, yukarıda bahsi geçen kötü mânası üzerinde durulmak suretiyle, *makās* tâbiri ile ifâde edildi ve Fâtımîler devrinde genişledi. Bu türlü tesâdüfî vergiler, islâmiyetin daha ilk asırlarında, geçici olarak, konuldu. Bunları ilk olarak bir sistem hâline sokan, her kesin korktuğu hazîne müdürü ve Aḥmed b. Tolun'un meşhûr düşmanı, Aḥmed b. al-Mudabbir oldu. Yalnız toprak vergisini arttırmak ve otlak, balık avı ve soda inhisarı gibi, üç büyük inhisar te'sis etmekle (bunda romalıların eski vergilerini ele alıyordu) kalmadı, aynı zamanda *maʿāvin* ve *marāfiḳ* adı verilen ve *hilālī*, yâni kamerî senelere göre, ödenen vergiler arasına sokulan bir çok ufak vergiler de koydu (*maẓālim, ḥimāyāt, rimāyāt, mustāʾcarāt*). Bu türlü ufak-tefek mezâlim zamanla halk üzerindeki tazyikın belli-başlı şekli ve Mısır

'ın iktisâdî çöküşünün en mühim sebebi oldu; hiç bir şeyin vergi dışında kalmadığı, *mukūs* 'un zeâmet olarak verildiği, „felâketin umûmî bir hâl aldığı" (*vā 'ammat al-balvā*) Memlûkler zamanında bu mezâlim son mertebesine varmış idi. Her ne kadar bu ufak vergiler (inhisarlar hâriç) islâhatçı hükümdarlar tarafından dâimâ kaldırılmış ise de, *ibṭāl al-mukūs* (diğer tâbir ile *radd, musāmaḥat, isḳāṭ, waḍ', raf' al-mukūs*), denilebilir ki, bir hükümdarın bâriz meziyetlerinden biri sayılırdı. Msl. rivâyete göre, Aḥmed b. Tolun bu vergilerden bir kaçını kaldırmıştır. Onun ardından Ṣalāḥ al-Dīn, Baybars, Kalavun, oğulları Ḫalīl, Nāṣir Muḥammed, Aşraf Şa bān, Barḳūḳ, Çakmak da aynı şeyi yapmışlardır. Maḳrīzī 'de Ṣalāḥ al-Dīn 'in kaldırdığı *mukūs* 'un uzun bir listesi vardır; Ḳalḳaşandī 'de *musāmaḥāt* tâbirine rastlanmaktadır; bunlar vergileri kaldırmak veya vâliler tarafından Memlûk sultanlarına gönderilen ve ilân edilen vergileden ahâliyi affetmek için yazılı buyuruklar idi; bunlarda oldukça etraflı hükümler var idi; diğer taraftan daha kısa emirnâmeler taş üzerine kazılırdı ve bu sonuncuları van Berchem 'in neşrettiği kitâbeler arasında görmek kabildir. Tabi'î, vergilerin kaldırılmasını iyi bir idâre usûlünün alâmetleri olarak kabûl etmek yanlıştır. Tam tersine, dâimâ tekrarlanan bu vergi kaldırmaları da bu ara, sûiistimâllerin yeniden başlamış olduğunu gösterir. Maḳrīzī (I, 111) kıptîlere karşı o meşhûr tenkidini şöyle bitiriyor: — „Bugün de vezîrin murâkabesi altında olan, fakat devlete hiç bir şey te'min etmeyen *mukūs* vardır; bunlar şahsî menfaatleri için, diledikleri gibi faydalanan kıptîlerden başkasına yaramıyor".

Aynı devirde ve aynı yerde tahsil edilmeyen *mukūs* 'un sayısız çeşitleri arasında şunları sayabiliriz: evler hamamlar, fırınlar, değirmenler ve bahçeler için *hilālī* vergiler; Kahire 'de Cīza 'nin „huhûbat iskelesinde" (*sāḥil al-ġalla*) alınan liman resimleri ve „tersâne" (*ṣinā'a*) civarında, her gemiden ayrı alınan vergiler; „eşyâ ve kervanlar" (*badā'i' va ḫavāfil*), bilhassa develer, atlar, katırlar, boynuzlu hayvanlar, koyunlar, tavuklar, köleler, et, balık, tuz, şeker, biber, yağ, sirke, bayır turpu, yün, ipek, bez pamuk, kereste, toprak çanak-çömlek, kömür, halfa otu, saman, kına, üzüm ve yağ ezme âletleri ile debbâğ mâlzemesi üzerinden alınan vergiler, koyun, hurma, keten için alınan simsarlık (*samsara*) vergisi; bir de *rusūm al-vilāya* denilen pazar, meyhâne, umûmhâne v.b. vergiler. Muhâfızlar esirlerin varını-yoğunu alabilirlerdi; zâbitler askerlerinin topraklarında yiyip-içme hakkına sâhip idi; köylüler efendileri nâmına angarye görürler ve onlara hediyeler verirlerdi (*barāṭīl, hadāyā*); bâzı me'mûrlar (*ṣādd, muḥtasib, mubāṣirūn, vulāt*) da hediye kabûl ederlerdi; bir sefer esnâsında, tâcirler husûsî bir harp vergisi öderlerdi ve mirasın üçte biri devlete âit idi; zafer elde edildiği haber verildiği ve bir de Nil yükseldiği zaman vergi alınırdı; baş vergisi dışında, *ẕimmī* de ordunun iâşesine yardım etmeğe mecbûr idi; merkad-i 'Īsā 'ya giden hacılar Kudüs 'te bir vergi öderlerdi; husûsî vergiler su bendlerinin bakımını te'min ederdi.

Mısır dışında da, pazar ve gümrük resmi olarak, *maks* 'ten bahsedilmektedir; msl. şimâlî Afrika 'da Cidde (krş. Dozy, *Suppl.*, II, 606) 'de İbn al-Ḥācc (III, 67) tarafından *musāmaḥat maẓālim* 'den bahsedilmekte ise de, *mukūs* tâbirini bu mânada kullanılmamaktadır.

Bibliyografya: İbn Mammātī, *Ḳavānīn al-dawāwīn*, s. 10—26; Maḳrīzī, I, 88 v.dd., 104 - 111; II, 267; Ḳalḳaşandī, III, 468 v.dd. (= Wüstenfeld, s. 169 v.dd.); XIII, 30 v. dd., 117; Becker, *Papyri Schott-Reinhardt*, s. 51 v.dd.; ayn. mll., *Beiträge zur Geschichte Ägyptens*, s. 140—148; ayn. mll., *EI*, alm. II, 15; ayn. mll., *Islamstudien*, I, 177, 267, 273 v.d.; van Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, I, 59, 560; II, 297, 332 v. dd., 374, 377[1], 384; Mez, *Renaissance*, s. 111 v. dd., 117; Heffening, *Fremdenrecht*, s. 53 v. dd., 107 v. dd.; Bowen, *'Alī b. 'Īsā*, s. 124; Wensinck, *Handbook*, s. 228; Fagnan, *Additions*, s. 165; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān*, IV, 606, mad. *Maks*; İbn Faḍl Allāh al-'Omarī, *Masālik al-abṣār* (trc. Gaudefroy-Demombynes), Paris, 1927, I, 170.

(W. BJÖRKMAN.)

MEKTEP. MAKTAB (A.), asıl mânası „yazı yazma öğrenilen yer" olup, müslümanlarca bir çocuğun en önce *Kur'an* öğrenmesi lâzım geldiğinden, hakikatte „*Kur'an* öğrenilen yer" mânasına gelmektedir. *Maktab* (cem. *makātib*) kelimesi arapçada yalnız yazı dilinde mevcuttur. Bu şekli ile arap lehçelerinde görülmez. Konuşma dilinde, bilhassa Kahire ve Tunus 'ta, tercihan *kuttāb* kelimesi kullanılır. *Kuttāb* 'a orta çağda İbn al-Ḥācc al-'Abdarī (bk. *bibliyografya*) 'nin eserinde rastlanır; fakat Fas 'ta ve Cezayir 'de kullanılmamaktadır.

Kur'an mektebinin başka isimleri de vardır. Cezâyir, Tlemsen, Cezâyir Tell bölgesinin bâzı kasabalarında, Fas, Rabat ve Sale 'de *msīd*; Tanca, El'arîş, Konstantin, Oran, Fas ve Cezayir Tellerinin bâzı kasabalarında *cāma'*; Cezâyir bedevîlerinde *ṣrī'a*, Fas Cebâlalerinde: *M immra*; Curcura kabîlelerinde; *ṣima'mert*; Safi 'de: *maḥẓār*; Endülüs 'te: *maḥaẓra*;

(bu son şekil Senegal 'de bugün de kullanılmaktadır).

Kur'an mektebi muhtelif yerlerde bulunmaktadır. Afrika göçebelerinde, köyün ortasına kurulan ve aynı zamanda câmi vazifesini de gören bir çadır mektep olarak kullanılır. Şehirlerin bir çoğunda ise, alt katta ve çok defa karanlık, rutûbetli ve havasız bir oda buna tahsis edilir. Kahire 'de *Kur'an* mektebi umûmî bir binânın üst kısmında, ekseriyâ bir çeşmenin üstünde bulunur. Fas 'ta *msīd* 'lerin çoğu, sokağa nazaran, daha yüksek bir seviyededir. Fas ve Kahire 'deki mekteplerin mimarî tarzının tetkike değer bir husûsiyeti vardır. Cephe, kapı ve umûmiyetle geniş olan pencereleri oymalı tahtalar ile süslenmiştir.

Kur'an mektebinin içinde ekseriyâ hiç tezyinat yoktur. Yere hasırlar serilmiştir. Duvarlar yerden 1,5—2 m. yüksekliğe kadar, aynı cins hasır ile kaplıdır. Tahta veya taş bir kerevet hocaya kürsü vazifesini görür. Bir köşede talebelerin taş-tahtalarını yıkadıkları *mḥī* denilen su dolu bir kap vardır.

Kur'an mektepleri şehrin muhtelif mahallelerine dağılmıştır. Peygamber çocukların ve delilerin câmilerden uzaklaştırılmalarını istediği için (krş. *Madḫal*), bu mekteplere câmi yakınlarında pek rastlanmaz. Bunun aksine olarak, *Kur'an* mekteplerine bâzı evliyânın hâtırasına yapılan türbelerde veya tarîkat mensuplarının toplantı yeri olan tekkelerde (*zāviya*) rastlandığı nâdir değildir. *Madḫal* 'e göre, bu mekteplerin işlek sokaklarda yapılması câiz olup, tenhâ yerlerde ve sapa sokaklarda yapılmaması gerekmektedir. Kasabalarda *Kur'an* mektebi câmi vazifesini gören binânın odalarından birinde bulunur. *Kur'an* mekteplerinin binâları *ḥubus* veya *vaḳf* emvâlindendir. Bâzı zenginler evlerinin medhalinde, kendi çocukları ile komşu ve dostlarının çocukları için *Kur'an* mektepleri açmaktadırlar.

Bu mekteplerin hocasına Fas şehirlerinde *fḳīh* veya *fḳī* (*faḳīh*), şimâlî Afrika köylerinde *ṭāleb*, Tunus ve Sāḥel bölgesinde bâzan *muddeb* ve *ṣīḥ* denilir; Tlemsen 'de, Cezâyir şehirlerinde de rastlanan *derrār* tâbiri kullanılmaktadır. Hocanın bütün mâlûmatı, umûmiyetle, *Kur'an* 'ı tam olarak bilmesinden ibârettir. Fakat kendisi bu metni ne anlamakta, ne de tefsir edebilmektedir. Sarf ve nahive vâkıf olmadığı gibi, dinî mâlûmatı bakımından da pek zayıftır. Hocaların en mâlûmatlıları, *Kuran* 'ın 7 *ṣayḫ al-rivāya* 'nin koyduğu usûllere göre, 7 türlü kırâatinin ancak bir kaçını öğrenebilenlerdir. Bâzı şehirlerde kızlar için de mektepler bulunur. Fakat bunlar nâdirdir. Bu mekteplerin hocalarına *faḳīha* veya *fḳīha* (Fas) denilir. Talebelere şehirlerde *tilmīẓ*, kasabalarda *gendūz*, Fas şehirlerinde *mḥāẓrī* denilir. Yaşları 6—18 arasındadır. Kız mektepleri bulunan yerlerde bu mekteplere 6 yaşından küçük olan erkek çocuklar da gönderilir.

Bu mekteplerde, hiç bir tefsir yapılmadan, yalnız *Kur'an* okunur. Burada güdülen gâye talebelerin *Kur'an* 'ı ezberlemeleridir. İbn Ḫaldūn, *Muḳaddima* 'sinde, kendi zamanında İspanya ve Tunus mekteplerinde çocuklara *Kur'an* öğretmeğe başlamadan önce, okuma, yazma ve arap dili öğretildiğini ve bunu çocukların, güçlük çekmeden, öğrendiklerini, Magrib 'in geri kalan yerlerinde ise, çocukların başlangıçtan itibâren sâdece *Kur'an* ezberlemeğe mecbûr tutulduklarını söylemektedir. Şimâlî Afrika 'da bugün de umûmiyetle bu son şekil cârîdir. *Kur'an* öğrenmek ve anlamak için okunmaz. *Kur'an*, onu bilenlere âhirette vâdedilen mükâfattan ve kelâmullahın bereket ve fazîletinden istifâde etmeleri için, ezbere öğretilir.

Çocuk mektebe başlayınca, kendisine bir tahta levha verilir ve bunu suda eritilmiş beyaz ve ince bir boya (*ṣanṣal*) ile sıvaması öğretilir. Levha güneşe veya ateşe tutularak, kurutulduktan sonra, hoca üstüne kalem ile veya kamış kalem ile, mürekkebe batırmadan, elifbânın bütün harflerini yazar; böylece boya tabakası kalkar ve oyuk bir şekilde harflerin şekilleri kalır. Talebe, yanmış yünden yapılan mürekkebe batırılmış kalem ile bu harflerin üstünden geçer. Böylece çocuk harflerin isimlerini ezberlemiş ve aynı zamanda hocanın tahta üzerinde her şeklin hangi harfe tekabül ettiğini göstermesine lüzûm kalmadan, kelimelerin isimlerini ve şekillerini ezberlemiş olur. Böyle bir usûl ile bir çocuğun okuma öğrenmesi için, 2—3 sene fedâ etmesine şaşmamalıdır.

Çocuk kelimelerin imlâsını öğrenince, hoca ona *Kur'an* 'ın âyetlerini yazdırır. Çocuk bunları birer-birer yazar. Birini yazmağı bitirince, yazdığı son kelimeyi ilâve ederek: — *N'am yā sīdī* — der. O zaman hoca, sonraki âyeti yazdırır ve tahta levha tamâmen doluncaya kadar, âyetleri yazdırmağa devam eder. Bu da bitince talebe sınıfın arkasına gider ve yazdıklarını yüksek sesle okuyarak ve vücûdunu öne — arkaya sallayarak, ezberlemeğe koyulur. Ezberlemesi bitince, hocasına okur. Hoca beğenirse, levhasını silmesini söyler. Talebe mektebin bir köşesinde duran kapta (*mḥī*) levhasını yıkar, sonra yine çamur ile sıvar ve hocası ile tekrar aynı şeyleri yapmağa başlar. Hocanın önünde 30—40 kadar çocuk bulunduğu, hepsinin de *Kur'an* 'ın

ayrı-ayrı yerlerinde olduğu ve hocanın da tek başına ders verdiği düşünülür ise, en zekî talebenin bile, *Kur'an*'ı sonuna kadar, cesâreti kırılmazsa, öğrenmek için bir çok sene okuması gerektiği anlaşılır.

Kur'an tahsili *Fātiḥa* sûresi ile başlar. Sonra son sûreye, ondan sonra sondan bir evvelki ve iki evvelki sureye geçilerek, geriden doğru ikinciye, yâni *Baḳara* sûresine kadar gelinir. Böylelikle *Kur'an*, geriden başa doğru, öğrenilmiş olur. Bu usûl, *Fātiḥa* sûresi bir yana bırakılacak olursa, *Kur'an*'ın umûmiyetle en kısa sûreleri sona gelmek üzere, sûrelerin uzunluklarına göre, tanzim edilmiş olması ile izah edilir. Namazda mü'min kısa sûrelerden birini okuduğuna göre, *Kur'an* tahsilinin sonraki sûrelerden başlamasında fayda vardır. *Kur'an* okumak ve ezberlemek için, *ḥizb* denilen 60 müsâvî kısma taksim edilmiştir. Her *ḥizb* 4 çeyreğe (*rbaʿ*), her çeyrek 2 sekizliğe (*ṯumn*), her sekizlik 2 on altılığa (*ḥarrūba*) taksim edilmiştir.

Kur'an mektebinin proğramı şöyle tesbit edilmiştir: hoca ve talebeler sınıfa, hiç değilse âdet olarak, gün doğarken gelirler. Yemek zamanına kadar, hiç durmadan, çalışırlar; yemek için bâzıları evlerine gidip, hemen gelirler; bâzıları yemeklerini mektebe getirip, sınıfta veya dışarıda yakın bir yerde yerler. Hoca dışarı çıktığı zaman, yerine büyük talebelerden biri geçer. Çalışmalara gün batıncaya kadar devam edilir. Bundan sonra her kes, yemek için, evine gider ve ekseriyâ, yatsı namazına (*ṣalāt al-ʿiṣā*) kadar tekrar mektebe gelir. Hiç teneffüs yapılmaz. Dinlenme vakitleri hep birlikte Peygamber için kasîdelerin okunduğu anlardır.

Magrib'de mektepler çarşamba günü öğleden itibâren, cuma günü öğleye kadar tâtil edilir. Rivâyete göre, bu perşenbe tâtilini halîfe 'Omar (ilk *Kur'an* mekteplerinin kurucusu) emretmiştir. Bunu da şöyle izah etmektedirler: Filistin fethinden dönen müslüman birliklerinin zafer dönüşleri bir perşenbe gününe rastlamış ve talebeler bu şenlikte hazır bulunmak için, tâtil edilmişlerdi; halîfe 'Omar perşembe gününün bundan böyle talebe için istirahat günü olmasına karar vermiştir. Hicaz'da tâtil günü salıdır (krş. W. Marçais, *Textes Arabes de Tanger*, s. 184, not 2). Mektepler, bundan başka, dinî bayramlar münâsebeti ile ve ramazanda bir veya iki hafta tâtil edilir; bu hususta her memleketin kendine mahsus âdetleri vardır (bk. Michaux-Bellaire, *Archives Marocaines*, XVII, 77 v.dd.).

Mektepli çocuk *Kur'an*'ın muayyen bir kısmını, birinci sûresini, kitabın dörtte birini, yarısını, tamâmını ezbere öğrenince, âilesi bir ziyâfet verir; buna bütün talebeler, hoca, ekseriyâ mahallenin diğer hocaları ile diğer muhtac kimseler iştirâk ederler. Bu ziyâfetlere muhtelif memleketlerde *ḫātma*, *sulka* veya *taḫrīca*, bâzan da *ḥādḳa* denilir. Bu tâbirler, bâzan *Kur'an*'ın muayyen bir kısmının, bâzan da tamâmının ezberlenmesi münâsebeti ile kullanılır. Ziyâfet münâsebeti ile hoca talebenin levhasını rengâ-renk boyar. Levhanın üstünde bir kaç âyet yazılıdır. Alay hâlinde merâsimin kahramanı olan çocuğun evine gidilir. Burada *Kur'an*'dan bâzı sûreler okunur ve sonra birlikte yemek yenir. Yemekten sonra, gerek oradakilerden, gerek âile dostları ile akrabâların evlerinden para toplanır ve bu çocuğun hocasına, maaşına ilâveten, verilir.

Kur'an mekteplerinde inzibat, bedenî cezâlar ile te'min edilir. Hocanın elinde uzun bir değnek vardır ve bununla dikkatsiz talebeye hafifçe veya sertçe vurur. Suçların cezalandırılması için, suçlunun tabanına muayyen sayıda değnek ile vurulur. Bunun için, çocuk bacakları birbirine bitişik ve havaya kaldırılmış olarak, sırt-üstü yatırılır; büyük talebelerden biri çocuğun ayaklarını yakalayıp, kaldırır ve hoca elindeki değneği çocuğun ayaklarına indirir. Eğer çocuk çok kuvvetli ise ve arkadaşları onu istenilen vaziyette tutmakta zorluk çekiyorlar ise, ayakları bir tahtaya (*falaḳa*) bağlanır ve bunu da iki arkadaşı kaldırır. Bu bedenî cezâlar (bk. bilhassa *Madḫal*), anababaların rızâsı ile, tatbik edilir. Âileler, çocukları mektep dışında işledikleri suçlar için cezâlandırmağı da hocalara havâle ederler.

Esâs itibârı ile hocanın vazifesi çocuklara iyi bir terbiye, yâni tamâmen dinî bir terbiye vermekten ibârettir. Hoca, hiç değilse garp düşüncesi bakımından, bu vazifeyi gâyet fenâ bir şekilde îfâ etmektedir. Au'anevî *Kur'an* tedrîsinden elde edilen neticeler umûmiyetle tatmin edici değildir. Mektepte geçen uzun ve yeknasak senelerden sonra, çocuk çok defa *Kur'an*'ın ancak bir kısmını öğrenir ve tıpkı hocası gibi, doğru dürüst bir mektup yazmak veya bir kitap okumaktan âcizdir. Umûmî tahsilin geniş mânada yaygın olduğu memleketlerde, *Kur'an* mekteplerinin, halkın dindarlığına rağmen, ehemmiyetini kaybettiği görülmektedir. Çocuk oraya ancak bir kaç sûre öğrenmek için gönderilmekte, sonra oradan alınıp, ilk mektebe verilmektedir. Hattâ çocuk *Kur'an* mektebine, çok defa, ilk mektep saatleri dışında ve sâdece bir veya iki sene devam etmektedir. Bunun aksine olarak, halkı geri ve koyu mutaassıp olan memleketlerde, *Kur'an* mektepleri çoktur ve bunlara çok sayıda talebe devam eder.

Bâzı memleketlerde, *Kur'an* mektebi talebeleri, yaşlarının ve *Kur'an* bilgilerinin verdiği vasıflar dolayısı ile, bir takım ictimâî merâsime katılmaktadırlar. Perşembe günleri, hocaları ile birlikte, yeni gömülmüş olanların mezarlarına gidip, hep bir ağızdan *Kur'an* okurlar. Her hangi bir kadın doğurmakta güçlük çekerse, mektebin talebeleri, dört talebenin dört ucundan tuttuğu bir örtünün arkasından duâlar okuyarak, şehri dolaşırlar. Örtünün ortasında bir yumurta vardır; geçenler örtünün içine para atarlar ve kadın hakkında iyi temennîlerde bulunurlar. Yine talebeler taş tahtaları ellerine alarak, zaptedilen bir şehir veya yenilen bir kabîle için, gâlipten şefâat istemeğe giderler. Kuraklık zamanında alay hâlinde yağmur duâsına çıkılırken, *Kur'an* mektebi talebeleri de buna iştirâk ettirilmektedir.

Kur'an öğretme teşkilâtı iptidâîdir. Şehirlerde mekteplere, nazarî olarak, *kadı* nezâret eder; hakikatte ise, *kadı* ancak hocadan şikâyet edildiği zaman, mektep işlerine karışır; aşîretlerde bu hususta *kadı*'nın yerini *ḳā'id* tutmaktadır.

Hoca çok defa memleketin yabancısıdır; ekseriyâ şehirli olmayıp, köylüdür. Şehirlerde hoca çocukların ana-babalarından pek az bir aylık alır; çarşamba günleri çocuklar, mektepten giderken, ona bir mıkdar para bırakırlar. Hocalar, bayram ve tâtiller dolayısı ile de, bâzı hediyeler alırlar; aynı zamanda muska yazıp, ötekine berikine de satarlardı.

Köyde *ṭāleb*'e para yerine zahîre verilir. Talebelerin evebeyni hocayı münâvebe ile misâfir ederler; ona muhtelif vesîleler ile yumurta, yağ, buğday, kuzu verirler, veya köyün müşterek malı olan bir yer onun için ekilir ve mahsûlü toplanıp, kendisine verilir. Hocanın hizmetine karşılık ücretinin para olarak verilmeyip, zahîre olarak verilmesi, köy ve kasaba mümessilleri ile *ṭāleb* arasında hakikî bir mukavele mevzûudur. Bu takdirde hocaya *ṭāleb muṣāriṭ* denilir. Mektep hocası ayrıca kasabanın imâmıdır, ölüleri yıkar, cenâzeye âit bütün işleri görür; aynı zamanda terzilik yapar ve icâbında mektup ve diğer yazıları kaleme alır. Hulâsa, *Kur'an* hocası, her kesten saygı görmekle berâber, gâyet fakirâne bir hayat sürer. Bir hocanın seçilmesi, ekseriyâ şöhretine bağlıdır. Şehirlerde yalnız âilelerin, köylerde ise, *camāʿa*'nın rızâsı ona vazifesini icrâ etmek hakkını verir.

Kur'an tahsili, mâhiyeti itibârı ile, son zamanlara kadar, islâmiyetin ilk günlerindeki durumunu muhâfaza etmiş görünmektedir.

Bibliyografya: Abū Bakr Abdesselam, *Usages de droit coutumier dans la région de Tlemsen*, s. 88—90; Alarcon, *Textes en dialecto vulgar de Larache*, s. 22; *Archives Marocaines*, I, 243 v.dd.; III, 397; V, 431; VI, 327 v.d.; VIII, 113—120; XVII, 77—98; XVIII, 307—313; *Archives bérbères*, I, 216; Balġīti, *al-Ibtihāc bi-nūr al-sirāc*, I, 261; Budgett Meakin, *The Moors, a comprehensive description*, s. 303; Clermont, *L'arabe parlé tunisien*, s. 218; Delphin, *Recueil de textes pour l'étude de l'arabe parlé*, s. 323, 343, 346, 357; Desparmets, *L'arabe dialectal, 2ème période*, s. 29 v.d.; ayn. mll, *L'arabe dialectal, classe de cinquième*, s. 193; Destaing, *Etude sur le dialecte berbère des Aït Seghrouchen*, s. LXI; Eidenschenk ve Cohen Solal, *Mots usuels de la langue arabe*, s. 4, 7, 8, 12; Hanoteau ve Letourneux, *La Kabylie*, II, 107 v. dd.; Hard ve Brunot, *L'enfant marocain*, s. 65 v.dd.; Houdas, *L'islamisme*, s. 75; İbn al-Ḥācc al-'Abdarî, *Kitāb al-madḫal*, II, 93 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *Prolégomènes* (trc. de Slane), II, 285 v.dd.; Lane, *Sitten u. Gebräuche d. heutigen Egygter* (trc. Zenker), I, 50 v.dd. ve fasıl 27; Leo Africanus (nşr. Schefer), II, 132; Lévi-Provençal, *Textes arabes de l'Ouargha*, s. 188, mad. *Cāmaʿ*; W. Marçais, *Le dialecte arabe parlé à Tlemcen*, s. 242; ayn. mll., *Textes arabes de Tanger*, s. 184, not 1 ve 2; ayn. mll. ve 'Abderraḥmān Guiga, *Textes arabes de Takrouna*, s. 331, not 22; Masqueray, *Formation des cités chez les sédentaires de l'Aurès et de la Grande Kabylie*, s. 230 v. dd., 288; Michaux-Bellaire, *Maroc* (Buisson, *Nouveau dictionnaire pédagogique*, Mouliéras, *Le Maroc inconnu*, II, 49; *R M M* (1909), VII, 85; (1911), XV, 422 ve 452. (L. BRUNOT.)

Türkiye'de bu nevi mekteplere **Sıbyan mektebi** denilirdi. Cümhûriyet devrine gelinceye kadar, bu mekteplere 4—7 yaşlarındaki kız ve erkek çocuklar (*ṣabî*) devam ederlerdi. Hemen her mahallede bir tâne bulunduğu için, bu mekteplere, halk dilinde **mahalle mektebi** ve çoğu taştan yapılmış olduğundan da **taş mektep** adı verilirdi. Mehmed II. kendi adını taşıyan câmiin etrafında **semâniye** ile **tetimme** medreselerini kurduğu zaman, bunların yanında bir de, öksüz ve yoksul çocukları okutmak için, bir **sıbyan** mektebi yaptırmış idi. Türkçe vakfiyesinde *dār al-taʿlīm* ve arapça vakfiyesinde de mektep adı ile anılan bu

müesseseye, sonradan *maktab*, *mu'allimḫāna*, *maktabḫāna* gibi isimler de verilmiştir. Sıbyan mektebleri pâdişahlar tarafından yaktırıldığı gibi, vâlide sultanlar, büyük devlet memurları ve iyilik-sever kimseler tarafından da kurulmakta idi. Belli bir teşkilâta ve müşterek bir tedris ve terbiye sistemine bağlı olmayan bu mektepler, husûsî vakıfların gelirleri ile ve bu vakıflarda konulmuş şartlara göre idâre edilirdi. Sıbyan mekteplerinin çoğu câmi veya mescidlerin yanında yapılırdı. Pâdişah mektepleri çok zaman imâretlerin [b. bk.] yanında olduğu için, talebeler aş-ocağından parasız yemek yerlerdi. Diğer kimselerin yaptırdıkları mektepler ise, bu türlü kolaylıklardan faydalanamadığı için, talebeye ayrıca yemek parası verilirdi. Meşrutiyete kadar ilk tahsil için devlet bütçesinde tahsisat bulunmamakta idi. Bu itibarla sıbyan mektepleri, vakıfların geliri dışında, çocuklardan haftalık almak suretiyle işleyen, husûsî mâhiyette birer mektep olarak devam etmişlerdi.

Sıbyan mektepleri, ekseriyetle, üstü kubbeli altı hasır döşeli geniş bir oda ile bunun yanı başında hoca ile kalfanın (*ḫalîfa*) oturdukları küçük bir odadan ibâret idi. Talebeler yerde, minder üstünde diz çökerek otururlardı. Gerek talebenin, gerek hocanın önünde birer rahle bulunurdu.

Hoca bir sedirde otururdu. Bir tarafında falaka, bir tarafında deste-deste değnekler, bir köşede de 3—4 arşın boyunda, uzaktaki çocukların başına indirmek üzere, ince uzun bir sırık bulunurdu. Ayrıca çocukların girip-çıktıklarını tesbit etmek için hocanın görebileceği bir yerde, duvarda asılı, bir tarafında *geldi*, öte tarfında da *gitti* yazılı „geldi gitti" tahtası var idi.

Bayezid II.'in kendi adını taşıyan câmiin cenup tarafında yaptırdığı mektebin vakfiyesindeki „mektephânede muallim ve halife olanlar tâlim-i kelâm-ı kadîm ve Kur'an-ı azîm ederler" yollu ifâdeden anlaşıldığı üzere, sıbyan mekteplerinin gâyesi, çocuklara *Kur'an* okumasını öğretmek idi. Mehmed II, ve Bayezid II.'den sonra mektep yaptıranlar da bu gâyeye bağlı kalmışlardır. Tanzimata gelinceye kadar, sıbyan mekteplerinde, arapça elifbe, *Kur'an*, tecvit ve ilm-i hâl okutmaktan ve namaz kılma usûlü ile namazda okunacak âyet ve duâları ezberletmekten öteye gidilememiştir. Her ne kadar, Mahmud I.'un annesi ve Abdülhamid I. tarafından yaptırılan (1781) sıbyan mekteplerinde yazı, hattâ kitâbet derslerine de yer verilmiş ise de, bu teşebbüs umûmî bir mâhiyet almamıştır. Sıbyan mekteplerinde asırlarca „elifbe cüz'ü" okutulmuştur; adına *supara* da denilen ve tertibi 'Alî 'ye izâfe edilen bu alfabe, sırf arapça metinleri okumak gâyesi göz önünde tutularak hazırlanmış olup, talebeye türkçe okunmasını öğretemediği gibi, doğru-dürüst *Kur'an* okunmasını da öğretememekte idi.

Mahmud II. tarafından 1824'te ısdar olunan „tâlim-i sıbyan hakkındaki ferman", her şeyden evvel, dinî zarûretleri öğretmeği şart koşmakta ve okuma prağramını şöyle tesbit etmekte idi: mektep hocaları mekteplerde bulunan çocukları bir güzel okutup, *Kur'an* tâlim edecekler, ondan sonra da, her bir çocuğun haysiyet ve istidadına göre, tecvit, ilm-i hâl gibi, risâleler okutmak suretiyle, islâm şartlarını ve din akidelerini öğretecekler idi. Tanzimatın ilânından bir müddet önce (1838), umûrnâfıa meclisince, mevcut mektepleri bir düzene koymak gâyesi ile, hazırlanan bir lâyiha (bk. İhsan Sungu, *Tevhîd-i tedrisat*, *Belleten*, nr. 7—8, s. 400 v.d.) sıbyan mekteplerini, küçük ve büyük olmak üzere, ikiye ayırmakta ve bunların ders programlarını tesbit etmekte idi. Buna göre, küçük mahalle mektepleri, hece ve bir—iki hatim indirmek suretiyle, *Kur'an* öğretimine münhasır kalacak; câmilerin yanındaki daha büyük mekteplerde (Sınıf-ı sânî) ise, „mümkün mertebe kulak dolgunluğu olmak için", türkî inşa, *Tuḫfa*, *Nuḫba*, *Subḥa-i ṣibyān* gibi lûgatler ve Birgivî'nin akait risâlesi v.b. gibi ahlak kitapları, hatt ve kitâbet okutulacak idi. Sonradan bu lâyiha Dâr-i Şurây-ı Bâbıâlî'de ve Meclis-i ahkâm-ı adliyece bâzı değişikliklere uğrayarak, *Kur'an* hatmi 3 veya 6'ya çıkarılmış, ayrıca sarf ve nahiv derslerini de programlara koymuştur. İslâhata tâbî tutulan bu mekteplere r ü ş d i y e adı verilmiştir.

1846 tarihinde yayınlanan bir tâlimatnâme, sıbyan mekteplerinde okunacak dersler arasına harekeli türkçe, muhtasar ahlâk risaleleri, türkçe tecvit, türkçe ilm-i hâl ve yazı derslerini ilâve etmiştir. 1869 tarihli maârif-i umûmiye nizamnâmesi sıbyan mekteplerinde okutulacak dersleri şöyle tesbit etmiştir: elifbe, *Kur'an*, tecvit ve ahlâka dâir risâleler, ilm-i hâl, yazı, hesap, muhtasar Osmanlı tarihi, coğrafya ve faydalı bilgileri (*mâlûmât-ı nâfia*).

Sıbyan mekteplerine yazı dersleri çok sonra konulduğu için, defter, kâğıt ve kalem gibi, mâlzemeye uzun zaman ihtiyaç duyulmamıştır. Bu mekteplerde, yazı mâlzemesi olarak, taş-tahta ile kaleme ancak tanzimattan sonra rastlıyoruz. 1263 (1847/1848) tarihli çocukların tahsil ve terbiyelerinin nasıl olması lâzım geldiğine dâir, sıbyan mektepleri hocalarına verilen tâlimattan anlaşıldığına göre, talebeye yazı öğretmek için, padişah tarafından her mektebe lüzûmu kadar taş-tahta ile ile divit verilmesi kararlaştırılmıştır. Tatbik edilmediği anlaşılan bu tâlimattan 10 küsur yıl sonra mâarif nezâretinden sadârete yazılmış olan bir tezkirede (1858), İstanbul'da ve „bilâd-ı selâsede" mevcut 36 mektebin talebesine, hazîne tarafından, bir defaya mahsus olmak üzere, birer taş-tahta ve taş-kalem ile birer küçük divitin verileceği bildirilmiştir. Bu mekteplere kâğıt çok daha sonra girmiş olsa gerektir. Sıbyan mekteplerinde kullanılan kâğıtlar arasında bilhassa „çifte âharlı" (bk. C. E. Arseven, *Sanat ansiklopedisi*, İstanbul, 1943) bir çeşit yerli kâğıt zikre değer. Üzerine yazılan karalama yazıları hoca gördükten sonra, bu kâğıtlar karalama-tahtası üzerinde sünger ve bol su ile yıkanır, mürekkebi çıktıktan sonra kurutulur, tahta üzerinde m ü h r e adı verilen deniz hayvanı kabuğu sürtülmek sureti ile tekrar cilâlanır ve böylece aynı kâğıt bir çok defalar kullanılabilirdi.

Kız ve erkek çocukların muhtelit olarak devam ettikleri sıbyan mektepleri bulunduğu gibi, yalnız kız ve yalnız erkek çocuklara mahsus olanları da vardı. Bâzı muhtelit mekteplerde kız ve erkek talebeler yan-yana, bâzılarında ise, ayrı-ayrı otururlardı. Yukarıda bahsi geçen 1847 tarihli sıbyan mektepleri hocalarına dâir olan tâlimatta, muhtelit mekteplerde kız ve erkek talebenin yan-yana oturtulması terbiye usûllerine aykırı görülmekte ve aralarında fazla sohbet, ülfet ve ihtilâtı önlemek maksadı ile, birbirlerinden ayrı oturtulmaları tavsiye olunmaktadır. Yine yukarıda bahsi geçen 1858 tarihli tezkire ile, kız ve erkek talebeyi birbirinden ayırmak ve buna bir başlangıç olmak üzere, Sultan-Ahmed dâiresi dâhilinde bulunan 26 sıbyan mektebindeki kız ve erkek talebenin ayrılması, maârif nezâretince, sadâretten istenilmektedir.

Sıbyan mekteplerine başlama yaşı, kesin olarak, belli değildi. Anadolu'da çocukları 4 yaşında mahalle mektebine başlatmak âdet idi. İstanbul'da ise, bu yaş 5—6 arasında değişmekte idi. Tanzimattan evvel, çocukların her hangi bir meslek ve sanata başlatılmadan önce, mahalle mekteplerinde *Kur'an* okumağa ve ilm-i hâl öğrenmeğe mecbûr tutulmaları hakkında ara-sıra fermanlar çıkarılmakta idi. Bunlar arasında 1702'de şeyhülislâm Feyzullah Efendi'ye teblig edilen ferman ile 1240 (1824/1825) tarihinde İstanbul ve „bilâd-ı selâse" kadılarına gönderilen ferman dikkate değer. Mahmud II.'un ısdar ettiği tâlim-i sıbyan hakkındaki bu sonuncu ferman, para kazanmak gâyesi ile çocuklarını 5—6 yaşlarında mektepten alarak, çıraklığa veren ana ve babaları çocuklarını câhil bırakmakla suç'andırmakta ve çocukların bülûğa ermedikçe ve ilm-i hâl ile islâm şartlarını lâyıkı ile öğrenmedikçe, mektepten alınıp, usta yanına verilmesini yasak etmektedir. Bu fermandan 22 yıl sonra (1846) yayınlanan bir tâlimatnâmede, ana-babaların rızası ile 5 ve daha aşağı (yânî 4) yaşındaki çocukların sıbyan mekteplerine verileceğini, 6 yaşını bitiren çocukları mektebe vermeyenlerin cezalandırılacağını ve böyle çocukları tesbit için, me'mûrlar tâyin olunduğunu okuyoruz. Ayrıca 1868'de tebliğ olunan resmî bir beyan ile de kayıtsız ve şartsız her kesin 6 yaşındaki çocuğunu mektebe vermeğe mecbur tutulduğunu görüyoruz. Bununla berâber, zaman-zaman konulan bu mecbûriyet, msl. gelir noksanı ve ehliyetli hoca azlığı gibi sebepler yüzünden, tam olarak tatbik edilememiştir.

Sıbyan mekteplerindeki tahsil müddetine gelince, bunun 1846 tarihli mezkûr tâlimat ile 4 sene olarak tesbit edildiği görülüyor. 1869 tarihli maârif-i umûmiye nizamnâmesi de, bu müddeti 4 yıl olarak tesbit etmekte ve mektebe devam mecbûriyetinin, erkek çocuklar için 7, kız çocuklar için 6 yaşından başlayıp, 11 yaşına kadar süreceğini, esas olarak, kabûl etmektedir.

Sıbyan mekteklerinin hocaları, umûmiyetle medresede okumuş, çok zaman bir câmi veya mescidde imamlık veya müezzinlik yapan kimseler idi. Kız çocuklarına mahsus mekteplerin hocaları da, ekseriyâ ancak *Kur'an*, *Subḥa-i ṣibyān*, *Tuḫfa-i Vahbî* gibi, bâzı risâleleri okuyabilen, yaşlı birer kadın idi. Talebeleri çok olan büyük mekteplerde, hacanın, bir kaç hatim indirmiş, istidatlı talebe arasından seçtiği kalfa bulunur idi. Bunun vazifesi, arkadaşlarına takım-takım müzâkerecilik, hocanın bulunmadığı zamanlarda intizamı muhâfaza v.b. hususlarda hocaya yardım etmekten ibâret idi. Mahmud II. zamanında sıbyan mektebi hocaları, medrese teşkilâtı içinde, husûsî bir tahsile tâbî tutulmakta idiler. Ancak bu tedbir uzun sürmemiş ve tanzimata kadar, sıbyan mekteplerinde hocalık etmek için, sâdece medresede okumuş olmak kâfî görülür olmuş idi. Tanzimat ile berâber, sıbyan mektebi hocalarının ehliyetleri üzerinde durulmağa başlanıyor. Yukarıda bahsi geçen 1838 tarihli lâyihada, hocaların umûmî durumları ile bilgi derecelerinin yoklanarak, bilgisiz ve ehliyetsizlerin tasviye olunacağı bildirilmektedir. 1862—1867 yılları arasında, sıbyan mekteplerine hoca yetiştirmek üzere, İstanbul'da „dâr al-mu'allimîn-i ṣibyān" adı ile, bir mektep açılıyor Yine aynı yıllar içinde İstan-

bul'da 36 mektep örnek hâle getirilerek, muallimlerine devletçe yüzer kuruş maaş bağlanıyor, 1869 tarihli maârif-i umûmiye nizamnâmesi de, sıbyan okullarına ancak „dâr al-mu'allimîni şibyân" diplomasını elde edenlerin veya bu diplomayı almak için açılacak imtihanları kazananların hoca tâyin olunabilecekleri esâsını koyuyor. Bütün bu teşebbüsler, ilk tahsilin, tanzimat ile birlikte, bütün şümûlü ile devlet tarafından ciddî bir şekilde ele alınmak zarûretinin kabûl edilmiş olduğunu göstermektedir.

Sıbyan mekteplerinin husûsiyetlerinden biri, mektebe başlama şeklidir. Çocuk okuma çağına gelince, mektebe merâsim ile başlattırılırdı. Bu merâsime „bed'-i besmele cemiyeti", halk arasında da „âmîn alayı" denilirdi. Mektebe başlatma, umûmiyetle, kandil günlerine rastlatılırdı. Mevsim itibârı ile kandil yoksa, merâsimin pazartesi veya perşembe günleri yapılmasına dikkat edilirdi. Bu merâsim âilenin vaziyetine göre değişirdi. Yoksul bir âilenin çocuğu, anası veya babası veya velisi tarafından, en yakın mektebe götürülür, hocanın eli öptürülür, „eti senin, kemiği benim" denilerek, hocaya teslim edilirdi. Orta hâlli bir âilenin çocuğu ise, giydirilip-kuşatılır, boynuna sırma işlemeli bir cüz kesesi takılır ve yakın akrabası ile birlikte, mektebe götürülür, hocanın eli öptürüldükten sonra, mektepteki çocuklara birer-ikişer kuruş, hoca ile kalfaya da uçlarına birer mecidiye bağlı birer yağlık hediye edilirdi. Zengin âilelerin çocuklarına gelince, bunların mektebe başlatılması, âdetâ bir düğün havası içinde geçerdi. Sabahleyin mektebe başlayacak olan çocuk giydirilir ve ekseriyâ bir midilliye veya arabaya bindirilerek, dâvetliler ve mektepten gelen ilâhici ve âminciler ile birlikte, alay hâlinde sokağa çıkılırdı. Alayın önünde giden biri, atlas bir yastık üstüne konmuş sırmalı cüz kesesi ile elifbeyi götürür, onun ardı-sıra da bir başkası başının üstünde çocuğun mektepte oturacağı atlas minder ile sedef ve bağa kakmalı rahleyi taşırdı. Çocuğun arkasından ilâhiciler ve âminciler yürür, onların ardından mektep çocukları, çocuğun babası, dâvetliler, hısım-akraba ve yakın dostlar giderdi. Alay önceden tesbit edilmiş olan yerlerden geçer, evliyâlar ziyâret olunur, bâzan da Eyyûb Sultan'a gidilirdi. Yol boyunca ilâhiciler ilâhi ve duâlar okur ve âminci çocuklar da „âmîn" diye bağırırlardı. Bu alaya „âmîn alayı" denilmesi bundan ileri gelmektedir. Alay, devrini tamamladıktan sonra, dönerek, çocuğun evinin kapısı önünde durur, orada da ilâhiler okunduktan sonra, nihâyete erer ve dâvetliler müstesnâ, diğerleri evlerine dönerlerdi. Çocuk evin sofasında oturan hocanın karşısındaki seccâdeye veya mindere oturur, boynundaki cüz kesesinden elifbesini çıkarır, rahlesinin üzerine koyar, hoca da, başlangıç olmak üzere, bir-iki harf okuyup, ona tekrarlattırırdı. Sonra çocuk hocanın ve büyüklerinin elini öper ve bu şekilde ilk derse başlamış olurdu. Bu son merâsim ekseriyetle mektepte yapılırdı.

Sıbyan mekteplerinde ahlâk ve inzibat, kabahatin nev'ine ve derecesine göre, msl. tenbellik ve yaramazlık gibi hâllerde, çocuğun minderinin hocadan uzaklaştırılması, azarlama gibi mânevî; söğme, döğme veya dinî vazifelerin yapılmaması hallerinde ise kulak çekme, el veya değnek ile vurma ve nihâyet falakaya yatırma gibi, cismânî cezâlar ile te'min edilirdi.

Falaka, iki ucundan kalınca bir ip ile yahut zincirle bağlanmış, bir metre kadar uzunlukta, kalın bir değnekten ibâret idi. Falakaya yatırılacak çocuğun önce ayakları değnek ile ip arasına sokulur, sonra değnek döndürülürdü. Böylece, ayakları değnek ile ip arasında iyice sıkıştırıldıktan sonra, iki kuvvetli çocuk değneği iki ucundan yakalayıp, havaya kaldırır ve hoca da, sopası ile, kabahatli çocuğun tabanlarına vururdu. Her ne kadar 1263 (1847/1848) tarihli lâyiha (yk. bk.) ile falaka ve bâzı hâllerde cevaz verilmek suretiyle, dayak, esâs itibârı ile, mekteplerde yasak edilmiş ise de, uzun yıllar bu yasak yerine getirilmemiştir. Ahmed Râsim sonradan iptidâî adını almış bulunan sıbyan mekteplerindeki bu cezâlandırma usûlünü, *Falaka* adlı eserinde, etraflı ve canlı bir şekilde anlatmıştır.

Çocuklara din terbiyesi yanında, zamanın icâplarına uygun millî ve çağdaş bir terbiye verme kaygusunun Tanzimat ve bilhassa meşrûtiyet maârifçilerine hâkim olması ile birlikte, sıbyan mekteplerinin ehemmiyetlerini kaybederek, yerlerini bu türlü kaygu ile açılan ilk mekteplere terkettiğini görüyoruz. 1871 yılında Selim Sâbit'in *Rehnümâ-yı muallimîn-i sıbyân* adlı risâlesi ile usûl-i cedîde adı altında ortaya konulan tahsil programının kabûlü neticesinde, iki ayrı tipte ilk mektep ortaya çıkmış oldu. Bunlar bu usûlün tatbik edildiği usûl-i cedîde veya iptidâiyye ve tatbik edilmediği usûl-i atîka veya sıbyan yahut mahalle mektepleri idi.

Usûl-i cedîde denilen sisteme bir tecrübe zemini olmak ve ileride yaygın hâle sokulmak üzere, Nûruosmâniye câmiinde bulunan iptidâî mektebi 1872'de örnek mektep hâline getiriliyor. 1297 (1879/1880) yılına âit *Devlet sâl-nâmesi*'ne bakılırsa, İstanbul'da 19'u erkek, 3'ü kız çocuklara mahsus olmak üzere, 22 iptidâî mektebi açılmış ve Sıbyan-mahalle-usûl-i atîka mektepleri de, imkân oldukça, iptidâî mektebi hâline sokulmuştur. Bu iptidâî mektepler, İstanbul'dan başka bâzı ehemmiyetli merkezlerde de açılmıştır.

Böylece bir tarafta ders programı sırf dinî olan husûsî mâhiyette sıbyan mektepleri yanında, tahsil müddetleri 3 yıl olan ve talebeye elifbâ, tecvit, ilm-i hâl, *Kur'an* dışında, kırâat, hesap, yazı, kavâid, coğrafya ve tarih dersleri de okutan usûl-i cedîde-iptidâî mektepleri, arada çok değişiklik olmadan, 1908'e kadar devam etmiştir. Türk inkılâbının en önemli hareketi olmak üzere, Türkiye'de mektep-medrese ikiliğini ortadan kaldıran 1924 tarihli „tevhid-i tedrisat" kanunu ile, mahalle-sıbyan mektepleri de bütün ilim ve öğretim müesseseleri ile birlikte maârif vekâletine devrolunmuş ve 22 mart 1926 tarihli maârif teşkilât kanunu ile de tamâmen tarihe karışmıştır.

Bibliyografya: Mahmud Cevad, *Maârif-i umûmiye nezâreti tarihçe-i teşkilât ve icraâtı* (İstanbul, 1338), tür. yer; Nâfi Atuf [Kansu], *Türkiye'de maârif tarihi* (İstanbul, 1931), I, 8 v.d., 28, 29 v. dd., 55—86, 102 v.d.; II, 11, 13 v.d.; Osman Ergin, *Türkiye maârif tarihi* (İstanbul, 1939), I, 68—80; V, 1717 v.d.; Aziz Berker, *Türkiye'de ilk öğretim* (İstanbul, 1945), I, 3—14, 27—38, 65—83, 103—158; M. Z. Pakalın, *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (İstanbul, 1946), s. 58 v.d.; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1—12 (nşr. T. T. K; Haz. C. Baysun), Ankara, 1953, s. 10—13; İ. H. Tonguç, *İlk öğretim kavramı* (İstanbul, 1946), I, 151—159, 170—174; İ. Sungu, *Tevhid-i tedrisat* (*Belleten*, nr. 7—8, s. 397—431); Fuad Baymur, *İlk okuma ve yazma öğretimi*[3] (İstanbul, 1954), s. 26—66; Musâhib-zâde Celâl, *Eski İstanbul yaşayışları* (İstanbul, 1946), s. 29—35; Ali Haydar, *Millî terbiye* (İstanbul, 1926), s. 9 v.d., 11 v. dd., 16; *Arkadaş* (1941), sayı 1—17: *Mektebe nasıl başladım.*

(VEDAD GÜNYOL.)

MELÂHİM. MALĀḤİM (A.), müfr. *malḥama*, uzun ve karışık bir inkişâftan sonra, ister sâdece *al-malāḥim*, ister *kutub al-malāḥim*, ister müfr. şekillerinde, „mukadderât" mânasını almış bir tâbirdir. Bu kelime, daha de Sacy tarafından, *Chrestomathie arabe*[2], II, 298—302'de, İbn Ḫaldūn'un *al-Muḳaddima*'sinin müteaddit parçalarına istinât ettirilerek, tam bir şekilde izah edilmiştir. İbn Ḫaldūn burada *al-malāḥim*'i şöyle târif eder: „Devletlerin değişme ve hâdiseleri (*ḥidṯān al-duval*) hakkında, manzûm, mensûr veya recez ile yazılmış pek çok eserler; bunların mühim bir mıkdarı halk arasında yayılmış olup, bâzıları bütün hâlinde müslüman milletler (*al-milla*) arasında vukua gelmiş olan değişmelerden, diğerleri bilhassa devletlerden bahseder ve meşhûr kimselere isnât olunur". İbn Ḫaldūn (metin için bk. Quatremère, II, 192 aş.; trc. de Slane, II, 226)'un fikrine göre, bu isnatların doğruluğunu isbât etmek güçtür. Bu kitapların en meşhûru *al-Cafr* [b. bk.] adı verilmiş kitaptır. Halka âit işlere müteallik böyle önceden haber vermeler, ihtimâl yahudi ve hıristiyan *malḥama* kitapları ile sıkı bir şekilde münâsebetdardır ve muhtemelen bundan gelmektedir. Ciddî müverrihlerde olduğu gibi, halk hikâyelerinde de, böyle kitapların gizli bir şekilde muhâfaza ve sülâle reislerinin, kehânetler bulmak için, bunlara baktıkları şeklinde pek çok hikâyeler mevcut olduğundan, bunların Roma kâhin kadınlarının kitapları ile de temâs noktaları vardır. Mahdī [b. bk.] ve kıyâmet (*al-ḳiyāma* [b. bk.]) hakkındaki halk akideleri müslüman edebiyatının bu kolu ile çözülmez bir şekilde bağlıdır.

Malḥama'nin iştikakı ve mânalarının inkişâfı çok karanlıktır. *Kur'an*'da bu kelimeye tesâdüf olunmaz; *Kur'an*'da ancak müşahhas isim olan „et" mânasında *laḥm* ve *luḥūm* kökleri vardır. Bununla berâber, *l-ḥ-m* kökünün, aynı menşe'den ibrânîce kök gibi, görünüşe göre, çok ayrı, fakat eski olan iki mânası var idi: „gıdâ" ve „savaş". Bundan başka ibrânîcede gıdâ mânasına gelen kelime, *leḥem* „ekmek" mânasına delâlet ettiği hâlde, arapçadaki tam mukabilinin „et" mânasına gelmesi, belki ödünç alınmış bir kelimeden ziyâde, çok eski devirlerde meydana gelmiş bir mâna ayrılması fikrini telkin etmektedir (bk. Browne-Driver-Briggs, *Hebrew Lexicon*, s. 535 v.dd.'da, mukayeseli tetkik ve kaynaklar). Eski arapçada, „bozgunla neticelenen kat'î savaş, tâkip ve katil" mânaları muhakkak görünmektedir (meselenin tetkiki için bk. *Lisān*, XXII, 9 v. dd., bk. burada verilen misâllere şunlar ilâve edilmelidir: *Ḥamāsa*, nşr. Freytag, s. 124, 728; Ṭufayl b. 'Avf, *Dīvān*, nşr. Krenkow, s. 39, str. 29; s. 15'te tercüme ve not). *Lisān* müellifi „karışma, karışıklık" (*iştibāk*, *iḫtilāṭ*) ve savaş meydanında öldürülmüş insanların etlerinin tevlid ettiği hayâl umûmî fikri içinde mânaları birbirine bağlamağa (et, bir dokumanın enine boyuna iplikleri, sıkışık savaş, karışıklık) çalışmaktadır. Fakat ibrânîcedeki mânası ile *malḥama* için „savaş meydanı" mânası ile iktifâ etmek daha uygundur; *Lisān* (s. 10) katiller ile ve bilhassa *fitna*'de (*bi'l-fitna*) mu-

hârebe ve savaş fikrini yeniden ele almaktadır; bu kelimenin peygamber ve kıyâmet ile alâkalı istimâli hakkında oradaki yegâne telmihtir. Peygamber hakkında „*malḥama*'nin peygamberi" vasfının kullanıldığı görülmekte ve *Lisān* bu hususta iki izah vermektedir: „kılıç ile gönderilmiş Peygamber" (diğer bir hadîste olduğu üzere, *bu'iṯtu bi 'l-sayf*); „birleştirme ve iyi nizâm (*ta'līf, ṣalāḥ*) peygamberi".

Kur'an'da bu dünyanın müstakbel tarihî hâdiseler ile alâkalı umûmî pek az kehânet vardır; fakat hadîste bunlara çok mıkdarda tesâdüf olunur. Hattâ her iki *Ṣaḥīḥ*'te böyle müstakbel *Fitan* (bu, şüphesiz, en eski kullanılan kelimedir ve *Kur'an*'da sık-sık geçer), bilhassa kıyâmet günü ile alâkalı olarak, hakkında ayrı bölümler vardır. al-Buḫārī (Bulak)'de Peygamber, şöyle-şöyle felâketlerin ve şöyle-şöyle musîbetlerin geleceğini önceden haber verdiği ve bunları nasıl karşılamak icâp ettiğini bildirdiği zaman, çok açık konuşmaktadır. Muslim (İstanbul, 1329—1333; VIII, 165—210; Wensinck, *Handbook*'ta *kitāb* 52)'de buna benzer mev'iza gâyesi ile söylenmiş, bir takım evvelden haber vermeler görülmektedir; fakat bir de kıyâmet gününe kadar Peygamberin ümmetinin başına gelecek şeylerin hepsini önceden söylediği fikri vardır. Bu hadîs İbn Ḫaldūn (*al-Muḳaddima*, nşr. Quatremère, II, 182 v.dd.; trc. de Slane, II, 212 v. dd.) ve daha muahhar, fakat o kadar şiddetli olmayan diğer müellifler tarafından zikredilmiştir; bunlar Peygambere müstakbel islâm dünyası için, isimler ihtivâ eden, tahta çıkanların isimlerini ve isyân eden bütün reislerin kabîlelerinin adlarını sonuna kadar ihtivâ eden bir sülâle tarihi isnat ederler.

Malāḥim tâbirinin bu kehânetler ile bağlı olarak kullanılmasına ilk önce, şiîlerin *cafr* akîdesinde tesâdüf olunur. *al-Fihrist* bunun iki misâlini vermektedir. 'Alī b. Yaḳṭīn (ölm. 182 h.; s. 224, str. 22) bir *Kitāb min umūr al-malāḥim* ve İsmā'īl b. Mihrān (s. 223, str. 20) bir *Kitab al-malāḥim* yazmıştır. Fakat bu kullanış pek çabuk yayılmış olmalıdır. al-Bağavī'nin *Maṣābīḥ*'inde (Kahire, 1318, II, 128 v. dd.) bu hadîsler tasnif edilmiştir ve bir bölümün adı *Bāb al-malāḥim* (s. 130—133)'dir. Bu hadîsler kıyâmet muhârebeleri hakkındadır; fakat bizzat *malḥama* tâbiri de ancak *Ḥisān* (s. 132, ortada) bölümünün başında, İstanbul'un zaptı, al-Daccāl'in zuhûru ile alâkalı olan „*malḥama*", büyük „*malḥama*" gibi ibâreler de bulunmaktadır. *Mişkāt al-maṣābīḥ* (Dehli, 1327, s. 396 v.dd.)'te metin aynıdır; yalnız burada hadîslerin alındığı mecmuaların adları ilâve edilmiştir ki, bunlar da Abū Dāvūd ve al-Tirmiẕī'dir. Abū Dāvūd'da *Malāḥim* hakkında husûsî bir bahis vardır (Wensinck, nr. 36). al-Ḳurṭubī (ölm. 671 = 1272)'nin *Taẕkira*'si gibi, terbiyevî gâyeler ile yazılmış bir eserde, al-Şa'rānī'nin *Muḫtaṣar* (Kahire, 1324, s. 113—121)'ında *malāḥim* hakkındaki bölümler Mahdī hakkındaki bütün akîde ve tarihi ihtivâ etmektedir; buna göre, Mahdī sâyesinde Ẓamāra (?)'ya *Ṣāḥib al-Malāḥim* adlı bir melek gönderilmiştir.

İbn Ḫaldūn bu kehânetlerin aldığı son şekilleri hatırlatmaktadır. Peygamberin ağzından naklediliyormuş gibi rivâyet edilen hadîsler ilâve edilmiş ve bunların yerleri, müneccimlerin hesapları ve 'Alī neslinden olanların menfaatleri için *sīmiyā'* [b. bk.] ilmini kullanan vahdet-i vücûdcu sûfîlerin tefekkürleri ile, geniş bir şekilde değiştirilmiştir. Böylece (I) sahîh hadîs kitapları ile bunlara dayanan terbiyevî gâyeler ile yazılmış eserlerde kaydedilmiş olan *malāḥim* önceden haber vermeler ile (II) 'Alī âilesi mensuplarına çıkan ve bilhassa *cafr* tarafından temsil edilen, gizli unvanlar ile nücûm ilmine dayanan *malāḥim* kitapları arasında çok açık bir tefrik yapmak lâzımdır; zîra Ca'far al-Ṣādiḳ'a isnat edilen *cafr* yanında, Abbâsî hânedanının mukadderâtını tetkik eden ve İbn İsḥāḳ a-Kindī'ye isnat edilen bir de nücûmî *cafr* var idi. İbn Ḫaldūn'a göre, Magrib'de, küçük *cafr* denilen, parçalar hâlinde bir eser mütedâvil idi; fakat bu, şüphesiz Muvahhidîlerin menfaatleri göz önünde bulundurularak, te'lif edilmiş idi. Bundan başka İbn Ḫaldūn Mağrib'de muhtelif arap sülâlelerinin menfaatlerini desteklemek gâyesi ile yazılmış bulunan pek çok manzûmenin mütedâvil olduğunu görmüş idi. Şarkta İbn Sīnā'ya isnat edilen benzer bir çok *malāḥim*'den bahsedildiğini duymuş ve bunlardan İbn 'Arabī'ye isnat edilen birini hakikaten görmüş idi. Yine İbn 'Arabī'ye isnat edilen bir başka eser Kahire'de bulunmuş idi ki, bunda bu şehrin tâlî zâircesi verilmekte idi. Yine şarkta al-Bācirīḳīya denilen bir tarîkate ismini vermiş olup, 724 (1324)'te ölen Ḳarandalī dervişleri tarîkatinden Muḥammed al-Bāciriḳī adlı bir sûfînin yazdığı bir *malḥama* manzûmesi görmüş idi. İbn Ḫaldūn bu *malḥama* ile buna bir *cafr* adını veren müellifi hakkında bir yığın teferruat vermektedir. *Malḥama*'de Memlûk sülâlesinden bahsediliyordu ve İbn Ḫaldūn eserin iktibaslarda bulunduğu iki ayrı şeklini tanımaktadır. İbn Ḫaldūn'un şahsî bilgilerine dayanan bu edebiyat nev'i hakkında daha fazla teferruat için bk. Quatremère, metin, II, 193—201 (Bulak metinleri tam değildir) ve trc. de Slane, II, 226—237 ve kaynaklarda nücûm ilmi ve *żarb al-ramal*, ile aynı nevîden bâtınî bir ilim olarak telakkî edilen *malāḥim* ilmine sık-sık telmihler görülür. Nitekim *Bin bir gece*'nin Habicht metninde (Breslau, III, 218); *Ḳamar al-Zamān* ve *Budūr* hikâyesinde Galland'daki rivâyete çok yakın ve ikinci Kalküte basması ile Bulak basması rivâyetlerinden çok farklı bir şekilde, Budūr'un süt kardeşi Marzavān, nücûm, küreler, hesap, cebir, *ramal* ve *malāḥim* ilimlerini çok iyi bilen bir şahsiyet olarak, tasvir edilmektedir. (D. B. MACDONALD.)

MELÂİKE. MALĀ'İKA („melekler"), arapçada eski bir sâmî (ken'ânî) kelimenin „haberci" mânasına gelen *mal'ak*'in mükesser cemidir. Bu ibrânîceden arapçaya geçmiş bir kelime gibi görünebilirse de, ibrânîcede (çok eski devir kitâbelerinde böyle bir fiilin hiç bir izi yoktur ve arapçadaki kökü bile çok şüphelidir; çünkü şüpheli bir *'-l-k* (bk. Lane, s. 81, *b, c*; *Lisān*, XII, 272 v.dd.; Ṭabarī, *Tafsīr*, I, 150) ve daha da şüpheli bir *l-'-k* (*Lisān*, XII, 370) ile gösterilmektedir. Müfredi arapçada, tabi'î olarak, hemzesiz, *malak*'tir ve *Kur'an*'da dâimâ böyle geçer; bununla berâber *Lisān* iki yerde (XII, 274, 8; 371, 5) *mal'ak*'in hakikaten mevcut olduğunu isbat etmek için, aynı âyeti istisnâî (*ṣāẕẕ*) şekiller olmak üzere, zikrediyor. Arapçada hem müfredi, hem cemi „melek" mânasında kullanılır. *Kur'an*'da iki defa tesniye (*malakayn*, II, 101; VII, 19) hâlinde, Hārūt ile Mārūt (b. bk. ve bir de bk. mad. SİḤR) ve cennette melek olabileceklerine inandırılmış olan Âdem ile Havvâ hakkında. kullanılır. Cemi şekli *Kur'an*'da pek sık geçer (bk. Flügel, mad. *l-'-k*, s. 171), fakat müfredi yalnız 12 defa geçer (Flügel, mad. *m-l-k*, s. 183). Bu 12 müfred şekil şu hususlar dolayısı ile kullanılmıştır: halk vahyi, beşerî bir varlıktan ziyâde, bir melek vâsıtası ile, bekler (*başar*, VI, 8, 9, 50; XI, 15, 33; XVII, 97; XXV, 8); kadınlar, güzelliği sebebi ile, Yūsuf'un beşerî bir varlıktan ziyâde, bir melek olduğunu zannederler (XII, 31); bir meleğin şefâati (*ṣafā'a*, LIII, 26) fâidesizdir; iki defa da, 'arş yanında (LXIX, 17), saf hâlinde (LXXXIX, 23) duran melekler mânasına gelen topluluk ismi olarak, geçer.

Kur'an, XXXII, 11'de ölüm meleği (*malak al-mavt*) zikredilmekte ise de, ismi söylenmemektedir; bk. mad. 'AZRĀ'İL, krş. bir de Wensinck, *Handbook*, s. 22^b'deki hadîsler. Vahy meleği olan Cibrīl'in üç yerde ismi geçer (II, 91, 92; LXVI, 4); bu husustaki hadîsler için bk. Muslim, *Ṣaḥīḥ* (İstanbul, 1333, I, 109—111; bk. bir de Wensinck, s. 59. *Kur'an*, XXVI, 193—195'te Cibrīl'in adı söylenmemiş olup, ona „sâdık, emin rûh" (*al-rūḥ al-amīn*) denilmiştir; o vahyi Peygamberin *ḳalb*'ine, açık bir arapça ile, indirmektedir. Kendisinin ismi zikredilmeksizin, başka tasvirleri vardır; yine *Kur'an*, LIII, 5—18 ve LXXXI, 19—25'te Peygambere bir vahy esnâsında açıkça görünür. Cibrīl, „rûhumuz" (*rūḥanā*) şeklinde tavsif edilerek, Maryam'e gönderilmiştir (XIX, 17). XVI, 104'te ona mukaddes rûh (*rūḥ al-ḳudus*) denilmektedir ve onun vâsıtası ile Allah 'Īsā'ya muzâhir olmuştur (II, 84, 254; V, 109). Mīkā'īl (başka bir şekli Mīkāl) Cabrā'īl ile aynı derecede bir melek olarak telâkkî edilmiştir; adının menşe'i hakkındaki her hâlde doğru olan uzun hikâye için bk. Bayżāvī, *Tafsīr* (nşr. Fleischer, I, 74, 18 v.dd.); hadîslerde Cabrā'īl ile berâber Peygambere görünür ve ona tâlimat verir; gülmez (Wensinck, s. 152^b); Peygamber melekler arasında bu ikisinin kendi vezîrleri olduğunu söyler. Kıyâmette sûr çalacak melek olan İsrāfīl [b. bk.]'e gelince, *Kur'an*'da veya sahîh hadîslerde onun hakkında hiç bir kayıt yoktur; buna mukabil kıyâmete dâir rivâyetlerde adı sık-sık geçer. *Kur'an*, XLIII, 47'de, cehennemde azap çekenler, cehennem muhâfızını: — „Ey Mālik" — diye çağırırlar. XCVI, 18'de ise cehennem muhâfızlarına *al-zabānīya* denilmektedir. Başka yerlerde kullanılmayan bu kelime „şiddetli darbeler" (*Lisān*, XVII, 55) mânasına olacaktır; zebânîlerin sayısı 19'dur (*Kur'an*, LXXIV, 30) ve bunların şeytan zannedilmemeleri için, melek oldukları tasrih edilmiştir; onlara „kaba, şiddetli" (*ğilāẓ, şidād*) denilmektedir. Meleklerin başka bir zümresi, (Allaha) „yakın olanlar" (*al-muḳarrabūn*, IV, 170) dır; bunlar, durmaksızın, gece gündüz, Allahı överler (XXI, 20); Bayżāvī bunlara *al-'alavīyūn* (*Kur'an*, II, 28'den alınarak; nşr. Fleischer, I, 47, 23) ve *Kur'an*, IV, 170'ten alarak, *al-karrūbīyūn* adını verir (ברובים) nşr. Fleischer, I, 143, 25; bunlar 'arş etrafında olan meleklerdir. Aynı *muḳarrab* tâbiri 'Īsā için de kullanılmıştır; çünkü Allah en yakın olan melekler ile berâber bulunmaktadır; onun meleklere yakın vasfı hakkında bk. mad. ÎSÂ. Melekler sûresinin (*Sūrat al-malā'ika, Kur'an*, XXXV) başında mânidar bir tasvir vardır: „iki, üç ve dört kanatlı melekleri elçi (*rusul*^{an}) olarak kullanan „Allaha hamd olsun" „O istediğini artırır"; çağdaş tasvir ve resimler üzerinde büyük bir te'siri olmuştur. Bunlar insanlığın muhâfızlarıdır (*ḥāfiẓūn*). İnsanın ne yaptığını bilirler ve bunları yazarlar (*kātibūn, Kur'an*, LXXXII, 10—12).

XXI, 94 'te bu yazı ile tesbit, bizzat Allaha atfedilmektedir. LXX, 4; LXXVIII, 38; XCVII, 4 'te tefsiri çok güç olan bir ibâre bulunmaktadır: „melekler ve *al-rūḥ*". Bayżāvī ilk iki parça münâsebeti ile bu ayırmanın ne kadar küçlük çıkardığını göstermektedir (nşr. Fleischer, II, 356, 5; s. 383, 4). *al-Rūḥ*, rûhların (*al-arvāḥ*) üzerinde bulunan bir melektir veya rûhların bütünüdür yahut da Cabrā'īl veya meleklerden daha kudretli olan bir mahlûktur (*ḫalḳ*); bk. bir de Ḳazvīnī, *ʿAcā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld, s. 56). İslâmiyette rûhlar ve „rûh" mefhûmu hakkında bk. mad. RŪḤ. Defni tâkip eden gecede mezarlarında ölüleri ziyâret ederek, onları imânları hakkında suâle çeken iki melek, Munkar ve Nakīr, *Kur'an* 'da zikredilmemektedir. Ölü mü'min değil ise, sorgudan sonra, mezarı bir cehennem başlangıcı, mü'min ise, *aʿrāf* başlangıcı olur ve kıyâmetten sonra, buradan cennete geçebilir; ölü, evliyâdan biri ise, bu mezar bir cennet başlangıcı da olabilir. Bu sorgulara, ıstılâh olarak, Munkar ve Nakīr 'in sorgusu (*suʾāl*) veya kabir azâbı (*ʿaẕāb al-ḳabr*) denilir. Hıristiyan dinindeki küçük kıyâmet telâkkîsine benzeyen bu akîde, *samʿīyāt* („yalnız *Kur'an* ve hadîslerin şehâdeti ile inanılacak hususlar") 'ın birini teşkil eder; *Kur'an* 'daki âyetlerin (XIV, 23; XL, 11, 49; LXXI, 25) zımnî delâleti ile vâzıh hadîslere (al-Taftāzānī, *Şarḥ ʿaḳā'id al-Nasafī*, Kahire, 1321, s. 109; al-Īcī, *Mavāḳif*, al-Curcānī 'nin şerhi ile, Bulak, 1266, s. 590 v.dd.). istinat etmektedir. Hanbelî kelâm âlimi İbn Ḳayyim al-Cavzīya (Brockelmann, *G A L*, II, 106, nr. 23) 'nin *Kitāb al-rūḥ* (Haydarâbâd, 1324, s. 62—144, §§ VI—XIV) 'unda bu mesele, daha geniş bir şekilde, ele alınmış bulunmaktadır.

Meleklere gök halkı veya kalabalık (*al-malaʾ al-aʿlā*, XXXVII, 8; XXXVIII, 69) da denilmektedir ve bunlar göğün duvarlarını cin ve şeytanların dinlenmesine karşı muhâfaza ederler. Bk. mad. SİḤR.

Kur'an 'da meleklerin Allaha karşı mutlak inkıyât ve itâatleri tebârüz ettirilmiştir. „Göklerdekiler ve yerdekiler ona âittir", yanında (*ʿindahu*) olanlar ona ibâdet (*ʿibāda*) eder ve bundan yorulmazlar. Gece-gündüz, fâsılasız olarak, onu öğerler (*Kur'an*, XXI, 19 v.d.). „Ondan önce söz söylemezler ve onun emri ile iş görürler" (XXI, 27). Melekler Âdem 'in yaratılmasında ondan ve gelecekteki soyundan, dâimî olarak, Allaha hamdetmek ve onu takdîs etmekle ayrılmaktadırlar (II, 29). Bâzı müthiş ve kudretli melekler ateş üzerine yerleşmişlerdir, „Allahın kendilerine emrettiği hususlarda ona isyân etmezler ve emrileni yerine getirirler" (LXVI, 6). Fakat bu mutlak itâat kusursuz olmağa (*ʿiṣma*, b. bk.) kadar gider mi? *Kur'an* 'da bunların itâatleri üzerinde ısrâr edilir ve kendilerinin mahlûkattan farklı oldukları, cin ve şeytanlar ile bir münâsebetleri bulunmadığı gösterilir. Nitekim *Kur'an* 'ın bir çok âyetleri insanın balçıktan yaratılması hikâyesini ve meleklerin, onun önünde secde etmek için, Allahtan emir aldıklarını anlatır. „İblīs müstesnâ" (*illā İblīs*; *Kur'an*, II, 32; VII, 10; XV, 31; XVIII, 48; XXXVIII, 74), melekler bu emri yerine getirmişlerdir; buna göre, İblīs 'in melek olması icâp eder; Bayżāvī 'nin dediği gibi, böyle olmasa idi, onlara verilen emir kendisine taallûk etmezdi ve onu diğerlerinden ayırmak meşrû olmazdı (nşr. Fleischer, I, 51, 21). Bundan meleklerin günahtan masûn olmadıkları neticesi çıkar. Fakat *Kur'an*, XVIII, 48 'de ayrıca şu izaha rastlanır: „İblīs müstesnâ, o *cinn*' lerden idi; böylece rabbinin emrinden çıktı" (*fasaḳa ʿan amri rabbihi*). Bundan başka, *Kur'an* VII, 11; XXXVIII, 77 'de, İblīs, insanın balçıktan (*ṭīn*), fakat kendisinin ateşten (*nār*) yaratıldığını ileri sürerek, şikâyette bulunur ve *cinn* 'lerin ateşten, *Kur'an*, XV, 27 'de „*samūm* ateşinden", *Kur'an*, LV, 14 'te „bir ateş *māric* 'inden" yaratıldığı kabûl olunur. *Māric* kelimesinin mânası mechûldür; *Lisān* (III, 189, 13—19) birbirleri ile zıt bâzı izahlar veriyor; fakat bu, her hâlde, mâhiyeti tesbit edilememiş yabancı bir kelimedir. O hâlde İblīs ve *cinn* 'ler ateşten yaratılmıştır; fakat *Kur'an* 'da meleklerin hangi maddeden yaratıldıkları gösterilmiyor. ʿĀ'işa 'den nakledilen bir hadîs, meleklerin ışıktan (*nūr*) yaratıldığı tarzındaki mûtat kanâatin temelini teşkil etmektedir: „Peygamber dedi: melekler nûrdan (*ḫulikat min nūr*), *cinn* 'ler bir ateş *māric* 'inden ve Âdem size tavsif edilen o maddeden yaratıldı" (Muslim, İstanbul, 1333, VII, 226; Bayżāvī, I, 52, 4). Meleklerin günah işlemezliği akîdesinde tesâdüf edilen bir başka güçlük de, yukarıda bahsedilen Hārût ve Mārût hakkında *Kur'an* 'daki bir ifâdeden ileri gelmektedir. Nefsin iğvâsına kapılan bu iki melek, Bâbil civarında bir kuyuya hapsedilmiş ve insana sihri öğretmiş telâkkî edilmektedir. Fakat *Kur'an* 'da, bunların sukutu hakkında hiç bir şey söylemediği (II), sihri öğretmenin onu yapmak ve kullanmak demek olmadığı (III), kendilerine gelenlere dâimâ, „biz yalnız bir iğvâyız (*fitna*) kâfir olmaktan sakın" (*Kur'an*, II, 96) diyerek, onları önceden haberdar ettikleri cevabı veriliyor; krş. bir de Taftāzānī, *Şarḥ ʿaḳā'id al-Nasafī*, Kahire, 1321, s. 133

Bayżāvī 'de *Kur'an*, II, 32 münâsebeti ile, meleklerin tabiatı hakkında uzun bir münâkaşa vardır (Fleischer, I, 51, 20 'den s. 52, 8 'e kadar), fakat bu münâkaşa bu hususta hakikî bilginin yalnız Allahta olduğu *al-ʿilm inda 'llāhi*) hukmü ile sona ermektedir. İhtimâl İblīs fiilleri ile (*fiʿlan*) cinler zümresine, fakat nev'i ile (*navʿan*) melekler zümresine dâhildir. İbn ʿAbbās tarafından nakledilen bir hadîse göre de, nevîlerini üreten bir melekler zümresi (*żarb*) var idi (bu hâl dâimâ meleklere zıt olarak, cin ve şeytanların en esâslı husûsiyetleri telâkkî edilmiştir) ve bu zümreye *al-cinn* adı verilmiş idi ve İblīs bunlara dâhil idi. Yahut da melekler arasında yetişmiş ve onlar ile aynı sayılmış bir *cinnî* idi. Yahut cinler kendilerine Âdem önünde secde etmeleri emredilenlerden idi. Yahut her ne kadar melekler umûmiyetle günah işlemezler ise de, bâzıları böyle değil idi; nasıl ki, bâzı insanlar, msl. peygamberler, günah işlemezler ise de, ekseri insanlar böyle değildir. Bundan başka, ihtimâl meleklerin bir nev'i, esâs itibârı ile, şeytanlardan ayrı değildir; fakat insanlar fazîletli veya kötü oldukları gibi, onlar da yalnız kusur ve meziyetleri ile ayrıdırlar; hâlbuki cinler aynı zamanda hem iyi, hem kötüdürler ve İblīs bu zümreden idi. ʿĀ'işa 'nin rivâyet ettiği hadîs bu izaha cevap vermez; zîra ışık ve ateş tâbirlerini burada olduğu gibi kabûl etmemek icâp eder; bunlar temsilî olarak kullanılmıştır; ışık âteşin tabiatındadır ve ateş de ışığın tabiatındadır; her ikisi birbirine karışır; ateş tasfiye edilip, ışık hâline ve ışık karanlıklaştırılıp, ateş hâline getirilebilir. Bayżāvī 'de de böyledir.

al-Curcānī 'nin şerhi ile al-Īcī 'nin *Mavāḳif* (Bulak, 1266, s. 576) 'indeki dinî-felsefî uzun münâkaşa yukarıda verilen bilgi ile mukayese edilebilir. Burada meleklerin *ʿişma* 'sine karşı iki itiraz vardır: 1. onların, Âdem 'i yaratmaması için, Allaha karşı ısrarları, mânevî mizaclarındaki kusurları (gammâzlık, gurûr, fenâlık, Allahı kusurlu çıkarmak) işâret edilmektedir; 2. yukarıda söylenildiği gibi, İblīs âsî idi. Bu itirazlara dinî-felsefî bir cevap verilmiştir. Sonra meleklerin inkıyat ve itâatleri hakkında, yukarıda hatırlatılmış olanlara benzer, muhtelif âyetler zikredilmiştir. Fakat bu âyetlerin hepsinin her zaman bütün günahlardan masûn olduklarını isbat edemeyeceklerine dikkati çeker. Binnetice mesele, mutlak olarak kestirilip, atılamaz. Muhtelif şartlar içinde ferdî istisnâlar meydana çıkabilmiştir. Kötülük için yaratılmış (*ḫulikū li 'l-şarr*) bir takım *şayṭān* 'lar bulunduğu hâlde, sahîh bir hadîs (Abū Ḥanīfa 'ye isnât edilen *al-Fiḳh al-akbar* 'in al-Māturīdī tarafından şerhi, Haydarâbâd, 1321, s. 25) İblīs 'in en küçük ceddi olup, Peygambere görünerek, ondan bâzı sûreleri öğrenmiş olan müslüman bir *şayṭān* 'dan bahseder.

Hürût ve Mārût hikâyesi, çoğalamasalar bile, meleklerin bir cinsiyete sâhip olduklarını telkin eder. Fakat „onlar bir müzekkerlik veya bir müenneslik ile tavsif edilmemelidir" (*ʿAḳā'id al-Nasafī*, Kahire, 1321, s. 133). Taftāzānī ve diğer şârihler, bu hususta hiç bir naklî (*naḳl*) ve bir aklî (*ʿaḳl*) delîl bulunmadığını izah ederler; bundan dolayı buna hiç bir ehemmiyet atfetmemek icâp eder idi ve gerçekten, al-Īcī ile al-Curcānī tarafından tâkip edilen hareket hattı böyle idi. Onların bir cinsiyeti olabilir, fakat onlar bundan istifâde edemezler. Bu bakımdan, nefsinde günah imkânı taşıyan, işteha ve şehveti (*şahva*) ile kızgınlığını (*ġażab*) bizzat kendisi idâre etmek mecbûriyetinde bulunan insan, meleklerden çok, kemâl imkânına sâhiptir (Bayżāvī, *Kur'an*, II, 28 tefsiri, nşr. Fleischer, I, 48, 28 v. dd.).

Bu hâl insanı kelâmın tetkik etmiş olduğu melekler ile alâkalı ikinci bir meseleye sevkeder: insanlar ile meleklerin ve bilhassa melekler ile peygamberlerin nisbî mükemmeliyetleri. Bu mesele, al-Nasafī tarafından, kısaca vaz'edilmiştir (yukarıda zikredilen basm., s. 147); „1. Allahın insanlara (*al-başar*) gönderdiği elçiler (*rusul*) meleklerin elçilerinden daha mükemmeldir; 2. meleklerin elçileri insanların hey'et-i umûmiyesinden daha mükemmeldir ve 3. insanların hey'et-i umûmiyesi meleklerin hey'et-i umûmiyesinden daha mükemmeldir". Taftāzānī bunları genişleterek, meleklerin elçilerinin, umûmiyetle insanlara nisbetle daha mükemmel oldukları hakkında umûmî ve her hâlde zarûrî bir kanâat olduğunu, fakat diğer tasdiklerin (1 ve 3) kabil-i münâkaşa bulunduğunu söylüyor. O şu delîlleri dermeyân ediyor: 1. meleklerin Âdem 'in önünde secde etmesi; 2. Âdem 'in eşyânın adını öğrenmesi (*Kur'an*, II, 29); 3. Allahın Âdem, Nūḥ, İbrāhīm âilesi ve ʿİmrān âilesini bütün âlemler arasından (*ʿala 'l-ʿālamīn*; *Kur'an*, III, 30) „seçmesi" (*iṣṭafā*); 4. insanların, şehvet ve kızgınlık gibi, mânialara rağmen, bilgi ve hareketlerde kemâl ve mükemmeliyet elde etmesi. Fakat mûtezilîler, feylesuflar (*al-falāsifa*) ve bâzı eş'arîler meleklere daha üstün bir mükemmeliyet isnât etmişlerdir. Bunlar şu delîlleri ileri sürmüşlerdir: 1. melekler, maddeden mahrûm (*arvāḥ mucarrada*), gerçekten mükemmel, şehvet ve kızgınlık gibi, kötülük veya kusur mebde'inden ve madde ile şeklin karanlıklarından (*ẓulumāt al-hayūlā va 'l-ṣūra*)

bile muâf, hârikulâde şeyler yapmak istidâdında, yanlışsız olarak, geçmiş ve gelecek hâdiselerin (*kavā'in*) bilgisi ile mücehhez rûhlardır. Bunun cevabı şudur: bu tasvir islâmî değil, felsefî esaslara istinât etmektedir; 2. *Kur'an*, XXVI, 193; LIII, 5 'te söylenildiği gibi, peygamberlere bilgi melekler tarafından verilmiştir. Bunun cevabı şudur: peygamberlere bilgi Allah tarafından verilmiştir, melekler yalnız vâsıtadırlar; 3. hem *Kur'an*'da, hem de hadîste meleklerin peygamberlerden önce zikredildikleri pek çok yerler vardır. Bunun da cevabı şudur: bu başta gelme, onların varlıkta daha önce olmalarından yahut varlıkları daha gizli (*aḫfā*) olduğundan, onlara imânı daha fazla kuvvetlendirmek mecbûriyetinden ileri gelmiştir; 4. *Kur'an*, IV, 70'te *„al-masīḥ* Allahın bir kulu (*'abd*) olmaktan aslâ çekinmez, yakın melekler de" âyetinin, dilin kullanılışı sebebi ile, meleklerin 'İsā'dan daha üstün olduğuna delâlet etmesi icâp eder. Bunun cevabı şudur: mesele sâdece mükemmeliyete ulaşmak meselesi değil, fakat 'İsā'nın bir *'abd* olmayıp, Allahın oğlu olduğu hakkındaki hıristiyan kanâatı ile mücâdele etmektir. *Mavāḳif* (s. 572—578)'te buna benzer, fakat çok daha geniş bir münâkaşa bulunmaktadır; burada, gayr-i maddî rûhlardan en aşağı hayvanlara (*al-bahīma*) kadar, canlı varlıkların zihnî, maddî ve rûhî yapılışlarının felsefî bir tetkiki vardır.

al-Ḳazvīnī'nin *'Acā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld, s. 55—63)'ında her zümreden meleklerin âfâkî bir tasviri bulunmaktadır; burada *Kur'an* ve hadîsteki tasdikler, felekleri ile birlikte aristo-yeni-eflâtuncu kâinat ile âhenkleştirilmiştir ve bu yaratılmış dünyanın teferruâtı ve hârikulâde şeyleri ile birlikte bir tasvirini vermek isteyen al-Ḳazvīnī'nin umûmî hedefine uygun düşmektedir. Bununla berâber, şüphesiz, melekler „canlılık" (*ḥayā*) vasfına sâhip olduklarından ve gökler ile semâvî feleklerde oturduklarından (*sukkān al-samāvāt*), hayvanlar (*al-ḥayavān*) arasında sayılmamalıdır. al-Damīrī, *Ḥayāt al-ḥayavān*'ına insanlar ile cinleri, hattâ gul-yabânîler (*ġūl*) gibi, şeytânî cinleri (*al-mutaṣayṭana*) de almış ise de, melekleri almamıştır. al-Ġazzālī'nin küçük risâlelerinin bâzılarında meleklerin tabiat sırrını tetkik ediş tarzı, *Mavāḳif*'teki kadar nufûz edici ve o kadar skolastiktir ve Ḳazvīnī'ninkinden daha ince ve zekîcedir. Ona göre, bu, rûhun mâhiyeti hakkındaki umûmî suâlin bir kısmı olup, küçük *al-Maẓnūn*'unu buna tahsis etmiştir; bk. bir de büyük *al-Maẓnūn* (Kahire, 1303), *Rukn*, II, 23 v.dd. ve *Mişkāt al-anvār*'ın W. H. T. Gairdner tarafından yapılmış olan tercümesi (*Royal Asiatic Society*, London, 1924).

Yukarıda anlatılanlar müslümanların melekler hakkındaki fikirlerini göstermektedir. Fakat bunlar hakkındaki islâmî eserlerde, feylesufların, hıristiyanların, zerdüştîlerin ve put-perestlerin fikirleri gibi, islâmî olmayan fikirler de nazar-ı itibâra alınmıştır. Bunun kısa bir izahı için bk. Bayżāvī, *Kur'an*, II, 28 tefsiri (nşr. Fleischer, I, 47, 18 v.dd.) ve daha mufassalı için de al-Tahānavī, *Kaşşāf iṣṭilāḥāt al-funūn*, s. 1337 v. dd.

Bibliyografya: Metinde zikredilenlerden başka bk. Walter Eickmann, *Angelologie u. Dämonologie des Korans* (New-York ve Leipzig, 1918); Josef Horovitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin, 1926); ayn. mll., *Jewish proper names in the Koran* (*Hebrew Union College Annual*, II); ayn. mll., *Muhammeds Himmelfahrt* (*Islam*, IX, 159 v. dd.); E. W. Lane, *Thousand and One Nights* (giriş, not 1 ve 21); bahis 1, not 15; P. A. Eichler, *Die Dschinn, Teufel und Engel im Koran* (bu eserden istifâde edilmemiştir).

(D. B. MACDONALD.)

MELEK. [Bk. MELÂİKE.]

MELİK. MALİK (A.), hükümdar. *Kur'an*'da bu kelime, yalnız bu dünya hükümdarları için değil, aynı zamanda, Allah hakkında da kullanılmaktadır. Msl. XX, 113: „Allah yüce hükümdar ve haktır"; III, 25'te Allah *mālik al-mulk*'tür; yânî istediğine verdiği veya tekrar geri aldığı hâkimiyetin sâhibidir. Bâzı kimseler *Kur'an*'da, *Fātiḥa* sûresinde *malik* (*mālik* yerine) *yavm al-dīn* okumaktadırlar; Allahın hükümdarlığı *mulk* ve *malakāt* kelimeleri ile de ifâde olunmaktadır (krş. mad. ALLAH).

İslâm hükümdarları, umûmiyetle, *malik* unvanını taşımazlardı; bu kelime, *Kur'an*'da olduğu gibi, Allah için kullanılmadığı takdirde, yabancı milletlerin hükümdarlarını ifâde etmekte idi. İslâm hükümdarları için kullanıldığı zaman, bu kelime, bir tahkirden ziyâde, islâmlığa aykırı bir idâre şekline bir telmih sayılırdı. Bunun için, Mu'āviya'nin, islâmiyette ilk olarak, *malik* unvanını alması iyi karşılanmamıştır; Emevîlerin hukûmeti, islâm hükümdarının tek meşrû idâresi olan *imāmat* karşısında bir kırallık olmak itibârı ile, eski koyu dindarlar zümresi tarafından nefret ile karşılanmış ve iftirâya uğramıştır.

Böylece, devlet idâresi ile alâkalı hukukî meseleleri ele alan eserlerde, *malik* kelimesi, islâm müesseselerini ifâdeye elverişli olarak kabûl edildiği hâlde, şehzâdelerin terbiyesi için kaleme alınmış, din dışında ve büyük kısmı itibârı ile islâmî olmayan kaynaklardan gelen edebî eserlerde bu kelime, çok daha mühim bir yer tutmakta, fakat aslında, husûsî olarak islâmiyet ile alâkalı meselelerden bahsedildiği zaman değil, yalnız umûmî olarak, bir hükümdarın sözü edildiği zaman ehemmiyet kazanmaktadır. al-Cāḥiẓ, *Kitāb al-Tāc*'ının adına *fī aḫlāḳ al-mulūk* tâbirini de eklemiştir; Fārābī de, bir hükümdarın vazifelerinden etraflı olarak bahsetmektedir. Ayrıca, İbn Abi 'l-Rabī'in *Sulūk al-mālik fī tadbīr al-mamālik*'indeki gibi ahlâk, iktisat ve siyâsetten bahseden ahlâkî mâhiyetteki eserlerde, hükümdar, bu türlü bahisler çerçevesinde husûsî bir faslın mevzuunu teşkil etmektedir.

İslâmiyetin ve arap dilinin Asya'da yayılması ile *malik*, farsçadaki *şāh* mânasında kullanılmağa başlandı ve bir hükümdar ünvanı olarak, bilhassa türk menşeli ortaçağ hükümdar sülâleri tarafından kullanıldı. *Malik* kelimesine Sâmânîlerde de rastlamaktayız ve bir asır sonra Büveyhîlerden Bahā al-Davla kendine, farsçada eski bir ünvân olan *„şahinşāh"*'tan mülhem olarak, *malik al-mulūk* demektedir. Selçuklularda, atabeyler ve Artuk-oğullarında, umûmiyetle bir şeref ismi ile bir arada kullanılan mûtad hükümdarlık unvânıdır. Eyyûbîlerde ve memlûklerde ise, umûmiyetle kullanılmamaktadır. Müennes şekli olan *malika* Memluk melikesi Şacar al-Durr'ün unvanıdır. Bu melike „müslümanların melikesi" (*malika 'l-muslimīn*) unvânını taşımaktadır.

Hindistan'da, ender olarak bu unvana, müennes şekli ile (*malika*), rastlanmaktadır: Dehli melikesi Razīya, sülâlenin diğer âzalarının kullandığı *sulṭān* yerine, *malika* unvanını tercih etmekte idi. *Malik* kelimesi, islâm dünyasında bir kaç asır fi'len ortadan kalkmış iken, son zamanlarda yeni Mısır, Irak, Hicaz, Efganistan v.b. devletlerinde tekrar kullanılmağa başlanmıştır.

Bibliyografya: *Lisān al-'arab*, bk. mad. *mlk*; Hughes, *Dictionary*, bk. mad. *„King"*; Kremer, *Gesch. d. herrsch. Ideen*, s. 323; Goldziher, *Muh. Stud.*, II, 31 v. dd.

(M. PLESSNER.)

MELİK AMBER HABEŞÎ. MALİK 'AMBAR ḤABAŞĪ, Dekkan'de büyük bir kudret ve nufûz kazanmış olan habeş köle. Aḥmadnagar şehzâde Dāniyāl tarafından 1009 (1600)'da zaptedilince, Malik 'Ambar ile bir Dekkan reisi olan Rācā Minnān kalan arâziyi aralarında taksim ettiler. Bu devre doğru, Akbar'in ölümünde Sultan Salīm'in âsîlik etmesi ve Sultan Ḫusrū'nun isyân çıkarması sâyesinde, 'Ambar memleketini teşkilâtlandırmak ve büyük kuvvetler toplamak için zaman buldu ve hattâ imparatorluğa âit bir çok bölgeleri zaptetmeğe cür'et etti. İhtimâl Tōdar Mall'i taklit ederek, Dekkan'e yeni bir vergi usulü idhâl etti. İmparator Cihāngīr, hâkimiyetini te'sis edince, Dekkan'e sık-sık ordular gönderdi ise de, bunlar 'Ambar'i itâat altına alamadılar. Sonunda 'Ambar Hind-türk imparatorluğundan aldığı yerleri Şāh-Cihān'a iâde etti; bu hükümdara tâbî oldu ve 1035 (1626)'te 80 yaşında öldüğü zamana kadar, ona sâdık kaldı. Davlatābād [b. bk.]'da defnedildi.

Bibliyografya: *Ma'āṣir al-umarā'*, I, 115 v.dd.; Elphinstone, *History of India* (1889), s. 553; Elliot-Dowson, *History of India*, VI, 104 v.d., 395, 428; *Imperial Gazetteer of India*, II, 389 v. dd.

(M. HIDAYET HOSAIN.)

MELİK SERVER. MALİK SARVAR, ḪVĀCA-İ CİHĀN (? — 1400), Sālār Racab tarafından, torunu ve Fīrūz-Şāh Tugluk'un oğlu Muḥammed'e verilen bir hadım olup, efendisinin hizmetinde, baş-hadımlığa ve fil ahırları murâkıplığına kadar yükselmiştir. Bütün kargaşalıklarda, efendisine sâdık kalmış ve 1389'da *ḫvāca-i cihān* unvânını almış ve vezîr tâyin edilmiştir. Muhammed'in oğlu Maḥmūd Şāh, 1394'te, onu, umûmî karargâhı olan Cavnpūr ve şark eyâletlerini idâre etmekle vazifelendirdi; ona *malik al-şark*, yânî „şark hükümdarı" unvânını verdi. Oraya Fīrūz Tugluk'un kölesi ve sakası Ḳaranful ile kardeşlerini gönderdi ve Ḳaranful'u evlâd edindi. İdâresi başarılı bir idâre oldu ve evlâtlığı Ḳaranful, ona sadâkat ile, hizmette bulundu. Timur istilâsından sonra, Tugluk sülâlesi, devletinin dağılışında, Malik Sarvar, *sulṭān al-şark* unvânını alarak, Cavnpūr'da istiklâlini ilân etti. Ḳaranful, *malik al-şarḳ* unvânını aldı, kardeşi İbrāhīm de kaleye ve şehre kumandan tâyin edildi.

Malik Sarvar 1400'de öldü. Yerine geçen Ḳaranful Cavnpūr'da, Mubārak-Şāh unvânı ile, tahta çıktı.

Bibliyografya: Firişta, *Gulşan-i İbrāhīmī* (Bombay, 1832); *Tārīḫ-i Mubārak-şāhī*; Elliot ve Dowson, *History of India*, IV; Niẓām al-Dīn Aḥmed, *Tabaḳāt-i Akbarī*; *Reports of the Archaeological Survey of India*, yeni ser., I, N.W.P. ve Oudh (A. Führer, *Sharqī Architecture of Jaunpūr*), 1889. (T. W. HAIG.)

MELİKŞAH. MALİKŞĀH (1055—1092), CALĀL AL-DAVLA MU'IZZ AL-DĪN ABU 'L-FATḤ, büyük Selçuklu sultanı. Babası Sultan Alp Arslan [b. bk.] tarafından husûsî bir dikkat ve ihtimam gösterilen Melikşah (doğm.

6 ağustos 1055) 9—10 yaşlarından itibâren idâre işleri ile alâkalanmış, babasının Gürcistan seferinde (1064/1065) ordugâhta sultana vekâlet ettiği esnâda, Bizans kuvvetlerinin müdâfaa ettiği bir kalenin zaptında, vezîr Niẓâm al-Mulk[o] [b. bk.]'ün yanında hazır bulunmuş (*Aḫbār al-dawlat al-salçūḳīya*, trk. trc. Necâti Lûgal, Ankara, 1943, s. 24), Surmari (Sürmeli-Çukuru)'ye 've Ani yakınındaki Meryem Nişîn kalesine (bk. F. Kırzıoğlu *Kars tarihi*, İstanbul, 1953, s. 332, harita 7) karşı yapılan harekâtta bu kale-şehrin muhâsarasında ısrar göstererek, fethinde mühim rol oynamış idi (*Aḫbār* ..., s. 25; Bar Hebraeus, trk. trc. Ö. R. Doğrul, *Abu 'l-Farac tarihi*, Ankara, 1945, I, 11). Daha yaşlı kardeşleri bulunmasına rağmen, Melikşah, cesâreti, istidadı ve diğer şahsî meziyetlerinden dolayı, Alp-Arslan tarafından saltanata vâris seçildi ve sultanın, dedesi Selçuk'un mezarını ziyâret maksadı ile gittiği Cend'den Horasan'a dönüşünde, Rādgān mevkiinde (*Ravżat al-ṣafā'*, Bombay, 1272, IV, 83) tertiplenen büyük merâsimde veliahd ilân edildi (458 ramazan ortası = temmûz 1066; İbn al-Aṯīr, Mısır, 1290, X, yıl 458 vekayii). Fakat Melikşah'ın veliahdliğini halife al-Ḳā'im bi-Amr Allāh'ın tasdikı keyfiyeti 464 (1071) yılı hâdiseleri arasında zikredilmektedir ('İmād al-Dīn al-İṣfahānī, *Zubdat al-nuṣra*, trk. trc. Kıvamüddin Burslan, İstanbul, 1943, s. 43 v.d.; İbn al-Aṯīr, 464 vekayii) ki, bu münâsebet ile Alp-Arslan'ın Melikşah'ın müstakbel sultan olduğunu bütün memlekete bir kere daha duyurmak imkânını bulmuş olduğu âşikârdır; çünkü Alp-Arslan âilesi içindeki âhengi muhâfaza etmek ve kendi ölümünden sonra, türk devletlerindeki mâlûm hâkimiyet telâkkîsi neticesinde zuhûru kuvvetle muhtemel kardeş kavgalarını önlemek için, her fırsatta Melikşah ın devletin hakikî sâhibi bulunduğunu hatırlatmaktan geri durmuyordu. Malazgirt muhârebesinin hemen arifesinde de aynı husûsu tekrar te'yit eylemiş idi [bk. mad. MALAZGİRT MUHÂREBESİ]. Veliahdliği zamanında, Kafkasya cephesinden başka, Ḫʷārizm'de Hûzistan'da, Rey, Şîraz ve İsfahan'da bulunduğu bilinen ve tecrübeli, şecî erlerden mürekkep 15.000 suvârilik bir kuvveti dâimâ emrinde tutan Melikşah, babasının, Mâverâünnehr seferinde yaralanarak, öldüğü 10 rebiülevvel 465 (25 teşrin II. 1072)'te, 18 yaşında iken, sultan ilân edildi (*Zubdat al-nuṣra*, s. 47; *Aḫbār*..., s. 38; İbn al-Aṯīr, X, 27; bk. bir de Urfalı Matthieu, frns. trc. E. Dulaurier, *Chronique de Matthieu d'Edesse*, Paris, 1858, s. 172; *Rāḥat al-ṣudūr*, nşr. Muḥammed İḳbāl, *GMNS*, Leiden, 1921, II, 123). Tahta çıkışı sırasında başlıca te'siri icrâ etmiş olan Niẓām al-Mulk de vezîrlikte devam etti.

Sultan Melikşah hükümdarlığının ilk iki yılını hudutları müdâfaa ve babasının tahmin ettiği iç kaygaları yatıştırmakla geçirdi. Alp Arslan'ın son Mâverâünnehr seferinin intikamını almak isteyen, Karahanlıların garp kolu hukümdarı, Semerkand hanı Şams al-Mulk Naṣr I. b. İbrāhīm [bk. mad. KARAHANLILAR] kalabalık bir ordu ile Tirmiz'e girmiş, o havâliyi yağmalamış, külliyetli mıkdarda ganîmeti Semerkand'a nakletmiş, müteâkıben Belh vâlisi Melikşah'ın kardeşi Ayaz'ın Cürcan'da bulunmasından faydalanarak, istilâ ettiği Belh şehrini tahrip ve hutbeyi kendi adına okutmak suretiyle, bu mıntakayı Karahanlılara ilhaka teşebbüs etmiş (cemâziyelâhır = şubat 1072) ve ülkesini müdâfaaya gelen Ayaz'ı da uzaklaştırmağa muvaffak olmuş idi (İbn al-Aṯīr, X, 29).

Diğer taraftan Gazneliler de cemâziyelevvelde (kânûn I. 1073) kalabalık bir ordu ile Toharistan'a girerek, Melikşah'ın amcası Amīr al-umarā 'Osmān'ı Çigil-Kend'de mağlûp ve esir etmişlerdi.

Bu karışıklıklar esnâsında Melikşah'ın diğer amcası, Kirman melîki Kara Arslan Kavurd [b. bk.]'un saltanat iddiası ile ayaklandığı ve tarafdarları ile birlikte Rey üzerine yürüdüğü haberi geldi. Sultan Alp-Arslan'a karşı da defalarca isyân etmiş olan Kavurd'un bu hareketi, sultanın şahsına mâtuf olduğu ve aynı zamanda devletin parçalanmasını intac edecek bir mâhiyet taşıdığı için, şark cephesi vukuâtından çok daha mühim idi. Bu itibârla Melikşah, vezîrin de ısrarlı tavsiyesi üzerine, evvelâ bu iç tehlikeyi ortadan kaldırmak kararı ile, ona karşı yürüdü ve Kerec civarında cereyân eden muhârebede Kavurd'un ordusunu mağlûp ve kendisini esir etti (4 şâban 465 = 16 mayıs 1073). Bir kaç gün sonra Kavurd öldü; ordu yatıştı ve âsâyiş iâde edildi. Sultanın 472 (1076)'deki Kavurd'un oğlu Sultanşah'a karşı bir gezinti mâhiyetini taşıyan seferi istisnâ edilir ise, bu muhârebe Selçukluların Kirman kolunun merkeze tam bağlılığını te'mine kâfî geldiği gibi, büyük Selçuklu imparatorluğu dâhilinde Melikşah'ın vaziyetini sağlamlaştırmış ve her kes tarafından onun hukümdarlığının bilfiil tanınmasını mümkün kılmıştır. Saltanatın halife tarafından tasdikı da bu hâdiseden sonra olmuştur. Saltanat ahdini 466 saferinde (teşrin I. 1073) Bagdad'daki Selçuklu şahnesi Sa'd al-Dawla Gavharāyīn vâsıtası ile, imparatorluğun merkezi İsfahan'a gönderen al-Ḳā'im bi-Amr Allāh Melikşah'a Mu'izz al-Dīn ve Calāl al-Dawla unvanları ile birlikte, o zamana kadar hiç bir hukümdara verilmemiş olan ve „hilâfet makam ve sultasının ortağı" mânasına gelen *ḳasīm amīr al-mu'minīn* (Ḳalḳaşandī, *Subḥ al-a'şā*, Mısır, 1903—1905, VI, 113) lekabını da vermiştir (İbn al-Aṯīr, X, 34; *Siyāsat-nāma*, nşr. Ch. Schefer, Paris, 1891, s. 202, not 1; *Rāḥat al-ṣudūr*, s. 125). Bundan sonra Sultan Melikşah komşu yabancı devletlere dönerek, Semerkand kuvvetlerinin işgâl ettiği Tirmiz'e yürüdü. Herat'a vardığı zaman, Şams al-Mulk Naṣr'ın Tirmiz ve havâlisinin Karahanlılara âidiyetini isbata çalışan bir mektubunu aldı; Belh'te ise, bizzat Karahanlı elçisi ile karşılaştı; fakat müzâkereye lüzûm görmeksizin, taarruza geçti. Karahanlılar ordusunun ric'at hattını kesmek üzere, Ceyhun kenarına sevkettiği emîr Sav-Tigin Semerkand'dan gönderilen kuvvetleri mağlûp ederek, nehre dökmüş ve kuşatılan Tirmiz yardımdan mahrûm kalmış idi. Çekilecek kuvvetlerin de güzergâhı kapatıldığından, Tirmiz müdâfii, hanın kardeşi, ümitsiz mücâdeleyi terketti. Melikşah teslim aldığı şehir ve havâlisini Sav-Tigin'e tevdî etti ve kuvvetlerinden bir kısmını Mâverâünnehr'e gönderdi. Selçuklu akıncılarının Semerkand civarlarında görünmesi Şams al-Mulk'ü de sulha mecbûr etti. Af dileyen Semerkand hanı, bir daha düşmanca vaziyet almamak şartı ile, yerinde bırakıldı (*Aḫbār* ..., s. 42 v.d.; İbn al-Aṯīr, X, 35).

Mütecâviz Gaznelilere karşı Melikşah emîr Kümüş-Tigin Bilge ile son Ḫʷārizmşāhların ceddi Anuş-Tigin'i göndermiş idi. Gazneliler çekildiler. İbn al-Aṯīr (X, 29) bunların yeni taarruz hazırlıklarına başladıklarını söylüyor ise de, Melikşah'ın duruma tamâmen hâkim olması üzerine, başkaca bir harekette bulunmadıkları görülüyor. Sultanın Tirmiz'e yürüyüşünden endîşelenen Gazne hukümdarı Ẓahīr al-Dawla İbrāhīm b. Mas'ūd, Selçuklu baskısını kendi üzerine çekmemek için, derhâl *amīr al-umarā'* 'Oṯmān'ı iâde etmiş, ayrıca gönderdiği elçilik hey'eti ve ağır hediyeler ile Melikşah'ın gönlünü almağa çalışmıştır (*Aḫbār*, s. 73). Sultanın kızı Gevher (Mahd al-'Irāḳ)'in Gazne veliahdi Mas'ūd b. İbrāhīm'e verilmesi ile başlayan iyi münâsebetler Melikşah zamanında devam etmiş ve bu Gazneliler arâzisine doğru Selçuklu yayılmasını önlemiştir.

İki yıl kadar süren bu hâdiselerden sonra, Sultan Melikşah, kendi hukümdarlığı sırasında genişliğinin son haddine ulaşan büyük Selçuklu imparatorluğunun, babası zamanındaki askerî harekâtı geliştirerek, muazzam fütûhat hâline inkılâp ettirdi ve devletini orta çağ âleminin en büyük siyâsî teşekküllerinden biri yaptı.

Malazgirt meydan muhârebesini müteâkip, Alp Arslan'ın emri gereğince, Anadolu içlerine akınlar yapan Kutalmış-oğulları Mansur, Süleymanşah, Alp-İlig, Dolat, maiyetindeki kuvvetler ile, Artuk Bey ve Tutak gibi türkmen reislerine bağlı Türkmenlerin harekâtı Melikşah tarafından tasvip edilmekte ve „büyük dîvânca" desteklenmekte olduğundan, Selçuklu müfrezeleri Anadolu'daki çeşitli sevkülceyş yollarını tâkiben ilerliyorlardı. Bu harekât yeni bizans imparatoru Michael VII.'in „ölmezler" adı ile husûsî askerî kıt'alar teşkil etmesine (Anna Komnene, *Alexiade*, frns. trc. B. Leib, Paris, 1937, I, 18, not 2) ve bunların şark orduları kumandanı İzak Komnenos emrinde, ücretli franklar ile takviye edilmiş Bizans orduları ile birlikte, Anadolu'ya gönderilmesine rağmen, türk ilerileyişi gittikçe gelişiyordu. Daha o zaman âsî frank reisi Urselius'a Kappadokia (Kayseri)'da mağlûp olarak, İstanbul'a çekilen İzak ile kardeşi Aleksios Komnenos İzmit havâlisinde türkmen gurupları ile karşılaşmışlardı (N. Bryennios, frns. trc. Mr. Cousin, *Histoire de l'Empereur Michel Ducas. Histoire de l'Empereur Nicéphore Botaniate. Histoire de Constantinople*, Paris, 1685, III, 531 v.d.). Filhakika Sultan Melikşah'ın ilk yıllarında, şarkî Anadolu'da gayr-i memnun kütleler teşkil eden ermeniler ile râfızî hıristiyan pavlikyanların Bizans'a hasım durumlarından başka, İstanbul'daki saray desîseleri ve umûmî idâresizlik yüzünden ihmâle uğramış ve büyük derebey âileler arasında âdetâ bölüşülmüş olan Anadolu'nun muztarip ahâlisi, kendini imparator ilân ederek, merkeze yürüyen kumandanların tasallutuna da sık-sık mârûz kalıyordu. Anadolu'nun fethine me'mûr Selçuklu kuvvetleri bu vaziyetten faydalandılar. Bizans imparatorunun Urselius'a karşı yardım istemesi üzerine, Artuk Bey Sapanca'daki Sophon dağında âsî frankı mağlûp ve esir ederken, diğer taraftan Bizans'ın içinde yuvarlandığı keşmekeşi körüklemeği türk menfaatine uygun gören emîr Tutak da Urselius'a yardım, fakat sonra, bol para ve hediye mukabilinde, onu Aleksios'a teslim ediyordu. Paphlagonia ve Bithynia havâlisi böylece tedrîcen türk hâkimiyetine geçmekte iken, cenup hudutlarında bulunan ve Birecik'teki karargâhından Antakya istikametinde akınlar yapmakta olan Süleyman Şah da, o zaman Antakya vâliliğine getirilen İzak Komnenos'u yaralı olarak esir aldıktan sonra, Haleb'i kuşatmış, ancak Haleb hâkimi Mirdâsîlerden Naṣr'ın Sultan Melikşah'a tâbî olduğunu bildirmesi üzerine, mu-

hâsarayı kaldırmış idi (1074). Türkmen birlikleri tarafından Yeşil-Irmak, Kelkit ve Çoruh havzalarının zaptedildiği, diğer bir kolun da Urfa, Nizib ve civarındaki dağınık Bizans kuvvetlerini mağlûbiyete uğrattığı bu sıralarda (M. H. Yınanç, *Türkiye tarihi, Selçuklular devri.* I. *Anadolu'nun fethi*, İstanbul, 1944, s. 87 v. dd.) Phyrikia kıt'ası, bu arada Alaşehir [b. bk.] zaptolunmuş ve türkler Ege sâhillerindeki Milet'e kadar uzanmışlardı (J. Laurent, *Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081*, Paris, 1914, s. 93, not 3). Attaleiates'e göre, Anadolu'da hareket hâlinde her hangi bir Bizans askerî kuvvetinin bulunmadığı (bk. J. Laurent, *ayn. esr.*, s. 93, not 2) bu buhranlı anlardan istifâde ile imparator olmağa kalkışan general N. Botaniates'in propaganda gezilerini türkmen müfrezelerinin himâyesinde yapması ve Selçuklular sâyesinde İstanbul'da imparatorluk tâcını giymesi (3 nisan 1078), İzmit başta olmak üzere, bütün Bithynia kıt'asının türk hâkimiyetine geçmesini mümkün kılmış idi. O zaman sâhil mıntakaları dışında bütün Anadolu'nun türklerin nufûzu altına düştüğü Bizans tarihçilerince de te'yit edilmektedir (Anna Komnene, *ayn. esr.*, frns. trc. Mr. Cousin, *Histoire de l'Empereur Alexis. Histoire de Constantinople*, Paris, 1685, IV, 28 v.d.). Anadolu harekâtını adım-adım tâkip eden Sultan Melikşah, Süleyman Şah ile kardeşi Mansur arasında reislik dâvası yüzünden çıkan ihtilâf üzerine, isyân eden Mansur'u, İsfahan'dan gönderdiği emîr Porsuk kumandasındaki hassa ordusu ile, ortadan kaldırdıktan sonra (Bar Hebraeus, I, 328 v.d.; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 105), Anadolu hükümdarlığı menşûrunu Süleyman Şah'a vermek suretiyle, buradaki askerî birlikleri tek elde birleştirmiş oldu. Böylece fetih plânını muntazaman tatbika imkân bulan Süleyman Şah, imparator Botaniates'e karşı ayaklanan N. Melissenos'un yardımcısı sıfatı ile, orta ve garbî Anadolu'nun bir çok kale ve şehirlerine el koyduğu gibi, yine Melissenos ile birlikte, İznik'e girmiş (1078) ve Bizans'a doğru hücûmlarda mükemmel bir üss teşkil eden bu tarihî şehri kendine merkez yaparak (1080), Üsküdar'a kadar ilerilemeğe ve Boğaziçi'ni kontrole imkân bulmuş idi (N. Bryennios, s. 593 v.d.; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, Paris, 1833, XV, 81). Bu hâdisenin tâ uzak şarkta bile akisler uyandırdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Bizans 1081 yılında, türk baskısını azaltmak için şimâlî Çin imparatoruna gönderdiği bir elçilik hey'eti ile, o zaman şarkta Türkistan'a kadar uzanmış olan büyük Selçuklu imparatorluğuna karşı Çin'i harekâta teşvik etmiş idi (bk. Sung-Şih'ten naklen W. Eberhard, *Oriens*, 1948, I, 146). 1091'de tekrarlanmış olan bu mürâcaatlardan bir netice alınamamıştır.

Süleyman Şah 1085 yılında, Antakya'ya giderken, yerine vekil bıraktığı Ebülkasım, 1082'de Bizans imparatoru Aleksios Komnenos ile Süleymanşah arasında, Koca-Eli yarım-adasında ve Üsküdar'a yakın Drakon çayını hudut tâyin eden anlaşmayı tanımayarak, akıncılar ile Bizans'a taarruzlara kalkmış, diğer taraftan Gemlik körfezindeki Kius mevkiinde, Bizans'ı ciddî olarak endişelendiren bir donanma inşâsına başlamış, buna karşı Aleksios meseleyi siyâset yolu ile halle karar vererek, İstanbul'a dâvet ettiği ve bir hükümdar gibi karşıladığı Ebülkasım ile Sultan Melikşah aleyhine bir ittifak muâhedesi imzâlamağa, aynı zamanda Ebülkasım İstanbul'da iken, el altından İzmit kalesini işgâl ettirmeğe muvaffak olmuş idi. Ebülkasım'ın Marmara havzasında hâkimiyet menşûru talebini evvelce reddetmiş olan Sultan Melikşah, hasım ile yaptığı bu anlaşmadan dolayı, onu tenkil için emîr Borsuk'u Anadolu'ya gönderdi. 1089 sonlarına doğru İznik'e gelen ve burayı 3 ay kadar kuşatan Borsuk'un başarısızlığı üzerine, sultan Urfa vâlisi Bozan'ı, tam salâhiyet ile, İznik'e sevketti. Ebülkasım şahsan af dilemek maksadı ile İsfahan'a gitti ise de, sultan tarafından kabûl edilmedi ve Anadolu'ya dönüşünde Bozan tarafından yakalandı ve kendi yayının kirişi ile boğduruldu (A. Komnene, trc. Cousin, s. 184—189; Lebeau, *ayn. esr.*, XV, 192—197; bk. bir de mad. BORSUK). Ebülkasım'ın yerine geçen Ebülgâzî, Melikşah'ın ölümünden sonra, İznik'i babası Süleyman Şah'ın ülkesine dönen oğlu Kılıç Arslan I.'a terkeylemiştir.

Mervânîlerin [b. bk.] hâkimiyetinde bulunan ve başta Âmid, Meyyâfarıkîn olmak üzere, Mardin, Hısn-Keyfâ, Cezîret İbn Ömer v.b. gibi, 30'a yakın kale ve şehri ihtivâ eden Diyarbekr bölgesinin fethi hâdisesi, evvelce Mervânîlerin vezîrlerinden olup, bilâhare halife al-Muḳtadî tarafından Bagdad'a dâvet edilerek, hilâfet vezîrliğine getirilen, aynı zamanda Niẓâm al-Mulk'ün dâmâdı olan, devrin muktedir devlet adamlarından musullu Faḫr al-Davla Muḥammed b. Cuhayr'in, Bagdad'daki vazifesinden alınarak, sultan ve vezîrin müsâadesi ile, İsfahan'a gelmesi ile başlamıştır. Faḫr al-Davla, Mervânî Naṣr'ın kifâyetsizliğine mukabil, ülkesinin zenginliğini ileri sürerek, sultanı sefere iknâ etmiş ve Melikşah tarafından 476 saferinde (haziran 1073) Diyarbekr emâreti kendisine tevcih edilen Faḫr al-Davla, maiyetine verilen Irak-ı Acem umûmî vâlisi Sa'd al-Davla Gavharâyîn, Hille hâkimi Bahâ' al-Davla Manṣûr ile oğlu Sayf al-Davla Ṣadaḳa, büyük türkmen beylerinden olup, yukarıda adı geçen ve Melikşah'ın emri ile Anadolu'dan Ḥulvân'a, oradan da şi'î akîdeli Karmatîler ile uğraşmak üzere cenûba inen ve bunların oturdukları al-Aḥsā ve Baḥrayn bölgelerini 469'da Selçuklu imparatorluğuna bağlamağa muvaffak olan Artuk Bey (Sibṭ İbn al-Cavzî, *Mir'āt al-zamān*, Yûnînî nüshası, Türk-islâm eserleri müzesi, nr. T. 2135, XII, 32) ile Çubuk, Dilmaç-oğlu Mehmed Bey'ler, ayrıca Meyyâfârıkîn şahneliğine tâyin edilen Hâcib Altun-Tak ve bunların kuvvetlerinden mürekkep kalabalık bir ordu başında Diyarbekr'e hareket etti (*Zubdat al-nuṣra*, s. 76; İbn al-Azraḳ al-Fāriḳī, *Tārīḫ Mayyāfāriḳīn*, Biritish Museum, Or. 5803, P. 23694, 147b; İbn al-Aṯīr, X, 47; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 137 v.d.). Âmid önüne vardığında, mahallî kuvvetler ile berâber, Naṣr'ın yardıma çağırdığı Musul ve Elcezîre hükümdarı, 'Uḳaylîlerden ve Melikşah'ın tâbîlerinden, Şaraf al-Davla Muslim b. Ḳurayş'in askerleri ile karşılaştı Hemşehrileri ile çarpışmak istemeyen ve İbn al-Aṯīr'e göre (X, 49), araplık hisleri galebe çalan Faḫr al-Davla'nın şehre hücûmda tereddüt etmesi Artuk Bey'i ve diğer beyleri sinirlendirdi. Emîr Çubuk kendiliğinden hücûma kalkarak, hasmı perîşan etti ise de, sultan ordusundaki kumandanlar arasında çıkan ihtilâftan faydalanan Şaraf al-Davla Sincar'a çekilmeğe, Naṣr da Meyyâfârıkîn'e gitmeğe muvaffak olmuşlardı. Faḫr al-Davla Âmid muhârasına oğlu Za'îm al-Davla Abu 'l-Ḳāsim'ı bırakarak, Altun-Tak, Gavharāyîn, Ayaz, Törşek, Humar-Tigin gibi kumandanlar ile birlikte, beldenin ikinci mühim ve büyük kalesi Meyyâfârıkîn'i kuşattı. Bu esnâda Mardin, Siirt, Erzen, Hısn-Keyfâ birer-birer zaptediliyordu. Başka kurtuluş çâresi olmayan Naṣr bizzat, sultana ricâlarda bulunmak üzere, İsfahan'a gitti; Niẓām al-Mulk ve sultanın zevcesi Terken (Celâliye) Hatun'un tavassut teşebbüslerine rağmen, Melikşah tarafından huzûra kabûl edilmedi; yalnız Âmid ve Meyyâfârıkîn ile iktifâ etmesi şartı ile, harekâtın durdurulacağı kendisine teblig edildi. Naṣr'ın buna râzı olmaması devletinin inkırâzını intâc etti: Za'îm al-Davla Abu 'l-Ḳāsim, şiddetli hücûmlardan sonra, 478 muharreminin ilk çarşanbası (4 mayıs 1085) Âmid'e girdi (İbn al-Azraḳ, 148b; İbn al-Aṯīr, X, 53). Muhâsara sırasında da, Bitlis ve Ahlat Türkmenler tarafından zaptolunmuş idi. Naṣr sultanın eski tekliflerini kabûl ettiğini bildirdi ise de, dikkate alınmadı ve arkasından her türlü yardımdan mahrûm kalan Meyyâfârıkîn 6 cemâziyelevvelde (31 ağustos 1085) düştü (İbn al-Azraḳ, *göst. yer.*; İbn al-Aṯīr, *göst. yer.*). Müteâkiben emîr Monçuk Böri Mardin kalesini ve emîr Çökürmüş Cezîret İbn Ömer'i zaptettiklerinden, Mervânîler devleti ortadan kalktı ve Diyarbekr bölgesi büyük Selçuklu imparatorluğuna ilhak edildi.

Musul'a gelince, Sultan Melikşah'ın tâbîlerinden ve aynı zamanda halası Safiye Hatun'un kocası olan Musul hükümdarı Şaraf al-Davla'nın Âmid muhâsarasında, bir müddet imparatorluk ordusuna cephe almasına sinirlenen Melikşah 'Uḳaylîlerin topraklarını Faḫr al-Davla'nın diğer oğlu 'Amîd al-Davla'ya iktâ etmiş idi. Yine Melikşah'ın emri ile 'Amîd al-Davla 477 (1084/1085)'de büyük emîrlerden Ḳasîm al-Davla Ak-Sungur ve diğer türkmen beyleri ile birlikte Musul'a gelerek, şehri mücâdelesiz aldı (*Zubdat al-nuṣra*, s. 81; İbn al-Aṯīr, X, 49). Müteâkiben Musul'a bizzat girerek, parlak surette istikbâl olunan Melikşah, 1073'te bir isyânını bastırdığı kardeşi Şihâb al-Davla Tekiş'in bu seneki ikinci ayaklanması üzerine, Belh mıntakasına dönmeğe mecbûr kaldı. O esnâda Haleb'den gelen Şaraf al-Davla'nın sultana ağır hediyeler takdim etmesi, kendisinin eski emâretinde bırakılmasını mümkün kıldı.

Alp Arslan'ın son yıllarında Suriye'nin fethine me'mûr edilen ve Sultan Melikşah'ın emri ile harekâta devam eden, Oğuz Yıva boyundan, al-Malik al-Mu'aẓẓam Atsız, 'Asḳalān, Yafa, Remle ve Kudüs'ü aldıktan sonra, Dimeşk'i muhâsara etmiş, 1072'de Akkâ kalesinde meşhûr Badr al-Camālī [b. bk.] ile mücâdelede bulunmuş ve ramazan 467 (nisan 1073)'de Dimeşk'ı tekrar kuşatmış, 2 ay kadar muhâsaraya rağmen muvaffak olamamış idi. Daha sonra, Fâtımîlere bağlı olan Dimeşk'in Mısır'dan yardım alamaması yüzünden şehirde patlak veren bir ayaklanmadan istifâde ile, Atsız 468 şâbanındaki (mart 1076) üçüncü muhâsarasında nihâyet bu mühim şehri teslim aldı ve zilkâdenin ilk cumâ günü (10 hazîran 1076) Dimeşk'te şi'î ezanını kaldırarak, Abbâsî halifesi al-Muḳtadî ile sultan Melikşah adlarına hutbe okuttu. Sonra Selçuklu siyâsetinin temellerinden biri olan Fâtımîlerin kaldırılması hedefine doğru yürüyerek, Mısır'a karşı harekâtâ devam etti. Fakat 469 (1077)'daki Kahire seferi, halife al-Muṣtanṣir billāh tarafından Fâtımî orduları *amīr al-cuyūş*'luğuna getirilen Badr al-Camālī'nin mukavemeti yüzünden, ağır zâyiât ve başarısızlık ile sona erdi (İbn Ḳalānisī, *Ẕayl tārīḫ Dimaşḳ*, nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 108; İbn al-

Aşīr, X, 37; Sibṭ İbn al-Cavzī, bk. İbn Ḳalānisī, s. 107; Süryânî Mikhael, frns. trc. J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien*, Paris, 1905, s. 177; İbn Muyassar, nşr. H. Massé, *Annales d'Egypte*, Kahire, 1919, s. 25). Atsız'ın mağlûbiyeti üzerine, Melikşah Suriye melikliğini kardeşi Tāc al-Davla Tutuş'a verdi; Musul ve Elcezîre hâkimi Şaraf al-Davla'nın ona yardımını emretti. Fakat Antakya'ya gelmiş olan Süleyman Şah'ın, Elcezîre ve Suriye'nin kilit noktası Antakya'ya şehir ve kalesi ile birlikte hâkim olması (12 kânun II. 1085) Tāc al-Davla Tutuş'u olduğu kadar, Şaraf al-Davla Muslim'i de endîşeye düşürdü. Şaraf al-Davla'nın daha evvel Antakya sâhibi ermeni Philaretos'tan almakta olduğu yıllık cizyeyi Süleyman Şah'tan da talep etmesi, verilmediği takdirde Melikşah'a şikâyet edeceği tehdidinde bulunması ikisinin arasını açtı ve Antakya yakınındaki muhârebede Şaraf al-Davla esir edildi ve öldürüldü (24 safer = 20 hazîran 1085; İbn al-Aşīr, X, 51; Bar Hebraeus, I, 332). Derhâl Haleb'i kuşatan Süleyman Şah, burayı ikinci muhâsarasında (nisan 1086) şehrin teslimi husûsunda Sultan Melikşah'tan emir beklediğini söyleyerek, vakit kazanan, muhâfız İbn al-Ḥutaytī al-ʿAlavī'nin gizlice Tutuş'u dâvet etmesi neticesinde iki Selçuklu kuvveti arasında Haleb civarındaki ʿAyn-Salm mevkiinde (İbn Ḳalānisī, s. 119) cereyân eden muhârebede ordusu perîşan olan Anadolu fâtihi Süleyman Şah intihar etti (18 safer 479 = 5 hazîran 1086). Tutuş, İbn al-Ḥutaytī'nin aynı meâldeki sözlerine kanmayarak, Haleb'i işgâl etti (26 rebiülevvel = 16 temmûz 1086) ise de, iç kaleyi zapta çalıştığı sırada Melikşah'ın gelmekte olduğunu duyunca, Dimeşk'e çekilmeğe mecbûr kaldı. Filhakika Süleyman Şah'ın ölümünden duyduğu teessürü bir tekdir mektubu ile Tutuş'a bildirmiş olan sultan hassa kumandanlarından Borsuk, Bozan ve Ḳasīm al-Davla Ak-Sungur ile birlikte, 479 cemâziyelevvelinde (eylûl 1086) İsfahan'dan hareket ile, Musul ve Harrân üzerine ilerilemiş, Bozan'ı Philaretos'un oğlu Barsam idâresindeki Urfa'nın zaptına bırakarak, kendisi Caʿbar ve Menbic'i aldıktan sonra, Haleb'e ulaşmış idi (ramazan 479 = kânun I. 1086). Melikşah İbn al-Ḥutaytī'yi Diyarbekr'e sürdü; Haleb kalesini emîr Nūḥ b. Turkī'ye verdi; Ak-Sungur'u da bölgenin vâliliğine tâyin etti. Oradan Süveydiye'ye gitti ve sâhilden Akdeniz'in enginlerine bakarak, kendisine bu muazzam fütûhatı bağışlayan Allaha şükretti. Melikşah Haleb'de iken, Lazkiye, Şayzar, Kafarṭāb ve Fāmiya şehirleri, sâhipleri tarafından, sultana teslim edildi. Bozan ise, üç ay fâsılasız taarruzlardan sonra, 28 şubat 1087'de Urfa'yı zaptetmiş idi (İbn Ḳalānisī, s. 119; Urfalı Matthieu, s. 197 v.d.; Bar Hebraeus, I, 334; Brosset, bk. Lebeau, *ayn. esr.*, XV, 197). Bozan'ı Urfa vâlisi tâyin eden Melikşah Antakya'yı da Yağı-Sıyan'a verdikten sonra (Matthieu, s. 197; İbn Şaddād, *al-Aʿlāḳ al-ḫaẓīra*, Topkapı sarayı, Revan Köşkü kütüp., nr. 1564, 211b) dönüşte Bagdad'a gitti (4 zilhicce 479 = 13 mart 1087). Bu, Melikşah'ın hilâfet merkezini ilk ziyâreti idi. Halife tarafından 17 muharrem 480 (25 nisan 1078)'de tertip edilen büyük kabûl resminde al-Muḳtadī Melikşah'a iki kılıç kuşattı (*Zubdat al-nuṣra*, s. 81 v.d.). Bu esnâda Gavharāyīn ile Bozan tarafından, Terken Hatun refâkatinde, imparatorluğun azameti ile mütenâsip cihaz eşyâsı ile birlikte İsfahan'a getirilen Melikşah'ın kızı, Mehmelek Hatun'un halife al-Muḳtadī ile düğünü yapıldı (*Zubdat al-nuṣra*, s. 72; İbn al-Aşīr, X, 44, 59; *Rawżat al-ṣafā*, IV, 85).

Melikşah'ın Haleb'e gelmesi ile karışık durum düzelmiş, Sînâ çölüne kadar Suriye kıt'ası büyük Selçuklu imparatorluğunun Şam melikliği şeklini almış idi. Ancak 482 (1090)'den sonra, gittikçe kuvvetlenen Fâtımî halifeliği, Badr al-Camālī'nin gayretleri ile Suriye sâhil şehirlerini istirdâda kalkınca, Tutuş sultandan yardım istedi ve Melikşah'ın emri ile Bozan, Ak-Sungur ve Tutuş, birlikte yeniden Akkâ'ya kadar ilerilediler. Burada üç kumandan arasında çıkan ihtilâf Selçuklu baskısını hafifletti. Melikşah Bagdad'a 1091'deki ikinci gelişinde bütün ordu büyüklerinin hazır bulunduğu bir harp meclisi akdederek, adları geçen üç kumandana Fâtımî hilâfetini ortadan kaldırmalarını emretmiş idi. Fakat sultanın ânî ölümü bunun gerçekleşmesine imkân vermedi (İbn al-Ḳalānisī, s. 120 v.d.; *Aḫbār*..., s. 49; İbn al-Aşīr, X, 75; İbn al-ʿAdīm, *Buġyat al-ṭalab fī tārīḫ Ḥalab*, Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2925, III, 270a).

Alp Arslan'ın hâkimiyet altına aldığı Abaza ve Gürcü memleketleri ile Şeddâdîlerin idâresindeki Errân'da vukua gelen iç münâzaalar ve gürcü kıralı Giorgi II.'nin izhâr ettiği itâatsizlik emâreleri üzerine, Melikşah Karthili'ye kadar giderek, âsâyişi te'min ettikten sonra, Gence'yi Şeddâdî emîr Faḍlūn'dan aldı ve bütün Kafkasya'yı emîr Sav-Tigin'e tevdî etti (1076). Errân ve havâlisi Türkmenler tarafından bu sırada işgâl edilmiştir. Fakat Sav-Tigin'in Kutayıs'ta oturan, kıral Giorgi karşısında başarısızlığı, diğer taraftan, mülkü elinden alınmış olan eski Ani kıralı Gagik'in yeniden kıral olmak teşebbüsü

sultanı tekrar Kafkasya'ya gitmeğe mecbûr etti (Çamiçyan, *Ermeni tarihi*, Venedik, 1785, II, 996). Melikşah 471 (1078/1079)'de, Aras yolu ile Gürcistan'a girerek, Sav-Tigin'in mevkiini sağlamlaştırdı; fakat ayrılması üzerine, Oltu, Erzurum ve Kars şehirleri ile civarının, Bizans'ın şark hudut kumandanı Grigor Bakurian'ın tahakkümüne düşmesi ve Giorgi'nin onu metbû tanımak mecbûriyetinde kalması, üçüncü bir Selçuklu seferini zarûrî kıldı. Sav-Tigin'i geri çağıran Melikşah'ın sevkettiği emîr Ahmed 1080'de gürcü kıralını mağlûp ederek, Kars'ı aldığı gibi, Oltu ile Erzurum dâhil, Bakurian'a bağlanmış mahalleri istirdat etti; ayrıca emîr Abū Yaʿḳūb, emîr ʿĪsā Böri ve diğer türkmen reisleri ile birlikte, tâ Kutayıs'a kadar Acara, Karthili ve Ardanuc havâlisini, ertesi yıl da Karadeniz kıyılarına kadar uzanan Çoruh vâdisini ele geçirdi. Anna Komnene (trc. Cousin, s. 247 v.d.)'ye göre, Trabzon da bu münâsebet ile türklere intikal etmiş idi. Selçuklu tazyikının artması üzerine, İsfahan'a gelen Giorgi Melikşah'ı ziyâret ile şahsan tâbiiyetini te'yit ettikten sonra, bir türk müfrezesi himâyesinde, ülkesine gönderildi. Bunu VIII. asır sonlarından beri devam eden Korikoz sülâlesinden, Kakheth kıralı Agasthan'ın İsfahan'da sadâkatini yenilemesi tâkip etti. 1084'te bunun yerine geçen oğlu Kuirike tâbiiyetten ayrılmamıştır. Melikşah Errân ve Kafkasya'daki tâbî bölgeleri amcası Yāḳūtī'nin oğlu, Azerbaycan umûmî vâlisi Ḳuṭb al-Dīn İsmāʿīl'e verdi. Böylece Azerbaycan melikliği teşekkül etti (Ermeni Vardan, trk. trc. H. D. Andreasyan, *Müverrih Vardan, Türk fütuhat tarihi*, İstanbul, Edebiyat fakültesi, *Tarih semineri dergisi*, sayı 2, İstanbul, 1937, s. 182; M. H. Yınanç, *ayn. esr.*, s. 111 v. dd.). Gence doğrudan-doğruya merkeze bağlanmış ve 478 (1086)'den itibâren bütün Ermenistan'da Melikşah'ın kanunları hâkim olmuştur (Matthieu, s. 196). Ani'deki ermeni patriği Barsegh'in, hem kilise menfaatlerini korumak, hem de devamlı mücâdelelerden hırpalanmış olan halkın ıztıraplarını hafifletmek ricâsı ile İsfahan'ı ziyâreti neticesinde, Melikşah o zaman sayısı 4'e yükselmiş bulunan katolikosluğun tek bir makamda temerküzünü kabûl ederek, kiliselerin serbest bırakılması ve hıristiyan halkın mükellefiyetlerinin azaltılmasını ferman ile te'yit ve bu hususları 1090'da Melik Ḳuṭb al-Dīn İsmāʿīl'e emretti (Matthieu, s. 201, 204; Çamiçyan, III, 14).

Kavurd tarafından itâate alınan ve onun ölümünden sonra, diğer memleketleri ile birlikte, Melikşah'ın yüksek hâkimiyeti altında Kavurd'un oğullarına verilmiş olan Sîstan'da yerli emîrlerin münâzaaları Horasan vâlilerinin tavassutu ile halledilirdi. 472 cemâziyelevvelinde (temmûz 1086) yerli emîrlerden Abu 'l-ʿAbbās sultanın yanına gelmiş ve aldığı Sîstan emâreti menşûru ile Zerenc şehrinde oturmuş idi. Az sonra yerine geçen Bahā' al-Davla Ḫalaf de, menşûr almak için, merkeze gelmiş; fakat sultanın Mâveraünnehr'de bulunmasından, muvaffak olamamış ise de, bilâhare kendisine İsmāʿīlîlere karşı gönderilen Selçuklu kumandanı emîr Kızıl-Sarıg'a yardım emredilmiş, Bâtınîlerden zaptedilen Dere hisarında yerleştirilmiştir (*Tārīḫ-i Sīstān*, nrş. Malik al-Şuʿarā Bahār, Tahran, 1314 ş., s. 383–386). 483 (1090/1091)'ten itibâren Melikşah'ın tâbiiyetinde Sîstan hâkimi olan Abu 'l-Faẓl Naṣr, bilhassa Sultan Sancar zamanında, muvaffakıyetleri ile şöhret kazanmıştır.

Sultan Melikşah'ın Mâverâünnehr seferine zâhirî sebep, Semerkand hanı Aḥmed b. Ḫiżr'ın halka zulmetmesi dolayısı ile, Semerkand'ın tanınmış şâfiʿî fakîhlerinden Abū Ṭāhir b. 'Alak'in hacc vesîlesi ile İsfahan'a gelerek, yardım ricâ etmesidir. Hakikatte bütün islâm hukûmetlerini nufûzu altına almak siyâsetini güden Melikşah, bu sebeple 480 yılının ilk günlerinde Mâverâünnehr'e yürüdü (bk. A. Ateş, ʿOmar al-Rāduyānī, *Tarcumān al-balāġa*, İstanbul, 1949, mukaddime, s. 32, not 1). Horasan'dan aldığı takviye kuvvetleri ile Ceyhun'u geçerek, rastladığı bütün kale ve müstahkem mevkîleri, nihâyet Buhârâ'yı zaptetti; Semerkand'ı kuşattı ve Ahmed Han'ı esir etti (İbn al-Aşīr, X, 43; İbn Ḳalānisī, s. 119). Bilâhare İsfahan'a götürülen Ahmed Han, akrabâsı ve sultanın zevcesi Terken Hatun'un ricâları ile affedilerek, ülkesine iâde edildi. Bu sefer ile Karahanlıların garp kolu Selçuklu imparatorluğuna bağlanmış oldu. Melikşah oradan Kâşgar'a yöneldi. Taraz hâkimi Kır Han'ı tâbiiyete aldı (*Zubdat*, s. 89; *Aḫbār*, s. 50). Balasagun ile İspicab şehirleri vergi taahhüt ettiler. Sultan Özkend'e vardığında, Kâşgar hukümdarı Hārūn Boğra Han, ağır hediyeler ile, huzûra gelerek, tâbiiyetini arzetti ve memleketi kendisine bırakıldı (*Aḫbār*..., s. 45; İbn al-Aşīr, X, 63). Bu suretle Karahanlıların İli ve Kâşgar havâlisindeki şark kolu da, büyük Selçuklu imparatorluğuna katılmış oluyordu. Aynı senenin sonlarına doğru, sultan tarafından Semerkand'a tâyin edilmiş olan *ʿamīd* Abū Ṭāhir ile şehirdeki Çigiller arasında çıkan ihtilâf yüzünden, Melikşah Mâverâünnehr'e ikinci seferini yaptı. Semerkand'a emîr Üner'i tâyin ile onu Atbaş kalesi sâhibi Yaʿḳūb Tigin'i

tenkîle me'mûr etti. Ya'ḳūb yakalanarak, huzûra getirildi. O sırada tâbî Kâşgar hanını esir ederek götüren Tugrul b. Yınal'ın tâkibini Tāc al-Mulk Abū 'l-Ġanā'im'e bırakan sultan İsfahan'a döndü.

Sür'atle gelişen imparatorluğun hakikî çehresini kazanabilmesi için resmî hudutlar dışında kalan ve islâm âlemi bakımından emsâlsiz değer taşıyan Hicaz bölgesinin imparatorluğa katılması, bundan başka Fâtımîler ile öteden beri siyâsî ihtilâf ve rekabet mevzuu olan Mekke'deki hutbe meselesinin ve Medine'ye hâkimiyetin de Abbâsî hilâfeti lehine kat'î şekilde halli gerekiyordu. Sultan Melikşah Bagdad'ı ikinci ziyâretinde akdettiği harp meclisinde, yeni bir harp planı tanzim ederek, yanında hazır bulunan Tāc al-Davla Tutuş, Sa'd al-Davla Gavharāyīn, Ḳasīm al-Davla Ak-Sungur ve Bozan'ı, Suriye'nin sâhil bölgeleri ile birlikte, Hicaz'ın nufûz altına alınmasına ve henüz imparatorluğa bağlanmamış olan Yemen ve Aden kıt'alarının fethine me'mûr etti (İbn Ḳalānisī, s. 121; İbn al-Aṯīr, X, 75 v.d.). Gavharāyīn'in tâlimâtı ile, kalabalık bir kuvvet başında yola çıkan emîr Törşek, emîr Çubuk ve emîr Yarınkuş Mekke ve Medine'yi Selçuklulara bağladıktan ve hutbeyi al-Muḳtadī ile Melikşah adına çevirdikten sonra, Yemen bölgesine indiler. Törşek'in çiçeğe yakalanarak, ölmesi (İbn al-Aṯīr, X, 77) üzerine, kumandayı ele alan Yarınkuş, muvaffakiyetli bir sefer ile (485 = 1092), Yemen'den başka, Aden ve havâlisini de Selçuklu imparatorluğuna ilhak etti (*Zubdat*, s. 69; İbn al-Aṯīr, X, 74).

Sünnîlik — şi'îlik dâvasında Melikşah'ın ciddiyetle uğraşması icâp eden meselelerden biri de imparatorluk dâhilinde Ḥasan Ṣabbāḥ'ın bayraktarlığını yaptığı ve sonra İsmā'īlî [b. bk.] devletinin kurulması ile neticelenen gizli bâtınî faâliyeti idi. Bir aralık Mısır'da al-Mustanṣir bi'llāh nezdinde bulunmuş olan, fakat amîr al-cuyūş Badr al-Camālī ile geçinemediği için, İran'a gelerek (1081), dağlık Taberistan bölgesi ahâlisi arasında „dâvet-i cedîde" propagandasına girişen Ḥasan Ṣabbāḥ (*Tārīḫ-i cihānguşā*, nşr. Mirzā Muḥammed Ḳazvīnī, *GMS*, Leiden, 1937, XVI, III, 146 v.d.; *Zubdat*, s. 62), bilhassa Alamut kalesini ele geçirdikten (6 receb 483 = 5 eylûl 1090) sonra, başta Nizâmiye medreseleri gibi, sünnîliği takviyeye mâtûf müesseselerin kurucusu vezîr Niẓām al-Mulk olmak üzere, devlet erkânı tarafından tâkip edilmekte idi. Onun Alamut'ta çetin bir mukavemet yuvası meydana getirdiği anlaşılınca, Melikşah Alamut ve Rūdbār „muktaı" Yoruntaş'a Ḥasan Ṣabbāḥ ve tarafdarlarının derhâl ve şiddetle tenkilini emretti. Alamut'u kuşatıp, sıkı tazyık altına alan Yoruntaş'ın ansızın ölmesi (484 = 1091), bâtınî propagandasının kesâfet kazanmasına yol açtığından, sultan bu defa emîr Arslantaş ile emîr Koltaş'ı, Ḥasan Ṣabbāḥ ile onun baş „dâîsi" Ḥusayn Ḳā'inī üzerine sevketti. Ḥasan Ṣabbāḥ'ı Alamut'ta muhâsara eden Arslantaş'a yardımcı olarak da emîr Kızıl-Sarıg gönderildi. Emîr Koltaş ise, Kûhistan'da Ḥusayn Ḳā'inī'yi kuşatmış bulunuyordu (teşrin I. 1091). Fakat bu sırada sultanın ölümü harekâtın yarıda kalmasına sebep oldu (*Tārīḫ-i Sīstān*, s. 386; İbn al-Aṯīr, X, 131; *Tārīḫ-i cihānguşā*, I, 19; III, 202 v.d.).

20 senelik hukümdarlığı esnâsında büyük Selçuklu imparatorluğunu Kâşgar'dan Boğaziçi'ne, Kafkaslardan Yemen ve Aden'e kadar genişletmek suretiyle, devrin en kuvvetli bir siyâsî teşekkülü hâline getirmeğe muvaffak olan sultan Melikşah, imparatorluğun uzak hudutları boyunca, askerî harekât ve fütûhatın devam ettiği ve kendisinin de gençliğin bütün zindeliğini yaşadığı bir sırada, henüz 38 yaşında iken, vefat etti (16 şevvâl 485 = 20 teşrin II. 1092; *Zubdat*, s. 83; *Aḫbār*, s. 49; İbn al-Aṯīr, X, 78; İbn al-Cavzī, *al-Muntaẓam*, Haydarâbâd, 1359, IX, 64). 20 gün kadar evvel tekrar Bagdad'a gelen sultanın, çıktığı av esnâsında, hastalanarak vukûa geldiği söylenen ölümünün (İbn Ḳalānisī, s. 121; İbn al-Aṯīr, X, 78; Sibṭ İbn al-Cavzī, XII, 78a) sebebi her hâlde tâbi'î bir rahatsızlıktan ziyâde, bir kasd olsa gerektir. Filhakika aslında „büyük dîvân" tarafından iktâ edilen arâziden gelirini te'min ederek geçinen ve devlet işlerine müdâhalede bulunmayan halife al-Muḳtadī ile dünyevî hâkimiyetin mümessili Melikşah arasındaki ihtilâfları, uzun tecrübesi ve derin vukûfu sâyesinde dâimâ bertaraf etmeğe muvaffak olan vezîr Niẓām al-Mulk'ün katli (15 ramazan 485=15 teşrin I. 1092), saltanat—hilâfet münâsebetlerindeki muvâzeneyi al-Muḳtadī aleyhine bozmuş ve sultanın halifeyi Bagdad'dan çıkarmak teşebbüsü halife ve etrafındakilerden mürekkep bir gayr-i memnûn tabakanın vücûda gelmesine sebep olmuş idi. Diğer taraftan Melikşah'ın diğer zevcesi Zubayda Hatun'dan doğan, veliahdliğe lâyık oğlu Berkyaruk yerine, kendi oğlu Aḥmed'i veliahd yapmak için gayret sarfeden Karahanlı prensesi Terken Hatun'un bu hususta halife ile anlaşması bu ikisini emellerine mâni teşkil eden Niẓām al-Mulk'ü, Ḥasan Ṣabbāḥ'ın iştirâki ile, ortadan kaldırdıktan sonra, sultanı öldürmeğe kadar varan bir iş-birliğine sevketmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim sultanın hastalanarak

öldüğünü kaydeden yukarıdaki kaynaklara mukabil, *Mucmal al-tavārīḫ va 'l-ḳiṣaṣ* (nşr. Malik al-Şu'arā Bahār, Tahran, 1317 h. ş., s. 408), *Tārīḫ-i Bayhaḳ* (nşr. Aḥmad Bahmanyār, Tahran, 1317 h. ş., s. 76) gibi eserlerden başka, bilhassa ġayr-i müslim ve hilâfetin mânevî nufûzundan uzak müellifler şüpheyi haklı çıkaracak bilgi vermektedirler. Urfalı Matthieu (s. 203), Ermeni Vardan (s. 184) ve Genceli Kiragos (*Vekayināme*, Venedik, 1863, s. 60) Melikşah'ın zehirlenerek öldürüldüğünü söylemişlerdir. Hattâ Bar Hebraeus (I, 334) sultana zehir içiren adamın adını bile zikretmiştir. Melikşah'ın nâşı, bilâhare İsfahan'a nakledilerek, kendi yaptırmış olduğu medresedeki muazzam türbesine gömülmüştür.

Bagdad'daki son harp meclisinde Magrib'i dahi zaptetmek teşebbüsünden (*Aḫbār*, s. 49) bütün islâm hukûmetlerini bir elde toplamağı, böylece o zamanın telâkkîsine göre, dünya hukümdarı olmağı tasarladığı görülen Melikşah, orta boylu, geniş omuzlu ve şişmanca idi; toparlak bir sakalın çevrelediği penbeye yakın beyaz yüzü çok güzel idi (*Rāḥat al-ṣudūr*, s. 125). Büyük Selçuklu imparatorluğuna bağlı muhtelif ülkelerde tâbî hukümdarlar, melikler ve Gazne hukümdarı, Süleymanşah gibi, *sulṭān* unvanını taşıyan hukûmet reisleri bulunduğu için kendisine *büyük sultan* (*al-sulṭān al-a'ẓam, sulṭān al-ālam, şahinşāh-i a'ẓam*) denilmiş, ömrü boyunca gayr-i mağlûp bir fâtih olduğu cihetle, *abu 'l-fatḥ* lekabını almış ve hukmü altındaki memleketlerde te'sis ve ihtimamla muhâfaza ettigi adâletten dolayı *al-sulṭān al-'ādil* diye anılmış olan Melikşah, mülkiyet ve kadın hukukuna dâir husûsî kanunlar çıkartmıştır (metni için bk. Muḥammed b. Niẓām al-Ḥusaynī, *al-'Urāża*, nşr. K. Süssheim, Mısır, 1326, s. 69—71). Müslümanlara olduğu kadar, diğer dinlere mensup tâbîlerinin hukukuna riâyeti sebebi ile, islâm müellifleri gibi, yabancı kaynaklar da onun yüksek şahsiyet ve himâyekârlığını belirtmekte müttefiktirler (bk. *Zubdat*, s. 68; *Aḫbār*, s. 51; İbn al-Aṯīr, X, 78; *Ṭabaḳāt-i Nāṣirī*, nşr. 'Abd al-Ḥayy Ḥabībī, Kābil, 1328 h. ş., s. 300 v.d.; Matthieu, s. 170; Anili Samuel, bk. M. Brosset, *Collection d'historiens Arméniens*, Petersburg, 1876, II, 451; S. Orbelian, *Histoire de la Siouni*, trc. M. Brosset, Petersburg, 1864, s. 182; Genceli Kiragos, s. 60). Zamanında memleketi hayli imâr edilmiş olan (kitâbeler için bk. *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, Le Caire, 1936, VII,), âlimleri ('Omar Hayyām, Muḥammed b. Aḥmed al-Ma'mūrī al-Bayhaḳī, Ġars al-Ni'ma, 'Abd al-Raḥmān al-İṣfahānī, Kâşgarlı Maḥmūd, Abd al-Ḳāhir Curcānī, İbn Cazala v.b.), din adamlarının (Abu 'l-Ḳāsim Ḳuşayrī, Abū İsḥāḳ Şīrāzī, Abu 'l-Ma'ālī Cuvaynī, Ġazzālī, 'Abd Allāh al-Anṣārī v.b.), şâir ve ediplerin (Mu'izzī, Lāmi'ī Gurgānī, Abu 'l-Ma'ālī Naḥḥās, Abū Ṭāhir Ḫātūnī, İbn al-Habbārīya, Ẓafar al-Hamadānī v.b.) mükemmel surette himâye eden, adına Calālī nâmı ile husûsî takvim tertiplemiş olan büyük Sultan Melikşah, gulâmân-ı saray, hasse ordusu, meliklerin ve tâbî hukümdarların kuvvetleri ve Türkmenlerden mürekkep yarım milyondan eksik olmayan dâimî bir ordunun desteklediği muazzam bir imparatorluğun sâhibi olmasına rağmen, halîm tabiatlı bir zât idi ve dünyevî hazlardan hoşlanırdı. Etrafındaki nedimleri, şâirleri ve devlet erkânı ile serbestçe konuşur, Ca'farak adlı maskarasının taklitleri ile eğlenir, her cins silâhı kullandığı ve iyi ata bindiği için, sık-sık sürek avlarına çıkar, seferleri esnâsında bile at yarışları tertiplerdi.

Büyük Sultan Melikşah zamanında, Niẓām al-Mulk'ün himmeti ve gayreti ile, gâyet muntazam bir dîvan (hukûmet) teşkilâtı kurulmuş idi. Gerek merkez, gerek taşra teşkilâtı, Osmanlılara kadar, bir çok müslüman-türk devletlerine örnek olmuştur.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu imparatorluğu* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından, nr. 569), İstanbul, 1953. (İBRAHİM KAFESOĞLU.)

MELİK-ÜL-KÂMİL I. [Bk. MUḤAMMED, NĀṢIR AL-DĪN ABU 'L-MA'ĀLĪ.]

MELİK-ÜL-KÂMİL II. [Bk. ŞA'BĀN, SAYF AL-DĪN.]

MELİK-ÜL-MUAZZAM. [Bk. TURANŞAH.]

MELİK-ÜL-MUAZZAM. AL-MALİK AL-MU'AẒẒAM, 'İSĀ, ŞARAF AL-DĪN (1180—1227) B. AL-MALİK AL-'ĀDİL B. AYYŪB, 576 (1180) yılında doğdu. 597 (1200)'de Şam'da babası al-Malik al-'Ādil [b. bk.]'in vâlisi bulunuyordu. al-'Ādil Ṣalāḥ al-Dīn'in oğulları al-Ẓāhir ve al-Afżal ile verâset mücâdelesi esnâsında, Şam'da muhâsara edildi. al-'Ādil kuvvetleri ile Nâblus'a kadar gelmiş ise de, şehri muhâsaradan kurtaramamış idi. Şam'ın teslimi beklenirken, muhâsara eden kardeşler arasında şehir üzerinde müstakbel hâkimiyet meselesi yüzünden anlaşmazlık çıkınca, emîrlerin bir kısmı al-'Ādil ile sulh müzâkerelerine girişmiş ve nihâyet muhâsara kaldırılmıştır. Neticede al-'Ādil Eyyûbîlerin büyüğü olarak tanınmış ve 'İsā, babasının tâyini üzerine, Şam ve buna bağlı olarak, Mısır hudutlarına kadar uzanan sâhanın vâlisi sı-

fatı ile, yerinde kalmıştır. al-ʿĀdil'in 615 (1216)'te ölümü üzerine, ʿİsā, hâkim sıfatı ile, ahâlinin bi'atını kabûl etmiş olmakla berâber, hutbeyi büyük kardeşi al-Kāmil'in adına okutmuştur. Haçlılar ile münâsebeti iyi idi; fakat muhârebelerde kardeşleri safında, onlara karşı harp etmekten de çekinmemiştir. ʿİsā bu devirde Eyyûbîlerin büyük kumandanı olarak tanınmış ve haçlıların 618 (1221)'de Dimyat'tan geri çekilmeleri onun sâyesinde mümkün olmuştur. ʿİsā orta Suriye (Ḥimṣ ve Ḥamā)'yi ele geçirmek istemiş ise de, al-Kāmil'in tehdidi karşısında, bundan vazgeçmek mecbûriyetinde kalmıştır. Bunun üzerine ʿİsā 623 (1226)'te Ḫvārizmşāh Calāl al-Dīn ile anlaşmış ve hutbeyi, kardeşi yerine, onun adına okutmuştur. O bu devirde kendisini imparator Friedrich II.'in elçisini geri çevirecek kadar kuvvetli hissediyordu. İmparatorun gelmesinden korktukları için, her iki kardeş de silâh kuvvetine baş-vurmaktan çekinmiştir. Friedrich II. henüz sefere çıkmamış iken, ʿİsā Şam'da dizanteriden vefat etmiştir (12 zilhicce 624 = 12 teşrin II. 1227). ʿİsā bir az daha yaşamış olsa idi, Friedrich II. belki de Şam'ı zapta muvaffak olamazdı. Şam'ı istirdat eden ʿİsā'nın oğlu al-Nāṣir Dāvūd olmuştur. ʿİsā'nın hâkimiyeti Ḥimṣ'ın cenûbundan Mısır hudûdundaki al-ʿArīş'e kadar olan sâhayı içine alıyordu. Kendisi, kumandanlık meziyetlerinden başka, bir de edebiyat muhibbi ve şâirlerin dostu olarak öğülmekte ve bu vâdide kendisinin bizzat faâliyet gösterdiği rivâyet edilmektedir. Diğer Eyyûbîlerin hilâfına, ʿİsā hanefî mezhebine bağlı bulunuyordu.

Bibliyografya: İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān*, nr. 526 (trc. de Slane), II, 428 v. dd.; Abu 'l-Fidā' (*Recueil des historiens orientaux des croisades*, I, fihrist); İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (*Recueil*, II, fihrist); Masʿūdī, *ʿIḳd al-cumān* (*Recueil*, II, fihrist) ve Röhricht, *Gesch. des Königreiches Jerusalem*, fihrist. (M. SOBERNHEIM.)

MELİK-ÜL-MÜEYYED. [Bk. ŞAYḪ AL-MAḤMŪDĪ, SAYF AL-DĪN.]

MELİK-ÜL-MÜEYYED. [Bk. ABU 'L-FIDĀ'.]

MELİK-ÜS-SÂLİH. AL-MALİK AL-ṢĀLİḤ, AYYŪB, NACM AL-DİN (1205—1249), al-Malik al-Kāmil Muḥammed (1218—1238)'in büyük oğlu olup, İbn al-Cavzī (*Mirʾāt al-zamān*, Feyzullah Efendi kütüp., nr. 1524, IX, 121b)'ye göre, 24 cemâziyelâhır 603'te Kahire'de doğmuştur (krş. Ẕahabī, *Tārīḫ al-islām*, Ayasofya kütüp., nr. 3013, 73a). Maḳrīzī (bk. *Sulūk*, Fâtih kütüp., nr. 4377, I, 101a; ayrı baskı, nşr. Blochet, *ROL*, 1907, s. 209)'ye göre, Vird al-Mana isminde sudanlı bir esirenin oğlu olan (krş R. Grousset, *Hist. des Croisades*, Paris, 1936, III, 435) Ayyūb, babası al-Malik al-Kāmil Muḥammed'in Suriye seferi esnâsında (1128) Mısır'da saltanat nâibi olarak kaldı; al-Malik al-Kāmil'in zevcesi, 1230'da, diğer oğlu al-Malik al-ʿĀdil [b. bk.]'e veliahdlığı te'min için, al-Malik al-Ṣāliḥ'e iftirâda bulununca, babası ile arası açıldı. al-Malik al-Kāmil'e yazılan mektupta Ayyūb'un, babası daha hayatta iken, hâkimiyeti kendi eline geçirmek istediği ve 1.000'den fazla bir memlûk kuvveti vücûda getirmiş olduğu bildirilmekte idi (bk. Maḳrīzī, I, 73b). al-Malik al-Kāmil, Kahire'ye dönünce, Suriye'ye sevkedeceği kuvvetlerin kumandasını Mısır nâipliğinden azlettiği Ayyūb'a tevdî etmek suretiyle, onu Mısır'dan uzaklaştırdı ise de, 630 (1232)'da ʿĀmid'i ve daha sonra Ḥiṣn-Kayfā'yı zaptedince, bu sonuncu kaleyi Ayyūb'a tevcih ederek, onu şark memleketinde veliahdi tâyin ettiği gibi, Şams al-Dīn Ṣavāb'ı da, saltanat nâibi olarak, ʿĀmid muhâfazasına me'mûr etti (bk. Sibṭ al-Cavzī, *göst. yer.* 89b, 121b; İbn Vāṣil, *Mufarriḥ al-kurūb fī aḫbār mulūk banī Ayyūb*, Molla Çelebî kütüp., nr. 119, 174a; İbn al-ʿAmīd, *Tārīḫ*, Lâleli kütüp., nr. 2002, 234b; Muḥammed İbn al-Favāris al-Ḥazracī, *Tārīḫ davlat al-akrād va 'l-atrāk*, Hakim-oğlu Ali Paşa kütüp., nr. 695, 130b).

al-Malik al-Kāmil'in bu hareketi üzerine, burayı almak isteyen Selçuklu sultanı ʿAlā' al-Dīn Kayḳubād I. ile başlayan harpler esnâsında, ʿĀmid'i muhâsara ederek, Elcezîre'ye kadar ilerileyen Tāc al-Dīn Parvāna (1235)'nin ve ertesi sene Kamāl al-Dīn Kāmyār'ın, mağlûp olarak, ʿĀmid muhâsarasını kaldırmalarında Ayyūb'un büyük bir rolü oldu (bk. İbn Vāṣil, *Kitāb al-tārīḫ al-ṣāliḥī*, Fâtih kütüp., nr. 4224, 233b. Ḥiṣn-Kayfā ve ʿĀmid'de Ayyūb'a âit kitâbeler mevcuttur; bk. A. Gabriel, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris, 1940, 634 tarihli iki kitâbe, s. 325, nr. 77, 78; bir de van Berchem, *Amida*, nr. 33, 34).

İyi bir siyâset adamı olan Ayyūb, faâliyeti, zekâ ve kabiliyeti ile, az zamanda kendini gösterdi; nâib Şams al-Dīn Ṣavāb'ın 634 (1237)'te ölümü üzerine ʿĀmid, Harrân, Ruha (Urfa) ve başka Elcezîre şehirlerini ele geçirdiği gibi, babasının da tasvibi ile, Selçuklulardan kaçmış olan ḫvārizmlileri kendi etrafına topladı ve amcası Şam meliki al-Malik al-Aşraf Mūsā'nın 635 (1238)'te ölümü üzerine, Sincar ve Nusaybin'i de ele geçirdi (bk. İbn al-ʿAmīd, 233b, 237a). Fakat kardeşi al-Malik al-Ṣāliḥ İsmāʿīl [b. bk.]'den Baalbek ve Buṣrā'ya mukabil, Dimeşk'i almış olan al-Malik al-Kāmil 635 (1238)'te bu şehirde vefat edince, vaziyet değişti; al-Malik al-ʿĀdil II. (1238—1240) Kahire'de sultan ilân edildiği gibi, al-Malik al-Cavād Yūnus da Dimeşk'e nâib tâyin edildi (bk. İbn al-Fuvāṭī al-Baġdādī, *al-Ḥavādiṯ al-cāmiʿa*, nşr. Mustafa Cevad, Bagdad, 1351, s. 114). Babasının ölüm haberini Raḥba muhâsarası esnâsında alan Ayyūb, muhâsarayı kaldırdı ise de, bekledikleri ganîmeti alamayacaklarından gazaba gelen ḫvārizmlilerin mukavemeti ile karşılaştı.

Umûmî vaziyet, içeriden ve dışarıdan, bir çok tehlikeler ile dolu idi; nitekim, ḫvārizmliler gibi, kendisini ele geçirmek isteyen Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II. ʿĀmid'i muhâsara ettiği gibi, Ayyūb'un elindeki şehirleri daha zaptetmeden Eyyûbî melikleri arasında taksim etti; Musul emîri Badr al-Dīn Luʾluʾ de düşmanca tavır takındı ve onu ilticâ etmiş olduğu Sincar'da kuşattı. Bütün bu düşmanların, bilhassa Ġiyāṯ al-Dīn Kayḫusrav II. ile etrafında toplanmış olan Haleb, Humus, Mardin ve Meyyafârikîn emîrlerinin, müşterek bir hareket ihtimâlleri dâimâ göz önünde bulundurulmak icâp ediyordu. Sarsılmaz irâdeli Ayyūb bu karışık ve tehlikeli vaziyetten yılmadı. Diyār-i Muzar denilen Harrân, Urfa, Suruc ve Rakka mıntakalarını iktâ ederek, ḫvārizmlileri kendi etrafına topladı. Bunlar yardımcı kuvvetler sıfatı ile bu mıntakada mühim bir rol oynadılar. Başlarında Harrân kalesinde oturan Muḥammed Berke Han bulunuyordu ve Ayyūb kızkardeşlerinden birini onun ile evlendirmiş idi. Ayyūb bu suretle Luʾluʾ'yu mağlûp etmeğe muvaffak olduğu gibi, ʿĀmid muhâsarasını da kaldırtarak, Ġiyāṯ al-Dīn'in kuvvetlerini imhâ etti ve bundan sonra, vaziyetini sağlamlaştırmak ve tehlikelere karşı hazır bulunmak maksadı ile, faâliyete girişti. Evvelâ, 636 (1239)'da kendisine mektup yazarak Sincar'ı vermesini, buna mukabil, Dimeşk'i almasını talep eden kardeşi al-Malik al-ʿĀdil'in teklifini kabûl edip, oğlu al-Malik al-Muʿaẓẓam Turanşāh [b. bk.]'ı Ḥiṣn-Kayfā'da ve kendi adamlarını da Diyarbekr'de bıraktıktan sonra, Dimeşk'i ele geçirdi (bk. İbn al-ʿAmīd, 236b; İbn Vāṣil, *Kitāb al-tārīḫ al-Ṣāliḥī*, 240b; Abū Şāma, *Ẕayl ʿala 'l-Ravżatayn*, Mısır, 1366 = 1947), s. 165; İbn al-Fuvāṭī, s. 115).

Ayyūb, Dimeşk'te uzun müddet kalamadı; zîra, Mısır Eyyûbî devleti, bu sırada al-Malik al-ʿĀdil II.'in tahakkümü altında bulunuyordu. Ya onun tahakkümünden memnûniyetsizlikten yahut Ayyūb'a karşı duydukları muhabbetten dolayı, al-Kāmil'in üstaddârı Nūr al-Dīn b. Faḫr al-Dīn ʿOṯmān gibi bâzı Mısır emîrleri, mektuplar yazarak, Ayyūb'u Mısır'ı zapta teşvik ediyorlardı (İbn al-Fuvāṭī, s. 140). Bunun üzerine, oğlu al-Malik al-Muġīṯ Fatḥ al-Dīn ʿOmar (636—642)'i Dimeşk'te bırakarak, babasının tahtına oturmak üzere, Mısır'a doğru yola çıktı ise de, Kerek meliki al-Malik al-Nāṣir Dāvūd b. al-Malik al-Muʿaẓẓam ʿİsā'nın Mısır'a giderek, Malik al-ʿĀdil ile anlaştığını ve amcası Baalbek meliki al-Malik al-Ṣāliḥ İsmāʿīl'in, Ḥimṣ meliki al-Mucāhid Şīrkūh (1185—1239) ile birleşerek, Dimeşk'i muhâsara ettiğini öğrenmesi üzerine, Nablus'ta durmak mecbûriyetinde kaldı. al-Malik al-Ṣāliḥ İsmāʿīl, bir müddet sonra, Dimeşk'ı zaptedip, Muġīṯ al-Dīn ʿOmar'i tevkif edince, Ayyūb gerek onun ve gerekse al-Malik al-Nāṣir Dāvūd'un fenâ niyetlerinden şüphelenerek, diğer bâzı memlûkler ile berâber, Ġavr'a gitti. Ancak Kahire'den gelen al-Malik al-Nāṣir Dāvūd tekrar Nablus'a dönen Ayyūb'u ele geçirdi; sonra da onu memlûkler ile berâber, Kerek'e gönderdi.

Bu sırada al-Malik al-Nāṣir Dāvūd Kudüs'ü zaptetti (9 cemâziyelevvel 637 = 7 kânûn I. 1239). Lâkin al-Malik al-ʿĀdil'in büyük ihtirasını pek iyi bilen Dāvūd Ayyūb'u Mısır'a göndermeği tehlikeli buldu; Ḥamā melikinin tavassutu ile, Ayyūb'u hapisten çıkarıp, onun ile birleşti. Bundan sonra, Dāvūd ile birlikte, Ḳubbat al-Ṣaḫra'ye giden Ayyūb, burada mezkûr melik ile bir anlaşma akdetti. Bu anlaşmaya göre, Mısır ülkesi Ayyūb'a verilerek, Dimeşk ile şark memleketlerinin bir kısmı Nāṣir'in elinde kalacak idi. Bunun üzerine her iki melik birlikte Ġazza'ye gittiler (bk. Mucīr al-Dīn al-Ḥanbalī, *Uns al-calīl, Ḳudus*, Ayasofya kütüp., nr. 2977, 174a). Bunu haber alan al-Malik al-ʿĀdil, daha evvel davranarak, harekete geçti ve amcası İsmāʿīl'i dâvetten sonra, Bilbīs'e geldi. al-Malik al-Ṣāliḥ İsmāʿīl mühim bir kuvvetle, al-ʿĀdil'e yardım etmek üzere, Bilbīs'e doğru yola çıktı ise de, al-Favvāra (Favvārat al-Dayr, eski Ḳalʿat al-Ḥiṣn, bk. Ritter, *Erdkunde*, XVII, 846)'de bozguna uğradı. Ayyūb ve al-Malik al-Nāṣir Dāvūd bu savaş sırasında, Aşrafîya memlûkleri ile büyük ümerâdan ʿIzz al-Dīn Aybek al-Asmar'in de yardımı ile, al-Malik al-ʿĀdil'i esir edip, hal'ettiler (bk. İbn al-ʿAmīd, 238a). al-Malik al-ʿĀdil'in hareketlerinden esâsen memnûn olmayan memlûk emîrleri, hiç bir itirazda bulunmaksızın, Kahire'ye gelerek Ḳalʿat al-Cabal'e çıkan Ayyūb'un sultanlığını kabûl ettiler (23 şevvâl 637).

Kahire halkı al-Malik al-Ṣāliḥ Nacm al-Dīn lekabı ile Mısır tahtına çıkan Ayyūb'u büyük bir sevinç ile karşıladı. Yeni hükümdar, itimat etmediği emîrleri tevkif ettirdiği gibi, kendi adamlarını da mühim mevkîlere getirdi. Ayyūb bundan sonra, Eyyûbî sultanlığı içindeki nu-

fûzunu arttırmak ve dışardan gelecek tehlikelere karşı hazır bulunmak maksadı ile faâliyete girişti. Evvelâ isyân eden Ṣa'îd arap-larını itâat altına alarak, dağılmış olan memlûklerini kendi etrafına topladı; ordudaki nufûzunu kuvvetlendirecek ve memlûkleri kendi şahsına bağlayacak muhtelif tedbirler aldı; Ravża adasındaki kışlaları müstahkem bir hâle sokup, kara ile irtibâtını te'min etmek suretiyle, burayı kendisine merkez edindi (1241, bk. Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ*, Bulak, 1270, II, 236).

Bu sırada Eyyûbî sultanlığı, bir çok tehlikelere mârûz idi; fakat, Ṣalâḥ al-Dîn ve al-Malik al-'Âdil I.'in tasavvurlarını gerçekleştirmek isteyen Ayyûb, bu vaziyetten yılmadı ve gerekli tedbirleri almağa başladı. Suriye kıyılarındaki müstahkem mevkîlerdeki frankların kendi aleyhinde hazırlıklarda bulunduklarını bilen Ayyûb, Dâvûd'un Kudüs'ü zahmetsizce almasından sonra (9 cemâziyelevvel 637 = 1240; bk. Muǧîr al-Dîn al-Ḥanbalî, 174[a] v.d.), bunları ezmek üzere, harekete geçti ve Gazze ile 'Aṣḳalân arasında yapılan bir savaşta onları yendi. İbn al-Cavzî (IX, 103[b]) 'den anladığımıza göre, bundan sonra, al-Malik al-Ṣâliḥ İsmâ'îl'in elinde bulunan Dimeşk ve Sincar'a karşı harekete karar vererek, al-Malik al-Cavâd Yûnus ile anlaştı (638 = 1241); çağdaş müelliflere göre, al-Malik al-Ṣâliḥ İsmâ'îl'in düşman ilân edilmesine sebep, 638 (1241)'de Ṣaḳîf Arnûn (Beaufort) ve Tibnin ile Safad'i hıristiyanlara teslim etmesi idi (bk. Abû Şâma, *Ẕayl 'ala 'l-Ravżatayn*, Mısır, 1366 = 1947, s. 170; Philippe de Navaire, *Estoir de la guerre Gestes des Chiprois*, nşr. G. Reynaud, Cenevre, 1887, 2. kitap, s. 121). Bununla berâber, Ayyûb Templierlerin rakibi Hospitalierlerin tavassutu ile, Thibaud'nun halefi Richard de Cornouailles ile bir mütâreke imzaladı. Pek kısa bir zaman mer'iyet mevkiinde kalan bu mütâreke mûcibince, Richard bâzı imtiyazlara sâhip olacak idi (bk. Röhricht, *Geschichte des Königreichs Jerusalem*, Innsbruck, 1898, s. 35). Ayyûb bir müddet sonra, oğlu Muǧîṯ al-Dîn 'Omar'i serbest bırakmak ve hutbeyi kendi nâmına okutmak üzere, teşebbüse geçen İsmâ'îl'e karşı (bk. İbn al-Amîd, 254[b]; İbn al-Cavzî, IX, 110[b]; al-Ḫazracî, 152[a]; Muǧîr al-Dîn, 175[a]), ḫvârizmlileri teşvik edince, İsmâ'îl onun fenâ niyetlerinden şüphelenerek, Ḥimṣ ve Kerek emîrleri ile anlaştığı gibi, Akkâ franklarından da yardım istedi; Ayyûb'un ordusunu yenmek şartı ile onlara Ṭabarîya, 'Aṣḳalân ve Kudüs'ün mülkiyetini verdi (bk. *Chronique du templier de Tyr, Gestes*, 3. kitap, s. 146; Mas-Latrie, *Hist. de l'île de Chypre*, Paris, 1861, I, 333 v.d.; Muǧîr al-Dîn, 175[a]).

Uzak görüşlü bir siyâset adamı olan Ayyûb, Dimeşk'i zapt ve hıristiyanlar ile müttefiklerini ezmek için, yeni iktâlar vaadetmek suretiyle, Urfa civarında bulunan ḫvârizmlilerden istifâde etmek dirâyetini gösterdi (bk. *Continuation de Guillaume de Tyr, Rec. des Hist. des Crois.*, Paris, 1859, II, 562). Müttefiklere karşı, kuvvetli bir ordu hazırladı ve öncü kuvvetlerin kumandasını memlûkü Rukn al-Dîn Baybars'a verdi. 1244 baharında yolları üstündeki şehir ve kasabaları yağmalayan ḫvârizmliler, frankların elinde bulunan Kudüs'ü zaptederek (23 ağustos), Gazze'de bekleyen Ayyûb'un ordusu ile birleştiler (bk. *Continuation...*, *göst. yer.*, II, 563 v.d.; *Chron. du temp. de Tyr., Gestes*, 145). İsmâ'îl, Ayyûb ile ḫvârizmlilerin ittifak ettiklerini ve hücûma hazırlandıklarını haber alınca, frank ve kıbrıslıların da katıldığı ordusu ile (bk. *Continuatur Historia Reum, L'estoire de eracles empereur, Rec. Hist. Crois.*, II, 428; Mas-Latrie, I, 336) Dimeşk'ten çıkarak, sür'atle Gazze'ye geldi ve bu mevkîde kat'î bir mağlûbiyete uğradı (teşrin I. 1244). Ayyûb, frank ve Suriye kuvvetlerinin taarruz tehlikesinin artık ortadan kalktığını görünce, onlara karşı harekete karar verdi. Hıristiyanlar ile müştereken hareket eden İsmâ'îl, Dimeşk önünde yeniden ağır bir mağlûbiyete uğratılarak, frankların bir çok ileri gelenleri esir alındı ve Mısır'a sevkolundu (Abû Şâma, *Ẕayl 'ala 'l-Ravżatayn*, 174; *Chron. du templier de Tyr, Gestes*, 146; *Continuation...*, 564; *Continatur...*, 430). İsmâ'îl'in başlıca şehirleri ve bilhassa merkezi olan Dimeşk gibi, Kudüs de Ayyûb'un eline geçti (1245); kendisi Baalbek, Buṣrâ ve civarına çekildi.

Bir müddet sonra, Dimeşk'ın yağma edilmesine müsâade edilmediğinden ve kendilerine iktâ olarak yalnız Filistin'in bir kısmı bırakıldığından dolayı, ḫvârizmliler ile Ayyûb'un arası açıldı. Kendisini artık kuvvetli hisseden Ayyûb Bilbîs yolunu kapayınca, ḫvârizmliler başka kuvvetler ile berâber, onu terkettiler; İsmâ'îl'in tarafını tutarak, Dimeşk'i geri almasına yardım ettiler (1246). Lâkin ḫvârizmlilerin cür'etlerini pek iyi bilen Ayyûb, onlar ile yalnız başına çarpışmağı tehlikeli bularak, diğer Ayyûbî meliklerine mürâcaat etti. Ḫvârizmlilerin tedhişine bir nihâyet vermek için, o zamana kadar Ayyûb tarafdarı olmayan Ḥaleb ve Humus melikleri onlara karşı kuvvet gönderdiler. Bunu haber alan ḫvârizmliler, daha evvel davranarak, al-Ṣâliḥ İsmâ'îl ve Kerek meliki Dâvûd ile birlikte, Ayyûb'u ortadan kaldırmak kararını verdiler. Lâkin Ayyûb, diğer Ayyûbî meliklerinin de yardımı ile, Marc al-Ṣuffar'de ḫvârizmlileri mağlûp etti (bk. İbn al-Cavzî, IX, 116[b] v.d., bir kısım kaynaklarda Ḳaṣab); reisleri Berke Han maktûl düştü (bk. Abû Şâma, s. 178; al-Ḫazracî, 157[b]. Muḥammed Berke Han b. Davlatşâh hakkında bk. van Berchem, *C I A*, Kahire, 1922, s. 185 v. dd.). Bu hezîmet üzerine, İsmâ'îl Ḥaleb'e kaçtı ve hâkiminin himâyesine sığındı; Baalbek Ayyûb'un eline geçti, oradaki oğulları ve zevceleri Kahire'ye götürüldü; Dâvûd da, Kerek'ten başka, bütün topraklarını kaybetti ve Ḥaleb'e sığındı.

Bu muvaffakiyetten sonra, yeni elde ettiği kaleleri her ihtimâle karşı tahkim ettiren Ayyûb, Suriye franklarını vurmak için, 645 (1247)'te Faḫr al-Dîn İbn al-Şayḫ kumandası altında, bir ordu yolladı. Franklar mağlûbiyete uğratılarak, Aṣḳalân ve Ṭabarîya zaptedildi (bk. İbn al-'Amîd, 251[a] v.d.; Abû Şâma, s. 180; *Chron. du templier de Tyr, Gestes*, 146; *Continuatur*, 430; Amadi, *Chronique*, nşr. Mas-Latrie, Paris, 1891, s. 198). Suriye'deki franklardan gelecek tehlikeden kurtulan Ayyûb garp âleminden gelmekte olan yeni bir tehlike ile karşılaşıyordu. Bir taraftan Kudüs'ün sukutunu müteâkip husûle gelen akisler, diğer taraftan Fransa kıralı Louis IX.'nin Avrupa'da giriştiği teşebbüsler, hıristiyanlık âlemini harekete getirmiş idi. Bu haçlı hareketi ile en ziyâde alâkadar olan Louis IX. olmuş ve bizzat harekete geçerek, 1248/1249 kışını Kıbrıs'ta geçirmiş idi. Ayyûb daha 1245'te Louis IX.'nin sefere çıkacağını ve bu hususta Fransa'da hazırlıklar yapıldığını haber alarak, deniz kuvvetlerinin ve sâhil kalelerinin sür'atle hazırlanmasını emretmiş idi ve hıristiyanlar ile moğulların müşterek bir hareket ihtimâllerini dâimâ göz önünde bulunduruyordu. Nitekim moğullar, Louis IX. Kıbrıs'ta iken, onunla müzâkerelere giriştiler; Küyük Han'ın İran'daki kumandanı İlçi-Ḫatay mezkûr han nâmına elçilerini gönderdi (bk. A. Rémusat, *Mémoires sur les relations des princes chrétiens avec les emperours mongols, Mem. de l'Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres*, nouv. ser., VI, 434; VII, 335, 445; ayrıca bk. d'Ohsson, *Histoire des Mongols*, II, 187 v.d.; *Rec. Hist. Crois.*, II, 569, not b). Küyük Han, Louis IX.'ye gönderdiği mektup ile (sureti için bk. Vincent de Beauvais, *Miroir hystorial*, Paris, 1531, V) Bagdad halifesi üzerine yürümek niyetinde olduğunu bildirmiş ve Elcezîre müslümanlarının halifenin yardımına koşmasına mâni olmak için, onun da Mısır Eyyûbî sultanlığını işgâl etmesini istemiş olmalıdır (krş. Mas-Latrie, I, 344 v.d.).

al-Ḫazracî (163[b])'de Ayyûb'un teşebbüse geçerek, Louis IX.'e Kudüs'ü vermek suretiyle sulh yapmak tasavvurundan bahseden mübhem bir kayıt vardır. Maḳrîzî (*al-Sulûk*, I, 99[a] v.d.) de, Louis IX.'nin Ayyûb'a bir mektup göndererek, onu tehdit ettiği ve Ayyûb'un da *kâtib al-inşâ* kadı Bahâ' al-Dîn'in kaleminden çıkmış bir mektup ile, mukabelede bulunduğu kayıtlıdır. Louis IX. Kıbrıs'a çıktığı zaman, Ayyûb Suriye'de 1248/1249 kışında devam eden Humus muhâsarası ile meşgûl idi. Kendisi Louis IX.'nin ilk baharda Mısır'a taarruz edeceğini zannettiğinden, Humus'ın zaptını düşünüyor ve böylece en büyük düşmanı Ḥaleb emîri al-Malik al-Nâṣir Yûsuf II.'u bertaraf edeceğini umuyordu (bk. Abu 'l-Farac, *Târîḫ muḫtaṣar al-duval*, Beyrut, 1890, s. 452; Joinville, *Histoire de St. Louis*, nşr. M. Natalis de Wailly, Paris, 1872, s. 65 v.d., 125 v.d.). Ayyûb fransızların hücûma hazırlandıklarını haber alınca, halifenin elçisi al-Şayḫ Naṣr al-Dîn b. al-Bâdir ve al-Malik al-Nâṣir Yûsuf'un elçileri Kamâl al-Dîn İbn al-'Adîm ve Mucâhid al-Dîn'in tavassutu neticesinde mezkûr emîr ile sulh akdederek (bk. al-Ḫazracî, 165[b] v.d.; Vincent de Beauvais, V, fasıl XCV; Mas-Latrie, I, 349; R. Grousset, *Hist. des Crois.*, III, 434; Maḳrîzî, tre. Blochet, *ROL*, 1907, s. 198 v.d.), emîr Faḫr al-Dîn b. al-Şayḫ'i Dimyat'a ve emîr Ḥusâm al-Dîn'i Kahire'ye gönderdi. Bir az sonra Ayyûb, hasta olmasına rağmen, franklara karşı sefere çıkacağı haberini yayarak, mahfe içinde (bk. İbn al-Cavzî, IX, 120[b]; al-Ḫazracî, 166[a]), Uşmûm Ṭanâḥ'a geldi ve içinde Banî Kinâna'den mürekkep bir muhâfız kuvveti bulunan Dimyat'ı, her ihtimâle karşı, tekrar takviye ederek, emîr Sayf al-Dîn al-Ḳaymarî'yi, buraya gönderdi. Louis IX. hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Dimyat önünde göründü (5 hazîran 1249; bk. Gestes, 147; Mas-Latrie, I, 353 ve not 2).

Sâhil civarında emîr Sayf al-Dîn al-Ḳaymarî ve 'Izz al-Dîn Aybek al-Turkmânî gibi emîrlerin kumandasındaki memlûk ordusu sahte bir rîc'at hareketinde bulundu; Dimyat'ı müdâfaaya me'mûr Banî Kinâna de geri çekilmeğe mecbûr oldu (bk. al-Ḫazracî, 168[b] v.d.). Louis IX., hiç bir mukavemet ile karşılaşmadan, 50.000 muhârip ile ilerileyerek, 6 hazîranda Dimyat'a girdi. al-Fuvaṭî (s. 240)'ye göre, Dimyat'ın zaptı haberi Manṣûra'da hasta yatan Ayyûb'dan saklanmıştır. Bununla berâber, İbn al-Cavzî (IX, 121[a]) ile Abu 'l-Farac (s. 453), Ayyûb'un, Dimyat'tan kaçarak, huzûruna gelen emîr

lerden ekserisini idam ettirdiğini kaydederler. Louis IX.'nin esir olduğunu göremeyen Ayyûb, 23 teşrin II. 1249 (= 15 şâban 647) 'da, ihtimâl dizanteri neticesinde (krş. Ẕahabî, Ayasofya kütüp., nr. 3013, 73 b) öldü (bk. al-Ḥazraǰî, 169b; İbn al-'Amîd, 252a; Vincent de Beauvais, V). Ayyûb'un cesedi bir müddet saklandıktan sonra (al-Ḥazraǰî, 169b), 648 (1250) 'de, kendi ismini taşıyan medrese civarındaki türbeye gömüldü (bk. Maḳrîzî, I, 101a).

Ayyûb'un birden-bire vefatı, islâm muhitinde büyük bir teessür uyandırmıştır. Hayatının en faâl bir devrinde, henüz 44 yaşında ölen Ayyûb, orta çağ islâm tarihinin büyük simâlarından biridir. Gâyesi Mısır, Filistin, Suriye ve Irak'ı da içine alan ve Ṣalâḥ al-Dîn ile al-Kāmil'in hâkimiyetine benzer bir devlet vücûda getirmek idi. Dâhilî ve hâricî icraâtı ile, Suriye — Mısır Eyyûbî imparatorluğunun temellerini sağlamlaştırmıştır. Ayrı bir memlûk sınıfı (*mamâlik baḥrîya, ġilmân atrāk*) teşkil etmekle kendi kuvvetini sağlamlaştırmış ise de, bu teşekkül bilâhare sülâlesinin de inkırâzına sebep olmuştur.

İbn al-'Amîd (252a)'e göre, çok şecî ve cömert bir hukümdar olan Ayyûb, dâimâ ihtiyatlı hareket eder ve en küçük tedbirleri bile almakta ihmâl göstermezdi. Bu yüzden devlet idâresinin işlerini sıkı bir murâkabe altında bulundururdu; huzûrunda kimsenin konuşmağa, hattâ oturmağa cesâret edemediği hakkında bâzı rivâyetler mevcuttur (bk. msl. İbn al-Cavzî, IX, 120b, 121b). İmâr işlerini de büyük bir alâka ile takip eden Ayyûb'un, Ravża ve Kayaş'teki sarayı ile medresesi, devrinde meşhûr binâlardan sayılıyordu. Devletin coğrâfî vaziyeti itibârı ile, sâhil kalelerinin ehemmiyetini takdir eden Ayyûb, İskenderiye ve Dimyat'ı takviye ettiği gibi, Sâlihiye şehrini bir hudut kalesi olarak te'sis etmiş idi.

Ayyûb şu lekapları kullanmıştır: al-Mucāhid, al-Murābiṭ, al-Muẓaffar al-Manṣûr, Naṣır al-Dunyā va 'l-Dîn, Sulṭān al-İslām, Malik al-Muslimîn, Ḳāmi' al-Ḥavāric. Bu lekaplar kitâbelerinde görülmekte olduğu gibi (bk. A. Gabriel, *ayn. esr.*, s. 325, nr. 77, 78; van Berchem, *ayn. esr.*, nr. 33, 34), nâmına kaleme alınan eserlerde de bunlara tesâdüf edilmektedir (bk. msl. İbn Vāṣil, *Kitāb al-târîḫ al-Ṣāliḥî*, Fâtih kütüp., nr. 4224, var. 1).

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de Yâfi'î, *Mir'āt al-canān* (Haydarâbâd, 1338), IV, 69, 112, 116; Abu 'l-Fidā', *al-Muḫtaṣar* (İstanbul, 1268), III, 170 v.d., 188 v.d.; Nuvayrî, *Nihāyat al-arab fî funūn al-adab* (Fâzıl Ahmed Paşa kütüp., nr. 224, 213b v.d., 225b v.d., 247b v.d.); Maḳrîzî, *Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270), II, 198, 236; Sayyid 'Alî al-Ḥarîrî, *Kitāb al-aḫbār al-sanîya fî 'l-ḫurūb al-ṣalîbîya* (Mısır, 1317), s. 242 v.d.; Michaud ve Peujoulat, *Nouvelle collection les mémoires pour servir à l'histoire de France*, (1. seri), I, 359 v.d.; E. Asse, *La France aux Croisades* (Paris, 1888), s. 121 v.d.; R. L. Devonshire, *L'Egypte musulmane* (Paris, 1926), s. 60 v.d.; Cl. Cahen, *La Syrie du nord* (Paris, 1940), s. 645 v.d.; R. Grousset, *L'Empire du Levant* (Paris, 1946), s. 266 v.d. (M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

MELİK-ÜS-SÂLİH. AL-MALİK AL-ṢĀLİḤ, ḤĀCCÎ, ṢALĀḤ AL-DÎN (1375—1412), türk Memlûklerinden son Mısır ve Suriye sultanı. Sultan Ḳalāvūn [b. bk.] âilesinden al-Malik al-Aşraf Şa'bān [b. bk.]'ın oğlu olup, Sultan al-Malik al-Manṣūr Alî'nin 1381 (23 safer 783)'de ölümü ve kendisini sultan ilân etmek isteyen atabey Barḳūḳ [b. bk.]'un, ümerânın muhâlefeti ile karşılaşarak, bu teşebbüsten vezgeçmesi üzerine, kendisi „al-Malik al-Ṣāliḥ Ṣalāḥ al-Dîn" lekabı ile sultan olmuştur (bk. Aynî, *'Iḳd al-cumān fî târîḫ ahl al-zamān*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2395, XIX, 263). Buna rağmen, yeniden atabey seçilerek, nufûzu eline alan Barḳūḳ, bundan sonra, Memlûk sultanlığı içindeki nufûzunu sağlamlaştırmak ve emîrlerden gelebilecek muhâlefete karşı hazır bulunmak maksadı ile, faâliyete girişti. Evvelâ halife al-Mutavakkil 'ala'llāh I.'ı iknâ ederek, diğer emîrleri kendi tarafına çekti; sonra Ḥaccî'yi, küçüklüğünü ileri sürerek, hal'etti (bk. Aynî, XIX, 278 v.d.; Maḳrîzî, *al-Sulūk*, Fâtih kütüp., 4379, III, 110b; İbn al-Furāt, *Târîḫ al-duval va 'l-mulūk*, nşr. Zurayḳ, Beyrut, 1936, IX, 1. kısm., 89; İbn Duḳmāḳ, *al-Cavhar al-ṣamîn*, Ahmed III. kütüp., nr. 2903, 84a).

Bundan sonra, bir müddet Ḳal'at al-Cabal'de kalan Ḥaccî, Haleb atabeyi Yil-Buga al-Nāṣirî'nin, Malatya nâibi Minṭāş ile birlikte Mısır'a gelip, Barḳūḳ'u hal' ve teklif olunan sultanlığı reddetmesi üzerine, bu defa „al-Malik al-Manṣūr" lekabı ile yeniden sultan oldu (791 = 1389, bk. İbn al-Furāt, IX, 1. kısım, 93 v.d.; Maḳrîzî, III, 146; İbn Ḥacar, *İnbā' al-ġumr*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2340, I, 105a).

Sultan al-Malik al-Manṣūr Ḥaccî'nin ikinci saltanatı zamanında, Yil-Buga al-Nāṣirî, Haleb askerleri ile türkmenlere dayanarak, Mintaş ile bilfiil saltanatı paylaştı. Lâkin Yil-Buga'nın ihtiras ve cür'etini pek iyi bilen Mintaş, onunla iş-birliği yapmağı tehlikeli buldu. İntikam almağa karar veren Yil-Buga, bir kısım ümerâ ile birlikte, bir sûikasd hazırladı. Bunu haber alan Mintaş, daha evvel davranarak, Yil-Buga'yı ilk fırsatta ortadan kaldırdı. Yil-Buga'nın şiddetli hareketlerinden esâsen memnun olmayan Ḥaccî, hiç bir itirazda bulunmaksızın, kendisine karşı daha iyi davranmış olan Mintaş'ın *nā'ib al-ḥukāma* olmasını kabûl etti. Mintaş bundan sonra, Memlûk sultanlığı içindeki nufûzunu sağlamlaştırmak ve Kerek kalesinden çıkarak, yeniden fâaliyete girişen Barḳūḳ'tan gelebilecek tehlikeye karşı hazır bulunmak üzere, faâliyete geçti. Suriye'de Barḳūḳ'a karşı sefere çıkarken, düşmanını bir âsî durumunda göstermek için, halife ile Ḥaccî'yi de berâberinde götürdü. Lâkin Şaḳḥab muhârebesinde (792 = 1390) Mintaş mağlûbiyete uğrayarak, Dimeşḳ'e çekilmeğe mecbûr olduğu gibi, başta Ḥaccî olmak üzere, halife ve 4 mezhep kadıları Barḳūḳ'un eline düştüler (bk. İbn Duḳmāḳ, 88a; İbn al-Şihna, *Ravżat al-manāẓir*, Veliyüddin Ef. kütüp., nr. 2426, 165a). Bu arada Ḥaccî'ye tarafdar şâfi'î kadıların Barḳūḳ'a karşı fenâ niyetler beslemeleri ve ona muhâlif olarak, aleyhinde konuşmağa kalkışmaları, kendilerinin öldürülmesi ile neticelendi. Barḳūḳ Şaḳḥab'da halifeyi iknâ ederek, saltanatı ele geçirdi; sonra Ḥaccî'yi, kadılar ile berâber, Kahire'ye getirerek, bi'at merâsimini tekrarladı (İbn al-Furāt, IX, 1. kısm., 200).

Kendisine kalede bir ikametgâh tahsis edilen Ḥaccî, Barḳūḳ tarafından hürmetle muâmele görmüş ve onun tarafından sık-sık ziyâedilmiştir. Etrafındakilere karşı çok haşin davranan Ḥaccî'nin, câriyelerinin feryat seslerini dışarıya duyurmamak için, çalgı çaldırmağa başlaması üzerine, Barḳūḳ bu ziyâretlerine nihâyet vermiştir. Kendisini içkiye vermiş olan Ḥaccî, sarhoşluk ile, Barḳūḳ'a ağır hakaretlerde bulunmuştur. Kendisi 814 (1412)'te ölmüş ve böylece Ḳalāvūn âilesi sona ermiştir.

Bibliyografya: Metinde ismi geçenlerden başka bk. bir de İbn Ḥabîb al-Ḥalabî, *Durrat al-aslāk fî davlat al-atrāk* (zeyil, Hazîne kütüp., nr. 1459, III, 403b v.d.); İbn Ḫaṭîb al-Nāṣiriya, *al-Durr al-muntaḫab* (Lâleli kütüp., nr. 2036, I, 199a v.d.); İbn Ḫaldūn, *al-'Ibar*, V, 492 v.d.; İbn Ḳāżî Şuhba, *Ẕayl...* (Bibl. Nat., nr. 1598, I, 272 v.d.); İbn Taġrîbirdî, *al-Nucūm* (Ayasofya kütüp., nr. 3496, V, 163); ayn. mll., *al-Manhal al-ṣāfî* (Ahmed III. kütüp., nr. 3018, II, 272a—273b); ayn. mll., *Mavrid al-laṭāfa fî man valiya 'l-salṭana va 'l-ḫilāfa* (Fâtih kütüp., nr. 4505, 82a v.d., 83b v.d.). (M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

MELİK-ÜS-SÂLİH. AL-MALİK AL-ṢĀLİḤ, İSMĀ'ÎL, 'İMĀD AL-DÎN (1202—1251), Eyyûbîlerden al-Malik al-'Ādil I. Abū Bakr'in oğlu olup, 598 (1022)'de doğmuştur. Babasının memleketi taksiminde kardeşleri arasında onun adı geçmemektedir. Kendisinden ilk defa 623 (1226)'te kardeşlerinden al-Malik al-Mu'aẓẓam 'Îsā [b. bk.] tarafında ve Buṣrā hâkimi olarak bahsedilmektedir. Şahsî menfaat ve hâkimiyet peşinde koşan İsmā'îl, al-Malik al-Mu'aẓẓam 'Îsā'nın ölümü ve yerine oğlu al-Malik al-Nāṣir Dāvūd'un geçmesi üzerine, onun tarafını tuttu. 626 (1229)'da Dimeşḳ'i muhâsara eden al-Malik al-Kāmil'e karşı onun yanında bulunduğu gibi, ertesi sene kardeşi al-Malik al-Aşraf Mūsā [b. bk.]'nın yanında, al-Malik al-Amcad Bahrāmşāh'a karşı Baalbek muhâsarasında bulundu. 630 (1231)'da al-Malik al-Kāmil'in maiyetinde, 'Āmid'in zapt ve istilâsı ile neticelenen savaşlara da büyük bir gayretle iştirâk etti (İbn Vāṣil, *Kitāb al-târîḫ al-Ṣāliḥî*, 233a).

Kardeşi al-Malik al-Aşraf Mūsā'nın 635 (1237)'te ölümü ve vasiyeti üzerine, Dimeşḳ İsmā'îl'in hissesine düştü (İbn Vāṣil, 234b). Lâkin İsmā'îl'in büyük ihtirasını ve cür'etini pek iyi bilen al-Malik al-Kāmil, Dimeşḳ'i onda bırakmağı tehlikeli buldu; 4 ay sonra Dimeşḳ'i muhâsara etti ise de, ancak karşılığında eski mülkü olan Buṣrā'dan başka Baalbek ve Biḳā'ı vermek suretiyle, mezkûr şehri kendisine bırakmağa mecbûr edebildi (İbn Vāṣil, 235b v.d., 237a; al-Ḥazraǰî, *Târîḫ davlat al-akrād va 'l-atrāk*, Hakim-oğlu Ali Paşa kütüp., nr. 695, 141b). Bu aralarda Muḥy al-Dîn İbn al-Cavzî'nin, halîfe al-Mustanṣir bi 'llāh'ın elçisi olarak, oynadığı role de işâret etmek icâp eder. İsmā'îl bundan sonra Baalbek'e çekilmiş ise de, çok geçmeden, al-Malik al-Ṣāliḥ Naǰm al-Dîn Ayyûb [b. bk.]'un, oğlu al-Malik al-Muġîṯ Fatḥ al-Dîn 'Omar'i Dimeşḳ'te bırakarak, babasının tahtına geçmek için, Mısır'a doğru yola çıkması üzerine, Ḥimṣ meliki al-Mucāhid Şîrkūh (1185—1239) ile birleşerek, Dimeşḳ'ı muhâsara etti ve 27 safer 637 (1240)'de, esâsen kendisine tarafdar olan şehri zapt ile Muġîṯ al-Dîn 'Omar'i tevkif ettirdi (Abū Şāma, *Ẕayl 'ala 'l-Ravżatayn*, Mısır, 1366, s. 169; al-Ḥazraǰî, 147b, 149a). Bu esnâda Mısır'ı elde etmek üzere, Kerek hâkimi al-Malik al-Nāṣir Dāvūd ile birleşen Naǰm al-Dîn Ayyûb'a karşı İsmā'îl bir kuvvet hazırladı ise de, al-Favvāra'de kanlı bir mağlûbiyete uğrayarak, çekilmeğe mecbûr oldu.

Bu vak'a üzerine intikam almağa karar veren İsmā'îl, bir müddet sonra, Dimeşḳ'in şâfi'î

ve mâlikî ileri gelenlerinin itirazlarına rağmen, Şakîf Arnūn (Beaufort), Tibnîn ile Şafad'i hıristiyanlara teslim edince (Abū Şāma, s. 170; Ph. de Nevaire, *Estoire de la Guerre, Gestes des Chiprois*, nşr. Raynaud, Ceneve, 1887, 2. kitap, s. 121), al-Malik al-Ṣāliḥ Nacm al-Dīn Ayyūb, fenâ niyetlerinden şüphelenerek, al-Malik al-Cavād Yūnus ile bir anlaşma akdetti (638 = 1241). Bu anlaşmadan telâşa düşen İsmā'īl, oğlu Muğīş al-Dīn 'Omar ile Ḥusām al-Dīn b. 'Alī al-Hadyānī'yi serbest bırakmak ve hutbeyi kendi nâmına okutmak üzere, Nacm al-Dīn Ayyūb'a mürâcaat etti ise de (İbn al-'Amīd, *Tārīḫ*, Lâleli kütüp., nr. 2002, 245b), onun kendisine karşı ḫvārizmlileri teşvik ettiğini öğrenince, Ḥimṣ ve Kerek melikleri ile anlaştığı gibi, Akkâ franklarından da yardım istedi; Nacm al-Dīn Ayyūb'un ordusunu yenmek şartı ile, onlara Ṭabarīya, 'Asḳalān ve Kudüs'ü bırakmağı kabûl etti (bk. *Chronique du templier de Tyr., Gestes*, III. kitap, s. 146; Mucīr al-Dīn, *ayn. esr.*, 175a).

Dimeşk'in zaptı gâyesini güden Nacm al-Dīn Ayyūb'un kendilerine yeni iktâlar vaad-edilen ḫvārizmliler ile kendi aleyhine münâsebetlerde ve hazırlıklarda bulunduğunu bilen İsmā'īl, bunları ortadan kaldırmak üzere, harekete geçerek, frank ve kıbrıslıların da katıldığı kuvvetleri ile Gazze'ye geldi ise de, bu mevkîde kat'î bir mağlûbiyete uğradı (18 teşrin I. 1244). Bu şiddetli savaş, müttefik frank ve Suriye kuvvetlerinin mahvı ile neticelendi. Hıristiyanlar ile müştereken hareket eden İsmā'īl, Dimeşk önünde de yeni bir mağlûbiyete uğratıldı. Bu suretle İsmā'īl'in başlıca şehirleri, bilhassa merkezi olan Dimeşk, Nacm al-Dīn Ayyūb'un eline geçti (1245); İsmā'īl, Baalbek, Buṣrā ve civarına çekildi. Bir müddet sonra, Dimeşk'in yağma edilmesine müsâade edilmediğinden ve kendilerine iktâ olarak yalnız Filistin'in bir kısmı bırakıldığından, ḫvārizmliler ile Nacm al-Dīn Ayyūb'un arası açıldı. Ḫvārizmliler İsmā'īl'in tarafını tutarak, onun Dimeşk'i geri almasına yardım ettiler (1246). Lâkin ḫvārizmlilerin cür'etlerini pek iyi bilen Nacm al-Dīn Ayyūb, onlar ile yalnız başına çarpışmağı tehlikeli bularak, diğer Eyyûbîlere mürâcaat etti. Bunu haber alan İsmā'īl, daha evvel davranarak, ḫvārizmliler ve Kerek meliki Dāvūd ile birlikte, Nacm al-Dīn Ayyūb'u ortadan kaldırmak kararını verdi. Lâkin Nacm al-Dīn Ayyūb, Marc al-Ṣuffar'de ḫvārizmliler ile birlikte hareket eden İsmā'īl'i mağlûp etti (bk. İbn al-Cavzī, IX, 116a v.d.; al-Ḥazracī, 157b). Bu hezîmet üzerine, İsmā'īl Haleb'e al-Malik al-Nāṣir Yūsuf II.'un yanına kaçtı ve bu melikin himâyesine sığındı; Baalbek Nacm al-Dīn Ayyūb'un eline geçti; oradaki oğulları ve zevceleri Kahire'ye götürüldü. Bundan sonra Haleb hukümdarı Yusuf II.'un hizmetine giren İsmā'īl'in, Memlûk emirlerine karşı fenâ niyetler beslemesi ve Turanşah [b. bk.]'ın intikamını almak üzere, hukümdar ile birlikte, Mısır'a yürümeğe kalkışması, 'Abbāsa'de Aybek al-Turkmānī tarafından öldürülmesi ile neticelendi (10 zilkâde 648).

Bibliyografya: İbn al-Fuvaṭī, *al-Ḥavādiṯ al-cāmi'a* (nşr. Mustafa Cevad), Bagdad, 1351, s. 115 v.d.; Abu 'l-Fidā', *al-Muḫtaṣar* (İstanbul, 1287), III, 171 v.d.; Nuvayrī, *Nihāyat al-arab* (Fâzıl Ahmed Paşa kütüp., nr. 224, XXVII, 224b v.d., 243a v.d.; Ẕahabī, *Tārīḫ al-islām* (Ayasofya kütüp., nr. 3012, 249b v.d., 259b); H. Sauvaire, *Description de Damas* (*J A*, 1894, s. 499, not 338); Amadi, *Chronique* (nşr. Mas-Latrie), Paris, 1891, s. 186.

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

MELİK-ÜS-SÂLİH. AL-MALİK AL-ṢĀLİḤ, İSMĀ'İL, 'İMĀD AL-DİN (1325—1345), türk memlûklerinin [b. bk.] 16'sı ve al-Malik al-Nāṣir Muḥammed'in tahta geçen 4. oğlu olup, kaynakların bildirdiklerine göre, birâderi al-Malik al-Nāṣir Şihāb al-Dīn Aḥmed'in, Kerek'e çekilerek, avdet etmeği reddetmesi üzerine, „al-Malik al-Ṣāliḥ 'İmād al-Dīn" lekabı ile, sultan olmuştur (21 muharrem 743; bk. İbn Ḥabīb al-Ḥalabī, *Durrat al-aslāk fī davlat al-atrāk*, Hazîne kütüp., nr. 1459, II, 250b; İbn Duḳmaḳ, *al-Cavhar al-ṯamīn fī siyar al-ḫulafā' va'l-mulūk va'l-salāṭīn*, Fâtih kütüp., nr. 4313, 69a; 'Aynī, *'Iḳd al-cumān fī tārīḫ ahl al-zamān*, Veliyüddin Efendi kütüp., nr. 2395, XIX, 68). Halife ve kadıların da bi'at ettikleri İsmā'īl'in seçilmesi, fazla dindar olması sebebi iledir. Ḳuṣ'ta bulunduğu sırada, haftada bir kaç gün oruç tutar, zamanını *Kur'an* okumakla geçirirdi. İbn Şākir al-Kutubī (*'Uyūn al-tavārīḫ*, Kara-Çelebî-zâde Hüsâmeddin Efendi kütüp., nr. 276, 279b)'ye göre, bu hâdise müslümanlar için hayırlı olmuştur. Bi'at merâsiminden sonra, cürmü olmayan hiç bir emîri tevkif ettirmeyeceğini vaad eden İsmā'īl, ilk iş olarak, Koson'un emîrlerini hapisten çıkarttığı gibi, İskenderiye hapishânesinde bulunan ümerâyı da serbest bıraktı (bk. 'Aynī, XIX, 68). Aynı zamanda Dulkadırlılardan [b. bk.] Karaca Bey'in Haleb nâibi emîr Sayf al-Dīn Yil-Buġa al-Yaḥyavī ile mücâdelesi ve Memlûkleri mağlûp etmesine rağmen, esirleri Kahire'ye göndererek, itizâr etmesi üzerine, mâzeretini kabûl edip, onu Elbistan nâipliğine tâyinin-

dâir bir ferman gönderdi. Buna rağmen, bütün kudret, kendisini tahta çıkarmış olan nā'ib al-saltana Şams al-Dīn Ak-Sungur al-Sallārī'nin elinde idi (bk. İbn Ḥabīb al-Ḥalabī, II, 251a). Mezkûr emîrin isrârı üzerine, kardeşi Aḥmed'in Kerek ve Şevbek bölgesinde kalmasına müsâade ederek, onun hukümdarlık alâmetlerini göndermesini isteyen İsmā'īl, bir müddet sonra, Aḥmed'in, kendisini öldürmek üzere, Kerek arapları ile birlikte Mısır'a yürüdüğünü öğrenince, 17 rebiülevvelde emîr Ḥusām al-Dīn al-Başmaḳdār'ın idâresinde Kerek'e asker göndererek, Aḥmed'i tazyik etti (bk. İbn Şākir al-Kutubī, 280a). İsmā'īl halk üzerindeki nufûzunu kuvvetlendirecek ve Mısır halkını kendi şahsına bağlayacak muhtelif tedbirler aldı; bozulan fülûsleri kaldırarak, üstünde kendi ismi yazılı yenilerini bastırmak suretiyle (bk. 'Aynī, XIX, 70), büyük şehirler halkının ve tâcirlerin teveccühünü kazandı Uzak şarkta ve Hindistan'da halife ve sultanın itibârına hiç bir halel gelmemiştir. Dehli'den Muḥammed Tuğluḳ bir elçi hey'eti göndererek (744 = 1343), halifeden menşûr istemiş ve sultana tâbî olmak arzusunu izhâr ile ulemâ ve fakîhler gönderilmesini ricâ etmiştir. Bu arzuları memnûniyetle yerine getirilmiş ve Rukn al-Dīn al-Malaṭī bu işe me'mûr edilmiştir (bk. Maḳrīzī, *al-Sulūk*, Fâtih kütüp., nr. 4388, V, 99a; elçinin Muḥammed Tuğluḳ tarafından karşılanışı hakkında bk. Y. H. Bayur, *Hindistan tarihi*, Ankara, 1946, I, 327). Receb ayında, saltanatı ele geçirmek üzere tertibat alan sultanın diğer kardeşi al-Malik Ramażān, kendi adamları ile birlikte, bir isyân hazırladı; fakat Ḳubbat al-Naṣr'da mağlûp olup, Kerek'e kaçmak istedi ise de, yakalanarak, Kahire'de öldürüldü (bk. İbn Ḥabīb al-Ḥalabī, II, 251b; 'Aynī, XIX, 69).

Bu sırada Aḥmed'i tekrar sultanlığa getirmeğe karar veren Mısır nâibi Ak-Sungur al-Sallār gizlice teşebbüse geçti (744 = 1343). Bunu haber alan İsmā'īl, daha evvel davranarak, onunla birlikte hareket edenleri tevkif ettirdiği gibi, Aḥmed'i de ilk fırsatta ortadan kaldırmak kararını verdi; Kerek'e yeniden kuvvet göndererek, bu müstahkem mevkii ele geçirdi (22 safer 745); Aḥmed'i Kahire'ye getirterek, öldürttü (İbn Ḥabīb al-Ḥalabī, II, var. 261; İbn Şākir al-Kutubi, 286a). Bu suretle Memlûk sultanlığı içindeki nufûzunu te'min maksadı ile faâliyete girişen İsmā'īl, birden-bire hastalanarak, iki ay içinde öldü (745 = 1346). Henüz 20 yaşında bulunan sultan, kendisinden sonra kardeşi Şa'bān'ı halef göstermiş idi (İbn Ḥabīb al-Ḥalabī, II, 265b). Cesedi bir müddet saklandıktan sonra, vasiyeti mûcibince, kardeşi al-Malik Şa'bān tarafından, Manṣūra'de babasının türbesi yanına gömüldü (bk. 'Aynī, XIX, 74). İsmā'īl'in birden-bire ölmesi, halk arasında büyük bir teessür uyandırmış ve bir çok şâirler tarafından ona mersiyeler yazılmıştır (bk. İbn Taġribirdī, *al-Manhal al-ṣāfī*, Topkapı sarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 3018, I, 128b).

Yakışıklı bir genç olan İsmā'īl çok samimî bir müslüman idi. Şeriat hukümlerine riâyet etmekle kardeşleri arasında temâyüz etmiş idi. al-Malik al-Manṣūr Ḳalāvūn'un medresesinde, 4 büyük sünnî mezhebine mensup kadılar için dersler ihdâs etmiş idi (bk. İbn Duḳmaḳ, 69a).

Ḳal'at al-Cabal'de bulunan babasının câmiini, Mekke'de v.b. yerlerdeki dinî binâları tâmir ettirmiş ve bunlara vakıflar tahsis eylemiş idi (bk. İbn Taġribirdī, *al-Manhal al-ṣāfī*, I, 129a).

Bibliyografya: Metinde ismi geçenlerden başka bk. bir de Mufażżal b. al-Faḍā'il, *al-Nahc al-sadīd* (Bibl. Nat., arap. yazm., nr. 4525, var. 240 v.d.); İbn Kaṯīr, *al-Bidāya va 'l-nihāya* (Mısır tab.), XIV, 209—216; Ṣafadī, *A'yān al-'aṣr* (Ayasofya kütüp., nr. 2967), V, 19a; İbn Taġribirdī, *al-Nucūm* (Ayasofya kütüp., nr. 3496), IV, 379 v.d., nr. 3497, V, var. 1 v.d.; ayn. mll., *Mavrid al-laṭāfa fī man valīya 'l-salṭana va 'l-ḫilāfa* (Fâtih kütüp., nr. 4505, 76a v.d.).

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

MELİK-ÜS-SÂLİH. AL-MALİK AL-ṢĀLİḤ, İSMĀ'İL, NÜR AL-DİN (1162—1181), Zengîler sülâlesinden, Haleb hâkimi (başta bir de Şam hâkimi); Haleb ve Şam atabeyi Nūr al-Dīn [b. bk.]'in oğlu ve Zengī'nin torunu olup, 569 (1173) yılında, henüz 11 yaşında bir çocuk iken, babasının yerine tahta geçmiştir. Gerek Şam ve Haleb emîrleri ve gerek Ṣalāḥ al-Dīn [b. bk.] tarafından hiç bir itiraza uğramamış, hutbeler kendi nâmına okunduğu gibi, paralar da onun adına basılmıştır. Yalnız yeğeni Musul hâkimi Sayf al-Dīn Ġāzī, Ṣalāḥ al-Dīn'e karşı harekete geçmek üzere olan Nūr al-Dīn aleyhinde sefere hazırlanmış bulunuyordu ve bu durumdan istifâde ile al-Cazīra'nin Nūr al-Dīn'e âit şehirlerini ele geçirmek istedi; frenkler de bu fırsattan faydalanarak, Bāniyās kalesine karşı harekete geçtiler. Bu tereddütlü vaziyette emîrler Ṣalāḥ al-Dīn'den yardım istemek veya düşmanlar ile anlaşmak şıklarından birini tercih etmek mecbûriyetinde kaldılar ve ikinci şık tercih edildi. Sayf al-Dīn Ġāzī'nin zaptettiği şehirleri kendisine bıraktılar ve Franklara Ṣalāḥ

al-Dīn'in Mısır'daki isyânı bastırmış olduğunu ve Nūr al-Dīn'den artık korkmadığını ve onu boş yere kızdırmakta bir fayda bulmadığını anlatmağa çalıştılar; üstelik Franklar epey yüksek bir meblâğ elde ettiler. Ġāzī ile yapılan muâhede idârenin sıklet merkezini Haleb'e nakletti ve İsmā'īl orada emniyet altına alındı. Devletin idâresi muktedir kimselerin eline geçti. Bundan dolayı nufûzlarını kaybetmiş olan Şam emîrleri Ṣalāḥ al-Dīn'i dâvet ettiler. Franklara karşı bu kadar zayıf davranışa ve Ġāzī'nin arzularına bu kadar boyun eğilmesine çok kızmış olan Ṣalāḥ al-Dīn, kendisini vaktinde yardıma çağırmadığı için, İsmā'īl'e sitem dolu bir mektup yazdı. Eskiden Nūr al-Dīn, çok zayıf düşen Börilerden Abaḳ [bk. mad. BÖRİLER] yerine, nasıl Şam'a hâkim olmak istemiş ise, bu defa Ṣalāḥ al-Dīn için de burada hakikî kuvveti elinde bulundurmak o kadar zarûrî idi. O kendisini şimdilik ve resmen İsmā'īl'in sâdık tâbi'i olarak gösterebilirdi. Fakat Şam'a gelince, kale kendisine teslim edilmedi; İsmā'īl'in hadım-ağası Rayḥān, ancak aylarca süren müzâkerelerden sonra, kaleyi teslim etti. Fakat Ṣalāḥ al-Dīn ile İsmā'īl arasında bir anlaşma yapılamadı; aksine olarak, halebdekiler gizlice franklar ile müzâkerelerini devam ettirdiler. Ṣalāḥ al-Dīn harekete geçmeğe karar verdi; Ḥamā ile Ḥimṣ'ı aldı ve cemâziyelâhır 570 (1174 sonları)'te Haleb'i muhâsaraya başladı. Ġāzī de, İsmā'īl'in müttefiki sıfatı ile, Kümüş-Tigin'den yardım istedi. Onun gönderdiği kuvvetler, Haleb kuvvetleri ile birleşerek, Ḥamā'ya karşı yürüdü ve Ṣalāḥ al-Dīn kuvvetlerini geriden tehdit etti. Tabi'î bir mahârete sâhip olduğu inkâr edilmez bir hakikat olan İsmā'īl halkı, babasının yapmış olduğu iyiliklere mukabil, onun yetim oğlunu da ellerinden geldiği kadar müdâfaa etmeğe dâvet etti. İsmā'īl'in sözlerinden heyecâna gelen Haleb halkı şehri gayret ve cesâretle müdâfaa etti. Bütün Suriye'de tek bir nümûne teşkil eden bu muvaffakiyet ve istiklâl zihniyeti, bundan sonra da haleblilerin bâriz vasıflarından birini teşkil etmiştir. Haleb kumandanı Kümüş-Tigin cesâretle çarpıştığı gibi, diğer tedbirlere baş-vurmaktan da geri durmadı. Ḥaşîşîlerin [b. bk.] reisi Sinān'dan meşhûr fedâîlerini Ṣalāḥ al-Dīn'e karşı göndermesini ricâ etti; yalnız bunlar Ṣalāḥ al-Dīn'i öldürmeğe muvaffak olamamışlardır. Kümüş-Tigin esir olarak Haleb'de bulunan Trablus hâkimi Kont Raymond'u serbest bırakmış ve onu Ḥimṣ'a karşı harekete geçmeğe iknâ etmiştir. Durumun tehlikeli olduğunu gören Ṣalāḥ al-Dīn, İsmā'īl'in vâlisi olarak Şam'da kalmak şartı ile, Ḥimṣ ve Ḥamā'yı teslime hazır olduğunu bildirdi. Ġāzī kardeşi 'İmād al-Dīn Zengī II.'nin geleceğini ümit ettiğinden, bu teklif, büyük bir tedbirsizlik eseri olarak, kabûl edilmedi; fakat kardeşi Ṣalāḥ al-Dīn ile olan dostluğunu bozmadı ve gelmedi. İki tarafın kuvvetleri Ḥamā yakınlarında karşılaştılar; Ṣalāḥ al-Dīn düşmanlarını tam bir mağlûbiyete uğrattı ve bununla Suriye'nin mukadderâtı tâyin edilmiş oldu. Kendisi bir daha Haleb önüne geldi ve şehri daha sıkı bir şekilde muhâsara etti. İsmā'īl şevvâl 570 (1175)'te sulh akdine mecbûr oldu. Ṣalāḥ al-Dīn Ḥamā, Ḥimṣ, Şam ve bir çok diğer mühim şehirleri hâkimiyetine aldı. İsmā'īl ise, Haleb ile iktifâ etmek mecbûriyetinde kaldı. Bu muvaffakiyetin ehemmiyeti çok büyük olmuştur. Ṣalāḥ al-Dīn kendisini müstakil ilân etti ve İsmā'īl'in adını hutbe ve sikkelerden çıkardı. Çok geçmeden, Abbâsî halifesi al-Mustaḍī'nın elçisi Ḥamā'ya geldi ve Ṣalāḥ al-Dīn'e mûtad hil'atlerden başka, ayrıca Mısır ve Suriye için sultanlık (*al-salṭana*) menşûrunu da tevdî etti. Ertesi sene (571 = 1175/1176) Ṣalāḥ al-Dīn ile Zengî emîrleri arasında çarpışmalar vukua geldi ve bunu müteâkip, aynı yılın zilhiccesinde Ṣalāḥ al-Dīn tekrar Haleb üzerine yürüdü. Gerek askerler ve gerek ahâli şehri o kadar gayretle müdâfaa ettiler ki, Ṣalāḥ al-Dīn'e geri çekilmek ve nihâî bir sulh akdetmekten başka (572 = 1175) yapacak şey kalmadı. Daha önceki sulh şartları te'yit edildi. Kısa bir müddet sonra, Ṣalāḥ al-Dīn, küçük kız kardeşinin ricâsı üzerine, 'Azāz kalesini İsmā'īl'e iâde etti.

O günden itibâren Ṣalāḥ al-Dīn ile İsmā'īl arasında sulh te'min edilmiş oldu. Bâzı kaynaklara göre, Ṣalāḥ al-Dīn hattâ İsmā'īl'in daha da kuvvetlenmesine yardım etmek istemiş, yalnız memlûklerinin bunu tasvib etmemeleri üzerine, bu fikrinden vazgeçmiştir. İsmā'īl gerçekten emin bir mülk olan Haleb ile iktifâ eder görünmektedir. Askerî seferlerden 572 (1175)'de de ahâlisinin „dağ şeyhi" Sinān ile birleşmek isteyen Cabal (Haleb'in cenûbunda, bk. Yāḳūt, *Muʿcam*, nşr. Wüstenfeld, II, 21) havâlisine yapılan bir hareket ile kendisinden çoktan şüphe ettiği Kümüş-Tigin'den almak istediği Ḥārim'in muhâsarası zikredilebilir. Kümüş-Tigin mal ve mülkünü Haleb'den çıkarmak ve Ḥārim'i teslim husûsunda Franklar ile müzâkereler yapmakla ithâm edildi. Bunun üzerine İsmā'īl onu esir ederek, kısa bir müddet sonra, idâm ettirdi (573 = 1176); fakat Franklar Kümüş-Tigin ile yapmış oldukları anlaşmaya dayanarak, 574'te Ḥārim önüne geldiler ve şehri çok ağır bir şekilde tazyik ettiler. Ricâları üzerine, İsmā'īl Ḥārim ahâlisine yardım gönderdi ve nihâyet para ve tehdit ile, Frankların, onu Ṣalāḥ al-Dīn'e bırakarak, geri çekilmelerini te'min etti ve şehri kendi eline geçirerek, oraya bir vâli tâyin etti. 576 (1180/1181)'da İsmā'īl ağır surette hastalandı. Evlenmemiş olduğundan, kendisinin vârisi yok idi; al-Ġāzī de bir müddet önce ölmüş bulunuyordu. Onun için, kendisinde Ṣalāḥ al-Dīn'e mukavemet edebilecek bir kabiliyet gördüğü Musul hâkimi 'İzz al-Dīn Masʿūd'u halef tâyin etti. Ertesi yıl (577 = 1181) vefat etti.

Tahta çıktığı vakit İsmā'īl o kadar genç idi ki, devletin bâzı kısımlarının elinden çıkmış olmasından mes'ûl tutulamaz. Franklar ile anlaşmak suretiyle tâkip ettiği ayrılık siyâsetinden ne kadar mes'ûl olduğunu tesbit etmek imkânsızdır. Haleb hâkimiyetini sağlam bir şekilde elinde tutmuştur. İlk günden, daha çocuk iken, halkın sevgisine mazhar olmuş olmalıdır; halk kendisini her vakit büyük bir cesâretle müdâfaa etmiş ve ölünce de, içten gelen bir samîmiyet ile, mâtem tutmuştur.

Bibliyografya: Mufassal kaynaklar için bk. *Recueil des Historiens des Croisades, Historiens orientaux*, I, Abu'l-Fidā' ve İbn al-Aṯīr, *Kāmil al-tavārīḫ*; II, İbn al-Aṯīr, *Histoire des Atabecs*; III, Kamāl al-Dīn, *Buġyat al-ṭalab fī tārīḫ Ḥalab*; ayn. mll., *Zubdat al-Ḥalab fī tārīḫ Ḥalab* (trc. Blochet), Paris, 1900; bk. bir de mad. ṢALĀḤ AL-DĪN, haçlı seferlerine dâir eserler.

(SOBERNHEIM.)

MELİK-ÜS-SÂLİH. [Bk. ṢĀLİḤ, ṢALĀḤ AL-DĪN.]

MELİK-ÜS-SÂLİH. [Bk. ṢĀLİḤ, ṢAMS AL-DĪN]

MELİK-ÜZ-ZÂHİR. AL-MALİK AL-ẒĀHİR, ĠĀZĪ (1172—1216), Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī [b. bk.]'nin ikinci oğlu olup, Abu 'l-Fidā' (*al-Muḫtaṣar*, İstanbul, 1286, III, 123)'ya göre, 568 (1172)'de Kahire'de doğmuştur. Lekabı al-Malik al-Ẓāhir Ġiyāṯ al-Dīn Abu 'l-Fatḥ olan Ġāzī, Haleb'in safer 579 (hazîran 1183)'da Ṣalāḥ al-Dīn Ayyūbī tarafından zaptı üzerine, henüz küçük bir çocuk iken, ismen Haleb vâlisi tâyin edilmiş ve bir müddet sonra burası amcası al-Malik al-'Ādil'e verilince, Dimeşḳ'e gitmiştir (bk. İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, nşr. Tornberg, XI, 330 v.d.; İbn Şaddād, *al-Aʿlāḳ al-ḫaṭīra fī ẕikr umarāʾ al-Šām va 'l-Ǧazīra*, Ayasofya kütüp., nr. 3084, var. 30; al-Ḥazracī, *Tārīḫ davlat al-akrād va 'l-atrāk*, Hakim-oğlu Ali Paşa kütüp., nr. 695, 14a). 3 yıl sonra, Ṣalāḥ al-Dīn Kudüs'ü zaptedince, Haleb'i, diğer bir kaç şehir ile birlikte, Ġāzī'ye tevcih ederek, onu ermeniler ile haçlıların her hangi bir hücûmuna karşı devletin şimâl budutlarının müdâfaası ile vazifelendirmiştir.

Ġāzī, zekâ ve kabiliyeti ile, az zamanda kendini gösterdiği gibi, haçlılara karşı mücâdelede babası ile birlikte çarpışmıştır. Ġāzī Sûr muhâsarasına iştirâk etti ve cemâziyelâhır 584 (ağustos 1188)'te, babasının emri ile, evvelce hıristiyanlar tarafından zaptedilmiş olan Sarmīnīya kalesini geri alıp, yüzlerce müslüman esirini kurtardı; 586 (1190)'da, Akkâ ve Yafa için başlayan harplere de büyük bir gayret ile iştirâk etti (bk. İbn al-Aṯīr, XI, 366; XII, 7, 34). İntikam almağa karar veren Trablus kontu Bohemond III. Friedrich Barbarossa'nın ölümü üzerine, hizmetine giren almanlar ile birlikte, Haleb'e karşı bir sefer hazırladı ise de, almanlar, kanlı bir mağlûbiyete uğrayarak, çekilmeğe mecbûr oldular (Cl. Cahen, *La Syrie du Nord*, Paris, 1940, s. 432). Bu zaferin kazanılmasında büyük bir hissesi olan Ġāzī, babasının emri ile, Anadolu Selçuklularının darbelerine karşı koymaktan âciz kalan Malatya emîrine yardım etmek üzere, harekete geçerek, Behesni ile Maraş kalelerini zaptetti (1191). İbn Şaddād (*al-Aʿlāḳ al-ḫaṭīra*, var. 213)'a göre, A'zāz da bu sırada alınarak, Ġāzī tarafından Sayf al-Dīn b. 'Alam al-Dīn'e iktâ edilmiştir.

Ṣalāḥ al-Dīn'in 27 safer 589 (4 mart 1193)'da ölümü ve memleketin kardeşleri arasında taksimi üzerine, Haleb, Ḥārim, Tell Bāşir, A'zāz, Barzīya, Darb-sāk ve Manbic Ġāzī'nin hissesine düştü (İbn al-Aṯīr, XII, 63; İbn Şaddād, var. 213 v.d.; ayn. mll., *Sīrat al-sulṭān al-Malik al-Nāṣir Ṣalāḥ al-Dīn Yūsuf*, nşr. A. Schultens, 1755, s. 61; 'İmād al-Dīn Iṣfahānī, *K. al-Ḳussī fī fatḥ al-Ḳudsī*, nşr. C. de Landberg, s. 460 v.d.).

Çok geçmeden, Ṣalāḥ al-Dīn'in oğulları olan al-Afżal, al-'Azīz ve al-Malik al-'Ādil arasında taht için nizâ başlayınca, Ġāzī önce ara-bulucu rolü oynadı. 590 (1193/1194)'da al-Malik al-'Azīz 'Oṯmān evvelâ al-Afżal'a karşı yürüdü; fakat Ġāzī'nin ve Elcezîre'deki amcası al-Malik al-'Ādil'in müdâhalesi ile, sulh yeniden teessüs etti. Anlaşma mûcibince, Cabala ve Lâzkiye de Ġāzī'de kalacak idi (bk. İbn al-Aṯīr, XII, 71). Ertesi sene al-Malik al-'Azīz yeniden fütûhat hevesine düşünce, Ġāzī, al-Malik al-Afżal ile birleşti ve onu Mısır'a dönmeğe mecbûr etti ve bir anlaşmaya varıldı. Bu yeni anlaşma mûcibince, Ḥamā meliki al-Malik al-Manṣūr gibi, Mardin meliki al-Amīr 'İzz al-Dīn, Tell Bāşir meliki emîr Badr al-Dīn Dilderem ve Yārūḳiya memlûkleri ile birlikte, Ġāzī'nin maiyetinde bulunacak idi. Ġāzī, bu emîrlerin muhâlefeti ile karşılaşınca, Badr al-

Dîn Dilderem ile Yārūkiya'leri tevkif ettirdiği gibi, Tell Bāşir'i de kuşatıp, bir müddet şiddetli tazyik ve hücûmlarda bulundu ise de, zapta muvaffak olamayarak, muhâsarayı kaldırdı ve al-Malik al-'Ādil'in tavassutu üzerine, mezkûr emîr ile adamlarını affetti (İbn Vāşil, *Kitāb al-tārīḫ al-Ṣāliḥī*, Fâtih kütüp., nr. 4224, 212b). İbn Şaddād (var. 344)'a göre, Darbsāk bu sırada alınarak, Ġāzī tarafından memlûkü emîr 'Alam al-Dîn Ḳayṣar al-Rūmī'ye iktâ edilmiştir.

al-Malik al-Afżal'in 592 (1195/1196)'de Dimeşk'ten vazgeçmesi ve Mısır'ı tevârüs etmiş olan al-Malik al-'Azīz'in 27 muharrem 595 (29 teşrin II. 1198)'te ölümü üzerine, Ġāzī, sülâleninin diğer mümessilleri ile birlikte, al-Malik al-'Ādil'in yüksek hâkimiyetini tanımak mecbûriyetinde kaldı. Buna rağmen, Dimeşk'i tekrar ele geçimek için yaptığı teşebbüslerinde al-Malik al-Afżal'i destekledi; 597 (1200/1201)'de iki kardeş Dimeşk'i muhâsara ettiler; fakat aralarında anlaşmazlık çıktığından, muhâsara kaldırıldı (İbn al-Aṯīr, XII, 105 v.d.). Bundan sonra Ġāzī, Ḥarrān ve Urfa'yı ele geçirmek isteyen Musul emîri Nūr al-Dîn Arslanşah ve Mardin hâkimi ile birlikte, bu tarihten evvel Mısır'ı elde etmiş olan al-'Ādil'e karşı yürüdü ise de, bu hükümdar tarafından sulha icbâr edildi (İbn al-Aṯīr, XII, 110 v.d.). Ertesi sene al-Malik al-'Ādil Haleb'i tehdit edince, Ġāzī tekrar boyun eğmek ve kendi mülkünün bâzı parçalarından vazgeçmek mecbûriyetiyetinde kaldı ve al-Malik al-'Ādil ile Mardin melikini barıştırdı. Şāban 599 (nisan/mayıs 1203)'da al-Malik al-Afżal'i tehdit ile, karşılığında her hangi bir fedakârlıkta bulunmadan, Ḳal'at Nacm'i kendisine bırakmağa mecbûr etti (İbn al-Aṯīr, XII, 119; İbn Şaddād, var. 365). İbn Vāşil (219b)'a göre, Ġāzī, Dimeşk'ten Ḥamā'ya gelen al-'Ādil ile kendisi için mühim menfaatler te'min eden bir anlaşma imzâlamıştır. Ġāzī'nin 599 (1203) tarihli kitâbesinde (G. Wiet, *Une inscription de Malik Ẓâhir, Bull. Inst. Fr. d'Arch. Orient*, XXX, 285) Ayıntab, Behesni, Darb-Sāk, Ḥārim, Lâzkiye, Ḳal'at al-Mużīḳ ve Ḳal'at Nacm'in Haleb sultanlığına dâhil olduğu görülüyor.

Bu arada Selçuklulardan Rukn al-Dîn Sulaymān'ın kardeşi olup, Anadolu'dan kaçarak, Haleb'e gelmiş olan Ġiyāṯ al-Dîn Kayḫusrav I.'in ziyâretini soğuk bir şekilde kabûl etti (bk. İbn al-Aṯīr, XII, 131). Bundan sonra, bir müddet yukarıda mezkûr kalelerin tahkim ve techizi ile meşgûl olan Ġāzī, Trablus kontu Bohemond III. ile anlaşarak, Leon I. (1187–1219)'un Antakya'ya taarruzuna mâni olduğu gibi (11 teşrin II. 1203), aynı senede Lâzkiye'yi ele geçirmek isteyen haçlı reislerinden birinin kumanda ettiği kuvvetler ile muhârebe edip, gâlip geldi (bk. Villehardouin, fasıl 27 v. d.; *Continuation de Guillaume de Tyr*, s. 246 v.d., 260; Cl. Cahen, s. 593). Ġāzī bu sırada Kilikya ermeni kıralı Leon I.'un, 1203'te yapılmış seferin intikamını almak üzere, 'Amīḳ türkmenlerine hücûm edip, Darb-sāk yakınında yeni bir kale inşâsına başladığını işitince, 602 (1205)'de frankların müttefiki olan Kilikya ermeni kıralını cezâlandırmak için, Maymūn al-Ḳaṣrī kumandasında, bir ordu gönderdi. Kendisi arkadan yetişerek (nisan 1206), Leon'a hücûm etti ve Antakya franklarından yardım alarak, Kilikya hudûduna geldi. Burada Leon ile bir mütâreke imzâladı. 8 sene mer'iyette kalacak olan bu mütâreke mûcibince, Leon Antakya'ya taarruz edemeyeceği gibi, Darb-Sāk civarındaki kaleyi yıkacak ve Haleb civarına yaptığı taarruzdan elde ettiği ganîmetleri iâde edecekti (İbn al-Aṯīr, XII, 158 v.d.; İbn Şaddād, var. 337). 604 (1207)'te frankların Ḥimṣ üzerine hücûmlarını haber alarak, kendi ordusu ile, bu şehrin meliki Asad al-Dîn Şīrkūh'un imdâdına koştu ve şehri kurtardıktan sonra, gayretleri görülenlere ihsanlar dağıtarak, geri döndü. Ġāzī, Musul emîri Nūr al-Dîn Arslanşah ve Ġiyāṯ al-Dîn Kayḫusrav I. ile birlikte, al-Malik al-'Ādil'e karşı da yürüdü; fakat halifenin tavassutu ile sulh yeniden teessüs etti (606 = 1209; İbn al-Aṯīr, XII, 189).

Ġāzī, cemâziyelâhır 613 (1216)'te vefat etmiştir. Ölümünden önce, zevcesi Żaʿīfa Hatun (al-Malik al-'Ādil'in kızı olup, Ġāzī ile 609 = 1213/1214'da evlenmiştir: *al-Aʿlāḳ al-ḫaṭīra*, var. 33)'dan dünyaya gelen ve henüz 3 yaşında bulunan oğlu al-Malik al-'Aziz Muhammed'i, büyük kardeşini mahrûm etmek suretiyle, kendisine halef tâyin etmiştir (İbn Vāşil, *Mufarric al-kurūb*, Molla Çelebî kütüp., nr. 119, 65b v.d.; 67a v.d.). Genç beyin, atabeyi sıfatı ile, idâreyi Şihāb al-Dîn Ṭuġrul eline aldı. al-Malik al-'Ādil'in ikinci kızı Ġāzîya (Ġāzī ile 582 = 1186/1187'de evlenmiş idi), erkek evlât bırakmadan, vefat etmiş bulunuyordu.

Hayatının en faâl ve saltanatının en parlak bir zamanında ölen Ġāzī, orta çağ islâm tarihinin mümtaz simâlarındandır. Siyâsî hayatının ilk zamanlarından başlayarak, nufûzunu bütün şimâlî Suriye'ye yaymış, sultan unvânını alan ilk Eyyûbî meliki olmuş (G. Wiet, s. 281), al-'Ādil'e karşı Meyyafârikîn ve Konya Selçukluları ile ittifakı sâyesinde, kendisine müzâharet te'min etmiş, Haleb'i tek başına Mısır ülkesine tefevvuk eden kuvvetli ve müreffeh bir devletin merkezi yapmış idi. Yeni baştan tensik ve tevsî ettiği idârenin intizâmı sâyesinde, devlet hazînesi mâlî ihtiyacları kolaylıkla karşılıyordu. Ġāzī ticârî münâsebetlerin inkişâfına da büyük bir ehemmiyet veriyordu; anlaşmalar ile, Haleb'de dâimî bir ticâret merkezi açmalarına müsâade edilen venedikliler (bilhassa 604 = 1207/1208'de P. Marignoni ile yapılan anlaşma; bk. Heyd, *Hist. du commerce du Levant*, Leipzig, 1936, I, 375) ve pizalılar (Ritter, *Erkunde*, XVII, 1641) ve Haleb'deki latin kilisesinin himâyesi maksadı ile kendisine mürâcaat eden papa Innocent III. ile dostça münâsebetleri, ticâret yollarının tanzimi, tâcir sınıfının himâyesi bu inkişafta büyük birer âmil oluyordu. Ġāzī, hukmü altında bulundurduğu yerlerin hâsılâtı, ezcümle Haleb ve Lâzkiye gümrüklerinin geliri sâyesinde (Heyd, I, 375 ve not 1), büyük bir servet edinmiş ve büyük bir ordu teşkiline muvaffak olmuş idi. Haleb sultanlığının 280 kasabasının vergileri 5.000 suvârinin ihtiyâcını karşılıyordu (Yāḳūt, *Muʿcam al-buldān*, II, 309).

Ġazī, medrese (Ẓāhirīya medresesi) ve imâret gibi dinî ve hayır müesseseleri kurmak, şehrin sûrlarını tâmir ve türk memlûklerinin (Ẓāhirīya) ikametine mahsus yeni mahalleler te'sis etmek, şehre su getirtmek ile medhedildiği gibi, kendisinin katı yürekli olduğu ve gâyesine varabilmek için her vâsıtaya baş-vurduğu kaydedilmektedir (İbn al-Aṯīr, XII, 204 v.d.; İbn Vāşil, *Mufarric al-kurūb*, 65b v.d.; 67a v.d.).

Bibliyografya: İbn Şaddād, *al-Nawādir al-sulṭānīya* (Kahire, 1317), s. 309 v. dd.; İbn al-'Adīm, *zubdat al-Ḥalab* (trc. E. Blochet, *Rev. de l'orient Latin*, 1898, s. 37 v.d.); İbn Ḫallikān, *Vafayāt al-aʿyān* (Bulak, 1299), II, 508 v.d.; Abu 'l-Farac, *Tārīḫ muḫtaṣar al-duval* (Beyrut, 1890), s. 403; Nuvayrī, *Nihāyat al-arab* (Fâzıl Ahmed Paşa kütüp, nr. 224), XXVII, 181a, 195b; *Rec. des Hist. des Crois. Hist. or.*, I, III, IV, V; Weil, *Geschichte der Chalifen*, III, 402, 406, 433 v. d.; R. Grousset, *Hist. des Croisades* (Paris, 1936), III, 247 v. d.; J. Sauvaget, *Les perles choisies d'Ibn ach-Chiḥna* (Beyrut, 1933), s. 23 v.d.; S. Mazloum, *L'Ancienne canalisation d'eau d'Alep, le Qanāyé'de Ḥailān* (*Inst. Fr. de Damas*), s. 10 v.d; J. Sauvaget, *Alep* (Paris, 1941), s. 131 v.d., 141; Laurent, *Peregrinatores medii aevi quatuor* (Leipzig, 1864) s. 170 v.d. (1211 yılında Wilbrandus de Oldenbourg'un seyâhati); van Berchem ve E. Fatio, *Voyage en Syrie* (Kahire, 1914/1915), s. 181 v.d., 192 v.d., 229 v.d., 251 v.d.

(M. C. ŞEHÂBEDDİN TEKİNDAĞ.)

MELİLLA (bugünkü arapçada: *Mlilya*, berberîcede: *Tāmlilt* „beyaz", arap coğrafyacılarında: *Malīla*), şarkî Fas'ta Akdeniz kıyısında bir şehir olup, Üç-Çatal burnu (Tres Forcas, Trois Fourches), arap coğrafyacılarına göre, *Raʾs Hurk*, bugün *Raʾs Verk* ile nihâyetlenen *Gelʿiya* yarım-adasının şark sâhilinde, bir çıkıntı üzerine kurulmuştur.

Melilla, muhtemel olarak, eski çağın *Rusadir*'ine tekâbül eder; krş. *Rhyssadir oppidum et portus* (Plin., V, 18), *Russadir colonia* (bk. *Antonini itinerarium*). Afrikalı Leon buranın bir müddet Gotlara âit bulunmuş ve onlardan araplar tarafından alınmış olduğunu iddia eder ise de, şehrin eski tarihine dâir hiç bir şey bilinmez.

Melilla ancak X. asrın başında müslüman Fas'ı tarihinde görünmektedir. 930 senesine doğru İspanya emevî halifesi 'Abd al-Raḥmān al-Nāṣir li-Dîn Allāh Meknes'in meşhûr reisi olup, Mulūya havzası ve Taza havâlisi üzerinde nufûz te'sis etmiş bulunan Mūsā b. Abi 'l-'Afīya'yi Fâtımîlere tarafdarlıktan ayırmağa muvaffak oldu. Bu sırada Melilla'yı ele geçiren al-Nāṣir, şehrin etrafını sûrlar ile kuşatarak, burayı İfrīḳiya Fâtımîlerine karşı bir mukavemet merkezi (*maʿḳil*) ve aynı zamanda İspanya ile kolayca irtibâtını te'min edecek bir liman olarak kullanacak yeni müttefikine verdi. Daha sonra şehir oğlu al-Būrī b. Mūsā'nın halefleri tarafından mâmûr bir hâle konuldu ve en sonunda 1070'te Murâbıtlardan Yūsuf b. Tāşfîn tarafından mağlûp edilip-dağıtılan Miknāsa kabîlesinin inhitâtına kadar, onların elinde bir istinat noktası olarak kaldı. Bununla berâber Miknāsa kabîlesi burayı başlarındaki hânedanın Murâbıtlar tarafından nihâî mağlûbiyete uğramasından evvel terketmiş olmalıdır ki, al-Bakrī daha 1067'de İspanya Ḥammūdî İdrīsîleri neslinden birinin Melilla'ya çağırılıp, bölge halkı tarafından, hükümdar olarak tanındığını söyler.

al-Bakrī'nin eserini yazdığı devirde (1068), Melilla taş bir duvar ile kuşatılmış olup, içeride gâyet sağlam bir iç kale, bir câmi, bir hamam ve çarşılar bulunuyordu. Şehrin halkı Ṣanhāca grubuna dâhil Baṭṭūya kabîlesinden Banī Vartadī (veya Banī Vartardā)'ye mensûp idi. Melilla'nın limanından yalnız yazın faydalanılabilirdi; burası Sicilmāsa'yi, Agarsīf (frns. *Guercif*) ve Mulūya vâdisi üzerinden, Akdeniz kıyılarına bağlanan bir yolun nihâyetinde yer alıyordu. Burada ticârî faâliyet ehemmiyetli olmalı idi; ihrâc edilen baş-

lıca maddeler şüphesiz daha Afrikalı Leon tarafından zikredilmiş bulunan Banī Sa'īd topraklarında dağdan çıkartılan demir cevheri ve Kabdāna ülkesinden gelen bal idi ki, bunlara doğrudan-doğruya limandan çıkarılan istiridyelerden alınma inciler de ilâve edilebilir. al-Bakrī halkın, tâcirleri tâbî tuttukları himâyeden nasıl faydalandıklarını anlatır. Şehir civarında, Melilla'dan başka, Ḳulū' Gāret isimli müstahkem mevkîde yerleşmiş bulunan Banī Vartadī, Maṭmāṭa ve Ahl Kabdān kabîleleri „Beyaz-Tepe“ (*al-Kudyat al-Bayḍā'*)'nin Marnīsa'si ve Üç-Çatal burnu ile sona eren dağ kitlesinde yaşayan Ġassāsa zümreleri oturuyordu. O sırada bütün bu bölge müstakil olup, ne Fas ve ne de Nakūr devletine Cabal Hurk her hangi bir siyâsî bağ ile bağlı değil idi.

Fakat 1080'de Murâbıt hukümdârı Yūsuf b. Tāşfīn Melilla'yı ele geçirdi ve çevresini Murâbıt devleti topraklarına ilhâk etti. 1141—1142'de Muvahhidlerin Murâbıtlar tarafından tâkip edildiği sırada, Tāmsāmān'dan harekete geçen bir Muvahhid kuvveti Melilla'yı muhâsara neticesinde zapt ve yağma etti. 1272'de Marīnī hukümdârı Ya'ḳūb Melilla'yı Muvahidlerden aldı. İbn Ḫaldūn bu şehri artık sâdece müstahkem bir mevkî olarak zikretmektedir. Gerçekten üç defa elden-ele geçme yüzünden, şehrin ticârî ehemmiyetinin Gel'īya yarım-adası garp sâhilinde bulunan başka liman (Ġassāsa, başka bir isim ile al-Kudyat al-Bayḍā', liman haritalarında: *Alcudia*) yüzünden inhitâta uğramış bulunması muhtemeldir. XIII. asırdan itibâren, Fas ve Tāzā'nın Akdeniz kıyısı limanı olarak, bu son şehir ortaya çıkmakta, şarkî İspanya ve İtalya (Cenova ve Venedik) ile olan siyâsî ve iktisâdî münâsebetler buradan yürütülmekte iki.

Afrikalı Leon şehir halkının 1490'a doğru, ispanyollar tarafından bir tecâvüz vukua geleceğini öğrenerek, Melilla'yı terkedip, Baṭṭūya dağlarına sığındıklarını kaydeder; Vaṭṭāsī sultanı, onların bu korkakça kaçışlarını cezâlandırmak için, Melilla'yı yaktırdı ve bu yüzden, ispanyollar 1497'de buraya geldikleri zaman, hiç bir mukavemet ile karşılaşmadan, karaya çıktılar ve neticede terkedilmiş ve yarı-yarıya harap bir şehir ele geçirdiler. Melilla'nın zaptı ispanyollara Ġassāsa limanına karadan hücûm etmek imkânını verdi; onlar da burayı 1506 nisanında zaptettiler. Faslılar burayı 1533'te geri aldılar ise de, Melilla'nın tehlike yaratan yakınlığı bu mevkiin ehemmiyetini artık ortadan kaldırdı. Bölgenin ticârî faâliyeti daha garptaki al-Mazimma (ispan. *Alhucemas*, frns. *Albouzème*) limanına kaymış ve Fas'ın bu kısmındaki müslüman mukâvemetinin merkezi de Tāzūṭā kalesi olmuş idi; bu kale Merīnîlere tâbî Banī Vaṭṭās'a ve daha sonra fi'len müstakil bir mücâhidin kurduğu küçük bir devlete merkez vazifesini görmüş idi. Melilla ispanyolların eline geçtiksonra, müslümanlar ve bu arada bilhassa Tāzūṭā ve Mcān (Afrikalı Leon'da: *Meggeo*)'da yerleşen mukaddes cihâd reisleri tarafından, devamlı olarak, muhâsara edildi. Hıristiyanların eline geçen şehir, Fas'ta taht dâvacılarının ve müslüman asîllerinin devlete karşı, bilhassa Sa'dī hânedanının ilk devirlerinde, melce' ve himâye buldukları başlıca istinat yerlerinden biri oluyordu. 1549'da tahtından indirilmiş Badīs „hukümdarı“ Vaṭṭāsī Abū Ḥassūn buraya sığındı; 1550'de Debdū „hukümdarı“ Mavlāy 'Amar, âilesi ile berâber, buraya geldi. Taht dâvacısı al-Nāṣir b. Ġālib bi-'llāh, amcası Ahmed al-Manṣūr'a karşı, 1595'te burada sefere çıktı.

Bundan sonra Melilla'nın adı ancak mârûz kaldığı muhâsaralar vesîlesi ile geçmektedir: 1687—1695'te Mavlāy İsmā'īl'in muhâsaraları, 1774'te Mavlāy Muḥammed b. 'Abd Allāh'ın muhâsarası, 1893'te İspanya—Fas muhârebesi (Sīdī Varyāş hâdisesi). 1903'ten 1908'e kadar Melilla havâlisi Selān kalesine sığınmış taht dâvacısı al-Cīlālī al-Rūgī ile sultan 'Abd al-'Azīz'in kuvvetleri arasındaki çarpışmalara sahne oldu.

Maglûp olan ve yardım görmeyen âsîler ispanyol topraklarına sığınmağa mecbûr oldular. Daha yakın zamanlarda, 1921'de aynı bölge Rif emîri 'Abd al-Karīm ile ispanyollar arasında kanlı mücâdelelere sahne oldu ve ispanyollar Anvāl'da büyük bir bozguna uğradılar. Zamanımızda Melilla, diğer dört mevkî (Alhucemas, Peñon de Velez, Ceuta = Septe ve Chafarinas adaları) ile berâber, doğrudan-doğruya, İspanya'ya âit bölgelerden birini teşkil etmekte ve [12 km². arâzi üzerinde, 81.182 nüfus (1951) ihtivâ eylemektedir]. Fas ülkesinin büyük kısmı üzerinde fransız himâyesi te'sis edilmeden evvel, Melilla serbest bir liman ve Fas'ın büyük kısmı için, Avrupa emtiâsının transit merkezi rolünü oynuyordu. Sonraları bu ehemmiyetini büyük ölçüde kaybetti.

Bibliyografya: al-Bakrī, fihrist; Leo Africanus, *Description de l'Afrique* (nşr. Schefer), II, 309; H. de Castries. *Sources inédites de l'histoire du Maroc, Espagne*, I, s. I—XXVIII: *Melilla au XVème siècle*. (GEORGES S. COLIN.)

MELLAḤ. [Bk. MELLÂḤ.]

MELLÂḤ. MELLĀḤ, Fas ülkesi şehirlerinde mûsevîlerin ikamete mecbûr tutuldukları mahalleye verilen isim. *Ahl al-ẕimma* sıfatı ile, hukûmetten husûsî bir himâye görme hakları olduğundan, bunlara ekseriyetle şehir vâlisinin makamının bulunduğu iç-kale (*ḳaṣaba*) yakınında ayrı bir mahalle, oturma yeri olarak, tahsis edilirdi. Bundan başka, hukümdarlar ve vâliler, avrupalılar ile siyâsî münâsebetler bakımından becerikli vâsıtalar rolünü oynayan ve kıymetli mâlî yardımlarından çok defa faydalanılan yahudilerini el altında bulundurmakta menfaat görürlerdi. Fas'ın her şehrinde, hattâ büyük şehirlerde, mutlaka bir *mellāḥ* bulunduğu vâkî değildir: msl. Tanca'da yahudilerin bilhassa oturdukları bâzı mahalleler var ise de, bu mahalleler onlara mahsus olmayıp, orada müslümanlar da ikâmet ederler. Rabat'a gelince, buradaki *mellāḥ* ancak 1808'de Sultan Mavlāy Sulaymān tarafından te'sis edilmiştir; daha evvel yahudiler, müslümanların da bulunduğu al-Buḥayra (halk arasında: El-Bhēra) mahallesinde topluca otururlardı. İdrīs II., 805 tarihine doğru, Fas şehrini te'sis edince, yeni pâyitahta akın eden mûsevî mültecîleri 'Advat al-Ḳaravīyīn'in şimâl tarafında ikamete mecbûr etti (Bāb Ḥiṣn Sa'dūn denilen kapıya kadar Aġlān mahallesi); Fas ülkesinin ilk yahudi mahallesi (*ghetto*) bu olmalıdır ve şimdiki *Fondaḳ el-ihūdī* („yahudi hanı“), muhtemel olarak, onun hâtırasını yaşatmaktadır. XIII. asrın sonunda Merînî hânedanı, kendisine yeni bir pâyitaht olmak üzere, „Eski-Fas“ (*Fās al-Bālī*) yanında „Yeni-Fas“ (*Fās al-Cadīd*) yahut „Beyaz-Şehir“ (*al-Madīnat al-Bayḍā'*)'i kurdu. XIV. asrın ilk yarısında, bunun hemen yanı-başında Ḥimṣ şehri kurularak, önceleri buraya Merînîlerin muntazam askerî kuvvetlerinin bir cüz'ünü teşkil eden Ġuzz (Oğuz) tîrendâzlarının yerleştiği görülüyor. Bu kuvvetlerin lâğvından sonra, Ḥimṣ 1320'ye doğru, hıristiyan milis askerlerine ikamet yeri oldu ki, bunlar 1361'de de burada bulunuyorlardı. Daha sonraları, muhtemel olarak XV. asır başlarında, şüphesiz katl-i âmlar neticesinde, eski Fas yahudilerine Ḥimṣ'a gelip yerleşmeleri emredildi. Bu şehir *al-Mallāḥ*, yâni „tuzla“ isimli bir mevkîde bulunuyordu ve yeni yahudi mahallesi bu ad ile tanındı. Böylelikle bir has isim, bir cins isim oldu ve mûsevîlere tahsis edilen mahalleye delâlet etmek üzere, Fas şehrinden ülkenin diğer şehirlerine geçti. Şu hâlde Dozy tarafından *Supplément*'da ileri sürülen iştikak tarzı (*al-mallāḥ* < *al-maḥalla* „mahalle“) müdâfaa edilemez. „Tozlu toprak, lânetleme yer“ veya „idâm edilen âsîlerin başlarını tuzlamağa mecbûr edilen yahudilerin mahallesi“ gibi izah şekilleri için de aynı şey söylenebilir. Fas ülkesinde *al-mallāḥ* yerine, söz arasında çok defa zıd manâlı olarak, *al-messūs* (yazı arapçasında *al-masūs* „tuzsuz“) kelimesi kullanılır.

Bundan anlaşıldığı gibi, Fas şehrinin *mellāḥ*'ı her bakımdan ülkenin en eski yahudi mahallesidir ve uzun zaman da en ehemmiyetli yahudi mahallesi olarak kalmıştır; XI. asrın ortasında al-Bakrī, Fas şehrinin bütün Maġrib'de en çok yahudisi bulunan şehir olduğunu söylemektedir ki, bundan *Fās, balad bilā nās* („Fas, yâni insan denilmeğe lâyık ferd bulunmayan şehir“) darb-ı meseli doğmuş idi. Fakat 1063'te Marrākuş (Merâkeş) şehrinin kurulması, cenûbî Fas ülkesinde, Atlas bölgesi mûsevî halkının biriktiği yeni bir yahudi merkezi meydana gelmesine sebep oldu. Bununla berâber *el-Mellāḥ* adı Merâkeş'te ancak XVI. asrın ikinci yarısında ortaya çıkmağa başladı (krş. E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb*, s. 405). Zamanımızda Merâkeş *mellāḥ*'ı ile berâber Mogador yahudi şehri Fas ülkesinin en ehemmiyetli iki yahudi merkezini teşkil etmektedir.

el-Mellāḥ tâbiri Fas ülkesine mahsustur. Bu tâbir yalnız şehirlerde yahudilere tahsis edilmiş mahalle için değil, münhasıran mûsevîler ile meskûn küçük dağ köyleri için de kullanılır. Yahudi mahallelerine Tlemsen'de *derb el-ihūd* (yazı arapçası: *darb al-yahūd*), Konstantin'de *eṣ-Ṣāra'*, Cezayir, Tunus ve garbî Trablus'ta *al-ḥāra* denilir.

Zamanımızda Fas ülkesindeki *Mellāḥ*'ın iç idâresi husûsunda krş. E. Aubin, *Le Maroc d'aujourd'hui* (Paris, 1904), s. 367—372; J. Goulven, *Les mellahs de Rabat-Salé* (Paris, 1927), s. 99—107; *Jewish Encyclopedia*, mad. *Morocco*.

Bibliyografya: Gaudefroy-Demombynes, *Marocain*: *Mellah* (*J A*, seri XI, 1914, III, 651—658); W. Marçais, *Textes arabes de Tanger*, s. 466, 470.

(GEORGES S. COLIN.)

MELSEY. MALṢAY, daha doğrusu MA'ALṢĀYĀ, şimâlî Irak'ta eski Musul vilâyetinin Duhūk kazâsı dâhilinde bulunan iki köyün adı olup, bu köyler Musul şehrine aş.-yk. 66 km. mesâfede, Dicle nehrinin sol tâbîlerinden Duhūk çayının ovaya girdiği yerde (ârâmî dilinde Ma'allṣā > Malṣay „giriş“) bulunurlar.

Van gölü cenûbundaki dağlık bölgenin kapısı durumunda olan Ma'alṣāyā boğazının eski çağda mühim bir rol oynaması mukadder idi. Bu ehemmiyet, Ma'alṣāyā'nın yarım saat kadar cenûbunda kaya üzerine yapılmış meşhûr kabartmalar ile belli olmaktadır. Bu kabartmalar, aynı sahneyi dört defa tekrar etmekte ve burada altısı ayakta, birer esâtirî hayvan

üzerinde, birisi arslan sırtına konulmuş ve tahta oturmuş cem'an 7 ilâh önünde taabbüd vaziyetinde bulunan bir hükümdarı göstermektedir. Kabartmalar yanında hiç bir kitâbe mevcut değildir. Bununla berâber, sözü geçen kabartmaların Bāviyān (Musul'un 55 km. şimâl-i şarkîsinde, büyük Zāb ırmağının sağ tâbii olan Ḫazir suyu üzerinde)'da bunlara benzeyen ve Salmanassar II. (m. ö. 860—825) ve Sanherib (689—681)'e âit olan kabartmalara mütenâzır bulunmaları bakımından, Maʿalsāyā'dakilerin de Salmanassar II. devrinde hakkedilmiş olduklarına hükmedilmektedir. İlâh şekilleri, Âsûrî ve Hitit san'atları arasında bir hatt-ı vasl meydana getirmeleri bakımından, bilhassa dikkati çeker.

Nestûrî hıristiyanlar nezdinde Maʿallsā, aynı zamanda Bēṣ-Nuhāzrē ismi verilen bir kilise taksimâtına ad vermiş idi. Maʿalsāyā'daki bir nestûrî piskoposu daha IV. asırda zikredilmektedir (Hoffmann, *göst. yer.*, s. 52, 210). 497, 544, 554, 576, 585, 605, 962, 1063, 1074, 1092, 1265 yıllarında da buranın adı geçmektedir (Chabot, *Synodicon Orientale*, Paris, 1902, fihrist ve Hoffmann, *göst. yer.*). VII. asırda, Yaʿḳūbîlerin metropolidi Mārūṣa'nin tâbîleri arasında bir de Maʿallsā piskoposu bulunuyordu (Labourt, *Le christianisme dans l'empire perse*, 1904, s. 240). Yakın zamana kadar burada kısmen katolik kilisesine bağlı nestûrîler oturmakta idi.

Balāẕurī (s. 331), Musul tevâbii arasında 'Utba b. Farḳad tarafından 20 (641) senesinde zaptedilmiş bir al-Maʿalla (*aynen*) zikreder. Muḳaddasī (s. 139, 145 v.d.) Maʿalsāyā civarında bol mıkdarda kömür, meyva, tuzlanmış et ve kenevir bulunduğunu yazar ve bu küçük şehri Musul'dan al-Ḥasanīya (= Zaḫō, küçük Ḫābūr üzerinde; bk. M. Hartmann ve G. Bell)'ye giden yol üzerinde gösterir. Bu yolun kürtler tarafından iskân edilen memleketler ile münâkale bakımından büyük ehemmiyetine İbn al-Aṣīr (VIII, 521) tarafından da işâret edilir. Yāḳūt (IV, 578) burayı küçük bir belde (*bulayd*) olarak zikreder ve buranın adı muahhar devirde geçen vukuât münâsebeti ile tekrarlanır.

Bibliyografya: Layard, *Nineveh and its remains*, 1849, I, 231; Badger, *The Nestorians* (London, 1852), I, 174; V Place, *Ninive et l'Assyrie* (1867), levha 45; Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten pers. Märtyrer* (1880), s. 208 ve fihrist; Perrot ve Chipiez, *Histoire de l'art dans l'antiquité* (1884—1890), II, 642; Luschan, *Ausgrabungen von Sendjirli* (1893), I, 23; G. L. Bell, *Amurath* (London, 1911), s. 284; Lehmann-Haupt, *Armenien* (1926), II/1, 369—375; Thureau Dangin, *Les sculptures rupestres de Maltaï* (*Revue d'Assyriologie*, 1924, XXI, 185—197); Malṣay'de çekilen yeni fotoğraflar sâyesinde, müellif ilâhları ve ve bunların bindikleri hayvanları şu sıra dâhilinde tesbit etmiştir: Assur (bir ejder ve boynuzlu bir arslan), Assur'un zevcesi Ninlil (bir arslan), Enlil (boynuzlu bir arslan), Sin (bir ejder), Şamaş (semerli at), Adad (boynuzlu bir arslan ve bir boğa), İştar (bir arslan). Thureau Dangin'e göre, kabartmalar Sanherib'e atfedilebilir; mûtad olarak, Hitit te'siri ile izah edilmiş olan binmiş ilâhlar motifine gelince, bunların misâllerine sümer-akad san'atında rastlanmaktadır; krş. bir de Beehmann, *Felsreliefs in Assyrien* (*Bawian, Malthai und Gundük*), *Veröffentl. der Deutschen Orient-Gesellsch.* (Berlin, 1927). (V. MINORSKY.)

MEMFİS. [Bk. MENFİS.]

MEMLÛK. MAMLŪK (A., cem. *mamlūkūn* ve *mamālīk*), *malaka* „temellük etmek" fiilinden, ism-i mef'ûl olup, efendisinin temellükü altında bulunan esire delâlet eder. Bu tâbirin menşe'i, muhtemel olarak, *Kur'an*'daki *mā malakat aymānukum* „sağ ellerinizin sâhip olduğu" dur ki, burada yapılmış olan îmâ, cins ayırt etmeksizin, bütün esirlere şâmildir. *Mamlūk* kelimesi, görünüşe bakılırsa, henüz esiri ifâde için husûsî bir ıstılâh olmadığı bir sırada, *Kur'an*'da yalnız bir defa (sûre XVI, 77) *ʿabd mamlūk* („sâhibinin tasarrufundaki esir") ifâdesi içinde tesâdüf olunur. Hadîste *ʿabd mamlūk* aynı mahiyette bulunmakta (Dārimī, *Siyar*, bâb 34) ise de, hadîs hakkındaki eserlerde, *mamlūk* tek olduğu zaman, hemenhemen sâdece *ʿabd*'in müterâfidi bir ıstılâhtır. Esirlerden doğmuş bir esir ile hür âilelerden doğmuş bir esir arasındaki fark *ʿabd*'a evvelki hâlde *ḳinn* (*ʿabdu ḳinnin*), sonuncu hâlde ise *mamlaka* (*ʿabd mamlakatin*) izâfe etmek suretiyle tebârüz ettirilebilir.

Şunu da ilâve etmek lâzımdır ki, *mamlūk* tâbiri, *ʿabd*'de olduğunun aksine, ne hadîste ne de muhtemelen bütün arap edebiyatında, dinî bakımdan, zâhit mânasına gelmemiştir.

Kur'an, efendinin „sağ elinin sâhip olduğu şeye" (sûre IV, 40) karşı insaniyetli davranmasını emreder. Hadîs, bu hususta geniş mâlûmat vermektedir. Peygamber ölüm döşeğinde „*ṣalāt* ve ellerinizin altındakilere (dikkat etmemizi tavsiye ederim)" sözlerini tekrar tekrar söylemiştir (Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, III, 117; krş. I, 78). „Mamlūk'üne lâzım geldiği şekilde muâmele etmeyen kimse cennete giremiyecektir" (Aḥmed b. Ḥanbal, I, 12). „Mamlūk *ṣalāt*'ı edâ ederse, o senin kardeşin olur" (İbn Māca, *Adab*, bâb 10); „*Mamlūk* beslenmesini ve giydirilmesini isteyebilir" (Muslim, *Aymān*, hadîs 41). „Allahın resûlü... ve kendinden yardım isteyen *mamlūk*'ü korumak için kullanıyordu" (İbn Māca, *Zuhd*, bâb 16); „Allaha ve efendisine karşı vecîbelerini îfâ eden *mamlūk* iki misli mükâfat görecektir" (Buḫārī, *ʿİlm*, bâb 31); „ve *mamlūk*'ünü günde 70 defa bile olsa yine affetmek gerektir" (Aḥmed b. Ḥanbal, II, 111).

Esirlerin şerîattaki mevkîleri için bk. mad. ʿABD.

Mamlūk adını taşıyan mısırlı sülâle için bk. mad. MEMLÛKLER. Son olarak şuna işâret etmek lâzımdır ki, bâzı çevrelerde *mamlūk* beyaz esir mânasına gelmektedir. Bk. Fagnan, *Additions aux lexiques arabes*, *m l k* maddesi.

(A. J. WENSINCK.)

MEMLÛKLER, Mısır ve Suriye'de hüküm sürmüş bir sülâlenin adıdır.

A. 1250'den 1517'ye kadar. Bu sülâlenin tarihinden daha önce bu sülâle hükümdarları hakkındaki makalelerde bahsedilmiş idi. Bunların zamanlarına âit san'at, din ve iktisat ile alâkalı umûmî mes'eleler için bk. madd. MISIR ve ŞAM.

Memlûkler, isimlerinin de gösterdiği üzere [bk. mad. MEMLÛK], hükümdar ve emîrlerin muhâfız birliklerine bağlı, eski köleler idi; bunlar meziyetleri ile kendilerini göstermiş ve efendileri tarafından azâd edilmiş kimselerdi. Memlûkler, pek esâslı olmayarak, baḥrī (648—792 = 1250—1390) ve burcī (784—922 = 1382—1517) olmak üzere, ikiye ayrılırlar. Sultan Nacm al-Dīn Ayyūb (b. bk., 637—647 = 1240—1249)'un muhâfız birliğine „mamlūk baḥrī" denilirdi; birlik Nil (Baḥr) üzerindeki Ravża adasında bir kışlada bulunmakta idi. Baḥrī sultanları, üçü hâric, hükümdarların ahfâdı arasından memlûkler tarafından seçilmişlerdir; msl. böylece Baybars'tan sonra, 2 oğlu; Ḳalāvūn'dan sonra da 2 oğlu, bir çok torunu ve torunlarının oğulları hükümdar olmuşlardır. Ḳalāvūn'un kurduğu ve Kahire kalesinde bulunan „burcī memlûkler" için vaziyet böyle değil idi. Hakikatte ilk „Burcī memlûk" sultanı olan Barḳūḳ [b. bk.] oğlunu kendine halef tâyin etti ve diğer bir oğlu da, az bir zaman için, tahta çıktı. Fakat bundan sonra, memlûk muhâfız birlikleri, irsiyet yolu ile tahta geçmeğe bir daha müsâade etmediler; hiç bir hükümdarın halef olarak ilân edilen oğlu tahtta kalamadı (tahtta 3 sene kadar kalan al-Nāṣir Muḥammed II.'i istisnâ etmek gerektir). Memlûkler hükümdar olarak her zaman en kabiliyetliyi değil, ekseriyâ en yaşlı kimseyi seçiyorlardı; böylece bir nevî yaşa göre bir seçim usûlü meydana gelmiş idi. Tahta çıkan ilk memlûk Şacar al-Durr [b. bk.] adlı câriyenin kocası ʿİzz al-Dīn Aybak al-Turkmānī (648—655 = 1250—1257) olmuştur.

Memlûkler idâresindeki en geniş yayılma devrinde, Mısır'ın hudûdu garpta — Barka'ya kadar Libya çölüne, cenûpta — Maṣṣava'ya kadar Nubya'ya ve şimâlde — Akdeniz'e varmakta idi; Suriye hudûtları, şarkta — Raḳḳa'dan geçerek, Dayr al-Ẓōr'a kadar, Fırat'a, cenupta — Arabistan çöllerine ve şimâlde de — Toroslara kadar uzanmakta idi. Mısır ve Suriye hudutları Sina'da birleşiyor ve Kızıldeniz ile birbirinden ayrılıyordu. Memlûk sultanları, hemen dâimâ, Mekke ve Medine üzerinde hükümrân oldular. Hattâ Sultan Ḳanṣūh Ġavrī [b. bk.]'nin bir müddet cenûbî Arabistan'da askerî birlikleri bile bulunuyordu.

Memlûk sultanlarının ilk işi imparatorluğu kuvvetlendirmek oldu. Hulagu kumandasındaki en dehşetli düşmanları olan moğulları Suriye'de ʿAyn Cālūt [b. bk.]'ta 658 (1260)'de bozguna uğrattılar. Haçlılar Sultan Baybars, Ḳalāvūn ve Ḫalīl tarafından imhâ edildiler; alevî ve ismāʿīlîlerin bakiyeleri de Baybars tarafından zararsız hâle sokuldu. Memlûklerin hükümranlığı Eyyûbîlere karşı, Baybars'ın Bagdad'dan moğullar tarafından kovulan halifeyi Kahire'ye celbederek, orada 659 (1261)'da halifeliği yeniden te'sis etmesi, kendisini halife tarafından kısmî hükümdar (*ḳasīm al-davla*) tâyin ettirmesi ve nihâyet resmen hükümdar ilân edilmesi sâyesinde kuvvetlendi ve meşrûiyet kazandı. Memlûk hâkimiyetinin sonuna kadar vaziyet böyle devam etti. Her halife, hilâfet makamına geldiği zaman, sultana bi'at eder ve ona bütün haklarını devrederdi. Halife bütün nufûzunu kaybetti ve sultanın kuvvetsiz, parasız ve nufûzsuz bir gölgesi hâline geldi. Yalnız arada bir, Hindistan'daki bâzı sultanlar halifeden tevcih beratları istemekte idiler [bk. mad. MELİK-ÜS-SÂLİH, ʿİMĀD AL-DĪN İSMĀʿĪL.].

Hukümdarın salâhiyet ve nufûzu mutlak idi. Onun yanında bir divan bulunurdu. Burada, memlûklerin en yüksek reisleri, rütbelerine (ilk memlûkler zamanından kalma merâtibe) göre, hukümdarın sağında ve solunda yer alırlardı; bunlar, hukümdarın mümessili (*nāʾib al-saltana*, *kāfil al-saltana*, daha sonraları yalnız hukümdarların bulunmadığı zaman müddetince tâyin edilmiştir) atabey vazifesini de gören *amīr kabīr*, muhâfız birlikleri kumandanı (*raʾs nawbat al-nuvvāb*, bk. AL-AMĪR AL-KABĪR), harbiye nâzırı (*amīr ṣilāḥ*, b. bk.), en yüksek idâre âmiri sıfatı ile, devlet

şûrâsı reisinden (*amîr maclis*) ibâret idi. Sonradan dâhiliye nâzırı (*dovādār kabîr*, b. bk.); saray ve hassa nâzırı (*ustādār*), askerî idârenin baş hâkimi (*ḥācib al-ḥuccāb*, b. bk.) ve bir müddet için de mîrâhur (*amîr āḫūr*) nufûz sâhibi oldular ve en yüksek mansıp sâhipleri arasına katıldılar. Me'mûrlar ve rütbeleri değişikliğe uğramıştır (sonraki devrin teşkilâtı ve merâtibi için bk. mad. AMÎR AL-KABÎR). Yüksek divanın bu âzaları askerî me'mûr (*aṣḥāb al-suyūf*) idiler. Bunlar bin-başı rütbesini hâiz (*muḳaddim al-ulūf*) bulunuyorlardı. Suriye eyâleti (Şam, Haleb, Trablus, Ḥamā, Ṣafad) vâlileri ile Şam ve Haleb müstahkem mevkîleri bizzat hukümdarın tâyin ettiği vâliler de ekseriyâ bu sınıfa dâhil kimselerden seçilirdi. Bundan sonra gelen sınıf, *ṭablaḫānā*, kırk-başı memlûk emîrleri idi; bunlar berâberlerinde muzika takımı bulundurmak salâhiyetini hâiz idiler. Daha sonraki sınıfı da, on-başı ve beş-başı memlûk emîrleri meydana getirmekte idi. Bin-başı memlûk emîrlerinin hepsini bizzat hukümdar tâyin ederdi; eyâletlerdeki diğer emîrleri bazan hukümdar, bâzan da vâli nasbederdi. Hukümdarın sarayında tatbik edilen idâre usûlü, daha küçük ölçüde, eyâletlerde de tatbik olunurdu. Her vâli, bir dereceye kadar, Kahire hukümdarınınki kadar maiyyeti olan küçük birer hukümdar idi. Suriye vâlileri umûmiyetle birbirlerinden müstakil idiler, yalnız ufak bir kısmı (msl. Emîr Tengiz, bk. mad. ŞAM), başka vâlileri de emirleri altında bulundururlardı. Başlangıçta bu bakımdan moğulların te'sirinde kalmış olan memlûkler, bütün me'mûriyetlere dünyevî bir mâhiyet vermeğe ve birer *aṣḥāb al-suyūf* sıfatı ile, askerî sınıfa dâhil olan memlûkleri tâyin etmeğe çalışırlardı. Yüksek makamlara tâyinde bu usûl hâkimiyetlerinin sonuna kadar devam etmiştir; bununla berâber, sır kâtipliği (*kātib al-sirr*), kalem âmirliği (*ṣāḥib dīvān al-inṣā*) ihdâs ederek, bu makamlara asker olmayan me'mûrlar getirdiler ve türk olan hâkim sınıf bu işler ile uğraşmadığı için, bu makamlara hıristiyanlar, yahudiler ve bilhassa mühtedîleri de tâyin ettiler. Fakat yukarıda bahsi geçen askerlik ve devlet me'mûrluğu sâhasındaki en yüksek makamlar, dâimâ islâhata uğrayan ve içlerine araplar ile memlûklerin çocukları alınmayan, bir hâkim tabakaya inhisar ettirilmekte idi. Üç arap müstesnâ, arapların veya memlûk oğullarının bin-başı emîrliğine geçtikleri veya en yüksek makamlara getirildikleri görülmemiştir. Bunlar, hiç bir zaman *ṭablaḫānā* emîrleri rütbesini aşamamışlarsa da, hâkim ve âlim zümrelerinde, aynı zamanda askerî olmayan diğer idâre şûbelerinde mühim mevkîler işgâl etmişlerdir.

Memlûkler, hukûmet hesabına *tācir al-mamālik* denilen yüksek me'mûr tarafından satın alınır, önce kısmen Kahire kalesinde, mektepte okutulur, sonra ayrılacakları vazifelere göre, bilgilerini tamamlamak üzere, silâhdar, baltacı, şarabdâr v.b. olarak iç-oğlan zümrelerine gönderilir ve nihâyet, vaziyete göre, emîr ve hukümdarların hizmetine verilirlerdi. Hukümdarın muhâfızlarına *ḫāṣṣkī* denilirdi, emîrlerin de, buna benzer hassa birlikleri var idi. Ordu şu unsurlardan müteşekkil idi: *a.* hukümdarın muhâfız birliği; *b. cund al-ḥalḳa*, para veya zeâmet olarak verilen toprakların mahsûlü karşılığında tutulan askerî birlikler; *c.* büyük emîrlerin ve eski hukümdarların muhâfız birlikleri. Daha sonraları harp zamanında çağırılan ve sulh zamanında da ücret alan bir ihtiyat birliği, *avlād al-nās*, teşkil edilmiştir. Harp seferlerine umûmiyetle devlet şûrâsı karar verirdi; o zaman, emîrler düşman topraklarına girecek askerî kuvvetler için, techizât ve sefer tazminâtı alırlardı.

Askerî me'mûrlardan başka mülkiye me'mûrları (*aṣḥāb al-ḳalam*) de var idi: *a.* dinî me'mûrlar (*al-dīnīya*), bunlar kadılıklara, ulemâ sınıflarına ve başka bir takım vazifelere tâyin edilirlerdi; *b.* asıl idâre me'mûrları (*al-dīvānīya*), diğer işlere bakarlardı.

Hukümdârın gelirini, emlâk vergisi, baş vergisi, fakirler için alınan vergiler, timarlardan alınan zirâat mahsûlleri (Mısır timarları için bk. mad. MISIR), mallardan ve alışverişten alınan ve *Kur'an*'da zikredilmediği için, gayr-ı meşrû sayılan fevkalâde vergiler teşkil ederdi. Hukümdar bu gelirlerden ordu mensûpları ve me'mûrlar için lüzûmlu bir kısım ayırmakta idi. Ayrıca, hukümdar, bâzan mecbûrî alış-verişten de para te'min ederdi. Hukûmet belli bir fiyata zorla eşyâ almakta ve onları tekrar satın alacaklara belli bir fiyata zorla satmakta idi. Nihâyet inhisarlar var idi ki, hukümdar bunlar üzerinden belli bir hisse alırdı. Ayrıca hukümdarın eşrâfa yaptığı ziyâretler vesîlesi ile, onlardan küllîyetii mıkdarda para alınırdı (bk. bilhassa mad. KAYITBAY). Vaziyet gâlibâ Suriye'de de aynı idi; fakat bu memleketteki timar tevzii hakkında pek az şey bilinmektedir.

Memlûkler'in tarihî ehemmiyetleri, gerek kendi askerleri, gerek çölün himâyesi altında Asya müstevlîlerinin, önce Cengiz Han idâresindeki moğulların, sonra da, Suriye'yi ele geçiren Timur'un istilâlarını ve daha az ehemmiyetteki başka müstevlîlerin akınlarını durdurmuş olmalarından gelmektedir. Moğulların yenilmesinden ve Timur'un çekilmesinden sonra, hukümdarların siyâseti sırf kuvvetleri gittikçe artan Osmanlılar ile mücâdele üzerinde toplandı. İki devlet, aralarına msl. Dulkadır-oğulları, Ak- ve Kara-Koyunlular devletleri gibi ayırıcı devletler koyarak, mücâdeleden kaçındılar. Kayıtbay'ın güttüğü siyâset bu mücâdeleyi geciktirdi; fakat ondan sonra gelen hukümdarlar kudretsiz kimseler idi. Bu yüzden memlûk sultanlarının hukümranlık kuvveti azaldı; devlet, uzun süren muhârebeler neticesinde, zayıf düşmüş idi; imkânlarını aşan muazzam masraflar ve saltanatlarının sonlarına doğru büyük emlâk sâhiplerinin vergiden kaçmalarına imkân veren sakat vergi toplama usûlleri yüzünden, mâliyeleri sarsılmış idi. Bu yüzden Osmanlılara uzun zaman mukavemet edemediler; ayrıca Memlûk emîrlerinin inzibatsızlığı ve topçu birliklerinin kuvvetsizliği ordularını te'sirsiz hâle sokmakta idi. Kaleleri, iyi tahkim edilmiş olmalarına rağmen, Osmanlılara mukavemet edemedi. Şahsî değer sâhibi bulunan Sultan Ḳânṣuh Ġavrî [b. bk.] 922 (1516) senesinde, Marc Dābiḳ [b. bk.]'ta yenilerek, öldü. Böylece, Sultan Selim'e Haleb yolu açıldı; kısa bir mukavemetten sonra teslim olan son hukümdar Tumanbay Kahire'de Bāb al-Zuvayla'de idâm edildi. Büyük emîrlerin bir kısmı ile halife İstanbul'a gönderildi. Mukaddes yerlerin himâyesi de kendiliğinden Osmanlı pâdişahının eline geçti.

Memlûkler zamanında büyük binâlar yapılmıştır [bk. mad. MISIR]. Saraylardan pek az bir şey muhâfaza edilmiştir; buna karşılık, Memlûkler zamanında tamâmen değiştirilmiş olan Kahire, Haleb, Şam, Birecik kaleleri ile bir çok türbe, hamam, çeşme ve su kemerleri kalmıştır. Memlûkler bilhassa büyük câmiler ve onlara bağlı medreseler yaptırmışlardır. Eyyûbîler zamanına kadar, her şehirde, cuma namazı kılınan bir tek „büyük câmi" bulunmasına rağmen, Memlûkler zamanında teessüs eden bir âdet gereğince, bir çok hukümdar, vâli ve arada bir bâzı esnaf cemâatleri, büyük şehirlerde cuma namazı kılınan „büyük câmiler" yaptırmışlardır. Bu arada Kahire'deki Baybars, Ḳalāvūn, Muḥammed al-Nāṣir, Sultan Ḥasan, Berkuk, Mu'ayyad, Kayıtbay câmilerini ve aynı zamanda, Haleb, Şam ve Trablus gibi eyâlet merkezlerindeki câmileri de zikredilebilir. Zirâat, küçük sanâyi ve güzel sanatlar inkişâf ettiği hâlde, bilhassa son Memlûkler zamanında, vergilerin aşırı derecede yüksek olması yüzünden, ticâret çok gerilemiş idi, Frank ve şark hukümdarları ile yapılan anlaşmalara dayanan transit ticâreti, Mısır'a külliyetli para getirmiştir. Fakat tâcirlere yapılan muâmeler ve gümrük o derece tahammül edilmez hâle geldi ki, Avrupa devletleri ağır masraflara ve nâhoş anlaşmazlıklara sebep olan Mısır yolunu terkedip, Hindistan yolunu deniz istikametine çevirmeğe gayret ettiler.

Sultan Ḳanṣūh Ġavrî'nin son savaşlarını, Mısır'ın Hindistan ticârctine iştirâkini te'minat altına almak için, cenûbî Arabistan ve garbî Hindistan'da yerleşmek maksadını gütmüştür.

Bibliyografya: Memlûklere dâir çok sayıdaki eserler arasında (bk. van Berchem, *Matériaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, I, *Égypte*; Paris, 1903, fibristteki etraflı liste) en mühimlerini zikredeceğiz:

I. Tarihe yardımcı ilimler. Suyūṭī, *Lubb al-lubāb* (nşr. P. J. Veth), Leiden, 1840, Wüstenfeld ve Mahler, *Vergleichungstabellen der mohammedanischen und christlichen Zeitrechungen*² (nşr. E. Mahler), Leipzig, 1926; S. Lane-Poole, *The Mohammadan Dynasties* (Westminster, 1894); Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hannover, 1927); Sauvaire, *Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et la métrologie musulmane* (*J A*, 1879—1887); Lane-Poole, *Catalogue of oriental Coins in the British Museum* (London, 1879), IV; J. Artin Pacha, *Contribution à l'étude du blason en Orient* (London, 1902).

II. Siyâsî tarih. Weil, *Geschichte der Chalifen* (Mannheim, 1860—1862), IV—V; M. Amari, *Diplomi arabi del R. Archivio fiorentino* (Floransa, 1863); Aug. Müller, *Der Islam im Abend- und Morgenland* (Berlin, 1885—1887); W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Âge* (Paris, 1885); Marino Sanuto, *Diarii* (Venedik, 1879—1903, Memlûk devrine âit konsolosluk hâtıraları); *Historiens orientaux des croisades* (Paris, 1872—1906), I—V; H. Lammens, *Correspondances diplomatiques entre les sultans mamlouks d'Égypte et les puissances chrétiennes* (1904); Cl. Huart, *Histoire des Arabes* (Paris, 1912—1913), 2 cild; W. Muir, *The Chalifate* (Edinbourg, 1915); H. Saladin ve G. Migeon, *Manuel d'archéologie musulmane* (Paris, 1907), 2 cild; Max van Berchem, *Matériaux pour un corpus inscriptionum arabicarum* (Paris, 1903 v.dd.), I. Mısır; II. şimâlî Suriye (M. Sobernheim); III. cenûbî Suriye (nşr. Wiet), 1920; Yūsuf b. Taġrîbirdî, *al-Nucūm al-ẓāhira fī mulūk Miṣr va 'l-Ḳāhira* (nşr. Popper, Berkeley, 1909 v. dd.); ayn. mll., *Ḥavādiṯ al-duhūr*; Aḥmed al-Maḳrīzī, *al-Sulūk li-ma'rifat duval*

al-mulūk (1. kısım, trc. E. Blochet), Paris, 1908; (2. kısım, *Histoire des sultans Mamlouks de l'Égypte*, trc. Quatremère), Paris, 1837–1845; Abu 'l-Fidā', *al-Muḫtaṣar* (İstanbul, 1286); al-Nuvayrī, *Nihāyat al-arab fī funūn al-adab* (Kahire, 1342), I v. dd.; 'Omar b. al-Ḥabīb al-Ḥalabī, *Durrat al-aslāk fī davlat al-atrāk* (hulâsa: H. E. Weyers, *Orientalia*, Amsterdam, 1846, II); İbn Ḥacar al-Asḳalānī, *İnbā' al-ġūmr bi-abnā' al-'umr*, yazma hâlindedir (bk. Brockelmann, II, 70); İbn İyās, *Tārīḫ Miṣr* (Bulak, 1311—1312 ve bk. Brockelmann, II, 295); Saḫāvī, *Kitāb al-tibr al-masbūk fī ẕayl al-Sulūk* (Bulak, 1896); İbn Ḫaldūn, *Kitāb al-'ibar* (Bulak, 1284), V; hâl tercümeleri. Ḫalīl b. Aybek al-Ṣafadī, *A'yān al-'aṣr va a'vān al-naṣr* (VIII. = XIV. asır hâl tercüme'eri, bk. Brockelmann, II, 32); Yūsuf b. Taġrībirdī, *al-Manhal al-ṣāfī va 'l-mustavfī ba'd al-vāfī* (650—857 = 1252—1453 yıllarına âit hâl tercümeleri, krş. *G A L*, II, 41).

III. Mimârî ve san'at tarihi. E. W. Lane, *Arabian Society in the Middle Ages* (London, 1883); Lane-Poole, *The Art of the Saracens in Egypt* (1886); ayn. mll., *Cairo*[3] (London, 1896); J. Franz Pacha, *Die Baukunst des Islam*[2] (Darmstadt, 1896); M. Sh. Briggs, *Muhammadan Architecture in Egypt and Palestine* (Oxford, 1924); H. Glück ve E. Diez, *Die Kunst des Islams* (Berlin, 1925).

IV. Âmme idâresi. J. von Hammer, *Des Osmanischen Reiches Staatsverfassung und Staatsverwaltung* (Wien, 1815); Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'Époque des Mamelouks* (Paris, 1923); W. Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Egypten* (Hamburg, 1928); Wüstenfeld, *Die Geographie und Verwaltung von Egypten* (Göttingen, 1879=1922; Ḳalḳaşandī'den alınmıştır); Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā* (Kahire, 1340=1922); ayn. mll., *Ẓav' al-ṣubḥ* (Kahire, 1324=1906); Ḫalīl al-Ẓāhirī, *Zubdat kaşf al-mamālik* (nşr. Ravaisse), Paris, 1894; İbn Faḍl Allāh al-'Omarī, *al-Ta'rīf* (resmî mektuplar mecmuası. Mısır, 1312 = 1894); Abū Yūsuf Ya'ḳūb, *Kitāb al-ḫarāc* (Bulak, 1302 = 1885); trc. E. Fagnan (Paris, 1921).

V. Coğrafya. G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (London, 1890); ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905); Abu 'l-Fidā', *Géographie* (nşr. de Slane), Paris, 1840; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), Leipzig, 1866–1873; Kâtib Çelebî, *Cihān-numā* (İstanbul, 1145), latince trc. M. A. Norberg (Gotha, 1818); İbn Faḍl Allāh al-'Omarī, *Masālik al-abṣār* (Kahire, 1342); İbn Duḳmāḳ, *Kitāb al-intiṣār* (Bulak, 1893); Şaraf al-Dīn Yaḥyā 'Abd al-Laṭīf b. al-Ci'ān, *al-Tuḥfa al-sanīya fī asmā' al-bilād al-maṣrīya* (nşr. Moritz), Kahire, 1898; trc. S. de Sacy, *Relation de l'Égypte par 'Abd al-Laṭīf* (Paris, 1810).

VI. Şehirler tarihi. 1. Kahire: al-Maḳrīzī, *Kitāb al-Ḫiṭaṭ* (Bulak, 1270); nşr. Wiet (*M I F A O*, Kahire, 1911, XXX); trc. Bouriant (*M M A F*, Kahire, 1895, XVII), kitap I ve II; trc. Casanova, *Histoire et description de la citadelle du Caire* (*M M A F*, Kahire, 1906 VI), kitap III; 2. Kudüs: Mucīr al-Dīn, *Uns al-calīl* (trc. Sauvaire), Kahire, 1283; 3. Şam: H. Sauvaire, *Description de Damas* (*J A*, Paris, 1894—1896); Muḥammed Kurd 'Alī, *Ḫiṭaṭ al-Şām* (1924—1927), 5 cild; 4. Beyrut: Şāliḥ İbn Yaḥyā, *Histoire de Beyrouth* (trc. P. Cheikho), Beyrut, 1902; 5. Haleb: İbn Şiḥna, *al-Durr al-muntaḫab fī tārīḫ mamlakat Ḥalab* (1906), XX; Muḥammed Rāġib, *I'lām al-nubalā' bi-tārīḫ Ḥalab al-şahbā'* (Haleb, 1342—1344), 6 cild; 6. Mekke: *Chroniken der Stadt Mekka* (nşr. Wüstenfeld), Leipzig, 1858; 7. Medine: Samhūdī, *Vafā' al-vafā'* (Kahire, 1285=1869); *Geschichte der Stadt Medina* (trc. Wüstenfeld), Göttingen, 1861. (M. SOBERNHEIM.)

ME'MÛN. AL-MA'MŪN, XI. asrın başında Kurtuba'daki Emevî halifesinin sukûtundan sonra, merkezi Tulaytula olan bir devlet kuran, berberî menşe'li Banī Ẕī 'l-Nūn hanedânının başlıca hükümdarının lekabı [bk. mad. BANĪ ẔĪ 'L-NŪN].

Tam ismi Yaḥyā b. İsmā'īl b. 'Abd al-Raḥmān b. 'Āmir b. Muṭarrif b. Ẕī 'l-Nūn olan al-Ma'mūn, 429 (1037)'da, babasının ölümünden sonra, onun yerini aldı. Uzun süren saltanat devri komşuları Saragossa (Saraḳuṣṭa), Valencia (Balansiya), Badajoz, İşbiliye ve Kurtuba'daki müslüman hükümdarlar ile ardı-arası kesilmeyen savaşlar ile doludur.

Saltanatının ilk devirleri, al-Ma'mūn'un Guadalajara (Vādi 'l-Ḥicāra) üzerindeki hâkimiyetini tanımayan ve bu şehri zapteden kudretli Saragossa hükümdarı Sulaymān b. Hūd al-Musta'īn'e karşı giriştiği mücâdeleler ile geçti; al-Ma'mūn ona karşı sefer açtı ise de, yenilerek, Talavera'ya sığındı ve burada kuşatıldı. Bunun üzerine, Leon ve Kastilya kralı Ferdinand I. ile ittifak etmek ve onun metbuu olmak mecbûriyetinde kaldı. Fakat hıristiyan hükümdarının yardımına rağmen, hasmı İbn Hūd'u yola getiremedi. al-Ma'mūn bu sefer, kendisini desteklemesi için, İşbiliye hükümdarı al-Mu'taẕid İbn 'Abbād'a döndü ve bu maksatla ona kendisini sözde-halife Hişām II.'ın tâbii olarak tanıttı. O sırada Badajoz [b. bk.]'daki Afṭasîler ile savaşan İbn 'Abbād, al-Ma'mūn'a umduğu yardımda bulunmadı. Gittikçe daha cür'etkâr olan İbn Hūd, Tulaytula'yı yağma ederek, halkı kendisine tâbî olmağa zorladı. Eğer 438 (1046)'de ölmese idi, hiç şüphesiz, al-Ma'mūn'un saltanatını da elinden almış olacak idi.

al-Ma'mūn'un saltanatının geri kalan kısmında Badajozlu Afṭasî hükümdarı Muḥammed b. 'Abd Allāh al-Muẓaffar ile pek çok muhârebeler yaptı ve iki sülâle arasındaki düşmanlık, değişik muvaffakiyetler ile, bir kaç sene sürüp gitti. 457 (1065)'de al-Ma'mūn Valencia'yı zaptetti; Valencia hükümdarı al-Manṣūr 'Abd al-'Azīz b. Abī 'Āmir 452 (1060/1061) yılının sonuna doğru ölmüş ve yerine henüz genç olan oğlu 'Abd al-Malik al-Muẓaffar geçmiş idi. Ferdinand I., bu sonuncunun topraklarını ele geçirmek maksadı ile, şehri muhâsara etti. al-Ma'mūn, 'Abd al-Malik'e yardım etmek bahânesi ile, Valencia'ya geldi ve çok geçmeden, saltanatını elinden aldı.

Karmona'daki berberî reisi al-'Izz b. İsḥāḳ al-Burzālī, ölümünden bir kaç yıl önce, mürâcaatla, İşbiliye'deki 'Abbādī emîri al-Mu'taẕid'in devletine yaptığı hücûmları püskürtmek için, al-Ma'mūn'dan kendisine yardım etmesini istemiş idi. al-Ma'mūn Karmona'yı işgâl etti ve al-Mu'taẕid ile anlaşarak, o zaman Cavharî âilesinden bir hükümdar tarafından idâre edilen Kurtuba'yı almak için kendisine yardım etmesi şartı ile, Karmona'yı ona bıraktı. 'Abbādī hükümdarı son dakikada bir kere daha sözünde durmadı ve ölümünden sonra, oğlu ve halefi al-Mu'tamid [b. bk.] babasının tasavvurlarını kendi adına yeniden ele aldı; 461 (1068)'de Kurtuba'yı zaptetti ve oğlu 'Abbād'ı burada vâli olarak bıraktı. Fakat bir kaç sene sonra al-Ma'mūn, halk tabakasından bir kurtubalı olan İbn 'Ukāşa'nın yardımı ile, sûikast tertip etti ve bu sâyede Kurtuba'ya hâkim oldu. 6 ay sonra, 11 zilkâde 467 (28 haziran 1075)'de al-Ma'mūn İşbiliye hükümdarı al-Mu'tamid'in veya İbn 'Ukāşa'nın teşvikı ile, zehirlendi. Yerine oğlu Yaḥyā al-Ḳādir geçti. Bir kaç sene sonra da Alfonso VI. Tulaytula'yı zaptetti.

al-Ma'mūn'un uzun süren saltanatı İberya yarım-adasındaki *mulūk al-ṭavā'if* devrinin bütün husûsiyetlerini gösterir. al-Ma'mūn ülkesini genişletmiş ise de, fütûhâtı geçici olmuş ve Endülüs'teki diğer müslüman hükümdarlar ile mücâdele etmek için, Kastilya'da ve Leon'daki hıristiyan hükümdarlar ile birleşmekte tereddüt göstermemiştir. Kardeşi kastilyalı Sancho tarafından kovulan Alfonso VI.'yu 9 ay sarayında misâfir bile etmiştir.

Bibliyografya: İbn Ḥayyān (bk. İbn Bassām, *al-Ẕaḫīra*, tür. yer.); İbn 'Iẕārī, *al-Bayān al-muġrib* (nşr. E. Lévi-Provençal), III, 227—283; R. Dozy, *Scriptorum arabum loci de Abbadidis*, tür. yer.; ayn. mll., *Histoire des Musulmans d'Espagne*, IV, 119, 127, 155 v.d.; A. Prieto Vives, *Los Reyes de taifas* (Madrid, 1926), s. 23, 41, 53 v.d. (E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ME'MÛN. AL-MA'MŪN (786—833), 'ABD ALLĀH B. HĀRŪN AL-RAŞĪD, Abbâsî halifelerinin yedincisi olup, Abū Ca'far ve Abu 'l-'Abbās künyeleri ile anılır. 15 rebiülevvel 170 (14 eylûl 786), cuma gecesi Nahr 'Īsā kenarında kâin ve Bagdad'a 2 mil mesâfede bulunan al-Yāsirīya'de Marâcil adlı, Bādġīs'li ve muhtemelen Soġd asıllı bir câriyeden doğmuştur. 'Abd Allāh 182 (798)'de Raḳḳa'da babası tarafından, Muḥammed al-Amīn [b. bk.]'den sonra hilâfete geçmek üzere, ikinci veliahd ilân olunarak, nâmına ordudan ve hilâfet merkezinden bi'at alınmış ve kendisi Horasan'a ve bu bölgeden Hemedan'a kadar olan havâlisine vâli tâyin edilmiş ve kendisine al-Ma'mūn unvanı verilmiştir. al-Amīn ve al-Ma'mūn arasında ileride zuhûr edebilecek her hangi bir ihtilâfı önlemek gâyesi ile, Hārūn al-Raşīd'in 186 (802) yılında Kâbe'ye astığı meşhûr ahidnâmeler (metinleri için bk. Ṭabarī, III, 655 v. dd.) bu halifenin 3 cemâziyelâhır 193 (24 mart 809)'te vukû bulan vefatını müteâkip, bütün kıymetini kaybetmiş ve iki kardeş arasında, arapların devlet içindeki nufûzlarını gayr-i arap unsura terketmeleri ile neticelenen ve bu suretle islâm imparatorluğunun çehre ve veçhesini değiştiren büyük mücâdele başlamıştır.

İslâm dünyasında Abbâsî hilâfetinin kurulması ile başlayıp, Abū Muslim Ḫorasānī'nin katli ve Bermekî âilesinin bertaraf edilmesi ile fâsılaya uğramış olan gayr-i arap unsurun fâikiyet mücâdelesi, bu sonuncuların al-Ma'mūn etrafında toplanmaları neticesinde, en kat'î safhasına erişmiş bulunmakta idi. Vezîri al-Faḍl b. al-Rabī' [b. bk.]'in teşvik ve tahrikleri ile al-Amīn'in kardeşi al-Ma'mūn'dan, küçük yaştaki oğlu Mûsâ lehine, veliahdlikten ferâgat talep etmesi, ilk anlarda Ma'mūn'un kardeşine bi'ati ile zâhirî bir sükûnete bürünmüş görünen ihtilâfın birden-bire patlak vermesine vesîle oldu (194=809/810). al-Amīn'e karşı isyânının ilk safhasında al-Ma'mūn'un, İran'ın mû

tedil şi'î kitlesini kazanmak gâyesi ile, İmām al-Hudā lekabını almış olması, onun bu mücâdelede dayanacağı unsuru açıkça göstermekte idi. Bagdad halifesinin, babası zamanında bir müddet Horasan'da vâlilik ederek, sert idâresi ile devletin şark eyâletleri ahâlisinin kin ve nefretini uyandırmış bulunan ʿAlī b. ʿĪsā b. Māhān gibi bir zâtı al-Maʾmūn'u te'dibe me'mûr etmek suretiyle düşmüş olduğu hâtalı harekete karşı al-Maʾmūn, ancak 190 (805/806) yılında ihtidâ etmiş bulunmasına rağmen, iş-birliği yüzünden vezâret pâyesine erişmiş bulunan al-Faḍl b. Sahl [b. bk.]'in basîretkârane tavsiyelerine uyarak vaziyetini her an bir az daha kuvvetledirmekte ve iranlıları gittikçe daha mütesânit bir kitle hâlinde etrafında toplamakta idi. ʿAlī b. ʿĪsā'nın büyük ordusu, al-Maʾmūn'un adamlarından iranlı Ṭāhir b. al-Ḥusayn b. Muṣʿab kumandasındaki nisbeten küçük bir kuvvet tarafından, Rey yakınında imhâ edildi (şâban 195 = mayıs 811). Ṭāhir bundan sonra aynı yılın sonlarında ʿAbd al-Raḥmān b. Cabala al-Abnāvī (bu nisbe hakkında bk. mad. EBNÂ) veya al-Anbārī kumandasında üzerine gönderilen 20 000 kişilik ikinci bir orduyu da Hemedan'da mağlûp etmeğe muvaffak oldu. Bu suretle bütün Medya, Ḥulvān'a kadar, al-Maʾmūn'un eline geçmiş bulunuyordu. Ertesi yıl (196 = 811/812) al-Amīn'in sevkettiği üçüncü bir ordunun, muhâsamâta başlamadan, Ḥānikīn'den geriye dönmesi ile başladı. Amīn bunun üzerine, son çâre olarak, Suriye ve Elcezîre araplarını etrafına çekmek maksadı ile, ʿAbd al-Malik b. Ṣāliḥ b. ʿAlī [b. bk.]'yi Raḳḳa'ya yolladı. Hem Abbâsî âilesine mensup olan, hem de son Emevî halifesi Marvān II.'ın oğlu olduğu rivâyet edilen ve Hārūn al-Raşīd zamanında bir çok Anadolu gazâsına iştirâk etmiş bulunan bu zât, büyük bir faâliyet göstererek, civardaki bütün arap kabîlelerini, bilhassa Muzarîleri, teşkilâtlandırmağa çalışmış, fakat yanına yardımcı olarak verilen horasanlı kuvvetler ile Raḳḳa'da toplanan arap kabîleleri arasında zuhûr eden ihtilâfı halledemeden vefat edince, dâvanın kavmî âkıbetleri bakımından ehemmiyetini hâlâ idrâk edememiş olan araplar tekrar dağılmışlardır. Artık al-Maʾmūn'un iranlı kumandanlar idâresindeki mühim bir ekseriyeti şark eyâletlerinden derlenmiş ordusuna karşı koymak husûsunda al-Amīn'in ümidi tamâmiyle kırılmış bulunuyordu. Bunu tâkip eden mücâdele safhası, al-Amīn'in 25 muharrem 198 (25 eylûl 813)'de vukû bulan katline kadar, daha 2 yıl sürmüştür.

Bu suretle Abbâsî devletine öteden beri tâbî olan islâm topraklarının fiilen al-Maʾmūn idâresinde birleşmesi için girişilen harekât sona ermiş bulunuyordu. Fakat devlet içindeki mücâdelenin daha uzun yıllar devam etmesi de mukadder idi. Horasan kuvvetlerinin zaferi ile iktidarın kayıtsız şartsız eline geçtiğini hisséden al-Faḍl b. Sahl'in icraâtı, bu andan itibâren, benliğine nufûz etmiş bulunduğundan şüpheye mahal bırakmayacak kadar açıkça müşâhede olunan arap düşmanlığı duygusunun damgasını taşımaktadır. Henüz 28 yaşında bulunan al-Maʾmūn üzerindeki büyük nufûzu her hareketi ile tezâhür eden al-Faḍl ilk önce onu Merv'de kalmağa ve bütün Irak, Fars, Ahvâz, Hicaz ve Yemen'in, yâni bütün garp bölgesinin idâresini kendi kardeşi al-Ḥasan b. Sahl [b. bk.]'e tevdîe iknâ etmiş idi. Devletin bütün büyük makamlarının gayr-ı arap unsur eline geçmesi, ekseriyeti arap aslından nüfus ile meskûn garb eyâletlerinde yer-yer bir çok isyânın patlak vermesine sebep oldu.

Bu mânada evvelâ ʿAlī evlâdı tâlihini denedi. Ortaya ilk atılan ve 10 cemâziyelâhır 199 (26 kânûn I. 815)'da Kûfe'de hilâfetini ilân eden İbn Ṭabāṭabā'dır. Asıl adı Muḥammed b. İbrāhīm olan bu zât ʿAlī âilesinin Ḥasan kolundandır. İki kardeşin mücâdelesi sırasında al-Maʾmūn tarafını tutmuş ve meşhûr arap kumandanı Harşama b. Aʿyan [b. bk.]'in maiyetinde, şecâatle iştihâr etmiş olan Abu 'l-Sarāyā adında, mâcerâperest bir şahsın da maiyetine iltihâkı ile büs-bütün kuvvetlenen İbn Ṭabāṭabā, al-Ḥasan b. Sahl'in Zuhayr b. al-Muṣayyib al-Żabbī kumandasında üzerine gönderdiği kuvvetleri aynı ayın son gününde (14 şubat 815) mağlûp etmiş, fakat kendisi de esrarlı bir şekilde ve ânî olarak, zaferinin ertesi günü ölmüş ve bir rivâyete göre, bütün nufûzu şahsında toplamak isteyen Abu 'l-Sarāyā tarafından zehirletilmiştir. Onun yerine, bu sefer aynı âilenin Ḥusayn kolundan Muḥammed b. Muhammed b. Zayd adında genç bir çocuğu ikame eden Abu 'l-Sarāyā üzerine gönderilen kuvvetleri birbiri ardınca bozguna uğratmış ve ancak Harşama b. Aʿyan tarafından mağlûp ve esir edilerek, 10 rebiülevvel 200 (18 teşrin I. 815)'de idâm edilmiştir.

Bu arada, isyân memleketin bütün garp bölgelerine sirâyet etmiş, fakat ʿAlī evlâdının tarih boyunca sâbit ehliyetsizlikleri yüzünden, nihâyet her tarafta kolaylık ile bastırılabilmiştir. Maʾmūn'un ve bununla ʿAbbās âilesinin hilâfeti için en mühim tehlike teşkil eden bu Irak isyânlarının bastırılmasına arap asıllı kumandanların tâyin edilmiş bulunması, bütün idâreyi ellerine geçirmiş olan iranlı unsura karşı araplarca duyulan umûmî nefret havasını büs-bütün körüklememek endîşesi ile

hareket edildiğini göstermektedir. Nitekim büyük iranlı asker Ṭāhir b. al-Ḥusayn Bagdad, Kûfe ve Basra gibi mühim merkezlerin teskin harekâtında kullanılmayarak, şimdilik ancak ikinci derecede ehemmiyet arzeder görünen Elcezîre bölgesine gönderilmiş idi.

ʿAlī-oğullarının ahâliyi bîzâr eden hareket tarzı yüzünden, Irak'ta nisbî bir sür'atle devlet hâkimiyetinin te'sis edilebilmesine mukabil, daha garpta, bilhassa Elcezîre'de, arapların mücâdeleyi ne derecede sıkı tuttukları, Ṭāhir gibi bir kumandanın, bütün mahâretine rağmen, bilhassa Muzar araplarını etrafına toplamış bulunan Naṣr b. Şabaṯ al-ʿUḳaylī tarafından bozguna uğratılması (199 = 815) hâdisesinden de açıkça tezâhür etmektedir. Naṣr'ın, vaziyetini tahkim için, ʿAlī veya Muʿāviya oğullarından birine bağlanmasını tavsiye edenlere, kendisinin ʿAbbās-oğulları tarafdarı olduğu, fakat onlar ile acemi araba tercih ettikleri için harbettiği meâlinde verdiği cevap arap isyânlarının umûmî havasını aksettirmek bakımından, dikkate şâyândır.

Harşama'nin gösterdiği bütün yararlıklara rağmen, garp eyâletlerindeki huzûrsuzluğun asıl sebeplerini halifeye izah ve ifşâ etmesinden çekinen al-Faḍl b. Sahl'in igvâları yüzünden, al-Maʾmūn tarafından Merv'de evvelâ haps ve bilâhare katlettirilmesi (zilkâde 200 = haziran 816) Irak'ta yeni ayaklanmalara sebep oldu. Bagdad'da yeniden zuhûr eden isyân hareketinin başına evvelâ halife al-Mahdī'nin oğullarından Manṣūr geçirildi. Fakat kısa bir zamanda, söz ayağa düştüğü cihetle, Bagdad dâhilinde âsâyişi te'min için, halk arasından bâzı iyi niyetli kimseler iş-birliği edip, hareke-te geçmek mecbûriyetinde kaldılar. Ahâlinin büyük ıztıraba dûçâr olduğu bu devrenin Madā'in'den Vāsiṭ'a gelmiş bulunan al-Ḥasan b. Sahl'in bu sonsuz mücâdele ve huzûrsuzluktan bıkmış olan ahâli ve orduyu, yatıştırıcı teklifler ileri sürerek, teskin etmesi ile sona ermesi beklenirken, bu sefer 2 ramazan 201 (24 mart 817)'de Maʾmūn'un ʿAlī âilesinden ʿAlī b. Mūsa 'l-Kāẓim'ı veliahd ilân ettiği ve Abbâsî halifelerinin alâmet-i fârikası olan siyah elbiseyi çıkarıp, ʿAlī âilesine mahsus olan yeşil libas giyindiği ve emîr ve askerlerine de bu yolda emir verdiği haberi Bagdad'a vâsıl olunca, her taraf yeniden karıştı. Bagdad'da al-Mahdī'nin diğer oğlu İbrāhīm'in 28 zilhicce 201 (17 temmûz 817)'de halife ilân edilmesi ve al-Amīn'in katlinden sonra, bir müddet için durulmuş olan Mısır karışıklıklarının yeniden ve muazzam bir isyân hâlinde patlak vermesi şeklinde beklemediği mikyasta sert bir aksül-ʿamel kendini gösterince, al-Maʾmūn siyâsetini değiştirmek mecbûriyetini hissetmiştir. Kaldı ki, ilk defa 192 (807/808)'de baş kaldırmış ve Hārūn al-Raşīd'in üzerlerine gönderdiği ʿAbd Allāh b. Mālik al-Ḫuzāʿī kumandasındaki ordu tarafından sindirilmiş olan Ḫurramīya [b. bk.] Azerbaycan'da yeniden harekete geçmiş bulunuyordu. 201 (816/817)'de Bābak [b. bk.], ecdâdının rûhlarında mevcut olup, kendisinde tezâhür eden en yüksek varlığı vaazederek, mal ve kadın husûsunda müşâreketi vaad ve ilân edip, etrafında hilâfet ve umûmiyetle devlet müessesesine karşı öteden beri husûmet besleyen dağlı kabîleleri toplamağa başlamış idi. Abū Muslim Ḫorasānī'nin katlini müteâkip zuhûr eden al-Muḳanna'ın hâtıralarının henüz canlı olduğu şarkî İran'a kolayca sıçramak ve bu suretle al-Maʾmūn hâkimiyetinin temellerini sarsmak istidâdını gösteren bu hareket de büyük bir tehlike teşkil etmekte idi.

Bu şerâit karşısında al-Maʾmūn, Irak'a giderek, idâreyi bizzat eline almağa karar verdi ve 202 ortalarında (817 sonu) yola çıktı. Bu seyâhat bir buçuk yıldan fazla sürmüş ve bu sırada bir takım mühim hâdiseler cereyân etmiştir. Evvelâ al-Faḍl b. Sahl Saraḫs'ta katledildi (2 şâban 202 = 13 şubat 818); bunu Ṭūs'ta veliahd ʿAlī b. Mūsa 'l-Riżā'nın tam arzulanan zamana uygun, esrarlı bir şekilde vefatı tâkip etti (safer 203 sonu = eylûl 818). Garp umûmî vâlisi olup, al-Faḍl'ın katlini müteâkip, bu katilde al-Maʾmūn'un parmağı olmadığını isbat gâyesi ile kardeşinin makamına tâyin edilmiş bulunan al-Ḥasan b. Sahl'in idârî mâhiyette olduğu şüphe götürmeyen cinneti ve vâlilikten azli keyfiyeti de buna eklenince, Bagdad ahâlisinin şiir ve mûsikî husûsundaki büyük bilgisine rağmen, idârî hiç bir meziyet ve istidat göstermemiş olan İbrāhīm b. al-Mahdī'den yüz çevirmesini ve artık Merv'i terkederek, Bagdad'a yerleşeceği muhakkak olan al-Maʾmūn'a iltihâkını tabiʾî görmek icâp eder.

al-Maʾmūn 15 safer 204 (11 ağustos 819)'te Bagdad'a girdi. İlk işi Abbâsîlerin nefret ettikleri yeşil libası terk ile, siyah renge eski itibârını iâde etmek oldu. Bu suretle, hiç olmazsa, âilesine bağlı olanları kendi etrafında müttehit bir hâle getirmiş olmak keyfiyeti al-Maʾmūn için büyük bir ehemmiyet taşımakta idi.

al-Maʾmūn, en ziyâde güvendiği kumandanı Ṭāhir'i Elcezîre'den celbederek, maiyetinde Bagdad'a getirmiş ve onu hilâfet merkezinin *şiḥna* [b. bk.]'liğine tâyin etmiş idi. Ṭāhir Irak'a hareket ederken, Raḳḳa'da yerine oğlu ʿAbd Allāh [b. bk.]'ı, nâib olarak, bıraktı.

Ma'mūn ve hattâ Mu taşim devrinin her cihetce mümtâz şahsiyetlerinden biri olan bu zât, babasının altı yıllık Elcezîre vâliliği sırasında, bölgenin mahallî kabîle reislerini verdiği tâviz ve ihsanlar ile birbirine düşürerek, isyânın hiç olmazsa mevziî mâhiyetten sıyrılmasını önlemek siyâsetini bir buçuk yıl, aynı mahâret ve muvaffakıyetle, devam ettirdi. al-Ma'mūn bu arada Azerbaycan bölgesinde faâliyetini gittikçe arttırmakta olan Bābek'e karşı Yaḥyā b. Mu'āẕ'i göndermiş (204 = 819/820), fakat bu kumandan bir başarı elde edememiş idi. Diğer taraftan al-Ma'mūn'un Horasan'dan hareketini müteâkip, bu mıntakada zuhûr eden Ḥarūrī [bk. mad. HÂRİCİLER] isyânları buraya da kuvvetli bir şahsiyetin gönderilmesini icâp ettirecek bir mâhiyet almış bulunmakta idi. Bu yüzden iranlı ırkdaşları üzerinde tabi'î olarak büyük bir nufûza sâhip olan Ṭāhir Horasan vâliliğine tâyin edilirken (29 zilkâde 205 = 6 mayıs 821), Yaḥyā b. Mu'āẕ Bābak'in karşısından alınarak, yerine 'Îsā b. Muḥammed gönderilmiş, Yaḥyā ise, Elcezîre isyânlarının bastırımasına me'mûr edilerek, Ṭāhir'in oğlu 'Abd Allāh Bagdad'a celp ve babasının yerine, bu şehrin şihneliğine tâyin olunmuştur.

205 (820/821) yılı içinde yapılan bu tâyinlerin umûmî huzûrsuzluğu gidermek husûsunda kifâyetsizliği pek çabuk meydana çıktı. Bilindiği gibi Ṭāhir Horasan'da millî ve mahallî bir hâkimiyetin temellerini kurarak, Abbâsî devletinin parçalanmasına ilk işâreti vermiş, 'Îsā b. Muḥammed 206 (821/822)'da Bābek tarafından mağlûp edilmiş, Yaḥyā b. Mu'āẕ ise, Elcezîre'de Naṣr b. Şabaṯ'e karşı, müslüman müelliflerinin kaydetmediği, fakat yerli tarihçilerin ifâdesinden kat'iyetle belli olduğu gibi, mühim bir mağlûbiyete uğramıştır. al-Ma'mūn'un Bagdad'daki ilk yıllarını işgâl eden bu tehlikeli vukûat karşısında, yıllarca devam eden Zuṭṭlar [b. bk.] ile mücâdele, Yemen'de vukû bulan, fakat kolay bastırılabilen alevî isyânı (207 = 822/823) ve ileride bahsedilecek olan Mısır hâdiseleri ancak ikinci derecede bir ehemmiyet arzetmektedir.

al-Ma'mūn'un bunlar arasında en büyük ehemmiyeti Elcezîre'deki isyâna atfettiği gerek bu bölgenin teskinine yeniden ve büyük selâhiyetler ile 'Abd Allāh b. Ṭāhir'i me'mûr etmesinden (safer — rebiülevvel 206 = temmûz—ağustos 821) ve gerek bütün kaynakların ifâdesinden tebârüz etmektedir. Yanında 20.000 kişilik bir kuvvet ile Raḳḳa'ya geldiği anlaşılan 'Abd Allāh'ın şimâlî Suriye ve Elcezîre'de bulunan bütün Muẕar kabîlelerinin iştirâki ile büyük bir vüs'at kesbetmiş olan isyânı, al-Ma'mūn'un emri ile, Anadolu serhadlerini Bizans'a karşı koruyan ana kuvveti teşkil eden bu kabîlelerin külliyen imhâsı cihetine gitmeden, teskin etmek istediği, harekâtın 4 seneye yakın bir müddet devam etmiş olmasından ve son savaş safhasından evvel al-Ma'mūn'un Ca'far b. Muḥammed al-'Āmirī'yi, şahsî elçisi sıfatı ile, Naṣr. b. Şabaṯ'in yanına gönderip, kendisine ilticâ ettiği takdirde aff ile muâmele eyleyeceğini bildirmiş bulunmasından anlaşılıyor. Halifenin verdiği sözü tutacağından şüphe eden Naṣr, bu teklifi reddettikten sonradır ki, 'Abd Allāh bu âsîler reisinin kapandığı Kaysūm kalesini muhâsara ve 209 (824/825)'da zaptedip, Naṣr'ı esir etmiş ve Bagdad'a göndermiştir.

Müslüman ve yerli hıristiyan kaynaklarının mukayeseli bir tetkikinden Elcezîre isyânının zilkâde—zilhicce 209 (mart 825)'da bu suretle nihâyet bulduğu anlaşılmaktadır. Devlet için bu isyânın ne büyük bir ehemmiyet taşımış ve bastırılmasının ne büyük mâlî fedâkârlıkları icâp ettirmiş olduğu, al-Ma'mūn'un ifâdelerinden anlaşılmaktadır (bk. İbn al-Aṯīr, VI, 305).

Elcezîre isyânının bu suretle nihâyete ermiş olması al-Ma'mūn'un 196 (811/812)'dan beri bir türlü sükûnete kavuşamamış olan Mısır'ı ciddiyetle ele almasını mümkün kıldı. Burada uzun bir mâziye sâhip Muẕarī-Yamanī ihtilâfının tabi'î bir neticesi olarak, Yamanîler al-Ma'mūn, Ḳaysîler (Muẕar) ise, al-Amīn tarafını iltizâm etmiş ve birbiri ile savaşa başlamışlardı. Kardeş mübâdelesinin nihâyetinde sükûnet teessüs eder gibi görünürken, Endülüs Emevî melîki al-Ḥakam I. b. Hişām [b. bk.]'ın 198'de İspanya'dan tard ve tehcir ettiği Kurtuba ahâlisinden 15.000 âilenin Mısır'a gelişi vaziyeti büs-bütün gerginleştirdi. Bunlar evvelâ İskenderiye civarında oturan Yamanî arap kabîlelerinden himâye istemiş, fakat bir müddet sonra, iç savaşın karışıklıkları arasında müstakil harekete başlayarak, hattâ İskenderiye'yi de ellerine geçirmeğe muvaffak olmuşlardı. Sürüp-giden mücâdelelere yerli kıftî halk da iştirâk edince, Mısır'da içinden çıkılmaz bir durum hâdis oldu: Mısır vâlisi al-Sarī b. al-Ḥakam'in 205 (820/821)'te vefatından sonra yerini alan oğlu 'Ubayd Allāh vaziyetten istifâdeyi tasarlayarak, hukûmet merkezi ile alâkasını kesmiş, vergi göndermez olmuş idi. al-Ma'mūn Mısır'ı tekrar elde etmek, merkeze bağlamak vazifesini 'Abd Allāh b. Ṭāhir'e verdi. 210 (825/826)'da Mısır'a hareket eden 'Abd Allāh, aynı yıl içinde endülüslülerin elinden İskenderiye'yi geri almış, âsîleri mağlûp ederek, 'Ubayd Allāh b. Sarī'yi aman istemeğe mecbûr etmiş, 211 (826/827)'de Bagdad'a göndermiştir.

İskenderiye'yi terke mecbûr kalan endülüslüler ise, reisleri Abū Ḥafṣ 'Omar al-Balūṭī idâresinde denize açılarak, 208 (823)'den beri araplar tarafından akınlara mâruz kaldığı hakkında mâlûmâtımız olan Girit adasını 211 (826)'de bizanslıların elinden almışlardır. Abū Ḥafṣ'ın ha'efleri bu adayı 350 (961)'de bizanslılar istirdat edinceye kadar muhâfaza ve idâre edeceklerdir.

'Abd Allāh b. Ṭāhir'in gayreti ile teessüs eden sükûn Mısır'da pek az devam etmiş ve onun Bābek'e karşı âciz kalan imparatorluğu kurtarmak gâyesi ile, Azerbaycan vâliliğine tâyini üzerine, 213 (828)'te Yamanī-Ḳaysī mücâdelesi yeniden patlak vermiştir. al-Ma'mūn, Ṭāhir'in yerine, Mısır vâliliğine, bilâhare kendisini istihlâf edecek olan kardeşi Abū İsḥāḳ (al-Mu'taşim)'ı tâyin etmiş idi. Fakat mısırlılar 214 (829)'te onun gönderdiği vekile isyân ettiklerinden, Abū İsḥāḳ âsîleri tenkil için, Mısır'a bizzat sefer etmeğe mecbûr kaldı. Bundan iki yıl sonra, aşağı Mısır ahâlisi yeniden ayaklandı. Bunun üzerine o sıralarda Bizans ile savaşmakta bulunan al-Ma'mūn, kış fâsılasından istifâde ederek, bizzat Mısır'a gitmiş ve kumandanı bulunduğu Barka bölgesinden hareket ile Mısır'a giren ve bilâhare Bizans ve Bābek karşısında kazandığı muvaffakiyetler ile artan şöhretinin ilk basamaklarına bu savaş ile çıkmış bulunan türk aslından Usruşnali Ḥaydar b. Kāvūs al-Afşīn [b. bk.]'in yardımı ile, kıptîlerin mukavemetini kırmış ve âsîlerin başı olan 'Abdūs al-Fihrī'yi idâm ederek, Mısır'da uzunca bir devre için, sükûneti te'sise muvaffak olmuştur (muharrem 217 = şubat 832).

Bābek isyânı al-Ma'mūn'un bütün hilâfeti devresinde devam etmiş ve bu halife zamanında devlet için bir neticeye bağlanması mümkün olamamıştır. Muhtelif kumandanların bu hususdaki aczi muvâcehesinde, doğru bir görüş ile, Mısır mes'elesini de halletmiş olan 'Abd Allāh b. Ṭāhir'i Azerbaycan ve Ermeniye vâliliğine getiren al-Ma'mūn, Ṭāhir'in cemāziyelevvel 207 (eylûl/teşrin I. 822)'de vukû bulan vefatından beri ağabeyisi 'Abd Allāh adında, Horasan'ı idâre etmekte olan Ṭalḥa b. Ṭāhir'in ölümü üzerine (213 = 828), Horasan'da Hâricîlerin yeniden baş kaldırmaları sebebi ile, Dīnavar'de Bābek üzerine harekete geçireceği orduyu hazırlamakta olan 'Abd Allāh'ı Horasan'a göndermeğe mecbûr kalmış ve bu zaman için Bābek beliyesini ortadan kaldırmağa muktedir belki de yegâne şahsiyet olan 'Abd Allāh'ın yerine Azerbaycan'a gönderilen kumandanlar devamlı muvaffakiyetsizliğe uğramışlardır.

al-Ma'mūn'un hayatının son devresini Bizans harpleri işgâl eder. Ancak her iki devletin de iç huzûrsuzluklar ile (Bizans'ta Thomas isyânı) uğraşmaktan birbiri aleyhine ciddî seferler ile imkân bulamamış olması ile izah edilebilecek hemen-hemen 25 yıllık bir nevî sükûn devresinden sonra, 215 (830)'te bütün şiddeti ile başlayan bu mücâdelenin sebeplerini arap kaynakları kaydetmemektedir. Gâyesi cihad sevâbı ve ganîmet kazanmaktan ibâret olan ve arâzi elde etmekten ziyâde Bizans'ın hudut *tema*'larını zayıflatarak, hudut (*ṣuġūr*) ve gerilerini muhtemel tecâvüzlerden korumak maksadı ile ve umûmiyetle Elcezîre, *ṣuġūr* ve *'avāṣim*, Azerbaycan ve Ermeniye vâlilerinin kumandasında icrâ edilen mûtad kış ve yaz seferlerine nazaran, kısa fâsılalar ile, al-Ma'mūn'un ölümüne kadar, 3 yıldan bir az fazla bir zaman süren bu savaşlar, halîfenin bizzat iştirâk etmiş olması ile, ayrı bir husûsiyet taşımaktadır. Mûtaddan daha ziyâde ehemmiyet atfedildiği anlaşılan bu seferlerin sebepleri arasında, Bizans'ı Bābek isyânını teşvik ve takviyeden vazgeçirecek kat'î bir mağlûbiyete uğratmak gâyesini müşâhede etmemek mümkün değildir. Nitekim Bizans kaynakları Bābek ile imparator Theophilos arasında bir anlaşma mevcut olduğunu belirttikleri gibi, bunların tetkikinden al-Ma'mūn'un Anadolu içerlerine doğru yaptığı daha ilk seferde islâm ordularına karşı Bābak kuvvetlerinin de Bizanslılar ile iş birliği yapmış bulunduğu tezâhür etmektedir (krş. Theophanes Continuatus, s. 109 v.dd.: Cedrenus, II, 119 v.d.). Ayrıca Süryânî Mihael'in, daha Elcezîre isyânlarının tasviri sırasında, Bizanslıların, Naṣr b. Şabaṯ ile anlaşmak üzere, bu âsîye elçiler gönderdiklerini kaydetmiş bulunması (nşr. Chabot, kitap XII, fasıl 9), Bizans'ın Abbâsîlere karşı hareketinin mâhiyeti bakımından daha büyük tehlike teşkil eden Bābek ile evvelden temâs te'min ettiğini düşünmeği haklı gösterebildiği gibi, Ma'mūn'un Anadolu'da vefatı sırasında, veliahdı al-Mu'taşim'a Bābak hakkında ettiği vasiyetten de, Bizans seferlerinin Bābek'i tecrit gâyesi taşıdığı istihrâc edilebilir.

al-Ma'mūn'un Anadolu'ya gazâ maksadı ile muharrem 215 (mart 803)'te Bagdad'dan hareket etmiş olduğunda bütün kaynaklar müttefiktir. Hareketinin kat'î tarihini, Ṭabarī'ye me'haz teşkil eden *Kitāb Baġdād*'a (İbn Abī Ṭāhir Ṭayfūr'a) uygun olarak, 24 muharrem 215 (23 mart 830)'te göstermek, kanâatimizce, daha doğrudur. Bir kaç gün Takrīt'te kalıp, kızı Umm al-Faḍl'ın önce nikâhlanmış olduğu Muḥammed b. 'Alī al-Riżā ile düğü-

nünü yaparak, ʿAlī âilesine karşı teveccühünü gösteren al-Maʾmūn, Musul, Nuṣaybīn, Raʾs al-ʿAyn, Ḥarrān, Ruhā (Urfa), Manbic, Dābiḳ, Anṭakya ve Maṣīṣa üzerinden, Tarsus 'a varmış ve aynı yılın cemâziyelevvel ortasında (10 temmûz 830) Bizans toprağına girmiştir. al-Maʾmūn Kapadokya bölgesinde harekâtta bulunarak, evvelâ Mācida (mevkii için krş. E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches*, Bruxelles, 1934, s. 47; A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I. *La Dynastie d'Amorium*, Bruxelles, 1935, s. 101) ve bilâhare 26 cemâziyelevvelde (21 temmûz 830) Ḳurra (bugünkü Küre?, Koron?; krş. Honigmann, *ayn. esr.*, s. 45; Vasiliev, *göst. yer.*) kalelerini feth ve tahrip etmiştir. İbn Abī Ṭāhir Ṭayfūr, al-Maʾmūn 'un bu hususta zafer mektubunun 10 receb 215 (2 eylûl 830) 'te Bagdad 'da okunduğunu kaydetmektedir. Arap kaynakları ayrıca al-Maʾmūn 'un Aşnās, ʿUcayf b. ʿAnbasa ve Caʿfar al-Ḫayyāṭ adlı kumandanları eli ile, Sundus(mevkii için bk. Vasiliev, s. 102, not 2) ve Sinān (*ayn. esr.*, s. 103) kalelerini de fethettirdiğini bildirmektedirler. Çıkış noktası Tarsus addedilecek olursa, al-Maʾmūn 'un bu suretle Bizans hudûdu içinde şimâl-i garbî istikametinde 100—150 km. bir mesâfe kat'ettiği anlaşılıyor. al-Maʾmūn 17 receb 215 (9 eylûl 830) 'te Bizans arâzisini terkederek, tekrar Tarsus 'a ve burada bir kaç gün ikametten sonra da, kışı geçirmek üzere, Dimeşḳ 'e dönmüştür. Halîfenin bu seferine muvâzî olarak, oğlu ʿAbbās da Malatya bölgesinde harekâtta bulunmuştur. Fakat onun başarısı hakkında sarîh mâlûmat yoktur; kendisi Darb al-Ḥadaṯ yolu ile ve aynı yılın ramazanında (teşrin I.—teşrin II. 830) tekrar vâlisi bulunduğu *ṣuġūr* 'a dönmüştür.

Ertesi yıl muhâsamâta bizanslılar başladılar. Halîfenin Dimeşḳ 'a çekilmiş olmasından istifâde eden Bizans imparatoru Theophilos, Torosları aşarak, Maṣīṣa ve Tarsus civarına geldi. Karşısına çıkan müslüman kuvvetlerini bozarak, bunlardan 2.000 kadarını kılıçtan geçirdi. Theophanes Continuatus (s. 114) 'un Ḫarşana bölgesinde müslümanlardan alındığına işâret ettiği 25.000 esiri (hakikatte 7.000 kişi olup, bilâhare sulh için al-Maʾmūn 'a iâdeleri teklif olunmuştur) aslında Tarsus ve Maṣīṣa bölgesinden alındığını tahmin etmek daha doğru olacaktır; zîra *ṣuġūr* ve *avāṣim* 'dan oldukça uzak bulunan bu bölgede (Ḫarşana 'nin mevkii için bk. Honigmann, *ayn. esr.*, s. 49) böyle bir bozgun ile neticelenen bir savaş cereyân etmiş olsa idi, bunun akislerini arap kaynaklarında da görmek mümkün olurdu. Hâlbuki Tarsus ve Maṣīṣa bölgesi baskınından başka, bu yıl için bizanslıların muvaffakiyet kazandığı diğer her hangi bir askerî harekete bu kaynaklarda bir imâ bile mevcut değildir.

al-Maʾmūn imparatorun islâm topraklarına bu taarruzunu haber alınca, harekete geçerek, 19 cemâziyelevvel 216 (4 temmûz 831) 'da Anadolu 'ya girdi. 831 seferi 28 eylûle kadar, hemen-hemen 3 ay devam etmiştir. Külek boğazından geçen halife doğruca Herakleya Cybistra (bugünkü Ereğli) üzerine yürüdü. Hārūn al-Raşīd tarafından 805 'te zaptedilmiş, fakat kısa bir müddet sonra yeniden bizansların eline düşmüş bulunan bu mühim kale al-Maʾmūn 'a teslim oldu. al-Maʾmūn bundan sonra oğlu ʿAbbās ile kardeşi Abū İsḥāḳ (al-Muʿtaṣim) 'ı, ayrı-ayrı kuvvetlerin başında, muhtelif istikametlere gönderdi. Diğer bir birlik başında gönderilen Yaḥyā b. Akşam Ṭuvāna (bugünkü Kilise-Hisar) 'yı alarak, tahrip etti. Abū İsḥāḳ aynı civarda Cardīliya (?, bk. Yāḳūt, II, 865) adını taşıyan müstahkem kaleleri fethetti. Bizzat al-Maʾmūn, yer-altı mahzen ve istihkâmlarını hâvî, arapların *maṭāmīr* (müfr. *maṭmūra*) tesmiye ettikleri (şimdiki Aksaray ile Niğde arasında Melendiz dağ bölgesi) mıntakada muvaffakıyetli fetihketlerde bulundu. Halifenin oğlu ʿAbbās 'ın başarısı ise, daha fazla oldu. Anṭigū (bunun Niğde 'den muharref olabileceği hakkında krş. Vasiliev, *ayn. esr.*, s. 113, n. 3), Ḥaşīn ve al-Aḥrab (*göst. yer.*; Honigmann, *ayn. esr.*, s. 44 v.d.) kalelerini aldıktan sonra, karşısına çıkan imparator Theophilos 'u da mağlûbiyete uğrattı. Muhârebenin vukû bulduğu yer mâlûm değildir. Ancak evvelce ʿAbbās tarafından fethedilen kalelerin Niğde ve Ṭuvāna civarında olduğu düşünülecek olursa, savaş yerinin bu bölgeden pek uzak olmadığı tahmin edilebilir.

Theophilos bu mağlûbiyetten sonra, gramerci Yohannes (832 'de İstanbul patriği olmuştur) 'i elçilik ile al-Maʾmūn 'un yanına göndermiş, 100.000 dinar ödemek ve 7.000 müslüman esirini iâde etmek mukabilinde, al-Maʾmūn 'un zaptettiği kaleleri geri vermesini ve 5 yıllık bir mütâreke yapılmasını teklif etmiştir. Halife imparatorun bu teklifini kabûl etmedi. Fakat mevsim ilerilediği ve kış yaklaştığı için, seferin devamını ertesi yıla bırakarak, evvelâ Kaysūm 'a geldi ve burada bir kaç gün kalıp, tarihçi patrik Tell-Mahreli Dionysios 'u kabûl ettikten sonra, Dimeşḳ 'a döndü.

al-Maʾmūn ertesi yıl Bizans 'a gazâ etmeden, evvelce bahsetmiş olduğumuz Mısır isyânını bastırmak üzere, 15 zilhicce 216 (23 kânûn II. 832) 'da Şam 'dan Mısır 'a hareket etmiş, âsîleri tenkil ettikten sonra, 25 nisanda Şam 'a giderek, derhâl sefer hazırlıklarına başlamıştır. al-Maʾmūn bu seferinde, hedef olarak, Luʾluʾa [b. bk.] kalesini seçmiş ve bu kale uzun müddet mukavemet etmiştir. Bu esnâda yaklaşan imparator Theophilos 'un kuvvetleri Abbâsî ordusu tarafından mağlûp edildiğinden, müdâfiler, canları bağışlanmak şartı ile, teslim oldular. al-Maʾmūn sefer mevsiminin nihâyet bulması üzerine, Luʾluʾa muhâsarasının neticesini beklemeden (krş. Balāẕurī, *Futūḥ*, s. 180; bk. Vasiliev, *ayn. esr.*, s. 117, not 4), Şam 'a döndü. Bu arada imparator sulh için bir defa daha halifeye mürâcaat ile iki taraf esirlerinin mübâdelesini teklif etmiş ise de, redd cevabı almıştır.

al-Maʾmūn 'un ölüm yılı olan 218 (833) 'de oğlu ʿAbbās 'ı Ṭuvāna 'nın imârına meʾmûr etmesi ve oraya müslüman ahâli yerleştirilmesi halifenin bu seferleri fetih seferi olarak mütâlea ettiğini göstermekte ve Yaʿḳūbī 'de bulunan bir kayıt da bu husûsu teʾyit etmektedir. Kardeşi Abū İsḥāḳ 'a, oğlu ʿAbbās 'a ve Bagdad 'da yerine bırakmış olduğu İsḥāḳ b. İbrāhīm 'e bulundukları bölgelerden asker toplamaları hakkında verdiği emirler, onun daha büyük çapta harekâta girişmek fikrinde olduğuna delâlet eder. Kendisine sulh için bir daha mürâcaat edip, ülkesinde mevcut bütün müslüman esirlerin iâdesini teklif eden imparatora, islâmiyet, cizye veya kılıçtan birini tercih etmesi hakkındaki cevabı da, al-Maʾmūn 'un Bizans 'a kat'î bir darbe indireceğine emin bulunduğunun delîlidir.

al-Maʾmūn 'un Anadolu şehirlerine arap bedevîlerini iskân gâyesinin tahakkukuna ölümü mâni oldu. Halife, imparatorun elçisine redd cevabı verdiği al-Badandūn (Pozantı) suyu kenârındaki ordugâhında kısa ve ateşli bir hastalığı müteâkip, 18 receb 218 (9 ağustos 833) 'de, 47 yaşında vefat etti. Ölümünden evvel hilâfeti vasiyet ettiği kardeşi Abū İsḥāḳ, belki de al-Maʾmūn 'un oğlu ʿAbbās 'ın hilâfetini isteyen ordunun isyânından çekinerek, imârına başlanmış olan Ṭuvāna 'nın tahribini emretmek suretiyle, al-Maʾmūn 'un siyâsetini bıraktığını gösterdikten sonra, sür'atle Bagdad 'a dönmeği muvâfık bulmuştur.

Bütün bu yıpratıcı ve kanlı vukuâta rağmen, hilâfeti zamanını islâm imparatorluğunun en parlak devri olarak tarihe intikal ettirmiş bulunan al-Maʾmūn, ilmî faâliyeti tâkip ve himâye etmeğe zaman bulabilmiştir. al-Manṣūr zamanında başlayan, yunan eserlerinin süryânî tercümelerinden arapçaya çevrilmesi işi al-Maʾmūn zamanında hızlanmış ve doğrudan-doğruya yunanca asıllarından da bir çok eser arapçaya çevrilmiştir. Mahdī ve Hārūn devrinde daha ziyâde dil ve edebiyata inhisâr etmiş bulunan faâliyet, al-Maʾmūn 'un şahsiyetini belirten bir şekilde, müsbet ilimler ve felsefe sâhasına da geçmiş ve kültür tarihi bakımından gâyet ehemmiyetli ve sürekli neticeler tevlid eden yeni düşüncelerin islâm âlemine girmesini teʾmin etmiştir. Gençlik ve ilk faâliyet devresi al-Maʾmūn 'un hilâfetine rastlayan Ḥunayn b. İsḥāḳ, Yaʿḳūb b. İsḥāḳ al-Kindī, Muḥammed b. Mūsā al-Ḫvārizmī, al-ʿAllāf v.b. tercüme ve teʾlif eserleri ile müteâkip devrin fesefe ve ilmine temel atmışlardır. al-Maʾmūn 'un Bagdad 'da teʾsis ettiği *Bayt al-ḥikma*, kütüphânesi ve rasathânesi ile, büyük bir ilim merkezi hâlinde faâliyet göstermiş, Bagdad ve Şam 'da bu teşekküle mensup âlimlerin yaptıkları tetkikat neticesinde, Ptolemaios 'un heyʾet cedvelleri tashih ve tâdil edilmiş, bir derecelik tûl dâiresinin uzunluğu ölçülmüştür.

İslâm ve arap tarihini tetkik bakımından mühim eserler kaleme almış bulunan ʿAbd al-Malik b. Hişām, Vāḳidī, İbn Saʿd, İbn al-Azraḳ, İbn Abī Ṭāhir Ṭayfūr, Abu 'l-Munẕir Hişām b. al-Kalbī ve Abu 'l-Ḥasan al-Madāinī gibi müellifler de al-Maʾmūn devrinde yaşamış ve himâye görmüşlerdir. Burada tebârüz ettirilmesi icâb eden nokta, halifenin ʿAlī âilesine karşı husûsî muhabbeti dolayısı ile, Emevî hânedanı, bilhassa Muʿāvīya 'den en ufak bir müsâmaha ile bahsetmenin menʾedilmiş bulunması ve bu suretle muahhar büyük müellifl'ere meʾhaz teşkil eden eserlerin bîtaraflığına halel getirilmiş olmasıdır.

Hayatının sonuna doğru al-Maʾmūn islâm ilâhiyâtının inkişâfında geniş teʾsirleri olan bir adım attı. Rebiülevvel 212 (hazîran 827) 'de *Kurʾan* 'ın mahlûk olduğu nazariyesini kabûle bütün tebeasını icbâr eden bir emir-nâme neşretti. Mûtezile [b. bk] görüşü bu suretle devlette resmiyet iktisap etti. al-Maʾmūn 'un bu hareketinde, tercüme edilen yunan felsefe eserlerinin, bilhassa Aristo mantığının, teʾsirleri aranmalıdır. *Kurʾan* 'ın mahlûk addedilişi büyük itirazlar ile karşılandı. al-Maʾmūn 'un etrafını çeviren iranlılar ile ilim ve sanʾat sâhası birbirine çok bağlı bulunduğu, mûtezile ise, daha ziyâde bu muhitin fikirlerinden faydalandığı cihetle, sünnîler Bagdad 'ın ekseriyeti arap asıllı sekenesi arasında mûtezileliğin doğrudan-doğruya İran mahsûlü olduğu propagandası ile, git-gide bu fikri yıkmağa muvaffak oldular. al-Maʾmūn 'un 218 (mayıs 833) 'de bütün kadı ve muhaddislerin bu fikre uymak bakımından imtihana tâbî tutulmaları hakkındaki emri ve kendisinin pek az sonra vukû bulan vefatını müteâkip, haleflerinin 237 (851) 'ye kadar bu fikre sâdık kalmaları vaziyeti değiştiremedi. al-Maʾmūn 'un mûtezileye iltihakını,

hilâfetin çökmesini hazırlayan ve araplar ile iranlılar arasındaki uçurumu derinleştiren bir hareket olarak, kabûl etmek de mümkündür.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. bir de İbn Ḳutayba, *Kitāb al-maʿārif* (nşr. Wüstenfeld), s. 196—199; Yaʿḳūbī (nşr. Houtsma), II, 491, 500—509, 521, 528—575, 582; Belāẕurī (nşr. de Goeje), bk. fihrist; Dînavarī, *Kitāb aḫbār al-ṭıvāl* (nşr. V. Guirgass, s. 383 v.dd., 388 v.dd.; Aḥmed b. ʿAlī Ṭāhir Ṭayfūr, *Kitāb Baġdād* (nşr. Keller), VI, tür. yer, bilhassa 263 v.dd.; al-Mubarrad, *al-Kāmil* (nşr. Wright), s. 171, 174, 241, 558; Ṭabarī, III, 647 v.dd., 764—1164; Masʿūdī, *Murūc* (nşr. de Meynard), VI, 283 v.dd.; VII, 101; VIII, 300 v.dd.; IX, 45, 51, 70; Masʿūdī, *al-Tanbīh va 'l-işrāf* (Kahire, 1938), s. 302 v. d.; *al-Aġānī* (bk. Guidi, *Tables alphabétiques*); İbn al-Aṣīr (nşr. Tornberg); VI. 74 v.dd., 201—311; İbn al-Ṭiḳṭaḳā, *al-Faḫrī* (nşr. Derenbourg), s. 297—316; Muḥammed b. Şākir, *Favāt al-vafayāt*, I, 239 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *al-ʿİbar*, III, 231 v.dd.; Weil, *Geschichte der Chalifen*, II, 149 v.dd.; A. Müller, *Der Islam in Morgen- und Abendland*, I, 498 v.dd.; Muir, *The Caliphate, its rise, decline and fall* (3. tab.), s. 477 v.dd.; G. le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, s. 103—195, 237, 306—310; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate*, bk. fihrist; Browne, *An Abridget translation of the History of Ṭabaristān by Ibn Isfandiyār*, tür. yer.; Huart, *Histoire des Arabes*, I, 299 v.dd.; II, 345, 363, 368; İsmail Gâlib, *Meskûkât-i kadîme-i islâmiye kataloğu* (İstanbul, 1312), II, 193 v.dd.; Aḥmed Farīd Rifāʿī, *ʿAṣr al-Maʾmūn* (Kahire, 1927), 3 cild; G. Gabrieli, *La successione di Harun ar-Rashid e la guerra fra al-Amin e al-Mamun* (*R S O*, 1929, XI, 341—397; C. Brockelmann, *Geschichte der islamischen Völker und Staaten* (München ve Berlin, 1939), s. 111 v. d.

(FİKRET IŞILTAN.)

ME'MÛN. AL-MAʾMŪN (1185—1232), ABU 'L-ʿALĀʾ İDRĪS B. YAʿḲŪB AL-MANṢŪR B. YŪSUF B. ʿABD AL-MUʾMİN B. ʿALĪ, Muvahhidler sülâlesinin 9. hükümdarı olup, 581 (1185/1186)'de Malaga'da emîr Abū ʿAbd Allāh İbn Mardanīş (Martinez)'in kızı ispanyol prensesi Şafiya'den dünyaya gelmiştir. Arap tarihçileri, bir edip ve aynı zamanda dinî ve lâ-dinî ilimlere derin vukûfu olan bu hükümdarın meziyetlerini öğerler. al-Ma'mūn, Muvahhidler sülâlesinin taht mücâdeleleri ile çok sarsılmış bulunduğu bir sırada, gayreti ve çalışkanlığı sâyesinde, muhakkak olan sukutu bir kaç sene daha geciktirmeğe muvaffak olmuştur.

al-Maʾmūn önce o devirde İspanya'da taht işgâl eden kardeşinin nâibi idi. Bu hükümdar kastilyalı Ferdinand III.'ın desteklediği âsî reis Abū Muḥammed al-Bayyāsī'yi hukmü altına alamayınca, yarım-adayı hemen terketmek ve Fas'a dönmek mecbûriyetinde kaldı ve çok geçmeden, tarafdarlarının ihânetine uğrayarak, 624 (1227)'te kendi yurdunda öldürüldü. Hemen bu vak'adan sonra Maʾmūn ile yeğeni Muʿtaṣim bi'llāh unvanını alan ve yine Muvahhidler sülâlesinden olan yeğeni Yaḥyā b. al-Nāṣir b. al-Manṣūr kendilerini hukümdar ilân ettiler. Tahta çıktığında al-Maʾmūn İspanya'dan ayrılmadan, kendini ülkesinin büyük bir kısmında tanıttı ve âsî al-Bayyāsī'yi bertaraf etti. Fakat birden-bire bir isyân çıktı ve kudretli Banī Hūd âilesinden Muḥammed b. Yūsuf Murcia şehrinde kendisini halife ilân etti. Aynı zamanda Fas'ta Yaḥyā al-Muʿtaṣim'ın nufûzu artıyor ve tarafdarları da günden-güne çoğalıyordu. Kendisini İspanya'da zayıf hisseden ve gözlerini Afrika'ya çevirmek zorunda kalan al-Maʾmūn Kastilya kıralı ile ittifak teşebbüsünde bulunmağa mecbûr oldu. Kırəl çok ağır şartlar ileri sürerek, al-Maʾmūn'a yardım etmeği kabûl etti; bu şartlar arasında hudut boyundaki 10 müslüman müstahkem mevkiinin kendisine teslimi, bir kilise inşası ve böylece Merâkeş'te ibâdetin serbest olması var idi. Buna karşılık al-Maʾmūn ücretli hıristiyan askerlerinden müteşekkil 12.000 kişilik bir kıt'a aldı ve bunlar ile hemen Magrib'e gitti. Yolda al-Muʿtaṣim'ın ordusunu mağlûp etti ve 627 (1230)'de Merâkeş'e girdi.

Seleflerine karşı o kadar sâdık olan Muvahhidler *maḫzan*'inin bu sadâkatsizliğine çok kızan al-Maʾmūn, Merâkeş'te şimdiye kadar bu sülâlede eşine rastlanmayan bir karar verdi. Mehdî İbn Tūmart'in hâtırasını tel'în ve onun hatâ ve günahtan sâlim (*ʿiṣma*) olmadığını iddia etti; kendisine ihânet ettiklerinden şüphelendiği bir çok şeyhleri de öldürttü. al-Maʾmūn'un saltanatının kalan kısmı Magrib'de çıkan bir çok isyânları yatıştırmağa çalışmakla geçti. Fakat rakibini bir türlü yola getiremedi. Septe şehrinin muhâsarası ile meşgûl olan al-Maʾmūn, rakibinin Merâkeş'i zaptederek, yağmaladığını duyunca, derhâl pâyitahta hareket etti; fakat hastalanarak, 629 zilhiccesinin sonlarına doğru (teşrin I. 1232), yolda Vādi 'l-ʿAbīd geçidinde, öldü.

Bibliyografya: İbn Abī Zarʿ, *Ravż al-ḳırṭāş* (nşr. Tornberg), *Annales Regum Mauritaniae* (Upsala, 1843), s. 166—169; *al-Ḥulal al-mavşiya* (Tunus, 1329), s. 123 v.dd.; İbn Ḫaldūn, *İbar* (nşr. de Slane), I, 342 v. dd., trc. *Histoire des Berbères*, II, 233—237; al-Nāṣirī al-Salāvī, *al-İstiḳṣā'* (Kahire tab.), II, 197—200 (trc. I. Hamet, *Archives Marocaines*, Paris, 1927, XXXII, 213—225); R. Millet, *Les Almohades* (Paris, 1923), s. 145—150.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

ME'MÛNİLER, MAʾMŪNĪ, bir hükümdar sülâlesinin adı. IV. (X.) asırda bugünkü Hîve'nin şimâlinde bulunan Cürcâniye memleketi Buhârâ'ya tâbî idi ve Maʾmūnī adını alan bir hukümdar sülâlesi tarafından idâre ediliyordu. Şark tarihçileri, 382 (992)'ye kadar bunlardan bahsetmemektedir. Bu tarihte, rivâyete göre, Cürcâniye hâkimi Maʾmūn b. Muḥammed b. ʿAlī, Kâşgar hukümdarı Buğra Han'ın Buhârâ'yı muvakkaten işgâli dolayısı ile, uzaklaşmış bulunan Sâmânîlerden Amîr Nūḥ b. Manṣūr'a yardım etmiştir. 385 (995)'te Maʾmūn, Abū Ali Sîmcūrī'ye ihânet ettiği için, cezâlandırmak maksadı ile Ḫvārizm hâkimi Abū ʿAbd Allāh'a hücûm ederek, onu esir etti ve Ḫvārizm'i ilhâk eyledi. Maʾmūn 387 (997)'de öldürüldü. Tahta oğlu Abu 'l-Ḥasan ʿAlī çıktı ve Gazneli Sultan Mahmud'un kız kardeşlerinden biri ile evlendi. Abu 'l-Ḥasan 399 (1008—1009)'a doğru öldü ve yerine kardeşi Abu 'l-ʿAbbās Maʾmūn geçti. Abu 'l-ʿAbbās kardeşinin dul karısı ile, yâni Sultan Mahmud'un kız kardeşi ile, evlendi. Çok geçmeden, Sultan Mahmud'a dehâlet etmekle, ordusunu galeyâna getirdi. Ordu kumandanları ona karşı ayaklandılar ve 15 şevvâl 407 (16 mart 1017)'de onu öldürüp, yerine oğullarından birini geçirdiler. Bu haberi alan Sultan Mahmud, kayın birâderinin öcünü almak maksadı ile, Ḫvārizm üzerine yürüdü. 5 safer 408 (3 hazîran 1017)'de âsîleri Hazārasp'te yendi ve ele-başlarını öldürttü. Hukümdar âilesinin bütün ferdleri esir edildi ve Horasan'a gönderildi. Ḫvārizm bölgesi ilhâk edilmeyerek, Ḫvārizmşāh unvanı ile, Altun-Taş'ın idâresine verildi. Fakat Sultan Mahmud Gazne'ye döndükten sonra, Abu 'l-ʿAbbās Maʾmūn'un kayın babası Abū İsḥāḳ Ḫvārizm'e yerleşmeğe kalkıştı ise de, Altun-Taş tarafından mağlûp edildi.

Bu sülâlenin hukümdarları ilmi himâye etmek ile tanınmışlardır. Hey'et âlimi Abū Rayḥān al-Bīrūnī, tabîp ve feylesof Abū ʿAlī b. Sînā ve Abu 'l-Ḫayr b. Ḫammār ve riyâziyeci Abū Naṣr b. ʿIrāḳ, Abu 'l-ʿAbbās Maʾmūn'un sarayında toplanmışlardı.

Bu sülâle, kadı Aḥmed Ġaffārī'nin *Târîḫ-i guzîda* ve *Târîḫ-i Cihânārā*'sında Cüzcânân hukümdarları Farîğûnîler ile karıştırılmıştır.

Bibliyografya: al-ʿUtbi, *Kitāb al-Yamīnī* (Lahur tab.), s. 77 v. d., 94 v. dd., 106, 300 v. dd.; Abu 'l-Faẕl Bayhaḳī, *Târîḫ-i Masʿūdī* (nşr. Morley), s. 834—853; Nizāmī Samarḳandī, *Çahār maḳāla* (*G M S*, XI/I, 76—80, 241—244; İbn al-Aṣīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), IX, 93 v. d., 184 v. d.; E. de Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie* (Hannover, 1927), s. 205.

(MUHAMMAD NAZIM.)

MENÂF. MANĀF, arapların eski ilâhlarından biri olup, ona Ḳurayş ve Huẕayl kabîleleri tarafından ibâdet edilirdi. Bu kabîlelerde ʿAbd Manāf adına rastlanması da bunu gösteriyor. Peygamberin şeceresi Muḥammed b. ʿAbd Allāh b. ʿAbd al-Muṭṭalib b. Hāşim b. Abd Manāf olduğuna göre, cedlerinden biri bu adı taşımış olmalıdır; çünkü annesinin onu o devirde Mekke'nin büyük ilâhı olan Manāf'a nezrettiği söylenir.

Bu rivâyet ister doğru, ister yanlış olsun, benzerleri gibi, mâhiyeti karanlık kalan bu ilâhı canlandırmaktan uzaktır. İbn al-Kalbī ona dâir fazla bir bilgisi olmadığını, yalnız kadınların hayz müddetinde ondan uzak durmaları icâp ettiğini söylüyor.

Bu isme ne *Kur'an*'da, ne de hadîste rastlanmaktadır. Bu kelime bir çok sâmî dil'erde, „yüksek olmak" mânasına gelen *n-v-f* kökünden müştaktır.

Bibliyografya: Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 1091 v. dd.; Wellhausen, *Reste arab. Heidentums* (2. tab.), s. 56 v. dd.

(A. J. WENSINCK.)

MENÂKIP. MANĀḲİB (A., mfr. *manḳaba*), lugat mânası „öğülecek iş, hareket ve meziyetler" dir. Hadîs mecmualarında Peygamberin eshâbının tarihen sâbit meziyetlerinden bahseden hadîslerin toplandığı fasılların isimlerinde ekseriyâ *manāḳib* kelimesine tesâdüf edilir. Msl. al-Buḫārī, *al-Ṣaḥīḥ* (Bulak, 1312), V, 3: *Bāb manāḳib al-muhācirīn*; *ayn. esr.*, V, 30: *Bāb manāḳib al-anṣār*. Aynı mânada olarak, mühim tarihî şahsiyetlerin hal tercümelerine dâir müstakil eserlere de böyle isimler verildiği gibi (msl. İbn al-Cavzī, *Manāḳib ʿUmar İbn al-Ḫaṭṭāb*, bk. *G A L*², I, 662, nr. 14), bir zümrenin msl. hulefâ-yı râşidînin veya bir kabîlenin öğülecek işlerinden bahsedilen eserlerin adlarında da bu kelimeye tesâdüf olunur (bk. msl. *al-Fihrist*, Kahire, 1348, s. 153, 21: İbn ʿAbda, *Kitāb aşrāf Bakr va Taġlib va fursānihim ve ayyāmihim va manāḳibihim*, *ayn. esr.*, s. 168, 17: halife al-Maʾmūn. *Risālat fī ḥucac manāḳib al-ḫulafā' ba'da 'l-nabī*).

Her hangi bir mezhebi kabûl etmiş olanların mezheblerinin kurucusunun adı, nesebi,

devri, memleketi, hareket tarzı, meziyetleri, söz ve düşüncesinin sıhhati, arkadaşları ve talebeleri hakkında bilgi sâhibi olmak istemeleri gibi, tabi'î bir ihtiyac neticesinde (krş. Kâtib Çelebî, *Kaşf al-ẓunūn*, nşr. M. Şerefeddin Yaltkaya ve Rifat Bilge, İstanbul, 1943, II, 1836), bu sâhada pek çok mıkdarda eserler meydana getirilmiştir. Bunların en mühimleri 4 büyük sünnî mezhebinin kurucularına dâirdir; bunlar hakkında yazılan eserlerin çokluğu sırası ile, başta Abū Ḥanīfa olmak üzere, al-Şāfi'ī, Aḥmed b. Ḥanbal ve Mālik 'in efsâne ve hârikulâdeye aslâ yer vermeyen ve yukarıda gösterilen hususları cevaplandırmağa çalışan mükemmel denilebilecek hâl tercümeleridir (bk. *Kaşf al-ẓunūn*, II, 1835—1845) ve hemen hepsi arapçadır.

Manāḳib kelimesine, sûfiler arasında tarîkat kurucularının, velîlerin ve şeyhlerin hâl tercümelerine dâir eserlerin adlarında da sıksık rastgelinir. Fakat bu gibi eserler hurâfeler, mûcizeli hareketler ve hârikulâdelikler ile doludur. Bundan dolayı bu gibi eserlerde *manāḳib* kelimesi halk arasındaki *karāmat* (cem. *karāmāt*) kelimesi ile hemen-hemen aynı olan bir mâna almıştır ve hattâ bâzan *karāmāt* kelimesi birincinin yerini almaktadır, bk. msl. F. Taeschner, *Gulschehrīs Mesnevi auf Achi Euran* (*Abh. für d. Kunde des Morgenlandes*, XXXI, 3), Wiesbaden, 1955, s. 12: *Karāmāt-i Aḫī Evrān*.

Tasavvufî fikirlerin islâm âleminde geniş bir şekilde yayılmasından ve tarîkatlerin kuvvetle teşkilatlanıp, yerleşmesinden sonra, yâni V. (XI.) asırdan itibâren, arapça ve sonraları farsça ve türkçe büyük bir *manāḳib* edebiyatı meydana geldi. Muayyen bir takım esaslara göre, umûmî bir tasnife tâbî tutulması son derece güç olan mütenevvî şekiller arzeden bu eserler burada sayılamıyacak kadar çoktur. Bu nevî farsça eserler için bk. C. A. Storey, *Persian Literature, a Bio-bibliographical Survey*, I, 2, s. 923—1066; türkçe eserler için bk. *İstanbul kütüp. tarih ve coğrafya yazmaları katalogları*, I, 6b: *Evliyâ tezkireleri* (İstanbul, 1946), s. 443—571.

Evliyâ *manāḳib*'ine dâir eserler, bir tarih menbaı olarak, ekseriyâ şüphe ile karşılanmakta ise de, bunların asıl tarihî kaynaklar ile mukayeseleri neticesinde, bir takım hurâfat ve hârikulâdelikler arasında, gâyet mevsuk bilgiler de verdikleri görülür. Bundan başka bu gibi eserlerde, asıl tarihî kaynaklarda hemen hiç bahsedilmeyen, devrin ictimâî ve iktisâdî hayatı ile örf ve âdetlerine dâir bilgilere de bâzan çok mıkdarda tesâdüf olunur. Nihâyet edebiyat tarihlerinde yer alan bâzı şahsiyetlerin halk nazarında nasıl telâkkî edildiğini göstermek bakımından da, bu eserlere ayrıca bir kıymet vermek icâp eder. Bir de bu eserler din ve tasavvuf rûhiyâtı bakımından pek kıymetli bilgiler ile doludur. Elhâsıl, ciddî ve esaslı bir tarihî tenkide tâbî tutulmak şartı ile, *manāḳib*'e dâir eserlerden, tarih ve edebiyat tarihi kaynağı olarak, çok semereli bir şekilde istifâde etmek kabildir (krş. M. F. Köprülü, *Anadolu Selçukileri tarihinin yerli kaynakları*, *Belleten*, Ankara, 1943, sayı 27, s. 421 v.d. ve s. 421, not 2).

Manāḳib edebiyatı, orta çağın sonundan itibâren, Fas'ta da husûsî bir gelişme göstermiştir. Bu devirde bu memleket dâhilindeki islâmî yeniliklere iştirâk eden şeyhlerin eserisi hakkında, ölümlerinden sonra, bir veya bir kaç *manāḳib* kitabı yazılmıştır. *Manāḳib* edebiyatının magribli arapların edebiyatında işgâl ettiği yer hakkında etraflı bir tetkik olarak bk. E. Lévi-Provençal, *Historiens des Chorfa, Essai sur la littérature historique et biographique au Maroc du XVIème au XXème siècle* (Paris, 1922), s. 44—54 ve 220 v.d. (bk. E. Lévi-Provençal, *E I*, mad. MANĀḲIB).

Manāḳib kelimesi (müfr. *manḳabat*), X. (XVI.) asırdan itibâren, İran edebiyatında Peygamber hakkında yazılan medih kasîdelerine *na't* denilmesine mukabil, başta 'Alī olmak üzere, şi'îlerin 12 imâmı hakkında yazılmış olan medhiyeler mânasına kullanılmaktadır (farsça lugatlara geçmemiş gibi görünen bu mâna için bk. 'Urfī, *Dīvān*, Bombay, 1308, s. 52, 59, 83; 121 v.b.). Bu kelimenin *na't* mânasına kullanıldığına da bâzan tesâdüf ediliyor (bk. msl. 'Urfī, *ayn. esr.*, s. 10, 119; Früzânfar v.b. *Ḳirā'at-i fārisī u dustūr-i zabān*, Tahran, 1335 h. ş., s. 3). (AHMED ATEŞ.)

MENÂRE. [Bk. MİNÂRE.]

MENÂT. MANĀT, eski bir arap ilâhesi. Mâhiyetini ancak isminden istidlâl etmek mümkündür; çünkü cemi hâlinde bulunması muhakkak olan bu isim (*manavāt* yerine), ârâm. *mᵉnātā*, cem. *mᵉnāvātā* („parça, kısım"), ibrân. *mānā*, cem. *mānōt* ve aynı zamanda kader-ilâhı *mᵉni* (*Jes* = *Eş'iyâ*, LXV, 11; krş. LXX) ile münâsebetlidir. Arapçada buna tekabül eden *manīya*, cem. *manāyā* („kısmet, kader, ölüm kaderi") kelimesi mevcuttur. Buna göre, Manāt bir kader ve bilhassa ölüm-kederi ilâhesi idi. Mekke'nin şimâlinde Medine yolu üzerinde Muşallal adı verilen bir tepenin yanında Ḳudayd'deki Huzaylîlerin bulunduğu yerde, onun siyah bir taştan ibâret olan mukaddes mahalli bulunuyordu. Fakat bir çok arap kabîleleri, bilhassa Yaşrib'deki Avs ve Ḫazracler ona tapmakta idiler. Mekke'de al-Lāt ve al-'Uzzā [bk. madd.] ilâheler ile birlikte, çok itibarda bulunuyordu (krş. *Kur'an*, LIII, 19 v. dd.). İbn al-Kalbī'ye göre, Manāt en eski put olup, diğer putlara tapılmasında da ön ayak olmuştur; zîra Manāt kelimesi ile vücûda getirilen terkiplere, ilâhlar için kullanılan tâbirlerde hepsinden daha önce tesâdüf edilmektedir. İbn Hişām (s. 145)'daki şiirde bir başka telakkîye rastlıyoruz. Buna göre, Manāt ile al-Lāt „'Uzzā'nın iki kızıdır." Ayrı bir ilâhe olarak, Manāt'a, al-Ḥicr'deki nabatî kitâbelerinde rastlanmaktadır. Burada מנותו (ârâm. cem. şekli için yk. bk.) ekseriyâ Duşāra ile diğer ilâhelerin yanında zikredilmektedir. Bâzı müellifler Manāt ile büyük hacc [b. bk.] arasında, bir münâsebet te'sis etmektedirler; zîra, rivâyete göre, Avs ve Ḫazracler de dâhil olmak üzere, bir çok kabîlelerde, Manāt'ın bulunduğu yerde *iḥrām* [b. bk.]'a girilirdi; bayram sonunda saçların kesilip, *iḥrām*'dan çıkılması da orada olurdu. Câhiliye devrinde Manāt için yapılan merâsim ile büyük hacc karıştırılmış olabilir.

İbn Hişām (s. 350; krş. Vāḳidī-Wellhausen, s. 350)'deki bir rivâyetten anlaşıldığına göre, Manāt aynı zamanda bir ev ilâhesi idi. Mekke'nin zaptından sonra, Ḳudayd'deki başlıca mâbedlerin tahrîbi, bâzılarına göre, Abū Sufyān, diğer bâzılarına göre, Alī'ye ve Vāḳidī (*ayn. esr.*). İbn Sa'd (III/II, 15, 25)'e göre, Avslerden Sa'd b. Zayd'e atfedilmektedir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam*, IV, 652 v.dd.; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*², s. 25—29; İbn Hişām, s. 55; Ṭabarī, *Tārīḫ* (nşr. de Goeje), I, 1649; Azraḳī (nşr. Wüstenfeld, *Chron. d. Stadt Mekka*, I, 76, 82, 154); *Kur'an*, LIII, 19 tefsirleri; Nöldeke (*Z D M G*, XLI, 709); Buḫārī (nşr. Krehl), III, 161; Jaussen ve Savignac, *Mission archéologique*, I, 491 (fihrist); Caskel, *Das Schicksal in der altarabischen Poesie* (*Morgenl. Texte und Forschungen*, nşr. A. Fischer, I/5). (FR. BUHL.)

MENÂZİL. AL-MANĀZİL (A), mfr. *al-manzil*, tam olarak *manāzil al-ḳamar*, ayın konak mahalleri. Nasıl güneşin burçlar mıntakasında bir senede kat'ettiği zâhirî mahrekinde, güneşe bir senede, her biri 30 derecelik kavislerden mürekkep 12 durak mahalli tesbit edilmiş ise, ayın devri için de 28 burc üzerinde, her biri bir günlük yola tekabül etmek üzere, 13'er derecelik kavislerden mürekkep, 28 durak yeri ayrılmıştır. Bu durak yerlerinin, hava değişmeleri, bunların önceden tâyini ve bu değişmeler ile ilgili senenin mahsûldar olup-olmaması, yâni çiftçi takvimi bakımından, bu menzillerin güneş ile berâber batışlarının (ar. *nav'*, cem. *anvā'*) çok büyük ehemmiyeti vardır. Bu hususta arap şâirlerinde rastlanan kayıtlar için al-Ḳazvīnī'deki şiirlere bakılabilir. Ayın menzillerinin hindliler ve araplar nezdindeki ehemmiyeti hakkında bilhasssa M. Steinschneider'in, arap, ibrânî ve son latin kaynaklarına istinâden yapılan esaslı araştırmaları vardır. Ayın menzillerinin arapça isimleri ve bunların bulundukları burclar şunlardır.

1. *al-Şaraṭān*, „iki işâret", bir de *al-aşrāt*; koçun boynuzları (β γ Arietis).
2. *al-Buṭayn* „küçük karın"; koçun karnı (ε δ 3 ϱ Arietis).
3. *al-Ṯurayyā* „Süreyyâ" [b. bk.].
4. *al-Dabarān*, „Eldeberân" (α Tanri) ve Hyaden = *Aḫavāt-i ḫamsa*.
5. *al-Ḥaḳ'a*, *al-Cabbār* (Orion)'ın başındaki üç küçük yıldız.
6. *al-Han'a*, *al-Zirr* ve *al-Maysān* yıldızları (γ ξ Geminorum).
7. *al-Ẕirā'*, „arslan pençesi"; Castor ve Pollux (α β Geminorum).
8. *al-Naşra*, arslanın „burun yarığı" veya yemlik ile eşek (yengeç).
9. *al-Ṭarf*, yâni *Ṭarf al-Asad*, arslanın „gözü" (ξ Cancri, λ Leonis).
10. *al-Cabha*, yâni *Cabhat al-Asad* „arslanın „alnı" (ζ γ η α Leonis).
11. *al-Zubra*, yâni *Zubrat al-Asad* „yele" (arslanın) (δ ϑ Leonis).
12. *al-Ṣarfa* „hava değişikliği" (β Leonis).
13. *al-Ṣavvā'* „havlayanlar" veya köpekler (β η γ δ ε *Virginis*).
14. *al-Simāk* „yüksek" veya *Simāk al-a'zal*, silâhsız *Simāk* (α Virg. = Spica, krş. mad. AL-SİMĀK).
15. *al-Ġafr* „örtü" (φ ι ϰ Virginis).
16. *al-Zubāna*, yâni *Zubānat al-'aḳrab* „akrebin kıskacı" (α β Librae).
17. *al-İklīl* „tâc", yâni akrebin başı, üç yıldız (β δ π Librae).
18. *al-Ḳalb*, akrebin „kalbî", Antares (α Scorp.).
19. *al-Ṣavla* akrebin „kuyruğu" veya kuyruğunun ucu (λ υ Scorp).
20. *al-Na'ā'im* „deve kuşları", Kavis burcundaki 8 yıldız (γ δ ε η σ φ τ ζ Sagitt.).
21. *al-Balda* „şehir", Kavis burcunda yıldızsız bir sâha.
22. *Sa'd al-ẕābiḥ* „kesenin" veya „kurban kesenin saâdeti" (α β Capric.).
23. *Sa'd Bula'* „yutanın saâdeti" (μ ν Aquar.).
24. *Sa'd al-su'ūd* „en yüksek saâdet" (β ξ Aquar.).
25. *Sa'd al-Aḫbiya*, „çadırlar saâdeti" (γ ζ π η Aquar).

26. *al-Farġ al-awwal*, kovanın „ön deliği“ (α β Pegasi).

27. *al-Farġ al-ṯānī*, kovanın „art deliği“ (γ Peg., α Androm.).

28. *Baṭn al-Ḥūt* „balığın karnı“, balık sûretinde bulunan bir çok yıldız (en parlağı β Androm.).

Bibliyografya: W. Jones, *On the Antiquity of the Indian Zodiac* (*As. Researches*, II, 99); L. Ideler, *Untersuchungen über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen*, s. 120, 148, kısmen s. 287 v.dd.; al-Ḳazwīnī, *ʿAcāʾib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 41—52, trc. Ethé, *Kosmographie*, s. 87—106; M. Steinschneider, *Über die Mondstationen* (*Naxatra*) *und das Buch Arcandam* (*Z D M G*, 1864, XVIII, 118—120); ayn. mlf., *Zur Geschichte der Übersetzungen aus dem Indischen ins Arabische* (*ZDMG*, 1870, XXIV, 359); H. Suter, *Das Mathematiker-Verzeichnis im Fihrist*, s. 77; G. Ferrand, *Bibl. des géographes arabes*, I, 141 v.dd. (J. RUSKA.)

MENBİC. MANBİC (Bambyke, Hierapolis), şimâlî Suriye'de, Haleb'in şimâl-i şarkîsinde, bu şehirden 10 fersah ve Fırat nehrinden aş.-yk. 3 fersah mesâfede bulunan eski bir şehir. Münbit bir ovada kâin olup, etrafı çifte sûr ile çevrili idi. Şehrin civarında hiç bir binâ yok idi (Nāṣir-i Ḫusrav, nşr. Schefer, s. 31); Abu 'l-Fidâ' orada bir çok kanal, meyva ağacı ve bilhassa ipek böceği yetiştirmeğe mahsus dut ağacı bulunduğunu söylüyor. Bununla berâber, K. Ritter (*Erdkunde*, X, 1057 v.dd.), daha önce, Aristo'da ipek böceği için kullanılan βόμβυξ kelimesinin Manbic „Bambyke“ ile bir münâsebeti olmadığını göstermiş idi; diğer taraftan, şarkta orta çağda pamuklu kumaş için kullanılan *bombassino*, *bombagio* kelimelerinin bundan iştikak ettirildiği sanılmaktadır; ihtimâl bu kelimeye, Frikya'daki Hierapolis (Pamuk-Kalesi)'te de rastlanmaktadır (Süryânî Michael, nşr. Chabot, I, 148; Frikya'da Mabbug). Araplar Manbic'de dokunan kumaşlara *manbicāniya* demekte idiler (Lammens, *Fāṭima*, Roma, 1912, s. 71).

Şehrin menşe'i hakkında Kamāl al-Dīn b. al-ʿAdīm şu izâhatı vermektedir: Ḫusrav [I.], Suriye'yi istilâ ettiği zaman, bu şehri kurdu (hâlbuki hakikatte, şehir mevcut idi ve m. s. 540 yılında şehir, bir vergi vermek suretiyle, muhâsaradan kurtulmuş idi) ve ona Manbic adını verdi; bir ateş mâbedi yaptırdı ve Ardaşīr b. Bâbak âilesinden Yazdānyār adında birini buraya vâli tâyin etti (bk. İbn al-Şiḥna, *al-Durr al-muntaḫab fī tārīḫ Ḥalab*, nşr. Sarkīs, Beyrut, 1909, s. 227). Menbicli Maḥbūb (Agapios) b. Ḳusṭanṭīn, X. asırda yazdığı umûmî tarihinde, patrikler tarihinin sonunda Yaʿḳūb'un oğlu Lāvī'nin doğumunun 31. yılında, melike Samrīn Fırat [!]'ın şimâlinde bir şehirde *ḳ-y-v-s* mâbedi adına büyük bir mâbed yaptırdı ve içine 70 râhip nasbetti; şehre Hieropolis (Maḥbūb: ابروليس; İbn al-Şiḥna, s. 227: ابروبوليس veya ابروقوس), râhipler şehri adını verdi; bu *Manbic al-ʿAtīḳa* şehri idi. *Ḳ-y-v-s* yerine, *Ḳayvān* okumak gerekir; bu mâbudun adına Hieropolis sikkeleri üzerinde de rastlanmaktadır (Wroth, *Catalogue of the Greek coins of Galatia, Cappadoc. and Syria*, British Mus., 1899, s. LIII) ve ermenistanlı Epiphanios (nşr. Finck, s. 12) şöyle yazıyor: „Erapōlis üç şehirden müteşekkildir; adına Mnpēçn denilmektedir; içinde mâbud *Kaynana* heykeli bulunmaktadır.“ Bu sonuncu ismi, Preuschen (*Götting. Gel. Anz.*, CLXVII, 1905, II, 837, not 3) ile berâber, *Kayvān* olarak okumalıyız.

Şehir gerçekte, gâlibâ âsûrîlerce de mâlûm idi (Salmanassar'da Nappigi veya Nampigi, bk. *Karḫ-Monolith*, Rev. 35; Johns, *Assyr. Bibl.*, XVII, 11, 82; krş. bir de çivi yazılı levhalarda Bambuki, *Brit. Mus., K 180*, bk. Johns, *Assyr. Deeds and Documents.*, nr. 773; Cheyne, *Encycl. Bibl.*, bk. mad. *Carchemish*). Kelime, sâmî menşe'li ise, süryânîce *mambog* („kaynak“) kelimesine bağlanabilir (Nöldeke, *Nachr. G G W*, 1876, s. 5—8). Hierapolis (paralar üzerinde hep Hieropolis) yanında, yunanlılarca, şehrin adı olarak, Βαμβύκη (bâzan Βανβύκη: *Papyr. Oxyrh.*, 1915, XI, 197, stn. V, str. 100) kalesi deniliyordu; şehrin adı, sık-sık rastlanan Μαμβογαῖος has isminde ve diğer benzer isimlerde, nabatî Manbogītā (bk. Pauly-Wissowa, *Realenz.*, zeyil, IV, 733)'da bulunmaktadır. Önce Kyrrhestikē'ye dâhil olan ve sonra, her hâlde Constantius tarafından, Syria Euphratesia'nın idâre merkezi hâline getirilen şehir, kadîm devir boyunca, Atargatis ibâdetinin merkezi olarak, mühim bir rol oynamıştır. Bardayṣān burada müşrik râhip Anūdūzbar ve oğlu Kuduz tarafından yetiştirilmiştir. Hıristiyanlığın galebesinden sonra, putperestliğin yerini mukaddes emânetlere karşı duyulan hayranlık almış ve bu Bambyke'ye bir çok dindar celbetmiş idi (Gazzeli Prokopios, *Panegyr.*, stn. 18; Migne, *Patr. Grace*, LXXXVII, III, stn. 2817). Şehir aynı zamanda III. asırda ekseriyâ şarkta yapılan seferlere ve Suriye'nin müdâfaasına tahsis edilen birliklerin toplanma noktası olarak da bir rol oynamıştır. Bizans devrinde, monofizistlerin belli-başlı merkezlerin biri idi. Rivâyete göre, Justinian şehrin civarından olan Theodora ile Hierapolis'te evlenmiştir. Bu şehir bizans hâkimiyetinin sonunda Marūnîlerin müstahkem mevkii idi (Süryânî Michael, II, 189, 412, 511).

16 yılında Abū ʿUbayda Ḥalab al-Sācūr üzerine yürüdü ve ʿİyāż b. Ġānim'i Manbic'e sevketti. Ahâli, Antakya ahâlisi gibi, aynı şartlar altında, teslim oldu; Abū ʿUbayda şehrin önlerine gelince, anlaşma imzâlandı (Balāẕurī, nşr. de Goeje, s. 150; al-Yaʿḳūbī, nşr. Houtsma, II, 161; İbn al-Şiḥna, Beyrut tab., s. 228; Caetani, *Annali dell' Islām*, III, 792, § 281, s. 794, § 284, s. 797, § 290, s. 816, § 325). Yazīd I. devrinden önce, Manbic'in bir dereceye kadar müstakil olduğu sanılıyor; msl. şehir halkı, halifelik dâhilinde ticâret yapmak için, ʿOmar'den müsâade istemiştir (Lammens, *M F O B*, VI, 437, not 1). Şehrin civarında yemenli ahâli (Süryânî Michael, III, 47) ve bilhassa Banī Taġlib oturmakta idi (Lammens, *ayn. esr.*, s. 445, not 1). Yazīd, Ḳinnasrīn *cund*'ünü teşkil edince, Manbic'i bu askerî eyâletin içine dâhil etti (al-Balāẕurī, s. 132; Lammens, s. 437 v.dd.). Hārūn al-Raşīd şehri bu eyâletten tekrar ayırarak, 786'da *ʿAvāṣim* [b. bk.] ile hem-hudut olan idârî bölgenin merkezi yaptı ve 173'te ʿAbd al-Malik b. Ṣāliḥ b. ʿAlī'yi vâli tâyin etti; bu zât şehirde bir çok inşâat yaptırmıştır (al-Balāẕurī, *göst. yer.*). 131 (748)'de şehir şiddetli bir zelzelede harâp oldu; bu esnâda içinde ibâdet edilen Yaʿḳūbī kilisesi yıkıldı (sahte Dinoysius, trc. Chabot, s. 42; Süryânî Michael, II, 510; Baethgen, *Abh. f. d. Kunde d. Morgenl.*, 1884, VIII/III, 126). Halîfe al-Muʿtaṣim'ın kumandanı ʿUcayf b. ʿAnbasa'nın isyânına katılmış olan kardeşi al-ʿAbbās, 223 (838)'te Manbic'de, Usrūşana'nin Afşīn'i olan Ḥaydar b. Kāvūs tarafından, işkence ile katledildi (Ṭabarī, III, 1265; İbn al-Aṯīr, nşr. Tornberg, VI, 349; Süryânî Michael, III, 101; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, II, 320). Suriye'nin Aḥmed b. Ṭūlūn tarafından 264 (877/878)'te istilâsı ile, Manbic de Mısır hâkimiyetine geçti (İbn al-Şiḥna, s. 228). İmparator Konstantinos Porphyrogenetos'a atfedilen Urfa'nın εἰκὼν ἀχειροποίητος'u hakkındaki nutukta, ʿİsā zamanında κάστρον Ἱεραπόλεως, ὃ τῇ μὲν Σαρακηνῶν Φωνῇ Μαμβὶχ λέγεται τῇ δὲ τῶν Σύρων Μαβουχ (*De Imag. Edess.*, Migne, *Patr. Gr.*, CXIII, stn. 432; daha iyisi bk. von Dobschütz, *Christusbilder, Texte u. Unters. z. altchristl. Lit.*, XVIII, 51**) civarında vukûa gelen bir mûcizeden bahsedilmektedir: Kudüs'ten dönüşte geceyi Manbic civarında, bir kiremithânede geçiren Abgar'ın elçisi kiremitlerin altına, ʿİsā'nın tasvirini saklamış; ertesi gün, ateş gibi parlak bir ışık görüp, dehşete düşen şehir halkı bu kiremithâneye koşmuşlar ve orada üzerinde kutsal tasvirin hârikulâde bir benzeri bulunan bir kiremit bulmuşlar ve o günden itibâren, bu kiremidi şehirlerinde itinâ ile saklamışlardır.

Hamdânîlerden Saʿīd al-Davla, Haleb'i aldıktan az bir müddet sonra (947), yeğeni şâir Abū Firās'ı Manbic'e vâli tâyin etti (Dvorák, *Abū Firās*, s. 75). Domestikos Nikephoros Phocas, 962'de Suriye'yi işgâl edince, şehir dışında avlanmakta olan Abū Firās, imparatorun yeğenlerinden στρατηγός *Būdrūs* (Theodoros?, Petros?) tarafından esir edildi; önce Ḫarşana'ya, sonra da İstanbul'a getirildi (Dvorák, s. 98 v.d.; Weil, III, 17). Abū Firās İstanbul'da annesine ve Manbic'e olan hasretini aksettiren şiirler yazmıştır (Dvorák, s. 300, 302, 323 v.d.). İmparator olan Nikephoros 966 yılında karargâhını Manbic önünde kurdu ve şehir halkından mukaddes kiremidi (*al-ḳirmīda*, yâni χεραμίδιον) isteyip, aldı (Yaḥyā al-Anṭākī, *Bibl. Nat., anc. fond ar., nr. 131 A*, 96ª; trc. Freytag, *Z D M G*, XI, 212, Rosen tarafından tashih edilmiştir: *Zapiski imp. akad. nauk.*, 1883, XLIV, 07—08, not d.). Μέμπετζε'nin Hierapolis'in arapça adı olduğunu bilmedikleri açık olan ve bu şehrin Filistin'de veya Ḥimṣ yakınında olduğunu ileri süren bizanslı müellifler, Nikephoros'un Menbic'i 968'de zaptettiği ve mukaddes kiremit ile St. Jean Baptiste'in bir tutam saçını alıp götürdüğünü (fakat bunu halefi yapmıştır) yanlış olarak iddia etmektedirler (Leon Diaconus, Bonn tab., IV, 10, s. 71; Skylitzes, II, 364; Zonaras, XVI, 25, s. 503; Glykas, Bonn tab., s. 569 v.b.). Bu iddia, ne Nikephoros'un 968'de açtığı seferin geçtiği yerlere (bk. v. Dobschütz, *ayn. esr.*, s. 172, not 1; Schlumberger, *Nicéphor. Phocas*, s. 704 v. dd., not 5), ne de, zaptettiği yerlerin hudûdu hakkında Kamāl al-Dīn'in verdiği bilgiye uyuyor (Freytag, *Z D M G*, XI, 232). Nikephoros'un halefi J. Tzimiskes 974'te Manbic kalesini (Φρούριον) zaptetti ve orada ʿİsā'nın sandalları ile St. Jean Baptiste'in kanlı saçlarını ele geçirerek, bunları birer mukaddes emânet olarak, Bizans'a götürdü (Leon Diaconus, X, 4, s. 165).

1025'te Mirdâsîlerden Ṣāliḥ şehri zaptetti (J. J. Müller, *Historia Merdasidarum ex Halebensibus Cemaleddini annalibus excerpta*, Bonn, 1819; Rosen, *ayn. esr.*, s. 68). Maḥmūd ile ʿAṭīya arasında yapılan anlaşmalar gereğince [bk. mad. HALAB], Manbic, 456 ve 457'de ʿAṭīya'ye geçti (Müller, *ayn. esr.*, s. 56 v.d.). 472 (1079/1080)'de, Tāc al-Davla Tutuş şehri işgâl etti (Müller, s. 88). Roma im-

paratoru Diogenes IV. şehri 1068'de, Suriye'ye yaptığı bir sefer esnâsında, zaptetti ve kalesini yeniden tahkim ettirdi (J. Skylitzes, Bonn tab., II, 673, 675, 685; Michael Attaliates, Bonn tab., s. 108 v.d., 111, 116; Zonaras, XVIII, 11, 26, Bonn, III, 691; Süryânî Michael, III, 168; Urhaylı Matthēos, trc. Dulaurier, s. 162; Weil, III, 112; Kamāl al-Dīn, trc. Müller, *ayn. esr.*, s. 63 v.d., burada Manbic'in 70 sene bizanslıların elinde kalmış olduğu, yanlış olarak, ileri sürülmektedir). Manbic ile al-Ruhā', ancak 479 (1086)'da Melikşah tarafından bizanslıların elinden alındı. Melikşah sonra, Haleb, Hama, Menbic ve Lāẕḳiya'nin idâresini Ak-Sunkur'a devretmiştir (İbn al-Aṯīr, X, 98; Weil, III, 131).

Franklar 504 (1110/1111)'te Manbic'i zapt, ve yağma ettiler; Bālis'e kadar ilerileyerek, burayı ateşe verdiler (Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerusalem*, s. 88; Weil, III, 193; Süryânî Michael'e göre, III, 215, her hâlde yanlış olarak, 502'de). Fakat Manbic'i aynı senede kaybettiler (Abu 'l-Fidā', *Tārīḫ*, nşr. Reiske, III, 370). Baudouin II. 513 (1119)'te Haleb'in şarkındaki topraklara, Manbic ve al-Nuḳra'ya kadar, bir akın yaptı ve ertesi yıl, Joscelin tarafdarlarından birinin Manbic'de esir olarak, tutulduğunu, bu hususta kendisine tazminat verilmediğini bahâne ederek, al-Nuḳra ve al-Aḥaṣṣ topraklarını yağma etti (*Recueil hist. or. crois.*, III, 623, 625). Nūr al-Davla Balag, Manbic emîri Ḥassān al-Ba'albakkī'yi iknâ ederek, yanına çağırıp, onu Pālū'da esir ettiği zaman, Ḥassān'ın kardeşi 'Isā Manbic kalesini zaptetti ve Belag de kaleyi muhâsara silâhları ile hücûm etti. Fakat ertesi gün Belag, mechûl bir şahıs (Kamāl al-Dīn'e göre 'Īsā, Urfalı Matthēos'a göre de, güneşe tapan biri) tarafından atılan bir okla, ağır surette yaralandı. 518 (1124)'de Ḥassān serbest bırakıldı ve Manbic'e geldi (İbn al-Aṯīr, X, 436; Süryânî Michael, III, 211 Urfalı Matthēos, trc. Dulaurier, s. 311 v.d.; Röhricht, *ayn. esr.*, s. 161 v.d.). 504'teki kısa süren işgâlden sonra, haçlılar şehri artık bir daha ele geçiremediler. Her ne kadar şehrin frank baş-piskoposları bulunduğunu (bk. Guillaume de Tyr, XIII, 11; XV, 14; XVII, 17) ve bunlardan birinin, Franco'nun 30 teşrin II. 1139 tarihli Antakya rûhânî meclisine iştirâk ettiğini Röhricht (*ayn. esr.*, s. 223) bildiriyorsa da, bunların Manbic'de değil, Dulūk (Doliche)'ta oturduklarını da biliyoruz (Süryânî Michael, III, 191). Guillame de Tyr'in eski fransızca olarak yazılan metinde (Paris tab., I, 489; II, 68, 167) baş-piskoposluk sâhası *Geraple* adı ile anılmaktadır ki, bu ismin, eksen riyâ bugünkü *Cerābulus* (*Cerabis*) ile aynı olduğu kabûl edilmektedir (Rey, *Les colonies franques de Syrie*, Paris, 1883, s. 315; bk. bir de Bischof, *Ausland*, 1873, s. 136). Fakat bu gerek ses (Hogarth, *Annals of Archeol. and Anthrop.*, Liverpool, 1909, II, 166, not, Cerābulus = süry. *Agropos*, Εὔρωπος) ve gerek tarihî sebeplerden dolayı mümkün değildir.

Atabey 'Imād al-Dīn Zengī 521 (1127/1128) senesinde, Manbic ve Ḥiṣn-Bizā'a şehirlerini zaptetti ve 17 cemâziyelâhır 522'de Haleb'e girdi (*Recueil hist. or. crois.*, I, 17, 380; II/II, 69). İmparator Ioannes II. Komnenos, Zengī'ye karşı açtığı sefer esnâsında (1142) yalnız Bizā'a (Πιζά)'yı zaptetti ve Manbic (τὸ βέμβεζ)'in sâdece önünden geçti; zîra Niketas (Bonn tab., s. 37)'ın küçümseyerek, işâret ettiği üzere, bu şehrin alınması kolay sayılmakta idi ve bir vâdinin çöküntüsünde bulunuyordu (ὡς εὐκαταγώνιστον κριθὲν κ'απὶ πεδίον κείμενον ὑπτιάζοντος); Haleb ve Şayzar muhâsaralarının muvaffakıyetsizliğe uğradığı düşünülürse, bu izahın zorlama ve yersiz olduğu meydana çıkar. Anna Komnena (Bonn tab., I, 331) βεμβετξιώτης (yâni Manbic) τὴν ἐπωνυμίαν ἀπὸ τῆς ἐνεγκαμένης λαχών'un Bizans'ın hizmetinde olduğunu söylemektedir.

Asıl şehre gelince, bizanslılar XI. asırdan itibâren artık ona sâhip değiller idi. Her hâlde yukarıda bahsi geçenin ahfâdından olup, aynı adı taşıyan Ḥassān adında bir Manbic emîri haçlılar ile yapılan savaşlarda, bilhassa 8 temmūz 1151'de Tall Bāşir'in zaptı sırasında, bir çok defalar yararlık göstermiştir (Kamāl al-Dīn, trc. Blochet, *ROL*, III, 526 v.d.; Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 197, 268, not 3, 281). Onun yerine oğlu Ġāzī geçti (Kamāl al-Dīn, *ayn. esr.*, s. 543). Kendisine Manbic'i iktâ olarak vermiş olan Nūr al-Dīn'e karşı baş kaldırdı. Nūr al-Dīn Manbic üzerine asker gönderdi; Ġāzī'yi azletti ve yerine Ġāzī'nin kardeşi Ḳuṭb al-Dīn İnal (Kamāl al-Dīn'de: Niyāl, oku: Yınal)'ı geçirdi (*ROL*, III, 543; *Recueil hist. or. crois.*, II/II, 241). Manbic'de bir hanefî medresesi yaptırmış olan (*ROL*, III, 544) ve çok sevilen bu emîr, 11 yıl hüküm sürdükten sonra, 572 (1176/1177)'de Ṣalāḥ al-Dīn tarafından azlolundu (*Recueil*, I, 46 v.d.; II/II, 241; IV, 132; Süryânî Michael, III, 366). Kamāl al-Dīn'in verdiği mâlûmata göre (*ROL*, IV, 147) Ġars al-Dīn Ḳılıç 572 yılında, tarafdarları ile berâber, Tall Ḫālid'den Manbic'e al-Duvayk'in yanına gitti; al-Malik al-Nāṣir buna şehri iktâ olarak vermiş idi; fakat Duvayk'in kim olduğu bilinmemektedir. 577'de Manbic'de bulunan ve al-Malik al-Nāṣir'in yeğeni olan

Taḳī al-Dīn 'Omar, 'Izz al-Dīn'in Haleb'e yürümesine mâni oldu; fakat bu teşebbüsünde muvaffak olamadı ve Ḥamā'ya döndü ise de, halk onu kabûl etmek istemedi (*ROL*, IV, 156). 'Imād al-Dīn 578 (1182/1183)'de Manbic'e hücûm ile şehrin civarını tahrip etti (*ROL*, IV, 162). Ṣalāḥ al-Dīn kardeşi al-Malik al-'Ādil'i Manbic'e vâli tâyin etti; bu zât şehre 579 (1183/1184) ramazanında vardı (*Rec. hist. or. crois.*, IV, 249); fakat, sanıldığına göre, umûmî karargâhta kaldı; zîra 582 (1186/1187)'de sultan Manbic'i ve diğer bâzı yerleri Taḳī al-Dīn'e verdi (Abu 'l-Fidā', *Annal. Musl.*, IV, 72). İmparator Friedrich'in ölümünden sonra, 'Akkā'ya doğru yürümek isteyen almanlara Ṣalāḥ al-Dīn'in 1190'da gönderdiği reisler arasında Manbic'den Nāṣir al-Dīn b. Taḳī al-Dīn de var idi (*Rec. hist. or. crois.*, III, 165). 589 (1193)'da Ḥārim, Tall Bāşir, Manbic, 'Azāz ve diğer kaleler, Ṣalāḥ al-Dīn'in üçüncü oğlu al-Malik al-Ẓāhir Ġāzī'ye verildi (*Rec.*, II/I, 76; Röhricht, *Gesch. d. Kgr. Jerus.*, s. 658). Bu zât 591 (1195)'de Ḥamā hâkimi al-Malik al-Manṣūr'a âit olan Manbic'i muhâsara etmek gâyesi ile, Ḳinnasrīn'den Kara-Hisar üzerine yürüdü; fakat bir çok endîşe verici haberler yüzünden, alel'acele Şam'a yöneldi (*ROL*, IV, 209). Sayf al-Dīn Tugrul al-Ẓāhirī 595 (1199)'te, Manbic üzerine yürüyen Ḥamā kuvvetlerinin bir bölüğünü geri püskürttü; bir çok esir aldı ve onları al-Malik al-Ẓāhir'e getirdi. O da hepsini serbest bıraktı (*ROL*, IV, 218). al-Malik al-'Ādil'in talebi üzerine, Ḥamā hâkimi 596 (1200)'da, Bārīn'e karşılık olarak, 'Izz al-Dīn İbrāhīm al-Muḳaddam (Weil, *Gesch. d. Chalif.*, III, 434, not 4)'e Fāmiya, Manbic ve Kafarṭāb şehirlerini verdi. 'Izz al-Dīn Fāmiya'de öldüğünden, Manbic kardeşi Şams al-Dīn 'Abd al-Malik'e kalacak idi; fakat al-Malik al-Ẓāhir 597'de Manbic ve Ḳal'at Nacm'ı onun elinden aldı ve kendisini esir etti; her iki şehri Ḥamā hâkimi al-Malik al-Manṣūr'a verdi; 588 (1192/1193)'de al-Malik al-'Ādil'e karşı yardım etmesi şartı ile, Manbic'i kendisine teklif etmiş ise de (*Rec. hist. or. crois.*, III, 298), al-Malik al-Manṣūr o zaman bu teklifi kabûl etmemiştir (Röhricht, *ayn. esr.*, s. 685). Bunun üzerine, al-Ẓāhir, düşman eline düşmemesi için, Manbic kalesini tahrip etti ve korunma tertibâtından mahrûm kalan şehri 597 (1201)'de (*ROL*, IV, 222) iktâ olarak, al-Ḥaccāf'a ve ertesi sene de 'Imād al-Dīn b. Sayf al-Dīn 'Alī b. Aḥmed al-Maşṭūb'a verdi (Abu 'l-Fidā', *ayn. esr.*, IV, 195). Bununla berâber, az bir müddet sonra, al-Ẓāhir Haleb emîri Mubāriz al-Dīn Akça'yı Manbic'i tekrar muhâsara etmek üzere gönderdi; fakat emîr al-Malik al-'Ādil'in oğlu al-Malik al-Fā'iz'in yaklaşması üzerine, Bıza'a'ya çekildi. al-Malik al-Fā'iz Manbic'e girdi, kaleyi tâmir ve tahkim ettirdi. Sonra Haleb askerleri muhârebeye yanaşmadıkları için, Nābulus'a, babası 'Ādil'in yanına döndü (*ROL*, IV, 223). Az bir müddet sonra, Haleb birlikleri tekrar Manbic üzerine yürüdüler ise de, Şam'da bulunan al-Malik al-Ẓāhir tarafından, geri çağırıldılar. al-Ẓāhir sonradan, al-Fā'iz'in tarafını tuttukları için, Manbic halkını cezâlandırmak maksadı ile, şehir üzerine yürüdü; fakat emîrleri kendisini teskin ettiler; o da şehir halkını affederek, Manbic'i 598 (1202)'de İbn al-Maştūb'a iktâ olarak verdi (*ROL*, IV, 224). Selçuklu hukümdarı Kaykāvūs 615 (1218/1219)'te Manbic üzerine yürüdü; kapılarını açan şehirde zâbitlerinden Sārim al-Dīn al-Manbicī'yi vâli olarak bıraktı ve sûrlarını tâmir ettirdi; fakat al-Malik al-Aşraf'in yaklaşması üzerine, şehri terketti ve bu esnâda ağır kayıplara uğradı (*Rec. hist. or. crois.*, II/I, 146; Kamāl al-Dīn, *ROL*, V, 57; Abu 'l-Fidā', *Ann. Musl.*, IV, 266). Haleb Sultanı al-Malik al-Nāṣir, türkmen istilâsına karşı korunmak maksadı ile, Selçuklu sultanı ile bir anlaşma yaptığı zaman, ona elçi olarak, Manbic kadısı Avḥad al-Dīn'i gönderdi (*ROL*, V, 94). Ḥarrān hâkimi al-Malik al-Muġīṯ 635 (1237/1238)'te ḫvārizmlilerden kurtulmak için, Manbic'e kaçıp, halasına sığınmak istedi (*ROL*, V, 103). Ḫvārizmliler, üç sene sonra, Suriye'yi istilâ ettikleri vakit, bir Haleb ordusu onların üzerine yürüdü ise de, Nahr al-Ẓahab civarında hemen tamâmiyle imhâ edildi (*ROL*, VI, 3). Bunun üzerine ḫvārizmliler Manbic üzerine yürüdüler; şehir ahâlisi surların arkasına çıkmış ve duvarların yıkık yerlerini kapatmışlardı. Şehir 21 rebiülâhır 638'de hücûm ile zaptedildi; evler yakılıp-yıkıldı ve zengin hazineler ganîmet olarak, alındı (*ROL*, VI, 6). Ḫvārizmliler tardedildikten sonra, al-Malik al-Manṣūr Manbic'e girdi (*ROL*, VI, 17). Sultan Ḳalāvūn ile Ermenistan kıralı Leon arasında, 1 rebiülâhır 684 (6 hazîran 1285)'te yapılan anlaşmada, Manbic Mısır şehirleri arasında zikredilmiştir (Makrīzī, nşr. Quatremère, *Hist. des Sultans Mamlouks*, II/I, 168; trc. s. 205).

İbn al-Şiḥna (Beyrut, 1909, s. 228)'ye göre, o zamana kadar sultanın divânına senede 510.000 dirhem vergi getirmekte olan Manbic, 699 (1299) sonları ile 702 (1302) arasında Suriye'yi istilâ eden moğullar tarafından tahrip edildi; burada ḫvārizmliler ile moğullar birbirine karıştırılmış olabilir. Abu 'l-Fidā'

kendi zamanında şehir ve tahkimâtın tamâmen harâp hâlde bulunduğunu söylüyor. Ḫalīl al-Ẓāhirī ise, şehirden hiç bahsetmemektedir.

Bumbuc (yerliler böyle telâffuz etmektedirler) harâbeleri eski çağın Bambyke'sini ziyâdesi ile hatırlatmaktadır. Euting, M. Hartmann, *Zeitsch. d. Gesellsch. f. Erkunde*, Berlin, XXIX, 525; Littmann, *Americ. Archaeol. Exped. to Syria*, III, 171, not 3) şu kimseler tarafından gezilmiştir: Maundrell (1699), Pococke (1737), Drummond (1747), Sachau (1879), Cumont (1907) ve Hogarth (1908). Şehrin etrafını geniş bir handekle çeviren, eski çağdan kalma ve orta çağda bir çok defalar tâmir gören surları (Ainsworth, *A personal narrative of the Euphrates Expedition*, 1888, I, 238) hâlâ, hemen tam bir şekilde, muhâfaza edilmiştir.

Bibliyografya: al-Ḫwārizmī, *Kitāb ṣūrat al-arḍ* (nşr. V. Mžik, *Bibl. arab. Histor. u. Geogr.*, Leipzig, 1926, III, 20, nr. 273); al-Battānī, *al-Zīc al-ṣābī* (nşr. Nallino, *Pubbl. del. R. Osservat di Brera in Milano*, XL), II, 41 (nr. 154); III, 238; al-İṣṭaḫrī (*B G A*, I, 62, 65, 67); İbn Ḥavkal (*B G A*, II, 120, 125—127); al-Maḳdisī (*B G A*, III, 54, 60, 154, 190); İbn al-Faḳīh (*B G A*, V, 111, 115, 117, 134); İbn Ḫurdāẕbih (*B G A*, VI, 75, 98, 117, 162); Ḳudāma (*B G A*, VI, 228 v.d., 246, 254), İbn Rusta (*B G A*, VII, 83, 97, 107); Ya'ḳūbī (*B G A*, VII, 363); al-Mas'ūdī, *Tanbīh* (*B G A*, VIII, 44, 152); ayn. mll., *Murūc al-ẕahab* (nşr. Barbier de Meynard), VI, 437, not 3; al-İdrīsī (nşr. Gildemeister, *Z D P V*, VIII, 26); Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud), s. 271; ayn. mll., *Annales Muslem.* (nşr. Reiske), III, 370, 430; IV, 24, 72, 108, 140, 266; Nāṣir-i Ḫusrav, *Safar-nāma* (nşr. Schefer), s. 31; İbn Cubayr (nşr. Wright), s. 250; Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 654; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilā'* (nşr. Juynboll), III, 153; *Beschreibung von Ḥaleb* (*Paris. ms. arab.*, nr. 1683, 79r); trc. Blochet (*R O L*, III, 526, not 4); al-Ṭabarī, *Tārīḫ*, I, 959; II, 779, 1876; III, 47, 654, 694, 1103, 1265; al-Balāẕurī (nşr. de Goeje), s. 132, 150, 188, 191; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), *Fihrist*, II, 813; al-Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'ṣā* (Kahire tab.), IV, 127; İbn al-Şiḥna, *al-Durr al-muntaḫab fī Tārīḫ Ḥalab* (nşr. Serkīs), Beyrut, 1909, s. 191 v.d.; G. le Strange, *Palestine under the Moslems* (1890 tab.), s. 500 v.d.; ayn. mll., *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), s. 107; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 92; Hitzig, *Drei Städte in Syrien* (*Z D M G*, 1854, VIII, 211 v. dd.; Nöldeke (*Nachr. G G W.*, 1876, s. 5—8); Maundrell, *A Journey from Aleppo to Jerusalem*[6] (Oxford, 1740), s 153 [8. tab., London, 1810, s. 204]; Pococke, *Description of the East* (London 1745), II/I, 166; Drummont, *Travels through different cities of... Asia...* (London, 1754), s. 209, 289; Chesney, *Expedition for the survey of the rivers Euphrates and Tigris* (London, 1850), s. 510; Sachau, *Reise in Syrien und Mesopotamien* (Leipzig, 1883), s. 146—152; Hogarth (*Annals of Archaeol. and Anthrop.*, Liverpool, 1909, II, 183—196); Chabot (*J A*, seri IX, 1900, XVI, 277; Cumont (*R H R*, 1910, LXII, 119—122); ayn. mll., *Études Syriennes* (Paris, 1917), s. 23—26 ve fihrist, s. 358; Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale* (Paris, 1927), s. 474 v.d., 518. Bk. bir de mad. *Hierapolis* (Pauly-Wissowa-Kroll, *R E*, *Suppl.*, IV, stn. 733—742). (E. Honigmann.)

MEND. MAND (?), arapların Sind'de tesâdüf ettikleri halk olup, isminin yalnız şekli kat'îdir: *MYD (Mīd, Mayd), *MND (Mand, Mund) okunabilir. Mu'āviya zamanında (41—60) Raşīd b. 'Amr Mendlere karşı bir seferde ölmüştür (Balāẕurī, s. 433). al-Ḥaccāc'ın vâliliği esnâsında, Daybul [b. bk.]'da bulunan bâzı Mendler, sonradan Yāḳūṭ (Cazīrat al-Yāḳūṭ, Rubis) adaları kıralı tarafından, memleketlerine iâde edilen müslüman kadınları açık denizde esir almışlardı. Bu korsanlık hareketi arapların onlara karşı bir sefer açmalarına vesîle oldu (*ayn. esr.*, s. 435). 95 (714)'ten sonra, Muḥammed b. Ḳāsim, Surast (?), „Mend, deniz korsanı" ahâlisi (*yaḳṭa'ūna fī 'l-baḥr*) ile bir sulh muâhedesi yaptı (s. 440); bu yerin ismi Surāṣtra = Kāthiāvār'ı hatırlatmaktadır. Mu'taṣim zamanında (218—227), 'Amrān b. Mūsā Mendlere hücûm ile 3.000 kişiyi kılıçtan geçirdi ve belki de sulama işlerini bozmak maksadı ile „Mand bendini (kanal?)" (*Sakr al-Mand*) yaptırdı. Bundan sonra 'Amrān, mağlûp ettiği Zuṭṭlar ile berâber, Mendlere karşı tekrar muhârebeye girişti; denizden bir kanal (*nahr*) kazdırarak, Mendlerin alçak seviyeli topraklarını (*baṭīḥa*) tuzlu su altında bıraktı (*ayn. esr.*, s. 445). Bu devirde Sandān (Damān, Sūrat (?)'in cenûbunda, Elliot, I, 402) limanının hâkimi Muḥammed b. Faẕl Mendlere karşı, 70 gemilik bir deniz kuvveti ile, savaşa girişti (*ayn. esr.*, s. 446).

Coğrafyacılardan İbn Ḫurdaẕbih (s. 56 ve 62) İndus'tan şarka doğru, 4 günlük mesâfede bulunan Maydleri (?) zikrediyor ve onların hırsız olduklarını söylüyor. 300 senesinden sonra Hindistan'ı gezen Mas'ūdī (*Murūc*, I, 378) Manṣūra ülkesinin, Sind Mendleri ve başka halk kütleleri ile, devamlı harp hâlinde bulunduğunu söylüyor. Bir de Mas'ūdī, *Tanbīh*, s. 55; İṣṭaḫrī, s. 176 (= İbn Ḥavḳal, s. 231)'da, Sind'in kâfir halkı arasında Budha ve Mendleri zikrediyor. Bu sonuncular Multān'dan denize kadar İndus kıyıları (*ṣuḳūḳ al-Mihrān*) boyunca yaşamakta ve İndus ile Ḳāmuhul arasında uzanan çöldeki vâhaları işgâl etmekte idiler. İdrīsī (548 = 1154; trc. Jaubert, I, 163)'ye göre, Mand ahâlisi Sind çölü hudutları boyunda oturuyor ve Māmahal (Ḳāmuhul?) hudûduna kadar sürülerini otlatıyordu. Bu kalabalık ahâlinin çok mıkdarda binek hayvanları ve develeri var idi; Dūr (doğrusu: Rōr, bk. mad. LÛLÎ)'a, hattâ bâzan Makrān'a kadar akınlar yapıyorlardı. Bu son tafsilât gariptir; zîra Mendlerin İran'a doğru sâhalarını genişlettiğini gösteriyor ise de, metne güvenmek pek doğru değildir; kelimeyi, muhtemelen, Multān olarak okumak gerekmektedir.

Bundan sonra, *mand* ıstılahı islâm eserlerinde kaybolmaktadır. Mendlerin yaşadığı yerin hudûdunu tesbit etmek bakımından, mevkii mühim olan „Ḳāmuhul" şehri bâzan Hindistan (İṣṭaḫrī, s. 176)'da, bâzan Sind ve Hindistan arasında (İdrīsī) gösterilmiştir. İsmin şekli kat'î değildir (Fāmhal, Māmhal, Amhal). Elliot (I, 363) onu Anhalvāra olarak kabûl ediyor (krş. al-Bīrūnī, s. 100). Bu sonuncu şehir (Anhilvāra, Nahrvāra, 746'ya doğru kurulmuştur), yeni kurulmuş Pātan şehrinin aynıdır (şimâlî Baroda'da Sarasvatī nehri üzerinde), krş. *The Imperial Gazetteer*, Oxford, 1908, XX [Cunningham, *ayn. esr.*, s. 290, „Māmhal"i Umarkot'ta gösteriyor]. Her hâlde „Ḳāmuhul", al-Manṣūra'nin cenûb-ı şarkîsinde (= İndus üzerindeki Ḥaydarābād, Elliot, I, 370) Mendlere âit mer'aların „hudûdu" olmalıdır.

520 (1126)'ye doğru farsça yazılmış olan *Mucmil al-tavārīḫ*'in islâm kaynakları arasında husûsî bir yeri vardır. Bu eser önce hindçe olarak tertip edilmiş, sonra Abū Ṣāliḥ b. Ṣu'ayb b. Cāmī (417 = 1028) tarafından arapçaya tercüme edilmiş, nihâyet Cürcân'da hâfız-ı kütüp olan Abu 'l-Ḥasan 'Alī b. Muhammed al-Ḥalabī tarafından arapçadan farsçaya çevrilmiş bir kitaptan parçalar ihtivâ etmektedir. *Māha-bhārata*'nın hatâlı bir hulâsası olan bu kaynak Nūḥ'un oğlu Ḥām'ın neslinden gelen ve Sind ülkesinde bulunan iki kavim *Mayd ve Zuṭṭlara dâir bir fasıl ile başlamaktadır. Maydler, Zuṭṭları boyunduruk altına almışlardı; Zuṭṭlar Pahn (veya Bahr?) nehri kıyılarına çekilmiş ve nehirden Maydlere hücûm etmişlerdi. Nihâyet iki taraf harpten bitkin düşünce, kendilerine bir kıral tâyin etmesi için, kıral Daḥūşān b. Dahrān (Duryodhana, Dhṛtarāṣṭra'nın oğlu)'a başvurmağa râzı oldular. Daḥūşān onlara sonradan kudretli bir kıral olan Bendrt (Jayadratha) ile evli bulunan kız kardeşi Dusal (Duççalā)'ı gönderdi. Daḥūşān, Dusal'ın ricâsı ile, Sind'de yerleştirilmek üzere, 30.000 brehmen gönderdi. Ülkenin bir kısmı, Cūrt (Yudhiṣṭhira, Dhṛtarāṣṭra'nın büyük oğlu)'u prens olarak kabûl eden Zuṭṭlara verildi. Maydler (Maydiyān) de bir kısım toprak elde ettiler. Bk. Reinaud, *Fragments arabes et persans relatif à l'Inde*, 1845, s. 2 v.d., 25 v. dd.

Burada Duççalā'nın, „İndus'un suladığı memleketlerin kıralı" Jayadratha ile evlenmiş olduğunu söyleyen *Māha-bhārata*'ya istinâden, Maydler ve Zuṭṭların tarihini hind an'anesine bağlamak teşebbüsüne rastlamaktayız (trc. Fauche, Paris, 1863, I, 290, beyit 2742). Ancak asıl hind rivâyetlerinde Mendler hakkında kat'î hiç bir şey yoktur. Bīrūnī (nşr. Sachau, s. 150—157, trc. I, 299—303)'de Hindistan ahâlisini sayan kaynaklardan biri olan *Bṛhat-Saṃhita* (trc. Kern, *J R A S*, 1871, s. 81—86)'da bir Māṇẓavyalılara (Hindistan'ın merkezinde, şimâl ve şimâl-i garbîsinde gösterilen) rastlamaktayız. Arapça Mand'in böyle bir isimden gelmiş olması şüphelidir (krş. Kāthiāvār kenarında bulunan şehrin ismi: Māndvi). Diğer taraftan, Hindistan'ın merkezinde, Māṇẓavya'nin yanında Medhalar ismi zikrolunmaktadır (al-Bīrūnī: Mayẓa, orada sondaki *a* yalnız bir *fatḥa*'nın yardımı ile belirtilmiştir).

Mayd/Mand meselesi Elliot ve Cunningham tarafından münâkaşa edilmiştir. Elliot (*History of India*, 1867, I, 519 v. dd.), Medlerin Sind ve Jodhpūr hudutlarında ve aynı zamanda cenupta Makrān'ın küçük limanlarında (Gazbur, Hormārī, Callar-Zā'ī, Çelmar-Zā'ī kolları) hâlâ mevcut olduklarını söyler. Hattâ *Med ismi, ses benzerliği dolayısı ile, „Mer" (Ārāvalī-dağlarında ve Kāthiāvār'da bulunur) hâline gelmiştir. Elliot, Medlerin yahut onların kollarından birinin yer isimlerinde izlerine rastlanan (Mand-ar, Mand-hro v.b.) Mand ismini taşımış bulunmalarının da mümkün olduğunu zannetmektedir. Cunningham (*Report 1863—1864*), Zuṭṭlar ile „Mayd veya Mandlerin" latii ve Madrueni ile münâsebeti olduğunu ileri sürüyor ki, Plinius [*Hist. Nat.*, VI, fasıl XVIII] bunların Amu-Derya'nın yakınında bulunduklarından bahsetmekte ve „Med

veya Merleri“ Pencâb hind-iskitlerinin ilk fâtihleri olarak zikretmektedir. Cunningham (*The ancient Geogr. of India*, 1871,s. 290—294), *Peripl. maris Erythr.* [krş. Ptolamäus, VII, I, § 63, Μυαγάρα, hind-iskit sâhasının şarkında]'daki Μυαγάρα şehir isminde Mand isminin değişik bir şeklini aramaktadır; bu isim „Min İskitlerin şehri“=arap. Manḥābarī (Mancābarī) = Thatha v.b. olmalıdır.

Mandler meselesi yeni ve husûsî bir tetkiki gerektirmektedir. Burada bir tek kavim mi, yoksa iki ayrı „Mayd ve Mand“ kavimleri mi var idi? Müslüman müellifler bir tek kavimden bahseder görünmektedirler. İndus'un cenûbundaki bölgenin isminde eski *Mand* (krş. Ptolemäus, VII, I, § 7: Mandagara) unsurunu görüyoruz. E. Forrer (*Die Inschriften und Sprachen des Ḫatti-Reiches, Z D M G*, 1922, LXXVI, 247)'e göre, menşe'i tetkik edilince, onların 3000 (m. ö.) civarında çivi kitâbelerinde tesbit edilmiş olan ârîlerin en eski ismi (*Manda*) ile münâsebetleri olup-olmadığı üzerinde durmak gerekir. E. Meyer (*Die Volksstämme Kleinasiens, S B Ak. Berlin*, 1925, s. 244—261; krş. bir de *Gesch. d. Altertums*, II/I, 2. tab., s. 35, not 3)'e göre, „Manda“ ismi VII. (m. ö.) asırda ön Asya'yı istilâ eden iskitler için kullanılmış olup, bâzan iskitlerin yanlarında yerleştikleri Medlere de delâlet etmiştir.

*MND ile Munda dilinin (Mon-khmer dil âilesine dâhil) ismini mukayese etmek tamâmiyle yanlıştır. Bu hususta krş. Przyluski, *Un ancien peuple du Penjab: les Udumbara* (*J A*, 1926, nr. 1, s. 53); burada iddia edildiğine göre, hind-ârîlerin gelmesinden evvel „İndus vâdisi... Himâlâya bölgesinden denize kadar Avustralya-Asya halkı ile meskûn idi“. Avustralya-Asya tabakasının (yâni Munda tipindeki diller) te'siri sanskritçede sadâlı seslerin muhâfaza edilmesini de izah etmektedir.

(V. MINORSKY.)

MENDERES, garbî Anadolu'dan geçen üç akar-suyun adı.

1. Menderes veya Eski Menderes (1/500.000 mikyaslı Türkiye haritasının Ayvalık paftasında Küçük Mendires: bu yazılış şekli diğer Menderes'lerden ayırma isteğinden doğmuş olsa gerektir; „eski“ eki ise, bu akarsuyun kadîm çağa âit adı olan Skamandros'tan iştikak etmiş olmalıdır; Tchihatcheff, buna kendi zamanında Mendere denildiğini kaydeder), Kaz-Dağı'nın şimâl yamaçlarından inen bir çok derelerin ve sel yataklarının birleşmesi ile meydana gelip, önce garba doğru akarak, Bayramiç kasabası önünden ve Ezine ovasından geçen, buradan itibâren şimâl-i garbîye doğru dönüp, Çanakkale boğazının Ege denizi medhali önünde Kum-Kale yanında denize dökülen aş.-yk. 100 km. uzunluğunda bir akarsudur. Kadîm çağda kullanılmış olan Skamandros (Skamander) ismi daha o sıralarda bâzan Meander (Büyük Menderes) ismi ile karıştırılmış idi (krş. Plinius, II, 87). Menderes çayı denize dökülmeden önce, şarktaki tepelik sahâdan gelen ve Trova (Ilion) harâbeleri önünden geçen Dümrek suyu ile birleşir ki, buna da eski çağda Simois ismi verilmekte idi. Bu iki akar-suyun o zaman bile birbirine karıştırıldığı, İda (Kaz-Dağı)'dan doğan suya Homiros'un Simois, Strabon'un Skamandros ismi vermesinden anlaşılmaktadır.

2. Küçük Menderes, eski adı Kaystros (Cayster), İzmir Boz dağları ile Aydın dağları arasında uzanan geniş ovadan geçerek, Kuş-Adası körfezinde Ege denizine dökülen 145 km. uzunluğunda bir ırmaktır. Havzasının kapladığı sâha ise, 3.140 km.²'dır.

Küçük Menderes, adı geçen dağların şarkta birbirine yaklaşan imtidatları önünde yer almış Keles (kadîm Koloe, şimdi Kiraz ismi verilen kazâ merkezi kasaba) ovasında, yamaçlardan inen derelerin birleşmesi ile meydana gelir; cenûba doğru bir dirsek çizerek, tekrar garba dönüp, kendi adı ile anılan ovaya girer ki, şarktan garba 75 km. kadar uzunluğu olan bu ovanın genişliği bâzan 20 km. yaklaşmakta, bâzan da şimâl veya cenup kenarındaki dağların uzantıları arasında 10 km.'den aşağıya düşmektedir. Irmak umûmiyetle ovanın ortasını tâkip eder; şimâl ve cenuptaki yamaçlardan kendisine ancak kısa boylu bir takım akarsular karışır. Zemini verimli ve kalın bir toprak tabakası ile örtülü olan bu ova (eski çağ kaynaklarında Cilbianus Campus, Κιλβιανον Πεδίον) fazla bataklık sâhalar ihtivâ etmemekle berâber, başlıca iskân mevkîleri, şehirler ve büyük köyler, ova kenarlarında, bâzan tepelerin ilk yamaçlarına doğru yükselecek şekilde yerleşmiş bulunmaktadır. Bunların başlıcaları şimâl kenarında Birgi [b. bk.], Ödemiş (yamaçlara daha yakın bulunan şimdiki Tapayı yahut Dutbey köyü yanındaki kadîm Hypaipa'nın yerini almıştır), Bayındır, cenup kenarında Bademiye, Adagide, Adagüme ve bilhassa Tire [b. bk.]'dir. Küçük Menderes ovası şimâl-i garbî ucunda, Torbalı civarında, İzmir istikametine doğru yönelen Cuma-Ovası'na geniş bir surette açılır ise de, ırmağın mecrâsı; garp istikametinde yolunu kesen Alaman dağı kütlesi önünde cenûba döner ve son senelerde açılan kanallar vâsıtası ile tamâmiyle kurutulmuş ve münbit ekim sâhaları hâlini almış, Cellât gölü bataklıklarında yayıldıktan sonra, Selçuk — Belevi arasında 6 km. uzunluğunda bir boğaza dalar; İzmir-Aydın demir yolunun da tâkip ettiği bu boğazdan Ayasuluk [b. bk.] yakınında, munsab ovasına çıkar: kadîm çağın meşhûr liman şehri Efes'in harâbeleri bu ovanın cenûb-ı şarkî kenarına yerleşmiş bulunmaktadır. 11 km. uzunluğu ve 5 km. kadar genişliği olan, bilhassa şimâl kenarında bir takım göller ve deniz tarafında sâhile muvâzî bir kaç sıra kum seddi ihtivâ eden bu munsab ovasının nehir tarafından getirilen alüvyonlar vâsıtası ile, kısmen tarih devirlerinde, denizden kazanılmış bulunduğu bilinir. Ova içinde bir takım büklümler çizen nehir, İğdeli tepesi garbında, denize dökülmekte iken, yukarıda sözü geçen boşaltma kanalı ile, nehrin munsabı daha şimâlde bir noktaya nakledilmiş bulunmaktadır.

3. Büyük Menderes, eski adı Maiandros (Maeander), Aydın dağları ile Menteşe dağlık bölgesi arasında 200 km.'den fazla uzunluktaki büyük bir ovayı baştan-başa geçerek, Ege denizine dökülen ve garbî Anadolu'nun en uzun nehri sayılan akar-su olup, menbaı umûmiyetle Dinar kasabası civarında gösterilir ise de, bu noktadan munsaba kadar olan mecrâ uzunluğu aş.-yk. 420 km. olduğu halde Sandıklı kasabasının cenûb-ı şarkîsinden Kuru çay adı ile çıkıp, mecrâsının daha aşağı kısımlarında Hamam çayı ve daha sonra Kûfi çayı ismini alan ve Dinar suyu ile Çivril cenûbunda birleşen akar-suyun çıktığı nokta ile munsap arasındaki mecrâ evvelkinden 30 km. kadar daha uzundur ve bu suretle Büyük Menderes için tesbit edilen takribî mecrâ uzunluğu 450 km.'ye varır ki, bu rakam, coğrafya kitaplarında umûmiyetle verilen uzunluk rakamından (350 km.) 100 km. daha fazladır. Büyük Menderes havzası ise, 24.250 km.² yer kaplar. Irmağın adı al-'Umarī'de Menderos şeklinde kaydedilmiş ve nehrin mecrâsı ile geçtiği yerler hakkında bu müellif tarafından çok yanlış mâlûmat verilmiştir (İbn Faẓl Allāh al-'Umarī, *Masālik al-abṣār*, nşr. Taeschner, s. 34); haçlı devrine âit bâzı kaynaklarda ise, nehrin adı Mandra olarak geçmektedir. Geçen asırlara âit bir takım osmanlı-türk eserlerinde nehrin adının son harfi z ile yazılmakta, bu şekil bâzı muâsır ecnebî kaynaklarda da tekrarlanmaktadır (Menderoz veya Menderez).

Büyük Menderes Dinar yakınında, İsparta istikametinden gelen demiryolunun Dinar ovasına indiği vâdi zemininde, deniz seviyesinden 950 m. irtifâda suyu bol kaynağı, hiç şüphesiz daha geride, zemini 1.020 m. irtifâda bulunan Kara-Kuyu ovası (Dombay-Aulokrene ovasının cenup kısmı) kenarında, kireçli arâzi arasında kaybolan ve bir yer altı mecrâsı ile devam eden sular tarafından beslenmektedir (E. Chaput, *Voyages d'études géologiques...*, Paris, 1934, s. 221 v.d.). Eski çağ müellifleri Büyük-Menderes'in yerine sonradan Apameia'nın kaim olduğu Kelainai (Celaenae) şehrinden veya yakınından doğduğunu, burada Marsyas suyu ile birleştiğini, daha bir takım kaynaklar ile büyüdüğünü zikrederler (bu hususta krş. W. M. Ramsay, *Cities and bishoprics of Phrygia*, I, 421; Ruge, *Maindros*, Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie...*, 27. Halbb., 535—540). Kaynak yerinin adı, geçen asrın eserlerinde Hoyran (Tchikatcheff, Şemseddin Sâmî; — F. Taeschner bunu Huveyran olarak kaydeder, *IE*, Leiden tab.), yahut, Şeyh-Arab gölü (Ramsay, Ruge; R. Kiepert ve A. Philippson haritaları) olarak zikrederler ki, burada gerçek mânası ile bir göl değil, suyu bol bir kaynağın etrafındaki birikinti bahis mevzuudur. Büyük Menderes Dinar kasabasının hemen önünden akarak, daha sonra Çivril ovasına girer ve bu ovanın en çukur kısmını teşkil eden Işıklı (Işıklar) bataklığından geçen ve daha ötede, kendisinden daha uzun, fakat suyu umûmiyetle daha az olan Kûfi suyu ile birleşir, cenûb-ı garbîye doğru akarak, Baklan ovasından sonra şimâl-i garbîye dönüp, Çal (Demirci-Köy) önünden geçerek, tepelik bir sâha içine gömülür ve buradan Banaz ovasının cenup kısmına girer ve sağdan en uzun kollarından biri olan ve Murat dağının cenup yamaçlarından gelen Banaz çayını alır, tekrar cenûb-i garbîye dönerek, umûmiyetle arâzi içine gömülü bir şekilde akar. Böylelikle Tripolis harâbeleri önünde (Buldan kasabası şarkında) artık Ege denizi istikametinde devam edecek olan oluk şeklindeki ovaya girer ve Saray-Köy önlerinde soldan ehemmiyetli bir kolu olan ve Honaz dağı şarkından gelen Çürük-Su (kadîm Lykos)'yu alır ki, garp—şark istikameti Büyük Menderes ovası, bu ırmak boyunca Honaz dağı şimâl eteklerine kadar uzanmakta, Denizli [b. bk.] ovası cenûptan bu ovaya açılmakta, şimâl kenarında ise, kireçli suların yamaçlarda bırakmış oldukları traverten tabakalarının meydana getirdiği Pamuk-Kale (Hierapolis)'nin emsalsiz tabiat eseri bulunmaktadır.

Saray-Köy önünde şark—garp istikametini alan Büyük Menderes, önce oldukça dar bir ovadan geçer; Kuyucak'tan sonra ova gittikçe genişler, nehir burada iki taraftaki dağlardan bir çok kollar alır ki, bunların en uzun ve ehemmiyetli olanı cenuptaki dağlık Menteşe bölgesinden gelmektedir; Karaca-Su'dan geçen Vandalas çayı, Bozdoğan ovasından ge-

çen Ak-Çay, kendi ismini taşıyan ovadan geçen Çine suyu gibi. Büyük Menderes, ovanın orta kısmında, gâyet kalın bir toprak tabakası içine az-çok gömülmüş bir yatakta akar ve bir çok büklümler çizer ki, nehrin adı, bu türlü büklümleri târif etmek üzere, bir fizikî coğrafya tâbiri olmuştur: bu „menderes" 'lerden bâzıları, nehir tarafından terkedilerek, hilâl veya öküz boynuzu şeklinde göller hâline gelmiştir ki, bugünkü mecrâ yakınlarında bunların bir çok çeşitlerine rastlanır. Büyük Menderes ovasında da iskân, umûmiyetle kenardaki dağların eteğinde tekâsüf etmiştir; başlıca şehir ve kasabalar (şarktan garba Kuyucak, Nazilli, Atça, Sultan-Hisar, Aydın...) şimâldeki dağların ilk yamacına yerleşmiş olup, başlıca kara yolu ve demir yolu da bu kenarı tâkip eder.

Küçük Menderes gibi, Büyük Menderes nehri de, garba doğru ilerileyişinde bir dağ kütlesi (Gümüş-Dağı—Samsun-Dağı) ile karşılaşır. Kadîm Magnesia 'nın yer almış olduğu ova, burada şimâl-i garbîye doğru bir körfez gibi sokulmakta, Aydın demir yolu, kara yolu ile berâber, bu tarafta İzmir 'e kolayca bağlanabilmektedir. Nehir ise, dağların dik yamacı önünde cenûba dönmekte, Söke şehri önünden geçtikten sonra, Menteşe 'nin Beş-Parmak dağlarının son yamaçlarına kadar sokulmaktadır. Büyük Menderes burada aşağı mecrâ ovasına girmiş bulunur. Nehrin mecrâsı, kısmen tarih devirlerinde kendi getirdiği alüvyonlar tarafından doldurulmuş olan bu ova üzerinde sıksık yer değiştirmiş olmalıdır. Sözü geçen alüvyonlar ilk çağda henüz Ege denizine açılan bir körfez olan Latmikos Kolpos 'un önünü tıkayarak, şimdi onu deniz seviyesinden 10 m. kadar yüksek bir göl (Vafi = Bafa gölü) hâline koymuş, Milet [bk. mad. BALAT] liman şehrinin harâbelerini denizden 9 km. içeride bırakmıştır.

Büyük Menderes ırmağının akışında, yukarıda adı geçen diğer iki akar-suyunki gibi, intizamsız olup, kış mevsiminde ve ilk baharda bâzan yatağına sığamayacak kadar şiddetli taşmalara mukabil, yaz sonlarına doğru gâyet bâriz bir fakirleşme kaydedilir. Bununla berâber, son senelerde ovadaki tarlaların sulanması bakımından, nehirden büyük ölçüde faydalanılmakta olduğu gibi, bentler inşâsı ile, elektrik kuvveti te'mini de mümkün olacaktır. Geniş bataklıkların kapladığı aşağı mecrâ ovası islâh edilerek, geniş ve verimli zirâat toprakları hâline getirilmektedir. Nehrin bu kısmında, yeni çağ başlarına kadar, munsaptan Balat 'a kadar kayık ve gemilerin girerek, ticâret eşyâsı taşıdıkları rivâyet edilir. Bugün bu kısımdan ve kıyı göllerinden balıkçılık şeklinde bir dereceye kadar faydalanılmaktadır.

Bibliyografya: P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure* (Paris, 1853), I, 222 v.d., 244, 247; Charles Texier, *Asie Mineure*, s. 18, 189, 193, 247, 387; W. Tomaschek, *Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter* (Wien, 1891), s. 34, 36, 99; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im Westlichen Kleinasien, Pet.-Mitt.*, Ergz. H. 167, 172, 177, 180, 183 (bu sonuncuda fihrist); Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1898), VI, 4446; Mehmed Cemâl, *Anadolu* (İstanbul, 1337), s. 149, 150, 186 v.d.; İ. H. Akyol, *Türkiye 'de akar-su sistemleri ve rejimleri, Türk Coğr. Dergisi*, IX—X; B. Darkot, *Coğrâfî araştırmalar* (İstanbul, 1938), s. 39—48; S. Erinç, *Gediz ve Küçük Menderes deltalarının morfolojisi, IX. coğrafya meslek haftası*, 1954, s. 33. (BESİM DARKOT.)

MENESTİR. [Bk. MANASTIR.]

MENF. MANF, Abu 'l-Fidā' (s. 116) 'ya göre, MİNF, kadîm Mısır 'ın idâre merkezi olan Memphis, Nil nehrinin sol sâhilinde, Kahire 'den uzak olmayan bir yerde kâindir. Burası arap edebiyatında çok eski bir şehir olarak zikredilir. Coğrafyacılar Mısır *kūra* 'leri arasında Manf ve Vasîm (krş. İbn Ḥurdāẕbih, s. 81) 'i zikrederler ise de, şehir islâm devrinde (Abu 'l-Fidā' 'ya göre, ʿAmr b. al-ʿĀṣ tarafından) tahrip edilmiş bulunuyordu (al-Yaʿḳūbī, *Kitāb al-buldān*, s. 331) ve İbn Ḥavḳal (s. 106) zamanında ancak bir köy hâlinde idi.

Arap müellîflerinin çoğu Manf 'e dâir eski rivâyetleri zikretmekte ve ekseriyâ bunu ʿAyn Şams [b. bk.] ile bir tutmaktadır. Rivâyete göre, Manf Mısır 'da tûfandan sonra ilk iskân edilmiş şehir idi. Burayı kuran ya Bayṣar b. Ḥām b. Nūḥ (İbn ʿAbd al-Ḥakam, *Futūḥ Miṣr*, nşr. Torrey, s. 9) yahut Miṣrāyim b. Bayṣar (Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 73) idi; yine söylenildiğine göre, şehrin adı „30" mânasına geliyordu (*māfa*, kpt. *maab*); zîra buraya ilk yerleşenlerin sayısı bu kadar idi. Ayrıca *Kur'an* 'da geçen Mūsā ve Yūsuf 'un kıssalarının cereyân ettiği (Yāḳūt, IV, 667), 70 kapısı olan ve dünyanın dört büyük nehrinin geçtiği Madînat Firʿavn 'un (İbn Ḥurdāẕbih, s. 81) burası olduğu söyleniyordu. Manf mâbedi (*barbī*), kıraliçe Dalūka devrinde ya kendisi yahut *al-ʿAcūza* denilen büyücü tarafından inşâ edilmiş olup, sihirli vasıflara sâhip idi. Başka bir rivâyet de Manf 'i hıristiyan şehri olarak zikretmektedir. Dayr Hirmīs manastırının harâbeleri hâlâ görüldüğü gibi, arap müellifleri burada mevcut olan ve şehrin eski umrânını hatırlatan bir takım kiliselerden de

bahsederler (msl. *Kanīsat al-uskuf*; krş. Yāḳūt, *ayn. esr.*).

Bibliyografya: Maspero ve Wiet, *Matériaux pour servir à la géographie de l'Egypte* (Kahire, 1909), s. 163, 200 v. dd.; ʿAlī Paşa Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, XVI, 2 v. dd. (J. H. KRAMERS.)

MENFİS. [Bk. MENF.]

MENGÜCÜKLER, Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkî-Karahisar (Koğonya) şehirlerini içine alan bölgeyi fethederek, burasını XIII. asrın ilk yarısının ortalarına kadar elinde tutan bir türk sülâlesi.

Kaynaklarda Mengücüklere dâir pek az bilgi vardır. Raşîd al-Dīn 'in *Cāmiʿ al-tavārīḫ* 'ine göre (Topkapısarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2935, Selçuklular kısmı, s. 10; Ḥāfiẓ Abrū, *Macmūʿa*, Süleymâniye, Dâmad İbrahim Paşa kütüp., nr. 919, 577a—b, 578a), âileye adını vermiş olan Müngücük Gâzî (metinde, diğer eserlerde olduğu gibi, bu lekabı ile zikredilmiştir.) Alp-Arslan 'ın, Malazgirt savaşında bulunmuş olan Artuk, Saltuk, Dânişmend, Çavlı, Çavuldur (*Dânişmend-nâme* 'de olduğu gibi, belki Çavuldur Çaka, yânî Çavuldur boyundan Çaka) gibi, beylerinden birisi olup, zaferden sonra, Erzincan, Kemah ve Kogonya şehirlerini fethetmiştir. Müneccim-Başı da, *Cāmiʿ al-duval* (Süleymâniye, Esat Efendi kütüp., nr. 2103, 393b) 'de, büyük bir ihtimâl ile bu esere dayanmayarak, Alp Arslan 'ın 464 (1071/1072) 'te adı geçen şehirleri Mengücük Gâzî 'ye temlik ettiğini söyler. Bu bilgiler, sonraki vaziyete bakılarak verilmiş bir hüküm mâhiyetinde görünüyor ise de, esas itibârı ile tarihî bir gerçeği ifâde etmesi imkânsız değildir. İbn Bībī (nşr. Houtsma, Leiden, 1902, IV, 2), Mengücük 'ü Gâzî sıfatı ile birlikte yazarak, onun Anadolu Selçuklu devletinin kurucusu Kutalmış oğlu Süleyman 'ın beylerinden olduğunu kaydeder. Kemah kasabasının şimâl-i garbîsinde Kara-Su kıyısında, bâzıları hemen tamâmen harâp bir hâlde, bir çok künbetler vardır ki, Melik Gâzî 'ye atfedilen künbette sonradan yazılmış farsça bir kitâbede Mengücük Gâzî hakkında „Erzurum, Erzincan, Kemah ile Diyarbekir vilâyetlerini ve bunların kalelerini alan..." denilmektedir. Divriği 'de onun torunlarından biri olan Şahinşāh 'ın türbe kitâbesinde de, Mengücük *al-ġāzī al-şahīd* sıfatları ile zikrediliyor. Bundan, onun futûhattan sonra, bir savaşta şehid düşmüş olduğunu anlamak mümkündür. Müneccim-Başı 'ya göre, cesûr ve akıllı olan bu zât bâzan tek başına, bâzan da, Danişmendliler ile birlikte, gürcü ve rumlara karşı gazâlar yapmıştır. *Simbat vekayinâmesi* 'nde (trc. H. D. Andreasyan, T. T. K. kütüp.), 1062/1063 tarihinde Tuğrul Bey 'in bir kumandanının (Mengücük?) büyük bir ordu ile Kemah ve Argını vilâyetlerine gelerek, buralarda geniş ölçüde yağma ve tahriplerde bulunduğu ve eline sayısız esir geçtiği yazılmaktadır. Yazıcı-oğlu Ali, bu âileden Faḫr al-Dīn Bahrām-Şāh 'ın Selçuklu sultanı Rukn al-Dīn Sulaymān-Şāh 'ın Gürcistan seferine, Bayındır ve Salurların başında olarak, iştirâk ettiğini yazmakta (nşr. Houtsma, Leiden, 1902, III, 57) ise de, bunun doğru olmadığı muhakkaktır. Divriği 'de Mengücüklerden Aḥmed-Şāh 'ın câmiindeki iki başlı bir doğan kuşu van Berchem tarafından (van Berchem ve H. Edhem, *Corpus...*, Kahire, 1910, III, 75 v. dd.; Ernst Diez, *Türk san'atı*, İstanbul, 1946, s. 261, resim s. 262), Aḥmed-Şāh 'ın alâmeti olarak, kabûl edilmiştir. Doğan kuşu, mâlûm olduğu üzere, Oğuz lardan Kayı ve kardeşleri olan Bayat, Kara-Evli ve Alka-Evli boylarının ongunu idi. Şâyed Aḥmed-Şāh, câmiine bu kuşu, âilesinin ongunu olduğu için koydurmuş ise, Mengücüklerin bu dört Oğuz boyundan birine mensûp olması gerekir. Kemah-Erzincan yolu üzerinde ve Fırat kıyısında Melik Gâzî adı ile anılan bir türbe vardır. Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, II, 378) bu türbeden Melik Gâzî Sultan adı ile bahseder ve onun bir ziyâret yeri olduğunu söyler. Bugün de halk bu türbeye Sultan Melek türbesi demektedir (Ali Kemâlî, *Erzincan*, İstanbul, 1932, s. 330 v.d., burada türbenin fotoğrafı vardır). Bu türbede sonradan is mürekkebi ile yazılmış olan farsça kitâbe, söylendiğine göre, ceylân derisi bir vakfiyeden alınmıştır (Ali Kemâlî, *ayn. esr.*, s. 241; bk. bir de s. 54, not 1). Ali Kemâlî 'nin vakfiyeden naklettiği cümlelere göre, bu kitâbe Faḫr al-Dīn Bahrām-Şāh oğlu Kemah meliki Selçuk-Şāh adına, 15 ramazan 587 (6 teşrin I. 1191) yılında tanzim edilmiştir. Aynı türbede, vakfiyedeki vakıf sâhibi Selçuk-Şāh 'a âit sözlerin bâzısı da kaydedilmiştir. Bundan türbenin Selçuk-Şāh 'a âit olacağına daha fazla ihtimâl verilebilirdi. Lâkin Ali Kemâlî (s. 243) 'nin Melik Gâzî türbesinin yanındaki diğer bir türbenin kitâbe yerinde „Selçuk-Şah b. Bahrām-Şāh" şeklinde okunabilen bir yazının bulunduğunu söylemesi, Selçuk-Şah 'ın türbesinin bu türbe olabileceğini gösteriyor. Eğer bu böyle ise, Melik Gâzî türbesinin de oradaki kitâbeye istinâden Mengücük Gâzî 'ye âit olduğu veya müteâkip nesillerin bunu böyle kabûl ettikleri söylenebilir. Türbenin altında bir zemin katı vardır ki, buna arkadaki ilâve bir odadan girilmektedir. Bu zemin katında bir mumya ve içinde insan kemikleri bulunan 7

tabut mevcuttur. Melik Gâzî türbesi Kemah bölgesinin en mühim ziyâret yeridir.

Mengücük Gâzî'nin ölüm tarihi tesbit edilememiştir. 1118 yılında, Kemah emîri olarak, oğlundan bahsedilmektedir. Mezkûr tarihte Mengücük-oğlu Malatya bölgesini yağmalamış, bunun üzerine, Malatya'yı oğlu Tuğrul Arslan adına idâre eden Selçuklu sultanı Kılıç Arslan'ın karısı Ayşe Hatun, Urfa kontu Josselin'e adam gönderip, yardıma gelmesi için, onun ile anlaşmıştır (Süryânî Mihail, *Vekayinâme*, trk. tre. H. D. Andreasyan, T. T. K. kütüp.). Bu hareketin Mengücük-oğlu'nun, 1113'te Tuğrul Arslan'ın atabeyi ve annesi Ayşe Hatun'un da kocası olmuş bulunan meşhûr Artuklular emîri Belek [b. bk.]'e karşı duyduğu iğbirardan ileri geldiği anlaşılıyor. Belek ancak 1120'de Tuğrul Arslan'ı da yanına alarak, Kemah bölgesine girmiştir. Belek ile başa çıkamayacağını anlayan Mengücük-oğlu, yardım istemek üzere, bizans imparatorluğunun Trabzon vâlisi Constantin Gabras'ın yanına gitmiştir. Komşu türk beylerinin muhtemel tecâvüzlerine karşı emrinde mühim bir kuvvet bulunduran Gabras, Mengücük-oğlu'nun isteğini kabûl etmiş ve her ikisi de, askerleri ile, Belek'in karşısına çıkmışlardır. Belek de bunlara karşı Dânişmendli beyi Gâzî'yi ittifakına almış idi. İbn Ḳalânisî (nşr. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 202; ondan naklen İbn al-Aṯîr, Mısır, 1301, X, 249)'ye göre, Erzincan'a bağlı Sermān kalesi yanında mezkûr yılda vukû bulan savaşta, Gabras ve Mengücük-oğlu ağır bir bozguna uğrayarak, esir düşmüşlerdir. Gabraş, 30 bin dinar fidye mukabilinde kurtulmuştur. Mengücük-oğluna gelince, Dânişmendli beyi Gâzî'nin dâmadı olduğu için, serbest bırakılmış, Gâzî'nin bu hareketi Belek ile aralarının açılmasına sebep olmuştur (bu hâdiseye âit en mühim tafsilât için bk. Süryânî Mihail, *Vekayinâme*). Süryânî Mihail Mengücük-oğlunun adını zikretmez ise de, bunun kitâbelerde görülen İsḥāḳ olduğu kabûl edilebilir. Yine aynı müellife göre, 1142'de Kemah emîri vefat etmiş ve bu yüzden Dânişmendli hükümdarı Mehmed bu şehri hukmü altına almıştır. Bu emîr yukarıdaki hâdiselerde aynı müverrihin Mengücük-oğlu (İbn Mangoug) dediği ve kitâbelerdeki İsḥāḳ olduğunu kabûl ettiğimiz şahıs olacaktır. Dânişmendli hükümdarının, sâhibinin ölümü üzerine, derhâl gelip, Kemah'ı zaptetmesi, iki âile arasındaki münâsebetlerin iyi olmaması ile izah edilebilir. Fakat Dânişmendli hükümdarı Melik Mehmed de aynı yılda vefat etmiştir. Bundan dolayı şehrin derhâl eski sâhiplerine geçtiği söylenebilir. İsḥāḳ'ın ölümünden sonra, Mengücükler'in biri Kemah — Erzincan'da, diğeri Divriği'de olmak üzere, iki kola ayrıldıkları görülüyor. İsḥāḳ'ın oğullarından Davud Kemah — Erzincan, diğer oğlu Süleyman da Divriği kolunun ilk beyleri olmuşlardır.

I. Kemah—Erzincan kolu. Bu kolun ilk meliki Davud'dur. Fakat kendisi hakkında hiç bir şey bilmiyoruz. Yalnız Selçuklu sultanı Kılıç Arslan II. tarafdarı olduğu için, Dânişmendlilerden Yagı-Basan'ın, 1162 yılında öldürdüğü Kemah emîrinin (*Süryânî Mihail vekayinâmesi*) bu zât olduğu söylenebilir. Bundan sonra bu âilenin en tanınmış şahsiyeti olan Faḫr al-Dīn Bahrām-Şāh gelmektedir. Bahrām-Şāh, sikkelerine rastladığımız ilk Mengücük meliki olup, bunlardan en eskisi 563 (1167/1168) tarihlidir (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, İstanbul, 1321, IV, 77). Gerek bu husûs, gerek İbn al-Aṯîr (XII, 221)'in hukümdarlığının 60 yıldan fazla sürdüğünü söylemesi onun babasının 1162'de öldürülmesini müteâkip, melik olduğu kanâatini hâsıl ediyor.

Pek iyi bir hukümdar olan Faḫr al-Dīn Bahrām-Şāh zamanında Kemah'ın yerini alan Erzincan, büyük terakkîlere mazhâr olarak, mühim bir ticâret ve kültür merkezi hâline gelmiş idi. Genceli Nizâmî, *Maḫzan al-asrār* (Tahran, 1313, s. 31—35) adlı eserini 1178 veya 1179'da, bu bey adına yazmış ve büyük ihsânına nâil olmuştur (bk. Houtsma, *La dynastie des Benu Mangucek, Keleti Szemle*, Budapest, 1904, V, 279; İbn Bībī, Houtsma, III, 57 ve IV, 22). Bahrām-Şāh Kılıç Arslan'ın dâmadı idi. 1189'da Kılıç Arslan ile büyük oğlu Ḳuṭb al-Dīn Malik-Şāh arasında çıkmış olan ihtilâf çarpışmaya kadar varmış idi. Bahrām-Şāh, kaynatası ile kayınbirâderini barıştırmak için, Konya'ya gelmiştir. Mengücük beyi baba ile oğlunun aralarının açılmasına sebep olan Kılıç-Arslan'ın vezîri İḫtiyār al-Dīn Ḥasan'ı tevkif etmek ve Sıvas'a götürmek müsâadesini almıştır. İḫtiyār al-Dīn Ḥasan'ın malını müsâdere eden Bahrām-Şāh onu, oğlu ve uşakları ile Sıvas'a götürmek üzere, yanına almış, fakat İḫtiyār al-Dīn Ḥasan'a karşı büyük bir kin besleyen Türkmenler yolda onu, âilesi efrâdı ile birlikte, öldürmüşlerdir (Süryânî Mihail, bk. bir de ʿImād al-Dīn İṣfahānī, *al-Fatḥ al-ḳussī*, nşr. Landberg, Leiden, 1888, s. 451).

Yukarıda bahsedilmiş olan vakfiyeye göre, Kemah bu yıllarda Bahrām-Şah'ın oğullarından Selçuk-Şah tarafından idâre olunuyor, o da, babası gibi, Kılıç-Arslan'ı metbû tanıyordu. Selçuk-Şah'ın ne zaman öldüğü ve yerine oğlunun geçip-geçmediği bilinemiyor. ʿAlā' al-Dīn Kayḳubād zamanında Kemah kuşatıldığı zaman (aş. bk.), şehir Bahrām-Şāh'ın Erzincan'daki halefi Davud'un hâkimiyetinde idi. Her ne kadar eldeki sikkelerinde görülmemiş ise de, Selçuklu sultanlarını metbû tanıyan Bahrām-Şāh, bunlardan Rukn al-Dīn Sulaymān-Şah'ın 598 (1202) Gürcistan seferine iştirâk etmiştir. İbn Bībī (s. 17, 21) bu münâsebetle Bahrām-Şāh'ın sultanın dâmadı olduğunu söyler ki, buradaki „sultan" sözü ile Rukn al-Dīn Sulaymān'ın değil, babası Kılıç Arslan'ın kasdedilmiş olduğuna hukmetmek icâp eder. Bahrām-Şāh Gürcistan seferinde, Selçuklu ordusunun bozguna uğraması üzerine, gürcülere esir düşmüş (İbn Bībī, s. 23) ve fidye mukabilinde kurtularak, memleketine dönmüştür (krş. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Petersburg, 1849, I, 462—463).

Selçuklu sultanı İzz al-Dīn Kaykā'ūs [b. bk.] 1216—1218 yılları arasında, Bahrām-Şāh'ın kızı Selçuk Hatun ile evlenmiştir. Bahrām-Şāh ʿAlā' al-Dīn Kayḳubād'ın saltanatının ilk yıllarında da yaşamış, 60 yıldan fazla hukümdarlık edip, 622 (1225)'de vefat etmiştir (İbn al-Aṯîr, XII, 221, ondan naklen Müneccim-Başı, 393[b]). Mahallî rivâyete göre (*Corpus*, III, 78, not 1 ve s. 102, not 2), Erzincan civarındaki Aşağı Ula köyü yakınında bulunan kitâbesiz ve harâp türbe Faḫr al-Dīn Bahrām-Şāh'ındır. Bu Mengücük beyi iyi ahlâklı ve tebeasına karşı pek şefkatli idi (bk. İbn Bībī, IV, 21 v.d.).

Davud-Şah II. kendisine Erzincan'da halef olmuştur. Oğullarından 578 (1182)'de Kemah'ta emîr bulunan Selçuk-Şah'tan yukarıda bahsedilmiş idi. Onun üçüncü bir oğlu şarkî Karahisar hâkimi Muẓaffar al-Dīn Muḥammed idi. Davud-Şah münevver bir melik idi. İbn Bībī (IV, 143, 150)'ye göre, mantık, tabiiyat, ilâhiyat, riyâziyat ve nücûm ilmine vukûfu var idi ve farsça şiirler de yazardı; fakat onun bu meliki bir allâme gibi göstermesi şüphesiz mübâlegalıdır. Meşhûr tabîp ve müverrih ʿAbd al-Laṭîf Baġdādī, bir kaç yıl Davud-Şah'ın sarayında yaşamış ve eserlerinden bâzılarını onun adına yazmıştır. Davud-Şah son zamanlarında yaşlı ve tecrübeli beylerinin sözlerine itibâr etmemiş, hattâ bunlardan bir kaçını öldürtmüş, bâzılarını da hapsettirmiş idi. Aynı âkıbete uğramaktan korkan bâzı beyleri de, kaçıp, Sultan ʿAlā' al-Dīn Kayḳubād'a sığınmışlar ve meliklerinin kötü hareketlerinden şikâyet etmişlerdir. Selçuklu sultanı bu emîrlere iyi bir kabûl gösterdikten başka, mektup yazıp, hapiste olanların serbest bırakılmalarını, mallarının geri verilip, kendisine gönderilmelerini istemiştir. Davud-Şah ilk önce bu emîrlerin itâatsizliklerinden, hattâ kendi düşmanları ile birleştiklerinden dolayı, lâyık oldukları cezâyı bulduklarını söyleyerek, Kayḳubād'ın talebini reddetmek istemiş ise de, sonra bu hâreketinin doğuracağı tehlikeyi anlayıp, Selçuklu sultanının arzusunu yerine getirmiştir. Kayḳubād bu emîrlere, Kamāl al-Dīn Kamyār'ın delâleti ile, bol gelirli iktâlar vermiştir. Bunu gören Davud-Şah'ın geri kalan beyleri de onun emirlerini dinlememeğe başlamışlardı. Mengücük meliki, gittikçe büyümek istidâdını gösteren bu meseleyi kökünden halletmek için, sultanı ziyârete karar vermiş ve yanına kıymetli armağanlar alarak, Kayseri'ye gelmiştir. Davud-Şah, Kayḳubād'dan iyi bir kabûl görmüş ve bir müddet Kayseri'de kalarak, ağırlandıktan sonra, kendisine bir ahidnâme verilmiştir. Bu ahidnâmeye göre, Mengücük meliki sultana sadâkat ile bağlı kaldığı müddetçe, onun alâka ve yardımına mazhar olacak idi. Erzincan'a dönen Davud-Şah, aynı müellife göre (s. 147 v.d.), Selçuklu hizmetine girmiş olan emîrlerinin, ülkesinin elinden alınmasına Kayḳubād'ı kandıracaklarına kanî olarak, bunu önlemek için, ahidnâme hilâfında bâzı çârelere baş vurmuştur. O bir taraftan, Selçuklulardan Erzurum meliki Muġīṯ al-Dīn Tuğrul-Şah oğlu Cihan-Şah'a Kayḳubād'a karşı birleşmek teklifinde bulunmuş olduğu gibi, diğer taraftan da, Cezîre — Aḫlaṭ meliki Eyyûbîlerden Aşraf'ten ve Calāl al-Dīn Ḫvārizm-Şāh'tan yardım ve himâye istemiştir. Hattâ yine aynı eserde onun Alamut hâkimi ʿAlā' al-Dīn Nev-Müslüman'a Kemah kalesinin mühimmat ve erzâkı ile birlikte teslimi karşılığında, Kayḳubād'ın öldürülmesini teklif ettiği kayıtlı ise de, buna inanmak güçtür. Davud-Şah bu teşebbüslerinden bir netice çıkmadığını görünce, tekrar Kayḳubād ile anlaşmak yolunu aramış ve oğullarını rehine olarak ona göndermiş, fakat ülkesini elinden almağa karar vermiş olan Selçuklu sultanını bu fikrinden döndürememiştir. Aynı zamanda, kendisi hakkında iyi düşüncelere sâhip olmayan akrabâsı, Erzurum meliki Cihan-Şah'ı da ortadan kaldırmağı tasarlayan Kayḳubād, Davud-Şah hakkındaki maksadını gizleyip, seferin Erzurum üzerine yapılacağını söyleyerek, Mengücük melikinin kendisine iltibak etmesini istemiştir. 625 (1228) yılında Sıvas'tan yola çıkan Kayḳubād Davud-Şah'ı yakalatmış ve hiç bir mukavemet göstermeyen Erzincan'ı ele geçirmiştir. Kemah kalesi Selçuklulara karşı müdâfaaya girişmiş ise de, Kayḳubād'ın Davud Şah'ı tazyiki üzerine, teslim olmuştur. Kayḳubād'ın seferini öğrenen Cihan-Şah, derhâl melik Aşraf'i metbû tanımış, o da kendisini Selçuklu

sultanına karşı müdâfaa etmeğe karar vermiş idi. Bu esnâda Eyyûbîler ile bozuşmak istemeyen Kayḳubād kumandanlarından Er-Tokuş'u Davud Şah'ın kardeşi Muẓaffar al-Dīn Muḥammed'in elinde bulunan Şarkî-Şebin-Karahisar üzerine gönderdikten sonra, dönmüştür. Kayḳubād'ın bu Erzincan seferinin 1228 yılının son aylarında başlayıp, sona erdiği anlaşılıyor. ʿAbd al-Laṭīf Baġdādī, 17 zilkâde 625 (18 teşrin I. 1228)'te Erzincan'ı terketmiş ve 11 safer 626 (9 kânûn II. 1229)'da döndüğü zaman, artık hâmîsini orada bulamamıştır (İbn Abī Uṣaybiʿa, s. 207). İbn Bībī (s. 150)'ye göre, Kayḳubād Davud-Şah'a Akşehir ve Ilgın (Āb-i Garm)'ı vermiş ve sâbık Erzincan meliki, maiyeti ile gelerek, burada yaşamıştır. Buradan Kayḳubād'a gönderdiği bir şiirinde, hayatının mahrûmiyet ve sıkıntı içinde geçtiğinden şikâyet etmektedir. Davud-Şah'ın ölüm tarihine dâir bilgimiz yoktur.

Şarkî-Karahisar hâkimi Muẓaffar al-Dīn Muḥammed'e gelince, o Kayḳubād'ın gönderdiği Er-Tokuş'a karşı kalesini müdâfaa etmek teşebbüsünde bulunmuş ise de, halkın sadâkatine güvenemediğinden ve ihtimâl sonuna kadar dayanamayacağını da anlamış bulunduğundan, sultanın kendisine bir dirlik vermesine mukabil kaleyi teslim edeceğini bildirmiştir. Bu teklif kabûl edilmiş ve Suriye hudûdunda bâzı yerler, mülkiyet üzere ve Kırşehir de timar olarak, ona verilmiştir. Muẓaffar al-Dīn Muḥammed, çoluk çocuğu ile, hayatının sonuna kadar, Kırşehir'de oturmuş ve burada bir medrese yaptırmıştır. Yine bu şehirde bulunan türbesi ise, türk çadırı örneğine göre yapılmış künbedlerin en güzel bir nümûnesi olarak, dikkati çekmiştir (E. Diez, s. 84). Muẓaffar al-Dīn Muḥammed, ʿAlāʾ al-Dīn Ḳayḳubād'ın halefi zamanında da yaşamıştır. Hattâ medresesinde evvelce mevcut bir kitâbeye göre (Houtsma, *La dynastie des Benu Mengucek*, s. 280), ʿİzz al-Dīn Kaykāʾūs II.'un ilk saltanat yılında da hayatta idi. Ahlâkının temizliği ve seciyesinin yüksekliği hakkında kızını nikâh ile isteyen Ġiyâs al-Dīn Kayḫusrav'e bu hükümdârın ahlâkî düşkünlüğünden dolayı — „O bizim soyumuza güveyi olmağa lâyık değildir" — diyerek, redd cevabı verdiği, ancak vâkî israrlara dayanamayarak, buna rızâ gösterdiği anlatılıyor (İbn Bībī, s. 153). Aynı müverrihe göre, Muẓaffar al-Dīn Muḥammed ve oğulları, Kırşehir'de Selçuklu sultanlarından hürmet ve itibâr görerek, yaşamışlardır.

MENGÜCÜKLER ŞECERESİ

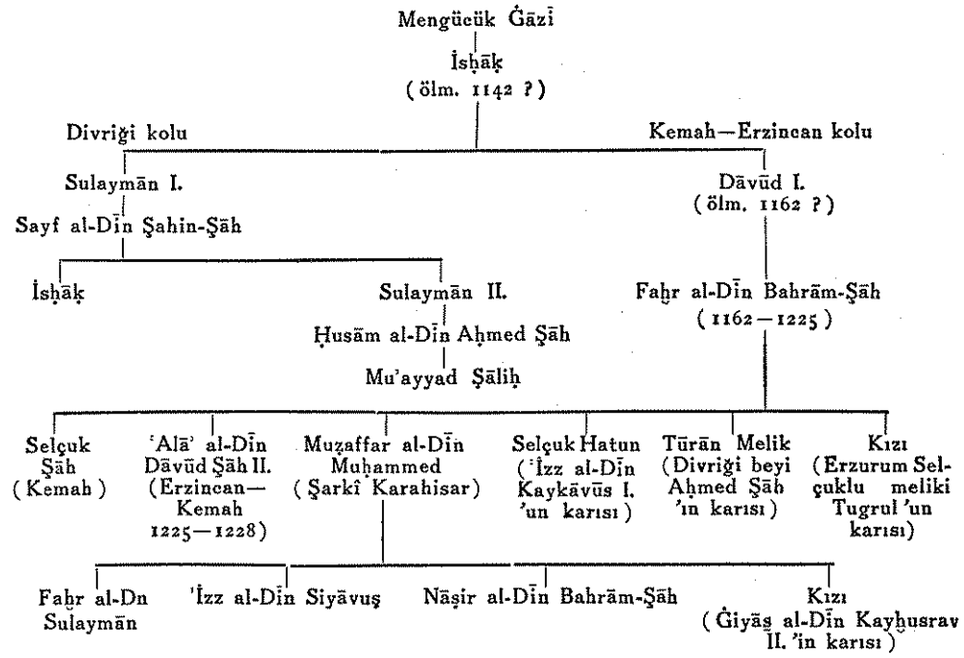

II. Divriği kolu. Bu kola mensup Mengücük beylerinden tarihlerde bahsolunmaz. Bunların mevcûdiyeti, bu şehirde yaptırdıkları hayır müesseselerinin tetkikinden anlaşılmıştır. Bu koldan ilk Divriği Mengücük beyi, İsḥāḳ'ın oğlu ve Mengücük'ün torunu olan Sulaymān'dır. Kendisine âit bir eser görülmemiş olup, ne zaman öldüğü de belli değildir. Eserlerine rastlanan ve hattâ bir iki sikkesi de bulunmuş olan oğlu Şahinşāh'tır. Şāhin-Şāh, Divriği hisarındaki câmiin (Kale câmii) bânisidir. Bu câmii, kitâbesinden anlaşıldığına göre, 576 (1180/1181)'da yaptırmış olup, yine orada kendisini *„al-amīr al-isfahsālār al-acall Sayf al-dunyā va'l-dīn Abu'l-Muẓaffar Şahinşāh b. Sulaymān b. Amīr İsḥāḳ Ḥusām Amīr al-mu'minīn* ibâresi ile tanıtmaktadır. Şahinşāh, kasabanın ortasında kendisine bir de türbe yaptırmıştır ki, bu eseri halk arasında Sitti Melik adı ile anılmaktadır. Bu türbe kitâbesinin tarihi 592 (1196)'dir. Gerek bu kitâbedeki sözlerden, gerek ona âit sikkelerden (Ahmed Tevhid, s. 522 v.d.) Şāhin-Şāh'ın ölümünün 593 (1197)'ten sonra olduğu anlaşılıyor. Gerçekten bu sikkelerden birinde, metbû olarak, Kılıç Arslan II.'ın adı bulunduğu hâlde, ikincisinde 593'te Selçuklu tahtına geçen Rukn al-Dīn Sulaymān-Şāh'ın adı yazılıdır. Şahinşāh bu türbe kitâbesinde büyük unvân ve lekaplar ile vasıflanmaktadır. Bunlara bakarak, hukûm vermek icâp ederse, o Divriği'de sâkin bir hayat geçirmeyerek, hıristiyanlar ile mücâdelede bulunmuştur (*ḳātil al-kafara va'l-muşrikīn*). Yine orada Şahinşāh, kendisini yoksulların ve zavallıların desteği, öksüzlerin ve mazlûmların babası olarak gösterir. Kitâbede o zamanlar bütün türk sultan ve melikleri tarafından kullanılan *alp, kutlug, ulug, tuğrul, tigin* v.b. gibi unvan ve lekaplar da bulunmaktadır.

Şahinşāh'ın Sulaymān ve İsḥaḳ adlı iki oğlunu tanıyoruz. Sulaymān'ın adı kitâbelerde geçmektedir. Kendisine âit bir âbideye rastgelinememiştir. Diğer oğlu İsḥaḳ, 645 (1247)'te tanzim edilen Karatay vakfiyesindeki şehidler arasında görülmüştür ki (O. Turan, *Selçuk devri vakfiyeleri*, III, *Belleten*, sayı 45, s. 107), buna ilk önce Halil Edhem Bey dikkat etmiştir (*Corpus*, III, *Asie Mineure*, Sıvas-Divriği, s. 90, not 2). Divriği'deki meşhûr Ulu câmii yaptıran Mengücük beyi, Şāhin-Şāh'ın torunu ve Sulaymān'ın oğlu Ahmed-Şāh'tır. Bu eserin inşâ tarihi 620 (1228/1229) olup, kitâbesinde metbuu Selçuklu sultanı ʿAlāʾ al-Dīn Ḳayḳubād'ın da adı geçmektedir. Ahmed-Şah câmii, bilhassa kapıları bakımından, san'at tarihi mütehassıslarının alâkasını çekmiştir (E. Diez, s. 67, 100). Ahmed-Şah'ın câmiine bitişik bir dârüşşifâ vardır ki, bu binâ 628 (1231)'de, Faḫr al-Dīn Bahrām-Şāh'ın kızı Turan Melek tarafından yaptırılmıştır. Mahallî rivâyete göre, Turan Melek, Ahmed-Şah'ın zevcesidir. Ahmed-Şah yaptırmış olduğu câmiin 641 (1243/1244)'de vakfiyesini tanzim ettirmiştir. Ulu câmiin minberi de onun adını ve 638 (1240/1241) tarihini taşımaktadır. Yine Ahmed-Şah'ın hisâr kapılarından birini 634 (1236/1237)'de, diğerini de vakfiyesini tanzim ettiği yılda (641) yaptırmış olduğu görülüyor.

Bu Mengücük melikinin 641'den sonra hangi tarihte öldüğü bilinemiyor. Kendisine oğlu Sâlih halef olmuştur. Bu husus Sâlih'in hisar burclarından birisinin üzerine koydurduğu kitâbeden anlaşılıyor. Bu kitâbenin tarihi 650 (1252)'dir. Selçuklu devleti bu tarihten 9 yıl önce, kudretli ve müstakil bir devlet olmaktan çıkarak, moğulların metbûluğunu kabûl etmiş idi. Melik Sâlih, Divriği Mengücüklerinden bizce mâlûm olan en son şahıstır. Kendisinin ne zaman öldüğü, halefi olup-olmadığı ve daha umûmî olarak, Divriği Mengücüklerinin ne zaman ve ne gibi bir hâdise ile ortadan kalkmış olduğunu bilemiyoruz. 676 (1277) yılında Memlûk sultanı Baybars'ın Anadolu seferi dolayısı ile bu ülkeye gelen moğul hükümdârı Abaka Divriği'ye de uğramış ve şehir eşrâfının, kendisini istikbâl ederek, konuklamasına rağmen, surların yıktırılmasını emretmiş idi (İbn Bībī, s. 318). Bu emrin îfâ edilip-edilmediği bilinmiyor. Yalnız bu sözlere bakılırsa, şehir bu tarihte artık Mengücüklerin idâresinde değil idi.

Mengücükler Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkî-Karahisar gibi, fethettikleri şehirler ile iktifâ ederek, bunlara yenilerini katmak gâyesini taşımamışlardır. Tarihlerde onlardan pek az bahsedilmesinin sebebi budur. Buna karşılık onlar ülkelerinin terâkkîsine çalışmışlar ve bunun ile alâkalı olarak, her biri aynı zamanda birer san'at âbidesi olan hayır müesseseleri vücûda getirmişler, âlim ve şâirleri himâye etmişlerdir ki, bu âilenin başlıca vasfı da, budur. İşte bundan dolayıdır ki, M. Th. Houtsma onları, siyâsî faâliyetleri ile kendileri için kitaplar yazılmış ve tarihlerde kendilerine çok daha fazla yer verilmiş olan komşularından daha önce tetkika lâyık bulmuş idi. Erzincan'da bu âileye âit eserlere rastgelinmemiştir. Bu keyfiyet, bilhassa bu şehrin zaman-zaman yer sarsıntılarına uğramış bulunması ile alâkalı olabilir. Şehrin civarındaki harâp ve kitâbesiz olan künbed belki Mengücüklerden birine âittir. İlk Mengücük beylerinin merkezleri ve asıl oturdukları şehir Kemah idi. Bu şehrin 500 m. şimâl-i garbîsinde birbirine yakın, ekserisi yıkıntı hâlinde, kitâbesiz veya kitâbesi ele geçmemiş, bir çok türbeler vardır ki, bunların Men-

gücük beylerine âit olduğu ve bu sâhanın (Sultan Melek semti) onların âile mezarlığını teşkil ettiği anlaşılıyor. Erzincan Melik Faḫr al-Dīn Bahrām-Şāh'tan itibâren, Kemah'ın yerini almış ve bunun neticesinde burası mühim bir şehir hâline gelmiştir. Mengücüklerden sonra Selçuklu idâre adamları arasında bir çok erzincanlılar görülüyor ki, bu husus Bahrām-Şāh ve halefinin himmet ve gayretleri ile Erzincan'da başlayan ilim ve kültür faâliyetinin bir neticesi olarak kabûl edilebilir.

Bibliyografya: Kitâbeler. (Divriği) van Berchem-Halil Edhem, *Corpus inscriptionum Arabicarum*, III, *Asie Mineure*, Caire, 1910, s. 56—58, 64—66, 73 v.d., 77, 81, 88 v.d., 107—110; Ali Kemâlî, *Erzincan* (İstanbul, 1932), s. 241 v.d. — Meskûkât: Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu* (İstanbul, 1321), IV, 76—80, 522 v.d. — Eserler: Raşīd al-Dīn, *Cāmiʿ al-tavārīḫ* (Topkapısarayı, Ahmed III. kütüp., nr. 2935), s. 10, 11; İbn al-Ḳalānisī, *Ẕayl tārīḫ Dimaşḳ* (nşr. Amedroz), Beyrut, 1906, s. 202; İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil* (Mısır, 1301), X, 249; XII, 197, 221; İbn Abī Uṣaybiʿa, *ʿUyūn al-anbāʾ fī ṭabaḳāt al-aṭibbāʾ* (Mısır, 1299), II, 207, 212 v.d.; İbn Bībī, *Tavārīḫ-i āl-i Selçuḳ* (nşr. Houtsma), Leiden, 1902; IV, 21 v.dd., 67—71, 142, 318 (trk. trc., nşr. Houtsma, Leiden, 1902, III, 57—60, 153—160, 373—382, 385—389, 391 v. dd.); Müneccim-Başı, *Cāmiʿ al-duvel* (Esad Efendi kütüp., nr. 2103), 393ᵇ v.d. — Tetkikler: M. Th. Houtsma, *La dynastie des Benu Mengucek* (*Keleti Szemle*, Pudapest, 1904, V, 277—282); Halil Edhem, *Düvel-i islâmiye* (İstanbul, 1927), s. 224 v. dd. Divriği'deki eserleri için bk. M. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie* (Paris, 1934), II, 169—172; E. Diez, *Türk san'atı* (trk. trc. O. Arslanapa), İstanbul, 1946, s. 66 v.dd., 84 v.dd., 100, 261 v.d.; C. H. Tarım, *Kırşehir tarihi* (İstanbul, 1938), s. 51—58. (FARUK SÜMER.)

MENGÜ-TİMUR., (?—1280?), Altın-Ordu'nun 5. hükümdarı olup, Berke Han'ın halefi ve Butu Han'ın 2. oğlu Tutuka'nın oğludur. Hükümdarın adı kendi sikkelerinde kelimenin moğulca şekli olan Mönke-Timür [bk. mad. BERKE] olarak yazılmakta ise de, diğer kaynaklarda (krş. msl. Raşīd al-Dīn, nşr. Blochet, s. 109 ve vekayi-nâmeler) Mengü-Timür (Timūr veya Tīmūr) şeklinde geçmektedir. Mısır kaynaklarına göre, Berke Han 665 (teşrin I. 1266/eylûl 1267)'te ölmüş idi. Safer 666 (teşrin I/teşrin II. 1267)'da al-Malik al-Ẓāhir Rukn al-Dīn Baybars I.'ın tâziye ve tebriklerini sunmak üzere, Kahire'den bir elçi hey'eti hareket etmiştir. 667 (eylûl 1268/ağustos 1269)'de de Mengü-Timur'un bir elçisi Kahire'ye gelmiştir. Mengü-Timur'un saltanatı müddetince (16 veya 18 yıl iktidarda kalmıştır), Mısır ile Altın-Ordu arasında elçi mübâdelesi devam etmiştir. 670 (1271/1272) yılında Mısır'a gitmekte olan bir elçi hey'eti marsilyalı gemiciler tarafından ele geçirilmiş ise de, Mısır sultanının müdâhalesi üzerine serbest bırakılmış ve bütün elçilik eşyâsı ile hediyeleri kendilerine iâde edilmiştir. 680 (nisan 1281/1282)'de Mısır tahtına geçen al-Malik al-Manṣūr Ḳalāvūn, cülûsunu haber vermek ve eski dostluk anlaşmasını yenilemek üzere, Altın-Ordu'nun merkezine, zengin hediyeler ile, bir elçi hey'eti göndermiştir. Bu esnâda Mengü-Timur'un ölmüş olduğu ve yerine kardeşinin geçtiği Kahire'de henüz bilinmemekte idi. Hükümdarın rebiyülevvel 679'da vefat etmiş olduğu sonradan öğrenilmiştir. Ölümünün boynunda çıkan bir çıbanın yarılmasından ileri geldiği rivâyet edilmektedir. Raşīd al-Dīn (nşr. Blochet, s. 142) bu tarihi 681 (nisan 1282/mart 1283) olarak kaydediyor. Halefi Tuda-Mengü'nün aynı senede basılmış sikkeleri vardır.

Mengü-Timur selefi Berke Han'ın siyâsetini devam ettirmiştir. Bir taraftan Altın-Ordu ile İran İlhanlılar devleti arasında Berke'nin Hulagu'ya karşı giriştiği mücâdele, tam bir neticeye bağlanamamakla berâber, Mengü-Timur ile Abaka (1265—1282) zamanlarında da devam ettiği gibi, diğer taraftan, yukarıda işâret edildiği gibi, Mısır Memlûk sultanları ile kurulmuş olan dostluk münâsebetleri, siyâset ve ticâret bakımlarından, daha da gelişmiştir. Altın-Ordu'ya dâhil Kırım yarım-adasında Kefe'de mısırlıların ticâret merkezleri bulunduğu gibi, Sultan Baybars burada bir câmi ile bir medrese de yaptırmıştır. Mısır ile Altın-Ordu arasında orta Asya kervanlarının getirdiği mallardan başka, bilhassa Mısır sultanlarının Memlûk kadrolarını doldurmak için, esir ticâretinin de büyük ehemmiyeti var idi. Aradaki ticârî münâsebete mâni olunmaması için, ayrıca Bizans ile anlaşmalar yapılmış bulunuyordu. Bu ticârete iştirâk etmekte olan venediklilerden başka, Mengü-Timur zamanında Kefe'ye cenevizliler de yerleşmeğe başlamışlardır.

Mısır kaynakları (bk. Tiesenhausen, s. 257 v.d.) Mengü-Timur'un 668 (1269/1270) yılında İstanbul üzerine bir ordu gönderdiği, fakat Mısır elçisinin, aradaki dostluğu ileri sürmek suretiyle, harbe mâni olduğu ve bundan dolayı elçinin sonradan cezâlandırıldığı kaydedilmektedir. Teferruâtı henüz pek iyi bilinmeyen bu seferin İlhanlıların Anadolu işlerine müdâhaleleri ve Altın-Ordu ile Mısır'ın kuvvetlenmesini istemeyen Bizans'ın bu hâdiselerde oynadığı rol ile her hangi bir şekilde ilgili olmalıdır. Kaynaklarda Anadolu Selçuklu sultanının Bizans esâretinden kurtarılması da bu sefere bağlanmaktadır. Sultan ʿİzz al-Dīn Kaykāvüs II. [b. bk.] 643 (1246) yıllarında Selçuklu tahtına geçmiştir. Moğulların müdâhalesi üzerine, sultan 604 (1256)'te saltanattan ayrılmış ise de, sonra devlet şark (Rukn al-Dīn) ve garp (ʿİzz al-Dīn) olmak üzere, iki kardeş arasında taksim edilmiştir. 660 (1261) yılında ʿİzz al-Dīn tekrar memleketini terkedip, ilk önce Antalya'ya ve oradan, deniz yolu ile, İstanbul'a ilticâ etmiştir. Burada bir müddet sonra imparatora karşı sûikasd ile ithâm olunarak, maiyetinin bir kısmı idâm edilmiş, ʿİzz al-Dīn ise, âilesi ile birlikte bir kaleye kapatılmıştır. Mengü-Timur'un müdâhalesi ile esâretten kurtarılan ʿİzz al-Dīn Altın-Ordu'nun merkezi olan Saray'da çok iyi istikbâl edilmiş ve kendisine, timar olarak, Kırım'da bâzı vilâyetler verilmiştir. ʿİzz al-Dīn burada 18 yıl kalmıştır. Babalarının ölümünden sonra çocukları Anadolu'ya geçerek, tekrar memleketin tarihine karışmışlardır

Mengü-Timur'un, Batu ve Berke'nin kardeşi Berkecar'ın kumandası altında, 50.000 kişilik bir ordu sevketmek suretiyle, 667 (1269) kurultayına kadar orta Asya'da vukû bulan hâdiselere iştirâki hakkında bk. mad. BURAK HAN; buna dâir mâlûmat, Raşīd al-Dīn'in *Cāmiʿ al-tavārīḫ*'inin henüz basılmamış kısmında bulunmaktadır (Abaka için bk. *ayn. esr.*, III, 428). Mengü-Timur ile onun desteklediği Kaydu arasındaki münâsebetler de daha sonra zikredilmiştir. 1277'de Kubılay Kagan'ın iki oğlu, Kaydu'ya karşı yapılan bir savaşta esir ve Kaydu bunları Mengü-Timur'un karargâhına göndermiştir. Bunlar, daha sonra, babalarına iâde olunmuşlardır (Raşīd al-Dīn, nşr. Blochet, s. 8; d'Ohsson, *ayn. esr.*, II, 452).

Selef ve halefleri devrinde olduğu gibi, Mengü-Timur zamanında da Altın-Ordu rus beylikleri üzerinde tam bir hâkimiyete sâhip bulunuyordu. Han bunların hâkimi sıfatı ile, aralarındaki dâvalarda hakemlik vazifesini görmüş ve lüzûm görülen eyâletlere vâliler göndermiştir. Altın-Ordu hanları tarafından, rus rûhânîlerine verilen imtiyazlara benzer imtiyazlar rum ortodoks kilisesine mensup rûhânîlere de verilmiş olup, bunlardan elimize geçmiş olan biri tavşan yılı (muhtemelen 1267) tarihini taşımakta ve Mengü-Timur'a âit bulunmaktadır. Saray şehri piskoposu Theognoste Mengü-Timur tarafından, elçi olarak, İstanbul'a gönderilmiştir. Mengü-Timur zamanında idârî ve mâlî mükellefiyetlerde yanlış hareket edilmemesini sağlamak için, Altın-Ordu'nun hâkimiyeti altında bulunan bütün rus topraklarında, ikinci defa olarak, 674 (1275) yılında umûmî nüfus sayımı yapılmıştır.

Altın-Ordu Mengü-Timur'un hâkimiyeti esnâsında kudretli ve her hangi bir dâhilî kargaşalıktan uzak büyük bir devlet idi. Kendi zamanında eski bir ticâret merkezi olan Bulgar [b. bk.] şehrinde de sikkeler basılmıştır; yalnız bunlar, seleflerinin sikkelerinden farklı olup, büyük kagan adına değil, Altın-Ordu hanının kendi anına başılmakta ve Altın-Ordu'nun devlet alâmetlerini taşımakta idi.

Altın-Ordu'nun bundan sonraki siyâsî hayatında menfî bir rol oynamış olmak bakımından mühim olan Nogay'ın sahneye çıkması bu devre rastlamaktadır. Resmen Don ile Dnepr arasındaki sâhanın idâresini elinde bulunduran Nogay, Berke Han zamanında Hulagu'ya karşı savaşan kuvvetlerin kumandanı sıfatı ile, temâyüz etmiş idi. Daha sonra devletin garp hudûduna yakın yerlerde kuvvetini göstermiş, komşuları ve bunlar arasında bilhassa Bizans imparatoru Poleologos, onun dostluğunu aramışlar ve bu sonuncusu, dostluğunu te'min etmek için, ona kızını vermiştir. Yüksek bir idâre kabiliyetine sâhip olduğu kadar da gâyesini gerçekleştirmek husûsunda vâsıtaları seçmekte pek titiz davranmayan Nogay, gittikçe artan nufûzu ile Altın-Ordu tahtındaki değişmelere çok yakından te'sir etmiş ve böylece merkezî idârenin nufûzunu kırmak suretiyle, devletin sarsılmasına sebep olmuştur.

Bibliyografya: W. Barthold, *Enzyclop. des Islām*, mad. MENGÜ-TİMUR; Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde* (Budapest, 1840), s. 248 v.dd.; Howorth, *History of the Mongols*, II, 120 v.dd.; A. Y. Jakubovsky, *Altın-Ordu ve inhitatı* (trc. H. Eren), Ankara, 1955; W. Tiesenhausen, *Sbornik materialov, otnosyaşçiḫsya k istorii Zolotoy Ordı* (Petersburg, 1884), I (metin ve trk. trc. İ. H. İzmirli, *Altın-Ordu tarihine âit metinler*, İstanbul, 1941, s. 139, 173, 177, 179, 255, 258); rus metropolitlerine verilen yarlıklar için bk. M. D. Priselkov, *Ḫanskie yarlıki russ. mitropolitam*, s. 56—62; N. Âsım ve M. Ârif, *Osmanlı tarihi* (İstanbul, 1335), s. 447 v.d.; İbn Bībī, *Anadolu Selçuklu devleti tarihi* (trc. M. M. Gencosman), Ankara, 1941.

(R. R. A.)

MENNÛBİYE. AL-MANNŪBİYA, ʿĀ'İŞA, (1183?—1257), VII. (XIII.) asır Tunus evliyâsından. Asıl adı ʿĀ'İŞA İMRĀN B. AL-ḤĀCC SULAYMĀN'dır. Mârûf nisbesi, Tunus'un 8 km. garbında doğduğu yer olan Mannūba (haritalarda: Manouba) köyünden gelmektedir. Ekseriyâ, bilhassa Tunus'ta, kendisine ihtiram makamında *al-Sayyida* denilir. ʿĀ'işa'nin yaşadığı devirde huküm süren Ḥafṣî hânedanının muâsırı olan müverrihler, yâni bunlardan eserleri elimizde bulunanlar, Mannūba köyünü müteaddit defalar zikrettikleri hâlde, kendisinden hiç bahsetmezler. Bununla berâber, menkıbelerini ihtivâ eden ve tamâmiyle halk dilinde kaleme alınmış olan küçük bir eser mevcuttur. Bu eseri yazanın, daha ʿĀ'işa hayatta iken veya hemen ölümünü müteâkip, Mannūba câmiinin imâmı tarafından kaleme alınan diğer bir menâkıb mecmuasından iktibaslarda bulunmuş olduğu anlaşılıyor. Henüz pek küçük iken, sonraki evliyâlığının mukaddimesi olmak üzere, ʿĀ'işa'de bâzı kerâmetler zâhir oluyor. Bülûga erince, ebeveyni kendisini amca-zâdesi ile evlendirmek istiyor. ʿĀ'işa'nin sûfiyâne mefkûresi böyle bir izdivâca mâni bulunduğundan, genç kız Tunus'a kaçıyor ve eski Bāb al-Fallāḳ (şehrin cenûb-ı şarkîsinde, daha sonraları Bāb al-Gurcānī olmuştur)'ın hâricinde kâin bir *ḳaysārīya* (bu devirde Tunus'ta bir nevî kervânsaray)'ye ilticâ ediyor. Artık bundan sonra, al-Murḳāż ve al-Şaraf gibi civâr mahallelerde başı boş dolaşmakla berâber, hep bu *ḳaysārīya*'de oturuyor. Daha hayatta iken, bilhassa halk arasında evliyâ olarak, şöhret kazanıyor. *Manāḳib*'e nazaran, kendisine düşmanlık gösteren bâzı şerîat ulemâsı, dâimâ bunun cezâsını görmüşlerdir. Rivâyetlere bakılırsa ʿĀ'işa, hakikaten o devirde Tunus'ta bulunan Abu 'l-Ḥasan al-Şāzilī'nin mürîdi olmuştur. Keyfiyet imkânsız görünmemekle berâber, ne *Manāḳib*'de, ne de *al-Arbaʿīn al-şāzilīya*'de buna dâir bir kayıt vardır. Ḥafṣî devri müverrihlerine (İbn Ḫaldūn, al-Zarkaşī v.b.) gelince, bunlarda da bu meşhûr sûfînin hayatına, irşadlarına ve müridlerine dâir hiç mâlûmata rastgelinmez. ʿĀ'işa al-Mannūbiya, hayli yaşlı olarak, *Manāḳib*'e nazaran 76 yaşında, 21 receb 655 (20 nisan 1257) cuma sabahı vefat etmiştir. Mâmafih zamanımız müverrihlerinden al-Bācī al-Masʿūdī, bu tarihi zikrettikten sonra, ismi zikredilen bir şâhidin ifâdesine istinâden gûya evliyânın Bāb al-Gurcānī kabristanındaki mezarının başında mahkûk bulunan 16 şevvâl 653 (19 teşrin II. 1255) tarihini kaydediyor. Bir de aynı kitâbede adının ʿĀ'işa bint Mūsā b. Muḥammed olduğunu da ilâve ediyor. Her ne olursa olsun, ʿĀ'işa'nin o zaman *Maḳbarat al-şaraf* denilen o mezarlığa defnedilmiş bulunduğu bizce muhakkaktır. Asrımızın iptidâsında ʿĀ'işa'nin hâtırasına merbut olanlardan biri, aynı kabristanda bu mezarı keşfettiği kanâati ile, ahşap bir türbe yaptırmış ve burası derhal Tunus şehri kadınlarının bir ziyâretgâhı hâline gelmiştir. ʿĀ'işa'nin sığındığı ve ikamet ettiği mahal, kendisinden şefâat uman erkek ve bilhassa kadın ziyâretçiler tarafından ziyâret edilmekte ve bugün al-Mannūbiya adı ile bilinmektedir. Burası al-Gurcānī mezarlığının 300 m. kadar cenûb-ı şarkîsinde, Tunus şehrinin bir kısmına, denizi şehirden ayıran göle ve al-Sīcūmī (halk dilinde: es-Sejjūmī) *Sabaḫa*'sına hâkim bir mevkîde güzel bir tepeciktir. Eski *ḳaysārīya*'nin etrafında, zamanla, bir ibâdet yeri, misâfir odaları, hattâ bir kaç ev ve dükkândan müteşekkil küçük bir tekke peydâ olmuştur. Son zamanlarda yapılan inşâat, buranın ehemmiyetini arttırmıştır. Halk muhayyilesi, bütün civâr arâzi ile evliyânın hayatı arasında münâsebetler te'sis edivermiştir. Nitekim metrûk bir ambarın ağzı, ʿĀ'işa'nin yün eğirmek için kullandığı iğini astığı yer olarak gösterilir. Makamını ziyâret etmek ve toplu olarak merâsim, *mīʿād* için perşenbe günü erkeklere, pazartesi günü de kadınlara tahsis edilmiştir. — Evliyânın dünyaya geldiği Mannūbiya köyündeki ev de, bilhassa Ḥusaynîlerden Muḥammed al-Ṣādiḳ Bey (1859—1882) devrinde, halkın tâziz ettiği bir mahal olmuş ve yine o devirde, *zāviya*, ile husûsî dâireleri ve tarîkat âyinlerinin icrâ kılındığı üstü kapalı büyük bir avluyu ihtivâ eden muazzam bir binâ hâline gelmiştir. Bugün evliyâyı tâzim inhitata yüz tuttuğundan, Mannūba'deki binâ bakımsızlıktan yıkılacak bir hâle gelmiştir. — al-Sayyida Lellā ʿĀ'işa al-Mannūbiya hakkında halk dilinde yazılmış bir hayli tasavvufî medhiye vardır. Sonneck, *Chants arabes du Maghreb* adlı eserine bunlardan birini dercetmiştir. — Tunus'ta, bilhassa Tunus şehrinde, bir hayli kız çocuğu al-Mannūbiya ve al-Sayyida adını taşımaktadır. Tunus ülkesinde erkek çocuklarına verilen al-Mannūbī adı da halk tarafından çok sevilen ve her kes tarafından tebcîl olunan bu evliyânın nisbesinden iştikak etmektedir.

Bibliyografya: *Manāḳib al-sayyida ʿĀ'işa al-Mannūbīya* (44 s., Tunus: al-Nahża mat., 1344 = 1925; bu eserin bir çok yazma nüshası yine Tunus şehrinde bulunmaktadır); Muḥammed al-Bācī al-Masʿūdī, *al-Ḥulāṣa al-naḳīya fī umarāʾ Ifrīḳiya* (Tunus, 1323 = 1905), s. 64; Sonneck, *Chants arabes du Maghreb*, I, 5 v. dd.; II, 36 v.dd.; H. H. Abdu 'l-Vahhāb, *al-Ṣaḥīrāt al-tūnusīyāt* (Tunus, 1353 = 1934), s. 77 v.d.

(H. H. ʿABDUL-VAHHĀB.)

MENŞÛR. MANŞŪR (A.), aslında „yayılmış" (bk. *Kur'an*, XVII, 14 ve LII, 3; zıddı *maṭvī* „katlanmış") yahut „mühürlenmemiş„ (zıddı *maḫtūm*) mânasına olup, sonra tanıtma vesîkası, irâde, ferman, şeref ve bilhassa iktâ fermanı mefhûmlarını ifâde için kullanılmıştır.

Mısır'da *manşūr* eskiden, muhâcirlerin (*cāliya*, b. bk.) gittikçe artan bir şekilde iskân yerlerinden kaçmalarına mâni olmak üzere, hukûmetin fellâhları yanlarında taşımağa mecbur tuttuğu nüfus tezkiresi için kullanılmış olmalıdır. Ne şekilde olursa-olsun, 180 (796) yılına âit böyle bir vesîka *manşūr* tâbiri ile ifâde edilmekte (bk. *Führer durch die Ausstellung, Papyrus Erzherzog Rainer*, nr. 631; krş. bir de nr. 601—602) ve Maḳrīzī (*Ḫiṭaṭ*, II, 493)'de, mâliye müdürü Usāma b. Zayd al-Tanūḫī zamanında (104=722/723), yanlarında *manşūr*'ları bulunmayan hıristiyanlardan 10 *dīnār* cezâ alınacağı kaydedilmektedir (krş. Becker, *Beiträge zur Gesch. Ägyptens*, s. 104). Fakat böyle vesîkaların metinlerinde (krş. Becker, *Papyri Schott-Reinhardt*, I, 401) ise, *manşūr* kelimesi bulunmayıp, yalnız *kitāb* tâbirinin kullanıldığı görülmektedir.

Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-aʿşā*, XIII, 142'de mevcut, 373 (983/984) yılına âit bir Abbâsî iktâ menşûrunda, iktâ sâhibinden hiç bir kimsenin *ḥucca* yahut *tavḳīʿ* veya *manşūr* ibrâz etmesini istemeğe hakkı olmadığı kaydedildiğine bakılırsa, *manşūr* tâbirinin her hangi bir vesîkanın oldukça umûmî bir manâsından başka bir şey ifâde etmemiş olduğu anlaşılır.

Mısır Fâtımîleri, bütün resmî muhâberatta, tâyinler v.b. için, tercihan daha umûmî olan *sicill* tâbirini kullandıkları gibi, bunların bâzı muayyen tâyin vesîkaları için husûsî tâbirleri ve bunlar arasında *manşūr* tâbiri de var idi. Ḳalḳaşandī (X, 452—466)'de toplanmış olan Fâtımîler devrine âit metin örnekleri arasında, metin içinde *manşūr* ifâdesi geçen bir çok vesîka bulunmaktadır. Bunlar arasında msl. miraslara nezâret etmek (*muşārafat al-mavārīṯ al-ḥaşrīya*), vergi (*muşārafat al-cavalī*), tedris (*tadrīs*) v.b. için yapılan tâyinler vardır. İktâ vesîkalarına da o zamanlar *manşūr* denilmesi husûsunda bk. Ḳalḳaşandī, XIII, 131 v.d. (bu mâlûmat ʿAlī b. Ḫalaf 'in, *Mavādd al-bayān* adlı, kaybolmuş eserine istinat eder); menşûrlarda adres (*ʿunvān*) kullanılmaması ve bunun yerine *dīvān* reisinin vesîkanın tarihini kendi eli ile yazması lâzım geldiği hakkındaki tâlimâtın ilk olarak zikri için bk. İbn al-Ṣayrafī, *Ḳānūn dīvān al-raseāʾil*, s. 113 v.d. = Ḳalḳaşandī, VI, 198.

Eyyûbîler idâresinde de *manşūr* oldukça umûmî mânada kullanılmıştır. Ḳalḳaşandī (XI, 49 v.d., 51 v. dd.)'ye göre, böylece bir *manşūr* ile bir *naḳīb al-aşrāf* tâyin edilmiş olduğu gibi, muhtelif eyâletlerin vâlileri (*vulāt*)de aynı şekilde nasbolunmuşlardır. Mâlî ve kamerî seneler arasında bir muvâzene te'sisi (*taḥvīl al-sinīn*) husûsunda ısdâr edilen irâde, metni içinde, *manşūr* olarak ifâde edildiği gibi (567=1171/1172 yılı için, al-Ḳāżi 'l-Fāżil'ın *Mutaʿaddidāt*'ına göre, Maḳrīzī, I, 281=nşr. Wiet, IV, 292; krş. bir de Ḳalḳaşandī, XIII, 71 v.dd.), diğer bir kayda göre (bk. Maḳrīzī, I, 269 = nşr. Wiet, IV, 248), 584 yılında, hattâ bir „yıl başı emîri" (*amīr al-navrūz*) bile kendi menşûrlarını (*manāşīr*) ısdâr etmiştir.

Manşūr mefhûmu vesîkaların en çok bulunduğu Memlûkler zamanında tahdid edilmiş ve ancak husûsî hâllere inhisar ettirilmiştir. İdârenin gittikçe mûdil bir hâle gelmiş olması, muhtelif vesîkaların vâzıh bir şekilde tefrik edilmesi, bunların her biri için husûsî tâbirlerin kullanılmasını icâp ettirmiş ve *manşūr* tâbiri de bu zamandan itibâren iktâ vesîkaları için kullanılmıştır. Bu menşûrlar dâimâ Kâhire'de *dīvān al-inşā*'da sultan nâmına yazılıyor ve ancak istisnâî hallerde *nāʾib kāfil* nâmına hazırlanabiliyordu (bk. Ḳalḳaşandī, IV, 16; XIII, 157). Ḳalḳaşandī (XIII, 153 v.dd.) ve Maḳrīzī (II, 211)'deki mufassal kayıtlara, iktâ tevcihinin muâmelesi şöyle yazılıyordu: eğer bir eyâlet şehrinde, msl. Şam'da, bir iktâ inhilâl ederse (*maḥlūl*), oradaki *nāʾib* yeni bir namzet teklif eder ve kendi şehrindeki *dīvān al-cayş*'ten, askerî müfettiş (*nāẓir al-cayş*; krş. Ḳalḳaşandī, IV, 190; XII, 97) vâsıtası ile, bu teklif hakkında bir vesîka, *nāʾib* tarafından, bir postacı (*barīdī*) veya güvercin postası (*ʿalā acniḥat al-ḥamām*) vâsıtası ile, Kahire'ye hukûmete (*al-abvāb al-şarīfa*) gönderir. Orada bunu posta müdürü (*davādār*) alıp, sır kâtibine (*kātib al-sirr* = *ṣāḥib dīvān al-inşā*') verir ve oradan imzâsı (*ḫaṭṭ şarīf*) ile *yuktab* („yazıldı", bk. Ḳalḳaşandī, IV, 51) hâşiyesi alınmak üzere, sultanın huzûruna (*calūs fī dār al-ʿadl*), tasdika arzedilir. Bundan sonra vesîka Kahire'de *dīvān al-cayş* (bâzan *dīvān al-iḳṭāʿ* da denilir)'e gider, orada bir senet olarak alıkonan bu vesîkaya istinâden, bir *murabbaʿa* tanzim edilir ve bu *dīvān al-inşā*'ya gönderilir. *Dīvān*'ın reisi, sırkâtibi, bu işile meşgûl olan *inşā*' kâtibine *taʿyīn*'i yazar ve nihâyet Kahire'deki *dīvān al-inşā*'da asıl iktâ menşûru hazırlanır ve *dīvān*

al-cayş 'ten gelen *murabba'a*, senet (*şāhid*) olarak, burada alıkonur (krş. Ḳalḳaşandī, VI, 201).

Bu gibi menşûrların metin ve şekilleri hakkında mufassal mâlûmat için bk. Şihāb al-Dīn b. Faẓl Allāh, *al-Ta'rīf bi 'l-muṣṭalaḥ al-şarīf*, s. 88 v.d.; Ḳalḳaşandī, XIII, 153 v.dd. ve Quatremère, *Histoire des Sultans Mamlouks de l'Égypte*, I/1, 200 v.d., not 82. İktâ sâhibinin sâhip olduğu askerî rütbelere göre, menşûrun hacim (*ḳaṭ'*, b. bk.) ve yazı bakımından, bir çok kademeleri vardır; msl. menşûr *muḳaddama 'l-ulūf* için *ḳaṭ' al-ṣulṣoyn, umarā' al-ṭablḫānāt* için *ḳaṭ' al-niṣf, umarā' al-'aşarāt* için *ḳaṭ' al-ṣulṣ* ve *al-mamālik al-sulṭānīya* ve *muḳaddama 'l-ḥalḳa* için *ḳaṭ' al-'āda* üzerine yazılırdı. Her menşûrun metni için de bir çok kaide mevcuttur. Bu metinler, diğer tâyinlerindekine nisbetle, daha kısa ve daha az tumturaklı bir üslûp ile kaleme alınır ve yazılması mûtad olan tavsiyelere (*vaṣāyā*) de yer verilmezdi. *Manşūr* için, en güzel bir şekil olarak, yeni baştan yazılmış „bâkir" bir inşa (*mubtakarat al-inşā'*) tarzı tavsiye edilmektedir. Yenileme (*tacdīdāt*), ilâve (*ziyādāt*) veya karşılık (*ta'wīżāt*) bahis mevzuu olan iktâların husûsî şekilleri vardır. Tâyinlerde tasdik (*mastanad*) yerine konulması mûtad olan sultanın imzâsı menşûrlarda bulunmaz; bunun yerine sultan, *Allāh amalī*, *Allāh waliyī*, *Allāhu ḥasbī*, *al-Mulku li 'llāh* veya *al-Minna li 'llāhi waḥdahu* gibi, ifâdeler kullanır.

En yüksek derecede bulunan kimselere (*muḳaddama 'l-ulūf* ve *muḳaddama 'l-ṭablḫānāt*) verilen menşûrların üst kısmında bir zamanlar bir *ṭuġrā* [b. bk.] bulunurdu. Tuğralar, husûsî me'mûrlar tarafından, ihtiyat olarak, önceden hazırlanır ve lüzûmlu olan vesîkalara yapıştırılırdı. Ḳalḳaşandī (XIII, 165 v.d.)'de Nāṣir Muḥammed b. Ḳalā'ūn (693—741, fâsılalar ile) ile Aşraf Şa'bān b. Ḥusayn (764—778)'in tuğraları tercüme ve tavsif edilmiştir; bunlar bildiğimiz Osmanlı sultanlarının tuğralarından oldukça farklıdır. Aşraf Şa'bān'dan sonra tuğra menşûrlarda kullanılmaz oldu ve ancak temsilî maksatlar ile yabancı hükümdarlara gönderilen yazılarda kullanılmağa devam edilmiştir.

Böylece hazırlanmış olan *manşūr*, bir postacı ile, Kahire'den şu ve bu eyâlet merkezine, msl. Şam'a gönderiliyor ve burada iktâ sâhibine tevdî ediliyordu. Önce oradaki *nāẓir al-cayş* bunu kendi defterine kaydeder; çünkü onun kendi eyâletindeki iktâ sâhipleri hakkında ayrıca hesap tutması icâp etmektedir. Ḳalḳaşandī (XIII, 167—199)'de, *manşūr*'a misal olmak üzere, Ḳalā'ūn devrinde, Muḥy al-Dīn b. 'Abd al-Ẓāhir tarafından, sultanın oğlu Nāṣir Muḥammed için yazılan ve fevkalâde güzelliğinden dolayı, gerçekten *sulṭān al-manāṣīr* denilen *manşūr* ile başlayan 26 metin verilmektedir. Diğer metinler, yukarıda zikredilen askerî rütbelerde olanlar ile emîrlerin oğulları (*avlād al-umarā'*), arap, türkmen ve kürt emîrleri için yazılmış olan menşûrlara âittir.

Osmanlı devlet idâresinde de tâyin vesîkaları için *manşūr* tâbiri kullanılmıştır; mâmafih burada o kadar sâbit ve kat'î bir şekil almamış, fakat vezîrler, paşalar ve vâliler için de yazılmıştır (bk. *vezâret menşûru*, *müşiriyet menşûru*, *eyâlet menşûru*). Balkan harbini müteâkip, 1913'te akdedilen sulh anlaşmasında, Bulgaristan ve Yunanistan'a tâyin edilecek baş-müftîlerin menşûrlarını İstanbul'da şeyhülislâmdan alacakları karar altına alınmış olduğu gibi, müftîlerin menşûru için de yine aynı makama mürâcaat edileceği kayıtlıdır (bk. msl. Karl Stupp, *Ausgewählte diplomatische Aktenstücke zur orientalischen Frage*, Gotha, 1916, s. 295, 308).

Hattâ hıristiyan patrik ve piskoposlarının rûhânî dâirelerine yazdıkları mektuplar için de *manşūr* tâbiri kullanılmıştır. Nihâyet *manşūr*'un hendesede „prizma" mânasına geldiğini kaydetmek lâzımdır (msl. *manşūr mā'il*, „meyilli prizma", *manşūr ḳā'im*, „düz prizma", *manşūr muntaẓam*, „muntazam prizma", *manşūr muṣallaṣī* „üç köşeli prizma", *manşūr nāḳiṣ*, „nâkıs prizma"). Farsça şiir dilinde, *manşūr-navīsān-i bāġ* („bahçenin menşur yazanları") ile, bülbüller kasdedilmektedir.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka krş. İbn Şīṣ, *Ma'ālim al-kitāba*, s. 43; Ḫalīl al-Ẓāhirī, *Zubdat kaşf al-mamālik*, s. 100, 102; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks*, fihrist; W. Björkman, *Beiträge zur Geschichte der Staatskanzlei im islamischen Ägypten*, fihrist 1. (W. BJÖRKMAN.)

MENTEŞE. Anadolu'nun cenub-i garbî köşesinde bir memleket olup, ismini Selçuklu impartorluğunun ortadan kalkmasından sonra (aş.-yk. XIV. asır), burada küçük bir devlet kuran Menteşe-oğulları [b. bk.]'ndan almıştır. Buna karşılık, ismin bu bölgede Bodrum garbında izlerine rastlanan Myndus (Strabo Μύνδος; G. F. Meninksi, *Lexicon*, IV, 737, krş. Leunclavius)'tan, battâ aziz Menos'un adından (krş. Hasluck, *Annual British School Athens*, XX, 120) iştikak ettiğine dâir ileri sürülmüş bulunan iddialar müdâfaa edilemez. P. Wittek, bu yer isminin, Teke ve Germiyan gibi, bir kabîle isminden türemiş bulunmasını mümkün görmekle berâber, ortada buna dâir bir delîl mevcut olmadığını ifâde etmekte, Menteşe'nin, Menteş ve Mintaş gibi az farklı şekiller ile, şahıs ismi olarak zikredildiğini hatırlatmaktadır (*Menteşe beyliği*, s. 28). Bu isme, Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde köy adları olarak rastlanır: şimâlde, Cide ile Azdavay arasında, Uludağ cenûbunda, Yozgat'ın Akdağ-mâdeni cenûb-ı garbîsinde bulunan Menteşe köyleri gibi. — Ayrıca R. Kiepert haritalarında Polatlı'nın hemen cenûbunda bir Menteşe yaylası, Tokat—Zile yolu üzerinde bir Menteşe köyü (şimdi Turhal'ın Pazar nâhiyesine bağlı Tatar-Menteşe) v.b. vardır. Her ne olursa-olsun, Menteşe-oğullarından isim almış olan memleket, sâhası bakımından kadîm Karia'ya aş.-yk. tekabül etmekte idi. Burası, daha XI. asır sonlarında, türk istilâsına uğramış, her ne kadar daha sonra Bizans hâkimiyeti burada yeniden te'sis edilmiş ise de, iç Anadolu'ya ve garbî Toroslara (Göller bölgesi) yerleşmiş olan kuvvetli türk kabîlelerinin devamlı akınlarına mâruz kalmış, hattâ XIII. asrın ikinci yarısında, memleket fi'len türk hâkimiyeti altına girmiş ve buradan Ege adalarına deniz seferleri yapılmıştır. XIV. asırda memlekete hâkim olan Menteşe beyleri, münbit ve mahsuldar, sâhile yakın, fakat denizden gelecek tecâvüzlere kapalı bir ova içinde bulunan Milâs [b. bk.]'a yerleşmiş, merkezlerini bu şehre yakın bir mevkîde ve tepe üzerinde Barçin (Beçin, Petsona)'de kurmuşlardı. Menteşe beyliği topraklarını şimâlde Aydın-oğulları arâzisinden ayıran hudut aş.-yk. Büyük Menderes vâdisinden, daha muhtemel olarak, bu vâdi cenûbundaki dağlık arâziye giren yolların başından geçiyor, memleket şimâl-i şarkîde, 1330 senesine doğru, Davas (Tavas)'ın ilhâkı neticesinde, Baba dağı ve Honaz dağı yüksek kütlelerine dayanmak suretiyle, Denizli'ye (aş.-yk. 1365'e kadar müstakil) ve Germiyan ülkesine, şarkta Göller bölgesinde yerleşmiş olan Hamîd-ili topraklarına, bunun daha cenûbunda da Teke beyliğine komşu oluyordu; burada, Akdeniz kıyılarında, Menteşe hânedanının cânibî bir kolu Finike'de huküm sürmekte idi.

Menteşe ili, XIV. asrın sonlarında, Bayezid I. tarafından (1390—1391) zaptedildi ve Timur islilâsından sonra, XV. asrın ilk senelerinde osmanlı hâkimiyeti altına girdi ve bu hâkimiyet 1424'te kat'î şeklini aldı. Menteşe, Anadolu eyâletine, bir sancak olarak, bağlandı. Sancak merkezi olarak, Milâs'a nazaran daha şarkta ve daha merkezî bir durumda olan Muğla seçildi ki, burası esâsen daha Menteşe-oğulları zamanında vakit-vakit idâre merkezi vazifesini görmüş idi (bk. Müneccim-Başı, *Cāmi' al-duval*, 555a). Osmanlı hâkimiyeti altında Menteşe ili ehemmiyetli tarihî hâdiselere sahne olmadı ve ana yollara nazaran sapa kaldı. Gâyet girintili-çıkıntılı olan kıyılarına gelince, burada gemilerin barınmasına, tahkime pek elverişli ve bu sebeple bir şehre kurulma yeri olmuş bir çok tabi'î liman (cenûpta kadîm Telmessos'un yerini almış olan Makrî = şimdiki Fethiye, Köyceğiz gölü ağzına yakın Kaunos, Dadya yarım-adası ucunda Knidos, garpta kadîm Halikarnassos'un yerini almış bulunan Petronion = şimdiki Bodrum) bulunmakla berâber, yüksek dağların ve geçilmesi güç yaylaların mevcûdiyeti dolayısı ile, bu limanlar memleketin iç kısımlarına bağlılıktan mahrûm kalıyordu. Geniş ormanlar ve yazın göçebelerin sürüleri ile geldikleri dağ otlaklarının kapladığı ve arada zirâate elverişli ovalar ihtivâ eden iç kısımların dışarı ile ticârî münâsebetleri öteden beri Büyük Menderes vâdisine doğru inen tabi'î yollar (şimdiki Muğla — Aydın yolunun tâkip ettiği Çine suyu vâdisi ile, daha garpta Milâs üzerinden Büyük Menderes aşağı mecrâsına ulaşan güzergâh gibi) te'min edilmekte idi ve orta çağda, Menteşe'nin başlıca iskelesi rolünü, o sırada henüz liman faâliyeti inkıtâa uğramamış bulunan Palatia (kadîm Milet, bk. mad. BALAT) oynayordu ki, sonradan burası da Büyük Menderes munsabının dolması yüzünden, terkedildi ve garbî Anadolu'nun tabi'î iskelesi rolünü alan İzmir'e nazaran, Menteşe bir kenarda kalmış bulundu.

Osmanlı hâkimiyeti altında Menteşe ili, ancak Rodos'ta şövalyeler hâkimiyeti bâkî kaldığı müddetçe, bir takım askerî hareketlere sahne oldu. Fâtih devrinde, Venedik donanması Makrî'yi işgâl ve tahrip etti (1473). Nihâyet Kanûnî Süleyman'ın 1522 seferi sırasında, Marmaris üss olarak kullanılmak sûretiyle, Rodos zaptedildi. Rodos ile berâber, vaktiyle Çelebî Mehmed'in müsâadesi ile şövalyeler tarafından Menteşe sâhillerinde yaptırılmış olan Petronion (Bodrum) kalesi de işgâl olundu. XVII.—XIX. asırlar arasında Menteşe, Osmanlı imparatorluğunun kenarda kalmış bir çok bölgelerinde olduğu gibi, vakit-vakit mütegallibenin mahallî istiklâl iddialarına sahne teşkil etti ve bu hâl, Mahmud II. tarafından derebeylere karşı girişilen büyük tenkil hareketine kadar, sürüp gitti.

Kuruluşu sırasında kapladığı sâha eski Menteşe beyliğinin hudutlarına az-çok uyan Menteşe sancağı, XIX. asrın ikinci yarısında, aynı ismi taşıyan idârî bölgeye nisbetle, çok daha geniş bir yer işgâl ediyordu. 1864 idârî teş-

kilâtında Aydın (sonradan İzmir) vilâyetine bağlanan bu sancak şimdiki Büyük Menderes vâdisi cenûbundaki bir kısım toprakların komşu sancaklara bağlanması (msl. Söke kazâsının cenup kısmı, Çine, Bozdoğan ve Karaca-Su Aydın sancağına, Tavas ise, Denizli'ye) yüzünden, epeyce küçüldü ve beyliğin eski hudutları içinde Wittek'in tahmin ettiği 20.000 km². arâziye mukabil, sâhası bu defa 13.000 km². 'nın altına düşmüş bulundu. Türkiye cümhûriyeti devrinde, sancaklar yerine vilâyetler kurulduktan sonra, Menteşe adı kaldırıldı ve bu idârî bölge, merkezinin ismi ile, Muğla vilâyeti diye anılmağa başlandı. XIX. asır sonunda Menteşe sancağının 6 kazâsı var idi: Muğla (merkez), Bodrum, Köyceğiz, Marmaris, Mekrî (şimdi Fethiye) ve Milâs. Şimdi aynı topraklar üzerinde kazâ sayısı 9'u bulmuştur. Yeni teşkil edilen kazâlar Datça (evvelce Dadya), Ula ve Yatagan (eski Ahıköy)'dır. XIX. asrın son yıllarında sancağın nüfusu 142.000 (V. Cuinet) — 145.500 (Ş. Sâmî) olarak tahmin ediliyordu ve bu nüfusun 92 %'si müslüman ve ancak 7 %'si rum olup, bu sonuncuların bir kısmı türkçe konuşurlardı ve sâhilde oturan rumların büyük kısmı ise, XIX. asır içinde, Ege denizi adalarından buraya gelip, yerleşmişlerdi. İstiklâl harbinden sonra, Menteşe rumları Yunanistan'a gönderilerek; onların yerine, mübâdele yolu ile, gelen türkler iskân edildiler. Cümhûriyet devrinde eski Menteşe sancağının yerine kaim olmuş bulunan Muğla vilâyetinin 12.735 km². arâzisi üzerinde 1927 senesinde 174.687 nüfus yaşamakta idi ki, bu nüfus 1955 sayımının muvakkat neticelerine göre, şimdi 250.000'i aşmıştır (266.789).

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika); Evliyâ Çelebî, *Seyahat-nâme* (İstanbul, 1935), IX, 197 v.d.; Ahmed Rifat, *Lugat-i tarihiye ve coğrafya* (İstanbul, 1300), VI, 21; Şemseddin Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1316 = 1898), VI, 4441 v.dd.; *Salnâme-i vilâyet-i Aydın* (1326 = 1908), s. 686 v.d.; Ali Rıza, *Zirâî Menteşe sancağı* (İstanbul); P. Wittek, *Menteşe beyliği* (trk. trc. O. Ş. Gökyay, nşr. T T K, IV, 1), Ankara, 1944, tür. yer.; A. Philippson, *Reisen und Forschungen im westlichen Kleinasien* (*Pet. Mitt. Ergz.*-H. 183), tür. yer.; Besim Darkot ve Sırrı Erinç, *Observations géographiques dans le sud-ouest de l'Anatolie* (*Review of the Geogr. Inst. Univ.*, İstanbul, 1954, I, 149 v.d.). (BESİM DARKOT.)

MENTEŞE-OĞULLARI, XIII. asrın ikinci yarısında cenûb-i garbî Anadolu'da beylik kuran bir türk âilesi. Menteşe beyliğinin ne suretle, yâni türk istilâsının şarktan garbî Anadolu'ya yayılması (türk ve rum hudûdu Kütahya'dan itibâren Denizli, Davaz ve Fethiye (Meğri)'ye kadar devam ediyordu), ile mi, yoksa cenûptan Akdeniz kıyılarındaki Finike ve Meğri taraflarında denizden gelerek, şimâle doğru yayılıp, karadan ge'en türk kuvvetleri ile birleşmek ve eski Karya bölgesini işgâl etmek suretiyle mi teşekkül ettiği henüz sarîh olarak bilinmemektedir. Coğrafyacı Abū Saʿid (ölm. 1284 veya 1286) ve ondan naklen *Taḳvīm al-buldān*, İznik rum imparatorluğu zamanında türkmenlerin Meğri sâhilinden içeri doğru girerek, sâhil ile Denizli dağları (her hâlde Kartal dağları) arasında yerleştiklerini ve rumlar ile hudutlarını bir nehrin (Dalaman çayı olacak) ayırdığını beyân etmektedir ki, bu kayıt türklerin deniz yolu ile gelmiş olduklarını göstermekte (Wittek, *Menteşe beyliği*, s. 1, 2 ve notları) ve Menteşe Bey'in türbesi evkafının Meğri'de bulunması bu düşünceye kuvvet vermektedir. Bu kayıtlara dayanarak, Menteşe beyliğini te'sis eden türkmenlerin Anadolu Selçuklularının elinde bulunan Pamphylia ve Lykia (Antalya ve garbî Antalya sâhilleri) kıyılarından deniz yolu ile bu havâliye gelerek, içeriye doğru ilerilediklerini ve aynı zamanda inhitâta uğrayan Bizans donanmasına mensup gemicileri de berâberlerine alarak, tedârik ettikleri donanma ile korsanlık ettiklerini kabûl edebiliriz. Bu beyliğe adı verilmiş olan Menteşe'nin adının Bizans kaynaklarında Salpakis Menteşe, yâni sâhil beyi Menteşe olması da (Pachymeres, 1685 tab., s. 563'te bunu, yanlış olarak, Menteşe ve Salpakis şeklinde, ayrı-ayrı kaydetmektedir) yukarıdaki kayıtları te'yit eylemektedir.

Asıl Karia yâni Muğla vilâyeti (XIV. asrın ortalarında yazılmış olan farsça *Selçuk-nâme*'de Menteşe ili ve osmanlı kaynaklarında Menteşe sancağı) 1261'den sonra sâhilden itibâren türkler tarafından zaptedildi. Bizans imparatoru Mihael VIII. Paléologos, türkleri Karia'dan çıkarmak için, oğlu Andronikos'un kumandasında garbî Anadolu'ya bir ordu göndermiş ise de, bunun Nif (Kemâl-Paşa) tarafında bulunduğu sırada, yâni 1282'de, Menteşe Bey kumandasındaki türk kuvvetleri Andronikos tarafından 1278'de tâmir ve tahkim edilmiş olan Tralles (Aydın) ile bunun yakınındaki Nisa (Güzel-Hisar)'yı zaptetmişlerdir (Le Beau, XXII, kısım 100, fasıl 62). Beyliğe adı verilmiş olan Menteşe'yi bundan sonra göremiyoruz. 681 (1282)'den sonra vefat ettiği anlaşılıyor; kabrinin Meğri (Fethiye) taraflarında olduğunu ve o tarafta türbesi bulunduğunu XVI. asırdaki osmanlı tahrir defterinden anlıyoruz

(Başvekâlet arşivi, h. 970 tarihli ve 338 numaralı Menteşe evkafını gösteren defter, s. 66).

Menteşe Bey'in babasının adı Şikârî (*Karaman tarihi*, Konya, 1946, s. 11 v.d.)'de ve oradan naklen *Cāmiʿ al-duval* (Umûmî kütüp., nr. 5020, s. 433)'de Selçuklu ümerâsından *amîr al-savāḥil* Ḥāccī Bahāʾ al-Dīn olarak gösterilmekte ise de, Menteşe'nin torunlarından Gâzî Ahmed Bey'in Peçin'deki 793 (1391) tarihli mezar kitâbesinde bu ad Eblistan ve onun da babası Kuri veya Kara-Bey şeklinde görülmektedir (İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, 2. kısım, s. 164). Yine Gâzî Ahmed'in Milas'taki 780 (1378) tarihli câmi ve bir sene sonra yapılan minberindeki kitâbelerde Menteşe'nin adı unutularak, Eblistan ismine geçilmiştir (*ayn. esr.*, s. 157 v.d.). Menteşe Bey'den sonra iki oğlundan Mes'ud Bey memleketin hemen hepsine sâhip olup, diğer oğlu Kirman belki birâderine tâbî olarak, belki de muhâlefet etmek suretiyle, Föke (Finike, bk. *al-Muḳṣid al-rafīʿ*, Paris, Millî kütüp., arap. yazm., nr. 4439, s. 271) beyliğinde bulunmuştur. 690 (1291)'da Anadolu'ya gelmiş olan İlhanlıların hükümdarı Keyhatu kendine karşı gelen Menteşe iline (bu isim o tarihlerde kullanılmıştır) kuvvet sevkederek, o havâliyi yağmalatmış ve külliyetli esir alarak, Konya'ya dönmüştür (*Tārīḫ-i āl-i Salcūḳ*, nşr. Feridun Nâfiz Uzluk, metin, s. 88).

695 (1296)'te Bizans kumandanlarından Philantropos Aleksios Karia'yı türklerden geri almak için, gelmiş ve Tralles kalesini almış, Menteşe Bey'in burada bulunan zevcesi sâhil şehirlerinden birine, ihtimâl zevcinin medfûn bulunduğu Meğri'ye çekilmiştir. Aleksios bu muvaffakiyetten sonra, imparatora isyân ederek, türkler ile birleşip, faâliyete başlamış ise de, kendisinin katlinden sonra türkler kat'î suretle Karia'yı ellerinde tutmuşlardır. Bu suretle Menteşe beyliği Karia tamâmiyle Hamîd-oğullarının nufûzu altına geçinceye kadar, Lykia'nın Föke (Finike) bölgesini muhâfaza etmiştir. *Cāmiʿ al-duval*, Menteşe-oğullarına âit şehir olarak Muğla, Balat (Palatia), Milas, Peçin (Becin, Barcın), Boz-Öyük, Marin, Çine, Davaz, Meğri, Köyceğiz kasabalarını zikretmektedir (*Cihannümâ*'da, Menteşe sancağına âit olarak, diğer kasaba veya nâhiye isimleri geçer). Bu isimlere Menteşe-Oğullarının ilk devirlerine âit Finike'yi ilâve etmek lâzımdır.

Babasından sonra beyliğin idâresini eline alan Mes'ud Bey 700 (1300) senesinde donanması ile büyük muvaffakıyetler kazanmış ve Rodos adasının mühim bir kısmını rumlardan almıştır. Rodos adası 10 sene sonra Memlûk sultanı tarafından Akkâ'dan kovulan St. Jean şövalyeleri, papa ile Fransa kralı Güzel Philippe'in yardımları ile Rodos adasına hücûm ederek, burasını tamâmen zaptetmişlerdir (15 ağustos 1310). Mes'ud Bey Rodos'u geri almak için büyük gayret sarfetmiş ve bu sırada cenevizlilerin bir ticâret gemisini zaptetmiş olan şövalyelere karşı Ceneviz donanmasından yardım görmüş ve muvaffak olmak üzere iken, Papa Clement V.'in müdâhalesi üzerine, cenevizliler yardımdan vazgeçmişlerdir (1312; Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen âge*, II, 36). *Manāḳib al-ʿārifīn* müellifi Ahmed Eflâkî'nin Mevlânâ Ṣalāḥ al-Dīn Kātib'den nakline göre, Mavlānā Calāl al-Dīn Rūmī'nin torunu Ulu Ârif Çelebî kendisinin muhiplerinden olan Mes'ud Bey'i ziyâret için (1312 ile 1314 seneleri arasında), Menteşe iline gelerek, kendisi ile görüşmüş ve oğlu Şucāʿ al-Dīn Orhan'ı mevlevî tarîkatine intisap ettirmiştir (*Manāḳib al-ʿārifīn*, trc. Tahsin Yazıcı, II, 310, 311). Mes'ud Bey'in vefatı 719 (1319)'dan evveldir. Onun zamanında idâre merkezinin neresi olduğu ve kabrinin nerede bulunduğu mâlûm değildir. Selçuklu sultanı Mes'ud II. nâmına 690 (1291)'da Milas'ta kesilmiş bir gümüş sikke bulunduğuna göre, Mes'ud Bey Selçukluların yüksek hâkimiyetini kabûl etmiş olmalıdır (İsmail Gâlib, *Takvîm-i meskûkât-ı selçukiye*, s. 93). İdâre merkezinin Milas olması muhtemeldir.

İlhanlıların beyler-beyi emîr Çoban 714 (1214)'te Anadolu'ya geldiği zaman, kendisine itâat edip, ordusuna gelen veya elçi gönderen Anadolu beyleri arasında Menteşe beyliğinden hiç kimseyi görmüyoruz (Aksarâyî, *Musāmarat al-aḫbār*, nşr. Osman Turan, s. 316). Mes'ud Bey'in, yukarıda adı geçen Orhan'dan başka, İbrahim adında (bu isim latin kaynaklarından naklen Wittek'te s. 63, Strumbrachi olarak görülmekte olup, Mordtmann bunu tahminî olarak İbrahim diye kaydetmiştir) bir oğlu daha var idi; bunlar babalarının vefatından sonra hukümdarlık için birbileri ile uğraşmışlar ise de, Orhan Bey az bir zamanda kardeşini bertaraf ederek, idâreyi ele almıştır. Şucāʿ al-Dīn lekablı Orhan (İ. H. Uzunçarşılı, *Kitâbeler*, II, 156, 162; Eflâkî, II, 311 ve İbn Baṭṭūṭa, trk. trc. I, 321) 1320'den itibâren Rodos'u geri almak için şövalyeler ile mücâdeleye başlayarak, Menteşe donanması ile taarruza kalkışmış ise de, muvaffak olamamıştır. Orhan Bey'in devri hakkında başka mâlûmatımız yoktur. 730 (1330) tarihli Milâs'taki bir câmi kitâbesinde *emîr kebîr* ve Peçin'deki kendisinin yaptırdığı 1332 tarihli eski câmi kitâbesinde de *emîr muazzam*, *sulṭān-i ġuzāt al-atrāk*

unvanları ile İbn Baṭṭūṭa (*ayn. esr.*, I, 322) 1332'de Milas sultanı olarak zikrettiği Şucāʿ al-Dīn Orhan'ı te'sis etmekte olduğu güzel binâlar ve mescidler ile müzeyyen Peçin'de ziyâret ederek, görüşmüş ve onun burada henüz tamamlanmayan bir câmi yaptırmakta olduğunu kaydetmiştir. Filvâkî bu câmi aynı senede (732) tamamlanmıştır. Bugün mevcut olmayan bu câmiin kıble kapısı üzerindeki kitâbeyi Evliyâ Çelebî (*Seyahatnâme*, IX, 210), yanlış olarak, 702 (1302) göstermiştir. İbn Baṭṭūṭa (I, 322) Orhan Bey'in hem yakışıklı ve hem iyi ahlâklı bir insan olduğunu ve kendisine ihsanda bulunarak, hayvan ve yolluk verdiğini söylemektedir.

Masālik al-abṣār müellifi Şihāb al-Dīn al-ʿOmarī, nşr. Taeschner, s. 47) cenevizli mühtedî Balaban'dan naklen Föke hükümdarı olarak zikrettiği Orhan Bey'in 50 şehri, 200 kalesi, donanması ve 100.000 askeri olup, dâimî surette kara ve denizde gazâ ile meşgûl olduğunu ve bunun Germiyan hükümdarından sonra, bu havâlide en kuvvetli hükümdar bulunduğunu yazmaktadır. Bundan başka aynı müellif Rimlas dediği Milas'ın Menteşe'ye âit olup, 3.000 suvârisi olduğunu başka bir kaynaktan nakletmektedir (*ayn. esr.*, s. 21). al-ʿOmarī, Orhan Bey'in memleketinden bahsederken, bunun Davaz, Sakız ve İstanköy arasında bulunduğunu kaydettiğine göre, Föke bölgesinin Menteşe beyliği demek olduğu anlaşılıyor. Aynı kaynağa göre (s. 21), Föke'nin daha sonra Hamîd-oğullarına geçerek, beyinin 40.000 suvâriye mâlik olduğunu, Antalya beyi Hızır b. Dündar'a tâbî Menteşeoğullarından birinin burada emîr bulunduğunu yazmaktadır ki, bu şahsın Menteşe'nin torunu ve Kirman'ın oğlu Zervan olması muhtemeldir (*Ṣubḥ al-aʿşā*, VIII, 19). Yazıcı-zâde Ali'nin *Selçuk-nâme*'sinde Hamîd-oğullarına bağlı olduğu kaydı Finike'deki Menteşe-oğlunun Antalya emîrinin tâbii olmasından ileri geldiği anlaşılmaktadır. Şucāʿ al-Dīn Orhan'ın, latinler ile ticârî münâsebetler dolayısı ile (Balat = Palatya bu hususta birinci derecede ticâret mahalli idi), bu hükümdarın Balat'ta Anjou ve Napoli sikkelerine benzeyen tezyinâtlı tarihsiz gümüş meskûkâtına âit bir eser neşrolunmuştur (bu hususta bk. Wittek, *Menteşe beyliği*, s. 154). Orhan Bey'in vefat tarihi de mâlûm değildir; yerine olan oğlu İbrâhim Bey'in Muğla'da 745 (1344) tarihli Ulu câmi kitâbesine göre, vefatı bu tarihten evveldir. Orhan'ın kabri mâlûm olmamakla berâber, kendisinin beyliğe merkez olmak üzere te'sis etmiş olduğu Peçin'deki câmiin yanında medfûn olması muhtemeldir.

İbrahim Bey, Aydın-oğlu Gâzî Umur Bey zamanında latinlerin eline düşmüş olan sâhil İzmir'i kurtarmak için, Umur Bey'e yardım etmeğe hazırlandığı sırada, onun 1348'de şehid düşmesi ve kardeşi Hızır Bey'in latinler ile pek ağır bir muâhede yapmağa mecbûr olması üzerine bu yardımı yapamamış ise de, müttefiklerin her hangi bir taarruzu ihtimâline karşı da hazırlanmış idi; fakat venedikliler haçlılara karşı silâhlanmış olan İbrâhim Bey'i Balat (Palatya) limanına soktukları donanmaları ile tehdit ederek, 1352 ile 1355 seneleri arasında Girit dukası vâsıtası ile ağır bir muâhede imzâlamağa mecbûr ettikleri gibi, 1355 senesinde de, Balat'ta bir kilise inşası ile bir konsolos bulundurulmasını kabûl ettirmişlerdir (Heyd, *ayn. esr.*, I, 545).

İbrahim Bey 1360 senesinden evvel vefat etmiş olup, henüz bir sikkesi görülmemiştir; Balat'ta câmii ve mahallesi vardır. Bunun ölümünü müteâkip Mûsâ, Mehmed ve Ahmed Gâzî isimlerindeki oğullarından her biri bir tarafta, her hâlde aralarındaki bir mücâdeleden sonra ve yahut Mûsâ'yı Ulu Bey olarak tanımaları suretiyle babaları zamanında vâli olarak bulundukları yerlerde idâreyi ellerine almışlardır. Bunlardan Mûsâ Bey'in Palatya ve Milas taraflarında (*Ṣubḥ al-aʿṢā*, VIII, 18 ve *Iʿcābat al-sāʾil ilā maʿrifat al-rasāʾil*, Paris, millî kütüp., arap. yazm., nr. 4437, s. 40) Mehmed Bey'in Muğla ve Çine havâlisinde, Gâzî Ahmed Bey'in de cenûpta Meğri ve Marmaris taraflarında bulundukları anlaşılıyor (Wittek, *Menteşe beyliği*, s. 74).

Ahmed Gâzî'nin Milâs ve Peçin'e gelerek, burada 777 (1375)'de medresesini yaptırdığına göre, Mûsâ Bey'in bu tarihten evvel vefat ettiği anlaşılır. Evliyâ Çelebî (*ayn. esr.* IX, 207)'nin yazdığına göre, eski adı Strotonia olan Eski-Hisar'ı Ahmed Gâzî'nin 755 (1354)'te zaptettiği kaydı doğru ise, bunu İbrahim Bey'in ölümünden sonraki hükümdarlık mücâdelesinde Ahmed Gâzî'nin zaptetmiş olduğu mânası çıkarılabilir. Bu mevkiin Muğla'nın cenûb-i garbîsinde Muğla ile Milas yolu üzerinde bulunduğuna göre, kardeşi Mehmed Bey'in elinden almış olduğu tahmin edilir.

Mûsâ Bey'in Memlûk sultanı ile muhâberesi olduğu yukarıda adı geçen eserlerdeki kayıtlardan anlaşılıyor. İskenderiye'yi zaptetmiş olan haçlılara karşı Memlûk sultanı tarafından yapılacak sefere dâvet yollu şevvâl 767 (ağustos 1366) tarihi ile Anadolu beylerine gönderilmiş olan nâme 766 (1365)'da Menteşe beyine de gelmiş idi; filhakîka Maḳrīzī'de yanlış olarak Sultan Orhan denilen Menteşe beyinden 27

MENTEŞE-OĞULLARI ŞECERESİ

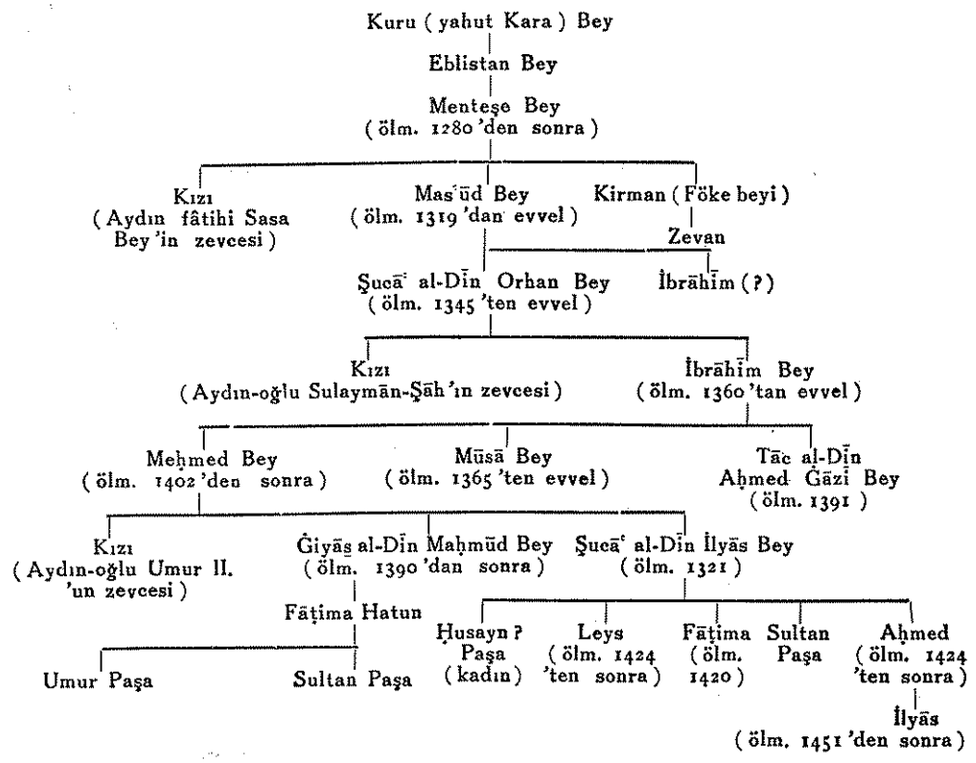

nisan 1365'te gelen cevapta 200 kadirga hazırlandığı bildirilmiş, verilen cevapta Mısır'dan donanma gelmedikçe, hareket etmemesi tavsiye olunmuştur (*al-Sulūk*, Ayasofya kütüp., nr. 3375). İskenderiye'ye hücûmundan sonra 1365'te Kıbrıs donanmasının Aydın ve Menteşe sâhillerini tehdit etmiştir. Mûsâ Bey'in Milas'ta kesilmiş tarihsiz bir sikkesi vardır (Mordtmann'ın kolleksiyonundan naklen Wittek, s. 155).

Mûsâ Bey'den sonra Balat şehrine Peçin ve Milas tarafları elinde bulunan Ahmed Gâzî'nin sâhip olduğu Balat'ta yaptırdığı mevlevîhâne ile Balat'a tâbî Afşar köyünden bir hissenin Ahmed Gâzî tarafından İvaz adında birisine verilmesinden anlaşılıyor (Başvekâlet arşivi, 166 numaralı tahrir defteri ve 338 numaralı Menteşe evkafı defteri, s. 8). Balat ve havâlisinin 1389'dan evvel Menteşe-oğlu Ġiyāṯ al-Dīn Maḥmūd'un elinde bulunduğunu görüyoruz. Mahmud Bey'in, Mûsâ Bey ile, Muğla ve havâlisi hükümdarı Mehmed Bey'den hangisinin oğlu olduğu şimdilik mâlûm değildir. *Cāmiʿ al-duval* (Umûmî kütüp. nüshası, nr. 5020, s. 433) Yaʿḳūb adında bir Menteşe beyinin Mahmud ve İlyas isimlerinde iki oğlu bulunduğunu ve bunların birbirleri ile mücâdele ederek, İlyas'ın Mahmud'a galebe ettiğini kaydetmektedir. Hâlbuki kitâbe ile sikkelerinden anlaşıldığına göre, İlyas Bey'in babasının adının Mehmed, yine sikkesinden anlaşıldığına göre, Mehmed Bey'in babası da İbrahim Bey'dir. Şu hâlde, bunların Yaʿḳūb'un oğlu olmaları bahis mevzuu değildir. Bu kayıtlara göre, Mahmud Bey de Mehmed Bey'in oğlu olacaktır. Mahmud ve İlyas beylerin evlâtları arasındaki bir toprak dâvası da bu son kanâati kuvvetlendirmektedir (Başvekâlet arşivi, tahrir defteri, nr. 453, s. 53) Mahmud'un İlyas'a mağlûp olduktan sonra Osmanlılara ilticâ ettiği anlaşılıyor.

Mahmud Bey ile İlyas Bey arasında vuḳûa gelen ve Mahmud'un mağlûbiyeti ile neticelenen muhârebenin her hâlde 1389 senesinden evvel olması icâp etmektedir; bizi bu düşünceye sevkeden, aşağıda görüleceği üzere Mahmud Bey'in elindeki yerleri (Balat ve havâlisini) osmanlı hükümdarı Bayezid I.'e teslim etmesi veya teslime mecbûr olmasıdır. Babasının adı beyân edilmeyerek âile ismi ile yâdedilen

Mahmud b. Menteşe nâmına Barcinli (Bercin) Mahmud b. Mehmed tarafından avcılığa dâir farsçadan türkçeye çevrilen *Bāz-nāma* (nşr. J. v. Hammer, 1840) adlı eserde Mahmud Bey (*amīr-i aʿẓam, şahinşāh-i muʿaẓẓam ṣāḥib al-sayf va 'l-ḳalam ġiyāṯ al-dunyā va'l-dīn Maḥmūd b. Menteşe*) diye parlak elkab ile zikredilmekte ise de, bu tercümenin yapıldığı tarih gösterilmemektedir. Milano'da Ambroziana kütüphânesindeki yegâne nüshaya göre, almanca tercümesi ile berâber Hammer tarafından 1840 senesinde basılmıştır. Yukarıdaki mütâlaaya göre, Mahmud Bey'in Osmanlılara ilticâsından sonra, İlyas Bey 1389'da veya az daha evvel Menteşe'nin Balat şûbesi hükümdarı olmuştur. Murad Hüdâvendigâr'ın 1381'de Germiyan hükümdârı Süleymanşah'ın kızı ile oğlu Bayezid'i evlendirdiği zaman düğüne dâvet edilen Menteşe-oğlu'nun Balat hükümdarı Mahmud Bey olması icâp ediyor. 1389'da Kosova muhârebesinde Osmanlılara yardımcı kuvvet gönderen Menteşe-oğlunun, Mahmud Bey'in Osmanlılara ilticâsı tahakkuk ettiği takdirde, İlyas Bey olması muhtemeldir.

Kosova muhârebesi sonunda Yıldırım Bayezid hükümdar olunca, buna karşı Karaman-oğlu'nun teşvikı ile Osmanlılar aleyhine tertip edi'en ittifâka Menteşe beyliğinin Balat ve Muğla hükümdarları İlyas Bey ile babası Mehmed Bey'in dâhil oldukları anlaşılıyor. Bayezid, Rumeli'deki durumu yoluna koyduktan sonra, sür'atle Anadolu'ya geçerek, Denizli yolu ile Aydın iline girip, mukavemet görmeden, o tarafları Aydın-oğlu İsâ Bey'den aldıktan sonra Balat ve Muğla'daki Menteşe beyliğini işgâl etmiş, kendisine mukavemet edemeyen Mehmed ve İlyas Bey'ler kaçmışlardır. Bunun üzerine, osmanlı hükümdarının yanında bulunan Mahmud Bey'e Balat bölgesi hükümdarlığı verilmeyerek, buna mukâbil „Bayezid Hüdâvendigâr, Menteşe ili istiklâli için, Mahmud Bey'e" Bergama taraflarında Çökiköy, Değirmencik (Tepecik) köyleri ile daha bâzı yerleri mülk olarak vermiştir (Başvekâlet arşivi, Tahrir defteri, nr. 453, s. 53b, 54 ve 60a). Mahmud Bey'in henüz bir sikkesi görülmemiştir. Memleketleri işgâl edilmiş olan Mehmed ve İlyas Bey'ler Sinop hükümdarı Candar-oğlu İsfendiyar Bey'in yanına kaçmışlardır (1389 sonu veya 1390 başları). Bunlardan İlyas Bey'in Ankara muhârebesinde bulunduğu anlaşıldığına göre, oradan Timur'un yanına gitmiş, Mehmed Bey ise, Sinop'ta kalmıştır. Bu suretle Menteşe beyliğinin Balat ve Muğla tarafları Osmanlıların eline geçmiştir. Muğla ve Çine tarafları Menteşe hükümdarı olan ve yukarıda adı geçen Mehmed Bey'in 766 (1364) tarihli bir sikkesi olup, bir tarafında kelime-i şehâdet diğer tarafında Muḥammed b. İbrâhîm adı görülmektedir (*Kitâbeler*, II, s. 172). Halil Edhem Bey yine Mehmed Bey'e âit olmak üzere, 786 (1384) tarihli bir sikkeden bahsediyor (*Düvel-i islâmiye*, s. 283). Menteşeoğullarının Milâs ve Beçin şûbesine gelince, buraların o tarihte ilhâk edilmemiş olması hükümdar Ahmed Gazî'nin ya Bayezid aleyhindeki ittifaka iştirâk etmemiş olmasından ve yahut o bölgenin dağlık olup, işgâlinin kolay olmamasından ileri gelmiş bulunması muhtemeldir ve ikinci şık daha doğru görünmektedir.

Kitâbelerinde Tāc al-Dīn lekabı ile yâdedilen Ahmed Gâzî, gerek Meğri (Makri, Fethiye) ve Marmaris'te ve gerek Milas ve Peçin'de iken, donanması ile faâliyette bulunarak, *emîr-i kebîr, Murâbıt ve sultan-ı sevâhil* (Peçin'deki medrese kitâbesinde) ve *emîr-i kebîr, sultan-i mükerrem* (Milas'taki câminin kitâbesinde) unvanları ile tavsif edilmektedir; filhakika Ahmed Gâzî Rodos şövalyeleri ve Kıbrıs kıralı ile muhârebe ettiği ve bunun taarruzlarını önlemek için Rodos limanında bir donanma hazırlatmış ise de, Venediklilerin tavassutu ile 1365 senesinde sulh yapılmıştır (Heyd, I, 546). Ahmed Gâzî'nin bu tarihlerde Meğri'de bulunduğu anlaşılıyor. Bu zât şâban 793 (temmûz 1391)'te vefat ederek, Peçin'deki türbesine defnedilmiştir (*Kitâbeler*, II, 163 ve *Menteşe beyliği*, s. 142). Enverî (*Düstûr-nâme* nşr. Mükrimin Halil, İstanbul, 1928, s. 88)'nin bir beytinden anlaşılacağı üzere, Ahmed Gâzî'nin ölümünden sonra Menteşe beyliğinin bu kısmı da Osmanlılar tarafından işgâl olunarak, sancak itibârı ile Hoca Fîrûz Bey'e verilmiş ve Menteşe-oğlu da (bu her hâlde Ahmed Bey'in oğlu olacaktır), Mısır'a kaçmıştır. Hoca Fîrûz'un Milas'ta 26 safer 797 (21 kanun I. 1394) tarihli bir câmii bulunduğuna göre, Milas ve Peçin tarafları bu tarihten bir kaç sene evvel ve Ahmed Gâzî'nin hemen vefatını müteâkip, işgâl olunmuş demektir. *Düstûr-nâme*'de Fîrûz Ağa ve câmi kitâbesinde Mubāriz al-Dīn Hoca Fîrûz Bey denilen zâtın (*Kitâbeler*, 2. kısım, s. 158) Rumeli beyler-beyi olarak, Ankara muhârebesinde bulunan ve Bayezid'i Timur ile muhârebeye teşvik eden Hoca Fîrûz Paşa olması kuvvetle muhtemeldir. Hoca Fîrûz Ankara muhârebesinde esir düşmüş ve Timur Kütahya'dan kalkarak, garbî Anadolu'ya giderken, yolda öldürülmüştür (Ş. Yezdî).

Ahmed Gâzî'nin Peçin'de 777 (1375) tarihli medresesi ve Milas'ta 780 (1378) tarihli câmii vardır. Bu câmiin bir sene sonra yapılan minberi değerli bir san'at eseri olup, İstanbul'da

eski eserler müzesinde bulunmaktadır. Yine Ahmed Gâzî Muğla ile Milas arasındaki Eski-Hisar'da bir câmi (Evliyâ Çelebî, IX, 207) ve Fethiye'de bir medrese yaptırmıştır. Fâtih Sultan Mehmed zamanında venedikliler ile devam etmekte olan muhârebede venedik donanmasının 1473 ağustosunda bu sâhillere taarruzları ile medrese harâp olmuş ve sonra Hacı İvaz (ihtimâl mütevellî) tarafından bu medrese Seki yaylasında yeniden yaptırılmıştır (Başvekâlet arşivi, Tahrir defteri, nr. 338, s. 64). Onun, biri gümüş ve diğeri bakır, iki sikkesi görülmüştür (*TEM*, sene 2, s. 767 ve P. Wittek, *Menteşe beyliği*, s. 155, 156). Ankara muhârebesinden sonra Timur'un yüksek hâkimiyetini tanımak üzere memleketleri iâde edilen ve kendilerine tâbiiyet alâmeti olarak, tac, kemer ve yarlıg verilen Anadolu beyleri arasında Menteşe-oğlu İlyas Bey ile babası Mehmed Bey de var idi. Bu muhârebede bulunması muhtemel olan İlyas Bey, her hâlde Bayezid'in Menteşe ilini işgâlinde, babası ile berâber kaçmış ve babası İsfendiyar Bey ile berâber kalarak, kendisi Timur'un yanına gitmiş olmalıdır— Memleketine döndükten sonra da Balat'ta Menteşe beyliğinin hukümdarı olmuştur. İlyas'ın babası Mehmed Bey ise, Ankara muhârebesinden bir veya bir buçuk ay sonra Candar-oğlu İsfendiyar Bey ile birlikte Ege bölgesine gitmekte olan Timur'un Menderes nehri kenarında bulunduğu sırada, ordugâhına gelerek, ona inkıyatlarını arzetmişler ve çok iyi karşılanmışlardır.

Mehmed Bey'in vefat tarihi ve kabrinin yeri mâlûm değildir. Muğla'nın Leyne kasabasında bir zâviye yaptırmış olduğu osmanlı tahrir defterinde görülmektedir. Memleketine avdetten sonraki zamana âit olmak üzere, hiç bir sikkesi görülmemiştir. Lekabı Şucâ' al-Dīn olan İlyas Bey, beyliğe gelir-gelmez, derhâl gümüş sikke kestirmiştir (805 = 1403). İlyas Bey'in bir tarafında İlyas b. Mehmed 805 yazılı bir gümüş sikkesi vardır (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, s. 389).

İlyas Bey'in, Timur'un tâbii olmak dolayısı ile, Timur'un adı ile kendi adına müşterek bir sikkesi henüz görülmemiştir; bununla berâber Timur'un ölümüne kadar (şubat 1407) ona karşı râbıtasını, ismen olsun, muhâfaza etmiş ve kendisine elçi ve hediyeler yollamıştır. Timur'un yanına gönderilmiş olan İspanya elçisi Clavijo (trk. trc. Ömer Rıza, *Kadis'ten Semerkand'a seyahat*, II, 92) teşrin II. 1404'te dönerken, yolda yine Timur'un nezdinden dönmekte olan Aydın ve Menteşeoğullarının elçileri ile birleşmiş ve berâberce dönmüştür. Osmanlı imparatorluğunun parçalanması ve şehzâdeler arasındaki saltanat kavgaları sebebi ile, İlyas Bey ilk zamanlarda müstakil, daha sonra osmanlı hukümdarlarının tâbii olarak, 19 sene kadar hukümdarlığını muhâfaza etmiştir.

Timur tarafından memleketi kendisine verilmiş olan Aydın-oğlu Umur Bey II.'e karşı amca-zâdesi İbrahim Bey-oğlu Cüneyd Bey (osmanlı tarihlerinde İzmir-oğlu denilmiştir) mücâdeleye kalkışarak, onu devlet merkezi olan Ayaslug (Selçuk)'dan kaçırıp, şehri zaptetmiş idi. Bunun üzerine Umur Bey Balat'a, dayısı olan İlyas Bey'in yanına kaçarak, onun yardımı ile 1404'te tekrar memleketine sâhip olmuştur (*Menteşe beyliği*, s. 95). İlyas Bey, Osmanlı şehzâdeleri arasındaki saltanat kavgalarında, mevcûdiyetini muhâfaza için, büyük bir faâliyet göstermiştir. İptidâ Çelebî Mehmed'e karşı mücâdeleye kalkan ve bir kaç mağlûbiyetten sonra, Aydın oğlu Cüneyd'e ilticâ eden Îsâ Çelebî'ye yardım için, Çelebî Mehmed aleyhine olarak, Cüneyd ile berâber Saruhan-oğlu Hızır-Şah ve Menteşe-oğlu İlyas Bey arasında bir ittifak vücûda gelmiş ve 20.000 kişilik bir kuvvet hazırlanmış ise de, vukua gelen muhârebede mağlûp olmuşlardır. Bu müttefiklerden Cüneyd, Çelebî Mehmed'e dehâlet etmiş, Menteşe-oğlu İlyas da Çelebî'nin yüksek hâkimiyetini tanımış ve Saruhan-oğlu Hızır-Şah ise, katlolunarak, beyliği ilhâk edilmiştir (aş.-yk. 1405).

Anadolu'da hâkim bir vaziyet almış olan Çelebî Mehmed'e karşı Edirne'de bulunan büyük kardeşi Emîr Süleyman'ın, hemen Anadolu'ya geçip, Ege bölgesine gelmesi üzerine, bu defa da Cüneyd ile İlyas Bey'ler Emîr Süleyman'ın hâkimiyetini kabûle mecbûr olmuşlardır (809 = 1406). Bir müddet sonra Emîr Süleyman'a karşı Mûsâ Çelebî'nin Rumeli'de faâliyete başlaması yüzünden o tarafa geçmeğe mecbûr olan Emîr Süleyman berâberinde Cüneyd Bey'i de alarak, Rumeli'ye geçtiğinden, İlyas Bey tekrar duruma hâkim olan Çelebi Mehmed'in üstünlüğünü kabûl etmiştir.

Çelebî Sultan Mehmed'in, kardeşi Mûsâ'ya galebe ederek, 1413'te, Osmanlı devletini bir idâre altında toplamağa muvaffak olması üzerine, o tarihe kadar Çelebî Mehmed'in nufûzu altında bulunan İlyas Bey 1414'te kat'î surette osmanlı pâdişahına tâbî olduğu gibi, 818 (1415)'de kendi adı ile berâber, Çelebî Mehmed'in adını hâvî sikke de kestirmiştir (*Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, İstanbul, 1322, 4. kısım, s. 390 ve Wittek, *ayn. esr.*, s. 157, 158). İlyas Bey ilk zamanlarda Balat (Palatya) tersânesindeki donanması ile deniz se-

ferleri yaptırarak, adalardaki latinlere taarruz etmekte idi. Buna karşı venedikliler kendisi ile 1403 'te bir muâhede yaptılar ise de, çarpışmalar devam ettiği için, bu muâhededen bir netice hâsıl olmamış idi. Bunun üzerine, venedikliler hârekete geçtiğinden, bunu önlemek isteyen İlyas Bey 17 teşrin I. 1414 'te eski muâhedeyi yenilemeğe mecbûr olmuş idi. İlyas Bey aynı sene içinde Çelebî Sultan Mehmed 'in tamâmen nufûzu altına girmiş ve istiklâlini kaybetmiştir.

Çelebi Sultan Mehmed Aydın-oğlu Cüneyd 'i mağlûp ederek, İzmir 'i işgâl etmiş idi. Cüneyd 'in müsâadesi ile, Rodos şövalyeleri Timur tarafından zaptedilip, yıktırılan kalelerini tekrar yapmışlardı. Çelebî Mehmed İzmir 'in işgâlini müteâkip, şövalyelerin kalesini derhâl yıktırarak,buna mukabil Rodos 'un karşı sâhilinde Menteşe arâzisinde kale yapmalarını söylemiş idi. Şövalyelerin reisi, gösterilen yerin Menteşe-oğullarına âit olduğunu beyân edince, Osmanlı pâdişahı Menteşe beyinin kendi tâbii olduğunu ileri sürmüştür. Filhakika şövalyeler Bodrum (Halikarnas, Petronion) mevkiinde bir kale yapmağa başladıkları zaman bunu haber alan İlyas Bey mâni olmağa kalkıştı ise de, vaziyeti anlaması üzerine, ses çıkaramadı ve bu suretle Bodrum kalesi yapıldı. Bu sırada İlyas Bey Leys (osmanlı tarihlerinde Üveys) ve Ahmed adlarında iki oğlunu rehine olarak, osmanlı sarayına göndermiş idi. İlyas Bey 824 (1321) 'te ölmüş ve aynı sene içinde Çelebî Sultan Mehmed de vefat etmiştir. İlyas Bey her hâlde Balat 'ta câmii yanında medfûn olmalıdır. Çelebî Sultan Mehmed 'in vefatı üzerine, bizans imparatorunun, Bayezid 'in oğlu olup, Limni 'de muhâfaza altında bulunan Mustafa Çelebî 'yi hukümdâr yapmak için faâliyete geçtiği ve devlet ricâli ile kapu-kulu askerinin Bursa 'ya gelmeleri sırasındaki telâş esnâsında İlyas Bey 'in oğulları Edirne 'den kaçarak, Menteşe iline gelip, hukümdârlıklarını ilân etmişlerdir. İlyas Bey 'in Balat 'ta yaptırdığı zilkâde 806 (mayıs 1404) tarihli meşhûr câmi türk eserlerinin güzellerindendir. Bu câmiin müzeyyen kapısı ile minberi sonradan Söke 'ye naklolunarak, 1227 (1812) 'de Sığla mütesellimi İlyas Ağa 'nın yaptırmış olduğu câmie konulmuştur (*Aydın ili tarihi*, İstanbul, 1936). İlyas Bey 'in bundan başka yine orada imâret ve medresesi ile, Muğla 'nın Turgut nâhiyesinde câmi, Peçin 'de medrese ve Hisar köyünde câmi, Davaz 'da zâviyeleri vardır (166 ve 338 numaralı tahrir defterleri). İlyas Bey adına, Şirvanlı Mehmed b. Mahmud tarafından, *İlyāsîya* isminde muhtasar bir tıp kitabı tercüme edilmiştir. İlyas Bey Balat 'ın Kızıl-Öyük köyünü vezîr-i âzam Candarlı-zâde İbrahim Paşa 'ya temlik etmiştir (338 tarihli tahrir defteri).

İlyas Bey 'in osmanlı sarayından kaçan iki oğluna gelince, bu hususta osmanlı tarihleri bu iki çocuğun babalarının vefatından sonra Tokat kalesine gönderilerek, orada muhâfaza altına alındıklarını ve iki sene sonra (Behiştî 'ye göre, bir sene) Ahmed 'in kaçarak, evvelâ yaylaktan dönmekte olan Ak-Koyunlu hukümdârı Kara-Yülük Osman Bey 'in yanına ve sonra Mısır 'a ve oradan da İran 'a gittiğini ve kaçamayan Üveys 'in öldürüldüğünü yazarlar ise de, bu firâr meselesi, babalarının vefatından 3 sene sonra olduğundan, doğru değildir; çünkü bunlardan Üveys 'in babasının vefatı senesinde kestirmiş olduğu bir gümüş sikkesi mâlûm olduğuna ve kardeşi Ahmed 'in de tarihsiz bir sikkesi bulunduğuna göre (*Meskûkât-ı kadîme-i islâmiye kataloğu*, 4. kısım, s. 390 ve *Menteşe beyliği*, s. 158 ve *Düvel-i islâmiye*, s. 284), her iki kardeşin de, babalarının ölümünden sonra, belki Menteşe 'nin iki mıntakasında hukümdar oldukları anlaşılmaktadır.

Osmanlı tarihleri ile Üveys ve Ahmed 'in hukümdârlıklarını daha sonraki tarihlere almak suretiyle te'lif etmek mümkündür. Murad II. 827 (1424) 'de (*Tāc al-tavārīḫ*, I, 322; J. v. Hammer, trc. Ata Bey, 2, s. 182 'de bunu 829 = 1426 tarihinde göstermeleri yanlıştır). Behiştî, s. 65, Oruc Bey, s. 47 v.d.; Lutfî Paşa, s. 85 v.d., 827 = 1424 tarihlerini gösterdikleri gibi, Âşık Paşa-zâde, s. 109 'da bu hâdisenin 829=1426 'daki Cüneyd vak'asından evvel, yâni 1424 senesinde olduğunu beyân eder). Menteşe beyliğini elde ettiği zaman Üveys (Leys) ile Ahmed 'i yakalayarak, Tokat kalesine hapsetmiş olmalıdır. Bundan 2 sene sonra, 1426 kışında Ahmed, osmanlı tarihlerinin hikâye ettikleri şekilde, kaçmış ve kaçamayan Leys ise, katlolunmuştur. Ahmed 'ın kaçtığı onun İlyas adında bir oğlunun 1451 'de ikinci Mehmed 'in cülûsu esnâsında bu saltanat tebeddülünden istifâde etmek isteyerek, memleketine gelmesinden anlaşılıyor. Bunun üzerine, Anadolu beylerbeyi İshak Paşa Menteşe iline gönderildiğinden, İlyas Bey kaçarak, Rodos 'a gitmiştir (İbn Kemâl, *Tarih*, s. 19 v.d.).

Menteşe-oğullarının en kuvvetli devri Mes'ud Bey zamanına, yâni 1310 senesine kadar devâm etmiştir. Menteşe beyliği Osmanlılar zamanında aynı isim altında bir sancak olarak idâre edilmiş olup, hemen bugünkü Muğla vilâyetini ihtivâ etmekte idi. Menteşe-oğulları memleketlerini ilmî ve ictimâî (câmi, medrese, imâret) müesseseler ile süslemişler ve nâmlarına bâzı eserler tercüme ettirmişlerdir. Menteşe beyliğinin daha ziyâde aydınlanması için yeni vesîkaların meydana çıkmasını beklemek icâp etmektedir.

Bibliyografya: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri ve Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu devletleri* (İstanbul, 1937), *Menteşe beyliği* kısmı; Paul Wittek, *Menteşe beyliği* (trc. Orhan Şâik Gökyay), Ankara, 1944; *Menteşe-oğulları* (*TOEM.* sene II, s. 761); İsmail Gâlib, *Takvim-i meskûkât-ı selçukiye* (İstanbul, 1309); Halil Edhem, *Düvel-islâmiye* (İstanbul, 1927); Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (Paris, 1840); Şahāb al-Dīn al-'Omarī, *Masālik al-abṣār* (nşr. Taeschner), 1929; *İcābat al-sā'il ilā ma'rifat al-rasā'il* (Paris, Bibl. Nat., ar. yazm., nr. 4437); *Kitāb al-muḳṣid al-rafī'* (Paris, Bibl. Nat., ar. yazm., nr. 4439); Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā* (Mısır, 1915), V, VIII; Aflāki, *Manāḳib al-'ārifīn* (trc. Tahsin Yazıcı), Ankara, 1954; İbn Baṭṭūṭa, *Seyahatnâme* (trc. Şerif Paşa), İstanbul, 1335; Müneccim-Başı Ahmed Dede, *Cāmi' al-duval* (Umûmî kütüp. nüshası, nr. 5020); Zekâi Er-oğlu, *Muğla tarihi* (1939 tab.); Dukas, *Tarih* (trc. V. Mirmiroğlu), İstanbul, 1956; Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (İstanbul, 1145); ayn. mll., *Kaşf al-ẓunūn*; *Selçuknâme* (nşr. ve trc. F. N. Uzluk), 1953; Fuad Köprülü, *Anadolu beylikleri tarihine âit notlar* (*TM*, I); E. von Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie* (Hanovre, 1927); Şaraf al-Dīn Yazdi, *Zafernâme* (Bombay, 1887); Başvekâlet arşivindeki 338, 453 ve 166 numaralı tahrir defterleri; Gibbons, *Osmanlı imparatorluğunun kuruluşu* (trc. Râgıb Hulûsi), İstanbul, 1928. Tarihî takvimler: Nûruosmâniye kütüp., nr. 3080, Topkapı sarayı, Revan Köşkü, nr. 312, 330 ve nşr. Osman Turan (Ankara, 1954); Pachymère (1685).

(İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI)

MENÛF. MANŪF, Nil nehrinin başlıca iki kolu arasında, al-Cazīra adı verilen bölgedeki iki şehrin adı olup, bu şehirlere umûmiyetle Manūf al-'Ulyā ve Manūf al-Suflā denilmektedir. Bunlardan sonuncusu Nil 'in sol kolunun sağ sâhilinde bulunmakta ve evvelkisi ise, daha şarkta, küçük bir kanal kenarında yer almakta idi. Arap coğrafyacıları bunları münbit arâzi ile çevrilmiş, zengin insanlar ile meskûn iki büyük şehir olarak zikrederler. Bilhassa İbn Ḥavḳal (s. 92) Manūf al-'Ulyā 'da bir vâli bulunduğunu kaydeder. Manūf al-'Ulyā 'nın *kūra* 'sine ekseriyetle Damsīs ve Manūf *kūra* 'si denildiği hâlde, Manūf al-Suflā 'nınki Ṭavva ve Manūf olarak zikredilir (krş. msl. Maḳrīzī, nşr. Wiet, I, 307). Her iki eski şehir de, X. asırdan itibâren, harâbe hâlinde idi. Yāḳūt bu isimde yalnız bir köy zikreder. Bununla berâber kadîm şehirlerin ismi al-Manūfīya eyâletinin (*mudīrīya*) isminde zamanımıza kadar gelmiştir ki, bunun merkezi şimdi Şibīn al-Kavm şehridir ve Manūf şehri ise, vilâyetin cenûb-i garbîsinde bulunmaktadır.

Manūf al-'Ulyā, yunan kaynaklarında Ὄνουφις ἡ κάτω olarak tanınıyordu (kıptîce adı Panouf Rīs). Diğer Manūf yunan vesîkalarında zikredilmemektedir (kıptîce adı Panouf Cīt).

Bibliyografya: Maspéro ve Wiet, *Matériaux pour servir à la géographie de l'Egypte* (Kahire, 1909), s. 200 v.dd. (burada arap coğrafyacıları zekredilmektedir); İbn 'Abd al-Ḥakam, *Futūḥ Miṣr* (nşr. Torrey), New Haven, 1922, s. 141 v.d.; 'Alī Paşa Mubārak, *al-Ḫiṭaṭ al-cadīda*, XVI, 47 v.dd.; Baedeker, *Ägypten* (Leipzig, 1928), s. 32.

(J. H. KRAMERS.)

MENZİL. [Bk. MENÂZİL.]

MERÂGA. MARĀĠA, Azerbaycan 'ın eski idâre merkezi.

Mevkî. Şehir Sahand dağının (3.547 m.) cenup mâilesi üzerinde, 1.400 m. yükseklikte kâindir. Bu dağ Merâga 'yı Tebriz [b. bk.] şehrinden ayırmaktadır. Bu da, doğru bir hat ile, birbirinden 78 km. (büyük yoldan 130 km.) gibi bir mesâfede bulunan iki şehir arasındaki iklim farkını izah etmektedir. Merâga 'nın iklimi yumuşak ve oldukça râtıptır (Ḥamd Allāh ve Mecquenem, 1904). Suların bolluğu nebatların zenginliğini arttırmaktadır. Merâga 'nın meyvaları İran 'da meşhurdur ve bu bölge Rusya 'ya doğru, Erdebil yolu ile, pek çok meyva ihrâc eder. Burası Sahand 'den inen ve sonra garba doğru dönüp, Merâga 'dan 29 km. mesâfedeki Urmiye gölüne dökülen ırmaklar ile sulanır. Şehir daha ötede Binâb 'ı sulayan Şāfī (Sofi)-Çay 'ın sol kıyısında kurulmuştur. Şarka doğru az bir mesâfede, Mecquenem 'in Pahindur (Bayandur?) dediği nâhiyeyi sulayan ve Şāfī-Çay 'a muvâzî akan Murdi-Çay geçer; sol sâhilinde Mandīlsar („başı sarılı") tepesi yükselir. Müteâkip ırmak Caġatu (bk mad. SAVUCBULAK) 'ya dökülen Leilān 'dır. Daha şarktaki sular (Ḳarangu ve Haştarūd nâhiyesini sulayan menbâlar) Safid-Rūd [b. bk.] 'a, yâni Ḫazer denizi havzasına âittir.

Merâga, coğrâfî bakımdan, Tebriz 'den oldukça müstakildir. Binâb yolu ile, Urmiye gölünün daha çok yakınından geçen Tebriz — Kirmanşāh yoluna nazaran bir ez kenarda kalmaktadır. Sahand boğazlarından geçen ve

Tebriz'i Merâga'ya bağlayan kestirme patikadan ancak yazın istifâde edilebilir. Bundan başka cenup ve cenûb-i şarkî tarafından Sahand boyunca uzanan doğru bir yol, Merâga'yı Erdebil ve Zencân'a bağlar. Bu yol Merâga'nın Azerbaycan'ın merkezi olduğu bütün devirlerde, mühim bir rol oynamıştır. Bu yol üzerindeki mühim nokta Külsara idi (aş. bk.).

XIX. asrın başında, Merâga'da 6.000 âile (*Bustān al-siyāḥat*) bulunuyordu; 1298 (1880)'de 6.865'i erkek, 6.394'ü kadın olan 13.259 nüfusu var idi (H. Schindler). Mecquenem (1904)'e göre, Merâga'nın nüfusu, 15—20.000 'dir [1952'de şehrin nüfusu ana dili türkçe olan 35.300 kişi tahmin olunuyordu]. Şehir halkının dili âzerî türkçesidir; fakat daha XIV. asırda Merâga'da „arapçalaşmış bir pehlevî" (*Nuzhat al-ḳulūb: pahlavī-i mu'arrab*), yâni şimâl-i garbî gurubuna dâhil bir İran lehcesi, konuşuluyordu.

Şehrin surları yıkılmıştır. Kapıları şunlardır: Aḥmadī, Kūra-Ḫāna, Aḳdaş, Pul-i Bināb (yahut Gilaslık) ve Ḥacc-Mīrzā. Mahalleleri şunlardır: Aġa-Beg, Meydān, Darvāza ve Sālār-Ḫāna.

T a r i h ö n c e s i. Murdi-Çay vâdisi, 1852 'de Khanykov tarafından keşfedilmiş olan fıkralı hayvanlara âit fosil kemikler yatağı ile meşhurdur. Goebel (rus), Straus, Rodler, Pohlig (avusturyalı), Günther (ingiliz) ve Mecquenem (fransız) idâresinde hafriyat yapılmıştır. Murdi-Çay'da, Sahand volkanının indifâından önceki devre âit, *rhinoceros* ve *hipparion* v. b. bakiyeleri bulunmuştur (J. F. Brandt, *Über die von A. Goebel... bei der Stadt Maragha gefundenen Säugetierreste, Denkschr. d. Naturforscher-Vereins zu Riga*, 1870 ve Macquenem, *Contribution à l'étude du gisement de vertébrés de Maragha*, Paris, 1908 ve buradaki bibliyografya; krş. bir de ayn. mll., *Annales de paléontologie*, 1924, s. 133—160'ta yazdığı aynı ismi taşıyan makale.)

İ s i m. Balāẕurī'ye göre, şehir önce, Aḳrā-Rūẕ (İbn al-Faḳīh, s. 284: Afrah-Rūẕ; Yāḳūt, IV, 476: Afrazah-Rūẕ) adını taşıyordu. Farsçada „Afrāh ırmağı" mânasına gelen bu isim, 36 (m. ö.) yılında partlara karşı bu eyâletlerdeki bir muhârebesinde, Marc Antonius'un muhâsara ettiği τὰ Φράατα şehrinin adına çok benzemektedir (bk. Plutarch, *Vita Antonii*, Paris, 1864, fasıl XXXVIII, s. 1113 ve Pseudo-Appian, *Parthica*, nşr. Sweighäuser, Leipzig, 1785, III, 77, 99). Uzun zaman, Οὔεραι (Strabo, XI, bahis XIII ve fihrist, s. 935), Φαράσπα (Ptolemäus, IV, bahis II), τοῖς Πραάσποις (Dio Cassius, XLIX, 25) adlarının muhtemelen Atropatene'nin kışlık merkezini gösteren aynı ismin değişik şekilleri olduğu farzedilmiştir (krş. Ritter, *Erdkunde*, IX, 770). Her ne kadar Γάζακα (yazlık merkez, Strabo)'nın Taḫt-i Sulaymān olduğu hakkında Rawlinson tarafından ileri sürülen iddia ilmen kabûl edilmiş ise de (krş. Hoffmann, *Auszüge aus syr. Akten*, s. 252; Marquart, *Ērānşahr*, s. 108; William Jackson, *Persia Past and Present*, s. 136) Φράατα'nın yeri hâlâ tesbit edilememiştir. Her hâlde, tabi'î şartlar bakımından, o kadar müsâit bir mevkîde bulunan Merâga'nın romalılar devrinde mevcut olmaması ihtimâli pek düşünülemez. Nitekim Merâga'nın eski adı, Φράατα = Merâga faraziyesini (tabi'î eski şehrin izlerinin tam bulunduğu yer hakkında bir ihtiyat kaydı ile) kuvvetlendirmektedir.

Arabistan'da Merâga adlı bir yer zikredilmekte (Yāḳūt) ve aynı ismi taşıyan kasaba Mısır'da Ṭanṭā şehri yanında bulunmaktadır. Burada *m-r-ġ* kökünden („bir hayvanın süründüğü yer") arapça iştikakı, zarûrî olarak, kabûl edilmiş olmalıdır. Azerbaycan (bk. bir de Abarkuh civarında bir Merâga kasabası, *Nuzhat al-ḳulūb*, s. 122)'da ise, bu isim mahallî bir isme göre, arap halk iştikakından gelmiş görünmektedir. Ptol., VI, bahis II'nin, Urmiye gölüne Margiana (μέχρι τῆς Μαργιανῆς λίμνης) dediği ve âsûrîler ülkesi boyunca uzanan bölgeye aynı adı verdiği kayda değer. Nihâyet Marquart, *Ērānşahr* (s. 143, 221, 313)'de Μαρτιανή farklı şeklini kabûl ediyorsa da, Μαργιανή şekli de sağlam bir an'aneye dayanır görünmektedir (bk. Ptolemäus, nşr. Wilberg, 1838, s. 391.)

A r a p l a r. Merâga, daha 22 yılından beri, Muġīra b. Şu'ba al-Ṣaḳafī tarafından fethedilen Azerbaycan şehirleri arasında bulunmuş olmalıdır (Balāẕurī, s. 325; Ya'ḳūbī, *Kitāb al-buldān*, s. 271). Mūḳān ve Gīlān seferinden dönen Marvān b. Muḥammed, 123 (740)'te burada konaklamış idi (bk. Ya'ḳūbī, *Tārīḫ*, II, 365). Burası gübre (*sirčīn* < fars. *sirgīn*) bakımından zengin olduğu için, eski kasabaya (*ḳarya*) Marāġa adı verildi (yk. bk.). Marvān orada bâzı binâlar yaptırdı. Şehir sonraları Hārūn al-Raşīd'in kızlarına geçti. Tebriz [b. bk.] hâkimi Vacnā b. Ravvād'ın isyânı sırasında, Azerbaycan ve Ermeniye vâlisi tâyin edilen (ihtimâl 187'ye doğru; bk. Vasmer, *Ḫronologiya namestnikov Armenii, Zap. kolleg. vostokovedov*, 1925, I, 397) Ḫuzayma b. Ḫāzim Merâga'nın etrafına surlar yaptırdı ve oraya bir askerî birlik yerleştirdi. Bābak isyân edince (201'de), halk Merâga'ya sığındı. Ma'mūn'un adamları sûrları tâmir ettiler ve kenar mahalleler (*rabaż*) halk ile doldu (Balāẕurī, *ayn. esr.*). 221 yılında, Merâga'nın adı, Afşīn'in Bābak'e karşı yaptığı harpte, onun kışlık karargâhı olarak, geçer (Ṭabarī, III, 1186).

280 (893) yılında Sācîlerden Muḥammed Afşīn b. Dīvdād Merâga'yı, 'Abd Allāh b. Ḥusayn adlı birinden, zorla aldı ve onu öldürdü (Ṭabarī, III, 2137; Mas'ūdī, *Murūc*, VIII, 143). 296 (908)'da halîfe Merâga ile bütün Azerbaycan'ın Yūsuf b. Dīvdād'a temlikini kabûl etti. Yūsuf'un Merâga'da basılmış bu zamana âit bir dirhemi bulunmaktadır (Vasmer, *O monetaḫ Ṣacidov*, Bâkû, 1927, s. 14). İbn Ḥavḳal (s. 238)'e göre, Merâga'da bir kışla (*mu'askar*), bir hukûmet konağı (*dār al-imāra*), bir hazîne (*ḫizāna*) ve hukûmet dâireleri (*dawāvīn al-nāḥiya*) bulunuyordu; fakat Yūsuf şehir sûrlarını tamâmiyle yıkarak, idâre merkezini Erdebil'e nakletti (bk. İṣṭaḫrī, s. 181). Merâga, bundan sonra, yalnız Sācîlerin sonuncusu Abu 'l-Masāfir al-Fatḥ'in 317 (929)'de öldürüldüğü yer olarak zikredilmektedir (bk. 'Arīb, *Ṭabarī continuatus*, nşr. de Goeje, s. 145).

D e y l e m l i l e r. 332 (943)'de, Deylemli Musāfirîlerin hâkimiyeti sırasında, ruslar Barẕa'a [b. bk.]'yı zaptetmişlerdi. İbn Miskavayh (*G M S*, VI, 100), bunların Merâga'da, çok meyva yedikleri için, hastalanarak, öldüklerinden bahsetmektedir. Burada Merâga adının zikredilişi beklenmedik bir şeydir; bundan dolayı Margoliouth, haklı olarak, burada kelimenin Marāġa değil, Barẕa'a olarak okunması gerektiğini ileri sürüyor. Muḥammed b. 'Abd al-Razzāḳ tarafından 337'de Merâga'da bastırılmış olan bir sikke, bu Büveyhî Rukn al-Davla'nın kumandanının Azerbaycan'daki kısa süren fethinin bir hâtırasıdır (bk. Vasmer, *Zur Chronologie der Ğastāniden, Islamica*, 1927, III, 170). 347 yılına âit, Deylemli Marzubān'ın oğulları İbrāhīm ile Castān'ın bir arada isimlerini taşıyan bir çok Merâga dirhemi mevcuttur (*ayn. esr.*, s. 172).

R a v v ā d ī v e S e l ç u k l u l a r. Deylemlilerin ortadan kalkmasından sonra, Tebriz'de kürt Ravvādī âilesi görülmektedir. Bunların Musāfirîler ile sâdece evlenme yolu ile bir akrabâlık kurmuş oldukları sanılmaktadır. Diğer taraftan Ravvādîlerin, Azerbaycan hâkimi arap Ravvād al-Azdī'nin neslinden gelmiş olup, Azerbaycan'daki komşuları tarafından temessül edilmiş olmaları çok muhtemeldir (bk. Balāẕurī, s. 331). Bu Ravvādîlerin en meşhûru 420 ile 446 arasında adı zikredilen (bk. İbn al-Aṯīr, IX, 279, 351, 410) ve Tebriz'den başka, dağ (Sahand?) kısmında kalelere sâhip bulunan Vahsūdān b. Mamlān (= Muḥammed; kürtçe *d* sesinin *l* olması sık-sık görülür)'dır. 420'de Ġuzz türkleri, Merâga'ya gelerek, orada Ḥaẕbānī kürtlerinden mühim bir mıkdarını öldürünce, bunlar Vahsūdān ile birleştiler ve Ġuzzları kovdular (İbn al-Aṯīr, IX, 270 v. dd.). Bu da göstermektedir ki, Merâga bölgesi Vahsūdān'ın nufûz sâhasına dâhil bulunuyordu. 446'da Vahsūdān Selçukluların tâbiiyetini kabûl etti; fakat İbn al-Aṯīr (*ayn. esr.*, s. 410) Sahand etrafındaki topraklarını kaybetmesi hakkında bir şey söylememektedir. 497'de Melikşah'ın oğulları Barkyaruḳ ile Muḥammed arasında sulh Merâga yakınında imzâlandı ve 498'de Muḥammed Merâga'yı ziyâret etti.

A ḥ m a d ī l ī l e r. 505 yılında, ilk defa olarak, Merâga ve Kütab (Külsara?) hâkimi emîr Aḥmedil b. İbrāhīm b. Vahsūdān al-Ravvādī al-Kurdī'den bahsedildiği görülüyor (bk. İbn al-Aṯīr, X, 361). Bu zât 624'e kadar devam eden küçük bir mahallî sülâlenin kurucusudur. Şimdiye kadar esaslı surette tetkik edilmemiş olmakla berâber, Aḥmedīlîlerin tarihi hakkında elimizde pek az bilgi vardır.

Aḥmedīl, şüphesiz, Tebriz'deki Vahsūdān b. Mamlān (yk. bk.)'ın torunu idi. Bu hâl, Merâga atabeylerinin Tebriz'i yeniden ele geçirmek istemelerindeki ısrarı izah eder. Selçuklu emîrleri arasında bir kürdün bulunması vâkıasını zamanla sâkıt olmayan verâset hakları izah edebilir. Aḥmedī adı garip bir şekil taşımaktadır: Maḥmadīl (Merâga cenûbunda bir kasaba) adı da aynı tasgir (?) gurubuna dâhildir. Mâmafih Aḥmedīlîler çok geçmeden türk isimleri almışlardır.

Aḥmedīl, mühim bir ordu ile, 505 yılında haçlılar aleyhindeki harekete iştirâk etti. Tell-Bāşir muhâsarası sırasında, Joscelin onun ile anlaştı (*taṭāraḥa*) ve o şehirden uzaklaştı (bk. Kamāl al-Dīn, *Tārīḫ Ḥalab, Recueil des hist. des croisades*, III, 599). Az sonra Aḥmadīl Suriye'yi tamâmiyle terketti; çünkü o sırada ölmüş olan Şāh-i Arman Sökmen'in topraklarına göz dikmiş idi. Sökmen'in hâkimiyet sâhasını Tebriz [b. bk.]'e de teşmil ettiğini biliyoruz; ihtimâl burada bu şehir bahis mevzuu olmakta idi. Sibṭ İbn al-Cavzī (*ayn. esr.*, s. 556)'ye göre, Aḥmadīl'in 5.000 suvârisi var idi ve memleketinin varidâtı yılda 400.000 dinara varıyordu. 510 (veya 508)'da, Aḥmedīl, bir çok fenâlıklar yapmış olduğu İsmā'īlîler tarafından, Bagdad'da bıçaklandı (*ayn. esr.*, s. 556; İbn al-Aṯīr, X, 361).

A k - S u n k u r I. 514 yılında, Musul ve Azerbaycan vâlisi Malik Mas'ūd, kardeşi Maḥmūd'a karşı isyân etti ve Merâga'yı eski atabeyi Ḳasīm al-Davla al-Bursuḳī'ye verdi; fakat isyân muvaffak olamadı ve 516'da Bag-

dad 'da bulunan Merâga sâhibi Ak-Sunkur al-Aḥmadîlî (Aḥmadîl 'in oğlu ?) 'ye Sultan Mas'ûd tekrar memleketine dönmek müsâadesini verdi. Arrân sâhibi (bk. İbn al-Aṯîr, X, 399) malik Tugrul 'un atabeyi emîr Kün-Toğdı 515 'te ölmüş olduğundan, Ak-Sunkur, Tugrul nezdinde, onun mevkiini alacağını umuyordu. Tugrul ona Merâga 'da 10.000 adam toplamasını emir ile Erdebil 'in zaptı için, onunla berâber hareket etti; fakat muvaffak olamadı. Burada Merâga, sultan Maḥmûd 'un gönderdiği Cuyûş Bey tarafından, zaptolundu. Gürcü vekayinâmesi (burada Rân = Arrân atabeyi Aghsunthul şeklindedir) 516 (1123) yılında Ak-Sunkur 'un, Sultan Tugrul 'un, Şirvan taraflarında gürcülere karşı yaptığı bir hareket sırasında, mağlûp olduğunu zikreder (Brosset, I, 368). Ak-Sunkur, 522 'de Mazyadîlerden Dubays 'in çıkardığı karışıklıkları bastırma hareketine iştirâk etti ise de, bunda faâl bir rol oynamadı. 524 'te atabeyi olduğu Sultan Dâvûd 'un seçilmesini destekleyenlerden biri oldu. 526 'da Tugrul amcası Davud 'u mağlûp ederek, Merâga ile Tebriz 'i işgâl etti (al-Bundârî, nşr. Houtsma, s. 161). Davud, diğer amcası Mas'ûd ve Ak-Sunkur ile birlikte Bagdad 'a sığındı. Halifenin desteklemesi ve Ak-Sunkur 'un yardımı ile, Mas'ûd Azerbaycan 'ı yeniden zaptetti. Hemedan 'ın zaptından sonra, orada Tugrul 'un vezîri tarafından ücretle tutulmuş İsmâ'îlîler Ak-Sunkur 'u öldürdüler (527; bk. al-Bundârî, s. 169).

Ak-Sunkur II. Ak-Sunkur 'un oğlunun adı çok muhtelif şekillerde kaydedilmiştir. İbn al-Aṯîr (XI, 166 ve 177, bk. bir de *Târîḫ-i guzîda*, s. 472) ona Ak-Sunkur (II.) adını vermektedirler. al-Bundârî (s. 231) ona al-Amîr al-kabîr Nuṣrat al-Dîn Ḫâṣbeg ve (s. 243) Nuṣrat al-Dîn Arslan Apa (krş. al-Kâşğarî, *Dîvân luġât al-turk*, I, 80) demektedirler. *Râḥat al-ṣudûr* (s. 241, 244, 262) ona Atabek Arslân Apa adını verir. al-Bundârî, ondan âilesi Merâga sâhiplerine gâlip gelen büyük İl-Deñiz [b. bk.] 'e müsâvî bir kimse olarak bahsetmektedir. Ak-Sunkur II. 'un hasmı, Sultan Mas'ûd 'un gözdesi olan ve Azerbaycan ile Arrân 'da yerleşmeğe çalışan emîr Ḫâṣbeg b. Bölüngeri (?) idi. Bu Ḫâṣbeg, 541 'de Merâga 'yı muhâsara etmiş idi (al-Bundârî, s. 217). 541 'de Sultan Mas'ûd Merâga 'yı aldı ve sûrlarını (*bâra*) yıktırdı; fakat sonraları Rüyîn-Diz (aş. bk.) sûrları önünde Ḫâṣbeg ile Ak-Sunkur barıştılar. 547 (1153) 'de Ḫâṣbeg 'in Sultan Muḥammed tarafından öldürülmesi İl-Deñiz ile Ak-Sunkur II. 'un hoşuna gitmedi ve onlar Hemedan tahtına Sulaymân 'ı çıkardılar. Muḥammed, iktidarı yeniden ele alınca, Azerbaycan 'ın iki sâhibine (*ṣâḥibay Âẕabaycân*), yeniden iyi münâsebetler kurmak maksadı ile, elçiler gönderdi. Sulh akdedildi (549) ve iki büyük emîr Azerbaycan 'ı paylaştılar (al-Bundârî, s. 243). Muḥammed ölürken (554), çok küçük yaşta bulunan oğlunu (Malik Dâvûd; krş. *Râḥat al-ṣudûr*, nesep şeceresi) Ak-Sunkur 'a emânet etti. İl-Deñiz vasîsi bulunduğu Sultan Arslan 'ın muvaffakiyeti için çalıştığından, Pahlavân b. İl-Deñiz Ak-Sunkur II. 'un üzerine yürüdü; fakat Ak-Sunkur, Şâh-i Arman 'in yardımı ile, Safîd-Rûd 'da onu mağlûp etti. 556 'da Ak-Sunkur İl-Deñiz 'e karşı savaşan Rey vâlisi İnanc 'a 5.000 kişilik yardım gönderdi. İl-Deñiz gâlip geldi ve 557 'de Ak-Sunkur II. onun gürcülere karşı açtığı sefere iştirâk etti (İbn al-Aṯîr, XI, 189). Bununla berâber, 563 'te, Ak-Sunkur II. vasîsi bulunduğu şezâdenin Bagdad 'da tanınmasını te'min etti. İl-Deñiz 'in oğlu Pahlavân Merâga 'da Ak-Sunkur II. 'un kuvvetlerini derhâl kuşattı (*ayn. esr.*, s. 218) ise de, sonunda sulha varıldı.

564 'te Rey emîri İnanç öldürüldü (İbn al-Aṯîr, XI, 230). *Târîḫ-i guzîda*, Ak-Sunkur (II.?) 'un kardeşi Kutluğ (?) 'un Merâga 'da çıkardığı isyânı İnanç 'ın te'sirine atfeder görünmektedir. Kutluğ, atabey Pahlavân b. İl-Deñiz tarafından cezâlandırıldı ve Merâga kardeşleri 'Alâ' al-Dîn ile Rukn al-Dîn 'e verildi.

570 senesinde İbn al-Aṯîr (XI, 280) Merâga 'da İbn Ak-Sunkur (yâni Ak-Sunkur II.) 'un oğlu Falak al-Dîn 'i zikretmektedir. Babası memleketini ona bırakmış idi. Pahlavân, Rüyîn-Diz ve Merâga kalelerini muhâsara etti. Bu defa, Tebriz 'in İl-Deñiz âilesine bırakılması şartı ile, sulh akdedildi. Bu teferruât, 570 yılına kadar, Aḥmedîlîlere âit arâzinin, Tebriz dâhil, bütün Sahand dağı etrafını çevrelediğini göstermektedir.

602 'de Merâga sâhibi 'Alâ' al-Dîn, Azerbaycan 'ı kabiliyetsizliği bahânesi ile, İl-Deñizlilerden Abû Bakr 'in elinden almak için, Erbil atabeyi Muẓaffar al-Dîn Gök-Böri ile anlaştı. Bunlar Merâga 'dan Tebriz 'e doğru yürüdüler, fakat Abû Bakr âilesinin eski kölesi Ay-Doğmış 'ı çağırdı (bk. Defrémery, *Recherches sur 4 princes d'Hamadan*, *J A*, 1847, I, 160). Gök-Böri memleketine döndü ve Abû Bakr, Ay-Doğmış ile berâber, Merâga önlerine geldi. 'Alâ' al-Dîn anlaşmazlık sebebi olan kaleyi terketmek mecbûriyetinde kaldı; fakat buna mukabil, kendisine Urmiye ve Uşnû şehirleri verildi. 604 'te İbn al-Aṯîr (XII, 157, 182) 'in bu defa Kara-Sunkur dediği 'Alâ' al-Dîn öldü ve rüşde ermemiş bir erkek çocuk bıraktı. 'Alâ' al-Dîn 'in cesâretli bir uşağı çocuğun himâyesini üzerine aldı ise de, çocuk 605 'te öldü. Abû Bakr, bunun üzerine, Aḥmedîlî ülkesini baştan-başa zaptetti; yalnız sözü geçen uşağın eski efendisinin hazîneleri ile berâber sığınıp, tahkim ettiği Rüyîn-Diz kalesini alamadı.

'Alâ' al-Dîn Kara-Sunkur 'un 564 'te adı geçen Ak-Sunkur II. 'un kardeşi ile aynı şahıs olup-olmadığı açıkça bilinmiyor. Tahta çıkış tarihi ile ehemmiyeti hakkında ancak îmâ kabîlinden bir kayıt mevcuttur. Niẓâmî [b. bk.] 'nin *Haft paykar* 'inin mukaddimesine göre, bu mesnevî (tamamlanışı 593 'tedir) 'Alâ' al-Dîn Krb (?) Arslan 'ın arzusu üzerine yazılmıştır (rumlar ile ruslar ona *ḫarâc* vermişler, gürcüler de onun tarafından mağlûbiyetlere uğratılmışlardır). Bu *mamdûḥ* 'un, son olarak, Rieu (*Catalogue*, II, 567 ve *Supplement*, 1895, s. 154) tarafından, merâgalı 'Alâ' al-Dîn olduğu tesbit edilmiştir. Niẓâmî 'Alâ' al-Dîn 'in Nuṣrat al-Dîn Muḥammed ve Aḥmed adlı iki oğlunu zikretmektedir; fakat bu kaydı İbn al-Aṯîr ile uzlaştırmak için, her ikisinin de babalarından evvel ölmüş olduklarını farzetmek icâp eder.

Aḥmedîlî sülâlesi, bir müddet, kadınlar tarafından devam ettirilmiştir. 618 'de moğullar Merâga 'nın önüne gelip, 4 saferde hücûm ile zaptettikleri şehri yakıp-yıktılar ve ahâlisini kılıçtan geçirdiler (İbn al-Aṯîr, XII, 246, 263); fakat, Rüyîn-Diz 'de oturan Merâga sâhibesi ('Alâ' al-Dîn 'in kızı ?) bu felâketten kurtuldu.

Calâl al-Dîn. 622 yılında Ḫvârizmşâh Calâl al-Dîn, Daḳûḳâ yolu ile, Merâga 'ya geldi ve hiç bir güçlük ile karşılaşmadan, şehre girdi; çünkü halk her türlü tazyıktan ve bir de gürcü akınlarından şikâyet ediyordu (Nasavî, *Sîrat Calâl al-Dîn*, nşr. Houdas, s. 110), Calâl al-Dîn Merâga 'da tekrar refah te'minine çalıştı (İbn al-Aṯîr, XII, 280, 282).

624 (1227) yılında, Calâl al-Dîn Irak-ı Acem 'de bulunurken, vezîri Şaraf al-Mulk Azerbaycan 'ı yeniden zaptetmek mecbûriyetinde kaldı. Bu arada atabey 'Alâ' al-Dîn Karâba (?) 'nin kız torunlarından (*min ḥafadât*) birine âit olan Rüyîn-Diz 'i de zaptettirdi (Nasavî, s. 129). Bu kadın İl-Deñizlilerden Özbek 'in biricik dilsiz ve sağır oğlu Ḫamûş ile evli idi. Cuvaynî (*G M S*, II, 242) 'nin bir münâsebetle zikrettiği Nuṣrat al-Dîn bunun oğlu olmalıdır. Bu kadın, kendine emin bir durum te'min edebilmek için, Şaraf al-Mulk ile evlenmek istedi. Calâl al-Dîn ansızın Irak 'tan geldi ve onunla bizzat kendisi evlendi. Rüyîn-Diz Sa'd al-Dîn adlı birine verildi. Kalede eski sâkinlerinin (*ḳudamâ'*) işgâl ettiği binlerce ev (*ulûf min dûr*) var idi. Sa'd al-Dîn onları boşaltmağa karar verdi. Fakat ihtiyatsız tedbirleri yüzünden, kale kapılarını (Sa'd al-Dîn 'e karşı?) tekrar kapattı (Nasavî, s. 129, 157). İbn al-Aṯîr (XII, 322) bu vak'aların bir kısmının seyrini anlatmış olmalıdır: 627 'de Calâl al-Dîn kuvvetlerinin bir müddetten beri Rüyîn-Diz 'i muhâsara ettiklerini söylüyor. Kale düşmek üzere iken, memnûn olmayan bâzı kimseler Kuş-Yalva kabîlesinden türkmen emîr Sevinç 'i çağırdılar. Bu reis ile ona halef olan akrabâlarının hâkimiyeti ancak iki yıl devam etti.

Rüyîn-Diz. Bu kale Merâga yakınında kâin idi (İbn al-Aṯîr, XII, 322). Rüyîn-Diz 'i hakikate uygun olarak anlatan Zakarîya Ḳazvînî (II, 358) 'ye göre, Merâga 'dan uzaklığı 3 fersah idi. Mevkiinin, darb-ı mesel olacak derecede, kuvvetli oluşuna (*ẕuriba bi-ḥiṣânatihâ al-maṯal*) bakılırsa, bunun Sahand dağının yamacında kurulmuş olduğu düşünülebilir. Rus haritası, Sofi-Çay üzerinde, Merâga 'nın yukarı tarafında 16 km. (aş.-yk. 3 fersah) mesâfede Yay-Şeher („yaz şehri") adlı bir mahal göstermektedir ki, onun yanından Sofi-Çay 'a sol taraftan iki dere karışmaktadır ve bunların arasına, „Res veya Eris" muharref ismi kaydedilmiştir. Her bir tarafında bir dere olan meşhûr kalenin bu mevkîde bulunmuş olması çok muhtemeldir; burada, *Res* yerine de *Dez*, yâni Rüyîn-Diz okumak lâzımdır. Rüyîn-Diz 'in kat'î tahrip tarihi bilinmemektedir. Daha 751 'de Çobanîlerden Aşraf, vezirini buraya hapsetmiş idi (J. v. Hammer, *Gesch. d. Ilchane*, II, 337); fakat *Nuzhat al-ḳulûb* (740 = 1340) Savalân 'daki Rüyîn-Diz 'den başka bu adda bir kale zikretmemektedir (Erdebil 'in 4 fersah şimâl-i garbîsinde bir Rüyîn-Dizak vardır).

Kûlsara. İbn al-Aṯîr (X, 340) Aḥmedîl 'e „Merâga ve Kütab sâhibi" demektedir. Bu son isim (كوتب), Kûlsara (كولسره) veya Kürsara 'nin bozulmuş bir şekli olmalıdır. Burası Merâga — Erdebil yolu üzerinde (Merâga 'dan 10—12 fersah ve Erbil 'den 20—27 fersah mesâfede), arap coğrafyacılarınca bilinen bir kasabadır (bk. İbn Ḫurdâẕbih, s. 120; Ḳudâma, s. 213; İṣṭaḫrî, s. 194). Bilhassa İbn Ḥavḳal (s. 252), kendi müşâhadesine dayanarak, Kûlsara 'nin ehemmiyetinden ve gelişmiş ticâretinden bahseder. Bu nokta Merâga 'nın 53 km. (aş.-yk. 10 fersah) şarkında, Karanğu üzerinde bulunan Kül-Tepe kasabasına tekabül edebilir. Kül-Tepe 'nin aşağısında 25 km. mesâfede Monteith tarafından kayda değer harâbeleri bulunan müstahkem Ḳal'a-i Zohâk (bk. Morier, *ayn. esr.*, s. 296) şimâl-i şarkî-

den gelen istilâlara karşı Külsara ve Merâga için müdâfaa mevkii vazifesini görmüş olmalıdır. Rawlinson (bk. *J R G S*, 1841, s. 120) Ḳal'a-i Zohāk'i bir Sâsânî kalesi olarak kabûl ediyor.

Moğullar. Merâga 628'de moğullar tarafından, kat'î olarak, zaptolundu (İbn al-Aṯīr, XII, 324). Bagdad'ın zaptından sonra (656 = 1258), Hulagu Merâga'ya gelip, karargâhını kurdu ve Naṣīr al-Dīn Ṭūsī'nin planlarına göre, bir rasadhâne yaptırmasını emretti (Ṭūsī'nin müşâvir olarak 4 hey'et âlimi var idi ki, bunlardan Faḫr al-Dīn, merâgalı idi; bk. Raşīd al-Dīn, nşr. Quatremère, s. 324). Rasadhâne şehrin garbında, müstahkem bir tepe üzerinde, inşâ edildi; şimdi orada ancak duvar temellerinin bakiyeleri görülmektedir; Schindler'in (1833) planına göre, tepenin düzeltilmiş sathı 137×437 m. sâhasındadır. Rasadhâne için krş. Jourdain, *Mémoire sur les instruments employés à l'observatoire de Maragah* (*Magasin encyclop. rédigé par A. L. Millin*, Paris, 1809, VI, 43—101 [Bibliothèque Nationale'e âit olup, Naṣīr al-Dīn'in meslekdaşı Mu'ayyad al-Dīn al-Urdī'ye isnâd olunan arapça bir risâlenin tercümesidir] ve Ritter, *Erdkunde*, IX, 839—843. Hulagu, hazînelerini muhâfaza etmek için, idâre merkezinden 1—2 günlük mesâfede Şāhī adasında bir kale inşâ ettirdi. Kendisi de oraya defnedildi. Şāhī tahkimâtı için bk. Ṭabarī, III, 1171. Güzel kule şeklindeki mezarlar Hulagu veya onu hemen tâkip eden halefleri zamanına âittir. Bunlardan Merâga'da 4 tâne vardır (Mecquenem, 1908). 1. Biri Ṣāfī-Çay köprüsünün başında bulunmaktadır. 4 köşe bir plan üzerine, kırmızı tuğladan yapılmıştır ve kubbeli bir mahzeni (*Gunbad-ḳırmız*) mevcuttur. 2. Birinciye benzer, şehrin cenûbunda Han-Eke yolu üzerinde bahçeler arasında bulunur. 3. ve 4. şehrin içinde, eski mezarlık yakınındadır; 8 köşeli olan 3. koyu kırmızı tuğladan yapılmıştır ve üzerinde mâvi çinilerden kaplamalar (*Gunbad-i kabūd*) vardır. 4. Yuvarlak olup, arap tarzı tezyinatlı alçı ile kaplanmıştır (*Ḳoy-burc* „koyun burcu"). Fotoğraflar için bk. nr. 1. de Morgan (1894, s. 337) ve Sarre (*ayn. esr.* metin, s. 15—16; nr. 3. Sarre (*ayn. esr.*), nr. 4. de Morgan (*ayn esr.*, s. 340). H. Schindler, *Gunbd-i ġaffār* (nr. 2) üzerinde, Abū Bakr Sa'd-i Zangī (Fars atabeyi, 623—658 ?)'nin adını okuduğunu iddia etmektedir. Sarre'ye göre, nr. 4. 1350 tarihinden sonraya âittir. Âbidelerin yerinde yeniden tedkik edilmesi lâzımdır; Lehmann-Haupt iç kısımlarında hâlâ yazılar göründüğünü te'yit etmektedir.

İlk moğul İlhanlıları yarı-göçebe bir hayat sürüyorlardı; bu hâl Merâga'da başka mâhiyette âbidelerin bulunmamasını izah eder. Ancak Gazan zamanında Tebriz [b. bk.]'de hakikî bir pâyitaht kuruldu. Merâga, mer'aları sâvesinde, bir rol oynamağa devam ediyor ve Azerbaycan ile Elcezire arasındaki yol üzerinde bir konak yeri vazifesini görüyordu. İlhanlılar tarihinde Merâga adına mütemâdiyen tesâdüf edilmektedir. 703 (1304)'te Ulcaytu Çin kağanının elçisini Merâga'da kabûl etmiş ve rasathâneye Nāṣir al-Dīn Ṭūsī'nin oğlunu tâyin eylemiştir.

712 (1312)'de Haleb *amīr al-umarā*'sı Kara-Sunkur, Mısır sultanı Nāṣir'ın kininden korkarak, İran'da, Ulcaytu yanında bir melce' aradı. Ulcaytu kendisine Merâga'yı verdi. Bu vak'ayı anlatan İbn Baṭṭūṭa (I, 179), bu şehrin „küçük Şam" (*Dimaşḳ al-Ṣaġīra*) adı ile tanındığını ilâve eder. Kara-Sunkur 728 (1328)'de öldü (bk. d'Ohsson, *Hist. des Mongols*, IV, 699).

Moğul devri coğrafyacıları. Zakarīyā Ḳazvīnī (1275) şehri şahsan görmüş olmalıdır. Ona göre, şehirde islâmiyetten evvelki devre âit âbideler vardır. Morier, Lehmann-Haupt, Minorsky v.b. tarafından ziyâret edilmiş olan Çay-Bağı mevkiine tekabül etmesi icap eden mâden suları menbâlarını (Ḳiyāmat-Ābād kasabası yakınında) ve bir mağarayı tasvir eder. Ḳazvīnī, kireçli arâziden çıkan menbâ ile Zancaḳān dağını, dipsiz bir kuyu ile Cnbdḳ (Gunbadak) kasabasını zikir (s. 350) ve Rūyīn-Diz'i tasvir eder (s. 358).

Nuzhat al-ḳulūb (1340'ta yazılmıştır, *G M S*, s. 27) Merâga'nın hazîneye verdiği vergileri 70.000 dinar (Erdebil 85.000 dinar veriyordu) ve bu vilâyetin vergisini 185.000 dinar olarak gösteriyor. Merâga *tuman*'i gâlibâ Azerbaycan'ın bütün cenûp kısmını ihtivâ ediyordu: şimâlde — Tebriz *tuman*'i, garpta — Hoy (Urmiya) *tuman*'i, cenûpta — Kürdistan (Daynavar) arâzisi ve şarkta — Irak-ı Acem (Zancān, Sucās) ile hem-hudut idi. Bugün Savuç-Bulak [b. bk.]'a dâhil olan yerlerin hepsi Merâga'ya bağlı idi. Ḥamd Allāh Merâga'ya bağlı olan şu şehirleri saymaktadır: Tebriz'in cenûbunda — Dih-i Ḫvāraḳān (halk türk. Tuḫarġan), Cağatu soyunun sağ tâbii üzerinde — Laylān (bk. Rawlinson, 1841, s. 39: Ḳal'a-i Bāḫta harâbeleri) ve Pasvē (Lāhicān'da, Dicle havzasında, bk. mad. SAVUÇ-BULAK). *Tuman*'in 6 bölümü var idi (isimler çok bozulmuş): Sarācūn (?), Niyācūn (?), Dūzaḫrūd (?, krş. Cağatu'nun orta mecrâsı üzerinde, Dūzaḫ dağı), Gāvdūk (Laylān ırmağı ile Cağatu'nun kavşak noktasında)

[kelime Gāvdūl ve Gāvdavān şeklinde de okunmaktadır. Bahrām Çūbīn'in Ḫusrav tarafından mağlûp edildiği bu yerlerde Firdavsī'nin bir Daşt-i Dūk ve bir Kūh-i Dūk'ten bahsetmesi (*Şah-nāma*, nşr. Mohl, VII, 141, 151) şâyân-ı dikkattir]. Bihistān (ihtimâl Tatavu üzerindeki Behī), Haştrūd (Sahand'in şarkında, Ḳaranġu üzerinde), Ḳızıl-Özen üzerindeki Angūrān da Merâga'ya bağlı idi.

Merâga'da hıristiyanlık. Moğullar devrinde Merâga hıristiyanların mühim bir merkezi hâline gelmiş idi. Meşhûr (yâkubî *maphrian*'ı) Bar Hebraeus, Merâga'nın „yeni manastırında", 1268'de Euklides hakkında ve 1272'de Batlamyus hakkında dersler verdi; *Kitāb al-duval*'ini orada yazdı; 30 temmûz 1286'da ölünce, rumlar, ermeniler ve nestûrîler, mâtem alâmeti olarak, dükkânlarını kapadılar (bk. Assemani, *Bibl. Orientalis*, II, 266; Wright, *A short hist. of Syriac Literature*, 1894, s. 267, 271, 276, 279). 1281—1317'de nestûrî patriği olan Mār Yahbalāhā III.'nın tarihi (trc. Chabot, Paris, 1895) Merâga hakkında kıymetli teferrûât ihtivâ eder. Yahbalāhā esâsen mevcut olan Mār Şalīṯā kilisesini yeniden inşâ ettirdi ve yanında bir ikametgâh yaptırdı. 1289'da Argun oğlunu Merâga'da vaftiz ettirdi. 1294'te patrik Merâga'nın 2—3 fersah şimâlinde Jean-Baptiste manastırının temelini attırdı. Gazan'ın tahta çıkmasından (1295) sonra, emîr Navrūz'un teşvikı ile, hıristiyanların tâkip ve tazyikı başladı. Halk patriğin ikâmetgâhını ve râhip Rabban Şavmā tarafından inşâ ettirilmiş olan kiliseyi yağma etti (bu kilise Argun'un ordugâhında bulunan, nakledilebilen kilisenin eşyâsı ile döşenmiş idi). Patrik sonraları ermeni kıralı Hayton'a kaçtı. Gazan Merâga'ya dönünce, karışıklık çıkaranları cezâlandırdı. 1298'de Yanbalāhā haklarını kabûl ve tasdik ettirdi. 1301 eylûlünde St. Jean manastırı tamamlandı. Onun hâl tercümesini yazan ve muâsırı olan müellif binâların güzelliğini, büyük mıkdardaki dinî hâtıraları ve hücrelerin zenginliğini anlatmaktadır (Chabot, *ayn. esr.*, s. 133). Merâga'nın şarkındaki Dahlī (?) kasabası, manastıra vakıf olmak üzere, satın alındı (şehrin şimâl-i şarkîsinde bugün hâlâ Kilise-Kenti adlı bir kasaba mevcuttur ?). Gazan ve halefi Ulcaytu manastırı ziyâret etmişlerdi. Yahbalāhā 1317'de orada öldü ve oraya defnolundu.

Rasathâne tepesinin cenûp ucunda, kayalar oyularak meydana getirilmiş odalar mevcuttur (bunlardan 4 m. yüksekliğinde 3 odadan biribirine geçilir ve bir koridoru vardır.) İç tarafta mihrap şeklinde hücreler bulunur. Mahallî rivâyetlere göre, bu inşaât bir kiliseden ibârettir (belki Sâsânîler zamanından kalmıştır; bk. M. Kinneir, H. Schindler, Lehmann-Haupt ve Minorsky, *Zap.*, 1917, XXIV, 167).

Moğullardan sonra. 737 (1337)'de Celayırlardan Şeyh Ḥasan Toġa Timur [b. bk.]'u Merâga (veya Haştrūd) yanında mağlûbiyete uğrattı. Taht iddiasında bulunan Muḥammed 738'de Merâga'da defnedildi (*Şacarat al-atrāk*, s. 315). Azerbaycan'ın cenup kısımları daha sonraları türkmenlerin siyâsî mücâdele sahnesi olmuştur. Aynı devirde Urmiye gölü cenûbunda kâin nâhiyelerdeki kürt unsurlar teşkilâtlandı ve Musul mıntakasından yardımlar aldı (*Şaraf-nāma*, I, 288). Mukrī kürtleri emîrleri nufûzlarını Merâga'ya, hattâ Dih-Ḫvāraḳān'a kadar genişlettiler. Türkler Azerbaycan'da huküm sürdükleri zaman, Merâga'yı Tebriz'e bağladılar ve yılda 15 *ḫarvār* altın vergi takdir ettiler ki, bu hâl şehir halkının başka yerlere göçmesine sebep oldu (*ayn. esr.*, s. 294). 1002 (1593) yılına doğru [795'te Timur tarafından yıktırılmış (*Ẓafar-nāma*, I, 628) ve Mukrîler tarafından yeniden yaptırılmış olan] ve Merâga bölgesinde bulunan Saru-Ḳurġan kalesi *Şaraf-nāma*'de sık-sık zikrolunur (s. 294—326). Bu isim Cağatu'nun tâbii olan Sārūḳ'un adını hatırlatmaktadır.

İkinci osmanlı işgâli (1725) sırasında Merâga, eyâlet olarak, 'Abd al-'Azīz Paşa'ya verildi. Bu bölge 2'si miras yolu ile intikal eden ve 3'ü hukûmet tarafından tâyin ve tevcih olunan 5 sancaktan mürekkep idi (Hammer, IV 228: Çelebî-zâde'den naklen). 1142 (1729)'de Nādir Şāh Cağatu üzerinde Miyān-Du-Āb'da Osmanlıları yendi ve Dimdim, Savuç-Bulak, Merâga ve Dih-Ḫvāraḳān'ı zaptetti (Mahdī Han, *Tārīḫ-i Nādirī*, Tebriz, 1284, s. 66 = trc. Jones, I, 104). Yeni keşfolunan Nādir tarihine göre, bu hükümdar Merâga sâkinlerinden 3.000 kişiyi Kalāt'a götürüp, yerleştirmiştir (Barthold, *Zap.*, XXV, 88).

Muḳaddamler. Daha Nādir Şāh zamanında, Merâga bölgesinde yerleşmiş türk Muḳaddam kabîlesinden bahsedilmiştir (Kinneir: 15.000 erkek). Aḥmed Han Muḳaddam Azerbaycan işlerinde mühim bir rol oynadı. Jaubert (*Voyage*, s. 160), şehzâde 'Abbās Mirza zamanında onu, Azerbaycan beyler-beyi olarak. 1805'te tanımış idi. 1810'da Merâga'ya dâvet ettiği Bilbās reislerinin hepsini öldürdü; bk. mad. SAVUÇ-BULAK). Morier (*Second journey*, s. 293)'ye göre, 1815'e doğru bu kabîle reisi 90 yaşında idi (krş. Brydges, *Dynasty of the Kajars*, s. 90). Muḥammed

Alî Şâh tarafdarı olup, 1909'da Tebriz'i muhâsara etmiş olan Merâga vâlisi Şamad Han da Aḥmed Han âilesinden idi. Yakın zamanlara kadar Muḳaddamler Miyân-Du-Âb etrafında temerküz etmişlerdi.

1828'de Merâga rus kuvvetleri tarafından işgâl edildi. 1881'de kürtlerden Şeyh 'Ubayd Allâh'ın istilâsı Merâga kapılarına kadar genişledi. Şehir zaptedilemedi. H. Schindler orayı ziyâret ettiği vakit, her taraf harâbe hâlinde idi. 1914—1918 harbi sırasında, Merâga rus-türk harekât mıntakası içinde bulunuyordu [bk. mad. TEBRİZ].

Bibliyografya: Metinde zikredilmiş olan kaynaklara ilâve olarak, bk. Sam'ânî, *Kitâb al-ansâb* (*GMS*, XX, 519ª; Marâġî nisbesini Azdlerin al-Marâġ kolundan da iştikak ettirmektedir). Kâtib Çelebî, *Cihannümâ*, s. 389; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, IV, 333 (karışık ve şüpheli); Zayn al-'Âbidîn, *Bustân al-siyâḥa*, s. 555. — Avrupalıların verdikleri Merâga tasvirleri (ancak XIX. asırdan beri) çok fazla mıkdarda olmadığı gibi, mevzûu tükenmiş değildir: M. Kinneir, *Georg. Memoir* (London, 1813), s. 155 v.d.; Morier, *A second Journey* (London, 1818), s. 281—297 (Tebriz—Merâga—Gultapa [Kül-Tepe] — Sereskend); Ker Porter, *Travels* (1822), II. 493; Monteith, *Journal of a tour* (*JRGS*, 1833, s. 4: Sahand—Sereskend—Ḳal'a-i Zohâk); Rawlinson, *A march from Tabriz* (*JRGS*, 1841, s. 39: Miyân-Dû-Âb); Ritter, *Erdkunde*, IX, 828—852; Hoffmann, *Auszüge aus syrischen Akten* (Leipzig, 1880), s. 248 v. dd. (mühim tarihî ve coğrâfî bilgiler); Houtum-Schindler, *Reisen in N W Persien* (*ZG Erdk. Berl.*, 1883, s. 334) krş. *Encycl. Britannica* (2. tab., 1911); de Morgan, *Mission scientifique, Etudes géographiques* (Paris, 1894), I, 337—340 (bir kaç manzara); Zugmayer, *Eine Reise d. Vorderasien* (Berlin, 1905), s. 123—128; S. G. Wilson, *Persian life* (London, 1896), s. 71 v. dd.; G. le Strange, *The Lands of the east. Caliphate*, s. 164 v.d.; de Mecquenem, *Le lac d'Ourmiah* (*Annales de Géogr.*, 1908, s. 128—144); Lehmann-Haupt, *Armenien* (1910), I, 208—216; de Mecquenem, *Contribution à l'étude du gisement de vertébrés de Maragha* (*Ministère Instr. publique, Délégation en Perse, Annales d'Histoire naturelle* (1908, I/21, 1—79; coğrâfî bir giriş ile). — Harita. Khanykov, *A map of Azerbaijan* (*Zeitschr. f. Allg. Erdk.*, Berlin, 1862, harita, nr. XIV); de Morgan, *Carte de la partie centrale du Kurdistan, Miss. scient. en Perse* (atlas, Paris, 1895); de Mecquenem, *Versant occidental du Sahend, Explor. de la Délég. Franç. en Perse* (Paris, 1904), 1:400.000 (ayrı olarak neşredilmiş). (V. MINORSKY.)

MERÂKEŞ. MARRĀKUŞ (A.) halk telaffuzu *Merrākeş*, Fas ülkesi şehirlerinden olup, sultanın ikamet ettiği merkezlerden biridir.

Fas ülkesi üzerinde te'sis edilmiş bulunan fransız idâresi tarafından kabûl edilen kelimenin Marrakech şekli yenidir. 1890 senelerine kadar bu şehre frns. Maroc (ing. Morocco, alm. Marokko) denilirdi. Menşe'de Fās ve Sūs devletlerinden ayrı olan „Maroc kırallığının" ismi zamanla avrupalılar nezdinde, bütün Fas ülkesine yayıldı. Önceleri bununla memleketin yalnız Vādī Umm Rabī' cenûbunda bulunan Büyük-Atlas dağlarına kadar uzanan kısmı kasdedilirdi.

Merâkeş şehri 31° 37′ 35″ şimâl arzında ve 7° 59′ 42″ garp tûlünde, aş.-yk. 465 m. irtifâda olup, hemen bütün deniz ticâreti bakımından bağlı bulunduğu Casablanca şehrinin 238 km. cenûbundadır. Daha önceleri bu ticâret, kendisine en yakın (155 km.) bulunan Safi limanı vâsıtası ile yapılırdı. Sīdi Muḥammed b. 'Abd Allāh 1765'te, bu liman yerine, Mogador (185 km.)'u ikame etmek istedi. XVIII. asrın sonlarına doğru Merâkeş'in Avrupa ile olan ticâretinin büyük bir kısmı burada inşâ ettirdiği şehir ve limanda cereyân ediyordu.

Merâkeş ile Fas şehri arasındaki mesâfe 375 km. ise de, yakın vakte kadar ve en az bir asırdan fazla bir zaman zarfında, âsâyişsizlik yüzünden, bu şehirlerin birinden ötekine Tādlā'dan gelen doğru yol kullanılmaz, Casablanca—Rabat—Meknes'ten geçmek suretiyle, 530 km. fazla yol kat'etmek lâzım gelirdi.

Merâkeş ikliminin husûsiyeti, kışlarının pek ılık geçmesine mukabil, yazlarının kavurucu sıcak olması ve yağışlarının azlığı (300 mm.) ile ifâde edilebilir. Bununla berâber, toprak sathından az derinlerde, Atlas dağlarının karları ile beslenen bol yer-altı suyuna rastlanır ve arâzinin hafif meylinden faydalanılarak, uzun yer-altı kanalları (*ḫaṭṭāra*, cem. *ḫaṭāṭīr*) vâsıtası ile, bu su satha çıkarılıp, kullanılır. Daha XII. asırda al-İdrīsī'nin tasvir ettiği bu usûl sâyesinde, şehrin etrafındaki geniş bahçelerin meydana getirilmesi mümkün olabilmiştir. Muvahhidler ve onları tâkip eden sülâleler, şehre menbâ suyu ve dağlardan inen akar-sular te'min etmek üzere, su yolları ve sarnıçlar inşâ ettiler.

Şehrin nüfusu hakkında eski kaynaklar, birbirinden farklı rakamlar verirler. Bu nüfus

20.000 (Diego de Torres, 1585 ve Höst, 1768), 25.000 (Saint Olon, 1693), 30.000 (Ali Bey el-Abbâsî, 1804). 40—50.000 (Gatell, 1864 ve Eug. Aubin, 1902), 50.000 (Lambert, 1868), 60.000 (Beaumier, 1868), 80 veya 100.000 (Washington, 1830) arasında tahmin edilmiş ve 1811'de, Jackson tarafından ve açık bir şekilde mübâlegalı bir ifâde ile, 270.000 olarak gösterilmiştir. [Fransız himâyesi idâresi kurulduktan sonra yapılan sayımlar, şehir nüfusunun daha doğru olarak tesbitine imkân hazırlamıştır. 1931 sayımına göre, şehrin nüfust 191.936 olup, bunun 163.950'si müslüman, 21.607'si mûsevî, 6.379'u avrupalı (bunlardan 5.293'ü fransız) idi. Bu nüfus 1952 sayımında 245.312'ye yükselmiş olup, avrupalı sayısı (fransız vatandaşlığına alınmış mûsevîler ile berâber) 12.300 idi. Buna göre, Merâkeş, sâhilde bulunan ve nüfusu yarım milyonu aşmış olan Casablanca bir tarafa bırakılacak olursa, bu ülkenin en çok nüfuslu şehridir. Senenin yedi ayında karlar ile örtülü kitlesi ile manzaranın bütün arka tarafını kaplayan Atlas dağlarının 60 km. kadar şimâlinde, Ḥavz isimli geniş bir ova içinde kurulmuştur ve ovanın zemini, şehrin 5 km. şimâlinde akan Vādī Tānsift'e doğru, hafif bir meyil ile alçalır. Ovanın gâyet yeknesak sathı üzerinde yalnız kayalık iki tepe yükselir: Gillīz (527 m.) ve Kudīyat al-'Abīd. Bunlardan birincisi üzerinde, fransızların 1912'de şehri işgâl etmeleri sırasında, bir istihkâm inşâ edilmiş idi. Avrupalıların yeni şehri (Guéliz) bu tepe ile eski şehrin sûrları arasında uzanır.

Tānsift vâdisinin sol koldan tâbii olan, ekseriyetle yatağı kuru olmakla berâber, sağnaklı yağmurlar sırasında şiddetli bir sel gibi akan Vādī İssīl şehir sûrlarının şark tarafından boylar. Merâkeş'in şimâlinde Tānsift'e kadar ve şarka doğru Fas'ın Atlas şimâlindeki kısmında rastlanan en geniş bir hurmalık uzanır ki, 13.000 hektarlık bir sâha üzerinde 100.000'den fazla hurma ağacı ihtivâ eder ise de, meyvalar her zaman tam olarak kemâle ermez.

Şehrin kapladığı sâha çok geniş olup, devamlı bir duvar meydana getiren sûrların uzunluğu en az 12 km. bulur. Fakat bu sâhanın tamâmı evler ile kaplanmış değildir. İskân sâhası şimâldeki Sīdī Bel 'Abbās zâviyesinden başlayıp, şehrin cenup nihâyetindeki Ḳaṣba'ya kadar devam eden geniş bir şerit meydana getirir ve bunun iki tarafında, büyük bahçeler ve tertibe tâbî olmamış arâzi uzanır ki, bunlar arasında, şehrin başlıca kapıları civarında ve sûrlar içinde, kendi *sūḳ*'ları ve câmileri etrafında, birer köy gibi, toplanmış münferit mahalleler bulunur.

Şehirdeki evlerin çoğu kızılımsı bir kerpiçten inşâ edilmiş, ekserisi harâp, basık küçük yapılar olup, bunlar arasında yer-yer, umûmiyetle dış görünüşleri gâyet sâde büyük ve ihtişâmlı binâlar yükselir. Bunlar eski devlet ricâli (msl. fransız himâye idâresinin yerleşmiş olduğu Bāhīya ki, Mavlāy al-Ḥasan'ın vezîri Bā Ḥmād tarafından inşâ ettirilmiş idi) veya civardaki kabîlelerin reisleri büyük *ḳā'id*'ler tarafından yaptırılmıştır. Orta mahallelerdeki dar ve girift sokaklar, çevreye doğru güneşli ve tozlu meydanlar ve dört-yol ağızları hâlinde genişler. Binâların rengi, muhtelif tezyinat şekilleri, bahçe duvarları arkasından görünen hurma ağaçları ve çok sayıda zencilerin mevcûdiyeti, şehre ölçüsüz derecede genişlemiş bir sahrâ *ḳṣar*'ı manzarası verir.

Şehrin en hareketli merkezi Cāma' al-Fnā olup, yakın senelere kadar harâp meskenler ve kamış kulübeler ile kuşanmış bu geniş ve intizamsız meydan yanında Kutubīya câmiinin yüksek minâresi dikilir. *Tārīḫ al-Sūdān* müellifine göre, mevkiin ismi, Aḥmed al-Manṣūr'un burada inşâsına teşebbüs etmiş olduğu bir câmiin yıkıntılarından gelmektedir. Binâ için gâyet haşmetli bir plan hazırlanmış olduğu için, buna *al-Hanā'* („varlık") câmii ismi verilmiş iken, başına gelen hâdiseler dolayısı ile, binânın inşâsını ölümünden evvel tamamlattıramamış ve bu yüzden binâya *„Cāma' al-fanā'* („harâbe câmii") ismi yakıştırılmıştır". İsmin bu menşe'i unutulmuş olduğundan, sonraları meydanın ismi, âsîlerin kesilmiş başlarının burada teşhir edilmesine bağlanmak istenilmiş tir („sona eriş ve ölüm câmii veya meydanı"). Burada idam hukümleri de icrâ edilirdi. Kesif iskân sâhasının garp kenarında, Sūḳ yakınında bulunan ve şehrin başlıca kapılarına doğru iyice geniş yollar ile bağlı olan *Cāma' al-fanā'* başlıca yolların düğüm noktasıdır. Günün her saatinde kalabalık olan bu meydan sabahları birer-birer, pabuç tâmircisi, yemiş, sebze, ilâç, kızartılmış çekirge, çay veya çorba (*ḫarīra*) satıcıları nev'inden, esnafın ve akşamları ise, hokkabazların, canbazların (Tazervālt'lı Avlād Sīdī Aḥmed-ū Mūsā), büyücülerin, *şluḥ* oyuncularının, yılan oynatanların faâliyet merkezi sâhasını teşkil eder. Seyircileri bilhassa iş için gelip, dönmeden evvel bir iki saatlerini şehrin eğlencelerini görmeğe ayıran köylüler meydana getirir. Merâkeş'te, sâbit nüfus dışında, bu türlü gelip-geçicilerin sayısı 20.000—25.000 olarak tahmin edilmiştir; zîra Merâkeş, yalnız Ḥavz ovasının ihtiyâcını karşılayan bir pazar yeri değildir; dağlık bölge, Sūs, bilhassa memleketin cenup uçları, Dādes, Dar'a (Dra') ve Anti-Atlas da Merâkeş'la

ticâretini besler. Eğer Agadir limanı ticârete açılacak olursa, bu faâliyetin bir kısmının o tarafa çekileceği tabi'îdir. Merâkeş evvelce büyük Sahrâ'yı aşıp, Tombuktu'ya giden kervanların hareket noktası idi. Bu kervanlar Merâkeş'e bilhassa sudanlı köleler getirirlerdi. Burası esir pazarı idi. Sudan'ın Fransa tarafından işgâl edilmesi, bu ticârete son verdi. Cāmaʿ al-Fanāʾ meydanının şimâlinde, çok geniş olan *sūḳ*'lar başlar. Fas ve diğer büyük şehirlerde olduğu gibi, esnaf ve san'atkârlar *muḥtasib* denilen, bir nevî esnaf emîninin hâkimiyeti altında sınıf-sınıf toplanmış bulunur. *Sūḳ*'ların en ehemmiyetli olanları kumaşçılara (*ḳîsārîya*), pabuççulara, çanak-çömlekçilere, sepetçilere, mutâflara, boyacılara ve kazancılara âit çarşılardır. Büyük bir pazar, perşembe (*al-ḫamîs*) günleri, evvelce Fas kapısı denilen, sonradan pazar kurulan günün ismini alan *Bāb al-Ḫamîs* etrafında olmak üzere, sûrların içinde ve dışında kurulurdu. Bu *sūḳ* daha XVI. asırda mevcut idi.

Merâkeş'te sanâyî inkişâf etmemiştir. En mühim san'at deri işleri (*dabāġat*) olup, papuç imâli ile uğraşan 1.500 işçi her iş gününde 2.000'den fazla ayakkabı yapar. Yapılmış eşyâ arasında ihrâc edilen yegâne madde budur. Evvelce Merâkeş pabuçları Mısır ve garbî Afrika'ya kadar uzanan geniş sâhalarda satılırdı. Birinci cihan harbi, münâkaleyi inkıtâa uğratmak suretiyle, bu san'at kolunda büyük zararlara sebep oldu. Bunun dışında Merâkeş, bilhassa toprak mahsûlleri içim, bir pazar yeridir. Bütün şehir bölgenin çeşitli mahsûllerinin (bâdem, kimyon, keçi derisi, yağ, arpa, yün. v.b.), şeker, çay ve dokuma gibi, idhâl malları ile veya diğer zirâî mahsuller ile (msl. dağ kabîlelerinin ve cenup bölgesinin mahrûm bulunduğu yağ ve buğday) mübâdele edilmek üzere, toplandığı muazzam bir *fondaḳ* meydana getirir.

Şehir 32 mahalleye ayrılmıştır: Zāviya, ʿAbbāsîya, Sîdî Ben Slimān, Asval, Riyāż al-ʿArūs, Sîdî Abî ʿAmr, Bāb Dukkāla (iki mahalleye ayrılır), Sîdî ʿAbd al-ʿAzîz, Raḥbat Āzbast, Dabāġî, Kannārîya, Riyāż al-Zîtūn al-Cadîd, Cnān ben Şogra, Ḳsūr, Mvāsîn, Riyāż al-Zîtūn al-Ḳadîm, ʿArsa Mavlāy Mūsā Kbîra, ʿArṣa Mavlāy Mūsā Ṣġîra, Bāb Haylāna, Sîdî Mîmūn, Ben Ṣālaḥ, Sîdî Ayyūb, Bū Zakrî, Ḳāʿat ben Możar, Bāb al-Dabbāġ, Ḥārat al-Ṣūra, Mavḳif, Arbatîn, hukümdar saraylarını ihtivâ eden iç kale dâhili *Ḳaṣba* (Ḳaṣbat al-Nūḥās ve al-Badîʿ gibi, muhtelif semtlere ayrılır), Barrîma, Bāb Aḥmar, Maskînat Sîdî ʿAmāra ve nihâyet yahudi mahallesi olan Mellāḥ. Bunlardan başka, sûrların dışında, Bāb Dukkāla yakınında, cüzamlılara tahsis edilmiş olan al-Ḥāra isimli bir mahallenin de sayılması icâp eder. Yakın senelere gelinceye kadar, sûr kapıları geceleyin kapatılırdı. Mahalle nezâretçilerinin (*muḳaddamîn*) emri altında bekçiler (*ʿassāsa*) bulunur. *Cāmaʿ al-fanāʾ* meydanında, ışık söndürme işâreti olmak üzere, gece yarısı tüfek ile bir yaylım ateşi atılması âdeti zamanımıza kadar gelmiştir.

Merâkeş, devletin resmî merkezleri arasında sayıldığı için, buraya ancak seyrek olarak gelen sultanın yokluğunda, hükümdar kendi hânedanına mensup bir *ḫalîfa* (mûtad olan sultanın oğlu veya erkek kardeşi) tarafından temsil edilir. Halifenin vazifesi sâdece temsilî mâhiyette olup, başlıca işi, resmî bayramlar zarfında yapılan âyînlere ve merâsime riyâset etmektir. Şehrin başında *paşa* bulunur ve *nāʾib* unvanlı bir murahhas ve müteaddit halifeler kendisine muâvinlik ederler. Bunlardan biri cezâ hukukuna ve hapishânelere bakar, bir diğeri *ḳaṣba* (iç kale) paşası unvânını taşır; şehrin hukümdar sarayı ile yahudi mahallesinin bulunduğu cenup kısmını idâre eder. Eskiden *ḳaṣba* paşası şehir paşasına tâbî olmayıp, ayrı bir salâhiyete sâhip idi. Muhârip kabîleler (Ūdāya, Ayt İmmūr v. b.) tarafından te'min edilen ve sultan tarafından şehir dışında kendisine âit arâzi üzerine yerleştirilen askerî bir kuvvetin (*gîš*) başında bulunuyordu. Şimdi *gîš* şehir paşasına tâbî bulunmakta, *ḳaṣba* paşası ise, eski salâhiyetlerinden ancak merâsim ve şekle âit bir takım fahrî hakları muhâfaza etmektedir.

Şer'î kazâ, Merâkeş'te üç kadı tarafından icrâ edilir; bunlardan birisi İbn Yūsuf câmiinde, diğeri al-Mvāsîn câmiinde, üçüncüsü de *ḳaṣba* câmiinde bulunur. Bu sonuncusunun salâhiyeti yalnız kendi mahallesi hudutları dâhiline inhisâr eder, diğerlerininki ise, bütün şebre ve hattâ şehir dışında kadısı olmayan sâhalardaki kabîlelere şâmil bulunur.

Merâkeş uzun zamandan beri bulunduğu yere yerleşmiş, köylü menşe'i göstermeyen eski bir nüfusa ve İspanya'dan çıkarılmış endülüslüler görünüşünde bir orta halk sınıfına sâhip Fas, Rabat ve Tetuan gibi *ḥażarîya* ismi verilen şehirler arasında sayılmaz. Bununla berâber, Merâkeş'e hiç değilse, XVI. asırda oldukça kalabalık bir İspanya mültecîleri kütlesi, Endülüs'ün Orgiba şehrinden gelip, burada Orgiba-Cadîda mahallesine ad vermiş idi. Nüfusun esâsını, büyük ekseriyeti berberî yahut fazla berberî kanı karışmış araplardan mürekkep kabîle halkı teşkil eder. Şehrin yakın çevresinde oturan kabîlelerin (Ūdāya, Rḥāmna) dili arapça olduğu hâlde,

Merâkeş'te *şluḥ* çok konuşulur. Kabîlelerin yer değiştirmesi, kervanların gidiş-gelişi ve Sudan'dan esir idhâli neticesinde, nüfus pek çeşitli unsurlardan meydana gelmiş olup, menşe'de Murâbıtîler ile berâber, Merâkeş'in ilk nüfusunu teşkil eden maşmūdî ırkı, tahmini güç nisbetlerde arap, sahrâlı ve zencî kanları ile karışmış bir hâlde bulunur. Bu karışma zamanımızda da devam etmektedir: Yeni gelenlerin menşe'i, Atlas vâdilerinden ziyâde, Sūs, Draʿ, Anti-Atlas ve cenup bölgesi gibi, fakir ve kalabalık sâhalardır. Muhâcirlerin en büyük kısmı çok geçmeden, şehir nüfusu içinde erir. Bununla berâber L. Massignon tarafından 1923/1924'te müslüman esnaf birlikleri hakkında yapılmış bir araştırma, Merâkeş'te muayyen mesleklerde ihtisâsı olan bölge guruplarının bâkî kaldığı hakkında çok dikkat çekici bilgiler vermektedir (*Enquête sur les corporations musulmanes*, Paris, 1925). Gümüş işleyen kuyumculara, hiç değilse bunlar arasında yahudi olmayanlara verilen *tāgmūtîyîn* ismi, menşe'lerinin Sūs'ta Tāgmūt olmasından ileri gelmektedir. Mesfîvaler kömürcü ve sebze satıcısı, Gîgāyaler tuzcu, Ṭodġa halkı hurma devşiricisi veya *ḥaṭāṭîrîya* (*ḥaṭāṭîr* denilen yer altı kanallarını kazanlar), yâni kuyuculardır; Tāfîlālt halkı taraça tesviyecisi, Varzāzāt'lılar saka, Tattaʿ (Anti-Atlas)'lılar aşçı, Draʿ'dan gelenler saka, kuyucu v. b.'dırlar. Bu inkısâm, ne işçilerin geldikleri memlekette ihtisâs sâhibi oluşlarından, ne de mahallî idâre tarafından kendilerine bir takım haklar tanındığından doğmayıp, Merâkeş'te yerleşmiş olan san'atkârların kendilerine yardım etmek üzere yurttaşlarını çağırmalarından ileri gelmektedir. Merâkeş esnâf cemiyetleri cedvellerinden, burada bulunan san'atkâr sayısının 10.000 kadar olduğu anlaşılıyor. Merkezî hukûmetin (*maḫzen*) tazyikı yüzünden, bu cemiyetlerin ehemmiyeti büyük ölçüde azalmıştır. Bununla berâber bâzı cemiyetlerin hâlâ oldukça mühim bir ictimâî ehemmiyete sâhip oldukları görülüyor: başta en çok sayıda san'atkâr ihtivâ eden kunduracılar (1.500 kişi), bunların arkasından debbâğlar (430), kumaşçılar (237), ipek satıcıları (100), faslı toptancılar, nihâyet san'atlarında mâhir, işleri makbûl, fakat nufûzları mahdut olan bir takım mütehassıs işçiler, eyer işleyiciler, mozayikçiler, doğramacılar, alçı oymacıları sayılabilir.

Din ve fikir hayatı. Merâkeş'te câmi sayısı çoktur. Bunlardan bâzıları aşağıda tarih ve mimârî bakımından kısa bir tetkike mevzû olacaktır. Bugün şehrin dinî hayatında en büyük rol oynayanlar, *sūḳ*'lara yakın olan al-Mvāsîn, ʿAlî b. Yūsuf câmileri ile Sîdî bel ʿAbbās câmii ve *ḳaṣba* câmiidir. Bunların arkasından Kutubîya, Bāb Dukkāla, Bāb Aylān, Berrîma ve İbn Ṣālaḥ câmileri gelir. Bir çok da mahalle mescidleri vardır. Fakat meşhûr din adamlarının yaşamış bulunmasına rağmen Merâkeş, Fas gibi, din ve tarîkat bakımından başta gelen şehirler arasında sayılmaz. Muvahhidîler burada medrese ve kütüphâneler te'sis etmişler ve en meşhûr ilim adamlarını, feylelesuf ve tabîpleri Endülüs'ten buraya çağırmışlardı ki, bunlar arasında İbn Ṭufayl, Abū Marvān İbn Zuhr (Avenzoar), Abu 'l-Valîd İbn Ruşd (Averroès) sayılabilir (bu sonuncusu 595 = 1198 yılında Merâkeş'te ölmüştür). Fakat hânedanın ortadan kalkması ile, bu an'anenin de sonu geldi. Muvahhidî sarayının kütüphânesi, XVI. asrın başlarına doğru, Afrikalı Leon devrinde, tavuk kümesi hâline gelmiş idi ve Merinîlerin inşâ ettirdikleri medrese de ortadan kalkmış idi. Şimdi Kutubîya'de bir tek kitapçı yoktur. Medreselerde bâzı talebeler (*ṭolbā*) bulunmakta (msl. İbn Yūsuf, İbn Ṣālaḥ, Sîdî bel ʿAbbās, Berrîma, Ḳaṣba), fakat Merâkeş'te tedrîsat, Fas şehrindeki al-Ḳaravîyîn medresesi tedrisâtının—ki bu da esâsen çok gerilemiştir—hâlâ bir az olsun sâhip olduğu parlaklık ile mukayese edilecek nufûz ve an'aneye mâlik görünmemektedir. Merâkeş'teki talebe Fas şehrine mahsus bâzı âdetleri taklit ederler (msl. her ilk baharda „*ṭolbā* sultanı" şenliğini kutlarlar) ise de, bunlar Fas'taki meslekdaşlarına göre, çok daha geri bir durumdadırlar.

Merâkeş halkının dindarlığı, dinî akîdelere pek uygun olmamakla berâber, berberîlerin çok düşkün oldukları evliyâ kutlama âdetlerine fazlaca yönelmiş görünüyor. Şehirleri öteden beri, mezarlıklarda yatan *valî* (cemi: *avliyāʾ*)'ler sayısının çokluğu ile meşhurdur. Fakat Mavlāy İsmāʿîl zamanında, Şayḫ Abū ʿAlî Ḥasan al-Yūsî, hukümdarın emri ile, *Sabʿat ricāl* (Şyaźma berberîleri nezdinde, Cabal al-Ḥadîd etrafında, Ragrāga'deki yedi evliyâyı ziyâret) âyinini taklit etmek üzere, Merâkeş'te 7 türbenin ziyâretini ve bir takım merâsim icrâsını ihtivâ eden bir *Sabʿat ricāl* âyini te'sis etti. Ziyâret edilmeleri sırasına göre, bu 7 evliyânın isimleri şunlardır: 1. Sîdî Yūsuf b. ʿAlî al-Şanhācî, cüzamlı olup, 563 (1196/1197)'te ölmüş, Bāb Aġmāt dışarısında, yaşamış olduğu yerde, gömülmüştür; 2. Ḳāżî ʿIyāż (476—544 = 1083—1149), önce Septe, sonra Gırnata kadılığında bulunmuş bir din âlimi olup, Peygamberin evsâf ve meziyetlerinden bahseden mârûf hadîs mecmuası olan *Şifāʾ*'yı te'lif etmiş, Bāb Aylān civarında gömülmüştür; 3. Sîdî bel

ʿAbbās al-Sabtī (524—601=1130—1204) Merâkeş'in hâmîsi ve bölge evliyâsının en fazla itibâr edileni olup, Merâkeş'e şehrin Muvahhidîler tarafından muhâsara edildiği sırada gelmiş, önce Cabal Gillīz üzerinde bir „çilehâneye" yerleşmiştir ki, sonradan buraya yapılmış bir *ḳubba* hâlâ mevcuttur. Bununla berâber bu velînin başlıca ziyâret yeri şehrin şimâl müntehâsındaki türbesi olup, XVII. asrın başında Abū Fāris b. Aḥmed al-Manṣūr tarafından burada bir zâviye ve mühim bir câmi yaptırılmıştır; 4. Sīdī Muḥammed b. Slīmān al-Cazūlī, cazūlī tarîkatinin kurucusu olan bu meşhûr sûfî 870 (1465)'e doğru Afuġal'da Şyāżmalar nezdinde vefat etmiş olup, na'şı Sa'dîlerden Aḥmed al-A'rac tarafından 930 (1523)'da Merâkeş'te defnedilmiştir; 5. Sīdī ʿAbd al-ʿAzīz al-Tabbāʿ, al-Cazūlī'nin mürîdi olup, 914 (1508)'te vefat etmiştir; 6. Sīdī ʿAbd Allāh al-Ġazvānī, halk arasında Mavla'l-Ḳṣūr ismi ile mâruf olup, 935 (1528)'te vefat etmiştir; 7. Sīdī ʿAbd al-Raḥmān al-Suhaylī ki, buna İmām al-Suhaylī denir, Malaga civarından gelme olup, 581 (1185)'de vefat ederek, Bāb al-Rabb hâricinde gömülmüştür.

Bu yedi şahıs, biraz indî bi surette, *Sabʿat ricāl* olarak seçilmiştir. Merâkeş şehri kabristanlarında bir çok evliyâ türbesi bulunduğuna göre, evvelkiler yerine başkaları da intihap edilebilirdi. Bunların başlıcaları H. de Castries tarafından bir makalesinde zikredilmiştir (*Les Sept Patrons de Merrakech, Hésperis*, 1924). Evliyâya bu hürmet an'anesinde efsânelerin de büyük yer tutmakta olması tabi'îdir. Yaşamış bir şahsiyet olmakla berâber, halk tarafından efsâneleştirilmiş olan Lallā ūda (Sultan Aḥmed al-Manṣūr'un annesi) hakkında söylenen mesel ve türküler burada misâl olarak zikredilebilir. Esnaf cemiyetleri de kendilerine hâmîler seçmişlerdir. Msl. Sīdī Yaʿḳūb debbâğların, Sīdī bel ʿAbbās sabuncu ve sırmakeşlerin, Sīdī Muḥammed b. Slīmān'ın kölesi olan Sīdī Masʿūd duvarcıların, Sīdī ʿAbd al-ʿAzīz al-Tabbāʿ boyacıların v.b. pîridir. Bu suretle san'atkârların büyük kısmı tarîkatlere mensup bulunur. Bu tarîkatlerin bâzı meseleler üzerine icrâ ettiği kuvvetli nufûz ve te'sire âit tafsilat L. Massignon'un araştırmasında mevcuttur.

Mûsevîler. Merâkeş kurulduğu sırada yahudilerin şehre yerleşmelerine müsâade edilmedi. Yalnız, oturdukları Aġmāt Aylān'dan alış-veriş için buraya gelip-giderlerdi. İdrīsī'nin ifâdesine göre, ʿAlī b. Yūsuf zamanında, Merâkeş'te gece geçirmek hakkına bile sâhip değillerdi. Güneş battıktan sonra, sûrlar içinde yakalanan yahudilerin canları ve malları büyük tehlikeye düşerdi. Fakat daha sonraları buraya yerleştiler. XVI. asırda Marmol'a göre, Merâkeş'te 3.000'den fazla evde yaşayan bir yahudi cemâati bulunuyordu. Bunlar *Sūḳ* civarında, şimdiki al-Mvāsīn câmiinin bulunduğu mahalle yerleşmişlerdi. Câmi Sultan ʿAbd Allāh al-Ġālib tarafından inşâ ettirilince, mutaassıp insanlar, bunun yerinde evvelce bir yahudi mezarlığı bulunduğu bahânesi ile, bir müddet burada ibâdetten ictinâb ettiler. Mûsevîleri şimdi bulundukları mahalle, Ḳaṣba sûrları yanında, şark tarafında, saray ahırlarının yerine 1560 senesine doğru yerleştiren bu Sultan ʿAbd Allāh al-Ġālib oldu. XVII. asrın başında burada, fransız seyyahı Mocquet'ye göre, „magriblilerin muhâfaza ettiği tek bir kapısı olan, iyi bir sûr ile çevrili, âdetâ başlı-başına bir şehir bulunuyordu. Burada sayısı 4.000'i geçen ve vergi veren yahudiler otururlar". 100 sene sonra, yahudilerin sayısı 6.000 kadar idi ve burada müteaddit havra da bulunuyordu. Fas'ın mûsevî mahallesi gibi, *mellāḥ* (bu ad Merâkeş'te XVI. asrın sonundan itibâren duyulmağa başlar) adını alan bu mahallenin nüfusu şimdi 12.000 kadardır. İnzibat bakımından, bu mahalle *ḳaṣba* paşasının hukmüne tâbî olup, diğer hususlarda, mûsevîler tarafından seçilmiş bir hey'et tarafından idâre edilmektedir. Şahsî hukuka âit işlere devlet tarafından tâyin edilen ve maaşları verilen üç kişilik bir hahamlar mahkemesi bakar. Şimdi Merâkeş mûsevîleri *mellāḥ*'tan dışarı taşmağa başlamışlardır. Çoğu an'anevî libaslarını giyerler: cübbe, takke, siyah papuç. Bununla berâber, yeni nesil bu mecbûriyetten sıyrılma temâyülü göstermektedir. Mûsevîlerin Merâkeş esnaf teşkilâtı üzerinde büyük nufûzları olmadığı gibi, *suḳ*'lara yerleşme hakları da yoktur. Bâzı işlerde (kuyumculuk, tenekecilik, pabuç işlemeciliği) hemen-hemen inhisârî bir vaziyete sâhip olup, toptan ticâreti Fas şehri tâcirleri ile paylaşırlar. Bilhassa dağlık bölgedeki Şluḥ halkı ile fazla alış-verişte bulunurlar.

Merâkeş'in tarihi. Roma hâkimiyeti hiç bir zaman Merâkeş bölgesine kadar nufûz etmemiş idi. Bâzı müellifler, hiç bir esâsa istinâd etmeden, ispanyol tarihçisi Marmol'un peşinden giderek, Tingitana'da, mevkii bilinmeyen *Bocanum Emerum* (Batlamyus'ta: Βόκκαβον Ἡμεροσκοπεῖον)'u ya Aġmāt veya Merâkeş yerinde farzetmek istemişlerdir. En eski tarihçiler Murâbıtların Merâkeş'i kurduklar yerin ancak tek-tük çalılar yetişen, çıplak bi bataklık ova olduğunu söylemekte müttefiktir ler. Marrākaş ismi şehrin menşe'i hakkınd hiç bir bilgi vermemektedir. Belki burası b yer ismi idi. Arap müelliflerinin ileri sürdü

leri iştikaklar hayal mahsûlüdür. al-Marrākuşī'ye göre, bu isim eşkiyâlık maksadı ile buraya yerleşmiş bir zencî kölenin adı idi. Başka bir müellif şehrin ismini, Maşmūda dilinde „çabuk git" mânasına gelen bir kelime oyunu ile izah etmek ister. Murâbıtlar 449 (1057/1058)'da Atlas dağları şimâlinde Sūs'tan inip, Aġmāt Varīka'yi ele geçirdiler. Önce buraya yerleştiler. Fakat Fazāz ve Meknes bölgeleri ile Fas şehri civârında Lavāta arâzisini ele geçirdikleri 452 (1060) seferinden sonra, müteâkip seferleri için bir üss olarak kullanabilecekleri, dağların Maşmūda halkını tehdit edebilecekleri, kendi menşe'leri olan cenup bölgeleri ile Fas devleti arasında bir konak yeri gibi faydalanacakları, bir nevî karargâh kurup, buraya daha devamlı ve daha sağlam bir şekilde yerleşmek istediler. Yūsuf b. Taşfīn Haylāna ve Hazmīra adlı iki Maşmūdī kabîlesine âit arâziden bir kısmını sâhibinden satın alıp, karargâhını burada te'sis etti. Bu sahrâlı göçebe hukümdar burada büyük bir pâyitaht kurmağı o kadar düşünmüyordu ki, evvelâ çadırda oturdu ve bunun yanına, ibâdet için, câmi ve serveti ile silâhlarını saklamak üzere, küçük bir *ḳaṣba* yaptırdı. Bununla berâber sûr inşâ ettirmedi. Murâbıt karargâhı etrafında Maşmūdī yerlileri kendilerine kazıklar ile çevrilmiş meskenler yaptılar. Şehir öyle sü'atle inkişâf etti ki, rivâyete göre, ʿAlī b. Yūsuf zamanında burada 100.000'den fazla mesken bulunuyordu; fakat buna rağmen, İbn Tūmart ortaya çıkıp da, temsil ettiği Muvahhidler hareketi ʿAlī b. Yūsuf'u şehir etrafını bir sûr ile kuşatmağa mecbûr edinceye kadar, burası köy manzarasını muhâfaza etti. Bu sûr, muhtemel olarak, 520 (1126) senesinde 8 ayda inşâ edildi. Bâzı müellifler 526 (1132) tarihini ileri sürmüşler ise de, Muvahhidlerin Merâkeş'e ilk defa hücûm ettikleri 524 (1130) senesinde sûrlar mevcut bulunuyordu. Murâbıtîlerin te'sis ve pâyitahtı olan Merâkeş'in onların ric'at devirlerinde kendilerine son müdâfaa mevzii hizmetini görmesi mukadder idi. İbn Tūmart dağ kabîlelerine hâkim olduktan sonra, Merâkeş'e saldırmağa teşebbüs etti. Başında Şayḫ al-Başīr'in bulunduğu Muvahhidler ordusu Murâbıtları Aġmāt civarında mağlûp edip, onları Merâkeş kapılarına kadar tâkip etti. Muvahhidler şehre giremediler ise de, sûrların önüne yerleştiler. 40 günlük bir muhâsaradan sonra, takviye birlikleri alan ʿAlī b. Yūsuf, başarılı bir hurûc hareketine teşebbüs ederek, onları çekilmek mecbûriyetinde bıraktı ki, buna civarında muhârebenin vukûa geldiği *Buḥayrat al-Raḳāʾiḳ* adlı büyük bir bahçeye izâfe edilerek, al-Buḥayra vak'ası denilir. Burası şehrin şarkında, Bāb Dabbāġ ile Bāb Aylān arasında bulunuyordu. al-Başīr bu çarpışmada öldü ve Merâkeş 17 sene için kurtulmuş oldu. Bir kaç ay sonra da İbn Tūmart öldü. ʿAbd al-Mu'min'in tahta çıkışından az sonra, *Ḳirṭās*'ta kayıtlı olduğu şekilde, Merâkeş'i ele geçirmek üzere, yeni bir teşebbüste bulunması muhtemel görünüyor. Bu devre âit vak'alar hakkında çok ince teferruâtı kaydeden al-Bayzaḳ'ta bu husûsa dâir bir işâret bulunmamakta, bil'akis Muvahhidîler ordusunun pâyitahtı zaptetmeden evvel, memleketi ele geçirmeğe teşebbüs ettiği, böylece Tādlā, Sale, Tāzā, Oran, Tlemsen ve Fas'ı işgâl edip, nihâyet artık ortadan kalkmağa mahkûm bulunan Murâbıtlar sülâlesinin son sığınağı hâlini almış bulunan pâyitahtın önüne gelip, burayı kuşattıkları görülmektedir. ʿAbd al-Mu'min 1146 senesi yazında Merâkeş'i kuşattı. Gillīz tepesine karargâh kurdu; muhâsaranın uzun süreceğini anlayınca, ordusu ile berâber yerleşmek üzre, oraya evler inşâ ettirdi. Muhâsara 11 ay sürdü. Murâbıtların muvaffakiyetsizlikle neticelenmiş bir hurûc hareketi şehrin sükûtunu çabuklaştırmış gibi görünüyor. Bu muvaffakiyetsizlikten ve kıtlıktan bıkmış olan bir takım ileri gelenler düşman saflarına geçtiler. ʿAbd al-Mu'min merdivenler yaptırıp, bunları aşîretlere dağıttı. Hücûma geçildi ve İbn al-Aşīr'e göre, hıristiyan milis kuvvetlerinin bozulması, hücûm edenlerin muvaffakiyetini kolaylaştırdı. İç-kaleye sığınmış genç bir çocuk olan Murâbıtî sultanı İsḥāḳ ile yanındakilerden bir çoğu öldürüldü. Bu hâdise, tarihçilerin çoğuna göre, 541 senesi şevvâl ayında (6 mart—3 nisan 1147) vukua gelmiştir.

Cenuptan gelen Muvahhidler hânedanı, tabi'î olarak, Merâkeş'i kendisine pâyitaht seçti. ʿAbd al-Mu'min'in halefleri, seferde bulunmadıkları sırada, çok defa burada otururlardı. Merâkeş bunların zamanında çok gelişti; hukümdarlar şehri *ḳaṣba*, câmiler, medreseler, hastahâne, su yolları, muhteşem bahçeler gibi, ehemmiyetli inşaât ve âbideler ile süslediler. Bu ümran devrinde Merâkeş tarihini hususî suretle alâkadar eden hâdiseler çok olmadı. İbn Ḫaldūn'a göre, 547 (1152/1153)'de al-Bayzaḳ'a, *Ḳirṭās*'a göre, 549 (1154/1155)'da Mahdi İbn Tūmart'in kardeşleri olan Banī Amġār şehre girip, halkı o sırada Sale'de bulunan ʿAbd al-Mu'min'e karşı ayaklandırmak istediler. İsyân çabuk bastırılarak, âsîler ve suç ortakları kılıçtan geçirildi. Fakat hânedanın inhitâtı sırasında, yâni Las Navas de Tolosa muhârebesinden (1212) sonra ve al-Manṣūr'un oğlu al-Nāṣir zamanında Merâkeş, ʿAbd al-Mu'min neslinden gelen hukümdar âilesi ile İbn Tūmart'in ya-

kınlarının nesli olan ve an'anelerine göre, hükümdarlara saltanat tevcih edip, onları vesâyet altında bulundurmak isteyen Muvahhid şeyhlerinin mücâdele sahnesi oldu. al-Manṣūr'un kardeşi Abū Muḥammed ʿAbd al-Vāḥid boğularak, öldürüldü (eylûl 621 = 1224); halefi al-ʿĀdil sarayın bir havuzunda boğduruldu (teşrin I. 624 = 1227); Endülüs'te al-ʿĀdil'in kardeşi Abu 'l-ʿUlā İdrīs al-Maʾmūn hükümdar ilân edilince, Muvahhidî şeyhleri onun yerine küçük yaştaki Yaḥyā b. al-Nāṣir'i geçirdiler. Çok geçmeden, bütün memleket kargaşalık içine düştü. Sebatsız Muvahhidîlerin dağılmasından korkan Yaḥyā Tinmal'e kaçtı (nisan—mayıs 626 = 1228). Karışıklık içinde kalan Merâkeş'e, nihâyet al-Maʾmūn adında bir vâli tâyin olundu. Fakat 4 ay sonra Yaḥyā, yeni kuvvetler ile Merâkeş'e girip, al-Maʾmūn'un vâlisini idâm ettirdi ise de, şehirde ancak 7 gün kalabildikten sonra, memleketi eline almak için, Endülüs'ten gelen al-Maʾmūn ile savaşmak üzere, Gillīz'e gitmeğe mecbûr oldu (şubat 1230). Kastilya kıralı Ferdinand III. bir takım menfaatler karşılığında, kendi emrine 12.000 kişilik suvâri vermiş idi ki, al-Maʾmūn bunların yardımı ile, Yaḥyā ve tarafdarlarını bozguna uğratıp, Merâkeş'e girerek, burada yalnız şeyhlerin ve âilelerinin yok edilmesi sureti ile değil, aynı zamanda evvelki hükümdarlar devrindekinin tamâmiyle aksine bir dinî vecheye takınmak şeklinde, Muvahhidler aleyhdarı bir siyâset tâkip etti. al-Maʾmūn şehre gelir-gelmez, *ḳaṣba* câmiinde minbere çıkarak, hutbe okuttu. İbn Tūmart'e alenen lânette bulundu ve kendisinden evvel yapılan işlerin aksine olmak üzere, bir kısmı *Ḳirṭās* ile İbn Ḫaldūn tarafından zikredilen, bir takım tedbirler alındığını beyân etti. Bu bid'atleri ile hoşutsuzluklar yarattı; öyle ki, iki yıl sonra (1232) al-Maʾmūn askerleri ile berâber Septe'yi kuşatmakla meşgûl iken, Yaḥyā Merâkeş'i ele geçirip, yağma etti. al-Maʾmūn hemen pâyitahtının imdâdına koştu ise de, yolda öldü (17 teşrin I. 629 = 1232). Dul zevcesi al-Ḥabāb 14 yaşındaki oğlu al-Raşīd'i, hıristiyan milisler kumandanının da dâhil olduğu askerî kuvvetler başındakiler tarafından hükümdar ilân ettirmeğe muvaffak oldu ve bu yardımlarına karşılık, şehri ele geçirebilirler ise, yağma etmelerine izin verdi. Fakat bu anlaşmayı haber alan şehir halkı da, kapılarını yeni hükümdara açmadan evvel, kendi şartlarını ileri sürdüler. Hükümdar bunlara aman verdi; hıristiyan general ile yanındakilere yağmadan bekledikleri kazancı kendi ödemek mecbûriyetinde kaldı ki, bu bedel, *Ḳirṭās*'a göre, 500 000 dinar tutuyordu.

633 (1235/1236)'te Ḥıoṭ kütlesinin ayaklanması, al-Raşīd'i Merâkeş'ten kaçıp, Sicilmâsa'ye sığınmak mecbûriyetinde bıraktı ve Yaḥyā şehri yeniden ele geçirdi ise de, neticede al-Raşīd Merâkeş'i istirdat etti ve sonunda Yaḥyā katledildi. 1216'dan itibâren memletin şark tarafından gelmiş bulunan Marīnīler bu Muvahhidîlerden al-Saʿīd devrinde (1242—1248) Fas devletinin büyük kısmını ele geçirmeğe muvaffak oldular. al-Saʿīd'in halefi ʿOmar al-Murtażā'nın toprakları, 658 (1260)'den itibâren, yalnız Umm Rabīʿ vâdisi cenûbunda Merâkeş arâzisinden ibâret kaldı. 660 (1261/1262)'ta Marīnī Abū Yūsuf Yaʿḳūb b. ʿAbd al-Ḥaḳḳ Gillīz dağında karargâh kurup, buradan Merâkeş'i tehdit etti. al-Murtażā, çarpışmak üzere, Abū Dabbūs lekabını taşıyan amca-zâdesi *Sayyid* Abu 'l-ʿUlā İdrīs'i yolladı. Abū Yūsuf bu çarpışma sırasında oğlu emîr ʿAbd Allāh'ı kaybettiği için, cesâreti kırılarak, Merâkeş'e dâir tasavvurlarından vazgeçip, receb 661 sonunda (1262 hazîran başı) Fas şehrine döndü.

Tekrar sulha kavuşulmuş olmasına rağmen, Muvahhidîler hükümdarının Marīnīlere tâbiiyet vergisi ödemek mecbûriyetinde kaldığı bu andan itibâren, hânedanın artık mahva mahkûm olduğu hissedilmekle berâber, bu âkıbetin her şeyden evvel yine kendi eseri olması da mukadder idi. Bir yıl önce Merâkeş'i Abū Yūsuf'a karşı müdâfaa etmiş bulunan, fakat şimdi amca-oğlu al-Murtażā'nın gözünden düşen Abū Dabbūs, bu sefer Marīnī hükümdarının yanına kaçtı ve fütûhatı aralarında bölüşmek şartı ile, al-Murtażā'yı devirmek üzere, ondan yardım te'min etti. Teşrin I. 1266'da zafere erişen ve hükümdar ilân edilen Abū Dabbūs'un Marīnī hükümdarına karşı olan vaadini unutması üzerine, Abū Yūsuf Yaʿḳūb, bizzat bunu hatırlatmak için, onun üstüne yürüdü. Merâkeş'i 1267'de kuşattı ise de, Tlemsen sultanı Yaġmurāsan'ın bir tecâvüzü üzerine, Fas devletini korumak mecbûriyetinde kalarak, muhâsaradan vazgeçti; fakat sefer sona erince, tekrar Merâkeş'e geldi ve nihâyet 668 senesi muharreminde (eylûl 1269) şehre girdi. *Ḳirṭās*'a göre, „şehre ve cıvardaki kabîlelere aman verdi, ihsanlarda bulundu ve memleketi adâlet yolunda idâre ederek, yatıştırma ve teşkilâtlandırma maksadı ile, 7 ay burada kaldı". Fakat Marīnī hâkimiyetini kabûl etmek sureti ile, Merâkeş 2,5 asır boyunca pâyitahtlık vasfını kaybetmiş oldu: yeni hânedan Fas şehrinde yerleşmiş idi.

Sultanlar bilhassa XIII. asrın sonunda ve XIV. asrın ilk yarısında Merâkeş'i ihmâl etmediler. Vekayinâmeciler, onların buraya sıksık geldiklerini kaydederler ise de, şehrin büyük ümran devresi artık sona ermiş bulunuyordu; nüfus sayısı da azalmakta idi. Marīnīler arasında Merâkeş'te oldukça ehemmiyetli inşâata (bir câmi ve bir medrese) teşebbüs eden yegâne hükümdar Abu 'l-Ḥasan ʿAlī olmuştur. Hükümdar makarrı olmaktan çıkan şehir ve bölgesi merkezin nufûzundan uzak kalmış büyük bir şehir için gerekli olduğu şekilde kudretli vâlilerin idâresine verildi. 20 seneye yakın bir müddet içinde (668—687 = 1269—1288) bu vazife İbn Ḫaldūn'un Marīnīlere sâdık bir reis diye kaydettiği, aynı zamanda hükümdar âilesinin izdivac yolu ile akrabâsı olan Muḥammed b. ʿAlī b. Muḥallī'nin üzerinde kaldı. Fakat 1288'de Muḥammed b. ʿAlī'nin ihânetinden çekinen Abū Yaʿḳūb Yūsuf onu hapse attırıp, yerine hânedanın sâdık adamı Muḥammed İbn ʿAṭṭū al-Cānātī'yi tâyin etti ve oğlu Abū ʿĀmir'i de yanına verdi. Abū Yaʿḳūb'un Merâkeş'ten ayrılması üzerinden 6 ay geçmemiş idi ki, genç Abū ʿĀmir isyân ederek, vâli İbn ʿAṭṭū'nun teşvikı ile hükümdarlığını ilân etti (teşrin II. 1288). Abū Yaʿḳūb acele gelip, şehri bir kaç günlük muhâsaradan sonra geri aldı. Abū ʿĀmir hazîneyi yağma ettikten sonra kaçıp, dağlardaki Maṣnūdī kabîleleri nezdinde sığınmağa vakit bulabildi.

Merâkeş'in idâresini hükümdar âilesinden bir şehzâdeye tevdî etmek an'anesi uzun müddet devam etti. 1307 senesi mayıs sonlarına doğru Sultan Abū Sābit Tlemsen sûrları önünde Merâkeş ve buraya tâbî arâzinin idâresini yeğeni Yūsuf b. Muḥammed b. Abī ʿİyāż'a tevdî etti. Daha sene sonunda isyâna kalkışan Yūsuf Merâkeş'te vâli al-Ḥācc Masʿūd'a işkencede bulunduktan sonra, hükümdarlığını ilân etti. Sultanın orduları tarafından Umm Rabīʿ vâdisi kenarında mağlûp edilen âsî, Merâkeş'ten geçerken, şehri yağma ettikten sonra, dağlık bölgeye sığındı (kânûn II. 1308). İlticâ ettiği bir şeyh tarafından sultana teslim edilen Yūsuf b. Abī ʿİyāż idâm edildi ve tarafdarlarından 600'ünün kesilen başları surların üzerine dikildi. Abū Saʿīd ʿOsmān def'alarca Merâkeş'te ikamet etti. 720 (1320)'de şehri ihyâ etti. Abu 'l-Ḥasan devrinde, önce Merâkeş'te sükûn ve nisbî bir refah hüküm sürmüş olmalıdır; fakat bu hükümdar, Ḥafṣîlere karşı mücâdelesinde sıkıntılı duruma düşünce, karşısına kendi oğlu Abū ʿİnān'ın çıktığını gördü. İbn Ḫaldūn, bu sırada vukua gelen karışıklıklar yüzünden, Merâkeş'in başlarında ʿAbd Allāh al-Saksīvī bulunan dağlı Maṣmūda kabîlelerinin yağmasına uğramak tehlikesi ile karşılaştığını kaydeder. Abū ʿİnān'ın hâkimiyetini sağlamlaştırması bu tehlikeyi uzaklaştırabildi. Baba ile oğul arasındaki mücâdelenin son safhası Merâkeş civarında cereyân etti. Safer 751 sonunda (mayıs 1350) mağlûp olan Abu 'l-Ḥasan, dağlık bölgede Hintâta emîrlerine sığındı ve oğlunu kendine vâris tâyin ederek, onunla barıştığı sırada, orada hastalık neticesinde öldü (hazîran 1352).

XIV. asırda Hintâta emîrleri bu bölgede çok ehemmiyetli rol oynadılar. Hemen-hemen yaklaşılması imkânsız bir dağda Merâkeş'e hâkim vaziyette olan bu aşîretin reisleri, diğer Maṣmūda kabîleleri arasında nisbî bir istiklâle ve üstün bir nufûza sâhip bulunuyorlardı. Abū ʿİnān Abu 'l-Ḥasan'ı kendi nezdinde alıkoymuş olan emîr ʿAbd al-ʿAzīz'e fenâ muâmelede bulunmadı, onu kabîlesi başında bıraktı; az sonra bu yere kardeşi ʿĀmir geçti. 1353'te ʿĀmir bütün maṣmūda kabîlelerinin reisi oldu ve Abū ʿİnān'ın öz oğlu olan Merâkeş vâlisi al-Muʿtamid'i hâkimiyeti altına aldı ve vakit geçirmeden, tam bir istiklâl elde etti. Marīnī hânedanından âsî iki hükümdar-zâdeyi Sultan Abū Sālim'in oğlu Abu 'l-Faḍl ile Sultan Abū ʿAlī'nin oğlu ʿAbd al-Raḥmān'ı kendi nazdine kabûl ederek, bir müddet, rehîne gibi, alıkoydu. Merâkeş'e vâli tâyin ettirdiği Abu 'l-Faḍl ile arası açılınca dağlara çekildi ve sultanın ordularına senelerce mukavemet etti; sonunda ele geçirilerek, 1370'te idâm olundu.

Sultan ʿAbd al-ʿAzīz'in vefatından sonra, Abū Sālim'in oğlu saltanat müddeîsi Abu 'l-ʿAbbās, kendi amca-oğlu ve kezâ saltanat müddeîsi ʿAbd al-Raḥmān b. Ābī Ifellūsen'in yardımı ile, Fās şehrinde hükümdarlığı ele geçirdi ve yardımcısına, hizmetlerine karşılık olmak üzere, Merâkeş'in ve bölgesinin müstakil hukûmetini bağışladı (hazîran 1374). Bu imparatorluğun tam mânası ile parçalanması demek idi. İki hükümdar, çok geçmeden, birbirleri üzerine yürüdüler; sonra 1378'de bir anlaşma imzâladılar. İki sene sonra tekrar bir ihtilâf ve Merâkeş şehrinin iki ay müddetle boş yere muhâsara edilmesinden sonra, yeni bir anlaşma vukûa geldi. Abu 'l-ʿAbbās, 784 cemâziyelevvel ayında (temmûz—ağustos 1382) nihâyet Merâkeş'i ele geçirdi ve ʿAbd al-Raḥmān öldürüldü. 1384'te tâc ve tahtını kaybeden, Ġırnata'ya sürgüne gönderilen Abu 'l-ʿAbbās 1387'de devletini tekrar elde etti ve oğlu al-Muntaṣir'ı Merâkeş'e vâli yolladı ki, bu İbn Ḫaldūn'un kaydettiği vak'aların sonuncusudur. Onun şehâdetinden mahrûm kaldığı andan itibâren, Merâkeş'in tarihi husûsunda

bütün XV. asır zarfında inanılmayacak derecede fakir bir duruma düşüyoruz. Merâkeş'i de ihtivâ eden cenup bölgesi, görüşüne bakılırsa, hukümdar âilesine mensup vâlilerin idâre ettiği, büyük bir eyâlet olarak kaldı. Mübhemiyetten bir dereceye kadar âzâde tek bilgi bir portekizli tarihçi tarafından verilmekte olup, Septe'nin portekizliler tarafından işgâlini tâkip eden 3 sene zarfında (1415—1418), Fas ülkesinin saltanat dâvâcıları arasında mücâdele sahnesi olduğunu ifâde eylemektedir. Abū Sa'īd 'Osmān Fas şehrinde huküm sürerken, Merâkeş „Kıralı" Mavlāy Bū 'Alī, Marīnī hânedanına mensup Fāris adlı başka birisi ile mücâdele hâlinde idi. Merâkeş „kırallığı" veya „eyâleti", kendisini Fas devletine birleştiren bağları henüz tamâmiyle koparmamış olmalı idi; zîra Merâkeş vâlileri Septe'yi geri almağa teşebbüs eden ordulara kuvvet gönderiyorlarlardı. Fakat cenuplular Fas ülkesi şimâlinde cihâda katılmaktan bıktılar ve adları, portekizlilere karşı çıkanlar arasında, artık görünmez oldu. Merâkeş'in 1430'dan itibâren, hukuken değilse bile, fi'ilen istiklâle sâhip olduğu anlaşılıyor ise de, 'Āmir b. Muḥammed'in bir erkek kardeşinin soyundan gelen Hintâta emîrlerinin buraya ne zaman yerleştikleri, 50 seneye varan bir tahmin çerçevesi içinde, mechûl kalmaktadır. 1508'de portekizliler, Atlas okyanusu kıyısında Safi'ye yerleşmek husûsunda, memlekette huküm süren karışıklıktan faydalandılar; zîra Hintâta emîrlerinin nufûzu, merkezlerinin civarından pek ötelere uzanmamakta ve bunlar hıristiyanların tecâvüzüne karşı kabîleleri korumaktan âciz vaziyete düşmüş bulunmakta idiler. Daha 1512'den itibâren, Safi'deki Portekiz vâlileri, nufûzlarını Merâkeş'e komşu kabîlelerin (Avlād Mṭā') sâhasına kadar uzatmağa imkân buldular ve şehir, bölgenin defalarca mârûz kaldığı Portekiz suvârileri ve bunlar ile müttefik araplar tarafından yapılan akınlara hedef olmak korkusu içinde yaşadı. Bu te'sir altında kalan Merâkeş „kıralı" 1514'te müzâkerelere girişti ise de, bu müzâkerelerde kendisinin bir tâbiiyet vergisi ödemesi ve Merâkeş'te bir Portekiz kalesi inşâ edilmesi teklifi ile karşılaştı. Bir anlaşmaya varılamadı ise de, Merâkeş'i ele geçirmek, portekizli harp adamlarının hayâlinden çıkmıyordu. Safi ve Azemmūr vâlilerinin şehre karşı giriştikleri bir taarruz hareketi neticesiz kaldı (23 nisan 1515). İşte bu karışıklıkların ve ecnebî nufûzundaki genişleme tehlikesinin aksi te'siri olarak, Sūs'ta Sa'dī şerîfleri ortaya çıktı. 1513'te Atlas dağlarının şimâlinde meydana çıkan Aḥmed al-A'rac evvelâ bir cihâdın başına geçerek, bu sıfat ile kendini mahallî reislere, hattâ Merâkeş hukümdarı al-Nāṣir'a tanıttı. Daha 1514 nisanında kendisinin Merâkeş'te hukümdarın yanında bulunduğu zikrediliyor. 1521 senesi sonunda al-A'rac, ḥarp etmeksizin, Merâkeş'e yerleşti; kıtlıktan nüfusu seyrekleşmiş olan bu şehirde kendisine Bū Şentūf denilen hukümdar Muḥammed b. Nāṣir'ın kızı ile evlendi. Bu zât 1524'te dâmâdının nufûzuna karşı baş kaldırmağa teşebbüs edince, al-A'rac ile kardeşi Muḥammed al-Şayḫ o zamana kadar Bū Şentūf'un elinde kalmış görünen *ḳaṣba*'yı ele geçirdiler ve ertesi yıl (1525) da, öldürtmek suretiyle, ondan kurtuldular. Merâkeş Sa'dîlerin pâyitahtı oldu. Fas şehrindeki hukümdar Aḥmed al-Waṭṭāsī 1527 hazîranında, şehri ele geçirmek için, boşuna uğraştı. Burası 1554 senesinde, o zamana kadar Sūs hukümdarı olan kardeşi Muḥammed al-Şayḫ tarafından zaptedilinceye kadar, al-A'rac'in elinde kaldı. Muḥammed al-Şayḫ'in 1557'de katlinden sonra, saltanatın Mavlāy 'Abd Allāh al-Ġālib'e geçmesi için, al-A'rac, 7 oğlu ve torunu ile berâber, Merâkeş'te idâm edildi. XVI. asrın sonu Merâkeş için büyük bir umran devresi olmuştur. 'Abd Allāh al-Ġālib bir takım ehemmiyetli inşaâta teşebbüs etti ki, bunlar arasında Ḳaṣba'da saray ve erzak anbarları inşâsı, şehirde İbn Yūsuf medresesi, al-Mvāsīn câmii v.b. sayılabilir. Aḥmed al-Manṣūr, 1578 ile 1594 arasında *ḳaṣba*'daki meşhûr al-Badī' sarayını inşâ etmek suretiyle, kardeşinin başladığı işi tamamladı. Bir kaç senelik sükûn ve iyi idâre devri içinde, aynı zamanda Sudan fütûhatının (1391—1392) te'min ettiği altın ile zengin olan hukümdar, hemen-hemen devamlı olarak, Merâkeş'te oturmuş ve bu şehre, XII. asrın sonundan beri unuttuğu, bir umran ve ihtişâm te'min etmiştir. Fakat al-Manṣūr'un ölümü, müverrih al-İfrānī'nin ifâdesine göre, „memedeki çocuğun saçlarını ağartacak" bir kargaşalık devrine yol açtı. al-Manṣūr'un oğlu Abū Fāris Merâkeş'te hukümdar ilân edilirken, bir başka oğlu Zīdān Fas şehrinde hukümdar seçilmiş idi. Bunların bir üçüncü kardeşi olan al-Şayḫ ise, Fas şehrini ele geçirip, oğlu 'Abd Allāh'ın kumandasında bir orduyu Merâkeş üzerine gönderdi ve bu ordu 22 kânûn I. 1606'da şehri zaptetti. Fakat önce Tlemsen'e iltică etmiş olan Zīdān oradan, Tāfilālt yolu ile, Sūs'a geçip, birden-bire Merâkeş'e gelerek, orada kendisini hukümdar ilân ettirdi ve 'Abd Allāh b. al-Şayḫ ise, kuvvetleri ile berâber kaçarken, bahçeler arasında (Cnān Bekkār) taarruza uğrayarak, tam bir bozguna uğratıldı (25 şubat 1607). Aynı yılın teşrin I. ayında 'Abd Allāh tekrar taarruza geçip, ilk defa

Zīdān'ın kuvvetlerini Vādī Tāfīlālt'ta mağlûp etti (2 teşrin I. 1607). Rās al-'Ayn (Tānsift suyu menbaı)'de ikinci bir defa çarpışarak, şehri yeniden ele geçirdi ve bir takım idamlar ve işkenceler ile intikam aldı ki, bunun üzerine Gillīz'e sığınan bir kısım halk Aḥmed al-A'rac'in torun-oğullarından Muḥammed'i sultan ilân ettiler. 'Abd Allāh kaçmak mecbûriyetinde kaldı (25 kânûn II. 1608). Halkın bir kısmı tarafından dâvet edilen Zīdān bir kaç gün sonra pâyitahtına girdi. Müteâkip senelerde Zīdān ile kardeşi al-Şayḫ arasındaki mücâdelenin hedefi Fas şehrinin ele geçirilmesi oldu. Burayı tekrar ele geçirme teşebbüsünde Zīdān muvaffak olamadı ve bundan sonra Fas şehri tam bir kargaşalık içinde, Merâkeş devletinden ayrı kaldı. Bu hâdiseler sırasında Tāfilālt'tan gelme Abū Maḥallī adlı bir Murâbıt, taht müddeîleri arasında halkı büyük ıztıraba düşüren mücâdelelere son vermek bahânesi ile, ortaya çıktı (1611) ise de, onun müdâhalesi durumun büs-bütün karışmasına sebep oldu. Abū Maḥallī Merâkeş'i zaptetti (20 mayıs 1612). Safi'ye sığınan Zīdān Sūs'ta kudretli bir Murâbıt olan Yaḥyā b. 'Abd Allāh'ın yardımı ile, pâyitahtını geri aldı; Gillīz yakınında vukûa gelen bir muhârebeden sonra 30 teşrin II. 1613'te şehre girdi. Fakat bu sefer Yaḥyā, hırsını tahrik eden teşvikler neticesinde, daha evvel büyük yardımlarda bulunduğu hukümdara karşı isyân etti (1618 senesi sonu). Zīdān tekrar Safi'ye sığınmak mecbûriyetinde kaldı ise de, rakibinin tarafdarları arasında kendini gösteren geçimsizliklerden faydalanarak, Merâkeş'e dönmekte gecikmedi. Zīdān'ın oğlu ve halefi olan 'Abd al-Malik (1627—1631), zulüm ve sefâhatten başka bir hâtıra bırakmadı ve 1631 mayısında öldürüldü. Kendisini öldüren mühtediler, halefi olan kardeşi al-Valīd'i de 1636'da ortadan kaldırdılar. Bunun yerine bir üçüncü kardeş olan Muḥammed al-Şayḫ al-Aṣġar geçti ise de, elinde hiç bir nufûz kalmamış idi. Bununla berâber 1655'e kadar yerinde tutunabildi, fakat oğlu 'Aḥmed al-'Abbās, Şabbāna arap kabîlesinin tam vesâyeti altında kaldı ve onlar tarafından 1659'da öldürüldü ve yerine Ḳarrūm al-Ḥācc lekaplı *ḳā'id*'i 'Abd al-Karīm geçirildi. al-İfrānī onun için:— „Kendisi bütün Merâkeş devletini hukmü altına aldı ve teb'asına karşı övülecek bir tarzda muâmelede bulundu" — demektedir. Oğlu Abū Bakr onu tâkip etti (1668) ise de, iktidarda ancak 2 ay, yânî Fas şehrine hâkim olduktan sonra, 31 temmūz 1668'de Merâkeş'i de zapteden Filālī sultanı al-Rašīd buraya gelinceye kadar, kalabildi. Yeğeni Aḥmed b. Muḥrīz'in baş kaldırması üzerine. Merâkeş'e gelen al-Raşīd, Agdāl bahçesinde, bindiği atın ürkmesi üzerine bir portakal ağacına çarparak başı yarılıp, öldü.

Mavlāy İsmā'īl'in hukümdarlığını Merâkeş'e kabûl ettirmesi, yeğeni Aḥmed b. al-Muḥrīz'in bu şehir tarafından tercih edilmesi yüzünden, kolay olmadı. İsmā'īl buraya 9 safer 1083 (4 hazîran 1672)'te zorla girdi. İki sene süren (mart 1675—hazîran 1677) bir muhâsaradan sonra İsmā'īl Merâkeş'i yeniden işgâl edip, yağmalattırdı. 1094 (1683)'te buradan tekrar geçerek, hâlâ isyânda devam eden Aḥmed b. Muḥrīz ile çarpışmak üzere, Sūs'a gitti. Merâkeş pâyitaht olmaktan çıkmış idi. Mavlāy İsmā'īl artık buraya alâka göstermiyordu; hattâ *ḳaṣba* sarayını tahrip ettirerek, mâlzemesini Meknes'teki inşâatında kullandı. 1114 (şubat 1703)'te Mavlāy İsmā'īl'in oğullarından Muḥammed al-'Ālim babasına karşı isyân edip, Merâkeş'i ele geçirerek, yağmaladı. Kardeşi Zīdān isyânı bastırmağa me'mūr edildi; bu da şehrin yeniden yağmalanmasına sebep oldu.

Mavlāy İsmā'īl'in ölümü ile kargaşalık yeniden baş-gösterdi. Bu sefer bunun merkezi Meknes idi. 1738'de *'abīd*'ler tarafından hukümdar ilân edilen Mavlāy al-Mustaẓī, yine onlar tarafından, 1740'ta indirilerek, yerine kardeşi 'Abd Allāh geçirildi ve kendisi Merâkeş'e sığındı. al-Mustaẓī, kaybettiği toprakları yeniden ele geçirmek için, boşuna uğraşırken, kardeşi al-Naṣīr, onun halifesi olarak, 1745'e kadar Merâkeş'te kaldı. Nihâyet Merâkeş Mavlāy 'Abd Allāh'a teslim oldu (1746) ve o da buraya oğlu Sīdī Muḥammed'i halife olarak gönderdi. Sīdī Muḥammed'in hukûmet ve sonra saltanat devri (1757—1790), Merâkeş tarihinin en mes'ut safhalarından birini teşkil eder. Sīdī Muḥammed mûtad pâyitaht hâline getirdiği Merâkeş'i yeni baştan imâr etti. Burada avrupalı elçileri (msl. 1767'de Comte de Breugnon sefâret hey'eti) huzûruna kabûl etti ve şehrin ticâretini geliştirdi. Uzun hukümdarlık devrinde âsâyiş, etrafına bir kaç kişi toplayıp, hazîneyi yağmalamak için, saraya hücûm eden 'Omar adlı sözde bir murâbıtînin sebep olduğu karışıklık ile bir kere bozulur gibi oldu ise de, kendisi hemen tevkif ve idâm edildi (muhtelif kaynaklara göre, 1766 ile 1772 arasında). Sīdī Muḥammed b. 'Abd al-Allāh'ın ölümünden sonra vaziyet senelerce çok karışık kaldı. Merâkeş halkı Mavlāy Yazīd'e itâat yemininde bulundular (3 mayıs 1790) ise de, kardeşi Mavlāy Hişām'ı karşılayıp, onu hukümdar tanıdılar. Bu haberi alınca Yazīd, Septe muhâsarasını terkedip, Merâkeş'e girdi ve burada he-

türlü zulmü icrâdan çekinmedi (1792). 'Abda ve Dukkāla kütlelerinin desteklediği Hişām Merâkeş üzerine yürüdü. Savaş sırasında yaralanan Yazīd, bir kaç gün sonra, sarayda öldü (şubat 1792). Merâkeş Mavlāy Hişām tarafına sâdık kaldı ise de, çok geçmeden, Rḥāmna zümresi onu terkedip, kardeşi Mavlāy Ḥusayn'i hukümdar tanıdı; bu sonuncusu karargâhını *ḳaṣba*'da kurdu (1209 = 1794/1795). İki rakip birbiri ile mücâdele ederken, Fas sultanı Mavlāy Slīmān bunların mücâdelesine karışmıyordu. Vebâ onu bir az önce esâsen itâat göstermiş olan iki rakibinden birden kurtardı (temmūz 1799). Mavlāy Slīmān'ın son yıllarında devletin her bölgesinde bir çok karışıklıklar zuhûr etti. Merâkeş kapıları önünde mağlûp edilerek, âsî Şrārda kabîlesine esir düştü ve 28 teşrin II. 1822'de Merâkeş'te öldü. Mavlāy 'Abd al-Raḥmān (1824—1834), Agdāl bahçelerini imâr ve dinî âbideleri tâmir etti. Oğlu Muḥammed, Agdāl'deki işleri tamamladı, havuzlar ve su kemerleri yaptırdı. Bu iki hukümdarın devri, Merâkeş için, bir sükûn safhası meydana getirmektedir. Bununla berâber, Sīdī Muḥammed b. 'Abd al-Raḥmān, ispanyollar ile Tetuan'da muhârebe ederken, Rḥāmna zümresi ayaklandı; Sūḳ al-Ḥamīs'i yağmalayıp, Merâkeş'i sıkı bir şekilde kuşattı ve şehrin hâric ile muhâberesine ve ihtiyaclarının ikmâline mâni oldu; bu hâl sultanın durumu haber alıp, İspanya ile sulhe vararak, şehri kuşatmaya gelmesine kadar devam etti (hazîran 1862).

Mavlāy al-Ḥasan Merâkeş'te pek oturmamakla berâber, muhtelif vesîleler ile, msl. teşrin I. 1875'te Rḥāmna ve Avlād Bu 'l-Sba' âsîlerini cezâlandırmak, 1880 ve 1885'te, Süs seferlerini hazırlamak üzere, buraya gelmiş idi.

Mavlāy 'Abd al-'Azīz (1894—1908)'in son senelerinde, sultanın Avrupa tecrübe ve âdetlerine karşı muhâlefeti en ağır bir şekilde Merâkeş'te hissedildi. Ecnebî düşmanlığı Mauchamp adlı bir fransız tabîbinin katline kadar vardı (19 mayıs, 1907). İftirakçılık, 'Abd al-'Azīz'in kardeşi ve cenup vilâyetleri vâlisi bulunan Mavlāy 'Abd al-Ḥafīẓ'ın hukümdar ilân edilmesine sebep oldu (24 ağustos 1907). Fakat 'Abd al-Ḥafīẓ bütün devletin başına geçip, bir müddet sonra (24 ağustos 1912) Fransa ve İspanya'nın Fas üzerinde himâye hakkını te'sis eden muâhedeyi imzâlayınca, ecnebî aleyhdarı hareket cenupta tekrar canlandı. Mavritanya'lı murâbıt al-Ḥiba, bir hukümdar gibi, Merâkeş'e yerleşti ise de, burada çok kalamadı. Kuvvetleri 6 eylûl 1912'de Sīdī Bū 'Osmān mevkiinde mağlûp edildi ve ertesi gün fransızlar Merâkeş'e girdiler.

Avrupa ile münâsebetler. — Saint François'nın yolladığı 5 râhip, müslümanlara hıristiyan olmak teklifinde bulundukları ve Peygambere hakaret ettikleri için, 16 kânun II. 1220'de Merâkeş'te idâm edildiler. Bunların idâmı papalık sarayının dikkatini Fas ülkesi üzerine çekti. Fas'ta oturan hıristiyanlara (tâcir, esir, ücretli asker) dinî yardımda bulunmak üzere Honorius III. tarafından 1225'te bir dinî heyet ve bir piskoposluk kuruldu. Daha Murâbıtlar devrinden itibâren, sultanlar köle hâline konulmuş harp esirleri arasından, yahut da bâzı devirlerde Fas'a sürülmüş Endülüs hıristiyan halkı (*mozarab*) arasından seçilme hıristiyan milis kuvvetleri kullanmışlardı. 1227'de Abu 'l-'Ulā Idrīs al-Ma'mūn, topraklarını Kastilya kıralının gönderdiği hıristiyan kuvvetler sâyesinde ele geçirdiği için, hıristiyanlara karşı yeni bir takım müsâade ve imtiyazlar bahşetmek lüzûmunu duydu ki, bunlar arasında, Merâkeş'te bir kilise te'sis etmek ve alenen ibâdette bulunmak da vardır. Ḳaṣba'da, muhtemel olarak, al-Manṣūr câmii karşısında inşa edilmiş olan ve Notre-Dame ismi verilen bu kilise, daha 1232 senesinde, bir ayaklanma sırasında, tahrip edildi. Bununla berâber hıristiyan milisleri hiç değilse, husûsî olarak, ibâdetlerine devam ettiler ve Merâkeş piskoposluğu ünvanı da vâridâtını Sevilla'dan te'min etmek üzere, Fas ülkesinde hıristiyan milisler teşkilâtı devam ettiği müddetçe, yâni XIV. asır sonuna kadar, muhâfaza olundu. Krş. P. A. Lopéz, *Les Obispos de Marruecos desde el siglo XIII* (*Archivo Ibero-Americano*, 1920, nr. XLII). Bir İspanyol Fransisken râhibi olan ve bir dinî heyet kurmak niyeti ile buraya gelen Juan de Prado 1631'de Merâkeş'te idâm edildi. Bir kaç sene sonra (1637), Ḳaṣba'da, esirler hapishânesinde, bir manastır te'sis olundu ise de, 1659 veya 1660'ta son Sa'dī hukümdarın ölümünü müteakip, tahrip edildi. Bundan sonra Fransiskenler *mellāḥ*'ta oturmak mecbûriyetinde kaldılar ve XVIII. asrın sonuna kadar burada küçük bir ibâdet yeri ve bir manastırları var idi. Hıristiyan tâcirlere gelince, bunlar orta çağda Merâkeş'i pek sık ziyâret etmemiş olmalıdırlar. Avrupa ile olan ticâret Septe'de yapılıyordu ve gelen mallar, müslüman tâcirler vâsıtası ile, buradan memleket içlerine dağıtılıyordu. XVI. asırda 'Abd Allāh al-Ġālib, sūḳ'ta bir *fondaḳ* („gümrük") binâ ettirdi ki, hıristiyan tâcirler burada oturabilirlerdi; fakat bunların çoğu mûsevî mahallesine yerleşmeği tercih etmekte idiler. Ecnebî memleketlerden gelen elçiler de, kendilerine saray bahçelerinden birinde bir kargâh gösterilmemiş ise, burada oturuyorlardı.

Âbideler. — Merâkeş'in şimdiki sûrları aş.-yk. 6 m. yüksekliğinde kerpiç bir duvar olup, 80 veya 100 m. aralıklı, müstatil şeklinde kuleler ile donatılmıştır. Hâlâ az-çok değişmiş şekilde bâkî bulunan Bāb Aġmāt, Bāb Aylān, Bāb Dabbāġ, daha 524 (1130)'te Muvaḥḥidîlerin Merâkeş'e taarruzuna âit kayıtlar arasında zikredilmektedir. Bunlar ile berâber adı geçen Bāb Yīntān, Bāb al-Maḥzan sonradan kalkmıştır. Bāb al-Ṣāliḥa (şimdiki *mellāḥ*'ın yerinde, ortadan kalkmış), Bāb Dukkāla, şehrin Muvaḥḥidler tarafından zaptı sırasında (1147) zikredilir. Şu halde, sûrların planının, esas itibârı ile, değişmemiş olduğu anlaşılıyor. Kerpiç ufalandıkça kısım-kısım yeniden inşa ediliyordu; bununla berâber bâzı sûr parçalarının, bilhassa garp ve cenûb-i garbîdekilerin, hepsi de tıkanmak suretiyle isimlerini kaybederek, bâkî kalmış 3 kapının ilk kuruluştan kalma olduğu farzedilebilir. Merâkeş'in Abu 'l-Fidā' (XIV. asır)'ya göre 17, Afrikalı Leon (XVI. asır başı)'a göre ise, 24 kapısı var idi. Bu kapıların isimlerini doğru bir şekilde zikretmek, sonradan bâzılarının tıkanması ve yeniden bâzı kapılar açılması, yahut da bâzılarının isim değiştirmesi yüzünden güçtür. İbn Fāżl Allāh al-'Omarī (XIV. asrın ilk yarısı), önce zikredilenlere Bāb Nfīs, Bāb Muḥrīḳ, Bāb Messūfa, Bāb al-Raḥā (dördü de sonra ortadan kalkmıştır), Bāb Taġzūt, Bāb Fās (şimdiki Bāb al-Ḥamīs), Bāb al-Rabb (bunlar hâlen mevcuttur) isimlerini ilâve eder. Merâkeş sûrlarında yapılan başlıca tâdiller, cenupta Ḳaṣba'nın ve şimâlde Sīdī Bel 'Abbās mahallesinin inşası olmuştur. XVI. asırda henüz sûrlar hâricinde Bāb Taġzūt dışında bulunan zâviye, bütün ekleri ile berâber, şehir içine alındı.

Ḳaṣba. — Yūsuf b. Tāşfīn tarafından inşa edilen Dār al-'umma ile küçük Ḳaṣba, şimdiki „Kitapçılar" (Kutubīya) câmiinin yerinde bulunuyordu. 'Alī b. Yūsuf buna aynı mahallede Sūr al-ḥacar yahut Ḳasr al-ḥacar adı verilen başka saraylar ilâve etti. Bu sonuncuya verilen isim Gillīz tepesinin taşları ile inşa edilmiş olmasından ileri gelir; halbuki diğerleri çiğ tuğla veya kerpiçten yapılmış idi. İlk Muvaḥḥidler burada yerleştiler. *Istibṣār*'ın oldukça mübhem bir fıkrasına göre, Abū Ya'kūb Yūsuf şehrin cenûbunda bir „kale" inşasına teşebbüs etmiş ise de, yeni Ḳaṣba'nın inşası Ya'kūb al-Manṣūr (1189—1197)'un eseri olmuş, yâni bu zât şehrin cenup sûruna bitişik yeni bir sûr yaptırarak, bunun içine saraylar, bir câmi ve bir şehir inşâ etmiştir. Muvaḥḥid sarayından hiç bir şey kalmamış olmakla berâber, eski sûru hiç değilse, şimâl ve şark tarafında, bâzı duvar parçaları ve diğer bir takım izler ile tâkip etmek mümkündür. Burada da sûrların planı değişmiş gibidir. Şimdi Ḳaṣba'ya girilirken geçilen muhteşem işlemeli taş kapı al-Manṣūr inşâatına âit bulunmak lâzım gelir. Şimdi Bāb Agnāū („zenci kapısı") adı hiç bir eski metinde zikredilmemektedir. Bununla berâber, bu kapının vekayinâmelerde çok geçen Bāb al-Kuḥl („siyahlar kapısı")'a tekabül etmesi mümkündür.

XIV. asırda, İbn Fażl Allāh al-'Omarī Afrikalı Leon ve XVI. asırda Marmol, bâzı mübhem fıkralar ihtivâ etmelerine rağmen, Merâkeş Ḳaṣba'sı hakkında oldukça vâzıh bilgiler verirler. Muvaḥḥidler zamanında Ḳaṣba birbirinden iyice ayrılan 3 kısımdan mürekkep bulunuyordu. Şimâl-i garbîde, al-Manṣūr câmii etrafında hâlâ mevcut bulunan bir sûr dâhilinde zâbıta teşkilâtına âit dâireler, Muvaḥḥidî kabîlelerine âit kısımlar ve hıristiyan milisler kışlası yer alıyordu. Burada, Bāb al-Ṭubūl vâsıtası ile, ikinci bir sûra giriliyordu ki, burada, Marmol tarafından „Cereque" diye anılan geniş bir meydan (*Asārāg*) etrafında hassa kuvvetleri, ordu vezîrinin dâiresi, bir misâfirhâne, kütüphânesi ile berâber, bir medrese, *al-Saḳā'if* (büyük kapılar, Marmol tarafından „Acequife") denilen ve Muvaḥḥid teşkilâtının başlıca uzuvlarının („onlar", „elliler", *ṭolbā*'lar ve hizmetkârlar: *„ahl al-dār"*) işgâl ettikleri büyük bir binâ toplanmış bulunuyordu. Gırnata'daki Elhamra'yı takliden bâzı defalar „Merâkeş Elhamrası" tesmiye edilmiş olan hukümdar sarayına *Asarāg*'dan girilir ve saray, Ḳaṣba'nın bütün şark kısmını kaplardı. al-Manṣūr'un sarayları, XVI. asır başında, Sa'dîler gelip, buraya yerleştikleri sırada henüz mevcut idi. 'Abd Allāh al-Ġālib bunları kendi inşâ ettirdiği yeni sarayların yapısına kattı. Aḥmed al-Manṣūr şimâle doğru uzanan bahçelerde eb'âdı ve ihtişâmı ile meşhur al-Badī' sarayını bunlara ilâve etti. Şimdi bundan hemen-hemen, şekilsiz harâbelerden başka, bir şey kalmamış ise de, planı açık bir şekilde farkedilebilmektedir. Mavlāy Ismā'īl, malzemesinden faydalanmak üzere, bunu tahrip ettirdi. Ḳaṣba o derece harâp oldu ki, Sīdī Muḥammed b. 'Abd Allāh 1746'da Merâkeş'i idâre etmeğe geldiği zaman, yeni inşaâtın tamamlanmasına kadar, çadırda oturmak mecbûriyetinde kaldı. Şimdiki sarayın büyük kısmı ile iç bahçesi (*'Arṣat al-Nil*) onun eseridir. Mavlāy Slīmān ve halefleri tarafından da daha başka inşâat yaptırıldı. Tamamlanmamış yüksek yapılar ise, ancak Mavlāy 'Abd al-Ḥafīẓ zama-

nından kalmadır. Bāb Agnāū 'dan başka, bir takım kapılar ile de Ḳaṣba 'ya girilmekte olup, bunlar şarkta—Bāb Berrīma, Bāb al-Aḥmar, garpta—Bāb İġlī ve Bāb Ḳṣība 'dır. Saraylara bağlı büyük bahçeler vardır: Cnān al-'Āfiya, Agdāl, Cnān Riżvān, Ma'münīya, Manāra; bu sonuncusu şehrin 2 km. garbında olup, XVI. asırda bunun içinde hukümdarların bir eğlence köşkü bulunuyordu. Agdāl bahçesi dâhilindeki Dār al-Bayżā' sarayı da Sa'dīlere âit bir sarayın yerini almış olup, Sīdī Muḥammed b. 'Abd Allāh tarafından tekrar inşâ ve sonradan tâmir edilmiştir. Agdāl bahçesine gelince, bunun daha XII. asırda 'Abd al-Mu'min tarafından kurulmuş olması muhtemeldir.

C â m i l e r. Murâbıtların ilk câmilerinden hiç bir iz kalmamıştır: bunlardan birinin inşâsı sırasında Yūsuf b. Tāşfīn, mahviyet eseri olarak, işçiler ile berâber çalışmış idi. Buna karşılık, 'Alī b. Yūsuf 'un yaptırdığı ve içinde İbn Tūmart 'in sultan ile mülâkatta bulunduğu câmi, muhtelif vesileler ile yeniden inşâ edilmiş olmasına rağmen, hâlâ ilk ismini muhâfaza etmektedir. Muvahhidler Merâkeş 'i ele geçirince, kible istikametinin iyi tesbit edilmemiş olduğu bahânesini ileri sürerek, bütün câmileri yıktırdılar. 'Alī b. Yūsuf câmii ancak kısmen tahrip edilip, yeniden inşâ olundu. 'Abd Allāh al-Ġālib bunu XVI. asrın ortasında ihyâ etti. Şimdiki yapılar ve minâreler Mavlāy Slīmān (1792—1822) zamanından kalmadır.

K u t u b ī y a. — 'Abd al-Mu'min, Muvahhidlerin Merâkeş 'e girmelerini müteâkip, sonraları Kutubīya ismini almış olan bir câmi inşâ ettirdi ki, bunun bâzı izleri hâlâ bâkîdir ve planı ortaya konabilmiştir. Kıble istikameti iyi tesbit edilmemiş olduğu için, bu ilk binânın devâmı üzerine, hafif bir meyil farkı ile, şimdiki Kutubīya câmiini inşâ ettirdi. Bu câmi, ismini evvelce avlusunda bulunmuş olan 100 kitapçı dükkânından almıştır. Bu câmi, 17 sahınlı, gâyet büyük bir binâ olup, oyma alçı tezyinatlı, istalaktitli kubbeleri, silmeli çatıları ve sedef işlemeli muhteşem minberi ile muvahhidîler san'atının en ehemmiyetli ve en bozulmamış nümûnesini teşkil eder. 'Abd al-Mu'min tarafından başlatılmış olan minâre ancak torunu al-Manṣūr zamanında (1195) tamamlandı. Yüksekliği 69 m. olup, cüsseli yapısı ile bütün şehre ve hurmalıklara hâkimdir. Bu minâre İşbiliye 'nin Giralda 'sı ile Rabat 'taki Ḥassān kulesinin ilk örneğini meydana getirir. Kemerler ile süslü ve evvelce mevcut boyasının yer-yer izleri hâlâ mevcut olup, tepesi çiniden yapılma bir pervaz ile kuşatılmıştır.

K a ṣ b a c â m i i veya al-Manṣūr câmii, Ya'ḳūb al-Manṣūr 'un eseridir. 1189—1195 yıllarında başlanmış ve çok müzeyyen olarak, inşâ edilmiştir. Önce Sa'dī 'Abd Allāh al-Ġālib, sonra XVIII. asrın ortasında Muḥammed b. 'Abd Allāh ve daha yakın bir zamanda ise, Mavlāy 'Abd al-Raḥmān (1822—1859) tarafından tâmir ve tâdil edilmiştir. Tuğla minâresi olduğu gibi durmakta olup, yeşil çiniler ile süslüdür. Üzerinde Merâkeş efsâneleri arasında büyük bir yer tutan 3 yaldızlı bakır küreden mürekkep bir *cāmūr* bulunur. Bunların hâlis altından ve sihirli oldukları, kimsenin en büyük musîbetleri göze almadan, bunlara el süremiyeceği farzedilirdi. Bu efsâne çok defa yanlışlıkla Kutubīya *cāmūr* 'una bağlanmaktadır.

Merâkeş 'in mimârî bakımından alâka çekici dinî binâları arasında Muvahhidîler an'anesine göre inşa edilmiş ve Marīnīler tarafından İ b n Ṣ ā l a h c â m i i m i n â r e l e r i (731 = 1331 tarihli) ile M a v l a 'l-Ḳ ṣ ū r m â b e d i n i, Sa'dīlere âit iki câmii ('Abd Allāh al-Ġālib 'in inşâ ettirdiği al-Mvāsīn veya Şarīfler câmii ile Sulṭān Aḥmed al-Manṣūr 'un annesi Lālla Mas'ūda tarafından inşâ ettirilmiş olan Bāb Dukkāla câmiini saymak icâp eder.

M e d r e s e. — „Hukümdarın ve âilesinin çocuklarını yetiştirmek üzere" inşâ edilmiş bir muvahhidîler medresesi Ya'ḳūb al-Manṣūr 'un inşâatı arasında yer almakta idi. Bu medrese daha sonra Marīnīler tarafından yaptırılan medreselerden, şüphesiz, çok farklı olup, sarayın önündeki büyük meydanda bulunuyor ve Afrikalı Leon zamanında hâlâ yerinde duruyordu. Marīnīlerden Abu 'l-Ḥasan 1347 'ye doğru, yine Leon tarafından tasvir edilen başka bir medrese yaptırdı ki, Ḳaṣba câmiinin şimâl tarafında bulunan bu medresenin izleri hâlâ görülmektedir. İbn Yūsuf medresesi, umûmiyetle söylendiği gibi, ihyâ edilmiş bir Merînî medresesi olmayıp, 'Abd Allāh Ġālib 'in eseridir ve kitâbesine göre, 972 (1564/1565) senesinde yapılan bu binâ, Sa'dīler devrinden kalma yegâne medreseyi teşkil etmektedir.

S a ' d ī l e r i n t ü r b e l e r i. — Hânedanın iki kurucusu, Riyāż al-'Arūs mahallesinde Sīdī Muḥammed b. Slimān al-Cazūlī türbesi yanında medfundur. Bunların halefleri, 1557 tarihinden itibâren, Ḳaṣba câmiinin cenûbunda gömüldüler. Muhtemel olarak, bu mahallede daha Muvahhidler devrinde bir kabristan var idi ki, burada şimdi de XIV. asra âit mezarlara rastlanır. Sa'dī hânedanına âit mezarların üzerini örten muhteşem türbeler iki ayrı devirde inşâ edilmiş olmalıdır. Şarkta bulunan ve Muḥammed al-Şayḫ 'in mezarını ihtivâ eden *ḳubba* („türbe") 'Abd Allāh al-Ġālib 'in eseri olabilir. Üç kısımdan mürekkep olan diğeri ise, Aḥmed al-Manṣūr (ölm. 1603) tarafından, kendi türbesini ihtivâ etmek üzere, inşâ edilmiş gibi görünmektedir.

B i b l i y o g r a f y a: A r a p m ü e l l i f l e r i. Aşağıdaki şu eserlerin fihristleri: al-Bakrī (trc. Slane, 1859), al-İdrīsī (nşr. ve trc. Dozy ve de Goeje, 1866), İbn al-Aṣīr (trc. Fagnan, 1901), E. Lévi-Provençal *Documents inédits d'Histoire almohade* 1928; *Chronique al-mohade anonyme* (nşr. ve trc. E. Lévi-Provençal, *Mélanges René Basset*, II, 1925); Zerkaşī (trc. Fagnan, 1895); al-Marrākuşī (trc. Fagnan, 1893); Abu 'l-Fidā' (trc. Solvet, 1839); İbn Faḍl Allāh al-'Umarī, *Masālik* (trc. Gaudefroy-Demombynes, 1927); İbn Ḫaldūn, *'Ibar* (trc. de Slane, 1852); al-İfrānī, *Nuzhat al-ḥādī* (nşr. ve trc. Houdas, 1886); al-Nāṣirī, *Istiḳṣā'* (kısm. trc. *A M*, IX, X, XXX, XXX); Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (trc. Fagnan, 1899); bk. ayrıca *Kitāb al-Istibṣār* (trc. Fagnan, 1899); *al-Ḥulal al-mavṣīya* (Tunus, 1329); İbn Abī Zar', *Ravż al-Ḳirṭās* (nşr. Tornberg, 1846, trc. Beaumier, 1860); Afrikalı Leon (nşr. Schefer), 1896, I; İbn al-Muvaḳḳit, *al-Sa'ādat al-abadīya* (Fas, 1336); al-'Abbās b. İbrāhīm al-Marrākuşī, *İżhār al-kamāl* (Fas, 1334); A v r u p a l ı m ü e l l i f l e r. Damião de Góis, *Crónica do felicissimo Rei D. Manuel* (nşr. D. Lopes), Coimbra, 1926; Marmol Carvajal, *Descripción general de Affrica* (Granada, 1573, frns. trc. 1667), II; H. de Castries, *Sources Inédites de l'Histoire du Maroc* (tür. yer.; krş. fransız ve hollanda serilerinin fihristleri); Matias de S. Francisco, *Relacion del viage... que hizo à Marruecos el Ven. P. Fr. Juan de Prado* (Madrid, 1643); G. Höst, *Nachrichten von Marokos und Fes* (Kopenhagen, 1781); L. de Chénier, *Recherches historiques sur Maures* (1787), III; Jackson, *Account of the Empire of Marocco* (1809); Ali Bey el-Abbasi, *Voyages* (1814), I; Paul Lambert, *Notice sur la ville de Maroc* (*Bull. de la Soc. de Géogr.*, 1868); Gatell, *Viages por Marruecos* (Madrid, 1869); E. Doutté, *Merrakech* (1905); P. Champion, *Rabat et Marrakech* (*Les villes d'art célèbres*), 1926; H. de Castries, *Du nom d'Alhambra donné au palais du souverain à Marrakech et à Grenade* (*J A*, 1921); P. de Cénival, *L'Eglise chrétienne de Marrakech* (*Hespéris*, 1927); H. Basset et H. Terrase, *Sanctuaires et Forteresses almohades* (*Hespéris*, 1925—1927); Gallotti, *Le Lanternon du minaret de la Koutoubia de Marrekech* (*ayn. esr.*, 1923); G. Roussau ve F. Arin, *Le Mausolée des princes sa'diens à Marrakech* (1925); H. de Castries, *Le Cimetière de Djama el-Mansour* (*Hespéris*, 1927); G. Aimel, *Le Palais d'el Bedī à Merrakesch* (*Archives Berberès*, 1918); Charles Terrase, *Medersas du Maroc* (1928); Bab. Begbéder, *Notes sur l'organisation administrative de la Région de Marrakech* (*Bull. de la Soc. de Géogr. du Maroc*, 1921); Voinot, *Les tribus guich du Haouz de Marrakech* (*Bull. de la Soc. de Géogr. et d'Arhéologie d'Oran*, 1928); *France Maroc*, 1919—1921, Aimel, Doutté, Guichard v.b. tarafından imâzlanan bir takım makaleler; Légey, *Contes et légendes populaires recueillis à Marrakech* (1926).

(PIERRE DE CÉNIVAL.)

MERC DÂBIK. MARC DĀBIḲ, Haleb 'in şimâlinde Ḳuvayḳ nehri üzerine bulunan Dābiḳ [b. bk.] kasabası civarında bir s a h r â d ı r. Âsûrîlerde *Dabigu* (Sachau, *Z A*, XII, 47) ve Theophanes (*Chron.*, nşr. de Boor, s. 431, 451 v.d.) 'te Δάβεκον şekillerinde zikri geçer.

Sulaymān b. 'Abd al-Malik, bizanslılara karşı seferi esnâsında, Suriye ordularının karargâhını Cābiya [b. bk.] 'den Dābik 'a nakletti. 'Ubayda tarafından kumanda edilen orduları ile birlikte Marc Dābiḳ 'tan Anadolu içlerine doğru yürüdü ve dönüşünde aynı senenin safer ayında orada öldü (al-Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab*, Paris tab., V, 397; *Chronica Minora*, nşr. Guidi, *C S C O*, *Scr. Syri*, Seri III, IV, metin s. 234; trc. s. 177). Hārūn al-Raşīd de bu sahrâda (süryânîce *Margā Dābeḳ*) karargâh kurmuş, süryânî piskoposları ile olan ihtilâfı burada hall ve tasfiye eylemiştir (Süryânî Michael, *Chron.*, nşr. Chabot, III, 19; Barhebraeus, *Chron. Eccles.*, nşr. Abbeloos-Lamy, I, 339). Mirdâsîlerden Maḥmūd, receb 457 (1064/1065) 'de amcası 'Aṭīya 'yi Marc Dābiḳ sahrâsında mağlûb etmiş ve bu galebe neticesinde, Haleb 'i zaptetmiş idi (Kamāl al-Dīn, *Zubda*, trc. J. J. Müller, *Historia Merdasidarum*, Bonn, 1829, s. 59).

Franklar 491 (1098) 'de Antakya 'yı ele geçirdikleri zaman, Musul hâkimi Kerboğa onlara karşı Marc Dābiḳ 'ta büyük bir ordu toplamış ve bu ordu ile Antakya 'yı kuşatmış idi (İbn al-Aṣīr, nşr. Tornberg, X, 188; Abu 'l-Fidā', Ḳamāl al-Dīn v.b., *Rec. Hist. Or. Crois.*, I, 3, 194; III, 580). 513 (1119) senesi başlarında franklara karşı seferinde İl-Ġāzī, Baddāyā (Sachau 'ın haritasında Beddāī) ve Sanca 'da Fırat nehrini geçti ve Tell Bāşir [b. bk.] üzerinden, Ḳinnasrīn 'e ileriledi (Kamāl al-Dīn, *Rec. Hist. Or. Crois.*, III, 616). 1124 eylûlünün başlarında Dubays b. Ṣadaḳa, Marc Dābiḳ 'ta Ḥusām al-Dīn Timurtaş tarafından mağlûp edildi (*Rec. Hist. Or. Crois.*, III, 645). Kilikya

ermeni kıralı Leon II. 'a karşı seferinde al-Malik al-Ẓāhir 602 (1305/1306)'de Marc Dābiḳ'ta karargâh kurmuş (*Rec. Hist. Or. Crois.*, V, 155), Sayf al-Dīn Tonguz Malatya [b. bk.] istikametinde moğullara karşı yaptığı ve Abu 'l-Fidā'nın da iştirâk ettiği seferden dönüşünde ordu 3 safer — 2 rebiülâhır 715 (9 mayıs — 6 temmûz 1315)'te Marc Dābiḳ'ta dinlenmiştir.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), II, 513; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. Juynboll), I, 381; al-Masʿūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris tab.), V, 397; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (nşr. Tornberg), IX, 160; X, 188, fihrist 168); Yaḥyā al-Anṭakī (nşr. Rosen, s. 30; trc. Rosen, s. 32; İbn Ẓāfir, Goth. yazm., 104b, Rosen, *Zapiski imp. akad. nauk*, XLIV, s. 233, not *a*); İbn al-Şiḥna, *al-Durr al-muntaḫab fī tārīḫ Ḥalab* (Beyrut tab.), s. 134; G. le Strange, *Palestine under the Moslems*, s. 503; Dussaud, *Topographie de la Syrie antique et médiévale* (Paris, 1927), s. 474.

(E. HONIGMANN.)

Marc Dābiḳ muhârebesi. Marc Dābiḳ osmanlı pâdişahı Yavuz Sultan Selim [b. bk.] ile Mısır memlûk sultanı Ḳānṣūh Ġavrī [b. bk.] arasında vukû bulan ve Memlûk devletini ortadan kaldırıp, topraklarının Osmanlılara ilhâkı ile neticelenen seferin ilk meydan muhârebesine sahne teşkil ve neticesinde Suriye hâkimiyetinin Osmanlılara geçmesini te'min etmekle, tarihe unutulmaz bir isim olarak geçmiştir.

Safevîlere indirdiği şiddetli darbeden sonra, Suriye, Filistin ve Mısır'ı zapta karar veren ve bu tasavvurunu gizli tutarak, bir taraftan sefer hazırlıklarına başladığı hâlde, bir taraftan da bunların İran'a karşı yapıldığına Ḳānṣūh Ġavrī'yi inandırmak için onunla oyalayıcı bir muhâbereye girişen Selim I.'in 40.000 kişilik bir ordunun memlûk hudutları civarına gönderdiği sadrâzam Sinan Paşa memlûk ümerâsından Fırat nehrini geçmek müsâadesi alamamış idi. Memlûklerin Safevîler ile anlaşması gibi, tehlikeli bir durumu bertaraf etmek isteyerek, kendisine, halifeye, hattâ nüfûzlu ümerâya hediyeler yolladığını gördüğümüz Osmanlı pâdişahının tasavvurundan gâfil bulunmayan Mısır sultanı ise, berâberinde ihtimâl bir saltanat müddeîsi olarak faydalanmağı düşündüğü küçük şehzâde Kasım Çelebî de (İbn İyās, V, 62, 67'de Kasım Bey b. Ahmed Bey b. Osman şeklinde bahsettiği bu şehzâde, *Sicill-i osmânî*'de Selim I.'in kardeşi Ahmed'in Alâeddin adlı oğlunun oğlu olarak kayıtlıdır; bk. bir de Müneccim-Başı, III, 498; Çağatay Uluçay, *Tarih dergisi*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1954, sayı 10, s. 127) bulunduğu hâlde, 50.000 kişiden mürekkep bir ordu ile Şam'a geldi. Selim I. halifenin himâyesini de üstüne almış bir sünnî devletine karşı sebepsiz taarruz etmenin uyandıracağı fenâ te'siri hesaba katarak, ülemâdan, mülhidler ile çarpışmasına mâni olmağa çalışan bir islâm hükümdarına karşı seferin cevazı hakkında fetvâ almak lüzûmunu gördü, pâdişah tarafından vâkî olan fetvâ talebini ülemânın sükût ile karşıladığı, âlim bir zât olan Hoca-zâde Mehmed Paşa'nın Memlûkler ile harbi bir zarûret olarak ileri sürdüğü hakkında bk. Müneccim-Başı, *Tarih*, İstanbul 1285, III, 461 v.d.; ülemânın kızıl-başa yardım eden halifenin imâmeti câiz olmayacağı husûsundaki fetvâ hakkında bk. Evliya-Çelebî, *Seyahatnâme*, İstanbul, 1938, X, 105); Selim I. Hersek-zâde Ahmed Paşa gibi, büyük bir devlet adamının da lüzûmlu bulduğu bu seferi derhâl ilân etmeyerek, Ḳānṣūh Ġavrī'yi bir müddet daha oyalamak istedi ve Haleb'e Zeyrek-zâde kazasker Mevlâna Rükneddin Efendi ile Karaca Paşa'yı elçi gönderdi. Osmanlı elçileri Memlûkler tarafından fenâ muâmele gördüğü ve hapsedildiği sırada, Yavuz Sultan Selim ordusunun başında olarak yola çıkmış, donanmayı da Suriye sâhillerine sevketmiş idi. Haleb'de bulunan Mısır Sultanı bu vaziyet karşısında işin ciddiyetini kavradı; Mogulbay'ı Selim I. nezdine göndererek, mes'elenin sulh yolu ile halli için teşebbüste bulunmak istedi; fakat pâdişah, Memlûkler ile boy ölçüşmeğe kat'îyen karar verdiğinden, kendi elçilerine yapılan muâmelenin karşılığını, daha ağır olarak, Mogulbay hakkında tatbik edip, meydan okur mâhiyette bir sözle onu sultana iâde etti (İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*, Ankara, 1949, II, 272; İbn İlyās, *ayn. esr.*, V, 66; Kâtib Çelebî, *Cihânnüma*, İstanbul, 1145, s. 609'da Ḳānṣūh Ġavrī'nin osmanlı elçisine „sizler ile Marc Dābiḳ'ta görüşürüz" haberini gönderdiğini rivâyet etmektedir). Osmanlı ordusu yaklaşırken, Ayıntab'ın memlûk vâlisi Yunus Bey Yavuz Sultan Selim'e dehâlet ettiği gibi (bir müddet sonra Yunus Bey'in ettiği ihânetten peşiman olarak, Ḳānṣūh Ġavrī'ye döndüğü ve idam edildiği hakkında bk. Süheylî, *Tarih-i Mısr-ı cedîd*, İstanbul, 1142, 11a), daha bir çok kaleler de osmanlı kuvvetleri tarafından elde ediliyordu (Saʿd al-Dīn, *Tāc al-tavārīḫ*, İstanbul, 1280, II, 331; Şükrî, *Selimnâme*, husûsî nüsha). Mogulbay'ın uğradığı hakaret Memlûkleri çok kızdırdı ve Ḳānṣūh Ġavrī, Kertbay kumandasında, 30.000 kişilik bir orduyu ileri gönderd (Solak-zâde, *Tarih*, İstanbul, 1297, s. 387 Kâtib Çelebî, *göst. yer.*); kendisi de maiye

tindeki süvâriler ile Marc Dābiḳ'a doğru yola çıktı. Bu sıralarda Yavuz Sultan Selim Bursa sancak beyi Koçu Bey ile Teke sancak beyi Ferhâd Bey'i Memlûk ordusunun vaziyetini öğrenmeğe me'mûr etti ve onların emirlerindeki kuvvetler Mısır çarhacıları ile karşılaştılar; böylece Osmanlı-Memlûk kuvvetleri arasındaki harbin ilk çarpışmaları başlamış oldu (Şükrî, *ayn. esr.*; Saʿd al-Dīn *göst. yer*). Ḳānṣūh Ġavrī Marc Dābiḳ'a vardığı ve muhârebenin kaçınılmaz bir hâl aldığı bu sırada memlûk ümerâsı arasında ihtilâf huküm sürdüğü, bir kısmının vuruşmak, bir kısmının çekilmek tarafdarı olduğu ve Ḳānṣūh Ġavrī'nin bu ihtilâfı gidermek husûsunda zorluk çektiği görülmektedir. Osmanlı ordusuna nazaran, gerek hazırlık ve gerek teşkilât bakımından, fenâ bir durumda bulunan memlûk ordusunu bu ihtilâfın büs-bütün zayıf düşürdüğü muhakkaktır. Ḳānṣūh Ġavrī'nin Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği son nâmede Haleb'e kendi arzusu ile değil, ümerâsının ısrârı ile geldiğini söyleyerek, özür dilemesi (Saʿd al-Dīn, *göst. yer.*) ordusunun vaziyetini idrâk ettiğine delîl sayılabilir. Bundan başka Haleb nâibi Ḫā'ir-Bay'ın Selim I. ile gizlice anlaştığına dâir kuvvetli rivâyetler mevcut olduğu, Trablus nâibi Can-Birdi Gazâlî'nin Ḫā'irbay ile aynı düşüncede bulunduğu söylenilmektedir. Buna mukabil Şam nâibi malik al-umarā' Sībay ile amîr al-kabîr Sūdūn al-ʿAcamī'nin Ḳānṣūh Ġavrī'ye sadâkatleri muhârebede canları bahasına bir gayret göstermeleri ile sâbit olacaktır.

Ḳānṣūh Ġavrī Marc Dābiḳ'a Davud peygamberin makamı bulunan Zaġazġīn ve Tell al-Fār'dan geçerek, 23 ağustos 922 günü sabah namazını müteâkip geldi (İbn İyās, V, 67). Yavuz Sultan Selim ise, muhârebe sâhasına aynı gün (Kâtib Çelebî, *Cihânnüma*'ya göre, öğle vakti) muvâsalat ederek, Davud peygamber türbesi civarında otağ kurdu (*Mısır seferi menâzili*; Feridun Bey, *Münşeat*, İstanbul, 1274, I, 434, 451; Âlî, *Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüp., nr. 5959, 190b; Evliya-Çelebî, *Seyahat-nâme*, İstanbul, 1935, IX, 364'te bu makamın İbn Dāvūd türbesi olduğunu ve Selim I.'in orada bir müddet dûa ettiğini söyler; IX, 461'de ise, Marc Dābiḳ'ı, Dāvūd ile Ṭālūt arasında bir muhârebenin geçtiği sâha olarak rivâyet eder). İki ordu çarpışmaya tekaddüm eden geceyi hazırlıklar ile ve göz kırpmadan geçirdi (Kâtib Çelebî, memlûk ordusunun Marc Dābiḳ'ta 3 gün kaldığını söyleyor ki, bu Kertbay kumandasındaki kuvvetlerin oraya muhârebeden 3 gün evvel gelmiş olması ihtimâlini hatıra getiriyor). İki ordunun mevcûdu hakkında ileri sürülen rakamlar şimdilik bir takım istidlâllerden ibâret görünüyor. Sinan Paşa kumandasında evvelce gönderilmiş asker ile Yavuz Sultan Selim'in maiyetindeki ordu birlikte hesaplanacak olursa, yeniçeriler ile sipâhîlerden, Rumeli ve Anadolu askerinden mürekkep olan osmanlı kuvvetlerinin 80.000'i geçtiği tahmin olunabilir. Ancak muhârebeye tekaddüm eden günlerde ele geçirilen kalelere ve Safevî devleti hudutlarına bâzı kıt'aların bırakılması icâp ettiği düşünülür ise, Marc Dābiḳ muhârebesine iştirâk eden osmanlı ordusunun daha az miktarda olduğu kabûl edilmelidir. Ḳānṣūh Ġavrī'nin kuvvetleri ise, muhârebe sâhasına gelirken, kendi emrinde 20.000 kadar hassa silâhşorundan başka Mısır, İskenderiye, Saîd, Hicaz, Kudüs, Nablus, Cebel, Baalbek ve Trablus kuvvetleri bulunduğunu kaynaklardan öğreniyoruz (Âlî, *Kunh al-aḫbār*, 191a; Saʿd al-Dīn, II, 333 v.d.). Bâzı me'hazlarda da, Memlûk suvârîlerinin mıkdarı 12, 13 ve 16.000 olarak gösterilmiştir (bk. msl. Th. Artus, Chalcondyle zeyli, Paris, 1662, I, 389; Süheylî, *Tarih-i Mısr-ı cedîd*, İstanbul, 1142, 11b; Sagredo, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Amsterdam, 1732, II, 394). Müelliflerden birinin her memlûk suvârisi maiyetinde 3—4 atlının bulunduğunu kaydetmesi memlûk ordusu mevcûdunun, bâzı iddiâlar hilâfına, daha kalabalık olduğu düşüncesini tevlit etmektedir (bk. Th. Artus, *göst. yer.*). Şecâati ile mâruf Kertbay'ın Marc Dābiḳ muhârebesinde büyük bir yararlık gösterdiği kaydedildiğine (Süheylî, *ayn. esr.*, 11b) göre, onun maiyetine daha evvel gönderilen kuvveti de memlûk ordusu yekûnuna ilâve etmek ve böylece bu ordunun sayı bakımından osmanlı kuvvetlerine, hiç değil ise, muâdil olduğunu kabûl etmek gerekir. Yavuz Sultan Selim ordusunun mühim bir topçu kuvvetine mâlik bulunduğunu belirtirken, kölemen suvârilerinin de şöhretlerine lâyık bir değer taşıdığını söylemek yerinde olur.

Marc Dābiḳ muhârebesi 25 receb 922 (24 ağustos 1516) pazar günü güneşin doğmasını müteâkip başladı. Hilâl şeklinde bir tertibe konulan osmanlı ordusunun merkezinde Yavuz Sultan Selim ve kapu-kulu yer almış, ön tarafa zincirler ile birbirine bağlı toplar yerleştirilmiş idi. Sağ kolda Anadolu beylerbeyisi Zeynel Paşa, Karaman beylerbeyi Husrev Paşa, Dulkadır-oğlu Şehsuvar-zâde Ali ve Ramazan-oğlu Mahmud Bey'ler; solda ise, Rumeli beylerbeyi Küçük Sinan Paşa, Rûmiye-i Sugrâ beylerbeyi ve Diyarbekr beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa bulunuyordu. Kölemen ordusunun merkezinde berâberinde Abbâsî ha-

lifesi al-Mutavakkil 'Ala 'llāh III. Muhammed bulunduğu hâlde, Sultan Ḳānṣūh Ġavrī var idi; bu ordunun sağ ve sol kollarına kumanda edenler hakkında iki rivâyet kaydedilmektedir Âlî (*göst. yer.*) ile Hoca Sa'd al-Dīn (*ayn. esr.*, I, 334), sağ kolda Ḫā'ir-Bay, solda Sībay'ı gösterirler. İbn İyās ise (V, 67), bu kumandanların yerlerini değişik olarak kaydetmiştir. Bu ihtilâf türk kaynakları tarafından kölemen cenahlarının osmanlı ordusuna göre tâyin edilmiş olmasından ileri gelebilir. Belli-başlı ümerâsının iştirâk ettiği bu muhârebede Ḳānṣūh Ġavrī'nin yanlış anlaşılan bir harekette bulunduğu söylenir. Memlûklerin „celbân" ve „karânise" gibi, 3 nevî askerden mürekkep olan ordularında, karâniseye itimâdı olmayan sultan bunları ön safa koymak istedi; celbân kendilerinin geriye yerleştirilmelerini gözden düşme veya itimatsızlık nişânesi saydılar; savaşın kızıştığı bir zamanda yerlerinden kımıldamadılar ki, bunu memlûk ordusunun mağlûbiyetinin başlıca âmillerinden biri olarak kabûl edenler vardır (Süheylî, *ayn. esr.*, 13ª v.d.; J. v. Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris, 1836, IV, 275; memlûk ordusunun bu muhârebedeki aldığı nizam hakkında başka bir rivâyet için bk. Sagredo, *ayn. esr.*, II, 394).

Muhârebe, memlûk ordusunun iki cenâhında osmanlı ateşinden mahfûz yerlerde bulunan süvârilerin hücûmu ile başladı (ilk hareketin Sībay tarafından yapıldığı hakkında bk. Sagredo, II, 395) ve bu hücûm osmanlı cenahlarını perişan etti (Âlî, 191a; Sa'd al-Dīn, II, 334; İbn İyās, V, 96). Boğucu bir sıcakta cereyân eden bu muhârebenin ilk safhasında Yavuz Sultan Selim lâzım gelen tedbirleri alarak, sağ cenâha Küçük Sinan Paşa, sol cenâha da Yunus Paşa maiyetinde yardımcı kuvvet sevketti (Âlî, *göst. yer.*; Sa'd al-Dīn *göst. yer.*; bk. bir de Şükri, *Selimnâme, Merc Dâbık muhârebesi* bahsi) ve bu sâyede muhârebenin tâlihi osmanlı ordusunun lehine döndü. İkindiye kadar süren ve seferde bulunduğunu bildiğimiz Kemâl Paşa zâde (*Tarih*, Topkapı sarayı, Hazîne, nr. 1424, var. 81 v.d.)'nin belirttiği gibi, pek kanlı olan çarpışmalar kölemen ordusunun tam bir hezîmeti ile sona erdi (J. v. Hammer, *ayn. esr.*, IV, 277'de muhârebenin uzun ve kanlı olmadığını söylemesi hakikate uygun değildir). Kölemen ordusunun bakiyesi, Yunus Paşa kuvvetleri tarafından tâkip edilmek şartı ile, Haleb'e kaçtı ise de, orada da tutunamadı. Haleb ahâlisi, şehrin dışına çıkarak, Yavuz Sultan Selim'i merâsimle karşıladı. Osmanlı pâdişahı Haleb'de berâberinde 4 sünnî mezhep kadısından üçü bulunan halifeyi kabûl ederek, kendisine iyi muâmelede bulunduğunu (İbn İyās, V, 72), büyük câmide okunan hutbede ise, hatibin Sultan Selim I.'i o zamana kadar kölemen sultanları hakkında kullanılan *Ḫādim al-Ḥaramayn al-Şarīfayn* unvânı ile vasıflandırdığını görüyoruz (Hammer, IV, 280). Haleb'den sonra Hama, Humus ve Şam da Osmanlılara teslim oldu. Bu arada Suriye'deki mahallî emîrler de osmanlı hukûmetine inkıyat ettiler.

Memlûk ordusunun mağlûbiyetinden sonra, Sultan Ḳānṣūh Ġavrī'nin öldüğü malûm ise de, bu ölümün şekli hakkında Evliya Çelebî tarafından (*Seyahatnâme*, X, 107) onun 7 sene bir mektep hocası olduğunu, sonra öldüğünü söylemesi gibi, bâzısı hayâlî, bir çok rivâyetler vardır. Osmanlı ordusunun memlûkleri perişan ettiği sırada öldüğü hakkında çıkan rivâyeti tekzip için, otağında: — „Ben hayattayım" — diye feryâd eden (Süheylî, 14ª) ve her hâlde çok müteessir bir hâlde bulunan bu ihtiyâr sultan, İbn İyās (*ayn. esr.*, V, 68)'a göre, ümerâsından birinin tavsiyesi ile kaçmak üzere, atına bindirilmiş, fakat derhâl nüzûl isâbet ederek, düşmüş ve ağzından kan boşanarak ölmüştür. Kemâl Paşa-zâde'nin ifâdesi de, bâzı farklara rağmen, bu rivâyeti takviye etmektedir. Şükrî *Selimnâme*'de muhârebeden iki gün sonra, bir gencin sultanı su kenarında bir seccâde üstünde cansız bularak, başını kestiğini ve seccâdesini de alıp, osmanlı ordugâhına getirdiğini söyler ki, bu Hoca Sa'd al-Dīn Efendi'nin babası Hasan Can'dan naklettiği rivâyete az bir farkla uygun bulunmaktadır (*Tāc al-tavārīḫ*, II, 337). Ḳānṣūh Ġavrī'nin çölde firârı esnâsında, dinlenirken öldüğü en mâkul rivâyetler arasındadır.

Bibliyografya: Metinde gösterilenlerden başka bk. Lutfi Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1341), s. 248; *İbrahim Gülşenî menâkıbı* (husûsî nüsha); muhtelif *Selim-nâme*'ler; Lane-Poole, *Düvel-i islâmiye* (trc. Halil Edhem), İstanbul, 1927, 7 v. dd., 108; Halil Edhem, *Mısır'ın son memlûk sultanı Tumanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitâbe* (İstanbul, 1935); ayn. mll., *Mısır fethi mukaddemâtına âit mühim bir vesika* (*TTEM*, İstanbul, 1927, X, 19 (96)); Hüsni, *Mısır seferi* (türk ordusunun eski seferlerinden iki imhâ muhârebesi: Çaldıran ve Ridâniye), İstanbul, 1930, s. 79—84, vaziyet planı 2 ve 3. (M. CAVİD BAYSUN.)

MERC RÂHIT. MARC RĀHİṬ, Şam civarında bir ovadır. Ḥimṣ istikametinde Şam'dan çıkınca, al-'Uḳāb („kartal") boğazına ulaşmadan bir az evvel Marc 'Aẕrā köyüne varılır. Bu köyün şarkında boş ve çıplak boz-kırlar ile birleşen Marc Rāhiṭ ovası uzanmaktadır. Mu'āviya II.'nin ölümünden sonra, Emevîlerin mukadderâtını tâyin eden bu ova (B. Moritz'in kaydettiği Ḳuṭayfa yaylası değil) olmuştur. Şâir Rā'ī bu mühim köye, yakınında bulunduğu Marc 'Aẕrā ismini vermiştir. O devirde yaşayan ve Emevî tarihine yakından vâkıf bulunan Aḫṭal, muhârebenin al-'Uḳāb ile Rāhiṭ arasında, şâirler tarafından zikredilen (*Aġānī*, XVII, 112) geniş Marc ovasında cereyân ettiğini söyler.

Cābiya [b. bk.] ictimâının münâkaşaları Şam'ın cenûb-i şarkîsinde vukû bulurken, Żaḥḥāk b. Ḳays [b. bk.] kumandasında Yamanîler ile Emevîlere muârız Ḳużā'aların yardım ettiği Ḳaysī kuvvetleri toplanmakta idi. Bunların mecmuu, ihtimâl bir az kabartılmış olarak, 30.000 tahmin edilmiştir. Diğer tarafta Marvān b. al-Ḥakam'in kumandası altında ekseriyetini Kalbler teşkil eden 8—10.000 muhârip var idi. Anlaşıldığına göre, Ḳaysîler önce Cābiya'nin şimâlinde Marc al-Ṣuffar [b. bk.]'de toplandılar. Bu mevkîde vukûa gelen bir çarpışma aleyhlerine döndüğü için, şimâle doğru çekilmek zorunda kaldılar. Bu arada içinde asker bulunmayan Şam'da, ânî bir hareket neticesinde, hazîne ve şehrin mühimmat depoları Emevî tarafdarlarının eline geçti. Ḳaysîler, pâyitaht ile Kalbî ordusu arasında yakalanmamak için, Cābiya'den ayrılıp, düşmanları tarafından yakından tâkip edilerek, geri çekildiler. Bu harekât 20 gün sürdü. Marc Rāhiṭ tepelerine varan ve düşmanları 'Uḳāb ile çöl arasında kendilerine yetişen Ḳaysîler muhârebeyi kabûl ettiler. Kalbîler düşmanları ile aralarındaki büyük sayı farkını ne suretle telâfi etmişlerdi? Mas'ūdī, fazla tafsilât vermeden, Marvān'ın bir harp hiylesinden bahsetmektedir. *'Iḳd al-farīd* müellifinin ileri sürdüğüne göre, bu bir harp hiylesi değil, bir ihânet olmalıdır. Marc al-Ṣuffar'de elde ettikleri müsâit durumdan faydalanan Emevîler Ḳaysîleri muvakkat yardımcılarından, yâni Ḳużā'alardan ayırmak için, vakit bulmuşlar ve bundan şüphesiz istifâde etmişlerdir. Şam'da ele geçirilen devlet hazînesi ile Ziyād b. Abīhi âilesi tarafından İrak'tan getirilen paralar bu işe yardım etmiştir. Żaḥḥāk'in ordugâhına yanılarak giren suriyeli araplar, İbn al-Zubayr gâlip geldiği takdirde, o zamana kadar imtiyazlı olan vaziyetlerine ve Suriye kabîlelerinin Sufyanîlerden beri devam eden üstünlüğüne kadar zararlı olacağını anladılar. Bunların çekilmesinin Marc Rāhiṭ muhârebesine kat'î neticeyi verdiğini ve Emevîlerin galebesini te'min ettiğini sanıyoruz. Sebepleri ne olursa-olsun, Marc Rāhiṭ muhârebesi (684 temmûz ortası) kat'î bir zafer teşkil etmiştir. Muhârebede Ḳaysîlerden 3.000 kişi öldüğü söylenir. Żaḥḥāk'in ölümü ric'atin başlangıç işâreti olmuş ve bu ric'at belli-başlı Ḳaysī reislerinin maktûl düştüğü bir felâket manzarası göstermiştir. Bu ric'at yalnız içlerinde en mühim bir şahsiyet olan Zufar b. al-Ḥāriṯ'in kurtulmasını te'min etmiş idi.

Marc Rāhiṭ'ın hâtırası Ḳaysîlerin hâfızasında derin surette yer etti. Bu onları kütle hâlinde Emevî taraftarlığından ayırdı. İlk iki Marvānî halîfesi devrinde harp parolası „Rāhiṭ kurbanları için intikam!" oldu. Hayatta kalan reislerinin o tarihten itibâren yüzlerinin gülmediği söylenir. Ḳaysîler ile eski rakipleri Kalbîler arasındaki ayrılık büs-bütün derinleşti. Kalbîlerin zafer terânelerine Ḳaysîlerin tehevvür feryatları cevap verirdi. Kalbî şâirleri Rāhiṭ günündeki zaferlerini Emevîlerinkinden daha mühim telâkkî ettiler. Eserlerinde bu mevzuu büyük bir şevk ile, hâkimleri olmadan önce minnettarları bulunan Mervânîler hakkında, hürmetsiz bir lisan kullanmışlardır. Bu zafer, ihtiyar Marvān'ın Şam'da resmen halîfeliğe yükselmesini ve sonra Sufyānîlerin İbn al-Zubayr'e geçen eski toprakları üzerinde fütuhâtın başlamasını te'min etti. Emevî topraklarındaki vahîm karışıklıklar, Kalbî ve Ḳaysîler arasında kanlı savaşlara sebep oldu. Bu savaşlara evvelâ Ḳużā'a kabîlelerinin, sonra Yamanîlerin, nihâyet Taġlibîlerin sürüklenmesi mukadder idi. Emevî âilesi efrâdının ana tarafından akrabâlıkları dolayısı ile iştirâk edecekleri bu dâhilî mücâdeleler Sufyānîlerin arap kabîleleri arasında yarım-yamalak vücûda getirdikleri anlaşmayı yıkmak suretiyle, Emevî sülâlesinin sukûtunu çabuklaştırdı.

Bibliyografya: Yāḳūt, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), II, 743; III, 400, 625; Aḫṭal, *Dīvān* (nşr. Salhani), s. 23, 217, 224; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), V, 29; Ya'kūbī (nşr. Houtsma), II, 305; Mas'ūdī, *Murūc* (Paris, 1869), V, 201; İbn 'Abdrabbihi, *'Iḳd al-farīd*, II, 320 v.d.; *Aġānī*, XVII, 111; XX, 124, 126; Abū Tammām, *Ḥamāsa* (nşr. Freytag), s. 658; Buḥturī, *Ḥamāsa* (nşr. Cheikho), nr. 375, 376, 377; al-Ḳuṭāmī, *Dīvān* (nşr. J. Barth), s. X v.d.; Ṭabarī, *Tārīḫ* (nşr. de Goeje), II, 472 v.dd., 477, 480, 482 v.d., 485 v.d., 643; Wellhausen, *Das arab. Reich*, s. 113 v.d.: Nöldeke (*ZDMG*, 1901, s. 687); Lammens, *L'avénement des Marvānides et le califat de Marwān Ier* (Beyrut, 1927), s. 67—75. (H. LAMMENS.)

MERC-üS-SUFFER. MARC AL-ṢUFFAR, Şam'ın 33 km. cenûbunda bugünkü Tell Ṣaḫab civarında bir sahrâdır; buradan

küçük Vādī 'Arrām suyu geçer. Bu mevkî, birinci hicret asrının harp tarihinde, evvelâ Suriye fütûhatına âit nakillerde, sonra Marvân âilesinin iktidar mevkiine yükselmesi hâdisesinde zikredilmiştir. Mevkiin ismi bâzan Marc Rāhiṭ [b. bk.] ile karıştırılmıştır; zîra hicrî birinci asır Suriye tarihi hakkında yalnız Irak vakayinâmecilerine bağlı kalıyoruz. Şam havâlisinde „Marc" adının pek çok olduğunu unutan bu müellifler birbirinden ayrı iki muhârebeyi bir muhârebe olarak göstermişlerdir ve onu, Marvān zamanı şâirlerinin çok sık bahsettikleri Marc Rāhiṭ sanmışlardır.

Hicrî 13 yılının sonunda Fiḥl'de galebe çalan araplar, Cavlān'dan geçerek, Şam'a varmak istediler. Emevîlerden Ḫālid b. Sa'īd'in kumanda ettiği bir kıt'a Marc al-Ṣuffar'de karargâh kurdu ve orada bizanslıları bozguna uğrattı. Arap kumandanı şehid düştüğü gibi, kıt'ası da büyük telefât verdi. Fakat takviye kuvvetlerinin gelmesi sâyesinde, arapların vaziyeti düzeldi. Bizanslılar Şam'a sığındılar ve şehir araplar tarafından hemen muhâsara altına alındı.

Mayıs 684 (64)'te Emevî tarafdarları, Mu'āviya II. [b. bk.]'ye bir halef seçmek üzere, Cābiya [b. bk.]'de toplandılar. Muhâlif taraf olan Zaydîlerin reisi Şam vâlisi Żaḥḥāk b. Ḳays [b. bk.] da bu ictimaa çağırıldı. Żaḥḥāk dâvete icâbet edeceğini vaadederek, büyük kuvvetler ile Şam'dan çıktı; fakat Cābiya yolu üzerinde aş.-yk. yarı mesâfeye, Marc al-Ṣuffar sırtlarına vardığı zaman, hâdiselerin inkişâfını beklemeğe karar verdi Burası, su ve yem tedâriki bakımından, dolayısı ile, bir ordunun karargâh kurmasına müsâit idi. Mükemmel bir istikşaf mahalli olan bu mevkî, fazla olarak, Cābiya'deki toplantıyı göz altında bulundurmağa elverişli ve Şam'a giden yola da hâkim idi. Żaḥḥāk burada Suriye Ḳaysîlerinin Emevîlere karşı isyân tahşidâtını tamamladı. Cābiya'de 40 gün müzâkere ve münâkaşadan sonra, Kalbîler ile Emevî tarafdarları Marvān b. al-Ḥakam [b. bk.]'i hilâfet makamına getirdiler; bundan sonra Şam üzerine yürürken, Marc al-Ṣuffar'de bulunan Żaḥḥāk ile Ḳaysîlere taarruz ederek, onları mağlûp etmeğe muvaffak oldular. Bu sefer dolayısı ile Irak tarihçeleri ve onların müstensihleri yalnız Şam'ın şimâlindeki Marc Rāhiṭ'ı kaydetmişler ve nihâî çarpışmanın orada vukû bulduğunu söylemişlerdir. Bir çeyrek asır Ḳaysîler ile Kalbîler arasında yalnız Marc Rāhiṭ savaşı bahis mevzuu olmuştur. Her iki taraf şâirlerinin bu savaşa verdikleri mübâlegalı ehemmiyet Marc al-Ṣuffar'den başlayan daha evvelki mücâdelelerin unutulmasına yardım etmiş, mâmafih bâzı metinler onun hâtırasını muhâfaza eylemiştir. Yāḳūt (*Mu'cam*, III, 400) bu mahalde „Mervânîler devri şiir ve hikâyelerinde medhedilen bir muhârebenin" cereyân ettiğini söyler. Böylece Emevîlerin ikinci koluna âit harplerin tarihinde Marc al-Ṣuffar, başka hiç bir vesile ile, zikredilmiş değildir. Ṭaġlibîlerden şâir Aḫṭal (*Dīvān*, nşr. Salhani, s. 224, 1) Bu mahalden bahsetmiştir. Emevî sarayına girip-çıkan ve o devrin adamı bulunan bu zât, kabîlesinin başarılarını medhederken, onun Marc al-Ṣuffar'den çok daha öncesine âit pek çok muvaffakiyetler kazandığını iddia eder. Mâlûm olduğu üzere, Ṭaġlibîler tamâmiyle tarafdar oldukları Emevîlerin safında harbetmişlerdir; binâenaleyh bu telmih bahsettiğimiz muhârebeden başkasına âit olamaz. Sonra al-Aḫṭal'in bu zaferi anlatış tarzı da küçük bir çarpışmanın bahis mevzuu olmadığını ortaya koymaktadır.

Bu arada Şam'da kalmış bulunan bir Emevî tarafdarı bu şehri ele geçirdi. Ḳaysîler için Marc al-Ṣuffar'de müdâfaa imkânsız idi. İşte o zaman Şam ile gâlip vaziyette bulunan Kalbîler arasında kalıp, yakalanmamak için, Żaḥḥāk süratle Marc Rāhiṭ'a kadar çekildi ve orada çarpışıp, maktûl düştü. 22 hazîran 684'te Cābiya'de Marvān b. al-Ḥakam'in hilâfete seçildiği ilân edildi. Marc al-Ṣuffar muhârebesinin temmûzun ilk günlerinde vukû bulduğunu kabûl etmek doğru görünüyor.

[Marc al-Ṣuffar al-Malik al-'Ādil'in bir hastalığı esnâsında ikamet ettiği mahall olarak tanındığı gibi (H. Sauvaire, *Description de Damas d' Abd el-Baset*, *JA*, 1894, II, 109—424), al-Malik al-Ṣāliḥ evvelce hizmetinde bulunan ḫvārizmlileri 644 (1246)'te burada mağlûp etmiş (İbn al-Cavzī, *Mir'āt al-zamān*, Feyzullah Efendi kütüp., nr. 1524, IX, 116b), 703 (1303)'te Gazan Han'ın emri ile, Kutlug-Şāh kumandasında Suriye'ye giren moğul ordusu Memlûk hukümdarı al-Malik al-Nāṣir [b. bk.]'a Marc al-Ṣuffar'de mağlûp olmuştur].

Bibliyografya: Ṭabarī, *Tārīḫ*, I, 2085, 2101, 2107 v.d., 2146; Balāẕurī, *Futūḥ al-buldān*, s. 118; İbn Sa'd, *Kitāb al-ṭabaḳāt*, IV/1, 71 v.d.; Ya'ḳūbī, *Historiae* (nşr. Houtsma), II, 150; Yāḳūt, *Mu'cam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), II, 3, 183; III, 400; IV, 488; İbn al-Aṯīr, *Usd al-ġāba*, II, 341; V, 577; Th. Nöldeke (*ZDMG*, XXIX, 425; Caetani, *Annali dell' Islam*, III, 310 v.d.; H. Lammens, *L'Avénement des Marwānides et le Califat de Marvān Ier* (Beyrouth, 1927), s. 39 v.d., 42, 61 v. dd. (*MFOB*, XII); R. Dussaud-Macler, *Mission dans les régions désertiques de la Syrie*, s. 43; R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale* (Paris, 1927), s. 306, 314.

(H. LAMMENS.)

MERDÂVİC. MARDĀVİC B. ZİYĀR, ABŪ 'L-ḤACCĀC, Ziyārî sülâlesinin kurucusu olup, baba tarafından Gīlān hukümdarlarından, ana tarafından da Rūyān ispehbedlerinden gelmektedir. Taberistan'ın 'Alî tarafdarı hâkimlerinin hizmetinde bulunmuş ve Asfār b. Şīravayh zamanında orduda zâbit olarak çalışmıştır. 316 (928) yılında Mardâvic Sayyid Abū Muḥammed Ḥasan al-Dā'ī'yi öldürdü ve kısa bir müddet sonra da Asfār'a karşı isyân ederek, *cāgīr*'i bulunduğu Zancān'da istiklâlini ilân etti ve Ḳazvīn'i aldı. Sonra Asfār'ı yenerek, Kuhistan'dan Ṭabas'e kaçmağa mecbûr etti ve 319 senesinde Alamūt [b. bk.] kalesine ulaşmak üzere iken, onu öldürttü.

Mardâvic böylece Rey ve Taberistan'a hâkim oldu. Sonra Mākān [b. bk.]'ı yenerek, Taberistan'ı ilhâk etti. Mākān, kuvvetli müttefiklerinin yardımı ile, iki defa Taberistan'ı geri almağa çalıştı ise de, her seferinde Mardâvic'e yenildi ve Horasan'a sığınmağa mecbûr oldu. Bu devirde (319 = 931) Buvayh'in Mākān ordusuna kumanda eden üç oğlu ('Alī, Ḥasan ve Aḥmed) kaçarak, Mardâvic'in hizmetine girdi; Mardâvic kardeşlerin büyüğü olan 'Alī'ye Karac eyâletinin idâresini verdi.

Mardâvic, Taberistan ve Gurgān'da hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra, Cibāl'e göz koydu; vâli Hārūn b. Ġarīb'i Hemedan civarında 319 (931)'da mağlûp ederek, Cibāl'i, Havlān hudutlarına kadar, baştan-başa zaptetti. Ertesi yıl halife al-Muḳtadir, İsfahan'ı boşaltması şartı ile, onu ele geçirdiği eyâletlerin vâlisi olarak tanıdı; fakat al-Muḳtadir az bir müddet sonra öldürülünce, Mardâvic de bu şartlardan kurtulmağa muvaffak oldu. Bu devreye doğru Karac vâlisi 'Alī b. Buvayh baş kaldırdı ve İsfahan'ı ele geçirdi. Mardâvic kardeşi Vaşmgīr'i 'Alī'ye karşı gönderdi ve 'Alī İsfahan'dan ayrılıp, Arracān'a çekildi. Mardâvic, 'Alī ile daha te'sirli bir şekilde hesaplaşmak için, Şîraz vâlisi Yāḳūt ile bir dostluk anlaşması yaparak, İsfahan üzerine yürüdü ve 'Alī'yi tehdit etti. 'Alī bunun üzerine boyun eğmeğe râzı oldu ve iyi niyetini göstermek maksadı ile, kardeşi Ḥasan'ı Mardâvic'e, rehine olarak, gönderdi.

322 (934) yılında, halife al-Ḳāhir Mardâvic'i, İsfahan'ı boşaltması şartı ile, vâlilikte alıkoydu. Mardâvic halîfenin isteğine râzı oldu ve İsfahan vâlisi olan kardeşi Vaşmgīr'e, eyâleti halîfenin murahhası Muẓaffar b. Yāḳūt'a terketmesi husûsunda, tâlimât verdi. Fakat az bir zaman sonra, aynı senenin 1 cemâziyelevvelinde (nisan/mayıs 934) al-Ḳāhir halîfelikten düşünce, bu şarttan tekrar kurtuldu.

Safer 323 (kânûn II. 935)'te Mardâvic, türk köleleri tarafından, İsfahan'da öldürüldü. Mardâvic'i askerleri o derece sevmekte idiler ki, rivâyete göre, gömüleceği Rey'e kadar, bütün yol boyunca, tabutunu omuzları üzerinde taşımışlardır. Mardâvic büyük ihtiraslar peşinde koşan bir adam idi; Bagdad'ı ele geçirmek ve İran imparatorluğunu kendi eli ile ihyâ etmek tasavvurunda idi; fakat bu düşüncelerini gerçekleştiremeden, öldürüldü.

Bibliyografya: İbn Miskavayh, *Tacārib al-umam* (nşr. Margoliouth), I, 161 v.dd.; İbn al-Aṯīr (nşr. Tornberg), III, 142—229; İbn İsfandiyār, *G M S*, II, 208—219; Sayyid Ẓahīr al-Dīn Mar'aşī, *Tārīḫ Ṭabaristān* (nşr. B. Dorn), s. 171 v.dd.; *Ḥabīb al-siyar* (Tahran, 1271), II, 145 v.dd. (M. NAZIM.)

MERDEÎLER. MARDAÎLER, arapların CARĀCİMA [b. bk., müfr. *carcumānī*]'leridir: bâzan *carāmiḳa* (müfr. *carmaḳānī*)'lar ile karıştırılmaktadırlar; evvelkiler adlarını Curcūma adlı şehirlerinden almışlardır. Merdeîler, Amanos ve Toros dağlarının sarp bölgelerinde ve Antakya'nın bataklık kısımlarında [bk. mad. BŪḲA] oturmakta idiler. Bizanslılara karşı yarı-müstakil bir durumda bulunuyorlar, onlara asker ve gayr-ı muntazam kuvvetler te'min ediyorlardı. Araplar Antakya'yı ele geçirdikleri zaman, Merdeîler ihtiyat kuvvetler vermeği ve karakol birlikleri sıfatı ile, Amanos geçitlerini gözetlemeği kabûl ettiler. Suriye'ye giriş ve çıkış noktalarına hâkim geçitlerdeki küçük kalelerde, araplar ile birlikte, askerî kuvvetler bulundurdular. Bunlar cizyeden muâf tutulmuşlardı ve muhârebe meydanlarında toplanan ganîmetlerden hisse almakta idiler. Merdeîler, kelimenin en geniş manâsı ile, başı-bozuk kuvvetler olup, harp ve akınlar sâyesinde geçimlerini te'min etmekte idiler. Yarı göçebe hâlinde yaşıyorlar, yıldırım gibi gelip, yıldırım gibi gidiyorlar, kim para verir ise, onun hesâbına savaşıyorlardı. Pek ateşli hıristiyan olmayan — monoteist veya monofizist oldukları pek belli değil — Merdeîlerin bizanslılara ve müslümanlara karşı bağlılıkları pek sürekli değil idi. Balāẕurī'ye göre, bunlar „bâzan bizim adamlarımıza itâat ediyor, bâzan bizanslılar hesâbına bize ihânet ediyorlardı". Müslümanlar ve bizanslılar tarafından mütemâdiyen tahrip edilmekte olan Suriye'nin şimâl hudut bölgesinde arap istilâsının kararsız durumu. Merdeîlerin bulunduğu bölgenin sarplığı, bu kadar güvenilmez müttefikleri cezâlandırmağa imkân vermiyordu

40 (666) yılına doğru, Bizans imparatoru Merdeîleri Suriye'ye karşı harekete geçirmeğe muvaffak oldu. Bu Amanos dağlılarına has akınlardan çok ayrı olan muntazam bir istilâ hareketi idi. Bir kaç süvâri birliği tarafından desteklenen Merdeîler, imparatorluk ordusu zâbitlerinin yardımı ile, Lübnan'ın içlerine girdiler ve Filistin'e kadar belli-başlı sevkulceyşî noktaları ele geçirdiler. Arap idâresinden hoşnut olmayan yerliler ile müslümanların karalarda ve denizlerde ele geçirip, Suriye'ye getirdikleri binlerce esir, kütle hâlinde gelip, yeni istilâcılara katıldılar. Bu bölgenin fi'len müstakil kalmış olan dağlıları da Merdeîler ile birleştiler. Emevî idâresi, her ne pahâsına olursa-olsun, bu tehlikeli hareketi durdurmak, istilâyı hudutlandırmak, her şeyden önce de istilâya sebep olan Bizans'ın tarafsızlığını te'min etmek mecbûriyetinde idi. Muʿāviya, imparatorun istediği yıllık 3.000 altın verilmesinden, 8.000 esirin serbest bırakılmasından ve 50 cins atın teslimlerinden ibâret olan ağır şartları kabûlde tereddüt etmedi. Buna karşılık olarak imparator Merdeîlere insan, silâh ve para yardımını kesmeğe râzı oldu. Bununla berâber, bütün bu sergüzeştçilerin Suriye dağlarındaki kuvvetli mevzîlerini tamâmen terketmiş olduğunu gösteren bir delîl yoktur. İmparatorluğun tarafsızlığı, Merdeîlerin uğradığı kısmî başarısızlık, nihâyet bunların hudutlarına kuvvetli bir Ẓuṭṭ birliğinin yerleşmesi, bizanslıların yüz-üstü bıraktığı Carācima'yi bir müddet için iktidarsız bıraktı.

25 yıl sonra Merdeîler yeniden ortaya çıktılar. Bu İbn al-Zubayr'e karşı sonsuz bir mücâdeleye girmiş olan ve Emevîlerden ʿAmr al-Aşdaḳ [b. bk.]'ın 69—70 (688—689)'te çıkardığı ânî isyânın gâfil avladığı ʿAbd al-Malik zamanına rastlıyordu. İmparator Justinian II., bu durumdan faydalanarak, Merdeîleri tekrar Suriye üzerine saldırttı. Neticede Muʿāviya I. devrindeki eski hareket bir defa daha tekrarlanmış oldu. Bizans Merdeîlere insan ve silâh yardımında bulundu. Aynı zamanda, bu başı-bozuk kuvvetleri desteklemek maksadı ile, Anadolu ordusunu harekete geçirdi. İlk istilâda olduğu gibi, Merdeîlerin saflarına binlerce esir kaçak ve gayr-ı memnûn katıldı; bu sonuncular arasında Mârûnîler de var idi [bk. mad. LÜBNAN]. Gâfil avlanan ʿAbd al-Malik, Muʿāviya'nin siyâsetini taklit etmekten çekinmedi. İmparator isteklerini arttırdı. Muʿāviya'nin kabûl etmiş olduğu ilk şartlardan başka, araplar Kıbrıs, Ermenistan ve İspanya'dan alınan vergilerin yarısını bizanslılara terketmek mecbûriyetinde kaldılar Bunlara karşılık olarak, Justinian Merdeîleri geri çektirmeği taahhüt etti. İstilâcıların büyük kısmı Suriye'den çıkmağa râzı oldu. Ḥimṣ ve Şam'ın dağlık bölgelerinde çete muhârebeleri yapmakta ısrâr eden Merdeî reislerinden biri, halifenin bir adamı tarafından, öldürüldü. Bu Merdeî birliği dağıldı. Memlekette ancak münferit gruplar kaldı. Bunlar halife Walīd I. zamanında da devamlı bir tehlike teşkil ediyorlardı.

Carācima, Amanos ile Antakya'nın geniş bataklıklar ile dolu ʿAmīḳ gölü bölgesi arasında, Bizans imparatorluğu ve halifelikten fi'len müstakil olarak yaşamakta idi; bunlar kendilerine uygun gelen reisleri ve idâreyi seçiyorlardı. Nitekim bâzıları arapların emrinde bulunuyorlardı. Bunlar arasında, Maymūna yahut Maymūn adında bir çete reisi zikredilebilir. Bu reis, Tyane muhâsarasında, muhtemelen hepsi merdeî olan 1.000 kişilik kuvveti ile birlikte, yok edildi. Amanoslu hemşehrileri, ʿAbd al-Malik'in ölümünden faydalanarak, Suriye eyâletlerine akınlarda bulundular. Halifenin oğlu Maslama bu âsîleri tenkil etmeğe karar verdi. Yurtlarına girdi ve idâre merkezleri olan Curcūma'yi kuşatarak, şehri teslime mecbûr etti. Binlerce merdeî bu muhârebede öldü. Diğer merdeîlere hıristiyan kalmak, müslüman ordularında vazife görmek, hulâsa arap istilâsı başlarında atalarının elde ettikleri şartları muhâfaza etmek hakkı verildi. Bu hâdiseden sonra, daha önceki halifeler zamanında mütemâdî güçlükler doğuran merdeî tehlikesi fiilen önlenmiş oldu. Çok geçmeden Antakya merdeîleri göçler sebebi ile sayıca çok azaldılar; bir çokları Anadolu ya geçip, Bizans'ın hizmetine girmeğe karar verdi. Bununla berâber, Suriye'de kalan merdeîler halifeliğin emrinde hizmete devam ettiler. Merdeîlerin Yazīd II. zamanında, Irak'taki isyânların bastırılmasında, Suriye ordusu ile iş-birliği yaptıkları görülmektedir.

Bibliyografya: Masʿūdī, *Murūc* (nşr. B. de Meynard), V, 224 v.d.; İbn al-Aṯīr, *Kāmil* (Kahire tab.), IV, 128; Ṭabarī, *Tārīḫ*, II, 796; Balāẕurī, *Futūḥ* (nşr. de Goeje), s. 159—167; Suyūṭī, *Tārīḫ al-ḫulafāʾ*, s. 87 (burada *Curṣūma* yerine *Curcūma* okunmalıdır); İbn al-Faḳīh, *B G A*, V, 35; *Aġānī*, V, 158; XVI, 76; Michel le Syrien, *Chronique* (nşr. Chabot), II, 479; Theophanes, *Chronographie* (Bonn tab.), A. M. 6469; Wellhausen, *Das arab. Reich*, s. 116; ayn. mll., *Die Kämpfe mit der Romäern in der Zeit Umaiyaden*, s. 16 v. dd., 24; H. Lammens, *Études sur le règne du calife omaiyade Moʿāwia*, I, 14—22; van Gelder, *Moḫtār de valsch profeet* (Leiden, 1888), s. 98 v.d.; İbn al-Aṯīr, *Nihāya fī ġarīb al-ḥadīṯ* (Bulak tab.), I, 153, 214.

(H. LAMMENS.)

MEREND, Azerbaycan bölgesinde bir şehir.

Mevkii. Şehir Tebriz'in 60 km. şimâlinde, bu son şehir ile Aras arasında yarı yolda (Merend — Culfā arasındaki mesâfe 60 km.) bulunmaktadır. Tebriz'den Hoy'a giden yol da Merend'den ayrılır (Tebriz'den Hoy'a daha kısa bir yol Urmiye gölünün şimâl sâhilini tâkip eder ve Tasūc [b. bk.] ile Ziyā al-Dīn arasındaki boğaz vâsıtası ile, Mişov silsilesini kat'eder). Bir çok bahçeler ile, çevrilmiş olan Merend, 10 km. kadar genişlikte ve hafıfçe garba meyilli oldukça güzel bir ovanın şarkında bulunan köşesini işgâl eder. Cenupta Savalān dağlarının garptaki devamı olan Mişov silsilesi burayı Tebriz ovasından ve Urmiye gölünden ayırır. Merend'in cenûbunda olup, tarihçiler tarafından sık-sık zikredilen boğazın adı Yam (moğul. „posta menzili") 'dır. Merend ovası ile Tasūc arasındaki boğaz Valdiyān kasabasının ismini taşır. Merend'in şarkında dağlık ve vahşî Karaca-Dağ bölgesi (merkezi: Ahar) bulunur. Merend ovası, şimâlde Aras nehrinden Dere-Diz boğazı ile geçilen ve Karaca-Dağ'ın merkezî tepelerinin devamı olan bir silsile ile ayrılmıştır. Merend ovası Zunūz ırmağı ile sulanır ki, bunun cenûbundaki kolu Zilbīr adını taşır ve Merend'in çok yakınından geçer. Zunūz ile Zilbīr'in birleşen suları, Hoy'un aş.-yk. 35 km. şimâl-i şarkîsinde, Kotur-Çay (Aras'ın sağ tarafından aldığı mühim tâbii)'a dökülür. Zunūz'un uzunluğu aş.-yk. 60 km. (Ḥamd Allāh'ta 8 fersah)'dir.

Tarih. — Şehrin yanında bulunan yüksek bir *tell*, Van (Ḫald) ve Âsûrî hukümdarları zamanında mevcut olması gereken bu meskûn noktanın çok eski olduğuna delâlet etmektedir. Yunancada Μορούνδα adı muhtemelen Ptolemaïos (VI, bahis 2)'a göre, Urmiye gölüne kadar olan sâhayı işgâl eden Μαρούνδαι halkı ile alâkalıdır. *Mayr and* („ana orada") halk iştikakına dayanan ermeni menşe'li bir efsâneye göre, Nûh'un zevcesinin mezarı Merend'dedir (bk. Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen*, 1904, s. 346 ve 451; Ker Porter, *Travels*, I, 217). Horenli Moses (bahis 60) Merend'de Bakurakert adlı bir yer zikreder. Ermeni müverrihi Orbelian (1300'e doğru) da Siunikh eyâletinde (Aras'ın şimâlinde) bir başka Merend zikredilmektedir ve bugün de Mākū [b. bk.] hanlığı içinde bulunan Tığnıt'ın şarkında bir Merend kasabası vardır.

İbn Baʿīṯ. Arap fethinden sonra, Rabīʿa kabîlesinden Ḥalbas adlı biri Merend'i zaptetti. Tebriz hâkimi İbn al-Ravvād'ın hizmetinde sergüzeştci (*ṣuʿlūk*) bir asker olan Baʿīṯ Merend'i tahkim etti. Muhammed b. Baʿīṯ orada müstahkem mahaller (*ḫuṣūr*) inşâ ettirdi (Balāẕurī, s. 330). Bu reis mühim bir şöhret ve itibâr kazanmış idi. 200 (810)'e doğru, Şāhī ve Tebriz kalelerini Ravvād âilesinin elinden aldı (Ṭabarī, III, 1171; başka bir yerde, III, 1379, Tebriz yerine Yakdur [?]'ü zikretmektedir). İbn Baʿīṯ Urmiye gölünün ortasında yükselen Şāhī (daha sonraları, Hulagu Hanın hazînelerini sakladığı ve kendisinin defnedildiği Şāhī yarım-adası)'de oturuyordu. İbn Baʿīṯ Bābek Ḫurramī ile iyi münâsebetler kurdu. Bābek'in nufûzu Karaca-Dağ'da bilhassa hissedilmiş olmalıdır; çünkü oturmakta olduğu al-Baẕẕ bu dağın şimâl-i şarkî köşesinde bulunuyordu. İbn Baʿīṯ ansızın hareket tarzını değiştirdi ve Bābek'in kumandanlarından ʿİṣma adlı birini hîle ile yakalıyarak, halife Muʿtaṣim'a gönderdi. 221'de İbn Baʿīṯ, al-Baẕẕ'e karşı seferinde Boġa'ya refâkat etti (Ṭabarī, III, 1190, 1193). al-Mutavakkil'in hilâfeti sırasında, İbn Baʿīṯ muhâlefet etti ve Surra-man-raʾa'da hapsedildi. al-Boġa al-Şarābī'nin şefâati üzerine, mûteber 30 kişi İbn Baʿīṯ'e kefîl oldu ve oldukça serbest bir şekilde yaşamasına müsâade edilmiş olmalı ki, 234 (848)'te Merend'e kaçtı. Eserini 234'te yazmakta olan İbn Ḫurdāẕbih Merend'i İbn Baʿīṯ'in iktâı olarak zikretmektedir. Ṭabarī (III, 1379—1389) bu şehre karşı yapılan askerî seferleri çok teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır. Merend'i ve bahçelerini ihâta eden sûr 2 fersah uzunluğunda idi. İç kısmında menbâlar var idi; dış tarafındaki kesif ormanlar şehir için ayrı bir müdâfaa imkânı te'min ediyordu. İbn Baʿīṯ, sapanla mücehhez gayr-ı araplar (*ʿulūc*) ile takviye edilmiş 2.200 sergüzeştçi topladı. Hücûm edenleri def'etmek için, manceniklar kurdurdu. Muhâsaranın devam ettiği 8 ay içinde sultanın yakınlarından (*awliyāʾ al-sulṭān*) 100 kişi öldü ve 400 kişi yaralandı. al-Boġa al-Şarābī (Balāẕurī, s. 330: Boġa al-Ṣaġīr) gelince, Rabīʿa kabîlesinden olanları İbn Baʿīṯ'ten ayırmağa muvaffak oldu. İbn Baʿīṯ ve âile efrâdı yakalandı; kendi ve tarafdarlarının evleri yağma edildi. 235 şevvâlinde Boġa, 180 esiri ile birlikte, halifenin yanına geldi. Mutavakkil, İbn Baʿīṯ'in boynunun vurdurulmasını emretti ise de, İbn Baʿīṯ arapça şiirlerini okudu ve bu sâhadaki kabiliyetinden (*inna maʿahu la-adaban*) hayrete düşen halife, hayatını bağışladı. Ṭabarī'nin istifâde ettiği kaynaklar-

dan birine göre (III, 1388), İbn Baʾīş 'in edipliğini (*adab*) ve cesâretini öven Merâga ihtiyarları onun farsça (*bi 'l-fārisīya*) şiirlerini de zikrediyorlardı. Daha önce Barthold (*Bull. School Orient. Studies*, 1923, II, 836 v. dd.) tarafından tebârüz ettirilmiş olan bu mühim kayıt, IX. asrın başında, İran 'ın şimâl-i garbîsinde farsça şiirin mevcûdiyetini gösteren bir delîl teşkil etmektedir. İbn Baʾīş kâfî derecede iranlılaşmış olmalıdır ve daha önce görüldüğü gibi, *rustāḳ* 'larındaki arap olmayan unsurlara (*ʿulūc rasātīḳihi*) istinât etmiştir.

Daha sonraki tarih. X. asrın arap coğrafyacıları (İṣṭaḫrī, s. 182; İbn Ḥavḳal, s. 239) Merend 'i ikak kumaşlarının dokunduğu küçük Azerbaycan şehirleri arasında zikrederler. Muḳaddasī (s. 51, 374, 377), Merend 'in Dabīl 'e bağlı olduğunu söylemekte, bahçelerini, mâmur kenar mahallelerini ve çarşının ortasındaki cuma mescidini zikretmektedir. Aynı müellif (s. 382) Merend 'den Merâga 'ya kestirme bir yol (Tebriz 'in garbında bir yerde ? Nūrīn ? üzerinden) bulunduğunu söylüyor. Sonraları Merend Tebriz [b. bk.] 'in mukadderâtına iştirâk etmek mecbûriyetinde kalmıştır. Yāḳūt (IV,503) 'a göre, şehir gürcüler (*kurc*) tarafından yağma edilip, halkı götürüldükten sonra, inhitata başlamış idi. Bu, gürcü müverrihlerinin teferruatla bahsettiği 605 — 607 (1208—1210) 'ye doğru gürcülerin İran 'a yaydıkları akını te'yit eden kuvvetli bir delîldir.

Merendli din âlimleri arasında Yāḳūt, daha 216 'da ölmüş olan biri ile 433 'te Şam 'da tahsilde bulunan bir diğerini zikreder. 624 (1226) 'te kâfî müdâfaa tertibâtı olmayan Merend, Aḫlāṭlı Ḥācib ʿAlī al-Aşrafī tarafından zaptedildi. Ḫʷārizmşāh tarafından vâli tâyin edilen Şaraf al-Mulk şehri geri aldı ve orada ziyâdesi ile kan döktü (Nasavī, nşr. Houdas, s. 166).

Merend 'in yegâne tarihî âbidesi harâbe hâlinde eski câmi olup, burada 731 (1331, İlhanlılardan Abū Saʿīd 'in hukümdarlık zamanı) yılında yeniden inşa tarihini ihtivâ eden, alçılı harçtan yapılmış bir *miḥrāb* görülmektedir (Sarre, *Denkmäler pers. Baukunst*, Berlin, 1910, s. 24 v.d.; levha XVII ve Herzfeld, *Die Gumbadh-i ʿAlaviyyān, Volume ... presented to E. G. Browne*, 1922, s. 194 v.d. 'daki itirazlar). Aynı devre doğru (1340), Ḥamd ʿAllāh Mustavfī (*Nuzhat al-ḳulūb*, *G M S*, XXIII, 88) Merend vilâyetinde 60 kasaba olduğunu söylüyor. Şehrin sûrları (*bārū*) 8.000 adım (*gām*) uzunluğunda idi; fakat şehir bu mesâfenin ancak yarısını işgâl eder.

Türkiye—İran muhârebeleri sırasında. Merend bir çok defalar zikredilmektedir. Evliya Çelebî (*Seyahat-nâme*, II, 242) 'ye göre (1647 'ye doğru), Merend Timurlulardan Şāhruḫ 'un av yeri idi. Sultan Murad 'ın istilâsının sebep olduğu tahribâta rağmen, şehir müreffeh görünüyordu ve 3.000 evi var idi. Evliya Çelebî şehrin şimâlinde defnedilmiş bâzı din âlimlerinin adlarını saymaktadır.

1724 senesi sonbaharında Köprülü-zâde Abdullah Paşa, Bitlis hanı Muhammed Âbid 'i, halkı kaçmış olan Merend 'i işgâl etmek üzere, gönderdi. Mukavemet Merend 'in 15 km. şimâlindeki Zunūz 'da temerküz etti. Buranın 7.000 (?) evi ve iranlıların Diza dedikleri bir kalesi var idi. Tebriz üzerinde harekete yeniden başlamadan önce, yandan gelebilecek tehditleri bertaraf etmek için, türkler burada, 1725 mayısında, iranlılar ile harbe tutuşup, hasımlarına büyük telefat verdirerek, gâlip geldiler. Diza zapt ve sûrları tahrip edildi (bk. J. v. Hammer, *G O R*,² IV, 226; Çelebî-zâde 'den naklen).

Merend, Chardin (1811 tab., I, 318) 'den itibâren, avrupalı seyyahlar tarafından sık-sık zikredilmiştir. Ker Porter, Jaubert, Morier, Ouseley ve Monteith 'in verdiği bilgiler Ritter, *Erdkunde*, IX, 907 'de hulâsa edilmiştir. Merend 1906 'da yapılıp, 1915 'te demir yoluna çevrilmiş olan Tebriz — Culfā yolu üzerinde bulunduğu zamandan beri, büyük bir ehemmiyet kazanmıştır. [Bugün Merend 3. ümûmî vâlilik (*istān*) içinde, bir vilâyet merkezidir; dilleri türkçe, mezhepleri şiʿî olan 13.000 nüfusu vardır; meyvecilik ile meşhûrdur].

2. Amu-Derya 'nın şimâlinde Hutal bölgesinde bir şehir (bk. Muḳaddasī, s. 49, 290 v.d.). (V. MINORSKY.)

MERGİNAN. MARĠİNĀN (MARĠELAN), Türkistan 'da Fergana [b. bk.] eyâletinde bir şehirdir. (IV. = X. asırda burasının ehemmiyetsiz bir mahal olduğu hakkında bk. *B G A*, III, 272, 12: *ṣaġīra* ve müteâkip asırlardaki inkişâfı için krş. Samʿānī, *Kitāb al-ansāb*, *G M S*, XX, 522ª: *min maşāhīr al-bilād*; Yāḳūt, IV, 500, 8: *min aşhar al-bilād*). Şehrin son zamanlarda da siyâsî bir ehemmiyete sâhip olmadığı anlaşılıyor; yalnız Merginan 'da İlig-Hanlar [b. bk.] devrinde bâzan sikkeler basılmıştır (bk. A. Murkov, *Inventarnıy katalog musulmanskiḫ monet imp. Ermitaja*, s. 260, 265 ve 272). Babur (metin, nşr. Beveridge, 3ª v.d.; trc. R. Rahmeti Arat, *Vekayi*, Ankara, 1943, s. 2 v.d. Marginan 'ın kısa bir tasvirini vermektedir. O tarihlerde şehrin nüfusunu Sartlar [b. bk.], yâni bunun o zamanki mânası ile, tâcikler [b. bk.] teşkil ediyordu; diğer ova mahallerinde olduğu gibi, burada da sonra Özbekler yerleşmiştir. Daha yeni ve belki de özbekçe

Marġīlān şekline ʿAbd al-Karīm Buḫārī (nşr. Schefer, s. 94) 'de rastlanmakta olup, rusça Margelan şekli bundan gelmektedir; üzerinde şehrin kurulduğu nehir Margelan-Say adını taşımaktadır. Eserlerde bugün de sık-sık Marġīnān veya Marġinān şekli kullanılmaktadır; bk. msl. *Tārīḫ-i Şāhruḫī*, nşr. Pantusow, s. 195.

Margelan ruslar tarafından 8—20 eylûl 1875 'te işgâl edilmiştir. 1877 'de, Margelan 'dan aş.-yk. 12 km. daha yukarıda, Fergana 'nın merkezi olarak, Yeni-Margelan şehri kurulmuş ve idârî bakımdan eski Hokand 'ın yerine geçmiş olup, bu şehir 1907 'den sonra Skobelev ve son inkılâptan sonra da, Fergana adını almıştır. Eski Merginan şehri ipek sanâyiinden dolayı ehemmiyet kazanmış idi; şehrin nüfusu 1897 'de 36 490, 1911 'de 46.780, [1936 'da 48.400 olup], bunun ancak 144 'ü rus idi. Şehrin pek de eski olmayan bir binâsı İskender-Paşa ismi ile anılmakta ve büyük İskender 'in türbesi telakkî edilmektedir (V. Masalskiy, *Turkestanskiy kray*, Petersburg, 1913, s. 705 v.d.).

(W. BARTHOLD.)

MERGİNÂNÎ. AL-MARĠĪNĀNĪ, hanefî mezhebinden iki fakîh âilesinin adı. Nisbeleri menşe' ve faâliyet merkezleri olan Fergana 'daki Marġīnān 'dan gelmektedir.

I. 1. en mühimleri meşhûr *Hidāya* 'nın müellifi BURHĀN AL-DĪN ABU 'L-ḤASAN ʿALĪ B. ABĪ BAKR B. ʿABD AL-CALĪL AL-FARĠĀNĪ AL-MARĠĪNĀNĪ 'dir. Bilgilerini o zaman islâm âleminde hâlâ mer'î bir tahsil tarzı olan seyâhatleri sırasında, iktisap etmiştir. Başlıca hocaları Naʿm al-Dīn Abū Ḥafṣ ʿOmar b. Muḥammed b. Aḥmed al-Nasafī (ölm. 537 = 1142/1143), al-Ṣadr al-Şahīd Ḥusām al-Dīn ʿOmar b. ʿAbd al-ʿAzīz b. ʿOmar b. Māzah (ölm. 536 = 1141/1142) ve al-Sarahsī 'nin talebesi olan Abū ʿAmr ʿOsmān b. ʿAlī al-Baykandī (ölm. 552 = 1157) idi. Tirmizī 'nin eserindeki hadîsleri al-Ḳuraşī, I, 259, nr. 679 'da zikredilen *isnād* ile Żiyāʾ al-Dīn Abū Muḥammed Saʿīd b. Asʿad 'den ve bir de al-Ḥasan b. ʿAlī al-Marġīnānī (al-Ḳuraşī, I, 198, nor. 487) 'den dinlemiş idi. Bizzat kendisi, o zaman âdet olduğu üzere, okuduklarını kaydetmiştir, fakat bu notlar muhâfaza edilmemiştir. Üstâdlarını çok aşmış ve bu vaziyet memleketinde kabûl edilmiştir. Kendisi doğduğu memlekette 593 (1197) 'te ölmüştür. Eserlerinden aşağıdakilerin bir kısmı yazma hâlinde mevcut olup, bir kısmının mevcûdiyeti de kaynaklar vâsıtası ile bilinmektedir: I. *Naşr al-maẕhab* (Ḳur., Lak., Kâtib Çelebî, nr. 13790 'da *al-maẕāhib* var ise de, bu şekil muhakkak yanlıştır); 2. *Kitāb manāsik al-ḥacc* (Ḳur., Lak., Kâtib Çelebî nr. 12943); 3. *Kitāb fi 'l-farāʾiż* (Ḳur. Lak.), bir adı da *Farāʾiż al-ʿOsmānī* (Kâtib Çelebî, nr. 8989) 'dir; 4. iki fetvâ mecmuası: *Kitāb al-tacnīs va 'l-mazīd* (Ḳutl., Lak., Kâtib Çelebî, nr. 2467; yazması için bk. Brockelmann, *G A L*) ve 5. *Muḫtārāt al-navāzil* (Lak., Ḳutl. 'da *Kitāb Muḫtār macmūʿ al-navāzil* adı altına; Kâtib Çelebî, nr. 11586 'da *Muḫtār al-fatāvā* ismi ile, yazmaları: *G A L* 'de); 6. *Mazīd fī furūʿ al-ḥanafīya* (Kâtib Çelebî, nr. 11838; burada nr. 4 'ün aynı ?); 7. al-Şaybānī, *al-Cāmiʿ al-kabīr* 'in şerhi (Kâtib Çelebi, II, 567); 8. Başlıca eseri Ḳudūrī 'nin *Muḫtaşar* 'ına ve Şaybānī 'nin *al-Cāmiʿ al-Ṣaġīr* 'ine istinâden yazılmış bir fıkıh hülâsası olan *Kitāb bidāyat al-mubtadī* (yazmalar için bk. *G A L*). Bu eser için bizzat kendisi 8 büyük cild tutan *Kifāyat al-muntahī* adlı büyük bir şerh yazmıştır. Fakat daha bitirmeden, bu şerh kendisine çok uzun ve dağınık göründü ve daha kısa bir şerh yazmağa karar verdi; bu ikinci şerh meşhur *Hidāya* olup, sonraları mütemâdiyen şerhedilmiş ve ona hâşiyeler eklenmiştir. En mühim ve şerh hülâsaları aşağıdaki levhada gösterilmiştir:

Bu şerh ve hülâsaların burada zikredilmemiş olan yazmaları ve basmaları ile çok sayıdaki hâşiye ve tâlikatı için bk. Brockelmann, *G A L*, I, 376 v.d. ; *Hidāya* yeniden 4 cild hâlinde, neşredilmiştir (Kahire, 1326).

Bibliyografya: al-Ḳuraşī, *al-Cavāhir al-mużīʾa* (Haydarâbâd, 1332), I, 383, nr. 1058; ʿAbd al-Ḥayy al-Laknavī, *al-Favāʾid al-bahīya* (Kahire, 1324), s. 141 v.dd. (Kafavī 'nin *Ṭabaḳāt* 'ından ihtisar edilmiştir); İbn Ḳutlūboġā, *Tāc al-tarācim* (nşr. Flügel), Leipzig, 1862, nr. 124; Brockelmann, *G A L*, I, 376 ve oradaki bibliyografya.

Çocukları ve talebeleri şunlardır:

2. İMĀD AL-DĪN AL-FARĠĀNĪ. Burhān al-Dīn 'in oğlu. bk. Laknavī, s. 146.

3. ʿOMAR NIẒĀM AL-DĪN AL-FARĠĀNĪ. Bunun iki eseri bilinmektedir: 1. *Favāʾid* (Kâtib Çelebî, nr. 9305); 2. *Cavāhir al-fiḳh*, Ṭaḥāvī 'nin *Muḫtaşar* 'ı ile diğer eserlerden toplanmıştır (Kâtib Çelebî, nr. 4291; yazmalar için bk. Brockelmann, *G A L*, I, 376, not. 2; Buradaki istifham işâretini silmek lâzımdır; krş., Ḳuraşī, I, 394; Laknavī, s. 149).

4. MUḤAMMED ABU 'L-FATḤ CALĀL AL-DĪN AL-FARĠĀNĪ; bk. Ḳutl., s. 137 ve Laknavī, s. 182; Ḳuraşī, II, 99, muhtemelen nr. 2 'nin aynıdır.

5. 'İmād al-Dīn 'in oğlu ABU 'L-FATḤ ZAYN AL-DĪN ʿABD AL-RAḤĪM B. ABĪ BAKR 'İMĀD AL-DĪN B. ʿALĪ BURHAN AL-DĪN B. ABĪ BAKR B. ABD AL-CALĪL AL-FARĠĀNĪ AL-MARĠĪNĀNĪ. Şāban 651 (teşrin I. 1253) 'de Semerkand 'da

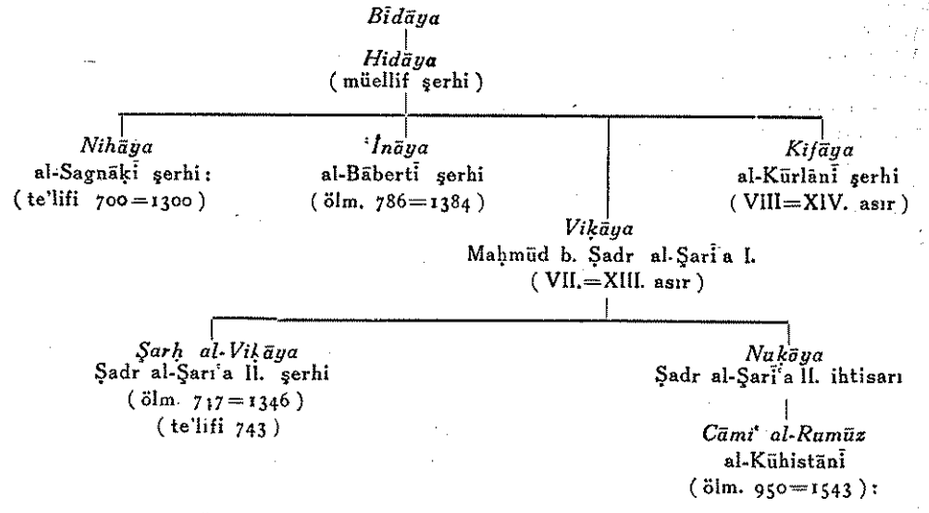

tamamladığı hukuk muhâkemeleri usûlüne dâir *al-Fuṣūl al-ʿİmādiyya* adlı tanınmış eseri yazdı. Bk. Kâtib Çelebî, nr. 9094; Laknavî, s. 93; Brockelmann, *GAL*, I, 382; yazmalar bu son yerde gösterilmiştir.

II. Diğer bir hanefî fakîhler âilesi, Marġînān'da, 68 yaşında olarak, 477 (=1084/1085) 'de ölmüş olan ʿABD AL-ʿAZĪZ B. ʿABD AL-RAZZĀḲ B. NAṢR B. CaʿFAR B. SULAYMĀN AL-MARĠİNĀNÎ'den gelmektedir. Müftî olarak tanınan 6 oğlundan bu arada ABU 'L-ḤASAN ẒAHİR AL-DİN ʿALÎ (ölm. 506=1112/1113) zikredilecektir. Oğlu ve talebesi ẒAHİR AL-DİN AL-ḤASAN B. ʿALÎ ABU 'L-MAḤĀSİN'dir. Bunun 4 eseri bilinmektedir: *Aḳżiya, Fatāvā, Favā'id* ve *Şurūṭ*, fakat yalnız sonuncusunun bugün yazmaları vardır. Meşhur Faḫr al-Dīn Ḳāżīḫān (ölm. 592=1196) ile Burhān al-Dīn al-Marġīnānî (bk. yk. I) hocası idi.

Bibliyografya: Sam'ānī, *Kitāb al-ansāb*, 522 a; Ḳuraşî, nr. 387, 850, 1010; Laknavî, s. 62, 97, 121; Flügel, *Classen d. hanaf. Rechtsgelehrten* (Leipzig, 1860), s. 309; Brockelmann, *GAL*, I, 379. (HEFFENING.)

MERİDA. MÉRIDA, MĀRİDA (A.) < lat. *Emerita*; İspanya'nın cenûb-i garbîsinde bir şehir olup, şimdiki Badajoz eyâleti dâhilinde bir *partido* merkezidir ve Guadiana nehrinin sağ sâhilinde, deniz seviyesinden hemen 200 m. irtifâda bulunur. Zamanımızda oldukça ehemmiyetten düşmüş olan şehir, Madrid—Badajoz demiryolu üzerinde bulunduğu gibi, şimâlde Câceres ve cenupta Sevilla'ya da demiryolu ile bağlıdır.

Lusitania'nın kadîm merkezi *Augusta Emerita* 23 (m. ö.) yılında kuruldu ve bu şehir Roma imparatorluğu devrinde büyük bir ehemmiyet ve refah seviyesine kavuştu. Roma devrinden kalma bir takım inşaât, o sırada yarım-ada içinde işgâl ettiği mevkiin şâhidleri olup, bunlar arasında 64 kemerli bir köprü, bir sirk, bir tiyatro ve meşhûr *los Milagros* su kemerleri sayılabilir ki, bu sonuncusunun tuğladan ve parça granitten yapılmış 10 kemeri bâkî kalmıştır. Vizigotlar zamanında Merida şehri Lusitania'nın merkezi olmuş idi ve Rodrigo de Toledo'nun ifâdesine göre, kalesi pek sağlam idi; bu durum Mūsā b. Nuṣayr [b. bk.] kumandasındaki müslüman fâtihlerinin, Merida'yı ele geçirmek için, bir az güçlük çektiklerini izah eder. Arap kumandanı İspanya'da karaya çıkınca (93 yılı ramazanı = hazîran 712), önce Medina-Sidonia ve Carmona'yı, daha sonra da Sevilla'yı ele geçirdi. Oradan Merida'yı kuşatmağa giderek, bunun önünde aylarca kaldı. Fakat 1 şevvâl 94 (30 hazîran 713)'te şehir teslim oldu. Mūsā b. Nuṣayr buradan Toledo istikametinde ilerileyişine devam etti.

Arap vâlilerin idâresi altında Merida, görünüşe bakılırsa, çok geçmeden, ispanyol veya berberî asıllı bir takım âsîlere üss teşkil etti. Yusūf al-Fihrî 141 (758)'de burada ʿAbd al-Raḥmān al-Dāḫil tarafını tutana karşı bir isyân hareketine girişmeği denedi. Daha sonra 190 (805)'da Aṣbaġ b. ʿAbd Allāh b. Vānsūs adlı bir berberî al-Ḥakam'e karşı burada baş kaldırdı ve Kurtuba emîri onu itâat altına alıncaya kadar, kendisine karşı 7 yıl üst üste yaz seferleri tertip etmek mecbûriyetinde kaldı. 213 (828)'te Merida'da başka bir isyân çıktı ve şehri 217'de muhâsara etmek iâz-

geldi; aynı hâl 254 (868)'te tekrarlandı. Emîr ʿAbd Allāh zamanında, arap ismi taşıyan hıristiyan, milliyetçi reis ʿAbd al-Raḥmān b. Marvān al-Cillikī (Galiçyalı) Merida'da karargâh kurmuş idi. Nihâyet ʿAbd al-Raḥmān III. al-Nāṣir zamanında şehir, kat'î olarak, itâat altına alındı; 316 (928)'da *ḳā'id* Aḥmed b. İlyās'a boyun eğdi.

XI. asırdan itibâren Merida, Badajoz lehine, bilhassa bu şehir küçük Aftāsî [b. bk.] devletine merkez olduktan sonra, ehemmiyetini kaybetti. XIII. asrın başlarına kadar müslümanlar elinde kaldı; 1228'de Leon kıralı Alfonso tarafından zaptedildi ise de, eski ehemmiyetini bir daha kazanamadı.

Merida'dan bahseden arap coğrafyacıları şehrin Roma harâbelerini tafsilatlı bir şekilde anlatırlar; te'sis kitâbesi muhâfaza edilmiş olan müslüman kalesini de zikrederler. Bu kale 220 (835) tarihinde, vâli ʿAbd Allāh b. Kulayb b. Saʿlaba tarafından, Emevî emîri ʿAbd al-Raḥmān II.'ın emri üzerine, inşa ettirilmiş idi.

Bibliyografya: Emevî İspanya'sının arap tarihçileri (*Aḫbār macmūʿa*, İbn ʿİżārî, *Bayān*, İbn al-Aṯîr, Nuvayrî, Maḳḳarî, *Analectes*, tür. yer.); İdrîsî, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin s. 175, 182, trc. s. 211, 220; Yāḳūt, *Muʿcam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), IV, 389 v.d.; Abu 'l-Fidā', *Taḳvīm al-buldān* (nşr. Reinaud ve de Slane), 172—248; İbn ʿAbd al-Munʿim al-Ḥimyarî, *al-Ravż al-miʿṭār*, nr. 117; E. Fagnan, *Extraits inédits relatifs au Maghreb* (Alger, 1924), fihrist; Dozy, *Histoire des Musulmans d'Espagne*, II, 37, 40, 62, 96; *Recherches hist. litt. Esp.* (3. tab.), I, 54 v. dd.; Codera, *Inscripción arabe del Castillo de Mérida* (*Bol. R. Acad. Hist.*, Madrid, 1902, s. 138—142); E. Lévi-Provençal, *Inscriptions arabes d'Espagne* (Leiden—Paris, 1931), nr. 39 v.d. (LÉVI-PROVENÇAL.)

MERİH. AL-MİRRİḤ, seyyârelerden biri, mars. İsmin iştikakı belli değildir. Merih küresi seyyâre kürelerinin beşincisidir; onun içinde şems küresi, dışında da müşteri küresi bulunur ve kalınlığı Batlamyus (XX, 376)'a göre, 998 mildir. Devir müddeti 1 sene, 10 ay ve 22 gün olarak tahmin edilmiştir. Merih, 9 devirden sonra, aş.-yk. 17 senede, gök yüzünde aynı yere tekrar gelmektedir. Hareketi müstakim olduğu zaman, her burcda aş.-yk. 40 gün kalır ve her gün aş.-yk. 40° bir kavis kat'eder. Yine eski hey'etçilere göre, merih dünyadan bir buçuk defa büyük olmalıdır.

Müneccimler merihe *al-naḥs al-aṣġar* ("küçük uğursuzluk") adını verirler; bu zuhal'den sonra en fenâ seyyâredir ve en kötü neticeler, ihtilâller, katl-i âmlar, yangınlar v.b. bu seyyâreye atfolunur. Bu seyyârenin te'siri altında doğmuş olan insanların mizâcı da onun te'sirlerine uyar.

Bibliyografya: al-Ḳazvînî, *ʿAcā'ib al-maḫlūḳāt* (nşr. Wüstenfeld), I, 26; A. Hauber, *Planetenkinderbilder und Sternbilder* (Strassburg, 1916), tür. yer.; *Rasā'il Iḫvān al-ṣafā'*, III, IV. (J. RUSKA.)

MERİNİLER. MARİNİ (BANİ MARİN), uzak Magrib (Fas)'de XIII. asrın ortasından XV. asrın ortasına kadar saltanat sürmüş bir berberî sülâlesidir. Banî Marîn hakkında ilk mâlûmatımız onların büyük Sahrâ'da Figuig ile Tâfilâlt [b. bk.] arasında göçebe hâlinde yaşadıklarını göstermektedir. Zenâtalardan olduklarını ileri süren diğer gruplar gibi, XI. asrın ortalarına doğru, göçebe Banî Hilâl kabîleleri tarafından garba doğru sürülmüş bulundukları anlaşılıyor. Irk bakımından akrabâları olup, otlakları kendilerininkine komşu bulunan Banî ʿAbd al-Vād gibi, 1145'te Muvahhidîlerin orta Magrib'i zaptetmelerine karşı koymuşlar ve mağlûp olmuşlardı. Banî ʿAbd al-Vād gâliplerin hizmetine girdiği hâlde, Banî Marîn çöle çekildi. Muvahhidîler imparatorluğunun zayıflaması kendilerine intikam almak fırsatını verdi. Mulūya vâdisindeki mûtad göçleri esnâsında, büyük Muvahhidî kuvvetlerinin İspanya'da meşgûl olması yüzünden, uzak Magrib'in zayıf düştüğünü öğrenen Banî Marîn, 613 (1216)'te şimâle doğru, çok kuvvetli bir akın yaptı. Bu 53 sene içinde birbirini tâkip edecek fütûhâtın ilk merhalesi oldu. Ertesi sene akın garp sahrâlarına yerleşmiş Banî Riyāḥ araplarının ezilmesi ve memleketin ilk vergiye tâbî tutulması şartı ile tekerrür etti. Hânedân mücâdelelerinin felce uğrattığı Muvahhidîler buna karşı ancak 27 sene sonra, ciddî olarak, harekete geçebildiler. Banî Marîn halîfe al-Saʿîd (642=1244)'in kıt'aları tarafından mağlûp edildi. Mecbûrî bir duraklamadan sonra, fütûhâta emîr Abū Yaḥyā b. ʿAbd al-Ḥaḳḳ tarafından daha tertipli bir şekilde başlandı. Bu zât kendine âit arâziyi âilesine mensup zümrelere taksim etmek ve hizmetine yabancı ücretli askerler almak suretiyle, kuvvetini arttırmağa ve şehirler ilhâkına çalıştı. Bu neticeye varmak ve mevcut olmayan bir mânevî kudret elde etmek için, kendini İfrîḳiya Muvahhidîleri Ḥafṣîler [b. bk.]'in vekili gösteriyor ve bir de halkın tâziz ettiği din adamlarının hâmisi ilân ediyordu. Abū Yaḥyā

bu sâyede Meknes, Fas, Tāzā ve Sale'yi ele geçirdi. Nihâyet Muvahhidîlerin saltanat müddeisi Abū Dabbūs'a ettiği yardım, Abū Yaḥyā'nın halefi Abū Yūsuf Ya'ḳūb'a Merâkeş'in ilhâkını kolaylaştırdı ki, bu hâdise fütûhâtın sonudur (669 = 1269).

Muvahhidîler devletinin merkez kısmını teşkil etmiş bulunan garp müslüman ülkelerinin bu bölgesine vâris olan Banī Marīn toprakları ellerinden aldıkları eski sâhiplerinin an'anelerine, onların İspanya ve Berberistan hakkındaki tasavvurlarına da tevârüs edeceklerdi.

İspanya, Murâbıtîler ve Muvahhidîler devrinde olduğu gibi, magribliler için de bir şehâdet toprağı idi. Sülâle oraya, sâdece, Magrib'de mevcûdiyetleri hoş görülmeyen ve bir karışıklık unsuru teşkil etmesi muhtemel bulunup, din fedâisi kıt'aları vücûda getirecek olan evlâtlarını göndermekle kalmadı; sultanlardan çoğu, msl. cihâdın tekrar başlamasını gâye edinen Abū Yūsuf ve halefleri Abū Ya'ḳūb ile bu deniz aşırı seferlerin iflâs ettiğini gören Abu 'l-Ḥasan, oraya bizzat çarpışmağa gitti. Abū Yūsuf boğazı geçmekle en çok kıymet verdiği ahdini ve aynı zamanda, Kastilya kıralının taleplerine ve hakaretlerine tahammülden usanan Gırnata'daki Bani 'l-Aḥmar'in de ısrarlı yardım isteklerini yerine getirmiş oluyordu. Hıristiyanlardan alınan ganimetleri istirdat etmek isteyen Don Nuño de Lara İspanya'da bir kurtarıcı gibi karşılandı, fakat Ecija civarında kanlı bir hezimete uğradı ve telef oldu (674 = 1275). Banī Marīn'in İspanya'daki bu harplerinde hakikî muhârebelerin pek az yapıldığı, fakat hıristiyanlara âit sâhalara hemen her gün akın edildiği kaydedilmektedir. Müslümanlar mahsulâtı ve hayvan sürülerini götürürler veya tahrip ederler ve bir çok esir alarak, bunları Magrib'de köle gibi satarlardı. Fas ve Gırnata sultanları arasında, İspanya'ya asker ihrâcını müteâkıp soğuyan münâsebetler, yarım-adada ileride yapacağı harekât için, üss teşkil etmek üzere, Abū Yūsuf'un Tarifa [b.bk.] şehrine sâhip olmak arzusunu izhâr etmesi ile, açıktan-açığa düşmanca bir şekil aldı. İbn al-Aḥmar, kurtarıcısının tecâvüzlerinden korunmak için, Kastilya kıralı Alfonso X.'ya teveccüh etti. İspanya müslüman ve hıristiyanları arasında Tlemsen sultanı Yaġmurāsan'ın da katılmakta gecikmediği bir anlaşma meydana geldi. Bu zât Magrip hukümdarının Endülüs'e tekrar geçmesine mâni olmak veya bu hususta zorluk çıkarmak vazifesini üstüne almış idi.

Bu ittifak hıristiyanları İspanya'nın zaptı (*reconquista*) işinden alıkoymadı. 709 (1309)'da hıristiyanlar Cebelüttârık'ı ele geçirdiler ve Gırnata hukümdarı Magrib sultanını tekrar dâvet etti. Marīnī hukümdarı Abu 'l-Ḥasan oğlu 'Abd al-Malik'i gönderdi ve o da Cebelüttârık'ı aldı (733 = 1333). 'Abd al-Malik şehid düştüğünden, kendi idâresindeki büyük orduyu İfrīḳiya limanlarından te'min ettiği gemiler ile karşıya geçirerek, Tarifa civarında karaya çıktı. Şehir hıristiyanların elinde idi. Abu 'l-Ḥasan bu şehri zaptetmek istedi ise de, Kastilya kıralı Alfonso XI. ve Portekiz kıralı Alfonso IV.'nun birleşik kuvvetleri tarafından, ağır bir bozguna uğratıldı. Bu 1340 felâketi ve Kastilya kıralının Elcezîre'yi zaptetmesi, Marīnī sultanının cesâretini tamâmen kırmış idi. Artık kendisi de, halefleri de İspanya'da yeni hareketlere girişmeyeceklerdi.

Vaziyetin icapları Banī Marīn'e hıristiyanlık aleyhine, vaktiyle Muvahhidîlerin giriştiği teşebbüse başlamak imkânını vermemekle berâber, onlar seleflerinin Afrika'daki geniş imparatorluğunu ele geçirmeğe gayret ettiler ve buna, kısa bir müddet için, muvaffak oldular. Mâlûmdur ki, bu imparatorluk Marīnī kıralığından başka Tlemsen'de 'Abd al-Vādlar ve Tunus'ta Ḥafṣī [b. bk.] devletlerini meydana getirmiştir. Fas sultanlarının ihtirası ile en fazla tehdit edilen devlet Tlemsen idi. Bu iki komşu devletin akraba hânedanları arasında müteaddit anlaşmazlık sebepleri var idi. Her iki zümrenin göçebelik zamanındaki eski rekabetlerine genişlemek istiyen ilk hem-hudut devletin rekabeti inzimâm etmiş idi. 'Abd al-Vādlar garpta toprak elde etmek ümitlerini çabuk kaybettiler. İspanya'ya geçmek isteyen Marīnīlere, görüldüğü üzere, güçlük çıkardılar ise de, bu siyâset pek kısa bir zaman devam edebildi ve Tlemsen tam bir müdâfaaya geçmek zorunda kaldı ve bir çok defalar istilâya uğradı; tlemsenliler sûrlarına kapandılar. Bu suretle 698 (1299)'den itibâren 8 sene 3 ay süren bir muhâsara başladı ve bu müddet esnâsında Marīnīler şehrin hâric ile ihtilâtını kesecek bir çok ameliyelerden başka, ileride al-Manṣūra [b. bk.] şehrini vücûda getirecek olan dâimî bir ordugâh kurdular. Bununla berâber Tlemsen çok sonra sukut edecek, 737 (1337)'de onu Abu 'l-Ḥasan zaptedecek idi. Bu hukümdar ile oğlu Abū 'Inān Tlemsen'i 22 sene ellerinde tutmuşlardır. Saltanat müddetleri Marīnī devletinin parlak devrini teşkil eden bu iki hukümdar için Tlemsen, İfrīḳiya'ye doğru, ilk merhaleden ibâret idi. Muvahhidîler imparatorluğunu yeniden kurmak tasavvuru Ḥafṣīler devletinin ilhâkı ile tahakkuk edecek idi. Her birinin kendi için fayda ümit ettiği bu devamlı münâsebetler, şark ve garptaki iki devleti, yânī Ḥafṣīler ile Marīnīleri, birleştiriyordu. Mısırlı al-'Omarī gibi, o asırda yaşamış bir müşâhide nazaran, yalnız Marīnīler askerî kuvvete mâlik bir devlet sayılabilirdi. Fakat Muvahhidî halifeler soyundan gelen Banī Ṣan'a, Abu 'Inān'ın sık-sık kullandığı *amīr al-mu'minīn* unvânına rağmen, Banī Marīn'in aslâ sâhip olmadığı bir mânevî nufûza mâlik idi. Başlangıçtan beri Banī Marīn'in, Tunus hukümdarlarının vekili sıfatı ile, Magrib şehirlerini ilhâk etmeleri ve Ḥafṣī sülâlesine mensup kadınlar ile evlenmeleri bu suretle izah edilmiş olur. Diğer taraftan Ḥafṣīler kızlarını Marīnīlere vermekten istinkâf etmemeğe mecbûr oldukları kanaatinde idiler. Kendilerini Tlemsen sultanlarının taarruzlarına karşı müdâfaa edebilecek olan Fas sultanlarını da gözetmişlerdir. Velhâsıl Ḥafṣīler Marīnīlerin orta Magrib'e taarruz etmelerini, fakat oraya hâkim olmamalarını istemişlerdir; çünkü bu hâkimiyet İfrīḳiya'yi gâliplerin doğrudan-doğruya tecâvüzüne mârûz bırakacak idi. Gerçekte bu hâdise 1347'de vukua geldi. Abu 'l-Ḥasan, Tunus tahtının gasbından ve sonra çıkan isyanlardan faydalanarak, İfrīḳiya'yi istilâ etti ve o havâlide, kendi topraklarında olduğu gibi, hâkimiyet sağlayacağı düşüncesine kapıldı. Fakat burada vaziyet Magrib'dekinden farklı bulunuyordu. İfrīḳiya'de araplar çok kuvvetli kalmışlardı. Abu 'l-Ḥasan onların yabancı bir hâkimiyete karşı birleşmiş kabîleleri ile karşılaştı ve Ḳayravān civarında müthiş bir bozguna uğradı (muharrem 749 = nisan 1348). Bu felâket Marīnīlerin Magrib'deki mevkîlerini de sarstı. Abu 'l-Ḥasan'ın oğlu Abū 'Inān tarafından, İfrīḳiya'yi tekrar ele geçirmek teşebbüsü boşa gitti.

Marīnī ihtiraslarının neticesiz kalmasına rağmen, bu son iki sultanın zamanı müslüman Berberistan tarihinin en parlak olan ve en çok ihtişam izleri bırakan bir devri olmaktan geri kalmamıştır.

Marīnīler, bina yaptırmak bakımından, çok faâl idiler. Abū Yūsuf daha 1276'da, eski şehrin garbından, kendisine resmî bir merkez olmak üzere, yeni Fas'ı te'sis eylemiştir. Fakat tnşaât bilhassa XIV. asrın ilk yarısında pek çoğalmıştır. Bu güne kadar kalanların çoğu bu devreye âittir. Bunlar, msl. al-Manṣūra sûrları ve câmii, Şella sûrları ve mezarlığı, Fas ve Sale medreseleri, Tlemsen civarında büyük velî Sīdi Bū Madyan'in kabri etrafındaki müteaddit binalar gibi yapılar, büyük bir san'at değerine mâliktir ve aynı zamanda Banī Marīn'in askerî ve dinî faâliyetinin birer şâhididir. Tasavvuf şeklinde dindarlık o zamanlar Magrib'de fikir hayatının hâkim vasfı idi. Bununla berâber Fas sarayına, 'Abd al-Raḥmān İbn Ḥaldūn, İbn al-Ḫaṭīb ve İbn Baṭṭūṭa gibi, edebiyatta ve din ile alâkalı olmayan ilimlerde şöhret kazanmış adamlar da devam ediyordu.

İfrīḳiya'ye yapılan teşebbüslerin başarısızlığı ve Ḳayravān felâketi Marīnī inhitâtının başlangıcı olarak kabûl edilebilir. Bu askerî muvaffakiyetsizlikler neticesinde Magrib'in bir kısmına yerleştirilmiş olan askerlerin çekilmesi lâzım geldi. Bilhassa Fas Atlasları geçitleri müdâfaasız kaldığı için, İfrīḳiya'den gelen haberlerin tahrik ettiği Sūs ve Tāfilālt arapları arbedeci mizaclarına göre harekete başladılar. Vergi veren kabîleler vergilerini, askerî tehditlere rağmen, ancak çok fâsılalı olarak ödüyorlardı. Bu inhitat sebebine daha vahîm bir âmil eklendi; vezîrlerin nufûzu hudutsuz surette arttı. Hukümdar âilesi ile sıhrî münâsebetler peydâ eden me'mûrların vücûda getirdiği bir zâdegân sınıfı, me'mûriyetleri babadan oğula intikal ettirerek ve kuvvetli zümrelere dayanarak, hukümdar seçiminde başlıca müessir olacak bir vaziyete geçtiler. Bunlar hukümdarları, vesâyet altında tutabilmek için, çocuklardan veya iktidarsız kimselerden seçiyorlardı. Sultan hukûmet işlerinde şahsî bir rol oynamak arzusu gösterince, onu devirmek veya öldürmekten çekinmiyorlardı. Msl. 762 (1361)'de Abū Sālim'in bir hıristiyan asker tarafından başı kesildi. Bir ebleh olan halefi Tāşfīn tahtından indirilerek, yerine Abū Zayyān geçirildi ki, bu da boğulmuş ve bir sarnıca atılmış olarak bulundu.

Bu saray isyânları içinde devletin birliği bozuldu. Sicilmāsa'yi idâre eden emîrin Fas'ta hukûm süren sultan ile mücâdele ettiği görüldü. Meşrû hukümdarı nufûzu altında tutan vezîrin de rakipleri var idi ve bunlar memleketi aralarında taksim ettiler. Merâkeş Fas'a karşı ayaklandı. Bir aralık sülâlenin ezelî düşmanı olan ve Tlemsen'de hukûm süren 'Abd al-Vādlar, bu vaziyetten faydalanarak, Yaġmurāsan'ın taarruz siyâsetini ele almak istediler. Fakat Tlemsen bir dereceye kadar olsun başarı te'min edemeyecek kadar, kuvvetsiz düşmüş idi. Tlemsen, Fas siyâsetinin nufûzu altına girmiş bulunan orta Magrib arapları tarafından, geriden tehdit edilmekte idi. Suvayd araplarından birinin şeyhine „Marīnī sülâlesinin dostu ve hâmisi" deniliyordu. Banī Marīn'in, Tlemsen'i te'sirsiz bir hâlde tutmak için, bir başka vâsıtaları daha var idi; bu da, 'Abd al-Vād âilesinin saltanat müddeilerine yardım etmek idi. Hâsılı Marīnīler çok zayıf düşmüş olmakla berâber, toprakların büyük bir kısmı araplara geçmiş bulu-

nan Banī Abd al-Vād daha fenâ bir vaziyette idi ve garptan taarruzlar başlayınca, bunlar mukavemet edemediler. 1389'dan itibâren bütün Tlemsen sultanları Fas'ın tâbiiyeti altında huküm sürdüler.

Bu esnâda mühim hâdiseler Marīnīlerin dikkatini orta Magrib'e çekmiştir. 1401'de Kastilya kıralı Henri III., müslüman korsanlar tarafından yapılan hareketlerin intikamını almak için, Berberistan'a asker çıkarıp, Tlemsen'i tahrip etti. Magrib'de büyük bir heyecan uyandıran bu vak'a ve portekizlilerin 818 (1415)'de Septe'yi zaptetmeleri dindar unsurların şiddetli bir cidâl açmasına sebep olmuştur. Bu ânî tehlike esnâsında muntazam bir hukûmetin yokluğuna eklenen dış tehdit birbirini kovalayan karışıklıkların çıkmasına sebebiyet verdi ve bu karışıklıklar içinde sülâle sukut etti. Sultan Abū Sa'īd'in 823 (1420)'te katlinden sonra, Banī Marīn'in yerine, Banī Vaṭṭās geçti.

Bibliyografya: İbn Ḫaldūn, *al-Muḳaddima* (nşr. Quatremère); trc. de Slane (*NE*, XVI — XXI); ayn. mll., *Histoire des Berbères* (nşr. de Slane), II, trc. de Slane, IV; İbn Abī Zar', *Ravżu 'l-ḳirṭās* (*Annales regum Mauritaniae*), nşr. Tornberg, 2 cilt, Upsala, 1843; İbn al-Aḥmar, *Ravżat al-nisrīn* (*Histoire des Beni Merīn*, nşr. ve trc. Ch. Bouali ve G. Marçais, *Publications de la Faculté des Letters d'Alger*, Paris, 1917); E. Lévi-Provençal, *Deux nouveaux manuscrits le la Ravżat an-nisrīn d' Ibn al-Aḥmar* (*JA*, 1923, II, 219 v.dd.); İbn Baṭṭūṭa, *Voyages* (nşr. ve trc. Defrémery ve Sanguinetti), Paris, 1879, IV; *Aḏ-ḏakhîrat as-sanīya* (*Chronique anonyme des Merinides*, nşr. Ben Cheneb, *Publ. de la Faculté des Lettres d'Alger*, Cezayir, 1921); al-Caznā'ī, *Zahrat el-ās, traitant de la fondation de la ville de Fès* (nşr. ve trc. A. Bel, *Publication de la Faculté des Lettres d'Alger*, Cezayir, 1923); İbn Marzūḳ, *Musnad* (*Hist. du merinide Abū 'l-Ḥasan*, nşr. ve trc. Lévi-Provençal, *Hesperis*, 1925); İbn Faḍl Allāh al-'Omarī, *Masālik al-abṣār* (trc. Guadefroy-Demombynes), Paris, 1927, I; A. Bel, *Inscriptions arabes de Fès* (Paris, 1919, *JA*, 1917—1919'dan ayrı baskı); H. Basset ve Lévi-Provençal, *Chella, Une nécropole merinide* (Paris, 1923; *Hesperis*, 1922); A. Cour, *Les derniers Mérinides* (*Bulletin de la Societé de Geographie d'Alger*, 1905); ayn. mll., *La Dynastie marocaine des Benū Vaṭṭās* (Constantine, 1917); G. Marçais, *Les Arabes en Berbérie du XI ème au XIV ème siècle* (Constantine-Paris, 1913); ayn. mll. *Manuel d'art musulman, L'architecture* (Paris, 1927), II; W. ve G. Marçais, *Les monamenst arabes de Tlemsen* (Paris, 1903); Van Berchem, *Titres califiens d'Occident* (*JA*, 1907, I, 245 v.dd.) Ch. Terrasse, *Médersas du Maroc* (Paris, ts.); H. Terrasse, *Portes de l'arsenal de Salé* (*Hesperis*, 1922), s. 357 v.dd.

(GEORGES MARÇAIS.)

MERKAB. AL-MARḲAB (frank kaynaklarında MARGAT, MERGHATUM), Suriye sâhilinde Bāniyās civârında bir k a l e. Abū Ġālib Humam b. al-Faḍl al-Muhaẕẕab al-Ma'arrī (bk. Yāḳūt, *Mu'cam*, nşr. Wüstenfeld, IV, 500)'nin vekayinâmesine ve Usāma b. Munḳiẕ (Abu 'l-Fidā', nşr. Reinaud ve de Slane, s. 255)'in *Tārīḫ al-ḳilā' va 'l-ḥuṣūn*'una göre, 454 (1062) yılında müslümanlar tarafından yaptırılmıştır. al-Dimaşḳī (nşr. Mehren, s. 208), yanlış olarak, bunun [Hārūn al-] Raşīd tarafından yaptırıldığını iddia etmektedir (van Berchem, *Voyage*, s. 304, not 7; burada G. le Strage, *Palestine*, s. 506'da Raşīd; [daha ziyâde Rāşid] al-Dīn ile münâsebetli gösterilmesinin yanlış olduğuna işâret edilmiştir). Bununla berâber, kalenin eski devre âit inşa mâlzemesi ile yapıldığı hakkında verdiği mâlûmatın doğru olduğu sanılmaktadır. Bizanslılar, Kantakuzenos'un kumandasında, al-Marḳab kalesini ve diğer kaleleri 1104 senesinde zaptettiler (Anna Komnena, Ἀλεξιάς, nşr. Reifferscheid, II, 138: τότε Ἀργυρόκαστρον [= Ṣāfīṣā] τὸ καλούμενον Μαρχάπιν [= al-Marḳab], τὰ Γάβαλα [= Cabala] καὶ ἄλλα τινά). Haçlılar 511 (1117/1118)'de kaleye hücûm ettikleri zaman, buranın vâlisi bulunan İbn Muḥriz, âilesi ile birlikte oturmak şartı ile, kaleyi teslim etti ise de, franklar bir kaç gün sonra, onu kovdular ve al-Marḳab'a karşılık al-Manīḳa kalesini kendisine devrettiler; al-Marḳab'a da ermenileri yerleştirdiler. Kalenin franklar tarafından tâyin edilen mâlûm ilk vâlisi, Antakya prensinin mirahuru Raynaud Mansuer'dir. 1170 senesindeki zelzeleden sonra al-Marḳablı Bertrand hasara uğradığı şüphesiz olan kaleyi, ihtimâl Ṣalāḥ al-Dīn'in tehditlerinden korkarak, 1186 senesi şubatının birinci günü Malta şövalyelerine devretti. Ṣalāḥ al-Dīn, 1186 hazîranında, eski devirlerden beri (Dussaud, *Topogr.*, s. 127, not 5) kalenin eteğinden geçen sâhil yoluna hâkim olan ve bu yola bir yer-altı geçidini koruyan bir sûr ile bağlı bulunan burcun (bugün Burc al-Ṣabī) önünden kuvvetleri ile geçti ise de, ne al-Marḳab'a, ne de Ṭarṭūs [b. bk.]'a taarruz etti. Komnenos âilesi ahfâdından kıbrıslı prens İsaak (van Berchem, *ayn. esr.*, s. 298 v.d, not 5'te gösterildiği gibi, imparator İsaak Komnenos değildir) 31 mayıs 1191'de „arslan yürekli" Richard tarafından esir edildi ve ölünceye kadar al-Marḳab'da mahpus tutuldu (Neophytos, *Recueil hist. crois., hist. grecs*, I/II, 562, not 2, 489: ἐν καρτέλλῳ καλουμένῳ Μαρκάππῳ). Toprakları Malta Saint Jean şövalyelerinin toprakları ile hem-hudut olan halebli sultan al-Malik al-Ẓāhir Ġāzī 601 (1204/1205)'de kaleye karşı kuvvet sevketti; bu kuvvetler, reisleri maktûl düştüğü sırada, sûrların kulelerini tahrip etmeğe muvaffak oldular ise de, daha fazla bir şey yapamadan, geri dönmek mecbûriyetinde kaldılar. 623 (1231)'te ve 638 (1240/1241)'de Malta şövalyeleri Haleb sultanı Yūsuf ile harp hâlinde idiler. Wilbrand d'Oldenburg'un bu sağlam kale hakkındaki tam tasviri bu devre (1212) tesâdüf etmektedir. Oldukça yüksek bir tepe üzerinde bulunan ve iki sıra sûr ve bir çok burclar ile tahkim edilmiş olan kale, haçlıların kudret ve kuvvetinin çökmeğe başladığı devrin başlarında, *maximum totius terrae illius solacium* telâkkî ediliyordu; Bāniyās (Valenia) piskoposu, müslümanlardan korktuğu için, daha 1212'de kaleye yerleşmiş idi. Macaristan kıralı Andreas 1217/1218'de muhteşem bir merâsim ile karşılandığı kalenin bakımı için para vakfetti (Röhricht, *Regesta Hierosolym.*, s. 243, nr. 908). Malta şövalyelerinin büyük üstadı Hugo Revel bir mektubunda (1268), Baybars ile yapılan anlaşmalar sonunda şövalye teşkilâtının düştüğü utanç verici ve ümitsiz vaziyet dolayısı ile şikâyette bulunuyordu. Bu mektuba göre, teşkilât son kaleleri olan *Cratum* ve *Margatum* (Ḥiṣn al-Akrād ile al-Marḳab)'u, ancak çok ağır vergiler karşılığında, elinde tutabilmekte idi (Röhricht, *Regesta Hieros, Additamentum*, Oeniponti, 1904, s. 91, nr. 1358[a]). Ḥiṣn al-Akrād'ın sukutundan sonra, Templier teşkilâtı ile Malta şövalyeleri, sultanın murahhası Sayf al-Dīn Balaban al-Davâddār al-Rūmī ile 669 (1271)'da yaptıkları bir anlaşma neticesinde, Anṭarsūs sâhil bölgesinin yarısından, al-Marḳab ve Bāniyās'tan vazgeçmek mecbûriyetinde kaldı; yeni kaleler yaptırmamak taahhüdünde bulundu (Mufażżal b. Abi 'l-Faża'il, nşr. Blochet, *Patrol. Orient.*, XII, 536). Frankların düşüncesizce yaptıkları bir hücûmdan (teşrin I. 1279) sonra, Ḳalāvūn zamanında, Ḥiṣn al-Akrād vâlisi olan Amīr Sayf al-Dīn Balaban al-Ṭabbāḫī 1281 yılı başlarında al-Marḳab üzerine kuvvet sevketti ise de, ağır kayıplara uğratılarak, geri püskürtüldü (Mufażżal, *ayn. esr.*, XIV, 484; van Berchem, *Voyage*, s. 301, not 5'te zikredilen kaynaklar). 681 (1282)'de Ḳalāvūn ile Templier şövalyeleri arasında yapılan anlaşmada, al-Marḳab yarı-yarıya terkedilen bölgeler arasında zikredilmektedir (Mufażżal, *ayn. esr.*, XIV, 445; van Berchem, *ayn. esr.*, s. 302, not 2). Seyyah Burchardus de Monte Sion 1283'te: — *„castrum Margath fratrum hospitalis sancti Johannis* —" demektedir; şehir o devirde hâlâ Valenia piskoposunun makarrı idi (*Peregrinatores*, nşr. Laurent, s. 30, 170).

10 safer 684 (17 mayıs 1285)'te, Ḳalāvūn al-Marḳab önlerinde göründü ve muhâsara âletleri gelir-gelmez de hücûma başladı. 19 rebiülevvelde (25 mayıs) emîr Faḫr al-Dīn Muḳrī kaleyi teslim aldı. Deniz tarafından gelmesi muhtemel hücûmlara karşı müdâfaa bakımından hâiz olduğu sevkülceyşî kıymeti dolayısı ile, sultan burayı tahrip ettirtmedi ve yeni teşkil edilen bir eyâlete bağladı. Bu eyâletin idâre merkezi, 688 senesinde Trablus'un zaptına kadar, Ḥiṣn al-Akrād idi; burası da, o devirde hal'â vâli Sayf al-Dīn Balaban Tabbāḫī al-Manṣūrī'nin idâresi altında bulunmakta idi. Ḳalāvūn, mahallinde bulunan bir kitâbede görüldüğü üzere, ona kale tahkimâtının tâmirini emretti (van Berchem, *Inscriptions de Syrie*, s. 71 v.d.). Kalenin zaptında, o zaman daha 12 yaşlarında olan ve ilk defa olarak babası ile birlikte harp harekâtına katılan Abu 'l-Fidā' ile İbn Vāṣil'ın vekayinâmesini devam ettiren tarihçi İbn 'Abd al-Raḥīm de hazır bulunmakta idi. Kalenin zaptına dâir en iyi tasvir Ḳalāvūn'un *Taṣrīf al-ayyām va 'l-'uṣūr bi-sīrat al-sulṭān al-malik al-Manṣūr* adlı hâl tercümesinde bulunmaktadır (Paris, arap. yzm., nr. 1704, var. 149 v. dd., nşr. ve trc. van Berchem, *Voyage*, s. 310—320).

VIII. (XIV.) asırda, al-Marḳab Trablus eyâletine bağlı idi ('Umarī, *Ta'rīf*, trc. R. Hartmann, *ZDMG*, 1916, LXX, 36; Ḫalīl al-Ẓāhirī, *Zubdat kaşf al-mamālik*, nşr. Ravaisse, s. 48; Ḳalḳaşandī, *Ṣubḥ al-a'şā*, Kahire tab., IV, 145 v. dd.) ve kale o devirde devlet hapishânesi olarak kullanılıyordu (van Berchem, s. 305, not 2). Limanı 1193 ve 1299 tarihli vesikalarda zikredilmektedir (Van Berchem, s. 309, not 3); bu liman, muhtemelen, Vādī 'Ayn al-Ḥraybe (Walpole: *al-Mīna*)'nin munsabında bulunmakta idi. al-Marḳab Nuṣayrī dağ silsilesinin dış kolları üzerinde bulunduğu için, çok zaman, İsmā'īlī kalelerinden (*Kilā' al-Da'va*) sayılmıştır. Msl. 'Umarī, *ayn. esr.*, bu kayıt Berlin ve Gotha yazmalarında mevcut olup, diğerlerinde bulunmamaktadır; krş. Hartmann, *ZDMG*, LXX, 36, not 7). Seyyahların kısaca anlattıklarına bakılır ise, XIX. asrın ortalarından sonra kale yıkılmış olmalıdır. 1885'te, al-Marḳab kazası kaymakamının

istediği üzerine, idâre merkezi Ḳal'at al-Marḳab'dan Bāniyās'a naklolundu (M. Hartmann, *Z D P V*, XXII, s. 163, nr. 27).

Bibliyografya: Yāḳūt, *Muʿcam* (nşr. Wüstenfeld), IV, 500; Ṣafī al-Dīn, *Marāṣid al-iṭṭilāʿ* (nşr. Juynboll), III, 82; al-Dimaşḳī (nşr. Mehren), s. 114, 208; Abu 'l-Fidā' (nşr. Reinaud), s. 255; İbn Baṭṭūṭa (nşr. Defrémery-Sanguinetti), I, 183; al-İdrīsī (nşr. Gildemeister), *Z D P V*, VIII, 22; G. le Strange, *Palestine under the Muslems*, s. 504 v. dd.; Gaudefroy-Demombynes, *La Syrie à l'époque des Mamelouks* (Paris, 1923), s. 114, 227; Jacques de Vitry (*Historia Hierosolymitana*, fasıl 32 v.d.); Bongars, *Gesta Dei per Francos sive Orientalis historia* (Hannover, 1611), I, 1068 v.d.; Marino Sanuto, *Liber secretorum fidelium crucis*, kitap III, kısım XII, bâb 19; kısım XIV, bâb 2; Bongars, *ayn. esr.*, II, 229, 244; Amadi, *Chronik von Zypern* (nşr. Mas Latrie), Paris, 1891, s. 216; Korte, *Reize naar Palestina* (Haarlem, 1776), II, 82; Pococke, *Beschreibung des Morgenlandes*, II, 291; Lyde, *The Anseriyeeh and Ismaelieeh* (London, 1853), s. 230; J. L. Burckhardt, *Reisen in Syrien Palestina u. d. Gegend des Berges Sinai* (nşr. Gesenius), 1823, I, 269; Walpole, *Travels*, III, 289 v. dd.; ayn. mll., *The Ansayrii and the Assassins*, III, 57, 385; W. M. Thomson, *Bibliotheca Sacra* (New-York, 1848), V, 255; Eli Smith (Ritter, *Erdkunde*, XVII, 917); Rey, *Etude sur les monuments de l'architecture militaire des Croisés en Syrie...* (Paris, 1871), s. 19 v.dd., levha II v.d.; ayn. mll., *Les Colonies franques en Syrie au XII^ème^ et XIII^ème^ siècles* (1883), s. 120 v.dd.; Chester, *P E F Quaterly* (1888), s. 75; Dussaud, *Voyage en Syrie* (*Revue archéol.*, 1896, I, 318—325; 1897, I, 340); ayn. mll., *Topographie historique de la Syrie* (1927), 127, 147 ve tür. yer; van Berchem, *Inscriptions arabes de Syrie* (Kahire, 1897), s. 70 v.dd.; van Berchem ve Fatio, *Vayage en Syrie*, 1913 (*M I F A O*, XXXVII, 94 v. dd., 292—320; II, 1914, *M I F A O*, XXXVIII, I, levha LXIII—LXIX).

(E. HONIGMANN.)

MERKEZ-EFENDİ (1460? — 1552), İstanbul'da sûrlar dışında bir semte ismini vermiş olan bir halvetî şeyhidir. Asıl adı MŪSĀ B. MUṢṬAFĀ B. KILIÇ BEY B. ḤAYDAR olup, lekabı Muṣliḥ al-Dīn, künyesi Abū Taḳī ve şöhreti Merkez-Efendi'dir. Aslen Denizli'nin Buldan ilçesine bağlı Sarı-Mahmudlu köyündendir (Mahmud Celâleddin Hulvî, *Lemezât*, Üniversite kütüp., TY, nr. 1894, 165b; Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cavāmiʿ*, İstanbul, 1281, s. 257). Başka bir rivâyete göre, Merkez Efendi Uşak'ta doğmuştur (Yusuf Sinan Efendi, *Tezkire-i halvetîye*, Es'ad Efendi kütüp., nr. 1372, 25a). 90'ıncı aşkın bir yaşta öldüğüne bakılırsa, 865—870 (1460—1465) yılları arasında doğduğu tahmin edilebilir. İhtimâl ilk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra, İstanbul'a geldi. Bir rivâyete göre (*Şaḳāʾiḳ tercümesi*, s. 522; *Kunh al-aḫbār*, Üniversite kütüp., TY, nr. 5959, 379b), burada Hızır Bey-zâde Veliyüddin'in, diğer bir rivâyete göre (*Tezkire-i halvetîye*, 25a; *Lemezât, göst. yer*), Veliyüddin-oğlu Ahmed Paşa [b. bk.]'nın talebesi oldu. Bir müddet sonra tarîkat pîrlerinden birine intisâp etmek üzere, medreseden ayrıldı; Karaman'a veya Amasya'ya gitti. Buralarda halvetî tarîkatini temsil eden Ḥabîb Karamanî (ölm. 902 = 1497)'ye bi'at etmek istedi ise de, mezkûr şeyh tarafından kendisine sâdece Muṣliḥ al-Dīn lekabı verilmekle iktifâ edildi. Bundan sonra tekrar İstanbul'a geldi. Et-Yemez şeyhinin kızı ile evlenip, Et-Yemez zâviyesinde riyâzet ile meşgûl oldu. Bu arada Koca-Mustafa-Paşa'daki bir zâviyede tarîkat faâliyetinde bulunan Sünbül Sinan'a intisap etti. Sünbül Sinan'ın yanında çile çıkardıktan sonra, Kovacı-Dede diye şöhret bulan Sevindik Dede (ölm. 900 = 1494/1495)'nin zâviyesine şeyh tâyin edildi. Bir müddet sonra Kanûnî Süleyman'ın annesinin isteği ve Sünbül Sinan'ın tensibi üzerine, Vâlide Sultan'ın Manisa'da yaptırdığı imâretin yanındaki zâviyeye, şeyh olarak, gönderildi. *Tezkire-i halvetîye* (28b) ve *Lemezât* (466b)'ın ifâdesine göre, Merkez Efendi Manisa'ya gittiği sırada, Kanûnî Süleyman da şehzâde olarak orada bulunuyordu. Buna göre, onun 926 (1520)'dan, yânî Kanûnî'nin tahta cülûsundan önce, Manisa'ya gitmiş olması icâp etmektedir. Ancak hâlen Kanûnî'nin annesine atfedilen Vâlide Sultan câmiinin mevcut kitâbesi 929 (1524/1525; bk. Rudolf M. Riefstahl, *Cenâb-i garbî Anadolu'da türk mimârîsi*, trc. Cemi Tâhir Berkin, İstanbul, 1941, s. 13) ve imâret-hâneninki ise, 946 (1539/1540; bk. Nuri Yörükoğlu, *Manisa bîmarhânesi*, İstanbul, 1948, resimler ve izahlar kısmı, s. IV) tarihlerini taşımaktadır. Eğer bu kitâbeler doğru ise, Merkez Efendi'nin, hiç olmazsa, 929 (1524/1525) yılından sonra Manisa'ya gittiği anlaşılır. Bu arada *Sicill-i osmânî*'de (IV, 363) ise, Kanûnî'nin annesi yerine, Yavuz Sultan Selim'in annesi Bezm-i Âlem Sultan (?)'ın adı geçmekte ise de, doğru olmamalıdır. Yine bu arada bâzı kaynaklarda (*Sicill-i osmânî*; Osman Şevki, *Beş buçuk asırlık türk tabâbet tarihi*, İstanbul, 1341 = 1925, s. 114) Merkez-Efendi, Manisa'da Bezm-i Âlem Sultan'ın bîmarhânesinde ve mesir denilen bir mâcunun mûcidi bir tabip olarak gösterilmektedir. Merkez Efendi, bu mâcunu icat ettikten sonra, her yıl nevrûzda onu Sultan câmiinden saçtırtırmış. Ancak bugüne kadar devam ede-gelen bu âdetin Merkez Efendi'ye âidiyeti şüphelidir. Fılhakika, bilhassa kendisini yakından tanıyan *Tezkire-i halvetîye* müellifinin ve daha önce *Şaḳāʾiḳ* onun böyle bir husûsiyetinden bahsetmeyişi bu şüpheyi kuvvetlendirmektedir.

Merkez Efendi'nin yukarıda zikredildiği üzere, 929 (1524/1525)'dan sonra Manisa'ya gittiği ve Sünbül Efendi'nin ölümü üzerine (936 = 1529) İstanbul'a geldiği kabûl edilirse, onun Manisa'da 4—5 yıl kaldığı tahmin edilebilir. Merkez Efendi, şeyhinin ölümünden bir hafta sonra, İstanbul'a geldi ve muhâliflerine rağmen, çok geçmeden, şeyhinin yerine geçti. Burada bir taraftan dervişlerini yetiştirmeğe çalışırken, diğer taraftan da Ayasofya ve Fâtih câmilerinde vaaz veriyordu. Bu arada o zaman tamâmen boş bir arâzi olan ve bugün türbe ve câmii bulunan bölgede gezinirken, yer altından akan bir su sesi duydu; mürîdlerine yeri açtırdığında su ile dolu eski bir havuz bulundu. Bunun üzerine müridleri ve kendi gayreti ile burada bir câmi ile bir hamam yaptırdı (*Tezkire-i halvetîye*, 29a; Evliyâ Çelebî, I, 372). Sonradan Lutfî Paşa [b. bk.]'nın karısı Şâh Sultan bu câmi ve zâviyeye vakıflar tâyin ettikten başka, yine Merkez Efendi adına Eyyûb'de Bahâriye civarında Şâh Sultan câmii adı ile tanınan bir câmi ile zâviye de inşâ ettirdi (*Lemezât* 168b). *Osmanlı müellifleri* (I, 160) Merkez Efendi'nin Şâh Sultan ile evlendiğine dâir verilen mâlûmat, mevcut kaynaklara göre, bir hakikat ifâde etmemektedir.

Merkez Efendi'nin Kanûnî Sultan Süleyman tarafından, askerin mâneviyâtını takviye için, 943 (1536)'te vukû bulan Korfu seferine iştirâke dâvet edildiğine dâir bir rivâyet var ise de (bk. *Lemezât*, 167a) onun bu sefere iştirâk edip-etmediği, kat'î olarak bilinmemektedir.

Dinî ve tasavvufî bilgisi yanında, bütün hayvanlara karşı büyük bir hassâsiyet göstermek, cemâatsiz namaz kılmamak, vaaz sırasında dâimâ gözlerini kapamak, gittiği yerlerde mektep çocuklarına dağıtmak üzere, cebinde yemiş bulundurmak gibi, kendine has âdetleri de olan Merkez Efendi nihâyet 959 (1551/1552)'da hayata gözlerini kapadı. Cenâze namazı Ebussuûd Efendi [b. bk.] tarafından kılındıktan sonra, hâlen kendi câmii civarındaki türbesinin bulunduğu yere gömüldü. Türbesi ve bilhassa bulduğu kuyu, eskiden olduğu gibi, bugün de muhtelif dileklerde bulunulmak üzere, halk tarafından ziyâret edilmektedir.

Bayżāvī'nin tefsirinin bir çok yerlerini ezbere bilen ve ihtimâl bundan dolayı devrinde iyi bir müfessir olarak tanınan Merkez Efendi'nin her hangi bir sâhada bir eser yazdığına dâir, eski kaynaklarda mâlûmata rastlanmaz. Yalnız *Osmanlı müellifleri*'nde 3 gazelinin görüldüğünden bahsedilmekte ve bunlardan sâdece iki beyit nakledilmektedir.

Bibliyografya: Taşköprü-zâde, *Şaḳāʾiḳ al-nuʿmāniya* (trc. Mecdî), s. 522 v.d.; Yusuf Sinan Efendi, *Tezkire-i halvetîye* (Esad Efendi kütüp., nr. 1372), 25a a—33b; Celâleddin Mahmud Hulvî, *Lemezât* Üniversite kütüp., TY, nr. 1894), s. 165—168; Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-nâme*, I, 372; Âlî, *Kunh al-aḫbār* (Üniversite kütüp., TY, nr. 5959), 379b; Ayvansarâyî, *Ḥadîḳat al-cavāmiʿ*, I, 257; *Osmanlı müellifleri*, I, 160; *Sicill-i osmânî*, IV, 363; *Millî mecmua* (1925), sayı 2, s. 34 v. d.); Tahsin Yazıcı, *Fetihten sonra İstanbul'da ilk halvetî şeyhleri* (*İstanbul enstitüsü dergisi*, İstanbul, 1956, II, 104—113).

(TAHSİN YAZICI.)

MERSİN, cenûbî Anadolu'da vilâyet merkezi bir şehir ve liman olup, 36° 49′ şimâl arzı ve 34° 36′ şark tûlünde, Akdeniz sâhilinde, kendi ismini taşıyan körfez kenarında kurulmuş ve iyi bir yol ile Tarsus (32 km.) ve Adana (69 km.) şehirlerine ve aynı güzergâhı takip eden bir demir-yolu ile Anadolu demir-yolları şebekesine bağlanmış bulunmaktadır (51.000 nüfus).

Şehir, Anadolu'nun en kadîm iskân mevkîlerinden birine komşu olmakla berâber, bugünkü Mersin memleketin en yeni kurulmuş beldelerinden biridir. Mersin civarında varlığı tesbit edilmiş iskân mevkîlerinden en eskisi, şehrin 3,5 km. kadar şimâl-i garbîsinde, Soğuk-Su vâdisinde Yümük-Tepe ismi verilen höyüğe tekabül eder ki, 1936 senesinden itibâren bölgede arkeoloji araştırmaları yapan Neilson hey'etine dâhil John Garstang tarafından 1939—1940 senelerinde ve 1946'dan sonra yapılan kazılar sâyesinde, burada alt-neolitik devrinden itibâren yerleşilmiş, aş.-yk. 1450—1200 (m. ö.) seneleri arasında bir hitit müstahkem mevkii olmuş bir iskân yeri ortaya konuldu. Daha sonraki asırlarda, sâhilde müteaddit şehirler, bu arada şimdiki Mersin'in 7

km. cenûb-i garbîsinde Viran-Şehir mevkiinde, oldukça ehemmiyetli bakiyelerine tesâdüf edilen Soloi (Pompeiopolis) kurulmuş ise de, bunlardan hiç birisi, o sırada bölge merkezi rolünü oynayan Tarsus [b. bk.] ile boy ölçüşememiş idi. Toros geçitlerinin Çukur-Ova medhalinde ehemmiyetli bir mevkide kurulan ve bizzat tarih öncesi bir iskân mahalline komşu olan Tarsus, ön-limanının (Rhegma) gittikçe tıkanmasına rağmen, orta çağa kadar deniz ile olan münâsebetini muhâfaza edebilmiş idi. XIX. asrın başlarına kadar gemiler Tarsus çayı munsabının garbında, sığ bir köy kenarında bulunan Yeni-Köy önünde demirlerlerdi. Hattâ İbrahim Paşa'nın Külek boğazını tutmak üzere, denizden sevkettiği kuvvetler buradan karaya çıkartılmışlardı. Yine aynı şekilde, bir zamanlar, şimdiki Mersin'in 14 km. şarkında bulunan Kazanlı köyü ve ayrıca bunun bir az garbında Kara-Duvar (kadîm Anchiale) iskeleleri de kullanılmış idi. Fakat buharlı gemilerin su kesimleri, bu sığ sulara sokulmağa imkân vermediğinden, adı geçen iskeleler kullanılmaz oldu ve neticede, Seyhan nehri ve Tarsus çayı gibi akar-suların getirdikleri alüvyonların yayılma sâhası dışında, Torosların yakınında feyezandan korunmuş bir mevkîde bulunan Mersin köyü, Tarsus'un ve daha sonra bütün Adana ovasının, iç Anadolu'nun bir kısmı ile, nihâyet cenûb-i şarkî Anadolu'nun iskelesi olmak mevkiine yükseldi ve şehir olarak gelişti.

Mersin'in ne zamandan beri mevcut olduğu hakkkında kat'î bir şey söylenemez ise de, 1671 senesinde, Silifke'den Tarsus'a gitmek üzere, sâhil yolunu tâkip eden Evliyâ Çelebî'nin kayıtlarından bu hususta bir fikir edinmek mümkün oluyor; seyyah Mezit-Oğlu köyünden sonra, at üzerinde Yumuk nehrini aştığını, sonra Kara İsa-Oğlu köyünden geçtiğini zikreder ki, bu köylerden birincisi (Mezitli) şimdiki Mersin'in cenûb-i garbîsinde, ikincisi (= Kara İsalı veya Üseli) Mersin'in dış mahallelerinden geçen akar-su kenarında ve esâs itibârı ile göçebe bir türkmen kabîlesinin kışlağının muhtemel yerleşmesi neticesinde, sâhilden epeyce uzaklarda bulunmakta, Yumuk nehrinin ise, Mersin yakınındaki tarih öncesi iskân mevkii önünden geçen akar-su olması icâp etmektedir. Bu tasvir, şimdiki Mersin'in yerinde az-çok ehemmiyetli bir iskân mahallinin bulunduğunu ileri sürmeğe imkân vermez. Aynı seyyah, Silifke tarafından gelirken, Alata suyunu, Erdem-Oğlu (=Erdemli) köyünü, Gerdendir (=Gilindire) suyunu geçtikten sonra, bu sonuncuya yakın bir yerde, yâni şimdiki Mersin'in 20—25 km. cenûb-i garbîsinde, rastlayıp, gecelediği dağ eteğinde bağ ve bahçeli bir türkmen köyünün adını „Mersin-Oğlu" olarak vermektedir ki, bu ifâde, civardaki diğer köyler gibi, menşe'de göçebe kışlağı olarak kurulmuş olan bir iskân mahallinin, ismini de berâberinde taşıyarak, sonradan şimdiki şehrin yerine göç ettiğini tasavvur etmeğe imkân verir; aynı zamanda, garp kaynaklarında umûmiyetle görüldüğünün aksine olarak, şehrin adının, bu civarda çok yetişen ve Akdeniz ikliminin tanıtıcı bir nebatı olan mersin ağacına (*Myrtus*) izâfe edilerek, yakın bir zamanda verilmiş olduğu iddiasının temelsizliğini ortaya koyar. Her ne olursa-olsun, XIX. asrın ilk yıllarında, Mersin henüz bir köyden ibâret bulunuyordu. Texier, kadîm Zephyrium'un yerine tekabül ettiğini söylediği bu köyün (1836'ya doğru) Tarsus'un hakikî iskelesi hâline gelmiş bulunduğunu kaydeder. Meşrûtiyetten evvel neşredilmiş Adana sâlnamelerinde de Mersin'in 1257 (1841)'de henüz köy hâlinde olduğu tekrarlanmaktadır. Bununla berâber Th. Kotschy'nin seyâhatinden anlaşılığı gibi, 1855'ten sonra, Mersin Adana ovasının artık başlıca iskelesi olmuş idi (*Neue Reise nach Kleinasien, Pet. Mitt.*, 1859). Muhtemel olarak, Toroslardan birer vâdi boyunca inen patikaların ucunda bulunan bütün sâhil köyleri gibi, Mersin'in de ticârî faâliyeti daha önceleri hayvan sırtında getirilen odun ve kerestenin yelkenli gemilere yüklenmesinden ibâret kalıyordu. Adana ovasında zirâî istihsâlin artması nisbetinde, Mersin'in liman faâliyeti gelişti. Bu bakımdan ilk ehemmiyetli hamle, Amerika dâhilî harbi (1861—1865) sırasında, başta İngiltere olmak üzere, Avrupa sanâyî memleketlerinin pamuk ihtiyâcını karşılamak gâyesi ile, imkân arzeden diğer bölgelerde olduğu gibi, Adana ovasında da amerikan tohumlarının idhâli ile gelişen pamuk zirâati sâyesinde, kaydedildi ve Mersin (garp kaynaklarında bu sırada kaydedildiği gibi, Mersina) avrupalı ticâret müesseselerinin mümessilleri ve konsolosluklar bulunan bir ticâret merkezi olmak istidâdını tedricî bir surette gösterdi. Buna muvâzî olan bir değişiklik, Mersin'in idârî durumunda da görülmektedir. Daha evvel Adana eyâletinin Tarsus kazası hudutları içinde bir köyden ibâret olan Mersin, 1268 (1852)'de aynı kaza dâhilinde kurulan bir nâhiyeye merkez oluyor, 12 sene sonra (1281 = 1864) Tarsus'tan ayrılarak, üç nâhiyeli bir kaza hâline konuluyor, nihâyet 1305 (1888) senesinde Mersin sancak hâline getirilip, Tarsus kazası bu sefer ona bağlanıyor. Bu son gelişme, Mersin—Adana demir-yolunun işletmeye açılması ile aynı zamana rastlar: filhakîka kendisini Adana'ya bağlayan araba yolu Mersin iskelesinin ihtiyâcını artık karşılayamadığı için, 1883'te Bâbıâlî'den imtiyâzı alınıp, ingiliz, fransız ve İstanbul bankacılarının iştirâk ettiği 165.000 ingiliz lirası sermâyeli bir şirket tarafından inşâ edilen 67 km. demir-yolu 1886 senesi ağustosunda işletmeye açılmış bulunuyordu. Böylelikle Mersin, XIX. asrın sonlarına doğru, Çukur-Ova ile berâber tekmil Adana vilâyetinin ve hattâ Külek boğazı yolu sâyesinde, bir dereceye kadar da Konya, Niğde ve Kayseri havâlisinin iskelesi mevkiine geçmiş idi ve Mersin'in iktisâdî te'sir sâhasının birinci cihan harbi sırasında Toros ve Amanus tünellerinin açılması, cümhûriyet devrinde şarkî Anadolu demir-yollarının inşâsı ile, XX. asırda çok daha genişlemesi mukadder idi.

XIX. asrın sonlarında Mersin limanının ticârî faâliyetinde kaydedilen, gelişme, şehrin nüfusunda ehemmiyetli bir artış suretinde, akis bıraktı. 1890 senelerinde, 10 yıl öncesine nazaran, 1/3 kadar bir artış ile, 9.000 olarak tahmin edilen bu nüfus (Cuinet'ye göre, 5.000 müslüman, 2.700 rum, gerisi ermeni-katolik v.b.), 20 sene sonra 20.000'i aşmış bulunuyordu (12.000'i müslüman olmak üzere, 22.000; Mehmed Cemâl, bk. *bibliyografya*). Daha 1890 senesinde Mersin limanından yapılan ticâretin kıymeti ihrâcat bakımından 700.000 (hubûbat, pamuk, susam, kereste, meyva v.b.), idhâlât bakımından ise, 400.000 altın liraya varmış, o sene limana girip-çıkan gemiler de 200.000 tonu aşmış idi. XX. asrın ilk senelerinde bu gelişme devam ederek, limana girip-çıkan gemiler 450.000 tonluk 400 vapura (ayrıca 15.000 tonluk yelken gemisi) yükselmiş idi. Sâhilden bir mil kadar uzakta, cenup rüzgârlarına açık bir sâhada demirleyen gemilerin yükleme ve boşaltma işleri, iptidâî ahşap iskelelere yanaşan kayık ve mavnalar vâsıtası ile, yapılıyordu.

Birinci cihan harbinin sona ermesini müteâkip Mersin fransız işgâli altına girdi (17 kânûn I. 1918); işgâl kuvvetleri 3 sene sonra Adana bölgesini boşaltırken, Mersin'i de terkettiler (4 kânûn II. 1922). 1927 senesinde yapılan ilk umûmî nüfus sayımında Mersin'in nüfusu 21.171 olarak tesbit edilmiş idi. Bu sayı önce tedricî bir şekilde arttı (1935'te 27.620, 1940'ta 30.007, 1945'te 33.148 ve 1950'de 36.463) ve 1955 sayımının muvakkat neticelerine göre, 51.250'ye yükseldi.

Geniş bir koyun kenarında, haşmetli yekpâre ve zirveleri aylarca kar ile örtülü Toros dağlarının eteğinde, nârenciye bahçelerinin kesif yeşilliği ile kuşatılmış, beyaz kârgir evleri ile Mersin, Anadolu'nun Akdeniz kıyılarının en güzel şehirlerinden biridir. XIX. asrın sonlarında birbirini amûdî olarak kesen taş kaldırımlı cadde ve sokaklar boyunda dizilmiş, düz damlı, kireç taşından yapılma veya üzeri sıvalı evleri, umûmiyetle canlı bir ticâret faâliyetine sahne olan çarşıları ve geniş hanları ile oldukça muntazam bir plana göre kurulmuş olan Mersin, cümhûriyet devrinde muhteşem binâlar ile süslenmiş, elektrik ışığına, içecek bol suya kavuşmuş, un, iplik, nebâtî yağ, sabun ve kereste fabrikaları açılmış, şehrin nüfusu arttıkça, iskân sâhası her istikamette, bilhassa garpta, kıyı boyunca uzanmış, bu tarafta yeni mahalleler kendisine eklenmiş olup, ayrıca Mersin'in şimdi deniz boyunda 2 km. uzunluğu aşan kesif iskân sâhası, bahçeler arasına serpilmiş münferit küçük evler ile dağların eteğine doğru yayılmaktadır. Evvelce Mersin'in havası, yakınındaki bataklıklar yüzünden, yazın pek ağır sayılırdı. Bu bataklıkların kurutulması veya zarar vermeyecek hâle konulması sâyesinde, sıtma tehlikesi bertaraf edilmiş ise de, sıcak ve nemli yaz aylarında halkın bir kısmı Toroslar üzerindeki yaylalara çıkmaktadır. Bu yaylaların en meşhûrları şehrin şimâlinde Gözne (34 km.), şimâl-i garbîsinde Fındık-Pınarı (44 km.) olup, motörlü vâsıtalar ile gidilip-gelinen bu sayfiyelerde mersinlilerin yazlık evleri vardır. Mersin şehrinde yazlar pek sıcak (temmûz—ağustos aylarının vasatî suhûneti 27°,5—28°, azamî suhûnet gölgede 40°'yi aşabilir) olmakla berâber, bahar ayları çok lâtif, kışlar ise, ılık (kânûn II. ayının vasatî suhûneti 9°, son yıllarda kaydedilen en düşük sıcaklık — 6°,6) ve yağışlıdır (yıllık yağış vasatîsi 615 mm., kış aylarının yağış hissesi 53 %, son bahar 23 %, ilk bahar 19 %, yaz 5 %). Bu şartlar altında Mersin civarında bahçe zirâati, bütün Akdeniz bölgesinde olduğu gibi, geniş ölçüde sulamaya ihtiyac gösterir. Bilhassa son 25 sene içinde nârenciye bahçeleri pek büyük ölçüde gelişmiş ve bu bahçelerden elde edilen „Mersin yafası" tipinde portakalların ticârî vasfı yükselmiştir. Mersin civarındaki bahçelerde aynı zamanda muz yetiştirilmekte, yine son yıllarda turfanda sebze zirâatine de büyük ehemmiyet verilmektedir.

Mersin hâlen Türkiye'nin Akdeniz bölgesinde, nüfus bakımından, Adana'dan sonra ikinci ve cenup kıyısı şehirleri arasında birinci gelmekte ise de, komşu İskenderun'un arzettiği sür'atli büyüme (1950'de 22.872 nüfusa mukabil, 1955'te 48.084 nüfus) karşısında, önümüzdeki yıllarda mutlaka bu sırayı muhâfaza edeceği söylenemez. Bununla berâber

Mersin, iktisâdî inkişâfını köstekleyen en büyük eksikten kurtu'mak üzere bulunuyor; Türkiye 'nin Akdeniz kıyılarında yapılacak liman yerinin tesbiti husûsunda epeyce uzun sürmüş bir tereddüt devresinden sonra, nihâyet 1954 senesi nisanında, Mersin limanının inşâsı bir Hollanda şirketine ihâle edilmiş ve o senenin sonundan itibâren inşaâta başlanmıştır. Şehrin şarkında yapılmakta olan liman, mecmû uzunluğu 4.900 m. bulan iki mendireğin fırtınalardan koruduğu 354 hektarlık geniş bir sâha teşkil edecek ve burada 10.000 ton ve daha büyük hacimde 40 gemi ile 100 küçük geminin barınması mümkün olacaktır. Liman dâhilinde büyük vapurların doğrudan-doğruya yanaşabileceği 8.300 m. uzunluğunda rıhtımlar, ticârî eşyâ antrepoları, hubûbat, canlı hayvan ve hayvânî mahsûller, kereste, mâden, kömür ve petrol yükletme, boşaltma ve depo etme te'sisleri ve tâmir kızakları bulunacaktır. Bu inşaâtın 1962 senesine kadar tamamlanacağı tahmin ediliyor. Birinci cihan harbinden sonraki yıllarda, çok mahdut imkânlar dâhilinde, limana girip-çıkan gemilerin sâfî tonajı 443.000 (1932) — 756.000 (1938) ton arasında oynamış, ikinci cihan harbi yıllarında bu hacim bir aralık 200.000 tonun altına düşmüş ise de, bu sırada Mersin, komşu İskenderun ile berâber, Türkiye 'yi okyanuslar aşırı memleketler ticâretine bağlayan yegâne kapı rolünü oynamış (1944 'te 245.000 sâfî ton), harpten sonra Mersin 'in liman faâliyeti tedrîcen artmıştır (1952 'de 614 000 tonluk 637 gemi; bu tonajın 66 % 'sı ecnebî bandıralı, 34 % 'ü türk). Aynı yılda İskenderun limanının faâliyeti Mersin 'inkinin iki mislini (1.289 000 tonluk, 792 gemi) bulduğuna göre, Türkiye 'nin şarkî Akdeniz kıyılarında kurulacak asrî techizâtı hâiz limanın Mersin 'de değil, İskenderun 'da kurulması fikri öteden beri ileri sürülmüş ise de, Adana ovasının henüz ilk safhalarında olan su işleri yoluna konulduktan sonra, buradan elde edilecek büyük hacimde zirâî ihrâc mallarının en yakın yoldan deniz kıyısına indirilerek, az masraf ile, vapurlara yükletilmesi bahis mevzuu olunca, İskenderun 'un bu ihtiyâcı karşılayamayacağı meydana çıkar. Ayrıca iç Anadolu 'dan sevkedilecek zirâî-hayvânî ihrâcat mallarının da büyük hacmi göz önüne alınacak olursa, Mersin limanının asrî vâsıtalar ile techiz edilmesinin kat'î bir zarûret teşkil ettiği anlaşılır. Mersin limanının te'sir sâhası (zengin Adana ovası ile berâber Adana ve İç-El vilâyetlerini, iç Anadolu 'nun cenûb-i şarkî kısmını içine alan bir bölge) ve iktisâdî faâliyetinin husûsiyetleri (büyük ölçüde zirâî-hayvânî mahsûller ihrâcâtı, karşısında İskenderun limanı gerek te'sir sâhası (şarkî Anadolu 'nun bir kısmı ile cenûb-i şarkî Anadolu), gerek farklı faâliyet şekli (şark petrollerinin ve ileride muhtemel olarak İran ve Irak petrollerinın tasfiye edilmesi, yüklenmesi ve çeşitli sanâyî) ayrı bir mâhiyet arzetmekte ve birinin inkişafının diğerinin techizine engel olmaması gerektiği anlaşılmaktadır.

İdârî bakımdan Mersin, önce tek kazalı (Tarsus) bir sancağın merkezi iken, bu sancak cümhûriyet devrinde vilâyet hâline konulmuş, daha sonra Silifke (İç-El) vilâyetinin de birleştirilmesi ile sâhası genişlemiş (şimdiki hudutları içinde 15.697 km.²) ve nüfusu 1940 senesinde 257.700 iken, 1955 'te 372.900 'e yükselmiştir. İç-El vilâyeti Anamur burnu garbından Seyhan nehri munsabına kadar Akdeniz kıyılarını, Taş-Eli yaylasının büyük kısmını ve Bolkar dağlarının cenûba bakan eteklerini, Çukur-Ova 'nın garp ucunu içine almakta, Mersin, Tarsus, Erdemli, Silifke, Mut ve Gülnar kazalarına ayrılmaktadır.

Bibliyografya: C. Ritter, *Die Erdkunde, IX: Kleinasien* (Berlin, 1858); E. Reclus, *Nouvelle géographie universelle* (Paris, 1884), IX, 654, 660; Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme* (İstanbul, 1935), IX, 327 v.d.; Léon de Laborde, *Voyage d'Asie mineure*, s. 349 v.d.; Beaufort, *Caramania*; Charles Texier, *Asie Mineure* (Paris, 1863), s. 727; V. de Langlois, *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus* (Paris, 1861), s. 243; Th. Kotschy, *Reise in den cilicischen Taurus über Tarsus* (Gotha, 1858); R. Heberdey ve A. Willhelm, *Reisen in Kilikien* (*Denkschr. d. k. Akad. Wiss., phil.-hist. Kl.*, XLIX); Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1891), II, 18 v.d., 21 v.d., 50 v.d; Franz X. Schaffer, *Cilicia* (*Pet.-Mitt.*, Ergz., H. 141, 1903), s. 34 v.d.; Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie*, mad. *Anchiale, Soloi, Tarsos*; Ewald Banse, *Die Türkei* (Braunschweig, 1915), s. 177; Mehmed Cemâl, *Anadolu* (İstanbul, 1337 h.), s. 72 v.d.; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1898), VI, 4260 v.d.; *Belediyeler yıllığı* (Ankara, 1949), II, 812—820. (BESİM DARKOT.)

MERSİYE. MARṢİYA (A. cem. *marāṣī*), bir ölünün hâtırasına arapça (ve arap an'anesine göre, başka dillerde) yazılan bir manzûmedir. Fransızcada ve ingilizcede buna karşılık kullanılan élégie, elegy tâbirleri ekser hâllerde pek uygun gelmez; zîra böyle manzûmeler, bu adı taşıyan yunanca ve latince manzûmeler nev'inden oldukça ayrıdır; fakat bunun kayda değer diğer bâzı istisnâları vardır ve meselâ gerçek élégie (ağıt) 'nin ihtimal en güzel bir örneği henüz neşredilmemiş olan *Kitāb al-iḫtiyār ʿayn* 'de muhâfaza edilen Barra al-Kināniya adlı bir kadının manzûmesidir. Eski araplarda, *nawḥ* [b. bk.], yâni kadınların ağlamalarından sonra, âileden şiir kabiliyeti olan birinin, ölünün meziyet ve asil hareketlerini bir manzûmede yâdetmesi âdet idi. Bu şiirler, esâs itibârı ile, alel'âde kasîdeler gibi *taṣbîb*, yâni aşktan bahseden bir giriş ihtivâ etmez ve bir çok hâllerde *tarṣī* denilen ve *sacʿ* 'a benzeyen bir nevî iç kâfiye gibi, bâzı husûsî vasıflar arzeder: bu, al-Ḫansāʾ 'ın şiirlerini ele alan Rhodokanakis tarafından uzun bir şekilde münâkaşa edilmiştir; fakat başka bir çok mersiyeler de bulunmaktadır. Bir çok şiirler, eski arapların çok yaygın ve hattâ cihanşümûl olan kadercilik inanışını göz önünde bulundurarak, sakınılmaz bir kaderin elinden hiç bir şeyin kurtulamıyacağını göstermek için, şiirlerini tasvirler ile süslerler. Abū Ḏuʾayb 'in uzun şiiri (*Dīvān*; nr. 1; *Mufaḍḍalīyāt*, nr. 126), bu hususta bir örnek teşkil etmektedir; burada, canlı 3 hayal, insanlar ve hayvanlar için ölümden kurtuluşun imkânsızlığını tasvir eder. Bu an'ane arap şâirleri tarafından, câhiliye devrinden son zamanlara kadar devam ettirilmiştir ve msl. Mısır devlet adamı Zaġlūl Paşa 'nın ölümünün ilhâm ettiği bir çok manzûmeler bu şiirlerin hâlâ söylenmekte olduğunu isbat eder. Irak 'ın son devir şâirlerinin en mühimi olan al-Zahāwī 'nin *Dīvān* 'ı Zaġlūl 'ün ölümü üzerine yazılmış bir çok mersiyeleri ihtivâ eder. Eski devirlere gelince, bir çok mersiye şiirleri muhâfaza edilmiştir ve Abū Tammām 'ın *Ḥamāsa* 'sinden şimdiye kadar, hemen bütün müntehabat kitaplarında *marāṣī* 'ye ayrılmış bir kısım bulunmaktadır. Eski devir âlimlerinden bir çokları bu nevî edebiyat için ayrıca husûsî mecmualar da meydana getirmişlerdir; bu mecmualardan Kûfe mektebine mensûp dilci İbn al-Aʿrābī tarafından meydana getirilmiş olan biri bugüne kadar kalmış ve nâkıs bir yazmasına istinâden W. Wright tarafından neşredilmiştir. Bu nevî şiirde en iyi eserleri veren şâir, bir kadın, al-Ḫansāʾ [b. bk.] olmuştur.

Bibliyografya: W. Wright, *Opuscula Arabica* (Leiden, 1859), s. 97—136; Rhodokanakis, *al-Ḫansāʾ und ihre Trauerlieder* (Viyana, 1904); İbn al-Raşīḳ, *ʿUmda* (Kahire tab.), II, 117—126; Abū Tammām, al-Buḥturī ve İbn al-Şacarī 'nin *Ḥamāsa* 'lerinde *marāṣī* bâbları. (F. KRENKOW.)

MERTOLA, *Mārtūla* ve *Mirtūla* (A.), Portekiz 'in cenûbunda küçük bir şehir olup, Guadiana üzerinde ve bu nehrin munsabının 55 km. içeri tarafında, Oeira suyunun kavşak yerinde bulunur. Romalılar devrindeki *Myrtilis* 'e tekabül eden bu mevkî, islâm devrinde, epeyce büyük bir ehemmiyet kazanmış idi. Beja idârî bölümüne tâbî bulunuyor ve Yāḳūt 'a göre, yarım-adanın bütün garp kısmında en müstahkem mevkii teşkil ediyordu. IX. asrın sonunda burası Badajoz ve Osconoba sinyorları ile ittifak eden ve Kurtuba emîri ʿAbd Allāh 'a karşı gelen ʿAbd al-Malik b. Abi 'l-Cavād adlı bir reise karargâh oldu.

Bibliyografya: İdrīsī, *Description de l'Afrique et de l'Espagne* (nşr. Dozy ve de Goeje), metin s. 175, 179; trc. s. 211, 217; Yāḳūt, *Muʿcam al-buldān* (nşr. Wüstenfeld), IV, 714; İbn ʿIẓārī, *al-Bayān al-muġrib*, II, metin s. 140; trc. s. 223.

(E. LÉVI-PROVENÇAL.)

MERV. MERV AL-ŞĀHİCĀN, Murġāb nehrinin aşağı kısmında münbit bir vâhanın idâre ve kültür merkezi; arap coğrafyacıları zamanında, Murġāb 'ın yukarı kısmında küçük bir şehir olan Merv al-Rūd 'dan ayırt edilmek üzere, bu isim ile adlandırılmıştır.

V. Jukovskiy (*Razvalini starogo Merva*) ile V. Barthold (*K istorii oroşeniya Turkestana*, V, Murgab) 'un araştırmaları sâyesinde, Merv 'in tarihini, İran ve orta Asya 'nın diğer şehirlerininkine nisbetle, daha iyi biliyoruz. Aşağı Murġāb 'da tarihî hayatın hangi devre kadar götürülebileceğini yalnız yazılı kaynaklardan öğrenmek kabil değildir. Bu hususta hafriyat bizi bir az daha ileri götürebilir. Fakat bu hafriyâta henüz başlanmamış olduğuna göre, şimdilik mevcut şu mâlûmat ile iktifâ etmek lâzım gelmektedir. Ahemenîler (m. ö. VI.—IV. asırlar) devrinde İran devletine tâbî olan Murġāb bölgesi, toprağı oldukça işlenmiş bir sâha teşkil ediyordu. Kadîm müelliflerde, Büyük İskender seferlerinin (336—323) coğrafya ve tarihçilerinde, bu hususta daha fazla tafsilât bulunmaktadır. Yunanlılar burada yalnız yerleşik bir ahâli bulmakla kalmamışlar, bil'akis zirâateilik sâhasında oldukça ilerilemiş bir çiftçi sınıfı da bulmuşlardı. Murġāb vâdisinin ahâlisi bu müelliflere göre, üzüm bağlarına sâhip olduğu gibi, şarap yapmasını da çok iyi biliyordu. Fakat burada henüz bir şehir yok idi. Merv şehrinin kuruluşu ancak Antiochus I. (m. ö. 280—261) zamanına isnat edilmektedir. Ekilmiş arâziyi boz-kır göçebelerine karşı muhâfaza etmek için vücûda getirilen sûr da bu devre âit olmalıdır. Merv şehrinin kuruluşu tarihi hakkında şüphe edilecek bir cihet yoktur; fakat bu husûsu, kat'î olarak, ancak arke-

oloji halledebilir. Merv sâhasında bulunan en eski binanın, yâni iç-kalenin kuruluşu hangi tarihe kadar çıkarılabilir? Milâddan bir kaç asır önce oldukça ilerilemiş bir toprak medeniyetinin tesbit edilmiş olması, Murġāb vâdisinde bir sun'î sulama te'sisinin bulunduğunu isbat eder. Fakat Merv vâhasının bu süratli inkişâfı yalnız bu husûsa bağlı kalmamaktadır. Bu husus Partlar devrinde garbî Asya ile Çin'i birbirine bağlayan ve Merv üzerinden geçen kervan yolu ile de ilgili bulunmaktadır. O zamanlar Asya'nın garbından kalkan kervanlar Merv 'den Belh 'e ve oradan da, Bedahşan 'ın şimâl kısmından geçerek, Dervāz üzerinden Alāy ve Kāşġar 'a ve nihâyet Çin 'e gidiyordu. Sâsânîler devrinde bu ticâret yolu şimâle doğru kaydı. Kervanlar Merv 'den Çārcūy, Semerkand ve Yedi-Su bölgesine gidiyordu. Merv o devirde yalnız ticâret yolu üzerinde, bir emtia ambarı merkezi olarak, bir rol oynamakla kalmıyor, aynı zamanda el-sânayii sâhasında zengin, büyük bir şehir durumunda bulunuyordu. Buranın araplar eline geçmesinden sonra ancak şehir hayatının teferruâtı hakkında kâfî derecede tarihî mâlûmata sâhip bulunmaktayız.

Arap tarihçilerinin verdikleri mâlûmat coğrafyacılarınki ile mukayese edilmek suretiyle, Merv şehrinin gerek o günkü durumunu, gerek eski devirlerde nasıl olduğunu tasavvur etmek mümkündür. Garbî ve Orta Asya 'nın iktisâdî hayatında Merv 'in oynadığı rolü anlamak için, ilk önce IV. (X.) asır arap coğrafyacılarının sulama te'sisleri hakkında söylemiş oldukları şeyleri dikkat nazarına almak icâp eder.

Merv vâhasının suyu, mühim kısmını Murġāb üzerindeki bendin teşkil ettiği, çok girift bir sulama şebekesi ile te'min ediliyordu. Suyun durumunu gösteren mıkyas, o zamanki üçer santim aralıkla (bir *ṣ'yrat*) daha küçük derecelerin işâret edilmiş olduğu büyük bir tahta levhadan ibâret idi.

Merv vâhasının iktisâdî bakımdan yükselmesi II.—VIII. (VII.—XIII.) asırlara kadar çıkarılabilir. IV. (X.) asırda orta Asya 'nın iktisâdî bünyesi, mübâdele esâsına dayanan ticâretin sür'atli inkişâfı ile temâyüz eder. Merv vâhasında da, büyük ölçüde ham madde istihsâline doğru bir genişleme vukûa geldi ve zahîre ihtiyâcı Kaşka-Derya ile Zerefşan vâdilerinden te'min edilmeğe başladı. Ahâli daha çok ipek böceği yetiştirmek ile meşgûl oluyordu. Moğulların gelmesinden kısa bir müddet önce, Merv şehrinin cenûb-i garbîsinde bulunan Ḫarak 'ta ipek böceğinin üretilmesini araştırmakla meşgûl olan ve al-Dīvekuş adı ile mâruf bir „ev" bulunuyordu. Hattâ al-İṣṭaḫrī Merv 'in ham ipek ihrâc ettiğinden bahseder (*B G A*, I, 263). Buranın ipekli dokuma tezgâhları meşhur idi. Merv vâhası ince pamukları ile de şöhret kazanmış idi ve al-İṣṭaḫrī 'ye göre, işlenmemiş veya kumaş hâlinde muhtelif memleketlere ihrâc ediliyordu. Merv bölgesinde, kendilerine mühim mıkdarda gelir bir çok büyük arâzi sâhipleri de bulunuyordu. al-Ṭabarī (II, 1952 v.dd.) 'ye göre, II. (VIII.) asırda bir çok köylerin sâhibi bulunan şahıslara tesâdüf ediliyordu. Hukûkî vesîkalar bize kadar intikal etmediği için, çiftçilerin hayat şartları hakkında pek az mâlûmat vardır. Fakat şu kadarı açıktır ki, çiftçiler ile efendileri (*dihḳān*) arasında derebeylik münâsebetleri huküm sürüyordu. Çiftçiler arâzi vergisini arap fütûhatı zamanında istihsâl maddeleri ile, II.—IV. (VIII.—X.) asırlarda ise, mal veya para ile ödüyorlardı. Bu verginin mıkdarı hakkında hiç bir kayda rastlanmamaktadır. Böyle zengin bir bölgede meydana gelen şehir, hiç şüphesiz, parlak bir istikbâle namzet idi. Bir de şehrin büyük emtia anbarlarından biri, garbî ve orta Asya ile Moğulistan ve Çin 'e giden kervanların geçit yeri olduğu düşünülür ise, şehrin istihsâlinin, pazarlarının mühim ölçüde büyümüş ve arâzinin işlenmesinde büyük inkişâflar vücûda gelmiş olması kolaylıkla anlaşılır. Bugün eski Merv nâhiyesinde (Türkmenistan 'da) Bayram-ʿAlī civarında eski şehirlerin bulunduğu üç mahal daha belirmektedir. 1. Gaūr-Ḳalʿa, islâmın ilk asrı ve Sâsânîler devrindeki Merv şehrine tekabül eder; 2. Sulṭān Ḳalʿa, birincinin garbında, II.—VII. (VIII.—XIII.) asırlarda kurulan şehir olup, burada medenî hayat VII. (XIII.) asra kadar devam etmiştir (şehir 1221 'de moğullar tarafından tahrip edilmiştir); nihâyet 3. ʿAbd ʿAllāh-Ḫān-Ḳalʿa, ikincinin cenûbunda olup, 1409 yılında, Şāhruḫ tarafından yeniden inşâ edilmiştir. Evvelce çok meşhûr olan şehir ve civarından muhâfaza edilenler ancak bu kadardır.

Merv 'in iç-kalesi, Gaūr-Ḳalʿa sâhasında bulunan şehir ile aynı devre âit olup, şehirden daha önceki bir zamana kadar çıkmaktadır. Bu Gaūr-Ḳalʿa 'ye civarın en eski yerleşik mahalli (*şahristān*) olarak bakılabilir. Şehir büyük bir arâzi sâhibinin (*dihḳān*) sarayı, yâni iç-kale etrafında teessüs etmiştir. İç-kalenin kendisi de, şüphesiz, bir derebeyinin ikametgâhını teşkil etmiş olacaktır. *Şahristān*, kuruluşu Antiochus I. (m. ö. 280—261) 'a isnât edilen Merv şehrinden daha eski olduğuna göre, iç-kalenin ilk sâkinlerinin buraya yerleşme zamanı hakkında ancak hafriyat neticesinde bir mâlûmat elde edilebilir.

Araplar buraya geldikleri vakit şehrin garbındaki dış-mahallesini öyle büyümüş olarak buldular ki, onlara göre, bu kısım şehrin en mühim semtini teşkil ediyordu. Bu kısma arap coğrafyacıları *rabaż* ismini vermektedirler. İlk önce pazar yeri *şahristān* 'ın en uzak kenarında, garp sûrları civârında „şehir kapısına" yakın bir yerde bulunuyor ve kısmen sûru aşarak, Razīḳ kanalına kadar uzanıyordu. Câmi de araplar tarafından *şahristān* 'ın merkezinde inşâ edildi (*B G A*, III, 311) ve III. (IX.) asırda al-Maʾmūn tarafından şâfiî îlere verildi. II. (VIII.) asrın başlarında, Abū Muslim zamanında şehir hayatının merkezi daha da garba, Mācān kanalı sâhiline kadar yer değiştirdi. O zaman şehir yavaş-yavaş *rabaż* sâhası içine çekildi. Böylece II.—VII. (VIII.—XIII.) asırlarda Merv şehri artık Gaūr-Ḳalʿa değil, bunun garbında bulunan ve Sulṭān-Ḳalʿa ismi ile anılan şehir harâbeleri sâhasında bulunuyordu. Fakat *şahristān* 'ın ehemmiyeti pek çabuk kaybolmadı. Sulṭān-Ḳalʿa 'da bulunan eski şehrin bakiyelerinden, burasının şimâlden cenûba doğru uzanan dört köşeli bir sâha olup, büyüklüğü bakımından Gaūr-Ḳalʿa 'nınki kadar bir yer kapladığı anlaşılmaktadır. Şehir bir çok burc ve kuleleri bulunan, kerpiçten, yüksek bir sûr ile çevrilmiş idi. Sûr 1070—1080 yıllarında Selçuklu sultanı Malikşāh 'ın emri ile inşâ edilmiş olup, devrinin muhteşem âbidelerinden birini teşkil etmektedir.

Arap coğrafyacıları zamanında her iki şehir, kenar mahalleleri ile birlikte, bir sûr içine alınmış bulunuyordu. Sûrun bakiyeleri bugün hâlâ mevcuttur. Antiochus I. (m. ö. 280—261) zamanında inşâ edilen sûrlara gelince, bunların bakiyesi IV. (X.) asırda henüz mevcut olup, al-İṣṭaḫrī tarafından al-Rāy ismi ile zikredilmiştir (*B G A*, I, 260).

Merv şehrinin ictimâî bünyesi, Sulṭān-Ḳalʿa mevkiinde bulunduğu zaman, bütün garbî ve orta Asya 'nın ictimâî ve iktisâdî hayatında müşâhede edildiği gibi, artık çok değişmiş bulunuyordu. Şehirlerin çoğalması, şehir hayâtının inkişâfı, şehirler ile boz-kır göçebeleri arasında istihsâl mübâdelesi, başlangıçtaki süs eşyâsı inhisarından çıkmış olan kervan ticâretinin çok gelişmiş bir hâl alması, bütün bunlar cemiyette yeni-yeni sınıfların meydana gelmiş olduğunu gösterir. II.—VII. (VIII.—XIII.) asırlarda, Merv şehrinin ilk sâhipleri, „köşklerinin" VI. (XII.) asrın sonlarına kadar Gaūr-Ḳalʿa 'de bulunmuş olmasına rağmen, artık *dihḳān* 'lar değil idi; bunların yerini daha çok zengin tâcirler ile me'mûrlar aristokrasisi aldı. Bunlar da hâlâ büyük arâzi aristokrasisine bağlı olmakla berâber, servetlerini te'min eden şey artık çiftçilik değil, ticâret ve şehirdeki emlâk idi. Aynı şekilde küçük san'atların durumunda da değişiklik vukûa geldi; bunlar artık *dihḳān* 'ların emrine tâbî olmaktan çıkmışlardı. Böyle olmakla berâber, bir çokları III. (IX.) asra kadar *dihḳān* 'lara vergi vermekte devam etmiştir. Hem topografya, hem mimârî bakımdan, şehrin manzarası değişmiş idi. *Şahristān* (Gaūr-Ḳalʿa) 'da pazar şehrin ücrâ köşesinde ve kısmen dışında iken, *rabaż* (Sulṭān-Ḳalʿa) 'da, şehir hayatı buraya nakledilince, çarşı ve zanâat erbâbının dükkânları şehrin merkez kısmında kaldı. Merv (Sulṭān-Ḳalʿa), V. (XI.) asırda, tam mânası ile şark husûsiyeti taşıyan bir ticâret şehri oluyor; cenuptan şimâle ve garptan şarka iki büyük, cadde şehir içinden geçiyor; bunların kavşak noktasında, üstü kubbe ile kaplı olan merkez pazar meydanı (*çārsū*) bulunuyor. Dükkânlar düz damlı olup, zanâat erbâbının tezgâhları da orada bulunuyordu. Yazılı kayaklarda yalnız sarraflar, kuyumcular ve debbâğlar semtlerinden bahsedilmesine rağmen, dokumacılar, bakırcılar, çömlekçiler v.b. buralarda bulunuyorlardı. Burası yalnız ticâretin değil, aynı zamanda idârî ve dinî müesseselerin de merkezi idi; saray, câmiler, medrese ve diğer mühim binalar hep burada bulunuyordu. *Çārsū* 'nun şimâlinde, daha Abū Muslim zamanında inşâ edilmiş olan büyük câmi, eğer Yāḳūt 'un verdiği mâlûmat doğru ise, moğulların hücûmuna kadar bâkî kalmış idi. Câmi her hâlde, bir çok defalar yeniden inşâ edilmiş olmalıdır. Yāḳūt 'a göre, büyük câmi yanında bir de Sultan Sencer 'in merkadi olan kubbeli bir türbe ile bir mescid bulunmakta ve bunlar birbirinden parmaklık ile ayrılmakta idi. Türbenin açık mâvi renkte olan kubbesi bir günlük mesâfeden gözükürdü. Mescidi çevreleyen duvar içinde VI. (XII.) asrın sonlarında inşâ edilen bir mescid daha var idi. Tuğladan, muhtemelen Abū Muslim tarafından inşâ edilen aş.-yk. 27,5 m. yüksekliğinde olup, bir kaç revâkı bulunan, kubbeli bir binâ—al-İṣṭaḫrī 'ye göre, „idâre merkezi" — Yāḳūt zamanında artık yok idi. Bu bina Abū Muslim tarafından daha önce yaptırılmış olan câmiin çok yakınında bulunuyordu. Bu sırada şehrin etrafını çeviren büyük sûrdan başka, bir de şehrin mahallelerini birbirinden ayıran iç-sûrları da var idi. Şehir bir de kütüphâneleri ile meşhûr idi.

Merv 'in siyâsî ehemmiyeti çok büyük idi. Sâsânîler zamanında burası Merv *marzubān* 'ının merkezi bulunuyordu. 651 (m. s.) yılında, şehrin araplar tarafından fethedildiği sene, son Sâsânî hukümdarı Yezdagird III. şehrin civarında, Razīḳ köyünde, bir değirmend

öldürülmüştür. Ṭabarî (I, 2881, 9)'ye göre, bir hıristiyan (bu bir nestûrî idi) piskopos naaşını Mācān kanalının aşağı kısmında bulunan Pā-i Bābān'a götürüp, orada defnetmiştir. Bu ve diğer bir çok vak'alar Masercesān adını taşıyan meşhûr nestûrî manastırının (Ṭabarî, II, 1925, 13; Yāḳūt, II, 684, 11) Sulṭān-Ḳal'a'nın şimâlinde bulunduğunu göstermektedir. 651'den sonra, Tâhirîler devrine kadar, Merv halîfe nâipliği merkezi olarak kaldı; Mâverâünnehr'in fethine ve yeniden teşkilâtlandırılmasına buradan başlanmıştır.

II. (VIII.) asrın ortasında Merv büyük bir ictimâî ve siyâsî hareketin merkezi oldu. Bu hareketin başında Emevî sülâlesini tahtından kovarak, hâkimiyeti Abbâsîlere teslim etmiş olan Abū Muslim bulunuyordu. Tâhirîler zamanında (III. = IX. asır) Merv, iktisâdî ehemmiyetini kaybetmemekle berâber, artık bir siyâsî merkez değil idi; yerini Nīşāpūr almış idi. Merkezi Buhârâ'da bulunan Sâmânîler zamanında da şehir henüz inkişâf devresinde idi. Bu asrın ikinci yarısında, Sâmânîlere karşı yöneltilen ayaklanmalarda şehir kısmen tahribe uğradı. al-Muḳaddasī, kendi zamanında (IV. = X. asır) *rabaż*'ın dörtte birinin tamâmen tahrip edildiğini ve şehir nüfusunun çok azalmış olduğunu kaydediyor (*B G A*, III, 311).

Selçuklular zamanında (V.—VI. = XI.—XII. asırlar) Merv büyük bir gelişme devri yaşadı ve Sultan Sencer (1118—1157) burasını pâyitaht yaptı. 1153 yılında şehir Oğuzlar tarafından yağmalandı ve uzun bir müddet sonra, ancak Ḫvārizmşāhlar devletine dâhil olunca, kendisini toparlayabildi. 1221 yılında Merv moğullar tarafından tekrar tamâmiyle tahrip edildi; Murġāb bendi baştan-aşağı yer ile bir edildi ve vaktiyle çok münbit olan vâha bir çöl hâline geldi. Bu tahrip büyük şehrin inkişâfına son verdi. Şehir eski ehemmiyetini ancak iki asır sonra tekrar elde edebildi. Şāhruḫ 1409 yılında, Murġāb sulama te'sislerini ıslâh ile, şehri yeniden kurmağı tecrübe etti. Bugün II.—VII. (VIII.—XIII.) asır şehrinden, yukarıda zikredilen sûrdan başka, neler muhâfaza edilebilmiştir? Sulṭān-Ḳal'a'da eski binâların bulunduğu arâzi tepecikler ve toprak yığınları ile kaplanmıştır. Her taraf bütün veya kırık tuğlalar ile âdî veya cilâlı çanak-çömlek parçaları ile doludur. Şehrin ortasında, bu büyük mâzinin şâhidi olarak, Sultan Sencer'in Yāḳūt'ta zikredilen türbesi durmaktadır. VI. (XII.) asrın en mükemmel yapılarından olan bu bina hakikaten, âlimlerin dikkatle üzerinde durmalarına değer bir âbidedir. Burada bir mesele ile karşılaşıyoruz; bu binanın, acaba al-İṣṭaḫrī'ye göre, kubbe ve bir çok revakları bulunan „idâre merkezi“ ile bir ilgisi yok mudur? Merv eski zamanlarda, gerek Sulṭān-Ḳal'a surlarının içinde, gerek bunların dışında, bilhassa şehrin garp kenar mahallelerinde bir çok binalara sâhip bulunuyordu. Bunlardan henüz hiç biri ciddî araştırmalara tâbî tutulmamıştır. 1409'da Şāhruḫ, eskiden münbit bir vâha olan bu bölgeyi yeniden hayata kavuşturmak için, gayret sarfetti. Ḥāfiẓ Abrū bu hususta bize mufassal mâlûmat vermektedir. Bend eski yerinde tekrar inşâ edildi ve eski kanalları yeniden açıldı ise de, arâzinin ancak bir kısmı sulanabildi. Merv tekrar kuruldu, fakat suyun kâfî mıkdarda Sulṭān-Ḳal'a'ya gelmesini te'min etmek mümkün olmadığından, eski yerinde te'sis edilemedi. Bu devirde şehrin yeri eski 'Abd Allāh-Ḫān-Ḳal'a (kuruluşu halk rivâyetinde, yanlış olarak, 'Abd Allāh Han (1583—1598)'a izâfe edilmektedir)'ın bulunduğu yere tekabül eder ve şehrin sâhası moğul devri Merv'ininkinden daha küçük olup, aş.-yk. 300 kulaç murabbaı bir yer işġâl etmektedir. Bu sebepten bu devrin Merv şehrini, moğul devrinin şehri ile mukayese etmek hiç bir şekilde doğru değildir. Daha sonra şehir ve vâhası gittikçe harâbîye yüz tuttu. Safevîler zamanında İran hudutları içinde bulunduğu hâlde, şehir özbeklerin devamlı hücûmlarına mâruz kaldı ve bu hâl tabiatiyle şehre te'sir etti. XVIII. asrın sonlarında Buhârâ emîri Şah Murad'ın Murġāb bendini tahrip etmesi ve ahâliyi Merv'den kovması ile, şehre son darbeyi indirmiş oldu. Bu tahripten bir müddet sonra, her ne kadar bendin tekrar inşâsına gayret gösterdiler ise de, bir netice alınamadı. 1884 yılında Merv şehri rus ordusu tarafından işgâl edildi ve 3 yıl sonra (1887), sulama te'sislerinin tekrar kullanılabilecek hâle getirilmesi için, ciddî tedbirler alınmağa başladı. Murġāb üzerinde, Hindūkuş ve Sulṭānband olmak üzere, iki bend inşâ edildi. Fakat bu sulanmış arâzinin civardaki türklerin (özbek ve türkmenler) istifâdesine bırakılması düşünülmedi. „Murġāb mülkü“ adı verilen bu topraklar 1910 yılında 16.000 hektar kadar bir sâha kaplamakta ve burada, başta pamuk olmak üzere, muhtelif zirâî mahsûller yetiştirilmekte idi. Bütün bu sâha Türkmenistan'a dâhil bulunmakta ve eski hassa mülkü „Bayram 'Alī“ isminde bir devlet çiftliği hâlinde işletilmektedir. Hepsi 2.500 km.² genişliğinde olan Merv vâhası Türkmenistan'ın en çok nüfuslu [1948'de şehrin nüfusu 50.000] bir bölgesi olup, burada 1936 yılında, 48.000 hektarlık bir arâzide pamuk ekilmiştir.

Bibliyografya: V. A. Jukovskiy, *Razvalini starogo Merva* (*Materiali po arheo-*

log. Rossii, nr. 6), Petersburg, 1894; W. Barthold, *K. istorii Merva* (*Zap.*, XIX); ayn. mll., *K. istorii oroşen. Turkestana*, V, — Murgab, *İzd. G. U. Z. i Z. otdel zemeln. ulaçşeniy*; ayn. mll., *İstoriko-geografiçeskiy obzor İrana* (Petersburg, 1903), s. 25—32; ayn. mll., *Turkestan down to the Mongol Invasion* (*G M S, N S*, V), London, 1928; G. le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge, 1905), fas. XXVIII; Ernst Cohn Winer, *Die Ruinen der Seldschuken-Stadt von Merv und das Mausoleum Sultan Sandschars* (*Jahrb. d. Asiat. Kunst*, 1925); B. N. Zasıpkin, *Arḥitekturniye pamyatniki srendney Azii*, III, Mavzoley Sultana-Sancāra; *İzd. sentralniḫ gosudarstv. masterskiḫ* (Moskova, 1928). (A. YAKUBOVSKIY.)

MERVAN I. MARVĀN B. AL-ḤAKAM, Emevî sülâlesinin Mervânî kolunun ceddi olup, Mekke veya Ṭā'if'te, anlaşıldığına göre, hicretten evvel dünyaya gelmiştir. Rivâyet onun doğum tarihini hicretten 2, 4 veya 5 sene evvel, göstermekle, kendisinden „sahâbe“ ünvanını refetmek, babasının sürüldüğü Ṭā'if'e berâber gitmek mecbûriyetinde kaldığından, Peygamberin meclisine devam etmesine maddeten imkân olmadığını göstermek gâyesini hedef tutar; bir garezkârlık eseri olarak da onu *Ṭarīż b. al-Ṭarīż* diye tavsif eder. Büyük amcası 'Oṡmān halîfe olunca, Marvān'ı kâtipliğine tâyin etti. Marvān bu sıfat ile 'Oṡmān adına devleti idâre etmiş olmalıdır; „Dār günü“ 'Oṡmān'ın sarayı muhâsara edilirken, ağır sûrette yaralanmış ve sonra Camal vak'asına iştirâk ederek, orada da yaralar almıştır. Mervān'ın sıhhati bütün ömrü boyunca bu yaraların te'siri altında bulunacaktır. Mu'āviya I. onu amca-zâdesi Sa'īd b. al-'Āṣ [b. bk.] ile, birbirini tâkiben, Medine ve Hicaz'ın idâresine me'mûr edecektir. Marvān bu vazifede eşine az rastlanan bir ehliyet gösterdi; nihâyet azlolunarak, Mu'āviya'nin son senelerinde menkûp yaşadı. Ḥusayn b. 'Alī Yazīd'in halifeliğini tanımak istemeyince, Marvān Medine'de kendine halef olan Valīd b. 'Utba'ye, Ḥusayn'e karşı kuvvet kullanmak tavsiyesinde bulundu. Medinelilerin isyânı Marvān'ın, bütün âilesi efrâdı ile birlikte, sürülmesine sebep oldu Medine'ye Muslim b. 'Uḳba [b. bk.]'nin berâberinde döndü ve askerî harekâtında ona yardım etti. Yazīd I.'in vefatında tekrar Medine'den kovulan Marvān Suriye'ye yerleşerek, Mu'āviya II.'nin kısa süren halîfeliği zamanında orada kaldı. Bu halîfe ölünce, Emevîlerin tâlihinden ümidini kesen Marvān, 'Abd Allāh İbn al-Zubayr tarafını tutmağa hazırlanırken, 'Ubayd Allāh b. Ziyād onu halîfeliğe namzetliğini koymak husûsunda iknâ etti. Cābiya ictimâında halîfe seçilen Marvān, Marc Rāhiṭ [b. bk.]'ta Ḳaysîlere kumanda eden Żaḥḥāk b. Ḳays [b. bk.]'i mağlûp etti; bütün Suriye'nin inkıyâdı bu zaferin ilk neticesini teşkil eyledi.

Marvān'ın halîfeliği birbirini tâkip eden muhârebeler devri olarak hulâsa olunabilir. Kendisi Şam'da idâreyi resmen ele aldıktan sonra, tekrar silâha sarılmak zorunda kaldı ve onu ancak pâyitahtına dönüp, vefat ettiği zaman bıraktı. Başlıca endîşesi Mısır'ı zaptetmek idi. Kumandanları Filistin'de İbn al-Zubayr'in taarruzunu ref'ederken, kısa bir sefer Mısır'ın inkıyâdını te'mine kâfî geldi. Cābiya'de Yazīd I.'in oğlu Ḫālid ile Emevî 'Amr al-Aşdaḳ [b. bk.]'ı halîfe olarak kabûl etmek mecbûriyetinde kalmış idi. Marvān çetin müzâkerelerden sonra onları, kendi oğulları 'Abd al-Malik ile Mısır vâliliğine tâyin ettiği 'Abd al-'Azīz lehine, bertaraf etmeğe muvaffak oldu; bu vak'a onun mâcerâlı hayatının son başarısını teşkil eder. Yorgun düşen yetmişlik hükümdar Şam'da 27 ramazan 65 (7 mayıs 685)'te vefat etti. Yazīd I.'in zevcesi ve Sufyānîlerden Ḫālid'in annesi olup, Marc Rāhiṭ vak'asını müteâkip evlenmiş olduğu kadın tarafından öldürüldüğü söylenir. Saltanat müddeti, Cābiya'de halîfeliğinin ilk ilânı veya Şam'da daha tantanalı olarak ikinci ilânı (bunun tarihinin kat'î olarak tesbiti mümkün olmuyor) esas tutulduğuna göre, 8 veya 11 ay arasında değişir. Kaç sene yaşadığı da mâlûm değildir. En azı 61, en çoğu 81 olarak verilen iki aded, rivâyetin ne kadar kararsız olduğunu göstermektedir. Marvān'ın yaşı için bâzan ileri sürülen 63 sene ise, eski halîfelerin yaşını göstermek husûsunda sık-sık tekrar edilen bir an'aneden başka bir şey değildir. Mezkûr aded tersine hesap ile Marvān'ın hicrî 2 senesinde doğduğunu gösterir ki, bu çok defa Marvān'ın doğum senesi olarak tekrar edilmiştir. Elimizdeki metinler tahta çıktığı sırada Marvān'ı 60'lık bir adam olan İbn al-Zubayr hakkında kullandıkları *kahl* („yaşlı adam“) yerine, *şayḫ kabīr* („ihtiyar adam“) olarak tavsif ederler. Şu hâlde her iki rakip arasında epeyi bir yaş farkı bulunmak gerekir. O sırada Marvān'ın yetmişini geçmiş olması mâkûl görünüyor. Hayatının bir çok vak'alar ile dolu olan son 5 senesi, iki defa sürgün edilmesi, Medine seferine iştirâki, sonra Suriye ve Mısır gibi, imparatorluğunun iki eyâletini tekrar ele geçirmek için giriştiği harpler, gençliğinde aldığı ağır yaralardan tamâmiyle şifâ bulmamış bu faâl ihtiyarın vücûdunu büs-bütün sarstı. Bu uzun boylu, kuru ve zayıf adam için (ona bu husûsi-

yetleri dolayısı ile *ḫayṭ bāṭil* lekabı verilmiştir) şarkta ilk zuhûr edecek salgının kurbanı olmak mukadder görünüyordu. Gerçekten 65 senesinde Irak'tan gelen vebâ salgını Suriye'ye sirâyet etti; evvelâ Marvân'ın zayıf selefi Mu'âviya II.'yi ve akrabâları Velîd b. 'Utba'yi ve sonra da Marvân'ı götürdü.

Marvân b. Ḥakam birinci derecede bir devlet adamı olduğunu isbat etmiştir. Mu'âviya I.'nin muâsırı olan Marvân Sufyânîler devrinde hiç de memnûn olmadığı hâlde, parlak bir ikinci şahsiyet rolü oynamak mecbûriyetinde kaldı. Evvelce yegâne gâyesini teşkil eden halîfeliğe artık bu emelden vazgeçtiği bir zamanda ulaştı; bu mevkie, kendi isteğinden ziyâde, etrafındakilerin gayreti ile yükseldi. Fakat bir kere zirveye vâsıl olunca, Mu'âviya'nın ihtirasından çekinmek ile berâber, çok takdir ettiği karar isâbetini ve teşebbüs fikrini tekrar nefsinde buldu. Yeni hükümdar saltanat makamını, Emevîlerin tâlihini muhakkak bir sukuttan kurtaracak ve bu sülâlenin kendi adı ile anılan ikinci kolunun istikbâlini te'mine tam kifâyet edecek bir müddet muhâfaza etti. Bu işin kalan kısmını, tercih ettiği oğlu 'Abd al-Malik tamamlayacak idi. Daha başlangıçta bu oğlunun meziyetini sezmiş ve araplara has bir huşûnet, bir vicdânî endîşe kayıtsızlığı ile, onu bu müşkül iş için daha az hazırlıklı bir adam olan Yazîd I.'in oğlu Ḫâlid'in yerine geçirmiş idi. Bütün bunlar, Marvân'ın Emevî halîfeleri arasında mümtaz mevkiini belirtmeğe kâfîdir. İslâm an'anelerinin kolayca benimsediği 'Alî tarafdarı ile 'Abbâsî tarihçilerinin kinini de izah eder. Marvân faâliyeti ve idâredeki mahâreti bakımından, akrabâsı Mu'âviya'yi hatırlatır; eğer o bu büyük meziyetlere arapların *ḥilm* adını verip, çok takdir ettikleri hîle ve sâfiyetin birleşmesinden mürekkep bir vasfı, siyâsî zekânın bu çeşidini ilâve edebilse idi, Mua'âviya ayarında bir adam olurdu. En tehlikeli şartlar içinde halîfe olan Marvân büyük bir metânet göstermek, isyanları bastırmak ve nihâyet saltanat ümidini kaybetmiş veya taht üzerindeki hakları kendisi tarafından ellerinden alınmış olan yakınlarının ihtiraslarına ve kinlerine karşı nefsini müdâfaa etmek mecbûriyetinde kalmıştır. Marvân'a bir az daha uzun ömür nasip olsa idi, büyüklük bakımından Mu'âviya ile aynı ölçüde bir hükümdar olabilirdi.

Bibliyografya: al-Kindî, *Governors and Judges of Egypt* (nşr. R. Guest), s. 42—48; İbn al-Aṯîr, *Usd al-ġāba*, II, 34; IV, 348 v.d.; İbn 'Abdrabbihi, *'Iḳd al-farîd*, II, 321; İbn Sa'd, *Ṭabaḳāt* (nşr. Sachau), V, 21—28; *Aġānî*, II, 81—84, 171, 172; X, 70—73; XII, 72 v.dd.; XIII, 150—154; XIV, 119—127; XVII, 68 v.d., 111; Ṭabarî (nşr. de Goeje), II, 16, 28, 67, 70, 81, 85 v.d., 107, 164 v.d., 170 v.dd., 218 v.dd., 224, 397 v.d., 405—411, 417, 419 v.d., 472—578, 592, 1182 v.dd.; Ya'ḳūbî (nşr. Houtsma), II, 304 v.dd.; İbn Ḳutayba, *Ma'ârif* (Kahire tab.), s. 120 v.d.; Wellhausen, *Das arab. Reich*, s. 114; Nöldeke (*Z D M G*, 1901, s. 688); H. Lammens, *Études sur le règne du calife omaiyade Mo'âwia*, I, 28 v.d., 34—39, 41, 202, 240, 413, 416, 434; ayn. mll., *Le Califat de Yazid Ier*, s. 62 v.d., 87 v.dd., 90, 95, 101, 104, 117; ayn. mll., *Mo'âwia ou le dernier des Sofiânides* (*R S O*, VII, 37—40); ayn. mll., *L'avènement des Marwânides et le califat de Marvân Ier* (Beyrut, 1927), s. 1—147 (*M F O B*, XII, fas. 2).

(H. LAMMENS.)

MERVAN II. MARVÂN B. MUḤAMMED B. MARVÂN, Emevî halîfelerinin sonuncusu olup, künyesi ABŪ 'ABD AL-MALİK'tir. Annesinin kürt aslından bir câriye olduğu rivâyet edilir. 73—91 (692—710) yılları arasında, Elcezîre ve Ermeniye vâlisi sıfatı ile, Bizans'a ve Kafkasya bölgesine karşı yapılan savaşları sevk ve idâre eden babası Muḥammed b. Marvân gibi, o da şöhret ve istikbâlini devletin şimâl sınırlarında hazırlamıştır. Doğum tarihi kat'î olarak belli değildir. Ancak 132 (750)'de ölümü sırasında, 58, 62 veya 69 yaşında bulunduğu rivâyet edildiğine nazaran, 63—74 (682—693) yılları arasında doğduğu anlaşılıyor. Ṭabarî'nin rivâyetine uyarak, halîfe Hişâm'ın kendisini 114 (732/733) yılında Ermeniye ve Azerbaycan vâliliğine tâyin etmesini siyâsî ve askerî hayatının başlangıcı saymak doğru olacaktır. Marvân, daha ziyâde askerî bakımdan mühim olan bu mevkîde kaldığı 12 yıl içinde, büyük bir varlık göstermiş ve 117—123 (735—741) yılları arasında, her sene Kafkasya bölgesinde bilhassa Hazarlara karşı muvaffakiyetli savaşlar yaparak, askerî bilgi ve mahâretini arttırmıştır. Zaman ve ihtiyâcın islâm ordularının kuruluş ve harp nizâmında yapılmasını gerektirdiği değişikliğin biraz daha mukaddem bir menşe'i olmasına rağmen, Marvân'a atfedilmesi onun askerî teşkilâtçı sıfatı ile ne kadar şöhret kazandığını göstermektedir. Hakikatte eli silâh tutan her arabın asker sayılarak, hazîneden maaş alması usûlü artık bir fayda sağlamıyordu. Emir dinleyen ve her istenilen yere giden askere ihtiyac duyulduğunda, bunları ayrıca para ile toplamak gerekmekte idi. Bilhassa dâhilî savaşlarda husûsî ücretli askerlerin kullanılmasına daha Yazîd I. zamanında başlanılmış idi.

Ordudaki eski kabîlelerin yerini hakikî kıt'alar almağa ve kumandan vazifesi gören kabîle reisleri yerine, meslekleri askerlik olan *ḳā'id*'ler geçmeğe başlamış idi. Uzun saflar hâlindeki eski harp nizâmı da değişmiş, yerine *karâdîs* denilen, daha hareketli küçük birlikler konulmuş idi. *Karâdîs*'in teşkili Marvân'a atfolunur.

Marvân, kendisini Ermeniye ve Azerbaycan'a vâli tâyin etmiş olan halîfe Hişâm'ın ölümünden sonra, onun yerini alan Velîd II.'i tebrik etmiş ve mevkiini borçlu olduğu Hişâm hakkında ağır ithamlarda bulunmuş idi. Velîd'in öldürülmesi üzerine, onun yerine geçen Yazîd III.'e bi'ati reddederek, Ermeniye'den Elcezîre üzerine yürüdü. Marvân'ın oğlu 'Abd al-Malik, bu bölgede oturan Ḳays (Mużar) kabîlelerinin, daha büyük babası Muḥammed b. Marvân zamanından beri, âilesine bağlılıklarından faydalanarak, bütün bölgeyi eline geçirmiş bulunuyordu. Fakat Marvân'ın Elcezîre'ye hareket ederken türklere karşı bölgeyi müdâfaa için Derbend'de bırakmış olduğu Ṣâbit b. Nu'aym al-Cuẕâmî kumandasındaki Suriye yemenlileri Yazîd III.'den başkasına bi'at etmek istemediklerinden, isyân ettiler. Marvân geri dönüp, bu yemenli kıt'aları Suriye'ye götürmeği vaadederek, teskin etti ve maiyetinde bulunan Ḳaysler ile birlikte, onları Ḥarrân'a götürdü; orada terhis ederek, Suriye'ye yolladı. Kendisi ise, Yazîd III.'e bi'at ederek, Ḥarrân'da kalmağı tercih etti. Bunda Yazîd'in kendisine bütün Elcezîre, Musul, Ermeniye ve Azerbaycan'ı terkettiğini bildirmiş olmasının te'siri açıktır.

Yazîd III.'in, pek kısa süren bir hilâfetten sonra, 12 zilhicce 126 (25 eylûl 744)'da ölmesi üzerine, Marvân tekrar harekete geçti. Halîfeliği ancak Suriye'nin cenûbunda yemenli kabîlelerce kabûl edilen İbrâhîm b. al-Velîd'e bi'ati reddederek, Fırat'ı geçti. Yûsuf b. 'Omar b. Hubayra kumandasındaki Ḳinnasrîn Ḳaysleri ve Ḥimṣ ordugâhı kendisine katıldılar. Baalbek—Dimeşk yolu üzerinde 'Ayn al-Carr mevkiinde, bilhassa Bizans cephesinde büyük askerî şöhret kazanmış bulunan Sulaymân b. Hişâm b. 'Abd al-Malik'in kumandasındaki yemenli kabîlelerden müteşekkil cenûbî Suriye ordusunu bozguna uğrattı. Sulaymân evvelâ Dimeşk'e kaçtı; burada hapiste bulunan ve Marvân'ın namlarına hareket ettiği zehâbını kasden uyandırdığı Velîd II.'in iki oğlunu idâm ettirdikten sonra, halîfe İbrâhîm ile birlikte, devlet hazînesini de yanına alarak, Kelblerin merkezi olan Tadmur'e çekilmeğe muvaffak oldu. Marvân bundan sonra Dimaşk'e girerek, 26 safer 127 (7 kânûn I. 744)'de kendisine bi'at ettirdi. Marvân'ın halîfe olduktan sonra kendisine evvelce düşmanlık ve rekabet etmiş olan akrabâlarına afiv ve müsâmaha ile muâmele ettiği, onun hattâ İbrâhîm ve Sulaymân'ı da yanına almış ve affetmiş olmasından bellidir. Buna karşılık Kalb ve Ḳuḍâ'a kabîlelerini kendisine düşman ettiği için, öteden beri kendi âilesine bağlı olan Ḳayslerin ikamet ettikleri bölgede oturmağı uygun görerek, Ḥarrân'ı merkez seçti ve oraya yerleşti. Fakat bu hareketi devletin merkezi olmak vasıf ve üstünlüğünü kaybettiklerini anlayan Suriye'nin ekseriyeti Yemen asıllı kabîlelerinin isyânına sebep oldu. Başında evvelce zikrolunan Ṣâbit b. Nu'aym al-Cuẕâmî'nin bulunmasından, Filistin'de çıktığı anlaşılan isyân ateşi bütün Suriye'yi kapladı. O zamana kadar Marvân'a tarafdar olmuş ve bağlı kalmış olan Ḥimṣ bile âsîlere katıldı. Fakat Marvân'ın 2 şevvâl 127 (7 temmûz 745)'de bu şehir önünde görünmesi Ḥimṣ halkının cesâretinin kırılmasına ve şehrin teslimine sebep oldu. Dimaşk'ı kuşatan Yazîd b. Ḫâlid al-Ḳasrî de yenilip, Ṣâbit b. Nu'aym ile birlikte öldürülünce, sükûnet bir müddet için yeniden teessüs etti. Bu arada Marvân'ın iki oğlunu Dimeşk'te Hişâm'ın kızları ile evlendirmiş olması onun suriyelileri, bilhassa Yemen kabîlelerini kazanmağa çalıştığına delil teşkil eder. Bu suretle Suriye'yi emniyete aldığını zanneden Marvân, henüz kendisine itâat etmemiş olan Irak üzerine sevkettiği Yazîd b. 'Omar b. Hubayra kumandasındaki orduya 10.000 suriyeliyi de katmak hatasında bulunmuş (128 başları = 745 son baharı), fakat bu kuvvetin asıl ordu ile birleşmeden, al-Ruṣâfa'de Sulaymân b. Hişâm'a bi'at edip, kendisine ihânet etmesi üzerine, Irak'a karşı harekâtı geciktirip, bizzat Sulaymân'ın üzerine yürümüş ve onu Ḳinnasrîn yakınında, Ḥufâf mevkiinde yenerek, firâra mecbûr etmek zorunda kalmıştır. Sulaymân'ın evvelâ Ḥimṣ'a, sonra Tadmur üzerinden Kûfe'ye kaçması üzerine, Marvân Ḥimṣ'ı ikinci defa kuşatmıştır. 4,5 aydan fazla mukavemet eden şehir nihâyet teslim oldu. Suriye'nin artık Marvân'dan afiv ve mülâyemet beklemeğe hakkı kalmamış idi. Ḥimṣ, Baalbek, Dimeşk, Kudüs ve diğer mühim Suriye şehirlerinin sûrları yıkıldı. 128 yazında (746) Suriye tamâmiyle itâat altına alınmış bulunuyordu.

Marvân bundan sonra faâliyetini Irak üzerine yöneltti; zîra burada vaziyet uzun müddetten beri çok karışık idi. Yazîd III. zamanında Irak vâliliğine getirilmiş olan 'Abd Allâh b. 'Omar b. 'Abd al-'Aziz [b. bk.] Marvân'ın halifeliğini kabûl etmediği gibi, Kûfe'de baş kaldıran 'Abd Allâh b. Mu'âviya [b. bk.]

de ayrı bir gâile teşkil etmekte idi. Marvân, sulh ve sükûn getirmek maksadı ile, Irak vâliliğine al-Naẓr b. Sa'îd al-Ḥarasî'yi tâyin etmiş, fakat bu sefer de 'Abd Allâh b. 'Omar ve al-Naẓr birbirleri ile savaşa başlamışlardı. Marvân'ın Suriye ihtilâlleri ile uğraştığı bu sırada, meşhûr hâricî reisi Şabîb zamanından beri Elcezîre hâricîlerinin mümessili vaziyetinde kalan Rabî'a kabîlelerine mensup Bakr Şeybanları yeniden harekete geçtiler. Halîfe seçtikleri Sa'îd b. Baḥdal'in Kûfe'ye yapılan sefer esnâsında ölmesi üzerine, Żaḥḥâk b. Ḳays al-Şaybânî hâricîlerce reis seçildi. Şehrizûr, Ermeniye ve Azerbaycan hâricîleri de kendisine katılınca, Żaḥḥâk bu tehlike karşısında birleşen İbn 'Omar ve al-Naẓr'ı mağlûp etti. 127 receb (nisan 745) ayında Kûfe hâricîlerin eline düştü. al-Naẓr Suriye'ye, Marvân'ın yanına kaçtı; 'Abd Allâh b. 'Omar ise, Żaḥḥâk tarafından, Vâsiṭ'ta kuşatıldı. İbn 'Omar, bir müddet sonra (745 ağustos başı), teslim olarak Żaḥḥâk'a bi'at etmiştir. Żaḥḥâk, bir müddet Kûfe'de kaldıktan sonra, Suriye'den kaçan Kalb kabîlesi mensupları ile Sulaymân b. Hişâm'ın da kendisine katılması ile kuvvetlenip, Musul'u ele geçirmeğe muvaffak oldu.

Marvân Suriye'yi itâat altına alırken, asıl dayanağı olan Elcezîre'yi kaybetmek tehlikesi ile karşı-karşıya kalmış bulunmakta idi. Fakat devam etmekte olan Ḥimṣ muhâsarasını bırakmadı. Ḥarrân'da bulunan oğlu 'Abd Allâh'ı şimdilik Żaḥḥâk ile mücâdele ve onun Musul'dan garba doğru daha ziyâde ilerilemesine mâni olmakla vazifelendirdi. Nusaybin'e kadar gelen 'Abd Allâh b. Marvân burada Żaḥḥâk tarafından mağlûp edilerek, kaleye çekilmeğe mecbûr edildi. Bu sırada ise, Marvân Ḥimṣ'ı teslim almış olduğu için, bizzat Raḳḳa üzerinden, hâricîlere karşı yürüdü. Kafartûsâ yanında yapılan şiddetli bir savaşta Żaḥḥâk ve ileri gelen tarafdarları maktûl düştüler (128 sonu = eylûl 746). Hâricîlerin asıl mukavemeti ise, Irak'ı teskin ettikten sonra, Kûfe'den üzerlerine 'Âmir b. Żubâra al-Murrî kumandasında asker sevkeden Yazîd b. 'Omar b. Hubayra'nin yardımı ile, ancak 129 sonunda (ağustos 747) kırıldı. Bunlar Musul yanındaki mevzîlerini terkederek, dağlar üzerinden, şarka çekildiler.

Artık devletin en mühim eyâletleri, Elcezîre, Irak, Suriye ve Mısır, sükûnete kavuşmuş idi. Arabistan'da da Ṣan'â, Mekke ve Medine'yi bir ara ele geçirmiş olan Ḥaẓramût hâricîleri 130 (748)'da imhâ edilmiş bulunuyordu. Irak vâlisi bulunan Yazîd b. 'Omar b. Hubayra bu bölgede barınamayıp, Rey ve İsfahan havâlisini eline geçirmiş bulunan 'Abd Allâh b. Mu'âviya'yi tenkile 'Âmir b. Żubâra'yi me'mûr etmiş, bu zât da onu Marv al-Şâhicân'da mağlûp etmiş idi (130 = 748).

3 yıl müddetle dâhilî düşmanlarına karşı muvaffakiyetle savaşmış olan Marvân'ın bu arada dâhilî savaşlarından faydalanarak, taarruza geçen ve Zibaṭra'yı tahrip eden bizanslılara karşı harekete geçmeği düşündüğü, Mısır donanmasını Kıbrıs üzerine sevketmiş olmasından istidlâl olunabilir. Fakat muvaffakıyetlerinin en yüksek noktasında kendisini bir hukümdarın mârûz kalabileceği en büyük felâket beklemekte idi. Abbâsîlerin idâresinde Emevî hâkimiyetine kât'î darbeyi indirmeğe hazırlanan şark unsuru, Abû Muslim'in idâresinde, harekete geçmiş bulunuyordu. 129 ramazanında (haziran 747) patlak veren isyânın ne şekilde muvaffak olduğu ve neticeleri için bk. mad. ABBÂSÎLER.

Abu 'l-'Abbâs 'Abd Allâh al-Saffâḥ 12 rebiülâhır 132 (28 teşrin II. 749)'de Kûfe'de halife ilân olundu. Aynı yılın cemâziyelâhırında (kânûn II. 750) Büyük-Zâb suyu kenarında tâlihini son defa olarak deneyen Marvân, bilhassa kendi hânedanının da kuvvetlenmesine yardım etmiş olduğu Muẓar-Yemen kabîleleri ihtilâfının ordusunun saflarında bıraktığı yıkıcı te'sirler yüzünden, kat'î bir bozguna uğradı. Son olarak sığındığı Mısır'da, Büṣîr'de, 27 zilhicce 132 (5 ağustos 750)'de kendisini tâkip eden Abbâsî kumandanı Abû 'Avn ve yeni Abbâsî halîfesinin amca-zâdesi Ṣâliḥ b. 'Alî kuvvetleri ile çarpışırken, maktûl düştü.

Bibliyografya: Ṭabarî (nşr. de Goeje), fihrist; İbn al-Aṯîr, *al-Kâmil* (nşr. Tornberg), fihrist; Balâẕurî (nşr. de Goeje), fihrist; Yaḳûbî (nşr. Houtsma), II, 381 v.d., 395, 403–417, 419 v. dd., 428, 438; Mas'ûdî, *Murûc* (Paris tab.), fihrist; *Kitâb al-aġânî* (bk. Guidi, *Tables alphabétiques*); Weil, *Geschichte der Chalifen*, I, 635 v.dd., 656, 667 v.d., 677–702; Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 452–456; Muir, *The Chaliphate* (3. tab.), 406, 413, 416, 418–434; Wellhausen, *Die religiös-politischen Oppositionsparteien* (*Abh. d. Ges. d. Wiss. zu Göttingen*, 1901, s. 49); ayn. mll., *Das arabische Reich und sein Sturz*, s. 231 v.dd, 306 v. dd.; Brockelmann, *Geschichte der islamischen Völker und Staaten*, s. 91 v. dd. (FİKRET IŞILTAN.)

MERVÂNÎLER. Diyarbekir'de hukûm sürmüş bir müslüman sülâlesi olup, önce çoban iken, sonra bir şakî olan kürt reisi Bâẕ tarafından kurulmuştur. Bâẕ, kendi tarafdarlarının yardımı ile, evvelâ Ermeniye'deki Arcîş şehrini ve aynı ülkenin hudûdunda bulunan diğer bir takım müstahkem mevkîleri zaptetti. Büveyhîlerden 'Aẓud al-Devla'nin ölümünden (372 = 983) sonra, Diyarbekir eyâletine akın ederek, Âmid, Meyyâfârikîn ve Nusaybin şehirlerini ele geçirdi. Şamṣâm al-Devla'nin kendisine karşı sevkettiği kuvvetler yenildi ve Musul Bâẕ'ın eline geçti. Fakat Bâẕ Bagdad'ı zaptetmeğe kalkışınca (safer 374 = temmûz–ağustos 984) ağır bir mağlûbiyete uğradı ve Musul'u boşaltmağa mecbur kaldı. Bâẕ bu şehri tekrar ele geçirmek için yaptığı beyhûde gayretlerden sonra, 380 (990/991) senesinde tekrar harekete geçti; fakat Musul hâkimi bulunan Hamdânîlere mağlûp oldu ve kendisi de muhârebede öldü. Bundan sonra kız kardeşinin oğlu Abû 'Alî al-Ḥasan b. Marvân, onun dul karısı ile evlenmek sureti ile, Bâẕ'ın fethettiği topraklara sâhip oldu; Hamdânîlere karşı harbe devam etti ve onları iki def'a üst-üste mağlûp eyledi. Abû 'Alî, 387 (997/998) senesinde Âmid'de öldürülünce, ona kardeşi Mumahhid al-Devla Abû Manṣûr halef oldu. Abû 'Alî'nin ikinci kardeşi Naṣr al-Devla Abû Naṣr Aḥmed, önce hâkimiyet için, Abû Manṣûr ile mücâdelede bulundu ise de, muvaffak olamadı. 402 (1011/1012)'de veya diğer bir kayda göre, 401 senesinde, Abû Manṣûr, kumandanlarından biri tarafından, zehirletildi ve ölümünden sonra Abû Naṣr Diyarbekir hâkimi olarak tanındı. Abû Naṣr'ın 50 senelik hâkimiyeti bütün topraklarında bir sulh ve âsâyiş devri oldu; âlimler ve şâirler onun tarafından himâye gördüler. 433 (1041/1042) yılında, esâsen bir sene evvel Elcezîre'yi yağma etmiş olan Oğuzlar [b. bk.], Cazîrat İbn 'Omar'e karşı bir akına teşebbüs ettiler; fakat Abû Naṣr'ın oğlu Sulaymân onların reislerini hîle ile esir etmeğe muvaffak oldu. Oğuzlar, Abû Naṣr'ın, geri çekilmelerini te'min için, reislerini serbest bırakmasına ve kendilerine mühim mıkdarda para göndermesine rağmen, tekrar yağma hareketlerine devam ettiler. Musul emiri Ḳarvâş b. al-Muḳallad [b. bk.] kaçarak, hayatını kurtarabildi. 435 (1044) senesinde Ḳarvâş nihâyet Oğuzları memleketinden çıkardı. Bunlar önce Diyarbekir'e, sonra da Azerbaycan'a çekildiler. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey, 448 (1056/1057) senesinde Cazîrat İbn 'Omar'e karşı yürüdüğü vakit, Abû Naṣr, 80 yaşından fazla olduğu hâlde, 453 (1061/1062) senesinde öldü. Oğlu Niẓâm al-Devla Naṣr kendisine halef oldu. Fakat tahta geçebilmek için, kendisi Sa'îd ile çetin bir mücâdeleye mecbûr kaldı. Naṣr mücâdelede gâlip geldikten sonra, kendisi Meyyâfârikîn'e yerleşti ve kardeşi Âmid ile iktifâ etti. Naṣr 463 (1070/1071) senesinde Selçuklu sultanı Alp-Arslan'ın tâbiiyetine girdi. Naṣr'ın ölümünden sonra (472 = 1080), oğlu Manṣûr onun yerine geçti. Az sonra Selçuklular Marvânî sülâlesini ortadan kaldırdılar. 478 (1085/1086) senesinde Melikşah'ın kumandanı İbn Cahîr [b. bk.], oğlu Za'îm al-Ru'asâ' Abu 'l-Ḳâsim ile berâber, Âmid, Meyyâfârikîn ve Cazîrat İbn 'Omar şehirlerini zaptederek, Diyarbekir eyâletini kâmilen Selçuk hâkimiyeti altına aldı. Son Marvânî hukümdarı Manṣûr, 489 senesi muharrem ayı içinde (kânûn I. 1095/1096) Cazîrat İbn 'Omar'de öldü.

Bibliyografya: İbn al-Aṯîr (nşr. Tornberg), IX, 25 v. dd., 49–52, 272–276, 416 v.d., 433 v.d.; X, 11, 43, 75, 86 v.d., 93 v.d.; 151, 174 v.d.; İbn Ḫaldûn, *al-'İbar*, IV, 251–253, 259–261, 315–321; Weil, *Gesch. d. Chalifen*, III, 36 v.d., 87, 106, 128 v.dd.; Amedroz, *The Marwanid Dynasty at Mayyafariqîn* (*JRAS*, 1903, s. 123 v.dd.); Stanley Lane Poole, *The Mohammedan Dynasties*, s. 118; v. Zambaur, *Manuel de généalogie et de chronologie*, s. 37, 136, 229. (K. V. ZETTERSTÉEN.)

MERVÂRA. [Bk. MERVÂRA.]

MERVÂRA. MERVÂRA, Hindistan'ın Racputana bölgesi dâhilinde 25° 24′ — 26° 11′ şimâl arzları ve 73° 45′ — 74° 29′ şark tûlleri arasında uzanan idârî bir bölüm olup, mahallî adı Magra („tepeler") 'dır. Racputlar ve Marathalar tarafından 1138 — 1232 (1725 — 1816) arasında, bu memleketi itâat altına almak üzere, boşuna girişilmiş bâzı teşebbüsler bir tarafa bırakılacak olursa, Mervâra'nın tarihinde, ingilizler tarafından işgâline (1234 = 1818) kadar, ehemmiyetli bir hâdise görülmez. Evvelâ burası içine girilmez çalılıklar ile örtülü olup, civâr memleketlerden gelen mültecî ve mahkûmlar ile iskân edilmiş idi. Mêr adını taşıyan halk, çeşitli kastlar, Çandêla, Gucar, Bhâtî, Râcpût, Brahman ve Minaların halitası idi. Rivâyete göre, Acmîr diyârının Çauhân kıralı Nisâldêv halkı, Acmîr sokaklarında sakalık yaptırmak üzere, itâat altına almış idi. Yakın zamanlarda memleket büyük inkişaflar kaydetmiştir.

Bibliyografya: *Imperial Gazetteer of India*, XVII, 309 v.dd; *Rajputana District Gazetteers* (Ajmer, 1904), I.

(M. HIDAYET HOSAIN.)

MERYEM. MARYAM, 'İsâ peygamberin annesi. İsmin arapça şekli süryânî *Kitâb-ı mukaddes* ile yunanca *Kitâb-ı mukaddes*'te ve *Ahd-i cedîd* ile *Ahd-i atîk*'te kullanılan ܡܪܝܡ ve Μαριάμ'ın aynıdır. *Ahd-i atîk*'te ibrânîce מִרְיָם kelimesine tekabül

eder. Bu isim aynı eki taşıyan ʿAmram, Bil'am v. b. gibi, soy ifâde eden bir kelime olup, Filistin ile şimâl-i garbî Arabistan arasında bulunan bölge ile alâkalıdır. Müslümanların izâhına göre, bu isim, „dindar kadın“ (*al-ʿābida*, bk. *Kur'an*, III, 31 tefsirleri) mânasına gelmektedir. *Kur'an*'da [*ʿĪsā*] *b. Maryam* („Maryam'in oğlu [ʿĪsā]“) terkibinde sık-sık geçer (bk. II, 81, 254; III, 31 v.dd.; IV, 156, 169; V, 19, 50, 76, 82, 109, 112, 114, 116; IX, 31; XIX, 35; XXIII, 52; XXXIII, 7; XLIII, 57; LVII, 27; LXI, 6, 14); babası aslâ zikredilmiş değildir, çünkü yine müslüman an'anesine göre, ʿĪsā'nın yer-yüzünde babası yok idi. Bu parçaların çoğunda ʿĪsā, annesinden umûmiyetle daha yüksek görünür. Bununla berâber, Meryem'in mevkii, n a s s bakımından olduğu kadar, t a r i h bakımından da ehemmiyetlidir.

Meryem ismi *Kur'an*'da, en eski kısımlarından başlıyarak, en son Medine'de nâzil olmuş kısımlara kadar, her yerde bulunur.

Kur'an XXIII, 52 âyeti ilk Mekke devresine âittir: „ve biz Meryem'in oğlunu ve annesini bir âyet („delîl“) yaptık ve onları kararlı ve akar-suyu olan bir tepede barındırdık“). *Kur'an*'da Meryem'in hâmile kalmasına ihtimâl ilk telmih böyledir.

Kur'an, XIX, 20'de bu fikir tekrar ele alınmıştır; burada Meryem kendisine erkek çocuk doğuracağını bildiren rûha (yâni meleğe) şu cevabı verir: — „Hiç bir beşer bana dokunmadığı hâlde, bir oğlan çocuğum nasıl olur?“ — *Kur'an*, LXVI, 12'de hamil keyfiyeti bu mukaddes rûha isnât olunur (krş. Lukas, *İncil*, I, 34 v.d.: — O zaman Meryem meleğe dedi — Ben bir erkek tanımadığıma göre, bu nasıl olabilir? — ve melek cevap verip, ona dedi: — Mukkaddes rûh senin üzerine gelecek ve çok yüksek kudret seni gölgesi ile örtecek).

Bâkirenin hâmile kalması *Kur'an*, LXVI, 12 (Medine'de nâzil olmuştur)'de de zikredilmiştir: — „Ve nâmusunu temiz bir hâlde muhâfaza eden Meryem bint ʿİmrân. O zaman biz ona rûhumuzdan üfürdük. O Rabbinin kelimelerini ve kitaplarını tasdik etti ve o itâat ve sebât edenlerden idi“.

Kur'an, III, 41 v.d.'da üçüncü defa olarak, t e b ş î r ve ʿĪsā'nın doğumu bulunmaktadır: — „O zaman melekler ona dediler: — ey Meryem, Allah gerçekten seni seçip, temiz bir hâle getirdi ve bütün âlemlerin kadınları üzerine seni seçti. Ey Meryem, Rabbine itâat et, önünde secde kıl ve rükû edenler ile berâber eğil“ (krş. Lukas, I, 28). Meryem, hakikaten Āsiya [b. bk.], Ḫadîca [b. bk.] ve Fāṭima [b. bk.] ile birlikte, mevcut olmuş ve olacak kadınların en iyisi olan 4 kadından biri (Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, III, 135) ve cennet kadınlarının birincisi (İbn Ḥanbal, III, 64, 80) sayılmaktadır.

An'aneye göre, hamli t e b ş î r şu şekilde olmuştur: Cibrîl sakalsız, parlak yüzlü, kıvırcık saçlı bir genç adam şeklinde Meryem'e göründü, bir erkek çocuğunun doğacağını ona bildirdi, Meryem hayretini ifâde etti; fakat meleğin teskin edici cevabı karşısında, Allahın emrine itâat etti.

Bunun üzerine melek çıkarmış olduğu gömleğinin yarığı arasından üfürdü. Melek çekilip gidince, gömleği giydi ve hâmile oldu. Tebşîr, Meryem'in, kovasını doldurmak için, her zaman gitmiş olduğu Silvān kuyu mağarasında vukua gelmiş idi; o zaman 10 veya 13 yaşında idi; o gün yılın en uzun günü idi; hıristiyan an'anesinde de, Meryem meleğin sesini ilk defa olarak, aynı şekilde, kovasını doldurmağa gittiği zaman duymuştur. Farklı bir an'aneye göre, ʿĪsā'nın rûhu Meryem'in vücûduna ağzından girmiştir (Ṭabarī, *Tafsīr*, VI, 22).

N a s s bakımından mühim olan ikinci h u s û s i y e t Meryem'in, *Kur'an*'a göre, teslise dâhil olmasıdır. Bu telâkkînin bir hulâsası *Kur'an*, V, 74'te bulunmaktadır: — „Meryem'in oğlu al-Masīḥ, kendinden evvel gelen başka peygamberler gibi, bir peygamberden başka bir şey değil idi ve annesi sâdık bir kadın idi; her ikisi de yiyecek yerlerdi.“ — Bu âyet ʿĪsā ile annesine beşerî ihtiyaçların fevkinde, ilâhî şahsiyetler gibi, ihtirâm gösteren hıristiyanların fikirlerini reddediyor görünmektedir. Bu âyet *Kur'an*, IV, 169 ile mukayese olunabilir: — „Ey kitap ehli, dininizde çok mübâlega etmeyiniz ve Allah hakkında yalnız hakikati söyleyiniz. ʿĪsā b. Meryem yalnız Allahın resûlü ve Meryem'e ilka ettiği kelimesidir ve kendinden bir rûhtur. O hâlde Allaha ve resûllerine imân ediniz ve „üç“ demeyiniz. Bunu bırakınız, sizin için daha iyi olacaktır. Allah ancak bir tek ilâhtır“ v.s.

Kur'an, V, 116'da daha açık bir ifâde vardır: — „Allah — ey ʿĪsā b. Meryem, sen halkına annemi ve beni Allahtan ayrı, iki ilâh olarak, telakkî ediniz dedin mi? — deyince, cevap verdi: — Sen bundan münezzehsin, ben hakkım olmayan bir şeyi söyleyecek bir kimse değilim; eğer bunu söylemiş olsa idim, sen bilirdin“ v.b.

Tefsirler de teslîsin Allah, ʿĪsā ve Meryem'i ihtivâ ettiğini söylerler. Bununla berâber al-Bayżāvī, *Kur'an*, IV, 169'da hıristiyanların baba, oğul ve rūḥ al-ḳuds'ten ibâret üç uknûm hâlinde, bir Allah itikadlarına telmih bulunabileceğini kabûl eder.

Peygamberin nasıl olup da Meryem'i teslisin bir kısmı gibi kabûl edebildiği meselesi bir çok defalar vaz'edilmiştir. Maracci, Epiphanius, *Adv. Haereses*, LXXVIII, § 23'e bir atıf yapmaktadır; bu müellif burada Meryem'e, bir ilâh gibi, ihtirâm gösteren ve ona çörekler takdim eden Arabistan kadınlarından bahseder; sonraları bu dalâlete ekseriyâ „Collyridian dalâleti“ denilmektedir. Sale, *Preliminary Discourse*, s. 45'te, al-Makīn'in eserinin bir parçasına istinat ederek, Allah, ʿĪsā ve Meryem'den müteşekkil bir teslise tapan „Meryemîleri“ zikrediyor. Bununla berâber Peygamberin telakkîsinin, hiç bir mezhebin te'sirinde değil, belki Meryem'in bizzat kilisede görmekte olduğu ihtirâmın te'sirinde kalmış olması da muhtemeldir; yahut bunun ʿĪsā ile Rûḥ'un bir tutulmasının (krş. *Kur'an*, IV, 169, yukarda tercüme edildiği gibi) tevlit ettiği bir netice de olabilir; bu temâyül teslîste boş bir yer bırakmıştır ve Meryem de bu yeri doldurmak için lüzûmlu vasıflara sâhip görünüyordu. Sayous, *ayn. esr.*, s. 61 (bk. *bibliyografya*), başka bir izah şekli ileri sürmüştür.

M e r y e m ile ʿĪsā'nın t a r i h i *Kur'an*'da nisbeten mühim bir yer işgâl eder. Anlatılan husûsiyetlerin bâzıları mevsuk olmayan *İncil*'lerdeki hikâyelere, kısmen veya tamâmiyle, uymaktadır. *Kur'an*, XXIII, 52 (yk. bk.) ʿĪsā ve annesi için hazırlanmış yüksek mevkiden bahsetmektedir. Burada hangi rivâyete telmih edilmiş olduğu açıkça görülmüyor. Lukas, I, 39'a göre, Meryem Elisabet'i görmek için, dağa gitmiş idi. *Protevangelium Jacobi* (bahis XXII; süryânî metin, s. 20)'da, kendilerini tâkip edenlere karşı korunmak için açılan dağa doğru Yaḥyā ile kaçan Elisabet idi. Müslüman müfessirler, „yüksek yer“ tâbiri ile, muhtemelen kasdedilebilecek yerler olarak Filistin, Şam, Remle ve Mısır'ı zikrederler. Maracci bunu cennet ile tefsir etmektedir.

Kur'an'ın iki yerinde ʿĪsā'nın doğumu ve bununla alâkalı hususlar hakkında daha tafsilâtlı bir tasvir bulunur: *Kur'an*, XIX (Sūra Maryam adını taşır), âyet 1—35 ve III, 31—42.

Sûre XIX Zakarîyā' ve Yaḥyā hikâyesi ile başlar (âyet 1—15); sonra Meryem ile ʿĪsā hikâyesi gelir (âyet 16—34). *Kur'an* III, 31—42; *a.* Meryem'in doğuşu; *b.* Yaḥyā'nın haber verilmesi (tebşîr, âyet 33—36); *c.* ʿĪsā'nın haber verilmesini (âyet 37—41) ihtivâ eder. Sûre XIX, sûre III ile mukayese edilirse, Peygamberin Meryem'in doğuş hikâyesinden ancak Yaḥyā ile ʿĪsā'dan sonra haberdar olması muhtemeldir.

a. M e r y e m'i n d o ğ u ş u. Bu hikâye *Protevangelium Jacobi* ile *De nativitate Mariae*'de bulunana çok yakından tekabül eden eski bir hıristiyan rivâyetine dayanmaktadır. Meryem'in babasının adı *Kur'an*'da ʿİmrān, hıristiyan an'anesinde Yuahim'dir; İbn Ḫaldūn (*ʿİbar*, II, 144) Yuahim adını da bilmektedir. Şüphesiz Kitâb-ı mukaddes'teki Mūsā'nın babası ʿAmram'a tekabül eden ʿİmrān adı ile Meryem'in Hārūn'un kız kardeşi olarak gösterilmesi (*Kur'an*, XIX, 29) vâkıasının Kitâb-ı mukaddes'teki iki Meryem'in karıştırılmasından ileri geldiği iddia edilmiştir. Sale, Gerock v.b. böyle bir karışıklığın muhtemel olmadığı düşüncesindedirler. Ne olursa-olsun, müslüman an'anesi Kitâb-ı mukaddes'in ʿAmram'ı ile Meryem'in babası arasında 1.800 yıllık bir zaman fâsılası bulunduğunu kat'îyetle ifâde etmektedir.

ʿİmrān'ın zevcesinin, yâni ʿĪsā'nın büyük annesinin adı *Kur'an*'da zikredilmemiştir. Müslüman an'anesinde, hıristiyan an'anesinde olduğu gibi, ona Ḥanna adı verilmektedir. Şeceresi yalnız müslüman an'anesinde tesbit edilmiştir. Kendisi Fāḳūz'un bir kızı ve İşbāʿ'ın, yâni Kitâb-ı mukaddes'teki Elisabet'in, bir kız kardeşidir.

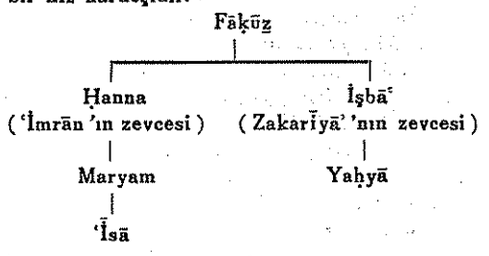

Ayrı bir şecereye göre, İşbāʿ ile Meryem kardeş olup, ʿİmrān ile Ḥanna'nın kızı idiler (Mas'ūdī, *Murūc*, I, 120 v.d.; Ṭabarī, *Tafsīr*, III, 144):

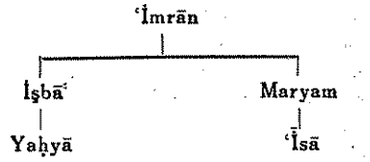

ʿİmrān ile Ḥanna ihtiyar ve çocuksuz idiler. Bir gün, bir ağaç üzerinde bir kuşun yavrusuna yiyecek verdiğini görünce, Ḥanna bir çocuk sâhibi olmak arzusunu duydu. Temennîsini yerine getirmesi için Allaha duâ etti ve duâsı kabûl edildiği takdirde, çocuğu mâbede adadı. Bununla berâber bir kız çocuk doğurduğu takdirde, yahudi kanunlarının dileğini yerine getirmesine mâni olacağını (bk. *Protev. Jacobi*, bahis III, IV; süryânî metin, s. 4) unutmuş idi. Bunu sûre III, 34 v.d. ile mukayese edelim: „O zaman ʿİmrān'ın zevcesi dedi: — „Ey Rabbim, karnımda olanı sana

adadım. Şimdi her şeyi duyan ve her şeyi bilen sen, bu adağımı kabûl et“ — ve çocuğu doğurunca dedi: — „Rabbim, ben bir kız doğurdum... ve ona Meryem adını verdim.“ —

Kur'an'da daha sonra, Meryem ve zürriyetini şeytana karşı korumak için, Allahın himâyesini nasıl istediği anlatılır. Çok meşhur hadîs bu âyete istinat eder: „Meryem ve oğlu müstesnâ, doğan bütün çocuklara şeytan dokunur (veya onları sokar) ve onun temâsı çocukları bağırtır“ (Buḫārī, *Anbiyā'*, bâb 44; *Tafsīr*, sûre III, bâb 2; Muslim, *Faḍā'il*, hadîs nr. 146, 147; Aḥmed b. Ḥanbal, *Musnad*, II, 233, 274 v dd., 288, 292, 319, 368, 523). 'İsā'nın, Meryem'in ve umûmiyetle peygamberlerin günah ve hatâdan âzâde (*'işma*) olduklarını te'yit etmek üzere, bu hadîsten istifâde edilir (bk. al-Navavī, Muslim, *göst. yer.* ve al-Bayżāvī, *Kur'an*, III, 31 tefsirinde).

Kur'an (XIX, 37)'da çocuğun mâbedin bir odasında (*miḥrāb*, bk. *Protev. Jacobi*, VI'da: κοιτῶν; süryânî metin, s. 5 v.d.), ilâhî lûtuf içinde ve Zakarîyā'nın ihtimâmı ile büyüdüğü de anlatılır. Müslüman rivâyetlerine göre, 'İmrān Meryem'in doğmasından önce ölmüştür ve Zakarîyā' amcası olduğundan, çocuk üzerindeki haklarını istemiştir; hahamlar isteklerini kabûl etmediler; kendisi ancak bir deneme sâyesinde haklarını elde etti. Bu denemede muhtelif rakipler oklarını veya kalemlerini bir ırmağa atmışlardır; yüzen yalnız Zakarîyā'nınki olmuştur. *Kur'an*, III, 44 bu vak'aya telmih etmektedir. Hıristiyan rivâyetleri, yalnız Yūsuf münâsebeti ile, denemeden bahsediyor: asâsından bir güvercin fırladığından, kendisi Meryem'in vasîsi olarak kabûl edilmiştir.

Zakarîyā' Meryem'in *miḥrāb*'ına her girişte, yiyeceklerinin mûcizeli bir şekilde kendisine te'min edilmiş olduğunu görür (XIX, 37). Bu husûsiyet hıristiyan rivâyetlerinde de vardır (*Protev. Jacobi*, bahis VIII; süryânî metin, s. 7). *Kur'an*'da Yūsuf'un şahsı zikredilmez. Müslüman an'anesinde, yeğeni olan Meryem'e ihtimâm gösterir; çünkü Zakarîyā' çok ihtiyarladığı için, artık onunla meşgûl olamamaktadır. Bu esnâda Meryem mâbette kalır, ancak her ay, hayz zamanlarında, orayı terkeder. Bir hıristiyan rivâyetine göre, Yūsuf, Meryem'in mâbedi kirletmesinden korktuğundan, kadın olduğu zaman, onu evinde muhâfaza etmiştir.

b. Yaḥyā'nın doğuşunun haber verilmesi. bk. mad. YAḤYĀ ve ZAKARĪYĀ'.

c. 'Īsā'nın doğuşunun haber verilmesi ve doğması. En teferruatlı hikâye *Kur'an*, XIX, 16 v.dd.'da bulunmaktadır. Meryem „şark tarafta bir yere“ çekilir; burada bir perde arkasına saklanır. Müfessirler bu tâbirin Kudüs'ün şarkında bir yere mi, yoksa, her ay çekildiği evinin kısmına mı delâlet ettiğini bilmemektedirler. Hıristiyan *ḳibla*'sının menşe'ini burada bulmak lâzım geldiği söylenilmektedir.

Kur'an (XIX, 17—21)'da tebşîr hikâyesi (yk. bk.) bulunmaktadır. Bunu İsā'nın doğuşu hikâyesi tâkip eder; bâzı müslümanlara göre, bu vâkıa hâmile kalmağı hemen veya pek az bir fâsıla ile tâkip etmiştir. Meryem bir hurma ağacı gövdesi yanında dururken, doğum sancılarına tutuldu. Dedi: — „Kâşki ölse idim ve tamâmiyle unutulup, gitseydim“. — Aşağısından (yâni çocuktan veya Cebrâil'den veya hurma ağacından) ona şu nidâ geldi: — „Kederlenme, Rabbin senin alt yanına bir ırmak koydu; hurma ağacını kendine doğru silk; üzerine olgun ve toplanması kolay hurma'lar dökülecektir. Ye ve iç ve sevin!“ — Bu hikâye şüphesiz, Mısır'a kaçma sırasında, çocuk 'Īsā'nın, hurmaları ile Meryem'i serinletmesi için, ona doğru eğilmesi çöldeki hurma ağacına emretmesi şeklinde olan hıristiyan rivâyeti ile mukayese edilebilir; hurma ağacı itâat eder ve başını Meryem'in ayaklarına koyar, çocuk ona kalkmasını ve mukaddes âilenin susuzluğunu gidermesi için, kökünü açmasını söylediği zamana kadar, öyle kalır (gayr-i mevsuk Mettâ İncili, bahis XX). *Kur'an*'da devâm edilir (âyet 26): — „Kim olursa-olsun, bir insan görürsen, ona de: — Ben rahman olan Allaha bir oruç adadım, bunun için, bugün kimse ile aslâ konuşmayacağım“. — Müfessirler bunun saygısız suallerden sakınmak için kullanılmış bir hareket tarzı olduğunu söylerler. Bu vak'a hıristiyan an'anesinde bulunmaz; bununla berâber *Protevangelium Jacobi* (bahis XII; süryânî metin, s. 11)'de o zaman 16 yaşında olan Meryem'in Banī Isrā'īl'den saklandığı söylenir. Müslüman rivâyetlerine göre, Meryem bir mağarada 40 gün kalmıştır. *Kur'an* (XIX, 28)'da şöyle devam edilir: „Sonra onu taşıyarak, götürdü. Onlar: — Ey Meryem, garip bir iş yaptın. Ey Hārūn'un kız kardeşi, baban fenâ bir adam değil idi ve annen bir fâhişe değil idi — dediler. O zaman Meryem, parmağı ile, çocuğu gösterdi“. Bunun üzerine çocuk konuşmağa başladı: Bu 'Īsā'ya isnât edilen meşhur mûcizelerden biridir. Banī Isrā'īl'in Meryem'e isnat ettikleri „utanç veren rezâlet“ de *Kur'an*, IV, 155'te zikredilmiştir.

„Ey Hārūn'un kızkardeşi“ kelimelerine gelince [yb. bk.], tefsirlere nazaran, bu Hārūn, Mūsā'nın kardeşi değil, Meryem'in bir muâsırı olup, kendisi ile mukayese edilen kötü bir adam veya merhametli kardeşi idi. Meryem'in mecûsîlere verdiği ekmek somunlarına müteallik bir efsâne al-Mas'ūdī, IV, 79 v.d.'da zikredilmiştir.

„Yüksek yer“ (*Kur'an*, XXIII, 52; yk. bk.) tâbirinde, Mısır'a bir telmih yoksa, buraya kaçma husûsunda *Kuran*'da hiç bir işâret bulunmamaktadır. Bu kaçmayı bilen müslüman rivâyetlerine göre, Mısır'da ikamet 12 sene sürmüştür. Herod'un ölümünden sonra mukaddes âile Nāṣira'ye dönmüştür.

'İsā, sözde ölümünden sonra, gökten annesini teselli eder. Başkalarına göre, bu Maria Magdalena idi. *Transitus Mariae* hikâyeleri müslüman an'anesinde yer bulmamıştır. Bunlarda, bunun yerine, havârî Yaḥyā ve kömürcü Şim'ūn ile berâber, Meryem'in Mārūt (Nero)'a din vaaz etmek için, Roma'ya nasıl gittiğini anlatan bir hikâye bulunmaktadır. Şim'ūn ile Tadāvus (Thaddée?) başları aşağı çarmıha gerilince. Meryem, Yaḥyā ile berâber, kaçtı. Tâkip edilince, yer yarıldı ve onları tâkip edenlerin elinden kurtardı. Bu mûcize Mārūt'un hıristiyan dinini kabûl etmesine sebep oldu.

Bibliyografya: İbn Hişām (nşr. Wüstenfeld), s. 407; al-Ṭabarī (nşr. de Goeje), I, 711 v. dd.; ayn. mlf., *Tafsīr*, III, 144 v dd.; VI, 21, 179; VII, 82; XVI, 28 v.dd.; XVIII, 17; al-Ya'ḳūbī (nşr. Houtsma), I, 74 v.dd.; al-Mas'ūdī, *Murūc al-ẕahab* (Paris 1861 v.dd.), I, 120 v.dd.; II, 145; IV, 79 v.d.; al-Kisā'ī, *Ḳiṣaṣ al-anbiyā'* (nşr. Eisenberg); İbn al-Aṯīr, *al-Kāmil*, I, 211; al-Ṯa'labī, *'Arā'is al-macālis* (Kahire, 1290), s. 326 v.dd.; *Kur'an* tefsirleri; Maracci, *Prodromi* (Padua, 1698), IV, 85 v.dd., 178 v.dd. ve *Kur'an* tercümesinin izahları; C. F. Gerock, *Versuch einer Darstellung der Christologie des Korans* (Hamburg ve Gotha, 1839), s. 22 v.dd., 72 v.dd.; G. Weil, *Biblische Legenden der Muselmänner* (Frankfurt, 1845), s. 280 v.dd.; E. Sayous, *Jésus-Christ d'après Mahomet* (Paris-Leipzig, 1880); G. Smit, *Bijbel en legende bij den arab. schrijver Jaqubi* (Leiden, 1907), s. 86 v.dd.; J. Horovitz, *Koranische Untersuchungen* (Berlin, 1926), s. 138 v. dd.; A. Pieters, *Circumstantial Evidence of the Virgin Birth* (*MW*, 1929, XIV, 350 v. dd.); *Evangelia apocrypha* (rec. C. de Tischendorf, 2. tab., Leipzig, 1876); *Apocrypha Syriaca, the Protevangelium Jacobi and Transitus Mariae...* (nşr. ve trc. için bk. Smith Lewis, *Studia Sinaitica*, London, 1902, nr. XI). (A. J. WENSINCK.)

MERZİFON, MERZİFŪN, Anadolu'nun orta Karadeniz bölgesinde, Tavşan (Taşan) dağının cenup eteklerinde, Sulu-Ova veya Merzifon ovası denilen, içinde Ters-Akan çayının kollarından Gümüş-Suyu, Türnük çayı gibi akar-sular geçen bir ova kenarında, deniz seviyesinden 750 m. irtifâda kaza merkezi bir şehir (20.000 nüfus) olup, vilâyetinin merkezi olan Amasya şehrine 49 km., Çorum (69 km.) üzerinden Çerikli istasyonuna 187 km. ve Karadeniz sâhilinde en yakın iskele olan Samsun'a 112 km. mesâfede bulunur.

Merzifon muhtemel olarak kadîm Phazemon (Φαζημών: Strabo, XII, 553, 560, 561 v.d.) yerinde kurulmuş ve ismini de ondan almıştır. Burası Phazemonitis bölgesinin merkezi idi ve mümbit Chiliokomon („bin köy“) ovasının (Sulu-Ova) başladığı yerde bulunuyordu. Pompeius tarafından Neapolis diye zikredilen şehrin kadîm ismi, sonraları değişikliğe uğramış, bizanslı Stefan (V. asır) burayı Φαμιζών olarak kaydetmiştir (değişik şekiller: Φαμαζών, Φαμειζών). Merzifon isminin menşe'i hakkında ileri sürülen bir takım rivâyetler sâdece hayal mahsûlü gibi görünüyor (Hüseyin Hüsâmeddin, *Amasya tarihi*, IV, 398, 399: Barsevinç şahıs isminin Barsuvan veya Pontus hudûdunda bir şehir olduğu için farsçadan merz (= hudut) ile fon). İbn Bībī şehir adını بارکون olarak kaydeder (*Rec. d. textes rel. à l'hist. des Seldj.*, nşr. Houtsma, s. 292, 12). Halk arasında Marsivan ismi de verilmiş olan şehrin adı Osmanlılar devrinde dâimâ مرزیفون (Merzifūn, halk arasında bugünkü okunuşu: Merzifon) olarak yazılmıştır.

İlk çağ boyunca şehrin mukadderâtı Amasya [b. bk.]'nınkine bağlı kalmış, Pont hâkimiyetinden Roma imparatorluğuna geçmiş, sonra Bizans devleti hudutları içinde kalmıştır. Her ne kadar VIII. asrın başlarında, arap fâtihleri buraya kadar gelmişler ise de, bunlar burada devamlı bir hâkimiyet te'sis etmemişlerdir. Türk hukümranlığının bu havâlide ne zaman kat'î olarak kurulmuş olduğu bilinmiyor. Bununla berâber, Malazgirt muhârebesinden az sonra, Merzifon'un Amasya ile berâber emîr Dânişmend tarafından fethedilmiş (Ḥāfiẓ Abrū, *Macma' al-tavārīḫ*) ve XII. asır ortalarında Dânişmedli arâzisinin Kılıç Arslan II. tarafından Konya Selçuklu devletine ilhâkına kadar, onun hukmünde kalmış olduğu söylenebilir. Bundan bir asır kadar sonra Anadolu İlhanlılar tarafından istilâ edilince, Merzifon da tabiatiyle onların hukmüne girmiş ise de, iktidarları zaafa uğrayınca mahallî sergerdelerin te'siri altına düşmüştür. XIV. asır ortalarında Sıvas emîri Eretna, topraklarını bu havâliye doğru genişletmiş, asrın sonlarına doğru emîr Şad-Geldi ve sonra oğlu emîr Aḥmed ile kadı Bürhaneddin arasında nufûz mücâdelesi vukua

gelirken, bunlardan birincisine yardım eden Yıldırım Bayezid Amasya'yı işgâl etmiş (795 = 1393), bölgenin işgâli, Merzifon ile Havza tarafından Taşan-oğullarından Hasan ve Ali Bey'lerin arâzisinin de ele geçirilmesi ile, 3 sene sonra tamamlanmıştır. Osmanlı hâkimiyeti sırasında Merzifon, Sivas eyâletinin Amasya sancağı kazaları arasında sayılıyordu. Amasya'nın osmanlı fikir hayatının mühim merkezlerinden biri olması, Merzifon'u bir dereceye kadar gölgede bırakmış olmakla berâber, burası yine ehemmiyetli bir mekez olmuş ve şerîat adamları yetiştirmiştir: Evliyâ Çelebî zamanında burada 7 tekke bulunuyordu; A. D. Mordtmann'ın ziyâreti sırasında bile (1852) şehrin yeşil sarık saran türk halkı kendisini şerîfler neslinden sayıyordu. Evliya Çelebî, 1057 (1647) kış mevsiminde buradan geçerken, Merzifon'u bayır bir yerde kurulmuş 44 mahalle'ye ayrılmış 4.000 kadar kiremit ve toprak evden mürekkep ucuzluk ve bolluk bir yer olarak vasıflandırmakta, çarşısında 600 dükkân saymaktadır. O sırada Merzifon'da pamuklu dokuma ve boya sanâyii çok inkişâf etmiş görünüyor; seyyah kırımlı tâcirlerin her sene Merzifon'dan Kırım'a binlerce top bez götürerek, esirler ile mübâdele ettiklerini, Kırım halkının hep Merzifon bezi giydiklerini söyler. O sırada Merzifon'un kerpiçten bir kalesi var idi. Ovadaki tarlalar, husûsî me'mûrlar tarafından idâre edilen kanallar vâsıtası ile sulanmakta idi. Şehrin ileri gelenleri yaz mevsiminde, âileleri ile berâber, Taşan dağına çıkarlar, mevrûs mülk olarak Taşanoğullarına verilmiş yaylalarda eğlenirlerdi. Evliya Çelebî, şehrin câmileri arasında bilhassa eski câmi (Bizans devrinden kalma bir hıristiyan mâbedinden çevrilmiş) ile Sultan Murad II. câmii ve ayrıca Çelebî Sultan Mehmed'in bir hamamını zikreder. XIX. asrın ortalarında Merzifon (10.000 kadar nüfuslu), başta hubûbat olmak üzere, toprak mahsûlleri için ehemmiyetli bir pazar yeri olmakta devam ediyor, burada toplanan mallar kervanlar ile, Samsun'a nakledilip, oradan ihrâc olunuyordu. Asrın sonuna âit tasvirler, şehri bağ ve bahçeler ile çevrilmiş sevimli bir hâlde olarak vasıflandırır; bu sırada 20.000 kadar tahmin edilen nüfusun, V. Cuinet'ye göre, 13.380'i müslüman, 5.820'si ermeni, 800 kadarı rum idi. Merzifon'da amsrikalı din adamları tarafından te'sis edilmiş olan ve bilhassa ermeniler arasında protestanlık propagandası yapan bir mektep (Anatolia College) ile, fransız cizvit râhiplerinin idâre ettiği bir ilk mektep bulunuyordu. Şehirde o sırada bilhassa kırmızı ve mâvi bez dokuyan 3.000'den fazla dokuma tezgâhı var idi. Bu sıralarda Anadolu'nun bâzı şehirlerinde olduğu gibi, Merzifon'da da huzûrsuzluk yaratan bâzı ermeni ayaklanmaları vukua gelmiş idi. Birinci cihan harbinden sonra, mütâreke devresinde ingilizler kısa bir müddet için Merzifon'u işgal ettiler ise de, millî mücâdelenin gelişmesi üzerine, 27 eylûl 1919'da buradan çekilmek mecbûriyetinde kaldılar ve mahallî kuvvetler tarafından hırpalandılar. 1927 sayımı, Merzifon şehrinin nüfusunu 11.334 olarak tesbit ediyordu. Bu nüfus, tedricî bir surette artarak, 1950'de, 15.257'ye vardı; 1955'te ise 20.012 (sayımın muvakkat neticelerine göre)'ye yükseldi. Bugünkü durumda Merzifon, vilâyet merkezi olan Amasya (17.549 nüfus)'ya yalnız nüfusu ile değil, daha işlek karayolları üzerinde gelişen ticâret faâliyeti ile de rekabet etmektedir. Merzifon, çevresinin zirâî mahsûlleri için, ehemmiyetli bir pazar yeridir. 1949 senesine doğru şehirde 12 mahalleye ayrılmış 3.824 ev bulunuyordu. Dokumacılık, zamanımızda da, ehemmiyetini muhâfaza etmiştir. Bu tarihte sayısı 3.300'ü bulan dokuma tezgâhlarında yılda 300.000 m. sofra takımı, yatak çarşafı ve havlu gibi, çeşitli mensûcat imâl edilmekte, ayrıca şarap imalâtında da gelişme kaydedilmekte idi. Şehrin eski eserleri arasında Çelebî Mehmed, Murad II., Dürrî Mehmed Efendi, Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Tâceddin Paşa câmileri, mescid, hamam ve medreseler zikredilebilir. Merzifon kazasının 916 km² arâzisi üzerinde nüfus sayısı 47.800'e varmaktadır.

Bibliyografya: Kâtib Çelebî, *Cihannümâ* (nşr. İbrahim Müteferrika), s. 626; Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie der class. Altertumswiss.*, mad. Phazemon; *Hans Schiltbergers Reisebuch* (nşr. V. Langmantel), Tübingen, 1885, s. 19 (şehrin adını Marsvani olarak kaydeder); *Le Voyage de Monsieur d'Aramon...* (nşr. Ch. Schefer), Paris, 1887, s. 680; J. Morier, *Journey through Persia Armenia and Asia Minor* (London, 1812), s. 320; C. Ritter, *Erdkunde von Kleinasien*, I, 179 v.d.; W. M. Ainsworth, *Travels in Asia Minor* (London, 1842), I, 33; W. M. Hamilton, *Researches in Asia Minor...* (London, 1842), I, 329 v.d.; A. D. Mordtmann, *Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850—1859* (nşr. Babinger), Hannover, 1925, s. 85, 87 v.d.; F. Cumont, *Studia Pantica*, II, 140; III, 162; Henry J. van Lennep, *Travels in little-known part of Asia Minor* (London, 1820), I, 82; G. Perrot ve E. Guillaume, *Exploration archéologique de la Galatie* (Paris, 1872); V Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris, 1892), I, 158—162; Ş. Sâmî, *Ḳāmūs al-aʿlām* (İstanbul, 1898), VI, 4259; *Sıvas vilâyeti salnâmesi* (h. 1325); *Belediyeler yıllığı* (Ankara, 1949), II, 821—828. (BESİM DARKOT.)

MERZİFŪN. [Bk. MERZİFON.]

MERZÜBÂN. MARZUBĀN, Sâsânî imparatorluğundaki vilâyetlerin vâlilerine verilen unvanın arapça şekli ve bilhassa „hudut eyâletleri muhâfızları", „margravlar." Kelime, farsçada hâlâ bir hudut bölgesi mânasına gelen *marz*'den gelmiştir (Horn, *Grundriss der neupersischen Etymologie*, s. 218). Farsçada *marz* yanında hâlen *marc* şekli bulunduğu gibi, kelimeye pehlevîde şimâlî iranca bir menşe'e delâlet eden (bk. Lentz, *Z I*, IV, 255, 295), *marj-pān* şeklinde de tesâdüf edilir (*kār-nāmak*, H. S. Nyberg, *Hilfsbuch des Pehlewi*, Upsala, 1928, I, 54). Bununla berâber, unvan sâsânî devrinden evvel mevcut değildir ve büyük Paykuli kitâbesinde hudut eyâletleri muhâfızlarına aynı zamanda şimâlî iranca bir unvan olan (Herzfeld, *Paikuli*, Berlin, 1924, s. 155; bk. bir de Marquart, *Ērānşahr*, s. 165 v. dd.) *bitaḫš* (erm. *bdeašḫ*) ismi verilmiştir. Süryânîce *marzbānā* ve *marzabānā* şekilleri (Payne-Smith) ve ermenice *marzpan* ve *marz* (*a*) *van* şekilleri de vardır (Hübschman, *Armenische Grammatik*, s. 193). Nihâyet farsçada, kelime, *marzbān*, *marzabān* veya *marzavān* şekillerinde muhâfaza edilmiştir (bk. *Burhān-i ḳāṭiʿ*).

Marzubān'ın vazifeleri hakkında bilhassa arap kaynaklarında bilgi mevcuttur. Yaʿḳūbî (*Tārīḫ*, nşr. Houtsma, I, 201) bunun *raʾīs al-balad*'in unvânı olduğunu söylüyor. Ayrıca imparatorluğun dört büyük idârî bölümünün de *Pāzġōspān* tarafından idâre edildiğini kaydediyor. Ṭabarî ile Balāẕurî, arapların fetihleri esnâsında tesâdüf ettikleri muhtelif *marzubān*'lar hakkında mâlûmat vermektedirler (bk. Balāẕurî'den alınmış olup, Nöldeke *Geschichte der Perser und Araber*, Leiden, 1879, s. 446'ya nakledilen bir *marzubān* tarafından idâre edilmiş vilâyetlerin listesi); bu devirde, bu idârecilerin en yüksek makamlardan müstakil olarak hareket ettikleri, mütâreke ve muâhedeler akdettikleri görülür; bunlar arap fütuhâtından sonra da ekseriyâ mevkîlerini muhâfaza etmişlerdir. Sâsânîler hâkimiyeti altında *marzubān*'lar bu derece müstakil bir vaziyette bulunmamakta idiler; onların bâzan *spāhbad*'lerin (bk. Josua Stylites, nşr. Wright, s. 61) emri altında kumandan olarak hizmet ettikleri görülmektedir.

Bu unvan yavaş-yavaş terkedilmiş olmakla berâber, müslüman İran'da hâlâ kelimenin „hudut eyâletleri muhâfızları" olan ilk mânası muhâfaza edilmektedir. Bu kelimeyi müellifler de ekseriyâ kullanmaktadırlar (bk. Saʿdī, *Bustān*, nşr. Graf, s. 73). Diğer taraftan, Sâsânîlerden sonra *marzubān*, değişik şekilleri ile birlikte müslümanlar (araplarda bâzan *al-marzubān*) ve mecûsîler arasında bir has isim olarak kullanıla-gelmiştir (pehlevîce yazma müstensihlerinin isimleri için bk. bilhassa Justi, *Iranisches Namenbuch*, mad. MARZPĀN.)

Bibliyografya: A. Christensen, *L'Empire des Sassanides* (Kopenhag, 1907), s. 43 v.d. (J. H. KRAMERS.)

MERZÜBAN. MARZUBĀN B. RUSṬAM, Taberistan [b. bk.]'da Bāvand sülâlesinden bir hükümdar olup, ahlâkî mâhiyette küçük hikâyeler ve masallar ihtivâ eden *Marzubān-nāma* adlı farsça mensûr bir eserin asıl müellifi addedilmektedir. Bu eserin XIII. asır edebî İran dili ile yazılmış iki metni bizce mâlûmdur. Bunlardan birinin müellifi Saʿd al-Dīn al-Varāvīnī olup, eserini Özbek b. Muḥammed İl-Deñiz'in vezîri ve 1210'dan 1225'e kadar Azarbaycan atabeyi olan Abu 'l-Ḳāsim Rabīb al-Dīn'e ithâf etmiştir. Buna göre, bu nüshanın 1210—1225 yılları arasında yazılmış olması muhtemeldir. Diğeri ise, Anadolu Selçuklularından, 1192—1204 yılları arasında hüküm sürmüş olan Rukn al-Dīn Sulaymān-Şāh'ın kâtibi, sonra da vezîri olan Muḥammed Ġāzī al-Malaṭyavī'nin eseridir. *Ravżat al-ʿuḳūl* adını taşıyan bu eser, gerek yazılış ve gerek muhtevâ bakımından, öteki *Marzubān-nāma*'den çok farklıdır.

Saʿd al-Dīn al-Varāvīnī'nin ön-sözünde asıl eserin Taberistan lisanı, eski *pārsī* lisanı ile, halk dilinde yazıldığına dâir mâlûmat vardır. Fakat bu kıymetli eser onun sâyesinde 400 yıldan fazla zaman geçtikten sonra yenileştirilmiştir (nşr. Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī, s. 6 ve 33). Birinci fasılda, *vāżiʿ-i kitāb* olarak, Kayūs sülâlesinden, Sâsânî hukümdarı Anuşirvān'ın kardeşi Marzubān b. Şarvīn'in adı geçmektedir. *Ravżat al-ʿuḳūl*'de ise, aksine olarak, asıl eser Ziyârîlerden Ḳābūs b. Vaşmgīr'e atfedilmekte olup, kaba bir üslûp ile yazıldığı söylenilmektedir. Bunun dışında İran edebiyatında bu eserin adı pek geçmez. *Ḳābūs-nāma* (tarihi 1082) müellifi, annesinin büyük annesinin *Marzubān-nāma* müellifi hukümdar Marzubān b. Rustam b. Şarvīn'in kızı olduğunu söylüyor. Bundan başka İbn İsfandiyār, *Tārīḫ-i Ṭabaristān* (tarihi 1216)'inda her bakımdan *Kalīla va Dimna*'den üstün bir eser diye tavsif ettiği *Marzubān-nāma*'nin müellifi olarak, *işfahbad* Marzubān b. Rustam b. Şarvīn Parīm'den bahsetmekte ve aynı

müellifin Taberistan halk şiiri tarzında yazılmış *Niki-nāma* adında bir divan da tertip ettiğini ilâve etmektedir (trc. E. G. Browne, *An abridged translation of the History of Ṭabaristān*, Leiden, 1905, s. 86). Nihâyet iranlı muharrir Riżā-Ḳulī Han, *Farhang-i Nāṣirī*'de *Marzubān-nāma*'nin Rustam'in oğlu Marzubān tarafından yazılmış ve emîr Ḳābūs Şams al-Maʿālī'ye ithâf (*mansūb ba*) edilmiş olduğunu söylüyor; aynı müellif *Macmaʿ al-fuṣaḥā*'da dolayısı ile *Marzubān-nāma*'den bahsetmektedir.

Bu noksan ve bâzan birbirini tutmayan mâlûmat Mīrzā Muḥammed Ḳazvīnī'ye kitaba adını veren şahsın Kayūs'un oğlu, Anuşirvān'ın kardeşi, Bāv soyundan, Taberistan „hukümdarı" Rustam b. Şahriyār b. Şarvīn b. Rustam b. Surḫāb'ın oğlu Marzubān olduğunu tahmin ettirmektedir. Bu şecere İbn İsfandiyār'ın kitabına istinât etmekte olup, Marzubān'ı Rustam b. Surḫāb (ölm. 895)'ın oğlu farzeden Schefer (*Chrestomathie persane*, II, 194)'in iddialarından akla daha uygun görünmektedir. Büyük bir ihtimâl ile Marzubān'ın babası olması gereken Rustam b. Şahriyār b. Şarvīn'in tarihini yalnız 355 (966) tarihli bir sikkeden öğrenmek mümkün olmuştur (L. Rabino, *Mazandarán and Astarábád*, London, 1928, *GMS, N S*, VII, 135). Buna göre, Marzubān 1000 senesinde, yâni İran edebiyatının uyanma devrinde, yaşamış olmalıdır.

Marzubān-nāma'nin birinci faslında Marzubān, hüküm sürmekte olan hukümdarın (muhtemelen 8 sene hüküm süren Dārā b. Rustam, bk. Rabino, *göst. yer.*), münzevî bir hayat yaşamış ve „bu dünya için akıllıca nasihatler ve faydalı tavsiyeler" ihtivâ eden bir kitap yazmak müsâadesini isteyen kardeşi olarak tasvir edilmektedir. Bu hususta, hukümdar ve vezîri ile kendisi arasında bir münâkaşa dolayısı ile, bir çok fıkralar nakletmektedir. Diğer fasıllar aynı tarzda devam eder; *Kalīla va Dimna* ve *Bin bir gece* masallarında olduğu gibi, masal ve fıkraların bir çoğu başka hikâyelere eklenir. Mecmua aslında İran edebiyatına has bir tarz olup, arap edebiyatına da çok te'sir etmiştir. Muhtevâsı, mukayese usûllerine göre tetkik edilmedikçe, bu tarzdaki mecmualar ve İran halk hikâyeleri ile olan münâsebetleri hakkında ileri sürülen fikirlere şüphe ile bakmak gerekecektir. Fıkraların bir kısmının Hind menşe'li olması çok muhtemeldir. Diğer taraftan aslının *ṭabarī* lehcesi ile yazıldığı iddiasına da pek güvenmemelidir; çünkü o takdirde her iki yeni nüshanın müelliflerinin de *ṭabarī* lehcesini bildiklerini kabûl etmek gerekir ki, bu lehce hakkında İbn İsfandiyār'ın *Tārīḫ-i Ṭabaristān*'ından başka hiç bir yerde bir mâlûmata rastlamıyoruz. Burada bahis mevzuu olan metin belki de daha eski bir farsça, belki de kardeşinin gördüğü *Ḫudāy-nāmak* (Nöldeke, *Geschichte des Artachšīr i Pâpakân*, Göttingen, 1879, s. 27)'in ve bir de, *Vīs u Rāmīn* gibi bir manzûmenin yazıldığı bir dilde kaleme alınmıştır ki, bu metin XII. asır edebiyatçılarının zevkine artık uygun gelmemekte idi.

Marzubān-nāma, British Museum (Or. 6476)'daki bir yazma nüsha esâs tutularak ve aynı yerdeki diğer iki yazma ile Paris Millî kütüphânesindeki bir yazmadan ve İran'dan gönderilen diğer bir yazma nüshadan faydalanılarak, Mīrzā Muḥammed Ḫān Ḳazvīnī tarafından, 1908'de neşredilmiştir (*G M S*, VII). Ch. Schefer'in *Chrestomathie Persane* (Paris, 1885), s. 172 — 199'da *Marzubān-nāma*'nin bâzı parçaları neşredilmiş ve Paris nüshasından da faydalanılmış idi. *Ravżat al-ʿuḳūl*, Leiden (M. Th. Houtsma, *Eine unbekannte Bearbeitung des Marzubān-nāme*, *Z D M G*, LII, 359 — 392) ve Paris'teki nüshalar ile tanıtılmış olup, M. Houtsma ile Mīrzā Muhammed bunlardan örnekler vermişlerdir. Bunlardan başka aynı eserin bir de İbn ʿArabşāh'ın yazdığı bir nüshası vardır. Bu nüsha Saʿd al-Varāvīnī'nin eserinin türkçe tercümesine istinât etmektedir; bu nüsha 1278'de Kahire'de, taş-basması olarak, basılmıştır (bk. V. Chauvin, *Bibliographie des ouvrages arabes*, II, 111).

Bibliyografya: Dili hakkındaki mâlûmat Mīrzā Muḥammed Ḫān'da neşrinin ön sözünde bir araya toplanmıştır, Schefer'in mütâlealarını (s. 194 — 211) ihtiyat kaydı ile karşılamak gerekir; bk. bir de H. Ethé, *Neupersische Litteratur* (*Gr. I Ph.*, II, 328 v. dd.) ve E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, II, 115, 489.

(J. H. KRAMERS.)

MESÂHA. MİSĀḤA (*ʿilm al-misāḥa*, „ölçme ilmi"), arapça yazan müelliflere göre, büyüklükleri mukayese ilmi ve usûlleridir. Geniş mânası ile, bu kelimeden bir ölçü gerektiren veya buna imkân veren bütün büyüklüklerin ölçülmesi, esâs itibârı ile uzunlukların, satıhların, hacimlerin, ağırlıkların ve mıkdarların ölçülmesi anlaşılmaktadır; bununla berâber arapça eserlerdeki *misāḥa* ilmi husûsiyle hendesî şeyler ile, yâni musattah ve mücessem âdî hendesenin muhtelif şekillerinin uzunluklarını, satıhlarını ve hacimlerini hesap etmek için, kaideler tesbit etmek gibi, esâslı hendesî şekillerin ve ölçülerin târifi ile meşgûl olur. Şu hâlde

misāḥa mefhûmu bugün, kelimenin en geniş mânası ile, ölçme ilmi (*fenn-i mesâha*) veya aynı zamanda ilmî ve teknik hendese (mücerret buutta bulunan dünyaya âit eşyânın ölçülmesi ilmi) adını verdiğimiz sâhanın yalnız bir kısmını içine almaktadır; husûsiyle kelimenin dar mânası ile, ölçme ilmini (*geodesia*) hâricde bırakır. Hakikî mânası ile ölçme ilmi meseleleri arapça yazan müelliflerce, umûmî kaide olarak, husûsî risâlelerin mevzuunu teşkil ediyordu. Şu hâlde arapça yazan müellifler, ilmî ölçme ile tatbikî ölçme arasında, Aristo'dan beri yunanlılarda inkişâf ettirilmiş olan ve Heron'un „Metrika"'sı ile „Dioptra"'sında en açık ifâdesini bulan aynı farkı tasdik ediyorlardı.

Bizzat arapça yazmış müelliflerin mesâha mefhûmu hakkında verdikleri izahat çok farklıdır. Bâzı müellifler buna çok geniş bir şümûl verirler (msl. al-Umavī: „*misāḥa* bilinen bir şey vâsıtası ile bilinmeyen bir şeyin keşfinden ibârettir. Netice, ölçülen büyüklüğün ölçü için kullanılan büyüklüğün, vâhid-i kıyâsî ile muhtevâsını verir"), ekserisi bununla uzunlukların, satıhların ve hacimlerin ölçülmesini anlarlar. al-Şinşavrī „iki eşyânın birisi ile mutâbakatı (*taṭbīḳ*) ile isbat" demek olan bilâvâsıta ölçü ile satıh ve hacimlerin, muayyen düsturlara istinat edilerek, hesap edilmesi olan vâsıtalı ölçü arasında, açık olarak, bir fark tesbit eder. Müslümanların miras olarak almış oldukları eski kültürün „taşıyıcıları" ve yayıcıları sıfatı ile bir rol oynadıkları bütün devir boyunca, ölçü nazariyesi üzerine risâleler bulmaktayız. Milâdî IX. asrın başlarında, eser yazmak husûsundaki çalışma ilk mebde'lerinden itibâren aş. yk. 1600 yıllarında islâmda riyâziye ilminin inhitâtına kadar, bu yazıların hedefleri, açıkça, arâzi ölçülerini, inşaatçıların, harp mühendislerinin v.b. ellerine mesleklerini îfâ etmek için zarûrî olan vâsıtaları ve bir de nazarî esâsları vermek idi. Mevzuu anlatış tarzına göre, risâleleri 3 ayrı zümreye ayırmak mümkündür:

a. Tamâmiyle yeni düstûr mecmuası tarzında olanlar, mümkün olduğu kadar teksif edilerek, yazılmış olup, yalnız en çok tesâdüf edilen hesap vetîrelerini verir ve hiç bir misâl ihtivâ etmez (msl. İbn al-Bannā'ʾın eseri).

b. Kullanılan hesap vetîresini izaha yarayan misâller ile dolu olanlar; bu misaller icâp ettirdikleri tam hesaplar ile birlikte bulunur (msl. al-Bağdādī'nin risâlesi).

c. Yalnız ve sâdece tamâmiyle halledilmiş bir takım mes'eleler ihtivâ edenler ve binnetice bir nevî temrin kitabı mâhiyetinde olanlar (msl. Abū Bakr'in eseri).

Bu risâlelerin mevzuu anlatış tarzı hakkında, şu noktaya dikkati çekeceğiz: tabi'î olarak, islâm müelliflerinde bugün kullandığımız mânada hesap düsturlarından bahsedilemez. Bilhassa şark müslümanları arasında hesap düsturları dili henüz tamâmiyle gayr-ı mevcut idi ve garp müslümanları arasında ise, ancak çok geç olarak ve o da sırf cebir sâhasında inkişâf etmiştir. Ölçüler için kaideler ve hattâ ekseriyâ metinde bulunan mıkdarlar dâimâ sırf kelimeler ile ifâde edilmiştir.

Misāḥa'ya müteallik yazıların bilhassa en mühimlerinin münderecâtı, umûmî bir kaide olarak, giriş, satıhlar ve cisimler ve bu satıhlar ile cisimlere âit en mühim uzunlukların hesabı için kaideler ile arada-sırada tatbikat mes'elelerini ihtivâ eder.

A. Giriş. Bilhassa şu hususlara âittir:

1. *Misāḥa*'nın târifi;
2. Tetkik edilecek hendesî şekillerin izah, tasvir ve tasnifi;
3. En çok kullanılan ölçü vâhid-i kıyâsîlerinin târif ve tasnifi;

B. Hesap kaideleri.

I. Müstevî satıhlar (buna dâhil olan uzunluklar);

1. Dört kenarlı satıhlar (murabbâ, müstatil, main, şibh-i münharif, münharifî şekil, zâviye-i dâhileli dört kenarlılar);
2. Müsellesler (kenarları müsâvi olanlar, iki kenarı müsâvî olanlar, üç kenarı birbirine müsâvî olmayanlar, kaim zâviyeli, hadde zâviyeli ve münferic zâviyeli müsellesler).
3. Çok kenarlılar (muntazam olanlar, muntazam olmayanlar, davul biçiminde olanlar [*muṭabbal*], „girintili olanlar" [*mucavvaf*], „basamak biçiminde olanlar" [*mudarrac*]. „Davul biçiminde şekil" ile „girintili şekil" birbirine müsâvî iki şibh-i münharifin birleştirilmesi suretiyle meydana getirilir; öyle ki, birincilerde birbirine muvâzî olan kenarlardan küçük olanlar, ikincilerde ise, bu muvâzî kenarlardan uzun olanlar birbirinin yanına gelmiştir. Bunlar müteaddit çeşitlere ayrılmaktadır. „Basamak biçiminde" şekil, uzunlukları müsâvî, fakat genişlikleri muhtelif olan müteaddit müstatillerin üst-üste konulması ile meydana gelmiştir; bunların genişliğini ölçen mıkdarlar adedî tenâsüb ile artar.

Dâire, dâire parçaları (yarım dâire, kıt'a, kuttâ, dâire halkası) ve benzer satıhlar (nal veya hilâl [*hilālī*] şekilleri, beyzî şekil, kara-halile veya mercimek şekli;

Hilâl şekli, nısıf kutru muhtelif, veterleri müşterek iki dâire kıt'asının birbirinden çıkartılması ile elde edilir. Beyzî şekil ile kara-halile şekli birbirine müsâvî iki dâire kıt'asının birbirine ilâvesi suretiyle elde edilir; beyzî şekilde kıt'a yarım dâireden daha küçüktür, kara-halile şeklinde ise, yarım dâireden daha büyüktür. Savasorda beyzî şeklin (kat-ı nâkıs) sathını $1/4\ (a+b)^2.\pi$ düstûru ile göstermektedir.

II. H a c i m l e r (münhasıran buna dâhil olan müstevîler, bilhassa satıhlar ve uzunluklar).

1. Menşûrlar (alel'âde kaim menşûr ve mâil menşûr, kaidesi dört köşe sütun, dört satıhlı sütun, mik'ab, üç satıhlı menşûr, mâilen kesilmiş menşûr, Abū Bakr'in Cremonalı Gerhard tarafından yapılan tercümesinde „corpus similis domui");
2. Üstüvâne;
3. Ehram (kaim ve mâil ehrâm, nâkıs ehrâm);
4. Mahrût (kaim ve mâil mâhrût, nâkıs mahrut);
5. Küre ve küre kıt'aları (yarım küre, kıt'a, kuttâ, mıntaka);
6. Muntazam ve gayr-i muntazam hacimler (Eflâtun'un beş şekli ile Arşimed'in iki şekli, yalnız al-Kāşī'de esaslı bir tarzda ele alınmıştır);
7. Diğer hacimler [üstüvâne şeklinde kubbe (*azāc* ve *ṭiḳān*; bu son ikisi ancak uzunluk ile ayrılır), kubbe (*ḳubba*) çatı şekli (Abū Bakr'de „corpus similis caburi"), *iklīl* ve *ḳurş* (boş üstüvâne, basamak gibi şekil).

C. T a t b i k m e s e l e l e r i.

Bu meseleler, umûmiyetle, nâdiren mesâha eserlerinde bulunur. Heron ve Euklid'e çıkan yer ölçüsü meselelerine sık-sık tesâdüf olunur. Savasorda'da dağ meyilleri üzerinde, çukurlarda ve tepelerde bulunan tarlalara ve dağların yüksekliklerinin hesaplanmasına dâir bâzı meseleler bulunmaktadır; al-Ḥanbalī'de ulaşılamayan arâzinin, kuyuların derinliğinin ve ırmakların genişliğinin ölçülmesi için meseleler vardır. Diğer meseleler arasında, misâl olarak, bir ev veya bir çatının inşâsı için lüzûmlu olan taş ve kiremit miktarını hesaplamağı, bir duvarın ağırlığını tahmin etmeği zikredelim.

Bununla berâber bahis mevzuu münderecâtın her mesâhaya dâir eserde tamâmiyle izah edilmiş bulunması icâp ettiği neticesine varılmamalıdır. Muhtelif mesâha eserleri, yeni hendese eserlerinde olduğu gibi, müellif.erinin husûsî istidad ve temâyülleri sebebi ile mevzûları seçmeleri bakımından, birbirlerinden ayrılırlar. Mevzuun çok tam bir şekilde tetkik edildiği eserler (msl. al-Ḥanbalī ve al-Kāşī'nin eserleri) yanında, ekseriyâ mevzuun bâzı kısımlarını tetkik eden çok kısa eserler (msl. müstevî satıhların hesâbı için kaideler veren Berlin, kütüp. nr. 5954'teki müellifi mechûl eser) veya hattâ (al-Şinşavrī'nin risâlesi gibi) yalnız bir tek meseleyi tetkik edenler bulunmaktadır. Ölçüye dâir eserlerde, ancak müellifinin şu veya bu sâhadaki husûsî bilgilerini veya araştırmalarının husûsî neticelerini göstermek için, az veya çok fazla izahat da buluyoruz.

Bu nevî husûsiyetler arasında msl. şunlar zikredilebilir: mesâhaya dâir bir eserde, muntazam hacimler ile bâzı yarı muntazam hacimleri tetkik etmek için, Camşīd al-Kāşī'nin tamâmiyle yeni olarak gösterilen denemesi (hesaba dâhil olan mıkdarları altmışta birlik kesirler ile beş hâneye kadar devam ettirilen hesabı hakikî kıymetlerinden yüzde bir kadar farketmektedir) kâim zâviyeli şibh-i münharifler için al-Umavī'nin verdiği $s=\sqrt{a\ b\ c\ d}$ düstûru ve Heron'un dâire kıt'ası düstûrlarının mükemmelleştirilmesi; al-Karḫī'nin kavis için düstûru; aynı müellif ile al-Baġdādī tarafından kutru d olan n kenarlı bir çok-kenarlının bir kenarı a olduğuna göre, $d^2=1/9\ [n\ (n-1)+6]\ a^2$ düstûru (aynı düstûr Nemorarius ve Regiomontanus'ta bulunmaktadır ve bu sonuncu müellif tarafından hindlilere isnâd edilmiştir; fakat bildiğimize göre, şimdiye kadar neşredilmiş olan hind riyâziye eserlerinde bulunmamaktadır); bundan başka Abū Bakr ile İbn Bannā' tarafından cebirin hendeseye tatbik edilmesi. Birincisi, satıh meselelerinin halli münâsebeti ile, al-Ḫvārizmī tarafından tefrik edilmiş 6 hâle göre, birinci ve ikinci dereceden muâdelelerin kullanılmasını göstermek için, bunları cebir ile halletmek usûlünü kullanır; ikincisi ise, meselelerin vaziyetindeki muhtelif imkânları araştırmak için, terkipler nazariyesinden istifâde eder.

İ s t i ' â p h a c i m l e r i n i n h e s a b ı i ç i n k u l l a n ı l a n u s û l l e r yunanlılar ve mısırlılarda bulduklarımızın aynıdır. Tevârüs yolu ile nakledilmiş olup, hesap kaidelerinin doğrudan-doğruya alınmış olması bahis mevzuu olmadığı hâllerde, ölçüler'n elde edilmesi tamâmiyle istikrâî ve tecrübîdir. Msl. al-Karḫī, kürelerin hacmi için, nasıl elde edildiğini söylemediği $d^3\ (11/14)^2$ düstûru yanında, şu şekilde elde ettiği $d^3\ (28/45)$ düstûrunu zikreder: bal-mumundan bir mik'abın ağırlığını mik'ap vâsıtası ile yapılmış ve kutru mik'abın

bir kenarına müsâvî olan yuvarlağın ağırlığı ile mukayese eder. al-Baġdādī hacmin ağırlık ve kesâfet vâsıtası ile tâyini usûlünü tetkik eder; al-Kāşī, Heron tarafından zikredilen Arşimed'in suya batırma usûlünü bilmektedir; kavsin uzunluğunu bulmak için, ipliğin ölçülmesi ile yapılan doğrudan-doğruya ölçme usûlü, al-Karḫī ve Bahā' al-Dīn tarafından, en emin usûl olarak telakkî edilmektedir. Böyle usûllerin takribî neticelere götürmelerinin zarûrî olduğu bellidir ve amelî hendesenin kendine has örneği olan takribî düstûr, çok uzun zamandan beri, doğru olmadığı açıkça görülmüş olduğu hâlde, ölçü hesaplarında müslümanlar tarafından kullanılmakta devam etmiştir. İbn Mammātī müselleslerin satıhları için müstâmel düstûrlar olan $1/2\ (a+b)\times 3/4\ c$ ve $1/2\ (a+b)\times 2/3$ düsturları ve al-Baġdādī de mısırlılardan gelen dört-kenarlılar için $1/2\ (a+c)\times 1/2\ (b+d)$ düstûrunu tenkit etmektedirler.

Bu kaidelerin devam etmesinin sebebini, bir taraftan bahis mevzuu düstûrların her zaman amelî hayatta istifâde edilebilecek bir kıymete sâhip bulunmasında ve diğer taraftan da, ölçme ameliyelerini dâimâ az-çok bir meslek adamı sıfatı yapan ameliyecilerin, rakamlarını rahat bir şekilde hesaplamak için yaptıkları gayrette, riyâzî doğruluktan sarf-ı nazar etmelerinde ve bilhassa cezirleri hesaplamaktan kendilerini kurtarabildikleri zamanlarda, küçük hatâlardan endişe etmemelerinde aramak lâzımdır. Benzer sebepler dolayısı ile ve tarihî kullanışa uygun olarak, hemen bütün mesâha eserleri verdikleri düstûrların doğruluğunu gösteren ilmî hendesî isbatlardan mahrumdur. Yalnız Magrip ve Endülüs arapları zümresinden sayılması mümkün olan yahudi Abraham Savasorda'nın eseri, büyük mıkdarda, mantıkî bir şekilde devam ettirilmiş olan isbatlar ihtivâ eder; İbn al-Bannā' ve al-Ḥanbalī'de arada-sırada eski riyâziyecilere (bilhassa Euklid'e) atıflar buluyoruz. Geri kalanlar için, şüphesiz, göz ile görmenin verdiği bedâhatle (msl. 'Abd al-'Azīz vâhid-i kiyâsî murabbâlardan teşkil edilmiş bir şebeke içine müstevî şekiller tersim eder ve bunların içindeki murabbâlar ile parçalarını sayar) yahut ameliyenin doğruluğunu isbat için, bilâ vâsıta hadş veya hesaptan hâsıl olan, bundan başka sık-sık zarûrî hesapları tamâmiyle yapılmış örnek-misâl vâsıtası ile izah edilen itminân ile iktifâ olunuyordu.

Müslüman müellifler bir de bilhassa aynı hesap kaidelerini muhtelif cebir düstûrları ile ifâde etmek itiyâdında idiler. Berlin kütüp.. nr. 5954 yazması, msl. kaim zâviyeli müselles içindeki q veter kıt'asının hesabı için şu düstûrları verir: $q=1/2\ [a+(c^2-b^2):a]=1/2\ [a+(c+b)(c-b):a]=1/2\ \left[a+(c+b):\frac{a}{c-b}\right]=1/2\ [a^2+(c^2-b^2)]:a$. Bu farkların neticesi sıfır ve sâdece mâlûm hadler ile aranılan büyüklük arasında, mümkün olduğu kadar çeşitli münâsebetler kurmak idi. Bu suretle ameliyeyi yapanın doğru düstûrlar arasından, verilen mıkdarlara göre, uygun bir hesap için kolaylık gösteren şu veya bu düstûru seçmesi kabil oluyordu.

Müslümanlardaki mesâha ilminin k a y n a k l a r ı n ı yunanlılar ile hindlilerde aramak lâzımdır. Mesâhaya dâir eserlerin muhtevâ ve şekilleri, bilhassa eski müelliflerde, hemen yalnızca yunânîdir. Husûsiyle Mısır kaynaklarından gelen asıllara dayanan Heron'un eserlerini yeni şekillere sokanlar da gâlibâ müslüman mesâha eserlerine örnek-esâs vazifesini görmüşlerdir. Ölçü mıkyaslarına dâir kısımlar, arâzi ölçme ameliyesi hakkında meseleleri, şibh-i münharif düstûrunu, dört-kenarlı şeklin üst kenarının husûsî adını (*ra's al-'arīḍ*) başa koymak âdeti (çok mıkdarda mesâha eserlerinde görülür) Mısır'dan gelir. al-Ḫvārizmī'deki π adedî kıymeti, bir dâire içinde çizilebilen dört-kenarlı şekillerin $\sqrt{a\,b\,c\,d}$ düstûru, kavis, kutur ve veter tesmiyeleri, uzunlukların şekiller üzerinde hind rakamları ile gösterilmesi, hendese meselelerinin halli için, cebirin kullanılması (muâdeleler, terkip ve tâdil kaidesi, terkipler nazariyesi) Hindistan'dan gelmektedir. Fakat asıl üstâdlar yunanlılardır; müslüman müellifler, umûmî bir tarzda, mesâha ilminde o zamana kadar varılmış olan neticeleri geçmemişlerdir. Ölçme ihtiyacları onlar için hiç bir yeni mesele vazetmiyordu; amelî hendese yeni devirde çok son zamanlara kadar, meselelerinin en büyük kısmı daha yunanlılar tarafından kat'î bir şekilde halledilmiş bulunan, iptidâî hendese olarak kalmıştır.

Mesâha eserlerinde, bir takım yep-yeni hesap kaideleri gösterilebilmesine rağmen, müslüman müelliflerin bu sâhadaki hizmetleri, istikrâ ile henüz bilinmeyen yeni vâkıaları keşfederek, mevzuun genişletilmesinden ziyâde, bu ilmi yeni hesap ve öğretme usûlleri ile zenginleştirmelerinde ve her şeyden önce kadîm devirden kalmış olan mirâsın muhâfazasında ve onu garba nakletmelerindedir.

Heron'un ölçüler hakkındaki görüş ve usûlü şimâl-i garbî Avrupa'da her ne kadar ilk önce romalı arâzi ölçücüler tarafından tanınmış ise de, kadîm şekilleri içinde donup-kal-

mış olan bu ilim koluna yeni bir hayat veren, her şeyden ziyâde, müslüman kaynaklardır. Asıl arapça eserler, latince tercümeleri ile garpta istifâde edilebilir bir hâle getirildi; Pizalı Leonardo, şâheserlerini, üç asır klasik bir eser hâlinde kalmış olan „practica geometrica“ sını yazdı; bu Savasorda'yı çok yakından tâkip etmektedir; o da „Liber embadorum“ ile „Liber mensurationis“ arasındaki hayrete şâyan benzerliklere bakılacak olursa, çok muhtemel olarak, Abū Bakr'e bağlanabilir. XVI. asrın son yıllarına kadar, dâimâ şekil bakımından olduğu kadar, esâs bakımından da aslî menbaı hatırlatan amelî hendese eserlerine tesâdüf ediyoruz.

Bibliyografya: *a.* Yazmalar. I. latinceye tercüme edilmiş arapça eserler: 1. *Liber in quo terrarum et corporum continentur mensurationes Ababuchri* (müellifi muhtemelen Abū Bakr, ölm. 1055; krş. S. Suter, *Die Mathematiker und Astronomen der Araber...*, *Abh. z. Gesch. d. math. Wissensch.*, XLV, 10. cüz, 1900, nr. 224), Cambridge Univ. Library, Mm., II, 18, 69b — 76b; 2. *Liber Saydi abuothmi* (müellifi ihtimâl Zayd Abū 'Osmān, ölm. 1052; Suter, nr. 222; *ayn. esr.*, 76b — 77a); 3. *Liber aderameti* (müellifi ihtimâl 'Omar al-Ḥadramī, ölm. 1057, Suter, nr. 227; *ayn. esr.*, 77a — 77b).

II. Arapça eserler: 1. İbn Ciyāb (1150'ye doğru), *al-Takrīb va 'l-taysīr li ifādat al-mubtadī bi-ṣinā'at misāḥat al-suṭūḥ* (Escurial, eski nr. 924, yeni nr. 929, var. 1a — 70b); 2. 'İmad al-Dīn al-Bağdādī (ölm. 1336, Suter, nr 494). *Fī anvā' al-masāḥāt li-suṭūḥ va 'l-macassamāt* (Berlin, nr. 5976, 17a — 26a); 3. İbn al-Bannā' (ölm. 1339/1340, Suter, nr. 399), *Risāla fī 'ilm al-misāḥa* (Berlin, nr. 5945, var. 70b — 73a); 4. müellifi mechûl, *Risāla 'alā uṣūl 'ilm al-misāḥa* (te'lif tarihi 1358; Berlin, 5953, 56b — 59a); 5. müellifi mechûl, *Risāla fī 'ilm al-misāḥa* (Berlin, nr. 5954, 85b — 95b); 6. Camşīd b. Mas'ūd al-Kāşī (ölm. 1436/1437; Suter, nr. 429), *Miftāḥ al-ḥussāb fī 'ilm al-ḥisāb* (Berlin, nr. 5992, 27a — 48b); 7. Ya'īş b. İbrāhīm al-Umavī (1490'a doğru, Suter, nr. 453), *Raf' al-işkāl fī misāḥat al-aşkāl* (Berlin, nr. 5949, 73a — 79a); 8. İbn al-Ḥanbalī (ölm. 1563; Suter, nr. 464), *Maḥā'il al-malāḥa fī masā'il al-misāḥa* (Paris, nr. 2474, 1a — 53a); 9. 'Abd Allāh Şinşavrī (ölm. 1590/1591; Suter, nr. 472), *Ḳurrat al-'ayn fī misāḥat ẓarf al-ḳullatayn* (Berlin, nr. 5951, var. 1 — 12; Gotha, nr. 1078, 1 ve 1079).

b. Tetkikler: 1. M. Curtze, *Der Liber Embadorum des Abraham bar Chijja Savasorda in der Übersetzung des Plato von Tivoli* (*Abhdlg. z. Gesch. de math. Wissensch.*, XII. cüz, 1902); 2. A. Hoecheim, *„Kâfî fi 'l-ḥisâb“ des Abû Bekr al-Karchî*, 9. — 11. Programm d. höh. Gewerbeschule Magdeburg, 1878 — 1880; 3. A. Marre, *Le messâhat de Mohammed ben Mousse al-Khârezmi* (*Annali di Matematica*, 1865, VII, 269 v.d.); 4. G. H. F. Nesselmann, *Essenz der Rechenkunst von Mohammed Beha-eddin ben Alhossain* (Berlin, 1843); 5. Fr. Rosen, *The Algebra of Moh. b. Musa* (London, 1831); 6. J. Ruska, *Zur ältesten arabischen Algebra und Rechenkunst* (*Sitzgs.-Ber. d. Heidelberger Akad. d. Wissensch*), Heidelberg, 1917; 7. E. Wiedemann, *Über die Geometrie und Arithmetik nach den Mafâtîḥ al-'Ulûm*, *Beiträge z. Gesch. d. Naturwissensch.*, XIV (*S B P M Soz. Erlangen*, 1908, XL); 8. ayn. mll., *Über das Messen nach Ibn al-Haitam*, *Beiträge*, XVII (*S B P M Soz. Erl.*, 1909, XLI); 9. ayn. mll., *Über Vermessung nach İbn Mammâti*, *Beiträge*, XXI (*S B P M Soz. Erl.*, 1910, XLII). (C. SCHIRMER.)

MESÂNÎ. al-MAŞĀNĪ (A.), mânası şüpheli bir tâbir. *Kur'an*'da iki yerde, bilhassa XV, 87 („ve biz sana *maşānī*'den yedisini ve ulu *Kur'an*'ı getirdik“) ve XXXIX, 24 („Allah sözün en güzelini, Tanrısından korkanların tüylerini ürperten ve kendi kendine benzeyen bir kitabı, *maşānī*, inzâl etti“)'te geçer.

Kelimenin ikinci âyette bizzat *Kur'an* mânasına, birincide ise, bil'akis *Kur'an*'a benzer bir şeye delâlet eder görünmesi, bu tâbirin izahını güçleştirmektedir.

Ṭabari (*Tafsīr*, XIV, 32 v. dd.; krş. XXII, 124 v.d.)'de şu tefsirler bulunmaktadır:

a. Müsā yedi *maşānī*'den altısını almış idi; kendisi „kanûn levhalarını“ kırdığı zaman, bu altının ikisi kayboldu. Yedi *maşānī*, yedi uzun sûre, yâni II.—VII. sûreler ile hangisi olduğunda ittifak edilemeyen bir yedinci sûredir. Bu, bâzılarına göre, X. veya tek bir sûre gibi telâkkî edilen VIII. ve IX. sûrelerdir.

b. Yedi *maşānī* altı âyetten mürekkep olan *Fātiḥa* sûresine delâlet eder; bu altı âyete birinci âyet olması icâp eden *basmala* ilâve olunur. Buna *maşānī*, yâni „tekrarlar“ denilmiştir; çünkü namazda (*ṣalāt*) her rek'atta tekrar edilir. Bu izah XXXIX, 24'te *maşānī* kelimesinin hemem evvelinde bulunan *mutaşābih* („kendi kendisine benzeyen“) tâbirine dayanmaktadır.

c. *Maşānī* umûmiyetle *Kur'an*'a delâlet eder.

Hadîs *a.* (Tirmizī, *Tafsīr*, sûre IX, hadîs 1; krş. Buḫārī, *Azān*, bâb 106) ve *b.* (Buḫārī, *Tafsīr*, sûre I, bâb 1; sûre XV, bâb 3; *Faḍā'il al-Ḳur'ān*, bâb 9; Tirmizī, *Tafsīr*, sûre XV, hadîs 34; Nasā'ī, *İftitāḥ*, bâb 26) mânaları arasında tereddüt etmektedir.

Maşānī'nin şeklini izah husûsunda da ittifak edilmiş değildir. al-Bayżāvī (XXXIX, 24 münâsebeti ile)'de *muṯannan*, *muṯnan* veya *muṯnin* gibi müfred şekiller vardır. al-Zamaḫşarī *maṯnā* şeklini zikreder. Bu ikinci şekle „ikişer-ikişer“ mânasında da tevzî sayı sıfatı olarak, *Kur'an* (IV, 3; XXXIV, 45; XXXV, 1) ve hadîste (Buḫārī, *Ṣalāt*, bâb 84; *Vitr*, bâb 11; *Tahaccud*, bâb 10; Muslim, *Musāfirīn*, hadîs 145 — 148; Tirmizī, *Ṣalāt*, bâb 206 v.d) tesâdüf edilmektedir. Bununla berâber *maşānī* için bu mâna çok tatmin edici olmamalıdır.

A. Geiger (*Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?*, s. 57 v.d.), ibrânî *miṯnā* (ârâmî. *maṯnīṯā*) üzerine dikkati çekmiş idi. Ona göre, binnetice *maşānī* ile bütün *Kur'an*'ı anlamak lâzımdır. Bu nazariye Nöldeke-Schwally (*Geschichte des Qorāns*, s. 114 v.d.) tarafından tasvip edilmiştir. Bir de şu husûsa dikkat nazarı çekilebilir: *miṯnā*, kanunun ayrı bir maddesi mânasına geldiği gibi, bütün kanûn mânasına da gelir ve *maşānī*'nin iki mânası (ayrı bir âyet ve *Kur'an*'ın bütünü) bundan iştikak ettirilebilir; bu iştikak *Kur'an* kelimesinin benzer iki mânası (ayrı vahy ve vahylerin bütünü) olması vâkıasına da istinât ettirilebilirdi.

Sprenger (*Das Leben und die Lehre des Moḥammad*, Berlin, 1861, I, 463 v.d.) kelimenin izahını ibrânî *şānā* („tekrar etmek“) kelimesine bağlar ve kelimenin anlaşılması için, *Kur'an* XXXIX, 24'e istinât eder; bu sûredeki âyet 24 *maşānī*'nin cezalar hakkındaki hikâyelerinin bir kısmını teşkil eder gibi görünmektedir. Bu görüş tarzı D. H. Müller (*Die Propheten in ihrer ursprünglichen Form*, I, 43, 46, not 2), H. Grimme (*Mohammed*, II, 77), N. Rhodokanakis (*WZKM*, XXV, 66 v. d.) ve J. Horovitz (*Koranische Untersuchungen*, s. 26 v. d.) tarafından kabûl edilmiştir. Bu da XV, 87 âyeti nâzil olduğu zaman bu cezâlara dâir hikâyelerin 7 tânesinin mevcut bulunmasını icâp ettirmelidir.

Bu tâbirin *Kur'an* dışında kullanıldığının eski bir te'yidine Abu 'l-Asvad al-Du'alī'nin bir şiirinde (metin ve tercümesi için bk. Nöldeke, *ZDMG*, XVIII, 236 v.d.; bu hususta bk. Bevan, *JRAS*, 1921, s. 584 v.d.; Horovitz, *ayn. esr.*) tesâdüf olunmaktadır. *Mi'ūna*'ye karşılık *maşānī*'ye burada *Kur'an*'ın „yedi âyetli“ sûreleri denilmiştir ve *mi'ūna*'ye de „yüz ayetli“ sûreler denilmektedir. Bu kısımların ne ihtivâ ettiğini doğru bir şekilde bilmiyoruz. Nihâyet Goldziher ile Nöldeke'nin *Kur'an* hâricindeki rivâyetlerde rastlanan ve açıkça ibrânî *miṯnā*'ya göre teşkil edilmiş bulunan bir *maṯnāt* tâbirine işâret ettiklerini (*ZDMG*, LXI, 866 v.dd.) de zikretmek icâp eder.

Bibliyografya: Metinde zikredilen eserlerden başka bk. bir de Th. Nöldeke, *Neue Beiträge s. sem. Sprachwissenschaft*, s. 26; Faḫr al-Dīn al-Rāzī, *Mafātiḥ al-ġayb*, IV, 110 v.dd.; al-Suyūṭī, *İtḳān*, s. 124; *Lisan al-'arab*, XVIII, 127 v.dd.; Lane, *Lexicon*, mad. *maṯnan*.

(A. J. WENSINCK.)